

इदं पुस्तकं सन १८६७ स्य २५ तमराजनियमानुसारेण लेखाखण्डीकृत्य सर्वाधिकारैः सह
प्रकाशयिन्ना स्वायत्तीकृतमस्ति ।

द्वितीयावृत्तिप्रास्ताविकम् ।

अयि, स्वाध्यायविध्युपादापितश्रुतिस्मृतितन्त्रादिनिखिलविद्याकलापपारावारपारदृशानो विविधकठिनतरतर्क-
कर्कशप्रज्ञाचातुरीपुरीणाः पण्डितराजशीर्षण्या महाभागाः किंचिदिदं कर्णेकुरुत । यत्सयं स्वानन्दात्मस्वरूप-
पराञ्मुखः पुरुषः स्वीयमतिदुर्लभं मानुषशरीरं काममोहादिविविधभीषणतापज्वालाजटिले संसारानले जुहो-
तीति । तत्र श्रेयःपरिपन्थिस्वावरणनिर्वहणद्वाराऽपरत्वेनाप्राताद्यमहानुशासनाननीभूतव्याकरणतन्त्रस्वतन्त्रप्रज्ञ
एव विगलितवेद्यान्तरपरमानन्दसंदोहरतो भवतीति । तथाचायमर्थो भगवान्सुगृहीतनामा बादरायणाचार्यः
'शास्त्रयोनित्वात्' इति वर्णकेन वर्णयांबभूव । भगवान्पतञ्जलिरपि 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातश्चेत्स्वर्गे लोके
कामधुग्भवति' इति कथयामास । सम्यग्ज्ञातत्वं च प्रकृतिप्रत्ययस्वरादिविशिष्टज्ञानविषयिताशालित्वम् । तदि-
दमन्तरा शब्दशास्त्रेण न केनापि सिद्ध्यतीत्यवेक्ष्य सत्स्वयैन्द्रचान्द्रादिनिबन्धेषु विकल्पाद्भवता परमका-
रुणिनेन जगदुद्दिधीर्षुणा पाणिनिना अष्टकं सूत्रं प्राणायि । अयं हि भगवान्कृतमं जनपदं जन्मना मण्डया-
मास, कतरच्च मेध्यं कुलं समुददीधरदित्येतद्वन्त अनुपलब्धेतिहाससाधना न पारयन्ति निश्चेतुम् । अथापि
किंचिद्ब्रह्मसोमदेवप्रणीतकथासरित्सागरे प्रथमे कथापीठलम्बके चतुर्थतरङ्गे एवमुपलभ्यते—

“अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ २० ॥

स शुश्रूषापरिक्लिष्टः प्रेषितो वर्षभार्यया । अगच्छत्तपसे खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ २१ ॥

तत्र तीव्रेण तपसा तोषितादिन्दुशेखरात् । सर्वविद्यामुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ २२ ॥”

इत्याद्यास्तां तावत् । तस्य च सूचितार्थत्वादुरवगाहतामाकलय्य काशिकादीनां च महाभाष्यातिशायित्वम
बलोक्य तत्रभवाञ्छ्रीभट्टोजीदीक्षितो विद्वज्जनमनश्चकोरकौमुदीं व्यरिरचत् । संवेदानीमासेतुहिमयच्छेलमध्यय-
नाध्यापनादिप्रकारेण वरीवर्ति । सन्ति च बह्व्यस्तटीकाः । परं तामु श्रीमञ्जानेन्द्रसरस्वतीप्रणीता तत्त्वबो-
धिन्वेव गुणगणगरिमेति मनसिकृत्य पूर्वं १८२० शकाब्दे मुद्रितासीत् । स चोद्यम ईशकृपया साफल्य-
प्राप । अत एवेदानीं उत्साहवधिष्णूदाराशयानुगृहीताश्च द्वितीयमुद्रणे विहितादरा अभूम् । एतदावृत्तिं पूर्व-
त्रोर्वेरितमशुद्धादिकं परिमार्ज्य श्रीभरवमिश्रप्रणीतलिङ्गानुशासनविवृतिरधिका न्यवेशि । यथैनमप्यास्माकीनमुयमं
विद्वांसः कृतार्थमकरिष्यन्मभविष्यन्स्तदान्यानपि भाष्यकैयटाद्याकरप्रन्यानुद्धर्तुं दृढोत्साहाः । स्वव्यननिर्ग-
कत्वापुंसामत्रयं दोषगणमपहाय गुणलवभेवं संगृह्णन्तु मुधिय इत्याशास्ते—

विद्वज्जनकृपाभिलाषुकः

पणशीकरोपाहो वामुदेवशर्मा ।

प्रस्तावना ।

भो भोः कुलक्रमागतानेकानवद्यह्यप्रतिपद्यमानविद्याधरीकृतविद्याधरा अनवरतमुखचापकोटिमध्यवि-
सृतवाग्बाणप्रतिकृतप्रत्यर्थितार्था अभीष्टसाधनकल्पद्रुमायमानविद्यावितरणाः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणः
धीराः, विदितमेवात्रभवतां निखिलमहीवर्तुलमुखतिलकायमानो वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीनामा प्र-
भाष्यादिध निर्मथ्याखिलजनोपकृतये श्रीमता विद्वत्कुलभरणेन भट्टोजिदीक्षितेन विनिर्मितो वेदाङ्गा-
न्मनस्तोपमुपजनयतीति ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे बहवो विवृतयो विलसन्ति मनोरमा-बृहच्छब्देन्दुशेखर-लघुशब्देन्दुशेखरप्रभृतयो मा-
भाष्याशयवर्णन-परमतविदारण-मूलयोजनपरायणाः । सतीष्वप्येतासु काठिन्याद्विस्तराच्च सर्वेषां पठनपा-
नयोर्नोपकारो भवतीति विचिन्त्य तेषां व्याकरणतत्त्वबोधाय श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यज्ञानेन्द्रसरस्वतीच-
णास्तत्त्वबोधिनीनाम्नी व्याख्यां चक्रुः । श्रीमज्जयकृष्णपण्डिताश्च स्वरवैदिकप्रकरणं मुञ्चोधिन्पालचक्रुः ।

सेयं व्याख्या काश्यादां मुद्रणविधिना प्राकाश्यं नीतापि कचिदशुद्धतया कचिन्मूलटीकापाठसंकीर्णत-
क्वचित्पाठरहिततया अविन्यस्तमुलभवाच्याक्षरतया महामूल्यतया च पठनपाठनादौ विदुषां मनःकेशं जन-
नीत्यनुभूय शुद्धमुद्रणकलया पाठासंकीर्णतयाऽभ्रष्टपाठतया घटितबालजनातिमुलभवाच्याक्षरतया च विद्वज्ज-
मनस्तापं परिहरेदिति निर्धार्य पुनर्मुद्रणविधौ बद्धः परिकरः ।

दूरीकृतसकलदोषे मुद्रणविधिकलपोपेऽस्मिन् ग्रन्थे मूलपाठप्रतीकज्ञानाय टीकायां स्थूलाक्षरविन्या-
कृतः । 'साङ्गोपाङ्गो हि ग्रन्थः परमोपकारी' इति निश्चित्य अकाराद्यनुक्रमेण कौमुदीगताष्टाध्यायीसूत्रा-
पृष्ठाङ्कसूत्राङ्कसूची, वार्तिकगणसूत्रपरिभाषाणां समुचितसूची, धातूनां पृष्ठाङ्कसूची, उणादिसूत्रफिट्स्-
सूच्यौ चेति कोशपञ्चकस्याप्यत्र संग्रहोऽकारि । इयं व्याख्याऽतीव समीचीना मूलग्रन्थलापनेऽद्यापि कति-
च्छिष्टविशिष्टपदार्थज्ञानसाधनमप्यध्ययनाध्यापनयोरुपकुर्व्यादित्यधष्टिष्णमपि प्रदत्तम् । सपरिशिष्टोऽयं ग्रन्-
थः कियदावश्यताक इति सर्वत्र सुप्रसिद्धमेवेति नार्थो बहुधा लेखनेन ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वापेक्षत्वमभिप्रेत्य मूल्यमलम्पं (६० ४) स्थापितम् । आशासे च पठनपाठनसाधन-
गानोऽयं ग्रन्थ इति विद्वद्वर्थग्राहकाः कृतादरा भवेयुरिति शम् ।

न शास्त्रवरुणालयोऽत्र सुगमो ह्यपारत्वतो

निसर्गकरुणालयास्तु कृतिनो गुणाढ्यत्वतः ।

क्षितावखिलविन्न कश्च्युतिरपीह पुञ्जम्

नतिः सकलमार्जनीति रचय ॥

यद्यपराधः पुंसो धर्मो ग्र

र्षे ज्ञा

ते ॥

कौमुदीस्थविषयक्रमः ।

विषयाः	पृष्ठम्	विषयाः	
पूर्वार्धे—			
१ संज्ञाप्रकरणम् १	२७७ तद्धितेषु भावकर्मकाः ३७		
२ परिभाषाप्रकरणम् २	२८० तद्धितेषु पञ्चमिकाः ३८		
३ अन्वसंधिप्रकरणम् ३	२९४ तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ३९		
४ अचसंधौ प्रकृतिभावः ४	२९६ तद्धितेषु स्वाधिकाराः ४०		
५ हलसंधिप्रकरणम् ५	३०३ तद्धितेषु तद्वाजाः ४१		
६ विसर्गसंधिप्रकरणम् ६	३११ द्विरुक्तप्रक्रिया ४२		
७ स्वादिसंधिप्रकरणम् ७		उत्तरार्धे—	
८ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ८	३१८ तिङन्ते भ्वाद्यः ४३		
९ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ९	३७२ तिङन्ते अदाद्यः ४४		
१० अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् १०	३८१ तिङन्ते जुहोत्याद्यः ४५		
११ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ११	३८३ तिङन्ते दिवाद्यः ४६		
१२ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् १२	३८८ तिङन्ते स्वाद्यः ४७		
१३ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् १३	३८९ तिङन्ते तुदाद्यः ४८		
१४ अव्ययप्रकरणम् १४	३९४ तिङन्ते रुधाद्यः ४९		
१५ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् १५	३९५ तिङन्ते तनाद्यः ५०		
१६ कारकप्रकरणम् १६	३९६ तिङन्ते क्र्याद्यः ५१		
१७ अव्ययीभावप्रकरणम् १७	३९८ तिङन्ते चुराद्यः ५२		
१८ तत्पुरुषप्रकरणम् १८	४०८ तिङन्ते ष्यन्तप्रक्रिया ५३		
१९ बहुव्रीहिप्रकरणम् १९	४१३ तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ५४		
२० द्वन्द्वप्रकरणम् २०	४१६ तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ५५		
२१ एकशेषप्रकरणम् २१	४१८ यङलुगन्तप्रक्रिया ५६		
२२ सर्वसमासप्रकरणम् २२	४२४ नामधातुप्रक्रिया ५७		
२३ समासान्तप्रकरणम् २३	४३२ तिङन्ते कण्ठाद्यः ५८		
२४ अनुसमासप्रकरणम् २४	४३३ तिङन्ते प्रत्ययमाला ५९		
२५ समासाश्रयविधिप्रकरणम् २५	४३३ आत्मनेपदप्रक्रिया ६०		
२६ तद्धितेष्वपल्याधिकारः २६	४४१ परस्मैपदप्रक्रिया ६१		
२७ तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः २७	४४२ भावकर्मप्रक्रिया ६२		
२८ तद्धितेषु चतुर्थार्थकाः २८	४४३ कर्मकर्मप्रक्रिया ६३		
२९ तद्धितेषु शैपिकाः २९	४४९ लकारार्थप्रक्रिया ६४		
३० तद्धितेषु विकारार्थकाः ३०	४५७ कृदन्तप्रकरणम् ६५		
३१ तद्धितेषु ङगधिकारः ३१	४६५ कृदन्तप्रक्रिया ६६		
३२ तद्धितेषु प्राग्वितीयाः ३२	४९२ उणाद्यः ६७		
३३ तद्धितेषु छयतोरधिकारः ३३	५४३ ऋतम् ६८		
३४ तद्धितेष्वार्ह्याः ३४	५६० ण्या ६९		
३५ द्वितेषु कालाधिकारः ३५	७०
अधिकारः	७१
	७२

श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी ।

संज्ञाप्रकरणम् ।

मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाष्य च । वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते ॥ १ ॥

ॐ अइउण् १ । ॐ कलक २ । एओङ् ३ । ॐ ऐऔच् ४ । ॐ हयवरट् ५ । ॐ लण ६ ।

ॐ ॥ नत्वा विश्वेश्वरं साम्यं कृत्वा च गुरुवन्दनम् । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या क्रियते तत्त्वबोधिनी ॥ १ ॥

विप्रविधानय कृतं मङ्गलं ध्यायशिक्षार्थं निवर्त्तयिष्यतीति प्रतिज्ञार्जने—**मुनित्रयमित्यादिना** । त्रयोऽवयवा यस्येति त्रयम् । 'संन्या' । अवयवे तयप' 'द्वित्रिभ्यां तयस्य-' इत्ययच्च । मन्तागो वेदशास्त्रार्थतत्त्वावगन्तारो मुनयः । 'मनेरुच' ल्योणादिकमुत्रेण मनेरत उकारो मनेः पर उत प्रत्ययश्च । गुणस्तु नेह भवति । क्तिदित्यनुवर्तनात्तत्परकण्ठाद्वा । तेषां पाणिनि-
व्यायनपतञ्जलीनां त्रयं मुनित्रयम् । ननु 'स्वयमुवे नमस्कृत्य' इत्येववात्रापि 'नमःस्वस्ति-' इत्यादिना चतुर्थी स्यात् ।
वम । 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वैश्वर्या' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'नमस्करोति देवान्' इतिवद्वितीयाया एव युक्तत्वात् ।
कंच 'जहन्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे नमः शब्दस्यात्र निरर्थकत्वात् तथोगं चतुर्थी न भवति । अर्थवद्ब्रह्मणपरिभाषायाः
वृत्तेः । 'स्वयमुवे नमस्कृत्य' इत्यत्र तु स्वयभुवमनुकूलयितुमित्यर्थविवक्षायां 'क्रियाधोपपदस्य-' इत्यादिना चतुर्थीति मूल
एव स्फुटीभविष्यति । नचैव 'नमःस्वस्ति-' इति सूत्रे नमःपद व्यर्थमिति शङ्क्यम् । हरये नम इत्यत्र हरिमनुकूलयि-
मित्यर्थेऽविवक्षिते संबन्धगामान्ये पृष्ठां प्राप्तायां तद्वत्त्वादनया तस्यावश्यकत्वात् ॥—**तदुक्तीरिति** । तेषां पाणिन्या-
दीनामुक्तीः । सूत्रवार्तिकभाष्याणीत्यर्थः । तस्य मुनित्रयस्योक्तीरिति व्याख्येतेऽपि गमुदायेन गृह्यते वार्तिक भाष्य वा
तेकमिति गमुदायिना मुनीनामेवोक्तीरिति पथवस्यति ॥—**परिभाष्येति** । परिभाष्येत्यर्थः । नच परिपूर्यस्य भवने-
स्तरस्कारार्थत्वात्कथमत्र ज्ञानार्थेति शङ्क्यम् । पर्यायस्य भावीति चुरादिपि जन्तुर्न योगात् । केनदत्र भवतिता योगम-
युपेत्याहुः 'परी भुवोऽवज्ञानं' इति सूत्रे परी भुव इत्यस्यावज्ञान इति विशेषणात् तिस्कारार्थेतिनिश्चयः । 'मनसा प-
रिभाष्य किंचित्' इत्यादि श्राव्यप्रयोगाच्च । अत एवात्राप्रयुक्तवदोऽङ्गापि नास्तीति । अन्ये तु 'अनादरः परिभवः
परीभावस्तिरस्क्रिया' इति कोशपरिपूर्वकाद्वचनेव जन्तादेव तिस्कारप्रतीतिर्नान्यस्मादित्यार्थेव नास्तीत्याहुः । तन्म-
दम् । परिभूय परिभवतीत्यतोऽपि तिस्कारप्रतीतिः ॥—**वैयाकरणेति** । व्याकरणमधीयते विदन्ति वा वैयाकरणास्त-
त्सिद्धान्तानां कौमुदी । प्रकाशिकेत्यर्थः । निर्दुष्टमकलजनाह्लादकत्वसाम्येन कौमुदीशब्दप्रयोगः । करिष्यमाणया अपि कौमुद्या
इदया संनिर्धापितत्वादियमित्युक्त्या निर्देशः ॥—**विरच्यत इति** । मयेति शेषः । 'रच प्रतियत्वे' । प्रतियत्वे गुणाधानम् ।
वैपरीवाद्माद्वर्तमानमासीत्ये भविष्यदर्थे वर्तमानप्रत्ययः ॥—**अइउण्** । णानुबन्धोऽणसंज्ञार्थः । याया संज्ञा गायाम् प्रयोजनवती ॥—
कलगिति । ककारस्त्वकडक उकर्मज्ञार्थः ॥—**एओङिति** । डकार एङ्संज्ञार्थः ॥—**ऐऔजिति** । चकारस्त्वचडच एचोचसंज्ञार्थः ।
णिनामसंधिविधेन बोधनाय संहिताया अविवक्षणादेनेष्वसंधिः । वादिषु पाठात् 'आदयोऽमस्त्वे' इति निपातसं-
ज्ञायां 'निपात एकाजनाड' इति प्रगृह्यते प्रकृतिभावात् संधिरित्यन्ये अकाराद्युपदेशेन यथा तत्त्ववर्णानामाकारादीनां

ॐ परिभाष्य—विचार्येत्यर्थः तिस्क्रुत्येत्यर्थः । अ

विचार्येति ॥ युक्ता ।

तत्त्वबोधिनी

तार्थत्वं च बोध्यम् । नच 'परीभावस्तिरस्क्रिया'

प्रकृताभावादिनि । २ सिद्धान्तति—इत्यमशानु-

व्याचारी, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च संबन्धः । ३ अइउण्—

इतिपदानुवृत्तेन भवति । निर्देशश्च वर्णप्रतिपादनम्, स इह नास्ति

ॐ जमङ्गणनम् ७। झम् ८। घढध् ९। ॐ जवगडदश १०। ॐ खफछठथचटतव् ११।
ॐ कपय् १२। ॐ शपसर् १३। ॐ हल् १४। इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादि संज्ञार्थानि ॥ ॥ एषा-
मन्या इतः। लणमृषेऽकारश्च। हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः। ॐ हलन्त्यम् १५। हलिङि सुत्रेऽन्य-
मिस्थ्यात्। ॐ आदिरन्त्येन सहेता १६। ७१। अन्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात्। इति

[illegible]

१ माहेश्वराणीति—महेश्वरादागतानीत्यर्थः ।

वेदाङ्गत्वं प्रमाणत्वं च सूचयति । महेश्वरेण प्रोक्तानीति

वार्थः । २ संज्ञार्थत्वमुपपादयति—एषामिति । ३

मिद्धिः । इदं प्राचामनुरोधेन । पाणिनेरतु

मभिप्रायः । यदि हि तथाभिप्रेष्यत् तर्हि 'अतो ह्यन्तर

अङ्गु' ड। लपरोऽपि

द्वमुपल्कारीयतीति रूपम् । ध्वनितं चेदं 'तुल्यास्य' इति सूत्र

यथ्यात् । ५ आदिरन्त्येनेति । इदं सूत्रमनित्यम्, 'अचि शुधा७

बृहच्छब्देन्दुशेखरं ।

हल्संज्ञायाम् । ॥ हलन्त्यम् । ॥ १।३।३। उपदेशोऽन्त्यं हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽणजित्यादि-
संज्ञासिद्धौ । ॥ उपदेशोऽजनुनासिक इत् । ॥ १।३।२। उपदेशोऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
पाणिनीयाः । लणसूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा । प्रत्याहारेष्वितो न ग्रहणम् । अनुनासिक
इत्यादि निर्देशात् । नह्यत्र ककारे परेऽस्कार्यं दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन
व्यवह्रियन्ते । ॥ ऊकालोऽज्झस्वदीर्घमुतः । ॥ १।३।२। उश्च ऊश्च ऊश्च वः । वां काल इव कालो यस्य सोऽच्

लणसूत्रस्थावर्णस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि इता प्रत्याहारात्प्रतिज्ञातीति काशिकाकाराशयः । भिक्षप-
स्तिह 'स्वाजगमौट' इति सूत्रे दर्शयिष्यते । विस्तरस्तु शब्दकौस्तुभेऽनुसंधेयः । इति किम् । प्रत्याहारो यथा स्यात् ।
स ह्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादनन्त्येनापि गृह्यत इत्युक्तम्, न चैतदित्यस्य विग्रहे लभ्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ।
अत्रायन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपद्वये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती संज्ञा मयंगणु
विश्राम्यति, न लाघन्ययोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावोऽपि तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्याशयेनाह—मध्यगानामिति । —स्वस्य चेति ।
'स्व रूपम्' इत्यनुवर्तत इति भावः । स्व रूप चादरेव गृह्यते नान्त्यस्य । 'अन्त्येन' इत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वेनाह
उत्सर्गतः प्रधानपरामर्शितान् । ननु स्वमित्यस्यानुवृत्तौ 'कः संज्ञा' इत्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वादवयव्याक्षेपो न स्यात् । तथा
च 'इको यणचि' इत्यादाविकागस्य स्थाने यकारः स्यादकारे परे इत्येवमर्थः स्यात् । भवम् । आदरेव संज्ञित्वं तु 'आदिरन्त्ये-
न' इति संज्ञाकरणस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च अणअकअचअटअमअजादीनां प्रथमनिर्देशोऽपि व्यर्थः स्यात्, सर्वत्राकारस्यैव
संज्ञावादिति दिक् । शब्दकौस्तुभे तु—आयन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणेन सिद्धेऽन्यव्याप्त्यर्थेऽपि सूत्रम्—इति स्थितम् ॥

—उपदेशोऽन्त्यं हलिति । उपदेश किम् । अस्मिन्नुत्तरेणोममुत इति काशिका । अत्रेयंज्ञायां लोपः स्यात् । नच तुको
वैयर्थ्यम् । आगच्छेत्वादी चरितार्थत्वात् । नच किवः पितृवस्य वैयर्थ्यम् । अस्मिन्निर्णयादौ चरितार्थत्वात् इति हृदयः ॥
अन्त्य किम् । मनिनो मकारस्य मा भूत् । गत्या हांसंज्ञायामन्यादावः परः स्यात् । वेश्म सद्यः । 'सर्वेषां तुभ्यो मानिन' ।
हलिति किम् । 'भू गत्यायाम्' भाविता । नच प्रयोजनाभावाच्चैवमिति वाच्यम् । गत्यामित्यंज्ञायाम् 'ऊदितः' इति शब्दकौस्तुभ-
पत्तेः । अन्ये तु चरिणोति चरिणोति । इह धानोरन्त्यस्य मा भूत् । गत्यामित्यंज्ञायामिति इति गुम् स्यादित्याहुः ॥

—आद्योच्चारणमिति । आद्योच्चारणविपर्ययोऽतो यः शब्दस्यान्त्यं हलित्यस्यिति फलितोऽर्थः ॥—उपदेशोऽजनु—
उपदेशानमुपदेशः । भावे घञ् । उपदेश किम् । अत्र आ अपः । समर्थयोर्लोकोऽत्रापि । 'आद्योऽनुनासिकद्वन्द्वे' इत्या-
कारोऽनुनासिकः । यथार्थं 'उज ऊ' इत्यत्रवानुनासिकविधानसामर्थ्यादेवेति सूत्रम्, तथायुक्तार्थमवश्यं कर्तव्यमुप-
देशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं इदं कृतम् । अच किम् । गनिनो मकारस्य मा भूत् । नच 'हलन्त्यम्' इत्यन्यग्रहणसामर्थ्या-
दनन्त्यस्य मकारस्य न भवेदिति वाच्यम् । आलचत्राप्रत्ययादयनिप्रत्ययवारणं तस्य चरितार्थत्वात् । अनुनासिक इति
किम् । 'इश् दर्शने' । ईक्षतः । गत्या हांसंज्ञायां 'श्वादिनां निष्ठायाम्' इतोऽण न स्यात् । यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिक-
संज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणैव गतार्थत्वादनुनासिकसंज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनमिति
ध्वनयितुं नेहोपन्यसाम् । नचैव 'यरोऽनुनासिकः' इत्यत्र यरः पदान्तस्यानुनासिकशब्दे परे अनुनासिकशब्दः स्यादित्यर्थः
प्रसज्येत 'स्व रूपम्' इति परिभाषापस्थानात् । संज्ञाकरणे तु 'अशब्दसंज्ञा' इति निषधत्वात् दोष इति वाच्यम् । उक्ता-
परिभाषाया भाग्ये प्रत्याख्यानात् । 'उपान्मन्त्रकरणे', 'पुच्छभाण्डोच्चारणद्वन्द्वे', 'इगुण नित्यम्' इत्यादिनिर्देशेन 'स्व रू-
पम्' इति परिभाषाया अनुपस्थितिकृत्यान्त्यसूत्रमन्तेऽपि दोषाभावात् । ननुक्तानिर्देशाश्रयेण प्रतिपादितगौरवमिति चेत्, अत-
एव निष्प्रयोजनमित्यनुक्त्वा मन्दप्रयोजनमित्युक्तम् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । 'आतश्चोपमये' इति कर्मण्यद । अनु-
नासिकस्य भाव आनुनासिकवयम् । 'गुणवचनद्राघ्यादिभ्यः' इति घञ् । प्रतिज्ञा आनुनासिकस्य येषामिति विप्रदः । के-
चित्तु—प्रतिज्ञानं प्रतिज्ञा सा अस्यास्तीति प्रतिज्ञम् । अर्थात्तच्च । प्रतिज्ञामनुनासिकस्येवोपासमिति विग्रहान्ति । यद्यपि सूत्र-
कारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिश्रुतः, तथापि श्रुतिकारादिव्यवहारवलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति
भावः ॥—पाणिनीया इति । पाणिनिना प्रोक्त पाणिनीयः । 'तदधीयते' चिदिति वा पाणिनीयाः । 'तद-
धीते' इत्यणः 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । ननु रलयोरिति न्यूनः । पि मयंगत्वात् आह—प्रत्याहारश-
—अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके' पदान्तादिति इत्यादिप्राथम्यम् ॥—प्रत्याहारश-
—नेति । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यन्त्रेति । योश्च' इति त्रयाणां प्रत्येकेण निर्देश इत्याह—उश्च ऊश्च

—अनुनासिक इत्यादीति । आदिशब्देन 'पापाणके' पदान्तादिति इत्यादिप्राथम्यम् ॥—प्रत्याहारश-

योश्च' इति त्रयाणां प्रत्येकेण निर्देश इत्याह—उश्च ऊश्च

नन्

उश्च ऊश्च

क्रमाङ्गस्वदीर्घतुल्यसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा । ॥ उच्चैरुदात्तः । १।२।२९। तात्वादिषु समागेषु स्थानेष्वर्थेभ्यो निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञः स्यात् । आये । ॥ नीचैरनुदात्तः । १।२।३०। स्पष्टम् अर्वाङ् । ॥ समाहारः स्वरितः । १।२।३१ । उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मो समाह्रियते यस्मिन्सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । ॥ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । १।२।३२। ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् । स्वरितस्यादितोऽर्थमुदात्तं बोध्यम् । उत्तरार्थे तु परिशेषः, अनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टम् । अन्यत्र तूदात्तश्रुतिः प्रतिशाख्ये प्रसिद्धा । 'कः बोधाः' । 'रथानां न ये राः' । 'शतचक्रं यो ह्यः' । इत्यादिष्वनुदात्तः । 'अग्निमीळे' इत्यादावुदात्तश्रुतिः । स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा । ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १।१।८। मुखसहितनासिकयो-च्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदिदं त्वम् । अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ह्रस्वस्य द्वादश । तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश । तेषां ह्रस्वाभावात् । ॥ तुल्यास्यप्रत्ययं सवर्णम् । १।१।९। तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रचक्ष्येत्तद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरषाणां मूर्धा । लतुल्लसनां दन्ताः । उपपध्मानीयानामोष्ठौ । जमङ्गनानां नासिका च ।

उ३श्चेति ॥—वः । वामिति । त्रयाणां सवर्णदीर्घं कृते जसि परतो यणि वः, आमि तु वाम् ॥—वां काल इव कालो यस्येति । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊर्ध्वेन खोच्चारणकालो लक्ष्यते । अच् किम् । संयोगस्य माभूत् । प्रतक्ष्य, प्रक्षय । कषयोरेकमात्रत्वेन ह्रस्वसंज्ञायां 'ह्रस्वस्य पिति कृतिः' इति तुक् स्यात् ॥—आये इति । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु 'फिषः' इत्यन्तोदात्तः । ततः परस्य जसः सुप्तादनुदात्तत्वम्, त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे शीभावे आद्गुणे च सति 'एकादेश उदात्तेन' इत्येकार उदात्तः ॥—अर्वाङिति । अर्थन्तमश्नतीति अर्वाङ् । 'ऋक्विच्' आदिना अश्नतेः सुप्युपपदे किन् । 'ऋ गती' इत्यस्मात् 'लामदिपद्यति' इत्यादिना वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽव्ययशब्दो धातु-स्वरेणाद्युदात्तः । वनिपः पित्वेनाद्युदात्तत्वात् । अश्नतेरकारोऽपि धातुस्वरेण निस्सरेण वा उदात्तः, 'उपपदमतिङ्' इति समासे कृते 'समासस्य' इति स्वरेण तदपवादभूतेन 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वा अश्नतेरकार उदात्तः । वनो नलोपे सवर्णदीर्घं च कृते 'एकादेश उदात्तेन' इत्याकार उदात्त इति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिघाताद्यो-क्तोऽनुदात्तः । एतच्च संभवाभिप्रायेणोक्तम् । वेदभाष्ये तु 'अर्वाङ् अभिमुखः' इति स्थितम् ॥—अतन्त्रमिति । अवि-वक्षितमित्यर्थः ॥—तस्य चोदात्तस्वरितपरत्व इति । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन् सति उदात्तो वा स्वरितो वा परश्चेत्पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्धमनुदात्तं तस्य श्रवणं स्पष्टमित्यर्थः ॥—अन्यत्रेति । उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ॥—केति । 'किमोऽत्' 'तित्स्वरितम्' ॥—व इति । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादनुदात्तः ॥—अश्वा इति । अशेः क्रानि निस्वरेणाद्युदात्तः । संहितायां तु 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकार उदात्तः । उदात्तपरत्वे 'ह्रस्वस्वरितस्योदाहरणमुक्त्वा दीर्घस्वरितस्योदाहरणमाह—रथानां न य इति । ये ३ अरा इति पदद्वयमपि फिट्स्वरेणान्तो-दात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः, 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्युक्तेः । स्वरितपरत्वे उदाहरणमाह—शतचक्रमिति ॥—य इति । फिट्स्वरेणान्तोदात्तः, ततः परस्य सकारस्य रुत्वे उत्वे कृते आद्गुणे च उदात्तेनैकादेशादोकार उदात्तः ॥—अह्य इति । स्वरितान्तत्वादकारस्य शेषनिघातत्वे ओकारेण सह एकादेशे च कृते 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्येकारः स्वरितः ॥ कथमह्यस्य स्वरितान्तत्वमिति चेदत्राहुः—'अह व्यप्तौ' इत्यस्मात्कर्मणि ण्यत्, 'तित्स्वरितम्' वृद्धयभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनि-त्यत्वादिति । नोदात्तस्वरितेति निषेधस्त्वनन्तरस्येतिन्यायाद्युदात्तादिति प्राप्तस्य । यदाऽहेरित्यर्थः ॥ वृत्रस्येत्यर्थः । तदा 'छन्दसि वा-वचनम्' इति गुणाभावः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरित उदात्तपर इति छान्दसत्वात् ॥—अग्निमीळ इति । ईकारः स्वरितः, के इति तु प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिरिति च स्वरप्रक्रियायां मूल एव स्फुटीभविव्यति ॥—मुखनासिका ॥—मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह—मुखसहितेति ॥—नासिकयोच्चार्येति । फलितार्थकथनमिदम्, उच्यतेऽनेनेति वचनं मुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ॥—तुल्यास्य—। आस्ये भवमास्यं, 'शरीरावयवाद्यत्' इत्यभिप्रेत्याह—तात्वादीति ॥—आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाभ्यस्ये । ओष्ठप्रश्रुतिं प्राक् कालकदास्यम् ॥ तुल्यास्यं किं, तर्प्ता । अत्र प नकारे परे 'झरो झरि' इति लोपो मा भूत् ॥ प्रयत्नग्रहणं किं, वाक्-

१ उच्चैरिति—नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम्, वि-

उपांशुप्रयोगेऽप्यासिः । २ अर्वाङिति—अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं

प्रान्तिपक्षिकमेतत् । ३ अष्टादशेति—यद्यपीदं न

व्यक्तिपक्षेऽपि न, व्यक्तीनामानन्त्यात् । तस्मिन्

लोकवेदयोः प्रयुज्यमानानां शास्त्रीयकार्योपयोगिनां तच्च तेन 'लति लवा' इति विहितवर्णान्तरस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः ।

'व' । ४ लवर्णस्येति—

त्वप्रकटीकरणाय कण्ठं विहाय तालुग्रहणम् । ६ अकुहेति—६,

अभ्यस्य

मुरस्यत्वस्योक्तत्वात् । ७ दन्ता इति—दन्तशब्देनात्र तत्समीपवर्ती देशो लक्ष्यः

स्थानप्रयत्नविवेकः ॥ ॐ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अकारहकारयोरिकारशकारयोर्ककारषकारयोर्लृकार-
सकारयोश्च मिथः सावर्ण्यं प्राप्ते । नाऽऽज्झलौ ॥ १११॥१०॥ आकारसहितोऽच् आच् स च हल् चेत्येतौ मिथः
सवर्णौ न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्येतेषु परेषु यणादिकं न । अन्यथा दीर्घादीनामिव हका-
रादीनामपि ग्रहणकशास्त्रबलादुक्तं स्यात् । तथाहि । ॐ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ॥ १११॥११॥ प्रतीते
विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणु उदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण् परेण णकारेण । कु चु ङु पु एते
उदितः । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारश्चिशतः । एवं लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । एदे-
तोरौदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् । ऐऔजिति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचश्चतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति नापादनीयम् ।
नाज्झलाविति निषेधो यद्यप्याक्षरसमाम्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः । तत्राऽऽकारस्यापि प्रहि-
ष्टत्वात् । तेन विश्वपाभिरित्यत्र हो ङ इति ढत्वं न भवति । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनानु-
नासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा । ॐ तपरस्तत्कालस्य ॥ १११॥१०॥ तैः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव
संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णां षण्णां संज्ञा । ऋदिति द्वादशानाम् । ॐ वृद्धिरादैच् ॥ १११॥११॥

मिदम् । चतुर्दशसूत्रां मावसानलायोगात् ॥ कपाभ्यां प्रागिति । एतच्चोपलक्षणम् । खपाभ्यां प्रागित्यपि बो-
ध्यम् ॥ अर्धचिसर्गेऽति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ॥ ऋलृवर्णयोरिति । ‘ऋलृकः’ इति प्रकृति-
भावः । विग्रहस्तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णौ तयोरित्येके । मनोरमायां तु आ च आ च रलौ तौ च तौ वर्णौ चेत्यादि
स्थितम् ॥ नाज्झलौ ॥ आकारसहित इति । ‘कालसमयवेलासु’ इत्यादिनिर्देशा आकारप्रश्लेषे लिङ्गम् ॥ य-
णादिकमिति । शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । इह असेधदित्यादौ ‘हो ङः’ इति ढल नेत्यपि सुवचम् । इण इनि
सस्य षलमपि नेति तु न सुवचम्, ढल प्रति तस्यासिद्धत्वादिति दिक् ॥ अन्यथेति । ‘नाज्झलौ’ इत्यस्याना-
रम्भे ॥ ग्रहणकशास्त्रबलादिति । अयं भावः । दीर्घादीनामिव हकारादीनामयकारावाच्यत्वेऽभ्युपगते ह्यचल स्यात्,
प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणाभ्युपगमादिति ॥ अविधीयमानोऽणिति ॥ तेन ‘ददम् इश्’ इत इत्यत्र त्रिमात्र
ईकारो न भवति ॥ उदिच्छेति । इह अविधीयमान इति न संबध्यते, उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन विधीयमानोऽणुदि-
त्सवर्णान्गुह्यात्वेव । ‘कुहोश्चुः’ जगाद जगदे ॥ परेण णकारेणेति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । ‘उपसर्गादिति’
‘ऋत उत्’ इत्यादौ तपरकरणाज्झिञ्च । यदि पूर्वेण स्यात्तर्हि तपरत्वमिहानर्थकं स्यात्, ऋकारस्यानणत्वेन सवर्णाप्राहकत्वात् ।
एवं च ‘तपरत्वादीर्घं न, उप ऋकारीयति’ इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि संगच्छते ॥ एवं लृकारोऽपीति । त्रिंशतः
संज्ञेत्यनुषज्यते । एतच्च न्यायसाम्यादुक्तम् । वस्तुतः लृकारस्य ऋकारप्राहकत्वं न कुत्राप्युपलभ्यते ॥ सूत्रार-
म्भसामर्थ्यादिति । सति तु सावर्ण्ये एकारेण ऐकारग्रहणादोकारेण चौकारग्रहणात् ‘ऐऔच’ इति सूत्रारम्भो
वृथा स्यादिति भावः ॥ नापादनीयमिति । तेन गलावं गलाव इत्यत्र ‘औतोम्शसोः’ इति न प्रवर्तत इति
मूल एव स्फुटीभवित्यति ॥ यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः । एतच्च ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्यत्र
व्युत्पादयिष्यामः ॥ आक्षरेति । अक्षराणां समान्नाय उपदेशसूत्राणि तत्र भवा आक्षरसमान्नायिकाः । ‘बह्वचोऽन्तोदात्ताद्वच’
इति ढच् ॥ हो ङ इति ढत्वं न भवतीति । यद्यप्याकारप्रश्लेषाभावे संयोगान्तलोप एव प्राप्नोति नतु ढल तस्यासिद्ध-
त्वात्, अतोऽत्र संयोगान्तलोपो न भवतीति वक्तुमुचितम्, तथापि ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे
बहिरङ्गपरिभाषायाः, प्रवृत्तेरन्तरङ्गे ढले कर्तव्ये बहिरङ्गः संयोगान्तलोपोऽसिद्ध इति मलेदमुक्तमित्येके । अन्ये तु
‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति लोपस्य वारणं कथंचित्कर्तुं शक्यमित्याशयेन ढलं नेत्युक्तमित्याहुः । विश्वपाभिरित्य-
त्रेत्युपलक्षणम् । विश्वपाः विश्वपाभ्यामित्यादावपि न भवति । ‘हो ङः’ इत्युपलक्षणम् । पृथगायुरित्यादौ ‘ज्ञयो हः-’
इत्याकारस्य षकारो नेति दिक् । यदि तु ‘विवृतमूष्मणाम्’ इत्यत्र ‘ईषत्पृष्ठम्’ इत्यत ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां
चेत्यत्र निवर्त्य ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं स्वराणामिति प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा ‘नाज्झलौ’ इति सूत्रं त्यक्तुं
शक्यमित्याकरे स्थितम् ॥ अनुनासिकास्ते इति । येल्लाक्षरसमाम्नायिका अणस्त एव सवर्णानां संज्ञा भवन्तीति
भावः ॥ एवंच रेफो हकारश्च अणप्रत्याहारान्तर्गतोऽपि न कस्यचित्संज्ञा तत्सवर्णस्यान्यस्याभावादित्यवगन्तव्यम् ॥—
स च तात्परश्चेति । तन्नादिना उभयं विवक्षितं ॥ वृद्धिरादैच् । आच् ऐच्चेति इतरेतरयोगद्वन्द्वः,
‘सुपां सुङ्क्-’ इति औङः सुङ्गवा । यद्वा । समाह

१. तः पर इति—एतस्योदाहरणम् ‘अतो भिस् ऐस्’ इति, ७

— ३६३ —

सिद्धवाच्यवाचकभावानुवादकः । इदं च पूर्व विभक्तिकारे न प्रवर्तत

दोषः, ‘ऋदोरप्’ इत्यत्र तु दकार एवेति न दोषः । ३ वृद्धिरिति—वृद्धिशब्दश्च

आत् ऐच् इक्षिसंज्ञः स्यात् । ॥ अदेङ् गुणः । ११।१२। अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् । ॥ भूवादयो धातवः । ११।३।१। क्रियावाचिनो भूवादयो धातुसंज्ञाः स्युः । ॥ प्राप्तीश्वरान्निपाताः । ११।४।५६। इत्यधिकृत्य । ॥ चादयोऽस्तवे । ११।४।५७। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः । ॥ प्रादयः । ११।४।५८। अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा । ॥ उपसर्गाः क्रियायोगे । ११।४।५९। गतिश्च । ११।४।६०। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञश्च स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप । एते प्रादयः । ॥ न वेति विभाषा । ११।४।६। निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् । ॥ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । ११।४।६।

वाच्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् । तत्रच प्रमाणं समासेषु वक्ष्यामः । अथवा । 'आद्' इत्यसमस्तमेवास्तु । इक्षिशब्द-
स्तन्नेत्रावृत्त्या वा योजनीयः । अयम्यथादित्वेन भलात्तोः कुर्न ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र
त्रिमात्रो न । इक्षिप्रदेशात् 'इक्षिरेचि' इत्यादयः ॥—अदेङ् गुणः । तत्परकरणमिह सर्वार्थम् । तेन गङ्गोदकमित्यत्र त्रि-
मात्रो न । तरतीत्यत्र लकार एव, नतु कदाचिदाकारः । नच प्रमाणत आन्तर्येण नियमसिद्धिः । रपरत्वे कृते एक-
स्याध्यर्थमात्रत्वाद् अपरस्वार्थतृतीयमात्रत्वात् । गुणप्रदेशास्तु 'आद्गुणः' 'अतो गुणे' इत्यादयः ॥—भूवादय इति । भूश्च
वाश्च भूवाविति द्वन्द्वः, आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः, आदिश्च आदिश्च आदी, भूवौ आदी येषामिति वि-
ग्रहः, भूप्रभृतयो वासदृशाः, सादृश्यं च क्रियावाचित्वेनेलमिह प्रत्याह—क्रियावाचिन इति । क्रियावाचिन इति किं, याः
पश्यमीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन् 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः स्यादिति स्थितं मनोरमायाम् । भूवादयः
किं, हिरुक पृथग (इत्याद्यव्ययानां शिष्ये इति भावार्थनिङ्गन्तस्य च मा भूत्) । सन्भवादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं
ज्ञायते । चुलुम्पादीनां 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति गणमूत्रेण संप्रहः ॥—प्राप्तीश्वरात् । रेफविशिष्टग्रहणं किम्, 'ईश्वरे
तेमुक्तमुनौ' इत्यस्य व्याप्तिन्यायेनावधिल मा भूत् । यदितु प्रत्यासत्त्यैव 'अधिराश्वरे' इत्यस्यावधिलसिद्धिरित्युच्यते, तर्हि
सप्रतिपत्त्यर्थमेवास्तु ॥—चादयः । अद्रव्यार्थाः किम्, पशुः । लिङ्गसंख्यानिवृत्तं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—'लोधं नयन्ति
पशु मन्यमानाः' । पशु इति सम्यगर्थः ॥—गतिश्च । उपसर्गसंज्ञया समावेशार्थश्चकारः । अन्यथा 'आ कडारात्—' इति
पर्यायः स्यात् । तत्फल तु प्रणयमित्यादौ 'उपसर्गादसमासेऽपि—' इति शब्दं, 'गतिकारक—' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरसि-
द्धयेति दिक् ॥—निस्निरदुस्दुर् इति । 'उपसर्गस्यायतौ' इति निर्दुर्गोलम्, निलयते दुलयते । निस्ते दुस्त्व ह्रस्वस्या-
सिद्धलाङ्गत्वाभावात्, निरयते दुरयते ॥—न वेति विभाषा । नेति प्रतिषेधो वेति विकल्पस्तदाह—निषेधविकल्पयो-
रिति । 'विभाषा श्वेः' इत्यादिषु प्रतिषेधविकल्पावुपतिष्ठेते, तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद्विकल्पः प्रवर्तते, शुभाव
शिवायेत्यत्राप्रामाण्यं विकल्पः, शुशुवतुः शिथिल्यतुरित्यादौ तु 'वचिस्वपि—' इति नित्यप्राप्ताविति विवेकः ॥ अत्रेदं बोध्यम् ।
इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां संबध्यते, य च पदार्थविपर्यासकृत्, तेन निषेधो विकल्पश्च नवाशब्दार्थः संज्ञीति विभाषा-
शब्दार्थो विकल्पः संज्ञा । उभयत्रविभाषार्थं चेद सूत्रम् । प्राप्तविभाषायां प्राप्तविभाषायां च नाम्योपयोगः । प्राप्त-
विभाषायां भावांशस्य सिद्धत्वेन विभाषाश्रुत्या पक्षे भवतीति भावांशमनूय पक्षे न भवतीत्यभावांशमात्रकरणत्वात्, अप्राप्त-
विभाषायां तु अभावांशस्य सिद्धत्वेन पक्षे न भवतीत्यभावांशमनूय पक्षे भवतीति भावांशमात्रकरणत्वात् । 'विभाषा श्वेः'
इत्युभयत्रविभाषायां तु यदि विधिमुख्येन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेन संप्रसारणविकल्पः स्यात्, किन्तु तु यजदित्यात् 'वचिस्वपि—'
इति नित्यमेव स्यात् । अथ प्रतिषेधमुख्येन प्रवृत्तिस्तर्हि पितृत्वेन प्रवृत्तिः स्यात्, नतु पितृत्वं । नच पितृत्वं विधिमुखेन किन्तु
तु निषेधमुख्येनियुभयथापि प्रवृत्तिरस्ति वाच्यम्, वैकल्प्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् । संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधेन नेति
प्रतिषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते, ततः किदकिद्वेपे सर्वमिन् लटि एकरूपं प्रापिते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमुखेनैव
प्रवर्तते । इतीति किम्, घुसंज्ञावत् 'स्वं रूपम्—' इति वचनाच्छब्दस्य संज्ञा मा भूत् । तथाहि सति 'विभाषा श्वेः' इत्यस्य
नवाशब्दः श्रयतेरादेश इत्यर्थः स्यात् । इतिशब्दे तु सति अर्थः संज्ञीति लभ्यते । तथाहि—लोके ह्यर्थप्रधानः शब्दः,
'गौरित्ययमाह' इत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते । व्याकरणे तु 'स्वं रूपम्—' इति परिभाषणत्वरूपपरत्वमौल्यार्थिकम् ।
इतिशब्दसमभिव्याहारे लर्थपरतेति विशेषः ॥ इदमेवेतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकत्वं नाम ॥ संज्ञालम्ब्यस्यैव नतु विभाषा-
शब्दस्येति व्याख्यानस्य 'ह्योऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ वैकल्प्योद्धारः फलम् । उभयत्रविभाषा हि तत्सूत्रम्, अभ्यवपूर्वस्य
हरतेभक्षणार्थत्वाद्विकारार्थस्य करोतेरकर्मकत्वाच्च 'गतिबुद्धि—' इति नाम्ना अपि कर्तुर्गौ कर्मत्वे प्राप्ते अर्थान्तरे चाप्राप्ते तदा-
रम्भात् । उदाहृतं च भाष्ये 'प्राप्ते तावद् अन्तरं' । अभ्यवहारयति सैन्धवैः, विकारयति सैन्धवान् ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना । ॥ येन विधिस्तदन्तस्य ॥ १११७२ । विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् स्वस्य च रूपस्य । ॥ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः । ॥ उगिद्वर्णप्रहणवर्जम् । ॥ विरामोऽवसानम् ॥ १११७१० । वर्णानामभयोऽवसानसंज्ञः स्यात् । ॥ परः संनिकर्षः संहिता ॥ १११७१०९ । वर्णानामतिक्रान्तिः संनिधिः संहितासंज्ञः स्यात् । ॥ सुतिङ्मन्तं पदम् ॥ १११७१४ । सुबन्तं तिङ्मन्तं च पदसंज्ञं स्यात् । ॥ हलोऽनन्तराः

विकारयति सैन्धवं । अप्राप्ते तु हरति भारं देवदत्तः, हारयति भारं देवदत्तम्, हारयति भारं देवदत्तेन, करोति कटं देवदत्तः, कारयति कटं देवदत्तम्, कारयति कटं देवदत्तेन इति दिक् ॥—स्वं रूपं शब्दस्य—। ‘अप्रेर्ढक्’ आमेयम् । ‘आडो यमहनः’ आयच्छते, आहते । इह अग्नि, आङ्, यम्, हन्, एत एव संज्ञिनः ॥ नन्वभ्यादिवाच्यादङ्कारादेर्दङ्गादिप्रत्ययो न संभवतीति स्वरूपादेव स्यात् ‘प्रातिपदिकात्—’ इत्याद्यधिकाराच्च किमनेन मूत्रेणेति चेत् । सत्यम् । अभ्यादिशब्दपर्यायेभ्यो बहुधादिभ्यो मा भूदिति सूत्रस्यास्यारम्भः ॥ नन्वत्र रूपग्रहणं विनापि स्वशब्देन रूपमेव ग्रहीष्यते, प्रतीताद्युपदेशानपेक्षादासाधारणत्वादन्तरङ्गलाभियतोपस्थितिकत्वाच्च । अर्थो हि प्रतीतां संबन्धग्रहणमपेक्षते, पर्यायैरपि प्रत्यायनात्साधारणः, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वाद्विहरङ्गः, अनुकरणदशायामप्रतीतेरनियतोपस्थितिकश्चेति किमनेन रूपग्रहणेन । उच्यते—इह शास्त्रे अर्थोऽपि विवक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं रूपग्रहणम् । तेन ‘अर्थवद्ग्रहणं नानर्थक्यस्य’ इत्युपपन्नं भवति ॥ तत्रोक्तज्ञापकादर्थो ग्राह्यः, स्वमिति वचनात्स्वरूपं चेति सामर्थ्यादर्थवतो रूपस्य ग्रहणम् । तेन काशे कुशे इत्यत्र ‘शे’ इत्ययं प्रगृह्यसंज्ञो न भवति । ‘प्राद्वहोढ—’ इत्यत्र तु ‘ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते नतु क्तवलन्तस्यैकदेशः’ इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ अशब्दसंज्ञेति किम् । ‘उपसर्गे घोः किः’ दाधाभ्यो यथा स्यात्, घुधानोः शब्दार्थकान्मा भूत् । नच ‘दाधा घु—’ इति घुसंज्ञाकरणसामर्थ्यादेव दाधाभ्यः किः स्यादिति वाच्यम् । ‘घुमास्था—’ इत्यादिना आत ईवविधौ संज्ञाकरणस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् ॥ इह शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञेति न पृष्ठीसमासः, ‘कर्म करणं’ इत्यादिष्वर्थसंज्ञासु स्वरूपग्रहणापत्तेः । किंतु शब्दः शब्दशास्त्रे तत्र संज्ञा शब्दसंज्ञेति सप्तमीसमासस्तदाह—शब्दशास्त्रे या संज्ञेति ॥—येन विधिः—। विधिरित्यत्र ‘उपसर्गे घोः किः’ इति कर्मणि किः प्रत्ययः । येनेति करणे तृतीया, न तु कर्तरि । तस्याः कृद्योगपृष्ठा बाधात् । नच ‘उभयप्राप्ती कर्मणि’ इति नियमेन निर्वाहः, कर्मण उक्तत्वेनोभयप्राप्त्यभावात् । तथा चात्र करणे तृतीयैव । करणं च परतन्त्रं, कर्त्रधिष्ठितस्यैव करणत्वात् । एवं चेह तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते । नच ‘एरच्’ इत्यादधिकारादीनां पारतन्त्र्यं धात्वादीनां च स्वातन्त्र्यं वास्यादीनामिव नक्षादीनामिव संभवति, किंतु वैवक्षिकम् । तेन विशेषणमप्रधानम् । तच्चात्मान्तस्य संज्ञेति फलितं तदेतदाह—विशेषणं तदन्तस्येति ॥—स्वस्य चेति । ‘स्वं रूपम्’ इत्यनुवृत्तेरेतल्लभ्यते । ‘एरच्’ इकारान्तादिकाररूपाच्च धातोरच् । चयः, जयः, अयः ॥—समासप्रत्ययविधाविति । कृष्णं भ्रितः कृष्णभ्रितः, (‘द्वितीया भ्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः’ द्वितीयान्तं भ्रितादिप्रकृतिकः सुबन्तैः सह समस्यते वा तत्पुरुषः) । नेह—कृष्णमुपभ्रितः । ‘नडादिभ्यः फक्’ नडस्य गोत्रापत्यं नाडायनः । नेह—(सूत्रनडस्यापत्यं) सौत्रनाडिः । अनुशतिकादिव्यादुभयपददृष्टिः ॥—उगिद्वर्णंति । उगिद्वर्णप्रहणं वर्जयित्वा, उगिद्वर्णप्रहणवर्जं, ‘द्वितीयायां च’ इति णमुल् ॥ महान्तमतिक्रान्ता अतिमहती, महच्छब्दस्य गौरादित्वेऽयुपमर्जने ‘विद्वार—’ इति ङीपोऽप्रवृत्तेः ‘उगितश्च’ इत्युगिदन्तात् ङीप् ॥ ‘अत इञ्’ दाक्षिः । न चेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः, अस्यापत्यमिः काम इत्यत्र चरितार्थत्वात् । न चैवमिजो जित्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । ‘बाह्वादिभ्यश्च’ इत्यत्र यथायथं वृद्ध्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात् । नन्वेवमपि औपगविरित्यादावेव ‘अत इञ्’ स्यात्, नतु दाक्षिरित्यादौ, अकारस्येहानर्थकत्वादिति चेत् । वर्णग्रहणे अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥—विरामोऽवसानम् । विरमणं विरामः, भावे घञ् ॥ शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति । संज्ञाप्रदेशाः ‘वाक्साने’ इत्यादयः । अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चारितप्रवृत्तिनां नित्यविभूतां वा वर्णानाम्, यद्वा विरम्यतेऽनेनेति विरामः, बाहुलकाकरणे घञ् । यदुच्चारणोत्तरं वर्णान्तरं नोच्चार्यते, सोऽन्यवर्णः अवसानसंज्ञ इत्यर्थः । अस्मिन्नु पक्षे ‘खरवसानयोः’ इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्विद्यते—खरि परे रेफस्य विसर्गः, अवसाने च परे रेफे स्थानिनीति ॥—सुतिङ्मन्तं पदम् । अत्रान्तग्रहणम् ‘अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, इति ज्ञापनार्थम् । तेन ‘ईदृदेद्विवचनं प्रगृह्यम्’ इति न द्विवचनान्तस्य प्रगृह्यत्वम् । अन्यथा कुमार्योरगारं कुमार्यारगमित्यत्र प्रकृतिभावः स्यात् ॥ कथं तर्हि प्रातिपदिकसंज्ञायां कृतद्वित्भ्यां तदन्तग्रहणमिति चेत् । अत्राहुः—‘कृतद्वित्—’ इति सूत्रे अर्थवद्ग्रहणमनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणमिति ॥ अन्तः संयोगः । लघ्वर्थमेकाक्षरायां संज्ञायां कर्तव्यं इति । तेनात्र समुदाये वाक्यपरिगृह्णति ॥

१ अभाव इति—शब्दानां नित्यत्वेन उच्चारणाभाव इत्यर्थः ।

क्रियते, फलं तु आचारकिपि ‘अतो गुणे’ इति पररूपाभाव इति वाच्यं

संयोगः । १।१।७। अभिरम्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः । ॥ ह्रस्वं लघु १।४।१०। ॥ संयोगे गुरु १।४।११। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् । ॥ दीर्घं च १।४।१२। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परिभाषाप्रकरणम् ।

॥ इको गुणवृद्धी १।१।३। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ अचञ्च १।१।२। ह्रस्वदीर्घभुतशब्दैर्द्यन्त्रास्विधीयते तत्राऽच इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते । ॥ आद्यन्तौ टकितौ १।१।४। टिकितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ सः । ॥ मिदचोऽन्त्यात्परः १।१।४। अच इति निर्धारणे

गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत्प्रत्येकं, तथाहि सति दृष्टिभर्तात्यत्र बकारसंनिधौ दकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तलोपः स्यात्, निर्वायादित्यत्र यकारः संयोग इति 'वाग्यस्य संयोगादेः' इत्येव स्यात्, सिद्धान्ते तु 'अचो रहाभ्याम्-' इति द्विले सत्यपि तस्यासिद्धत्वादेवमत्र न भवति ॥ हल इति जार्ता बहुवचनम्, 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनम्-' इति वचनात्, तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवतीति शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः सिध्यति । यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहुनां चाविशेषेण संज्ञेति स्थितमाकरे । यदि तु बहूनामेव स्यात्तर्हि गोमान्करोति इत्यत्र मनुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यादिति दिक् ॥ हलः किम् । तितउभ्याम् । अत्र 'तनोतेऽउः मन्वच्च' इति उउप्रत्ययः सन्वद्वादाद्विलं 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वं च, व्यस्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः । यदि लचोरप्यनन्तरयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि इह 'संयोगान्तस्य-' इत्युकारलोपः स्यात् ॥ अनन्तरा इति किम् । पनसम् । यदीह सकारमकारयोः संयोगसंज्ञा स्यात्तर्हि 'स्कोः-' इति सलोपः स्यात् ॥ इति तत्त्वबोधिनीयं संज्ञाप्रकरणम् ॥

अथ परिभाषा ॥ इको गुणवृद्धी ॥ यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टः 'सावैधातुकार्धधातुकयोः', 'सिचि वृद्धिः-' इत्यादौ तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते नच 'अचो ङिति' इत्यादौ, स्थानिनिर्देशात् ॥—गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिमिति ये गुणवृद्धौ इति योजनया लभ्यते । तेनेह न 'त्यदादीनामः' इमम्, 'दिव औत्' यौः ॥—विधीयेते इति । यत्र लघुवादे 'वृद्धिर्यस्यावामादिः-' इत्यादौ तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं नोपतिष्ठते । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिति भावः । 'अनुवादे परिभाषाणाम्' इत्यस्यानूद्यमानविशेषणेष्वित्यर्थः । अनुपस्थितौ लिङ्गं फलं च 'उदीचामातः' स्थाने-' इत्यत्र स्फुटीकरिष्यते ॥—षष्ठ्यन्तमिति । सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणान् शब्दस्वरूपपरतया नपुंसकत्वात्सोलुकि 'अलसन्तस्य-' इति दीर्घो नेति भावः ॥—पदमिति । तच्च संभवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिकमेण संबध्यते । 'सिदेगुणः', 'मृजेवृद्धिः' इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यसंभवात् 'मिदमृजोरवयवस्येक इति संबध्यते ॥—अचञ्च । ह्रस्वदीर्घेत्यादि । एतच्च, 'ऊकालोऽङ्गस्वदीर्घभुतः' इति सूत्रादङ्गह्रस्वदीर्घभुत इत्यनुवर्त्य ह्रस्वो दीर्घः भुत इति योऽङिति योजनया लभ्यते । ह्रस्वेत्यादि किम्, 'दिव उत्' युभ्याम्, 'अष्टन आ विभक्तौ' अष्टौ । 'अष्टाभ्य औत्' इत्यत्र कृतात्विनिर्देशाज्जापकाज्ज्ञसोर्विषये प्रवर्तमानस्य 'अष्टनः-' इत्यालस्याचस्थानिकत्वे सति नैतन्मिथ्येदिति दिक् ॥—षष्ठ्यन्तं पदमिति । तच्च सति संभवे सामानाधिकरण्येनैव संबध्यते न वैयधिकरण्येन, तेन 'ह्रस्वो नपुंसके-' इत्यजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वः । श्रीपम् । नेह—सुवाग् ब्राह्मणकुलम् । 'शमामग्राणां दीर्घः-' इत्यत्र तु सामानाधिकरण्यसंभवात् शमादीनामच इति संबध्यते, तेन शाम्यतीत्यादि सिद्धम् । 'वाक्यस्य टेः भुतः-' इत्यत्र सामानाधिकरण्यसंभवेऽपि टेर्ग्रहणसामर्थ्यात् टेरवयवस्याचः भुत इति व्याख्यायते । अन्यथा 'अलोऽन्त्यस्य' 'अचञ्च' इति परिभाषाभ्यामेहि कृष्णेत्यादिवाक्यान्त्यस्याचः भुतसिद्धौ किमनेन टेर्ग्रहणेन । तेन आयुष्मान्धेनीन्द्रवर्मश्च इत्यादि मिथ्यतीति दिक् ॥—आद्यन्तौ टकितौ । भविता, आर्धधातुकस्येद् । पाययति, 'शाच्छामाह्वा-' इत्यादिना युक् ॥ पुरस्तादपवादस्यायेन स्थानेयोगलस्यायमपवादः । 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यनेन तु परत्वादयं बाध्यते । तेन 'चरेष्टः' 'गापोष्टक्' इत्यादयः परा एव भवन्ति ॥—मिदचोऽन्त्यात्परः । स्थानेयोगलस्य 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति परलस्य चायमपवादः ॥ यशांसि, वनानि, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् । रुणद्धि, 'रुधादिभ्यः भ्रम्' । ननु पूर्वयोगवदयमपि पुरस्तादपवादस्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोऽस्त्विति चेन्न । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इतीहाभ्युपगमात्, अन्यथा भ्रमो मित्करणं व्यर्थं स्यात् । नच श्रवणार्थ एव मकारः स्यादिति वाच्यम्, 'तृणह इम्' इति निर्देष्टम् ॥—अचां मध्य इति । सूत्रे जालमिप्रायेण 'अचः' इत्येकवचनमिति भावः ॥ अचां मध्य इति किम् । म

अन्त्यादचः परो मित्स्यात् इति प्राचो व्याख्यायां नै-

षष्ठी । अर्चा मध्ये योऽन्यस्यात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्य्यात् । ॥ षष्ठी स्थानेयोगा ॥ ११।४९। अनिर्धारितसंबन्ध-
विशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या । स्थानं च प्रसङ्गः । ॥ स्थानेऽन्तरतमः ॥ ११।५०। प्रसङ्गे सति सैद्धन्तम आदेशः
स्यात् । यत्रानेकविधमान्त्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः । ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ ११।६६। सप्तमी-
निर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् । ॥ तस्मादित्युत्तरस्य ॥ ११।६७। पञ्चमीनि-
र्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् । ॥ अलोऽन्यस्य ॥ ११।५२। षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्यस्याल

तत्सिध्येत् । 'शे सुचादीनाम्' इत्यत्रान्यस्यावोऽसंभवेन मित्परिभाषाया अनुपस्थितिप्रमत्तात् ॥ अन्ये तु अचोऽन्यस्यात्परो
मित्यादिति व्यत्यासेन योजयित्वा प्राचो व्याख्यानमपि कथंचित्समर्थयन्ते ॥ पूर्वसूत्रादन्त इत्यनुवर्तते, एकदेशे स्वरित-
त्वप्रतिज्ञानादतो व्याचष्टे—अन्तावयव इति । तेन वारीणीत्यादावङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादिष्वे स न सिध्येत् ।
अभक्तत्वे तु बहलिह इत्यत्र 'बह'प्र लिहः' इति खशि 'अरुद्विषत्' इति मुमि मोऽनुस्वारो न स्यादपरान्तत्वादिति
भावः ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तमभक्तत्वे वारीणीति दीर्घो न स्यादिति, तत् 'तदादिप्रहणं स्यादिनुमर्थम्' इति अङ्गसंज्ञामूत्र-
स्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ॥—षष्ठी स्थानेयोगा । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः, निपातनादित्त्वम्, षष्ठ्याः संबन्ध-
मात्रवाचित्वेऽपीह शास्त्रे या षष्ठी सा स्थानेयोगा बोध्या ॥ किमविशेषेण, नेत्याह—अनिर्धारितसंबन्धविशेषेति ।
अनिर्धारितेति किम् । 'ऊदुषथाया गोहः' 'शाम इदइहलोः' इत्यादावुपधासंनिधानेनावयवषष्ठौले निर्णीते गोहः शास
इत्यादौ मा भूत् । सति हि तत्रापि स्थानेयोगले गोहिशामिस्थाने धातुमात्रस्योपधायाथ स्थाने ऊदितौ स्यातामिति
दिक् ॥—स्थानं च प्रसङ्ग इति । न चास्य प्रसङ्गार्थकत्वे विवदितव्यम् । 'दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्' इत्युक्ते
दर्भाणां प्रसङ्ग इति प्रतीतेः ॥ एवं च 'इको यणचि' इत्यादाविगुच्चारणप्रसक्तौ यणुच्चारणीय इत्युक्त्यर्थः संपद्येत ॥—
स्थाने—सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्य एव । अतएव गङ्गोदकमित्यत्र त्रिमात्र ओकारो न ॥ इहस्थाने
इत्यनुवर्तमाने पुनः स्थानप्रहणादन्योऽपि वाक्यार्थः संमतः । तात्वादिरूपं स्थाने योऽन्तरतमस्तत्प्रयुक्तान्तर्यवानिति
यावत् । स तु प्राप्यमाणानां मध्ये स्यादिति, तदेतदाह—यत्रानेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणतश्चतुर्विधमित्यर्थः ॥
स्थानतो यथा—दध्यत्र । तालुस्थानस्यकारस्य तालुस्थानो यकारः । अर्थतो यथा—वातण्ड्ययुवतिः, वतण्डशब्दात्
'वतण्डाब्' इति गोत्रापत्येयम् । तस्य 'लुक् लिप्यम्' इति लुक्, शास्त्रैवादिवाङ्मनीन । वतण्डौ चासौ युवतिश्चेति विग्रहे 'पोटायुवति-'
इत्यादिना समासः, 'पुंवत्कर्मधारय-' इत्यतिदिश्यमानः पुंशब्दो वतण्डापत्यवाचिनो वतण्डीशब्दस्य तदपत्यवाची वातण्ड्य-
शब्दो भवति न तु वतण्डादिः । गुणतो यथा—वाग्धरिः । घोषवतो महाप्राणस्य तादृश एव घकारः । प्रमाणतो
यथा—अमुम् अम् अमून, 'अदसोसेः-' इत्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ उकारः ॥ तमवप्रहणं किम् । वाग्धरि-
त्यत्र 'ज्ञयो होऽन्यतरस्याम्' इति पूर्वसवर्णे क्रियमाणे महाप्राणत्वसाम्येन द्वितीयो नादवत्त्वसाम्येन तृतीयश्च मा भूत् ।
किन्तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति ॥—बलीय इति । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो
नेति भावः ॥—तस्मिन्निति । सप्तम्यन्तानुकरणमिदम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिहृच्चारणक्रियः । अचि यणि-
त्युक्ते व्यवहितेऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहिते एवेति पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु
फूलितार्थकथनम् ॥ पूर्वस्यैवेति किम्, दध्युदकम् । अत्रोकारस्य मा भूत् ॥ अव्यवहितस्यैवेति किम्, अग्निचिदत्र सोममु-
दत्र । व्यवधानं चान्न वर्णकृतमेव निषिध्यते, न तु कालकृतम् । संहिताधिकाराज्ज्ञापकान् । अन्यथा निर्दिष्टप्रहणादेवासंहितायां
यणाद्यप्रसङ्गाकि तेन संहिताधिकारेणातो व्याचष्टे—वर्णान्तरेणेति । एवं च संहिताधिकारबहिर्भूतविधयः कालव्यवायेऽपि
संभवन्तीति । तेनाप्राविष्णु इत्यादाववग्रहेऽपि 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यादिना उत्तरपदे परतो विहिता
आनङ्गादयो भवन्तीति दिक् ॥—तस्मादिति । उत्तरस्येति किम् । 'तिङ्कितः' इति निघातः उत्तरस्यैव यथा स्यात्,
अग्निमीळे । नेह—ईळे अग्निम् ॥—अव्यवहितस्येति । एतच्च निर्दिष्टप्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेन उत्संस्थानं उत्संस्मभनमि-
त्यादौ 'उदस्या-' इति पूर्वसवर्णे न प्रवर्तते ॥—अलोऽन्यस्य । स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते सोऽन्यस्यालः स्थाने
स्यादित्यर्थः ॥ 'त्यदादीनामः' सः, यः ॥ स्थानषष्ठीति किम् । आर्धाधातुकस्येदं तु च ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । इदं च
'षष्ठी स्थाने-' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते । अल इति किम् । 'पदस्य' इत्यधिकृत्य विधीयमानं 'वसुसेसु-' इति दत्तं परमानङ्-

१ प्रसङ्ग इति—प्रसङ्गश्च सति संभवे अर्थवत् एव,

२ एवं चैकरित्यादेस्तेतुरित्यर्थः

तेन सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धम् । २ स्थानेऽन्तर इति—५

३ बो यम् ।

इति—अर्थात्प्राप्यमाणानां मध्ये इत्यर्थः । ४ अल इति—इदं च

फलतम्—अल एवेति, अन्यस्यैवेति च । एवं अस्समुदायोत्तरं स्थ

१।३।११। स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ॥ (प) परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥
(प) असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ (प) अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्त्वयुक्तं कार्यं
न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

अच्संधिप्रकरणम् ।

॥ इको यणचि ॥ ६।१।७७। इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते । स्थानत आन्तर्यादीकारस्य यकारः । सुध्व उपास्य इति जाते । ॥ अनचि च ॥ ८।१।४७। अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न

स्वरितपाठेनैव गतार्थत्वादिति ॥—परनित्येति । परात् नित्यं यथा—‘तुदादिभ्यः शः’ तुदति । ‘रुधादिभ्यः श्रम्’ रुणद्धि, परमपि लघुपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शश्रमौ ॥ तथा धिनवाव, धिनवाम । परमपि ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्रोः’ इत्युकारलोपं बाधित्वा नित्यत्वात् ‘आडुतमस्य-’ इत्याद् । परादन्तरङ्गं यथा—उभये देवमनुष्याः । इह ‘प्रथमचरम-’ इति परमपि विकल्पं बाधित्वा ‘सर्वादीनि-’ इति सर्वनामसंज्ञा, विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा—स्रवतेः ‘णिधि-’ इति चङि द्विले उपधागुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुखवत् । परादपवादो यथा—परमपि ‘अनेकाल्-’ इति सर्वोदशं बाधित्वा ‘डिञ्च’ इत्यन्तादेशः, दध्ना, दध्ने । ‘अस्थिदधि-’ इत्यनङ् ॥ नित्यादन्तरङ्गं यथा—ग्रामणिनी कुले । नित्यमपि ‘इको-ऽचि-’ इति नुमं बाधित्वा ‘ह्रस्वो ननुपसके-’ इति ह्रस्वः । कृते तु नुमि अनजन्तत्वाद्भ्रुस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा—दैत्यारिः, श्रीशः । परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्गुणे यणि च प्राप्तेऽपवादत्वात्सवर्णदीर्घः । तथा उ-भयौ उभयः । सुल्वीः सुल्वः इत्यन्तान्तरङ्गत्वादियङि उवङि च प्राप्तेऽपवादत्वात् ‘एरनेकाच-’ इति, ‘ओः सुपि’ इति च यण् ॥ ययपवादोऽन्यत्र चरितार्थस्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यां बाधत एव, तथाहि—‘डिञ्च’ इत्येतदनन्यार्थद्विकारयुक्तेष्वनङादि-षु चरितार्थत्वात्तात्तवङि न प्रवर्तते, किंतु परेण ‘अनेकालुशित्-’ इत्यनेन बाध्यते । जीवतात् भवान् । अयजे इन्द्रम्, ग्रामे इह, सर्वे इत्थम् । अत्र अयजइ इन्द्रम्, ग्रामइ इह, सर्वइ इत्यमिति स्थिते अन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते । तस्य समानाश्रये दैत्यारिः श्रीश इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥—असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादौ ‘एतु मे’ इत्येवं न ॥—अकृतव्यूहा इति । अकृतकार्या इत्यर्थः । एवं तर्हि सर्वस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् अत आह—निमित्तं विनाशो-न्मुखं दृष्ट्वा । लोकसिद्धार्थकथनमेतत् । यद्वा अक्षरार्थेनाप्येतत्कथनम् । ऊक्षते तत्कथं इत्यूहः कार्यम्, विशिष्टो य ऊहो विनाशोन्मुखनिमित्तकं कार्यम्, अकृतो व्यूहो र्थेनैव अकृतव्यूहा इति ॥ ययपि ‘कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति’ इति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यं, तथापि अकृतव्यूहा इत्येव लघु । ‘प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य द्वादशदर्शनं वरम्’ इति न्यायादिति भावः ॥—न कुर्वन्तीति । यथा ‘निषेदुपीम्’ इत्यादौ कसोऽरिदमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादिवं न हङ्गयतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां परिभाषाप्रकरणम् ॥

अथाचसंधिः ॥—इको यणचि । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढा लक्षणा । ‘यू रुयार्यौ’ ‘त्वादिभ्यः’ इति च निर्देशात् । तेन इक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते, यणशब्देन चत्वारः । भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वात् । एवं चेह यणि तद्वाच्यवाच्ये लक्षणा तु न शङ्क्यैव, भाव्यमानस्याणः सवर्णाग्राहकत्वाभावेन यणवाच्ययकारादिवाच्यानामभावात् । अतो नास्ति यथासंख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थ-भ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिशदुपस्थितौ लवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । नस्मादिह ‘स्थानेऽन्तरतमः’ इति सूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्यानुपदं वक्ष्यति—‘स्थानत आन्तर्यात्’ इति ॥—अचीति । कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षाया-मर्थादिक इति संबध्यते ॥—संहितायां विषय इति । दध्यन्तेत्यादौ कार्यनिमित्ततयोर्यदा अतिशयितसंनिधिर्विवक्ष्यते तदैव यण् भवतीति भावः ॥—अनचि च ॥—यरो द्वे वेति । ‘यरोऽनुनासिके-’ इति सूत्राद्यरो वेति चानुवर्तते । ‘अचो रहाभ्याम्-’ इति सूत्रादचो द्वे इति च, तदाह—अचः परस्येत्यादि । एवं चात्र वाग्रहणानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धेः ‘त्रिप्रश्रुतिषु शाकटा-यनस्य’ ‘सर्वत्र शाकल्यस्य’ ‘दीर्घादाचार्याणाम्’ इति च सूत्रत्रयं नारम्भणीयमिति भावः ॥ अच इति किम् । तादात्म्यमित्यादौ मस्य द्विवं मा भूत् ॥ ‘अनचि’ इति यदि पुर्यदासः स्यात्ततो ‘नञिव युक्तमन्यसदृशे तथा ह्यर्थगतः’ इति न्यायादनुभिन्ने-ऽच्सदृशे वर्णे हलीत्यर्थः स्यात्, ततो लाघवात् हलीत्येव वदे प्रसज्यप्रतिषेध इति ब्रवीति ॥—न त्वचीति ।

१ बहिरङ्गमिति—परस्परपेक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्गं

विलम्बोपसिद्धि

बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे बीजम् । २ स्यादिति—कार्यशब्दवादे इदम् ।

यथासंख्येनापि निर्वाहः ‘स्थानेऽन्तरमे’ इति सप्तम्यन्तपाठस्तु पतदसिद्धा इषितः श

रविविधः । इति धर्कारस्य द्वित्वम् । ॥ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १।१।५६। आदेशः स्थानिवत्स्यात् न तु स्थान्यला-
भ्यविधौ । अनेनेह सकारस्य स्थानिवद्भावेनाश्वत्थमाश्रित्यानवि चेति द्वित्वनिषेधो न शब्दोऽनल्विधाविति
तन्निषेधात् । ॥ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । १।१।५७। अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोऽज्ञादेशः स्थानिवत्स्यात्स्थानिभू-

एवं चावसानेऽपि द्वित्वं भवति । वाक् । वाक् ॥—स्थानिवदादेशो— आदेशे कृते स्वरूपभेदात्स्थानिप्रयुक्तकार्याणाम-
प्रवृत्तावतिदेश आरभ्यते । ‘अस्तेर्भूः’ । आर्धधातुके विवक्षिते धात्वादेशो धातुवत्, तेन ‘अचो यत्’ इत्यादिधातुप्रत्ययाः ।
भव्यं, बभूव ॥ ‘किमः कः’ अज्ञादेशोऽङ्गवत् । तेन इनादेशदीर्घसंभावाः । केन, काभ्यां, कैः ॥ आदेशग्रहणं किमर्थम्, स्था-
निवदित्येतावतैव संबन्धिशब्दमहिम्ना तज्ज्ञाभात् । यथा ‘पितृवदधीते’ इत्युक्ते ‘पुत्रः’ इति गम्यते इति चेदत्राहुः । द्विविध
आदेशः प्रत्यक्ष आनुमानिकश्चेति । ‘अस्तेर्भूः’ इत्यादिः प्रत्यक्षः । ‘तेस्तुः’ इत्यादिस्त्वानुमानिकः । ‘एरुः’ इत्यत्र हि इ-
कारेणकारान्तस्थानी अनुमीयते, उकारेण चोकारान्त आदेशः । तथाच ‘तेस्तुः’ इति फलितोऽर्थः, तत्रासत्यादेशग्रहणं
प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वानुमानिकस्य । आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तुभयपरिग्रहः, तेन पक्षित्यादेस्तिङन्तत्वात् पदसंज्ञा
सिध्यतीति । ननु ‘एरुः’ इत्यादि यथाश्रुतमेवास्तु, एकदेशविकृतस्यानन्यलात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न । अर्थवत्येव स्थाना-
देशभावविश्रान्तेर्वाच्यत्वात्संभवात् प्रसङ्गासंभवात् । तथाहि । ‘षष्ठी स्थानयोगा’ इत्युक्तम् । स्थानं च प्रसङ्गः । स चार्थवत्,
अर्थप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगात् । यद्यपि च्लेः सिजादावसंभवीदं, तथापि सति संभवे अर्थप्रयुक्त एव प्रसङ्गो ग्राह्य इत्यनेनै-
वादेशग्रहणेन ज्ञायते । उक्तं च ‘सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते’ इति ।
पदमिहार्थवत् । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । यद्यपि सर्वविकारे सुतरां नित्यत्वानुपपत्तिः तथापीह विकार एव नास्तीति ता-
त्पर्यम् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥ अनल्विधाविति किम् । यश्चालः विधिः, यश्चालः परस्य विधिः, यश्चालो विधिः,
यश्चालि विधित्तर मा भूत् । तत्राला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन, अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदृष्टलमाश्रित्य
‘अड्व्यवायः’ इति णत्वं प्राप्तम् । अलः परस्य यथा—द्यौः, पन्थाः, इह हलङ्घ्यादिलोपो न । अलो विधौ—युक्तामः,
‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपो न । न चोत्त्वविधिसामर्थ्याल्लोपो न भवेदिति शङ्क्यम्, युयानमित्यादौ तस्य साव-
काशत्वात् । अलि विधौ—यजेः क्तः कइष्टः । ‘हशि च’ इत्युत्त्वम् । न चेह स्थानिवद्भावेन जातेयुक्त्वे आहुणेऽवा-
देशे च कृते ‘हलि सर्वेषाम्’ इति नित्यलोपेन कइष्ट इति रूपं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । कयिष्ट इति रूपान्तरासिद्धिप्रस-
ङ्गात् । सिद्धान्ते तु (‘भोभगोअघोअपूर्वस्यः’ इति यस्य लोपविकल्पे) कइष्टः, कयिष्ट इति रूपद्वयमभ्युपगम्यते । अल्
चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते, तेन रामायेत्यादौ ‘सुपि च’ इति दीर्घः सिध्यति, तद्विधौ हि यञादिलमाश्रितम् । यञ्
चादेशावयवो न तु स्थान्यवयवः । तथारुदितामित्यादौ ‘रुदादिभ्यः’ इति वलादिलक्षण इत् च सिध्यति । तदेतदाह—
न तु स्थान्यलाभश्च इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपञ्चेल्यत्र वलादिलक्षण इण्
न ॥—अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । अचः किम् । आगल्य, ‘वा त्यपि’ इत्यनुनासिकलोपस्तुकि कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥
परस्मिन् किम् । आदीष्ये, नित्यलादित् एलम्, तच्च न परनिमित्तम्, तेन ‘यीवर्णयोः’ इति लोपे कर्तव्ये तत्र स्था-
निवत् । पूर्वविधौ इति किम्, नैधेयः, निपूर्वाद्धावः ‘उपसर्गे घोः किः’, ‘आतो लोपः’, ‘ध्यचः’, ‘इतश्चानिजः’ इति ढक् ।
आकारस्य स्थानिवत्त्वे तु श्यच्चल्यपदेशेन क्यत्वं विरुद्धत्वाद्वाच्येन । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । नन्वेवमपि
विधिग्रहणं व्यर्थम्, पूर्वस्येति षष्ठा कार्ये कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेपं शक्यत्वादिति चेन्न । पूर्वस्य विधिः, पूर्वस्माद्विधिः इति
समासद्वयलभार्थं विधिग्रहणात् । यद्यप्यत्र पञ्चमीसमासपक्षो मूले नोक्तः, तथापि ‘पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति
पक्षे तु अड्व्यवाय इत्येवात्र णलम्’ इति ‘पहन्—’ आदिप्रपञ्चे स्वीकृतः सः ॥—अल्विध्यर्थमिदमिति । तेन
वन्नश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न, उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया ‘न संप्रसारणे’ इति निषेधात् । न चोरदत्वं पर-
निमित्तं नेति वाच्यम्, अज्ञाक्षिमे प्रत्यये परे तद्विधानात् ॥ पूर्वस्माद्विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षस्य तु प्रयोजनम्—
तन्वन्ति, तन्वते । इह यणादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेदं । अत्र हि तनित्यङ्गं निमित्तम्, तच्च स्थानिभूतादुकारात्पूर्वमिति ॥
नश्चिदं न प्रयोजनम्, बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वादित्तागमस्यात्राप्रसक्तेः । न च ‘नाजानन्तर्थे’ इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे
बहिरङ्गे वाचोराजानन्तर्थमिति हरदत्तादिमते निषेधप्रवृत्तावपि उत्तरकार्ये यत्राच आनन्तर्यमाश्रितं तत्र बहिष्प्रकृतिर्नैति

१ धर्कारस्येति—ननु द्वित्वे पूर्वधर्याने जहत् १ जदम्पि, लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेः । विकारभेदेन लक्ष्यभेदस्यान-

कारात् । २ स्थानिवदिति—ननु ‘—

नै’ इत्येव सृज्यत—

३ विनापि वति तदर्थे गमयति’ इति न्यायात् ‘स्थान्यादेशोऽनु-

जातिदेशार्थं स्पष्टार्थं चात्र तस्य सत्त्वात् । ३ द्वित्वनिषेध इति—प्र-

४ अजादेश इति—अचएव आदेश इत्यर्थः; तेनाज्ञादेशो न स्थानि-

रिति स्पष्टं भाष्ये ।

तादृचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवद्भावे प्राप्ते । ॥ न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनु-
स्वारदीर्घजश्चर्विधियु । ११।१।५८। पदस्य चरमावयवे द्विवचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत् ।

कैयटमते तदभावात् । न चैवमपीपचन्निति प्रयोजनं भवत्येव, इह हि अन्तेरकारस्य चङकारस्य च 'अतो गुणे'
इति पररूपे तस्य च परादिवद्भावज्जिप्रग्रहेण प्रग्रहे सति 'सिजभ्यस्त'- इति जुस् प्राप्नोति, णिलोपस्य एकादेशस्य वा
स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यम् । वेतेर्हि लङ्येवानन्तरो झिः संभवतीति तत्साहचर्योदभ्यस्तादपि लङ एव श्लेर्जुस्-
विधानात् । न च सिचा साहचर्यात् लुङ एव प्रहणमस्त्विति शङ्क्यम् । 'विप्रतिषेधे परम्'- इति परसाहचर्यस्य बली-
यत्त्वात् । न चैवमपि 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशस्य निवारणाय पञ्चमीसमासपक्ष आवश्यक इति वाच्यम् । चङकारस्या-
न्तेरकारेण च 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते झस्याभावाददादेशाप्रसक्तेः । अत्र त्वेकादेशस्य परादिवद्भावज्जिप्रग्रहेण प्र-
हणं न भवति, अल्विधौ अन्तादिवद्भावप्रवृत्तेः । अन्यथा अयजे इन्द्रमिल्यादौ सवर्णदीर्घो दुर्वार एव स्यात् । ॥ ५८ ॥ वा
परादिवद्भावस्तथापि झकारस्य अत्यादित्यदादेशो कर्तव्येऽन्तादेशो न स्थानिवदित्वधिलात् । तस्मात् पञ्चमीसमासपक्षो
निरर्थक एव चेदत्राहुः । पञ्चमीसमासप्रयोजनतया अपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संम-
तम् । 'द्विस्त्रितुर'- इति सूत्रे कूलोर्थप्रहणाज्ज्ञापकात् साहचर्यं न सर्वत्राश्रियते । एवं च भवतर्थादलुकि अभ्यस्ताश्रयस्य
जुसः प्रवृत्त्या अबोभुरिति रूपं सिध्यति, आत इति नियमस्य सिचः परलमाश्रित्य यो जुस्प्राप्तस्तस्मात्प्रतयया मा-
ध्वादिभिर्व्याख्यातत्वात् । अत एव 'अभ्यस्ताश्रयो जुसः, नित्यत्वाद् युक्, अबोभुवः, इति मूले यङलुङन्तेषूक्तम् । तथा
चापीपचन्नित्येतत्सिद्धये पञ्चमीसमासपक्ष आश्रयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—पञ्चमीसमासपक्षप्रयोजनतया भाष्ये 'वे-
मिदिता, माथितिकः' इत्यस्यायुदाहृतत्वात् तस्य वैयर्थ्यशङ्का कार्या । यद्यपि यङोऽकारलोपस्य स्थानिवद्भावं वि-
नापि 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणादेव इणनिषेधाप्रवृत्तौ भिदर्थेऽन्तात्तुचि वेमिदितेति रूपं सु-
साधम्, तथापि माथितिक इत्यादित्सिद्धयर्थं स पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । न च मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यत्रापि 'तदस्य
पण्यम्' इति ठकि इकादेशो च कृते 'यस्येति च' इति लोपात् 'इसुसुक्तान्तात्'- इति इकः स्थाने प्रसज्यमानो यः
कादेशः सोऽप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावं विनैव सुपरिहरः, 'ठस्येकः' इत्यत्र 'स्थान्यादेशयोःकार उच्चारणार्थः' इत्यभ्युप-
गमे अल्विधिलेन स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या उष्थानिक इकादेशो न भवतीति कादेशाप्रसक्तमाथितिक इति रूपसिद्धौ कि-
मनेन पञ्चमीसमासपक्षाश्रयणं निति वाच्यम् । मथितयतेः क्तिपि ठिलोपणिलोपोर्वैरपृक्तलोपे च मथित्, तेन चरति मा-
थितिक इत्यत्र 'चरति' इति ठकि तस्येकादेशसिद्धये तत्पक्षस्यावश्यकत्वात् । न ह्यत्र स्थानिवद्भावं विनापि इकादेशा-
पवादः कादेशः सुपरिहरः, नाप्येतादृशकल्पनायां मानाभावः शङ्क्यः, माथितिक इति भाष्योदाहरणस्यैव मानत्वादिति । स्या-
देतत् । पूर्वत्वस्य साविधिलेन संनिहितस्यैवावधिलमुचितं संनिहितं चेह त्रयं स्थानी आदेशो निमित्तं च, तत्र तावत् स्थानी
न अधिः । तस्यादेशोनापहारात् । नान्यादेशनिमित्ते । धैयाकरण इत्यत्रैकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पू-
र्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः ॥—न पदान्त—। पदान्तादीनां चरन्तानां द्वन्द्वः,
ततो विधिशब्देन कर्मषष्ठ्यन्तस्य समासः । विधिशब्दश्च भावसाधनो विधानं विधिरिति, स द्वन्द्वान्ते ध्रुयमाणत्वात्प्र-
त्येकं संबध्यते ॥—पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः, वृक्षं वतीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षवयति, ततो
विन् वृक्षव । इह 'लोपो व्योर्वलि' इति बलोपो न, टिलोपस्य णिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वात् । न च सुबन्ताणिजिति
हरदत्तादिमते अन्तर्वर्तिमुपा पदत्वात् 'न पदान्त'- इति निषेधः शङ्क्यः । विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदा-
न्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु 'न पदान्त'- इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्बलोपः स्यादेवेत्यादि मनोरमार्थो स्थितम् ॥
—द्विवचनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दार्थः वरे इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्, सहवि-
वक्षाभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यल्लुक् च । अथोदाहरणानि—पदान्ते—कानि सन्ति, कौस्तः । इह यणावादेशयोः कर्त-
व्ययोः श्रसोरल्लोपो न स्थानिवत् । न चकारौकारयोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वविरहादेवाल्लोपो न स्थानिवदिति वाच्यम् । 'वा-
क्यादपोद्भूत्य पदानि संस्क्रियन्ते'- इति पक्षे स्थानिभूतादचः पूर्वत्वस्य सत्त्वात् ॥ यद्वा गोचः गोचेत्यादावोकारस्यावधिः कर्तव्ये
'अचः'- इत्यल्लोपो न स्थानिवदिति उदाहर्यम् । अत्र हि लोपस्थान्यकारात्पूर्वत्वेन दृष्टत्वादोकारस्य ॥—द्विवचने—सुब्रुपा-
स्यः । 'नाजानन्तर्धे' इति निषेधाद्द्विहरिपरिभाषात्र न प्रवर्तते, स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्याच्च । एवं क्वचिदन्त्यात्रायुषम् ॥—
वरे—यायावरः । यातर्थादन्ताद् 'यश्च यङः' इति वरच् । 'अतो लोप' मन् 'अतो लोप इति च' इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् ॥
यलोपो—यातिः । यातर्थादन्तात् क्तिच्, 'अतो लोपः' द
नरालोपः शङ्क्यः । चिणो लुम्यायेन आलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिव,
'स्थानिवत्त्वनिषेध'

१ पदान्तेति—अत्र पदचरमावयवसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निः।५८।

रुजुम्, द्वितीये तु राजानो वन्ति इत्युक्तम् ।

इति स्थानिवद्भावनिषेधः । ॥ झलां जश् झशि । ८।४।५३। स्पष्टम् । इति धकारस्य दकारः । ॥ अदर्शनं लोपः । १।१।६०। प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । ॥ संयोगान्तस्य लोपः । ८।१।२३। संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते ॥ * यणः प्रतिषेधो वाच्यः ॥ * यणो मयो द्वे वाच्ये ॥ मय इति पञ्चमी यण इति

कथं वाच्येति, उच्यते । 'असिद्ध बहिरङ्गम्—' इति यणोऽसिद्धत्वात् यलोपः । न च 'नाजानन्तये' इति निषेधः, अन्तरङ्गकार्ये अच आनन्तर्ये यत्र तत्रैव तदभ्युपगमात् । किं चात्र 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इति वार्तिकमस्ति । तेनान्यः स्थानिवदेव भवतीति न दोषः ॥ —स्वरे—चिकीर्षकः । ईकारस्य 'लिति' इत्युदात्तत्वे कर्तव्ये सनोऽनो लोपो न स्थानिवत् । न च 'लिति' इत्यारम्भसामर्थ्यं, कारक इत्यादौ सावकाशत्वात् ॥ —सवर्णानुस्वारयोः । शिण्डि । श्रुतोरलोपो न स्थानिवत् । यद्यप्यनुस्वारो न स्थानिभूतादचः पूर्वं इति तस्य परसवर्णे कर्तव्येऽलोपस्य स्थानिवत्त्व-प्रसङ्ग एव नास्ति, तथापि स्थानिद्वाराणुस्वारोऽपि दृष्ट इत्यस्येव तत्प्रसङ्ग इत्याहुः । ननु सवर्णग्रहणमात्रेणानुस्वारोऽप्यक्षेप्तुं शक्यत इति किमनेन पृथगनुस्वारग्रहणेन । सत्यम् । पृथग्ग्रहणाभावे यत्र परसवर्णस्तत्रैवेति संभाव्येत । तथा च यत्र न परसवर्णप्रसङ्गः शिपन्तीत्यादौ तत्र स्थानिवद्भावं निषेद्धमनुस्वारग्रहणम् । एवं यत्र वरे अजादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति याति-रित्यादौ तत्र यलोपे स्थानिवद्भावं निषेद्ध वरेग्रहणापृथग्यलोपग्रहणं कृतमिति ज्ञेयम् ॥ —दीर्घे—प्रतिदीप्ता, प्रतिदीप्ते । 'हलि च' इति दीर्घे कर्तव्ये अलोपो न स्थानिवत् । यणादेशस्तु स्थानिवद्भवत्वेव । 'लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्त-त्वात् । तेन 'हलि च' उपधायां च' इति दीर्घाप्रवृत्त्या कियोः गियोः विव्यतुरित्यादि सिद्धम् ॥ —जशि—सगिधश्च मे । अदनं गिधः । तत्र अदेः क्तिन 'बहुलं छन्दसि' इति घसलदेशः, 'घसिभसोर्हलि' इत्युपधालोपः 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झप्रत्ययोः—' इति धत्वम्, घस्य 'झलां जश् झशि' इति जश्चे कर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत् । 'समानस्य छन्दस्य-मूर्धप्रश्नुदकैरे' इति सः । समाना गिधः सगिधः । न चात्र सलोपे धत्वे च कर्तव्ये पूर्वस्मादिपि इति स्थानिवद्भावात्सगिधरि-ति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । पञ्चमीमसामपक्षस्यानित्यत्वात् । तत्र 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथाहि । तत्र 'सेटि' इति पदे न तावदनिङ्ग्यावृत्त्यर्थम्, णिजन्तात्तदसंभवात् । ननु संज्ञापितः पशुरित्यत्र 'यस्य विभाषा' इति इणनिषेधे संभवत्येवानिदुलं, 'सनीवन्त—' इति विकल्पितेद्लादिति चेन्न । 'यस्य विभाषा' इत्यत्र 'एकाचः' इत्यनुज्ञेः । अन्यथा दुरिद्रित इति इण न स्यात्, तत्र 'तनिषतिदरिद्रातिभ्यः—' इति वार्तिकेन सनो विकल्पितेद्लात् । तस्मात्कालावधारणार्थं सेटग्रहणम् । इति कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते 'एकाच उपदेशे—' इति इण-निषेधः स्यादिति । यदि तु पूर्वस्मादिष्वौ स्थानिवत्त्वं तर्हि णिचा व्यवधानान्निषेधप्राप्तिरेव नास्तीति 'सेटि' इत्यनर्थक सत्तस्यानित्यतां ज्ञापयति इति स्थितम् ॥ ननु जस्त्वधौ यदि स्थानिवत्त्वनिषेधस्तर्हि पटयतीत्यत्रान्वयैर्तीर्णा विभक्तिमा-थिल्य पदलाज्जस्वं स्यात् । भैवम् । 'इष्टवत्' इत्यनिदिष्टया भसंज्ञया पदसंज्ञया बाधान्दवाप्रवृत्तेः ॥ —चरि—जक्षतुः जक्षुः । घसेल्लिटि अनुस उस च, 'गमहन—' इत्युपधालोपः, 'खरि च' इति चर्त्वे प्रति न स्थानिवत् । भाष्ये तु 'पूर्वेत्रा-सिद्धे न स्थानिवत्' इत्यवग्रह्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजथरः प्रत्याख्याताः । तद्रीत्या तु सलोपे धत्वे च कर्तव्ये स्थानि-वद्भावश्चैव नास्तीति बोध्यम् ॥ —अदर्शनं लोपः । अत्र दर्शज्ञानरामान्यवचनः, दर्शनं ज्ञानम्, तदिह शब्दानुशास-नप्रस्तावाच्छब्दविक्रयकं सत् प्रवणं संपद्यते । तच्च श्रोतुव्यापारस्तन्निषेधोऽश्रवणम् ॥ नन्वेव 'लोपो व्योर्हलि' इत्यादौ व-कारयकार्ये न श्रोतव्याविति श्रोतुव्यापार एव निषिध्येत प्रयोक्तृव्यापार उच्चारणमनिषिद्धं स्यात् । अत्राहुः । असति च' श्र-वणे उच्चारणमनर्थकमेवेति सामर्थ्याच्छ्रवणनिषेधे तदेतुभूतमुच्चारणमपि निषिद्धं भवतीति ॥ —प्रसक्तस्येति । इह 'स्थाने' इत्यनुवर्तनादित्यभ्येत । प्रसक्तस्येति किम्, दधिमध्वित्यादौ तुगागमो मा भूत् । अस्ति हि तत्र क्रिपोऽदर्शनम्, तच्च लोप इति प्रसक्तविशेषणभावे प्रत्ययलक्षणेन तुक स्यादेवेति दिक् ॥ —संयोगान्तस्य ॥ —तदन्तस्येति । 'अलोऽन्य-स्य' इति परिभाषयेति भावः ॥ यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् 'संयोगस्य' इत्येव सूत्रयितुमुच्यते तथापि 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञा' इति पक्षे 'दृक्करोति' इत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्यां द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणमि-ति ननोऽस्मायां स्थितम् ॥ ('संयोग' इति महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादिकस्य संयोगसंज्ञा न भविष्यतीति अन्तग्रहणमिह त्यक्तुं शक्यम्) ॥ —यणः प्रतिषेध इति । वाचनिकमिदम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा 'झलो झलि' इत्यनो झल्ग्रहणमपकृत्य झल एव लोपो विधीयत इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षाष्टी प-रिभाषा त्रैपादिकमन्तरङ्गलोपे न पदयतीति वाच्यम् । नार्थकालपक्षान्भ्युपगमात् । न च 'नाजानन्तये' इति निषेधः । उक्त-लप्रवृत्ते लोपे अजानन्तर्गभावात्

न्तलोपे यणः प्रतिषेधः 'न वा झलो लोपात्', 'बहिरङ्गल-

नार्त—सौत्रत्वाज्जशः शस्य जत्वं ब्रथेति पत्वं वा न भवति । ३ दकार-
नाते—शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः ।

बहीति पक्षे धकारस्यापि द्वित्वम् । तदिह धकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपाणि ॥ एकधमेकयम् । द्विधं द्विषम् । द्विधमेकयम् । एकधं द्वियम् । सुबुपायः । मङ्गुरिः । धात्रंशः । लाकृतिः । ॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८।४।४८। पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनीशब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने । पुत्रादिनी त्वमसि पापे । आक्रोशे किम् । तत्त्वकथने द्विवचनं भवत्येव । पुत्रादिनी सार्पिणी ॥ ॥ तत्परे च ॥ पुत्रपुत्रादिनी त्वमसि पापे ॥ ॥ वा हतजगधयोः ॥ पुत्रहती । पुत्रहती । पुत्रजग्धी । पुत्रजग्धी । ॥ त्रिभृतिषु शाकटायनस्य । ८।४।५०। न्यादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा द्वित्वम् । इन्द्रः । इन्द्रः । राषट्म् । राषट्म् । ॥ सर्वत्र शाकल्यस्य । ८।४।५१। द्वित्वं न । अर्कः । ब्रह्मा । ॥ दीर्घादाचार्याणाम् । ८।४।५२। द्वित्वं न । वात्रम् । पात्रम् । ॥ अचो रहाभ्यां द्वे । ८।४।४६। अचः पराभ्यां

क्षणत्वाद्वा' इति ॥ —चत्वारि रूपाणीति । इह धकारस्य द्विले जश्ले च कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धत्वाभावेन लक्ष्यभेदात्पुनर्दकारे द्विलप्रवृत्तौ रूपाधिक्यमस्ति । अत्र केचिदाहुः—'उकारात्परस्य यरो द्विले कृते पुनर्हकारात्परस्य यरो द्विलं न भवति, निमित्तभेदाभावादित्याशयेनेदमुक्तमिति' । तेषां तुदादिगणे वत्रश्चेल्यत्र उरदत्वस्य 'अचः परस्मिन्—'इति स्थानिवद्भावात् 'न संप्रसारणे—' इति 'वस्योत्वं न' इति समाधानग्रन्थो मूलस्थो विरुध्यते, तन्निमित्तस्य लिटो भेदाभावादिति दिक् ॥ अन्ये तु धकारस्य जश्ले कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति जशोऽसिद्धत्वाभावाद्दकारे पुनर्द्वित्वं भवत्येव, व्यक्तिभेदात् । अत एव सय्यन्तेत्यादौ परसर्वणद्वित्वं भाष्यकृता उदाहृतम् । षट्सन्त इत्यत्र सकारद्विलसिद्धये 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विले' इति मनोरमायामुक्तम् ॥ एवं यकारेऽपि द्विलस्य पुनः प्रवृत्तौ क्षत्यभावः । आष्टमिकद्विवचनस्य स्थाने द्विवचनरूपत्वात्स्थान्यादेशव्यक्त्योश्च भेदात् । यतूक्तं मनोरमायाम् 'एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सङ्गदेव प्रवर्तते' इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्कथं पुनर्द्विर्गणप्रवृत्तिः । अन्यथा द्विलानन्त्यापत्तेरित्यादि । तदनवधाननिबन्धनम्, तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन कचिदेवैकस्मिन्प्रयोगे गुणादिशास्त्रस्यानुष्ठापकत्वं स्यान्न प्रयोगान्तर इत्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगान्तरेऽपि गुणादिशास्त्रप्रवृत्तेरेव सिद्धान्तितत्वात् । न तु सङ्गच्छास्त्रप्रवृत्तेः ॥ आनन्त्यापत्तिरपि प्रकृते न दोषः । सा हि अनन्तकार्यसहितप्रयोगस्याशक्यत्वात्तच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात्तच्छास्त्रस्यानुष्ठापकत्वात्पत्त्या दोषः । प्रकृते तु नास्ति, द्विलस्य वैकल्पिकत्वेन याश्छक्ति द्विलप्रयोगसहितस्य परिनिष्ठितत्वेन तेनैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । 'लिटि धातोः—' इति द्विलस्य तु नित्यत्वादानन्त्यापत्तेः कचिद्विभ्रान्तौ कल्पनीयायां लाघवात्प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिकल्पनादनभ्यासग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव 'सर्वस्य द्वे' इत्यास्यापि न पुनःपुनः प्रवृत्तिरित्याहुः ॥ नन्वत्र 'इकोऽसवर्णे—' इति शाकल्यमतेन रूपान्तरमस्त्विति चेन्मैवम्, समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । 'सिन्धिल्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः' इति वार्तिकस्थित्यग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् ॥ मनोरमायां तु जश्लेन दकारे कृते तस्य द्वित्वं नेत्याद्याशयेन सकारद्विलेनाष्टौ विसर्गद्विलेन षोडशेऽनुक्तम् ॥ —द्विधमिति । यद्यपि धस्य जश्लेन दकारे धद्वयं नास्ति, तथापि भूतपूर्वगतिमाश्रित्यैवमुक्तम् ॥ —सुबुपास्य इति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति तृतीयासमासः ॥ नन्विह यणेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्' इति वार्तिकोक्तः । न चैवमपि 'न भूसुधियोः' इति यग्निषेधः शङ्क्यः । आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । 'सुपि' इत्यनुवर्त्य सुपि परत एव यग्निषेधाच्च ॥ —धात्रंश इति । अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्विलप्रकरणे 'रहाभ्याम्' इति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यत्वबाधनात् । सुबुपास्य इत्यादौ तु स्थानिलेन निमित्तत्वमिको न बाध्यते 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'वाच्यतुपिनुषसः—' इत्यादिनिर्देशात् ज्ञापकात् । तकारस्य तु द्वित्वं भवत्येव । तच्च वेत्यतो रूपद्वयम् ॥ —नादिनि— । स्त्रीधाक्रोशः प्रायेण प्रवर्तते इति स्त्रीलिङ्गमुदाहरति—पुत्रादिनीति । इह 'सुयजातो—' इति णिनिः ॥ —तत्परे चेति । आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः ॥ —वा हतेति । द्विलस्य वैकल्पिकत्वे वार्तिकमिदं नारम्भणीयमित्येके ॥ अन्ये तु हतजगधयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव 'अनचि च' इति द्वित्वं नान्येषामित्यादि नियमसंभवात् तदर्थमारम्भणीयमेवेदमित्याहुः ॥ —पुत्रहतीति । पुत्रो हतो यया सा । 'अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष् । एवं पुत्रो जग्धो यया सा पुत्रजग्धी ॥ —अचो रहाभ्याम्— । अचः

१ पुत्रशब्दस्थेति—अववषष्टीयम्, 'यरोऽनुनासिक—' इत्यतो यरोऽनुवर्तनात् । आदिनीति च प्राधान्यात्पर एव विशेषणम् । एतेन पुत्रादिनीत्यत्र उभयत आश्रयणेऽन्तादिबद्भावात् ।

२ पुत्रहतीति—अत्र केचित्, पूर्वसूत्रे 'आदिनी' इति ।

औत्त एव एतत्सूत्रप्रवृत्तिरिति नियम्य, 'अनचि च' इति सूत्रेणैव द्वित्वस्य राकुर्वन्ति ।

रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्ष्यनुभवः । नह्यस्ति । ॥ हलो यमां यमि लोपः । ८।४।६४। हलः परस्य यनो लोपः स्याद्वा यमि । इति लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपं तुल्यम् । लोपारम्भफलं तु आदित्यो देवता-
ऽस्त्येत्यादित्यं हविरित्यादौ ॥ यमां यमीति यथासंख्यविज्ञानाज्ञेह । माहात्म्यम् । ॥ ऐचोऽयच्चायावः । ६।१।७८।
एचः क्रमादय् अच् आय् आच् एते स्वरुचि । ॥ तस्य लोपः । १।३।९। तस्येतो लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न ।
उच्चारणसामर्थ्यात् । एवं चेत्संज्ञापीड न भवति । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । ॥ वान्तो यि प्रत्यये ।
६।१।७९। यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरिच् आच् एतौ स्तः । गोर्विकारो गव्यम् । गोपयसोर्यदिति यत् । नावा तार्यं
नाव्यम् । नौवयोधर्मैत्यादिना यत् ॥ ॥ गोर्युतौ छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ गव्यूतिः । ऊति-
यूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः ॥ वान्त इत्यत्र वकाराद्गोर्युतावित्यत्र छकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योर्बलीति लोपेन
वकारः प्रक्षिप्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति वाच्यम् । ॥ धातोस्तन्निमित्त-
स्यैव । ६।१।८०। यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्धान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव नाम्यस्य । लव्यम् । अवश्यलाव्यम् ।

किम् हुते इत्यादौ नकारस्य माभूत् ॥—हलो यमां यमि—॥ हलः किम् । न्याय्यम् । इह यकारादीनां यकारादौ
परे यथासंभवमुदाहरणानुच्यन्ते । सुध्युपास्यः, मध्वरिः । अत्र यणो मय इति मयः परस्य यस्य वस्य च द्वित्वे कृते
अनेन लोपः । दुर्लभः । हुर्वहुवे । कुर्मः । अत्र तु 'अचो रहाभ्याम्' इति लस्य वस्य मस्य च द्वित्वे कृते लोपः । प्रत्य-
ङ्गात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः । अत्र 'अनचि च' इति डमो द्वित्वे सत्यनेन डकारणकारनकाराणां लोपः ॥—लोपः
स्याद्वेति । 'झयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामिनुवर्तत इति भावः ॥—लोपारम्भफलं त्विति ॥—आदित्यो
देवता—। आदित्यशब्दात् 'दित्यदित्य' इति ण्यप्रत्यये 'यसेति च' इत्यकारलोपे अनेन च यलोपे आदित्यमित्येक्यका-
रकं रूपं सिध्यति नान्यथेति भावः । न च 'आपलस्य च तद्धिते नाति' इत्यनेन यलोपे कृते एक्यकारकं सिध्य-
तीति वाच्यम् । अदितौ जात आदित्य इत्यादिविवक्षायां तस्याप्रवृत्तेः ॥—यथासंख्यविज्ञानादिति । उक्तोदाह-
रणेषु लोपारम्भफलाभावादेरस्य रेफे परत उदाहरणभावाच्च यथासंख्यसूत्रमिह नोपन्यस्तम् ॥—माहात्म्यमिति । अत्र
मलोपो नेत्यर्थः । 'हलो यरां यरि सर्वे लोपः' इति तु न सूत्रितम् । मूर्धः शाङ्गिमत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥—एचः
क्रमादिति । नन्वत्रैव यथासंख्यमूत्रं वक्तुमुचितम् । प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणाभ्युपगमेऽपि लक्ष्यार्थ-
बोधात्पूर्वभावि शक्यार्थज्ञानमादाय यथासंख्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एवां क्रमेणाववायावो न सिध्येरन् ॥
मैवम् । अन्तरतमलेनापि तत्सिद्धेः । तथाहि । एचः सन्ध्यक्षराणि । ततश्च संवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य संवृताकारताल-
व्योऽय्, संवृताकारोऽयस्य ओकारस्य तादृश एव अच्, ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिकारे इकारः अध्वर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्र एव ।
एवमौकारेऽप्युकारोऽध्वर्धमात्रः, अकारस्त्वर्धमात्रः । एवंच विवृताकारतालव्यस्य ऐकारस्य विवृताकारतालव्य आय् । विवृता-
कारौऽयस्य औकारस्य विवृताकारौऽय आच् ॥—वान्तो यि प्रत्यये ॥ यीति किम् । गोभ्याम् । नौभ्याम् ॥ प्रत्यये किम् । गोया-
नम् ॥—यकारादाविति । 'येन विधिः' इति सूत्रस्यापवादभूतेन 'यस्मिन्विधितदादावल्लग्रहणे' इति वार्तिकेनाय-
मर्थो लभ्यते ॥—ओदौतोरिति । उपस्थितानुपस्थितयोरुपस्थितं बलीयः । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णी-
तत्वादिति भावः ॥—अध्वेति । भाषार्थमिदम् ॥ गोर्युतौ लोकेऽपि वान्तादेशः स्यात्समुदायेन अध्वनः परिमाणं गम्यते
चेदित्यर्थः । 'गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्' इत्यमरः ॥—निपातित इति । किन्नन्तन्वेनेत्यर्थः । ननु गव्यं नाव्यमित्यत्र
भलेनापदलाद्वलोपाभावेऽपि गव्यूतिरित्यत्र 'हलि सर्वेषाम्' इति, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वा लोपः स्यादत आह—वान्त
इत्यत्रेति ॥—वकारो न लुप्यत इति । एवंच 'हलि सर्वेषाम्' इति सूत्रे 'व्योः' इत्यनुवृत्तावपि वकारं परित्यज्य यस्य
लोपः स्यादिति व्याख्यास्यामानं संगच्छते । एतच्च तत्रैव स्फुटीकरिष्यते ॥—धातोस्तन्निमित्तस्यैव । पूर्वेण सिद्धे
नियमार्थमिदम् । अत्र पूर्वसूत्रमनुवर्तते एचं इति च । तच्छब्देन यादिप्रत्ययः परावृश्यते योग्यत्वात् तु संनिहितोऽपि धातुः ।
नहि स्वस्यैव स्वयं निमित्तं भवति । एवकारस्त्वित्यतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि तन्निमित्तस्यैव यदि भवति तर्हि धातोरेवेति
विपरिणामिनयः संभाव्येत । ततश्च बाप्रव्य इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्यापि स्यादोषते इत्यादौ, तदेत-
त्सकलमभिप्रेत्याह—यादौ प्रत्यये परे धातोरेचश्चेद्धान्तादेश इत्यादि ॥—लव्यमिति । लुनातेरचो
यत्, 'सावंधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः ॥—अवश्यलाव्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ण्यत् । 'मयूरव्यंसका-

एचोऽयचेति—'एचोऽचि यण्यवायावः' इति सूत्रयितुमुचितम्, वान्तो यीत्यादौ तु न दोषः, तत्र वान्तो यीति पाठेन
कारयोरेवावावौ लोपो व्योरिति—ननु अत्र सूत्रे भाष्यकृता वकारस्य प्रत्याख्यातत्वेन कथं वलोप
ानेऽपि शास्त्रीयेऽप्रत्याख्यातत्वात् । अत एव 'अतो लान्तरय' इति सूत्रे भाष्ये

तन्निमित्तस्यैवेति किम् । ओयते । औयत । ॥ क्षय्यज्ययौ शक्यार्थे । १६।१।८१। यान्तादेशनिपातार्थमिदम् ।
क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । शक्यार्थे किम् । क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षेयं पापं जेयं ममः । ॥ क्षय्य-
स्तदर्थे । १६।१।८२। तस्मै प्रकृत्यर्थार्थेदं तदर्थम् । केतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे प्रसारितं क्रय्यम् । क्रय-
मन्वत् । क्रयणार्हमित्यर्थः । ॥ लोपः शाकल्यस्य । ८।३।१९। अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयोर्यां लोपोऽशि परे ॥
पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशाकस्यासिद्धत्वाच्च स्वरसंधिः । हर एहि । हरवेहि । विष्ण इह । विष्णविह । श्रिया उद्यतः ।
श्रियाद्युद्यतः । गुरा उत्कः । गुरावुत्कः ॥ कानि सन्ति कौ स्त इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशौ प्राप्ता नप-
दान्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधाच्च स्तः । ॥ एकः पूर्वपरयोः । १६।१।८४। इत्यधिकृत्य । ॥ आहुणः । १६।१।
८७। अवर्णाद्वि परे पूर्वपरयोरेको गुणादेशः स्यात्संहितायाम् । उपेन्द्रः । रमेशः । गङ्गोदकम् । ॥ उरण् रपरः ।
१।१।५१। ऋ इति त्रिशतः संश्लेष्यकम् । तत्स्थाने योऽणं स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । तन्नान्तरतम्यात्कृष्णद्विह्रित्यत्राऽऽ-
तवल्कार इत्यत्राऽऽत् । अचो रहाम्नामिति पक्षे द्वित्वम् । ॥ झरो झरि सवर्णे । ८।३।६५। हलः परस्य झरो लोपो
वा स्यात्सवर्णे झरि । द्वित्वाभावे लोपे सत्येकचम् । असति लोपे द्वित्वलोपयोर्वा द्विचम् । सति द्वित्वे लोपे चासति
त्रिचम् । कृष्णार्धिः । कृष्णार्द्धिः । कृष्णार्द्धिः ॥ यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठीति पक्षे ककारस्य द्वित्वम् । लस्य स्वनचि
चेति । तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ॥ द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि । तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपच-
तुष्टयम् । ॥ वृद्धिरेचि । १६।१।८८। आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णेकत्वम् । गङ्गोद्यः । देवै-

व्यश्च, इति समासः । 'लुप्पेदवदयमः कृते' इति मकारलोपः ॥ लव्यमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमसूत्रमिदं व्य-
र्थमित्याक्षिपति—तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । एकदेशाक्षेपेऽपि सूत्रस्यैवायमाक्षेपः पर्यवसन्नः ॥ —ओयत इति ।
आहुपूर्वाद् वेजः कर्मणि लट् ; यगात्मनेपदे, यजादिवात्संप्रसारणम् । पूर्वह्रस्वम् । 'अकृत्' इति दीर्घः । आहुणस्य परादि-
वद्भावेन धातोरेत्त्वेऽपि यादिप्रत्ययनिमित्तकत्वं नास्तीति भावः ॥ —औयत इति । वेजः कर्मणि लङ्, यगादि प्राग्वत् । 'आ-
डजादीनाम्' 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥ —क्षय्यमिति । 'शकि लिङ्च' इति यत् चात्कृत्याः ॥ —क्षेयमिति । 'अहं कृत्यतृच-
श्च' इति यत् ॥ —प्रकृत्यर्थार्थेति । प्रकृत्यर्थो द्रव्यविनिमयः ॥ लोपः शाकल्यस्य । अवर्णपूर्वयोः किम् । दध्य-
त्र । मन्वत्र ॥ अशि पर इति । एतच्च 'भोभगो' इति सूत्रादनुवर्तते ॥ अशि किम् । वृक्षव् करोति । अत्र लोपो मा
भूत् । न चात्र टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन निर्वाहः । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । न चैवमपि 'हलि सर्व-
णाम्' इति नित्यं लोपः स्यादिति शङ्क्यम् । तत्र 'अशि' इत्यनुवर्त्य अशा हलो विशेषणत् । 'लोपो व्योर्वलि' इति लोप-
स्तु न शङ्कनीय एव । स्थानिवत्त्वान्नेति 'न पदान्त' इति सूत्र एवोक्तत्वात् ॥ —हर एहीति । 'ओमाडोश्च' इति पररूपं
प्राप्तम् ॥ —तन्निषेधादिति । नच स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्यणावादेशौ स्त ए-
वेति वाच्यम् । पदद्वयाश्रयत्वेन तयोरेव बहिरङ्गत्वात् । 'नाजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च ॥ —उरण् रपरः । —अनुवादे
'षष्ठी स्थानयोगा' इति परिभाषाया अनुपस्थितावपि स्थानेग्रहणं ततोऽनुवर्तते इत्याशयेनाह—तत्स्थाने योऽणिति ।
'स्थानेन्तरतमः' इत्यतोऽपि स्थानेग्रहणमिहानुवर्तते । तेन प्रसङ्गावस्थायामेवाण् रपरो भवति । तदेतद्व्याचष्टे—रपरः स-
न्नेव प्रवर्तते इति । उः किम् । 'इयति' । गेयम्, देयम् ॥ अण् किम् । रीडादीनां रपरत्वं मा भूत् । 'रीडृतः' मा-
त्रीयति । रिड् कियते ॥ —आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्य अरित्यस्य रेफद्वारेण ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः ॥ —
पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेधेस्येति भावः ॥ —झरो झरि— । 'हलो यमाम्' इत्यतो हल इत्यनुवर्तते तदाह—हलः पर-
स्येति । हलः किम् । प्रत्तम् ॥ झर इति किम् । शाङ्गम् । झरीति किम् । प्रियवधाम् । अल्लोपोऽत्र पूर्वत्रासिद्धे स्थानि-
वन्न भवतीति चकारस्य चकारे परे लोपः स्यात् ॥ सवर्णे इति किम् । तर्प्ता । सवर्णेग्रहणसामर्थ्याद्यथासंख्यमत्र न भव-
ति । तेन शिण्डीत्यत्र डस्य विकल्पेन लोपः सिध्यतीति दिक् ॥ —लोपो वेति । 'झयो हः' इति सूत्रादन्यतरस्यामित्य-
नुवृत्तेः ॥ —असति लोप इति । द्वित्वाभावे इत्यनुषज्यते । द्वित्वलोपयोरसतीत्यर्थः ॥ —त्रिचमिति । 'यणो मयः'
इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे चतुर्थमिति बोध्यम् ॥ —वृद्धिरेचि । पूर्वसूत्रादादित्यनुवर्तते तदाह—आदेचीति ।

१ क्षय्यज्ययो इति—क्षि क्षये, जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणम्, न तु क्षीप् हिंसायाम्, क्षे जै क्षये इत्यनयोः, व्याख्यानात् ।
२ प्रकृत्यर्थार्थेति—तदर्थग्रहणसामर्थ्यात्तच्छब्देन गुणीभूतस्यापि प्रकृत्यर्थस्य ग्रहणम्, नतु प्राधान्यात्प्रत्ययार्थस्य । ३ अवर्ण-
पूर्वयोरिति—ओकारांशालागे 'ओतो गार्थस्य' इत्येतस्य बाधकत्वं बीजमित्यवधारयम् । ४ कानि सन्तीति—इदं च वाक्यसं-
स्कारपक्षे । ५ एक इति—इषपि 'आहुणः' इत्यादौ गुणस्य विधेयत्वेन एकचचनस्य विवक्षितत्वात् पूर्वपरयोरेक एव अ-
भवेत्, तथापि न्यायसिद्धरथार्थस्य सुखावगमार्थं भगवता एकग्रहणं कृतमित्यनुगमनम् इति—अवयव-
परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः, नतु व्यवस्थावाचिना षष्ठ्यर्थे, तथा सति त्रये इत्य-
अत्राणं पूर्वैर्नैव न परेण, प्रशास्तृणामिति निर्देशात् ।

श्रव्यम् । कृष्णौक्यम् ॥ ॥ एत्येधत्पुद्गु ॥ १६१॥८९॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्तेति च परे वृद्धिरकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैषते । प्रष्टौहः । एजातोः किम् । उपेतः । मा भवाप्प्रेदिषत् । पुरस्तादपवादस्यायेनेधं वृद्धिरिति पररूपमित्यस्यैव बाधिका न त्वोमात्रेणेत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव ॥ ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्या-
नम् ॥ अक्षौहिणी सेना ॥ स्वादीरेरिणोः ॥ खैरः । खेनेरितुं शीलमस्येति खैरी । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया खैरि-
णी ॥ ॥ प्रादुहोदोऽप्येष्वेषु ॥ प्रौहः प्रौढः ॥ (प) अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यस्य ग्रहणम् ॥ 'प्रश्नेतिसूत्रे राजेः पृथग्
आजिग्रहणाज्जापकात्' तेन ऊढग्रहणेन कान्तमेव गृह्यते न तु कवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ॥ इष
इच्छायां तुवादिः । इष गतौ दिवादिः । इष आभीक्ष्ये क्रयादिः । एषां धमि ण्यति च एषः एष्यः इति रूपे । तत्र
पररूपे प्राप्तेऽनेन वृद्धिः । प्रैषः । प्रैष्यः । यस्तु ईष उच्छे । यश्च ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ।
ईष्यः । तत्राहुणे प्रेषः । प्रेष्यः ॥ ॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥ सुखेन ऋतः सुखातः । तृतीयेति किम् । परमतः ॥
॥ प्रवत्सतरकम्बलघसनार्णदशानामुणे ॥ प्रार्णम् । वत्सतरार्णमित्यादि ॥ ऋणस्यापनयनाय यद्व्यवर्णं क्रियते
तत्प्रार्णम् । दशार्णो देशः । नदी च दशार्णा । ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जळे च ॥ ॥ उपसर्गादिति धातौ ॥ १६१॥९१॥

कृष्णौक्यमिति । कृष्णेति संबोधने पृथक् पदम् । एवं देवेत्यपि । इत्थं चात्र षष्ठीसमासत्वमभ्युपेत्य 'पूरणगुणः' इति
निषेधमाशङ्क्य 'संज्ञाप्रमाणत्वात्' इत्यादिनिर्देशेन 'गुणेन निषेधोऽनित्यः' इति केषांचिद्व्याख्यानं नाल्यन्तावश्यकमिति बो-
ध्यम् ॥—एत्येधत्पुद्गु । अत्र एचील्यनुवर्तते । तच्च एत्येधत्त्वोर्विशेषणं न तूढः । असंभवात् ॥ 'आहुणः' इत्यत आदित्य-
नुवर्तत एवातो व्यच्छे—अवर्णादेजाद्योरिति ॥—प्रष्टौह इति । प्रष्टुं बहतीति प्रष्टवाद । 'बृहश्च' इति ण्विः ।
ततः शक्ति 'वाह ऊढ' । गुणापवादतया अनेन वृद्धिः ॥—प्रेदिधदिति । प्रपूर्वस्यैधतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपम्, 'न माडधोर्गे'
इत्याडागमाभावः ॥—पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् इति न्यायेनेत्यर्थः ॥—अक्षा-
दिति । आदित्यनुवर्तते अचीति च । तेन पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भवति । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥—अक्षौहिणीति । ऊढः
समूहः सोऽस्त्यस्याः सा ऊहिनी । अक्षानामूहिनीति विग्रहः । परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी । 'पूर्वपदात्संज्ञा-
याम्' इति णत्वम् । अक्षानामित्यस्य ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु अक्षौहिणीत्येव भवति । न तु तत्र वृद्धिः । अन्त-
रङ्गेण गुणेन बाधात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन समासे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक् 'यद्यपवादोऽन्यत्र'
चरितार्थस्त्वहिं परान्तरज्ञान्यां बाध्यते' इति ॥—स्वादीरेरिणोः । 'इरेरिण्योः' इति काचित्कोऽपपाठः । खैरीति णिन्यन्त-
स्य अन्त्रियां वृष्ट्यभावप्रसङ्गात् ॥ ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह—खेनेरितुमिति । यदा त्वीर इति घनन्तेन स्वशब्दस्य
समासे 'स्वादीरे' इति वृद्धौ कृतायां मत्वर्थीय इतिः । यदा वा मत्वर्थीयेतिप्रत्ययान्तेन ईरिन्शब्देन स्वशब्दस्य समासः
तदापि तदेकदेश ईरशब्दोऽस्त्येवेति पृथगीरिन्ग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—खैरीति । 'सुयजानौ' इति णिनिः, उप-
पदसमासः ॥ खैरिणीति । डीपः प्राग्भागमीरिन्शब्दमादाय वृद्धिः । केचित्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयात्र वृद्धिरित्याहुः ।
तन्निष्फलमिति भावः ॥—नानर्थक्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः ॥
—प्रेष्य इति । एषसाहचर्यादेव्योऽप्यनव्ययं गृह्यते; तेन ण्यन्तादिषेः क्तोऽप्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रेष्यगतः ॥
लघूपधगुणमाशङ्क्याह—तयोर्दीर्घोपधत्वादिति ॥—प्रवत्सतरेति । इह केचिद्वत्सशब्दं वत्सरशब्दं च प्रक्षिपन्ति
तद्वाप्यादावदृष्टत्वाहुपेक्ष्यम् ॥—वत्सतरार्णमिति । तकारमकारयोर्द्विलिखित्याच्चलारि रूपाणि । रेफात्परस्य नु
'अचो रहाभ्याम्' इति द्वित्वे 'यणो मयः' इति वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकणं द्विणं त्रिणमिति द्वादश । 'खयः शरः'
इति सत्कारद्वित्वे चतुर्विंशतिः ॥ न चेह 'शरोऽन्वि' इति द्विलनिषेधः शङ्क्यः । तस्य सौत्रद्विलमात्रविषयत्वात् । अनप्यत्र
'खयः शरः' इति वार्तिकस्य 'वत्सरः' 'अप्सरः' इत्युदाहरणं भाष्ये दत्तम् । न च वदेः सरप्रत्यये परतत्त्वत्वे कृते तस्या-
सिद्धत्वात्तस्य खयः परत्वं नेति शङ्क्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्युक्तेः । अतएव मनोरमायां 'पदसन्तः' इत्यत्र टका-
रात्परस्य सत्यं द्वित्वं स्वीकृतमिति दिक् ॥—उपसर्गादिति । उपसर्गात्किम् । खद्वच्छेति ॥ ऋति किम् । उपेतः ।
तपरकणमुत्तरार्थम् । इह दीर्घकारादेधातोरसंभवेन व्याख्यालाभात् । धातौ किम् । उपकारः ॥ नन्वत्र उपेत्युपसर्ग एव
न भवति क्रियायोग एवोपसर्गत्वात्, उपगतः ऋकार इति विगृह्य क्रियायोगत्वसंपादनेऽपि 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्ते प्र-
त्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः' इति ऋकारं प्रति अनुपसर्ग एव, तथा चाकृतेऽपि धातुग्रहणे ऋकारादिधातावेव वृद्धिर्भवित्युपसर्ग-
धातोरक्षिपात्र तत्रेति चेत्तस्यम् । अत एव योगविभागेन पुनर्विधानार्थमित्यनुपदं वक्ष्यतीति न काप्यनुपपत्तिः—

नञि चेति—एकीकृतं नञि पठितस्य 'ऊढ उपधाते' इत्यस्य न ग्रहणम्, किंतु आगमस्यैवात्र ग्रहणम्, अष्टाध्यायीर्य-
इका निर्देशाभावाच्च । २ उपसर्गादृतीति—नच गतेऋतीत्येव सत्यतामिति

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपाच्छेति प्राच्छेति । ॥ अन्तादिबन्धः । ६।१।८५।
 योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । इति रेफस्य पदान्तत्वे । ॥ खरखसानयोर्विसर्जनीयः । ८।३।१५।
 खरि अवसाने च परे रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्पदान्ते । इति विसर्गे प्राप्ते । अन्तबन्धावेन पदान्तरेफस्य न विसर्गः । उभ-
 यथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्वृद्धिदिधा-
 नार्थम् । तेन ऋत्यक इति पाक्षिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र न भवति । ॥ वा सुप्यापिशलेः । ६।१।९२। अवर्णान्ता-
 दुपसर्गादकारादौ सुधातौ परे वृद्धिर्वा स्यात् । आपिशलिग्रहणं पूजार्थम् । प्रार्थनीयति । प्रर्षनीयति । सावर्ण्योद्वर्णस्य
 ग्रहणम् । प्रालकारीयति । प्रल्कारीयति । तपरत्वादीधे न । उपरुकारीयति । उपकारीयति । ॥ एङि पररूपम्
 । ६।१।९४। आहुपसर्गादकारादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति । इह वासुपीत्यनुवर्त्यै वैक्यभेदेन
 व्याख्येयम् ॥ तेन एकादौ सुधातौ वा ॥ उपेङ्कीयति । उपैङ्कीयति । प्रोषीयति । प्रौषीयति ॥ ॥ एवे चानियोगे ॥
 नियोगोऽवधारणम् । केव भोदयसे । अनवकूसावेवशब्दः । अनियोगे किम् । तवैव । ॥ अचोऽन्यादि टि । १।
 १।६४। अचां मध्ये योज्यः स आदिर्यस्य तद्विसर्जं स्यात् ॥ ॥ शकन्धादिषु पररूपं वाच्यम् ॥ तच्च टेः ॥
 शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा । (प) सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोऽन्यः । मनीषा । हलीषा । लाङ्गलीषा । पतञ्जलिः ।
 सारङ्गः पशुपक्षिणोः । साराङ्गोऽन्यः ॥ आकृतिगणोऽन्यः ॥ मूर्तण्डः ॥ ॥ ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥ स्थूलोतुः ।

अन्तादिबन्धः । इह 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यनुवर्तते यथासंख्यं चाश्रीयते इत्यभिप्रेत्याह—पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानि-
 वत्पूत्रेणैव गताधिमिदम् । न चात्विध्यधिमिदमस्तिविति शङ्क्यम् । अस्याप्यत्विध्वावनिष्ठात् । अन्यथा अयजे इन्द्रमित्यत्र
 सवर्णदीर्घपतेः ॥—न विसर्ग इति । एतच्च सुखात् इत्यादावपि बोध्यम् ॥—सुधाताविति । सुबन्तावयवके इत्यर्थः ।
 सुबन्तस्य धातोर्संभवात् । यद्यपि 'ऋज गतौ' इत्यादीनां किपि धातुवं सुबन्तत्वं च संभवति, तथापि न तादृशेषु
 तपरत्वव्यावर्त्यत्वं प्रसिद्धं नामधातुत्वेव तत्संभवतीति त एवैह गृह्यन्ते इति भावः ॥—प्रार्थनीयतीति ।
 'शरोऽचि' इति वक्ष्यमाणेन द्वित्वनिषेधः ॥—एङि पररूपम् । 'एङ्येङ्' इत्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थम् ।
 रूपग्रहणं तु स्पष्टार्थम्, 'अमि पूर्ववेदेङि परः' इत्येव सिद्धेः ॥—प्रेजत इति । 'एज् दीप्तौ' कम्पनार्थस्तु
 परस्यैव । प्रेजति ॥—नियोगोऽवधारणमिति । निर्धारणमित्यर्थः । तदुक्तम्—'नावकूप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य
 गोचरः । एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत्' इति ॥ अस्यार्थः—अनवकूप्तौ अनिश्चये यदा एवकारो दृष्टः सः पर-
 रूपस्य विषयः । यस्तु नियमे निर्धारणे यदा दृष्टः स वृद्धिविषय इति ॥ ये तु नियोगे त्वयैव गच्छेति प्राचो ग्रन्थे स्थि-
 तस्य प्रत्युदाहरणस्यानुगुणतया नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याचक्षते तेषां 'यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं' 'ममैव ज-
 न्मान्तरेपातकानाम्' इति लौकिकप्रयोगाः, 'तपस्तपःकर्मकस्यैव' 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादिसौत्रप्रयोगाश्च न सि-
 धेयुः । उदाहृतवृत्तिश्चोक्तविरोधश्च स्यात् । अवधारणमिति व्याकुर्वतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥—अचोऽन्यादि टि । अच
 इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनं तदाह—अचां मध्य इति ॥—शकन्धादिबन्धिति । शकन्धादिबन्धित्वे तत्सिद्ध्यनु-
 गुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरेति । यदि तु आदित्यधिकारादकारस्यैवेत्येत तर्हि मनीषा पतञ्ज-
 लिरिति न सिध्येत् ॥ केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः प्रथोदरादिवादन्यलोपे आकारस्यैव पररूपमाहुः ॥ शकानां देशविशे-
 षाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्कणां राजविशेषाणामन्धुः कर्कन्धुः । अटतीत्यया, पचाद्यचि टाप् । कुलस्य अटा कुलटा,
 यद्वि तु कुलं अटतीति विगृह्यते तदा कर्मण्यणि डीपि कुलटीति स्यात् । 'ईष उज्जे' 'ईष गत्यादिषु' । अभ्यां 'गुरोश्च हलः'
 इत्यप्रत्यये ईषा । मनस ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा । ईषा लाङ्गलण्डः । पतन्तः अज्जलोऽस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति पत-
 ज्जलिः ॥—मूर्तण्ड इति । पररूपेणानेन मृत्ण्ड इति सिद्धे तत अप्यादिबृद्धिः । 'परामातण्डमास्यत्' पुनर्मूर्तण्ड-
 माभरत्' इत्यादिषु तु दीर्घदृष्टान्दस इति भावः ॥ केचिदत्र सवर्णदीर्घमेवाहुः, पूर्वोक्तवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥—ओ-
 त्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न । वृषलसुतौष्ठवत्स

१ निर्देशादिति—यत्तु कर्तरि चर्षीत्यादौ गुणस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वोद्देश्यमावधेयं न विसर्गः इति, तत्र, पदद्वयसं-
 बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्यैव पदद्वयसंबन्धे रेफखरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि बहिरङ्गत्वात् । परनिमित्तकत्वं तु उभयोः
 समम् । २ उपसर्गेणैवेति—तत्संज्ञायाः क्रियायोगनिमित्तत्वात्, इति भावः । अतएव यदर्थं प्रादीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्व-
 नियमेन प्रत्यासत्या च ककारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च प्रभूतः ऋद्धः प्रद्धं ह्यत्र नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । ३ वाक्यभे-
 देनेति—एतच्च वृत्तौ स्पष्टम्, भाष्ये तु न दृश्यते । ४ एवं चेति—एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यादेव सत्ये धाताविति मण्डूकक-
 र्तिताम् । ५ अनवकूसाविति—केव भोक्ष्यसे इत्युक्ते स्मलसंकीर्णत्वादिना नास्ति सं- गम्यते । अ-
 भोक्ष्यसे इति न संभावयेत्यर्थे इति व्याचक्षुः । ६ मूर्तण्ड इति—मृताण्डादागतो-
 बृहच्छेदरे स्पष्टम् । ७ ओत्वोष्ठयोरिति—ननु अत्र प्रत्यासत्तिन्यायेन ओत्वोष्ठोत्तरपक्षः-

स्थूलतुः । विम्बोष्ठः । विम्बौष्ठः । समासे किम् । तबौष्ठः । ॥ ओमाडोष्ठ ॥ ६।१।९५। ओमि अकि चात्परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । शिवायोनमः । शिव एहि शिवेहि । ॥ अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ ॥ ६।१।९८। ध्वनेरनुकर-
णस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् । पटत् इति पठिति । ॥ एकाचो न ॥ अदिति । ॥ नात्रे-
डितस्यान्यस्य तु वा ॥ ६।१।९९। नात्रेडितस्य प्रागुक्तं न स्यादन्वयस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् ॥ ॥ डाचि
बहुलं द्वे भवतः । इति बहुलवचनाद्वित्वम् । ॥ तस्य परमात्रेडितम् ॥ ८।१।२। द्विरुक्तस्य परं रूपमात्रेडितसंज्ञं
स्यात् । पटत्पठेति । ॥ झलां जशोऽन्ते ॥ ८।२।३९। पदान्ते झलां जशः स्युः । पटत्पठेति । ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ।
६।१।१०१। अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णुदयः । अचि किम् । कुमारी
शेते । नाज्झलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधित्वेधाभ्यां प्रागनिरपत्तेः ।
अकः किम् । हरये ॥ ‘अकोकि’ इत्येव सुवचम् ॥ ॥ ऋति सवर्णे ऋ वा ॥ होतृकारः । होतृकारः ॥
॥ लति सवर्णे लृ वा ॥ होल्लकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होल्लकारः । ऋति ऋ वा लति लृ वेत्युभयत्रापि
विधेयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् । आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा । अभितौऽभक्तेरपरा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ

इति ॥—शिवेहीति । ननु शिव आ इहीत्यत्र सवर्णदीर्घे कृते पश्चादाहुणे च सिद्धमिष्टं तत्किमाहुणेन । सत्यम् ।
‘पूर्वं धातुरूपसंगेण युज्यते’ इति दर्शनेन धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं गुणे कृते वृद्धिः स्यात्, तन्मा भूदित्याहु-
णम् ॥—अव्यक्तानुकरणस्यात् इतौ । यद्यपि ‘अतो गुणं’ इति पूर्वसूत्रात् इत्यनुवर्त्यतोऽग्रहणमिह ल्यङ् शक्यं,
तथापि पूर्वसूत्रे अत इति तपरकरणाद्वाक्यकारस्य ग्रहणमिह तु शब्दधिकारपक्षाश्रयणाद् अच्छब्दस्य ग्रहणमिति व्या-
ख्यानं क्लेशः स्यादिति पुनरत्रातोऽग्रहणं कृतम् ॥ अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति ॥ अनुकरणस्येति । परि-
स्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणलं किंचित्साभ्येन बोध्यम् । पररूपस्यास्य नित्यत्वेऽपि संहितायामविवक्षि-
तायां तदभावादाह—पटदिति ॥—नाज्झलावित्यादि । अयं भावः—विधेयभेदे वाक्यभेदात्संभवन्त्यामेकावक्य-
तायां तदयोगात् ‘तुल्यास्यप्रयत्नम्’ इत्यस्य ‘नाज्झलौ’ इत्यस्य च एकवाक्यललाभाय ‘अज्झलभिन्नं तुल्यास्यप्रयत्नं स-
वर्णम्’ इत्यर्थोऽभ्युपेयते । ‘अज्झलभिन्नम्’ इत्यत्र, परस्परनिरूपिततुल्यलविशिष्टास्यप्रयत्नकौ यावज्झलौ तदुभयभिन्नत्वं
विवक्षितम् । तथाच ‘यो ह्रस्वदीर्घाद्यात्मको वर्णो येन वर्णेन तादृशेन तुल्यास्यप्रयत्नस्तदुभयं मिथः सवर्णं भवति’ ।
तथा ‘येन हला तुल्यास्यप्रयत्नकं यदलृ तदुभयं मिथः सवर्णं स्यात्’ ‘यश्च दीर्घशुतात्मको वर्णो येन हला तुल्यास्यप्रयत्नस्त-
दुभयमपि मिथः सवर्णम्’ इत्यर्थः फलितः ॥ ततश्चानेन सूत्रद्वयेन सवर्णसंज्ञायां सिद्धायाम् ‘अणुदित्सवर्णस्य’ इति प्रा-
हकशास्त्रं प्रवर्तते, ननु ततः प्राक् । अतो ‘नाज्झलौ’ इत्यनेन आक्षरसमाप्ताधिकानामेव सावर्ण्यं व्युदस्यते, ननु सर्व-
त्राम् । तेनात्र दीर्घशकारयोः सावर्ण्यमस्त्येवेति तद्धारणाय ‘अकः सवर्णे’ इत्यत्राचीत्यनुवर्तनं युक्तमिति ॥ यदा तूष्म-
गामीषद्वित्रुतलं परिकल्प्य ‘नाज्झलौ’ इति सूत्रं प्रत्याख्यायते, तदेह सवर्णसूत्रे अचीति नानुवर्तनीयम् ॥ हे पिपासो
इत्यादौ ‘गुरोऽरुतः’ इत्याकारस्य हुते कृते ततः परस्य सस्य इणः परत्वेन षत्वं स्यात्, ‘नाज्झलौ’ इत्यत्राकारप्रक्षे-
पेण दीर्घहकारयोः सावर्ण्याभावेऽपि हुताकारस्य हकारसवर्णत्वेन इण्वादित्याशङ्क्य तत्समाधानार्थमाश्रय आधेति द्वन्द्वं
कृत्वा सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र हुतोऽपि प्रश्लिष्यते इति क्लिष्टव्याख्यानमपि नाश्रयणीयम् । विश्वपामिरित्यादौ ढलादेरप्य-
प्रसक्तिः । खराणामूष्मणां च प्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावादिति सुगमोऽयं पन्थाः ॥—अकोऽकीत्येवेति । ‘अकोऽकि दीर्घः’
इत्येवेत्यर्थः ॥—सुवचमिति । यथासंख्यसंबन्धेन दध्यन्तेत्यादावतिप्रसङ्गाभावात् ॥ ऋ इति त्रिशतः संगेल्युक्तात् हो-
तृल्लकार इत्यत्र ऋकारस्य ऋकारपरत्वमस्त्येवेत्यप्रसङ्गाभावादीकारशकारयोः सावर्ण्यं सत्यप्यचीत्यनुवर्तनं विनैव समीहित-
रूपसिद्धेऽप्येति भावः ॥ ‘ऋति ऋ वा’ ‘लति लृ वा’ इति वार्तिकं सूत्रस्थेन सवर्णपदेन योजयित्वा पठति—ऋति सवर्णं
इत्यादि । नन्वेवम् ‘अकः सवर्णे’ इति सवर्णपदाकरणे वार्तिकयोः सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । सूत्रे तु ‘अकोऽकि’ इति क-
र्तव्यमिति विपरीतगौरवात्कथम् ‘अकोऽकीत्येव सुवचम्’ इत्युक्तमिति चेदत्राहुः । भाष्यकारैरेतद्वार्तिकद्वयस्य प्रत्याख्यानान्ना-
स्त्येव गौरवमिति ॥ प्रत्याख्याने तूपपत्तिः—ल्लकारान्तेषु विचारयिष्यते ॥—वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । एतेन दीर्घ-

च ‘दन्त्योष्ठयो वः स्मृतो बुधैः’ इत्यादि प्रयोगा न संगच्छन्ते इति वाच्यम् । न । ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रस्थभाष्यानुरोधेन ओत्तोष्ठशब्द-
‘नेत्तरपदेऽपि एतत्सूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकारात् ।

रं रूपमिति—इदं च अलोऽन्यस्येत्यन्यस्य न भवति, ‘नानर्थक-’ इति तन्निषेधात् । २ पटपठेति—एवं अदित्यत्रापि
स्मारितमिति चेत्, शिष्टपाचोद्यमेतत्सर्वोपकारकतया प्रकरणान्ते स्मारणम् । ३ अभित इति—
अभितःपदयोगात् ।

लकारौ । शेषं प्राग्वत् । इहोभयत्रापि ऋत्यकः इति पाक्षिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते । ॥ एङः पदान्तादति । ६।१। १०२ । पदान्तादेकोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव । ॥ सर्वत्र विभाषा गोः । ६।१।१२२ । लोके वेदे च गोरिति वा प्रकृतिभावः स्यात्पदान्ते । गोअग्रम् । गोअग्रम् । एङन्तस्य किम् । चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् । गोः । ॥ अवङ् स्फोटायनस्य । ६।१।१२३ । अतीति निवृत्तम् । अचि परे पदान्ते गोरवङ् वा स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः । ॥ इन्द्रे च । ६।१।१२४ । गोरवङ् स्याद्विन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

अथ प्रकृतिभावः ।

॥ हुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६।१।१२५ । हुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि परे नित्यं प्रकृत्या स्युः । एहि कृष्ण इ अन्न गौश्चरति । हरी एतौ । नैर्यमिति किम् । हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वसमुच्चितो माभूत् । ॥ इकोऽसवर्णे शाकलयस्य ह्रस्वश्च । ६।१।१२७ । पदान्ता इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या

प्राप्ते ह्रस्वलकारश्च ह्रस्वलकारश्च विधीयत इति प्राचो व्याख्यानमाकरविरुद्धमिति ध्वनितम् ॥—एङः पदान्तात्—। अयवोरपवादः । ‘इसिङ्सोश्च’ इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थे पदान्तादिति स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ केचित्तु ‘पदान्तात्’ इत्येतदिहाप्यावश्यकमेवान्यथाऽपदान्तादपि स्यात् । ‘इसिङ्सोश्च’ इति सूत्रं तु ‘सुप्सबन्धिष्यति परतः पूर्वरूपं चेन्डसिङ्सोरेवाति परे’ इति नियमार्थं स्यात् । तत्फलं तु हरयः, गुरवः, इः स्मृतौ यैस्ते स्मृतयः, इत्यादौ पूर्वरूपाप्रवृत्तिरित्याहुः ॥ एङः किम् । दध्यत्र ॥ पदान्तात्किम् । चयनम् । लवनम् । अचिनवम् ॥ अति किम् । हरयिह । विष्णविह ॥ तपरः किम् । वायवायाहि ॥—सर्वत्र विभाषा—। यद्यपीह ‘छन्दसि’ इति न प्रकृतम्, तथापि ‘यनुष्टुपः—’ इत्यादिप्रक्रमात् छन्दस्येव संभाव्येत । अतः ‘सर्वत्र’ इत्युक्तम् । तद्व्याप्ते—लोके वेदे चेति । इह एङ इत्यनुबर्त्य एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न । चित्रग्वग्रम् ॥—प्रकृतिभाव इति । एतच्च ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इति सूत्रात्प्रकृत्येखनुवृत्त्या लभ्यते । ‘नान्तःपादम्’ इति पाठे तु ‘सर्वत्र विभाषा—’ इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विभाषा निषिध्यते इत्यवधेयम् । निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलित इत्याशयेन पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—अवङ् स्फोटायनस्य । स्फोटोऽयनं परायणं यस्य सः स्फोटप्रतिपादनपरो वैयाकरणः । तस्य स्फोटायनस्य । अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् ॥ अमिलेख सूत्रयितुमुचितम् ॥ विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ॥—अतीति निवृत्तमिति । अन्यथा गवेशः, गवोद्धः इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः ॥—अचि पर इति । अत्राचीत्यनुवर्तते । ‘अतीति तु निवृत्तम्’ इत्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—गवाक्ष इति । गवां किरणानां अक्षीवेति विग्रहः । ‘अक्षोऽदर्शनात्’ इत्यत्र समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥—इन्द्रे च । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । इदं च सूत्रं लघुं शक्यम् । अन्यार्थं स्वीकृतेन व्यवस्थितविभाषाप्रयणेनैवेष्टसिद्धेरित्याहुः ॥ ‘हुतप्रगृह्याः—’ इति सूत्रादव्यवहितपूर्वः ‘अथ प्रकृतिभावः’ इति पाठो मूलपुस्तकेषु प्रायेण दृश्यते स चापपाठ एव । ‘सर्वत्र विभाषा गोः’ इति प्रकृतिभावस्य प्रागेवारब्धत्वादित्येके ॥ अन्ये तु ‘अवङ् स्फोटायनस्य’ ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रद्वयं प्रकृतिभावप्रकरणे पठितमपि तद्वहिर्भूतमित्यवश्यं वक्तव्यं, ताभ्यां तदनभिधानात् । न च ‘अवङ्—’ सूत्रस्य प्रकृतिभावापवादत्वेनोत्सर्गोपवादरूपत्वात् तत्प्रकरणस्थत्वं सूत्रपादमित्यवङ्मादेशानुवृत्त्यर्थं तदनन्तरं पठितस्य ‘इन्द्रे च’ इति सूत्रस्यापीति वाच्यम् । पूर्वरूपापवादत्वस्यापि ‘अवङ्—’ सूत्रस्य सुबलत्वात् । एतत्प्रकरणपाठस्य गोशब्दानुवृत्त्यर्थतया चरितार्थत्वात् । एवं च स्वलेख्यप्रकृतिभावप्रकरणाद्द्विस्तत् सूत्रद्वयं लिखितं तदनुकूलत्वेन ‘सर्वत्र विभाषा—’ इति सूत्रमपि तत्रैवेति स्थितस्य गतिर्बोध्येत्याहुः ॥

अथ प्रकृतिभावः ॥ हुतप्रगृह्याः—। प्रकृतिभावं प्रति हुतो नासिद्धः, हुतमनूय प्रकृतिभावविधानसामर्थ्यात् । अङ्गि किम् । जानु उ जानू । उर्वः प्रगृह्यात्वेऽपीह सर्वणदीर्घः ॥ अचीत्यनुवर्तमाने पुनरचिप्रगृहणमादेशनिमित्ते एवाचि प्रकृतिभावः । तेन इहाप्येकादेशः स्यादेव—जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति । इह ‘मय उवः—’ इति पाक्षिके वकारे तु जान्वस्य रुजति ॥—एहि कृष्णेति । ‘इराद्धूते च’ इति हुतः । प्राचा तु—कृष्ण ३ एहि—इति उदाहृतम् । तदसत् । ‘वाक्यस्य टेः—’ इत्यधिकारात् ॥—ह्रस्वसमुच्चितो मा भूदिति । अयं भावः—हरी ईशावित्यादौ ‘हुतप्रगृह्याः—’ इत्येतत्सावकाशम्, चकि अत्रेत्यत्र तु ‘इकोऽसवर्णे—’ इति ततश्च हरी एतावित्यत्र परत्वाद् ह्रस्वसमुच्चित एव स्यात् । नित्यग्रहणे तु

स्युहंस्त्र वा । अत्र ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थश्चकारो न कर्तव्य इति भाष्ये स्थितम् ।
 चकि अत्र । चत्रयत्र । पदान्ता इति किम् । गौर्वी ॥ ॐ न समासे ॥ वाप्वधः ॥ ॐ सिति च ॥ पार्थम् ॥
 ॥ ऋत्यकः । १६।१।१२८। ऋति परेऽकः प्रवृत्तः । ब्रह्म ऋषिः ब्रह्मर्षिः । पदान्ता इत्येव । आच्छेत् । समासेऽप्य-
 यं प्रकृतिभावः । सप्तऋषीणाम् । सप्तर्षीणाम् । ॥ वाक्यस्य टेः भुत उदात्तः । १८।२।८२। इत्यधिकृत्य ।
 ॥ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे । १८।२।८३। अशूद्रेऽप्येव प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् स चोदात्तः । अभिवा-
 दये देवदत्तोऽहम् । भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ॥ ॐ स्त्रियां न ॥ अभिवादये गार्ग्यहम् । भो आयुष्मती भव
 गार्गि ॥ नोम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव भुत इष्यते । नेह । आयुष्मानेधि ॥ ॐ भोराज-
 न्यविशां वेति वाच्यम् ॥ आयुष्मानेधि भोऽः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३ । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।
 दूरादूते च । १८।२।८४। दूरात्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः भुतः स्यात् । सकृन्पिब देवदत्त ३ । ॥ हेहैप्रयोगे
 हेहयोः । १८।२।२२। एतयोः प्रयोगे दूरादूते यद्वाक्यं तत्र हेहयोरेव भुतः स्यात् । हे ३ राम । राम है ३ । ॥ गुरोरनु-
 तोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । १८।२।८६। दूरादूते यद्वाक्यं तस्य ऋतिब्रह्मस्यानन्त्यस्यापि गुरोर्वा भुतः स्यात् ।
 दे ३ वदत्त । देवदत्त ३ । देवदत्त ३ । गुरोः किम् । वकारात्परस्याकारस्य माभूत् । अनृतः किम् । कृष्ण ३ । ए-
 कैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगो विभज्यते । तेन सर्वः भुतो विकल्प्यते । ॥ अमुतवदुपस्थिते । १६।
 १।१२९। उपस्थितोऽनार्थ इति शब्दस्मिन्परे भुतोऽमुतवद्वति । अमुतकार्यं यणादिकं करोतीत्यर्थः । सुश्लोक इति ।

तत्सामर्थ्यात् परमपि बाधत इति ॥—चत्रयत्रेति । इह 'स्कोः—' इति कलोपो न, यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाष-
 या असिद्धत्वात् स्थानिवद्भावाच्च । 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति तु नास्ति । तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेभु'
 इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—पार्थ्वमिति । पर्थ्वंतां समूहः । 'पर्थ्वं णस् वक्तव्यः' इति णस् । ओर्गुणस्तु न 'सिति च'
 इति पदत्वस्य भलापवादत्वात् ॥—ऋत्यकः ॥ ब्रह्म ऋषिरिति । ननु 'ऋत्यस्य' इत्येव सूत्रमस्तु । दधि ऋ-
 च्छतीत्यादी 'इकोऽसवर्णे' इत्यनेनैव प्रकृतिभावसिद्धेः । मैवम् । होतृरुकार इत्यत्र प्रकृतिभावार्थमग्रग्रहणस्याव-
 श्यकत्वात् ॥ एतेन 'अकोऽसवर्णे—' इत्येवमेव सूत्रमस्ति । शङ्काया निरवकाश एव, उक्तदोषानिवृत्तेः । स-
 त्पक्षीणामित्यत्र 'न समासे' इति निषेधापत्तेश्च ॥ न समासे इति निषेधवार्तिकं हि 'इकोऽसवर्णे—' इति सूत्र
 एव, न तु 'ऋत्यकः' इत्यत्रेति सिद्धान्तः । अत एवाह—समासेऽप्ययमिति । एवं च 'ऋत्वर्णयोः' इति पूर्वोक्तो
 निर्देशः संगच्छते ॥—प्रत्यभिवादे— । इह प्रत्यभिवादशब्देन आशीर्वाचनमुच्यते ॥ अशूद्रे किम् । अभिवादये
 तुषजकोऽहम् । भो आयुष्मानेधि तुषजक ॥—आयुष्मानेधीति । अस्तेः सेहिः । 'घ्यसोः—' इति एत्वम् 'हुस्रभ्यो हेधिः'
 'श्रसोरलोपः' ॥—नाम गोत्रं वेति । गोत्रस्यादोहरणम्—अभिवादये गार्ग्योऽहम् । भो आयुष्मानेधि गार्ग्य ३ इत्युक्तम्
 ॥—दूरादूते च । दूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमित्याह—दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्या-
 नस्य फलमुदाहरति—सकृन्पिबेत्यादि ॥—गुरोरनृतः—॥—अनन्त्यस्यापीति । अत्र वदन्ति । ययप्यन्यस्य
 गुरोः भुतार्थोऽपिशब्द इति व्याख्यायेत तर्हि गुरुस्थानिकभुतानामेव पर्यायता स्यात्तथा च 'दूरादूते—' इति लक्षणान्तरेण
 लघोष्टेः स्थाने विहितेन भुतेन सह युगपत् प्रयोगः प्रसज्येत । तस्मादपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थ इत्येव व्याख्यातव्यं
 देरिति प्रकृतत्वादिति ॥—दे ३ वदत्तेति । वाक्यत्वसंपत्तये अस्यादिरेहीति शब्दो बोध्यः ॥ एवमग्रेऽपि ॥—सर्वैः
 भुतो विकल्प्यत इति । एतेन द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव । पुत्रेति' इति भागवतं व्याख्यातम् । भुतस्य वैक-
 ल्यिकत्वात् 'आयः प्रयोगः' इति श्रीधराचार्योक्तितु नादत्तव्या । विस्तरस्त्वत्र मनोरमायामनुसंधेयः ॥—यणादिकं
 करोतीति । अत्र नव्याः । यथेवं अग्नी इति विष्णु इति इत्यत्र प्रष्टव्याश्रयप्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादानेन यणादिकार्यं
 स्यात् ततश्च वत्करणप्रयोजनं यणादिकमेव स्यात्, तस्मात् 'भुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोतीत्यर्थः' इति प्राचं व्याख्यैव
 ज्यायसी' । एवं च 'इको यणचि' इत्यत्र इग्रहणस्य वैयर्थ्यादपि नास्ति । तथा हि—तत्रेग्रहणाभावेऽपि 'ह्रस्वस्य पिति
 कृति तुक्' 'दीर्घात्' इत्यतो ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्या तयोर्योषिधानाच्च व्यञ्जनस्य भविष्यति । भुतस्य तु प्रकृतिभावेनैव भ-

१ सामर्थ्यादेवेति—प्वकारोऽवयवाश्रयणीयतामस्य सूत्रयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि 'ऋत्यकः' इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न
 चानुक्रुद्धत्वात् । तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यावयवकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः । २ प्रत्यभिवादे इति नमस्कारा-
 गशिवं वाच्यमानो गुर्वादित्येवप्रतिसंभाषते स प्रत्यभिवादो, नाशीर्वांदमात्रम्, अशूद्रे इति निषेधात् । ३ नाम गोत्रं
 'यवासिद्धम्, 'असौनामाऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत्' इति मनुस्मृतेः । अत्र नामशब्दो गोत्रस्याप्युपलक्षकः ।
 'अकशब्दमात्रम्, किन्तु 'अक्षरं चतुरक्षरं वा' इत्यादि स्मृत्युक्तं संस्कारजं बोध्यम् ।

सुकोकेति । वक्तुम् । अद्भुत इत्युक्तेऽद्भुत एव विधीयेत द्रुतश्च निषिध्येत । तथा च प्रगृह्याभये प्रकृतिभावे द्रुतस्य अवर्णनं न स्यात् । अमी ३ इति । ॥ ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥ इ ३ द्रुतोऽपि परेऽद्भुतवद्वा स्यात् । चिनु-
हि ३ इति । चिनु हीति । चिनु हि ३ इदम् । चिनु हीदम् । उभयत्रविभाषेयम् । ॥ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ॥ १।११।
१।११। ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरी एतौ । विष्णु इमौ । गङ्गे अम् । पचेते इमौ । मणीवोद्भवत्येति तु
इवायं वशब्दो वाङ्मब्दो वा बोध्यः । ॥ अदसो मात् ॥ १।१।१२। अस्मात्परावीदृतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः ।
रामकृष्णावम् आसाते । मात्किम् । अमुकेऽत्र । असति माद्ग्रहणे एकारोऽप्यनुवर्तते । ॥ शे ॥ १।१।१३। अयं प्रगृह्यः
स्यात् । अस्मे इन्द्राद्ग्रहण्यती । ॥ निपात एकाजनाङ् ॥ १।१।१४। एकोऽन्निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ
विस्मये । इ इन्द्रः । उ वितर्क उ उमेशः । अनाङ्गिर्युक्तेरङ्गिदाकारः प्रगृह्य एव । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं
किल् तत् । कित्तु न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् । ओष्णम् । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमातं कितं

वितव्यमेव । अयादयोऽपवादाः हरय इत्यादौ । उपेन्द्रः कृष्णैकत्वमित्यादौ तु 'आहुणः' 'वृद्धिरेचि' इति बाधके भवि-
ष्यतः । यथा सत्यपि इन्द्रग्रहणे श्रीश इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वं बाधकम् । अतो नार्थ इन्द्रग्रहणेन ॥ तथापि एहि करभोरु ३ इति
सुतनु ३ इति चिनुहि ३ अत्रेत्यादौ 'अद्भुतवदुपस्थिते' 'ई ३ चाक्रवर्मणस्य' इति प्रकृतिभावनियेषेऽपि आभ्यां यणादिकार्याऽपि-
धानात् द्रुतस्यास्य यणं न स्यात् । ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्तौ तु व्यञ्जनस्य स्यात् । तस्मादिन्द्रग्रहणं व्यर्थमिति न शक्यते श-
ङ्कितुमित्याहुः ॥ अन्ये लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः । इको यणव क्वचिद्यथा स्यात् यदन्यत्र प्राप्नोति तन्मा भूत् ।
किंचान्यत्र प्राप्नोति 'इकोऽसवर्णे' इति शाकलम् । एवं च यदुक्तं 'न समासे' 'सिति च' इति तदनेन संगृहीतं भवती-
ति ॥ चिनु हीति । चिन्वति लोडन्तम् । हीत्यव्ययम् अनन्त्यस्यापि 'प्रशस्त्वानयोः' इत्यनेन द्रुतः ॥ उभयत्र
विभाषेयमिति । इतिशब्दे परतः पूर्वेण प्राप्ते अन्यत्राप्राप्ते चारम्भादिति भावः ॥ ईदूदेदन्तमिति । अत्र वि-
शेषणेन तदन्तविध्याश्रयणं किम् । पचेते इमाविति यथा स्यात् । हरी विष्णू इत्यादिष्वेकादेशस्य परादिबद्धाभयेण
ईकारादीनां द्विवचनत्वादीदूदेद्रूपं द्विवचनमित्युक्तेऽपि प्रगृह्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ द्विवचनमिति । 'संज्ञाविधौ प्र-
त्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' 'सुसिडन्तम्' इत्यन्तग्रहणाज्ज्ञापकात्तेन कुमार्योर्वैश्वानरं कुमार्यगारं वश्वगारमिति
सिद्धम् । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति व्याकुर्वतः प्राचस्तु नेदं सिध्येत ॥ हरी एताविति । इह ह्रस्वसमुच्चितप्रकृति-
भावो न, 'प्लुतप्रगृह्याः' इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् ॥ अत्र वृत्तिकारेण 'मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति पठित्वा
मणीव रोदसीव जंपतीवेत्युदाहृतम् । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटादयः । एवं स्थिते 'मणीवोद्भूतस्य लम्बेरो
प्रियौ वत्सतारौ मम' इति भारतप्रयोगं समर्थयते—इवायं इति ॥—वशब्द इत्यादि । 'वं प्रचेतसि जानीयादि-
वायं च तदव्ययम्' इति मेदिनी । 'व वा यथा तथैवैवं साम्ये' इत्यमरः । 'कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजाति' इत्या-
दिप्रयोगदर्शनाच्चेति भावः ॥ अदसो मात् । इह एकारो नानुवर्तते, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति ।
अदसः किम् । शम्यत्र, वाम्यत्र ॥ ननुकारानुवृत्तिर्व्यर्था ज्ञियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वैणैव सिद्धेः सुत्वस्यासि-
द्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत् आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वैण न सिध्यत्यौकारान्तत्वादिति भावः ॥ 'अदसो मात्' इति
सूत्रं प्रति मूलमीत्वं च नासिद्धम् आरम्भसामर्थ्यात् ॥ अमुकेऽत्रेति । लीलिङ्गद्विवचनस्य तु पूर्वसूत्रेण प्रगृह्यत्वे प्र-
कृतिभाव एव । अमुकेत्र ॥—एकारोऽप्यनुवर्ततेति । तथा च एकारानुवृत्तितात्पर्यग्रहफलकं माद्ग्रहणमिति
भावः ॥—शे । छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तमित्याहुः ॥—अस्मे इति । अस्मभ्यमित्यर्थः, 'सुपां सुलुगं' इति
भ्यसः शे आदेशः । 'शेषे लोपः' ॥—निपात एकाच् । निपातः किम् । अततेर्दे । अः । हे अ आगच्छ । अत्र
प्रगृह्यसंज्ञा मा भूत् ॥ एकग्रहणाभावे 'येन विधिः' इति सूत्रात्तदन्तलाभे प्रेदमित्यत्र स्यादत् उक्तम् 'एक' इति ।
'एकाज्' इति तु न बहुव्रीहिः उक्तातिप्रसङ्गादावबध्नात् । अतः 'पूर्वैकालैक' इति कर्मधातय एव ॥ ननु 'निपातोऽज-
नाङ्' इत्युक्ते ह्रन्तस्य सत्यपि प्रगृह्यत्वे प्रयोजनाभावादजन्ते प्राप्ते अग्रग्रहणसामर्थ्यादङ्ग्रूपस्यैव निपातस्य प्रगृह्यत्वे सिद्धे
किमेकग्रहणेन । न च पुरोऽस्तीत्यादौ ह्रन्तस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावात् 'अतो रोः' इति रोरुत्वे न स्यादतोऽज-
ग्रहणसामर्थ्यमुपक्षीणमित्येकग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञा प्रति रुत्वस्यासिद्धतया रेफान्तस्यैतस्य प्रगृह्यसंज्ञाभा-
वेन दोषाप्रसक्तः । न च सान्तस्य कृता प्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन रेफान्तस्यापि स्यादेवेति प्रकृतिभावादुक्तं
वप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रगृह्यसंज्ञा प्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि रुत्वस्यासिद्धत्वात् प्रकृतिभावावदुक्तं
न्तस्य तु न किंचिदपि सिद्धकाण्डस्थं प्रयोजनं प्राप्नोति यत्प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत । न चाज्ग्रहणसामर्थ्यात्
पराऽपेत्यादिनिपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् त्वङ्ग्रूपनिपातस्येति वैपरीत्यशङ्कानिवारणार्थमेकग्रहणमिति वाच्यम्

विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङ्कित् । ॥ ओत् ॥ ११११५॥ ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः । ॥ संबुद्धौ शा-
कल्यस्येतावनार्षे ॥ ११११६॥ संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति । विष्ण इति ।
विष्णविति । अनार्ष इति किम् । प्रह्वबन्धवित्यब्रवीत् । ॥ उअः ॥ ११११७॥ उज इतौ वा प्रागुक्तम् । उ इति । वि-
ति । ॥ ऊँ ॥ ११११८॥ उज इतौ दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यश्च ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति । ॥ मय उओ

णस्य वैयर्थ्यापत्तेः 'व्याहरति मृगः' इत्यादिनिर्देशविरोधाच्चोक्तशङ्काया अप्रवृत्तेः । किंच 'निपातोऽजनाह' इत्युक्तेऽप्यना-
ङ्किते प्रतिषेधसामर्थ्यान्निपातस्य विशेषणत्वाभ्युपगमे तदन्तर्विध्यप्रवृत्त्या निपातरूपो योऽञ् स प्रगृह्य इत्यर्थलाभाद्भूपस्यैव
निपातस्य प्रगृह्यत्वं सिद्धमिति नास्त्येव प्रयोजनमेकग्रहणस्य । नन्वेवमपि समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणमावश्यकमेव । अ-
न्यथा अ इ उ अपेहीत्यत्रैकाजद्विवचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यान्नावयवानामिति चरमस्यैव प्रकृतिभावः स्यात् न तु
पूर्वयोरिति चेन्न । अजित्येकत्वस्य विवक्ष्यैव समुदायनिराससंभवात्समुदायसंज्ञया अवयवानामननुग्रहेणैकाजद्विवचन-
न्यायस्याप्यप्रवृत्तेः । एकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवेन निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाग्रहणाच्च । अत्राहुर्भाष्य-
काराः । अन्तसमुदायग्रहणशङ्कानिरासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति 'वर्णग्रहणेषु व्यक्तिः सन्धा न विवक्ष्यते किं तु जातिरेव
निर्दिश्यते' इति । तेन 'हलन्ताच्च' इति सनः किलान् 'दम्भ इच्च' इतीति च भिन्नतीत्यादि सिद्धम् । हल्ग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे तु
योऽङ्ग्रेकः समीपो हल नकारो न ततः परः सन्, यस्माच्च परः सन् भकाराग्राभावाच्चः समीप इति कित्त्वं न स्यात्, ततश्च
नलोपो न स्यात् । वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकाग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । अत
एव मनोरमायामनाङ्किते 'पर्युदासादेवात्रुपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहैव कृतमिति निपातग्रह-
णस्यैव प्रयोजनमुक्तं न त्वेकाग्रहणस्य ॥ अत्र नव्याः । यदुक्तं मनोरमायाम् 'अनाङ्किते पर्युदासात्' इत्यादि तच्चिन्त्यम् ।
'ओत्' सूत्रे भाष्यकारैः प्रसज्यप्रतिषेधस्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न च लक्ष्यभेदाभावात्प्राद्विवादमात्रं भाष्यमिति वाच्यम् ।
अस्मादेव भाष्यवचनाच्छ्रुत्यभेदोऽप्यस्मात् निवृत्तत्वात् । तथाहि । अततेर्देः अः, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इति वचना-
द्रदिशब्दो वा । अनेन अशब्देन सह 'आद्यर्थादाभिधायोः' इति आद्योऽप्यधीभावे सवर्णदीर्घे 'अव्ययी-
भावश्च' इति नपुंसकवाङ्मन्त्रत्वे मोग्ग्यमि पूर्व च कृते अमिति रूपं भाष्यकृतसंमतम् । तथा इणो निष्ठायामितः, वेचलु
निष्ठायां संप्रसारणे उतः, 'अम इतः एतः, अम उतः ओतः' इत्यासमुद्रक्षितिवन्मसासे रूपं च तत्संमतम् । तत्र पर्युदा-
सपक्षे अमि पूर्वो गुणश्च न सिध्यति । अशब्दस्याङ्भिन्नत्वान्धा निवद्भावेन निपातलाच प्रगृह्यत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधाश्र-
ये तु सिध्यति, तस्याङ्गत्वेन प्रगृह्यत्वनिषेधात् । न चेतादृशप्रयोगोऽप्रामाणिक इति वक्तुं युक्तम् । प्रकृतभाष्यस्यैव प्रमाण-
त्वात् । अन्यथा हि भाष्यकारोद्धृतमात्रवल्म्वनेन तत्र प्राचां ग्रन्थानामभिधेयाय भवतां प्रवृत्तयो व्याहन्त्येभिरव्याहृद्भिः ॥—
आहुर्ज इति । प्रतिषेधपक्षे तु प्रगृह्यः स्यादित्येतदुत्तरमिदं द्रष्टव्यम् । वर्ज्यत इति वर्जः । वृजेऽप्यन्तान्तरमणि घञ् । वर्ज-
नीय इत्यर्थः । आहो न भवतीति यावत् ॥—आ एवमिति । पूर्वप्रकान्तवाक्यार्थस्य अन्यथात्वयतोकोऽयमाकारः, पूर्व-
मित्थं नामस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यम इत्यर्थः ॥—आ एवं किलेति । स्मरणयतोकोऽयमाकारः ॥—वाक्यस्मरणयोरि-
त्यादि । अत्रायमाशयः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिधेयो च यः । एतमातं इति विद्याद्वैक्यस्मरणयोरङ्कित्' इति
भाष्यस्याङ्गिच्छेद एव तात्पर्यं, लाघवात् । अन्यस्य इत्थं लर्थसिद्धम् । 'ईषदर्थे' इत्यादिस्त्वैकदेशानुवादः । एवं च अ-
भ्रञ् औ अप इत्यत्र सममर्थवृत्तेरध्याकारस्य इत्थान् 'आहोऽनुनासिकदृच्छन्मि' इति प्रवर्तते इति ॥—ओत् ॥ निपात
इति किम् । देवोऽमि, वायवायाहि ॥ संबुद्धौ ॥—कृषिवेदः 'तदुक्तमृषिणा' इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—
अवैदिक इति । संबुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । न च 'ओत्' इति सूत्रस्य निरवकाशत्वं
शङ्क्यम् । अहो ईशा इत्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । इताविति किम् । पटोऽत्र ॥—उअः ॥ 'निपात एकाच-'
इति नित्यं प्राप्ते विभाष्यम् ॥ शाकल्यस्येतां प्रगृह्यमिति चात्रानुवर्तते तदाह—इतौ वा प्रागुक्तमिति । इह 'उज ऊँ'
इत्येकमेव सूत्रं योगविभागेन व्याख्यातम् । एकमूत्रत्वे तु उज इतौ ऊँ शाकल्यस्य, इत्यर्थात् 'ऊँ इति' इत्येव रूपं शाक-
ल्यमते सिध्यति । अन्येषां तु मते नित्यं प्रगृह्य इति 'उङिति' इत्येव रूपं सिध्यति, वीतीति, रूपं तु न सिध्यत्येवेति
ज्ञेयम् ॥—ऊँ ॥—अनुनासिक इति । तेनास्मिन् परे 'यरोऽनुनासिके' इति विकल्पः । यदेतद् इति पठसि
यदेतद्, इति वा एतदर्थमेवात्रानुनासिकग्रहणम् । अन्यथा 'यरो अम्यनुनासिको वा' इत्येवावश्यकत् । 'यरो
जमि जम्वा' इत्येवावश्यकदित्युक्तौ तु यथासंख्यप्रवृत्त्या अम्मयं तन्नेत्यादिसिद्धावपि चिन्मयं एतन्मुरारिरिति न
त् । 'कृन्मेजन्तः' 'इमुणित्यम्' इत्यादि निर्देशाश्रयणं तु प्रतिपत्तिर्गौरवम् । वस्तुतस्तु 'यरोऽनुनासिके जम्वा'

नयेति—वाक्यशब्देन वाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते, अन्यथात्वं चानभिमतत्वमेव । २ उज इति—नाथं प्रत्याहारः,
। उजग्रहणमेव कायम्, हलु विशेषाभावात् । तस्माद्भूग्रहणसामर्थ्यान्निपातोऽप्यम् ।

बो वा । ८।३।३३। मयः परस्य उजो बो वा स्यादधि । किमु उक्तम् किमुक्तम् । वत्वस्यासिद्धत्वाच्चानुस्वारः ।
 ॥ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ॥ १।१।१९। सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदृदन्तं प्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी अधिश्रितः । मामकी तन्
 इति । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणं किम् । वृत्तावधौन्तरोपसंक्रान्ते माभूत् । वाप्यामभो वाप्यश्वः ।
 ॥ अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ८।४।९७। अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधि^१ । दधि । अप्रगृ-
 ह्यस्य किम् । अमी ॥ इत्यचसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ।

॥ स्तोः श्रुना श्रुः ॥ ८।४।४०। सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । हरिश्शेते । रामश्चि-
 नोति । सञ्चित् । शार्ङ्गिजय । ॥ शात् ॥ ८।४।४४। शात्परस्य तवर्गस्य श्रुत्वं न स्यात् । विश्वः । प्रश्नः । ॥ शुना

इत्येव सूत्रयितुं युक्तमित्याहुः ॥ प्रगृह्यमित्युत्तरेनादाह—प्रगृह्यश्चेति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावसिद्धौ
 किमनेन प्रगृह्यत्वेनेति चेदत्राहुः । प्रगृह्याप्रगृह्ययोर्द्वयोर्युजोरादेशापत्तौ प्रगृह्यादेशे प्रकृतिभावादित्थसिद्धावपि अप्रगृह्यादं-
 शस्यानुनासिको वक्तरः स्यात्तद्वारणाय प्रगृह्यात्वाश्रयणमिति । आदेशस्यास्य स्थानिवत्त्वेनोलादुय इति प्रगृह्यात्ववि-
 कल्पे प्राप्ते नित्यार्थं तदाश्रयणमित्यन्ये । यदि तु प्रगृह्यमित्यस्य स्थानिविशेषणत्वं स्वीकृत्य ‘प्रगृह्यस्योजः ऊँ इत्ययमादेशः’
 इति व्याख्यायते, तदा दीर्घानुनामिकोक्तिवत्प्रगृह्यश्चेत्युक्तिरपि स्वरूपकथनमेवेति बोध्यम् । ऊँ इत्यत्र यदि शाकत्यस्येति
 नापेक्षयते, तदा प्रगृह्यस्योचो नित्यमादेशः स्यात्ततश्च विति ऊँ इति एते द्वे रूपे स्याताम्, तस्माच्छाकत्यग्रहणानुवृत्त्या
 आदेशविकल्पे सिद्धे त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति कैयटस्तदाह—अयमादेशो वा स्यादिति ॥—वत्वस्यासिद्धत्वा-
 दिति । अत एवेदं बलं त्रिपाद्यां विधीयते प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हि ‘इको यण—’ इत्यनन्तरं ‘मय उजो वा’ इत्ये-
 वावक्ष्यत् यणं चान्ववर्तयिष्यत् ॥—ईदूतौ च— ईदूताविति किम् । ‘प्रियः सूर्यं प्रियो अमाभवानिति’ । अग्निश्चा-
 त्वरस्याः सप्तम्याः ‘सुपां सुलुग—’ इत्यादिना डा आदेशः । पदकारैः प्रगृह्येभु इतिशब्दप्रयोगस्य नियमितत्वेन इहापि
 पदकाले इतिशब्दप्रयोगप्रसङ्गः स चानिष्ट इति बोध्यम् । सप्तमीग्रहणं किम् । धीती । मती । सुपुती । धीत्या, मत्या,
 सुपुत्या, इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः । ततः ‘अकः सवर्णे दीर्घः’ इत्येकादेशः । न लिह ‘सुपां सुलुक्—’
 इति लुक्, ह्रस्वश्रवणापत्तेः ॥—सोमो गौरी इति । वातप्रमी अत्र ययी असक्त इत्याद्युदाहरणं सत्यप्युकारान्तस्य
 कौक्किकोदाहरणभाषाद् उभयोरपि वेद एवोदाहरणमुक्तम् ॥—मामकी तन् इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यप्रयोजनं
 नास्ति, तथापि ‘मामकी इति’ ‘तन् इति’ पदकाले तदस्येव ‘स्वायां तन् ऋत्ये नाधमानाम्’ इत्यत्र तु संहिताकाले-
 ऽप्यस्ति, तथापि ‘ऋत्यकः’ इति पाक्षिकप्रकृतिभावेनाप्येतत्सिद्धं छन्दसि रूपान्तरस्यापादयितुमशक्यत्वादिति बोध्यम् ॥—
 सप्तम्या लुगिति । यदि धीत्यादाविव विभक्तेः पूर्वसवर्णे कृते सवर्णदीर्घ एकादेश इति व्याख्यायते तदा एकादेशं
 बाधित्वा परत्वादाज्ञात्वाच्च ‘आणयाः’ इत्याद् डेराम् च स्यादिति भावः ॥—अर्थग्रहणं किमिति । वाप्यश्व इत्यादावपि
 सप्तम्यर्थोऽस्त्येवेति नाथोऽर्थग्रहणेनेति प्रश्नः ॥—अर्थान्तरोपसंक्रान्त इति । वाप्यश्व इत्यत्र यो वार्पाशब्दः स तु
 वाप्यधिकरणकद्रव्ये उपसंक्रान्तः, सोमो गौरी इत्यत्र गौरीशब्दस्तु सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नः न तु तदधिकरणकद्रव्ये
 वृत्त्यभावादिति भेदः ॥—अणोऽप्रगृह्यस्य—। अण इति किम् । हर्तुं कर्तुं ॥—अचसंधिरिति । कुत्वं श्रुत्वं वात्र न
 कृतं स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । अत एवानुस्वारस्याप्यचत्वादित्यादिनिर्देशोऽप्युपपन्नः ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां स्वरसंधिः ॥

अथ हल्संधिः ॥—स्तोः श्रुना श्रुः । स्तोरेति समाहारद्वन्द्वः, सौत्रं पुंस्त्वम् । एवं श्रुः पुरित्यपि बोध्यम् ॥—
 श्रुनेति । ‘सह युक्ते—’ इति सूत्रे ‘विनापि तद्योगं तृतीया’ इति वक्ष्यमाणत्वात्तृतीया ॥—योगे इति । एतद्व्याहार-
 लभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्थ्यासंहयम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, ‘शात्’ इति ज्ञापकात् । यथासंहयपूत्रमिह नोपन्यस्तम् ‘स्था-
 नेऽन्तरतमः’ इत्यनेनापि इष्टसिद्धेर्नाल्यन्तावश्यकत्वात् ॥—हरिश्शेते इति । ‘वा शरि’ इति पाक्षिकत्वाद्विसर्जनीयस्य
 सत्त्वस्य शेन योगे शः, चवर्गयोगे रामश्चिनोति; तवर्गस्य तु चवर्गयोगे सञ्चिदित्यादि, शेन योगे तु तच्चशिव इत्याद्युदा-
 हरिष्यति ॥—शात् । नेति तोरिति चानुवर्तते तदाह—तवर्गस्येत्यादि । जश्त्वमित्यादिव्याख्यातुर्निर्देशो निःसंदि-
 ग्धत्वेन बोधनाय ‘प्रश्न—’ इति पत्वं जश्त्वं च न कृतं, तथा श्रुत्वमपि न कृतमिति परिहारसंभवाद्वाग्न्यमेवोदाहृतात्—
 विश्वः प्रश्न इति । ‘विच्छ गतौ’ ‘प्रच्छ क्षीप्सायाम्’ । ‘यजयाच—’ इत्यादिना नङ् । ‘छोः शङ्—’ इति छस्य शात्वम्
 मङो डित्वाङ्गुणाभावः । प्रच्छेत्तु ‘प्रश्ने चासन्न—’ इति निर्देशात्संप्रसारणाभावः ॥ ननु अमङ्गणानां नासिकांस्थानाधि

१ अण इति—नायमणं परणकारेण, तथा सति अप्रगृह्यस्येति पयुंदासेन हत्यप्रवृत्तौ अजग्रहणमेव कुर्यात् इति को-

२ योगे इति—संयोगे इत्यर्थः । सत्या, मामा इने वत् योग इत्युक्तिः । संयोगश्चाव्यवहितयोरिव ।

हुः ।।८।४।४१। स्तोः हुना योगे हुः स्यात् । रामप्पष्ठः । रामष्टीकते । पेट्टा । तद्दीका । चकिण्डीकसे । ॥ न पदान्ता-
होरनाम् ।।८।४।४२। अनामिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । पदान्ताह्वर्गात्परस्यानामः स्तोः हुर्न स्यात् । षष्ठः सन्तः । पद
ते । पदान्तात्किम् । ईहे । टोः किम् सर्पिष्टमम् ॥ ॐ अनामवतिनगरीणामिति वाच्यम् । षण्णाम् । षण्णव-
तिः । षण्णगर्थः । ॥ तोः पि ।।८।४।४३। तवर्गस्य वकारे परे न हुवम् । सन्पष्ठः । ॥ झल्लं जशोऽन्ते ।।८।२।३९।
वागीशः । चिद्रूपम् । ॥ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।।८।५।४५। यरः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको
वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतन्मुरारिः । स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमे स्पर्शे चरितार्थो विधिरर्थं रेके न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।

द्वर्गेष्वचैश्चतुर्भिः सह तुल्यस्थानत्वाभावेन सावर्ण्याभावात् 'स्तोः श्रुना-' इति तुशब्देन नकारो न गृह्यते किं तु स्वर्गाद्या-
श्रुत्वार एवेति विश्वः प्रथम इत्यत्र श्रुत्वाप्रसक्तः किमनेन निषेधेनेति चेदत्राहुः । 'शात्' इति निषेधाद्विज्ञादेव 'तुल्यास्य-
प्रत्ययम्'— इत्यत्रास्यप्रहणेन नासिकास्थानभिन्नं तात्वादिस्थानं गृह्यते तस्यानं तु तुल्यमेवेति तुशब्देन प्रथमस्यापि प्रहणत्
श्रुत्वप्रसक्तौ निषेधोऽयमावश्यकः । एवं च 'तोर्लि' इति तुशब्देन नकारस्यापि प्रहणत् विद्वद्भिरिति इत्यादि सिध्यति ।
न च निमित्तकार्थिण्येथ्यासंख्यनिरासज्ञापकमित्युक्तत्वात्तेनैव चार्थवत्त्वे कथमुक्तार्थे ज्ञापकं भवेदिति वाच्यम् । तुशब्देन
नकारप्रहणे सिद्धे हि यथासंख्यनि- तरनेन ज्ञापनीयेत्युभयज्ञापने बाधकाभावात् । नापि 'तुल्यास्य-' इत्यत्र यत्किंचि-
त्स्थानतुल्यत्वविवक्षायां वर्गेषु पञ्चापि वर्णाः परस्परं स्वर्णा भवेयुरित्युक्तोदाहरणं श्रुत्वप्रसक्तौ 'शात्' इत्यारम्भ आवश्यक
इत्येतज्ज्ञापकाश्रयणं किमर्थमिति वाच्यम् । तथा हि सति अमङ्गलानां परस्परसावर्ण्यापत्त्या त्वं नयसीत्यादौ 'अनुस्वारस्य
ययि परस्वर्णः' 'वा पदान्तस्य' इत्यनुस्वारस्य आद्योऽपि स्युः । तात्वादिस्थानसाम्याभावेऽपि नासिकारूपस्य यत्किंचित्स्था-
नस्य तुल्यत्वात् । नापि तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां आदीनां परस्परसावर्ण्यं न भवेत्, तेषां नासिकास्थानसा-
म्येऽपि तात्वादिस्थानसाम्याभावेन न्यूनस्थानकत्वात् । ततश्च त्वं नयसीत्यादिषु नातिप्रसङ्गः, स्वर्गार्थः सह तु आदीनां सा-
वर्ण्यं स्यादेव । नासिकास्थानाधिक्येऽपि तदन्यूनस्थानकत्वात्तेषामिति विद्वद्भिरन्यात्वादादौ सिध्यति, वर्गाद्यानां तु नासिका-
स्थानाभावे न्यूनस्थानकत्वात्प्रभवेन च सावर्ण्याभावेऽपि न क्षतिरिति ज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टमिदिरिति वाच्यम् । हे गौरि
एहीत्यादौ स्वर्णदीर्घापत्तेः । 'इकोऽस्वर्णं'— इति शाकलप्रकृतिभाषानापत्तेः । इकारान्यूनस्थानकत्वेन तत्स्वर्णत्वादिकारस्य ।
'स्वराणामुष्मणां' चैव विवृत्तं कारणं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेदौ ताभ्यामेवौ तथैव च' इति वचनात्प्रत्ययभेदेन साव-
र्ण्याभावमभ्युपगम्योक्तानिष्ठवारणेऽपि तद्वस्तु तद्वत्त्वमित्यत्र 'तोर्लि' इति परस्वर्णविधिना दकारस्य वकारापत्तेः । वकारस्य
ओष्ठस्थानाधिक्येऽपि दन्तस्थानसाम्येन लकारान्यूनस्थानकत्वात् । यदि तु 'वकारस्य दन्तोष्ठम्' इति समाहारनिर्देशात् ओ-
ष्ठस्थानदन्तस्थानभिन्नमेव दन्तोष्ठस्थानमिति वकारस्य लकारसावर्ण्याभावात्तद्वत्स्वत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति ब्रूये, तर्हि 'लुगवा
दुह-' इत्यादिना दन्त्ये तद्धि विधीयमानो यः कसस्त्वस्य लृक् अदुहहीत्यत्र न स्यात्, किं तु अदुग्धेत्यादावेव स्यात् । तथा
पिपूर्तेः पिपुरनीत्यादौ विधीयमानम् 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्वं मुस्वूर्पतीत्यादौ न स्यादुक्तीत्या वकारस्यौष्ठत्वाभावात् । न च
वस्यौष्ठत्वे दन्त्यत्वे च सति 'सेकस्वप्' इति षोडशलक्षणे स्विदादीनां धृगग्रहणं व्यर्थं स्यात् तेषामपि दन्त्यान्तसादित्वा-
दिति भ्रमितव्यम् । 'दन्त्यः केवलदन्त्यौ न तु दन्तोष्ठोऽपि' इत्यादिमूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ये तु पणिनिशिक्षायां यमानु-
स्वारयोरेव नासिकास्थानत्वकथनादन्येषां स्थानं नासिका न भवति किं त्वनुनासिकत्वं गुण एव, नासिकाव्यापारेणोच्चार्यमाणत्वमा-
त्रेण नासिकास्थानत्वकथने लकारादीनामप्युक्तीत्या नासिकास्थानमिति स्थाननिरूपणे तेषां तदकथनाभ्यूनतेत्यादि वदन्ति ।
तेषामत्रोक्तज्ञापकाश्रयणं विनैवेष्टमिद्विः ॥ अन्ये लकारादीनां नासिकया सर्वदातुच्चारणादनुनासिकत्वं गुणः, 'सत्त्वे निविश-
तेऽप्येति'— इत्यादिलक्षणलक्षितत्वात् । अमङ्गलानां त्वनुनासिकत्वं नापि सर्वदैव उच्चारणादिति न गुणः किं तु यमानुस्वा-
रयोरेव स्थानमेव नासिकेति स्थाननिरूपणे अमङ्गलानां नासिका चेत्तुक्तं नत्वकारादीनां नासिका चेति ॥ यनूक्तं
तुल्यास्यत्वमन्यूनास्यत्वमिति व्याख्यायां तद्वत्स्वत्यादौ 'तोर्लि' इति दकारस्य वकारप्रसङ्ग इति । तदापाततः । 'तोर्लि'
इत्यत्र लकारद्वयनिर्देश इति स्वीकृत्य लकाररूपे लकारे परे परस्वर्ण इति व्याख्यायामुक्तोदाहरणप्रसक्तैरित्याहुः ॥—**हुना
हुः** ॥ इहापि कार्थिनिमित्तयोर्थयासंख्यं न, 'नोः पि' इति ज्ञापकात् ॥—**सर्पिष्टममिति** । 'हस्वात्तादौ तद्धिते' इति पलम् ॥
—**यरो** ॥ पदान्तस्येति किम् । वेद्मि । स्तत्राति ॥—**स्पर्शं चरितार्थं इति** । प्रसिद्धप्रयोगमिमात्रेणैदमुक्तम् । कमल्-
मुरारिः इक्ष्व नेता इत्यादौ लकारवकारयोरनुनासिकप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।—**स्पर्शस्यैवेत्येते** इति प्राचोप्रग्रन्थानुरोधेन
स्पर्शभिन्नेषु अनुनासिकविधिर्न प्रवर्तते अनभिधानादिति वा योज्यम् ॥—**रेके न प्रवर्तते इति** । यद्यपि व्यक्तिः पदार्थ
इति पक्षे लक्ष्यभेदे लक्षणभेदात् अस्यां व्यक्तौ लक्षणस्याचरितार्थत्वाग्रेकेऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव, तथापि लक्ष्यानुरोधेन जातिपक्ष-
येदमुक्तम् ॥—**दकारनिपातनादिति** । ननु यवादिगणे ककुदित्येव पठ्यते न तु ककुदन्त इति मनुचिचिशिष्टम् ।

नप्रयत्नाभ्यामिति—एतच्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येतस्य समम्यन्तपाठपक्षे । वस्तुतः तु अनुस्वारस्येति दृष्टात्सर्वग्रहणमनुवर्त्य
नामिक इति व्याख्येयम् ।

ॐ प्रत्यये भाषायां नित्यम् ॥ तन्मात्रम् । चिन्मयम् । कथं तर्हि मदोदग्राः ककुग्रन्त इति । यवादिगणे दकार-
निपातनात् । ॥ तोलिं । ८।४।६०। तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विट्वांल्लिखति । नकारस्याऽनु-
नासिको लकारः । ॥ उद्ः स्वास्तम्भोः पूर्वस्य । ८।४।६१। उद्ः परयोः स्वास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः
परस्य । इथानम् । उत्सम्भनम् । अत्रापोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव थकारः । तस्य झरो झरीति पाक्षिको
लोपः । लोपाभावपक्षे तु थकारस्यैव श्रवणं न तु खरि चेति चत्वंम् । चत्वं प्रति थकारस्याऽसिद्धत्वात् । ॥ झयो
होऽन्यतरस्याम् । ८।४।६२। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । घोषवतो नादवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठ-
स्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थ एवादेशः । वाघरिः । वाघहरिः । ॥ शश्छोऽटि । ८।४।६३। पदान्तात् झयः परस्य
शस्य छो वा स्यादटि । दस्य झुत्वेन जकारे कृते । ॥ खरि च । ८।४।५५। खरि परे झलां चरः स्युः । इति जका-
रस्य चकारः । तच्छिवः । तथशिवः ॥ ॐ छत्वममीति वाच्यम् । तच्छ्लोकेन । तच्छ्लोकेन ॥ अमि किम् । वाक्
भ्योतति । ॥ मोऽनुस्वारः । ८।३।२३। मान्तस्य पदस्यानुस्वारः स्यादहलि । अलोऽन्यस्य । हरि वन्दे । पदस्येति
किम् । गम्यते । ॥ नश्चापदान्तस्य झलि । ८।४।२४। नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि ।
आकंस्यते । झलि किम् । मन्वते । ॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८।४।५८। स्पष्टम् । अङ्कितः । अञ्जितः । कु-
ण्डितः । शान्तः । गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र णवे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादानुसारे परसवर्णे च कृते तस्यासिद्धत्वाच्च णत्वम् ।
॥ वा पदान्तस्य । ८।४।५९। पदान्तस्यानुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वंकरोषि । त्वंकरोषि । संच्यन्ता ।
संबन्ता । संवत्सरः । संवत्सरः । यँलोकम् । यँलोकम् । अत्रानुस्वारस्य पक्षेऽनुनासिका यवलाः । ॥ मो राजि

तथा च यरोऽनुनासिको दुर्वारः । न च यरोऽनुनासिकप्रवृत्तौ झयन्तत्वाभावेन 'झयः' इति मनुषो मकारस्य वत्वाप्रसक्त्या
यवादिगणे ककुदिति पाठो निरर्थकः स्यादिति वाच्यम् । अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन झयन्तत्वानपायात् गणे तत्पाठस्य
सार्थक्यादिति चेदत्राहुः । यद्यत्र ककुद्कारस्य नकार इष्टः स्यात्तर्हि गणे ककुनित्येव पठेन्न तु ककुदिति । मनुषः प्रकृति-
भूतककुच्छब्दस्य नान्तत्विनापान्तेऽपि अन्यत्र दकारान्तप्रयोगस्य निर्वाधत्वात्तस्माद्यरोऽनुनासिकोऽत्र न प्रवर्तते इति ॥ अन्ये
त्वाहुः—'ययि भं तसौ मत्वर्थे' इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रकृष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम्, तसा-
विति द्विवचननिर्देशश्च दतयोः समाहारद्वन्द्वं कृत्वा इतरेतरयोगद्वन्द्वे कृते समुपपद्यत इति ॥—उद्ः स्था—॥ 'अनुस्वारस्य
ययि—' इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य संबध्यते । एकदेशे खरितत्त्वप्रतिज्ञानादित्यभिप्रेत्याह—पूर्वसवर्णः
स्यादिति ॥—शश्छोऽटि ॥ इह पदान्तादित्यनुबल्यं पदान्ताज्झय इति व्याख्येयम्, तेनेह न, 'मध्वश्चोतन्यमितो विर-
प्लवम्' । विपूर्वाभेरेणादिकः शः ॥—छत्वममीति । 'शश्छोऽटि' इति सूत्रं 'शश्छोऽमि' इति पठनीयमित्यर्थः ॥
—तच्छ्लोकेनेति । तच्छ्लोकेत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥ मोऽनु— ॥ 'हलि सर्वेषाम्' इत्यतो हलीत्यनुवर्तते
'पदस्य' इति च तदाह—मान्तस्येत्यादि । हलि किम् । त्वमत्र किमत्र ॥—नश्चापदान्तस्य—॥ अपदान्तस्य
किम् । राजन् पाहि ॥—आकंस्यत इति । 'आङ उद्गमने' इति तद् । 'स्नुकमोः' इति नेट् ॥—अनुस्वा-
रस्य—॥ अत्र ययीति स्थार्थम् । अचि परे अनुस्वाराभावात् । शलि तु परसवर्णोऽनुस्वारान्तरतमो न संभ-
क्तीति कुण्डं रथेनेत्यत्रेव दंशनमित्यादावपि परसवर्णविध्यप्रवृत्तेः । अत्र वदन्ति । ईषद्विवृतमूष्मणां विवृतं खराणा-
मिति भाष्यमते थयीत्यस्यापार्थक्यम् । सूत्रकारमते तदावश्यकमेव । अन्यथा दंशमित्यादावनुस्वारान्तरतमः
परसवर्णोऽनुनासिक ईकारः स्यात् । ईकारशकारयोस्तन्मते सावर्ण्यस्य सत्त्वात् । तथा कुण्डं शेते इत्यादावनुस्वारस्य
'वा पदान्तस्य' इति स्यादिति ॥—अङ्कित इति । 'अङ्क पदे लक्षणे च' इति चुरादिष्यन्तात् क्तः । 'निष्ठायां सेटि'
इति णिलोपः । परसवर्णेन ङः । 'अकि लक्षणे' इत्यस्माद्वा क्तः । नुमोऽनुस्वारे परसवर्णेन ङः ॥—अञ्जित इति । 'अञ्जेः
पूजायाम्' इति निष्ठायामिद् । 'नाञ्जेः' इति नलोपनिषेधः ॥—कुण्डित इति । 'कुटि प्रतिघाते' क्तः । नुमोऽनुस्वारे प्र-
रसवर्णेन णः ॥—शान्त इति । 'शम उपशमे' क्तः । 'वा दान्तशान्त—' इति निपातनादिङभावः । 'अनुनासिकस्य कि—'
इति दीर्घः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन नकारः ॥—गुम्फित इति । 'गुम्फ ग्रन्थे' क्तः । मस्यानुस्वारे परसवर्णेन मः ॥—
मो राजि समः कौ ॥ राजीति किम् । संपत् ॥ सम इति किम् । इदं राट् । क्वाविति किम् । संराजितुं, संराजित-

१ पूर्वसवर्ण इति—यदि तु हस्य सवर्ण इत्येवोच्येत तदा रेफोष्मणां सवर्णविरहात् हस्य हएव स्यात् तथा च सूत्रं निरर्थ-
क्यत्वात्, अतः सामर्थ्यात् पूर्वग्रहणमनुबल्यते । २ मो राजीति—नच न राजीत्येवोच्यताम्, अनुस्वारनिषेधेनेवेष्टमि
वाच्यम्, 'हे मपरं—' इति सूत्रविषये प्रशाम् झल्यतीत्यादौ 'मो नो धातोः' इति नत्ववाधानार्थत्वात् । निषेधो हि 'अनन्तर
न्यायेनानुस्वारस्यैव स्यात् ।

मानामिति—साम्यं तु संस्थया, व्याख्यानात् । नच वाचकशब्दकृतं बहुधा, यथा 'स्यनामी ललुयेः' इत्यादौ । कचिदर्थकृतमपि, 'स्मैपदानाम्' इत्यादौ ।

गमः स्यात् । प्रत्यङ्गात्मा । सुगुणीशः । सञ्चयुतः । ॥ समः सुटि । ८।३।५। समो रुः स्यात् सुटे । अलोऽन्त्यः स्वं । ॥ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा । ८।३।२। अत्र रूपकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् । ॥ अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८।३।४। अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३। खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । एतदपवादे वा शरीति पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । ॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः । संस्कृतो संस्कृतो ॥ ॥ समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वादनुस्वारानुनासिकाभ्यामकसकारं रूपद्वयम् । द्विसकारं तूक्तमेव । तत्रानचि चेति सकारस्य द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् । अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरि शर्षु च पाठस्थोपसंख्यातत्वेनानुस्वारस्याप्युच्यत् । अनुनासिकवतां त्रयाणां शरःख्य इति कद्वित्वे पठ् । अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एवामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे वैचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकतं द्वित्वं त्रितमिति चतुष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् । ॥ पुमः खयम्परे । ८।३।६। अपरे खयि पुमशब्दस्य रुः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्रत्ययस्येति पत्वपुंदासात्

त्यनिष्टं प्रसज्येत । पदस्य यो इम् तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्यायामपि कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वं प्रसज्येत, 'पदान्तस्य' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषया इमुद्गुधेरभिद्वलादिष्टं सिध्यति, तथापि यथोद्देशपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तेः प्रसज्येत एव णत्वमिति यथोक्तव्याख्यानमेव साध्विति दिक् ॥—सुगुणीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत् । पूर्वत्रामिदं तन्निषेधात् ॥ ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुद् स्यादिति चेन्न । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधा' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कृत्वघल्ललादीनि न । प्राचा तु 'उजि च पदं' इत्यतः पदं इत्यनुक्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानानुसङ्गमुक्तं, तदनेन प्रत्युक्तम् । ईदं नलोपं वारयितुमुक्तरीतरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ॥—समः सुटि ॥ यद्यपि सोऽनुस्वारेण सिद्धं, तथापि अनुनासिकत्रिसकारसिद्धिर्धर्मिमदम् ॥—अत्रानुनासिकः—। अयमधिकारो विधिवेति पक्षद्वयम् । आद्ये अत्रप्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रूपकरणलाभान् । तुशब्दस्तु अधिकारपक्षे परस्मात्कार्थिणः पूर्वकार्यस्य विशेष्योतनार्थः । परस्य नित्यं खत्वं पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति ॥ विधिपक्षे (तुशब्दः) व्यर्थः । वाप्रहणं स्पष्टार्थम् । 'अनुनासिकात्परः' इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । नहि विकल्पं विना 'अनुनासिकं विहाय' इत्यनुनासिकाभावपक्षः संभवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तुवेतिशब्दावनुक्त्वा रोः पूर्वस्यानुनासिकः स्यादित्येवोक्तम् ॥—रोः पूर्वस्येति । उपलक्षणमेतल्लोपस्यापि । अत्र रूपकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्येति निष्कृष्टोऽर्थः । एवं रोः पूर्वस्मात्पर इत्यस्यापि रूपकरणे यो विधिस्ततः पूर्वस्मात्पर इत्यर्थो बोध्यः ॥—अनुनासिकात्—॥ त्यल्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति । अनुनासिकाभावपक्षे इत्यर्थः ॥ पूर्वस्येति प्रकृतस्य तु विभक्तिविपरिणामेन पञ्चम्यन्ततयभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति । संसर्गवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वात् 'अवत्सा धेनुरानीयताम्' इत्यत्रैव संभावितानुनासिकत्वगुण एवोपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधिनेन संबध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रोः पूर्वस्मादिति इति तु मनोरमायामवतारितं, तत्तु पूर्वस्येत्यनुवर्तनं विभक्तिविपरिणामं चानपेक्ष्य लौकिकन्यायेनैवेष्टं सिध्यतीत्याशयेनोक्तमित्याहुः ॥—अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते । यथा 'पूर्वौ तु ताभ्यामैच्' इत्यत्र पूर्वशब्देन ऐचोरागमत्वमिति भावः ॥—विसर्जनीय—॥—खरीति । एतच्च 'खरवसानयोः' इति सूत्रान्मण्डकालुत्यानुवर्तते ॥—संस्कृतेति । 'संपरिभ्याम्' इति करोतः सुट् ॥ ननु अनुस्वारस्यानच्चात्तः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेति अनुस्वारपक्षे त्रिसकारकं रूपं कथं स्यादित्याशङ्क्याह—अनुस्वारविसर्गस्यादि ॥—अकारोपरीति । यदि लिङ्कारोपरि पठ्येस्ताहि पयःसु यशःसु इत्यादौ णः परस्येति पत्वं स्यादिति भावः ॥—अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्ता हरिं स्मरेत् रामः पातीत्यादौ यणादिप्रसङ्गः त्रिपादीत्यन्तत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् ॥—अनुस्वारस्यापि द्वित्वे इति । अपिशब्दात्कारस्य ॥—वचनान्तरेणेति । 'अचो रहाभ्याम्' इति कृतेपि 'यणो मयः' इति भवत्येवेति भावः ॥—पुमः खयि—॥ पुंसः संयोगान्तलोपेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । 'अम्पर इति बहुव्रीहिः ॥—पुंदासादिति । 'इदुदुपशयः' इति पलविधायके सूत्रे इति भावः ॥—ख्याज्जादेशो नेति । 'पक्षिः ख्या' इत्यत्र खशादिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे ण्वानन्तरं 'शस्य यो वा' इति स्थितमिति वक्ष्यते । एवं च यत्वस्यासिद्ध-

१ अनुस्वारागम इति—अयं चानवयव एव, अवयवत्वे मानाभावात् । २ सो वक्तव्य इति—'समसुटि' इत्यत्र सकारं प्रक्षिप्य 'समः सुटि' 'पुमः खयम्परे' 'कानात्रेडिते' इति सूत्रत्रयेण सकारो विधेय इति भावः । ३ समो वेति—रूपकरणे इति व्याख्यानस्थानेन फलं द्रष्टव्यम् । ४ पाठस्येति—अयं च पाठोऽनित्यः, 'नुम्विसर्जनीय' इति सूत्रे 'अदकुब्बाह' इति सूत्रे च अरोपलक्षकनुमप्रहणात् । अतएव यञ्जशब्दे यमपरत्वेऽपि जदितं भवति । ५ वचनान्तरेणेति—'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति एकरथेन पुनःप्रवृत्ताविति भावः ।

विसर्गसंधिः ।

॥ विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४। विष्णुस्त्राता । ॥ शर्परे विसर्जनीयः । ८।३।३५। शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् । कः स्वरुः । घनाघनः क्षोभणः । इह यथायर्थं सत्त्वं जिह्वामूलीयश्च न । ॥ वा शरि । ८।३।३६। शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः श्रोते । हरिश्श्रोते ॥ * खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः । रामस्थाता । हरिस्फुरति । पक्षे विसर्गे सत्त्वं च त्रैरूप्यम् । कुण्डोः * कः * पौ च ॥ कः करोति । कः करोति । कः खनति । कः खनति । कः पचति । कः पचति । कः फलति । कः फलति । ॥ सोऽपदादौ । ८।३।३८। विसर्जनीयस्य सः स्यादपदाद्योः कुण्डोः परयोः ॥ * पाशकल्पककाम्येष्विति वाच्यम् । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् । यशस्कम् । यशस्काम्यति ॥ * अनव्ययस्येति वाच्यम् । प्रातः कल्पम् ॥ * काम्ये रोरेवेति वाच्यम् ॥ नेह गीः काम्यति । ॥ इणः पः । ८।३।३९। इणः परस्य विसर्गस्य पकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । ॥ नैमस्पुरसोर्गत्योः । ८।३।४०। गतिसंशयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुण्डोः परयोः । नमस्करोति । साक्षात्प्रभृतित्वात् कृनो योगे विभाषा गतिसंज्ञा । तदभावे नमः करोति । पुरोऽव्ययमिति नित्यं गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वाज्ञेह । पः पुरौ पुरः प्रवेष्टव्याः । ॥ इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य । ८।३।४१। इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य पः स्यात्कुण्डोः । निष्प्रस्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् । अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम् । कस्कादिषु च्छत्रं हरं देवदत्तेत्यत्र न स्यात् । असामर्थ्यात् । एवं 'न पदान्ताद्योः' इति सूत्रे पदाद्योरिति वक्तव्येऽन्तग्रहणं दुष्टाः पदं सन्तस्त्रय इत्यत्रापि ध्रुवनिषेधार्थमित्याहुः ॥ इति तत्त्वबोधिन्यां हलसंधिः ॥

विसर्गसंधिः ॥—विष्णुस्त्रातेति । प्रातिपदिकात् 'स्त्रीजसमीटः' इति सुप्रत्यये तस्य रुत्वे 'खरवसानयोः' इति विसर्गे च कृते 'विसर्जनीयस्य' इति सः । अस्य च रुत्वं नाशङ्क्यं, रुत्वं प्रति विसर्जनीयस्य सत्वस्यासिद्धत्वात् ॥—**शर्परे विसर्जनीयः ॥** शर्परे इति बहुव्रीहिरनुवर्तमानश्च खरन्यपदार्थः ॥ मत्पादेरयमपवादः । यदि तु 'शर्परे न' इत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्त्वं निषिद्धेऽपि कुण्डोः * कः * पौ स्याताम्, वागः क्षोभमद्भिः प्दानमित्यादौ, विसर्जनीयवचनानु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—**न त्वन्यदिति ।** तदेव स्फुटयति—**इहेति ॥—सोऽपदादौ ॥—अपदाद्योरिति ।** सूत्रे व्यत्ययेन एकवचनम् । यदि तु विसर्जनीयस्य सः 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र मण्डकश्रुत्यानुवर्तिनो यः खर म इहायनुवर्त्य विशेष्यते अपदादौ खरिति, तस्मै यथाश्रुतं साधु । परंतु पुनर्मण्डकश्रुत्यानुवर्तने क्लेश इति भावः ॥ अन्ये त्वाहुः । पुनर्मण्डकश्रुतिं विनायनुवर्तिनो शक्यः । 'वा शरि' इत्यत्र शरा खरं विशेष्य शररूपे खरीति व्याख्येने 'कुण्डोः' इति सूत्रे कुण्डोः खरीति व्याख्येने च धत्यभावादिति ॥—**पयस्पाशमिति ।** 'याये पाशप्' 'इपदमपार्श्वे कल्प' । 'अज्ञाने कुर्मते' इति 'काम्यच' इति कः । काम्यच ॥—**पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः ।** संभवप्रदर्शनमेतत् न तु परिगणनम्, अन्यस्यासंभवात् ॥—**प्रातः कल्पमिति ।** अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्पत्वम्, दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरिति वत् ॥—**गीः काम्यतीति ।** न च सत्वनिषेधेऽपीह 'इणः पः' इति पत्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्रापि 'काम्ये रोरेव' इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु 'इणः पः' इत्यत्रैवेदं पठ्येत तर्हि पत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वणं सत्त्वं स्यात् ॥—**इणः पः ॥ 'मोपदादौ' इत्यस्यापवादः ॥—पुरः प्रवेष्टव्या इति ।** 'पू पालनपूरणयोः 'भ्राजभाम' इत्यादिना क्रिप् । तदन्ताज्जस । जसन्तानां स्फुटीकर्तुं पः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥—**इदुदुपधस्य ॥** इदुदिति किम् । गीः करोति । पः करोति । इह इदुतां उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन संबन्धः ॥ अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति संबन्धः । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्यायत्वात् । न च विगर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धे । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं शङ्क्यम् । अप्रत्ययस्येति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एव अग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिध्यति । अन्यथाऽपदान्तत्वात् स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः । ज्ञापकं च विशेषापेक्षम् । तेन 'अचः परस्मिन्' इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति सिद्धान्त उक्त्युक्तिमूलक्येन न तु वाचनिक इति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । अप्रत्ययस्येत्यत्र प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्यायर्थ एव आकरे स्थित इति अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सामानाधिकरण्येनान्वयो न युक्तः । सर्पिष्करोतीत्यत्र 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति वैकल्पिकत्वप्रवृत्तावपि तिष्ठतु सर्पिः पिब लमुदकमित्यत्र 'इदुदुपधस्य' इत्यनेन नित्यं पत्वप्रसङ्गात् । न चाकरमतेऽव्युदादीनामव्युत्पत्त्याश्रयणं तथा स्त्रीकारादिप्राप्तिरिति वाच्यम् । व्युत्पत्त्याश्रयणं दोषतादवस्थ्यात्, 'इसुसोः' इत्यत्र सर्पिष्करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैव **वार्तिककारेण** स्त्रीकृतत्वानुमानात् । अन्यथा 'इदुदुपधस्य' इत्यनेनैव व्युत्पत्

१ अनव्ययस्येति—उपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्त्वं भवत्येवेति स्पष्टं बृहच्छेखरे । २ नमस्पुरमोरिति—अत्रापदादाविति न सं पुरसो गत्या विशेषणाद्यास्थानाच्च ।

नव्ययस्य । ८।३।४६। अकाराहुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारादेशः स्यात्करोत्यादिषु परेषु न तुत्तरपदस्यस्य । अव्ययकारः । अव्ययकामः । अव्ययकंसः । अव्ययकुम्भः । अव्ययपात्रम् । अव्ययसहिता कुशा अव्ययकुशा । अव्ययकर्णी । अतः किम् । गीःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् । यशःकरोति । अनुत्तरपदस्यस्य किम् । परमयशःकारः । ॥ अधःशिरसी पदे । ८।३।४७। एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् । अनुत्तरपदस्यस्येत्येव । परमशिरःपदम् । ॥ कस्कादिषु च ॥ आस्करः ॥ ॥ इति विसर्गसंघिः ॥

स्वादिसंघिः ।

स्वौजसमौडिति सुप्रत्यये शिवस् अर्थ इति स्थिते । ॥ ससजुषो रुः । ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषशब्दस्य च रुः स्यात् । जश्वापवादः । ॥ अतो रोरणुतादमुते । ६।१।११३। अणुतादतः परस्य रोरुः स्यादणुतेऽति । भोभगोभो इति प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति । रुत्वमनूय उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् । ॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६।१।१०२। अकः प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । ॥ नादिचि । ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आहुणः । एङः पदान्तादति । शिवोऽर्थः । अतइति तपरः किम् । देवा अत्र । अतीति तपरः किम् । श्रआगन्ता । अणुतात्किम् । एहि सुलोत ३ अत्र आहि । ङुतस्यासिद्धत्वादतः परोऽयम् । अणुतादिति विशेषणे तु तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यं दीर्घनिवृत्त्या चरितार्थत्वात् । अणुते इति किम् । तिष्ठतु पय अङ्गिदत्त । गुरोरनृत इति ङुतः । ॥ हशि च । ६।१।११४। अणुतादतः परस्य रोरुः स्यादृशि । शिवो वन्द्यः । रोरित्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह । प्रातरत्र । भ्रातरः च ।

व्यपेक्षायां त्वसमासे 'इसुतोः' इति विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्थ इति ॥—अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, 'जानपद-' इति ङीष्प्रसङ्गात् ॥—अयस्कूर्णीति । अय इव कूर्णो यस्याः, 'नासिकोदर-' इति ङीष् ॥—अधःशिरसी—॥—एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठाः स्थाने प्रथमा बोध्या ॥—अधस्पदमिति । पदस्याथ इति विग्रहः । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥—शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां विसर्गसंघिः ॥

स्वादिसंघिः ॥ शिव इत्यस्यावसाने विसर्गस्तस्यार्थ इत्यनेन समभिव्याहारे सस्याभावाद्भुत्वं कथं स्यादित्याशङ्क्यामाह—स्वौजसमौडित्यादिनेति । एवं चात्र मूलभूत एव सुरस्तीति रुत्वादिकं स्यादेव, विसर्गस्त्वह न भवति खरवसानाभावात् । भाविन्यवसानभङ्गेऽकृतव्युहपरिभाषयाऽन्यपदसमभिव्याहारात्पूर्वमपि न भवतीति बोध्यम् ॥—ससजुषो रुः ॥ पदस्येलानुवृत्तं ससजुर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजुःशब्दांशे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । सान्तं सजुषशब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्स चालोऽन्यस्य ॥ एवं स्थिते फलितमाह—पदान्तस्य सस्येति ॥—सजुषशब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुषौ सजुष इत्यत्रापि नातिव्याप्तिः । नच सजुरित्यत्राव्याप्तिः 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधादिति वाच्यम् । तस्यापि प्रत्ययविधिविषयकत्वात् । अतएव 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति 'ग्रहणवता-' इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति 'दिव उत्' सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । कैयटहरदत्ताभ्यामिति तु मनोरमायां स्थितम् । तत्र कैयटेनानुक्तत्वाकैयटग्रहणं प्रमादपतितमिति नव्याः । केचित्तु 'दिव उत्' सूत्रं यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्यं, सूत्रसमुदायश्चान्यपदार्थः । तथाच 'दिव उत्' सूत्रशब्देन 'इन्द्रे च' इति सूत्रस्यापि कोडीकारात्तत्र कैयटेनोक्तत्वाभोक्तदोष इति कुकविकृतवत्, क्लेशेन मनोरमां योजयन्ति । यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वे कृतेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादित्याशङ्क्यामाह—यत्वस्यापवाद इति ॥—उत्त्वविधेः सामर्थ्यादिति । नच 'अतो रोरणुताद-' इति सूत्रं परित्यज्य 'रोः मुपि' इति सूत्रानन्तरं 'अत उरति' इत्येव लाघवादुच्यतां किमनेन सामर्थ्याश्रयणप्रयासेनेति वाच्यम् । तथा हि सति उत्त्वस्यासिद्धतया शिवोऽर्थ इत्यादावाहुणस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् ॥—प्रथमयोः—॥ अत्र प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौणः द्विवचनं तु ससमुदाय्यपेक्षया । 'इको यणचि' इत्यतोऽचीति 'अकः सवर्णे दीर्घः' इत्यतोऽको दीर्घ इति 'एकः पूर्वपरयोः' इति 'सूत्रं चानुवर्तते' इत्याशयेन व्याचष्टे—अकः प्रथमाद्वितीययोरचीत्यादिना ॥ अचि किम् । रामः । अकः किम् । गावौ, नावौ । प्रथमयोः किम् । वृक्षे, पक्षे ॥ यद्यपि 'नादिचि' इत्यनेनैव सिध्यति । तथापि हरी इत्यत्रेव हयोरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । तद्वारणाय प्रथमयोरित्युक्तमिति दिक् । पूर्वग्रहणं किम् । अमी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् ॥ दीर्घग्रहणं किम् । त्रिमात्रे स्थानिनि त्रिमात्रो मा भूत् ॥ आहुण इत्यपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायः ।

१ करोत्यादिष्विति—करोतिशब्देन तदादेशग्रहणम्, समासाक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेषत्वात् । विष्णुशिलादिदृशे वप्रत्ययधातोर्विशेषणत्वं तदादिविशिष्टापनादिति । २ अयस्कुम्भीत्यत्र लिङ्गिविशिष्टपरिभाषयः सत्वम् । ३ सुलोत ३ इती सुलोतश्च इति कस्यचित्संज्ञा । 'द्रादूते च' इति संबोधने प्रुतः ।

देवाह इह इति स्थिते । रुक्मः ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८।३।१७ एतत्पूर्वस्य रोषादेशः स्वादिशि परे । असन्निवः सौत्रः । लोपः शाकल्यस्य । देवाह । देवायिह । अशि किम् । देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्तस्यासिद्धत्वादिसौत्रोक्तं भव्यते तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन रुक्माद्यत्वं स्यात् । न ह्ययमल्लिखिः । रोरिति समुदायरूपाश्रयणात् । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोषत्वे कृते । ॥ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ८।३।१८ पदान्तयोर्वकारयकारयोर्लघूच्चारणौ वयौ वा स्तोऽशि परे । यस्योच्चारणे जिह्वाप्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं जायते स लघूच्चारणः । ॥ ओतो गार्ग्यस्य ८।३।२० ओकारात्परस्य पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । पदान्तस्य किम् । तोयम् । ॥ उञि च पदे ८।३।२१ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्वयवयोर्लोप उञि पदे । स उ एकाग्रिः । पदे किम् । तन्नयुतम् । वज्रः संप्रसारणे रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात

दिति भावः । 'भियोद्धयौ नदे' 'तौ सत्' इत्यादि लिङ्गं, तदि 'नादिचि' इति पूर्वसवर्णदीर्घे निषिद्धे पुनस्तर्गस्य वृद्धेः प्रवृत्त्यैव सिध्यति नान्यथेति ॥ नन्वेवं 'नान्तःपादमव्ययपरे' इति पाठे 'सुजाते अश्वसूत्रे' 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' इत्यादौ 'एङ् पदान्तादिति' इति पूर्वरूपमेव हि तेन निषिध्यते, तस्मिन् निषिद्धे 'एचोऽयवायावः' इत्युत्सर्गोऽपि प्रवर्तते ॥ मैवम् । बाधके निषिद्धे बाध्यमपि कचिन्नेति स्वीकारात्तत्सिद्धेः ॥—भोभगो—॥—असंधिः सौत्र इति । सूत्रे कृतः सौत्रः, 'कृतलब्ध—' इत्यण् । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रलाभेतिर्यः ॥ यदि तु भोस् भगोस् अघोस् इति सान्तं रान्तं वानुकृत्य भोइत्यादीनां त्रयाणाम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य यः स्यात्, अपूर्वस्य रोशेति व्याख्यायते, तर्हि असंधिन्याय्य एवेति बोध्यम् ॥ ननु रोहकारस्यानुबन्धत्वादेरामात्रं विसर्गस्थानि, तथा च 'अनल्लिख्यौ' इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—न ह्ययमिति । यथा अग्रहीदित्यत्र 'प्रहोऽलिट्' इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इदत्वाद् 'इट् ईट्' इति प्रवर्तते । एवमिहापि विसर्गस्य रुक्माद्यत्वं प्रवर्ततेति भावः ॥ यद्यपि 'रोरि' इत्यनो र इत्यनुवर्त्य रोर्यो रेफः तस्य यादेश इति व्याख्याने अयमल्लिखिरेव, तथापि उत्तरार्थं कर्तव्यमक्षिग्रहणं र इत्यस्यानुवृत्तिरक्षिग्रहणार्थमिहैव कृतम् ॥—निपात इति । 'भोभगो—' इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चदेराकृतिगणलात्तत्र बोध्याः ॥ यदि तु 'विभाषाभ्वद्भगवदघवतामोच्चारवस्य' इति वार्तिकेन 'एषां रुः स्याद अवसोकारो वा संबुद्धौ' इत्यर्थकेन निष्पन्ना एव भोःशब्दादयो गृह्येरन्, तदा पुल्लिङ्गकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्भुन्द, भो गङ्गे, इत्यादि न सिध्यन्त । तस्मात् 'विभाषा भवद—' इति वार्तिकं नावश्यमाश्रयणीयमिति भावः ॥ मनोरमायां तु भाष्यस्वरसरीत्या तु 'विभाषा—' इति वार्तिकमारब्धव्यमेवेत्युक्तम् । तथाहि हे भवन् इतिवद् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । 'स्युः पाटप्याडङ्गहेभोः' इत्यमरोक्तानां तु संबोधनार्थानां निपातानां सह प्रयोगयोगात् । किंच 'अत्रभवान् हरिः, तत्रभवान्, ततोभवान्' इतिवत् तत्रभो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिध्यति, 'इतराभ्योऽपि हृयन्ते' इति सर्वविभक्त्यन्तान्नतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ॥ किंच आमन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिधातः 'आमन्त्रितं पूर्वमवियमानवत्' इत्यविद्यमानवद्भावश्चेत्यादि सिध्यति नान्यथा ॥ भो हरिहरावित्यादिसिद्धये भो इति निपातोऽप्यवद्याभ्युपगन्तव्यः । यदि तु भगोअघोइति निपातावपि प्रामाणिकौ, तर्हि स्तां नाम, वार्तिकं तूक्तप्रयोजनया स्वीकर्तव्यमेवेति दिक् ॥ स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वादिति चेन्मैवम् । 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यलाभः । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'भुवश्च महाव्याहतेः' इति सूत्रे महाव्याहतिग्रहणं, 'यावत्पुरा—' इति सूत्रे निपातग्रहणं च ॥ न चैवं लाक्षणिकानामपि ग्रहणं विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभयुः तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्साहचर्यं तेषां संबोधनार्थं इति बोध्यम् ॥ भोइत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादिति व्याख्याने तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया नातिप्रसङ्गः । न च 'अजहत्स्यौर्भूतिः' इति पक्षे विभोरिदं प्रभोरिदमित्यत्र भोरित्येकदेशस्य अर्थोऽस्तीति शङ्क्यं, 'जहत्स्यौर्भूतिः' इति मुख्यपक्षे तदभावादिति दिक् ॥—व्योर्लघु—॥—वकारयकारयोरिति । भोभगोअघोअपूर्वयोरित्यर्थः ॥ लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः । स चान्तरतम्यादस्य वः, यस्य य इत्याह—वयाचिति ॥—विधानसामर्थ्याल्लघुप्रयत्नतरस्य न भवतीत्याशयेनाह—अल्लघुप्रयत्नस्येति ॥ भोयच्युतेति । एवं भगोयच्युत । अघोयच्युत । वकारस्योदाहरण तु असावादिलः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥—उत्तरार्थं पदग्रहणमिति । वस्तुतस्तत्तरत्रापि नोपयुज्यते, पदस्येत्यनुवृत्त्यैव निर्वाहात् । 'च पदे' इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पदस्येति व्याख्यानात् परमदण्डिनावित्यादौ ङमुप्नेति प्राचो व्याख्यानस्य

व्योर्लक्षिति—यद्यपि वणेषु यस्य प्राथम्यात् योरिति वक्तुमुचितं तथापि तथोच्चारणे यस्य लोपो व्योरिति लोपो दुर्बोरः इति तोच्चारणम् । २ गार्ग्यग्रहणमिति—लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धे विकल्पे नित्यार्थमिदमिति अनेन ध्वनितम् ।

अमिति ग्राहीष्यते तर्ह्युत्तरार्थं पदग्रहणम् । ॥ हलि सर्वेषाम् ॥ ८।३।२२। भोभगोअघोअपूर्वस्य लक्षवच्चकारणस्य
 वकारस्य लोपः स्यादहलि सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भोविद्ब्रह्मन् । भगो गमस्ते । अघो याहिदेवा नम्याः ।
 देवा यान्ति । हलि किम् । देवायिह । ॥ रोऽसुपि ॥ ८।२।६९। अहो रेफादेशः स्यात् नु सुपि । रोरपवादः । अह-
 रहः । अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अग्राहमिति हत्वम् ॥ * रूपरात्रिरथन्तरेषु रुक्वं वाच्यम् ॥
 अहोरूपः । गतमहो रात्रिरेवा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दहोरात्रः । अहोरथन्तरम् ॥ * अहरादीनां पत्यादिषु वा
 रेफः । विसर्गापवादः । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । पक्षे विसर्गोपध्मानौ । ॥ रो रि ॥ ८।३।१४। रेफस्य रेफे
 पं ओपः स्यात् । ॥ ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १६।३।११। ढरेफो लोपयतीति तथा तस्मिन्वर्णोऽर्धाद् ढकार-
 रेफात्मके परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः । शंभूराजते । अणः किम् । तुढः । वृढः । तूढ् हिंसायाम् ।

‘डमो हस्वाह्वि-’ इति सूत्रे मनोरमायां निरस्तत्वाच्च ॥ ननु ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र पदग्रहणानुवृत्तौ हलादौ पदे इति
 व्याख्यानलाभाद् वृक्षवर्भ्यां वृक्षवभिरित्यत्र वस्य नित्यं लोपो न भवति, किं तु ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति वैकल्पिक एव
 लोप इत्यस्ति पदग्रहणस्य प्रयोजनमिति चेन्नैवम् । ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यत्र वस्याननुवर्तितत्वात् । किंच माभ्यां माभिरि-
 त्यत्र भ्यामादौ परतो यस्य विकल्पेनैव भवन्मते लोपः स्यात्तत्र ‘हलि सर्वेषाम्’ इत्यस्याप्रवृत्तेः । न चेष्टापत्तिः । भाष्यका-
 रैर्दण्डिनेत्यत्र डमुद्धारणाय ‘डमो हस्वाद्वि-’ इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं पदग्रहणमित्युक्तत्वात् ॥ न च तदेव प्रयोजनमस्त्विति
 वाच्यम् । हस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं डमुडिति व्याख्यानेन दण्डिनेत्यत्र डमुटः प्रसक्त्यभा-
 वात् ॥—हलि सर्वेषाम् ॥—यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोअपूर्वस्यासंभवात् । अपूर्वेस्तु यद्यपि
 संभवति वृक्षवकरोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्यांशा हलो विशेषणात् । वृक्षव् हसतीत्यादि ल्वनभिध्नाद-
 साध्वित्याहुः । गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति, गव्यूतित्यत्र वकारप्रलेपान्न वलोप इत्युक्तम् ॥—देवा नम्या इति ।
 अत्र ‘लोपो व्योर्वलि’ इति न प्रवर्तते तं प्रति यत्नस्यासिद्धत्वात् ॥—हलि किम् ॥—हेवायिहेति । उत्तरार्थमावश्यकं
 हलीति प्रहणमिहैव कृतम् । तेन ‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्यास्य च विषयविभागोऽत्र सिध्यतीति भावः ॥—रोऽसुपि ॥
 असुपीति यदि पर्युदासः स्यात्तत्र सुपसदृशे प्रत्यय एव स्यादहर्पतीत्यादौ, न लवर्भातीत्यादावपि । तस्मात्प्रसज्यप्रतिषेध एवे-
 ति व्याचष्टे—न तु सुपीति ॥—अहरहरिति । ‘नित्यवीप्सयोः’ इति द्विलम् ॥ न चात्र रेफादेशस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे
 अकारस्यैव रेफः स्यादिति वाच्यम् । ‘अहन्’ इत्यावर्त्य एकेन लोपाभावं निपात्य द्वितीयेन हर्विधेय इति ‘अहन्’ इति सूत्रे
 वक्ष्यमाणतया रुपापवादस्यापि रेफादेशस्य नकारस्थानिकललाभात् ॥—अहोरात्र इति । ‘अहःसर्वैकदेश-’ इत्यादिना
 समासान्तो वक्ष्यते । ‘रात्राहाहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् ॥—अहोरथन्तरमिति । रथन्तरं साम, तेनाहः समाहारद्वन्द्वः ।
 पृथक्पदत्वं वा ॥—अहरादीनामिति । उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन ‘स्वर्चक्षारथिरः, कविः काव्येना स्वर्चन,’
 इत्यादि ग्राह्यम् ॥—विसर्गापवाद इति । भो राजिवद्रेफस्य रेफो विधीयते विकारनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥—ढलोपे—
 ढेत्यकार उच्चारणार्थः । ढश्च रश्च द्वौ तौ लोपयतीति ढलोपः । गिजन्तात्कर्मण्यण उपपदसमासः ॥—तूढो वृढ इति ।
 ऊदित्वेन वेदकत्वाद् ‘यस्य विभाषा’ इति निष्ठायां नेट् । ढत्वध्वलश्रुलढलोपः । प्राचा ढड इति प्रत्युदाहृतं, तदसत् । तत्र
 ढलोपस्यैवाभावात् । ‘ढडः स्थूलबलयोः’ इति सूत्रेण हि ढहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते’ न त्वसिद्धका-
 ण्डस्यढलस्य इह प्रवृत्तिः । ‘दादेर्धातोः-’ इति धत्वेन बाधात् । न चेडभावो ढत्वं नलोपश्च निपात्यतां धत्वश्रुलढलोपास्तु
 भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् । तथा सति परिदृढव्येत्यत्र ‘त्यपि लघुपूर्वात्’ इति गेरयादेशो न स्यात् । पारिवृडी कन्येत्यत्र ‘इतो
 मनुष्यजातेः’ इति दीर्घं बाधित्वा ‘अणिजोः-’ इति ष्यङ् स्याद् ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादित्याकरे स्थितम् ॥ ननु
 परिदृढव्येत्यत्र त्यबादेशः कथं भवेत् यावता परिदृढमाचष्टे इति णिचि कृते क्त्वाप्रत्यये च क्त्वान्त एव परेरन्तर्भावात्समा-
 साभाव इति चेत् । अत्र कैयटः । संप्रामयतेरेव सोपसर्गात्प्रत्ययोत्पत्तिर्नान्यस्मादिति नियमात्परिशब्दं पृथक्त्व दृढशब्दा-
 देव णिच् क्रियते । गिजन्तस्य धातुत्वात् क्त्वाप्रत्यये कृते परेः क्त्वान्तेन कृदन्तेन समास इति सिद्धो त्यबादेशः, णाविष्ट-
 वद्भावादभाव इति ॥ ननु पूर्वस्येति व्यर्थं सप्तमीनिर्देशादेव तल्लाभादत आह—पूर्वग्रहणमित्यादि । ‘ढलोपे पूर्वस्य-’ इति
 सूत्रस्योत्तरपदाधिकारस्थत्वादुत्तरपदस्थयोरेव ढरेफयोः परतो दीर्घः स्यात् नु लीडः अजर्षा इत्यत्रेति भावः ॥ यद्यप्यसं-

१ ननु सुपीति—ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं दुर्वारमिति वाच्यम्, न, ‘प्रत्ययग्रहणे चापचम्याः’ इति परिभाषया
 जागरूकत्वात् । अत्र च सुपीति सप्तमीनिर्देशेन सुपि परे हल्यर्थे लम्बे भवति चावश्यं कस्मात्पर इति आकाङ्क्षा, तस्यां च सत्यमव-
 त्वेन अहोऽन्वयो वाच्य इति स्फुटमेव पक्षमन्यताधीत्यपरप्रत्ययाश्रयणमिति । २ अणः किमिति—एषु विशेषाभावेन ‘परिवृढ’ इत्यादि
 देशेन ऋकारोऽप्रवृत्तेर्लकारोऽसंभवेन दीर्घग्रहणप्राप्ताच्चपरिभाषयैव सिद्धिरिति प्रश्नः । शापकवचनकल्पने लाघवाभावात् इत्युत्तरात्
 ३ वृढ इति—कश्चिद् वृढ इति पाठः । तत्पक्षे ‘नकारजानुस्मरणपञ्चमौ’ इति वृद्धोत्तरनिदितामिति नलोपः ।

वृद्ध उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अजर्घाः । लीडः । मनस् रथ इत्यत्र हने कृते हशिचे-
त्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते । ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ॥ १।४।२। तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते ।
पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः । ॥ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ॥ १।१।
१३२। अकारयोरेतत्तदोः सुस्तस्य लोपः स्याद्वलि न तु नञ्समासे । एषविष्णुः । सशंभुः । अकोः किम् । एष-
कोदरः । अैनञ्समासे किम् । असःशिवः । हलि किम् । एषोऽत्र । ॥ सोऽपि लोपे चेत्पादपूरणम् ॥ १।१।
१३४। स इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि पादश्लोपे सत्येव पूर्वतः । सेमाविविद्धि प्रभृति य ईशिषे । इह ऋषपाद एव

भवादेवानुत्तरपदस्थे ढकारे दीर्घो भवेत्, तथाप्यजर्घा न इत्यत्र दीर्घो न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ वस्तुतस्तु उत्तरपदस्य सामान्य-
भावयत्वे ऋत्वात्पुना रमत इत्यादावपि न स्यात्, किंतु नीरक्तं दूरक्तं इत्यादावेव स्यादिति तत्त्वम् ॥—लीड इति । 'लिह
आस्वादेन' क्तः । ढत्वधत्वध्रुवडलोपाः । इह ढलोपं प्रति ध्रुवं नासिद्धं ढकारे परतो लोपविधिसामर्थ्यात् । अतएव 'ढो ढे
लोपः' इत्यस्य पदाधिकारस्थलेऽप्यपदान्तस्य द्वय लोपो भवति ॥—अजर्घा इति । 'गृधु अभिकाङ्क्षया' यङ्लुकि द्वित्वे
अभ्यासस्य रुक् लङः सिपि शब्लुकि सिप ईडभावपक्षे लघूपधगुणे रपरः, 'इतश्च—' इतीकारलोपे हलङ्धादिलोपः,
भष्भावः, जस्वं 'दश्च' इति ह्रस्वपक्षे अजर्घर् र इति स्थिते 'रो रि' रेफलोपेऽनेन दीर्घः ॥ अत्रेयं सुगमा व्याख्या—
ढलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । लीडः, नीरक्तं, दूरक्तम् । अणः किम् । नृढः । वृढः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य
दीर्घार्थम् । अजर्घाः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजत इति ॥—विप्रतिषेधे—॥ विप्रतिपूर्वात् 'विधू शास्त्रे मा-
ङ्गल्ये च' 'षिध गत्याम्' इत्यस्माद्वा धातोर्ध्व । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति षत्वम् । उपसर्गवशाच्च विरोधार्थकत्वम् ॥—कार्य-
मिति । 'अहं कृत्यनुचश्च' इत्यहार्थे कृत्यप्रत्ययः । तेन तुल्यबलविरोध इति पर्यवसानादतुल्यबलवृत्तसर्गापवादानित्यानित्या-
न्तरङ्गबहिरङ्गविधिषु नेदं प्रवर्तते । नष्टपवादादीनां संनिधावुत्सर्गादीनां कृत्वह्रस्वं तैर्बाधितत्वात् । तत्र नित्यमावश्यकत्वा-
द्वाधकमन्तरङ्गं तु लावघात्, अपवादस्तु वचनप्राप्त्यात्, तद्विप्रस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । अत एव 'परनित्यान्तरङ्गाप-
वादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इत्युक्तम् । यद्यतुल्यबलव्यपि परमेव स्यान्नाप्यपेयाऽतो व्याचष्टे—तुल्यबलविरोध इति ।
जातौ पदार्थे विध्यर्थमिदं सूत्रम् । वृक्षेषु वृक्षाभ्यामित्यत्र हि लब्धावकाशयोरेतदधीर्धत्वशास्त्रयोर्वृक्षेभ्य इत्यत्र युगपत्प्रसङ्गे
द्विनिगमाभावादप्रतिपत्तिरेव स्यात् । तदुक्तम् 'अप्रतिपत्तिर्वा उभयोस्तुल्यबलत्वात्' इति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन्
कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तर्हि तदपि भवति, यथा भिन्धकीत्यत्र परत्वादभावे कृतेऽप्यकच् । तदुच्यते—'पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानासिद्धम्' इति । व्यक्तौ तु पदार्थे तत्तद्व्यक्तिविषयकयोर्लक्षणयोरन्यत्र चरितार्थत्वासंभवात्तद्व्यक्त्यानीयराभिष
पर्यायेण प्रवृत्तौ नियमार्थमिदं सूत्रं विप्रतिषेधे परमेव स्यात् तु पूर्वमिति । एतल्लक्षणारम्भाच्च तत्र तत्र पूर्वस्यानारम्भोऽनु-
मीयते । तथाच जुहुतात्त्वमित्यत्र परत्वात्तादृशे कृते स्थानिवद्भावेन 'हुञ्जत्वम्ः—' इति ध्रिष्वं न भवति । तदुच्यते—
'सकृन्नौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति लक्ष्यानुरोधाद्यवस्थायमेतद्व्ययमपि तत्र विधिपक्षे त्वत्वे रेफलोपे च
प्राप्ते इति पाठ्यम् । नियमार्थमिति पक्षे परमेव कार्यं स्यादित्येवकारोऽप्याहर्तव्यो वृत्तौ ॥—उत्त्वमेवेति । सिद्धासिद्धयो-
रंतुल्यबलत्वेन 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्त्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्र-
तिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति । एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुलमले' इति वक्ष्यमाणग्रन्थो व्याख्यातः ॥—एतत्तदोः—॥
अत्र ल्यदाद्यत्वमेकशेषश्च न कृतः सौत्रत्वात् 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इति वैकल्पिकातिदेशाद्वा । एवं च वृत्तावप्येतत्तदोरिति
प्रयोगः साधुः, 'हलङ्धाच्चभ्यः—' इत्यस्यान्तरमेवेदं लाघवाय न कृतं संहिताधिकारोपजीवनादित्याहुः ॥ सूत्रे सु इति
इत्थं पदं लुप्तपष्टीकमित्याह—एतत्तदोः सुरिति । एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्धिहित
इति व्याख्याने तु परमस ददाति परमैव ददातीत्यादीं सुलोपो न स्यात् । एतत्तदोः पर इति व्याख्याने तु न संभवति,
एतत्तद्व्यामिति पञ्चम्यभावात् । एतत्तदोरवयव इति तु न संभवत्येव, सोः प्रत्ययत्वात् । तस्मादर्थद्वारकसंबन्ध एवाश्रितः ।
तदाश्रयणे, लिङ्गं तु अनञ्समास इति बोध्यम् । एतत्तदोः किम् । यो ददाति ॥—अकोः किमिति । साकचकयोः शब्दा-
न्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः ॥—एषक इति । अकोरिति प्रतिषेध एव 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति परिभाषां
ज्ञापयतीति भावः ॥ सोऽचि लो—॥ अचोति विस्पष्टार्थमिति वृत्तौ स्थितम् । तस् इति शब्दस्य प्रथमैकवचना-

१ तुल्यबलविरोध इति द्वयोः शास्त्रयोः कचिल्लब्धावकाशयोरैकत्र प्रयोगे युगपदसंभविस्वकार्यसमर्पणे इत्यर्थः । २ इति लोप
— न च रोरीत्येषया नित्यमुत्वं, कृतेऽपि तत्र स्थानिवद्भावेनोत्त्वप्राप्तेरिति वाच्यम् । भो भगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या
भवितात् । ३ अनञ्समासे किमिति नञ्त्वत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वेन तच्छब्दार्थस्योपसर्जनत्वात् ल्यदाद्यत्वाभावेन
दिलोपो दुर्वार इति प्रश्नः । इदमेव शापकं नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्य, गौणत्वेऽपि नञ्समासे उत्तरपदार्थ-
प्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्य वेत्युत्तराभिप्रायः । ४ सेमावेति—द्वादशाक्षरपादाजगतीछन्दः ।

गृह्यत इति वामनः अविशेषाच्छ्लोकपादोऽधीत्यपरे । सैष दाशरथीरामः । लोपे चेदिति किम् । सङ्घत्तेति । सपु-
सुम्त्वा । सलोपेत्यवधारणं तु स्वशब्दसि बहुलमिति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽहमाजन्म-
शुद्धानाम् ॥ ॥ इति स्वादिसंधिः ॥

अथ अजन्तपुलिङ्गम् ।

॥ अर्थवदधातुप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ॥ १२।४५। धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाथवच्छब्दस्वरूपं

नस्यानुकरणं लुप्तपट्टीकमित्याह—स इत्यस्येति ॥—बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूर्णेऽपि क्वचिद्भवति—
'साम्ना अरम्' इति । अत्र वदन्ति । ये तु सोऽहमाजन्मशुद्धानामित्यादिसिद्ध्यर्थं पादश्लेषेण सत्येव पूर्येतेति सावधारणं
व्याचक्षुष्येतां 'साम्ना अरम्' इत्यादौ सुलोपानापत्तिः । अत्र हि सः असौ इति च्छेदः । बहुलग्रहणानुवृत्त्या तदुपपादने
तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तैषा उपपाद्यतां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिण्यां स्वादिसंधिः ॥

अजन्तपुलिङ्गम् ॥ अर्थवदधातु—॥—प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्मादिनोभयं विवक्षितमिति भावः ॥
अर्थवदिति नपुंसकनिर्देशस्यानुगुणं विशेष्यमध्याहरति—शब्दस्वरूपमिति । अधातुप्रत्यय इति पुलिङ्गनिर्देशस्तु 'परवर्जि-
द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इत्युत्तरपदलिङ्गवत्त्वाद्बोध्यं इत्याहुः ॥ यदि तु धातुभिन्नमित्यर्थं परित्यज्यारोपितो धातुर्धातुरिति व्याख्यायते,
तदा नपुंसकलप्राप्तिश्चैव नास्तीति ज्ञेयम् ॥ अर्थवदिति किम् । धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां
स्वादयः स्युः । ननु संख्याकार्मादेरभावात् भविष्यतीति चेन्न । 'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते' इति सिद्धान्तात् । हुंफडा-
दिभ्य इव सोर्दुर्बोर्लात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया अनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ।
'प्राद्वहोढ' इत्यत्र तु ऊढ इति विशिष्टरूपमुपात्तमिति क्तवन्तैकदेशस्यानर्थक्योऽशब्दस्य ग्रहणं नेत्युक्तम् । न ह्यत्र
तथा विशेषरूपस्योपादानमस्ति । यद्यप्यधातुरित्यादिपर्युदासेनार्थवत्त्वं लभ्यते, तथाप्युत्तरार्थमर्थवद्ग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव
कृतम् । न चैकाज्जद्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव संज्ञा स्यात्, नावयवानामित्यर्थवद्ग्रहणमिह व्यर्थमिति शङ्क्यम् । समुदाये
द्विरूपे अवयवा अपि द्विरुक्ता भवन्ति । 'वृक्षः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति' इति न्यायात् । इह तु समुदाये प्रवृत्त्या प्राति-
पदिकसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिरिति वैषम्यात् । अत एव यत्र बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चाविशेषेण
संयोगसंज्ञेति सिद्धान्तः संगच्छते । अन्यथा त्वपुन्यस्तन्यायेन समुदाय एव संयोगसंज्ञा प्रवर्तते ॥ अत्र केचित् । धनं
वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सत्यामपि संज्ञायां सत्स्वपि स्वादिषु न क्षतिः । 'हल्ङयाव्-' इत्यादिना सुलोपात् । न च नलोपो
धस्य जश्त्वं च स्यादिति शङ्क्यम् । धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणसामर्थ्यात्तदप्रवृत्तेरित्याहुः । तदसत् । अकारात्सोरुपत्तौ क्त-
प्रवृत्तेः । यद्यपि समुदितप्रातिपदिकस्यावयवत्वेन सुपो लुकि रत्वं न भवेत्तथापि विकीर्णं विद्म इत्यादौ रेफदकारयोः पदा-
न्तत्वे सति 'खरवसानयोः-' इति विसर्गस्य 'यरोऽनुनासिके-' इत्यनुनासिकस्य च प्रसङ्गादिति दिक् ॥ अधातुः किम् ।
अहन् । धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां तिङां स्वाद्यपादत्वादहन्त्रित्यत्र हन्तेस्तिपि सिपि वा कृते 'इतश्च-' इति इकारलोपे
हल्ङयादिलोपे च प्राक् कृता प्रातिपदिकसंज्ञा नापगतेति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात्तन्मा भूत् । 'अहन्' इति
रत्वं 'रोऽसुपि' इति रत्वं चेह नाशङ्क्यम्, लाक्षणिकत्वात् ॥ न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासात् प्रातिपदिकसंज्ञाभा-
वेन नलोपो न भवेदिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेन उक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः 'न डिंसंबुद्धोः' इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा
राजेश्वरादौ नलोपः स्यात् ॥ यद्यपि व्युत्पत्तिपक्षे राजवशब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्ततया 'कृतक्षित-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां राजे-
त्यादौ स्यात् । तथा च 'न डिंसंबुद्धोः' इति निषेधो न ज्ञापक इति कार्यकालपक्षेऽधातुग्रहणं व्यर्थं, तथाप्यव्युत्पत्तिपक्षेऽज्ञापक-
मेवेति कार्यकालेऽपि तत्स्थीकर्तव्यम् । न च 'सुपो धातु-' इति सूत्रे प्रातिपदिकारूपधातुग्रहणाद्वातोर्नैयं संज्ञेति वाच्यम् ।
पुत्रीयतीत्यादौ प्रत्ययान्ते धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् ॥ अप्रत्य-
यान्तः किम् । तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे कुञ्चे इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा
च 'हस्यो नपुंसके-' इति हस्यः सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । 'सप्तम्यधिकरणे च' इत्यादिनिर्देशेन विभक्त्येकादेशस्या-
न्तवद्भावाभ्युपगमादिति दिक् ॥ ननु प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन
तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति चेन्मेवम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् केवलस्य चातयात्वात् । अन्यथा सुप्ति-
डोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु करोषीत्यादौ षत्वं न स्यात् । 'सात्यदायोः' इति निषेधात् । न च षत्व-

१ अर्थवदिति—न चासौहिणीरधन्तरादिपदघटकाक्षरधादिपदानां सर्वार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावे सुबुत्पत्त्य-
समासाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तद्वदितपदानामन्यत्र दृष्टाधरोपेण यथाकचित्सामुदास्यनैनादोषात् । २ अप्रत्यय इति,
अधातुप्रत्ययावित्येव सिद्धे नञ्दयोपादानं स्पष्टार्थम् । ३ बहुलग्रहणानुवृत्त्या ।

प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥ **कृतद्वितसमासाश्च** ॥ १॥ २॥ ४६ ॥ कृतद्वितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासप्रहणं नियमार्थम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेन्नवति तर्हि समासस्यैव । तेन वाक्यस्य न । **ग्रु-**

विधेर्निरवकाशता । सपिपे एष इत्यादौ चरितार्थत्वात् । अन्ये तु व्याचक्षते । ‘कृतद्वित-’ इत्यत्र हि तदन्तविधिवैक्यते । तथा च तद्वितप्रहणस्य तद्वितान्तानामेव नवन्यप्रत्ययान्तानां संज्ञेति नियमार्थतामाश्रित्य प्रत्ययान्तपर्वदासोऽत्र न कर्तव्यः । अथवा ‘सात्पदाद्योः’ इति सूत्रे सातिप्रहणात्प्रत्ययो न प्रातिपदिकमिति सिद्धे प्रत्ययप्रहणं सामर्थ्यात्तदन्तपरम् । उत्तरसूत्रे तद्वितप्रहणं तु विध्यर्थमेवास्ति ॥ यद्वा सातिप्रहणात्प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वाभावे तद्वितप्रहणस्योक्तरीत्या नियमार्थत्वे च ‘अर्थवदधातुः प्रातिपदिकम्’ इत्येव सुवचमिति तेषां ‘इको यणचि’ इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । ‘तस्मादित्युत्तरस्य’ ‘वाञ्छु-पिञ्चुषस-’ इत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकादिष्टसिद्धेः । ‘नाज्झलौ’ इत्यत्राकारसहितोऽन् आजिति मूलस्यग्रन्थोऽयमपि विरुध्यते । ‘कालसमयवेलासु-’ इत्यादिज्ञापकादेव ढलाभावसिद्धेः । यदि ज्ञापकेन प्रत्याख्यानमयुक्तमिति, यदि चाऽऽकारप्रक्षेपे एव तल्लिङ्गमित्यनुपगमे सूत्राद्यैरेवेष्टं सिध्यतीत्युच्येत, तर्हि ‘अप्रत्यय-’ इत्येतदभ्युपगम्य प्रत्ययपर्वदासे सातिप्रहणं लिङ्गं प्रत्ययान्तपर्वदासे तु तद्वितप्रहणमित्यप्रत्ययप्रहणमेवावर्त्य व्याख्यायतां, किमनया कुसृष्टेति दिक् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नन्वद्वयोपदानम् ‘अप्रत्ययः’ इत्यस्यावृत्तिसौकर्यार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रूयन्ुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते—‘को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः’ इति । इत्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षे बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रमिति नव्याः । न चैवं ‘बहुच पूर्वः प्रातिपदिकम्’ इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदेशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् गतिकारकपूर्वस्यापि कृदन्तत्वात् । न च समासप्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासप्रहणस्य नियमार्थत्वायोगात् ॥—**कृतद्वितसमासाश्च** ॥ अर्थवदित्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ॥ ननु ययर्थवत्ता पारमार्थिकी विवक्ष्यते, सा पदस्य वाक्यस्य वाऽस्ति, न तु कृतद्वितान्तस्य, यदि तु प्रक्रियादशायां या कल्पिता सा विवक्ष्यते, तर्हि कृतद्वितयोरपि साऽस्तीति कथमर्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या तदन्तप्रहणमिति चेदत्राहुः । अत एवार्थवद्ग्रहणसामर्थ्यमुक्तम् । प्रत्ययान्तेन हेतुकार्यभूतेन प्रतीयमानोऽर्थ इह गृह्यते । तस्य लौकिकार्थं प्रति प्रत्यासन्नतरत्वात्तदुपः प्राशस्त्यपरतया तस्यैव प्रहणादत एव च तदुपदानं सार्थकं, पूर्वसूत्रे अधातुरिति पर्वदासबलेनापि तल्लभसंभवादिति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—**कृतद्वितान्ताविति** । लिट् ध्रुग इत्यादौ ‘अधातु’ इति कर्ता औपपन्न इत्यादौ ‘अप्रत्ययान्त’ इति पर्वदासे प्राप्ते ‘कृतद्वित-’ इत्यारम्भः ॥—**नियमार्थमिति** । न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्वदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययप्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव प्रहणात् । न चैवमपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावाद्वाङ्कुमारीत्यादौ डीबन्ते विध्यर्थमस्त्विति वाच्यम् । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुगधाधते’ इति लुङिप्रत्यये हलङ्घादिलोपाप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव मुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र च कुमारीशब्दस्य मुवन्तत्वेऽपि राजकुमारीशब्दस्यातथात्वादप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्कयपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमादयो न, लुक्ः प्रागन्तरङ्गस्य हलङ्घादिलोपस्य प्रवृत्तौ तु स्युरेवेति दिक् । नियमशरीरमाह—**यत्र संघात इति** ॥ नियमश्चात्र सजातीयपक्ष इत्याह—**पूर्वो भागः पदमिति** । षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदलाव्यभिचाराद्भवत्ययं सजातीयः पूर्वो भाग इत्युपलक्षणम् ‘उत्तरस्तु प्रत्ययो न’ इत्यपि बोध्यम् । अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात् । ‘स्वादिषु-’ इत्यनेन पूर्वभागस्य पदत्वात् । न च तद्वितप्रहणसामर्थ्यात्तत्र स्यादेवेति वाच्यम् । तद्वितप्रहणस्य भानव इत्यादौ कृतार्थत्वात् । तत्र हि पूर्वभागस्य भवं, न तु पदत्वम् । न चैवमयमित्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकत्वं स्यादेव, पूर्वभागस्य पदत्वेऽयुत्तरस्य प्रत्ययत्वाद्नेन नियमेन वारितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । ‘उत्तरस्तु प्रत्ययो न’ इत्यत्र ‘तद्विहितप्रत्ययो न’ इति व्याख्यानात् ॥ पूर्वो भागः पदमिति किम् । बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात् । तेन बहुपटव इत्यत्र उपोत्तोदात्तत्वं सिध्यति । प्रथमजसो ह्युक्ते ‘चितः सप्रकृतेर्बह्वचर्जम्’ इति चित्खरे कृते पुनर्जस उत्पत्तेः । प्रातिपदिकसंज्ञायामसत्यां तु जसेवोदात्तः स्यात् । यद्वा ‘प्रकृतिप्रत्ययभावानापसंघातस्य चेन्नवति तर्हि समासस्यैव’ इति नियमार्थं समासप्रहणम् । तेन गवित्ययमाहेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति दिक् ॥ नियमफलमाह—**तेन वाक्यस्य नेति** । गामभ्याज शुक्रामित्यादिवाक्यस्य न भवतीत्यर्थः । सत्यां हि संज्ञायां सुच्छुक् स्यात् । नन्वेवमपि मूलकेनोपदेशं भुङ्क्ते इत्यादिवाक्यस्य संज्ञा दुर्वोरा ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणाद्’ इति चेन्नैवम् । समासप्रहणकृतनियमेन परत्वाद्वाधात् । एवं च ‘कृतद्वित-’ इति भूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा निष्फलत्वात्प्रतिषिद्धते । तस्याश्च परिभाषायाः व्यावकोशी व्यावहासीत्यत्रावकाशः । तत्र हि ‘कर्मव्यतिहारे स्त्रियाम्’ इति धातोर्णेचि कृते गतिपूर्वस्य णजन्तत्वात् ‘णवः स्त्रियाम्’ इत्यत्रि सत्युपसर्गाकारस्यादिवृद्धिस्वरौ भ- । कृद्ग्रहणे कारकपूर्वस्यायुदाहरणमवतर्तेनकुलस्थित्यादि स्फुटीभवित्यति । नकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ‘निपा-

स्वयः । ३।१।१। आपञ्चमपरिसमासेरधिकारोऽयम् । ॥ परञ्च ॥ ३।१।२। अयमपि तथा । ॥ उद्याप्रातिपदिकात् ॥ १।१। उद्यन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाबेलापञ्चमपरिसमासेरधिकारः । (प) प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । इत्येव सिद्धे उद्याग्रहणे उद्याबन्तात्तदित्येतिर्यथा स्यात् उद्याभ्यां प्राक् माभूदित्येवमर्थम् । ॥ स्वौजसमी-
दृच्छाभ्यास्मिस्केभ्याम्भ्यसङ्सिभ्याम्भ्यसङ्सोसाम्भ्योस्तुप् ॥ ३।१।२। उद्यन्तादाबन्ताप्रातिपदिकाच्च परे
स्वादयः प्रत्ययाः स्युः । सुख्योद्वृत्तोरुः । जुषाट्ठपाश्चेत् । ॥ विभक्तिश्च ॥ ३।४।१०४। सुसिद्धौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः । तत्र

तस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति वार्तिकं गतार्थम् । येषां शोऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवयविति । अनुक-
रणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायां नार्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । 'भू सत्तायाम्' इति यथा । भेदविवक्षायां तु
संज्ञा स्यादेव 'भुगे भुक्' इति यथा ॥—**अधिकारोऽयमिति** ॥ प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियत इत्यर्थः ॥—**उद्या-
प्रातिपदिकात्** ॥ समाहारद्वन्द्वादिकवचनम् । ङीति ङीप्ङीप्ङीनां सामान्यग्रहणम्, आविति च टापडापचापाम् ॥
—**आपञ्चमसमासेरिति** ॥ ननु 'घकालतनेषु' इति ज्ञापकात्सुबन्तात्तदित्येतिर्यथ्युपगतेः किमर्थस्तद्वितेषु प्रातिप-
दिकाधिकार इति चेदत्राहुः ॥ असति लधिकारे 'अत इष्' इत्यत्रात इत्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषणं स्यात्, ततश्च दक्षस्याप-
त्यमित्यत्रैव इष् स्यात् न दक्षयोर्दक्षणामित्यत्र । किं च 'वृद्धाच्छ' इत्यत्र वृद्धमित्येतत् सुबन्तविशेषणं मा भूत् । अन्यथा
जानन्तीति ज्ञाः 'इगुपथ-' इति कः ज्ञानामयमित्यत्र सुबन्तस्य वृद्धलाच्छः स्यात् । प्रातिपदिकाधिकारे तु वृद्धं यत्प्रा-
तिपदिकं तत्प्रकृतितात् सुबन्ताच्छ इत्यर्थलाभादिह प्रातिपदिकस्यावृद्धलाच्छो न भवति किं तु अनेव भवति ॥ शब्दकौस्तुभे
लसलस्मिन्नधिकारे वाक्यादपि कप्रत्ययादयः स्युः । ततो विशिष्टप्रातिपदिकतया सकलमुल्लोपे स्पष्टमेवानिष्टमिति स्थितम् ॥
—**लिङ्गविशिष्टस्येति** । लिङ्गविशिष्टप्रत्ययबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनं श्रुतः । प्रत्ययान्तत्वे-
नाप्रातिपदिकत्वेऽपि इह स्वादयः । न च 'श्वशुरः श्रध्वा' इति निर्देशादेव स्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् ।
'विपराभ्यां जे' 'डैर्यः' इतिवत् । किंच कुमारीमाच्छे कुमारयति 'णाविष्टवत्' इति टिलोपः । एवं यामिन्य इवाचरन्ति
यामिनयन्तीत्यत्राचारे किञ्चपि फलम् ॥—**उद्याभ्यां प्रागिति** । तेन एनिका आर्थका च सिध्यति । तथाहि 'न
सामिवचने' इति ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकः कः एतार्याशब्दाभ्यां उद्यापौ बाधेत, ततश्च एतिका आर्थिकेत्येव रूपं
स्यात् । उद्याग्रहणसामर्थ्यात् ङीबन्तात्किं एनिकेत्यपि सिध्यति । 'वर्णानुदात्तात्-' इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आबन्ता-
त्किं तु 'उदीचामातःस्थाने-' इतीलविकल्पादार्थका आधिकेति रूपद्वयं सिध्यति । वस्तुवस्तु उद्यागोर्ग्रहणं मास्तु 'घदा-
लतनेषु-' इत्यलुग्विधानसामर्थ्यात्सुबन्तात्तदित्येतिरिति हि निष्कर्षः । तथा च सुपः प्रागेव उद्यापौ प्रवर्तते । स्वार्थद्रव्य-
लिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ॥—**स्वौजसमौद-** ॥ समाहारे द्वन्द्वः ॥—**सुडस्योरिति** ।
सोरुकारः 'अवर्णलसौ' इत्यत्र विशेषणार्थः । 'असि' इत्युक्ते हि असकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च 'वाजमवैस्तु' इति
न सिध्येत ॥ डसेरिकारः 'टाडसिडसां-' 'डसिडयोः स्मात्स्मिनी' इत्येतदर्थः ॥ जस्सोर्जकारशकारौ 'जसः शी' 'तस्मा-
च्छसो नः-' इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ ॥ ननु अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्त्विति चेन्न । जसो जकाराभावे औडस्यस्य
आव स्यात्, ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्तता संभाव्येत, एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं संभाव्येत, तथा च तेजसी
इत्यादौ टिलोपः स्यात् । अथवा लिहावित्यादौ डित्वसामर्थ्यादभस्याभि टेलोपः संभाव्येत ॥ औट्टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः ॥
टाटकारस्तु 'टाडसिडसां-' 'द्वितीयाटौस्वेन' इति विशेषणार्थः । एतेन 'आदिरन्त्येन-' इति सूत्रे काशिकाकारेण यदुक्तम्
—अन्त्येनेति किम्, सुडिति तृतीयैकवचनावयवेन मा भूद्—इति तत्परास्तम् । औट्टकारस्यानन्त्यार्थतया तेनैव संभवात्
प्रत्यासत्तेश्च । अत एव शब्दकौस्तुभे तत्रान्यदेव प्रयोजनमुक्तम् मध्यमेनेता सहित आदिस्तदुत्तरेशामपि ग्राहको मा
भूदित्यन्त्येनेति ग्रहणम् । अन्त्येनेता सहितो मध्यमः पूर्वेषामपि मा भूदित्यादिग्रहणम्—इति । असुमेवार्थं मनसि निधाय
—आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते—इति निष्कृष्टमुक्तं प्राक् ॥ प्रकृतमनुसरामः ॥ डेप्रशृतीनां
डकारो 'धेडिति' 'डेराम्-' इति विशेषणार्थः । सुपः पकारस्तु प्रत्याहारार्थः—**विभक्तिश्च** ॥ 'तिङ्ङीणि त्रीणि-'
इत्यतस्तिङ्ग्रहणं व्यवहितमपि स्वरितत्वबलादनुवर्तते । 'सुपः' इति च संहितमित्यभिप्रेत्याह—**सुसिद्धाविति** ॥ तिङ्ङां
विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनं 'न विभक्तौ तुस्माः' इति । सुपां तु त्यदाद्यलादिकमपि । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्यां समावे-
शार्थः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारादेकवचनादिसंज्ञाभिः सह वचनद्वयप्रामाण्यात्पयोयः स्यात् । ततश्च रामेभ्यः नमाम

१ आपञ्चमेति—नन्वेवं 'अनस्त' इत्यादिविकारागमानामपि प्रत्ययसंज्ञा स्यात् इति चेन्न, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वीया-
ध्रप्रत्यायकस्यैव संज्ञाकरणात् । न चैवमत्यन्तस्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वेपि लोके तथात्वाभावात्संज्ञा न स्यादिति वाच्यः ।
प्रत्यय इत्यत्र तन्नेत्रेण यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याख्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यङ्गीकारात् । २ उद्याग्रहणमिति—नच स्त्रीप्रत्ययान्ता
उद्याबन्तादेवेति नियमार्थमेतदिति वाच्यम् । युवतिश्चश्रद्धादिभ्यः सुवृत्त्यन्युपपत्तेः । अत एव 'श्वशुरः श्रध्वा' इत्यादि ।
देशाः संगच्छन्ते ।

सु औ जस इत्यादीनां सप्तार्वा त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्तामिरिहापि दृढबह्वारः । ॥ सुपः । ॥
 ४।१०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः । ॥ द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।
 १।४।२२। द्विवैकत्वयोरेते स्तः । ॥ बहुषु बहुवचनम् । १।४।२१। बहुष्वे एतस्यात् । स्वविसर्गौ । रामः ।
 ॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १।२।६४। एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव सिध्यते ।
 ~~~~~

इत्यादौ बहुवचनसंज्ञापक्षे विभक्तिस्वाभावात्सस्येत्संज्ञा स्यात् ॥—इहापीति । अस्मिन्नपि तन्त्रे 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण-'
 इत्यादौ इत्यर्थः ॥—सुपः ॥ अत्र 'तिङ्स्त्रीणि त्रीणि-' इति सूत्रात् 'त्रीणि त्रीणि' इति पदं, 'तान्येकवचन-' इति सूत्रं
 च तानीति पदं विहायानुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना ॥—एकश इति । एकैकमित्यर्थः । 'संख्यैकव-
 चनाच्च' इति वीप्सायां प्रथमान्ताच्छ्रुत् ॥—द्वेकयोः—॥ इह द्वेकशब्दौ संख्यापरावित्यभिप्रेत्याह—द्विवैकत्वयो-
 रिति । संख्येयपरत्वे तु बहुवचनं स्यादिति भावः ॥—बहुषु—॥ अयमपि संख्यापर एवेत्याह—बहुत्व इति । बहुव-
 चनं लाश्रयद्रव्यगतबहुत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् । तत्फलं तु बहुः पर्वत इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणमिति सूचनमेव ।
 वस्तुतो व्यर्थं तत्परत्वादिकवचनसंभवादिति शब्दकौस्तुभादौ स्थितम् ॥—स्वविसर्गाविति । ननु स्वस्यासिद्धत्वाद्भुक्त-
 स्येत्संज्ञालोपयोरभावात् 'स्थानिवादेशः' इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या रेफान्तस्य 'सुप्तिङन्तम्-' इति पदसंज्ञाभावेन च
 विसर्गोऽत्र दुर्लभः । विसर्गविधेस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । 'न मुने' इति सूत्रे नेति योगं विभज्य असिद्धं
 नेति व्याख्यायामिष्टसिद्धिरित्युक्तत्वात् ॥—राम इति । संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे अर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा,
 'करणाधिकरणयोश्च' इत्याधिकारे पापवादेन 'लश्च' इति घञा रमन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु 'कृतद्धित-' इति सूत्रे-
 णेति विवेकः ॥ अत्र केचित् परिष्कुर्वन्ति । 'गन्धर्वः शरभो रामः सुमरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः
 पशुजातयः' इत्यमरोक्त्या यदि पशुविशेषे प्रयुज्यते तदा रूढोऽयं रामशब्द इत्यर्थवत्सूत्रेण संज्ञा । यदा तु रामचन्द्रे भग-
 वति प्रयुज्यते तदा रमन्ते योगिनो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याश्रयणात् 'कृतद्धित-' इति सूत्रेण संज्ञेति ॥—सरूपाणामे-
 कशेषः—॥ इतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानं शेषशब्दार्थः । न च विरूपेष्वेकशेषाप्रवृत्त्या घटकलश्याविति द्वन्द्वापत्तिरिति शङ्क्यम्,
 'विरूपाणाम्' इति वार्तिकस्य बक्ष्यमाणात्वात् । वस्तुतस्तु सूत्राक्षरेरेव वार्तिकार्थो लभ्यते । रूप्यते बोध्यते इति रूपमर्थः ।
 समानं रूपं येषामिति सरूपाः 'ज्योतिर्जनपद-' इत्यादिना समानस्य सम्भावः, तथा समानं रूपं स्वरूपं येषां ते सरूपाः ।
 सरूपाश्च सरूपाश्च सरूपाः तेषामित्येकशेषेण व्याख्यानात् । न च स्वाङ्गे स्वव्यापारायोगः वाक्यापरिसमाप्तित्याया-
 दिति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकरूपाकान्ततया स्वस्मिन्नपि प्रवृत्तेः । अन्यथा 'तुल्यास्यप्रयत्नम्-' इत्यादौ सवर्ण-
 दीर्घो न स्यात् । तथा 'अर्थवत्-' सूत्रान्तर्गतानां प्रातिपदिकत्वं, 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यत्र सुप्रत्ययः, 'ससजुषोः-'
 इत्यत्र रुः, 'खरवसानयोः-' इति सूत्रे विसर्गश्च न स्यादिति सर्वोपपन्नः स्यात् ॥ 'स्वाध्यायोऽभ्येतव्यः' इत्यस्य
 'नेह नाना-' इत्यादिभ्युत्पत्त्यै स्वस्मिन्नपि यथा प्रवृत्तिस्तथा दीर्घादीनामपीति चेत्तुल्यमेकशेषेऽपि ॥ एतेन 'अ इ
 उण्' इत्यादौ 'आद्गुणः' इत्यादि संधिकार्यं कुतो नेत्याशङ्क्याम्—वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्—इति
 केषाचित्समाधानं परास्तम् । वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामचूलाहारे च निष्पन्ने प्रवर्तमानानां गुणादीनामुपेन्द्र इत्यादौ
 तदस्य इव उद्देश्यतावच्छेदकरूपाकान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तिरावश्यकत्वात् ॥ स्यादित् । 'सरूपाणामेक एकविभक्तौ'
 इत्येव सूत्रमस्तु किमनेन शेषग्रहणेन ॥ अत्राहुः । तथा हि सति सरूपाणां स्थाने एकोऽन्तरतम आदेशो भवतीत्यर्थः स्यात्
 तथा चाश्रयश्चाश्रयेत्यत्रोदात्तद्वयवतः स्थाने उदात्तद्वयवानादेशस्तथा अनुदात्तद्वयवतः स्थाने अनुदात्तद्वयवानादेशः प्रसज्ये-
 तेति ॥—एकविभक्तौ यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिककवेनान्तरङ्गो-
 ऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यथेतन्नारभ्येत, तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषेऽने-
 कमुबन्तविरहाद् द्वन्द्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ननु सुबुत्पत्तेः प्रागेकशेषप्रवृत्तौ शिष्यमाणं यत्प्रातिपदिकं तदेकमेवार्थं
 बोधयतीति द्विवचनाद्यनुत्पत्तौ रामौ रामा इत्यादि न सिध्यते । नैष दोषः, शिष्यमाणस्य लुप्यमानार्थाभिधायित्वात् ॥
 अत एव 'कृतद्धितसमासैकशेष-' इत्येकशेषो वृत्तिषु गण्यते । परार्थाभिधानं हि वृत्तिः । अत एव च लुप्तेऽपि प्रत्यये लिङ्
 ध्रु इत्यादौ कर्ता प्रतीयत इति दिक् ॥—सरूपाण्येवेति । एतच्च उत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्य इहानुकर्षणात्प्रवर्तते । अत्र
 च एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानीति पर्यवसन्नोऽर्थः, तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्वाचिनोर्नैकशेषः,

१ सुप इति—सुबुति प्रत्याहारो न सप्तमीबहुवचनम्, एकस्यानेकसंज्ञाविधानानर्थक्यात् । २ एकश इति—वीप्सायां
 वचनं तु न, शसोऽपवादत्वात् । न चैवमृत्विषद्वयमेकांशः सखलकृतो दत्त्वा तथा सर्वं ते सखलदक्षिणाः
 दत्ताः इति भाष्येऽङ्गसूत्रस्थे एकैकश इति प्रयोगानुपपत्तिरिति । अत्र एकैति संबोधनान्तं प्रधानार्थं पृथक्पदमिति दोषाभा-
 वः । अथवा नायं भाष्यप्रयोगः किंतु श्रौत इति छान्दसोऽयं प्र

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । नादिषि । वृद्धिरेषि । रामौ । ॥ चुट् ॥ १३।७। प्रत्ययाद्यौ चुट् इतौ सः । इति जस्ये-
त्संज्ञायाम् । ॥ न विभक्तौ तुस्माः ॥ १३।१४। विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न ह्युः । इति सकारस्य ने-
त्वम् । ॥ अतो गुणे ॥ १६।१९।७। अपदान्तादकाराहुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति प्राप्ते । परत्वात्पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । अतो गुणे इति हि (५) पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान् । इति न्यायेनाकः सवर्ण
इत्यस्यैवापवादो ननु प्रथमयोरित्यस्यापि । रामाः । ॥ एकवचनं संबुद्धिः ॥ १३।१७। संबोधने प्रथमाया एक-
वचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात् । ॥ एङ्हस्वात्संबुद्धेः ॥ १६।१६९। एङ्गन्ताद्भ्रशान्ताच्चाङ्गाद्बुध्यते संबुद्धेश्चेत् । संबु-
द्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्हस्वाभ्यां विशेषणाल्लेह । हे कतरकुलेति । हे राम । हे रामौ । हे रामाः । एङ्ग्रहणं किम् । हे
हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वाक्षित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते हस्वात्परत्वं नास्ति । ॥ अमि पूर्वः ॥ १६।११०। अ-

मातृभ्यां मातृभिरित्यादौ सारूप्येऽपि औजसादिषु वैरूप्यात् । नन्वेवं पयः पयो नयति देव देवेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादेवेति
चेत् । उच्यते । सहविवक्षायामेव एकशेषः प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र हानेकस्यार्थस्य मिलितस्य
इतरान्वयः स तथाभूतो विषयः । इदं च 'इदितो नुम् धातोः' इति लिङ्गलभ्यते न्यायाच्च । तथाहि । 'यः शिष्यते स लु-
प्यमानार्थाभिधायी' इति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादैकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा, 'तिष्यपुनर्वसोः' इति
सूत्राद् द्रन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्रन्द्वे प्रसक्ते सति इति व्याख्येयं, ननु द्रन्द्वे कृते सतीति । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ 'ऋक्पूरव्युः-'
इत्यादिना समासान्तापत्तेः, करौ करा इत्यादौ 'द्वन्द्वश्च प्राणित्युः' इत्यादिना एकवद्भावापत्तेश्चेति दिक् । सूत्रे शेषशब्दः
कर्मसाधन इत्याह—**एक एव शिष्यत इति** । असत्येकग्रहणे द्विवहोरपि शेषः स्यादित्येकग्रहणम् । न चैवमप्येकविभ-
क्तावित्यत्र एकग्रहणं व्यर्थमिति शङ्क्यम् । एकस्यामपि विभक्तौ परतः विरूपाणि न दृष्टानील्यर्थलाभाय तस्यावश्यकत्वात् ।
किंच स्वसा च स्वसारौ चेत्यादौ विभक्तौ परतः पूर्वभागयोर्वैरूप्यदर्शनात्स्वसार इत्येकशेषसत्र न स्यात् । तथा स्वसरि च
स्वलोभ्येत्यत्र वैरूप्यदर्शनात्स्वराध्विति न स्यात् । किं तु कमलौ कमल इत्यादिष्वेव स्यात् । कृते त्वेकग्रहणे नायं दोषः
प्रसज्यते । एकविभक्तौ परतः पूर्वत्र वैरूप्यादर्शनात् । यदा तु विभक्तावित्यत्रैकत्वं विवक्षित्वा मास्त्वत्र एकग्रहणमि-
त्युच्यते, तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवास्त्विति केचित् ॥ अन्ये लाहुः—एकग्रहणेनैकैकविभक्ताविति अर्थलाभार्थम् । तथा च सक-
लविभक्तावित्यर्थलाभादेवकारापकर्षणं विनैव सिद्धमिष्टमिति दिक् ॥ एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यादावेकशेषो न भवत्यनभि-
धानात् । द्वन्द्वोऽप्यत्रानभिधानेनैव वारणीयः, उत्सर्गतः संख्याशब्देष्वेवमेव । विशत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एवेति
बोध्यम् ॥—**चुट्** ॥ 'आदिर्जिदुडवः' इत्यत आदिः, 'पः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति चानुवर्तते, तदाह—**प्रत्य-**
याद्याविति । प्रत्ययाद्याविति किम् । वाचाटः । 'तेन वित्तश्रुषुपचणपौ' इत्यत्र प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टस्तेन
चस्य नेत्संज्ञेति वक्ष्यति ॥—**न विभक्तौ**—'हलन्त्यम्' इतीत्संज्ञाप्राप्तौ निषेधारम्भः । तु इत्यस्योदाहरणम् ।
रामात्, पचेरन् । मकारस्य तु रामम्, आद्राक्षम् । विभक्तौ, किम् । 'अचो यत्', 'ऊर्णाया युस', 'रुधादिभ्यः श्रम्'
एतेष्वन्त्यस्येत्संज्ञा यथा स्यात् । 'इदमस्थसुः' इत्यत्र मकारपरित्राणार्थमुकारानुबन्धासंजनादनिलोऽयमिति ज्ञायते ॥
अन्यथा 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति थमो विभक्तित्वाहानीमो मकारस्येवानेनैव सूत्रेणैवनिषेधसिद्धेः किं तेनेति । तेन
'किमोऽत्' केति सिद्धम् ॥—**एकवचनम्**—'सुः संबुद्धिः' इत्येव सुवचम् । न च सप्तमीवहुवचनेऽतिप्रसङ्गः । संबोधने
प्रथमेत्यधिकारादेव तदभावादिति नव्याः ॥ अत्र व्याचक्षुः । 'सुः संबुद्धिः' इति वाच्ये एकवचनग्रहणमेकोऽर्थ उच्यते येन
तौवन्मात्रस्य प्रत्ययस्य संज्ञार्थम् । अन्यथा 'सामञ्चितम्' इति पूर्वसूत्रे तदन्तस्यामञ्चितसंज्ञा कृतेति प्रक्रामेदाय इयमपि
संज्ञा तदन्तस्यैव स्यादिति ॥—**एङ्हस्वात्संबुद्धेः** ॥ यद्यत्र 'हल्ङ्याभ्यः' इत्यतो हलमनुवर्त्य एङ्गन्ताद्भ्रशान्ताच्चा-
ङ्गात्परस्याः संबुद्धेर्लोप इति व्याख्यायत, हलनुवृत्ताप्यङ्गात्परा या संबुद्धिः तस्याः यदल्लिति वा उभयथापि हे ज्ञानेति
न सिध्येत् । लोपापरत्वात्सोरतोऽमि अमि पूर्वत्वे च कृते एकदेशस्य परादिबद्धावे हस्वान्तात्परत्वाभावात्पूर्वोन्तबद्धावे अम
एवाभावाद 'उभयत आश्रयणे तु नान्तादिवत्' इति निषेधादतो व्याचष्टे—**एङ्गन्तादित्यादिना चेदित्यन्तेन** ॥—
संबुद्ध्याक्षिप्तस्येति । तदन्तस्यैव संज्ञाभ्युपगमे तु संबुद्धा अङ्गमाक्षेप्तुं न शक्यत इति बोध्यम् ॥—**हस्वात्परत्वं**
नास्तीति । तथा च सूत्रे एङ्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । किं च 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी' इति श्रीहर्षप्रयोगे सेइति
पृथक् पदं सलक्ष्मीके हे दमयन्तीत्यर्थे इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति सूत्रे मनोरमायां व्युत्पादितम् ॥ ततश्च तत्रापि संबु-

१ नोत्तरानिति—अनन्तरापेक्षयोत्तरान्वयवहितानित्यर्थः । २ कुलेति—नच संबुद्धिसंज्ञायाः सकारमात्रनिष्ठतयाऽविधिवे-
नामः संबुद्धिर्लाभावे कथं मस्य संबुद्धयवयवत्वमिति वाच्यम्, सुप्संज्ञाया उकारविशिष्टे सत्वेन तदुपस्थाप्यजायमानैकवचनसंज्ञा-
विशिष्टे सत्वेन संबुद्धिसंज्ञाया अप्कारविशिष्ट एव सत्वात् । ३ एङ्गन्तात्—ननु पूर्वसर्ग इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । न, रामं कुमारीमित्यादावान्तरतस्याद् द्विमात्रावापत्तेः

कोऽन्यथि परतः पूर्वस्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् । रामौ । ॥ लशकृतद्धिते । १।३।८। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या कश-
कवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्येत्संज्ञा । ॥ तस्माच्छसो नः पुंसि । १।१।१०३। पूर्वसवर्णदीर्घापरो यः शसः
सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि । ॥ अट्कुप्वाङ्नुम्वयवायेऽपि । ८।४।२। अट्कवर्गः पवर्गोऽङ्कुम्बेत्येतैर्व्यस्यैवधासंभवं
मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमाह्मप्रहणम् । नुमप्रह-
णमुत्स्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । अयोगवाहानामादस्यपदेशस्योक्तत्वात् । इति णत्वे प्राप्ते । ॥ पदान्तस्य
। ८।४।३। पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात् । रामान् । ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।३।१३।

द्विलोपार्थमेङ्प्रहणमावश्यकमेव ॥ स्यादेतत् । एङ्प्रहणस्य सेइत्यत्र सावकाशतया हे हरे इत्यादौ संबुद्धिलोपो न स्यात् सं-
निपातपरिभाषाविरोधात् । तथा ह्रस्वप्रहणस्यापि हे रामेत्यत्र सावकाशत्वाद् हे गौरि इत्यत्र परत्वादलङ्घ्यादिलोपं बाधित्वा
'अम्बार्थनयोः' इति ह्रस्वे कृते संबुद्धिलोपो न स्यात् । लक्ष्मीशब्दे तु ह्रस्वप्रहणोपस्यप्यभावाद् हे लक्ष्मि इत्यत्र सुतरां
संबुद्धिलोपो न स्यात् । सत्यम् । 'गुणात्संबुद्धेः' इति वक्तव्ये एङ्प्रहणप्रहणसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषां बाधित्वापि संबुद्धिलोपः
प्रवर्तत इति दिक् ॥—अमि पूर्वः ॥ प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घं प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ 'इको यणचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते
तदाह—अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् अमोऽवयवे अचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं नेति स्थितं मनो-
रमायाम् । एवम् 'अक्षादृहिन्याम्—' इत्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन् इत्यादि बोध्यम् । 'पदास्त्रैरिवाद्या—' इत्यादिनिर्देशा-
श्चास्मिन् व्याख्येने लिङ्गमित्यपि स्थितम् । कथं तर्हि काशिकादावमि परत इत्येवोक्तं, न लम्यचीति चेदत्राहुः । 'तस्मादि-
त्युत्तरस्य' 'आदेः परस्य' इत्यादेरेवादेश इति निर्णीते 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यादेशः पूर्वपरयोर्वर्णयोरेव भविष्यतीत्याशयेन
नोक्तमिति ॥—लशक—॥ 'आदिर्भट्टवः' इत्यत आदिरनुवर्तते 'पः प्रत्ययस्य' इत्यतः प्रत्ययस्येति, 'अतद्धिते' इति
पर्युदासाद्वा लभ्यत इत्याह—प्रत्ययाद्या इति । लश्च शश्च कुथेति समाहारद्वन्द्वे लशकिति ननुपसकम् । तदितरेतरयोगद्वन्द्वेन
विवृणोति—लशकवर्गा इति । अतद्धित इति किम् । 'प्राणिस्थादातः' इति लच् । चूडालः । 'लोमादिभ्यः शः' लोमशः ॥
अत्र प्रयोजनाभावादेव नेत्संज्ञेति नेदं प्रत्युदाहरणमिति नव्याः । 'कर्णललाटात्—' इति भवार्थे कन् । कर्णिका । सत्यां ही-
त्संज्ञायां 'किति च' इति वृद्धिः स्यात् । प्रत्ययाद्या इति किम् । 'जल्पभिक्ष—' इति वृद्धः पाकन् । वराकः । अत्र 'किति
च' इति गुणो न स्यात् ॥—तस्माच्छसो—॥ तच्छब्देन संग्रहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । दीर्घमात्रपरामर्शो तु
एतान् गाः पश्येत्यत्रापि नलप्रसङ्गात् । शस इत्यवयवपृष्ठी स चावयवः परत्वेन विशेष्यते पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो-
ऽवयवस्येति तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । परो यः शसिति न व्याख्यातम् । कृते पूर्वसवर्णदीर्घं ततः
परस्य शसोऽसंभवात् ॥—अट्कुप्वाङ्—॥ 'रषाभ्याम्—' इति पञ्चमीनिर्देशाद्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । तत्र
सर्वव्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः, क्षुभ्रादिषु क्षुभ्रपाठसामर्थ्यात् 'रसूपाणाम्—' इत्यादिनिर्देशाच्चेल्यभि-
प्रेत्याह—व्यस्तेर्थथासंभवं मिलितैश्चेत्यादि ॥ नन्वेवं कृत्स्नं कात्स्न्यमभिम्यादावडादिव्यवधानाभावाण्यभावावेऽप्यादर्श-
नेत्यादावडव्यवधानादितिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधान इति नियमः, अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योग-
विभागोऽत्र बोध्यः । 'व्यावायेऽपि' इत्येको योगो विध्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्नुम्' इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् ॥
'अत्र योगविभागं विनापि निर्वाहः सुकर इति तु नव्याः ॥ तथाहि । 'अट्कुप्वाङ्—' इति सूत्रे 'रषाभ्याम्' अत्यनुवर्तते ।
पञ्चमीश्रुत्या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपतिष्ठते । उपस्थितापि सा वचनप्रामाण्यादडादिव्यवाये न प्रवर्तते । तदन्यव्य-
वाये तु प्रवर्तत एव । अत एव—येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यादेकवर्णव्यवहितस्यैव इको गुणो न तु
भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येकः—इति 'पुगन्तलघूपधस्य—' इति सूत्रे वक्ष्यति । एवं च यत्राडादिभिरेव व्यवधानं रामे-
णेत्यादौ तत्र भवत्येवम् । यत्र लडादिभिन्नेन व्यवधानमादर्शनेत्यादौ तत्र न भवति । 'तस्माद्—' इति परिभाषाया
जागरूकत्वात् ॥—निषेधं बाधितुमिति । तेन पर्याणद्धमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि—' णत्वं सिध्यतीति भावः ॥
—उपलक्षणार्थमिति । नुमस्थानकस्य स्वाभाविकस्य वानुस्वारमात्रस्योपलक्षणार्थं नुमप्रहणमित्यर्थः । तेन 'बृहि
वृद्धौ—' इति वानुम् तस्यानुस्वारः 'तृद्धिं हिंसायाम्' स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः । बृहणं तृहणम् उभयत्रापि णत्वं सिद्धम् ॥
—अयोगवाहानामिति । अविद्यमानो योगः प्रत्याहारेषु संबन्धो येषां ते अयोगाः अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरुद्गीतत्वाच्च
प्रत्याहारसंबन्धशून्या इत्यर्थः । वाहयन्ति निर्वाहयन्ति प्रयोगमिति वाहाः । अयोगाश्च ते वाहाश्च अयोगवाहाः । अनुप-
त्वे उपदिष्टैरुद्गीतत्वे च सति श्रूयमाणा इत्यर्थः ॥—अट्स्विति । निष्कर्षस्त्वकारोपरीति, तेन पयःस्त्रित्वादाविणः
येति षत्वं न भवति । अत एवोक्तं प्राक्—अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामकारोपरी—इति ॥—णत्वं
स्यादिति । 'न भाग्यपूकमिगमि—' इत्यतो नैत्यनुवर्तत इति भावः ॥—यस्मात्—॥—तदादीति । तत्प्रकृति-

पदान्तस्येति—अत्र सूत्रे अनन्तरस्येति व्यवस्थापकन्यायाप्रवृत्तिर्बोधा, अपदान्तस्यैत्यनुवर्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।

विधिरिति—अत्र प्रत्ययप्रहणपरिभाषया न तदन्तप्रहणम् । प्रत्ययप्रहणे चापचन्या इति तन्निषेधात् ।

यः प्रत्ययो बस्मात्प्रत्यये तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम् । स्त्री इयती । प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा-
भूत् । ॥ अङ्गस्य । १६।४।१ । इत्यधिकृत्य । ॥ टाडसिद्धसामिनात्स्याः । ७।१।१२ । अकारान्तादङ्गाद्यादीनां कमा-
दिनादय आदेशाः स्युः । जत्वञ्च । रामेण । ॥ सुपि च । ७।३।१०२ । ययादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्यां ।
॥ अतो भिस् ऐस् । ७।१।१९ । अकारान्तादङ्गादित्स ऐस् स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । रामैः । ॥ ऊर्ध्वः । ७।१।१३ ।
अतोङ्गात्परस्य ऊर्ध्वस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुस्वात्सुपि चेति दीर्घः । (प) संनि-

रूपमादिर्यस्य शब्दस्वरूपस्येति बहुव्रीहिः ॥ ननु 'यस्मात्प्रत्ययविधित्तदङ्गम्' इत्येवास्तु किमादिग्रहणेनेत्यत आह—भ-
वामीत्यादि । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादिवादङ्गत्वम्, तेन कर्ता कारक इत्याद्यपि सिध्यतीति भावः ॥
—अङ्गसंज्ञार्थमिति । अन्यथा 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घो न स्यादिति भावः । न चारम्भसामर्थ्यादेव दीर्घः स्या-
दिति वाच्यम् । 'पय गतौ', 'वय गतौ' आभ्यां यङ्लुकि पापामि पापावः वावामि वावाव इत्यादौ चरितार्थत्वात् ॥ स्त्री
इयतीति । इदम् परिमाणे वतुपू । 'किमिदंभ्यां वो घः' इति घस्तस्य इयादेशः । 'इदंकिमोः' इति ईश् 'यस्येति च'
इति ईशो लोपः । 'उगितश्च' इति डीप् । सत्यां हि संज्ञायां स्त्रीशब्दस्य 'यस्येति च' इति लोपः स्यात् । न चेशो लोपस्य
'असिद्धवद्भावात्' इत्यसिद्धलान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'प्रागभादसिद्धत्वम्' इति पक्षाम्युपगमादनित्यत्वादिति व्याख्या-
तारः ॥ नव्यास्तु स्त्री अं पश्यतीत्यत्र स्त्रीशब्दस्य 'स्त्रियाः' इति इयङ् स्यात् । अकारादमि कृते 'अमि पूर्वः' इत्येकादेशस्य प-
रादिवद्भावेन प्रत्ययत्वात् । अततेर्दप्रत्यये टिलोपे च सत्यकारस्य स्वत एव प्रत्ययत्वाच्च । विधिग्रहणे कृते तु नायं दोषः
प्रसज्यते । अम्प्रत्ययस्याकाराद्ग्रहणस्य चाततेर्विहितत्वेऽपि स्त्रीशब्दादविधानात् ॥ स्यादेतत् । वतुपोऽम्प्रत्ययस्य च स्त्री-
शब्दादविधानेऽपि सोर्विधिरस्त्येवेति तद्दोषतादवस्थमिति चेन्मैवम् । संनिधानबलेन यस्मात् यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन्
तदङ्गमिति व्याख्यानात् ॥—प्रत्यये किमिति । तदादिरूपं कियदित्यपेक्षायां यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात्प्रत्य-
यपर्यन्तमेवाङ्गं भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययस्य श्रुतत्वेऽपि प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकमङ्गं स्यात् तदादी-
त्यस्यार्थनिर्णये प्रत्ययश्रवणस्योपपत्त्यादित्याशयेन व्याचष्टे—प्रत्ययविशिष्टस्येत्यादिना । प्रत्ययविशिष्टस्येति किम् ।
वन्त्रश्च । अत्र विशिष्टस्याङ्गसंज्ञायाम् 'उरत्' इत्यादेशस्य परनिमित्तलालाभात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाप्रवृत्त्या
'न संप्रसारणे' इति निषेधाभावादभ्यासस्य पुनरपि संप्रसारणं प्रवर्तते । तथा भ्रर्थं श्रयर्थमित्यत्र 'अचि धृधातुभुवार्म'
इति इयङ्बुवौ स्यातामुक्तीर्या अचीत्यनेनाजादौ प्रत्यय इत्यलभात् । ततोऽधिकस्याङ्गसंज्ञायां तु 'देवदत्त ओदनमपा-
क्षीत्' इत्यत्र देवदत्तशब्दात्प्रागङ्गागमः स्यादेवदत्तशब्दात्प्रत्ययस्य विहितत्वेन लुङः प्राग्वर्तिसमुदायस्याङ्गत्वात् । द्विती-
यप्रत्ययग्रहणे कृते तु न कोऽपि दोषः प्रसज्यते ॥ अन्ये तु यस्माद्लुङादिविधिः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्याङ्गागमः स्यादिति
ततोऽप्यधिकस्येत्येतदनास्थयोक्तं किंतु एतस्यापि विशिष्टस्याङ्गत्वे यद्बुध्णं तदेवेत्याहुः ॥—टाडसि—॥ 'अतो भिस्
ऐस्' इत्यस्मादनुवृत्तेन अत इत्यनेन सामानाधिकरण्येन विशेषणत्वात् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं षष्ठ्यन्तमपि षष्ठ्या विपरिण-
म्यते विशेषणेन तदन्तविधित्वाह—अकारान्तादङ्गादिति—॥ सुपि च । यजीत्यनुवर्तते । अलग्रहणात्तदा-
दिविधिरित्याह—ययादौ सुपीति ॥ यजि किम् । रामः । अत इति किम् । अग्निभ्याम् ॥—अतो भिस् ऐस् ॥
ननु एस् इत्येवास्तु । न च 'अतो गुणे' इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यात् इति
चैत्तस्यम् । एदैतोर्हिमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यत्र अन्तोऽपि भवति । नचैरिति काशिकोदाहृत-
प्रयोगस्य ऐस्करणं विना अनिर्वाहाच्च ॥ केविदैस्करणं निर्जसैरित्येकारश्रवणार्थमिति व्याचष्टुः । तच्चिन्त्यं संनिपातप-
रिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जसैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ॥—ऊर्ध्वः । डेरिति चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं न सप्तम्ये-
कवचनस्य व्याख्यानात् । अत एव 'डेराम्' इत्यत्रास्याग्रहणम्, 'समानाधिकरणे' 'स्त्रियाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च ॥—स्था-
निवद्भावेनेति ॥ आदेशालाभ्रयविधौ स्थानिलनिषेधाभावादिति भावः ॥—सुपि चेति दीर्घ इति । न च परत्वात्
'अङ्गत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घोऽस्त्विति शङ्क्यम् । तत्र 'अयङ् यि ङिति' इत्यतः ङितीत्यनुवर्तनात् । अन्यथा 'उर्येत्य-
त्रापि दीर्घः स्यात् । उरुशब्दात्परस्य टाहृत्यस्य 'सुपां सुलुक्' इति यादेशः, एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ यद्यपि डेर्यादे-
शस्य ङित्वमस्ति 'न ल्यपि' इति ज्ञापकेन अनुबन्धकार्येष्वलिवधावपि स्थानिवत्त्वाभ्युपगमात्, तथापि शानच्चः शिञ्चेन
लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येषु स्थानिवत्त्वानभ्युपगमादादेशे ङित्वं नेत्यभ्युपेत्येदं, विरोधाभावात्परलम्पत्राकिञ्चित्करमित्यनादरेण
वा 'अङ्गत्सर्वधातुक-' इति दीर्घो नोक्त इति स्थितस्य गतिमाहुः ॥ ननु 'ज्यादादीयसः' इति ज्यशब्दात्परस्य ईयस
आकारविधानमङ्गवृत्तपरिभाषया लिङ्गम् । अन्यथा 'बहोर्लोपः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य लोपमेव विदध्यादाकारं तु न
विदध्यात्, 'अङ्गत्सर्वधातुकयोः' इति दीर्घेण ज्यायानिति रूपसिद्धेरिति भाष्ये स्थितम् । तदिदानीं विरुध्यते, ङितीय-
नुवृत्तौ तु ज्यायानित्यत्र 'अङ्गत्सर्व-' इति दीर्घाप्रवृत्तेः । तथा च 'अङ्गत्-' इति सूत्रे ङितीति नावर्तनीयमुक्त्या

पातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते । कष्टाय क्रमणे इत्यादिनिर्देशेन तस्या अ-
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् । ॥ बहुवचने श्लेयेत् ॥ ७।३।१०३। श्लादादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्वैकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । अलि किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पञ्चध्वम् । अश्त्वम् । ॥ वाच-
साने ॥ ८।४।५६। अवसाने श्लां चरो वा स्युः । रामात् । रामाद् । द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः ।
रामस्य । सस्य द्विवचने खरि चेति चत्वेऽप्यान्तरतम्यात्सस्य स एव न तु तकारः । अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव
सःसीति तादेश आरभ्यते । ॥ ओसि च ॥ ७।३।१०४। ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः । ॥ ह्रस्व-
नद्यापो नुद् ॥ ७।१।५४। ह्रस्वान्ताश्चान्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः स्यात् । ॥ नामि ॥ ६।४।३। नामि

पृष्ठुयेत्यत्र दीर्घाभावश्छान्दस इत्येवाभ्युपयमिति चेत्, अत्राहुः । 'ज्ञाजोर्जा' इत्याकारग्रहणमुक्तपरिभाषालिङ्गम् । अन्य-
था जमेव विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यञि' इति जायते जानातीत्यादौ दीर्घसिद्धेरित्यपि भाष्ये स्थितं, तच्च ज्ञापकम्
'अकृत-' इत्यत्र छितीत्यनुवृत्तावपि संगच्छते । एवं च सति 'ज्यादात्' इत्याकारग्रहणं लिङ्गमिति तु भाष्ये प्रौढिवादमा-
त्रमस्तु ॥—**संनिपातेति** । संनिपातः संश्लेषः लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षणः, तं संनिपातं विहन्तीति तद्विधातः ।
कर्मण्यण् कुलतत्वे । उपजीवकविधिः खोपजीव्यविधातकविधेर्निमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥—**रामः । रामस्येति** । यद्यपि
रामस्येत्यत्र संनिपातपरिभाषयाप्येवं सुपरिहरम्, तथापि 'अदः सर्वेषाम्' इति निर्देशादेवविधौ संनिपातपरिभाषा न प्रवर्तत
इत्याशयेनोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—**जश्त्वम् । वावसान इति** । अत्राहुः । जश्त्वे कृतेऽवसाने चत्वेमिति
न मन्तव्यं, किंतु येननाप्राप्तित्यायेन अवसानं चत्वेस्य जश्वापवादलाच्चलोभावपक्षे जश्त्वमिति योज्यम् ॥—**द्वित्व इति** ।
'अनचि च' इत्यनेन । अनचीति प्रसज्यप्रतिषेध इति प्रागेवोक्तम् । पयुंदासाभ्युपगमे तु इह द्वित्वं न स्यात् ॥—**तादेश**
आरभ्यत इति । वर्यतीत्यादौ चलने तकारो न लभ्यत इति 'सः सार्धधातुके' इत्यनेन सकारस्य तकारो विधीयत
इत्यर्थः ॥—**ह्रस्वनद्यापो**—॥ अङ्गस्येत्यनुवर्तते । तच्च पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याद् अङ्गादिति विपरिणम्य ह्रस्वा-
दिभिर्निर्दिश्यते विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—**ह्रस्वान्तादिति** । एतेन 'ह्रस्वनद्यापः' इति पञ्चमी न तु षष्ठीति
स्फोरितम् । ज्ञापकं लत्र 'नामि' इति । नहि प्रकृत्यागमत्वे अङ्गसंज्ञानिमित्तं नाम संभवति ॥ एवं चानया पञ्चम्याऽन्यार्थ-
या 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषोपस्थित्या 'आमि सर्वेनात्रः सुद्' इत्यतोऽनुवृत्तमामीति सप्तम्यन्तं 'ङः सि धुद्'
इत्येव षष्ठ्या विपरिणम्यते, आमीति सप्तम्याः 'त्रेन्नयः' इत्यत्र चरितार्थालादिलिभ्रेत्याह—**आमो नुडागमः**
स्यादिति । अत्र नव्याः । 'नुद्' इति योगं विभज्य 'अङ्गात्परस्यामो नुद्' इत्युत्सर्गविधिं कृत्वा 'नद्यापः' इत्यंशेन 'दीर्घा-
त्परस्यामो नुद् चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमविधिं व्याख्याय ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्येयम् । न चैवं लिहां दुहामि-
त्यादौ अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ह्रन्ताच्चेद्भवति तर्हि षट्चतुर्थ्ये एवेति नियमाभ्युपगमात् । 'ध्वंस्वनुद्' 'कतिपयच-
तुरा' 'युजिकुब्ज' 'झलाम्' इत्यादिनिर्देशाच्च । तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्याने न कोऽपि दोष इत्याहुः ॥ अत्र वदन्ति ।
नुडिति पृथग्योगे कृते सति डेरामि कृते परमग्यातं बाधिला अन्तरङ्गलादामो नुद् स्यात् । तथा च—परलादादा नुद्
बाध्यते—इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन 'आटि कृते सकृद्वृत्तिन्यायात् नुद् न' इति भाष्यग्रन्थेन च विरोधः स्यात् । यद्यपि निय-
मसूत्राणां विधिसुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे डेरामि कृते तस्य 'नद्यापः' इत्यनेनैव नुडागमे प्रसज्यमाने 'आण्णद्याः' इत्यनेन स-
बाध्यत इति परलादादा नुद् बाध्यत इत्यादिग्रन्थः संगच्छते, तथापि नियमसूत्राणां निषेधसुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे परमपि
आटं बाधिला अन्तरङ्गलानुद् स्यादेव । किंच 'नद्यापः' इत्यत्र 'नद्यापः परस्यामो नुडेव स्थानान्त' इत्यर्थः स्यात् । तथा
च गौर्या रमायां सर्वासां सर्वस्यामिति न सिध्येत् । मुडागमस्य पुंसि आट्यादायाङ्गमनानां तु डिदन्तरे चरितार्थत्वात् ॥
अपि च गौर्यामित्यादौ डेरामि कृते नुद् बाधिला प्राप्तमाटं बाधितुं नदीग्रहणम् । एवं रमायां सर्वासां सर्वस्यामित्यादौ प्राप्त-
याटं सुटं च बाधितुमावग्रहणमिति । 'नद्यापः' एतद्विध्यर्थमेव स्यात् नियमार्थम् । तत्तच्च विश्रपां वातप्रम्यामित्यादौ नुद्
दुर्वार एव । 'नद्यां मतुप' 'भाषायां सदवसधुवः' 'सर्वासां प्रायदर्शनम्' 'तदस्यां प्रहरणम्' इत्यादिनिर्देशान् शरणीकृत्य
विचर्यत्थापादनस्य नुडेवेति प्रागुक्तनियमस्य च निवारणं तु प्रतिपत्तिगौरवम् । अपि च—'आकारान्तादीकारान्ता-
द्विकारान्ताच्चेद्भवति तर्हि नद्याप एव' इति नियमस्यापि संभवात् । विश्रपां वातप्रम्यां खल्वामित्यादौ नुडागमा-
भावेऽपि गवामित्यादौ नुद् स्यात् । न च छन्दसि 'गोः पादान्ते'— इत्यारम्भात् लोके गोशब्दात्परस्यामो नुद् न-
भवेदिति वाच्यम् । पादान्ते गोशब्दात्परस्यामो नुद् चेच्छन्दस्येवेति नियमेन लोके पादान्ते गोनामिति प्रयोगस्याभावेऽप्य-
पादान्ते तस्यानिवार्यत्वात्पक्षेः । रायां ग्लावां नावामित्यादौ दुर्निवारत्वाच्च । यदि तु दीर्घात्परस्य अमो नुद् चेदित्यादिनि

१ जश्त्वमिति—बाधित्वेति शेषः, अन्यथाऽवसानं चत्वेस्य पदान्तजश्वापवादत्वात्पुत्तरं चत्वेऽप्यस्यासौ न युक्तः स्यात् ।

२ नामीति—ननु नुदीत्येव सूत्रं कार्यं, नृह्रशब्देऽनवशब्दं अक्षपवन्तः इत्यत्र च न दोषः, अव्युत्पन्नत्वान्नाङ्गात्सिद्धत्वानां
जागरूकत्वाद् इति वाच्यम्, न, पूर्ववासिद्धमित्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति स्पष्टं 'न पदान्त' सूत्रे कौस्तुभे इति बृहच्छेखरे ।

परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाणाम् । सुपि चेति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । रामे रामयोः । सुपि एत्वे कृते । ॥ अपदान्तस्य मूर्धन्यः । ८।३।५५। आ पादपरिसमासेरधिकारोऽयम् । ॥ इण्कोः । ८।३।५७। इत्यधिकृत्य । ॥ आदेशप्रत्यययोः । ८।३।५९। सहेः साडः स इति सूत्रात्स इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते । इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः

यमे, गोः पादान्ते' इति सूत्रं विध्यर्थं भवेत् । आकारान्तादिभ्यः परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियमे तु नियमार्थं स्यात्तत्र 'विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायान्' इति न्यायाननुसंधानेन दीर्घान्तात्परस्यामो नुद् चेदित्यादिनियम एव स्वीक्रियत इत्युच्यते तदापि पुनः प्रतिपत्तिगौरवमस्त्येव, तस्माद् ह्रस्वग्रहणप्रत्याख्यानस्यातिक्लेशसाध्यत्वाद्यथाधुतमेव रमणीयमिति ॥ — नामि ॥ 'दूलोपे—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्योपस्थितेनात्र इत्यनेनाङ्गस्येति विशेष्यते । विशेषणेन च तदन्तविधिः । तदेतदाह—अजन्ताङ्गस्येत्यादि । अथर्वग्रहणपरिभाषया नामीति नुदसहित एवाम् गृह्यते । तेन पाण्नामज्ञानमित्यादौ न भवति । तत्र हि पामादिलक्षणे नप्रत्यये टापि द्वितियैकवचने च कृते त्रयाणामपि प्रत्ययानां प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि नामीति समुदायस्यानर्थकत्वात् ॥ यद्यपि नलोपस्यासिद्धत्वात् अनेन पामनामित्यत्र दीर्घः सुपरिहरः, तथापि 'नोपधायाः' इत्यनेन तु स्यादेवेति बोध्यम् ॥ 'नुटि' इति तु न सूत्रितम् । 'भृजः किमुट् च' इत्यौणादिकगन्धप्रत्ययान्ते भृजशब्दे मा भूदिति । स्यादेतत् । नुडागमस्याम्भक्तत्वादाम्ग्रहणेन सनकारोऽयाम् ग्रहीष्यत इति 'आमि' इत्येव सूत्रमस्तु । न चामीति दीर्घस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्परमपि नुटं बाधित्वा अमीनामिन्दूनामित्यत्र दीर्घे कृते ह्रस्वाश्रयो नुद् न भवेदिति वाच्यम् । ह्रस्वान्तानुडिति वचनसामर्थ्यात् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तेः ॥ नापि 'न तिसृचतस्र' इति निषेधात्तिष्ठणां चतसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तानुडिति वचनस्य प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । चतसृणामित्यत्र 'पट्चतुर्भ्यश्च' इत्यनेनेव नुदसिद्धेः, 'ह्रस्वनद्यापः—' इति सूत्रे 'त्रैल्यः' इत्यतः त्रैरित्यनुवर्त्य त्रिशब्दात्परस्यामो नुडिति व्याख्यानात् तिसृणामित्यत्रापि तत्सिद्धेः ॥ यद्यपि लं नृणामित्यत्र प्रयोजनमस्ति, तथापि नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । अन्यथा 'नृनद्यापः' इत्येव वदेत् । तस्मादामीत्युक्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्ति इत्यमः सनकारस्य ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्रोच्यते । उत्तरार्थे सनकारग्रहणं कर्तव्यं 'नोपधायाः' इति दीर्घो नामि यथा स्यात्, चर्मणां वर्मणामित्यत्र मा भूदिति । तदुक्तं वार्तिककृता—'नामि दीर्घे आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुद् भवेत् । वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च वर्मणाम्' इति ॥ अत्र वदन्ति । वचनाद्भूतपूर्वगत्याश्रयणेन तत्प्रवृत्तिरित्येतच्चिन्त्यम् । गौणत्वे 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटोऽप्रवृत्त्या प्रियचतसृणामित्यत्र नुडर्थे ह्रस्ववचनेस्य चरितार्थत्वेन सामर्थ्यस्योपक्षयात् । तत्र हि 'नुमचिर—' इति रादेशात्पूर्ववर्तिप्रतिषेधेन नुडिष्यत इति । तदयुक्तम् । 'कृन्द्यापः' इति सूत्रितेऽपि ऋदन्तानुद्, सिध्यत्येवेति ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यस्यानुपक्षोणत्वादिति दिक् ॥—परिभाषाविरोधादिति । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नामीति दीर्घस्य नित्यत्वात्परोऽपि 'मुपि च' इति दीर्घो न प्रवर्तत इति नाक्तम् । 'शब्दान्तस्य प्रामुख्यधिरनित्यो भवति' इति 'नामि' इति दीर्घस्याप्यनित्यत्वात् ॥—आरम्भसामर्थ्यादिति । 'मुपि च' इत्यस्य तु न सामर्थ्यं रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥ ननु कतीनामित्यत्र परत्वात् । 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति नुटि 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषामबाधिलैव प्रवर्तत इत्यारम्भसामर्थ्यस्योपक्षयात् 'नामि' इति सूत्रमपि रामाणामित्यत्र संनिपातपरिभाषया न प्रवर्तते । तथा च 'आचार्याणाम्' इति निर्देशनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य 'मुपि च' इति दीर्घ एव परत्वात् प्रवर्ततामिति । चेत् ॥ अत्र केचित्समाधयन्ति । चतुर्ग्रहणसाहचर्यात् हलन्तपट्संज्ञकादेव परस्यामः पट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु कतिशब्दात् परस्यामः, तथा च कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडित्यारम्भसामर्थ्यं नोपक्षोणमिति । तदपरे न क्षमन्ते । रेफो यथा हल्संज्ञकस्तथा अमसंज्ञकोऽपि भवतीत्यमन्तपट्संज्ञकादेव परस्यामः पट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु षकारान्तात्परस्येति वक्तुं शक्यतया षण्णामित्यत्र नुडभावप्रसङ्गात् । तस्मादिह साहचर्यं न ग्राह्यमेव ॥ अन्ये तु 'पट्चतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशादर्थपरोऽयं निर्देशः, तथा चार्थे प्राधान्यं यत्र तत्रैव पट्संज्ञाश्रयो नुद् भवति न तु प्रियषष्ठां प्रियषष्ठामित्यादौ इति सिद्धान्तात् बहिरङ्गः पट्संज्ञाश्रयो नुद् । तथा चान्तरङ्गत्वात्कतीनामित्यत्र ह्रस्वाश्रय एव नुडिति 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधिलैव प्रवर्तते, तत्तत्पारम्भसामर्थ्यादिति मूलोक्तग्रन्थस्य न कैयानुपपत्तिरिति समाधुः ॥ इतरे तु आरम्भसामर्थ्यादित्यस्यायमर्थो 'न तिसृचतस्र' इति निषेधारम्भसामर्थ्यादिति । तिसृणामित्यत्र ह्रस्वान्तलक्षणे नुटि कृते 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ हि 'न तिसृ—' इति निषेध आरभ्यते । संनिपातपरिभाषया दीर्घप्रवृत्तौ तु किमनेन निषेधेनातो ज्ञायते 'नामि' इति दीर्घः संनिपातपरिभाषां बाधत इति । यैस्तु 'ह्रस्वनद्यापः—' इत्यत्र ह्रस्वग्रहणं प्रत्याख्यायते, तैस्तु 'नामि' इति दीर्घे आरम्भसामर्थ्यं नाश्रयणीयमेव ॥—अपदान्तस्य ॥ ष इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् 'इणः षीधम्—' इति उक्तार्थम् । चक्रे । अकृद्धम् ॥—इण्कोः ॥ समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । कोः किम् । गवाधु । गवाड्धु ॥—आदेशप्रत्यययोः ॥ प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवं लाक्षणिकः । 'हलि सर्वेषाम्' इति निर्देशात् 'सात्पदायोः' इत्यत्र सातिग्रहणाच्च लिङ्गादित्याशयेन व्याचष्टे—आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदे-

प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । विवृताधोपस्य सस्य तादृश एव पः । रामेषु । इण्कोः किम् । रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किम् । सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः । ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि । १।१।२७। सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्यापीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् । तेन परमसर्वत्रेति प्रल परमभवकानित्यत्राकञ्च सिद्ध्यति । ॥ जसः शी । ७।१।१७। अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नचावर्णस्तु इत्यादाविव (प) नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् इति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् । सर्वे । ॥ सर्वनाम्नः स्मै । ७।१।१४। अतः सर्वनाम्नो डेत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै । ॥ डसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७।१।१५। अतः सर्वनाम्नो डसिङ्योरेतौ स्तः । सर्वस्मात् । ॥ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७।१।१२। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात् । एवमप्ये

शावयवो गृह्येत, तर्हि तिमृणामित्यादौ दोषः । यद्यपि सकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्र पलं न स्यात्, तथापि विसंविंसं मुगल मुसलमित्यादौ पलं दुर्वारं स्याद आध्मिकद्विवचनस्यादेशरूपत्वात् । यदि तु प्रत्ययो यः सकार इति गृह्येत, तर्हि रामेषु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्, किं तु 'इन्द्रो मा वक्षत्' इत्यादावेव स्यात् । इह मनोरमायामेकापि पट्टी विषयभेदाद भिद्यत इत्युक्त्वा सहविवक्षाभावेऽपि सौत्रत्वाद द्वन्द्व इत्युक्तं, तनु प्रत्ययशब्दे लक्षणगमनशील्य यथाश्रुताभिप्रायेणोक्तमिति बोध्यम् ॥ —विवृताधोपस्येति । विवृतस्य मस्य तादृश एवेत्युक्ते ऋकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणयाधोपस्येति । अधोपस्येयेतावदुन्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गस्तद्वारणयोभयमुपात्तम् ॥ —तादृश एव प इति । तादृशः प एवादेशो भवति नान्य इत्यर्थः ॥ नच दधिसेचो दधिसेच इत्यादौ प्राक् मुबुपत्तेः समासे पलं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमानो भाष्ये उक्तस्तत्र इहापि 'गात्रदायोः' इति निषेधः स्यात्, करिष्यतीत्यादौ पलविधेः गावकाशलादिति चेन्मैवम् । 'स्वादिषु' इति या पदसंज्ञा गामाश्रित्य उक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति मानिप्रहणेन ज्ञापितत्वात् ॥ —रामस्येति । 'टाडगिङमागिनाम्याः' इति वक्तव्ये कारोच्चारणसामर्थ्यात्पलं न भवेन्नडादिषु अमुपेति निपातनात्ततः फगादौ 'आमुप्रायण-' इत्यादिवातिकनिर्देशाच्च मस्येत्यत्र पलं भवेत् इति यदि तर्हि विश्वापामित्यादि प्रत्युदाहर्तव्यम् । न च तत्रापि पुर्विति वक्तव्ये सुविनि रकारोच्चारणसामर्थ्यादेव न भवेदिति शङ्क्यम् । लिट्स्व प्रशान्त्यु इत्यत्र 'डः मि धुट' 'नश्च' इति धुटः प्रवृत्तये सकारोच्चारणस्यावयव स्मार्कतयत्वादिति दिक् ॥ —सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम् 'अदः सर्वेषाम्' इति लिङ्गान् । आदिशब्दोऽत्रावयववार्त्ता, सर्वे आदिगायावयवो येषां तानीति विग्रहः, उद्धृतावयवभेदः समुदायः समगार्थ इति बहुवचनम् । तस्य समुदायस्य युगपलक्ष्ये प्रयोगाभावात् 'आनर्थक्यात्तद्वेषु' इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषान्त्वपेशार्थेऽपि प्रवर्तत इति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानत्वम् । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाः वर्तिपदार्थरूपाणि विशेषणानि तेषां कार्यान्वयिनया संविज्ञानं यत्र न तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । लोकत्रेदयोरपि संयोगमवयवान्यतरसंवन्धे 'लोहितोष्णीपा कृत्वजश्चरन्ति' 'लम्बकर्णमानय' इत्यादौ तद्गुणसंविज्ञानत्वमेव । स्वस्वामिभावसंवन्धे त्वतद्गुणसंविज्ञानत्वं चित्रगुमानयेत्यादौ ॥ ननु सर्वनामानीत्यत्र 'पूर्वपदार्थसंज्ञायाम्-' इति णलं कस्मान्न भवति । सौत्रवाचेति चेन्नोके सर्वनामशब्दस्य गाधुत्वापत्त्या सर्वनामसंज्ञानि स्युरित्युत्तरप्रत्यस्यासाधुत्वापत्तेरिति चेन्मैवम् । 'निपातनान् णव्यं न' इति भाष्योक्तव्याख्याध्रयणादिप्रसिद्धेः । अत्र भाष्यानुसाराद 'वाधकान्येव निपातनानि भवन्ति' इति पक्ष आश्रितः । 'अवाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इति पक्षस्तु 'विभाषा फाल्गुनी-' इति सूत्रे श्रवणाशब्दे निपातितेऽपि श्रावणीति प्रयोगोऽपि माधुरित्येवमर्थमाश्रयिष्यते ॥ विशेषणानुगुणविशेष्यमध्याहरति—शब्दरूपाणीति ॥ —द्वन्द्वे चेति । स हि निषेधः समुदायस्यैव न त्ववयवानामिति वक्ष्यति, न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः ॥ नन्वज्ञाधिकारे तदन्तविधिं विनैव परमसर्वस्मा इत्यादौ म्यायादिशिद्धेस्तदन्तसंज्ञायाः किं फलमित्यत आह—तेनेति । न चेहापि प्रातिपदिकादित्युक्तं सर्वनामस्तद्विरोधणव्यं तदन्तविधिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ —अकञ्चेति । चकारात्परमसर्वे इत्यत्र नसि ॥ —जसः शी ॥ दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थम् । वारिणी । मधुनी ॥ —अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्वादिति भावः ॥ —इत्संज्ञाया एवाभावादिति । तृत्यत्रोपदेशकाल एष ऋकारस्येत्संज्ञा, शीभावस्य तु सर्वोपदेशान्वान्तरं स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे लब्धे 'लशक्तद्विते' इति प्रत्ययविशेष्येत्संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति भावः ॥ —अवर्णान्तादिति ॥ अवर्णान्ताद्भावात्परस्येत्यर्थः । तेन येषां तेषामित्यादौ नाव्यामिः ॥ —सर्वनाम्नो विहितस्येति ।

१. द्वन्द्वे चेति—द्वन्द्वशब्दस्य द्विशब्दप्रकृतिक्वेऽपि रिमन्नादिरूपं सर्वनामकार्थं न, सशब्दात् । २. सर्वस्मै इति—ननु मवशब्दस्य बुद्धिरस्थानेकार्थवाचित्वेन बहुवचनमेव स्यान्नैकवचनादि इति चेन्न, बुद्धिरस्थानेकसंख्याकावयवारब्धसमुदाये संवशब्दः शक्त इति यदनुद्घातवयवः समुदायस्तदैकवचनं भवेत्येव यथा सर्वो लोक इति । तादृक्समुदायद्वित्वादिविवक्षाया द्विवचनादि । उद्घातवयवभेदविवक्षाया तु बहुवचनमेव संव पठा इति ।

सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् । सर्व, विश्व, उभ, उभय, इतर, इतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम, सम, सिम । (ग) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (ग) स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । (ग) अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्वद्, तद्, यद्, पुनद्, पुदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्, इति । उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह पाठस्तु उभकावित्युक्त्यर्थः । नच कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः । द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्रेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात् । तदुक्तम् ॥ ॐ उभयोऽन्यत्रेति । अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे । उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः ।

सर्वनामः परस्येति तु नोक्तं वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र मुटप्रसङ्गात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन समुदायस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधेऽप्यवयवस्यानिर्वाधात् । विहितविदोषणत्वाश्रयेण प्रमाणं तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्' इति भाष्यकारप्रयोग एव ॥—आम इति । सर्वनाम इति पञ्चम्या निरवकाशतया आसीति सप्तम्याः 'त्रेख्यः' इत्युत्तरसूत्रे कृतार्थायाः षष्ठी प्रकल्पयत इति भावः ॥—पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशदिति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा ॥ न च 'संव्यायास्तत्पुरुषस्य' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन समागान्तोऽच्च स्यादिति वाच्यम् । तत्रैव वार्तिके 'अन्यत्राधिकलोपात्' इत्युक्तत्वात् । ननु सर्वेषां नाम सर्वनामित्यन्वर्थत्वात् संज्ञायाः सर्वविश्वाद्य एव संज्ञिनो भविष्यन्ति नान्ये इति किमनेन पञ्चत्रिंशदिति परिगणनेन, 'सर्वादीनि' इति सूत्रेण वा । भवम् । परिगणनाभावे कृत्वसर्वसमस्यादावितिप्रसङ्गात् । एवं च पञ्चत्रिंशत्संख्याकारिण सर्वादीन्येव सर्वनामसंज्ञकानि नान्यानीति नियमाय 'सर्वादीनि' इति सूत्रमावश्यकं न लघुनामिकसंज्ञासूत्रमिव मन्दप्रयोजनमिति बोध्यम् ॥—पूर्वपरावर— । व्यवस्थायामसंज्ञायां यानि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि तानि सर्वादिगणसंनिविष्टानि नान्यानीत्यर्थः । सर्वनामसंज्ञा तु 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेनैव निश्चयति । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि बोध्यम् ॥—अत एवेति द्वयोर्द्विवचनस्यैव युक्तत्वादिति भावः ॥—नित्यं द्विवचनान्त इति । गर्वया द्विवचनान्त इत्यर्थः । न चैवम् 'उभादुदात्त नित्यम्' उभशब्दस्य सर्वनामत्वे कोऽर्थः—इति सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगो विरुध्यत इति शङ्क्यम् । अर्थपरस्यैव नित्यं द्विवचनान्ततया न तु स्वरूपानुकरणपरस्येत्युपगमात् ॥ अथ सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात् । न च 'सर्वनामस्मृतीया च' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरिति पृष्ठातृतीयानिर्दिष्टफलमिति वाच्यम् । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकेनैव गतार्थत्वात् । न च श्रुतिकृता 'सर्वनामस्मृतीया च' इति सूत्रे पठितत्वादितदपि वार्तिके सर्वनाम एव सर्वविभक्तिप्रापकं नान्यस्येति वाच्यम् । भाष्ये 'हेतौ' इति सूत्रे तद्वार्तिकस्य पठितत्वात् । अत एव 'अनेन कारणेन वयमिति' 'अन्नस्य कारणस्य' इत्यादाहृतं हरदत्तेनत्याशङ्क्याह—तस्येह परस्त्विति । ननु कप्रत्ययेनापीष्टनिन्देः किमनेनाजकथं पाठेन । नच काकचोः स्वरं विशेषोऽस्माति वाच्यम् । प्रत्ययस्वरेण चित्कारेण वा अन्तोदात्तत्वे विशेषाभावादित्याशङ्क्याह—न चेति । उभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमकचप्रत्ययो न विद्वन्ति तेः—

—इत्थं नन्वात् तन्मध्यपतितस्य तद्वहणेन ग्रहणात् । कप्रत्ययस्तु विहन्त्येव प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वादित्याशङ्क्यायामा कप्रत्यये सति स्थानत्वाभावेनेति ॥—अयच्प्रसङ्गादिति । उभशब्दादन्तगोः परतः स्वार्थे यथा अयच् भवति तत्तदयोगविभागात्मुलभ एवमिति भावः । यद्यपि स्वार्थे अयच् दृष्टान्तेऽपि दुर्लभमस्वापि 'उभादुदात्तः' इति सूत्रे 'नित्यम्' इति संख्यावाचिन उभशब्दादेव तथाहि 'उभादुदात्तः', 'द्वित्रिभ्याम्' इति सूत्राद्वेति नानुवर्तते अस्वरितत्वात् । अवयवयुक्ते उभशब्दात् श्रुतिविषये नित्यमन्यथं अयच् स्यात् । उभयो मणिः । उभयः पादाः । ततो 'नित्यम्' सिद्धम् ॥ नन्वेवमकचि कृतेऽयच् स्यात् स्वार्थे । तेन उभयतः उभयत्र उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादि तर्हि योगविभागस्यैष्टसिद्ध्यर्थतया 'उभय' दुर्वारः, श्रुतिविषये स्वार्थे नित्यमयजिति त्वयैकोक्तत्वादिति चेत्, एव व्याख्यायते, न तु श्रुतिविषय इति न दोषः । साम्यागस्य' इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं च श्रूयते तत्रैवायमां यः स्वार्थिकोऽयजन्तः स अन्यत्र प्रयुज्यते न ॥—तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः ॥—उभयोऽन्यत्रेति । उभयोरित उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहादिति वाच्यम् । द्विवचने परत इत्यर्थः ॥ न च उभयावित्यादां द्विवचनपरत्वं दुरुपपादम्, क्षितोऽर्थ इति मनोरमायामुक्तत्वात् । एवं च सर्वाणि । उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका अपहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायजिति विवचनं स्वार्थविधानसमर्थत्वादुभशब्दात्परस्य द्विवचनं देवभूशब्दपाठोऽकजर्थ इति स्थितम् ॥ भाष्ये तु कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन तु भाष्ये प्रत्याख्यानं प्राद्विवादमात्रं कृत्रिमस्यैव परत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः सर्वादिगणे प्रत्याख्यातः । मनोरमायां स्थितम् ॥—उभयशब्दस्येति । उभौ अवयवौ य द्विवचनस्येह प्रहीनुमुचितत्वादित्यथा त्रतसिलादावितिप्रसक्तत्वादित्यादि अनभिधानादिति भावः ॥ तथा चोभयशब्दस्य द्विस्य उभयः । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति तथोऽयच् ॥—नास्तीति । इति सूत्रे कृत्तदितानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटः । द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तित्वेन अव्ययत्वे प्राप्ते 'तद्विद्वत्प्रासर्वविभक्ति' इतिनावतारितम् ॥—अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवत् ॥

अस्तीति हरदत्तः । तस्माजस्ययजदेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनि-
रोपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चित्तैव संज्ञा भवति । उभये । इतरडतमौ प्रत्ययौ । (प) प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्याः । यद्यपि
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति सुसिद्धमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवल्योः संज्ञायाः प्रयो-
जनाभावात् । अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नो स्वभावाद्बहुविषये निर्धारणे वर्तते । तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात्
संज्ञा । त्व त्व इति द्वावप्यदन्तावन्यपर्यायो । एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्थः । समः
सर्वपर्यायः । नुत्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते । यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥ (ग) अन्तरं बहिर्यागेति गण-
सूत्रेऽपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि । ॥ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
१।१।३४। एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्स्वैत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वं । पूर्वाः ।
स्वामिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा गाथकाः । कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः
कुरवः । ॥ स्वमञ्ज्वातिधनाख्यायाम् ॥ १।१।३५। ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे । स्वाः । आत्मीया इत्यर्थः । आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा । ॥ अन्तरं

णेन पाठ्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ॥—तस्मादिति । उभयशब्दादित्यर्थः ॥—तयप्रत्ययान्त-
तयेति । उभयशब्दस्येति शेषः । यदि त्प्रत्ययशब्दादयत्न खतम्, ननु तयप आदेश इति निष्कर्षः स्वीकृत्यते, तदात्र
'प्रथमचरमनया—' इति वैकल्पिकप्राप्तिर्नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—नित्येवेति । उभया अमित्रा इति तु छान्दमत्वाद्बोध्यम् ॥
—इतरडतमाविति । 'कियत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरैकस्य इतरच', 'वा बहुनां जातिपरिग्रहे उतमच', 'एकाच्च
प्राचाम्' इति विहितं ॥—अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पसरायां कैयटे सष्टम् ॥—एके इति ।—आशिकाकाराः ।
'एत लं ऋन्ते' इत्युदात्तस्य 'उत लः पश्यत्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनार्थमिति भावः ॥—एक इति । प्रथम इत्यर्थः । संहि-
तया पाठे तान्तलस्यास्यकृदन्त्येऽपि लदिति तान्तरेल्लेख्यः । अन्यथा एकध्रुवा सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तयम् ।
'लन्तुलसमसिन्धुनृचानि' इति फिटमुत्रात् । तथा च कृडमन्त्रः 'स्त्रीरुवद्रवति मृत उलत्' इति ॥—जयदेवोऽपि
प्रायुद्ध 'लदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्' इति । लत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः न तु तवाधर इति । 'पश्यति दिशिदिशि
रहसि भवन्तम्' इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः ॥—सम इति । तथा च श्रूयते 'मानो वृकाय वृक्ये समम्' ।
'उतो समस्मिन्' इत्यादि ॥—'सिमः कृन्ते च शक्ते च स्यान्मर्यादावद्बोः' ॥—गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्येऽष्टा-
ध्यायीसूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं पठितं, तथापि तद्गणसूत्रस्यैव शेषो न तु जसि विभाषाविधायकस्य ।
अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानादाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ॥—अन्तरायामिति । प्राकाराद्वाच्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां चेत्यर्थः ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा सर्वनामनायाः प्राप्तिर्बोधा । लद तद एतौ उक्तपरागमर्शकौ । त-
'प्रश्नान्दस इति गणरत्नकारोक्तिनिर्दिष्टा । 'म्यरुन्दसि बहुलम्' इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ॥—एक इति ।
'एकोऽन्यार्थं प्रधानं च प्रथमं केवले तथा । साधारणे गमानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते' ॥—अथ सर्वादिगण व्याख्या-
वेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीममानाकारामष्टाध्यायीयां त्रिसूत्री व्याचष्टे—पूर्वपरावरत्यादिना ॥—स्वामिधेयेति ।
स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावर्धनियम इत्यर्थः । अपेक्ष्यत इत्यपक्षः । कर्मणि घञ ॥ कथं तर्हि 'दिशः सपत्नी
भव दक्षिणस्याः' इति । अत्राहुः, अस्येवात्रापि व्यवस्था प्रसिद्धत्वात्तावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वात्पेक्षः ।
आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न च दिक्षु साऽस्तीति । दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु त्वाधुनिकः संकेत इत्यत्र तु व्याख्यातुवचनमेव
प्रमाणम् । एतेन 'विशेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम्, वेदे प्रसिद्धत्वाद्गणविशेषं विश्वशब्दस्याधुनिकसंकेताभावात् ॥—
दक्षिणा गाथका इति । 'गः स्वकन्' इति शिन्धिनि धकन् । इहामुक्तमात्कुशला इत्यवधन्यसंभवेऽपि तत्रियमो ना-
स्तीति भावः ॥ एवमधरे ताम्बूलरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्तः, इत्यपि प्रत्युदाहरणम् ॥—उत्तराः कुरव इति । मु-
मेरुमवधमपेक्ष्य कुरुषु उत्तरशब्दो वर्तते इत्यस्तीह व्यवस्था, किं त्वाधुनिकसंकेतोऽयमित्याहुः ॥—स्वमञ्ज्वाति । आत्माऽ-
र्थायज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासादात्मात्मनीयां परिशिष्टाविव्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः ।
आत्मान इति वेति । यत्वाहुः । आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्रायुक्तमिति । तद्वभासात् ।
'स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिधात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने' इत्यमरसिंहोक्तेरात्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । न च 'स्वो ज्ञातौ'
इत्यमरकोशे आत्मनीत्यस्य स्वमित्युत्तरेणान्वयादात्मवाची स्वशब्दो नपुंसक एवेति वाच्यम् । 'स्वः स्यात्पुस्यात्मनि ज्ञातौ
त्रिधात्मीयेऽस्त्रियां धने' इति मेदिनीकोशविरोधेनात्मनीति पूर्वान्वयि, न तु उत्तरान्वयि इति व्याख्यातुमुचितत्वात् ॥
किंच 'विभाषा जसि' इति प्रकरणे 'स्वाम्नीये' इत्येव वक्तव्यं गुरुनिर्देशं कुर्वन्मूत्रकारोऽप्यात्मवाचिस्वशब्दस्य पुंस्त्वे प्र-

१ अपुरीति वक्तव्यमिति—पूःशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नैत्यर्थः । अयं च निषेधः स्त्रियामेव । तेन स्वात्वविशिष्टस्यैव बोधनेन
स्त्रियैव मानाभावात् । अत एव भाष्येऽन्तरायां पुरीत्युदाहृतम् ।

बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १।१।३६। बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य वा प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः । बाह्या इत्यर्थः । अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः । परिधानीया इत्यर्थः । ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७।१।१६। एभ्यो ङसिङयोः स्नात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात् । पूर्वात् । पूर्वस्मिन् । पूर्वं । एवं परादीनामपि । शेषं सर्वेवत् । एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः । ॥ न बहुव्रीहौ । १।१।२९। बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकं पिता यस्य स त्वकपितृकः । अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः । इह समासाप्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्राप्यकच प्रवर्तते । सच समासेऽपि श्रूयते । अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानिति वत् । भाष्यकारस्तु त्वकपितृको मत्कपितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचक्ष्यो । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । संज्ञोपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादयः । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति । सर्वो नाम कश्चित्सौ सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्वस्य अतिसर्वाय देहि । अतिकतरं कुलम् । अतितत् । ॥ तृतीयासमासे । १।१।३०। अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय । ॥ द्वन्द्वे च । १।१।३१। द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् । न चैवं तदन्तविधिना

माणम् । तस्मात् स्वे स्या इत्यस्य आत्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥—ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छीत्येन णिनिना ज्ञातिधनयोरप्यात्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामतास्त्येवेति धनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम् । 'स्वमात्मात्मीयाख्यायाम्' इति वक्तव्ये ज्ञातिधनयोः पर्युदासाश्रयणं मात्रालाघवाय । न च 'स्वमात्मात्मीययोः' इत्युच्यमाने आख्याग्रहणं नोपेक्षितमिति वाच्यम् । वस्तुनस्तु आत्मीयस्यापि ज्ञानित्वेन धनत्वेन विवक्षायां सर्वनामता मा भूदिति तस्यावश्यकत्वात् ॥—अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरिति । बहिरित्यनावृत्तो देशो बाह्य चोच्यो । तत्राद्यमर्थं गृहीत्वाह—बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये स्वाभ्यन्तरे इत्यर्थो बोध्यः । बाह्ये नह्याभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अर्थद्वयमाश्रये स्थितम् । इममेवार्थद्वयं मनसि निधाय अन्तरायां पुरीत्यत्र प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेति व्याख्यातम् ॥ उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या उत्तरीयपरः । कर्मव्युत्पत्त्या तन्तरीयपरः ॥—एकशब्दस्याश्रयार्थो उक्तास्तत्र विशेषमाह—संख्यायामिति । अन्येषु तु समवर्थेषु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके एकैषामिति यथेति भावः ॥ —न बहुव्रीहौ । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः । 'उपसर्जनोभूतास्तु न सर्वादयः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । अत आह—चिकीर्षित इति । बहुव्रीहावित्यत्र विषयसप्तम्याश्रयणाद्यमर्थो लभ्यते ॥—त्वकमिति । अज्ञाते कुत्सिते वा 'अव्ययसर्वेनात्मा' इत्यकच । एवमहकमित्यादि ॥—प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिकविग्रहवाक्ये इत्यर्थः । त्वं युष्मद् सु पितृ सु इत्याद्याकारकम् ॥ ननु तत्राकच प्रवर्तनं को दोष इत्यत आह—स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्युत्पत्तिर्भाष्या समागताप्रागपि सर्वनामता भविष्यतीति वाच्यम् । तस्या 'अनित्यत्वात् । तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात् ॥—अतिभवकानिति । इदमेव ज्ञापनफलमिति भावः । 'अत्यादयः कान्तावर्थे द्वितीया' इति प्रादिसमायः ॥—प्रत्याचक्ष्याविति । 'द्वौः शङ्' इति सनुग्रहणं प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेति भावः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च संप्रति भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥—गणे संनिवेशादिति । एतेन 'पूर्वपरावर' इति गणसूत्रे 'असंज्ञायाम्' इति ग्रहणं मन्दप्रयोजनमिति ध्वनितम् । संज्ञायां यानि पूर्वादीनि तेषां गणे संनिवेशाभावात् । एवमग्राध्यायीस्थे 'पूर्वपरावर' इति सूत्रेऽपि 'असंज्ञायाम्' इत्येतत्त्यक्तुं शक्यम् । न च तदभावे जसि परतः संज्ञायामुत्तराः कुरव इत्यत्राप्राप्तविकल्पः स्यादिति वाच्यम् । सर्वनामसंज्ञाया अनवस्थेन संज्ञायामप्राप्तविधेरसंभवादसंज्ञायामेव पूर्वेण प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यादिति वक्तुमुचितत्वात् ॥—संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः ॥—अन्तर्गणकार्यमिति । 'अङ्तरादिभ्यः', 'त्यदादीनामः', 'तदोः सः सौ' इत्यादिकमित्यर्थः ॥—अतिकतरमिति । अत्रादरादेशो न । अनितदित्यत्र तु त्यदाद्यत्वं 'तदोः सः सौ' इति सत्वं च नेति भावः ॥—तृतीयासमासे । अत्र 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतः समास इत्यनुवर्तमानं पुनः समासग्रहणं गौणार्थस्यापि संग्रहार्थमित्यभिप्रेत्याह—तृतीयासमासाथेति । इह 'पूर्वसदृश' इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु 'कर्तृकरणे' इति समासः, तेन लयका कृतमित्यत्र निषेधो न भवति । 'ओकारसकारभकारादां

१ संज्ञोपसर्जनोभूता इति—अतएव भूतपूर्वः आह्व आह्वपूर्वः इत्यत्रापि न सर्वादित्वम्, पूर्वत्वस्य आह्वविशेषणत्वात् । अत्रोपसर्जनं कृत्रिममकृत्रिमं चोभयमपि गृह्यते । २ तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि इति—तृतीयासमासो हि पूर्वसदृशेलादिना विहित एव गृह्यते, प्रतिपदोक्तत्वात् । तथा वाक्यमपि तत्सूत्रप्राप्तिरयोग्यमेव गृह्यते, प्रत्यासत्तिन्यायात् । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्यं गांसन कृतपूर्वः मासपूर्वः इत्यत्र न निषेधः पूर्वसदृशेति सूत्रं करोतिद्वारा सामर्थ्यं न प्रवर्तते । तस्य हेत्वादिद्वितीयास्यैकं साक्षात्संबन्धे चारिताध्यात् । करोतिद्वारकः समासस्तु तृतीया तत्कृतेत्यनेन भविष्यतीति ।

सुदप्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुदिति व्याख्यातत्वात् । ॥ विभाषा जसि ॥ १११३२ ॥ जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे । वर्णाश्रमेतराः । शीभावं प्रत्येव विभाषेत्युक्तमतो नाकच् । किंतु कप्रत्यय एव । वर्णाश्रमेतरकाः । ॥ प्रथमचरमतयाल्पाधिकृतितप्यनेमाश्च ॥ १११३३ ॥ एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे । प्रथमाः । शेषं रामवत् । तयः प्रत्ययः ततस्तदन्ता प्राह्याः । द्वितये । द्वितयाः । शेषं रामवत् । नेमे । नेमाः । शेषं सर्ववत् । ॥ विभाषाप्रकरणे तीयस्य डित्सुपसंख्यानम् । द्वितीयस्य । द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः । अर्थवद्ब्रह्माण्णोह । पटुजातीयाय । निर्जरः । ॥ जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ ७३११०१ ॥ जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ । (प) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जरशब्दस्य जरसः । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्जरसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन इनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरमि कृते निर्जरसि निर्जरसादिति रूपे ननु निर्जरसा निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिमि निर्जरसैरिति रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभिरश्च पष्ठेकवचने निर्जरस्येत्येव

मुपि—' इति व्यवस्थापयिष्यमाणत्वादिह मुपठेः प्रागकच ॥—समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात् । न च द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः, कारकाणां क्रियैवान्वयान् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः । विनितिक्रियाया- हारे गौरवान्, निषेधस्या भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाभावेति भावः ॥—सुदप्रसङ्ग इति । न न 'द्वन्द्वे च' इति निषेधसामर्थ्याद्वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ मुट न प्रसज्यत इति वाच्यम् । अनाद्वय्य त्रतमित्यादेर्व्याख्या तस्यामर्थम्योपक्षीणत्वात् ॥—जसाधारमिति । शीभावेन जस्यपहनेऽर्थोपचारिहाभारत्वमत्र बोध्यम् । यद्वा, जग इर्जभिः तस्मिन् गौरवः सप्तम्या लुक् इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति । अन्यथा मत्वर्थान् 'जसः शी' इत्यस्य प्रवृत्तौ वर्णाश्रमेतरेक इत्यपि रूपं स्यादिति भावः ॥ यदा अजातः कुन्मिनी वा उत्तरः उत्तरकः इत्येकत्र कृत्वा वर्णाध आश्रमाध इत्येकत्रार्थान् द्वन्द्वः क्रियते तदा रूपद्वयं स्यादेव । परं तु उत्तरशब्देन द्वन्द्वः कृत्वा अजाता वर्णाश्रमेतरा इत्यजातापार्थयोगो यदा क्रियते तदा वर्णाश्रमेतरेका इत्येकमेव रूपं ग्राह्यमिति बोध्यम् ॥ ननु द्वन्द्वावयवस्येतरशब्दस्यायकत्र दुबोरः, अतयवस्य सर्वनामतानपाथात् । 'द्वन्द्वे च' इत्यनेन हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामिति चेत् । अत्राहुः । सिद्धान्ते हि जहन्मार्था वृत्तिरिति पक्षो मुख्यमात्मसु पक्षे अवयवानामित्युक्त निरर्थकत्वात् । अजातापार्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नाभिः । सैम्नु 'द्वन्द्वे च' इति चकारेणवयवैर्वापि संज्ञा निषिध्यत इत्युच्यते, तेषामजहन्मार्थापार्थपक्षाभ्युपगमेऽपि न दोष इति ॥

—प्रथमचरम्—। नेमजचस्य निव प्राप्तो अन्येषामप्राप्ते चायसाम्भः ॥—तयः प्रत्यय इति । 'राज्याया अवयवे तयप' इति विहितः ॥—तीयस्येति । 'द्वेन्तीक', 'त्रे. सप्रगारण च' इति विहितम् ॥—पटुजातीयायेति । 'प्रकारवचने जार्तीयर' ॥—जराया जर—। 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतो विभक्तावित्यनुवच्य 'अतिर कृत' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेन विशेषणतः, विशेषणेतद् तदादिप्रियः, 'तस्मिन् विधिसंज्ञादावलयप्रण' इत्यस्य तदन्तविधेयपदाद्व्याख्या शयेनाह—अजादौ विभक्ताविति । अजादौ किम् । जगभ्याम् । जगभिः । विभक्ताविति किम् । जराया उः जागम् । न च जराया असुडैवास्त्विति वाच्यम् । जगज्ज्वात 'तत्करोति' इति णिन् 'णाविष्टव' इति द्वितीये ततः क्तिन् णिलोपे चैकदेशविकृतस्यानन्यतया जरित्यस्य जराशब्दत्वादमुट गति 'टिच्' इत्यन्यस्य प्रकृत्या जगौ जग इति रूपापत्तिः । इयते तत्रापि जरसौ जरस इति । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्भक्तिपरत्वाभावेन जरगावित्यादि न सिध्यतीति शङ्कम् । 'गौ' लुप्त न स्थानिवत् इति निषेधात् । यथापि 'क्रौ लुप्त न स्थानिवत्' इति क्वाचकः, तथापीह तदाश्रयेण जरगिति गुणादेश- कर्णमेव मानमित्यवधेयम् ॥—पदाङ्गाधिकार इति । परिभाषय 'येन विधिः' इत्यस्य प्रथमभूता । अत एव मनोर- मायां पदमत्र च विशेष्य विशेषणतः च तदन्तविधिरित्युक्तम् । विशेष्यमिति तु प्रायेणेति बोध्यम् । तेन 'अगोपिजन' इति मृधे अज्ञावयवो योऽनिति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वर्गतः सगच्छते । अत्र नव्याः—नव्याहरे 'तस्य तदुत्तरपदस्य च' इति प्रवृत्तः पाठः । तदन्तस्यर्थात् पाठे तु वृत्त्यपेक्षेर्वापि पदाङ्गाधिकारकार्याणि प्रवर्तमानत्वाद्वा इयं समाधत्तः । अनाभ्यानाप्यपदाङ्गा- कारकार्याणि बहुचपेक्षेपु न प्रवर्तन्त इत्याशयेन फलितार्थकथनपरतया तदुत्तरपदस्य र्थात् पाठो न त्विदमप्युपपन्नमिति ॥ सोपगमस्य सर्वस्य स्थाने जगमादेशमाङ्ग्याह—निर्दिश्येति । ननु तदन्तविधिराणां जगज्ज्वातं यदत्र तत्रैव निर्दिश्य- मानजराज्ज्वातं जगमादेशेन भवितव्यं न तस्येत्येव आह—एकदेशविकृतस्येति । पदाधिकारेऽपि तदन्तविधायुदाहरणं तदन्तस्यापि रूपात्वे दीर्घादौ निदाघ इत्यादि वक्ष्यति । 'अलुपुत्तरपदे' इत्ययमुत्तरपदाधिकारेऽपि पदाधिकारग्रहणं शुद्ध्यते । तत्फलं तु तत्रैव स्फुट्यकरिष्यति ॥—पक्षे इति । जगमादेशाभावे ॥—तदनुसारिभरिति । ये तु निर्जरसि-

१ विभाषिति—इदं च वार्तिकमप्रत्ययान्ते न प्रवर्तते । तस्य लाक्षणिकत्वात् । तेन द्वितीयाय भागावयवेवावदानस्य । २ पूर्वविप्रतिषेध- नेति—विपनिषधमृते परशब्दस्येष्टार्थान्वित्त्वाभावेति भावः । ३ निर्मोति—प्राप्तिं वाच्यं । सैम्नु ह्यणागमिनापारिभाषाऽनियति भावः ।

रूपं स्वीकृतं । एतच्च भाष्यविरुद्धम् । ॥ पद्मोमासहृन्निशसन्त्युपन्दोपन्यकञ्छकमुदञ्चासञ्छसप्रभृतिषु । ६।१।६३। पादः, दन्तः, नासिका, मासः, हृदयः, निशा, असृज्, यूषः, दोषः, यकृत्, शकृत्, उदकः, आस्य एषां पदादयः आदेशाः स्युः शसादौ वा । यत्तु आसनशब्दस्य आसञ्चादेश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । पादः । पादौ । पादाः । पादम् । पादौ । पदः । पादान् । पदा । पादेन इत्यादि । ॥ सुडनपुंसकस्य ॥११।४३॥ सुट् प्रत्याहारः । स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् । ॥ यच्च भम् ॥११।४।१८। यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । ॥ आकडारादेका संज्ञा ॥११।४।१९। इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च । तेन शसादावचि भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वं न । दत्तः । दता । जश्त्वम् । दङ्गयामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि रूपे यत्वे च यलोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि । ॥ भस्य

त्यादि व्याचक्षते तन्मानुसारिरित्यर्थः ॥—निर्जरस्येत्येवेति । पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशे कृते जरसादेशो न प्रवर्तत इत्येकमेव रूपमिति तेषामाशयः । अत एव 'वीतजन्मजरराः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदम्' इति भारविप्रयोगमसजसं मत्वा 'वीतजन्म-रजसः' इति पठनीयमिति तैरुक्तम् ॥—एतच्चेति । भाष्यकृता हि 'टाडसि'— इति सूत्रे इनार्तां प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एवं 'आडि चापः' इत्यत्र 'आडि च' इति योगं विभज्य साधितम् । तथा च निर्जरसिन् निर्जरसादि-त्येतद्भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव । न च नादेशे कृते हलि लोपप्रवृत्त्या अनेनेत्येतत् सिध्यतीति शङ्क्यम् । नशादपरतो वि-शिष्यानादेशविधानात् । तथा हि । 'अनाप्यकः' इत्यत्र 'अन् नापि' इति पदच्छेदः । नपुंसकत्वात्सोर्लुकि नलोपः 'नापी-ति' समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येकवचनम् ॥ न च डसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादित्यपि शङ्क्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घसंभ-वात् । तथा 'जराया जरान्यतरस्याम्' इत्यस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये उक्तम् 'अतिजरैरिति भवितव्यं संनिपातपरिभाषया' इति । ततश्च निर्जरसैरित्यपि भाष्यविरुद्धमेव । एतेन 'अतो भिसः—' इति सूत्रे एसिति वक्तव्ये ऐक्यकरणं निर्जरसैरिति रूपार्थमिति केषां चिद्भाष्यानां प्रामादिकमिति स्पष्टमेव ॥—पद्मो—॥—शसादौ वेति । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तत इति भावः ॥ अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततोयोपात्तास्ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशे-षानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति । यद्यपि 'शीर्षेऽछन्दसि' इत्यतः छन्दसीति अनुवर्तते, तथापि भाषायामपि कचि-त्पदादयो भवन्ति 'मासदछन्दसि' इति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यादिति वक्ष्यति ॥—प्रामादिकमिति । तथाहि—'आलो वृकस्य वर्तिकाम्' इति मन्त्रे मुख्यादित्यर्थः आंचित्यात् । 'वृकस्य चिद् वर्तिकांमन्तरास्यात्' इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । तथा 'हव्या जुह्वान आसनि' इति मन्त्रे मुखे इत्यर्थः ॥ एवम् 'आसन्यं प्राणमूचुः' इत्यादि बोध्यम् ॥—सुडनपुंसक-स्य । 'सुट् स्त्रीपुंसयोः' इति वक्तव्ये अनपुंगकस्येति वचनेन ज्ञापकः 'प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नजसमासोऽस्ति' इति कैयटः ॥ तेन असूर्यपदानि मुखानीत्यादि सिद्धम् ॥—स्वादिष्वसर्वनाम—। सुरत्र सप्तमीयुहवचनमिति न शङ्क्यम्, किंतु 'अस-र्वनामस्थाने' इति पयुंदासात्प्रथमैकवचनेमेव । 'मुपि' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणमधिकपरिग्रहार्थमित्याशयेनाह—कपप्रत्य-यावधिष्विति । नन्वेवं राजेत्यत्र नलोपो न स्यात् प्रत्ययलक्षणेन सर्वनामदधानपरतया पदत्वाभावात् । नैप दोषः । सां परतः 'स्वादिषु' इत्यनेन पदत्वासंभवेऽपि मुबविशिष्टस्य 'सुप्तिङन्तम्' इति पदसंज्ञायां हल्ङादिना सुलोपे एकदेशविकृत-न्यायेन नकारान्तस्य पदत्वात् । यदि तु 'स्वादिषु' इति योगेन स्वादिषु परेषु पूर्वं पदं भवतीति पूर्वस्य पदसंज्ञां विधाय 'यच्च भम्' इत्यत्र यचीति छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदे नेति निषिध्यते, तदा औजसादिषु पदसंज्ञाभावेऽपि सौ परतः पदत्वसंभवात् । राजेत्यादौ नलोपे कार्यं न काप्यनुपपत्तिः ॥ यच्च भम् । यचीत्यलप्रहणेन सप्तमीनि-र्देशात्तादविधिरित्याह—यकारादिष्वित्यादि । यकारादिषु किम् । गार्ग्यः । वात्स्यः । गार्गादिभ्यो यच्च 'यस्येति च' इत्यकारलोपो यथा स्यात् । असर्वनामस्थानेषु किम् । सुपादौ सुपादः, विद्वांसौ विद्वांसः, दिलवाहौ दिलवाहः । इत्यादौ 'पादः पदः', 'वसोः संप्रसारणम्', 'वाह ऊट्' इत्यादयो मा भूवन्ति ॥—आ कडारा—। इह 'प्राकडारात्समासः' इत्यस्य नावधिर्व व्याप्तिन्यायात् । 'तत्पुरुषो द्विगुश्च' इति लिङ्गाच्च । संज्ञाद्वयसमावेशार्थं हि तत्र चकारः । तदाह—कडाराः कर्मधारय इत्यत इति ॥—एकस्यैकैव संज्ञेति । उभयोः सावकाशत्वे 'विप्रतिषेधे परम्—' इति परैव गृह्यते निरवकाशत्वे तु सैव ॥ तत्र परस्या उदाहरणं धनुषा विध्यतीति । अत्र शराणामपायं प्रत्यवाधभूतस्यैव धनुषो व्यधन प्रति साधकत्वमित्युभयप्रसङ्गे परत्वात्करणसंज्ञा अपादानसंज्ञा बाधते ॥ निरवकाशायाः पूर्वस्यात्तदाहरणं 'भवतप्रकृष्टौ' भवदीय इति । अत्र हि 'सिति च' इति पदसंज्ञा परामपि भसंज्ञा बाधते, निरवकाशत्वात् । तेन तकारस्य जश्त्वं भवति ॥ प्रकृते तु परा अनवकाशा भसंज्ञा पदसंज्ञा बाधते इति शसादावचि सैव ग्रहीतुमुचितेत्याशयेनाह—या परेत्या-

१ प्रत्याहार इति—आगमस्य तु सुटे न ग्रहणम्, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परिभाषणात् । सर्वनामस्थाने वे-त्यत्रासंज्ञाविति पयुंदासाच्च । २ एका संज्ञेति—एकेति स्त्रीलिङ्गात्प्रकरणाच्च संज्ञालाभे संज्ञाग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

।६।४।१२९। अधिकारोऽयम् । ॥ अहोपोऽनः ।६।४।१३४। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् त-
स्याकारस्य लोपः स्यात् । ॥ रपाभ्यां नो णः समानपदे ।।८।४।१। एकपदस्थाभ्यां रेफकाराभ्यां परस्य नस्य णः
स्यात् । यूष्णः । यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तु अङ्गवयव इत्येवात्र णत्वम् । ॥ पूर्वत्रासिद्धीये
न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । ॥ तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेपु । इति निषेधात् । ॥ न लोपः
प्रातिपदिकान्तस्य ।।८।२।७। नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपङ्क्ति के पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लो-
पः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वादीर्घस्वमेत्वमैस्त्वं च न । यूषभ्याम् । यूषभिः । यूषभ्य इत्यादि । ॥ विभाषा ङिःशोः

दि ॥—यलोप इति । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेन, 'लोपो व्योर्वलि' इति तु न प्रवर्तते यत्स्यासिद्धत्वात् ॥—अहोपो-
ऽनः । 'भस्य' इत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषः अङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्, अन् तु अकारस्येत्वमिष्येत्वाच्चेत्ये—अङ्गा-
वयव इत्यादि । अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति प्राचां व्याख्याने तक्ष्णेत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः
स्यात् । भस्याङ्गस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने तु अनसा मनसेत्यादौ स्यात् । तन्नाट्टत्यादिना अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्यानो-
ऽकारस्येति व्याख्यानेपि अन्नन्तक्ष्णेत्यादावतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥ सूत्रे तपरकरणं नञ्समाराध्नमनिवारणाय कृतमित्येके ॥
ननु प्राणितीति प्राणः ततः शसादिप्रत्यये प्राणः प्राणेत्यादौ 'अनितेः' इति णत्वस्यासिद्धतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति तद्वारणा-
यैव तपरकरणमस्त्विति चेन्मैवम् । सवर्णदीर्घं कृते अन एव तत्रासत्त्वात् । न च 'वाणांदाश्च बलीयः' इति सवर्णदीर्घात्प्रा-
गेव लोपः प्रवर्तत इति अस्त्येवान्तरूपमिति वाच्यम् । तथाहि सति व्यावर्त्यालम्बनेन तपरकरणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ॥
वस्तुनो वार्णपरिभाषेह न प्रवर्तते, युगपत्प्रवृत्तावेव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । किपि 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घं सवर्ण-
दीर्घात्प्रागपि अनोऽभावाच्च । तस्माद भ्रमनिरासार्थमेव तपरकरणं न तु प्राण इत्यादावनोऽकारलोपवार्णार्थमिति तेषामा-
शयः ॥ वस्तुतस्तु एकदेशविकृतन्यायेन भवत्येव तत्रातिप्रसङ्ग इति तपरकरणमत्रावश्यकमेवेति नव्याः ॥—रपाभ्यां
नो णः—। अत्र 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यनुवर्त्य णग्रहणं 'पदान्तस्य' इति सूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥—समान-
पदे इति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थत्वासंभावत्पदे इतीत्यतः सामर्थ्यादेकपदत्वे लक्ष्ये समानग्रहणं यत्समानमेव पदं नि-
मित्तवत्पदमिन्नपदस्थत्वाभावावदिति यावत्, तत्र यथा स्यादित्येतदर्थम् । तेन समासे रामनाम गन्धर्वगानं इत्यादौ न भवति ।
तत्र हि नकारस्यैकपदवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदमिन्नपदस्थत्वात् ॥ भवति हि यूष्ण इत्यादौ णत्वम् । निमित्तवत्पदमिन्नपदस्था-
भाववद्वृत्तिवन्नकारस्य । मातृभोगीण इत्यादावपि नस्य णत्वं भवत्येव, प्रत्ययवृत्तित्वेऽपि निमित्तवत्पदमिन्नपदवृत्तिवत्त्वाभावात् ।
इतेन समानग्रहणमखण्डपदलाभार्थमिति व्याख्याय रामनामेत्यादावतिप्रसङ्गे निवारितेऽपि मातृभोगीण इत्यादावव्याप्तिः
स्यादेवेति केषांचिदुक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या न्व्याप्तिशङ्काया निरस्तत्वात् ॥—यूष्ण इति । यूषो मण्डः । 'मुद्रामण-
कयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः' इति दर्शनात् ॥—पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति । एतच्च न्यायसिद्धम् । त्रिपाया असिद्ध-
त्वेन तत्रत्ये कर्तव्ये 'अवः परस्मिन्' इत्यादिदेशस्याप्रवृत्तेः ॥—तस्येति । तस्य पूर्वत्रासिद्धे नेत्यस्य । तथा च स्थलत्रये
स्थानिवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चस्यत्र । इह 'अवः परस्मिन्' इति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वान् 'स्कोः—'
इति कलोपो न । लत्वे निगाल्यते । अत्र णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान् 'अचि विभाषा' इति लत्वम् । णत्वे मापवपनी । इह
'यस्येति च' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाणत्वं न । ननु गर्गभगिनीत्यत्रेव मापवपनीत्यत्रापि
णत्वप्राप्तिरित्येव । उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति वक्ष्यमाणत्वात् । अत्राहुः—'साधनकृता' इति ल्युटन्तेन समां-
पश्चान्डीपि 'यस्येति च' इत्यल्लोपे कृते नकारस्योत्तरपदान्तत्वाणत्वप्राप्तिरित्येवेति ॥ स्यादेतत् । यूष्ण इत्यादौ 'रपाभ्याम्—'
इत्यस्य नोपयोगः, घृत्वेनैव रूपसिद्धेः । अत एव च पग्रहणमुत्तरार्थमिल्याकरे स्थितमिति चेत् । उच्यते । उत्तरार्थनयापीह
पग्रहणं स्थितं, ततश्च यूष्णः पुष्णातीत्यादौ 'रपाभ्याम्' इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । पुर्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् ।
न च वचनप्राप्त्यात्सिद्धत्वं शङ्क्यम्, पुष्टः पुष्टिः पष्टः इत्यादौ चरितार्थत्वात् । नस्य प्रयोगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न ।
तस्य पृथगनुक्तैः, इह घातयस्येत्युक्तिरायचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । एवमयुत्तरार्थे पग्रहणमिल्याकरे विध्यत इति
चेन्न । आकरपीह पग्रहणं विना पुष्णातीत्यादिलक्ष्यस्यासिद्धिर्नास्तीत्येतावदभिप्रेत, न तु पुष्णातीत्यादौ 'रपाभ्याम्—'
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ॥—नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥—लुप्तपङ्क्ति के इति । सोत्रत्वात् । न तु । पङ्गीतपुरुषौ,
पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥—तदन्तस्येति । पङ्गीतपुरुषोऽयम् ।
तस्य प्रातिपदिकसंज्ञकपदस्य अन्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । यदि तु प्रातिपदिकेत्यनेनापि पदे विशेष्यते तदा विशेषणं तद-
न्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ प्रातिपदिकेति किम् । अहन् । पदमिति किम् । राजानौ ।
राजानः ॥—विभाषा ङिःशोः । शीति 'नपुंसकाच्च' इति विहितो गृह्यते, न तु 'जशसोः शिः' । तस्मिन्नभत्वात् ।

१ पूर्वस्मादिति—पूर्वस्मान्निमित्तत्वेन आश्रितादित्यर्थः । अतएव हे गौः इत्यत्र गकारात्परस्य 'पङ्कहस्वात्' इति संतुद्धिलोपरूपे
विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भावो न । २ प्रसङ्गेन विचारितेऽपि ।

।६।७।१३६। अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् छिद्योः परयोः । यूष्णि । यूषणि । पक्षे रामवत् । पश्चिञ्चि सृष्टे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम् । तथा च । औङ्ः इयामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी इत्युदाहृतः । तेन पदद्विश्रणोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हन्मानसं मन इति संगच्छते । आसन्त्यं प्राणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दोषनान्नस्य नपुंसकत्वमप्यत एव भाष्यात् । तेन दक्षिणं दोर्निशाचर इति संगच्छते । मुजबाहू प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंसत्वमपि । दोषं तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरहोर्भवो द्व्यहः । ॥ संख्याविस्वायपूर्वस्याहस्याऽह्नन्यतरस्यां ॥ औ । १६।३।१००। संख्यादिपूर्वस्याहस्याऽह्ननादेशो वा स्यात् औ । अह्नि । अहनि । अह्ने । विगतमहर्ह्यहः । अह्नि । अहनि । अह्ने । अहः सायः सायाहः । सायाह्नि । सायाहनि । सायाह्ने । इत्यादन्ताः ॥ ॥ विश्वपाः । ॥ दीर्घाजसि च । १६।१।१०५। दीर्घाजसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्यपीह औङि नादिचोलेव सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याययत्वादुपन्यस्तम् । ॥ आतो धातोः । १६।७।१७०। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याऽङ्गस्य लोपः स्यात् । अलोऽन्त्यस्य । विश्वपः विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं शङ्खध्मादयः । धातोः किम् । हाहान् । टा सवर्णदीर्घः । हाहा । डे वृद्धिः । हाहै । ङसिङोदीर्घः । हाहाः । ओसि वृद्धिः । हाहौः । औ आद्गुणः । हाहे । शेपं विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोर्प्याकारलोपः कचित् । क्वः । अः ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ हरिः । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । हरी । ॥ जसि च । १७।३।१०९। हस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्याजसि परे । हरयः । ॥ ह्रस्वस्य गुणः । ७।३।१०८। ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ । एङ ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् । ॥ शोपो घ्यसखि । १।७।७। अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं

‘भस्य’ इत्यनेनासर्वनामस्थाने इत्यस्येव यजादेराक्षेपात् । तदेतदाह—असर्वनामस्थानेत्यादि ॥—ककुद्दोषणी इति । ककुद् दोषणी इति छेदः । एकपदत्वे लनुपपत्तिरनुपदमेव वक्ष्यते ॥—आसन्त्यमिति । ‘ये चाभावकर्म्मणो’ इति प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—अत एवेति । ‘ककुद्दोषणी’ इति भाष्यप्रयोगादेवेत्यर्थः । यद्यपि ककुच्च दोष तयोः समाहारः ककुद्दोः । ककुद्दोश्च ककुद्दोश्च ककुद्दोषणीत्येकशेषे कृते भाष्यं मुयोजमिति दोःशब्दस्य नपुंसकत्वेनेदं प्रमाणं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वमेव न्याय्यम् । अन्यथा बाहोर्द्वित्वे लच्चेऽपि ककुद् एकत्वं न लभ्यते इति भावः ॥ ‘तमुपाद्रवदुयम्य दक्षिण दोर्निशाचरः’ इति रघुस्तत्र दक्षिणं दोरुयम्य तमुपाद्रवदित्यन्वयः ॥—दोषं तस्येति । अयं च श्राद्ध-पंप्रयोगः । दोषं हस्तद्वयं च भजतः चापसेति संवन्धः ॥—द्वयोरहोर्भव इति । ‘तद्धितार्थः’ इति समासः । ‘राजाहः सखिभ्यः’ इति उच्यते, ‘अहोह एतेभ्यः’ इति अहोदेशः, कालात्रजो ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् ॥ अहःसाय इति । स्यतेर्वाचि अवसानवचनं । सायशब्दः, ‘सन्धाविस्वाय—’ इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥—विश्वपा इति । विश्वं पाति रक्षतीति विग्रहे ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे—’ इति क बाधिला ‘आतो मनिन्कनिच्वनिपथ’ इति चकाराद्विजिति व्याख्यातारः । इह छन्दसि ‘आतो मनिन्—’ इति विच, लोके तु ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इत्यनेनेति विवेकः ॥—दीर्घाजसि च । चकारादिन्वील्यनुकृष्यते नेति चानुवर्तते तदाह—दीर्घाजसि इचि चेति । सूत्रे चकाराभावे ह्रस्वाकारादिचि दीर्घाकारात् जसीति व्यवस्था समाख्येतेति भावः ॥—इत्याद्यर्थमिति । ननु ‘यू ह्याख्या’ ‘त्वादभ्यः’ इति निर्देशादिक्रमस्वाहाराच्यत्याहारयोरेव निरुद्धलक्षणेति व्याख्यायता तथा च दीर्घस्यान्त्याभावाद्दीर्घावि-त्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो न प्राप्नोतीति किमनेन निषेधसूत्रेणेति चेन्मवम् । अस्मादेव निषेधाज्जापकादिगज्जिभनेष्वपि प्रत्याहारेण लक्षणा स्वीक्रियते । अन्यथा गौरोरित्यादौ शमि परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । किं च उपार्छतीत्यादौ ‘उरण रपरः’ नैषादकर्षुकः इत्यादौ ‘इमुमुक्—’ इति ठस्य कादेशः । अमीपामित्यादौ ङणः परस्य सस्य च पत्यं न सिंयतीति दिक् ॥ ‘प्रथमयोः—’ इति सूत्रानन्तरं ‘दीर्घाच्छसि’ इत्येव मुक्चम् । दीर्घाच्छस्येव पूर्वसवर्णदीर्घ इति तस्यार्थः । एव च चकारो न कर्तव्यो नेति च नानुवर्तनीयमिति महद्वाच्यमित्येकं ॥ शमि दीर्घादेवेति विपरीतनियमवारणाय ‘नून्वे’, ‘कानाप्नेडिते’ इति निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिर्गौरव स्याद इति यथान्याम एव श्रेय इत्यन्ये ॥—हाहानिति । गन्धर्वविशेषधाकमव्युत्पन्न प्रातिपदिकमिदम् । ‘हाहा हृहृश्चैवमाद्या गन्धर्वाः’ इत्यमरः । केचित्तु अकारो वासुदेवस्तेन सह वर्तन्ते इति यास्तान् सानिति प्रत्युदाहरन्ति ॥—क्वः । अः इति । यद्यपि ‘क्लो त्यप’, ‘अः शानज्ज्ञौ’, ‘कमश्च त्रिल’ इति निर्देशादन्तसूत्रेणानो लोपः सिंयति, तथापि क्लो त्यप् भवति अः शानज भवतीति व्याख्यानवाक्येषासुल्लसद्वावर्णाययेदमुक्तम् ॥ इत्यादन्ताः ॥ ॥ सूत्रे शेषपदस्य प्रयोजनमाह—अनदीसंज्ञाविति । ‘यूह्याख्या’ इत्यतः यू इति ‘डिति ह्रस्वश्च’ इत्यतः ह्रस्व इति चानुवर्तते

१ प्रकार्थमिति—प्रकारः साहचर्यं, तच्च सुप्तेन । मास्यचनीत्यादावपि ‘न लुमता—’ इत्यस्यानित्यत्वात्सुपरत्वं प्रत्ययलक्षणेन बोध्यमिति बृहच्छब्देन्दुशेखरे । २ पूर्वस्येति—सायेश्च इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदे श्वरयाधित्वात् पष्ठप्रत्ययत्वाभावात् ।

विसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मलै । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । ह्रस्वौ किम् । वातप्रम्ये । इदुतौ किम् । मात्रे । ॥ आडो नाऽऽख्याम् । १।३।१२०। वेः परस्याडो ना स्यादख्याम् । आङिति दासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियां किम् । मत्या । ॥ घेर्ङिति । ७।३।१११। विसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरवे । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टी । घेर्ङितीति गुणे कृते । ॥ ङसिङसोश्च । ६।१।११०। एङो ङसिङसोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरः । हयोः । हरीणाम् । ॥ अश्च घेः । ७।३।११२ । इदुद्गयामुत्तरस्य डेरौत्स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरौ । हयोः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविक्रयादयः । ॥ अनङ् सौ । ७।१।१२३। सख्युरङ्गस्याऽनङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । ङिञ्चत्यन्तादेशः । ॥ अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा । १।१।६५। अन्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् । ॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ । ६।१।८। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ॥ अपृक्त एकालप्रत्ययः । १।२।४१। एकालप्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः

तदाह—ह्रस्वौ यावित्यादि ॥—मलै इति । नदीसंज्ञापक्षेऽपि धिसंज्ञायां सत्याम् 'आण नयाः' इत्याङांगमे 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते अयादेशे च मतयै इति स्यादिति भावः ॥—आडो ना—। 'पुमि' इति तु नोक्तम्, अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपनिर्दिष्टः । मुवस्यामिद्वलान्, 'ङ्कोऽङि' इति नुमोऽप्रवृत्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वम् । 'न मुने' इति निषेधात् । न च 'न मुने' इति निषेधो नुम्येव किं न स्यात्, न इत्यकारग्याविवक्षितत्वादिति वाच्यम् । अमुना घटेनेत्याद्य-सिद्ध्यापत्तेः । अमुर्मे कुलायेत्यादौ नुमप्रसङ्गाच्च । न च तत्र स्मायादेशे गति नुमोऽप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्मायादेश बाधित्वा पत्न्यानुमः प्रवृत्तेः ॥—प्राचामिति । आचार्याणामिति शेषः ॥—ङसिङसोश्च । इह ङसिङसौ द्वौ एङत्वपि तयोर्थथा-संख्य न, अस्वरितत्वात् । अल्पाचतरस्य पूर्वनिपाताकर्णाद्विज्ञात् 'अच घेः' 'उपगमं घोः किः' इति निर्देशाच्च ॥—अश्च घेः । अत्र इदुद्गयाम्, औद इति 'डेगम्' इत्यन्तो डेरिति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेनाह—इदुद्गयां परस्य डेरौत्स्यादिति । घेरुत्तरम्येति प्राचां व्याख्यानमिदं तु नोक्तम् । सूत्रे धेरित्यस्य पञ्चन्तत्वात् तच्चावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । 'ओन्' इति पूर्वसूत्रे इदुद्गयामुत्तरस्य डेरिति कूमसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च ॥ यत्तु व्याचक्षुः । अदिति तत्परत्वं बुद्धावित्यादावन्वे कृते त्रियां टाप मा भूदित्येतदर्थमिति, त्विन्न्यम् । तत्परग्रहणाद् टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप तु स्यादेव । लक्षणद्वयबाधे मानाभा-वान् । अत एव 'कूमसंज्ञतः' इति सूत्रे भाग्यादौ संनिपातपरिभाषया पद्धतावित्यत्र टाप नेत्युक्तम्, टापा व्यवधाने ह्यानन्त-र्यविधातः स्यादिति ॥ तत्परकण्ठावभावे तु संनिपातपरिभाषोपन्यायस्तत्र विरुध्यते ॥ यदपि व्याचक्षुः आंतत्सकारः स्वरि-तार्थ इति । तदपि न । 'स्तीणं बहिर्णि गमिधाने अग्नौ' इत्यादौ स्वरितत्वाददर्शनात् । 'न विभक्तौ' इति सूत्रे डेरौस्तु तकार उच्चारणाथो नेत्संज्ञक इति स्वयमेव भावितत्वाच्च । तस्मादुभयत्र तत्परकरणमुच्चारणार्थमेवेति मनोगमायां स्थितम् ॥—अनङ् सौ । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'असंबुद्धौ' इति पर्युदासात् साविनि प्रथमैकवचनं गृह्यते, न तु गममीयद्वचनम् ॥ 'गोर्डा' इत्येव सिद्धे अनङविधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्, तेन उगनसः संबुद्धावन्त इति स्थितमिति प्रायः ॥ यद्यपि 'गोर्डा' इत्युक्तं 'कृदुत्तरन' इत्युत्तरसूत्रेणापि न स्यात् । ततश्च उगनेत्यत्र 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घः स्यात् । पुरुदसेत्यत्र तु 'सान्तमहतः' इति दीर्घः स्यात्, तथापि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् अङ्गवृत्तपरिभाषया वा तन्ममाधेयमिति तेषामाशयः ॥ —अलोऽन्यात्पूर्वं—। अल इति पञ्चमी अन्यादित्यनेन विशेष्यत इत्याह—अन्यादल इति । अलः किम् । शिष्टः शिष्टवानित्यादौ अन्यात्संघातात् पूर्वस्य शकारस्य मा भूत् । सत्यां हीत्संज्ञायां 'शास इदङ्गलोः' इति शास्येत्त्व स्यात् । नन्वेव-मायन्यादलः पूर्वस्य संघातस्योपधासंज्ञायां शिष्ट इत्यादौ अकारग्विशिष्टस्याकारस्य इव स्यादित्यतिप्रसङ्गदोषस्तदवश्य एवेति चेदुच्यते । यथा हि लोके अमीषां ब्राह्मणानामन्यात्पूर्वं आनीयतामित्युक्ते यथाजातीयकोऽन्यस्तथाजातीयकोऽन्यात्पूर्वं आनीयते, तथात्राप्यन्योल्लात्मक इति तत्पूर्वोऽयत्वेव गृह्यते ॥ तदेतदाह—पूर्वो वर्ण इति । अत्र 'अचोऽन्यादि टि' इत्यत्रेव अल इति निर्धारणे पठित्वपि सुवचमिति केचित् दाहुः । अलां मन्थे योऽन्यस्तस्मात्पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् इति व्याख्याया अपि संभवदुक्तिकत्वात् ॥—सर्वनामस्थाने—। 'नोपधायाः' इति सूत्र 'ढलोपे' सूत्रादीर्घग्रहणं चानुवर्तते इत्याशयेनाह—नान्तस्येत्यादि ॥—अपृक्त एकाल—। असहायवाच्यत्रैकशब्दः संख्यावाची वा । न च संख्यावाचिके अभेदीत्यत्र हलन्तात्परस्य सिञ्चोऽपृक्तत्वाद्भोपः स्यादिति वाच्यम् । विभक्तिसाहचर्याद्विभक्तिकेरेव लोप इति व्याख्यानात् । एकाङ्किति किम् । जागृविः । 'विरपृक्तस्य' इति लोपो न । अलित्यनेनैकत्वे लङ्घे इदमेवैकग्रहणं वर्णग्रहणं जातिग्रहणं ज्ञापय-तीति । फलतु दमितुमिच्छति दिगमतीत्यलो 'हलन्ताच्च' इति किल । तत्र हलग्रहणस्य व्यक्तिपरत्वे योऽत्रैकः समीपवर्ती हल् नकारः ततः परः सन् न, यस्माच्च परः सन् भाकारात्रामाविकः समीप इति किल न स्यात् । ततश्च नलोपो न स्यादित्यन्युपगम्य

१ मात्रे इति—कृतो ङीति नियमेनैव सिद्धौ व्यर्थमिदुद्गहणमिति वाच्यम् । न, पित्रेत्यादौ नाभावस्य दुर्बारात्वात् । २ ङि-ङसोश्चेति—ङसोश्चेत्येव सिद्धे ङमिग्रहणं चित्यप्रयोजनमिति । ३ अपृक्त इति—इदं यत्वं त्यक्तं दावयम्, अपृक्तमंदेशेपु हलग्रहणेनैव सिद्धेः इति केचित् ।

स्यात् । ॥ हल्ङ्घ्याभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् । ६।१।६८। हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते । हल्ङ्घ्याभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घोष्किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुति-
सीति किम् । अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् । विभर्ति । हल्
किम् । बिभेद् । प्रथमहल् किम् । राजा । नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । सखा । हे सखे । ॥ सव्यु-
रसंबुद्धौ । ७।१।१२९। सव्युरङ्गात्परं संबुद्धिर्जै सर्वनामस्थानं णिकार्यकृत् स्यात् । ॥ अचो ङिति । ७।१।११५।

‘निपात एकाजनाइ’ इत्यत्र एकाजग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्येवोक्तम् ॥—हल्ङ्घ्याभ्यो—। दीर्घादित्येतद् ङ्यापोरेव विशेषणं
न तु हलोऽसंभवादित्याह—दीर्घौ याविति ॥ परमिति । न त्विदं विहितविशेषणम्, प्रमाणाभावात् या सा का इत्या-
दावव्याप्तेश्च । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्बाहः । यः स इत्यादावतिव्याप्तेः । कर्ता सखेत्यादावव्याप्तेश्च । यद्यपि त्यदाद्य-
लविधौ विभक्त्यावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे स्वीकृते या सेत्यादौ नोक्तदोषः । सुविभक्तेराबन्ताद्विहितत्वस्य संभवात् । तथा
अनङ्विधौ सावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे कर्ता सखेत्यादावपि न दोषः । हलन्ताद्विहितस्य सोः संभवात् । तथापि
बहुधेयसीत्यत्राव्याप्तिप्रसङ्ग इति भावः ॥—हलिति । तस्य सुतिसीत्येवैकपलमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् ॥—लुप्यत
इति । यद्यपि इह ‘लोपो व्योर्वलि’ इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं, हलिति
प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः ॥—निष्कौशाम्बिः । अतिखट्व इति । प्रादिसमासे ‘गोत्रियोः’ इति
हस्त् । नन्विह समस्तस्य ङ्यावन्तत्वं नास्ति । न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा, इह
तुपसर्जनत्वात्तदादिनियमोऽस्त्येव । अन्यथा अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र प्यङन्तपूर्वपदलक्षणसंप्रसारणप्रमज्जात् । सत्यम् ।
तथाप्युत्तरपदस्य ङ्यावन्तत्वेन सोस्ततः परलानपायादीर्घग्रहणाभावे सुलोपः स्यादेव । नहीदं ङ्यावग्रहणं विहितविशेषणमि-
त्यनुनेवोक्तम् ॥ स्यादेतत् । गङ्गामात्मन इच्छति गङ्गायति ततः क्तिप् । अलोपे यलोपे च गङ्गीः । इह ईकारस्य स्थानिवद्भा-
वेनास्यादीर्घलान्तावतिव्याप्तिः । न चालोपस्य स्थानिवत्त्वासोरापः परत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘कौ’ लुप्तं न स्थानिवत् इति । निषेधा-
दिति चेन्मैवम् । डीर्घाआव इति प्रलिप्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन प्रकृते आकाररूपस्य आपोऽभावादुक्तातिप्रसङ्गा-
भावात् ॥ निष्कौशाम्बीयतेः क्तिपि तु निष्कौशाम्बी इति भवत्येव । ईकाररूपडीबन्तत्वेन सुलोपप्रवृत्तेः ॥—अपृक्तं किम् ।

विभर्तीति । इदं च प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्तिष्ठे व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्या-
नुचितत्वात् ॥ यत्तु व्याचख्युः, सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः क्तिप् । सुराः । सुरासँ । सुरासः ।
इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुमपृक्तग्रहणमिति । तदपि चिन्त्यम् । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीना-
मेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ॥ यत्तु ‘तित्त्वरितम्’ इति सूत्रे
कैयटेनोक्तं न क्वचिदियं परिभाषा भाष्यवार्तिककाराभ्यामाश्रितेति । तद्रभसात् । ‘अङ्गस्य’ इति सूत्रे भाष्यादौ तस्याप-
ठितत्वात्, स्वयमपि तत्र व्याख्यातत्वाच्च ॥—संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति । ननु संयोगान्तलोपो नासिद्धः ।
‘न डिंसुञ्च्योः’ इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः, ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् ।
यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैव सिद्धं व्याख्यानात् । यत्वाहुः हे ब्रह्मत्रिति नपुंसकार्थत्वात् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र ।
लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणभावात् । ‘संबुद्धौ वा नपुंसकानाम्’ इत्यस्यावश्यकत्वाच्च । संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनो-
क्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेदिह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोहत्वं न स्यात् । सिपि ‘दश्च’ इति रुवे
विभक्तिसकारस्य संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वात् । तथा अविभर्भवान् अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात् । ‘रात्सस्य’
इति नियमात् । तदुक्तम्—‘संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति । रातु तेनैव लोपः स्याद्वल्लस्यस्माद्विधीयते’
इति । नलोपादिरित्यादिशब्देनोक्तं संगृह्यते । अत्रेदमवधेयम् । ङ्यावग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्याख्यानात् ।
तेन मालेवाचरद् अमालाद् । गङ्गेवाचरद् अगङ्गाद् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । तथा च हलन्तात्परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते
दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्परं ‘सु’ इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते इति वाक्यार्थोऽत्र पर्यवसन्नः ॥ यत्तु व्याचख्युः ङ्याभ्यां ति-
स्योरसंभव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारकिबन्ताङ्गस्तिप्तिपौ स्त एव । अगङ्गात् ।
अगङ्गा इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्त्रीनिषेधद्रावः । अपूर्वविधत्वात् ॥
अन्ये लाहुः । ङ्यावग्रहणमसंभवादेव तिस्योर्विशेषणं न भवतीति यदुक्तं तत्सम्यगेव । न च अगङ्गादगङ्गा इत्यत्र संभवो-
ऽस्तीत्युक्तमिति वाच्यम् । तत्र स्थानिभूतस्य शपः पूर्वस्मान्निमित्तभूतादापः परयोस्तिस्योलोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन शपा
व्यवधानात् तिस्योलोपस्याप्रसक्तेः । न च फलाभावात्पञ्चमीसमासपक्षो न स्वीक्रियत इत्यपि वाच्यम् । तत्प्रयोजनस्य प्रागेव
प्रदर्शितत्वादिति ॥—सखेति । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । ‘ङिच्च’ ‘यलोप’ इति चानुवर्तमाने ‘समाने ख्यः स
चोदात्तः’ इति ख्या इत्यस्मादिह समानशब्दस्योदात्तः समावश्य । न चेह सुविभक्तिसंनियोगेन सखिशब्दस्यानङि कृते संनि-
पातभरिभाषया ‘हल्ङ्घ्याव्’ इति सुलोपो न भवतीति शङ्क्यम् । ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यादिनिर्देशेनानङो नकारमाश्रित्य
सुलोपे कर्तव्ये तत्परिभाषया अप्रवृत्तेः ॥—सव्युरसंबुद्धौ । इह ‘इतोऽसर्वनामस्थाने’ इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते

जिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । विसंज्ञाभावात् तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये । ॐ ख्यत्यात्परस्य । १६।१।१२। खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङमि-
हसोरत ङस्यात् । सख्युः २ । ॐ औत् । ७।३।११। इदुच्यां परस्य ङसौस्यात् । उकारानुवृत्तिरुत्तरार्थः । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा । सुसखायौ । सुसखायः । अनङ्गिणद्वावयोरङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः । म-
मुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति निषेधाप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिहसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वा-
भावात् ख्यत्यादित्युत्वं न । सुसखेः सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा अतिसखा । परमः सखा यस्येति विप्रहे ।
परमसखा । परमसखायावित्यादि । गौणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्तते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षाया अनित्यत्वा टच् । हरिवत् । इहानङ्गित्वे न भवतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणीकत्वात् ।
(प) लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । ॐ पतिः समास एव । १।१४।८। पतिशब्दः समास एव
धिसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ । शपं हरिवत् । समासे तु भूपतिना । भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचना-

तदसंबुद्धाविलम्बेन विशेष्यते । 'गोतो णित्' इति सूत्राणिदित्यनुवृत्तं तत्तामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह
—संबुद्धिर्वर्जं सर्वनामस्थानमिति । 'सम्बुद्धिरसंबुद्धिः' इत्येव सूत्रयितुं युक्तमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु राभेय-
त्रोपधादीर्घं बाधिला परत्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धा भाव्यं सोर्णित्वादिति चेद ॥ अत्राहुः । कृताकृतप्रसङ्गिलमात्रेणापि
नित्यत्वस्वीकारात् । अन्तरङ्गत्वाच्च गम्येत्यत्र वृद्धि बाधिला 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्युपधादीर्घेणैव भवितव्यम्, 'सम्बुद्धिः-
बुद्धौ' इति णिद्रावमुपजीव्यात् प्रवर्तमानस्य 'अत उपधायाः' इत्यस्य बहिरङ्गत्वादिति ॥—अचोऽङ्गिति । 'मृजैर्बुद्धिः'
इत्यतो वृद्धिरित्यनुवर्तते, अङ्गस्येति चानुवृत्तमत्रा विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तर्विधिरित्याशयेन व्याचष्टे—अजन्ताङ्गस्येति ।
—व्यव्यान्— । पञ्चमीनिर्देशादेव परस्येति लब्धे परस्येति ग्रहणम् 'एकः पूर्वपरयोः' इति निवृत्तमिह नार्थाधिक्यते
इति ध्वननार्थम् । व्यवस्थं लथार्थं समाहारद्वन्द्वे व्यवस्थं तत्र स्त्रीशब्दयोः कृतयणादेशयोगानुकरणं कृत्ति । एव नित्यशब्द-
योस्त्येति, उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थं न तु मुख्यापलादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् 'सम्बुद्धिः', 'पत्युर्नः', 'संग्रहायाः संवत्स-
रसंग्रहस्य च', 'आपत्यस्य च-' इत्यादिनिर्देशादित्यभिप्रेत्याह—खितिशब्दाभ्यामिति । एवं च यत्र शण्प्रवृत्तिः तत्रैवोल
न त्वतिसखेरित्यादौ । न चैवं यथा निर्देशस्योक्तप्रयोजनत्वाद् ह्रस्वान्तयोरेव ग्रहणं स्यात् न दीर्घान्तयोरिति शङ्क्यम् । निर्दे-
शस्य ह्रस्वदीर्घमात्राण्यन्तच्छास्त्रस्य बहुविधपथलसंभवे तत्संकोचस्यान्याप्यत्वाच्चाति भावः ॥—औत् । एतच्च सूत्रं नदीसंज्ञकेषु
'इङ्ग्याम्' इति पूर्वमूत्रेण वाच्यते । धिसंज्ञकेषु 'अच घे' इति उत्तरमूत्रेण । तस्मान्तंज्ञाद्वयशब्दोऽस्य विषयः । न च तादृश
उकारोऽस्तीत्यत आह—उकारानुवृत्तिरिति । प्राचा तु धिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्यमं परस्येत्युक्तम् । तदगत् । तादृश-
स्योकारस्याप्रतिषेधः ॥—सुसखेति । प्रादिग्रमासे 'राजाहः गन्विभ्यः' इति टचो 'न प्रजानां' इति निषेधः । 'शेपो ध्यग्वि'
इत्यत्रासखीति नाथ प्रसज्यप्रतिषेधः । 'अगमर्थमसमाविदोपापत्तेः' किं तु पर्युदास एवेति मुगन्वीत्यस्य सखिशब्दभित्तलादि-
संज्ञा स्यादेव । न च समुदायस्य सखिशब्दभित्तलेऽपि सखिशब्दान्तभित्तलं नैनं कथमगम्यति निषेधाप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् ।
विशेष्यासंनिधानादसखीत्यत्र 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्यस्याप्रवृत्तेः, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—समुदायस्येत्यादि । एवम-
तिसखेत्यत्रापि समासान्तनिषेधादिकं बोध्यम् ॥—गौणत्वेऽपीति । अतिदम्प्रेयादावस्थायानुवृत्तिरिति भावः । तथा च 'येन
विधिः-' इति सूत्रे परसमखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा 'द्वितीयाधिता-' इति सूत्रे रते-
मस्येति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहिलान्न समागन्त इति न एवाह । 'अनुवृद्धौ वरुण इन्द्रमगा', 'आग्ने याहि मरुतम्वा', 'तांघ्र
सोमं पिबति गोमखायम्' इत्यादिप्रयोगार्थमेव मंगच्छते । तत्र तु बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वान्न ।
एतेन धिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा अस्य मुग्विरित्युदाहरन्तौ हरदन्त्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्षाः ॥—अनित्यत्वा-
दिति । 'शक्तिलाङ्गलाङ्कश-' इति वार्तिके षट्पटीग्रहणमत्र लिङ्गम् ॥—पतिः समास एव । एवकार इत्यतोऽवधारणार्थः ।
अन्यथा हि 'समासे पतिरेव' इति नियमः संभाव्येत, ततश्च महाकविनेत्यादिप्रयोगो न सिद्ध्यत् । 'अनल्विधौ', 'धावादेः' इत्या-
दिज्ञापकानुसरणे तु प्रतिपत्तिर्गौरव स्यादिति भावः ॥—पत्येत्यादि । नन्वेवं 'शेपोऽप्यमखिपती' इत्येवोच्यतां, किमनेन 'पतिः
समास एव' इति सूत्रेणेति चेत् । समुदायस्य पतिरूपत्वाभावेन बहुवृत्त्येवपतिशब्दस्यापि धिसंज्ञा स्यात् । ततश्च मुग्विरित्यादिव-
द्बहुपतिनेत्यादि प्रसज्येत, इत्यते तु बहुपत्येत्यादि । नापि 'सखिपती समाग एव' इत्येव सूत्र्यामिति शङ्क्यम् । बहुपत्येत्यादिवद्ब-
हुसख्येत्याद्यापत्तेः, इत्यते तु बहुसखिनेत्यादि ॥ अथ कथं 'सीतायाः पतये नमः' इति, 'नष्टे मृते प्रव्रजते ऋग्वे च पतिने पतौ'

१ नित्यं बहुवचनात्त इति—किंशब्दात्संख्यापरिमाणे वर्तमानाद्बहुवचस्यापरिच्छेदे मङ्गल्ये वाच्ये उतिप्रत्यये विधीयते न
तु दिवाद्यवच्छेदे अनभिधानात् । तेनैवमुपपन्नम् । अत एव किमित्येतत्परिप्रश्ने वर्तते, परिप्रश्नोऽतिज्ञाते, अनिर्णयं च बहुषु,
येकयोः पुनर्निर्णयमेवेति 'किमः संख्यापरिमाणे उति च' इति सूत्रस्यं भाग्यं मंगच्छते इति भावः ।

न्तः । ॥ बहुगणवतुडति संख्या । १।१।२३। एते संख्यासंज्ञाः स्युः । ॥ इति च । १।१।२।५। इत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् । ॥ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । १।१।६१। लुक्श्लुलुपश्चैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्संज्ञं स्यात् । ॥ पङ्क्त्यो लुक् । १।१।२२। पङ्क्त्यः परयोर्जशसोलुक् स्यात् । ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययैलक्षणम् । १।१।६२। प्रत्यये लुसेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते । ॥ न लुमताङ्गस्य । १।१।६३। लुक् श्लुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुसे तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनाम् । कतिपु । अस्मद्युष्मत्पट्संज्ञाकास्त्रिपु सरूपाः । त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।

इति पराशरश्च । अत्राहुः । पतिरित्याध्यातः पतिः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिवि टिलोपे 'अच इः' इत्यादिनादिक इप्रत्यये 'णेरनिटि' इति णिलोपे च निष्पन्नोऽय पतिशब्दः 'पतिः समाम एव' इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकलादिति । एतेन 'कृष्णस्य नखिरजुनः' इति भारतम्, 'सन्निवा वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ॥—**कतिशब्द इति** । का संख्या येषां ते कति । 'किमः संख्यापरिमाणे उति च' इति उतौ डित्वाटिलोपः ॥—**बहुगणवतु**—। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्यते न तु संघर्षपुल्यवाचके अपि, संख्यायते अन्येयल्यन्तसंज्ञाविधानात् । अत एव उतिरपि 'किमः संख्यापरिमाणे उति च' इति विहितस्तद्विद एव गृह्यते, वतुसाहचर्याच्च । न तु 'पातेऽर्तिः' । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति तथापीह वतुउत्थोः केवल्योः संज्ञाविधौ फलाभावादन्यर्थनावलाच्च तदन्तयोरेव संज्ञा प्रवर्तते । गानुबन्धननिर्देशसु ब्राह्मणवद्वसतिरित्यादावतिप्रमज्जशङ्का निराकर्तुमिवाहुः । न चैव संख्याकार्थेषु कृत्वमुजादिपु कृत्रिमसंख्याया एव ग्रहणं स्यात् न लक्षत्रिमाया इति पञ्चकल इत्यादि न सिध्येत् । 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति वाच्यम् । 'संख्याया अनिशदन्तायाः कन्' इत्यत्र तिशदन्तपशुदासवलेन संख्याकार्थेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेव भूरिशब्दाकृत्यमुच्यप्रत्यय इति चेद । अत्राहुः । अनियतसंख्यावाचिनां चैतसंख्याकार्थं स्यात्तर्हि बहुगणयोरेवेत्येवभूतनियमफलकसंख्याविज्ञानान्नास्त्वितिप्रमज्ज इति ॥—**इति च** । 'एणान्ता पट' इत्यतः पडित्यनुवर्तते । संख्येति च प्रकृतं उतीत्यनेन विशेष्यते तदाह—**इत्यन्ता संख्येति** । संख्येति किम् । पतयः ॥—**प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः** । 'अदर्शनं लोपः' इत्यतोऽनुवृत्त्यादर्शनस्यानेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्वाद्याश्रित्य तद्भावितसंज्ञा इह विज्ञायन्ते, तेन संज्ञासंकरोऽत्र न भवति तदेतदाह—**लुक्श्लुलुपश्चैरित्यादि** । सति तु संज्ञासंकरे हन्तीत्यत्र शब्दलुकि 'ऋ' इति द्वित्वं स्यात् । जुहोतीत्यत्र ऋ मति 'उतो वृद्धिलुकि हलि' इति वृद्धिः स्यात् । न च तत्र 'अभ्यस्तस्य न' इत्यनुवृत्तेः योयोनिनोनीत्यादाविव वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम् । संज्ञासंकरपक्षे तदनुवृत्त्यसंभवात् । अन्यथा सूत्रस्य निर्विपयत्वापत्तेः । न च यौतीत्यादिरवकाशः, संज्ञासंकरे तत्रापि द्वित्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ 'फले लुक्' 'जुहोत्यादिभ्यः ऋ' 'जनपदे लुप्' इत्यादिविधिप्रदेशेषु सूत्रयाटक्यद्वासंज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः ॥—**पङ्क्त्यो लुक्** । 'मवेनात्रः स्म' इतिवत् 'पपो लुक्' इति वक्तव्यं बहुवचननिर्देशोऽत्रापिप्राधान्यसूचनार्थः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन स्वरूपनिरामार्थसिद्धेः, तेन पटर्थगन्तसंख्याभिधायिनोरेव जशसोलुगिल्यर्थपर्यवसानान्प्रियपत्रान् इत्यादौ नातिप्रमज्जः ॥ 'जशसोः शिः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**जशसोलुक् स्यादिति** ॥—**प्रत्ययलोपे**—। विशेषविहिता अपि लुगादिसंज्ञाः लोपसंज्ञां न वाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकभावान्नीकारादिति भावः ॥ स्यानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदं सूत्रं, प्रत्ययस्यानाधारणं रूपं यत्र प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययमाधारणमिति । तेन शोभना ह्रपदोऽस्य सुटपट् प्रासाद इत्यत्र 'नञ्मुभ्याम्' इत्यन्तोदात्ततां वाधित्वा 'शोभनेनसी अलोमोपसी' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् 'अच्यगन्तस्य' इति दीर्घश्च न भवति । यद्वा, यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रान्विधावपि विध्यर्थमिदम्, तेन अतुणेऽप्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुसेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्, तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवादेशो न । यद्यपीदं पक्षद्वयमाकारारूढं, तथापि नियमपक्ष एव प्रबल इति यदुल्लगन्ते मनोरमायां स्थितम् ॥ स्यादेतत् । सूत्रस्यास्यावश्यकत्वेऽपि 'प्रत्ययलोपे तल्लक्षणम्' इत्येव सूत्र्यतां किमनेन द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन । अत्राहुः । प्रत्ययस्यासाधारणं रूपं यत्रेत्यादिलाभाय द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति ॥—**न लुमताङ्गस्य** । लुमतेति किम् । कार्यते हार्यते, अत्र 'णेरनिटि' इति णिलोपेऽपि णिजपेक्षा वृद्धिर्भवत्येव ॥ अङ्गस्येति किम् ।

१ इत्यन्तेति—नन्वत्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तग्रहणं दुर्लभम्, नच केवलस्य संज्ञायाः प्रयोजनाभावः, अङ्गाधिकारं तदन्तविधेः सत्त्वेन पङ्क्त्यो लुक् एव प्रयोजनस्य सत्त्वात् इति चेत्, न, षट्कतीति टटनुवादेन युक्तो विधानेन च तदन्तर्यैव संख्यासंज्ञाप्रवृत्तेः । २ लुक्श्लुलुप इति—एते च विधीयमानाः सर्वोद्देशा एव । 'वसस्यावि' इति प्रकृते 'लुम्वा दुह' इति लुम्ग्रहणात् । ३ लक्षणमिति—नच 'प्रत्ययजं प्रत्ययवत्' इत्येव सिद्धे लक्षणग्रहणं व्यर्थमिति अस्मिन्त्वम्, प्रत्ययनिमित्तकमेव भवति नतु प्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभाय तत् । तेन नचैभिन्नो नचभिन्नः इत्यत्र ऐमादिकं न । अन्ये तु अतिदेशेनाहार्यतदुद्भावपि उच्चारणप्रसङ्गरूपपञ्चार्थाभावेन नैसादिरिति व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमिति वदन्ति । ४ अङ्गकार्यमिति—एतच्च आङ्गमानाङ्गं वेति शब्देन स्पष्टम् ।

त्रिभ्यः । ॐ त्रेख्यः । ७।१।५३। त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः । ॐ त्यदादीनामः । ७।१।१०२। एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । ॐ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । द्विपर्यन्तानां किम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम् । सावैद्यन्तरीणकार्यत्वात् । द्विनाम कश्चित् । द्विः । द्वौ । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । बहुवचने तु उडुलोमाः । ॐ लोमोऽपत्येषु बहुवचकारो यत्कव्यः । बाह्वादीजोऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ॥ इतीदन्ताः ॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण माङ् ईप्रत्ययः स च कित् । वातं प्रमिमीते वातप्रमीः । दीर्घाजसि च । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमीः ॥ अमि पूर्वः ॥ वातप्रमीम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमीन् । वातप्रम्या । वातप्रमीभ्याम् ३ । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वातप्रम्योः २ । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वाच्च नुद । डौ तु सवर्णदीर्घः । वातप्रमी । वातप्रमीषु । एवं ययी-पय्यादयः । यान्त्यनेनेति ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपीः सूर्यः । यापोः किङ् । चेति ईप्रत्ययः । क्रियन्तवातप्रमी-शब्दस्य तु अमि शसि डौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि । पुरतेकाच इति वक्ष्यमाणो यण् प्रधी-वत् । बहुयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी । दीर्घेऽयन्तत्वाद्धलङ्गाविति सुलोपः । ॐ यू रुयाख्यौ नदी । १।१।३। ईदृदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञा स्तः । ॐ प्रथमलिङ्गग्रहणं च । पूर्वं रुयाख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं व-

पञ्च सम कतीत्यादौ प्रत्ययान्तकार्यं 'मुभिडन्तम्-' इति पदसंज्ञा यथा स्यात् ॥—अस्मदिति । प्राचा त्वय्यास्मदि-ति पठितं, तत्र अव्ययेत्युपेक्षितम् 'सदृश त्रिषु' इति श्रुतेलिङ्गत्रयाद्यभावपरत्वेन अव्ययानामलिङ्गत्वात्, अव्ययीभावस्य तु वचनात्कीयत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्च ॥ त्रिशब्द इति । 'तरतेर्दिङ्' इत्यादिलोपः ॥—त्रेख्यः । त्रेरिति पठौ न तु पञ्चमी । त्रय इत्यदन्तं न तु सान्तं 'निजां त्रयाणाम्' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—त्रिशब्दस्य त्रयादेश इति । ननु 'निजां त्रयाणाम्-' इति निपातनादेव त्रयादेशो सिद्धे किमनेन सूत्रेणातं चेत् । भवम् । 'अत्रापकायपि निपातनानि भवन्ति' इत्यनेन ज्ञापनात् । तेन पुरातनमिति स्मर्यात् । अन्यथा 'पुराणप्रोक्तेषु' इति निपातनादे तद्वाच्येत् ॥ 'त्रेरयट्' इत्येव न सूत्रितम् । तत्करोति आचष्ट वेल्यर्थे 'तत्करोति' इत्यादिना णिना ततः किपि 'प्रकृत्यैकाच' इति प्रकृतिभावादिलोपाभावे 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुकि त्रित । ततो बहुत्वविवक्षावामासि कृतं त्रेर्याट् चपा-णामिति रूपान्निधेः । न च 'वार्णादाश्च वयीयः' इति तुकः प्रागेवायं स्यादिति शङ्कम् । युगपत्प्रसूनायैवात्यस्य वकी-स्त्वात् ॥—केचिदिति । त्रैः संवर्धान्न्यामीति विज्ञानादौर्णत्वे त्रयादेशो न भवतीति तेषामाशयः ॥—वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावाद्गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः प्रियास्त्रेत्यादावस्थायाननुर्दातं भावः ॥ त्यदा-दीनामः । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्ताविति । विभक्ताविति किम् । तद् यद् । गोपुङ्गा स्मृत्या प्रत्ययलक्षणं न ॥—द्विपर्यन्तानां किमिति । युगपदस्मच्छब्दयोरिवभावेऽपि दोषो नास्ति, आत्म्यत्वयोर्पितृशेषाविति तैत्त्वस्य बाधनात् । तथा किञ्चदेऽपि न दोषः । किमः कादेशस्य विधायिविधानादिति प्रश्नः ॥—भवानिति । भवन् इति स्थिते तत्कारस्थाने अन्वे कृते 'आतो गुणे' इति परस्मै 'उभिदचाम्' इति नुभि गति 'सर्वनामस्थाने' इत्यनेन दीपि सुलोपे नलोपे च सति भवा इति रूपं स्यादिति भावः ॥—भवन्ताविति । पूर्ववत्कारस्यान्वे परस्मै नुभि दीर्घे भवाना-विति रूपं स्यादिति भावः ॥ उडुर्नाव लोमानि यस्य तस्यापत्यमौडुलोमिः ॥—इजोऽपवाद इति । तथा च बहुवचं अका-रान्तोऽयमुडुलोमशब्दः स औडुलोमिशब्दादन्य एव, तस्यैव उकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रापद्विक्रमिति बोध्यम् ॥ इति उदन्ता ॥—किदिति । तेन 'आतो लोप इटि च' इत्यालोप इति भावः ॥—क्रियन्तवातप्रमी इति । माडभातोः किपि 'इत्य-सवकारादौ' इति निषेधादीत्वं नेति शङ्कायां मीनातरेव किप बोध्यः । यद्वा । ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दादानाङ्कारक्रियन्तत्वे-तरे किप् बोध्यः ॥—श्रेयस्य इति । प्रशस्यस्य श्रः इतीयसुति श्रादेशः । 'उभिदच' इति डीप ॥—बहुश्रेयसीति । 'क्रियाः पुवत्-' इति पुवद्भावः । 'इयस्य' इति न कप । नायुपसर्जनह्रस्वः 'इयसो बहुमोर्हन्' इति निषेधात् ॥—यू रुयाख्यौ । ईश्व ऊश्च यू व्याख्यानादीर्घयोरेव ग्रहणम् । अविभक्तिकोऽय निर्देश इत्येके । 'दीर्घाजसि च' इति निषे-धस्य 'वा छन्दसि' इति पाक्षिकत्वात् 'प्रथमयोः पूर्वमवर्णः' इति दीर्घ इत्यन्ये ॥ इह 'प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा-नोपपत्तिर्यते । 'नेयडुवडस्थानावस्त्री' इति निषेधाद्विज्ञात् । तेन प्रथ्यै प्रथ्य इत्यादि नदीकार्यं स्यादेव । त्रियमाचक्षते स्यात्पार्था । मूलविभुजादिवात्कः 'चक्षिडः ख्याञ्' 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ॥—ईदृदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यापि

१ केचिदिति—'आमि सर्वनाम्नः-' इत्येतस्य साहचर्यादिति तेषामाशयः । २ वस्तुतस्तु इति—नच गौणगुरुव्यत्ययेनात्र न भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र हि अप्रसिद्धत्वस्य गौणलक्षणिकात्वस्य वा ग्रहणात् । स्पष्ट चेदं विस्तरशो बृहच्छेखरे । ३ वातप्र-मीतिः शब्दो मृगाकृतिर्जन्तुविशेषः । ४ प्रथमेति—इदं च 'यू रुया-' इति पूर्वपञ्चविषयमेव ननु 'इति परवक्ष्य' इति सूत्रविषयम् । तेन अतिश्रिये शास्त्राण्येतन्न विकल्पो न ।

कस्यमित्यर्थः । ॥ अम्बार्थनद्योर्हस्वः । ७।३।१०७। आम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात् संबुद्धौ । हे बहुश्रे-
यसि । शसि बहुश्रेयसीन् । ॥ आण नद्याः । ७।३।११२। नद्यन्तात्परेषां क्तितामाडागमः स्यात् । ॥ आटश्च । १६।१।
९०। आटोऽपि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयस्याः । नद्यन्तात्परत्वाद्बुद्धे । बहुश्रेयसीनाम् । ॥ डे-
राम् नद्यास्त्रीभ्यः । ७।३।११६। नद्यन्तादाबन्तास्त्रीशब्दाच्च डेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा नुद् बाध्यते । बहुश्रे-
यस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत् । अङ्यन्तत्वाच्च सुलोपः । अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । कुमारीमि-
च्छन् कुमारीवाचरन्वा ब्राह्मणः कुमारी । क्यजन्तादाचारकिबन्ताद्वा कर्तरि क्तिप् । हलङ्यथाविति सुलोपः । ॥ अचि
श्रुधानुश्रुवां य्वोरियङ्बुवडौ । १६।४।७७। श्रुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भ्रइत्यस्य चाङ्गस्येयङ्बुवडौ स्तोऽजा-
दौ प्रत्यये परे । डिच्चेत्यन्तादेशः । आन्तरतम्यादेरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते । ॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य

पक्षोऽस्ति । 'आन्च्छीनयोः' इति सूत्रस्वरसात् । तयोः कृत्याव्यत्व तु इयादिषु स्वतः, तत्रोलक्ष्मीरित्यादौ तु स्त्रीवाचक-
वर्णसमुदायं घटकत्वेन प्रवेशात् । तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं 'शेषो घ्यसखि' इत्यत्रापि इवर्णोवर्णयोरेव
घिसंज्ञेति पक्षोऽप्यस्तीति बोध्यम् । तेन 'घ्यन्तजाघ्यन्तयोर्धन्तं परम्' इति व्यवहारः संगच्छते । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखि'
इत्यस्य सखिसिप्रत्ययावयव इत्यर्थः, न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन समुदायस्य सखिशब्दभिनन्नादतिसखिनेत्यादि
निर्बाधमित्यवधेयम् ॥ खियामित्येव वक्तव्ये आख्याग्रहणं नित्यस्त्रीत्वलाभार्थमित्याशयेनाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति ।
यू किम् । मात्रे ॥ कृत्याव्याविति किम् । ग्रामण्ये ॥—पूर्वमिति । कृतः प्रागित्यर्थः । संज्ञायाम्योदेशप्रवृत्तौ न्यायसि-
द्धमिदं, कार्यकालपक्षे तु वार्त्तिकमत्याहुः ॥ वर्णसंज्ञापक्षेऽश्रयेणाह—नद्यन्तानामिति ॥—हे बहुश्रेयसीति । अत्र
ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणो न प्रवर्तते । अन्यथा 'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इत्येव ब्रूयात् । न च लाघवाभावः शङ्क्यः । ह्रस्वग्रहणे
मात्राधिक्यात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्युत्तरसूत्रेण गुणग्रहणत्यागेन गुतरां लाघवसंभवाच्च । अन्ये तु कृतेऽपि ह्रस्वे यदि गुण इष्टः
स्यात्तर्हि 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येव ब्रूयादित्याहुः । तत्र पदलाघवभावोऽपि प्रक्रियालाघवमस्ति,
परंतु 'जसि च' इत्यत्र ह्रस्वस्येयकदेशानुवृत्तौ क्लेशोऽस्तीति बोध्यम् ॥—आण नद्याः । 'अण् नद्याः' इत्येव सुबचम् ।
विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणं' इत्यस्याप्रवृत्तौ यथायथं वृद्धिसवर्णदीर्घाभ्यां बहुश्रेयस्य बहुश्रेयस्या इत्यादिरूपसिद्धेः । ननु
परत्वादाटा नुद् बाध्यत इत्युत्तरग्रन्थपर्यालोचनया डेरामि कृते तस्य नुडागमनिवारणार्थमिद्विधेरावयवकत्वान्नामार्थ्यमुपक्षी-
णमिति चेद्, एवं तर्हि 'ह्रस्वनवापः' इत्यनन्तरं 'डेन' इत्येव सूत्र्यनामार्गमित्यनुवृत्त्या डेरामो नुट् नैत्यर्थलाभात् । नस्मात्
'अण् नद्याः' इति विधानसामर्थ्यात् 'अतो गुणं' इति न प्रवर्तते इति दिक् ॥—आटश्च । यद्यपि इह इयि 'वृद्धिरेचि'
इत्येव सिद्धे ङसिङ्मोर्डेरामि च सवर्णदीर्घेण । तथाचैर्नददित्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । 'अजादीनामटा
सिद्धम्' 'आडजादीनाम्' इति सूत्रं मानु इति वदतो वार्त्तिककारस्य मते तु 'अटश्च' इत्येव सूत्रमिति बोध्यम् ॥—डेराम्—
डेरिति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणं 'समानाधिकरणे खियाम्'—इत्यादिनिर्देशात् ॥—आटा नुद् बाध्यत इति । आटि कृते तु
पुनर्न प्रवर्तते । 'सकृद्भूतौ' इति न्यायाश्रयणादिति भावः ॥—न सुलोप इति । 'लक्ष्मिमुद् च' इत्याणादिक इप्रत्ययान्तो
लक्ष्मीशब्द इत्युपसर्जनह्रस्वोऽपि नेति बोध्यम् ॥—कुमारीति । यद्यपि क्विथं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनलाङ्गत्वं प्राप्तं,
तथापि 'गोखियोः' इत्यत्र कृत्रिमोपसर्जनत्वं गृह्यते न त्वप्रधानरूपमिति नात्र ह्रस्वः प्रवर्तते । अत एव हरीतक्याः फलानि
हरीतक्य इत्यत्रापि ह्रस्वो न भवति । 'लुक् तद्धितलुकि' इत्यत्र त्वप्रधानरूपमुपसर्जनमेव गृह्यते न तु कृत्रिमोपसर्जनम-
संभवादिति वक्ष्यामः ॥—अचि श्रु—'प्रमेथ इः' इति ह्रस्वप्रत्ययान्तत्वाद् भ्रशब्दस्य धातोः पृथग्रहणम् ॥
अन्ये लाटुः 'गमः कौ' इत्यत्र 'ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम्' इति वार्त्तिकदादनुनासिकलोपे ऊङादेशे च कृते निष्पन्नोऽयं
भ्रशब्दः । तथा च धातुग्रहणेनैव सिद्धे भ्रग्रहणं निरर्थकमिति ॥ इण इति वक्तव्ये य्वोरिति गुरुनिर्देश इणप्रत्याहारः परे-
णैव णकारेण गृह्यत इति ज्ञापनार्थः । इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्रुत्वोरव्यभिचारालित्याह—इवर्णोवर्णान्त-
धातोरिति । श्रुधातुश्रुवामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङ्बुवडोर्द्विचं व्यर्थं स्याद्वैयधिकरणं च प्रसज्येतेति भावः ॥
ननु सामानाधिकरण्यपक्षेऽपि डिलं व्यर्थं 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति इवर्णोवर्णान्तधातोः सर्वादेशलनिवृत्तिसंभवा-
दिति चेन्न । श्रुत्वोरपि निर्दिश्यमानत्वेन सर्वादेशलप्रसङ्गात् ॥ इ उ इत्यष्टादशानां संज्ञेत्युक्त्वाद् यथासंख्यमिह न प्रवर्तते
इत्याह—आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ॥ य्वोः किम् । चक्रुः चक्रुः ॥ अचीति किम् । आप्रयान् । जुहुयात् ॥

१ हे बहुश्रेयसीति—'अम्बार्थनद्योर्गुणः' इति वक्तव्ये ह्रस्वविधानाच्च गुणः इति तु न युक्तम् । १ मातृवाचकानः शब्दस्याभ्याये-
त्वाद्गुणापत्तेः । नच तस्य स्त्रीत्वत्वात्का संवृद्धेरभावाच्च तत्रोपयोग इति, हे वारे इतिवत् पक्षे गुणापत्तेस्तदवस्थत्वात् । २ य्वोरिति—
इदं च धातोर्गमवचनत्वेऽपि समानाधिकरणं विशेषणम्, 'वेदाः प्रमाणम्' इत्यादौ तथा दर्शनात् । ३ इतीवरीति—ननु
'धातोर्ह्रस्वमानं कार्य धातुप्रत्यये' इति परिभाषया सुपि न प्राप्नोतीति वाच्यम्, न 'न भूतुधियोः', 'क्षियो दीयाने', 'सुवः
संज्ञान्तयोः' इत्यादिनिर्देशैः अत्र प्रकरणं तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात् ।

पक्षे हलादौ च शंभुवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ ह्रह्रः । ह्रह्रौ । ह्रह्रः । ह्रह्रम् । ह्रह्रौ । ह्रह्रनित्यादि । अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचमवाः २ । अतिचमूनाम् । अतिचम्वाम् । खलपः । ॥ ओः सुपि । ॥ १६।१।८३। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेत्यते । खलप्यौ । खलप्व इत्यादि । एवं सुल्वादयः । अनेकाचः किम् । लृः । लुवौ । लुवः । धात्ववयवेति किम् । उलृः । उलृवौ । उलृवः । असंयोगपूर्वस्य किम् । कटपुवौ । कटपुवः । गतीत्यादि किम् । परमलुवौ । सुपि किम् । लुलुवतुः । स्वभूः । न भूसुधियोः । स्वभुवौ । स्वभुवः । ॥ वर्षाभ्वश्च । ॥ १६।१।८४। अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । दम्भतीति दम्भूः । अन्दृहम्भूजम्बुकफेलुकर्कण्धूदिधिपूरित्युणादिसूत्रेण व्युत्पादितः । दम्भवौ । दम्भवः । दम्भूम् । दम्भवौ दम्भून् । शेषं ह्रह्रवत् । दक्षिति नान्ते हिंसाथेऽव्यये भुवः क्तिप् । दम्भूः ॥ ॥ ॥ दम्भकारपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः । दम्भवौ । दम्भव इत्यादि खलप्वत् । करभवौ । करभवः । दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वाधिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभवौ । कारभवः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भवावित्यादि । दम्भूकाराभूशब्दौ स्वयंभूवत् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥ धाता । हेधातः । धातारौ । धातारः ॥ ॥ ऋवर्णाक्षस्य णत्वं वाच्यम् ॥ धातणामित्यादि । एवं नेत्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्तिपक्षे नेत्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वाच्च दीर्घः । पितरौ । पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषं धातुवत् । एवं जामातृभ्रात्रादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः । ॥ नृ च । ॥ १६।१।८५। नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नृणाम् ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥

सुम्पृजद्रावाभ्यामित्येव सुवचमिति ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—ह्रहरिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् ।—ह्रह्राविति । ‘दीर्घाज्जसि च’ इति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे गति ‘ङ्क-’ इति यण् ॥—अतिचमूशब्दे त्विति । ‘प्रथमलिङ्गग्रहणं च’ इत्युक्तेः । तथा चैवमतिचम्व्यादय इति प्राचोक्तं नादन्तव्यमिति भावः ॥—खलपूरिति । खलं पुनातीति पूवः क्तिप् ॥—ओः सुपि । ‘दणो यण् इत्यतो यण् ‘एरनेकाचः-’ इति सूत्रं च सर्वमनुवर्तते इवर्णवर्जम् । ओरित्युकारस्य कार्यणो निर्देशात् । ‘अचि धाधातु-’ इति सूत्राद्धातुः ‘एरनेकाचः-’ इत्यत्रेव संव्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि ॥—वर्षाभ्वौ वर्षाभ्व इति । अत्र ‘ङ्को यणचि’ इति यणं बाधित्वा ‘प्रथमयोः-’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः । तस्य ‘दीर्घाज्जसि च’ इति निषेधे पुनरपि यणादेशप्रसक्तौ ‘अचि धाधातुभ्रुवाम्-’ इत्युवङ्, तं च बाधित्वा ‘ओः सुपि’ इति यण्, तस्य ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे पुनरुवङादेशस्य प्रसक्तौ ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणितां बोध्यम् ॥ एवमन्यत्राण्यनुसर्गापवादविधय ऊह्याः ॥ ‘भेके मण्डकवर्षाभूशालरुद्रदुर्गाः’ इत्यमरः । ‘भेक्यां पुनर्नवाणां स्त्री वर्षाभूदुर्दुर्ग पुमान्’ इति यादवः ॥—दम्भतीति । ‘दम्भी ग्रन्थे’ तुदादिः । दम्भूर्यन्थकर्ता । कथक इत्यन्ये ॥—व्युत्पादित इति । ऊप्रत्ययो नुमागमश्चात्र निपात्यते इत्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु ‘दभेण दम्भूः नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते’ इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरिति उवङोऽप्रसङ्गान्न ‘ङ्को यणचि’ इति यण्, स च ‘अभि पूर्वः’ इत्यनेन बाध्यत इत्याशयेनाह—दम्भूमिति । शसि ‘दीर्घाज्जसि च’ इति निषेधाप्रवृत्त्या पूर्वमवर्णदीर्घाणां पि बाध्यत इत्याह—दम्भूनिति ।—दक्षिणीति । इदं च श्रीपतिमतम्, माधवेन तु ‘अन्दृहम्भू-’ इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदं भुवः कृप्रत्ययः उपपदस्य दृढादेशश्च निपात्यत इत्युक्तम् ॥—दम्भूरिति । तरुपार्षजातिभेद इत्येके । कपिरित्यन्ये ॥—वक्तव्य इति । ‘वर्षाभ्वश्च’ इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिति भावः । एव च ‘ओः सुपि’ इति प्राप्तस्य यणो ‘न भूसुधियोः’ इति निषेधे ‘वर्षाभ्वश्च’ इत्यस्य भूयणोऽस्य भुवः इत्येतद्विपर्ययमिति स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । ‘वर्षाभ्वश्च-’ इत्यस्य नियमार्थतो स्वीकृत्य ‘न भूसुधियोः’ इत्यत्र भूयणं त्यक्तुं शक्यमिति तत्र । दम्भकारपुनःपूर्वस्य चन्द्रवेदिति विपरीतनियमापत्तेः । तथा च पुनर्भूवौ वर्षाभ्वौ इत्यादि न सिद्ध्यदिति ॥—दीर्घपाठ इति । ‘दम्भकार-’ इति पाठे इत्यर्थः । एवं च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङ्वेव, दीर्घपाठे तु कारपूर्वस्योवङ्विति विवेकः ॥—पुनर्भूदिधिपूरुद्धा द्विः’ इत्यमरोक्तेः पुनर्भूशब्दो निलिखील्लिङ्गः । तथा च खील्लिङ्गप्रकरण एव वक्तुमुचितो, न त्वत्रेत्याशङ्क्यामाह—यौगिकः पुंसीति । पुनर्भवतीति पुनर्भूरिति क्रियाशब्दः पुल्लिङ्गेऽव्यस्त्येत्यर्थः ॥—स्वयंभूवदिति । प्राचा तु दम्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूवदुदाहृतौ तदुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥—धातेति । दधातीति धाता अज्योनिः । दुधाजस्तृच तृत्वा अनङ् दीर्घसुलोपनलोपाः ॥ व्युत्पत्तिपक्ष इति । अव्युत्पत्तिपक्षे दीर्घशङ्कैव नास्ति, अबादिष्वपठनादिति भावः ॥—नेति । ‘नयतेर्दिञ्’ इति ऋप्रत्ययान्तो नृशब्दः । अनङादि प्राग्वत् ॥—नृ च । इह ‘छन्दस्तुभयथा’ इति सूत्रादुभयथेत्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—वा दीर्घः स्यादिति । केचित्त्विह छन्दसीत्यप्यनुवर्तयन्ति, तेषां हि ‘चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम

१ गतीति—सकृत्वाधिव्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् भवत्येव । २ दम्भेति—इदं च वार्तिकं ‘वर्षाभ्वश्च’ इत्यत्रानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संप्राप्तमिति केचित् । ३ स्वाधिक इति—स्वस्याः प्रकृतेरर्थः स्वार्थः । तत्र भवः स्वाधिकः । अध्यात्मादित्वाद्भृज् । द्वारादिवप्रयुक्तं गेजागमस्तु इह न भवति द्वारादिपु स्वयामस्वाध्यायशब्दयोः पाठेन स्वशब्दादेशेदयोरेवेति नियमार्थेनोपपत्तेः ।

कृत् अनयोरनुकरणे (५) प्रकृतिवदनुकरणम् । इति बैकल्पिकादिदेशादिष्वे रपरत्वम् । कीः । किरोः । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । इत्यादि गीर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति ऋतो ङीति च तपरकरणादनङ्गुणौ न । कृः । क्रीः । क्रः । कृम् । क्री । कृन् । का । के इत्यादि ॥ इति ऋदन्ताः ॥ ॥ गम्ल् शङ्ख अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका । गुणविषये तु लपरत्वम् । गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ । गमून् । गम्ला । गम्ले । ऋसिङ्सोस्तु ऋत उदित्युत्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य ङोपः । गमुल् । शकुल् । इत्यादि ॥ इति लृदन्ताः ॥ ॥ 'सैः । सयौ । सयः । स्मृतेः । स्मृतयौ । स्मृतयः ।

शान्तेः कथा 'नृणामेको गम्यस्त्वमिति' इत्यादिप्रयोगा न संगच्छेरन् । किंच 'छन्दस्युभयथा' इति पूर्वसूत्रेणैव नृणां नृणामिति सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यं स्यात् । यदपि पूर्वसूत्रे तिस्रचतस्र इत्यनुवर्तयन्ति, तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च 'धाता धातृणाम्' इति मन्त्रे तैत्तिरीयेह्रस्वः पठ्यते, बहुचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्युदन्ताः ॥ ॥
—प्रकृतिवदनुकरणमित्यादि । 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे' इति निर्देशोऽत्र लिङ्गम् । भवति हि तत्र लयादायलकरणादनुकरणस्य प्रकृतिवत्त्वमेकशेषाभावदर्शनाच्च बैकल्पिकत्वमिति ॥—इत्वे रपरत्वमिति । 'ऋत इद्वातोः' इतीत्वे 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम् ॥—कीरिति । कृधातुरित्यर्थः ॥ एवं—तीरिति । तृधातुः ॥—इत्यादीति । 'ऋत उर्' इति तपरकरणात् ङसिङ्सोरत उदादेशो न । क्रः । दीर्घान्तत्वादामो न नुद् । क्राम् । ङौ तु क्रिय इत्यादि ॥ इत्युदन्ताः ॥ **अनङ्गिति ।** ऋलवर्णयोः सावर्ण्यात् 'ऋदुशन-' इति सूत्रप्रवृत्तेः ॥—**गुणविषय इति ।** 'ऋतो ङि-' इति गुणविषये ॥—**गमृति ।** लवर्णस्य दीर्घाभावात् 'प्रथमयोः-' इति यः पूर्वसवर्णदीर्घः स लकाराकारयोः स्थाने ऋकार एव भवति ॥ नन्वत्र लकारद्वयगर्भो लकारो दोषोऽस्त्विति चेत्, अत्राहुः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इत्यस्याकः प्रथमाद्वितीययोरिव पूर्वस्य सवर्णो यो दोषः स पूर्वपरयोः स्थाने भवतीत्यर्थेऽलवर्णयोर्वचनेन सावर्ण्यसद्भावान् ऋकार एव लकाराकारयोः स्थाने भवति न तु लकारद्वयगर्भो दीर्घः, तस्य ईषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन लकारसावर्ण्याभावादिति ॥ एवं च होतृनित्यादौ रेफद्वयगर्भो दीर्घः ऋकाराकारयोः स्थाने न भवत्येवेति बोध्यम् ॥ **इत्यादीति ।** गम्लभ्याम् । गम्लभिः । गम्लभ्यः । आसि तु गमृणामिति केचित् ॥ वस्तुतस्तु लकारस्थाने लकारद्वयगर्भेणैव दीर्घेण भवितव्यं स्थानत आन्तर्यस्य बलीयस्त्वात् । होतृणामित्यत्र तु ऋकार एव भवति स्थानप्रयत्नोभयसाम्यात् ॥ स्यादेतत् । रेफद्वययुक्तस्य लकारद्वययुक्तस्य चैषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वात् प्रयत्नभेदेन ऋलवर्णाभ्यां सावर्ण्याभावेनाच्चाभावान् 'ऊकालोऽच-' इत्यादिना दीर्घसंज्ञा नास्तीति कथमत्र लकारद्वयगर्भेण भवितव्यम्, 'ऋति ऋ वा' 'लृति लृ वा' इति वार्तिकप्रत्याख्यानं वा कथं संगच्छताम्, 'अकः सवर्ण' इत्यनेन इष्टरूपाणामसिद्धेः । अत्राहुः । उभयोरप्यच्चलसिद्धये वर्णसमाम्नाये 'ऋलृक्' सूत्रोत्तरं पाठः कर्तव्यः, तेन सर्वैष्टसिद्धिः । न च दीर्घलसिद्धावपि विवृतप्रयत्नसाम्यात् होतृऋकार इत्यत्र ऋकारो दीर्घ एव स्यात्, न तु रेफद्वययुक्तो दीर्घ इति शङ्क्यम् । ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवतः साम्येन कदाचित्तस्यापि प्रवृत्तेः । होतृलृकार इत्यत्र लृकारेण आन्तरीयकदाचिद्व्यङ्ग्यद्वययुक्तः कदाचिद्व्यङ्ग्येण आन्तर्याद्व्यङ्ग्यश्च भवति । परं तु वार्तिकमते होतृऋकार इत्यत्र रेफद्वयगर्भो न भवति । प्रत्याख्यानपक्षे तु कदाचिद्व्यवर्तयति वैषम्यमस्ति, तत्रेष्टापत्तिर्वा प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रता वा अभ्युपगन्तव्येति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । 'अकः सवर्ण-' इति सूत्रस्थभाष्ये 'ऋति ऋ वा लृति लृ वा' इत्येतन्न प्रत्याख्यातम् 'तुल्यास्य-' इति सूत्रस्थभाष्ये तु तस्य प्रत्याख्यानेऽपि फलभेदे तदयोगान् । स्वीकृते तु तस्मिन् 'अकोऽकीत्येव सुबचम्' इति ग्रन्थोऽनुपपन्न एव ॥ यदि तु 'ऋति ऋ वा' इति वार्तिकं, 'ऊर्क्' इति 'ऋ वा' इति पठ्यते, तदा वार्तिकयोः सवर्ण इति पदानुवृत्त्यनपेक्षणात्सुबचमेवाऽकोऽकीति ॥ प्रकृतमनुसरामः । ङौ तु 'ऋतो ङि-' इति गुणो लपरः । गमलि । गम्लोः । गम्लुः । एवं शकुलान्वेऽप्युक्तम् । इति लृदन्ताः ॥ ॥—**सेरिति ।** अस्यापत्यमिः कामः, अस्य स्त्री ई लक्ष्मीस्तेन तया वा सह वर्तते इति विग्रहे 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहौ 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य समावे 'आहुणः' ॥—**सय इति ।** ननु से इत्येकारस्य अन्तवद्भावेन पदान्तत्वादादेशं बाधित्वा जसि परतः 'एङः पदान्तात्-' इति पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्, तथा च सेरित्येव रूपं स्यात् ननु सय इति चेत् । अत्र केचित् । एवं तर्हि 'थासः से' 'ईशः से' इति विहित्वादेशस्यानुकरणशब्दोऽयमस्तु, तत्र हि जसि परतोऽयादेशस्य निर्वाधत्वादिति ॥—**स्मृतेरिति ।** इः कामः स्मृतो येन सः, ईलक्ष्मीः स्मृता येनेति वा विग्रहः । 'निष्ठा' इति स्मृतशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—**स्मृतय इति ।** नन्वत्र पूर्वोक्तरीत्या 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपेण भाव्यं न लयादेशेन, न ह्यत्रानुकरणशब्दलक्षणमपीच्छित्य लभते इति चेत् । अत्र नव्याः । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद् 'एङः पदान्तादति' इत्यस्याप्रवृत्तिः । किंच । 'स्वादिष्वसर्वनाम-

१ इवे इति—'किरश्च पञ्चभ्यः' इति निर्देशात् अधातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः । २ सेरिति—ननु इना सह वर्तते इति विग्रहे सभावात्पूर्वमन्तरङ्गादृष्टे सहेः इति रूपं स्यात् । नच ततः सादेशः, एवमपि एदन्तात् दुर्लभैव इति चेत्, न, उत्तरपदाधिकारस्यवहिरङ्गोत्तरङ्गपरिभाषा प्रवृत्तेः 'इच एकाचोऽम्-' इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादक्षतेः ।

॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ॐ गोतो णित् । ७।१।९०। गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णित्वा स्यात् । गौः । गावौ । गावः । ॐ औतोऽमृशसोः । ६।१।९३। आ ओत् इति छेदः । ओकारादमृशसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते । नेह । अचिनवम् । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गोः । इत्यादि । ॐ ओतो णिदिति वाच्यम् । विहितविशेषणं च । तेन । सुधौः । सुधावौ । सुधावः । ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानाच्चेह । हे भानो । हे भानवः । उः शंभुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ । स्मृतावः । स्मृताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ॐ रायो हलि । ७।२।८५। रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्विहितं विभक्तौ । अचि आयादेशः । राः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः । राया । राभ्यामित्यादि ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । औतोऽमृशसोऽस्तीति न प्रवर्तते । ऐऔजिति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ॥

स्थाने 'यचि भम्' इत्यत्र भाष्यकृता स्वादिषु पूर्व पदसंज्ञं भवतीति व्याख्याय ततोऽसर्वनामस्थाने यचीति छित्वा नञं च, क्रियया संबध्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्व पदसंज्ञं न भवतीति व्याख्यातम् । ततश्चानेन 'सुप्तिङन्तम्' इति 'स्वादेषु' इति च द्विविधापि संज्ञा निषिध्यत इति । पूर्वान्तत्वप्रयुक्ता पदान्ततेह दुर्लभेति स्मृत्य इति रूपं निर्बाधमेव । तथा सय इत्यत्र इना सहेत्यादिव्युत्पत्तिपक्षेऽपि नानुपपत्तिः ॥ न चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययसंज्ञाया अनर्थत्वेनोपसर्जने तदभावात् । न चैवमपि सह इ इति स्थिते अन्तरङ्गलाङ्गणे कृते सहशब्दस्य सादेश एव न स्यादेकादेशस्य परादिवद्भावे सहशब्दाभावात्पूर्वान्तत्वे तूत्तरपदलाभावात् उभयत आश्रयणे अन्तादिवद्भाविनोऽपेक्षा । अस्तु वा सहशब्दस्य संभावः तथापि स इत्यदन्तमेव रूपं स्यात् नु से इत्येदन्तमिति शङ्क्यम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधेन 'पूर्वोत्तरपदयोः प्रथमं कार्यं भवति तत एकदेशः' इति सामान्यज्ञापनादित्याहुः ॥—**गोतो णित्** । 'इतोऽस्तर्वनामस्थाने' इत्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्तं सर्वनामस्थानग्रहणं प्रथमया विपरिणम्यते णिदित्यनेन सामानाधिकरण्यात्, तदाह—**सर्वनामस्थानमिति** ॥—**णित्कार्यकृतस्यादिति** । णिति परे पूर्वस्य यत्कार्यं तत्करोतीत्यर्थः ॥—**गौरित्यादि** । चित्रगुरित्यत्र तु न भवति ओत इति वक्ष्यमाणत्वात् । तद्विदो यः शम् स ओकारान्तात् संभवतीत्याशयेनाह—**शसा साहचर्यादिति** । 'सुप्ति' इत्यनुवर्तनाच्चेत्यपि काशिकायामुक्तम् । कैयटस्तु तद्विदोऽपि शसस्तीति कथमिह साहचर्यादमः सुस्वमित्याशङ्क्याचीत्यधिकांशराजादिशस सुबेव संभवति, न तु तद्विद इत्याह—**अचिनवमिति** । चिनोतेर्लङादेशस्य मिपः 'तस्थमिपाम्' इत्यम् ॥—**ओतो णिदिति वाच्यमिति** । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । एवं च गामित्यत्र परलाङ्गिः स्यादिति शङ्क्याया अनवकाशः, निरवकाशतया आत्वेन वृद्धेरेव बाधनात् ॥ इत्येदन्ताः ॥ ॥—**रायो हलि** । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यत आ इति विभक्ताविति च वर्तते तदाह—**आकारान्तादेश इति** । 'अर्थैर्विभवा अपि' इत्यमरः । 'रायिदृष्टान्दसः' इति भाष्यम्, तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसलपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यि—' इति सूत्रे कैयटः । स एव केवलोऽपि छान्दस इति पक्षान्तरमप्याह ॥ इत्येदन्ताः ॥—**ग्लौरिति** । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर' इत्युट्, 'एत्येधत्युट्' इति वृद्धिः । अच्चावादेशः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥—**न प्रवर्तत इति** । हे ग्लौरित्यत्र संबुद्धिलोपः, ग्लाव इत्यत्र 'डसिडसोश्च' इति पूर्वरूपं च न प्रवर्तत इत्यपि बोध्यम् ॥—**सावर्ण्याभावज्ञापनादिति** । सति तु सावर्ण्ये एचश्चतुर्विंशतेः संज्ञा भवन्तीति 'वृद्धिरादैच' इत्येतत् 'वृद्धिरादेड्' इति पठितुं शक्यत्वात्, 'ऐऔच' इति सूत्रं व्यर्थं सत् सावर्ण्याभावं ज्ञापयति ॥ अत एव ऐतौरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् 'ऐ औच' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यादि 'अणुदित्सवर्णस्य' इति सूत्र एवोक्तमिति भावः ॥ ननु 'ऐऔच' इति सूत्राभावे 'न ध्याभ्याम्' इति सूत्रे ताभ्यामैजिति प्रत्याहारोऽयं न सिध्येत्, 'पूर्वौ तु ताभ्यामेड्' इत्युक्ते तु विधीयमानस्य सवर्णाग्राहकतया वैयाकरणः सौवश्च इत्यादावेदोतावेवागमौ स्तो, न लैदौतौ । ततश्च वैयाख्याभावात् 'ऐऔच' इति सूत्रं सावर्ण्याभावं न ज्ञापयतीति चेन्मैवम् । 'पूर्वौ तु ताभ्यामै औ' इति पठनेनापि इष्टसिद्धेस्तत्सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । स्थितस्य गतिप्रदर्शनमिदम् ॥ वस्तुतस्तु 'ऐऔइ' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्युक्ते तु 'ताभ्यामैच' इत्यत्रानुपपत्तिर्नास्त्येव । न च 'ऐ ओइ' इति सूत्राभावे 'अदेङ्गुणः' 'एङि पररूपम्' 'एङः पदान्तादति' इत्यादावेङ्प्रत्याहारः कथं सिध्येदिति वाच्यम् । सति तु सावर्ण्ये 'अदेङ्गुणः' 'एचि पररूपम्' एचः पदान्तादति' इति पठितुं शक्यत्वादतिप्रसङ्गस्य एचग्रहणेऽपि तुल्यत्वात् । न चैवमप्येचां चतुर्णां क्रमादयाद्यादेशसिध्यम् 'ऐऔइ' इति सूत्रद्वयमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव एचां क्रमादयाद्याः सिध्यन्तीति

१ ओतो णिदिति—'गोत' इत्यत्र तपरकरणेन लभ्योऽयमर्थः । २ विहितेति—अत एव दिव ओदिति वक्तव्ये औकारविधानं रितार्थम् ।

अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमा । ॥ औङ आपः । ७।३।१८। आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङिलौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः । ॥ संबुद्धौ च । ७।३।१०६। आप एकारः स्यात्संबुद्धौ । एङ्हस्वादेति संबुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः । क्तिवाञ्चत्वाभावः । ॥ आङि चापः । ७।३।१०५। आङि ओसि च परे आबन्तस्या-
ङ्गस्य एकारः स्यात् । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः । ॥ याडापः । ७।३।११३। आपः परस्य ङिङ्गचनस्य याडा-
गमः स्यात् । वृद्धिरेचि । रमायै । सर्वणदीर्घः । रमायाः । रमयोः । रमाणाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं
दुर्गादयः । ॥ सर्वनाम्नः स्याद्द्विहस्वश्च ७।३।११४। आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्याद् स्यादापश्च ह्रस्वः ।
यादोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादामि सर्वनाम्न इति सुट् । सर्वोसाम् । सर्वस्याम् ।
सर्वयोः । सर्वोसु । एवं विश्वाद्य आबन्ताः । ॥ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १।१।२८। अत्र सर्वनामता
वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वोयै । दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणाच्चेह । योत्तरा सा
पूर्वा यस्या उन्मुग्धायास्तस्यै उत्तरपूर्वोयै । बहुव्रीहिग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्तरस्यै शालायै । बाह्यायै इत्यर्थः । अपुरी-

प्रागेवास्माभिरुपपादितत्वाच्च ॥ यदा हि 'स्वराणामूष्मणां चैव' इत्यादिप्रागुक्तशिक्षावचनानुरोधात् 'एङ्गौ विवृततरौ, ऐचौ विवृततमौ' इत्यभ्युपगम्यते, तदात्वेदैतौरोदौतोश्च मिथः सावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति 'ऐओच' इति 'एओङ्' इति वा सूत्रं नोक्तज्ञापकमिति ज्ञेयम् ॥ केचित्तु विवृततरस्योरोदोविवृततमलाभावेऽपि विवृततरे विवृततमे च विवृततलस्य सत्त्वात्तदादाय तुल्यप्रयत्नत्वमेङ्गोरोश्चास्तीति सावर्ण्यप्रसक्तानुक्तज्ञापकाश्रयणं सम्यगेवेत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि सति 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रस्थशब्दकौस्तुभग्रन्थेन सह विरोधप्रसङ्गात् ॥ तत्र हि—'स्वराणामूष्मणां च' इत्यादिशिक्षानुरोधोच्चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिः स्याद्विवृततरलरूपवैलक्षण्यस्य सत्त्वादिति न शङ्क्यम् । विधेर्विपयलाप्तेः । 'जयः करणम्' 'धान्यानां भवने' इत्यादिनिर्देशैरकारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च—इति प्रकारान्तरेण समाहितम् । लटुक्करीत्या तुल्यप्रयत्नवत्त्वे तु चेता नेतेत्यादौ गुणाप्रवृत्तिश्चा निरालम्बनैव स्यात् । तस्मादीषद्विवृतभेदेन स्वराणामूष्मणां विवृततरविवृततमभेदेन सावर्ण्या-
भावोऽत्र सुवच इति दिक् ॥ ॥ इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ॥

रमेति ॥ रमते इति रमा 'रम क्रीडायाम्' इत्यस्मात्पचायचि टाप लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वाद्यः । हलङ्यादिलोपः । न, चात्राबन्तलादेव स्वायुत्पत्तिरसु प्रत्ययान्तस्याप्रातिपदिकत्वेऽपि ङयापोः पृथग्रहणादिति वाच्यम् । ङयाग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्प्रत्याख्यातत्वाच्च तद्ग्रहणस्य ॥—शी स्यादिति । 'जसः शी' इत्यतः शी इत्यनुवर्तते इति भावः ॥
—संबुद्धौ च । 'बहुवचने झल्येत' 'आङि चापः' इत्यतः एन् आप इति चानुवर्तते तदाह—आप एकारः स्यादिति ।
—एङ्हस्वादिति । न चात्र हलङ्यादिनैव सुलोपोऽस्तु प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'संबुद्धौ च' इत्येत्त्वसापि प्रवृत्तिर्संभवादिति शङ्क्यम् । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च एवे कृते हलङ्यादिलोपस्याप्रवृत्तेः स्थानिवद्भावादात्वेऽप्यकाररूपलाभावात् । आआवि-
त्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यातान् । 'एङ्हस्वात्' इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वाच्चेति भावः ॥—आङि ।
चकारेण 'ओसि च' इति प्रकृतं परामृश्यते इत्याह—ओसि च पर इति ॥—रमाभिरिति । नन्विह एकादेशस्य पूर्वा-
न्तत्वेन ग्रहणाद् 'अतो मिस ऐस्' इत्यैम् प्राप्नोति । न च तपरत्वसामर्थ्यादेवमिति वाच्यम् । अकृतकादेशो विश्वपाभिरि-
त्यादौ कृतार्थत्वादिति चेन्मैवम् । अल्विधौ 'अन्तादिवच' इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—याडापः । 'घेईति' इत्यतोऽनुवृत्तं ङितीति
सप्तम्यन्तमाप इति पञ्चम्यनुरोधेन पञ्चा विपरिणम्यत इत्याह—ङिङ्गचनस्येति । अत्र 'मुपि च' इत्यतः मुपीत्यनुवर्तनात्
सुप एव याद् । तेन अपित्तावेधातुकस्य ङित्वेऽपि मालेवाचरतो मालात् इत्यादौ तसादेर्न भवति । एतच्च 'अचः परस्मिन्'—
इत्यत्र पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासपक्षाभ्युपगमेनोक्तम्, पञ्चमीसमासपक्षाभ्युपगमे तु शपः स्थानिवत्त्वेन व्यवधा-
नात् मालात् इत्यादावाटः प्रसङ्ग एव नास्तीत्याहुः । 'यद्' इत्येव वक्तव्ये दीर्घोच्चारणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । न च 'अतो गुणे'
इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् ॥—वृद्धिरेचीति । प्राचा तु 'आटश्च' इत्युपन्यस्तम् तदुपेक्षितम् ।
यादस्याटोष्ठकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनैव आटोऽभावान् ॥—सर्वनाम्नः स्याद्—। दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥
आबन्तस्य सर्वादिगणे पाठाभावात् सर्वनामलं नेत्याशङ्क्याह—एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति ॥ विभाषा दिक्समासे—।
गौणत्वाद्ग्राप्ते विभाषेयं, न तु 'न बहुव्रीहौ' इति निषेधे ग्राप्ते इति प्रमितव्यम् । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि-
विषयत्वादस्य च समासविषयत्वात् ॥—स्पष्टार्थमिति । प्रतिपदोक्तदिकममविधायकं 'दिङ्नामानि'—इति सूत्रे 'शेषो

१ रमे इति—'यस्येति च' इति लोपस्तु न भवति । अमत्वान्, औङः इयां प्रतिपेधाच्च । २ परस्येति—आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो
विहितस्येत्येत्यर्थः । तेन मासपूर्वोयै इत्यत्र न स्याट् ।

त्युकेनेह । अन्तरायै नगयै । ॥ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् । ७।३।११५। आभ्यां डितः स्वादापश्च ह्रस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम् । तीयस्य क्त्विस्पूर्वसंख्यानात् । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । द्वितीयस्याः । द्वितीयायाः । द्वितीयस्याम् । द्वितीयायाम् । शेषं रमावत् । एवं तृतीया । अम्भार्थनद्योर्ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल । असंयुक्ता हे डलकास्तद्वृत्ता इत्येव न । हे अम्बादे । हे अम्बाले । हे अम्बिके । जरा । जरसौ । शीमावात्परत्वाज्जरस् । अमि नुटः परत्वाज्जरस् । जरसामित्यादि । पक्षे ह्रस्वादौ च रमावत् । इह पूर्वविप्रतिषेधेन शीमावं कृत्वा संनिपातपरिभाषाया अनित्यतां चाश्रित्य जरसी इति केषिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य । औड आपः । आडि चापः । याडापः इस्वनद्यापः । डेराम् । इति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः । एवं नसनिशप्रत्यु । तथाप्यनस्विधाषित्युकेनैव भवन्ति । आविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवाऽऽपः सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्कृथादिसुप्रेऽपि आ आप् औ ई इति प्रक्षेपादतिखटुः निष्कौशाम्भिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् । नचैवमन्यतिसुधापेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनापूर्वं चाश्रित्य याद् स्यादिति वाच्यम् । आबन्तं यदङ्गं ततः परस्य याह्विधानात् । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमात् । पदङ्ग इति नासिकाया नस् । नसः । नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशाया निशः । निशः । निशा । ॥ वश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ८।२।३६।

बहुव्रीहिः' इत्यतो बहुव्रीहिरित्यधिकारादिति भावः ॥—त्यक्तं शक्यमिति । न चाबन्तस्य द्वितीयादिशब्दस्य तीयप्रत्ययान्तत्वाभावाद् 'विभाषा द्वितीया' इति सूत्रमावश्यकमिति शङ्क्यम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादाबन्तस्यापि तीयप्रत्ययान्तत्वात् 'तीयस्य' इति पुनरुपसर्गार्थमवश्यं वक्तव्येनानेनैव सिद्धौ 'विभाषा द्वितीया' इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ॥—अम्भार्थनद्योर्ह्रस्वः । अत्र 'अम्भार्थं द्व्यक्षरं यदि' इति वचनात् द्व्यक्षरस्यैवाम्भार्थस्य ह्रस्वो भवति नान्येषामित्याशयेन फलितमाह—असंयुक्ता ये डलका इत्यादि ॥—जरेति 'नृप वयोहानौ' इत्यस्मात् 'षिद्धिदादिभ्यः' इत्यङि 'ऋदशोऽङि' इति गुणे कृते टाप् ॥—शीमावात्परत्वाज्जरसित्यादि । ननु 'औड आपः' 'हस्वनद्यापि नुट्' इत्यपेक्षया 'जरायाः' इति सूत्रस्य परत्वादस्त्वेव परलम् 'आडि चापः' 'याडापः' 'डेराम्' इति विधयो जरसादेशं बाधिता परत्वात् स्युरिति चेत् । अत्राहुः । 'आडि चापः' इत्येकारादेशो कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'जरायाः' इति जरसादेशप्रसक्त्या नित्यत्वादेकारादेशं बाधिता जरसादेश एव भवति । न चैकारादेशोऽपि नित्य एव जरसादेशो कृतेऽपि स्थानिवद्भावेनाबन्तत्वात् 'आडि चापः' इति प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्तदप्रवृत्तेः । 'याडापः' इति याडागमं तु जरसादेशोऽन्तरङ्गत्वाद्वाधते । आकाररूपापः परस्य डितः सुपो विहितस्य याटो बहुभ्रयत्वेन बहिर्ज्ञत्वात् । डेराममपि जरसादेशो नित्यत्वाद्वाधते । न चाकाररूपावन्तात्परस्य डेरामि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तौ न तस्य नित्यतेति वाच्यम् ॥ रूपमालायां जरसीत्युक्त्वादिष्टानुरोधादुपपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगमे बाधकाभावादिति ॥—स्वाश्रयमिति । यवादिसुधाश्रयं तन्निमित्तकमित्यर्थः । यवादिसुप एव याडागमापादान्तात्सशब्देन तत्परामुच्यते ॥—स्थानिवद्भावेनेति । न चैवं लाक्षणिकत्वात्कथमिह याद् स्यादिति वाच्यम् । अतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तौ अतिदेशस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अतो व्याचष्टे—आबन्तं यदङ्गमिति । 'यस्मात्प्रत्ययविधित्वादित्स्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति नियमादतिखट्वेति यदङ्गं तदाबन्तं न भवति, यच्चाबन्तं खट्वेति तदङ्गं न भवतीति नात्र याडागमप्रसक्तिरिति भावः ॥ अत्र नव्याः । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इत्याप्तग्रहणेनाबन्तं गृह्यते । आबन्तस्याङ्गविशेषणे लाबन्तान्तग्रहणादतिखट्वाद्यात्येयत्रोक्तदोषतादवस्थमिति यद्युच्यते, तर्हिङ्गेनाबन्तं विशेष्यताम्—अङ्गसङ्गकं यदाबन्तमिति, तथा च नोकातिप्रसङ्गशङ्कालेश इत्याहुः ॥ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नेत्याशङ्क्याह—उपसर्जनेति । अयं भावः । 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमप्रतिषेधो वक्ष्यते न तत्पसर्जनेऽपि । अत एव परमकारीषगन्धीपुत्रवदतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र 'ष्यङः संप्रसारणं पुत्रप्रत्योस्तत्पुङ्गे' इति संप्रसारणं न भवति । अतिकारीषगन्धस्य हि ष्यङन्तत्वाभावात् । न च बहुश्रेयसीत्यत्र श्रेयसीत्युत्तरभागस्य ङ्यन्तत्वात्तथा हल्ङ्धादिलोपः प्रवर्तते तथा तत्राप्युत्तरभागस्य ष्यङन्तत्वात्संप्रसारणं स्यादेवेति शङ्क्यम् ।

१ त्यक्तं शक्यमिति—ननु अनुप्रत्ययान्तस्य हे रूपे यथा स्यातां तदर्थमिदं चरितार्थमिति वाच्यम् । नच महाविभाषयान्प्रत्ययभावे रूपद्वयसिद्धिरिति भ्रमितव्यम् । तत्पुत्रे महाविभाषासंबन्धाभावस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् इति चेन्न । भागार्थे विधीयमानस्य स्त्रीत्वाभावात् । अत्रच प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव मानम् । अत एव संश्लेषसर्जनार्थमपि न, सर्वनाम्नः स्यादिति साहचर्योक्तम् । २ अम्भार्थेति—अत्र वार्तिकं 'मातुर्मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते' इति । जननीद्वारा पुत्रस्य प्रशंसायां शोलायां शोतको मातृजादेशो भवति सच समासान्तकवपाद इति तदर्थः । उदाहरणं तु हे गार्गीमात इति । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न शोत्यं तत्र तु हे गार्गीमातृक इत्येव भवति । स्पष्टं चेदं जैनेन्द्रव्याकरणे, तत्रहि 'मातुर्मातः पुत्रेऽहं सितामन्ये' इति सूत्रमेव वर्तते । आमन्ये सिता संबोधनैकवचनेन सहेत्यर्थः ।

ब्रह्मादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्जस्रलि पदान्ते च । यस्य जश्त्वेन ङकारः । निङ्भ्याम् । निङ्भिमिः ।
 सुपि ङः सीति पक्षे शुद्धः । चत्वंम् । तस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति तटयोष्ठ्यौ न । न पदान्ताहोरिति पुत्वं न ।
 निङ्भ्यः । निङ्भ्यः । ॥ षडोः कः सि । ॥ १२ । १४१ । यस्य ङस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति । जश्त्वं प्र-
 त्यसिद्धत्वात् । केचित्तु ब्रह्मादिसूत्रे दादेषांतोरिति सूत्राद्वाहोरित्यनुवर्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन ङकारे । निङ्भ्याम् ।
 निङ्भिमिः । जश्त्वंम् । श्रुत्वंम् । चत्वंम् । निङ्भ्यः । चोः कुरिति कुत्वं तु न भवति जश्त्वंस्यासिद्धत्वात् । ॥ मांसपूत-
 नासानूनां मांसपूतत्वो वाच्याः शशादौ वा । पूतः । पूता । पूतयाम् । पक्षे सुटि च रमावत् । गोपा
 विश्रवावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीवास्तत्त्वाभावः । मतीः । नात्वं न । मत्याः । ॥ ङिति ह्रस्वश्च । ॥ ११ । १६ ।
 इत्युक्त्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिरौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदृतौ ह्रस्वौ च इववर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति परे । आण
 नद्याः । मलैः । मलये । मत्याः २ । मतेः २ । नदीवपक्षे औदिति केरीत्वे प्राप्ते । ॥ इदुद्गधाम् । ॥ १३ । ११७ । नदी-
 संज्ञकाभ्यामिदुद्गध्यां परस्य केराम् स्यात् । पक्षे अच घेः । मत्याम् । मतौ । एवं श्रुतिस्त्वयादयः । ॥ त्रिचतुरोः
 स्त्रियां तिसृचतत् । ॥ १३ । १९९ । स्त्रीलिङ्गयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ परतः । ॥ अचि र ऋतः । ॥ १३ । १०० ।
 तिसृचतत् पूतयोर्केकरस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोऽत्वानामपवादः । तिष्ठः २ । आमि नुर्मचिरेति नुट् । ॥ न
 तिसृचतत् । ॥ १६ । १४१ । एतयोर्नामि दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । तिसृपु । स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणाक्षेह । प्रि-
 याक्यस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः मतिवत् । आमि तु प्रियत्रयाणामिति विशेषः । प्रियास्तिस्रो यस्य स इति
 विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रियतिसौ । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्तिस्रो यस्य तत्कुलं प्रियत्रि । स्वमोलुका

पूर्वपदस्य घ्यङन्तस्य पुत्रपत्योरुत्तरपदयोः संप्रसारणमिति 'ष्यङः संप्रसारणम्' इत्यत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—तटयोष्ठ्यो
 नेति । धुडभावे ङस्य ङो न । धुटपक्षे तु तस्य थो नेति विवेकः ॥—न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य कत्वं न भवती-
 ल्यर्थः ॥—केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ॥—निचशु इति । अत्र 'शङ्कोऽङि' इति पक्षे छलं बोध्यम् ॥—मांसपू-
 तनेति । पूतना सेना ॥—नात्वं नेति । 'अस्त्रियाम्' इति पर्युदासादिति भावः ॥—ङिति ह्रस्वश्च । 'वामि' इति
 सूत्राद् वेत्यनुवर्तते । अप्राप्तविभाषयम् । ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु 'नित्युक्त्वङ्स्थानौ' इति निषेधप्राप्तावारम्भसामर्थ्यात् ।
 इहेयुक्त्वङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिरौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि, ह्रस्वयोरुक्त्वङ्स्थानौ स्त्रियामित्येव विशेषणं, नतु नित्यस्त्रीलप-
 येन्तम् । अन्यथा इव्यशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुपटुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च क्त्वोऽपि नदीत्वं न स्यात् । केयटमते हि
 तेषां नित्यस्त्रीत्वाभावात् । मतान्तरेऽपि ह्रस्वोऽपि नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एवाव्याग्रहणं विहाय स्त्रीशब्दमात्रं
 निष्कृष्य संबध्यते, तदेतदाह—ह्रस्वो च इववर्णौ स्त्रियामिति ॥—औत्वे प्राप्त इति । 'केराम्' इत्यपेक्षया
 परत्वादिति भावः ॥ प्राचा तु 'औत्' इति सूत्रे 'इदुद्गधाम्' 'अच घेः' इति पूर्वोत्तरसूत्रद्वयबलभ्यामर्थमुपादाय धिनदीसं-
 ज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातम् । 'इदुद्गधाम्' इति सूत्रं च नोपन्यस्तमित्यसमञ्जसमेतत् ॥—त्रिचतुरोः । 'अष्टन आ
 भिमजौ' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—विभक्तौ परत इति । विभक्तौ किम् । त्रिभार्यः चतुर्भार्य इति केचित् । तन्मन्दम् ।
 'स्त्रियाः पुंवद्' इति पुंवद्भावेनापीष्टसिद्धेः । किंतु प्रियादौ परतः पुंवद्भावेनेति त्रिप्रिय इत्याद्युदाहर्तव्यमिति नव्याः ॥
 —गुणदीर्घोऽत्वानामिति । तिष्ठस्तिष्ठन्तीत्यत्र 'ऋतो ङि' इति गुणस्य रत्वमपवादः, तिष्ठः परयेत्यत्र तु 'प्रथमयोः—'
 इति पूर्वसवर्णदीर्घस्यापवादः, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उट्' इत्युत्पत्त्येति विवेकः ॥ यद्यपि मध्येऽपवा-
 दन्यायेन दीर्घोऽत्ययोरेव रत्वमपवादः स्यान्न तु 'ऋतो ङि' इति गुणस्य । तथापि बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वस्त्रिये
 प्राप्तं सर्वमेवेह बाध्यत इति भावः ॥—त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वादि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं
 नाङ्गत्वेति भावः ॥—प्रियतिसेति । प्रिया जस् त्रि जस् इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्भाधते' इत्यकृत
 एव तिस्रादेशे सुपो लुकि कृते समासाद् या विभक्तिसस्यां परतः तिस्रादेशः 'स्त्रियाः पुंवद्' इति प्रियाशब्दस्य पुंवद्भावः ।
 'ऋदुशन' इत्यनङ् । यद्यपि इह जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षे त्रिशब्दस्य निरर्थकत्वेन स्त्रीवाचित्वं दुर्लभं, तथापि भूतपूर्वगत्या स्त्रियां
 वृत्तिर्बोध्यः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाणत्वात् । अजहत्स्वार्थवृत्तिरिति पक्षे तु स्त्री-

१ तस्यासिद्धत्वादिति—चयो द्वितीया इति वार्तिकस्य 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रे माथ्ये पठितत्वादिति भावः । २ नात्वं
 नेति—स्त्रीत्वादित्युक्त्युच्यते । अत एव पुंस्त्वाभावात्स्त्वभाव इति नोक्तं, नहि पुंस्त्वाभावो नाभावे प्रतिबन्धकः । नपुंसकेऽपि
 तदङ्गीकारात् । ३ मत्यामिति—नच संनिपातपरिभाषया यणभावो वाच्यः, 'आणनथाः' इत्यादिनिर्देशात् । ४ त्रिचतुरो-
 रिति—अत्र वार्तिकम् 'संभायां कन्पुपसंस्थानम्' इति । तिसृका नाम ग्रामः । ५ ऋत इति—इदं च अनुवृत्ततिसृचतसृशब्दयोः
 षष्ठ्यन्तत्वलाभार्थम्, अन्यथा अयं रादेशो हि तिसृचतस्त्रोरजादिविभक्तौ परे बाधकः स्यात् । कृते तु ऋकारग्रहणे उपजीव्यत्वाद्वाधो
 न भवति । ६ नुमचिरेति—नच स्वार्थेऽन्यदिभूतलिङ्गरूपे विभक्तिसंज्ञानिमित्ततिस्राधादेशापेक्षयान्तरङ्गाद्भुटि सिद्धे पूर्वविप्र-
 तिषेधोऽप्युक्त इति वाच्यम्, 'न तिसृचतत्' इति सूत्रे तिसृग्रहणेन एतत्सूत्रविषये बहिरङ्गपरिभाषानाश्रयणात् । अन्यथान्तरङ्गाव्याप्रा

सुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् तिस्रादेशः । न लुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे प्रियतिसृ । ॥ रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी । प्रियतिसृणि । तृतीयादिषु वक्ष्यमाणपुंवद्भावाविकल्पात्पर्यायेण नुम्भावौ । प्रियतिसृ । प्रियतिसृणा । इत्यादि । द्वेरेत्वे सत्याप् । द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी । गौरी । गौर्यैः । नदीकार्यम् । हे गौरि । गौर्यै इत्यादि । एवं वाणीनशादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणादनङ्गि णिद्भावे च प्राप्ते । ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् । सखी । सख्यौ सख्यः । इत्यादि गौरीवत् । अङ्ग्यन्तत्वाच्च सुलोपः । लक्ष्मीः । शेषं गौरीवत् । एवं तरीतन्यादयः । स्त्री । हे स्त्री । ॥ स्त्रियाः । १६।४।७९ । स्त्रीशब्दस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः । ॥ वामशसोः । १६।४।८० । अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम् । स्त्रीम् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ । स्त्रियोः । परत्वाबुद् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः । स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तोऽतिस्त्रिः । अतिस्त्रियौ । गुणनाभावौत्वनुङ्गिः परत्वात्पुंसि बाध्यते । स्त्रीषु नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ जसि च । अतिस्त्रियः । हे अतिस्त्रिये । हे अतिस्त्रियौ । हे अतिस्त्रियः । वामशसोः । अतिस्त्रियम् । अतिस्त्रिम् । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । वेङिति । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रियः २ । अतिस्त्रीणाम् । अस्त्रिः । अतिस्त्री । ओस्त्रीकारे च नित्यं स्यादमृशसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ स्त्रीषु तु नुम् । अतिस्त्रि । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । उपभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्पक्षे प्राग्वङ्पम् । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रिणोः २ । अतिस्त्रियोरित्यादि । स्त्रियां तु प्रायेण पुंवत् । शसि अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया । ङिति ह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्तीति तु इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः । तत्संबद्धस्यैवानुवृत्तेर्द्विर्वाच्यं निषेधो ननु ह्रस्वस्य । अतिस्त्रियै । अतिस्त्रिये । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रिः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रियाम् । अतिस्त्री । श्रीः । श्रियौ । श्रियः । ॥ नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री । ११।४।४ । इयङ्बुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदृती नदीसंज्ञौ न स्तो नतु स्त्री । हे श्रीः । श्रिये । श्रियै । श्रियाः । श्रियः । ॥ वामि । ११।४।५ । इयङ्बुवङ्-

निष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः तेन प्रियान्नयस्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिरित्यत्र प्रियत्रिशब्दस्य स्त्रियां वृत्तित्वेऽपि न तिस्रादेशप्रसङ्गः, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसंदर्भश्चोक्तव्याख्याने प्रमाणम् ॥—अनित्यत्वादिति । 'इकोऽचि—' इत्यङ्ग्रहणमिह लिङ्गम् । तथाहि । भ्यामिसादिषु सत्यपि नुमि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति तल्लोपसंभवादचीति व्यर्थम् । न च 'न टिसंबुद्धोः' इति निषेधात् संबुद्धौ लोपो न संभवतीति तत्रानिष्टवारणयाचीत्यावश्यकमिति वाच्यम् । संबुद्धिश्च लुका लुपेति नुमः प्राप्तेरेव तत्र दुर्लभत्वात् । 'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यतां विना तत्र प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेः । नाप्युत्तरार्थं तदिति वाच्यम् । उत्तरत्रैव कर्तव्ये तत्राचीति करणस्य वैयर्थ्यात् । 'न लुमता—' इति निषेधस्यानित्यत्वे तु संबुद्धौ प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तं नुमं वारयितुं तदिति भवत्येवाज्जग्रहणं लिङ्गम् । न चेदमनित्यत्वं संबुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेशव्यम् । लक्ष्यातुरोधेनान्यत्रापि ऋचित्तदभ्युपगमे बाधकाभावात् । अतएव प्रियतिसृ प्रियत्रीति रूपद्वयमपि कैयटेन स्वीकृतम् ॥—रादेशादिति । अत्र 'प्रियतिसृणी, प्रियतिसृणि' इति भाष्यं मानम् ॥—इत्यादीति । प्रियतिषे प्रियतिसृणे । प्रयतिषः प्रियतिसृणः । अमि रादेशं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुम्, तं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुद् । प्रियतिसृणाम् ॥—द्वेरेत्वे सत्याविति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तं 'न यासयोः' इति निर्देशेन सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादिति भावः ॥—अङ्ग्यन्तत्वादिति । केचिदिह 'कृदिकारात्—' इति पाक्षिकं ङीप्मिच्छन्ति । तन्मते तु सुलोपः पक्षे स्यादेव । अत एव वातप्रमी श्री लक्ष्मीतिपक्षे ङ्यन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । 'लक्ष्मीलक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशश्च ॥—स्त्री इति । स्त्यायतोऽस्यां शुक्रशोणिते इति स्त्री । 'स्त्यायतेर्ङ्' । 'लोपो व्योः—' इति यलोपः, टित्त्वान् ङीप् । ङ्यन्तत्वासुलोपः ॥—परत्वादिति । 'स्त्रियाः' इति इयङ्पेक्षया ॥—इयादेशोऽचि नान्यत्रेति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्व्येव । न लन्यत्र, गुणनाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥—इयङ्बुवङ्स्थानावित्यस्यैवेति । 'यू क्यार्यौ' इत्यनुवर्तनादियङ्बुवङ्स्थानाविति ईतोर्विशेषणम् । तेन इयङ्बुवङ्स्थानावीदृतावेवास्त्रीति पर्युदासौ न तु ह्रस्वाविति भावः ॥—श्रीरिति । 'किञ्चविप्रच्छि—' इत्यादिना किञ्दीर्घौ । ङ्यन्तत्वाभावाच्च सुलोपः ॥—नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री । तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ । अधिकरणे ल्युट् । इयङ्बुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । तथा च फलिताथेमाह—इयङ्बुवङोः स्थितिर्ययोरिति । स्थानग्रहणं किम् । प्रकृष्टा धीः प्रधीः । हे प्रधि । अत्र 'एरनेकाच—' इति यणा इयङो बाधनात् 'नेयङ्बुवङ्स्थानौ—' इति निषेधो न प्रवर्तते । यत्रेयङ्बुवङौ निष्पाद्येते तत्रैव नदीसंज्ञाया निषेधः । यत्र लपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं हि स्थानग्रहणं कृतम् ॥ अन्यथा 'नेयङ्बुवङोः' इत्येव ब्रूयात् । इयङ्बुवङोर्निमित्तभूतौ य नदीसंज्ञकौ नेत्यर्थलाभात् । अस्तीति किम् । हे स्त्री ॥—वामि । 'यू क्यार्यौ नदी' 'नेयङ्बुवङ्स्थानावस्त्री'

स्थानौ कयास्थौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो नतु स्त्री । श्रीणाम् । श्रियाम् । श्रियि । श्रियाम् । प्रधीशब्दस्य तु वृत्ति-
कारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् । पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् । लिङ्गान्तरानभि-
धायकत्वं तदिति कैयटमते तु पुंवद्रूपम् । प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत् । अमि शसि च प्रध्यं प्रध्य इति वि-
शेषः । सुषु धीर्यस्याः सुषु ध्यायति वेति विग्रहे तु वृत्तिमते सुधीः श्रीवत् । मतान्तरे पुंवत् । सुषु धीरिति विग्रहे तु
श्रीवदेव । ग्रामणीः पुंवत् । ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंभर्मतया पदान्तरं विना स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलपवनादेरपि
पुंभर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् । धेनुर्मतिवत् । ॥ स्त्रियां च ॥ ७।१।१६। स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दस्तुजन्तवद्रूपं लभते ।
॥ ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥ ७।१।१५। ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । कोष्टौ क्रोष्टवौ क्रोष्टव्यः । वधूरांरीवत् ।
भूः श्रीवत् । हे सुभूः । कथं तर्हि हापितः कासि हे सभु इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः । खलूः पुंवत् ।
पुनर्भूः । इन्करेति यणा उवको बाधनान्नेयदुवङ्किति निषेधो न । हे पुनर्भू । पुनर्भवम् । पुनर्भवौ । पुनर्भवः ।
॥ एकाजुत्तरपदे णः ॥ ८।७।१२। एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्यास्मिन्नात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्बि-
भक्तिस्थस्य नस्य नित्यं णत्वं स्यात् । आरम्भसामर्थ्यादित्येव सिद्धे पुनर्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । यणं बाधित्वा परत्वाद् ।
पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे वर्षाभूः कैयटमते । मतान्तरे तु हे वर्षाभु । पुनर्नवायां तु हे
वर्षाभु । भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूद्वन्द्वे पुमानिति यादवः । वर्षाभ्वौ । वर्षाभवः । स्वयंभूः पुंवत् । ॥ न षट्-
स्वस्मादिभ्यः ॥ ७।१।१०। षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्मादिभ्यश्च ङीप्तापौ न स्तः । स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च नानाना दुहिता तथा ।

त्यनुवर्तनादाह—इयदुवङोः स्थानावित्यादिना । यद्यपि नेति प्रकृतौ निषेधोऽनेन विकल्प्यते, तथापि निषेधविकल्पे
विधिविकल्प एव फलतीति स एव सूत्रार्थ उच्यते इत्याशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । 'द्विति हस्वश्च' इति सूत्रेऽ-
प्येवमेव ॥—प्रधीशब्दस्य त्विति । 'एरनेकाच-' इति यणा इयदो वाधनात् 'नेयदुवङ्स्थानी-' इति निषेधोऽत्र न
प्रवर्तते ॥ यत्र लपवादेनेयदुवङो बाध्यते तत्र निषेध इत्याशयेन व्याचष्टे—लक्ष्मीवद्रूपमिति । अमि शसि च विशेष
इत्यनुपदमेव वक्ष्यति—पुंवद्रूपमिति । अयं च मतभेदः प्रकृष्टा धीर्यस्याः प्रकर्षणं व्यायतीति वा विग्रहे बोध्यः ॥—लक्ष्मी-
वदिति । मतद्वयेऽपीति शेषः ॥—सुषु धीर्यस्या इति । ननु अस्मिन् विग्रहे कैयटमते सुधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वामावेऽपि
धीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इति सुधीशब्दः श्रीवदेव भवति, न तु पुंवदिति चेत् । अत्राहुः । 'नेयदुवङ्स्था-
नावङ्गौ' इति धीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधान् सुधीशब्दे 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्यस्याप्रवृत्तिः, तथा च वृत्तिमते इति ग्रन्थः स्वर-
सानः संगच्छते इति ॥—मतान्तर इति । लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं तदिति कैयटमते इत्यर्थः ॥—श्रीवदेवेति । बुद्धि-
वाचकधीशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्मतद्वयेऽपि श्रीवदेवेत्यर्थः ॥—स्त्रियां च । असर्वनामस्थानार्थमयारम्भः । तृज्जकोष्टुरिति
वर्तते । तद्देवात्रापि रूपातिदेशः । स्त्रियामित्यर्थग्रहणं तदाह—स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्द इत्यादि । एव च पयसिः कोष्टीभिः
क्रांतै रथैः पयकोष्टीरथैरित्यत्रापि तृज्जद्रावः तिथ्यति ॥ ये तु स्त्रियामिति स्त्रीप्रत्यये इति व्याचक्षते, दीपर्थे च क्रोष्टुशब्दं
गौरादिषु पठन्ति तेषामिह तृज्जद्रावो न सिध्येत् । 'तेन क्रीतम्' इति टकः 'अध्यर्थपूर्व-' इति लुका लुमलात् 'लुक्कदितलुकि'
इति दीपौ लुकि स्त्रीप्रत्ययपरत्वाभावात् ॥—ऋन्नेभ्यो—। कृत् ककारः, नो नकारः प्रयोगापेक्षं बहुलम् । प्रातिपदिकवि-
शेषणान्तदन्तविधिः स्त्रियामिति चाधिक्रियते तदाह—ऋदन्तेभ्य इत्यादि ॥—कोष्टीति । 'स्त्रियां च' इत्येतस्याङ्-
त्वादङ्गेन प्रत्ययस्याक्षेपाद्विभक्तौ परत एवेह तृज्जद्रावस्तनो डीविति बोध्यम् ॥—भूरिति । भ्रमतीति भूः । 'प्रमेथ इ-' इति
भ्रमनेर्हृप्रत्ययः डित्वाट्टिषोः ॥—हे सभूरिति । हृप्रत्ययस्यास्त्रीप्रत्ययत्वात् । 'गोस्त्रियोः' इति हज्यो न भवति । 'नेयदुव-
ङ्स्थानी-' इति नदीसंज्ञानिषेधास्तुद्विहस्वोऽपि नेति भावः ॥ हस्वोऽत्रानुपपन्न इत्याक्षिपति—कथं तर्हि । 'विमानिता
सुषु पितृर्गृहे कुतः' इति कालिदासप्रयोगोऽयनुपपन्न इति बोध्यम् ॥—बहव इति । केचित्तु 'नेयदुवङ्-' इति सूत्रे 'वामि'
इत्यनौ वाग्रहणमपकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधिर ॥ तदसत् । तथा सतीह नञ्ग्रहणं 'वामि' इत्यनुपपत्त्यं च
व्यर्थे स्यात्, 'नेयदुवङ्स्थानी' इत्येव वक्तुं शक्यत्वात् ॥ अन्ये तु 'सामान्ये नपुंसकम्' इति कथञ्चित्समादधतः ॥—
एकाच्—। एकोऽच् यस्मिन्तद् एकाच्, तदुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपद इति बहुमीहियमौ बहुमीहिः । उत्तरपदशब्दः
समासावयवे रुढस्तेनाक्षिप्तसमासोऽनेन विशेष्यत इत्याह—तस्मिन्समास इति । 'तपाम्यां नो णः-' इत्यनो ण इत्य-
नुवर्तमानेऽपि णग्रहणमिह नित्यार्थमावश्यकमित्याशङ्क्याह—आरम्भसामर्थ्यादिति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च'
इति विकल्पेन सिद्धावेतदारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—स्वयंभूः पुंवदिति । मतद्वयेऽपि नदीसंज्ञाया अभावात् 'द्विति हस्वश्च'
इत्यादि न प्रवर्तते इति भावः ॥—न षट्स्वस्मादिभ्यः । स्त्रियां यदुक्तं तत्र भवतीति व्याख्यानादनन्तरं डीबिव व्यव-
हितशब्दपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्तापौ नेति । स्वस्मादीनां ङीप् प्राप्ताः । षट्संज्ञकानां तुम्भौ ॥—स्वसा तिस्र
इति । 'न तिस्रश्चतस्र' इति नामि दीपेत्वप्रतिषेधाज्ज्ञापकादेव डीबभावे सिद्धे स्वस्मादिषु निष्पन्नतृज्जशब्दपाठो न कर्तव्य इति

याता मातेति सहैते स्वकादय उदाहृताः ॥ अन्वृत्तिरिति दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः । माता पितृवत् । सति मातुः । मौगौवत् । राः पुंवत् । नौग्लौवत् ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

॥ अतोऽम् ॥ ७।१।२४। अतोऽङ्गात् स्त्रीबात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्हस्वादिति ह्यमात्रलोपः । हे ज्ञान । ॥ नपुंसकाच्च ॥ ७।१।१९। स्त्रीबात्परस्योङ्गः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् । ॥ यस्येति च ॥ ६।४।१८४। भस्वेवर्णावर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकारलोपे प्राप्ते । ॥ औङ्गः इयान् प्रतिषेधो वाच्यः । ज्ञाने । ॥ जइशसोः शिः ॥ ७।१।२०। स्त्रीबादनयोः शिः स्यात् । ॥ शि सर्वनामस्थानम् ॥ १।१।४२। शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् । ॥ नपुंसकस्य झलचः ॥ ७।१।७२। झलन्तस्याजन्तस्य च स्त्रीबस्य नुमागमः स्यात्सर्वनामस्थाने परे । उपधादीर्घः । ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । ॥ शेषं रामवत् । एवं धनवनफलादयः । ॥ अङ्गुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७।१।२५। एभ्यः स्त्रीभेभ्यः स्वमोरद्वन्द्वादेशः स्यात् । ॥ टेः ॥ ६।४।१४३। डिति परे भस्य टेलोपः स्यात् । वावसाने

‘कृन्मेजन्तः’ इति सूत्रे कैयटः ॥—स्वसेति । ‘सावसेकृन्’ । ‘ऋदुशन-’ इत्यनङ् । ‘ननान्दा तु खसा पत्युः’ । ‘भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम्’ ॥—द्यौर्नौवदिति । ‘गमेडोः’ । बाहुलकादृधुतेरपि । डित्वाट्टिलोपः । ‘ओतो णित्’ इति णिद्रव्वावाद्दिति ॥—राः पुंवदिति । यद्यपि पुंलिङ्ग एवायम् ‘अर्थ रैविभवा अपि’ इत्यमरोक्तेर्भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्, तथापि ‘रात्येन राः स्त्रीत्येके’ इति क्षीरस्वामिना स्त्रीलिङ्गताया अप्यभ्युपगमादेवमुक्तम् ॥—नौग्लौवदिति । ‘ग्लानुदिभ्यां डौः’ । डित्वाट्टिलोपः । ‘त्रियां नौस्तरणिस्तरिः’ इत्यमरः ॥ ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अतोऽम् । अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं ‘स्वमोर्नपुंसकात्-’ इति चानुवर्तत इत्याशयेनाह—अतोऽङ्गादि-
स्यादि । अदन्तादङ्गादित्यर्थः ॥—स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति प्राप्तस्य लुको बाधनार्थम् ॥
—अम् स्यादिति । यद्यपि म् इत्येव छित्त्वा सोमं कृते संनिपातपरिभाषया ‘सुपि च’ इति दीर्घत्वाप्रसक्त्या ज्ञानमिति रूपं सिध्यति । द्वितीयैकवचने तु ‘आदेः परस्य’ इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम्, तथापि ‘संयोगान्तलोपो झलः’ इत्यभिप्रायेणेदं व्याख्यातम् ॥ यत्वाहुः । अमिति पदच्छेदाकरणे अतिजरसमिति न सिध्येदिति, तद्वत्तत्त्वात् । सोरभि कृते संनिपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्त्या अतिजरसमिति रूपस्यैवेष्टमाणात्वात् । द्वितीयैकवचने तु ‘अतोऽम्’ इति बाधित्वा परलाञ्छसि कृते संनिपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तावतिजरसमिति रूपसिद्धेष्टेति दिक् ॥—
ज्ञानमिति । ज्ञप्तिज्ञानम् । ल्युङन्तः । ‘युबोरनारकौ’ । ‘कृत्तद्धित-’ इति प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः ॥—हलमात्रेति । हे ज्ञान सु इति स्थिते संबुद्धिलोपात्तरत्नादमादेशे कृते अमि पूर्वत्वे च तस्यान्तवद्वावाङ्गस्यान्तमङ्गं न भवतीति ततः परस्य संबुद्धिसंनिधनो मकारस्य लोप इत्यर्थः ॥—नपुंसकाच्च । ‘जसः शी’ ‘औड आपः’ इत्यतः शी औड इति चानुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—स्त्रीबात्परस्येत्यादिना ॥—भसंज्ञायामिति । ‘मुडनपुंसकस्य’ इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादौङ्गि ‘यच्चि भम्’ इति प्रवर्तत इति भावः ॥—यस्येति—न इदं अथ यं तस्य यस्य । तदाह—इवर्णावर्णयोरिति । इति चेति चकारेण ‘नस्तद्धिते’ इत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते तदाह—ईकारे तद्धिते चेति ॥—औङ्गः इयामिति । विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ नेदं वचनं कर्तव्यम् । ‘विभाषा डिङ्योः’ इत्यतः इयामिति प्रकृतं, ‘न संयोगात्’ इत्यतो नेति च, तत्रापि संबन्धमात्रं कर्तव्यं यस्य ईकारे तद्धिते च लोपो भवति इयान् नेत्याकरः ॥—जइशसोः—जसा साहचर्यादिह सुबेव शस् गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ॥—शि सर्वनामस्थानम् । महासंज्ञाकरणं पूर्वोच्चार्यानुरोधेन ॥—नपुंसकस्य । ‘इदितो मुम् धातोः’ इत्यतो नुमनुवर्तते । ‘उगिदचाम्-’ इत्यतः सर्वनामस्थाने इति च । ‘अङ्गस्य’ इति बाधितकृतम् । तथा च झलजभ्यां नपुंसकमङ्गं विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिमवर्तीत्याह—झलन्तस्येत्यादि ॥—अङ्गुतरादिभ्यः । पञ्चभ्य इति किम् । नेमं तिष्ठति । नेमं पश्य । ङतरादयो ङतरङ्गमेतत्तरात्यान्यतरैरेतौ सर्वादिषु पठिताः ॥—अद्वन्द्वादेशः स्यादिति । जिघृक्षितादेशस्वरूपप्रतिपादनाय ध्रुवं न कृतम् ॥—टेः । ‘तिविशतेः-’ इत्यतो डित्यनु-

१ मातेति—अयंच निषेधः ससंबन्धिकजननीवाचकस्यैव नतु स्त्रियां परिच्छेत्तुवाचकमातृशब्दे, ननान्द्रादिताहचयोत् ।
२ इयामिति—विभक्त्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । इत एव निर्देशात् गौरादिषाठादा शीशब्दान्कीप् बोध्यः । औङ्ग इति स्वरूपकथनम् । सर्वे इत्यस्य आधिकारेण सिद्धेः । ३ जइशसोरिति—नच निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽत्र ग्रहणं स्यात् इति बाध्यम्, धर्मिप्राहकमानेन येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव तत्पश्यते । ४ शेषमिति—‘अकर्तरि-’ इति घञ् । ‘वञजपाः पुंसि’ इति तु प्रायोवादः । ५ अद्वन्द्वादेश इति—न चास्य डिङ्ये मानाभाव इति वाच्यम्, ङतरादिभ्यः पञ्चभ्योऽदिति वक्तव्ये संबन्धयुगनिर्देशस्यैव मानत्वात् ।

कतरत् । कतरद् । कतरे । कतराणि । भस्येति किम् । पञ्चमः । टेल्मुसत्वात्प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घः एङ्हस्वादिति संबुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् । कतमत् । अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् । अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतममित्येव । ॐ एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । एकतरम् । सोरमादेशे कृते संनिपातपरिभाषया न जरस् । अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाजजरसि कृते झलन्तत्वाङ्गम् । ॐ सान्तमहतः संयोगस्य । १६।१०। सान्तसंयोगस्य महत्तश्च यो नकारस्तत्स्योपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि । अजराणि । अमि लुकोऽपवादमभवात् बाधित्वा परत्वाजजरस् । ततः संनिपातपरिभाषया न लृक् । अजरसम् । अजरम् । अजरसी । अजरे । अजरांसि । अजराणि । शेषं पुंवत् । पदस्य इति हृदयोदकास्यानां हृद् उद् अस् । हन्दि । हदा । हङ्ग्यामित्यादि । उदानि । उद्गा । उद्ग्यामित्यादि । आसानि । आसा । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मान्भ्यामित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तम् । अतएव भाष्ये मांसपचन्या उक्ताया इत्युदाहृतम् । अयस्स्यादित्येन भस्वात्संयोगान्तलोपो न । पदस्य इत्यत्र हि छन्दसीत्यनुवर्तितं वृत्तौ तथाप्यपोभीत्यत्र मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्यलोकेऽपि क्वचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् । ॐ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । ११।१७। कृषे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् । श्रीपम् । ज्ञानवत् । श्रीपाय । अत्र संनिपातप-

वर्तते 'भस्य' इति चाधिकृतं तदाह—इति परे भस्येति । भस्य किम् । पञ्चमः । अत्र उद्यो मडागमे भत्वाभावाट्टिलोपो न भवति । किं तु पदत्वात् नलोप एव ॥ अदो डित्करणस्य प्रयोजनमाह—टेल्मुसत्वादित्यादि । ननु पूर्वसवर्णदीर्घाभावाद् दादेश एव क्रियतां किमदोऽदेशेनेत्याशङ्क्याह—एङ्हस्वादित्यादि । दादेशे तु हे कतरेति स्यादिति भावः ॥—अन्यतमस्य त्विति । एव च 'सामान्यादिष्वन्यतमत्तमः' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः ॥—अजरमिति । अविद्यमाना जरा यस्य तत् । 'गोत्रियोः' इत्युपगर्जनह्रस्वे 'अतोम्' ॥—परत्वादिति । अजर शि इति स्थिते यद्यपि जरसादेशात्प्रागेव 'नपुंसकस्य झलचः' इत्यजन्तलक्षणां नुमागमः स्यात् चान्नभक्तोऽङ्गमेव न व्यवहर्थात् । अवयवस्य तु जराशब्दस्य व्यवधायक एवेति निर्दिश्यमानस्यादेशो विधीयमानो न प्राप्नोति, तथार्थं यस्मादन्त्यादयः परस्मैयान्तावयवो भिन्नात् इति स्वमते त्ववयवावयवः समुदायस्यावयव इत्यभ्युपगमेन कथञ्चिज्जरमादेशो जातेऽपि सान्तत्वाभावात् । 'सान्तमहतः' इति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—सान्तमहतः—। अत्र 'नोपधायाः' 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनुवर्तते । सान्तेति लुप्तप्राक् संयोगान्तस्यैवनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येत्यादि ॥—तस्योपधाया इति । तत्पूर्वस्येत्यर्थः ॥—अमि लुकोऽपवादमित्यादि । एतेन स्मोर्मादेशे कृते वा जरमिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः ॥—मांसपचन्या इति । पचन्तेऽस्यामिति पचनी 'करणाधिकरणयोश्च' इति त्युट् । टित्वाङ्गीप । मांसस्य पचनी मांसपचनी । अत्र उद्यो लुका लुप्तत्वात् प्रत्ययलक्षणं नेति प्रगुतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वं विना मांसशब्दस्य मांसित्वाद्देशेन न सिद्ध्येदिति भावः ॥ ननु ष्टोपदेशमिदं 'मांसस्य पाचं त्युट्पचोः' इति वक्ष्यमाणत्वादनन्तलोपनाशेन रूपं सिद्धमिति चेत् । अत्राहुः । 'ष्टोपदेशानि यथोपदिष्टम्' इत्यस्योत्तरपदाधिकारस्यत्वाद्युट्पचनं यदुत्तरपदं मांसपचनमित्यादि तत्रैवान्तलोपः स्यात् । अत्र हि दीवन्तमुत्तरपदं न तु युट्पचमिति नास्त्येवान्तोप इति ॥—मासश्छन्दसीति । मासशब्दस्य तकारः स्याद्भावे प्रत्यये छन्दसीति वार्तिकार्थः । 'माट्टिः शरट्टिः दुगेदं तव' इत्युदाहरणम् ॥—ह्रस्वो नपुंसके—। इह ह्रस्वश्रुत्योपस्थितेनाच्च उत्पन्नेन प्रातिपदिकविशेषणान्तर्दन्तार्थाधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति वैयधिकरणेन व्याख्यायां तु मुवाक्ब्राह्मणकुलमित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । एतच्च 'अचथ' इति सूत्र एवास्माभिः स्पष्टीकृतम् ॥ प्रातिपदिकस्येति किम् । काण्डे । कुड्ये ॥—ज्ञानवदिति । श्रीपाणीत्यादौ 'एकाजुत्तरपदे' इति शब्दो ननु विशेषः । श्रीपणेल्यत्रापीनादेशेन सहाद्गुणे कृते एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणान्न 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रे पूर्वस्माद्विधेः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासपक्षाश्रयेण स्थानिवत्त्वाद्वा एकाजुत्तरपदत्वमस्तीति स्यादेव शब्दो नत्वम् ॥—संनिपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथमवर्णलोपं निमित्तं स्यात् । न च 'गुपि च' इति दीर्घार्थे संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभ्युपगम आवश्यक एवेति वाच्यम् । 'कटाय-' इति निर्देशेन दीर्घविधौ अनित्यत्वाभ्युपगमेऽवर्णलोपे कार्यं तदनभ्युपगमात् । कृतेऽपि दीर्घे ह्रस्वव्यत्ययपायेऽप्यत्वजातेरनपायादिति दिक्—॥ एतेन श्रीपञ्चदन्त्याय श्रीयन्ति

१ दीर्घ इति—हंसशिरीस इत्यत्र ह्रस्वशब्दे तु न दीर्घः, सर्वनामस्थाने इत्यस्य सान्तसंयोगार्थवशेषणत्वात् । न चैव 'स्मृमहोः' इत्येव सिद्धे संयोगग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अस्मै शब्दे दीर्घावै संयोगग्रहणात् । अस्मै शब्देऽप्यु-अन्तर्नीत्यन्, स्मरतीति स्मर अनयोर्द्वन्द्वः, ततः आचक्ष्णाण्यन्तात् किपि टिलोपे च कृते वाच्यः । २ प्रातिपदिकस्येति—ननु दीर्घवदथै वाचकतासंबन्धेन वतमानस्याजन्तस्य ह्रस्व इत्युक्तं धातुतिउन्तादां अमसवाल्तामर्थ्यनेव प्रातिपदिके लब्धे पुनः प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थम्, काण्डे इत्यादौ तु तस्य शक्तिप्रधानतया शोबवदर्थक्यताभावेन न दोष इति वाच्यम् । न, स्पष्टार्थेन प्रातिपदिकग्रहणम् । सर्वे तेऽभाष्ये स्पष्टम् इति शब्दन्तरेणैव निरूपितम् ।

रिभाषया आतो धातोर्लियाकारलोपो न । ॥ स्वमोर्नपुंसकात् । ७।१।२३। ह्रीबादङ्गात्स्मोर्लुक् स्यात् । वारि । ॥ इकोऽचि विभक्तौ । ७।१।७३। इगन्तस्य ह्रीबस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणि । वारीणि । नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे संबुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे । हे वारि । आङो ना । वारिणा । वेङ्कित्येति गुणे प्राप्ते । ॥ वृद्धौत्वतृज्वद्भावगुणभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन । वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमश्चिरेति नुद् । नामीति दीर्घः । वारीणाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादौ हरिवत् । ॥ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुर्वङ्गावस्य । ७।१।७४। प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं ह्रीबं पुंवद्वा स्यादादावचि । अनादये । अनादिने । इत्यादि । शेषं वारिवत् । पीलुवृक्षस्तत्फलं पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न पुंवत् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् । ॥ अस्थिदधिसकथ्यक्षणा-मनङ्कुदात्तः । ७।१।७५। एषामनङ् स्यादादावचि स चोदात्तः । अहोपोऽनः । दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नि । दधनि । शेषं वारिवत् । एवमस्थिसकथ्यक्षि । तदन्तस्याप्यनङ् । अतिदध्ना । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो । हे मधु । एवमम्बावदयः । सानुशब्दस्य सुवा । सून । सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियक्रोष्टुनि ।

केपाविद्याख्यानां परास्तम् ॥—स्वमोर्नपुंसकात् । अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे 'तदोः' इति सत्वे सोरम्भावे च संकुलमिति स्यात् । इष्यते तु तत्कुलमिति ॥—इकोऽचि—। विभक्तौ किम् । मधु मयं तस्येदं माधवम् । अत्र नुमि सति टिलोपः स्यात् ॥—वृद्धौ-त्वेति । अतिसखिनीत्यत्र 'सख्युरसंबुद्धौ' इति णिङ्गद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु 'अच धेः' इत्यौलम् । प्रियक्रोष्टु-नीत्यादौ तृज्वद्भावः प्रापः । ननु नुद्योः को विशेषस्तत्राह—नामीति दीर्घ इति । नुमस्त्वङ्गभक्तत्वात्स्मिन्सति दीर्घो न स्यादिति भावः ॥—तृतीयादिषु—। यद्यत्र भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषितपुंस्कः शब्द इति विज्ञायेत, तदा पीलुने इत्यादावितिप्रसङ्गः स्यात्, अतो व्याचष्टे—प्रवृत्तिनिमित्तैक्य इति । अयं भावः । भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थं तत् भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तं तदस्यास्तीति अर्थआदित्वादच् । तेनैकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते भाषितपुंस्कं यच्छब्दस्वरूपं तद्वन्व्यत इति । 'इकोऽचि विभक्तौ' इत्यतोऽचोत्यनुवर्तनादाह—आदावचीति । इगन्तं किम् । सोमपेन कुलेन । अचि किम् । ग्रामणिभ्यां कुलाभ्याम् । आदौ किम् । अनादिनी । अनादीनि ॥—तत्फलमिति । पीलोः फलं पीलु । 'फले लुक्' इति ओरञो लुक् ॥—प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्ति-निमित्तम्, फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथापि पुनपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥—अ-स्थिदधि—। 'इकोऽचि' इति नुमि प्राप्ते विधिरयम्, नकारादकार उच्चारणार्थः । उकारस्त्वन्तादेशार्थः । 'नच्विषयस्या-निसन्तस्य' इति फिट्मूत्रेणास्थादय एते आयुदात्ताः । तत्रान्तस्यानुदात्तेकारस्य विधीयमानोऽनङ् 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनु-दात्तः स्यादित्युदात्त उच्यते, तच्चोदात्तत्वमस्थानं दधनि इत्यादावलोपाभावपक्षे स्फुटम्, दध्ना दध्ने इत्यादावनङोऽङ्कारलोपे 'अ-नुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं प्रयोजनमिति बोध्यम् । तृतीयादिष्वित्यनुवर्तते अचीति च, तदाह—आदावचीति । आदौ कीम् । दधिनी । दधीनि । अचि किम् । दधिभ्याम् ॥—तदन्तस्यापीति । आङ्गत्वा-दिति भावः ॥—अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । स्त्रियामतिदध्नेत्येव । संनिपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः । प्राचा तु प्रियदध्ना ब्राह्मणेनेत्युक्तं । स्त्रियां तु प्रियदध्या प्रियदध्ने इत्याद्यपि कैश्चिदुक्तम् । तदसत् । उरः-प्रवृत्तिषु दधिशब्दस्य पाठाद्बहुव्रीहौ नित्यं कथ्यनङः प्रसक्त्यभावात् । उक्तपरिभाषाभ्यां ङीपः प्रवृत्तेर्ङ्गापास्तत्वाच्चेति दिक् ॥—सुधिनी इति । परत्वानुमा इयङ् बाध्यते ॥—सुधियेति । शोभनज्ञानवत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं पुनपुंसकयोरेकमे-वेति भाषितपुंस्कत्वात् 'तृतीयादिषु' इति पुंवत्पक्षे नुमभावात् 'न भूसुधियाः' इति यणनिषेधाच्चेयङ् ॥—प्रधयेति । अ-त्रापि प्रकृष्टज्ञानवत्त्वं पुनपुंसकयोरेवेति भाषितपुंस्कत्वात्तृतीयादिष्विति पुंवत्पक्षे यण । नपुंसकपक्षे तु नुमिति बोध्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्यो यस्य तद्बहुश्रेयसी कुलमित्यत्र नपुंसकहृस्वत्वं न । ईयसो बहुव्रीहेर्निति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादित्येके । अन्ये तूपसर्जन-ह्रस्व एव निषिध्यते । नपुंसकहृस्वत्वं तु स्यादेव । बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याहुः ॥—मध्विति । 'मधु मये पुष्परसे' 'मधु-र्वसन्ते चैत्रे च' । इह पुनपुंसकयोरेकं प्रवृत्तिनिमित्तं नास्ति, किं तु मद्यत्ववसन्तत्वादिरूपं भिन्नभिन्नमेव । तथा च भाषितपुंस्क-त्वाभावान्मधुने मधुनः मधुनोरित्येव भवति, न तु मधवे मधोरित्यादीति दिक् ॥—सुर्वेति । 'मांसपृतनासान्नाम्' इति

१ रवमोरिति—अयं च लुक् विभक्तिनिमित्तकार्याणां बाधकः । अन्तरङ्गानपीति न्यायात् । २ विभक्ताविति—सुपीति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणं चित्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाभावात् इति केचिदाहुः । ३ विप्रतिषेधेनेति—औकारस्य वृद्धित्वेऽपि पृथक्प्रहणं गुणवृद्धिशब्दाभ्यां तद्भावितयोरेव ग्रहणमिति शापनार्थम्, तेन एतानि, द्वे कुले इति सिद्धम् । अन्यथा अस्वं बाधित्वा पूर्वं नुमापत्तिः । ४ पुंवदिति—अयं च व्याप्तिन्यायेन हर्गत्वनुमोर्भावातिदेशः । तृतीयादौ पुंमि विहितस्यातिदेशस्य भावस्याभावात् ।

दादौ पुंवत्पक्षे प्रियकोद्गा । प्रियकोद्गता । प्रियकोद्गे प्रियकोद्घे । अन्यत्र तुज्वद्गावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियकोद्गता । प्रियकोद्घुने । नुमचिरेति नुद् । प्रियकोद्गनाम् । सुलु । सुलुनी । सुलुनि । पुनस्तद्वत् । सुल्वा । सुलुना । धात् । धातुणी । धातुणि । हे धातः । हे धात् । धात्रा । धातुणा । एवं शानुक्त्रादयः । ॐ एच इग्नस्वादेशे । १।१।४८। आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रघु । प्रघुनी । प्रघूनि । प्रघुनेत्यादि । इह न पुंवत् । यदि-
गन्तं प्रघु इति तस्य भाषितपुंस्कवाभावात् । एवमग्रेऽपि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वाद्वायोहलीत्यात्वम् । प्रराभ्यात् । प्रराभिः । नुमचिरेति नुव्याब्बे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु संनिपातपरिभा-
षया नुव्यात्वं न नामीति दीर्घस्वावरम्भसामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि ।
सुनुना । सुनुने । इत्यादि ॥ ॥ हत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हलन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढः । ८।२।३१। हस्य ढः स्याऽश्लि पदान्ते च । हलङ्याविति सुलोपः । पदान्तत्वाद्दस्य ढः । जश्चवर्धे । लिट्
लिङ् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिङ्भ्याम् । लिङ्सु । लिङ्सु । ॐ दादेर्धातोर्धः । ८।२।३२।
उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य धैः स्याऽश्लि पदान्ते च । उपदेशे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन हृच्छति
दामलिहति । ततः क्विपि दामलिङ् । अत्र माभूत् । ॐ एकाचो बशो भूप्रपन्तस्य र्ध्वोः । ८।२।३७।

वार्तिककारोक्तयेति भावः ॥ 'कृः प्रस्थः सानुरन्ध्रियाम्' इत्युभयलिङ्गः सानुशब्दः, तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—**कूनि । सा-
नूनीति ।** पुंसि तु कून् । सानून् । इत्यादि ॥—**सुलुवेति ।** शोभनलवनकर्तृत्वं पुनपुंसकयोरेकमेवेति भाषितपुंस्कत्वात्पुंव-
त्पक्षे नुमभावान् 'ओः मुपि' इति यण ॥—**सुलुनेति ।** यणं वाधित्वा परन्वातुम् ॥—**धात्रेति ।** धारणपोषणकर्तृत्वं
पुनपुंसकयोरेकमेवेति पुंवत्पक्षे यण ॥—**एचः**—आदिश्यत इत्यादेशः ह्रस्वश्चाभावादेशश्च ह्रस्वादेशः, निर्धारणे गमनी
जातावेकवचनमतो व्याचष्टे—**आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु मध्य इति ।** एचो पूर्वभागोऽकारमदशः, उत्तरसु द्वर्णोवर्णम-
दशस्तत्रोभयान्तरतमस्य ह्रस्वस्याभावात्पर्यायेण अकारः स्यादिकारोकारं च स्याताम्, तथा च मा कदायुक्तो भूदिति नि-
नियमार्थं परिभाषित्वमिदमेत्याह—**इगेव स्यादिति ।** आन्तरतम्यादेर्कारयोरेकारः । ओकारोकारयोस्तु उकारः । एका-
रान्तस्योदाहरण तु इः स्मृतो येन सः स्मृतः शोभनः स्मृतः यस्य तत् स्मृतीत्यादि ॥ एतच्च परिभाषासृजमपार्थक्यम् ।
तथा न वार्तिककृतोक्तं 'सिद्धमेडः सस्यानत्वात्' 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वात्' इति । अस्यार्थः । शब्दपरिवर्थात्पेधेन एड
उत्तरभागान्तरतमो इवर्णोवर्धेति सिद्धम् । ऐचोश्चेति चकारो निवृत्तकर्मः उत्तरभूयस्त्वाच्चेति हेतोरनन्तर बोध्यः । अर्ध-
मात्रा अवर्णस्य, अर्धमात्रा इवर्णोवर्धेतिरुत्तरभागाधिक्यान्मध्यमादिवद्भ्यसा व्यपदेशेनापि इकारोकारौ भविष्यत
इति ॥—**प्रघुनेति ।** ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिक यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत् पुनपुंसकयोः समानर्भाति भाषितपुंस्कत्वात् पक्षे पुव-
द्भावोऽत्र स्यादेवलाशङ्क्यामाह—**यदिगन्तमिति ।** एतच्च 'रा दाने' इति धातौ अतिरि धात्तणकुलमिति प्रकृत्य मा-
धवेन स्पष्टीकृतम् ॥ कथं तर्हि प्राचा प्रयवा प्रराया मुनावेत्युदाहृतमिति चेदत्राहुः । प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक्या-
त्सुयोशब्दो भाषितपुंस्कः स एव इदानीमिगान्यस्तथा च प्रयुशब्दोऽपि भाषितपुंस्क एव एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुव-
द्भावो न भवतीति । इत्थं च पुवद्भावः एजन्तेषु कृतेषु माधवमते नास्ति मतान्तरे लस्तीति बोध्यम् ॥—**प्ररीति ।** प्रकृष्ट
रा यस्य तत् प्ररीति । शोभना नार्थस्य तत् मुनु ॥ ॥ इति तत्त्वबोधिन्यामजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हो ढः । 'श्लो श्लि' 'पदस्य' 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतो श्लीनि पदस्यान्त इति चानुवर्तते । तदाह—**श-
लीत्यादि ।** श्लि परतः पदान्ते वा विद्यमानस्य ह्रस्वैत्यर्थः ॥—**लिङिति ।** 'लिट् आम्वादाने' क्विपि ॥—**लिङ्स्विति ।**
दस्य जश्चवेन ङः, तस्य 'खरि च' इति चत्वेन टः । तस्यासिद्धत्वात् 'चयो द्वितीयाः' इति पक्षे ङस्य टो न । तस्य एव
तु न भवति । 'न पदान्ताद्गोः' इति निषेधात् ॥—**लिङ्स्विति ।** दस्य जश्चवेन उकारे कृते चर्चस्यासिद्धत्वात्ततः प्राग्व
'ङः सि-' इति पक्षे धुट् । तस्य चत्वेन तकारः, ततो ङस्य चत्वेन टः । धुट्चर्चवेस्यासिद्धत्वात्पक्षे 'चयो द्वितीयाः' इति तस्य
थो न । धुट्वं तु तकारस्य न शङ्क्यमेव । 'न पदान्तात्-' इति निषेधस्याधुनेवोक्तत्वादिति ॥—**दादेर्धातोर्धः ।** धातोरि-
त्यावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—**उपदेश इति ।** उपदेशग्रहणस्याव्याख्यातव्याभिपरि-
हारः फलमित्याह—**अधोगित्यादिनाऽत्र मा भूदित्यन्तेन ॥—एकाचो बशो ॥—श्लीति निवृत्तमिति ।**

१ ङ इति—ङस्तु न विहितः, धुट्, लैदीत्यासिद्ध्यापत्तेः । २ उपदेश इति—एतच्च औपदेशिकादादिववलक्षणया लभ्यते । ननु
औपदेशिकप्रायोगिकयोर्मध्ये औपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषयैव मिदं लक्षणा आशुचित्वां व्यर्थेति वाच्यम्, न 'अवसन्तस्य' इति
सूत्रभाष्यविरोधेन तस्या अत्रल्लोकारात् । अत एव तत्र तत्र सूत्रकृता कृतमुपदेशग्रहणं चरितार्थम् । ३ ङः स्वाधिति—
गकारस्तु न विहितः, धुट् इत्यादौ भयभावात्तापत्तेः । ४ आपति—शधिलेव वत्सुचिं भयपदाशक्तिरूपेण लाघवात् ।

धातोरवयवो य एकाच् झपन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भप् स्यात्सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामानाधिकरण्येनान्वये तु इह न स्यात् । गर्दभमाचष्टे गर्दभयति । ततः क्तिप् । गिलोपः । गर्धप् । झलीति निवृत्तम् । स्थोऽग्रहणसामर्थ्यात् । तेनेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भप्भावः । जश्चत्वे । ध्रुक् । धुग् । दुहौ । दुहः । पत्वचत्वे । धुक्षु । ॥ वा दुहमुहण्णहण्णिहाम् । ८।२।३३। एषां हस्य वा घः स्याज्झलि पदान्ते च । पक्षे ङः । ध्रुक् धुग् । भ्रुद् ध्रुद् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् । ध्रुद्भ्याम् । ध्रुक्षु ध्रुदसु । एवं मुहण्णहण्णिहाम् । विश्ववाद विश्ववाद् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाहौ । ॥ इयणः संप्रसारणम् । १।१।४५। यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् । ॥ वाह ऊद् । ६ । ४ । १३३ । भस्य वाहः संप्रसारणमूढ स्यात् । ॥ संप्रसारणाच्च । ३ । १ । १०८ । संप्रसारणादचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । एत्येधत्यूरसु । विश्वौहः । विश्वौहेत्यादि । छन्दस्येव ण्विरिति पक्षे णिजन्ताद्विच् ।

धुग्भ्यां धुक्चित्यादी पदान्ते इत्येव भप्भावसिद्धिरिति भावः ॥ प्राचा तु प्रातिपदिकस्य तु झलि पदान्ते चेति व्याख्यातम् । तत् प्रामादिकमेव । अप्रोक् अथोक् इत्याद्यसिद्धापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च । ननु धातोरवयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्तिवन्तस्य दुहेः 'दादेः-' इति घत्वेन झपन्तत्वेऽपि भप्भावो न स्यात् । दुधिति समुदायस्य यः पूर्ववयवो दु इत्येकाच् तस्य झपन्तत्वाभावात् । उष इत्युत्तरावयवे तु वशोभावादित्यत आह—व्यपदेशिवद्भावेनेति । न च धात्ववयवो धातुरित्येव व्यपदिश्यतां तथा च गर्धविति सिध्येदिति वाच्यम् । अर्थवतां हि व्यपदेशिवद्भावः, न चावयवोऽर्थवानिति तस्य धातुत्वव्यपदेशासंभवात् ॥—भप्भाव इति । क्तिप् प्राक्प्रवृत्ताया धातुसंज्ञाया निरपवादत्वेनावस्थितत्वात् 'दादेर्धातोः-' इति घत्वे कृते झपन्तत्वादिति भावः ॥—धुगिति । 'दुह प्रपूर्णे' क्तिप् ॥—वा दुह—'दुह • जिघांसायाम्', 'मुह वैचित्र्ये', 'ण्ह उद्गिरणे', 'णिह प्रीतो' । इहेर्दादिलामित्रं प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् । ननु दुहादयो दिवादिष्वनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र 'वा दुहादीनाम्' इत्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो दुहादिरस्तु । रधादिगणसमाप्तये ह्रिहधातोरनन्तरं वृत्करणस्य कृतत्वेनातिप्रसङ्गशङ्का निरवकाशत्वात् । मैवं, तथाहि सति यदलुकि दोधुग्, दोधुद् इत्यादि न सिध्येत् 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' इति निषेधात् ॥—इयणः—॥—यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशतकवद्भाषिसंज्ञाप्रयणान्ताभ्यामन्याश्रयः ॥ ननु यणः स्थानिकस्यैकः संप्रसारणत्वे अनुहितरामित्यत्र लङो लकारस्य स्थाने उत्तमपुरुषैकवचनमिदं, तस्य यणस्थानिकत्वेन संप्रसारणसंज्ञायां सत्त्वां 'हलः' इति दीर्घः स्यात् । तरपं प्रति लङन्तस्याज्ञावादिति चेत् । अत्र कैयटः । यथासंख्यसंबन्धात्संप्रसारणसंज्ञात्र न भवतीति । नन्वनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानात्कथमिह यथासंख्यत्वलाभः । नचैव स्थानयोगोऽपि न लभ्येतेति वाच्यम् । 'पठ्ठा स्थानयोगा' इत्यत्रैतत्सूत्रमनुवर्त्य व्याख्यायां तज्ज्ञाभात् । अत्राहुः । तत्रात्रुत्त्यायाश्रयणेन 'संप्रसारणस्य' इति सूत्रे तद्भावितप्रहणादनुहितरामित्यत्र 'हलः' इति लङः स्थानिकस्यैकः संप्रसारणस्य दीर्घो न भवति, लङ्स्थानिकस्यैकः संप्रसारणशब्देनाभावितत्वात् । नन्वेवमप्यक्षयुर्वा अक्षयुव इत्यादौ ऊटः संप्रसारणसंज्ञायां 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं स्यादिति चेत्, न । 'संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिककृतोक्तत्वात् वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्वा उवडेव स्यात् ॥ अत्र नव्याः । 'प्यङः संप्रसारणम्-' इत्यादिविधिप्रदेशेष्वेव 'यण इग्' इति पठित्वा संप्रसारणसंज्ञामूत्रं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥—वाह ऊद् । 'एत्येधत्यूरसु' इति विशेषणार्थप्रकारो 'हलन्त्यम्' इतीतसंज्ञकः । अत्र 'भस्य' इत्यधिक्रियते, 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यतोऽनुवृत्त संप्रसारणमूढो विशेषणं तेनात्र 'अलोऽन्त्यस्य' इति न भवति तदेतदाह—भस्य वाह इत्यादि । प्राचा तु वाहो वाशब्दस्य संप्रसारणं स्यादित्युक्तं, तच्च फलितार्थकथनपरतया कथञ्चिन्नेयमित्याहुः ॥—संप्रसारणाच्च । 'अमि पूर्वं' इत्यतः पूर्वं इत्यनुवर्तते 'इको यणचि' इत्यतोऽर्चीति च, 'एकः पूर्वपरयोः' इति चाधिक्रियते । तदाह—संप्रसारणादचीत्यादिना ॥—छन्दस्येव ण्विरिति । 'वहश्च' इति सूत्रे 'भजो ण्विः' 'छन्दसि सहः' इत्यतो ण्विप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः ॥ स्यादेतत् । 'वाहः' इत्येव सूत्रमस्तु संप्रसारणमेवात्र विधीयतां, तस्य लघूपधगुणे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि किमूढग्रहणेन ।

१ व्यपदेशिवदिति—विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशो तेन तुल्यमित्यर्थः । २ धुगिति—ननु धातुत्वस्य क्रियावाचित्वे सति भ्रादिगणपठितत्वरूपत्वेन, क्रियायाः प्रधानाप्रधानन्यायेनानुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रही-तुमौचित्यात्कथमत्र घत्वभप्भावौ इति चेत्, न, 'अत्वसन्त-' इति सूत्रे अधातोरिति निषेधसामर्थ्येन धातुग्रहणे उपसर्जनस्यापि ग्रहणाभ्युपगमात् । एतन्मूलकमेव किञ्चाना धातुत्वं न जहतीति बोध्यम् । ३ णिजन्ताद्विजिति—अनेन लोके विश्ववाद्शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते नत्वरयोऽ गिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, भसंज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणात् इति केचित् । वस्तुतस्तु वहश्चैत्यत्र छन्दो-ग्रहणं नानुवर्तते । अत एव 'विभाषा पूर्वोद्-' इति सूत्रस्य 'प्रधीहः आगतं प्रधावृत्तस्य' इति भाग्यप्रयोगः संगच्छते ।

॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७।१।९८। अनयोरात् स्यात्सर्वनामस्थाने स चोदात्तः । ॥ सावनडुहः । ७।१।८२। अस्
 नुम् स्यात्सौ परे । आदित्यधिकारादवर्णात्परोऽयं नुम् । अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । आमा च नुम्
 न बाध्यते । सोल्लोपः । नुम्विधिसामर्थ्याद्भुवन्स्त्विति दत्त्वं न । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्भूलोपो न । अनङ्गान् ।
 ॥ अम् संबुद्धौ । ७।१।९९। चतुरनडुहोराम् स्यात्संबुद्धौ । अमोपवादः । हे अनङ्गन् । अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनडुहा ।
 ॥ वसुसंखुसुध्वंस्वनडुहां दः । ८।१।७२। सान्तवस्वन्तस्य खंसोश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुङ्गयामित्यादि । सान्तेति
 किम् । विद्वान् । पदान्ते इति किम् । खलम् । ध्वलम् । ॥ सहेः साडः सः । ८।३।५६। साड्रूपस्य सहेः सस्य
 मूर्धन्यादेशः स्यात् । तुरापाद । तुरापाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः । तुरापाड्भ्यामित्यादि । तुरं सहत इत्यर्थे छन्दसि
 सह इति णिवः । लोके तु साहयतेः क्तिप् । अन्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः । ॥ दिव औत् । ७।१।८४। दिविति प्राति-
 पदिकस्य औत्स्यात्सौ परे । अलिवधित्वेन स्थानिकत्वाभावाद्बलङ्ग्यादिति सुलोपो न । सुधौः । सुदिवौ । सुदिवः ।
 सुदिवम् । सुदिवौ । ॥ दिव उत् । ६।१।१३१। दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते । सुबुध्याम् । सुबुभिः । चत्वारः ।
 चतुरः । चतुभिः । चतुभ्यः २ । ॥ पट्चतुर्भ्यश्च । ७।१।५५। पटसंज्ञकेश्वचतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् ।
 णत्वम् । द्वित्वम् । चतुर्णाम् २ । ॥ रोः सुपि । ८।३।१६। सप्तमीबहुवचने परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । णत्वम् ।
 परस्य द्वित्वे प्राप्ते । ॥ शरोऽचि । ८।३।४९। अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रियचत्वः ।

सत्यम् । एवं स्थिते क्रियमाणमूटग्रहणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । तस्यां हि सत्यां जातस्य बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्याभिद-
 लादनन्तर्गतो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । न चानकागान्तोपपदेऽकारान्तोपसर्गोपपदे च रूपे विशेषः स्यादिति कथ-
 मूटग्रहणं ज्ञापकमिति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः । भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तदशङ्कते । णिवप्रत्ययान्तामोऽनुमीयत इति ॥
 एतेन भुवं वदतीति भूवाट । भूटः । भूहा । प्रौढः । प्रौढत्वादिप्रयोगाः परागताः ॥—चतुरनडुहोः—। 'दन्तोऽसर्वना-
 मस्थाने' इत्येतोऽनुवर्तनादाह—सर्वनामस्थान इति॥—सावनडुहः । 'आन्छीनयोः—' इत्येतो नुममनुवर्त्याह—नुम् स्या-
 दिति । विशेषविहितेन यामुदा सामान्यविहितः संयुजिच नुमा आम् वाय्यतामिलाशङ्कां निराकरोति—अवर्णात्परोऽय-
 मित्यादिना । उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधाभावेन बाध्यवाधकत्वावो नेति भावः ॥—अमा चेति । विशेषविहितेनापीत्य-
 नुपज्यते । 'आमा च नुम् बाध्यते' इति केचित्पठन्ति । तस्यायमर्थः । बह्वनङ्गादीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रगङ्गविज्ञा-
 नात् 'नपुमकस्य झलचः' इति नुम् भवेत्त्वव, न तु बाध्यत इति ॥ नुमो दलमाशङ्क्याह—नुम्विधिसामर्थ्यादित्यादि ।
 विधानुमासामर्थ्यात्सर्वत्राविकृतेन नुमा भवितव्यमिति भावः ॥ नन्वेवमनङ्गासत्रेत्यत्र 'नरुछवि' इति हलमात्रं न स्यादिति
 चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नामौ बाध्यत इति । भवति
 हि दत्त्वं प्रति नुमो विधिरनर्थकः, हल प्रति तु निमित्तमेवेति ॥—अनङ्गानिति । अनः शकटं वदतीति विप्रहं अनपि
 बहेः क्तिप् । अनसो डश्च । यत्रादित्वात्संप्रसारणम् । अनडुहम् इति स्थितं । आम्नुम्सुलोपेषु कृतेषु संयोगान्तलोपेन ह-
 कारलोपः ॥—वसुसंखु—। वस्त्विति प्रत्ययः, तेन तदन्तं ग्राह्यम् । 'गमनुपोः—' इति सूत्रात्संयुज्यते, तत्र वगोरेव
 विशेषणं, न तु संयुज्यमोरव्यभिचारान् । नायनडुहः, असंभवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति ॥—सहेः सा-
 डः सः । सहेरिति किम् । सह डेन वर्तते मटः । यस्य नात्रि उशब्दोऽस्ति यथा मूट इति । मटस्याप्येव गाटिः ॥ हान्ताः ॥
 ॥—दिव औत् । तकार उच्चारणार्थः ॥—प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य 'दिर्वोर्दिवः' इति न्यागोहितसूत्रेण व्यु-
 त्पन्नस्य वा ग्रहणं, न तु 'दिवो क्रीडादौ' इति धातोः, 'निगनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य' इति परिभाषया । तेनाक्षयु-
 त्यादौ न भवति । न च तन्त्रान्तरहलान्तेव स्यात् न तु औत्प्रसक्तिरिति वाच्यम् । ऊटि कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन 'दिव
 औत्' इत्यस्यापि प्रसक्तिसंभवादिति दिक् ॥—दिव उत् । तपक्कणमिह बुभ्यामित्यादायुकारस्य संप्रसारणत्वात् 'हलः'
 इति दीर्घे प्राप्ते तन्निवारणायेल्लाहुः ॥ वान्ताः ॥ ॥—चत्वार इति । 'चत्वरुन' इत्युग्रन्प्रत्ययान्तश्चतुरशब्दः । ततो
 जसि 'चतुरनडुहोः—' इत्याम् ॥—पट्चतुर्भ्यश्च । बहुवचननिर्देशादर्थस्य प्राधान्यं विवाक्षितम् । अर्थाचामः परत्वं श-
 ब्दद्वारकं, तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ, तदेतद्वक्ष्यति—'गोणत्वे तु नुट नेयते'
 इत्यादिना ॥—द्वित्वमिति । 'अचो रहाभ्याम्—' इत्यनेन ॥—रोः सुपि । सुपीति न प्रत्याहारः, स्वरीत्यनुवृत्तेः । तेन
 पथोभ्यामित्यादौ विध्यर्थमेतन्न भवति । 'खरवमानयोः—' इत्येव सिद्धेऽयमागम्भो नियमार्थमित्याह—रोरेवेति । 'रोः
 सुप्येव विसर्जनीयः' इति विपरीतनियमस्तिह न भवति । 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशान् ॥—शरोऽचि ।

१ लोपो नेति—तत्र पञ्चमीसमासस्याध्याश्रयणादिति भावः । २ वस्त्विति—'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषया
 व्याख्यानादा वसुशब्देन प्रत्ययो गृह्यते, न तु 'वसु स्तम्भ' इति धातुः । ३ पट्चतुर्भ्यश्चेति—ननु ण्णान्तेति वृत्ते रेफप्रक्षेपेण रेफान्त-
 स्यापि पट्संज्ञा विधेया किमत्र चतुर्ग्रहणेन, तिस्रः चतस्रः इत्यादौ तु संनिपातपरिभाषया लुक्को वारणम्, इति चेन्न, चत्वार इत्यादौ
 लुगापत्तेः । तस्मिन्वर्षे 'रो न' इत्युक्तौ तु पदलोपवाभावः स्फुट एव ।

प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । गौणत्वे तु मुद् मेर्धयते । प्रियचतुराम् । प्राधाभ्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलं कमलौ वा आचक्ष्णः कमलं । कमलौ । कमलः । पत्वं कमलपु । ॥ मो नो धातोः । ॥ ८१२६३॥ धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न । प्रशाम्यतीति प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्यामित्यादि । ॥ किमः कः । ॥ ७१२१०३॥ किमः कः स्याद्विभक्तौ । अकचसहितस्याप्ययमादेशः । कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि सर्ववत् । ॥ इदमो मः । ॥ ७१२१०८॥ इदमो मः स्यात्सौ परे । त्यदाद्यत्वापवादः । ॥ इदोऽय् पुंसि । ॥ ७१२१११॥ इदम इदोऽय् स्यात्सौ पुंसि । सोल्लोपः । अयम् । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ दश्च । ॥ ७१२१०९॥ इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः । ॥ अनाप्यकः । ॥ ७१२११२॥ अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति टा इत्यारभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः । अनेन । ॥ हलि लोपः । ॥ ७१२११३॥ अककारस्येदमः इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्यविधिरनभ्यासविकारे । ॥ आद्यन्तवदेकस्मिन् । ॥ ११२१२१॥ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवाऽन्त इव स्यात् । अभ्याम् । ॥ नेदमदसोरकोः । ॥ ७१२१११॥ अककारयोरिदम-

‘अचो रहाभ्याम्-’ इत्यतो द्वे इति ‘नादिन्याकोशे-’ इत्यतो नेति चानुवर्तत इत्याह—न द्वे स्त इति । नन्वस्तु द्वित्वमेकस्य ‘अचो अरि सर्वणे’ इति लोपे सिद्धमिष्टम् ॥ मैवम् । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन पक्षे द्वयोः ध्रुवणप्रसङ्गात् ॥ प्रियाः चत्वारश्चलारि वा यस्य स प्रियचत्वारः । आङ्गत्वात्तदन्त्यापि ‘चतुरनुद्धोः-’ इत्याम् । हे प्रियचल इत्यत्र तु ‘अम् सं-बुद्धौ’ इत्यम् ॥ रान्ताः ॥ ॥ —कमलामिति । ‘कमला श्रीहरीप्रिया’ इत्यमरः ॥ —कमलिति । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इति णिचि इष्टवद्भावाद्दिलोपः । णिजन्तात्किपि ‘णेरिति’ इति णिलोपः ॥ एवं सलिलमाचक्ष्णः सलिलं सलिलौ सलिल इत्यादि बोध्यम् ॥ नन्वेवं तोयमाचक्ष्णस्तोयं तोयौ तोय इति यान्ता अपि मुमाधाः । न च ‘वेरपुक्तलोपाद्बुद्धिः’ लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन’ इति यलोपः शङ्क्यः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति लोपे कर्तव्ये णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवद्भावेन यकारस्य वक्तृपरत्वाभावादिति चेन्मैवम् । ‘न पदान्त-’ इति सूत्रेण यलोपे स्थानिवद्भावनिषेधात् । तस्मात् ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः स्यादेवेति यान्ता नोक्ताः ॥ लान्ताः ॥ ॥ —पदान्त इति । प्राचा तु झलीत्यप्युक्तं, तदिष्फलत्वादुपेक्ष्यम् ॥ —प्रशानिति । ‘शम उपशमे’ किप् । ‘अनुनासिकस्य कि-’ इति दीर्घः ॥ —किमः कः । ‘कायतेर्दिमिः’ इति डिमि प्रत्यये निष्पन्नः किशब्दः ॥ —विभक्ताविति । ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः ॥ नन्वत्र ‘इमः’ इत्येव सूच्यताम् । तेन तिमिष्टिमादीनां किञ्चन्तानामितिप्रसङ्गवारणाय त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनामिमः अः स्यादिति व्याख्यास्यते, तदा द्विशब्दात् प्राक् किशब्दस्य पाठः कर्तव्यः । ‘नानर्थके-’ इति निषेधादलोन्यविधिर्न भविष्यति तत्किं कादेशेनेत्यत आह—अकचसहितस्यापीति । इमोऽकारविधौ तु साकचकस्य कक इति रूपं स्यादिति भावः ॥ नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनेऽपि स्यात् । मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य त्यदादीनां किम इति व्याख्यानात् ॥ —इदमो मः । ‘इन्देः किमर्लोपश्च’ । इदम् ॥ ‘तदोः सः सौ-’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—सौ पर इति ॥ —इदोऽय्— । पुंसीति किम् । इयं स्त्री ॥ —त्यदादेः संबोधनं नास्तीति । प्रचुरप्रयोगादर्शनमेवात्र मूलम् ॥ —उत्सर्ग इति । तेन ‘तदोः सः सौ’ इति सूत्रे ‘अनन्त्ययोरिति किं हे त’ इति भाष्यं, ओ अच्युत भवन्नच्युतेत्यादि प्रयोगाश्च न विरुध्यन्त इति भावः ॥ —अनाप्यकः । आविति प्रत्याहारो न तु टाप् । विभक्ताविति विशेषणादतो व्याचष्टे—टा इत्यारभ्य सुपः पकारेणेति ॥ —नानर्थकेऽलोन्यविधिरिति । नन्वेवं विभर्ति पिपर्तात्यादौ ‘भ्रुवामित्’ ‘अर्तिपिपल्योश्च’ इतीत्वं सर्वस्याभ्यासस्य स्यात् । द्विभावावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदायस्यैवार्थवत्त्वादित्याशङ्क्यामाह—अनभ्यासविकार इति ॥ —आद्यन्तवत् । ‘सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वो नास्ति स आदिः’ ‘सत्यन्यस्मिन् यस्य परो नास्ति सोऽन्तः’ इति लोके प्रसिद्धं, तदुभयमेकस्मिन्नसहाये न संभवतीति तत्राद्यन्तव्यपदिष्टानि कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेश आरभ्यते । न च परत्वात् ‘सुपि च’ इति दीर्घं पश्चाद्बलिलोपे सत्याभ्यामित्यादि सिध्यतीति किमत्राद्यन्तवत्सूत्रोपन्यासेनेति शङ्क्यम् । नित्यत्वात् ‘हलि लोपः’ इत्यस्य दीर्घात्पूर्वमेव प्रवृत्तेः । एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनात्समन्वर्थ एव वतिरित्यभिप्रेत्याह—आदाविवाऽन्त इवेति । आदिवत् किम् । औपगवः । अत्राण आद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । भाष्ये लाद्यन्तवदित्यपनीय ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति भूत्रमूहितम् । विशिष्टोऽपदेशो व्यपदेशः मुख्यो व्यवहारः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी मुख्य इति यावत् । तेन तुल्यमेकस्मिन्न-

१ नेष्यते इति—चतुर्भ्ये इति बहुवचनेनार्थस्य प्राधान्यसूचनात् । परे तु अत्र नुप्रवृत्तौ न कस्यचिद्भाष्यस्य विरोधः, ‘नामि’ इतिसूत्रस्य भाष्यं तु विपरीतमनुकूलम्, बहुवचनं तु शब्दप्रयोगान्वतराभिप्रायेणोपपन्नम्, यथा ‘न पदस्वलादिभ्यः’ ‘तिसृभ्यो जसः’ इत्यादौ इति प्राहुः । २ कमलिति—नन्विदमसंगतम्, ‘नदि पदान्ताः परेऽणः सन्ति’ इति नपदान्तसूत्रस्य भाष्यात् इति चेत् । ‘भोगो-’ इति सूत्रस्य वृक्षवक्रोतीति भाष्यप्रयोगेण तस्य भाष्यस्य पदान्ता एवो यो रेको वा न संभवन्तीति भाष्यायेकदेशिवचनत्वात् । ३ हलि लोप इति—हल्यशिलेव वक्तुं युक्तम्, नचेदमो गौ ततः किपि भ्यामि च दोष इति वाच्यम्, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्, त्यदादीनामित्यनुवृत्त्या गौणे तदप्रवृत्तेः ।

दसोभिस ऐस न स्यात् । एत्वम् । एभिः । अत्वम् । नित्यत्वात् डेः स्मै पश्चाद्वलिलोपः । अस्मै । आभ्याम् । एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु । ककारयोगे तु अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् । इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः । ॥ इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तस्तृतीयादौ । ॥ १२।४।३२ । अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश्र आदेशः स्यात्तृतीयादौ । अश्रचनं साकचकार्थम् । ॥ द्वितीयादौस्त्वेनः । ॥ १२।४।३४ । द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे । किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः । गणयतेविच् । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु । सुगणहसु । सुगणसु । क्विप् । अनुनासिकस्य क्खिलोरिति दीर्घः । सुगण् । सुगणौ । सुगणः । सुगणहसु । सुगणहसु । सुगणसु । परत्वादुपधादीर्घः । इहृङ्यादिलोपः । ततो नलोपः । राजा । ॥ न डिंसंबुङ्योः । ॥ १२।२।१ । नस्य लोपो न स्यात् ङौ संबुङ्गौ च । राजन् । ङौ तु छन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति ङेल्लृङ् । निषेधसामर्थ्याप्रत्ययलक्षणम् । परमे व्योमन् । ॥ डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । राजानौ । राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोनः भ्रुवम् । न चाल्लोपः स्थानिवत् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषधात् । नापि बहिरङ्गतायाऽसिद्धः । यथोद्देशपक्षे पाष्ठी परिभाषां प्रति श्रुत्वस्यासिद्धतायाऽन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । जैश्रोत्रः । राज्ञः । राज्ञा । ॥ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुविधिषु कृति । ॥ १२।२।२ । सुक्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिषुविधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमेस्त्वं च न । राज-

सहायेऽपि कार्यं स्यात् इत्यर्थः । तेन इयाय आरेत्यादौ 'एकाचः-' इति द्वित्वं सिध्यति । अन्यथा आद्यन्तोपदिष्टत्वाभावात् द्वित्वं न स्यादिति दिक् ॥—**नेदमदसोः**—। भाष्ये तु 'इदमदसोः कान् । नियमार्थमिदम् । इदमदसोः कादेव भिस ऐस नान्यतः' इति स्थितम् ॥ नव्यास्तु 'इदमदसोः कान्' इति सूत्रिते तु काद्रिग ऐस इदमदसोरेवति विपरितनियमोऽपि संभाव्येत । तथा च पाचकृत्यादि न मिथ्येत् । किं तु 'इदमदसोः काद्रिग ऐस' 'अतः' इत्येव सूत्रद्वयं मुक्त्वमित्याहुः ॥ —स्मादेशात्परन्वादानादेशः स्यादित्याशङ्क्यामाह—**नित्यत्वान् डेः स्मै इति** ॥—**इदमोऽन्वादेशो**—। नन्विदमोऽनुदात्तामात्रविधावपि हलि लोपेन आभ्यामित्यादि समाहितरूपं सिध्यति, एनेन एनयोरित्यत्र तु विशिष्यनादेशो विहितः किमेनेनाश्रवचनेनेत्यत्र आह—**साकचकार्थमिति** । यथपीह शित्करणं व्यर्थम्, अकारस्याकारविधानसामर्थ्यादेव सर्वादेशसिद्धेः, तथायनुदात्तात्त्वार्थमेवाकारविधानमित्याशङ्का स्यात्तन्निवारणाय शित्करणमित्याहुः । अ अ इति प्रथिग्य निदेशं त्वनेकाकारत्वादेव सर्वादेशसिद्धेः शिब्रह्मण ल्यकु शक्यमित्याकरः ॥—**द्वितीयादौस्सु**—। 'इदमोऽन्वादेशः' इत्यतः इदम इत्यनुवर्तते अन्वादेश इति च । 'एतदन्वतमोः-' इत्यत्र एतद इत्यपि, तदाह—**इदमेतदोरेनादेश इत्यादि** । अनुदात्त इत्यनुवर्तनादेनादेशोऽनुदात्त इति द्वयः ॥—**कार्यं विधानुमिति** । अपूर्वं बोधयितुमन्वर्थः । 'इदपदार्थं क्रियायोगं संज्ञाविधौ च यः । एतमात्रं इति विद्यात्' इत्यत्र तु इदपदार्थद्वयो न विधीयन्ते किन्वन्यन्ते इति न तद्वनादेशः । एतेन 'नक्त भारहरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय' इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वान् । मान्ताः ॥ ॥ —**सुगणिति** । क्विप् । न च 'अनुनासिकस्य क्वि-' इति दीर्घे कर्तव्यं अल्लोपणिलोपयोः म्यानिबद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषधात् । ङौ विधिं प्रति निषेधाच्च ॥ णान्ताः ॥ ॥—**निषेधसामर्थ्यादिति** । यदा तु 'न डिंसंबुङ्योः' इत्यत्र पच्छन्ततामाश्रित्य ड्यन्तस्य संबुङ्यन्तस्य च पदस्य लोपो नेति व्याख्यायते, तदा प्रत्ययलक्षणं मूलभूमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्षेशो न कर्तव्य इत्याहुः ॥ पूर्वममार्था विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—**न चेति** ॥—**पाष्ठी परिभाषामिति** । 'वाह ऊट' इत्यत्र, ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ॥—**नलोपः सुप्स्वर**—। 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमाशङ्क इत्याह—**नान्यत्रेत्यादि** । तेन राजाश्च इत्यादौ गवणोदीर्घं कर्तव्यं नलोपोऽसिद्धो न भवतीति भावः ॥ सुक्विधिसुदाहरति—**आत्वमित्यादिना** । सुवाश्रितो विधिः सुक्विधः । स्वविधौ तु पदार्थम् 'द्विकसंख्ये संज्ञायाम्' इति समासे नलोपे कृते अवगणन्ते पूर्वपदं जातमिति 'अमे चावर्णे ल्यक्चयच' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोप्यासिद्धत्वात् भवति । संज्ञाविधौ 'पञ्चत्यत्र नलोपे कृतेऽपि' इत्यादिना ह्रस्वप्रत्ययेषु वक्ष्यति ॥ अन्यं तु, दण्डिगुप्तौ गुप्तदण्डिनाविन्ययुदाहरन्ति । अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् विस्मया नास्तीति 'द्वन्द्वे चि' इति पूर्वानपातनियमो न भवतीत्याहुः । कृति तु विधौ तु

१ ङौ तु छन्दोऽपि—नच राजनीवाचरतात्वे 'अविकरणाच्च' इति क्वपि नलोपाभावाच्च गृहे ड्रिग्रहणस्य लोकाकप्रयोगे कल संभवनीनीदमनुपपन्नमिति वाच्यम्, चेदं अयमस्यादिर्वचनं लोपाभावे सिद्धे ड्रिग्रहणप्रत्याख्यानपरगायप्रामाण्येन ईदृश विषये लोक वचनमुत्पत्तिरवाङ्गीकारात् । २ सामर्थ्यादिति—'न लुमता-' इति निषेधसान्निध्यत्वावधारणार्थः । एतदन्वित्यल्लक्षणं न 'संबुङ्गौ नपुंसकानां नलोपो वा वक्तव्यः' इति बोधम् । २ तनोय इति—नटमपूर्वादेशविधायकं, सूत्रभाष्यार्थविकल्पपटितत्वात्, किंतु अभिवृत्तवचनम् ।

भ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । राज्ञि । राजनि । प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा । प्रति-
दिवानौ । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्येऽहोपे कृते । ॥ हलि च । ८।८।१७७। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको
दीर्घः स्यादहलि । न चाहोपस्य स्थानिवत्वम् । दीर्घविधौ तक्षिषेधात् । बहिरङ्गपरिभाषा तृकन्यायेन न प्रवर्तते ।
प्रतिदीक्षः । प्रतिदीक्षेत्यादि । यज्वा । यज्वानौ । यज्वानः । ॥ न संयोगाद्व्यमन्तात् ॥ ८।८।१३७। वकारमकारान्तसं-
योगापरस्यानोऽकारस्य लोपो न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा । ब्रह्मभ्यामित्यादि ।
इन्हनपूर्वार्थम्णां शौ ॥ ८।८।१२१। एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते । ॥ सौ च ॥ ८।८।१३३।
इन्द्रादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सौ परे । वृत्रहा । हे वृत्रहन् । एकाजुत्तरपदे इति णत्वम् । वृत्रहणौ । वृत्रहणः ।
वृत्रहणम् । वृत्रहणौ । ॥ हो हन्तेर्जिणक्षेपु ॥ ७।३।५४। जिति णिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं
स्यात् । ॥ हन्तेः । ८।८।२२। उपसर्गस्थाम्भित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहण्यात् । ॥ अतूर्पूर्वस्य ॥ ८।८।२२।
हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रहन्ति । योगविभागसामर्थ्यात् । (५) अनन्तरस्य विधिवो भवति प्रति-
षेधो वा । इति न्यायं बाधित्वा एकाजुत्तरपदे इति णत्वमपि निवर्त्यते । नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादहोपे

वृत्रहभ्याम् ॥ 'ब्रह्मश्रूण-' इति विहितं क्रिपमाश्रित्य 'हस्यस्य-' इति तुक् न । कृति तुमिवधाविति किम् । वृत्रहश्छत्रम् । इह
स्यादेव 'छे च' इति तुक् ॥ यद्यपि वृत्रहभ्यामित्यत्र 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेनैव नलोपस्यासिद्धत्वं सिध्यति,
तथाप्यस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं कृति तुगग्रहणं, तेन या सा इत्यादि सिध्यति । अन्यथा विभक्त्याश्रयणस्यात्वस्य
बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादाव न स्यात् । एतच्च 'नाजानन्तर्ये वहिष्प्रकृतिः' इत्यत्र यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यमिति
हरदत्तादिमतेन कैश्चित्तुक्म् । उत्तरकार्ये अत्र आनन्तर्यमिति कैयटमते तु नात्र बहिरङ्गपरिभाषा प्रवर्तते । या सेत्यत्र
टाप् तु संनिपातपरिभाषामपि बाधित्वा 'न यासयोः' इति निर्देशादेव सिध्यतीति ज्ञेयम् ॥—प्रतिदिवेति । 'कनिन् यु-
वृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवाः' इति कनिन् ॥—हलि च । 'वोरुपधाया दीर्घ इकः' इत्यनुवर्तते 'सिपि धातोः' इत्यतो
धातोरिति च, तच्च धातुग्रहणं वोरित्यनेन विशेष्यते, विशेषणं तदन्तर्विधिस्तदाह—रेफवान्तस्य धातोरित्यादि ।
रेफान्तस्य तु गीर्यति पृथति गीर्णे पूर्णे इत्याद्युदाहरणम् ॥ धातोः किम् । रेफान्तस्य पदस्य मा भूत् । अग्निः करोति । वायुः
करोति ॥ नन्वस्तु धातोरनुवर्तने परंतु वोरित्यनेन धातुर्न विशेष्यते रेफवान्तस्य धातोरिति, किं तु इग्विशेष्यते रेफवान्तस्य
इको दीर्घः स्यान्नो च रेफवकारो धातोश्चेत्, अन्तशब्दोऽत्र समापवाची । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्रं ल्युक्तं शक्यमनेनैव
मूर्छति हृच्छतीत्यादिरूपसिद्धेरिति चेत् । भैवम् । कुकुरीयनीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्तस्मात् वोरित्यनेन धातुरेव विशेष्यः ।
एतच्चाकरे स्पष्टम् ॥ यत्तु 'उपधायां च' इति कैश्चित्तुपन्यस्तम् । तत्र । दिवेवकारस्यानुपधात्वात् ॥—उक्तन्यायेनेति ।
यथोद्देशकेषु पाष्ठां परिभाषां प्रति दीर्घस्यासिद्धत्वेत्यर्थः ॥—प्रतिदीत्र इति । 'न भकुर्धुराम्' इत्यत्र वोरित्यनुवर्तनादे-
रफवान्तस्यैव अस्य निषेध इति न दीर्घनिषेधः शङ्को, नान्तस्येह भवात् ॥—यज्जेति । इष्टवान्यज्वा । 'मुयजोऽहुनिष्' ॥
—ब्रह्मण इति । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' इति प्रकम्प्य 'वृहेनोच्च' इति नस्यात्विधानाद्ब्रह्मनशब्दोऽयं निष्पन्नः ॥—इन्-
हन्—। 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदं तदाह—शावेवोपधाया इति । उपधादीर्घमात्रस्यायं
नियमः । तेन वृत्रहायन इत्यत्र 'अकृत्सावेधातुकयोः' इति दीर्घो भवत्येव । वृत्रहणौ इत्यत्र 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः'
इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्याख्यते । उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—शावे-
वेति नियमादीर्घस्याप्राप्तावाह—सौ चेति । 'शिस्रोः' इति वक्तव्ये योगविभाग उत्तरार्थः ॥—वृत्रहेति । वृत्रं हतवान् ।
'ब्रह्मश्रूण-' इति क्रिप ॥—हन्तेर्हस्येति । जिति णित्येतद्वन्तेर्विशेषणम्, नकारे इति तु हस्येति यथासंभवं बोध्यम् ।
यद्वा, जिष्णिषाः सर्वेऽपि हस्येव विशेषणं जिति णितीत्यंशे येन नाव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवधानं स्वीक्रियते । तेन घातः
घातक इत्यत्र कुत्वं भवति । इह तु न भवति । हननमात्मन इच्छति हननीयति हननीयतेषु हननीयक इति ।
एतच्च भाष्यकैयटादौ स्पष्टम् ॥ 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेरिति । प्रसङ्गादस्योदाहरण-
माह—प्रहण्यादिति । प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अतूर्पूर्वस्येति ॥—एकाजुत्तरिति । न चाहोपे कृतं एकाचत्वं ना-
स्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावात् । न च 'पूर्वेत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वाच्यम् । 'तस्य दोषः संयो-
गादिलोपलत्वणत्वेयु' इत्युक्तेः ॥—निवर्त्यते इति । 'कुमति च' इति णत्वमपि निवर्त्यते एवेति बोध्यम् । भाष्ये तु—
'कुत्ववाये ह्यदेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः' । किं प्रयोजनम् । वृत्रघ्नः मुघ्नः प्राधानि । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यत्पूर्वग्रहणं न
कर्तव्यं भवति इत्युक्तम् ॥ एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रम्, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानपेक्षया
योगविभागमाश्रित्य वार्तिकाशेषसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ ननु 'अतूर्पूर्वस्य' इत्यत्र तपरो विव-

१ वमन्तादिति—वमा+या संयोगस्य विशेषणान्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । २ अतूर्पूर्वस्येति—अत इत्येव सिद्धे
पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

इह दीर्घे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं न भवति बहुलग्रहणात् । तथा च श्वश्रुक्षक्षिति निपातनान्मघशब्दान्म-
गुपा च भाषायामपि शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्यैतत् सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसा-
विति भट्टिः । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवन्त्यामित्यादि ।
मृत्वाभावे । मघवा । छन्दसीवनियौ चेति वनिबन्तं मध्योदात्तं छन्दस्येव । अन्तोदात्तं तु लोकेऽपीति विशेषः । मघ-
वानौ । मघवानः । सुटि राजवत् । ॥ श्वयुवमघोनामतद्धिते । १६।४।१३३ । अन्नन्तानां भसंज्ञकानामेषामतद्धिते
परं संप्रसारणं स्यात् । संप्रसारणाच्च । आहुणः । मघोनः । अन्नन्तानां किम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती ।
अतद्धिते किम् । माघवनम् । मघोना । अघवभ्यामित्यादि । शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दे वस्योत्वे
कृते । ॥ न संप्रसारणे संप्रसारणम् । १६।१।३७ । संप्रसाणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यका-
रस्य नेत्वम् । अत एव ज्ञापकादन्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे
अर्वन् । ॥ अर्वणस्त्रसावनन्नः । १६।४।१२७ । नञा रहितस्यार्वन्नन्तस्याङ्गस्य तुह्यन्तादेशः स्यान्न तु सौ । उगि-

स्यासिद्धत्वेन नान्तस्याभावादीर्घत्वं न स्यादित्याह—इह दीर्घे कर्तव्य इति ॥—बहुलग्रहणादिति । कचिदन्य-
देवेत्यर्थकादित्यर्थः । बहुनर्थान् लातीति बहुलम् । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कर्मण्युपपदे कः ॥—श्वश्रुक्षक्षिति । 'श्वश्रु-
क्ष'पुनः ग्रीहन् क्लेदन् क्लेहन् मूर्धन् मज्जथर्मन् विश्वप्सन् परिज्मन् मानरिश्मन् मघवन् इत्युपादितुत्रेणेत्यर्थः ॥—निपातना-
दिति । महेर्हकारस्य घकारः अगुगमसः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य त्रिनयस्य निपातनादित्यर्थः ॥—प्रत्याख्यातमाकर
इति । एवं च फलभेदेऽन्नादेशस्य प्रत्याख्यानासंभवात् आदेशपक्षेऽपि दीर्घा भाष्यादिसंमत एवेति बहुलग्रहणात्संयोगान्तलो-
पस्य नासिद्धत्वमित्युक्तम् ॥ यत्वाहुः । मनुपक्षेऽपि छान्दसस्त्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्याशय इति तत् । मनुवन्तस्य छान्द-
सत्वे मानाभावान् । उदाहृतभट्टिप्रयोगविरोधाच्चति दिक् ॥—छन्दसीवनिपाविति । मत्वर्थे ईवनियौ स्तः । छन्दसीति
वार्तिकार्थः । 'सुमङ्गलीरियं वधूः' 'मघवानमीमहे' इत्युदाहरिष्यति वैदिकप्रक्रियायाम् ॥—अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि
श्वश्रुक्षत्रित्यत्र कनिन्नता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिप्रत्ययलोचनया आयुदात्तत्वं लभ्यते, तथापि 'उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः'
'पूषा त्वेनो नयतु' 'अग्निर्मूर्धा दिवः' इत्यादी तत्पूत्रोपात्तानामुक्षादीनामन्तोदात्तस्य निर्निवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति
भावः ॥—श्वयुव—'अल्लोपोऽनः' इत्यलोऽन इत्यपकृष्य व्याचष्टे—अन्नन्तानामिति ॥—अन्नन्तानां किम् ।
मघवत इति । यद्यपि नस्य तादेशोऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादन्नन्तानात्रास्येव, तथापि विशेषणसामर्थ्यात् श्रूयमाणनकारा-
न्तस्यैव संप्रसारणं न त्वत्रेत्याहुः ॥ वार्तिककृता तु 'श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तप्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' इत्युक्तम् ॥
नन्वेवम् 'अल्लोपो नः' इत्यालोपो दुर्वार इति चर्चमेवम् । भाष्यकृता पूर्वाक्तवार्तिकमन्त्रानुवर्त्य 'अल्लोपोऽनः, नकारान्तस्यैव'
इति व्याख्यातत्वात् । एतच्च 'ऋलृक्' इति मूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन पठुर्धावरी राजकीयमित्यत्राद्यश्लोपाभावः निःशङ्कः ।
'वनो र च' 'राज्ञः क च' इत्यादेशो कृते नकारान्तत्वाभावात् ॥—स्त्रियां मघवतीति । मघवत्यौ मघवत्य, इत्यत्र लङ्गि-
विशिष्टपरिभाषया 'उगिदचाम्'— इति नुम् न शङ्क्यः, विभक्तौ लङ्गिविशिष्टग्रहणात् इत्याहुः ॥—न संप्रसारणे—
'हः संप्रसारणम्' इत्यनः संप्रसारणमित्यनुवर्तमानेऽपि पुनः संप्रसारणग्रहणात् प्रदेशान्तरस्थं 'श्वयुवमघोनाम्' इत्यपि संप्र-
सारणं निषिध्यते तदाह—इति यकारस्य नेत्वमिति ॥—यून इति । ननूकारेण व्यवधानात्कथमत्र निषेधः विव्याध
विव्यथे इत्यादावव्यवधानेऽपि निषेधस्य चरितार्थत्वात् । न च सर्वणदीर्घे कृते नास्ति व्यवधानमिति वाच्यम् । अचः पर-
'स्मिन्'— इति स्थानिवत्त्वात् । अत्राहुः । विदेशस्थनिषेधार्थात्पुनः संप्रसारणग्रहणादेव व्यवधानेऽप्यत्र निषेधो भविष्यतीत्य-
दोषः । न च 'व्यथो लिटि' इति विदेशस्थेन यकारस्य संप्रसारणे कृते वकारस्य तदभावात् 'न संप्रसारणे' इति सूत्रं प्र-
वर्त्य पुनः संप्रसारणग्रहणं चरितार्थमिति व्यवधाने निषेधो न भविष्यतीति शङ्क्यम् । 'व्यथो लिटि' इत्येतद्वलादिःशेषा-
पवाद् इत्याकरे स्पष्टत्वात् । उत्तरार्गसदेशापवाद इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटेन व्याख्यातत्वाच्चेति ॥
—अर्वणस्तृ—॥ अन्नस्येति वर्तते, तच्चावगा पिशेच्यते, अनञ्च इत्यनेनापि, तदाह—नञा रहितस्येत्यादि । अरा-
विति पृथुदासे विभक्तौ परत एव स्यात् तत्तत्त्वार्थतीत्यादी न स्यादित्याशयेनाह—न तु साविति । न चैवमवैप्रिय इत्या-
दावतिप्रसङ्गः । अङ्गेन स्वनिमित्तस्य प्रत्ययस्याक्षिपाद्भुक्ता लुप्तत्वेनात्र प्रत्ययलक्षणाभावात् । एतेन 'वाहेलुखयत सहस्र-
हगवैर्गवैः' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । नन्वेवं 'स्थानिवदादेशः'— इति सूत्रे धावङ्गकृतद्रिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशाः स्था-

१ मघवतीति—पुंयोगेन स्त्रियां वृत्तौ 'उगित्थ' इति ङीप् । यत् पुंयोगादिति सूत्रेणति तत्तुच्छम्, तत्रातोऽनुवृत्तेः । २ शुन
इति—अत्र संप्रसारणे वाणीर्वाङ्गस्य वलीयस्त्वात्पूर्वैरूपं बाधित्वालोपापत्तिस्तु न, आभीयासिद्धत्वेन संप्रसारणासिद्धया 'न संयोगात्—'
इति निषेधात् । वाणेपरिभाषया अनित्यत्वाच्च । ३ अन्तरस्य यणः पूर्वमिति—सकृत्प्रवृत्त्येवमयोः संप्रसारणे जाते निषेधोऽयं व्यर्थ
इति केचित्पिदुतिः प्रत्युक्ता । नचैवं लक्ष्यलक्षणन्यायस्य जागरूकत्वाविधिपाचारितार्थे तदवस्थमेवेति वाच्यम् । कार्यश्रयवर्णभेदेन
लक्ष्यभेदसत्त्वात् । ईदृशस्थले लक्ष्यभेदाप्रपणं चेदमेव मानम् ।

स्वाद्युम् । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अवन्तौ । अर्वतः । अर्वता । अर्वन्त्यामित्यादि । अनञः किम् । अनर्वा । यञ-
वत् । ॥ पथिमथ्यभुक्षामात् ॥ ७।१।८५। एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आआदिति प्रक्षेपेण शुद्धाया एव
व्यकैर्विधानाच्चानुनासिकः । ॥ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ७।१।८६। पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।
॥ थो न्यः ॥ ७।१।८७। पथिमथोस्थस्य न्यादेशः स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । पन्था-

निवत् स्फुरिति प्राचो ग्रन्थमन्य तत् किं परिगणनमुदाहरणमात्रं वेति विकल्प्य, नान्यः अव्ययस्याज्ञपदाभ्यां पृथग्रहणपै-
यर्थ्यादिति मनोरमायां यदुक्तं तत् कथं संगच्छेत । अव्ययस्योक्तरीत्यानङ्गत्वात् । न च 'न लुमता-' इत्यनेनाज्ञकार्यनि-
पेधेऽप्यङ्गसंज्ञाया अनिषेधानोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रत्यये परतः पूर्वस्य यत् कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्पूर्वं 'न लुमता-' इ-
त्यनेन निषिध्यते, इति 'यदोऽचि च' इति सूत्रमभनोरमाग्रन्थपर्यालोचनया लुमताशब्देन लुमे अङ्गसंज्ञाया अप्यस्वीकार्ये-
त्वात् । तस्या अपि प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यत्वात् । यदि लुका लुमेऽप्यङ्गत्वं स्वीक्रियेत, तदायं प्रत्यये 'यनि भं' 'ग्रप-
ष्वश्वश्रयोः' इत्यत्र 'ग्रप वयुर्धं वसु धनं यस्य ग्रपवसु, ग्रपा अश्वो यस्य ग्रपवश्व इत्युदाहृत्य भलादिह नलोपो न भवति
अल्लोपस्तु अनङ्गत्वात्' इति मूले वैदिकप्रक्रियायां वक्ष्यमाणग्रन्थेन सह विरुध्यते । नच 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राज्ञावयवोऽन्ये-
नामस्थानयजादिपरो योऽनिति व्याख्यानान् अल्लोपस्य तत्र प्राप्त्यभावादानङ्गत्वादिति समाधानं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् ।
भसंज्ञयैव यजादिपरो योऽनिति व्याख्यानवत् वक्ष्यश्रयोः परतो योऽनिति व्याख्यानस्यापि लाभात् । तस्मान्पदा-
त्पृथगित्येव वक्तव्ये अङ्गपदान्यामित्यङ्गग्रहण रभसकृतमेवेति चेत् ॥ अत्राहुः । 'न लुमता-' इति सूत्रे लुमता लुमे तन्नि-
मित्ताङ्गस्याङ्गसंज्ञकस्य कार्यं न स्यादिति व्याख्यायतं । तदा 'अर्वणस्तु-' इत्याद्यङ्गकार्यप्रवृत्तावाङ्गसंज्ञाया निर्वर्धलादङ्गग्र-
हणं तत्रत्यं सम्भवेत् ॥ यदा लाङ्गमनाङ्गं वेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्याङ्गत्वादिति मूलग्रन्थस्य च स्वरस्यपर्यालोचनया लाघवा-
दव्ययस्याङ्गत्वं फलाभावाच्च प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यं निषिध्यते, तदा त्वविशेषेण अङ्गसंज्ञाया अपि निषेधादङ्गग्रहणं तत्र
रभसकृतमेव । न च 'न लुमता-' इत्यनेन अङ्गसंज्ञानिषेधे 'युबोरनार्कौ' इति सूत्रस्याप्यर्थव्यवस्थायां विशेषः स्यादिति
वाच्यम् । तयोस्तत्र प्रौढिवादेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च 'न लुमता तस्मिन्' इति सिद्धान्तोऽयं निषिध्यत इति मनोरमाग्र-
न्थश्च स्वरसतः संगच्छत इति ॥ ननु ऋधानोर्विनि गुणं च अरिति रूपं तस्मान्मनुषि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति । 'छन्द-
सीवनिर्णौ-' इति वनिषि वेदे अर्वेति सेत्स्यति, ऋधानोर्वे 'न्नामदिपर्यायः' इत्यादिना वनिषि तु लोकेऽप्यर्वेति सेत्स्यति ।
रुडिशब्दश्चायं 'वाजिवाहाविगन्धर्वहथमैन्धवमप्रयः' इत्यमरकोशान् । ततश्चाथोऽपि न भिद्यत इति किमनेन सूत्रेणिति चेत् ।
अत्राहुः । नान्तान्तयोः गवैत्र प्रयोगे प्राप्ते गौ परे ननुपदं च नान्तस्य प्रयोगो भवत्यन्यत्र तु नान्तस्य प्रयोगो न
भवति इति व्यवस्थाभिसिद्धं 'तृज्वत् कोटुः' इति त्रिसूत्रादिति ॥ यत्तु कैश्चिदुक्तं अर्वन्तमपवन्तशब्दयोरेपि भाषायाम-
साधुत्वमेव । 'अर्वणस्तु मर्गोनाथ न अथ्य छन्दसः' इति ततः । मनुष्यमोर्विधानाच्च छन्दस्तुभयदर्शनात् इति वार्तिकदि-
ति । तदापाततः । वार्तिकस्य वनिवन्तमथ्योदात्तपरत्वात्, छन्दस्येव वनिष्विधानात् । तथा च थोर्धः—'वाहैरुज्यत
सहस्रहवैर्गवैर्धः' इति प्रायुक्तं ॥—अर्वन्तौ । अर्वन्त इति । व्यपदेशिवद्भावेनावर्तन्त्वात् त्र्यदेशः । न च व्यपदेशिव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ॥—पथिमथि—। 'गमेरिति' इत्यत इतिरिति 'परमे किन्'
इत्यतः कितिल्यनुवर्तमाने 'मन्थः' इत्यनेन निष्पन्नो मथिनशब्दः । 'पतः स्थ च' चादिनः । पथिन् । 'ऋभुशः स्वर्गवज्रयोः' ।
ततो मत्वर्थीयेतिना ऋभुश्चिन्ति बोध्यम् ॥ ननु 'अग्न्यदधि-' इति सूत्रे उदात्तनया पठितेऽग्न्यनदीष्टमिदं 'अननुदात्तः'
इत्युदात्तग्रहणं 'गुणा अभेदकाः' इति पक्षे ज्ञापयतीति निर्विवादम् । तथा च तस्मिन् पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽप्यान्तर-
म्यादनुनासिकाकारः स्यात्त आह—आआदिति ॥—इतोऽत्सर्वनाम—। आदिति वर्तमाने पुनरद्वचन किमर्थं कृतेऽ-
प्यद्वचने पन्था इत्यत्र सवर्णदीर्घण भाव्यमन्यत्र तृपथा दीर्घेणिति चेत् । भवम् । ऋभुक्षणमित्यत्र 'वा पृथ्वीस्य निगमे' इति
दीर्घविकल्पे सति पक्षे ह्रस्वश्रवणार्थमद्वचनस्यावश्यकत्वात् ॥—थो न्यः—। स्थान्यादेशौ द्वावप्यनचर्कौ 'धन्वः' इत्येव
सिद्धे 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्येतदुक्तव्यर्थम् । त्रयाणामनुवृत्तावपि ऋभुशस्थो न संभवतीत्याशयेनाह—पथिमथोरिति ।
प्रसङ्गाद्वाह—स्त्रियामिति ॥—नान्तलक्षण इति । 'न पूजनात्' इति निषेधान् 'ऋकपुरुषधूः-' इत्यप्रत्ययो नेति भावः ॥
—सुपथीति । 'इनः स्त्रियाम्' इति कमु न कृतः, समासान्तविधेरनित्यत्वात् । 'युबोरनार्कौ' इति सूत्रे 'ग्रपथी' इति भा-
ष्याच्च । 'न पूजनात्' इति निषेधस्य तु नाय विषयः, 'पचः प्रार्चनेत्येव सः' इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथोत्थाव्य थो न्यश्च
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणाच्च भवति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।

१ पथिमथीति—ननु अनेन सूत्रेण अदेव विधेयः, इकारस्यापि अत्वे रूपसिद्धेः । नच 'अतो गुणे' इत्यस्यापत्तिः, 'पथिमथ्यभुक्षो'
लोपः 'भस्य टेः' 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराश्रयणसिद्धाकारविधानसामर्थ्येनैव पररूपवाधात्, इति चेत् ।
अनुनासिकवाणाय प्रक्षेपे दीर्घोच्चारणं लाघवाभावात् । पररूपं तु न, समस्तत्वेन पदान्तत्वात् । अन्ये तु वक्ष्यन्तात् किपि पन्था
इत्यर्थमादिधानं सफलमिति । २ थो न्यः इति—'थो नुट' इति नोक्तं, इत्यंशाप्यन्तावित्यनुसंधानेन प्रक्रियालाघवाभावात् ।

नम् । पन्थानौ । ॥ भस्य टेलोपः । ७।१।८८। असंज्ञकस्य पन्थादेहेलोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवं मन्थाः । ऋभुक्षाः । क्षियां नान्तलक्षणे ऋपि भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । सुमथी नगरी । अन्भुक्षी सेना । आत्वं नपुंसके न भवति न लुप्ततेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । ॥ संभुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा घाचयः । हे सुपथिन् । हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरति नलोपस्यासिद्धत्वाद्भस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाट्टिलोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् सुपन्थानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपन्थानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि । ॥ णान्ता षट् । १।१।२४। पान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । पञ्च । २ । संख्या किम् । विभुषः । पामानः । शौतानि सहस्राणीत्यत्र संनिपातपरिभाषया न लुक् । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति नुद् । ॥ नोपधायाः । ६।७।७। नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्च । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुमुटौ । प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानौ । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चाम् । एवं सप्तन् नवन् दशन् । ॥ अष्टन आ विभक्तौ । ७।७।८४। अष्टन आत्वं स्याद्बलादौ विभक्तौ । ॥ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१। कृताकारादष्टनः परयोर्जसशसोरीश स्यात् । अष्टभ्य इति घ-

ततः क्तिप् । अष्टोपयलोपौ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'पथिसथि-' इत्यात्वम् । 'थो न्यः' । पन्थाः । 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । 'एरनेकाचः-' इति यणं वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च 'थो न्यः' । संयोगपूर्वकत्वाच्च यण । पन्थियौ । पन्थियः । पन्थियम् । पन्थियौ ॥—'भस्य टेलोपः' । पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मन्थीयतेः क्तिप् तु । मन्थाः । मन्थियौ । मन्थियः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षियौ । ऋभुक्षियः । इत्यादि ॥ एतेन 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इत्यत्र स्थानिन्यादेशो च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तः प्रत्युक्तः । आदेशे तपरकरणस्यानावश्यकत्वेऽपि स्थानिनि तु पन्थियौ इत्यादिसिद्धये तस्यावश्यकत्वात् ॥ ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् 'पथिमथ्यभुक्षाम्-' इति नस्यात्वे पन्थाः, ऋभुक्ष्या इत्येव भवितव्यम्, न तु पन्था इत्यादि इति चेत् । अत्राहुः । नलोपस्यान्तर्वर्ती गुन्निमित्तम्, आलस्य तु बहिर्वर्ती सुप् । प्रत्यासत्त्या हि यत्र एक एव सुप् निमित्तभूतः तत्रैव 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नलोपस्यासिद्धत्वं नान्यत्रेति नात्र नकारस्यात्वं किं लीकारस्येति ॥—णान्ता षट् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्, तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यते इत्याशयेनाह—संख्येति । प्राचा तूपदेशकाले पान्ता नान्ता चेत्युक्तम्, तत् 'पथेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि-' इत्यादिवक्ष्यमाणस्वप्नार्थविरुद्धम् । संप्रत्यनान्तत्वेऽप्युपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेनेति दिक् ॥—संनिपातेति । तथा चोपदेशकाले इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः ॥ यत्त्वाहुः परिभाषया अनित्यत्वाद्धुक् स्यादिति, तत्साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया अकिंचित्करत्वापत्तेः ॥ यद्वाहुः, उपदेशग्रहणमिह कुतः समागतमित्याशङ्क्य 'णान्ता-' इत्यन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यत इति । तदपि न । संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ॥—नोपधायाः ।—नेति लुप्तपट्टीकमज्ञस्य विशेषणम् । नलोपस्यासिद्धत्वात् 'नामि' इति दीर्घो न प्रवर्तत इत्ययमारम्भः ॥—गौणत्वे त्विति । बहुवचननिर्देशस्यार्थप्रधानार्थत्वादिति भावः ॥—प्रियपञ्चामिति । जद्वयमध्ये चकारः ॥—अष्टन आ विभक्तौ । सौत्रत्वादिसाहचर्येण न कृतः । 'कनिन्युवृत्तिक्षि-' इत्यतः कनिनित्यनुवर्तमाने 'सप्यशभ्यां तुट् च' इत्यनेन सप्तन् अष्टन्शब्दौ निष्पन्नौ ॥ 'रायो हलि' इत्युत्तरसूत्राद्वलीत्यपकृष्यते तच्च विभक्तेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—हलादाविति । हलीत्यस्यानपकर्षणे त्वष्टानामिति न सिध्येत । परलान्नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावाद्युटोऽप्रवृत्तेः । न च यथोद्देशपक्षे अन्तरङ्गलात्प्रगेव कृता षट्संज्ञैकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अलिवधौ उक्तन्यायायोगात् । किं च प्रियाष्टानौ प्रियाष्टानः प्रियाष्टनः प्रियाष्टनेत्यापि न सिध्येत । उत्तरीत्या तत्राप्यालप्रवृत्तेरिति बोध्यम् ॥—अष्टाभ्य औश् । शित्त्वात्सर्वादेशः । ननु 'अनेकाल् शित् सर्वस्य' इति सूत्रे शिद्वग्रहणं प्रत्याख्यानानेकाल्त्वादिव सर्वादेश इति सुवचम् । न च शस्येत्संज्ञायामनेकाल्त्वं नास्तीति वाच्यम्, अत्र भूतपूर्वगत्याप्रयणात् । न चैवम् 'अवर्णस्त्वसौ-' इति त्रादेशस्यापि सर्वादेशता स्यादिति वाच्यम् । ऋकारस्योक्तिकार्यार्थत्वेन तत्र सामर्थ्योपक्षयात् । न चैवमौशित्यादौ शकारः श्रवणार्थ एव स्यादिति शङ्क्यम् । अनुशक्तिकादिषु 'ऐहलौकिकम्' इति निर्देशेन शकारस्येत्येत्यसंज्ञाभ्युपगमादिति दिक् ॥—कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं तत् कथं कृताकारतेत्याह—अष्टभ्य इतीति । अष्टाभ्य इति कृतात्वस्येदमुत्तरणम्, न तु लक्षणवशात्संपन्नमात्वं, तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थम् 'अष्टभ्य औश्' इत्येव

१ शतानीति—णान्तेत्यत्र षकारसाहचर्यान्नकारस्यापि आगमजन्यस्यैव ग्रहणमिति न दोष इति केचित् । २ नलोप इति—'नृवः पथानाम्' इति लिङ्गाच्च संनिपातपरिभाषाविरोधः । ३ औशिति—नन्वत्र उड्वेव विधेयः, स च डिच्चेत्यलसकारस्य स्यात् । तथा च अष्टा अउ इति स्थिते आहुणे वृद्धौ रूपसिद्धिरिति वाच्यम्, न ण्ङिशीनानाहुणः सर्वर्णदीर्घत्वादिति न्यायिनान्तरङ्गत्वाद्गुणात्पूर्वं सर्वर्णदीर्घे तत आहुणे च रूपासिद्धेः ।

कृष्ये कृतात्वनिर्देशो जशशसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् । अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घ-
प्रहणाऽज्ञापकात् । अष्टौ १ । परमाष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट । अष्ट ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि प्रियाष्टनः । इह पूर्वस्मादपि विधाबल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
पुत्वम् । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याऽल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्टना । इत्यादि । जशसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न
तु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टनो हलादावेव वैकल्पिकमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् ३ । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २ । प्रिया-
ष्टासु । प्रियाष्टनो राजवत्सर्वे हाहावच्चापरं हलि ॥ भष्भावः । जश्वत्सर्वे । भुत् । भुर् । बुधौ २ । बुधः । बुधा । भु-
व्याम् ३ । भुत्सु । ॥ ऋत्विग्दधृक्स्त्वग्दिगुण्णिगञ्जुयुजिक्कुञ्चां च । ३ । २ । ५९ । एभ्यः क्तिन् । स्यात् अलाक्षणिक-
मपि किञ्चित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते । निरुपपदाद्युजेः क्तिन् । कनावितौ । ॥ रुदतिङ् । ३ । १ । ९३ । संनिहिते धात्व-
धिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्स्नः स्यात् । ॥ वेरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ । अष्टकस्य वस्य लोपः स्यात् । कृत्तद्धितेति
प्रातिपदिकत्वात्वादयः । ॥ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ । युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगा-
न्तस्य लोपः । ॥ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ । किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य कुत्वे-
भानुनासिको डकारः । युङ् । नश्चापदान्तस्येति नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न । युञ्जौ ।
युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्यामित्यादि । असमासे किम् । ॥ चोः कुः । ८ । २ । ३० । चवर्गस्य कवर्गः
स्याऽल्लि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् । सुयुग् । सुयुजौ । सुयुजः ।

ब्रूयादिति भावः ।—इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः ॥—अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनाम-
स्थानविभक्त्युदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घान्तिक्म् । अष्टभिः । मा'योदात्तमिदम् । 'पटत्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति बाधित्वा
'अन्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्रत्येते । पटत्रिचतुर्भ्यो या इत्यादिर्विभक्तिनन्दने पदे उभोत्तममुदात्तं स्यादिति तदर्थः ॥ ननु
प्रियाष्टत्यादां विभक्त्युदात्तनिवारणाय दीर्घप्रहणमिहावश्यकमिति कथमस्यावविकल्पज्ञापकतेति चेत् । अत्राहुः । 'अष्टनो
दीर्घात्' इत्यत्रान्तोदात्तादित्यनुवर्त्यन्तोदात्तादष्टनः परेत्यादिव्याख्यानादष्टाभिरित्यादां विभक्त्युदात्तत्वं स्थितिः । घृता-
दित्वेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वात् । प्रियाष्टन इत्यादिवहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरभ्युपगमेनाष्टनोऽन्तोदात्तत्वाभावाद्भिन्नकयुदात्तत्वं
न प्रवर्तते इति दीर्घप्रहणं व्यर्थं सन् उक्तार्थे ज्ञापकमेवेति ॥—अष्टानामिति । नुटः पश्चादेव संनिपातपरिभाषाया
अनित्यत्वादात्वं, न तु ततः प्रागिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र नव्याः । संनिपातपरिभाषाया आत्वाभावेऽप्यत्र न
क्षतिः 'नोपधायाः' इति दीर्घं नलोपे पञ्चानां समानामितिवद्भूतमिदं । नच 'अष्टनो दीर्घात्' इति विभक्त्युदात्तत्वमात्र-
विधेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यनेनैव तस्मिन्नेति ॥—पूर्वस्मादपीति । नचात्र 'पूर्व-
त्रान्तिदीर्घे न स्थानिवत्' इति निषेधः शङ्क्यः । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वे' इत्युक्तादिति दिक् ॥—प्राधा-
न्य एवेति । आत्वं हि लुगमुदात्तवि प्राधान्य एव भवति, न तु गौणत्वे । अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि
कृतात्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । 'अष्टांश' इति 'अष्ट' इति वा । एतच्च 'ष्णान्ता पद' इति सूत्रे भाष्यकैय-
टयोः स्पष्टम् । तथा चोऽश्वविधौ कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवोचितमिति भावः । प्रियाष्टा इति प्रथम-
कवचनम् ॥ उक्तार्थं स्पष्टं प्रातिपदिकं—प्रियाष्टनो राजवदिति । नान्ताः ॥ ॥ भुदिति । बुधयतेः क्तिप् ॥ धान्ताः ॥ ॥
ऋत्विग्दधृक् ।—किञ्चिदिति । कृतायुपपदे यजेः क्तिन् । शृणोतेर्द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि क्तिन् । अमाग-
मश्च । दिशेः कर्मणि क्तिन् । उत्पूर्वात् क्रिहः क्तिन् उपसर्गान्तलोपः पलं च । अद्यः सृयुपपदे क्तिन् इत्यर्थः ॥—नि-
रुपपदाद्युजेरिति । कुशेरायेवम् । नलोपाभावस्तथिकः ॥—कनाविताविति । इकारस्तृचाराण्यर्थ इति भावः ॥—
संनिहित इति । प्राचा तु तृतीये धात्वधिकारे इत्युक्तम् । तदसत् । 'धातोः कर्मणः' इति सन्विधौ धातुप्रहणस्योत्तरा-
नुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ॥—युजेरसमासे । 'उगिदचाम्' इत्यतः सर्वनामस्थान इत्यनुवर्तते । 'इदितो नुम्
धातोः' इत्यतो नुम् चेत्याशयेनाह—सर्वनामस्थाने नुम् स्यादिति ॥—किन्प्रत्ययस्य—। 'किनः कुः' इत्युक्तेऽपि
प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् किन्नन्तस्य ग्रहणे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं बहुव्रीहिविज्ञानार्थमित्याशयेन व्याचष्टे—किन् प्रत्ययो
यस्मादिति । बहुव्रीह्याश्रयणफलं तु स्पृगित्यादि स्फुटीभविरूप्यति ॥—सुयुगिति । स्पृगं युनक्तिति विग्रहे 'मयूद्विप—'

१ हाहावच्चापरं हलीति—एतच्च सर्वं हरदत्तवृत्त्याद्यनुरोपेन । भाष्यमते तु एतयामनभिधानादमायुत्वेन सर्वोऽपि वि-
चारो निष्फलः । तथा च भाष्यं 'विभाषा आत्वं यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति । अन्यथा अष्टन इत्येव
ब्रूयात्' इत्यादि कैयटीत्या गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचनस्य तदसंगतिः स्पष्टयेति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं वृहच्छेखरे ।
२ संनिहिते इति—तत्फलं तु पिजादीनां संज्ञाभावः । ३ प्रत्ययस्येति—प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतदुपसंविष्टानो बहुव्रीहिरयम् ।
नच तदभावे वस्य कुत्वापत्तिरिति वाच्यम्, कुत्वस्य पूर्व्यासिद्धत्वेन वलोपे कृते तदप्राप्तेः । किञ्च किनः कुत्वे किनो घ इत्येव वदेत्
इति स्पष्टं भाष्ये कैयटे च ।

युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुकरणं न त्विका निर्देशः । तेनेह न । युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज समाधौ दैवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तलोपः । खन् । खञौ । खञः । इत्यादि ॥ व्रजेति पत्वम् । जश्त्वचत्वे । राद् । राड् । राजौ । राजः । राद्सु । राड्सु । एवं विभ्राद् । देवेद् । देवेजौ । देवेजः । विश्वसृद् । विश्वसृद् । विश्वसृजौ । विश्वसृजः । इह सृजियज्योः कुत्वं नेति ह्रोबे वक्ष्यते । परिसृद् । पत्वविधौ राजिसाहचर्यात् दुभाजु दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । यस्तु पृजृभ्रजृभाजृदीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राप् । विभ्रागृभ्यामित्यादि । ॥ परौ व्रजेः पः पदान्ते । परावुपपदे व्रजेः क्तिप् स्यादीर्घश्च पदान्तविषये पत्वं च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिब्राद् । परिब्राजौ । परिब्राजः । ॥ विश्वस्य वसुंराटोः । १६।३।१२८। विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् । चत्वंमविवक्षितम् । विश्वाराद् । विश्वाराड् । विश्वाराजौ । विश्वाराजः । विश्वाराड्भ्यामित्यादि । ॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । १८।२।२९। पदान्ते झलि च परे यः संयोगस्तदायोः सकारककारभोलीपः स्यात् । भृद् । भृड् । सस्य श्रुत्वेन शः । तस्य जश्त्वेन जः । भृजौ । भृजः । ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे यजेः क्तिन् । किञ्जन्तत्वात्कुत्वम् । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति नियमाच्च संयोगान्तलोपः । ऊर्क् । ऊर्गं । ऊर्जौ । ऊर्जः । त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं च । ॥ तदोः सः सावनन्त्ययोः । ७।२।१०६। त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ परे । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ ।

इति क्तिप् ॥—तेनेह नेति । गुणैत्यर्थः । किन्प्रत्ययस्तु स्यादेव 'ऋत्विग्-' इत्यादिमूत्रे युजीति इका निर्देशात् ॥—**खञिति** । खञतीति खन् । 'खजि गतिवैकल्ये' ॥—**एवं विभ्राडिति** । फणादिरयम् । विशेषेण भ्राजते इति विभ्राद् ॥ देवान् यजतीति देवेद् । क्तिप् यजदित्वात्संप्रसारणे आहुणः । विश्वं सृजतीति विश्वसृद् । किञन्तः । किन्प्रत्ययो यस्माद् इति बहुव्रीह्याश्रयणात् कुत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्काह—**नेति ह्रोबे वक्ष्यते इति** । 'रज्जुसृड्भ्यामिति भाष्यकारप्रयोगात् । यद्वा, प्रथादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते पत्वं कृत्वापवादः इति वक्ष्यत इत्यर्थः' ॥ परिमार्ष्टीति परिसृद् ॥—**परौ व्रजेः** । 'किञ्चित्प्रिच्छिन्नीस्तुद्रपुञ्जां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' इत्यौणादिकात्पूर्वसूत्रादिह किञ्चीर्धोवनुवर्तते, तदाह ॥—**क्तिप् स्यादीर्घश्चेति** ॥—**विश्वस्य वसु—** 'दलोपे-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**विश्वशब्दस्य दीर्घः स्यादिति** ।—**स्कोः—** पदस्येत्यनुवर्तते 'झलो झलि' इत्यतो झलीति च, संयोगेति लुप्तपष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते, तदेतदाह—**पदान्ते झलि च परे इति** । झलि किम् । भ्रया । भृजतीति भृद् । क्तिप् । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । 'व्रथ' इति षत्वम् ॥—**ऊर्गिति** । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । अस्माचुरादिष्यन्तात् 'भ्राजभास-' इत्यादिना क्तिप् णिलोपः स च योः कुत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधिवात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेषु अवयाः । अवयाजौ । अवयाज इति नोदाहृतं 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थ-' इति प्रकृत्य 'अवे यजः' इति विहितस्य भिनस्तदपवादस्य पदान्ते उदसह्यन्तसत्वेन वैदिकप्रक्रियायामेव वक्तुमुचितत्वात् ॥—**तदोः सः सावनन्त्ययोः** । 'त्यदादीनामः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**त्यदादीनामिति** । त्यदादीनामिति किम् । आतपः, तारकः ॥ तदोरिति किम् । यः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । अत्र परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वा दस्य सकारे सस् इति हलङ्हादिना मुलोपे रुत्वविसर्गौ स्यातां, तथा च हे मः इति रूपं स्यात् । किञ्च क्रियां सेति रूपं न स्यात् ॥ यदा त्वन्त्यस्य सकारे जातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्त्यदाद्यत्वं सकारस्य स्वीक्रियते, तदा न किञ्चिदनिष्टमित्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् ॥ यदि तु 'तदोः सः सौ' इत्यस्यानन्तरम् 'अदस औ मुलोपश्च' इत्यत्र 'अदसः' इति योगं विभज्यादस एव दकारस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति नियमः क्रियते, तदा 'सकुद्रतौ-' इति न्यायेनाप्यनन्त्ययोरिति त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं द्वावात्मन इच्छति द्वीयति ततः क्तिप् स इति रूपं न स्यात् किं तु द्व इति रूपं स्यादिति फलभेदाभियमपक्षो न संभवतीति वाच्यम् । गौणे अत्वमत्वयोरसंभवेन द्विरित्यस्यैव रूपस्य न्याय्यत्वादिति मनोरमायामुक्तत्वात् ॥ सौ किम् । तौ ते तौ तान् ॥ ननु 'तौः सः सौ' इत्येव सूत्रमस्तु, किमनेन तदोरिति पृथग्रहणेनेति, भैवम् । अनेष इत्यत्र नकारस्य सत्वप्रसङ्गात् 'नलोपो नजः' । 'तस्मानुडचि' इत्यजायुत्तरपदस्य एष इत्यस्य मुद्धिधानेन त्यदादित्वगत्वान्नकारस्य । न च सत्वे सति मुद्धिधाने व्यर्थमिति वाच्यम् । अनश्च इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा च 'तदोः' इत्येव सूत्रं युक्तम् । ननु 'तस्मानुडचि' इति सूत्रे 'तस्मात्' इति पदं परित्यज्य लाघवात् 'नुगवि' इत्येवोच्यतां तथा च अजायुत्तरपदे परे नञ एव जुगागम इत्यनेष इत्यत्र नोक्तदोप इति चेत् ॥ एवं तर्हि 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः स्यात् । विधानसामर्थ्याच्च

१ धातुपाठेति—प्रथमोपस्थितत्वात्प्राख्यानाच्चेति भावः । २ युगिति—क्तिप्चेति क्तिप् प्रत्ययः । किन्प्रत्ययविधायकेऽपि 'युजे-रसमासे' इत्यत्रेव 'युजिर् योगे' इत्यस्यैव ग्रहणात् । ३ वसुंराटोरिति—रट्धातोर्णिचि क्तिप् निष्पन्नराट्शब्दस्य तु नेह ग्रहणम्, सुप्रसिद्धत्वेन वसुशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसंबन्धर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नरथेव ग्रहणात् ॥ 'आदित्यविश्ववसवः' इत्यत्र तु विश्वशब्दस्य पूर्वपदत्वाभावाच्च दीर्घः । ४ ऋत्विगिति—ऋतौ ऋतुं वा यजतीति विग्रहः । 'वसन्ताय कपिजलानालभेत' इत्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनात् ।

ते । परमसः । परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामिलेव । नेह । त्वम् । नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अ-
तित्वमिति गौणे चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वसत्त्वे न । लृट् । लृट् । लृट् । अतिलृट् । अतिलृट् । अति-
लृट् । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते । अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । ॐ डेप्र-
थमयोरम् । ७।१।२८। युष्मदस्मद्व्यां परस्य डे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चाभादेशः स्यात् । ॐ मपर्यन्तस्य
७।१।२९। इत्यधिकृत्य । ॐ त्वाहौ सौ । ७।२।९४। युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।
ॐ शोपे लोपः । ७।२।९०। आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् । अतो गुणे । अमि
पूर्वः । त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम् अह अम् इति स्थिते अमि पूर्वरूपं परमपि बाधित्वाऽ-
न्तरङ्गत्वाद्वाप्य प्राप्नोति । सत्यम् । अल्लिङ्गे युष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावाच्च टाप् । यद्वा । शेष इति सप्तमी स्थानि-
नोऽधिकरणत्वविवक्षया । तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अद् इत्यस्य लोपः । सच परोऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे कृते प्रवर्तते ।
तेनादन्तत्वाभावाच्च टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् । ॐ युवावौ द्विवचने । ७।२।९२।
द्वयोरुक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । ॐ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८।
इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीलेव सुवचम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् आवाम् ।

भवतीति चेदेवमपि 'इमो हस्वाद्वि-' इति इमुद् दुर्वार एव । ततश्च 'तस्मादुर्वाच' इति सूत्रे परम्यन्तमावश्यकमेव
टिदनुबन्धश्चेति 'तदोः' इति सूत्रे तोरिति वक्तुमशक्यमनेप इत्यत्रोक्तदोषात् ॥ अत्र कैयटः । तोरित्युक्त्यनेप इत्यत्र
सत्त्वं न भवेत्, नुडागमस्य पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गत्वदृष्टादिति । उत्तरपदाधिकारस्थकार्यं बहिरङ्गप-
रिभाषाभावस्य 'इच एकाचोऽम्-' इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वाद्य कैयटश्चिन्त्यः ॥—गौणे चरितार्थत्वादिति । गौणे हि अन्त-
र्गणकार्यत्वाद्भाष्यं न प्रवर्तते । 'त्वाहौ सौ' इत्युक्ते तु अतित्वमिति स्यादिति भावः ॥—अत्वसत्त्वे नेति । तयोः सर्वाय-
न्तर्गणकार्यत्वादिति भावः ॥—अतित्वमिति । त्वमतिकान्तोऽतित्वदः ॥ डे प्रथमयोरम् । 'युष्मदस्मद्व्यां इमोऽश्' इत्यतो युष्मदस्मद्व्यामित्यनुवर्तते । डे इति पृथक् पद लुप्तपृष्ठाकम् । प्रथमयोरिति द्विवचनवलेन प्रथमाशब्दः प्रथमाद्विती-
योभयार्थक इत्याशयेन व्याचष्टे—युष्मदस्मद्व्यां परस्य डेइत्यप्येत्यादिना । 'देमुदोः' इति सुवचम् ॥—त्वाहौ
सौ । ययपि युष्मदः 'त्वमावेकवचने' इत्येव त्वादेशः तर्थापि अस्मदो अहोदेशार्थमिदम् । किंच 'त्वमौ' इति सूत्रेण युवां
युष्मान् वाऽतिकान्तोऽतित्वमिति न सिध्यति, एकाश्रयान्त्वाभावाद्युष्मद इति भावः ॥—युष्मदस्मदोरिति । एनच
'युष्मदस्मदोरानादेशे' इत्यतो लभ्यते ॥—शोपे—। उक्तादन्यः शोपः, आत्वयत्वच प्रागुक्तम्, तद्विपयान्यविभक्तिरिति
शेषशब्दार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—आत्वयत्वनिमित्तेतरेति ॥—अन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषयति भावः ॥—अतो गुण
इति । नव्यास्तु 'त्वाहौ सौ' इत्यत्र त्वाहोदेशोऽग्न्याकार उच्चारणार्थ एवास्तु किमनेन पररूपकरणप्रमाणमित्याहुः ॥—
त्वम् । अहमिति । ननु युष्मानतिकान्तः अतित्वमित्यादौ 'त्वाहौ सौ' इत्यस्यावकाशोऽस्ति, त्वामतिकान्तनेनानित्यव्यत्यादौ
'त्वमावेकवचने' इत्यस्यावकाशः, त्वमहमित्यत्र त्वमयोः प्रसङ्गे 'त्वमावेकवचने' इत्यनेन परत्वादित्यम् । नैप दोषः । 'त्वमा-
वपि प्रवाधने पूर्वविप्रतिषेधतः' इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु 'शोपे' इति विभक्ति-
विशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेतत्, आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहितभ्यां स्वविपये लोपस्य बाधसंभवात् । न वेत्तमन्त्यलोप इति
पक्षस्य निराख्येयतापत्त्या युष्मदस्मदोरन्त्यलोपः स्यादिति ग्रन्थोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'साम आकम्' इति समुत्कर्तनिर्देशेन
तस्यापि पक्षस्य स्थापितत्वादिति भावः ॥—अतो गुणे कृते प्रवर्तते इति । 'वाणांदाः वलीयः' इति तु समानाश्रय
एव भवति, न तु व्याश्रये । इह तु शोपेलोपस्य विभाक्तिनिमित्तम्, पररूपस्य लकार इति व्याश्रयत्वमिति भावः । समा-
नाश्रये उदाहरणं तु कारक इत्यादि बोध्यम् । तत्र हि गण्डव्योः प्राप्तयोर्विद्विरेव भवति ॥ आदत्तान्तदन्तर्वाधारित्याह—
परमत्वमित्यादि ॥—युवावौ द्विवचने । उक्तिर्वचनं द्वयोर्वचनं द्विवचनं, तदेतदाह—द्वयोरुक्ताविति । न चात्र
कृत्रिमन्यायविरोधः शङ्क्यः । वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा द्विवे इत्येव वृथात् । 'अष्टन आ विभक्तौ'
इत्यतो विभक्त्याविलिधकारात् द्वित्वे या विभक्तिस्तस्यां परत इति व्याख्यानसंभवात् ॥—युवं वस्त्राणीति । शोपे लोपः ॥

१ मपर्यन्तर्येति परित्यग्रहणं युष्मदस्मदोर्मोन्तर्येति वैयक्तिकरण्यायम्, अन्यथा सामानाधिकरण्यरथाचनत्वात् किन्तुतमानयो-
र्ग्रहणं स्यात् ननु दान्तयोः, कृते तु तस्मिन् मान्तदान्तयोरुभयोर्ग्रहणम् इति केचित् । परे तु यथा कटिपर्वणं वस्त्रमित्युक्तद्वि
किंचिदस्तीति प्रतीयते तद्वद्व परिग्रहणं दान्तयोरव ग्रहणं स्यात् इति मन्यन्ते । २ अन्तरङ्गत्वादिति—लिङ्गसंख्याकारक-
सापेक्षविभक्तिनिमित्तकपूर्वरूपापेक्षया टाप् । स्त्रीत्वमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः । ३ अर्जिङ्ग इति—श्रुतिविशेषाभाववती
इत्यर्थः । ४ अधिकरणत्वविवक्षयेति—अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तत्वादन्यलोपेऽपि राशिपानपरिभाषया टाप् न । अत एव 'बुद्धा-
वित्यत्र टाप् न' इति कृष्णव्रतपद्धते भाष्यद्वयः । एवं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलभावः, शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव
'त्यदादीनामः' इति सूत्रस्य भाष्यं प्रौढ्योक्त्येव, आहुरित्यनेन बोधितारुचिक चेति वदन्ति ।

मपर्यन्तस्य किम् । साकृत्कस्य माभूत् । युवकाम् । आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र त्वया म्येति माभूत् । युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धयेत् । ॥ यूयवयो जसि । ७।२।९३। स्पष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अतियूयम् । अतिवयम् । इह शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति पक्षे जसः शी प्राप्तः । (प) अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम् । इति न भवति । ऊं प्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम् मान्त एवावशिष्यते ननु विक्रियत इति व्याख्यानाद्वा । ॥ त्वमावेकवचने । ७।२।९७। एकस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तः । ॥ द्वितीयायां च । ७।२।८७। युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । ॥ शसो न । ७।१।२९। नेत्यविभक्तिकम् । युष्मदस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यादभ्योऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तस्य लोपः । युष्मान् । अस्मान् । ॥ योऽचि । ७।२।८९। अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशोऽजादौ परतः । त्वया । मया । ॥ युष्मदस्मदोरादेशे । ७।२।८६। अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । ॥ तुभ्यमहौ ङयि । ७।२।९५। अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे लोपः । तुभ्यम् । मद्यम् । परम-तुभ्यम् । परममद्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमद्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ भ्यसोभ्यम् । ७।१।३०। भ्यसो-भ्यम् । अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्यः शेषे लोपस्यान्त्यलोपस्य एव । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषया एत्वं न । अभ्यम् तु पक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ॥ एकवचनस्य च । ७।१।३२। आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत्स्यात् । त्वत् । मत् । ङसेश्चेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । ॥ पञ्चम्या अत् । ७।१।३१। आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् । ॥ तवममौ ङसि । ७।२।९६। अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि । ॥ युष्मदस्मद्व्यां ङसोऽश् । ७।१।२७। स्पष्टम् । तव । मम । युवयोः । आवयोः । ॥ साम आकम् । ७।१।३३। आभ्यां परस्य साम

—मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—युवकाम् । आवकामिति । ननु युवावयोः रासुदायादे-
शत्वेऽपि युष्मकमित्यादि सिध्यति । ‘ओकारसकारभकारादौ सुपि रायैनाम्रप्रेः प्रागकच् अन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः प्राक्’ इति
युष्मदस्मद्विषये व्यवस्थायाम्स्त्वयका मयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात्, किमनेन ‘मपर्यन्तस्य’ इत्यधिकारेणैवपरितोपादाह
—त्वया मयेत्यत्रेति । ननु त्वमादेशयोरपि मसुदायादेशात्वे त्वयेत्यादि साधयितुं शक्यत एव ‘योऽचि’ इति सूत्र परि-
त्यज्य ‘अच्ये’ इति सूत्रे कृते अजादौ विभक्तौ परतोऽन्त्यस्य एकारादेशे सत्यादादेशप्रवृत्तेरिति पुनरपरितोपादाह—
युवकाभ्यामित्यादि ॥—अङ्गकार्य इति । एतेन ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावधिः’ इति परिभाषा अर्थत उपनिषदा । ‘अङ्गे
अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रं तस्मिन्प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्याङ्गवृत्तशास्त्रस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामधिः’ इति तत्प-
रिभाषया अर्थः । एषा च परिभाषा ‘ज्ञाजोर्जा’ इत्यनेन ज्ञापिता ॥ उपर्यतिस्तु मनोरमातोऽवगन्तव्या । न चैवं द्वाभ्या-
मित्यत्र त्वदाशब्दे कृते ‘सुपि च’ इति दीर्घे न स्यादिति वाच्यम् । ‘द्वयोरेकस्य’ इत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषा अनित्य-
त्वज्ञापनादिति दिक् ॥—मकारान्तरमित्युपलक्षणं, ‘जसः शी’ इत्यत्र जसः स इति सकारं प्राक्प्राप्त गान्तस्य जस इति
व्याख्यानात्, ‘अतोऽम्’ इति सूत्रादमग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ॥—एकस्योक्ताविति । ‘त्वमा-
वेकत्वे’ इति वक्तव्ये वचनग्रहणादयमर्थो लभ्यत इति भावः ॥—अविभक्तिकमिति । तथा च ‘हेप्रथमयोः’ इति पूर्व-
सूत्रेण प्राप्तसामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यात् ‘द्वितीयायां च’ इत्यान्वे पूर्वमवर्णदीर्घे
‘तस्माच्छसः’ इति नत्वे चेट्सिद्धेरिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्निलाप्राप्त्या युष्मान्प्राधान्योः युष्मान्कुलानीत्यसिद्धिप्रसङ्गात् ।
अलिङ्गलपक्षे तु युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ॥—योऽचि । अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु ‘युष्मद-
स्मदोरादेशे’ इत्यत्र ‘रायो हलि’ इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदेहाचीति मासु, परिशोपादेव सिद्धेः ॥—युष्मदस्मदो-
रादेशे । अनादेशे किम् । युष्मभ्यम् । न चाभ्यम्पक्षे आदेशो हलादिनेत्यनादेशग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति वाच्यम् ॥ योऽची-
त्यत्रानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् ॥—हलादौ पर इति । ‘योऽचि’ इत्यज्रहणात्परिशेषसिद्धिमिदम्, ‘रायो हलि’ इत्यतो-
ऽनुवृत्त्या लब्धं वा ॥—पक्षद्वयेऽपि साधुरिति । नन्वन्तलोपपक्षे पररूपं वाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसाम-
र्थ्यादिति चेत् ॥ अत्राहुः । ‘बहुवचने शल्येत्’ इत्येवनिवृत्त्याकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति ॥ यद्यप्यङ्गवृत्तपरिभाषया
एत्वं सुपरिहरं, तथापि तस्यानित्यत्व इदमप्यकारोच्चारणं ज्ञापकमिति तत्त्वम् ॥—युष्मदस्मद्व्यां ङसोऽश् । शित्त्वं
सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि ‘आदेः परस्य’ इति स्यात् । न चाकारस्य अकारविधाने वैयर्थ्यम् । आदेशव्यपदेशेन यत्नि-
वृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तैरनादेशास्त्येवेति वाच्यम् । ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति सिद्धान्तात् । इद-
मेव शित्त्वं ज्ञापयति ‘रावे सर्वपदादेशाः’ इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिचिदादयस्तु वचनसाम-
र्थ्यादनर्थकस्यापि भवन्तीति मनोरमायां स्थितम् ॥—तवममेति । ननु अत्रान्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः स्यात्, यत्त्व-

१ त्वमाविति—अत्रापि विभक्ताविति संवध्यते । अत एव ‘प्रत्ययोत्तर-’ इति सूत्रं साध्यम् । तत्फलं तु त्वं सुन्दरः पुनो
यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ नादेश इति ।

आकं स्थात् । भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुद्धनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । स्वयि । मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥ ॥ समस्यामाने ष्येकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी । समासार्थोऽन्यसंख्येस्त्वो युवावौ त्वमावपि ॥ १ ॥ सुजसङ्केडस्सु परत आदेशाः स्युः सदैव ते । त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमहौ तवममावपि ॥ २ ॥ एते परत्वाद्वाच्यन्ते युवावौ विषये स्वके । त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥ ष्येकसंख्यः समासार्थो बह्वर्थं युष्मदस्मदी । तयोरेक्येकार्थत्वाच्च युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥ त्वां मां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे । अतिव्यम् । अत्यहम् । अतिवाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अतिवाम् २ । अतिमाम् २ । अतिवाम् । अतिमान् । अतिवया । अतिमया । अतिवाम्याम् । अतिमाम्याम् । अतिवामिभिः । अतिमामिभिः । अतितुभ्यम् । अतिमहम् । अतिवाम्याम् । अतिमाम्याम् । अतिवाम्यम् । अतिमाम्यम् । ऊसिभ्यसोः । अतिवत् २ । अतिमत् २ । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अतिमम । अतिवयोः । अतिमयोः । अतिव्याकम् । अतिमाकम् । अतिवयि । अतिमयि । अतिवयोः । अतिमयोः । अतिव्यासु । अतिमासु ॥ युवां आवां वा अतिक्रान्त इति विग्रहे सुजसङ्केडस्सु प्राग्वत् । औअम् औदसु । अतियुवाम् ३ । अत्यावाम् ३ । अतियुवान् । अत्यावान् । अतियुवया । अत्यावया । अतियुवाम्याम् ३ । अत्यावाम्याम् ३ । अतियुवामिभिः । अत्यावामिभिः । भ्यसि । अति युवभ्यम् । अत्यावभ्यम् । ऊसिभ्यसोः । अतियुवत् २ । अत्या-

निवृत्त्यर्थतया अश्वचनस्य चर्त्तार्थत्वात् । न च स्यादेशस्यापवादोऽशिति वाच्यम् । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रवृत्तेः । अत्राहुः । अन्नवृत्तपरिभाषया स्यादेशो वारणीयः । यदि तु अन्नस्य यत्कार्यं तद्विपरिण्यव सा परिभाषा, न लङ्गाधिकारपरति दुर्गप्रहः, तर्ह्यशित्यत्र 'अनौ गुणे' इति परस्मैणाकारान्तरं प्रच्छिद्य अकाररूप एवाश्व भवति, न तु विक्रियत इति व्याख्येयमिति ॥ नन्वाकमादेशात्पूर्वमनादेशत्वात् 'योऽचि' इति यत्वेन भाव्यं, ततश्च शेषे लोपाभावादवर्णान्तादिति विधीयमानस्य मुडागमस्याप्रगक्त्या साम इति समुद्रकनिर्देशो व्यर्थ इत्यत आह—भाविन इति । कृते हि शेषलोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः मुट् समुद्रकस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यादिवर्तत इति भावः । 'शेषे लोपच्छिद्यः' इति पक्षे तु मुट्प्रहणं व्यर्थमेव ॥ आकमिति दीर्घाकारणं सवर्णदीर्घार्थम् ॥ अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एवमनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ॥ इह 'युवावौ द्विवचने' 'त्वमाविकवचने' इति मुट्द्वयेऽपि द्विवचनेकवचनशब्दवर्धपरौ, न तु प्रत्ययपराविति व्याख्याते तत्फलं दर्शयति—समस्यामान इत्यादिना ॥—ष्येकत्ववाचिनी इति । पक्षे प्रातिपदिकार्थ इति पक्षाभिप्रायेणदमुक्तम् । अभिस्तु पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात् । त्रिकपक्षे तु ष्येकार्थत्वाच्चिनि इति पाठ्यम् । संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वानपायान् ॥—अन्यसंख्येयश्चेदिति । युष्मदस्मदर्थगतसंख्येयत्वेरसंख्यायुक्त्येदित्यर्थः ॥—स्त इति । अर्थपरत्वाप्रयणसामर्थ्यादेव भूतगतेरपि स्वीकारायुवावौ त्वमावपि स्तः । प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं चतुर्थ्येऽपि न युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्नैविति । एव चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम् ॥ नन्वेवं सुजसङ्केडस्सु युष्मदस्मदर्थार्थत्वे युवावौ स्यातामेकार्थत्वं तु त्वमावित्याशङ्क्यामाह—सुजसङ्केडस्सु परत इति । के ते आदेशा इत्यत आह—त्वाहौ यूयवयावित्यादि । अस्त्वेवं त्वाहादिभिर्युवावयोर्वाच्यस्त्वमौ तु तेभ्यः परौ कथं त्वावायेतामित्यत आह—त्वमावपि । 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यत्र परशब्दस्यैववाचिन्तादिति भावः ॥—अतिव्यामिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ताविति विग्रहः ॥ अतियूयम् अतिवयमिति । त्वां मां वा अतिक्रान्ता इति विग्रहः । एवमप्रेऽयूयम् ॥—अतिव्याकम् । अतिमाकमिति । अत्रान्यलोपपक्षे त्वन्नवृत्तपरिभाषया मुडागमो निर्वार्यः । 'हस्वनयापः' इत्यत्र हस्वान्ताद्धितस्यामो नुडिति व्याख्यानाद्वा । नन्वेवं भिन्नविषयतया सुटो नुडपवादत्वाभावेनावर्णान्तपर्वनामभ्यो विहितस्यामो नुडेव परत्वात् स्यात्, न तु मुडागमस्तस्य येषां केषामित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् ॥ अत्राहुः । 'त्यदादेराभि मुट्' इति वक्तव्ये 'आमि सर्वनाम्नः' इति सर्वनामग्रहणसामर्थ्यात् 'हृदि सर्वेषाम्' इत्यादिनिर्देशाच्चावर्णान्तसर्वनामभ्योऽप्यामः मुडेव भवति, न तु नुट् । 'शस्त्रभक्षिषु' इति च विषयसप्तमी, तेन पदादिष्वप्यामि न नुडिति । एवं च साम इति समुद्रकनिर्देशेन युष्माकमस्माकमित्यत्र मुडागमाभावेऽपि मुडागमो दुर्बल इत्याशङ्क्या अपि निर्वकाश एवेति बोध्यम् ॥ यत्तु वदन्ति । 'साम आकम्' इत्यत्र यद्यपि मुट्प्रहणं न स्थानिविशेषणं बाधान् तथापि उपलक्षणं तु भवति । तेन यस्यामः मुट्प्रह भावी तस्यैवाम आकमा भवितव्यं, न चैतद्वौण्डे संभवतीत्याकम् प्रवर्तते, तथा च अतिव्यामितिमयमित्येव रूप, न त्वतिव्याकमितिमाकमिति ॥ तदसत् । आकमापहतस्यामः मुडन्वयाभावात् । आकमः मुट् भावीति चेन्नर्हं तमेवोपलभ्येत । आदेशद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनसुपलक्षयति चेदेवं तर्हि युष्माकमित्यादौ मुट् श्रूयेत ॥ साम इति निर्देशसामर्थ्यात् श्रूयेनेति चेत् । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ गुणभूतयोर्गुष्मदस्मदोरेकार्थत्वे उदाहरणानुक्त्वा

१ समुद्रकनिर्देश इति—नन्वा आकमिति आकारप्रत्येयैव आकारादिराकमित्यर्थे दोषाभावेन सकारनिर्देशभाव उचित इति चेत् । लक्षणैकचक्षुर्भिर्दुर्बलत्वात् । केचित् दृष्टापत्ति मन्यन्ते । २ पूर्विति—विप्रतिषेध पूर्वः पूर्वविप्रतिषेध इति सुष्ठुपति समासः ।

वत् २ । ओसि । अतियुवयोः २ । अत्यावयोः २ । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् । अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवा-
सु । अत्यावासु । युष्मानस्मावेति विग्रहे सुजसृहेःसु प्राग्वत् २ । औभम् औट्सु । अतियुष्माम् ३ । अत्यस्माम् ३ ।
अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ । अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः ।
अत्यस्माभिः । भ्यसि । अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ऊसिभ्यसोः । अतियुष्मत् २ । अत्यस्मत् २ । ओसि अतियु-
ष्मथोः २ । अत्यस्मथोः २ । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु ।
॥ पदस्य । ८।१।१६ ॥ पदात् । ८।१।१७ ॥ अनुदात्तं सर्वमपादादौ । ८।१।१८ इत्यधिकृत्य । ॥ युष्मद-
स्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्ययोर्वांनावौ । ८।१।२० । पदात्परयोरपादादौ स्थितयोनरयोः षष्ठादिविशिष्टयोर्वांना-
वित्यादेशो स्तस्त्वौ चानुदात्तो । ॥ बहुवचनस्य वस्तुनसौ । ८।१।२१ । उक्तविधयोः षष्ठादिवहुवचनान्तयोर्वसुन-
सौ स्तः । वाक्त्रावोरपवांद् । ॥ तेमयावेकवचनस्य । ८।१।२२ । उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्यैकवचनान्तयोस्ते मे
एतौ स्तः । ॥ स्वामी द्वितीयायाः । ८।१।२३ । द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा एतौ स्तः । श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह
दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः । स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥ सुखं वां नौ ददावीशः पतिवां-

संप्रति स्वार्थवाचित्वे उदाहरति—युवामावां वा अतिक्रान्त इत्यादिना । बह्वर्थयोगे उदाहरति—युष्मानस्मा-
न्वेति ॥—पदस्य । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इति विरोधनिर्देशात् प्राक् पदस्येत्ययमधिकारः । तेन राजा राजभ्यामि-
त्यादौ ‘न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ इति नलोपः सिध्यति । न तु राजानौ राजान इत्यत्र । तथा गोमान् यवमानि-
त्यादौ संयोगान्तलोपो, न तु गोमन्तौ यवमन्तावित्यादौ । तथा ‘मो नो धातोः’ इति नन्वे प्रशान्भ्यामिलादौ भवति, न तु
प्रशामौ प्रशाम इत्यत्र । तथा हरिं वन्दे इत्यादौ ‘मोऽनुस्वारः’ प्रवर्तते, न तु गम्यत इत्यादौ । न च ‘उञि च पदे’ इत्यतः
पदे इत्यधिकारात्पदे परतो मस्यानुस्वारः स्यात्, न तु गम्यत इत्यत्रेति किमिह पदस्येत्यधिकारेणेति वाच्यम् । पुंस्विति
रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यत्र पदस्येत्यनुवर्तनीयमेव, पदे इत्यस्योत्तरसूत्रेऽप्युपयोगो नास्तीति ‘उञि च
पदे’ इत्यत्रावोचाम । इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्रेषु यथायोगं संबन्धविशेषे अवतिष्ठते । क्वचित् स्थाने षष्ठी,
क्वचित् अवयवषष्ठीति । तत्र ‘संयोगान्तस्य लोपः’ ‘मो नो धातोः’ ‘मोऽनुस्वारः’ इत्यादौ पदस्येति स्थानषष्ठी, अवयवषष्ठा
तूक्तातिप्रसङ्गात् । ‘मादुपधायाः’ इत्यादौ लवयवषष्ठी । अन्यथा वृक्षवानित्यत्रैव मतुपो मस्य वलं स्यात् न वृक्षवन्तौ वृक्ष-
वन्त इत्यत्र । एतच्चानुपदमेवोपपादयिष्यते ॥ यद्यपि ‘षष्ठीस्थानयोगा’ इति परिभाषया ‘पदस्य’ इत्यत्र स्थानषष्ठेव
लभ्यते, न लवयवषष्ठी । तथापि नलोपसूत्रे अन्तस्येति ग्रहणाज्ज्ञापकादवयवषष्ठयि लभ्यते । यदि पदस्येति स्थानषष्ठेव
स्यात्तर्हि नान्तस्य पदस्य लोपो भवन्नलोऽन्यस्य स्यादिति अन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । अवयवषष्ठ्यङ्गीकारे तु अन्तस्येति ग्रहणं
सार्थकम् । तद्यथा नलोपसूत्रे प्रातिपदिकान्तस्येत्यस्यसमासनिर्देशः । प्रातिपदिकसंज्ञकस्य पदस्य अन्तावयवो यो नकारस्तस्य
लोप इति सूत्रार्थ इति ॥ नन्वेवमन्तस्येतिग्रहणमवयवषष्ठीलज्ज्ञापनार्थमिति स्वीकारात्पदस्येत्यत्र कथं नाम स्थानष-
ष्ठीलाभः संबन्धविशेषस्य निर्धारितत्वेन स्थानषष्ठीपरिभाषाया अनुपस्थितेः । अत्राहुः । प्रयोगमूलत्वाद्वाक्यकरणस्स-
तेर्लक्ष्यानुरोधेन स्थानषष्ठयि स्वीक्रियते, ज्ञापकसिद्धा अवयवषष्ठी न सर्वत्र स्वीक्रियते, इति नलोपसूत्रे मनो-
रमायामन्तग्रहणं ल्यङ्कुं शक्यमित्युक्तम् ॥ भाष्यादौ तु ‘पदस्य’ इत्यधिकृतस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वमप्यभ्युपगम्यते, न तु
स्थानषष्ठ्यन्तत्वमेवेति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्, तेन वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त इत्यत्र ‘मादुपधायाः’ इति वलं सिध्यति
पदावयवस्य मतुपोः सत्त्वात् । अन्यथा पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वे मतुपा तदन्तविधौ मलन्तं यत्पदं तदवयवस्य मतुपो
मादुपधायाः परस्य मस्य वलं भवतीत्यर्थः स्यात् । तथा च वृक्षवानित्यत्रैव स्यात्, न तु वृक्षवन्तौ वृक्षवन्त
इत्यत्रेति स्थितम् ॥—पदात् । ‘कुत्सने च मुख्यगोत्रादौ’ इत्यतः प्रागयमधिकारः । यदि तु ‘कुत्सने च सुपि-’
इत्यत्रापि पदादित्यनुवर्तते, तदा देवदत्तः पचति पूतीत्यत्रैव निघातः स्यात् न तु पचति पूतीत्यत्र ॥—अनुदात्तं सर्व-
मपादादौ । इदं पदत्रयमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते ॥—षष्ठीचतुर्थीति । ‘अल्पाचूतरम्’ इति षष्ठीत्यस्य पूर्वनि-
पातः ॥—षष्ठादिविशिष्टयोरिति । ननु युष्मदस्मदोरित्युक्त्वात्तयोरेव वांनावाद्य आदेशाः स्युः । न च ‘पदस्य’
इत्यधिकाराद्विभक्त्यन्तस्यैव पदलात्केषादिविशिष्टयोरेव स्युरिति वाच्यम् । उक्तीरित्या वक्षसादौ दोषाभावेऽपि भ्यामादौ
परतो युष्मदस्मदोः पदलात्केवलयोर्वांनावादेशप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । तथा च ‘सुखं वां नौ ददावीशः’ इति प्रयोगो न सं-
गच्छेत । नापि ‘द्वितीयास्यथोः’ इति स्थग्रहणसामर्थ्याद्विभक्तिविशिष्टयोरेव आदेशा भवेयुरिति वाच्यम् । ‘स्थग्रहणाच्छू-
यमाणविभक्तिकयोरेव’ इति वक्ष्यमाणतया तत्सामर्थ्यस्योपक्षयात् ॥ मैवम् । ‘अनुदात्तं सर्वम्’ इति सर्वग्रहणाधिका-
रत्सर्वस्यैव विभक्तिविशिष्टस्य आदेशा भवन्तीति आकरे स्पष्टत्वात् ॥ यदि तु ‘सर्वस्य द्वे’ इत्यतः सर्वस्येति पदमनुवर्तते,
तदा सर्वग्रहणमिह ल्यङ्कुं शक्यमित्याहुः ॥—उक्तानादेशान्वचनक्रमेणोदाहरति—श्रीश इत्यादिना ॥—स्वामी ते
मेऽपीति । ‘स्वामीश्वराधिपति-’ इति षष्ठीसप्तम्योर्विधानादिह षष्ठी । द्विवचनान्तयोर्दाहरणमाह—पातु वामित्यादि-

मपि नौ हरिः । सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽत्र वः स नः ॥ १ ॥ पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा-
भूत् । त्वां पातु । मां पातु । अपादादौ किम् । वेदैरशेषैः संवेद्योऽस्मान्कृष्णः सर्वदाऽवतु । स्वग्रहणाच्छ्रयमाण-
विभक्तिकयोरेव । नेह । इतियुष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्म-
दादेशा वक्तव्याः । एकतिङ् वाक्यम् । तेनेह न । ओदनं पच तव भविष्यति । इह तु स्यादेव । शास्त्रीनां
ते ओदनं दास्यामीति । ॥ एते वांनावाद्य आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः । अनन्वादेशे तु नित्यं स्युः ।
धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा । तस्मै ते नम इत्येव । ॥ न चवाहाऽहैवयुक्ते । ॥ १११२४ । चा-
दिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां मां च रक्षतु । कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात्साक्षा-
द्योगेऽयं निषेधः । परम्परासंबन्धे तु आदेशः स्यादेव । हरो हरिश्च मे स्वामी । ॥ पदयार्थैश्चानालोचने । ॥ १११
२५ । अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेत्तैसा त्वां समीक्षते । परम्परासंबन्धेऽप्ययं निषेधः । अ-

ना । बहुवचनान्त्योस्तु—सोऽव्याहो न इत्यादि ॥—सेव्योऽत्र वः स न इति । इति । ‘अहं कृत्यतृचक्ष’ इति
प्यत्, ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी ॥—वेदैरशेषैरिति । ‘युष्मान् रक्षतु गोविन्दः’ इति प्राचः पाठस्तुपेक्षितः, युष्मा-
नित्यस्य तु पदात्परत्वाभावादेवाप्राप्तेः । अस्मानित्यस्य तु पदात्परत्वेऽपि समानवाक्यस्यपदात्परत्वाभावात् ॥ ननु ‘युष्मदस्मदोः
षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानाम्’ इति सूच्यतां, विशेषणेन तदन्तविधौ षष्ठाद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः पर्यवस्यति । न च स्वग्रहणाभावे
युष्मदस्मदोः संबन्धनीनां षष्ठीचतुर्थीद्वितीयानामित्यर्थः स्यादिति वाच्यम् । ‘सर्वस्य’ ‘पदस्य’ इत्यनुवर्तनादौ व्याचष्टे
—स्वग्रहणादिति । तिष्ठतिरिहाहानौ वर्तते । यथा ‘समये तिष्ठ सुधावः’ इति समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन षष्ठा-
दीनविजहतोरेव युष्मदस्मदोरादेशा इत्यर्थः ॥—इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोः पुत्रो युष्माकं पुत्र इति वा विग्रहः,
न तु तव पुत्र इति । तथा हि सति त्वपुत्र इत्येव स्यात् । एवमस्मत्पुत्र इत्यत्रायूथम् ॥ पदात्परत्वं संपादयितुमिति-
शब्दः ॥ ननु राज्ञोः पुरुषो राज्ञां पुरुष इति विग्रहे राजपुरुष इति नेष्यत इति सिद्धान्तविरोधाद्युष्मत्पुत्रोऽस्मत्पुत्र इत्यत्र
युवयोर्युष्माकमित्यादिविग्रहो न संभवतीति चेत् । अत्राहुः । यत्र तृतीं संख्याविशेषबोधकं प्रमाणं नास्ति तत्रैकत्वसंख्या-
श्रीयते यथा राजपुरुष इति ॥ न हि राजपुरुष इत्यत्र विभक्तौ निवृत्तायां राजपदार्थे द्वितीयादिप्रत्ययकं किञ्चिदस्ति । यत्र
पुनः संख्याभेदगमकमर्थप्रकरणाद्यस्ति, भवति तत्र द्विवचनबहुवचनयोरपि श्रुतिः प्रकृतं त्वेकवचनान्तेन विग्रहे ‘प्रत्य-
योत्तरपदयोश्च’ इति लमादेशप्रसङ्गादर्थद्विवचनबहुवचनान्तेनेति विग्रहे श्रुतिर्भाविष्यतीति ॥ अर्थः सामर्थ्यम् अर्थाद्यथा,
मुद्गैः क्रीतो मौद्रिकः । न ह्येकेन मुद्गेन द्व्यभ्यां वा मुद्गाभ्यां क्रयणं संभवति ॥ प्रकरणाद्यथा—‘भवद्विरामवसरप्रदानाय व-
चांसि नः’ । भवतीर्गिरामिति तत्र अर्थः ॥—समानवाक्य इति । ‘देवदत्त अस्त्वय दण्डो देवदत्त हरानेन’ इत्यत्र
दण्ड इत्येतत्पूर्ववाक्यस्थमिति समानवाक्यस्थत्वाभावादामन्त्रितनिघातो न भवति ॥—एकतिङिति । एकं तिङन्त य-
त्रेति बहुव्रीहिः । ननु ओदनस्तस्या पक्वव्यस्वव भविष्यतीत्यत्रातिप्रसङ्गः पक्त्योऽस्तीत्याध्याहारेण भिन्नवाक्यतासमर्थनेऽपि
पश्य मृगो धावतीत्यादावैकवाक्यत्वव्यवहारो न स्यात् ॥ सत्यम् । प्रकृतोपयोगित्वेनेदमुक्तं, पश्य मृग इत्यादां तु ‘अर्थ-
कत्वादेकं वाक्यं साक्षात् चंद्रिभागे स्यात्’ इति शास्त्रान्तरप्रसिद्धत्वमेवेत्येकं ॥ अन्ये तु ‘आख्यात सविशेषणं वाक्यम्’ इति
वार्तिककारवचनपर्यालोचनया ‘एकतिङ्’ इत्यत्र तिङन्तं विशेष्यसमर्पकं विवक्षितं, ततश्च पश्य मृगो धावतीत्यत्र तिङ-
न्तद्वये सत्यपि पश्येत्यस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वात्त्रोक्तदोष इत्याहुः ॥ एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची, बहुव्रीहि-
श्चायम् । तेन ‘बृहिवृहि देवदत्त’ इत्यत्र वाक्यत्वादामन्त्रितनिघातः सिध्यतीति समर्थमूत्रे कैयटः ॥ ‘युष्मदस्मदोर्विभाषा
अनन्वादेशे’ इति वार्तिकमर्थतः पठति—एते वांनावाद्य इति । यद्यपि ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा’ इत्यत्रैतत् पञ्चने
तथाप्यविशेषेण विकल्पोऽयं विधीयते इत्याशयेन सपूर्वत्वाभावेऽपि विकल्पमुदाहरति—धाता ते भक्त इति । अ-
नन्वादेशे तु नित्यमुदाहरति—तस्मै ते नम इत्येवेति । ‘तुल्यार्थः’ इत्यादिवत् ‘न चवाहाहैवैः’ इति तृतीयानिर्देशे-
नापि युक्तार्थलाभे युक्तग्रहणमनर्थकमित्यत आह—युक्तग्रहणादिति । यत्र युष्मदस्मदर्थगतानां समुच्चयादीनां चादयो
द्योतयन्ति तदा चादिभिः सहार्थद्वारा युष्मदस्मदोः साक्षाद्योगः, तत्रायं निषेध इत्यर्थः ॥—हरो हरिश्चेति । अत्र च-
शब्दो हरहरिगतसमुच्चयमाह, हरिहराभ्यां लम्पयः संबन्धो, न तु समुच्चयेनेति न साक्षाद्योगः किं तु परम्परायोग इति
न निषेध इति भावः ॥—पदयार्थैश्चाना—। अत एव निपातनाद्भावे ‘पात्राध्याषेत्—’ इति शः । दर्शनं पश्यः, तच्चेह

१ संवेद्योऽस्मानिति—नन्वत्र संध्यभावे नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः, संधौ तु उभयत्र आश्रयणेऽन्तवद्भावाभावेन कथमा-
देशप्राप्तिरिति चेन्न, संवेद्य इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात् । रमानित्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन
संघौ कृते तत्प्राप्तिरिति । २ पक्षेकेति—समुच्चयविकल्पाद्भूतत्वेदावधारणार्थानां च, वा, इ, अइ, एवाणां पञ्चानामन्यतमेन योगे
इत्यर्थः । ३ चेतसेति—नन्वचाक्षुषेतिपयुंदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थयोगे एव स्यादिति चेतसेत्युक्तमिति वाच्यम्, न,
अनालोचनार्थैरित्येव सिद्धे पदयार्थैरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।

कस्तव रूपं ध्यायति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा । ॥ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८।१।२६। विद्यमानपूर्वाप्रथमान्तात्परयोरनयोर्वन्नादेशोऽप्येते आदेशा वा स्युः । भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम् । त्वा मेति वा । ॥ सामन्त्रितम् ॥ २।३।४८। संबोधने वा प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् । ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ ८।१।७२। स्पष्टम् । अग्रे तव । देवास्मान्पाहि । अग्रे नय । अग्रे इन्द्र वरुण । इह युष्मदस्म-
द्वारादेशस्तिकन्तनिघात आमन्त्रितनिघातश्च न । सर्वदा रक्ष देव न इत्यत्र तु देवेत्यस्याविद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्रा-
चीनं रक्षेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं इमं मे गङ्गे यमुने इति मग्रे यमुन इत्यादिभ्यः प्राचीनामन्त्रिताविद्यमानवद्भावेऽपि
मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषां निघातः । ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ८।१।७३। विशेष्यं स-
मानाधिकरणे आमन्त्रिते परे नाविद्यमानवत्स्यात् । हरे दयालो नः पाहि । अग्रे तेजस्विन् । ॥ विभाषितं विशेष-
णवचने ॥ ८।१।७४। अत्र भाष्यम् । बहुवचनमिति वक्ष्यामीति । बहुवचनान्तं विशेष्यं समानाधिकरणे आमन्त्रिते
विशेषणे परे अविद्यमानवद्भावात् । यूयं प्रभवः । देवाः शरण्याः । युष्मान् भजे । वो भजे इति वा । इहान्वादेशोऽपि वैक-
ल्पिका आदेशाः । सुपात् । सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ । ॥ पादः पत् ॥ ६।४।१३०। पाच्छ-
ब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपात्त्यामित्यादि । अग्निं मन्यतेत्यग्नि-
मत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्निमथ्यामित्यादि । ऋत्विगित्यादिसूत्रेणाग्नेः सुयुपपदे किन् । ॥ अ-
निदितां हल उपधायाः हिति ॥ ६।४।२४। हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किति किति च ।

ज्ञानमात्रम् 'अदर्शनं लोपः' इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव, 'अनालोचने' इति निषेधात् । तदेतदाह—अवाभ्युपग-
नार्थैरिति ॥—परम्परासंबन्धेऽपीति । पूर्वसूत्रस्थयुग्रहणेन ज्ञापितमेतद्ब्रह्मन्त्यत्र परम्परासंबन्धेऽपि निषेध इति ॥
—सपूर्वायाः—सहस्रचदोऽत्र सलोमक इत्यत्रैव विद्यमानवचनः 'तेन सहेति' इत्यत्र तुल्ययोगवचनं प्राधिकमिति
वक्ष्यमाणत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहस्य समासः । 'वोपसर्जनस्य' इति समावः ॥ प्रथमाया इति च प्रत्ययग्रहणात्तदन्त-
विधिरित्यालोच्यह—विद्यमानपूर्वादित्यादि । 'एते वांनावादय आदेशाः' इत्यविशेषोक्त्यैव विभाषया सिद्धेः किमर्थ-
मिदं वचनमित्याशङ्कं परिहरन्नाह—अन्वादेशोऽपीति ॥—भक्तस्त्वमित्यादि । त्वं भक्तोऽहमपि तेन हरिस्त्वां मां च
त्रायत इति संबन्धः । एवं च प्रकान्तत्वात्र यच्छब्दापेक्षा । येन कारणेन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपीति व्याच-
क्षाणानां तु यच्छब्दाध्याहारकेश इति बोध्यम् ॥ अत्र तेनेति पूर्वविद्यमानं पदं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्य यु-
ष्मच्छब्दस्यादेशः । तथा त्रायते इत्यस्मात्परं स इति प्रथमान्तं ततः परस्यास्मच्छब्दस्यादेशः ॥—सामन्त्रितम् ।
'संबोधने च' इत्यतः संबोधने इत्यनुवर्तते । सा इत्यनेन प्रथमा निर्दिश्यते । महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्संज्ञाविधावपि तदन्त-
ग्रहणम् ॥ आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः, विभक्त्यन्तेन वामक्यते, न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—
तदन्तमिति ॥—इहेति । 'अग्रे तव' 'देवास्मान्' इत्यत्र युष्मदस्मदोर्न भवत्यादेशः, 'अग्रे नय' इत्यत्र 'तिङ्कृतिङः'
इति न तिङन्तनिघातः, अग्रे इन्द्र वरुणेत्यत्र तु 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितनिघातो नेति विवेकः ॥—सर्वेषां नि-
घात इति । अयं च निघातः पदकाले श्रूयते न तु संहिताकाले । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति संहितायामेकभु-
तिविधानात् ॥—अग्रे तेजस्विन्निति । इह पदात् परत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य आमन्त्रितस्य च' इत्याष्टमिकनिघातः सर्वा-
नुदात्तः ॥—सुपादिति । शोभनौ पादौ यस्येति बहुव्रीहिः 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादस्यान्तलोपः ॥—पादः पत् ।
—तदवयवस्येति । एतच्च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति परिभाषया लभ्यते । इयं च परिभाषा 'षष्ठी स्थाने-
योगा' इत्यनेन ज्ञापिता । तथाहि 'अस्तेभ्यः' 'इको यणचि' इत्यादौ सामीप्यादिसंबन्धप्रसङ्गेऽपि लक्ष्यानुरोधेन व्याख्याना-
दन्तरङ्गत्वात् 'स्थानिवदादेशः' इति ज्ञापकाच्च स्थानेयोगत्वे सिद्धेऽप्यारभ्यमाणेन 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्यनेन षष्ठ्यन्तमुच्चा-
र्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थो लभ्यते । तथा च 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सिद्धम् ॥
'अलोऽन्त्यस्य' 'आदेः परस्य' इति योगौ तु आरम्भसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानपरिभाषाया बाधकौ, तेन 'पुमः खग्यमपरे' उदः
स्थास्तम्भोः' इत्यादौ न दोष इति दिक् ॥ दान्ताः ॥ ॥ अग्निमदिति । मन्त्रतेमेत्येतद् क्विपि एतदेव रूपम् ॥ इदित्सु
नलोपाभावादग्निमन् अग्निमन्यौ । अग्निमन्यः ॥ थान्ताः ॥ ॥ अनिदिताम्—इदं हस्वेकार इत्संज्ञको येषां तानि इदि-
न्ति न इदिन्ति अनिदिन्ति तेषामनिदिताम् । एतच्च अङ्गस्य विशेषणं, हल इत्यपि, तदाह—हलन्तानामनिदितामिति ।
—उपधाया नस्येति । 'भ्रात्रलोपः' इति सूत्रात्नेति छत्तपञ्चीकं पदमनुवर्तते तच्चोपधाग्रहणेन विशेष्यत इति भावः ॥

१ संबोधने इति—ननु संबोधनप्रथमापदानुवृत्त्यैव संज्ञिकामे सेति व्यर्थमिति चेन्न, हेहैभोइत्यादीनां विशिष्ट कोशेषु संबो-
धने शक्तेरुक्तत्वेन तत्र प्रातिपदिकेति सूत्रेणैव प्रथमोपसृक्तेषां संशयं तदावयवकत्वात् । अन्यथा अनन्तरस्येति न्यायेन संबोधने
चेति विहितप्रथमान्तस्यैव स्यात् । २ पाद इति—अत्र पाच्छब्देन 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यादिना कृतसमासान्तकारलोपस्य ग्रहणम्,
उपदेर्धन्तकिन्तस्य वा । नच द्वितीये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, कौ छत्तमिति निषेधात् ।

उगिदचामिति जुम् । संयोगान्तस्य लोपः । जुमो नकारस्य किन्प्रत्ययस्य कुरिति कुत्वेन ङकारः । प्राक् । अनुस्वार-
परसवर्णौ । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्चौ । ॥ अर्चः । १६।३।१३८। लुसकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।
॥ चो । १६।३।१३८। लुसाकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यक् ।
प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि यण् न प्रवर्तते । अकृतव्यूहा इति
परिभाषया । प्रतीचः । प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे अदस् अञ्च इति स्थिते । ॥ विष्वग्देवयोश्च टेरग्र्यञ्चता-
वप्रत्यये । १६।३।१२। अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरग्र्यदेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । अददि अञ्च इति स्थिते यण् ।
॥ अदसोऽसेर्दादु दो मः । १८।२।८०। अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य च मः । उ इति ह्रस्वदीर्घयोः
समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्भ्रस्वञ्जनयोर्ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । अमुमुयक् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुयञ्चः । अमुमुय-
ञ्चम् । अमुमुयञ्चौ । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अमुमुयग्भ्यामित्यादि । मुत्बस्यासिद्धत्वाच्च यण् । (प) अन्त्यबाधेऽन्त्य-
सदेशस्य । इति परिभाषामाश्रित्य परस्यैव मुत्वं वदतां मते अदमुयक् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सोऽसिरिति
व्याख्यानात् । त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वं नान्यत्रेति पक्षे अदग्रह । उक्तं च—अदसोऽग्रेः पृथक् मुत्वं केचिदिच्छन्ति ल-
त्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेहि दृश्यते इति ॥ विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाची । अञ्चतौ किम् । विष्वग्युक् ।
अप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् । अप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविविधिरिति । सेनाऽयस्कारः । अतः
कृकमीति सः । उदक् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि । ॥ उद ईत् । १६।३।१३९। उच्छङ्कात्परस्य लुसकारस्या-

अनिदितामिति किम् । नन्यते ॥ हलः किम् । नीयते ॥ उपधायाः किम् । हन्यन्ते ॥—अचः । ‘अलोपोऽनः’ इत्यनोऽलोप
इत्यनुवर्तते ‘भस्य’ इति च । तदाह—भस्याकारस्य लोपः स्यादिति । अत्र नव्याः । यत्राश्रितेर्भस्येति सामा-
नाधिकरण्येनान्वयः स्वीक्रियते तर्हि प्रतीचः प्रतीच्येति न सिध्यति । उपगम्यहितस्यैव भत्वेन केवलम्याश्रितेर्भलाभावात् ।
भस्यावयवस्याश्रितेरिति वैयधिकरण्येनान्वये तु प्रत्यगात्मनेत्यादावभस्तेरकारस्य लोपः स्यात् । अश्वत्यन्तस्य भस्याकारलोप
इति व्याख्यायां प्राचः प्राचेति प्रशब्दाकारस्यापि लोपः स्यात् । तन्नाष्ट्यादिनाश्वत्यन्तस्य भस्याश्रितेर्कारस्येति व्याख्या-
नेऽपि प्रत्यक्षमवति प्रत्यङ् । ततः शसादिपु प्रत्यङ्चः प्रत्यङ्चेत्यादाविति प्रसङ्ग एव । तस्मात् ‘अलोपोऽनः’ इत्यत्रेवात्रापि
अज्ञावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः स्यादिति व्याख्येयम् । ‘युप्रागपामुद्वप्रतीचः—’ इति
निर्देशधेह व्याख्याने लिङ्गमित्याहुः ॥—चौ । ‘चजोः’ इति निर्देशाचवर्गग्रहणं न भवतीत्याह—लुमाकारनकारेऽञ्चता-
विति । अत्राकारलोपेन नकारलोपस्याक्षितत्वात्नकथनं व्यर्थमेव, किंतु लुमाकारेऽञ्चतावित्येव मुत्वंचित्याहुः ॥ ‘दृलोप-’
इति सूत्रादणो दीर्घ इत्यस्य चानुवर्तनादाह—अणो दीर्घः स्यादिति ॥—प्राचः प्राचेति । प्रतीच इत्याद्यर्थमवश्य-
स्वीकार्येऽनोलोपे कृते अनेन दीर्घो विधीयते इति भावः ॥—प्राग्भ्यामिति । ‘चोः कुः’ इति कुन्व, न तु ‘किन्प्रत्ययस्य-’
इत्यनेन, तस्यासिद्धत्वात् ॥—विष्वग्देवयोश्च—नकारेण ‘आ सर्वनाम्नः’ इत्यतः सर्वनाम्न इति लभ्यते इत्याह—अन-
योः सर्वनाम्नश्चेति ॥—अप्रत्ययान्तेऽञ्चताविति । अविद्यमानः प्रत्ययोऽप्रत्ययः किन्किवादिः । ‘अश्वनां वप्र-
त्यये’ इति पाठे तु ‘वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ’ इति व्याख्येयम् । विष्वग्देवयोस्तदाहरणं विष्वगञ्चतीति विष्वग्यङ् इति बोध्यम् ॥
—अदसोऽसेः—असेरिति इकार उच्चारणार्थस्तदाह—अदसोऽसान्तस्येति । असान्तस्येति किम् । अमुमात्मन
इच्छति अदस्यति । दात् परस्य किम् । अमुया अमुयोरित्यत्रान्वयकारस्य माभूत् ॥—ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्ज-
नस्य हि ह्रस्व ईपत्सदृशो दीर्घस्तु विग्रह इति भावः । प्रामस्तु ह्रस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वमकृत्वेव ‘विधीयमानोऽप्यण
क्वचित् सवर्णान् गृह्णाति’ इति स्वीकृत्य आन्तरतम्याद् ह्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घ इति व्याचक्षते ॥—अन्त्यबाध
इति । सूत्रे अदस् इति नावयवपृष्ठी, किंतु स्थानपृष्ठी, एवं हि अलोप्यपरिभाषोपनिष्ठे । तथा च अदगो
योऽन्त्यः स दात्परो न भवति दात्परो यः सोऽदसोऽन्त्यो न भवतीत्येवमन्त्यबाधेऽन्त्यसमीपस्य भवतीति तेषामा-
शयः ।—उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । एव च अमुग्रह इति केषांचिदुदाहरणं भाष्यानुक्तत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥
—लत्ववदिति । चलीकूप्यत इत्यत्र ‘कूपो रो लः’ इत्युभयोर्थथा लत्वं तथैलर्थः । नन्वप्रत्ययग्रहणाभावेऽयुत्तरपदाधि-
कारस्थलाद्विष्वग्यङ् देवग्रह इत्यञ्चयुत्तरपदेवेवाद्यादेशः स्यात् तु विष्वगञ्चनमित्यत्रानो व्याचष्टे—अप्रत्ययग्रहणं ज्ञाप-
यतीति ॥—अन्यत्रेति । ‘अतः कृकमि—’ इत्यादौ ॥—तेनेति । अन्यथा ‘नित्यं समासे—’ इत्यनोऽनुवर्तनेन समास-
ग्रहणेनोत्तरपदसाक्षेपात् ‘अतः कृकमि—’ इति कृधातुग्रहणे कृधातुत्तरपदक एवायस्कृदित्यादौ सन्व स्यात्, नत्वणन्तोत्तरप-

१ अच इति—अत्र अजिति न प्रत्याहारः, ‘आतो धातोः’ इत्यारम्भात्, प्रतीचो यदि निर्देशश्च । अतएव पचाद्यचो न
ग्रहणम् । २ अण इति—नन्वेवं कर्तृचः हर्तृचः इत्यादौ दीधानापत्तिः इति चेदत्र कैयटः । यदीदृशः प्रयोग उपलभ्यते तर्हि
इतोऽपिति निवृत्तमिति । ३ सर्वनाम्न इति—इदं च सर्वनाम्नो गौणत्वेऽपि प्रवर्तते, विधानमामर्थ्यात् । ४ असान्तस्येति—
सान्तग्रहणमोकाररेफयोरेप्युपलक्षणम्, ‘अदोऽनुपदेशे’ इति निर्देशात् ।

ञ्जतेभ्यस्याकारस्य ईत्स्यात् । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि । ॥ **समः समि** । १६।३।९३। वप्रत्ययान्तेऽञ्जतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः । समीचः । समीचा । ॥ **सहस्य सध्रि** । १६।३।९५। वप्रत्ययान्तेऽञ्जतौ परे । स-
ध्यङ् । ॥ **तिरसस्तिर्यलोपे** । १६।३।९४। अलुसाकारेऽञ्जतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्चादेशः स्यात् । तिर्यङ् ।
तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि । ॥ **नाञ्जेः पूजायाम्** । १६।४।३०।
पूजार्थेऽस्याञ्जतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् अलुसनकारत्वाच्च नुम् । प्राक् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः । नलोपाभावादकारलो-
पो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु । प्राङ्बु । एवं पूजार्थे प्रत्यङ्कादयः । कुञ्ज कौटिल्याल्पीभावयोः । अस्य
ऋषिगादिना नलोपाभावोऽपि निपात्यते । कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । कुङ्भ्यामित्यादि ॥ **चोः कुः** ॥ पयोमुक् । पयो-
मुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रश्चेति पत्वम् । स्कोरिति सलोपः । जश्चत्वे । सुवृद् । सुवृङ् । सुवृश्चौ । सुवृश्चः ।
सुवृदसु । सुवृदसु ॥ ॥ वर्तमाने पृषन्महद्ब्रह्मगच्छतुवञ्च । एते निपात्यन्ते शतृवचैषां कार्यं स्यात् । उगित्वाबु-
म् । सान्तमहत इति दीर्घः । महते पूज्यते इति महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् । महतः । महता । मह-
भ्यामित्यादि । ॥ **अत्वसन्तस्य चाधातोः** । १६।४।१४। अत्वन्त्योपधाया दीर्घः स्याद्धानुभिन्नासन्तस्य चासंबुद्धौ
सौ परे । परं नित्यं च नुम् बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धी-
मन् । शसादौ महद्ब्रु । धातोर्पत्वन्त्यस्य दीर्घः । गोमन्तमिच्छति गोमानिवाचरतीति वा क्यजन्तादाचारकिबन्ता-
द्वा कर्तरि क्तिप् । उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणं नियमार्थम् । धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्जतेरेवेति । तेन सत् ध्वत् इ-
त्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्वस्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्तौ । गोमन्तः । इत्यादि । भातेर्भवतुः ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य त्वत्वन्तत्वाभावाच्च दीर्घः । भवतीति भवन् । ॥ **उभे अभ्यस्तम्** । १६।१।५।

दकेऽयस्कार इत्यत्रेति भावः ॥—**उद् ईत्** । अचः, इत्यस्यापवादः ॥ इह अच इत्यनुवर्तते भस्येति च तदाह—**उ-
च्छ्रद्वात्परस्य लुप्तनकारस्येत्यादि** । भस्येति किम् । उदञ्चौ । उदञ्चः । उदग्भ्याम् ॥ लुप्तनकारस्येति किम् । पू-
जायाम् । उदञ्चः, उदञ्चेति यथा स्यादिति ॥—**समः समि** । समीत्यविभक्तिको निर्देशः । एवं 'तिरसस्तिर्य-' इत्यपि ।
संगतमञ्जतीति सम्यङ् ॥—**समीच इति** । अलोपे 'चौ' इति दीर्घः ॥ सह अञ्जतीति सध्यङ् । भविष्ये अलो-
पदीर्घौ । सप्रीच इत्यादि ॥—**तिरसः—** । न वियते लोपः यस्य सः अलोप इति बहुव्रीहिः । अञ्जतावित्यनुवर्तमानमन्य-
पदार्थः । अवयवद्वारकश्च लोपः समुदाये उपचर्यत इत्यभिप्रेत्याह—**अलुसाकार इत्यादि** । अकारलोपे सतीति नोक्तं,
व्याख्यानात् ॥ अप्रत्ययान्ते किम् । तिरोऽञ्जनमित्यादौ मा भूत् ॥—**तिरश्च इति** । लुप्ताकारत्वात्तिर्यदेशाभावे रुस्य ध्रु-
त्वेन शः । न चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ध्रुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात्पदान्तिविधित्वाच्च ॥—**नाञ्जेः—**
नुमैव सिद्धे प्राञ्चः प्राञ्चेल्यादौ नुमोऽभावेऽपि नकारध्रुवणार्थः—प्राङ्ङिति । प्रकषणार्थात् पूजयतीति पूजार्थादञ्जेः किन् ।
—**प्राङ्ङित्विति** । 'ङणोः कुङ्कुङ्' इति वा कुक्, 'चयो द्वितीयाः—' इति पक्षे खकारोऽपि बोध्यः ॥—**एवमिति** । श-
सादिषु प्रत्यञ्चः । प्रत्यङ्भ्याम् । असुसुयञ्चः । असुसुयङ्भ्याम् । उदञ्चः । उदङ्भ्यामित्यादि ज्ञेयम् ॥ कुञ्जतीति कुङ् ॥
—**सलोप इति** । ध्रुवस्यासिद्धत्वादिति भावः । सुपु वृश्चतीति सुवृद् । क्तिप् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणम् ॥—**सुवृ-
दृत्स्विति** । चर्त्वेस्यासिद्धत्वात्पूर्वं 'ङः सि—' इति वा ध्रुत् ततश्चर्त्वं ॥ चान्ताः ॥ ॥ **निपात्यन्त इति** । 'पृषु सेवने' ।
'वृह वृद्धौ' । अत्र गुणाभावः ॥ महेः कर्मणि प्रत्ययः । अत एव मयते पूज्यते स महानिति व्याचष्टे ॥ गमेसु जगादेशः ।
चलारोऽयतिप्रत्ययान्ताः । एतच्च उणादिषु स्फुटीकरिष्यते ॥—**अत्वसन्तस्य चाधातोः** । 'ढ्रलोपे—' सूत्रादीर्घस्य 'नो-
पधायाः' इत्युपधाग्रहणस्य चानुवर्तनादाह—**उपधाया दीर्घः स्यादिति** । इह अधातोरिति योगो विभज्यते तत्साम-
र्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधः, नललन्तस्येति कैयटादयस्तदेतद्दर्शयति—**धातुभिन्नासन्तस्य चेति** । धात्ववय-
वभिन्नो योऽसु तदन्तस्येत्यर्थः । तेन उखासत् पर्णध्वत् इत्यादि सिद्धम् । धातुभिन्नो योऽसन्तस्तस्येति व्याख्यायां सत् ध्वत्
इत्यत्र सिद्धान्ते दीर्घाभावेऽप्यत्र तु स्यादेवेति दिक् ॥ अत्र 'सर्वनामस्थाने च—' इति सूत्रादसंबुद्धावित्यनुवर्तते । 'सौ च' इ-
त्यतः साविति च तदाह—**असंबुद्धौ सौ पर इति** ॥—**अत्वन्तत्वाभावादिति** । अनु इत्युकारानुबन्धस्यानुकरणच्छ-
न्नन्तस्य न भवतीत्यर्थः ॥—**उभे—** । शब्दरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ॥—**पाष्ठद्विवेति** । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति

१ समीति—'समो मिक् सम इक्' इति च नासृजि, परिभाषाज्ञानगौरवपरिहारायैवात् । २ पूजार्थेऽस्येति—पूजारूपार्थस्य
गम्भिरान्वये इत्यर्थः । अत एव 'अधोऽनपादाने' इति सूत्रेऽव्याकुलं गच्छतीत्यर्थेकेऽङ्घ्रितं गच्छतीति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
एवं चाभूते पूजार्थत्वे । पूजाप्रयोगकार्थकत्वे च नलोपो न । एवं प्रकृष्टं गच्छतीत्यर्थेके प्राञ्चशब्देऽपि न भवति नलोपः, उपसर्गाणां
भोतकत्वेनाभ्योः पूजाप्रयोजकप्रकर्षार्थत्वात् । ३ धीमानिति—ननु अत्वसन्तस्येति सूत्रे मतोग्रहणं न स्यात्, एकानुबन्धकपरिभाषा-
विरोधात् । न चान्यस्यासंभवः, अन्युत्पत्तिपक्षे भवतोः संभवात् इति चेन्न । यदपदेशप्रयुक्ता यस्तेऽसंज्ञा तस्य तदनुबन्धत्वस्यैव
स्वीकारात् पकारादेः समुदायानुबन्धत्वेऽपि अतोऽनुबन्धकत्वाभावात् इति दिक् ।

बाह्विचप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः । ॥ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७१ । ७८ । अभ्यस्तापरस्व
शतुर्मुम् न स्यात् । ददद् । ददद् । ददती । ददतः । ॥ जक्षित्यादयः षट् । ६१ । ६६ । षट् धातवोऽभ्ये जक्षितिक्ष सप्तम
एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षती । जक्षतः । एवं जाग्रत् । दृदिद् । शासत् । चकासत् । दीधीवे-
द्योर्क्षिषेऽपि छान्दसत्वाभात्ययेन परस्मैपदम् । दीष्यत् । वेष्यत् । गुप । गुब् । गुपी । गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।
॥ त्यदादिषु दशोऽनालोचने कश्च । ३२ । ६० । त्यदादिषुपपदेष्वज्ञानार्थोद्देशोर्भातोः कञ् स्याच्चात् किन् ।
॥ आ सर्वेनाह्नः । ६३ । ९१ । सर्वेनाह्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्गृहशवतुषु । कुस्वस्यासिक्वाश्चेति षः । तस्य
जश्चनेन डः । तस्य कुत्वेन गः । तस्य चत्वेन पक्षे कः । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । पत्वापवादत्वा-
त्कुत्वेन लकार इति कैयटहरदत्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे ख एव ध्रूयेत ननु गः । जश्चं प्रति कुस्वस्यासिद्ध-
त्वात् । दिगादिभ्यो यदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् । ब्रश्चेति षत्वम् । जश्चत्वेन विद् । बिद् । विशौ ।
विशः । विशम् । ॥ नशेर्वौ । ८१ । ६३ । नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक् । नग् । नद् । नह् । नशौ ।
नशः । नग्भ्याम् । नह्भ्यामित्यादि । ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३२ । १५८ । अनुदके सुप्पुपपदे स्पृशेः किन् स्यात् ।
घृतस्पृक् । घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । घृतस्पृशः । किन् प्रत्ययो यस्मादिति बहुमीक्षाश्रयणात् किप्यति कुस्वम् । स्पृक् ।
पङ्गकाः प्राग्वत् । निष्ठा प्रागल्भ्ये । अस्मादृत्विगादिना किन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वं च निपात्यते । कुस्वात्पूर्वं जश्चं-
न डः । गः । कः । घृणोतीति दष्टृक् । दष्टृग् । दष्टृशौ । दष्टृशः । दष्टृभ्यामित्यादि । रत्नानि मुष्णतीति रत्नमुद-
रत्नमुद् । रत्नमुवौ । रत्नमुपः । षड्भ्यो लृक् । षट् । षह् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट्बतुर्भ्यश्चेति नुद् । अनामिति
पर्युदासाच्च श्रुत्विनेषेधः । यरोऽनुनासिक इति विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये भाषायां नित्यमिति वचनाक्षित्यमनुनासि-
कः । घणाम् । पटस्सु । पट्सु । तदन्तविधिः । परमपद । परमघणाम् । गौणत्वे तु प्रियपपः । प्रियपपाम् । रुवं
प्रति पत्वस्यासिद्धत्वात्सप्तमो हरिति रुवम् । ॥ वोरुपधाया दीर्घ इकः । ८१ । ७६ । रेफवान्तस्य धातोर्हपधाया
इको दीर्घः स्यात्पदान्ते । पिपटीः । पिपटिषौ । पिपटिपः । पिपटीभ्याम् । वा शरीति वा विसर्जनीयः । ॥ नुम्बि-

प्रतिषेधो वा' इति न्यायादिति भावः ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यै सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—उभे समु-
दिते इति । अन्यथा नेनिजतीत्यत्र 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥—नाभ्यस्ताच्छतुः ।
व्यवहितोऽपि नुमेवात्र निषिध्यते अन्येनामप्रसक्तैरित्यभिप्रेत्याह—नुम्बि स्यादिति ॥—दददिति । ददानीति ददत् ।
दानो लटः शत्रुदेशः, शपः इलुः, 'श्लै' इति द्वित्वमभ्यासस्य ह्रस्वः । 'ध्राभ्यस्तथोरातः' इत्यालोपः ॥—जक्षित्यादयः
षट् । जक्षिति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षिरेव परामृश्यते । इति आदिर्ध्यामित्यतद्वृणसंविज्ञानबहुमीहिम्नदेतदाह—
षट् धातवोऽभ्ये इति । तान्ताः ॥ ॥ गोपायतीति गुप किपि विवक्षिते 'आयादय आर्धधातुके वा' इति वैकल्पिकत्वा-
दिहायप्रत्ययाम्भनः । अग्न्यप्रत्ययपक्षे लतोलोपे यलोपे च गोपा इति रूपं बोध्यम् ॥ पान्ताः ॥ ॥—त्यदादिषु—। कञ-
न्तस्य तूदाहरणं तादृशो यादृश इत्यादि । तच्चात्र नोक्तं हलन्तेष्वनुपयोगात् ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दृशः ।
कर्मण्यण् । तादृशादयस्तु रुद्धिशब्दत्वादसनाप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एवाज्ञानार्थोद्देशोरिति संगच्छते । भाष्ये तु
कर्मकर्तरे व्युत्पत्तिर्दर्शिता तस्मिन्नेव पश्यन्ति जनाः 'स इवायं पश्यति' ज्ञानविषयो भवनीत्यर्थोद्देशानार्थोर्दिति तु संगच्छ-
ते । तत्र दृशेर्ज्ञानविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तिषेऽपि विषयीकरणवृत्तित्वात् ॥—आकारोऽन्तादेश इति । आकारादेशे गति
लतो गुणः स्यात् । न आकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घः स्यादेवेति वाच्यम् । आकारस्याविधौ हल एव ध्रुवणप्रमज्ञात् ॥—वि-
डिति । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् किप् ॥—नशेर्वौ । केचिदिह झलीत्यनुवर्त्य झलि पदान्ते चेति व्याचक्षते । तत्र ।
नष्टमित्यादावितिप्रसङ्गात् ॥—नगिति । पङ्गकाः प्राग्वत् ॥—स्पृशोऽनुदके किन् । ककारो गुणमावार्थः । नकारस्य
'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति विशेषणार्थः । वस्तुतस्तु व्यर्थ एव सः 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इत्युक्तोऽपि तदनुबन्धपरिभाषया किञ्-
न्तस्य कुलंप्रसक्तेः । न चाद्युदात्तत्वं प्रयोजनं, किञ्च प्रकृतीनामेकाचत्वाद्दानुस्वरेणापि तत्सिद्धेः । दृश्यमित्यत्र लन्तोदात्त-
त्वनिपातनादाद्युदात्तत्वं नापेक्षितमेवेति दिक् ॥ अत्र सुपीत्यनुवर्तते कर्मणीति तु निवृत्तमित्याशयेनाह—अनुदके सुप्पु-
पपदे इति । घृतस्पृगिति । घृतं घृतेन वा स्पृशतीति विग्रहः ॥ अनुदके किम् । उदकं स्पृशतीति उदकस्पर्शः । निषेध-
सामर्थ्योर्दिह कृत्विपि न भवति । तस्मिन् हि सति किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुमीक्षाश्रयणं कुस्वस्यावर्जनीयतया 'अनुदके' इति
निषेधस्य फलाभावात् ॥ केचित्तु उदकस्पृडिति प्रत्युदाहरन्ति । निषेधसामर्थ्यात् कुवं मासु किप् स्यादेवेति तेषामाशयः ॥
शान्ताः ॥ ॥ गौणत्वे न्विति । 'षड्भ्यो लृक्' 'षट्बतुर्भ्यश्च' इति बहुवचननिर्देशात् षडर्थप्राधान्ये एव लुगन्तौ भवत
इति भावः ॥ पिपटिष्वतेः किप्यतो लोपे कृदन्तत्वात् स्वाद्युत्पत्तौ पिपटिष्पु इति स्थिते सोर्हल्लुङ्गादिलोपे प्रत्ययलक्षणेन
पदान्तत्वात्सस्य रुर्भवति । न च रुवे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ॥—नुम्बि-

सर्जनीयशब्दार्थवायेऽपि । ८।३।५८। एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इणकुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् । एत्वेन पूर्वस्य षत्वम् । पिपठीष्णु । पिपठीःषु । प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वं न । निस्स्वेति । निस्से । नुम्प्रहणं नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्यानात् । तेनेह न । सुहिन्सु । पुंसु । अतएव न शर्ग्रहणेन गतार्थता । रास्-स्येति सलोपे विसर्गः । चिकीः । चिकीर्षोः । चिकीर्षः । रोः सुपीति नियमान्न विसर्गः । चिकीर्षु । दमेडोस् । चिश्चसामर्थ्यादिलोपः । पत्वस्यासिद्धत्वात्तुवविसर्गोः । दोः । दोषोः । दोषः । पङ्क्त इति वा दोषन् । दोष्णः । दोष्णा । दोषः । दोषा । विश प्रवेशने । सन्नन्तात् किप् । संयोगान्तलोपः । व्रश्चेति षः । जश्चत्वे । विवि-द । विविद् । विविक्षौ । विविक्षः । स्कोरिति कलोपः । तद् । तह् । तक्षौ । तक्षः । गोरद । गोरद् । गोरक्षौ । गो-रक्षः । तक्षिरक्षिभ्यां पयन्ताभ्यां किपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते । णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् । * पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । इति तु इह नास्ति । * तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेपु । इति निषेधात् । तस्मात्सं-योगान्तलोप एव । तक् । तग् । गोरक् । गोरग् । संयोगान्तलोपः । पिपक् । पिपग् । एवं विवक् । दिधक् । पिस गतौ । सुधु पेसतीति सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीःषु । सुपीष्णु । एवं सुदः । तुस खण्डने । विद्वान् । विद्वान्सौ । विद्वान्सः । हे विद्वन् । विद्वान्सम् । विद्वान्सौ । * वसोः संप्रसारणम् । ८।६।१३१। वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात् । पूर्वस्त्वत्वं षत्वम् । विदुषः । विदुषा । वसुसंखिति दत्वम् । विद्वन्वामित्यादि । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । सेदिवांसम् । अन्तरङ्गोऽपीडागमः संप्रसारणविषये न प्रव-र्तते । अकृतयूहा इति परिभाषया । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवन्वामित्यादि । सान्तमहत् इत्यत्र सान्तसंयोगोऽपि

सर्जनीय—। ‘इणकोः’ इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनम् ॥—एत्वेन पूर्वस्येति । सनः सस्य रुत्व-विसर्गयोः कृतयोः ‘वा शरि’ इति विकल्पात् पक्षे सकारसेन शब्दार्थवाये सुनः सस्य पत्वं पूर्वस्य एत्वम् । न, तु ‘आदेश-प्रत्यययोः’ इति षः ‘अपदान्तस्य’ इति निषेधादिति भावः ॥ एवं स्थिते शर्ग्रहणेन न प्रयोजनं किं तु ‘नुम्विसर्जनीय-व्यवायेऽपि’ इत्येव सूत्रं युक्तमित्येके ॥ ‘नुम्विशब्दार्थवायेऽपि’ इत्येव युक्तं सूत्रयितुं, शर्ग्रहणेन विसर्जनीयस्य लाभादित्यन्ये ॥—निस्स्वेति । आद्यसकारस्य प्रत्येकं व्यवधानेऽपि आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावात् पत्वं न भवति । न चात्र ‘आदेशप्रत्यययोः’ इत्यनुवृत्त्यभावात् ‘नुम्विसर्जनीय—’ इत्यनेन धातुमकारस्य पत्वं स्यादिति वाच्यम् । तस्य स्वातन्त्र्येण विधायकत्वानङ्गीका-रात् ॥ ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ ‘इणकोः’ इतिवत् ‘नुम्विसर्जनीय—’ इत्यस्याप्यधिकारसूत्रत्वात् ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । चिकीर्षतेः किप् प्रत्ययः । चिकीः । ‘एकाच उपदेशे—’ इति ‘सनि ग्रहणुदीधे’ इति वा सन इडभावे ‘इको झल्’ इति कि-त्वाद्गुणाभावे ‘अञ्जनगमां सनि’ इति दीर्घे ‘कृत इन्—’ इतीत्वे रपरत्वं ततो द्वित्र ‘ह्लादिः शेषः’ ‘कुहोश्चुः’ अलोपः गोह-लङ्घादिलोपे पदान्तत्वात् ‘वैरुपधायाः—’ इति दीर्घः ॥—दोरिति । दाम्यतीति दोः ॥—संयोगान्तलोप इति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहिरङ्गत्वनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । वहिर्निमित्तापेक्षपदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहि-रङ्गत्वादिति दिक् ॥—चिचिडिति । विशेषः सन् ‘एकाचः—’ इतीप्तिपेधे ‘हलन्ताच्च’ इति कित्वात् गुणाभावः । द्वित्वाभ्या-सकार्यं ॥—तडिति । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ इत्यस्मात् किप् । गां रक्षतीति गोरट् । कर्मण्युपपन्ने ‘वा सरूप’ न्यायेन किप् ॥—कुन्वस्यासिद्धत्वादिति । इतरथा ‘स्कोः—’ इति क्लोपः स्यादिति भावः ॥—पिपगिति । पक्तुमिच्छति पिपक् ॥ वक्तुमिच्छति विवक् ॥ ‘दादेः—’ इति घः । ‘एकाचो वशो—’ इति भष्भावः । दग्धुमिच्छति दिधक् ॥ पान्ताः ॥ सुतूरिति । सुधु तोसतीति सुतुः ॥ वेतीति विद्वान् । ‘विदेः शतुर्वसुः’ । अदादित्वाच्छो लुक् । ‘सार्धधातुकमपि-त्’ इति डित्वाभ्योपधागुणः । उगित्त्वानुम् । ‘सान्तमहत्—’ इति दीर्घः । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ॥—वसोः—। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह—वस्वन्तस्येति ॥—सेदिवानिति । ‘भाषायां सदवसथुवः’ इति लिटः कसुः, ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वम्, ‘ह्लादिः शेषः’ ‘अत एकहलसभ्ये—’ इत्येवाभ्यासलोपौ, ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इतीद्, नुम्, ‘सान्त—’ इति दीर्घः ॥—सेदुष इति । ननु ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया ‘विदेः शतुर्वसुः’ इत्य-स्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं, न तु कसोः । सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरणं कसोः सामान्यग्रहणार्थम् । उगित्वस्य स्था-निवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुनोदाहृतः, छान्दसत्वात् । अत एव वैदिकप्रक्रियायां तस्थिवान् जमिवान् इत्याद्युदाहर्तव्यं नात्रेत्याहुः ॥ कवयस्तु प्रयुजते—‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजगमुषसे’ । ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ इत्यादि ॥

१ प्रत्येकमिति—व्यवायशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् निसेः प्रतिषेध इति वार्तिकप्रत्याख्यानपरमाश्रयप्रामाण्याच्च फलितमिदम् ।
२ संयोगान्तलोप इति—एतस्मात्पूर्वं षत्वस्यासिद्धत्वादिति काचित्कोऽपपाठः, अफलत्वात् इति । ३ पिपगिति—एतत्पूर्वं कुन्वस्यासिद्धत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति सोऽप्यपपाठः; सनोऽलोपस्य स्थानिवत्वेनापि स्कोरिति लोपवारणसंभवात् । विदुष इति—नच पत्वे कर्तव्ये पत्वुत्कोरिति सूत्रेण एकादिशस्यासिद्धत्वात्कथमत्र षत्वमिति शङ्क्यम्, पदान्तपदाधोरैकादिशस्यैव तेनासिद्धत्वबोधनात् ।

प्रातिपदिकस्यैव गृह्यते ननु धातोः । महच्छब्दसाहचर्यात् । सुहु हिनस्तीति सुहिन् । सुहिंसी । सुहिंसः । सुहिन्ध्या-
म् । सुहिन्सु । ध्वर्त्तौ ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वस्याम् । एवं सन् । ॐ पुंसोऽसुह् । ७।१।८९। सर्वनामस्थाने
विवक्षिते पुंसोऽसुह् स्यात् । उकार उच्चारणार्थः । बहुपुंसौ इत्यत्र उगितश्चेति ङीबर्थे कृतेन पूजो डम्सुक्षिति प्रत्यय-
स्योगिष्वेनैव नुमसिद्धेः । पुमान् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् । पुंभिः । पुंसु । ऋदुश-
नेत्यनङ् । उशान् । उशानसौ । उशानसः । ॐ अस्य संबुद्धौ वाऽनङ् नलोपश्च वा वाच्यः । हे उशानन् । हे
उशान । हे उशानः । उशानोभ्यामित्यादि । अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि । वेधाः ।
वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि । अभातोत्प्लुक्तेन दीर्घः । सुहु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः ।
पिण्डं प्रसते पिण्डप्रः । पिण्डगलः । प्रसु ग्लसु अदने । ॐ अदस औ सुलोपश्च । ७।२।१०७। अदस औका-
रोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः सः साविति दस्य सः । असौ । ॐ औत्वप्रतिषेधः साकचकस्य
चा वक्तव्यः सादुत्वं च ॥ प्रतिषेधसंनियोगसिद्धमुत्वं तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः । त्वदाश्वत्वं प-
ररूपत्वम् । वृद्धिः । अदसोऽसेरिति मत्वोच्चे । अमू । जसः शी । आहुणः । ॐ एत ईदृहुवचने । ८।२।८१।
अदसो दात्परस्यैव ईत्स्यादस्य च मो बह्वर्थीकौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्त्वमवे । अमुम् ।

अत्र वदन्ति—छान्दसा अप्येते पद्वत्सादय इव क्वचित् भाषायां भवन्ति 'मासश्छन्दसि' इत्यस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वा-
श्रयणात्कथंचित्समाधेयमिति ॥—**सुहिनिनि** । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्रोधादीर्घः ॥—**सुहिन्स्त्विति** । 'तथा' इति
सस्य वा धुद् ॥ ध्वंसत इति ध्वत् । ध्वंसत इति सन् । 'खमु ध्वमु अवक्षमणे' 'ध्वमु गतौ याचने च' इत्याभ्यां कृप् ।
'अनिदिताम्-' इति नलोपः, 'वमुक्षमन्-' इति दलम् ॥—**पुंसोऽसुह्** ॥ 'दोऽन्त्यवर्णनामस्थाने' इत्यनुवर्तनादाह—**सर्व-
नामस्थान इति** ॥—**विवक्षित इति** । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुह् कृते समानान्तोदात्तत्वं भवदसुह् एताका-
रस्य भवति । परमसम्यां तु नैतन्मिष्येत् । सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुमशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते ध्वंसनधर्मिणो हलः
स्थाने तद्धर्मणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वात्प्रवर्तनमिष्यते असुह् आन्त्यत्वात्कारित्यन
इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये वहिरङ्गस्यामुडोऽसिद्धत्वादिति भावः ॥ वस्तुतस्तु अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरि-
भाषापवादत्वात्परममपीक्षोऽपि मृगपादः । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—**पूज इति** । यथाधुनादिपु 'पातेऽमुम्' इति
वक्ष्यति, तथापि पाठान्तरमनुमत्यात्रोक्तमिति बोध्यम् ॥—**हे पुमक्षिति** । अम्बुद्धावित्युक्तेः 'सान्त-' इति न दीर्घः ॥
—**पुंस्त्विति** । संयोगान्तलोपे 'मोऽनुस्वारः' । नुमस्यानिकर्म्यवानुस्वारस्योपलक्षणात् 'नुमिगर्जनीय-' इति न प्लवम् ॥—
उशनेति । 'वशेः कनक्तिः' 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् ॥—**अस्य संबुद्धाविति** । एतच्च वार्तिकम् । ह्रस्वसादय-
स्त्वाहुः । 'सोर्वा' इति वाच्ये 'अनङ् सौ' वचनेन कचिदनङ्प्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतन्मिष्येति ॥ यथापि सोः कृतो
डिच्त्वत्तामर्थ्यादिलोपे 'सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ' इति दीर्घे 'उशाना' इत्यनिरूप प्रसज्यते, तथापि दृष्टान्तपरिभाषया दीर्घो
नैतिकत्वा ज्ञापकल संगच्छत इति तेषामाशयः ॥—**अनेहा वेधा इति** । असुप्रकरणे 'नचि हन एहन' 'विषातो विष
च' इति व्युत्पादनादसन्तत्वेन दीर्घः । अनेहा कालः । वेधाः विश्वसृट् ॥—**अदस औ सुलोपश्च** ॥ अदस इति पृष्टी ।
'तदोः सः सौ' इत्यनः सावित्यनुवर्तते तदाह—**औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ पर इति** । नन्वदस इति प्रसङ्गेशस्य
ततः परस्य सोरेवौकारो विधीयतां । त्वदाश्वत्वेन अगाविति रूपमिष्यति किं सुलोपविवक्षणेन । न च स्वरे भेदः । उशानेन
सहैकादेशे औकारस्योदात्तत्वात् ॥ शैवम् । अगर्वा स्त्री इत्यत्र चापि 'प्रत्ययस्थाने' इतीत्यप्रसङ्गात् ॥—**अमुक इति** ।
औलाभावे त्वदाश्वत्वे सादुत्वम् । त्रियां तु अमुको अमुक इत्यमुकी इति च प्रयोगोऽप्राप्युरेव । एवममुकशब्देन्यादिभिरपि ।
अदकः शब्देन्यादेरेव न्याय्यत्वात् ॥—**एत ईदृहुवचने** ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनपरत्वात्पतो व्याचष्टे—**यद्धर्थोन्ताविति** ॥—**विभक्तिकार्यं
प्रागिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यादिसपादसमाध्यायां प्रति 'अदसोऽमेः-' इति त्रैपादिकशास्त्रस्यासिद्धत्वादिन । अस्मिन् तु
विभक्तिकार्ये सान्तत्वात् उलमलयोगप्रवृत्तेर्भावे भावः ॥ यदि तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्यते, तदा अमू
अमुमित्यादि न मिष्येत् । त्वदाश्वत्वे कृते पररूपाद्यगोत्रोत्वमत्वयोः कृतयोः पश्चात्सुवकार्यस्यासिद्धत्वात् 'अतो पुं' इति पर-
रूपे अमौ इत्यादिरूपसिद्धिप्रसङ्गात् । किंच चर्म वस्ते चर्मवः । सुपु वस्ते सुवः । अत्र परत्वात् 'रकोः' इति सर्वलोपे त-
स्यासिद्धत्वादल्लङ्घादिलोपे उक्तरूपं न मिष्यतीति कार्यासिद्धिपक्षो हेय एव ॥ अत्र वदन्ति । सपादगमाध्यायां विहिते

१ बहुपुंसीति—ननु सर्वनामस्थाने इत्यस्य विषयसमतीत्वेन विवक्षणात् परत्वादनन्तरङ्गनाम दीप वाच्यत्वात् पूर्वमेवास्मिन्
कृते ततो ङीप् बहुपुमसीति स्यादिति चेन्न, स्वार्थद्वयलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्याणां क्रमिदन्तर्वीकरणं पूर्वमेव ईदृप् इति न
कश्चिदोपः । २ अयेति—एतच्च वृत्तिमाधवायनुगेधेन, भाष्यानुक्तत्वेनाप्रमाणत्वाद्दशन इत्येकं रूपमिति प्रासाधिकाः । ३ अमुक
इति—अमुकः अमुकी अमुकशमेत्यादौ अव्युपपन्नः अदः शब्दपर्यायोऽमुकशब्दो बोध्य इति केचित् ।

अम् । अमून् । मुखे कृते विसंज्ञायां नाभावः । ॐ न मु ने । ८।२।३। नाभावे कर्तव्ये कृते च सुभावो नासिद्धः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमुयोः । अमीषु ॥ ॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

ॐ नहो धः । ८।२।३५। नहो हत्य धः स्याज्झलि पदान्ते च । उपानत् । उपानद् । उपानहौ । उपानहः । उपा-
मभ्याम् । उपानसु । उत्पूर्वात् णिह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना किन् । निपातनाहलोपपत्वे । किञ्चान्तत्वात्कुत्वेन
हस्य घः । जश्त्वचत्वे । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु । द्यौः । दिवौ । दिवः ।
द्युषु । गीः । गिरौ । गिरः । एवं पूः । चतुरश्रतत्त्वादेशः । चतस्रः २ । चतसृणाम् । किमः कादेशो टाप् । का । के ।
काः । सर्ववत् । ॐ यः सौ । ७।२।११०। इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥ इदमो मः ॥ इयम् । त्यदाद्यत्वं टाप् । दक्षे-
ति मः । इमे । इमाः । इमाम् । इमैः । इमाः । अनया ॥ हलि लोपः ॥ आभ्याम् ३ । आभिः । अस्त्यै । अस्याः २ ।
अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् । आसु । अन्वादेशो तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया । एनयोः २ । ऋत्विगादि-
ना सृजेः किन् अमागमश्च निपातितः । सक् । स्रग् । स्रजौ । स्रजः । स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदाद्यत्वं टाप् । स्या ।
त्ये । त्याः । एवं तद् यद् एतद् । वाक् । वाग् । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु । अप्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ।
असृक्षिति दीर्घः । आपः । अपः । ॐ अपो मि । ७।४।४८। अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भ्यः २ ।

कार्यं प्रति त्रिपायां विहितमसिद्धमिति प्रक्रियाग्रन्थोक्तकार्यासिद्धिपक्षे मनोरथः, अमुमित्यादि न सिध्यतीति केचित् ।
तत्र । प्रक्रियाग्रन्थोक्तेर्हि कार्यं प्रति कार्यं कर्तव्यं, असिद्धं पूर्वमेव न जातमित्यर्थः । शास्त्रासिद्धलेऽप्येवमेव फलितोऽर्थः ॥
तदुक्तं कैयटेन—‘यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्यासिद्धत्वमशक्यं कर्तुमित्यसिद्धवचनातिदेश आश्रीयते’ इति । तथा चातिदेशेन का-
र्याप्रवर्तकलक्षणोऽसिद्धधर्मः शालेऽतिविद्यमानः कार्यासिद्धत्वं एव फलति । एवं च मनोरथ इत्यत्र उले कर्तव्ये रेफलोपस्य
पूर्वमेवाप्रवृत्तौ रोस्त्वस्याप्रतीपातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्युह्यते । तथा च अमुमित्यादिसिद्धिरिति कार्यासिद्धिपक्षे न काप्यनुपपत्ति-
रिति ॥—न मु ने । ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्तव्य इति । अन्यथा घेः परलान्भावान्भावो न स्या-
दिति भावः ॥ नन्वेवमपि कृते नाभावे ‘सुपि च’ इति दीर्घः स्यात्, दीर्घं प्रति मुलस्यासिद्धत्वात् आह—कृते चेति ।
एतच्च ने इत्यस्यावृत्त्या लभ्यते । एकत्र विषयसप्तम्यपरत्र परसप्तमीत्याश्रयणात् ॥ वस्तुतस्तु कृते चेति व्याख्यानं
व्यर्थं, संनिपातपरिभाषया ‘सुपि च’ इति दीर्घस्य सुसमाधेयत्वात् ॥ ननु ‘अधुना’ इति वत् ‘अमुना’ इत्येवोच्यतां किमने-
नासिद्धत्वनिषेधेनेति चेत् । अत्राहुः । न मु ने इत्युक्तिः ‘न’ इति योगविभागायां, तेन रामः रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्य-
था हि रोसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपां कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपां प्रति हलं नासिद्धमि-
ति वाच्यम् । तस्मूलं ‘देवरुहीत्यादौ ‘हसि च’ इत्यस्य व्यावृत्तये ‘अतो रोः—’ इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव च-
तार्थत्वात् ॥ एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते । ‘प्रत्ययः । परश्च’ । इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गमिति
दिक् ॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

नहो धः ॥ द इत्येव तु नोक्तं, तथा हि सति नद्धमित्यत्र ‘रदाभ्याम्—’ इति नत्वं स्यात् ‘क्षपस्तथोः—’ इति च न
स्यात् ॥—नहो हस्येति । ‘हो ङः’ इत्यतोऽनुवृत्तेः ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यनेन वा हस्येवादेश इति भावः ॥ ‘झलो झलि’
‘पदस्य’ ‘स्कोः संयोगाद्योरन्ते च’ इत्यतो झलपदान्तग्रहणान्यनुवर्तन्ते तदाह—झलीत्यादि । झलि परतः पदान्ते वा
विद्यमानस्येत्यर्थः ॥—उपानदिति । उपपूर्वाच्चेः संपदादित्वात् किपि । ‘नहिश्रुति—’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः सोईलङ्था-
दिलोपे घत्वं जश्त्वचत्वं ॥ अत्रेदं बोध्यम् । सप्तु अनङ्गाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्गानिति पुंवदेव रूपम् । केचित्तु गौ-
रादिङीषं कृत्वा स्वनङ्गाहौ इत्युदाजहः । तदसत् । अनुपसर्जनाधिकारविरोधात् ॥—गीरिति । ‘गू निगरणे’, ‘गू शब्दे’
इत्यस्माद्वा किप् ‘ऋत इद्भातोः’ इतीत्वे रपरलम् । ‘बोरुपधाया दीर्घः’ इति दीर्घः ॥—पूरिति । ‘पृ पालनपूरणयोः’
‘उदोष्पपूर्वस्य’ इत्युत्त्वम् ॥—चतस्र इति । इह ‘चतुरनङ्गाहोः—’ इत्यात्र भवति, परलान्तां बाधित्वा चतस्रादेशो कृते स-
कृद्वृत्तिन्यायेन पुनस्तस्याप्रवृत्तेः ॥—चतसृणामिति । ‘न तिसृचतस्र’ इति न दीर्घः ॥—सर्ववदिति । ‘तेन तुल्यम्—’
इति वतिः । ‘सर्वनामो वृत्तिमात्रे—’ इति पुंवद्भावः ॥—यः सौ । यत्वमिदं त्रियामेव परिशेषात् । ‘इदोऽयं पुंसि’ इति
पुंस्यवचनात् ऋषिरे सोर्लुका लुप्तत्वाच्च ॥—एवमिति । सा । ते । ताः । या । ये । याः । एषा । एते । एताः । इ-
त्यादीत्यर्थः ॥—वागिति । ‘वच्चेः किञ्चि—’ इत्यादिना किप् दीर्घोऽसंस्पर्सारणं च । ‘चोः कुः’ ॥—अप्शब्द इति ।

अभाम् । अप्सु । दिक् । दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु । त्यदादिष्विति दशोः किन्निधानादन्वयापि कु-
त्वम् । ढक् । ढग् । ढशौ । ढशः । सिद् । सिद् । सिपौ । सिषः । सिद्भ्याम् । सिद्दसु । सिद्दसु । सह जुषते
इति सजूः । सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्यु । सजूःषु । पक्षस्यासिद्धत्वाद्गुत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशि-
षः । आशीर्भ्याम् । असौ । त्यादाद्यन्तं टाप् । औः शी । उत्त्वमत्वे । अम् । अम् । अमम् । अम् । अम् । अमुया ।
अमृभ्याम् । अमृभिः । अमृचै । अमृभ्याम् । अमृभ्यः । अमुष्याः । २ । अमुयोः । २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अम्-
पु ॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

स्वमोर्लुक् । दत्स्वम् । स्वनत् । स्वनद्ध् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वाहि । पुनस्तद्धत् । शेषं पुंवत् ॥
 दिव उन् ॥ अहर्विमलद्यु । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पूर्वपदस्येवोत्तरलण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम् । ॐ उ
 त्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः । इति प्रत्ययलक्षणं न । विमलदिवि । विमलदिवि । अपदादिविधौ कि-
 म् । दधिसेचौ । इह पवनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्येव । कुवे तु न । वाः । वारी । अमलन्तत्वाच्च नुम् । वारि । च-
 त्वारि । न लुमतेति कादेशो न । किम् । के । कानि । इदम् । इमे इमानि । ॐ अन्वादेशो नपुंसके एनङ्-
 क्तव्यः । एनत् । एने एनानि । एनेन । एनयोः २ । ब्रह्म । ब्रह्मणी । ब्रह्माणि । हे ब्रह्मन् । हे ब्रह्म ॥ रोऽसुपि ॥
 अहर्भाति । विभाषा द्विद्वयोः । अह्नी । अहनी अहानि । ॐ अहन् । ॥ २॥ २॥ २॥ अहश्चित्तस्य रुः स्यात्पदान्ते ।
 अहोभ्याम् । अहोभिः । इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरुवयोरभिङ्स्वाञ्चलोपे प्राप्ते । अहश्चित्तावर्थं नलोपाभावं
 निपात्य द्वितीयेन रुर्विधेयः । तदन्तस्यापि रुत्वरत्वे । दीर्घाण्यहानि यस्मिन् स दीर्घाहा निदाघः । इह हल्क्यादि-

आप्रोतेह्रस्वश्च' इति ह्रस्वश्चकारात्किप् ॥ 'अच उपसर्गात्' इत्यतोऽनुवर्तेनादाह—**तकारः स्यादिति ॥—दिगिति ।** किञ्चनतत्वात्कुत्वम् । पङ्गकाः प्राग्वद्भावाः ॥—**अन्यत्रापिती ।** त्यदायुषपदत्वाभावेऽपि त्यर्थः ॥—**त्विडिति ।** 'त्विष दीमी' इत्यस्मात् किप् । जश्चत्वे ॥—**सज्जुरिति ।** 'जुपी प्रीतिसेवनभोः' इत्यस्मात् किप् । 'सगजुपोः—' इति षस्य रुत्वम् । 'वीः—' इति दीर्घः ॥—**आशिषाविति ।** 'आशासः क्तायुषमन्ययानम्' इत्युपधाया इत्वम्, 'शासिषसि—' इति षत्वम् ॥—**असाविति ।** अदसस्त्वदाद्यत्वं पररूपत्वं टाप् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन प्रहणान् 'अदग औ सुलोपश्च' । 'तदोः' इति सत्त्वमित्येके । अन्ये तु परत्वाद्विरोधविशेषश्च पूर्वमीत्वं ततोऽन नात्वटापावित्याहुः ॥ ॥ इति हल्गन्ताः क्रीलित्वाः ॥

दत्वमिति । ‘वसुसंमु-’ इति दत्वमनङ्कुच्छदान्तेऽपि प्रवर्तते पदाधिकास्थत्वादिति भावः ॥—**पृथपदस्येवेति ।** अन्यथा राजपुरुषो वागाशीरित्यादौ नलोपकुत्वादिकं यथासंभवं न स्यादिति भावः ॥—**उत्तरपदस्ये चेति ।** उत्तरशब्दे-
नोत्तरपदमुच्यते । उत्तरपदस्य पदत्वे पदव्यपदेशो कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्यर्थः । एतेन सुधिर्यो सुधिय इत्यत्रान्तर्वे-
र्तिमुपा पदत्वात्पक्षे शाकलप्रसङ्ग इत्याशङ्का परास्ता । उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणनिषेधात् ॥ उत्तरपदत्वे किम् । राजपुरुष
इत्यादौ नलोपो यथा स्यात् ॥ पश्यति दधीत्यादावपि दधिशब्दस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणं भवत्येव । उत्तरपदस्य समासावयवे ह-
ढत्वात् ॥—**दधिसेचाविति ।** सिञ्चत इति सेचौ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच । दध्नः सेचाविति पट्टीरमासः ।
उपपदसमासे तु प्राक् सुवृत्ततेः समासविधानात् सेचशब्दस्य पदसंज्ञा नास्तीति पदादित्वं सकारस्य न स्यात् ॥ नन्वेव-
मुपपदसमासे षत्वं दुर्वारमिति चेत् । अत्राह कैयटः । ‘अनभिधानान्नोपपदाद्विजभावः, दधिसेचाविति प्रयोगाभावात्’ इति ।
वस्तुतस्तु पदस्यादिः पदादिरिति पक्षे त्वपदसमासेऽपि षत्वं मुपरिहृम् ॥—**अन्वादेश इति ।** अन्त्येवेदं विधीयते न
लौटशसादिषु, फलाभावात् । ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यमो लुका लुप्तत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणमिह प्रवर्तते वचनसामर्थ्यादित्याहुः ॥ व-
स्तुतस्तु ‘द्वितीयाद्यैः-सु-’ इति सूत्र एव एतद्वक्तव्यः । एनम् । एनां । एनानित्यादि तु लयाद्यन्वेन सिद्धम् । ऋबे अभि
लुका लुप्तत्वेऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः । न ‘वैवर्मेतच्छ्रुतिमित्यत्राप्येनदादेशापत्तिः । ‘द्वितीयाध्रिता-’ इति समासे
कृते मुपो लुकि द्वितीयादिविभक्तिपरत्वाभावात् । न च तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेश इत्युक्तमिति वाच्यम् । एकप-
दाधायत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**ब्रह्मणी**
इति । इह ‘विभाषा द्विष्योः’ इत्यल्लोपो न, ‘न संयोगाद्ब्रम्हनात्’ इति निषेधात् ॥—**रोऽमुपि । अहर्भातीति ।** ‘अहर्’
इति स्त्वे कृते तु ‘हसि च’ इत्युलप्रवृत्त्या अहो भातीति स्यादिति भावः ॥—**नलोपाभावं निपात्येति ।** ‘अहर्’ इ-
त्यत्र नकारान्तरं प्रक्षिप्य नान्तस्य अहर्नशब्दस्य हरिति व्याख्यायामपि रुवरत्वनोरकारस्थानिकत्वं सेत्स्यतीति बोध्यम् ॥—
तदन्तस्यापीति । पदाधिकास्थत्वादिति भावः ॥ न चात्र प्रत्ययलक्षणन्यायेन अन्तर्वेर्तिना विभक्तिमाध्रिय समासैकदे-

१ तदन्तस्यापीति—ननु अत्र तदन्तविधिर्दुर्लभः, 'अङ्गणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति, इति परिभाषाविरोधादिति चेन्न । तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविषयत्वात् । ध्वनितं चेदम् 'अमन्—' इति मूत्रं स्वसा परमस्वमेति उदाहरणं दत्ता भाष्यकारेण ।

लोपे प्रत्ययलक्षणेनाऽसुपीति निषेधाद्भ्रूत्वाभावे रुः । तस्यासिद्धत्वाच्चान्तलक्षण उपधादीर्घः । संबुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहानौ । दीर्घाहानः । दीर्घाहः । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । क्षतिव । क्षतिवणी । खग्वीणि । वारिम । वारिमनी । वारमीनि । बहुवृत्रहाणि । बहुपूपाणि । बह्वर्थमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वम् । सृजेः किनो विधानात् । विश्वसृष्टादौ तु न । सृजिदशोरिति सूत्रे रज्जुसृष्ट्वाभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा ब्रह्मादिसूत्रे सृजियज्योः पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः । स्रग्ऋक्विक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिके ऋच्प्रत्यये बोध्यः । असृक् । असृग् । असृजी । असृजि । पद्म इति वा असन् । असानि असृजा । अस्त्रा । असृग्भ्याम् । असम्भ्यामित्यादि । ऊर्हः । ऊर्गे । ऊर्जि । ऊर्जि । नरजानां संयोगः । ॥ बहूर्जि नुमप्रतिषेधः । ॥ अन्त्यापूर्वो वा नुम् । बहूर्जि बहूर्जि वा कुलानि । त्यत् । त्यद् । त्ये । त्यानि । तत् । तद् । ते । तानि । यत् । यद् । ये । यानि । एतत् । एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एतन् । बेभिद्यतेः क्तिप् । बेभिम् । बेभिद् । बेभिदी । शावलोपस्य स्थानिवत्वाद्भ्रूलन्तत्वाच्च नुम् । अजन्तलक्षणस्तु नुम् न । स्वविधौ स्थानिवत्वाभावात् । बेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि ॥ गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीबेऽर्चागतिभेदतः । असंध्यवङ्पूर्वरूपेनैवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वम्सुप्सु नव षड् भादौ षड् स्युस्त्रीणि जशसोः । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥ तथाहि । गामश्चतीति विग्रहे ऋतिगादिना किन् । गतौ नलोपः । अवङ् स्फोटायनस्येत्यवङ् । गवाक् । गवाग् । सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावे । गोअक् । गोअग् । पूर्वरूपे । गोऽक् । गोऽग् । पूजायां नस्य कुत्वेन ङः । गवाङ् । गोअङ् । गोऽङ् । अभ्यपि एतान्येव नव । औङ् शी भत्वादच्च इत्यलोपः । गोची । पूजायां तु गवाञ्ची । गोअञ्ची । गोऽञ्ची । जशसोः शिः । शोः सर्वनामस्थानत्वाच्च नुम् । गवाञ्छि । गोअञ्छि । गोऽञ्छि । गतिपूजनयोस्त्रीण्येव । गोचा । गवाञ्चा । गोअञ्चा । गोऽञ्चा । गवाग्भ्याम् । गोअग्भ्याम् । गोऽग्भ्याम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । इत्यादि ॥

शस्याप्यहन्शब्दस्य पदलाटुलं स्यादेव, किमनेन तदन्तविध्याश्रयणेनेति शङ्क्यम् । 'उत्तरपदले चापदादिविधौ' इति प्रतिषेधेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः ॥—**सृजिदशोरिति सूत्र इति** । एतच्चोपलक्षणम् । 'सृजेर्दृङिः' इति सूत्रेऽपि तत्प्रयोगात् ॥ **रज्जुसृष्ट्वाभ्यामिति** । ननु भ्यांप्रत्ययो झलादिरकिद भवतीति 'सृजिदशोः' इत्यमागमः स्यात् । मैवम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । न चैवमपि 'अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य' इति वैकल्पिकः प्राप्नोति, तद्विधौ धातोः स्वरूपेणानुपादानादिति शङ्क्यम् । धातोर्ह्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति परिष्कारात् । एवं च प्रसृष्ट्वा, प्रसृष्टिभिरित्यादौ नायं दोषः प्रसज्यते । एतच्च 'सृजेर्दृङिः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु धातोर्ह्यमानं कार्यं तत्प्रत्यय एवेति चेत् धियौ धियः, भुवौ भुवः इत्यादावियद्वचनौ न स्यातां, किं तु चिक्षियतुः लुङ्वतुरित्यादावेव स्याताम् ॥ सत्यम् । वसुगत्या धातोरेवोच्यमानं कार्यमियदादिकं न भवति किं लङ्स्योच्यमानमिति वैपम्यात् ॥—**कुत्वापवाद इति** । पलसूत्रे सृजसृजयजेति विशिष्य ग्रहणादिति भावः ॥—**असृक्शब्दस्त्विति** । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ॥—**ऋच्प्रत्यये' बोध्य इति** । यद्यप्यस्मिन्पक्षे स्वरो भिद्यते, तथापि लोके स्वरस्यानादरादेदे तु वाहुलकादिस्वरः स्थित्यतीति भावः ॥—**बहूर्जिति** । इदमन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम् 'बहूर्जि प्रतिषेधः, अन्त्यापूर्वं नुममेके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्याश्रित्य प्रथमवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं च ऊर्जालिङ्गं नुम् दुर्लभः । किं च 'उर्दे माने क्रीडायां च' । 'गृहं गृहायाम्' इत्यादीनां क्तिवन्तानां भाष्यमते नुमा न भाव्यमेवेति बोध्यम् ॥—**अलोपस्य स्थानिवत्वादिति** । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते । तस्य क्तिवत्कत्वात् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति भावः । 'जायन्ते नव सौ, तथाऽमि च नव, भ्यांभिसम्भ्यां संगमे षट्संख्यानि, नवैव सुपथ जसि त्रीण्येव तद्वच्छसि । चत्वारिन्यवचःसु कस्य विबुधाः शब्दस्य रूपाणि तज्जानन्तु प्रतिभास्ति चेन्निरुदितं पाष्मासिकोऽत्रावधिः ॥' इति नरपतिसभायां क्वचित् केनचित् प्राचीनेन कृतस्याक्षेपस्य प्राचीनैरेव पण्डितैः कैश्चित् 'गवाक्शब्दस्य' इत्यादिना 'विभावय' इत्यन्तेन श्लोकद्वयेन समाधानमुक्तम् । तदेव श्लोकद्वयं प्रकृतोपयोगादाह—**गवाक्शब्दस्य रूपाणीति** । अक्षतेर्गतौ नलोपः पूजायां तु नेत्याशयेनाह—**अर्चागतिभेदत इति** । आद्यादिवात्तसिः । पूजागल्यर्थभेदेनासन्ध्यवङ्गादिभिर्नवाधिकशतं रूपाणि बोध्यानीत्यर्थः ॥ उक्तसंख्यामेव व्यवस्थापयति—**स्वम्सुप्स्त्विति** । प्रत्येकमिति शेषः । एवमेषोऽपि षट् त्रीणि चत्वार्यलत्रापि बोध्यम् ॥—**रूपाणीति** । संकलनया नवाधिकशतं रूपाणीत्यर्थः ॥ इह 'वयो द्वितीयाः' इति वार्तिकमनाश्रित्य नवाधिकशतमित्युक्तमिति बोध्यम् । तदाश्रयणे तु त्रीणि रूपाणि वर्धन्त इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ॥—**इत्यादीति** । आदिशब्देनान्यान्यपि ज्ञेयानि । तद्यथा । गवाग्भिः । गोअग्भिः । गोभिः । गवाङ्भिः । गोअङ्भिः । गोऽङ्भिः । इयि । गोचे । गवाचे । गोअचे । गोऽचे ॥ भ्यामि प्राग्वत् ॥ भ्यसि । गवाग्भ्यः । गोअग्भ्यः । गोभिः । गवाङ्भ्यः । गोअङ्भ्यः । गोअ-

१ सन्निवणीति—इत्यङ्गणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणं भवतीति पूर्वमुक्तं तस्यानेन फलं दक्षितम् । २ भाष्यप्रयोगादिति—रज्जुसृष्ट्वाभ्यामिति भाष्यप्रयोगेन अनव्ययपूर्वपदे कुत्वाभावो ज्ञाप्यते, अव्ययपूर्वपदत्वे तु असंगित्यादौ कुत्वमेवेति बोध्यम् ।

सुपि तु ङान्तानां पक्षे ङोः कुगिति कुह् । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । न चेह चयो द्वितीया इति पक्षे ककारस्य खकारेण षण्णामाधिक्यं शङ्क्यम् । चर्त्वेत्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्यासिद्धत्वाज्ज्ञाभावे पक्षे द्वितीयादेशाङ्गीणि रूपाणि वर्धन्त एव ॥ ऊहमेवां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् । रूपाण्यश्वाक्षिभूतानि ५२७ भवन्तीति मूनीपिभिः ॥ १ ॥ तिर्यक् । तिरश्ची । तिर्यङ्छि । पूजायां तु । तिर्यक् । तिर्यङ्छी । तिर्यङ्छि । यकृत् । यकृती । यकृन्ति । पङ्क्तिरिति वा यकन् । यकानि । यक्ता । यकृता । शकृत् । शकृती । शकृन्ति । शकानि । शक्ता । शकृता । ददत् । ददती । ॥ वा नपुंसकस्य । ७।१।७९। अभ्यस्तारो यः शता तदन्तस्य ह्रीबस्य नुम् वा स्यात्सर्वनामस्थाने परे । ददन्ति । ददति । तुदत् । ॥ आच्छीनद्योर्नुम् । ७।१।८०। अवर्णान्तादङ्गापरो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती । तुदती । तुदन्ति । भान् । भान्ती । भाती । भान्ति । पचत् । ॥ शपश्यनोर्नित्यम् । ७।१।८१। शपश्यनोरापरो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य

इभ्यः । गोऽङ्भ्यः ॥ इसौ । गोचः । गवाङ्भ्यः । गोअङ्भ्यः । गोऽङ्भ्यः ॥ भ्यामि भ्यमि च प्राग्वत् ॥ इसि पद्यभ्येकवचनवत् ॥ ओसि । गोचोः । गवाङ्भ्योः । गोअङ्भ्योः । गोऽङ्भ्योः ॥ अमि । गोचाम् । गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् ॥ डौ तु । गोचि । गवाङ्चि । गोअङ्चि । गोऽङ्चि ॥ ओसि प्राग्वत् । सुपि तु । गवाङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गोङ्क्षु । गोऽङ्क्षु । गवाङ्क्षु । गोअङ्क्षु । गोऽङ्क्षु ॥ ननु भ्यामत्रये भ्यसूत्रे इसिइसोरोसूत्रे च समानरूपत्वात् कथमिह नवाधिकशतमित्युक्तमिति चेत् । अत्राहुः—अर्थभेदेन रूपभेदमाश्रित्य तथोक्तमिति ॥—षण्णामाधिक्यं शङ्क्यमिति । नवम् मध्ये ककारस्थाने पाक्षिकलकारप्रवृत्त्या रूपपदकाधिक्यं न शङ्क्यमित्यर्थः ॥—चर्त्वेत्यासिद्धत्वादिति । तथा च शाबरेष्टया ककारो नास्त्येव किंतु गकार एवास्तीति भावः ॥—तस्यासिद्धत्वादिति । कुकोऽसिद्धत्वादित्यर्थः ॥—वर्धन्त एवेति । एवं च त्रयाणामाधिक्यसंभवासुपि द्वादश रूपाणि भवन्तीति संकलनया द्वादशाधिकशतं मनं न तु नवाधिकशतमिति भावः ॥—अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । सौ नवानामन्यस्य द्वित्वे अष्टादश ॥ औङ् चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अणोऽप्रत्ययेत्यनुनासिकस्तु नास्ति प्रत्ययत्वात् ॥ जमि जद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश ॥ संकलनया सप्तत्रिंशत् । एव द्वितीयायामपि विभक्तौ सप्तत्रिंशत् । तथा च संकलनया चतुःसप्ततिः ॥ टायां चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त तेषां च सप्तानामनुनासिकविकल्पे चतुर्दश । संकलनया अष्टाशतीति ॥ भ्यामि षट्सु रूपेषु भातपूर्वस्य द्वित्वे द्वादश, तेषां द्वादशानामपि 'यणो मयः' इति यद्वित्वे चतुर्विंशतिः, तेषामपि मकारस्य द्वित्वेऽष्टचत्वारिंशत् । संकलनया षट्त्रिंशदधिकं शतम् ॥ भिमि चतुर्विंशतिः । भात् पूर्वस्य विगर्गस्य द्वित्वात् । संकलनया षट्चतुरशतम् । इयि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्थानत्वात् । संकलनया सप्तोत्तरपष्ठ्यधिकं शतम् ॥ भ्यामि प्राग्वदेवाष्टचत्वारिंशत् । तथैव भ्यामि भात् पूर्वस्य यविगर्गस्योश्च द्वित्वात् । संकलनया त्रिपष्ठ्यधिकं शतद्वयम् । इसौ चतुर्णां मध्ये जद्वित्वे सप्त । तेषां तु गमानां विगर्गद्वित्वे चतुर्दश । संकलनया सप्तोत्तरसप्तत्यधिकं शतद्वयम् । भ्याभ्यमोः प्राग्वदेव प्रत्येकमष्टचत्वारिंशत् । संकलनया त्रिसप्तत्यधिकं शतत्रयम् ॥ इसाविव इसोमआम् इओम् इत्यत्रापि प्रत्येकं चतुर्दश । चतुर्षु रूपेषु मध्ये जद्वित्वे सप्तानामन्यस्य द्वित्वात् । डौ तु सप्तानामन्यस्य 'अणोऽप्रत्ययस्य' इति वैकल्पिकानुनासिकप्रवृत्तेः । संकलनया त्रिचत्वारिंशदधिकं शतचतुष्टयम् ॥ सुपि गत्यर्थे त्रयाणां कद्वित्वे पद । तेषां तु 'खयः शरः' इति पद्वित्वे द्वादश । उकारस्यानुनासिके चतुर्विंशतिः । संकलनया सप्तोत्तरपष्ठ्यधिकं शतचतुष्टयम् । पूजायां तु कुगभावे त्रयाणां डकारद्वित्वेऽनुनासिके च द्वादश । कुक्पक्षे तु चयो द्वितीयादेशे षट् । षण्णां षष्योद्वित्वेऽनुनासिके चाष्टचत्वारिंशत् । संकलनया सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ॥—तिरश्ची इति । भवात् 'अचः' इत्यङोपः । 'अलोपे' इति वचनात्तयिदिशाभावः ॥—द्वदिति । पुंलिङ्गस्य व्युत्पादितः ॥—शतेति । 'रुदुशनः' इत्यनङ् । शतृप्रत्यय इत्यर्थः ॥—आच्छीनद्योः—। नुम्प्रहणमिह चिन्त्यप्रयोजनं 'नाभ्यन्ताच्छतुः' 'वा नपुंसकस्य' इत्यत्र 'इदितो नुम् धानोः' इत्यनोऽनुवृत्तेरावश्यकतया नदुत्तरत्रापि तत्र एवानुवर्तने वाधकाभावात् ॥—शतुरवयव इति । तुदादेः शस्यान्तरङ्गत्वाच्छत्रादेशाकारेण महेकादेशे कृतेऽवर्णान्तापरस्य शतुरिति न भवति । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥—भान्दिति । 'भा दीमो' । लटः शतयदादित्वाच्छपो लङ् ॥—शपश्यनोर्नित्यम् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धेऽपि नित्यप्रहणमिह वेत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा धार-

१ वा नपुंसकस्येति—ननु वा शाबिलेव सूत्रयितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य संभवादिनि चेन्न । श्रुतानुमितन्यायज्ञापनाद्वारा गुह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात्, बहवो ददतो येषु तानि बहुददति इत्यत्र माभूदित्येवमर्थे तत्सत्त्वात् ।

नित्यं नुम् स्याच्छीनधोः परतः । पचन्ती । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दिव्यन्ति । स्वप् । स्वप् । स्वपी । नि-
 स्यात्परादपि नुमः प्राक् असृजिति दीर्घः । प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वामिप । निर्वकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पक्षे तु प्र-
 कृते तद्विरहाशुमेव । स्वमिप । स्वप् । अपो भि । स्वच्च् । स्वच्च् । स्वच्च् । अर्तिपृथ्वीत्यादिना धनेरुस् । रुवम् । धनुः ।
 धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम् विसर्जनीयेति षत्वम् । धनूषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरायः । पिपडि-
 पतेः छिप् । वोरिति दीर्घः । पिपडीः । पिपडिपी । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाज्जलन्तलक्षणो नुम् न । स्वविधौ स्थानि-
 वरवाभावादजन्तलक्षणोऽपि नुम् न । पिपडिषि । पिपडीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी । पयांसि । पयसा । पयोभ्या-
 मित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥ ॥ इति
 हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अव्ययप्रकरणम् ।

॥ स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ १।१।३७। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । ईवर, अन्तर, प्रातर, पुनर, सनुतर, उच्चैस्, नीचैस्, शनैस्, ऋधक्, ऋते, युगपत्, आरात्, पृथक्, ह्यस्, श्रस्, दिवा, रात्रौ, सायम्, चिरम्, मनाक्, ईषत्, जोषम्, तूष्णीम्, बहिस, अवस्, समया, निकषा, स्वयम्, वृथा, नक्तम्, नज्, हेतौ, इद्धा, अद्धा, भसामभ्यादिह नित्यमुत्तरत्र विकल्प इत्याशङ्क्येत ॥—पचन्ती इति । कर्तरि शपि नित्यं नुम् ॥—दीव्यन्ती इति । दिवादिभ्यः श्यनि नित्यं नुम् । पचन्तीति दीव्यन्तीति बहुवचने तु ‘नपुंसकस्य झलचः’ इति नुम् बोध्यः ॥—स्वबिति । शोभना आपो यस्मिन्तरसीति बहुव्रीहिः । ऋक्पूर्ब-’ इति समासान्ते प्राप्ते ‘न पूजनात्’ इति निषेधः । ‘झन्तरुपस-
 र्गैभ्यः-’ इति ईङ्ग भवति । तत्र ‘अप’ इति ‘कृतसमासान्तस्यानुकरणम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—निरवकाशत्वं प्र-
 तिपदोक्तत्वमिति । अयमेव पक्षः प्रबल इति ‘छदिरुपधिबलेर्दञ्’ इति सूत्रे मनोरमायां स्थितम् ॥—धनेरुसिति । ‘जनेरुसिः’ इत्यत उस्तिरित्यनुवर्तमाने ‘अर्तिपृथ्वियजितनिधनितपिभ्यो नित्’ इत्यादिनादिनेत्यर्थः ॥—धनुर्भ्यामिति । इह ‘वोरुपधाया-’ इत्यादिना दीर्घो न शङ्क्यः, रेफान्तस्याधातुत्वात् ॥—एवमिति । ‘चक्षेः शिच्’ । चादुसिः । चक्षुः । ‘अर्चिश्चिहुसपि-’ इत्यादिना नुहोतेरिसिः । आदिशब्देन सर्पिरर्चिरादयो ग्राह्याः ॥—सुपुमांसीति । ‘पुंसोऽसुह्’ इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षणास्य प्राचो मते जसीष्टसिद्धावपि शसि नैतत्सिच्येत ॥ औटि चातिप्रसङ्गः । ‘इतोऽसर्वनामस्थाने’ इत्यतोऽनुवृत्तिं पर्यालोच्य सर्वनामस्थान इति यथाश्रुतं नुवतां तु सर्वेष्टसिद्धिः ॥ ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयश्च निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ननु चादिष्वेव स्वरादीन् पठित्वा प्रकृतसूत्रं परित्यज्य ‘तद्धितश्चासर्व-’ इत्यादि सूत्रचतुष्टयमपि ‘चादयोऽसत्त्वे’ इत्यस्मादूर्ध्वं कृत्वाव्ययप्रदेशेषु निपातशब्देनैव व्यव-
 ह्रियतामिति चेन्न । स्वस्ति वाचयति स्वः पश्यति स्वः पततीत्यादौ कर्मादिकारकयोगेन सत्त्ववाचकत्वात् तेषां निपातसंज्ञा-
 नापत्तेः । चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा, न तु सत्त्ववाचिनाम् । स्वरादीनां तु सत्त्ववाचिनामसत्त्ववाचिनां चाव्यय-
 संज्ञेयत्व इति व्यवस्थानापत्तेश्च ॥ अथ ‘प्राप्तीश्रवन्निपाताः स्वरादिनि-’ ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूच्यतां, तथा हि सति
 स्वरादीनां सत्त्ववचनानामपि निपातसंज्ञा सेत्स्यतीति चेन्न । एवं हि ‘निपात एकाजनाह्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा स्वरादीनामप्ये-
 काचां प्रसज्येत । स्तो हि स्वरादिषु ‘किमोऽत्’ ‘दक्षिणादाच्’ इत्यादावेकाचौ तद्धितौ, केन्द्रप्रभृतय एकाचः कृतप्रत्ययाश्च
 सन्ति । ‘तसिलादिस्तद्धित एधाचूपर्यन्तः’ इति सूत्रस्य ‘कृन्मकारसन्ध्यक्षरान्तः’ इति सूत्रस्य च स्वरादिगणपठितत्वात् ।
 ‘यद्यप्यत्र मूले स्वरादिषु गणसूत्रद्वयमिदं न पठितं, तथापि प्राचां पाठे लस्तीत्यनुपदमेव स्फुटीकरिष्यते । स्वरादीनुदाह-
 रति—स्वरित्यादिना । स्वरिति खर्गं परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च ।
 सनुतरित्यन्तर्धाने । स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः । तेन स्वर्गोति प्रातरत्रेत्यादावुलं न भवति । सान्तत्वे हि स्यादेव दोषः ।
 उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्ये । ऋधक् सैल्येऽपि । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेच्चित्यन्ये । ऋते वर्जने ।
 युगपदित्येककाले । आराहूरसमीपयोः । पृथक् मित्रे । ह्यस् अतीतेऽहि । ह्योऽनागतेऽहि । दिवा दिवसे । रात्रौ विति
 निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत् इमावत्ये । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने ।
 बहिस अवस् इमौ बाधे । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यन्तिके । स्वयमिति आत्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे ।
 नक्तमिति रात्रौ । नज् इति निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्धेति प्राकारये । अद्धेति स्फुटावधारणयोः । तत्चातिशय-

१ निरवकाशत्वमिति—इदं च ‘शेषादिभाषा’ इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि—‘शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका
 भविष्यन्ति’ इत्याशङ्क्य ‘अनवकाशा हि विषयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशाः’ इत्युक्तम् । २ स्वरिति—प्रथो-
 गस्थानामनुकरणेत्यादिना । तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविषयस्या प्रातिपदिकत्वाभावेन सुबनुत्पत्तिः । भू सत्तायामिति वत् । तेन विसर्गो-
 दिकं न । ३ आरादिति—‘अव्ययात्पय’ इति सूत्रे भाष्ये ग्रामविशेषवाचिनोऽपि आराच्छब्दस्याव्ययत्वं स्वीकृतम् । ४ सातत्ये ।

सामि, वत्, ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना, सनत्, सनात्, उपधा, तिरस्, अन्तरा, अन्तरेण, ज्योक्, कम्, क्षम्, सहसा, विना, नाना, स्वस्ति, स्वधा, अलम्, वषट्, औषट्, वौषट्, अन्यत्, अस्ति, उपांशु, क्षमा, विहायसा, दोषा, मृषा, मिथ्या, मुषा, पुरा, मिथो, मिथस्, प्रायस्, मुहुस्, प्रवाहुकम्, प्रवाहिका, आर्यहलम्, अभीक्ष्णम्, साकम्, सार्धम्, नमस्, हिरक्, धिक्, अम्, आम्, प्रताम्, प्रशान्, प्रतान्, मा, माङ् । आकृतिगणोऽयम् ॥ च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत् भूयस्, कृपत्, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कश्चित्, किञ्चित्, यत्र, नह, हन्त, माकिः, माकीम्, नकिः, आकिम्, माङ्, नज्, यावत्, तावत्, त्वै,

योरित्यन्ये । सामीत्यर्थजुगुप्सितयोः ॥ वत् । 'तेन तुल्यम्-' इत्यादिभिर्विहितो यो वतिप्रत्ययः स इह गृह्यते । तदाह—**ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् इति** । प्रत्ययमात्रस्य संज्ञाप्रयोजनाभावात्प्रत्ययान्तमुदाहृतम् । यस्तु 'उपमगीच्छन्दमि धालथे' इति विहितः, स इह न गृह्यते । 'यदुद्रतो निवतो यासि' इत्यत्र सत्त्वधर्मस्य लिङ्गसंख्यान्वयस्य दर्शनात् ॥ अत्र वदन्ति । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यत्र 'तमिवती' इति वर्तिप्रत्ययोऽपि परिगण्यते, तच्च न कर्तव्यं स्वरादिपाठेनैव गतार्थत्वात् स्वरादिषु वा वदिति न पठनीयमिति ॥—**सना, सनत्, सनात्** एते नित्ये । **उपधेति** भेदे । **तिरस्** अन्तर्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । **अन्तरेति** मध्ये विनार्थे च । **अन्तरेणेति** वर्जने । **ज्योगिति** कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्राथे संप्रत्यये च । **कमिति** वारिमूर्धनिन्दासुखेपु । **क्षमिति** सुखे । **सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः** । **विनेति** वर्जने । **नानेत्यनेकविनार्थयोः** । **स्वस्तीति** मङ्गले । **स्वधा** पितृदाने । **अलं** भूषणपर्यामिशक्तिवारणनिषेधेषु । **वषट्, औषट्, वौषट्** एते हविर्दाने । **अन्यदन्यार्थे** । **अस्तीति** सत्तायाम् । **उपांश्वित्य** प्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । **क्षमेति** क्षान्ता । **विहायसेति** वियदर्थे । **दोषेति** राज्ञा । **मृषा, मिथ्येत्येतां** वितथे । **मुधेति** व्यर्थे । इत ऊर्ध्वे 'क्वान्तोऽमुकमुनः' 'कृन्मकारगन्धक्षरान्तः' 'अव्ययीभावश्च' इति गणमुत्रत्रयमष्टाध्यायीस्थानुभ्या गमानार्थकमिह न पठितं चेदपि प्राचीनगणपाठे तदस्तीति बोध्यम् । वैयर्थ्यं तु परिहरिष्यते । **पुरेत्य** विरते विरातीतं भविष्यदामन्त्रे च । **मिथो, मिथस्** एतां रहःसहार्थयोः । **प्रायस्सिति** बाहुल्ये । **मुहुसिति** पुनरर्थे । **प्रवाहुकमिति** गमानकाले ऊर्ध्वार्थे च । **प्रवाहिकेति** पाठान्तरम् । **आर्यहलमिति** बलात्कारे । शाकटायनस्तु **आर्येति** प्रतिबन्धे । **हलमिति** प्रतिषेधविवादयोरित्याह । **अभीक्ष्णमिति** पानःपुन्ये । **साकं सार्धमेतां** सहार्थे । **नमस्** नतौ । **हिरक्** वर्जने । **धिङ्** निन्दाभर्ग्यनयोः । इत ऊर्ध्वे 'तसिलादयस्तद्धिता एधाचपर्यन्ताः' 'शसतसी' 'कृत्वमुच' 'मुच' 'आस्थार्या' 'च्यधीश्च' इति प्राचीनगणपाठेऽस्तीति बोध्यम् ॥ तसिलादीत्यादेरयमर्थः । 'पञ्चम्यास्तसिल' इत्यारभ्य 'एधाच' इत्येतदन्तः सूत्रेरुक्ता ये तद्धितास्तदन्ताः स्वरादिषु बोद्धव्याः । तथा 'बह्वर्थाच्छस्-' 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' 'तेनैकदिक' । 'तमिश्च' इत्ययमपि तमिः । 'कियाभ्याञ्जिगणने कृत्वमुच' । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच' । 'इण आसिः' इत्युणादिमुत्रेण विहित आनिः । 'प्रबपूर्वविधेमात्थाल छन्दमि' । 'संपयकर्तरि च्विः' । 'विभाषां साति कास्त्व्ये' 'द्वेये त्रा च' इत्येतदन्ता अपि ग्राह्या इति । **अम्** शब्देऽप्ये च । **आम्** अङ्गीकारे । 'अमु च छन्दसि' 'किमेतिद्वय-य' इति 'कामप्रत्ययान्त-' इत्यादिभिश्च विहिता अपि अमार्सां गृह्यते इत्येके ॥ प्रतं नय प्रतरं यथाचतरां कारयामास । **प्रताम्** ग्लानौ । **प्रशान्** गमानार्थे । **प्रतान्** विस्तारे । **मा, माङ्** एतां निषेधाशङ्कयोः । **आकृतिगण इति** । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि । **कामम्** स्वाच्छन्द्ये । **प्रकाममित्य** निशये । **भूय** इति पुनरर्थे । **साम्प्रतमिति** न्याय्ये । **परमिति** क्लिप्त्यर्थे । **साक्षान्** प्रत्यक्षे । **साचीति** निर्यगर्थे । मल्यमित्यर्धाङ्गीकारे । **मङ्गु, आशु** एतां शब्दे । **संवत्** वर्षे । **अवश्यं** निश्चये । **उपेति** राज्ञा । **ओमित्य** अङ्गीकारे ब्रह्मण च । **भूरिति** पृथिव्याम् । **भुव** इत्यन्तरिक्षे । **झटिति, झगिति, तरसा** एते शब्दे । **सुष्ठु** प्रशमायाम् । **दुष्ठु** निकृष्टे । **शु** पूजायाम् । **कु** इति कुस्मिन्पदार्थयोः । **अञ्जसेति** तत्त्वज्ञाप्रार्थनयोः । **मिथु** इति द्वावित्यर्थे । **अस्तमिति** विनाशे । **स्थाने** इति युक्ते । **वरमिति** वैषदुक्ते । **सुदि** शुक्लपक्षे । **वदि** कृष्णपक्षे इत्यादि ॥ चार्दानुदाहरति—**चेत्यादिना** । चेति समुच्चयान्वाच्यतेरेतरयोगसमाहारेण । वा स्याद्विकल्पोपमयोतिरिवाथेऽपि समुच्चयः । हेति प्रसिद्धौ । **अंहति** पूजायाम् । **ज्वेत्येवधारणेऽनवकुर्मौ** च । **एवंमित्युक्तपरामर्शः** । **नूनमिति** निश्चये तर्के च । **शश्वदिति** पानःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । **युगपदित्येककाले** । **भूयस्** पुनरर्थे आधिक्ये च । **कृपदिति** प्रश्ने प्रशमायां च । **कुविदिति** भूयर्थे प्रशमायां च । **नेदिति** शङ्कायां प्रतिषेधविचारसमुच्चयेपु च । **चेदिति** ययर्थे । **चण्** अयं चेदर्थे । **गानुबन्धस्तु** 'निपानैर्यदिहन्तकृविप्रबन्धण-' इति विशेषणार्थः । समुच्चयादौ लननुबन्धकः । **कश्चिदतिशयप्रश्ने** । **यत्रेति** अनवकुप्यमर्पणार्थार्थेषु । नावकल्पयामि न मर्षये गहं आश्चर्यं वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । **नहेति** प्रत्यारम्भे । **हन्तेति** हर्षे विषादेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । **माकिः**

१ अन्तरा, अन्तरेणेति—'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति सूत्रभाष्येऽनयोनिपातवृत्तेः स्वरादिषु अनयोः पाठः प्रक्षिप्त इति केचिदाहुः ।

२ नमसिति—महसां नमसामिति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्यः ।

द्वै, रै, औषद, वौषद, स्वाहा, स्वधा, तुम्, तथाहि, खलु, किल, अथो, अथ, सुहु, स्म, आदह । (ग) उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम्, अहंयुः, अस्तिक्षीरा, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, पशु, शुक्लम्, यथाकथाच, पाद, प्याद, अङ्ग, है, हे, भोः, अये, ए, विषु, एकपदे, युत्, आतः । चादिरप्याकृतिगणः । ॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १।१।३८। यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोपपद्यते स तद्धितान्तोऽप्ययं स्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्त्रप्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाजाविति । तेनेह न । पञ्चतिकल्पम् । पञ्चतिरूपम् । ॥ कृन्मेजन्तः । १।१।३९। कृधो मान्त एजन्तश्च तदन्तमप्ययं स्यात् ।

माकीं नकिरिति त्रयोपि वर्जने । **माङ्गनऔ** खरादिषूक्तौ । इह पाठस्तु निपातत्वात्, तेनायुदात्तत्वं फलं सिध्यतीति केचित् ॥ तदसत् । फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः ॥ अन्ये लाहुः । सत्त्ववचनानामप्यव्ययसंज्ञार्थं खरादिपाठ इति ॥ तदप्यसत् । लक्ष्मीवाचकस्यापि माहाब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः । **यावत्तावदेतौ** साकल्यावधिमनावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं तावत् कृतम् । अवधौ यावद्द्रव्यं तावत्पिष्ट । माने—यावत् तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्र तावद्वाङ्मयानामन्त्रयस्व । त्वै विशेषवितर्कयोः । द्वै वितर्कं । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति ददातीत्यर्थः । लं रं किं करिष्यसि । **औषद, वौषद** एतौ हविर्दाने । **स्वाहा** देवताभ्यो दाने । **स्वधेति** पितृभ्यः । **औषडादीनामनेकाचामुभयत्र** पाठः स्वरभेदाथः । **तुमिति** तुकारे । **गुरुं तुंकुल्य हुंकुल्य** । **तथाहीति** निदर्शने । **खलु** इति निषेधवाक्यालंकारनिश्चयेषु । **किलेति** वार्तायामलीके च । **अथो अथेति** मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अयं खरादावपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थेऽप्यव्ययत्वं सिध्यति । अत एव श्रीहर्षः—‘उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारलिखि वेदिकोदरे । यथा कुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रवर्गः स्नपयांभूव ताम्’ इति । अत्र हि अथ स्नपयांभूवेत्यस्य मङ्गलस्नपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मुदङ्गध्वनिवत् ॥ **सुहु** स्वरभेदाथं पाठः । **स्नेह्यतीति** पादपूर्णे च । **आदहेत्युपक्रमहिंसाकृत्यनेषु** । आदह स्वधामन्वित्यत्र तु पदकारा आदिति पृथक् पदे पठन्ति ॥—**अवदत्तमिति** । इह अवस्थानुपसर्गत्वात् ‘अच उपसर्गान्तः’ इति न भवति । **अहमिति** सुबन्तप्रतिरूपकमहंकारे । एवं ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति । युवामित्यर्थः । सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम् । **अस्तीति** तु तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवं ‘लामस्मि वचमि—’ इत्यत्रास्मीत्यहमर्थे तिङन्तप्रतिरूपकम् । आहृत्युवाच्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि बोध्यम् ॥ **अहंयुरिति** । ‘अहंशुभमोर्गुसु’ । यदि तु ‘त्वाहौ सौ’ इति मपर्यन्तस्याहोदेशे शेषेलेपे च कृते निष्पन्नो योऽहंशब्दस्तस्माद्युत्प्रत्ययः क्रियेत तर्हि सुपो लुपि अस्मयुसिति स्थिते मदीय इत्यत्रेव मपर्यन्तस्य मादेशे सति मयुरिति स्यादिति भावः ॥—**अस्तिक्षीरेति** । तिङन्तत्वे तु बहुव्रीहिसमासोऽयं नोपपद्यत इति भावः । अ इति संबोधनेऽपि बोधे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । इ संबोधनजुगुप्साविसर्गेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । **पशु** सम्यगर्थे । **पशु** मन्यमानाः । **शुकं** शैद्ये । **यथाकथाचेत्यनादरे** । **पादप्रभृतयः** सप्त संबोधने । छेति हिंसाप्रातिलोभ्यपादपूर्णेषु । **विषु** नानार्थे । **एकपदे** इत्यकस्मादित्यर्थः । **युत्** कुत्सायाम् । **आत** इति इतोऽपीत्यर्थः ॥—**आकृतिगण** इति । तद्यथा । **यत्तदिति** हेतौ । **आहोस्विद्विकल्पे** । **सीम** सर्वतोभावे । **शुकमतिशये** । **अनुकं** वितर्कं । **शम्बद्व** अन्तःकरणे आभिसुल्ये च । **व** पादपूर्णे इवार्थे च । **दिष्ट्वेत्यानन्दे** । **चट्टु** चाट्टु प्रियवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति साट्टये । **अद्यत्वे** इति इदानीमित्यर्थे इत्यादि ॥ अत्र खरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषेऽपि येषां निपातस्वर इष्टत्वे चादिषु । अन्ये तु खरादिषु स्वरद्वयभाजस्तुभयत्र बोध्याः ॥—**तद्धितश्चासर्वविभक्तिः** ॥—**सर्वेति** । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः ॥—**नोत्पद्यत इति** । किं लेखवचनमेवोत्पद्यत इति भावः ॥ तद्धितः किम् । एकः । द्वौ । त्रयः ॥ असर्वैत्यादि किम् । औपगवः ॥ ननु पञ्चालाः गोदौ वरणा इत्यादावतिप्रसङ्गः । न च ‘लुब्धोग्राप्रक्षयानात्’ इति वदतां नैषां तद्धितान्तलमङ्गीकृतमिति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि पञ्चतिकल्पं पञ्चतिरूपमित्यादावतिव्याप्तेर्दुर्बारादित्याशङ्काह—**परिगणनं कर्तव्यमिति** । **तसिलादय इति** । ‘पञ्चम्यास्तसिल’ इति विहितो यस्तसिल् तदादयो ‘षाण्ये पाशप’ इति विहितपाशपप्रत्ययपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—**शस्त्रप्रभृतय इति** । ‘बह्वलार्थात्—’ इति विहितो यः शस्त्रादयः ‘समासान्ताः’ इति सूत्रपर्यन्ताः ॥—**कृत्वोर्था इति** । ‘संख्यायाः क्रियाभ्यास्तितिगणने कृत्वसुच’ इति विहिताः कृत्वसुजादयश्च ॥—**तसिवती इति** । न च तसेः परिगणनं व्यर्थं, शस्त्रप्रभृतिलादेव ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि’ इत्यस्य लामादिति वाच्यम् । ‘तेनैकदिक्’ ‘तसिश्च’ इत्येतदर्थतया तस्यावश्यकत्वात् । ‘तेन तुल्यम्—’ इति वतिः ॥—**नानाजाविति** । ‘विनञ्भ्यां नाना औ नसह’ इति विहितं ॥—**पञ्चतिकल्पमिति** । अव्ययसंज्ञायां हि सत्यां सुपो लुक् स्यादिति भावः ॥—**कृन्मेजन्तः** । अत्र मेजन्त इत्येतच्छ्रुतत्वात् कृत एव विशेषणं ननु कृदन्तस्याश्रुतस्य । अन्यथा प्रतामौ प्रतामः । लवमाचष्टे णं किपि णिलोपे वस्योऽपि वृद्धौ च लोः । अत्रापि प्रसज्येतेति भावः । भवति हेतुप्रत्ययलक्षणं कृदन्तमेजन्तं च ध्रूयते इति तदाह—

स्मारंस्मारम् । जीवसे पिबथै । ॐ कृत्वातोमुक्तसुनः । ११।१४०। एतदन्तमभ्यर्थं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः । विसृपः । ॐ अव्ययीभावश्च । ११।१४१। अधिहरि । ॐ अव्ययादाप्सुपः । १२।४।८२। अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । विहितविशेषणाच्चेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां यद्यपि तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । आवृष्टहणं व्यर्थमलिङ्गत्वात् ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वाषु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ इति श्रुतिलिङ्गसंस्थाकारकाभावपरा ॥ वष्टि भागुरिरहोपमवाच्योरुपसर्गयोः । आपं चैव हलन्तानां यथा

कृद्यो मान्त एजन्त इति ॥—स्मारंस्मारमिति । स्मरतेः 'आभीक्ष्णे णमुलु च' इति णमुलु । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'नित्यवीच्ययोः' इति द्विलम् ॥—जीवसे इति । 'तुमर्थेसेरोन्-' इत्यसेप्रत्ययः ॥—पिबथै इति । 'तुमर्थे-' इत्यनेनैव शब्धेप्रत्ययः । 'पाप्मा-' इति पिबादेशः । 'येन विधित्सदन्तस्य' इत्यनैव सिद्धे सूत्रे अन्तग्रहणमोपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थे, तेनेह न । आधये चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरित्यल्लक्षणपनायेदमिति मनोरमायां स्थितम् । 'एतच्च अव्ययादाप्सुपः' इत्यत्र 'अव्ययात् परस्य सुपो लुक्' इति यथायुक्तव्याख्यानमभिप्रेत्योक्तम् । अव्ययाद्विहितस्येति व्याख्याने लाधये इत्यादौ अव्ययसंज्ञायामनिष्ठान्तरमूढम् ॥—कृत्वातोमुक्तसुनः ॥—कृत्वेति । 'समानकर्तृकयोः-' इत्यादिना क्त्वा ॥—उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेण्-' इत्यादिना तोमुन् ॥—विसृप इति । 'खपितृदोः कमुन्' ॥—अव्ययीभावश्च । अव्ययसंज्ञः स्यात् ॥ इह लुकि मुखस्वरूपचारयोर्निवृत्तौ चेति परिगणनं कर्तव्यम् । लुक्पुदाहरणम् । उपाप्मि । 'अव्ययाद्-' इति सुपो लुक् । मुखस्वरनिवृत्तौ उदाहरणम् । उपाप्मिमुखः प्रत्यमिमुखः 'मुखं स्वाक्षम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'नाव्ययदिकृशब्द-' इत्यादिना प्रतिषेधः । तथा च 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वशब्दप्रकृतित्त्वर एव भवति, पूर्वपदं च समासस्वरूपेणान्तोदात्तम् । विसर्गस्थानिकस्य सकारस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा तन्निवृत्तापुदाहरणम् । उपपङ्क्त्यकारः । उपपयःकामः । इह 'अतः कृकमि-' इति प्राप्त सत्वम् 'अनव्ययस्य' इति पर्युदस्यते ॥ परिगणनं किम् । उपाप्म्यधीयान् । इह 'सुबामञ्जिते' इति पराङ्गवद्भावेन पाप्मम् 'आमञ्जितस्य च' इत्यायुदात्तत्वं यथा स्यात् । पराङ्गवद्भावे हि अव्ययानां प्रतिषेध उपसंख्यातः, उपाप्म्यधीयानेत्यादौ मा भूदिति । तथा उपाप्मिकमित्यादौ 'अव्ययसर्वनाम्नाम्-' इत्यकच न ॥ उपकुम्भीभूतः । इह 'अस्य च्यौ' इतीत्यस्य प्रतिषेधो न । इत्यविधौ हि 'अव्ययस्य च्वावितील न' इति प्रतिषेध उच्यते । दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरित्यत्र मा भूदिति ॥ स्यादेतत् । स्वरादिर्वर्गेन सिद्धत्वात् 'तद्धितश्च-' इत्यादिचतुःसुत्री व्यर्थः । तत्र हि 'तमित्यादिस्तद्धित एषाचपर्यन्तः' इत्यादिना 'च्यर्थश्च' इत्यन्तेनाभिप्रत्ययमोणादिकं वर्जयित्वा 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'कृन्मकारसंध्यक्षरान्तः' इत्यनेन 'कृन्मेजन्तः' इत्यस्यार्थः संगृह्यते । 'कृत्वातोमुक्तसुनः' 'अव्ययीभावश्च' इति सूत्रद्वयं तु स्वरूपेणैव पठ्यत इति ॥ अत्राहुः पुनर्वचनमनित्यल्लक्षणपनार्थं तेन प्रागुक्तं 'लुक्स्वस्वरूपोपचाराः' इति परिगणनं लभ्यते । पुरा सूर्यस्योदेतोग्रहणः । पुरा कूरस्य विसृपो विरपशमित्यादिसिद्धये, 'नलोकाव्यय-' इत्यत्र 'अव्ययप्रतिषेधे तोमुक्तसुनोरोप्रतिषेधः' इति वक्ष्यते तदव्ययनेनैव लभ्यत इति ॥—अव्ययादाप्सुपः । 'ण्यक्षत्रियार्थे-' इति सूत्राद्गुणानुवर्तनं इत्याह—लुक् स्यादिति । अव्ययमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । न व्येति विविधं विकारं न गच्छति । सत्त्वधर्मान् लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णातीति यावत् । तेनात्युच्चैर्मा अत्युच्चैः इत्यादिसिद्धिः । अतिक्रान्तप्रधानत्वेन सत्त्वधर्मेपरिग्रहादव्ययसंज्ञाया अत्राभावान् । नन्वेवमायुच्चैःशब्दस्याव्ययत्वानपायात् सुपो लुक् दुर्वार इत्यत आह—विहितविशेषणादिति ॥—अत्युच्चैसाविति । ननु अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयायान्तेन समस्यन्ते, उच्चैःशब्दस्त्वधिकरणशक्तिप्रधान इति कर्मव्यायोगात् तस्य द्वितीयायान्तता ॥ सत्यम् । शक्तिप्रधान्यपि कानिचिदव्ययानि वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानानि क्वचिद भवन्ति । यथा दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिरिति । ततश्च प्रक्रियादशायामुच्चैःशब्दस्य द्वितीयायान्तत्वं संभवतीति दिक् । ननु स्वरादिषु उच्चैःशब्दः पठ्यते तत्र कथं तदन्तस्य प्रगङ्ग इति चेन्न । अन्वर्थसंज्ञैव तदन्तविधेरपि ज्ञापनान् । अन्यथा उपगमने प्रमत्ताभावेन तन्निवृत्त्यर्थाया अन्वर्थसंज्ञाया वैयर्थ्योपपत्तेः । तेन परमस्वः परमोच्चैरित्यादौ सत्वधर्मापरिग्रहादव्ययत्वं निश्चयम्, तदेतदाह—अव्ययसंज्ञायां यद्यपीत्यादि । 'अव्ययादयो लुक्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावात्' इति वार्तिकं मनसि निधायह—आवृष्टहणं व्यर्थमिति । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु 'स्त्रियाम्' इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वेति बोध्यः । स च न स्थितः, भूतमित्यं ब्राह्मणीत्यादावतिव्यभिः ॥ यदि तु 'आमः' इति सूत्रानन्तरं 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' 'अव्ययात्' इति सूत्रेण तदा सुवग्रहणमपि व्यर्थं, सुप इत्यनुवृत्तिसंभवादिति नव्याः ॥ अलिङ्गत्वे आध्वेयप्रणवविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति । एतेषु यत्र व्येति किंतु सदृशं एकप्रकारं तदव्ययमिति योजना । यद्वा । यस्मान्न व्येति तदव्ययम् ॥—लिङ्गसंस्थाकारकेति । विभक्तिवचन-

१ अत्युच्चैसाविति—अत्र इति स्थिते इति शेषः । अत्युच्चैरिति उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । औ इति अशब्दस्य द्विवचनम् । तत्रैकादेशरय परादिब्रह्मावास्तुत्वमिति बृहच्छेपरे ।

वाचा निशा दिशा ॥ वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ॥

॥ इत्यव्ययानि ॥

॥ ॥

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

॥ स्त्रियाम् । ॥ १४१॥ अधिकारोऽयम् । समर्थानामिति यावत् । ॥ अजाद्यतष्टाप् । ॥ १४१॥ अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र षोऽप्ये टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्डीपो डीपश्च बाधनार्था । अजा । अतः । खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणज्ञेह । पञ्चाजी । अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एडका । अश्वा । चेटका ।

शब्दैः कारकसंख्यापराविति भावः ॥ यद्यप्यव्ययीभावस्य लिङ्गसंख्याकारकयोगोऽस्ति तथापि वचनादव्ययत्वम् ॥ अव्ययविशेषे कार्यान्तरमाह—**वष्टीति** । भागुरिराचार्यः ॥—**आपं चैवेति** । वष्टीत्यनुषज्यते ॥—**यथा वाचेति** । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तदाहरणमात्रमित्याहुः ॥—**वगाह इति** । अपिना साहचर्यादादिरैवाकारो लुप्यते नान्य इति भावः ॥ इत्यव्ययानि ॥

अजाद्यतः—॥ अजशब्दः आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अच् आदिर्यस्येति तु नार्थः । ‘ऋचि’ इति निर्देशात्, गणपाठसामर्थ्याच्च । अदिति न स्वरूपग्रहणम्, ‘संख्याया-’ इति लिङ्गात्, अजादिभ्यः पृथक्पाठसामर्थ्याच्च ॥ इह ‘ड्याप् प्रातिपदिकात्’ इत्यधिकारेऽपि ड्यापौ न संबध्येते इहैव तयोर्विधेयत्वात्, अपि तु प्रातिपदिकमेव । तच्चाकारेण विशिष्यते विशेषणेन च तदन्तललाभः, तदाह—**अजादीनामकारान्तस्य चेति** । सूत्रे ‘अतः’ इति षष्ठी तदर्थश्च वाच्यवाचकभावः ॥ स्त्रियामिति तु धर्मप्रधानो निर्देश इत्याशयेनाह—**वाच्यं यत् स्त्रीत्वमिति** । एतच्च लिङ्गं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षाभिप्रायेणोक्तम् । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां संनिधानादजादिभ्योऽकारान्ताच्चेति बोध्यम् । ‘इको यणचि’ इत्यत्र कस्मादचि पर इत्याकाङ्क्षायामिक इति यथा । टापः पकारः स्वरार्थः ‘औड आपः’, ‘याडापः’, ‘आडि चापः’, इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थश्च । तद्विधानार्थप्रकारः । आबित्युक्ते हि तदनुबन्धपरिभाषया ‘औड आपः’ इत्यादावयमेव गृह्येत डाप्चापोस्तु ग्रहणं न स्यात् ॥ नन्वत इत्येव सिद्धे अजादिग्रहणं व्यर्थम् । न च कुत्रा उष्णिहा देवविशा इत्यादिषु हलन्तलादप्राप्ते विध्यर्थे तदिति वाच्यम् । तथा सति कृषेत्यादिरिव गृह्येत, न लजादिरतो व्याचष्टे—**अजाद्युक्तिर्डीपो डीपश्चेति** ॥—**खट्वेति** । ‘खट्वाङ्ग्याम्’ ‘अश्वपुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः कन्’ ॥ नन्वचेतनानां खट्वादिशब्दानां कथं लिङ्गव्यवस्थेति चेत् । उच्यते । लोकप्रसिद्धं स्तनाद्यवयवसंस्थानविशेषात्मकं लिङ्गं न व्याकरणे आश्रीयते, दारानित्यादौ नत्वाभावप्रसङ्गात् तटस्तटीतटमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्योपानसिद्धिप्रसङ्गाच्च, किंतु पारिभाषिकमेव लिङ्गत्रयम् । तच्च केवलान्वयि । अयमर्थ इति व्यक्तिरिदं वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । तत्र कश्चिच्छब्द एकस्मिंलिङ्गे शक्तः कश्चित् द्वयोः कश्चित् त्रिषु इति लिङ्गानुशासनादिभ्यो निर्णयम् ॥ कुमारब्राह्मणादिशब्दास्तु लौकिकपुंस्त्वविशिष्टे शास्त्रीये पुंस्त्वे शक्ताः ॥ लौकिकस्त्रीत्वविशिष्टे च शास्त्रीयस्त्रीत्वे । कथमन्यथा कुमारी कुमार इत्यादयः प्रयोगा व्यवतिष्ठेरन् । ‘करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे’ इत्यमरस्याप्ययमेवार्थः । नन्वेवं पशुनेति पुंस्त्वं विवक्षितमिति मीमांसकोद्घोषः कथं योग्यः । पारिभाषिकस्याव्यावर्तकतया तद्विवक्षाया अकिञ्चित्करत्वात् । लौकिकस्य तु लिङ्गस्य पशुशब्दादप्रतीतेरिति चेत् । अत्राहुः । ‘छागो वा मन्त्रवर्णात्’ इति पष्ठान्त्याधिकरणन्यायेन पुंस्त्वस्य नियमो बोध्यश्छागशब्दस्य लौकिकपुंस्त्वविशिष्टपारिभाषिके शक्तत्वादिति । तच्च जातित्रयमित्येके । उक्तं च हरिणा—‘तिस्रो जातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमनुष्यादिजातिभिः’ ॥ भाष्ये तु प्रकारान्तरमुक्तम्,—‘संस्थानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ स्वकृतान्ततः । संस्थाने स्थायतेर्दृष्टं स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान् ॥ उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम्’ इति । अस्मायमर्थः । संस्थानं स्त्री रात्वरजस्तमोलक्षणानां गुणानामपचयः । प्रसवो गुणानामुपचयः । सप् पुमान् । सूतेर्धर्तोः सप् सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः । औणादिको डुमसुनप्रत्ययो हस्त्वश्च बाहुलकादिति कैयटः । ‘पूजो डुमसुन’ इति माधवः । तयोरुपचयापचययोरभावे सति यदुभयोरन्तरं सहशं तन्नपुंसकं ‘नभ्रण्पादा-’ इति निपातनादिति भावः ॥ तथावस्थितिसाम्भ्यं नपुंसकम् । अत एवाविर्भाववितोभावयोरपि स्थितिसामान्यविवक्षासंभवात्पुंसकलिङ्गं सर्वं नामेति सिद्धान्तः । स्त्रीपुमान्नपुंसकमिति शब्दाश्च शुक्रादिशब्दवद्धर्मं धर्मिणि च वर्तन्ते । स्वकृतान्तत इति । वैयाकरणसिद्धान्तत इत्यर्थः ॥ ‘कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ’ इत्यमरः ॥—**पञ्चाजीति** । पञ्चानामजानां समाहार इति ‘तद्विज्ञार्थ-’ इत्यादिना द्विगुः । ‘अकारान्तोत्तरपदः-’ इति स्त्रीत्वे ‘द्विगोः’ इति डीप् । न चात्र प्रत्ययविधौ तदन्तविधिविरहादेव टापोऽप्रवृत्तौ डीवेव स्यादिति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनाद्याप्राप्तेः सत्त्वात् ॥—**समासार्थसमाहारनिष्ठमिति** । नन्वजहत्स्वार्थीयं वृत्तौ समा-

१ तत्र षोऽप्ये इति—प्रत्ययार्थत्वे हि तस्य विशेष्यतापत्तिः, षोऽप्यस्य तु विशेषणत्वमिति आकरो स्पष्टम् । अत एव बागादिषु विनापि टाप् तद्वोधो भवति वाच्यत्वे हि वाचकभावात्स न स्यादिति भावः । २ बाधनापेक्षे—येननाप्राप्तिन्यायेनेति भावः । ३ चटकेति—क्षिपकादित्वादित्वं नेति शब्देन्तुशेखरे ।

मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः । बाला । वरसा । होडा । मन्दा । विक्ताता । एषु वयसि प्रथम इति ङीष् प्राप्तः ॥ ॐ संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ॥ संफला । भस्त्रफला । उद्यापोरिति ह्रस्वः ॥ ॐ सदृक्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् ॥ सपुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ॥ ॐ शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः ॥ पुंयोगे तु शूद्री । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुञ्जा । उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयोगेऽपि । कोकिला जातावपि ॥ ॐ मूलाग्रजः ॥ अमूला ॥ ऋज्व्यो ङीष् ॥ कर्त्री । दण्डिनी । ॐ उगितश्च । ॥१॥१६॥ उगिदन्ताप्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् । भवन्ती । पचन्ती । दीग्यन्ती । शपश्यनोरिति नुम् । उगिदचामिति सूत्रेऽजग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते । तेनेह न । उल्हास्यत् । क्षिप् । अनिदितामिति नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । प्रतीची । ॐ वनोर च । ॥१॥१७॥ वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां हारोऽप्यजायर्थ एवेति चेत् । मैवम् । तथापि तस्य पदान्तरसमभिव्याहारोपेक्षया बहिरङ्गत्वात् टाव्विधेस्त्वन्तरङ्गे चरितार्थत्वात् । कथं तर्हि परमाजेति चेत् । प्रागुत्पन्नस्यैव टापसत्र ध्रुवणात् । अत्यजा निरजेत्यत्र लदन्तत्वप्रयुक्तश्रवित्येव । न च पञ्चाजीत्यत्रापि तथास्त्विति वाच्यम् । 'द्विगोः' इति ङीपा बाधितत्वात् ॥—चटकेति । न वाच 'प्रत्ययस्थात्-' इतीकारः शङ्क्यः । 'चटकाया ऐरक' इति लिङ्गादिर्हैव निपातनाद्वा तदप्रवृत्तेः । एवं च क्षिपकादिषु चटकेति पठनं नाती-
बावश्यकमिति नव्याः ॥—मूषिकेति । 'वृश्चिकृषोः किकन्' इत्यधिकारे 'मुषेदीर्घश्च' इति किकनि इकारमध्यो मू-
षिकाशब्दः । यस्तु 'मूष स्तेये' इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप । प्रत्ययस्थादितीत्य-
तु विशेषः ॥ केचित्तु कुवन्तोऽसावजादिगण पाठं न प्रयुक्ते गणं तत्पाठस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थव्यासंज्ञाया अजाति-
त्वात् । तथा चादन्तत्वादेव कुवन्ताटाप सिध्यतीत्याहुः ॥ तथिन्यम् । व्याघ्रीत्यादिवन्तंशात्वेऽपि जातित्वानपायात् ॥—
भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः ॥—उद्यापोरिति । एतच्च 'फल निष्पत्तौ' इति धातौ माधव-
ग्रन्थे स्थितम् ॥ 'पाककर्ण-' इत्यत्र भाग्ये तु दीर्घ एव दृश्यते ॥—सदृक्काण्डेति । सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादन्तव्य-
इति ध्वनयुदाहरति—प्रत्यक्पुष्पेति । अत्र नव्याः । 'संभस्त्रा' इत्यादि वचनद्वयं 'मूलाग्रजः' इति वक्ष्यमाणं च
'पाककर्ण' इत्यनेन प्राप्तस्य ङीषो निषेधार्थं तत्रैव सूत्रे भाग्ये पठितमपि फले विशेषाभावादिर्हैव ग्रन्थकारः पठितम् ।
न चेतावताऽजायन्तर्गणमृज्वाणीति भ्रमः कार्यः । तथाप्येव मानाभावान् । किं तु वार्तिकान्येवेमानीत्याहुः ॥—शूद्रा चेति ।
शूद्रशब्दश्चापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्त्वेऽस्तु न जातिश्चादिर्नाहापि संबध्यते । तेन महती शूद्रा महाशूद्रेति भवत्येव ॥
—पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च ग्युतिः । 'य-
श्याशश्यास्तु राजन्यामाहिष्याश्चो सुतौ स्मृतौ' इति ॥—महाशूद्रीति । 'आभीगी तु महाशूरी जातिपुंयोगयोः
समा' इत्यमरः । इह 'अमहत्पूर्वा' इति व्यर्थं, महाशूद्रशब्दो हि समुदित एवाभीरत्नजानां वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थक-
तया शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वात्वाभावेन टापः प्रसक्त्यभावान् । न च तदन्तविधिज्ञापनाय तदिति वाच्यम् । अनुपगर्जना-
धिकारेणैव तदन्तविधिज्ञापनादिति दिक् ॥ अत्र नव्याः 'शूद्रा च' इत्यादिवचनम् 'अजायतः-' इति सूत्रस्थं वार्तिकमेव, न
त्विदं गणसूत्रमित्याहुः ॥—कुञ्जेत्यादि । त्रयोऽमी हलन्ता इत्येके । भाग्ये तु 'कृन्तानालभेत्' 'उर्णहककुर्मा' इत्यादि-
प्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता अपि स्वीकृताः । पचायचा इगुपधलक्षणेन कप्रत्ययेन च यथासंभवमदन्तत्वात् ॥—पुंयोगेऽपीति ।
यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातार्हा वर्तन्ते तदादन्तत्वादेव टाप सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्वादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणां
ङीष् प्राप्तः सोऽप्यनेन बाधते इति सूचयितुमपिशब्दः ॥—मूलाग्रजः । नचः किम् । शतमूर्ती ॥—अमूलेति । ओप-
धिजातिरियम् ॥—उगितश्च । उगिच्छन्देन प्रातिपदिकं विशेष्यते विशेषणं तदन्तविधिः । न च प्रत्ययविधी
प्रतिषेधः शङ्क्यः । अनुपगर्जनादित्यनेन स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिरस्तीति ज्ञापनात्, 'उगिद्रूपग्रहणवज्रम्' इति 'येन
विधिः-' इति सूत्र एवोक्तत्वाच्चित्याशयेनाह—उगिदन्तादिति । तत्रोगित् प्रातिपदिकं प्रत्ययश्चेति द्विविधं समर्थान् ।
आद्ये उगिदन्ते—भवन्तं महान्तं चातिक्रान्ता अतिभवती अतिमहतीत्युदाहरणं, सर्वाद्विगणं 'भवतु' इति पाठादवच्छब्द-
स्योपगच्छव्यपदेशः महच्छब्दस्य तु शतृवद्भावात् । न चैवं 'व्यपदेशिकवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधान् केवलाभ्यां भव-
न्महच्छब्दाभ्यां ङीप न स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकाप्रातिपदिकमाधारणेन शब्दमात्रमुपगच्छदामिधेयमित्युक्तनिषेधाप्र-
वृत्तेरित्याशयेनोदाहरति—भवतीति । द्वितीयमुगिदन्तमुदाहरति—पचन्तीति । पचल्लटः शतरि 'कर्तेरि शप' । यदि
तु सर्वादिगणे भवतु इति उगित् पठितः सः 'भान्तेऽवतु' इति व्युत्पाद्यते, तदा भवतीति द्वितीयोऽगिदन्तस्याप्युदाहरणं भ-
क्त्येव । शत्रन्तात् भवतेऽपि 'शपश्यनोः-' इति नित्यो नुम् । भवन्ती ॥—उल्हास्यदित्यादि । उल्हायाः संगते पर्णेभ्यो
व्यसते । 'संयुधं अवससने' 'वमुक्षुम्-' इति दलम् ॥—वनो र च । वर्णितं प्रत्ययेन तदन्तं प्रातिपदिकं गृह्यते ।
वन्नन्तेन लिङ्गितप्रातिपदिकविशेषणतदन्तविधिरित्याह—वन्नन्तात्तदन्ताच्च । 'येन विधित्स्त्वन्तस्य' इत्यत्र 'मं

१ अञ्चतस्त्विति—नलोपिनोऽप्यन्तरित्यर्थः । २ वनोर चेति—इदं सूत्रं न ङीष्विधापेक्षं, किंतु 'ऋज्व्योः-' इति प्राप्तमप्यनुवा-
देन तत्संनियोगशिष्टरभावमात्रविधायकम् । उभयविधौ गौरवात् । वन्चात्रार्थवानेन गृह्यते तेन मनोनीत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।

७. ङीप् स्यात् रक्षान्तादेशः । वञ्चिति कुनिपकनिपवनिपां सामान्यग्रहणम् । (प) प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वागमतिक्रान्ता अतिसुखरी । अतिधीवरी ।
शर्वरी ॥ ॐ वनो न हश इति वक्तव्यम् ॥ इहान्ताद्वातोर्विहितो यो वन् तदन्तान्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप्
रश्च नेत्यर्थः । ओण् अपनयने । वनिप् । बिह्वनोरित्यात्वम् । अवावा ब्राह्मणी । राजयुष्वा ॥ ॐ बहुव्रीहौ वा । बहु-
धीवरी । बहुधीवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते । ॥ पादोऽन्यतरस्याम् ॥ ७।१।८। पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्य दन्तान्ताप्रा-
तिपदिकात् ङीव्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् । ॥ टावृच्चि ॥ ७।१।९। ऋचि वाच्यायां पादन्ताष्टाप् स्यात् । द्वि-
पदा ऋक् । एकपदा ॥ न षट्स्वत्वाद्विभ्यः । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेल्यत्र नलोपे कृतेऽपि ण्यान्ता षडिति षट्संज्ञां प्रति
नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाच्च षट्स्वत्त्वाद्विभ्य इति न टाप् ॥ मनः ॥ ७।१।११। मन्त्रान्ताङ्गं ङीप् । सी-
मा । सीमानौ । ॥ अनो बहुव्रीहेः ॥ ७।१।१२। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्न ङीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ । ॥ डा-
बुभाभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ७।१।१३। सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां डाब् वा स्यात् ॥ सीमा । सीमे । सीमानौ । दामा । दामे ।

रूपम्' इति सूत्रात्स्मिल्यनुवर्त्य स्वस्य चेति व्याख्यानादुभयं लभ्यत इति भावः । यदि तु वन्नन्तमेव व्यपदेशिवद्भावेन
वन्नन्तान्तमित्युच्यते, तर्हि 'येन विधिः—' इत्यत्र स्मिल्यनुवर्त्य स्वस्य चेति न व्याख्येयम् ॥ न चात्र 'व्यपदेशिवद्भावो-
ऽप्रातिपदिकेन' इति निषेधः शङ्क्यः तस्य प्रातिपदिकमात्रविधिविषयत्वात्, वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य
वन इत्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावाच्चेत्याहुः ॥—सामान्यग्रहणमिति । सूत्रे वन इत्यनुवन्धरहितस्य ग्रहणान्दनुवन्धपरिभाषा
नोपतिष्ठत इति भावः ॥ वन्नग्रहणे वन्नन्तं वन्नन्तान्तं च कथं लभ्यत इत्याशङ्क्यामाह—प्रत्ययग्रहणे इत्यादि ॥—तेनेति ।
वन्नन्तेनेत्यर्थः ॥—तदन्तान्तमपि लभ्यत इति । 'ब्रियाम्' इत्यधिकारे 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन—' इति निषेधो न
प्रवर्तते 'अमहत्पूर्वा' इत्यादिज्ञापकादिति भावः । अन्ये त्वाहुः । वन्नन्तस्य वस्तुतः प्रातिपदिकत्वेऽपि सूत्रे गृहीतस्य वन
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वं नास्तीत्युक्तत्वात् 'ग्रहणवता—' इति निषेधशङ्कैव नास्तीति ॥—सुत्वानमिति । 'सुयजोर्द्वनिप्' ।
'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे—' इति समासः ॥—अतिधीवरीति । दधातेः 'अन्येभ्योऽपि दश्यते' इति कनिप् । 'युमास्या—'
इतीत्त्वम् ॥ भाष्ये तु ध्यायतेः कनिपि संप्रसारणमिति स्थितम्—॥ नस्य रेफादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् 'अन्तो-
पोऽनः' इति प्राप्त्रयानो नकारान्तविशेषणान्तु न भवतीति 'श्रयुवमधोनाम्—' इत्यत्रैव व्युत्पादितम् ॥—शर्वरीति ।
शृधातोः 'अन्येभ्योऽपि—' इत्यनेनैव वनिप गुणं कृते रपरत्वे च हशन्तात् परम्वेऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीप्रयोरत्र
निषेधो न ॥—वनो न हश इति । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः । बहुयज्वेत्यादौ तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति ङीपो निषेधे
रेफस्याप्यप्रवृत्तेः ॥—राजयुध्वेति । राजानं योधितवती 'राजानं युधि कृवः' इति कुनिप ॥—बहुव्रीहौ वेति ।
'अन्यतरस्याम्' इति योगविभागादिदं लभ्यते, नलपूर्वं वचनमिति वक्ष्यते ॥—बहुधीवरीति । बहुवो धीवानो यस्यां
नगयीमिति विग्रहः ॥—पक्षे डाविति । 'डाबुभाभ्याम्—' इति सूत्रेण । तथा च द्विवचने बहुधीवर्थो बहुधीवानौ
बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यागुपूर्वस्य' इति पाद-
शब्दस्यान्तलोपः, ङीपि भवात् 'पादः पत्' ॥—टावृच्चि । पूर्वैण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । यद्यपि 'पदं व्यवसितत्राण-
स्थानलक्ष्माद्विप्रवस्तुपु' इति कोशात् पादसमानार्थकः पदशब्दोऽस्तीति तैर्न द्विपदा एकपदेति रूपं सिध्यति, तथापि
ऋचि वाच्यायां द्विपदी द्विपादिति प्रयोगविज्ञप्तये सूत्रारम्भोऽयमावश्यकः ॥—असिद्धत्वादिति । एतच्चासिद्धलो-
पवर्णनं कार्यकालपक्ष एवोपयुज्यते, न तु यथोद्देशपक्षे सकृत्कृतायाः संज्ञायाः सर्वार्थत्वेन तस्याः पुनरपेक्षाभावात् । न च
पञ्चभित्ति नान्तस्य कृत्यायामपि संज्ञायां पञ्चेल्यदन्तस्य न कृतेति शङ्क्यम्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादित्याहुः ॥ तदसत् ।
एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि 'स्थानिवदादेशोऽनन्विर्बौ' इत्यत्र पठ्यते तच्चान्विधौ न प्रवर्तते एवंति यथोद्देशपक्षेऽप्यसि-
द्धत्ववर्णनस्य युक्तत्वात् ॥—न ङीविति । पूर्वसूत्रात्रेत्यनुवर्तन इति भावः ॥—अनो बहुव्रीहेः । ननु राजयु-
ध्वेत्यादिसिद्धये अवश्यं वक्तव्येन 'वनो न हशः' इत्यनेनैवेष्टसिद्धेः किमनेन सूत्रेण । भवम् । अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः 'डाबुभा-
भ्याम्—' इति डाब्विधानार्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकव्यत्वात् । तथा चानेन ङीपि निषिद्धे तत्संनिधौनेन प्राप्तो 'वनो र च'
इति यो रेफः सोऽपि दुर्लभ एवेति 'वनो न हशः' इति वार्तिकमबहुव्रीह्यर्थमिति फलितम् ॥—बहुयज्वानाविति ।
'न संयोगात्—' इति निषेधात्रायमुपशालोपी । तेनात्र 'अन उपशालोपिनः—' इति वक्ष्यमाणविकृत्यो न प्रवर्तते ॥—डाबु-
भाभ्याम् । उभाभ्यामग्रहणं व्यर्थं मन्त्रान्तान्नन्तधोरनुवृत्त्यैव तत्फलसिद्धेरित्येकं ॥ उभयोरप्यनुवृत्तिसूचनाय तद्ग्रहणमाव-

१ कृतसमासान्त इति—उत्तरद्वये ऋच्यभिधेयायां तथैव संभेदनार्थाधिकारानुरोधाद्वापि स एव गृह्यते इति भावः, तेन पा-
दयतेः क्विबन्तस्य न ग्रहणम् । २ टावृचीति—अत्र अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्यै, तेन ऋच्यभिधेयायामेकपाद इत्यपि भवेत्वेव ।
अनुवृत्तौ प्रमाणं तु पतम्बप्रत्याख्यानपरं ङ्गाप्युत्तरं भाष्यमिति द्रष्टव्यम्, पतद्विस्तरशः शब्देन्दुशेखरे । ३ न ङीविति—अयं
अन इति च टापोऽपि निषेधः, ब्रियाम् यत्प्राप्नोति तत्रैवर्थात् । अत एव सीमभ्यामित्यादौ नलोपे कृते न टाप् ।

दामानौ । न पुंसि दामेयमरः । बहुयज्वा । बहुयज्वे । बहुयज्वानौ । ॐ अन उपधालोपिनोऽन्यतर-
स्याम् । ॥११॥२८॥ अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डाबनिषेधौ । बहुराज्ञी । बहुराज्ञौ । बहुराजे ।
बहुराजानौ । ॐ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ॥१३॥१४॥ प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याऽकारस्येकारः
स्यादापि परे स आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका ॥ कारिका । अतः किम् । नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति
शका । असुपः किम् । बहुपरिव्राजका नगरी । कात्किम् । नन्दना । पूर्वस्य किम् । परस्य माभूत् । कटुका । तपरः
किम् । राका । आपि किम् । कारकः ॥ ॐ मामकनरकयोरुपसंख्यानम् ॥ मामिका । नरान् कायतीति नरिका ॥

इयकमन्यथा संनिहितस्यान्नन्तस्यैवानुवृत्तिरिति शङ्का स्यादित्यन्ये ॥ ननु निषेधडापोर्वेचनसामर्थ्यात्पर्यायः सिध्यति तत् किम-
न्यतरस्याग्रहणेन । सत्यम् । अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते तत्र 'मनः' इति निवृत्तम् । अनो बहुव्रीहेर्डाब्जा स्यात् । पूर्व-
णैव डापि सिद्धे पुनर्विधानमिदं 'ऋन्नेभ्यः-' इति डीपा सह विकल्पार्थम् 'अन उपधालोपिनः-' इति सूत्रं तु नियमार्थम् अनो-
योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । एवं च बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवेल्युक्तरूपत्रयं सिद्धमिति 'बहुव्रीहौ वा' इत्ये-
तन्नापूर्वं वचनमिति बोध्यम् ॥ उपधालोपिन एवेति नियमानु सुपर्वा चारुपर्वा इत्यादावनुपधालोपिनि डीप् न भवति, किं तु
डापनिषेधावेव भवतः । अयं च योगविभागोऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा बहुधीवरीत्यत्र प्रकरणान्तरस्थेन 'अन उपधालो-
पिनः-' इति वक्ष्यमाणेन पाक्षिके डीपि कृतेऽपि 'ऋन्नेभ्यः-' इति प्राप्त डीपमनूय तत्संनिधौगेन हि विधीयमानो
यो 'वनो र च' इति रेफः स न सिध्येत् । ननु 'वनो र च' इति सूत्रमेव डीवर्यौ विधत्तामिति चेत् । उभयविधां गौर-
नात् । किं च उभयविधायकत्वेऽपि 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन डीपि निषिद्धे रोऽपि दुर्लभः संनियोगाश्रितत्वात् ॥
भाष्ये तु 'अनो बहुव्रीहेः' इत्यस्यानन्तरम् 'उपधालोपिनो वा' इति सूत्रमसु, 'अन उपधा-' इत्यादि प्रदेशान्तरस्थ
सूत्रं डापसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं च मास्त्वित्युक्तम् ॥—अन उपधा—'बहुव्रीहेरुपधो डीप' इत्यनो बहुव्रीहिसंग्रहणं
'संख्याव्ययादेर्डीप' इत्यनो डीप चानुवर्तते इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । निगमार्थमिदमित्युक्तम् । न
चैवं पूर्वणैव विकल्पसिद्धाविधानान्यतरस्याग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अगति त्वन्यतरस्याग्रहणे नित्याद्यो विधरे-
वायं स्यात् तु नियम इति ॥—प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्य—कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् ।
अन्यथा एतिकाश्रन्तीत्यादावकचि इव न स्यात् । तत्र हि अकारविशिष्टकारस्य प्रत्ययस्थलाभावात् । न
चाकच्यकारान्तकार एव प्रत्ययस्थो भवतु 'अनो गुणे' इति पररूपं गयेतिका इत्यादिस्फुटिद्वारेति वाच्यम् ।
पञ्चतकस्यादिवक्ष्यमाणरूपासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णानिर्देशे हि काग्रन्त्यो विहितः । काच-
त्समुदायात् प्रयोगस्तु 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' इत्यादि निर्देशरूपवन्मात्र इति भावः ॥—आपि पर इति ।
एतच्चाकारविशेषणम् । तन्नामार्थात्काराकाराभ्यां व्याप्येऽपि भवति, न तु पुत्रकाभ्यां रथकत्वेत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये ।
अत एव सर्विकेत्यादाव्याकारस्य न भवति, तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि परत इति । यदि त्वापीति
ककारविशेषणं स्यात्तर्हि रथकत्वेत्यादावतिप्रसङ्गः, व्यवहितस्यापि परत्वाभावात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निवारः । अनु-
वादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । न चापीत्यस्याकारविशेषणत्वेऽपि तदोपपादवस्थमिति वाच्यम् । अनुवादे परिभाषाणामि-
त्यत्रानुवाद इत्यस्यान्यमानविशेषणेत्यव्यर्थमभ्युपगमात् । कान् पूर्वस्यात् इदित्यत्र हि अत इत्यनूयेलोपधानादनुवाद्यवन्मेवाव
इत्यस्य, न लनूयमानविशेषणत्वम् । कादित्यस्य लनूयमानविशेषणत्व स्पष्टमेवेति न तत्र निर्दिष्टपरिभाषापीतिष्ठत इति वैपम्यात् ।
अनूयमानविशेषणे परिभाषा नोपतिष्ठत इत्येतत् 'उदीचामातः-' इति सूत्रस्थस्यानेग्रहणं ज्ञापयिष्यते ॥ यत्र 'असुपः'
इति पर्युदासः स्यात् तर्हि बहुपरिव्राजकानगरीत्यत्रापि स्यादेव उत्तरपदस्य मुबन्तत्वेऽपि समुदायस्यासुबन्तत्वात् ततः परश्चायति ।
तेनात्र प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—स आप् सुपः परो न चेदिति । मुबन्तानां परो न चेदित्यर्थः ॥—सर्विकेति ।
'अन्यस्यसर्वेनाम्नाम्' इत्यज्ञातार्थेऽकच् ॥—कारिकेति । करोतेर्ज्वल णिच्वाद्वाङ्मः ॥—नौकेति । नौकश्चान् स्वाधे 'नौ-'
ततष्टाप् ॥—शकेति । शक्नोतीति विग्रहः । पचायच ततष्टाप् ॥—बहुपरिव्राजकेति । परिव्राजं व्रजेर्ज्वल । वचः
परिव्राजकाभ्यामिति बहुव्रीहौ तदवयवस्य सुपो लुकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणनोत्तरपदस्य मुबन्तत्वादायः मुबन्तानां परल-
मस्तीतीत्वमत्र न भवति ॥—नन्दनेति । 'नन्दिग्रहि-' इति ल्युः । वसुतस्तु सूत्रे 'प्रत्ययस्थे किं' इति गममा-
निर्देशमेव कृत्वा पूर्वस्येति ग्रहणं मुख्यजमिल्याहुः ॥—पूर्वस्य किमिति । अर्थादेवेदं लभ्यते । रायंकादेशे
कृते परत्र हस्याकाराभावादिनि प्रश्नः । इतरो निर्दिष्टपरिभाषया कान् पूर्वस्येति न लभ्येत, किं तु रायंकादेशे वा-
धित्वा कान् परस्येवाकारस्य स्यादित्याशयेनाह—परस्येत्यादि—कटुकेति । कटुग्र कटुग्रमर्वात् । अज्ञानादौ कः ॥
—राकेति । 'कृदाभ्राराचिकलिभ्यः कः' । बाहुलकादित्संज्ञाभावः । संज्ञापूर्वकाविवर्गमित्यन्वान् 'कः' इति हस्यो न ॥
मामकनरकयोरिति । ककारस्य प्रत्ययस्थलाभावादप्राप्ते वचनम् ॥—मामिकेति । ममेये मामिका । 'गुप्तदस्य-

॥ **त्यक्त्यपोश्च** ॥ दक्षिणात्यिका । इहलिका । ॥ न यासयोः । ७।३।४५। यत्तदोरस्येव स्यात् । यका । सका । यकाम् । तकाम् ॥ ॥ **त्यकनश्च निषेधः** ॥ अधिल्यका । उपत्यका ॥ ॥ **आशिषि वुनश्च** । जीवका भवका ॥ ॥ **उत्तरपदलोपे न** ॥ देवदत्तिका देवका ॥ ॥ **क्षिपकादीनां च** ॥ क्षिपका । ध्रुवका । कन्यका । चटका ॥ ॥ **तारका ज्योतिषि** ॥ अन्यत्र तारिका ॥ ॥ **वर्णका तान्त्रवे** ॥ अन्यत्र वर्णिका ॥ ॥ **वर्तका शकुनौ प्रा-**
च्चाम् ॥ उदीचां तु वर्तिका ॥ ॥ **अष्टका पितृदेवत्ये** ॥ अष्टिकान्या ॥ ॥ **सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणां वेति**
घक्तव्यम् ॥ इह बां च इति छेदः । कापूर्वस्याकारादेशो वेत्यर्थः । तेन पुत्रिकाशब्दे ङीन इवर्णस्य पक्षेऽकारः । अन्य-
 त्रेष्वबाधनार्थमकारस्यैव पक्षेऽकारः । सूतका । सूतिकेत्यादि । ॥ **उदीचामातः स्थाने यंकपूर्वायाः** । ७।३।४६।

दोरन्यतरस्यां खञ् इत्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः, आदिद्विदिः । 'केवलमामक-' इत्यादिना संज्ञाछन्द-
 सोरेवेति नियमात् ङीप् ॥—**नरिकेति** । 'कै शब्दे' 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्म, 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप
 इटि च' इत्यालोपः, टाप्, ईलम् ॥—**त्यक्त्यपोश्च** । उपसंख्यानमित्यनुषज्यते । 'उदीचामातः-' इति विकल्पापवादः ॥
 —**दक्षिणात्यिकेति** । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' दक्षिणाभवेति विग्रहे 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्यक्', 'किंति
 च' इत्यादिना वृद्धिः, टाप् । ततोऽज्ञातार्थे कः, 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप् । प्राचा तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति विग्रहीतं
 तच्च मनोरमायां दूषितम् । त्यगिवाव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा सर्वेनात्रो वृत्तिमात्रे
 पुंवद्भावापत्तेरिति ॥—**इहलिकेति** । 'अव्ययात्त्यप्'—**न यासयोः** । 'प्रत्ययस्थात्' इति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यासेति
 यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—**यत्तदोरिति** ॥—**यका सकेति** । यत्तदोरकच् । लयाद्यले टाप् । स्वरुपस्याविवक्षायां
 फलमाह—**यकां तकामिति** । यद्यपि 'न यत्तदोः' इत्येव सूत्रयितुमुचितं, तथापि संनिपातपरिभाषाया अनित्यलक्षा-
 पनार्थे 'न यासयोः' इत्युक्तमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'न यत्तदोः' इत्युक्तेऽप्यनित्यत्वं सिद्ध्यत्येव । अन्यथा अन्नयोरकारस्या-
 प्परत्वं दुर्लभमिति किमनेन निषेधेनेति ॥—**त्यकनश्च निषेध इति** । ननु 'यदस्तिकन्' इतिवत् प्रक्रियालाघवाय
 त्यकिमिति वक्तव्ये त्यकिमित्यकारनिर्देशसामर्थ्यादित्त्वाभावे सिद्धे किमनेन निषेधवचनेन । मैवम् । पञ्चभिर्नृपत्यकाभिः
 क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादौ तद्वितलुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक्प्रकारस्य श्रवणार्थत्वात्तस्य त्यकिमित्युक्ते हि पञ्चोपत्यक इति
 स्यात्, इष्यते तु पञ्चोपत्यक इति । तस्मादावश्यकमेव निषेधवचनम् । 'यदस्तिकन्' इत्यत्रापीकारोच्चारणं तद्वितलुकि
 श्रवणार्थम् । न तु प्रक्रियालाघवार्थम् । अन्यथा पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीत इति 'आर्हात्-' इति टकः 'अर्थ्य-' इति
 लुकि कृते 'लुक् तद्वितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावात्, 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्त्वं न स्यात् पञ्चमृत्तिक इत्यत्र । न च
 लुकः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्, 'प्रत्ययस्थात्-' इतीत्त्वं सिध्यत्येवेति वाच्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन बहिरङ्गो लुक् बाधते
 इत्यभ्युपगमात् । अत एव सनीक्षंसत इत्यादौ नलोपाभावः सिध्यति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्वा इत्यादौ टापा
 सङ्गैकादेशोऽपि न मैवति । अन्यथा एकादेशस्यादिप्रवृत्त्याद्यवग्रहणेन ग्रहणात्, 'लुक् तद्वितलुकि' इत्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि
 कृते अकारस्य श्रवणं न स्यात् । एतच्च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥—**उपत्यकेति** । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नाहयोः' ॥—
आशिषीति । आशीरर्थे विहितस्य वुन्प्रत्ययस्यात् इत्वं न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—**जीवका भवकेति** ।
 जीवताद्भवतादित्यर्थे 'जीवतिभवतिभ्यामाशिषि च' इति वुन्, तस्याकादेशे कृते टाप् ॥—**देवकेति** । देवदत्तशब्दा-
 त्सार्थिकः कः । 'अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति प्रागिवीयेषु वक्ष्यमाणत्वात् द्वितीयादव ऊर्ध्वस्य दत्तशब्दस्य
 लोपः । देवदत्तिकाशब्दस्योपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुं तदभावे इवनिषेधाभावं च दर्शयितुम् ॥—**क्षिपकादीनां**
चेति । नेत्यनुषज्यते ॥—**क्षिपकेत्यादि** । क्षिपेतिगुणधलक्षणः कः । एवं 'ध्रुव स्थैर्ये' इत्यस्मादपि । यद्वा 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः'
 पचायच् । कुटादिलाङ्लेन गुणाभावे उवङ् । 'चट भेदने' । पचायच् । ततष्टाप् । अज्ञातादौ कः 'केणः' इति ह्रस्वः ।
 पुनष्टाप् ॥ तरतेर्णुल् । अकादेशः । नक्षत्रं नेत्रकनीनिका च ज्योतिः ॥—**वर्णकेति** । प्रावारविशेषः । 'वर्ण वर्णक्रिया-
 विस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिकात् ण्वुल् । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् ॥—**अन्यत्र वर्णिकेति** । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या
 स्तोत्रकर्त्री च ॥—**वर्तकेति** । वर्तयतीति वर्तका । शकुनाविव वाच्येऽयं विकल्पः, अन्यत्र नित्यमेवेत्त्वमिति बोध्यम् ॥
 —**अष्टकेति** । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवताः । तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । देवतान्तात्तादर्थं यत् । अश्रन्ति
 ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका 'इष्ट्यशिश्यां तकन्' ॥—**अष्टिकान्येति** । अष्टौ परिमाणमस्याः । 'संख्याया अतिशदन्तायाः
 कन्' ॥—**सूतकेति** । सूतशब्दात् स्वार्थे कन् । वृन्दमस्यास्तीति मत्वर्थे 'यद्वृन्दमभ्याम्-' इत्यारकन् । देवतावाचितृ-
 न्दारकशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेऽपि रूपिमुख्यवाचिनोः स्त्रीलिङ्गत्वं संभवत्येव । अत एव 'त्रिभूतरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपि-
 मुखौ' इत्यमरेणोक्तम् ॥ **उदीचाम्**—। यकौ पूर्वौ यस्याः सां । अर्थगतं स्त्रीलमाकारे आरोप्य यकपूर्वाया इति

१ यकपूर्वाया इति—अत्र यकपूर्वत्वं पूर्वत्र कापूर्वत्वं चाव्यवहितमेव गृह्यते, उदात्तयणोरित्यादिवदनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभा-
 षायाः प्रवृत्तेः तेन कृशराशब्दाकानि ह्रस्वत्वे चेत्त्वलिप्सो न ।

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्येद्वा स्यादापि परे । केऽण इति ह्रस्वः । आर्यका । आ-
र्यिका । चटकका । चटकिका । आतः किम् । सांकाश्ये भवा सांकाश्रियका । यकेति किम् । अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति
किम् । शुभं यातीति शुभंयाः । अज्ञाता शुभंयाः शुभंयिका ॥ ॐ धात्वन्त्यकोस्तु नित्यम् ॥ सुनयिका । सुपाकि-
का । ॐ भस्त्रैपाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वोणामपि ॥ ७।३।४७। स्वेत्यन्तं लुप्तपृष्ठीकं पदम् । एषामत इद्वा स्यात् ।
तदन्तविधिनैव सिद्धे नञ्पूर्वोणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् । अन्यस्य तृत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा
द्वा एतयोस्तु सपूर्वयोर्नैवम् । अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्याऽनुप इति प्रतिषेधात् । अनेषका । परमेषका । अद्वके ।
परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह हि आतः स्थाने इत्यनुवृत्तं स्वशब्दस्यातो विशेषणम् । ननु द्वैषयो-
रसंभवात् । नाप्यन्येषामन्यभिचारात् । स्वशब्दस्वनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः । अर्थान्तरे तु न स्त्री । संज्ञोप-
सर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तत्वाद्भवत्येवोदाहरणम् । एवं चात्मीयायां श्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्यम् । निर्भक्षका ।

स्त्रीलिङ्गनिर्देशत्वेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याह—स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । अत्र ‘न यासयोः’ इत्यतो नेति वन्ते ।
यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्वस्योदीचां मते इत्वं नेत्यक्षरार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—इद्वा
स्यादिति । एवमग्रेऽप्युक्तम् । ‘पृष्ठी स्थानेयोगा’ इत्यनेनैव लब्धे सूत्रे स्थानग्रहणमनूयमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठ
इति ज्ञापनार्थम्, फलं तु वृद्धसंज्ञायामिकपरिभाषाणुपस्थानाच्छालीयादिसिद्धिः । यदि तु तत्रैकपरिभाषोपतिष्ठेत, तदा औपग-
वीय इत्यादावेव ‘वृद्धाच्छ’ स्यात्, ननु शालीयो मालीय इत्यादौ । तत्र ह्याकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावात् । तथा ‘अतो
गुणे’ इत्यत्रैकपरिभाषोपस्थितौ एधे पचे यजे इत्यादावेव पररूपं स्यात् । ‘दित आत्मनेपदानाम्—’ इति इट एवे कृते
इकस्थानिकत्वादेकारगुणस्य भवन्ती पचन्तीत्यादौ तु न स्यात् तत्रैकस्थानिकत्वाभावादकारगुणस्येत्यपि बोध्यम् ॥ नव्यास्तु
वृद्धाच्छं बाधित्वा ‘अणूययनादिभ्यः’ इत्यणप्रत्ययो यथा स्यादित्येतदर्थमृगयनादिगणे व्याकरणशब्दः पठ्यते । यथनूयमान-
विशेषणेषु परिभाषा उपतिष्ठेन्न तर्हि तत्पठनं व्यर्थं स्यात् । आकारवृद्धेरिकस्थानिकत्वाभावेन वृद्धसंज्ञाया अभावाच्छस्या-
प्रवृत्तेः । तथा च तस्मादेव पाठादुक्तार्थज्ञापनसंभवे स्थानग्रहणमिह स्पष्टार्थमित्याहुः ॥—सांकाश्रियकेति । संकाशेन
निर्वृत्तं नगरं सांकाश्यं, ‘वृषच्छण्—’ आदिमूत्रेण ‘संकाशादिभ्यो ण्यः’ । ततो भवार्थं ‘धन्वयोपधाद्भुश्’ अकदेशः । स च
सांकाश्रियमर्वां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि वैकल्पिकमित्त्वं स्यात् तस्मादात इत्युक्तम् ॥ अत्र वदन्ति—यथायमकारो नाकार-
स्थानिकः, एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्व्यक्षविकल्मेतत् । अकेति समुदायस्य स्त्रीवाचकवृत्त्यस्थानिकत्वेऽयकारमात्रस्यात-
थात्वात् । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेवेति ॥—शुभंया इति । ‘अन्येभ्योऽपि इत्यते’ इति विच् । शुभमिति मान्तो निपा-
तः ॥—सुनयिकेति । सुष्ठु नयो यस्याः सा सुनया ततः कः । ‘केऽणः’ इति ह्रस्वः । एवं सुष्ठु पाको यस्याः सा सुपाकिका ॥
—भस्त्रैषा—॥—लुप्तपृष्ठीकमिति । केचिदिह स्वा इति च्छित्त्वा पष्ठ्याः स्थाने सौत्रत्वाद्भ्रम्येन जसिति व्याचक्षते ॥
‘प्रत्ययस्यात्—’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अत इद्वा स्यादिति । ननु नञ्पूर्वोणामपीत्यपिशब्देन केवलानां संग्रहः क्रियते, न तु
नञ्भिनृपूर्वोणामपि ॥ तथा च निर्भक्षिकेत्यादि न मिथ्येतत्तदन्तविधिरावश्यक इत्याशयेनाह—तदन्तविधिनैवेत्यादि ।
आज्ञात्वादिति भावः ॥ एवं च नञ्पूर्वोणामित्यस्य नियमार्थत्वसङ्गा निरस्ता, निर्भक्षिकेत्यादावप्यसिप्रसङ्गात् ॥—अन्यस्य
त्विति । अनुपसर्जनस्य तु ‘अभाषितपुंस्काच’ इत्यनेन सिद्धमित्यर्थः ॥—एतयोस्त्विति । भस्त्राज्ञाज्ञानां तु सपूर्वो-
णामपीत्वं भवत्येव । तत्र टापः कप्रत्ययात्परत्वेन सुपः परत्वाभावात् ‘अनुपः’ इति निषेधाप्रवृत्तेरिति भावः ॥—सपूर्व-
योरिति । पूर्वावयवसहितयोर्विद्यमानपूर्वपदयोरिति यावत् ॥—अन्तर्वर्तिनीमित्यादि । न सु एतद् सु इति स्थितेऽकचि
कृतेऽकचः प्रागेव वा नञ्त्तुसुपे कृते ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायेन त्यदाद्यत्वप्रवृत्तेः प्रागेव सामासिके लुकि विशिष्टाद्यनुः
सुपि त्यदाद्यत्वे पररूपे च कृते ततश्चाप् । स च आद्यसुपः पर इति भावः ॥—अनेषकेति । अज्ञाता एषा एषका न ए-
षका अनेषका । अज्ञाता अनेषा अनेषकेति वा लौकिकविग्रहोऽत्र बोध्यः । एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—स्वशब्दस्यातो विशे-
षणमिति । ययपि हरदत्तग्रन्थे अत्रातःस्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणमित्युक्तं तथापि तत्र स्वशब्दस्यैत्यनन्तरमत
इति शेषो बोध्य इति भावः ॥—अर्थान्तरे त्विति । आत्मज्ञातिपनेतिव्यर्थः ॥—नित्यमेवेति । स्विकेत्यादावकचि
कृते आतःस्थानिकोकारोऽत्र दुर्लभ इति प्रकृतमूत्रस्याविषयत्वात् ‘प्रत्ययस्थात्—’ इति नित्यमेवेत्यप्रवृत्तेः । एवं च ‘हंसं तनौ
संनिहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमिव स्विकायाम्’ इति श्रीहर्षश्लोके ‘भस्त्रैषा—’ इति वैकल्पिकमित्त्वं इति केषांचिद्भ्रमस्या-
नं नादर्व्यमिति भावः । वस्तुतो ‘हंसं तनौ—’ इति श्लोके स्विकायामिति प्रयोगोऽसाधुरेव । आत्मीयायां स्वशब्दस्य सर्व-
नामत्वात् स्यादागमप्रवृत्तेरिति नव्याः ॥ प्रत्युदाहरणान्युक्तलोदाहरणान्याह—निर्भक्षिकेत्यादि । निष्कान्ता भस्त्रा-

१ उपसर्जनार्थमिति—एवं चानुपसर्जने ‘आदाचाचार्याणम्’ इति आर्वा भवत्येव, उपसर्जनस्य चारितार्थ्येन बाधे मानाभावादिति
भावः । २ अकजर्ह इति—एवं च तदकारस्यातःस्थानिकत्वाभाव इति भावः । ३ भवत्येवेति—नच मैशाभूतस्य ‘अभाषितपुंस्काद्य’
इत्यनेन सिद्धिः, ‘संज्ञापूर्वप्योश्च’ इति निषेधेन संज्ञाया अपि भाषितपुंस्कात्वावगमात् ।

निर्भञ्जिका । एषका । एषिका । कृतपत्वनिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका । अजिका । झका । झिका । झके । झिके । निःस्वका । निःस्विका । ॥ अभाषितपुंस्काच्च । ७।३।४८। एतस्माद्विहितस्यातः स्थानेऽत इद्वा स्वप् । गङ्गाका । गङ्गिका । बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कैवात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता अखट्टा अखट्टिका । शैषिके कपि तु विकल्प एव । ॥ आदाचार्याणाम् । ७।३।४९। पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । गङ्गिका । उक्तपुंस्कात् शुभ्रिका ॥ ॥ अनुपसर्जनात् । ७।१।१४। अधिकारोऽयं यूनस्तिरित्यभिधाय्य । अयमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ॥ ॥ टिङ्गणञ् इत्यसज्दध्नवमात्रचतयपठकृञ्कृञ्कृञ्करपः । ७।३।१५। अनुपसर्जनं यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरी । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकुरुचरा । नदद्, नदी, वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्वाहुगित्वाच्चे ङीप् प्राप्तः । यासुदो क्षिप्वेन (य) लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानाम् । इति ज्ञापनाच्च भवति । भः शानचः क्षिप्वेन याः निर्भञ्जा, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । उपसर्जनहस्त्राप् । ततोऽज्ञातादौ कः । 'केणः' इति ह्रस्वः । पुनष्टाप् । सूत्रे एषेति विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो, न तु 'यासयोः' इति वदुपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—**कृतपत्वनिर्देशादिति** । इहाज्ञातेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते, तेनेह विकल्पो न । शुभ्रोऽजो यस्याः सा शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः 'इगुपध-' इति कः । प्रियो ज्ञो यस्याः सा प्रियजिकेति ॥—**निःस्वकेति** । स्वस्या निष्क्रान्तेति विप्रहो, न लिवह स्विकस्या निष्क्रान्ते, तथात्वे गुपसर्जनेऽपि निःस्विकेत्येकमेव रूपं स्यात्, आतस्थानिकाकारस्य दुर्लभत्वेन प्रकृतसूत्राविषयत्वात् ॥ —**अभाषित—**॥—**एतस्मादिति** । नित्यस्त्रीलिङ्गादित्यर्थः । विहितविशेषणतया व्याख्यानस्य फलमाह—**बहुव्रीहेरिति** ॥—**ततो विहितस्य नित्यमिति** । अविद्यमाना खट्टा यस्याः साऽखट्टेत्यत्र 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्तस्य कपो वैकल्पिकत्वात् कवभावपक्षे 'गोत्रियोः-' इत्यनुपसर्जनह्रस्वे कृते पुनरखट्टशब्दाद्भाषितपुंस्काद्यापि सत्यज्ञातादौ कप्रत्यये 'केऽणः' इति ह्रस्वेऽस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्थात्-' इत्युत्सर्गे एव प्रवर्तते परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः ॥ बहुव्रीहेरित्युपसर्जनेऽप्यलक्षणं, तेनातिखट्टिकेत्यादावपि नित्यमेव ॥—**विकल्प एवेति** । अखट्टेति बहुव्रीहौ न सु खट्टा सु इति स्थिते 'सुपो धातु-' इति सोर्लुक्पुसर्जनह्रस्वत् बाधित्वा 'शेषाद्विभाषा' इति समासान्ते कपि परत्वात् कृते स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादुपसर्जनह्रस्वो न प्रवर्तते, किं तु 'केऽणः' इति ह्रस्वस्य 'न कपि' 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति वैकल्पिकनिषेधात्पाक्षिकह्रस्वे सति । 'अभाषितपुंस्काच्च' इति विकल्पः प्रवर्तते, तत्र हि खट्टशब्दात्परस्य टापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वादिति भावः ॥ ह्रस्वाभावपक्षे त्वखट्टाकृत्येतद्रूपान्तरम् ॥—**अधिकारोऽयमिति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भावः ॥—**अभिधाय्येति** । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र 'यूनस्तिः' इति न प्रवर्तते इति प्रायः ॥ न चात्र नलोपस्यासिद्धत्वान्तलक्षणे ङीप् स्यात् इति शङ्क्यं, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमेन ङीप् प्रत्यसिद्धत्वाभावादित्येके ॥ अन्ये तु 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेधः' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वाभावात्नलोपस्याप्रसक्त्या ङीप् स्यादेव । परं तु 'अनो बहुव्रीहेः' इति निषेधान्ङीवभावे ङाभिषेधाविह भवत इत्याहुः ॥ **अयमेवेति** । अनुपसर्जनाधिकार एवेत्यर्थः ॥—**टिङ्गणञ्**—। टिङ्गादयः प्रत्ययास्तैस्तदन्तं गृह्यते, तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् 'अजायतः' इति सूत्रादनुवर्तमानमप्यत इत्येतत् प्रातिपदिकविशेषणमता च तदन्तविधिरतो व्याचष्टे—**यद्विदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकमिति** । नदद् वेद् इत्यादौ प्रत्ययस्यैव टित्वमिति टिदन्त प्रातिपदिकमिति व्याख्यानं संगच्छत एव । स्तनधयीत्यत्र तु प्रत्ययस्य टित्वाभावेऽपि धातोर्द्विष्यस्यान्तरितार्थत्वात्समुदायात्स्यादेव ङीबिति वक्ष्यति ॥ अन्ये तु ङादय एव प्रत्ययाः । टिदिति तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं, तेन टिन् प्रातिपदिकं ङायन्तं च यत् प्रातिपदिकमित्यर्थः । टित्वं तु प्रातिपदिकस्य कचित्प्रत्ययकृतं कचिन् स्वतः कचिन् प्रकृतिकृतं भवत्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारात् । तत्र आद्यस्योदाहरणम्—**कुरुचरीति** । द्वितीयस्योदाहरणं—**नददिति** । पचादिषु टितोऽस्य पाठात् स्वत एव टित्वम् । तृतीयं तु घेदष्टित्वात् स्तनं धयतीति कृदन्ते उदाहरिष्यतीत्याहुः ॥—**कुरुचरीति** । कुरुषु चरतीत्यधिकरणोपपदे 'चरेष्टः' इति कर्तरि टः ॥—**उपसर्जनत्वाच्चेति** । बहवः कुरुचराः यस्यां सा बहुकुरुचरेति बहुव्रीहेरित्यपदार्थप्रधानस्तथा च टिदन्तस्योपसर्जनत्वान् ङीमेत्यर्थः ॥—**वक्ष्यमाणेति** । ब्रूओ लुटि 'लुटः सदा' इति शानच् । 'ब्रुवो वचिः' इति वक्ष्यादेशः 'वच परिभाषणे' इत्यस्मात् कर्मणि वा लुटः शानच् । 'स्यतासी-' इति स्यः । कुत्वपक्षे । 'आने मुक्' इति मुक् ॥—**टित्वाहुगित्वाच्चेति** । स्थानिवद्भावेत्यर्थः । न चात्विधित्वात्कथमिह स्थानिवद्भाव इति शङ्क्यम् । 'न त्यपि' इति ज्ञापकादनुबन्धकार्येण 'अनत्विधौ' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव रमायामित्यादौ परत्वात् डेरामि कृते स्थानिवद्भावेनामो टित्वात् 'याडापः' इति याडागमः सिध्यति ॥—**ज्ञापनाच्च भवतीति** । लिङादेशपरस्मैपदानां स्थानिवद्भावेनैव टित्वलाभात्तादगमस्य यासुदो टित्वं व्यर्थं सत् 'लाश्रयानुबन्धकार्यमादेशानां न' इति सामान्यतो ज्ञापयतीति भावः ॥ 'पिच डिक्' इत्युदादिगणे वक्ष्यमाणत्वात्सिवादिष्वौपदेशिकेन पित्वेनानिदेशिकं टित्वं बाध्यत इति यासुदो

कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञापनाद्वा । सौपर्णेयी । ऐन्द्री । औत्सी । ऊरुद्वयसी । ऊरुद्वी । ऊरु-
मात्री । पञ्चतयी । आक्षिकी । लावणिकी । यादशी । इत्वरी ॥ (प) ताच्छीलिकेणेऽपि । चौरी ॥ नञ्छञ्जीक-
कृष्युस्तर्हणतलुनानामुपसंख्यानम् ॥ छेणी । पौखी । शाक्तीकी । आढ्यङ्करणी । तरुणी । तलुनी ।
यजश्च ॥ १४११६॥ यजन्तास्त्रियां ङीप्स्यात् । आकारलोपे कृते । हलस्तद्धितस्य ॥ १४११५०॥

द्वित्वस्य वैयर्थ्याभावात् तज्ज्ञापयतीति शङ्कमान प्रत्याह—**अः शानचः शिच्चेनेत्यादि ॥—सौपर्णेयीति ।** 'कदश्च वै
मुपर्णा' इति ध्रुतिः । मुपर्णाशब्दादपत्येऽर्थे 'स्त्रीभ्यो ढक्' । 'आयनेयी—' इत्येयादेशः ॥ नन्वत्र निरनुबन्धपरिभाषया
'शिलाया ढः' यश्च 'तत्र साधुः' इत्यधिकारे 'सभाया यः' 'ढश्छन्दसि' इति विहितस्तयोरेव ढयोर्ग्रहणं भावितव्यं न तु
ढकः । सत्यम् । शिलाया ढस्य स्वभावान्नपुंसक एव प्रवृत्तेः त्रियामसंभवात् । सभाया ढस्य च सभेयीति त्रियां छन्दसि
प्रयोगदर्शनादन्यस्य हि निरनुबन्धस्यासंभवादगत्या सानुबन्धको गृह्यते ॥—**ऐन्द्रीति ।** इन्द्रो देवता अस्याः । 'साऽस्य देवता'
इत्यण् । इन्द्रस्येयमिति वा विग्रहः । 'तस्येदम्' इत्यण् । अत्र व्याचक्षते । 'कृद्वहणे गतिकारकपूर्वस्य' इत्यस्य प्रवृत्त्यभावेऽपि
अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तमापि गृह्यत इति कुम्भकारशब्दात् ङीप् स्यादेव । अस्तु वा कारशब्दादेव ङीप्,
तथापि कुम्भकारीति रूपं मिथ्येत्येव । न च कारशब्दान्ङीपि तदन्तान् 'स्त्रीभ्यो ढक्' इति ढकप्रत्यये कौम्भकारेयो न
सिच्येदिति वाच्यम् । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात्तन्निन्दः । नापि नियमाभावे कारीशब्दात्कार्वाचिकं कुम्भ-
कारेय इति रूपं स्यादिति शङ्कम् । 'समर्थः पदविधिः' इति वक्ष्यमाणत्वेनारामार्थान्तद्धितानुपत्तिरिति ॥ मनोरमायां तु इह
मूत्रे अनेक वाक्यं तत्रानुपसर्जनमण तस्य योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानावहे । आपिशलमर्थोत्ते आपिशला ब्राह्मणीति ।
अत्र हि प्रोक्तार्थे योऽण ध्रुयमाणः स उपसर्जनम् । यन्तु प्रधानोऽप्येव 'प्रोक्तालुक्' इति स लुप्तः वर्णप्राधान्यात्
प्रत्ययलक्षणमप्रायेव भवतीति स्थितम् ॥ नन्वेवमापिशलं रूपसिद्धयैरनुपसर्जनप्रहणस्यावश्यकत्वेन गामर्थ्यपक्षयात्
कथमेतस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वेति चेत् । अत्राहुः । स्वरितत्वप्रतिज्ञाया 'अधिकारोऽयम्' इत्यधिकारत्वाश्रयणादनुपसर्जनप्र-
हणस्य ज्ञापकत्वं संभवत्येवेति ॥—**औत्सीति ।** उत्से भवा 'उत्सादिभ्योऽण्' ॥ नन्वेवमेव निन्दे 'गार्हवाचयः' इत्यत्रा-
वग्रहणं व्यर्थम् । अवन्तस्यानुदात्तत्वेन ङीप्ङीनोः स्वरे विशेषाभावात् । मैवम् । उत्सस्याप्य स्त्री औत्सीत्यत्रान्तलक्षणं
ङीप् बाधित्वा परलज्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्तं तद्वाधनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चैव 'गार्हवाचयः' इति ङीना निन्दमिदं
रूपमित्यत्रान्तमहि न कर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्र 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा शार्ङ्गवस्य स्त्री शार्ङ्गवी औत्स्य स्त्री
औत्सीत्यादौ पुंयोगेऽपि परलज्जाङीन स्यात् तु ङीप् । ङ्यते तु पुंयोगे ङीपेव । तस्माद् भावाद्यर्थस्य ज्ञानत्वेनपरिभाषणा-
द्भावाद्यर्थे ङीवर्धमिहायजग्रहणमावश्यकत्वेनेति दिक् ॥—**ऊरुद्वयसीत्यादि ।** ऊरु प्रमाणमस्याः सा । 'प्रमाणं द्वयस्यच-
द्वयमात्रक' ॥ यत्र 'नलोका' इति मूत्रे तृत्विचद्वयगजिति मात्रचक्षकारेण प्रत्याहारे गृह्यते, तदा द्वयमात्रचक्षग्रहण-
मिहाकर्तुं शक्यम् ॥—**पञ्चतयीति ।** पञ्च अवयवा अस्याः, 'संख्याया अवयवं तयप्' ॥—**आक्षिकीति ।** 'तेन दी-
व्यति' इति ढक् ॥—**लावणिकीति ।** लवण पण्यमस्याः । 'लवणाद्व' ॥ ढकटोभेदोपादानं ढकटवृत्त्यर्थम्, तेष्वेव न ।
दण्डोऽस्त्यस्याः दण्टका । 'अत दन्ति' इति ढक् । अत एव त्रिन्तेऽपि न ङीप् । काशितु भवा काशिका । काश्यादिभ्यप्र-
जविटौ ॥—**यादशीति ।** 'त्यदादिषु द्यः' इति कञ् । 'आ सर्वेनाश्रः' इत्याकारः ॥—**इत्वरीति ।** एति तच्छीला ।
'इणनशजिसतिभ्यः कर्प' । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । कर्पोऽन्यतरानुबन्धोपादानं स्पार्थम् । एकेनैव वरचो व्यावृत्तिनिन्दे ।
'विन्यस्तमल्लमहौपधिरिश्वराया' इति भारविः । तत्र 'स्थशभास' इति वरच । ईश्वरीति तु त्रेधा—पुंयोगलक्षणे ङीथ-
न्तोदात्तमेकम्, 'इञ्चोपधायाः' इत्यनुवृत्तौ 'अधोतेराशुक्रमेण वर्ग' टल्याणादिके वर्गट टिलान्ङीपि मथोदात्तमपगम्,
ईशोः कनिषि वनिषि वा ङीप्रयोरायुदात्तमन्यत् ॥—**ताच्छीलिकेति ।** अयं भावः । 'शील' 'छत्रादिभ्यो णः' इति विहितो
यो णस्तस्मिन्नकार्यं भवति 'कामेस्ताच्छील्ये' इति ज्ञापकात् । तत्र हि 'अन्' इत्यणि विहितं प्रकृतिभावे बाधितुं टिलोपा नि-
पात्यते, यदि तु णप्रत्यये अणकार्यं न स्यात् तर्हि किं तेन । ताच्छीलिके एव अणकार्यज्ञापनावहे । दण्डः प्रहरणमस्यां कौ-
डयां दाण्ड । 'तदस्यां प्रहरणम्' इति णः । 'छत्रादिभ्योऽण्' इत्येव मूत्रमस्तु किमनया कुमुद्वेति तु बहवः ॥—
चौरीति । चुरा शीलमस्याः ॥—**नञ्छञ्ज्—** । वृत्तिकृता स्वत्रयव्युत्पन्नग्रहणं मूत्रे प्रक्षय्य 'कृत्प्युनाम्' इति पठितम्,
तच्च भाष्यविरुद्धमित्युत्तरत्र स्फुटीभविष्यति ॥—**छेणी पौखीति ।** 'स्त्रीपुत्राभ्याम्' इति नञ्छञ्ज् ॥—**शाक्तीकी-
ति ।** शक्तिः प्रहरणमस्याः, 'शक्तियष्टथोरीक' ॥—**आढ्यङ्करणीति ।** अनाढ्यः आढ्यः कियते अनयेत्यर्थे 'आढ्य-
सुभग' इत्यादिना कृञ् क्युत् । 'युवोः' इत्यनादेशः । 'अरुद्विषत्' इति मुम् ॥—**तरुणी । तलुनीति ।** तरुणतलुन-
योगौरादिषु पाठात् डीच्छीपोः पर्यायो बोध्यः । स्वरे विशेषः । 'कृद्वदादिभ्य उन्न' । 'त्रोरश्च लो वा' इति । तरुणतलुनयो-
रुन्नप्रत्ययान्तत्वेन नित्त्वादायुदात्तता । सैव ङीपि । ङीपि लन्तोदात्ततेति ॥—**यजश्च ।** योगविभाग उत्तरार्थः । 'प्राचां
एक तद्धित' इत्यत्र यज एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥—**हलस्तद्धितस्य ।** हल इति पञ्चमी । 'यस्येति च' इति मू-

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोपः स्यादीति परे । गार्गी ॥ अनपत्याधिकारस्याह ङीप् । द्वीपे भवा द्वैष्या । अधिकारग्रहणाज्हे । देवस्यापत्यं द्वैष्या । देवाद्यजनाविति हि यञ् प्राग्दीभ्यतीयो न स्वपत्याधिकारपठितः । ॥ प्राचां ष्फ तद्धितः । ॥ १४।११।७। यजन्तात्फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः । ॥ षः प्रत्ययस्य । ॥ १४।१६। प्रत्ययस्यादिः ष इत्स्यात् । ॥ आयनेयीनीयियः फट्खल्लघ्यां प्रत्ययादीनाम् । ॥ ७।१२। प्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायन्नादय आवेशाः स्युः । तद्धितास्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । शिक्वसामर्थ्यात् ष्फेणोक्तेऽपि स्त्रीत्वे षिद्वारेति

त्रादीतीत्यनुवर्तते । 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धित इति नानुवर्तते, 'आपत्यस्य च-' इत्युत्तरसूत्रे पुनस्तद्धितग्रहणात्तदाह—
हल उत्तरस्येत्यादि । 'तद्धितः' इत्यनुवृत्तौ लिहापि स्यात् । सांकाश्यकः । काम्पित्यकः । 'संकाशादिभ्यो ष्यः' ततो 'धन्वयोपधात्-' इति वुञ् ॥—**उपधाभूतस्येति ।** 'सूर्यतिष्या-' इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तत इति भावः । ननु 'यस्येति च' इति यजोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाङ्गोपस्य स्थानिवद्भावात्, यलोपे तन्निषेधात् । अत्राहुः । यलोपे कर्तव्येऽङ्गोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादुपधाग्रहणानुवृत्तिरभ्युपगन्तव्येति । अन्ये लाहुः । सूत्रारम्भसामर्थ्यादङ्गोपस्यासिद्धत्वं न भवति । तथा चोपधाग्रहणं विनापि नात्र क्षतिः । एवं च 'सूर्यतिष्या-' इति सूत्रेऽभ्युपधाग्रहणं त्यक्तं शक्यमुक्तयुक्तेरिति ॥—**गार्गीति ।** गोत्रप्रत्ययान्तस्य जातित्वेऽपि योपधत्वादन 'जातेः' इति ङीप् न भवति । तथा चायुदात्तमेवेदं पदम् ॥—**अनपत्याधिकारेति ।** यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इत्येव वार्तिकम्, तथाप्यपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गंगीदियजेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात्प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता 'यजश्च' इत्यत्र 'कञ्ङ्कारपोऽयजश्च' इति 'गंगीदिभ्यो यञ्' इत्यत्र 'अयजः' इति चाकारः प्रक्षिष्टः । एवं च 'यजजोश्च' इति सूत्रेऽपि 'यस्कादिभ्यो गोत्रे अयजजोश्च' इत्यकारः प्रक्षिष्टः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् ॥ नव्योऽपत्याधिकारग्रहणमिहानर्थकं यथाधुतवार्तिकेनैव द्वीपे भवा द्वैष्येति रूपसिद्धेः । न च देवस्यापत्यं स्त्री द्वैष्येति रूपासिद्धिः शङ्क्या । 'अयजश्च' इति भाष्यकारीयनिष्कषोत्तिसिद्धेः । नहि 'देवायजनी' इत्यत्रायमित्यकारः प्रक्षेप्यं शक्यते । किं चाधिकारग्रहणे अभिजितोऽपत्यं स्त्रीयणन्तात्स्वार्थे 'अभिजिद्विदभूत-' इत्यादिना यजि आभिजितीति रूपं न सिध्यत् । 'ध्रुमदणो यञ्' इत्यकारप्रक्षेपेण भाष्यकारीत्यापीह ङीप्संभवादित्याहुः ॥ स्यादेतत् । अकारं प्रक्षिप्य गंगीदिभ्यो यजि कृते गार्ग्य इति रूपं न सिध्यत् । मैवम् । वार्तिकप्रत्याख्यानानां भाष्यकृतत्कारप्रक्षेपे कृतेऽपि तस्येत्संज्ञकत्वेन छसत्वादिसिद्धेः । एवं च 'करप्लुनाम्' इति पाठः 'करपोऽयजश्च' इति भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टमेव ॥—**प्राचां ष्फ तद्धितः ।** तद्धितग्रहणं ष्फप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । तेन 'षिद्वारे-' इति ङीप् सिध्यति । ननु प्रातिपदिकसंज्ञां विनापि पित्करणसामर्थ्यादेव ङीप् भविष्यति किमनेन तद्धितग्रहणेन । न च यजन्ते 'यस्येति च' इति लोपार्थं तदिति वाच्यम् । सवर्णदीर्घाणां रूपसिद्धेर्लोपस्यानावश्यकत्वात् । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिजन्तादपि क्वचित् ष्फो भवतीति ज्ञापनार्थं । तेन 'आसुरेरुपसंख्यानाम्' इति वक्ष्यमाणं सिध्यति ॥—**षः प्रत्ययस्य ।** 'आदिर्गिदुडवः' इत्यत आदिरित्यनुवर्तत इत्यभिप्रेत्याह—**प्रत्ययस्यादिरिति ।** प्रत्ययस्य किम् । षोडश । 'ष उलम्-' इत्यत्र उपदेशस्थोऽयं षकारः । एतच्च कौलुमे स्थितम् ॥ आदिः किम् । अविषः । महिषः । 'अविमहोष्टिष्व' ॥ नन्वत्र प्रयोजनाभावादेव षकारस्येत्यंज्ञा न भविष्यति टित्त्वादेवाविषी महिषीति रूपसिद्धेः । न च पक्षे ङीष्पन्तोदात्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण टितः परस्य ङीषोऽप्युदात्तत्वात् ॥ अत्राहुः । विनिगमनाभावेन पक्षे टकारस्यापि श्रवणं स्यात् । तथा च पित्त्वान्डीषि अविषीत्यादिरूपसिद्धिः स्यात् । अतः षकारस्यैव श्रवणं भवतु मा कदाचित्कारस्य श्रवणं भूदित्येतदर्थमादिग्रहणानुवृत्तिरिति ॥—**आयने-** । आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् । फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । तेन इक्फिनादीनामावेशः सिध्यति ॥ आदिग्रहणं किम् । ऊरुदग्नमित्यादौ मा भूत् ॥ प्रत्ययेति किम् । धातोरादीनां मा भूत् । फकति । ङौक्ते । खनति । छादयति । घूर्णते ॥ घजादियु तु 'चजोः कुधिण्यतोः' इत्यादिनिर्देशेनेत्संज्ञया भाव्यमित्यादेशाभावः । शमेर्ढः । शण्ड इत्येवमादीनामेते आदेशा न भवन्ति । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनादिति दिक् ॥—**क्रमादिति ।** फ—आयन् । ङ—एय । ख—ईन । छ—इय् । घ—ईय् इत्यर्थः ॥ स्त्रियामेव ष्फप्रत्ययविधानादत्र ङीप् न स्यादित्याह—**षिक्वसामर्थ्यादिति ।** एकमेव स्त्रीलुमुभाभ्यामुच्यत इति भावः ॥—सर्वत्रग्रहणमुत्तरसूत्रादिहापकृष्यते बाधकबाधनार्थम् । तेन 'आवख्याब' इति वक्ष्यमाणं परमपि चापं बाधित्वा प्राचां मते आवख्याशब्दादपि ष्फ एव भवति । चाव्विधेस्तूदीचां मते सावकाशत्वात् । आवख्यायनी । एवं घाद्यनश्चाव्विषयेऽपि प्राचां ष्फ एव, शार्करीक्षाय-

१ प्राचां ष्फ इति—यञ् इत्यनुवर्तते अत इति च । यजो ङोऽकारस्तदन्तादित्यर्थः । तेन वतण्डीत्यत्र प्राचां मतेऽपि ष्फो न, 'वतण्डाच्च' इति विहितस्य यजो लुक् स्त्रियामिति लुका लुप्तत्वेन वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणभावाच्च यजोऽतोऽभावात् ।

वक्ष्यमाणो ङीप् । गार्ग्यायणी । ॥ सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः । ॥ १४।१।१८। लोहितादिभ्यः कतश्चदान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो नित्यं ष्फः स्यात् । लौहित्यायनी । कात्यायनी । ॥ कौरव्यमाणङ्काभ्यां च । ॥ १४।१।१९। आभ्यां ष्फः स्यात् । टाप्डीपोरपवादः । कुर्वादिभ्यो ष्यः । कौरव्यायणी । ढक् च मण्डूकादित्यण् । माण्डूकायनी ॥ ॥ आसुरेय-पसंख्यानम् । आसुरायणी । ॥ वयसि प्रथमे । ॥ १४।१।२०। प्रथमवयोवाचिनोऽन्तात् ङीप् स्यात् । कुमारी । ॥ वयस्यचरम इति वाच्यम् । वधूटी । चिरण्टी । वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः । कन्याया । कन्यायाः कनीन चेति निर्देशात् । ॥ द्विगोः । ॥ १४।१।२१। अन्ताद्विगोर्ङीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजाद्वि-त्वात्रिफला । श्यनीका सेना । ॥ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि । ॥ १४।१।२२। अपरिमाणा-न्तादिस्ताद्यन्ताच्च द्विगोर्ङीप् न स्यात्तद्धितलुकि सति । पञ्चभिरयैः क्रीता पञ्चाश्वा । आर्हीयष्टक् । अध्यर्थेति लुक् । द्वौ विस्तौ पचति द्विविस्ता । व्याचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तात् व्याढकी । तद्धितलुकि किम् । समाहारे पञ्चा-

णीति यथा ॥—सर्वत्र—। सर्वेषां मत इत्यर्थः । तदेतत् फलितमाह—नित्यं ष्फः स्यादिति । नन्वारम्भसामर्थ्या-न्नित्यत्वे सिद्धे सर्वत्रग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे बाधकवाधनोपयुक्तस्य तस्येह स्पष्टार्थमभ्युपगमाच्च वैयर्थ्य-मिति ॥ यच्च इत्यनुवर्तनादाह—यञन्तेभ्य इति । लोहितादिर्गार्ग्यायन्तर्गण इति भावः ॥—लौहित्यायनीति । साहित्यायनी वाभ्रव्यायणीत्यादयोऽपि ज्ञेयाः । ननु गर्गादौ कतकण्वशकलेति पठ्यते, तथा च शाकल्यायनीति रूपं न सिध्येत् । यदि तु लोहितादिकार्थार्थं कतशब्दाप्रागेव शाकलशब्दः पठ्येत तर्हि शाकल्यस्य छात्राः शाकला इत्यत्र 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इति कण्वादिकार्यमण् न सिध्येत् । उच्यते । कतकण्वशकलेति गणपाठे कण्वशब्दात् पूर्वं शाकलशब्दः पठितव्यः । कतन्त्रेभ्य इत्यत्र कतस्यान्तः कतन्तः । कनोऽन्तो येषां ते कतन्ताः । शाकन्वादिवात् पररूपम् । कतन्तश्च कतन्ताश्चेति बहुव्रीहितपुरुषयोरेकशेषोऽभ्युपेयस्तथा कण्वादिभ्य इत्यत्रापि कण्वस्यादिः कण्वादः कण्व आदिर्द्विषामिति बहुव्रीहितपुरुषयोरेकशेषस्तथा च सर्वेष्टसिद्धिरिति ॥—कौरव्य—॥—टाप्डीपोरिति । योपपत्त्येन 'जातेः—' इति ङीप् प्राप्स्यभावात्कौरव्यशब्दादष्टप् । माण्डूकान् ङीपिति भावः । यद्यपीह टाप्डीपोरिति पाठः । प्रायेण दृश्यते तथापि तत्र ङीबिति लेखकप्रमाद एव । पारिभाषिकस्य पौत्रप्रभृतिगोत्रस्यैव जातित्वान्ङीप् प्राप्तिर्नैति मतान्तराभिप्रायेण वा तथोक्तमिति बोध्यम् । कौरव्यमाहर्चान्माण्डूकशब्दोऽयत्प्रत्ययान्त एवेहं गृह्यते न तु 'तस्येदम्' इत्यणन्तस्तेन 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि तव' इति भट्टिप्रयोगः सिद्धः । तत्र हि मण्डूकस्यैवं भाष्येति विवक्षया 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ वयसि—। कालकृता शरीरावस्था वयः । यस्त्वयंप्रकरणादिकमनपेक्ष्य श्रवणमात्रेण वयः प्रतिपादयति स वयोवाचीत्युच्यते अन्तरङ्गत्वात्, तेनेह न । उत्तानशया । लोहितपादा । दह प्रकरणादिना वयसः प्रतीतावपि शब्दादप्रतीतेः । अबालापि हि व्याध्यादिवशादु-त्ताना शेते, अलक्तकेन च रक्तचरणा भवति ॥ प्रथमेति किम् । वृद्धा ॥—कुमारीति । प्रथमवयोवचन एवायं शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । पुष्यपि कुमार इति प्रयोगात् । वृद्धकुमारीति तु गौणप्रयोगः ॥—वयस्यचरम इति । यौवनं न प्रथमवयसः किं तु द्वितीयमिति वार्तिकारम्भः । उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी इति पक्षे यौवनस्यापि प्राथम्यात् सूत्रेणैव सिध्यतीति बोध्यम् । वयसि चत्वारित्येके । यदाहुः—'आये वयसि नाधीन द्वितीये नाजितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं किरिष्यसि' इति ॥ त्रीणीत्यन्ये । यदाहुः—'पिता रक्षति कामारे भर्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्था-विरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति' इति ॥—त्रिलोकीति । त्रयाणां लोकानां समाहारे 'तद्धितार्थे—' इति द्विगुः । 'अका-रान्तोत्तरपदो द्विगुः—' इति खीलम् ॥—त्रिफलेति । अत्र 'द्विगोः' इति ङीप् प्राप्नोति ननु 'पाककर्णे—' इति ङीप् । तत्र 'जातेः—' इत्यनुवृत्तेः ॥—श्यनीकेति । अनीकमप्रता । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अजादेराकृतिगणलाघाविति श्यनी-काधिकरणे मीमांसकाः ॥—पञ्चाश्वेति । नन्वत्र 'द्विगोः' इति ङीप् मा भूत् । टगन्तत्वात् स्यादेव । नच 'अपरि-माण—' इति निषेधस्य निरवकाशतेति वाच्यम् । पञ्चानामजानां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः पञ्चात्रा पञ्चोष्ट्यादी सावका-शत्वात् । तत्र हि 'गोक्षचोसंख्या—' इति यत्प्रत्ययस्य 'अध्यर्थपूर्वे—' इत्यादिना लुगिति चेत् । अत्राहुः । टको योऽकार इति व्याख्यानात् टगन्तलक्षणे ङीमेति ॥—द्विविस्तेति । 'मुवर्णविस्तौ हेत्रोऽक्षे' इत्यमरः । 'आचितो दशभाराः स्युः' ॥—द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बलाभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम्, 'कम्बलाच्च संज्ञायाम्' इति यत् । ततः क्रीता-र्थस्य टको लुक् ॥—व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति विग्रहे 'आढकाचिनपात्रान्वोऽन्यतरस्याम्', 'द्विगोर्द्वि' इति खट्वनौ विहितौ ताभ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्टञ् । तस्य 'अध्यर्थ—' इति लुक् । एतेन व्याचिता व्याध्याता । स्यादेतत् । काण्डा-न्तात्—'इत्युत्तरसूत्रे 'परितः सर्वनो येन मीयते तत् परिमाणमादककुडवादि न तु परिच्छेदकमात्रम्' इति मनोरमायां स्थितम् । तथा चापरिमाणत्वादेव सिद्धे विस्तादिग्रहणमिह व्यर्थं स्यात् । अत्राहुः । उन्मानस्य निषेधे विस्तादीनामेवेति

श्री । ॥ काण्डान्ताक्षेत्रे । ४।१।२३। क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न ङीप् तद्धितलुकि । द्वे काण्डे प्रमाण-
मस्याः सा द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे द्वयसजिति विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति लुक् । क्षेत्रे
किम् । द्विकाण्डी रज्जुः । ॥ पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम् । ४।१।२४। प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्ङ् वा स्वा-
तद्धितलुकि । द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषी द्विपुरुषा वा परिखा । ॥ ऊधसोऽनङ् । ५।४।१३१। ऊधो-
न्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् स्त्रियाम् । इत्यनङि कृते डापीबन्निषेधे प्राप्तेषु । ॥ बहुव्रीहेरुधसो ङीप्
। ४।१।२५। ऊधोन्ताद्वह्व्रीहेर्ङ् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोभी । स्त्रियां किम् । कुण्डोभो धेनुकम् । इहानङिति न । त-
द्विषौ स्त्रियामित्युपसंख्यानत् । ॥ संख्याऽव्ययादेर्ङ् । ५।१।२६। ङीधोऽपवादः । द्व्यूधी । अत्यूधी । बहु-
व्रीहेरित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः । ॥ दामहायनान्ताच्च । ४।१।२७। संख्यादेर्बहुव्रीहेर्दामान्ताद्यायनान्ताच्च

नियमार्थं तद्वहणं, तेन द्विकार्षाणी द्व्यक्षीत्यादि सिध्यतीति ॥—काण्डान्तात्—। षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।
यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धः, तथाप्यसत्यन्तग्रहणे क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात् काण्डस्यैव विशेषणं स्यात् न काण्डा-
न्तस्य । ततश्च द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमेताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेत्यत्र निषेधः स्यात् । इह तु निषेधो
न स्याद् द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अत्र हि काण्डं प्रमाणे वर्तते काण्डान्तस्तु क्षेत्रे । अतोऽन्तग्रहणं कृतम् । इह 'द्विगोः'
इत्यनुवर्तते 'न तद्धितलुकि' इति च तदाह—द्विगुस्ततो न ङीबित्यादि ॥—मात्रच इति । द्वयसचो लुगिति प्रा-
चोक्तं नादर्थव्यम् । 'प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति सिद्धान्तादिति भावः ॥ द्विकाण्डी रज्जुरिति ।
द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः । पूर्ववत्तद्धितलुक् 'द्विगोः' इति ङीप् ॥ नन्विहापरिमाणान्तादिति पूर्वेषु निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्या-
यामपरतया परिमाणार्थत्वात्, परितः सर्वत आरोहणः परिणाहृतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणं आढककुडवादि न तु
यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—'ऊर्ध्वमाने किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या
तु सर्वतः' इति । अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीप् न भवतीति चेत् ॥ अत्राहुः । नियमार्थमिदं क्षेत्र एव निषेधो
यथा स्यादिति । तथापि च द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीवेव सूत्रारम्भफलमिति ॥—पुरुषात्प्रमाणे—। अपरिमाणान्तला-
भिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पुरुषशब्दो यद्यपि लोके जातिवचनस्तथापि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणश-
ब्दसामानाधिकरण्यात् प्रमाणे वर्तते एव । वृत्तौ तु शब्दशक्तिसामान्यादेव । तथा च शुल्बासूत्रम्—'पञ्चारलिः पुरुषः'
इति ॥—द्विपुरुषीति । अत्र 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति द्वयसचो लुगिति न्यासकारः ॥ नन्विह तद्धितलुङ्गुर्लभः ।
पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचिल्लाभावेन 'प्रमाणे लः—' इति श्लोकवार्तिकस्याप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव
तत् प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । न चैवं द्वयसचद्वचनावपि नाम्नात्स्यातामिति
वाच्यम् । 'ऊर्ध्वमाने मतौ मम' इति वचनात् । एवं 'पुरुषात्प्रमाणे—' इति वैकल्पिकस्यापि ङीप् सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः ।
किं तु तद्धितलुङ्गेव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । अस्मिन् 'प्रमाणे लः' इत्यस्याप्रवृत्तिस्तथापि सुलभ एव लुक् । 'पुरुषात्प्रमाणे—'
इति सूत्रे हि 'द्विगोस्तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यत इति सुचलादिति ॥ प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरु-
षाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी । नन्विह पुरुषशब्दः प्रमाणे न वर्तते इति ब्रह्मविक-
ल्मेतदिति चेत् । अत्राहुः । प्रमाणार्थवृत्तीनामेव पुरुषाणामत्र समाहारात् ब्रह्मविकलता । ततश्च तद्धितलुकीत्यनुक्तौ पञ्चपुरुष-
शब्दाद्विकल्पः स्यात्, इष्यते तु 'द्विगोः' इति नित्यं ङीविति ॥—ऊधसोऽनङ् । नादेशेनैव सिद्धेऽनङ्करणं 'धनुषश्च'
इत्युत्तरार्थमन्यथा शार्ङ्गधन्वेति न सिध्येत इत्याहुः । वस्तुतस्तु इहार्थमप्यावश्यकमेव, अन्यथाऽनो लाक्षणिकत्वेनाल्लोपा-
प्रसङ्गादित्यन्ये । इह 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्षणेः—' इत्यतो बहुव्रीहावित्यनुवर्तते इत्याह—ऊधोन्तस्य बहुव्रीहेरिति ।
समासान्तप्रकरणस्थत्वेऽन्यनङो न प्रत्ययलमन्यथा डित्त्वैवैवार्थापत्तेरिति प्राब्धः । तस्तुतस्तु ष्यङ् इव प्रत्ययत्वेऽव्यादेशत्व-
मविरुद्धं कुण्डोभीत्यत्र ङीप् कृते खरेऽपि विशेषाभावादिति बोध्यम् ॥—स्त्रियामिति । उपसंख्यानान्त्वधमेतत् ॥—
डापूङ्गीभिषेधेऽपि । 'डावुभाभ्याम्—' इति वैकल्पिको डाप् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति विकल्पेन ङीप् ।
'अनो बहुव्रीहेः' इत्यनेन 'ऋन्नेभ्यः—' इति प्राप्तस्य ङीपो निषेध इति विवेकः ॥—ङीप् स्यादिति । प्रकृतो ङीवेव तु
न विहितः खरे विशेषात् ॥—कुण्डोभीति । कुण्डमिव ऊधो यस्याः सा ॥ बहुव्रीहेः किम् । प्राप्ता ऊधः प्राप्तोधाः ।
'प्राप्तापन्न—' इति समासः ॥—धेनुकमिति । 'अचित्तहस्ति—' इति समूहाथे ठक् । 'इसुसुक्तान्ताकः' ॥—स्त्रियामि-
त्युपसंख्यानानादिति । नन्विहैव लाघवाय 'बहुव्रीहेरुधसो ङीप्' 'नश्च' इति सूत्रयाम् 'अनङ् च' इति वा । समासा-
न्तेषु 'ऊधसो नङ्' इति च ल्यक्त्वा 'धनुषो नङ्' इत्येव पठ्यताम् । मैवम् । कबभावे सावकाशस्यास्य पक्षे कपा बाधा-
पत्तेः । सिद्धान्ते तु अनङः समासान्ततया शेषत्वमेवैह नास्तीति न कप् ॥—संख्याऽव्यया—। आदिग्रहणात्पदान्तरव्यधा-
नेऽपि स्यादेव । द्विविधोभी ॥—दाम—। बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—संख्यादेरिति ।

क्षीप् स्यात् वामान्ते डाप्रतिषेधयोः प्राप्तयोर्हायनान्ते टापि प्राप्ते वचनम् । द्विदाक्षी । अथयग्रहणाऽननुवृत्तेरुहा-
मा बहवेल्यत्र डाप्रतिषेधोऽपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला ॥ ॐ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य गत्व वाच्यम् ॥ व-
योवाचकस्यैव हायनस्य क्षीप् गत्व चेष्ट्यते ॥ त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र । त्रिहायना चतुर्हा-
यना शाला । ॥ नित्यं संज्ञाछन्दसोः । १४।१।२९। अञ्जनाद्बहुव्रीहेऽप्यलोपिनो क्षीप् । सुराक्षी नाम नगरी ।
अन्यत्र पूर्वेण विकल्प एव । वेदे तु शतमूर्ध्नि । ॥ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेष-
जाश्च । १४।१।३०। एभ्यो नवभ्यो नित्यं क्षीप् स्यात्संज्ञाछन्दसोः । अथोत इन्द्रः केवलीविशः । मामकी । भागधेयी ।
पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र केवला इत्यादि । मामकग्रहणं नियमार्थम् ।
अण्णन्तत्वादेव सिद्धेः । तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका । ॥ अन्तर्वर्त्तपतिवतोर्नुक् १४।१।३२। एतयोः क्षिवां नुक्
स्यात् ॥ ऋन्नेभ्यो क्षीप् ॥ गर्भिण्यां जीवद्गर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्यते । तत्रान्तरस्यस्यां गर्भे इति विग्रहे
अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्तिसामानाधिकरण्याभावादप्राप्ते मनुप् निपात्यते । पतिवतीत्यत्र तु वाचं
निपात्यते । अन्तर्वती । पतिवती । प्रत्युदाहरणं तु । अन्तरस्यस्यां शालायां घटः । पतिमती पृथिवी । ॥ पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे । १४।१।३३। पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन संबन्धे । वसिष्ठस्य पत्नी । तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्री-
त्यर्थः । दम्पत्योः सहाधिकारात् । ॥ विभाषा सपूर्वस्य । १४।१।३४। पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो
वा स्यात् । गृहस्य पतिः गृहपतिः । गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं किंतु तदन्तस्य ।
तेन बहुव्रीहावपि दृढपत्नी । दृढपतिः । वृषलपत्नी । वृषलपतिः । अथ वृषलस्य पत्नीति व्यत्ये कथमिति चेत् । प-
त्नीव पत्नीत्युपचारात् । यद्वा । आचारकिञ्चिन्तार्कर्तरि क्तिप् । अस्मिन्नपक्षे । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।
सपूर्वस्य किम् । गवां पतिः स्त्री । ॥ नित्यं सपत्न्यादिषु । १४।१।३५। पूर्वविकल्पापवादः समानस्य सभावोऽपि
निपात्यते । समानः पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी । वीरपत्नी । ॥ पूतक्रतोरै च । १४।१।३६। ॐ इयं त्रिसूत्री-

समाननिर्देशोऽपि स्वरितलघुत्वदेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ॥—अननुवृत्तेरिति । भाग्यकृताऽननुवर्तितत्वादिति
भावः ॥ एवं चोद्गम्येत्त्र 'दामहायनान्ताच्च' इत्यस्याप्रत्यया पूर्वोक्तं डाईनिषेधेषु प्राप्तुं बहुव्रीह्यप्रत्ययं भवत्यतो
व्याचष्ट—**डाप्रतिषेधावपीति** ॥—**नित्यं संज्ञाछन्दसोः** । 'अन उपधालोपिनः' इति विकल्पस्यापवादः । आरम्भगा-
मर्थ्यासिद्धेऽपि नित्यत्वे नित्यग्रहणमुत्तरत्र विकल्पाननुवृत्तिमूचनाय कृतमित्याहुः ॥—**शतमूर्ध्नि** । इह पञ्चदशीति
कचित् पाठः, ग चायुक्तः 'दामहायनान्ताच्च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—**केवल**—छन्दसि 'मामकी तन्' । 'मित्रावरण-
योर्भागधेयी' । 'तन्वः सन्तु पापीः' । 'उतापरीभ्यः' । 'यमानाव आकृतिः' आर्यकृती । 'सुमङ्गली' । 'सुमङ्गलीर्यं वधूः' इत्यत्र
तु 'छन्दगीवर्तिका' इति मूलार्थे द्वैप्रत्ययो बोध्यः । 'शिवा ह्रस्व भेषजी' ॥—**अन्यत्र केवलेत्यादीति** । सामकनरकयो-
रुपसंख्यानादिलम् । मामिका । भागशब्दात्पुल्लङ्गान्त्वाच्च धेयप्रत्ययः । 'स्वार्थिकाः कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते'
इति श्रीलम् । भागधेयी । अभेदोपाचारात्तद्वति वर्तमानः पापशब्दो विशेष्यनिघ्नः । पापा । अपरा । समाना । आर्येण
कृतेति प्राक् सुवृत्तः कृदन्तेन समारः । टाप । आर्यकृता । मिषत्र इयमित्येण आदिशब्देरपवादोऽस्मादेव निपातनादे-
कारः । संज्ञाछन्दगोरिति नियमादन्यत्र भेषजा ॥—**प्रत्युदाहरणं** न्विति । अन्तर्वती पतिवतीति प्राचोक्तं प्रत्युदाह-
रणमयुक्तमिति भावः । आद्ये अस्तिगामानाधिकरण्याभावान्मनुपाऽसंभवात्, द्वितीये तु क्लासंभवादिति भावः ॥—**वि-**
भाषा सपूर्वस्य । अप्राप्तविभाषयम् अयज्ञसंयोगत्वात् । पूर्वेण सहितः सपूर्वस्य । यस्य समुदायस्य पूर्वावयवो
विद्यते तस्यैत्यर्थः । ग च समुदायः, पतिशब्दस्तु न भवतीति पतिशब्देन तदन्तर्विधिरित्याह—**पतिशब्दान्तस्येति** ।
ननु पत्युरिति प्रातिपदिकविशेषणं न तदन्तर्लामाग्यन्तस्येत्येवास्तु किमनेन सपूर्वग्रहणं । अत्राहुः । केवलपतिशब्दस्या-
पि व्यपदेशिवद्भावेन पत्यन्तत्वादितिप्राज्ञः स्यात् तद्भाषणाय सपूर्वग्रहणमिति । अत्र पूर्वशब्दः पूर्वावयवपर इति 'अनयत्र
प्रत्युदाहरति—**गवां पतिः स्त्रीति** । पतिरिति पतिरिति क्रियाशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वादिह श्रीलम् । तथा च तैत्तिरीयेन-
पुसकैः प्रयुज्यते—'अथे साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु' इति ॥—**व्यस्ते कथमिति** । प्राचा तु गमस्तेऽयुपचा
इत्युक् तद्वैर्वाति भावः ॥—**नित्यं सपत्न्यादिषु** । आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥—**निपात्यन**
इति । इह गणे समान एक वीर प्रातृ पुत्रेति रामानादय एव पठ्यन्ते, ततश्च 'गमानादिषु' इति वक्तव्यं सपत्न्यादिष्वित्यु-
क्तिः सभावनिपातनार्थेति भावः ॥ सपत्न्यादिषु बहुव्रीहिराश्रीयत इत्याशयेनाह—**समानः पतिर्यस्याः सेति** ॥—
पूतक्रतोरै च । ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरमूत्रे उदात्तग्रहणात् ॥—**न** न्विति । अन्यथा 'लघावन्ते' इति

१ निषेधावपीति—अपिना 'अन उपधा' इति क्षीप् बोध्यः । अनुग्रहणेऽनर्थक्यापि ग्रहणादिनि भावः । २ उत्तरार्थमिति—
बहवो वृषलपतयो यस्या इति कर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौ वारणाय इहाधेमपि इति केचित् । ३ न पत्युरिति—पक्षे सपूर्वस्येत्यनेन
पत्यन्तस्य गृहमाणत्वात् । स्पष्टं चेदमनुपसर्जननादित्यस्य गृहमाणविशेषणत्वमिति 'अनुपसर्जनात्' इति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।

पुंयोगे एषेप्यते ॥ एतक्तोः स्त्री एतक्ततायी । यया तु क्तवः एताः स्यात्पुनः क्तुरेव सा । ॥ वृषाकप्यन्नि कुसित-
कुसिदानामुदात्तः । ॥ १४१ । ३७ ॥ एषामुदात्त ए आदेशः शात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषाकपायी । हरविष्णु वृ-
षाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्रीगौर्यैरिति च । अग्रायी । कुसितायी । कुसिदायी । कुसिदशब्दो इत्यमरः ननु
दीर्घमध्यः । ॥ मनोरौ वा । ॥ १४१ । ३८ ॥ मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्त ऐकारश्च वा ताभ्यां संनियोगशिष्टो ङीप् च ।
मनोः स्त्री मनायी । मनायी । मनुः । ॥ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ॥ १४१ । ३९ ॥ वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपध-
स्तदनुदात्तपुनःसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात्कारणस्य नकारादेशश्च । एनी । एता । रोहिणी । रोहिता । वर्णानां
तण्तिनितान्तानामिति फिटसूत्रेणाद्युदात्तः । ज्येष्ठा च शलव्येति गृह्यसूत्रम् । त्रीण्येतानि यस्या इति बहुव्रीहिः ।
अनुदात्तात्किम् । श्वेता । घृतादीनां चेत्यन्तोदात्तोऽयम् । अतइत्येव । शितिः स्त्री ॥ ॥ पिशङ्गादुपसंख्यानम् । पि-
शङ्गी । पिशङ्गा ॥ ॥ असितपलितयोर्न । असिता । पलिता ॥ ॥ छन्दसि क्रमेके । असिक्री । पलिक्री । अव-
दातशब्दस्तु न वर्णवाची किंतु विशुद्धवाची । तेन अवदाता इत्येव । ॥ अन्यतो ङीप् । ॥ १४१ । ४० ॥ तोपधभिन्नाहर्ण-
वाचिनोऽनुदात्तान्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । कल्मायी । सारङ्गी । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुरिति मध्यो-
दात्ताबेतौ । अनुदात्तान्तात्किम् । कृष्णा । कपिका । ॥ पित्रौरादिष्वश्व ॥ १४१ । ४१ । पित्रो गौरादिष्वश्व ङीप्
स्यात् । नर्तकी । गौरी । अनङ्गाही । अनङ्गुही ॥ (ग) पिप्पल्यादयश्च । आकृतिगणोऽयम् । ॥ सूर्यतिथ्यागस्य-

मध्योदात्तो वृषाकपिशब्द उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्रादिषु त्रिषु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति वृत्त्यादिग्रन्था विरुध्ये-
रन्निति भावः ॥—**उदात्तैकार इति** । 'यस्युक्लिहि-' इत्यादिना मनोरूप्रत्ययविधौ 'धान्ये नित्-' इत्यधिकारान्मनुशब्द
आयुदात्तः । समासनिर्देशेन एतद्विशेष्यति उदात्त इत्यनुवर्तमानं संबन्धादुत्तरैकारणैव संबध्यते न लौकारेणापीति । तत-
श्चैकारौकारावुदात्तौ स्त इति प्राचोक्तं वृत्तिपदमर्थादिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः ॥—**मनायीति** । मध्योदात्तमिदम् ।
इतरत्पदद्वयमायुदात्तम् ॥—**एता** । कर्बुरा ॥—**वर्णानामिति** । एतः । शोणः । शितः । शितिः । पृश्निः । पृषदिति क्रमेणोदा-
हरणानि ॥—**आद्युदात्त इति** । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषनिधातेनानुदात्तान्त एतशब्द इति भावः ॥—**ज्येष्णे-**
ति । अत्र एतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तसमासस्यानुपसर्जनत्वमिति भावः ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् ॥—
गृह्यमिति । 'गृह्य ग्रहणे' ऋदुपधाच्चाकूपिचुतेः' इति क्यप् ॥—**त्रीण्येतान्यस्या इति** । ननु 'चित्रं किमरिक्कल्माप-
शबलैताश्च कर्बुरे' इति चित्रपर्याय एतशब्दः । तथा च शलव्यां चित्रत्रयाभावादर्थसंगतिरित्याशङ्क्य केचिद्विह व्याच-
क्षते । एतशब्दोऽत्र एतावयवपर इति नास्त्यत्रार्थसंगतिः । न चैवमपि गुणविषये नपुंसकप्रयोगो न संगच्छते 'गुणे
शुक्लादयः पुंसि' इत्युक्तेरिति वाच्यम् । एतानि एतावयवाधिकरणानीति व्याख्याया गुणिलिङ्गपरत्वादेतशब्दस्य नपुंस-
कत्वमनुपपद्यते इति ॥—**पिशङ्गादिति** । 'लघावन्ते' इति पिशङ्गशब्दस्य मध्योदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप्
प्राप्ते ङीपुपसंख्यायते । स्वरे विशेषः ॥—**क्रमेक इति** । असितपलितयोस्तकारस्य 'वर्णादनुदात्तात्-' इति नकारे प्राप्ते तं
वाधित्वा तकारस्थाने क्रमादेशं तत्संनियोगेन ङीप् चेच्छन्त्येके आचार्या इत्यर्थः । अत्र 'छन्दस्येके' इत्यन्यवाद्भाषायां क्रो
भवत्येव । छन्दस्येवैके इच्छन्त्ये नु भाषायामपीत्यर्थपर्यवसानात् । अन्यथा एकग्रहणं भाष्यकारो न कुर्यात् । न हि छ-
न्दसि 'पलिक्रीरियुवतयः' इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । एवं च 'गतो गणस्तूर्णमसिक्किनाम' इति प्रयोगो नानुप-
पन्नः ॥—**विशुद्धवाचीति** । 'द्वैप शोधने' इत्युक्तेः, अमरेण तु विशुद्धत्वाधर्म्यात् 'अवदातः सितो गौरः' इत्युक्तमिति
भावः ॥—**लघावन्त इति** । अन्ते नाम एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतः बह्वो बह्वकस्य गुरुदात्तः स्यात् । अपि-
त्यचः प्राचां संज्ञा । **कृष्णेत्यादि** । 'कृषे' इति नप्रत्यये 'कपेश्व' इति सौत्राद्वातोर्गौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तो-
दात्तौ ॥—**पित्रौरादि** ॥—**नर्तकीति** । नृनुधातोः 'शिल्पिनि प्लुन्' प्लुनः प्लित्वमवयवेऽचरितार्थत्वात्तदन्तस्य प्रा-
तिपदिकस्य विशेषणम् । त्रपूषः प्लित्वस्याङिधौ चरितार्थत्वात्त्रापेत्यत्र तु न ङीप् । मृजेः प्लित्वमर्था भिदादौ मृजेति पाठादि-
त्याहुः ॥ मृजेः प्लित्वादेवाङ्, भिदादौ मृजेति पाठस्त्वनापे इत्यन्ये ॥—**गौरीति** । गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तत्वात् 'अन्यतो ङीप्' इति ङीप् न प्राप्नोतीतीह गणे पाठः ॥—**अनङ्गाही । अनङ्गुहीति** । अनकारान्तत्वा-
जातिलक्षणस्य पुंयोगलक्षणस्य वा ङीषोऽप्राप्ततया गणेऽस्मिन्पठ्यते । प्रत्ययसहितपाठस्तु ङीप् परे आम्बिकत्पार्थः । गौर
मत्स्य मनुष्य शङ्ख गवय हय मुकय इत्यादि ॥ यत्तु प्राचा 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इत्यत्र शुनीत्युदाहृतं, तत्तु गौरादिगणे श्वशब्दपाठा-
दर्शनप्रयुक्तमित्याहुः ॥ अत्र केचित् नित्यब्रीत्वात् 'जातेरब्रीविषयात्-' इत्यप्राप्ते ङीप् पिप्पल्यादयो गौरादिषु पठ्यन्ते ङीप्-
न्तपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजनः । न च पिप्पली भार्या यस्य स पिप्पलीभार्य इत्यादौ पुंवद्भावं बाधित्वा ङीषः श्रवणं यथा
स्यादित्येतदर्थः स इति वाच्यम् । भाषितपुंस्त्वभावादेव पुंवद्भावनिषेधसिद्धेः किं चावान्तरगणलाभ्युपगमोऽपि पिप्पल्या-
देवर्थ एव । न चैवं जाताधिकारे 'चित्रादेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम्' इत्यत्र पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्पुनर्ङीप्ति
वक्ष्यमाणग्रन्थो विरुध्यत इति वाच्यम् । गौरादेराकृतिगणत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्याहुः ॥—**सूर्यतिथ्य-**

मत्स्यानां य उपधायाः । ६।४।१४९। अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः ॥ ॐ मत्स्यस्य
 उधाम् ॥ ॐ सूर्यांगस्ययोऽङ्गे च उध्यां च ॥ ॐ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम् । मत्सी ।
 मातरि पिबेति पित्वादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीषाब्दपाठादनित्यः पित्तां ङीष् । दंष्ट्रा । ॥ जानपदकुण्डगोणस्थ-
 लभाजनागकालनीलकुशाकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाध्यानास्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमै-
 थुनेच्छाकेशवरोषु । ४।१।४२। एभ्य एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्व्यादिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् । जानपदी
 वृत्तिश्चेत् अन्या तु जानपदी । उत्सादिवाद्भन्तत्वे टिङ्गेति ङीप्याद्युदात्तः । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डान्या । कुडि
 दाहे गुरोश्च हल इति अप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीप्
 भवत्येव । अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्तो ङीप् विधीयते नतु नियम्यते । गोणी आवपनं चेत् । गोणान्या । स्थली
 अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । भाजी श्राणा चेत् । भाजाऽन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । गजवाची नाग-
 शब्दः स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रत्युक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणयोगादन्यत्र प्रत्युक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली
 वर्णश्चेत् । कालाऽन्या । नीली अनाच्छादनं चेत् । नीलाऽन्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्य इत्यन् ।
 अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किंतु ॥ ॐ नीलादौषधौ । नीली ॥ ॐ प्राणिनि च । नीली गौः ॥ ॐ संज्ञार्था वा ।
 नीली । नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी । मैथुनेच्छा चेत् । कामुकाऽन्या । कबरी केशानां संनि-
 वेशविशेषः । कबराऽन्या । चित्रेत्यर्थः । ॥ शोणात्प्राचाम् । ४।१।४३। शोणी । शोणा । वोतो गुणवचनात्
 । ४।१।४४। उदन्ताहुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी मृदुः । उतः किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आखुः ॥ ॐ खरुसंयो-

अत्र भस्मेल्यनुवर्तमानमपि न संबध्यते । विषयपरिगणनेनैवातिप्रसङ्गनिवारणात् ॥—मत्स्यस्य उधामिति । नेह म-
 त्स्यस्येदं मात्स्यम् ॥—छे च उध्यां चेति । सूरियः । सूरि । अगस्तीयः । अगस्ती । नेह । सूर्यं चरम् । आगस्त्यम् ॥
 —नक्षत्राणीति । नक्षत्रसंबन्धो योऽण् ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इति ‘संधिवेलाद्युनक्षत्रेभ्योऽण्’ इति च विहितस्तस्मि-
 न्नित्यर्थः । तत्र तिष्यस्य यलोपो निपात्यते । पुष्यस्य लप्राप्ते विधीयते । तिष्येण युक्तः कालस्तैषः । पुष्येण युक्तः पौषः ।
 तथा तिष्ये भवस्तैषः । पुष्ये भवः पौषः । नेह । तिष्यस्यापत्यं तैष्यः ॥—मत्सीति । योपधत्वात् ‘जातेरस्त्रीविषयात्-’
 इत्यप्राप्ते गौरादिपाठाऽङीष् ॥—मातरि पिबेति । ‘पितृव्यमानुलमातमह-’ इति सूत्रस्यमिदं वचनं तच्च पितामहीति
 रूपसिद्धयर्थमवश्यं वक्तव्यमिति न वार्तिकस्य वैयर्थ्यम् । ये तु पितामहशब्दमपि गौरादिषु पठन्ति, तन्मते, वचनमिदं
 खरसतो न संगच्छते । यदि त्वनित्यलज्ञापनमेव वचनस्य फलमिति ब्रूवे, तर्हि ‘पितृव्या-’ इति सूत्र एव ‘अनित्यं पितः’
 इति वक्तव्यं किमनेन वक्तव्यमिति दिक् ॥ दश्यतेऽनेनेति दंष्ट्रा । ‘दात्रीशस-’ इत्यादिना करणे घ्नू ॥—जानपदीति ।
 जानपदे भवा ॥—वृत्तिश्चेदिति । वर्ततेऽनयेति वृत्तिर्जीविका ॥—कुण्डीति । ‘अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी’ इत्यमरः ॥
 —कुण्डाऽन्येति । क्रियाशब्दोऽयम् । अत एवाह—कुडिदाह इत्यादि । यस्तु घटपर्यायः कुण्डशब्दः स न प्रत्युदाहरणम् ।
 ‘पिटरः स्थालुखा कुण्डम्’ इति तस्य नपुंसकत्वात् । अश्यालयादिपर्यायोऽपि कुण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गे नियतः । ‘कुण्डम-
 श्यालये मानभेदे देवजलाशये’ इति मेदिनीकोशात् ॥—आवपनं चेदिति । आङ्पूर्वाद्भेदपरिधकरणे ल्युट् । ओष्यते नि-
 द्रिप्यते धान्यं यस्मिन् ॥—गोणान्येति । यस्या यादृच्छिकं नाम ॥—अकृत्रिमेति । यथा ‘सैषा स्थली यत्र वि-
 चिन्वता त्वाम्’ इति ॥—स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । श्राणा पक्वा ॥—अयोविकार इति । फाल इति
 प्रसिद्धा ॥—कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थानौदुम्बरान् शङ्खन् ‘कुशा’ इति व्यवहरन्ति । ‘अतः कृकमि-’
 इति सूत्रे प्रसिद्ध एवायम् ॥—कामुकान्येति । मैथुनादन्यदनादिकं कामपितुं यस्याः शीलं सेल्यर्थः । ‘लषपत-’ इत्यु-
 कञ् ॥—शोणात्—। ‘शोणः कोकनदच्छविः’ इति कोशाच्छोणशब्दस्य वर्णवाचित्वात् ‘वर्णानां तण-’ इत्याद्युदात्ततया
 ‘अन्यतो ङीष्’ इति सिद्धेऽपि प्राचामेव ङीष् नान्येषाम् इति नियमार्थमिदम् ॥—वोतो गुणवचनात् । गुणो नाम
 नेह—अदेर्लुपः ‘उतः’ इति विशेषणाद्वचनग्रहणाच्च, नापि विशेषणमात्रमिदमाखुर्द्रव्यमित्यादावतिप्रसङ्गादिति चेत् । अ-
 त्राहुः—‘संज्ञाजातिक्रियाशब्दान् हित्वान्ये गुणवाचिनः’ चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्थनिष्कर्षादेव निर्णय इति ॥
 भाष्ये तु ‘सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आपेयथाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः’ इति स्थितम् । सत्त्वं द्रव्यम् ।
 सत्त्व एव निविशत इति सावधारणं व्याख्येयम् । एतेन सत्ता व्याख्येयं । सा हि न केवलं द्रव्ये वर्तते किं तु द्रव्य-

१ विधीयते इति—अपरे तु ‘पिटरं तु न ना कुण्डम्’ इति विश्वकोशात् कुण्डशब्दस्य स्त्रीविषयत्वाभावः स्फुट एव, कमण्डलु-
 संस्थानस्थानुगतत्वात् तदूपमत्रवाचिनः कुण्डशब्दस्य पशुवृक्षादिवजातिवाचकत्वमस्येव, अतः सूत्रान्तरेणैव ङीपि सिद्धे इदं
 नियममिति, तेन अमृते जारजायां कुण्डलेवेति ब्रूयते । २ वर्णश्चेदिति—तद्विशिष्टश्चेदित्यर्थः, अन्यथा ‘गुणे शुद्धादयः पुंसि’ इत्यसंगतं
 स्यात् । एवं मैथुनेच्छाचेदित्यत्रापि बोध्यम् । ३ शुचिरिति—नेदं प्रत्युदाहरणं संगच्छते, उतोऽभावोऽप्यतोऽनुवृत्तेः । शेखरे तु
 शुङ्केति प्रभुदाहर्तृभ्यमित्युक्तं तदपि न वार्तिककृतसमतम्, खरुसंयोगोपधात्रेति निषेधेनैव सिद्धेः । अतः श्वेत्याद्युदाहरणीयम् ।

गोपधाञ् । सखः पतिवरा कन्या । पाण्डुः । ॥ बह्नादिभ्यश्च । १४।१४५। एभ्यो वा डीप् स्यात् । बह्नी । बहुः ।
 (ग) कृदिकारादक्तिनः । रात्रिः । रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नार्थादित्येके । शकटिः । शकटी । अक्तिन्नार्थाक्तिम् । अजननिः ।
 किञ्चन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं पद्धतिशब्दो गणे पठ्यते । हिमकापिहतिषु चेति पद्धावः । पद्धतिः । पद्धती । ॥ पुंयो-
 गादाख्यायाम् । १४।१४८। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो डीप् स्यात् । गोपस्य स्त्री गोपी ॥ * पालका-
 न्ताञ् ॥ गोपालिका । अश्वपालिका ॥ * सूर्योद्भवतायां चाप् वाच्यः । सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या । देवतायां
 किम् । सूरौ कुन्ती । मातृपीयम् । ॥ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमुडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक्
 । १४।१४९। एषामानुगागमः स्यात् डीप् च । इन्द्रादीनां पण्णां मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्ट्यते । तत्र
 डीपि सिद्धे आनुगागममात्रं विधीयते । इतरेषां चतुर्णामुभयं विधीयते । इन्द्राणी ॥ * हिमारण्ययो-
 गुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्तते इति तत्रातिव्याप्तिरत आह—अपैतीति । अपगच्छतीत्यर्थः । अर्थात्सत्त्वादेव ।
 यथा पीततायां जातायां फलादेर्नीलतापैति, नैवं द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति ॥ एवमपि गोत्वं गोपु वर्तते अश्वदेश्चापैति तत्राति-
 व्याप्तिरत आह—पृथग्जातिषु दृश्यते इति । गोत्वं हि द्रव्यत्वावान्तरानाजातिषु न दृश्यते । गुणस्तु दृश्यते । यथा
 अत्रे दृष्टा नीलता तृणादिष्वपि दृश्यते । एतेन पूर्वार्थेन सकलजातेर्व्यवच्छेदः ॥ एवं तर्हि कर्म द्रव्ये वर्तते ततोऽपैति पृथग्
 जातिषु दृश्यते चेति तत्रातिव्याप्तिरत आह—आधेयश्चाक्रियाजश्चेति । उत्पाद्यानुत्पाद्य इत्यर्थः । उत्पाद्यो यथा
 घटादेः पाकजो रूपादिः । अक्रियाजोऽनुत्पाद्यः । स यथा आकाशादेर्महत्त्वादिः । क्रिया तु सर्वोऽनुत्पाद्यैव न निरूप्यते
 तस्या द्वैविध्याभावाद्गुणत्वाभावः ॥ एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वं प्राप्नोति । अवयवि द्रव्यं ह्यवयवद्रव्येषु निविशते । असमवा-
 यिकारणसंयोगनिवृत्तौ विनाशात्ततोऽपैति भिन्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । द्विविधं च भवति । नित्यानित्यभेदेन नि-
 रवयवस्याऽऽत्मपरमाणादेर्नित्यत्वादवयवविद्रव्यस्य तु घटादेर्नित्यत्वात्त आह—असत्त्वप्रकृतिरिति । अद्रव्यस्वभाव
 इत्यर्थः ॥—पतिवरेति । एवं च पाणिग्रहणोक्तष्टाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽयमिति भावः ॥—बह्नादिभ्यश्च । बहुशब्द-
 स्य गुणवाचित्वात् । पूर्वैर्न सिद्धेऽनुत्तरार्थं ग्रहणम् ‘नित्यं छन्दसि’ इत्युत्तरस्त्रेण बहुशब्दादपि छन्दसि नित्यं यथा स्यादिति ।
 वस्तुतस्तु बहुशब्दो ‘नित्यं छन्दसि’ इति सूत्रं च व्यर्थमेव सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् । गणमुत्रमाह—कृदि-
 कारादिति ॥—‘सर्वतोऽक्तिन्नार्थात्’ इत्यपि गणमुत्रमेव । व्यवस्थितविभाषायादिह न, मुगन्धिः । प्रियपतिर्वेश्या ।
 —अजननिरिति । ‘आकाशे नञ्यनिः’ इति जनरतिप्रत्ययः । इहान्यान्यपि गणमुत्राणि सन्ति—शक्तिः शस्त्रं शक्ति
 शक्ती । शस्त्रे किम् । शक्तिः सामर्थ्यम् । शक्तिः शक्तीति पाठे तु शब्दद्वयम् । शक्तिः । शक्ती । इतः प्राण्यज्ञात्
 धमनिः । धमनी ॥—चन्द्रभागान्नयाम् । चन्द्रभागी । चन्द्रभागा । अहन्शब्दोऽत्र पठ्यते । सामर्थ्यात्तदन्तबहुव्रीहि
 रुदाहार्यः । अनुपसर्जनाधिकारवाधश्च । दीर्घाहो प्रावृद् । पक्षे डापटीस्त्रिपेधाः । बहु पद्धति यष्टि विकट विशाल कल्या
 पुराण चण्ड कृपाण अहन् इत्यादि ॥—पुंयोगादाख्यायाम् । इह पुमिति लुप्तपटोर्कं पृथक् पद, तत्रावर्तते ‘पुंयोगात्
 इति हेतौ पद्धमी ‘आख्यायाम्’ इति तु पद्धमर्थे सप्तमीत्याशयेनाह—या पुमाख्येत्यादि । पुमाख्या पुंवाचकः शब्दः
 —पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते । इत्यनेन गौणी वृत्तिरुक्ता । यदा तु मुख्यार्थात् ‘तस्येदम्’ इत्यण तदा गोपीत्येव भवति
 योगः संबन्धः । स चेह दम्पतिभाव एवेति नाग्रहः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते, संकांचे मानाभावात् । तेन ‘कौं
 त्त्यासावि सुखेन रामः प्राक्कैकयीतो भरतस्ततोऽभूत्’ इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते । कैकयस्य दुहिता कैकयी । ‘जनपदशब्द
 त्क्षत्रियादव’ इत्यपत्यप्रत्यये तु कैकयीति स्यात् । नचेह ‘अतश्च’ इति तत्राज्ञाकारलुक् सङ्गः । ‘न प्राच्यभर्गादि-’ इ
 प्रतिषेधात् । तथा च कालिदासः—‘कैकयि कामाः फलितास्तव’ इति । एतेन देवकी व्याख्याता । पुंयोगात् किम्
 देवदत्ता । अयं हि संज्ञाशब्दः स्वभावात् स्त्रियमाह, न तु पुंवाचकशब्दयोगात् । आख्यायां किम् । प्रसूता । अयं
 जातप्रसवामाह । स च प्रसवो गर्भधारणद्वारा पुंयोगनिमित्तक इत्यस्तीह पुंयोगः, किं तु नायं पुंमो वाचक इति न डीप
 —सूर्याद्भवतायामिति । डीपोऽपवादः ॥—सूरीति । ‘सूर्यतिथ्य-’ इति यलोपः ॥—आनुगिति । ननु ह्रस्वादि
 लाघवाद्गुणवक्तव्यः किमनेन दीर्घोच्चारणेन । अत्राहुः । अनुकि कृते ‘अतो गुणे’ इति पररूपं स्यात् । न चाकारोच्चारण
 मर्थ्यादीर्घो भविष्यत्यन्यथा हि नुक्मेव कुर्यादिति वाच्यम् । ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्य वाधेन चरितार्थत्वात् । ‘पत्युर्नः’ इति
 दादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गकारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्मशब्दे ककारस्य चरितार्थत्वात् । न
 तत्र लोपोऽस्ति ‘न संयोगात्-’ इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावर्त
 मिति ॥ केचित्तु नुकि कृते लाक्षणिकत्वात् ‘अल्लोपोऽनः’ इत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ एव अनुकि कृते भविष्यत्यकारोच्चार

१ गोपालिकति—गाः पालयतीति गोपालः स एव गोपालकः तस्य स्त्रीत्यर्थः । ण्वलन्तस्य तु गोपालकत्वेव भवति इति
 चित् । वस्तुतस्तु शेषषष्ठ्या अपि कारकविभक्तित्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्व समासे आपः सुपः परस्वभावेन तत्रापि ह्रस्वप्रवृत्तेः ण्वलन्
 इति अवगन्तव्यम् ।

महत्त्वे ॥ महद्भिर्महिमानी । महदरण्यं अरण्यानी ॥ ॐ यवाद्दोषे ॥ दुष्टो यवो यवानी ॥ ॐ यवना-
ह्लियाम् ॥ यवनानां लिपिर्यवनानी ॥ ॐ मानुलोपाध्याययोरानुग्वा ॥ मानुलानी । मानुली । उपाध्यायानी ।
उपाध्यायी ॥ ॐ या तु स्वयमेवाध्यायिका तत्र वा डीप् वाच्यः ॥ उपाध्यायी । उपाध्याया ॥ (ग) आचा-
र्यीदणत्वं च ॥ आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी । पुंयोग इत्येव । आचार्यो स्वयं व्याख्यात्री ॥ ॐ अर्यक्षत्रियाभ्यां
घा स्वार्थे ॥ अर्याणी । अर्या । स्वामिनी वैश्या वेल्यर्थः । क्षत्रियाणी । क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या । क्षत्रियी ।
कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति कर्मण्यण् । ॐ क्रीतात्करणपूर्वात् ॥१४१॥५०॥ क्रीतान्तादन्ता-
त्करणादेः स्त्रियां डीप् स्यात् । वस्त्रक्रीती । कचिन्न । धनक्रीता । ॐ कादल्पाख्यायाम् ॥१४१॥५१॥ करणादेः
कान्तात् स्त्रियां डीप् स्यादल्पत्वे णोत्वे । अभ्रलिप्ती घोः । ॐ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ॥१४१॥५२॥ बहुव्रीहेः
कान्तादन्तोदात्तादन्तात् स्त्रियां डीप् स्यात् ॥ ॐ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम् । तेन बहुनञ्सुकालमुखादिपूर्वाच्च ।
ऊरुभिन्नी । नेह । बहुकृता ॥ ॐ जातान्ताच्च ॥ दन्तजाता ॥ ॐ पाणिगृहीती भार्यायाम् ॥ पाणिगृहीतान्या ।

सामर्थ्यात् । एवं सत्यानुगिति दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् आ अनुगिति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादेश-
विधानसामर्थ्यात्कचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते, तेन ब्रह्मणः स्त्री ब्रह्माणीति सिध्यतीत्याहुः । अत्र नव्याः । अस्तृक्करीत्या
दीर्घोच्चारणमन्यतो विधानार्थमेव परंतु आ अनुगिति पदं विभज्य नकारस्याकारादेशे कृते दीर्घप्रहणसामर्थ्यादनजन्तस्या-
प्यनुकि कृते ब्रह्माणीति सिध्यतीति न व्याख्येयम् । उभयविधौ वाक्यभेदापत्तेः । किं तु इन्द्रमानचक्षणः इन्द्रः 'तत्करोति तदा-
चष्टे' इति ण्यन्तात्किप् तस्य स्त्री इन्द्राणीति सिध्यतीत्येवेति व्याख्येयम् । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'अतः' इत्यधिकारोऽनु-
पसर्जनाधिकारश्च बाध्यत इति सुवचलात् । न चोभयवाधाभ्युपगमापेक्षयाऽत इत्यधिकारवाधमात्राभ्युपगमेन ब्रह्मणः स्त्री
ब्रह्माणीति रूपसिद्धये आकारादेशोऽनुक् च भवतीत्येव व्याख्यायतामिति वाच्यम् । वाक्यभेदापत्त्यपेक्षया उभयवाधानगौरवस्य
सुसहलात् ॥ एवं च ब्रह्माणमानयति जीवयतीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोऽपि स्वरसतः संगच्छत इत्याहुः ॥—हिमानीति । म-
हत्त्वयोगे हिमारण्ययोः स्त्रीलम् ॥—दुष्टो यवो यवानीति । जालन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव चास्य दोषो यस्मा-
त्स्त्रीययवलजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः ॥—यवनानीति । तस्येदमित्यणो वाधको डीप् ॥—वा डीष्वाच्य इति ।
इदं च 'इडश्च' इति घञ्विधायकमूत्रस्य वार्तिकम् । वक्ष्यति च तत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंहयानं तदन्ताच्च वा डीप्' इति ॥
—उपाध्यायी उपाध्यायेति । उपेत्य अस्या अधीयत इति विग्रहः ॥—स्वार्थ इति । यदि तु पुंयोग एवायं विधिः
स्यात् शूद्रापि क्षत्रियस्य भार्या क्षत्रियाणी स्यात् । ब्राह्मणभार्या च क्षत्रिया क्षत्रियाणी न स्यादिति भावः ॥—वैश्या
वेल्यर्थ इति । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इत्यर्थद्वये निपातनादिति भावः । अत्रामरस्य संग्रहः —'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्ष-
त्रिया क्षत्रियाण्यपि । उपाध्यायाभ्युपाध्यायी स्यादन्तार्यापि च स्वतः । आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा । उ-
पाध्यायान्युपाध्यायी' इति ॥—कथमिति । सूत्रे ब्रह्मन्शब्दस्याग्रहणानुगुणपुनर्य एव इति प्रश्नः । उत्तरं तु—ब्रह्मा-
णमानयतीत्यादि । ण्यन्तात् 'अन प्राणने' इत्यस्मान्कर्मण्यणि 'णरनिटि' इति णिलोपे 'टिङ्गणञ्' इति डीपि, 'पूर्वपदा-
त्संज्ञायाम्' इति णत्वे च ब्रह्माणीति रूपसिद्धेरिति भावः ॥—क्रीतात्—। इह प्रकरणे 'अतः' इत्यनुवर्तते 'प्रातिपदिका-
त्' इति च तदाह—अदन्तादिति । प्रातिपदिकादिति शेषः ॥—वस्त्रक्रीतीति । वस्त्र भिन्म क्रीत इति स्थिते
प्राक्सुवृत्ततेः 'कर्तृकरणे' इति समासेऽदन्तत्वान्डीप् ॥—कचिन्नेति । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति बहु-
लप्रहणात् 'गतिकारकोपपद' इति वक्ष्यमाणस्य कचिदप्रवृत्तौ सुवन्तेन समासः । तत्र मुञ्चः प्रागेवान्नृजलाद्यपि ।
ततोऽदन्तत्वाभावात् डीपिति भावः । करणपूर्वादिति किम् । गवा क्रीता अश्वेन क्रीता इत्यादिविग्रहे मा भूत् । पूर्वशब्दो
ह्यवयववचनः, समासप्रातिपदिकं चान्यपदार्थः करणं पूर्वं यस्मिन् प्रातिपदिके तदिदं करणपूर्वं तस्मादित्यर्थः—काद-
ल्पाख्यायाम् । अत्र व्याचक्ष्युः । अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः । अल्पैरभ्रलिप्ता अभ्रलिप्ती । 'कृद्ग्रहणे गतिकार-
कपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति समुदायस्यापि कान्तत्वान्डीप् । यद्यपि पूर्वपदार्थस्य अत्राणामेवाल्पत्व गम्यते तथापि तदल्पत्वे
सति तद्विलेपनस्याप्यल्पत्वमवश्यं भवतीति समुदायोपाधिलम्पत्वस्य संगच्छत इति ॥—तेन वद्विति । अयं भावः ।
'बहोर्नञ्चदुत्तरपदभ्रञ्जि' 'नञ्सुभ्यां जातिकालमुखादिभ्योऽनञ्छादनात्' 'कोकृतमितप्रतिपन्नाः' इति ह्यन्तोदानाविधायका-
नि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्नादिपूर्वकस्यार्थाद्बहुवास इति ॥—मुखादिपूर्वाच्चेति । 'मुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' ।
इत्यत्र ये पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयस्तेऽत्र गृह्यन्ते । सुखयाता, दुःखयाता, सुखं दुःखं वा यातं प्राप्तमनयेति विग्रहः । 'अ-
स्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिव स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमाह—ऊरुभिन्नीति । भिन्नौ उरू यस्या इति
बहुव्रीहौ भिन्नशब्दस्य 'निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते 'जातिकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति परनिपातः ॥—ब-
हुकृतेति । बहूनि कृतानि यया सा ॥—जातान्ताच्चेति । 'वर्णादनुदात्तात्' इतिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तात्' इत्येव सिद्धे-
ऽन्तप्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । 'वा जात' इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः ॥—पाणिगृहीतीति । य-

॥ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा । ४।१।५३। पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता । अन्तोदात्तात्किम् । वक्षच्छब्दा । अनाच्छादनादित्युदात्तनिषेधः । अतएव पूर्वेणापि न ङीप् । ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४।१।५४। असंयोगोपधमुपसर्जनं यस्वाङ्गं तदन्तादन्तात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी । अतिकेशा । चन्द्रमुखी । चन्द्रमुखा । संयोगोपधात् सुगुल्फा । उपसर्जनात्किम् । शिखा । स्वाङ्गं त्रिधा ॥ * अद्रवं मूर्ति-मत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् ॥ सुखेदा द्रवत्वात् । सुज्ञाना अमूर्तत्वात् । सुमुखा शाला अप्राणिस्थत्वात् । सुशोभा विकारजत्वात् ॥ * अतस्त्वं तत्र दृष्टं च ॥ सुकेशी सुकेशा वा रथ्या । अप्राणिस्थस्यापि प्राणिनि दृष्टत्वात् । * तेन चेत्तत्तथा युतम् ॥ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा । प्राणिवप्राणिसदृशे स्थितत्वात् । ॥ नासिकोदरौ-छजङ्गादन्तकर्णशृङ्गाच्च । ४।१।५५। एभ्यो वा ङीप् स्यात् । आद्ययोर्बहुलक्षणो निषेधो बाध्यते । पुरस्तादपवाद-न्यायात् । भोष्ठादीनां पञ्चानां तु असंयोगोपधादिति पयुंदासे प्राप्ते वचनम् । मध्येऽपवादन्यायात् । सहनञ्चल-णस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी । तुङ्गनासिका इत्यादि । नेह । सहनासिका । अनासिका । अत्र वृत्तिः ॥ (३) अङ्गात्रकण्ठेभ्यो चत्त्वयम् ॥ खङ्गी । खङ्केत्यादि । एतच्चानुकसमुच्चयार्थेन चकारेण संग्राह्यमिति केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत्र वार्तिकानि ॥ * पुच्छाच्च ॥ सुपुच्छी । सुपुच्छा ॥ * कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् ॥ कबरं चित्रं पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी मयूरी इत्यादि ॥ * उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च ॥ नित्यमित्येव । उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना । ॥ न क्रोडादिवह्वचः । ४।१।५६। क्रोडादे-बह्वचश्च स्वाङ्गाच्च ङीप् । कल्याणक्रोडा । अध्वानामुरः क्रोडा । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना । ॥ सहनञ्चिद्यमान-

स्याः पाणिरमिसाक्षिकं गृह्यते तस्यां वाच्यायां पाणिगृहीतशब्दान्दीप्त्वक्तव्य इत्यर्थः ॥—अन्येति । कौतुकादिना पाणिगृ-हीतो यस्याः दास्यादेः सा पाणिगृहीता ॥—पूर्वेण नित्यं प्राप्त इति । एतेन विकल्पोऽयं जातिपूर्वादेवेति भवितम् ॥ कथं तर्हि पुत्रहतीत्यत्र 'अस्वाङ्गपूर्वपदान्' इति वा ङीप्ति कैयटः, पुत्रशब्दस्याजातिवाचकत्वात् । अन्यथा पुत्रादीनोत्यत्र 'सुयुजातौ' इति णिनिर्न स्यात् ॥ यदि लदनमादः सोऽस्यास्तीति आदिनी पुत्राणामादिनीति विरुद्ध कथंचित्साधि-तेऽपि 'जातिकालमुखादिभ्यः' इत्यन्तोदात्तविधायकमूत्रे जातेः किं, 'पुत्रजातः' इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थो विरुध्यत एवेति चेदुच्यते—'प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्त्वस्य युगपद्गुणैः । असत्त्वलिङ्गां बहुर्थां तां जातिं कवयो विदुः ॥' इति भाष्ये लक्षणान्त-रमुक्तम् । सत्त्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां प्रादुर्भावतिरोभावौ या प्राप्नोति, यावद्द्रव्यभावनीत्यर्थः । गुणैर्युगपद्गुणै-संबध्यते । बहुर्थां सर्वव्यक्त्यापिनीमित्यर्थः । तां जातिमित्यादि कैयटेन व्याख्यातम् । एवं च पुत्रलस्य यावद्द्रव्यभावविले-नोक्तलक्षणलक्षितत्वात् जातिवाचक एव पुत्रशब्द इति 'अस्वाङ्ग' इति वा ङीप्ति प्रत्यस्तत्र न विरुध्यते । 'आकृतिप्र-हणा जातिः' इत्यादिमुख्यपक्षाश्रयेण तु पुत्रलस्याजातिलाभात्तेः किं पुत्रजात इति ग्रन्थोऽपि संगच्छत इति दिक् ॥ के-चिद्वर्धनीचानास्तु पुत्रहती पुत्रजग्धीत्यत्र 'कादल्पाव्यायाम्' इत्यनेन ङीपमाहुः ॥—सुरापीतीति । पीता सुरा यया सा । 'जातिकाल' इति सूत्रवार्तिकाभ्यां निश्रया अन्तोदात्तत्वपरनिपातौ ॥—वक्षच्छब्देति । बहुव्रीहिसूत्रेण पूर्वपदप्रकृति-खरे शेषनिघाते च कृते अनुदात्तान्तोऽयम् ॥—स्वाङ्गाच्चो—। इह बहुव्रीहिरिति नानुवर्तते इति ध्वनयन्नुदाहरति—
अतिकेशीति ॥—शिखेति । 'शीडः खो हखश्च' इति खस्तदन्ताष्टाप् । अन्यथा टापं वाधित्वा ङीप् स्यादिति भावः । केचित्तु सुशिखेल्यपि प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्यम् । टावन्तेन समासे अनदन्तत्वेन ङीपः प्राप्यभावात् । न च टापः प्रागेव कृदन्तेनैव समासाददन्तत्वमस्तीति वाच्यम् । तथा हि सति शोभना शिखा सुशिखेल्यर्थस्यालाभादिति नव्याः । यद्यत्र स्वमङ्गं गृह्येत तर्हि सुमुखा शालेल्यत्रापि स्यात् । मुखस्य शालाङ्गत्वात् । सुकेशी रथ्येत्यत्र च न स्यात् । केशानां रथ्याङ्गत्वाभा-वात् । अतोऽव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमाह—स्वाङ्गं विधेति ॥—मूर्तिमदिति । स्पशैव द्रव्यपरिमाणं मूर्तिः । —प्राणीति । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः ॥—सुमुखा शालेति । एवं च 'फलमुखी कारणमुखी चानवस्था' इत्यादि प्रयोगाः प्रामादिका इति भावः ॥ प्रतिमादियतस्तनस्य प्राणिन्यदृष्टत्वात् स्वाङ्गत्वं न प्राप्नोतीति तृतीयलक्षणमाह—तेन चेदिति । येनाङ्गेन प्राणिरूपं वस्तु यथा युतं तेन तत्सदृशोनाङ्गेन तदप्राणिरूपं वस्तु तथा प्राणिवयुतं युक्तं चेत् तदस्य प्राणिनि दृष्टं स्वाङ्गमित्यर्थः ॥—मध्येऽपवादेति । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्वाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायादित्यर्थः । —उरःक्रोडेति । ब्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनहस्त्रले कृते अदन्तत्वात् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु 'न ना कोऽं मुजान्तरम्' इत्याह ॥ रत्नपतिस्तु पुंलिङ्गतामाह ॥ गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्मिति गण रत्नमहोदधिकारः ॥ एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् ॥ माधवस्तु तुदादिगणे 'कुड निमज्जने' इति धातावा

१ अस्वाङ्गेति—न स्वाङ्गमस्वाङ्गम् पूर्वं पदं पूर्वपदम् अस्वाङ्गं च तत् पूर्वपदं च तस्मादस्वाङ्गपूर्वपदादिति समासः, उत्तरत्र तः विभक्तित्वात् । २ अतिकेशीति—ननु कर्ं मुखं यस्या इति विग्रहे करमुखात्यपि स्यात् इति चेन्न, पूर्वपदादस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुव-स्वाङ्गभित्रपूर्वपदात्परं स्वाङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । अत एव कल्याणपाणिपादेत्यादौ न ङीप् इति दिक् ।

पूर्वाच्च । १४।१।५७। सहेत्यादिष्विकपूर्वाच्च डीप् । सकेशा । अकेशा । विद्यमाननासिका । ॥ नखमुखात्संज्ञायाम् । १४।१।५८। डीप् न स्यात् । शूर्पणखा । गौरमुखा । संज्ञायां किम् । ताम्रमुखी कन्या । ॥ दिक्पूर्वपदान्डीप् । १४।१।६०। दिक्पूर्वपदात्स्वाङ्गान्तात्प्रातिपदिकात्परस्य डीपो डीबादेशः स्याद् । प्राङ्मुखी । आशुदात्तं पदम् । ॥ वाहः । १४।१।६१। बाहन्तात्प्रातिपदिकात् डीप् स्यात् । डीपेवानुवर्तते न डीप् । दित्यवाह च मे दित्योही च मे । ॥ सख्यशिष्वीति भाषायाम् । १४।१।६२। इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन छन्दस्यपि कचित् सखी । अशिष्वी । आधुनवो धुनयन्तामशिष्वीः । ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । १४।१।६३। जातिवाचि यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधं ततः स्त्रियां डीप् स्यात् । ॥ आकृतिग्रहणा जातिः । अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तदी । ॥ लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या ॥ असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्यन्तयन्तरे कथनं विनापि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्यन्तं किम् । शुक्ला । सकृदित्यादि किम् । देवदत्ता । ॥ गोः च चरणैः सह ॥ अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दो जातिकार्यं लभत इत्यर्थः । औपगवी । कठी । बहुची कोटः । घञ् । कोडा अश्वानामुरः । टावन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । कोडादिषु टावन्तमात्रस्य पाठात् । भुजान्तं मात्रवचनस्य कोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो डीपविकल्पो भवत्येव । कल्याणकोटी कल्याणकोटा मयूरीति ॥—केशैः स वर्तत इति—सकेशा । अविद्यमानाः केशा यस्याः सा—अकेशा ॥—शूर्पणखेति । ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्,—’ इति णत्वम् यदा तु शूर्पवन्नयानि यस्या इति योगमात्रं विवक्ष्यते न तु संज्ञा ततोऽसंज्ञात्वात् डीपनिषेधो न वा णत्वं, तेन राक्षस्यपि यो वृत्त्या शूर्पनखीति भवतीत्याहुः ॥—डीपो डीबादेश इति । ‘अन्यतो डीप्’ इत्यतो डीपित्यनुवर्तते । ‘दिक्पूर्वपदात् इति पञ्चम्या डीपिति प्रथमायाः पष्ठी कल्प्यत इति भावः ॥ यदि तु स्वतन्त्रो डीप स्यात्तर्हि प्राग्गुल्फा प्राक्गुडेल्यत्रा प्रसज्येत । पूर्वोक्तासंयोगोपधादित्यस्य निषेधानां चानुवृत्तौ प्रतिपत्तिर्गौरवमिति भावः ॥—वाहः—। ण्विप्रत्ययान्तं वहेरुत्करणमिदम् । ‘वहेत्थ’ इत्यनेन कर्मण्युपपद एव वहेष्विप्रत्ययविधानात्केवलस्य संभवो नास्तीति सामर्थ्यं तदन्तर्विधिरित्यभिप्रेत्याहुः—वाहन्तादिति ॥—न डीविति । अस्वरितत्वादिति भावः ॥ दित्योहीति डीपि भवसंज्ञायां ‘वाह ऊट’, ‘संप्रनारणाच्च’ इति पूर्वकृपम् । ‘एत्येधन्युटु’ इति वृद्धिः ॥—सख्यशिष्वीति सखिशब्दादशिषुशब्दाच्च डीप् निपात्यते । न विद्यते शिशुर्यस्याः साऽशिष्वी । भाषायां किम् । सखा सप्तप भव ॥—जातेरस्त्री—। जात्या स्वावचकशब्दो लक्ष्यते अर्थे कार्यासंभवात्, स्वरूपं तु न गृह्यते अस्त्रीवि यत्तादित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तिरित्याशयेनाह—जातिवाचि यदिति ॥—आकृतिग्रहणेति । ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्ये नपुंसकम् । आकृतिग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिसंज्ञेतत्फलितमाह—अनुगतसंस्थानेत्यादि । वृत्तब्राह्मणादिव्यावृत्तसंस्थानाभावादव्याप्तिरिति लक्षणान्तरमाह—लिङ्गानां चेत्यादि । चकारो भिन्नक्रमः निर्ग्राहेत्यस्य नन्तरं बोध्यः । लिङ्गानामिति कर्मणि पष्ठी ॥—न सर्वभागिति । सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीत्यर्थः । सर्वशब्दस्य लिङ्गक्षलेऽपि गमकत्वाद्भजो णिवः समानश्च भवत्येवेति नात्र सामर्थ्याभावः शङ्क्यः ॥—वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तां वृषं कथ्यते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वादिति भावः ॥—देवदत्तेति । नन्वत्र परिमाणभेदेन द्रव्यभेदे भ्युपगमे स्यादेवातिप्रसङ्गः । एकस्यां व्यक्तां देवदत्तत्वे कथिते व्यकत्यन्तरे कथनं विनापि तस्य सुग्रहत्वात् । भवम् । प परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्य प्रामाणिकैरनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा समानकालतया व्यकत्यन्तरस्य विशेषणान्, तथा च स्यां व्यक्तां देवदत्तत्वं कथ्यते तत्समकालमन्या देवदत्तव्यक्तिरप्रसिद्धेति न देवदत्तत्वं जातिः । वृषलत्वादिसु भवत्येव दीयपितृभ्रात्रादिषु तस्य सुग्रहत्वादिति दिक् ॥ उक्तलक्षणद्वयानाकान्तत्वात्तृतीयं लक्षणमाह—गोत्रं च चरणैः हेति । अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । चरणः शाखाध्येता । तदेतत् फलितमाह—अपत्यप्रत्ययान्त इति अत्र व्याचक्षुः । नाडायनं बहुचमिदमिति नपुंसकप्रयोगदर्शनात् सर्वलिङ्गं गोत्रचरणां, अतः पृथगलक्षणं कृतम् । तं ‘लिङ्गानां च न सर्वभाक्’ इति द्वितीयलक्षणेन गतार्थता न शङ्क्येति ॥—औपगवीति । अणन्तलक्षणं डीप परला वाचते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय ‘टिड्ढाणञ्-’ इत्यादिना डीविति व्याचक्षाणा उपस्था इति वः ॥ केचित्तु अपत्याधिकारादुत्तरत्रैव लौकिकं गोत्रं गोत्रशब्देन गृह्यते नान्यत्रेति पारिभाषिकगोत्रप्रत्ययान्त एव जातिं लभते न त्वपत्यप्रत्ययान्तः । ‘गोत्रं च चरणैः सह’ इति वचनस्यापत्याधिकारात्पूर्वभाविन्यात् । तथा चापत्यार्थे औपगवीति डीवन्त इति प्राचासुक्तिः सम्यगेवेत्याहुः ॥—कठीति । कठेन प्रोक्तमधीयाना वा ‘कलापिवंशपायनान्तेवासिश्च’ इति वंशपायनान्तेवासित्वाणिनिस्तस्य ‘कटचरकालुक्’ इति लुक् । अध्येत्रणस्तु ‘प्रोकाळुक्’ इत्यनेन ॥—बहुचीं बहुच कृचोऽप्येतव्या यया सेति बहुव्रीहिः । ‘अनुचबहुचावध्येतयैव’ इति वचनात् ‘कृकपूरचधूर-’ इति अपत्यस्यः

१ आकृतिग्रहणा जातिरिति—‘प्रादुर्भावविनाशभ्यां सत्त्वस्य युगपदुणैः । असर्वलिङ्गां बह्वर्थां तां जातिं कवयो विदुः’ लक्षणान्तरं भाष्ये । २ तदीति—अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् । जलसजीपदेशविशेषो हि तटम् ।

माणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीही विशेषणमिति विवेकः । वचनं संख्या । एकः । द्वौ । बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्भिक्तेरप्राप्ती वचनम् । ॐ संबोधने च । १२।३।४७। इह प्रथमा स्यात् । हे राम । ॐ कारके । १।४।२३। इत्यधिकृत्य । ॐ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । १।४।४९। कर्तुः

वाच्यम् । तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात् । नामार्थयोरभेदसंसर्गस्य व्युत्पन्नत्वात् ॥—**व्रीहिरिति** । जातावैकवचनम् । व्यक्तिविवक्षायां तु द्रोणो व्रीहय इति भवत्येव ॥—**अभेदेनेति** । न च प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, पचति पाचकः औपगव इत्यादौ सर्वत्र भेदान्वयस्यैव दृष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादावभेदान्वयस्य दृष्टत्वात् । ऐन्द्रं हविरित्यत्र हि इन्द्रदेवताकं हविरिति बोधः सर्वैरेवाभ्युपगम्यत इति नास्ति शङ्कावसर इति भावः ॥—**वचनं संख्येति** । वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वोच्यार्थानां व्यवहारादिति भावः ॥—**अप्राप्तौ वचनमिति** । सूत्रे वचनग्रहणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सूत्रे मात्रग्रहणं व्यर्थम् । विशेषविहितैः 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिभिर्बाधितत्वेन कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तेः । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिषु कर्मणि द्वितीयेव, कर्तृकरणयोस्तृतीयैव, नान्या विभक्तिरित्येवमर्थनियमाभ्युपगमात् । न च 'कर्मण्येव द्वितीया, कर्तृकरणयोरैव तृतीया, नान्यत्र' इति प्रत्ययनियमपक्षे प्रथमाया अपि कर्मादौ प्रवृत्तिसंभवान्मात्रग्रहणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । प्रत्ययनियमपक्षे हि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नान्यत्रेत्यर्थपर्यवसानात्कर्मादौ प्रथमाया अप्रवृत्तौ वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति निषेधादेव प्रथमोत्पत्तिसिद्धेः । न चैवं 'द्विशब्दाद्द्वहुशब्दाच्चैकवचनम्, एकशब्दाद्वैकवचनम्' इत्येवमव्यवस्था स्यादिति वाच्यम् । अनन्वितार्थकविभक्तिप्रयोगापेक्षया अनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् ॥ गौर्वाहीक इतिवत् द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात् द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धमिति मनोरमायां परिमाणग्रहणमपि प्रत्याख्यातम् ॥ नन्वस्मिन् पक्षे द्रोणपरिच्छिन्नाभिन्नो व्रीहिरित्यभेदान्वयः । नामार्थयोरभेदान्वयात्, 'परिमाणं प्रत्ययार्थः' इति पक्षे तु द्रोणरूपं यत् परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति प्रत्ययार्थनामार्थयोरभेदान्वयस्तथा च फलभेदे कथं प्रत्याख्यानमिति चेत् । अत्राहुः—शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यमिहानालय परिमाणग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अत एव औपगवादौ 'तस्येदम्' इत्यनेनैवाणप्रत्ययसिद्धेः 'तस्यापत्यम्' इति सूत्रं किमर्थमित्याक्षेपः, मत्वर्थानियेनैव सिद्धेः 'परिवृतो रथः' इत्यधिकारे 'पाण्डुकम्बलादिनः' इतीतिप्रत्ययविधानं किमर्थमित्याक्षेपश्च वक्ष्यमाणः संगच्छते । यदि तु सर्वत्रैव शाब्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्वीक्रियते तर्हि 'बाधनार्थं कृतं भवेत्' इति समाधानमस्याणो बाधनार्थमितिप्रत्ययविधानमिति समाधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेरिति ॥ ननु क्वचित् पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, क्वचित् त्रिकं, क्वचिद्विकं प्रातिपदिका इत्यादि व्यवहियते त एते पक्षाः केषामभिमतः । कथं वामीषामुपपत्तिरिति चेत् ॥ अत्र व्याचष्टुः । स्वाथ्यद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकात्मकः पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः, द्वि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तावतामर्थानां प्रतीतेः । वृक्षं वृक्षाः वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ यद्यपि विभक्त्यान्वयेऽपि प्रतीयन्ते न इयता प्रकृत्यर्थत्वहानिर्येतत्कर्मबोधयोगादिति भाष्यकारमन्यन्ते ॥ आदितश्चतुष्कमिति कैयटः । 'तत्रोपपदे समसीत्यम्' इत्यत्र चतुष्कपक्षे पञ्चकपक्षे वा प्रातिपदिकार्थ इत्यभिधानात् ॥ आदितश्चिकमिति वृत्तिकारः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकदेवविभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् । यद्यपि द्वि म इत्यादौ विनापि विभक्तिं संख्या कारकं च प्रतीयते नेयता वृक्षौ वृक्षा इत्यादावपि विभक्त्यर्थत्व हीयते । न हि ग इत्यादौ विनापि यज्ञा अपत्यं गम्यत इति तदपि प्रकृत्यर्थः । न चाविभक्त्यादौ अन्तरेणापि प्रत्ययं कर्ता प्रतीयत इ भेत्तेत्यादावपि कर्ता प्रकृत्यर्थ एवेति युज्यते वक्तुम् । अतश्चिकमेव प्रातिपदिकार्थः, संख्याकर्मादयस्तु विभक्त्यर्था इति लिङ्गं टाबादिवाच्यमिति पक्षे आदितो द्विकमेवेत्यन्ये । तत्र स्वार्थो विशेषणम् । द्रव्यं विशेष्यम् । लिङ्गं स्त्रीलादि । संद एकत्वादिः । कारकं कर्मादि ॥—**संबोधने च** । मात्रग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमेति नियमा संबोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं क्रियां प्रति विशेषणम् । तथा च 'ब्रजानि देवद इत्यादौ 'एकतिष्ठाक्यम्' इति वाक्यत्वे सिद्धे 'आमश्चित्तस्य च' इति निघातो भवति । क्रियां प्रत्यविशेषणत्वे तु मित्रवाक् लाभैतत्सिद्ध्यते । 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्माददेशा वक्तव्याः' इति वार्तिकात् । तथा चोक्तम्—'संबोधनपदं यज्ञः क्रियायां विशेषणम् । ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति' इति । एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबो नविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः । ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र तु देवदत्तसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्तृकं गमनमर्थः ॥ इति प्रथमा ॥ **कर्तुरीप्सिततमं कर्म** । कर्तुरिति 'कस्य च वर्तमाने' इति कर्तैरि पठ्यते । आप्नोतेः सन् द्विलम् 'आपन्नप्यामी' 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः 'मतिबुद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने कः । मतिरिहेच्छा, न तु बुद्धिः पुनर्बुद्धि ह्यात् । ततः 'अतिशयाने तमविष्ठनौ' इत्यतिशये तम् । एवं च कर्त्राभ्युपगम्यमाणतमं कर्मैत्यर्थः । कर्ता च धातुपात्त

१ परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेनेति—नचैवं द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्य साधुतापत्तिरिति वाच्यम्, प्रातिपदिकार्थोदिसाहचर्येण न संबन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थान्वये एव परिमाणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । २ संबोधनेचेति—संबोधनं चाभिमुखी अज्ञातार्थविषयकज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारः, संबोध्यत्वं च तद्यापारजन्यज्ञानानुकूलव्यापाराश्रयत्वम् ।

क्रियया आमुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । कर्तुः किम् । मापेवञ्चं बध्नाति । कर्मण ईप्सिता माषा नतु कर्तुः । तमवर्ध-
हणं किम् । पयसा ओदनं भुङ्के । कर्मैत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।
॥ अनभिहिते । १।३।१। इत्यधिकृत्य । ॥ कर्मणि द्वितीया । १।३।१। अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिं भजति ।

पाराश्रयः । स च केनामुमिच्छतीति करणाकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते, तदाह—क्रिययेति । कप्रत्यये-
नोपस्थितं वर्तमानत्वं चेह न विवक्षितं तेन कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादि सिद्धम् ॥—कारकमिति । एतच्च 'कारके'
इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमाधे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसंज्ञाऽनेन विधीयते । तद्यथा अ-
पाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततोऽपादानम् । उक्तं कारकमपादानं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्याद्विशेषसंज्ञाभिः
सह समावेशसिद्धिः तेन स्तम्भेरम इत्यत्राधिकरणत्वात्सप्तमी । कारकत्वाद् 'गतिकारकोपपदान् कृत' इति कृतोत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरश्च सिध्यति । अन्यथा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । नचात्रोपपदस्वरान्यथासिद्धिः श-
ङ्क्या । 'स्तम्भकर्णयोः' इति निर्देशात् प्रातिपदिकस्योपपदत्वेऽपि मसमन्त्यत्वात्तथात्वात् । यद्यपि यथादिस्वरैर्गैवान्तोदा-
त्तत्वं सिध्यति, तथाप्यप्रत्ययसाहचर्येण एव च तत्रोपादानान्नास्ति यथादिस्वरेण तत्तिद्धिरित्याहुः ॥ अन्वर्था चेय
संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यत्र क्रियानन्वयिनो न भवति । ब्राह्मणो ह्यत्र पुत्रविशेषणं न
तु क्रियान्वयीति ॥—पयसेति । भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकृत्योपकारकत्वेऽपि ओदन एवात्र ईप्सिततमः, पयस्तु संस्कारक-
त्वात्करणम् । न ह्यसौ केवलपयसः पानेन संतुष्यति किं तु तत्संस्कृतेनौदनेन । यदा तु पय एव ईप्सिततमस्य भवति, त-
दा कर्मत्वं भवत्येव पयः पिबतीति ॥—कर्मैत्यनुवृत्ताविति । 'अधिशोऽस्थामां कर्म' इति सूत्रात् ॥—अनभिहि-
ते । ननु बहुपदुरित्यादौ बहुचप्रत्ययेनोक्तार्थत्वात् कल्पवादयो यथा न प्रवर्तन्ते तथा क्रियते कट इत्यादावपि तिङादि-
भिरुक्तार्थत्वाद्वितीया न भविष्यति । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादौ निरवकाशया प्रथमया
बाधित्यते । न च वृक्षः पक्ष इत्यादौ प्रथमया अवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् ।
अथोच्यते । नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तिनात्पर्यकं अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमया अस्ये-
वावकाश इति, तर्हि उभयोः सावकाशात्वे परत्वात् प्रथमैव स्यात् । तथा चानभिहिताधिकारो ब्रूयैवेति चेत् । अत्राहुः—'संख्या
विभक्त्यर्थः' इति पक्षे सूत्रारम्भ आवश्यकः । तथाहि सूत्रारम्भे 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र
द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि वाक्यार्थः । तथा च सति कृतः कट
इत्यादौ केन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः स्यात् । न च परत्वात् प्रथमैव स्यादिति वाच्यम् । कर्तव्यः
कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृत्योगलक्षणपटौ प्रसङ्गात् । 'कारके विभक्त्यर्थः' इति पक्षे तु कारकस्य कप्रत्ययार्थान्नवोक्तत्वात्
प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तायाः प्रथमया एकत्वादिवोधनसंभवाच्चादिविभक्तेरप्रवृत्तौ 'अनभिहिते' इति सूत्र प्रत्याख्यातमाकरे
इति । कारके प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे तु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'अथोले' इत्यर्थः । तथा च कप्रत्ययादिभिरन्यथोले कर्मणि
द्वितीयादिवाक्यार्थः । तत्राप्येकेन योतिते योतकान्तरे न प्रवर्तत इत्यभ्युपगमे लनभिहिताऽधिकारो नातीवोपयुज्यत
इति दिक् ॥—हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रानेरुपादात्प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म तद्विशिष्टं
भजनं वाक्यार्थः । हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूल एकदेवदत्तादिनिष्ठो वर्तमानो व्यापार इति निष्कृत्योऽर्थः । हरिः सेव्यत इत्यत्राप्येवमेव ॥
'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थे प्रति विशेष्या न तु कृदर्थे प्रतीव विशेषणमिति हि
तस्यार्थः । अत एव पाचको ब्रजतीतिवत्पचति ब्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः ।
एककर्तृका पचिक्रिया, एककर्तृका गमिक्रियेति पचतिब्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायि-
कोद्बोधो भाष्यायनुसारिभिर्नादतैर्यः । तस्मैते हि पाककर्ता ब्रजनानुकूलकृतमानिति पाचको ब्रजतीत्यस्यार्थः । पचतिब्र-
जत्योस्तु पाकानुकूलकृतिर्ब्रजतीत्यर्थः । एवंप्रकारेण वाक्यार्थपर्यवसानात्, तस्य च भाष्यादिग्रन्थविरोधात् ॥ किं च हारि भ-
जति देवदत्तः, हरिः सेव्यते देवदत्तेनेत्यत्र चैकरूप एव शाब्दबोध इत्युक्तम् । नैयायिकानां मतं तु भिद्यत एव 'हरिनिष्ठ-
प्रीत्यनुकूलकृत्याश्रयो देवदत्तः, देवदत्तनिष्ठकृतिजन्मप्रीत्याश्रयो हरिरित्युभयत्र भेदेन वाक्यार्थपर्यवसानात् । तस्मात् प्र-
थमान्तविशेष्यकबोधो भाष्यायनुसारिभिर्नादतैर्य एव । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्प्रधानानि नामानि' इति ॥
पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दक्षिक्रियायां कर्म, प्रधानं तु दक्षिक्रियैव । उक्तं च 'मृगन्तं हि यथाऽनेकं
तिङन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्' इति । न च लौकिकप्रयोगेण तिङन्तस्य तिङन्तविशेष-
णत्वं दुर्लभमिति मन्तव्यम् । 'पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनम्' इति माघश्लोकस्य पुर्यवस्कन्दनन्दनलवनारिरूपास्यास्थ-
क्रियेत्यर्थं इति 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे मूले स्फुटीभविष्यमाणत्वात् । एवं च पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भव-

अभिहिते तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव । अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ्, हरिः सेष्यते । कृतं, लक्ष्म्या सेवितः । तद्धितः, शतेन क्रीतः शल्यः । समासः, प्राप्त आनन्दो यस्य साहसानन्दः । कचिन्निपातेनाभिधानम् । यथा । विषवृक्षोऽपि संबन्धं स्वयं छेतुमसंप्रतम् । सांप्रतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः । ॥ तथायुक्तं चानीप्सितम् ॥ ११४।५० ॥ ईप्सिततमवक्रियया युक्तमनीप्सिततमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्के । ॥ अकथितं च ॥ ११४।५१ ॥ अपादानादिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् । दुह्याच्चप-
चृद्गुरुधिप्रच्छिच्चिग्रशासुजिमथसुषाम् । कर्मयुक्तं स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् । दुहादीनां द्वाद्दशानां त-
था नीप्रभृतीनां चतुर्णां कर्मणा यद्युज्यते तदेवाकथितं कर्मेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । गां दोग्धि पयः ।

तीत्यर्थो भाष्यमते बोध्य इति दिक् ॥—अभिहिते त्विति । नन्वेवं 'पक्वमोदनं भुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । मैवम् । इहहि पविभुजिनिरूपिते द्वे कर्मलक्षणी, तत्र प्रथानीभूतमुजिक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । अत एव आसने आस्त इत्यत्र सप्तमी संगच्छते । लुट्ठाऽधिकरणस्योक्तत्वेऽपि तिङ्मत्तोपस्थाप्यक्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यानुकलात् ॥—शत्य इति । 'शताच्च ऽन्यतावशते' इति यत् ॥—प्राप्तानन्द इति । इह 'गल्यर्थकर्मक' इति कर्तरि क्तः । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः ॥ यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—कचिन्निपातेनेति ॥—विषवृक्ष इति । संबन्धेन च छेतुमित्यत्र चार्थाद्विषवृक्षमिति गम्यत इति ध्येयम् ॥—युज्यत इत्यर्थ इति । एतेन निपातानां यो-
तकत्वमेवेति नियमो नास्तीति ध्वनितम् ॥ तथायुक्तम्—। तथेत्युक्ते कथं युक्तमिति जिज्ञासायामाह—ईप्सित-
तमवदिति । सूत्रे चशब्दोऽपिशब्दार्थे वर्तत इति ध्वनयन्माह—अनीप्सिततमीति । ईप्सितादन्यदनीप्सितमिति पर्यु-
दासोऽर्थः, तेन यदुपेक्ष्यं, यच्च द्वेष्यं तद् द्वयमपीह गृह्यत इत्याशयेनायमुदाहरति—ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमात्मन्यस्य ग्रामादेरीप्सितस्य क्रियायोगस्तज्जन्यसंयोगादिकलाधारत्वात् । तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः । इहहि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनं नान्तरीयकं, तृणस्यानीप्सितत्वात् । यदा तु तृणमपीप्सिततमं भवति तदा पूर्वैर्गैव सिद्धम् । उपेक्ष्यं च नोपेक्षावृद्धिविषयः, नदी कूलं कषपीत्यचंतने तदसंभवात् । किं तु यत्रेप्साद्वेषयोरभावस्तदुपेक्ष्यमिति विवक्षितम् ॥—
विपमिति । अत्र विषं हेयमप्योदनवद्भुजिना संबन्धात्कर्म । ननु य एव पुरुषो व्याख्यादिना पीज्यमानो मरणमेव श्रेयो मन्यते तस्य विपमीप्सितमेव । योऽपि भ्रान्त्या भुङ्के तस्यापि गुडादिबद्धुज्या व्यवसीयमानं विषमपीप्सितमेव । कथमन्यथा प्रव-
र्तत । तस्मादिदमुदाहरणमयुक्तमेवेति चेत् । अत्राहुः । यदा कश्चिन्मरणकारोऽपि वैरिणा नियुह्यमानो विषं भुङ्के तदेदमु-
दाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रय-
दाहरणमिति । अनीप्सितग्रहणं स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थं 'तथा युक्तम्' इत्यस्यारम्भादेवेष्टसिद्धेः ॥ स्यादेतत् । 'धातूपस्थाप्यफलाश्रय-
कर्म' इत्येवास्तु किमनेन 'कर्तुरीप्सिततमम्' इत्यादिसूत्रद्वयकथनेनेति चेत् । अत्राहुः । अग्रेर्माणवकं वारयतीत्यत्र
'वारणाधीनमीप्सितः' इति सूत्रेण माणवकस्याप्यपादानत्व प्राप्तं तद्वाधनाय 'कर्तुरीप्सिततमम्' इति वक्तव्यमेव । एवं च
द्वेयोदासीनयोः संप्रहार्यं 'तथायुक्तम्' इत्यापि आवश्यकमेवेति ॥—अकथितं च । केनाकथितमित्याकाङ्क्षायामाह—
अपादानादिविशेषेरिति । अपादानं संप्रदानमधिकरण कर्म करणं कर्ता हेतुरित्येतैर्विशेषैरित्यर्थः ॥—अविवक्षितमि-
ति । अपादानादिविशेषैरविवक्षायां तु गोर्दोषश्च पयः । नलेय्योचते वसुधाम् । ब्रजेऽवहणद्वि गाम् । इत्येवं पश्वस्यादय एव
भवन्तीति भावः । एतेन पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धीत्यत्र करणाधिकरणयोरतिप्रसङ्गः । तयोस्तु दण्डेन करोति, कटे तिष्ठती-
त्यादिरवकाशो दुहादिपरिगणनादिलाक्षेपो निरस्तः । करणाधिकरणसंज्ञयोरिह विवक्षितत्वात् । यदि तु सूत्रेऽकथितशब्दोऽप्र-
धानपर्यायो न लवुक्तपर्याय इत्यभ्युपगम्येत, तदा स्यादेवायमाक्षेपो न लव्यथा ॥—कारकमिति । ततश्च ब्राह्मणस्य
पुत्रं वृच्छतीत्यत्र नातिप्रसङ्गः ॥—दुहाजिति । 'दण्ड दण्डनिपातने' नुरादिः । इह तु दण्डिर्ब्रह्मणार्थो न तु निग्रहार्थः ।
प्रच्छेद्यागन्तुकेनेकारेण निर्देशो न त्विका 'प्रहिज्या' इति संप्रसारणप्रसङ्गात् ॥—कर्मयुगिति । कर्मणा युज्यते कर्म-
युक् । 'सत्सृष्टिष' इत्यादिना किप् ॥—कर्मणा यद्युज्यत इति । मुख्यकर्मणा सह क्रियया संबन्धमानं कारकमेवापादा-
नादिविशेषैरकथितं सत् कर्मसंज्ञकं भवतीत्यर्थः । एतेन दुहादीनां द्विकर्मकत्वं स्फोरितम् ॥ अन्ये लाहुः । कर्मयुगित्यत्र
कर्मशब्देन क्रियोच्यत इति तेन क्रियान्वयित्यर्थः ॥—परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोति गाथामित्यादी नातिप्रसङ्ग
इति भावः । इह हि गाथाकर्मकं नटसंबन्धि श्रवणं वाक्यार्थः । तेन क्रियान्वयित्वात्तस्य कारकत्वमस्येव ॥—गां दोग्धि-
ति । पयःकर्मकं गोसंबन्धि दोहनमर्थः । पयोऽत्र मुख्यं कर्म कर्तुरीप्सिततमत्वात् गोस्तु पयसो निमित्ततामात्रेणोपात्ता

१ अभिहिते त्विति—उक्ताथानामप्रयोग इति न्यायेन द्वितीयाया अप्राप्तेरिति भावः । द्विषद्वमिति न्यायस्तु नेहाश्रीयत इति भावः । २ इत्यर्थ इति—वस्तुतस्तु अत्र तुमुनः साधुत्वायेभ्यत इत्यध्याहार्यम् । अन्यथा क्रियाथोपपदाभावात्तुमुन्लभः, श-
कादियोगाभावाच्च । विषवृक्षोऽपि संबन्धं छेतुमिष्यते इति यत् तदसंप्रतमित्यर्थः । इत्यादि सर्वं बृहच्छेखरतोऽवगन्तव्यं विस्तर-
याज्ञेह लिख्यते । ३ तथायुक्तमिति—तथायुक्तत्वं च' समभिध्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोग्यफलाश्रयत्वम् । ४ कर्मयुगिति—
कर्मनिष्ठधात्वर्थस्य निमित्तमित्यर्थः ।

बलिं याचते वसुधाम् । अविनीतं विनयं याचते । तण्डुलानोदनं पचति । गर्गांशं शतं दण्डयति । व्रजमवरुणद्विगमम् । माणवकं पन्थानं पृच्छति । बुक्षमवचिनोति फलानि । माणवकं धर्मं ब्रूते शास्त्रि वा । शतं जयति देवदत्तम् । सुधां क्षीरनिधिं मन्नाति । देवदत्तं शतं मुष्णाति । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा । बलिं भिक्षते वसुधाम् । माणवकं धर्मं भावते अभिधत्ते वक्तीत्यादि । कारकं किम् । माणवकस्य पितरं पन्थानं पृच्छति ॥ अ-
कर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् ॥ कुरुन् स्वपिति । मास-
मास्ते । गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते । ॥ गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकाणामणि कर्ता स णौ ॥१४॥५२॥

न तु वस्तुसताप्यवधिभावेनेत्यपादानसंज्ञाया अप्रवृत्तेरनेन कर्मसंज्ञिका भवति । तदुक्तं हरदत्तेन 'यद्यपि गोरवधिभावो विद्यते तथाप्यविवक्षिते तस्मिन्निमित्तमात्रविवक्षायामुदाहरणोपपत्तिरिति' । एतेनावधित्वविवक्षायां गोरिति पञ्चम्येवेति स्पष्टम् । यदा तु गोरित्येतत्पयसा संबध्यते तदा गोशब्दात्पञ्चमेव भवतीत्यपि बोध्यम् ॥ यत्तु प्राचा 'दुह्याच्चर्थरुधिप्रच्छिचिब्रूशासु-
जिकर्मयुक् । नीहकृष्मन्वहदण्डप्रहमुष्पचिकर्मभाक्' इति पठितं तत्र प्रहेः पाठोऽप्रामाणिकः । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि दुह्यादीन्यादींश्च द्वैराद्येन पठिला भावकर्मप्रक्रियाशेषे 'लङ्ल्यक्तखलार्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा' इत्याशङ्कायां स्वयमेव पठितं 'स्यादयो ण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि । प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि' इति । एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । न चेष्टापत्तिः । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यविरोधात् । शतं ह्यत्र प्रधानं न तु गर्गाः, 'अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति' इति वाक्यशेषात् दण्डिरत्र ग्रहणार्थः, न तु निग्रहार्थं इत्युक्तम् । अतएवात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृ-
त्तेरसंभवात् । तथा मन्येरपि प्रधाने स्यादिष्यते तु गौणे । तथा च भारविः 'येनापविद्वसलिलस्फुटनागसम्रा देवा-
सुरैरमृतमम्बुनिधिममन्ये' इति । अत्रामृतं मुख्यमुद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणे ॥—बलिं याचत इति ; अत्र प्रार्थ-
नार्थस्य याचेर्वसुधा मुख्यं कर्म, तेन युक्तो बलिर्वस्तुतोऽवधिरपि तदविवक्षायामनेन कर्म भवति ॥—अविनीतमिति । अनुनयार्थस्य याचेरविनीतो मुख्यं कर्म, अविनीतं विनयायानुनयतीत्यर्थः । विनयस्य तादर्थ्याविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्मसंज्ञा ॥—तण्डुलानिति । निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वा-
विवक्षायामकथितं कर्म ॥ अन्ये लाहुः—'ब्रूयर्थः पचिः' इति भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान्वि-
ह्वेदयभोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुकत्वादिति ॥—गर्गानिति । प्र-
हणार्थस्य दण्डेः शतं मुख्यं कर्म, गर्गास्त्वपादानत्वाविवक्षायामकथितं कर्म ॥—व्रजमिति । अत्र गौर्मुख्यं कर्म व्रजेत्यधि-
करणत्वाविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति कर्म भवति ॥ एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥—अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अहमपीदमनोयं चोयं' इति 'तद्वाजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य नुदरेपि द्विकर्मकलदर्शनादिति भावः । अत एव 'स्यातुं
रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम्' इति भट्टिः प्रायुङ्क्त । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका ज्ञेयाः ॥ स्या-
वेतत् । यद्यर्थनिबन्धनेयं संज्ञा तर्हि नीवह्योरन्यतरो न पठनीयः, उभयोरप्येकार्थत्वादिति चेत्सत्यम् । भारं वहति भारं न
यतीत्यत्र यदि विलक्षणोऽर्थोऽनुभूयते तदा द्वयमपि पठनीयमेव, यदि तु नानुभूयते तर्ह्यन्यतरो न पठनीयः, उभयथापि
लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् ॥ अत्र वदन्ति 'जग्राह वृत्तं शकम्' इत्युदाहरणमप्ययुक्तमिति मनोरमोक्तं चिन्त्यमेव । संज्ञाया
अर्थनिबन्धनत्वाद्दण्डेऽप्यहणार्थत्वाच्चेति ॥—बलिं भिक्षत इति । 'भिक्ष भिक्षायामलभे लभे च' भिक्षते याचत इत्यर्थः ॥
—देश इति । कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते । तेन 'अधिशीडस्थासं कर्म' इत्यस्य न वैयर्थ्यम्, अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्मेति
नियमार्थत्वाभ्युपगमेऽपि वैकुण्ठे वर्तते इत्यादिष्वतिप्रसङ्गः स्यादेवेत्याशयेन तथैवोदाहरति—कुरुनिति ॥—गोदोहमिति ।
न चेह काललात्सिद्धिः लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव कालशब्देन ग्रहणात् । तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति, जन्य-
मात्रं कालोपाधिरिति घटादेरपि कालत्वात् ॥ यत्तु प्राचा 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाच्चभावेभ्यो द्वितीया' इति केचि-
दित्युक्त्वा नदीमास्त इत्युदाहृतम् । तदसंगतम् । ग्रामसमूहः कुर्वादिरेव देशो गृह्यते, न तु प्रदेशमात्रम्, तेन ग्रामं स्वपि-
तीति न भवतीत्याकरात् । अन्वेति च न्यूनम्, अन्वानं स्वपितीत्यस्यापि प्रसङ्गात् । अत एव आकरेऽध्वा गन्तव्यत्वेन
विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धोऽनियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् । द्वितीयेत्यस्यसङ्गतम्, कर्मसंज्ञाया अविहितत्वा-
त्कर्मणि लादयो न स्युरित्यास्यते मास इत्यादिप्रयोगाभावप्रसङ्गात् ॥ केचिदित्युक्तिस्तन्मतदौर्बल्यसूचनायेति कथंचिद्व्या-
ख्याय पूर्वांशदोषपरिहारेऽपि नदीमास्त इत्युदाहरणस्यासंगत्यदोषस्तदवस्थ एवेति व्येयम् ॥—गतिबुद्धिः—। प्रत्ययवसानं
भक्षणम् ॥—शब्दकर्मणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । कर्मशब्दोऽत्र कारकपरः न तु कर्तारं कर्मव्य-

१ विनयं याचते इति—अत्र याचेः स्वीकारानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः । स्वीकाराश्लेषमवश्यं करिष्यामि इति शब्दप्रयो-
गजनको ज्ञानविशेषः । २ कर्मसंज्ञक इति—अतएवास्यते मास इति कर्मणि लादयोऽपि, अकर्मकपदे निषेध्यसमर्पककर्मपदेन
कालादिरूपकर्मणामग्रहणेनाकर्मत्वाभावेऽपि लादय इति बोध्यम् ।

‘तिहोरे’ इत्यत्रेव क्रियापरः, कृत्रिमं कार्यं प्रत्ययान्तं कर्मप्रहणं सामर्थ्याच्च । अन्यथा हि ‘गतिबुद्धिप्रत्ययसंज्ञाकार्थक्याणाम्’ इत्येव ब्रूयात् ॥—अणौ यः कर्तेति । अनुत्पन्ने णिच शुद्धधातुवाच्यां क्रियां प्रति यः कर्ता स प्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादित्यर्थः ॥ नियमार्थमेतत्सूत्रमिति प्राश्नः । णिज्येनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेव कर्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये कर्तरि प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात्तृतीया सिध्यति । उक्तं च—‘गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते’ इति । कर्तुः स्वधर्मेण तृतीयेत्यर्थः ॥ ननु णिजर्थे प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थे प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते, हेतुमति णिजविधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एव उपजीव्यापि कर्तृसंज्ञा । एवं च—‘परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयापि च । प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितम्’ । यद्यपि विधिपक्षेऽपि लक्ष्यं निर्बाधमेव । तथापि नियमसूत्रमिदमिति प्राचां ग्रन्थो विरुध्यत इति चेत् । अत्राहुः । णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसंज्ञायाः प्राबल्याद्विप्रतिषेध एव नास्तीति परत्वात्कर्तृत्वसिद्धिरित्येतन्न संगच्छते । अन्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्रारब्धत्वं प्रयोजयतः, ततश्च नियमार्थत्वोक्तिः प्राचां निर्बाधैवेति ॥ गत्यादिप्यन्तान् क्रमेणोदाहरति—**शत्रू-
निति** । शत्रवः स्वर्गमगच्छन्, तान् श्रीहरिः स्वर्गमगमयत् । गमेरप्यन्तावस्थायां शत्रवः कर्तारस्ते प्यन्तावस्थायां कर्म अभवन् । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरिति वाक्यार्थः । एवमप्रेऽप्यहम् ।
—**वेदार्थमिति** । खे स्वकीया वेदार्थमविदुस्तान् श्रीहरिवेदार्थमवेदयत् । तथा देवा अमृतम् आभ्रन् तानाशयत् । विधिः वेदमच्यैत तं ब्रह्माणं वेदमभ्यापयद् अपाठयत् । सलिले पृथ्वी आस्त तां यो हरिरासयत् स्थापयति स्म स हरिर्मे गति-
रित्यन्वयः ॥ ननु शत्रूणामनेन कर्मत्वे कृते कर्मण ईप्सिततमः स्वर्गो, न तु कर्तुरिति कर्तुरीप्सिततमत्वाभावात् स्वर्गस्य कर्मत्वं न स्यात् । अत्र केचित् ‘गतिबुद्धि-’ इति कर्मत्वस्य बहिरङ्गत्वेन ततः पूर्वमेव धात्वर्थव्यापारप्रयुक्तं कर्मत्वं स्वर्गस्य निर्बाधमित्यदोष इति । अन्ये तु ‘कर्तुरीप्सिततमम्-’ इत्यत्र कर्तृप्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातुपातव्या-
पाराश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसंनिधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः । न च स्वतन्त्रे संकेतितस्य कर्तृपदस्य तत्रैव लक्षणा न संगच्छते, एकस्यैकस्मिन्नेवार्थे शक्तिलक्षणाभीयाभ्युपगमस्य शास्त्रकारासंमतत्वादिति वाच्यम् । संज्ञान्तरानुप-
हितस्वतन्त्रे संकेतितस्य संज्ञान्तरोपहितानुपहितसाधारणे स्वतन्त्रे लक्षणाभ्युपगमे बाधकाभावात् । अत एव जिघातोजेये
शक्तिः । प्रकृष्टजये लक्षणा । ‘शक्यादद्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा’ इति । तेन प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दो द्योतकः प्रकृष्ट-
जयस्तु जिघातोरेवार्थ इति नैयायिकोक्तिः संगच्छते । नापि कर्तृपदस्य स्वतन्त्रलक्षणायां प्रमाणाभावः शङ्क्यः । ‘प्रधान-
कर्मण्यल्लयेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनाम्’ इत्युक्त्वा ‘प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति वदतो भाष्यकारस्यैव
प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन ‘प्यन्ते कर्तुः’ इति वचनं सावकाशं स्यादित्याहुः ॥
—**नीवह्योरिति** । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिः, तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमप्ये प्रविष्टेलेतावन्मात्रेण प्राप्तिं
मत्वा प्रतिषेध उक्तः ॥—**नियन्त्रिति** । नियन्ता पशुप्रेरकः न तु सारथिरेवेति । तेन वाहयति बलीवर्दान् यवानिति
सिध्यति । अस्मादेव भाष्योदाहरणात् ‘रूढिर्द्योगमपहरति’ इति न्यायोऽत्र न स्वीक्रियते ॥—**अनिषेध इति** । प्रयोज्यः
कर्मणि वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः । यैस्तु प्रापणं गतिशब्देन गृह्यते यैर्वा न गृह्यते उभयेषामपीदं वचनमावश्यकम् ।
नीवह्योर्नेति वचनं तु यैः प्रापणं गतिशब्देन न गृह्यते तेषामनावश्यकमिति बोध्यम् ॥—**सूत इति** । ‘नियन्ता प्राजिता
यन्ता सूतः क्षता च सारथिः’ इत्यमरः । प्रत्यवसानार्थत्वात्कर्मत्वे प्राप्ते निषेधमाह—**आदिखाद्योरिति** । ‘अद भक्षणे’
‘खाद भक्षणे’ । प्राचा तु आदीति पठ्यते तनु प्यन्तानुकरणमिति बोध्यम् ॥—**आदयतीति** । इह ‘निगरणचलनार्थम्यश्च’
इति परस्मैपदनिधमो न प्रवर्तते, ‘अत्तेः प्रतिषेधः’ इति तस्य निषिद्धत्वात् । तेनाकर्त्रभिप्राये क्रियाफले ‘शेषात्कर्तरि-’ इति
परस्मैपदम्, कर्त्रभिप्राये तु ‘णिचश्च’ इत्यात्मनेपदं भवेत् । अतः कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—**भक्षेरिति** । ननु ‘गतिबुद्धि-’ इति सूत्रेणाणौ
कर्तृणो कर्मत्वं विधीयते न तु णौ कर्तुरिति प्राप्तेरेवामात्रेण कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—**अत्राहुः** । हेतुमणिजन्ते विधिरिति ।
निषेधोऽप्यणाविलयं संनिधानादेतुमणिज्विषय एव, तस्यैव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—**अत्राहुः** । हेतुमणिजन्ते विधिरिति ।
निषेधोऽप्यणाविलयं संनिधानादेतुमणिज्विषय एव, तस्यैव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—**अत्राहुः** । हेतुमणिजन्ते विधिरिति ।

अहिसार्थस्य किम् । भक्षयति बलीवदान् सस्यम् ॥ जल्पति प्रभृतीनामुपसंख्यानम् ॥ जल्पयति भाषयति वा धर्मं पुत्रं देवदत्तः ॥ ॥ दृश्यते ॥ दृशयति हरिं भक्तात् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थानामेव ग्रहणं न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते । तेन स्मरति जिप्रतीत्यादीनां न । स्मारयति प्रापयति वा देवदत्तेन ॥ ॥ शब्दायतेर्न ॥ शब्दाययति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वाप्राप्तिः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न संभवति तेऽत्राकर्मकाः । नैव विवक्षितकर्माणोऽपि । तेन मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवत्येव । देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न । ॥ हृक्कारोऽन्यतरस्याम् ॥ १।४।५३। हृक्कारणौ यः कर्ता स णौ वा कर्म स्यात् । हारयति कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा

—भक्षयतीति । बलीवदाः सस्यं भक्षयन्ति । तान् भक्षयतीत्यर्थः । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा ज्ञेया, तस्यावस्थायां तेषां चेतनत्वात् ॥—जल्पति प्रभृतीनामिति । ‘जप जल्प व्यक्तायां वाचि’ । पुत्रो धर्मं जल्पति तं देवदत्तो जल्पयतीत्यप्यन्तावस्थायां पुत्रः कर्ता । प्यन्तावस्थायां कर्म अभवत् । तथा पुत्रो धर्मं भाषते तं भाषयति देवदत्तः । न च जल्पति भाषत्योः शब्दक्रियत्वेन ‘गतिबुद्धिः’ सूत्रेणैव सिद्धे उपसंख्यानमिदं व्यर्थमिति भ्रमितव्यम् । शब्दकर्मणामित्यस्य शब्दः कर्म कारकं येषामित्यर्थात् । अन्यथा ‘वेदमध्यापयद्विधिम्’ इत्यादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । एवं पुत्रो यत् किञ्चिद्विलपति तं विलापयतीत्याद्यप्युक्तम् ॥—स्मारयतीति । आध्यानार्थकस्यैव स्मरतेः ‘घटादयो मितः’ इति मित्त्वं, न चिन्तार्थकस्येति भावः ॥—देवदत्तेनेति । स्मारयत्येन वनगुल्म इत्यत्र तु ‘णेरणी’ इति सूत्रे भाष्ये प्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम् ॥—शब्दाययतीति । शब्दं करोतीत्यर्थे ‘शब्दवैर’ इत्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमणिच् ॥—धात्वर्थसंगृहीतेति । एतेन शब्दाययति सैनिकै र्पूनीति कर्म प्रयुजानाः परास्ताः ॥—न त्वविवक्षितकर्माणोऽपीति । यथा ‘लः कर्मणि च’ इति सूत्रेऽविवक्षितकर्माणोऽप्यकर्मका इति गृह्यन्ते तथैवेहापि यदि गृह्यन्त तदा ओदनादिकर्मणोऽविवक्षायां पाचयति देवदत्तमिति स्यात्, न तु देवदत्तेन पाचयतीति । एवं ‘गत्यर्थकर्मक’ इति सूत्रेऽप्यविवक्षितकर्माणोऽकर्मका इति न गृह्यते । दत्तवान् पक्कवान् इत्यर्थे दत्तः पक्क इत्यापत्तेः ॥ यत्तु प्राचा ‘अयक्न्दशब्दायहेयां न’ इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । अयतेर्निषेधस्य निर्मूलत्वेन अणौ कर्तृणां कर्मत्वस्य तत्रेष्टत्वात् ऋन्दहेतोस्तु शब्दक्रियत्वेऽपि शब्दः कर्म कारकं नेति प्राप्तेरेवाभावाच्चेति स्थितं मनोरमायाम् ॥ यदपि ‘श्रुग्रह दशाम्’ इति कर्मत्वमुक्तं, तत्र हृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मत्वान्तिप्रसङ्गः । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वं यद्यपि ‘अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्’ इति भट्टिप्रयोगस्य, ‘अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतो ग्राहयितुं शशराक’ इति कालिदासप्रयोगस्य चानुगुणम् । तथापि बहुनामसंमतमेव । अत एव ‘तं धनुरजिग्रहद्विधितवान् सुतो ग्राहयितुं द्वाह्यत्वेन बोधयितुम्’ इत्येवमुक्तप्रयोगं समर्थयार्चकिरे । न च बुद्धयर्थत्वं विनापि यथाभुतार्थं एव ग्राहेर्द्विकर्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । तथा हि सति ‘जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्’ इत्यत्र क्तप्रत्ययेनाभिधानं प्रयोज्यकर्माभूतधेनोः स्यात्, तु गन्धमाल्यकर्मणः, ‘प्यन्ते कर्तुं कर्मणः’ इत्युक्तेः । जायाप्रेरिता हि धेनुगन्धमाल्ये प्रतिगृह्णातीति भवत्येव धेनुः प्रयोज्यकर्म ॥ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । क्तप्रत्ययानभिहितत्वेन गन्धमाल्यकर्मणि द्वितीयायाः प्रवृत्तेः सिद्धान्ते तु जायया प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । द्विकर्मकत्वाभावेन गन्धमाल्यस्यैव क्तप्रत्ययेनाभिहितत्वात् ययेति तृतीया तु णिजर्थं प्रति जायायाः कर्तृत्वेऽपि णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति धेनोः कर्तृत्वादुपपद्यते ॥ एवं चेह जायानिष्ठेप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत् प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रामिति वृत्त्यर्थः । यद्यपि धेनुकर्तृकं जायानिष्ठेप्रेरणाविषयीभूतं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्माभूते गन्धमाल्ये इति विग्रहार्थः, तथाप्यन्यपदार्थान्तर्भावेणैव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येन एकार्थभावाकल्प्यत इति नास्त्यत्रानुपपत्तिरिति दिक् ॥—हृक्कारो—। हा च का च हृक्कारौ तयोरिति विग्रहः, हुश्च कुश्च हृक्कारौति वा प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । ‘गतिबुद्धिः’ इत्यादीह नानुवर्तते तेन उभयत्रविभाषेयमभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थकत्वात् विकारार्थस्य करोतेश्चकर्मकत्वात् ‘गतिबुद्धिः’ इत्यादिना अणौ कर्तुः कर्मत्वे प्राप्ते, र्थान्तरे चानयोः सकर्मकत्वादप्राप्ते, अस्यारम्भात् ॥ अप्राप्तानुदाहरणमाह—हारयतीति । हरति करोति वा कटं च इत्यप्यन्तावस्थायां भृत्यः कर्ता, स एव प्यन्तावस्थायां कर्माभूत् । प्राप्ते तदाहरणम्—तृणमभ्यवहारयति सैन्यव तृणमभ्यवहारयति सैन्यधैः, विकारयति सैन्यवान् विकारयति सैन्यवैरिति बोध्यम् ॥ ननु यदि ‘गतिबुद्धिः’ इत्यादि नानुवर्तते तदैतदेवं स्यात् । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेन्मैवम् । ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे उभयत्रविभाष

१ भक्षयति बलीवदानिति—हिंसाफलके भक्षणं भक्षोवृत्तिः । पश्यायस्य भक्षणं परो हिंसितो भवति इति तत्त्वमिने हिंसा द्रष्टव्या । २ शब्दायतेनेति—अयं निषेधो व्यर्थः, शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्यतेरिव नैति तदुप्रादिकर्मणोऽभावे मानाभावेन अकर्मत्वाभावात् इति परे । ३ शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थसंगृहीतत्वेऽपि ह्यतेरिव नैति—तदविवक्षा च दिषा, तदन्वययोग्यधात्वर्थत्वात्गादे सत्त्वे च तस्मिन्नर्थे तत्र संबन्धित्वेनान्वयविवक्षा परा ॥

हृत् ॥ ॐ अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वेति वाच्यम् ॥ अभिवादयते दर्शयते देवं भक्तं भक्तेन वा । ॐ अधिशीङ्-
शासां कर्म । १।१।४६। अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।
ॐ अभिनिविशश्च । १।१।४७। अभिनीत्येतत्संघातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभिनिविशते सम्मार्गम् ।
रिक्कयणे संप्रदानमिति सूत्रादिह मण्डूकब्रुत्याऽन्यतरस्याग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभावाश्रयणात्कच्चिन् । पापेऽभि-
निवेशः । ॐ उपान्वध्याङ्कसः । १।१।४८। उपादिपूर्वस्य वसतेराधारः कर्म स्यात् । उपवसति अनुवसति अधिवसति
भावसति वा वैकुण्ठं हरिः ॥ ॐ अभुक्त्यर्थस्य न ॥ वने उपवसति ॥ उभसर्वतसोः कार्यो धिगुपेयांविषु त्रिषु ॥ द्विती-
याऽऽप्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतःकृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपपुप-

भाष्यकृताऽस्यापि सूत्रस्य गणितत्वेनोक्तशङ्काया अनवतारात् ॥—अभिवादीति । ‘वद संदेशवचने’ बुरादिरावृणीयः ।
अभिपूर्वकलाभमस्कारार्थता । अभिवादयतेरप्राप्तिं दृष्टेस्तु प्राप्तावयं विकल्पः । अभिवदति देवं भक्तस्तं प्रेरयत्यन्यः । अभि-
वादयते । ‘गिन्वश्च’ इत्यात्मनेपदम् । परस्मैपदे तु अभिवादयति देवं भक्तेनेत्येव । तथा पश्यति देवं भक्तो दर्शयते देवं
भक्तमित्यादि ॥—अभिनिवि— । नेरत्यान्तरत्वेन पूर्वेनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणमीदृशसंघातविवक्षाधर्मित्याह
—संघातपूर्वस्येति । तेनेह न । ‘निविशते यदि शूकशिखापदे’ इति ॥—कचिन्नेति । ‘एवधैष्वभिनिविशानाम्’
इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोऽत्र मानमिति भावः ॥—उपान्व— । लुग्विकरणादलुग्विकरणं वलीय इति ‘वस निवासे’
इति भौवादिक एव गृह्यते न तु ‘वस आच्छादने’ इत्यादादिक इत्यभिप्रेत्य शपा निर्देशमाह—उपादिपूर्वस्य वसंते-
रिति । ‘वसेर्यर्थस्य प्रतिषेधः’ इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे—अभुक्त्यर्थस्य नेति । वार्तिके अर्थशब्दो निवृ-
त्तिवचनः । भोजननिवृत्तिवाचकस्य वसेराधारः कर्म नेत्यर्थः ॥—वने उपवसतीति । कथं तर्हि ‘गल्यर्थकर्मक-’ इति सूत्रे
‘हरिदिनमुपोषितः’ इत्युदाहरणं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । वसेरत्र स्थितिरर्थः भोजननिवृत्तिस्त्वार्थिकीति न दोष
इति ॥ उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्थेगे द्वितीयेत्यर्थः ।
प्रकृतिद्वित्वेन तसोरिति द्वित्वनिर्देशः । अत्र उभशब्दादयच्च न कृतः, अनुकरणशब्दत्वेनासंख्ययावाचितात् । तथा चोभशब्देन
उभयशब्दो गृह्यते केवलात् परत्र तसिलोऽसंभवादित्येके । वस्तुतस्तु दृष्टिविषये अयच्चप्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो
यस्तस्य तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु इति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—धिगिति । धिक्शब्दयोगेऽपि द्वितीया कार्ये-
त्यर्थः ॥• अत्र प्राश्नः धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवत् इत्याहुः । तन्न । तथा सत्यपदान्ततया दृष्टान्ते
‘लोपः शाकल्यस्य’ इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जलस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न वाय गकारान्त एवास्त्विति शङ्क्यम् । ‘कस्य
च दः’ इति सूत्रे ‘धक्ति’ इत्युदाहरणस्यासंगतिप्रसङ्गात् । ‘कस्य च दः’ इत्यनेन हि कान्ताव्ययस्याकचसंनियोगेन
द्वयं विधीयते । तस्माद्विगिति विभक्त्यन्तमेव । परंतु ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशोनाव्ययत्वात्सुपो लुक् । यदि तु
धिगित्यविभक्तिको निर्देश इत्येतावानेव प्राचां ग्रन्थस्तदा सम्यगेव । अव्ययलात्सुपो लुक्विभक्तिको निर्देश इति
वक्तुं शक्यत्वात् ॥—उभयतःकृष्णमिति । कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आयादिलात्तसिः, षष्ठ्यर्थे द्वितीया ।
एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते—उभसर्वतसोरित्यत्र उभसर्वयोगेणे परस्परसाहचर्यात्तसिलेव
गृह्यते, न लायादिभ्य इति तसिः । तथा चोभयत इत्यादौ ‘तसेश्च’ इत्यनेन तसिलादेशोऽवगन्तव्यस्तेन यत्र संज्ञायां
तसेत्तसिलादेशाभावस्तत्र न द्वितीया किं तु षष्ठ्येव इति । तसिलभावस्तु ‘तसेश्च’ इत्यत्र ‘किं सर्वनामबहुभ्यः’
इत्यनुवर्तनादिति ॥—धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्यतेत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । स निन्य इत्यर्थः ।
प्रथमार्थे द्वितीयेत्येके । कथं धिङ् मूर्खेति । संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्तया धिक्शब्दयोगाभावाद् द्वितीया
न प्रवर्तत इति ‘संबोधने च’ इति प्रथमैव भवतीति । क्रियापदं कचिच्छ्रुतं कचिदाक्षिप्तम् । तथा च धिङ् मूर्खे निषिद्धा-
चरणमिदमित्येतदिह कल्प्यम् । मूर्खेसंबोध्यकनिषिद्धाचरणस्य निन्यतेति तु वाक्यार्थः । प्रथमार्थे धिगयोगे द्वितीयेति वादिमते
तु मूर्खेसंबोध्यकं निषिद्धाचरणं निन्यमिति वाक्यार्थः ॥ यत्तु ‘उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी’ इति संबोधने प्रथ-
मैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचिलादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संबोधनस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । न च
देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तृत्वस्येवोक्तिसंभव इति वाच्यम् । वास्तवकर्तृत्वेऽपि कारकविभक्तिलस्य अलाभात् ।
किं च । देव लां भजे, लां भजन्ति भक्ता इत्यादौ संबोध्यदेवस्य वास्तवमपि कर्तृत्वं नास्तीति आस्तां तावत् ॥—उपर्युप-
रीति । कथं तर्हि ‘उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः’ इति । अत्राहुः—उपरिबुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः ।
तेनात्राप्तेडितत्वाभावाच्च द्वितीया । यद्वा प्रति नोक्तस्य ‘उपर्य्यध्वंसः सामीप्ये’ इति कृतद्वित्वस्य वार्तिके प्रहणा-

१ अभिनिविशते इति—अभिनिवेश आग्रहः । तन्वय इत्य-
वः । यथाग्रहवानित्यर्थः । २ उपर्यादिष्विति—उपर्यादीनां समीपोर्ध्व-
देशादिदृष्टित्वमर्थः ।

रि लोकं हरिः । अध्यधि लोकम् अधोधो लोकम् ॥ ॐ अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि ॥ अभितः कृष्णम् । परितः कृष्णम् । ग्रामं समया । निकषा लङ्काम् । हा कृष्णाभकम् । तस्य शोच्यतेत्यर्थः । बुभुक्षितं न प्र ति भाति किञ्चित् । ॥ अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ १२।३।४। आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वां मां हरिः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ॥ कर्मप्रवचनीयाः ॥ १२।४।८। इत्यधिकृत्य । ॥ अनुलक्षणे ॥ १२।४।८। लक्षणे धोत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञापवादः । ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ॥ १२।३।८। एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः । परापि हेताविति तृतीयाऽनेन बाध्यते । लक्षणेऽथभूते स्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् । ॥ तृतीयार्थे ॥ १२।४।८। अस्मिन् धोत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । नदी मन्ववसिता सेना । नद्या सह संबद्धेत्यर्थः ॥ पित्र बन्धने कः । ॥ हीने ॥ १२।४।८। हीने धोत्येऽनुः प्राग्वत् अनु हरिं सुराः । हरेर्हीना इत्यर्थः । ॥ उपोऽधिके च ॥ १२।४।८। अधिके हीने च धोत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्सं स्यात् । अधिके सप्तमी वक्ष्यते । हीने, उप हरिं सुराः । ॥ लक्षणेऽथभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः

दिह च वीप्साद्विवेचनत्वान्नास्ति द्वितीयाप्रसक्तिरिति ॥—अभितःपरित इति । एतच्च 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति पूर्वोक्तस्यैव प्रपञ्चभूतमिति वाच्यः ॥—अभितःकृष्णमिति । 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिच् । समयानिकषाहा सामीप्यवचनावाक्ये । 'विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति' इति माघः ॥ हेति खेदे, तदेतदाह—तस्य शोच्यतेति—बुभुक्षितमिति । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः न तु कर्मप्रवचनीयः । तेनात्र 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इत्यनेन गतार्थता न शङ्का ॥—अन्तरान्तरेण—। प्रतिपदोक्तत्वात्त्रिपातयोरेव ग्रहणं न तु टाबन्त तीयान्तयोः । परस्परसाहचर्याच्च । तथाया गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्न त्वाचार्यपरशुरामयोः । तेन किमनरन्तरेणागतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषेण ज्ञातेनेत्यर्थः ॥—अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः हरिशब्दानु द्वितीया न भवति, अन्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः ॥—अन्तरेण हरिमिति । हरिं विनेत्यर्थः । मध्ये त्वय्येऽन्यन्तरेणशब्दो वर्तते 'मृणालतूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वयं सः' इति । चलच्चामरयोर्द्वयस्य मध्ये इत्यर्थं युक्तग्रहणाग्रेह—अन्तरा त्वां मां कृष्णस्य मूर्तिः । इह कृष्णात्र द्वितीया अन्तराशब्दप्रयोगेऽपि अन्तरेत्यनेनानन्वयात्—कर्मप्रवचनीयाः ॥—इत्यधिकृत्येति । शीघ्रतत्प्रागिति बोध्यम् । गुरुसंज्ञाकरणमन्वर्थलाय । कर्म क्रियां प्रोचन्तः कर्मप्रवचनीयाः । बाहुलकाद्भूते कर्तर्यनीयर् । तेन संप्रति क्रियां न द्योतयन्तीति लभ्यते । तथा च हरिः—'याया द्योतको नायं संबन्धस्य न वाचकः' । नापि क्रियापदाक्षेपी संबन्धस्य तु भेदकः' इति । तथाहि । जपमनुप्रावर्षत त्यत्र अनुना न क्रियाविशेषो धोत्यते । अनुभूयते सुखमित्यादी यथा । नापि पष्ठेव संबन्ध उच्यते, द्वितीयार्थव तस्येत्वात् । नापि प्रादेशं विपरिलिखति विमाय परिलिखतीत्यत्र विशब्देन मानक्रियैव क्रियान्तरमाक्षिप्यते, कारकविभ प्रसङ्गात् । किं तु जपसंबन्धि वर्षणमिति द्वितीययावगतः संबन्धो लक्ष्यलक्षणभाव एवेति अवगमात् संबन्ध एवानुना ि षेऽवस्थाप्यते । क्वचित्तु क्रियागतविशेषद्योतकेऽपि इयं संज्ञा वचनात् प्रवर्तते । 'सुः पूजायाम्' 'अतिरतिक्रमणे च' इति यः—उक्तसंज्ञ इति । कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः ॥—गत्युपसर्गसंज्ञापवाद इति । ननु जपमनु प्रावर्षदित्यत्र वृष्टिं प्रत्यनं गामावेन क्रियायोगाभावादेतयोः संज्ञयोः प्राप्त्यभावात् कथं तदपवादत्वमस्याः संज्ञाया इति चेत् । अत्राहुः—गम्यमाननिश क्रियामपेक्ष्य तयोः प्राप्तिरस्तीति संभावनामात्रेण मूलस्य निर्बाधत्वात् । न चैवं कर्मलादेव द्वितीयासिद्धौ किमनया संज्ञ बाध्यम् । जपस्य निशमनप्रयुक्तहेतुत्वाद्यसंबन्धविवक्षया कर्मत्वाभावेन तृतीयायां प्राप्तायां तदारम्भात् । न चैवमपि पमनु निशम्य देवः प्रावर्षत्' इत्यर्थोवगमात्प्रवर्तन्तलोपे पञ्चम्यपवादायैवेयं संज्ञास्तििति वाच्यम् । त्यबन्तलोपे हि ० अधिकरणे च पञ्चमी, जपस्य तु कर्मत्वादिना विवक्षाभावादिति ॥—परापि हेतौ तृतीयेत्यादि । अयं भावः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अवकाशः, यो न हेतुः वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति, हेतुतृतीयाया अवकाशो धनेन कुलमिल जपमनुप्रावर्षदित्यत्र तु हेतुभूते लक्षणे परलातृतीया स्यात्तां बाधित्वा 'अनुलक्षणे' इति पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्याद्वि भवतीति । न च 'तृतीयार्थे' इति सूत्रेणैव गतार्थता शङ्का, तस्य पुरस्तादपवादस्यानेन 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इत्येतावन् बाधकत्वात् ॥—सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियते इति भावः ॥—मन्विति । द्वितीयायाः संबन्धोऽयं पञ्चम्यपवादत्वादेतद्वितीयायाः । स चेह संबन्धः साहित्यरूप एवेत्यनुना धोत्यते हीने । उत्कृष्टादेव द्वितीया, न त्वपकृष्टाच्छक्तिस्वभावादित्याशयेनोदाहरति—अनु हरिमिति ॥—उपोऽधिके चकारेण हीने इत्यनुकृत्यते तदाह—अधिके हीने चेति । अधिके संभावधानं न द्वितीयार्थमित्याह—सप्तमी इति । 'यस्मादधिकम्' इत्यनेनेति भावः । तस्मिन्नापि सूत्रे 'शब्दरूपचनीययुक्ते' इत्यनुवृत्तेरधिके संज्ञाविधानम् कमेवेति ज्ञेयम् ॥—उपहरिमिति । पूर्ववदुत्कृष्टादेव द्वितीयाति—तवणेत्थम्—॥—वृक्षं प्रतीति । वृक्षं

॥१७९०॥ एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे, वृक्षं प्रति पर्यनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्थंभू-
त्स्थाने, भक्तो विष्णुं प्रतिपर्यनु वा । भागे, लक्ष्मीर्हरिं प्रतिपर्यनु वा । इरेभांग इत्यर्थः । वीप्सायां, वृक्षंवृक्षं प्रति
र्यनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वाभावाच्च पठ्यम् । एषु किम् । परिषिञ्चति । ॥ अभिरभागे ॥१७९१॥ भागवर्जे
क्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभि वर्तते । भक्तो हरिमभि । देवदेवमभिसिञ्चति । अभागे किम् । यदत्र म-
भिष्यात्तदीयताम् । ॥ अधिपरी अनर्थकौ ॥१७९३॥ उक्तसंज्ञौ स्तः । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्यागच्छति ।
तिसंज्ञाबाधादतिगताविति निघातो न । ॥ सुः पूजायाम् ॥१७९४॥ सुसिक्तम् । सुस्तुतम् । अनुपसर्गत्वाच्च
ः । पूजायां किम् । सुषिक्तं किं तवाऽत्र । क्षेपोऽयम् । ॥ अतिरतिक्रमणे च ॥१७९५॥ अतिक्रमणे पूजायां चातिः
सर्गप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । अति देवान् कृष्णः । ॥ अपिः पदार्थसंभावनाऽन्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ॥१॥
॥१९६॥ एषु धोलेष्वपिरुक्तसंज्ञः स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यात् । अनुपसर्गत्वाच्च षः । संभावनायां लिङ् । तस्या एव
प्रपञ्चभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यते । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्द-
लेन गम्यमानस्य बिन्दुरवयवावयविभावसंबन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्र-
तीते । सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात् ॥ अपि स्तुयाद्विष्णुम् । संभावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ॥

गोतनमर्थः । संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति ॥—भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तैश्च विषय-
वेष्यिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । भक्तः कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः ॥—लक्ष्मीर्हरिं प्रतीति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य ह-
रेणा सह स्वस्याभिभावः संबन्धः ॥—वृक्षंवृक्षमिति । इह वीप्सा द्विवचनेनैव द्योत्यते । प्रत्यादिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते ।
कर्मण्येव द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् पठ्यं न, एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्या-
ख्यातमाकरे । ‘पञ्चम्यापाइपरिमः’ इति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेक्षनेन साहचर्यात् ॥—परिषिञ्चतीति । सर्वतः
सिञ्चतीत्यर्थः । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति पठ्यम् ॥—ममाभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । प्राञ्चस्तु मामभिष्या-
देति प्रत्युदाहरन्ति, तत्र मां प्रामुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेनास्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्य-
र्थतः पर्यवसानात् ‘अभागे’ इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामि—’ इति पठ्यम् ॥—कुतोऽध्यागच्छतीति ।
इह प्रजयति, पराभवति, वृक्षं प्रति विद्योतते, इत्यत्र प्रादेर्विशेषद्योतकत्ववदधिपर्यौरेह विशेषद्योतकत्वाभावादानर्थक्यं
धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन त्वर्थवत्तास्येवेति बोध्यम् । ‘गतिगतां’ इत्यत्र पदादित्यधिक्रियत इति पदात्परत्वसंपत्तये कुत इत्यु-
क्तम् ॥—अतिरतिक्रमणे च । चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यत इत्याह—पूजायां चेति । अतिक्रमणसु-
चितादधिकस्यानुष्ठानम् । अर्थद्वयेऽप्येकमेवोदाहरति—अति देवान् कृष्ण इति । अन्ये तूदाहरन्ति—अतिमि-
क्तम्, अतिस्तुतमिति बहुतरं समीचीनं सिक्तं सुतं चेत्यर्थः । बहुतरार्थे अतिक्रमणं, समीचीने पूजेति विवेकः ॥
अपिः पदार्थः—सर्पिषोऽपि स्यादिति । सर्पिर्विन्दुः स्यादित्यर्थः ॥ अपिः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह—अनु-
पसर्गत्वाच्च ष इति । उपसर्गसंज्ञाभावात् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्यामिस्ति—’ इतीह न प्रवर्तते इति भावः ॥—
संभावनायामिति । संभाव्यत इति संभावना । ‘ण्यासश्चन्यो युच्’ ॥ भवनक्रियासंभावनायां भवनस्य विषयत्वादाह—
तस्या एवेति । संभावनाया एवेत्यर्थः ॥—कर्तृदौर्लभ्येत्यादि । कर्तृदौर्लभ्याद्भवनक्रियाया दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दो
भवनक्रियावाचिना स्यादित्यनेन संबध्यत इत्यर्थः ॥—अवयवावयविभावेति । सर्पिरवयवी बिन्दुरवयवः ॥—इय-
मेवेति । बिन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यद्योतकत्ववैल्यर्थः ॥—द्वितीयेति । ‘कर्मप्रवचनीययुक्ते—’ इत्यनेन विहिता ॥—न त्व-
पिनेति । न च बिन्दुना योगे तद्योतकापिशब्देनापि योगो जात एवार्थद्वारा शब्दानां योगस्याभ्युपगमादिति शङ्क्यम् ।
अपिशब्दस्य बिन्दुद्योतकत्वाभावात् । कथं तर्हि बिन्दुप्रतीतिरिति चेत् । शृणु—अपिना धोत्यं भवनदौर्लभ्यमेव कर्तृदौर्लभ्यमा-
क्षिपति । कर्ता लिह बिन्दुरेवेति स प्रतीयते । अत एवापिशब्दवलेन गम्यमानस्येत्युक्तं, न लपिना गम्यमानस्येति ॥
—उक्तत्वादिति । उक्तप्रायत्वादित्यर्थः । अपिशब्दः स्यादित्यनेन संबध्यत इत्युक्ते स्यादित्यस्यापिना योगो न तु सर्पिषा
इत्यर्थपर्यवसानात् ॥—अपि स्तुयादिति । अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादित्यधिकोक्तिः । एतादृशस्यान्य-
दीयस्त्वनेन सामर्थ्यमस्तीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ इह संभावनाद्योतकोऽपिशब्दः, पूर्वत्र तु संभावनाविषयदौर्लभ्य-

१ वृक्षं वृक्षमिति—वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वनाविषयायां कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्वितीया । २ सुसिक्तमिति—सेक-
गतपूज्यत्वद्योतकः सुः, क्रियापूज्यत्वकृते तत्तत्क्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा संज्ञा । अत एव सुषिक्तं किं तवेत्यत्र न । ३ पदा-
र्थेति—पदस्याभ्युपगम्यमानस्यार्थः पदार्थः । ४ अपिशब्दवलेनेति—तदुक्तं वृत्तिहता ‘मात्राविन्दुः स्तोकाभित्यस्यार्थेऽपिर्वर्तते’ इति ।
५ नत्वपिनेति—बिन्दुना योगेऽप्यपिधोत्यसंबन्धेनानन्वय इत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयधोत्यसंबन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम्, पठने
चापिधोत्यसंबन्धस्य बिन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः ।

अपि स्तुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा ॥ धिदेवदत्तमपि स्तुयादृषलम् । गार्हा । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि । स सुषथे । ॥ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ १२।३।५। इह द्वितीया स्यात् । मासं कल्याणी । मासमधीते । मासं उ उधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । क्रोशस्यैकदे पर्वतः । ॥ स्वतन्त्रः कर्ता ॥ १।४।५। क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् । ॥ साधकतमं करणम् ॥ १।४।४२। क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणसंज्ञं स्यात् । तमप्रग्रहणं किम् । गङ्गायां घोषः । ॥ कर्तृकरण

योतक इति महान् भेदः । ‘उपसर्गात्सुनोति-’ इत्यादिना षत्वं न भवति । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया बाधात एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् ॥—अपि सिञ्च, अपि स्तुहीति । सिञ्च स्तुहि चेत्यर्थः ॥—कालाध्वनोः—। अ विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः, स चासौ संयोगश्चात्यन्तसंयोगः, निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः । केनेत्याकाङ्क्षायां गुणक्रियाद्वयैरित् चित्वाद्बोध्यम् ॥—द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । स्वरूपप्रग्रहणं लिह न भवति । ‘कालाः’, ‘त्यन्तसंयोगे च’ इति समासविधायके ‘कालाः’ इति बहुवचननिर्देशेन द्वितीयाविधौ स्वरूपविधिर्नैति ज्ञापनात् । अत मासप्रमितः मुहूर्तसुखमिति द्वितीयासमासविधानुदाहरिष्यति ॥—मासं कल्याणीत्यादि । अकर्मकधातुभिर्योग एव शकालादीनां कर्मसंज्ञाविधानाग्नेह ‘कर्मणि द्वितीया’ इति द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ॥—मासस्य द्विरिति । ‘कृत्वे प्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इत्यनेन षष्ठीति प्राश्नः ॥ तत्र । तत्र शेषप्रग्रहणानुवृत्त्या द्विरहो भोजनमिति कृदन्तेन सह समास वृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह ‘षष्ठी शेषे’ इति सूत्रेणैव षष्ठी भवत्यन्तरङ्गत्वादित्याहुः ॥ अन्याथारम्भस्यापि ‘कृत्वो योगे’ इति सूत्रस्य द्विरहो भुङ्क्त इत्यत्र विशेषविहितत्वात्प्रवृत्तौ बाधकं नास्तीति केचित् ॥ ॥ इति द्वितीया स्वतन्त्रः कर्ता । प्रधानीभूतधार्वार्थश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—‘धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते’ स्थाल्यादीनां वस्तुतः स्वातन्त्र्याभावेऽपि स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुरेवेति ध्वनयति—**क्षितोऽर्थ इति ॥—साधकतमं करणम् ॥—प्रकृष्टेति ।** यस्यापारानन्तरं फलनिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—यायाः फलनिष्पत्तिर्यस्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् । विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीन करणत्वमस्तीति सूचितम् । आह च—‘वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्या पचत इत्येषा विवक्ष इयते यतः’ इति । अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न नियतम्, वैवक्षिकम् । न हि ‘गौः सर्वं प्रति गौरेव न तु कंचित् प्रत्यगोः’ इतिवद्विशेषणं सर्वं प्रति विशेषणमेवाति वक्तुं शक्य तथा च कया धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने ‘प्रकृतधातुव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विव कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेन व्यापारस्य फलस्य वा आश्रयोऽधिकरणम्’ इति स्थि पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पच्यर्थश्रयणतत्पडुलावपनेधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्ता, ज्व त्पर्यकत्वे एधाः कर्तारः, तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री, अवयवावयविभावादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः, स्थाल्या । त्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोऽपि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री, देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्व्यापत्तत्वात्, तथा आदि भ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता, तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते प्रयोज्यः कर्म, अधिपूर्वः शीघ्रादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः क वलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि ज्ञेयम् । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोध इति केषांचिदुक्तिः परास्ता । य त्तक्रियायां यदा यस्य स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदा तत्क्रियायां स कर्ता, यदुपात्तया कर्तुः क्रियायां यदा आमुषिष्ठतमत्वे वक्ष्यते तदा तत् कारकं तत्क्रियायां कर्मत्वेवं शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षे उक्तिसंभवाभावात् । यत्तु त्परसमवेतक्रियाजन्यफलशालिलं कर्मत्वं चेदं वृक्षात्पणं पततीत्यादौ स्वसमवेतक्रियाजन्यविभागादिकलशालिन कर्तृ ष्यभावेऽव्यापदानेऽतिव्याप्तिः स्यादेव । अतश्च धालर्थतावच्छेदकफलशालिलं कर्मत्वमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । एवं च स गच्छतीत्यादिसकर्मकेषु गमनजन्यसंयोगादाविशानुरोधेन धालर्थतावच्छेदकत्वेऽभ्युपगतेऽपि वृक्षात्पततीत्याद्यकर्मकेषु दिजन्यविभागादौ तदवच्छेदकत्वाकल्पनाप्रापदानेऽतिव्याप्तिः । नवा ग्रामं गच्छतीत्यादौ कर्तर्यतिव्याप्तिः, संयोगां नकीभूतधात्वर्थस्य परसमवेतत्वविशेषणात्मकमत्वेनाभिमतं यत्तद्विन्नस्य परशब्देनात्र विवक्षितत्वादित्याहुः ॥ तदं त्युक्तम् । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । गिजर्थप्रेरणाजन्यप्रयोज्यव्यापारे गमनादौ धात्वर्थतावच्छं भावात् । तत्त्वाभ्युपगमे तु देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिशास्त्राभ्युपग कंचित् प्रयोज्यकर्तारं कर्मत्वं, कंचित्तु कर्तृत्वमिति निर्धारयितुमशक्यत्वात् । ‘हकोरन्यतरस्याम्’ इति शास्त्रमन्तरेण कारयति वा कटं श्लेन श्लयमित्यत्र वैकल्पिककर्मत्वस्य दुरुपपादत्वाच्च । एतादृशेषु वैयाकरणोक्तयैव निर्वाह इ

१ कालेति—अत्यन्तसंयोगश्च गुणक्रियाद्वयवदभावस्यापि । अत एव ‘मासं भोजनाभाव’ इति सिद्ध्यति । २ इ—एतच्च कारकाधिकाराद्यभ्येते ।

योस्तृतीया । २।३।१८। अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण बाणेन हतो वाली ॥ ॐ प्रकृत्यादि-
भ्य उपसंख्यानम् ॥ प्रकृत्या चारुः । प्रायेण याज्ञिकः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेनैति । विषमेणेति । द्विद्वेणेन धान्यं

तर्हि 'आकङ्क्षादेका संज्ञा या परानवकाशा च' इत्युक्तलाभिरवकाशाया अपादानसंज्ञया सावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधानो-
क्तातिव्याप्तिरिति किमनेन धालर्थतावच्छेदकेत्यादिपरिश्रमेण ॥ स्यादेतत् 'आत्मानमात्मना वेत्ति सृजत्यात्मानमात्मना'
इत्यादिप्रयोगाः कथं संगच्छन्ते, एकस्यैव वस्तुनो युगपदेकक्रियानिरूपितकर्तृत्वकर्मलादेरसंभवात्, परया कर्तृसंज्ञया कर्मकर-
णादिसंज्ञाया बाधात् । नैप दोषः । अहंकाराद्युपाधिभेदेनात्मनोऽपि भेदमाश्रित्य 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादिप्रयोगस्याकरे
समर्थितत्वात् ॥ ननु 'साधकं करणम्' इत्येवास्तु, कारकाधिकारादिह कारकमिति वर्तते साधकं कारकं हि पर्यायः, तथा
चोभयोपादानेन प्रकर्षो लभ्यत इत्याशयेन पृच्छति—**तमग्रहणं किमिति ।** इतरस्तु कारकप्रकरणे गौणमुद्ध्यन्याय
एतत्सूत्रादन्यत्र न प्रवर्तत इति ज्ञापनाय तमग्रहणमित्याशयेन ज्ञापनफलमुदाहरति—**गङ्गायां घोष इति ।** उक्तज्ञा-
पनानङ्गीकारे लिहाधिकरणसंज्ञा न स्यात् । तिलेषु तैलं दधनि सर्पिरित्यादी मुख्याधारे तस्याश्रितार्थत्वादिति भावः ॥
अत्र व्याचक्षुः—यदा च तीरधर्म आधारत्वं सामीप्यात् प्रवाहे उपचर्यते तदेदं प्रयोजनं, यदा तु गङ्गाशब्द एव तीरे
वर्तते तदा तु न प्रयोजनं, तीरस्य मुख्याधारत्वात् । तत्राप्यपक्षे विभक्तिलाक्षणिकी द्वितीये तु प्रकृतिर्लाक्षणिकीत्यादि ॥—
रामेणेति । ययपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव, तथापि कृदुपस्थितानां विशेषणतैव । 'सत्त्व-
प्रधानानि नामानि' इत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोर्हन्यत इत्यादिकर्मिण्यातसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभाव-
व्याप्ताभावेऽपि हत इत्यादिकर्मिण्यतसमभिव्याहारे व्याप्तासोऽस्त्येव । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारो धनुराकर्षणादित्ति-
षयीभूतो यो ब्रान्णव्यापारः शरीरभेदनादिस्तस्याप्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः । वालिनं हन्ति, वाली हन्यत
इत्यादी तु वालिनिष्ठप्राणवियोगानुकूलो यः शरीरभेदनादिर्वाणव्यापारस्तद्विषयको रामनिष्ठधनुराकर्षणदिव्यापार इत्यर्थो
वाच्यः ॥ अत्रेदमवधेयम्—'फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृतः । फले प्रधानं व्यापारस्तदर्थस्तु विशेषणम्' । इह
धातुः स्मृत इत्यन्वयः । वाचकत्वेनेति शेषः । 'आश्रये तु तिङः' इत्यत्र विभक्तिविपरिणामेन स्मृता इति संबध्यते । वाचकत्वे-
नेति पूर्ववत् । तिङ इत्युपलक्षण द्वितीयातृतीयादीनामपि केषांचिदाश्रयमात्रार्थकत्वात् ॥ नन्वेवमाधारार्थकत्वे द्वितीयातृतीया-
सप्तमीनां सांकेयं स्यात् । मैवम् । निरूपकभेदेनाधारभेदात् फलनिरूपिताधारभेदो द्वितीयार्थः । व्यापारनिरूपितस्तु
तृतीयार्थः ॥ स्वाश्रयद्वारा व्यापारनिरूपितः फलनिरूपितश्च सप्तम्यर्थ इति ध्यम्युपगम्यते ॥ फले प्रधानमिति । एतच्च प्रायिकम् ।
कर्मकृत्यामभिव्याहारे तु व्याप्तासोऽस्त्येवेति उक्तत्वात् । 'हरिं भजति देवदत्तः' इत्यादौ तु व्यापारस्य प्राधान्यमस्त्येव । प्रकृतिप्र-
त्ययार्थयोर्देवदत्तयोर्देवदत्ततिङ्गुपस्थाप्ययोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्थाधारिका या प्रीतिस्तदनुकूल एकदेवदत्ताधारको वर्त-
मानो यो व्यापार इति वाक्यार्थः । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तत्रिप्रथमस्याधारत्वस्य वाच्यतावच्छेदकत्वापत्त्याऽतिगौर-
वात् । 'कर्मणि द्वितीया' इत्यादिमूत्रस्वरसंज्ञापत्तेश्च । अत एव भाष्यकारोऽप्याह—'युगां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा
निष्ठाम्' इति । अनभिहिते किम् । हरिः करोति । पाचकः । कर्तरि ण्वुल् । शाब्दिकः । 'शब्ददर्दुरं करोति' इति टक् । कृतं विश्वं
येन कृतविश्वः, विश्वकर्मकृत्याश्रय इत्यर्थः । जीवन्त्यनेन जीवनः । करणे ल्युट् ॥—**प्रकृत्यादिभ्य इति ।** आकृतिगणोऽ-
यम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः' इत्यादि सिद्धम् ॥—**चारुरिति ।** अभिरूप इत्यर्थः । क्रियाया अश्रवणात् कर्तृकर-
णयोरभावात् पट्टीह प्राप्ता । एतच्च गम्यमानकरोतिक्रियाकरणत्वात्सिद्धं, करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विव-
क्षितम् । स्वभावेनायमभिरूपः कृतो न ललंकारादिनेत्यर्थात् ॥—**प्रायेण याज्ञिक इति ।** एतदपि गम्यमानज्ञानक्रियां
प्रति करणत्वात्सिद्धम् । आचारादिबाहुन्येन याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञायत इत्यर्थात् ॥—**गोत्रेण गार्ग्य इति ।** गार्ग्योऽस्य
गोत्रमित्यर्थः । प्रथमात्र प्राप्ता, गोत्रेणाहं ज्ञाय इत्यर्थादिहापि तृतीया सिद्धा ॥—**समेनैतीत्यादि ।** सममेतीत्याद्यर्थं सम-
विषमाभ्यां कर्मणि द्वितीया प्राप्ता । इहापि तृतीया सिद्धा, पथोऽपि गमने करणत्वाभ्युपगमात् ॥—**द्विद्वेणेनेति ।** द्वयोर्दो-
गयोः समाहारो द्विद्वेणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । द्वेणद्वयसंबन्धिधान्यमित्यर्थः । इह पट्टी प्राप्ता । द्विद्वेणपरि-
मितधान्यार्थं मूल्ये द्विद्वेणशब्दः, तस्य च क्रियां प्रति करणत्वमितीहापि तृतीया सिद्धेति दिक् ॥—**चादिति ।** करणशब्दा-
नुवृत्त्या 'परिक्रयेण संप्रदानमन्यतरस्याम्' इत्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्याग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्यायत्वे लघ्वे चग्रहणं
समुच्चयार्थम् । तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चोभयं युगपत्स्थिति । 'मनसः संज्ञा-
धाम्' इत्यलुक् ॥ किंच अक्षैर्देवयते देवदत्तो यज्ञहस्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वाद् अणि कर्तृणो 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन कर्मत्वं न,
'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमपि न भवति । ननु कर्मकरणसंज्ञासमावेशस्य मनसादेव इत्यत्र कृतार्थत्वादक्षान्दीव्यती-
अत्र परत्वातृतीयैव स्यात् तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—**कर्म्यकालपक्षे** 'कर्मणि द्वितीया' इत्यत्र यदस्योपस्थानं

क्रीणाति । सुखेन दुःखेन वा यातीत्यादि । ॥ **दिवः कर्म च । १।४।४३।** दिवः साधकतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्याद्वा-
करणसंज्ञम् । अक्षैरक्षान्वा दीव्यति । ॥ **अपवर्गे तृतीया । १।३।१६।** अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां श्रोत्यायां कालाच्च
नोरत्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अद्वा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः । अपवर्गे किम् । मासमधीतो नैयातः । ॥ **सह**
युक्तेऽप्रधाने । १।३।१९। सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः पिता । एवं साकंसाधैर्मनयोगे
ऽपि । विनापि तद्योगं तृतीया । वृद्धोयूनेत्यादिनिर्देशात् । ॥ **येनाङ्गविकारः । १।३।२०।** येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गि-
विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अक्षणा काणः । अक्षिसंबन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविका-
किम् । अक्षि काणमस्य । ॥ **इत्थंभूतलक्षणे । १।३।२१।** कंचिप्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटा-
स्तापसः । जटाशाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः । ॥ **संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । १।३।२२।** संपूर्वस्य जानातेः कर्म-
तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं वा संजानीते । ॥ **हेतौ । १।३।२३।** हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादिसाधार-
निर्व्यापारसाधारणं च हेतुत्वम् । करणत्वं तु क्रियामात्रविषयं व्यापारनियतं च । दण्डेन घटः । पुण्येन दृष्टो हरि-

तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति ॥ स्यादेतत् । दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्राभिहितेऽपि कर्मणि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्
तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शर्ति
संज्ञाद्वययोगिनी, तथा चैकस्यां शक्तावभिहितायामन्यस्या अप्यभिधानादुभयत्राप्यभिधानमेव, न त्वनभिहितत्वम् ॥
सहयुक्ते—। 'राहेनाप्रधाने' इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणमित्याह—**सहार्थेनेति** । सहार्थकशब्देन सहस
सार्धमित्यनेनेत्यर्थः ॥—**पुत्रेणेति** । पितुरेवागमनक्रियासंबन्धः शाब्दः पुत्रस्य त्वार्थं इत्येतावतैव तस्याप्राधान्यमुच्यते ॥
प्रधानग्रहणं त्यक्तुं शक्यम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः, तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोपपत्तिः । न च
प्रथमा न प्राप्नोति पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादां तत्र प्रधानात् पितुरपि तृतीया स्यादतस्तद्वारणायप्रधानग्रहणमात्र-
कमिति वाच्यम् । कारकविभक्तैर्वर्गीयस्त्वात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति पठ्या एव तत्र प्रवृत्तेरिति दिक् ॥—**येनाङ्गति-**
येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, संनिधानात् । रा चार्थाद्विकृत एव । न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य वि-
संभवति तदेतदाह—**येनाङ्गेन विकृतेनेति ॥—अङ्गिन इति** । सूत्रेऽङ्गशब्दः अर्शआद्यजन्त इति भावः ॥ जटानां हि
भूतलक्षणलमुपपादयति—**जटाशाप्येति** । जटाभिज्ञानं यत्तापसत्वं तद्विशिष्ट इत्यर्थः ॥—**संज्ञो—**। 'ज्ञा अवबोधने'
यमेव गृह्यते न तु 'जनी प्रादुर्भावे' इति, तस्याकर्मकत्वात् । ङसः प्राग्भागस्य ज्ञ इत्यस्य 'अङ्गोपोऽनः' इत्यङ्गोपेन जिप्प-
लाक्षणिकत्वाच्चेत्याशयेनाह—**जानातेरिति ॥—संजानीत इति** । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इति तद् । कुयोगे पर-
'कर्तृकर्मणोः' इति षष्ठेव पितुः संजाता । आध्याने तु पित्रा पितरं वा संजानीति ॥ हरदत्तस्त्वाह—**आध्याने तु पर**
'अधीगर्थ—' इति पृष्ठी मातुः संजानीतीति । तत्र । तत्र शेषाधिकारादिति मनोरमायां स्थितम् ॥—**हेतौ** । हे-
लौकिकः फलसाधनीभूतो गृह्यते न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति कृत्रिमः । तस्य चकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात् कर्तुं
तृतीयासिद्धेरत आह—**हेत्वर्थ इत्यादि** । ननु लौकिकहेतोरपि करणत्वादेव तृतीयासिद्धौ किमनेनेत्याशङ्क्य हेतुत्व-
ल्योर्भेदमाह—**द्रव्यादीति** । आदिशब्देन गुणक्रिये प्राह्ये । द्रव्यगुणक्रियानिरूपितं निर्व्यापारसव्यापारवृत्तिं च यत्
त्वमित्यर्थः ॥—**करणत्वं त्विति** । क्रियामात्रनिरूपितं व्यापारवद्वृत्तिं च यत्तत्करणत्वमित्यर्थः । एवं च हेतुकरण-
दादन्यतरेणान्यस्यान्यथासिद्धिर्न शङ्क्येति भावः ॥ उक्तं च—द्रव्यादिविषयो हेतुः कारक नियतक्रियम् । अनाधि-
व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते' इति ॥ द्रव्यविषये हेतुत्वमुदाहरति—**दण्डेन घट इति** । दण्डहेतुको घट इत्यर्थः । ३
व्यापारोऽस्तु वा मास्तु साक्षात् क्रियान्वयित्वाभावात् करणत्वं नास्तीति भावः ॥ क्रियाविषये उदाहरणमाह—**पु-**
दृष्ट इति । पुण्यशब्देनेह परमापूर्वमुच्यते, तस्य च हरिदर्शनरूपक्रियान्वयित्वसंभवेऽपि व्यापारवत्त्वाभावात् करण-
भावः । यदा तु यागादिकमेव पुण्यशब्देन विवक्ष्यते, तदा तस्य व्यापारवत्त्वमस्त्येवेति 'कर्तृकरणयोः—' इत्यनेनैव
सिद्धा । गुणविषये तु पुण्येन गौरवर्ण इत्याद्युदाहार्यम् । जटाभिस्तापस इत्यादौ तु लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां हेतुत्वा-
णादनेनाप्राप्ता तृतीयेति 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यादिव्यमित्याहुः । अत्र केचित्प्रेक्षन्ते—द्रव्यादिसाधारणत्वाद् हेतुत्वस्य
इत्यनेनैव बाणेन हत इत्यादिप्रयोगसिद्धेः 'कर्तृकरणयोः—' इति सूत्रे करणग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, करणसंज्ञा तु आवश्य-

१ नायात इति—अनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते । २ सहार्थेनेति—सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिन्याहृतक्रियादिसमा-
कृतक्रियादिमत्त्वं, कचिच्च समानदेशक्रियावत्त्वम् । अत एव माषवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे तिलैः सह माषान्वपतीति
३ अक्षणा काण इति—यद्यपि अक्षयेव काणं तथापि अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात् शरीरे तदवच्छिन्नं च व्यवहारो ।
४ काणत्वेति—लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यहीनत्वं तत्त्वम् । ५ जटामिति—यद्यपि जटामिस्तापसो ज्ञात इत्यर्थे ज्ञानक्रियाक-
तृतीया सिद्धा तथापि करणत्वाविवक्षायां लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां तृतीयासिद्धयर्थमिदम् ।

फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तौ प्रयोजिका । अलं श्रमेण । साध्यं नास्तीत्यर्थः । साधनक्रियां प्रति श्रमः करणम् । शतेनशतेन वत्सान्माययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ॥ * अंशिष्टव्यवहारे दानः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ॥ दास्या संयच्छते कामुकः । धर्मे तु भार्यायै संयच्छति । * कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानम् । १।४।३२। दानस्य कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानसंज्ञः स्यात् । * चतुर्थी संप्रदाने । २।३।१३। विप्राय गां ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ॥ * क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि संप्रदानम् ॥ पत्ये शेते ॥ * कर्मणः करणसंज्ञा संप्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ॥ पशुना रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रणाधिकरणयोश्च' इत्याद्यर्थमिति ॥ अन्ये तु क्रियासाधकतमं यत्तद्व्यापारवत्त्वेन विवक्षितं चेत् करणं नो चेंद्रेतुः । द्रव्यसाधकतमस्य दण्डादेस्तु व्यापारवत्त्वेऽपि हेतुत्वमेव । एवं च रामेण बाणेन हत इत्यादौ हनने बाणादिनिमित्तमित्येतत्त्वदेव यदा विवक्ष्यते, तदा 'हेतौ' इत्यनेनैव तृतीया । 'बाणव्यापारसाध्यप्राणविशेषाश्रयः' इत्येवं व्यापाराविष्टत्वेन विवक्षायां तु हेतुत्वाविवक्षात् 'कर्तृकरणयोः' इति करणे तृतीया आरब्धेत्याहुः ॥—फलमपीति । एतच्च 'प्रत्ययः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥—अध्ययनेनेति । तादर्थ्यविवक्षायां चतुर्थ्यपि भवतीति चतुर्थ्या सहैव तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति ॥ अत्र केचित् परिकुर्वन्ति—अध्ययनेन वसतीत्यत्र दण्डहेतुको घट इतिवदध्ययनहेतुको निवास इत्यर्थस्वीकारेऽप्ययं विशेषः । अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सह निरूपकता । ततश्च 'फलाभिप्राययननिरूपितोपकारकलाश्रयनिवसनानुकूलो व्यापारः' इत्यर्थः । 'दण्डेन घटः' इत्यत्र तु 'दण्डनिष्ठोपकारकलनिरूपितोपकार्यलाश्रयो घटः' इत्यर्थः । उपकार्यं हि साध्यम् । फलमपि तदेवेति ॥—गम्यमानापीति । अपिशब्देन श्रयमाणक्रिया समुचीयते । न केवलं श्रयमाणैव क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका, किं तु गम्यमानापीति भावः ॥—साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतो यो धातुस्तदर्थं प्रतीति भावः ॥—अंशिष्टेति । एतच्च 'दानश्च सा चंचतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञायत इति मनोरमाया स्थितम् ॥ केचिदिह परिपुर्वन्ति 'अंशिष्टव्यवहार इत्यथो वाचनिक एव । अन्यांस्तु ज्ञापकसिद्धः' इति ॥—दास्या संयच्छते इति । 'दानश्च सा चंच' इति तट् । 'पाप्राप्ता' इति यच्छादेशः ॥—कामुक इति । 'लपपतपद्' इत्यादिना कमेरुक्त्वा ॥ इति तृतीया ॥

कर्मणा—महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम् । सम्यक् प्रदीयतेऽस्मै तत्संप्रदानमिति । अत एवाह—दानस्येति । दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रेति संवप्राप्ति संवन्धुर्मागति वा तत् कारकं संप्रदानसंज्ञकमित्यर्थः । तेन 'अजां नयति ग्रामम्, हस्तं निदधाति वृधे' इत्यादौ नातिप्रमङ्गः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वलनिवृत्तिपूर्वकं परस्वलत्वादानम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् । भाष्यमते तु नान्वर्थतायाग्रामग्रहः 'कण्टिकोपाधायः निष्प्राय चपेटां ददाति' इत्यादिप्रयोगात् । रजकस्य ददातीति, प्रयोगस्तु शेषत्वविवक्षायां भविष्यति । न चैवमजां नयति ग्राममित्यादावतिप्रमङ्गः शङ्क्यः । अजां प्रति ग्रामस्य शेषत्वमाभावान् । यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषत्व कर्मणश्च शेषत्व लभ्यते, गा प्रति तु विप्रस्य शेषत्वमस्तीति भवति तस्य संप्रदानसंज्ञा ॥ अत्र अभि प्रतीत्येतत्पदत्रयं, न तु रामायः । 'उदान्तवता गतिमता च तिडा गतः समारो गो वक्तव्यः' इति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वादिति हरदत्तः । भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकृते इत्यादौ गमासत्वाल्लोपपत्तिः स्यात् । लिङ्गसर्वनामनपुंसकतामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'हस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः स्यात्, यत् प्रकुर्वीरन्नित्यत्र तु नलोपः स्यात्, तस्मादुक्तवार्तिकस्य छन्दोविषयत्व युक्तमेव ॥—दानीय इति । बाहुलकात्संप्रदाने अनीयम् ॥—क्रियेति । क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वाभावात् तथा अभिप्रेयमाणस्य सूत्रेण मंजा न प्राप्नोतीति वचनम् । एतच्च 'क्रियाधोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इत्यनेन सिद्धम् । पत्ये शेते इत्यादौ पतिमनुकूलगति शेते इत्याद्यर्थान्पुनरुपगमे वाचकाभावात् । भाष्यकारमते तु 'कर्मणा यमभिप्रेति' इति सूत्रेणैव सिद्धम् 'संदर्शनार्थेनायवमार्गैरायमानत्वात् क्रियापि कृत्रिमं कर्म' इति तैत्तिरीयान् । नचैवमपि ददातिकर्मत्वाभावात् 'क्रियया यमभिप्रेति' इत्येतद्वचनं कर्तव्यमेवेति वाच्यम् । भाष्ये अन्वर्थसंज्ञात्वाग्राह्यात् ॥ नन्वेव कटं करोति, ओदनं पचतीत्यादावपि संप्रदानत्वप्रसङ्गस्तथा च वचनद्वयबलात् कर्मसंप्रदानयोः पर्यायत्वे कटाय करोतीत्यादिप्रयोगोऽपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पत्ये शेते इत्यकर्मकस्थले सावकाशयाः संप्रदानसंज्ञायाः निरवकाशया कर्मसंज्ञया बाधितत्वान्नैवानिष्टप्रसक्तिः । न चैव 'गाल्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यो' इति सूत्रमावश्यकमेवेति तत्प्रत्याख्यानं भाष्यस्थं न संगच्छत इति वाच्यम् । भाष्ये तत्प्रत्याख्यानस्य प्रौढिवादमात्रत्वादिति दिक् ॥ स्यादेतत्—दानस्य तदर्थत्वात्तादर्थ्यं चतुर्थी सिद्धैव किमनया संप्रदानसंज्ञया । मैवम् । दानक्रियार्थं हि संप्रदानं, न तु दानक्रिया तदर्थं । कारकाणां क्रियाधीनत्वात् ॥—कर्मणः करणसंज्ञेत्यादि । छान्दसमेतत् । अत एवेदं मुवव्यत्येन सिद्धत्वादिति प्रत्याख्यायते ॥

१ अंशिष्टेति—अंशिष्टानां सक्रीणां चाराणां यो व्यवहारः क्रिया तद्वेषकप्रयोगं प्रत्यामत्तया यत्संबन्धेन व्यवहारस्य सक्रीणां चाराणां तदाचकाचतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । २ दास्येति—दासीसंप्रदानकं रतिकलकं दानमिति बोधः । ३ दानस्येति—दाशाख्यस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य ।

॥ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । १।४।३३। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः संप्रदानं स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः । हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । ॥ श्लाघहुङ्ख्याशापां ज्ञीप्स्यमानः । १।४।३४। एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः संप्रदानं स्यात् । गोपी सराङ्कणाय श्लाघते हुते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम् । देवदत्ताय श्लाघते पथि । ॥ धारेरुत्तमर्णः । १।४।३५। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्ण उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् । देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे । ॥ स्पृहेरीप्सितः । १।४।३६। स्पृहयतेः प्रयोगे इष्टः संप्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति । ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां तु परस्वात्मकमसंज्ञा । पुष्पाणि स्पृहयति । ॥ कुधदुहेर्प्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः । १।४।३७। कुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । हरये कुध्यति । दुहति । ईर्ष्यति । असूयति । यं प्रति कोपः किम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । कोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्याऽक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । दुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते । अतो विशेषे

—रुच्यर्थानाम्—। रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषाम् ॥—प्रीयमाण इति । 'प्रीत्र तर्पणे' अस्मात् कर्मणि लट् ॥—हरये रोचत इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । यद्यपि रुचिर्दाप्तावपि पठ्यते, तथापीह दीप्तिविवक्षितेत्याह—अन्यकर्तृकोऽभिलाष इति । अत एवादित्यो रोचते दिक्षु इत्यत्र दीप्त्यर्थं संज्ञा न भवति ॥—हरिनिःप्रीतेरिति । एतेन अन्यकर्तृकत्वमिह प्रीत्याश्रयान्यकर्तृकत्वमित्युक्तं भवति ॥—मोदकः पथीति । देवदत्तस्यैव प्रीयमाणत्वं न पथ इति न तस्य संप्रदानत्वं, प्रीयमाणपदभावे तु पथोऽपि स्यादिति भावः ॥—श्लाघहुङ्—। 'श्लाघ कथने' 'हुङ् अपनयने' गतिनिवृत्तौ 'शप उपालम्भे' ॥—कृष्णाय श्लाघत इति । कृष्णं स्तौतीत्यर्थः । कर्मत्वे ग्रामे वचनमिदम् ॥ अन्ये लाहुः । कृष्ण आत्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । अस्मिन्सु पक्षे शेषपक्षां प्राप्तायां वचनम् ॥—हुत इति । सपत्नीभ्यः कृष्णं हुवा तमेवाथ कृष्णं बोधयतीत्यर्थः ॥ यस्य कस्यचित् हुते बोधयतीति वा ॥—तिष्ठत इति । स्थित्वा स्वाभिप्रायं कृष्ण बोधयतीत्यर्थः । 'प्रकाशानस्थेयान्त्रयोश्च' इति तद् ॥—शपत इति । उपालम्भेन स्वाभिप्रायं कृष्ण बोधयतीत्यर्थः ॥—धा रूतमर्णः । 'वृद्ध अवस्थाने' । हेतुमण्यन्तः । उत्तमर्णो धनस्वामी । अतः क्तः । कृष्णम् । 'कृष्णमाधमर्ण्ये' इत् व्यवहारविशेषोपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणमिति व्याख्यानादुत्तमर्णोऽपि निष्ठानत्वं भवति । अस्मादेव निपातनादत्र बहुव्रीहौ छान्तस्य परनिपातो बोध्यः ॥—भक्तायेत्यादि । इह भक्त उत्तमर्णो हरिरुत्तमर्णः । वृद्धोऽकर्मकलादर्णो कर्तुर्भोक्षस्य णौ मेलम् ॥—शतं धारयति ग्राम इति । परत्वादिहाधिकरणसंज्ञा भविष्यतीति चेदुत्तमर्णोऽपि तर्हि हेतुसंज्ञा स्यात् हरदत्तः ॥ ततश्चोत्तमर्णग्रहणाभावे हेतुसंज्ञाया इवाधिकरणसंज्ञाया अप्ययमपवादः स्यात्तद्वारणाय उत्तमर्णग्रहणमिति भाव एव च कृतेऽप्युत्तमर्णग्रहणं 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां तद्वाधानार्थमिदं संप्रदानसंज्ञावचनमिति निष्माहुः ॥ मनोऽमायां तु पक्षां प्राप्तायां इदं वचनमिति स्थितम् ॥—स्पृहेरीप्सितः । 'स्पृह ईप्सायां' चुरादावद तेन स्पृहयतीत्यत्र लघूपधगुणो न ॥—परत्वादिति । तेन 'परस्यरेण स्पृहणीयशोभम्' 'स्पृहणीयगुणैर्महान्ममिनः' इत् कर्मण्यनीयत् स्थितिः । शेषत्वविवक्षायां तु 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' इत्यत्र पक्षपि स्थित्यतीति दत्तादयः ॥ वाक्यपदीयहेलाराजीयग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसंज्ञायाः शेषपक्षाश्च बाधकं संप्रदानसंज्ञेति स्थित युक्तं चैतत्—'क्रियया यमभिप्रेति'— इत्यनेनैवैष्टसिद्धेः 'स्पृहेरीप्सितः' इत्येतस्मूत्रस्य हरदत्तादिमते वैयर्थ्यप्रसङ्गात् स्माद्वाक्यपदीयादिग्रन्थानुगोचनं 'परस्यरेण स्पृहणीयशोभम्' इत्यादां 'दानीयो विप्रः' इतिवत् बाहुलकासंप्रदानेन अ इति व्याख्येयम् । 'कुमार्य इव कान्तस्य' इत्यत्र तु त्रस्यन्तीत्येतदर्थतया कृतार्थस्य कान्तस्येति पक्षान्तस्य विर्भाक्त्विव मेन कान्ताय स्पृहयतीति व्याख्येयमिति केचित् ॥—कुधदुह—। 'कुध कोधे' 'दुह जिघांसायाम्' 'ईर्ष्य ईर्ष' 'असूयतिः कण्डादियगन्तः' एपासर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः ॥—द्रोहोऽपकार इति । 'दुह द्रोहे' इति पा प्रायेणोक्तं जिघांसा द्रोह एवैत्यर्थतोऽनुभाषणं वा ॥—अक्षमेति । परसंपत्त्यसहनमित्यर्थः ॥ कुधदुहोरकर्मकत्वात्तयो प्राप्ता । अन्ययोस्तु सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता । ननु चित्तदोषार्थानामित्येवास्तु किं कोधादीनां विशिष्योपादानेने त् । अत्राहुः—द्वेषादावतिप्रसङ्गवारणाय विशिष्योपादानम् । तेन 'योऽस्मान्द्रष्टि यं च वयं द्विष्मः' इत्यत्र चतुर्थी :

१ अन्यकर्तृक इति—अभिलष्यतिकर्षपेक्षयान्यदभिलष्यतिकर्म तत्कर्तृक इत्यर्थः । हरिभक्तिमभिलष्यतीति प्रत्ययात् यति षयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोऽभिलष्यतेः कर्ता । यत्किञ्चिद्विषयप्रीत्यनुकूलः प्रीतिव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदाश्रयो रोचतेः वतैति २ श्लाघने इति—श्लाघादीनां स्तुत्यादिना बोधनमर्थः । ३ मोक्षमिति—मोक्षोऽव्यवश्यदेवत्वेन कृष्णं भवत्येव । ४ परत्वादिति—विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः । ५ भार्यामीर्ष्यतीति—नात्र भार्या प्रति कोपः, किंतु पैरुडस्यमान सहते इत्येव । एवं च अत्र न कोपत्रयेर्था, किंतु अन्यपुग्पदशेनान्या इति भावः ।

जं सामान्येन यं प्रति कोप इति । ॥ कृधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ॥१४॥३८॥ सोपसर्गयोरनयोर्थं प्रति कोपस्तस्का-
न कर्मसंज्ञं स्यात् । क्रूरमभिकुप्यति । अभिद्रुहति । ॥ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ॥१४॥३९॥ एतयोः कारकं संप्र-
दानं स्यात् । यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा । पृष्ठो गर्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।
॥ प्रत्याङ्ग्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥१४॥४०॥ आभ्यां परस्य शृणोतेयौर्गो पूर्वस्य प्रवर्तनरूपव्यापारस्य कर्ता संप्रदानं
यात् । विप्राय गां प्रतिशृणोति आशृणोति वा । विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः । ॥ अनुप्रति-
पन्नश्च ॥१४॥४१॥ आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति ।
तेता प्रथमं संसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः । ॥ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ॥१४॥४४॥ नियतकालं
त्या स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन् साधकतमं कारकं संप्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय वा परिकीतः ॥ ॥ ता-
र्थ्यं चतुर्थी वाच्या ॥ मुक्तये हरिं भजति ॥ ॥ कृपि संपद्यमाने च ॥ भक्तिज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायत
त्यादि ॥ ॥ उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ वाताय कपिलां विधुत् ॥ ॥ हितयोगे च ॥ ब्राह्मणाय हितम् । ॥ क्रियार्थो-
पदस्य च कर्मणि स्थानिनः ॥२॥३१॥४॥ क्रियार्थो क्रिया उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य तुमुनः कर्मणि

१ । तत्र ह्यनभिनन्दन द्विपेरर्थः । अत एवाचनेनेष्वपि द्विषधातुः प्रयुज्यते । आपद्य द्वेष्टि देवदत्तमिति ॥—कोपप्रभवा
वेति । कथं तर्हि 'क्रुयसि कस्मैचित्' इति । न हि कोपः कोपप्रभवः ॥ अत्र व्याचक्षुः—कुपिग्नं द्रोहार्थं इति पत्ये शते
तिवत् 'क्रियया यम—' इत्येव मिदं कृधद्रुहोप्राहण चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—राधीक्ष्योः—'राध संसिद्धौ' 'ईध
शने' । अनयोस्त्रिह शुभाशुभपर्यालोचनमर्थस्त्वत्तव प्रश्नपूर्वकमित्याशयेन विवृणोति—पृष्ठो गर्ग इति । शुभाशुभरूपयोः
र्मणोर्वात्यर्थेनोपसंप्रदादकर्मकावेति । अत एव राध्यतीति श्यन् 'राधोऽकर्मकाद्बुद्धवेव' इति दिवादिपु वक्ष्यमाणेन गण-
त्रयेणाकर्मकादैश्च तद्विधानात् । कृष्णमन्वन्धि शुभाशुभमित्यर्थान्भ्युपगमात् पक्षां प्रामायां वचनमिदम् ॥—अनुप्रति ।—
एण इति श्रान्तस्यानुकरणशब्दात् पट्टी ॥ 'प्रत्याट्भ्याम्' इति पूर्वमृते द्विवचननिर्देशान् प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति
नर्धारिते तत्साहचर्यादिहापि प्रत्येकमेव धातुसंबन्ध इति सूचयन्नाह—आभ्यां गृणातेरिति ॥—होत्रे इति कर्मत्वे
गते वचनम् ॥—परिक्रयणे—। द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः कयः, तस्य समीप परिशब्द आचष्टे । अनियतकालात्
रयणात् परिक्रयणस्य न्यूनकालादित्याशयेनाह—नियतेति । मत्वा वेतनादिना ॥—तादर्थ्य इति । तस्मै कार्या-
येद तदर्थं करण तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ब्राह्मणादिलात् प्यज । 'कृतद्धितममासेभ्यः संबन्धाभिधान भावप्रत्ययेन' इति
सिद्धान्तात् प्यजा संबन्धोऽभिधीयते स च संबन्धोऽनेकविधो, न तु कार्यकारणभाव एव, तेन ब्राह्मणाय दधीत्याद्यपि
सिद्धम् । ब्राह्मणस्य दध्यजन्त्येऽपि तत्संस्कार्यत्वात् । न चैव दधिशब्दादपि चतुर्थी स्यादिति शङ्क्य, संबन्धस्य द्वि-
त्वेऽपि पट्टीवद्विशेषणादेव भवतीत्याकरे अभ्युपगमात् । एवं यूपाय दाह इत्यत्र दारुशब्दादपि न भवति 'हेतौ' इति तृती-
यापि पट्टीविषय एव भवतीति गापीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव । न चैतद्वातिक्रियावश्यकत्वं 'चतुर्थी
संप्रदानं' इति सूत्र व्यर्थमिति प्रमितव्यम् । हरये रोचते इत्याद्यर्थे नस्याप्यावश्यकत्वात् । विप्राय गामित्यत्रापि तादर्थ्यं
चतुर्थ्याः प्राप्तिसंस्तीति प्रागेवोक्तत्वाच्चैति दिक् ॥—कृपिति । संपदादिलाद्भावे किपि तदन्तात्सममी । संप्रतिरिहाभू-
तप्रादुर्भावः, कुप्यर्थकधातुप्रयोगे यः संपद्यते तत्र चतुर्थी, विकारवाचकाचतुर्थीत्यर्थः । ग हि संपद्यते प्रादुर्भवति । तदु-
दाहरति—भक्तिज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाचतुर्थी । अभेद-
विवक्षायां तु परत्वात् प्रथमेव भक्तिज्ञानं कल्पते । यदा तु 'जनिकर्तुः—' इति भक्तरपादानल विवक्ष्यते, तदापि ज्ञान-
स्याभिहितकर्तृत्वात् प्रथमेव 'भक्तेज्ञानं कल्पते' ॥ कृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह—संपद्यत इत्यादि । यद्यपि तादर्थ्यं
चतुर्थ्यैव भक्तिज्ञानायेत्यादिप्रयोगाः सिध्यन्ति, तथापि परिणामत्वप्रकारकबोधार्थमिदं वचनमित्याहुः ॥—उत्पातेनेति ।
प्राणिना शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाचतुर्थी वाच्येत्यर्थः ॥—वातायेति । वातस्य
ज्ञापिकेत्यर्थः ॥—हितेति । चतुर्थीसमासविधानाज्जापकादेतद्व्यभिचयमिति भावः ॥ एव शुभयोगेऽपि चतुर्थी बोध्या ॥
—क्रियार्थोपपद—। क्रिया अर्थः प्रयोजन यस्याः सा क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य । यद्यपि क्रियाया उपपदत्वं न
संभवति, तथापीह स्वावाचकशब्दद्वारा तद्वोध्यम् । क्रियाफलक क्रियावाचकमित्यर्थः । क्रियावाचकस्यापि धातोर्मोक्षारितप-
दरूपोपपदत्वं यद्यपि न संभवति सुमिदन्त्यस्यैव पदत्वात्, तथापीह क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थं विवक्षितः, तादृशमुपपद
यस्य तुमुन्नतस्य तस्य कर्मणि चतुर्थी भवतीति निश्चयोऽर्थः । 'तुमुन्प्बुलौ क्रियायाम्—' इति सूत्रमहित्रा क्रियार्थकमुपपद
क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियार्था क्रियेति । स्थानिन इत्यस्यैवार्थकथनमप्रयुज्यमानस्येति ॥—तुमुन इति ।
बुलोऽयुपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इति विवरणे वाधकाभावात् ॥—कर्मणीति । तथा च द्वितीयाप-
भादोऽयमिति भावः ॥ यत् प्रसादकृता व्याख्यातम् । अप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् । प्रयुज्यमानस्य कर्मणि सा

चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति फलान्याहन् यातीत्यर्थः । नमस्कृत्यो नृसिंहाय । नृसिंहमनुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयंभुवे नमस्कृत्येत्यादावपि ॥ तुमर्थश्च भाववचनात् ॥ २।३।१५। भाववचनाश्चेति सूत्रेण यो विहितस्तदन्ताचतुर्थी स्यात् । यागाय याति । यष्टुं यातीत्यर्थः । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंबपण्ड्योगाच्च ॥ २।३।१६। पण्ययोगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । (प) उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि । प्रभवादियोगे पष्ठवपि साधुः । तस्मै प्रभवति स एषां ग्रामणीरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बभूवुषुर्बुवनत्रयस्येति सिद्धम् । वपदिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थः । तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिपीति पठ्यं बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् । न्यन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ २।३।१७। प्राणिवर्जं मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्स्तिरस्कारे । न त्वां तृणं मन्ये तृणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे न । न त्वां तृणं मन्येऽहम् । अप्राणिष्वित्यपनीय ॥ नौकाकाक्षशुकशृगालवज्र्यं प्विति वाच्यम् ॥ तेन न त्वां नावमश्रं वा मन्ये इत्यत्राप्राणित्वेऽपि चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्ये इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ॥ २।३।१२। अध्वनिश्चे गत्यर्थानां कर्मणि एते स्तश्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं

भूदिति नियमार्थं मृत्रमिति । तदमृत । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न चेह 'तादर्थ्ये' इति प्राप्तिः शङ्क्या ॥ यानक्रियायाः फलार्थलाभावात् ॥ आहरणार्था हि यानक्रिया आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । क्रियार्थोपपदस्य किम् । प्रविश पिण्डीम् । गृहप्रवेशनं यद्यपि भक्षणार्थं तथापि भक्षिं प्रति कृत्रिमोपपदत्व नास्ति । न च तुमुनः कर्मणीत्युक्तत्वात् भक्षिकर्मणि चतुर्थ्याः प्रसक्तिरेव नाम्नाति प्रत्युदाहरणमिदं न गच्छते इति वाच्यम् । सति तु 'क्रियार्थोपपदस्य' इति पदे 'तुमुनपुलौ क्रियायाम्' इत्येतद्विषयकमेवेदं मृत्रमिति 'तुमुनः' लभ्यते नान्यथेति प्रत्युदाहरणस्यासंगतत्वाभावात् ॥—तुमर्थात् । —'अव्ययकृतो भावे' इति तुमुनो भावे एव विधानात् तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणमत्र विशेषपरिग्रहाभिमित्याह—भाववचनाश्चेतीति । न च 'तादर्थ्ये' इत्येव गतायत्ता शङ्क्या । क्रियार्थक्रियोपपदकेन 'भाववचनाश्च' इति घञा तुमुनेव तादर्थ्यस्य यानितत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्राप्तावेतत्सूत्रारम्भात् ॥ यत् प्रमादकृतोक्तम्—भाववचनादेव यथा स्यात्, पाचको व्रजनीति णुलन्तात्मा भूदिति नियमार्थमिदं मृत्रमिति । तत्र । णुलः कर्तृवाचकतया तुमर्थकत्वाभावेन नियमार्थलायोगात् णुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्याभावात्, गुणीभूततया पाकं प्रति तादर्थ्यसंभवेऽपि पाकवाचकधर्मात्तुमर्थयोगाच्च ॥ तुमर्थात् किम् । पचनं वर्तते ॥ भाववचनात् किम् । पाकः । त्यागः ॥ अत्र वदन्ति । 'क्रियार्थोपपदस्य' इत्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणमस्य व्याख्यानं बाधकाभावात् भाववचनादिति त्यक्तं शक्यम् । न नैव 'तुमर्थात्' इत्येव वक्तव्यमिति वाच्यम् । वर्णलाघवसंभवे गौरवाप्रयणयोगादिति ॥—बलीयसीति । हरये नम इत्यत्र तृहर्णक्रियाद्वारा हरिनमस्कारयोः संबन्धः हयुद्देश्यको नमस्कार इति । एव चोद्देशेन क्रियावर्गात् विलम्ब इति कारकविभक्त्येवलीयस्त्वमित्येकं । अन्यं तृपापदविभक्त्या संबन्धमाप्त्यसंगम्यते तद्विशेषावगमस्त्वर्थप्रकरणादिपदार्थलोचनाधीनः कारकविभक्त्या तु कर्मत्वादिसंबन्धविशेषो ज्ञातव्यत्वावगम्यत इति तस्या वलीयस्त्वमित्याहुः ॥—पष्ठपीति । ननु प्रभवादियोगे पष्ठेवास्तु अलङ्घ्यस्तु पर्यामीतार्थक एव गृह्यनामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ॥—न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादां पक्षे चतुर्थी भाव्यम् । भवम् । 'अनादरे' इत्यस्य कर्मविशेषणत्वेन अनादरशोभकं यत् कर्म तत्र चतुर्थीति व्याख्यानात् । तृणं ह्यत्रानादरशोभकं न तु युष्मदर्थः ॥ स्यादेतत् । त्वां तृणं मन्ये तृणाय केतुदाहृत्यानां किमनेन नजः प्रयोगेण । अत्राहुः—'प्रकृष्टकुंस्तप्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकमस्ति, तेन यद्वाचिनश्चतुर्थी विधीयते ततो न कृष्टत्वेन यदि कुत्सा प्रतिपाद्यते, तदा चतुर्थी भवति न तु साम्यविवक्षायाम् । तादृशी च कुत्साप्रतीतिर्नजः प्रयोगे ज्ञातव्यं भवतीति न त्वामित्युक्तमिति ॥—श्यना निर्देशादिति । न च मन्य इति यका निर्देशः किं न स्यादिति वाच्यम् । अनर्माहृत श्लघिकात् । न हि यका योगे अनभिहितं कर्म संभवति । श्यन्नपि दैवादिकधातूपलक्षणमात्रं, न तु स्वयं विवक्षितः । तेन 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणं रक्षः प्रधनान्निरास्थत्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छते ॥—नौकाकाक्षेति । व्यवस्थितविभाषा विज्ञातव्येति भावः ॥—गत्यर्थकर्मणि—। गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति ॥ कर्मणीति किम् । अश्वं प्रजति ॥ 'अनध्वनि' इत्यत्राध्वनीति न स्वरूपग्रहणम् । तथा हि सति 'अनध्वनः' इत्येवावक्ष्यत् । किं त्वर्थग्रहणं सप्तमीनिर्देशात्, कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । अर्थस्यैव हि कर्मत्वं संभवति न शब्दस्वरूपस्य, तेनाध्व-

१ नमस्कृत्ये इति—'नमःस्वरित'— इत्यादिना तु न चतुर्थी, उपपदविभक्तिः कारकविभक्त्येवलीयस्त्वात् । २ पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति—व्याख्यानादिति भावः । ३ स्वरणीति—स्वस्तिशब्दोऽनव्ययमपि, 'प्रतिगृह्यमि ते पेनुं कुटुम्बाय' विशेषतः । स्वस्तिर्भवतु मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथा' इति भविष्योत्तरपुराणात् । ४ चेष्टायां किमिति—धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वात्प्रश्नः । शरीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

व्रजति । अनध्वनीति किम् । पन्थानं गच्छति । गन्नाधिष्ठितेऽध्वन्येवायं निषेधः । यदा तूत्पथात्पन्था एवाक्रमितुमिष्यते तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति । ॥ ध्रुवमपायेऽपादानम् ॥ ११।४।२४। अपायो विश्लेषस्तस्मिन्साध्ये ध्रुवमवधिभूतं कारकमपादानं स्यात् । ॥ अपादाने पञ्चमी ॥ १२।३।२८। ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम् । वृक्षस्य पर्णं पतति ॥ ॥ जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् ॥ पापाजुगुप्सते । विरमति । धर्मात्प्रमादति । ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुः ॥ ११।४।२५। भायार्थानां प्राणार्थानां च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चोराद् विभेति । चोरात्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये विभेति त्रायतेति वा । ॥ पराजेरसोढः ॥ ११।४।२६। पराजेः प्रयोगेऽसोढोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराजयते । ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून्पराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । ॥ वारणार्थानामीप्सितः ॥ ११।४।२७। प्रवृत्तिविघातो वारणम् । वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे ईप्सितोऽपादानं

वाचिनां सर्वेषामेव निषेधः । तथा च वार्तिकम्—‘अध्वन्यर्थग्रहणम्’ इति ॥—गन्नाधिष्ठित एवेति । ‘आस्थितप्रतिपेधो वक्तव्यः’ इति वार्तिकादिति भावः ॥ आस्थितः संप्राप्तः । पन्थानं गच्छतीत्यत्र हि पन्थाः प्राप्त एवेति न पक्षे चतुर्थी । यदा त्वप्राप्तत्वेन विवक्षा तदा पक्षे भवत्येव सा । इह अनध्वनीत्यपनीय ‘असंप्राप्ते’ इति पूर्यते । तेन त्रियं गच्छतीत्यत्र स्त्री प्राप्तवति न चतुर्थी ॥ अत्र व्याचक्षते । अजां नयति ग्राममित्यत्र तु न भवत्येव चतुर्थी अगत्यर्थत्वात् । आक्षेपादिना ह्यत्र प्रतीयते गतिर्न त्वसौ नयतेत्यर्थः, प्रापणवाचिन्वादिति ॥ ‘गत्यर्थकमणि चतुर्थी वा’ इति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं, तेन ग्राम गन्तेत्यत्र कृद्योगलक्षणा पठ्या न भवतीति वृत्तिकृतोक्तम् ॥ इति चतुर्थी ॥ ॥—ध्रुवमपाये—‘ध्रु गतिर्स्थैर्यथोः’ अस्मात् पन्नायचि कुटादित्वान्दिङ्च्चे उवट् । ‘ध्रुव स्थैर्ये’ इति केचित् । तत्र ‘इगुपध-’ इति कः । ध्रुव स्थिरम् ॥ अपायशब्देन विवक्षितमाह—विश्लेष इति । एवं च प्रकृतधाल्यार्थानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयो ध्रुवमिति फलितम् ॥ तच्चाध्यायधारेणेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह धावनक्रियाविशिष्टस्याश्रयस्य प्रकृतपतधातूनात्तत्क्रिया प्रत्ययविल न विरुध्यते ‘परस्परस्मान्मेपावपसगतः’ इत्यत्र तु स्यादुना गतिद्वयेऽप्युपादानादनेकनिष्ठां गतिं प्रति इतरस्यापपादानत्व न विरुध्यते । उक्तं च हरिणा—‘अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवान्तदावेसात्तदपादानमुच्यते । पतनो ध्रुव एवाश्रो यस्मादश्नात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्रस्य पततेः कुञ्जादि ध्रुवमिष्यते ॥ मेपान्तरक्रियापक्षमवधिन्व पृथक् पृथक् । मेपयोः स्वक्रियापक्षे कर्तृत्वं च पृथक् पृथक्’ इति । पर्वतापततोऽश्वापततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽश्वस्तदवधिक देवदत्तादिनिष्ठ पतनमर्थः, पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभिदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थः पर्वतादिर्विशेषणम्, प्रत्ययार्थस्तु पतनक्रियायाम्, स चावधिरूपो धर्मा, न तु धर्ममात्रम्, उद्धृतादना स्थालीयत्रादनकर्मकोद्धरणमिति स्थायीति रामानाधिकरणदर्शनात् । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ नन्विह ध्रुवग्रहण किमर्थम् । न च ग्रामादागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽनित्यामिवारणाय तदिति वाच्यम् । परत्वात्तत्र करणसंज्ञाप्रवृत्तेः । न च संज्ञिनिर्देशाय ध्रुवग्रहणम्, कारकाधिकारात् कारकमिति लभ्यत इति ध्रुवग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति चेत् । अत्र वदन्ति । कारकस्वरूपव्यापकधर्ममात्रविवक्षायां साधकतमन्वेन विवक्षानावदशायां करणसंज्ञाप्रसङ्गेन शकटस्यापादानत्वं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थं ध्रुवग्रहणमिति ॥—जुगुप्सेति । जुगुप्सा निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, एतदर्थकानां धातूनां कारकमपादानसंज्ञा स्यादित्यर्थः ॥ संयोगपूर्वको विश्लेषो विभागः, स चेह नास्ति, बुद्धिकृतस्तु गौणत्वान्नेह गृह्यत इति सूत्रेणाप्रार्थो वार्तिकारम्भः ॥ भाष्यकारस्तु कारकप्रकरणं गौणसुख्यन्यायो नार्थायत इति तत्प्रग्रहणं ज्ञापितत्वात् जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिवाचिलमाश्रित्येदं वार्तिकं ‘भीत्रार्थानाम्—’ इत्यादिमूत्राणि च प्रत्याचक्ष्यो । पूर्वं हि बुद्ध्यापाय संप्राप्य ततो दोषदर्शनातिवर्तन इत्यस्येवात्र बुद्धिकृतोऽपायः ॥—भीत्रा—‘कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे’ इति रामायणे तु कस्येत्यस्य संयुगेनान्वयादिति भयहेतुत्वमिति पठ्याप्रयोगः संगच्छत एव । न चैव संयुगस्यापादानत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परया अधिकरणसंज्ञया अपादानसंज्ञावाधानात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां तु इष्टापत्तेः ॥ भीत्रार्थेति किम् । व्याप्रां पश्यति । न च कर्मत्वेन वाधः शङ्क्यः, कर्मत्वाविवक्षायां शेषपठ्यां वाधित्वा पञ्चमीप्राप्तादित्याहुः ॥ भयहेतुप्रग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अरण्ये विभेतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञाप्रवृत्तेरिति चेत् । अत्र वदन्ति । भयहेतुप्रग्रहणाभावे कारकशेषत्वविवक्षायामतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च अरण्यस्य चोरादिभेतीति प्रयोगो न स्यादिति ॥—पराजेः—
—अध्ययनादिति । अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः । कारकशेषत्वेन पृष्ठां प्रामात्यामिदम् ॥—पराजयत इति । ‘विपराभ्यां जेः’ इति तट् ॥ असोढ इति क्षार्थो भूतकालो न विवक्षितः । तेनाध्ययनान् पराजेष्यत इत्यादि सिद्धम् । नचासोढग्रहणं व्यर्थं, शत्रून् पराजयत इत्यत्र परत्वात् कर्मसंज्ञासिद्धेः ॥ अत्रापि वदन्ति । कर्मत्वाविवक्षायां शेषपठ्यां वाधित्वा पञ्चमी स्यात्, सा मा भूदिति कर्तव्यमेवासोढग्रहणम् ॥—वारणार्थो—यवेभ्य इति । यवसंयोगात्

१ जुगुप्सेति—जुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानमित्यर्थः । तस्यैव विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायां संबन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्येति षष्ठी भविष्यति । २ प्रवृत्तिविघात इति—भक्षणसंयोगादिजनकन्यापाराभावात्तुक्लो व्यापार इत्यर्थः ।

स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । ईप्सितः किम् । यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे । ॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति । १।४।२८।
 व्यवधाने मति यत्कर्तृकस्यागमनो दर्शनस्याभावमिच्छति तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्धौ किम् ।
 चोरात्र दिक्षते । इच्छतिप्रहणं किम् । अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् । ॥ आख्यातोपयोगे ।
 १।४।२९। नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम् । नटस्य गाथां शृणोति ।
 ॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः । १।४।३०। जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । ॥ भुवः प्र-
 भवः । १।४।३१। भवनं भूः । भूकर्तुः प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । तत्र प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ॥ ल्यब्लोपे
 कर्मण्यधिकरणे च ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनान्प्रेक्षते । प्रासादमाह आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराजि-

प्रागेव गां निवारयतीति 'भुवमपाये-' इत्यनेनासिद्धावयमारम्भः । बुद्धिपरिकल्पितापायमङ्गीकुर्वतो भाष्यकारस्य मते तु
 वैयर्थ्यमेतस्य स्फुटमेव ॥—गां वारयतीति । 'वृत्र वरणे' चुगदिः । गमित्यत्र ईप्सितप्रयुक्तापादानसंज्ञा न भवति ।
 ईप्सिततत्त्वविवक्षायां परत्वात् कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः ॥ नन्वेवमीप्सितप्रहणमेव व्यर्थं, क्षेत्रे वारयतीत्यत्र परत्वादधिकरणसंज्ञा-
 प्रवृत्तेः । गायम । अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायामिदं प्रत्युदाहरणमिति पूर्वोक्तरीत्या पदप्रयोजनस्येहापि कल्पयितुं शक्य-
 त्वात् ॥—अन्तर्धौ । येनेति कर्तरि वृत्तीया । न च कृयोगपट्टोपसङ्गः, उभयप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमात् । अत्र ह्या-
 गमन इति गम्यमानत्वादभ्युपगमोः प्राप्तिः ॥—निलीयत इति । 'लौट् श्रेषणे' देवादिकः ॥ नन्वन्तर्धौविति व्यर्थं, न
 दिक्षते चोर्गमित्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञामिदं ॥ अत्राहुः । चोराः आत्मानं मा द्राक्षुरिति बुद्ध्या चोरात्र दिक्षत इत्ययम-
 थोऽत्र विवक्षितस्मात् कर्मणः शेषत्वविवक्षायामिदं पूर्ववत् प्रत्युदाहरणमिति ॥ शब्दकौस्तुभे तु 'अन्तर्धौ' इत्येतच्चि-
 न्त्यप्रयोजनमिति स्थितम् ॥—आख्यातोप-॥—नियमपूर्वकेति । तत्रैवोपयोगशब्दो ऋड इति भावः ॥ आख्या-
 तेत्येतत् तुज्जन्मित्याह—वक्तेति ॥—उपाध्यायादिति । उपल्य अस्मादधीयत इति उपाध्यायः, 'इडध्व' इति घञ् ।
 अययत् तु गुरुचारणोत्तरोचारण नियमपूर्वकम् ॥—नटस्यति । गाथाकर्मक नटसंबन्धि श्रवणमित्यर्थः । नटस्य गाथान्वये
 तु कारकत्वाभावादेवाप्रतिपक्षप्रयोगग्रहणं समर्थितं न स्यात् ॥—जनिकर्तुः । जनन जनिरुपपत्तिः । 'एणजादिभ्यः' इति
 जनेर्भावे ण । 'जनिव-योथ' इति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषपक्षा गमागो, न तु कारकपक्षा 'तुज्जन्माभ्याम्-'
 इति निषेधात् । एष चोपपत्त्याश्रयस्य यो हेतुस्तदपादानमित्यथादाखन्तरयोगेऽप्युपादानम् भवत्येव । 'अज्ञादज्ञासंभवनि-'
 इति यथा । तदेतदाह—जायमानस्यति । एतेन 'इक्षितपां धातुनिर्देशे' इति इका निर्देशोऽयं जनिरित्याह तस्य 'गम-
 हन-' इत्युपधातोपमर्थसंगतिं समागानुपपत्तिं शोद्धाव्य व्याकरणाधिकरणं गर्जन्तो मीमांसकाः समाहिता इति भावः ॥
 इह प्रकृतिप्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्ततम् । पुत्रान् प्रमोदो जायते इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्य-
 कैयटमतं तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । य च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च
 माथोपपठितं चेतन्य ब्रह्म, तदिह गवैकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः ॥—भुवः—॥—भवन् भूरिति । संपदादित्वा-
 द्रावे कृप् । पूर्वमूत्रे समासार्थनिर्दिष्टमपि कर्तृप्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः,
 'अकर्तारं च कारकं' इत्यधिकारादपादानार्थे 'क्रुदोरप' ॥ जनिकर्तुरित्येव सिद्धे निरर्थकमिदमित्याह—तत्र
 प्रकाशत इति । प्रथमं दृश्यत इत्यर्थः । एष चार्थो धातुत्वात्तत्त्वव्याख्यायते । तथा चाभूत्प्रादुर्भावो जनिः । अन्यतः
 सिद्धस्य प्रथममुपलम्भः प्रभव इत्यर्थभेदोऽस्तीति भावः ॥ 'भीत्रार्थानाम्-' इत्यारभ्येयं सप्तमृती भाष्ये प्रत्याख्याता ॥ तत्रे-
 त्यमुपपत्तिसंभवः । 'चोरेभ्यो विभेति' भयानिवर्तन इत्यर्थः, त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः, पराजयते ग्लान्या
 निवर्तत इत्यर्थः, वाग्यतीति प्रवृत्तिं प्रतिबन्धान्नवर्तयतीत्यर्थः, निलीयते निलयनेन वर्तत इत्यर्थः, अधीते उपाध्या-
 याभिः गमन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रभो जायत इत्यत्रापि ततोऽपकात्मनिर्गच्छतीत्यर्थः, प्रभवतीत्यत्रापि भवनपू-
 र्वकं निःसरणमर्थः, तथा च 'भुवमपाये-' इत्यनेनैवेष्टरूपसिद्धिरिति ॥ वस्तुतस्तु निवृत्तिविस्मरणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वाथं
 तृप्तिमाश्रित्य यथाकथंचित्कुत्रप्रयोगाणां समर्थनेऽपि सुव्यर्थपुरस्कारेण पट्टोपयोगो दुर्वारः नटस्य शृणोतीतिवत् । न ह्युपा-
 ध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारांशो विशेषो वक्तुं शक्यः । अनभिधानब्रह्मात्मश्रित्य प्रत्याख्यानं तु नातीव मनोरमम् ।
 एवं 'जुगुप्साविराम-' इत्यादिवाचिकमाधारमभ्युपगम्य । तथा च मूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रबलम् । तथा 'भुवं' 'भयहेतुः'
 'असोडः' इत्यादिसंज्ञिनिर्देशोऽपि सार्थकः । परत्वात्तत्त्वसंज्ञाप्राप्तावपि शेषत्वविवक्षायां 'न मापाणामभ्रीयात्' इत्यादाविव
 पक्षा इत्यतः तत्रापादानसंज्ञाया वारणीयत्वात् । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—ल्यब्लोपे इति । ल्यबन्तस्य गम्यमा-
 नार्थत्वादप्रयोग इत्यर्थः । ल्यवप्रहणमिह ल्यवर्धपर, तेन क्त्वोऽपि लोपे स्थितिः । आसने स्थित्वा प्रेक्षते आसनान्प्रेक्षत

१ यथा स्यादिति—अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः । २ नियम इति—नियमो ब्रह्मचर्यादिः । ३ प्रकृतिरि-
 ति—प्रकृतिरुपादानकारणमिति शब्देन्दुशेषे स्थितम् ।

हेति । अशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तीनां निमित्तम् । कस्मात्त्वं नचाः ॥ ॐ यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ ॐ तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ ॥ ॐ कालात्सप्तमी च घक्तव्या ॥ वनाहामो योजनं योजने वा । कार्तिक्या आग्रहायणी मासे । ॥ अन्यारादितरतं दिक्शब्दाश्चत्तरपदाजाहियुक्ते । २। ३। २१। एतयोर्गं पञ्चमी स्यात् । अन्य इत्यर्थग्रहणम् । इतरग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । अन्यो भिन्न इतरो वा कृष्णात् । आ-
पादनात् । ऋते कृष्णात् । पूर्वं ग्रामात् । दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः । तेन संप्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भ-
वति । चैत्रापूर्वः फाल्गुनः । अवयववाचियोगे तु न । तस्य परमाग्रेडितमिति निर्देशात् । पूर्वं कायस्य । अञ्जुत्तरप-
त्य तु दिक्शब्दत्वेऽपि पठ्यतस्येति पठौ बाधितुं पृथग्रहणम् । प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । आच, दक्षिणा ग्रामात् ।
ग्राहि, दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी । भ-
ताप्रभृति आरभ्य वा सेव्यो हरिः । अपपरिवहिरिति समासविधानाज्ज्ञापकाद्ग्रहयोगे पञ्चमी । ग्रामाद्ग्रहिः । ॥ अ-
परी वर्जने । १। ३। ८। एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयो स्तः । ॥ आङ् मर्यादावचने । १। ३। ८। आङ् मर्यादायामु-
त्सङ्गः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधावपि । ॥ पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २। ३। १०। एतैः कर्मप्रवचनीयेयोगे पञ्चमी
स्यात् । अप हरेः, परि हरेः संसारः । परिरत्र वर्जने । लक्षणादौ तु हरिं परि । आमुक्तेः संसारः । आसकलाद्ग्रहः । ॥
तिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १। ३। ९। एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसङ्गः स्यात् । ॥ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।
। ३। ११। अत्र कर्मप्रवचनीयेयोगे पञ्चमी स्यात् । प्रयुक्तः कृष्णात्प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति मापान् । ॥ अक-
र्तृण्ये पञ्चमी । २। ३। २४। कर्तृवर्जितं यदणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी स्यात् ॥ शताद्ग्रहः । अकर्तरि किम् । शतेन

ति ॥—यत्तद्वेति । यदयधिलेनाप्रत्याघ्ननः कालस्य वा निर्माणं परिरुद्धः प्रतिपाद्यते ततः पञ्चमी इत्यर्थः । तेन पञ्च-
मन्तर्धेनार्थद्वारा युक्ताभिर्मायानाणां प्रवचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः ॥—कालादिति । इहापि तद्युक्तादित्येवमेतत् ॥—
आग्रहायणीति । अग्रे हायनमस्याः सा । प्रज्ञादेरुक्तिगणत्वान् स्वार्थिकोऽण । 'पूर्वपदात्मज्ञायाम्' इति णत्वम् ॥—अ-
रारा—॥—अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । न च 'इतरस्त्वन्यनीचयोः' इत्यनरोक्तनी-
त्यर्थेदे ग्रहणमस्तीति वाच्यम् । 'अस्मात्तारो गन्धो वा' इतिवत् 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ॥—अन्यो
उक्त इतरो वेति । न चैव घटः पटो नैत्यत्रातिप्रसङ्गः ननोऽपि भेदः शकत्वादिति वाच्यम् । निपातानां शोचकत्वेनैव न
वाचकमित्यभ्युपगमात् ॥—आराद्वनादिति । इह 'द्वान्तिकार्थः पृथग्यतरस्याम्' इति प्राप्ता ॥—ऋते कृष्णा-
ति । कथं तर्हि 'कलति पुरपापवनमृते' इति प्रयोग इति चेत् । प्रमादोऽयमिति हृदयः । अन्ये तु 'तनोऽन्यत्रा-
दस्यते' इति द्विग्रहणान्नैव यावच्छ्रोतमित्यादाविव कृतेयोगं द्वितीयापि साधुरित्याहुः ॥ अस्मिन् व्याख्याने 'ऋते
नीया च' इति चान्द्रमूत्रमनुकूलम् ॥—दिशि दृष्ट इति । रूढ्यां शेषः । तेनन्त्यादयो नात्र गृह्यन्ते ॥ नन्वेवं ककु-
द्विग्रहप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । अन्यतरगाहचार्याद्याद्यानाद्वा दिग्भेदेऽप्ये यो न दृष्टः सोऽत्र गृह्यत इति ॥—
'शब्दत्वेऽपीति । यद्ययदिक्शब्दोऽयमन्तरपदमस्ति सद्यदुल्लिख्य, तथापि दिक्शब्दाहचर्यादन्तरपदं प्रागि-
दिदिक्शब्द एव गृह्यते । तेन सद्यद्देवदत्तेनैवत्र नातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दक्षिणा ग्रामादिति । दिक्शब्द-
नैव सिद्धे अजादिग्रहणं चित्त्यप्रयोजनमित्याहुः ॥—प्रभृतिरिति । प्रभृत्यर्थयोगे इत्यर्थः । तथा च 'कार्तिक्याः
ति' इति भाष्यं विवृण्वता कैयटेन 'तत् आरभ्य' इत्यर्थः इति प्रयुक्तम् ॥—ग्रामाद्ग्रहिरिति । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र'
। 'करस्य करमो वद्धिः' इति सिद्धम् ॥—अपरी—। वर्जने किम् । परिपिमति । सर्वत्र इत्यर्थः । अत्रापस्य-
त् पत्वम् ॥—वचनग्रहणादिति । विना तेनैव मर्यादा, सह तेनैवमभिधाः, इत्यत्र य उपात्तो विशेषो विशेषणा-
यः सोऽत्र न गृह्यते वचनग्रहणमामर्थ्यात्, किं तु अवधिमत्र विवक्ष्यते इत्यर्थद्वयसंग्रहः ॥ यद्वा मर्यादाशब्दो यस्मिन्-
ते तत् मर्यादावचनं तद्धि 'आङ्मर्यादाभिविधाः' इति सूत्रं, तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसङ्ग इत्यर्थः ॥—परिहरेरि-
। हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'परिवर्जने वा वचनम्' इति वार्तिकान् पक्षे द्विवचनाभावः ॥—परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीवि-
वर्जनार्थेनापेक्षं साहचर्यादिति भावः ॥—आमुक्तेरिति । मुक्ति मर्यादाकृत्येत्यर्थः ॥—आसकलादिति । सकल-
व्याप्येत्यर्थः ॥—प्रतिनिधिप्रतिदाने—। अस्मादेव निर्देशाद्ग्रहाभ्यां योगं पञ्चमी । 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति
स्य प्रतिनिधिरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ मुख्यस्याभावे सति तन्मद्वय उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिधौ तत्त-
दानम् ॥—अकर्तरि—॥—हेतुभूतमिति । 'हेतौ' इत्यनुवर्तते इति भावः ॥—पञ्चमी स्यादिति । तृतीयाप-
त्यम् ॥—शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाद्वा 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति चकारात् कर्तृसङ्गं च ॥

१ गम्यमानापीति—विशिष्य तद्वाचकशब्दानुपात्तत्वर्थः । २ दिशि दृष्ट इति—शब्दग्रहणमामर्थ्यादिति भावः । ३ आरभ्येति—
जीमारभ्येत्यादौ तु आरभ्येत्यत्र गृहीत्वत्वर्थः । ४ पञ्चमीति—पञ्चम्यपीत्यर्थः । तेन 'करस्य करमो वद्धिः' इत्यपि सूत्रपादम् ।

बन्धितः । ॥ विभाया गुणेऽस्त्रियाम् । ॥ १२।३।२५। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याजाड्येन वा बहुः । गुणे किम् । धनं कुलम् । अस्त्रियां किम् । बुद्ध्या मुक्तः । विभाषेति योगविभागादगुणे स्त्रियां च कचित् । धूमा-
दग्निमात्र् । नाम्नि बटोऽनुपलब्धेः । ॥ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । ॥ १२।३।३२। एभिर्योगे तृती-
या स्यात्पञ्चमीद्वितीये च । अन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चयार्थम् । पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्तते । पृथग् रामेण रामात्
रामं वा । एवं विना नाना । ॥ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । ॥ १२।३।३३। एभ्योऽङ्-
व्यवचनेभ्यः करणे तृतीयापञ्चम्यां स्तः । स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः । ॥ दूरान्ति-
कार्थेभ्यो द्वितीया च । ॥ १२।३।३५। एभ्यो द्वितीया स्याच्चापञ्चमीतृतीये । प्रातिपदिकार्थमात्रे विधिरयम् ।
ग्रामस्य दूरं दूरम् दूरेण वा । अन्तिकम् अन्तिकान् अन्तिकेन वा । असत्त्ववचनस्येत्यनुवृत्तेर्न ह । दूरः पन्थाः ।
॥ पृष्ठी शेषः । ॥ १२।३।५०। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसंबन्धः शेषस्तत्र पृष्ठी स्यात् ।
राजः पुरुषः । कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां पञ्चव । सतां गतम् । सर्पिषो जानीते । मानुः स्मरति ।

—बन्धित इति । ध्यन्ते प्रयोजककर्तुः शतस्य हेतुसञ्ज्ञायन्तीति पञ्चम्यत्र स्यादेवातोऽकर्तरीत्युक्तमिति भावः ॥—योग-
विभागादिति । एतच्च 'हेतुमनुपेभ्यः' इति सूत्रे पदमत्रयी स्पष्टम् ॥—स्त्रियां चेति । 'वाहुलकं प्रकृतेस्तदनुवृत्तेः'
इति वार्तिकमिदंशोऽपीह ज्ञापकः ॥—पृथग्विना— । ननु तृतीयाभावपक्षे 'एनया द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयैव स्यात् ।
यदि तु द्वितीया विकल्पेन भवेत्, तदा पञ्चम्यपि स्यात् । सा तु नित्यैव तस्माद्विभक्तित्रयसमावेशो दुरुपपाद इत्यत आ-
ह—अन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—पञ्चमीति । तत्र मण्डूकव्या-
पञ्चमी, द्वितीया तु गनिहितैव । इह पृथगर्थेति सूत्रयितव्ये पर्यायत्रयोपादानं पर्यायान्तरनिश्चयार्थम्, तेन हिरुग् देवदत्त-
स्यैवत्र नेत्याहुः ॥ 'पृथग्विनानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रचम । नानाध्यायितं प्रत्ययग्रहणे तदन्तयोर्धिनानानाशब्द-
योर्लाभात् ॥—नानेति । 'हिरुद् नाना च वर्तते' इत्यमरः । 'नाना नारी निष्कफ्या लोकयात्रा' इति प्रयोगः ॥—करणे
च— । अन्यतरस्यामिति वर्तते पञ्चमीति च, तेन करणे तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे पञ्चमी विधीयते तथा मुक्ते करणत्वादेव
तृतीया सिद्धेत्याशयेनाह—तृतीयापञ्चम्यो स्त इति ॥—स्तोकेनेति । अनायासेन मुक्त इत्यर्थः ॥—दूरं दूराह-
रेण वेति । इह रामस्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्यः' इति सूत्रस्य 'रामस्यधिकरणे च' इत्यन्तरसूत्रेऽन्यनुवर्तना-
दधिकरणेऽन्येभ्यो विभक्तिचतुष्टय बोध्यम् ॥ तथा च प्रयुज्यते—'दूरादावपञ्चमूत्र दूरात्पादावसेचनम्' इति । आवसथ-
स्य दूरे इत्यर्थः ॥—असत्त्ववचनस्येति । सत्त्ववचनत्वमिह सत्त्वविशेषकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिका-
र्थविशेषक व्युद्ध्यते तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोका' इति सूत्रे 'करणे किम्' । क्रियाविशेषणे कर्मणि
मा भूत् । स्तोका पचति । क्रिया न द्रव्यम्' इति प्राचा प्रत्योऽपि व्याख्यातः । न च क्रियायां विशेषणत्वेन द्रव्यत्वावश्यभावात्
नैतत् प्रत्युदाहरणं युक्तमिति वाच्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियायाः अगत्त्वकृत्वस्याकरे प्राप्तत्वात् । न च विशेषणत्वे तद-
नुपपत्तिः । कर्तृकर्मतरकारकविज्ञाननव्यतिरिक्तमात्राणालोपपत्तेः ॥ उक्तं च—'क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।
अगत्त्वरूपता तस्या इयमेवाप्यधीताम्' इति ॥ फल व्यापारश्च क्रिया, फलाधारकारकं कर्म, व्यापाराधारकारकं कर्तेति
विवेकः ॥ इति पञ्चमी ॥—पृष्ठी शेषः । उपयुक्तादन्यः शेषः । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ता उपयुक्तान्तरं द्वितीयादीनां
विधानादनो व्याचष्टे—कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त इति ॥—राजः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थे प्रति
प्राधान्यादप्रधानादेव पृष्ठी । प्रत्ययार्थस्यैव पुरुषविशेषणम् । राजनिर्गुपितसंवत्सर्वसंबन्धवान् पुरुष इत्यर्थविवक्षायां प्रधानात्
पुरुषशब्दान्न पृष्ठी । उक्तन्यायविरोधान् शेषत्वाभावाच्च । राजः पुरुषस्तिष्ठतीत्यादौ पुरुषशब्दो हि प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः ।
पुरुषेण कृतमित्यादौ कारकाधिकः । यदा तु पुरुषनिर्गुपितसंवत्सर्वसंबन्धवान् राजेत्यर्थविवक्षा तदा पुरुषशब्दादपि पृष्ठी भवत्येव
पुरुषस्य राजेति ॥ यत्तु अप्रधान शेष इति कैश्चिदुक्तम् । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्रः पटः श्यामो घट इत्यादौ विशेषणे
पृष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्रधानं चरितार्थत्वात् ॥—कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां
रूपवानिति प्रयुज्यते, विशेषाविवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि, तथेदमपि न्यायमिदमिति भावः ॥—सतां गतमिति । सत्पु-
रुषसंबन्धि गमनमित्यर्थः । सन्तो गच्छन्तीत्यत्र त्वाख्यातेन कर्तृत्वसंबन्धस्योक्तत्वात् संबन्धमात्रविवक्षा कर्तुं न शक्यत इति
पृष्ठीह न भवति, किं तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेवेत्याहुः ॥ सर्पिषो जानीते इति । वस्तुतः करणस्य संबन्धमात्रविवक्षायां
पृष्ठी । सर्पिःसंबन्धि प्रवर्तनमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' 'अनुपमर्गाज्ज्ञः' इत्यनेन वा जानातेस्तद् ॥ अन्ये तु व्याचष्ट्युः, कर्मणः शेषत्वविव-

१ भूमादिति—भूमपदं स्वज्ञाने, अग्निमपदं च स्वज्ञानविषये लाक्षणिकं बोध्यमिति । २ अद्रव्येति—द्रव्यमिद्व्यवचनेभ्य इत्यर्थः ।
द्रव्यशब्देनात्र सेवनामपरामर्शयोग्यं लिङ्गनिरूपितविशेष्यं वा गृह्यते । ३ कर्मादीनामपीति—आदिपदेन कर्तुरपि ग्रहणं, 'कस्य
च वर्तमाने' इत्यत्र भाष्ये छात्रस्य हसितमिति प्रयोगात् । ४ संबन्धमात्रविवक्षायामिति—क्रियाकारकभावमूलकसंबन्धपर्यैव विवक्षायां
ननु कर्मत्वादिविवक्षायामित्यर्थः ।

एधो दकस्योपस्कुरुते । भजे शंभोश्चरणयोः । फलानां तृप्तः । ॥ पृष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ १२।३।२६। हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ घोले पृष्ठी स्यात् । अन्नस्य हेतोर्वसति । ॥ सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ १२।३।२७। सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य च प्रयोगे हेतौ घोले तृतीया स्यात् पृष्ठी च । केन हेतुना वसति । कस्य हेतोः ॥ ॥ निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वोत्सां प्रायदर्शनम् । किं निमित्तं वसति । केन निमित्तेन । कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवं किं कारणं को हेतुः किं प्रयोजनमित्यादि । प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः । ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि । ॥ पृष्ठ्य-तस्यप्रत्ययेन ॥ १२।३।३०। एतद्योगे पृष्ठी स्यात् । दिक्शब्देति पञ्चम्या अपवादः । ग्रामस्य दक्षिणतः । पुरः पुरस्तात् । उपरि उपरिष्ठात् । ॥ एनपा द्वितीया ॥ १२।३।३१। एनबन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपति योगविभागात्पञ्चपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण । ॥ दूरान्तिकार्थः पृष्ठ्यन्यतरस्याम् ॥ १२।३।३४। एतैर्वोगे पृष्ठी स्या-

क्षया पृष्ठी । सपिःसंबन्धि ज्ञानमित्यर्थ इति ॥—एधो दकस्येति । एधाश्च उदकं चैषां समाहार एधोदकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः । यद्वा एधांसि च दकं चेति विग्रहे पूर्ववदेकवद्भावः । उदकपर्यायो दकशब्दोऽयमिति । तथा च हलायुधः—'भुवनममृतं जीवनं दकं च' इति ॥—उपस्कुरुते इति । गन्धनादिसूत्रेणात्मनेपदम् । 'उपात्प्रतियन्' इति सूत्रं ॥ न-चैव 'ज्ञोविदर्थस्य करणं', 'अर्थार्थद्वयार्थां कर्मणि', 'कृञः प्रतियन्ते', 'कृञार्थां भाववचनानामप्यरेः', 'आशिपि नाथः', 'जामिनिग्रहणनाटकाथपिपां हिंसायाम्', 'व्यवहृणोः समर्थयोः', 'कृलोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इति शेषपृष्ठीविधानार्थमप-सूत्रा निष्फला स्यादिति वाच्यम् । सपिपो ज्ञानमित्यादां तस्याः समामनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि 'ज्ञोविदर्थस्य'—इत्या-दां शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते तु करणार्था पृष्ठी सिद्धेव । तदयमर्थः—इह पृष्ठ्येव, तु तल्लुक् । तथा च लुक्ः प्रयोजकीभूतः समास एव न भवतीति । न चाप्युभया लुङमात्रनिवृत्तिफलकमेवास्तु, समासस्तु स्वीक्रियतामिति वाच्यम् । इष्टानुरोधेन समाम एव न भवतीति व्याख्यानस्योचितत्वात् । तथा च वार्तिक 'प्रतिपदविधाना पृष्ठा न समस्यते' इति ॥ हरिश्वाह 'कारकैर्वपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः । प्रोक्ता प्रतिपद पृष्ठा समामस्य निवृत्तये' इति ॥ एवं च शेषत्वाविव-क्षायां सपिपो ज्ञानं, मातुः स्मरणमित्यादांन्यमस्तान्येव गाभूति । हरिस्मरणमित्यादांनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृयोगपञ्चाः समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात् 'गतिकारक-' इत्यादिना कुटुम्बपदप्रकृतिस्वरेण भयोदात्तत्वं भवति । शं-पपञ्चा समासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च स्वार्थेयमप्युत्रानि निष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादां समामाभावोऽपि फलं, न हि तत्र कारकपृष्ठा लभ्यते 'न लोका-' इति निषेधात् । आह च—'निष्ठायां कर्मविषया पृष्ठी च प्रतिपद्यते । शेषलक्षणया पञ्चा समामस्तत्र नेष्यते' इति । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥—पृष्ठी हेतु—। अत्र 'हेतौ' इत्यनुवर्तते तदाह—हेतौ बोध्य इति ॥—अन्नस्येति । 'हेतौ' इति तृतीयायां प्राप्तायामनेन पृष्ठी ॥ हेतुप्रयोगे किम् । अनेन वसति । हेतौ बोध्यं किम् । अन्नशब्दान् पृष्ठा यथा स्यादित्येकं । अन्नस्य हेतोस्तुभ्य नम इत्यत्र युष्मच्छ-ब्दान्मा भूदित्यन्ये ॥—सर्वनाम्नस्तृतीया च । इह सर्वनाम्न इति प्रयोगोपधया पृष्ठी । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् पृष्ठी-तृतीये न स्यातामित्याशयेनाह—सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य चेति । कस्माद् भवतीत्यपेक्षायाम् अर्थात् सर्वनामहेतुभ्या-मिति संबध्यते ॥ अत्र व्याचक्षुः । यद्यपि सर्वनाम्न इति पदस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि हेतुशब्दस्य विशेषणत्वे सामानाधिकरण्या-दयुपपन्न इति न क्षतिः, तथापि विशेषणत्वे त्वय विधिरं स्यादिति बोध्यमिति ॥—निमित्तपर्यायेति । पर्यायग्रह-णस्य फलमाह—एवमित्यादिना । एतद्वार्तिकेन 'पृष्ठा हेतुप्रयोगे', 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' इति सूत्रद्वयं गतार्थमिति बो-ध्यम् ॥—पृष्ठ्यतस-। 'दक्षिणोत्तराभ्यामतमुच' इत्यस्य योऽर्थो दिग्देशकालरूपः सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य सोऽतमर्थप्रत्ययः, अस्तातिप्रभृतयः पञ्च, तदन्तेन योगे इत्यर्थः । अतमुचोऽन्त्यात्यन्तरत्वेऽपि लाघवायानुरोधेन अस्मात्त्वर्थेति नोक्तमित्याहुः ॥—पञ्चम्या अपवाद इति । 'ततः पश्चात् समस्यते' इत्येवमिति 'वस्यते च' इति भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगे तु पञ्चम्यापगायुः । अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् पश्चाच्छब्देनाव्यर्थोभावो न भवतीति वक्ष्यते ॥ प्रत्ययग्रहणं किम् । इह मा भूत्, प्राग् ग्रामान् । प्रत्यग् ग्रामान् ॥ कुतोऽपि प्रत्ययग्रहणे कुतो नेति चेत् । अत्राहुः कैयटादयः—प्रत्ययग्रहणमधिकं क्रियमाणं श्रूयमाणप्रत्य-यग्रहणार्थं विज्ञास्यत इति लोभे अस्तान्ती पञ्चभावः ॥ 'अन्यारात्-' इत्यादाभूतपदस्यापादं प्रयोजनमुक्तम् । तत्रान्यतर-च्छब्दमवकुम्भेकप्रयोजनत्वादिति प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति तु मनोरमायां स्थितम् ॥—पुर इति । 'पूर्वाधरावरा-णाम्' इत्यसिप्रत्यये पुरादेशः ॥—पुरस्तादिति । 'दिक्शब्दभ्यः' इत्यादिनास्तातिः, 'अस्ताति च' इति पूर्वस्य पुरादेशः ॥—एनपा—। कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपतिशुहादुत्तरेणास्मदीयम्' इति । उत्तरेणेत्येदं 'दूरादक्ष्ये' सुरपतिधनश्चाहणा-नुरणेन' इति तोरणसमानाधिकरणं तृतीयान्तं न त्वेनबन्तमित्याहुः ॥ 'धनपतिशुहादुत्तरेणास्मदीयम्' इति कैथित् पठ्यते, तदा तु सम्यगेव ॥—दक्षिणेनेति । दक्षिणस्यामदूर इत्यर्थे 'एनबन्त्यतरस्याम्' इत्यादिना एनप ॥—दूरान्तिकार्थः—।

१ एधो दकस्येति—एधः कर्ता, दकस्य उदकस्य । एधशब्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः 'कारके' इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः । 'एधाः पश्य-न्तीति । सान्तः कुलो वा' इति शब्देन्दुशेखरे । २ किं निमित्तमिति—इदं प्रथमान्तं द्वितीयान्तं च ।

पञ्चमी च । दूरं निकटं ग्रामस्य ग्रामाद्वा । ॥ **ज्ञोऽविदर्थस्य करणे** । २।३।५१। जानातेरज्ञानार्थस्य करणे शेषत्वे-
न विवक्षिते पठ्ये स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् । ॥ **अधीगर्थद्वयोः कर्मणि** । २।३।५२। एषां कर्मणि शेषे पठ्ये स्या-
त् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो दयनम्, ईशनं वा । ॥ **कृजः प्रतिपत्ते** । २।३।५३। कृजः कर्मणि शेषे पठ्ये स्या-
त् । गुणाधाने । एषो दकस्योपस्करणम् । ॥ **रुजार्थानां भाववचनानामज्वरे** । २।३।५४। भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जि-
तानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे पठ्ये स्यात् । चौरस्य रोगस्य रुजा ॥ ३ **अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्** ॥ रोगस्य
चौरज्वरः चौरसंतापो वा । रोगकर्तृकं चौरसंबन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । ॥ **आशिपि नाथः** । २।३।५५। आशीर-
र्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि पठ्ये स्यात् । सर्पिषो नाथनम् । आशिपीति किम् । माणवकनाथनम् । तत्संबन्धिनी याच्चे-
त्यर्थः । ॥ **जासिनिप्रहणनाटकाथपिपां हिंसायाम्** । २।३।५६। हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि पठ्ये स्यात् । चौर-
स्योज्ञामनम् । निप्रीं संहतो विपथ्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्रहणनम् । प्रणिहणनम् । निहणनम् । प्रहणनं वा ।
नट अवस्कन्दने चुरादिः । चौरस्योन्नाटनम् । चौरस्य काथनम् । वृत्तलस्य पेपणम् । हिंसायां किम् । धानापेपणम् ।
॥ **व्यवहृपणोः समर्थयोः** । २।३।५७। शेषे कर्मणि पठ्ये स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयोस्तुत्यार्थता ।
शतस्य व्यवहृपणं पणनं वा । समर्थयोः किम् । शलाकाव्यवहारः । गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं स्तुतिरित्यर्थः । ॥ **दि-**
वस्तदर्थस्य । २।३।५८। द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि पठ्ये स्यात् । शतस्य दीव्यति ।

पञ्चां ग्रामायां पक्षे पञ्चमर्थ वचनम् । उदाहृत्यतर्क्याप्रहण समुच्चयार्थं, तेन विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चयते व्याख्यानात्,
न तु संनिहिते अपि द्वितीयातृतीये तदह—**पञ्चमी चेति** ॥—**सर्पिषो ज्ञानमिति** । वस्तुतः करणीभूत
यन्मपिः तन्मसंबन्धना प्रवृत्तिरित्यर्थः । ज्ञानपत्रिकायां प्रयुक्तौ जानातेरज्ञाना ॥—**अधीगर्थ**—। अधिगच्छोच्चारणम् ।
'इष्टिकाव्युपगमं न व्यभिचरन्' इति ज्ञापनार्थम् । अन्यथा 'स्मृत्यर्थद्वयशाम्' इत्येव ब्रूयात् 'द्वयर्थे' इति वा । इदंशे नेद
ज्ञापकमिति चेत्तत् तदर्थे 'ण्यमयने वृत्तम्' इत्यत्राधिगच्छोच्चारण ज्ञापकमस्तु ॥ अत्र व्याचक्षुः । कर्मणि किम् । करणे
शेषत्वविवक्षायां मा भूत् । मातुस्मरणम् । अत्र माता कर्म, गुणास्तु करणम्, उभयत्र शेषत्वविवक्षायांमपि मातृशब्दा-
देवानेन सूत्रेण पठ्ये गुणशब्दानु 'पठ्ये शेषे' इत्यनेन । तेन गुणस्मरणमिति समासो भवतीति ॥—**रुजार्थानाम्**—।
'रुजो भेजे' भिदादिपाठादत एव निपातनाद्वा अट टाप । रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वा-
व्यभिचाराद् भावशब्देनात्र घटादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते । वर्तमानं वचनः । पाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न
विवक्षितः । नहि भावो वक्ता संबन्धति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुचनिर्वाहार्थं वर्तमानं बोध्यः । तथा चायमर्थः । भावो व-
चनः कर्ता येषां तेषां भाववचनानामिति, तदेतत्वाच्ये—**भावकर्तृकाणामिति** । 'रुजार्थानां भावकर्तृकाणाम्' इत्येव
सूत्रयितु युक्तम् ॥—**चौरस्येति** । चुरा शीलमस्य चौरः । अत्र कर्मणि शेषत्वविवक्षायामनेन पठ्ये ॥—**रोगस्ये-**
ति । 'पदकृजः' इति घना रोगो भावोऽभिधीयते स च रुजायां कर्ता 'कर्तृकर्मणोः' इति रोगशब्दात् पठ्ये ॥ भावकर्तृ-
काणां किम् । श्लेष्मणश्चौररुजा । 'मातुः पितुः कफः श्लेष्मा' इत्यमरः ॥—**चौरज्वर इति** । इह चौरशब्दाद् 'रुजार्थानां'
इति पठ्या अप्रवृत्तौ 'पठ्ये शेषे' इत्यनेन 'पठ्ये' इति समासो भवत्येवेति भावः ॥—**सर्पिषो नाथनमिति** । सर्पिमे
भूयादित्याशासनमित्यर्थः ॥—**माणवकनाथनमिति** । यद्यपि कर्मत्वविवक्षायां 'कर्तृकर्मणोः' इति यदा पठ्ये, तदा
आशिप्यपि समासोऽस्त्येव । तथापि तत्र 'गतिकार्ककोपपदान कृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिसंस्वरः, समामान्तोदात्तत्वं तु या-
च्चादावेव न लाशिर्षाति निष्कर्ष इति कौस्तुभे स्थितम् ॥—**जासि**—। 'जगु ताडने', 'जमु हिंसायाम्' इति च चुरा-
दिस्तस्येदं ग्रहणं न तु दैवादिभ्यस् 'जमु मोक्षणे' इत्यस्य । आशीति निर्देशात् 'हिंसायाम्' इति वचनाच्च ॥—**निप्रहण-**
नमिति । 'हन्तेगपूर्वस्य' इति णत्वम् ॥—**प्रणीति** । 'नर्गद-' इति णत्वम् ॥—**चुरादिरिति** । 'नट वृत्तौ' इति तु न
शृण्वेते दीर्घनिर्देशादिति भावः ॥—**काथनमिति** । 'कथ हिंसायाम्' इति घटादीं पठ्यते, तस्य भित्त्वेऽपि इह निपातना-
द्विदिः । भित्त्वफलं तु निपातनात्परत्वात् 'चिन्मणुलोः' इति दीर्घे चित्तार्थमिति घटादीं वक्ष्यति ॥ यत्तु हरदत्तेनोक्तम् ।
'घटादिपाठो 'घटादयः पितुः' इत्यादिनिर्देशिकत्वे अट यथा स्यादित्येतदर्थः इति तन्मन्दम् । 'घटादयः पितुः' इति हि
मध्ये सूत्रितम् । तेन पूर्वेषां त्वरत्यन्तानामेव पितृव, न तु ज्वरादीनां परेपामिति । अत एव त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः
'पितृव' इति घटादीं वक्ष्यति ॥—**पणनमिति** । 'स्तुतावेव' इति वक्ष्यमाणत्वादायस्याभावः ॥—**ब्राह्मणपणनमिति** ।
'आयादय आर्धधातुके वा' इत्यायस्य विकल्पः ॥—**दिवस्तद-** । तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामुच्येते तौ च द्यूते क्रय-
विक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतावित्याशयेनाह—**द्यूतेति** । पूर्वमूत्र एव दिवः पाठे तदर्थस्येति न कर्तव्यमिति
यद्यपि लाघवं, तथापि योगविभाग उत्तरार्थः ॥—**कर्मणीति** । इह शेष इति न संबध्यते उत्तरसूत्रे विकल्पारम्भसामर्थ्या-
त् । अन्यथा पञ्चां विकल्पितायां तथा मुक्ते शेषे विभक्त्यन्तरस्याप्राप्त्या वृथैव विकल्पारम्भः स्यादिति भावः । अन्ये

१ समर्थयोरिति—समर्थयोःसंबन्धेन सह सुसुपेति समासः । शकन्वादिस्वात्पररूपं वा । तुल्यार्थयोरिति भावः ।

तदर्थस्य किम् । ब्राह्मणं दीव्यति । स्तौतीत्यर्थः । ॥ विभापोपसर्गे ॥ २।३।५९। पूर्वयोगापवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदीव्यति । ॥ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासंप्रदाने ॥ २।३।६१। देवतासंप्रदानेऽर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणो हविर्विशेषस्य वाचकाच्छब्दपृष्टी स्यात् । अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुबृहि वा । ॥ कृत्वोऽर्थ-
प्रयोगे कालोऽधिकरणे ॥ २।३।६४। कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वोऽङ्गो भो-
जनम् । द्विरङ्गो भोजनम् । शेषे किम् । द्विरहन्यध्ययनम् । ॥ कर्तृकर्मणोः कृति ॥ २।३।६५। कृद्योगे कर्तरि कर्मणि
च षष्ठी स्यात् । कृष्णस्य कृतिः । जगतः कर्ता कृष्णः ॥ ॥ गुणकर्मणि वेप्यते ॥ नेताऽधस्य सुप्रस्य सुप्रं वा । कृ-
ति किम् । तद्धिते माभूत् । कृतपूर्वा कटम् । ॥ उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ २।३।६६। उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्कृति तत्र

लाहुः, लाघवात् पूर्वसूत्रे एव दिवोप्रहणे कर्तव्ये पृथग्योगकरणसामर्थ्यादत्र शेष इति न संबध्यते । न चोत्तरार्थलाघ्यगो-
गस्य नोक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । संकोचे मानाभावेन फलद्वयस्यापि मुचत्वमिति शेष इत्यस्यासंबन्धादिह त्रिभूत्यां
तिङन्तमुदाहरति—**शतस्य दीव्यतीति ॥—प्रेष्यब्रुवोः—** इष्टतेर्देवादिकस्य लोटो मायमपहृषैकवचनं प्रेष्येति ।
तत्साहचर्याद् भुविषि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषप्रहणं न संबध्यते । तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ॥
प्रेष्यब्रुवोः किम् । अग्नये छागस्य हविर्वपां मेदो जुहुषि ॥ हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य ॥ देवतासंप्रदाने किम् ।
माणवकाय पुरोडाशान् प्रेष्य ॥ 'हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणे प्रतिषेधो वक्तव्यः' ॥ इन्द्रमिभ्यां छागस्य ह-
विर्वपां मेदः प्रस्थित प्रेष्य ॥—**कृत्वोऽर्थ—** कृत्वमुचोऽर्थ इवार्थो येषां प्रत्ययानां ते कृत्वोऽर्थाः ॥—**शेषे इति ।** इह
'दिवन्तदर्थस्य इत्यादिमुत्रपट्टके विच्छिन्नमपि शेषप्रहणमनुवर्तते व्याख्यानान् ॥—**पञ्चकृत्व इति ।** 'संख्यायाः क्रिया-'
इत्यादिना कृत्वमुच ॥—**द्विरिति ।** 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच' ॥—**कर्तृकर्मणोः कृति ।** शेष इति निवृत्त, 'कर्तरि च कृति'
इति सूत्रे कृतेन चकारेण 'अधीगर्थ-' इति सूत्रान् 'चतुर्थ्यर्थं बहुल छन्दसि' इति पर्यन्तमनुवर्तमानस्य कर्मणोऽप्यनुक-
पेणसंभवेऽपि पुनरत्र कर्मप्रहणमिच्छाहुः । तन्मन्दम्, संनिहितस्याधिकरणस्यानुकपेणप्रसङ्गेन तत्रित्युक्ते कर्मप्रहणसंभवात् ।
तस्मात् व्याख्यानमेवात्र शरणमित्यपरे ॥ कर्तृकर्मणोः किम् । शस्त्रेण भेत्ता—**कृतिरिति ।** करण कृतिः 'त्रिष्यां किन्'
कृष्णोऽत्र कर्ता ॥ कर्मण्युदाहरति—**जगत इति ।** कृष्णस्य तृचामिहितत्वात् ततः पृष्ठी न भवति ॥—**कृति किमिति ।**
नन्विह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया आक्षिप्यते तद्वाची तु धातुरेव । धातोश्च द्विविधाः प्रत्ययाः कृतास्तिदृश । तत्र तिङप्रयोगे कट
करोतीत्यादौ 'न लोका-' इति प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृद्योगे एव पृष्ठी भविष्यति, तस्मात्किं कृदप्रहणेने-
ति प्रश्नः ॥—**कृतपूर्वा कटमिति ।** अत्र करोतिक्रियापेक्षमर्नाहितं कर्मल कटस्यास्त्येवेति पृष्ठी स्यात्तद्विनाधिक्ये तु
सा मा भूदित्येतदर्थं कृदप्रहणमिति भावः । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन् विग्रहे कस्य कर्मणि विधानात्तेनर्वाभिहित
कर्मनि नैव द्वितीया प्राप्नोति, नापि तदपवादभूता पृष्ठी, इहाप्यनर्माहित(अधिकारात् । किं च कृतशब्दस्य कटस्यापेक्षतया स-
मामो दुर्लभ एव, एवं तद्विज्ञोऽपीति चेत् । अत्राहुः । पूर्व कृतमनेनेति विग्रहे अविवक्षितकर्मतया भावे क्त्प्रत्यये कृतश-
ब्दस्य कटसापेक्षत्वाभावात् गमामतद्विर्ता भवत एव । तथा च 'कृतपूर्वात्यत्र पूर्व कृतवान्' इत्यनेन समसार्थः संपद्यते गु-
णभूत्यापि क्रियाया कारकाणां संबन्धस्य कट कृतवानित्यादौ दर्शनादत्रापि करोतिक्रियापेक्ष कर्मल कटस्याभ्युपगम्यते ।
तच्च कर्मलं न केनाप्यभिहितम् । भावे कस्य, कर्तरि इतिप्रत्ययस्य च विधानान् । अतोऽसति कृदप्रहणे पृष्ठी स्यादेवेति ।
एव च ओदनस्य पाचकतम इत्यत्र पञ्चा असाधुत्वे इष्टपत्तिरेव शरणम् । कृतपूर्वात्यत्र गमामतद्विर्ता भवत एवेत्युक्तम् ।
तत्र समसः 'समुपपा' इति बोध्यः । तद्विज्ञोः 'पूर्वादितिः' 'सपूर्वाच्च' इति कर्तरि इतिः । तद्विधौ 'प्रादमनेन' इति मू-
त्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । स्यादेतत् । भिदेर्यन्तात् 'पर्यायाहोर्णात्पु' इति एषुचि भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामि-
त्युभाभ्यामप्यनेन कृद्योगषष्ठी जायते तत्र मुख्यामुख्यसंनिधौ मुख्यस्यैव कार्ये संप्रत्ययान् प्रयोजककर्तृवाचकादेव स्यात् ।
अन्यथा पाचयत्योदन देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यत्र प्रयोज्यप्रयोजकयोरेकभयोरपि लकारवाच्यत्वे उभाभ्यामपि कर्तृवाचकाभ्यां
प्रथमा स्यात् । मैवम् । प्रयोज्यप्रयोजकवाचकाभ्यां भेदेन पृष्ठी जायते न त्वेकैवेति नेह मुख्यामुख्यन्यायप्रवृत्तिः । तत्र
तु लकारस्यैकत्वात् कर्तुस्तद्वाच्यत्वकल्पनायामुक्तन्यायः प्रवर्तते इति वैषम्यात् । एवं च ओदनः पाच्यते देवदत्तेन यज्ञ-
दत्तेनेत्यादावुभाभ्यामपि तृतीया स्यादेवेति बोध्यम् ॥ अत्र व्याचक्षते । 'तदहम्' इति निदेशात् 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्य-
तदनेत्यम् । तथा च 'धार्थ्यरामोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति ॥—**उभयप्राप्तौ—** कृतीत्यनुवर्तते । तेना-
न्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहिरित्याह—**उभयोः प्राप्त्यर्थस्मिन्निति ।** उभयशब्देन कर्तृकर्मणां परामृश्यते । तेनकस्मिन् कृति कर्तु-

१ पूर्वयोगेति—यत्नेन अत्रापि शेष इति नानुवर्तते, तदर्थस्यैव चानुवर्तते इति ध्वनितमिति बोध्यम् । २ कर्तृकर्मणो-
रिति—क्रियाविशेषणानां कर्मत्वेऽपि कर्मशब्देन तेषां न ग्रहणम्, अत एव दाहणं यथा भवति तथाध्यापक इत्यर्थेकरस्य
दाहणाध्यापकशब्दस्य सिध्यर्थं मलोपवचनं भाष्यकृता आरब्धम् । अन्यथा समामनेनैव सिद्धे तदर्थं रयान् इति । इदमेव
क्रियाविशेषणात् पष्ठमभावे लिङ्गम् ।

कर्मण्येव पृष्ठी स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन ॥ स्त्रीप्रत्यययोरकारकारयोर्नायं नियमः ॥ भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः ॥ ॐ शेषे विभाषा ॥ स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः कृतिहरेर्हरिणा वा । केचिद्विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा । ॐ कस्य च वर्तमाने । १२।३।६७। वर्तमानार्थस्य कस्य योगे पृष्ठी स्यात् । न लोकेति निषेधस्याऽपवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ॐ अधिकरणवाचिनश्च । १२।३।६८। कस्य योगे पृष्ठी स्यात् । इदमेवासासितं शयितं गतं भुक्तं वा । ॐ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणाम् । १२।३।६९। एषां प्रयोगे पृष्ठी न स्यात् । लादेशाः । कुर्वन् कुर्वाणो वा मृष्टिं हरिः । उः । हरिं दिदृशुः । अलंकरिष्णुर्वा । उक् । दैत्यान् घातुको हरिः ॥ ॐ कमेरनिषधः ॥ लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अन्ययम् । जगत् सद्वा । सुखं कर्तुम् । निष्ठा । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान् विष्णुः । स्वलर्थः । ईपत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तृप्तिरिति प्रत्याहारः शत्रुशानचाविति शब्दादाहारभ्या तृनो नकारान् । शानन् । सोमं पवमानः । चानश् । आत्मानं मण्डयमानः । शत्रु । वेदमधीयन् । तृन् । कर्ता लोकात् ॥ ॐ द्विषः शत्रुर्वा । मुरस्य मुरं वा द्विषन् ॥ सर्वोऽयं कारकपृष्ठयाः प्रतिषेधः ॥ शेषे पृष्ठी

कर्मणोः प्रामिलाभादार्थमिदमोदनस्य पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भाव इत्यत्र नायं नियमः प्रवर्तते । तत्पुरुषे तु स्यादेवा-
प्रार्तिप्रगश्च इति भावः ॥ पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदमिति ध्वनयति—**कर्मण्येवेति** । एवं च कर्तरी पृष्ठीप्रतिषेधोऽस्य सूत्रस्य फल, न तु कर्मणि पृष्ठीविधानमिति स्थितम् ॥—**स्त्रीप्रत्यययोरिति** । 'त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे विहितयोरित्यर्थः ॥—**नायं नियम इति** । अकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव पृष्ठी न तु कर्तरीति यो नियम उक्तः स न प्रवर्तते, किंतु कर्तरीति पृष्ठी प्रवर्तते इति फलितोऽर्थः ॥ कथं नहि 'मृष्ट तिथोः' इति सूत्रे 'मृष्टा सीयुष्टो बाधो न' इति वृत्तिः । अत्राहुः । कर्तुः कर्मत्वविवक्षया तृतीयया बोधेति ॥—**भेदिकेति** । भेदनं भेदिका । 'पर्यायार्हणोऽन्यत्पु' इति ण्वुच् । 'धालर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' इत्यनेन ण्वुल्लिख्येकं । 'युगोर्गार्था' त्रियां टाणि 'प्रत्ययस्थान-' इति इत्वम् ॥—**विभित्सेति** । भेत्तुमिच्छा । भिन्दः गमि 'हलन्ताव' इति क्तिवाहुणाभावः । 'अ प्रत्ययान्' इत्यकारप्रत्यये टाप् ॥—**शेषे इति** । अकाऽकाराभ्यामन्यस्मिन् क्तिनादावित्यर्थः । कर्तरी पृष्ठीनिषेधफलकस्य 'उभयप्राप्ता' इति सूत्रस्य तत्रैव कर्तरी पृष्ठी संपादनफलकस्य 'स्त्रीप्रत्यययोरकारयोः-' इति वचनस्य च प्राक् स्मृतत्वात् कर्तरीयं विभाषा अनेन शेषवचनेन क्रियते, न तु कर्मणीत्याशयेनोदाहरति—**जगतः कृतिहरेर्हरिणा वेति** ॥—**अविशेषेणेति** । अकाऽकारभिन्नं कृन्मात्रं इत्यर्थः ॥—**अनुशासनमिति** । अनुशस्यते अमाशुशब्दभ्यः प्रविभज्य बोध्यते येनेति करणं व्युत् । ॥—**राज्ञां मत इत्यादि** ! 'मतिबुद्धिप्राप्त्यर्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'पूजितो यः मुरासुः' इत्यादौ तु भुक् को, न तु वर्तमाने । तेन तृतीया तत्रोपपद्यते । न च 'मतिबुद्धि-' इति सूत्रेण बाधः शङ्क्यः । 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति लिङ्गनावाधप्राप्तवान् ॥—**अधिकरण-** । अयमपि निषेधापवादः ॥—**आसितमिति** । आस्यने अस्मिन्निवासितं 'क्तोऽधिकरणं च-' इत्यधिकरणं क्तः ॥—**इदमेवामिति** । कर्तरी पृष्ठीयम् । सकर्मकभ्यस्त्वाधिकरणे कृते कर्तृकर्मणोर्द्वयोरपि पृष्ठी, अनभिहितत्वाविशेषात् । इदमेवां भुक्तमोदनस्य । 'उभयप्राप्ता कर्मणि' इत्ययं नियमस्तु नेह प्रवर्तते, 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनन्तरस्या एव पञ्चास्तत्रियमाभ्युपगमात् । एतच्च कौस्तुभे स्पष्टम् ॥—**न लोका-** । निषृक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् तृणमित्यत्र णत्व न कृतम् । उश्च उक्थञ्ज ऊर्का, लश्च ऊर्का चेति विग्रहः ॥ ल इति लटादीनां सामान्यग्रहणं, तेषां च माध्याप्रयोगो न संभवतीति तदादेशा गृह्यन्त इत्याह—**लादेशा इति** । उदादिन्यन्त इति शेषः ॥ कट कार्याचकारेत्यत्र कृत्संज्ञकतिङन्तामन्तन योगेऽपि कटस्य 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति पृष्ठी न भवति 'आमः' इति लुकोऽपि लादेशादित्याहुः ॥ नन्वेवमपि 'वर्षावर्षात्र पपिः सोमं ददिर्गाः' इत्यत्र 'न लोका-' इति निषेधाप्रवृत्तेः पृष्ठी दुर्वारैव, न हि किंकिर्ना लकारी, नापि तदादेशौ । नैप दोषः । 'किंकिर्ना लिट् च' इत्यनेन लिटकार्यातिदेशः क्रियते, न तु लिटसंज्ञा । तथा च विशेषातिदेशे च सामान्यमर्प्यातिदिश्यत इति नानुपपत्तिः—**दिदृशुरिति** । 'समाशंसभिध उः' ॥ उकारेण कृतो विशेषणान्तदन्तमपि लभ्यत इत्याशयेनाह—**अलंकरिष्णुरिति** । 'अलंकृन् निराकृन्-' इत्यादिना इण्णुच् ॥—**घातुक इति** । 'लपपत्-' इत्यादिना उक्ञ् ॥—**ईपत्कर इति** । 'ईपदुस्सुपु-' इत्यादिना खल् । अर्थग्रहणादीपत्पानः सोमो भवतेत्युदाहार्यम् ॥ अयमपि परिहर्तुमाह—**प्रत्याहार इति** ॥—**पवमान इति** । 'पूजयजोः शानन्' ॥—**मण्डयमान इति** । 'मडि भूपायाम्' इदित्वावृत्तम् । 'ताच्छीत्यवशोवचन-' इति चानश् ॥—**अधीयन्ति** । 'इद्धार्थोः' इति शता । शाननादिषु 'लटः' इत्यननुवृत्त्या लादेश इत्यसिद्धेः प्रत्याहारग्रहणमाश्रीयत इति भावः ॥ **तृप्तिरिति** । तच्छीलादिषु 'तृन्' इति विहितस्तृन् प्रत्ययः ॥ तृप्तिरिति प्रत्याहारग्रहणान्नित्यं निषेधे प्राप्ते विकल्पमाह—**द्विष इति** । 'द्विष अप्रीतां' इत्यस्मात् 'द्विषोऽस्मिन्ने' इति विहितो यः शत्रुप्रत्ययस्तत्प्रयोगे वा पृष्ठीनिषेध इत्यर्थः ॥—**सर्वोऽयमिति** । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायाविति शेषः ॥—**शेषेपृष्ठीत्विति** । शब्दबोधे वैलक्षण्यमस्तीति भावः । एवं चाध्वर्यो गवां

तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिष्णुः । ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ १२॥३७॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगो षष्ठी न स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । ब्रजं गामी । शतं दायी । ॥ कृत्यानां कर्तरि वा ॥ १२॥३७१॥ षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्तरीति किम् । गेयो माणवकः सान्नाम् । भव्यगेयेति कर्तरि यद्विधानादनभिहितं कर्म । अत्र योगो विभज्यते ॥ कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्ताविति नेति चानुवर्तते । तेन नेतव्या ब्रजं गावः कृष्णेन । ततः ॥ कर्तरि वा ॥ उक्तोऽर्थः । ॥ तुल्यार्थैरनुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् ॥ १२॥३७२॥ तुल्यार्थैर्योगे तृतीया वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अनुलोपमाभ्यां किम् । तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति । ॥ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः ॥ १२॥३७३॥ एतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात्पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्यं चिरंजीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात् । एवं मद्रं भद्रं कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथं वा भूयात् । आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्सर्वेभ्योऽर्थग्रहणम् । मद्रं भद्रयोः पर्यायत्वाद्व्यन्तरो न पठनीयः । ॥ आधारोऽधिकरणम् ॥ ११॥४४५॥ कर्तृकर्मद्वारा तत्तिष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञः स्यात् । ॥ सप्तम्यधिकरणे च ॥ १२॥३७६॥ अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकाराहुरान्तिकार्थेभ्यः । औपश्लेषिको वैपयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा । कटे आस्ते । स्यात्यां पचति । मोक्षे इच्छाऽस्ति । सर्वस्मिन्नात्मास्ति । वनस्य दूरे अन्तिके वा ॥ दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तिः ।

दोहोऽगोपनेत्यत्र शेषलविवक्षायां कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ॥—अकेनोः । आधमर्ण्यं अकस्यासंभवादाह—भविष्यत्यकस्येति । इतस्तु उभयोः संभवादाह—भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इति । यथासंख्यं तु न भवति । भाष्ये ‘अकस्य भविष्यति’ इति आधमर्ण्यं च’ इति योग विभज्य व्याख्यायान् । इह भविष्यदिति स्वर्थे तेन ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यधिकारे विहितः ‘तुमुत्प्लुचौ’ इति उप्लुचे गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—सतः पालक इति । सत इति शत्रुतन्त्रम् ॥ यस्तु कालमामान्ये ‘ष्वुलृत्चौ’ इति ष्वुलृक्तस्तत्र न निषेधः । ओदनस्य पाचकः, पुत्रपौत्राणां दर्शक इतीति भावः ॥—ब्रजंगामीति । ‘आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः’ इत्यावरयके णिनिः ॥ यथायथं कालमामान्ये विहितस्तथापि ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्युक्तेर्भविष्यदर्थकः । गम्यादयः केचिदुपादयः केचिदुपायायीगता इति हरदत्तः ॥ ननु ‘गल्यर्थकर्मणि चतुर्थी च’ इत्येव सिद्धे द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाप्रवृत्त्यर्थमिति ब्रजंगामीति सिध्यत्येवेति चेत् अत्राहुः । इहैव सूत्रे ग्रामंगामीति भाष्योदाहरणान्त्यसूत्रं नाज्ञीक्रियते । तेन ग्रामस्य गन्तेति पत्रयेव साध्वी, न तु ग्राम गन्तेति द्वितीयेति ॥—शतं दायीति । ‘आवरयका’ इत्याधमर्ण्ये णिनिः । भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योग इत्युक्तत्वात्नेह निषेधः । अवरय करोत्यवरयकारी कटस्य । गम्यादिलामावाद्गन्तमानेऽप्ययम् ॥—कृत्यानाम्—। ‘कर्तृकर्मणोः’ इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ॥—सेव्य इति । ‘पेठु संवाया’ ‘कृदलोः’ इति कर्मणि ण्यत् ॥—योगो विभज्यत इति । भाष्यकारैरिति शेषः । ‘उभयप्राप्ती’ इत्यनेन कर्तरि निषेधे सिद्धे कर्मणि निषेधार्थमिदम् । ‘गुणकर्मणि वेप्यते’ इति तृतीयप्राप्तिरहितस्थले नेताश्वस्येत्यादीं चरितार्थमिति द्विक ॥—तुल्यार्थः—। शेषपक्ष्यां प्राप्त्यायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते, तथा मुक्तं पक्ष्येव भवेत्तदाह—पक्षे षष्ठीति । बहुवचननिर्देशादेव पर्यायग्रहणे सिद्धे ‘तुल्यार्थः’ इत्यर्थग्रहणे पदान्तरनिर्गम्येण ये तुल्यार्थोक्तेषां ग्रहणार्थं, तेन गौरिव गवय इत्यादीं नेत्याहुः । कथं तर्हि ‘तुलां यदारीहति दन्तवानसं’ इति कालिदासः, ‘स्फुटोपमं भूमिर्मितेन शम्भुना’ इति माधवः । उच्यते । ‘गहं युक्तेऽप्रधाने’ इति तृतीया । न चात्र सहस्रव्ययोगो नेति शङ्क्यम्, विनापि तथोगे तृतीयेत्यभ्युपगमात् । वेति वर्तमानेऽन्यतरम्याग्रहणमुत्तरसूत्रे चकारेण तस्यानुकर्षणार्थम् । अन्यथा हि तृतीयेवानुकल्प्यते संग्रहितत्वात् ॥—तुल्य इति । तुलया संमिततुल्यः । ‘निर्वयोधमे’ इत्यादिना यत् ॥—तुला उपमा वेति । तालन तुला आत्मिन्नेव सूत्रे णिलुडोर्निपातनाम्नापुर्विति माधवः । उपमितिरुपमा । ‘आतश्चोपसंगे’ इत्यहं ॥—हितमिति । ‘हितयोगे च’ इत्यादिशिषि चरितार्थमित्यादिशेष्य विकल्प इति भावः ॥—व्याख्यानादिति । सूत्रेऽर्थशब्दोऽपि पृथक् निमित्तः, तथा च द्वन्द्व एवायं न लर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥—आधारः—। आध्रियतेऽस्मिन्त्रियाधारः । ‘अध्यायन्याय’ इति सूत्रे ‘अवहाराधार’ इत्युपसंख्यानानाधिकरणं घञ् । स चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारकाधिकारान्तिक्रियाया इति लभ्यते । इयं च संज्ञा साक्षात् क्रियाधारयोगेन संभवति पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधितत्वात् । अतो व्याचष्टे—कर्तृकर्मद्वारेति । एवं च भूतेषु घट इत्यादीं अस्तीति क्रियाध्याहारो बोध्यः ॥—त्रिधेति । एतच्च ‘संहितायाम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नयामास्त इत्यार्थं सामीपिकमधिकरणं चतुर्थमपि केचिद्विच्छन्ति ॥—कटे आस्त इति । कर्तृद्वारा क्रियाधारस्योदाहरणमिदम्, कर्मद्वारा क्रियाधारस्य तु स्थाल्यां पचतीति । वैपयिकाधारमुदाहरति—मोक्षे इति । अभिव्यापकस्य तु—सर्वस्मिन्निति । तिलेषु तैलमि-

१. स्यादेवेति—अत्र नवीनाः ‘कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषे षष्ठी न भवति’ इति वदन्ति, तच्च शेखरतोऽवगन्तव्यं, विस्तरभावोद्देशे लिख्यते । २. औपश्लेषिक इति—उपपत्तिर्भाष्ये शेषः ‘संवन्धः’ तत्कृत इत्यर्थः । एतस्योदाहरणं तु गङ्गायां गाव इति ।

त्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः ॥ ॐ कस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ॥ अधीती व्याकरणे । अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरीनिः ॥ ॐ साध्वसाधुप्रयोगे च ॥ साधुः कृष्णो मातरि । असाधुर्मातुले ॥ ॐ निमित्तान्तकर्मयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । योगः संयोगसमवायात्मकः ॥ चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुत्ररम् । केशेषु चर्मरं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ १ ॥ हेतौ तृतीयाऽत्र प्राप्ता तन्निवारणार्थमिदम् । सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगे । योगविशेषे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति । ॐ यस्य च भावेन भावः लक्षणम् । २।३।३७। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥ ॐ अर्होणां कर्तृत्वेऽनर्होणामकर्तृत्वे तद्वपरीत्ये च ॥ सत्सु तरसु असन्त आसते । असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति । असत्सु तरसु सन्तस्तिष्ठन्ति । ॐ पृथी चानादरे २।३।३८। अनादराधिक्ये भावलक्षणे पृथीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो वा प्रावाजीन । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः । ॐ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च २।३।३९। एतैः सप्तमियों पृथीसप्तम्यौ स्तः । पञ्चामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवां गोषु वा स्वामी । गवां गोषु वा प्रसूतः । गा एवानुभवितां जात इत्यर्थः । ॐ आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् २।३।४०। आभ्यां योगे पृथीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्येऽर्थे । आयुक्तो व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपुत्रेण हरिपुत्रस्य वा । आसेवायां किम् । आयुक्तो गौः शकटे । ईषणुक्त इत्यर्थः । ॐ यतश्च निर्धारणम् २।३।४१। जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारण यतस्ततः पृथीसप्तम्यौ स्तः ।

त्याद्यभ्यव्यापकस्योदाहरणमाहुः ॥—**चतस्र इति** । प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यर्थः । ‘दूरान्तिकार्थेभ्यः—’ इत्यस्येहानुवर्तनादधिकरणेऽयंते बोध्याः ॥—**कस्येन्विषयस्येति** । इत इवन्तः शब्दो विषयो वर्तनभूमिर्यस्य कान्तस्य तस्येत्यर्थः ॥ अन्ये त्वाहुः । इनो विषय इति प्रयोगमागः । विषयशब्देनेह प्रकृतिरुच्यते । कान्तस्येनः प्रकृतिवादिता ॥—**अधीती व्याकरणे इति** । भावे क्तप्रत्यये तत ‘इष्टादिभ्यश्च’ इति कर्तरीनां कृते पश्चाद्गुणभूतक्रियया संब यमान व्याकरणमनभिहित कर्मति कृतपूर्वाकृतमिति वद्वितीयायां प्राप्ता । मागमधीती व्याकरणे इत्यादां लक्ष्मकर्मकर्थातुमियोंगनिमित्तकस्य कालकर्मणो बहिरङ्गत्वादिहाप्रवृत्तिमिति सप्तम्यभावः । न चैव तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । लक्ष्यानुरोधेन द्वितीयाविधाने व्यक्तियुक्ताश्रयणात् । एतच्च कान्तुमे स्थितम् ॥—**साध्वसाधुप्रयोगे च** । यत्रार्थो न विवक्षितः, किं तु तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽस्मिन् साधुप्रहण साधुभूयो राज्ञीत्यादयः यथा । ‘साधुनिपुणाभ्याम्’ इति सूत्रं साधुप्रहणत्वायां विवक्षिततायां प्रतियोगे सप्तमानि वचनार्थमिति विवेकः ॥—**निमित्तमिह फलमिति** । यदि तु कारणमित्युच्येत, तर्हि जाञ्चनं वद्ध इत्यादावतिप्रमदः स्यादिति भावः ॥—**चर्मणीति** । चर्मद्वीयादीनां समवायः संबन्धः ॥—**हेतुतृतीयेति** । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् ॥—**सीमाऽण्डकोश इति** । तथा च मेदिनीकारः—‘सीमा घाटस्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च त्रियाम्’ इति । ‘अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः’ इति च ॥ हरदत्तस्य पुष्कलकः शङ्कुः । सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतः निखात इत्याह । अस्मिन् पक्षे सीमपुष्कलकयोः संयोगसंबन्धः ॥—**यस्य च**—। निर्जातकाला हि क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाद्भक्षणं, तत्र प्रसिद्धक्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्वाचकात् ब्राह्मणादिशब्दाद्व्यलक्षणभावसंबन्धपक्ष्या प्राप्तायामपि सप्तमी । लक्षकत्वा क्रियायाः साक्षात्, आश्रयस्य तु ब्राह्मणादेः क्रियाद्वारेणैति बोध्यम् ॥ ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तृयुदाहरणम् ॥ कर्मण्याह—**गोष्विति** ॥—**अर्होणामित्यादि** । यस्यां क्रियायां ये उचितास्ते अर्होः । तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या ॥ तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वमुच्यते तेषामकर्तृत्वे विवक्षिते च सप्तमी वाच्या ॥ तथा तद्वपरीत्ये येषां कर्तृत्वमुच्यते तेषामकर्तृत्वे येषां तु नोच्यते तेषां कर्तृत्वे च सप्तमी वाच्येत्यर्थः ॥ आयमुदाहरति—**सत्सु तरत्स्विति** । सन्तो हि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च ॥ द्वितीयमुदाहरति—**असत्सु तिष्ठत्स्विति** । अत्र तरणक्रियायामरातामनर्हत्वमकर्तृत्वं च तिष्ठत्स्वित्यनेन प्रतीयते । तद्वपरीत्ये प्रथममुदाहरति—**सत्सु तिष्ठत्स्विति** । सतां हि तरणमुच्यते तेषां चाकर्तृत्वं तिष्ठत्स्वित्यनेन द्योत्यते । द्वितीयमुदाहरति—**असत्सु तरत्स्विति** । असात हि तरणमुच्यते तेषां च कर्तृत्वं तरत्सु इत्यनेन गम्यते ॥ यद्यपीदं ‘यस्य च भावेन—’ इत्येव सिद्धं, तथापि लक्ष्यलक्षणभावविवक्षायां सप्तम्यर्थमिदमिति कैयटादयः । तत्त्वतस्तु व्यर्थमेवेदमित्यन्ये ॥—**पृथी चानादरे** ॥—**अनादर इति** । ‘यस्य च भावेन’ इत्यनेन सप्तमी । अनादरे सति यो भावं लक्षयतीति । तदेतत्फलितमाह—**अनादराधिक्य इति** । केवलभावलक्षणे सप्तम्येव अनादराधिक्ये तु पृथीसप्तम्याविति निष्कर्षः ॥—**स्वामीश्वर—**। ‘स्वाम्यर्थ—’ इति वक्तव्ये स्वाम्यादित्रयग्रहणं पर्यायान्तरनिवृत्त्यर्थम् । ‘विरूपाणामपि समानार्थानाम्’ इत्येकशेषोऽत्र न भवति स्वरूपपरत्वेन समानार्थकत्वाभावात् ॥—**दायाद इति** । दायमादत्ते इति दायादः । सोपसर्गादया-

१ निमित्तमिति—‘मुक्ताफलाय करिणम्’ इत्यादौ तु ‘क्रियाशोपपदस्य’ इत्यादिना चतुर्थी, तत्र भन्तीति शेषः । २ तत इति—शापक्रियाश्रयवाचकादित्यर्थः । ३ प्राजातीदिति—अनादरविशिष्ट प्रव्रजनं धात्वर्थः ।

नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः । गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा । गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः । छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः । ॥ पञ्चमी विभक्ते ॥ १२।३।४२। विभागो विभक्तम् । निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् । माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आख्यातराः । ॥ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ १२।३।४३। आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो नृत्यः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् ॥ ॥ अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ साधुर्निपुणो वा मातरं प्रतिपर्यनु वा । ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ १२।३।४४। आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चासप्तमी । प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरो वा । ॥ नक्षत्रे च लुपि ॥ १२।३।४५। नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानातृतीयासप्तम्यौ स्तोऽधिकरणे । मूलेनावाहयेहेवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि किम् । पुष्ये शनिः । ॥ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ १२।३।७। शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिमे स्तः । अथ भुक्त्वाऽयं ग्रहे इत्यहोरात्र भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं कालः । इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विधेयम् । कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्येऽयं देशः । अधिकशब्देन योगे सप्तमीपञ्चम्याविध्यते । तदस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिकमिति च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः । ॥ अधिरीश्वरे ॥ १।४।९।७। स्वस्वामिभावसंबन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् । ॥ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ १२।३।९। अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्धं हरेर्गुणाः । परार्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः । अधि रामे भूः । सप्तमी शौण्डैरिति समासपक्षे तु रामाधीना । अपडक्षेत्यादिना खः । ॥ विभाषा कृञि ॥ १।४।९।८। अधिः करोतौ प्राक्संज्ञो वा स्यादीश्वरेऽर्थः ।

दन्ताद् अत एव निपातनात्कः । गवां गोषु वा दायद् इत्यत्र यद्यपि गवामित्येतत्समुदायस्य विशेषणं, तथापि दीयतेऽगौ दाय इति व्युत्पत्त्या अवयवार्थभूतमंशः स्पृशत्येव, तथा चात्र गवात्मकस्यांशस्य आदातेति फलितोऽर्थः ॥—पञ्चमी विभक्ते ॥—भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तमान्याकान्ततेति भावः ॥—तत्र पञ्चमी स्यादिति । नन्वेवं माधुरा इत्यत्रापि पञ्चमी स्यात् । मैवम् । पूर्वमूत्रमिहानुवर्तते तेन यतो निर्धार्यते तत् एवेत्यर्थात् निर्धारणावधेरेव पञ्चमीप्रयुक्तेः । अनभिहितताधिकारान्माधुरा इत्यत्र नानिप्रसज्ज इत्यन्ये ॥—माधुरा इति । न ह्यत्र निर्धारणावधेर्निर्धार्यमाणस्य गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावोऽस्ति किंतु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विशेष एव ॥ इदं च सूत्रं नुद्विपरिकल्पितापायमाश्रित्यापादान्प्रकरणे भाष्ये प्रत्याख्यानम् ॥—साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम् । ‘पुण कर्मणि शुभे’ अस्मान्निपूर्वाद्विगुपधलक्षणः कः । ‘अर्चं पूजयाम्’ अस्माद्रौवादिवात् ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । चौरादिकान् ‘प्यासप्रत्ययः’ इति गुच्यर्चनेति स्यात् ॥—निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे लचौ विना सप्तमी भवत्येव ‘साध्वसाधुप्रयोगे च’ इति वार्तिकात् ॥—अप्रत्यादिभिरिति । ‘लक्षणेत्यम्’ इति सूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः ॥—प्रसितोत्सुकाभ्यां—‘तत्परे प्रसितासक्तौ’ इत्यमरः । उत्सुकसाहचर्यात् प्रसितोऽपि तत्परे एवेह गृह्यते रूढ्या च । तेन प्रकर्षेण सितः शुक्रः इत्यर्थं न भवति ॥—नक्षत्रे च लुपि । लुप्शब्दोऽत्रार्थविशेषे लाक्षणिक इत्याशयेनाह—यो लुप्संज्ञयेत्यादि ॥—अधिकरण इति । एतच्च ‘सप्तम्यधिकरणे च’ इत्यतो मण्डकश्रुत्यानुवर्तत इति भावः ॥ अधिकरणे किम् । मूल प्रतीक्षते, मूलाय स्पृहयति ॥—मूलेनेति । ‘नक्षत्रेण युक्तः कालः’ इत्यणो ‘लुबविशेषे’ इति लुप् ॥ नक्षत्र इति किम् । पञ्चालेषु तिष्ठति । इह ‘जनपदे लुप्’ इति लुप् ॥—सप्तमीपञ्चम्यौ—‘कालाध्वनोरित्यन्तसंयोगे’ इत्यन्तः कालाध्वनोरित्यनुवर्तते, तत्र पञ्चम्या विपरिणम्यते तदाह—यौ कालाध्वानौ ताभ्यामिति । इह कालाध्वभ्यां विभक्त्यर्थेयासंबन्धं न भवत्यस्वर्तित्वात् ॥—अथ भुक्त्वायमिति । नन्वत्र कर्ता एक एव तत्कथं कारकयोर्मध्ये कालः । सत्यम् । नात्र शक्त्याश्रयं श्वं कारकमिति व्यवहियते, किंतु शक्तिरेव । सा च कालभेदाद् भिद्यत एव । एका हि अथ भुजेः साधनमपरा द्व्यहेऽतीते भुजेस्तदेतद्व्याचष्टे—कर्तृशक्त्योर्मध्येऽयं काल इति ॥—यस्मादधिकम्—॥—उपपरार्ध इति । ‘उपोऽधिके च’ इत्यनेन उपेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ‘यस्य चेश्वरवचनम्’ इत्यस्य तन्त्रादिना अर्थद्वयं विवक्षितम् । तथा हि । प्रत्येकानेन स्वं निर्दिश्यते यस्य स्वस्य संबन्धी ईश्वर उच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वावाचकात् सप्तमीत्युक्तोऽर्थः । ईश्वरशब्दो भावप्रधानः । यन्निष्ठमीश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीति व्याख्याने स्वामीवाचकात् सप्तमीत्युक्तः । एवं स्थिते फलितमाह—स्वस्वामिभ्यां पर्यायेणेति । अन्यतरस्मादुत्पन्नैव सप्तम्या इतरनिष्ठसंबन्धस्याप्युक्तालुगपदुभाभ्यां न

१ नृणामिति—बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदविवक्षया । तिरोहितावयवभेदविवक्षया चैकवचनं तु साध्यविरुद्धम् । २ कालाध्वानावेति—यद्यपि अवध्यवधिमतोः साजालनियमेन कालाध्वानौ कारकमध्ये न संबन्धतः, तथापि शक्तिपदेन तदाधारकालग्रहणात् दोषः । ३ अधिकशब्देनेति—कर्तृशक्तिप्रत्ययान्ताध्यारुशब्दाधिकाधिकशब्देनेत्यर्थः । कर्मणिकप्रत्ययान्ताध्यारुशब्दाधिकाधिकशब्दयोगे तु ‘अधिको लोको हरिणा’ इति प्रथमैव ।

यदत्र मामधिकरिष्यति । विनियोक्ष्यत इत्यर्थः । इह विनियोकुरीश्वरत्वं गम्यते । अगतित्वात्तिष्ठि चोदात्तवतीति निघातो न ॥ ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अव्ययीभावः ।

समर्थः पदविधिः । २।१।१। पदसंबन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः । प्राक्कारात्समासः । २।१।३। कङाराः कर्मधारय इत्यतः प्राक् समाम इत्यधिक्रियते । सह सुपा । २।१।४। सह इति योगो विभज्यते । सुबन्तं

समर्था स्यादिति भावः ॥ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे त्वधिरामम् ॥—यदत्रेति । यो मामधिकरिष्यति विनियोक्ष्यते तस्य मद्रिणियोक्तृश्रवणं गम्यते इत्यर्थः ॥—तिङि चोदात्तेति । उदात्तवति तिङि परे गतिर्निर्हन्त्यत इति सूत्रार्थः । अत्र करिष्यतीति तिङन्ता उदात्तवान् 'तिङ्तिङ्' इति निघातस्य 'तिपातेर्ययदि-' इत्यादिना निषेधात् ॥—निघातो नेति । मामिति द्वितीया तु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥ इति समर्थाः ॥ इति विभक्त्यर्थाः ॥

समर्थः पदविधिः ॥ गामर्थं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं चेति । तत्र स्वार्थपर्यवसायिनां पदानामाकाङ्क्षा-
दिवशाद्यः परस्परसंबन्धः सा व्यपेक्षा । सैव वाक्ये राज्ञः पुरुष इत्यादौ । तत्र व्यपेक्षायां सत्यां योगः संनिहितो योगश्च तेन तेन संबन्धोऽभ्युपेयते । तथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च । राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति ॥ एकार्थीभावस्तु राजपुरुष इत्यादिघृतावेव । स च प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य विशिष्टैकार्थन्यरूपः । अत एव राजपुरुष इत्यत्र राजि कृदस्येति विशेषणं नान्वेति, पदार्थकदेशान्वात् । न सैव देवदत्तस्य गुरुकुलमिल्यादाननन्वयापत्तिः, तत्रापि देवदत्तोत्तरपक्षार्थस्य गुरुणान्वयादिति वाच्यम् । देवदत्तस्य प्रधानीभूतकुलेनैवान्वयान् । संबन्धस्तु पृथग्व्यपेक्षायां एव पक्षार्थे, न तु तदितरः । उक्तं च 'समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना । सम्प्रत्ययवयवान्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह' इति । यद्वा । ससंबन्धिकपदार्थस्यैकदेशेऽपि भवत्येव विशेषणान्वयः । उक्तं च 'संबन्धिशब्दः सापेक्षां नित्यं रावैः समस्यते । वाक्यवत्सा व्यपेक्षा इति कृतावपि न हीयते' इति । नन्वेवं राज्ञोऽपि नित्यरापेक्षालादेकदेशान्वेऽपि कृदस्येति विशेषणनान्वयोऽस्तु । मैवम् । राज इति तु गीतित्वं प्रति साकाङ्क्षत्वेऽपि कृदं प्रत्यनाकाङ्क्षत्वात् । ननु वाक्ये कर्मयथावयवशक्त्योपपत्तौ विशिष्टार्थविषयशक्त्यन्तरमेव मास्तु । सत्यम् । 'वहूनां वृत्तिधर्माणां चर्चनेरेव साधने । स्यान्महद्गौरव तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभजनम् । कर्तव्यं ते न्याय-
गिद्धं न्यस्माकं तदिति स्थितम्' ॥ तथाहि—ध्वज्यदिगिति वृत्त्येव कोटीकृतार्थान्वाचकारो न प्रयुज्यते, तथा चित्रगवादी यत्पदम् । लया तु वचनं कर्तव्यम् । निरुद्धलक्षणा तु शक्तितो नार्ताव भिद्यते । किंच प्राप्तमुदकं यमिति व्यक्ते समीचीनमुदकमिति विशेषणवन्मन्त्रेऽपि उदकविशेषणप्रयोगः प्राप्तः स च 'वृत्तस्य विशेषणयोगो न' इति वचनेनैव वारणीयः, 'नामार्थयोगभेदान्वयः', 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति व्युत्पत्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मत्वाद्यर्थाभ्युपग-
मान् । एकार्थीभावे तु लाघवमिति दिक् ॥ पदग्रहणं किम् । वर्णविधौ समर्थपरिभाषा सा भूत् । तिष्ठतु इध्यानय तन्मम्, इह स्यादेव यत् ॥ विधिग्रहणं तु पदस्य विधिः पदशोविधिः पदानां विधिरित्यनेकविभक्त्यन्तसमासलाभार्थम् । पद-
स्येत्युक्तां तु 'उपपदमतिद' इत्यादावेवास्त्योपस्थितिः स्यादित्याहुः ॥ सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति ध्वनयन्नाह—
समर्थाश्रित इति । समर्थेति किम् । पश्यति कृष्ण श्रितो देवदत्तमिल्यादौ । कृष्णश्रित इत्यादि समासो मा भूत् । यथा वस्त्रमुपगोपय नैत्रस्येत्यत्र 'तस्यापलम्' इत्युपगुशब्दादण मा भूदिति । क्वचित् सापेक्षत्वेऽपि भाष्प्रामाण्यादुत्तिरङ्गी-
क्रियते । तद्यथा किमोदन शालीनाम् । केपां शालीनामोदनमित्यर्थः । सक्त्वाडकमापणीयानाम् । आपणीयानां सक्तूनामा-
डकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवाणागत इत्यर्थः । 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति बुद्ध्य ॥—प्राक्कारात्समासः । प्रागग्रहणमावर्तते, तेन पूर्वं समाससंज्ञा ततः संज्ञान्तरमपीति लभ्यते । तेनाव्य-
यीभावादिभिः समावेशः सिध्यति । अन्यथा पर्यायः स्यात् ॥ समसनं समासः । भावे घञ् । अनेकस्य पदस्य एकपदी-
भवनमित्यर्थ इत्येके ॥ वस्तुतस्तु 'अकर्तरि च कारके-' इति कर्मणि घञ् । अन्यथा सुबन्तं समस्यत इत्युत्तरग्रन्थो न संगच्छेत । नन्वन्वर्थत्वासमाससंज्ञायाः प्रत्येकमप्रसङ्गात्सहग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—योगो विभज्यत इति । 'सुवाम-
न्त्रिते-' इत्यतः सुधियनुवर्तते तदाह—सुबन्तमिति ॥—समस्यत इति । संपूर्वादस्यतेः कर्मणि तच् । आचार्येणेति शेषः । समर्थेनेति तु सहयोगे तृतीया । समसनक्रियां प्रति सुबन्तं कर्म न तु कर्तुं ॥ यद्यपि सुबन्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमेऽपि 'उपसर्गादस्यत्युक्तो' इति वार्तिकेन समस्यत इत्यत्रात्मनेपदं लभ्यते, तथापि समास इति व्याख्येयग्रन्थे कर्तरि घञ् दुर्लभः ।

१ पदविधिरिति—पदविधिशब्देन पदविधिसहचरितोऽपि गृह्यते । तेन सन्नन्तादावेकार्थीभावोऽस्त्येव ।

समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्कतिपयतिष्ठन्तोत्तरपदोऽयं समासः । स च छन्दस्येव । पर्यभूषत् । अनुव्यचलत् । ॥ सुपा ॥ १२।१।४। सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वाप्रातिपदिकत्वम् । ॥ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ १२।४।७। एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । ॥ इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च ॥ जीमूतस्येव । ॥ अव्ययीभावः ॥ १२।१।५। ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रातिपदिकप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथातुपूर्वयौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ १२।१।६। अव्ययमिति 'योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । ॥ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १२।२।४३। समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । ॥ उपसर्जनं पूर्वम् ॥ १२।२।३०। समासे उपसर्जनं प्राक्प्रयोज्यम् । ॥ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १२।२।४४। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् न तु तस्य पूर्वनिपातः । ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १२।२।४८। उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तं च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । अव्ययीभावश्चेल्लव्यत्वम् । ॥ नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ॥ १२।४।८३। अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् किंतु तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । स्त्रीबाऽव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्लियामित्यमरः । ॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ १२।४।८४। अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् । अपदिशम् । अपदिशेन । अपदिशम् । अपदिशे । बहुलग्रहणारमुद्रमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः । विभक्तीत्यादेरयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह

बाहुलकं तु अगतिकगतिरिति कर्मलाभ्युपगम एव ज्ञायान् ॥—स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥—छन्दस्येवेति । यदि लोकेऽपि स्यात्तर्हि यत्रपुरुते इत्यादौ स्थायुत्पत्तिः स्यात् । लिङ्गस्येवनामतमामभ्युपेत्य 'स्वमोर्नपुसकात्' इति लुकि कृतेऽपि 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्वः स्यादित्यादि दृष्ट्वा 'कर्मणा यमभिप्रैति' इति सूत्रेऽस्माभिस्मरद्भावेनम् ॥—अनुव्यचलदिति । सुबन्त्येकत्वस्य विवक्षितत्वात्पर्यायेण समासो बोध्यः । समागन्तोदात्तत्वे शेषनिपात इति 'कुगति' इति सूत्रे कैयटः ॥—सुपो धातु—। सुप इति प्रत्याहारस्य ग्रहण 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' इत्याद्यलुक्समासविधानाज्जापकात् ॥—निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि उपसर्जनसंज्ञाया अनवर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत् काचित् एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ नैतिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । 'उद्गाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगन्धत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—विभक्त्यलोपश्चेति । समासावयवस्य सुपोऽलुग्विधानेऽपि समासादुपस्यस्य सौरव्ययादिति लुक् भवयेवानुपसर्जनं तदन्तस्याप्यव्ययत्वादिति बोध्यम् ॥—अव्ययं विभक्ति—। विभक्तिरिह कारकशक्तिः विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थ इति व्युत्पत्तेः । अत एव वक्ष्यति 'विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययमिति ॥—प्रथमानिर्दिष्टम्—। अत्र समासपद तद्विधायकं लाक्षणिकम् । अन्यथा चिकीर्षितं समासे यत्प्रथमान्तमिति व्याख्यानप्रसक्त्या कृष्णं श्रित इत्यादौ प्रित्तिर्वातप्रसङ्ग इत्याशयेनाह—समासशास्त्र इति ॥—विग्रह इति । अनुवर्तमानेन समासग्रहणेन विग्रहो लक्ष्यत इति भावः ॥—नतु तस्येति । 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्पूर्वसूत्रेण विहितस्य पूर्वनिपातत्वं न निषिध्यते । तेन कुमारीश्रित इत्यादौ न दोषः ॥—गोस्त्रियोः—। उपसर्जनस्येति गोस्त्रियोर्विशेषणम् । एकवचनं तु प्रत्येकभिप्रायेण । गोस्त्रीभ्यां तु प्रातिपदिकं विशेष्यते । विशेषणेन तदन्तविधिरित्याशयेनाह—उपसर्जनं य इति । उपसर्जनमिह शास्त्रीय गृह्यते, न त्वप्रधानलक्षणम् । तेन कुमारीवाचरन्नाद्येन कुमारीत्रय न दोष इत्युक्तम् ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तमिति । स्वधिकारोक्ततावाच्यन्तमित्यर्थः । तेनातिलक्ष्मीरित्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ नन्वेवमपि राजकुमारीपुत्र इत्यादावतिप्रसङ्ग इति चेत् । अत्राहुः । उपसर्जनस्य संबन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति यद्युत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावः, तदेव ह्रस्वत्वमिति भाष्यादायुक्तत्वात् दोषः । भाष्यादावपि उत्तरपदभूतयोरित्यर्थलाभस्तु 'कृतद्धित' इत्यतः समासपदानुवर्तनादिति बोध्यमिति ॥—नाव्ययी—। अत्र 'अपञ्चम्याः' इति प्रतिषेध अनन्तरत्वादम एव न तु व्यवहितस्याहुकोऽपि । असुमेयार्थोत्थयितुं सूत्रे तुशब्दः ॥—तस्य पञ्चमीं विनेति । एवं चादन्तादव्ययीभावात्परस्य पञ्चमीभक्तिसुपो लुङ् न, पञ्चम्यारतु लुगमादेशाबुभावपि न भवत इति स्थितम् ॥ अतः किम् । अधिहरि ॥—दिशयोरिति । दिशो हलन्तेन विग्रहेऽपि एतदेव रूपम् । दिशशब्दस्य शरदादिषु पाठादृक् ॥—अपदिशमिति । पञ्चमीव्यतिरिक्तविभक्तीनामुदाहरणमिदम् । पञ्चम्यास्तु

१ सुपा इति—लक्षणमिदमधिकारश्च । अन्ये फलं तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणमासपङ्कीमासयोरभावः । २ सुपो धात्विति—'अङ्गस्य सुपः' इति नोक्तम् । तथा सति अङ्गनिमित्तस्य सुपः इत्यर्थोऽपि स्यात् । ३ इवेनेति—'इतीतकीं भुक्व राजन्मातेव हितकारिणीम्' इत्यत्र मातेवेत्युद्धः पाठः, इति बोध्यम् । ४ अव्ययीभाव इति—महामंशाकरणं प्राचामनुरोधेन । ५ योगो विभज्यते इति—'इदं भाष्ये न दृश्यते' अपदिशमित्यादिमानानां स्वरदिपाठान्ययवग, अपदिशेनेत्यादीनां तु चित्यत्वमिति कंचिदाहुः ।

समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत् । हरौ इत्यधिरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽभिः । हरि ङि अधि इत्य-
लौकिकं विप्रदवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमी । ॐ अव्ययीभावश्च ॥ १२४॥१८॥
अयं नपुंसकं स्यात् ॥ इत्सो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ॥ गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः । तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः । अभितः
परितः अन्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां व्युद्धिर्दुर्ध्वनम् ।
विगता ऋद्धिर्वृद्धिः । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा संप्रति न

अपदिशादित्युदाहार्यम् ॥—**विभक्तौ तावदिति** । तावच्छब्दः क्रमार्थः लौकिकविप्रदवाक्यं प्रदर्शयति—**हराविति** ।
प्राचा तु हरौ अधि कृत्येति विग्रहीतम् । तदसत् । अधिहरीत्यत्र अधि कृत्येत्यर्थस्याप्रतीतेः ॥—**हरि ङीति** । लौकिके
दिशब्दस्यैव प्रवेश उचितः ‘अन्तरङ्गानपि—’ इति न्यायात् । अन्यथा डेरान्त्वे कृते अधिहरीति समासे हरिशब्दकारो दुर्लभः
स्यादिति भावः ॥ इह हरावधीति स्थिते इति प्राचोक्तमुपेक्षितं, नित्यममासेषु अल्पपदविग्रहस्यैवोचितत्वात् ॥—**अभि-**
हितेऽपीति । द्योतितेऽपीत्यर्थः ॥—**वचनसामर्थ्यादिति** । सुपेयबुवत्यं सुबन्तेन समासविधानसामर्थ्यात्सप्तमी
स्यादेवेति भावः ॥ नन्वभिहितेऽधिकरणे प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव स्यात्तु सप्तमीति चेत् । अत्राहुः । अधीत्यस्य
सुबन्तेन समासस्यावश्यकत्वेऽपिशब्दद्वयोऽधिकरणार्थवाचकविभक्त्येवेह स्वीकर्तुमुचितत्वादिति ॥ यत्तु प्रसादकृता व्या-
ख्यातम्—तिङ्कृतद्धितसमासैरिति परिगणनादधिनाभिहितेऽपि सप्तमी स्यादेवेति । तत्र । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात्
‘कर्मणि द्वितीया’ इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । ‘कमादसुं नारद इत्यबोधि सः’ इति प्रयोगविरोधाच्च । अत्र व्याचक्षते ।
‘वचनग्रहणं विभक्त्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ‘माकल्यान्तेषु’ इत्येव वक्तव्ये वचनग्रहणात् । एव च तत्सामर्थ्याद्विभक्त्यर्थ-
मात्रवृत्तरेव्यस्येह ग्रहणम् । तेन वृक्षस्योपरि वृक्षस्य पुर इत्यत्र समासो न भवति । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि
वर्तन्ते, न तु विभक्त्यर्थमात्रे । अत्र एव ‘कमादसुं नारद इत्यबोधि सः’ इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, इतिशब्दस्य सर्वनामस्य-
कृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकत्वात् । एवं च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे ‘अधि-
करणे’ इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्रालापवर्गमभिप्रेत्य विभक्तिशब्दं प्रापुङ्क्ति’ । अन्ये तु लाघवात् ‘डिमर्मापसमृद्धि—’
इति वक्तव्ये विभक्तिग्रहणाद्विभक्तिशब्दो न सप्तम्यां पर्यवस्यति । ततश्च कर्मत्वमात्रद्योतकतायाम् ‘इति नारदम्’ इति
समासो भवत्येवेत्याहुः ॥—**नपुंसकं स्यादिति** । एतच्च ‘स नपुंसकम्’ इत्यतो लभ्यते ॥—**समीप इति** । अव्ययीभाव
इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणान्तामर्मात्प्राप्त्यर्थप्राधान्य एवाय समासः, समीपवर्तिप्राधान्ये तु ‘संख्ययाव्ययासन्ना—’ इति ‘बहुव्रीहि-
र्यस्यति ‘उपदशाः’ इति यथा ॥—**विधानसामर्थ्यादिति** । ननु समया ग्राममित्यादौ द्वितीयाविधानसामर्थ्यान्मास्त्व-
व्ययीभावः आराद्वनादित्यत्र तु भवेदेव । ‘अन्यागन्’ इति पञ्चमीविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे सावकाशत्वादिति चेत् ।
अत्र केचित्पुत्रेक्षयन्ति । ‘दूरान्तिकार्थः पञ्चम्यन्तरस्याम्’ प्रति पृष्टीपञ्चम्योः प्राप्तयोस्तदवधानतया पञ्चम्येव तेन विधीयते ।
तथा चान्तिकार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चम्यवादनतया पञ्चमीविधानं निरवकाशमेवेति तत्सामर्थ्यादव्ययीभावो नेत्युक्तिः सम्य-
गेवेति । तदपरे न क्षमन्ते । ‘अन्तिकार्थाराच्छब्दयोगे विशिष्य पञ्चमीविधानाभावात्, ‘अन्यारात्—’ इति सूत्रस्य लन्त्यत्र
कृतार्थत्वाच्च, सामीप्ये आराद्वनमित्यव्ययीभावो दुर्वार एवेति’ । एव हि व्याकुर्वतां पदस्येत्यपकर्षाभावे शून्यार्थं सावकाशोऽयं
यद् पौनःपुन्ये परेण द्विवचनेन बायेतेति ‘नित्यवोरयोः’ इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थोऽनुकूल इति दिक् ॥—**सुमद्रमिति** ।
उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु ‘कुगति—’ इति तत्पुरुषः । सकृद्वा मद्राः सुमद्राः ॥—**दुर्ध्वनमिति** । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः । येन
समस्यते तदार्थाभावेऽत्र समासस्वीकारात् । न चेह यवनानामभावो, येनाथाभावे समासः स्यात् । किंतु तदीयाया ऋद्धे-
रभाव इति ॥—**निर्मक्षिकमिति** । संसर्गाभावेऽयं समासो, न लन्त्योन्याभावेऽपि अर्थग्रहणसामर्थ्येन, समस्यमानपदजन्य-
प्रतीतिविशेष्यविरोधिना एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधात्तस्य च प्रकारत्वेऽप्य-
विशेष्यत्वात् । ये तु वदन्ति घटः पटो नेत्यत्रापि पटत्वाल्यन्ताभाव एवार्थः, आकृत्यधिकरणन्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति,
तेषामपि मते अर्थग्रहणसामर्थ्यादेवाक्षिप्तसामर्थ्याभावे अयं समासो न तु धर्माभाव इति न दोषः ॥—**अत्यय इति** । स्पष्टा-
र्थमेतत् । अर्थाभावेन गतार्थत्वात् । अर्थाभावेन संसर्गाभावो विवक्षितो न त्वन्योन्याभावः । घटः पटो नेत्यत्रातिप्रसङ्गादिति नि-
ष्कर्षात् ॥—**संप्रति नेति** । संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थः । ‘एतर्हि संप्रतीदानीम्’ इत्यमरोक्तेः । तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वा-

१ वचनेति—प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाव्ययेन सुबन्तरस्य समासस्तद्विभक्त्येव । यत्सुबन्तं तस्य ग्रहणादिति भावः ।

२ सामर्थ्यादिति—एतच्च रक्षितानुसारं । वस्तुतो मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमी-
विधानस्य च चार्तिताभ्यादिदस्युक्तम् । समयानिकपाराच्छब्दा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति समीपमात्रवाचित्वाभावाच्चैतैः समासः ।
समीप इति हि तेषामथोऽभ्युपगमनं । विभक्त्यर्थसमीपमात्रवाचिन एव अव्ययस्य तेन समासविधानात् । उपशब्दस्तु
समीपमात्रवाची इति भवत्येवोपकृष्णमिति समासः ।

युज्यत इत्यतिनिम्नम् । हरिशब्दस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं समासः । ततः पश्चात्संस्थे इति भाष्यप्रयोगात् । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भे वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहृदि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्टम् । चक्रेण युगपदिति विग्रहे । ॐ अव्ययीभावे चाकाले । ६।३।८१। सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाङ्गम् । सदृशः सत्त्वा ससखि । यथार्थस्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् । क्षत्राणां संपत्तिः सक्षत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः । अनुरूप आत्मभावः संपत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमिति । साकल्येनेत्यर्थः । नत्वत्र तृणभक्षणं तात्पर्यम् । अन्ते । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साम्नि । ॐ यथाऽसादृश्ये । १।१।७। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति । तेन सादृश्य इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तं निषिध्यते । ॐ यावद्व्यवधारणे । १।१।८। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽव्युत्तप्रणामा यावच्छ्लोकम् । ॐ सुप् प्रतिना मात्रार्थे । १।१।९। शाकस्य

क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एवोचितः । तदेतदाह—युज्यत इति । असंप्रतीति सौत्रप्रयोगे तु युजिक्क्रियान्तर्भावेन नञ्समास इति बोध्यम् ॥ यत्तु प्रसादकृतोक्तम्—असंप्रति संप्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेन उपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालः स निषिध्यत इति । तत्र । अधिकरणशक्तिप्रधानस्य क्रियैवान्वयाहेस्य निषेधप्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्यायुक्तत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कथिदभ्युपैति, येनत्र वर्तमानकालनिषेधो युक्त्यर्थः स्यात् ॥ —इतिहरीति । स्वरूपपदेन पृथन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समानः ॥—ततः पश्चादिति । सति चात्राव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ॥—भाष्यप्रयोगादिति । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ सूत्रे इति ‘स-वैपश्चात्’ इति भाष्यप्रयोगाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥—प्रत्यर्थमिति । वृत्तौ वीप्सान्तर्भावात् द्विवचनम् ॥—प्रतिशब्दस्येति । यत्वाहुः—प्राप्तस्य वृक्षं वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति । तत्र । नित्यसमासेषु ‘राविशेषणानां वृत्तिर्न’ इत्यस्याप्रवृत्तेः ॥—आनुपूर्व्येणेति । अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात् पृथक् ॥—चक्रेण युगपदिति । अत्र केचित्—युगपच्चक्रमिति समासेनैव भवितव्यं युगपच्छब्दस्याप्यव्ययत्वात् । किं तु चक्रेणकाले इत्यादि विग्रहीतुमुचितमित्याहुः ॥—सहपूर्वाङ्गमिति । साकल्येऽव्ययीभावः ॥—गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत, तर्हि यत्र सादृश्यं प्रधानमवगम्यते तत्रैव स्यादव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे आन्तरागिकत्वादिति भावः ॥—अन्त इति । इदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतो ग्रन्थप्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षा समाप्तिरिहान्तशब्देन विवक्षिता । सा चासकलेऽप्ययने भवतीति साकल्यात्प्रवृत्तयुच्यते ॥—साम्नीति । अग्निशब्दस्तत्प्रतिपादकग्रन्थे वर्तते । स च तृतीयान्तो नित्यं समस्यते । न चैवमग्निना सहेति प्रयोगो दुर्लभ इति वाच्यम् । राहिल्यमात्रस्य विवक्षायां तत्प्रयोगस्योपपत्तेः । अन्तलविवक्षायां तु समासस्य नित्यत्वादग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्यपदविग्रहो दर्शितः ॥ यत्तु केचिदग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति पृथन्तेन वा विग्रहः, समासोऽपि प्रथमान्तेन पृथन्तेन वेत्याहुः । तत्र । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावादन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्, सहयुक्ते तृतीयाया न्यायत्वाच्च । सतृणमतीत्यत्र साकल्यस्यैव साम्नीत्यन्तत्वस्यापि साहित्ययोज्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्य इह तत्परित्यागस्य निष्प्रमाणत्वाच्च ॥ अत्रेदं बोध्यम् । ‘तदधीते’ इत्यध्येतृप्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वात्साम्नीत्यत्राणं नोक्तः । कृतेऽप्यध्येत्रणि ‘सर्वोदेः सादेश्च लुगत्त्वः’ इति वक्ष्यमाणत्वात्साम्नीत्येव रूपमिति ॥—यथाऽसा—। निःसंदेहाय सैदृश्ये यथेत्येव वक्तव्ये विपरीतोच्चारणं नञः श्लेषलाभार्थमिति व्याचष्टे—असादृश्य इति ॥—यावन्त इति । यत्परिमाणमेषां ते । ‘यत्तदेतेभ्यः’ इति वतुप् ॥—यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते, विग्रहस्तु तद्विधानान्तेनेत्यस्यपदविग्रहमस्येव । अवधारणे किम् । यावद्दत्तं तावद्धकम् । कियद्धकं वा नावधारयतीत्यर्थः ॥—सुप्रतिना—। सुवित्यनुवर्तमाने पुनः सुवग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति

१ भाष्येति—‘अचः परस्मिन्’ इति सूत्रे भाष्येऽयं प्रयोगः । २ विधानसामर्थ्यादिति—इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु प्रतिस्थानमित्यादौ षट्वाभावसंसाधनेन सा चरिताथ । तस्मादर्थमर्थं प्रतीति सरूपमन्त्ररथभाष्यप्रयोगाद्वा दिवचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तित्वाभावात्समासाप्राप्तौ वाक्यं साधु इति तत्त्वम् । ३ आनुपूर्व्येणेति—आनुपूर्व्यं क्रमः । ४ गुणभूतेऽपीति—तदा व्याख्यानात्स्वार्थं पृथक् इति भावः । ५ तथा हर इति—तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न समासः । सदृश इत्युक्ते नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनात्सादृश्यप्रतियोगिवाचकेनैव तद्गोपाव्ययस्य समासात् इति तत्त्वम् । ६ अवधारणे इति—संस्थानेनैवतात्परिच्छेदोऽवधारणम् । तद्गोपकं यावदित्यव्ययमित्यर्थः ।

लेशः शाकप्रति । मात्रार्थे किम् । वृक्षं वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् । ॥ अक्षशालाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१०। वृत्तव्यवहारे पराजय एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शालाकापरि । एकपरि । ॥ विभाषा ॥ २।१।११। अधिकारोऽयम् । एतस्मात्प्रार्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । सुप्सुपेति तु न नित्यसमासः । अव्ययमित्यादिसमासविधानाज्ज्ञापकान् । ॥ अपपरिबहिरञ्चः पञ्चम्या ॥ २।१।१२। अपविष्णु संसारः । अप विष्णोः । परिविष्णु । परि विष्णोः । बहिर्वचनम् । बहिर्वचनात् । प्राग्वचनम् । प्राग्वचनात् । ॥ आङ्मयीदाभिबिध्योः ॥ २।१।१३। एतयोराह पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः । आ मुक्तिः । आबालं हरिभक्तिः । आ बालेभ्यः । ॥ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २।१।१४। आभिमुख्यद्योतकाभिप्रती चिह्वाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि बालभाः पतन्ति । अग्निमग्नि । प्रत्यग्नि । अग्निं प्रति । ॥ अनुर्यन्तमया ॥ २।१।१५। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणम्—

—शाकप्रतीति । नन्वारम्भसामर्थ्यादव्ययभिन्नमेव सुप्तसमस्यत इति चेत् । अत्राहुः । पुनः सुप्प्रहणाभावे दोषामन्य-महर्दिवामन्या रात्रिरिति वृत्तिविषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्तादृशाव्यान्येव मात्रार्थे प्रतिना समस्येरन्, तथा च दिवसस्य लेशः दिवाप्रति दोषाप्रतीत्यादीनामेवोदाहरणल संभाव्येतेति ॥—वृक्षं प्रतीति । ननु लक्षणादौ प्रतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्याद् द्वितीयागर्भं वाक्यमेव स्यात्, न तु समासस्य लेशार्थे सावकाशत्वादिति चेत् । भैवम् । वृक्ष प्रति सिचन्तीत्यादां पलनियारकत्वेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानस्य चरितार्थत्वान्मात्रार्थप्रहणाभावे लक्षणादावप्यनेन समासप्रसङ्गात् । वीष्मायामव्ययीभावे तु प्रत्यादेः पूर्वनिपातत्वे प्रत्यर्थं सिचन्तीत्यादां पलाप्रसक्त्या कर्मप्रवचनीयविधानस्याचरितार्थतया तत्सामर्थ्याद्वितीयागर्भं वाक्यमपीत्युक्त मूलकृता ‘अव्यय विभक्ति—’ इति सूत्रे ॥ अत्र नव्याः । प्रत्यर्थमित्यव्ययीभावे वीष्मायां द्योतकत्वेन विद्यमानमव्यय समस्यते । वीष्माद्योतकस्य यदि कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधिः स्वीक्रियते, तदापि प्रतिस्त-बनं प्रतिस्थानमित्यादां पलनियारणाय प्रतीयस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञया चरितार्थं । वस्तुतस्तु वीष्मायां विषयभूतायां प्र-त्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा न तु वीष्माद्योतकस्यैव । अन्यथा वृक्षवृक्ष प्रति सिचन्तीत्यत्र द्विवचनेनैव वीष्मा द्योत्यते प्रतिश-ब्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्मणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञया बाधात् पलं नेत्यादिमनोरमाग्रन्थस्य ‘ल-क्षणेत्यंभूता—’ इति सूत्रस्थस्य दत्तजलाप्रलिः स्यात्, ततश्च संज्ञाविधानमामर्थस्योपक्षीणत्वात् अर्थमर्थ प्रतीत्यादिभाष्य-प्रयोगादेव द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भवतीत्येव व्याख्येयमित्याहुः ॥—पराजय द्योतयितुमाह—विपरीतं वृत्तमिति । पूर्वं जये यथा वृत्तं तथा न वृत्तमित्यर्थः ॥—एकपरीति । एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । एवं द्विपरीत्यादि ॥—‘विभाषाप-रिबहिर—’ इति योग विभज्य व्याचष्टे—विभाषेति । इतः प्राचीनानां समासानां टिप्पुभादिसंज्ञानामिव वापद्रष्टाभावा-नित्यत्व न्यायत एव सिद्धं तच्च लिङ्गेनापि द्रष्टयनि—एतदिति । नन्वेव ‘सुप्सुपा’ इत्यपि नित्यः स्यात्, इष्टापर्त्ता तु ‘पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः’ इति वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । तथा शाकलमूत्रं ‘सित्रित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः’ इ-त्यत्र ‘नित्यप्रहणेन नार्थः इदमपि सिद्धं भवति वायामश्वो वायश्वः’ इति भाष्य कैयटो व्याख्यन्—‘वायश्व इति सुप्सुपा’ इति समासः ‘संज्ञागाम्’ इति गमर्मागमागस्य तु नित्यत्वासिद्धः प्रतिषेध—इति, रोऽपि ग्रन्थो विरुध्येतेत्याशङ्क्यामाह—सुप्सुपेति त्विति । नन्वत्र किं प्रमाणमित्यत आह—अव्ययमित्यादीति । सुप्सुपेत्यनेनैव सिद्धे समासे ‘अव्यय-म्’ इत्यादिसूत्रैः पुनः समासविधानं प्राचीनस्य क्वाचित्कतां ज्ञापयतीत्यर्थः । एव च इवेन समासस्यापि क्वाचित्कत्वात् ‘उद्गा-हुरिव वामनः’ इत्यादि सिद्धम् । ‘इवेन’ इति वार्तिकं तु यद्यपि ‘कुर्गति’ इत्यत्र पठ्यते । तथापि ‘सुप्सुपा’ इत्यत्रत्यमेव नि-त्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः।एवं स्थिते ‘उद्गाहुरिव वामनः’ इत्यादिलोकप्रयोगसिद्धये इवेन समासस्य छन्दोविषयकत्वं कल्प-यन्तः प्रत्युक्ताः । छन्दस्यपि तत्समासस्य नित्यत्वानभ्युपगमात् । जीमूतस्येवेत्यत्र हि बहुचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयै-र्व्यस्तस्यैव पाठात् । एतच्च मनोरमाया स्थितम् ॥—अपपरिबहि—। अपपरियोगे ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी विहिता अभूतपदयोगेऽपि ‘अन्यारात्’ इत्यादिना विहितं । तेनात्र ‘पञ्चम्या’ इति प्रहणं ‘बहियोगे पञ्चमी भवति’ इति ज्ञापना-र्थम् । ‘ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र’ इति ‘करस्य करभो बहिः’ इत्यपि सिद्धम् ॥—आबालमिति । ‘आ परमाणोरा च भूगो-लकम्’ इति किरणवालीप्रयोगस्तु प्रामादिकः । समासमध्ये चशब्दप्रयोगासंभवात् । ‘आ च भूगोलकात्’ इति पाठस्तत्त्वितः ॥

—लक्षणेना—। ‘विहं लक्ष्म च लक्षणम्’ इत्यमरस्तादृह—चिह्वाचिनेनेति । इहामिप्रती लक्ष्यलक्षणभावम्, आभि-मुख्यं चेत्युभयं द्योतयत इति फलितम् ॥—अग्निमग्नि । अग्निं प्रतीति । ‘अभिरभागे’ ‘लक्षणेत्थंभूता—’ इत्यनेन च अभिप्रत्योः कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ॥ लक्षणेनेति किम् । सुप्तं प्रतिगतः । सुप्तादागतसमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ अत्र हि सुप्तः कर्म, न तु लक्षणम् ॥ अभिप्रतीति किम् । येनाग्निस्तेन गतः । येन पथा अग्निर्गतस्तेन गत इति प्रतीतेर्भवति गमनस्याग्निलक्षणम्, आभिमुख्यमप्यस्तीति येनेतेनशब्दयोरभिप्रायेण समासः स्यात् ॥ आभिमुख्ये किम् । अभ्यङ्गा गावः प्रलङ्काः । अभिनवः प्रतिनवधाङ्गा आसामिति बहुव्रीहिः । अङ्गो ह्यत्र भवति गवां लक्षणम्, आभिमुख्यं तु नास्ति ॥ न-नुत्सर्गत अव्ययार्थप्राधान्येऽव्ययीभावस्वीकारात्कथमिह प्रसङ्गः । अत्राहुः—इह प्रकरणे बहुव्रीहिविषये अव्ययीभावो भ-वतीति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन ‘संख्या वंश्येन’ द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमिति ॥—अनुर्यन्त—। यदिति समया

तेनानुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुबनमशनिरागतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः । ॥ यस्य चायामः । २।१।१६। यस्य दैर्घ्यमनुना घोष्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसहस्रदैर्घ्योः पल्लवितेत्यर्थः । ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २।१।१७। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोह-नकालः । आयतीगवम् । इत्यादि । इह शत्रादेशः पुंस्त्वान्विरहः समासान्तश्च निपात्यते । ॥ पारे मध्ये पठ्या वा । २।१।१८। पारमध्यशब्दौ पठ्यन्तेन सह वा समस्यते । पृदन्तत्वं चानयोनिपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानव । गङ्गापारात् । मध्येगङ्गात् । गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि । गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् । ॥ संख्या वंश्येन । २।१।१९। वंशो द्विधा विधया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि । व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशति भारद्वाजम् ।

शोणे द्वितीयेति ध्वनयति—यं पदार्थमिति । यस्य पदार्थस्य समीपमित्यर्थः ॥ लक्षणेनेत्यनुवर्तत इत्याह—लक्षणभू-तेनेति । चिह्नवाचिनेत्यर्थः । ‘अव्यय विभक्ति-’ इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे ‘वनस्यानु’ इत्युदाहार्यमिति मनोरमायां स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । वनस्येति षष्ठीह तुल्यमा, कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयाया दुर्वारत्वात् । तत्साम-र्थ्यात्समया लक्ष्मिनिवत्समासाभावे प्रसक्ते अस्य विध्यर्थत्वात् । न चायमनुः सामीप्यमात्रद्योतको, न लक्ष्यलक्षणभावस्येति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यनुवर्ततैवेत्यर्थात् । न चैवमपि लक्षणमात्रद्योतकत्वं नास्तीति वाच्यम् । ‘लक्षणेत्थम्-’ इत्यत्र मात्रपदा-भावात् अग्रिमभि । अग्रिमप्रतीति पूर्वसूत्रस्योदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च । अतोऽत्र पक्षे वनमनु इत्युदाहार्यम् । वनस्य समीपं गत इति मूलस्थं विवरणवाक्यं तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपं गत इति व्याख्येयमिति ॥ अन्विति किम् । ग्रामं समया ॥ यत्समयेति किम् । वृक्षमनु विद्योतते वियुत ॥ लक्षणेन किम् । अनुवचनम् । उपकृष्णमितिवदत्र नित्यमव्ययीभावः ॥—यस्य च । इहातुरित्यनुवर्त्य आत्रुत्यैक तृतीयान्तत्वेन विपरिणम्य व्याचष्टे—अनुनेति ॥—लक्षणभूतेनेति । लक्षणेनेत्यनुवर्तत इति भावः ॥—अनुगङ्गमिति । इहायामोपलक्षणत्वं चानुना घोष्यते लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्या सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति ॥—वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकम् । ‘अनः क्लीबं जले शोके मातृस्यन्दनयोर्द्वयोः’ इति रुद्रभरौ । तस्यादूरे भवा । ‘अदूरभवश्च’ इत्यण् । आदि-वृद्धिः ‘पूर्वपदात्संज्ञायाम्’ इति णत्वम् ॥—गङ्गाया अन्विति । समासाभावपक्षे प्रात्युक्तीत्या गङ्गामन्वित्युदाहार्यमि-त्याहुः ॥—तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । चकार एवकारार्थं । तैत्तिषां वृत्त्यन्तरं न भवति, परमतिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्य-र्थः ॥—तिष्ठद्गुरिति । ‘गोत्रियोः-’ इति ह्रस्वः ॥ प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्यासंभवादाह—इह शत्रादेश इति ॥—इत्यादीति । आदिशब्देन खलेयव स्त्रेयुगम् । सप्तम्या अलुक् । लूनयवम् । ल्यमानयवमित्यादि प्राक् ॥—पारे मध्ये—॥—निपात्यत इति । यत्र राममर्थो न संभवति तदर्थेयेकारान्तलनिपातनम् । सप्तम्यर्थसंभवे तु ‘त-त्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति बहुलप्रहणादलुका सिद्धे, अतोऽत्र सप्तम्यर्थीभावसूचनाय पद्यम्यन्तमुदाहरति—पारेगङ्गादि-ति ॥—महाविभाषयेति । नन्वपवादेऽव्ययीभावे महाविभाषया विकल्पिते पक्षे तदुत्सर्गः पृष्ठीतत्पुरुषः प्रवर्तते तस्यापि विभाषाधिकारस्थत्वेन वैकल्पिकत्वात्पक्षे वाक्यमपि सिध्यतीति सूत्रे वाग्रहणं व्यर्थमेवेति चेत् । अत्राहुः । महाविभाषया एका-र्थीभावस्य पाक्षिकत्वेन विवक्षिते यदा एकार्थीभावस्तदा पृष्ठीसमासं वाधित्वा नित्यमव्ययीभावे प्राप्ते पक्षे पृष्ठीसमाससमावेश-र्थमिह वाग्रहणम् । ‘व्यपेक्षासामर्थ्यमेके’ इति पक्षे तु वृत्तावपि व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यमिति वाक्यस्य नित्यं बाधे प्रगक्ते तथा वृत्तिर्विकल्प्यते । तथा चाव्ययीभावे विकल्पिते पूर्वोक्तरीत्या पक्षे तत्पुरुषस्तस्यापि वैकल्पिकत्वाद्वाक्यमपि सिध्यत्येव, तथा ‘यत्रोत्सर्गापवादी महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते पुनरुत्सर्गां न प्रवर्तते’ इति ज्ञापनायेदम् । तेन पूर्व काय-स्येत्येकदेशिसमासेन मुक्ते पृष्ठीसमासो न भवति, दक्षस्यापत्य दाक्षिरित्यत्र अत इवा मुक्ते अण् न भवति किंतुभयत्र वाक्यमेवेति ॥—संख्या वंश्येन । वंशः संतानस्तत्र भवो वंश्यः । दिगादित्वाद्यत् ॥—द्विमुनीति । पाणिनिकात्या यनौ ॥—त्रिमुनीति । तौ द्वौ पतञ्जलित्वेति त्रयो वंश्याः ॥ व्याकरणस्येति संबन्धे षष्ठी । स्वपदार्थप्राधान्य एवायं समासः । षडा लन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा त्रयो मुनयो वंश्या यस्येति तदा बहुव्रीहिरित्येवाहुः ॥—त्रिमुनि व्याकरण-मिति । यद्यप्येतद्बहुव्रीहिणाप्युपपन्नं, तथापि विभक्त्यन्तरे रूपेऽपि विशेषोऽस्त्येवेति भावः ॥ वस्तुतस्तु ‘लक्षणेनाभिप्रती-’ इति सूत्रे आभिमुख्यप्रहणाद्बहुव्रीहिविषयेऽव्ययीभावो भवतीति द्विमुनि व्याकरणमित्यादि सिद्धमित्युक्तोचाम । जन्मनोदाह-रति—एकविंशतिभारद्वाजमिति । एकविंशतिभारद्वाजा वंश्या इति विग्रहः ॥ ननु भरद्वाजाद्विदाद्यो ‘यययोश्च’ इति लुक् प्राप्नोति । न च वर्तिपदानां स्वाधोपसर्जनैकलविशिष्टार्थान्तरोपसंक्रमांशुगभाव इति कैयटीकमादत्तव्यम् । वृत्तिप्रवेशात्प्रा-गेव प्राप्नुवतोऽन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् ॥ अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगा-

इम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि । ॥ १५॥११११॥ श्रयन्ताद्व्य-
यीभावाद्वा । उपसमिधम् । उपसमित् । ॥ गिरेश्च सेनकस्य ॥१५॥११२॥ गिर्यन्ताद्व्ययीभावाद्वा वा स्यात् ।
सेनकग्रहणं पूजार्थम् । उपगिरम् । उपगिरि ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

तत्पुरुषप्रकरणम् ।

॥ तत्पुरुषः ॥ १२॥१२२॥ अधिकारोऽयं प्राग्बहुवीहेः । ॥ द्विगुश्च ॥ १२॥१२३॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ।
इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम् । संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः
प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । ॥ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नेः ॥ १२॥१२४॥ द्वितीयान्तं श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा समस्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः ॥ ॥ गम्यादी-

प्योः पृथग्रहणात् ॥—उपनदीति । टजभावे नपुंसकद्वयः । अत्र व्याचक्षते—‘वृत्तिग्रन्थमनुरुधेदं विकल्पकथनम् । पर-
मार्थतस्तु नेहान्यतरस्यामित्यनुवर्तते । ‘बहुगण-’ इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि नदीशब्देन नदीविशेषाणां गङ्गायसु-
नादीनां ग्रहणमाशङ्क्य शरत्प्रवृत्तिषु विपाटशब्दपाठाच्चेति समाहितम् । न चेदं भाष्यं ‘नदीपौर्णमासी-’ इत्यत्र टच्ः पा-
क्षिकत्वे संगच्छते, नियमार्थतया तत्पाठस्योपपत्तेः । अत एव सेनकग्रहणमुत्तरत्रार्थवत् । कैयटस्तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य
वृत्तिग्रन्थं कथंचित्समर्थितवानिति ॥—पूजार्थमिति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्त्या विकल्पसिद्धेरिति भावः ॥ ॥ इत्यव्ययीभावः ॥

चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्येति ॥ न चैव द्विगुतत्पुरुषयोः पर्यायता स्यादिति शङ्क्यम् । योगं विभज्य सं-
ख्यापूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञां विधाय पश्चाद्विगुसंज्ञाविधानेन चकारबलेन मन्तरेणापि पर्यायत्वसिद्धेः । नापि द्वौ अन्यौ यस्य
द्वयस्य इत्यत्रातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, ‘तद्वितार्थोत्तरपद-’ इति सूत्रमनुवर्त्य ‘तद्वितार्थ-’ इत्यत्र उक्तस्त्रिविधः संख्यापूर्व इति
व्याख्यानात् ॥ द्विगोस्तत्पुरुषत्वे फलमाह—समासान्त इति । टजभावित्यर्थः । अचि तूदाहरणम्—‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-’
इत्यचि ङङ्गुलमिति बोध्यम् ॥—पञ्चराजमिति । समाहारद्विगौ ‘राजाहःसखिभ्यः-’ इति टच् समासस्यैवायमन्ताव-
यव इति • उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीलाभावः समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे तु अकारान्तोत्तरपदत्वेऽपि
पात्रादित्वाच्चेति बोध्यम् ॥ काशिकायां तु पञ्चराजीत्युदाहरणम् । स काचित्कोऽपपाठ इति हरदत्तः ॥ अत्र केचित् पात्रा-
दित्त्वकल्पने मानाभावात्पञ्चराजीति काशिकोक्तोदाहरणमपि सम्यगेवेत्याहुः ॥—द्वितीया श्रितातीत—। श्रितादीनां
गतिविशेषवाचित्वात् ‘गत्यर्थोक्तक-’ इति कर्तारैः कः ॥ ‘प्रत्यग्रहणे तदन्तग्रहणम्’ इत्याशयेनाह—द्वितीयान्तमि-
ति ॥—श्रितादिप्रकृतिकैरिति । यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथाप्यन्यत्रापि समासस्यैवत्वात् श्रितादयस्तद्व-
टितसमुदाये लक्षणिका इह गृह्यन्ते इति भावः ॥ एव ‘खट्वा क्षेपे’ ‘गर्गादिभ्यो यञ्’ इत्यादावप्युक्तम् । न हि खट्वेत्यस्य
द्वितीयान्तत्वं, गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति ॥ स्यादेतत्—द्वितीयान्तस्य श्रितप्रकृतिमुबन्तनेन समासे काष्ठश्रितेभ्यो न
सिध्येत् । श्रितशब्दादपि ततः सुपि काष्ठ श्रिता काष्ठश्रितेति समासे श्रिताशब्दस्यैव टाबन्तत्वात् ततः ‘स्त्रीभ्यो ढक्’
इति ढकि काष्ठश्रितेय इति स्यात् । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इति सुबुत्पत्तेः प्राक् कृदन्तेन समासे तु श्रितान्तस्य टाबन्त-
त्वादिति सिध्यतीति चेत् । संवत् । प्रधानस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन काष्ठश्रितेत्यस्य निर्वाधत्वात् । न च कदाचित्
श्रिताशब्दादपि ढक् स्यादिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तां श्रिताशब्दस्यानर्थकत्वेनापत्ययोगासंभवात् । अजहत्स्वार्थाया-
मपि न दोषः । समुदायावयवसंनिधौ समुदायस्यैव कार्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा मुन्दरद्विहिरुत्पत्यं मुन्दरद्विहिर इत्यापत्ते-
रिति दिक् ॥—कृष्णं श्रित इति । ‘न लोका-’ इति पट्टोनिर्णयः ॥—कृष्णश्रित इति । ‘प्रथमानिर्दिष्टम्-’ इति द्वि-
तीयान्तस्य पूर्वनिपातः ॥ यद्यपीह श्रितशब्दोऽपि प्रथमानिर्दिष्टस्तथापि सामानविधायके ‘प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्’ इत्युक्त-
मिति नास्त्यतिप्रसङ्गः । नन्वेवमव्ययीदीनामुपसर्जनसंज्ञार्थम् ‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादिना सामानविधानस्यावश्यकत्वात्
‘सुसुपा’ इति समासस्यानित्यत्वे प्रागुक्तज्ञापकं न संभवत्येव, तथा चाव्ययीभावतत्पुरुषादिसमासाभावपक्षे ‘सुसुपा’ इति
समासप्रवृत्त्या अप विष्णोः परि विष्णोः कृष्णं श्रितः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहवाक्यानि न सिन्धेरिति चेत् । अत्राहुः ।
पुनः समासविधानं न केवलमुपसर्जनसंज्ञार्थं तस्याः प्रकारान्तरेणापि सिद्धेः । तथा हि ‘प्राक्ङागत्समासः’ इत्यनन्तरं ‘प्र-
थमानिर्दिष्टमुपसर्जनम्-’, ‘एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते’ इति पठित्वा समासाधिकारे प्रथमानिर्दिष्टमिति व्याख्यायामुपसर्जनसंज्ञा
सिध्यत्येव विभक्त्यर्थादिषु विद्यमानमव्ययं सुबन्तने चेत् समस्यते स समासोऽव्ययीभावः स्यात्, द्वितीयान्तं चेत्स
समासस्तत्पुरुषः, इत्येव व्याख्यानाव्ययीभावतत्पुरुषादिसंज्ञापि सिध्यतीति पुनः सामानविधानं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीति । ननु
‘अव्ययं विभक्ति-’ इत्यादीनां समासविधायकत्वे सिद्धे भवदुक्तमेतत्स्यात् । तत्रैव मानं न पर्याप्तम् इति चेत् । अत्र के-

नामुपसंख्यानम् ॥ ग्रामं गमी ग्रामगमी । अञ्चं वृषभुः अन्नवृषभुः । स्वयं केन । २।१।२५। द्वितीयेति न संबध्यते अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्यापत्यं स्वायंकृतिः । स्वद्वारा श्रेते । २।१।२६। स्वद्वाराप्रकृतिकं द्वितीयान्तं कान्तप्रकृतिकेन संबध्यते न समस्यते निन्दायाम् । स्वद्वारादौ जाल्मः । नित्यसमामोऽयम् । नहि वाक्येन निन्दा गम्यते । मामि । २।१।२७। सामिकृतम् । कालाः । २।१।२८। केनेत्येव । अत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । सामप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । सामं परिच्छेत्तमारब्धवानित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे च । २।१।२९। काला इत्येव । अकान्तार्थं वचनम् । मुहूर्तं सुयं मुहूर्तसुयम् । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २।१।३०। तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् । अक्षणा काणः । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रशृङ्गेः । २।१।३१। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् ।

चित् । उत्कर्षार्थेनोपगमसंज्ञायां सिद्धायां 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति सूत्रे समागमग्रहणं व्यर्थं गम्यामासविधायके प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थेनाभावे तेनानीयां समागमविधायकत्वं गम्यतीति । अथवा 'सुमुता' इति समागम्यामित्यन्त्ये आकरग्रन्थ एव प्रमाणम् । अन्यथा 'मित्रिपुत्रसमागमो' इति वार्तिके 'नियग्रहणेन नार्थः' । उदसपि सिद्धं भवति वायामश्रो वायार्थः इत्यादिप्रागुक्तमार्थैक्यग्रन्थस्यागमस्यापत्तिरिति दिक ॥ ननु कुण्णश्चित् इत्यस्य कुण्णकर्मकश्रयणकर्तृत्वे ह्यर्थः, स च कुण्णः चित्तो येनेति कर्मणि कान्तनेन बहुव्रीहिणापि गृह्यत इति किमेतन् समागमरम्भेण । मैवम् । बहुव्रीहौ श्रितकृष्ण इति निष्प्रान्तस्य पूर्वनिपातप्रयत्नात् । 'शेषादिभाषा' इति समाधानात् । कप प्रसज्येनेति दिक ॥—दुःखातीत इति । अतिपूर्वकारिण कर्तारि क । अर्वाशेषान्ययुदाहरणान्यर्थानि । कृपयित । ययपि 'तन्निर्दिष्टादितिभ्यः' इति विकल्पितेन कृतान् 'यस्य विनाया' इतीतिभाषेन भाज्यम् । तत्राप्यत एव निपातनादिद्व्यहः । वस्तुतस्तु चुरादावक्षन्तेपु पठितस्य 'पत गती' न' इत्यस्यावर्णने पठितं गम्यति, 'यस्य विनाया' इत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः गर्वमेतन्वात् । प्रागगतः । तुहि नावत् । अत्रायो व्याप्तमत्रम् । गोऽपि गतिविशेष एवेति कर्तारि क, आदिकर्मणि को वात्राभ्युपेयः । सुवप्राप्तः । दुःखापन्नः ॥—गम्यादीनामिति । गम्यादयश्च प्रयोगेनो ज्ञेयाः ॥—ग्रामगमीति । 'गमेरिति' इत्याणादिक इति । ग च 'मविपति गम्यादयः' इति संवक्तृवाहः । 'अकेनो' इति पर्णानिषेधात्कर्मणि द्वितीया ॥—अयोग्यत्वादिति । स्वयमित्यस्यात्मनेत्यर्थस्य कर्त्रर्थेना तृतीयापान्त्यानुपपत्तिरिति भावः ॥—स्वायंकृतिरिति । असति समासे कानिर्गतिरिति भावः ॥—स्वद्वारादौ इति । 'जाल्मोऽगमी' इत्यकारो म्यात् इत्यमरः । वेद व्रतानि च गमाश्च गमाज्जनेन हि स्वद्वारेणेत्या । ब्रह्मचर्य एव भूमिजयनादौऽपि यः स्वद्वाराग्रेहति स जाल्मः । रुद्राशयम् । तेन स्वद्वाराग्रेहत्वात् सा वा, निषिद्धा-नुज्ञानपरा सर्वोऽपि स्वद्वारादौऽप्युच्यते । अत एवादौ नित्येति ॥—मामि । गामीत्येतद्व्ययमर्थशब्दपरोक्षः ॥—कालाः । वस्तुचर्चाभिर्देशः सारूपानुगमार्थः । कालातिगो द्वितीयान्तान् कान्तनेन गतं वा गमस्यन्त इति सूत्रार्थः । ननु 'काला अत्यन्तसंयोगे' इत्येवास्मिन् केनेति निजन्तम्, नापी योगविभागेनेत्यत आह—अत्यन्तनेति ॥—मासप्रमित इति । 'मास गमि' । आदिकर्मणि क, कर्तारि । इह प्रतिपञ्चनेन नात्यन्तसंयोगः ॥—मुहूर्तमिति । मुहूर्तव्यापित्यर्थः । 'कालावनोपसंख्यानसंयोगे' इति द्वितीया ॥—तृतीया तत्कृता—॥—लुप्ति । मौत्रत्वादिति भावः ॥ तच्छब्देन तृतीयान्तपरागमार्थिना तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्वं न गुणवचनकमार्थद्वारा विशेषणम् । तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणस्तद्वचनेनेति । तदेतद्व्याचोः—तृतीयान्तार्थेत्यादिना ॥—अर्थशब्देन चेति । गोऽपि स्वतन्त्र निमित्तमिति भावः ॥ नन्वर्थेन गमागमोभ्यान्प्राचीं शब्दो धरोदयति किमत्र वचनप्रदर्शनम् । अत्राह । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति भवे कर्तारि ल्युट् । गुणमुक्त्वा गो इत्यमुक्तवान् स गुणवचनरत्नेन पूतेन पाठयति गुणमात्रनिष्ठेन समासो न भवति । गुणश्चात्र 'सत्त्वे निविशते' इति । 'उपादिलक्षणलक्षितो गुणो न तु प्रातिनिमित्तं घटत्वादित्यक्तकृतत्वाभवादिति ॥—शङ्कुलया खण्ड इति । करणेऽत्र तृतीया । 'सां' भेदेन' इत्यस्मादादि घञि व्युत्पादितः सण्डशब्दः क्रियारूपापत्ते गुणे वर्तिला पञ्चान्तलक्षणाया तद्वाच्य इत्येव वृत्ति इति गुणवचनो भवति ॥—धान्येनेति । करणे तृतीया । अर्थेति इत्यर्थः प्रयोजनम् । कर्मणि घञ ॥ अर्थनमर्थः अभिप्रायो वा । साधे घञ ॥ अर्थशब्दस्य रूढत्वे तु धान्येनेति हेतौ तृतीया, 'कर्तृकरणे कृता' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कात् नति रूढत्वाभ्युपगमपक्ष एव श्रेयः ॥—तत्कृतेति किमिति । 'कर्तृकरणे कृता' इति सिद्धमिति प्रश्नः । उत्तरे गुणवचनेन चेत्तत्कृतेनेवेति नियमार्थमिदमित्याशयेन प्रत्युदाहरति—अक्षणेति । न तथापि साधनत्वं कृतं किं तु कर्मादिर्नैवेति भावः ॥ तृतीया त्विह 'येनादिविकारः' इत्यनेन ॥—काण इति । 'कण निमोले' इत्यस्मादत्र । गुणवचनत्वं तृतीया सण्डशब्दस्येवास्यापि योग्यम् ॥ गुणवचनेनेति किम् । गोभिवैवावान् । गोसंबन्धिदश्यादिभोजनेन देवदत्तस्य वपावत्त्वमित्यस्मिन् तत्कृतत्वं, न त्वसौ गुणवचनः ॥—पूर्वसदृश—इह समसदृशाभ्यां योगे 'तुल्यार्थे' इति तृतीया । अन्येभ्यो लत एव वचनान्, 'हेतौ' इति वा तृतीया । इह सदृशग्रहणं व्यर्थं पृथीसमासेन गतार्थत्वात् । न च 'तत्पुरुषे तुयार्थेतृतीया' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमिति वाच्यम् । 'सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये' इति

मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः । ऊनार्थः । माषोऽनं कार्षापणम् । मापविकलम् । बाहूलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावित्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा धानाः ॥ अवरस्योपसंख्यानम् ॥ मासेनावरो मामावरः । ॐ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २।१।३२। कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा श्रातो हरिश्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ॥ (५) कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे इति किम् । भिक्षाभिरुपितः । हेतावेषा तृतीया बहुलग्रहणे सर्वोपाधिष्वभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लूनवानित्यादौ न । कृता किम् । काष्ठैः पचिततराम् । ॐ कृत्यैरधिकार्थवचने । २।१।३३। स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः प्राग्वत् । वानच्छेद्यं तृणम् । काकपेया नदी । ॐ अग्नेन द्यञ्जनम् । २।१।३४। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमग्नेन प्राग्वत् । दक्षा ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतोपसंक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॐ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । २।१।३५। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् । ॐ चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितः । २।१।३६। चतुर्थ्यन्तार्था यत्तद्वाचिनाऽर्थोदिमिश्र चतुर्थ्यन्ते वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते । बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह । रन्ध्रनाय शूली । अधवासादयस्तु पृथीषमासाः ॥

मूत्रेण तमिद्वेरिति मनोरमायां स्थितम् ॥ विद्यया सदृशो विद्याग्रहण इत्यादौ हेतुत्वप्रकाशकोपार्थं तृतीयागमामोऽयाव-
यक इति त्वन्ये ॥ पूर्वमूत्रेणैव तन्मूलत्वान्तर्नायागमामोऽपि विद्यतात्वपरं ॥—ऊनाथ इति । पूर्वमूत्रेऽर्थशब्देन समाग-
म्योक्तत्वादित्थं प्रथममर्थमभिधेयपरम् । तस्योपशब्देनैव संबध्यते, न तु परोदिशिः । समासदृशयोः प्रथमग्रहणादिति भावः ॥
—मिश्रं चेति । ‘पणवर्णनैकार्थं संधिस्तत्राप्यनुमानां मिश्रशब्द उपसर्गहितोऽन्तोदात्तः’ इति सूत्रार्थः ॥—अवर-
स्येति । अत्र व्याचक्षते । ऊनार्थेनैव गिद्धत्वादित्थं सत्यमेव । न चावरशब्दस्यान्तार्थकत्वमप्रतिष्ठमिति वाच्यम् । ‘गम-
दशावराः गमसमीरन’ इति श्रुत्या ‘अव्यक्तानुकरणाद्व्यवहारार्था’ इति सूत्रे न तत्प्रतिष्ठमिति ॥—कर्तृकरणे । समा-
हारद्वन्द्वद्वारागमसंख्याशोधनाह—कर्तरि करणे चेति । अत्र कर्तृत्वं—कर्तृकरणे इति प्रथमादिवचनं तृतीयाया विशेष्यते,
विशेषणं च तदन्तर्वाधित्वेन तृतीयान्ते कर्तृकरणे कृदन्तेन समस्येते इति व्याख्यानमस्ति साहः ॥—सर्वोपाधिति ।
कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तर्माप बहुलग्रहणात् कर्तृत्वं समस्यते । कर्तृत्वं विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणा-
देकव्यर्थः ॥ समागमाव प्रदर्शयति—दात्रेण लूनवानित्यादाविति । आदिशब्देन दात्रेण छिन्नवान् दर्शनं कुर्वेन इ-
त्यादि प्राग्वत् । विभक्त्यन्तरमपि समस्यत इत्यस्योदाहरणं तु पादहारकः । गलेनोपकः । हित्येन इति दारकः । बाहुल्य-
कात्कर्मेण ण्वुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समागः ॥ ‘युप मन्दया गता’ हेतुर्माणा जन्तात्कर्मेण ण्वुल् । ‘अमू-
र्धमस्तकात्’ इत्यलुक् । कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियाविपर्ययत्वेन क्रियागमपर्यककृत्येनैव भवेत्यमागः, ‘युपा’ इत्याधिकारान्ति-
इन्तेन तु नातिप्रसङ्ग इत्याशयेन पृच्छति—कृता किमिति । इतरस्तु नित्यप्रकृतिकर्ताऽन्तान्तरप्रकृतिरमुकत्वेनागमसमाफलमि-
त्याशयेन प्रत्युदाहरति—काष्ठैरिति ॥—कृत्यैरधिकार्थः—। पूर्वमूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयं न तु निधमार्थमिव बाहुः ॥—काकपेय-
ति । ‘शक्ति लिङ् च’ इति शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णतोयत्वाच्चतस्यैः काकैर्माप पातु शक्येति स्तुतिः । अल्पतोयत्वेन निन्दा वा ॥
—वानच्छेद्यमिति । पूर्ववत् कृत्यः । कोमलत्वाद्वातेनापि छेत्तु शक्यते इति स्तुतिः । वानेनापि छेत्तु शक्यते निर्वलत्वा-
दिति निन्दा वा ॥—अग्नेन—। ‘मिस्मा स्वी भक्तमन्त्रोऽन्नमोऽन्नोऽन्त्रो’ इत्यमरः ॥ व्याख्यानाग्रहं स्वस्यग्रहणं तदाह—
संस्कारकेत्यादि ॥—भक्ष्येण—। स्वरविशदमव्यवहारार्थं भक्ष्यम् । स्वर कठिन विशद विविचकावयव स्वाद्य भक्ष्यमि-
त्यर्थः । श्रव्यप्रत्ययान्तस्य ऋजन्तस्य च भक्ष्यतेस्मादेव प्रयोगात् । अन्वभक्ष इत्यादिप्रयोगास्तु भाक्तः ॥—गुडधाना
इति । ननु धानानां प्रत्येकं विभक्तावयवत्वाभावात् कथमेतद्गुडाग्रहणं संगच्छते इति चेत् । मैवम् । प्रत्ययवगमुदाश्रय्य धा-
नात्वात्समुदायप्रति समुदायिनामवयवत्वात् तदुपपत्तेः ॥—चतुर्थी तदर्थार्थः—। तन्त्रशब्देन प्रकृता चतुर्थी परामृश्यते, प्रत्ययग्र-
हणात्तदन्तग्रहणम्, चतुर्थ्यन्तेन सामव्याप्तदर्शो लक्ष्यते इत्याशयेनाह—चतुर्थ्यन्तार्था यदिति । चतुर्थ्यन्तवाच्याय यूप-
पाय यद्वाचिना तद्वाचिना चतुर्थ्यन्तं समस्यत इत्यर्थः ॥—बलिरक्षितग्रहणादिति । हितमुग्रग्रहणं नु न ज्ञापक तथोपि
‘चतुर्थी चाशिपि—’ इति अतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसंभवादिति भावः ॥ ‘ननु चतुर्थी चाशिपि’ इति विहिता या चतुर्थी तदन्तस्य
सामो न भवति समासादाशिपोऽनवगमादिति कचिदाहुर्मति कैयटेनोक्तम् । तत्तत्र तत्पक्षे हितमुग्रग्रहणमपि बलिरक्षित-

१ अवरस्येति—गमश्च व्यवस्थावपयवारार्थम् । किन्वा गामपमो ऊनावेत्यथग्रहणस्य तृतीयेति सूत्रे प्रत्याख्यानात् मूत्रेण
मिद्विरिति । २ कृद्ग्रहण इति—गतिकारकमभिव्याहृत कृदन्तं तत्र तदिष्टाग्रहणं ग्रहणम्, अपिशब्दात्तदमभिव्याहृतस्य
केवलस्य ग्रहणम् इति परिभाषेन्दुशब्दे । ३ अवयवोर्दि—आश्रयिनीत्येव इत्यर्थः । ४ उपसंक्रियाद्वारा—ना विना दक्षाः
संस्कारावन्ते प्रतीनान्नसंस्कारकत्वावुपपत्तेरिति भावः । ५ गमप्रसंगी बोधयन् ।

अथेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायाय द्विजार्थः सुपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थे पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोमुखम् । गोरक्षितम् । ॥ पञ्चमी भयेन । २।१।३७। चोराद्वयं चोरभयम् ॥ ॥ भयभीतर्भातिर्भाभिरिति वाच्यम् ॥ वृकभीतः । वृकभीतिः । वृकभीः । ॥ अपेतापोढमुक्तपतितापञ्चस्तैरल्पशः । २।१।३८। एतैः सहाल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापञ्चस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादापतितः । ॥ स्तोकात्मिकदूरार्थकृच्छ्राणि केन । २।१।३९। स्तोकात्म्यमुक्तः । अल्पात्म्यमुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादागतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् । ॥ पृष्ठी । २।२।८। राजः पुरुषो राजपुरुषः । ॥ याजकादिभिश्च । २।२।९। एभिः पठ्यन्तं समस्यते । नृजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ॥ ॥ गुणासरेण-तरलोपश्चेति वक्तव्यम् ॥ तरवन्तं यद्वृणवाचि तेन सह समासस्तरप्रत्ययलोपश्च । न निर्धारण इति पूरणगुणेति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ॥ ॥ कृद्योगा पृष्ठी समस्यत इति वाच्यम् ॥ इध्मस्य व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः । ॥ न निर्धारणे । २।२।१०। निर्धारणे या पृष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्वित्रिः श्रेष्ठः ॥ ८ प्रतिपदविधाना पृष्ठा न समस्यत इति वाच्यम् ॥ सर्पिषो ज्ञानम् ॥ ॥ पूरण-

तत्प्रहणवज्जापह्ममेवेति चेत् । अत्र नव्याः । ब्राह्मणाय हितं ब्राह्मणहितम् । गोहितम् । गोमुखमित्येतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेनापि समासः स्वीकृत्यते । या चातादर्थ्यचतुर्थ्या 'हितयोगे' च' इति वार्तिकान् 'चतुर्थी तदर्था-' इत्यादिना हितमुत्सव्यादाभ्यां समासविधानाज्जापकाद्वा समवर्तीनां हितमुत्सप्रहणं न जापकमिति सम्भवेत्येवाहुः ॥—यूपायेति । तादर्थ्यं चतुर्थी । एव-मत्रेऽपि यथाभवेत्तुम् ॥—अश्वघासादय इति । एतान् भाष्यकृतोक्तम् ॥ नन्वेव रन्धनाय स्वाकृत्यत्रापि पृष्ठीय-मागः स्यादेवेति प्रकृतिविकृतिभावः पर्येति नियमो निष्फल एव । न न स्वरे विशेषः, 'चतुर्थी तदर्था-' इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभावः पर्ययमाणात्वात् ॥ अत्राहुः । 'स्यन्धत्वतादर्थ्यत्वेन कर्तृत्वक्षय्येनोक्तनियममाफल्यात् दीपः । अत्र च मानेनैव भाष्यम् । न मापाणामधीयात्, दास्यर्थे भक्तिर्गत्यादिप्रयोगा अपि इत्थमेव विवक्षाभेदेन निर्वोद्याः । एव च 'पूर्वमश्व-' इति मृते शशप्रहणं व्यर्थमिति कैपटहरदत्तादीनामुक्तः । प्रासादिकीयवधेयम् । शाब्दबोधकृतेनैव-क्षण्यस्य तत्रापि गत्वादिर्न ॥—अथेन नित्येति । अन्यथा विभाषाधिकारगत्पञ्च द्विजायाय इति प्रयोगः स्यादिति भा-वः ॥—विशेष्यलिङ्गता चेति । वचनानामपि लघेऽब्जस्य नित्यपुस्त्वान् 'परवर्द्धितम्' इति गर्वेण पुल्लिङ्गप्रयोग एव स्या-दिति भावः ॥—पञ्चमी भयेन । भयंति स्वरूपप्रहणं नार्थस्य, प्रमाणभावात्, 'भयभीतः' इति वार्तिकारम्भाच्च । तेन त्रकाप्राग इत्यादी समासो न ॥ कथं तर्हि 'भोगोपगो' ग्रामानिर्गतः' इत्यादिप्रयोगा । आत्राहुः । बहुलप्रहणान् कविद्विभक्त्यन्तरमपि कृता समस्यत इति प्रागेवोक्तत्वात् । 'मुमुषु' इत्येतेन वा तदुपर्याप्तमिति ॥—अपेतापोढ—। पञ्चमीति वर्तते, प्रत्ययप्रहणान्तर्दन्तप्रहणम् ॥ अत्रापि इति 'वदन्त्याथोच्छ्रमकारकात्' इति शङ् । यत्रपि 'बह्वन्त्याथोच्छ्रम-त्वात्प्रवचनम्' इति वक्ष्यति, तथापि एव निपातनाच्छ्रमिति बोध्यम् । कारकत्वं तु समसर्गकिया प्रति पञ्चम्यन्तस्य क-र्मत्वात्तदभिधायित्वाद्याप्यशब्दस्य, तदेतदाह—अल्पं पञ्चम्यन्तमिति ॥—स्तोकात्म्यमुक्त इत्यादि । 'करणं च स्तो-कात्प' इति पञ्चमी । दूरादागत इत्यादी तु 'दूरान्तिकादिभ्यः' इत्यनेन ॥—राजपुरुष इति । राजन् अग पुरुष सु इत्यल्लिङ्गविधये समासो कृते गुणो नृत्तयन्तवर्तिना विभक्तिमात्रेण पदत्वात् लोपः ॥—याजकादिभिश्च । याजक । पूजक । परिचारक । पारिवेषक । शालक । जयापक । उत्पादक । होतृ । पोतृ । भर्तृ । स्थगणक । पतिगणक । वृत् ॥—गुणासरेणेति । एतत् वार्तिकं 'सर्वं गुणहास्ये' इत्यत्र पठितम् ॥—कृद्योगा पृष्ठीति । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कुत्सोपनिषेधेन कृत्यर्थः । यदा तु 'प्रतिपदविधाना-' इत्यादिनिषेधवचनमारभ्यते, तदेव तद्वाधनायव्यव्यम् । तस्यै-वानारम्भात्त्वमनुपद वक्ष्यामः ॥—इध्मव्रश्चन इति । कृ-पेने ङित्येतेऽनेनेन व्रश्चनः कृष्टारदिः, कर्णे ल्युट् । इध्मानामिति कर्मषष्ठ्यन्तस्यानेन समासः ॥—नृणामिति । 'यत्तत् निर्धारणम्' इति पृष्ठी । द्वित्रिशब्देनात्र समासप्रसङ्गस्योपक्षया हि पृष्ठी । श्रेष्ठत्वं द्वित्रैरनुयुज्येभ्यः, तेषां गामान्यशब्देनोपार्थगततया तावन्निहायानुपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥ अथ कथं पुरुषोक्तम् इति । यस्माद्विधायिते, यथेकदेशो निर्धार्यते, यथ निर्धारणहेतुः, एतन्नित्यसन्निधाने सत्येवाथ निषेध इति 'दिवचनार्थमज्योप-' इति सूत्रे कैपटः ॥ अन्ये तु पुरुषपुत्रम् इति निर्धारणसमस्याः 'संज्ञायाम्' इति समासः । न चैव 'न निर्धारणे' इति व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । समर्गगामासं हि 'तत्पुरुषे तुल्याश्चे-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, पृष्ठीयमासं तु 'सामास्य' इत्यन्तोदात्तत्वं स्यात्त्वान्तिष्ठमित्याहुः । तन्मन्दम् । 'संज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वेन स्वपदविग्रहासं-गतिप्रसङ्गात् । तस्मान्नित्योक्त्यमाधानमेव समोचनमिति नव्याः ॥—प्रतिपदविधानेति । पद पद प्रति विहिता प्रतिपद-

१. नियममाग- इति—यत् तातुवादः, नियममागस्तु तातुर्थ्या तादर्थ्यशोक्तत्वात्तद्वशश्चेन विग्रहाप्रसक्तः सिद्ध एव ।

२. गुणासरेणेति- ३. न सर्वशब्दविषयकमेव ।

गुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । २।२।११। पूरणार्थः सदादिभिश्च पृष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां पष्ठः । गुणे । काकस्य काण्ठ्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्रः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः । तदश्लिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशात् । तेनार्थगौरवं बुद्धिमान्धमित्यादि सिद्धम् । सुहितार्थसद्व्ययार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सन् । द्विजस्य कुर्वन्कुवाणि वा । किंकर इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तद्ये । ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तद्यता तु भवत्येव । स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणेन ।

विधाना । 'पृष्ठी शेषे' इति विहायान्येन 'ज्ञोऽविदर्थस्य-' इत्यादिना विहिता राखैव पृष्ठीलार्थः । धातुकारकविशेषं गृहीत्वैव 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिना पृष्ठी विधीयते इति भवति तस्याः प्रतिपदविधानत्वम् ॥ नन्वेनेनैव गतार्थत्वान् 'न निर्धारणे' इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'यत्तत्र निर्धारणम्' इति सूत्रं न पृष्ठी विधाने, किं तु समर्पणम् । पृष्ठी तु तथा सा वार्थानि प्रतिप्रसूयते इत्यन्यदेतत् । एव 'स्वार्थाधराधिपतिः-' इत्यादिवापि । तेन गृह-स्वार्था । सर्वेश्वरः । निपादाधिपतिरित्यादि सिद्धमिति ॥ वस्तुतस्तु 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादिचतुर्दशमूत्रोक्त्या 'दित्तस्तदर्थस्य' इत्यादिषट्मूत्रा विहायार्थश्रयणामष्टमूत्रा 'शेषे' इति वर्तते, तथा च 'न माषाणामधीयात्' इत्यादाविव 'पृष्ठी शेषे' इत्येव सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्, 'इह पश्येव न तु तदुक्तं' इति । तथा च उक्तः प्रयोगोक्त्याः समास एव चेति फलितोऽर्थः । तत्र 'प्रतिपदविधाना-' इति वचनं न कर्तव्यम् । एव श्रिते 'कृशोगा पृष्ठाः-' इति वचनमात्रं मास्तु । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यत्र हि 'शेषे' इति निवृत्तम् । तथा चाप्राप्तपृष्ठी विधानार्थमेव तदिति समानार्थानिर्दिष्टप्रयोगाभावात् 'पृष्ठी' इत्यनेनैव समा-गमिद्धः ॥—सर्पिषो ज्ञानमिति । वस्तुतः कणस्य संवन्धमात्रविषयया 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इति पृष्ठी । सर्पिःसंबन्ध प्रवर्तनमित्यर्थः ॥—पूरणगुण—। अर्थशब्दस्य त्रिषु संवन्धादाह—पूरणाद्यर्थेरिति । अत्र प्राप्नोक्तम् 'पूरादर्थः पृष्ठी न गमस्यते' इति । तद्व्युत्पन्नम् । तथा हि गतिं गृहीतान्तानामेव ग्रहणं स्यात्, तावतामिवाप्येवमेव गमस्यतीति 'यत्तत्राह—सदादिभिश्चेति ॥—पृष्ठी इति । पृष्ठा पृष्णः पृष्टः । 'तस्य पृष्णं उट्' 'पट्कर्तृकानिपत्यचतुर्ग' उक्ते ॥ कथं तर्हि 'तान्युच्छपृष्ठाद्विर्गकानि' इति । प्रमाद एतावन्मिल्येकं ॥ उच्छपृष्टः पृष्टः उच्छासकः पृष्ट इति वा व्याख्येयमितान् मनोरमाया स्थितम् ॥—गुण इति । 'मत्वे भविष्यतेऽर्थात्' इत्यादिउच्छपृष्ठाद्विर्गकानां गुणोऽत्र गृह्यते, न तदेच्छपृष्ठा, अर्थग्रहणान् । नापि संख्या । 'कोशशतयोजनजयती' इति वार्तिके निर्दिष्टम् ॥—काकस्य काण्ठ्यं । ब्राह्मणस्य शुक्र इति । आभिन्यायात्केवलगुणवाच्यो गुणोऽप्यनन्तरव्यवाची च गुणशब्देन गृह्यते इति भावः । ननु ब्राह्मणस्य शुक्र इत्यत्र गमस्यप्रत्यय एव नास्ति, ब्राह्मणशब्दस्य दर्शनैवान्वयान् ब्राह्मणस्य ये दन्तान्ते शुक्रा इत्यादिना आह—यदिति । शुक्रमिदं एवैव विशेषणमपेक्षते इति भावः ॥ तदन्तरगमस्य, पट्कर्तृकमित्यादावनेन निषेधे प्राप्ते 'तत्स्थंश्च गुणः समा

सो वक्तव्यः' इति वार्तिकेन गमस्य प्रतिप्रसूयते । गन्धध्वने प्रतीतमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरण, किन्तु स्वप्रधानः । इदमेव हि तात्पर्यं नाम ॥ ननु 'पिनोऽत्र गन्धान्' इति प्रयोगदर्शनात् शुक्रादिशब्दादितुल्य एव गन्धशब्दो न तात्पर्यगुणवचन इति चेत् । न । पिनोऽत्र प्रयोगे हि गन्धानानि न गुणशब्दः, मालतीकुमुमादिषु गन्धशब्दप्रयोगादज्ञानान् । किन्तु चन्दनत्वादिजाननिमित्तकोऽय एव सः । तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यादौ तात्पर्यं मुख्यमेव । एव पट्कर्तृकमित्यादावपि ॥ नन्वेवमपि 'बलाकायाः शोक्त्र' 'केशस्य नैत्यम्' इत्यादावर्तप्रसङ्गोऽत्र चेत् । अत्राहुः । गुणवचनादुत्पन्नयता शुक्रादि-गुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसमानाधिकरणमन्वाद्येन दोषः । तथा च प्राधान्यनाप्राधान्येन वा द्वयाप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवार्चित्वम् इत्यर्थेऽत्र ॥—फलानामिति । कणस्य शेषत्वावधारणाय पृष्ठी ॥—स्वरे विशेष इति । 'तत्पुरुषे तुत्यार्थः' इति पूर्वपदप्रकर्तृत्वं वार्धक्या 'आद्य-' इत्यादिमुन्वृत्तानां वाच्ये प्राप्ते तदपवादने 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकर्तृत्वं गत्यायुदात्त इष्टः, पृष्ठोयमासं तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तत्र नेत्यत्र ईति भावः । 'तृपिष्य सकर्मकोऽयान्ति' 'पितृनृणां गीत्यममल वन्वृत्' इति भाष्यप्रयोगान् । तेनास्मान् कर्मणि क्तो नामोपि न अज्ञोऽयम् ॥ द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । जेय कुशोपपत्त्या पृष्ठी द्विजस्य घट कुर्वोर्वाति । तथा हि गन्धनामव्ययेन गमस्यप्राप्तको निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्याचष्टे—किंकर इत्यर्थ इति ॥—ब्राह्मणस्य कृत्वाति । तादव्यर्थमव्ययस्य गमस्य-रूपेण विवक्षायां पृष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिन्या या क्रिया तदन्तरगमत्वार्थः ॥—कृदव्ययमेवेति । 'अनेकमव्ययपदार्थे' इति सूत्रे 'सर्वपश्चात्-' इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥—इत्यादीति । तथा च भाट्टः प्रायुक्तः । 'यत्कृतेऽर्गात्रगुह्यमि' । आदेशाः किंहुते भोगाः कुम्भकणं लया विना' इति ॥—रक्षित इति । कैयटहृदन्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे 'वृक्षस्योपा' इत्युदाहरण-नौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते । तौ च प्रायुक्तभाष्यप्रयोगविरोधादुपपत्त्यावर्तान् भावः ॥—तद्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरव्ययग्रहणादिति भावः ॥—स्वकर्तव्यमिति । कर्तृपृष्ठा गमायः ॥—स्वरे भेद इति । कृदुत्तरपदप्र

१ पूरणार्थेरिति—अत्र पूरणार्थेन 'पूरणात्म्ये' तीयादन्' इति अन्नन्तरयापि ग्रहणम्, व्याख्यानात् । २ गुणनिर्णय-पूरणत्वमपि बोध्यम्, तेन उच्छपृष्टः इत्यादि मिद्धम् । अत्र मानं तु लोपे च पादपूरणमिति निर्देशः ।

तक्षकस्य सर्वस्य । विशेषणसमासस्यैव बहुलप्रहणात् । गोर्धनोरित्यादिषु षोडशवर्तीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परन्वाद्याधकः पठ्यसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । ॥ केन च पूजयाम् ॥ १२।१।२। मतिबुद्धीति तार्थानां परन्वाद्याधकः पठ्यसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन सूत्रेण विहितो यः कर्मदन्तेन पठ्यो न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयासमासः । ॥ अधिकरणवाचिना च ॥ १२।१।३। केन पठ्यो न समस्यते । इदमेवामासितं गतं भुक्तं वा । ॥ कर्मणि च ॥ १२।१।४। उभयप्रार्थौ कर्मणीति या पठ्यो न समस्यते । आश्रयौ गवां दोहोऽगोपेन । ॥ तृज-काभ्यां कर्तरि ॥ १२।१।५। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां पष्ठ्या न समासः । अपां स्रष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पावकः । कर्तरि क्त्विम् । इक्ष्णां भक्षणमिक्षुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वासमासः । भूभर्ता । कथं तर्हि घटानां निर्मातुस्मिभुवनविधानुश्च कल्ह इति । शेषपष्ठ्या समासः इति कैयटः । ॥ कर्तरि च ॥ १२।१।६। कर्तरि पष्ठ्या निर्मातुस्मिभुवनविधानुश्च कल्ह इति । शेषपष्ठ्या समासः इति कैयटः । ॥ कर्तरि च ॥ १२।१।६। कर्तरि पष्ठ्या अक्रेन न समासः । भवतः दायिका । नेह तृजनुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृपष्ठ्या अभावात् । ॥ नित्यं-

कृतिस्वरेण निष्पत्त्यादयान्तादन्तस्यारित्वात् । न च नित्येन तु समासे संयोगान्न स्यात्, तत्र नेष्यत इति भावः ॥—सोऽप्यनेनेति । पठ्यागमासः 'षोडशवर्तीति' इति समासो वाच्यः । सोऽपि पठ्यसमासः 'पूरणगुणः' इत्यनेन वार्यते इत्यर्थः ॥—केन च पूजयाम् । सर्वोपलक्षणं पञ्चाप्रमाणव्याख्यानादिभ्याम्—मतिबुद्धीति ॥—राज्ञामिति । 'कस्य न वर्तमाने' इति कर्तरि पठ्यो ॥—भूत इति । न च तत्कालीनस्यन्यायेन सत्यादिभ्यः कस्य वर्तमानकालो भूतकालतो वाच्यत इति वाच्यम् । 'नेने' कर्त्रर्थः । 'नेने' इति वाच्यकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्यावाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते गो, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'कस्य न वर्तमाने' इति पठ्यविधानादुपज्ञातशब्दस्य तन्नेति तृतीयायोगो न स्यात् । न च समासं ज्ञानोपपत्तेन जापकमिति वाच्यम् । 'पठ्यो नो यः' सुरसुरः' इति प्रयोगानुगुणेन सामान्यविषयक-जापकत्वस्यैव व्यापकत्वात् । अन्ये तु जापकपष्ठ्या एव समासोपि षोडश्या, शेषपष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः ॥ एतेन 'कल्ह इति राममहितः कलानु' इति शरीरप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः सः कल्हः कृतवानित्यन्वयः ॥—अधिकरणवाचिना च । वाच्यग्रहणं निगमप्रयोगमिति दर्शनादर्थः ॥—इदमेवामिति । 'कोऽधिकरणे न' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिना' इति कर्तरि पठ्यो ॥ 'अधिकरणे' चोऽयमेव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाच्यग्रहणं स्पष्टार्थमिच्छाहुः ॥ ननु किं भूतं पठ्यामन्त्रन च कर्मणि क्तः, उत्तरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणकान्तेन कथमिह समास इति चेत् । भवम् । नाय-मधिकरणे क्तः, किं तु सत्यार्थकर्मकः' इति कर्तरि । किमा क्तं निषत्त्वमित्यर्थः ॥—कर्मणि च । 'क्तेनेति' नातुवर्तते, 'क्तेन च पूजयाम्' इति निषेधव्यवहारः । पठ्यो नातुवर्तते, किन्तु सापि या कर्त्तृकर्मणि पठ्यो न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यम् । किं च 'उभयप्रार्थौ' इत्यादौ समाससिद्धये वचनकर्मस्य स्यात् । न च 'कर्मोपलक्षणा पठ्यो समस्यते' इति वाच्यमस्येति वाच्यम् । तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । तथाच निषान्तानामनेकार्थवाचिनीति च पूजयाम् । तदाह—कर्मणीति या पठ्यति । समस्येकवचनान्तमुच्चार्य या पठ्यो विहिता परिशिष्टा के पठ्यो । नियमगुणाणां विविक्त्येन निषेधस्येन वेति द्वेषा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् ॥—गवां दोह इति । अगोपेनेत्युपन्यासान्तरं उभयप्रार्थप्रदर्शनात् ॥ अत्र कथं शब्दानुवागनामिति । अत्र व्याचक्षुः । शब्दानामितीति पठ्यो 'कर्त्तृकर्मणो' इति विहिता, न तु 'उभयप्रार्थौ' इत्यनेन, आन्तर्यस्य कर्तुः वस्तुतः सर्वेऽपि द्वाहानुपादानात् । 'तुल्योपप्रयोगे' इत्यनेन 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तना कर्त्तृकर्मणोरुपलक्षणादानं एवायं नियम इति स्वीकारात् ॥ आश्रयौ गवां दोह इत्यत्र हि जापः प्रतिपाद्यः, तत्र शर्याजिज्ञासो दोहश्च दुर्दोहा गावश्च दोहश्चासन्देहं निवेदयति न तस्यथा । 'कतः कर्त्तृकर्मणोऽपि जापयोगान्तरमुपन्यासः । इह तु 'अन्तानामिदमनुशासनं, न अर्थानाम्' इत्यर्थनिरूपणं वाच्यं, न तु कर्त्तृविशेषानन्तरिपदमनो नास्त्युपन्यासः ॥ अस्तु वा शब्दानुवाचनमुपन्यासः, तथापि न क्षतिः । 'उभयप्रार्थौ' इति सूत्रे 'अविशेषेण विभाषा' इति पक्षस्यापि तत्रयमानतया नियमाप्रतिपक्षे 'आन्तर्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा पठ्यान् व्याख्यायते, तदा तु समासोपनिषद्वाच्यं नास्तीति ॥—तृजकाभ्याम्—। इह 'कर्तृपष्ठ्या तृजकाभ्याम्' इति स्तुतिकारव्यापानमयुक्तमिति तत्रैव तदाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकाभ्यां विशेषणमिति युक्तं, तयोः भूतत्वात् । न तु पष्ठ्या इति भावः ॥ शर्यापि कर्तरि गति तृचो न विशेषणमव्यभिचारात्, तथाप्यस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकत्वात्—इक्षुभक्षिकेति । 'पयांशार्हणा' इति भावः षुक् । कर्मणि पष्ठ्या समासः ॥ ननु वज्रस्य भर्तृस्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यकत्वादिवाशङ्क्याह—पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । शर्यापि याजकादित्वर्थे विशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न षडितः, तथापि शब्देर्बर्त्तयस्त्वान्तरपरायस्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु शीर्षिकस्यान्तं भावः ॥—शेषपष्ठ्येति । व्यापकारस्तु तृजन्तमेव । 'न लोका' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्याम्' इति वक्तव्ये तृजः शानुवन्त्यग्रहणाज्जापकादित्वात् ॥ केचित्तु—'जनिर्क्तुः' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशादनित्योऽयं समासनिषेध इत्याहुः । तन्मन्दम् । शेषपठ्यागमासोक्तनिर्देशोपपत्तेः ॥—नेह तृजिति । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच्-

क्रीडाजीविकयोः । २।२।१७। एतयोरर्थयोरेकेन नित्यं पृष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति भावे ण्वुल् । जीविकायां । दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् । ॥ **पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे** । २।२।२१। अवयविना सह पूर्वोदयः समस्यन्ते एक-
त्वसंख्याविशिष्टश्चद्वयवी । पृष्ठीसमासापवादः । पूर्व कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् । पूर्वं
नाभेः कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्छात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । संख्याविमायेति ज्ञापकात् ।
मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते न त्वद्वैव । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्य-
रात्रः । उपारताः पश्चिमरात्रगोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ॥ **अर्थं नपुंसकम्** । २।२।२२। समांशवाच्यध्वजशब्दो
नित्यं क्लीबे स प्रागवत् ॥ **एकविभक्तावप्युच्यन्तवचनम्** ॥ एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः ।
तेन पञ्चखद्वी इत्यादि सिध्यति । अर्थं पिपल्याः अर्थपिप्पली । क्लीबे किम् । ग्रामार्थः । द्रव्यैक्य एव अर्थं पिप्पली

क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादिन्येनोक्तत्वादिति भावः ॥ वामनस्तु 'अंके जीविकायां' इत्यत्र 'अंक इति किम् । रम-
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति ॥—**भावे ण्वुलिति** । भजनं भविष्या । पुष्पाणामिति कर्मणि
पृष्ठी ॥ 'भावे' इत्युपलक्षणमधिकरणे ण्वुत्वपि बाधकभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम् ।
'उद्दालकः श्रेष्ठातकस्तस्य पुष्पाणि भजन्ते यस्यां कोऽयं सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ॥—**पूर्वापर**—। एकदेश-
ब्दोऽवयवे कटः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थः । 'कृष्णसर्पितान्' इत्यत्र 'न कर्मधारयान्मत्वर्थः' इति
निषेधस्य कटवप्रवृत्तेः ॥ यद्यपीदं 'एकगोपृष्ठांत' इति उक्तं प्राग्, तथाप्यत एव निर्देशादिनस्त्वद्वैतदाह—**अवयविने-**
ति । ननिवद-मूत्रं व्यर्थम् । पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धेः । ॥ **पूर्वकाय** इति च 'समुदाये' इति वृत्ताः श-
ब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायात् आह—**पृष्ठीसमासापवाद इति** । तथा च कापयवे इत्यादिप्रयोगांशान्-
तये सूत्रमिति भावः ॥—**पूर्वं कायस्येति** । यद्यपि 'अन्यागतः' इति सूत्रे विधिः इव शब्दो दिक्कृतः इति व्या-
ख्यानं संप्रत्यक्षमिति नापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति पृष्ठाद दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमार्थोऽन्तमे' इति पठ्यमाने 'अवयव-
वाचिदिक्कृतयोरेकपञ्चमी न' इत्युक्तत्वात् पृष्ठेव भवतीति भावः ॥—**पूर्वं नाभेरिति** । नाभेर्गोः पूर्वो भागः, स कान-
स्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिव्योक्तलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नामित्वात्, न त्वेकदेशीति नाभ्यां यद स
भागो नेच्छर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो नाभेः' इति । पूर्वजदस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वात् ॥ **पूर्वश्छात्रा-**
णामिति । नाभौ निर्धारणे पृष्ठी, कि तु समुदायसमुदायसंबन्धे । बहुवचनं तद्वत्तावयवयोगेऽसमुदायविवक्षया । तत्रछा-
त्राणामेकदेशिन्ये गत्येकत्वव्यतिष्टाभाभावात् समायः ॥—**सर्वोऽपीति** । पूर्वार्थिनोऽपीत्यर्थः ॥—**ज्ञापकादिति** ।
अन्यथा अहस्य सायपदेन न स्यादिति भावः ॥—**मध्याह्न इति** । 'राजहोमार्गस्यः' इति दत्तः । 'अहोरात्रः' इति राजादेशः ॥
अयं चादेशो मध्याह्नमायाह्नशब्दयोश्चैकाग्र्यवत्कर्मधारयेण न निवेदति, तस्यैकदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयण
सुक्तमेवेति बोध्यम् ॥—**इत्याहुर्गिति** । न चैव दिनमयो रात्रिमय इत्यादि न निरर्थेति वक्ष्यम् । ज्ञापकविषय-
सार्धविकल्पात् ॥—**अर्थं नपुंसकम्** । स्पष्टवाच्यध्वजशब्दो न नित्यनपुंसकः । ग्रामार्थो नगरार्थ इति यथा । योगाशवाच्च
तु नित्यनपुंसकः, स एवैव गृह्यते, 'पूर्वापरा' इति पूर्वसूत्रेण पदार्थशब्दे पठनीये 'अर्थम्' इति योगाविभागेन निर्देशात्पुन
कत्वे लक्ष्ये, पुनर्नपुंसकप्रहणादिव्याशयेन व्याचष्टे—**नित्यं क्लीबे स इति** । यो नित्यनपुंसकश्चित्तः स इत्यर्थः ॥—**प्रा-**
ग्वदिति । एकलविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः ॥ अन्यं तु व्यानम्युः—'अर्थम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे निश्च-
नपुंसकप्रहणं सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विचारितः' इति ज्ञापयितुम् । 'तेन तस्येदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति ॥ अर्थाप-
पत्तौत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्विनाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोखियोः' इति हस्यः स्यादित्याशङ्क्य समापत्तेः—**अपश्य-**
न्तवचनमिति । तेन पिपलीशब्दस्यानुपसर्जनत्वात् दोष इति भावः ॥ नन्वेव पञ्चानां सद्धानां समाहारः पञ्चखद्वीति
न सिध्येत् उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन सद्देश्याकारे हस्याप्रवृत्तेरुच्यन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति टीपोऽप्रवृत्तेर्न आह—**एकदेशिस-**
मासविषयकोऽयमिति । 'पञ्चखद्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अपश्यन्त' इत्यस्य संज्ञोक्तं लिङ्गमिति भावः ॥ **अर्थपि-**
प्पलीति । परबलिङ्गत्वात् स्त्रीत्वम् ॥—**अर्थं पिप्पलीनामिति** । सतिग्रामस्य अर्थपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यत्वात् । परव-
लिङ्गमिति लिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः ॥ 'अर्थपिप्पलीः' इति प्रयोगस्तु 'अर्थानि पिप्पलीनाम्' इति विप्रदे-
असाधुध्वेति खण्डममुच्ये साधुर्गैव, अर्थं पिप्पल्या अर्थं पिप्पली अर्थपिप्पली च अर्थपिप्पली चेत्यादिविप्रहात् ॥ एकदेशिना
किम् । अर्थं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति न तेन समायः । इदं सूत्रं 'परबलिङ्गम्' इत्यत्र भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तद्यथा । अर्थपिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धम् । 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायात् । समप्र-
विभागाद्व्यत्र तत्वाप्येव गतिः । 'अर्थाहारः' 'अर्थोक्तम्' 'अर्थविक्रान्तम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ न च समप्रविभागो पृष्ठीसमासं
बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम् । पृष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव काण्डिदायः प्रायुज—'प्रेम्णा शरीरार्थहरा हरस्य'

नाम् । ॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । ॥ २।२।३। एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । एकदेशिना किम् । द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् । ॥ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । ॥ २।२।४। पक्षे द्वितीयाश्रितेति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः । जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीते तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ॥ कालाः परिमाणिना । ॥ २।२।५। परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ब्रह्मजातः । द्वयोरहोः समाहारो ब्रह्मः । ब्रह्मो जातस्य यस्य स इति विग्रहः ॥ ॥ उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योः पसंख्यानम् ॥ द्वे अहनी जातस्य यस्य स ब्रह्मजातः । अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्नादेशः । पूर्वत्र तु न संख्यादेः समाहार इति निषेधः । ॥ सप्तमी शौण्डेः । ॥ २।२।६। सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेपु शौण्डः अक्ष-शौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । अप्युत्तरपदादिनि स्वः । ईश्वराधीनः । ॥ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । ॥ २।२।७। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । सांकाश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । म्यालीपक्वः । चक्रबन्धः । ॥ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । ॥ २।२।८।

इति ॥—द्वितीयतृतीय—। ‘पश्यामसापवादोऽयं योगः’ इति वृत्तिकृतोक्तमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं बाधित्वेति ॥—प्राप्तजीविक इति । ‘गोत्रियोः—’ इत्युपगर्जनहस्यः । ‘द्विगुप्राप्तापन्ना—’ इति वक्ष्यमाणेन परवर्द्धिनिषेधः ॥ न चेत बहुव्रीहिणा वनार्थमिति शङ्क्यम् । स्वरे विशेषण । प्राप्तमुच्य इत्यादौ निप्राप्तस्य ‘जातिकालमुखादिभ्यः’ इति परनिपातापनेन ॥ ‘प्राप्तापन्ने च’ इति चकारेण विधेयगमुचयार्थेनाकारप्रत्येयानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ च अत्र च नयोः स्यादिति भाग्ये स्थितम् । तत्र चकारागम्येमेवाकारे छित्त्वा मौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राबः । इमं क्लेशपरिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति ॥—प्राप्ता स्त्रीति । एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्विधिविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्त्येवमपि प्राप्तापन्नयोः समासः ॥—कालाः परिमाणिना । परिमायितं परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी, तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति ॥—काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालगामान्यमापरिच्छेदकत्वाच्च ॥—मासो जातस्येति । पश्यामसां प्राप्तं वचनम् ॥ ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवित्तस्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत् । अत्राहुः । माक्षाक्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वारा देवदत्तं परिच्छिन्नति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवहित्यते । तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोग्योन्तगतमासी मासो जननद्वारा जातमासं परिच्छिन्नस्येवेति ॥ इह विग्रहे पश्यानिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं ‘यस्य सः’ इत्युक्तम् । ‘अर्थोक्तिं तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एव बहुव्रीहावपीति बोध्यम् ॥ ननु ‘जातस्य मासः’ इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थमेतत्प्राग्वत्प्रत्ययव्यक्तत्वेऽपि मासविशेष्यकबोधे एवात्रोचित इति किमनेन ‘जातस्य यस्य सः’ इति कथनेनेति चेत् । अत्राहुः—‘मासजातो भूतः’ इत्यादिप्रयोगानुरोधेन विग्रहे ‘यस्य सः’ इति स्वीकृत्य इति ॥—मासजात इति । यद्यपि मासो जातो यस्येति बहुव्रीहिणापीदं विधायि ‘जातिकालमुखादिभ्यः परा निप्रा ताभ्यां’ इति वचनात् । न च स्वरे विशेषण । ‘वा जाते’ इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः, तथापि पश्यामसापवादा-र्थसिद्धमागमनीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थमपीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् ॥—उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदेहेतुक्रियुगिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ‘सुगुप्ता’ इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् ‘सुगुप्ता’ इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते ॥—अह्नादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः ‘तद्विनाशे’ इत्यवन्तरद्विगो गतीति भावः ॥—पूर्वत्रेति । ब्रह्मजात इत्यत्रेत्यर्थः ॥—सप्तमी-शौण्डेः । बहुवचननिर्देशाद्विप्राप्यगामार्थान् आद्यार्थवगतिरित्यभिप्रेत्याह—शौण्डादिभिरिति ॥—अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आगच्छिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्वारकं च गामर्थम् । यथा दूयोदतगुडधानादौ उपसेचनमिथीकरणादिद्वारा गामर्थम् । तेन कारकाणां क्रियैव संवन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः ॥—अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य लक्ष्ययीभाव एव ॥ अधिहरीति यथा ॥—ख इति । नित्यमिति शेषः । ‘विभाषाधेः’ इति विभाषाग्रहणगामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते, स चाधिकरणप्रधानः । माये इत्यर्थान् । तद्योगे अवयविन आधारत्वविवक्षायां गमनी, यथा वृक्षे शाखेति । वने अन्तर्धानान्तर्वसति । यस्त्वधिकरणत्वमात्रप्रतिरन्तःशब्दस्तस्य तु ‘विभक्त्यर्थे’ इति नित्यमव्ययीभावः । ‘प्रनिरन्तःशरः’ इति णत्वम् । वने इति अन्तर्वेगम् ॥ यत्तु तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वापक्षे अव्ययीभाव इति हर्दनेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वे-

१ उत्तरपदेनेति—इदं वार्तिकमेतत्प्रविषयकमेव । तथैव भाष्यकृतोदाहरणात् । २ सांकाश्यसिद्ध इति—सांकाशेन निर्धारिते वने तपसा सिद्ध इत्यर्थः । सांकाश्ये नगरे सिद्धो ज्ञात इत्यर्थो वा ।

॥ कृत्वाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क इव तीर्थध्वाङ्कः । तीर्थकाक इत्यर्थः । ॥ कृत्ये-
ण ॥ १२।१।४३। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तेः सह प्राग्वदावश्यकं । मासेदेवं ऋणम् । पूर्वोद्देश्यं साम । ॥ सं-
तायाम् ॥ १२।१।४४। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमाश्रित्यसमासोऽयम् । अरण्येतिलकाः ।
नेकसेरुकाः । हलन्तासप्तम्या इत्यलुक् । ॥ केनाहोरात्रावयवाः ॥ १२।१।४५। अहो रात्रेऽवयववाः सप्तम्यन्ताः ।
ऽन्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वोद्देश्यम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् । अङ्गि दृष्टम् । ॥ तत्र ॥ १२।१।४६। त-
त्येतसप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् । ॥ क्षेपे ॥ १२।१।४७। सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वच्चिन्दायाम् । अ-
तसेनकुलस्थितं त एतत् । ॥ पात्रेसमितादयश्च ॥ १२।१।४८। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये
व संगताः ननु कार्यं । गेहेष्टुरः । गेहेनदी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकत-
ः प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः । ॥ पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥ १२।१।४९।
इशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमबाधनार्थं च । पू-
ः स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरज्ञेयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नवपाठकाः ।
स्वलवैयाकरणाः । ॥ दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ १२।१।५०। समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-
रेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वपुकागमशमी । सप्तम्यन्तः । नेह । उत्तरा वृक्षाः । पञ्च बाह्यणाः । ॥ तद्वित्तार्थोत्तर-
दसमाहारे च ॥ १२।१।५१। तद्वित्तार्थं विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वसां

प अन्यथोभावस्य नित्यत्वाद्नेन अन्तरिति तदुक्तस्वपदविग्रहस्यायोगात् । किं च विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्यथोभावः, वचनप्र-
णाममर्थान् । अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रमत्तः स्यात् । ततश्च मन्थवाचिनः प्रमत्त एव नास्तीति दिक् ॥ शोण्ड ।
वृत्तिः कितव । व्याज । प्रवीण । संवीत । अन्तर । अधि । पटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । वृत् ॥ —कृत्येः—
कृत्यप्रत्ययान्तेनैव समास इत्यते । 'अल्पशः' इत्यनुवृत्तेः । बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । तथैवादाहरति —मासेदेवमिति ।
तत्पुरुषे कृति- इत्यलुक् । नेह मासे दानव्यम् ॥ —नियोगोपलक्षणार्थमिति । नियोगो निर्धारणम् । आवश्यकोपलक्षणा-
र्थमित्यर्थः ॥ —नित्यसमासोऽयमिति । अत एव 'पुरुषपुत्रम्' इति स्वपदविग्रहोऽसंगत इत्येवोचाम ॥ —अवतप्त इति ।
नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । 'कर्तृकरणं कृता-' इति समासः । कुड्महणपरिभाषया नकुलम्भितशब्दोऽपि कान्त इति
तेन सह सप्तम्यन्तस्य समासः । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या अलुक् ॥ अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्र निन्दावगम्यते ॥ —
पात्रेसमितादयश्च । —पात्रेसमिता इति । संपूर्णादिणः क्तः ॥ —गेहेनदीति । 'नदी शब्दे' इत्यस्मात् 'मुन्यजातो-'
इति णिनिः ॥ —घटकतया प्रवेशो नेति । 'परमाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव भवति । न तु 'गम्यहन्-' इत्यादिना
समासान्तरमिति भावः ॥ एतच्च शब्दकोस्तुम्भितम् ॥ अन्ये तु 'केवलाः पात्रेसमिताः' इति वाक्यमेव, न तु पूर्वका-
लैक- इत्यादिना समासान्तरमित्याहुः ॥ —पूर्वकालैक- । पूर्वकाल इत्यर्थनिर्देशः । इतरेषां तु पणोः स्वरूपग्रहणम् । पूर्व-
त्वस्य गसंबन्धिकत्वात्पूर्वकालोऽपरकालेन समस्यते । तथैवादाहरति —स्नातानुलिप्त इति । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाचकपा-
ठकवत् पर्यायः प्राप्तः ॥ —याज्ञिक इत्यादि । यज्ञमधीयते विदन्ति वा याज्ञिकाः । 'कतृक्यादि-' इति ठक् । एवं
नैयायिकाः । 'जीयतेरतृत्' इति भूतेरर्थोऽतृत् । जगन्तश्च ते नैयायिकाश्च । जार्णनैयायिका इत्यर्थः । मीमांसामधीयते वि-
दन्ति वा मीमांसकाः 'क्रमादिभ्यो वुन्' ॥ —नवपाठका इति । पठन्तीति पाठकाः । 'ष्वुल्लुचो-' इति ष्वुल । संख्या-
वाची नवशब्दोऽत्र न गृह्यते 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति नियमात् ॥ समानाधिकरणेनेति किम् । एकस्याः शौक्यम् । पृषी-
गमासोऽपि इह न भवति । 'पूणगुण-' इति निषेधात् ॥ —दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ —नियमार्थमिति । 'तत्पुरुषे
संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्यते' इति नियमशरीरम् । तेन पञ्चगुणित्यादि सिद्ध्यात् ॥ कथं नहि 'त्रिलोकनाथः पितृमन्त्र-
गोचरः' इति कालिदासः, त्रिलोकशब्दस्यासंज्ञात्वात् । न च समाहारे द्विगुः । 'द्विगोः' इति डोऽप्रवृत्त्यात् । न च पात्रा-
दित्वं कल्प्यम्, 'यदि त्रिलोकीगणना परा स्यात्' इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः । न च 'उत्तरपदे' इति समासः 'विषदत-
त्पुरुषस्य इह बुल्लभत्वात् । अत्राहुः । लोकशब्दोऽत्र लोकममुदायपरः । 'अवयवो लोकत्रिलोकः । शाकपार्थिवविवादादुत्तर-
पदलोपः' इति ॥ —पञ्चबाह्यणा इति । यथायत्र कृतेऽपि समासे रूपे विंशोपो नास्ति । तथापि विभक्त्यन्तरे पञ्चभिर्भा-
ङ्गणैरित्यादौ विशेषो बोध्यः ॥ —तद्वित्तार्थो- । असंज्ञार्थं वचनम् । एकापि सप्तमी विषयसंदर्भाद्भूत इत्याशयेनाह—
तद्वित्तार्थं विषये इत्यादि । यदि तु 'तद्वित्तार्थं वाच्ये' इति व्याख्यायेत, नहि पौष्याल इत्यादौ तद्वित्तो न स्यात् ।
तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वात् । 'द्विगोलुगनपत्ये' इति ज्ञापकादुक्तेऽपि तद्वित्तार्थं तद्वित्तो भवतीति कल्पनायां प्रतिपत्तिर्गौर-
वमिति भावः । 'तद्वित्ते परे' इति तु न व्याख्येयमेव । 'तद्वित्ते परतः समासः' समासे कृते 'दिक्पूर्वपदान्' इत्यादिना
तद्वित्ते इत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ॥ —समाहारे च वाच्ये इति । तेन पञ्चगवनिर्वादा समासेनैव समाहारस्योक्तत्वात्सम्य-
हार्थप्रत्ययो नोत्पद्यते । अन्यथा तत्र 'गौरतद्वित्तलुकि' इति टञ्ज स्यात्, गामूढिकप्रत्ययस्य 'द्विगोलुगनपत्ये' इति लुक् प्रवृत्ते-

शालायां भवः पौत्रशालः । ममासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां न इति नः ॥ ॐ सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥
 आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे
 आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । विशु समाहारे नाम्न्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थः । पण्णां मातृणामपत्यं बाणमा-
 नुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहावचान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते ॥ ॐ द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यस-
 मासवचनम् ॥ ॐ गोरतद्धितलुकि । १२।१।१२। गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः ।
 ॐ संख्यापूर्वो द्विगुः । १२।१।१२। तद्धितार्थश्लोकविधः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् । ॐ द्विगुरेकवचनम् । १२।१।१२।
 द्विग्वर्थः समाहार एकवत्स्यात् । स नपुंसकमिति नपुंसकवम् । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । ॐ कुत्सितानि

रिति भावः ॥—**सर्वनाम्न इति** । एतच्च पूर्वापरगोदाहरणान्वयि ॥ यद्यपि 'स्त्रियाः पुंवत्—' इत्यनेनापि प्रकृतरूपसिद्धिः,
 तथायुक्तपुंस्त्वार्थार्थ 'सर्वेनाम्न—' इति वचनमावश्यकं प्रतिपदोक्त्यादिहापि तदुपन्यासो न्याय्य इति भावः ॥—**वृत्ति-
 मात्रे इति** । तद्धितवृत्तां समासवृत्तां चेति कैयटः—**आकार उदात्त इति** । असति त्वत्रान्तरे तत्पुरुषे पूर्वपदप्र-
 कृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यानुदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ॥—**पाणमातुर इति** । 'मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः' इत्युदादेशः ।
 'अनपत्ये' इत्युक्ते 'द्विगोऽप्ये' इति लुग न ॥—**चिकल्पे प्राप्ते इति** । महाविभाषयेति शेषः । ततश्च तत्पुरुषप्रयुक्त-
 जभावे परगोप्येन इत्यपि स्यादिति भावः ॥ मनोरमाया नु विकल्पे प्राप्ते नित्यममागार्थे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्येतद्वचनमिति
 प्राचां ग्रन्थमनुगम्योक्तम् । वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृते अन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोर-
 प्राप्तां सत्या वचनमिदमित्यादि स्थिताम् । द्वन्द्वस्योदाहरणं नु वाक च तपश्च प्रिये अस्य वाग्दपदप्रियः । छत्रोपानहप्रियः ।
 इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोरित्ये द्वन्द्वः । तेन 'द्वन्द्वोऽप्युपहान्तात्' इति समागान्तपञ्चमि नित्य एव ॥—**गोर-
 तद्धित—** 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तने, तच्च, तदाह—**गोन्तादित्यादि** । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेरभावान्त-
 त्पुरुषस्यावयवो यो गोशब्दस्माद्वर्जित्यर्थः स्यात् । तथा च गोमूत्रमित्यादावन्तप्रसङ्गः स्यादन्त आह—**समासान्त इति** ।
 अथ भावः । 'समागान्ताः' इत्यधिकारादत्र समागान्तेन भवितव्यम् । गोर्गिति पञ्चमीश्रवणात्तत्तत् परेणापि । न चैतत्तद-
 न्तविधिमन्तरेणोपपद्यते इति सामान्योक्तदन्ताविधिलाभः, ततश्च तत्पुरुषस्येति पञ्चान्तं पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्यते इति ॥
 —**न तु तद्धितलुकीति** । लुगिपत्य इत्यर्थो, न तु तद्धितलुकि गतीति । समागान्तानामन्तरङ्गत्वात् अतद्धितलुकीति
 किम् । पर्यायः कीतः पर्यायः । अत्र तद्धितस्य लुक् 'अप्यर्थपूर्व' इति लुक् ॥—**संख्यापूर्वो द्विगुः ॥—अ-
 श्लोक इति** । अथ भावः । पूर्वमूत्रविपर्ययेयं सज्ञा । 'अनन्तरम्येव—' इति न्यायात् । एतदर्थमेव हि मूत्रद्वयं कृतम् । अ-
 न्यथा 'दिक्संख्ये संज्ञानिदिताथोत्तरपदसमाहारेण' इत्येव ब्रूयात् । तेन समर्थेय इत्यत्र 'द्विगन्तकालकपाल—' इत्यादिना
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण न भवति । किं तु समासान्तोदात्त एव । तथा च लक्ष्यम्, 'समकल्पयस्तपसे ये त्रिपदः' । 'सप्तश्रु-
 पोणां गृह्णतां लोके' इत्यादि ॥—**त्रिविधः संख्यापूर्व इति** । 'तद्धितार्थे विपर्ये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे च
 वाच्ये, संख्यापूर्वो यः समागः सः' इत्यर्थः ॥ तद्धितार्थे यथा । परकपालः । 'संस्कृत भक्षाः' इत्यणो 'द्विगोऽप्युपहान्तपत्ये' इति
 लुक् । उत्तरपदे यथा । परनावप्रियः । 'नावो द्विगोः' इति समागान्तपञ्च । समाहारे पञ्चमूर्त्ति । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥
 —**द्विगुरेकवचनम्** । वर्जानि वचनम्, बाहुल्यकार्त्तैरित्युट । 'सामान्ये नपुंसकम्' । द्विगुः समाग एकाग्रप्रतिपादको
 भवतीत्यर्थः ॥ न च वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थं कथंचिदुपपद्यते इति सामर्थ्यादितिदेशः संपद्यत इत्याह—**एकवत्स्या-
 दिति** । समाहारे इति तत्पुरुषान्तादित्यर्थः । समाहारे यो द्विगुस्तदर्थे एकवदित्यन्वयः ॥ समाहारे किम् । तद्धितार्थे मा
 भूत् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृताः परकपालाः, परमिगोभिः कीताः पञ्चगवः पटाः । पञ्चगवे पञ्चगवानीत्यत्र तु प्रथमद्विग्व-
 र्थस्यैकवद्भावे कृते योऽयमेकवचनं कृतं द्विग्वर्थसमुदायस्याद्विग्वर्थत्वाद्द्विग्वत्त्वादेकवद्भावो न भवतीति स्थितमाकरे ।
 यदा 'तद्धितार्थे—' इति सूत्रे 'समाहारे' इति 'कर्मगाधनः' तदा समाहृतप्रधानो द्विगुरिति बहुत्वे प्राप्ते अनेन
 एकवद्भावः क्रियते । यदा तु भावसाधन एव समाहारस्तदा समूहप्रधानत्वाद्विगोः समूहस्य चैकत्वात्सिद्धमे-
 कत्वमिति नास्य प्रयोजनम् । न च 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वार्थस्यैकत्वविधानमिति वाच्यम् । समुदायवा-
 चकंपु 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यभ्युपगमे बाधकाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'तद्धितार्थे—' इति सूत्रे समाहार इति भावे
 धन न कर्मणि । पञ्चगवमित्यत्र पञ्च गावः समाहृता इत्यर्थोऽभ्युपगमे समाहित्यमाणां बहुत्वेन एकवचनानुपपत्तेः । न
 च 'द्विगुरेकवचनम्' इति सूत्रार्थवचनमिति वाच्यम् । पञ्चसद्वीत्यसिद्धेः । तत्र हि पञ्च सदाः समाहृताः, पञ्चसु खट्वासु समा-
 हृतामित्येव विग्रहसंभवेन नियतविभक्तित्वाभावात् 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनत्वाभावे 'गोस्त्रियोः—' इति
 हस्तो न स्यात् । ततश्च 'आवन्तो वा' इति स्त्रीत्वपक्षे 'द्विगोः' इत्यदन्तलक्षणो ङीष् स्यात् ॥ भावसाधनत्वे त्वेकविभक्ति-
 त्वादुपसर्जनत्वमव्याहतमेव । समाहारोपेक्षया नियमेन वर्तिपदानां पञ्चान्तत्वात्तथा च पञ्चसद्वीत्यादिरूपं निर्बाधमेवेति
 दिक् ॥—**स नपुंसकमिति** । एतस्यार्थो मूल एव स्फुटीभवित्यति ॥—**कुत्सितानि—** 'कुत्स्य अवक्षेपणे' कर्मणि

कुत्ससैः । १२।१।५३। कुत्समानानि कुत्ससैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणसूचिः । मीमांसकदुर्दुरुटः ।
 ॥ पापाणके कुत्सितैः १२।१।५४। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणकुलालः । ॥ उपमानानि सामा-
 न्यवचनैः १२।१।५५। घन इव इशामो घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे
 इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे १२।१।५६। उपमेयं
 व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः ।
 व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् । पुरुषो व्याघ्र इव शूरः । ॥ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ १२।१।५७।
 भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुष्पलं नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात्कचिन्नित्यम् । कृष्ण-
 सर्पः । कचिन्नः । रामो जामदग्न्यः । ॥ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च १२।१।५८। पूर्व-

क्तः । स च 'मतिबुद्धिः' इति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थलाद्वर्तमाने विहित इत्याशयेनाह—**कुत्स्यमानानीति** ।
 तत्प्रतिपादकानीत्यर्थः । उभयत्र बहुवचननिर्देशः स्वरूपविधिनिरासार्थः ॥—**वैयाकरणसूचिरिति** । सूचयते 'अच
 इ' । यः पृष्ठः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयत्यभ्यासवैधुर्यात् एवमुच्यते । न तु वस्तुतो व्याकरणं तदध्ययनं वा कुत्सितम् ।
 वेदाग्रत्वेन तस्य प्रशस्तत्वात् । तथापि प्रतिमानाभावेन निष्फलत्वात्कुत्स्यते ॥—**दुर्दुरुट इति** । 'दुल उक्षेपे' दुर्पूर्वः ।
 औणादिकः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापि' इति णेल्ङ्क् । रलयोरेकलम्परणालम् रः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातनियमार्थं सू-
 त्रम् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायं संनिधानात् । तेनेह न—नैयायिको दुराचारः ॥—**पापाणके**—। एतौ कुत्सना-
 भिधायिनौ । 'कुप्यकुत्सितावयवेदगर्हाणकाः समाः' इत्यमरः । ततश्चानयोः पूर्वसूत्रेण समामे परनिपातः स्यात् । तस्मात्पू-
 र्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रमित्याशयेनाह—**पूर्वसूत्रापवाद इति ॥—उपमानानि**—। उपमीयते येन तदुपमानम् ।
 उपपूर्वान्मादः करणे ल्युट् । प्रादिसमाराः । उपपूर्वको मादः सादृश्यवाचके परिच्छेदे ऋटः । येन वस्तुन्तरं सादृश्येन परि-
 च्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः । यथा गौरिव गवयः । इह हि गौः करण सादृश्ये हेतुः, पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि गौः साद-
 र्येन गवयः परिच्छिन्नति ॥—**सामान्यवचनैरिति** । समानो धर्मः सामान्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्सार्थं पृथक् । उपमानो-
 पमेयसाधारणो यो धर्मस्तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः । न तु साधारणधर्ममात्रवचनैरिति । एतच्च वचनग्रहणालभ्यते । सामान्य-
 मुक्तवन्तः सामान्यवचनाः । बाहुलकात्कर्तारं भूते ल्युट् । ये पूर्व सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पर्यवस्यन्ति ते तथोक्ताः । तस्य
 सामान्यविशिष्टमुपमानशब्दस्य संवन्धिग्रहत्वादाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञायते ॥—**लाक्षणिकमिति** । अत एव सामाना-
 धिकरण्यनृत्तगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुनर्द्वायः । उत्तरपदोपस्थितश्यामलचपलत्वादिद्वाराकमेवेह सादृश्यं गृह्यते सं-
 निधानात् ॥ कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्, भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परतेत्येवेह ॥—**पूर्वनिपातेति** । अन्यथा-
 ऽनियमः स्यात् खड्गकुञ्जवदिति भावः ॥ किं च 'तत्पुरुषं तु न्याथैतृतीयासमस्युपमानाव्ययः' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यास्यै-
 वोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव मयूष्यगकादित्वात्सामेयं उपमानस्यो न प्रवर्तते इति सिद्धान्तः ॥—
उपमितम्—। उपमेयमुपमितम् । भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । तच्च संवन्धिग्रहत्वादुपमानमाक्षिपति । तथा चोपमान-
 भूतैर्व्याघ्रादिभिरित्यर्थः ॥—**पुरुषो व्याघ्र इव शूर इति** । तत्र हि शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् 'राजपुरुषः
 सुन्दरः' इतिवदत्रापि समासः स्यात्स मा भूदिति 'सामान्याप्रयोगे' इत्युक्तमिति भावः ॥ कथं तर्हि 'भाष्याद्विः क्रातिग-
 म्भीरः' इति कैयटः । सामान्यप्रयोगमन्वेनाम्याप्राप्तः । अत्र केचित् प्रमाद एवायमित्याहुः ॥ इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न
 विवक्षितं, किं तु विततदुरवगाहत्वादिना । तस्य हि विततत्वादेरप्रयोगोऽऽस्येवेति निर्बाधः समास इति मनोरमायां ध्य-
 तम् ॥—**विशेषणम्**—। विणिग्न्यते येन तद्विशेषणं, कर्तुः करणत्वविवक्षायां ल्युट्, तदाह—**भेदकमिति** । व्यववर्तकमि-
 त्यर्थः ॥ विशेषणविशेष्ययोः ससंवन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेताराक्षेपसंभवे उभयोरुपादानं स्पष्टार्थमिति कैयटः । एतच्च
 'कुत्सितानि कुत्ससैः' इत्यत्रापि तुल्यम् । हरदत्तस्साह—समस्यमानपदद्वयजन्यबोधप्रकारकयोर्विशेषणविशेष्यधर्मयोरेतत्
 परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो यथा स्यात् । नान्यत्रेयेतदर्थमुभयोरुपादानम् । तथा च नीलोत्पलादौ गमागो भवति, न तु
 'तक्षकः सर्पः' इत्यादौ । न हि तक्षकल गपल व्यभिचरतीति । तन्मन्दम् ॥ कैलासाद्रिः, मन्दराद्रिः, भावपदार्थः, तर्क-
 विद्या, व्याकरणशास्त्र, भोजराजः, इत्यादिप्रयोगाणामसंगत्यापत्तेः ॥ ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारापाचकपाठकादा-
 विव नीलोत्पलादावप्यव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यात् इति चेदत्राहुः । जानिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दसमभाव्याहारे विवे-
 ष्यसमर्पकतैव । तेन नीलोत्पल पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः । गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोश्चानियम एव । ख-
 ञकुञ्जः कुञ्जखञ्जः । पाचकपाठकः पाठकपाचकः । खञ्जपाचकः पाञ्जकखञ्ज इति । अत्र मूलमुपसर्जनमिति महाशंज्ञा ।

१ उपमितमिति—इदं सूत्रमुभयोः समानलिङ्गत्वं एव प्रवर्तते । भाष्याधिरित्यादौ तु मयूष्यसकादित्वात्समासः ।

२ पूर्वापरति—बहुलग्रहणानुसृत्या क्रियाशब्दैः पाचकादिभिरनेषां न समासः, इति समर्थयत्वा भाष्ये रपटम् । एवं च अपरा-
 ध्यापक इति उदाहरणं चिन्त्यम् ।

निपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ॥ ॥ अपरस्यार्थे पञ्चभावो वक्तव्यः ॥ अपरश्चासावर्धश्च पञ्चार्थः । कथमेकवीर इति । पूर्वकालेकेति बाधित्वा परत्वाद्नेन समामे वीरक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्विष्यति । ॥ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । २।२।१५० । ॥ श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं कर्तव्यम् ॥ अश्रेयणः श्रेयणः कृताः श्रेणी-कृताः । ॥ केन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २।२।१६० । नञ्विशिष्टेन कान्तेनानञ् कान्तं समस्यते । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् ॥ ॥ शाकपार्थिवदीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः । ॥ सन्महत्परमोन्नमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । २।२।१६१ । सद्द्वयः । वक्ष्यमाणेन महत् आकारः । महावैयाकरणः । पूज्यमानैः किम् । उक्तो गौः । पङ्कानुद्धृत इत्यर्थः । ॥ वृन्दाग्रकनागकुञ्जैः पूज्यमानम् । २।२।१६२ । गोवृन्दाग्रकः ॥ व्याघ्राद्रेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थे वचनम् । ॥ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । २।२।१६३ । कतरकटः । कतमकलापः । गोत्रं च चरणं संहति जातित्वम् । ॥ किं क्षेपे । २।२।१६४ । कुत्सितो राजा किराजा । यो न रक्षति । ॥ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वृक्षकणीप्रवृत्तश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः । २।२।१६५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । २।२।१७२ । पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । १६।३।१७२ । कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर ऊङभावो यस्मिन्त्वाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिष्वप्राप्तः पुंवद्भावोऽनेन विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया । तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकक्षी । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । स्त्रीपञ्चमभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा । पोटा स्त्री पुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्नस्तोकः । उद्विष्यतिपयम् । गृष्टिः

अप्रधान गुणप्रजननम् । गुणक्रिययोश्च इयं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति ॥ —अपरस्यार्थे इति । एतच्च 'पञ्चात्' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ —**बहुलकादिनि** । एकेषु मुख्येषु वीर्यते पराक्रमते इति वा बोध्यम् ॥ —**श्रेण्यादयः** — आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावानी । द्वितीयस्तु प्रकारवानी । 'श्रेण्यादयः पञ्चान्ते, कृतादिगकृतिगणः' इति भाष्यात् । श्रेणी, एक, पूग, कुन्द, शशि, विशिष्य, निचय, निधनादिः श्रेण्यादिः ॥ कृत, मित, भूतादिः कृतादिः ॥ यदा तु सिद्धा एव श्रेणयः सम्यक् कृतान्मादा समामो नेत्यत इत्याशयेनाह —**अश्रेणयः श्रेणय इति** । एकं शित्वेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ॥ न्यन्तानां तु 'कुर्गन्त' इति नित्यगमायः, परत्वात् । श्रेणीकृतम् । इह तु 'चवौ च' इति दीर्घः ॥ —**केन** — विशिष्टशब्दोऽन्यभारणार्थः । नममात्राधिकेन नञ्ग्रहितं समस्यत इति सूत्रार्थः । तेनेह न । सिद्धं चाभुक्तं च ॥ नुडिउडिकेनापांति वाच्यम् ॥ अशितं चानशितं च अशितानाशितम् । क्रिडाक्रि-शितम् । 'क्रिडाः क्लान्तिप्रयोः' इति वेदः ॥ —**कृताकृतमिति** । एकदेशकरणान्कृतम् । एकदेशान्तरस्याकरणात्तदेवाकृतम् ॥ —**शाकपार्थिव इति** । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । 'तस्मैश्वरः' इत्यण । शाकप्रिय इति बहुव्रीहिः, तस्य पार्थिवशब्देन समामो कृते पूर्वगमासं यदुत्तरपदं प्रिय इति तस्य लोपः ॥ तथा देवब्राह्मण इत्यत्र देवस्य पूजको देवपूजक इति पूर्वस्मिन् परीसमासे यदुत्तरपदं इति तस्य लोपो ज्ञेयः ॥ —**सन्महत्** — गुणक्रियाशब्दः सह समासं सदादीनां पूर्वेनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥ —**कतरकतमौ** — जातिपरिप्रश्ने किम् । कतरो देवदत्तः । 'वा बहूनां जाति परिप्रश्ने उतमञ्' इति व्युत्पादितकतमशब्दग्राहयत्तानादृशस्यैव कतरशब्दस्यापि ग्रहणं सिद्धे जातिपरिप्रश्नग्रहणं ज्ञापयति 'कतमशब्दोऽथान्तरेऽपि साधु' इति । तथा च प्रत्युदाहरणं प्राचीनग्रन्थेषु 'कतरो भवतोर्देवदत्तः । कतमो भवतोर्देवदत्तः' इति ॥ —**किं क्षेपे** ॥ —**किराजंति** । 'किमः क्षेपः' इति समानान्तर्निषेधः । 'क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे । एवं 'किंस्त्रा यो दृष्टाति' । 'किंगोः यो न वहति' इत्ययुदाहरणं बोध्यम् ॥ —**तत्पुरुषः** । समानाधिकरणशब्द अशोआद्य-जन्तः । समानाधिकरणपदक इत्यर्थः ॥ —**भाषितपुंस्कादित्यादि** । एतच्च 'त्रियाः पुंवत्' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते । ननु तेनैव कर्मधारयेऽपि सिद्धं, जातीयदेशीयोस्तु 'तसिलादिषु' इति सिद्धं, तन्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह —**पूरणीप्रियादिष्विति** । तथेति च ॥ —**महानवमीति** । नवानां पूरणी 'तस्य पूरणं उद' 'नान्तादसंख्यादेर्मद' टिलान्दीप् । महती चासौ नवमी चेति विग्रहः । पुंवद्भावे कृते वक्ष्यमाणेन महत् आकारः ॥ —**कोपधादेरिति** । 'न कोपधायाः' 'संज्ञापूरण्योश्च' 'श्रद्धनिमित्तस्य च तद्विदितस्यारक्तविकारे' 'स्वाज्ञाबन्तः' 'जातय' इति पञ्चमूल्या प्रतिषिद्ध इत्यर्थः । क्रमेणोदाहरति —**पाचकक्षीति** । जातीयदेशीययोग्यं प्रतिप्रसवमुदाहरति —**एवमिति** । पाचिकाप्रकारवती पाचकजातीया । 'प्रकारवचने जातीयर' ॥ —**पाचकदेशीयेति** । 'इयदगमासो' इति देशीयर् । उभयत्र 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावस्य 'न कोपधायाः' इति निषेधः प्राप्तः, पटुजातीया पटुदेशीयेत्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥ —**इत्यादीति** । आदि-पदान् दत्तजातीया, पञ्चमजातीया, स्त्रीपञ्चमजातीया, सुकेशजातीया, ब्राह्मणजातीया । एवं दत्तदेशीयेत्यायुदाहार्यम् ॥ —**स्त्रीपुंसलक्षणेति** । स्तनमन्त्रादियुक्ता स्त्रीलक्ष्यः ॥ **उद्विष्यति** । 'तं कं लुद्विष्यन्मथितं पादाम्बुधाम्बु निर्जलम्'

सकृत्प्रसूता, गोगृहिः । धेनुर्नैवप्रसूतिका, गोधेनुः । वशा वन्ध्या, गोवशा । वेहत् गर्भेष्वातिनी, गोवेहत् । वक्-
यणी तरुणवत्सा, गोवक्कयणी । कठप्रवक्ता । कठभ्रोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः । ॥ प्रशंसावचनैश्च ॥ १२।१।६६।
ग्नैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मत-
ल्लिकादयो नियतल्लिङ्गा न तु विशिष्यनिष्ठाः । जातिः किम् । कुमारी मतल्लिका । ॥ युवा खलतिपलितवलिनज-
रतीभिः ॥ १२।१।६७। पूर्वनिपातनियमायै सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः
युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्बेन तद्प्रापोपात्सामानाधिकरण्यम् ।
॥ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ १२।१।६८। भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदशश्वेतः । अजात्या किम् । भोज्य ओदनः ।
प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न । ॥ वर्णो वर्णेन ॥ १२।१।६९। समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।
॥ कडाराः कर्मधारये ॥ १२।२।३८। कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोग्याः । कडारजैमिनिः । जैमिनि-
कडारः । ॥ कुमारः श्रमणादिभिः ॥ १२।१।७०। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा प्रव्रजिता गर्भि-
णीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् । ॥ चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ १२।१।
७१। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । ॥ मयूरव्यंसकादयश्च ॥ १२।१।७२। एते नि-
पात्यन्ते । मयूरो व्यंसको मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक्चावक् च उच्चावचम् । निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रच-
म् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ॥ (ग) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अभीत पिबतेत्येवं सततं
यत्राभिधीयते सा अभीतपिबता । पचतश्चज्जाता । खादतमोदता ॥ ॥ एहीडादयोऽन्यपदार्थे ॥ एहीड इति य-
स्मिन्कर्मणि तदेहीडम् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । अ-

इत्यमरः ॥—कठधूर्त इति । नात्र कठत्वं कुम्यते । अतः 'कुम्यतानि कुम्यन्ते' इति मतार्थता न शङ्क्या, प्रवृत्तिनिमित्त-
कुम्यायामेव तस्य प्रवृत्तेः । 'जनयति कुमुदधान्ति धूर्तवको वालमन्यानाम्' इत्यत्र धूर्तवक इत्यामाधुरेव ॥—प्रशंसा-
वचनैश्च । वचनग्रहणं ऋद्धिशब्दपरिग्रहार्थम् । तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः, ये च विशेषवचनाः शुचिम्-
द्वादयः, ये तु गौण्या वृत्त्या प्रशंसां गमयन्ति 'मिहो माणवकः' इत्यादयस्तं भवं व्युदस्यन्ते ॥—गवोद्ध इति । 'अवद-
स्कोटायनस्य' इत्यवडि 'आहुणः' ॥ 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूर्ति' इत्यमरः ॥ 'प्रश-
सावचनपौटायुवति' इत्येकयोगसंभवे पृथग्योगकरणं चिन्त्यफलम् ॥—युवा खलतीति । 'कृदकारादिक्रानः'
इति ङीप् । 'पुवत्कर्मधारयः' इति युवतिशब्दस्य पुंवद्भावः ॥—जरतीति । 'जीर्धनेतरन्' इति ङीप् । एव
युवपलितः युववलिन इत्युदाहार्यम् । वलिनशब्दः पामादिः ॥—कृत्यतुल्याख्या— । तुल्यमहान् सदशमहानित्यादौ तु
परत्वादनेन 'सन्महत्' इति बाधते । 'तस्य सत्कृत्यशालिनः' इति भट्टिप्रयोगे तु 'मनां कृत्य सत्कृत्यम्' इति पट्टीगमार्गो
बोध्यः ॥ एवं 'परमपूज्यः' इत्यादिष्वपि ॥—वर्णो । समानाधिकरणेन वर्णवाचना वर्णवाच समस्य इत्यर्थः । विशेषणेत्यने-
नैव सिद्धे पृथग्विधानं 'वर्णो वर्णेष्वनेते' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो विधीयमानः प्रतिपदोक्तत्वादेतत्प्रमाणपूर्वपदस्यैव भवतु
नान्यस्येत्येतदर्थम् ॥—कृष्णसारङ्ग इति । सारङ्गश्चित्रपर्यायः स च गुणोपमर्जनद्वयपरः । कृष्णशब्दोऽपि कृष्णावय-
वके भाक्तः । एवं च गौणे सामानाधिकरण्ये 'विशेषण विशेष्येण' इत्यप्रवृत्त्या समामर्थमपीदमागच्छव्यमित्याहुः ॥ ननु
'तृतीया तत्कृता' इत्यनेनैवायं समासः सिध्यति । सारङ्गत्वस्य कृष्णादिकृतत्वात् । सारङ्गश्चित्रपर्यायः । नापि स्वरे भेदः । 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थतृतीया' इत्यनेनैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः । कृष्णशुक्रो हरितशुक्र इत्यायर्थे समागोऽनेनैवावश्यं
विधेयः । नहीह तत्कृतत्वमस्ति ॥ यद्यपीह 'विशेषण विशेष्येण' इत्यनेन समासः सिध्यति, तथापीष्टः स्वरो न सिध्यति ।
न च प्रतिपदोक्तसमासोऽकिञ्चित्करः व्यावर्त्यालामादिनि वाच्यम् । कृष्णशुक्रौ इत्यादिव्यावर्त्यस्य संभवादिति ॥—कडा-
रादय इति । बहुवचननिर्देशादिति भावः ॥ आदिशब्देन गडुलशाण्डित्यः, शाण्डित्यगडुलः, इत्यादि । एतच्च भाग्ये
सगृह्यम् ॥—एतदेवेति । एवकारः स्फुटमिद्वलद्योतनार्थो, न त्ववधारणार्थः । 'युवा खलति' इति सूत्रे जरतीग्रहणस्यापि
ज्ञापकत्वसंभवात् । न हि युवनशब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं संगच्छते ॥—चतुष्पादो— । मण्डकमुखा अत्र
'जातिः' इत्यनुवर्तत इत्याह—जातिवाचीति । जातिः किम् । कालार्था गर्भिणी ॥ चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।
प्रत्युदाहरणे 'विशेषणम्' इति समासः स्यादेव । गर्भिणीकालाक्षीत्यादिपूर्वनिपाते विशेषः ॥—मयूर— । चक्रगोऽत्रावधार-
णार्थः । तेन 'परममयूरव्यंसकः' इत्यादि समाप्तान्तरं न भवति ॥—धूर्त इति । एव च गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते इदं वच-
नमारब्धमिति भावः ॥ अन्ये तु मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसक इत्यादौ 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासस्यापवादोऽयम् ।
तेन 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वमिह सिध्यति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्युपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्योपमानसंशब्देन विहितं
प्रतिपदोक्तसमासे चरितार्थवादित्याहुः ॥—अभीतपिबतेति । इह क्रियात्प्रमाणान्यपदार्थस्य प्राधान्यात् स्त्रीवाद्याप । एव-

सातत्यार्थमिह पाठः ॥ ॥ जहि कर्मणा बहुलभाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जहीत्येतत्कर्मणा बहुलं स-
मस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्ये समामेन चेत्कर्ताऽभिधीयत इत्यर्थः ॥ जहिजोडः । जहिस्त्वः ॥ नास्ति कुतो भयं यस्य
सोऽकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् । ॥ ईपदकृता । १२।१।७। ईषत्पिङ्गलः ॥ ॥ ईषहु-
ण्यचननेन वाच्यम् ॥ ईपद्रक्तम् । ॥ नञ् । १२।१।६। नञ् सुपा सह समस्यते । ॥ नलोपो नञः । १६।१।७३।
नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः, अब्राह्मणः । ॥ तस्मान्नुडचि । १६।१।७४। लुप्तनकाराक्षज उत्तर-
पदस्याजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पते । रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजन-
मिति अदुतायामसंहितमिति च भाष्यवातिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धरविवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् ॥ ॥ नजो
नलोपस्तिङि श्रेणे ॥ अपचमि त्वं जातम् ॥ नैकधेयादीं तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः । ॥ नभ्राणनपाक्ष-
वेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या । १६।१।७५। पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुख-
न्तः । न मत्या अमत्याः न अमत्या नामत्याः । न मुञ्जतीति नमुचिः । न कुलमस्य नकुलम् । न खमस्य नखम् । न-
खी पुमान् नपुंसकम् । खीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षरतेः क्षीयतेर्वा क्षत्रमिति नि-
पात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेडः । न अक्रमसिद्धिति नाकः । ॥ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । १६।१।७७।
नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्राणिष्विति किम् । अगो वृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेयतो
नित्यमित्यनुवर्तमाने । ॥ कुगतिप्रादयः । १२।१।१८। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुसितः पुरुषः कुपुरुषः । ग-

संप्रसि—राजान्तरमिति । अन्तरशब्दोऽत्र भिन्नवाची ॥—चिन्मात्रमिति । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्यमरः । अ-
न्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यगमाग इत्युक्त्यत्र अम्यपदविग्रहो दर्शितः । नित्यगमासत्तु नु अवधारणार्थकचकारेण लब्धमि-
त्याहुः ॥ उद्धर कोष्टादित्यादि । उद्धर उल्लङ्घयेत्तावानेव विग्रहः । उल्लङ्घयेत्यस्य विवरणं देहीति । कोष्टादिति तद्ग-
रेत्यस्याकाङ्क्षापूरणार्थमुक्तम् ॥—समासेन चेत्कर्तेति । जहिजोडमिति आभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः । एवं ज-
हिस्त्वमिति य आह य जहिस्त्वः ॥—नञ्—। इह 'नलोपो नञः' इत्यत्र विशेषणार्थो चकारः । तत्फलं च नैकधे-
त्यत्रालोपः ॥ 'अव्यये न नकुलनपातानाम्' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वार्थं चकारोच्चारणमित्यन्ये ॥—सुपा समस्यत इति ।
उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । तथाहि आरोपितत्वं नञा द्योयते । तथा च अब्राह्मणशब्दान् 'आरोपितो ब्राह्मणः'
इति बोधे अर्थान् 'ब्राह्मणभिरः' इत्यर्थः पथेवर्त्यते । अत एवानुपगमनत्वादन्तस्मिन् अम इत्यादीं सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥
तत्पुरुषस्यैवात्मिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमायं गति निर्योयम् । 'पुनर्नदोः—' इति सूत्रे अनञ्गमासप्रहणं चेह लिङ्गमित्यादि
मनोरमायामनुगन्धेयम् ॥—नलोपो नञः । 'नजोऽञ' इति वक्तव्ये नलोपवचनं साधक्यार्थम् । तेन नजोऽकचि अक-
बाह्मणः अकनश्च इत्यादि सिद्धमित्याहुः ॥—उत्तरपदे इति । 'अनुगुत्तरपदे' इत्यधिकारादिति भावः ॥ उत्तरपदे किम् ।
पठो नास्ति पठो नास्ति ॥ नन्वेवमापि 'सिन्धुपथः' इत्यत्र नलोपः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । उत्तरपदाक्षिप्तपूर्वपदेन नञ
विशिष्य 'पूर्वपदभूतस्य नञः' इति व्याख्यानात् भवति । 'स्त्रीपुगाभ्याम्—' इति विहितस्य नञप्रत्ययस्यापूर्वपदत्वात् । अत
एव अत्र 'प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम्' इति परिभाषा नापत्तिरिति । न च प्रत्ययग्रहणं तदन्तग्रहणान्नञप्रत्यया-
न्तस्य पूर्वपदत्वं संभवत्येवेति 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इत्येतदुपतिष्ठत एवेति वक्ष्यम् । 'हृदयस्य हृदयस्—' इति सूत्रे अणप्र-
हणायुक्तं लेखग्रहणं 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापनात् । यद्वा 'अमूर्धमस्तकात्—' 'वि-
भक्तावप्रथमायाम्' इत्यादिज्ञापकात् 'नलोपो नञः' इत्यत्राव्ययमेव नञ शब्धते, न तु प्रत्यय इति ॥—तस्मान्नुडचि ।
'उः सि घुट' इत्यन्वेवाचीनि रामभ्यां पठो प्रकृत्यन्त इत्याहुः—अजादेरिति । अजा उत्तरपदविशेषणान् 'यस्मिन्विधिः'
इति तदादिविधिलभ्यत इति भावः ॥—अनश्व इति । नुटः परादित्वेन अपदान्तत्वात् 'इमो ह्रस्वात्' इति डमुण भवति ॥
ननु विज्ञानाभावेऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यादव्ययीभावस्य निर्मक्षिकार्यं सावकाशत्वात् । अन्यथा अनुपलब्धरवि-
वाद इति न सिद्धयेदित्याह—अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सहेत्यादि ॥—अविघ्नमिति । यद्यप्यविद्यमाना विघ्ना
यस्मिन्मिति बहुव्रीहिणा अविघ्न कर्मत्वादप्रयोगः सिध्यति । तथापि 'उत्तरे कर्मण्यविघ्नस्तु' इत्यादिप्रयोगा अव्ययीभावे विना
स्वरसतो न सिध्यन्तीति भावः ॥—नजो नलोप इति । तिङन्तंन समासाम्भावादप्राप्ते वचनम् ॥—अपचसीति । कु-
ल्यन्तं पचसीत्यर्थः ॥—नशब्देनेति । नञा समासे त्वनैकधेयेव स्यादिति भावः ॥—नभ्राड्—। सखु साधवः सत्याः
'नञ् राधुः' इति यत् । न सत्याः अरात्याः । न अमत्या नासत्याः । इह बहुवचनमविवक्षितम् । तेन 'नासत्यावधिनौ
दर्वौ' इति सिद्धम् ॥—नमुचिरिति । 'गर्वेधानुभ्य इन' । 'दगुपधान्कित्' इति कित्वाच्च गुणः ॥—क्षरतेः क्षीयते-
वेति । 'क्षर संचलने' भ्वादिः । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः ॥—कुगति—। कुशब्दोऽत्राव्ययं शब्धते, न तु पृथिवीवा-

१ विकल्पते इति—पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादि रीत्येति । २ नशब्देनेति—एकश-
ब्दार्थेति भावः । ततो धा प्रकारे । एवमेव नभेभ्यो नाराचनान्तर्यकादयः ।

तिश्चेत्यनुवर्तमाने । ॥ **ऊर्यादिचिञ्चाच्च** ॥ ११४।६१। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । उरीकृत्य । उररीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य ॥ ॥ कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् ॥ कारिका क्रिया कारिकाकृत्य । ॥ **अनुकरणं चानितिपरम्** ॥ ११४।६२। खादकृत्य । अनितिपरं किम् । खादिति कृत्वा निरष्टीवत् । ॥ **आदराणादरयोः सदसती** ॥ ११४।६३। सकृत्य । असकृत्य । ॥ **भूषणेऽलम्** ॥ ११४।६४। अलंकृत्य । भूषणे किम् । अलं कृत्वौदं गतः । पर्याप्तमित्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिसूत्री स्वभावात्कृत्वविषया । ॥ **अन्तरपरिग्रहे** ॥ ११४।६५। अन्तर्हृत्य । मध्ये हृत्येत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् । अन्तर्हत्वा गतः । हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः । ॥ **कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते** ॥ ११४।६६। कणेहृत्य पयः पिबति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव । ॥ **पुरोऽव्ययम्** ॥ ११४।६७। पुरस्कृत्य । ॥ **अस्ते च** ॥ ११४।६८। अस्त्विति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् ॥ अस्तेगल्य । ॥ **अच्छल्य** गत्यर्थवदेषु ॥ ११४।६९। अव्ययमित्येव । अच्छल्य अछोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । अव्ययं किम् । जलमच्छं गच्छति । ॥ **अदोऽनुपदेशे** ॥ ११४।७०। अदःकृत्य । अदःकृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् । अदःकृत्वा । ॥ **तिरोऽन्तर्धौ** ॥ ११४।७१। तिरोभूय । ॥ **विभाषा कृञि** ॥ ११४।७२। तिरःकृत्य ।

चक्रः । गत्यादिसाहचर्यात् ॥—**ऊर्यादिचिञ्चाच्च** । ‘उपमर्गाः क्रियायोगे’ इत्येतोऽनुवर्तनादाह—**क्रियायोग इति** । चिञ्चाच्च कृत्वस्त्रियोगे विहितौ । तस्मादहर्चाद्यर्थादीनामपि तत्रैव गतिसंज्ञा । तेनेह न उरीपकत्वा ॥ माधवादिग्रन्थे तु ‘आविःप्रादुःशब्दौ मुक्त्वा अन्येषां करोतिर्नैव योगे गतिसंज्ञा’ इति स्थितम् ॥ तथैवोदाहरति—**उरीकृत्येति** । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । वस्तुतस्तु उरीभूयेति भाष्योदाहरणाद्विध्यानुमुदाहरति, उरीकृत्येत्यवतरितं युक्तम् । संज्ञाफलमामस्तफलं च व्यतिष्ठति बोध्यम् ॥ उरी उररी एतावद्दीकारे । आविःशब्दस्य तु साक्षात्प्रगतिपु पाठात् कृञो योगं गतिसंज्ञाविकल्पः, कृत्वस्त्रियोगे ल्वेनेन नित्यमिति बोध्यम् ॥ कथं तर्हि ‘वारुणादिद्विषयमथाविधधुपो भवदसाविव रागः’ इति माघ इति चेत् । अत्राहुः । ‘ते प्राग् धातोः’ इति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे प्रकृते अनुपपत्तावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषलेशोऽपि नास्तीति ॥—**शुक्लीति** । ‘कृत्वस्त्रियोगे संपद्यकनीर चिञ्’ । ‘अस्य चञौ’ इतीकारः ॥—**पटपटाकृत्येति** । ‘डाचि पहलुं द्वे भवतः’ इति पटञ्छब्दस्य द्वित्वम् । ‘अव्यक्तानुकरणाद् ऋजवरायां’ इति डाचि टिलोपः । नित्यमात्रेण्डिते डाचि इति तकारपकारयोः पकार एकादेशः ॥ निपातसंज्ञायाः समावेशार्थं सूत्रे चकारः । तेन उरीकृतमित्यत्र ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं क्रियमाणं निपातप्रयुक्तमायुदात्तत्वं भवति ॥—**कारिकेति** । भावे ‘पर्यायाहारेण’ इति ण्युच् । तदाह—**क्रियेति** । ‘क्रियायोगे’ इत्यनेन कारिकाशब्दस्य विशेषणान् श्लोकवाची कारिकाशब्दोऽत्र न गृह्यत इति भावः । क्रियाशब्दस्यैव मर्यादास्थितिरर्थः । यत्र उच्यते ॥—**अनुकरणं चा**—। ‘ते प्राग् धातोः’ इत्यस्य संज्ञानियमपक्षेऽनित्येति व्यर्थमिति मत्वा पृच्छति—**अनितिपरं किमिति** । इतरस्तु प्रयोगनियमपक्षे स्वादित्यनुकरणस्योत्तेशब्दे परे गतिसंज्ञाया निवारणायानितिपरमित्यावश्यकमिति प्रत्युदाहरति—**खादिति कृत्येति** । गत्यां संज्ञायां एव प्रयोगो नैव स्यात् । किंतु ‘इति खादकृत्य’ इत्येव स्यादिति भावः ॥ न च ‘इति खादकृत्य’ इति न भवति, इतिपरस्यानुकरणस्य गतिसंज्ञानिषेधादिति वाच्यम् । ‘अनितिपरम्’ इत्यत्र इतिः परो यस्मात् इतिपरम्, न इतिपरमितिपरमिति बहुव्रीहिघटितनञत्पुरुषाश्रयणात् ॥ स्यादेतत् । अनुकरणस्येतिशब्दपरत्वे क्रियायोगाभावाद्गतिसंज्ञा नास्तीति खादिति कृत्येति रूपनिर्वाहं, किमनेनानितिपरप्रहरणेन चेत् । अत्राहुः । इतिकृत्येति गमुदाय एवाय कृत्येत्यर्थं वर्तते । तथा च इतिशब्दः क्रियाविशेषकः इति तद्वदितिगमुदायस्य क्रियावाचकत्वादस्यैव क्रियायोग इति ॥—**हतं परिगृह्येति** । हलागमन द्विधा हत ल्यक्त्वा परिगृह्य चेति । आयमुदाहरण द्वितीयं तु प्रत्युदाहरणम् । अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिः, नतु वाच्यकोटिनिर्वाहमिति भावः ॥—**कणेहृत्येति** । अत्यन्तमभिलष्य तन्निवृत्तिपर्यन्तं पिबतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रद्धाया अपगमात्तत्प्रतिघातो गम्यते । प्रत्युदाहरण तु कणे हला गतः । मूढमस्तण्डुलावयवः कणमस्मिन् हन्वेत्यर्थः ॥—**पुरस्कृत्येति** । ‘पूर्वाधरावराणाम्’ इत्यस्य प्रत्ययान्तोऽयमव्ययम् । ‘नमस्पुरगोः’ इति विगर्गस्य सः । ‘अमुं पुरः पश्यति’ इत्यत्र तु स्थितमित्यध्याहारेण दृशि प्रत्ययगतिव्याप्त्यभावात् । अव्यय किम् । पुरं पुर्गं पुरः कृत्वा गतः ॥—**अस्ते च** । अव्ययमिति किम् । अस्त कृत्वा काण्डं गतः ॥ क्षिप्तमित्यर्थः ॥—**अच्छल्येति** । मर्यादां गतिसंज्ञायां निपातसंज्ञावत्त्वेनाव्ययव्याप्त्युक्तं स्यादिति भावः ॥—**अदःकृत्येति** । यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ॥—**अदःकृतमिति** । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणायुदात्तत्वम् ॥—**प्रत्युदाहरणमिति** । अदःकृत्वा अदःकुर्वित्यादीत्यर्थः ॥—**तिरोऽन्तर्धौ** । अन्तर्धौ किम् । तिरो भूला स्थितः । पार्श्वतो भूवेत्यर्थः ॥—**विभाषा कृञि** ॥—**तिरःकृत्येति** । गतिवाभावपक्षे ‘तिरोऽन्यतरस्याम्’ इति सलमपि न भवति । तद्विधौ गतिप्रहरणानुज्ञेति । माधवस्तु पराभावे तिरस्कारप्रयोगदर्शनात्सल-

निरस्कृत्य । निरस्कृत्वा । ॥ **उपाजेऽन्वाजे** । १।१४।७३। एतां कृत्रि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य । उपाजे-
कृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजेकृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः । ॥ **साक्षात्प्रभृतीनि च** । १।१४।७४। कृत्रि
वा गतिसंज्ञानि स्युः ॥ ॥ **च्यर्थ इति वाच्यम्** ॥ साक्षात्कृत्य । साक्षात्कृत्वा । लवणकृत्य । लवणं कृत्वा । मान्त-
न्तत्वं निपातनात् ॥ **अनत्याधान उरसिमनसी** । १।१४।७५। उरसिकृत्य । उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः ।
मनिकृत्य । मनसि कृत्वा । निश्चिन्त्येत्यर्थः । अन्याधानमुपलक्षणं तत्र न । उरसि कृत्वा पाणि शेते । ॥ **मध्ये पदे**
निवचने च । १।१४।७६। एते कृत्रि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्येकृत्य । मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य पदे कृत्वा ।
निवचनेकृत्य । निवचने कृत्वा । वाचं नियम्येत्यर्थः । ॥ **नित्यं हस्ते पाणावुपयमने** । १।१४।७७। कृत्रि उप-
यमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाणिकृत्य । ॥ **प्राध्वं बन्धने** । १।१४।७८। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्रा-
ध्वंकृत्य । बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे । प्राध्वं कृत्वा । ॥ **जीविकोपनिपदावौपम्ये**
। १।१४।७९। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिपदमिव कृत्वा उपनिपदकृत्य । औपम्ये किम् । जीविकां कृत्वा ।
प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्तिकानि ॥ ॥ **प्राद्यो गताद्यर्थे प्रथमया** ॥ प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ॥
॥ **अत्याद्यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया** ॥ अतिक्रान्तो मालामतिमालः ॥ ॥ **अवाद्यः क्रुप्राद्यर्थे तृतीयया** ॥
अवक्रुधः कोकिलया अवकोकिलः ॥ ॥ **पर्याद्यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या** ॥ परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ॥
॥ **निगद्यः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या** ॥ निष्क्रान्तः कांशाम्ब्या निष्कोशाम्बिः ॥ ॥ **कर्मप्रवचनीयानां प्रति-**
पेधः ॥ वृक्षं प्रति । ॥ **तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्** । ३।१।९२। सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कु-
म्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात्तस्मिन् सत्येव वक्ष्यमाणः प्रत्ययः । ॥ **उपपदमतिङ्** । २।२।१९। उपपदं सु-

विधां गानप्रहणानुरागं कर्तव्यमन्तर्गताह— **उपाजेऽन्वाजे** । एतां विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्या-
धाने वर्तेते । तदाह—**दुर्बलम्येति** ॥—**साक्षात्प्रभृ**—। साक्षात् । मिथ्या । आम् । भद्रा । लवणम् । उष्णम् ।
शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां पद्यानां मकारान्तत्वं निपात्यते । प्रादुस् । नमस् । आविस्
इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ॥—**साक्षात्कृत्येति** । असाक्षाद्भवति तथा कृत्वेत्यर्थः ॥ च्यन्तेषु तु पूर्व-
विप्रतिपद्यात् ‘अयोर्दिक्षिणाचध’ इति नित्येव संज्ञा । तेन लवणीकृत्यत्यत्र मान्तत्वं न भवति । तद्धि पाक्षिकगतिसंज्ञासं-
नियोगेनेह गणे निपातनात् ॥ भाष्यकृता लवणशब्दस्य लवणीशब्दस्य वा विकल्पेन लवणशब्द आदिश्यते तस्य च संज्ञा-
विकल्प इत्युक्तम् । उभयथापि वैकल्प्यं निवार्यम् ॥—**अनत्या**—। उरसिमनसी विभक्तिप्रतिरूपकौ ॥—**मध्ये पदे**—।
‘निभाषा कृत्रि’ इति वर्तेते । चकारात् ‘अनत्याधाने’ इति च । एषामनत्याधानरूपार्थविशेषे एदन्तत्वमविशेषे निपात्यते,
न तु गतिसंज्ञासंनियोगेन । अनत्याधाने किम् । पदे कृत्वा अग्रे नर्मान् ॥—**वाचं नियम्येति** । निवचन हि वचनाभावः ।
अर्थाभावेऽव्ययीभावः ॥—**नित्यं हस्ते**—। उपयमनरूपार्थ एवैतयोरेदन्तत्वमिदन्तत्वं च निपात्यते ॥—**हस्तेकृत्य** ।
पाणिकृत्येत्यर्थः ॥ उपयमने किम् । हस्ते कृत्वा कार्षापण गतः ॥ स्त्रीकारमात्रमिति पक्षे तु नालमिति बुद्ध्या परावृत्त्य नानार्थ-
गत इति गौड्यम् ॥—एव तावद्गतमगमायुदाहृत्य प्रादिगमागान्वक्तुमारभते—**प्रादिग्रहणमिति** ॥—**सुपुरुष इति** ।
क्रियायोगाभावाद्विधाभावः । अव्ययस्या गमागप्रसक्तौ व्यवस्थार्थं वचनानि पठ्यन्ते—**प्राद्य इति** । आदि-
शब्द उभयत्र प्रकारे । तेन दृगाचारः पुरुषो दृगपुरुष इत्यादि सिद्धम् ॥—**प्रगत आचार्य इति** । अनेन गतार्थे वृत्ति-
सम्बन्धविग्रहेण नित्यमगमातां च दर्शयति । एव प्रगतः पितामहः प्रपितामहः । प्रमातामह इत्यादि ॥—**अत्याद्य इति** ।
आदिपदादिभग्नो मुरगमभिमुखः । उड्डो वेलामुड्डलः । प्रतिगतोऽश्नं प्रत्यक्ष इत्यादि सिद्धम् ॥—**अतिमाल इति** ।
‘गोभिः’- इति हव्यः ॥—**अवाद्य इति** । आदिपदात्परिणद्धो वीरुधा परिवीरुन् । संनद्धो वर्मणा संवर्मेति ॥—
पर्याद्य इति । आदिपदादुक्तः सद्गामाय उल्लङ्घाम् ॥—**अध्ययनायेति** । तादर्थ्यं चतुर्थी । गुरुकुलवासादिना
परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः ॥—**निगद्य इति** । आदिपदादुक्तान्तः कुलादुत्कुलः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ॥—
प्रतिपेध इति । ‘कुगतिप्राद्यः’ इति प्रत्यक्तमगमस्य वक्तव्यः प्रतिपेधः स च ‘सुराजा, अतिसखा’ इति भाष्यादिप्र-
योगात्स्वनिभिन्नानामेव कर्मप्रवचनीयानामित्यर्थः ॥—**वृक्षं प्रतीति** । ‘लक्षणन्धभृता-’ इति कर्मप्रवचनीयत्वविधिसाम-
प्रादिह समासो नेति चेत् । तर्हि आपस्तुतमित्युदाहार्यम् । ‘अपि स्तुयाद्विष्णुम्’ इत्यादौ ‘अपिः पदार्थसंभावना-’ इत्यस्य
गानकाशाल्त्वचरे विशेषसत्वाच्चेत्याहुः—**तत्रोपपदम्**—। सप्तमीस्थमित्येत्याचष्टे ॥—**सप्तम्यन्त इत्यादिना** ॥—
यद्वाचकं पदमिति । एतच्चोपपदमित्यन्वर्थसंज्ञावत्काल्प्यते । अत एव संज्ञाविधावपि सप्तमीग्रहणेन सप्तम्यन्तं गृह्यते ॥
‘धानाः’ इति पृथग्विधकारबलान् ‘संनिहिते धात्वधिकारे’ इति लभ्यते । तेन ‘च्लि लुडि’ इत्यस्य लुङ्ङन्ते अभुदित्यादावु-
पपदं धातोश्चलित्यर्थो न भवति ॥ तत्रग्रहणं व्याचष्टे—**तस्मिन् सत्येवेति** । उपपदे सत्येवेत्यर्थः । तत्रग्रहणाभावे तु

वन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् । मा भवान् भूत् । माङि लुङिति ससमीनिर्देशाम्माकुपपदम् । अतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतद्ब्रह्मनुवर्तत इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्वातिङ्ग्रहणं तत्रापकृत्यते । सुपेति च निवृत्तम् । तथा च । (प) गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासबचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः इति सिद्धम् ॥ व्याघ्री । अश्वक्रीती । कच्छपी । ॥ अमैवाव्ययेन । २।२।२०। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह समस्यते । स्वादुंकारम् । नेह । कालसमयबेलासु तुमुन् । कालः समयो वेला वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । विभाषाप्रथमपूर्वविवृति

‘धः कर्मणि घृन्’ इत्यादाविव ‘कर्मण्यण्’ इत्यादावपि कर्मण्यभिधेये अणित्यार्थः स्यात् । तथा च कर्तर्यण् प्रत्ययेन न स्यात् । किं च सप्तम्यन्तनिर्देशस्योपपदसंज्ञार्थतया चरितार्थत्वात्केवलादपि धातोः कर्तर्यण् प्रत्ययः संभाव्येत, कृते तु तत्रग्रहणे कुम्माद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तौ निमित्तलप्रतीत्या केवलादणप्रत्ययसङ्घेव नास्ति । एवं स्थिते ‘धः कर्मणि-’ इत्यादां क्वचिद्व्यग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥ अन्ये तु ‘तत्रोपपदम्-’ इत्यस्य ‘कर्मण्यण्’ इत्यादेशैकवाक्यतया प्रवृत्ताद्युपपदसंज्ञाया निर्विपर्ययापत्तेस्तत्रग्रहणं विनापीष्टं सिध्यत्येवेत्याहुः ॥—समर्थेनेति । तेन महान्तं कुम्भं करोतीत्यादी नातिप्रसङ्गः ॥—अतिङन्तश्चेति । सुबिति तु अनुवर्तत एवेति अतिङन्तमिति नोक्तमिति भावः ॥—कुम्भ असिति । अमिति तु नोक्तं कृद्योगे पष्ठीविधानात् ॥—अतिङ् किमिति । ‘सुप’ इत्यधिकारात्किमनेनेति प्रश्नः ॥ इतरो वक्ष्यमाणं ज्ञापकं मनसि निधाय प्रत्युदाहरति—मा भवानिति । समासाभावमूचनाय भवानिति मध्ये प्रयुक्तम् ॥—पूर्वसूत्र इति । कुप्रादयः, गतिः, इति योगं विभज्य ‘कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ॥—तथा चेति । यद्यप्युक्तीत्या गत्युपपदयोरेव लाभः । तथापि त्रितयविपर्ययिणां प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥ कारकांशे तु ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति सूत्रस्थ-बहुलग्रहणमुक्तार्थं साधकमित्यपि मनोरमायां स्थितम् ॥—प्रागिति । कृदन्तात्परमपदात्सुबुत्पत्तेः पूर्वं समास इत्यर्थः ॥ प्रथमान्तसुबुग्रहणं लिहानुवर्तत एव । तेन राजदर्शीत्यादां पूर्वपदे नलोपादि कार्यं सिध्यति ॥ परिभाषाफलं दर्शयन् गतिमुदाहरति—व्याघ्रीति । व्याजिप्रतीति व्याघ्री ‘आतश्चोपगमं’ इति कः । ‘पाप्राभाषेठ-’ इति शस्त्रु संज्ञायां न भवति व्याप्रादिभिरिति निर्देशादिति वक्ष्यते । व्याघ्रो प्रशब्देन गतिसमासः । न यदि प्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत, तर्हि सुबुत्पत्तये संख्यापेक्षेत । ततः प्रागेव लिङ्गयोगे इति लिङ्गनिमित्तप्रत्ययेन टापा भाव्यं न तु डीपा । प्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात् ततो प्राशब्देन समास इत्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणे डीप न स्यादिति भावः ॥ यद्यप्युपपदत्वेनायेतन्मिदं तथापि गतिग्रहणमात्रो प्रशब्देन समासे पश्चादप्राशब्देन विशब्दस्य समानार्थमावश्यकमेव । अङ्पूर्वादातोः कप्रत्ययविधानादाङ्नुपपदसंज्ञाभ्युपगमेऽपि विशब्देन तदनभ्युपगमादिति बोध्यम् ॥ कारकमुदाहरति—अश्वक्रीतीति । अद्वेपेन क्रीता ‘कर्तृकरणे कृता-’ इति समासः । ‘क्रीताकरणपूर्वात्’ इति डीप । सुबन्तेन समासे तु टापा भाव्यमित्यदन्तत्वाभावात् ‘क्रीतात्करण-’ इत्ययं डीप न स्यादिति ज्ञेयम् ॥ उपपदमुदाहरति—कच्छपीति । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । ‘सुपि’ इति योगविभागात्कः । इहापि गमामस्य सुबन्ततापेक्षायां टावेव स्यात् डीपित्यादिव्याघ्रीत्यत्रैव बोध्यम् ॥ प्राचा तु ‘उपपदमतिङन्ते समस्यन्ते’ इत्युक्तम् । तदन्तम् । तथा गति प्रथमान्तसुबुग्रहणनिवृत्त्यापत्त्या राजदर्शी चर्मकार इत्यादां नलोपो न स्यादपदान्तत्वात् । प्रातितेत्यादां ‘अतो गुणे’ इति रूपरूपं च स्यात् ॥ स्यादित् । कच्छेन साधनेन पिबतीत्यर्थाभ्युपगमे कच्छस्य कारकत्वेन कच्छपीति रूपसिद्धौ नेदमुपपदस्यामाधार्गणोदाहरणमिति चेत् । एवं तर्हि माषवापिणीत्युदाहर्तव्यम् । ‘सुप्यजातौ-’ इति णिनां कृते मापोपपदस्य कृदन्तेन समासे ‘प्रातिपदिकान्त-’ इत्यादिना पूर्वपदस्याभिहितत्वात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तनकारस्य णवं सिध्यति । सुबन्तेन समासे त्वन्तरङ्गत्वान्तलक्षणे डीप पश्चाद्वापिनीशब्देन समासे गर्गमगिनीत्यत्रैव णवं न स्यादित्येके । अन्ये तु कच्छेन हेतुना पिबतीत्यर्थविवक्षायां कच्छस्याकारकत्वात्कच्छपीत्युपपदस्योदाहरणं सम्यगेवेत्याहुः ॥—अमैवाव्ययेन । पूर्वणं मिदं नियमार्थमिदम् ॥—तुल्यविधानमिति । एतच्चाध्याहारेण लभ्यम् ॥—तदेवेति । यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमेव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन समस्यते, नाम्बदित्यर्थः । नियमबललभ्योऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः ॥—स्वादुमि गमुल । अव्ययेनेति किम् । कुम्भकारः । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव यत्तुल्यविधानं तदेव केनचित्समर्थेन समस्यते । तथा सति ‘स्वादुकारः’ इत्यत्रैव समासः स्यात् न कुम्भकार इत्यत्र ॥ अथ पूर्वसूत्रवैयर्थ्यमीत्या अव्ययविषयकनियम इति चेत् । तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात् ‘अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्य’ इति । तथा चाग्रेभोजमित्यत्र समासो मा भूत्, अग्रे भुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः ॥ तदेवेति किम् । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् । अमैवेत्येवका-

१ अतिङन्तश्चेति—कथमपि तिङन्ताघटित इत्यर्थः । २ अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति—समासप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः । ३ अमैवेति—अमिति णसुखमुजोः सामान्यग्रहणम्, तेन चोरकारमित्युदाहरणियम् ।

बन्धानुमूर्ता । असा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् । ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१। उपदेशस्तृती-
यायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकनोपदेशं भुङ्क्ते । मूलकोपदेशम् । ॥ क्त्वा च ।
२।२।२२। तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः कृत्य । उच्चैः कृत्वा । अन्यये यथाभिप्रेतेति
क्त्वा । तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । ॥ तत्पुरुषस्याङ्कुलेः संख्याव्ययादेः ॥ १।१।८।६।
संख्याव्ययादेरङ्कुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तोऽयं स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणस्य अङ्गुलं दारु । निर्गन्तमङ्गुल्यभ्यो
निरङ्गुलम् । ॥ अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः ॥ १।१।८।७। एभ्यो रात्रेर्व स्याच्चासंख्याव्ययादेः । अह-
ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्राहोरात्रः । सर्वो रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यारात्रः ।
द्वयो रात्र्योः समाहारा द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । ॥ राजाहःसम्बिभ्यश्च ॥ १।१।८।९। एतदन्तात्तत्पु-
रुषादृक् स्यात् । परमराजः । अतिराजः । कृष्णसखः । ॥ अह्नएखोरेव ॥ १।१।८।१०। टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्त-
माहः । द्वे अहनी भृतो द्वयहीनः क्रतुः । तद्वितर्धे द्विगुः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वैयवृत्तौ रात्र्यहःसंक्सराच्चे-
ति खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यव्याख्येह । मद्राणां राज्ञी मद्राज्ञी । ॥ अह्नोह एतेभ्यः ॥ १।१।८।८।
सर्वादिभ्यः परस्याहन्तव्यस्याह्लादेशः स्यात्समासान्ते परे । ॥ अह्नोऽदन्तान् ॥ ८।१।८।७। अदन्तपूर्वपदस्या-

रेणामा चान्येन च तुल्यविधानस्योपपदस्य समासनिवारणोऽपि तुमुना तुल्यविधानस्य स्यादेवान्तस्त्रिवारणाय तदेवैव्युक्तम् ॥
—तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । उभयत्रविभाषेयम् । अमेव तुल्यविधानस्य प्राप्तेऽसा चान्येन तुल्यविधानस्या-
प्राप्ते चारम्भान् । प्राप्ते यथा । 'उपदेशतृतीययाम्' मूलकनोपदेशं मूलकोपदेशम् ॥ अप्राप्ते यथा । 'अन्यये यथाभि-
प्रेतात्प्राप्त्यन्ते' इति क्त्वानुमूर्ता । उच्चैः कायम् । इह समासपक्षे कृदन्तपदप्रकृतिसंख्ये । 'आदिर्गन्तुन्यन्यतरस्याम्' इत्यागुदात्त-
त्वम् । असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम् । 'अदि र्गन्तु' इति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरस्य, अव्युत्पत्तिपक्षे तु 'किपः' इ-
त्यस्य च प्रकृतित्याहुः ॥ मनोरमायां तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वमिति तथा पाठमिति शिवम् ॥ अमेवैव्युक्तेन द्रव्याह—
अमन्तेनेति । तेषां न । पर्यायो भोक्तुम् । 'पर्याभिपचनेषु' इति तुमुन् ॥—क्त्वा च । कर्तेति तृतीयान्तम् ।
'आतः' इति योगविभागादाद्यर्थः 'कित् स्फन्दिस्यन्दो' इतिवदिति दृग्दन्तः । तत्र । सवर्णदीर्घाणि तृतीयान्तलोपपत्तेः ॥
—अलं कृत्वेति । 'अलम्' योः प्रतीपपथोः ' इति सूत्रस्य 'उपदेशतृतीययाम्' इत्यस्मात्प्रेक्षातेह समासः ॥—त-
त्पुरुषे असाधारणस्यासमानानाह—तत्पुरुषस्येति । अलोत्पत्तिर्वाच्यत्वात् 'प्रत्ययः परव' इति परत्वात्तत्पुरुषा-
त्पर एवाप्रत्ययो भवति । यथा गापोष्टकः कित्तेऽपि गापाभ्या पर एव भवति, न तत्तावयवः । श्रमस्तु श्रुतुवर्धक-
रणसामर्थ्यवर्तिधर्वायेति । एव न तावदात्तत्पुरुषादङ्कुले' इति वक्तव्ये 'तत्पुरुषस्याङ्कुलेः' इति तु समासान्ता-
पेक्षया अवयवपक्षीत्याहुः ॥ अङ्कुलमिति । 'तद्वितर्धे' इति समासः । 'द्विगोर्वैयवृत्तौ' इति मात्रचो लोप इति
वृत्तिरङ्कुलः ॥ मनोरमायां तु द्वययतो लुगांश्च शिवम् ॥—द्वन्द्वार्थमिति । अतो रात्रिर्मिति पर्यात्तत्पुरुषस्यासंभवादिति
भावः ॥ ननु अहःशब्दस्याहस्तुल्याभावात्, रात्रिशब्दस्य वा रात्रितुल्याभावात् गौणनसंवादादर्थान्नो रात्रिरेति कर्मधारोऽसंख्येति
चेन्न । मुख्यसंभवे गौणप्रधानयोगात् । 'द्विगोर्वैयवृत्तौ' इति वदन्ते । समासान्तदर्शनम् ॥—अहोरात्र इति ।
'जातिप्रमाणनाम' इत्येकवचनः । 'स नपुंसकम्' इत्येकवचनम् ॥ परत्वात् 'मद्राज्ञाताः' इति पुंस्त्वम् ॥ एतेनैकवचनत्वात्
होवतेति प्राप्ते शक्यः परास्म ॥ 'गौणेन स्यादहोरात्रः' इति द्विगोर्वैयवृत्तौ ॥—सर्वरात्र इति । 'पूर्वकालेक' इति
समासः ॥—पूर्वरात्र इति । 'पूर्वपरारात्रेनम्' इत्येकदेशसमासः ॥ यदा तु रात्रिशब्दस्यैकदेशे लक्षणा स्वीकृत्य कर्मधा-
र्योऽन्त्यपस्यन्ते तथा पूर्वगोर्वैयवृत्तौ भवति ॥—द्विरात्रमिति । 'संख्यापूर्व रात्र वाच्यम्' इति वदन्ते ॥—अह्नएखो-
रेव । 'समाहिते' इत्येक सिद्धे नियमापेक्षितम् । एतद्व्यवहारः एव दृश्यतेति विपरीतानिमशदानिरासार्थः । 'आत्मा-
भ्यान्तौ ये' इति प्रकृतिभावविधानेन तत्रैवरात्रे पतिपतिगोचरं स्यादिति भावः ॥ दृग्गोर्वेति किम् । अहो निर्गन्तमङ्गुलम् ।
'कालात्' इत्यधिकारे 'तेन निर्गन्तम्' इति टन् । टिलोपाभावात् 'अपेक्षोऽन्ते' टाकारलोपः ॥—उत्तमाह इति । 'सर्वैकदे-
शसंख्यात' इत्यत्र उत्तमजब्दस्यापाठ्यलक्षणेनो न ॥—अहीन इति । समासान्तविधेरनित्यत्वात् एव । सति तु तस्मिन्-
ह्लादेशः प्रसज्येत । न च नान्तस्य ये परे टिलोपविधिसामान्यान्त एवति वाच्यम् । अहीन इत्यत्र तस्य गावकाशालात् ॥
—अनित्यत्वादिति । अत्र च लिङ्ग 'शक्तिजालालादृश' इत्यत्र धर्मादहणम् ॥—मद्राज्ञीति । यद्यत्र दृक् स्यात्तदा
'भस्यादे' इति पुवट्वाये टिलोपे च मद्राजीत्यनित्यम् स्यादिति भावः ॥—अह्नोऽह्न एतेभ्यः । एतच्छब्देन 'अहः-
सर्वैकदेश' इति सूत्रस्याः परामृश्यन्ते । सूत्रे तु तस्मिन्मद्रादयो निर्दिष्टाधिकारेण च संख्याव्यये अनुकृते तत्र सर्वेषां
तुल्यित्वाविशेषेऽप्यहःशब्द इह न गृह्यते असंभवादित्याशयेनाह—सर्वादिभ्य इति ॥—समासान्ते पर इति । एतच्च
प्रकरणालम्ब्यम् ॥ भाष्ये तु अह्लादेशः प्रत्याख्यातः । 'अह् एभ्यः अच स्यादन्तोऽपवादः' इति व्याख्यायाम् 'अह्नएखोरेव' इति

द्रेफाप्तरस्याऽह्लादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः । कालाहृच् । द्विगोलुङनपत्य इति ठञो लुक् । ब्रह्मः । स्त्रियामदन्तत्वाष्टाप् । ब्रह्मा । ब्रह्मप्रियः । अत्यहः । ॥ **भुम्नादिषु च** ॥ ८।४।३९। एषु ण्वे न स्यात् । दीर्घाहो प्रावृट् । एवं चैतदर्थमह इत्यदन्तानुकरणकेशो न कर्तव्यः । प्रातिपत्तिकान्तेति ण्वेवारणाय भु-
म्नादिषु पाठस्यावश्यकत्वात् । अदन्तादिति तपरकरणाज्ञेह । परागतमहः पराहः । ॥ **न संख्यादेः समाहारे** । ५।४।८९। समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरह्लादेशो न स्यात् । संख्यादेरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरहोः समाहारो ब्रह्मः ।
व्यहः । ॥ **उत्तमैकाभ्यां च** ॥ ५।४।९०। आभ्यामह्लादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । पुण्यशब्दमाह । पुण्यैकाभ्या-
मित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्यापि
संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः । ॥ **अग्राख्यायामुरसः** ॥ ५।४।९३। टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् ।
मुख्योऽय इत्यर्थः । ॥ **अनोदमायः सरसां जातिसंज्ञयोः** ॥ ५।४।९४। टच् स्याज्जातो संज्ञायां च । उपानसम् ।
अमृतादमः । कालायसम् । मण्डकसरसमिति जातिः । महानसम् । पिण्डादमः । लोहितायसम् । जलसरसमिति
संज्ञा । ॥ **ग्रामकौटाभ्यां च तक्षः** ॥ ५।४।९५। ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । साधारण इत्यर्थः । कुब्जां भवः कौटः
स्वतन्त्रः सचासौ तक्षा च कौटतक्षः । ॥ **अतेः शुनः** ॥ ५।४।९६। अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेना । ॥ **उपमाना-
दप्राणिषु** ॥ ५।४।९७। अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टस्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षकः । अप्राणिषु किम् ।
वानरः श्वेव वारनश्वा । ॥ **उत्तरमृगपूर्वाच्च सकशः** ॥ ५।४।९८। चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् ।
पूर्वसकथम् । फलकमिव सक्थि फलकमकथम् । ॥ **नावो द्विगोः** ॥ ५।४।९९। नौशब्दान्ताद्विगोष्ट्व स्याच्च तु त-
द्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतः द्विनावरूप्यः । द्विगोलुङनपत्य इत्यत्र अचीत्यस्यापकर्षणाद्वलादेर्न लुक् । पञ्चना-
वप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्धितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः । ॥ **अर्धाच्च** ॥ ५।४।१००।
अर्धांश्चावष्ट्व स्यात् । नावोऽर्धम् । अर्धेनावम् । क्रीकृक् लोकात् । ॥ **स्वार्याः प्राच्याम्** ॥ ५।४।१०१। द्विगोरधोऽ
नियमाद्विजोषाभावे 'अलोपोऽनः' इत्यकारलोपान्नवाहः इत्यादिरूपसिद्धेः ॥—**रेफादिति** । यदि तु लक्षे अहम्भु भव इ-
त्यादिभ्युपस्था लाक्षाह इत्यपि प्रयोगोऽस्ति, तर्हि पाठित्यपि बोध्यम् । 'रेफाभ्याम्-' इत्याधिकारात् ॥—**ठञो लुगिति** ।
अणो लुगिति वृत्तिकारायुक्तमयुक्तमिति भावः ॥ प्रयत्नादाह—**स्त्रियामिति** । नन्विह स्त्रीत्व तुल्यं 'रात्राह्लाहाः पुंस'
इति वचनमिति चेत् । भवम् । रात्रेर्महर्ष्याह इत्यादावुपधीणस्य तद्वचनस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः । 'लुपि युक्तवत्-'
इति लिङ्गान्तिदेशो व्यत्र प्रमाणम् । प्राकृतलिङ्गावुपशासनानो लुप्तप्रत्ययेषु प्रवृत्तौ तद्व्यर्थ्यापत्तेः । अत एव लवणः
मृषः लवणा यवागुत्तियादौ न क्लीबत्वम् । किं च 'द्विगुप्राप्तापत्रा-' इत्यादिना परबलिङ्गत्वे प्रतिपिद्धे नदपवादस्य
'रात्राह्लाहाः-' इत्यभ्याप्राप्तिरेवेति ब्रह्मशब्दोऽयं विशेष्यनिघ्न एव, न तु नियतपुलिङ्गः । एव चात्र भवाधिकृत्येति
लुप्तसिद्धिः 'यः धिप्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी' इति न्यायेन भवाधिकृत्येति लुप्ताभिधानमपि न्याय्यमेवेति
दिक् ॥—**टाविति** । न चेह टजनत्वान् दीप् स्यादिति शङ्क्यम् । ठञो लुप्तत्वान् । न च प्रत्ययलक्षणम् ।
वर्णाप्रत्ययत्वात् । ठञो योऽकारस्तदन्तान्दीर्घाविति तत्र व्याख्यानत्वात् । अत एव वृत्तिकारायुक्ताणो लुक्पक्षेऽपि न दीप्
'अण्योऽकारः' इति तत्र व्याख्यानत्वात् । न चैवमपि टजनत्वान्दीप् स्यादेवेति वाच्यम् । टयः गमयान्ततयो तदन्तस्य
तद्धितार्थं प्रत्युपसर्जनत्वात् । अत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमर्थीयाना ब्राह्मणो आपिशलेत्युदाहृत भाष्ये ॥ 'द्विगोः'
इति डौमु न शङ्क्य एव । 'अपरिमाण-' इति निषेधान् । अतएवेवात्र युक्तस्तथेवोदाहरति—**व्यवहेति** । 'अहोह' इति
मूत्रे अहोदेशं प्रत्याख्याय 'अचप्रत्यन्वव-' इत्यनोऽचमनुवर्त्य 'टजपवादोऽच' इति व्याचक्ष्णस्य भाष्यकारस्य मते तु
निर्विवाद एवात्र टाप् ॥ कथं तर्हि कालनिर्णयदीपिकायां ब्रह्मैति प्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । द्वे अहनी यस्यां निश्चा-
यिनि बहुवीहो नान्तलक्षणां दीव बोध्यः । द्वयोर्होर्भव इति व्याख्यानग्रन्थस्तु फलितार्थकथनपरतया ज्ञेय इति ॥—
संख्यादिभिन्नस्य तत्पुरुषस्य समाहारे वृत्त्यसंभवादाह—**स्पष्टार्थमिति** ॥—**पुण्याहमिति** । 'पुण्यमुदिनाभ्याम्-' इति
क्लीबल वक्ष्यति ॥—**उपान्त्यस्यापीति** । यथा 'प्रथमयोः-' इति प्रथमाद्वितीययोर्ग्रहण द्विवचननिर्देशात्, तथेहापि
उत्तमग्रहणसामर्थ्यादन्त्ययोर्द्वयोर्ग्रहणम् । उत्तमो चैकैवेति विग्रहे यौत्र द्विवचनमिति तेषामाशयः ॥—**अग्राख्यायाम्**—
पञ्चमर्थे समसौ । अग्र प्रधानम् । अग्रवाची य उरःशब्दस्तदन्तान्तपुरुषाष्ट्व स्यात् ॥ अग्राख्यायां किम् । देवदत्तस्यो
देवदत्तोरः ॥—**ग्रामकौटाभ्यां**—'जातिसंज्ञयोः' इति नानुवर्तने ॥ ग्रामिति किम् । गृहस्था राजतक्षा ॥—**अतिश्व**
इति । श्वाननिक्रान्तो जवनेत्यर्थः ॥—**अतिश्वीति** । नीचैत्यर्थः ॥—**आकर्षः श्वेति** । 'उपमितं व्याप्रादि-' इति
समासः । आकर्ष्यतेऽनेन खलादिगतं धान्यमित्याकर्षः काष्ठविशेषः ॥ उपमानान्किम् । निष्कान्तः शुनो निश्वा ॥—
फलकसकथमिति । अत एव ज्ञापकादसामान्यवचनेनायुपमानस्य समास इति भाष्यवत् ॥—**द्विनावरूप्य इति** ।
'हेतुमुण्येभ्यः-' इति रूप्यः ॥—**पञ्चनौरिति** । अर्हायष्टक । 'अभ्यर्थपूर्वे-' इति लुक् ॥—**स्वार्याः**—**द्विगोरिति** ।

स्वार्थादृज्वा स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि । अर्धखारम् । अर्धखारि । ॥ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः । १५।४।१०२। टज्वा स्यात् द्विगो । अञ्जलम् । अञ्जलि । अतद्धितलुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो अञ्जलिः । ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्याया-
म् । १५।४।१०४। ब्रह्मात्तात्पुरुषादृज्वा स्यात्समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः । ॥ कु-
महद्भ्यामन्यतरस्याम् । १५।४।१०५। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा कुब्रह्मः । कुम्हमा ।
॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । १६।३।१६। महत् आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे
जातीये च परे । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः । समानाधिकरणे किम् । महत्तः सेवा महत्सेवा ।
लाक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्महदिति समासोऽत्र ग्रहीष्यते चेत्, महाबाहुर्न स्यात् । तस्मात् (प) लक्षणप्रतिप-
दोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य इति परिभाषा नेह प्रवर्तते । समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागा-
दात्वम् । प्रागेकादशस्य इति निर्देशाद्वा । एकादश । महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवन्नावे कृते आत्वम् । महाजा-
तीया ॥ ॥ महद्वाह्ये घासकरविशिष्टपूपसंस्थानं पुंवद्भावश्च ॥ असमानाधिकरणपदार्थमिदम् । महतो महत्या
वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ॥ ॥ अष्टनः कपाले हविषि ॥ अष्टकपालः ॥ ॥ गवि च युक्ते ॥
गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ अष्टकगवं शकटम् । अच्यप्रत्यन्ववेषत्राजिति योगविभागाद्-
बहुमीहावप्यच् । अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तवाच्यकटमष्टगवमिति वा । ॥ अष्टनः संख्यायाम-
बहुमीहाशीत्योः । १६।३।१७। आस्थान् । द्वौ च दश च द्वादश । अधिकादशेति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश ।
अष्टाविंशतिः । अबहुमीहाशीत्योः किम् । द्विधाः । अशीतिः ॥ ॥ प्राक् शतादिति चक्तव्यम् ॥ नेह द्विशतम् ।
द्विसहस्रम् । ॥ त्रेत्ययः । १६।३।१८। त्रिशब्दस्य त्रयस्य स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । बहुमीहौ तु
त्रिदश त्रिदशाः । सुजर्थे बहुमीहिः । अशीतौ तु त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् । ॥ वि-
भाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वपाम् । १६।३।१९। अष्टनोस्त्रे प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत् ।
द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्पष्टिसप्ततिवतिषु ।
॥ एकादिद्वैकस्य चादुक् । १६।३।१७। एकादिर्न प्रकृत्या स्यादेकस्य च अदुगागमश्च । नञो विंशत्या सह स-
मासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन नविंशतिः एकात्रविंशतिः ।
एकाद्विंशतिः । एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥ ॥ पप उन्वे दत्तदशधासूत्तरपदादेः छुवं च धासु वेति वा-

खारीशब्दान्तादिगोरित्यर्थः ॥—अर्धखारीति । ‘परवलिङ्गम्’ इति स्त्रीत्वम् ॥—अर्धखारमिति । अर्धनावमिदं द्वीवल
लोकात् ॥—टज्वा स्याद्विगाधिति । द्विगाधिति किम् । द्वयोर्अलिः द्व्यप्रलिः ॥—द्व्यञ्जलमिति । समाहारे द्विपुः ॥
—अतद्धितलुकीत्येवेति । एतच्च पूर्वमुपेऽपि बोध्यम् ॥—अञ्जलिभ्यां क्रीत इति । नात्राञ्जलिः पाणिद्वयं तस्य
गृह्यत्वात्संभवात्, किं तु ‘अञ्जलिपरिमितो व्राधादिर्विबधितः’ । तन्त्र परिमाणत्वाद् अञ्जलिरित्यत्र टज्वा । तस्य तु ‘अयर्थपूर्व-’
इति लुक् ॥—ब्रह्मणो—। जनपदे भवो जानपदः । ‘ह्येकयोः’ इतिवद्भावप्रधानो निर्देशस्तस्याख्यायां प्रत्यामत्त्या
समासेनेत्येतद्भ्यते तदाह—समासेन जानपदत्वमिति । कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानाद्ब्रह्मण इति लभ्यते ॥—सुरा-
ष्ट्रब्रह्म इति । ‘साममी’ इति योगविभागात्समासः ॥ जानपदेति किम् । देवब्रह्मा नादः ॥—कुब्रह्म इति । ब्राह्मणपर्यायो
ब्रह्मणशब्दः ॥—आन्महतः—। तकार उच्चारणार्थो, न तु सर्वदेशार्थ इत्याह—आकारोऽन्तादेशः स्यादिति ।
इहोत्तरपदाधिकारे पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च सहता विंशतिमिति तदन्तविधिलभ्यते । ‘ग्रहणवता—’ इति निषेधस्तु प्रत्य-
यविधिविषय इत्युक्तत्वात् । तेन महाबाहुर्बर्तमानमहाबाहुरिति प्रयोगो भवति । परममहत्परिमाणमित्यत्र तु परममहतो
द्रव्यस्य परिमाणमिति पणितपुरुषोऽभ्युपगम्यत इति न तत्रालप्रसक्तिरिति वृद्धाः ॥ यत्तु बर्धमानोक्तम् ‘इष्टकपीकामा-
लानाम्—’ इत्यत्र तदन्तविधियुपसंस्थानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नोस्ति, तेन परममहत् आलं नेति । तद्वा-
च्यैक्यैतद्विदम् । तथाहि । ‘येन विधिः—’ इति सूत्रे पदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकचित् पक्वैकचितमिति भाष्ये उदाहृतं,
कैयटेन च पदशब्देन उत्तरपदे गृणत इति व्याख्यातम् । एतदेवार्थतः काशिकायामुपनिबद्धं न तु ‘इष्टकपीका—’ इत्यत्र
कात्यायनोक्तमुपसंस्थानमस्ति ॥ ननु प्रतिपदोक्तमामासे यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आलं स्यान्नान्येति किमनेन समा-
नाधिकरणग्रहणेनेत्यत्र आह—महाबाहुरिति । बहुमीहिरयम्, रा च सामान्यशास्त्रनिर्णेतृत्वाद्वाक्षणीक इति भावः ॥—
अष्टनः कपाल इति । कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आलं वक्तव्यमित्यर्थः ॥—अष्टकपाल इति । ‘संस्कृतं
भक्षाः—’ इत्यणः ‘द्विगोर्लुगनपत्ये’ इति लुक् ॥ ‘अध्यर्थपूर्व—’ इत्यणो लुगिति केषांचित्स्याख्यानं तु ग्रामादिकं, ‘संस्कृतम्—’
इत्यणोऽनार्हायत्वात् ॥—त्रेत्ययः । ‘संधिवेल्लदिषु त्रयोदशीति पाठात्सान्तोऽयमादेश इति ध्वनयन्नाह—त्रयस्य स्या-
दिति ॥—सुजर्थे बहुमीहिरिति । ‘संख्यायाव्या—’ इत्यादिनेति शेषः ॥—एकादिरिति । अदुगिति छेदः ।
पररूपं लकारोच्चारणसामर्थ्यात् भवति ॥—धासुवेति । ‘संख्याया विधार्थे’ इत्यादिना विहितस्य धाप्रत्ययस्यैवैह ग्रह-

च्यम् ॥ षोडश । षोडश । षोडा । षड्वा । ॥ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । १२।४।२६। एतयोः परपञ्चस्येव लिङ्गं स्यात् । कुकुटमयूर्याविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । अर्धपिप्पली ॥ ॐ द्विगुप्राप्तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिपेयो वाच्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्नो जीविकां प्राप्नो जीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमायै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्समासः । निष्कौशाग्निः । ॥ पूर्ववदभवडवौ । १२।४।२७। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववडवौ । अश्ववडवान् । अश्ववडवैः । ॥ रात्राद्वाहाः पुंसि । १२।४।२९। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंसेव । अन्तरङ्गत्वात्परवल्लिङ्गतापवादोऽप्ययं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वात्रः । पूर्वाह्नः द्यहः ॥ ॐ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् ॥ द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् । ॥ अपथं नपुंसकम् । १२।४।३०। तत्पुरुष इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्तनिर्देशज्ञेह । अपन्थाः । ॥ अर्धर्चाः पुंसि च । १२।४।३१। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थे, शरीर, मण्ड, पीयूष, देह, अङ्गुश, कलश । इत्यादि । ॥ जाल्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । १२।१।५८। एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः । ब्राह्मणः पूज्यः । ॥ अस्मदो द्वयोश्च । १२।१।५९। एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं मूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि आवां मूव इति वा ॥ ॐ सविशेषणस्य प्रतिपेधः ॥ पट्टरहं ब्रवीमि ॥ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे । १२।१।६०। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ । पूर्वाः फल्गुन्यः ॥

णम् 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया । तेनेह न । पट् दधानीति पट्धा । 'आतोऽनुपसर्गे कः । टाप् ॥—षोड-
श्रिति । पड् दन्ता अस्य षोडन । 'वयसि दन्तस्य-' इति दन्तादेशः ॥—परवल्लिङ्गम्—। इतरेतरयोगे द्वन्द्वोऽत्र गृह्यते न समाहारे द्वन्द्वः 'स नपुंसकम्' इत्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ मूत्रे 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति न गमनं द्विवचनम् । तथाप्ये द्वन्द्वे तत्पुरुषे च यत्पदं तद्वल्लिङ्गं पूर्वपदस्यातिदिश्येत, परपदस्य संवन्धिगच्छत्येव पूर्वपदोक्षपक्षत्वात्, ततश्च मयूरीकुकुटाविलिख्य पूर्वपदे ईकारनिवृत्तिप्रसङ्गः, कुकुटमयूरौ अर्धपिप्पलीत्यादौ तु पूर्वपदे स्त्रीप्रत्यय उत्पद्यते । किं तु पर्याद्विवचनमित्याशयेनाह—एतयोरिति । द्वन्द्वतत्पुरुषार्थयोरित्यर्थः । एव चानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं लिङ्गम् ॥ उपमेये पञ्च-
भ्युपगमाद्विरपि पञ्चान्तदेवेत्याशयेनाह—परपदस्येवेति । भाष्ये तु 'लिङ्गमिति लोकाप्रत्ययलिङ्गस्य' इति प्रत्या-
ख्यानमिदं सूत्रम् ॥ अस्मिन् प्रत्याख्याते तुल्यन्यायाल्लिङ्गानुशासनं सर्वमेव प्रत्याख्यातम्, तथापि तत्प्राद्विवादमात्रम् । अन्यथा व्याकरणस्यैव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥—गतिसमासेष्विति । गतिप्रहणं प्रादीनानुपलक्षणं मुख्यस्य गतेरसंभवादि-
त्याशयेनोदाहरति—निष्कौशाग्निरिति ।—अतन्त्रमिति । अत्र च लिङ्गं पूर्ववद्भणम् । अन्यथा निपातनादेव सिद्धे किं तेनेति भावः ॥ इह समागार्थस्य वा पूर्ववद्विज्ञातिदेशः उत्तमपदार्थस्य वा । उभयथाप्यश्ववडवौ शोभनावित्यनुप्रयोगेऽपि पुरुषं स्थितिः ॥ ननु समागार्थस्य पुंस्त्वेऽपि स्वाश्रयस्त्रीलस्यानिवर्तनादप्यः श्रवणप्रसङ्गः । न चातिदेशवैयर्थ्यम् । शसि नल-
प्रवृत्त्या अनुप्रयोगे पुल्लिङ्गमात्रेण च तत्पदार्थक्यादिति चेदत्राहुः । इहैव निपातनात् 'अश्ववडपूर्वाभरोत्तरगणाम्' इ-
त्यत्र निपातनाद्वा टापो निवृत्तिरिति ॥—अहोरात्र इति । प्राचा तु अहोरात्रमित्युदाहृतम् । तत्रेति प्रागेवात्तम् ॥ अत्र
वदन्ति 'रात्राद्वाहाः' इत्यनेन रात्रादीनामेव पुंस्त्वं विधीयते, तदन्तस्य तु 'परवल्लिङ्गम्-' इत्येव स्थितिः । अत एव नि-
र्वाचयत्वात् 'विप्रतिपेधे परं कार्यम्' इति न प्रवर्तते । एवं च 'रात्राद्वाहाः' इति पुंस्त्वाप्रवृत्त्या समाहारे 'स नपुंसकम्' इत्येव
भवति परवल्लिङ्गापवादत्वादिति । तत्र । उक्तरीत्या द्यहः पट्धादपि नपुंसकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । द्यहः पट्धा इति
प्राचाप्युदाहृतत्वेन स्वमूलग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । 'तु त्रिशदहोरात्रः' इत्यादिकोशविरोधात् । तस्माद्रात्रान्तस्यैवाय
पुंस्त्वविधिः 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति प्रकणानात्, तथा च निर्वाचयत्वात् भावात् 'रात्राद्वाहाः' इति पुंस्त्व समाहारनपुंसकतां
परत्वेन बाधत एव ॥—संख्यापूर्वमिति । अत्र च 'अपथपुण्याहौ नपुंसकौ' । 'संख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनमूत्र
सूत्रम् । संख्याप्रहणेषु कृत्रिमाकृत्रिमन्यायो न प्रवर्तते 'अपथः संख्यायाम्-' इति मूत्रे अंशतिप्रसुदागदित्याशयेनो-
दाहरति—द्विरात्रम् ।—गणरात्रमिति । गणानां बहूनां रात्राणां समाहार इति विग्रहः ॥—अपथं नपुंसकम् ॥—
तत्पुरुष इत्येवेति । द्वन्द्वग्रहणं तु नानुवर्तते अयोग्यत्वादिति भावः ॥—अपन्था इति । 'पथो विभाषा' इति समा-
सान्तविकल्पः ॥ इदं मूत्रं शक्यमकर्तुम् । 'पथः संख्याव्यादाः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेन गतार्थत्वात् ॥ प्रगल्भादाह—
अर्धर्चा इति । इह केपान्चिदर्थभेदेन व्यवस्थेयते । सा च व्यवस्था सचमकरन्दमाक्षिकाणां वान्ति मयुशब्दो द्विलिङ्गः, चे-
त्रादिवाची तु पुल्लिङ्गः, भूतपिशाचं द्विलिङ्गः, क्रियावचनस्य विशेष्यलिङ्ग इत्येवं यथायथं ज्ञेयम् ॥—अर्धर्चाः पुंसि च 'स
नपुंसकम्' इत्यनयोर्मध्ये 'जाल्याख्याम्' इति चतुःसूत्राः संगतिरिह चिन्त्या ॥ बहूनां वचनं प्रतिपादनमिति व्याख्यातात्फल-
तोऽत्रातिदेश इत्याशयेनाह—एकोऽप्यर्थो वा बहुवदिति । एव च विशेषणादपि सिद्धमिति ध्वनयमुदाहरति—ब्राह्मणाः
पूज्या इति । जाल्याख्यायां किम् । देवदत्तो यज्ञदत्तः ॥ एकस्मिन्किम् । ब्रह्मियर्था ॥—अस्मदो द्वयोश्च । चात्
'एकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्' इति च वर्तते तदेतदाह—एकत्वे द्वित्वे च विवक्षित इत्यादि ॥—फल्गुनीप्रोष्ठ-

पूर्वं प्रोष्टपदे । पूर्वाः प्रोष्टपदाः । नक्षत्रे किम् । फल्गुन्यां माणविके । ॥ तिप्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवच-
नस्य द्विवचने नित्यम् । १।२।६३। बहुवं द्विवचनवति । तिप्यश्च पुनर्वसु च तिप्यपुनर्वसु । तिप्येति किम् ।
विशाखानुराधाः । नक्षत्रेति किम् । तिप्यपुनर्वसवो माणवकाः । ॥ स नपुंसकम् । १।२।१७। समाहारे द्विगु-
द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परबलिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्टम् ॥ ॥ अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः ॥
पञ्चमूर्त्ति ॥ ॥ आद्यन्तो वा ॥ पञ्चवर्दी । पञ्चवद्रुम् ॥ ॥ अतो नलोपश्च वा द्विगुः स्त्रियाम् ॥ पञ्चतक्षी । पञ्च-
तक्षम् ॥ ॥ पात्राद्यन्तस्य न ॥ पञ्चात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्गुम् ॥ ॥ पुण्यमुदिनाभ्यामहः क्लीबतेष्टा ॥
पुण्याहम् । मुदिनाहम् ॥ ॥ पथः संख्याव्ययादेः ॥ संख्याव्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीबमित्यर्थः ।
त्रयाणां पन्थास्त्रिपथम् । विरूपः पन्थाः विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशाच्चेह । सुपन्थाः । अतिपन्थाः ॥ ॥ सामान्ये
नपुंसकम् ॥ मृदु पचति । प्रातः कमनीयम् । ॥ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । १।२।१९। अधिकारोऽयम् ।
॥ संज्ञायां कन्थोऽनीनरेषु । १।२।२०। कन्थान्तस्त्वपुरुषः क्लीबं स्यात्मा चेदुशीनरदेशोऽपञ्चायाः कन्थायाः संज्ञा ।
सुशमस्यपस्यानि सौशमयः तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । संज्ञायां किम् । वीरणकन्था । उशीनरेषु किम् । दाक्षि-
कन्था । ॥ उपश्लोपकर्म तदाद्याचिख्यासायाम् । १।२।२१। उपजान्त उपकमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्

पदानां च । नक्षत्रेण द्वयोर्नपुंसकपणादाह—द्विव इति ॥—फल्गुन्यां माणविके इति । फल्गुनाशब्दात् 'नक्षत्रेण
युक्तः कालः' इत्येव तस्य 'पदवाच्ये' इति लुप । ततो जातार्थे 'फल्गुन्यपादाभ्यां ङीर्' इति ङ, द्वित्वात् ङीप । न चाय
गोणः । गौणिकत्वात् । तथा च गौणमुभयन्यायाप्रवृत्त्या नक्षत्रग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—तिप्यपुनर्वसोः—॥—
विशाखानुराधा इति । क्रियास्य चानुराधायां विग्रहः ॥—तिप्यपुनर्वसव इति । तिप्यपुनर्वसुशब्दाभ्यां पूर्ववत्
'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्येव 'पदवाच्ये' इति च लुप । ततो जातार्थे 'सप्तिक्या' आदिमुक्तेण अण तस्य तु 'श्रीवष्टाफल्गुन्य-
नुराधा' इत्यादिना लुक् ॥ नक्षत्र एव नपुनर्वसोर्मात्रेण पुनर्नक्षत्रग्रहण पर्यायाणामपि यथा स्मार्त्तन्येनार्थमित्याकरः । एव च
'तिप्यपुनर्वसु' इत्यपि विग्रहीति टिक ॥ बहुवचनस्य किम् । इदं तिप्यपुनर्वसु । चाप्ये द्वन्द्वोऽयम् ॥—स नपुंसकम् ।
'अनन्तरस्य' इति न्यायोऽत्र नाश्रीयते, तथापि द्विगुसंघटी न स्मार्त्तन्यायेनाह—द्विगुद्वन्द्वश्चेति । अत्र व्याच-
क्षते । प्रकरणदेवानुवाच्यार्थे 'स' ग्रहणयोग्यप्रकरणानुपात्तमापि समाहारद्वन्द्वस्य सप्रार्थम्, तेन संज्ञापरिभाषित्यादि
सिद्धमिति ॥—पञ्चगवमिति । 'तान्तिनाथ' इत्यादिना समाहारे द्विगुः ॥—दन्तोष्टमिति । 'द्वन्द्व प्राणि'-
इत्यादिना समाहारे द्वन्द्वः ॥—पञ्चवद्रुमिति । नपुंसकस्य ॥—पञ्चवर्दीति । उपगर्जनहस्येन गम्येदन्तत्वात्
'द्विगो' इति श्रीनपक्ष टीप ॥—अतो नलोपश्चेति । 'उत्तरपदत्वे नापदादिभिर्भा' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिपे-
धादप्राप्नो नलोप इति भावः ॥ इह वाच्यः स्त्रियामित्यनेन संबध्यते, न तु पुरुषेण । तेन नित्यो नलोप इत्याह—
पञ्चतक्षमित्यादि ॥ पात्राद्यन्तस्येति । स्त्रीत्वमिति शेषः । आकृतिगणोऽयम् ॥—मुदिनाहमिति । प्रश-
स्तपथीयः मुदिनशब्दः 'मुदिनाम् गमागु कार्यमेतदप्रतिपन्वीत विशेषतः स्वयं च' इत्यादिप्रयोगात् ॥—पथः संख्या-
व्ययेति । संख्याव्ययस्य य आदिभ्यस्मादिभ्यः ॥—त्रिपथं, विपथमिति । 'कृष्णवृद्धः' इत्यप्रत्ययः ॥—सुप-
न्थाः, अतिपन्था इति । 'न प्रजाना' इति गमागान्तनिर्णयः ॥ कथं तर्हि 'व्य'वो दुग्धो विपथः कद्वा कापथः समा' इत्यमर इति चेत् । प्रमाद एवार्थमिति बहवः ॥ मनोरमायां तु 'पथे गतो' इत्यस्मात्पञ्चाद्यां पथति व्याप्नोतीति व्युत्पा-
दितः पथशब्दोऽस्ति । तथा च त्रिहाण्यशेषः । 'वाटः पथश्च मार्गः स्यात्' इति । तेन पथशब्देन समासे पुंस्त्वसुपपन्नम् ।
न चैव विपथसिद्धावपि कापथो न स्यान्नादिस्य दृग्भत्वादिति वाच्यम् । 'इपदर्थे च' इति तत्संभवात्कृत्यायामर्थतः
पथेवगमादिति स्थितम् ॥ केचित्तु 'पथः संख्या' इति वार्तिकं कृतगमागान्तस्यैव ग्रहणं न तु पञ्चाद्यजन्तस्येत्यत्र बी-
जाभावादित्यर्थः कापथ इति प्रयोगो दुरुपपाद एवेत्याहुः ॥ अत्र माधवः 'परबलिङ्गापवादलात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते,
नान्यत्र । विपथा नगरी, बहुव्रीहिरयम् । पन्थानमतिक्रान्ता अतिपन्था । इहापि न, 'द्विगुप्राप्ता' इत्यादिना
परबलिङ्गापवादाः प्रतिषेधादिति ॥—सामान्ये नपुंसकमिति । अनियतद्विग्रहविषयकमिदम् । तेनादिः, पचति,
प्रातरादिरिति पुरुषमेव । मृदु पचतीति । क्रियाविशेषणलाङ्घनीयान्तम् । भावप्राप्तभावनां प्रति हि फलोऽशः क-
र्मभूतः । तथा च फलरामानाधिकरण्ये द्वितीया । अत एव गृह्यवाधिलादौ कारकपूर्वकत्वाच्च । यत्र तु भावनां प्रति
करणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणानां तृतीयान्तैव, ज्योतिषेन यजेतेत्यत्र यथा । एतच्च 'करणे यजः'
इति सूत्रे वृत्तिपदमज्जयोः सष्टम् ॥—तत्पुरुषोऽनञ्—। नञ्समाराकर्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषो वक्ष्यमाणकार्यभारभवेतीति
सूत्रार्थः ॥—उपश्लो—। उपजायत इत्युपज्ञा 'आतथोपसर्गे' इति कर्मण्यद् । उपकम्यत इत्युपकर्मः । कर्मणि घञ् । 'नो-

१ तिप्यर्थेति—तिप्य एका तारा, पुनर्वसु च द्वे तारे । 'छन्दसि पुनर्वसोः' इति निर्देशात् । २ अधिकारोऽयमिति—
परबलिङ्गमिति वाच्यमिति भावः ।

तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः । छाया बाहुल्ये । १२।१२२। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षुणां छाया इक्षुच्छायम् । विभा-
पामेनेति विकल्पस्यायमपवादः । इक्षुच्छायानिपादिन्य इति तु आ समन्ताश्चिदादिन्य इत्याहुप्रश्नेषो बोध्यः । सभा
राजाऽमनुष्यपूर्वा । १२।१२३। राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । इनसभम् । ईश्वरस-
भम् ॥ पर्यायस्यैवेष्ट्यते ॥ नेह । राजसभा । चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाह । रक्षः-
सभम् । पिशाचसभम् । अशाला च । १२।१२४। संघातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम् ।
स्त्रीसंघात इत्यर्थः । अशाला किम् । धर्मसभा । धर्मशालेत्यर्थः । विभापा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।
१२।१२५। एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम् । ब्राह्मणसेना । यवसुरम् । यवसुरा । कुड्यच्छायम् ।
कुड्यच्छाया । गोशालम् । गोशाला । श्वनिशम् । श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा ।
असेना । परमसेना ॥ ॥ इति तत्पुरुषः ॥

बहुव्रीहिप्रकरणम् ।

शेषो बहुव्रीहिः । १२।२२३। अधिकारोऽयम् । द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स
शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः । अनेकमन्यपदार्थे । १२।२२४। अनेकं प्रथमान्तमन्यस्य पदस्यार्थं वर्तमानं वा समस्यते स

दानोपदेशस्य— इति वृद्धिप्रतिषेधः । उपज्ञा च उपक्रम्येति समाहारद्वन्द्वः । ग चातुर्वर्तमानस्य तत्पुरुषस्य विशेषणम् ।
तच्छब्देन उपज्ञोपक्रमौ परामृश्येते । तदेतन्मकलमभिप्रेत्याह—उपज्ञान्त इत्यादि । आयायातिञ्छा आनिन्यासिनी-
च्छागना इह विवक्षेव शब्दप्रवृत्तौ नियामिका, न तु वस्तुस्थितिर्गिति ज्ञायते । तेन 'तदुपक्रमगत्यम्' इत्याद्यां नि-
धायि ॥—पाणिनेरिति । कर्तरि पठौ ॥—नन्दोपक्रममिति । नन्दस्योपक्रममिति विप्रतः ॥—छाया—। बाहुल्ये
गति या छाया तद्वाची यश्छायान्तस्तत्पुरुष इत्यर्थः । इह कस्य बाहुल्य इत्यपेक्षायामावश्यकद्वयनिमित्तत्वाच्छायायामाद्वा-
हुल्य इति गम्यते । तच्चारक पूर्वपदार्थभूतमेवेत्याशयेनाह—पूर्वपदार्थबाहुल्ये इति । पूर्वपदार्थबाहुल्ये किम् । कु-
प्यस्य छाया कुड्यच्छाया ॥—प्रश्नोपो बोध्य इति । केचित्तु 'इधुच्छायनिपादिन्यः' इत्येव पठन्ति ॥—सभा ॥—इन-
सभमित्यादि । इनशब्दोऽत्र राजपर्यायः । ईश्वरशब्दश्च । ननु 'स्व रूपम्' इति वचनाद्वाजशब्दस्यैव ग्रहणं युक्तं न पर्या-
यस्येति आह—पर्यायस्यैवेष्ट्यते इति । एकारेण स्वस्यस्य विशेषणार्था च निरागः । कथं तर्हि 'वृत्तिविभागमगतये-
पमानः' इति कीचकवधे ॥ अत्र केचित् । ना पतिर्यस्यां गभायामिति बहुव्रीहौ कृते पश्चात्कर्मधारयः । 'अनञ्कर्मधारयः'
इत्युक्तेन क्लीबत्वमित्याहुः ॥ रक्षितस्त्वाह । गजपतिवत्पतिरपि गजपतिशेपस्तेनात्र नानुपपत्तिर्गिति ॥—अशाला च ।
शालायाची संघातवाची च गभाशब्दस्य राजमनुष्यपूर्वस्य शालावाचिनः क्लीबत्वमुक्तम् । अनेन तु संघातवाचिनो वि-
धीयत इत्याह—संघातार्थेति ॥ विभापा सेना । प्रथमार्थे पठति । सेनादिभिर्मन्त्रपुरुषो निर्धार्यते । विशेषणं
तदन्तविधिस्तदाह—एतदन्त इति ॥—श्वनिशमिति । कृष्णचतुर्दशी । तस्यां किल कैचिच्छान् उपवर्गन्ति । एतच्च
शायगभाष्ये निर्यगाधिकरणं स्पष्टम् ॥ 'तत्पुरुषः' इत्याद्यधिकारमृत्तस्यैव प्रयोजनं, न तु 'सेनायो कन्धाशीनरेषु' इत्या-
दिपञ्चमूच्याम् । अतत्पुरुषस्य नञ्मसामस्य कर्मधारयस्य च तत्रार्थमवादिताकारे स्थितम् । नैव पद्यादाहरति—दृढसेन
इत्यादि । ननु बहुव्रीहौ विशेष्यनिप्रता व्याप्येति किमनेन तत्पुरुषग्रहणं । मेवम् । न्यायापेक्षया वचनस्य वक्ष्य-
स्त्वान् । किं चागतिं तद्वहेन द्वन्द्वे नपुंसकता स्यात्परवृद्धिपवादव्यादस्य प्रकरणस्येति दिक् ॥ तत्पुरुषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । 'विप अयवैपयोगं' कर्मणं घञ् । अत्र त्रिकृतं यत्रान्यममसो नोक्तः सः शेष इत्याह ।
शेषो पदानां यस्मिन्नर्थेऽन्यथीभावोऽसंज्ञकः समासो न विहितः स शेष इत्यर्थे इति ह्यदन्तो व्याख्यतः ॥ एतच्च 'प्रा-
कटालपरं कार्यम्' इति पाठाभिप्रायेण बोध्यम् ॥ अस्मिन् पक्षे शेषग्रहणभावे उन्मत्तगमिष्यत्र परत्वाद्वहुव्रीहिः स्यात् ।
निरवकाशलावाच्यथीभाव इत्युन्मत्तगम्य इत्याद्यनिष्ठ पक्षे प्रगज्येन ॥ 'आकटालपदेक' इति पाठाभ्युपगमपक्षे लोक-
ज्ञाधिकारेणैवोन्मत्तगम्यमित्यादिभिः शेषग्रहणं व्यर्थम् । निरवकाशतयाऽन्यथीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञया बाधान् । अत-
स्तत्रापि प्रयोजनमाह—द्वितीयाश्रितेत्यादिनिति । शेषाधिकार्यवहुव्रीहरेव 'शेषाद्विभापा' इति कः प्रत्ययो नान्य-
स्माद्वहुव्रीहेरित्येतद्विभापार्थमपि शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥—यस्य त्रिकस्येति । यद्यपि 'प्रादयो गतावधे'
प्रथमया' इत्युक्तम् । तथापि 'द्वितीया श्रितादिभिः' इतिवत् 'प्रथमा केनचित्पद गम्यते' इति नोक्तमित्यर्थः ॥ वा-
तिक्रुता प्रथमयेत्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा ॥—प्रथमान्तमिति । कण्टकाल इत्यादिवहुव्रीहिस्तु ज्ञापकताय
इति भावः ॥—अन्यस्य पदस्यार्थ इति । समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थ इत्यर्थः । पदेन हि प्रकृत्यर्थोपमर्जनकः प्रत्य-
यार्थः कर्मकर्त्रादिरभिधीयते । प्रथमान्तेन तु प्रातिपदिकार्थमात्रम् ॥ यद्यपि त्रिकपक्षे संख्या प्रत्ययार्थः तथापि तस्याः प्रकृ-

बहुव्रीहिः । अथयमा विभक्तयर्थे बहुव्रीहिरिति समानाधिकरणानामिति च कलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरयोऽनुष्ठानम् । उपहतपशू रुद्रः । उदृतौदना म्याली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको ग्रामः । प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्कमस्य ॥ ॐ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपत्ति-
तपणः प्रपणः ॥ ॐ नजोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति विभ-
क्तिप्रतिरूपकमवयवम् । अभिक्षीरा गाः । स्त्रियाः पुंवद्भाषिणपुस्कादनुह समानाधिकरणे स्त्रियामपूर-
णीप्रियादिषु ॥ ३३३३४ भाषितपुस्कादनुह ऊडोऽभावो यस्यामिति बहुव्रीहिः । निपातनापञ्चम्या अलुक् पञ्चाश्र
लुक् । तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यदुक्तपुस्कं तस्मात्पर ऊडोऽभावो यत्र तथाभूतस्य स्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं

त्यर्थे प्रति विशेषणत्वात् प्रकृत्यर्थोपगमनकः प्रत्ययार्थः प्रथमान्तस्यास्मि । एवं च 'द्वितीयान्तार्थे' इति कलितम् । तदाह
—अप्रथमाविभक्त्यर्थे इति ॥—समानेति ॥ एतच्च शेषग्रहणार्थम् ॥ अनेक किम् । बहुनामपि यथा स्यात् । ए-
वमूल एव स्फुटीभवित्यति । अनिश्चित्यो केवलग्रहणं प्रापकीकृत्यानेकग्रहणमिह मुख्यमित्याहुः ॥ अन्यग्रहणं किम् ।
बहुव्रीहितपुरुषयोर्विषयविभागो यथा विज्ञायनं, स्वपदार्थे हि गावकाश्च तन्पुरुष पर्ववाद्व्यपदार्थे बहुव्रीहिर्यापते । अस्ति
स्वग्रहणं कण्ठकाल इत्यादी व्यधिकरणपदे बहुनां समुदाये च गावकाश्च बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इवाव्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं
रार इत्यादी समानाधिकरणं तन्पुरुषो व्यापते । पदग्रहणं किम् । वाक्यार्थे मा भूत् । ग्राहवती नदी । इह मा वासीरिति
वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम् । यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसंभवदेव पदार्थं भवित्यति । अत्राहुः—प्रकृत्यर्थविशि-
ष्टप्रत्ययार्थाभिधानं यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्यात् प्रत्ययार्थमात्रं युज्येत । उदाहरणं तु चित्रगुरित्येतत् पञ्चसंबन्ध-
मात्रपरं स्यात् । तथा च देवदत्तादेः समानाधिकरणस्य न स्यादिति । अत्रेदमवधेयम् । 'मुपा' इत्येतन्नानुवर्तते । तेनात्रा-
नेकं प्रथमान्तं मिथः गम्यते इति पर्यायशब्दोऽर्थः । एव च द्विपदबहुव्रीहिरवद्य एव ॥ ये तु 'मु'मुपा' इत्यनुवर्त्य 'अ-
नेकं मुवन्तं मुपा गृह' इति व्याचक्षते तेषां तु द्विपदबहुव्रीहिर्दलेन एवेति ॥ द्वितीयविभक्त्यर्थे क्रमेणोदाहरति—
प्राप्तमित्यादि । ग्रामकर्मकप्राप्तिर्नृ उदकं विप्रदार्थः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समानार्थः । विप्रदवाक्ये स इति प्रयोगे तु
तस्याप्ययमेवार्थः ॥ अननुकर्तृकौदहनकर्मामनो रथः । रथकर्मकौदहनकर्ता तु समानार्थः ॥ रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्मभूतः,
पशुः । पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं तु समानार्थः ॥ गाल्यावधिकोद्वरणकर्म औदनः । औदनकर्मकोद्वरणावधिः स्थाली स-
मानार्थ इत्यादि ॥ इह कर्मादीनां समानांसाभिहितत्वात्प्रथमा ॥ ननु वाच्ये भाल्थे प्रति क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तुः कर्मणो वा
विशेष्यत्वाद्भावविपर्ययार्थं तथोक्तोक्त्यति प्राप्तोदकोद्वरणादी उदककर्तृकप्राप्तिव्याधिवर्णनं तु न युज्यते इति चेत् । उच्यते ।
एकाध्याभावादिभिर्गुणैः विविधार्थविषयक शक्यत्वात्प्रथमे स्वीक्रियते, न नवयवजातिः इति नानुपपत्तिः ॥ व्यपेक्षावादिभिस्त्व-
गत्या भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या । किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तिः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थत्वादुदकस्य तदभेदो वाच्यः, स च
बाधितः, न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति भगवति । अत एव 'बहुनां वृत्तिधर्माणां वचनरेव साधने स्यान्महद्वारवम्'
इत्यादिना समर्थसूत्रे एकाध्याभावात् एव प्रवृत्त इत्येवोक्तम् ॥—प्रथमार्थं तु नेति । शेषपदेन वा अन्यपदार्थं इत्यनेन
वा अतिप्रसङ्गवारणार्त्त 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे' इति वचनं न कर्तव्यमिति भावः ॥—व्यधिकरणानामित्यादि । इह शे-
पपदेनैव वारितोऽतिप्रसङ्ग इति 'समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः' इत्यपि न कर्तव्यमिति भावः ॥ 'यत्रान्यसमागो नोक्तः स
शेषः' इति वृत्तिकागदीनां मते तु 'प्रथमान्तानामेव बहुव्रीहिः' इत्यादिभाक्त्येवमेव वचनमिति बोध्यम् ॥—प्रादिभ्य
इति । प्रादिभ्यः परं यद्भातुज तदन्तरस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्यायै इति सूत्रविज्ञानुवादः ॥—वा चेति । इदं तु
वाचनिकम् । पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य लोपो वाच्य इत्यर्थः । एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामा-
श्रितं मुख्यम् ॥—नजोऽस्त्यर्थानामिति । नजः परेषामस्त्यर्थवाचिनां पदान्तरेण बहुव्रीहिव्याख्यायैः, अस्त्यर्थवाचिनां
तु लोप इत्यर्थः ॥ अस्त्यर्थानां किम् । अनुपनीतपुत्रः । नवः किम् । निर्विद्यमानपुत्रः ॥ नन्विह 'मुपा' इत्यनुवृत्तावपि
सुब्रियेतदनुवर्तते । तथा चाभिक्षीरानि प्रयोगो दुर्लभ इत्याशङ्क्य त साधयति—विभक्तिप्रतिरूपकमिति ॥—स्त्रियाः
पुंवत्—॥—निपातनादिति । एतच्च पूर्वत्रापि योज्यम् । अन्यथा व्यधिकरणानां बहुव्रीहिः स्वरसतो न सिध्यत् ॥
—लुगिति । अनृडिति प्रथमान्तम् । पञ्चमे प्रथमेति हरदन्तः ॥ एव च सूत्रे केषांचित् 'अनृडः समानाधिकरणे' इति
पञ्चमपठोऽसंप्रदायिक इति भावः ॥—तुल्ये इत्यादि । 'भाषितः पुमान् यस्मिन्' इत्यादिव्याख्यानादवयवार्थं लभ्यते
इति 'वृत्तियादिषु भाषितपुस्कम्' इत्यत्रोपपादितम् । यद्यत्र 'भाषितः पुमान्येन तद्भाषितपुस्कम्' इत्युच्येत तर्हि कुटी-
भार्ग्यः द्रोणीभार्ग्य इत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । भवति हि कुटशब्दो षट् पुल्लिङ्गो, नेहे तु स्त्रीलिङ्गः । द्रोणशब्दस्य परिमाण-
विशेषं पुल्लिङ्गो, गवादन्यां तु स्त्रीलिङ्ग इति ॥—ऊडभावो यत्रेति । यदि तु ऊडन्योऽनृडिति पर्युदासः स्यात् तर्हि दा-

१ पुंवाचकस्येव—प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावमात्रः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमात्रज्ञानस्य यदप्यं तदेवातिदिश्यते, तेन जरतीशब्देन
विभेदं यदुत्तिरिति, वरम् भार्यो यत्रेति विभेदं ह्यसंभाव्य इति च न भवति ।

स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः । गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । चित्रा गावो यस्येति लौकिकविग्रहे । चित्रा अस गो अस इत्यलौकिकविग्रहे । चित्रगुः रूपवद्भायः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राजरतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः । तन्वीदीर्घा-जङ्घः । त्रिपदे बहुव्रीही प्रथमं न पुंवत् । उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुंवत् । पूर्वपदस्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः । पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे रूढ इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपद-माक्षिप्यते । आनङ् ऋत इत्यत्र यथा । तेनोपान्तस्य पुंवदेव । चित्राजरदुरित्यादि । अतएव चित्राजरस्यौ गावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरदुरिति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत् । जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चि-त्रजरद्वीकः । स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । भाषितपुंस्कार्किम् । गङ्गाभायः । अनुङ् किम् । वामो-रुभायः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्याणीमाता । स्त्रियां किम् । कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणीप्रधानः । पूरण्यां तु । ॥ अपूपुरणीप्रमाणयोः । १।४।११६। पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात्प्रमाणयन्ताच्च बहुव्रीहेरप-स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रौणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणः । पुंवद्भावप्र-तिषेधोऽप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यमेव । रात्रिः पूरणी वाच्या चेत्युक्तोदाहरणे मुञ्च्यते । अन्यत्र तु । ॥ नद्युत्तरश्च ॥ १।४।१५३। नद्युत्तरपदादन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्स्यात् । पुंवद्भावः । ॥ केऽणः । १।४।१३। के परेऽणो ह्रस्वः स्यात् । इति

वाचन्तमेव गृह्येत । ततः किमिति चेत् । दरोऽपत्य दारदः । 'द्वयऽमगध-' इत्यण, तस्य स्त्रियाम् 'अणश्च' इति लुक् । दरद, गा चार्गा वृन्दारिका च दारदवृन्दारिकेत्यादि न सिंयेत् । न ह्यत्र दर्शनीया भार्या यस्य दर्शनीयभार्या इत्यादाविव स्त्रीप्र-त्ययः कश्चिदस्तीति भावः ॥ ननु 'न कोपधायाः ऊटथ' इत्येव सूत्र्यामिति चेत् । न । बापकधाधानर्थेन 'पुत्रकर्मधारय-' इत्यनेन वामोरुभायंति कर्मधारये पुंवद्भावप्राप्तेः । पृथक्प्रतिषेधस्यामृत्यागिदान्ते तु न दोषः ॥ स्त्रिया इत्यस्य स्त्रीप्रत्यय-परता वाग्यति—**स्त्रीवाचकस्येति** । 'स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भावः' इत्युक्ते तु स्त्रीप्रत्ययलोप इत्येवार्थः पर्यवस्यतीति दारद-वृन्दारिकेति न सिंयेत् । किं च पटुभाय इत्यत्र उत्तरपदमित्यस्या टीपो निवृत्तः 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भाव-वण स्यात् ॥ अपि च वतण्डस्यात्य स्त्री वतण्डी 'वतण्डाच्च' इति यत्र, 'लुक् स्त्रियाम्' इति तस्य लुक् । शार्ङ्गरवावित्वात् टीन । वतण्डी चार्सा वृन्दारिका च वतण्ड्यवृन्दारिका । अत्र पुंवद्भावेन टीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्या-निवृत्तत्वाच्च 'लुक् स्त्रियाम्' इति यत्रो लुक् प्रयज्येतेति भावः ॥—**ह्रस्व इति** । अनेकमिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् 'प्रथमानिर्दिष्टम्' इति 'एकविभक्ति च-' इति वा गोशब्दस्योपमर्जनत्वादिति भावः ॥—**चित्रा असिति** । 'अन्तरङ्गानपि-' इति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घेन प्रवर्तते । अन्यथा एकदेशस्य परादित्येन मुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अकारो न लभ्येतेति भावः ॥—**नेहेति** । अत्रैव सूत्रे पदाम्भ्यौ भार्ये अस्म्येति द्वन्द्वगर्भवहुव्रीहौ पदौसृष्टुभाय इति भाष्योदाहरणमिति भावः ॥—**आनङिति** । तथा च 'समर्थ-' सूत्रे भाष्ये होतृपोतृनेपोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्यानङ उदाहृतः । पूर्वपद-क्षेपे तु न सिंयेत् । न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपद, होतृरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ॥—**अत एवेति** । पूर्वपदानाक्षेपादेत्यर्थः ॥—**चित्राजरदिति** । द्वन्द्वान्तर्गतजरन्द्वयस्योत्तरपदत्वेऽयगामानाधिकरण्यात्र टीपो निवृत्तः । न चैवमपि द्वन्द्वान्तमकस्य पूर्वपदस्य समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वात्पुंवद्भावे टास्त्रिगुत्तदुर्वारंति वाच्यम् । द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरन्द्वयोः स्त्रीप्रत्यय-प्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कलेऽपि द्वन्द्वान्तमकस्य पूर्वपदस्यान्तात्वात् ॥—**द्वयोरपीति** । पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः ॥—**जरच्चित्रेति** । 'पूर्वैकालेक' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरद्वहणेन जरती-शब्दस्यापि ग्रहणतः ॥—**चित्रजरद्वीक इति** । जरती चार्गा गौश्च जरद्वी 'गौरान्द्वय' इति टवि दित्वान् टीप । चित्रा जरद्वी यस्येति बहुव्रीहौ 'नद्युत्तर' इति वक्ष्यमाणः कप ॥—**वामोरुभाय इति** । 'संहितशकलक्षणवामादेश' इ-त्युट् ॥—**प्रधानमिति** । भावव्युत्पन्नं नित्यनपुंसकम् ॥—**पञ्चमीति** । 'तस्य परणे' इति उट् 'नान्तादसंख्यादे-' इति उटो मडागमः । 'टिड्डा-' इति टीप ॥—**प्रमाणीति** । करणे व्युट् तदन्तस्य विज्ञेयनिवृत्त्यात् स्त्रियां टीप ॥ कथं तर्हि 'प्रमाणायां स्मृता' इति शाबरभाष्यमिति चेत् । अत्र भट्टाः—'प्रमाणमयेतं याति मूलभूतां धृतिं यतः । किंवन्ता-दयतेत्यस्मान्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते' इत्याहुः ॥ तत्रायतेः किपि 'ह्रस्वस्य पिति कृति-' इति मुकि टाप दुर्लभः । तथाया-गमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तद्वैति बोध्यम् ॥ किञ्चिच्चरति किञ्च विजित्यर्थ इति वा व्याख्येयम् ॥ अन्ये तु प्रमाणं वेदसद्वदा-चरतीत्याचारक्रियन्तात्प्रमाणशब्दान्पचायवि टावित्याहुः ॥—**प्रधानपूरण्यामेवेति** । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययाध्यायसिद्ध-मिदम् ॥—**नद्युत्तरः** । तपरम्ब स्पष्टार्थम् ॥—**नद्युत्तरपदादिति** । नद्यन्तादिति नोक्तं, काप्रत्ययेन सह समामे कृते

१ मुञ्च्येति—उद्गातावयवेदेरव रात्रिममूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाया रात्रयः समामाभिधेयाः, एवं पञ्चम्यपीति वनि-
पदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः ।

प्राप्ते । ॥ न कपि । अ३।३।३। कपि परे हस्यो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्ष-
स्यान्यपदार्थतया रात्रिप्रधानम् । बहुकर्मकः । अग्रियादिषु किम् । कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । त-
नुभगा । दुर्भगा । भक्तिः । सचिवा । स्वया । कान्ता । शान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । अबला । त-
नया ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीविवक्षायां तु दृढाभक्तिः । ॥ तसिलादिष्वा-
कृत्यमुच्चः । ६।३।३। तसिलादिषु कृत्यमुज्जनेषु परेषु ग्नियाः पुंवस्यात् । परिगणनं कर्तव्यम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरि-
हाराय । व्रतसौ । तरमसौ । चरदजानीयसौ । कल्पदेशीयसौ । रूपपाशसौ । थाल । तिलस्थनी । बह्वीषु बहुत्र ।
बहुतः । दर्शनीयतरा । दर्शनीयतमा । धरूपेति वक्ष्यमाणो हस्तः परत्वात्पुंवद्भावं बाधते । पटितरा । पटितमा । प-
टुचरी । पटुजानीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा । दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रशस्ता वृकी
वृकतिः । अजाभ्यो हिता अजभ्या ॥ ११ शसि बहुलपार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अ-
व्याप्त्यो देहि अव्यपशः ॥ १२ त्वत्तलोर्गुणवचनस्य ॥ शुक्लाया भावः शुक्लत्वम् । शुक्लता । गुणवचनस्य किम् ।
कन्या भावः कर्तृत्वम् । शरदः कृतार्थेत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ॥ १३ भस्यादे तद्धिते ॥ हस्तिनीनां समूहो
हस्तिकम् । अहे किम् । रोहिण्यः । स्त्रीभ्यो ढमिति ङोऽत्र गृह्यते । अग्रेढमिति ढकि तु पुंवदेव । अग्रायी देवताऽस्य
स्थालीपाकस्याशेषः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छास्त्रवादिष्वान् डीत्येकः । समानः पतिर्यस्या
इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंसकस्त्वृती-
यः । आद्ययोः निवाद्यण । सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव ।

बहुव्रीहिरन्यन्तत्वात् । उत्तरपाद तु नयन्त । मतयेत्, 'समासि अन्तः समाधानः' इति पक्षाश्रयणादिति बोध्यम् ॥—
दृढमिति । अदृढमिति पूर्वमात्रपक्षेनान्न दृढशब्दप्रयोगात् । लिङ्गविशेषनिर्देशेति भावः । लिङ्गविशेषविधक्षायां तु
दृढाभक्तिरित्यादिपिद्वये प्रियादिषु सौचित्यपाठः ॥—तसिलादिषु कृत्यमुज्जनेष्विति । 'पञ्चम्यान्तसिल' इ-
त्यारभ्य 'संख्यायाः क्रियास्यान्तगणने कृत्यमुज्जने' इत्येतत्पर्यन्तेतिवत्यर्थः ॥—अव्याप्त्यतिव्याप्तिवारणयेति ।
वृक्तारभ्या बहुत्र इत्यत्राश्रयित्वा, तसिलादिषु कृत्यमुज्जनेषु नित्यवचनयोः पाठमावात् । पटुद्विषया शुभ्राभ्या इत्य-
त्रानित्याप्तः, 'पटुद्वयमाश्रयः' इति देश्यस्य 'पक्षोऽस्य नोऽस्ति' इत्यास्य च तत्र पाठः । अन्तर्भाववारणाय परिगणन-
मित्यर्थः ॥ परिगणितान् व्रतमासीत् कर्मणोऽदृष्टमिति—वर्द्धाभविति । यथापि वत्तादिषु दीपो वैकल्पिकत्वात्तद्भावे बहुवे-
द्यादि स्थितिर्न तथापि पक्षे कर्तृत्वमाश्रित्यपारणायैवम् ॥ तत्तत्पक्षेति प्राक्तोक्तमुदाहरणमत्रोपेक्षितम् । 'गर्वभासो वृ-
त्तिमात्रे' इत्यनेन गतार्थत्वादिति मनोरमाया स्थितिः ॥—पटितरिति । प्राप्ता तु पटितरेषुदाहृत तत्प्राप्तादिकमिति
भावः ॥—पटुचरीति । 'गताप्ये चर' ॥—पटुजानीयेति । 'प्रकाशवचनं जानीय' ॥ दर्शनीयरूपेत्यादि । 'प्र-
शंसायां रूप' । 'याप्ये पाश' ॥—बहुधेति । 'प्रकाशवचनं थाल' तत्र हि 'किमवनामवहुधम्' इत्यधिकृतम् ॥—वृ-
कतिरिति । 'वृकज्येष्टाभ्यां नित्यनानिजो व लज्जयि' इति नित्य ॥—अजधेति । 'अजाविभ्यां ध्य' ॥—शसी-
ति । 'बहुव्याप्य' इति शरदश्च यत्तसिलादिषु जानीय इत्यर्थः । व्रतमादिषु परिगणनं कर्तव्यमिति यावत् ॥—त्वत्-
लोर्गुणवचनस्य । गुणस्येति वक्तव्ये वचनगटण प्रसिद्धगुणपरिग्रहार्थम् । अन्तर्भावोदाहरति—शुक्लत्वं शुक्लतेति ।
नित्यह जातिसत्त्वात्तारिक धर्मेमात्र गुण इति यत्प्राचीनरुक्, तत्त्वोक्तव्यम् । अन्यथा 'निरीक्ष्य मेने शरदः कृता-
र्थता' 'सा भुमोच रतिदुःखाधीलताम्' इत्यादिप्रयोगो निर्वाप्य इति भावः ॥—हास्तिकमिति । 'आचनार्थस्थि-
नोः' इति ङक । न नात्र 'गर्भेति' लोभं निर्वाहः, तस्य 'अलिङ्गवद्भावा' इत्यभिधान्वात् 'अचः परस्मिन्' इति स्थानि-
वद्भावाच्च 'नमस्कृते' इति द्विलोपानापत्तेः । न च 'ङकल्लोभ' इत्यनेनैवात्र पुंवद्भावनिर्दिष्टः शङ्क्या । लसा साहचर्यात् ।
'भवत्तच्छब्दो' इत्यर्थेव ङकसात्र प्रदणाल । नापि 'जानेथ' इति पुंवद्भावनिर्देशः शङ्क्यः । अस्मादेव भाष्योदाहरणात्
'सौत्रस्थेव निर्वाप्ये, न त्वोपसंस्कृताधिकस्य' इति ज्ञापनात् ॥—रोहिण्ये इति । रोहितशब्दात् 'वर्णादिचुदात्तात्' इति डी-
नकारी । रति तु पुंवद्भावे तथोपनिर्वातौ रोहितस्य इति स्यादिति भावः ॥—गृह्यते इति । व्याख्यानादिति शेषः ॥—
अग्रायीति । अमिश्रब्दात् 'वृत्ताकार्या' इति त्रिधा ईर्षकारादेशौ ॥—आग्रेय इति । पुंवद्भावभावे तु आग्रायेय इति
स्यादिति भावः ॥—शत्रुपर्यायादिति । अत्र च 'व्यग सपत्ने' इति निर्देशो लिङ्गम् । 'रिपौ वैरिसपत्नादिप्रपञ्चेपण-
तुर्हद' इत्यमरः ॥—विवाहनिबन्धनमिति । तज्जन्यसंस्कारविशेषविशिष्टं ऋटमित्यर्थः ॥—सापत्न इति । अभाषि-
तपुंसकत्वात् द्वितीयस्य पुंवद्भावो न भवति । रति च पुंवद्भावे नकारादेशाभावात्स्यापत्तेरिति स्यात् । आद्यस्य तु पुंवद्भा-

१ गुणवचनस्येति—अत्र संज्ञाकृततत्त्वितान्तसमस्तस्यैवनामसक्याशब्दातिरिक्तः शब्दो गुणवचनशब्देनोच्यते, आकटारम्-
प्रभाषायास्तथैव लोभार्, अत एव 'एकतद्धिते च' इत्यत्र एकमिति पुंवत्तात्परिर्भवित्वाशास्त्रेण न सिध्यति, उक्तमेतत्त्वन्लो-
गुणवचनस्य शत्रुकम् ।

न खण् । शिवादौ रूढयोरेव ग्रहणात् । सापत्यः ॥ ॥ ठक्छसोश्च ॥ भवत्याश्छात्रा भावत्काः । भवदीयाः । एत-
द्वातिक्रमेकतद्धिते चेति सूत्रं च न कर्तव्यम् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावं इति भाष्यकारेष्टया गतार्थत्वात् । सर्व-
मयः । सर्वकाम्यति । सर्विका भार्या यस्य स सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादि । पूर्वस्यैवेदम् । भस्त्रेपाद्वेति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका । सर्वाः ॥ ॥ कुकुट्यादीनामण्डादिषु ॥ कुकुट्य अण्डं कुकुटाण्डम् ।
सूत्र्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः । ॥ ॥ क्यङ्मानिनोश्च । ॥ ॥ १६।३।३६। एतयोः परतः पुंवत् । एनी-
वाचरति एतायते । इयेनीवाचरति इयेतायते । स्वभिन्नां कांचिद्दृशेनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं
मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः । ॥ ॥ न कोपधायाः । ॥ ॥ १६।३।३७। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्यः । रसिका-
भार्यः । मद्रीकायते । मद्रीकामानिनी ॥ ॥ ॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥ नेह । पाका भार्या यस्य स पाक-
भार्यः । ॥ ॥ संज्ञापूरण्योश्च । ॥ ॥ १६।३।३८। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि

वेऽपि सापत्य इत्येव भवनीति भावः ॥—रूढयोरेवेति । आयः शब्दो रूढः, द्वितीयस्तु योगरूढः, तेन 'समानः पति-
र्थस्याः' इति विग्रहो न विरुध्यत इति दिक् ॥—ठक्छसोश्च । अमत्वार्थे आरम्भः ॥—भावत्का इति । 'भवतप्रक-
रणी' टावस्यामेव पुंवद्भावं कृते 'ठस्येकः' इति एकदेशं वाधित्वा तात्तलक्षणः कादेशः ॥ नन्विकादेशे भवत्वात् 'भस्या-
ः' इति पुंवद्भावे सति कादेशप्रवृत्त्या रूपसिद्धौ किमत्र टग्रहणम् । भवम् । मथितं पण्यमस्य भार्यातक इत्यत्रेवान्विधि-
न्येन स्थानिवद्भावाद्येभ्योऽन्वितावपि भाषया वा 'कादेशप्रवृत्तेर्दुर्लभत्वात्' । अतः 'ठक्छसोः' इति टग्रहणं कर्तव्यमेव ॥—
भवदीया इति । छमः मित्रकरणम् 'मिति च' इति पदसंज्ञा । तेनात्र जडं भवति । एव च पदसंज्ञया भसंज्ञाया वा-
धात् 'भस्यादि-' इत्यस्याप्रवृत्त्या वार्तिके छमग्रहणं कृतम् ॥—भाष्यकारेष्टेति । अनेन सूत्रवार्तिकयोर्द्विकसंभवो 'व-
नितः' । उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात् । निकर्षे तु व्यर्थमेवेत्याह—गतार्थत्वादिति । इष्टकदाहणान्याह—सर्वमय इ-
त्यादिना । 'तत् आगतः' इत्यर्थे 'मयट्' इति मयट् । तस्मिन्नादिषु मयट् आदिषु परिगणितत्वात्तेनैव न निष्कर्षणीति भावः ॥—
सर्वकभार्य इति । न च 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति सूत्रेण गतार्थता, 'न कोपधायाः' इति निषेधात् । न चास्यापि तेन नि-
षेधः शङ्क्यः । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात् । अस्या इदंस्तु तस्मिन् प्रकरणे असमाविष्टत्वात् ।
न च वृत्त्यन्तर्गतस्य सर्वनामत्वभावात्पुंवद्भावो न भवेदिति वाच्यम् । वचनापरम्भसामर्थ्यात् मात्रग्रहणाद्वा कर्तृसर्वनाम-
न्येन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावाभ्युपगमात् । अत एवोक्तपूर्वार्थे इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । गर्वा नाम का-
चित्स्थान्याः पुत्रः गर्वापुत्र इत्यत्र तु नातिप्रसङ्गः, संज्ञासंज्ञेतयोः सर्वादिसंगतवर्धितत्वेन प्रवृत्तेः पूर्वनामत्वसर्वनामत्वात् ॥—
सर्वप्रिय इति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इत्यत्र प्रियादिषुर्बुदायो रूपवर्तीप्रिय इत्यादायुस्तुल्यत इति भावः ॥ तदित्या तदन्ये-
त्यादायुत्तरपदेतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह—पूर्वस्यैवेति । वृत्तिपदकानेकभागभावे क्तिन्निर्देशक्या पूर्वस्यैवत्यर्थः ॥—लिङ्गादि-
ति । अन्यथा एषा द्वा एतयोः काव्यस्य आपि विधीयमानमित्ये निर्विषयं स्यादिति भावः ॥ 'दक्षिणपूर्वा दिक्' इति वा-
च्योदाहरणमर्पाह लिङ्गमिति बोध्यम् । यत् प्राचा 'गर्वनाथः समासे पुंवत्' इत्युक्तम् । यत् व्याचक्षुः 'वार्तिकार्थमनुवदति
सर्वनाम्न इत्यादिना' इति । तत्प्रासादिकम् । 'वृत्तिमात्रे' इति पाठस्यैव भाष्याभ्युपगमात् । सर्वमयः सर्वकाम्यनीत्युक्तोदाह-
णार्थाद्विप्रसङ्गाच्च । वार्तिकार्थमित्यापि प्रासादिकमेव । वार्तिकग्रन्थे एतदभावात् । न च 'गर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्येतद्वार्ति-
कमेव, न तु भाष्यकारेष्टिर्निति शङ्क्यम् । 'ठक्छसोः' इति वार्तिकस्य निर्गल्यमन्यतत्वात्तेन । भाष्यकारेष्टित्वे तु वार्तिकस्योक्ति-
संभव उक्त एव प्राक् ॥ क्यङ्मा—॥—एतायत इत्यादि । 'कर्तुः क्यङ् सत्योप' कथादि पुंवद्भावे कृते एतद्वेतयोः
'अकृतसां'- इति दीर्घः ॥—मानिनप्रदणमगमानाधिकरणार्थमस्यर्थं चेत्वाशयेन यथाकममुदाहरति-स्वभिन्नामित्यादिना ।
—दर्शनीयमानिनीति । 'मनः' इति णिनः । नान्तत्वात् ङीप् । या त्वात्मानमेतं दर्शनीयां मन्यते तत्र 'स्त्रियाः पु-
वत्' इत्येव सिद्धम् । एकस्या अपि ईगिततमत्वव्यापाराश्रयत्वाविवक्षाभेदेन कर्मवक्तृत्वयोः सत्वेऽपि वास्तव्याभेदेन सामाना-
धिकरण्याविधानादिति भावः ॥—पाचिकाभार्य इति । पचतीति पाचिका ण्वुठ । 'युयोः' इत्यकादेशे दापि 'प्रत्यय-
स्थान्' इतीवम् ॥—रसिकाभार्य इति । रसोऽस्त्यस्या इति रसिका । 'अत इतिट्' इति टव ॥—मद्रीकायत
इति । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवत्त्वप्राप्तिः । मेट्पु भवा मद्रीका । 'मद्वृज्योः क' । गति तु पुंवद्भावे टव न श्रूयतेति
भावः ॥—तद्धितवुग्रहणमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकं सर्वार्थते, तद्धितग्रहणं वुग्रहणं चेत्यर्थः ॥—पाका-
भार्येति । 'अभेकपृथक्पाका वयसि' इति कप्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः । न चायं तद्धितस्य ककारो, नापि वोः । 'व-
यसि प्रथमे' इति ङीप् वाधित्वा अत्रादिवाद्याप ॥—संज्ञापूरण्योश्च । यत् इतायते इति क्यङन्तमपि वृत्त्यादिपू-
दाहृतम् । तत्तु विशेषाभावादिहोपेक्षितम् ॥—पञ्चमीपाशेति । 'याये पाशप्' । 'तस्मिन्नादिषु-' इति प्राप्तिः ॥—

१ कुकुट्यादीनामिति—जातिमात्रपरकुकुटादिर्नैव समासे सिद्धमेतदिति भाष्ये प्रत्याख्यातमिदम्, तत्पक्षे कुकुट्यादिसंज्ञानां
समाभोऽनविधानाच्च भवति ।

च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमक्षि । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक-
विकारे । १६।३।३० । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिस्तदेतुयस्मद्धितोऽरकविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीभार्यः ।
माधुरीयते । माधुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् । मध्यमभार्यः । तद्धितस्य किम् । काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन
किम् । तावद्भार्यः । रक्ते तु कापायी कन्था यस्य स कापायकन्थः । विकारे तु हेमी मुद्रिका यस्येति हेममुद्रिकः ।
वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौत्रश्चभार्यः । ॥ स्वाङ्गाच्चेतः । १६।३।३०।
स्वाङ्गाच्च ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः । स्वाङ्गात्किम् । पटुभार्यः । हूतः किम् । अकेशभार्यः ॥ ॐ अ-
मानिनीति चकव्यम् ॥ सुकेशमानिनी । ॥ जातेश्च । १६।३।३१ । जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शू-
द्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्मिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याह इति तु भवत्येव ।
॥ संख्ययाऽव्ययासम्प्रादुर्गाश्रिकसंख्याः संख्येयः । १२।२।२५ । संख्येयार्थया संख्ययाऽव्ययादयः समस्यन्ते स
बहुमीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वेत्यर्थः । बहुमीहो संख्येये इति वक्ष्यमाणो ऽव् ।
॥ ति विंशतेरिति । १६।३।३२ । विंशतेर्भस्य तिशब्दस्य लोपः स्याद्वृत्तिः । आसन्नविंशाः । विंशतेरासन्ना इत्यर्थः ।

वृद्धिनिमित्तस्य—॥—स्त्रीमीति । स्युर्भवा । 'तत्र भवः' इत्यणि 'टिड्ढा' इति टीप ॥—**माधुरीयत इति ।** म-
धुर्यां भवा माधुरी । मेवात्त्वर्तायर्थे 'कर्तुः कयड-' इति कयड ॥—**मध्यमेति ।** मध्ये भवा मध्यमा । 'मथान्मः'
इति मः ॥—**काण्डलावेति ।** काण्ड लुनातीति काण्डलावी 'कर्मण्यण' । कृदयम् ॥—**तावदिति ।** तत्परिमाणस्या-
स्वावर्ती । 'यत्तदेतेभ्यः-' इति वृत्तुपि 'आ सवेनाप्तः' इत्याकारो न वृद्धिशब्देन विहित इति भावः ॥—**कापायीति ।**
कपायेण रक्तयर्थे 'तेन रक्ता रागात्' इत्यणि टीप ॥—**हेमीति ।** हेमो विकार इत्यर्थे 'अनुदानादेश्च-' इत्यत्र ॥—**फ-
लोपधानेति ।** निमित्तशब्दः फलोपहितपरः । स्वरूपयोग्यपरस्य तु वैयाकरणभार्य इत्यत्र पुवद्भावो न सिध्येदिति
भावः ॥ व्याकरणमर्थो वेति वा वैयाकरणी । 'तदर्थे तद्वद' इत्यण । स्वरूपस्याप्य स्त्री सौत्रवी 'तस्यापत्यम्' इ-
त्यण । उभयत्र शिञ्जाप्राप्ता आदिशब्दिः 'न स्वाभ्याम्-' इत्यनेन प्रतिषिध्यत इति नाय वृद्धिं प्रति फलोपहितः किं तु स्व-
रूपयोग्यः ॥ यद्यर्थजागमनिमित्तत्वाद्वृद्धिं प्रति फलोपहितोऽपि भवत्यय तद्धितः तथापि वृद्धिशब्देन विहितो वृद्धिं प्रति
न भवतीति भावः ॥ अत्र व्याख्येते सूत्रे निमित्तशब्दः फलोपहितपरः, अन्यथा निमित्तप्रहणमनर्थकं स्यात् । वृद्धेस्तद्धि-
तस्येत्युक्तेऽपि निमित्तत्वमेव संबन्ध इति वृद्धिनिमित्तं यस्माद्धन इत्यर्थत्वाभावात् । तेन वृद्धिशब्देन विहिता वृद्धिप्रत्ययमर्थो
लभ्यते । अन्यथा फलोपहितपरत्वलाभो निषेधः स्यादुक्तदोषनादवस्थादिति ॥—**सुकेशीति ।** 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-'
इति टीप ॥—**अकेशेति ।** 'गहनोऽव्ययमान-' इति निषेधान्दीपभावः ॥—**जातेश्च ।** यद्यत्र जातेरेत्येव विहित इति
व्याख्यायते तर्हि हास्तिकमित्युदाहरणं आप्तसंख्यानिमित्तस्य नाय निषेध इति भाषायां किञ्च संगच्छेत । हस्मिन्शब्दान् 'जातेः'
इति ङीष् विहितः, अदन्तत्वाभावात् । किं तु 'कृत्रेभ्यः' इति ङीप्विहित इति पुवद्भावनिषेधस्याप्रसक्तेरत आह—
जातेः पर इति । एव च हस्मिनीभार्यः, शुनीभार्य इत्यादावपि निषेधः सिध्यतीति भावः ॥—**यः स्त्रीप्रत्यय इति ।** दा-
वादिः ॥ प्राचा तु ङीप्विभोगात्तत्सदयुक्तमिति ध्वनयन्नुदाहरति—**शूद्राभार्य इति ॥—ब्राह्मणीति ।** शास्त्रैरवादिन्वा-
न्दीन् प्राचा तु ङीष् पुवदिति व्याख्याय ब्राह्मणीभार्य इत्युदाहृतं तदभ्यात् ॥—**सौत्रस्यैवेति ।** व्याख्यानादिति
भावः ॥ 'न कोधायाः' इति निषेधस्तु 'भस्याङि-' इति प्राप्तस्यापि भवत्येव । तेन विलेपिकायाः धर्म्यै वैलेपिकमिति सि-
द्धम् । यदि 'अप्सहिष्यादिभ्यः' इत्यणि पुवद्भावः स्यादिकारोऽत्र न श्रूयेत । एतच्च 'न कोपधायाः' इति सूत्रे भाष्ये सा-
ष्टम् ॥ प्रागञ्जिक समास प्रकृतमनुसरति—**संख्येयेति ।** गामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्च विरहात्पूर्वेष्वेणाप्राप्तं वच-
नम् ॥—**दशानामिति ।** उपगता दश येयामिति न विगृहीतम् । पूर्वेष्वेव सिद्धेः ॥—**उपदशा इति ।** उपशब्दः समीपे
समीपिनि च वर्तते । आद्ये अत्ययीभावः, द्वितीये तु बहुव्रीहिरिति विवेकः ॥—**नव एकादश वेत्यर्थे इति ।** संख्या-
द्वारकसंबन्धस्यान्तरङ्गतादिति भावः । तेन दशानां वृथादीनां समीपे ये सन्ति गवादयस्ते उपदशा इति न प्रयुज्यन्ते ॥—
सूत्रे तीति लुप्तपक्षीकमित्याशयेनाह—**तिशब्दस्येति ॥—विंशा इति ।** इह तिलोपोत्तम् 'अतो गुणे' इति पररू-
पमेव, न तु टिलोपः, टिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । न चात्र पररूपमपि न स्यान्तिलोपस्य स्थानिवत्त्वादिति शङ्क्यम् ।
अज्जलादेशो जादेशो न भवतीति 'अचः परस्मिन्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । 'स्थानिवदादेशः-' इति तु न प्रवर्तते एव, शास्त्रोये
कार्ये हि कर्तव्ये तत्प्रवृत्तिः, न तु विपातार्थमिति सिद्धान्तात् ॥—**विंशतेरिति ।** इहापि आसन्ना विंशतित्येषामिति न विगृ-

१ सुकेशमानिनीति—अमानिनीति निषेधो दीर्घमुखमानिनीत्यादावपि, त्रिद्विषष्टिपरिभाषया मानिन्स्रहणेन मानिनीशब्द-
रथापि ग्रहणात् । यतो यो विदितरतद्विशिष्टयैव तेन ग्रहणे मानाभावान् इति भाष्ये ध्वनितमिहापि सुकेशमानिनीति उदाहरता
ध्वनितमिति भावः ।

अदूरत्रिंशः अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशः । विंशतिरित्यर्थः । ॥ दिक्-
नामान्यन्तराले । ॥ २।२।२६। दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिण-
पूर्वा । नामग्रहणाद्यौगिकानां न । ऐन्द्र्याश्च कौबेयाश्चान्तरालं दिक् । ॥ तत्र तेनेदमिति सरूपे । ॥ २।२।२७।
सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरणविषये इदं युक्तं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे घोले
स बहुव्रीहिः । इतिशब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । ॥ अन्येषामपि दृश्यते । ॥ ६।३।१३७। दीर्घ इत्यनुवर्त-
ते । इच्चि कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विष्यप्रत्य-
यस्य पाठादव्ययीभावत्वमव्ययत्वं च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युक्तं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डैर्दण्डैश्च प्रहस्येदं युक्तं प्र-
वृत्तं दण्डादण्डि । मुष्टीमुष्टि । ॥ ओर्गुणः । ॥ ६।४।१४६। उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाहूबा-
हवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधिरित्युक्त्वा इति ज्ञापयितुम् । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ।
सरूपे इति किम् । हलेन सुसलेन । ॥ तेन सहेति तुल्ययोगे । ॥ २।२।२८। तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीया-
न्तेन प्राग्वत् । ॥ वोपसर्जनस्य । ॥ ६।३।८२। बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा

हीतमुक्तयुक्तः ॥—अदूरेत्यादि । अदूरात्रिंशतः, अधिकाश्रत्वारिंशत इति विग्रहौ बोध्यौ ॥—द्वित्रा इति । वार्थेऽयं
बहुव्रीहिः । स च वार्थो न विकल्पः, पक्षे द्विवचनस्याप्यापत्तेः, किं तु संशयः । स चानियतसंख्यावमर्शा । तत्र च त्रयोऽपि
नवेदा भासन्त इति तदपेक्षं बहुवचनमेव । आनयनादिक्रियान्वयस्तु द्वयोन्नयानां वेलनियत एवेत्याहुः ॥—द्विरावृत्ता
इति । मुजर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥ वृत्तौ तु मुजर्थान्तर्भावेनैवैकार्थभावाश्रयणात्मुक्तोऽप्रयोगः ॥ संन्ययेति किम् । चत्वारो
ब्राह्मणाः ॥ अव्ययेत्यादि किम् । ब्राह्मणाः पञ्च ॥ संन्ययेति किम् । अधिका विंशतिर्गवाम् । संन्याथेयं संन्येति न
समासः ॥ औ दशतः संन्याः संन्येये वर्तन्ते न तु संन्यायाम् । विशल्यायाः संन्यास्तु संन्येयसंन्येयोर्वर्तन्ते । यदा तु
संन्येये विंशतिशब्दस्तदा भवत्येव समासः । अधिकविंश इति ॥—तत्र तेनेदम् ॥—ग्रहणविषय इति । गृह्यते
इति ग्रहणं केशादि तद्विषयो वाच्यो यथोक्ते सरूपे । प्रहियते अनेनेति प्रहरणं दण्डादि तद्विषयो वाच्यो यथोरिति प्राग्वत् ।
कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ननु 'ग्रहणविषये सप्तम्यन्ते समस्येते प्रहरणविषये तृतीयान्ते च' इत्यादि-
विषयविशेषः मृत्कार्थः कथं लभ्यते इत्यन आह—इतिशब्दादिति । स हि लौकिकी विवक्षां दर्शयति । लोकं केशाकेशी-
त्यादिप्रयोगं यात्रानर्थः प्रतीयते तावत्पर्यं बहुव्रीहिर्भवतीत्यर्थः ॥—अन्येषामपि दृश्यते । अत्र प्राचा दशग्रहणात्मकमैव-
निहारे बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घत्वम्, 'आलं वानचि' इत्युक्तम् ॥ तत्र 'आलं वा' इत्यपानिनीयम् । अत एव मुष्टामुष्टीयु-
दाहरणमप्यप्रामाणिकमेव । एतच्च मनोरमायां स्पष्टम् ॥—ओर्गुणः । तद्धिते किम् । पट्टौ । वार्थोः ॥—गुणोक्ति-
रिति । यद्यपि 'ओगेत्' इति सूत्रेनेऽपि 'भस्य तद्धिते' इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकवमस्येव । तथापि विधेयमपेक्षकं पदं यत्र
संज्ञारूपं स एव संज्ञापूर्वको विधिरिति भावः ॥ यद्यपि ओदिति तत्परस्मैकालस्य संज्ञैव । तथापि इह तत्कार उच्चारणार्थ-
स्तपरत्वे फलाभावात् । 'ओगे' इत्येव वास्तु । 'स्य रूप शब्दस्य' इति तु प्रत्याग्यातमिति भावः ॥ स्यादेतन् । तत्परस्म-
त्कालस्य संज्ञा भवतीति 'गुरोर्गृत्तः' इति श्रुतिनिषेधस्यापि संज्ञापूर्वकत्वेनानित्यत्वान् । कृद्भगिष्वेत्यत्र श्रुतिद्वये 'कृ-
लृक्' सूत्रे कृकारान्पृथक् लृकारोपदेशो व्यर्थः । सावर्ण्यं मल्ययुक्तरीत्या लृकारस्य श्रुतिद्वारानित्यत्वज्ञापनस्य निष्फलत्वात् ।
न चैवमपि कृदितां लृदिकार्थं लृदितामृदिकार्थं च वाग्यितुमनित्यत्वज्ञापनमावश्यकमिति वाच्यम् । गजृश्राजृगम्लशकृ
इति पृथगनुबन्धकरणसामर्थ्यात् 'नागलोपिशास्त्रुदिताम्' 'लृदितः परस्मैपदे' इति पृथगनुवादगमार्थ्याच्च तत्कार्याणामगा-
कर्मसिद्धेरिति चेत् । अत्राहुः—'गुरोर्गृत्तः' इत्यनेन कृद्विभक्तस्य गुरोः श्रुतिविधानात् 'अनृतः' इत्येनदन्त्यमानगुरुवि-
शेषपत्वेनानुवादरूपमेव, न तु विधेयसमर्पकसंज्ञारूपं पदमिति कस्यानिकश्रुतिनिषेधस्यानित्यत्वासिद्ध्या कृद्भगिष्वेत्यत्र
श्रुतो न सिध्यति । ततश्च तस्मिन् यथमुक्तज्ञापनायोभयोपदेश आवश्यक इति ॥ अन्ये तु कृकारान्पृथक् लृकार उपदेशव्य
एव कृकारोपदेशेन लृकारस्यालम्बान् । न च 'कृलृगर्थोभिधः सावर्ण्यम्' इति वचनान् तज्ज्ञातः शङ्क्यः । वार्तिके दृष्ट्वा
मृत्कृतोऽप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—तेन सहेति । तुल्ययोगे किम् । 'सहेव दशभिः पुत्रैर्भागे वहति गर्दभी' । इह सहशब्दो
न तुल्ययोगवचनः । भागकर्मकहृत्क्रियायां तु पुत्राणामनन्वयान् । किं तु विद्यमानवचनः । दशम् पुत्रेषु विद्यमानविय-
र्थः ॥ एतच्च सहशब्दस्य विद्यमानार्थत्वमप्यस्तीति वक्तुमुक्तम् । प्रत्युदाहरणशरीरे तु सह पुत्रैरित्येति बोध्यम् ॥ तृती-
या तु 'सह युक्ते' इत्यनेनैव ॥—वोपसर्जनस्य । उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्, अयमभिचारात् । किं तत्त-
रपदेन संनिधापितस्य समासस्य । तच्चावयवद्वारकम् । उपसर्जनमवयववयवकस्य समासस्येत्यर्थः । तदेतत्फलितमाह—बहु-

१ अन्तराल इति—अन्तरालशब्देन दिग्ब, प्रत्यामन्तः । अत्र एवाप्य नित्यस्त्रीलङ्घना । २ अव्ययीभावत्वमिति—केचित्तु
'इच्छप्रत्ययस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वम्, अव्ययीभावत्वं तु न दृढतरं फलमानम्, नापि तत्प्रयोगः प्रसितः' इत्याहुः । ३ तु-
ल्ययोगे इति एकेन गमनादिना योग्यतद्योतकं संहर्यर्थः ।

आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । सकर्मकः । सलोमकः । ॥ प्रकृत्याशिषि । ६।३।८३ । सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वप्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय ॥ ७ अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम् ॥ सगवे । सवत्साय । सहलाय । ॥ बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणान् । १।४।७३ । संख्येये यो बहुव्रीहिसंख्याङ्गश्च स्यात् । उप-
दशाः । अयुगणान्किकम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्मरे विशेषः ॥ ७ संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः ॥ निर्गतानि त्रिशतो निश्चिन्तानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतत्रिशतोऽङ्गुलिभ्यो निश्चिन्तः खड्गः । ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्य-
क्ष्णोः स्वाङ्गान्पच् । १।४।११३ । व्यत्ययेन पठ्यते । स्वाङ्गवाचि सक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः पच् स्यात् । दीर्घे सक्थ्यनी
यस्य स दीर्घसक्थः । जलजाक्षी । स्वाङ्गान्किकम् । दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्ष्णोऽदर्शनादित्यच् ।
॥ अङ्गुलेर्दारुणि । १।४।११४ । अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः पच् स्यादाख्यार्थः । पञ्चाङ्गुल्यो यस्य तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अ-
ङ्गुलिस्तदशवचनं धान्यादिविक्षेपणकाष्टमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या ब्रह्मलया यष्टिः । तद्वितार्थे
तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् । दारुणि किम् । पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । ॥ द्वित्रिभ्यां प मूर्धः । १।४।११५ । आभ्यां मूर्धः
पः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । ॥ नेतुर्नक्षत्रे अच्वक्तव्यः ॥ मृगो नेता यासां रात्रीणां ताः मृगनेत्रा रात्रयः ।
पुण्यनेत्राः । ॥ अन्तर्बहिर्भ्यां च लोभः । १।४।११७ । आभ्यां लोभोऽप्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोभः । बहिर्लोभः ।
॥ अञ् नान्तिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलान् । १।४।११८ । नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च
नसं प्राप्तोति ननु स्थूलपूर्वात् । ॥ पूर्वपदान्संज्ञायामगः । ८।१।३१ । पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्वास्-
ज्ञायां ननु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य दुणसः । खरणसः । अगः किम् । कृचामयनं क्रगयनम् । अणग-
यन्तादिभ्य इति निपातनान् णव्यस्मादमाश्रित्य अग इति प्रत्याख्यानं भाष्ये । अस्थूलान्किकम् । स्थूलानासिकः ॥
७ खुरखराभ्यां वा नस् ॥ खुरणाः । खरणाः ॥ ७ पक्षे अजपीप्यते ॥ खुरणसः । खरणसः । ॥ उपसर्गश्च ।
५।४।११९ । प्रादेयो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका
यस्य स उन्नतः । उपसर्गादनोपर इति सूत्रं तदङ्गत्वा भाष्यकार आह । ॥ उपसर्गाद्बहुलम् । ८।१।२८ । उपस-

र्वाहेरिति । तेनेह न, गदयुवा । गदकुवा । 'गजनि युधि कुवः' 'गहं च' इति कनिषि उपपदसमागामिनां ॥ 'गहस्य
सः संज्ञायाम्' इत्यन्तोऽनुवर्तनादाह—सहस्य सः स्यादिति ॥ प्रायिकमिति । 'विभाषा गप्वेस्य' इत्यादिनिर्देशा-
दिति भावः ॥—सकर्मक इति । विद्यमानकर्मक इत्यर्थः ॥—प्रकृत्याशिषि । कथं तर्हि 'यजमानस्य सुपुत्रस्य सन्ना-
तृकस्य सपरिवारस्यायुरारोग्यैश्चर्याभिर्द्विर्गस्तु' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्त इति चेत् । उच्यते—'एश्वर्यामश्वद्विरस्त्विति
भवन्तोऽनुवृत्तु' इत्येतत्प्रार्थनावचनम् । त्वाधीर्वचनम् । यन्माधीर्वचनम् 'तथास्तु' इति तत्र हि सुपुत्रकेत्यादि न प्रयु-
ज्यत एवेति न काश्चन्युपपातः ॥—बहुव्रीहौ संख्येये— । व्यत्ययेन पदार्थं समगोत्याह—यो बहुव्रीहस्तस्मा-
दिति । उपगणा इत्यत्र उचि गत्यगति च रूपे विशेषो नामोक्त्यत आह—स्वरे विशेष इति । उचि गति 'चित्' इत्य-
न्तोदात्तत्वं स्यात्, अगति तु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः ॥ न च गत्यपि उचि परत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव स्यादिति श-
ङ्क्यम् । 'व्रतः' इति स्वरस्य सतिगिप्रस्ताव, उचिचक्रणस्य वैधर्थापनेत्र ॥—संख्याया इति । संख्यान्तस्य तत्पुरु-
षस्य चरमावयवो उच्यत इत्यर्थः । एकवचनसिख्यादा तु न भवति, 'अन्यत्राधिकलोपात्' इति वार्तिककारोक्तः ॥
—व्यत्ययेन पठ्यति । एतन्नोपलक्षणं समस्यैव व्यत्ययेनैव । तदाह—स्वाङ्गवाचीत्यादि । 'अद्रवं मूर्तिमत्' इत्या-
दिलक्षणलक्षितं स्याद्गृह्यते । तेन शोभनाक्षी प्रतिमेल्यादिप्रयोगो निर्वधि एवेत्याहुः ॥—पच् स्यादिति । पौ डीपर्थः ।
चन्तु 'चित्' इत्यन्तोदात्तार्थः । तेनात्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति ॥—स्थूलाक्षेति । स्थूलानि अक्षीणि पर्वोत्तुराणि
यस्याः सा ॥ प्राप्ता तु स्थूलाक्षिरिक्षुरिति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यवो दुर्वास्तात् ॥ यदपि समामान्त-
विधेरनित्यत्वात् न कृत इति वैधिव्याख्यातम् । तदगारम् । एवहि पञ्चपि तथैव भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासंगतिप्र-
पञ्चात् ॥—अङ्गुलेति । मात्रो 'द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् ॥—नेतुरिति । नेता नायकः । नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तद-
न्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः ॥—मृगनेत्रा इति । मृगो मृगशीर्षनक्षत्रम् । चन्द्रो नेता यस्य मृगनक्षत्रस्य चन्द्रनेता मृग इत्यत्र तु
न भवति । इह हि नेतृशब्दान्तो बहुवाहिनक्षत्रे वर्तते न तु नेतृशब्द इति ॥—खुरखराभ्यामिति । 'नासिकायाः' इति
वर्तते । केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥—खुरणा इति । 'अलरान्तस्य' इति दीर्घः ॥—उपसर्गश्च । उपस-
र्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणं, नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन त प्रत्युपगमत्वायोगात् । न च क्रियायोगाभावेऽप्युपसर्गत्वमस्त्विति
शङ्क्यम् । सावके अपिसावकमित्यव्ययीभावे 'उपगमस्तुनोति' इति सस्य पलप्रसङ्गात्तदाह—प्रादेरिति ॥—उपसर्गा-

१ प्रायिकमिति—इदमिति शब्दादभ्यते । २ संख्येये इति—संख्येयेऽर्थे विद्यमानसंख्याशब्दान्तो यो बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

३ अङ्गुलीसङ्केते—दारुणोऽप्राणितया मुख्याङ्गुल्यसंभवात् । ४ षडिति—पचि प्रकृते षविधानं 'द्वित्रिभ्यां पाद-मूर्धेभ्यो' इति
पाक्षिकात्तोदात्तात्वाभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थम् । यनि तु चित्प्रसागर्थ्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर वाधित्वा नित्यमन्तोदात्तत्वं स्यात् ।

गत्यान्निमित्तापरस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुक्म् । प्रणसः ॥ ॐ वेप्रो वक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विप्रः ॥
 ॐ ख्यश्च ॥ विष्यः ॥ कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः । विगतया नासिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् । ॐ सु-
 प्रातस्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः । १।१।१२०। एते बहुव्रीहावचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
 शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं शोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । च-
 तसोऽश्वयोऽस्य चतुरश्वः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः । ॐ न-
 ङ्दुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् । १।१।१२१। अच् स्यात् । अहलः । अहलिः । असकथः । असकिथः ।
 एवं दुःसुभ्याम् । शक्योरिति पाठान्तरम् । अशक्तः । अशक्तिः । ॐ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । १।१।१२२। न-
 ङ्दुःसुभ्य इत्येव । अग्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । ॐ धर्मादिनिचकेवलात् । १।१।
 १२३। केवलारपूर्वपदापरयो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलारिकम् । परमः स्वो
 धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीही साभूत् । स्वशब्दो हीह न केवलं पूर्वपदं किंतु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । संदिग्धसाध्य-
 धर्मत्वादां तु कर्मधारयपूर्वपदे बहुव्रीहिः । एवं तु परमस्वधर्मस्य साध्वेव । निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तधर्मस्यादिवत् ।
 पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणाक्षिप्यते । ॐ जम्भा सुहरिततृणसोमेभ्यः । १।१।१२४। जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्य-
 ते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति
 वा तृणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः किम् । पतितजम्भः । ॐ दक्षिणेर्मा लुधयोगे । १।१।१२५। दक्षिणे ईर्मे
 व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः । ॐ इच् कर्मव्यतिहारे । १।१।१२६। कर्मव्यतिहारे यो ब-

Salav. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

दनोत्परः । अनोत्परः किम् । प्रनो मुब्रतमित्यत्र ण्व मा भूत् ॥ तद्भङ्गस्वेति । 'अनोत्पर' इत्यपनीय बहुलप्रहणं
 च कृन्वैत्यर्थः । अन्यथा प्रणो नयेत्यादावत्यामिः, प्रनः पूर्णत्वादां लतिव्यामिः प्रत्ययेनेति भावः ॥—प्रणस इति ।
 प्रगता नासिका अस्येति विप्रः ॥—कथं तर्हि इति । ग्रन्थयोरन्यतरेण भाव्यमिति प्रश्नः ॥—नासिकयेति ।
 तथा च विनमेति न प्रथमान्तं, किं तु 'पदन्' इति नगादेशे तृतीयान्तमिति भावः ॥ शोभनं प्रातरस्येति ।
 अधिकरणशक्तिप्रधानस्य सामानाधिकरण्यामवात्प्रातःशब्देन प्रातस्मिन् कर्म लक्ष्यत इत्याहुः ॥ प्रातःकल्पमित्यत्रैव
 प्रातःशब्दो वृत्तिविषये शक्तिमात्र इति न सामानाधिकरण्यानुपपत्तित्वित्ये ॥ एणीपदादिषु निपातनापद्रावः ॥—
 नङ्दुःसुभ्यो-। नन्वत्र हलिप्रहणं व्यर्थं हलशब्दमादायाहल इति प्रयोगसंभवार । नच महद्बल हलिः,
 तद्वह्नोऽहलित्वेतिवार्थं हल इति प्रयोगार्थं तद्वह्नमिति वाच्यम् । अहल इत्यत्र महद्बलरहित इत्युच्यते ।
 न चैवमप्यन्यतोदात्तार्थमचप्रत्ययविधानमावश्यकम्, अन्यथाऽहल इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादिति शङ्क्यम् । 'नजसु-
 भ्याम्' इत्यनेनान्तोदात्तत्वविधानान् । अत्राहुः । शीपकस्य कपो निवृत्त्यर्थं, 'दुहलः' इत्यत्रान्तोदात्तत्वात् च तदिति ॥
 —शक्त्योरिति । आचार्येण केचिच्छात्रा हलिसकथोरिति पाठिता इति भावः ॥—नित्यमसिच्—। अकारोभाणं
 भवत्संपादनार्थम्, तेन मुप्रजमावित्यादां 'यस्येति च' इत्याकारलोपः सिध्यति । अस्वरितत्वादिव 'अन्यतरस्यादिप्रहणाननु-
 वृत्तिविद्धां नित्यप्रहणमन्यतो विधानार्थम् । 'तेनाल्पमेधस' इति सिध्यतीति वृत्तिकारादयः ॥—धर्मादिनिच्—। अनिचो-
 ऽकारश्चिन्त्यप्रयोजन इत्येकं ॥ अन्ये तु धर्म कपोवाच्ये वा 'तत्करोति' इति ण्यन्तात् क्तिप् धर्मं परमो धर्म यस्य यः
 परमधर्मा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वर्माशब्दोऽयमित्यकारोच्चारणमिह सप्रयोजनमेवेत्याहुः ॥ बहुव्रीहिणात्र पूर्वपदसाधारण्यत
 इत्यनुपदमेव वक्ष्यति । तच्च 'केवलान्' इत्यनेन विशेषण्यत इत्याह—**केवलान्पूर्वपदादिति** । प्राचा तत्परपदमपि विशेषि-
 तम् । प्रसादकृतापि केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमिति व्याख्यातम् । तदुभयमपि चिन्त्यम् । आह्वानं माना-
 भावान् । धर्मपदविशेषणं प्रयोजनाभावाच्च ॥ न च धर्मशब्दान्त यत्रोत्तरपदं तद्व्यावृत्तिः फलमिति वाच्यम् । तत्र बहुव्री-
 ह्यवयवीभूतपूर्वपदापरत्वस्य धर्मपदे असंभवादवादिपलात् ॥—**मध्यमत्वादिति** । न च 'सर्वेनाममध्ययोः' इति स्वश-
 ब्दस्य पूर्वनिपातः शङ्क्यः, आहिताभ्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तादिभिः समाहितत्वात् ॥—**आपेक्षिकमिति** । नन्वत
 एव केवलप्रहणं व्यर्थं, पूर्वशब्दस्य समासप्रथमावयवे कृन्वैवेन मध्यमपदव्यावृत्तिर्न संभवादिति चेत् । अत्राहुः । पूर्वपदाक्षेपे
 तात्पर्यप्राहकत्वेन केवलपदस्य सार्थकत्वादिति ॥—**कर्मधारयपूर्वपद इति** । नन्वत्रानिच दुर्लभः, 'केवलान्' इत्यस्य
 समानात्मकत्वादित्यर्थोदिति चेत् । भवम् । केवलप्रहणस्य समासनात्मकपूर्वपदपरत्वे मानाभावात् । निवृत्तिधर्मा हि स्थानी
 भवतीत्यादिप्रयोगविरोधाच्च । अस्मदुक्तार्थस्तु 'वृष धारणे' इति धावौ माधवग्रन्थे स्यात् ॥ एतेन साधो धर्मोऽस्येति
 साध्यधर्मा संदिग्धधर्मा साध्यधर्मा चेति विप्रहः । स च संदेहः माधवमंत्रागक एव पर्यवस्यतीति केवांचिन्त्याख्यानं
 परास्त्वम् ॥ उत्करीत्यैव माधवस्य माधवान् संदिग्धत्वलाभे तन्मयार्थप्रयामस्य व्यर्थत्वात् ॥—**साध्वेवेति** । परमधर्मां स्वथ
 परमस्य स धर्मो यस्येति यदा विवृण्वते तदेत्यर्थः ॥—**दक्षिणेर्मा**—। लुधो व्याधः । तथोपागदेवेमनिष्पन्नाविदे निपातनं
 नान्यदेत्यर्थस्तदेतदाह—**व्याधेनेति** । 'वागी हेमावजमार्गी गुणनिधिरिपुणा निमित्तो दक्षिणेर्मा' इति प्रयोगस्त्वपचारिक

बहुव्रीहिसंज्ञादिषु स्यान्मसामान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि । ॥ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । १५४।१२८। तादृष्यं चतुर्थ्या । एषां सिल्वर्थमिषु प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन्प्रहरणे तद् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाह-
स्ति । उभाहस्ति । ॥ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः । १५४।१२९। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्जुरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ ।
प्रगते जानुनी यस्य प्रजुः । संजुः । ॥ ऊर्ध्वादिभाषा । १५४।१३०। ऊर्ध्वजुः । ऊर्ध्वजानुः । ॥ धनुषश्च । १५४।
१३१। धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनङोदेशः स्यात् । शास्त्रं धन्वा । ॥ वा संज्ञायाम् । १५४।१३३। शतधन्वा । शतधनुः ।
॥ जायाया निङ् । १५४।१३४। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् । ॥ लोपो व्योर्वलि । १६।१।६६। वकारयका-
र्योलोपः स्याद्वलि । पुंवद्भावः । युवनिर्जाया यस्य युवजानिः । ॥ गन्धस्येदुन्पृत्तिसुसुरभिभ्यः । १५४।१३५।
गन्धो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पृत्तिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ॥ ॥ गन्धस्येत्वे तदे-
कान्तप्रहरणम् ॥ एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पं सलिलं च । सुगन्धिर्वायुः ।
नेह शोभना गन्धाः द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः । ॥ अल्पाख्यायाम् । १५४।१३६। सूक्ष्मस्य गन्धो लेशो य-
स्मिन्तत् सूक्ष्मगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । गन्धो गन्धक आमोदे लेशो संबन्धगर्वयोरिति विश्वः । ॥ उपमानाच्च ।
१५४।१३७। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि । ॥ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । १५४।१३८। हस्यादिवर्जिता-
दुपमानान्तरस्य पादशब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायां समामान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् ।

इति कथात्रयं ॥—**केशाकेशीति** । 'तत्र तेनदम्' इति कर्मव्यतिहारे बहुव्रीहिः । उच्यते प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठा-
दव्ययीभावकंव्यत्ययत्वम् ॥ नन्वेवमिदं चिकित्सा व्यर्थम् । अव्ययीभावमंज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधान्मसामसखरेणान्तोदा-
त्तत्वमिदं । अत्राहुः—विशेषणार्थं तदावश्यकमेव । तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि मुगन्धिरित्यादाविति व्युत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
किंचात्राव्ययीभावमंज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञा न बाधते, किं तु द्वयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात् । एवं च
स्वार्थमपि नित्यं कर्तव्यमिति ॥—**द्विदण्डीति** । समुदायनिपातनस्य विपर्ययवर्षपरिग्रहाद्येताद द्विदण्डा शालेयत्र लिज्
न भवति ॥—**उभाहस्तीत्यादि** । दृढ निपातनादेवायचः पाक्षिकत्वम् ॥—**प्रसंभ्याम्**—। जानुशब्दस्य कंव्यत्युपपद-
निबन्धनं द्विलमाश्रित्य जानुनोर्गति द्विवचननिर्देशः, तत्फलं तु स्थानपट्टीत्वमुक्त्युक्तकरणम् ॥ 'जानुनः' इत्युक्ते तु किमियं
पञ्चमी प्रत्ययाधिकारात् नृपि प्रत्यय इत्येवं संदेहः स्यात्, तदेतद् ध्वनयन्नाह—**जानुशब्दयोर्जुरादेश इति** । शा-
स्त्रं धन्वेति । कथं तर्हि 'स्वलावण्याशयाधृतधनुमहाय नृणवन्' इति पुण्यदन्तप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । सम्प्रसारितवि-
धेरानित्यलाज्ञात्रानुपपत्तिः । अनित्यत्वं प्रमाणं च अश्रादिगणे राजनशब्दपाठः । स हि 'प्रतेरश्रादयस्तत्पुरुषे' इत्यन्तोदा-
त्तार्थः । 'राजाहःगमिव' इति उच्यो नित्यत्वे तु किं तेनेति ॥—**लोपो व्योर्वलि** । 'व्योलोपः' इति वक्तव्ये 'वैरपृक्त-
लोपाद्वलिलोपः पूर्वैविप्रतिषेधेन' इति ज्ञापयितुमाह । विधेयानिर्देशः कृतः । तेन मुख्यतः क्रिपि मुखीरिति सिद्धम् ॥—
गन्धस्येत्—। तकार उच्चारणार्थ इत्याशयेनाह—**इकारोऽन्तादेश इति** । 'आदेः परस्य' इतीह न भवति 'समासा-
न्ताः' इत्याधिकारात् ॥ अत्र केचिदाहुः । इकारस्य प्रत्ययत्वेऽपि न क्षतिः 'यस्येति च' इति लोपनोद्गन्धिरित्यादिरूपसिद्धेः ।
न च 'निन्वरितम्' इत्यन्तस्वरितत्वापत्तिः शङ्का, तकारस्योच्चारणार्थत्वाभावाभ्युपगमात् । नापि पट्टीनिर्देशादादेशत्वमेव न
प्रत्ययत्वमिति वाच्यम् । 'गापोष्टक' इत्यादिप्रत्ययविधिष्वपि पर्णदर्शनादिति ॥—**अविभागेनेति** । एव च गुणवाचिन
एव प्रहरणं, न तु द्वयवाचिन इति फलितोऽर्थः ॥—**द्रव्याणीति** । अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः 'वहति जलमिय पि-
नष्टि गन्धान्' इति प्रयोगात् । 'गन्धस्तु गौरभे नृये गन्धके गर्बलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः' इति
कोशाक्ष । केचित्तु 'गन्धस्येत्वे' इति वार्तिके तदेकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवाक्षितं तेनागन्तुकस्य नैत्याहुः ॥ तथा च
भट्टिः । 'आप्रायिवान् गन्धवहः सुगन्धः' इति ॥ व्याख्यात च जयमङ्गलायाम्—'गन्धस्य' इत्यादिनेकारः समामान्तो न,
'तदेकान्तप्रहरणम्' इति वचनात् । सुगन्ध आपणिक इति यथेति ॥ अत एव 'भ्रमबालमहकारमुगन्धो' इत्यादीनां प्रामा-
दिकत्वं दृष्टं दृष्टान्तकृतोक्तम् ॥—**अल्पाख्यायाम्**—। अल्पवाचिनो गन्धस्येकारान्तादेशः स्यात् बहुव्रीहौ ॥—**सूपस्य**
गन्ध इति । अत एव ज्ञापकादधिकरणपदो बहुव्रीहिः । यद्वा फलितार्थकचनमेतत् सूपो गन्धो यस्मिन्निषेव विग्रहः ।
गन्धशब्दस्य विशेषणलेऽयस्मादेव ज्ञापकात् परनिपातः ॥—**पादस्य**—। यद्यर्थं लोपः समामान्तो न स्यात् 'आदेः प-
रस्य' इत्यादेः स्यात् । शैषिकः कपच प्रसज्येत । 'शेषाद्विभाषा' इत्यत्र समामान्तापेक्षस्य शेषस्याश्रयणादत आह—**समा-**
सान्त इति । कथं पुनरभावो भावस्यावयवः स्यात्तत्राह—**स्थानिद्वारेणेति** । वचनबलादपेक्षाधिकमवयवत्वं गृह्यत

१ अनुवादश्च इति—साहचर्यात् स्त्रिव्रवणाच्चास्यादेशत्वमिति भावः । २ एकदेश इति—तदेकान्तप्रहरणमिति वार्तिकं
शुणसमुदायो द्रव्यमिति पतञ्जलिमेव गन्धोऽवयव इति तद्वद्वय इत्यन्ये । ३ पादस्य लोप इति—पादस्य पात्रिति नोक्तम्, प्रतिपदो-
क्तव्यार्थेव 'पादः पत्' इत्यत्र प्रहरणापत्तौ पादयनेः किपि पद इत्यख्यानपत्तेः ।

अहस्तादिभ्यः किम् । हस्तिपादः । कुसुलपादः । ॥ कुम्भपदीषु च । ॥ १५४१३९॥ कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो दीप च निपात्यते स्त्रियाम् ॥ पादः पव ॥ कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः । ॥ संख्यासुपूर्वस्य ॥ १५४१४०॥ पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् । ॥ वयसि दन्तस्य दत् ॥ १५४१४१॥ संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत् इत्यादेशः स्याद्वयसि । द्विदन् । चतुर्दन् । पद दन्ता अस्य पोडन् । सुदन् । सुदती । वयसि किम् । द्विदन्तः करी । सुदन्तः । ॥ स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १५४१४३॥ दन्तस्य दत् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । संज्ञायां किम् । समदन्ती । ॥ विभाषा श्याचारोकाभ्याम् ॥ १५४१४४॥ दन्तस्य दत् वा बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । ॥ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृत्तपवराहेभ्यश्च ॥ १५४१४५॥ एभ्यो दन्तस्य दत् वा । कुञ्जालप्रदन् कुञ्जालप्रदन्तः । ॥ ककुदस्यावस्थायां लोपः । ॥ १५४१४६॥ अजातककुत् । पूर्णककुत् । ॥ त्रिककुत्पर्वते ॥ १५४१४७॥ त्रीणि ककुदान्तस्य त्रिककुत् । संज्ञा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः । ॥ उद्धिभ्यां काकुदस्य ॥ १५४१४८॥ लोपः स्यात् । उकाकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु । ॥ पूर्णाद्धिभाषा ॥ १५४१४९॥ पूर्णकाकुत् । ॥ अन्त्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः । ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ १५४१५१॥ व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिकः । इह पुमान्, अनङ्गन्, पयः, नौः, लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषाद्धिभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान् । द्विपुस्कः ॥ (ग) अर्थोन्नयः ॥ अनर्थकम् । नयः किम् । अपार्थम् । अपार्थकम् । ॥ इनः स्त्रियाम् । ॥ १५४१५२॥ बहुदण्डिका नगरी ॥ (प) अनित्यसंग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तर्विधिं प्रयोजयन्ति ॥ बहुवाग्विमका । स्त्रियां किम् । बहुदण्डी । बहुदण्डिको ग्रामः । ॥ शेषाद्धिभाषा ॥ १५४१५४॥ अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्याह तुर्वीहः कप् वा स्यात् । महश्चिस्कः । महायशाः । अनुक्त्यादि किम् । व्याघ्रपात् सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्याधिकम् । उपबहवः ।

इति भावः ॥—कुम्भपदीषु च । बहुवचननिर्देशाद्वृत्तपादसामर्थ्या वा यथावर्गमतिरस्त्विति शेषः ।—कुम्भपद्यादिष्विति । इह गणे कुम्भपदी एकपदी जानपदीत्येव समुदाया एव पठ्यन्ते तस्य च प्रयोजनं विपर्ययशेषपरिग्रहः उल्लासयनाह—स्त्रियामिति । यत्रोद्गोपमानपूर्वं सख्यापूर्वं च पठ्यन्ते तस्य सिद्धे लोपः निरुद्धोऽर्थे वचनं, तेन 'पादोऽन्यतरस्यात्' इति विकल्पो न भवति ॥—द्विदन्ति । द्वौ दन्तावस्य जातौ । शिशुलावस्थां त्वहं गम्यते । 'उगिदन्ताम्' इति भुम् । संयोगान्तलोपस्यानिङ्गत्वाच्चलोपो न ॥—पोडन्ति । 'पप उव' इत्युदाहरणम् । 'इत्येतेनोत्पद्यते' ।—सुदन्तीति । 'उगिदन्ताम्' इति दीप ॥—समदन्तीति । 'नासिकोदर' इत्यादिना दीप ॥—श्यावदन्ति । 'श्यावः स्यात्कृत्वा' इति मरः ॥—अरोकदन्ति । अरोका अन्विष्टा दन्ता यस्य सः ॥—अग्रान्त— । 'उदात्तगुणगुणार्थधिकारमेतं गुणिकमिति निष्ठाः नीत्याहुरिति ॥—अजातेति । अजातं ककुदमभ्येति विग्रहः । इह हि बाल्यावस्थां गम्यते ॥—उरःप्रभृतिभ्यः कप् । उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहेः कप् स्यात् । 'गमासाधोन्तरपदान्ताः समामान्ताः' इति पक्षे तु बहुव्रीहेर्नमाधेयस्य उरःप्रभृतिभ्यः कविति व्याख्येयम् । तद्धितत्वात्कस्य नत्वम् ॥—व्यूढोरस्क इति । व्यूढं विजालमुगं यस्य सः 'सौदपदा' इति विसर्जनस्य सः ॥—प्रियसर्पिक इति । 'इणः पः' इति विसर्गस्य पञ्चम ॥—एकवचनान्तानीति । 'नप' तत्र' इति सिद्धे लक्ष्मीशब्दार्थस्त्वहं एकवचनान्तलक्ष्मीशब्दावयवकवद्व्रीहेरेव नित्यं कप् । अन्यत्र 'शेषात्' इति विकल्प एवेति नियमाधीः । तेन 'अकृशमकुञ्जालक्ष्मीधनगा शंसित सः' इति भारविप्रयोगः सिद्धः । अकृशा लक्ष्म्यो यथार्थेति निग्रहः ॥ यत् प्राचोक्तं 'नद्युतत्र' इति कप् बहुलक्ष्मीक इति । तदयुक्तम् । संख्यावाचिहृद्शब्दस्येकवचनान्तत्वाभावात्प्राक्तान्तरमेतं वारितवान् । बह्वी अधिका लक्ष्मीरित्येति विग्रहे वैपुल्यवाचिनं एकवचनान्तरसमर्थेऽपि विपर्ययार्थेऽप्येवमस्ति । उरःप्रभृतिभ्यः कप् इत्येव वक्तुमुचितत्वात् ॥ यदा तु 'नियमशास्त्राणां निषेधमुत्प्रेतं प्रवृत्तिः' इत्याश्रयेन तदा प्राचोक्तमपि सम्यगेवेति ज्ञेयम् ॥—अर्थोन्नयः । गणसूत्रमिदम्—अनर्थकेनार्पति । कथं तर्हि 'सुपर्थोन्नयः' इति दृश्यतेषुक्तं, कपोऽत्र दुर्वारत्वात् । न च 'न पूजनात्' इत्यनेन 'कृष्णरश्मिः' इत्यस्यैव कपोऽपि निषेधः शङ्क्यः । पयः प्राचीनामोमेव स निषेध इति वक्ष्यमाणत्वात् । कप्रत्ययस्य पच उत्तरत्वात् । गत्यम् । समामान्तावधेर्नित्यत्वात्प्राप्तिरिति समर्थयम् । 'युवोरनाकां' इति सूत्रे सुपथीति भाष्याबन्धुक्तम् ॥—बहुवाग्विमकेति । 'वाचो गमिनिः' ॥—शेषाद्धि— । यद्यत्र प्रागुक्तवमात्रापेक्षः शेषः स्यात् तर्हि व्याघ्रपात्सुगन्धिरित्यादावपि स्यात् । अतः समामान्तापेक्षः शेष इह गृह्यत इत्याह—अनुक्तसमासान्तादिति ।—व्याघ्रपादिति । स्थानिद्वारा लोपोऽपि समामान्त इत्युक्तम् ॥—सुगन्धिरिति । 'गन्धस्तेन' इत्यादिना इत्यसमासान्तः ॥—प्रियपथ इति । 'कृष्णः' इत्यप्यप्रत्ययः समामान्तः उपबहव इति ।

उत्तरपुत्रां । सपुत्रः । तेषादिना शेषशब्दोऽर्थद्वयपरः । ॥ आपोऽन्यतरस्याम् । ७।४।१५। कप्पाबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कबभावे बहुमालः । ॥ न संज्ञायाम् । १।४।१५३। शेषादिति प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । ॥ ईयसश्च । १।४।१५६। ईयसन्तोत्तरपदाब्जं कप् । बहवः श्रे-
यांसोऽस्य बहुश्रेयान् । गोमित्रयोरिति ह्रस्वः प्राप्ते ॥ ॥ ईयसो बहुव्रीहेर्नेति वाच्यम् ॥ बह्वयः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम् । अतिश्रेयसिः । ॥ वन्दिने भ्रातुः । १।४।१५७। पूजितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्ताच्च कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोरित्यतः प्रागेवेति व-
क्ष्यते । वन्दिने किम् । मृत्युभ्रातृकः । ॥ नाडीतलयोः स्वाङ्गे । १।४।१५९। स्वाङ्गे यो नाडीतलीशब्दौ तद-
न्तात्कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतलीश्रीवा । तलीधर्मनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भस्वो न । स्वाङ्गे किम् ।
बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतलीका वीणा । ॥ निष्प्रवाणिश्च । १।४।१६०। कबभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्द्वयते-
ल्लुट् । प्रवाणी तन्नुवायशालाका । निर्गता प्रवाण्यस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः, नव इत्यर्थः । ॥ सप्तमीवि-
शेषणे बहुव्रीहौ । १।२।३५। सप्तम्यन्ते विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोग्यम् । कण्ठेकालः । अत एव ज्ञापकाद्यधि-
करणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ॥ ॥ सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् ॥ सर्वश्वेतः । द्विशुक्रः ॥ ॥ मिथोऽनयोः
समासे संख्या पूर्वम् ॥ शब्दपरविप्रतिषेधान् अन्यः ॥ ॥ संख्याया अल्पीयस्याः ॥ द्वित्राः ॥ ॥ द्वन्द्वेऽपि ।
द्वादश ॥ ॥ वा प्रियस्य ॥ गुडप्रियः । प्रियगुडः ॥ ॥ गड्वादेः परा सप्तमी ॥ गडुकण्ठः । कचिन्न । वहेगडुः
॥ निष्ठा । १।२।३६। निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ॥ ॥ जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या ॥
सारङ्गजग्धी मामजाता । सुखजाता । प्रायिकं चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः । ॥ वाहिताभ्यादिपु । १।२।३७।
आहिताग्निः । अद्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥ प्रहरणाथैभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ ॥ अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ॥
कचिन्न विवृतामिः ॥ ॥ इति बहुव्रीहिः ॥

‘संख्यायाव्याया-’ इत्यादिना समासः ॥—उत्तरपूर्वेति । ‘दिटनामा-’ इत्यादिना समासः ॥—सपुत्र इति । ‘तेन
सहेति-’ इत्यादिना समासः ॥ अय भावः । ‘शेषो बहुव्रीहिः’ इत्यतः शेषपदम् ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽनु-
वर्तते, ‘संख्यायाव्यायागन्ता-’ इत्यादिषु च निवर्तते । तथा च शेषाधिकारमन्ताभावाद्दुपवह इत्यादिषु काप्रत्ययो नेति ।
एव च ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रात्पुनश्च ‘संख्यायाव्यायागन्ता-’ इत्यादीनामस्मः कबभावार्थमप्यावश्यक इति स्थि-
तम् ॥ ननु गडुद्वारितस्य शेषशब्दस्यानुक्तसमासान्तपरत्वं शेषाधिकारमन्तापरत्वं कथमित्यत आह—तन्नादिनेति ।
‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’, ‘अर्थान्यर्थभेदे शब्दसमाभेदः’ इति मतद्वयम् । अयं आश्रितः । द्वितीये तन्त्रमिति विवेकः ॥ यत्तु
वदन्ति ‘प्रतिषेधोक्ताः समासान्ताः सावधाने वाधका भवन्ति’ तन्किमुक्तसमासान्तपरेण शेषप्रदणनेति । तत्र । ‘कृ-
ष्णः-’ इत्यादीना समासान्तरे नरितार्थतया प्रियपथ इत्यादी परेण कपा वाधापत्तेः ॥—ईयसश्च । नित्यो वैकल्पिकश्च
कायवोऽपि निरूप्यते ॥—बहुश्रेयानिति । अतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् । ‘द्विवचनविभक्त्योप-’ इतीयगन् । ‘प्रशस्यस्य
श्रे-’ । ‘शेषादिभाषा’ इति काप्रत्ययः ॥—यहुश्रेयसीति । ‘नयन्तश्च’ इति नित्य प्राप्तः कच चित्रविशिष्टपरिभाषया ‘ईयसश्च’
इति प्रतिरूप्यते ॥—बहुनाडिरिति । उपगर्जनहस्तः ॥—स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावादिनि । ‘अवितृप्ततन्त्रिभ्यः’
इतीप्रत्ययस्य ‘त्रिभ्याम्’ इत्याधिकारे अर्थाद्विभक्त्यादिना भावः ॥—सप्तमीविशेषणे—। यदा कण्ठे किंचिदस्तीति ज्ञायते तस्य
विशेषण काल इति, तदेव गमनाप्रदणम् । अन्यदा तु तेन विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् ॥—चित्रगुरिति । न च ‘उ-
पगर्जनं पर्यम्’ इत्येवेदं गिर्यतीति वाच्यम् । ‘बहुव्रीहौ’ गमनी इत्युक्तं तत्कर्कोण्डिन्यायेनोपसर्जनपूर्वकस्य वाधापत्तेरतो
विशेषणप्रदणं कृतम् ॥—सर्वनामेति । कथं तर्हि ‘त’ परो यन्मात्र तपरः’ इति । कथं च ‘जहत्स्वार्था वृत्तिः’ इति ॥ इह
हि जहत्स्व पदं य स जहत्स्वः सोऽर्थो यस्मांमिति बहुव्रीहिसंज्ञा बहुव्रीहिसंज्ञा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातेन भाव्य-
मिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रभाष्यप्रयोगात्स्वपरशब्दयोर्न पूर्वनिपातः । राजदन्तादिवाद्वा सिद्धमिति ॥—द्विशुक्र इति ।
यथापि सर्वनामसंख्येनैव द्विशब्दस्य पूर्वनिपातत्वं गिर्यति । तथापि त्रिशुक्र इत्यादिसिद्धये वार्तिकं संख्याग्रहणं कृतम् । ननु
संख्याया अल्पाच्चतस्त्वेन ‘संख्यावर्नामोः’ इति वाच्ये विपरीतोच्चारणमयुक्तमित्याशङ्क्याह—मिथोनयोरिति । विपरीतो-
च्चारणमेवात्र लिङ्गमिति भावः ॥—अल्पीयस्या इति । अल्पाथैवाचिकाया इत्यर्थः ॥—गड्वादेरिति । आदिशब्दः प्रका-
रवाची । तेन पञ्च नामौ यस्य पञ्चनामः । ऊर्णो नामौ यस्य । ‘डवापोः-’ इति ह्रस्वः । ऊर्णनाम इति सिद्ध्यतीत्याहुः ॥—
जातिकालेति । एतच्च ‘जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्’ इत्यनेन ज्ञापितमिति भावः ॥—सारङ्गजग्धीति । सारङ्गो

१ तत्रादिनेति—उच्चारविना तन्त्रगोभारितं, बोद्धव्यादृष्ट्या बोध इति भावः । २ न वविति—न संज्ञेयसोरिति वक्तव्ये योग-
विभागसामर्थ्यात् ‘नयन्तश्च’ इत्यस्यापि निषेध इति बोध्यम् ।

ज्योत्यसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनां । ॥ इन्द्रश्च प्राणित्यसेनाज्ञानाम् । ॥ १२।४।२। एषां इन्द्र एकवत्स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकापाणधिकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्यैकवादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम् । प्राण्यज्ञादीनां समाहार एव यथा स्यात् । ॥ अनुवादे चरणानाम् । ॥ १२।४।३। चरणानां इन्द्र एकवत्स्यात्सिद्धस्योपन्यासे ॥ ॥ स्थेणो-
र्तुङीति वक्तव्यम् ॥ उद्गात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठाकठकौश्रुमम् । ॥ अध्वर्युकृतुरनपुंसकम् । ॥ १२।४।४। यजुर्वेदे
विहितो यः कतुस्तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां इन्द्र एकवत्स्यात् । अर्कोधमेधम् । अध्वर्युकुतुः किम् । इषुवज्रौ साम-
वेदे विहितौ । अनपुंसकं किम् । राजसूयवाजपेये । अर्धर्चादी । ॥ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । ॥ १२।४।५।
अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां इन्द्र एकवत् । पदककमकम् । ॥ जातिरप्राणिनाम् । ॥ १२।४।६। प्राणिव-
ज्यजातिवाचिनां इन्द्र एकवत् । धानाशकुलि । प्राणिनां तु विद्यूदाः । द्रव्यजातीनामेव । नेह । रूपरसौ । गमना-
कुञ्जने । जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरामलकानि । ॥ विशिष्टलिङ्गो नदीदे-

प्रापयति यवेतोऽप्यतिनं प्रवेति तत्रेव सूत्रे वक्ष्यते ॥ युधिष्ठिरार्जुनाविति । इन्द्रपुत्रत्वादिष्णोरंशत्वाच्छ्रुत्वाद्वा अभ्य-
तिनयमं सूत्रेऽप्यस्तीति न तेन नियमः सिध्यतीति भावः ॥ इन्द्रश्च प्राणि— प्राणित्यसेनाज्ञानामिति । बहुवचनान्ते-
नात्यन्तरेण एतन्निर्माणम् । अत्राश्वत्थ प्रत्येकमस्तीति । तेन प्राण्यज्ञाना प्राण्यज्ञैरेव, तृयाज्ञानां तृयाज्ञैरेव, सेनाज्ञानां सेनाज्ञैरेव
यो इन्द्रः स पञ्चवर्णानि न तु वर्णरंकेण । तेनेह न । मार्दङ्गिकाश्वारोहौ । अत्र प्राणिसेनयोरङ्ग नामावयवः । तृयस्य त्वङ्गं
नामोपकारक बोधयम् ॥ —एषां इन्द्र इति । प्राण्यज्ञानां इन्द्रः, तृयाज्ञानां इन्द्रः, सेनाज्ञानां इन्द्रः, इत्यर्थः । 'द्विगुरे-
कवचनम्' इत्यत्र एकवचनं वर्तेते । तत्रैकं वर्णानि व्युत्पत्त्या एकत्वविशिष्टः समाहाररूपो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकः स्यादित्यर्थं
मन्वानाः फलप्राप्ताः—एकवत्स्यादिति ॥—पाणिपादमिति । यथायत्र 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येव सिद्धम् । तथापि
द्रव्यप्राधान्येऽपि नान्येषां प्राणिग्रहणमित्येकं । प्राणिपञ्चमविति व्यतिरेके सा भूदिति नियमार्थं वचनमित्यन्ये ॥—मार्दङ्गि-
केति । मरुत्प्राप्तं जित्वास्मै । 'नन्दस्य शिष्यम्' इति श्रुत्वा । एव पाणविक इत्यपि ॥—रथिकाश्वारोहमिति । रथेन
चरन्तीति रथिकाः । 'प्रापयति' एव इति एव । ते आश्वारोहाश्च तेषां समाहारः ॥ 'ननु चार्थे इन्द्रः' इत्यनेन समाहारइन्द्रः
भिन्नः, तस्यैकवादेकवचनमिति भिन्नमिति किमेतन्नेत्याजडव्राट्—नियमार्थमिति ।—समाहार एवेति । समाहारे
प्राण्यज्ञादीनामेवेति तत्परितोषायमोऽत्र न भवति 'नियमपुनर्वचनोः' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारे एकवचनस्य
द्विवचनं सा भूदिति कुतः । अन्यथा नियमपुनर्वचनं न स्यादिति ॥ एव च 'इन्द्रश्च प्राणित्यसेना' इति प्रकरणशहिर्भूता-
नामोप समाहारइन्द्रो यवेत्यत्र, तेन 'सद्यो इन्द्रो विभाषेकवद्भवति' इति पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति ज्ञेयम् ॥—चर-
णानामिति । आगम्येतिर्वाचनमित्यर्थः ॥—स्थेणोरिति । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । 'इण् गर्तौ' । स्यात्प्रकृतिकण्प्रकृतिकलु-
ङ्गते उपपदे गतीत्यर्थः ॥ स्थेणो किम् । अभुवन कठकालापाः ॥ लुङि किम् । तिष्ठन्तु कठकालापाः ॥—उद्गादिति ।
इह यदा कठेषु कालापा न प्रतिष्ठितेषु उदितेषु वावाभ्या तत्र गन्तव्यमिति संकेतयित्वा तत्संकेतं विस्मृत्यासीनं प्रतीदमुच्यते ।
कठेन प्रोक्तमभ्युयते कठः । वैशपायनान्तर्वाचिनाप्राणिनाः । तस्य 'कठचरकान्' इति लुक् । अथेवमस्तु 'प्रोक्तालुक्' इति
लुक् ॥ 'कलापिनोऽण्' । 'सकृदनादि' । 'अथायपमं ह्यानां श्लेषः' ॥—यजुरिति । सूत्रे अध्वर्युराच्यो यजुर्वेदलक्षक इति
भावः ॥—पदकेति । पदान्याधीते पदकः । 'हमादिभ्यो वुत्' । एव क्रमकोऽपि । पदान्यधीत्य क्रमोऽप्येतत् इति स्रष्टा
प्रत्यागमिः ॥ अप्रपन्नः किम् । पितापुत्रौ ॥ अधिप्रकृष्टेति किम् । याज्ञिकेनैवायिकौ ॥—जातिर— जातिवाच्यव-
यवकटुर्लोऽपि जातिरित्युपपन्नं इत्याशयेनात् । जातिवाचिनामिति ।—विद्यूद्रा इति । जातिप्राधान्येऽपि बहुव-
चनमुपपत्तेः 'जातिस्यप्राप्तमिहान्' इति निश्चयानात् । तेनात्र ऋतविकल नेति भावः ॥—द्रव्यजातीनामेवेति ।
'अप्राणिनाम्' इति पूर्वोदात्तं 'नान्यस्युक्तं न्यायेन द्रव्यजातीयानामेकवद्भावो, न तु गुणक्रियाजातीयानामिति भावः ॥
जातिः किम् । नन्दकपाशजन्थी । संज्ञाशब्दयिनी ॥—जातिप्राधान्य एवेति । एतच्च जातिग्रहणाच्छब्दम् । अन्यथा प-
रुदात्तं च जात्युपगर्जनप्रत्ययवाचिनोऽपि ग्रहणोपपत्तौ किं तेनेति भावः ॥—द्रव्यविशेषेति । नन्वेवं 'रजिता नु विवि-
धास्तरुजाः' इति भारविप्रयोगः संमल्ल एवेति किमिति तरुगहिताः शैला इति मनोरमायां समर्थितमिति चेत् । अ-
त्राहुः । गल्लतरुशैलवृक्षान् तत्र विविधान्, न तु कपाञ्चिनःशैलवशेषाणामिति जातिप्राधान्यादेकवद्भावमाशङ्क्य तथोक्त-
मिति ॥—वदरामलकानीति । 'फले लुक्' इति लुक् 'लुक्कित्तलुकि' इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि फललज्जात्युपसर्जन-
द्रव्यवचनोक्तेः । 'विभाषा वृक्षसृण-' इति सूत्रे वदराणि चामलकानि च वदरामलकम् । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भाव
इति वक्ष्यते, तत्तु नानेन ग्रन्थेन विरुध्यते । फललजातिवाचिनां बहुवचनान्तानामेव इन्द्र एकवद्भवति, न त्वेकवचन-
ानां इन्द्र इति 'फलभेनावनस्सति-' इति वार्तिकोक्तनियममुपेत्य तत्प्रवृत्तेः ॥—विशिष्टलिङ्गो— सूत्रे चत्वारोऽपि

शोऽग्रामाः । २।१४।७। ग्रामवर्ज्यनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । उद्धश्च इरावती च उद्धेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् । कुरुश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गानां किम् । गङ्गावसुने । मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् । जाम्बवं नगरम् । शालकिनी ग्रामः । जाम्बवशालकिन्यौ । ॥ ध्रुद्रजन्तवः । २।१४।८। एषां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् । यूकालिक्षम् । आ नकुलाध्रुद्रजन्तवः । ॥ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २।१४।९। एषां प्राग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलकमित्यादौ परत्वात् विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ते चकारेण बाध्यते । ॥ शूद्राणामनिरवसितानाम् । २।१४।१०। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् । पात्राद्वहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः । ॥ गवाश्वप्रभृतीनि च । २।१४।११। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदासमित्यादि । ॥ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २।१४।१२। वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयं च प्राग्वद्वा । वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । पृक्षन्यग्रोधम् । पृक्षन्यग्रोधाः । रुरुपृषतम् । रुरुपृषताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । ग्रीहियवम् । ग्रीहियवाः । दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । शुक्रबकम् । शुक्रबकाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे । अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे ॥ ॥ फलसेनाङ्गवनस्पतिमृगशकुनिध्रुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् ॥ बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् । जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावः । नेह बदरामलके । रथिकाश्वारोहौ । पृक्षन्यग्रोधौ इत्यादि । विभाषावृक्षेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणं जातिरप्राणिनामिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्यश्वादिषु सेनाङ्गवाञ्छित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेवोभयत्र द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् ।

शब्दा अवयवधर्मेणावयवविद्वन्द्वे वर्तन्त इत्याशयेनाह—ग्रामेत्यादि । इह नदीवाचिनां द्वन्द्वः, देशवाचिनां द्वन्द्व इति वाच्यमेवेन व्याख्येयम् । तेन गङ्गाकुरुक्षेत्रे इत्यत्र न भवति । देशशब्देनात्र प्रसिद्ध एव जनपदौ गृह्यते, नद्याः पृथगग्रहणात् । तेन पर्येतानां न, कैलासश्च गन्धमादनं च कैलासगन्धमादने ॥ नदीदेश इति किम् । कुकुटमयूरी ॥ विशालपदस्यार्थमाह—भिन्नलिङ्गानामिति । विपक्षो हि शिर्षधर्मदार्थः । अतएव 'विशेषणं विशेष्येण' इति सूत्रे भेदकं भेदेनेति व्याख्यातम् ॥—समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति । निकर्षाभिप्रायेणयमुक्तिः । यथाध्रुताभिप्रायेण तु 'द्वन्द्व एकवत्स्यात्' इति केषुचित्सूत्रेषु व्याख्यायत इति ज्ञेयम् ॥—उद्धेरावतीति । उद्धो नदः, गोऽपि नदीविशेषपत्वात्तदीशब्देन गृहीतः । एव शोणोऽपि ॥ 'अग्रामा इत्यत्र नगरप्रतिषेधो वक्तव्यः' । तेन मधुरापाटलिपुत्रम् इत्यत्र निषेधो न भवति उभयोरेपि नगरत्वात् ॥—ध्रुद्र—। अपचितपरिमाणत्वं ध्रुद्रत्वम् । तच्चापेक्षिकत्वादनवस्थितम् । यच्च स्मर्यते 'ध्रुद्रजन्तुरनस्थः स्यादथ वा ध्रुद्र एव यः । शत वा प्रमूर्तो येषां कचिदानकुलादपि' इति ॥ तत्र सर्वपक्षमाधारभ्येनोदाहरति—यूकालिक्षमिति ॥—आ नकुलादिति । नकुलपर्यन्ता इत्यर्थः ॥—येषां च विरोधः ॥ विरोधो वैरः, न तु सहानवस्था । तेनेह न । छायातपी ॥ शशदिलव्यस्य त्रैकाल्ये वर्तते, तत्र भवः शाश्वतिकः 'कालादिव' । अतएव निपातनात् 'इ-समुच्चात्नानात्' इति कादेशः, 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपश्च न । शाश्वतिकः किम् । 'देवामुरंरसृमस्मृनिर्धिमंमन्धे' । तेषां ह्यमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्को विरोधो न तु नित्यः, मन्थनप्रवृत्तिकाले नद्विहात् ॥—परत्वादिति । पशुशकुनिद्वन्द्वस्यावकाशो गोमहिष गोमहिषाः । हसचक्रवाकः हसचक्रवाकाः । 'येषां च' इत्यस्यावकाशः माजोरमूपके भ्रमणब्राह्मणमित्यादौ ज्ञेयः ॥—चकारेण बाध्यत इति । चकारः पुनर्विधायक इति भावः ॥—ध्रुद्राणाम्—। त्रैवर्णिकतरमनुत्पन्नः शूद्रशब्दो न तु शूद्रत्वजातिपरः 'अनिरवसितानाम्' इति निषेधात् ॥—पात्रादिति । येषुके 'भस्मना शुभ्र्यते कांस्यम्' इत्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापि पात्रं न शुभ्रयति तेषामित्यर्थः ॥—गवाश्व—। यथोच्चारितानीति । गणपाटे पाणिनिना यथा पठितानि तथैव साधूनीत्यर्थः । तेनावडः पाक्षिकत्वाद्यदा नावद् तदा उत्तरमूत्रेण विकल्पो न भवति । गोअश्वम् । 'अपशवो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः' ॥—गवाश्वमिति । इह पशुद्वन्द्वे विभाषा प्राप्ता ॥—दासीदासमिति । अत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषो बाध्यते ॥—विभाषा—। विशेषाणामेवेति । अयं भावः । वृक्षादिशब्दैः प्रत्येकं द्वन्द्वो विशेष्यते, न चैको वृक्षशब्दो द्वन्द्वः न च द्वयोः गृह प्रयोगः, 'सम्पाणाम्' इत्येकशेषात् । नापि पर्यायाणां 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषात् । नापि वृक्षश्च ध्वंश्रत्यादिदिसामान्यविशेषयोः, अनभिधानात्तत्र द्वन्द्वस्यैवाभावादिति ॥ सर्वप्रकरणशेषतया नियममाह—फलसेनेत्यादि । फलसेनादीनां द्वन्द्वो 'विभाषा वृक्षमृग' इत्यनेन लक्षणान्तरेण वा एकवद्भवन्बहुप्रकृतिरेव एकवद्भवतीत्यर्थः । बहवो वर्तिपदार्थाः बहुवचनान्ता वा प्रकृतिः कारणं यस्य स बहुप्रकृतिः ॥—बदराणि चामलकानि चेति । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्' इति वैकल्पिकं बहुवचनम् ॥—बदरामलके इति । जातिप्राधान्येऽत्येकवचनान्योर्द्वन्द्व इति नास्त्येकवद्भाव इति भावः ॥—पशुग्रहणमिति । विकल्पार्थमित्यनुपपज्यते । 'चाथे द्वन्द्वः' इत्यनेनैव सिद्धे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—मृगाणां मृगैरेवेत्यादि ॥—नपुं-

अभ्यया परम्बापूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् । ॥ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । ॥ २।४।१३ । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम् । शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारे द्वन्द्वश्चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धं किम् । नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येव । ॥ न दधिपयआदीनि । ॥ २।४।१४ । एतानि नैकवस्तुः । दधिपयसी । इध्माबर्हिपी । निपातनादीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । ॥ अधिकरणेतावत्त्वे च । ॥ २।४।१५ । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्टाः । ॥ विभाषा समीपे । ॥ २।४।१६ । अधिकरणेतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एवेत्येवरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्टम् । उपदशाः दन्तोष्टाः । ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । ॥ १६।३।२५ । विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । मातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो मण्डूकश्रुत्या पुत्र

सकन्वार्थमिति । अयं भावः । पशुनादिकल्पे सिद्धे अश्ववटवप्रहण प्रतिपदविधानार्थम् । तेनाश्ववटवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववर्णा' इत्येतद्वाचित्वा 'स नपुगकम्' इत्येतदेव भवति । स इति तच्छब्देन एकवद्भावभाजं परामृश्य विधीयमानं नपुगकमेकवद्भाववदेव प्रतिपदावहितं भवति । तथा च प्रतिपदोक्तस्य बलीयस्त्वानपुंसकत्वं सिध्यतीति ॥
विप्रतिषिद्धम्—। अधिकरणमिह द्रव्यम् । चकारो विभाषानुर्कषणार्थस्तदेतद्व्याचष्टे—**विरुद्धार्थानामित्यादि** । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे, मुखदुःखं मुखदुःखे इत्यादि । विरोधोऽत्र सहानवस्थानलक्षणः ॥—**भवत्येवेति** । विप्रतिषिद्धप्रहणामात्रे तु स न स्यात्, अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमादिति भावः ॥ अनधिकरणवाचीति किम् । शीतोष्णे उदके स्तः । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वोऽपि स्यादिति दिक् ॥—**न दधिपय—**॥—**दधिपयसी इति** । व्यञ्जनत्वात्किम्पः प्राप्तः । एवं 'समुसर्पिणी, सर्पिमधुनी' इत्यत्रापि बोध्यम् । इह 'ब्रह्मप्रजापती' 'शिववैश्रवणी' इत्यादि । समाहारद्वन्द्वनिषेधमुखेनेतरेतरयोगद्वन्द्वेऽनेन व्यवस्थाप्यते । तस्याहर्चयादधिपयसी इत्यादावपि तथैव । तेन तत्र व्यञ्जनत्वप्रयुक्तविकल्पे निषिद्धेऽपि जातिलक्षणे नित्यमेकवद्भावोऽस्त्विति न शङ्कनीयम् ॥ किं च नैह लक्षणविशेषे आग्रहः । 'एतानि नैकवस्तुः' इत्येकवद्भावमात्रस्य निषेधान् । यथा 'न पटस्वप्नादिभ्यः' इत्यत्र ईपटापोरुभयोरपि निषेधसिद्धये 'त्रिभ्यां यदुक्तं तत्र' इति सामान्यतो निषिध्यत इति दिक् ॥—**ऋक्सामे** ॥—**वाङ्मनसे इति** । 'अचतुर-' इत्यादिनात्र समासान्तोऽच निपात्यते ॥—**अधिकरणे**—। समासार्थस्याथयोऽधिकरणं वर्तिषदार्थः, तस्यैतावत्त्वपरिगणननियमः, तस्मिन् गम्यमाने इति व्याचष्टे—**द्रव्यसंख्यावगमे इति** ॥—**नियमो न स्यादिति** । न चेह प्राण्यज्ञत्वात्प्राप्तस्य 'एकवचनमेव' इति नियमस्य प्रतिषेधेऽपि 'चाथे द्वन्द्वः' इति समाहारद्वन्द्वः स्यादिति वाच्यम् । 'गविशेषणानां वृत्तिर्न' इत्यभ्युपगमेन समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्त्यभावात् । न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'सामान्याप्रयोगे' इति लिङ्गात् प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि तदभ्युपगमात् । उक्तं हि भाष्ये 'भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः' इति ॥ स्यादेतत् । समाहारद्वन्द्वस्यात्र प्राप्त्यभावे 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यर्थः' इति नियमाप्रवृत्त्या इतरेतरयोगद्वन्द्वो निर्वाध एवेति सूत्रमिदमकिंचित्करमिति चेत् । अत्राहुः । 'नियमसूत्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः' इति पक्षे 'द्वन्द्वश्च प्राणित्यर्थः' इति सूत्रं केवलमितरेतरयोगद्वन्द्वनिषेधपरम् । तथा चेतरेतरयोगनिषेधस्य निषेधद्वारा इतरेतरयोगद्वन्द्वप्रापणार्थमिदमिति ॥ एवं च निषेधमुखप्रवृत्तिपक्षस्य ज्ञापनयेदमिति फलितमिति दिक् ॥—**विभाषा समीपे** । यथार्थं 'समाहारद्वन्द्व' एवेति व्याख्यानेऽपि न क्षतिः, तथापि पूर्वसूत्रे नियमनिषेधस्योक्तत्वात्तदनुरोधेनाह—**नियमो वा स्यादिति** ॥—**उपदशं दन्तोष्टमिति** । एकवद्भावपक्षे अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः । यदि तु बहुव्रीहेः तदा 'उपदशस्य दन्तोष्टस्य' इति षष्ठी स्यात्, 'उपदशं दन्तोष्टस्य' इत्येवेष्ट्यत इत्याकरः ॥ दन्तोष्टस्य दर्शनमित्यभिप्रायेण षष्ठां कृतायामपि उपदशशब्दे षष्ठी नेष्यते । अतो बहुव्रीहेर्नानुप्रयोगः किं लव्ययीभावस्यैवेति तदाशयः ॥—**आनङ्**—। ऋत इति पठ्यन्तं जातावेकवचनम् । 'ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः' इति लघुवर्तते, तच्चात्र षष्ठा विपरिणम्यते, तदाह—**विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामिति** । ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्तनादेव सिद्धे किमनेन ऋतो प्रहणेन । अत्राहुः, 'ऋतः' इति श्रृयमाणद्वन्द्वविशेषणम् । अनुवृत्तं तत्तरपदे परतो यत्पूर्वं यस्य विशेषणं पुत्रशब्दे पर आनङ् विधास्यते तत्र कार्त्तिकनिर्देशार्थम् । अन्यथा तत्पुत्रावित्यत्रापि स्यादिति ॥—**उत्तरपदे इति** । एतच्च 'अनुवृत्तरपदे' इत्यधिकारालम्ब्यते । उत्तरपदे परतः पूर्वं यददन्तं तस्यानङ् इत्यर्थः ॥—**होतापोताराविति** । आनङो डिलात्पूर्वान्तस्य ऋकारस्यादेशो सति नलोपः । न.चाकारमात्रमेव विधीयतामिति वाच्यम् । 'उरण् रपरः' इति रपरप्रसङ्गात् ॥ नन्विहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अन्यथा होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमस्यानङ् न स्यात् । ततश्च विशेष्याराध्निधानात् ऋत एव स्थाने आदेशेन भवितव्यं, न तु ऋदन्तपदस्य स्थाने इति किमनेनानङो डित्करणेन । सत्यम् ।

१. पुत्र इत्यनुवृत्तेरिति—तथाच वाक्यभेदेन व्याख्यानम् 'ऋदन्तस्य पुत्रे परे आनङ्' इति, तेन तात्पुत्रावित्यादौ न ।

इत्यनुवृत्तेः । पितापुत्री । ॥ देवताद्वन्द्वे च । ६।३।२६। इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ । वायुशब्दप्रयोगे प्रति-
पेयः । अग्निवायू । वायवमी । पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती ईत्यादौ नानङ् । एतद्वि-
नैकहविर्भागेत्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् । ॥ ईदग्नेः सोमवरुणयोः । ६।३।२७। देवताद्वन्द्वे इत्येव ।
॥ अग्नेः स्तुत्सोमसोमाः । ८।३।८२। अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात्समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी
अग्नीवरुणौ । ॥ ईदृजौ । ६।३।२८। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिवादेशः स्योदेवताद्वन्द्वे । अग्रामस्तौ देवते अस्य अग्नि-
मारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । देवताद्वन्द्वे चेत्पुनर्युत्तरपदवृद्धिः । अलौकिके वाक्ये आनङ्मीत्वं
च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम् । आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ॥ ॥ विष्णौ न ॥ आग्रावैष्णवम् ।
॥ द्विवो द्यावा । ६।३।२९। देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाक्षामा । ॥ दिवसश्च पृथिव्याम् । ६।३।
३०। दिव इत्येव । चाद् द्यावा । आदेशो अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । गौश्च पृथिवी च दिव-
स्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ॥ छन्दसि दृष्टानुविधिः ॥ द्यावा चिदसौ पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरतिमित्यत्र पदकारा
विसर्गं पठन्ति । ॥ उपासोपसः । ६।३।३१। उपसशब्दस्योपासादेशो देवताद्वन्द्वे । उपासासूर्यम् । ॥ मातर-
पितराबुदीचाम् । ६।३।३२। मातरपितरौ । उदीचां किम् । मातापितरौ । ॥ द्वन्द्वाच्चुपहान्तात्समाहारे । ५।
४।१०६। चवर्गान्तात्पहान्ताच्च द्वन्द्वाच्च स्यात्समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्त्वजम् । शमीदपदम् ।
वाक्त्विवपम् । छत्रोपानहम् । समाहारे किम् । प्रावृद्धशरदौ ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

एकशेषप्रकरणम् ।

अथैकशेषः ॥ सरूपाणाम् । रामौ । रामाः ॥ ॥ विरूपाणामपि समानार्थानाम् ॥ वक्रदण्डश्च कुटिलद-
ण्डश्च वक्रदण्डौ । कुटिलदण्डौ । ॥ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । १।२।६५। यूना सहोक्तौ गोत्रं शि-

ङ्करणाभावे मित्रावरुणावित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युत्तरपदे परे विधीयमान आदेशः पूर्वस्याक्षरस्य पदस्य वा स्यात्,
पूर्वस्याल एवेत्यत्र नियामकाभावात् ॥ एतेन 'कृत् इति कार्यनिर्देशार्थम्' इत्युक्तातिशयमानस्य कृत्कारस्यैवादेशः स्या-
दिति टित्करणं व्यर्थमित्याशङ्क्य पराम्ना ॥—नेष्ट्रातातर इति । न ह्यत्र नेष्ट्रा पूर्वपद, आयवयवस्येव पूर्वपदत्वात् ॥
—मातापितराविति । पुत्रोत्पादने अनयोर्योनिकृतः गबन्धः । पूर्वत्र तु ह्यत्रादिरूपविद्याकृतः संबन्ध एकात्मि-
न्यङ्गे आर्विज्यरूप इति विवेकः ॥—मण्डूकपुत्येति । तेन 'विभाषा स्वसृप्त्योः' इत्यत्र न संबन्धत इति भावः ॥—
पितापुत्राविति । अनयोरपि योनिकृतः संबन्धो जन्यजनकभावलक्षणः ॥—देवता—। अनुकारान्तार्थमविद्यायो-
निसंबन्धार्थं च वचनम् ॥—ईदग्नेः—। आनडोऽपवादोऽयम् ॥—देवताद्वन्द्वे इत्येवेति । इदं च श्रुतिग्रन्थे स्थितम् ॥
ज्योतिर्लेतयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि 'अग्नीषोमीं प्रणयामि' इत्याश्रयलयनप्रयोगस्त्वापेक्षानामाधुः । यद्वा । मास्तु तदनुवृत्तिः । अग्नि-
सोमौ माणवकावित्यत्र 'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविधृताः' इति न्यायेनादोषत्वात् ॥—अग्नेः—। 'मातृदायोः'
इति निषेधेऽयमारम्भः ॥—अग्निष्टुदिति । अग्निः स्तुत्यतेऽस्मिन् सः कतुविशेषः । संपदादित्यार्थेऽधिकरणे किपु ॥—अग्नि-
ष्टोम इति । अग्नीनां स्तोमोऽग्निष्टोमः । सोमयागस्य संस्थास्याद्या संस्था उच्यते ॥—इदृजौ । तकार उच्चारणार्थः । इ-
कारस्येकारविधानं तु बाधकवाधनार्थम् ॥ वृद्धिशब्देनात्र वृद्धिमदुच्यते । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्यासंभवाद्दो व्याचष्टे—
वृद्धिमत्युत्तरपद इति ॥—आनङ्मीत्वं च बाधित्वेति । यद्यपि वृद्धेः प्रागेव आनङ्गल्योर्गन्तरङ्गवाच्यप्रशङ्कान्ति,
तथापि 'परित्यज्यापवादविषयमुत्सर्गाऽभिनिविशते' इति न्यायादानर्थात्वे न भवत इति भावः ॥—आग्रावैष्णवमिति ।
इत्याभावादेव भवति ॥—रुत्वं मा भूदिति । अकारे सति गकारस्य ध्रुवण भवति, तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनु-
मीयत इति भावः ॥—विसर्गमिति । तथा च 'कचिद्विकारो न' इत्येवायुमेय लक्ष्यानुगोत्रादिति भावः ॥—उपासा-
सूर्यमिति । उपाश्च सूर्यश्च तयोः समाहारः ॥—मातरपितरौ—। मानृशब्दस्याग्रादेशो निपात्यते ॥—द्वन्द्वात्—।
अन्तर्ग्रहणं विस्पष्टार्थं, च इति वर्गग्रहणस्य प्रयोजनं ध्वनयति—त्वक्त्वजमिति । बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्त्वजम् ।
द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्त्वजम् ॥ ॥ इति द्वन्द्वः ॥

द्वन्द्वापवादत्वेनाह—अथैकशेष इति ॥—विरूपाणामिति । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्या-
र्थपरतयापि व्याख्यानात्सूत्राक्षरेरेव लब्धुं शक्यत इति प्रागेव व्याख्यातम् ॥—वृद्धो यूना—। 'अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम्'
इति पूर्वार्थः परिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्रापरपर्यायस्येह ग्रहणम्, कृत्रिमेण यूना साहचर्यान्तादाह—गोत्रं शिष्यत

१ इत्यादाविति—आदिशब्देन स्कन्दविशाखावित्यादावपि भेति बोध्यम् । २ मातरपितराविति—एकशेषस्य वैकल्पिकत्वात् द्वन्द्वः ।

३ तल्लक्षणश्चेदेवेति—तल्लक्षणं विशेषे इत्येव सिद्धे चेदेवग्रहणं स्पष्टार्थम् ।

व्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत्योः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । वृद्धः किम् । गार्ग्याग्नौ । यूना किम् । गार्ग्याग्नौ । तल्लक्षणः किम् । भागवित्तिभागवित्तिः । कृत्स्नं किम् । गार्ग्यवात्स्यायनौ । ॥ पुंवच्च ॥ १।२।६६। यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च गार्ग्यायणौ च गार्गोः । अस्त्रियाति नुवर्तमाने यज्ञोपशेति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । ॥ पुमान् स्त्रिया ॥ १।२।६७। स्त्रिया सहोक्तौ पु शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । हंसी च हंसश्च हंसौ । ॥ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ॥ १।२।६८। भ्रात स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । ॥ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १।२।६९। अ बेन सहोक्तौ क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवन्त्यातल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः । शुक्रा शाटी । शुक्रं व तदिदं शुक्रम् । तानीमानि शुक्रानि । ॥ पिता मात्रा ॥ १।२।७०। मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । मात पिता च पितरौ मातापितरौ । ॥ श्वशुरः श्वश्रवा ॥ १।२।७१। श्वश्रवा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण विशेषश्चेत् । श्वश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्चश्वशुरौ । ॥ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १।२।७२। सर्वैः सहोक्तौ

इति । 'गोत्रं यूना' इत्येव तु न गृहितम् । 'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रग्रहणम्' इति सिद्धान्तेन औपगवश्च न्नरः औपगवश्च युवेत्यत्र नैकशेषः ॥—भागवित्तीति । भागवित्त्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्माद्युनि 'वृद्धाङ्क् धांरेपु बहुलम्' इति कृत्वायां ङकः । ङह कृत्वा सौवीर्यं चाधिकमपेक्ष्यते । ननु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम् ॥—गार्ग्यायनाविति । ङह प्रकृत्यं वैरूप्यं न गोत्राधिकृतम् ॥—स्त्री पुंवच्च ॥—वृद्धा स्त्रीति । गोत्रप्रत्यय स्त्रीवाचकमित्यर्थः ॥ पुंवद्वाक्यवैलक्षण्यं स्फुटीकृतं द्विवचनान्तं विग्रहमाह—गार्ग्यायणाविति ॥—अनुवर्तमान इति । 'नद्राजस्य बहुपु' इत्यतः । 'पुवन' इत्यर्थानिदेशस्य फलमनेन दर्शितम् । अन्यथा स्त्रीत्वस्यानिवर्तनाद् न स्या 'गार्ग्यायण' इत्यत्र नत्व च निद्रम् । स्पानिदेशे तु नैतन्मिथ्यं । गार्ग्यायणादिदेशे विशेषाननिदेशादित्याहुः । 'वृद्धो वृ द्याद्यनुवर्तनाच्चेह । गार्गी च गार्ग्यायणौ च ॥—पुमान् स्त्रिया । 'वृद्धो यूना' इति निवृत्तम् ॥ 'सर्पणाम्' लनुवर्तते 'भ्रातृपुत्रौ' इत्युत्तरसूत्राग्रम्भान् । तेन 'हमथ वरदा न' इत्यत्र न भवति । अन्यथा स्यादेवातिप्रसङ्गः । हस जातिगार्ग्येन शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुस्तमात्रप्रयुक्तत्वात् ॥ स्यादेतत् । गार्ग्य गार्ग्यायं तयोः सहोक्तौ 'एतौ गार्वा' नियमतो न स्यात् । तल्लक्षणविशेषाभावात् । किं तु स्त्रीवाचकस्य पुत्राचकस्य वा 'सर्पणाम्' इत्येकशेषोऽनियमेन स्यात् अत्राहुः । तदितरकृतविशेषाभावे तावथात्र दोष इति ॥ 'द्वन्द्वान्ध्या' इत्यादौ त्वेकशेषो न भवति । स्त्रीत्वपुस्त्वतरपु गकृतविशेषस्य गद्वात्वात् । स्यादेतत् । 'एतौ गार्वा' इति नियमतो न स्यादिति मनोरमादौ यदुक्तं, तत्कथं संसृज्यताः 'त्यदादितः शेषे पुनपुनकृतः' इति नियमप्रवृत्त्या स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषोऽपि 'एतौ गार्वा' इति नियमतः प्रयोगः सिध्य वेति चेत् । अत्र केचित् । द्विकप्रदर्शनमात्रमिदम् । 'नार्यौ गार्वा' 'गुन्दर्यौ गार्वा' इति नियमतो न स्यादित्युदाहृतव्यम् अथवा, एतशब्दोऽत्रादन्तः कर्तुं शक्नोति । एतश्च एता च एतौ गार्वा, 'सर्पणाम्' इत्यनेन स्त्रीलिङ्गशेषे तु 'एते गार्वा' स्यादिति यथाश्रुतमेव समर्थनायमित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । 'त्यदादितः शेषे' इति नियमाप्रवृत्तावपि 'पुम स्त्रिया' इति नियमप्रवृत्त्या 'नार्यौ गार्वा' 'एतौ गार्वा' इति नियमतः सिध्यत्येवेति । अत्र वदन्ति । 'अद्वन्द्वतत्पुरुषवि पणानाम्' इत्येतस्यायसिद्धमेव वचनम् । 'विशेष्ये याङ्ङ् तत्रैव विशेषणेष्वपि' इति सर्वसंमतत्वात् । एवं च द्वन्द्वतत्पु विशेषणेष्वपि एकशेषविशेषणोऽपि 'एतौ' इत्यत्र 'त्यदादितः शेषे' इत्यादिनियमाप्रवृत्त्या विशेष्यगतमेव लिङ्गं भवत् स्त्रीवाचिगोशब्दस्य शेषे 'एते' इति स्यादेवेति 'एतौ गार्वा' इति नियमतो न स्यादित्याक्षेपः संगच्छत एवेति दिक् ॥ नपुंसकमन—। अन्यतरस्याग्रहणम् 'एकवच' इत्यनेनैवानन्तर्यासंबध्यते, न त्वेकशेषेणेत्याशयेनाह—क्लीबं शिष्यते तच्च वा एकवदिति । अनपुनकेनेति किम् । शुक्रं च शुक्रं च शुक्रे । अत्र 'एकवच' इति न भवति ॥ 'अ ग्रहणम् 'अस्यैकशेषस्य एकवद्भावो यथा विज्ञाप्यते' इत्येवमर्थम् । अन्यथा उत्तरायेकवदित्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत् —शुक्रः पट इत्यादि । 'शुक्रः शुक्रा शुक्रम' इत्येव विग्रहः, 'पटः पटी' इत्यादिप्रदर्शनं शुक्रशब्दस्य गुणिलिङ्गलस्य णाय ॥—पिता मात्रा ॥—श्वशुरः श्वश्रवा । नन्वेतस्मृत्रद्वयं व्यर्थं पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्च शुरयोर्लक्षणया बोधसंभवात् । न च 'सर्पणाम्' इत्यादिमृत्रममृहवदिदमपि मृत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्य पक्षे तस्यापीष्टलादिति चेत् । अत्राहुः । पितृश्वशुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रुशब्दयोः केवलयोक्तविषये प्रयोग वारयितु रम्भणीयमेव मृत्रद्वयम् । अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानस्यानुचितत्वादिति ॥—मातापितराविति । 'पितृदशगुणं म गार्ग्येणातिरिच्यते' इति स्मृतेर्मातृभ्यार्हितत्वात्पूर्वनिपातः । 'आनङ् कृतः' इत्यानङ् ॥—श्वश्चश्वशुराविति । 'श्व पूर्वजपत्नी च मातृतुल्या प्रकीर्तिता' इति स्मृतेः श्वश्रवा अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः ॥—त्यदादीनि सर्वैः—। २

१ पुमान् स्थिति—अत्र विभक्त्यावित्यनुवर्तने विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहश्चेदित्यर्थः । अतएव जननीपरिच्छेत्तृवाचकस्य श्वश्रुनैकशेषः ।

दादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ॥ ॥ त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तद्विष्णुष्यते ॥ स च यश्च यौ । पूर्वशेषोऽपि दृश्यत इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ॥ ॥ त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि ॥ सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यश्च तौ च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परस्वाङ्गपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते ॥ ॥ अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम् ॥ कुकुटमयूराविमे । मयूरीकुकुटाविमौ । तच्च सा च अर्धपिप्पल्यौ ते । ॥ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वेतरुणेषु स्त्री । १२।७३। एषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रियेभ्यः स्थापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् । रुरव इमे । पशुग्रहणं किम् । ब्राह्मणाः । सङ्घेषु किम् । एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् । वृत्सा इमे ॥ ॥ अनेकशफेष्विति वाच्यम् ॥ अथा इमे । इह सर्वत्र एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावाद्बन्धो न । तेन शिरसी शिरासीत्यादी समासस्थेयन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावाच्च न । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तो न ॥ ॥ इत्येकशेषः ॥

सर्वसमासशेषप्रकरणम् ।

कृतद्वितसमालैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परार्थाभिधानं वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्सालौकिकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा । राज्ञः पुरुषः । राजन् अस्य पुरुष इति । अविग्रहो नित्यसमासः, अस्वपदविग्रहो वा । समासश्चतुर्विध इति तु प्रायोवादः ।

किम् । त्यदादिभिन्नैरपि सहोक्तौ यथा स्यात् । प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिभिरेव सहोक्ता' इत्यर्थो मा भूत् ॥—यत्परमिति । शब्दपरविप्रतिपुद्गादिति भावः ॥—त्यदादित इति । आद्यादित्वात्तसिः । 'त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान्, यश्च नपुंसकं, तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति' इति वाच्यमित्यर्थः । कानीत्याकाङ्क्षायामर्थान्यदादीन्येव ॥ अस्यापवादमाह—अद्वन्द्वेति । द्वन्द्वाविशेषणानां पूर्वोक्तं नास्ति, किं तु विशेष्यनिर्गतेत्यर्थः ॥ नन्वेव 'कुकुटमयूरा' इत्यत्र उभयपदार्थप्रधानत्वेन उभयोरपि विशेष्यत्वान् विशेष्यनिर्गतायामपि 'कुकुटमयूराविमे' इति नियमतो न स्यादिति चेत् । अत्र नव्याः । 'परवलिङ्गम्—' इत्यनेन द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्परपदलिङ्गवत्त्वादनुरपदलिङ्गस्यैव द्वन्द्वतत्पुरुषप्रतिपाद्यत्वेन तद्विज्ञाधीनतैवानुप्रयोगस्येति न काचिदनुपपत्तिरिति ॥—मयूरीकुकुटाविमाविति । प्रकृतानुपयुक्तमयूराप्रसङ्गादुक्तम् ॥—तच्चेति । पिप्पल्यर्थम् ॥—सा चेति । अर्धपिप्पली ॥ तत्पुरुषविशेषणमुदाहरति—अर्धपिप्पल्यौ ते इति । यद्यपि स्त्रीनपुंसकसाधारणतः 'ते' इति प्रयोगः, तथापि 'तच्च' 'तच्च' सा च, अर्धपिप्पल्यस्ताः' इत्याद्युदाहरणमूढम् ॥—ग्राम्य— । ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामायस्त्री' इति यः लिङ्गद्वयेऽपि 'गावः' इति रूपस्य गमानत्वान् स्त्रीलिङ्गशेषस्य फलमाह—इमा इति । एवं च इमे च, इमाश्च, इमाः' इति स्त्रीलिङ्गशेष एव भवति, न त्वत्र 'त्यदादितः शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि' इति पुल्लिङ्गशेषः ॥ 'गाव इमाः' इति भाष्योदाहरणादित्येकं ॥ अन्ये तु ग्राम्यपशुसङ्घविषयलाविशेषान् 'गावः' इतिवत् 'इमाः' इति च स्त्रीलिङ्गशेष एव स्यादिति नास्ति शङ्कावकाश इत्याहुः ॥—एतौ गावाविति । एकशेषस्यानेकविषयत्वादेवानेकपरिग्रहे सिद्धे सङ्गग्रहणसामर्थ्याद्बहुनां समुदायोऽत्र गृह्यत इति भावः ॥—एकशेषे कृते इति । विभक्त्युत्पत्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादिति भावः ॥ नन्वेव विषयभेदान् 'द्वन्द्वापवाद एकशेषः' इत्युद्घोषः कथं प्रवर्तत इति चेत् । अत्राहुः । यद्येकशेषो न स्यात्, तर्हि विभक्त्यावुपपद्यमानायां द्वन्द्वः स्यात्, कृते त्वेकशेषे स न भवतीति तात्त्विकी प्राप्तिमादायापवादोद्घोष इति ॥—द्वन्द्वो नेति । एतेन 'कृतद्वन्द्वानामेकशेषः' इति श्रमो निरस्तः । न च तथैवास्तु, फले विशेषाभावादिति वाच्यमित्याह—तेनेति ॥—पन्थानाविति । न चात्र 'दत्तोऽन्येव नामस्थाने' इति लिङ्गात्मगमासान्तः सुपरिहरः 'इतोऽन' इत्युक्तेऽपि 'सौ' इत्यनुवृत्त्या 'पन्थाः' इति सिद्धेरिति वाच्यम् । 'पथो विभाषा' इति समासान्ताभावे 'अपन्थानौ' इत्यादौ 'इतोऽन' इति सूत्रस्य सावकाशत्वात् ॥ इत्येकशेषः ॥

प्रसङ्गादाह—कृतद्वितेत्यादि ॥—पञ्च वृत्तय इति । पञ्चानां 'वृत्तिः' इति पूर्वाचार्याणां संज्ञा इहाप्राचीन्येन इति भावः ॥ तद्विज्ञाणमाह—परार्थेति । प्रत्ययान्तर्भाषणापरपदार्थान्तर्भावेन वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः । स चाभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् । अत एव तिङन्तं वृत्तिर्न भवति । तत्रैकार्थाभावात्तदनुपपत्तिरिति । अन्यथा 'मृदु पचति' इत्यादौ फले मृदुत्वान्वयो न स्यात् 'सर्विशेषणानां वृत्तिर्न भवति, वृत्तस्य च विशेषणयोगो न' इत्यभ्युपगमादित्येकं ॥ समर्थमुत्रैकैयटस्त्वाह 'परस्य शब्दस्य योऽर्थस्तस्याभिधानं शब्दान्तरेण यत्र सा वृत्तिरित्यर्थः । यथा राजपुरुष इत्यत्र राजशब्देन वाक्यावस्थायामनुक्तः पुरुषार्थोऽभिधीयते' इति ॥—अविग्रह इति । लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः ॥—अस्वपदेति ।

१ वत्सा इति—अपत्यमात्रवाचिनो वत्सशब्दस्य प्रकरणादिना तरुणपरत्वे इदं बोध्यम् । वत्सरा इमे इति तु प्रत्युदाहरणं न्याय्यम्, 'वत्सरस्तृणः पशुः' इति कोशात् । २ कृतद्वितेति—तद्वितशब्दस्तद्वितसमुदायरपः । अत एव वक्त्रचोने दोषः ।

अव्ययीभावत्पुरुषबहुव्रीहिरन्तर्वाधिकारबहिर्भूतानामपि सहसुपेति समासविधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी-
भावः । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । इत्यपि प्राचां वादः
प्रायोऽभिप्रायः । सूपप्रति उभयसङ्गमिच्छाव्ययीभावे अतिमालादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादिबहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्या-
दिद्वन्द्वे चाभावात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदार्थं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेव । तत्पुरुषस्य कचि-
देवेत्युक्तम् । किञ्च ॥ सुपां सुपा तिङा नाम्ना धानुनाऽथ तिङां तिङा । सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः पडिधो बुधैः
॥ १ ॥ सुपां सुपा, राजपुरुषः । तिङा, पर्यभूयत् । नाम्ना, कुम्भकारः । धानुना, कटम् । अजस्रम् । तिङां तिङा,
पिबत्खादत्ता । खादन्मोदत्ता । तिङां सुपा, कृन्तविचक्षणति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्य-
पदार्थे इति मयूरव्यसकादौ पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

समासान्तप्रकरणम् ।

॥ ऋक्पूरब्धः पथामानश्चे । १।१।७।७। अ नक्ष इति च्छेदः । क्रगाद्यन्तस्य समासस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः
स्यात् अक्षे या धृस्त्वन्तस्य तु न । अर्धचः ॥ अनुचवहृच्चावध्येतथैव । नेह अनुक्तसाम् । बहुक् सूक्तम् । विष्णोः
पुः विष्णुपुरम् । ऋषिभ्यं लोकात् । विमलापं सरः । ॥ छान्तरूपसर्गोभ्योऽप ईत् १।१।७।७। अप इति कृतस-
मासान्तस्यानुकरणम् । पथार्थं प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्र-
तीपम् । समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तप्रहणाब्रहे । स्वप् ।
स्वपी ॥ ७ अवरणांताद्देति ॥ प्रेपम् । परंपम् । प्रापम् । परापम् ॥ उदनोर्देशे १।१।७।७। अनोः परस्यापस्य
ऊत्स्याद्देशे । अनूपो देशः । राजपुरा । अक्षे तु अक्षधृः । दडधूरक्षः । मखिपथः । रम्यपथो देशः । ॥ अच् प्रत्य-
न्ववपूर्वात्सामलोच्चः १।१।७।७। एतत्पूर्वात्सामलोमान्तात्समासादच स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसा-
मम् । प्रतिकोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥ ७ कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिघृष्यते ॥ कृष्णभूमः ।
उदग्रभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः । प्रासादः ॥ ७ संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च ॥ पञ्चनदम् । सप्तगोदाव-

रामस्यमानयावत्पदार्थादित इत्यर्थः ॥—द्वन्द्वबहुव्रीह्योरेवेति । अनेकप्रहणनदनुवर्तनभ्यां तद्विधानाद्बहुपदसमासत्वं त-
योरेव संभवतीति भावः ॥—कचिदेवेति । अत्रात्रान् इत्यादी ॥—नास्तेति । प्रातिपदिकेनेत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति ।
अत्र हि सुबुधैः प्राग्वोपपदसमासः ॥—कटम् । अजस्रमिति । 'किञ्चिच्चिप्रच्छि' इति वार्तिके 'नमिकम्पि' इति सूत्रे
च 'कटम्' 'अजस्र' इति निपातनाद्धानुना गमागः ॥—पिबत्खादत्तेति । 'आप्यातमाप्यातेन' इति मयूरव्यसकादौ
पाठात्समासः ॥ इति सर्वसमासशेषः ॥

॥ ऋक्पूर—॥ 'अ' इति तुमप्रथमैकवचनान्तः । 'रामायान्ताः' इति त्वधिक्रियते तदाह—समासस्याप्रत्ययोऽन्ता-
वयव इति । 'अनक्षे' इत्येतत् रामान्यतः श्रुतमपि ध्रुव संकायते रामार्थात्, नात्येविलाशयेन व्याचष्टे—अक्षे या
धूरिति ॥—तदन्तस्य तु नेति । सूत्रे संयन्विनोऽधिकरणत्वविवक्षया समीपं । तेन 'अक्षसंयन्विनो या धृस्त्वन्तस्य न'
इत्यर्थः ॥ यद्यत्र 'अक्षे पूर्वपदे न' इति व्याख्यायते, तर्हि 'दडधूरक्षः' इत्यत्र निषेधो न स्यात् । यदि तु 'अक्षे समासार्थं
न इति व्याख्यायते, तदा 'अधाधुः' इत्यत्र न स्यात् । तस्मादुभयसंग्रहार्थमुक्तव्याख्यानमेव ज्यायः ॥—अर्धच इति ।
'अर्धे नपुंसकम्' इति गमागः । 'अर्धोऽपि पुंसि च' इति पुस्त्वम् ॥—अनुगित्यादि । अनुक्तसमासान्तत्वात् । 'शेषादि-
भाषा' इति कप्रत्यये 'अनुक्तम्', 'वहन्कम्' इत्यपि बोध्यम् ॥—विष्णुपुरमिति । यद्यपि पुरशब्देन समासेऽयत्तिसिध्यति
तथापि 'विष्णुपुरः' इत्यनिष्टवारणाय सूत्रे स्पष्टहणम् ॥—कृतसमासान्तस्येति । 'येन विधिः' इति सूत्रे 'आपस्तिष्ठन्ति
स्वार्पास्तिष्ठन्ति' इति भाष्यादिति भावः ॥—अन्तरीपमित्यादि । अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः, संगताश्चापो अस्मिन्निति वि-
प्रहः ॥ उपसर्गग्रहणं प्रादिरूपलक्षणार्थम् ॥—समाप इति । अनुपसर्गलोभत्वमिति भावः । भाष्ये तु 'समाप' इत्यप्रतिषेधो
वक्तव्यः इत्युक्तम् । रा च देवयजनरूपविशेषार्थपरः 'समीपसमृद्धिः' इति निर्देशात् 'समीपम्' इति भाष्योदाहरणाच्चेति
ज्ञेयम् ॥—देवयजनमिति । देवा इज्यन्ते यस्मिन्निति ध्रुवत्तया यज्ञभूमिः ॥—स्वविति । 'न पूजनात्' इति समासान्ता-
भावः ॥—अवरणांताद्देति । 'ह्यन्तर' इति सूत्रे 'इलमनवर्णात्' इति वक्तव्यम् । इह माभूत्, 'प्रापं परापम्' इति
भाष्योक्तेः । 'गतिश्च' इति सूत्रे 'प्रेपं परेपम्' इति भाष्योक्तेश्चेति भावः ॥—उदनोः—। दीर्घोच्चारणं कचिच्छाखाया-
मवग्रहार्थम् । बहुचास्तु 'अनूपो गोमान् गोभिः' इत्यत्रानुपशब्द नावगृह्णन्ति ॥—अनूप इति । अनुगता आपोऽस्मिन्नि-
त्यनूपो देशः ॥ 'जलप्रायमनूप स्यात्' इत्यमरः ॥—प्रतिसाममिति । अव्ययीभावः प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । एव-
मनुसामादावभ्युप्यम् ॥—कृष्णोदगिति । 'अच्' इति योगविभागेन गतार्थसिद्धम् ॥ एवमुत्तरवार्तिकमपि ॥—कृष्णभूम

रम् । अजिति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनाभः । ॥ अक्ष्णोऽदर्शनात् ॥ १५४१७६ । अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽप्यस्यासमासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः । ॥ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्हुहक्सीमवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वेष्टीवपदष्टीवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषध्यायुषध्यायुष्यजुषजातोक्षमहोक्षबृद्धोक्षोपशुनगोष्ट्रश्वाः ॥ १५४१७७ ॥ एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुमीहयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः । सुचतुरः ॥ ॥ व्युपाभ्यां चतुरोऽजिप्यते ॥ विचतुराः । चतुर्णां समीपे ये सन्ति ते उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्त्रीपुंसौ । धेन्वनङ्हुहौ । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । अक्षिणी च भ्रवी च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अधीवन्तौ च ऊर्वेष्टीवम् । निपातनाटिलोपः । पदष्टीवम् । निपातनात्पादशब्दस्य पद्मावः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मन्तत्वं निपात्यते । अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजःपङ्कजम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह । निःश्रेयान् पुरुषः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो द्विगु । ध्यायुषम् । व्यायुषम् । ततो द्वन्द्वः । ऋयजुषम् । ततश्चयः कर्मधारयाः । जातोक्षः । महोक्षः । बृद्धोक्षः । शुनः समीपे उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणं च निपात्यते । गोष्ट्रे श्वा गोष्ट्रश्चः । ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ १५४१७८ । अच स्यात् । ब्रह्मवर्चसच् । हस्तिवर्चसम् ॥ ॥ पत्यराजभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ पत्यवर्चसम् । राजवर्चसम् । ॥ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ १५४१७९ । अवतमसम् । संतमसम् । अन्धयतीत्यन्धं पचाद्यच् । अन्धं तमः अन्धतमसम् । ॥ श्वसोवसीयश्श्रेयसः ॥ १५४१८० ॥ वसुशब्दः प्रशस्तवाची ततः इयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसासादृशीर्विषयतामाह । मयूरक्यसंकादिवात्समासः । श्वोवसीयसम् । श्वःश्रेयसं ते भूयान् । ॥ अन्ववतसाद्रहसः ॥ १५४१८१ । अनुरहसम् । अवरहसम् । ततरहसम् । ॥ प्रनेरुरसः सममीस्थान् ॥ १५४१८२ । उरसि इति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ॥ अनुगवमायामे ॥ १५४१८३ ॥ एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति समासः । ॥ द्विस्तावा त्रि-

ष्ट्यादयो बहुव्रीहयः ॥—पञ्चनाभ इति । ‘पञ्च नाभावस्य’ इति विग्रहः । गङ्गादिलात्यमभ्यन्तस्य परनिपातः ॥ ‘पञ्चाकाग नाभिरस्य’ इति वा ॥ एवमृणंतामोऽपि ज्ञेयः ॥ तत्र तु ‘इवापोः संज्ञालन्दयोः’ इति ह्रस्वो विशेषः ॥—अक्ष्णो—। ह्रस्वतेऽनेवेति दर्शनं चक्षुः, तद्वाचिनोऽक्षिशब्दस्य पर्युदात्तादमुक्त्यस्य प्रहणमित्याशयेनाह—अचक्षुःपर्यायादिति । —गवाक्ष इति । गावः किरणाः । अधिशब्दो रन्ध्रवाची, पृष्ठीगमायः ॥—अचतुर—॥—निपात्यन्त इति । निपातनफलं तु रामाविशेषनियमः, टिलोपादिकं च तदाह—आद्या इति ।—बहुव्रीहय इति । बहुव्रीहय एवेत्यर्थः । तेन तत्पुरुषे अचलारो विचलार इत्येव भवतीति भावः । एवमुत्तरप्राप्यवधागममूहम् ॥—त्रिचतुरा इति । त्रयश्चलारो वेति विग्रहः । ‘संख्यायाव्यायान्ना—’ इति बहुव्रीहिः । ‘बहुव्रीहौ संख्येये’ इति उचोऽपवादोऽच ॥—अक्षिभ्रुवमिति । प्राण्यङ्गलादेकवन् ॥—ऊरू चाष्टीवन्तौ चेति । ‘सक्थि ऋबे पुमान्ऊरू’ इत्यमरः । ‘जान्ऊरुर्वाष्टीवदक्षिणाम्’ इति च ॥—ऊर्वेष्टीवं । पदष्टीवमिति । प्राण्यङ्गलादेकवद्भावः ॥—द्वन्द्वो निपात्यत इति । ‘विष्पाणामपि—’ इत्येकशेषं बाधित्वेति शेषः ॥—सरजसमिति । ‘अव्ययीभावे चाकाले’ इति महस्य गभावः ॥—सरजःपङ्कजमिति । ‘सरजगमकरन्दनिर्भराम्’ इति माघप्रयोगस्तु चिन्त्य इति भावः ॥—निःश्रेयानिति । ‘निश्चितं श्रेयो येन’ इति विग्रहः ॥ ‘निःश्रेयस्कम्’ इति केषांचिन्प्रत्युदाहरणमशुद्धम् । ‘इयमश्च’ इति कपो निषेधान् ॥—गोष्ट्रे श्वेति । एतेन ‘समर्मान्पुरुष एव’ इति नियमो दर्शितः । तेन पृष्ठीतत्पुरुषे ‘गोष्ट्रश्च’ इत्येव ॥—ब्रह्मवर्चसमिति । पृष्ठीतत्पुरुषः ॥ एवं हस्तिवर्चसमपि ॥—पत्येति । ‘पलं मांसमहेति’ इति पत्यो मांसभोजी तदीयं वर्चः पत्यवर्चसम् ॥—अवतमसमित्यादि । अवहीनं संततं च तमः, इति विग्रहः ॥ अन्धयतीति । ‘अन्ध दृष्टुपघाते’ चुगदिः ॥—अन्धमिति । गाढमित्यर्थः ॥—श्वसो—। ‘अवसुशब्दात्प्रशस्तवचनादीयमुन्’ इत्याकर्गविरुद्धं व्याचक्षाणा उपस्था इति ‘वनयति—वसुशब्द इति ॥—वसीय इति । ‘यः कामयेत वसीयान् स्याम’ इति धौतप्रयोगोऽप्यत्रानुकूल इति भावः ॥—श्वसुशब्द इति । कालवाच्याययं, प्रकृते लघ्विशेषपरः शक्तिस्त्वाभाव्यान्मेवाह—उत्तरपदार्थप्रशंसासमिति । उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामित्यर्थः ॥—आशीर्विषयमिति । पृष्ठीसमासः । विषयशब्दस्याजहङ्गिज्जलात्तुल्लिङ्गनिर्देशः ॥ ‘उत्तरपदार्थप्रशंसाया आशीर्विषयतामाह’ इति पाठान्तरं क्वचिदस्ति । उभयथापि आशीर्विषयताया द्योतकोऽयमिति फलितोऽर्थः ॥—अन्वय—। ‘रहः’ इत्यप्रकाशमुच्यते । ‘अनुगतमवहीनं च रहः’ इति प्रादिसमासः । ‘अनुगतं रहोऽस्मिन्’ इत्यादिबहुव्रीहियां ॥—ततरहसमिति । तम च

स्तावा वेदिः । १।४।८४। अचप्रत्ययटिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा वाऽ-
बभेवादी तत्रेवं निपातनम् । वेदिरिति किम् । द्विभावती त्रिभावती रज्जुः । ॥ उपसर्गादध्वनः । १।४।८५।
प्रगतोऽध्वानं प्राप्नो रथः । ॥ न पूजनान् । १।४।८६। पूजनार्थोत्प्रेक्ष्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा ॥ ॥ स्थितिभ्यामेव ॥ नेह परमराजः । पूजायाम् । गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुमीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्युतः
प्रागेवायं निषेधः । नेह । मुसक्थः । स्वक्षः । ॥ किमः क्षेपे । १।४।८७। क्षेपे यः किशब्दस्ततः परं यत्तदन्ता-
त्समासान्ता न स्युः । कुप्पिनो राजा किराजा । किमखा । किगौः । क्षेपे किम् । किराजः । किसखः । किगवः ।
॥ नञस्तत्पुरुषान् । १।४।८८। समासान्तो न । अराजा । अमखा । तत्पुरुषाणि । अधुरं शकटम् । ॥ पथो
विभाषा । १।४।८९। नञपूर्वापथो वा समासान्तः । अपथम् । अपन्थाः । तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः । अपथं
वर्तते ॥ ॥ इति समासान्ताः ॥

अलुक्समासः ।

॥ अलुगुत्तरपदे । १।३।१। अलुगधिकारः प्रागानङ् उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमासः । ॥ पञ्चम्याः स्तोका-
विभ्यः । १।३।२। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकांमुक्तः । एवमन्तिकार्थद्वारार्थकृच्छ्रेभ्यः । उत्तरपदे
किम् । निष्क्रान्तः स्तोकांस्तोकाः ॥ ॥ ब्राह्मणाच्छंसि उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणं विहितानि शास्त्राणि उप-
चाराद् ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसि कृविग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव । ॥ ओजःस-
होऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः । १।३।३। ओजमाकृतमित्यादि ॥ ॥ अञ्जस उपसंख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् ।
आर्जवेन कृतमित्यर्थः ॥ ॥ पुंसानुजो जनुपान्य इति च ॥ यस्याप्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुपान्यो जा-
त्यन्धः । ॥ मनसः संज्ञायाम् । १।३।४। मनसागुप्ता । ॥ आज्ञायिनि च । १।३।५। मनस इत्येव । मनसा
आज्ञानुं शीलमस्य मनसाज्ञायी । ॥ आत्मनश्च । १।३।६। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ॥ ॥ पूरण इति
वक्तव्यम् ॥ पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । जनादेनस्त्वात्मचतुर्थे एवेति बहुव्रीहिर्योध्यः । प-
तद्रथश्च इति विग्रहः । 'परेणानभिगम्यम्' इत्यर्थः ॥—इत्यतः प्रागिति । 'प्राग्वद्बुद्धिप्रदण कर्तव्यम्' इति वार्ति-
कोत्तरिति भावः ॥—किमः क्षेपे । क्षेपप्रदणमिदं शक्यमवक्तुम्, प्रतिपदोक्तपरिभाषया 'किं क्षेपे' इति विहितस-
मागस्यैव प्रहणात् ॥—किराज इत्यादि । किमत्र प्रश्ने । प्रथीयमाणः बन्धधारयो वा ॥—नञस्तत्पुरुषात् । 'नञः'
इति प्रथी, 'नञः संवन्धी यस्तत्पुरुषो नञययवकत्तस्मात्' इत्यर्थः ॥—अपथमिति । 'नन्तद्धिते' इति टिलोपः । 'अ-
पथं ननुमकम्' क्लीबत्वम् ॥—अपथं वर्तत इति । अर्थाभावेऽव्यर्थोभावः ॥ इति सकलममाससाधारणाः समा-
सान्ताः ॥

अलुक् स्यादिति । प्रगज्यप्रतिषेधोऽयम् 'मुपो धातु-' इत्यादिना प्राप्तो लुङ् भवतीत्यर्थः ॥—स्तोकांमुक्त इति ।
समासप्रयोजनमेकपर्यमेकवर्थे विशेषणयोगाभावश्च । किं च 'स्तोकांमुक्तस्यापत्यं स्तोकांमुक्तिः' 'स्तोकांमुक्तायाः स्तो-
कांमुक्तेयः' इति समुदायान्द्वितीत्यन्तरि प्रयोजनम् ॥ न च प्राथमिकमासात्तिकलुको निषेधेन चरितार्थत्वाद्वाह्यन्तद्धि-
तनिमित्तो लुङ् दुर्वार इति शङ्काम् । 'मुपो धातु-' इति शास्त्रस्यैकत्वादविशेषणं लुङ्द्वयस्यापि निषेधाभ्युपगमात् ॥ इह
'स्तोकांन्तिक-' इति समासशास्त्रपठिता एव स्तोकादयो गृह्यन्ते न तु 'करणं च स्तोकाप्यकृच्छ्र-' इति सूत्रपठिताः ॥
समासं सुपो लुकि प्रगते विधीयमानेनालुक्शब्देण समासशास्त्रपठितानामविलम्बेनोपश्रितेभ्योऽस्मिन्त्याद्यैः ॥ 'स्तोका-
न्तिक-' इत्यत्र सार्थप्रहणादन्यास्यापि बहुनि गृह्यन्ते तदेतन्मनसि निधायाह—एवमिति । द्विवचनबहुवचनान्तां तु
समासो नेष्यते, अनभिधानात् । तेन 'स्तोकाभ्यां मुक्तः' इत्यादौ वाक्यमेव ॥—शास्त्राणीति । 'प्रगीतमन्त्रगाथगुणि-
निष्ठगुणाभिधानं स्तोत्रम्, अप्रगीतमन्त्रगाथगुणिनिष्ठगुणाभिधानं शब्दम्' इति याज्ञिकानां, व्यवहारः ॥—ओजःस—
ओजसाकृतमिति । 'कर्तृकरणं कृता' इति समासः । कथं तर्हि 'सततनेशतमोऽत्रुतमन्यतः' इति भारविः । अत्राहुः ।
'वृत्तवर्तने' इत्यस्मात् 'एवार्थे कविधानम्' इति भावे कप्रत्यये तदन्तेन प्रतीसमासाध्यपान्न दोष इति ॥ यत्तु केवलपदा-
धिकार एव तदन्तविधिर्न तत्तरपदाधिकारे । तथा च 'नेशतमसा' तृतीयाया अलुङ् भवतीति दुर्पटवृत्त्यादावुक्तम् ॥
तत्र । 'पदाज्ञाधिकारे' इत्यत्र 'इष्टकचित्तं, पकेष्टकचित्तम्' इति भाष्योदाहरणादुत्तरपदाधिकारेऽपि तदन्तविधिप्रवृत्तेः ॥
—जनुपेति । 'जनुर्जननजन्मानि' इत्यमरः ॥—आत्मनापञ्चम इति । 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ॥

१ इतितावतीति—अत्र पदद्वय बोध्यम् । २ उत्तरपदे इति—उत्तरपदशब्दः समासचरमावयवे रूढः, पदे इत्येव सिद्धे उत्तर-
ग्रहणात् । ३ पूरणप्रत्ययान्त इति—यद्यप्यत्र उत्तरपदाधिकारं प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं न भवति, तथापि आत्मशब्दापूर-
णप्राप्त्यासंभवेनैव तदन्तग्रहणं कार्यमिति भावः ।

रणे किम् । आत्मकृतम् । ॥ **वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः** । ॥ १६३।७। आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मने-
भाषाः । तादर्थ्यं चतुर्थ्या । चतुर्थीति योगविभागात्समासः । ॥ **परस्य च** । ॥ १६३।८। परस्यैपदम् । परस्यैभाषाः ।
॥ **हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्** । ॥ १६३।९। हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः । ॥ **ग-**
वियुधिभ्यां स्थिरः । ॥ ८।३।९। आभ्यां स्थिरस्य सप्तमः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति वचनादेवालुक् । यु-
धिष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । अत्र संज्ञायामिति सप्तमीसमासः ॥ ॥ **हृद्युभ्यां च** ॥ हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।
॥ **कारनास्त्रि च प्राचां हलादौ** । ॥ १६३।१०। प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् ।
मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमाथम् । कारनाफ्येव, प्राचामेव, हलादावेवेति । कारनास्त्रि किम् ।
अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतदेयस्य नाम । प्राचां किम् । यूथपशुः । हलादौ किम् । अविकटोरणः । हलदन्ता-
किम् । नद्यां दोहो नदीदोहः । ॥ **मध्याहुरौ** । ॥ १६३।११। मध्येगुरुः ॥ ॥ **अन्ताच्च** ॥ अन्तेगुरुः । ॥ **अमूर्ध-**
मस्तकात्स्वाङ्गादकामे । ॥ १६३।१२। कण्ठेकालः । उत्सिलोमा । अमूर्धमस्तकाकिम् । मूर्धेशिखः । मस्तकशिखः ।
अकामे किम् । मुखे कामोऽस्य मुखकामः । ॥ **बन्धे च विभाषा** । ॥ १६३।१३। हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्ते-
बन्धः हस्तबन्धः । हलदन्तेति किम् । गुप्तिबन्धः । ॥ **तत्पुरुषे कृति बहुलम्** । ॥ १६३।१४। स्तम्भेरमः । कर्णे-
जपः । कचिज्ज । कुरुचरः । ॥ **प्रावृट्शरत्कालदिवां जे** । ॥ १६३।१५। प्रावृट्पिजः । शरदिजः । कालेजः । दि-
विजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः । ॥ **विभाषा वर्षक्षरशरवरान्** । ॥ १६३।१६। ण्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षजः । वर्षजः ।
क्षरेजः । क्षरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः । ॥ **घकालतनेषु कालान्ना** । ॥ १६३।१७। सप्तम्या विभाषाऽ-
लुक् स्यात् । वे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतमे । पूर्वाह्नेतमे । काले । पूर्वाह्नेकाले । पूर्वाह्नेकाले । तने । पूर्वाह्ने-
तने पूर्वाह्नेतने । ॥ **शयवासवासिष्वकालात्** । ॥ १६३।१८। श्वशयः । स्वशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामे-
वासी ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः ॥ ॥ **अपो योनियन्मतपु** ॥ अपु योनिरूपसिर्ष्यस्य सोऽपुयोनिः ।
अपु भवोऽप्यस्य । अपुमन्तावाज्यभागे । ॥ **नेन्सिद्धवप्रातिपु च** । ॥ १६३।१९। इजन्तादिपु सप्तम्या अलुक् ।

इह प्रकृत्यादित्वाग्रप्रथमार्थे तृतीयेत्येके ॥ 'आत्मना कृतः पञ्चमः' इति कर्मातिक्रियापक्षा सेलन्ये ॥—**बहुमीहियांध्य**
इति । एकस्यार्थपाधिकभेदे परिकल्प्य वर्तिपदार्थैलमन्यपदार्थैल च विवक्षणीयमिति भावः ॥—**वैयाकरणा-** व्याकरणे
भवा वैयाकरणी । 'अणुगयनादिभ्यः' इत्यण् । गा चामावाक्या चेति कर्मधारयः ॥—**आत्मन इत्येवेति** । इह 'आ-
त्मनः' इत्यननुवर्त्ये 'वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या अलुक्' इति व्याख्यानं तु 'परस्य च' इत्युत्तरमूत्र त्वत्तु शक्यमित्याहुः ॥
—**आत्मनेभाषा इति** । यद्यपीयमाख्या अष्टाध्याय्यां नास्ति, तथापि धातुपाठेऽस्तीति भावः ॥ प्रकृतिविकृतिभाव-
पिरहात् 'रन्ध्रनाय स्थाली' इतिवन्ममाभाषमासङ्गाह—**योगविभागादिति** । इहालुगिविधायामर्थ्यादपि समामः
मुवचः ॥—**परस्य च** । परशब्दस्य च या चतुर्थी तस्या अलुक् स्याद्वैयाकरणाख्यायाम् ॥—**गवियुधि-** गविर-
शब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर-' इत्याणादिकः किञ्चप्रत्ययान्तस्मिष्ठतेनिष्पन्नः । 'गात्पदाश्याः' इति निषेधे प्राप्तं वचनाग्रम्भः ॥
—**वचनादेवेति** । न च लुक् बाधित्वा परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चादेशे 'हलदन्तात्सप्तम्याः-' इत्येवालुक् सिध्यतीति वा-
च्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन वहिरङ्गो लुग बाधते' इति लुको वकीयत्वादिति भावः ॥—**हृदिस्पृक् दिविस्पृ-**
गिति । हृदय दिवं च स्पृशतीति विग्रहः । अलुगिविधायामर्थ्यात्कर्मणि सममी, कर्मणोऽधिकरणत्वविवक्षया वा ॥—**अवि-**
कटोरण इति । 'संघाते कटच' इति कटचप्रत्ययान्तः । उरणो मेघः ॥—**बन्धे च विभाषा** । बन्ध इति घञन्तः ॥
—**हस्तेबन्ध इति** । बहुव्रीहिरयम् । तत्पुरुषे तु 'नेन्सिद्धवप्रातिपु च' इति वक्ष्यमाणेन निषेध एवेत्याहुः ॥—**अप्यस्य**
इति । दिगादित्वाद्यति आंगुणे वान्तादेशः ॥ प्राचा तु यतः स्थानं ज पठित्वा 'अमुजः' इत्युदाहृतं तदाकरविक्रमम् ।
जे चरे च वक्तव्यम् । 'अमुजः अमुचरः' इति भाष्ये वचनान्तरदर्शनाच्च ॥ केचित्तु 'अमुजः' इत्युक्तादाहरणद्व-
येऽपि 'हलदन्तात्-' इत्यलुक्साहुः ॥—**अप्सुमन्ताविति** । कारीर्याम् 'अन्वये सर्विष्ठे' 'अप्सु मे गोमो अववीन' इत्याज्यभागमन्त्रां स्तः । तत्र ह्य'मुशब्दोऽस्तीति तद्वारा आज्यभागयोरप्यप्सुमत्त्वम् ॥ प्राचा तु 'मतिपु' इति पठित्वा 'अ-
प्सुमतिः' इत्युदाहृतम् ॥ अत्र केचित् । अपिस्त्रयैतदनुकरणशब्दः, सप्तम्यन्तो वा । अन्त्ये समम्यन्ताग्रप्रथमाया
अभावेन मतुबेव दुर्लभः । आये तु लुक् प्राप्तिरेव नास्ति सप्तम्यभावात् । तथा च 'मतिपु' इति प्राचोक्तः पाठ
एव युक्तः । न च स पाठो भाष्यादौ न दृष्ट इति वाच्यम् । 'मतिपु' इति पाठस्य 'अप्सुमतिः' इत्युदाहरणस्य च भाष्य-
वृत्त्यादिपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेन मतुविति पाठस्यैव काव्यदर्शनात् व्यर्थत्वाच्च । 'अस्यवर्गीयम्' 'कथाशुभीयम्' इत्यादाविव
लुकि कर्तव्ये 'प्रकृतिवदनुकरणम्' इत्यतिदेशाप्रवृत्त्येवैष्टसिद्धेत्याहुः ॥—**नेन्सिद्धवप्रातिपु च** ॥—**वक्तव्य इति** । 'तत्पुरुषे'

स्वपिङ्गलाशयी । साङ्गाश्चसिद्धः । चक्रबद्धः । ॥ **स्ये च भाषायाम्** ॥ ६३१२० ॥ सप्तम्या अलङ् । समस्यः । भाषायां किम् । कृष्णोत्थाखरेष्टः । ॥ **पृथ्वा आक्रोशे** ॥ ६३१२१ ॥ चौरस्य कुलम् । आक्रोशे किम् । ब्राह्मणकुलम् ॥
 * **वाग्निदक्षपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु** ॥ वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । * **आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकुलिकेति च** ॥ अमुष्यापत्यं आमुष्यायणः । नडादिस्वाफक् । अमुष्य पुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोशादिस्वाङ्गम् । एवमाऽमुष्यकुलिका ॥ * **देवानांप्रिय इति च मूर्खे** ॥ अन्यत्र देवप्रियः ॥
 * **शेषपुच्छलाङ्गलेषु शुनः** ॥ शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गलः ॥ * **दिवश्च दासे** ॥ दिवोदासः ।
 ॥ **पुत्रेऽन्यतरस्याम्** ॥ ६३१२२ ॥ पृथ्वाः पुत्रे परेऽलुग्वानिन्दायाम् । दास्याःपुत्रः । दासीपुत्रः । निन्दायां किम् । ब्राह्मणपुत्रः । ॥ **ऋतो विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यः** ॥ ६३१२३ ॥ विद्यासंबन्धयोनिःसंबन्धवाचिन ऋदन्तात्पृथ्वा अलङ् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ॥ * **विद्यायोनिःसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्** ॥ नेह होतृघनम् । ॥ **विभाषा स्वसृपत्योः** ॥ ६३१२४ ॥ ऋदन्तात्पृथ्वा अलङ् वा स्वसृपत्योः परयोः । ॥ **मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम्** ॥ ६३१२५ ॥ आभ्यां स्वसुः सस्य पो वा स्यात् समासे । मातुःस्वसा । मातुःप्वसा । पितुःस्वसा । पितुःप्वसा । लुक्पक्षे तु । ॥ **मातृपितृभ्यां स्वसा** ॥ ६३१२६ ॥ आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य पः स्यात्समासे । मातृप्वसा । पितृप्वसा । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ॥ ॥ इत्यलुक्समासः ॥

समासाश्रयविधयः ।

॥ **घरूपकल्पचेलद्वयवगोत्रमतहतेषु डयोऽनेकाचो ह्रस्वः** ॥ ६३१४३ ॥ भाषितपुंस्काचो डी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्रह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रूवा । ब्राह्मणिगोत्रेत्यादि । बृषः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावो निपात्यते । चेलडादीनि वृत्तिविषये कुम्भनवाचीनि तेः कुम्भितानि कुम्भनैरिति समासः । डयः किम् । दत्तातरा । भाषितपुंस्काचिकम् । आमलकीतरा । कुवलीतरा । ॥ **नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम्** ॥ ६३१४४ ॥ अङ्यन्तनद्या अङ्यन्तस्यैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा ॥ * **कृन्नद्या न** ॥ लक्ष्मीतरा । ॥ **उगितश्च** ॥ ६३१४५ ॥ उगितैः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् । विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु तत्तिलादिष्विति पुंघन् । विद्वत्तरा । वृष्यादिषु विदुषीतरेत्यप्युदाहृतं तस्मिन्लम् । ॥ **हृदयस्य हृल्लेख्यदण्डलासेषु** ॥ ६३१४६ ॥ हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हृद्यम् । हृल्लासः । लेखेख्यन्तस्य

इत्यनुवृत्तेस्तत्पुरुष एवाय निषेधः । बहुव्रीहौ तु 'बन्धे च विभाषा' इति विकल्प एव ॥—**पश्यतोहर इति** । 'पश्यन्तमनाह्व्य हरति' इत्यर्थः । 'पश्री नानादरे' इति पश्री ॥—**देवानामिति** । मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्तीति देवपशुत्वादिति मनोरमाया भावः । ब्रह्मज्ञानरहितत्वान्समारिणो मूर्खाः । ते तु यागादिकर्माण्यनुतिष्ठन्तः पुरोडाशादिप्रदानद्वारा देवानामत्यन्त प्रीतिं जनयन्ति । ब्रह्मज्ञानिनस्तु न तथा, तेषां यागाद्यनुष्ठानाभावात् । अतो गवादिस्थानापन्नत्वान्मूर्खा एव देवपशव इति ॥—**शेषपुच्छेति** । शुन इव शेषमस्य शुनःशेषः ॥ यद्यपि शेषमशब्दः सकारान्तः 'गौलिङ्गं चिह्नशेषमोः' इत्यमरप्रयोगात् । तथापि शीडो निपातनादीणादिके प्रत्यये अकारान्तोऽयस्त्वैव ॥ तथा च मन्त्रः 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम्' इति ॥ 'चिह्नशेषयोः' इति पाठे तु शेषशब्दस्य सकारान्तत्वशङ्कं नास्तीति बोध्यम् ॥ शुनःपुच्छ इत्यादावपि बहुव्रीहिः, त्रयोऽयमपि ऋषिविशेषाणां संज्ञाः ॥—'मातुःपितृभ्याम्' इति सूत्रे 'समासेऽङ्गुलेः सज्ञः' इत्यतः समास इत्यनुवर्तितम् । तत्फलं दर्शयति—**असमासे त्विति** । वाक्ये वैकल्पिकमात्रं पत्य नेत्यर्थः ॥ इत्यलुक्समासः ॥

घरूपकल्प—'तरपत्तमपौ पः' । 'प्रशसायां रूपप' । 'चिल वसने' । 'चेलट्' इति पचादौ टित्पठ्यते, डीबर्थम् ॥—**प्रत्ययेष्विति** । लेखप्रहणं 'उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापयित्यत्र इति भावः ॥—**ब्राह्मणितरेति** । 'जातेश्च' इति निषेधात् 'तत्तिलादिषु' इति न पुंवद्भावः ॥—**चेलीति** । पचादौ 'चेलट्' इति पाठात् 'टिड्डा' इति डीप् ॥—**आमलकीति** । आमलकीकुवलीशब्दौ वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गौ ॥—**नद्याः** । उक्तादन्यः शेषः, स च द्विधेत्याह—**अङ्यन्तेति** । उपलक्षणमेतत् । 'भाषितपुस्क' इत्यपि नेह संबध्यते इत्याशयेनाह—**स्त्रीतरेति** ॥—**उगितः परा या नदीति** । ईदृशोः केवलयोगेन नदीसंज्ञेत्याश्रित्येदमुक्तम् ॥—**विदुषितरेति** । 'उगितश्च' इति डीपि 'वसोः संप्रसारणम्' ॥—**वृष्यादिष्विति** । प्रकियातव्याह्वयानानि चादिशब्दप्राप्त्याणि ॥—**अण-**

१ मूर्खे इति—इदं सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनादौ न दृश्यते । २ उगितः परेति—विहितेत्यर्थः, तेनेषुमतोऽप्यसं स्त्री णेषुमती, ततस्तोरल्लेख नित्यस्त्व इति भाष्ये स्पष्टम् ।

ग्रहणम् । धमि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति । ॥ वा शोकप्य-
 ज्ञोरोषे ॥ ६३३५१॥ हृच्छोकः । हृदयशोकः । सौहार्दम् । सौहृदप्यम् । हृद्भोगः । हृदयरोगः । हृदयशब्दपदार्थो
 हृच्छब्दोऽप्यस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ॥ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६३३५२॥ एवमुत्तरपदेषु पा-
 दस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेतीषां प्रत्ययः । अ-
 जेव्यभावो निपातनात् । पदागः । पदोपहतः । ॥ पद्यत्यतदर्थे ॥ ६३३५३॥ पादस्य पस्यादतदर्थं यति परे ।
 पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । अतदर्थं किम् । पादार्थमुदकं पाचम् । पादार्थोभ्यां चेति यत् ॥ ॥ इके चरता-
 नुपसंख्यानम् ॥ पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् ण् । ॥ हिमकापिहितेषु च ॥ ६३३५४॥ पद्धिमम् ।
 पक्काषी । पद्धतिः । ॥ ऋचः शो ॥ ६३३५५॥ ऋचः पादस्य पस्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः ऋसति । पादपादमि-
 त्यर्थः । ऋचः किम् । पादशः कापोपणं ददाति । ॥ वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६३३५६॥ पादस्य पत् । पदोपः ।
 पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः ॥ ॥ निष्के चेति वाच्यम् ॥ पक्षिष्कः । पादनिष्कः ।
 ॥ उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६३३५७॥ उदमेघः ॥ ॥ उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् ॥ क्षीरोदः । ॥ पेपंवास-
 वाहनध्रिषु च ॥ ६३३५८॥ उदपेपं विनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिर्धतः । समुदे तु पूर्वेण सिद्धम् ।
 एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६३३५९॥ उदकुम्भः । उदककुम्भः । एकेति किम् । उदकस्थाली । पूर-
 यितव्येति किम् । उदकपर्वतः । ॥ मन्थोदन्तसकुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६३३६०॥ उदमन्थः ।
 उदकमन्थः । उदोदनः । उदकौदनः । ॥ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६३३६१॥ इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो
 वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः । इकः किम् । रमापतिः । अङ्य इति किम् । गौरीपतिः । गालव-
 ग्रहणं पूजार्थम् । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इयङ्कुवङ्भाविनामव्ययानां च नेति वाच्यम् ॥ श्रीमदः ।
 भ्रूमङ्गः । शुद्धोभावः ॥ ॥ अभुङ्कुसादीनामिति वक्तव्यम् ॥ भ्रुकुम्भः । भ्रुकुटिः । भ्रुकुसः । भ्रुकुटिः । अकारोऽ-
 नेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रुकुम्भः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य सः स्त्रीवेषधारी न-
 र्तकः । भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् । ॥ एकतद्धिते च ॥ ६३३६२॥ एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या
 आगतं एकरूप्यम् । एकक्षीरम् । ॥ ड्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३३६३॥ रवतिपुत्रः अजक्षीरम् । ॥ न्वे
 च ॥ ६३३६४॥ स्वप्नप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम् । अजात्वम् । रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । ॥ प्यङुः सं-
 प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६३३६५॥ प्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे । ॥ सं-
 प्रसारणस्य ॥ ६३३६६॥ संप्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदग-

न्तस्य ग्रहणमिति । अणप्रत्ययमाहचयस्त्रिवशब्दोऽणन्त एव निर्दिष्ट इति भावः ॥ नन्वेवं लेखग्रहणमेव व्यर्थं स्यादण-
 ग्रहणेन सिद्धेऽत आह—**ज्ञापकमिति** । अत एव 'यत्पक्षेपेषु तदन्तग्रहणं न' इति व्याख्यातम् ॥—**सौहार्दमिति** ।
 ब्राह्मणादिलान् प्यञ्च, 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते' इत्युभयपदश्रुतिः ॥—**पादस्य पदा**—। उत्तरमृत्रे पदग्रहणान्यव्ययमदन्तः,
 सौत्रो विभक्तिकुरु । तदाह—**अदन्तादेश इति** । तेन 'पदागः' इत्यादि सिद्धम् ॥—**पद्या इति** । 'वि'त्यलधनुषा' इति
 यत् ॥—**पाचयमिति** । 'पादार्थोभ्यां च' इति यत् । पूर्वमृत्रे आज्यात्यादिषु प्राण्यङ्गस्यैव करणत्वसंभवादिहापि तद्वचन एव
 पादशब्दो गृह्यते, न परिमाणवचनः । तेन 'द्व्याभ्यां पादाभ्यां कीन द्विषाच, त्रिषाचम्' इत्यत्र 'पणपादमाप' इति यति
 पदादेशो न भवति । एतच्च वृत्तिहरदन्तप्रत्ययोः स्पष्टम् ॥—**पक्काषीति** । 'सृग्यजानी' इति णिनिः ॥—**पद्धति-**
रिति । कर्मणि क्तिन् ॥—**ऋचः** । 'शे' इति शगप्रत्ययस्येदमनुकरणम्, लोमादिषु पादशब्दस्य पाठाभावान्मन्त्यर्थं शो
 न संभवतीति भावः ॥—**पच्छ इति** । 'संध्यैकवचनाच्च वीगायाम्' इति शम ॥—**उदमेघ इति** । साहस्यानुपुषप्रत्यये
 संज्ञा ॥—**उदपेपमिति** । 'ब्रह्मेने पिपः' इति णमुल ॥—**उदधिरिति** । उदकं धीयतेऽस्मिन्निनि विग्रहः । 'कर्मण्यधि-
 करणे च' इति किप्रत्ययः ॥—**उदमन्थ इति** । इवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्थः । 'उदकेन मन्थः' इति विग्रहे 'तृतीया'
 इति योगविभागात्समास इति हरदत्तः ॥—**शुक्लीभाव इति** । 'ऊर्ध्वादिन्विडाचश्च' इति च्यन्तलाग्निसान्तलेऽव्ययत्वम् ॥
 —**भ्रुकुंस इत्यादि** । 'भ्रुकुम्भश्च भ्रुकुसश्च भ्रुकुम्भश्चेति नर्तकः' इत्यमरः । 'तन्दी प्रमीला प्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः क्रियाम्'
 इति च ॥—**एकतद्धिते**—। 'एक' इति लुपपठिक तदाह—**एकशब्दस्येति** । ह्रस्वविधानमस्य टावन्ते एवोपयुज्यते ।
 न तु केवले, स्वभावत एव ह्रस्वादीनो व्याचरे—**एकस्या आगतमित्यादि** ॥—**प्यङुः**—। इह तत्पुरुषपदेन पूर्वपद-
 मुत्तरपदं चाश्रियते, तत्र प्यङ्ग पूर्वपदस्य विशेषणात्तदन्त गृह्यत इत्याह—**प्यङन्तस्येति** ॥—**पुत्रपत्योरुत्तरपद-**
योरिति । 'पुत्रप्रत्ययान्तयोः' इति व्याख्याने तु 'कारीपगन्ध्यापरमपुत्रः' इत्यादावतिप्रसक्तः स्यादिति भावः ॥—**संप्र-**
सारणस्य । 'उत्तरपदे' इत्यधिकृत्यते । 'ङलोपे' इत्यनो दीर्घ इत्यनुवर्तते तदाह—**दीर्घः स्यादुत्तरपद इति** ।
 'इलः' इति दीर्घोऽत्र न प्रवर्तते, प्रत्ययस्य लुका लुमलेनाङ्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ॥—**कौमुदगन्ध्याया इति** । कुमुदगन्ध-

गन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया इत्स्वो न । (५) स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन इति तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीष-
गन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमासङ्ग इति कारीषगन्ध्यापुत्रः । ॥ बन्धुनि बहुव्रीहौ । १६।१।१४। बन्धुशब्दे
उत्तरपदे व्युहः संप्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारीषगन्ध्या बन्धुरस्येति कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् । कारी-
षगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ॥ ॐ मातृजमातृकमातृषु वा ॥ का-
रीषगन्धीमातुः । कारीषगन्ध्यामातुः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता कारीष-
गन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनाम्नातृशब्दस्य मातृजादेशः कट्विकल्पश्च । बहुव्रीहावेवेदम् । नेह कारीषगन्ध्याया
माता कारीषगन्ध्यामाता । चिस्वसामर्थ्याचिस्वरो बहुव्रीहिसर्वं बाधते । ॥ इष्टकपीकामालानां चिततूल-
भारिषु । १६।३।६५। इष्टकादीनां नदन्तानां च पूर्वपदानां चितादिषु कमादुत्तरपदेषु इत्स्वः स्यात् । इष्टकचितम् ।
पकेष्टकचितम् । इष्टीकतुलम् । मुञ्जपीकतुलम् । मालभारी । उपलमालभारी । ॥ कारे सत्यागदस्य । १६।३।७०।
मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ॥ ॐ अस्तोश्चेति वक्तव्यम् ॥ अस्तुङ्कारः ॥ ॐ धेनोर्भय्यायाम् ॥ धेनुम्भ-
य्या ॥ ॐ लोकस्य पृणे ॥ लोकपृष्ठः । पृण इति मूलविभुजादिवाक्यः ॥ ॐ इत्येऽनभ्याशस्य ॥ अनभ्याश-
मित्यः । नूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ॥ ॐ भ्राष्ट्राद्योर्निधे ॥ भ्राष्ट्रनिधः । अग्निनिधः । ॐ गिलेऽगिलस्य ॥
तिमिङ्गिलः । अगिलस्य किम् । गिलगिलः ॥ ॐ गिलगिले च ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ ॐ उष्णभद्रयोः करणे ॥
उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् । ॥ रात्रेः कृति विभाषा । १६।३।७२। रात्रिङ्कारः । रात्रिचरः । रात्रिमटः । रात्र्यटः ।
अविधर्ममित् सृञ्चम् । खिति तु अर्द्धपदिति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिमन्यः । ॥ सहस्य सः संज्ञायाम् । १६।३।७८
उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा । ॥ ग्रन्थान्ताप्रिके च । १६।३।७९। अनयोः परयोः
सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहर्त ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी । ॥ द्वितीये चानुपाख्ये । १६।३।८०। अनु-
मेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशाऽनुमीयते । ॥ समा-
नस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । १६।३।८५। समानस्य सः स्यादुत्तरपदे ननु मूर्धादिषु । अनु भ्राता समर्थः ।
अनु सखा सयुध्यः । योनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थं सगर्भसयूथमनुताशत् । अमूर्धादिषु किम् । समानमूर्धा । स-
मानप्रभृतयः । समानोदकाः । यमानस्येति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यं सजातीयमित्यादि सिद्धमिति

रपत्ये स्त्री कौमुदगन्ध्या । 'तस्यापत्यम्' इत्येव कृते 'अणिजाः' इति पञ्चाद्वेधः । 'यदधाप' ॥ ननु कौमुदगन्धीपुत्रः' इ-
त्यादी 'इको ह्रस्वोऽयं गालव्यम्' इति हस्मेन भाव्यम्, दीर्घविधानं तु पक्षे गावकाशमित्यत्र आह—व्यवस्थितवि-
भाषयेति ॥—नेहंति । संप्रसारणमिह नैवार्थः ॥—अतिकारीपेति । कारीषगन्ध्यामातृकान्तोऽतिकारीषगन्ध्याः, तस्य
पुत्रः ॥—इष्टकचितमिति । 'कर्मकणं कृता' इति तृतीयागमायः ॥—पकेष्टकचितमिति । पदाधिकारात्तदन्त-
विधिः प्रवर्तते इति भावः ॥—मालभारीति । 'मालां विभर्ति' इत्यर्थः । 'मुयजानां' इति णिनिः । 'हारिषु' इति पा-
ठान्तरम् ॥—कारे सत्या- । 'अस्तुद्वेपन्' । 'इत्येऽनुवर्तनादाह—मुम् स्यादिति । सत्यङ्कारः शपथकरणम् । अश-
पथेऽपि 'सत्याशपथं' इति उच्यते वाचिता परत्वानुमेव । अगदङ्कारो वैद्यः । अनुकारोऽभ्युपगमः । अस्त्विति तिङन्तप्र-
तिरूपकमेव्ययम् ॥—धेनुर्भय्येति । भविष्यन्तो धेनुरित्यर्थः ॥ 'भय्यगेय' निपातनात्कर्तरि कृत्वः । 'धेनुश्चासौ भव्या
चेति विग्रहः' ॥ गौतमस्मृतौ तु 'अधेनुधेनुभया' इत्यत्र 'आर्पितान्मुत्र' इति बोध्यम् ॥—लोकपृण इति । पृण-
धानुः प्रणानार्थः । 'पृणानिः पूरणकर्मा' इति तु हरदत्तः ॥—अनभ्याशमित्य इति । अभ्याश समापं तद्विलम्बनभ्या-
शम् । 'एतिसुशस्त्रद्वजुषः' इति ण्यः क्यप ॥—भ्राष्ट्रनिध इति । कर्मण्यणि उपपदसमायः ॥ एवमग्निनिधोऽपि ॥—
गिले गिलस्य । 'गिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य मुम्' इत्यर्थः ॥—तिमिङ्गिल इति । मत्स्यविशेषः । गिरतेर्मूलविभु-
जादिवाक्यः । 'अचि विभाषा' इति लत्वम् ॥—गिलगिले चेति । 'गिल गिलति' इति गिलगिलः, निमीनां गिलगिलः
इति विग्रहे इदमारब्धम् ॥—रात्रेः कृति । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणं तदन्तग्रहणाभावेऽपि रात्रिशब्दात्परत्र कृतो-
ऽसंभावत्तदन्त उत्तरपदे अयं विधिरित्याशयेनोदाहरति—रात्रिचर इति । यथायाचारकिबन्तात् ण्वुलादिः संभवति ।
तथापि विलम्बितोपस्थितिकलात् न गृह्यत इति भावः ॥—नित्यमेवेति । पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः ॥—रात्रिमन्य
इति । 'आत्ममाने खथ' इति खश सार्वधातुक्लात्स्मिन्परे द्यत् ॥—सहयुध्वेति । 'सहे च' इति कनिप् । ब्रिया-
मपि 'वनो न हशः' इति निषेधात् डांवी न ॥—समुहर्तमिति । अन्तवचनेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले' इत्य-
त्र कालप्युदासादप्राप्ते राभावे ग्रन्थान्तग्रहणम् ॥—द्वितीये— । 'अप्रधानो यः स द्वितीयः' इति लोकप्रसिद्धम्, उपा-
ख्यं प्रत्यक्षं तद्विग्रहमनुमेयं तदाह—अनुमेये इति ॥—सराक्षसीकेति । 'नष्टुतश्च' इति कप् ॥—योगो विभज्यत

१ धेनुर्भय्येति—मयूरव्यंस्वादिवात्समासः, अत एव भव्याशब्दस्य परनिपातः । २ स इति—अयं च सविदेशो निपा-
तनामुदाह इति भाष्ये स्थितम् ।

काशिका । अथवा सहशब्दः सहशब्दचनोऽप्यस्ति । सहशः सख्या ससखीति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः । समानः पक्षोऽस्येत्यादि । ॐ ज्योतिर्जनपद्रात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु । ६।३।८५। एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपद इत्यादि । ॐ चरणे ब्रह्मचारिणि । ६।३।८६। ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्वाक्षरणे समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः, तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः सब्रह्मचारी । ॐ तीर्थे ये । ६।३।८७। तीर्थे उत्तरपदे यौदौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्यः, एकगुरुकः । समानतीर्थेवासीति यत्प्रत्ययः । ॐ विभाषोदरे । ६।३।८८। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्यः । समानोदर्यः ॐ दृग्दृशवतुषु । ६।३।८९। सदृक् । सदृशः ॥ ॐ दक्षे चेति वक्तव्यम् ॥ सदक्षः । वतुस्त्तरार्थः । ॐ इदं किमोरीशकी । ६।३।९०। दृग्दृशवतुषु इदम् ईश किमः की स्यात् । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । वतुदाहरणं वक्ष्यते । दक्षे च । ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः । दक्षे च । तादृक् । तादृशः । तान् । तादृक्षः । दीर्घः । मतोवे । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः । ॐ समासेऽङ्कुलेः सङ्गः । ८।३।८०। अङ्कुलिशब्दात्सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्कुलिपङ्गः । समासे किम् । अङ्कुलेः सङ्गः । ॐ भीरोः स्थानम् । ८।३।८१। भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुस्थानम् असमासे तु । भीरोः स्थानम् । ॐ ज्योतिरायुषः स्तोमः । ८।३।८२। आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः । समासे किम् । ज्योतिषः स्तोमः । ॐ सुषामादिषु च । ८।३।९८। सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुपत्निषः । ॐ एति संज्ञायामगमन् । ८।३।९९। सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम् । हरिसक्थम् । संज्ञायां किम् । पृथुसेनः । अगकाराकिम् । विष्वक्सेनः । इणकोरित्येव । सर्वसेनः । ॐ नक्षत्राद्वा । ८।३।१००। एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः । रोहिणीसेनः । अगकाराकिम् । शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् । ॐ अपप्रथमतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोऽमुकोतिकारकागच्छेत्पु । ६।३।९९। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यदायाः । अन्यदीयः । अपदीत्यादि किम् । अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः, अन्यस्कारकः । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादेराकृतिगणत्वाच्छः । ॐ अर्थे विभाषा । ६।३।१००। अन्यदर्थः । अन्यार्थः । ॐ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६।३।१०१। अजादावुत्तरपदे । कुम्भितोऽधः कदधः । कदधम् । तत्पुरुषे किम् । कृष्टो राजा ॥ ॐ औ च ॥ कुम्भिताख्यः कन्नयः । ॐ रथवदयोश्च । ६।३।१०२। कदधः । कदधः । ॐ तृणे च जातौ । ६।३।१०३। कच्छणम् । ॐ का पथ्यश्रयोः । ६।३।१०४। कापथम् । काशः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्या । ॐ ईपदर्थे । ६।३।१०५। ईपजलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादंशः । कांशः । ॐ वि-

इति । एतदर्थमेव च्छन्दसमपि 'गमानस्य च्छन्दसि' इति सूत्रमिदोपन्यासमिति भावः ॥—बहुव्रीहिरिति । तेन 'वोपमर्जनस्य' इति महस्य गभावः प्राप्नोतीति भावः ॥—सज्योतिरिति । गमान ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः । यस्मिन् ज्योतिरपि आदित्ये नक्षत्रे वा संजात तदस्यमयपन्तमनुवर्तमानमार्जोच गज्योतिः इत्युच्यते ॥ इह 'गमानमध्यमध्यम-योगश्च' इति प्रतिपदोक्त एव गमागो न गृह्यते, 'गम्पाणामेकशेषः' इति विज्ञान । किं तु बहुव्रीहिरपि इति हरदत्तः ॥—ब्रह्मचारीति । 'व्रते' इति णिनिः ॥—सब्रह्मचारीति । गमानो ब्रह्मचारी इत्यर्थः । ब्रह्मचारिणश्च गमानले ब्रह्मणः गमानत्वान् । तन्तश्च 'गमानं ब्रह्मणि व्रतचारी' इति फलितोऽर्थः ॥—तीर्थे ये इति । अकारो न विवक्षितः । प्रत्यये इति विशेष्य तु व्याख्यानालम्ब्यते । तेन 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिरित्याह—यादौ प्रत्यय इति ॥—विवक्षित इति । उत्तरपदमात्रनिमित्तः गमागोऽन्तरङ्गः, गमागप्रकृतिकमुवन्तात् यत्प्रत्ययः, अतस्तस्य परत्वं न संभवतीत्याशयेनैदमुक्तम् ॥—सोदर्य इति । 'गमानोदरे शयितः' इत्यर्थे प्रत्ययाप्राक्त गमानस्य गमायि कृते 'सोदरायः' इति यः । समावाभावपक्षे तु 'गमानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इति यति समानोदर्यः ॥—सदृक् । सदृश इति । 'गमानान्ययोधेति वक्तव्यम्' इति दशोः किन्तुर्का ॥—दीर्घ इति । अदग आत्थं कृते गवर्णदीर्घ इत्यर्थः ॥ एतच्च पूर्वोक्तोदाहरणान्वयि ॥—भीरोः स्थानमिति । विगर्जनीयव्यवधानेऽपि पक्षप्राप्तिरस्ति ॥—ज्योतिषः स्तोम इति । 'इद ज्योतिः स्तोमोऽयम्' इति प्रत्युदाहर्तुमुचितम् ॥—एति संज्ञायामिति । सुषामाद्यन्तर्गणसूत्रमेतत् ॥ एव 'नक्षत्राद्वा' इत्यपि ॥—विष्वक्सेन इति । चर्वयस्यासिद्धलाहकारेण व्यर्थेभानमस्तीति भावः ॥—अपप्रथम—। अन्यदाशीरित्यादयः कर्मधारयाः ॥—नायं निषेध इति । एतच्च 'अनप्रीतृतीयास्थ' इत्येव सिद्धे निषेधान्नियन्त्रापनार्थोद द्विनेत्र उपादानालम्ब्यत इत्याहुः ॥—औ च । अनजादर्थमिदं वर्तते 'कन्न्यादिभ्यो ङकन' इति निर्देष्टमेव सिद्धम् ॥—कापथ-

१ अथवेति—अनेन पञ्चान्तरोपन्यासेन योगविभागस्य भाष्यानाकृत्वमिति ज्ञेयमिति । २ यादौ प्रत्यय इति—भिरनुबन्धकपरिभाषा तु संक्षेपेतिष्ठत, नीरान्तात्रिरनुनामिकस्यासंभवात् ।

भावा पुरुषे । १६।३।१०६। कापुरुषः । कपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधाकृत्यमेव । ईपरपुरुषः कापुरुषः । ॥ कर्त्तव्यं चोष्णे । १६।३।१०७। उष्णशब्दे उत्तरपदे को क्वं का च वा स्यात् । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् । ॥ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । १६।३।१०९। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः । पृषतः उदरं पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको बलाहकः । पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेशश्च लत्वम् ॥ भवेद्वर्णगमादांसः सिद्धो वर्णविपर्ययान् । गृहोऽगमा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥ ॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभाषो वा ॥ दक्षिणतारम् । दक्षिणतीरम् । उत्तरतारम् । उत्तरतीरम् ॥ ॥ ॥ दुरो दाशनाशदमध्येष्वमुत्तरपदादेः पृथक् च ॥ दुःखेन दास्यते दृडाशः । दुःखेन नाश्यते दृणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खलु त्रिभ्यः । दम्भेनलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दृढ्यः । आनश्चेति कः । युवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृसी । युवच्छब्दस्य वृ आदेशः । सदेरधिकरणे ढट् । आकृतिगणोऽयम् । ॥ संहितायाम् । १६।३।११४। अधिकारोऽयम् । ॥ कर्णे लक्षणस्याऽविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्त्वस्वस्तिकस्य । १६।३।११५। कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणकर्णः । लक्षणस्य किम् । शोभनकर्णः । अविष्टादीनां किम् । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः । छिद्रकर्णः । स्त्वकर्णः । स्वस्तिककर्णः । ॥ नहिवृतिवृषिद्यधिरुचिसहितनिपु कौ । १६।३।११६। क्विबन्तेषु एषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । ममोवित् । नीरुक् । अभीरुक् ऋतीपद । परीतत् । क्राविति किम् । परिगहनम् । विभाषा पुरुष इत्यतो मण्डकमुल्या विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् । ॥ वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिङ्गुलकादीनाम् । १६।३।११७। कोटरादीनां बने परे किङ्गुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ॥ वनेपुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराश्रेभ्यः । १८।४।४। वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटराद्यो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अप्रेशब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावणम् । मिश्रका-

मिति । कुत्सितः पन्था । 'ऋकपूरुषः' इति समागन्तः । 'पथः संख्याव्ययदेः' इति नपुमकत्वम् ॥—अप्राप्तविभाषेति । 'ईपदर्थे' इत्यग्नाननुत्तरैरिति भावः ॥—पृषोदरप्रकाराणीति । आदिशब्दो हि न व्यवस्थावचनः, यथोपदिष्टपदानर्थक्यादिति भावः ॥—शिष्टैरिति । आगाहारलभ्यसिद्धम् । 'यथोपदिष्टम्' इत्यत्र यथार्थेऽव्यर्थभावः । उपदिष्टोच्चारणक्रियः । 'यानि यानि शिष्टैरुपदिष्टानि' इत्यर्थः ॥ एव स्थिते कलितमाह—यथोच्चारितानीति ॥—तथैवेति । समागपदविपर्ययकमिदम् । उत्तरपदाधिकारात् । निरुक्तादिशास्त्रसिद्धान्तमयमागपदानाम् । 'उणादयो बहुलम्' इत्येव सिद्धेश्च ॥ यद्यपि समागविपर्ययकमेवेति नियमो न युज्यते, दृगगिहगन्धयोगेऽपि प्राचां कारिकायामुदाहृतत्वात् । तथापि तत्कारिकायां यथाशब्दायादारेण दृगन्तप्रदर्शनार्थं तयोऽप्यन्यागः कृतो, न तु प्रकृतमुद्रोदाहरणत्वेनेति नियमोक्तिः सम्यग्बोद्धव्याः ॥—वर्णगमादिति । दन्तेः पचायानि समागमः ॥—विपर्ययादिति । हिंसन्तु पचाद्यच्च हकारसकारयोः स्थानव्यत्ययः ॥—दिक्शब्देभ्य इति । वार्तिकमिदम् । 'दुरो दाशनाग' इत्याद्येवम् ॥—खलु त्रिभ्य इति । दाशनाशदभेति त्रयोऽपि 'ईपट्ऋपट्' इति खलप्रत्ययान्ता इत्यर्थः ॥—वृसीति । 'मुनानामासन वृगी' ॥—आकृतिगणोऽयमिति । तेन 'लम्पदवश्यमः कृत्ये तु काममनसोऽपि । रामो वा हितततयोरमागस्य पाँव युडुवजोः इत्यपि संगृहीतम् ॥ कृत्यान्ते उत्तरपदे अवश्यमः अन्त लभ्येत । अवश्यमन्तव्यः, अवश्यमेव्यः ॥ तथा तुमः काममनसोः परतः अन्त लभ्येत् । गन्तुकामः, गन्तुमनाः ॥ रामो हितततयोः अन्त वा लभ्येत । सहितः संहितः । गततः । गन्ततः । युट् घञ् च एतयोः परो यः पञ् धातुः तस्मिन्परे मांसस्यान्त लभ्येत । मांसपचनी । मांसपाकः । इह संयोगानन्तलोपोऽपि शिष्टोच्चारणश्चेति बोध्यम् ॥—संहितायामिति । तेन 'द्विगुणकर्णः' इत्यादौ अवग्रहे दीर्घो न भवतीति सूत्राश्रयमुत्प्रेक्षयन्ति—अधिकारोऽयमिति । तेन 'विष्ठाहि ला' इत्यादौ पदकाले 'यचोतन्मिडः' इति दीर्घो नैवादिप्रयोजनान्युद्धानीति ॥—नहिवृति—'णह यन्धने', 'वृत्', 'वर्तने', 'श्रु सेचने', 'व्यध ताडने', 'रुच दीप्तौ', 'पह मर्षणे', 'तनु विस्तारे' ॥—क्विबन्तेष्विति । उत्तरपदेषु इति शेषः । तेन 'दिवसेषु रुक्' इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥—उपानदिति । संपदादिलात्कर्मणि क्तिप् ॥ 'निवर्तते' इति नीवृत् ॥ 'प्रवर्षति' इति प्रावृट् ॥ 'ममाणि विथयति' इति ममोवित् । व्यधेः 'प्रहृज्या' इति संप्रसारणम् ॥ निरोचते इति नीरुक् ॥ 'ऋति सहते' ऋतीपट् । 'पूर्वपदान्' इति पत्वमिति हरदत्तः । 'सहेः पृतन्ताभ्यां च' इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागाच्चकारस्यानुक्तसमुच्चयाद्व्यत्यये । सुषामादेराकृतिगणत्वादिलापरे । 'परितनोति' इति परीतत् । 'गमः कौ' इत्यत्र 'गमादीनामिति वाच्यम्' इत्युक्तेनलोपः ॥—वनं पुरगा—'व्यत्ययेन पञ्चमं प्रथमा' इत्याह—वनशब्दस्येति ॥—एभ्य एवेति । कृतदीर्घेभ्यः पुरगादिभ्य एव परस्य णत्वमित्यर्थः । 'एभ्यो वनस्य णत्वं नान्येषाम्' इति विपरीतनियमशङ्का तु न भवति, वनादन्त्यमनुत्तरपदे पुरगादीनां दीर्घान्तत्वात्संप्रवात् ॥—नियमार्थ इति । अयं भावः 'पुरगामिश्रका' इति दीर्घनिर्देशादसं-

१ लक्षणस्येति—यत्पशनां स्वाभिविशेषणानार्थं दात्राकारादिचिह्नं । नदिह लक्षणम् । २ अष्टकर्ण इति—अष्टसंख्यालिपिचिह्नकं इत्यर्थः । एवमेवेऽप्युद्दिष्टम् ।

वणम् । सिम्भकावणम् । सारिकावणम् । कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् । असिपत्रवनम् । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्ससम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किञ्चुलकागिरिः । ॥ १६३।११८। वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । ऋषीवलः । ॥ १६३।११९। अमरावती । अनजिरादीनां किम् । अजिरवती । बह्वचः किम् । व्रीहिमती । संज्ञायामित्येव । नेह । वलयवती । ॥ १६३।१२०। शरादीनां च । ॥ १६३।१२०। शरावती । इको वहेऽपीलोः । ॥ १६३।१२१। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्देह । ऋषीवहम् । इकः किम् । पिण्डवहम् । अपीलोः किम् । पीलुवहम् ॥ ॥ अपीलवादीनामिति वाच्यम् ॥ दाहवहम् । ॥ १६३।१२२। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । ॥ १६३।१२२। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्याद्व्यन्ते परे ननु मनुष्ये । परीपाकः । परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः । ॥ १६३।१२३। इकः काशे । ॥ १६३।१२३। इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात्काशे । वीकाशः । नीकाशः । इकः किम् । प्रकाशः । ॥ १६३।१२४। अष्टनः संज्ञायाम् । ॥ १६३।१२४। उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायां किम् । अष्टपुत्रः । ॥ १६३।१२५। चित्तेः कपि । ॥ १६३।१२५। एकचित्तीकः । ॥ १६३।१२६। नरे संज्ञायाम् । ॥ १६३।१२६। विश्वानरः । ॥ १६३।१२७। मित्रे चर्यो । ॥ १६३।१२७। विश्वामित्रः । ऋषौ किम् । विश्वमित्रो माणवकः ॥ ॥ १६३।१२८। शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ॥ श्वान्तः, इत्यादि । ॥ १६३।१२९। प्रनिरन्तःशरेक्षुप्राक्षाम्रकार्प्यखदिरपीयूषाभ्योऽसंज्ञायामपि । ॥ १६३।१२९। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्प्यवणम् । इह पाप्परत्वावणत्वम् । ॥ १६३।१३०। विभापौषधिवनस्पतिभ्यः । ॥ १६३।१३०। एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम् । दूर्वावनम् । शिरीषवणम् । शिरीषवनम् । ॥ १६३।१३१। हाच्यज्ज्यामेव ॥ नेह । देवदाहवनम् ॥ ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ इरिकावनम् । मिरिकावनम् । ॥ १६३।१३२। वाहनमाहितात् । ॥ १६३।१३२। आरोप्य यदुद्धते तद्वाचिस्थाश्रिमित्तात्परस्य वाहननकारस्य णत्वं स्यात् । इक्षुवाहनम् । अहिताकिम् । इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहनेत्युटि वृद्धिरिह सूत्रे निपातनात् । ॥ १६३।१३३। पानं देशे । ॥ १६३।१३३। पूर्वपदस्थाश्रिमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्याददेशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीरराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।

ज्ञायां दीर्घाभावेन संज्ञायामेव णत्वमिति फलितम् । एव च 'पूर्वपदान् संज्ञायाम्' इत्यनेनैव वनस्य णत्वं सिद्धे पुनरपि कुतर्दीर्घस्य पुर्गादिपञ्चमस्य णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थ एवेति ॥—विध्यर्थे इति । अंसंज्ञान्वेन 'पूर्वपदान्संज्ञायाम्' इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । न च पुर्गाप्रवृत्तमपि विध्यर्थमेव, गकारव्यवधानेन 'पूर्वपदान्संज्ञायाम्' इत्यस्य प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । 'अगः' इत्यस्य पञ्चम्यन्तल स्वीकृत्य 'गान्तात्पूर्वपदान्परस्य णत्व न' इति व्याख्यानान्न । पुर्गाशब्दस्य लकारान्तत्वात् 'अगः' इति निषेधस्याप्रवृत्तेः । अत एव 'अगः' इत्यस्य 'कृगयनम्' इत्येकमेवोदाहरणमिति 'अगुगयनादिभ्यः' इति निर्देशाश्रयेण तत्प्रत्ययत्वात्तत्प्रकारे ॥—पुर्गावणमित्यादि । नरकविशेषस्य संज्ञा ॥—असिपत्रवनमिति । 'एभ्यो वनस्यैव' इति विपरीतनियमे तु णत्वमत्र द्वयोरिति भावः । गममर्थस्य प्रातिपदिकार्थे अन्तर्भावोदाह—प्रथमेति । किञ्चुलकादीनामुदाहरणमाह—किञ्चुलकादिरिति । आदिशब्दप्राप्त्यान्तु 'अजिरागिरिः' इत्यादयः ॥—किञ्चुलकेति किम् । कृष्णगिरिः । रामगिरिः ॥—ऋषीवल इति । 'रजःकृष्णायुतिः' इत्यादिना मत्वर्थे नलञ् ॥—अमरावतीति । 'मादुपधायाश्च' इति, 'संज्ञायाम्' इति वा मतोर्मस्य वः ॥ घञमात्रस्योत्तरपदत्वामेवोदाह—घञन्त इति ॥—निषाद इति । पुलिन्दो मनुष्यजातिः । 'निर्पादव्यान्मन्यापम' इति निषादः, 'हलश्च' इत्यधिकरणे घञ् ॥ कथं तर्हि दौवारिके प्रतीहारशब्दप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । प्रतिहारो द्रायम् । तात्स्थानाच्छब्दस्यमिति ॥—एकचित्तीक इति । 'शेषादिभाषा' इति कप ॥ 'दृष्टा' इति वार्तिके दौर्घान्तः पठ्यते ॥ केचित्तु ह्रस्वान् पठित्वा 'श्वान्तः' इति बहुव्रीहौ दीर्घमाहुः, न तु तत्पुरुषे ॥—इह पादिति । 'कार्प्य' इति तालव्यपाठस्त्वनापि इति भावः—वनस्पतिभ्यो वनस्य णत्वमुदाहरति—शिरीषवणमिति । ननु 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिः' इत्यमरकोशाद्यस्य पुष्पं विनैव फलप्रादुर्भावः स वनस्पतिः, स चोद्भवादिः । शिरीषस्तु न तथा, तस्य पुष्पफलोभयमन्वाद्यतो णत्वमिह कथमिति चेत् । अत्राहुः । वनस्पतिशब्देनात्र वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते । अत्र च 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रस्य भाष्यं लिख्यम् । तत्र हि 'व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामुद्भवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवणमित्यत्र णत्वं कर्तव्यं वनस्पतिखमयतिदिश्यते' इत्युक्तम् ॥ तच्च शिरीषाणां वनस्पतिवत्त्वं संगच्छते नान्यथेति दिक् ॥—हाच्यज्ज्यामेवेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । ओषधित्वात्प्राप्ते प्रतिषेधमाह—इरिकादिभ्य इति । एतदपि व्यवस्थितविभाषाज्ञानादेव सिद्धम् ॥—

१ असिपत्रवनमिति—नरकविशेषस्य संज्ञा । २ वल इति—अयं च प्रत्यय एव गृह्यते, यथापदिष्टमित्यस्यानुवृत्तेः । तेनाजन्ते वलधानौ न दीर्घः संज्ञायामेवेति । तेन पुत्रवल इत्यत्र न दीर्घः ।

पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् । ॥ वा भावकरणयोः । ॥ ८।४।१०। पानस्येत्येव । क्षीरपानम् । क्षीरपानम् ॥
 ॥ गिरिनद्यादीनां वा ॥ गिरिणदी । गिरिनदी । चक्रणितम्बा । चक्रणितम्बा । ॥ प्रातिपदिकान्तनुम्बिभ-
 क्तिषु च । ॥ ८।४।११। पूर्वपदस्यास्मिन्नात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते, मापवापिणौ ।
 नुमि, व्रीहिवापाणि । विभक्तौ, मापवापेण । पक्षे मापवापिनावित्यादि । उत्तरपदं यद्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वम् ।
 नेह । गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुमग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्बिधानात्तद्वक्तो हि नुम् ननुत्तरपदस्य ।
 किञ्च । प्रहिण्वन्वित्यादौ हिबेर्नुमो णत्वार्थमपि नुमग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ तु क्षुञ्चादिवान्ना ॥ ॥ गुवादेर्न ॥
 रम्ययूना । परिपक्वानि । एकानुत्तरपदे णः । नित्यमित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि, क्षीर-
 पाणि । विभक्तौ, क्षीरपेण । रम्यविणा । ॥ कुमति च । ॥ ८।४।१३। कवर्गव्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरि-
 कामाणि । हरिकामेण । ॥ पदव्यवायेऽपि । ॥ ८।४।१८। पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । मापकुम्भवापेन । चतु-
 रङ्गयोगेन ॥ ॥ अतद्धित इति वाच्यम् ॥ आर्द्रगोमयेण । गुल्फगोमयेण । ॥ कुस्तुम्बुरुणि जातिः । ॥ १६।१।
 १४३। अत्र सुणिपात्यते । कुस्तुम्बुरु धान्याकम् । क्षीवत्वमतत्रम् । जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि । कुस्तितानि ति-
 ष्णुकीकलानीत्यर्थः । ॥ अपरस्परः क्रियासान्तये । ॥ १६।१।१४४। सुणिपात्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति ।

उशीनरा इति । ॥ ४४. उशीनराशब्दस्यास्मिन् भाक्तः ॥ - कर्मणि ल्युट् इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यनेन ॥—वा
 भाव—। आदेशार्थ आरम्भ इत्यप्राप्तविभाषा ॥—क्षीरपाणमिति । पातिः पान 'ल्युट् च' इति नपुंसके भावे ल्युट् ।
 पीयते अनेनेति पान, कर्मणि ल्युट् । क्षीरस्य पान क्षीरपाणम् ॥—गिरिनद्यादीनां वेति । वक्तव्यमिति शेषः ॥ सं-
 ज्ञायां प्राप्तं, असंज्ञायामप्राप्तं उभयतश्च विभाषयाहुः ॥—मापवापिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्यं' इति णितिः ॥
 व्रीहिवापाणीति । कर्मण्यण ॥—उत्तरपदं यदिति । दृष्टानुगतेन तथा व्याख्यायत इति भावः ॥—गर्गभगि-
 नीति । इह भगिनीशब्द उत्तरपद, न तु भगिन्यशब्दः ॥ अत्र च व्याख्याने नुमग्रहणमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ प्राचां मत-
 माह—अत एवेति । तदुक्तं ज्ञापक विप्रत्ययानि—किञ्चेति ॥—परिपक्वानीति । 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्रा-
 तम् ॥—एकानुत्तर—। प्राग व्याख्यातमपि प्रकरणानुगतेन स्मर्यते ॥—वृत्रहणाविति । वृत्र हतवन्तौ 'वृत्र-
 धून्-' इति कृिप ॥—हरिमाणीति । मनेर्ण्यन्तात् 'कृिप च' इति कृिप । 'गतिंकारकोपपदानाम्-' इत्यादिना मुवु-
 त्पत्तेः प्राक् समासाप्रकारान्तमुत्तरपदम् । नान्तलान्द्रीप ॥—क्षीरपाणीति । पिवतेः कर्मण्युपपदे 'आतोऽनुपसर्गे-' इति
 कः । 'आतो लोप इति च' इत्यालोपः ॥—रम्यविणेति । रम्यधर्मौ विधेयानि विप्रतः । तत्र 'आदौ नाऽस्त्रियम्' ॥ ननु
 अन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशदस्य पदत्वात् 'पदव्यवायेऽपि' इति णत्वनिषेधः स्यात् । भवम् । 'उत्तरपदत्वे चापदा-
 दिविधौ-' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन विशदस्य पदत्वाभावात् ॥ 'स्वादिषु-' इत्यनेन तु रम्यविशदस्यैव पदत्वं न तु
 विशदस्य । यस्मात्स्वादिविधिसंख्येय पदत्वाभ्युपगमात् । एव च पुनर्भणामित्यत्र णत्व निर्वाधमेव, नास्मि परतो भूशदस्य
 पदत्वाभावात् ॥—कुमति च । अनेकानुत्तरपदार्थ आरम्भः ॥ 'कौ' इत्येव तु न सूत्रितम् । 'यस्मिन्विधिः-' इति तदादि-
 विधौ कवर्गव्युत्तरपद एव हरिकामाणीत्यादावय विधिः स्यात् न तु वक्ष्यगुणेत्यादौ, तथा च मतवन्तनिर्देश आवश्यक इत्याह
 —कवर्गवतीति ॥—पदेन व्यवधान इति । निर्मितनिमित्तिनोर्मये पदे गति णत्व नैत्यर्थः ॥—मापकुम्भवापे-
 नेति । मापकुम्भ वपतीति 'कर्मण्यण' उपपदसमासः ॥—चतुरङ्गयोगेनेति । 'चत्वार्यङ्गान्यस्य । तेन योगः' इति मनो-
 रमायां विग्रहीतम् । तदयुक्तम् । 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादङ्गशदस्यापदत्वात् । तस्मात् 'अज्ञानां
 योगोऽङ्गयोगश्चतुर्णामङ्गयोगः' इत्येव विग्रहीतव्यम् । न च 'चतुरङ्गेन योगः' इति विग्रहेऽङ्गशब्द उत्तरपद नेति प्रत्ययलक्ष-
 णप्रतिषेधो न प्रवर्तत इति शङ्क्यम् । तस्य पूर्वसमासस्योत्तरपदत्वात् । 'उत्तरपदत्वे च-' इति प्रतिषेधवचनस्यापि 'उत्तरस्य
 समासचरमावयवस्य पदत्वे कर्तव्ये पदादिविधिभिन्ने प्रत्ययलक्षण न प्रवर्तते' इत्यर्थोभ्युपगमाच्च ॥ 'शाकपाथिवादीनामुत्तरपद-
 लोपः' 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' इत्यादौ उत्तरपदशब्देन समासचरमावयवमात्र गृह्यते इति प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्यभावेऽपि न क्षतिः ॥
 इह तु पदत्वलाभाय प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तिरपेक्षिता । एव च 'मापकुम्भवापेन' इत्यत्रापि कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । कुम्भ-
 शब्दः कुम्भपरिमितधान्ये भाक्तः । 'माषाणां कुम्भवापः' इति विग्रहीतव्यमिति नव्याः ॥ केचित्तु 'अपदादिविधौ इत्यत्र
 'पदान्तविधौ' इत्यर्थे परिकल्प्य 'पदव्यवायेऽपि' इत्यस्य पदान्तविधिलाभावात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणनिषेध इत्याहुः । तद-
 परे न क्षमन्ते । तथा हि सति लाघवात् 'पदान्तविधौ' इत्येव ब्रूयात्, न तु 'अपदादिविधौ' इति दिक् । किञ्चोत्तरपदत्वे इति
 वचनस्य पदान्तविधौ कर्तव्ये प्रतिषेध इत्यर्थोभ्युपगमे परमदण्डिनाविति 'दमो हस्वादचि-' इति सूत्रस्थमनोरमाग्रन्थेनैव वि-
 रोध इत्यलमियता ॥—अतद्धित इति । 'व्यवधायकपदस्य तद्धितश्चेत्यरो न भवति, तदा निषेधः' इत्यर्थः ॥—आर्द्रगोम-
 येणेति । इह गोशब्दः पदम् । 'उत्तरपदत्वे च-' इति निषेधोऽत्र न शङ्क्यः, गोमयश्चत्स्योत्तरपदत्वात् । गोशब्दस्य च 'स्वा-

१ क्षीरपाणमिति—सर्विधानमित्यादौ तु न, 'षात्पदाषोः' इति निषेधात् । तस्य हि पदे परतो यः पकारस्ततः परस्य नस्य णो
 नैत्यर्थः । अन्तग्रहणसामर्थ्यात् ।

सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।
 ॥ गोष्पदं सेवितसेवितप्रमाणेषु । ६।१।१४५। सुद सस्य पत्वं च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देशे स
 गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते, अगोष्पदारण्यानि । प्रमाणे, गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । सेवितेत्यादि किम् । गोः
 पदं गोपदम् । ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् । ६।१।१४६। आत्मयापनाय स्थाने सुद निपात्यते । आस्पदम् । प्रेति
 किम् । आपदापदम् । ॥ आश्रयमनित्ये । ६।१।१४७। अङ्गुते सुद । आश्रयं यदि स भुङ्गीत । अनित्ये किम् ।
 आचर्य कर्म बोधनम् । ॥ वचस्केऽवस्करः । ६।१।१४८। कुत्सितं वचो वचस्कम्, अन्नमलं, तस्मिन् सुद । अव-
 कीर्यत इत्यवस्करः । वचस्के किम् । अवकरः । ॥ अपस्करो रथाङ्गम् । ६।१।१४९। अपकरोऽन्यः । ॥ वि-
 प्किरः शकुनिर्विकिरो वा । ६।१।१५०। पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि श-
 कुनेरन्यत्र प्रयोगो माभूदिति वृत्तिस्तत्र । भाष्यविरोधात् । ॥ प्रतिष्कशश्च कशोः । ६।१।१५२। कश गतिशास-
 नयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुद निपात्यते पत्वं च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । कशे किम् ।
 प्रतिगतः कशां प्रतिकशोऽश्च । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि कशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन
 धात्वन्तरोपसर्गाच्च । ॥ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी । ६।१।१५३। हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋपीति किम् । प्र-
 कण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः । ॥ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६।१।१५४। मकरशब्दोऽव्यु-
 पपन्नस्तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति किम् । मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । ॥ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे
 । ६।१।१५५। ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्येव तुन्दमस्येति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगरे
 किम् । कातीरम् । अजतुन्दम् । ॥ कारस्करो वृक्षः । ६।१।१५६। कारं कारोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कार-
 रकरः । केचित् कस्कादिविद्धं पठन्ति न सूत्रेषु । ॥ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । ६।१।१५७। एतानि
 समुद्भूतानि निपात्यन्ते नास्ति । पारस्करः । किष्किन्धा ॥ (ग) तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद तलोपश्च ॥
 तात्पूर्वं चर्थेन दकारोऽपि बोध्यः । तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते । करपत्योस्तु सुद । चोरदेवतयोरिति समुदायोपाधिः ।
 तस्करः । बृहस्पतिः ॥ (ग) प्रायस्य चिन्तिचित्तयोः ॥ प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । वनस्पतिरित्यादि । आकृतिग-
 णोऽयम् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥

दिपु' इति पदत्वान् ॥—गोष्पदम् । असेविते गोष्पदशब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तत्पूर्वकमुदाहरति—अगोष्पदानीति । गवां
 संचारे यत्र नैव संभवति तत्रापि मुडागमार्थमसेवितग्रहणमित्याहुः ॥—आत्मयापनायेति । कालक्षेपाय शरीरक्षेपणाय
 वेल्यर्थः ॥—आश्रयमिति । आटः परस्य चरेः मुट् 'चरेर्गाटि चागुर्ग' इति यत् ॥—विपकिरः—। 'कृ विक्षेपे'
 इत्यस्मात् 'इगुपथ-' इत्यादिना कप्रत्यये मुडागमोऽनन निपात्यते । पत्वं तु 'परिनिविध्यः-' इत्यनेन ॥—विकिरग्रहण-
 मिति । 'विकिरः शकुनी विकिरो वा' इति वृत्तिप्रश्नं पाठः मृत्रपाठे तु विकिरग्रहणं नास्त्येवेति बोध्यम् ॥—तस्यापीति ।
 विकिरशब्दस्यापीत्यर्थः ॥—कशेरेव कशेति । कशाधातोरेव कशाशब्दो निपन्न इत्यर्थः ॥ धात्वन्तरेति । 'प्रतिष्कशः'
 इत्यत्र प्रतिर्गमैरुपसर्गो, न तु कशेः । 'यत्क्रियायुक्ताः प्राद्यस्त प्रत्येव' इति न्यायादिना भावः ॥—अमन्त्रार्थमिति ।
 मन्त्रे तु 'हस्ताचन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इत्यनेनैव सिध्यतीति भावः ॥—मस्कर—। मस्करशब्दादिनिना मत्वर्थीयेनेष्टमिद्धौ
 मस्करिग्रहणं 'परिव्राजक एवाय प्रयोगो यथा स्यात्' इत्येवमर्थमित्याहुः ॥—कातीरमिति । 'इपदर्थे' इति कोः का-
 देशः ॥—पारस्कर इति । 'पारं करोति' इति विग्रहः । 'कृजो हेतुताच्छात्ये-' इति टः ॥—किष्किन्धेति । 'कि-
 मपि धत्ते' इति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गं कः' । टाप निपातनान् किमो द्विव्य पूर्वस्य मलोपः मुट् पत्वं च । 'कि कि दधानि'
 इति विग्रहान्ते मते तु बोधायना द्विव मिद्धम् । अन्यत्र तु निपातनाटि ॥ वस्तुतस्तु रुडिजब्दा एते कथाचिद्व्युत्पाद्यन्त
 इत्यवयवार्थे नाग्रहः कार्यः ॥—तद्बृहत्तोरिति । गणमुन्नमेतत् ॥—तादिति । 'तलोपश्च' इत्यत्रेति शेषः—प्रा-
 यस्य—। गणमुन्नमेतदपि । 'प्रायः पाप विजानायाचितं तस्य विज्ञोद्यनम्' इति स्मृतिः ॥—आकृतिगणोऽयमिति ।
 तेन शतान्वर्णपरंशतानि कार्याणीत्यादि मिद्धम् ॥ इह 'मु'मुडा' इति 'पद्यमी' इति योगविभागाद्वा गमागः । राज-
 दन्तादित्वाच्छतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात्सुद ॥ इति समासाश्रयविधयः समाप्ताः ॥

तद्धितेष्वपत्याधिकारः ।

॥ समर्थानां प्रथमाद्वा । ७।१।८२। इदं पदत्रयमधिक्रियते । प्राग्दिश इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृतसंधिकार्यत्वमिति यावत् । प्राग्दीव्यतोऽण् । ७।१।८३। तेन दीव्यतीत्यतः प्रागणधिक्रियते । ॥ अश्वपत्यादिभ्यश्च । ७।१।८४। ण्भ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य ण्यस्यापवादः । ॥ तद्धितेष्वच्चाभादेः । ७।२।११७। अति णिति च तद्धिते परेऽच्चाभादेरचो वृद्धिः स्यात् । ॥ किति च । ७।२।११८। किति तद्धिते च तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । गाणपत्यो मञ्ज इति तु प्रामादिकमेव । ॥ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । ७।२।१८५। दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाश्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यादणोऽपवादः । दैत्यः । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः । प्राजापत्यः ॥ यमाच्चेति काशिकायाम् ॥ याम्यः ॥ ७ पृथिव्या जाजौ ॥

अपवादसंगत्या तद्धितान्वयधुनदीयसंधिकारमृत्तमाह—समर्थानामिति । ‘अन्यतरस्यां प्रहणानुवृत्तेः समासोऽपि’ इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थेन समागापवादो मृत्तमः ॥ विधेयानिर्देशादुत्तरं प्रकृतिविशेषाकाङ्क्षागत्वाच्च नायं स्वतन्त्रो विधिरित्याह—अधिक्रियते इति । ‘पदत्रयम्’ इत्यनेन ग्रन्थेकं स्वरितत्वप्रतिज्ञा मृत्तमा । तत्प्रयोजनं तु कस्यचिन्निवृत्ताव्यपरस्यानिवृत्तिः, तथा च ‘प्राग्दिशः’ इति सूत्रे—‘समर्थानां प्रथमात्-’ इति निवृत्तम्, ‘वा’ इति त्वनुवर्तते एव—इति वक्ष्यमाणमूलग्रन्थः संगच्छते ॥—प्राग्दिश इतीति । तत् उत्तरपां प्रत्ययानां सार्थिकत्वेन ‘समर्थानां प्रथमात्-’ इति पदयोः प्रयोजनं नानि भावः ॥ ननु ‘समर्थं पदविधि-’ इति परिभाषया मतार्थत्वात् ‘समर्थानाम्’ इत्येतदर्थम् । न च पदविधित्वं नानि शङ्क्यम् । ‘पञ्चालतण्डु’ इत्यलुक्प्रधानात् ‘सुवन्तान्तद्धितोत्पात्तः’ इति सिद्धान्तस्य सकलसंमतत्वाद्वा आह—सामर्थ्यमिति ॥—कृतसंधिकार्यत्वमिति । अस्य फलं तु ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रे मूल एव स्फुटीभविव्यति । इह ‘समर्थोऽप्रथमाद्वा’ इति वक्तुं युक्तम् ॥—महोत्सर्गानाह—प्राग्दीव्यत इत्यादिना । सूत्रे ‘दीव्यत’ इत्येकदेशोऽनर्थकोऽयवधिर्नोपात्तः ‘प्राग्दीव्यत’ इति वदित्येकः ॥ अन्ये त्वाहुः ‘दीव्यन्’ इति शत्रन्तम् । तेन देवनकर्ता अर्थ एवावधिरिति ॥—प्राग्दीव्यतीयेष्विति । दीव्यतः प्राक् प्राग्दीव्यत् । ‘अपपरिवर्हिग्नवः पञ्चम्या’ इत्यव्ययीभाव इति प्रायः ॥ ‘प्राग्दीव्यन्म्’ इति तृत्तमम् । ‘प्रयः’ इति दन्प्रवृत्तेरिति केचित् । तत्र ‘प्रयः’ इति दन्ः पाक्षिकत्वात् । अन्यथा ‘उपगमिधमुपगमिन’ इति तन्मृत्तममर्थोदाहरणस्यासंगत्यापत्तेः । न चात्र टचोऽभावे ‘अव्ययानां भमात्रे’ इति टिलोपे ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति रूपं न स्यादिति शङ्क्यम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे ‘प्रयोजनं लुङ्प्रत्यस्वरूपेणारः’ इति परिगणनात् । प्राग्दीव्यति सयः प्राग्दीव्यतीयः । ‘वृद्धाच्छः’ । त्यप तु न शङ्कीय एव । ‘अमेहकृतनित्रेभ्य एव’ इति परिगणनात् । ‘लुङ्प्रत्यस्वरः’ इत्यादिपरिगणनया अनव्ययत्वाच्च ॥—वक्ष्यमाणस्येति । ‘पत्युत्तरपदाण्यः’ इति वक्ष्यमाणस्य ॥—तद्धितेष्व—। अनां माये आर्धः जर्जरीत ‘अनो जर्जरीत’ इति सूत्राच्च इत्यनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—अच इति ॥—वृद्धिः स्यादिति । ‘गजेर्वाङ्’ इत्यनोऽनुवर्तते इति भावः ॥—किति च । ‘वाहीकः’ इत्याद्यर्थमपीदं सुगमव्याख्यानायाधैवोपन्यस्यम् ॥ ‘अवाभादे’ इति निर्दिष्टमार्थान्निकत्वादिकपरिभाषात्र नोपनिष्ठत इत्याशयेनोदाहरति—आश्वपतमित्यादि ॥—प्रामादिकमेवेति । एतच्च दृष्टव्यग्रन्थे स्थितम् ॥ यदि तु देवतार्थकाण्णन्ताच्चातुर्विध्यादेराकृतिगणत्वात् प्याजितं व्याख्यायते तदा निर्दिष्ट एवायं प्रयोगः ॥ अश्वपति गणपति राश्रपति कुलपति गृहपति पशुपति क्षेत्रपतीत्यश्वपत्यादिः ॥—दित्यदित्या—। पतिशब्दस्योत्तरपदाच्चेन बहुव्रीहि कृत्वा पश्चाद् द्वन्द्वः कार्यो, न तु द्वन्द्वोत्तरं बहुव्रीहिरित्याह—पत्युत्तरपदाच्चेति । ‘अप्यन्तात्’ इत्युत्तमानेन बहुव्रीहिर्दापि स्यादित्युत्तरपदग्रहणं कृतम् ॥—दैत्य इति । ननु दितेर्देवतार्थेषु ण्यः सावकाशः । ‘एतानिजाः’ इत्यप्येव दकं दैत्य इत्यादौ सावकाशः, तथा च दितेर्ण्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परल्लाहक स्यात् । मैवम् । ‘प्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्ध’ इति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात् ॥ अर्थविशेषे इति किम् । औपपत्तम् । उपपत्तिर्नाम पत्रम् । ‘तस्येदम्’ पत्रावयुपरिपदश्च इत्यञ्च । इह पूर्वविप्रतिषेधेन ‘तस्येदम्’ इत्यर्थे ण्यो न भवति । इदमित्यस्य सामान्यार्थत्वात् ॥ कथं तर्हि ‘दैत्यः’ इति । अत्राहुः । ‘कृदिकारात्-’ इति ङीप्-न्तात् ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ । ण्यस्तु न भवति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनिलत्वात् । न च ‘अन्तादिवच’ इति पूर्वस्यान्तवद्भावेन स्यादेव ण्य इति प्रमितव्यम् । दितिशब्दान् ङीप् कृते ‘यस्येति च’ इति लोपेन सवर्णोदाघाभावादिति ॥ आदित्यशब्दाण्यप्रत्यये ‘यस्य-’ इति लोपे ‘हलो यमाः’ इति पाक्षिको यलोपः । न चाङ्गोपस्य स्थानिवत्त्वम्, यलोपे ‘न पदान्त-’ इति तन्निषेधात् ‘पूर्वव्रासिद्धे न स्थानिवत्’ इत्युक्तेः ॥—काशिकायामिति । भाष्ये तु न दृष्टमिति भावः ॥ अण्-न्तात् स्वरधिकेन ण्यया प्रयोगः सूपादः । स्त्रियां ङीप् न भवति, पित्तां ङीपोऽनित्यत्वात् ॥ जाजोः फलभेदज्ञापनस्य

१ समर्थानामिति—समर्थशब्दः शक्तपरायः, शक्तत्वं सार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च परिनिष्ठितस्यैव संभवति, नहि तु उचित इत्यस्य फलपत्याप्यर्थवत्त्वमिति ।

पार्थिवा । पार्थिवी ॥ देवाद्यञौ ॥ दैव्यम् । देवम् ॥ ॥ बहिषष्टिलोपो यञ्च ॥ बाहः ॥ ॥ ईकच ॥ बाहीकः ॥ ॥ स्थास्रोऽकारः ॥ अश्वत्थामः । पृषोदादिवात्सस्य तः ॥ ॥ भवार्ये तु लुगवाच्यः ॥ अश्वत्थामा ॥ ॥ लोस्रोऽपत्येषु बहुषु ॥ अकारः । बाह्वादीजोऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् । औडुलोमिः ॥ ॥ गोरजादिप्रसङ्गे यत् ॥ गव्यम् । अजादिप्रसङ्गे किम् । गोभ्यो हेतुभ्य आगतं गोरूप्यम् । गोमयम् । ॥ उ-त्सादिभ्योऽञ् । ॥ १४१८६ ॥ औत्सः ॥ ॥ अग्निकलिभ्यां ढक् चतुर्व्यः ॥ अग्नेरपत्यादि आग्नेयम् । कालेयम् ॥ ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

॥ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्ज्ञौ भवन्तात् ॥ १४१८७ ॥ धाम्यानां भवन इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां कमाञ्चञ्छौ स्तः । स्त्रेणः । पौस्त्रः । वत्यर्थे न । स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् । ॥ द्विगोर्लुगनपत्ये ॥ १४१८८ ॥ द्वि-गोर्निमित्तं यस्तद्धितोऽजादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः पञ्चक-

स्त्रीलङ्गमुदाहरति—पार्थिवा । पार्थिवीति ॥—बहिषः—। टिलोपवचनम् 'अव्ययानां भमात्रे' इत्यस्यानित्यतां ज्ञाप-यितुम् । तेन आरातीय इति सिद्धम् ॥—अश्वत्थाम इति । भाष्योदाहरणात्तदन्तर्विधिः । न च बलवर्चिनः स्थामन्शब्द-स्यापत्येन योगसंभवाद्वचनारम्भसामर्थ्यात्तदन्तर्विधिः स्यादिति वाच्यम् । जाताद्यर्थेन तत्संभवेन सामर्थ्योपक्षयात् । अ-श्वस्यैव स्थाम यस्येति बहुव्रीहिः ॥—उडुलोमा इति । उडूनि नक्षत्राणीव लोमान्यस्येति विषयः । केवलस्यापत्येन यो-गसंभवात्तदन्तर्विधिस्ततोऽकारष्टिलोपः ॥—गोरिति । न केवलमपत्य एवार्थः, किं तु प्राग्दीव्यतीयेषु संघेष्वर्थविति ज्ञेयम् ॥—गव्यमिति । गवि भव गौर्देवता अस्य, गोरिदमित्यादिरर्थः ॥ केचित्तु भार्ये सर्वत्रग्रहणात्प्राग्दीव्यतीयेभ्यो-ऽव्यन्मन्त्रेषुऽप्ययं यत् । तेन गवा चरति गव्य इत्याद्यपि भवतीत्याहुः ॥—गोरूप्यमित्यादि । 'हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां ण्यः, मयदच' इति रूप्यमयौ ॥—उत्सादिभ्योऽञ् । अण्मदपवादानामिजादीनां चायमपवादः ॥ दह 'बक्यासं' इति गणमूत्रम् । असे असमाने, पूर्वोच्चार्यसंज्ञेयम् । वक्त्रस्यापत्यादि वाक्त्रेयः । असे किम् । गौबक्यमि । 'असे' इति निषेधाद्विज्ञादिह तदन्तर्विधिः, तेन धेनुशब्दस्यैव पाठाद्धेनुनां समूह आधेनवमिति सिद्धम् ॥ नन्वेव धेनुक गौधेनुकमित्यत्रात्र प्रवर्तते, 'अचित्तहर्मिधेनोः' इति मूत्रे धेनुशब्दग्रहणाद्धेनुकमिति सिद्धावपि गौधेनुक न गिर्येदिति चेत् । न । 'धेनुरनञ् इकमुत्पादयति' इति विशेषवचनस्य भाग्ये स्थितत्वात् । इक, एकमित्यर्थः ॥—अग्निकलिभ्यामिति । अयं भावः । 'साम्य देवता' इत्यधिकारे 'अग्नेर्देक' इति मूत्र, 'एष गाम' इत्यधिकारे 'कल्लेर्देक' इति वार्तिकं चापनीय प्राग्दीव्यतीयेष्विवदमेव पठनीयम् । तेनाग्नेरपत्यम्, अग्निना दृष्ट गाम, अग्नेरिदम्, अग्नौ भयम्, अग्नेरागतमाग्नेयमिति गिर्यति । तथा कलेरपत्यमित्याद्यर्थे काल्यमपि गिर्यतीति ॥ एतेन 'यदकाल्यत्तकाल्यस्य काल्यत्वम्' इति ध्रुतावर्था-न्तरैऽपि ढको दर्शनात् 'कल्लेर्देक' इति मूत्रमपार्थक्यमिति भासागकौक्तिः पराम्ना । वार्तिकं मूत्रलोक्तियर्थवैयकरणमीमां-सकप्रत्यागणार्थं दिक् ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥

स्त्रीपुंसाभ्याम्—। प्रागित्यनुवर्तते तदाह—प्रागर्थेष्विति ॥—पौस्त्र इति । इह 'स्वादिपु-' इति पदान्वयेनो-गान्तलोपेन पुनः सम्य निवृत्तावपि प्रत्ययसंस्कारः श्रूयत एव । अत एवोभाभ्यां परतो नोपेव न विहितः, पौस्त्रमिति रूपा-निद्धिप्रसङ्गात् ॥ स्यादेतत् । उभाभ्यामपि प्रकृतोऽजेवानु, तत्संनिधौगेन 'स्त्रीपुमयोर्नुकच' इति नुगेव विधीयताम् । न चैव 'स्त्रेणाः, पौस्त्राः' इत्यत्र 'यजोश्च' इति लुक्प्रसङ्गः । स्त्रेणानां संघ इत्यादौ 'मवाङ्गलक्षणेषु' इत्यणप्रसङ्गश्च स्या-दिति वाच्यम् । उभयत्रापि 'गोत्रे' इत्यनुवृत्तेः, प्रवराध्यायप्रसिद्धं तत्र गोत्रम् । अन्यथा 'गोत्राः, दाहित्राः, इत्यत्राप्यत्रो लुक् स्यात् । एवं च 'नञ्चञ्चक्रकृद्युन-' इति वार्तिकं नञ्चञ्चग्रहणं विना अजन्तत्वादेव ङीप् गिर्यतीत्यपरमश्रुत्कूल-मिति चेत् । अत्राहुः । नुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः स्यात् । न चैव नुगानर्थक्यम् । टिलोपप्रवृत्त्यैव नुकः सार्थकत्वात् । यद्यपि स्त्रीशब्दे तस्य सार्थक्यं नास्ति, 'यस्मेति च' इत्यनेनापीकारलोपसंभवात् । तथापि 'श्रीर्देवतास्य प्राय हविः' इ-त्यत्रैव 'लोपात्परलाङ्गुलिः स्यात्, नुकि तु टिलोपः प्रवर्तते' इति स्त्रीशब्देऽपि नुकः सार्थक्यमस्ति । तस्मात्प्रत्ययजाविति यथान्यासमेव स्वीकर्तव्यमिति ॥ अन्ये तु 'स्त्रीपुंसयोर्नुकच' इत्यस्मि, आगमे अकारो विवर्धितः । तस्य च 'यस्मेति च' इति लोपे कृतेऽपि स्थानिवत्त्वाट्टिलोपो न भविष्यति । एवं च 'टिड्डाणञ-' इति मूत्रेणैव ङीप्सिद्धौ नञ्चयोरुपसंख्यानं सास्तिवति महदेव लाघवमित्याहुः ॥—चत्यर्थ इति । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्चञ्चौ वत्यर्थे न प्रवर्तते इति सामान्यापेक्ष ज्ञापकमिति भावः ॥ अत एवोदाहरति—स्त्रीवदिति । 'आ च त्वात्' इति चकारो नञ्चञ्चभ्यां लतलोः समावेशार्थ इति वक्ष्यति । तेन स्त्रील स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति सिद्धम् ॥—द्विगोर्लुगनपत्ये । द्विगोरिति पृष्टी, तदर्थश्च हेतुव, तच्च भाविनोऽप्यु-

१. लोस्र इति—। अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन संवाभूतस्य न ग्रहणम् । अयं चापत्यमात्रविषयत्वेऽपि साधारणप्रत्ययेषु पठनं 'स्थास्रोऽकार' इत्यतोऽकारप्रत्ययानुवृत्त्यनुगोधादिति भावः । २. द्विगोर्निमित्तमिति—न चैवं पञ्चकपालीनि द्विगोः संस्कृतमित्यर्थे पाचकपाल मिति स्यादिति वाच्यम् । अनभिधानात्ततः प्रत्ययानुवृत्तेः ।

पाठः । द्विगोर्निमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्येदं खण्डं पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् । पञ्चगार्ग्यस्यम् । अनपत्ये किम् । द्वयोर्मित्रयोरपत्यं द्विमित्रिः । ॥ गोत्रेऽलुगचि । १४।१।८९। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्यालुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः वृद्धाच्छः । ॥ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । १४।१।९१। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्धिते परे न त्वाकारे । गर्गायाः । प्राग्दीव्यतीये किम् । गर्गेश्यो हितं गर्गायम् । अचि किम् । गर्गेश्य आगतं गर्गस्यम् ॥ यूनि लुक् । १४।१।९०। प्राग्दीव्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लोचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लोचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यून्यण् । ग्लोचुकायनः तस्य छात्रोऽपि ग्लोचुकायनः । अणो लुकि वृद्धत्वाभावाच्छो न । ॥ पैलादिभ्यश्च । १४।१।९०। एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वेल्यण् । तस्यादणो ङच इति फिन् । तस्य लुक् । पैलः । पिता पुत्रश्च ॥ (ग) तद्वाजाच्चाणः ॥ ङञ्मगधेत्यणन्तादाङ्गशब्दादणो ङच इति फिनो लुक् । आङ्गः । पिता पुत्रश्च । ॥ इञः प्राचाम् । १४।१।६०। गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवति । पञ्चागारस्यापत्यम् । अत इञ् । जनिजोश्चेति फक् । तस्य लुक् । पाञ्चागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचां किम् । दाक्षिः पिता । दाक्षायणः पुत्रः । न तौल्वलिभ्यः । १४।१।६१। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वण प्राप्तः । नुत्वलः । तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः । ॥ फक्फिजोऽन्यतरस्याम् । १४।१।९१। यूनि लुगिति नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पाय मूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः । कातीयाः । कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं यास्कः । शिवाद्यण् । तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो ङच इति फिन् तस्य छात्राः, यास्कीयाः । यास्कायनीयाः । ॥ तस्यापत्यम् । १४।१।९२। पञ्चन्तान् कृतसन्धेः प्रथमादपत्येऽर्थे उक्ता-

पपद्यते, वृद्धाश्रयसायादिव्याशयेनाह—द्विगोर्निमित्तमिति ॥—अजादिरिति । एतन्नोत्तरमूत्रान् 'अचि' इत्यपकर्षाद्धिगते, वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितवशापाश्रयणेन वा ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । पञ्चभ्यः कपालेभ्यो हितं पञ्चकपालीयम् ॥ गोत्रे लुगचि । गोत्रे किम् । गोत्रार्थकप्रत्ययस्यैवालुगयश्च स्यात् । नेह । कुवल्मेदं कौवल, वदरमेदं वादरम् । कुवली-वदरीशब्दा हि गोत्रादिर्दीपनी ताभ्यां फलरूपे विकारे 'अनुदानादेश' इत्यत्र । तस्य 'फले लुक्' इति लुक्, तत इदमर्थे अजादिप्राग्दीव्यतीये विवक्षितेऽनेनालुक् भवतीति वृद्धत्वाभावाच्छो नेति भावः ॥—विवक्षित इति । अनाति विषयसामांसी ॥ परसमानी तु अवृद्धत्वान्छस्यापार्श्वे अणव स्यादिति भावः ॥—गर्गाणामिति । अपत्यवहुत्वविवक्षायां 'यजजोश्च' इति लुक्, स चाजादिप्रत्यये विकीर्णिते अनेन प्रतिपद इति गार्ग्यशब्दान्छे कृते तस्य ईयादेशः । 'यस्मिन् च' इत्यकारलोपे यलोपार्थमाह—आपत्यस्य चेति । 'हे लोपो कदाः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते, 'मूर्धनिय' इत्यतो य इति, 'हलसहितस्य' इत्यतो हल इति च तदाह—हलः परस्येत्यादि । आभीयलेऽप्यलोपो नास्ति, आरम्भसामर्थ्यात् । अत एवोपपन्ना इति नानुवर्तितमिति व्याजो—यकारस्येति । आपत्यस्येति किम् । गांकाश्यकः । काम्पिल्यकः । 'संकाशादिभ्यो ण्यः' ततो 'धन्ययोगपदान्' इति नुन । तद्धिते इति किम् । गार्ग्यै । गार्ग्ययोः । अनतीति किम् गार्ग्ययणः ॥—गर्गायमिति । 'तर्मे हितम्' इति छः ॥—यूनि लुक् । प्राग्दीव्यतीये इति वर्तते, अनाति च, प्रत्ययाधिकारस्य प्रत्यय इति लभ्यते तदाह—प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ प्रत्यय इति । 'प्रत्ययस्य लुक्' इति गंजाकरणल्लक्ष्यो यः प्रत्ययः, न 'यूनि' इत्यनेन विशेष्यते । तथाच 'यूनि यः प्रत्ययस्तस्य लुक्' इत्यर्थस्तदाह—युवप्रत्ययस्येति ॥—वक्ष्यमाण इति । 'प्राचामवृद्धाफिन्वहुलम्' इति वक्ष्यमाणः ॥ अजादौ किम् । ग्लोचुकायनस्यम् ॥ प्राग्दीव्यतीये किम् । ग्लोचुकायनीयम् । 'तर्मे हितम्' इति छः । इह 'द्विगोर्लुगनपत्येऽचि' 'यूनि' 'गोत्रे न' इत्येव मूत्रयितव्यम् । तथाच 'लुगलुगयण शक्यमकर्तुम्' इति मनोरमाया स्थितम् ॥ तत्र 'फक्फिजोः' इति मूत्रे 'यूनि' इत्यस्य मण्डकश्रुतिराश्रयणीयेति केशोऽयं लाघवावगोचरेण गोदृश्य इति भावः ॥—पैलादिभ्यश्च । 'ष्यञ्त्रियार्प-' इत्यतो 'यूनि लुक्' इति वर्तते तदाह—युवप्रत्ययस्य लुगिति ॥—पीलाया वेल्यादि । अपत्येऽण विहिते गोत्रापत्येऽयणव 'एको गोत्रे' इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽणन्तापैलशब्दादपत्येऽपि विधीयमानः फिन् युवापत्ये पथवस्यति । तस्य च फिजोऽनेन लुगित्यर्थः ॥ एव च पीलाया अपत्ये गोत्रापत्ये युवापत्ये चावैरूपेण पैलशब्दः प्रयुज्यत इत्याह—पैलः पिता पुत्रश्चेति । पैलादिपु ये इजन्ताः शालङ्किकाया लुकिर्जादमैयिपैल्लिप्रसृतयस्तभ्यः 'इञः प्राचाम्' इति लुकि सिद्धे अप्राचामर्थः पाठ इति ज्ञेयम् ॥—तद्वाजाच्चाणः ॥—गणमूत्रमिदम् । तद्वाजसंज्ञकात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ॥—तच्चेद्गोत्रं प्राचां भवतीति । इह प्राचाग्रहण गोत्रविशेषण, न तु 'प्राचामवृद्धान्-' इत्यादिबद्धिकार्षमर्थमित्यत्र व्याख्यानं शरणम् ॥—दाक्षिः पितेत्यादि । दक्षस्यापत्यं च गोत्रापत्यं न पुमान्दाक्षिः । युवापत्यं तु दाक्षायण इति भावः ॥—न तौल्वलि—। बहुवचननिर्देशादणपाठसामर्थ्यां चाश्वीवर्गतिरितिभिप्रेत्याह—तौल्वल्यादिभ्य इति । देवमित्रि । देवयज्ञि । श्राफन्कि । आसुरि । निमेषि । पांक्करादि । वैकर्णाल्यादितौल्वल्यादिः ॥—कात्यायनस्येति । कतस्य गोत्रापत्यं कालः । गार्गिलाद्यण् । ततो यूनि 'यजिजोश्च' इति फक् ॥—कातीया इति । 'आपत्यस्य च' इति यलोपः ॥—तस्यापत्यम् ।

वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः । उपगोरपत्यम्, औपगवः । आदिबुद्धिरन्योपधावृद्धी बाधते । तस्येदमित्यपत्येऽपि बाध-
नार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः शेष एवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥ योगविभागस्तु, भानोरपत्यं भानवः । कृत-
सन्धेः किम् । सौस्थितिः । अकृतव्यूहपरिभाषया साबुन्धितिर्माभूत् । समर्थपरिभाषया नेह । वक्ष्यमुपगोरपत्यं चै-
वस्य । प्रथमात्मिकम् । अपत्यवाचकापष्टयर्थं माभूत् । वाग्रहणाद्वाक्यमपि । दैवयज्ञीति सूत्रादन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेः

‘तस्य’ इति न स्वरूपग्रहणं, किं तु पञ्चन्तमात्रोपलक्षणमित्याशयेनाह—**पष्टयन्तादिति** । पञ्चम्यर्थोऽयाहारल-
भ्यः । अनुकरणात्पञ्चम्याः सौत्रो लुग्या ॥—**उक्ता इति** । अत्रण्यादय उक्ताः ॥—**वक्ष्यमाणा इति** । इत्यादयः ॥ ननु
‘उपगु’ अ’ इति स्थिते ओर्मुणात्परत्वात्, ‘अचो जणिति’ इति वृद्धा भाव्यम् । गुणस्तु पिचव्यादौ सावकाशः । कृते च गुणे
‘अवादेशे च ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धा भाव्यमन् आह—**आदिबुद्धिरिति** । परत्वादिति भावः । अन्योपधावृद्धोरपत्वा-
द्यः । गौः, पाचकः । आदिबुद्धेस्तु मृश्रन् मौश्रुतः । ‘तापो जागतः’ इत्यादौ तुभ्यप्रसङ्गे परत्वादादिबुद्धिरेव भवति । ल-
क्ष्यानुगोधेनात्र सकृद्वितित्याश्रयैवावयवगतः । अनुगतिकारिषु पुष्करसन्ध्यापाठोऽप्यत्र लिङ्गम् । अन्यथा आगुपधावृद्ध्या
पौष्करमादेः सिद्धत्वात्तेषु पाठोऽनर्थकः स्यात् । न च ‘पुष्करमदा चरति’ इत्यर्थे टकि ‘पौष्करमादिके’ इत्येतदर्थमनुशति-
कादिपाठ आवश्यकः इति णित्येव उपधावृद्धेः स्वीकारात् नु कर्ताति वाच्यम् । अनभिधानाग्रगत् न भवतीत्यादिसमाधा-
नस्य कैयटे स्थितत्वात् ॥ एतेन भिन्नविषये वाच्यवाचकभावो नोपपद्यत इति शङ्का निरस्य । उक्तज्ञापकं ‘सत्याप मे-
भवे’ बाधन भवति’ इत्यवस्थाश्रयणायत्वात् ॥ नन्वेवमपि ‘जागतः’ इत्यादावुपधावृद्धिर्वाच्यताम् । औपगव इत्यत्र त्वादिबुद्धि-
प्रवृत्तिवैलयामुपधावृद्धेरप्राप्त्या कथं बाधः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । जागत इत्यादावुपधावृद्धेर्वाच्यत्वे निर्णान्ति कचित्का-
लान्तरप्राप्ताया अपि तस्या वाच्यत्वोचितत्वादिति ॥ स्यादेतत् । यत्रादिबुद्धिर्न जाता तत्रान्योपधावृद्ध्या वृद्धिः कस्मात् भव-
ति । व्यगोर्भावो वैयसवम् । ‘दृगन्ताच’ इत्यण । व्यापदि भव वैयापदम् । ‘तत्र भवः’ इत्यण ॥ अत्र कैयटः । तत्रार्थ-
चो परत्वात्तद्वाधकारिणं भवेद्विनिर्दिशति ॥ आचद्वेधोपे वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि तदनादरेणाक्षिपति—**तस्येदमित्यपत्येऽपीति** ।
उदमर्थे अपत्यममूहविकारादीनामन्तर्भावादपत्येऽपि ‘तस्येदम्’ इत्यण प्रवर्तत इति किमनेन ‘तस्यापत्यम्’ इति सूत्रेण्यर्थः ॥
यद्यपि ‘अत उच’ इत्यार्थे ‘तस्यापत्यम्’ इत्येतद्वक्तव्यम् । तथापि योगविभागः किमर्थे इत्याधेपोऽत्र बोधः ॥ समाधत्ते—
वाधनार्थमिति । ‘तस्येदम्’ इत्यस्य यद्वाधक ‘वृद्धान्तः’ इति तद्वाधनार्थं पृथक् सूत्रं कृतं भवेदित्यर्थः ॥ ननु ‘तस्येदम्’
इत्यणस्तदपवादस्य वृद्धान्तस्य च शेषिकत्वात्तदपत्यार्थं प्रसक्तिरेव नास्ति, ‘अपत्यादिचतुर्योपर्यन्तस्यो योऽन्योऽर्थः स शेषः’
इत्यभ्युपगमादन् आह—**उत्सर्गः शेष एवासविति** । अगो अपत्यार्थः ॥ अयं भावः । अगति योगविभागे अदन्तवा-
ह्यादिप्रकृतिसंयन्धस्यैवापत्याश्रयस्योपयोगानुपपत्त्यादिप्रकृतिसंयद्भोऽपत्यार्थः शेष एव स्यात् । तथा चाण वाधित्वा भान्वादिभ्यो
वृद्धान्तः प्रसज्येत । योगविभागे तु कृते प्रकृतिसामान्यसंबन्धस्यापत्यार्थस्योपयोगान्तेष्वपत्वाभावेन छस्य प्राप्तिरेव
नास्तीति ॥ ननु उपगवादिबुद्धेन छस्य प्रसक्त्यभावात्प्राप्त्यो योगविभाग इत्यन् आह—**वृद्धानीति** । प्राप्ति-
पदिकानीति शेषः ॥—**कृतसन्धेः किमिति** । अन्तरङ्गत्वात् संयौ कृताया तदुत्तरमेव प्रत्ययो भविष्यतीत्यधि-
कारसूत्रस्य समर्थपदग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ॥—**अकृतेति** । इयं च परिभाषा समर्थग्रहणेन ज्ञापितेति हरदत्तादयः,
लोकतः सिद्धेत्ये ॥—**साबुन्धितिर्माभूदिति** । अन्तरङ्गपरिभाषाया अपवादभूतया ‘अकृत’ इत्यनया अकृतसंघे-
रेव प्रत्ययः स्यात् । तत्रिवागणाय समर्थग्रहणसंधिकारसूत्रस्यभावश्यकमिति भावः ॥ यद्यपि तत्र ‘सामर्थ्ये परिनिष्ठत-
त्वं’ इत्यविशेषणोक्तं, तथापि इद्याप्रातिपदिकोरे एव परिनिष्ठतत्वं न तु सुचिद्विशिष्ट इत्यवश्यम् । तेन औपगवः दण्डि-
मानित्यादि सिद्धम् । अन्यथा ‘औपगवदण्डमानः’ इत्यादि स्यात् ‘अभिमानण’ इत्यादिनिर्देशश्चेद लिङ्गम् ॥ यदि तु पा-
मादिगणे ‘विप्रगन्तयुत्तरपदलोपथ’ इत्यत्राकृतसंधिग्रहणेन ‘परिनिष्ठतत्वं’ इत्यन्युपगम्यते । तर्हि व्यर्थ-
मेव समर्थग्रहणमित्याहुः ॥—**प्रथमात्मिकमिति** । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यत्र निर्दिष्टपदद्वयस्यै प्राथमिकमेव प्रकृतिसमर्थकं,
न लपत्यम् । तथाच प्रकृत्याकाङ्क्षाया तदेव प्रहाप्यत इति किं तेन ‘प्रथमात्’ इत्यनेनेति प्रश्नः ॥—**अपत्यवाचका-**
दिति । ‘तस्यापत्यम्’ इत्यादिना विहितः प्रत्ययो यथा पञ्चन्तोपधादिशब्दादभ्युपगम्यते, तथा अपत्यवाचकदेवदत्ता-
दिशब्दात्प्रत्ययो भवत्विति शङ्का स्यात्, तद्वागणार्थं प्रथमाग्रहणमावश्यकमिति भावः ॥—ननु ‘उपगोरपत्यम्’ इति विप्र-
हवाक्येऽपत्यवाचकस्याप्राथम्येऽपि ‘अपत्यमुपगोः’ इति वाक्ये प्राथम्यात्स्यादेवापत्यवाचकाग्रथस्य इति चेत् । मैवम् ।
लक्षणापेक्षं प्राथम्यं नियतत्वादत्राश्रयते, न तु विग्रहापेक्षमनियतम् । ‘अन्यथा ‘प्रथमात्’ इत्येताद्विगर्थकं स्यादिति ॥—
पष्टयर्थं माभूदिति । अयमर्थः । यथा इन्द्रो देवता अस्य हविष इति ऐन्द्रं हविरिति प्रथमान्ताप्रत्ययो भवति तथा
उपगुरपत्यमस्य देवदत्तस्य ‘औपगवो देवदत्तः’ देवदत्तोऽपत्यमस्योपगोः ‘दैवदत्तिरुपगुः’ इति माभूदिति ॥ एतच्च कैयटे
सप्यम् ॥ नन्वपवादत्वात्तद्धितः समासं नित्यं बाधेत । न च तद्धितस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे नोऽपि भविष्यतीति वाच्यम् ।
‘यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते, तत्रापवादेन विनिर्मुक्ते उन्मर्गो न प्रवर्तते’ इति ‘पारेमथ्ये-’ इत्यत्र वाग्रह-

समासोऽपि । उपपत्त्यप्यम् । जातिस्त्वान् दीप् । औपगवी । आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । क्षेणः । पौञ्जः । ॥ अ-
पत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ॥ १४।१।१६२। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् । ॥ जीवति तु वंश्ये
युवा । ॥ १४।१।१६३। वंश्ये पित्रादी जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्धादि युवसंज्ञमेव न गोत्रसंज्ञम् । ॥ भ्रातरि च
ज्यायसि । ॥ १४।१।१६४। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्धादि युवोऽप्युवा स्यात् । ॥ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविर-
तरे जीवति । ॥ १४।१।१६५। आतुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् ।
एकं जीवतिग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तर्पणदिदेश उभयोरुक्तार्थः । स्थानेन वयसा चोक्तृष्टे

र्णेन आपितत्वादित्याशङ्क्याह—अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरिति ॥—जातिस्त्वादिति । 'गोत्रं च चरणैः सह—' इत्य-
नेनेति शेषः । प्राजा तु 'अणन्तत्वात्दीप्' इत्युक्तम् । तत्राख्यातृमिश्र 'टिड्डणव' इत्यनेनेत्युक्तम् । तदुभयमपि 'गोत्रा-
शृङ्खलियाम्' इति मृत्रमभाष्यानुगोचरेन ॥ 'गोत्रं च चरणैः—' इत्यत्र कृत्रिम गोत्रमेव गृह्यते न त्वपत्यमात्रमित्याशयेन
प्रवृत्तमिति बोध्यमित्याहुः ॥ मृत्रस्यान्मोह्यगोत्रान् कर्मणोदाहरति—आश्वपत इत्यादि ॥—औत्स इति । 'उत्सः प्रख-
वर्णं वारि प्रवाहो निजरो ह्रस्वः' इत्यमरः । तस्य चापत्येन योगस्तु 'गांढ्यो भीमः' इतिवत् ॥—अपत्यं पौत्र— । न-
न्यपत्यग्रहणं व्यर्थं पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारित्वेन आह—अपत्यत्वेन विवक्षितमिति । विवक्षितमिति किं, व-
स्तुतः पौत्रप्रभृत्येव यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते 'गर्गस्येदम्' इति, तदा मा भूदित्याहुः ॥ अन्ये तु वस्तुतः पौत्रादीनामेव त-
त्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत, अपत्यत्वेन विवक्षायांमेव यथा स्यादित्येवमर्थं ततः ॥ तेन आपगव इत्यादावप्यणर्थस्य
गोत्रसंज्ञा स्तिर्यति । तद्यथा पौत्रत्वादिकं प्रत्ययतात्परेच्छेदकं किं त्वपत्यत्वेमेव । अन्यथा गोत्राधिकारस्थयत्राद्यर्थस्यैव गो-
त्रसंज्ञा स्यादिति ॥ नन्यपत्याधिकारं गोत्रयुवसंज्ञाकरणसामर्थ्यादपत्यमिति लभ्यत एवेति तेनैवोक्तप्रयोजनसिद्धौ किम-
नेनात्रापत्यग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'ते तत्राजाः' इत्यत्र तच्छब्देन 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादिव' इत्यादिना विहितता
ये अत्रादयस्त एव गृह्यन्ते, न तु ततः प्राक्तनप्रत्ययाः, गोत्रयुवसंज्ञाकरणेन विच्छिन्नत्वादिति वक्ष्यते । तथा चापत्याधि-
कारपठनसामर्थ्यस्योपक्षयादपत्यस्यासंज्ञकशङ्कादिनागराण्या पुनरपत्यग्रहणमिदं कृतमिति ॥ पौत्रप्रभृतीति किम् । अन-
न्तरापत्यं मा भूत । कौशिकः, गांधीः ॥ न चैवमप्यतिशयः पौत्रं गर्गस्यानन्तरं अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । 'यस्य पौत्रादि
त प्रत्येव गोत्रसंज्ञा' इति स्वीकारात् । एव च गांधी प्रत्ययान्तरापत्यत्वेन विवक्षायामपि गर्गं प्रति गोत्रत्वं निष्प्रत्यूहमिति
स्यादेव गर्गाद्यनिति दिक् ॥—जीवति तु वंश्ये— । पितृपितामहागुणादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः । दिगा-
दित्याद्यत् । 'पौत्रप्रभृति' इत्यनुज्ञा पठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानात्, 'गोत्राशृङ्खलियाम्' इति लिङ्गान्वयाह—पौत्रा-
देरिति । तुशब्दो भिन्नकर्मो युवत्वस्यान्तरो बोधः । न च एककारार्थ इति व्याचष्टे—युवसंज्ञमेवेति । तेन एकसंज्ञा-
धिकारवहितभेदयोग्यं गोत्रयुवसंज्ञागोत्रं समावेश इति भावः ॥ नन्यस्तु संज्ञाद्वयस्य समावेशः को दोष इति चेत् । मे-
वम् । शालङ्काः पौत्र्या उपसर्गाद्विप्रसङ्गात् । तथा हि । शालङ्कपत्यं शालङ्कः । पैलादिषु पाठादिशालङ्कादिर्दोषः । शालङ्क-
गत्वम् । शालङ्कैर्युवापत्यं 'गान्धीयो' इति फक्त, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्, ततः शालङ्कैर्युवसंज्ञा इत्यर्थविवक्षायाम्
'उपसर्ग' इत्यपि शालङ्का भवति । तथा पैलाया अपत्यं गोत्रापत्यं वा 'पौत्राया वा' इत्यपि पैलः । तस्यापत्यं युवा
'अणो यानः' इति फित । तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक् । यतः पैलस्य युवसंज्ञायाः पैलाया इति भवति । तत्र गोत्रयुवोः
समावेशे तु 'गोत्रे लुगान्' इति फक्तफिजोरलुक् प्रयोजन । न च परत्वावृत्तिं लुगमविषयतीति सिद्धमिति वाच्यम् ।
ततोऽपि परत्वात् 'फक्तफिजोरलुगस्यापत्यम्' इति विकल्पापत्तेः । न च मिद्वान्तेऽपि विकल्पः शङ्क्यः, 'फक्तफिजोः' इत्ययं
यूनि लुक् एवापवादो, न तु 'पैलादिभ्यश्च' इत्यस्य, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । यद्यपि यूनि लुगपवादोऽपि 'फक्तफिजोः—'
इति विकल्पः परत्वात् 'पैलादिभ्यश्च' इति लुकमापि वापतेति वक्तुं शक्यम् । तथापि परादप्यन्तरस्य बाधेयत्वात् 'पै-
लादिभ्यश्च' इति नित्य एव लुमित्याहुः ॥—भ्रातरि च— । अवश्यार्थोऽयमारम्भः । भ्राता तु न वंश्यः 'उत्पादकप्रबन्धो
वंशः' इत्यनुपपत्त्यात् । 'अपत्यं पौत्रप्रभृति' इत्यनुवर्त्य 'पौत्रप्रभृतेः' इति पठ्या विपरिणम्य व्याख्यानात्कलितमाह—
चतुर्थादीति । अत्रायमर्थः, गांधीषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इति ॥—वान्यस्मिन्— । इहल्यं जीव-
तिपद तिङन्तं, न तु सामान्यतममिति व्याचष्टे—जीवदेवेति । यो जीवति स युवसंज्ञकः, मृतस्तु स्थविरतरे जीव-
त्यापि गार्ग्य एव भवति, न तु गार्ग्यायण इति भावः ॥—एकमिति । इहल्यमित्यर्थः ॥—द्वितीयमिति । अनुवर्तमानं
सामान्यतममित्यर्थः । यदुक्तमुभयोरिति तदेव विवृणोति—स्थानेन वयसा चेति ॥—मातामहे भ्रातरि वेति । सं-

१ गोत्रमिति—यथापि प्रवराध्यायप्रसिद्ध गोत्र लोके, तथापि प्रवराध्यायप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम् । २ पौत्रादीति—पौत्र्या-
देर्युवसंज्ञासंज्ञेतत् । ३ सपिण्डे इति—सप्तपुरुषावधि पितृकुले सपिण्डाः, मातृकुले तु पञ्चपुरुषावधीति बोध्यम् । प्रकृतं तु भ्रातृ-
स्वभावमिति पुरुषसादायमेव गृह्यत इति वृत्तिः, अन्यमपि गृह्यत इत्यन्ये । अतएव 'स्थानेन वयसा चोक्तं' पितृव्ये मातामहभ्रातरि
वा' इति अभिप्रोक्तः संगच्छते । यच्चितुः पितामहभ्रातरि पाठः ।

पितृव्ये मातामहे भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः । गार्ग्यो वा । स्थविरेति किम् । स्थानवयोऽन्ये गार्ग्य एव । जीवतीति किम् । मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ ॐ वृद्धस्य च पूजायामिति वाच्यम् ॥ गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचा ॥ गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । पूजेति किम् । गार्ग्यः ॥ ॐ यूनश्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वाच्यम् ॥ गार्ग्यो जातमः । कुत्सेति किम् । गार्ग्यायणः । ॐ एको गोत्रे । १११ । ९३ । गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोत्रोत्रापत्यं औपगवः । गार्ग्यः । नाडायनः । गोत्रे स्वकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा । यद्वा स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्वाच्यं सूत्रमेतत्ततोत्तरम् ॥ २ ॥ पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीये वाच्ये औपगवादिञ्च स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्ज्येष्टे मृतवंश्ये औपगवेः फक् । इत्थं फगिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अण्णन्तादिञ्चपि स्यात् । चतुर्थे फगिति फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्टनवरिननिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे निहितवान् 'भ्रातरि' इत्यस्य 'मातामहेभ्रातरि' इत्येवार्थ इत्येकं । 'पितृव्यपुत्रे' इत्यन्ये । तृतीया तु 'पितृव्ये पितामहे भ्रातरि वा' इति पाठः ॥—**जीवतीति किमिति** । जीवतिद्वय किमर्थमिति प्रश्नः ॥ अत एव 'मृते मृतो वा' इत्युत्तरं संगच्छते ॥ अन्यस्मिन् किम् । भ्रातरि जीवति जीवनो विकल्पो मा भूत् । पूर्वसूत्रं तु भ्रातरि जीवति मृतस्य कर्नायगो युवसंज्ञार्थमिति सावकाशम् ॥—**वृद्धस्य चेति** । वार्तिकमिदम् । तथा 'यूनश्च' इत्याश्रममपि ॥—**एको गोत्रे** । 'गोत्रे' इति ज्ञाप्यपेक्षया एकवचनम् । एकशब्दः संख्यावाची । 'गोत्रेऽभिधित्येति अपत्यव्योचकप्रत्यय एक एव स्यात्' इत्युक्तं गोत्रापत्ये प्रथम एव शब्दः प्रत्यय लभते नात्यः । यदि त्वनन्तरापत्यप्रत्ययान्तादिपि स्यात्, तर्हि गोत्रापत्ये एक एव प्रत्ययो न कृतः स्यात् ॥ इत्थं च 'अपत्यप्रत्ययान्तादप्रतिषेधो वाच्यः' इति वार्तिकार्थोऽयमेव संगृहीत इत्याश्रमेन व्याचष्टे—**गोत्रे एक एवेति ॥—अपत्यप्रत्यय इति** । एतच्चाधिकाराच्छब्दम् ॥ अन्ये तु एकशब्दः प्रथमपर्यायः प्रथमशापत्यप्रत्ययशब्दः, तथा च 'प्रथमा प्रकृतिगोत्रे अपत्यप्रत्यय लभते' इति सूत्रार्थे व्याचक्षते ॥ तत्किञ्चम् । 'अस्यां पौत्रिकमानय इत्युक्ते 'प्रथमम्' इति प्राथम्यार्थस्याप्रतीतिः ॥ वस्तुतस्तु 'प्रथमान' इत्याधिकाराद्गोत्रे प्रथमादेव प्रातिपदिकादपत्यप्रत्ययः' इति व्याख्यायैकप्रहणमिह लक्ष्यं जययमित्याहुः ॥—**औपगव इति** । 'उपगुशब्द एव प्रत्यय लभते, न औपगवशब्दः' इति गोत्रापत्येऽयनन्तरापत्य इवाणव भवति, न लिङ् ॥—**गार्ग्य इति** । गोत्रापत्ये 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति विशिष्य विधानादन्तरापत्य इवात्र 'अत इज्' न भवति कि तु येनञ् । न च गार्ग्यस्यापत्येऽपि भवति, न तत्र यञन्तात्फक् । 'एषो गोत्रे' इति नियमात् ॥—**नाडायन इति** । 'नडादिभ्यः फक्' इति गोत्रापत्ये विधानादत्रापि 'अत इज्' न भवति, किन्तु फगेव, न च नाडायनस्यापत्येऽपि भवति न तु फगन्तादिन्, उच्चागत्यमात्र ॥ नन्वर्थास्म्यन् गोत्रे युगपदेकप्रत्ययाप्रसक्त्यर्थमिदं सूत्रमित्याहुः सूत्रागमफल मतभेदेन व्यवस्थापयति—**गोत्रे स्वकोनेति** । स्व गोत्र तदपेक्षया एकोनसंख्यानां, तृतीये द्वयोः परम्परा, चतुर्थे त्रयाणां, पञ्चमे तु चतुर्णां इत्यादिपरम्परा प्रसज्यन् इत्यर्थः । तथाहि । उपगोस्तृतीये अण्वोः परम्परा, चतुर्थे लणञफर्को, पञ्चमे लणञफगिजाम् । यद्यप्यत्र 'यस्येति च' इति लोपिनाणोऽगच्चात् 'अण्णजादीनां परम्परा' इत्युक्तिर्न संगच्छते । तथापि 'अण्णन्तादिञ्चपत्यते, इतन्तात्फक्' इत्युत्पत्तिमात्राप्रमाणेन प्रत्ययपरम्पराऽभिधानं बोध्यम् ॥—**स्वद्वयूनसंख्येभ्य इति** । स्व गोत्र तदपेक्षया द्वयूनसंख्येभ्यः प्रातिपदिकस्यः तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः, चतुर्थे द्वाभ्यां, पञ्चमे त्रिभ्यः, इत्यादीत्यर्थः ॥—**अपत्यं पितुरेवेति** । तथा चागमः—'आत्मजस्तनयः मृतुः मृतः पुत्रः त्रिधा त्वमी । आदुर्दुहितरे गव्येऽपत्यं लोकः तथाः ममे' इति ॥ मुख्यमगमाह—**ततः प्राचामिति** । पितृपेक्षया ये प्रायः पितामहाप्रापतामहादयस्तेषामपीत्यर्थः । अत्रायमाशयः । अपत्यशब्दः पितामहिभक्तौ न स्वात्मजपर्यायः । 'न पतन्त्यनेनेत्यपत्यम्' इति व्युत्पत्तेः 'पौत्रविशति—' इति सूत्रे भाग्यकृता दर्शितवान्, यादृक् कात्करणे यदप्रत्ययः ॥ 'यस्मिन् यस्यापतन, तत्तस्यापत्यम्' इति फलिनीऽर्थः । तथा च 'पौत्रादिर्गपि पितामहादीनामपतनहेतुः' इति तेषामपत्यत्वमभवति ॥ प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्वर्तितं जगत्कारुण्यप्राप्त्यर्थम् । 'अपत्यं पौत्रप्रत्ययि—' इति सूत्रमप्यत्रानुगुणम् । आद्यपक्षे हि 'अपत्यमेवापत्यम्' इति गौणी वृत्तिगम्यणीया स्यात् । अमस्तु सूत्रमाध्यादिविरोधादुपेक्ष्य इति ॥—**तद्वान्ये इति** । आद्यपक्षे प्रत्ययमालानिवृत्त्ये, अन्ये तु स्वद्वयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिनिवृत्त्ये इत्यर्थः ॥—**औपगवादिञ्च स्यादिति** । तृतीयस्य उपगु प्रति अनपत्यवादिनि भावः ॥ एव चागमः इति सूत्रे अस्मिन् पक्षे औपगविरित्यनिरमेव स्यात्, औपगव इतीष्टं तु न सिध्यतीति बोध्यम् ॥—**अजीवज्ज्येष्टे इति** । जीवज्ज्येष्ट जीवद्वयस्य वा युवसंज्ञायां मत्वा गोत्रसंज्ञा नाति भावः ॥—**इष्टे सिद्धेऽपीति** । अस्मिन् पक्षे औपगवस्य यदपत्यं तदुपगोरपत्यमिति उपगोर्वादा प्रत्ययः तदा 'औपगवः' इतीष्टं यद्यपि सिध्यति तथाप्यौपगविरित्यादिप्राप्तातीत्यर्थः ॥—**तत इति** । इतन्तादित्यर्थः ॥—**फगिजोरिति** । फगन्तादि, इतन्तात्फक्, तदन्तात्पुनरिति इत्यादिपरम्परायां सत्यामित्यर्थः ॥—**नियमार्थमिति** । नन्वाद्यपक्षे तत्तत्पितृवाचकादेव प्रत्ययो, न तु मूलभूतास्यात्, अनन्त-

ऽय्युष्मत् । ॥ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ॥ १४।१९।४। युष्मत्प्रत्यये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियां तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवापर्यं गार्ग्यावणः । स्त्रियां गोत्रत्वादेक एव प्रत्ययः । ॥ अत इञ् । ॥ १४।१९।५। अदन्तं यत्प्राति-
पदिकं तत्प्रकृतिकात्पञ्चन्तादिञ् स्यादपत्येऽर्थे । दाक्षिः । ॥ बाह्यादिभ्यश्च । ॥ १४।१९।६। बाहविः । औडुलोमिः ।

रापत्ये मुह्यसंबन्धे चरितार्थस्याणदिर्गोणसंबन्धेऽपि प्रवृत्तेरन्याय्यत्वात् । तथा चौपगवापत्येन उपगोर्मुह्यसंबन्धाभावात्-
त्राप्राप्तिं विध्यर्थमेवेदं सूत्रं, न तु नियमार्थमिति आपगवज्जडादि प्रत्ययो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । गोत्रे बोधनीये
क्रमेणानेकप्रत्ययप्रसङ्गे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थे कृते आपगवज्जडस्यापत्यप्रत्ययान्तत्वानुपनयप्रत्ययान्ततो
नोपपद्यते इत्यगत्या परम्परामेवन्धाभ्युपगमेनोपगोरेव तदुत्पत्तिः, न चौपगवज्जडादिति सिद्धमिष्टमिति । अत्र केचिद्व्याच-
क्षते—आद्यपक्षे प्रत्ययपरम्परायां प्रामाण्यम् 'एको गोत्रे' इत्यनेनेकः प्रत्ययो विधीयते । तथा चैको नामैकजातीय इत्य-
र्थपर्यवसानान्मूलप्रकृतेयोऽपत्यप्रत्ययोऽणादिभ्यश्चातीत्यत्र गोत्रे बोधनीये तत्तत्पितृव्याचक्षाद्भवति—'अणन्तादण्, इणन्ता-
दिञ्, यत्रन्ताद्यञ्' इति । न चैवमर्णयोः परम्परायां निवर्तितायास्यौपगव इत्यत्राणप्रत्ययपरम्परा स्यात् । तथा गार्ग्य
इत्यादी यत्वादिपरम्परेति वाच्यम् । गत्यामपि नस्यामनिष्टाभावादिनि । नचिन्नत्वम् । फगन्तात्फकि नाटायन इत्यादाव-
निष्टप्रसङ्गादिति दिक् ॥—ऊह्यमिति । 'अपत्य पितुरेव' इति पक्षे नतुर्थापत्यरूपे यूनि विवक्षिते 'गोत्राद्युनि-' इति
नियमसूत्रे गत्यगति च गोत्रप्रत्ययान्तादेव युवप्रत्यय इति द्वयोः परम्परा, सा चेत्तत्र नियमेन व्यावर्त्यते । पत्रमे तु
यूनि नियमाभावे त्रयाणां परम्परा प्रसज्यते । पेटे तु चतुर्णामित्यादि ॥ 'ततः प्राचामपि' इति द्वितीयपक्षे तु गर्गाच्चतुर्थे
यूनि मूलप्रकृत्यनन्तराभ्यामनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । पत्रमे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यः । तथा नडाचतुर्थे यूनि पर्यवडा-
भ्यामनिष्टोत्पत्तिः, पत्रमे तु त्रिभ्यः । उपगोद्यर्थे वाच्ये तु मूलप्रकृतेरेकस्मादेवानिष्टोत्पत्तिः । न त्वनन्तरापत्यवाचकत्वात् ।
ततो ज्ञानेऽयत्त इति रूपाणिष्टाभावादिवादि यत्रागमव तत्रोह्यमित्यर्थः ॥—गोत्राद्युनि—। अगत्यास्मिन् सूत्रे सुम्यमते
पत्रमादां यूनि विवक्षिते गोत्रप्रत्ययान्तात् युवप्रत्ययोपपत्ताविष्टे मिष्टेऽपि मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्योऽपि स्यादिति पाक्षिका-
णिष्टे प्राप्ते नियमार्थमिदमप्याशयेनाह—गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति । न तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्य इत्यर्थः ॥ मनोरमायां तु
युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थे इत्यपि स्थितम् ॥ अत्र वदन्ति । पत्रमादां यूनि विवक्षिते तस्य पुनर्मृतीय प्रत्यनपत्यत्वाद-
प्राप्ता विध्यर्थमेवेदं स्यात्, न तु नियमार्थमिति युवप्रत्ययान्तात्प्रत्ययो दुर्वारः स्यात् । तस्मादिदं 'पितुरेवापत्यम्' इति पक्षो
नाश्रयणीय इति ॥ अन्ये लाहुः—आद्यपक्षे 'गोत्राद्युनि' इत्याकृत्य एकनाप्राप्तप्रत्यय विधाय द्वितीयेन नियम्यते 'यूनि गो-
त्रादेव' इति । एतच्च 'ततः प्राचामपि' इति पक्षेण गतास्मैकस्मृता भवतीति ॥ 'गोत्राच्चतुर्थेव' इति विपरीतनियमस्त्वित्वा न
कृतः, व्याख्यालाभात् । न च रैपिष्ठाच्छायेव व्याकृता इति वाच्यम् । 'गोत्रेऽदुगमि' इति लिङ्गात् ॥—स्त्रियां न्विति ।
यद्यत्र 'अस्त्रियाम्' इत्यस्यैकवाचयतया 'स्त्रीनाम्ने यूनि गोत्रादेव' इत्यर्थः क्रियते तर्हि स्त्रीषु युवसंज्ञाया अनिषेधात् युवतिषु
प्रत्ययानां परम्परा प्रसज्यते । न च 'एको गोत्रे' इत्यनेन निस्तारः । युवसंज्ञाया गोत्रसंज्ञाया बाधात् । अथ 'स्त्रियां न युवप्र-
त्ययः' इति वाक्यभेदनार्थः क्रियते, तथा गोत्रप्रत्यये युवतिनामर्थायते । किं तु वाक्यभेदः स्यात् । तत्राप्यगार्ग्यस्यापत्ये स्त्री
गार्गी न स्यात् । अतो 'युवसंज्ञानपथपरमेवदम्' इत्याशयेन व्यासृते—न युवसंज्ञेति । अत्रायमाशयः । 'अस्त्रियाम्' इति
योगो विभज्यते । 'यूनि' इति शब्दस्मरणमनुवर्तते । परिभाषा त्वम् । यत्र युवसंज्ञाविधानं तत्र 'अस्त्रियाम्' इत्युपतिष्ठत इति
सिद्धस्य गतिरियम् ॥ 'जीवति तु यः युवाभिर्गाम' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम् ॥—अत इञ् । 'यकालतन्पु-' इति जापकात्पु-
बन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेऽर्थापकृतप्रातिपदिकस्य न वैयर्थ्यं, किं तु प्रयोजनमस्तीति भवत्यति—अदन्तं यत्प्राति-
पदिकमिति । अत इत्यस्य सुवर्तनार्थेपणव्ये तु दक्षयोःपत्यमित्यादि विवक्षायां दाक्षित्यादि न निषेधेति भावः ॥ तपरः
किम् । विश्वपः अपत्य वैश्वपः । 'प्रदायता दाशरथाग' इत्यात्र तु 'तस्येदम्' इत्यण । अपत्यत्वावित्थाया खित्वेव ॥—बाह्या-
दिभ्यश्च । 'बापु लोउने' इति धातो 'केवलम् बाहोःपत्ययोगासम्भावनायां योतदन्तविधौ गौवाहविः' इति साधवोक्त चिन्त्य-
मिति 'वनयन्नाह—बाहविरिति । 'जानन्तिवाहविगार्ग्यगौतम-' इत्याश्रयायनमुत्प्रययोगाद्राप्यवृत्त्यायुदाहरणाच्च बाहुशब्दः
संज्ञाकपोऽस्तीति भावः ॥—औडुलोमिरिति । यद्यपि गणं बाहु कृष्णं युधिष्ठिरं अर्जुनं प्रयुञ्जत्यादिषु केवलो लोमनशब्दः
पाठतः तथापि सामर्थ्यात्तदन्तप्रहणम् ॥ 'तारकायुडु वा स्त्रियाम्' इत्यमरेक्त्या नक्षत्रवाच्युद्गच्छदः । उडूनीव लोमानि यस्य
तस्यापत्यमौडुलोमिः । शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्यं शारलोमिः । बहुत्वे तु इजपवादोऽकारः प्रागेवाचन्तेषूक्तः । उडु-
लोमाः । शारलोमाः । इह प्रतिपदविधानेपु पुराणसिद्धौः संज्ञाशब्दा एव गृह्यन्ते, शोषोपस्थितिकत्वान् । तेन इदानींतनो यो
बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्यणव, न त्विञ् ॥ उक्तं च हरिणा—'अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शाब्दाथस्तेषु कर्तव्यः
शब्देषु न तद्वाक्येषु' ॥ अनर्थकं संदिग्धार्थक्रमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयव्यावर्त्यम् । तदुक्तिषु । तत्सहशेष्वित्यर्थः ॥ अत

गोत्रापत्यं वैदः अनन्तरो वैदिः । बाह्वादेराकृतिगणत्वादिन् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दोहित्रः । ॥ गर्गादिभ्यो यञ् । १४।१।१०५। गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वार्यः । ॥ यञञोश्च । १४।१।१०६। गोत्रे यञञन्तमजन्तं च तद्वयवयोरेत-
 योलुक्स्यात्तकृते यहुन्वे नतु स्त्रियाम् । गर्गाः । वर्याः । बिदाः । ऊर्वाः । तक्नुते इति किम् । प्रियगार्ग्याः । स्त्रियां
 तु गार्ग्यः स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वैप्याः । औत्स्याः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोत्रम् । तेनेह न । पौत्राः । दाहित्राः ।
 ॥ मधुयङ्गोर्बाह्वणकौशिकयोः । १४।१।१०६। गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः । बाभ्रव्यः कौ-
 शिकऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । यक्षुशब्दस्य गर्गादिपाठात्मिन्ने नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लोहितादिकार्यम् ।
 बाभ्रव्यायणी । ॥ कपिवोधादाङ्गिरसे । १४।१।१०७। गोत्रे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
 कापेयः । बौधिः । ॥ वतण्डाच्च । १४।१।१०८। आङ्गिरस इत्येव । वतण्ड्यः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादां शिवादी च
 पाठाद्यन्ता । वतण्ड्यः । वतण्डः । ॥ लुक् स्त्रियाम् । १४।१।१०९। वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रि-
 याम् । शाङ्गिरवादिवाच्यं । डीन् । वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वतण्ड्यायनी । लोहितादिवाच्यः प्फः । अणि तु वतण्डी ।
 ऋषिवाद्द्वयमाणः प्यङ् न । ॥ अश्वादिभ्यः फञ् । १४।१।१०। गोत्रे । आश्वयनः ॥ (ग) पुंसि जाते ॥ पुंसीति
 तु प्रकृतिविशेषणम् । जातस्य गोत्रापत्यं जातायनः । पुंसीति किम् । जाताया अपत्यं जातेयः । ॥ भर्गात्रैगते । १४।
 १।१।११। गोत्रे फञ् । भार्गायणस्त्रैगतेः । भार्गिरन्यः । ॥ शिवादिभ्योऽण् । १४।१।१२। गोत्र इति निवृत्तम् ।

त्रैत्यर्थः ॥—**स्यार्थ इति** । चानुवर्ण्यादेराकृतिगणत्वादिनि भावः ॥ वैदिरित्यत्र कृष्णगमाया इत्याह—**बाह्वादेरिति** । विद,
 उवै, कश्यप, कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, विश्वामित्र, । 'परस्त्री परशु च' इत्यादि ॥—**गर्गादिभ्यो**—। गर्ग, वर्य, व्याघ्र-
 पाद, पुलस्तिक, बभ्रु, मण्ड, वतण्ड, कापि, कत, शकल, कण्व, अगान्ति, कृष्णन्ता, यज्ञवल्क, पराशर, जमदग्नि, इत्यादि ॥
 कथं तर्हि 'गमो जामदग्न्यः' इति । अनन्तराफ्ये गम्यम् । गम्यम् । अनन्तरंऽपि गोत्रत्वागोपादोभ्यः ॥—**यञञोश्च** ।
 'प्यक्षत्रियार्प-' इत्यन्तो लुगिति, 'तद्वाजस्य' इति सूत्राद्गुह्यं तैर्न्यायिभ्यामिति चानुवर्तते 'यस्कादिभ्यो गोत्रे' इत्यन्तो गोत्र
 इति च तदाह—**गोत्रे यञञन्तमित्यादि** । प्रवराध्यायप्रसिद्धगोत्रविनिर्णयकेष्वैव यञञौ न भवत इति गोत्र इत्यनेन तद-
 न्तं विशेषितम् ॥—**तद्वयवयोरिति** । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति भावः ॥—**प्रवराध्यायेति** । एतच्च 'स्त्रीपु-
 साभ्याम्-' इति सूत्रे 'लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणम्' इति भाष्यमुपादाय कैयटोक्तमिति भावः ॥—**तेनेह नेति** । यद्यत्र
 लौकिक गोत्रमपत्यमात्रं गृह्यते, तदा स्यादेवातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—**लोहितादीति** । 'सर्वत्र लोहितादि-' इत्यादिना
 प्फः ॥ एतेषोक्तस्य स्त्रीपुं पितृव्यामात्रं त्रीपितृव्यामात्रं—**वाभ्रव्यायणीति** । गर्गादिगण एव 'वज्रः कौशिके' इति
 पाठ्यम् । एव हि द्विषेद्युग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति हरदत्तादयः ॥—**कापेय इति** । 'द्वन्धातिवः' इति ढक् । कापेर्गर्गादिगण-
 पाठो लोहितादिकार्यार्थः । तेन कापेयान्ताति निश्चितम् ॥—**बौधिरिति** । अनुपित्वादित्र बाह्वादिवाह्या ॥—**वतण्डाच्च** ।
 यजणोः प्राप्तयोगाङ्गिरसे यञञेति नियमार्थं सूत्रम्—**लुक् स्त्रियाम्** ॥—**विहितस्येति** । 'परिशीपितस्य वा' इति बो-
 ध्यम् । एतेन 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या लभ्यते ॥ यद्यपि 'वतण्डाच्च' स्त्रियाम्' इत्येकसूत्रकरणेऽपि 'आङ्गिरसे' इत्यनुवृत्त्या
 अनाङ्गिरसे यजणोल्लिङ्गभावात् स्त्रियामिह निश्चितम् । तथापि पुण्याङ्गिरसे यजणोक्तमर्थोः प्राप्तिरिति तद्धारणाय पृथक् सूत्रं
 कृतम् ॥—**ऋषित्वादिनि** । न चैव 'कृष्णवल्क-' इत्यणि सिद्धे शिवादिगणे वतण्डपाठो व्यर्थ इति शङ्क्यम् । गर्गादिपाठेन
 यथा बाभ्रव्यादिभ्यो तत्पाठस्यावश्यकत्वात् ॥—**प्यङ्गिति** । 'अर्णवोर्नापयोः-' इति सूत्रेणैव भावः ॥—**अश्वादिभ्यः**—
 ॥—**गोत्र इति** । इह गणे वैज्य, आनङ्ग्य, आत्रेय, इति गोत्रप्रत्ययान्ताभ्यः पठ्यन्ते तेष्वस्तु सूत्रेयम् । 'एको गोत्रे, गोत्रा-
 यून-' इति वचनात् । तत्र विलिनाम राजर्षिस्ततो 'वृद्धेऽन्कोमला-' इति अत्र । आनङ्ग्याशब्दो गर्गादियजन्तः । आत्रेयशब्दो
 ढगन्त इति ज्ञेयः ॥—**पुंसि जात इति** । गणसूत्रमिदम् । जानशब्दे पुंसि वियमाने फञ् इत्यर्थः ॥ कस्मादित्याकाङ्क्षायां
 जातशब्दादिति लभ्यते ॥—**जाताया इति** । लिङ्गविधिपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वोन्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिः ॥—**शिवादि-**
भ्योऽण् । ननु विशेषविहिताभिधादीन् बाधित्वा अण्वारम्भसामर्थ्याद्बहिष्यति किमनेनाणग्रहणम् । अत्राहुः । कृषिपेणशब्दोऽत्र
 गणे पठ्यते, ततः प्राममित्र बाधित्वा परत्वात् 'सेनान्तलक्षण-' इति ष्ये प्राप्ति इह पाठसामर्थ्याद्यथाप्राप्तप्रत्यय इत्येव स्यात्प्र-
 त्वम् । तथा चात्राणप्रहणमावश्यकमित्येकं ॥ अणधिकारादण्वेन स्यान्नान्य इत्यणग्रहणं सप्तप्रतिपत्त्यर्थमित्यन्ये ॥ शिव, ककुत्स्थ,
 वतण्ड, जस्तकार, विपाट्, तक्षन्, विप्रवण, रवण, ऋषिपेण, विरुपाक्ष्यादि ॥—**गोत्र इति** ॥—**निवृत्तमिति** । एतच्च
 तथापि तन्मत्तान्तरमिति भावः ॥ एवं चेत्ततः प्रत्ययप्रत्ययान्ताभ्यः प्रत्यया भवन्तीति स्थितम् ॥ शुभ्रादिवाचित्वं ढकि प्राप्ते
 जरत्कारशब्दोऽत्रार्थं पठ्यते । जरत्कारवः ॥ ढकि तु 'ढे लोपोऽकृद्वाः' इत्युलोपः । जरत्कारेयः ॥ कुञ्जादिवात् 'गोत्र
 कुञ्जादिभ्यः' इति नित्य चफचि प्राप्ते विपाट्शब्दोऽत्रार्थं पठ्यते । वैपाशः वैपाशायन्यः ॥ 'सेनान्तलक्षण-' इति ष्यप्रत्यये

पत्वं प्रावाहणेयः । प्रावाहणेयः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्वाश्रयेण विकल्पेन बाधितुं न शक्यत इति सूत्रारम्भः ।
 ॥ विकर्णकुपीतकान्कादयपे । ॥ १४१।१२४। अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौपीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः । कौपीतकिः ।
 ॥ भ्रवो वुक् च । ॥ १४१।१२५। चाड्डक् । भ्रवेयः । ॥ कल्याण्यादीनामिन् । ॥ १४१।१२६। एषामिन्कादेशः स्यात्
 ढक् च । कान्यागिन्येयः । बान्धकिन्येयः । ॥ कुलटया वा । ॥ १४१।१२७। इत्थान्त्रयं विकल्प्यते ढक् तु नित्यः । पूर्व-
 णेव । कौलट्येयः । कौलट्येयः । सती मिश्रक्यत्र कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं कुलान्यटति तस्याः क्षुद्राभ्यो वेति पक्षे
 ढक् । कौलटेरः । ॥ हृद्गमिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च । ॥ १४३।१२९। हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धि-
 र्निनि णिति किति च । मुहृदोऽपत्यं सौहादः । सुभगाया अपत्यं सौभागिन्येयः । सक्तप्रधानाः सिन्धवः सक्तसि-
 न्धवः । तेषु भवः साक्तसिन्धवः । ॥ चटकाया एरक् । ॥ १४१।१२८। ॥ चटकम्येति वाच्यम् ॥ लिङ्गविशिष्टपरि-
 भाषया अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकरः ॥ ॥ स्त्रियामपत्ये लुग्वक्तव्यः ॥ तयोरेव क्यपत्यं
 चटका । अजादिव्याघ्रात् । ॥ गोध्राया ढक् । ॥ १४१।१२९। गोधेरः । गुध्रादिव्याघ्रपक्षे ढक् । गोधेयः । ॥ आर-
 गुदीचाम् । ॥ १४१।१३०। गोधारः । रका मिदं आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्ड-
 स्यापत्यं पाण्डारः । ॥ क्षुद्राभ्यो वा । ॥ १४१।१३१। अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्रान्ताभ्यो वा ढक् । पक्षे ढक् ।
 काणेरः । काण्येयः । दामरः । दाम्येयः । ॥ पितृवसुदल्लण । ॥ १४१।१३२। अणोऽपवादः । पितृवस्त्र्योः । ॥ ढकि
 लोपः । ॥ १४१।१३३। पितृवसुसुरन्यलोपः स्याद्भक्ति । अत एव ज्ञापकात् ढक् । पितृवसेयः । ॥ मातृवसुश्च । ॥ १४१।
 १३४। पितृवसुयदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृवस्त्र्योः । मातृवसेयः । ॥ चतुष्पाद्भ्यो ढक् । ॥ १४१।१३५। ॥ ढे
 लोपोऽकट्टाः । ॥ १४१।१३७। कट्टभित्तयोर्वणान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्डल्येयः । कमण्डलुशब्दश्चतु-
 ष्पाजातिविशेषः । ॥ गृष्ट्यादिभ्यश्च । ॥ १४१।१३६। एभ्यो ढक् स्यात् । अण्डकोरपवाद् । गाष्टेयः । मित्रयोर-
 पत्यम् । ऋण्यणि प्राप्ते ढक् । ॥ केकयमित्रयुप्रलयानां यादग्नियः । ॥ १४३।२। एषां यकारादेर्य आदेशः स्यात्

'प्रावाहणस्य' इत्यनुवर्तते, तच्छब्देन द्रव्यस्य परामृश्यते तदाह—**दान्तम्येत्यादि** ॥—**बाह्यतद्धितनिमित्तेति** । ढक्
 प्रत्ययान्ताद्वृद्धिर्भाष्ये य इव नातिमित्येवार्थः ॥—**कल्याण्यादीनाम्** । इह परस्त्रीशब्दः पठ्यते । 'परस्य स्त्री परस्वी' इति प-
 र्प्रोगमासः । पारस्त्र्येयः । परमायांयामुपस्य उपस्यः । अनुगतिकादित्वाद्युपपदवृद्धिः ॥ विदादिगणे तु 'परस्त्री परशु च' इति
 पठ्यते । प्राप्नोतीति शेषः ॥ तत्र परा चार्था स्त्री चेति क्रमेधारयः । परस्त्रिया अपत्यं पारश्वः । ब्राह्मणान्छद्रायां ननवोढाया-
 मुपस्यः । सा च ज्ञानन्तरयोग्यात्परस्त्री । न च परश्वोऽयस्य स्यान्निवडावात्पारश्वेऽपि 'अनुगतिकादीनां च' इत्युपपदवृद्धिः
 स्यादिति वाच्यम् । गत्यादेशे पूर्वोत्तरपदसंभोगोऽतस्तत्पठ्यते । इह गणे स्त्रीप्रत्ययान्तानां ढक् मिद्वलादिनडर्थं ग्रहणम् । अन्येषां
 तृतीयार्थम् । कल्याणा, सुभगा, दुर्भगा, वन्धकी, परस्त्रीत्यादि ॥—**कुलटया वा** । शकन्वादिनाम्पररूपमत एव निपात-
 नान्ना ॥—**सती मिश्रक्यत्रेति** । अत्र उर्नादुर्ध्वा । तथा चोक्तममरेण 'अथ बान्धकिन्येयः स्याद्वन्धुलक्ष्यमतीमुत । कौल-
 टेः कौलट्येयो मिश्रक्यो तु गती याद । तदा कौलट्येयः स्यात्कौलट्येयोपि चात्मजः' इति ॥ केचित्तु क्षुद्राया अपि इनडा नृतीयं
 रूपं कौलट्येय इतीत्यल्लिति ॥—**पक्षे ढगिति** । दगपि पक्षे भवत्येवेति भावः ॥—**हृद्ग**—। 'पूर्वपदस्य च' इति चकारेण
 'उत्तरस्य' इत्यनुकृत्यते तदाह—**पूर्वोत्तरपदयोरिति** । 'महते सौभगाय' इत्यत्र त्वात्रादित्वाद् न छान्दमत्वात्तत्तरपदवृ-
 द्धिरित्याशयः ॥—**चटकायाः** इति स्त्रीलिङ्गनिदेशात्पुमि न स्यादित्याशङ्क्याह—**चटकम्येति** ॥—**वाच्यमिति** । एव च
 'चटकादेरक्' इत्येव गोपशायिकः पाठः, इति न्यागकुर्तुर्लुक्त्वानिकविगोधादुपस्था ॥—**तयोरेवेति** । तत्र टावन्तात्तद्धितलुकि
 'लुक्तद्धितलुकि' इति टापो लुकि जातिलक्षणघोषा बाधत्वा अजादिलक्षणप्राप्तित्वा भावः ॥—**गोधेर इति** । इत्य एयादेशे
 कृते 'लोपो व्योः' इति यलोपः ॥—**आरगुदीचाम्** । वचनादेव दृग्गहारकां पर्याये सिद्धे उदाचां ग्रहणं पूजार्थम् ॥
 'अरक्' इति न सूत्रेन 'यस्मिन्च' इत्याकारलोपे 'गोधेरः' इत्यनिष्टप्रसङ्गात् ॥—**अन्यत इति** । अनाकारान्ताद्व्यासुरोधेन
 कुतश्चिदित्यर्थः ॥—**पण्डम्येति** । पण्डो नपुमकः, तस्यापत्यं तु कृत्रिमादिरिति ॥—**क्षुद्राभ्यः** । अर्थगतं स्त्रीलं शब्दे
 आरोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥—**गृष्ट्यादिभ्यश्च** । गृष्टि, हलि, बलि, कुडि, अग(जव)स्ति, मित्रयु ॥—**अण्डकोरपवाद्**
इति । इहान्वययोर्द्वयोर्कृत्पित्वादन प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु 'इत्थानियः' इति विवेकः ॥—**गाष्टेय इति** । सत्कृत्प्रसूता सर्वापि
 गृष्टिः, न तु गौरेव । अतोऽत्र न 'चतुष्पाद्भ्यः' इत्यनेन ढजसिद्धिः ॥—**केकय** । केकयस्यापत्यं स्त्री केकेयी । 'जनपदश-
 व्दात्क्षत्रियाद्व' मैत्रेयिकया स्थाप्यते । मित्रयूनां भावेनेत्यर्थः । 'गोत्रचरणान्छुधायाकार' इति वुक् । तत्र हि लौकिकं
 गोत्रं गृह्यते, लोके च 'ऋषिशब्दो गोत्रम्' इति प्रसिद्ध इति काशिका । एतच्च यदा मित्रयुशब्देऽभेदोपचारात्तदपत्यसंताने
 वर्तते, तदा बोध्यम् । अन्यथा 'मित्रयूनाम्' इति बहुवचनान्तेन विग्रहो न स्यात् ॥ प्रलयादागतं प्रालेयम् । इयादेशो वृ-

जिति गिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्ते । ॥ दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थवर्णिकजैह्मादिने-
यवाशिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैश्वकमैत्रेयहिरण्मयानि । १२।४।१७४। एतानि निपात्यन्ते । इति यु-
लोः । मैत्रेयः । मैत्रेयौ । ॥ यस्कादिभ्यो गोत्रे । १२।४।६३। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्तद्धिते बहुत्वे न तु खि-
याम् । मित्रयवः । ॥ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । १२।४।६५। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात्
तद्धिते बहुत्वे न तु खियाम् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अङ्गिरसः । ॥ बह्वच इत्रः प्रो-
च्यभरतेषु । १२।४।६६। बह्वचः परो य इत्र प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चागाराः । यु-
धिष्ठिराः । ॥ न गोपवनादिभ्यः । १२।४।६७। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । गौप-
वनाः । शैप्रवाः । ॥ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । १२।४।६८। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् द्वन्द्वे ।
तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः कित् तस्य लुक् । तिककितवाः । ॥ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्व-
न्द्वे । १२।४।६९। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुगा स्यात् द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडा-
दिभ्यः फक् तस्य लुक् । उपकलमकाः । औपकायनलामकायनाः । भाष्ट्रकपिष्टलाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्टलयः । लमकाः ।
लामकायनाः । ॥ आगस्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । १२।४।७०। एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो
द्धि न वाधते 'अचामादेशो वृद्धिः, यादेशादेशः' इति मित्रविषयत्वात् । अत्र तुभ्योर्विशेषणं न तु कार्याति हरदत्तः ॥
आदित्रद्वेष्टादेव सृत्र विधायकमस्तु । किमनेन विषयभेदविचारेणेत्यने ॥—**दाण्डिनायन—**—**निपात्यन्त इ-**
ति । दाण्डिन हस्तिना आभ्यां नडादित्वात्फक्, निपातनांश्लोपाभावः ॥ वगन्तादिषु 'अथर्वेन' इति पठ्यते । 'अथर्वेणा
प्रोक्तो ग्रन्थ उपपागादथर्वो तमर्थात् आथर्वेणकः' ॥ शुभ्रादिषु 'जिह्वाशिनः' इति पठ्यते तस्यापत्य जैह्माशिनोः ॥ वा-
यिनोऽपत्य वाशिनाथानः । 'उदांचा वृद्धा -' इति फिज ॥ भृणरुन, धोवन, अनयोः पर्याप्त तकारोऽन्तादेशो निपात्यते ।
भृणश्लो भावो भ्रौणहृत्यम् । धैवत्यम् । 'हन्तमोऽनिष्णलोः' इत्यनेनैव हन्तेभ्यश्च मिद्वे तकारनिपातनं जाययति 'धानोः
स्वरूपप्रहणं तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति । तेन वार्त्तप्रमित्यत्र त्व न ॥ मन्येव 'प्रमदभ्याम्' इत्यादौ 'अनुदात्तस्य
च-' इत्यम् द्वारः स्यात् । अस्मिन्धा धातोः स्वरूपप्रहणमावात । अत्राहुः । 'गजेर्वृद्धिः' इति सूत्रमभ्याप-
पथोलोचनया 'धानोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति' इति आपनार्थं तकारनिपातनमिति व्याख्येयम् । तेन न कोऽपि
दोष इति ॥ गरग्य इत्यस्याणि परे स्वादेवो निपात्यते । गरग्या भव गरगमुदकम् ॥ इक्ष्वाकौरपत्य ऐक्ष्वाकः । 'जन-
पदज्ञाञ्चाश्रियादत्र' उलोपो निपातनात् । इक्ष्वाकृषु जनपदेषु भवः 'कौपधादण' ऐक्ष्वाकः । अत्रायुलोपो निपातनादिव ।
अवगन्तवोर्द्वयोरपेक्षया पाठान् । बहुत्वे तु 'अवमन्त्राज्जालक' अणम् 'न' इति विशेषः । तथा च ग्युः 'इक्ष्वाकृणा
दुरोपेक्षे' इति । मुरारिस्ताह 'ऐक्ष्वाकृषु च मैथिलेषु च फाग्नलम्माकमर्याशपः' इति । हिरण्यस्य विकारो हिरण्ययः ।
मर्याद यादेलोपोऽत्र निपात्यते ॥—**यस्कादिभ्यो—**। अफनायकारादन्यत्र लौकिक गोत्र मुख्य इत्याशयेनाह—**अ-**
पत्यप्रत्ययस्येति । 'व्यञ्जत्रियाप-' इत्यतो लुभात्यनुवर्तते, 'तद्रात्रस्य' इति सूत्रान् 'यहुषु' तैर्नवाश्रियाम्' इति च,
तदाह—**लुक् स्यादित्यादि ।** तद्धितेति किम् । प्रिययास्काः ॥ बहुत्वे किम् । यास्कः । जिवाद्यण ॥ यस्क, लुक्, द्रुक्,
कर्णाटक, वस्ति, कुंदि, मित्रयु इत्यादि ॥—**अत्रि—**॥—**गोत्रप्रत्ययस्येति ।** अत्रिश्चब्दान् 'इतर्थांजनः' इति लृक् ।
इतरेभ्यस्तु ऋयर्णिति बोध्यम् ॥—**भरतगोत्रे उदाहरति—****युधिष्ठिरा इति ।** बहुत्वेव लुक् । नह गौर्धार्ष्टिरः । कु-
लक्षणस्य वाधित्वा बाह्यादित्वादिज ॥—**विदाद्यन्तर्गणोऽयमिति ।** 'यत्रजोध' इति लुगत्र प्राप्नोतीति भावः ॥—**ति-**
ककितवादिभ्यो—। यथापि द्वन्द्वरूपाभ्येव गणे पठ्यन्ते तिकादीनि प्रपेदानि, कितवादीन्युत्तरपदानि, तथापि 'तिका-
दिभ्यः' इत्युक्ते पूर्वपदाभ्येव लुगाशयेन, इत्यते तृतरपदेवापि, अतः 'तिककितवादिभ्यः' इत्युक्तम् ॥—**तिककित-**
वा इति । अन्येऽयत्रोदाहर्तव्याः—औपकायनाश्च लामकायनाः । 'नडादिभ्यः फक्' तस्य लुक् । उपकलमकाः । भ्राष्ट्र-
कयश्च कापिष्टयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् । भ्राष्ट्रकपिष्टलाः । काष्णींजनयश्च काष्णेगुन्दयश्च 'अत इज्' तस्य लुक् । कुणा-
जिनमुन्दग इत्यादि ॥—**उपकादिभ्यो—**। अद्वन्द्वप्रहणं 'द्वन्द्वे' इत्येतन्नाधिक्रियते इति स्फुटोक्तगर्भायम् ॥ उपकादीनां
मन्ये त्रयो द्वन्द्वात्मिककितवादिषु पठ्यन्ते 'उपकलमकाः' इत्यादयः । तेषां पूर्वेण नित्यमेव लुक्, अद्वन्द्वे त्वेन विकल्प
इति त्रयम् ॥ भाष्ये 'भ्राष्ट्रकिकापिष्टलयः' इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्थ इति कैयटः । तेनात्र द्वन्द्वेऽपि वि-
कल्प एवोचित इत्याशयेनोदाहरति—**भ्राष्ट्रकपिष्टला इत्यादि ।** तिककितवादिषु पठितानामनेनाद्वन्द्व एव विकल्प
इत्याशयेनोदाहरति—**लमकाः लामकायना इति ।** एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः । उपकाः औपकायनाः, भ्राष्ट्रकाः भ्राष्ट्रका-
यनाः इत्यादि ॥—**आगस्य—**। अगस्यश्चाद्व्याद्यण, कुण्डिनीश्चब्दान् समायत्त ॥ ननु कुण्डिनीश्चब्दस्य यान् 'भस्यादे-

१ प्राच्यभरतेषु इति—नाराना प्राच्यनादि मिद्वे पुनरुपादानमन्यत्र प्राच्यत्रयं नारानामग्रदण्यं विद्वत् । तेनैः प्राच्यमिति लुक्, न भरतपुनः, यौधिष्ठिरिः पिता, यौधिष्ठिरायण पुत्र इति । २ बहुत्वे इति—तद्धिते, ननु खियादिनापि बोध्यमिति जेखरवारः । कार्योत्पत्त्यैव तद्धिते बहुत्वे नान् निपातः' इति पठ्यते ।

यस्य बहुषु लुक् स्यादवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगन्ति कुण्डिनश्च एतावादेशौ स्तः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । ॥ राजश्वशुराद्यन् । १४।१।२३। ॥ राहो जातावेवेति वाच्यम् । ॥ ये चाभावकर्मणोः । १६।१।१६। यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणाच्छ्रद्धादावुत्पन्नो राजनः । ॥ अन् । १६।१।१६। अणि अन्प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । अभावकर्मणोः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । ॥ संयोगादिश्च । १६।१।१६। इन्प्रकृत्या स्यादणि परे । चक्रिणोऽपत्यं चाक्रिणः । ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः । १६।१।१७। मपूर्वोऽन्प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिवृत्तश्चर्मणो रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ॥ वा हितनाम्न इति वाच्यम् ॥ हितनाम्नोऽपत्यं हितनामः । हितनामनः । ॥ ब्राह्मोऽजातो । १६।१।१७। योगविभागोऽत्र कर्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनपत्येऽणि । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातो । अपत्ये जातावणि ब्रह्मण्टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् । दाह्मी औपधिः । ॥ औक्षमनपत्ये । १६।१।१७। अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पद्म् । अनपत्ये किम् । उडणोऽपत्यम् । ॥ पपूर्वहन्धृतराज्ञामणि । १६।१।२३। पपूर्वो योऽन् तस्य हनादेश भस्यातो लोपोऽणि । औडणः । ताडणः । औणघ्नः । धृतराज्ञोऽपत्यं धार्तराज्ञः । पपूर्वेति किम् । साम्नोऽपत्यं सामनः । अणि किम् । ताक्षण्यः । ॥ क्षैत्राद्यः । १४।१।२३। क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः । ॥ कुलात्स्रः । १४।१।२३। कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गान् । आह्यकुलीनः । ॥ अपूर्वपदादन्यतरस्यां यदृढकञौ । १४।१।२४। कुलादित्येव । पक्षे स्वः । कुन्यः । कौल्यकः । कुलीनः । पदग्रहणं किम् । बहुकुन्यः । बाहुकुल्यकः । बहुकुलीनः । ॥ महाकुलादञ्चञौ । १४।१।२४। अन्यतरस्यामिथ्यनुवर्तते । पक्षे

इति पुनर्वाचे 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः प्राप्तान् । न च 'संयोगादिश्च' इति प्रकृतिभावः शङ्क्यः । 'अणि' इति तत्रानुवर्तनान् । मेवम् । अस्मादेव निपातनान् तस्याप्रवृत्तेः कौण्डिन्यः सिध्यति ॥ चकारस्त्वन्तोदात्तार्थः ॥ मधोदात्तः कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्येनेकदात्तलादादेशस्यापि कुण्डिनगच्छस्यान्तरतम्यान्मधोदात्तत्वात् ॥—अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्येति । न च प्रपञ्चावशिष्टस्यादेनमात्र विधीयता किं लुग्विधानेनेति वाच्यम् । आगम्यौपस्थाच्छात्रा इत्यनापते, लुकि हि गति 'गोत्रेऽलुगचि' इति लुकि प्रतिनिषिद्धे वृद्धलान्छः सिध्यति । प्रत्ययविशिष्टस्यादेशविधौ तु वृद्धलापगमे शेषिकोऽणव स्यात् ॥ कौण्डिनारच्छात्रा इति तुभ्यथापि सिध्यत्येव । छापवादस्य 'कष्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणप्रत्ययस्य प्रवृत्त्या तत्र विशेषाभावात् ॥—राजश्वशुराद्यन् । कर्मणार्णञोरपवादः ॥—जातावेवेति । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्व्याच्येत्यर्थः ॥ प्रत्ययस्तपत्य एव । एव च पङ्कजादिवयोगरूढ इति फलितोऽर्थः ॥—टिलोपो नेति । 'नस्तद्धिते' इति प्राप्तटिलोपो नेत्यर्थः ॥—ब्राह्मो जातो ॥—योगविभागोऽत्रेति । एकयोग्ये लारम्भसामर्थ्यादनपत्ये जातो 'ब्राह्मी' इत्यत्र प्राप्तटिलोपनिष्ठायां ब्राह्मण इति न मिश्रेत् । 'अन्' इति प्रकृतिभावस्य दुर्वारलादिति भावः ॥—ब्राह्म इति । इह 'अपत्ये' इति न संवध्यते । अन्यथा निपातनमिदं व्यर्थं स्यात् 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधाटिलोपसिद्धेरित्याशयेनाह—अनपत्येऽणीति ॥—ब्राह्ममिति । 'ब्राह्मो सुहृत्' । ब्राह्मः स्थालपाकः' इत्याद्यायुदाहरणम् ॥ नन्वेवमपि ब्राह्मणो न सिध्यति 'न मपूर्व' इति प्रकृतिभावनिषेधादपत्येऽणि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपप्रवृत्तेरत आह—जाताविति । इह मण्डूकपुरा 'अपत्ये' इत्यनुवर्तने, 'न' इति च, तदेतदाह—अपत्ये जातावित्यादिना । अयमन्वर्थः—'अपत्ये जातो ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति' इति ॥ केचिदिह 'अजातो' इति छित्वा 'जातो न भवति' इति व्याचक्षते ॥ तस्मिन्नु व्याख्याने 'न' इति नानुवर्तनीयम् ॥ जातो किम् । ब्राह्मो नारदः ॥—ताडण इति । शिवादिखात्, 'तस्येदम्' इति वाण ॥—ताक्षण्य इति । कारिलक्षणो ण्यः ॥—कुलात्स्रः । केवलात्कुलशब्दात् 'अपूर्वपदात्' इत्यादिना विशेषविहितान्यामपि यदृढकञ्भ्या सो न वायते, तद्विधावन्यतरस्याग्रहणादित्याशयेनाह—कुलीन इति ॥—लिङ्गादिति । अन्यथा 'ग्रहणयता' इति तदन्तविधिप्रतिषेधादपूर्वपदग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—आह्यकुलीन इति । आह्यधासो कुलीनश्चेति कुलीनविशेषणवे कुलस्याञ्चल न प्रतीयते । किं च ईकार उदात्त इति खरेऽपि विशेषोऽस्तीति भावः ॥—बहुकुल्य इति । 'विभाषा मुनः' इति बहुन्प्रत्ययो न पदमिति अपूर्वपदलात्प्रत्ययत्रयं भवत्ये-

१ जातिग्रहणादिति—वाचिक इति शेषः । २ श्रद्धादिति—तज्जानीयमिथ्यामित्यर्थः । ३ क्षत्रादिति—अत्र स्वरूपग्रहणम्, ननु पर्यायानां, व्याख्यानादिति भावः ।

खः । माहाकुलः । माहाकुलीनः । महाकुलीनः । ॥ दुष्कुलाद्दृक् ॥ १४१।१४२। पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुलेयः । दुष्कुलीनः । ॥ स्वसुदृढः ॥ १४१।१४३। स्वकीयः । ॥ भ्रातृव्यश्च ॥ १४१।१४४। चाच्छः । भगोऽपवादः । भ्रातृव्यः । भ्रात्रीयः । ॥ व्यन्त्सपक्षे ॥ १४१।१४५। भ्रातृव्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति त्वचारात् । ॥ रेवत्यादिभ्यष्टक् ॥ १४१।१४६। ॥ ठस्येकः ॥ १४३।५०। अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः । ॥ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥ १४१।१४७। गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दान् णठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्याद्युनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गो गार्गिको वा जातमः । भस्यादे तद्धिते इति पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दाण्ठकौ । यस्येति लोपः । आपत्यस्येति यलोपः । ॥ वृद्धाद्दृक् सौवीरेषु बहुलम् ॥ १४१।१४८। सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धसौवीरगोत्राद्युनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्त्तिकः । पक्षे फक् । भागवित्तायनः । ॥ फेदृच्छ च ॥ १४१।१४९। फिजन्तासौवीरगोत्रादपत्ये छः ठक् च कुत्सने गत्ये । यमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादिवात् फिज् । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् । यामुन्दायनिः । औत्सर्गिकस्याणो ण्यक्षत्रियेति लुक् । सौवीरेति किम् । तैकायनिः । ॥ फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिज् ॥ १४१।१५०। सौवीरेषु । नेह यथासंख्यम् । अल्पाक्षतरस्य परनिपाताह्लिङ्गादिति वृत्तिकारः । भाव्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् । फाण्टाहृतः । फाण्टाहृतायनिः । मैमतः । मैमतायनिः । ॥ कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ १४१।१५१। अपत्ये । कौरव्या ब्राह्मणाः । वावदृक्याः ॥ (ग) सम्राजः क्षत्रिये ॥ साम्राज्यः । साम्राजोऽन्यः । ॥ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ॥ १४१।१५२। ण्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति सस्य पः । हारिपेण्यः । लाक्षण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्नुवाच्यः । कौम्भकार्यः । नापित्यः । ॥ उदीचामिज् ॥ १४१।१५३। हारिपेणिः । लाक्षणिः । तान्नुवायिः । कौम्भकारिः । नापितास्तु परत्वात् फिजेव । नापितायनिः ॥ ॥ तश्णोऽण उपसंख्यानम् ॥ ताक्ष्णः । पक्षे ताक्ष्ण्यः । ॥ तिकादिभ्यः फिज् ॥ १४१।१५४। तैकायनिः । ॥ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥ १४१।१५५। अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः ॥ ॥ परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ॥ प्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतिरूपं निपायते ।

येति भावः ॥—व्यन्त्यादिति । भ्रातृगपत्यं यदि शत्रुः तदा भ्रातृशब्दात् व्यनेव स्यात् । न तु व्यच्छा इत्यर्थः ॥ —समुदायेनेति । तद्धितप्रत्ययेन शत्रुरूपेऽपत्ये वा वाच्य इत्यर्थः ॥ यत्तु वृत्तिकृतेक्तम् ‘अपत्यार्थोऽत्र नास्येव’ इति तदुपदेश भाष्यविरोधादिति मनसि निधायाह—पाप्मनेति । धृतिगतभ्रातृव्यशब्दस्य गतिं वदति—उपचारादिति । ‘अस्त्री पङ्क्तु पुमान्पाप्मा पाप कित्विपकत्वमपङ्क्तु’ इत्यमरः । न हि पाप भ्रातृगपत्य भवतीत्यतो भाक्त एवाय प्रयोग इति भावः ॥—रेवत्या—। रेवता, अश्वपात्री, मणिपात्री, द्वारपात्री, इत्यादि ॥—ठस्येकः । ‘अङ्गस्य’ इत्यनुवर्तनादाह—अङ्गात्परस्येति । ‘अङ्गात्’ इति ठकारविशेषणादृष्टवप्रकारस्य न भवति । कर्मठः ॥—गोत्रस्त्रियाः—। णिच्व तु ‘ग्लुचुकायत्या अपत्य रल्लुचुकायनो जातमः’ इत्यत्र फिजन्ताणं वृद्धयेति धोयम् ॥—सामर्थ्याद्युनीति । ‘गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययो न’ इत्युक्तत्वादिति भावः ॥—गार्ग्या अपत्यमिति । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशात् कुत्सा ॥ गोत्रेति किम् । कारिकेयो जातमः ॥ स्त्रियां किम् । औपगवस्यापत्यम् औपगवर्जान्तमः ॥ कुत्सनेति किम् । गोपेयो माणवकः ॥—फाण्टाहृति —। ‘कुत्सने’ इति निवृत्तम् । वृत्तिमते णिच्वस्य फलमस्तीति ध्वनयमुदाहरति—मैमत इति । न च भाष्यमतेऽपि ‘फाण्टाहृताभ्यां’ इत्यत्र ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ इति पुंवद्भावात्तदुत्पत्तिरिति फलमस्तीति वाच्यम् । ‘अस्त्रियाम्’ इति युवसंज्ञानिषेधाद्गोत्रसंज्ञासद्भावात् ‘एको गोत्रे’ इति नियमादिनन्ताफाण्टाहृतिशब्दादन्यस्यापत्यप्रत्ययस्याभावात्फाण्टाहृताशब्दस्यैवाम्भवादिति भावः ॥—कुर्वादिभ्यो—। ‘सौवीरेषु’ इत्यपि निवृत्तम् ॥—कौरव्या ब्राह्मणा इति । यत्तु ‘कुरुनादिभ्यो ण्यः’ इति वक्ष्यति तस्य तत्राशब्दाद्दृष्टुं लुकि ‘कुरवः क्षत्रियाः’ इति भवति, न तु ‘कौरव्याः’ इति भावः ॥—वावदृक्य इति । वदेर्यङन्तादृकप्रत्ययः । स चात्रैव गणे निपातनादित्याहुः ॥ कुरु, गर्ग, वावदृक् ॥—सम्राजः क्षत्रिये । सम्राट्शब्दाद् ण्य इत्यर्थः ॥—वामरथस्य कण्वादिबन्धवरजम् । यजनन्तस्य कण्वशब्दस्य यत्कार्यं तत् प्रत्ययस्यान्तस्य वामरथशब्दस्य स्यात्, आयुदात्त विनैवर्थः ॥ बहुलं ‘यत्तपोध’ इति लुक् ॥ वामरथादृष्टात्राः । ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे’ इति छापवादोऽण ॥ वामरथाः । वामरथ्यायन्ती स्त्री । ‘यत्तपोध’ । ‘प्राचो एफ तद्धितः’ इति डीपफौ ॥ वामरथानि । संघाङ्गलक्षणानि ‘संघाङ्गलक्षणेषु’ इति च्छीपवादोऽण । सत्यकार, वलभीकार, बुद्धिकारेत्यादि ॥—हारिपेण्य इति । ‘एतिसंज्ञायाम्’ इति पत्यस्यासिद्धत्वान्सेनान्तोऽयम् ॥—ताक्ष्ण इति । उदीचामिजोपवादोऽयमण् । अस्मादुपसंख्यानान्छिवादिषु तक्षन्शब्दादोऽनार्षे इति गम्यते ॥ वृत्तिकारस्तु तक्षनशब्द शिवादिषु पठित्वा ‘कारिलक्षणमुदीचाभिषमयमण् बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यते’ इत्याह ॥ तदनुगोपेनाम्नाभिर्नापि तत्र तथैव व्याख्यातम् । फले विशेपाभावात् ॥—कौशल्य—।—परमप्रकृतेरेवायमिति । यदि तु ‘वृद्धेकोसला’ इति व्यङ्ग्यतात्कोशलशब्दात्

कुशल्यापत्यं कौशल्यायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्मार्यायनिः ॥ ॐ छागवृषयोरपि ॥ छाग्यायनिः । वार्यायनिः ।
 ॐ अणो ह्यचः । ४।१।१५६। अपत्ये फिज् । इयोऽपवादः । कार्यायनिः । अण इति किम् । दाक्षायणः । अचः
 किम् । औपगविः । ॐ त्यादीनां फिज् वा वाच्यः ॥ त्यादायनिः । त्यादः । ॐ उदीचां वृद्धादगोत्रात्
 ४।१।१५७। आन्नगुप्तायनिः । प्राचां तु । आन्नगुप्तिः । वृद्धात्किम् । दाक्षिः । अगोत्रात्किम् । औपगविः । ॐ वा-
 किनादीनां कुक् च । ४।१।१५८। अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः । वाकिनिः । ॐ पुत्रा-
 न्तादन्यतरस्याम् । ४।१।१५९। अस्माद्वा फिज् मिद्धन्तस्मिन्परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायनिः ।
 गार्गीपुत्रायनिः । गार्गीपुत्रिः । ॐ प्राचामवृद्धान्फिज्बहुलम् । ४।१।१६०। ग्लुचुकायनिः । ॐ मनोज्ञतावज्यतौ
 पुक् च । ४।१।१६१। समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः । ॐ जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् । ४।१।१६८।
 जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्ष्वाकः । ऐक्ष्वाका । क्षत्रियस-
 मानशब्दजनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् । तद्वाजमाचक्षणस्तद्वाज इत्यन्वर्थमज्ञातमाध्यात् । पञ्चालानां राजा पा-
 ञ्चालः ॥ ॐ पुरोरण वक्तव्यः ॥ पौरवः । पाण्डोर्ध्वण ॥ पाण्डवः । ॐ साल्वेयगान्धारिभ्यां च । ४।
 १।१६९। आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति व्यङोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॐ ह्यजमग-
 धकलिङ्गमूर्मसादण् । ४।१।१७०। अयोऽपवादः । अघः । आङ्गः । वाङ्गः । सौङ्गः । मागधः । कालिङ्गः । सौर-
 मसः । तस्य राजन्यपत्येवम् । ॐ वृद्धेन्कोसलाजादाञ्ज्यङ् । ४।१।१७१। वृद्धात् । आम्बष्यः । सौवीर्यः ।

कारिलक्षण्यन्तात्कार्मार्यादामात्र विधिः स्यात्, तदा युन्येव प्रगज्येतेति भावः ॥—**छागंति** । दगुशब्दस्याप्युपलक्षणमे-
 तत् । फिज्प्रकरणे 'दगुकोसलकर्मारच्छागवृषाणां गृह् चादिष्टम्' इति वार्तिकान् । आदिष्टस्य आयन्नादेशस्येत्यर्थः ।
 अन्यथा प्रतिपदोक्ते युष्टि कृते प्रथयादिनामावाचनं कोषन्यायनिमित्तादौ फस्यायन्नादेशो न स्यात्, युक्ति कृते तु 'दागव्या-
 यनिः' इत्यत्र औपगुः, अन्यत्रालोपश्च न स्यादिति भावः ॥—**कार्यायणिरिति** । कर्तुरपत्यं कार्मन्स्यापत्यं तु कार्या-
 यणिः ॥ अत्र व्याचक्षते—कर्तृशब्दः कुर्वोदिषु पठ्यते । तथा च 'दा-ऋः' इति वर्गमानेनोदाहृतम् । तस्मादिह भर्तृहर्त्री-
 युदाहार्थमिति ॥—**दाक्षिरिति** । 'वा नामधेयस्य' इति चदगंजाभावपथे प्रत्युदाहरणमिदम् । पश्चान्तरे तु फिज् भव-
 न्येव । 'दाक्षायण्योऽयिनीत्यादि ताराः' इत्यमरः ॥—**वाकिनादीनाम्**—। यदि हि वृद्धमगोत्रं शब्दस्य, तत्रागमा-
 र्थेवेद वचनमन्येषां तृतीयार्थम् ॥ 'उदीचाम्' इत्यनुवर्तनादिकथं फिज् इत्याह—**फिज्वा स्यादिति** ॥—**वाकि-**
नकायनिरिति । वचन वाकः गोऽस्यार्थात् वाकिनः । जन एव निपातनादिजन । अगारे पथन् इति गारेथ । प्रपौदरा-
 दित्वादादिलोपः, अचन्वादिवाच्यग्रहणम् । गारेथकायनिः । चमिकर्मार्थो नृगणार्थम् । चम्वमेवशब्दाभ्यां द्रौह्यादित्वादिति ।
 'चर्मिवमिणोर्नलोपश्च' इति गणमृत्तम् । चर्मिकायनिः । चर्मिकायणः । कुक् कृते नकारस्यानन्यत्वात्त्रलोपाप्रामो-
 वचनम् । न च कुक्प्रसारिन्मिति नाश्रयम् । फस्यानादिवादायनद्विधाभावप्रसङ्गात् ॥—**वाकिनिरिति** । 'अत इज्'
 फिज्भावे तस्मिन्निर्धोगादिः कुत्र न भवति । एव गारेथ चर्मिण इत्याह्वयम् ॥—**पुत्रान्तात्**—। 'उदीचां वृद्धात्' इत्यनुवर्तनं इत्याशयेनाह—**वा फिज् मिद्ध इति** । तेनैव सूत्रेण फिज् मिद्ध अनेन कुत्रेव वा विधीयत इति भावः ॥
 —**प्राचामवृद्धात्**—। प्राचाग्रहणं प्रजाार्थम् ॥ अवृद्धादिति किम् । राजदन्तिः । बहुलग्रहणाग्रेह । दाक्षिः ॥—**मानुषः,**
मनुष्य इति । जातिशब्दवर्तिता । 'अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरैस्तर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्य-
 स्तेन सिध्यति माणवः' ॥ जलविधानार्थमिदम् । अणः सिद्धत्वात् । अनर्थान्तवेदत्वान्मूलं विहिताननुष्ठानाच्च कुत्सि-
 तत्वम् ॥ इदं च वचनं 'ब्राह्मणमाणवः' इति जलनिपातनाश्रयमित्याहुः ॥—**जनपदः**—। **जनपदक्षत्रियेति** । जन-
 पदवाची सन् यः क्षत्रियवाचीत्यर्थः ॥ यथापि पञ्चालादयो जनपदे बहुवचनान्ताः, क्षत्रिये त्वेकवचनान्ताः, तथापि प्राति-
 पदिकस्योभयपदवाचित्वमक्षतमेवेति बोध्यम् ॥ जनपदशब्दात्किम् । श्रोगपत्यं द्रौह्यवः । केवलक्षत्रियवाच्यम् ॥ क्षत्रि-
 यादिति किम् । ब्राह्मणस्य पञ्चालस्यापत्ये पाप्मादिरिति श्रुतकारादयः ॥ बाह्वादिष्वस्य पाठादिदं प्रत्युदाहरणं चित्तमि-
 त्यन्ये ॥—**क्षत्रियसमानशब्दादिति** । समानः शब्दो यस्य जनपदस्य गोऽय समानशब्दो जनपदः । क्षत्रियेण समा-
 नशब्दः क्षत्रियसमानशब्दस्मात् 'तस्य' इति प्रयोगमथोद्वाजनि वाच्ये अपत्यकप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥—**पञ्चालानां**
राजेति । इह 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति प्रामो युज्यते ॥—**पुरोरिति** । पुरुशब्दो न जनपदवाचीति प्राग्दी-
 व्यन्तीये अणि सिद्धे तद्वाजसंज्ञार्थं वचनम् । जनपदवाचित्वे तु 'ह्यजमगध-' इत्येव सिद्धम् ॥—**पाण्डोर्ध्वण** । शिन्करणं
 तु 'पाण्ड्याभार्यः' इत्यत्र 'शुद्धिनिमित्तस्य' इति पुनर्वाच्यप्रतिषेधार्थम् ॥ युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नैह
 ग्रहणं, 'जनपदशब्दात्' इत्युक्ते तदधिपतिवाचिन एवोपस्थानात् ॥—**वृद्धेत्**—। तत्प्रकरणं किम् । कौमारः । कुमारी-

इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यं अजाद्यः । ॐ कुरुनादिभ्यो ण्यः । १४।१।१७२। कौरव्यः । नैषधः । सनेपधस्यार्थपतेरित्यादौ तु शैषिकोऽण् । ॐ साल्वावयवप्रत्ययप्रथकलकूटाश्मकादिभ्यः । १४।१।१७३। साल्वो ज-
नपदस्तदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्ययप्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इज् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यप्रथिः । काल-
कृतिः । आश्मिकः । राजन्यप्येवम् । ॐ ते तद्राजाः । १४।१।१७४। अजादय एतस्संज्ञाः स्युः । ॐ तद्राजस्य ब-
हुषु तेनैवास्त्रियाम् । १२।४।६२। बहुष्वथेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदधिकृते बहुष्वे नतु स्त्रियाम् । इक्ष्वाकवः । प-
ञ्चाला इत्यादि । कथं तर्हि कौरव्याः पशवः । तस्यामेव रघोः पाण्ड्या इति च । कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति स-
माधेयम् । रघूणामन्वयं वक्ष्ये, निरुध्यमाना यदुभिः कथंचिदिति तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया । ॐ कम्बो-
जालुक् । १४।१।१७५। अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ ॥ ३ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ॥
चोक्षः । शकः । बज्रलक्षणस्याणो लुक् । केरलः । यवनः । अजो लुक् । कम्बोजाः समरे इति पाठः सुगमः । दीर्घादि-
पाठे तु कम्बोजोऽभिजतो येषामित्यर्थः । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्जवित्यण् । ॐ स्त्रियामवन्ति कुन्तिकुरुभ्यश्च
। १४।१।१७६। तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरूः । ॐ अतश्च । १४।१।१७७। तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां
लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्रौ । कथं माद्रीमुनाबिति । हस्व एव पाठ इति हरदत्तः । भर्गोदित्वं वा कल्प्यम् ।
ॐ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । १४।१।१७८। एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुक्षी । केंकेयी । कंकयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् । युधा ।
शुक्रा । आभ्यां ब्रज इति ढक् । ततः स्याथै पर्श्यादियौधेयादिभ्योऽण्जवित्यण् । शार्ङ्गरेवाद्यत्र इति ङीन् । अतश्चेति
लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शोकेयी । ॐ अणिजोरनार्थयोग्यरूपोत्तमयोः

शब्दो हि जनपदद्वित्रयवचनः ॥—कुरुना—। नकार आदिभ्योर्णां ते नादयः । कुरुशब्दाद् द्वयलक्षणं अणि प्राप्ते, नादि-
भ्यस्त्वानि प्राप्ते च वचनम् ॥—उदुम्बरादय इति । 'उदुम्बरास्त्रिभ्यो मन्दकारा युगधराः । पूर्वज्ञाः शरद्वज्राश्च
गान्धावयवमजिका' इति वृत्तिः ॥—आदुम्बरिगिति । तैलखलिः । साष्टकारिः । शौगन्तार्गिरित्यादिगुहाहमणान्युदाहर्तव्यानि ॥ ते
तद्राजाः ॥—अजादय इति । तत्र, प्रार्थनान्तु तत्तद्व्येन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसजाकाण्डेन विच्छेदात् ॥ एतद-
र्थमेतद् न तत्काण्डमर्थे कृतमाचार्येणयाहुः ॥ नस्तुतन्मू 'तद्राज' इत्यधिकृत्य 'जनपदशब्दाश्चात्रादात्र' इत्यादिमुत्राणां
सामर्थ्ये गोत्रयुवसजाकाण्डस्य स ये पाठाभाविर्डापि न धर्तव्येभ्यः ॥—तद्राजस्य—॥—तदर्थेति । तद्राजप्रत्ययार्थेन कृत
इत्यर्थः ॥ तेनैवेति किम् । प्रियपात्रायाः ॥—माधव इति । तत्रात्र 'तत्र गाधुः' इति यत्प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावा-
त् । नेति भावः ॥ रघुयदुशब्दयोर्जनपदवाचिनामाभावाभ्यां परस्य तद्राजमेवा नानि लुङोऽप्यत्रा गधवाणां यादवैरित्येव
भावितव्यमित्याशङ्काह—रघुयदुशब्दयोरिति ॥—लक्षणयेति । तत्राधोकार्थत्वाद्पत्यप्रत्ययो नात्रोपपन्न इति भावः ॥
—कम्बोजालुक् । 'तद्राजस्य बहुषु' इति प्रकरणे पदेन कृत, द्वेकार्थवचनकस्याधो लुगभावप्रसङ्गात् ॥ यद्यपि लुग-
धिकारे पुनर्लुगिवाधानागमस्योक्त द्वेकार्थयोग्यतो लुगभित्तिरित्येवेति वक्तुं शक्यम् । तथाप्यतद्राजस्यापि लुकप्रगल्भपते-
र्यौधेयाभावाच्च तत्प्रकरणेन कृतमित्याहुः ॥ न चात्र अपत्ये लक्षणमेव 'कम्बोजः कम्बोजौ' इत्यादिरूपमिदौ किमनेन
सूत्रेणिति शङ्क्यम् । काम्योज इत्यादिर्वाधिकांनप्रवाणाय सूत्रस्यावश्यकत्वात् ॥—सिन्धुतक्षेति । कम्बोजशब्दस्य
सिन्धादित्वाद्गण । तस्य तु तद्राजत्वाभावाहुर्इति भावः ॥—अवन्ती । कुन्तीति । 'वृद्धे' इति व्ययोर् लुकि 'इतो म-
नुष्यजातेः' इति ङीप् ॥—कुरुरिति । ण्यस्य लुक् 'कुरुतः' इत्युच् । ॥—अतश्च । इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते, न
तद्वारेण तद्राजः । विशेषणं तदन्तर्वर्षी व्यवृण्णादीनामायदन्ततद्राजत्वाद्गनेनैव लुकि सिद्धे अस्मिन्कुन्तिकुरुभ्यो लु-
गिवाधायकस्य 'स्त्रियामवन्ति' इति सूत्रस्य धैवत्यापत्तेः । न चेत्तदर्थेति । काम्यत्वात् रूपमिद्विप्रगदादौ व्याचष्टे—
तद्राजस्याकारस्येति । सूत्रे तत्प्रकरणे विम्यप्रथमिति भावः ॥—शूरसेनीति । अजो लुकि 'जातेः' इति ङीप् ।
न त्वजन्तलक्षणे ङीन्, अजो योऽकारस्तदन्तात् इति व्याख्यानात् ॥—कारुक्षीति । कृत्त उः कः न वटि कश्चुः ।
'वश कान्तो' मूलविभुजादित्वात्कः । 'ग्रहज्या' इति मंत्रसामानम् । तस्यापत्ये राजा वा कारुणः ॥ स्त्रियां कारुक्षी ।
एतेन मूर्धन्योपधः पाठो निरन्तः ॥ यौधेयादिभ्यो लुक्प्रतिषेधमुदाहर्तुमाह—युधा । शुक्रेत्यादि ॥—अतश्चेति
लुकि त्विति । 'जादयस्तद्राजः' इति वक्ष्यमाणत्वादभोऽस्य तद्राजत्वमस्तीति भावः ॥ यौधेयत्वात् ङीप् प्राप्तिर्नैत्याश-
येनाह—ङीपीति ॥—उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । अनुदानस्य च यत्रोदानलोपः इत्यनेन ङीबुदात्तः स्यादित्यर्थः ।
सिद्धान्ते त्वजो लुगभावात् ङीब्यायुदानत्वमिति ज्ञेयम् ॥ स्यादितत् । 'अतश्च' इति सूत्रेण विधीयमानो लुक् चातुरर्थिका-

प्यङ् गोत्रे । ॥१४१।७८। व्यादीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यावणिजौ विहितानाथौ तदन्तयोर्गु-
रूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां प्यङ्देशः स्यात् ॥ (प) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । इत्यणिजोरेव षड्भावितौ
यङ्श्चाप । कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराणा । अनार्ययोः किम् । वासिष्ठी । वैश्वामित्री । गुरूपोत्तमयोः
किम् । आपगवी । जातिलक्षणे ङीप् । गोत्रे किम् । अहिच्छत्रे जाता आहिच्छत्री । ॥ गोत्रावयवात् ॥ ॥१४१।७९।
गोत्रावयवा गोत्राभिमतताः कुलाख्यान्ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां प्यङ्देशः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थे आ-
रम्भः । पाणिष्या । भाणिष्या । ॥ क्रीड्यादिभ्यश्च ॥ ॥१४१।८०। स्त्रियां प्यङ् प्रत्ययः स्यात् । अगुरूपोत्तमार्थो-
ऽनणिजथेश्वारम्भः । क्रीड्या । व्याख्या ॥ (ग) सूतं युवत्याम् ॥ सूत्या ॥ (ग) भोज क्षत्रिये ॥ भोज्या । ॥ दैव-
यज्ञिशीचिबृक्षिसात्यमुग्रिकाण्डेविद्धिभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ॥१४१।८१। एभ्यश्चतुर्भ्यः प्यङ् । अगोत्रार्थमिदं गो-
त्रेऽपि परम्बाप्रवर्तते । पक्ष इतो मनुष्यति ङीप् । दैवयज्ञा । दैवयज्ञी । इत्यादि ॥ इत्यपत्याधिकारः ॥

नामेव तद्राजानां भवतु संनिधानात्, न तु 'जादयस्मद्राजाः' इति पावमिकानामपि तद्राजानामिति किमनेन यौधेया-
दिप्रहणनं । सत्यम् । 'व्याप्तिन्यायेन पावमिकस्यापि प्रहणम्' इति ज्ञापयितुं यौधेयादिप्रहणम् । तेन पार्थायणः स्त्रियां
लुक् सिध्यति । तथा हि पठुः धात्र्यो जनपदेन गमानशब्दः । तस्यापत्यं स्त्री 'कृत्वमशब्दः' इत्यण्, तस्य 'अतश्च' इति
लुक् पुनः पश्चादिलक्षणः स्वाधिकोऽण् । तस्यापि लुकि 'ऋतुः' पश्यः ॥ एव रक्षणः धात्र्यस्यापत्यं स्त्री रक्षाः । पूर्ववदण्-
द्वयस्यापि लुकि 'अन्वयमन्त्यः' इति दीर्घः ॥ उक्तं च वार्तिककृता 'पार्थादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । यौधेयादिप्रतिपदो वा
ज्ञापकः पार्थादिलुक्' ॥—यौधेयात्यादि । युधायाः युकाया अपत्यं स्त्रीति विग्रहः ॥—अणिजोः— । उत्तम-
मिति । अन्युपपन्नप्रातिपदिकमिदम्, । न तु लृच्छातमप । तेन 'किमस्तिद्वय्ययात्' इत्याम न शङ्क्यः ॥—गोत्रे याविति ।
'अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम्' इति नेह शास्त्रीयं गृह्यते । तथा च 'अनार्ययोः' इति पर्युदानादेव सिद्धे गोत्रप्रहणमिह
त्यक्तं शक्यम् । न चात्र गोत्रप्रहणसामर्थ्यात् शास्त्रीयमेव गोत्रं गृह्यत इति वाच्यम् । दैवदत्त्या याज्ञदत्त्येत्यादीनामनन्त-
रापत्येऽपीष्यमाणत्वात् ॥ अत एवानुपदं वक्ष्यति 'कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या' इति ॥ ८२ च कौमुदगन्ध्यानां व्या-
ख्यानमत्रत्यमूलानुगुणमपि 'दैवयज्ञि' सूत्रस्थेन 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिमूलग्रन्थेन सह विरुध्यत इति तत्रैव स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ यद्यपि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः तथापि 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति नकारस्यैव प्यङ् आदेशत्वमेवाचितम् 'अणिजोः-'
इति पशोस्वरशादित्यभिप्रेत्याह—प्यङ्देशः स्यादिति । प्यङ् प्रत्ययत्वेऽपि लक्ष्यमिद्विग्रहप्रवृत्तेर्न मनोरमाय स्थितम् ॥
नन्वयं 'डिच्' इत्यन्तदिग् वाचिता परत्वात्प्रयोगेः स्यात् । 'डिच्' इत्यस्यान्त्यार्थेऽङ्त्वेऽप्यनङादिपु चरितार्थत्वात् । प्यङोऽनु-
बन्धस्य 'यङ्श्चाप' इति विशेषणार्थतया सप्रयोजनत्वादिनाशङ्क्याह—निर्दिश्यमानस्येति ॥—षड्भाविताविति । अनु-
बन्धद्वयकरणेन अथ इव प्यङोऽपि 'यङ्श्चाप' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थम् ॥ न च 'यङः संप्रसारणम्' इत्यत्र विशेषणार्थं तयो-
रुपयोगोऽस्ति । अन्यथा पाशापुत्रः पाश्यापतिरित्यत्र 'पाशादिभ्यो यः' इति यप्रत्ययेऽपि संप्रसारणप्रगङ्ग इति वाच्यम् । 'यङः
संप्रसारणम्' इत्येकानुबन्धेनापि तद्वारणम् ॥ लोलायापतिरित्यत्र लकारप्रत्ययेन व्यवधानात्संप्रसारणभावः । कौमुदगन्धीपुत्र
इत्यत्र (प्यङ्देशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तिं व्यवधानमिति संप्रसारणं सिध्यति ॥—कौमुदगन्धेति । अणः प्यङ् ॥—वा-
राणाति । इयः प्यङ् ॥ अणिजोः किम् । कृतभागस्यापत्यमातेभ्यो । विदादिलादन् 'शास्त्रिवाच्यः' इति ङीन् ॥ 'टि-
ङ्ङा-' इत्यादिना ङीविति तु ज्ञातकारः ॥ 'अणिजोः' इत्यल तु लौकिकं गोत्रं गृह्यते । 'गोत्रं च चरणः-' इत्यत्र तु पारि-
भाषिकमेव गृह्यते । तेन जातिलाभावाङ्गीनः प्राप्तिसंज्ञाति स्थितस्य गर्भमाहः ॥—गोत्रावयवात् । अवयवशब्दो-
ऽप्रधानवाची अवयवशब्दार्थो गोत्रं चैतं कर्मधारयः, निपातनाद्गोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥—गोत्राभिमतता इति । गोत्रमि-
त्येवभिमतताः । गोत्रवाचित्वेन देशविशेषं प्राप्तदाः, न तु प्रवराभ्याये पठिता इत्यर्थः ॥ प्रवराभ्यायेऽपाठाच्चाप्राधान्यम् ॥
—कुलाख्या इति । कुलमाख्ययायते यैरिति कुलाख्याः पुणिकमुणिकमुत्तरप्रभृतयः । तैर्हि कुलमाख्ययायते 'पुणिका वयं
गोत्रेण' 'मुणिका वयं गोत्रेण' इति ॥—तत इति । गोत्रावयवादित्यर्थः ॥—क्रीड्यादिभ्यश्च । पञ्चमानीर्देशात्प्रत्य-
यत्वमेवेहाधीयत इत्याह—प्यङ् प्रत्यय इति । क्रीडि, व्याडि, आपिशलि, गौकश्य, इत्यादि । गौकश्यशब्दो गर्गादियञन्त-
स्तदर्थमाह—अनणिजन्तार्थश्चेति ॥—सूतति । गणसूत्रम् । सूतशब्दः प्यङ् लभते युवत्यां वाच्यायामित्यर्थः ॥
—सूत्येति । प्यङ् 'यङ्श्चाप' । अन्यत्र तु क्रियाशब्दाद्याप । सूतजातिवाचिनस्तु ङीप् । सूती ॥—भोजेति । इदमपि
गणसूत्रम् । जातिलक्षणङीपोऽपवादः प्यङ्, किंशब्दानु टावेव । भोजयतीति भोज्या ॥—दैवयज्ञि—॥—चतुर्भ्ये
इति । इजन्तेभ्य इति शेषः । देवा यज्ञा यष्टव्या यस्य स दैवयज्ञः । शुचिवृक्षो यस्य शुचिवृक्षः । सत्यमुग्रं यस्य सत्य-
मुग्रः । निपातनाद्दिशेयस्य पूर्वनिपातः सुमागमश्च । काण्डेन विद्धः काण्डेविद्धः । 'कर्तृकरणे कृता-' इति सभासः । निपात-

तद्धितेषु रक्ताद्यर्थकाः ।

॥ तेन रक्तं रागात् ॥ १४।२।१ ॥ रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वक्षं कापायम् । माजिष्ठम् । रागा-
किम् । देवदत्तेन रक्तं वक्षम् । ॥ लाक्षारोचनादृक् ॥ १४।२।२ ॥ लाक्षिकः । रौचनिकः ॥ ॐ शकलकर्ममाभ्यामु-
पसंख्यानाम् ॥ शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः । शाकलः । कार्दमः ॥ ॐ नील्या अन् ॥
नील्या रक्तं नीलम् ॥ ॐ पीतात्कन् ॥ पीतकम् ॥ ॐ हरिद्रामहारजनाभ्यामञ्ज् । हरिद्रमाहारजनम् ॥ ॐ नक्ष-
त्रेण युक्तः कालः ॥ १४।२।३ ॥ पुष्येण युक्तं पीपमहः । पीपी रात्रिः । ॥ लुवविशेषे ॥ १४।२।४ ॥ पूर्वेण विहितस्य
लुप्स्यात् । षष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषश्चेन्न गम्यते । अथ पुष्यः । कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पोर्णमासी पो-
पीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकातिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पोर्णमास्यामयं लुक् नेति ज्ञापितत्वात् । श्रवणश-
ब्दात् अत एव लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि निपातानि । श्रावणी । ॥ संज्ञायां श्रवणाश्वत्था-
भ्याम् ॥ १४।२।५ ॥ विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्थो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् । श्रावणी । आश्वत्थी ।
॥ द्वन्द्वाच्छः ॥ १४।२।६ ॥ नक्षत्रद्वन्द्वायुक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिष्यपुनर्वसवीयमहः । राधा-
नुराधीया रात्रिः । ॥ दृष्टं साम ॥ १४।२।७ ॥ तेनेत्येव । वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम ॥ ॐ अस्मिन्नर्थेऽण् डिङ्वा
वक्तव्यः । उशनसा दृष्टमौशनम् । औशनसम् ॥ ॐ कलेढेक् ॥ १४।२।८ ॥ कलिना दृष्टं कालेयं साम । ॥ वाम-
देवाद्व्यङ्ग्यौ ॥ १४।२।९ ॥ वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् । सिद्धे यस्येतिलोपेन किमर्थं ययती इति । ग्रहणं

नाम्नाकण्डशब्दस्य एकारः । पाठान्तरे कण्ठे विद्धमस्य, कण्ठे वा विद्धः कण्ठे विद्धः 'अमूर्धमस्तकात्' इत्यलुक् । एभ्यः
सर्वेभ्योऽप्ये 'अत इव' ॥—गोत्रेऽपि परत्वादिति । तथा चोभयत्र विभाषित भावः ॥ अत्रेदमवधेयम् । 'अण्जोः—'
इति सूत्रे यदि शास्त्रोर्थं गोत्रं गृह्यते तदा 'अगोत्रार्थमिदम्' इत्यादिप्रत्ययः स्वरगतः संगच्छते । यदि तु लौकिक गोत्रमेव
तत्र गृह्यते तदा 'अण्जोः—' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुचितमिति ॥ इत्यप्युक्त्यादिप्रकारः ॥

तेन रक्तम्— । तृतीयान्तात्समर्थार्थाविहित प्रत्ययाः स्युः ॥—रज्यते अनेनेतीति । बाहुलकात्करणं घञ ॥—
राग इति । रञ्जकद्रव्यमित्यर्थः । शुद्धस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जरर्थः ॥—लाक्षारोचनात्— । वृत्तिकृता तु वार्ति-
कस्यां शकलकर्ममाभ्यामुपसंख्यानाम् मूत्रे प्रक्षिप्ता ॥ 'शकलं लविं खण्डे च रागवस्तुनि वक्तुले' इति विश्वः ॥—वृत्तिकार इति । भाग्ये
तु नैतद् दृष्टमिति भावः ॥—नील्येति । नीली ओपधिविशेषः । अण्पवादोऽयम् ॥—नक्षत्रेण । नक्षत्रवाचकाः
शब्दा वृत्तिविषये तद्युक्त चन्द्रमगमभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते ॥—पुष्येणेति । पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमगनेत्यर्थः । एव
च 'पीपमहः' इत्यादिव्यवहारः संगच्छते । सर्वेषामप्यहो पुष्ययोगगत्वेऽपि तत्समीपस्थचन्द्रमगा योगस्यागावेष्टिकत्वात् ॥
नक्षत्रेणेति किम् । चन्द्रेण युक्ता रात्रिः ॥ कालः किम् । पुष्येण युक्तश्चन्द्रः ॥—लुववि— । पूर्वमृत्रस्यानुवर्तनादिह
'नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषं गम्ये' इत्यर्थ उपलभ्यते तदाह—षष्ठिदण्डेति । 'अथ पुष्यः' इत्युक्त्या 'न ह्यो, न श्रः'
इति विशेषं गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषात्तत्त्वमाह्वय भवत्येवंति भावः ॥ 'अविशेषे' इत्यत्र प्रगल्भप्रति-
पेधाश्रयणात् 'पीपोऽहोरात्रः' इत्यत्र लुव न भवति, षष्ठिदण्डसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावयववद्भावात्मकस्य विशेषस्य
प्रतीतिरित्याशयेनाह—विशेषश्चेत्नेति ॥—अथ पुष्य इति । मूलनावाहयेर्द्वौ श्रवणेन' इत्यप्युदाहरण बोध्यम् ॥—
द्वन्द्वाच्छः । विशेषे उदाहरणमाह—तिष्येत्यादि । अविशेषे तदाहनेत्यम् 'अथ राधानुराधीयम्' इति । न चात्र
'लुवविशेषे' इति अण इव छस्यापि लुप्स्यादिति वाच्यम् । मध्येऽपवादस्यायरीत्या पूर्वोपास्यतस्याण एव तत्प्रवृत्तेः ॥ यत्
लुपं परत्वाद्विधत्ते इति वृत्तिकृताक्त् । तत्र । द्वयोर्गुणप्राप्त्यभावात् ॥—दृष्टं साम । तृतीयान्ताद् दृष्टमित्यर्थेऽणा-
द्यः स्युर्यदृष्टं तत्रेत्साम ॥—अस्मिन्नर्थे इति । तथा च श्लोकवार्तिकम्—'एते सामानि जानं वाण्यं इदं द्विषां विधी-
यते । तीयादीकक न विद्याया गोत्रादङ्गवदित्यन्ते' ॥ इति जानेऽर्थे यो द्विषण स च वा इदित्यन्वयः ॥ शान्तिपर्वजानतः
शातभिषः, शातभिषजः । इह हि 'प्राग्दीव्यतः' इति प्रामोऽण कालादत्रा बाधितः, न च 'गन्धर्वेलादि' मृश्रेण प्रतिप्रसृत्य
इत्यत्र द्विकोऽण् ॥—तीयादिति । तीयादीकक स्याथं भवतीत्यर्थः ॥ द्वितीयकः, तानीयकः ॥—न विद्याया इति ।
विद्यावाचकात्तीयान्तादीकङ्ग भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या ॥—गोत्रादङ्गवदिति । गोत्रप्रत्ययान्नादर्थः यः प्रत्ययः स
दृष्टं सामन्यपि भवति ॥ औपगवेन दृष्टमौपगवकम् । इह, 'गोत्रचरप्राद्वन्' इति वुज ॥—वामदेवात्—॥—ग्रहणं
माऽतदर्थं इत्यादि । अतदर्थं 'ययतीश्चातदर्थे' इति विहिते नञ्मन्त्रे नत्राश्रितमन्त्रे अत्रयतोर्ग्रहणं सा भूदित्यर्थः ॥ 'यय-

१ रागाग्नि—एतस्याभावे कर्तृतृतीयान्तादपि प्रत्ययः स्यादिति भावः । २. अथ पु'य इति—अथननमहोरात्रमित्यादाविव राहोः
शिर इत्यादाविव कल्पितभेदमाशयाधारत्वात्पक्षविधीया ।

मास्तदर्थे भूदामदेव्यस्य नन्वरे ॥ १ ॥ **परिवृतो रथः** । ॥ १४।२।१० वक्षः परिवृतो वाखो रथः । रथः किम् । वक्षेण परिवृतः कायः । समन्ताद्वेष्टितः परिवृत उच्यते । तेनह न । छात्रेः परिवृतो रथः । **पाण्डुकम्बलादिनिः** । ॥ १४।२।११ । पाण्डुकम्बलेन परिवृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो राजास्तरणवर्णकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीये- नैव मिद्वे वचनमणो निवृत्त्यर्थम् । **द्वैपवैयाघ्रादञ्** । ॥ १४।२।१२ । द्वीपिनो विकारो द्वैपम् । तेन परिवृतो द्वैपो रथः । एवं वैयाघ्रः । **कौमारापूर्ववचने** । ॥ १४।२।१३ । कौमारस्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् । अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपञ्चः कौमारः पतिः । यद्वा । अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमारी भार्या । **तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः** । ॥ १४।२।१४ । शराव उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वकं निधाने वर्तते । तेन स- समी । उद्धृत्य निहित इत्यर्थः । **स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते** । ॥ १४।२।१५ । तत्रेत्येव । समुदायेन चव्रतं गम्यते । स्थण्डिले श्वेते स्थण्डिलो मिश्रः । **संस्कृतं भक्षाः** । ॥ १४।२।१६ । सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतोऽर्थे यत्संस्कृतं भ- क्षाश्चेत्ते स्युः । आष्टे संस्कृता आष्टा यवाः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः पुरोडाशः । **शूलोखाद्यत्** । ॥ १४।२।१७ । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शूल्यं मांसम् । उक्त्वा पात्रविशेषः । तस्यां संस्कृतम् उच्यम् । **दध्मष्टक्** । ॥ १४।२।१८ । दध्मि संस्कृतं दाधिकम् । **उद्विभक्तोऽन्यतरस्याम्** । ॥ १४।२।१९ । उक्त्वात्पक्षेऽण् । **इसुसुकान्ता- न्तात्** । ॥ १४।३।११ । इम् उम् उक् त एतदन्तात्परस्य ऽस्य कः स्यात् । उदकेन श्वयति वधते इत्युद्विभक्त् । तत्र संस्कृतः औद्विभक्तः । औद्विभक्तः । इस्योः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणाश्लेह । आशिषा चरति आशिषिकः । उपा चरति औपिकः ॥ **दोष उपसंख्यानम्** ॥ दोष्यां चरति दौषकः । **क्षीगादृङ्** । ॥ १४।२।२० । अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते ननु भक्षा इति । तेन यवाग्वामपि भवति । क्षैरयी । **सास्मिन्पौर्णमासीति** । ॥ १४।२।२१ । इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते । पौषी पौर्णमासी अस्मिन् पौषो मासः । **आग्रहायण्यश्वन्थादृक्** । ॥ १४।२।२२ । अग्रे हायनमस्या

तोष' इति सूत्रेण विधीयमानः नञः परस्य यत्पदं तस्योत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं वामदेव्यशब्दे मा भूत् । किं तु-अव्ययपू- र्वपदस्य एव यथा स्यादित्येतदर्थे ऽट्कारणमिति फलितोऽर्थः । न च कृतेऽपि ऽट्त्वे 'ययनो' इत्यस्य प्रवृत्तिः कुनो नेति शङ्काम् । 'निरनुबन्धकग्रहणं न गानुबन्धकस्य', 'तदनुबन्धकग्रहणं नानदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयोः सत्त्वात् ॥ इमे च परिभाषा इहैव ऽट्त्वेन ज्ञायते ॥ तत्रापायाः प्रयोजनं 'परगणुण' इति सूत्रे तत्प्रग्रहणं तत्पत्तोऽप्रग्रहणम् ॥ द्विती- यस्यास्तु अद्विग्रहणं चोऽप्रग्रहणम् । 'अथेतेर' अर्द्धि परे ऽर्द्धि जेप । अन्त । नर्द्धि परे तु, अशिथियत् ॥—**परि- वृतो** —। तृतीयान्तात्परिजनं ऽन्येऽण्णादयः स्युर्यः परिवृत्ताः स चेदत्रो भवति । यथाच्छादनार्थं यद्वृत्तकम्बलादिकं नत एव सर्वेणैव भवति, न तु च्छादनार्थः इत्यागयेनाह—**समन्ताद्वेष्टित इति** । परिः सर्वतोभावे वर्तनं ऽर्द्धि भावः ॥—**कौमारा**—। तेनार्द्धि निवृत्तम् ॥ 'अपवे' ऽर्द्धि भावप्रधानो निर्देश इत्याह—**अपूर्वत्वे** इति । अ- पूर्वंत्वं तु मित्रा एतयेते, पुत्रस्य अपूर्वभायोऽस्तु वा मा चेत्तनाग्रहः ॥—**अपूर्वपतिमिति** । न पूर्वः पतियस्या इति बहुव्रीहिः ॥—**कौमारः पतिरिति** । द्वितीयान्तात्कुमारीशब्दादुपयन्तरि प्रत्ययः ॥—**कौमारीति** । इह कुमा- रीशब्दात्प्रथमान्तात्माधे प्रत्ययः, 'टिउण्' इति दीप ॥—**तत्रोद्धृत**—। 'सास्मिन्पौर्णमासी' इति सूत्राग्राहक 'तत्र' इत्यभिप्रायः ॥ पात्रवाचिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्य उद्धतमित्येव यथाविहितं प्रत्ययः स्युः ॥—**शाराव इति** । भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थे इति वृत्तिकृत । अर्वाशब्द इति तदर्थः । 'उच्छिन्नार्द्धि, न सर्वे जुहोति' इति क'पसूत्रव्यवहारात् ॥—**सममीति** । निधानक्रिया- पेक्षया अधिकरणत्वादिति भावः ॥—**स्थण्डिलान्**—। व्रतं शास्त्रेण विहितो नियमः तस्मिन्समुदायेन गम्ये सप्तम्य- न्ताद्यथाविहितः प्रत्ययो भवति शयित्यर्थे ॥—**अष्टाकपाल इति** । 'द्विगोऽङ्गनपत्वे' इत्यणो लुक् ॥—**शूलोखा** —। 'संस्कृतं भक्षा' इत्यनुवर्तते । कथम् 'उच्योऽस्मि' इति । न तर्गो भक्षा ऽर्द्धि चत् । अत्राहुः । दिगादिलाद्वयोर्धे यदिति ॥—**दध्मष्टक्** ॥—**दध्मीति** । संस्कारस्तिष्ठ लघणादिना, ऽर्द्धि लोभिकरणमात्रम् ॥ यस्तु 'प्राग्वहते' इत्यत्र 'संस्कृतम्' इति उच्यतेत्येतं स तृतीयान्तादौघः । तेन दध्मा संस्कृतमपि दाधिकमेव ॥—**इसुसुकान्तात्**—। 'तात्' इत्युक्तोऽयङ्ग- विशेषणनैव तान्तादिनि लक्षणे अन्तग्रहणं प्रयोगोपदेशकालं यस्मान्तस्मात्प्रागस्य ऽस्य कादेशो यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन 'माथितिकः' इत्यत्र ऽस्य इकादेश 'यस्य' इति लोपे च कृते तान्ताचेऽपि ऽस्यस्य कादेशो न भवतीति 'दस्यकः' इति सूत्रे कैयटः ॥ संनिपातपरिभाषयैव ऽस्यस्य कादेशो न स्यादित्यन्तग्रहणं तत्कु शक्यमित्येव ॥—**उद्विधिति** । श्वयतेः क्विपि तुक् 'उदकस्योदः' इत्युदादेशः । इहैव निपातान्तात्संग्रहणाभावः ॥—**सास्मिन्**—। सेति प्रथमान्तादास्मिन्निति सप्त- म्यन्ताधे प्रत्ययः स्याद्यः प्रथमान्ताधे स चेत्पौर्णमासी भवति ॥—**इतिशब्दादिति** । ग हि लौकिक विवक्षामनुसार- यति ॥ श्रुतकृता तु सूत्रे एव 'संज्ञायाम्' इति प्रक्षिप्तम् ॥—**पौर्णमासीति** । पूर्णो मासोऽस्यां निधाविति बहुव्रीहिं प्रज्ञा-

१ समन्ताद्वेष्टित—इत्यादिपरपाठः, पुनः परिवृत इति प्रयोगात्, तदन्तग्रहणं कतन्वमिति वार्तिकेन इति शङ्करकाराः ।
२ संस्कृतमिति—भोजनारिष्टोपयोग्यपत्त्या भिक्षा रास्कारः, ननु गुणाधानमेवैति बोध्यम् ।

हत्याग्रहायणी । प्रशादेराकृतिगणत्वाद्वाण् । पूर्वपदास्संज्ञायामिति णत्वम् । आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहा-
यणिको मासः । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थः । निपातनात्पौर्णमास्यामपि लुप् । आश्वत्थिकः । ॐ विभापा
फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः । १४।२।२३। ण्यष्ट्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः । फाल्गुनो मासः । श्राव-
णिकः । श्रावणः । कार्तिकिकः । कार्तिकः । चैत्रिकः । चैत्रः । ॐ साऽस्य देवता । १४।२।२४। इन्द्रो देवताऽस्येति
गेन्द्रं हविः । पाशुपतम् । बार्हस्पत्यम् । त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च । गेन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो
वै ब्राह्मणो देवतयेति तु शैषिकेऽर्थे सर्वत्राप्नोति ढक् । ॐ कस्येत् । १४।२।२५। कशब्देस्य इडादेशः स्यात्प्रत्ययस-
न्नियोगेन । यस्येति लोपात्परत्वादादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवतास्य कायं हविः । श्रीर्देवतास्य श्रायम् । ॐ शुक्रा-
ङ्गन् । १४।२।२६। शुक्रियम् । ॐ अपोनप्त्रपात्रमृभ्यां घः । १४।२।२७। अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् । अपोन-
पात् अपान्नपात्र देवता । प्रत्ययसंनियोगेन तूक्तं रूपं निपात्यते । अतएवापोनपाते अपान्नपातेऽनुब्रूहीति प्रेषः ।
ॐ छ च । १४।२।२८। योगविभागे यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रियम् । अपानप्त्रियम् ॥ ॐ शतरुद्रादंश्च ॥
चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रियम् । शतरुद्रीयम् । घच्छयोर्विधानसामर्थ्याद्विगोर्लुगानपथे इति न लुक् ।
ॐ महेन्द्राद्वाणो च । १४।२।२९। चाच्छः । महेन्द्रियं हविः । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् । ॐ सोमाद् व्यण । १४।
२।३०। सौम्यम् । टिवानुडीप् । सौमी ऋक् । ॐ वाऽवृत्तुपित्रुपसो यत् । १४।२।३१। वायव्यम् । ऋतव्यम् ।
ॐ रीङ्कृतः । १४।२।३२। अकृयकारेऽसर्वधानुक्ते यकारे च्वा च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीङादेशः स्यात् । यस्येति च ।
पित्र्यम् । उपस्यम् । ॐ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुवद्भीपोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च । १४।२।३२।
चाद्यत् । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम् । शुनासीर्यम् । ॐ अग्नेर्दक् । १४।२।३३। आग्नेयम् ।
ॐ कालेभ्यो भववत् । १४।२।३४। मासिकम् । प्रावृषेण्यम् । ॐ महाराजप्रोष्टपदाट्ठ । १४।२।३५। माहारा-
जिकम् । प्रोष्टपदिकम् । ॐ देवताद्वन्द्वे च । १४।२।३५। अत्र पूर्वोत्तरपदयोरालोचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति
किति च परे । आग्निमारुतम् । ॐ नेन्द्रस्य परस्य । १४।२।३५। परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सीमेन्द्रः । परस्य
किम् । गेन्द्राग्नः । ॐ दीर्घाच्च वरुणस्य । १४।२।३६। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः । गेन्द्रावरुणम् । दीर्घा-
क्किम् । आग्निवारुणीमनङ्गाहीमालभेत ॥ ॐ तदस्मिन्वर्तते इति नवयज्ञादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ नावयज्ञिकः
कालः । पाकयज्ञिकः ॥ ॐ पूर्णमासादण वक्तव्यः ॥ पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः । ॐ पितृ-
व्यमातुलमातामहपितामहाः । १४।३।२६। एते निपात्यन्ते ॥ ॐ पितृभ्रातृरि द्यन्त् ॥ पितृभ्राता पितृभ्यः ॥

दित्वात्स्वार्थिकोऽणिति हरदत्तादयः । 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यधिकारे 'पूर्णमासादण वक्तव्यः' इति वार्तिकेन कर्तव्यमिति तदा-
शयः ॥—**साम्यः**—'सिति प्रकृतं संज्ञासंबन्धम्' इति पुनः साग्रहणं कृतमित्याहुः ॥ इदं च सूत्रे निपातनाद्वैश्वदेवात्स्वार्थं
तल ॥—**मन्त्रस्तुत्येति** । मन्त्रेण स्तुत्या । 'पतिस्तुत्याम्' इत्यादिना कस्यापि तुक् टाप ॥—**आग्नेयो वै ब्राह्मण इति** ।
इहाभ्युद्देशेन ब्राह्मणो न त्यज्यत इति कथमय प्रयोग इति न शङ्क्यमिति भावः ॥—**परत्वादादिवृद्धिरिति** । इदं च
समाधानं श्रायमित्यत्रावश्यकमिति तैत्तिरीय परिहारसंभवादित्यविधानसामर्थ्यमिह नाश्रितम् ॥—**उक्तं रूपमिति** । 'नपात्'
इत्यस्य 'नप्' इति रूपमित्यर्थः ॥—**शतं रुद्रा इति** । शतरुद्रोऽनन्तवचनः ॥—**सौमीति** । 'हलस्तद्धितस्य' इति
यलोपः ॥—**रीङ्कृतः** । अङ्गवृत्तपरिभाषया 'अकृय्मावे' इति दीर्घो न प्रवर्तते इति दीर्घग्रहणमित्याहुः ॥—**यस्येति चेति** ।
पित्र्यतीत्यत्र गीर्ध्विधिः सावकाश इति भावः ॥—**उपस्यमिति** । उपस्यशब्दः स्तुतिर्वा दिवो दुहितं देवतां ब्रवीति ॥
—**द्यावापृ**—। अण्यजोरपवादः ॥—**शुनासीरीयमिति** । शुनश्च सौरार्थेति द्वन्द्वं 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ् । शुनो
वायुः, सौर आदित्य इति वृत्तिकृत् । हरदत्तस्तु शुनासीरशब्द इन्द्रस्य गुणवाचीत्यर्थे मन्यन्त इत्याह ॥ तथा च मन्त्रः
'इन्द्र वयं शुनासीरमस्मिन्यङ्गं हवामहे' इति । मरुतो यस्य मन्तीति मरुत्वानिन्द्रः, मरुत्वातीय मरुत्वम् । अग्नीपोमयम् ।
अग्नीपोमयम् । 'इदमेः सोमवरुणयोः' । वामुनः पतिः वाम्नोष्पतिः । इदं च सूत्रे निपातनात्मायुः । 'वैश्वदेवास्तुर्विधायाम्' ।
वाम्नोष्पतीयं वाम्नोष्पत्यम् । गृहमेधीयं गृहमेध्यम् । गृहमेधशब्दोऽकागमनः । तथाच आश्वलायनः 'मरुतो गृहमेधेभ्यः' इति
॥—**कालेभ्यो**—। कालवाचिभ्यो ये प्रत्यया अत्रार्थे वक्ष्यन्ते ते 'साम्यं देवता' इत्यस्मिन्नर्थेऽनेनातिदिश्यन्ते ॥ वक्तरणं
सर्वमाहशार्थम् । तेन यस्माद्यो विहितस्तस्मात्स एव भवति नान्यः । तथैवोदाहरति—**मासिकं प्रावृषेण्यमिति** ।

१ शैषिकेऽर्थे इति—अग्रयं भक्त इत्यर्थे इति भावः । २ कशब्दस्येति—मन्त्ररूढस्यैवात्र ग्रहणम्, एवं च कायानुब्रूही-
त्येव प्रेषः कस्मा अनुब्रूहीति कल्पमुक्तं तु आप्नमिति प्राधः । नवीनास्तु किमोऽप्यत्र तन्त्रेण निर्देशः, शब्दपरत्वेऽपि
किमः कादेशः, श्रिय इत्यादौ श्यङ्कुत् । किशब्दोपि प्रजापतिवाची, अतएव 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इति श्रुती
प्रजापतये इत्यर्थकं कस्मै इतीदं संगच्छत इत्याहुः । ३ व्यर् इति—निप्रत्ययपरितर्केन बहुवचनैवाप्यमिति शेषः ।

॥ मातुर्दुल्लब्धम् ॥ मातुर्भाता मातुलः ॥ ॥ मातृपितृभ्यां पितरि डामहच् ॥ मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पितामहः ॥ ॥ मातरि पिञ्च ॥ मातामही । पितामही ॥ ॥ अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः ॥ सकारपाठसामर्थ्याच्च पः । अविमोढम् । अविदुसम् । अविमरीसम् ॥ ॥ तिलात्रिप्फलात्पिञ्जपेजौ ॥ तिल-पिञ्जः । तिलपेजः । वन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ॥ ॥ पिञ्जइच्छन्दसि डिञ्च ॥ तिलपिञ्जः । ॥ तस्य समूहः । ॥ १४२। ३७। काकानां समूहः काकम् । बाकम् । ॥ मिश्रादिभ्योऽण् ॥ १४२। ३८। मिश्राणां समूहो भैक्षम् । गमिणीनां समूहो गामिणम् । इह भस्याद इति पुंवद्भावे कृते । ॥ इनण्यनपत्ये । ॥ १४२। ३९। अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति टिलोपो न । युवतीनां समूहो यावन्म । शत्रन्तादनुदात्तादेरणि यौवतम् । ॥ गोत्रोक्षोष्ट्रोश्चराजराजन्यगजपुत्रवन्समनुप्याजाहुच् ॥ १४२। ३९। ण्यः समूहे वुज स्यात् । लौकिकमिह गोत्रं तच्चाप्यमात्रम् । ॥ युवोर्गनाकौ । ॥ १४२। ४०। यु वु एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन् अक एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लुचुकायनम् । औक्षकमित्यादि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्तः ॥ ॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुप्ययुवानः ॥ राजन्यकम् । मानुप्यकम् ॥ ॥ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ वार्धकम् । ॥ केदाराद्यञ्च । ॥ १४२। ४०। चाहुञ् । केदार्यम् । केदारकम् ॥ ॥ गणिकाया अत्रिति वक्तव्यम् ॥ गणिक्क्यम् । ॥ उक्कव-चिनश्च ॥ १४२। ४१। चाक्केदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । केदारिकम् । ॥ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यत् ॥ १४२। ४२। ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ॥ ॥ पृष्ठादुपसंख्यानम् ॥ पृष्ठम् । ॥ ग्रामजनवन्धु-भ्यस्तत् ॥ १४२। ४३। ग्रामता । जनता । बन्धुता ॥ ॥ गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ गजता । सहायता ॥ ॥ अहः खः क्रतौ ॥ अहीनः । अहर्गणसाध्यसुत्याकः क्रतुस्त्वर्थः । क्रतौ किम् । आहः । इह खण्डिकादिवाद्यम् । अहहृत्परोवेति नियमाटिलोपो न ॥ ॥ पश्वा णम् वक्तव्यः । ॥ सिति च । ॥ १४२। ४६। सिति परे पूर्वं पदसंज्ञं 'कालाट्ठ' । 'प्रावृष ण्यः' ॥—डामहजिति । एतच्च व्रत्यायुनुगोधेनोक्तम् ॥ भाष्ये तु आगडादेशो महच् प्रत्ययश्च निपात्यते । तेनावग्रहः मिथ्यनीत्युक्तम् ॥ —सकारपाठेति । अन्यथा प्रक्रियालाघवाय प्रकारमेव पठेदिति भावः । एतच्च मनोरमायां स्थितम् ॥ अन्ये तूकरीत्या 'अविमोढम्' इत्यत्र पलनिवारणेऽपि 'अविदुसम्' इत्यादि स्यादेव पलम् ॥ तत्र हि ष्यन्तात्क्रिप 'अविदुः' इत्यादिरूपगिद्वये सकारपाठसामर्थ्येभ्योपक्षीणत्वात् । तस्मात् 'अविमोढम्' इत्यादिभाष्यकृद्दाहरणेषु सकारपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः ॥—तस्य समूहः । इह 'अचित्तादक', 'अनुदात्तादेरक्', 'गोत्रान्ताहुञ्', 'केदाराद्यञ्च' इत्यादिना प्रतिपद यवादीश वक्ष्यति । तथा च चित्तवदाद्युदात्तमगोत्रान्त प्रतिपदोक्तप्रत्ययरहितमिहोदाहरणमित्याशयेनोदाहरति —काकं बाकमिति । एव वार्कम् । काकवक्तृशब्दाः 'प्राणिनां कुर्वाणाम्' इति फिट्मुत्रेणाद्युदात्ताः । प्राणिवाचिना ये आदिभूताः कवर्गाण्यर्थं तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः । 'अथादिः प्राक् शक्रेः' इत्यधिकारान् ॥ यत्तु रतिन्यागयो. औकर्मित्युदाहनं तदुपेक्ष्यम् । गणिकादिषु युक्तशब्दस्य पाठान्वाजा भाव्यमिति हरदत्तादयः ॥—मिश्रादिभ्योऽण् ॥—भैक्षमिति । अचित्तवाडक प्राप्तः ॥ गामिणमिति । अनुदात्तात्वादन प्राप्तः । गति हि तस्मिन्नाद्युदात्तटिलोपो स्याताम् । न च 'भस्यादे-' इति पुवाचकरूपतिदेशान्न टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । हस्तिनां नामूहो हास्तिकमित्यत्रापि टिलोपानापत्तेः । तस्मात् स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिमात्रपरं तत् । न तु रूपान्तिदेशकमिति योयम् ॥—यावन्मिति । युवतिशब्दस्यानुदात्तादित्वाच्च प्राप्ते अणर्थमिह पाठः ॥ पुंवद्भावातिप्रत्ययनिवृत्तिः । 'अन' इति प्रकृतिभावः । ननु 'भस्यादे-' इत्यत्र. 'अदे तद्धिते विवक्षिते पुंवद्भावे' इत्यभ्युपगमात्तादितोपत्तेः प्राग्वै प्रत्ययनिवृत्तां सत्या 'कनिन युञ्जि-' इति कनिनन्ततया आयुदात्तत्वाद्गण सिद्ध-एवेति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये मिश्रादिषु युवतिशब्दपाठः प्रत्याख्यानः । 'इह युवतिशब्दपाठसामर्थ्यापुंव-द्भावो न' इति वृत्तिकारोक्तिरगम्यत एव निरस्ता ॥ नन्वेव 'गामिणं यावन् गणे' इत्यादिप्रयोगा भाष्यमते न संगच्छेरन्नि-त्याशङ्काह—शत्रन्तादिति ॥—युवोः । गमाहारद्वन्द्वे सौत्र पुरुषम् । उकारस्तूत्राग्रायां नैऋतः । तेन न-न्दनः, कारकः, नन्दना, कारिका इत्यत्रोगिहृष्टर्णां नुमदीयो न स्तः ॥ अनुनासिकयोरिति किम् । ऊर्णायुः ॥—प्रकृत्याऽक इति । इह राजन्यमनुप्यग्रहणं व्यर्थम् । रुडिशब्दत्वेन 'आपत्यस्य च-' इति यलोपस्य प्राप्त्यभावात् । अत एव 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' इत्यत्र तयोर्ग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा गोत्रग्रहणं नैव सिद्धे तयोर्ग्रहणं न कुर्यादित्याहुः । यूनो भावो यौव-निका । मनोज्ञादित्वाहुञ् ॥—वार्धकमिति । यदि वृद्धत्वेपि वार्धकमिति प्रयोगोऽस्ति, तर्हि मनोज्ञादित्वं कल्पनीयमि-त्याहुः ॥—ब्राह्मणमाणव—। ननु त्रयोऽयमी वृद्धाः । तेभ्यः प्रकृतौ यनेवास्तु । वृद्धावति यञि वा रूपे विशेषाभा-वात् । नापि स्वरे विशेषः, उभयथाप्युदात्तत्वात् । स्त्रियां विशेषस्तु न शङ्क्य एव, नपुंसकत्वात् । 'यञश्च' इत्यत्रापत्य-ग्रहणाच्च । टञ् तु नावर्तिष्यते अखरितत्वादि चेत् सत्यम् । अवृद्धादपि कुतश्चिद्विधानार्थं यद्वचनम् । तसिद्धा-नुवादाक वार्तिकमाह—पृष्ठादिति । पृष्ठं स्त्रोत्रविशेषः ॥—पृष्ठय इति । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः पडह इति तु मत्वर्थलक्षणया बोध्यम् ॥—ग्रामजन—। वृत्तिकृता तु वार्तिकस्थसहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः ॥

स्यात् । अभत्वादोर्गुणो न । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । ॥ अनुदात्तादेरञ् ॥ १४२।४४। कापोतम् । मायूरम् । ॥ खण्डिकादिभ्यश्च ॥ १४२।४५। अञ् स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् । ॥ चरणेभ्यो धर्मवत् ॥ १४२।४६। काठकम् । छान्दोग्यम् । ॥ अचित्तहस्तिधेनोष्टक् ॥ १४२।४७। साकुक्कम् । हासिकम् । धेनुकम् । ॥ केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ॥ १४२।४८। पक्षे ङगौ । केश्यम् । केशिकम् । अधीयम् । आधम् । ॥ पाशादिभ्यो यः ॥ १४२।४९। पाश्या । तृष्या । धूम्या । वन्या । वात्या । ॥ खलगोरथात् ॥ १४२।५०। खल्या । गव्या । रथ्या । ॥ इनित्रकट्यचञ्च ॥ १४२।५१। खळादिभ्यः क्रमास्त्युः । खलिनी । गोत्रा । रथकव्या ॥ ॥ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ॥ डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणोऽयम् । ॥ विषयो देशे ॥ १४२।५२। पृथ्वन्तादणादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः । शिबीनां विषयो देशः शैबः । देशे किम् । देवदत्तस्य विषयोऽनुवाकः । ॥ राजन्यादिभ्यो वुञ् ॥ १४२।५३। राजन्यकः । ॥ भौरिक्याद्येषु कार्यादिभ्यो विधलभक्तौ ॥ १४२।५४। भौरिकीणां विषयो देशः भौरिकिविधम् । भौलिकिविधम् । णेपुकारिभक्तम् । सारसायनभक्तम् । ॥ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ॥ १४२।५५। अण् । पङ्कारादिरस्येति पाङ्गः प्रगाथः । ॥ स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । ॥ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ॥ १४२।५६। सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनस्य संग्रामस्येति सौभद्रः । भरता योद्धारोऽस्य संग्रामस्य भारतः । ॥ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः । ॥ १४२।५७। दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मांष्टा । ॥ घञः सास्यां क्रियेति जः ॥ १४२।५८। घञन्ताक्रियावाचिनः प्रथमान्तादास्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्रीलिङ्गे जप्रत्ययः स्यात् । घञ इति कृद्ग्रहणाद्वृत्तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । ॥ श्येनतिलस्य पाते जे ॥ १६।३।७१। श्येन तिल एतयोर्मुमागमः स्यात् जप्रत्ययपरं पातशब्दे उत्तरपदे । श्येनपातोऽस्यां वर्तते श्येनपाता मृगया । तिलपातोऽस्यां वर्तते तिलपाता स्वधा । श्येनतिलस्य किम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । ॥ तदधीते तद्वद् ॥ १४२।५९। व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

—अनुदात्तादेरञ् । आपृषिक शाण्डिलिकमित्यादीं परवान् 'अचित्तहस्तिधेनोः—' इति ङगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवन्त-मुदाहरति-कापोतमिति ॥—लघावन्त इति फिटसूत्रेण कपोतमयूरशब्दा मयोदात्ता ॥ न च 'शकुनानां च लघुपूर्वम्' इत्यानुदात्ताविमाविति शङ्क्यम् । 'अन्त्यापूर्वं लघुदात्तम्' इति तत्र व्याख्यानादित्याहुः ॥—खण्डिका—। आगुदात्तार्थमचिन्नादौ वाधनार्थं च वचनम् ॥—चरणेभ्यः—। यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मं वक्ष्यते, स तस्याः प्रकृतेः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः । वृज्जादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते । तत्र 'चरणाद्गमां प्रायथोः' इति तु वार्तिकम् । तदर्थमेतन्निर्वातिदेशसूत्रेण ज्ञाप्यते ॥—काठकमित्यादि । 'गोत्रचरणादृजः' ॥—छान्दोग्यमिति । 'छन्दागौक्थिकः' इति ज्ञेयः ॥—यञ्छाविति । यथासंख्यं स्तः ॥—ङगणाविति । केशशब्दादचित्तत्वेन ङक ॥—विषयो देशे । 'तस्य' इत्यनुवर्तते इत्याह—पृथ्वन्तादिति । विषयशब्दार्थमाह—अत्यन्तेति ॥—भौरिक्या—। आभ्यां गणाभ्यां यथासंख्यं भेदां प्रत्ययौ स्तः ॥—भौरिकिविधमित्यादि । क्लृप्तल लोकात् ॥—सोऽस्यादिरिति । छन्दा नामाक्षरेयत्तानि यन्मनपङ्क्यादिरिह विवक्षितः । तद्वाचकान् प्रथमान्तादस्येत्यादिमिति प्रत्ययः स्यात्, य आदिमान् प्रगाथश्चेत् ॥ प्रग्रथ्यते इति प्रगाथः । 'ग्रन्थ संदर्भे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च कारके' इति कर्मणि घञ । प्रपोदरादिलोपफनकारयोर्लोपः । अन्ये तु प्रगीयते इति प्रगाथः 'गै शब्दे' इत्यतः 'उपकुपिगानिभ्यः श्येन' इत्याहुः । यत्र द्वे ऋचावाकृत्या त्रिव्यः क्रियन्ते स प्रगाथः—त्रैष्टुभमिति । 'स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतिता लिङ्गवचनान्तरिवर्तन्ते' इति न्यायेन क्लृप्ततेति भावः ॥—संग्रामे—। ननु 'प्रथमात्' इत्याधिकारात्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिन एव प्रत्ययः प्राप्नोति, न प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यत आह—सोऽस्येतीति । एव च प्रथमान्तविशेषणद्वारा प्रयोजनयोद्धृणां प्रकृतिलम् 'अस्य' इति प्रत्ययार्थविशेषणद्वारा संग्रामस्य प्रत्ययार्थत्वं वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ तथा चायमिह सूत्रार्थः । प्रयोजनवार्चभ्यो योद्धृवार्चभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति पप्रथन्तार्थेऽण स्यात्, स च पप्रथन्तार्थः संग्रामश्चेदिति ॥—तदस्याम्—। प्रथमान्तात्प्रहरणोपाधिकारमभ्यन्तार्थेऽण स्यात्, स चेतसप्तम्यन्तार्थः क्रीडा भवति ॥ प्रहरण किम् । माला भूषणमस्याम् ॥ क्रीडायां किम् । राङ्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥—घञः ॥—कृद्ग्रहणादिति । तेन 'श्येनपाता' इत्यत्र 'ङिणिति' इत्यङ्गस्य विधीयमाना वृद्धिः सिद्धा । श्येनपातस्यापि घञन्तत्वादिति भावः ॥ घञः किम् । श्येनपतनमस्यां वर्तते ॥ क्रिया किम् । प्राकारोऽस्यां वर्तते ॥ 'तदस्याम्' इति प्रकृते पुनः 'सास्याम्' इत्युक्तिः 'क्रीडायाम्' इत्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति । अत एवाह—दण्डपातोऽस्यां तिथाविति ॥—तदधीते—। द्वितीयान्तादधीतेति चेदितरि च प्रत्ययः स्यात् । द्विस्तद्वग्रहणमधीयाने विदुषि च प्रत्येक

१ विषय इति—देशग्रहणाद्विषयशब्दोऽत्र ग्रामसमुदायवाचीति वृत्तिः । विषयः स्वत्ववान्, निवामस्तु न नियमेन तथेति तयोर्भेदः । २ प्रयोजनेत्यादि—तेनेह न, सुभद्रा प्रविक्षास्य संग्रामस्य ।

॥ क्रतूक्त्यादिसूत्रान्ताद्भुक् ॥४२॥६०॥ क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थपरंभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तल्लक्षणपरो ग्रन्थविशेषो लक्षणयोक्तृत्वम् । तदधीते वेद वा आर्क्षिकः ॥ ॥ मुख्यार्थान्कथयद्वाद्भुगणौ नेप्येते ॥ न्यायम्, नैयायिकः । वृत्तिम्, वार्तिकः । लोकायतम्, लोकायतिकः इत्यादि ॥ ॥ सूत्रान्तात्त्वकल्पादेरेवेप्येते ॥ सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम् । कल्पसूत्रः ॥ ॥ विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ वायसविधिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्ष-
णिकः । पाराशरकल्पिकः ॥ ॥ अङ्गक्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्द्विद्यान्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धर्मविद्यः । त्रिविधा विद्या त्रिविधा तामधीते वेद वा त्रैविद्यः ॥ ॥ आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च ॥ यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यवक्रीते तदधीते वेति वा यावक्रीतिकः । वासवदत्तामधिकृत्य कृता आ-
ख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्यर्थे वृद्धाच्छः । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ॥ ॥ सर्वादेः सादेश्च लुग्वक्तव्यः ॥ सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सवार्तिकः । द्विगोलुगिति लुक् । द्वितन्त्रः ॥ इकन्पदोत्तरपदाच्छतपद्यः पिकन्पथः ॥ पूर्वप-
दिकः । उत्तरपदिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । पष्टिपथिकः । पष्टिपथिकी । ॥ क्रमादिभ्यो वुन् ॥४२॥६१॥ क्रमकः । क्रम, पद, शिक्षा, सीमांसा, क्रमादिः । ॥ अनुब्राह्मणादिनिः ॥४२॥६२॥ तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्रा-
ह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । मन्वर्थान्येनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम् । ॥ वसन्तादिभ्य-
ष्टक् ॥४२॥६३॥ वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दण्डिनायनेति सूत्रे निपातनादिल्लोपो न । ॥ प्रो-
क्ताल्लुक् ॥४२॥६४॥ प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याध्येतुवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पणनं पणः । घञर्थे कविधान-
मिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी, तस्य गोत्रापत्यं पाणिनः । ॥ गाथिविदधिकेशिगणपणितश्च ॥६॥४२॥६५॥ एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । ततो यूनि इत् । पाणिनिः । ॥ ण्यक्षत्रियार्पञ्जितो यूनि लुगणिञोः ॥२॥४२॥६८॥ ण्यप्रत्ययान्ताक्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्ताद् त्रितश्च परयोयुवाभिधायिनोरणिञो-
ल्लुक् स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्राफलकः पिता । श्राफलकः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् । शिवाद्यण । कौहडः पिता । तत इत् । कौहडिः पुत्रः । यूनि

विधानार्थम् । तेनोत्तरत्र क्रतुवसन्तादयः शब्दान्तरप्रतिपादकग्रन्थे गौणा अग्यर्थायानेऽपि प्रत्यय प्राप्नुवन्ति । अन्यथा तेषा-
मायनानसंभवेन वेदितर्येव प्रत्ययः स्यादिति भावः ॥—**क्रतूक्त्यादि**—॥—**क्रतुविशेषति** । स्वरूपस्य तु न ग्रहणम् ।
तथात्वे सत्युक्त्यादिष्वेव क्रतुशब्द पठेत्, नापि क्रतुपर्यायानामुक्त्यादिगणे यज्ञशब्दप्राप्त्यदिति भावः ॥—**अध्येतरीति** ।
अध्येतरीत्यर्थः ॥—**आग्निष्टोमिक इति** । संख्याविशेषवानकस्यायग्निष्टोमशब्दस्य तत्स्थानकं कर्त्ता निरुद्धप्रयोगः ॥—
तल्लक्षणेत्यादि । तत्प्रतिपादकप्रातिशान्भ्यमित्यर्थः ॥—**नेप्येते इति** ॥ अनभिधानादिति भावः ॥—**त्रिविधेति** ।
'निष्ठा विद्या अर्धाति' इति विप्रहे तु तद्विधानार्थे द्विगौ 'त्रिविद्यः' इत्येव स्यात् 'द्विगोलुगनपत्ये' इति लुक्प्रवृत्तेरिति भावः ॥
आख्यायिकेति । गद्यपद्यरूपो ग्रन्थविशेष इत्यर्थः ॥—**सर्वादेरिति** । 'सादेः' इत्येव निद्धे सर्वादिग्रहणमर्थवत्परि-
भाषाज्ञानार्थम् ॥—**सवार्तिक इति** । वार्तिकान्तमधीत इत्यर्थः । अन्तवचने अव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे चाकाले'
इति सहस्य संभावः ॥—**इकञ्जिति** । पदशब्द उत्तरपद यस्य तस्मादिकन् । शतशब्दात्पश्चिदशब्दात् परो यः पथिनश-
ब्दस्तदन्तात् पिकन् वाच्य इत्यर्थः ॥—**शतपथिक इति** । त्रितकृता तु वार्तिके 'बहुलम्' इति पूरयित्वा 'शतपथः'
इत्यणन्तमायुदाहृतम् । तनु भाष्ये न दृष्टम् । पितृवत्त्व दर्शयति—**शतपथिकीति** ॥—**अणवाधनार्थमिति** । भाष्ये
तु प्रत्याख्यानतमेवेदं सूत्रं तद्वीत्या लणियत इति, अनभिधानान्नेति वा बोध्यम् ॥—**वसन्ता**—। उक्त्यादिष्वेव वस-
न्तादीन् पठित्वा, वसन्तादिषु वा उक्तादीन् पठित्वा, अन्यतरन्लक्ष्यमवक्तुम् ॥—**अथर्वाणमिति** । अथर्वणा प्रोक्त
उपचारादर्थार्थ ॥ यद्वा 'तेन प्रोक्तम्' इत्यधिकारे 'ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः' वसिष्ठो विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्य
'अथर्वणे वा' 'अथर्वा, आथर्वणः' इति भाष्योक्तेः गापुः ॥—**गाथिविदधि**—। 'इनण्यनपत्ये' इति सिद्धे अप-
त्येऽयणि प्रकृतिभावाधर्मयमारम्भः ॥ गाथिनः । वेदधिनः । केशिनः । गाणिनः । पाणिनः ॥—**ण्यक्षत्रियार्प**—॥—**कौ-
रव्य इति** । 'कुर्वीदिभ्यो ण्यः' तत इञो लुक् । कौरव्यः पुत्रः ॥ ननु तिकादिषु कौरव्यशब्दः पठ्यते, तथा च कौरव्या-
यणिरिति फिजा भाव्यं, न लिखेति चेत् । सत्यम् ५ 'कुरुनादिभ्यो ण्यः' इति क्षत्रियगोत्रे विहितो यो ण्यस्तदन्तं तत्र
पठ्यते । प्रकृते तु ब्राह्मणगोत्रप्रत्ययान्तमित्यवधेयम् ॥—**श्राफलक इति** । 'क्षयन्धक' इत्यण् । तत इञो लुक्, श्रा-
फलकः पुत्रः ॥—**वासिष्ठ इति** । कृष्यण तत इञोलुक् । वासिष्ठः पुत्रः ॥—**तैकायनिरिति** । 'तिकादिभ्यः फिव' ततोऽणो

किम् । वामरथस्य छात्राः वामरथाः । इति अणो लुक् तु न भवति । आर्यग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यण एव ग्रहणात् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः । इजश्चेत्यण् तु न । गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् । ततोऽध्येतृवेदिग्रणो लुक् । स्वरे स्त्रियां च विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीया । ॥ सूत्राच्च कोपधान् ॥ १४।२।६५। सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणस्य अष्टकं पाणिनेः सूत्रम् । तदधीते विदन्ति वा अष्टकाः । ॥ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ॥ १४।२।६६। छन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः । अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिस्वाणिनिः । तस्य कठचरकादिति लुक् । ततोऽण्, तस्य प्रोक्तालुक् ॥

तद्धितेषु चातुरर्थिकाः ।

॥ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ॥ १४।२।६७। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसो औदुम्बरः । ॥ तेन निर्वृत्तम् ॥ १४।२।६८। कुशाब्जेन निर्वृत्ता कौशाब्जी नगरी । ॥ तस्य निवासः ॥ १४।२।६९। शिबीनां निवासो देशः शैबः । ॥ अदूरभवश्च ॥ १४।२।७०। विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम् । चकारेण प्रागुक्तास्त्रयोऽर्थाः संनिधाप्यन्ते । तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति । ॥ ओरञ् ॥ १४।२।७१। अणोऽपवादाः । कक्षतु, काक्षतवम् । नद्यां तु परवान्मनुष्यः । इक्षुपती । ॥ मतोश्च बह्वज्ज्ञात् ॥ १४।२।७२। बह्वच् अङ्गं यस्य मनुषस्तदन्तादज्

लुक्, तैकायिनः पुत्रः ॥—वामरथा इति । कुर्वादित्वात् ण्यः । ततो वृद्धाच्छ वाधित्वा 'कणादिभ्यो गोत्रे' इति शेषिकोऽण् ॥—इतीति । 'ण्यक्षत्रियार्प-' इत्युदाहृतमुत्रेण्यर्थः ॥—ऋष्यण एवेति । पाणिनशब्दे तु आन्तरिक एवाणिनि भावः ॥ नन्विदं 'वाग्यस्मिन् गणिते' इति सूत्रमभाष्यकृत्याभ्यां विरुध्यते । अत्रेयुवापत्त्यानि पुमांशोऽत्रयः, 'इतश्चानिजः' इति ढक तदन्तायुनि 'अत इज' तस्य 'ण्यक्षत्रिया-' इति लुक्, 'अत्रिभ्युकुल-' इति 'ढकोऽपि लुक्' इत्युक्तत्वात् । 'कायन्धक' इत्येण एव ग्रहणं तु ढकोऽप्रहणान्ततः परम्येजो लुङ् स्यादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः' इति भाष्यप्रयोगादस्य गान्धर्वमिति ज्ञेयम् ॥—इजश्चेतीति । 'युनि लुक्' इति लुक्स्यापि प्रत्ययलक्षणं नृजन्तमस्तीति भावः ॥—गोत्रे य इति । 'गोत्रमिह शास्त्राय, न तु लौकिकस्मिन् तत्र वक्ष्यते' इति भावः ॥—स्वरे इति । लुक्भावं प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं स्त्रियां च ईप्स्यत्वात् । लुकि गति लोकार उदात्तः, टाप च सिञ्च्यतीति भावः ॥—अष्टकमिति । संन्यायाः सजागदुमुत्राभ्यन्तेयु इति 'संन्याया अतिशदन्तायाः कर्त्त' ॥ संन्याप्राकृतिकादिति । संन्याप्राकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥—कालापक इति । कलापिनशब्दात्प्रोक्तार्थोऽण् 'सत्रमन्तार्ग-' इत्युपसर्गान्तादि-लोपः । ततोऽण्येतर्थाय तस्य 'प्रोक्ताद्धक' इति लुक् । कालापानामात्राय इत्येव 'गोत्रचरणान्नृज' ततोऽण्येतृवेदिग्रणो लुक्, स्वरे स्त्रियां च विशेषः ॥—छन्दोब्राह्मणानि । इह मण्डकश्रुत्यानुवृत्तं 'प्रोक्तात्' इति पराम्यन्तं जयन्त-त्येन विपरिणम्यते 'छन्दोब्राह्मणानि' इत्यनेन रामानाथिहरणत्वात् । प्रोक्तशब्दश्च प्रोक्तार्थकं प्रत्यय लक्षणिक इत्याशये-नाह—प्रोक्तप्रत्ययान्तानांति ॥—तद्विषयाणीति । तच्छब्देन अध्येतृवेदितृप्रत्ययः परामृश्यते, विषयशब्दस्त्वि-हानन्यभाववाची न तु देशवाचीत्यभिप्रेत्याह—प्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थ इति । पाणिनीय पाणिनीया इति-वदनिष्यमेन प्रयोगे प्राप्तं नियमाथमेतदिति भावः ॥ छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं निरन्तरप्रोक्तब्राह्मणानामेव तद्विषय-त्वाथम् । तेनह न । याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्क्यानि । यजन्तान् 'कणादिभ्यो गोत्रे' इत्येण, 'आपत्यस्य च' इति यलोपः । याज्ञवल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति वृत्तिकृता व्यवहारः ॥ चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनः कौशिकिनः इत्यत्र कन्येऽपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । 'काश्यपकौशिकाभ्यामुपिभ्याम्-' इति प्रोक्तं णिनः, अन्येत्रणो लुक् । छन्दोब्राह्मणानांति किम् । पाणिनीय व्याकरणम् ॥

तदस्मिन्—। अस्तीत्युपाधिका-प्रथमान्तादास्मिन्ति सप्तम्यन्ताथं यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्प्रत्ययान्तनामा देशश्च ॥ तत्-प्रत्ययान्तं नाम यस्येति बहुव्रीहिः । मनुषोऽयमपवादः । इतिशब्दस्तु सकललोकाप्रसिद्धे देशे यथा स्यात्, न लाघुनिर्सेक-तेऽपीत्येतदर्थः । उत्तरमुत्रत्रयेऽपि 'देशे तन्नाम्नि' इत्यनुवर्तते ॥—तेन निर्वृत्तम् । अन्तर्भावितव्यर्थेऽस्तेः कर्मण क्तः ॥—अदूर-। अदूरमन्तिकम्, तत्र भवतीत्यदूरभवः निपातनात्प्राप्तमसामानः । चातुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी । तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः । अस्यामादित्वाद्भञ् । चतुर्थ्येषु भवा इति तद्वितार्थं द्विगौ तु 'द्विगोलुगनपत्ये' इति ढको लुक् स्यात् ॥—मतोश्च—। ननु 'मतोर्बह्वचः' इत्येवास्तु । बह्वचो विहिता यो मनुष्य तदन्तादांति 'यथधिकरण्येन

१ छन्द इति—छन्दःपदेन गायत्र्यादिछन्दोस्तुतमन्त्राणामेव ग्रहणमिति ब्राह्मणग्रहणम् । 'नृदापितं च छन्दसि' इत्यत्र तु छन्दः-पदस्य ब्राह्मणे लक्षणा 'नित्य मन्त्रे-' इत्यत्र मन्त्रग्रहणात् । २ चातुरर्थिकत्वमिति—चतुर्णां सूत्राणामर्थोचतुरर्थोः तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः, तत्त्वमित्यर्थः ।

नाञ् । सैधकावतम् । बह्वजिति किम् । आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यान्मत्वन्तविशेषणं माम् । ॥ बह्वचः कृपेषु ॥१२।७३। अणोऽपवादः । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कृपः । ॥ उदकच विपाशः ॥१२।७४। विपाश उत्तरे कृले ये कृपास्तेष्वञ् । अबह्वजर्थ आरम्भः । दत्तेन निर्वृत्तो दातः कृपः । उदक किम् । दक्षिणतः कृपेष्णव । ॥ सङ्कलादिभ्यश्च ॥१२।७५। कृपेष्णिति निर्वृत्तम् । सङ्कलेन निर्वृत्तं साङ्कलम् । पीकलम् । ॥ स्त्रीषु सौवीरसात्वप्राश्नु ॥१२।७६। स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वञ् । सौवीरे, दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दातामित्री नगरी । साल्वे, वैधुमाप्ती । प्राचि, माकन्दी । ॥ सुवास्त्वादिभ्योऽण ॥१२।७७। अणोऽपवादः । सुवासोरवूरमवं सावास्तवम् । वर्ण, वार्णवम् । अणग्रहणं नशां मनुषो बाधनार्थम् । सौवास्तवी । ॥ रोणी ॥१२।७८। रोणीशब्दात्तदन्ताच्च अण्, कृपाजोऽपवादः । रौणः । आजकरोणः । ॥ कोपधाञ् ॥१२।७९। अण् । अणोऽपवादः । कार्णच्छिद्रकः कृपः । कार्कवाकवम् । त्रैशङ्कवम् । ॥ वुञ्छणकटजिलसेनिरद्वञ्-ण्ययफक्किभिन्नयय्यककठकोऽरीहणकृशाश्वद्व्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ॥१२।८०। एभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्सुश्रुतुरर्थ्याम् । अरीहणादिभ्यो वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तमारीहणकम् । कृशाश्वादिभ्यश्छण् । काशाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यश्छ । कुमुदिकम् । काशादिभ्य इलः । काशिलः । तृणादिभ्यः सः । तृणसम् । प्रेक्षादिभ्य इतिः । प्रेक्षी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो ङञ् । साख्येयम् । सङ्काशादिभ्यो ण्यः । साङ्काश्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादिभ्यः फक् । पाक्षायणः । (ग) पथः पन्थ च । पान्थायनः । कर्णादिभ्यः फिक् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य इज् । सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो व्यः । प्रगदिन्, प्रागद्यः । वराहादिभ्यः कक् । वाराहकः । कुमुदादिभ्यश्छक् । कौमुदिकः । ॥ जनपदे लुप् ॥१२।८१। जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् । ॥ लुपि युक्तपञ्चक्तिवचने ॥१२।५१। लुपि सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानां निवासो जनपदः पञ्चालः । कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः । ॥ तद-शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ॥१२।५३। युक्तपञ्चचनं न कर्तव्यं संज्ञानां प्रमाणत्वात् । ॥ लुप्योगाप्रख्यानात् ॥१२।५४। लुगपि न कर्तव्योऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः । ॥ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शने स्यात् ॥१२।५५। यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत । ॥ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ॥१२।

व्याख्यानादिष्टं गिञ्जिति किमङ्गग्रहणेनत्याशङ्का निवारयति—अङ्गग्रहणमिति ॥—मत्वन्तविशेषणमिति । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याम्यात्वादङ्गग्रहणाभावे मत्वन्तविशेषणं स्यादेव । तत्राहिमतमित्यादावितिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—रोणी । रोणीशब्दः प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थः । तथाच फलितमाह—रोणीशब्दादिति । पञ्चम्याः सौगो लुगिग्न्ये ॥—तदन्तादिति । 'येन विधिः' इति सूत्रे भाष्यम्यविशेषवचनात्, विशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः' इत्यस्य प्रत्याख्यानादा तदन्तविधिरिति भावः ॥—वुञ्छण—। 'ठक्' इत्यन्तमेक समस्तपदम् । अरीहणादि लपरम् । तत्र प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्व विधाय, द्वितीयेन कशादिकुमुदान्तद्वन्द्वेन सह-पुनर्द्वन्द्वो बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विपाठोऽपि नैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्येक संवयत इत्याह—अरीहणादिभ्य इति । पक्षायन्तर्गणसूत्रमाह—पथ इति ॥—जनपदे लुप् । तन्नाप्तीयेव । नेह उदुम्बराः गन्धाम्भिर्नादुम्बरो जनपदः । न ह्यत्र लुबन्त नामधेयम् ॥ जनपदस्यैकत्वादिकवचने प्राप्ते बहुवचनादिफलकमतिदेशमाह—लुपि युक्तवदिति । व्यक्तिवचने किम् । शिरीषाणामद्वयमयो ग्रामः शिरीषाः 'वरणादिभ्यश्च' इति लुप् । तस्य वन शिरीषवनम् । इह वनस्यतिलमतिदिश्येत । नतश्च 'विमार्पापिपवनस्यतिभ्यः' इति णल स्यात् ॥ नन्वत्र शिरीषाणामिति पृथीपबहुवचनं कुतो नातिदिश्यत इति चेत् । अत्राहुः । वचनमिह संख्या न त्वैकवचनार्थवचनादि । न 'यवमपि संख्याबोधकत्वेन श्रुतैव पृथीपरिगृह्यतमिति वाच्यम् । पञ्चथस्य तद्विद्वत्त्यन्तर्गतत्वादुक्ताथे प्रथमाया एव युक्तवदिति ॥—पञ्चाला इत्यादि । यद्यप्यत्राभिधेयलिङ्गवत्त्वेऽपीतिस्मिन्, तथापि कटुवदर्थो अद्वयमवो ग्रामः कटुवदरीत्यादिसिद्धये प्रकृतिलिङ्गातिदेश इति भावः ॥ पूर्वाचार्यानुरोधेन कृत सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे—तदशिष्यमिति । पनालाः, अङ्गाः, वङ्गाः, कलिङ्गाः, इत्यादयो जनपदस्य यथायथं बहुवचनाद्यन्ता एव संज्ञाः । न तत्र यत्नेन लिङ्संख्ये प्रतिपादनीये । आपो दारा इत्यादिषु यथा । न हि तत्र शास्त्रेण लिङ्संख्ये प्रतिपाद्यते इति भावः ॥ उपर्जावक प्रत्याख्यायोपर्जाव्य प्रत्याचष्टे—लुप्योगेति । 'जनपदे लुप्' 'वरणादिभ्यश्च' इति द्विसूत्री लुपशब्देन विवक्षिता । 'अशिष्यम्' इति संबध्यत एव । तदाह—लुबपीति । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धो योग इत्याशयेन 'फलितमाह—अवयवार्थस्येति । अप्रत्याख्यानादिति व्याचष्टे—अप्रतीतेरिति । पञ्चालादयः शब्दाः क्षत्रियेषु यथा रूढास्तथा जनपदेऽपीति 'तस्य निवासः' 'अद्वयमवश्च' इति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधाभेनेत्यर्थः ॥—न दृश्येतेति । विनापि क्षत्रियसंबन्धं पञ्चालादिशब्दो जनपदेषु प्रयुज्यते इति नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥—प्रसङ्गात्पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे—प्रधानेत्यादिना ।

५६। प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यम् । कुतः, अर्थस्य लोकत एव सिद्धेः । ॥ कालोपसर्जने च तुल्यम् । ॥ १२।५७। अतीताया रात्रेः पश्चाच्चैनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि-पूर्वाचार्थैः परिभाषितं तत्राप्यशिष्यत्वं समानम् । लोकप्रसिद्धेः । ॥ विशेषणानां चाजातेः । ॥ १२।५२। लुब्धस्य विशेषणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने स्तो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः । गोदौ रमणीयो । अजातेः किम् । पञ्चाला जनपदः । गोदौ ग्रामः ॥ ॥ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ॥ हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ॥ खलतिकादिषु वचनम् ॥ खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवानि खलतिकं वनानि ॥ ॥ मनुष्यलुपि प्रतिषेधः ॥ मनुष्यलक्षणे लुब्धं विशेषणानां न, लुब्धतस्य तु भवतीत्यर्थः । चञ्चा अभिरूपः । ॥ वरणादिभ्यश्च । ॥ १४।२८२। अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः । ॥ शर्कराया वा । ॥ १४।२८३। अस्माच्चतुर्थिकस्य वा लुप्यात् । ॥ ठक्छौ च । ॥ १४।२८४। शर्कराया एतौ स्तः । कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्यात्पक्षे ठक्छकौ । वाग्रहेणसामर्थ्यात्पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुङ्विकल्पः । पङ् रूपानि । शर्करा । शर्करम् । शर्करिकम् । शर्करीयम् । शर्करिकम् । शार्करम् । ॥ नयां मनुष्यं । ॥ १४।२८५। चतुर्थिकः । इधुमती । ॥ मध्वादिभ्यश्च । ॥ १४।२८६। मनुष्यं स्वाच्चतुर्थिकः । अनर्थार्थ आरम्भः । मधुमान् । ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ङानुप् । ॥ १४।२८७। कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । आद्योर्ह्य इति अन्ये मादुपधाया इति वक्ष्यमाणेन वः ॥ ॥ महिषाप्तेति वक्तव्यम् ॥ महिषमात्रमात्र देशः । ॥ नडशदाइडलच् । ॥ १४।२८८। नडलः । शदो जम्बालघासयोः । शाहलः । ॥ शिखाया वलच् । ॥ १४।२८९। शिखावलम् । ॥ उत्करादिभ्यश्च । ॥ १४।२९०। उत्करीयः । ॥ नडादीनां कुक् च । ॥ १४।२९१। नडकीयम् । (ग) कुञ्चा हस्वन्वं च ॥ कुञ्चकीयः ॥ (ग) तक्षन्नलोपश्च ॥ तक्षकीयः । ॥ विल्वकादिभ्यश्च । ॥ १५।४।

विशेषणानाम्—। यद्यपि सूत्रपाठे 'लुपि युक्तवत्' इति सूत्रादनन्तरमेतत्सूत्रं पठित्वा 'तदशिष्यम्-' इत्यारब्धत्वात्तत्रैवंदं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं, न तु युक्तवत्तावपरमित्याशयेन तत्र नोक्तमित्याहुः ॥—**पञ्चाला रमणीया इति** । कथं तर्हि 'पञ्चालाः जनपदः, सुमिधः संपन्नपानीयः' इति प्रयोग इति चेत् । जनपदविशेषणत्वादित्येवं हि ॥ पञ्चालविशेषणत्वाभ्युपगमे तु तद्वल्लिङ्गवचनेन एव । पञ्चालाः जनपदाः सुमिधः संपन्नपानीया इति ॥—**हरीतक्य इति** । 'हरीतक्यादिभ्यश्च' इत्यणो लुपः । तत्र हि 'लुप् च' इत्यतो लुबुवन्तं ॥—**खलतिकमिति** । 'वरणादिभ्यश्च' इति लुपः ॥—**चञ्चेति** । 'संज्ञायाम्' इति कनो 'लुप्' इति लुपः । चञ्चा तृणमयः पुमान् ॥—**वरणादि—**। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेनास्याकृतिगणत्व मिदम् ॥—**वरणा इति** । एवं कटुवदगं, शिर्षपाः, गोदौ खलतिकमित्यादीन्युदाहर्तव्यानि ॥ वत्वस्यासिद्धत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये टिलोपो न स्थानिवदित्याशयेनाह—**ज्ञय इति** । ननुनान्यत्रापि परत्वात् 'ज्ञयः' इत्यनेनैव वकारो न तु 'मादुपधायाः' इत्यनेनैव भावः ॥ न चास्मिद्वत्त्वात् 'मादुपधायाः' इत्येव तत्र न्यायमिति वाच्यम् । 'प्रकरणे प्रकरणमणिद्वयं, न तु योगे योगः' इति 'उपसर्गादगमागं' इत्यत्र भाग्ये निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वानित्यत्र वेतस्यश्चस्य सुबन्तत्वेन पदत्वात्, मनुषो ङित्ववसामर्थ्यादिलोपे एकदेशविकृतन्यायेन पदत्वात्तस्य स्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वाहः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निर्णयार्थं चेत् । मैवम् । अन्तरङ्गत्वं प्राति वहिर्भूतस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । न च पाष्ठी वहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिक न जानातीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् ॥ नन्वेवमपि 'स्वादिषु-' इति सान्तस्य पदत्वे तदाश्रयस्त्वस्यान्तरङ्गत्वाभावाद्द्विहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति रुक् दूतारमैव । न च 'नयां मनुष्यं' इति चतुर्थ्या मनुषो विधानाच्चतुर्थिको ङानुप् मन्वर्थ्य इति 'तर्गो मन्वर्थे' इत्यनेन भव्यं शङ्क्यम् । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वेऽप्येवम् । तस्य रुक्त्वविधाना सह कार्यकालतया 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निर्णयार्थं चेत् । अत्राहुः । पदसंज्ञायां यथोद्देशपक्षाश्रयणात् 'पूर्वत्रासिद्धे न' इति निर्णयप्रवर्तनात्स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या सान्तस्यापदत्वादिति ॥ एतेन घटी आमलकीत्यत्र 'स्वादिषु' इति पदत्वाज्ज्ञत्वं स्यात्, औत्सीत्यत्र तु संयोगान्तलोपः स्यादिति शङ्कापि परमिति दिक् ॥ ननु प्रक्रियालाघवाय ङानुबेव विधीयताम्, अथ वा 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङित्व' इति प्रकृतस्य मनुषो ङित्वमिति दिश्यताम्, किमनेन ङानुङ्विधानेन । सत्यम् । अन्यतो विधानार्थं तन् ॥ तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह—**महिषाप्तेति ॥—****शिखाया—**। निर्वृत्ताद्यर्थे देशो तत्राज्यणो वाधनार्थं चेदम् । 'दन्तशिखासंज्ञायाम्' इति पक्षमे वक्ष्यमाण त्वदेशोऽपि शिखावल इति रूपसिद्ध्यर्थम् ॥—**नडादीनाम्—**। नडशक्षविल्वेणुवेत्रवेत्सादयो नडादयः । नडाद्यन्तर्गणसूत्रमाह—**कुञ्चेति** । एव तक्षन्नित्यपि । उभयत्रापि पञ्चाः सौत्रो लुक् । 'डू लोप-' इत्यतो लोपेऽनुवर्तमाने लुगग्रहणं व्यर्थमित्याश-

१ वाग्रहेति—अन्यथा तत्र पाठसामर्थ्यादेव ठक्छकोर्विकल्पेन लोपे मिद्धे तद्व्यर्थे स्पष्टमेव । २ महिषानिति—अत्र प्रत्यये भाषायामिति न, पकारसवर्णानुनासिकाभावात् । तत्र च सवर्णग्रहणापकर्षस्य सर्वसंमतत्वादिति ।

१५३। नडाद्यन्तर्गता बिल्वकादयस्तोभ्यश्छस्य लुक् तद्धिते परे । बिल्वा यस्यां सन्ति सा बिल्वकीया । तस्यां भवा बिल्वकाः । वेत्रकीयाः । वेत्रकाः । छस्य किम् । छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुको निवृत्तिर्माभूत् । अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति कुगपि निवर्तत । लुगग्रहणं सर्वलोपार्थम् । लोपो हि यमात्रस्य स्यात् ॥ ॥ इति चानुराधिकाः ॥

तद्धितेषु शैषिकाः ।

॥ शोषे । ॥ १४।२।९२। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादेभ्योऽर्थः शेषस्तत्राऽणादयः स्युः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दपदि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उत्प्लवले क्षुण्ण औत्प्लवलो यावकः । अर्थरुह्यत आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चानुरं शकटम् । चतुर्दंड्यां दंडयन्ते चानुर्दंशः रक्षः । शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च । तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः । ॥ राष्ट्रावाग्पाराद्व्यं । ॥ १४।२।९३। आभ्यां क्रमाद्व्यं स्तः शोषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ॥ ॥ अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् । अवारीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद्वाद्यद्युत्प्लवन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते । ॥ ग्रामाद्यस्त्र्यौ । ॥ १४।२।९४। ग्राम्यः । ग्रामीणः । ॥ कड्यादिभ्यो ढक्ञ् । ॥ १४।२।९५। कुस्मितास्त्रयः कत्रयः । तत्र जातादिः कात्रेयकः । नागरेयकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः । ॥ कुलकुक्षिप्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु । ॥ १४।२।९६। कौलेयकः श्वा । कौलोऽन्यः । कौक्षेयकोऽस्मिः । कौक्षोऽन्यः । ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः । ॥ नद्यादिभ्यो ढक् । ॥ १४।२।९७। नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् । ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् । ॥ १४।२।९८। दक्षिणेत्याजन्तमव्ययम् । दाक्षिणात्यः । पाश्चात्यः । पौरस्यः । ॥ कापिश्याः षक् । ॥ १४।२।९९। कापिश्यां जातादि कापिशायनं मधु । कापिशायनी द्राक्षा । ॥ रङ्गोरमनुष्येऽण च । ॥ १४।२।१००। चान् षक् ।

ब्रह्माह—सर्वलोपार्थमिति ॥—यमात्रस्येति । न च 'आदेः परस्य' उनीकारस्य भाव्यमिति वाच्यम् । 'सूर्येति'—इत्यनेन यकारसंबद्धस्यैव लोपस्यानुवर्तनादिति भावः ॥ इति चानुराधिकाः ॥

शोषे ॥—लक्षणं चेति । ग्रहणक्षुण्णादिबन्धेषु चतुरनुपानेष्वपि अणो विधायकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं तावन्नार्थम् 'तस्येदम्' इत्यनेन चाक्षुषार्थानाम् । 'संस्कृतभक्षाः' इत्यनेन दार्पदादीनां, सिद्धेः । तथाधिकारोऽपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिचतुरर्थपर्यन्तेऽर्थेषु घादीनां उत्प्लवन्तानां निवृत्तिः, जातार्थसाकल्यं वा प्रयोजनम् । तत्र चित्त्रिन्मावन्न प्रयोजनम् । आर्द्रकापत्यादीनामुत्करादिपाठेन 'इतः प्रार्चानित्वर्थेषु घादयो न प्रवर्तन्ते' इति ज्ञापनात् । अन्यथा 'वृद्धाच्छ्लः' इत्येव सिद्धे तत्पाठस्य वैयर्थ्यप्रयोजनम् । नागधेराकाक्य प्रयोजनम्, जाताधिकाराप्यावपाठस्याभ्यादेव तद्भावात् । यदि संनिहिते जातार्थे एव घादयः स्युः, तदनुषंगे भवत्यर्थेषु 'प्राग्दीव्यतः' इति विधिप्रावर्धपरिच्छिन्नार्थेषु विधीयमानाऽणादय एव स्युः । तदा जाताधिकारानन्तरमेव 'प्रावपप' इत्यादिभिः सह 'राष्ट्रावाग्पाराः' इत्यादयोऽपि पठेरन् । तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत् । अत्रोच्यते 'आधिकारस्यैव शैषिको न' इति वक्ष्यमाणार्थस्य विपयलाभाय शेषाधिकारस्तावदावश्यकः । शैषिकत्वप्रयुक्तकार्ग्यविशेषं वर्तयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव 'शैषिकान्मनुवर्थायात्' इत्यादिश्लोक ज्ञापयति । एष च श्लोकः रत्निर्वाणो मनुविधौ च भाष्ये पठितः ॥ इह तु गम्यन्ते पठित इति तत्रैव व्याख्याम्यते ॥ अपत्यादिष्वर्थेषु घादीनां निवृत्त्यर्थमाधिकार आवश्यकः । न चोक्तज्ञापकैर्नैव तस्माद्विरिति वाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे शेषतादवस्थानात् । 'आर्द्रकादिभ्यो यदि नल्लः स्यात्तर्हि चतुरर्थ्यामेव' इति नियमस्यापि संभवाच्चेति । एव स्थिते चाक्षुषमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादित्यप्रकारकबोधनाय विधायकत्वमपि तस्य गृह्यमिति धिक् ॥—चिगृहीतादपीत्यादि । वचनमेवेदं, सूत्रे यथासंख्यग्रन्थार्थं विशेषोच्चाणात् ॥—कुस्मितास्त्रय इति । इह बहुव्रीहिरपि सुवचः । ईहैव निपातनात्कोः कद्वातः ॥ 'कद्वाये वापुषसंख्यानम्' इति तु प्रत्यागम्यम् ॥ 'कुल्याया यलोपश्च' इति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः कौलेयकः । कवि, उम्भ, कुण्डन, माहिष्मतीत्यादि ॥—दक्षिणापश्चात् ॥—अव्ययमिति । साहचर्यादिति भावः ॥ एवं च दाक्षिणात्य इत्यत्र 'सर्वेनात्रो गृत्तिमात्रे' इति पुत्रद्रावाद्यैव नाम्नीति बोध्यम् ॥—पाश्चात्य इति । कथं तर्हि 'पश्चात्तर्नः कथनं नुयमानः' इति । न च दिग्देशवर्चिनि पश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचकान् ऋशुली बाधते परत्वादिति वाच्यम् । 'अप्रादिपश्चात्' इति डिमच्चा व्युत्प्लुर्विधायं द्विवारत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चात्तना इति कथंचित्समाधेयम् ॥—कापिश्याः षक् । कापिशिशब्दात्षक् स्यात् ॥ पिच्चाण्डीप् तदाह—कापिशायनीति ॥—रङ्गोरमनुष्ये— । रङ्गवो जनपदः, ततः 'प्राग्दीव्यतोऽण' इत्यण् प्रत्ययः प्राप्तः । तद्वाधक-

१ छस्य किमिति—तेभ्यः परस्य छस्यैव संभव इति प्रश्नः । २ यमात्रस्येति—इदं च उपधाग्रहणानुवृत्त्यां संगच्छते इति कश्चित् । वस्तुतस्तु तदनुवृत्त्यभेदेऽपि 'आदेः परस्य' इति यमात्रस्यैव लोपः प्राप्नोतीति शब्देन्दुखरे स्पष्टम् । ३ अन्योऽर्थ इति—विशेष्यतया भासमान इत्यर्थः । एवं चेदत्वेन भासमानमपत्याद्यपि न शेषः । ध्वनितं चेदं 'तस्येदमित्यप्येऽपि' इति श्लोकेन ।

राङ्गवो गां । राङ्गवायणः । अमनुष्य इति किम् । राङ्गवको मनुष्यः । ॥ युप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ॥४२॥ १०१। दिव्यम् । प्राच्यम् । अपाच्यम् । उदीच्यम् । प्रतीच्यम् । ॥ कन्थायाष्टक् ॥४२॥१०२। कान्थिकः । ॥ वर्णो बुक् ॥४२॥१०३। वर्णनंदस्वस्य समीपदेशो वर्णः, तद्विषयायवाचिकन्थाशब्दादुक्तं स्यात् । यथा हि ज्ञातं हिमवत्सु कान्थकम् । ॥ अव्ययास्त्यप् ॥४२॥१०४। ॥ अमेहकतसिन्धु एव ॥ अमाऽन्तिकसहाययोः । अमात्यः । इहत्यः । कत्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणनं किम् । उपरिष्टाद्भव आपरिष्टः ॥ ॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥ अनिलोऽयं बहिषटिलोपेविधानात् । तेनेह न । आरातीयः ॥ ॥ त्यग्रेष्ठुव इति घक्तव्यम् ॥ नित्यः ॥ ॥ निसो गते ॥ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥४३॥१०१। ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गंतो वर्णाश्रमभ्यो निष्ठयश्चाण्डालादिः ॥ ॥ अरण्याणः ॥ आरण्याः सुमनसः ॥ दूरादेत्यः ॥ दूरेत्यः ॥ ॥ उत्तरादाहञ् । औत्तराहः । ॥ ऐपमोहाः श्वसोऽन्यतरस्याम् ॥४२॥१०५। एभ्यस्त्यङ्वा । पक्षे वक्ष्यमाणौ ज्युज्युलो । ऐपमस्त्यम् । ऐपमस्तनम् । ह्यस्त्यम् । गस्तनम् । श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् । पक्षे शोचस्तिकं वक्ष्यते । ॥ तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ॥४२॥१०६। यथासंस्थेन । काकतीरम् । पाल्वलतीरम् । शैवरूप्यम् । तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् । बहुचूर्वांन्माभूत् । बाहुरूप्यम् । ॥ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां अः ॥४२॥१०७। अणोपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् । संज्ञाभूतायाः प्रकृतेर्माभूत् । पूर्वपुकामशम्यां भवः पूर्वपुकामशमः । प्राचां ग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः । ॥ मद्भ्योऽञ् ॥४२॥१०८। दिक्पूर्वपदादित्येव । दिशोऽमद्राणामिति मद्रपयुंदासादादिवृद्धिः । पौर्वमद्रः । आपरमद्रः । ॥ उदीच्यग्रामाश्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ॥४२॥१०९। अञ् स्यात् । शैवपुरम् । ॥ प्रथोत्तरपदपल्ल्यादिकोपधादण् ॥४२॥११०। माहिकप्रस्थः । पालदः । नैलोनकः । ॥ क-

त्येन 'अवृद्धादिपि' इति वुञ् प्राप्तः, तर्माप वाधित्वा 'ओदेशे' ह्यन प्राप्तः, तस्य तु 'कोपधादण' बाधकः, ततोऽपि परत्वात्कृच्छ्राद्यणि प्रप्तेऽनेन एकगर्णा विश्रायेते । कोपधलादेवाणि सिद्धे कच्छादिपु रदुशब्दस्य पाठो मनुष्यतत्त्वयोर्वुञ्विधानार्थ इति केयटः । अत एवाह—**राङ्गवको मनुष्य इति** । कचित्तु राङ्ग इति पठ्यते । स तु ल्यक्प्रमादः ॥ स्यादेतत् । अमनुष्यग्रहणसिद्धे व्यर्थम् । अपवादैन वुञा तत्र 'एकगर्णाधिनामनुष्य एव पर्यवसानात् । अणग्रहणमपि व्यर्थमेव, कच्छादिलादेव तन्मिदः । अत्राह काशिकाकृत् । नाय प्रत्ययप्रतिषेधः किं तु पर्युदासः, तेन मनुष्यमितेन प्राणिन्येव 'एकगर्वाधीन' इति, राङ्गवः कम्बल इत्यत्र न एकक । विशेषविहितेन एकका अणो बाधा सा भूदित्यणग्रहणं च क्रियत इति ॥ भाष्ये तु अप्राणिन्यापि एकक-मर्धाकृत्येदे द्वयमपि प्रत्याख्यातम् ॥—**युप्रागपा**—॥—**दिव्यमिति** । सूत्रे 'दिव उत्' इत्युच्येन निर्देश इति भावः ॥ अपाची दक्षिणा दिक् । द्वितीयो वर्णः पकारो, न तु दन्त्योष्ठः, 'यदिन्द्र प्रागपागुदक' इत्यादौ तथा दर्शनादिति स्थित मनोरमायाः ॥ केचित्तु 'प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्याः' इत्यमरकोशेन अवाचीति दन्त्योष्ठपाठ काचित्क पुरस्कृत्य सूत्रेऽपि 'अवाक्' इति पठित्वा अवाचमित्युदाहरन्ति ॥ 'प्रागपाक' इति वेदे तु व्यत्ययेन वकारस्य पकार इति तेषामाशयः । प्रागपादयोऽन्त्याव्यन्ता अव्ययाः, तद्विज्ञास्त्वन्व्ययाः । उभयेपामर्पाह ग्रहणमविशेषात् ॥ कथं तर्हि 'गम्काराः प्राक्तना इव' इति । अत्राहुः । कालवाचिनः प्राक्शब्दाद्यत वाधित्वा परत्वात् व्युत्थलो बोधायिति ॥—**वर्णो बुक्** ॥—**वर्णुरिति** । 'अद्वयमव्यय' इत्यर्थे मुवास्त्वदिलादणि 'जनपदे लुप' इति लुप ॥—**अमात्य इति** । अमाशब्दः समीपवाची स्वरादिः । अमा समीपे भव इत्यर्थः ॥—**ह्रस्वात्तादौ**—। पदान्तलापल्लवस्याप्राप्तावयमागमः । आदिग्रहण तु व्यर्थ 'यस्मान्निबधिः' इत्येव सिद्धे । ह्रस्वात्किम् । गीस्तराम् । धूस्तराम् ॥ तादौ किम् । गापिःगादवति ॥ तद्धितं किम् । गपिस्तरति ॥ **तिङन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः** । भिन्युस्तराम् ॥—**दूरेत्य इति** । दूरादागत इत्यादिरर्थः ॥—**औत्तराह इति** । इहा-युदात्तत्वं त्रियां टाप च बोधः ॥ यदा तु 'उत्तराह' इत्यादिप्रत्यये ततोऽण क्रियते 'अमेह' इति परिगणनेन त्यपोऽभावान् ॥ तदा औत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः, त्रियां टाप च विशेषः ॥—**वक्ष्यमाणाविति** । 'सायचिरम्' इत्यादिनेति शेषः ॥—**वक्ष्यत इति** । 'श्वस्तुट् च' इत्यत्र ॥—**दिक्पूर्व**—। 'असंज्ञायाम्' इत्यत्र सौत्रत्यापब्रम्भ्यर्थे गममीत्याशयेनाह—**संज्ञाभूताया इति** ॥—**मद्भ्योऽञ्** । बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाची गृह्यते, न तु मद्रपर्यायः ॥—**दिशोऽमद्राणामिति** । 'दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रमिदस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात्' इति णिति किति च तद्धिते' इति सूत्रार्थः ॥—**पौर्वमद्र इति** । मद्रकदेशे मद्रशब्दस्य तृतीया दिक्शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'तद्धितार्थ' इति समासः ॥—**उदीच्य**—। दिग्ग्रहण निवृत्तम् ॥ उदीच्यग्रामात्किम् । माथुरः ॥ बह्वचः किम् । 'वाजः ॥ पिप्पल्यादिर्दीपन्तो भवजोशब्दः । अन्तोदात्तात्किम् । शार्कराधानम्, शार्कराधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः । कुटुम्बरपदप्रकृतिस्वरणे लिङ्गव्यवस्थान्तात् ॥—**शैवपुरमिति** । 'प्रमथपुरवहान्ताच' इति वुञ् न भवति, 'वृद्धात्' इति तत्रानुश्रुतेः ॥—**प्रथोत्तर**—। उदीच्य-

१ टिलोपविधानादिति—'बहिषटिलोपो यथ' इत्यनेनेति भावः । २ अरण्याण इति—अणि हि सति दीप् स्यादिति भावः ।

३ काकतीरमिति—काकतीरः प्रकृतिः । कावतीरमिति पाठान्तरम् ।

ष्वादिभ्यो गोत्रे । १४।२।१११। एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण स्यात् । कण्वो गर्गादिः । काण्वस्य छात्राः काण्वाः ।
 ॥ इजश्च ॥ १४।२।११२। गोत्रे य इज् तदन्ताद्गुणं स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम् । सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गो-
 त्रमिह शास्त्रीयं ननु लौकिकम् । तेनेह न । पाणिनीयम् । ॥ न ह्यचः प्राच्यभरतेषु ॥ १४।२।११३। इजश्चेत्षणो-
 ऽपवादः । प्राष्टीयाः । काशीयाः । भरतानां प्राच्यत्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रहणस्य लिङ्गम् ।
 ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ॥ १४।२।११३। यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।
 ॥ स्यादादीनि च ॥ १४।२।११४। वृद्धसंज्ञानि स्युः । ॥ वृद्धाच्छः ॥ १४।२।११४। शालीयः । मालीयः । तदीयः ।
 ॥ एङ् प्राचां देशे ॥ १४।२।११५। एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणीपचनीयः । गोनदीयः ।
 भोजकटीयः । पक्षे भणि । एणीपचनः । गोनदः । भोजकटः । एङ् किम् । आहिच्छत्रः । कान्यकुब्जः ॥ ॐ वा
 नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या ॥ देवदत्तः । देवदत्तीयः । ॥ भवतष्टकृत्सं ॥ १४।२।११५। वृद्धाभवत
 एतौ स्तः । भाषाकः । जडस्वम् । भवदीयः । वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादण्वेव । भावतः । ॥ काश्यादिभ्यष्ट्व-
 जिठौ ॥ १४।२।११६। इकार उच्चारणार्थः । काशिकी । काशिका । वैदिकी । वैदिका ॥ ॐ आपदादिपूर्वपदान्ता-
 लान्तात् ॥ आपदादिराकृतिगणः । आपस्कालिकी । आपस्कालिका । ॥ वार्हाकग्रामेभ्यश्च ॥ १४।२।११७। वार्हा-
 कग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ट्वजिठौ स्तः । छस्यापवादः । कास्तीरं नाम वार्हाकग्रामः । कास्तीरिकी । कास्तीरिका ।
 ॥ विभाषोदीनरेषु ॥ १४।२।११८। एषु यं ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यष्ट्वजिठौ वा स्तः । सौदर्शनिकी । सौदर्श-
 निका । सौदर्शनीया । ॥ ओद्देशे टञ् ॥ १४।२।११९। उवर्णान्ताद्देशवाचिनष्ट्व । निपादकपुंः । निपादकपुङ्कः । केऽण
 इति ह्रस्वः । देशे किम् । पटोद्यच्छात्राः पाटवाः । जिठं व्यावर्तयितुं टमग्रहणम् । वृद्धाच्छ परत्वादय बाधते । दा-
 क्षिकपुङ्कः । ॥ वृद्धान्प्राचाम् ॥ १४।२।१२०। प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढकजम्बुकः । शा-
 कजम्बुकः । नेह मलवास्तु, मालवास्तवः । ॥ धन्वयोपधाद्गुणं ॥ १४।२।१२१। धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च
 देशवाचिनो वृद्धाद्गुणं स्यात् । ऐरावतं धन्व ऐरावतकः । साङ्काश्यकास्पित्यशब्दैः वुज्छणादिसूत्रेण प्यान्तो । सा-
 ङ्काश्यकः । कास्पित्यकः । ॥ प्रस्थपुरवहान्ताश्च ॥ १४।२।१२२। एतदन्ताद्देशवाचिनो वुज् स्यात् । छस्याप-
 वादः । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणमप्रागर्थम् । प्राग्देशे तत्तरेण सिद्धम् । ॥ रोप-
 धेतोः प्राचाम् ॥ १४।२।१२३। रोपधादीकारान्ताश्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाद्गुणं स्यात् । पाटलिपुत्रः । ईतः, का-
 कन्दकः । ॥ जनपदतद्वध्योश्च ॥ १४।२।१२४। जनपदवाचिनस्तद्वधिव्याचिनश्च वृद्धाद्गुणं स्यात् । अन्देशकः ।

ग्रामलक्षणस्यापवादः ॥—पालद इति । पलदीति ईकारान्त इत्येकं । नान्त इत्यन्ये । नलोपे गति यणादेशान्संहिता
 नुत्येव ॥ वार्हाकशब्दः कोपधोऽपि पलयादिषु पठ्यते परं छ वाधितुम् । अन्यथा अण वाधित्वा एव स्यात्कोप-
 धप्रयुक्तोऽण अण्डे सावकाश इति ॥ यल्लोमान् सवो याल्लोमः । 'अन' इति प्रकृतिभावस्तु न, गणेऽस्मिन्प्रलोपनिपातना-
 दिति हरदत्तादयः ॥—सौतङ्गमेरिति । सुतङ्गमादिभ्यश्चातुरर्थिक इज ॥—शास्त्रीयमिति । ननु 'अपत्याधिकाराद-
 न्यत्र लौकिकं गोत्रं गृह्यते' इति चेत् । अत्राहुः । पूर्वसूत्रे गोत्रग्रहणं पौत्रप्रधानं गोत्रं गृह्यते, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे यः
 प्रत्ययो विहितस्तदन्तेभ्यः' इति गोत्रप्रत्ययानुवादेन तत्राण्विधानात् । कण्वादयश्च गर्गाद्यन्तर्गताः ॥ 'गर्गादिभ्यो यज'
 इत्यत्र तु 'गोत्रे कृषादिभ्यः' इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, न तु शास्त्रीयगोत्रमेव गृह्यते अपत्याधिकारस्थत्वान्न तदेव हि
 'इजश्च' इति सूत्रेऽनुवर्तते इति ॥—न ह्यचः—॥—अपवाद इति । प्रतिषेध इत्यर्थः ॥—भरतानामग्रहण-
 स्येति । तेन 'इजः प्राचाम्' इति भरतेभ्यो युवप्रत्ययस्य लुङ् न भवति । आहलकः पिता, आहलकायनः पुत्र इति
 'आह्लादगोपुच्छ' इति सूत्रे कैयटः ।—भवतः—॥ छादिरय प्रत्ययो न तु शादिः—॥ पदसंज्ञार्थं सिक्करणदित्याशये-
 नाह—जश्वमिति ॥—काश्यादिभ्यः—॥—इकार उच्चारणार्थ इति । उभयत्र जकार एवानुबन्धः, तस्य व्यत्यास-
 पाठसु स्त्रीप्रत्यये विशेष्यार्थ इति भावः ॥—आपदादीति । गणसूत्रमिदम् ॥—वृद्धादेवेति । 'वृद्धाद्विभाषाचमेव'
 इति विपरीतनियमस्तु न भवति, अप्राग्देशवाचिनो वृद्धस्य उवर्णान्तस्याभावात् ॥—धन्वयोपधा—॥ धन्वेति न स्वरू-
 पपर्याययोर्ग्रहणं, वृद्धत्वासंभवादित्याशयेनाह—धन्वविशेषेति ॥—ऐरावतं धन्वेति । यद्यपि 'रामानौ मरुधन्वानौ'
 इत्यमरेण पुंस्त्वमुक्तम् । तथापि 'आलकं नाम धन्व' इति भाष्ये ह्रस्वपाठानुसृतोऽपि धन्वशब्दोऽस्त्येवेति बोध्यम् ॥—उत्त-
 रणेति । रोपधत्वादिति भावः ॥—जनपद—॥ स चागौ अवधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदस्य एवावधिलभ्यते । न च

१ नामधेयस्येति—अत्र नामशब्देनाधुनिकः संकेत एव गृह्यते, अत एव परं प्राचां देशे' इति सार्थकम्, पृथीयमित्यादि तु
 गहादित्वासिद्धम् इति चेन्न । अन्ये तु रुद्धा बोधकशब्दमेवात्र नामत्वम् । 'एरु प्राचाम्' इति तु नियमार्थम्, देशवृत्तिदेहादि-
 रेवेति, एव च पृथीयाणाः प्रयोगा अनेनैव साध्यन्त इत्याहुः ।

व्रगतकः । ॥ अबुद्धादपि बहुवचनविपयात् । ॥ १४२।१२५। अबुद्धाद्बुद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनवि-
पयात्प्रातिपदिकाद्बुद्ध् स्यात् । अबुद्धादणो बुद्धाच्छस्यापवादः । अबुद्धाज्जनपदात्, आङ्गकः । अबुद्धाज्जनपदावधेः,
आजमीठकः । बुद्धाज्जनपदात्, दार्वकः । बुद्धाज्जनपदावधेः, कालञ्जरकः । विषयग्रहणं किं । एकशेषेण बहुष्वे
माभूत् । वर्तनी च वर्तनी च वर्तनी च वर्तन्यः, तामु भवो वर्तनः । ॥ कच्छाश्रिवक्त्रवर्तोत्तरपदात् । ॥ १४२।१२६। देशवाचिनो बुद्धाद्बुद्धाच्च बुज् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाप्रकः । सैन्धुवक्रकः । बाहुवर्तकः । ॥ धू-
मादिभ्यश्च । ॥ १४२।१२७। देशवाचिभ्यो बुज् । घांसकः । तैर्थकः । ॥ नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ॥ १४२।१२८।
नगरशब्दाद्बुज् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकश्चौरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् । नागरा ब्राह्मणाः ।
॥ अरण्यान्मनुष्ये । ॥ १४२।१२९। बुज् । अरण्याण इत्यस्यापवादः । ॥ पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्ति-
त्विति वाच्यम् ॥ आरण्यकः पन्थाः, अध्यायो, न्यायो, विहारो, मनुष्यो, हस्ती वा ॥ ॥ वा गोमयेषु ॥ आर-
ण्यकाः आरण्या वा गोमयाः । ॥ विभाषा कुरुगुगन्धराभ्याम् । ॥ १४२।१३०। बुज् । कौरवकः । कौरवः । यौ-
गन्धरकः । यौगन्धरः । ॥ मद्रवृज्योः कन् । ॥ १४२।१३१। जनपदबुजोऽपवादः । मद्रेषु जातो मद्रकः । वृजिकः ।
॥ कोपधादण् । ॥ १४२।१३२। माहिषिकः । ॥ कच्छादिभ्यश्च । ॥ १४२।१३३। देशवाचिभ्योऽण् । बुजादेरप-
वादः । काच्छः । सैन्धवः । ॥ मनुष्यतन्म्ययोर्बुज् । ॥ १४२।१३४। कच्छाद्योऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको
मनुष्यः । कच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् । काच्छो गौः । अपदातो साल्वात् । ॥ १४२।१३५। साल्व-
शब्दस्य कच्छादिस्वाद्बुज् सिद्धे नियमार्थमिदम् । अपदातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातो किम् । साल्वः
पदातिर्व्रजति । ॥ गौयवाग्बोश्च । ॥ १४२।१३६। साल्वाद्बुज् । कच्छाद्योऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका
यवागुः । साल्वमन्यत् । ॥ गतोत्तरपदाच्छः । ॥ १४२।१३७। देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्र-
हणं बहुत्वपूर्वनिरासार्थम् । ॥ गहादिभ्यश्च । ॥ १४२।१३८। छः स्यात् । गहीयः ॥ (ग) मुखपार्श्वतसोलोपश्च ॥
मुखतीयम् । पार्श्वतीयम् । अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (ग) कुग्जनस्य परस्य च ॥
जनकीयम् । परकीयम् ॥ ॥ देवस्य च ॥ देवकीयम् ॥ (ग) स्वस्य च ॥ स्वकीयम् ॥ ॥ वेणुकादिभ्यश्छ-
ण्वाच्च । ॥ वेणुकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् । ॥ प्राचां कटादेः । ॥ १४२।१३९। प्रादेशवाचिनः कटा-
देशः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनगरीयम् । कटपोषीयम् । कटपल्लवीयम् । ॥ राज्ञः कच । ॥ १४२।१४०। बुद्ध-
त्वाच्छे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधीयते । राजकीयम् । ॥ बुद्धादकेकान्तखोपधात् । ॥ १४२।१४१।
अक इक एतदन्ताखोपधाच्च बुद्धादेशवाचिनश्छः स्यात् । ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र
जातो ब्राह्मणकीयः । शालमलिकीयः । अयोमुखीयः । ॥ कन्धापलदनगरग्रामहदोत्तरपदात् । ॥ १४२।१४२।

जनपदलोपे मिद्रे अवधिग्रहणं व्यर्थम्, 'बुज्' यथा स्यान्नन्यत् इत्येतदर्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एव जनपदाधि-
वाचिनस्त्रिगर्तशब्दात् 'गतोत्तरपदात्' इति च्छो न भवति, किं तु 'अबुद्धादपि बहुवचनविपयात्' इत्युत्तरमृत्वेण 'बुजेव
भवतीत्यारायेनोदाहरति—व्रगतक इति । 'जनपदतदवधयोः' इति सूत्रे जनपदाधिवाचिन उदाहरणं तु 'स्यामायनकः'
इत्यादि बोध्यम् ॥—नागरा ब्राह्मणा इति । कस्यादिपु माहिमतीति संज्ञाशब्दादहचर्यासंज्ञाभूतनगरशब्दस्यैव ल-
क्षणा नागरेयक इति भाव्यमिति भावः ॥—विभाषा कुरु—। कुरुशब्दः कच्छादिपु पठ्यते तन्मासार्थात्पक्षेऽण सिद्धे
इति परिशेषाद्विभाषाग्रहणं युगन्धरार्थमेव ॥ 'अबुद्धादपि' इति नियमप्राप्ते बुजेनैव विकल्प्यते । मनुष्यतन्म्ययोस्तु पर-
त्वात्त्रिय एव बुज् । कौरवको मनुष्यः । कौरवकस्य हसितम् । एतदर्थमेवायं कच्छादौ पाठः । अन्यथा अन्यथैव विभा-
षया वृजणोः सिद्धौ किं तेनेति भावः ॥—सैन्धव इति । 'ओदेश' इति टञ् प्राप्तिः ॥—बुज् सिद्धे इति । 'मनु-
ष्यतन्म्ययोः' इत्यनेन ॥—गहादिभ्यश्च । गहादिभ्यो देशवाचिभ्यश्छः स्यात् ॥ पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवाचि-
त्वाभावेऽपि पाठसासार्थाच्छः ॥—मुखपार्श्वतसोरिति । गणमृत्रमिदम् । गणम्यन्ताभ्यामाभ्यामायादित्वात्तमिः ॥
—मुखतीयमिति । मुखे जातमित्याद्यर्थं तमन्ताच्छः । 'अलोऽन्यस्य' इति ततः गकारस्य लोपे 'यस्यैव' च'
इत्यकारलोपः ॥—कुग् जनस्यति । इदमपि गणमृत्रम् ॥—स्वकीयमिति । स्यात्थककघन्तास्वशब्दाद्गहादे-
राकृतिगणत्वाच्छः । देशवाचिताभावेऽपि पूर्वपक्षादिशब्दोभ्यः ॥ अत एव 'उभ्योमाप्रत्ययानादिति सूत्रे न हि
स्वकीयस्यैव प्रत्याख्यानम्' इति न्यायकारोक्तिः संगच्छते ॥ केवलान्त्वशब्दादणवः । मौवः । एतच्च 'द्वारादीनां च'
इत्यत्र आकरो उदाहृतम् । स्त्रीयमित्यत्र तु 'प्राचीनाच्छः' अन्तरगच्छात् गहादित्वाच्छे तदन्तेन नगदस्य समासं स्यादर्थे
कनि च नान्तरीयकम्' इति भवति । अविनाभूतमित्यर्थः ॥—बुद्धादके—। ब्राह्मणकीय इति । 'कोपधादण्' इ-

कथादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो ब्रूदाच्छः स्यात् ठञ्जिटादेरपवादः । दाक्षिकन्धीयम् । दाक्षिपलदीयम् । दाक्षि-
नगरीयम् । दाक्षिप्रामीयम् । दाक्षिहदीयम् । ॥ पर्वताच्च ॥१२॥१४३॥ पर्वतीयः । ॥ विभाषाऽमनुष्ये ।
॥१२॥१४४॥ मनुष्यमिच्छेऽयं पर्वताच्छो वा स्यात्पक्षेऽण् । पर्वतीयानि पावैतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् ।
पर्वतीयो मनुष्यः । ॥ कृकणपर्णाङ्गारद्वाजे ॥१२॥१४५॥ भारद्वाजदेशवाचिभ्यामाभ्यां छः । कृकणीयम् ।
पर्णीयम् । भारद्वाजे किम् । कार्कणम् । पाणम् । ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ॥१३॥१॥ चाच्छः । पक्षेऽण् ।
युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः । अस्मदीयः । ॥ तस्मिन्नि च युष्माकास्माकौ ॥१३॥१॥ युष्मदस्मदो-
रेताबादेशौ स्तः खन्यणि च । योष्माकीणः । आस्माकीनः । योष्माकः । आस्माकः । ॥ तवकममकावेकवचने
॥१३॥३॥ एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खन्यणि च । तावकीनः । तावकः । मामकीनः ।
मामकः । छे तु । ॥ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ॥१३॥१०॥ मपर्यन्तयोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च ।
त्वदीयः । मदीयः । ॥ अर्धाद्यत् ॥१३॥१४॥ अर्धः । ॥ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ॥१३॥१५॥ परार्थम् ।
अवरार्थम् । अधमार्थम् । उत्तमार्थम् । ॥ दिक्पूर्वपदाद् ॥१३॥१६॥ चाद्यत् । पौर्वाधिकम् । पूर्वार्थम् ।
॥ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञ् ॥१३॥१७॥ ग्रामकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादध्वान्तादञ्-
ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वाधः । पौर्वाधिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्थे भवा इति तद्धितायै
समासः । ठञ्प्रहणं स्पष्टार्थम् । अञ्चेत्युक्ते यतोऽप्यनुकर्षः संभाव्येत । ॥ मध्यान्मः ॥१३॥१८॥ मध्यमः ।
॥ अ सांप्रतिके ॥१३॥१९॥ मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्सांप्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्षहीनो मध्ये वैयाकरणः । मध्ये
दाहः । नाति हस्यं नातिदीर्घमित्यर्थः । ॥ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ॥१३॥१०॥ समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषया-
द्वीपशब्दाद्यञ् स्यात् । द्वैप्यम् । द्वैप्या । ॥ कालादुञ् ॥१३॥११॥ कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् । मासिकम् । सांव-

त्यण प्राप्तः ॥—आयोमुखीयमिति । वार्हाक्यप्रामलक्षणां ठञ्जिटादिह प्राप्तौ ॥—ठञ्जिटादेरिति । आदिसाव्देन
'रोपधेनोः-' इत्यादिना प्रामस्य वुजः ॥—पर्वतीय इति । 'तत्र जन्य रथोर्ध्वं पावैतार्थेणरभूत्' इत्यत्र तु 'पर्वती-
यस्य राज इमं' इत्यर्थे छान्तादण् ॥—कृकण—। भारद्वाजशब्दोऽत्र देशवचनः, स च न प्रत्ययार्थः, किं तु प्रकृतिवि-
शेषणमित्याह—भारद्वाजदेशस्यादिना ॥—युष्मदस्मदोः । 'ल्यदादीनि च' इति वृद्धत्वात्प्रत्यये छे प्राप्तौ खणो-
रपि विधानार्थमिदम् ॥—पक्षे अणिति । अन्यतरस्यांप्रहणादिति भावः ॥ तथा चेतं त्रयः प्रत्यया इति वृषस्यायथा-
संख्यं न भवन्तीति केचित् ॥ मनोरमायां तु यथासंख्यनिताराणाय योगविभागः कृतः । तथा हि 'युष्मदस्मदोरन्यतर-
स्याम्-' । आभ्यां छो वा स्यात् । 'ल्यदादीनि च' इति वृद्धत्वात्प्रत्यये छे प्राप्तौ विकर्षोऽयम् । ततः 'खद्य' एवमुत्तरसूत्रेऽपि
योगविभागो बोध्यः । तेन आदेशयोः सजणभ्यां यथासंख्यं नेत्यादि ॥—युवयोरित्यादि । एकवचने तवकममकादेश-
विधानादेकवचनान्तेन विप्रहोऽत्र न कृतः ॥—तस्मिन्नि च । तस्मिन्निता गाथाद्विहितः खञ्च निर्देश्यते । नतु
चानुकृष्टः ॥ निमित्तयोरारोहौ प्रति यथासंख्यं तु न भवति 'सजणोः-' इति वक्तव्ये पृथग्विभक्तिनिर्देशमामर्थ्यात् ॥
स्यान्यादेशयोस्तु इध्यत एव तत् ॥—तवक—। इह पूर्ववदेव निमित्तयोः सजणोरारोहौ प्रति यथासंख्यं न भवति,
किंतु स्यान्त्यादेशयोरेवेत्याशयेनोदाहरत—तावकीनः । मामकीन इति ॥—परावरा—। 'परावराधमोत्तमभ्यः' इत्येव
वक्तव्ये पूर्वप्रहणं पूर्वविप्रतिषेधमुत्तमार्थम् । तेन दिक्शब्दयोः परावराधमोत्तमभ्यः समामं उत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि उच्यते
बाधिला यदेव भवति ॥—दिक्—। पूर्वपदप्रहणं स्वरूपविधिनिर्गमार्थमित्याहुः ॥—अ सांप्रतिके । संप्रतीत्यव्ययं
न्याय्ये वर्तते 'अनाप्तभ्रतुरात्रोऽर्थाङ्कः, पञ्चः स वा एव संप्रति यज्ञो ययसागत्रः' इत्यत्र तथा दर्शनात् । न न्यूनो
नातिरिक्तः सम इत्यर्थः ॥ इदानीमित्यर्थे तु प्राग्वमेव । 'एतर्हि संप्रतीदानीम्' इत्यमरात् । ततः प्रज्ञादित्वात्स्वायंऽण
विनयादित्वात्स्वायंऽणगपि । तेन ग्राप्तं सांप्रतिकमिति पर्यायौ ॥—उत्कर्षेत्यादि । न्याय्ये विद्यमान एव संप्रतिशब्दोऽत्र
गृह्यते इति भावः ॥—द्वीपादनु—। समुद्र समया अनुसमुद्रम् । 'अनुयसमया' इत्यव्ययीभावः । सप्तम्यन्तं चेदम् ।
विद्यमानक्रियाद्वारा द्वीपविशेषणमित्याशयेनाह—समुद्रसमीपे यो द्वीप इति । कच्छाद्यणो मनुष्ययुवश्चापवादोऽयम् ॥
अनुसमुद्रं किं द्वैपमन्यत् । कच्छाद्यञ् । द्वैपको मनुष्यः । 'मनुष्यतन्मयोः-' इति वुजः ॥—द्वैप्येति । 'यजथ' इति ङीप्
भवति । 'अपत्याधिकारस्थादेव यजो ङीप्' इति प्राग्वोक्तत्वात्—कालादुञ् । स्वरूपस्यैव न ग्रहणम् 'संधिवेलादि'
सूत्रेण संधिवेलात्रयोदशीचतुर्दशीप्रत्युत्थोऽष्टद्वयोपि ठञ्वाधनार्थमपि विधानात् । किं तु सर्वेषामपि कालवाचिनो ग्रहण-
मित्याशयेनाह—कालवाचिभ्य इति । यत् स्वरूपस्य पर्यायाणां च न ग्रहणमिति पदमञ्जर्यादिषु स्थितम् । तदसत् ।

१ अमनुष्ये इति—अमनुष्यशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात्, नतु 'सभाराजामनुष्यपूर्वो' इत्येवैव रूढ्या रक्षःपिशाचा-
दिशेषकः । २ कालादिति—कालशब्देन यथाकथंचिदपि कालोपेक्षानां ग्रहणम् । अत एव साधेप्रातिक इत्यत्र इञ् सिद्धः ।
अन्यथा स्वाङ्गसमुदायरय रवाङ्गवाचकत्वाभावात्कालसमुदायरय कालवाचकत्वाभावाद्ठञ् न स्यात् इति दिक् ।

स्सरिकम् । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथं तर्हि शार्धरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितोपसरा-
गेति भारविः, समानकालीनं प्राक्कालीनमित्यादि च । अपभ्रंशा एवैत इति प्रामाणिकाः । तत्र जात इति यावत्का-
लाधिकारः । ॥ **आद्ये शरदः** । ॥ १४३११२ ॥ उक्त्वात् । ऋत्वणोऽपवादः । शारदिकं आद्यम् । ॥ **विभाषा** रो-
गातपयोः । ॥ १४३११३ ॥ शारदिकः शारदो वा रोग आतपो वा । एतयोः किम् । शारदं दधि । ॥ **निशाप्रदोषा-**
भ्यां च । ॥ १४३११४ ॥ वा उक्त्वात् । नैशिकम् । नैशम् । प्रादोषिकम् । प्रादोषम् । ॥ **श्वसस्तुद् च** । ॥ १४३११५ ॥
श्वसन्वाहृद् वा स्यात्तस्य तुडागमश्च । ॥ **द्वारादीनां च** । ॥ १४३११६ ॥ द्वार, स्वर, श्वल्कश, स्वस्ति, स्वर, स्फ्यकृत,
स्वादु, मृदु, श्वस, श्वन्, स्व एषां न दृढिरिजागमश्च । शौवस्तिकम् । ॥ **संधिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण्** । ॥ १४३११६ ॥
संधिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् । सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलम् । प्रेम्भम् । तैषम् ।
सन्धिवेला, संध्या, अमावास्या, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पूर्णिमासी, प्रतिपत् ॥ (ग) संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥
सांवत्सरं फलं पर्वे वा । सांवत्सरिकमन्यत् । ॥ **प्रावृष एण्यः** । ॥ १४३११७ ॥ प्रावृषेण्यः । ॥ **वर्षाभ्यष्टक्** । ॥ १४३११८ ॥
वर्षांसां साधु वार्षिकं वासः । कालारसाधु पुण्यपच्यमानेष्विति साध्वर्थे । ॥ **सर्वत्राण् च तलोपश्च** । ॥ १४३११९ ॥
२२ । हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च वेदलोकयोः । चकारापक्षे ऋत्वण् । हेमनम् । हेमन्तम् । ॥ **सायंचिरं प्राह्वेप्रगे-**
ऽव्ययेभ्यश्च्युलौ तुद् च । ॥ १४३१२३ ॥ सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्च्युलौ सत्सयो-

‘कालिकः संवन्धः, कालिकी व्याप्तिः’ इत्यादिप्रयोगानापतेः । न च विशेषणमेव ग्रहणे सन्धिवेलादिमूत्रेण सन्धिवेलादिभ्योऽ-
धिधानं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्य स्वरूपमात्रग्रहणनिरासकत्वेनापि साफल्यम् ॥ गौणमुत्पत्त्यायमित्वह नाश्रीयते । तेन कदम्ब-
पुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः, ग्रीहिपलाशसाहचर्याद्ग्रीहिपलाशः कालः, तत्र भव कादम्बपुष्पिक, ग्रीहिपालिकमित्याकरः ।
अत्र हि प्रमाणं संधिवेलादिमूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः । न च पुण्यादिशब्दानां कालो मुख्य एवार्थः,
‘लुबविशेषे’ इति व्युत्पादनात्, तथा च कालविशेषणमुक्तार्थं न प्रमाणमिति वाच्यम् । पुण्यादिसमापस्थचन्द्रमसा युक्तं
काले पुण्यादिशब्दानां गौणत्वात् । ‘लुबविशेषे’ इति शास्त्रमपि गौणवृत्तिस्त्वान्वाक्यापकमेवेति दिक् ॥ एव स्थितं ‘कालवा-
चिभ्यः-’ इति मूलस्य ‘कालप्रतिपादकेभ्यः’ इति फलितोऽर्थः ॥—**आद्यमिति** । भक्त्या क्रियमाणं पित्र्यं कर्मैत्यर्थः ।
‘प्रज्ञाश्रद्धाचिभ्योऽण्’ इति मत्वर्थीयं व्युत्पादितः श्रद्धावान्पुरुषस्तु न गृह्यते, अनभिधानात् ॥—**श्वसस्तुद् च** । वि-
भाषेत्युत्तुर्तेनादाह—**उक्त्वा वा स्यादिति** । ‘ऐपमोक्षः’ इत्यादिना ल्यबिपि विकल्पेन विहित आभ्यां मुक्तं व्युत्पत्त्यावपि
न एव ॥—**शौवस्तिकमिति** । नन्वन्तरङ्गत्वात् तुटि टस्य प्रत्ययादिलाभावात्कर्मट इत्यत्र उच इवेकादेशो न स्यात् ।
न च परत्वादिकादेशे तस्य तुटिनि वाच्यम् । आदेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वात्तुटः प्रवृत्तेः । इकादेशस्य लाङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वात् ।
मृगभङ्गेन तुर्कि हि क्रियमाणं तु ‘इमुमुक्तान्तात्-’ इति कादेशप्रगङ्ग इति चेत् । गत्यम् । वुञ्छणादिषु टचधित्वेन ‘एका-
देशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवान्’ इति ज्ञापितत्वात् । अन्यथा प्रत्ययाद्युदान्तत्वे कृते एकादेशः स्यादिति किं टचधित्वेन । कृते
विकादेशे प्रत्ययस्वरवाधनाय चित्त्वं प्रयुज्यत इति मनोरमायां स्थितम् ॥—**संधिवेला**—। अणग्रहणं तु छवाधना-
र्थम् । अन्यथा ‘सन्धिवेलादिभ्यो यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः’ इत्युक्ते पूर्णमासीशब्दान् ‘वृद्धाच्छः’ स्यात् । वचनं तु टञौ
वाधनाय स्यादिति भावः ॥—**तैषमिति** । तिष्याद्द्रवादावण । जातार्थे तु ‘प्रविष्टाफाल्गुनी-’ इति लुक् स्यात् । ‘सूर्यति-
ष्य-’ इत्यत्र ‘तिष्यपुण्ययोर्नक्षत्राणि’ इति वचनाद्यलोपः ॥—**प्रावृष एण्यः** । ऋत्वणोऽपवादः । प्रवर्पेतात् प्रावृद्, ‘नहिवृ-
ति-’ इति दीर्घः तत्र भवः । जाते तु उच वक्ष्यति । ‘रपाभ्याम्-’ इति सिद्धे प्राक्यालापवार्थं प्रकारोच्चारणमित्याहुः ॥
किं च प्रावृषेण्यमाक्षणाः प्रावृषेण इत्यत्र णकारश्रवणार्थमपि तत् । ण्यन्तात्किपि टिलोपणिलोपयोऽलोपाः ॥—**सर्वत्राण-**
च—॥—**हेमन्तादिति** । एतच्च ‘हेमन्ताच्च’ इत्यनोऽनुवृत्तिमिति भावः ॥—**हेमनमिति** । अकारविशिष्टस्य तच्छब्दस्य लोप
‘अन्’ इति प्रकृतिभावान् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न । तकारस्यैव लोप इति पक्षे ‘यस्येति च’ इत्यलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-
न्स्थानिवद्वादाद्वा टिलोपो नेति बोध्यम् ॥—**हेमन्तमिति** । ऋत्वणि तकारलोपो न भवति, तस्य ‘सर्वत्राण-’ इति प्रतिपदोक्तं
अणा संनियोगशिष्टत्वात् ॥ एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये । तथा हि हेमन्तपर्यायो हेमन्तशब्दोऽयमिति ‘हेमन्तागर्गान्गन्त कर्णौ’
इत्यादिप्रयोगात् । ततश्च हेमन्तहेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हेमन्त हेमन्तमिति रूपद्वयं निदम् । छन्दसि तु ‘हेमन्ताच्च’ इति टया
हेमन्तिकमिति तृतीयमपि रूपं सिध्यति । न च विशेषविहितेन टया अणो बाधः शङ्क्यः । छन्दसि सर्वविधानां वैकल्पिक-
त्वात् । वृत्तिकृता तु ‘हेमन्ताच्च’ इति सूत्रे सर्वत्रग्रहणमपकृत्य लोकेऽपि हेमन्तिकमिति स्वीकृतम् ॥—**सायंचिरम्** ।
नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि ‘स्युः’ इत्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतया अत्रसंज्ञानिमित्तं यो युक्तस्य विधीयमानोऽनादेशो
न स्यात् । न चैवं तुगैव क्रियनामिति वाच्यम् । तस्य पूर्वान्तत्वेन विगर्भाभावात्प्रातस्तनमित्यत्र मत्वाभावप्रसङ्गात्, अत

१ सन्धिवेलादीति—इह गणे शश्वनो वेति पाठाच्छार्थानकशश्वनौ निद्वारयति ‘नस्तद्धिते’ इति सूत्ररथमाध्यस्वरस इति
शब्दोद्देशेरे स्पष्टम् ॥

स्तुद च । नुटः प्रागनादेशः । अनद्यतन इत्यादिनिर्देशान् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ॥ ॐ चिरपरुपरारिभ्यस्त्वो वक्तव्यः ॥ चिरत्नम् । परत्नम् । परारिभ्यम् ॥ ॐ अग्रादिपश्चाद्भिन्मच्च ॥ अग्रिमम् । आदिमम् । पश्चिमम् ॥ ॐ अन्ताच्च ॥ अन्तिमम् । ॐ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् । ॥ १३१२४ ॥ आभ्यां व्यङ्ग्युलो वा स्तस्तयोस्तुद च । पक्षे ऽण् । पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतनेपिव्यलुक् । पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णेतनम् । अपराह्णेतनम् । पौर्वाह्णिकम् । अपराह्णिकम् । ॐ तत्र जातः । ॥ १३१२५ ॥ सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते जातः सौप्तः । ओत्सः । रादियः । अवारपारीण इत्यादि । ॐ प्रावृषपृष्प । ॥ १३१२६ ॥ एण्यस्यापवादः । प्रावृषि जातः प्रावृषिकः । ॐ संज्ञायां शरदो बुञ्ज । ॥ १३१२७ ॥ ऋत्वणोऽपवादः । शरदका दर्भविशेषा मुद्रविशेषाश्च । ॐ उत्तरपदस्य । ॥ १३१२८ ॥ अधिकारोऽयम् । हनस्त इत्यस्याप्राक । ॐ अवयवाद्दतोः । ॥ १३१२९ ॥ अवयववाचिनः पूर्वपदादनुवाचिनोऽचामादेरथो वृद्धिः स्यात् प्रिति णिति किति च तद्धिते परे । पूर्ववापिकः । अपरहैनमनः । अवयवाकिम् । पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववापिकः । क्रतोवृद्धिमद्विधावयवानामिति तदन्तर्विधिः पूर्वत्र । इह तु न । अवयवत्वाभावात् । ॐ सुसर्वाधोजनपदस्य । ॥ १३१३० ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अधपाञ्चालकः । जनपदतद्वध्योरिति बुञ्ज । सुसर्वाधेदिकृशब्दभ्यो जनपदस्येति तदन्तर्विधिः । ॐ दिशोऽमद्राणाम् । ॥ १३१३१ ॥ दिग्वाचकाजनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपाञ्चालकः । दिशः किम् । पूर्वपाञ्चालानामर्थं पौर्वपाञ्चालः । अमद्राणां किम् । पौर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॐ प्राचां ग्रामनगराणाम् । ॥ १३१३२ ॥ दिशः परेषां नगरवाचिनां ग्रामवाचिनामग्रानामवयवस्य च वृद्धिः । पूर्वपुकामशम्यां भवः पूर्वपुकामशमः । नगरे, पूर्वपाटलिपुत्रकः । ॐ पूर्वोह्णपराह्णार्द्रामूलप्रदोपावस्कगदुन् । ॥ १३१३३ ॥ पूर्वोह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः । अव-

आह—नुटः प्रागिति ॥—इत्यादीनि । आदिशब्देन 'पकालतनेपु' इति प्राथम्यम् ॥—सायन्तनमिति । स्यतेर्ध्वि सायशब्दोऽकारान्तो दिवसावगाने रुटः, तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्त्वनिपात्यत इति वार्तिककृतमतम् ॥ भाष्यकृता तु 'मान्ताव्ययम्' इत्याश्रित्य सायप्रणय प्रत्याख्यातम् । न चैव सायशब्दोऽकारान्तो अतिरूपप्रसङ्गः । तस्य कालवाचित्वाभावादनभिधानाद्व्याहृतः ॥—चिरन्तनमिति । चिरशब्दस्यापि प्रत्ययसंनियोगेन मान्तव निपात्यत इति भावः ॥ अत्र बदन्ति । स्वरादौ पाठोऽव्ययवादेव सिद्धे मृते चिरमित्येतद्व्यर्थम् । न चादन्ताच्चिरशब्दादत्र स्यादिति वाच्यम् । ज्ञेन बाधादिति ॥—एदन्तत्वमिति । प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थम् । तत्र हि सप्तमी नास्ति ॥ ज्ञातायै 'घकालतनेपु' इत्यलुकार्पि सिद्धेः ॥—चिरत्नमिति । मृते चिरशब्दस्योपादानात् व्यङ्ग्युलोऽपि स्तः । न चैव मृते चिरशब्दस्य प्रत्याख्यानं न संभवतीति वाच्यम् । मान्ताव्यययदेव व्यङ्ग्युलोऽपि तत्संभवात् । परन्तु पूर्वमिन वग्यरे । परारि पूर्वतरे ॥—अग्रादि । डिमनो डिञ्च गग्राथम् ॥—तत्र जातः । ननु शेष इत्यस्य लक्षणलोकोः 'चाक्षुष रूप, प्रावणः शब्दः' इत्यादाविव ज्ञातादिष्वर्थेऽवगादयः सिद्धाः, आधिकाराग घादयोऽपि । न च 'ज्ञातादिष्ववगादयः' इति नियमाय ज्ञातार्थनिर्देश आवश्यकः । अन्यथा 'तत्रास्ते, तत्र गते' इत्याद्यर्थेऽपि प्रत्ययः स्यादिति वाच्यम् । चाक्षुषमित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । 'सुप्त आस्ते, सुप्ते गते' इत्यादी त्वनाभिधानादेव तद्धितो न भावयति, अतन्त्या खनति, वृक्षमूलादागत इत्यादी यथा । समर्थविभक्तयस्ताक्षपादेव लक्ष्यन्ते । चाक्षुषमित्यत्र तृतीया यथा, तस्मात् 'तत्र जातः' इत्याद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् 'प्रावृषपृष्प' इत्याद्यपवादार्थं तदावश्यकत्वात् । ये तु निरुपवादा अर्थानिर्देशाः 'कृतलव्यकीतकुशलाः' इत्यादयः, ते तु व्यर्थो एवेति दिक् ॥—संज्ञायां शरदः—। समुदायेन चैमज्ञा गम्यत इत्यर्थः ॥ सज्ञायां किम् । शरद सस्यम् । 'संज्ञायाम्' इत्येतत् 'कृतलव्य' इत्येतत्पर्यन्तं केचिदनुवर्तयन्तीति प्रतिकृतम् ॥—पूर्ववापिक इत्यादि । वर्षाणां पूर्वः, हैमन्तस्यापर इति विग्रहे 'पूर्वापराधोतनम्' इत्येकदेशसमासः ॥—पूर्वास्थिति । तद्धितार्थं समायः ॥—क्रतोवृद्धिमद्विधाविति । क्रतुवाचिनः शब्दावृद्धिनिमित्तकप्रत्ययविधानं तदन्तर्विधिवान्यः, स चेदनुवाची शब्दोऽवयवभ्यः पर इत्यर्थः ॥—पूर्वव्रति । पूर्ववापिकः अपरहैनम इत्यत्र तथा च 'वर्षाभ्यप्रक' 'गर्वेणाण् च तलोपथ' इत्याभ्यां क्रमेण टगर्णा भवतः ॥ वृद्धिमद्विधा किं, पूर्वप्रावृषम् । 'प्रावृष एण्यः' इत्यत्र तदन्तर्विध्याभावादिह ऋत्वणेव ॥—इह त्विति । पौर्ववापिक इत्यत्र । तथा चेह 'कालाद्रन्' इति टवेति भावः ॥—अवयवत्वाभावादिति । अन्यथा पूर्वासु वर्षास्थिति गामानाधिकरण्यं न संगच्छेतेति भावः ॥—जनपदतद्वध्योरिति । तस्मिन्ननुवर्तमाने 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥—पौर्वमद्र इति । 'भद्रेभ्योऽण्' इत्यत्र ॥ पूर्वोह्णक इति । विभाषा पूर्वाह्णपराह्णभ्याम् इत्यस्यापवादः ॥ आर्द्रकः । मूलक इति ।

१ पूर्ववापिक इति—इय चोत्तरपदवृद्धिः सलपि संभवे इति न्यायेन पूर्वपदवृद्धिर्वाचिका, अत एव 'हृद्भगसिन्ध्वने पूर्वपदस्य च' इति चरितार्थमिति भावः । २ उत्तरार्थमिति—'प्राचां ग्राम' इत्युत्तरसूत्रे दिश एव सक्त्यो यथा स्यात् इत्येवमर्थ इत्यर्थः । एकयोर्दो तु स्वादिभ्यः परस्यापि मद्रस्य पशुदाराः संभाव्येतेतीहायोऽपीत्यर्थः ।

स्वरकः । ॥ पथः पन्थ च । ॥ १४।३।२९। पथि जातः पन्थकः । ॥ अमावास्याया वा । ॥ १४।३।३०। अमावास्याः । अमावास्याः । ॥ अ च । ॥ १४।३।३१। अमावास्याः । ॥ सिन्धुपकराभ्यां कन् । ॥ १४।३।३२। सिन्धुकः । कच्छाद्यणि मनुष्यबुजि च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते । ॥ अणञौ च । ॥ १४।३।३३। क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः । ॥ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातिरितिप्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलालुक् । ॥ १४।३।३४। एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ॥ लुक् तद्धितलुकि । ॥ १४।३।४९। तद्धितलुकि सत्युप-सर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठः फल्गुन इत्यादि ॥ ॥ चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामु-पसंख्यानम् ॥ चित्रायां जाता चित्रा । रेवती । रोहिणी । आभ्यां लुक्तद्धितलुकीति लुकि कृते पिप्पल्यादेराकृतिगण-त्वात्पुनर्हर्ष । ॥ ॥ फल्गुन्याषाढाभ्यां ढानौ वक्तव्यौ ॥ स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । अषाढा ॥ ॥ श्रविष्ठाषाढाभ्यां लुगवक्तव्यः ॥ अस्त्रियामपि । श्रविष्ठीयः । आपादीयः । ॥ ॥ जे प्रोष्ठपदानाम् । ॥ १४।३।१८। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याच्चा-मादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थेति णिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो माणवकः । जे इति किम् । प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः । बहुवचननिर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भाद्रपादः । ॥ स्थानान्तगोशालखरशालाश्च । ॥ १४।३।३५। एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम् । ॥ व-त्सशालाभिजिदध्वयुकूशतभिपजो वा । ॥ १४।३।३६। एभ्यो जातार्थस्य लुग्य स्यात् । वत्सशाले जातो वत्सशालः । वामशालः इत्यादि ॥ ॥ जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽप्या डिट्कट्यः ॥ शातभिपः । शातभिपजः । शातभिपक् । ॥ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् । ॥ १४।३।३७। जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः । रोहिणः । ॥ कृतलब्धकीत-कुशलाः । ॥ १४।३।३८। तत्रेत्येव । सुधे कुनो लब्धः कीतः कुशलो वा स्त्रीः । ॥ प्रायभवः । ॥ १४।३।३९। तत्रेत्येव । सुधे प्रायेण बाहुल्येन भवति स्त्रीः । ॥ उपजानूपकरणोपनीवेष्टक । ॥ १४।३।४०। आपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

नक्षत्राणोऽषाढः ॥—प्रदोषक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यस्यापवादः ॥—अवस्करक इति । औत्सर्गिकस्या-णोऽपवादः । ये तु 'मंज्यायाम्' इत्येतत् 'कुनलब्ध-' इत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्ति तन्मते अमंज्यायां यथायथमणादयो वादयश्च बोध्याः ॥—अमावास्याया वा । सन्धिवेलाद्यणोऽपवादः ॥ 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति सूत्रेणामाप्-वाट्तेमेष्विति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वत् निपात्यत इति ह्रस्वमायस्यायमावस्याशब्दस्येष्ट प्रथमम्, प्रकृतिग्रहणं विकृतेरपि ग्रहणम् । अमावस्यकः । अमावस्यः । ये विदुः सूत्रे सन्धिवेलादिषु च ह्रस्वोपध पठन्ति, तेषां तु दोषोप-धस्य न स्यात्, विकृतिग्रहणं प्रकृतेरग्रहणादिति हरदत्तादयः ॥ वस्तुतस्तु उद्धिप्रकृतिभूतस्यानुकरणमिदमित्याश्रित्य ह्रस्वो-पधपाटोऽपि समर्थयितुं शक्यत इत्येवम् ॥—अ च । अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात् ॥ अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः ॥—अमावास्य इति । ह्रस्वमायानु अमावस्यः ॥—अणञौ च । यथासंख्यायां योगविभागः ॥—श्रविष्ठा—इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः । माधवस्तु 'दीर्घान्तः' इति 'अतः सातत्यगमने' इति धातावाह ॥ एव चात्र स्वार्तातिर्येति दीपन्तग्रहणाददीपन्तस्य गीवान् इति रूपं भवार्थे उच्यते जातार्थेऽपि माधवमते सिध्यत्येव । कैयटादिमते तु जातार्थे न सिध्यति । लुगिवाच्येऽस्मिन् दीपन्तग्रहणेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दीपन्तादपि अणो लुक् प्रयुज्यते ॥—उपसर्जनेति । अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते, न शास्त्रीयमसंभवात् ॥ ननु 'गोस्त्रियाः' इति सूत्रेऽयप्रधानलक्षणमेवोपसर्जनं गृह्यताम् 'एकविभाक् च-' इति शास्त्रीयं न गृह्यताम् । मैवम् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गात् ॥ उपसर्जनस्य किम् । अवन्ती, कुन्ती, कुरूः ॥—श्रविष्ठास्त्रिणि । श्रविष्ठा धनिष्ठा ॥—इत्यादीति । आदिशब्दादनुगम्यः स्वातिः निष्यः पुनर्वसुः हस्तः विशाखाः अषाढः बहुलः ॥ कृतिकावाची बहुलाशब्दा-वन्तः, तस्य समाहारसङ्ख्येन ह्रस्वनिर्देशः सूत्रे ॥—उपसंख्यानमिति । लुक् इति शेषः ॥—चित्रेति । 'लुक्तद्धित-' इति लुकि पुनष्टाप् ॥—ढानाविति । विधानस्यामर्यादितयोगेन लुक् ॥—स्थानान्त—। गोशालेत्यत्र 'विभाषा सेना' इति नपुंसकत्वे ह्रस्वत् तस्याहचर्याखरशालेऽप्येवमेव । न चैव स्त्रीत्वपक्षे लुट् न स्यादिति शङ्क्यम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया त-त्रापि लुक्सिद्धेरित्याहुः । यद्यपि टावन्तयोः पाटोऽयकदेशविकृतन्यायेन क्रीवोऽपीट् सिध्यति, तथापि लाघवायै ह्रस्वपाठः ॥—नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वमिति । सूत्रे इति शेषः ॥—वत्सशाले जात इति । वत्सशालायामित्यपि बोध्यम् ॥—इत्यादीति । आदिशब्दादभिजित् आभिजितः, अश्वयुक् आश्वयुजः ॥—प्रतिप्रसूत इति । कालादत्र निवर्तमानो य औत्सर्गिकोऽण 'सन्धिवेलादि' सूत्रेण पुनरभ्यनुज्ञात इत्यर्थः ॥—कृतलब्ध—। ननु कृतकीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये इति किमनयोर्ग्रहणं । सत्यम् । कृतलकीतत्वप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययाथै तद्वहणम् । अत एव जाते लुगभाजामपि कृते न लुक् ॥—प्राय—। कादाचित्कभवनाश्रयः प्रायभवः । तेन 'तत्र भवः' इत्यनेन गतार्थतेत्याहुः ॥ भाष्ये तु प्रत्याख्यान-मेतत् 'प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भवेन कृतत्वात्' इति ॥—उपजानु—। त्रयोऽयमी सामर्थ्येऽव्ययीभावाः ।

॥ संभूते । ॥ १३३।४।४। सुभ्रे संभवति सौमः । ॥ कोशाद्भुज् । ॥ १३३।४।२। कौशेयं वक्षम् । ॥ कालात्साधुपुण्य-
त्युच्यमानेषु । ॥ १३३।४।३। हेमन्ते साङ्गहेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुण्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । शरदि पच्यन्ते
क्षारवाः शालयः । ॥ उते च । ॥ १३३।४।४। हेमन्ते उप्यन्ते हेमन्ता यवाः । ॥ आश्वयुज्यावुज् । ॥ १३३।४।५। ठनोऽ-
पवादः । आश्वयुज्यामुता आश्वयुजका माषाः । ॥ प्रीप्मवसन्तादन्यतरस्याम् । ॥ १३३।४।६। पक्षे ऋवण् । प्रैप्मकम् ।
प्रैप्मम् । वासन्त्यकम् । वासन्त्यम् । ॥ देयमृणे । ॥ १३३।४।७। कालादित्येव । मासे देयमृणं मासिकम् । ॥ कलाप्यश्वत्थ-
यवबुसाद्भुज् । ॥ १३३।४।८। यस्मिन् काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारात्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् ।
अश्वत्थस्य फलमश्वत्थस्तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थः । यस्मिन् कालेऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् । यस्मिन् यवबु-
समुपपद्यते तत्र देयं यवबुसकम् । ॥ प्रीप्मावरसमाद्भुज् । ॥ १३३।४।९। प्रीप्मे देयमृणं प्रैप्मकम् । आवरसमकम् ।
॥ संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् । ॥ १३३।५।०। चाद्भुज् । सांवत्सरिकम् । सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम् । आग्रहाय-
णकम् । ॥ व्याहरति मृगः । ॥ १३३।५।१। कालवाचिनः सस्ययन्ताच्छब्दादयत् इत्यर्थे अणादयः स्युः यो व्याहरति
स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः । नैशिकः । ॥ तदस्य सोढम् । ॥ १३३।५।२। कालादित्येव । निशास-
हचरितमध्ययनं निशा तत्सोढमस्य नैशः । नैशिकः । ॥ तत्र भवः । ॥ १३३।५।३। सुभ्रे भवः सौमः । राष्ट्रियः ।
॥ दिगादिभ्यो यत् । ॥ १३३।५।४। दिव्यम् । वर्ग्यम् । ॥ शरीरावयवाच्च । ॥ १३३।५।२। दन्त्यम् । कर्ण्यम् ।
॥ प्राचां नगरान्ते । ॥ १३३।२।४। प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो वृद्धिर्भिति णिति किति
च । सुभ्रनगरे भवः सौह्रनागरः । पार्वनागरः । प्राचां किम् । मनगरमुद्भु तत्र भवो मानगरः । ॥ जङ्गलधेनु-
वलज्जान्तस्य विभाषितमुत्तरम् । ॥ १३३।२।५। जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य वा
भिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम् । कौरुजङ्गलम् । वैश्वधेनवम् । वैश्वधेनवम् । सौवर्णवलजम् ।
सौवर्णवालजम् । ॥ दतिकुक्षिकलशिशस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । ॥ १३३।५।६। दातंयम् । काक्षेयम् । कलशिर्यटः । तत्र भवं

तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुंस्त्वम् ॥—संभूते । इह तन्मादिना संभावना, आधारपरिमाणदाधेयस्यानतिरेकश्चेति द्वयम-
प्याश्रयते ॥—सौम्र इति । सुभ्रे संभाव्यते तत्परिमाणानतिरेकां वा सेनादिरित्यर्थः ॥—कोशात्—॥—कौशेय-
मिति । वक्षविशेषे योगकलोऽयम् । कौशे संभवन्तु सत्कार्यवादाभिप्रायेण । मतान्तरे तु विकारप्रकरणे 'एण्या दञ्' इत्यस्या-
नन्तरं 'कोशाच्च' इति पठितव्यम् । तथा च वार्तिके 'विकारे कोशाद् दञ् संभूते तथानुपपत्तिः' इति ॥—कालात्—।
पुण्यदिति दैवादिकः शत्रन्तन्तदाह पुण्यन्तीति ॥—उते च । कालादित्येव । योगविभाग उत्तरार्धे ॥—उप्यन्त
इति । सुभ्रे भूतकालोऽतन्नामिति भावः ॥—आश्वयुज्या वुज् । स्मकारः स्वरार्थे उत्तरत्र वृज्यर्थश्च ॥—आश्वयुज्या-
मिति । अश्विनीनक्षत्रपर्याय आश्वयुज् तयुक्ता पाण्यमाणा आश्वयुजी तत्रेत्यर्थः ॥—देयमृणे । ऋणं किम् । मासे
देया भिक्षा ॥—अश्वत्थ इति । 'फले लुके' । इह पुलिङ्गनिर्देशो यद्यप्ययुक्तः, तथापि फले अश्वत्थशब्द औपचा-
रिक इत्याशयेन पुलिङ्गप्रयोग इत्याहुः ॥—ठञ्चेति । 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां वा' इत्येव सुवचम् ॥ न च 'वा' इति वं-
क्तव्ये ठञ् प्रहण व्यर्थे संधिबेलादिषु 'संवत्सराग्रहायणीभ्यां' इति पठ्यते, तत्र फले ऋणत्वेन विवक्षिते अण वाधित्वा ठञ्चैव
यथा स्यादिति काशिकादावुक्तमिति वाच्यम् । तस्मै हितास्तद्धिता इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणवलेनानात्राणप्रत्ययो न भवेदिति वक्तुं
शक्यत्वादिति नव्याः ॥—नैशिक इति । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इति वा ठञ् ॥—तत्र भवः । 'कालात्' इति वि-
वृत्तम् । कालसंबन्धस्य 'तत्र' इत्यस्य निवृत्तये पुनस्तत्रप्रहणान् । न च पूर्वसूत्रस्थस्य 'तत्' इत्यस्य व्यावृत्तये तत्रप्रहणम-
स्त्विति वाच्यम् । 'तदस्य' इति सूत्रस्येत् उत्तरप्रापि सुपठवान् । यद्यपि भूभातरुपत्तावपि वर्तते । तथापीह सत्तार्थ-
एव वर्तते, 'तत्र जातः' इति पृथग्प्रहणादिति बोध्यम् ॥—दिगादिभ्यो—। दिश वर्ग, पूग, पक्ष, रहस्, उक्ता, सा-
क्षिन्, आदि, अन्त, मुख, जघन, मेघ, यूथ, 'उदकात्संज्ञायां' न्याय, वश कालेत्यादिदिगादिः । मुखजघनयोः पाठो-
ऽत्राशरीरावयवार्थः । सेनाया मुष्ये जघने च भवं सुह्यम् । जघन्यम् ॥—प्राचां नगरान्ते । सप्तमीनिर्देशात्
'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमपि रामम्यन्तेन विपरिणम्यते तदाह—नगरान्तेऽङ्गे इति ॥—दतिकुक्षि—। दतिधर्मवि-
कारः, शरीरावयवविशेषश्च ॥ कुक्षिशब्दो धूमादिस्ततो 'धूमादिभ्यश्च' इति वुजि प्राप्त अनेन ठञ् । कलशिमन्थपात्रं
'कलशिसुदधिगुर्वी बलवा लोडयन्ति' इति माषः ॥ 'वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । तत्र भवं वातैयम् ॥ 'अस्ति'
इति तिङन्तप्रतिरूपको निपातः । स च तिङन्तेन समानार्थो भिन्नार्थश्च । आयो यथा, अस्तिक्षीरा गौः । द्वितीयो यथा,
अस्तिमान् । धनवानित्यर्थः । तदिहाविशेषाद्भुयोरपि प्रहणमास्थेयमिति हरदत्तः ॥ अहौ भवमाहेयम् । त्रिष्वहाहेयं वि-

१ आवरसमकमिति—आगताभिवर्षाणामाघे वर्षे देयमित्यर्थः । आवरशब्दस्यादिकच्छब्दत्वादसंज्ञायामप्यत्र कर्मधारयः । २ विभा-
षितमिति—विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

कालशेयम् । बालशेयम् । आस्तेयम् । आह्वेयम् । ॥ ग्रीवाभ्योऽण् च । ॥ १४।३।५७। चात् ङङ् । भ्रवेयम् । भ्रवम् । ॥ गम्भीराञ्ज्यः । ॥ १४।३।५८। गम्भीरे भवं गम्भीर्यम् । ॥ अव्ययीभावाच्च । ॥ १४।३।५९। परिमुखं भवं परिमुख्यम् ॥ ॥ परिमुखादिभ्य एवेत्यते ॥ नेह । औपकूलः । ॥ अन्तःपूर्वपाठश्च । ॥ १४।३।६०। अव्ययीभावादित्येव । वेश्मनि इति अन्तर्वेश्मम् । तत्र भवमान्तर्वेश्मिकम् । आन्तर्गणिकम् ॥ ॥ अध्यात्मादेष्टुञ्जित्यते ॥ अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् । ॥ अनुशतिकादीनां च । ॥ १४।३।२०। एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति गिति किति च । आधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम् । अध्यात्मादिराकृतितणः । ॥ देविकारिशपादित्यवाङ्दीर्घसत्रश्रेयसामात् । ॥ १४।३।११। एषां पञ्चानां वृद्धिप्रासावादेरेव आत् स्यात् जिति गिति किति च । दाविकम् । देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालयः । शिशपाया विकारः शांशपञ्चमसः । पलाशादिभ्यो वेत्यम् । दिव्योह इदं दाव्योहम् । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । ॥ ग्रामात्पर्यनुपूर्वीत् । ॥ १४।३।६१। ङङ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । परिग्रामिकः । आनुग्रामिकः । ॥ जिह्मामूलान्कुलेदृष्टः । ॥ १४।३।६२। जिह्मामूल्यम् । अङ्गुलीयम् । ॥ वर्गान्ताच्च । ॥ १४।३।६३। कवर्गयम् । ॥ अशब्दे यत्स्वावन्त्यतरस्याम् । ॥ १४।३।६४। पक्षे पूर्वण् ङः । मद्गर्ग्यः । मद्गर्गणः । मद्गर्गीयः । अशब्दे किम् । कवर्गीयो वर्णः । ॥ कर्णललाटात्कनलंकारे । ॥ १४।३।६५। कर्णिका । ललाटिका । ॥ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । ॥ १४।३।६६। सुषां व्याख्यानः सौषो ग्रन्थः । तैडः । कातः । सुप्सु भवं सौपम् । ॥ बह्वचोऽन्तोदात्तादृञ् । ॥ १४।३।६७। पवणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं पवणत्वम् । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा पात्वणत्विकः । ॥ क्रतुयज्ञेभ्यश्च । ॥ १४।३।६८। सोमसाध्येषु यागेष्वेतौ प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा अग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।

पास्थ्यादि' इत्यमरः ॥—ग्रीवाभ्योऽण् च । 'शरीरावयवाच्च' इति यतोऽपवादः । ग्रीवाशब्दो धमनीसंघाते वर्तते तत्र उद्गतावयवसंघातविवक्षया सूत्रे बहुवचनम् । तिरोहितावयवसंघातविवक्षायां न्येकवचनान्तादध्यण्ड्यौ स्त एव ॥—भ्रवेयमित्यादि । ग्रीवाम् भव ग्रीवायामिति वा विप्रदः ॥—गम्भीराञ्ज्यः ॥—पञ्चजनादुपसंख्यानम् । पावजन्त्यम् ॥—परिमुखमिति । यदि परिशब्दादिह वजनं गम्यते, तदा 'अपपरिवर्हिरथः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । यदि तु सवैतोभावः, तदा लम्भादेव निपातनादव्ययीभाव इत्याहुः ॥—परिमुखादिभ्य एवेति । अर्थे भावः । दिगादिगणानन्तरं परिमुख, परिहनु, पर्योष्ठ, पर्युल्लेखेत्यादिपरिमुखादिगणः पठ्यन्ते, तन्माहचर्यादिह सूत्रे अव्ययीभावश्चेन परिमुखादिरेव गृह्यते । तस्य गणस्य कार्यान्तराभावादिति ॥ नन्वेव 'परिमुखादेः' इति सूत्रं विशिष्टैव क्रियताम्, किमनेन प्रयासेन । उत्तरत्र 'अव्ययीभावान्' इत्यस्यापेक्षापामपि तत्रैव तत्कर्णाधिक्यादिति चेत् । अत्राह हर्गदत्तः—'परिमुखादेः' इत्युच्यमाने बहुव्रीहितरुपेभ्योऽपि न स्यात्, अव्ययीभावप्रवृत्तान्तु तेभ्योऽणव भव्योति ॥ परिमुखादिगणं प्रतिशान्यशब्दोऽपि बोध्यः । तथा च 'शास्त्रं व्याप्तौ' इति धातोः प्रतिशान्यं भवं प्रातिशाल्यम् । 'अव्ययीभावान्' इति भवार्थे अ इति साधवः ॥—अन्तर्वेश्ममिति । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समागान्तश्च ॥—अध्यात्ममिति । 'अनश्च' इति च्च ॥—कर्णललाटान्—। यतोऽपवादः ॥ अलंकारे किम् । कर्णं ललाटम् ॥—तस्य व्याख्यान इति च । व्याख्यायते येन न व्याख्यानः । करणं ल्युट् । इतिशब्दो वाक्यार्थं पगमुच्यते । तन्मार्गं धृत्यमाणश्चकारः 'तत्र भवः' इति वाक्यार्थमाक्षिपति । नाम प्रतिपादक, तच्च शक्त्या लक्षणया वेत्यत्र नाग्रहः । तथा च 'पञ्चजनाद्व्याख्यानकरणार्थे, गम्यन्तान् भवार्थे, व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य प्रतिपादकात्म्ययाः स्युः' इति सूत्रार्थः ॥ व्याख्यातव्यनाम्नः किम् । पाटनीपुत्रस्य व्याख्यानी मुकोसला । पाटनीपुत्रो हि तथा व्याख्यायते 'इहकर्मनिवेशविशिष्टम्' इति । न हि तद व्याख्यातव्यस्य नाम । ग्रन्थेवेव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् । नामग्रहणं हि प्रसिद्ध्युपसंहरार्थमेव सूत्रे कृतम् ॥—बह्वचो—। अणोऽपवादः । बह्वचः किम्, द्व्यचष्टकं वक्ष्यतीत्येकाच प्रत्युदाहार्यः । सौपम् । तैडम् ॥ अन्तोदात्तात्किम् । संहितायाः ग्राहितम् । 'गतिरनन्तरः' इत्याद्युदात्तोऽयम् ॥ अन्तग्रहणं मग्नप्रतिपत्त्यर्थम् । उदात्तादिन्युक्तेऽपि वर्णग्रहणं तदन्तग्रहणात् । 'वर्णादनुदानात्' इत्यत्र यथा ॥—क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥—अग्निष्टोमस्य व्याख्यान इति । अग्निष्टोमाख्येषु मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वर्तमाना अग्निष्टोमादिशब्दा इहोदाहरणं ग्रन्थनामेव व्याख्येयताया उक्तत्वादित्याहुः ॥ स्मृतिः स्तोमः । अंगः स्तोमोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । 'परदिश्व परान्तश्च' इत्यन्तोदात्तोऽयम् ॥ पीयतेऽस्मिन्निति पेयः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इत्यादिप्रकरणं यत् । वाजो नाम यवागूमेदस्तस्य पेयो वाजपेयः । अर्थे हि ऋदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण मथ्योदात्तः । पेयशब्दस्य 'यतो नावः' इत्युदात्तत्वात् । राजा क्षत्रियेण सूयते, राजा सोमः सूयते अत्रेति वा राजसूयः । 'राजसूयस्य' इति क्यप् । तत्र एव निपातनात्समासः पक्षीसमासो वा । अयमप्युत्तरपदप्रकृतित्वरेण मथ्योदात्त एव । धातुस्वरेण सूयशब्दस्यायुदात्तत्वात् ॥ असोमकेभ्य उदाहरति—पाकेति । अल्पपर्यायः पाकशब्दः । पाकश्चासौ यज्ञश्चेति कर्मधारयः । स च सम्प्रसारणः ।

अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः । ॥ अध्यायेष्वेवर्षेः । ॥ १४३१६९ । ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ऽन् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् । वामिष्ठी ऋक् । ॥ पौरोडाशपुरोडाशात्पुन ॥ १४३१७० । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततश्च । पौरोडाशिकः । ॥ छन्दसो यदणो ॥ १४३१७१ । छन्दस्यः । छान्दसः । ॥ ह्यनुद्वाहणकर्मधमाध्वरपुरश्चणानामाख्यातादृक् ॥ १४३१७२ । द्यक् । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋत् । चातुर्होतुकः । ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । इत्यादि । ॥ अणुगयनादिभ्यः ॥ १४३१७३ । उच्चादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः । ॥ तत आगतः ॥ १४३१७४ । बुद्धादागतः स्वाग्रः । ॥ उगायस्थानेभ्यः ॥ १४३१७५ । शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः । ॥ गुण्डिकादिभ्योऽण ॥ १४३१७६ । आयस्थानठक्छादीनां चापवादः । गुण्डिकादागतः शौण्डिकः । कार्कणः । तर्थः । ॥ विद्यायोनिर्बन्धेभ्यो वुञ्ज ॥ १४३१७७ । औपाध्यायिकः । पैतामहकः । ॥ ऋतपृञ् ॥ १४३१७८ । वुञोऽपवादः । हातृकम् । आतृकम् । ॥ पितृगृञ् ॥ १४३१७९ । चाट्टञ् । रीड् ऋतः । यस्येति लोपः । पिथ्यम् । पंतृकम् । ॥ गोत्रादङ्कृञ् ॥ १४३१८० । विदेभ्य आगतं बैदम् । गार्गम् । दाक्षम् । औपगवकम् । ॥ नञः शुचीश्वरक्षेत्रक्षकुशलनिपुणानाम् ॥ १४३१८० । नञः परेषां शुच्यादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ परे । आंशोचम् । अशांचम् । आनैश्वर्यम् । अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् । अक्षेत्रज्ञम् । आकौशलम् । अकौशलम् । भावैपुणम् । अनैपुणम् । ॥ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ॥ १४३१८१ । समादागतं समरूप्यम् । विपमरू-

स्वरेणान्तोदात्तः । नवैर्त्रीहिर्मियजनं नवयज्ञः । आग्रयणम् । 'यजयाचविच्छ-' इति नङ् । 'कर्तृकरणे कृता-' इति सामाजः । कृतृत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ॥ —अनन्तोदात्तार्थ इति । वाजपेयराजसूयार्थं तथा अस्मिन्नारध्वे सत्यन्तोदात्तादपि यज्ञाभिधायिनः परस्वादानेनैव भावमित्यामिष्टोमिक इत्याद्युदाहृतमिति भावः ॥ —अध्यायेष्वेवर्षेः । एवकारः सप्तप्रतिपत्त्यर्थः ॥ —वासिष्ठीति । भवार्थेऽण ॥ —पौरोडाश— । पितृन्डाप । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी । पुरोदाशयेति इति पुरोडाशः । 'दाश दाने' कर्मणि घञ् । देव निपातनाहस्य उलम ॥ —छन्दसो— । छन्दःशब्दाद्भवव्याख्यानयोरर्थयोर्धेयदर्शनां साः । ह्यजलक्षणस्य ङकोऽपवादः ॥ —छन्दस्य इत्यादि । दृष्टार्थयोर्धेयदण्भ्यां यथासंख्य न भवत्यस्वरितत्वादिति बोध्यम् ॥ —द्वयजृत्— । 'अणोपवादः ॥ —चातुर्होतुक इति । 'पृथिवी होता चौरध्वर्युः' इत्यादिमन्त्रस्य चतुर्होतेति नामधेयम् ॥ —इत्यादीति । आदिशब्दात्प्राथमिकः । आध्वरिकः । पारध्वरणिः ॥ 'नामाख्यातग्रहणं संघातविग्रहीतार्थ' इति वार्तिकम् । तत्र नामशब्दाद् ह्यस्त्वादेव सिद्धे विधृतीतग्रहणमाख्यातार्थमिति ज्ञेयम् ॥ नामिकः । आप्यायिकः । नामाख्यातिकः ॥ —अणुगयन— । ऋगयनादिभ्यो भवव्याख्यानयोरर्थयोरण स्यात् ॥ —उच्चादेरिति । आदिशब्दाद्वच्योः ॥ —आर्गयन इति । अयनशब्दो भावसाधनः, तेन समारं 'अनो भावकर्मवचनः' इत्यन्तोदात्तः अमेदोपचाराद्भाववचनोऽपि ग्रन्थे वर्तते । एह 'वहचोऽन्तोदात्तान्' इति उच्यते । आर्गयनपद इत्यत्रायेवम् ॥ विद्यान्यायशिक्षाशब्देभ्यो 'ह्यनुद्वाहण-' इति ङक प्राप्तिः ॥ व्याकरणशब्दानु 'वृद्धान्छः' ॥ —उगाय— । एयेनै स्वामी, स्वामिनमयमतीति, वाऽऽयः स्वामिप्राप्तो भागः । य यस्मिन्नप्ययते तदायस्थानम् । बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः । वृद्धान्छ परस्वाद्य बाधते । आपर्णिकः । आकरिकः ॥ —छादीनां चेति । कार्कण इत्यत्र 'कृकणपर्णाद्भारद्वाजे' इति छः प्राप्तिः । तीर्थशब्दानु भूमादिलादुच्यते । उदपानशब्दस्योन्मादिलादञ् प्राप्ति इत्यर्थः ॥ —विद्यायोनि— । विद्यायोनिर्कृतः संवन्तो येषां तेभ्यो वुञ्ज स्यादणोऽपवादः ॥ छ तु परस्वाद्भाते । आचार्यकः । मातामहकः । मातुलकः ॥ —ऋतपृञ्— । 'विद्यायोनिर्बन्धेभ्यः' इति वर्तते तदाह—वुञोऽपवाद इति । 'उक्कृ' इति वक्तव्ये तपरकरणं ङनग्रहणं च विन्यस्यप्रयोजनमिति प्राप्तिः ॥ पंतृकी विधेयत्र दीवर्थे ङनग्रहणमिति तु तत्त्वम् ॥ न च 'टिड्ढु' इति सूत्रे कनग्रहणात् दीप सिध्यतीति वाच्यम् । शार्दूलोत्थायगिद्धेः । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणात् 'खदादिपुद्गलः' इति कथो ह्यनुबन्धकत्वान् ॥ तपरकरणं विहाय 'उपृञ्' इत्येव सुवचमित्याहुः ॥ —गोत्रादङ्कृञ् । 'अपत्याधिकारादस्यत्र लौकिक गोत्रम्' इत्युक्तम् । अपत्यप्रत्ययान्तात् 'तत आगतः' इत्यस्मिन्नर्थे अङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः । अङ्क इष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो, न तु गोत्राद्विहितस्यैवत्याग्रहः, तेन 'गोत्रचरणादङ्' इति वुञ्जि लभ्यते । स हि 'तस्येदम्' इति रामान्येन विधीयमानोऽपि अजयजिज्जनादस्यत्र अङ्कोऽपि दृष्टः ॥ —बैदमित्यादि । 'मद्वाङ्' इत्यादिना अङ्गार्थेऽण विहित इतीहायस्यजीजन्तादण् ॥ —औपगवकमिति । 'गोत्रचरणात्' इति वुञ्ज । अङ्क इष्ट इतीहायस्यजन्तादण् ॥ —हेतुमनुष्येभ्यो— । मनुष्यग्रहणमहेत्यर्थं बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥ —समरूप्यमिति । 'वभाषा गुण-' इत्यत्र

१ 'ततश्च' इति—पौरोडाशिक काण्डमिति तु पुरोडाशमधिकृत्य कृतं पौरोडाश, तदेव पौरोडाशकमिति विनयादित्वादि किं राप् । २ आशी नमिति—अशुचैराननमित्यर्थ इत्यभिमानः । अशुचौ भवमिति वा । एवमन्येऽपि, एते सर्वे भावार्थकप्रत्ययान्ता इति एते तु अप्रैत-गुण्येभ्यो ऽस्यकपमाशादिनि शब्देऽनुसारे ।

प्यम् । पक्षे गहादित्वाच्छः । समीयम् । विपसीयम् । देवदत्तरूप्यम् । देवदत्तीयम् । देवदत्तम् । ॥ मयट् च । ॥ १४३।८२। सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् । ॥ प्रभवति । ॥ १४३।८३। तत् इत्येव । हिमवतः प्रभवति हिमवती गङ्गा । ॥ विदूराञ् व्यः । ॥ १४३।८४। विदूरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः । ॥ तद्गच्छति पथिदूतयोः । ॥ १४३।८५। सुग्नं गच्छति सौग्नः पन्था दूतो वा । ॥ अभिनिष्कामति द्वारम् । ॥ १४३।८६। तदित्येव । सुग्नमभिनिष्कामति सौग्नं कान्यकुब्जद्वारम् । ॥ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ॥ १४३।८७। तदित्येव । शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः । शारीरकं भाष्यमिति स्वभेदोपचारत् । ॥ शिशुकन्दयमसभङ्गन्द्रेन्द्रजननादिभ्यश्छः । ॥ १४३।८८। शिशूनां कन्दनं शिशुकन्दः, तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुकन्दीयः । यमस्य सभा यमसभम् । क्लीबत्वं निपातनान् । यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः । इन्द्रजननीयम् । विरुद्धभोजनीयम् । ॥ सोऽस्य निवासः । ॥ १४३।८९। सुग्नो निवासोऽस्य सौग्नः । ॥ अभिजनश्च । ॥ १४३।९०। सुग्नोऽभिजनोऽस्य सौग्नः । यत्र स्वयं वसति स निवासः । यत्र पूर्वैरुपितं सोऽभिजन इति विवेकः । ॥ आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते । ॥ १४३।९१। पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थः छः स्यात् । हट्टोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते

विभाषा' इति योगविभागादगुणवचनादिपि पक्षमी । योगविभागे तु 'बाहुलक प्रकृतेस्तदनुष्टेः' इति लिङ्गम् ॥—**मयट् च** । योगविभागे यथासंख्यनिरामार्थः । टो डीवर्थः ॥—**हिमवतीति** । हिमवतः प्रकाशते । तत्र प्रथमं दर्शयत्यर्थः । उत्पत्तिवचनस्तु प्रभवतिर्न गृह्यते 'तत्र जातः' इत्यतो भेदेन निर्देशान् ॥—**वैदूर्य इति** । दन्त्यमण्योऽयं शास्त्रलवन्, न तु नटुलवन्मूर्धन्यमभ्यः ॥ नन्वत्रार्थासंगतिः । बालवायुपर्वतादगो प्रभवति, विदूरनगरे तु संस्क्रियते ॥ गत्यम् । अत एव समाहित भाष्ये । 'बालवायो विदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न धं तत्रेति चेदुत्थाजिल्वरीवदुपाचरेत्' इति । अस्यार्थः बालवायुशब्दः प्रत्यय लभते विदूरदेशे च, मुग्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी बालवायुशब्द आक्षिप्यते । यथा शिवादपि पठिताभ्यां विप्रवर्णवर्णादेशाभ्यामनुरूपः स्थानी विप्रवर्णशब्दः आक्षिप्यते, यथा वा 'पह्न' इत्यादी पदाद्यादेशानुरूपः स्थानी पददन्तादिगक्षिप्यते तद्वन् ॥—**प्रकृत्यन्तरमेवेति** । विदूरशब्दो नगरस्येव पर्वतस्यापि वाचकोऽस्तीत्यर्थः । एव चास्मिन्पक्षे 'बालवायाप्रभवति' इति विप्रहे विदूरशब्दात्प्रत्यय इति व्याख्यानद्वयो नेति भावः ॥—**न वा इति** । वैशब्दोऽक्षमां योतयति । तत्र पर्वते विदूरशब्दोऽप्रतिष्ठ इति चेद वृथाजिल्वरीवत्प्रवहरेन । नियतपुरुषापेक्षो हि व्यवहारो दृश्यते, यथा वर्णज एव वाराणसी जिल्वरीति व्यवहरेन एव पैयाकरणा एवादि विदूर इति ॥—**तद्गच्छति**—। द्वितीयान्ताद्गच्छतीत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् चेदन्ता पन्था दूतो वेत्यर्थः ॥ तत्र साधुसिद्धिर्नानि, काष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षया पन्थाः कर्ता ॥—**अभिनिष्कामति**—। द्वितीयान्तात्प्रत्ययः स्यादभिनिष्कामति तच्चेद्वारमित्यर्थः ॥—**सौग्नं कान्यकुब्जद्वारमिति** । सुग्नमभिमुखात्कमणं करणाभनमिति फलितोऽर्थः । पर्वतकरणस्य कर्तृत्वम् ॥—**तदित्येवेति** । 'अधिकृत्य' इत्येतदपेक्षयात्र द्वितीया ॥—**शारीरकीय इति** । कुर्मित शरीरे शरीरक तन्संबन्धी शरीरको जावात्मा तमधिकृत्य प्रस्तुत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः, चतुर्लक्षणीसूत्रगोर्धमः । वृद्धाच्छः ॥ अत्र वार्तिकम् । 'लुवाट्यायिकाभ्यो बहुलम्' इति । तादर्थ्य एषा चतुर्थी । आख्यायिका नाम गद्याभ्यो ग्रन्थविशेषः । अत एवाख्यानात्आख्यायिकयोस्त्र तत्र भेदोपादानम् । आख्यायिकाभिधानाया यः प्रत्यय उत्पन्नभास्य बहुलं लुगित्यर्थः ॥ वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता मुगनोदरा । काचित् । भैरवार्थः ॥ अभेदोपचारेण गतार्थत्वाच्चेदं वार्तिकमावश्यकमिति मूले नोक्तम् ॥—**शिशुकन्द**—। अत्र वार्तिक 'द्वन्द्वे देवागुगद्विभ्यः प्रतिषेधः' देवागुगम् । गङ्गोसुरम् ॥—**निपातनादिति** । 'गमा राजा' इति मुग्रे 'अमनुष्यशब्दो ऋद्धा रक्षःपिशाचादीनाह' इत्युक्तत्वात्नेन सूत्रेण क्लीबल न सिध्यतीति भावः ॥—**सोऽस्य निवासः** । ग इति प्रथमान्तादस्येति पक्ष्ये यथाविहितः प्रत्ययः स्यात् प्रथमान्तार्थः स निवासश्चेत् ॥—**सुग्नो निवास इति** । निवासधिकरणमित्यर्थः । नन्वस्येति कृत्योणे कर्तेरि पठ्ठी । तथा च विशेषणविशेष्यभावव्याप्त्यान् सुग्नधिकरणवागकर्तेह वृत्त्यर्थः, तथा च 'तत्र भवः' इत्येव सिद्ध किमनेनेति चेत् । अत्राहुः । वासस्य चेतनमात्रकर्तृकतया प्रसिद्धत्वात्प्रकारकृतो भेदोऽस्मीति नाम्ना वेत्यर्थम् । 'वर्गान्तं हि प्रमिण गुणा न वस्तुनि' इत्यादौ तृपचरो बोध्य इति ॥—**अभिजनश्च** । योगविभाग उत्तमार्थः । 'अभिजनाः पूर्ववान्धवाः' इति श्रुतिः । अभिजायते येभ्य इति व्युत्पत्तेरिति भावः । पूर्ववान्धवाः पित्रादयः । वन्धुशब्दः प्रजादिः । पूर्वमुत्रादिह 'निवागः' इत्यनुवृत्तम् । तस्मान्मानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तन्संबन्धि लक्षणा । एव स्थिते फलितमाह—**यत्र पूर्वैरिति** ॥—**आयुधजीविभ्यः**—। तादर्थ्य एषा चतुर्थी । आयुधजीविभ्य आयुधजीव्यर्थे आयुधजीविनोऽभिधान् प्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ 'सोऽस्याभिजनः' इत्यनुवर्तते पर्वत इति प्रकृतिविशेषण तदाह—**पर्वतवाचिन इत्यादि** । पर्वत इति किम् ।

ह्रस्वोलीयाः । आयुधेति किम् । ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आक्षोदा द्विजाः । ॥ शण्डिकादिभ्यो ङ्यः । ॥ ४।३।९२। शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । ॥ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणौ । ॥ ४।३।९३। सिन्ध्वादिभ्योऽण् स्यादुक्तेऽर्थे । सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः । ॥ तूदीसलातुरवर्मेतीकूचवारा-
डुकृच्छण्डयकः । ॥ ४।३।९४। तूदी अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मेतेयः । कौचवार्यः । ॥ भक्तिः । ॥ ४।३।९५। सोऽस्येत्थनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुप्रो भक्तिरस्य सौप्रः । ॥ अचित्ताद्देशकाला-
ट्टकः । ॥ ४।३।९६। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायमिकः । अचित्तात्किम् । दैवदत्तः । अदेशात्किम् । सौप्रः । अका-
लात्किम् । ग्रैष्मः । ॥ महाराजाट्टञ्ज । ॥ ४।३।९७। महाराजिकः । ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ॥ ४।३।९८।
वासुदेवकः । अर्जुनकः । ॥ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् । ॥ ४।३।९९। अणोऽपवादः । परत्वादुद्धाच्छं बाधते ।
गुञ्जुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौञ्जुकायनकः । नाकुलकः । बहुलग्रहणाज्ञेह । पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः । ॥ जनप-
दिनां जनपदवत्सर्वे जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने । ॥ ४।३।१००। जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचने जनपद-
वाचिनां समानश्रुतीनां जनपदवत्सर्वे स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतद्वध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽप्राति-
दिश्यन्ते । अङ्गा जनपदो भक्तिरस्याङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्याङ्गकः । जनपदिनां किम् । पञ्चाला ब्राह्मणा
भक्तिरस्य पाञ्चालः । जनपदेनेति किम् । पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः । ॥ तेन प्रोक्तम् । ॥ ४।३।१०१। पाणि-
निना प्रोक्तं पाणिनीयम् । ॥ तित्तिरिवरन्तुखण्डिकोऽवाच्छण । ॥ ४।३।१०२। छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता ।
तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः । ॥ काश्यपकौशिकाभ्यामुपिभ्यां णिनिः । ॥ ४।३।१०३। काश्यपेन प्रो-

राकाश्यका आयुधजीविनः । 'योगधान' इति वुञ् ॥—शण्डिकादिभ्यो ङ्यः । शण्डिका सर्वसेनशकेत्यादि ॥—सि-
न्धुतक्ष—। सिन्धु वणुं गन्धार कम्बोजादयः सिन्ध्वादयः, ते तु प्रायेण कच्छादिष्वपि पठ्यन्ते । तेभ्योऽणि तत एव
सिद्धे मनुष्यवृक्षो वाधनार्थं वचनम् ॥ तक्षशिला वन्योद्धरणा वर्वरेत्यादयस्तक्षशिलादयः ॥—वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।
छाणोरपवादः । 'अजावदन्तम्' 'अल्पावृत्तम्' इति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तस्याकरण 'सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं
निपतति' इति ज्ञापनार्थम् । ननु वगुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'कृष्यन्पकः' इत्यणि वामुदेवशब्दो निष्पन्नः । तथा च तत्र 'गो-
त्रक्षत्रियाख्येभ्यः' इत्युत्तरगुप्तेण वुञेवान्मु, किमनेन वुना । न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः, प्रागैव वृद्धत्वात् । न च 'वृद्धिनिमि-
त्तस्य' इति पुनर्वाचनार्थो दोषः स्यादिति वाच्यम् । वुन्यपि 'न कोपधायाः' इति निषेधस्येयमाणत्वात् । न वा स्वरे
विशेषः । 'डिनत्यादिर्नित्यम्' इति तुल्यस्वरत्वात् । नापि 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति ज्ञापनमेव तत्फलमिति वाच्यम् । त-
थात्वे हि पूर्वनिपातप्रकरणे 'अभ्यर्हितम्' इत्येव लाघवात्कुर्यादिति चेत् । अत्र भाष्यम् । 'संज्ञाया भगवतः' इति । अयं
भावः 'सर्वत्रायां रामभक्त वगैर्येनेति यः यतः । ततोऽसौ वामुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते' इति स्मृतेः परमात्मा इह-
वामुदेवः सर्वत्रासौ वरानि, सर्वत्रैव वरनीति वा व्युत्पत्त्या वामुः, बाहुलकादुण । वामुश्चामौ देवश्चेति विग्रहः । तथा च
नेयं गोत्राख्या, नापि क्षत्रियाख्याति युक्त एव वुनिर्वापि । 'अभ्यर्हितं पूर्वम्' इति तु प्रमत्ताङ्गापिति तदप्यनित्यं 'श्वयु-
वमघोनाम्' इत्यादि लिङ्गादित्यवश्यम् ॥—वुद्धाच्छं बाधत इति । औपगवो भक्तिरस्य औपगवकः ॥—जनप-
दिनाम्—। स्वस्वामिभावसंबन्धे मत्वर्थीयं दर्शयति—जनपदस्वामिवाचिनामिति—॥ प्रत्ययः प्रकृतिश्चेति ।
अनेन सर्वशब्दस्यार्थो दर्शितः । अगति सर्वग्रहणं प्राधान्यात्प्रत्ययस्यैवानिदेशः स्यात् । न तु प्रकृतेरिति हरदत्तः ॥ अत्र
वार्तिककारः सर्वशब्दस्य प्रयोजनमाह—सर्ववचनं प्रकृतिर्नार्हागार्थम्, तच्च मद्रवृज्यगमिति । अयं भावः । वृद्धिनिमि-
त्तेषु वुनादिष्वतिदिष्टेषु प्रकृतिभ्यः पुनर्वृत्त्या भाव्यमिति विशेषस्य तत्र दुर्लभत्वान्मद्रवृज्योः कनि विशेषो बोध्यः । गो-
ऽथवबहुल एवेति निर्हारीपचयोऽप्युपना ॥ तथा हि मद्राणां राजा 'ह्रस्वमगधः' इत्यण । माद्रः । वृजिशब्दात् 'वृद्धेत्को-
शला' इति । ङ्यद । वार्ज्यः संभक्तिरस्येति प्रकृतिर्निर्हारी मद्रकः वृजिकः । 'मद्रवृज्योः कन्' । अन्यथा माद्रकः वार्ज्यक
इति स्यात् ॥—आङ्गक इति । 'जनपदतद्वध्योश्च' 'अवृद्धादपि' इति वुञ् । अङ्गशब्दात्स्वामिवाचिनो बहुवचनान्ता-
दणि प्राप्ते वुजतिदिश्यते ॥—पञ्चाला ब्राह्मणा इति । अभेदोपचारद्वारादणेषु पञ्चालशब्दस्य वृत्तिः ॥ बहुवचनग्रहणं
किम् । एकवचनद्विवचनयोः रात्यपि शब्दभेदे अतिदेशो यथा स्यात् ॥ आङ्ग आङ्गो वा भक्तिरस्य आङ्गकः । इह वृद्धाच्छं
प्राप्ते वुञ् ॥—तेन प्रोक्तम् । प्रकरणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते, न तु कृत, 'कृते ग्रन्थे' इत्यनेन गतार्थत्वात् ॥—पाणि-
निना प्रोक्तमिति । स्वयमन्येन वा कृत व्याकरणभ्यापनेनार्थव्याख्याननेन वा प्रकाशितमित्यर्थः ॥ प्रेति किम् । दे-
वदत्तेनाथापिति प्रख्यातस्यैव ग्रन्थस्याप्यापनमिति नेहानेन प्रत्ययः ॥—तित्तिरिच—। अणोऽपवादः ॥—तद्विष-
यतेति । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' इत्यत्रास्यावुञ्चेतित्तिरिणा प्रोक्ताः श्लोका इत्यत्र न भवतीति भावः ॥—तैत्ति-
रीया इति । 'प्रोक्ताल्लुक्' इत्यथेतुप्रत्ययस्य लृक् । एवमप्रेऽपि ॥—काश्यप—। छस्यापवादः । णकार उत्तरत्र वृ-

कमधीयते काश्यपिनः । ॥ कलापिवेशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ॥४३॥१०४॥ कलाप्यन्तेवासिभ्यः, हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः । वेशम्पायनान्तेवासिभ्यः आलम्बिनः । ॥ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ॥४३॥१०५॥ तृतीयान्ताप्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः । भलु, भाल्विनः । शाव्यायन, शाव्यायनिनः । कल्पे, पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः । पुराणेति किम् । याज्ञ-
वल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्वमेधः कल्पः । अणि आपत्यस्येति यलोपः । ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥४३॥१०६॥ छन्दस्यभिधेये ण्यभ्यो णिनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । ॥ कठचरकालुक् ॥४३॥१०७॥ कलापिना प्रो-
क्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कटेन प्रोक्तमधीयते कटाः । चरकाः । ॥ कलापिनोऽण् ॥४३॥१०८॥ कलापिना प्रोक्त-
मधीयते कालापाः ॥ नान्तस्य टिलोपे सप्तम्याचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितेति लिजाजिल्लाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूक-
रसप्तमुपवर्णामुपसंख्यानाटिलोपः । ॥ छगलिनो ढिनुक् ॥४३॥१०९॥ छगलिना प्रोक्तमधीयते छगलेयिनः । ॥ पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ॥४३॥११०॥ पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणे भि-
क्षवः । शैलालिनो नटाः । ॥ कर्मन्दकुशाश्यादिनिः ॥४३॥१११॥ भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते
कर्मन्दिनो भिक्षवः । कुशाशिनो नटाः । ॥ तेनैकदिक् ॥४३॥११२॥ सुदाम्ना अद्रिणा एकदिक् सौदामिनी ।
॥ तसिश्च ॥४३॥११३॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः । ॥ उरसो यश्च ॥४३॥११४॥
चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । उरस्तः । ॥ उपज्ञाते ॥४३॥११५॥ तेनेत्येव । पाणिनिना
उपज्ञातं पाणिनीयम् । ॥ कृते ग्रन्थे ॥४३॥११६॥ वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः । ॥ संज्ञायाम् ॥४३॥११७॥
तेनेत्येव । अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । ॥ कुलालादिभ्यो वुञ् ॥४३॥११८॥ तेन कृते संज्ञा-
याम् । कुलालेन कृतं कौलालकम् । वारुडकम् । ॥ क्षुद्राभ्रमरचटपदपादञ् ॥४३॥११९॥ तेन कृते संज्ञायाम् ।

लार्थः । ननु 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुनर्वाचनविषयोऽत्र फलमस्तीति चेत् । अत्राहुः । णिन्यन्तस्याप्येतद्विधिविषयत्वेन
नियामप्रवृत्तः । प्रवृत्तावपि 'जातेश्च' इति सिद्धत्वात् । चरणत्वेन जातिवार्धिति ॥ ऋषिभ्यामिति किम् । इदानीं गेनेन गो-
त्रभ्रश्रपेन प्रोक्तं काश्यपीयम् ॥—**कलापिवेशं पायन**— । अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद्वाचते ॥ कलाप्यन्तेवासिन-
भवारः । हरिद्रुः छगल्यी तुम्बुरुः उलप इति ॥ वेशपायनान्तेवागिनस्तु नव । आलम्बि कश्चिद् कमल कुचाभ आरुणि
गण्ड्य श्रमायन कठ कलापी इति ॥—**हरिद्रविण इति** । एव ताम्बुरुविणः, आलम्बिनः ॥ छगलिनस्तु ढिनुकं व-
धति ॥—**आलम्बिन इति** । एव कालिदितः कामालेनः आर्वाभिः आरुणिः तार्णितः श्यामायनिनः ॥ कठालुके व-
धति कलापिनश्चाणम् ॥ याज्ञवल्क्यादमरथ्यशब्दैः कुषादी, तेन ताभ्यां यजन्ताभ्यां वृद्धाच्छो न भवतीत्याशयेनाह—**अणि**
आपत्यस्येतीति । 'याज्ञवल्क्यादयो यन्त्रिकालाः' इति भारतादिषु व्यवहारः न एवानुगतः सूत्रकृता ॥—**कठचर-**
कालुक् । कठशब्दस्य वेशपायनान्तेवागिनाण्णिनिः । चरकादण । तथोर्लुक् । छन्दसोत्येव । काटाः चारकाः श्लोकाः ॥
—**कलापिनोऽण्** । वेशपायनान्तेवासिलाप्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥ 'इनप्यनक्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आह—**ना-**
न्तस्य टिलोप इति । 'कलापिनः' इत्युक्तेऽर्थान्तरागिकेऽपि सिद्धे पुनरुपग्रहणमधिकविधानार्थं गृह्णाधकवाधनार्थं भवति ।
तेन माधुरेण प्रोक्ता माधुरी वृत्तिः । मौदाः पैपलादाः शाकला इति गिद्धम् ॥ मुद पिपलाद शाकल्य ण्यभ्यः 'पुराणप्रो-
क्तेषु' इति णिनेरपवादोऽण् ॥—**छगलिनो ढिनुक्** । कलाप्यन्तेवागिलाप्राप्तस्य णिनेरपवादः ॥—**पाराशर्य**— ।
मण्डकमुखा णिनिरिह संवन्धन इत्याह—**णिनिः स्यादिति** । तद्धिवयतात्रायते । तदर्थे छन्दोप्रहणमनुवर्त्यम् ।
सूत्रयोश्छन्दस्त्वे तु गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ॥—**भिक्षुसूत्रमिति** । चतुर्लक्षणीरूपम् ॥—**पाराशरिण इति** ।
पाराशर्यो व्यासः । अनन्तरात्पत्येऽपि गोत्रवैजोपचारान् 'गर्मादिभ्यः' इति यत्र 'आपत्यस्य न' इति यलोपः । अ-
प्येत्रणस्तु 'प्रोक्तात्' इति लुक् ॥ भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । पाराशरम् । शैलालम् ॥—**कर्मन्द**— । इहापि छन्दो-
नुवृत्त्यादि प्रापवत् । भिक्षुनटसूत्रयोः किम् । कामन्दम् । कार्श्याम् ॥—**तेनैकदिक्** । तृतीयान्तादिकदिगित्यर्थे
अणादयः स्युः ॥ एका दिक् समाना दिगित्यर्थः । पुनस्तेनेत्युक्तिश्छन्दोऽधिकारान्नवृत्त्यर्थः ॥—**सौदामिनीति** ।
'अन' इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः । 'तद्धित्यौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—**तसिश्च** । पूर्वोक्तविषये ॥—
उपज्ञाते । विनोपदेश ज्ञातमुपज्ञातम् ॥—**कुलालादिभ्यो**— । कुलाल वरुड चण्डाल निपाद कुम्भकार
शपाकादयः कुलालादयः ॥—**क्षुद्राभ्रमर**— । पादपशब्दाच्छे प्राप्ते, अन्येभ्योऽपि अणि अत्र विधीयते ॥—

१ कलापीति—कलापिनां वेशं पायनं शिष्यत्वादेव सिद्धं तद्ब्रह्मणाच्छिष्यशिष्याणां न ग्रहणम् । २ भिक्षुसूत्रमिति—भिक्षुत्वसंपादकं
सूत्रमित्यर्थः । यथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञाने हि नटत्वसंपत्तिः, एवं तज्ज्ञाने भ्रष्टरूपत्वेन सर्वेशानात्मकमैश्वर्यादरेण भिक्षुत्वसंपत्तेः ।
तथाच ननुः—'वेदान्ताविधिवच्छ्रुत्वा मन्त्रसदनृणो द्विः' इति ।

क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रम् । आमरम् । वाटरम् । पादपम् । ॥ तस्येदम् ॥ १४३१२०१ उपगोरिदमौपगवम् ॥ ॥ वहे-
स्तुरणिद् च ॥ संबोदुः स्वं सांवहित्रम् ॥ ॥ अग्नीधः शरणे रण् भं चै ॥ अग्निमिन्धे अग्नीत्, तस्य
स्थानमाग्नीध्रम् । तात्स्थान्तोऽप्याग्नीध्रः ॥ ॥ समिधामाधाने पेण्यण् ॥ सामिधेन्यो मन्नः । सामिधेनी ऋक् ।
॥ रथाद्यत् ॥ १४३१२२१ रथ्यं चक्रम् । ॥ पत्रपूर्वादञ् ॥ १४३१२२२ पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदमाश्वरथम् ।
॥ पत्राध्वर्युपरिपदश्च ॥ १४३१२२३ अञ् ॥ ॥ पत्राद्वाहो ॥ अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्वर्यवम् । पारिष-
दम् । ॥ हलसीराट्ठक् ॥ १४३१२२४ हालिकम् । सैरिकम् । ॥ द्वन्द्वाद्गुन्चैरमैथुनिकयोः ॥ १४३१२२५ काको-
लृकिका । कुत्सकुशिकिका ॥ ॥ वैरे देवांसुरादिभ्यः प्रतिपेधः ॥ देवासुरम् । ॥ गोत्रचरणान्हुञ् ॥ १४३१२२६
औपगवकम् । चरणाद्धमांस्त्राययोरिति वक्तव्यम् ॥ काठकम् । ॥ सङ्गाङ्गलक्षणेऽप्यञ्जिन्नामण् ॥ १४३१२२७
घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् ॥ अञ्, वैदः सहोऽङ्को घोपो वा । वैदं लक्षणम् । यञ्, मार्गः । मार्गम् । इञ्, दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासंबन्धोऽङ्कः साक्षात् लक्षणम् । ॥ शाकलाद्वा ॥ १४३१२२८ अर्णं वोक्तेऽर्थे पक्षे चरणत्वाद्वाञ् ।

तस्येदम् । अणादयः पञ्च महोऽयमाः, धादयश्च पञ्चान्ताग्नेयन्धिनि स्युः ॥ अनन्तरादिष्वनभिधानान्न, देवदत्तस्थानन्तर-
मिति ॥—वहेस्तु । इडर्थमिदमुपसंख्यानम्, अण् तु मिद् एवानूयते । तुरिति तृन्तुचाः सामान्यग्रहणम् ॥ हलादीनामसि-
द्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिद् ततो निमित्ताभावात् हलादीत्याशयेनोदाहरति—सांवहित्रमिति ॥—अग्नीदिति ।
क्षिप् । ऋत्विग्वशेषोऽयम् ॥ 'लमप्रवृत्तायते' इत्यत्र तु छान्दसं ह्रस्वम् ॥—आग्नीध्रमिति । भवविधानादस्य जज्ञं
नेति भावः ॥—सोऽपीति । अग्नीदपीत्यर्थः ॥ ननु 'पिवाग्नीध्रात्तव' इत्यादावायुदातं प्रयुज्यते ॥ वार्तिके 'तुरण्' इति पा-
ठादयमन्तोदात्त इति चेत् । अत्राहुः । 'आग्नीध्रमाधाणादञ्' इति वार्तिकेन विहितो यः स्वार्थेऽञ् तत्पक्षे तत्रागुदात्तत्वं
बोध्यमिति ॥—समिधाम् । कर्मणि पण्ययम् । आधानमिति करणं लुट् । कर्मणि पञ्चान्तादाधानकरणे पेण्यण् स्यात् ॥
—सामिधेन्य इति । यथा अग्निः समिधयन्ते सा गमिन्, संपदादिलोककरणं क्षिप् । तस्या आधान इति विग्रहः ॥—
सामिधेनीति । पितृवाङ्डीप 'हलमद्वितनस्य' इति यलोपः । यथा कृचा गमिदाधीयते सा सामिधेनीत्यर्थः । 'प्रवो
वाजा अभिययः' इत्याद्याः 'आतुहोता दुवस्यन्' इत्यन्ताः सामिधेन्य इति व्यवह्रियन्ते ॥—रथाद्यत् । अणोऽपवादः ।
'रथाद्रथाङ्' इति वार्तिकमभिप्रेत्याह—रथ्यं चक्रमिति । 'रथगीताहलेभ्यो यद्रिथो' इति तदन्तविधिरुपसंख्यानयते ।
परमरथ्यम् । उत्तमरथ्यम् ॥ द्वयो रथयोर्गञ् द्विरथम् । इह 'द्विगोऽलुगनपत्ये' इति यतो लुक् ॥ ननु यत्प्रत्ययोऽत्र रथाङ्
एव यदीयते कथं तर्हि 'रथस्य वोढा रथ्यः' इति । 'तद्वहति—' इत्यनेनेति चेत् । एव तर्हि अयमेव यद्रथाङ् एव वोढ-
यपीष्यते 'तद्वहति रथयुगप्रागङ्गम्' इत्यत्र रथग्रहणं लज्यतामिति चेत् । भवम् । द्वौ रथौ वहति द्विरथ इत्यत्र 'द्विगो-
ऽलुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीत्यस्य लुक्प्रसङ्गात् । 'तद्वहति' इति यत्प्रत्ययस्य तु प्राग्दीव्यतीत्यलामावाप्तं लुगिति द्विरथ इति
सिध्यतीति ॥ ननु 'द्विगोऽलुगनपत्ये' इत्यत्रानीत्यस्यपकर्मण्यन्त्यमत्र यतो लुक्प्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः । 'तद्वहति—'
इत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलविरापि लुगं भवतीति । अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्तथा च द्वयो रथयोरङ्ग-
मिति विग्रहे द्विरथमिति प्रयोगः सुष्ठु इति ॥—पत्रपूर्वादञ् । पूर्वस्य यतोऽपवादः ॥—पत्रमिति । पतन्त्यनेनेति विग्रहे
'दाग्नी—' इत्यादिना ण् ॥ रथादित्येव संकथनं इत्याह—अश्वरथस्येदमिति । अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथस्तस्याङ्गमित्यर्थः ॥
—पत्राध्वर्यु— । अणोऽपवादः । वार्तिकमाह—पत्राद्वाहो इति । इह पत्रेत्यर्थग्रहणं, इतरयोस्तु स्वरूपग्रहणं व्याख्या-
नमेव शरणम् ॥—द्वन्द्वाद्गुन् । अणोऽपवादः । छ तु परत्वाद्वाधते ॥—काकोलृकिकेति । काकोलृकस्य वैरमित्यर्थः ।
वुन्नन्तं त्रियाम् 'वैरमैथुनिकादिबुन्' इति स्यधिकारे अमरः ॥—कुत्सकुशिकिकेति । कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका विवा-
हरूपः संबन्ध इत्यर्थः ॥ मिथुनं हि दान्ति तस्य कर्म क्रियानिष्पादनं, मनोज्ञादिलाहुञ् वुन्नन्तं चेदम् । त्रियां स्वभावान् ॥
अत्र वदन्ति । कुत्साश्च कुशिकाश्च कुत्सकुशिकास्तपोऽपि मैथुनिकेत्यपि विग्रहः । इह कुत्साश्च कुशिका चेति द्वयोरेव मैथुनि-
कायां बुनिति नाम्नः कार्यः । 'यूनि लुक्' इति सूत्रे कैयटेन अत्रिमरद्वाजिकेत्यादिकं प्रसङ्गादुदाहृत्य बहुवचनान्तद्वन्द्वा-
हुवो व्याख्यातत्वादिति ॥—सङ्गाङ्कः । पूर्ववदुजोऽपवादः ॥—घोषग्रहणमिति । एव च प्रकृतयस्तिष्ठः प्रत्ययार्थवि-
शेषणानि चत्वारिती वैषम्याद्यथासंख्यमपि न प्रवर्तते ॥—मार्ग इति । 'आपलस्य—' इति यलोपः ॥ यद्यप्यङ्गलक्षणयोः
पर्यायत्वं प्रसिद्धं 'कलङ्काङ्को लङ्छन्तं च चिह्नं लक्ष्मं च लक्षणम्' इत्यमरः । तथापि पृथग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरत्वे-
त्याह—परम्परासंबन्ध इति । यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोद्वारा संबन्धः ॥—साक्षादिति । यथा विद्वानां विद्या ।

१ तस्येदमिति—अत्रेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषणार्थं सामान्यविशेषरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति । २ भं चेति—'यचि मय्' इति
सुशानन्दनतरं रणीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेनाकडाररथत्वात्पदत्वसिद्धिः । ३ वैर इति—कचित् द्वन्द्वे इति पाठः, स तु लेखकप्रमादः,
मैथुनिकायामित्येव्याहः । द्वन्द्वशब्दो वैरवाची वा । तथा चामरसिंहः 'द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः' इति । ४ अणं वोक्तेऽर्थे इति—अ-
णसंबन्धसङ्गादीनामनुवृत्तेरिति भावः ।

कापित्थम् । ॥ पलाशादिभ्यो वा । १४३।१४१। पाळाशम् । करीरम् । ॥ शम्भ्याः प्लब् ॥ १४३।१४२। शमीलं भस्म । पिच्वान्डीप । शामीली लुक् । ॥ मयवैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । १४३।१४३। प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः । अश्ममयम् । आश्मनम् । अभक्ष्येत्यादि किम् । मौद्गः सूपः । कार्पासमाच्छादनम् । ॥ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । १४३।१४४। आश्रममयम् । शरमयम् ॥ ॥ एकाचो नित्यम् ॥ त्वञ्चयम् । बाञ्छायम् । कथं तर्हि आप्यम्भमयमिति । तस्येदमित्यणन्तात्स्वार्थे ष्यञ् । ॥ गोश्च पुरीषे । १४३।१४५। गोः पुरीषं गोमयम् । ॥ पिष्टाच्च । १४३।१४६। मयद् स्याद्विकारे । पिष्टमयं भस्म । कथं पैथी सुरेति । सामान्यविवक्षायां तस्येदमित्यण् । ॥ संज्ञायां कन् । १४३।१४७। पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । ॥ व्रीहेः पुरोडाशे । १४३।१४८। मयद् स्यात् । विष्वाद्यणोऽपवादः । व्रीहिमयः पुरोडाशः । वैहमन्यत् । ॥ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । १४३।१४९। तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायां तु तैलम् । यावकः । ॥ तालादिभ्योऽण् । १४३।१५२। अञ्मययोरपवादः

—पलाशादिभ्यो वा । उभयप्रविभाषणम् । पलाशश्चदिरंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् नित्यं प्राप्ते, करीरशरीर-विकङ्कतपूलासयवामशब्दानामप्राप्ते विधानात् ॥—पालाशमिति । पलाशशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ॥ खदिरशब्दः ‘अजिर-शिशिर-’ इत्यादौ किञ्चप्रत्ययान्तो निपातितः ॥ शिंशपाशब्दः ‘अथ द्वितीयं प्राणीपात्’ इति वर्तमाने ‘पान्तानां गुर्वादीनाम्’ इति मथोदात्तः ॥ ‘सदि किञ्चिच्चलने’ ‘अनुदात्तेश्च हलादेः’ इति युञ् ॥—करीरमिति । ‘किरतेरीरन्’ । निस्वरेण करीरशब्दोऽयमाद्युदात्तः ॥ ‘कृतभ्यामीपन्’ ‘शुद्भ्यां किञ्च’ पूर्ववच्चिरीपशब्दोऽप्याद्युदात्तः । विकङ्कतपूलासयवामशब्दाः ‘प्रामादीनां च’ इत्याद्युदात्ताः ॥—पिच्वान्डीपिति । टिच्वान्डीपिति तु माधवः ॥—मयवैतयोः—। भाषायां किम् । यादिगे सूप इति वृत्तिकारः ॥ ननु मयदो वैकल्पिकत्वान्निष्ठमिदमिति चेत् ॥ अत्राहुः । वेदे बह्वचः परस्य म-यदोऽन्तरपरस्वमेवेति तात्पर्यग्रहणार्थमेवेदम् ॥ ‘ब्रह्मचरन्दमि’ इति सूत्रस्य ‘ब्रह्म एव’ इति नियमार्थत्वे यद्यपीद गतार्थम्, तथापि ‘ब्रह्मचरन्दम्येव’ इति विपरीतनियमशङ्कानिवृत्त्यर्थं भाषाग्रहणं कृतमिति ॥ अधिकारादेव विकारावयवयो-लाभं एतयोरिति वचनं ये विशेषप्रत्ययाः ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ इत्येवमादयस्ते तद्विपर्ययेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थम् । कपो-तमयं, लोहमयम् ॥ इह विकारावयवाभ्यां नष्ट प्रत्येकम् ‘अभक्ष्याच्छादनयोः’ इति संबध्यते रामासनिर्देशादतो यथासंख्यं न ॥—आश्मनमिति । ‘विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः’ इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपे अश्ममिति नान्तमवशिष्यते, तथा कम्पापाद्वा रात्रौ भार्यायां मदन्यन्त्यां वमिष्टेनोत्पादितः सुनोऽश्मको नाम तत्र संज्ञाल-क्षोतकस्य कप्रत्ययस्याभावे अश्ममिति नाम भवति, तस्यावयवे आश्मनं विकारोऽयाश्मनमित्येव भवति । न च ‘अश्मनो विकारे’ इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । प्रसिद्धतरुस्येन पाषाणवाचकस्येव तत्र प्रहीतुमुचितत्वात् ॥ वस्तुवस्तु ‘तस्येदम्’ इति सामान्यविवक्षायां पाषाणवाचकस्यायाश्मनशब्दस्याश्मनमिति भविष्यति, पैथी सुरेतिवत् ॥—मौद्गः सूपः । कार्पासमिति । मुद्गशब्दः घृतादित्वादन्तोदात्तः । ‘कृञः पागः’ इति पागप्रत्यये गुणे रपरे च कर्पासीशब्दो जातिलक्षणडीपन्तन्ताभ्यां ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यत्र वार्धिला विष्वादिवादान् ॥—नित्यं वृद्ध—। इह ‘भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः’ इत्यनुवर्तते इति वृत्तिः ॥ नन्येवमानन्दमयाधिकरणे शङ्कराचार्यैः ‘अन्योन्तर आत्मानन्दमयः’ इति धृत्वा ‘आनन्दमय इति विकारे मयद्’ इत्युक्तं तत्कथं संगच्छतां, ‘प्राचुर्ये मयद्’ इति तु वक्तुमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । प्राचुर्ये मयद्व्यपि प्रकृत्यर्थविरोधिनो दुःखस्य लेशतोऽनुवृत्तिभावात्प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीति तेषामाशयः ॥ यद्वा ‘नित्यं वृद्ध-’ इत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते अनुवृत्तावपि ‘भाषायां नित्यम्, अन्यत्र क्वाचिकः’ इत्याश्रित्य मयद् गुणाधः ॥ अथ वा ‘हेतुमनुष्येभ्यः-’ इत्यनुवर्तमाने ‘मयद् च’ इति सूत्रेण आगतार्थे मयद् । विकार इति त्वार्थिकार्थकथनमेवातः शङ्करभगवत्पादोक्तिरनवयवैवेति ॥—शर-मयमिति । शरं दर्भं सूतं कुटीं तुणं गोमं विष्वजं शरादिः ॥—एकाचो नित्यमिति । आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे ‘नित्यं वृद्ध-’ इति नित्यग्रहणं योगविभागेनान्यत्रापि कचिद्विधानार्थं, तेनैतन्नभ्यत इति भावः ॥ एकाचत्वादेव सिद्धे शरादिषु मृच्छब्दपठनं विमृष्टार्थमित्याहुः ॥—गोश्च पुरीषे । पुरीषं न विकारो, नाप्यवयवः । तथापि ‘तस्येदम्’ इत्यर्थेऽयं प्रत्ययः । विकारावयवयोस्तु गोपयसोर्धत् वक्ष्यति ॥ पुरीषे किम् । गव्यं पयः ॥—यावक इति । यवशब्दाद्वि-कारेऽण्, तदन्तात् ‘यावादिभ्यः’ इति स्वायं कन् ॥—तालादिभ्योऽण् ॥—अञ्मययोरिति । तालश्यामाकशब्दाभ्यां षड्ब्रह्मान्मयद् प्राप्तः । बहिर्णां विकारो बाह्यम् । ‘प्राणिरजतादिभ्योऽञ्’ ततो ‘जितश्च तत्प्रत्ययात्’ इत्यञ् प्राप्तः, शेषे-

१ पिच्वान्डीपिति—शेखरे तु टित् प्रत्ययः । ‘ननश्च तत्प्रत्ययात्’ इति सूत्रे भाष्ये विकारविकारेऽपि तद्विकारित्वमारोप्य तत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अथ पिच्वे हि तत्प्रत्याख्यानं पिच्वान्डीप्, आरम्भे त्वजन्तत्वान्डीपिति फलभेदः स्यात्’ इत्युक्तम् । २ भाषायामिति—वेदे तु मृगमय गृहमित्यत्र प्राचुर्ये मयद् बोध्यः । ३ गोश्च पुरीष इति—नचैवं सति प्रकरणबाधोऽत्र भवतीति वाच्यम् । गौराहार-विकारे पुरीषे गोविकारत्वमारोप्य प्रकरणवैयर्थ्यं सुवचत्वात् इति ।

ॐ तालाङ्गनुषि ॥ तालं धनुः । अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् । ॥ जातरूपेभ्यः परिमाणे । १४।३।१५३। अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् । हाटकमयी वष्टिः । ॥ प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ् । १४।३।१५४। शौकम् । बाकम् । राजतम् । ॥ जितश्च तत्प्रत्ययात् । १४।३।१५५। जिह्वो वि-
कारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवाधेयोः । मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधिथस्य दाधिथम् ।
कापिथम् । जितः किम् । बल्वमयम् । ॥ क्रीतवत्परिमाणात् । १४।३।१५६। प्राग्वतेष्टनित्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया
येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतं नैकिकम् । एवं
निष्कस्य विकारोऽपि नैकिकः । शतस्य विकारः शत्यः । शतिकः । ॥ उष्मादृञ् । १४।३।१५७। प्राण्योऽपवादः ।
औष्ट्रकः । ॥ उमोर्णयोर्वा । १४।३।१५८। औमम् । औमकम् । और्णम् । और्णकम् । वुजभावे यथाक्रममणजौ । ॥
एण्या ढञ् । १४।३।१५९। ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् । ॥ गोपयसोर्यत् । १४।३।१६०। गव्यम् । पयस्यम् । ॥ द्रोश्च
। १४।३।१६१। दुर्दृक्षस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् । ॥ माने वयः । १४।३।१६२। द्रोरीत्येव । द्रुवयम् । यौतवं द्रुवयं
पाटयमिति मानार्थकं त्रयम् । ॥ फले लुक् । १४।३।१६३। विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फल-
मामलकम् । ॥ पृश्नादिभ्योऽञ् । १४।३।१६४। विधानसामर्थ्यात् लुक् । पृश्नाश्च । ॥ न्यग्रोधस्य च केवलस्य
। १४।३।१५। अस्य न वृद्धिरजागमश्च । नैयग्रोधम् । ॥ जम्ब्वा वा । १४।३।१६५। जम्बुशब्दात्फलेण वा स्यात् । जाम्ब-
वम् । पक्षे ओरञ् तस्य लुक् जम्बु । ॥ लुप् च । १४।३।१६६। जम्ब्वाः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् ।
जम्ब्वाः फलं जम्बुः ॥ ॐ फलपाकशुषामुपसंख्यानम् ॥ व्रीहयः । मुद्गाः ॥ ॐ पुष्पमूलेषु बहुलम् ॥ मल्लिकायाः

भ्यस्त्वनुदात्तादिवादाच्च प्राप्तः । तथाहि विशिष्टशिभ्यामिन्द्रशब्द उपपदे मूलविभुजादित्वाकः । 'अन्येषामपि-' इति
दीर्घः । इन्द्राविश इन्द्रादशः । 'चप सान्त्वने' पचायच् । चपापीयूक्षाशब्दो 'लघावन्ते-' इति मथोदात्तः 'फिपः' इत्य-
धिकारादापः प्राग्व स्वरप्रवृत्तेः । इन्द्रायुधशब्दः समानस्वरेणान्तोदात्तः । अणग्रहण बाधकवाधनार्थं यथाविहितप्रत्यय-
विधौ वर्हिणशब्दाद्बुद्धलक्षणे मयट् स्यात् 'जितश्च तत्प्रत्ययात्' इत्यत्रो बाधनेन वचनस्य चरितार्थत्वमित्याहुः ॥—ता-
लाङ्गनुपीति । गणमृत्रमिदम् ॥—हाटक इति । इह वृद्धलक्षणे मयट् प्राप्तः, 'तपनीयादेः अनुदात्तादेश' इत्यञ्
प्राप्तः ॥—प्राणि— अनुदात्तादेशश्चः सिद्धत्वात्परिशिष्टमिहोदाहरणं तदाह—शौकं बाकमिति । शुक्रबकशब्दौ
'प्राणिनां कुपुर्वम्' इत्यायुदात्तौ ॥—राजतमिति । रजतगीमलोहउदुम्बरकण्टकरेखादयो रजतादयस्तेषु अनुदात्तादीनां
पुनः पाठो मयट्वाधनार्थः । अन्यथा हि परत्वान्मयट् स्यादेव ॥—शामीलमिति । शामीलशब्दः 'शम्याः प्लव्' इति प्ल-
जन्तः । दधिस्थान् 'अनुदात्तादेश' इत्यत्र । दाधिथस्य दाधिथम् ॥—बल्वमयमिति । विन्वशब्दोऽणन्तः ॥—नैकिक-
कमिति । 'तेन क्रीतम्' इति टक् ॥—शत्यः शतिक इति । 'शताथ उच्यतां-' ॥—अणज्राविति । उमाशब्दः
'वृणधान्यानां च' इत्यायुदात्तः । ऊर्णाशब्दस्तु प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति भावः ॥—एण्या ढञ् । प्राण्योऽप-
वादः । ब्रालिङ्गनिर्देशादाह—एणस्य न्विति ॥—गोपयसोः— यद्यपि सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदुक्तमथापि 'म-
थुर्द्वैतयोः-' इति पक्षे प्राप्त मयट् बाधितुं पुनरयं यद्विधिः ॥—द्रोश्च । ओरञः, 'एकाचो नित्यम्' इति मयट्वाधवा-
दोऽयम् ॥—द्रव्यमिति । 'ओर्गुणः' 'वान्तो यि प्रत्यये' । 'द्रव्यगुणकर्म-' इत्यादिषु प्रयुज्यमानद्रव्यशब्दस्तु गुणैर्द्रव्ये
आश्रीयते इति द्रुधातोः 'अचो यत्' इति यट्प्रत्ययान्तः ॥—माने वयः । यतोऽपवादः ॥—द्रुवयमिति । द्रोर्वि-
कारभूत प्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः ॥—फले लुक् ॥—विकारावयवेति । फलितस्य वृक्षस्य फलमवयवो विकारश्च
तेनान्यतरस्मिन् प्रत्ययः ॥—आमलकमिति । मयटो लुक् 'लुक्कटितलुकि' इति दीपो लुक् । न चात्र स्थानिवद्भावेन
'यस्मेति च' इति लोपः शङ्क्यः । 'लुका लुमं न स्थानिवत्' इत्यभ्युपगमात् । अत एव पञ्चभिः पट्टाभिः क्रीतः पञ्चपट्ट-
रित्यत्र 'अध्वर्धपूर्व-' इति टजो लुकि कृते 'लुक्कटित-' इति दीपो लुका लुमन्वेन स्थानिवत्त्वाभावादुकारस्य यणादेशो
न भवति ॥—पृश्नादिभ्योऽञ् । अजोऽपवादः । शिमुककन्धूशब्दाभ्याम् 'ओरञ्' इति, अन्येभ्यस्त्वनुदात्तादिवादाच्चः
प्राप्तिः ॥ पृश्च न्यग्रोध अश्वत्थ इहदी शिमु कर्कन्धू वृहती ॥ तत्र पृश्चशब्दः 'फिपः' इत्यन्तोदात्तः । न्यग्रोधशब्दो 'ल-
घावन्ते' इति मथोदात्तः । अश्वत्थशब्दस्तु घृतादित्वाद्गन्तोदात्तः । इहदीवृहतीशब्दौ गौरादिदीपन्तौ ॥ 'आश्वत्थवर्षेणवश-
र्धनयग्रोधैर्बहुदं फलम्' इत्यमरः ॥—न्यग्रोधस्य च । केवलस्येति किम् । न्यग्रोधमूलं भवाः न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥
न्यक रोहनीति न्यग्रोध इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे तु विन्यर्थम् ॥—जम्ब्विति । ननुगकहस्रः ।
'फले जम्ब्वा जम्बुः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' ॥—फलपाकेति । फलपाकेन शुष्यन्तीति फलपाकशुषः ॥—व्रीहयः । मुद्गा
इति । बिल्वायणो लुक् ॥—मल्लिकेति । अनुदात्तलक्षणस्यात्रो लुपः ॥ 'मालादीनां च' इति फिट्पदान्मल्लिकाशब्दे द्वितीय-

पुष्पं मल्लिका । जात्याः पुष्पं जाती । विदार्या मूलं विदारी । बहुलप्रहणाग्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साह्वानि मू-
कानि । बाहुलकाकचिदुक् । अशोकम् । करवीरम् । ॥ हरीतक्यादिभ्यश्च ॥ ७।३।१६७। एभ्यः फलप्रत्ययस्य
लुप्स्यात् । हरीतक्यादीनां लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ॥ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्
च ॥ ७।३।१६८। कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यञञौ स्तश्छयतोश्च लुक् । कंसाय हितं कंसीयम्, तस्य विकारः कांस्यम् ।
परशवे हितं परशव्यम्, तस्य विकारः पारशवः ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः ॥

उगधिकारः ।

॥ प्राग्वहतेष्टम् ॥ ७।३।१। तद्वहतीत्यतः प्राक् उगधिक्रियते ॥ ० तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॥
माशब्दः कारि इति य आह स माशब्दिकः । ॥ स्वागतादीनां च ॥ ७।३।७। ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वाग-
तिकः । स्वाध्वरिकः । स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । व्यडस्यापत्यं व्याडिः ॥ व्यवहारेण चरति व्याव-
हारिकः । स्वपत्नौ साधु स्वापतेयम् ॥ ० आहौ प्रभृतादिभ्यः ॥ प्रभृतमाह प्राभृतिकः । पार्यासिकः ॥ ० पृच्छतौ
सुस्नातादिभ्यः ॥ सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौम्यशायनिकः । अनुशक्तिकादिः ॥ ० गच्छतौ परदारादिभ्यः ॥
पारदारिकः । गौरुतल्पिकः । ॥ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ॥ ७।३।२। अक्षेर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्या
खनति आक्षिकः । अक्षेर्जयति आक्षिकः । अक्षेर्जितमाक्षिकम् । ॥ संस्कृतम् ॥ ७।३।३। दध्ना संस्कृतं दाधिकम् ।
मारीषिकम् । ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥ ७।३।४। टकोऽपवादः । कुलत्थः संस्कृतं कौलत्थम् । तैत्तिडीकम् ।
॥ तरति ॥ ७।३।५। उडुपेन तरति औडुपिकः । ॥ गोपुच्छाडूञ् ॥ ७।३।६। गोपुच्छिकः । ॥ नौद्यचघ्नन् ॥ ७।३।७।
नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यां तरति बाहुका स्त्री । ॥ चरति ॥ ७।३।८। तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्टक्
स्यात् । हस्तिना चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः । ॥ आकर्षात् छल् ॥ ७।३।९। आकर्षो
निकोपोलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन चरति आकर्षिकः । पिग्वान्डीप् । आकर्षिकी । ॥ पर्पादिभ्यः घ्नन् ॥ ७।३।१०।

मुदात्तं जातीविदारीशब्दां गौरादिडीपन्तो ॥—पाटलानीति । विट्वादिखादण् । साम्बशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तः ॥—हरीतक्यादिभ्यश्च । इह द्राक्षाप्रवृत्तिभ्यो 'नित्य वृद्ध-' इति प्राप्तस्य मयरो लुप्, अनुदात्तादिभ्योऽञः,
इतरेभ्यस्वणः ॥—लिङ्गमेवेति । वचनं तु विशेष्यबदेव । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इत्युक्त्वादिति भावः ॥—कंसी-
यमिति । 'प्राक्षीतान्छः' इत्यधिकारे 'तस्मै हितम्' इति छः । तस्यैव छस्यापवादतया 'उगवादिभ्यो यन्' परशव्यं
दारु । परशव्यशब्दस्यानुदात्तादिलादर्चि पिङ्गे तस्मैनिर्योगेन यनो लुगर्थे वचनम् । नच 'यस्येति' यलोपे कृते 'हलस्तद्धि-
तस्य' इति यलोपेन सिद्धमिष्टमिति ध्रुमिन्त्यम् । ईतीत्यनुवृत्तेः ॥ ॥ इति प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः ॥

तदाहेतीति । वाक्यादयः प्रत्ययार्थावः, शब्दो माकारेणितो यो निषेधति स माशब्दिक इत्युच्यते । तथा नित्यः शब्द
इति य आह स नैत्यशब्दिकः । कार्यशब्दिकः । इह वाक्याद द्वितीया न संभवत्युपपत्तिपदिकत्वात् । तेन तच्छब्देन कर्म-
मात्रं निर्दिश्यते । तच्च वाक्याधर्ममित्याहुः ॥—ऐज् न स्यादिति । 'न व्याभ्याम-' इति प्राप्तं ऐजागमोऽनेन निषि-
ध्यते । 'न कर्म-' इत्यनो नननुवर्तेनादिति भावः ॥—स्वापतेयमिति । 'पथ्यतिथिवगतिस्वपतेर्दञ्' स्वशब्दस्य द्वारा-
दिवादैजागमस्य प्राप्तिः । द्वारादिफलं तु स्वप्नेदं सौवमिति ज्ञेयम् ॥—आहाविति । उपसंख्यानमित्यनुवृज्यते । आ-
हेति पदे एकदेशस्य प्रकृतिगागसागान्तुर्कमेकारेण आहावित्यनुकरणम् ॥—प्राभृतिक इति । क्रियाविशेषणाद्वक्तुं प्र-
त्ययः ॥—तेन दीव्यति—। इह कालपुरुषराख्या न धित्वानाः । तेनाक्षेर्देवीन् देविष्यति वा आक्षिक इति भवति ।
एवमक्षेर्देविष्यति देविष्यामि वा आक्षिकः, दीव्यन्ति दीव्यथ दीव्यामो वा आक्षिकाः । कारकं तु विवक्षितमेव 'जयति,
जितम्' इति कर्तृकर्मणोः पृथगुपादानात् । तेनाक्षेर्धृतः, अक्षेः स्वातः, इति कर्मायर्थे आक्षिक इति न भवति ॥—अ-
भ्येति । 'अभिः स्त्री काष्ठकुहालः' इत्यमरः ॥—संस्कृतम्—। योगविभाग उत्तरार्थः ॥—बाहुलकेति । सूत्रे ष-
कारः साहितिको, न त्वनुबन्ध इति न डीप् । तथा च 'आकर्षात् पर्पादेः' इत्यादि श्लोकवार्तिकं पितृविवेचनस्य प्रकरणान्ते
पठिष्यति ॥—निकोपोल इति । सुवर्णपरीक्षायाः ॥—पाठान्तरमिति । एतच्च भ्रातृ 'कषखप-' इत्यादिदण्डके
'आकर्षात् छल्' इति माधवेनोपपत्त्यस्तम् । किं तु 'आकर्षात्पर्पादेः' इति वार्तिकस्याननुगुणम् । तत्र हि नीरेफयादेः कृतासंग-
तिप्रसङ्गात् ॥—पर्प इति । 'पर्प गतौ' । 'हलश्च' इति करणे षञ् ॥ इहान्तर्गणमूत्र 'पादः पञ्च' इति । पादाभ्यां चरति

१ पुष्पाणीति—मार्थं तु मूलाणीति पाठः । २ माशब्दादिभ्य इति—'आहौ प्रभृतादिभ्यः' इति वार्तिकारम्भसामर्थ्याद्वाक्यादर्थं
प्रत्ययविधिरिति बोध्यम् । ३ स्वपत्नौ इति—स्वागतादिगणे स्वपतिशब्दपाठो मन्दप्रयोजनः, 'स्वशब्ददेशात्स्वप्नसामर्थ्यादयोरैवेति'
नियमेन स्वागत्यादिवाक्पाठैर्नोऽप्राप्तिः । ४ संस्कृतमिति—एतत्कर्षाधानं संस्कारः ।

॥१०॥ पर्वेण चरति पर्विकः । पर्विकी । येन पीठेन पङ्क्तवक्षरन्ति स पर्वः । अधिकः । रधिकः । ॥ श्रवणादृष्ट ॥ १४१४ । ११ । चात् ण् । ॥ श्वादेरिञि ॥ १४१४ । ऐच् न । श्रमस्त्रस्यापत्यं श्रामञ्जिः । श्वादिङिः । तदादिष्विधौ चेदमेव ज्ञापकम् ॥ ॥ इकारादाविति वाच्यम् ॥ श्रवणेन चरति श्रागणिकः । श्रागणिकी । श्रागणिकः । श्रागणिकी । ॥ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ १४१४ । श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैर्वा । आपदस्येदं आपदम् । शौषापदम् । ॥ वेतनादिभ्यो जीवति ॥ १४१४ । १२ । वेतनेन जीवति वैतनिकः । धानुष्कः । ॥ वक्ष्यक्रयविक्रयादृन् ॥ १४१४ । १३ । वक्ष्णेन मूल्येन जीवति वक्षिकः । क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः । ॥ आयुधाच्छ च ॥ १४१४ । १४ । चाहन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः । आयुधिकः । ॥ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ॥ १४१४ । १५ । उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः । ॥ भस्त्रादिभ्यः ण् ॥ १४१४ । १६ । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पिप्त्वान्डीप् । भस्त्रिकी । ॥ विभाषा विवधात् ॥ १४१४ । १७ । विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । वैवधिकः । एकदेशविकृतस्यान्यत्वादीवधादपि ण् । वीवधिकः । वीवधिकी । विवधधीवधशब्दौ उभयतो वद्धशिव्ये स्कन्धवाद्ये काष्ठे वर्तते । ॥ अण कुटिलिकायाः ॥ १४१४ । १८ । कुटिलिका व्याधानां गतिविशेषः कर्मरूपोपकरणभूतं लोहं च । कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारान्वा कौटिलिको व्याधः कर्मरश्च । ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्युतादिभ्यः ॥ १४१४ । १९ । अक्षद्युतेन निर्वृत्तमाक्षद्युतिकं वैरम् । ॥ त्रेर्मस्त्रित्यम् ॥ १४१४ । २० । त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात्स्नीयान्ताभिर्वृत्तेऽर्थे मत्स्यामित्यम् । कृत्या निर्वृत्तं कृत्रिमम् । पक्त्रिमम् ॥ ॥ भावप्रत्ययान्तादिमप् वक्तव्यः ॥ पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । त्यागिमम् । ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां ककुनौ ॥ १४१४ । २१ । अपमित्येति ल्यबन्तम् । अपमित्य निर्वृत्तं आपमित्यकम् । याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् । ॥ संसृष्टे ॥ १४१४ । २२ । दध्ना संसृष्टं दाधिकम् । ॥ चूर्णादिनिः ॥ १४१४ । २३ । चूर्णैः संसृष्टाभ्रिणोऽप्याः । ॥ लवणाद्युक् ॥ १४१४ । २४ । लवणेन संसृष्टो लवणः सूयः । लवणं शाकम् । ॥ मुद्रादण् ॥ १४१४ । २५ । मौद्रा ओदनः । ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ १४१४ । २६ । ठक् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । ॥ ओजाःसहोऽम्भसा वर्तते ॥ १४१४ । २८ । ओजसा वर्तते औजसिकः शूरः । साहसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः । ॥ तत्प्रत्यसुपूर्वमी-

पदिकः ॥ वार्तिके 'पट्टाव इके चरतावुपसंन्यायम्' इति गोऽस्यैव प्रथमः ॥ पर्व, अश्व, अश्वत्थ, रथ, जाल, न्याय, व्याल, पादः पत् ॥—श्रवणादृष्ट ॥ ठकोऽपवादः ॥—एतदेव ज्ञापकमिति । द्वारादिगणं श्रवणशब्दः पठ्यते, न तु श्रवणं श्रवदेष्ट्यादिस्था च 'श्वादेरिञि' इति निषेधसूत्रमेव व्यर्थं यद्वागदिपु तदादिष्विधौ ज्ञापयनीत्यर्थः ॥ फल तु द्वारपालस्यायं दीवारपाल इत्यादावैजागमस्य प्रवृत्तिः ॥—इकारादाविति । सूत्रे इज्यपर्वनीय इकारादाविति पठनीयमित्यर्थः । अन्ये तु इनीति स्थाने इतीति पठनीयम् । तथा च ाक्षाक्षिमप्रत्ययस्य विशेष्यत्वात् 'यस्मिन्विधिमन्दादीं' इत्यनेन इकारादिलिङ्ग्यते इत्याह—श्रवणिकीति । णः पिप्त्वान्डीप् ॥—श्वापदस्येति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ॥—धानुष्क इति । वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तत्र संघातविगृहीतार्थम् । तथा च धानुर्दण्डकः, दण्डक इत्यप्युदाहार्यम् ॥—आयुधाच्छ च । आयुष्यन्ते अनेनेति आयुष्य 'धनर्थे कविधानम्' इति कः ॥—हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । एभ्यस्तृतीयान्तभ्यष्टक स्यादुपादाने नयति वेत्यर्थः ॥ उग्राह, उडुप, उन्धित, पिठक, पिठाक ॥—भस्त्रादिभ्यः ण् । भस्त्रा चर्मविकारः । शीर्षभारशब्दोऽत्र पठ्यते निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीयमासश्च, 'तत्पुरुषं कृति' इति वा अलुक् । पक्षे शीर्षभारः ॥—एकदेशविकृतस्येति । 'वीवधाच्चैति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः ॥ श्रुतिकृत्तु सूत्रे विवधशब्द प्रक्षिप्य । 'विभाषा विवधवीवधात्' इति पपाठ ॥—त्रेर्मस्त्रित्यम् । नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम् । अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये कित्तादीनां प्रयोगो, न तु कः, तदाह—कृत्या निर्वृत्तमिति । एवमग्रेऽपि पाकेन निर्वृत्तमिति विग्रहो बोधः । संख्यावाची त्रिशब्दो नेह गृह्यते, प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् 'णिजां त्रयाणाम्' इति लिङ्गाच्च । ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां मप विना त्रिप्रत्ययान्तस्य प्रयोगनिवारणेऽपि तदविवक्षायां तस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगो दुर्वार इति चेत् । न । नित्यमिति योगं विमज्य तत्प्राग्व्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणम् ॥—इमविति । एवं च मप न कर्तव्यः । तथा हि 'भावप्रत्ययान्तादिमप' । ततः 'त्रैः' । पर्वेण सिद्धे नियमाधर्मिदं त्रिप्रत्ययान्त इमवविषय एवेति । तेन त्रिप्रत्ययान्तप्रयोगो निवारितः । ततो 'नित्यम्' अनेन निर्वृत्ताधिकारविधानमपि श्रुतस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते । एव च संख्यावाचित्रिशब्दस्य ग्रहणशङ्क्ये नास्ति, भावप्रत्ययान्तादित्यनुवृत्तेः । स्वरेऽपि विशेषो नास्ति, उदात्तनिश्चितस्वरेण इषम इकारस्योदात्तत्वात् ॥—अपमित्येति । 'उदीचां माडः' इति क्लाप्रत्यये अपेक्षनेन सह गतिसमासः क्लो ल्यप् । 'मयतेरिदित्यतरस्याम्' इति इत्त्वम् 'हस्यस्य' इति लृक् । ल्यबन्तादस्मान्मूर्तीयान्तात्सल्यो न भवति, किं तु वचनात्प्रथमान्तादेवेति बोध्यम् ॥—व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥ व्यज्यते अनेन ओदनादिरस इति व्यञ्जनं तद्वाचिभ्यः उपसिक्त इत्यर्थे ठक् स्यात् ॥—तत्प्रत्यसु—

पल्लोमकूलम् । ४।४।२८। द्वितीयान्तादस्माद्धर्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीया । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिकोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः । आनुकूलिकः । ॥ परिमुखं च । ४।४।२९। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः । चात्पारिपाशिकः । ॥ प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४।४।३०। द्विगुणार्थे द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिकः ॥ ॐ वृद्धेर्धुषिभावो वक्तव्यः ॥ वार्धुषिकः । कुसीददशैकादशात् छन्दश्चौ । ४।४।३१। गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धिस्तदर्थे द्रव्यं कुसीदं तत्प्रयच्छति कुसीदिकः । कुसीदिकी । एकादशार्थत्वादेकादश ते च ते वस्तुतो दश चेति विप्रहेऽकारः समासान्त इहैव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैकादशिकी । दशैकादशान्प्रयच्छतीत्युत्तमर्ण एवेहापि तद्धितार्थः । ॥ उरुच्छति । ४।४।३२। बदराण्युच्छति बादरिकः । ॥ रक्षति । ४।४।३३। समाजं रक्षति सामाजिकः । ॥ शब्ददुर्दुरं करोति । ४।४।३४। शब्दं करोति शाब्दिकः । दार्दुरिकः । ॥ पश्चिमस्यमुगान्हन्ति । ४।४।३५। स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणम् । मत्स्यपर्यायेषु मीनस्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मात्स्यिकः । मैनिकः । शाकुनिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । सारङ्गिकः । ॥ परिपन्थं च तिष्ठति । ४।४।३६। अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् । पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः । परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः । ॥ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति । ४।४।३७। दण्डाकारो माथः पन्थाः दण्डमाथः । दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः । पाद्विकः । आनुपदिकः । ॥ आक्रन्ददुःखिनां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः । ॥ पदोत्तरपदं गृह्णाति । ४।४।३९। पूर्वपदं गृह्णाति पौर्बपदिकः । अन्तरपदिकः । ॥ प्रतिकण्ठार्थललामं च । ४।४।४०। एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः । ॥ धर्मं चरति । ४।४।४१। धार्मिकः ॥ ॐ अधर्माच्चेति वक्त-

दिना संबन्ध इत्याशङ्क्यामाह—क्रियाविशेषणत्वादिति ॥—प्रतीपमिति । प्रतिगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः । ‘कृष्णः’ इत्यकारः समागन्तः । ‘द्वन्तरुपसंगम्यः’ इति ईलम् । व्युत्पत्तिमात्रमिदम् । प्रतिकूलानुकूलपर्याया हीमे रुद्धिशब्दाः ॥—आन्वीपिक इति । अन्वीपमित्यत्र ‘ऊदनोद्देशे’ इत्युल तु न भवत्युद्देशत्वात् ॥—परिमुखमिति । ‘अपपरी वर्जने’ इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ इति पञ्चमी, अपपरिवहिरश्चवः पञ्चम्या इत्यव्ययीभावः । ततश्च । स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः संवको वर्तते स पारिमुखिकः ॥ यदा तु सर्वनोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च, तदा यतो यतः स्वामिनो मुखं ततस्ततो यो वर्तते स एवमुच्यते । एवं पारिपाशिकोऽप्यर्थद्वये बोध्यः ॥—प्रयच्छति । द्वितीयान्तान्प्रयच्छत्यर्थे ठक् स्यात् यत्प्रयच्छति गर्ह्यं चेत्तत् ॥—द्विगुणार्थे द्विगुणमिति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दमिति भावः ॥ बहुवृद्धशुद्देशकदानकर्मतयास्य द्रव्यस्य गर्ह्यत्वम् ॥—वार्धुषिक इति । वृद्धार्था वृद्धिः तां प्रयच्छतीति विग्रहः ॥ अथ कथं ‘वृज्याजीवश्च वार्धुषिः’ इत्यमरः । ठकसंनिधौर्गेनैव वृधुषिभावस्वीकारात् । अत्राहुः—निरङ्गुशाः कवय इति ॥ गर्ह्यमिति किम् । द्विगुणं त्रिगुणं वा वृद्धिं प्रयच्छत्यधमर्ण इत्यर्थे द्वैगुणिक इत्यादि माभूत् ॥—निपात्यते इति । अत एव व्याख्यातृप्रयोगोऽप्युपपद्यत इत्याशयेनोदाहरति—दशैकादशानिति । ‘संख्याया अल्पीयस्याः’ इति पूर्वनिपातः ॥—उत्तमर्ण एवेति । दश दत्त्वा एकादश गृह्णातीति तस्यैव गर्ह्यत्वादिति भावः ॥—उच्छति । भूमौ पतितस्यैकस्योपादानमुच्छः ॥—सामाजिक इति । समजन्त अस्मिन्निति समाजः समूहः ॥—शब्दं करोतीति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अभिधानम्भाभाव्यात् व्युत्पादन एवाय प्रत्ययः । नेह शब्दं करोति बर्बरः खरो वा ॥—दार्दुरिक इति । कुलालः । वायभाण्डवाचीह ददुरशब्दः ॥—मात्स्यिक इति । ‘मत्स्यस्य ड्याम्’ इति परिगणनात् ‘सूर्यतिथ्या’ इति यलोपाभावः ॥—हारिणिक इति । नन्विदं पर्यायस्योदाहरणं न भवति हरिणस्य मृगविशेषत्वात्तथा चात्र पर्यायस्योदाहरणं किमिति न प्रदर्शितमिति चेत् । अत्राहुः । आरण्यकचतुष्पात्सु हरिणे च मृगशब्दो वर्तते । यदा हरिणवाची मृगशब्दः, तदा मृगपर्यायस्योदाहरणं भवत्येवेति ॥—परिपन्थं च—। परिमुखवदमव्ययीभावात्सत्पुरुषो वा क्रियाविशेषणत्वात्तिष्ठतरकर्मकत्वेऽपि परिपन्थस्य कर्मत्वमस्त्येवेत्याह—द्वितीयान्तादिति । चकारो भिन्नक्रमः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोतीत्याह ॥—तिष्ठति हन्ति चेति ॥—माथ इति । मथ्यते गन्तुभिरिति माथः ‘मथे विलोडने’ । कर्मणि घञ् ॥—पदोत्तरपदम्—। परशब्द उत्तरपदं यस्य तत्पदोत्तरपदम् । पदान्तमिति तु नोक्तम्, बहुवृद्धांश्च भूदिति ॥—प्रतिकण्ठमिति । कण्ठं कण्ठं प्रतीति यथार्थेऽव्ययीभावः ‘लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये’ इत्यनेन वा । यस्तु प्रतिगतः कण्ठं प्रतिगण्ट इति प्रादिसमासः, तस्येह न ग्रहणं व्याख्यानादित्याहुः ॥—धर्मं चरति ।

१ क्रियाविशेषणत्वादिति—अकर्मकधातुरन्त्येऽपि फुट्, पारयोर्धात्वर्थत्वेन फलसामानाधिकरण्याद्वितीयेति भावः । २ द्विगुणार्थमिति—औपचारिकादेवाय प्रत्ययः, अभिधानत्वभावात् । ३ निपात्यते इति—‘संख्यायात्तत्पुरुषस्य वाच्यः’ इति वार्तिकं तु अव्ययादावेति भावः ।

व्यम् ॥ आधर्मिकः । ॥ प्रतिपथमेति ठञ् ॥ १४१४१२ । प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः । ॥ समवायान्समवैति । १४१४१३ । सामवायिकः । सामूहिकः । ॥ परिषदो ण्यः । १४१४१४ । परिषदं समवैति परिषद्यः । ॥ सेनाया वा । १४१४१५ । ण्यः स्यात्पक्षे ठक् । सैन्याः । सैनिकाः । ॥ संज्ञायां ललाटकुक्ष्यौ पश्यति । १४१४१६ । ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कुक्ष्यशब्देन तत्प्रातः स्वल्पदेशो लक्ष्यते ॥ कौकुटिको भिक्षुः । ॥ तस्य धर्म्यम् । १४१४१७ । आपणस्य धर्म्यमापणिकम् । ॥ अण महिष्यादिभ्यः । १४१४१८ । महिष्या धर्म्यं माहिषम् । याजमानम् । ॥ ऋतोऽण् । १४१४१९ । यातुर्धर्म्यं यात्रम् ॥ ॥ नराञ्चेति वक्तव्यम् ॥ नरस्य धर्म्या नारी ॥ ॥ विशसितुरि-
डलोपश्चाञ्च वक्तव्यः ॥ विशसितुर्धर्म्यं वैशक्षम् ॥ ॥ विभाजयितुर्णिलोपश्चाञ्च वाच्यः ॥ विभाजयितु-
र्धर्म्यं वैभाजित्रम् । ॥ अवक्रयः । १४१४५० । षष्ठ्यन्ताद्गु स्यादवक्रयेऽर्थः । आपणस्यावक्रयः आपणिकः । राजप्राज्ञं
द्रव्यमवक्रयः । ॥ तदस्य पण्यम् । १४१४५१ । अप्पाः पण्यमस्य आपणिकः । ॥ लवणाटुञ् । १४१४५२ । लाव-
णिकः । ॥ किसरादिभ्यः छन् । १४१४५३ । किसरं पण्यमस्य किसरिकः । पित्वाण्डोष् । किसरिकी । किसर,
उशीर, नलद, इत्यादि । किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषावचिनः । ॥ शालालुनोऽन्यतरस्याम् । १४१४५४ ।
छन्त्यात् पक्षे ठक् । शालालुकः । शालालुकी । शालालुकः । शालालुकी । शालालुः सुगन्धिद्रव्यविशेषः । ॥ शि-
ल्पम् । १४१४५५ । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । ॥ मडुकश्चरार्द्रादनन्यतरस्याम् । १४१४५६ । मडुकवादनं
शिल्पमस्य माडुकः । माडुकिकः । झार्सरः । झार्सरिकः । ॥ प्रहरणम् । १४१४५७ । तदस्येव । असिः प्रहरण-
मस्य आसिकः । धानुष्कः । ॥ परश्वधाटुञ् । १४१४५८ । पारश्वधिकः । ॥ शक्तियष्टयोरीकृक् । १४१४५९ ।
शाक्तीकः । याष्टीकः । ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । १४१४६० । तदस्येव । अस्ति परलोक इत्येवं मतिर्यस्य
स आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः । ॥ शीलम् । १४१४६१ । अपूपम-
क्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ॥ छत्रादिभ्यो णः । १४१४६२ । गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छीलमस्य छत्रः ।
॥ कर्मस्ताच्छील्ये । १४१४६३ । कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः कर्मः । नस्तद्धित इत्येव
मिदं अण्कार्यं ताच्छील्ये णेऽपि । तेन चोरी तापसीत्यादि सिद्धम् । ताच्छील्ये किम् । कर्मणः । ॥ कर्मध्ययने

चरतिरिहासेवायां, न लघुष्ठानमात्रे । तेन देववशाद्धर्मे प्रवृत्तो दुर्गुत्तो धार्मिक इति नोच्यते । आसेवा हि स्वारसिकी
प्रवृत्तिः । ॥ देव देववशाद्धर्मे प्रवृत्तो यः सदृत्त अधार्मिक इति नोच्यते ॥—प्रतिपथमिति । वीण्यायामभिमुख्ये वा अ-
व्ययीभावः । 'कृत्पूर्-' इति समागन्तः ॥—समवायान्—। समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तभ्यष्टक स्यात्समवैतीत्यर्थः ॥
८६ । समवपूर्वस्थेणोऽर्थः प्रविर्त्यैकदेशीभवन्तम् । तत्र गुणभूतप्रवेशोपक्षया समवायानिति द्वितीयानिर्देशः । विशेष्यापेक्षया तु
लोकं समग्रां प्रायेण प्रयुज्यते 'कुरुक्षेत्रे समवेताः' इति यथा । 'एष्येधति-' इति वृद्धिरित न भवति, एजादिवामावान् ॥
—सैन्याः सैनिका इति । द्वितीयान्ताण्यठकौ ॥ यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यान्ते सैनिकाश्च ते' इति निष्पण्डपूक्त
तत्फलितार्थकथनपरं बोध्यम् ॥—संज्ञायाम् । ललाटकुक्ष्यशब्दाभ्यां द्वितीया । ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्सम्यग्-
ज्ञानं संज्ञा प्रसिद्धिस्तस्याः प्रसिद्धिविषयभूतार्थे इत्यर्थः ॥—लालाटिक इति । दूरे स्थित्वा प्रभोर्बालाट पश्यति न तु का-
र्थपृषतिष्ठत इत्यर्थः ॥ 'लालाटिकः प्रभोर्बालाटदर्शी कार्याक्षमश्च यः' । कौकुटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि पाद-
विक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमेव चक्षुः संन्यस्य गच्छतीति भावः ॥—धर्म्यमिति । धर्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्याया-
दनपेतं' इति यत् ॥—अवक्रयः । अवकीयते अनेनेति कर्ण 'एच' ॥—पण्यमिति । पणित्वेयर्थे 'अवचपण्य-'
इति यदन्तो निपातितः ॥—शालालुक इति । 'इसमुक्तान्तात्कः' । ठक्पक्षे लादिबुद्धिः । शालालुकः ॥—मार्दङ्गिक
इति । मृदङ्गशब्देन मृदङ्गवादनं लक्ष्यते । मुख्यार्थे तु प्रयोगो न भवति, 'अनभिधानादिति भवः ॥—शिल्पं कौशल-
म् । तच्च मृदङ्गवादनविषयकम्, तेन मृदङ्गवादनविषयके मृदङ्गशब्दस्य लक्षणं निष्कर्षः ॥—प्रहरणम् । प्रहियते
अनेनेति प्रहरणमायुधम् ॥—धानुष्क इति । 'इसमुक्तान्तात्कः' । 'इणः पः' इति विसर्गस्य पः ॥—परश्वधान् ।
चाट्क् । 'द्वयोः कुठारः स्वर्धितः परशुश्च परश्वधः' ॥—परलोक इति । एतन्नाभिधानमस्तिस्वाभावाद्भ्रम्यते ॥—आ-
स्तिक इति । अस्तित्वातिशब्दो निपातः । यद्वा वचनसामर्थ्यादस्मीत्याख्यातात्, नास्तीति निपातात्स्यातसमुदायाच्च प्रत्ययः ॥
—दिष्टमिति । 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः ॥ 'नालम्बने दैष्टिकताम्' इति माघः ॥ 'प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा' इति प्राचोक्ति-
स्तुपेक्षया । दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे प्रमाणानुगमात्स्त्रीवाचकत्वे चोक्तकोशविरोधादिति दिक् ॥—छत्रादिभ्यो णः । 'छत्रादिभ्योऽण्'
इत्येव सुवचमिति 'कर्मस्ताच्छील्ये' इति सूत्रे कैयटः ॥—ताच्छील्ये णे इति । कर्मनशब्दस्य छत्रादिव्यादिति भावः ॥—
चौरीत्यादि । चुरा शीलमस्या तपः शीलमस्या इति विग्रहे णप्रत्यये सति तदन्तान्दोष स्थित्वात्यर्थः ॥—कर्मध्ययने—

१ पण्यमिति—वित्रुण्य हठे प्रसारितम् । २ किसरादिभ्य इति—तालव्यमभ्यपाठो वृत्ती । ३ शाक्तीक इति—
ईककि दीपोच्चारणं स्पष्टार्थम् ।

वृत्तम् । १४।४।६३। प्रथमान्तात्पद्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा चेत्प्रथमान्तस्यार्थः । ऐकान्यिकः । य-
स्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारणरूपं स्वलितमेकं जातं सः । ॥ बहुचपूर्वपदादुञ् । १४।४।६४।
प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्मण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । द्वादशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । ॥ हितं
भक्षाः । १४।४।६५। अपूपभक्षणं हितमस्मै आपूपिकः । ॥ तदस्मै दीयते नियुक्तम् । १४।४।६६। अग्रभोजनं नि-
यतं दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः । ॥ श्राणामांसौदनाट्टिठन् । १४।४।६७। श्राणा नियुक्तं दीयतेऽस्मै श्राणिकः ।
श्राणिकी । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः । मांसिकः । ओदनिकः । ॥ भक्तादन्यत्तर-
स्याम् । १४।४।६८। पक्षे ठक् । भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते भाक्तः । भाक्तिकः । ॥ तत्र नियुक्तः । १४।४।६९। आकरे
नियुक्त आकरिकः । ॥ अगारान्तादुञ् । १४।४।७०। देवागारे नियुक्तो देवागारिकः । ॥ अध्यायिन्यदेशकालात्
१४।४।७१। निषिद्धदेशकालवाचकादृक् स्यादध्येतरी । इमंशानेऽधीते श्माशानिकः । चतुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः ।
॥ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति । १४।४।७२। तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशा
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनस्तस्मिन्देशे या क्रिया यथानुष्ठेया तां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः ।
सांस्थानिकः । ॥ निकटे वसति । १४।४।७३। नैकटिको भिक्षुः । ॥ आवसथात् छल् । १४।४।७४। आवसथे
वसति आवसथिकः । पित्वान्दीप् । आवसथिकी । आकर्पात्पार्षदेर्भादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च । आवसथात्किस्सरादेः
षितः पडेते णधिकारे ॥ १ ॥ पडिति सूत्रपट्नेन विहिता इत्यर्थः । प्रत्ययास्तु सप्त ॥ ठकोऽवधिः समाप्तः ॥

तद्धितेषु प्राग्घितीयाः ।

॥ प्राग्घिताद्यन् । १४।४।७५। तस्मै हितमित्यतः प्राक् यदधिक्रियते । ॥ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । १४।४।
७६। रथं वहति रथ्यः । युयः । वसनां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्ग्यः ।
॥ धुरो यदुको । १४।४।७७। इलि चेति दीर्घे प्राप्ते । ॥ न भकुर्छुराम् । ८।२।७९। भस्य कुर्छुरोश्चोपधाया
दीर्घो न स्यात् । धुर्यः । धौरयः । ॥ खः सर्वधुरात् । १४।४।७८। सर्वधुरां वहतीति सर्वधुरीणः । ॥ एकधुरा-
लुक्च । १४।४।७९। एकधुरां वहति एकधुरीणः । एकधुरः । ॥ शकटादण् । १४।४।८०। शकटं वहति शकटो गौः ।

‘तदस्य-’ इत्यनुवर्तते, ठगिहाधिक्रियत एव तदाह—प्रथमान्तादित्यादि ॥—ऐकान्यिक इति । एकमन्यदिति
विगृह्य ‘तद्धितार्थ-’ इति समाप्तः, ततश्च । एव द्वैतान्यिकः त्रैतान्यिक इत्युदाहरणम् । इह तु वृद्धिं बाधित्वा ‘न व्याभ्याम्-’
इत्यञ्च ॥—हितं भक्षाः । ‘अस्य’ इति प्रकृतमपीतं हितयोगाच्चतुर्थ्या विपरिणम्यते, ‘तदस्मै-’ इत्यस्वापकर्षो वेल्याशयेनाह
—अपूपभक्षणं हितमस्मा इति । अपूपशब्दन्तद्रक्षणं लाक्षणिक इति भावः ॥—श्राणा । ‘यवागूरुणिक्का
श्राणा विलेपी तरला च गा’ इत्यमरः ॥—ट्टिठनिति । इकार उच्चारणार्थः । टो दीवर्थः ॥—संघातविगृहीतार्थ-
मिति । ‘ओदनिक इत्यत्र हि वृद्धिनिवारणाय ट्टिठनारब्धः । अन्यथा लाघवाद्गमेव ब्रूयादिति भावः ॥—आकरिक
इति । ‘सनिः स्त्रियामाकरः स्यात्’ इत्यमरः ॥—अध्यायिन्य—। अदेशकालात् किम् । काश्यामधीते, पूर्वाह्णे अधीते ॥
—कठिनान्त—। प्रस्तारसंस्थानशब्दौ संनिवेशपर्यायाविति वृत्तः ॥ प्रस्तारो यज्ञः ‘प्रेत्रो यज्ञे’ इति घञ् । संस्थानं
संनिवेश इत्येके ॥—नैकटिको भिक्षुरिति । संन्यासी हि प्रामस्य निकटे वसन् भिक्षार्थमेव प्रामं प्रविशति, न तु तत्र
वसतीति भावः ॥—आवसथात्—। लकारः खरार्थः । आवसन्त्यग्निमित्रियावसथः । ‘उपसर्गे वसः’ इत्यथप्रत्ययः ॥
—कुसीदसूत्रादिति । ‘कुसीददर्शकदाशान्-’ इति सूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः । इह ‘नो ह्यवच्छन्’ इत्यत्रेव
येषां प्रकारः साहितिक इति संभाव्यते, तेषामेव गणने ण्वादेः पितृवमनार्षमिति भ्रमः स्यादतः श्लोकवार्तिककारः पितृव्य-
यान्तसर्वानपि पर्यजीगणत् ॥ ॥ ठकोवधिः समाप्तः ॥

युग्य इति । युगं रथाङ्गं वहतीत्यर्थः ॥—प्रासङ्ग इति । प्रासज्यते असाविति कर्मणि घञ् ॥—धुरो—‘धुरो
ढक् च’ इत्येव सुवचम् ॥—नभ—उपधाया इति । उपधायां च इति ॥ पूर्वसूत्रादेतद्व्यत्यय इति भावः ॥ उप-
धायाः किम् । प्रतिदीप्तः । इह नान्तस्य भवेऽपीकारस्यानुपधात्वान्विषयो न प्रवर्तते ॥—खः सर्वधुरात् । सर्वधुरायाः
इति वक्तव्ये नपुंसकनिर्देशः शब्दस्वरूपापेक्षया ‘बन्धुनि बहुव्रीहौ’ इतिवत् ॥—सर्वधुरामिति । सर्वकालैक- इति स-
मासः । ‘ऋक्पूरुषधूः’ इति समाप्तान्ते अप्रत्यये टाप ॥—एकधुरालुक् च । चात्खः । एवं च प्राकरणिकस्य यतो लुक्,
खस्य तु विधानसामर्थ्याच्छ्रवणमिति फलितं तदाह—एकधुरीण इत्यादि ॥—शकटो गौरिति । ननु ‘तस्येदम्’

हलसीराट्ठक । १४।४।८१। हलं वहति हालिकः । सैरिकः । संज्ञायां जन्या । १४।४।८२। जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्या । विध्यत्यधनुषा । १४।४।८३। द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत्स्यान्न चेत्तत्र धेनुः करणम् । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । धनगणं लब्धा । १४।४।८४। तुन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः । अक्षाण्यः । १४।४।८५। अन्नं लब्धा आन्नः । वशं गतः । १४।४।८६। वश्यः परेच्छानुचारी । पद्मसिन्दुश्च । १४।४।८७। पद्मः कर्दमः । नातिशुष्क इत्यर्थः । मूलमस्यावर्हि । १४।४।८८। आवर्हणमावर्ह उत्पाटनं तदस्यास्तीत्यावर्हि । मूलमावर्हि येषां ते मूल्या मूलाः । संज्ञायां धेनुष्या । १४।४।८९। धेनुशब्दस्य पुगागमो यत् प्रत्ययश्च स्वायं निपात्यते संज्ञायाम् । धेनुष्या बन्धके स्थिता । गृहपतिना संयुक्ते ज्यः । १४।४।९०। गृहपतिर्जमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्योऽग्निः । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाभ्यसमसमित-सम्मितेषु । १४।४।९१। नावा तार्यं नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्रार्थ्यं धर्म्यम् । विषेण वध्यो विष्यः । मूलेन आनाभ्यं मूल्यम् । मूलेन समो मूल्यः । सीतया समितं सीतं क्षेत्रम् । तुलया समितं तुल्यम् । धर्म-

इयणा निद्धम् । यो हि शकटं वहति शकटस्यासौ भवति । अत्राहुः । आरम्भमार्थाद्वा तदन्तविधिः । तेन द्वे श-
कटे वहति द्वैशकट इत्यत्र 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयो लुङ् न भवति, 'तस्येदम्' इत्यर्ण तु स्यादेव लुगिति ॥—
हलसीरात्—। ननु 'तस्येदम्' इत्युपक्रमे हलसीराट्ठक इति पठितम् । तथा च तेनैव शैषिकेण हालिकः सैरिक इति
निर्देशो किमनेनेति चेत् । सत्यम् । आरम्भसमार्थाद्वापि तदन्तविधिः । तेन द्वैहलिको द्वैसीरिक इति भवति, शै-
षिके टकि तु प्राग्दीव्यतीयो लुङ् स्यात् ॥—जायते अस्यां गर्भ इति व्युत्पत्तिमाश्रित्य आह—जनी वधूरिति । 'जनि-
षन्निष्ठाभिण' 'जनिषन्बोधे' इति न वृद्धिः । 'कृदिकागन्त-' इति टाप् । ततोऽनेन सूत्रेण यानि जन्या मानुर्वयस्या ।
या हि विवाहादिषु वधूः जमानुसर्माप प्रापयति ॥ कालिदासस्तु वध्वा यानवाहोर्वपि प्रापुङ्क्त—'यानेति जयानवदङ्कु-
मारी' इति । जनी वहन्तीति जयान्तानित्यर्थः ॥—पद्या इति । 'पद्यत्यतर्धे' इति पट्ठावः ॥ अधनुषा किम् ।
सोमं विध्यति । संभाव्यते हि चोरव्यधने धनुषः करणता । यदा तु धनुषं प्रयुज्यते तदा सपेक्षत्वादेव न भवति । एवं
च 'न चेत्तत्र धनुः करणम्' इत्यत्र 'संभाव्यते' इति शेषो बोध्यः ॥—तुन्नन्तमिति । एवं च 'न लोका-' इत्यादिना
कृत्र्योपपत्त्या निषेधात् 'धनगणम्-' इति प्रयोगो निर्वोध्य इति भावः ॥—वशं गतः । वशन वश इच्छा । 'वशिरण्योद-
पस्येयानम्' इत्यप ॥—मूलमस्यावर्हि । प्रथमान्तादावर्हि इत्युपाधिकान्मूलशब्दादस्येति पठ्यते यस्यात् ॥—आवर्ह
इति । 'वृद्ध उद्यमने' दन्त्योष्वादिश्रम, न तु पवर्गादिः 'उद्धृ रक्षः गतमूलमिन्द्र' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥—मूल्या
मुद्रा इति । मूल्यात्पाटनं विना संप्रहीनुमशक्त्याः, मध्यतो ल्यमानेषु कोष्ठग्या अपि यस्यामन्वयायां पतेयुक्तामवस्थां
प्राप्ताः । सुष्ठु शुक्ला इति यावत् ॥—यप्रत्यय इति । तेन धेनुप्राशब्दोऽन्त उदात्तः । यति तु निम्बः स्यादिति
भावः ॥—संज्ञायामिति । कृष्णप्रत्ययणाय या धेनुर्देहनाथमुनमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम् ॥—गार्हपत्य इति ।
'गृहपतिना' इति निर्देशादेव तृतीयान्तात्प्रत्ययः । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेरहवनीयार्थो नातिप्रसङ्गः ॥—नौवयो-
धर्म—। नादादिभ्योऽष्टम्या यथासंख्य तार्यादिष्वष्टम्येषु यस्यात् ॥ इह तार्यादिभ्यो यथासंभव करणे कर्तरि हेतौ
तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति भवेद् समर्थविभक्तिरथाच्छ्रियते ॥ अत्र प्रथम मूलान्तानां पश्चान्तो द्वन्द्वं कृत्वा द्वितीयमूलादि-
द्वन्द्वेन सह समाहारद्वन्द्वः मूलान्तानां द्वित्राणां वा मूलादीनामेव वा द्वन्द्वं कृत्वा नावादिषु द्वन्द्वः । तेन सारूपाभावादे-
कशेषो न भवति ॥—नावा तार्यमिति । शक्याथ 'कृहलोप्यन', करणं तृतीया ॥—वयस्य इति । 'स्मिगो वयस्यः
सवयाः' इत्यमरः । 'वयसा तुल्यः शत्रुः' इत्यत्र तु न भवति संज्ञाधिकागन्त ॥—विषेण वध्य इति । विषेण वधमर्हतीत्यर्थः ।
'दण्डादिभ्यः' इति सूत्रेण वधशब्दादहर्थां यद्विधानात् ॥—मूलेनानाभ्यमिति । मूलं नाम पटादीनामुत्पत्त्यर्थं वणि-
ग्निर्विनिर्मुक्तं द्रव्यम् । तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभार्थं यद्व्ययमात्मानं प्रति शोषीक्रियते आत्मन उपकारकं क्रियते तत्
आनाभ्यम् । आहवृष्येको नभिरभिभवे वर्तते तस्मात् 'पौगदुषधान' इति यति प्राप्ते अत एव निपातनाण्यन्त, तथा चा-
नाभ्यमभिभवनीयम् आत्मानं प्रति शोषीकृत्य स च लाभार्थो भाग एव । लोके तु यावता द्रव्येण पटादिकं विक्रीयते
तत्रैव समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धो, न तु मूलातिरिक्तभागमात्रे व्युत्पादितः । एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्य-
शब्दस्य तद्धिते संपाते निरुद्धलक्षणा बोध्या ॥—सीतेति । सीताः हलापि, संपूर्वादिणः क्ताः समितं संगतं निजोन्नतादिर-
हितं कृतमित्यर्थः । समीकृतमिति यावत् । 'रथसीताहलेभ्यो यद्विधा' इति तदन्तविधिः । परमसील्यम् । द्वाभ्यां सीताभ्यां
समितमिति तद्धितार्थं सामानस्ततो यत् । द्वितीयम् ॥—तुलया समितमिति । समितं परिच्छिन्नम् । कृद्विशब्दोऽर्थः

पथ्यर्थन्यायादनपेते । १४।४।९२। धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पथ्यम् । अर्थ्यम् । न्याय्यम् । ॥ छन्दसो निर्मिते । १४।४।९३। छन्दसा निर्मितं छन्दस्यम् । इच्छया कृतमित्यर्थः । ॥ उरसोणं च । १४।४।९४। चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्र भारसः । उरस्यः । ॥ हृदयस्य प्रियः । १४।४।९५। हृद्यो देशः । हृदयस्य हृल्लेखेति हृदादेशः । ॥ बन्धने चर्षी । १४।४।९६। हृदयशब्दात् पञ्चमन्ताद्बन्धने यस्याद्देदेश्चिधेये । हृदयस्य बन्धनं हृद्यो वशीकरणमग्नः । ॥ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु । १४।४।९७। मतं ज्ञानं तस्य करणं भावः साधनं वा मलम् । जनस्य जल्पो जन्यः । हलस्य कर्षो हल्यः । ॥ तत्र साधुः । १४।४।९८। अग्रे साधुः अग्न्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः । ॥ प्रतिजनादिभ्यः खञ् । १४।४।९९। प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः । वैश्वजनीनः । ॥ भक्ताणः । १४।४।१००। भक्ते साधवो भक्ताः शाक्यः । ॥ परिपदो ण्यः । १४।४।१०१। पारिपद्यः । परिपद इति योगविभागाणोऽपि । पारिपदः । ॥ कथादिभ्यश्चक् । १४।४।१०२। कथायां साधुः काथिकः । ॥ गुडादिभ्यश्चञ् । १४।४।१०३। गुडे साधुगौडिक इक्षुः । साक्षुका यवाः । ॥ पथ्यनिधिवसतिस्वपतेर्दञ् । १४।४।१०४। पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्त्रसाधुर्वासतेयी रात्रिः । स्वापतेयं धनम् । ॥ सभाया यः । १४।४।१०५। सभ्यः । ॥ समानतीर्थेवासी । १४।४।१०६। साधुरिति निवृत्तम् ॥ वसतीति वासी । समाने तीर्थे गुरो वसतीति सतीर्थः । ॥ समानोदरे शयितो चोदात्तः । १४।४।१०८। समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता । ॥ सोदराद्यः । १४।४।१०९। सोदर्यः । अर्थः प्राग्वत् ॥ इति प्राग्वितीयाः ॥

‘संज्ञायाम्’ इत्यधिकारान् । अतएव ‘तुल्यम्’ इति गदशमात्रे प्रयुज्यते, न तुलायामाग्रहः क्रियते ॥—पथ्यमिति । संज्ञाधिकारादभिधेयनियमः, तेन शास्त्रीयात्पथोऽनेपेतमेव पथ्यम् । न तु मार्गादनपेतश्लोरोऽपि ॥—छन्दसो—। ‘छदि संवरणं’ इति चुगदित्तिच्छायासपि वर्तते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ततो घञि इच्छापरायश्छन्दःशब्दः प्रसिद्ध एव ‘स्वच्छन्दोच्छलदच्छच्छच्छ’ इत्यादी ॥ अगुनि तु यः गान्तः योऽत्र प्रकृतिस्त्र निर्माणे इच्छाया करणत्वात्सामर्थ्यात्तृतीया-न्तात्प्रत्ययः ॥—इच्छया कृतमिति । यथपि वेदे त्रिपुवादि च सान्तश्छन्दःशब्दोऽस्ति, तथापि इह न गृह्यते संज्ञाधिकारान्, किं लिच्छापराय एव गृह्यते इति भावः ॥—पुत्र इति । संज्ञाधिकाराग्रेह । उरसा निर्मितं सुखम् ॥—हृदयस्य—। प्रीणातीति प्रियः ‘उगुपथ’ इति कः । कृत्यमात्मकमणि पट्टी, अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव ॥ एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥—बन्धने—। वयनेऽनेनेति बन्धनः । करणं ल्युट् ॥—वशीकरणमग्न इति । तेन हि परहृदय वशीक्रियते । संज्ञाधिकाराद्गणिप्रादादुप्यं नाय यत् ॥—मत—॥—तस्य करणमिति । कर्मणि पट्टी । कर्तुः करण, क्रियतेऽनेनेति वा करणमित्याशयेनाह—भावः साधनं वेति । जल्पशब्दो भावसाधनः । कर्तरे पट्टी ॥—हलस्येति । कर्मण कर्षस्योगात्मकमणि पट्टी । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरे पट्टी वा ॥ ‘रथसीता’ इति तदन्तविधिः । द्विहल्यः । त्रिहल्यः ॥—तत्र साधुः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा गृह्यते । नोपकर्ता । तत्र हि परत्वात् ‘तस्मै हितम्’ इत्यनेन भाव्यम् । संज्ञाधिकारादुपकर्ता न गृह्यत इत्यन्ये ॥—प्रतिजनमिति । ‘जनो जनः’ इति प्रतिजनम् । वीणायामव्ययीभावः । प्रतिजन, इदयुग, संयुग, पापकुल, परस्यकुल, असुखकुल, सर्वजन, विश्वजन, पञ्चजनम् ॥ ‘परस्यामुष्य’ पञ्चानिपातनादलुक् ॥—भक्त इति । ‘भिस्ता स्त्री भक्तमन्योऽन्नम्’ इत्यमरः ॥—गुडादिभ्यश्चञ् । गुड, कुमाप, राक्त, अपूप, माप, ओदन, इक्षु, वेणु, राङ्गाम, संघात, प्रवास, निवास, वृत् ॥—वसतिरिति । वसेत्यलतिप्रत्ययः । स्वस्य पतिः स्वपतिराह्वयसिम्बन्धापत्तयेम् ॥—सभाया यः । यति तु तित्स्वरः स्यात् ‘क्रतुर्भक्त्युभ्यः’ इति यत् । न च ‘यतोनावः’ इत्याद्युदात्तात्ता शङ्का । ‘यदुत्पत्तिवेलायां ह्यचकस्य यदन्तस्यादिरुदात्तः’ इति वेदभाष्ये स्थापितत्वात् ॥ पञ्चान्तरे तु ‘नमः शिष्याय च फेन्याय च’ इत्यादिवदायुदात्तः स्यात् । एव च व्याख्या-नद्वयस्याभावदयकत्वे लक्ष्यानुरोधेन कचिर्वाक्यिच्छास्येयमिति तत्त्वम् ॥—समानतीर्थेवासी । निपातनाण्निनि, प्रहादेराकृतिगणत्वान्निन्दिप्रहोत्यनेन वा ॥—सतीर्थ्य इति । ‘तीर्थं ये’ इति समानस्य सभावः । तरन्यनेनेति तीर्थं । ‘तरते-स्थकः’ ॥—‘तीर्थं शाब्बाध्वक्षेत्रोपायायायमन्त्रिपु । योनौ जलावतारे च’ इति विश्वः ॥ इह त्वुपाध्यायवाचिन एव प्रवृणं नान्यस्य, संज्ञाधिकारान् ॥—शयितः स्थित इति । शीघातुः स्थित्यर्थे वर्तते । ‘जलाशयः’ ‘कुशेशयम्’ इति प्रयोगा-दिति भावः ॥—सामनमुदरमिति । ‘पूर्वापरप्रथमः’ इत्यादिना तत्पुरुषः, ततो यत्, तित्स्वरापवाद ओकारस्यो-दात्तः ॥—सोदराद्यः । ‘ओ चोदात्तः’ इति नानुवर्तते । ‘विभाषोदरे’ इति समानस्य सभावः । तत्र ‘तीर्थं ये’ इत्य-तोऽनुवृत्तं यैह्येतद्विषयरात्मनी । तेन सोदर इत्यस्माद्यः प्रत्ययः ॥—प्राग्वदिति । ‘समानोदरे शयित इत्येवार्थः’

१ धर्मादनपेतमिति—वदनुष्ठानं धर्ममनुवर्तत एव तदित्यर्थः । २ भक्ता इति—निष्कण्ठीकृता इत्यर्थः । ३ योगविभागा-दिति—सगोत्रेदपारिपदं हीन शास्त्रमिति भाव्यप्रयोगादिति भावः ।

ये च तद्धिते । १६।१६। यादौ तद्धिते परे शिरश्चन्द्रस्य शीर्षादेशः स्यात् । शीर्षण्यः । तद्धिते किम् । शिर इच्छति शिरस्यति ॥ वा केशेषु ॥ शीर्षण्याः शिरस्या वा केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम् ॥ अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । खलयवमापतिलवृषप्रहणश्च । १५।१।७। खलाय हितं स्वल्पम् । यध्यम् । माप्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । प्रहण्यम् । चाद्रथ्या । अजाविभ्यां ध्यन् १५।१।८। अजथ्या यूथिः । अविथ्या । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदान्वः । १५।१।९। आत्माध्वानौ खे । १६।४। १६९। एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आग्ने हितमात्मनीनम् । विश्वजनीनम् ॥ कर्मधारयादेवेत्यते ॥ षष्ठीतत्पुरुपाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । विश्वजनीयम् ॥ पञ्चजनादुपसंख्यानम् ॥ पञ्चजनीनम् ॥ सर्वजनादुन् खश्च ॥ सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ॥ महाजनादुन् ॥ महाजनिकः । मातृभोगीणः । पितृभोगीणः । राजभोगीनः । (ग) आचार्यादणत्वं च ॥ आचार्यभोगीनः । सर्वपुरुषाभ्यां णट्प्रौ १५।१।१०॥ सर्वाणो वेति वक्तव्यम् । सर्वस्मै हितं सार्वम् । सर्वायम् ॥ पुरुषाद्व्यविकारसमूहेन न कृतेषु ॥ भाष्यकारप्रयोगात्तेनैत्यस्य द्वन्द्वमध्ये निवेशः । पुरुषस्य वधः पौरुषेयः । तस्येदमित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणिरजतादिभ्योऽन् इत्यणि प्राप्ते समूहेऽप्यणि प्राप्ते । एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृत्ता इवेति माघः । तेन कृते ग्रन्थेऽणि प्राप्ते अग्रन्थे तु प्रासादादवप्राप्त एवेति विवेकः । माणवचरकाभ्यां खञ् १५।१।११। माणवाय हितं माणवीनम् । चारकीणम् ।

दियता संनियोगशिष्टत्वादिति भावः ॥—‘शीर्षश्चन्द्रसि’ इत्यनोऽनुवर्तनादाह—शीर्षादेश इति ॥—शीर्षण्य इति । ‘ये चाभावः’ इति प्रकृतिभावः ॥—शिरस्यतीति । ‘नः क्ये’ इति निथमेन पदत्वाभावाद्वाभावः ॥—खलयव—। अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो ग्रहणं न नकारान्तः । अन्यथा त्वसंदिहार्थं नलोपमकृत्वं निर्दिशेत् । ‘आत्मन्विश्वजनः’ इति वत् । वृषाय हितं वृष्यम् । नान्तायानि तु वृषण्यमिति स्यात् ॥—प्रहण्यमिति । व्रयनशब्दो ब्राह्मणपर्यायः । प्रकृतिभावस्तु ‘ये चा-’ इत्यनेन पूर्ववत् । इह वृषनशब्दाद्ब्राह्मणशब्दाच्च यतः प्राप्तिरेव नास्ति । छोऽप्यनभिधानान्नेत्याकारः । तेन वृष्णं हितं ब्राह्मणभ्यो हितमिति वाक्यमेव ॥—चाद्रथ्येति । गवादिषु रथशब्दो न पठितः । हितार्थ एव रथ्येति यथा स्यात् । अर्थान्तरे मा भूदिति ॥—अजाविभ्याम्—। अजशब्द इह पुद्गल उपात्तः । अत एव ‘द्वन्द्वे चि’ इत्यविशब्दस्य पूर्वनिपातं वाच्यत्वा ‘अजायदन्तम्’ इति अजशब्दस्य पूर्वनिपातः कृतः । ‘प्रातिपदिकप्रहणं लङ्गविशिष्टस्यापि’ इति श्रीलङ्कादपि ध्यन् । तस्मिन्वादिषु ध्यनः परिगणनात्पुनर्वाच्यं रूपं तुल्यम् ॥—अजथ्येति । अजेभ्यो अजाभ्यो वा हितेति विग्रहः ॥—कर्मधारयादेवेति । व्याख्यानादिति भावः ॥—विश्वजनीयमिति । विश्वस्य जनः सर्वमाधारणो वेत्यादिः, विश्वो जनोऽस्येति बहुव्रीहायपि ग एवान्वयपदार्थस्मै हितमिति विग्रहः ॥—पञ्चजनीनमिति । रथकारपशमाश्वलोके वर्णाः पञ्चजनास्तेभ्यो हितं ‘द्विसंख्ये संज्ञायाम्’ इति गमाराः । ‘पञ्चजनात्’ इत्येतत्प्रभृति वार्तिकत्रयमपि कर्मधारयविषयमेव । तेन प्रयोगमाणाद्बहुव्रीहेश्च छ एव । पञ्चजनीयः ॥—सर्वजनीन इति । सर्वो जनः सर्वजनः । ‘पूर्वकालेक-’ इति तत्पुरुषः । तस्मै हितमिति विग्रहः ॥ साध्वर्थे तु ‘प्रतिजनादिभ्यः खञ्’ इति खञि सार्वजनीनवैश्वजनीनशब्दौ व्युत्पादितौ ॥—मातृभोगीण इति । इहाखण्डपदत्वाभावेऽपि ‘अट्ठकावाद्’ इत्यनेन यथा गलं भवति तथा प्रागंबोपादितम् । मातृभोगः शरीरं तस्मै हितं इति विग्रहः ॥ यद्यपि ‘भोगः मुखे कषादिभृतावहेश्च फणकाययोः’ इत्यमरेण अहेरित्युक्तम् । तथापि प्रयोगवाहुल्यामिप्राय तत् । गच्छितुं शरीरमात्रे इत्याकरः ॥ मातृपितृशब्दाभ्यामौत्सर्गिकश्च एव । मात्रीयः । पित्रीयः ॥ राजाचार्याभ्यां त्वात्सर्गिकः छोऽपि न भवत्यनभिधानात्किं तु राज्ञे हितमित्यर्थे हितमिति वाक्यमेवेत्याकरः ॥—सर्वपुरुषाभ्याम्—। आभ्यां शब्दाभ्यां यथासंख्य णट्प्रौ स्वस्मै हितमाचार्याय ‘प्राक्कृतान्-’ इति छस्यापवादोदिति सूत्रार्थः ॥—सर्वादिति । अनुकरणत्वात्सर्वनामकार्याभावः ॥—पुरुषाद्व्यविकारेति । योग्यताबलविह पृथी समर्थविभक्तिलभ्यते, ‘तेन कृते’ इत्यत्र तु उपात्तैव तृतीया तदाह—पुरुषस्य वध इति ॥—समूहेऽप्यणीति । ‘तस्य समूहः’ इत्यनेन ॥—ग्रन्थेऽणिति । ‘कृते ग्रन्थे’ इत्यनेन ॥—अप्राप्ते इति । पौरुषेयः प्रासाद इत्यादौ न कस्याप्यपवादोऽयं ऽविति भावः ॥—माणव—। खञो जिकरणं वृद्धर्थे स्वरार्थं च ॥ यद्यपि माणवे वृद्धिः स्वतःसिद्धैव, तथापि माणविनीभार्य इत्यत्र ‘वृद्धिर्नामित्तस्य च-’ इति पुनर्वाच्यप्रतिषेधार्थमिति ज्ञेयम् ॥—माणवायेति । मनोः कुत्सितमपत्यं माणवः । ‘अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरात्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः’ इत्यपत्याधिकारस्यवार्तिकाणलः तच्च वार्तिकमेतत्सूत्रस्थनिर्देशसिद्धार्थकधनपरमित्याहुः ॥—चारकीणमिति । चरतीति पचाद्यच् । ‘चरिचलितवेदीनाम्’ इति द्विवचन विकल्पितत्वादिह न भवतीति । ततः संज्ञायां

१ भोगोत्तरपदादिति—उत्तरपदशब्दो हि भोगेनैव संबध्यते, व्याख्यानात् । भोगः शरीरसामान्यवाची अत्र, ‘अहिरिव भोगैः पयैर्दि’ इत्यत्र तथा दर्शनात् ।

॥ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । १।१।१२। विकृतिवाचकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदार्थां प्रकृतौ वाच्यायां छप्रत्ययः स्यात् । अङ्गा-
रेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्ख्यं दारु । ॥ छदिरुपधिवलेर्हञ् ॥ १।१।१३।
छादिपेयाणि तृणानि । बालेयास्तण्डुलाः ॥ ॥ उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते ॥ उपधीयत इत्युपधी रथाङ्गं तदेव
औपधेयम् । ॥ ऋपभोपानहोर्ज्यः ॥ १।१।१४। छस्यापवादः । आपधेयो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्मण्यप्य-
यमेव पूर्वविप्रतिषेधेन । औपानहं चर्म । ॥ चर्मणोऽञ् ॥ १।१।१५। चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचकादञ् स्यात् ।
वध्यं इदं वार्धं चर्म । वारधं चर्म । ॥ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति । १।१।१६। प्राकार आसामिष्टकानां स्या-
त्प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । प्रकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देशः । इतिशब्दो लौकिकीं विवक्षाम-
नुसारयति । तेनेह न । प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति । ॥ परिखाया ढञ् ॥ १।१।१७। परिखेयी भूमिः ॥
छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेष्वार्हीयाः ।

॥ प्राग्वतेष्टञ् ॥ १।१।१८। तेन तुल्यमिति वति वक्ष्यति ततः प्राक् ङधधिक्रियते । ॥ आर्हादगोपुच्छसंख्या-

कनि चरकः ॥—तदर्थं विकृतेः—। 'तस्मै हितम्' इत्यतस्तस्मा इत्यनुवर्तते तदाह—चतुर्थ्यन्तादिति । 'तदर्थम्'
इति 'समान्ये नपुसक' व्यवहयेन समसंस्थाने प्रथमस्याशयेनाह—तदर्थार्थामिति । निरुपधार्थ्यामित्यर्थः । तदिति
सर्वनाम्ना हि विकृतिः परामुद्ध्यते । एव न विकृतिरेव प्रथमार्थनिर्दिष्टात् 'समर्थानां प्रथमानां—' इत्याकारोऽयत्र निर्वाण
एव ॥—शङ्ख्यमिति । 'उगवादिभ्यः' इति यत् ॥—छदिरुपधि—। समाहारद्वन्द्वे सौत्र पुन्यम् । छस्यापवादो-
ऽयम् ॥—छादिपेयाणीति । छाद्यतेऽन्नेनेति छदिः । 'अग्निर्गन्तुमपिच्छादिच्छादस्य छदिः' । 'उष्मन्त्रांकापु न' इति
ह्रस्वत्वम् । यदा तु चर्मविकारः छदित्वाद पल्लवान् 'चर्मणोज' इत्यत्र प्राप्नोति । पर्वोऽप्रतिषेधेन तु उपधेयते । छादिपेयं
चर्म ॥ आह च 'यथावचनः पूर्वविप्रतिषिद्धम्' 'उज च' इति ॥ यत् उदाहरण स्मरद्वयं, स्मरद्वयमविकारस्तदर्थं चर्म
'उगवादिभ्यः' इति यत् । अगम्योऽग्न्युगमपानस्यमिति अनुपद वक्ष्यति ॥—वालेया इति । 'कर्मपदहारयोः पुनि बलिः
प्राण्यङ्गे निवाम' इत्यमरः ॥—उपधिरिति । 'उपगमे घोः क्ति' इति धातुः क्ति । 'आतो लोप इति च' इत्यालोपः ॥
—विप्रतिषेधेनेति । 'यथावचनः' इत्यादिवाचनिकेनैत्यर्थः ॥ ननु तद्वचनो छादित्वस्य, अर्वाधो उपानहस्य विशेष्य
ग्रहणेन 'प्रतिपदोक्तवर्णायः' इति लिङ् किमनेन पर्वोऽप्रतिषेधेन ॥ अत्राहः । निरुपधार्थ्ये गत्येव प्रतिपदार्वाधेयत्वं वक्ष्य-
यस्व प्रयोजकं, न तु सावकाशत्वं इत्यनेन मुनिवचनेनानुमयते । तेन 'स्वामि न प्रगार्हा' इत्येव युक्तं, पल्लवानुमुद्रणैः ।
प्रतिपदोक्तत्वादीर्धमाश्रित्य स्वाप्ति न प्रगार्हाति मत इत्यमरः । 'अपवृत्त' इति दीर्घस्य आपर्जनप्रवृत्त्याद्युदाहरणे सावकाश-
तया प्रतिपदोक्तत्वाद्यवलीयस्त्वादिति ॥—चर्मणोऽञ् । 'तदर्थम्' इत्याद्यप्यवोके अत्र स्यात् छस्यापवादः । 'चर्मणः'
इति पठ्यो न तु पठ्यो । पठ्योऽनु चर्मण्यन्तानामोऽर्थानां प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात् 'चर्मणो द्वौप' इत्यादीं न कथ्यते सा-
र्मणो द्वौपति तदाह—चर्मणो या विकृतिरिति ॥—वध्यं इति । 'ग्रंथनाप्यमाम' इति गप्रत्यये वध्रश्च आगु-
दात्तश्चर्मवाची, 'तस्य विकारः' इत्यत्र 'दिउडा' इति दीपः । वाध्रो रः तस्य । वध्रेणादिकं प्राप्तिं तु वध्रानि सर्वाणि
ततोऽजि तु वाध्रम् । 'नध्रो वध्रो वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'चना पठ्यो वीप्रका पठ्ये' इति भाष्यम् ॥—तदस्य—।
प्रथमासमर्थताप्रतिपदिकापपन्नत्वे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् इति 'संभावनेऽव्ययमिति च' इत्यादिना संभावने
छिद । इष्टकानां बहुवचने प्राकारः आगा स्यादिति तस्यभाव्यते । देशस्य हि गणेन प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति संभाव्यते । एह
प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितं, किं तु योग्यतामात्रम् । तेन पूर्वस्यायनविषयः । द्विस्मच्छब्दस्य ग्रहणं ग्यप्रति-
पत्त्यर्थम् । 'तदस्यास्म्यस्मिन्' इति वत्सकृत्तच्छप्रहणेनेनैव प्रसिद्धेः ॥ छयतोः पूर्णोऽवधिः ॥

प्राग्वतेष्टञ् । 'उज' इत्येव वक्तव्ये 'प्राग्वतः' इति वचनं मये योऽपिकारवानपवादः 'सर्वेभूमिप्राध्वान्यामणर्वा'
'शोषेच्छेदाद्यच्च' इत्येवमादिः, तेन विच्छेदेऽपि 'पारायण' इत्यादीं ङधेव यथा स्यात् ङधेयमर्थम् । न चैव 'पारायण' आदि-
सूत्र एव ङ् निदिश्यतामिति वाच्यम् । उत्तरसूत्रे येषां पर्युदासः क्रियते गोपुच्छादीनां तेभ्यःप्रत्ययः प्रकृतसूत्रं विनाला-
भात् । तथा च गोपुच्छिकः सामानिक इत्यादीं ङधमिदं सूत्रमत्र प्रदेशे आरब्धमिति बोध्यम् ॥—आर्हादगोपुच्छ—।

१ बालेया इति—बाल्यावस्थायां यो लौहवादिगुणस्तद्विना बाल्या इत्युच्यते । प्रकृतविकृतिर्नामोऽत्र व्याकथयित । २ प्रासादो
देवदत्तस्यति—इदं देशं प्रासादीयो देवदत्त इति प्रयोगो लोकं न दृश्यत इति भावः । ३ प्राग्वतरिति—अत्र वक्षिष्येन तदर्थो
लक्ष्यते, तेनार्थबोधकववास्थोपरधानम्, तेनापवादविषये नेति बोध्यम् ।

परिमाणानुक्तः । १५।१।१९। तदहंतीत्येतदभिवाच्य उच्यधिकारमध्ये ढञोऽपवादद्वयधिक्रियते गोपुच्छादीन्वज्ज-
यित्वा । ॥ असमासे निष्कादिभ्यः । १५।१।२०। आर्हादित्येतत्तेन क्रीतमिति यावत्सप्तदशसूत्र्यामनुवर्तते । नि-
ष्कादिभ्योऽसमासे ढक् स्यादार्हादियत्थेषु । नैष्किकम् । समासे तु ढञ् । ॥ **परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।**
७।३।१७। उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ ॥ परमनैष्किकः । असमासग्रहणं ज्ञापकं भवति । इतः प्राक् तदन्तवि-
धिरिति । तेन । सुगव्यम् । यवापूष्यमित्यादि ॥ इत ऊर्ध्वं तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चालुकि ।
पारायणिकः । द्वैपारायणिकः । अलुकीति किम् । द्वाभ्यां शर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीते शूर्पादञ्च माभूत्
किन्तु ढञ् । द्विशोर्पिकम् । ॥ **अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।** ७।३।२६। अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्या-
देरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्धद्रोणेन क्रीतम् आर्धद्रोणिकम् । अर्धद्रोणिकम् । ॥ **नातः**
परस्य । ७।३।२७। अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ । अर्धप्रस्थिकम् । अर्धप्रस्थिकम् ।
अतः किम् । आर्धकांडविकम् । तपरः किम् । अर्धस्वार्था भवा अर्धखारी । अर्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति
पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् । ॥ **शताच्च** अन्यतावशते १५।१।२१। शतेन क्रीतं शतिकम् । शत्यम् । अशते किम् ।

—तदहंतीति । ढह 'तदहं' इति सूत्रान्तर्गतमन्त्रप्रत्ययान्त नानुक्रियते किं तु तिङन्तस्यैकदेशः शयन्त एव व्याख्यानादिति
भावः ॥ —**अभिधाय्येति** । तेन श्रुतच्छात्रिक इत्यत्रार्हात्यर्थे ढम् भवतीति भावः ॥ ननु परिमाणात्पृथक्संख्याग्रहणं व्यर्थं
परिमायते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं संख्यायापि च परिच्छिद्यत इति सापि परिमाणमेवेति चेत् । अत्र श्लोकवार्तिकम्—
'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु गयेन । आयामन्तु प्रमाणं स्यात्संख्या वाचा तु संवेतः' ॥ अस्यार्थः । तुलादावाराधयेन
द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पापाणादिना सुवर्णादेरुल्लुमुन्मायते तदुन्मानम् । आरोह उच्छ्रायः परिणाहो
विस्तारः । ताम्र्यामारोहपरिणाहभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिमित्तेन व्रीहादिः परिमायते तत्परिमाणं प्रस्थादि, परिः सर्व-
तोभावे । आयामो दीर्घः स येन मायते तत्प्रमाणं तच्च क्वचित्तिर्यग्वास्थितस्य वस्तुनो भवति । यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः । क्वचि-
द्विशोभोभागावस्थितस्य भवति । यथा हास्तिनमुदकम् । ऊरुद्वयमुदकमिति । संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणभ्यः पलादि-
प्रस्थादिहस्तादिभ्याम्बिभ्यो बहिर्भूता एकत्वादित्यादिरिति । ढह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेऽनुन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रमत्ता-
त्कृतमिति बोध्यम् ॥ —**असमासे निष्कादिभ्यः** । निष्क, पण, पाद, माप, वाह, द्रोण, पट्टि, इति सप्त निष्कादयः ॥
तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची, पट्टिशब्दः संख्यावाची, ताभ्यां ढञि प्राप्ते वचनम् । इतरेषां तु पञ्चानामुन्मानवाच्यत्वेन पूर्व-
सूत्रेणैव ढकि सिद्धे समासप्रतिषेधार्थं वचनमित्येकं ॥ अन्ये लाहुः । पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्न परिमाणशब्देन गृह्यते ।
तेन गवेभ्यश्चिन्ति प्राप्ते ढयिष्येति वचनम् । न चैव 'परिमाणं तु गयेन' इति भेदेन व्युत्पादनं व्यर्थमिति वाच्यम् । 'प्रमा-
णपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संश्रये' ढवादावस्योपयोगादिति पक्षद्वयमायेतत्पदमत्रागम्यम् ॥ —अथ किमर्थम् 'अस-
मासे' इत्युच्यते, प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणभावादेवेष्टसिद्धेरत आह—**असमासग्रहणमिति** ॥ —**सुगव्यमिति** ।
'ढगवादिभ्यो यत्' ॥ —**यवापूष्यमिति** । विभाषा हर्षिकृपादिभ्यः' इति यत् । अत्रविकारत्वादेव सिद्धे 'अपूपादीनां
प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तर्विधेर्निति न्यागग्रन्थस्तुपदयः, वृत्त्यादिग्रन्थविरोधादिति भावः । अत एव तत्सूत्रे 'अपूपादीनां
केपाचित्पाठः प्रपञ्चार्थः' इत्यवोचाम ॥ —**ऊर्ध्वमिति** । ज्ञापकेन तदन्तर्विधौ लघ्वेऽपि विशेषव्यवस्थार्थमिदम् । संख्या-
पूर्वपदानामिति किम् । ढह मा भूत् परमपारायणं वर्तयति ॥ —**द्विशूर्पमिति** । तद्धितार्थं द्विशूरयम् । एषा हि प्रकृति-
ल्लेगन्ता न भवति इति संख्यापूर्वपदादप्यस्मात् 'शूर्पादञ्चन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्यानग्रजो वा 'अर्धपूर्व' इति लुक् ॥
—**द्विशोर्पिकमिति** । 'परिमाणान्तस्य—' इत्युत्तरपदवृद्धिः । ढञो द्विभुं प्रति निमित्तत्वाभावाद्गुणभावः ॥ यद्यपि 'अ-
र्धार्थ' इति सूत्रे द्विगोः परस्यार्हायस्य लुगित्वेन मूलं व्याख्यायते तथापि द्विगोनिमित्तस्येति व्याख्येयमेव । अन्यथा
अत्रैव ढञो लुक् स्यात् । एतच्च 'अर्धार्थ' इति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ —**तपरः किमिति** । दीर्घाकारस्य वृद्धौ कृतायामपि
रूपे विशेषो नास्तीति प्रश्नः ॥ —**निषेधो न स्यादिति** । तथा च वृद्धिनिषेधामावाय तत्परकरणमावश्यकमिति भावः ॥
इदं च पुंवद्भावनिषेधामावापादनं पूर्वपदस्य वृद्धिभावपक्षे क्रियते ॥ यदा तु पूर्वपदस्य पाक्षी वृद्धिः क्रियते, तदा फलोप-
धानवृद्धिनिमित्तं तद्धित इत्युत्तरपदाकारस्य वृद्धिनिषेधेऽपि स्यादेव पुंवद्भावनिषेध इति बोध्यम् ॥ —**शताच्च**—। अ-
शतेऽभिधेये आर्हादियत्थेषु अन्यतः स्तः । उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः ॥ चकारः 'असमासे' इत्यस्यानुकर्षणार्थः ॥

१ परिमाणान्तरार्थं— अत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, शाणपयुदासात् । काङ्गस्य तु परिच्छेदकत्वेऽपि नेह ग्रहणम्,
अनेनेन सिद्धे 'सर्वसायाः सर्वस्वर' इत्यत्र सर्वस्वरग्रहणेन परिमाणग्रहणे काङ्गपरिमाणग्रहणस्याभावभाषणान्, नन्य मशया तदुपयोगे
इति भाष्यम्, ज्ञापनपरमात्राप्रामाण्येन तादृशमशया अभावकल्पनात् ।

शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्खः । इह प्रत्ययार्थो वेस्तुतः प्रकृत्यर्थो भिद्यते । तेन उच्यते न किंतु कनेव । असमा-
स इत्येव । द्विशतेन क्रीतं द्विशतकम् । ॥ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ १५१२२२ ॥ संख्यायाः कन् स्यादा-
र्होऽर्थे नतु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः । बहुकः । त्यन्तायास्तु साप्ततिकः । शदन्तायाः, चात्वारि-
शकः । ॥ वतोरिडा ॥ १५१२२३ ॥ वत्वन्ताकन इडा स्यात् । तावतिकः । तावकः । ॥ ॥ विंशतित्रिशद्व्यां
डुनसंज्ञायाम् ॥ १५१२२४ ॥ योगविभागः कर्तव्यः । अभ्यां कन् स्यात् । असंज्ञायां डुन् स्यात्कोऽपवादः । विंशकः ।
त्रिशकः । संज्ञायां तु विंशतिकः । त्रिशकः । ॥ कंसाट्टिठन् ॥ १५१२२५ ॥ टो डीबर्थः । इकार उच्चारणार्थः । कं-
निकः । कंसिकी ॥ ॥ अर्थाच्चेति वक्तव्यम् ॥ अधिकः । अधिकी ॥ ॥ कार्पापणाट्टिठन्वक्तव्यः । प्रतिरादेशश्च
वा ॥ कार्पापणिकः । कार्पापणिकी । प्रतिकः । प्रतिकी । ॥ शूर्पादञ्च्युतरस्याम् ॥ १५१२२६ ॥ शूर्पम् । शूर्पिकम् ।
॥ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ १५१२२७ ॥ एभ्योऽण् स्यादृत्तकनामपवादः । शतमानेन क्रीतं शत-
मानम् । विंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् । ॥ ॥ अध्यर्थपूर्वद्विगोलुगसंज्ञायाम् ॥ १५१२२८ ॥ अध्यर्थपूर्वद्विगोश्च
परस्यार्होऽयं लुक् स्यात् । अध्यर्थकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायां तु पाञ्चकलापिकम् । ॥ विभाषा कार्पापणसह-

—द्विशतकमिति । द्वौ च शतं च तेषां समाहारो द्विशतम् । ततः कन 'प्राग्वर्तः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि'
इत्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोतीति 'असमासो' इत्येतस्यानयनमुक्तिर्नामिति भावः ॥—त्यन्तशदन्ताया इति ।
त्यन्तमहिता शदन्तैस्त्युत्तरपदलोभा समागः ॥—पञ्चक इति । लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम् ॥—बहुक इति तु पा-
र्त्तमापन्यासः ॥—साप्ततिक इति । टडो विट्वादादिर्गुद्विः टस्यैकादशे 'यस्येति च' इतीकारलोपः ॥ अर्थवत्स्तिव-
द्यस्य ग्रहणाद् उल्लेखव्यस्य तिगद्यस्य पदुदाहो न भवति । शतिकः ॥—चात्वारिंशक इति । इयमुक्तान्तावः'
—वतोरिडा । 'वतोः' इति पञ्चमी, सा च 'कने' इति प्रथमायाः पृथी कपयन्तीत्याह—वत्वन्ताकन इति ।
तावतिक इति । 'यन्तदेतस्यः' इति वतुप । 'आ गव्येनाश्रः' इत्यात्म ॥—कर्तव्य इति । अन्यथा त्यन्तशद-
न्तयोः पदुदाहाराद्विशतित्रिशद्व्या कन दुर्लभ इति भावः ॥—विंशक इति । 'ति विंशतेऽति' इति निशद्व्यलोपः ॥—
अधिक इति । अर्थशब्दस्य कार्पापणाधि कृत्वाद्वागवदपेक्षयाऽऽत्रागामर्थ न शक्यम् । प्रकरणदिवधेन भागविशेषे वि-
ज्ञाते सति नास्त्वस्यासामर्थ्यमिति शोभ्यम् ॥ एतेनार्थशब्दस्य गोपक्षत्वात्तदन्तादेव टिठन् टोणाधिकः प्रत्यार्थिक इति
केपाचचुक्तिः परास्ता ॥—शूर्पा—। शूर्पादञ्च्युतरस्याम् परिमाणवार्त्तत्वादाज प्राप्ति तदपवादव्येनाज पक्षे विधीयते ॥—
टज्जटकनामिति । शतमान परिमाण तनपत्र प्राप्तः, निशब्दा क्रीतं विंशतिकः सत्राशब्दोऽयम् । असंज्ञाया हि 'विंशति-
त्रिशद्व्याम्' इति डुन् स्यात् । संज्ञा च यदि परिमाणस्य, तदा टज प्राप्तः । अर्थान्तरस्य चेत्तदा टक प्राप्तः । वसनश-
ब्दात्तु देव, सहस्रशब्दस्य सप्तशतान्वितात्ततः 'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति कन्प्राप्त इति विवेकः ॥—अध्यर्थ-
पूर्व—। अध्यारुढमर्थं यस्मिन् तदर्थम् 'प्रादिभ्यो धातुजस्य' इत्युत्तरपदलोपः । अध्यर्थशब्दः पूर्वो यस्मिन्मिति बहु-
ब्रीहिसंभवद्वर्त्तते । कृते अध्यर्थपूर्वे च द्विगुर्धनं द्वन्द्वः । सोऽत्र पुम्नम । द्विगोरिति प पञ्चमी न तु पृष्ठायाशयेन व्याचष्टे—
अध्यर्थपूर्वादित्यादि । एतच्च श्रुतकारगत्या व्याख्यातम् ॥ अत्र वार्त्तिक 'द्विगोर्लुकि तावन्मिन्नग्रहणं' द्विगोर्निमित्त
यस्मिन्नित्यस्य लुगिति वक्तव्यम् । द्वान्भ्यां शूर्पाभ्या क्रीतं द्विशपम् । द्विशोण क्रीतं द्विशोर्पिकमिति ॥ पूर्वोक्तोदाह-
रणे तु टडो लुङ् सामुदिति ॥ ननु द्वयोः शूर्पायोः समारणो द्विशपं तथा क्रीतमिति विग्रहे द्विशोर्पिमिति रूपं न स्यात् ।
तद्विनास्यात्र द्विगोर्निमित्ततया 'अध्यर्थ' इति लुङोऽप्रवृत्तेः । द्विगोः परयोर्न व्याख्याया तु नः सिद्धमिति चेत् ।
भवम् । 'अर्थविशेषासंश्लेषे अतन्निमित्तादपि' इति वचनान्तरस्य वार्त्तिककृतोक्त्यात्तान् । यत्र तद्विनाशार्थद्विगुणा गृह
अर्थो न भिद्यते । तत्र स तद्विनाशस्य निमित्तं न भवति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यमिति तस्यार्थः ॥
एव च द्विशोर्पिमिति तद्विनाशार्थद्विगुणा गृह द्विशप्या क्रीतमित्यस्यार्थो न भिद्यते इति समाहारद्विगोः परस्य तद्विनाशस्य
लुगं भवत्येवेति न कायानुपपात्तः ॥ वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति पृष्ठायाश्च 'द्विगोर्निमित्तं यस्मिन्नितः' इति व्याख्याया
प्रथम वार्त्तिक प्रत्याख्यातुं शक्यम् । 'द्विशप्या क्रीतम्' इति विग्रहे तु द्विशप्यादेव प्रत्ययो भवति । अजाविकन्यायात्,
न तु द्विशपशब्दान् इत्याश्रित्य द्वितीयमपि प्रत्याख्यातुं शक्यम् ॥ नन्वध्यर्थशब्दः संख्यावाच्येव ॥ तथा च लोके
गण्यते 'एकोऽध्यर्थो द्वौ' इति ॥ अत एव अध्यर्थकमिति कन, अध्यर्थकमिति तद्विनाशार्थं द्विगुः, अध्यर्थतावन्सारक-
मित्यादाँ 'संख्यायाः संवत्सरसंवत्स्य च' इत्युत्तरपदद्विग्रहो भवति । तत्किमध्यर्थपक्षग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'संख्या-
कार्यमेतस्य क्वचित्' इति ज्ञापनार्थमिदम् । तेन कन्द्विगुसमागर्गद्विग्रहोऽन्यत्र भवति । तथाच अध्यर्थं करोति । नेह कुल-
सुचः । यः सकृत्कलान्तां क्रियामितिनेत्येव पुनस्तामेव कुर्वन् माये निवर्तते स एवमुच्यते इति ॥—पाञ्चकलापिक-

स्नान्याम् । ५।१।२९। लुग्व स्यात् । अध्यर्धकार्पापणम् । अध्यर्धकार्पापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिटनो लुक् । पक्षे अध्यर्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अध्यर्धसहस्रम् । अध्यर्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । ॥ द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् । ५।१।३०। लुग्व स्यात् । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् ॥ ॥ बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ॥ बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । ॥ विस्ताच्च । ५।१।३१। द्वित्रिबहुपूर्वाद्विस्ता-
दार्हीयस्य लुग्व स्यात् । द्विबिस्तम् । द्विबिस्तिकमित्यादि । ॥ विंशतिकात्स्वः । ५।१।३२। अध्यर्धपूर्वाद्विगोरि-
त्येव । अध्यर्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । ॥ खार्या ईकन् । ५।१।३३। अध्यर्धखारीकम् । द्विखारीकम् ॥
॥ केवलायाश्चेति वक्तव्यम् ॥ खारीकम् । ॥ पणपादमापशताद्यत् । ५।१।३४। अध्यर्धपण्यम् । द्विपण्यम् ।
अध्यर्धपाद्यम् । द्विपाद्यम् । इह पादः पदिति न । यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् । पद्यत्तदर्थे इत्यपि न । प्रा-
ण्यङ्गार्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । ॥ शाणाद्वा । ५।१।३५। यस्यात्पक्षे षञ् तस्य लुक् । अध्यर्धशाण्यम् । अध्यर्धशाणम् ।
॥ द्वित्रिपूर्वाङ्ग च । ५।१।३६। शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैरूप्यम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति
पर्युदासादिद्विद्विरेव । द्वैशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । इह षञ्चाद्यस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृतास्तेषां समर्थवि-

मिति । पञ्च कलापाः परिमाणमस्येति विग्रहे 'तादित्यर्थः' इति समासः । 'तदस्य परिमाणम्' इति षञ् । एवं पाञ्चलोहि-
तिकमपि बोध्यम् । पञ्च लोहित्यो गुप्ताः परिमाणमस्येति विग्रहे पूर्ववन्ममासन्तद्विर्ता । 'भस्यान् तद्धिते' इति पुंवद्भावाद्लोहि-
नीशब्दस्येकारनकारयोरभावः । परिमाणविशेषस्य नामधेयं एते । असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः । एतच्च
वृत्तिकृता सूत्राशयमनुसृत्य वर्णितमिति इहापि तथैवोक्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तत्संज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा हि द्विगु-
विशेषणमसंज्ञाग्रहणम् । पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दां च द्विगु कृततद्धितलुकाधेयं संज्ञं । यस्तु ताभ्यामुपपद्यते षञ् स भूयते
इति द्विगोरिति मित्येतेन तस्य लुगभावादिति ॥—विभाषा ॥—टिटनो लुगिति । प्रत्यादेशपक्षे तु लुट् न भवति
प्रत्यादेशस्य प्रत्ययसंनिधौ नाशब्दादिति बोध्यम् ॥—अध्यर्धसहस्रमिति । 'शतमानवगतिक' इति विहितस्याणो
लुक् ॥ तदभावपक्षे तु 'संख्यायाः संवन्धसंख्यायः' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अध्यर्धशब्दः संख्यावाचीत्यर्थुर्नबोक्तत्वात् ॥—
द्वित्रिपूर्वात् । अध्यर्धग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपीह न संबध्यते । 'द्विगोः' इति तु संबध्यत एव प्रतीतमासं व्यावर्तयि-
तुम् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् ॥ 'द्वित्रिभ्यां निष्कात्' इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं चित्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तः ॥—
द्विनैष्किकमिति । 'प्राग्वतेष्टञ' मतान्तरे तु टिति मनोरमायाम् । निष्कादिभ्यः समासे षगभावान् 'परिच्छेदक-
मात्रं गृह्यते' इति मतान्तरेऽपि षञ्चैव भवति, तस्मैत उन्मानस्यापि परिमाणत्वात् 'अगोपुच्छ' इत्यादिना पर्युदस्तत्वाद्गमाधे-
निष्कादिभ्यश्च प्रामे असमासे षगभावान्ऽपि समासे षञ् एव प्राप्तत्वादित्येव ॥ 'परिमाणान्तस्य' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥
'द्विगोः' इति संबन्धाच्च लुक् । द्वयोर्भागां द्विनिष्कमेतन् कीन् द्विनैष्किकम् । 'अयधेपूर्व' इत्यसंबन्धादध्यर्धनैष्किक-
मित्यत्राशयेन लुट् न भवति ॥—विस्ताच्च । चकारेण 'द्वित्रिपूर्वात्' इत्यनुकूप्यते तत्फलं तु 'चापुल्लो नोत्तरत्र'
इत्युत्तरानुवृत्त्यभावः ॥—विंशतिकात्स्वः । 'शतमानविंशतिक' इत्यर्णं प्रामे तस्य च लुकि प्रामे खोऽत्र विधीयते ॥
—खार्याः— । 'तदस्य परिमाणम्' इति टिन् प्रामे तस्य च लुकि प्रामे ईकन् विधीयते ॥ कन्विधौ 'केणः' इति ह्रस्वः
स्यात् ॥ इकन्विधौ 'यस्येति च' इति लोपादिष्टं न तिथ्यर्थात् भावः ॥—प्राण्यङ्गार्थस्येति । अयं भावः ।
'पादस्य पदाज्जातिगोपहतेषु' इत्यत्र प्राण्यङ्गार्थेव हि पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्जातिभिर्गतिवर्चनः संबन्धसंभवात् । तथा च
'पद्यति' इत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिः । इह तु पणमापाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचिनो ग्रहणमिति ॥—पक्षे षञ्चिति ।
अथपि शाण उन्मानम् । तथापि 'आर्हन् ' इति मूत्रे परिमाणग्रहणं परिमायेतं परिनिष्ठयते अननेति योगवृत्त्या परि-
च्छेदकमात्रं गृह्यते इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासादगमाधेयं षञ्चिति भावः ॥ मुख्यमेतं तु षग्वेव बोध्यः ॥ 'शाणाद्वा' इति
सूत्रे 'शताच्चेति वक्तव्यं', पूर्वेषु नित्यं प्रामे विकल्पार्थम् ॥ एव च पूर्वमूत्रे शतग्रहणमकृत्वा शतशाणाभ्यां केन्येव
वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥ अध्यर्धशतम् । अत्यर्धशतम् । पञ्चशतम् । पञ्चशतम् । यदभावः संख्यालक्षणस्य कनो लुक् । 'श-
ताच्च' इत्यतः' इति तु न प्रवर्तते, तत्रागमासग्रहणस्यानुवर्तनात् ॥—द्वित्रिपूर्वाङ्ग च । वार्तिकमिदं वृत्तिकृता
सूत्रेषु प्रक्षिप्तम् ॥ भाष्यादिप्रामाण्याच्छतग्रहणमिदं न संबध्यत इत्याशयेनाह—शाणादित्येवेति । न्यासकृता खण्वि-
धायके वार्तिके सूत्रलभ्रणेण व्याख्यातम्—'शतशाणाभ्यां वा' इति सूत्रयितव्ये 'पणपाद' इति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं कि-
यते तस्येदं फलं शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्तमानोऽपि 'शाणाद्वा' इत्यत्रैव संबध्यते, तदुत्तरमूत्रे 'द्वित्रिपूर्वाङ्ग च' इत्यत्र
तु न संबध्यते, तेन शतशब्दादङ्गं न—इति ॥ तदिदं शमर्थ्यवर्णनमपि धायकं यदि सूत्रं स्यात् तदा संगच्छते नान्यथे-
त्यास्तां तावत् ॥—त्रैरूप्यमिति । तदेतदर्थयति—द्वैशाणमित्यादिना । अप्येकं, षञ् लुकि द्वितीयं, यति तृतीयम् ॥
—ऋचाद्यस्त्रयोदशेति । ननु एकादशैव प्रत्ययाः प्रकृताः सूत्रभेदेन विहितत्वाद्यत्प्रत्ययस्य द्विगुणेन तु द्वादशेति

भक्तयोऽर्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते । ॥ तेन क्रीतम् ॥ ५११३७ ॥ उक् गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । सा-
स्तिकम् । प्रास्थिकम् । ठक् । नैष्ठिकम् । ॥ इन्द्रोण्याः ॥ ५१२५० ॥ गोण्या इत्यास्तद्धितलुकि । लुकोऽपवादः ।
पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः । ॥ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ५११३८ ॥ संयोगः संबन्धः । उ-
त्पातः शुभाशुभसूचकः । शक्तिकः शक्त्यो वा धनपतिसंयोगः । शक्तिकं शक्त्यं वा दक्षिणाक्षिरूपन्दनम् । शतस्य
निमित्तमित्यर्थः ॥ ॥ वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥ वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् ।
पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् ॥ ॥ संनिपाताच्चेति वक्तव्यम् ॥ साञ्जिपातिकम् । ॥ गोह्यचोऽसंख्यापरिमाणा-
श्वादेर्यत् ॥ ५११३९ ॥ गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः, गव्यः, धन्यः । यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोह्यचः किम् ।
विजस्य वैजयिकः । असंख्येत्यादि किम् । पञ्चानां पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादि, आश्वि-
कम् । आशिमकम् ॥ ॥ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ॥ ब्रह्मचंभ्यम् ॥ पुत्राच्छ च ॥ ५११४० ॥ चाद्यत् । पु-
त्रीयः । पुत्र्यः । ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ५११४१ ॥ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः
पार्थिवः । सर्वभूमिशब्दोऽनुशक्तिकादिषु पठ्यते । ॥ तस्येश्वरः ॥ ५११४२ ॥ तत्र विदित इति च ॥ ५११४३ ॥
सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः पार्थिवः । ॥ लोकसर्वलोकादृज् ॥ ५११४४ ॥ तत्र विदित इ-
त्यर्थः । लौकिकः । अनुशक्तिकादिवाटुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः । ॥ तस्य वापः ॥ ५११४५ ॥ उप्यते अस्मि-
न्निति वापः क्षेत्रम् । प्रस्थस्य वापः प्रास्थिकम् । द्रैणिकम् । खारीकम् । ॥ पात्रात् पुन ॥ ५११४६ ॥ पात्रस्य वापः
क्षेत्रं पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः । ॥ तदस्मिन्वृद्ध्यायलामशुल्कोपदा दीयते ॥ ५११४७ ॥ वृद्धिर्दीयत इ-
त्यादि क्रमेण प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । पञ्चास्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्क उपदा वा दीयते पञ्चकः शक्तिकः ।
शक्त्यः साहस्यः । उत्तमर्णेन मूलानिरिक्तं ब्राह्मं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिप्राप्त्यो भाग आयः । विक्रेत्रा मूल्यादधिकं
ब्राह्मं लाभः । रक्षानिर्वेशो राजभागः शुल्कः । उक्कोच उपदा ॥ ॥ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम् ॥ पञ्चास्मै वृद्ध्यादि-

त्रयोदशेत्येवदृक्पदादेशः । न च 'शर्पादन्त्यतरस्याम्' इत्यन्त्यतरस्याप्रघटनलभ्यटवमादाय त्रयोदशल मृपपादमिति वा-
च्यम् । तुल्यन्यायेन 'शाणाद्वा' इति मृगलभ्यऽन्तोऽप्रघटनेन पञ्चदशलप्रगङ्गात् । नापि मृगोपसंज्ञादर्शनः सह 'द्वित्रि-
प्रादश्च' इति वार्तिकोक्तान्प्रत्ययस्य गणनेन निर्वाहः 'उत्कर्त्तव्या कमादिभ्य' इति सूत्रे 'अर्धोऽपि वक्तव्यं' 'कार्पा-
पणादिभ्य' वक्तव्यः' इत्यादिवार्तिकोक्ताटुप्रत्ययस्यापि घटनप्रगङ्गादिति चेत् । अत्राहुः । 'कमादिभ्य' इति सूत्रस्य एव
दिभ्य अर्धकार्पापणशब्दाभ्या परमृष्ट इति न नियते । 'द्वित्रिप्रादश्च' इति वार्तिकस्याऽपि तु नियते, 'शतमानवि-
शान्तः' इत्यणो दृग्प्रत्ययेन परममृष्टप्रत्ययादिति ॥ —तेन क्रीतम् ॥ तेनैति तृतीयातान्कोत्तार्थे यथाविहितं प्र-
त्ययाः स्युः ॥ —ठञिति । 'आर्हानि' इति सूत्रे 'अर्धोपुच्छ' इत्यादिपृथुदोषाद्गमादेव गोपुच्छमसतिप्रत्ययभ्यश्च भवती-
त्यर्थः ॥ ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिना क्रीतं संतोषेण क्रीतमिदं दावनिप्रमत्त इति चेत् । अत्राहुः—करणे तृतीयवदेक सम-
र्थोवर्भक्तिः, सापि मूल्यद्वयसमर्पकान्छब्दादुपपन्ना, न त्वन्यापि, अन्यत्र त्वनोभधानात्र प्रत्ययः ॥ एतच्च 'तद्धिताः'
इति महासंज्ञाकरणादभ्यन्ते तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानादिति ॥ —लुकोऽपवाद इति । 'लुक्कद्विनलुकि' इति
प्राप्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुकोऽपवाद इत्यर्थः ॥ —पञ्चकमिति । संख्यालक्षणः केन ॥ —आशिमकमिति । अस्मनो नि-
मित्तमित्यर्थे ठक् 'नस्तद्धित' इति टिलोपः ॥ —पुत्राच्छ च । 'गोप्यतः' इति नित्यं यति प्राप्ति वचनम् ॥ कथं पु-
त्रीयः कतुरिति । नहि कतुः संयोगो नाश्रुत्पात इति चेत् ॥ अत्राह हरदत्तः । संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कतुरपि
संयोग एव, यागकरणेन हि पुरुषः फलेन संयुज्यते अतो यागादिर्गपि संयोगो, न केवलं संबन्ध एवेत्याश्रय इति ॥ —
सर्वभूमि— । आभ्यां यथामंख्यमणजौ स्तः ॥ —तस्येश्वरः । 'तस्य निमित्तम्' इत्यादोऽनुवृत्त्यर्थे लिङ्गे पुनः 'तस्य'
इति निर्देशो निमित्तरूपप्रत्ययाथस्य निवृत्तये । अन्यथा हि संयोगोत्पाताविशेषगोऽपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं संभाव्यते ॥
—तत्र विदित इति च । योगविभाग उत्तमर्णो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ —तस्य वापः । 'तस्य' इति वापपेक्षया
कर्मणि पठित्याह—प्रस्थस्येति । कर्तरी पञ्चां तु देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादी स्यादिति भावः ॥ —खारीकमिति ।
'खायो ईकत्' ॥ —तदस्मिन्— । प्रथमासमर्थान् अस्मिन् इति समर्थेयं यथाविहितं प्रत्ययो भवति । शुल्कप्रहणं
प्रपञ्चार्थं, तस्याप्यायविशेषत्वात् । तथा च 'टगायस्थानेभ्यः' इति टगं भवति शौल्कशालिक इति हरदत्तः ॥ —उपदा
दीयत इति । जसः सस्य रुवे यत्वे च यलोपः ॥ —साहस्य इति । 'शतमान' इत्यादिनाण ॥ —रक्षानिर्वेश

१ क्रीतमिति—कथो नाम द्रव्यदानपूर्वक वस्तुवन्तरग्रहणम् । २ प्रत्येकमिति—एकैकसमकदानाधिकरणेऽपि प्रयोगस्ये-
ष्टत्वात्, इन्द्रस्तु सौत्रत्वात्साधुरिति भावः ।

दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममब्राह्मणे दानमितिवदधिकरणत्वविवक्षा वा । ॥ पूरणार्थादुन् ॥५१॥४८॥ यथाक्रमं
ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अधिकः । अधेशब्दो रूपकस्यार्थे
रूढः । ॥ भागाद्यश्च ॥५१॥४९॥ चादुन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्थे रूढः । भागो वृद्ध्यादिरस्मिन् दीयते
भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या भागिका विंशतिः । ॥ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥५१॥५०॥
वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यस्मात्पदिक्तं तत्प्रकृतिकाद्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति
वा वांशभारिकः । ऐश्वर्यभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य व्याख्यानन्तरं भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । भारभूतान्व-
शान् हरति वांशिकः । ऐश्वर्यभारिकः । ॥ वस्त्रद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥५१॥५१॥ यथासंख्यं स्तः । वस्त्रं हरति वाहत्याव-
हति वा वस्त्रिकः । द्रव्यकः । ॥ संभवत्यवहरति पचति ॥५१॥५२॥ प्रस्थं संभवति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं
स्वस्मिन्समावेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकीब्राह्मणी । प्रस्थमवहरति पचति वेत्यर्थः ॥ ३ तत्पचतीति द्रोणादण् च ॥
चादुन् । द्रोणं पचतीति द्रोणी । द्रोणिकी । ॥ आढकाचितपात्रात्सोऽन्यतरस्याम् ॥५१॥५३॥ पक्षे ठञ् ।
आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितनीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ।
॥ द्विगोः ण्श्च ॥५१॥५४॥ आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाद्यन्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ठन्कनौ वा स्तः ।
पक्षे ठञ् तस्याध्यधेति लुक् । पित्वादीप । आढकिकी । आढकीना । द्विगोरिति डीप् । आढकी । आचितिकी । आ-
चितनीना । अपरिमाणेति डीप्निषेधान् । आचिता । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री । ॥ कुलिजालुक्खौ
च ॥५१॥५५॥ कुलिजान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ वा स्तः । चात् ण्श्च । लुगभावे ठञः श्रवणम् । द्वि-
कुलिजी । द्वैकुलिजिकी । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी । ॥ सोऽस्याऽशवभृन्नयः ॥५१॥५६॥ अंशो भावः ।
वस्त्रं मूल्यम् । भृतिर्वतनम् । पञ्च अंशो वस्त्रो भृतिर्वास्य पञ्चकः । ॥ तदस्य परिमाणम् ॥५१॥५७॥ प्रस्थं
परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । ॥ संख्यायाः संज्ञासङ्गमूत्राध्ययनम् ॥५१॥५८॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र
संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः । यद्वा ऐक्योरिति वत्संख्यामात्रवृत्तेः परिमाणिति प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकः शकुनयः ।
पञ्च परिमाणमेषामिति वा । महे पञ्चकः । सूत्रे अष्टकं पाणिनीयम् । सङ्गशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात्सूत्रं पृथगु-
पात्तम् । पञ्चकमध्ययनम् ॥ ३ स्तोमे डविधिरिति ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः ।

इति । निवेशो गतिः । रक्षानामित्वा निवेशो रक्षानियोगः सेनस्यपञ्चा समारा. ॥—सममित्यादि । एव च संप्रदानस्यैवा-
धिकरणत्वविवक्षयेष्टमिदं । उपसंग्रहान् नादन्त्यमिति भावः ॥—पूरणार्थादुन् । प्रयत्नेऽनेनेति पूरणोऽर्थस्तद्वाचिनोऽर्थशब्दाच्च
ठन् स्यात् ॥—अधिकमिति । 'अर्थानिति वक्तव्यम्' इति ट्ठिन प्राप्तः, सति च नमिन्त्र खियौ डीप् स्यात् । इष्यते
तु टाप् ॥—रूपकमिति । रूपक कार्पाणम् ॥—रूढ इति । तथा च भगवद्भ्यसापेक्षत्वेनागाम्यर्थमिदं नोद्भावनी-
यमिति भावः ॥—भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इति । ननु वंशादयः शब्दान्तं कथं भारभूता इत्यत आह—भार-
भूतानिति । भारशब्दोऽर्थेद्वाग वंशादीनां विशेषणमिति भावः ॥ 'भारिभ्यः' इति वक्तव्ये प्रत्येकं संबन्धविवक्षया सूत्रे
'भारात्' इति निर्देशः ॥—वस्त्रिक इति । वस्त्र मूल्यम् ॥—संभवत्यवहरति । आधारप्रमाणादाभेयप्रमाणस्य यद-
नाधिक्यं तदुपमर्जनं धारणं संभवतेत्यर्थः । तेन सकर्मकत्वान्निति द्वितीयात्तानुवृत्तिर्न विरुध्यते तदाह—प्रस्थं स्व-
स्मिन्निति ॥—प्रास्थिकीति । ठञन्तलान्डीप् ॥ अवहरनीत्येतज्जावहे—उपसंहरतीति ॥—तत्पचतीति ।
वार्तिकेऽस्मिन्पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम् । द्रोणपरिमिते व्रीह्यादीं द्रोणशब्दो लाक्षणिकः ॥—पक्षे ठञ्जिति ।
आढकादीनां परिमाणत्वादुनेति भावः ॥—द्विगोः ण्श्च । णिति छट्, तदाह—पित्वादिति ॥—आढक-
कीति । 'नद्याभ्याम्' । 'द्वेज्जागमो न गङ्गाः', वृद्धनिषेधसंनियोगेन तद्विधानाद्द्वेष्ट प्राथम्याभावात् ॥—अपरिमाणेति ।
आचितस्य परिमाणत्वेऽपि तस्मिन् सूत्रे विशेषणग्रहणादिति भावः ॥—द्वैकुलिजिकीति । 'असंज्ञाशानयोः' इत्येव कुलि-
जशब्दोऽपि इष्यते, तेनोत्तरपदरुद्धिर्नैवाहुः ॥—तदस्य परिमाणम् । इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते,
न तु सर्वतोमानमेव, उत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणं विशेषणान् । पठिजीवित परिमाणमस्य पात्रिकः 'सोऽस्य' इति वर्त-
माने पुनः 'तदस्य' इति ग्रहणान् । 'द्वे पथी जावित परिमाणमस्य द्विपात्रिकंविपात्रिकः' इत्यादीं 'अर्थार्थ' इति लुङ् न
भवति । स्पष्टं चेद् काशिकादीं ॥—पूर्वसूत्रमिति । तेन पञ्च गावः परिमाणमस्य पञ्चको गोसङ्ग इत्यादि सिध्यति ।
यदा तु प्रकृत्यर्थस्यैव परिच्छेदिका संख्या पञ्च गावोऽस्य संप्रत्येति, तदा तु प्रत्ययो न भवति, परिमाणस्य प्रत्ययार्थत्वा-
भावात् । एतच्च 'आर्हादगोपुच्छ' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥ स्वांथे उदाहरति—पञ्चैवेति ॥—स्तोमे डविधिरिति ।
डिक्करणमेकविंश इत्यत्र टिलोपार्थम् । त्रयस्त्रिंशदौ टिलोपार्थं च ॥—पञ्चदश मन्त्रा इति । 'साम्ना सुवीत' 'एक

१ लुगभावे इति—अन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते इति वृत्त्यनुरोधेनेदम् । वस्तुतस्तु तदत्र नानुवर्तते, पुनः खयहणात् ।

२ तदस्येति—सोऽस्येत्यनुवर्तमाने तदस्येति स्पष्टार्थम् ।

सोमयागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृथ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः सोमः । ॥ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्प-
ष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् । ॥ ५११५९॥ एते रूढिशब्दा निपात्यन्ते । ॥ पञ्चदशतौ वर्ये वा । ॥ ५११६०॥ पञ्च
परिमाणमस्य पञ्चद्वयैः । दशत् । पक्षे पञ्चकः । दशकः । ॥ त्रिंशच्चत्वारिंशतोब्राह्मणे संज्ञायां ङण । ॥ ५११६२॥
त्रिंशद्व्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैशानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । ॥ तदहंति । ॥ ५११६३॥ लब्धुं यो-
ग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयात्तादृजादयः स्तुः । श्वेतच्छत्रमहंति श्वेतच्छत्रिकः । ॥ छेदादिभ्यो नित्यम् । ॥ ५११६४॥
नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । छेदं नित्यमहंति छेदिको वेतसः । छिन्नप्ररूढत्वात् । (ग) विरागं विरङ्गं च ॥ विरागं नित्यमहंति
वेरङ्गिकः । ॥ शीर्षच्छेदाद्यञ्च । ॥ ५११६५॥ शीर्षच्छेदं नित्यमहंति शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः । यट्कोः संनियोगेन
शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । ॥ दण्डादिभ्यो यत् । ॥ ५११६६॥ ण्यो यत् स्यात् । दण्डमहंति दण्ड्यः । अर्च्यः ।
वध्यः । ॥ पात्राद् घञ्च । ॥ ५११६८॥ चाद्यत् तदहंतीत्यर्थे । पात्रियः । पात्र्यः । ॥ कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ॥ ५१
१६९॥ चाद्यत् । कडं करोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच् । कडङ्करं मापमुद्रादिकाष्टमहंतीति कडङ्करीयो गौः ।

गाम तृचं क्रियते' इति हि ध्रुतिः । तत्र तृचस्य पञ्चकूल आद्यस्या पञ्चदशमन्त्राः । गमदशे स्तोमे अन्याया कुनः सप्तकूल आ-
द्युतिः । प्रथममन्त्रमयोस्तु पञ्चकूल एव । एकविंशे स्तोमे तु तृचस्य सप्तकूल आद्युतिरिति ज्ञेयम् ॥—छन्दोगैरिति ।
गामगैरित्यर्थः ॥—पङ्क्तिविंशति—। 'तदस्य परिमाणम्' इति वर्तते ॥ पञ्चदशदस्य षोडशः, तिस्रस्य, 'चोः कुः'
इति कुलम् । पञ्च पदानि परिमाणमस्य पङ्क्तिच्छन्द इति काशिका ॥ पञ्चदशदोऽत्र पादपर्याय इति हरदत्तः ॥—रूढिशब्दा
इति । तथा चात्र नावयवार्थेऽभिनिवेश्यम् । पङ्क्तिच्छन्दो हि नानार्थः । अस्मिन् क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिः पिपीलिकाप-
ङ्क्तिरिति । अस्ति च दशसंख्यायां पङ्क्तिर्य इति दशस्य इत्यर्थः । अस्मिन् हि छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्चपादाः ।
तथा च छन्दोविशेषे एवावयवार्थो नान्यत्रेति बोध्यम् ॥ द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शक्तिश्च प्रत्ययः अपदत्त न । द्वौ दशतौ
परिमाणमस्य विंशतिः । अपदत्तनिपातनात्कारस्यानुस्वारः ॥ केचित्तु विभावमुक्त्वा अपदत्तं चेति न पठन्ति ॥ त्र-
याणां दशतोर्विन्भावः शच प्रत्ययः । मतान्तरे तु त्रिमात्रः ॥ त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् ॥ एवं ननुर्णा चत्वा
पदानां पञ्च । आभ्यामपि अतःप्रत्ययः ॥ पण्णां दशतोर्विन्भावः । त्रिच प्रत्ययः 'अपदत्तं च । पद दशतः परिमाणमस्यः पङ्क्तिः ॥
तत्रात्रिभ्योऽपि तिस्रस्य एव । गामानां दशतोर्विन्भावः । गाम, अशानां दशतमाशौ, नवानां दशतोर्विन्भावः ।
नव प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमस्य शतम् ॥—पञ्चदशतौ—। इमां व्यन्तत्वेन निपात्यन्ते वगेऽभिधेये ।
'तदस्य परिमाणम्' इत्यनुवर्तते एव ॥—दशदिति । दश परिमाणमस्य ॥—पक्षे इति । वाग्रहणात् 'संख्यायाः' इति क्वचि
भवतीति भावः ॥—त्रिंशच्चत्वारिंशतोः—। व्यत्ययेन पञ्चमर्थे पठ्यादिवचनम् । 'चत्वारिंशतो ब्राह्मणे' इति पाठे
तु समाहारद्वन्द्वोपनम्नेकवचनम् ॥ इह 'ब्राह्मणसंज्ञायाम्' इति पठ्यागमायेन निर्देशमुचितम् । तथा हि गति 'ब्राह्मणस्य
चैतन्त्रा' इति स्फुटीभवति । अन्यथा तु यस्य कस्यचित्पञ्चाशत् ब्राह्मणस्य च प्रयोगे इत्यनिर्देशार्थः संभाव्यते । ततश्च मध्ये
भाषायां च ङण न लिख्यते । व्यत्यये च गः । तस्मादिष्टानुगुणेन पक्षार्थे गमगति व्याख्येयम् ॥ 'ब्राह्मणेऽभिधेये' इति
भाषायां च ङण न लिख्यते ॥—उत्राद्य इति । उत्र उदाहरणं तु प्रथममहंति प्राग्विकः, द्वितीयः इत्याद्युक्तम् । आदि-
गन्धराद्यस्य उक्त उदाहरणमाह—श्वेतच्छत्रिक इति । एवं स्वार्गकः शत्यः शतिकः राहस्य इत्यादीन्युदाहृतव्यानि ॥
—छेदादिभ्यो—। नित्यग्रहणमिह 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इत्यत्रैव महाविभाषया प्राप्तस्य वाक्यस्य निवृत्त्यर्थे न
भवति, आरम्भसामर्थ्यादेव तत्रित्तिमिदं । किं तु प्रत्ययार्थविशेषणमिति ध्वनयति—छेदं नित्यमहंतीति । भाष्ये
तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातं सूत्रमेव मान्स्वति तदाशय इति मनोरमा । अयं भावः । नित्यग्रहणमिह प्रत्ययार्थविशेषणं न
संभवति । नित्यं छेदमहंतीत्यस्यासंभवात् । न हि कश्चिदपदार्थो नित्यं छेदमहंति । योऽपि चेतसादिर्गर्भच्छत्रः प्ररोहति, सोऽपि न नित्यं
छेदमहंति । कालान्तर एव तस्य छेदप्रवर्तनान् । न चात्र नित्यग्रहणेत्यागेऽपि छेदमहंतीत्यादिविग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थे सूत्रस्या-
वश्यकत्वात्प्रत्याख्यानं न युज्यते इति शङ्क्यम् । विग्रहवाक्यस्य भाष्यादिसंमतत्वादिति दिक् ॥ छेदं भेदं होह दोंप-
त्यादयश्छेदादयः । गणसूत्रमाह—विरागेति ॥—दण्डादिभ्यः—। पूर्वसूत्राद्यनुवर्तते इत्याह—यन्त्यादिति । केचित्तु
'दण्डादिभ्यो यः' इति पठन्ति ॥ स चापपाठ एव भाष्यादिविरोधादित्याहुः । तथा हि 'अचो यत्' इति सूत्रे भाष्ये
उक्तं 'हनो वा यत् वधादेशश्च' वध्यः घाल्यः । 'तद्धितो वा' । वधमहंति वध्य इति ॥ यदि चेह यद्विधीयते तदैवेतदुपप-
द्यते पक्षद्वयेऽपि 'यतो जावः' इत्यायुदानत्वात् । यदि तत्र यो विधीयते तदा स्वर्गो भिद्यते ॥ मनोरमायां तु 'क्यच्चिद्यो
हनो वा वधस्तद्धितो वा' इति भाष्यम् । यदि चेह यद्विधीयते, तदैव तदुपपद्यते । क्यथायुदानत्वं सत्यपि तद्धिते 'य-
तोऽनावः' इत्यायुदानत्वं सत्यपि तद्धिते 'य-
—कडं करोतीति । 'कडं मदे' कडतीति कडः ॥—मापमुद्रादिकाष्टमिति । अमरश्चाह 'कडं करो बुसं क्रीवम्'

कङ्कयः । दक्षिणामहंतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः । ॥ स्थालीबिलात् । ५।१।७०। स्थालीबिलमहंति स्थालीबिलीयामण्डलाः । स्थालीबिल्याः । पाकयोग्या इत्यर्थः । ॥ यज्ञविविग्भ्यां घञञौ । ५।१।७१। यथासंख्यं स्तः । यज्ञविविजं चाहंति यज्ञियः । आर्विजीनो यजमानः ॥ ७ यज्ञविविग्भ्यां तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम् ॥ यज्ञियो देशः । आर्विजीन ऋत्विक् ॥ आर्हियाणां उगादीनां द्वादशानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ऋजधिकारे कालाधिकारः ।

अतः परं ऋजैव । ॥ पारायणनुरायणचान्द्रायणं वर्तयति । ५।१।७२। पारायणं वर्तयति पारायणिकश्छात्रः । नुरायणं यज्ञविशेषः, तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकः । ॥ संशयमापन्नः । ५।१।७३। संशयविपयीभूतोऽर्थः सांशयिकः । ॥ योजनं गच्छति । ५।१।७४। योजनिकः ॥ ७ क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् ॥ क्रोशशतं गच्छति क्रोशशतिकः । योजनशतिकः ॥ ७ ततोऽभिगमनमहंतीति च वक्तव्यम् ॥ क्रोशशतादभिगमनमहंतीति क्रोशशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः । ॥ पथः पन्थः । ५।१।७५। पथोऽपथः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी । ॥ पन्थो ण नित्यम् । ५।१।७६। पन्थानं नित्यं गच्छति पान्थः । पान्था । ॥ उत्तरपथेनाहृतं च । ५।१।७७। उत्तरपथेनाहृतं आन्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति आन्तरपथिकः ॥ ७ आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकान्तारपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथिकम् । ॥ कालात् । ५।१।७८। व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः प्रागधिकारोऽयम् । ॥ तेन निर्वृत्तम् । ५।१।७९। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । ॥ तमधीष्टो भूतो भूतो भावी । ५।१।८०। अधीष्टः सकृत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्वसत्तया व्यासकालः । भावी तादृश एवानागतः । मासमधीष्टो मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः । मासं भूतो मासिको व्याधिः ।

इति ॥—गौरिति । ‘नीवारणाकादिकः करीयः’ इति रघुः ॥—स्थालीबिलात् । लयतावनुवर्तते । अस्माच्छयती स्तः । टकोऽपवादः ॥—पाकयोग्या इति । त्रिःफलीकृता इति यावत् ॥—यज्ञं ऋत्विजं चाहंतीति । अर्थसमर्थो विद्वान् शास्त्रेणापयुंक्त इत्यर्थः ॥ देशस्यानेवविधलादुपसंख्यानम्—यज्ञियो देश इति । यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः ॥—ऋत्विगिति । स तु ऋत्विक्त्वमहंति, न तु ऋत्विजमिति सूत्रेण खण्डोऽप्राप्तावुपसंख्यानम् ॥ आर्हियाणां उगादीनां गतोऽवधिः ॥

पारायण—। आदित आरभ्य आन्तादविच्छेदेन वेदस्याध्ययन पारायणम् । तत्र गुरुणा शिष्येण च निर्वर्त्यते, अन्यतगसंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनिष्पादनात् । तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते न तु गुरावित्याकरे स्थितम् । तदाह—छात्र इति ॥—यजमान इति । यथापि पुगेऽक्षादिनिर्वर्तनेन ऋत्विगपि यज्ञं निर्वर्तयति, तथापि तत्र तौरायणिक इति न प्रयुज्यते, अनभिधानादिति भावः ॥ चान्द्रायण तपोविशेषः ॥—विपयीभूतोऽर्थ इति । ‘स्थानपूर्वा पुरषो वा’ इति संग्रहविपरीताभूते स्थान्वादावेव प्रत्यय इष्यते, न तु संदेशधरि, इति भावः ॥ कथं तर्हि ‘सांशयिकः संशयापन्नमानसः’ इति चेत् । अत्राहुः । संशयापन्न मानसं यस्मिन्विषये स विषयः संशयापन्नमानस इति ॥—ततोऽभिगमनमिति । अत्र पदभ्यन्ताप्रत्ययः ॥—पन्थो ण—। पथः पन्थ इत्ययमादेशः णश्च प्रत्ययः ॥ नित्यग्रहणसिद्ध प्रत्ययार्थविशेषण, न तु वाक्यानिवृत्त्यर्थमित्याशयेनाह—नित्यं गच्छतीति । नित्यमिति किम् । पथिकः । भाष्ये तु नित्यग्रहणं प्रत्याख्यातम् । अयं हि भाष्याशयः । नित्यं पन्थानं गच्छतीत्यर्थोऽव यथापि संभवति, तथापि नात्रैवाधे पान्थशब्दस्य प्रयोग इष्यते । कदाचिद्वृत्त्यपि तत्प्रयोगात् । न चैवमपि विग्रहवाक्यनिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणमस्त्विति शङ्कम् । शिष्टप्रयोगे विग्रहवाक्यस्य दर्शनादिति ॥—उत्तरपथेन—। ककारेण गच्छतीति प्रत्ययार्थः समुच्चयते । तदाह—उत्तरपथेन गच्छतीति ॥—वारिपथिकमिति । वारिपथेन गच्छतीति वारिपथेनाहृतमिति वा विग्रहः ॥ कालात् । स्वरूपग्रहणमिह न भवति, ‘तमधीष्टो भूतो भूतो भावी’ इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशात् । ‘मासाद्वयसि—’ इत्यादां मासादीनां कालेन विशेषणाच्च ॥—तेन निर्वृत्तम् । तृतीयान्तात्कालवाचिनष्टव स्यात् । तेनेति करणे तृतीया । चतुरर्थ्यन्तर्गते ‘तेन निर्वृत्तम्’ इत्यत्र तु कर्तरी तृतीयैति विशेषः । उभयत्रायन्तर्भावितव्यर्थाद्वृत्तेः कर्मणि क्तः ॥—आह्निकमिति । ‘अह्नश्चोरेव’ इति नियमात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपो न ॥—मासाद्वयसि—। खण्डो विस्करणं स्वार्थं पुनर्वाच्यप्रतिषेधार्थं च । मासीनामार्याः ॥ अधीष्टादीनां चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्यात् भूत इत्येतदेव संबध्यते । न हि मासमधीष्टो भूतो वेत्याद्युक्तौ काचित्कालकृता शरीरावस्था गम्यत इत्याशयेनाह—मासं भूत इति । एतच्च वृत्तिपदम-

१ पन्थो ण इति—अभिहितं पाठस्तु ‘छेदादिभ्यश्च’ इतिभूतस्यभाष्यासंमतः । २ कालादिति—कालग्रहणे यथाकथंविदपि कालबोधकस्य ग्रहणमिति ‘तदस्य परिमाणम्’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अतिपसद्भवनिगिधानाच्च ।

मासं भावी मासिक उत्सवः । ॥ मासाद्वयसि यत्स्वञ्चौ । ५।१।८१। मासं भूतो मासः । मासीनः । ॥ द्वि-
गोर्यप् । ५।१।८२। मासाद्वयसीत्यनुवर्तते । द्वौ मासी भूतो द्विमासः । ॥ पणमासाण्यश्च । ५।१।८३। वयसी-
त्येव । यव्यनुवर्तते । चाट्टञ् । पाणमासः । पाणमासिकः । ॥ अवयसि ठञ्च । ५।१।८४। चाण्यन् । पणमा-
सिको व्याधिः पाणमासः । ॥ समायाः खः । ५।१।८५। समामधीष्टो भूतो भूतो भावी वा समीनः । ॥ द्वि-
गोर्वा । ५।१।८६। समायाः ख इत्येव । तेनपरिजय्येत्यतः प्राङ्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः । द्वैसमिकः ।
॥ राज्यहःसंवत्सराश्च । ५।१।८७। द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । ब्रह्मीनः । द्वैयद्विकः । समासान्त-
विधेरनित्यत्वाच्च टच् । द्विसंवत्सरीणः । ॥ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च । ७।३।१५। संख्याया उत्तरपदस्य
वृद्धिः स्यात् जिदादौ । द्विसंवत्सरिकः । द्वे षष्ठी भूतो द्विपाष्टिकः । परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परि-
माणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् । तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न । ॥ वर्षोलुक् च । ५।१।८८। वर्षशब्दा-
न्ताद्विगोर्वा खः । पक्षे ठञ् वा च लृक् । त्रीणि रूपाणि । द्विवर्षाणो व्याधिः । द्विवर्षः । ॥ वर्षस्याभविष्यति ।
७।३।१६। उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवर्षिको मनुष्यः । भविष्यति तु द्वैवर्षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो
न । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भूतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवर्षिको मनुष्यः ।
॥ परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः । ७।३।१७। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौटविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं
द्विसंवर्णिकम् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञेति किम् । पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तद्धितान्तः संज्ञा ।
द्विशानम् । कुलिजशब्दमपि केचिपठन्ति । द्वैकुलिजिकः । ॥ चित्तवति नित्यम् । ५।१।८९। वर्षशब्दान्ताद्विगोः
प्रत्ययस्य नित्यं लृक् स्यात् चेतने प्रत्ययार्थे । द्विवर्षी दारकः । ॥ पट्टिकाः पट्टिगत्रेण पच्यन्ते । ५।१।९०।
बहुवचनमतञ्चम् । पट्टिको धान्यविशेषः । नृतीयान्तात्कम् राज्यशब्दलोपश्च निपात्यते । ॥ तेन परिजय्यलभ्यका-
र्यसुकरम् । ५।१।९३। मासेन परिजय्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन लभ्यं कार्यं सुकरं वा मासिकम् ।
॥ तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५।१।९४। द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे प्रत्ययः स्यात् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्मचारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः । मासोऽस्येति मासिकं
ब्रह्मचर्यम् ॥ ॥ महानाड्योऽभ्यः पृथगन्तेभ्य उपसंख्यानम् ॥ महानाड्यो नाम विदामघवन्नित्याया कृचः ।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य माहानात्रिकः । हरदत्तस्तु भस्याट इति पुंवद्भावान्माहानामिक इत्याह ॥ ॥ चतुर्मासाण्यो यक्षे

अर्थः सष्टम् ॥—मासीन इति । वालकः ॥—द्विगोर्यप् । प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधेरभ्युपगमात्पूर्वेषु
यव्यञ्चोः प्राप्तयोर्थेव विधीयते ॥ पिप्वादानुदानः । तेन 'द्विमास्यः' इत्यादौ 'द्वगन्ताकालः' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिसंगो
न तिष्ठते ॥ 'यः' इत्युक्ते तु प्रत्ययस्योदानत्वादननोदानो द्विमास्यः स्यात्, गति जिप्स्वरवर्गीयत्वादिति भावः ॥—
यव्यनुवर्तते इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—समायाः खः । 'हायनोऽध्वी शर्यस्मा' इत्यमरः ॥—समा-
मधीष्ट इत्यादि । अधीष्टादयश्चलागोऽर्थो अत्रायानुवर्तन्ते इति भावः ॥—द्विगोर्वा । 'संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-
मलुकि' इत्यभ्युपगमात्पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—द्वैसमिक इति । स्वेन मुक्ते पक्षे दर्शयति भावः ॥—द्वैयद्विक
इति । 'उद्योरेव' इति नियमादिह टिलोपो न । 'अक्षोपोऽनः' 'न ध्वाभ्याम्' इत्येव ॥ ननु 'ताद्वितार्थः' इति द्विगुपमा-
सानन्तरं 'राज्यहःसंवत्सराश्च' इत्येव व्याधित्वा परलाट्चा भाव्य, न च मदापिमापया ट्यो विकल्प इति वाच्यम् । 'बहतीना-
त्यन्ताः समासान्ताश्च' इति नित्येषु परिगणनादत आह—समासान्तविधेरिति । यस्याप टचि कृतेऽप्यल्लोपेन द्वैयद्विकः
इति रूपं सिध्यति, तथापि यहीनः' इति हि रूपं न सिध्यति टचि सत्यल्लोपेन तस्य स्थानियत्वात्, 'राजाहः' इति
समासान्तस्याहःशब्दान्तसमासप्रवर्तनेन ग्रहणाच्च 'राज्यहःसंवत्सराश्च' इति स्वप्रत्यये कृतेऽपि ल्लोपेन इति रूपप्रगल्भादि-
त्याहुः ॥—उत्तरपदवृद्धिर्निति । एतच्चोपलक्षणम् । द्विवर्षो इत्यत्र 'द्विगोः' इति द्वौ भवति । परिमाणपर्युदागंन
पर्युदासाभावात् 'अपरिमाणविस्तारित-
' इतीह निषेधप्रवृत्तेः । द्विवर्षे गते 'तमधीष्टः' इति टन 'वर्षाट्ठक' इति लृक् ॥
'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लृको वक्ष्यमाणत्वादचित्तवतिह प्रत्ययार्थे इति प्रत्युदाहरति—द्विवर्षाणो व्याधि-
रिति ॥—द्विवर्षिको मनुष्य इति । अत्र वदन्ति । मनुष्ये 'चित्तवति' इति नित्यलुक्प्रगल्भात् 'मनुष्यो मनुष्य-
संज्ञः प्रतिमादिः' इति व्याख्याय स्थितस्य गतिः समर्थनीयेति ॥—दारक इति । वालकः ॥—'परिजय्यः' इत्यस्य
विवरणं 'जेतुं शक्यः' इति । 'अय्यजय्यो शक्यार्थे' इत्यायोऽयः ॥—महानाड्यो नामेति । तथा चाभापित्युक्तत्वा-
त्पुंवद्भावो नेति भावः ॥—हरदत्तस्त्विति । योगिकोऽय, न तु रूढ इति मन्यते ॥—माहानामिक इति । पुंवद्भावे
कृते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥—चतुर्मासादिति । मासशब्दस्य कालवाचिन्त्वात्कालाधिकारे वार्तिकारम्भः । न च
विशिष्टस्य कालवाचिन्त्वाभावादिह संगतिर्दुर्निर्मेपेति शङ्क्यम् । 'प्राग्वतः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणम्' इत्यभ्युपगमादस्येव

तत्र भव इत्यर्थे ॥ चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि ॥ ॐ संज्ञायामण ॥ चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आपाढी । अणन्तत्वाद्धीप् । ॐ तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५।१।९५। द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्याग्रहणादकालादपि । अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । ॐ तत्र च दीयते कार्यं भववत् । ५।१।९६। प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यम् । शारदम् ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु ठञधिकारः ॥

ॐ व्युष्टादिभ्योऽण् । ५।१।९७। व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट, तीर्थ, संग्राम, प्रवास इत्यादि । ॐ तेन यथाकथाच हस्ताभ्यां णयतौ । ५।१।९८। यथाकथाचेत्यव्ययसंघातात्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः । ॐ अर्थाभ्यां तु यथासंख्यं नेप्यते ॥ यथाकथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वेत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् । ॐ संपादिनि । ५।१।९९। ठञ् । तेनेत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कर्णवेष्टकिकं मुखम् । कर्णालंकाराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः । ॐ कर्मवेपाद्यत् । ५।१।१००। कर्मणा संपादि कर्मण्यं शौर्यम् । वेपेण संपादी वेप्यो नटः । वेपः कृत्रिम आकारः । ॐ तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः । ५।१।१०१। सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांतामिकः । ॐ योगायच् । ५।१।१०२। चाह्व । योगाय प्रभवति योग्यः । यौगिकः । ॐ कर्मण उक्ञ्ज । ५।१।१०३। कर्मणे प्रभवति कार्युकम् । ॐ समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५।१।१०४। समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् । ॐ ऋतोरण् । ५।१।१०५। ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवम् । ॐ कालाद्यत् । ५।१।१०७। कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् । ॐ प्रकृष्टे ठञ् । ५।१।१०८। कालादित्येव । तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालिकं वरम् । ॐ प्रयोजनम् । ५।१।१०९। तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहि-कम् । प्रयोजनं फलं कारणं च । ॐ विशाखापाढादण्मन्थदण्डयोः । ५।१।११०। आभ्यामण् स्यात्प्रयोजनमित्यर्थे क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः । आपाढो दण्डः । ॐ चूडादिभ्य उपसं-ख्यानम् ॥ चूडा, चौडम् । श्रद्धा, श्राद्धम् । ॐ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । ५।१।१११। अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् । ॐ समापनान्सपूर्वपदात् । ५।१।११२। व्याकरणसमापनं प्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् । ॐ ऐकागारिकद् चौरैः । ५।१।११३। एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य मुमुषिपोः स ऐकागारिकश्चौरः । ॐ आ-

संगतिरिति ॥—संज्ञायामणिति । 'तत्र भवः' इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपस्थितिः 'द्विगोलुगनपत्ये' इति लुक्का भूदित्येतदर्थमिदमत्रारब्धम् ॥ एव चास्मिन् वार्तिके 'चतुर्मागात्' इत्यस्यानुवृत्तये पूर्ववार्तिकमन्त्रवारव्यमित्यपि ज्ञेयम् ॥ चातुर्मासीति । कस्य संज्ञेयत्वाद्वागुपमाह—आपाढीति । अपाढानक्षत्रयुक्ता पूर्णमासीत्यर्थः ॥—तस्य च दक्षिणा—। पञ्चान्तेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्यात्मिपथे ठञ् स्यात् ॥ कालाधिकारादेवेह द्वादशाहादिभ्यः सिद्धे आख्याग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य परिहरति—आख्याग्रहणादिति ॥—तत्र च—। कालवाचिनः समस्यन्तादीयन्ते कार्यमित्येतयो-रर्थयोर्भवत्प्रत्ययः स्यात् ॥—प्रावृषेण्यमिति । 'प्रावृष ण्यः' इति भवार्थे विहितः स इहाप्यतिदिश्यत इति भावः ॥—शारदमिति । 'संविषेलाद्यनुनक्षत्रेभ्योऽण्' ॥ ॥ कालाधिकारस्य पूर्णोऽवधिः ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् । व्युष्टशब्दः कालयाची दिवगमुख्ये वर्तते ॥—संपादिनि । गुणोत्कर्षः संपत्तिः । 'आवश्यकं णिनिः' इति वृत्तिहृत् । एवं वस्त्रयुगेन संपादि वास्त्रयुगिक शरीरमित्याद्युदाहार्यम् । वस्त्रयुगेन अवश्यं शोभत इत्यर्थः ॥—तस्मै प्रभवति । समर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते ॥—आर्तवमिति पुष्पमित्यादि विशेष्यं बोध्यम् ॥—काल्यमिति । 'प्रत्यूपोऽहमुंखं काल्यम्' इत्यमरः । तत्र प्रातःकाले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्यन्तरं सूच्यम् ॥—प्रकृष्टे ठञ् । प्रकृष्यते अयमिति प्रकृष्टः । कर्मणि क्तः । तेन च प्रकर्षेण कालो विशेष्यते इत्याह—दीर्घः काल इति । ठञ्ग्रहणं विराष्टार्थम् । अन्यथा अनन्तरस्य यनोऽनुवृत्तिगशङ्केत ॥—इन्द्रमह इति । मह उन्मवः ॥—वैशाखो मन्थः । आपाढो दण्ड इति । विशाखापाढशब्दो रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्तते । तयोस्तु यथाकथंचिद्युत्पत्तिः क्रियत इति हरदत्तः ॥ विलोडनदण्डस्यैवाधारभूतः काष्ठविशेषो मन्थ इत्युच्यते ॥—अनुप्रवचना—। अनुप्रवचनं नाम ब्रह्मो-दनमुच्यते ॥—सपूर्वपदादिति । विद्यमानपूर्वपदादित्यर्थः ॥—ऐकागारिकद्—। टो डीबर्थः । ऐकागारिकी ॥ किमर्थमिदमुच्यते यावता 'प्रयोजनम्' इत्येव ठञि सिद्धम् । संख्यम् । चौरैः नियमार्थमावश्यकमिदं सूत्रम् ॥ अन्यथा ऐकागारं प्रयोजनं यस्य भिक्षोरित्यत्रापि स्यात् ॥ नन्वेवमपि 'ऐकागाराचौरैः' इति ठञेव नियम्यतां किमैकागारिक इति निपातनेन

१ प्रावृषि दीयते इति—माण्यमन्ते दीयते इत्यस्य 'अग्निष्टोमे दीयते भक्तमाग्निष्टोमिकम्' इत्युदाहरणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं शब्दमुदाहरेत् । २ चूडादिभ्य इति—इदं 'व्युष्टादिभ्योऽण्' 'ऋतोरण्' इत्यनयोरपि बोध्यमिति शेखरकाराः ।

कालिकडाद्यन्तवचने । ५।१।११४। समानकालावाद्यन्तो यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याऽऽकाल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः । पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्पद्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा ॥ ॥ आकालादृष्टश्च ॥ आकालिका विद्युत् ॥ उजः पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु भावकर्मार्थाः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५।१।११५। ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम् । गुणतुल्ये मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । तेन तस्येव । ५।१।११६। मथुरायामिव मथुरावत् सुप्ते प्रकारः । चैत्रस्येव चैत्रवन्मन्त्रस्य गावः । तेन तदर्थम् । ५।१।११७। विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाप्रद्वहणं मण्डकमुत्यानुवर्तते । तेनेह न । राजानमर्हति छत्रम् । तेन तस्य भावस्त्वतलौ । ५।१।११९। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः । गोर्भावो गोत्वम् । गोता । त्वान्तं क्लीबं, तलन्तं स्त्रियाम् । आ च त्वान् । ५।१।१२०। ब्रह्मणस्त्व इत्यतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते । अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थं चेदम् । चकारो नञ्छत्रभ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियो भावः स्त्रेणम् । स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पौंसम् । पुंस्त्वम् । पुंस्ता । तेन नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलयणवट्युधकतरसलसेभ्यः । ५।१।१२१। इतः परं ये भावप्रत्ययान्ते नञ्त्तत्पुरुषाश्च स्युश्चतुरादीन्वजैरिति वा । अपतित्वम् । अपदुत्वम् । नञ्पूर्वात्किम् । बार्हस्पत्यम् तत्पुरुषात्किम् । नास्य पटवः सन्तीत्यपदुत्वस्य भाव आपटवम् ।

टिप्पणं च प्रयोजनमिति चेत् । अत्राहुः । टकारः कार्यावधारणार्थः । डीवेव भवति न चित्स्वर इति । वृद्धिस्तु निपातनादन्त्येति ॥—आकाल आदेश इति । निपात्यत इति शेषः ॥—आद्यन्तो यस्येत्यादि । अस्मैत्यधिकारात्पृथगे द्रष्ट प्रत्ययो निपात्यत इति भावः ॥—आकालादृष्टश्च । वार्तिकमिदम् ॥ उजः पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । तुल्यमिति सामान्ये नपुमकम् । तृतीयान्तानुत्पत्तिव्यतिरेकः स्यादनुत्पत्तिं क्रिया चेत्त्या ॥ —ब्राह्मणेन तुल्यमिति । नन्वेव ब्राह्मणो यथा वर्तते तथा क्षत्रियादिकर्तृकाभ्यन वर्तते इति वाक्यार्थोऽसंगत इति चेत् । अत्राहुः । ब्राह्मणशब्दमन्कर्तृकाभ्यनं लक्षणया वर्तते 'ब्राह्मणकर्तृकाभ्यनतुल्याभ्यन वाक्यार्थः' इति न बोऽपि शेषः ॥—गुणतुल्ये इति । उपलक्षणमिदम् । अक्रियातुल्य इत्यर्थः । एव च 'ब्राह्मणेन सहस्रः क्षत्रियः' इत्यर्थे ब्राह्मणवत् क्षत्रियः इति प्रयोगोऽनाधुरेव । अत एव 'पर्वतो वह्निमान् महानगवन्' इति वाक्ये 'महानगमदृशः पर्वतः' इत्यर्थे वनेगमाधुलं मत्वा तस्य वनेः रात्रुवरधनाथं 'पर्वतो वह्निमान् भवितुमर्हति' इत्यादिक्रियापदं प्रयुज्यते वृद्धाः ॥—तत्र तस्येव । सप्तम्यन्तान् पष्ठ्यन्ताश्च इत्यर्थे प्रत्ययः । 'क्रिया चेत्' इति नानुवर्तते इति द्रव्यादिभ्यः वत्प्रत्ययो भवति ॥—मथुरावत्सुप्ते इति । मथुरायां यादृशः प्रकारः, तेन तुल्यः प्रकारः सुप्ते इत्यर्थः ॥—तदर्थम् । अर्हतीत्यर्थे पञ्चाद्यच ॥ यद्यपि कृथोगे कर्मणि पठ्या भवितव्यम् । तथापि अत्र गौत्रो विभक्तित्वव्यत्यय इत्येकं । 'कर्तृकर्मणोः' इति पठ्या अनित्यत्व-शापकमिदम् । तेन च 'धार्तरासोदमुत्तमम्' इति भट्टिप्रयोगः संगच्छत इति तु चारकत्वबोचनम् । द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्तुं तिङन्तं विग्रह्णानि—विधिमर्हतीति । कथं तर्हि 'ततो यथावद्विदित्वाचराय' इति अगत्त्वार्थकम्, कर्मत्वामं-भवेन द्वितीयान्तलाभावादिति चेत् । अत्राहुः । यथाशब्दो वृत्तिविषये गन्तव्यार्थकः, यथात्वमित्यादिषु त्वन्त्यादिदर्शनात् । अन्यथा पठ्यपि नास्तीति स्वतलं न स्याताम् । तथा च द्वितीयान्ताद्यथाशब्दादर्थे वतिः । योग्यतामर्हतीति विधानमपि त्यक्त्वा क्रियायोगोऽपि सुलभ इति । तस्य भावस्त्वतलौ ॥—प्रकृतीति । न तु यः कर्मधर्मः, घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्ववृथिवीलादेरभानात् ॥—गोर्भाव इति । इह गोशब्दोऽध्वरः, शब्दस्वरूपगोर्वीति पञ्चाद्वयम् । यदार्थपरः, तदा धर्मविशेषः प्रत्ययार्थः, स च धर्मत्वेनेव भावते । प्रकृतिजन्यत्वादिस्तु प्रयोगोपाधिः । यदा तु शब्दपरस्तदा नञ्जन्यबोध-प्रकारः प्रत्ययार्थः । स च धर्मविशेष एव । पाचकत्वमित्यत्र तु कर्तृत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । पच्यमानत्वमित्यत्र तु कर्म-त्वरूपसंबन्धः । तथा औपगवत्वमित्यत्र जन्यत्वरूपसंबन्धः प्रकारः । राजतुल्यत्वमित्यत्र तु स्वरूपः संबन्धः इत्याद्युक्तम् ॥ एव स्थिते हरिटीकायां यदुक्तं 'कृत्तडिमसामेभ्यः संबन्धमिधान भावप्रत्ययेन' इति । तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यम् । उक्तरीत्यैव तत्राप्युपपत्तेरिति संक्षेपः ॥—अपवादैः सहति । 'वृथादिभ्य इमतिच्चा' इत्यादिभिः ॥—चकार इति । अन्यथा स्वतलौ स्त्रीपुमाभ्यां न स्याताम्, अन्यत्र तयोः सावकाशत्वादिनि भावः ॥—पौंसं पुंस्त्वमिति । संयोगान्त-लोपे 'पुसः स्वथि-' इति स्तम् । पाक्षिकावतुनासिकानुस्वारौ विगंग कृते सत्वम् ॥—अपतित्वमिति । इह 'पत्यन्त-

१ क्रियेति—एतच्च संनिहितत्वात्समानविभक्तिकत्वात्प्राधान्याच्च प्रत्ययार्थस्य विशेषणम्, ननु प्रकृत्यर्थस्य । २ तत्रेति—अत्र तत्रेत्यनेन पष्ठ्यर्थे सप्तम्या एव ग्रहणम्, नत्वधिकरणमप्यस्याः । असामर्थ्यात् । इवशब्दयोगे पष्ठ्यर्थे सप्तम्याश्चदेव शापकमिति भाग्ये स्पष्टम् । ३ प्रकार इति—मुख्यविशेष्यतानिष्ठविषयताश्च इत्यर्थः । ४ अपवादैरिति—अन्यथापवादविषयेऽस्यानु-पस्थितिः स्यान्निराकाङ्क्षादिभिः भावः ।

अचतुरेति किम् । आचतुर्यम् । आसङ्ग्यम् । आलवण्यम् । आवध्यम् । आयुध्यम् । आकत्यम् । आरस्यम् । आल-
स्यम् । ॥ पृथ्वादिभ्य इमनिज्या १५।१।१२२। वावचनमणादिसमावेशार्थम् । ॥ र ऋतो हलादेर्लघोः ।
१६।१।१६१। हलादेर्लघोर्कारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु । ॥ टेः १६।१।१५५। भस्य टेःलोपः स्यादिष्टमेयस्सु । पृथो-
भावः प्रथिमा । पार्थवम् । अदिमा । मार्दवम् । ॥ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च १५।१।१२३। चादिमनिच् । शौक्यम् ।
गुह्यिमा । दार्ढ्यम् । पृथुसृदुभृशकृशदृढपरिवृद्धानामेव स्वम् । दृढिमा । पो ङीपर्थः । औचिती । याथाकामी ।
॥ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च १५।१।१२४। चाद्भावे । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । मूढस्य भावः
कर्म वा मौढ्यम् । ब्राह्मण्यम् ॥ अर्हतो नुम् च ॥ अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती । ब्राह्मणादिराकृ-
तिगणः । ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेण ७।३।३१। नजः परयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरौ वृद्धि-
विदादौ । अयथातथाभावः आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यम् । आयथापूर्यम् । अयाथापूर्यम् । आ पादसमासेर्भावकर्म-
धिकारः । ॥ चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् ॥ चत्वारो वर्णाश्चतुर्वर्ण्यम् । चतुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्ग्यम् पाहु-
प्यम् । सैन्यम् । सान्निध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यमित्यादि । सर्वे वेदाः सर्ववेदास्तानधीते सर्ववेदः ।
सर्वादरेति लुक् । स एव सर्ववेद्यः ॥ चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातु-
र्वेद्यः । चतुर्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्विद्य एव चतुर्वेद्यः । ॥ स्तेनाद्यञ्चलोपश्च १५।१।१२५। नेति संघातग्रहणम् ।
स्तेन चौर्यं पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति प्यजन्तमपि 'केचिद्वि-
च्छन्ति । ॥ सख्युर्यः १५।१।१२६। सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् ॥ ॥ दूतवणिग्भ्यां च ॥ दूतस्य भावः कर्म वा
दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माघवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः । भाव एव चायं प्रत्ययो न तु कर्म-
णीत्याह । माघ्ये तु दूतवणिग्भ्यां चेति नास्येव । ब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि । ॥ कपिज्ञात्योर्ढक् १५।१।१२७। कापे-
यम् । ज्ञातेयम् । ॥ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् १५।१।१२८। सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् ॥ ॥ राजाऽसे ॥ राज-

इति यग न भवति ॥—अपटुत्वमिति । इह तु 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण न भवति ॥—आचतुर्यमित्यादि ।
ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्च ॥—पृथ्वादिभ्यः— ॥—अणादीति । इगन्तलघुपूर्वेषु पृथुसृदुप्रवृत्तिष्वणः समावेशः । चण्ड-
सण्डादिषु गुणवचनेषु प्यञ्चः । बालवत्प्रादिषु वयोवचनलक्षणस्याञ्च इति बोध्यम् । त्वतलो न पूर्वोत्प्रेरेण्व लघ्वौ ॥—
र ऋतो— हलादेः किम् । ऋजिष्टः । ऋजीयान् ॥ लघोः किम् । कृणिमा । 'पृथुसृदुभृश—' इति परिगणने न तु 'हला-
देर्लघोः' इति त्यक्तु शक्यम् ॥—वर्णदृढादिभ्यः— गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थे वचनम् । 'पृथुसृदुभृश—' इति
परिगणनादिह रभावो न भवति । कृतमाचष्टे कृतयति । णाविष्टवद्भावः ॥—औचितीति । ब्राह्मणादिराकृतिगणत्वात्
प्यञ्च । 'हलस्तद्धितम्' इति यलोपः । एव यथाकामी ॥ लट्, लृट्, परिलट्, लृश, कृश, इत्यादि । अत्र द्वे गमसूत्रे—'वे-
र्यातलाभमतिमनःशारदानाम्' । विश्वदादुत्तरे ये यातादयः एव तदन्तानां समासानाम् अनन्तरः प्यञ्च भवतीत्यर्थः ।
विद्यातत्त्वं विद्यातता । विद्यातिमा । वैद्यान्त्यम् । विद्यानिमा । वैल्यान्त्यम् । विमतिमा । वैमत्यम् । इगन्तत्वादनपि । वैमतम् ।
विमनिमा । वैमनस्यम् । विशारदिमा । वैशारग्यम् । त्वतलोः समावेशेन विलाभत्वम् । विलाभतेत्वादीन्युद्धानि ॥ समो
मतिमनसाः । गमः परे ये मतिमगंगो तदन्तयोः गमागद्योरनन्तरः प्यञ्च भवतीत्यर्थः । संमतितलम् । संसतिता । संसतिमा ।
सामत्यम् । इगन्तत्वादर्णं सामतम् । संमनस्यम् । संमनसा । संमनिमा । सामनस्यम् ॥—गुणवचन । प्यञ्चनुवर्तते, कर्म
क्रिया कार्यं च । 'शरीरायासमात्रसाधनं शौचादि क्रिया । शस्त्रेण विहितो यागादिः कार्यम्' इति तयोर्भेदमाहुः ॥—अर्हत
इति । 'अर्हः प्रशङ्गायाम्' इति शत्रन्तोऽहंलब्धः पञ्चार्थभिधायीति कैयटः ॥—आकृतिगण इति । केषांचित्पाठस्तु
कार्यान्तराय । तथा हि 'अर्हतो नुम् च' इति नुमर्थः ॥ एकभावः, त्रिभावः, अन्यभावः, एषा पाठः स्वार्थे विधा-
नार्थः । तथा च प्रत्याहारादिके वार्तिके प्रयोगः—'आन्यभाव्य तु कालाशब्दव्यवायात्' इति । अन्यभाव एव आन्यभा-
व्यम् । अन्यत्वमित्यर्थः ॥ यत्तु व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैरुक्तम् 'आन्यभाव्यमप्रयोगः' इति । तत्त्ववैयकरणमीमांसकसं-
तोषार्थमित्यवधेयम् ॥—सर्ववेद इति । 'पूर्वकालैक—' इति गमासः ॥—चतुर्वेद इति । तद्धितार्थे द्विगुः । 'द्विगो-
ल्लेगनपत्ये' इत्यणो लुक् ॥—चतुर्विद्य इति । 'विद्यालक्षणमुन्नान्तात्' टक् । तस्य लुक् ॥—संघातग्रहणमिति । वर्णग्र-
हणे तु 'गस्येति च' इत्यकारलोपे गतीष्ट न सिध्यति । 'अनः परस्मिन्—' इत्यलोपस्य स्थानिवद्भावाद्यादेशप्रगङ्गादिति भावः ॥
ननु संघातग्रहणेऽपि 'अलोन्त्यस्य' इत्यकारस्यैव लोपः स्यात् न संघातग्रहणस्येति चेत् । मैवम् । आरम्भसामर्थ्यात् 'नान-
र्थकऽलोन्त्यविभः—' इति निषेधाद्वा तस्मादेकः ॥—कपिज्ञात्योः । इह कपिज्ञाती द्वौ, भावकर्मणो अर्थावपि द्वौ, तयो-
र्यथासंख्य न भवत्यस्मिन्तत्त्वप्रतिज्ञानात् । एवं 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः' 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यः' इत्यत्रापि बोध्यम् ॥—

हृदोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् । अधिराज्यम् ।
 ॥ प्राणभृज्जातिवयवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् । ५।१।१२९। प्राणभृज्जाति, आश्वम् । औष्ट्रम् । वयोवचने, कौ-
 मारम् । कैशोरम् । औद्गात्रम् । औलेत्रम् । सौष्टवम् । दौष्टवम् । ॥ हायनान्तगुवादिभ्योऽण् । ५।१।१३०।
 द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्थाविरम् ॥ ॥ श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ श्रौत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुन-
 कुतूहलक्षेत्रज्ञा युवादिषु ब्राह्मणादिषु च पठ्यन्ते । कौशल्यम् । कौशलमित्यादि । ॥ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ ५।
 १।१३१। शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ् । ॥ योपधाद्गु-
 रूपोत्तमाहुञ् । ५।१।१३२। रामणीयकम् । अभिधानीयकम् ॥ ॥ सहायाद्वा ॥ साहाय्यम् । साहायकम् ।
 ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । ५।१।१३३। शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् । ॥ गोत्रचरणाच्छाद्यात्याकारतद-
 वेतेषु ॥ ५।१।१३४। अत्याकारोऽधिक्येपः । तद्वेतेस्ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्राप्त अवगतवान्वा । गार्गिकया श्ला-
 घते । गार्ग्यत्वेन विकथत इत्यर्थः । गार्गिकयाऽत्याकुरुते । गार्गिकामवेतः । काठकेन श्लाघते । ॥ होत्राभ्यश्छः ।
 ५।१।१३५। होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रहणम् । अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छा-
 वाकीयम् । मैत्रावरुणीयम् । ॥ ब्रह्मणस्त्वः । ५।१।१३६। होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दाच्चः स्यात् । छत्यापवाद्ः ।

ब्राह्मणादित्वादिति । यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजतशब्दः केवलः पठितः, तथाप्यगमेव 'अमे' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति
 'अस्यत्र प्रकरणे राजतशब्देन तदन्तर्विधिः' इति । एव च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वादगमासे विशेषविहिनी
 योग्यं भवति ॥ अन्ये तु ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वादेव तदन्तात् कर्थावयवार्थं पिदं राजतशब्दस्य तत्र पाठो यथा सह
 समावेशार्थं इति । तथा चावेष्टप्रकरणे यावत् समासे उक्तं 'राजः कर्म राज्ञः ब्राह्मणादित्वात् ण्यञ्' इति ॥ पुरोहितं सं-
 ग्रामिकं पथिकं सारथिकं व्यादयः पुरोहितादयः ॥—**प्राणभृज्जाति—** । मुन्यनारागसंचारी वायुः प्राणः । 'प्राणिज्जाति—' इत्येव मुन-
 चम् ॥ प्राणमुदिति किम् । नृणाम् । नृणाम् ॥ जातानि किम् । देवदत्तत्वम् ॥—**औद्गात्रमिति ।** उद्गात्रादिषु ये
 ऋत्विग्वचनास्तेभ्यो 'होत्राभ्यश्छः' इति छे प्राप्ते अत्र विधीयते । सप्त दृष्टं द्वाभ्यां गुणलक्षणे ऋत्वि प्राप्ते, बहुशब्दादि-
 गन्तलक्षणेऽणि, शेषेभ्यस्त्वन्तोः प्राप्तेः ॥ इह तु 'सुभगे मन्त्रे' पठते । सुभगमित्यन्तच्छब्दस्य सम्प्रविपने प्रयोगे
 अत्रमुत्पादयतीत्यर्थः । 'महेते सोमगाय' । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादित् 'हृदगमित्यन्ते' इत्युत्तरपदवृद्धिर्न
 भवति । अत एव मन्त्रेऽपि कचिदत्र न भवति । 'सोमगमस्ये दत्वाय' इह ण्यञ् ।—**हायनान्त—** । अस्मात्पत्तयोः
 प्राप्तेः योग्यविधानम् । युवस्यविश्वरूपाभ्यां वयोवचनलक्षणे अत्र प्राप्ते ॥—**यौवनमिति ।** अर्ण परतः 'अन' इति
 प्रकृतिभावः ॥ मनोज्ञादिपाठादुत्पत्तिः । यौवनकम् । 'प्रकृत्याकं राजत्यगमययुवानां' इति प्रकृतिभावः ॥—**श्रोत्रिय-
 स्येति ।** 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इत्यत्र छान्दसः श्रोत्रभावः घञ् प्रात्यय इति यदा व्याख्यानं, तदेव 'घलोपः' इति यथा-
 धृतम् ॥ यदा तु 'वाक्यार्थे पदरचनम्' इति पठतः, तदा घञ्छन्देन इय इति रूपं लक्ष्यते ॥ कान्तु 'यलोपश्च' इति
 पाठः, तत्र येति संघातग्रहणं व्याख्येयम् । वर्णग्रहणे लिङ्कारस्य यणादेशः स्यात् तु 'यस्योति च' इति लोपः । अकारान्तो-
 पस्य स्थानिकत्वेन इङ्कारान्तस्य भत्वाभावात् । एतच्च हृदन्तप्रत्यये स्पष्टम् ॥ मूर्ध्निपुन्येकं 'यलोपः' इति मुख्यपाठ एव
 प्रायेण दृश्यते, न तु घलोप इति पाठः ॥—**इगन्ताच्च—** । लघुः पूर्वोऽवयवो अग्रेयान् प्रातिपदिकविशेषणम् । पूर्वव च
 संतिधानादिगर्वाधिकमेव । तेनानिपाण्डुअच्छात्रं भवति ॥ 'लघुपूर्वेकः' इत्येव मूलनम् । लघुपूर्वेवास्ति इव, च लघुपूर्वेक
 तस्य प्रातिपदिकविशेषणान्तदन्तत्वम् इति नञ्याः ॥ इगन्ताकिम् । घट्टत्वम् । लघुपूर्वोक्तिम् । पाण्डुत्वम् ॥—**कथं का-
 व्यमिति ।** कुधानोः 'ओरावद्वक' इति रूपमिडावर्ष कवेः कर्मन्त्येयं काव्यमिति स्यादिति प्रश्नः ॥—**योपधात्—**
 ॥ गुरु उपोत्तमं यस्य प्रातिपदिकस्य तन्मादित्यर्थः ॥ योपधात्किम् । विमानत्वम् ॥ गुम्पोत्तमादिति किम् । धात्रित्वम् ॥
 —**आभिधानीयकमिति ।** अत्र प्रकृतिरमेः परानीयप्रत्ययान्तो दधातिः । अभिधानस्य भावः कर्म धेयार्थः ॥
 —**सहायादिति ।** सूत्रेण नित्यं प्राप्ते विकल्पाश्च वचनम् ॥—**द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।** मनोज्ञ प्रियरूपं बहुल अवश्ये-
 त्यादिर्मनोज्ञादिः ॥—**गोत्रचरणात्—** । गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकादुत्र स्याद्भावकर्मणोः ॥ अपत्याधि-
 कारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् । तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्यः इत्यर्थः ॥ प्रवृत्त्याये ये पठितान्तेभ्य इत्यपरे ॥ 'गोत्रं च चरणः
 सह' इति जातित्वात् 'प्राणभृज्जाति—' इत्यादिना अत्र प्राप्ते वचनम् ॥—**श्लाघेत्यादि ।** श्लाघादिषु विषयभूतेष्वि-
 त्यर्थः ॥—**प्राप्त इति ।** इणः प्राप्त्यर्थत्वात् । अपूर्वस्थेणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वादाह—**अवगतवाग्वेति ॥—गार्गिकयेति ।**
 'आपत्यस्य—' इति यलोपः ॥ चण्णादुत्र उदाहरणं तु काठिकया श्लाघते इत्यादि बोध्यम् ॥ श्लाघादिष्विति किम् । गार्ग्यत्वम् ।
 कठत्वम् ॥—**होत्राशब्द इति—** । जुहोतेत्यत्र ॥—**नेति वाच्ये इति ।** छप्रत्यये निषिद्धे 'तस्य भावस्त्वन्तो'

ब्रह्मत्वम् । नेति वाच्ये स्ववचनं तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मशब्दात् त्वतलौ । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ॥
नञ्ब्रह्मश्रोरधिकारः समासः ॥

तद्धितेषु पाञ्चमिकाः ।

॥ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् । ५।२।१। भवन्यस्मिन्निति भवनम् । मुद्रानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । ॥ व्री-
हिशाल्योर्दक् ५।२।२। व्रीहेयम् । शालेयम् । ॥ यवयवकपट्टिकाद्यत् ५।२।३। यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् ।
यवक्यम् । पट्टिक्यम् । ॥ विभाषा तिलमापोमभङ्गाण्यः । ५।२।४। यत् वा स्यात् पक्षे खञ् । तिल्यम् ।
तैलीनम् । माप्यम् । मापीणम् । उम्यम् । ओमीनम् । भङ्ग्यम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । अणवीनम् । ॥ सर्व-
चर्मणः कृतः खलज्ज ५।२।५। असामर्थ्येऽपि निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मणिः । सार्वचर्मणिः ।
॥ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः । ५।२।६। मुखस्य सदृशं यथामुखं प्रतिबिम्बम् । निपातनात्सादृश्येऽप्य-
यीभावः । समं सर्वं मुखं संमुखम् । समशब्दस्यान्तलोपो निपात्यते । यथामुखं दर्शनो यथामुखीनः । सर्वस्य मुखस्य
दर्शनः संमुखीनः । ॥ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ५।२।७। सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् द्वितीयान्ता-
त्खः स्यात् । सर्वपथात् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्मणिः । सर्वपत्रीणः । सर्वपात्रीणः । ॥ आ-
प्रपदं प्राप्नोति ५।२।८। पादस्याग्रं प्रपदं तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः पटः । ॥ अनुपदसर्वा-

इत्यनेनैव त्वप्रत्ययः सिध्यति । विभक्तेरनुचाराणाद्यवचनं भवतीति भावः ॥ 'होत्राभ्यः-' इत्यनुवृत्तेः फलं दर्शयति—
ब्राह्मणपर्यायादिति । इति भावकर्मार्थकाः ॥ नञ्ब्रह्मश्रोरधिकारः समासः ॥

धान्यानाम् - । 'यिधि प्राणने' इत्यस्मान् 'कृत्स्न्युद्यो बहुलम्' इति कर्तरि ण्यत् । अस्मादेव निपातनादन्यस्य
लोप इकारस्य चालम् । धिनोतीति धान्यम् । मन्त्रश्च 'धान्यमसि धिनुहि देवान्' इति दृश्यते ॥ धान्यानामिति भव-
नोपेक्षया कर्तरि पठौ । सा च निर्देशादेव गमर्थविभक्तिः । बहुवचनं तु स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अलौकिके प्रक्रियावाच्ये
तु पष्ठान्तत्वानुवादेन तद्धितविधिसामर्थ्यादेवेति बोध्यम् ॥ भवतिगिहोत्पत्तिवचनः क्षेत्रप्रहणसामर्थ्यात् । सूत्रे हि गत्ता-
वचनस्यापि भवतेग्रहणं सा भूदिति क्षेत्रप्रहणं कृतम् । अन्यथा 'धान्यानां भवनं कुमुलः' इत्यत्रापि स्यादिति ॥ धान्यानां
किम् । तृणानां भवनं क्षेत्रम् ॥—**व्रीहिशाल्योः**— । अत्रापि निर्देशादेव पठौ गमर्थविभक्तिः । सा च भवनोपेक्षया
कर्तरीत्यादिपूर्वेवत् ॥—**यवयवक**— । अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्यादभ्या पठौ गमर्थविभक्तिः ॥—**विभाषा**— । खञि नित्ये
प्राप्ते वचनम् ॥—**ओमीनं भाङ्गीनमिति** । ननुमभङ्गयोर्धान्यत्वाभावात्कथमिह खञ् । 'व्रीहयश्च मे यवाश्च मे' इति चम-
कानुवाके हि द्वादशैव धान्यानि पठितानि, न तूमाभङ्गौ पठितौ इति चेत् ॥ मैवम् । 'शण्णगमदशानि धान्यानि' इति
स्मरणात् । तत्र चोमाभङ्गयोरपि पाठाद्धान्यत्वमस्तीति भाष्यादां स्थितत्वात् । न च चमकानुवाके धान्यपरिगणनेनार्थः,
तत्राधान्यानामप्याशमादीनां पाठान् । धान्यानामपि केषांचित् कोट्वादीनामपाठान् । तस्मादन्यत एव धान्यनिर्णय इति
पूर्वोक्तस्मृत्या तयोर्धान्यत्वमस्तीति ज्ञेयम् ॥—**सर्वचर्मणः**— । 'खश्च' इत्येव तु नोक्तम् । यतोऽप्यनुपदः संभाव्येतेति ॥
अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः । कृत इति प्रत्ययार्थे चर्मणः करणत्वस्योचितत्वात् ॥—**सर्वचर्मणेति** । सर्वेण चर्मणा
कृत इत्यर्थे तद्धितो नेष्यत इति भावः ॥—**यथामुख** । दृश्यतेऽस्मिन् दर्शनः । अधिकरणं व्युट् । 'असादृश्ये'
इति प्रतिषेधात्सादृश्ये यथाशब्दस्य कथं समागस्तत्राह—**निपातनादिति** । एतच्च वृत्तिप्रस्थमनुगम्योक्तम् । भट्टिकाव्ये
तु पदार्थानतिवृत्तौ यथाशब्द आश्रितः । तथा च माथारुणं प्रकम्योक्तम्—'यथामुखीनः सीतायाः पुत्रवे बहु लोभयन्'
इति ॥—**'यथामुखं दर्शन इति** । अन्यथोभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवन्तस्त्ववचनत्वाकर्मशक्तियोगे सति
कृयोगलक्षणा षष्ठी । तस्याः 'नाव्ययीभावात्-' इत्यमादेशः ॥—**सर्वस्य मुखस्येति** । 'संमुखो भव' इत्यत्र 'अभिमुखः' इत्यर्थप्र-
तीतिः । तत्र च खप्रत्ययस्याजनिष्यमाणत्वात् ॥ कथं तर्हि—'संयुगे संमुखीन तमुद्गदं प्रगहेत कः' इति भट्टिः । अभिमुखाव-
स्थानात्सामर्थ्याद्भविष्यतीति हरदत्तः ॥—**तत्सर्वादेः**— । तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः ।
परिशिष्टं प्रकृतिविशेषणम् । तल केवलानां पथ्यादीनां सर्वादिलासंभवात्प्रातिपदिकैरपि तैस्तदन्तविधिः । तदाह—**पथ्या-
द्यन्तादिति** । पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रान्तात्प्रातिपदिकादित्यर्थः ॥—**सर्वपथीन इति** । 'पूर्वकालैकः' इति समासः । 'ऋक्यूः'-
इति समासान्तः । तस्य पथ्यन्तसमासग्रहणेन ग्रहणाद्भवति खप्रत्ययः ॥—**अनुपदसर्वाज्ञायानयम्**— । इत्यत्र

१ असामर्थ्येऽपीति—सर्वशब्दस्य कृत इत्यनेनान्वयादुत्तरपदार्थे अन्वयाभावादसामर्थ्यमिति भावः । २ पथ्याद्यन्तादिति—
पत्रपात्रमिति पथ्यर्थे प्रथमेति भावः ॥

आयानयं बद्धाभक्षयतिनेषु ॥५॥२॥ अनुरायामे सादृश्ये च । अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत् । सर्वाङ्गानि भक्षयति सर्वाङ्गानो भिक्षुः । आयानयः स्थलविशेषः । तं नेय आयानयीनः शारः । ॥ **परोवरपरम्पर-पुत्रपौत्रमनुभवति** ॥५॥२॥०॥ परांश्वारंश्वानुभवतीति परोवरीणः । अवरस्योत्वं निपात्यते । परांश्व परतरांश्वानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते । पुत्रपौत्रानुभवति पुत्रपौत्राणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गं तस्मादेव स्थायं प्यञि पारम्पर्यम् । कथं पारोवर्यवदिति । असाधुरेवायम् । स्वप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरति निपातनात् । ॥ **अवारपारात्यन्तानुकामं गामी** ॥५॥२॥१॥ अवारपारं गामी अवारपारीणः । अवारिणः । पारीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः । भृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः । ॥ **समांसमां विजायते** ॥५॥२॥२॥ यलोपोऽवशिष्टविभक्तैरलुक् च पूर्वपदे निपात्यते । समांसमीना गौः । समांसमीना सा यैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ॥ **खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो वा वक्तव्यः** ॥ समांसमां विजायते । समायां समायां वा । ॥ **अद्यश्चीनावष्टुष्टे** ॥५॥२॥३॥ अद्य श्वो वा विजायते अद्यशीना वडवा । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यशीनं मरणम् । आसन्नमित्यर्थः । ॥ **आगवीनः** ॥५॥२॥४॥ आङ्पूर्वाद्गोः कर्मकरे स्वप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः । ॥ **अनुग्वलंगामी** ॥५॥२॥५॥ अनुगु गोः पश्चात्पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालः । ॥ **अध्व-**

निपातनान्तिङ्गन्तेन गत इन्द्रः ॥ द्वितीयान्तेभ्योऽनुपदादिभ्यो यथामेव बद्धादिष्वर्थेषु सः स्यात् ॥—**अनुरायाम इत्यादि** । 'यस्य चायामः' इति 'यथार्थेऽन्यथम्' इति वा अन्यथोभाव इत्यर्थः ॥—**सर्वाङ्गीन इति** । प्रकारकाम्ये सर्वजब्दः । यान्यत्रानि लभ्यन्ते उपाणि प्रातल्यानि सरसानि नीरगानि वा सर्वाणि भक्षयतीत्यर्थः ॥ 'अयः प्रदक्षिणगमनम् । अन्यः प्रसव्यगमनम् । प्रदक्षिणप्रसव्यगमिनां शाराणा यस्मिन्परिस्समायेन गोऽयमायानयः' इति काशिका ॥—**तत्रेय इति** । नयतेऽङ्गिकर्मकत्वात्प्रधानं कर्मणि द्वितीया ॥—**आयानयीनः शार इति** । 'कलकशरणि स्थित इत्यर्थः' इति काशिका ॥—**अवरम्येति** । अवरति शेषः ॥ अथे कृते 'आद्गुणः' । केचित्तु ओव परशब्दस्य निपात्यते तस्मात्परस्यातः 'पृष्ठः पदान्तात्' इति पूर्वरूपादेश इति पदान्तरमाहुः ॥—**अवारपार**—**गामीति** । 'गमेतिनिः, आडि णिच्' इति बहुलवचनात्केवलादपि णितः । 'भविष्यति गम्यादयः' इति भविष्यत्कालता ॥ न्यायकारस्तु 'आवश्यके णिनिः सोऽङ्गि भविष्यत्येव' इत्याह ॥—**अवारपारमिति** । 'अक्रेनोर्गविष्यदाधमर्णयोः' इति पठ्यप्रतिषेधः ॥ केचित्तु 'गन्धर्धकर्मणि' इति सूत्रे द्वितीयाग्रहणमपवादविषये विधानार्थम् । तेन कृयोगपठो न भवति 'ग्रामं गन्ता' इतिवदिति व्याचक्षुः । तदसत् । 'अक्रेनोः' इति प्रतिषेधे पठ्यप्रसङ्गस्यैवाभावात् ॥—**अवारिण इत्यादि** । 'विष्टहीनाद्विपरीनादर्थायते' इति भावः ॥—**अत्यन्तमिति** । क्रियाविशेषणम् ॥—**अनुकाममिति** । काम इच्छा तस्य सदृशमनुकामम् । कामानुरूपमित्यर्थः । 'अध्यय विभक्ति' इति यथार्थेऽन्यथोभावः ॥—**समांसमाम्** ॥—**यलोप इति** । 'समायाम्' इत्यत्र यकारलोप इत्यर्थः ॥—**पूर्वपदे निपात्यत इति** । अन्यथा तद्धिते उत्पत्ते यथोत्तरपदे सुपो लुगु भवति 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति तथा पूर्वपदेऽपि स्यादिति भावः ॥—**समांसमीनेति** । वागमाया द्विवचनम् । सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः ॥ विजायत इत्येतद्व्याचष्टे—**प्रसूयत इति** । विपूर्वको जनिर्गर्भविमोचने वर्तत इति भावः । गर्भविमोचने कृत्वायाः समाया व्याध्यभावान् 'अत्यन्तमेवेति च' इति द्वितीया न भवतीत्याशयेनाह—**समायामित्यादि** ॥—**खप्रत्ययानुत्पत्ताविति** । पदद्वयेऽपि शेषः ॥ वार्तिकेन समांसमामिति सौत्रप्रशङ्गस्तुपपन्न इति भावः ॥—**अद्यश्चीना**—। अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽयम् । अद्यशीनो गोगमृतः । अद्यशीनं गोमण्डलमित्यादावर्षाष्टवान् ॥—**अद्य श्वो वेति** । निपातनाद् वाथे समागोऽयमिति भावः ॥ 'अत्राचालम्बना' इति सूत्रेण आविष्टये नम्भेः पत्वविधानाद्वष्टश्चशब्द आभ्यन्तरः ॥ 'विजायते' इति हि वर्तते । स च गर्भविमोचनार्थकमादाह—**आसन्नप्रसवेत्यर्थ इति** ॥—**कर्मकर इति** । यस्तु प्रातर्गो गृहीत्वा गच्छति गोपालस्त्वामित्यर्थः ॥—**गोः प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति** । गोजन्तो लक्षणया गोः प्रतिदाने वर्तते इति भावः ॥—**आगवीन इति** । 'आङ्गायादामविष्यो' इत्यव्ययीभावः 'गोस्त्रियोः' इति हस्ये कृते स्वप्रत्ययः । 'ओर्गुणः' ॥—**अनुग्वलं**—। स इत्यनुवर्तते । अनुगुशब्दान् 'अलगार्गो' इत्यस्मिन्नर्थे सः स्यात् ॥—**गोः पश्चादिति** । पश्चादर्थेऽन्यथोभावः ॥—**पर्याममिति** । क्रियाविशेषणम् । अत्र हृदन्तः । अनुग्वलस्य क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः । न चालगामीत्यस्य 'मुयजानी' इति णिनिप्रत्ययान्ततया कृयोगलक्षणा पठ्य स्यादिति वाच्यम् । क्रियाविशेषणादन्तप्रसृतेः शोभन पाचक इत्यादी तथादर्शनादित्याह ॥ अत्र केचित्तु—धातुगतव्यापारजन्यफलाश्रयत्वं यत्र तन्मुख्य कर्मे, यत्र तु व्यापारजन्यत्वमात्रं तदापचारिकम् । ततश्च तण्डुलां पाचक इत्यत्र मुख्यं कर्मणि कृतो-

नो यत्त्वौ । १।२।१६। अध्वानमलं गच्छति अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः । आत्माध्वानौ खे इति सूत्राभ्यां प्रकृतिभावः । ॥ अभ्यमित्राच्छ च १।२।१७। चाद्यत्त्वौ । अभ्यमित्रोयः । अभ्यमित्र्यः । अभ्यमित्रिणः । अमित्राभिमुखं मुष्टं गच्छतीत्यर्थः । ॥ गोष्टात्खञ् भूतपूर्वं १।२।१८। गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्टीनो देशः । ॥ अश्वः स्येकाहगमः । १।२।१९। एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः । आश्वीनोऽध्वः । ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः १।२।२०। शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अष्टः । कृपपतनमर्हति कौपीनं पापम् । तत्साधनत्वात्तद्गोष्ठ्यत्वाद्वा पुरुष-
लिङ्गमपि । तत्संबन्धात्तदाच्छादनमपि । ॥ व्रातेन जीवति १।२।२१। व्रातेन शरीरायासेन जीवति ननु बुद्धि-
वैभवेन स व्रातीनः । ॥ साप्तपदीनं सख्यम् १।२।२२। सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् । ॥ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् १।२।२३। ह्योगोदोहस्य ह्यिकुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते । दुह्यत इति दोहः क्षीरम् । ह्यो-
गोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनं नवनीतम् । ॥ तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण्ठजाहचौ १।२।२४। पीत्वात् पाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । ॥ पक्ष्यस्तिः १।२।२५। मूलग्रहणमात्रमनुवर्तते । पक्षस्य मूलं पक्षतिः । ॥ तेन चित्तश्चक्षुष्यचण्पा १।२।२६। यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टत्वेन चस्य नेत्संज्ञा । विषया वित्तो विद्याचुञ्चुः । विद्याचणः । ॥ चित्तञ्भ्यां नानात्रौ नसह १।२।२७। असहार्थं पृथग्भावे वर्तमा-

नलक्षणं पट्टो भवति । मुद्रुपाचकः शोभन पाचक इत्यत्र तु गा न भवति । फलव्यापारयोः क्रियाकर्मभावव्यवहारे सत्यपि फलस्यैव चारिकर्मत्वान्न तद्विभेदोपायः मुद्रादेरिति तस्याशय इत्याहुः ॥ अन्ये त्वेव तर्हि नुत्यन्यायेन क्रियाविशेषणान्न द्वितीयाया अप्यप्रवृत्तिः स्यात् । तस्मान्न, 'तदर्थम्' इति निर्देशादनित्या क्रियोगपट्टीति क्रियाविशेषणस्या न स्वीक्रियत इति हरदत्ताशयः कर्थावर्णनीय इत्याहुः ॥ वस्तुस्तु पश्चादर्थेऽन्यथाभावोऽयमिति निर्विवादम् ॥ पश्चादिति आस्तात्यर्थे निपातितम् । तच्च यद्यपि विभक्तिव्ययगाथाणाम् । तथापीदं योग्यतावलात्पक्षमभ्यर्थयितुः । अतस्तस्य कर्मन्वायोगान्प्रथ-
मान्तादेवेह प्रत्यय इति वक्तुमुचितम्, क्रियोगलक्षणपट्टीशङ्कायत एव नेति बोध्यम् ॥—अभ्यमित्रान्—। अभ्य-
मित्रशब्दो 'लक्षणनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । क्रियाविशेषणत्वाद्वितीया । समर्थविभक्तिः ॥—गोष्टात्खञ् । गावस्तिप्रत्ययस्मिन्निति गोष्टः । 'पञ्चथे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः । 'अम्बाम्बगोभूमिः' इति पलम्, पूर्व भूतो भूत-
पूर्वः 'सुमुपा' इति समासः ॥—अश्वस्य—। कर्तारं पट्टीयं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः—एकाहगम इति । 'क-
र्तृकरणे कृता' इति समासः ॥ नन्विह 'प्रवृष्टनिश्चिगमश्च' इत्यप वाधित्वा 'परिमाणान्यायां सर्वेभ्यः' इति घञ् प्राप्नोति,
अस्ति चात्र परिमाणान्याया 'एकाहेन गम्यते' इति परिच्छेदावगमात् ॥ अत्राहुः । अस्मादेव निपातनादव द्रष्टव्य इति ॥
—शालीनकौपीने—। इमी स्वप्रत्ययान्तत्वेन निपात्यते । रुडिजव्दावेनां कथंचिद्रूप्याद्याविति नात्रावयवार्थेऽभिनि-
वेशः कार्यः ॥—शालाप्रवेशमिति । अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः ॥—कृपपतन-
मिति । यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कृपावतरणमर्हतीत्यर्थः ॥—तदाच्छादनमिति । वानःखण्ड इत्यर्थः ॥ अन्ये
त्वाहुः अकार्यशब्दे यः कर्तेति न क्रियामानान्यवचनः, तेन लज्जाहेतुत्वेन अद्रष्टव्यत्वान्पुरुषलिङ्गं कौपीनम् । अस्पृश्यत्वा-
त्तदाच्छादनमिति ॥—शरीरायासेनेति । भागवहनादिनेत्यर्थः । यद्यपि व्रान्तशब्दो लोके संघातवचनः, तथाप्यत्रत्य-
भाष्यादिप्रन्थपर्यालोचनया अयमेवार्थ उद्घोषित इति भावः ॥—साप्तपदीनम्—। योग्यतया समर्थविभक्तिस्तुतीयेति
दर्शयति—सप्तभिः पदैरिति । पदमिह संभाषणं पादविक्षेपो वा । तद्विनार्थं द्विगुः । अवापयत इत्यर्थं खञ् ॥—है-
यङ्गवीनम्—॥ ह्योगोदोहस्येति । गोदादो गोदोहः पट्टीगमागः । तेन सह ह्यनृजब्दस्य 'सुमुपा' इति समासः ।
ततो विकारे अनुदात्तलक्षणस्यानोऽपवादः सन् । अत्र ह्यःशब्देन कालप्रत्यागमतिर्विवक्षिता ॥—नवनीतमिति । यद्यपि
वृत्तौ घृतमित्युक्तं तथैव चामरेणापि—'तन्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्वयं घृतम्' इत्युक्तम् । तथापि घृतशब्देन नवनी-
तमेव विवक्षितमिति हरदत्तप्रन्थानुरोपेनैदमुक्तम् ॥—तस्य पाक—। पाकः परिणामः । मूलमुपकमः । 'तस्यैदम्'
इत्याद्यादिषु प्राप्तेष्वयमारम्भः । जाहचो जकारस्य प्रयोजनाभावान्नैलम् । पीलु कर्कन्धु शर्मा करीर कुवल बदर अश्वत्थ
खदिर पीत्वादिः ॥ कर्णं अक्षि नस्य गुग्गु केश पाद गुल्फ भू १२३ दन्त ओष्ठ पृष्ठ कर्णादिः ॥—मूलग्रहणमात्रमिति ।
एकादेशे स्वरितत्वप्रतिशानादिति भावः ॥—पक्ष्यस्तिरिति । प्रतिपत् पक्षिणां पक्षमूलं च ॥—तेन—। चित्तः प्रतीतः ।
'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति निपातनान् 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति नल्व न ॥—लुप्तनिर्दिष्ट इति । 'चुडपाः प्रत्ययस्य'
इति वक्तव्ये पृथग्योगकरणात् 'चुड' इत्येतद्विलम्बमिति समाधानान्तरमथाहुः ॥—नानात्राविति । नानो जकारो
वृद्धार्थः स्वार्थश्च । 'न सह' इति प्रकृतिविशेषणं, 'न प्रत्ययार्थ' इत्याशयेनाह—असहार्थ इत्यादि । यदि प्रत्ययार्थः
स्यात्ततो 'द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः' इति सहार्थो गम्येत 'न न सह' अपि तु सहैवेति । तस्मात्प्रकृतिविशेषणम् ।

१ गोष्टादिति—अत्र केचित् 'यद्यपि 'भूतपूर्वे चरट्' 'षष्ठया रूप्य च' इत्येव पठित्वा, 'गोष्टात्खञ्' इत्येव सूत्रयितुं युक्तम्
तथापि तयोरन्यत्र पाठसामर्थ्येन विशेषविहितेनापि खत्रा चरटो बाधो न भवति' इत्याहुः ।

नाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना । नाना । ॥ वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ ५।२।२८। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकास्वार्थे । विस्तृतम् । विशालम् । विशङ्कटम् । ॥ संप्रोदश्च कटच् ॥ ५।२।२९। सङ्कटम् । प्रकटम् । उकटम् । चादिकटम् ॥ ॥ अलावृतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् ॥ अलावृतां रजः अलावूकटम् ॥ ॥ गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः ॥ गवां स्थानं गोगोष्ठम् ॥ ॥ संप्राते कटच् ॥ अबीनां सङ्घातोऽविकटः ॥ ॥ विस्तारे पटच् ॥ अविपटः ॥ ॥ द्विवे गोयुगच् ॥ द्वायुगो उग्रगोयुगम् ॥ ॥ पट्वे पङ्गवच् ॥ अश्वपङ्गवम् ॥ ॥ स्नेहे तैलच् ॥ तिलतैलम् । सर्पतैलम् ॥ ॥ भवने क्षेप्रे शाकटशाकिनां । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । ॥ अवात्कुटारश्च ॥ ५।२।३०। चाकटच् । अवाचीनोऽवकुटारः । अवकटः । ॥ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्जनाटजभ्रटचः ॥ ५।२।३१। अवादित्येव । नतं नमनम् । नासिकाया नतं अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तथो-गात्रासिका अवटीटा । पुरुषोऽप्यवटीटः । ॥ नेर्विडञ्जिरीसर्चो ॥ ५।२।३२। निविडम् । निविरीसम् । ॥ इ-नच् पिटञ्चिकत्ति च ॥ ५।२।३३। नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिषेधे इनचपिटचौ प्रत्ययौ प्रकृतेश्चिक चि इत्यादेशौ च ॥ ॥ कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ ॥ चिकिनम् ॥ चिपिटम् । चिकम् ॥ ॥ क्लिन्नस्य चिल् पिल् लश्चास्य चक्षुपी । क्लिन्नं चक्षुपी अस्य चिल् । पिल् ॥ ॥ चुल् च ॥ चुलः । ॥ उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ ५।२।३४। संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं स्थलमुपत्यका । आरूढं स्थलमधित्यका

एतच्च व्याख्यानादभ्यते ॥ यथैव गृह्येव प्रत्ययौ, विनयोः प्रतिषेधाधत्तादिष्टिदोः 'विनदभ्यर्थकः' इत्यादी विशब्द-स्यापि प्रतिषेधवृत्तिर्दृष्टेति । सत्यम् । क्रियावाचिनो विशब्दान्महाथे प्रत्ययो विज्ञायेत । विमतेन सह विवृतेन सहति । तस्माद्यथोक्तमेव न्यायम् । एतच्च हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् ॥—**स्वार्थ इति** । आर्नादश्रधत्तादिति भावः ॥—**संप्रो-दश्च**—। क्रियाविशिष्टसाधनवाचकास्वार्थे प्रत्ययः । संप्रोद संहाम्, संवाध इत्यर्थः । प्रकट प्रज्ञातम्, प्रकाशत इत्यर्थः । उकट उद्भूत, विकट विकृत, रुडश्चाद्यन्ते कथंचिद्व्याचयन्ते ॥—**अलावृतिलेत्यादि** । एभ्यः पशुभ्यो रजस्युप-संख्ये कटच प्रत्ययो भवति । रजसो विकारत्वात्कारे प्रत्ययानामपवादोऽयम् ॥—**अलावूकटमिति** । 'ओरज' मय-द्वैतयोः इति मयुद्वैत प्राप्तः ॥—**तिलकटमिति** । 'असंज्ञाया तिलयथाभ्याम्' इति मयट प्राप्तः ॥ उमाशब्दाद धृता-दिवादनोदात्तात् 'अनुदानादिश्च' इत्यत्र, 'उमोर्णयोर्वी' इति वृथ प्राप्तः ॥ भृताश्चदान् 'तृणधात्र्याना च द्वयाम्' अत्राद्युदात्तत्वात्पञ्चम्युदात्त प्राप्त इत्येव यथासंभव प्रत्ययप्राप्तिरुच्यते । हरदत्तस्यु तिलशब्दस्य धृतादिनादनोदात्तत्वमर्ज्ञा-इत्य ततः 'अनुदानादिश्च' इत्यत्र, 'असंज्ञाया तिलयथाभ्याम्' इति मयुदा प्राप्त इत्याह, तत्र तिलशब्दस्य धृतादित्वा-त्पने वीज चिन्त्यम् ॥ 'तृणधात्र्याना च द्वयाम्' इति फिटमुत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्यायत्वान् । 'तिलश्र' गो' इत्यत्र तथैव वेदे पाठश्च ॥—**गोष्ठजादय इति** । 'संप्राते कटच' इत्यादिन्यस्यैव प्रपञ्चः । इहोभयत्रादिशब्दः प्रकारे ॥—**पशुना-मभ्य इति** । 'पशुनामादिभ्यः' इति भाष्ये प्रचुरः पाठः ॥—**गवां स्थानमिति** । 'तस्येदम्' इत्यत्राथ 'सर्वत्र गोरजा-दिप्रसङ्गे' इति यति प्राप्त गोष्ठच ॥—**संप्रात इति** । अप्रमृतावयवः समूहः संप्रातः । प्रमृतावयवस्तु विभ्रातः । कटचप-टर्चो द्वावपि सामूहिकानामपवादौ ॥—**द्विवे इति** । प्रकृत्यर्थस्य द्विवे योऽप्य इत्यर्थः ॥—**उग्रगोयुगमिति** । द्वय युगमित्यादिवट् इत्यवयवसंप्रातप्राधान्यादेकवचनम् । एवमप्रसङ्गि ॥—**नतमिति** । नपुसकं भाष्ये क्तः ॥—**नमनमिति** । गौचस्त्वित्यर्थः ॥—**अवटीटमिति** । नासिकागाधनकं नमने वर्तमानादवशब्दास्वार्थे प्रत्ययः ॥ कथं तर्हि नासिकायां चावटीशब्दस्य प्रयोग इत्यत आह—**तद्योगादिति** ॥—**नेर्विडच्**—। 'नते नासिकायाः संज्ञायाम्' इति वर्तते निशब्दास्नासिकाया नतेऽभिषेधे विडोऽज्वरीसर्चो न्तः ॥—**निविडमिति** । तद्योगात्त्रिवीडा नासिका निर्विगीरा ॥ कथं तर्हि 'निविडाः केशाः, निविड वस्त्रम्' इति । उपमानाद्विपर्ययति । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । केचित्तु उक्तप्रयोगानुग-र्धेनह मूत्रे 'नते नासिकायाः' इति नानुवर्तने इति व्याचक्षते ॥—**प्रकृतरिति** । निशब्दस्येत्यर्थः ॥—**आदेशो चेति** । प्रत्ययौ तस्मिन्नियोगेन यथासंख्यमिमावादेशौ च न्त इत्यर्थः ॥—**चिकिनमिति** । इनचप्रत्ययसंनियोगेन चिकादेशः ॥—**चिपिटमिति** । पिटचप्रत्ययसंनियोगेन चि इत्यादेशः ॥—**क्लिन्नस्येति** । चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवता लघ प्रत्ययः 'अस्य चक्षुपी' इत्येतास्मन्नर्थे ॥ **चुल् चेति** । चाटप्रत्ययः ॥—**चुल इति** । क्लिन्न अस्य चक्षुपी इति पूर्वोक्त एव विप्रदः ॥ कथं तर्हि 'स्युः क्लिन्नाक्षे चुलचिर्लपङ्गाः क्लिन्नोदिण चाभ्यामां' इत्यमर इति चेत् । अत्राहुः । पुरुषे व्युत्पादि-नानां तदवयवेषु लक्षणा बोध्यते ॥ अन्ये लाहुः—अस्य चक्षुपी इत्यत्र 'अस्य' इति न वक्तव्यम् । क्लिन्नं चक्षुपी चिर्ल पिर्ले । पुरुषे तु मल्लेयैः । अश्वआदिषु 'मत्नादीनात्' इति सूत्रतत्वादिति ॥—**उपाधिभ्याम्** । संज्ञाधिकारादिह निय-तविययसामानाहटं गृह्यत इत्याशयेनाह—**पर्वतस्येति** । अत्रापि समीपम् । आरूढमुच्यस्थानम् ॥—**उपत्यकेति** । 'प्रत्य-

॥ कर्मणि घटोऽठञ् ॥ ५।२।३५। घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः । ॥ तदस्य संज्ञानं तारकादिभ्य इतच् ॥ ५।२।३६। तारकाः संज्ञाता अस्य तारकितं नभः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ प्रमाणे द्वयसज्-
द्वयमात्रचः ॥ ५।२।३७। तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरू प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरुद्वयम् । ऊरुमात्रम् ॥ ॥ प्रमाणे
लः ॥ शमः । विष्टिः । वितस्तिः ॥ ॥ द्विगोर्नित्यम् ॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् । ॥ प्रमाणपरिमाणाभ्यां सं-
ख्यायाश्चापि संशये मात्रज्वक्तव्यः ॥ शममात्रम् । प्रस्थमात्रम् । पञ्चमात्रम् ॥ ॥ वत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ
बहुलम् ॥ तावदेव तावद्वयसम् । तावन्मात्रम् । ॥ पुरुषहस्तिभ्यामण च ॥ ५।२।३८। पुरुषः प्रमाणमस्य
पुरुषम् । पुरुषद्वयसम् । हाम्नितम् । हस्तिद्वयसम् । ॥ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ५।२।३९। यत्परिमाणमस्य

यस्यात्—' इतीग्वं तु न भवति, 'त्यकनश्च निषेधः' इत्युक्तत्वात् ॥—कर्मणि घटो—। गमम्यन्तात्कर्मन्शब्दाद् 'घ-
टते' इत्यर्थे ठच् स्यात् ॥—कर्मठ इति । ठस्येक इतीह न भवति । अठञ् ठस्याप्रत्ययत्वेनाद्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावात् ॥
—तारकितमिति । एवं पुणित फणित पुलकितं रोमाविनमित्याद्युदाहरणम् ॥—प्रमाणे द्वयसच् । प्रमाणे
विद्यमानाप्रथमान्तात् । 'अस्य' इति निर्दिष्टे प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः । प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रम् । तत्र मात्रच ।
द्वयसत्तद्वन्नचौ त्वर्मान एव भवतः । 'प्रथमथा द्वितीयथा ऊर्ध्वमाने मतां मम' इति भाष्यात् । ऊर्ध्वावस्थितेन येन सी-
यते तदूर्ध्वमानम् ऊर्वादि । तेन तिर्यङ्मानादौ 'दण्डद्वयमे क्षेत्रम्' इत्यादि न प्रयुज्यते, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ॥
अत एव 'द्विकाण्डा क्षेत्रमर्कितः' इत्यत्र 'द्वयमचो लुकः' इति प्राचोक्तं नादन्त्यमित्यवोचाम ॥—प्रमाणे ल इति ।
लुक एषा पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणत्वेन ये प्रमाणास्ततः परम्येवाय लुगित्युदाहरण—शमो दिष्टिः वितस्तिरिति ।
शमः प्रमाणमस्येत्यादिविग्रहः । एषु मात्रचो लुकः, इतरयोरसंभवात् । शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात् ॥—द्विगोर्नित्यमिति ।
द्विगोरप्रमाणत्वात्तदन्तविध्यभावात् पूर्वणाप्राप्तो लुगिबधीयते ॥ ननु विकल्पस्याप्रकृतत्वात्तत्रग्रहणमिह निरर्थकमिति
चेत् । अत्राहुः । अनुपद संशये वक्ष्यमाणो मात्रच शममात्रमित्यादौ यथा न लुग्यते, 'प्रमाणे लः' इत्यस्य 'प्रमाणे द्वय-
सच्' इति यः पूर्वविधिस्तद्विषयपरत्वात्, एव द्विगोरपि न लुग्येत । इत्येते च लुकः । द्वौ शमौ स्याता न वा द्विशम इति ।
तथा चाधिकसंभारार्थं नित्यग्रहणमिति ॥ अत्र केचिद् 'द्विगोर्लः' इत्युक्तेऽपि पुनर्लग्रहणं नित्यार्थमधिकसंभारार्थमिति व्या-
ख्यातुं शक्यत इति वैविध्यार्थं नित्यग्रहणमित्याहुः ॥—शममात्रमित्यादि । शमः स्यात् वेत्यादिविग्रहः ॥—पुरु-
षहस्तिभ्यामण । 'दनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावः । हस्तौ प्रमाणमस्य हाम्नितम् ॥ अत्र काशिकायामुक्तं 'द्विगो-
र्नित्यं लुक द्विपुरुषमुदकम्' इत्यादि ॥ व्याख्यातव्यं च हरदत्तेन—यद्यपि 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इत्यस्य नायमनुवादः,
पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणत्वेनाप्रतिष्ठत्वात्, अत एव हि पुरुषद्वयमित्यादौ 'प्रमाणे लः' इति लुङ् न भवति ।
'तथाप्यपूर्वाऽत्र लुगिबधीयते' इति ॥ एतच्चसंगतम् । 'द्विगोर्नित्यं लुकः' इत्यपूर्ववचनस्य मुनित्रयानुक्तत्वात् ॥ वस्तुतस्तु विधी-
यत इत्यस्यानुगीयत इत्यर्थः । अयं भावः । 'द्विगोः' 'तद्धितलुकि' इत्यनुवर्तमाने 'पुरुषात्प्रमाणेऽन्यतरस्याम्' इति दीव्वि-
कल्प्यते तदेव लुकमनुमापयतीति ॥—यत्तदेतेभ्यः—॥—यावानित्यादि । 'आ सर्वनामः' इत्यात्वे 'उगिदच्—' इति
मुम् । 'अवसन्तस्य च' इति दीर्घः । हलङ्वादिषोऽपसंयोगान्तलोपो । 'प्रमाणे' इत्यनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरि-
माणयोर्भेदात्कृतम् । तथा च वार्तिकम् । 'डावतोरर्थवैशेष्यान्निर्देशः प्रथमुच्यते । मात्रायप्रतिपाताय भावः सिद्धश्च डावतोः'
इति ॥ अस्यार्थः—इह शाब्दे वतुप् विधाय तस्मिन् परे आव विहितम् । पूर्वाचार्यस्तु डावतु विदधरे तद्रीत्या निर्देशोऽयं
डावताविति । विशेष्यता इति विशेष्यस्यास्य भावो वैशेष्य तस्मात्, अर्थभेदादित्यर्थः । अर्थभेदस्तु 'परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात्' इति प्रागेवोक्तं इति भावः ॥ नन्वनयोरर्थभेदे गति यावान्त्वा यावन्ती रजुरित्यादि न नि-
ष्येत्, अत्र णायाममात्रं गम्यते । यद्युपमानाद्भवित्यतीति श्रुत्वा, तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्, यावान्त्वित्यादिप्रयो-
गाश्च मुख्याः सन्तु । ये तु परिमाणं प्रयोगाः 'यावान् धान्यगर्जिः' इत्यादयः, त एवोपमानाद्भवन्तु तत्राह—मात्रा-
दीति । 'यत्तदेतेभ्यः—' इति विशेषविहितो हि वतुप् सामान्यविहितान् मात्राज्जादीन् बाधेत । तेन तन्मात्रमित्यादि न
स्यात् । परिमाणग्रहणे गति तु भिन्नोपाधिकत्वाद्वतुप् प्रमाणे विहितमात्राज्जादिभिः सह बाध्यत्वाप्रकृतावो नेति भावः ॥
नन्वेवमपि बाधः स्यादेव । 'प्रमाणे द्वयसच्' इत्यत्र प्रथमात्रमित्यादिमिद्वये प्रमाणग्रहणस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्या-
ख्यातत्वेन वतुपो यत्तदेतेभ्यो विहितत्वेन विशेषविहितत्वानपायात् । तस्मात् 'यत्तदेतेभ्यो वतुप च' इत्येव सूच्यताम्
मास्तु परिमाणग्रहणम्, अस्तु च प्रमाणे इत्यर्थाधिकारः, तेन यावन्ती रज्जुर्वावान् धान्यगर्शितित्यादिप्रयोगाः सर्वेऽनुपपत्तां
विनश्यन्ति निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह—भावः निर्दिधेति ॥—डावतोरिति पद्यम्यन्तम् । अर्थभेदे सति बल-
न्तान्मात्राज्जादीनामुपपत्तिः सिध्यति । तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतम् । तावत्प्रमाणमस्य कुज्यादेः, तावन्मात्रम्
यादृशशीकृतम् आन्यादेर्द्विधं तादृशं कुज्यादेरपीत्यर्थः । एकविषयत्वे तु वतुपेव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वाद्वतुवन्ताम्ना-

यावान् । तावान् । एतावान् । ॥ किमिदंभ्यां वो घः ॥ १५२।४०॥ आभ्यां वतुप्स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।
 ॥ किमः संख्यापरिमाणे इति च ॥ १५२।४१॥ चाद्गुणः । तस्य च वस्य घः स्यात् । का संख्या येषां ते कति ।
 कियन्तः । ॥ संख्याया अवयवे तयप् ॥ १५२।४२॥ पञ्चावयवा अस्य पञ्चतयं दारु । ॥ द्वित्रिभ्यां तयस्या-
 यज्वा ॥ १५२।४३॥ द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । ॥ उभादुदात्तो नित्यम् ॥ १५२।४४॥ उभयादुदात्त-
 पोऽयच् स्यात् । स चायुदात्तः । उभयम् । ॥ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताद्गुः ॥ १५२।४५॥ एकादश अधिका
 अस्मिन्नेकादशम् ॥ ॥ शतसहस्रयोरेवेष्ट्यते । नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशतौ ॥ ॥ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
 समानजातीयत्व एवेष्ट्यते ॥ नेह । एकादश माया अधिका अस्मिन् सुवर्णशते । ॥ शदन्तविंशतेश्च ॥ १५२।४६॥
 इः स्यादुक्तेऽर्थे । विंशदधिका अस्मिन् विंशं शतम् । विंशम् । ॥ संख्याया गुणस्य निमाने मयद् ॥ १५२।४७॥
 भागस्य मूल्या वर्तमानात्प्रथमान्तात्संख्यावाचिनः पष्ठर्थे मयद् स्यात् । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदधि-
 द्भागस्य द्विमयमुदधिघवानाम् । गुणस्येति किम् । द्वौ व्रीहियवौ निमानमस्योदधितः । निमाने किम् । द्वौ गुणौ

त्रजादयो न स्युः । यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि प्रमाणम् । जानुप्रमाणकं जलादि यस्य प्रमाणं तदपि जानुप्रमाणक-
 मिति वक्तुं शक्यत्वात् । एव च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत, न तु तावन्मात्रमित्यादि । अन्यथा तत्प्रमाणमस्य तन्मा-
 त्रम् । तन्मात्रं प्रमाणमस्य तन्मात्रमात्रमित्येव मात्रजादिभ्यः प्रत्ययमालाप्रगणान् ॥—किमिदंभ्याम्—॥—घतु-
 प्यादिति । वकारस्य घावधियामर्थोद्विगुणमनुवर्त्य गोऽयत्र विधीयत इति भावः ॥ 'आदेः परस्य' इत्येव सिद्धे 'वः'
 इति वचनमादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । इतरथा च प्रत्ययान्तरं विज्ञायेत ॥—कियानिति । 'इदंकिमोरीरकी' । 'यस्येति च'
 इति लोपः ॥—इयानिति । ईशादेशस्य 'यस्य' इति लोपे प्रत्ययमात्रमवशिष्यते । पठान्तं च—'उदितवर्ति परस्मिन्'
 प्रत्यये शास्त्रयोर्नौ शतवर्ति विलय च प्राकृतेऽपि प्रपञ्चः । रपादि पदमुदीनं केवलं प्रयोगे यत् तादृशवर्ति मर्यादं को ह्यदा
 पठितोऽपि ॥ वैयाकरणानामपि पानपदानां च प्राकृत्यामाश्रित्य प्रपञ्चो इत्येवोऽयं श्लोकः ॥—किमः संख्या—॥ 'तदस्य'—
 इत्यनुवर्तते एव । संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदः, तस्मिन् कर्तव्ये यः प्रश्नात्प्रत्ययवर्तमानात्कमः प्रश्नभागमथोदधयेति पष्ठार्थे
 इति स्यात् ॥ संख्यापरिमाणं किम् । क्षेत्रं मासूतु । का संख्या येषां दशानाम् । 'अजानानाममच्छाणा जानामात्रोपजीविनाम् ।
 सत्त्वशाः समेतानां परिपच्य न विलये' इत्येव सत्येयद्वाग्नेयात्र सत्त्वशाः कृसा योऽपि ॥—संख्याया । अवयवे वर्त-
 माना या संख्या तद्वाचिनः प्रथमान्तात्पष्ठर्थे तयप् स्यात् । य प्रत्ययवत्, गोऽयवर्ति प्रत्ययार्थः । 'अस्य' इत्यधिकारात् ॥
 तथा द्वयजादिषु प्रमाणं प्रकृत्यर्थे प्रमेयं प्रत्ययार्थमिदम् ॥—त्रयमिति । ननु 'त्रयोऽयवयाः तन्मवो यस्य त्रयं गु-
 त्रम्' इति प्रयोगे संभवत्यापि 'मुनित्रयम्' इति प्रयोगो न समञ्जसः, अन्यपदार्थस्यावागमिनोऽभावादिति चेत् ॥ अ-
 त्राहुः । अवयवां त्वत्र समुदाय एव ॥ स चातिप्रसिद्धो वाऽनतिप्रसिद्धो वेति विचारान्तरम् ॥ एव च समुदायस्यातिप्र-
 कृत्यपक्षेऽपि समुदायपदकृत्येन गुणानां प्रत्यभिज्ञानानमुनित्रयनमाकारस्य विप्रविधातकत्वमस्येवेति ॥—उभादुदात्तो
 नित्यम् । इह 'चित्' इत्यनेनैवादात्तादात्म्यं सिद्धम् । तत्रोदात्तत्वं तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्तम्' इति वचनाद्वाधानम् ।
 न च हे उभयेति संयुज्यन्ते आमान्त्रतायुदात्तत्वं वाधितुं वचनमिति शङ्क्यम् । पुरस्तादपवादस्यायेन पितृव्यस्यैव बाधयता,
 न त्वामन्त्रितायुदात्तत्वस्येति सुवचत्वात् । तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्यादादेरेवायम् । प्रयुज्यन्ते च तथा 'उभयं शृणवयं न'
 इति । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—स चेति ॥—तदस्मिन्—। पुनस्तदग्रहणम् 'अस्य' इति पष्ठान्तसंबन्धतद्ग्रहणनिरासा-
 र्थम् ॥ प्रत्ययवर्धौ तदन्तर्विषयमावादाह—दशान्तादिति । अन्तग्रहणं किम् । दश अधिका अस्मिन् शते । न
 चेह व्यपदेशिवद्वाचिनं दशान्तत्वमस्तीति बाध्यम् । 'व्यपदेशिवद्वाचोऽप्रातिपदिकेन' इत्यभ्युपगमात् ॥—शदन्त—।
 प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तर्विधौ गति 'यस्मात्प्रत्ययवर्धिमन्तादेरेव तदन्तस्य' इति परिभाषया तदार्शिनयमः
 स्यात् । त वारयितुमन्तग्रहणम् । एकाग्रिदम् । एकत्ववार्गिमित्यादि सिद्धम् । नचैव गोविंशदधिका अस्मिन्
 शते इत्यादावतिप्रसङ्गः शङ्क्यः । 'संख्याया अवयवे तयप्' इत्यतः संख्याग्रहणानुवृत्तेः । अन्तग्रहणमिह विंशतिशब्दान-
 न्तरं कर्तव्यम् 'शद्विशत्यन्ताच्च' इति । तेन एकविंश शतमित्यादि सिध्यति । अन्यथा 'ग्रहणवन्ता-' इति तदन्तर्विधप्र-
 तिपञ्चादिह न स्यात् ॥—संख्याया गुणस्य—। गुणो भावः । निर्गोयते क्रीयतेनेनेति निमान मूल्यम् । 'मैदं प्रण-
 दाने' इत्यस्मान्निपुत्रात्करणं स्युट् । तदाह—भागस्य मूल्या इति ॥—पष्ठर्थे इति । यथापि 'तदस्यस्मिन्नधिकम्-'
 इत्यतः 'तद्' इत्यनुवृत्तौ प्रथमान्तादित्ययमेवाथो लभ्यते, तथापि मण्डूकद्वयो 'तदस्य संज्ञातम्' इत्यतः 'तदस्य' इत्यनु-
 वर्तनात् 'पष्ठार्थे' इत्येतदपि लभ्यत इति भावः ॥—द्विमयमिति । द्विशब्दस्य संबन्धिशब्दार्थेन नित्यमापेक्षत्वात् 'यवा-

१ अवयवे इति—अवयवौ चात्रानुद्गनावयवभेदोऽपि समुदायः, तेन मुनित्रयं, बहुतय त्रयम्, उभये देवमनुष्या इति सिद्धम् ।

२ इत्येत इति—इतिकरणलक्ष्योऽयमर्थः । ३ गुणस्येति—मध्यमर्णियादिनोभयत्रापि लभ्यते । गुणकर्मकनिमाने वर्त-
 मानादुणतसंख्यावाचकान्तरवदित्यर्थः ।

क्षीरस्य एकलैकस्य द्विगुणं क्षीरं पच्यते तैलेन । ॥ तस्य पूरणे उट् । ॥ १५२।४८। एकादशानां पूरण एकादशः । ॥ नान्तादसंख्यादेर्मट् । ॥ १५२।४९। डटो मडागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । नान्तात्किम् । विशः । असंख्यादेः किम् । एकादशः । ॥ षट्कृतिकतिपयचतुरां शुक्र । ॥ १५२।५१। एषां धुगागमः स्याद्दुट् । पण्णां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाद्दुट् । कतिपयथः । चतुर्थः ॥ ॥ चतुरदृश्यतावाद्यक्षर-
लोपश्च ॥ तुरीयः । तुर्यः । ॥ बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिथुक् । ॥ १५२।५२। डटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यत-
एव उट् । बहुतिथ इत्यादि । ॥ वतोरितिथुक् । ॥ १५२।५३। डटीत्येव । यावतिथः । ॥ द्वेस्तीयः । ॥ १५२।५४।
डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । ॥ त्रैः संप्रसारणं च । ॥ १५२।५५। तृतीयः । ॥ विशत्यादिभ्यस्तमडन्य-
तरस्याम् । ॥ १५२।५६। एभ्यो डटस्तमडागमो वा स्यात् । विशतितमः । विशः । एकविंशतितमः एकविंशः ।

नाम् इति पदे सत्यपि तद्धितोत्पत्तिग्राहकत्वेन ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमपि प्रत्ययान्तस्योदधिच्छब्देन सामानाधिकरण्यं दुर्ल-
भम् । यावतोदधिश्रद्धायां प्रत्ययो विहितो, नोदधिति ॥ अत्राहुः । विधायमानः प्रत्ययः अभिधानस्याभावाद् भाग-
वन्माचष्टे । तेन सामानाधिकरण्यं भवतीति । 'गुणनिमानं' इति वक्तव्ये व्यस्तोच्चारणात् 'एकत्वं गुणस्य' इत्यत्र विवक्षित-
तम् । तेनेह न भवति यवानां द्वौ भागौ निमानं पामुदधितत्त्वाणां भागानामिति ॥ भूयमथ वाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय
इत्यन्ते' इह न भवति । भागो निमानमन्येति ॥ भूयम इति च प्रत्ययार्थादाधिक्यमात्रं प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितं, न तु
बहुत्वं । तेन द्विशब्दादपि भवत्येव ॥—तस्य पूरणे—'तस्य' इति पठ्यन्तानुकरणम् । एकत्वमविवक्षितम्, एकस्य
पूणासंभवात् । पूर्यतेऽनर्जनेति पूरणः, ण्वन्तात्करणं न्युट् ॥—एकादशानामिति । उट्तावयवेभेदः समुच्चयः प्रकृत्यर्थः ।
अवयव इह प्रत्ययार्थः । यस्मान्संख्यावाचिनः प्रत्ययविभिन्नदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणं प्रत्ययः । यथा
'अतिशायने—' 'यायो—' इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तसंवातिशयादिकः गृह्यते, अन्तरङ्गत्वात् । तथेहापि । तेन 'एकादशानां
षटानां पूरणो जलादिः' इत्यत्र नातिप्रगङ्गाशङ्कालेशोऽर्थात् भावः । ननु यदि प्रवृत्तिनिमित्तस्य पूरणं प्रत्ययः, तर्हि च एकाद-
शत्वस्य पूरणं इति विप्रदो वक्तुं युक्तं इति चेत् । अत्राहुः । 'वैयाकरणपाशः' इत्यत्र यथा 'यायो वैयाकरणः' इति वि-
प्रदः । न तु 'याय वैयाकरणत्वम्' इति तथेहापि बोधमिति । एव च व्युत्क्रमेणायायेषु गम्यमानेषु 'वृद्धिरादिच' इत्य-
ध्यायो यदा चरमं गण्यते तदा सोऽप्यप्रमो भवत्येव ॥—नान्तादसंख्यादेः—॥—उट् इति । 'उट्' इति प्रथमान्त-
स्यानुत्तमस्य 'नान्तात्—' इति प्रथम्या पष्ठी कल्प्यते इति भावः । यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेऽपि न धर्तिः, तथाप्युत्तरत्र त-
मट आगमत्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अनुदात्तता यथा स्यात् । प्रत्ययत्वे ह्यप्युदात्तः स्यात् । तथा चैकस्मिन्पदे
संदर्भव्याख्यानमुचितम् ॥ अन्येऽप्याहुः—मटः प्रत्ययत्वं अकारसहितो मकारो विधेयः । आगमत्वे तु मकारमात्रमिति
लाघवमस्तीति ॥—विश इति । विशतेः पूरणः । 'निविशतेऽर्जितं' इति लोपः ॥—षट्कति—। इह पठोर्निर्देशव-
त्तात् षडादीनामागमिलं स्पष्टमिति तदासुक्त्येनानुवृत्तौ उट् सप्तम्या विपरिणम्यते तदाह—डटीति । उट् एव पुट् तु न
कृतः षष्ठे पकारस्य जश्नप्रसङ्गात् । चतुर्थे रेफस्य विगर्गप्रसङ्गात् । न चैव 'नान्तात्—' इति सूत्रेऽपि इति परे सुगं
विधीयतामिति वाच्यम् । पञ्चमः सप्तम इत्यादौ न लोपाभावापत्तेः ॥—चतुरदृश्यताविति । विशेपाविहिताभ्यामपि
छयज्ञां षट्प्रत्ययो न बाध्यते, शुभिविधानसामर्थ्यात् । तेन चतुर्थं इति सिद्धम् ॥—आद्यक्षरेण । अचगहितं व्यञ्जनम-
क्षरशब्देनोच्यते अचमहितस्यादेः अचमर्थेत्यर्थः । व्यञ्जनसहितस्यादेरच इति व्याख्याने तु द्विवचनन्यायेन नकारस्यापि
लोपः स्यादिति हरदत्तः । आदेर्व्यञ्जनसंवाति व्याख्याने प्रमाणं तु 'द्वितीयावृत्तयः' इति सूत्रे 'तुर्याणि' इति निर्देशो
बोध्यः ॥—द्वेस्तीयः ॥—डटोऽपवाद इति । उट् आदेशस्तु न भवति । 'जिति' 'टिडडा—' इति हीपः प्रसक्त्य
'द्वितीयाधिता—' इति निर्देशानुपपत्तेः ॥ अत एव निर्देशाद्विशब्दस्याप्यपदेशो न भवति ॥—तृतीय इति । रेफस्य क
कारः संप्रसारणम् । 'हलः' इति दीर्घस्तु न भवति, 'उलोप—' इति सूत्रादण इत्यनुवृत्तेः त्रेस्तु च इति नोक्तं, प्रत्ययो म
विज्ञायीति ॥—विशत्यादिभ्यः—। इति प्रत्ययान्त्या 'पङ्क्त—' इत्यादिसूत्रेण निपातिता विगत्यादयो गृह्यन्ते, न लो
कप्रसङ्गाः विप्रकृष्टत्वादिति भाष्यमतम् ॥ वृत्तिरुक्ता तु विशब्दादयो लौकिका एव संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न 'पङ्क्त—' इत्या
दिसूत्रनिर्दिष्टाः । तद्वहणे हेकविंशतिप्रवृत्तिभ्यो न स्यात् । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । एव च सति
'षष्ठादिश्वासंख्यादेः' इति पर्युदासो युज्यत एवेत्युक्तम् ॥—एकविंशतितम इति । यद्यपि भाष्यमते तद
न्तविधिर्दुर्लभः । तथापि 'पञ्चादिभ्यः' इति सूत्रे संख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति 'इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणम्' इति
एवं च सति एकात्रविंशतेः पूरण एकात्रविंशतितम इत्यपि सिध्यति । 'लौकिकानां ग्रहणम्' इति वृत्तिमते तु नैनत्ति

१ द्वितीय इति—सहायवाची द्वितीयशब्दस्तु अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्, अनेन तु नास्य साधुत्वम् । न ह्यपूरणस्तीयशब्दो-
ऽस्तीति 'पूणाङ्गमे' इति सूत्रस्य भाष्यासंगतः ।

॥ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ॥ १५२१५७ ॥ शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव
 वद । मासतमः । ॥ पष्ठ्यादेश्चाऽसंख्यादेः ॥ १५२१५८ ॥ पष्ठितमः । संख्यादेस्तु विंशत्यादिभ्य इति विकल्प एव ।
 एकपष्टः । एकपष्ठितमः । ॥ मर्तौ छः सूक्तसाक्षोः ॥ १५२१५९ ॥ मत्वर्थे छः स्यात् । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति
 अच्छावाकीयं सूक्तम् । वारवन्तोयं साम । ॥ अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ १५२१६० ॥ मत्वर्थेस्य छस्य । अतएव
 ज्ञापकात्तत्र छः । विधानसामर्थ्याच्च विकल्पेन लुक् । गर्दभाण्डः । गर्दभाण्डीयः । ॥ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ १५२१६१ ॥
 मत्वर्थेऽण् स्यादध्यायानुवाकयोः । विमुक्तः शब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः । दैवासुरः । ॥ गोपदादिभ्यो
 वुन् ॥ १५२१६२ ॥ मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदकः । इपेत्वकः । ॥ तत्र कुशलः पथः ॥ १५२१६३ ॥ वुन् स्यात् ।
 पथि कुशलः पथकः । ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ १५२१६४ ॥ आकर्षे कुशल आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफर-
 हितो मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषोपलः । ॥ धनहिरण्यान्कामे ॥ १५२१६५ ॥ काम इच्छा । धने कामो धनको
 देवदत्तस्य । हिरण्यकः । ॥ स्वाङ्गभ्यः प्रसिते ॥ १५२१६६ ॥ केशोप प्रसितः केशकः । तत्रचनयायां तत्पर इत्यर्थः ।
 ॥ उदराट्टगाद्युने ॥ १५२१६७ ॥ अविजिगीषो ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । बुभुक्षयात्यन्तपीडित उदरे प्रसित औदरिकः ।
 आद्युने किम् । उदरकः । उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः । ॥ सस्येन परिजातः ॥ १५२१६८ ॥ कन् स्वयंते ननु
 ठक् । सस्यशब्दो गुणवाची । ननु धान्यवाची । शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः संबद्धः सस्यकः
 मायुः । ॥ अंशं हारी ॥ १५२१६९ ॥ हारीत्यावश्यकं णिनिः । अत एव तद्योगे पठि न । अशको दयादः । ॥ त-
 त्त्वादिचिरापहृते ॥ १५२१७० ॥ तत्रकः पठः । प्रत्यग्र इत्यर्थः । ॥ ब्राह्मणकोणिके संज्ञायाम् ॥ १५२१७१ ॥
 आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्पमज्ञं यस्यां सा उणिका यवागुः । अज्ञशब्दस्य उण्णादेशो
 निपात्यते । ॥ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ १५२१७२ ॥ शीतं करोतीति शीतकोऽलमः । उष्णं करोतीति उष्णकः
 शीतप्रकारी । ॥ अधिकम् ॥ १५२१७३ ॥ अध्यारुदशब्दाकन् उत्तरपदलोपश्च । ॥ अनुकाभिकार्भीकः कमिता

येन विंशतिसंख्यातः प्राग्भावात्वादस्याः संख्यायाः । एतन् कैयटहरदत्तग्रन्थयोः गणम् ॥ ननु 'अनागम्यो वा प्रातिपदिक-
 विज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु' इति वदता कात्यायनं 'पाँडु-' इत्यादिष्वस्य प्रत्याख्यानत्वात् तन्मूत्रे निपातिताः विंशत्या-
 द्यो गृह्यन्ते, इति भाष्यमतमनुकुर्वन्ति ॥ अत्राहुः । यस्यापि प्रत्याख्यात तथापीदृशैर्भावस्य तत्र । अत एव तत्र
 नाप्यकृता नामस्य कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अतः कात्यायनोक्तप्रत्याख्यानं नादर्थ्यमिति ॥—**शततम**
इति । यद्यपीदं 'पष्ठ्यादेः' इत्युत्तरग्रन्थेनैव निर्यातं । तथापि संख्यास्य 'नित्यं शतादि-' इत्यावश्यकमिति 'धनयनु-
 दाहरति—एकशततम इति ॥—मासादेरिति । संख्यावाचिन्यामादेर्पीति भावः ॥—**पष्ठ्यादीनि** ॥ 'विंशत्या-
 दिभ्यः-' इति विकल्पे प्राप्तं नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥—**संख्यादेस्त्विति** । एतान् प्राक् शतादौऽयम् 'नित्यं शतादि-' इत्यु-
 क्तत्वात् ॥—**मर्तौ छः**—॥—**मत्वर्थे इति** । मर्तोविषयः । तेन 'तत्र' इति प्रथमा समर्थोपसर्गः, अस्यास्मिन्निति
 प्रत्ययार्थेनैव लभ्यते ॥—**विधानसामर्थ्यादिति** । सनुपप्रकरण एवास्मिन् सूत्रे कर्तव्ये यदत्रास्य लुक्विधानं तत्पाक्षिकं
 लुक्समुपापयतीति कैयटः ॥—**तत्र कुशलः**—। समर्गोसमर्थोपस्थितशब्दाकुशल इत्येव वृत्त्यात् ॥—**आकर्षा-**
दिभ्यः कन् । वुना सिद्धे कन्प्रवहण इदुदन्ताधेयम् । अत्रानिकः प्रकृतिकः स्मरकः ॥—**मुख्यः पाठ इति** । आकर्षण्यस्मिन्
 सवर्णादिकमित्याक्षयः । 'पुयि संज्ञायां घः' इति व्याख्याय, ये तु 'आकर्षादिभ्यः' इति गरेफ पठन्ति, तेषाम् 'आकर्ष इति घञि
 रणम्' इति हरदत्तेनोक्तत्वादिति भावः ॥—**धने काम इति** । 'तत्र' इत्यनुवृत्तेनागमस्यमान्नाप्रत्यय इति भावः ॥—**उद-**
रात्—। आयुधशब्दार्थमाह—**अविजिगीषाविति** । 'दिवाऽर्निजिगीषायाम्' इति तत्रैव निष्ठान्नविधानात् ॥—
सस्येन—। कर्मकर्तारं तृतीयेणम् । पारितो जातः परिजातः ॥ 'फरितमाह—**संबद्ध इति** ॥—**अत एवेति** । 'अ-
 केनोः' इति निधेधाटिति भावः ॥—**तत्त्वान्**—। तन्मूत्रे तन्तवोऽस्मिन्निति ध्युत्पत्त्या तत्र तन्तुवायशालका आचिरः
 कालोऽपहतस्येवचिरापहतस्त्वस्मिन् । 'कालाः परिमाणानां' इति गमायः ॥—**प्रत्यग्र इति** । नृपत इत्यर्थः ॥—**ब्रा-**
ह्मणकोणिके—। ब्राह्मणशब्दादायुधजीवित्वापाधिकप्रथमामानान् समर्थ्ये कन् प्रत्ययो निपात्यते । अत्रशब्दानु
 अपेक्षापाषािकात् । तदाह—**आयुधेत्यादि** ॥—**शीतोष्णाभ्याम्**—। शीतमिव शीतम् । मन्दमित्यर्थः । शीते सति
 कार्यकरणे पाठवाभावात् ॥ उष्णमिवोष्णम् । शीतमित्यर्थः । क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयाभ्यां प्रत्ययः । कृशोऽलक्षणा पठि
 तु क्रियाविशेषणान्नैत्युक्तम् । मुख्यार्थवृत्तिभ्यां तु प्रत्ययो न भवत्यनर्थधनान् ॥—**अधिकम्** ॥—**अध्यारुदशब्दा-**
दिति । 'गल्यर्थकमेक-' इत्यादिना स्हेः कर्तारं कर्मणि वा कौ विहितः । आयु कप्रत्ययेन कर्मणोऽनभिहितत्वाद् अध्या-
 रुदशब्दयोगे द्वितीया । अध्यारुदो 'द्रोणः स्वारीमिति ग्राम गत इति वत् । तथा अधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्रा-

।।५।२।७४। अन्वभिभ्यां कन् । अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते अनुकः । अभिकामयते अभिकः । अभीकः ।
 ॥ पाञ्चनान्विच्छति ।।५।२।७५। अनुजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः । ॥ अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां
 ठकृठञौ ।।५।२।७६। तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः । साहसिकः । दण्डाजिनं दम्भः, तेनान्वि-
 च्छति दाण्डाजिनिकः । ॥ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व ।।५।२।७७। कन् स्यात्पूरणप्रत्ययस्य च लुग्व । द्विती-
 यकं द्विकं वा ग्रहणं देवदत्तस्य । द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः ॥ ॥ तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यो
 नित्यं च लुक् ॥ षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः । षड्भक्तः । ॥ स एषां ग्रामणीः ।।५।२।७८। देवदत्तो मुख्यो
 येषां ते देवदत्तकाः । त्वत्काः । मत्काः । ॥ शृङ्खलमस्य वन्धनं करमे ।।५।२।७९। शृङ्खलकः करभः । ॥ उक्क
 उन्मनाः ।।५।२।८०। उद्धतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दास्त्रयं कन् । उक्क उक्कणितः । ॥ कालप्रयोजनादौ ।।५।२।८१।
 कालवचनाप्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्गोमे । द्वितीयेऽहनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
 वा । विषपुष्पं जनिनो विषपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य उष्णकः । रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य । ॥ तद-
 स्मिन्नश्च प्रायेण संज्ञायाम् ।।५।२।८२। प्रथमान्तात्सम्यर्थं कन् स्यात् यत्प्रथमान्तमज्ञं चेत्प्रायविषयं तत् । गुडा-
 पूराः प्रायेणाज्ञमस्यां गुडापृषिका पोणेमासी ॥ ॥ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः ॥ वटकिनी । ॥ कुलमापाद्व ।।५।२।
 ८३। कुलमापाः प्रायेणाज्ञमस्यां कौलमापी । ॥ श्रोत्रियंश्छन्दोधीते ।।५।२।८४। श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ।
 ॥ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।।५।२।८५। श्राद्धी । श्राद्धिकः । ॥ पूर्वादिनिः ।।५।२।८६। पूर्व कृतमनेन पूर्वा ।

मायां 'यस्मादाधिक' 'तदस्मिन्नधिकम्' इति च निर्देशद्वयात् पथगोयमर्थो भवतः । अधिको द्रोणः स्यात् । अधिको
 द्रोणः स्यातीति । द्वितीयं तु केन कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा । अधिका स्याति द्रोणेन । कर्मणोऽभिहितत्वादेव पक्षगोयमस्या-
 विह न शङ्कनीये ॥—अनुका— । गमाहारद्वन्द्वे गोत्र पुस्त्वम् । मृत्वादिद्वयस्य इति फलिगोऽर्थः ॥—अन्वभि-
 भ्यां कनिनि । क्रियाविशिष्टमात्रवचनानिभ्यां स्वाधे निपात्यत इत्यर्थः ॥—पाञ्चनान्विच्छति । 'आकपोद्विभ्यः
 कन्' इत्यतः कन्नुवर्तते ॥—अनुजुरिति । निर्णयव्यानान्पाञ्चमगजु, तस्माध्वनौदुपायोऽपि ॥ इह शीतोष्णपार्श्वयःशू-
 लदण्डाजिनशब्दा गोणा एव गृह्यन्ते । मुख्यार्थेभ्यस्तु प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् ॥—तावतिथं ग्रहणमिति
 लुग्व । तावतां पूरणं तावतिथम् । 'वतोऽरिथक्' यथा 'तस्यापत्यम्' इत्यत्र तस्येति पृष्ठान्तां सामान्यनिर्देश-
 स्तथात्र 'तावतिथम्' इति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः ॥ अनन्तरावपि ठकृठञौ नानुवर्तते, अस्मरित्वादित्यभि-
 प्रेत्याह—कन्स्यादिति ॥—पूरणप्रत्ययस्येति । न तु कनो लुक् । वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । पक्षम पक्षमकित्वा-
 दित्वा हि तेन गायम् । तच्च महाविनापाधिकाराद्विकल्पेन कन् उपन्यापि सिद्धमेव, तस्मात्पूरणप्रत्ययस्यैव लुक्मृत्कार-
 स्याभिमत इति व्याचष्टे—द्विकमिति । वानिककार्मन् कन् एव लुगिति व्याख्यामभिप्रेत्य 'तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व
 वचनानर्थक्यं विनापाग्रहणात्' इत्याह । तस्मिन् द्वितीयकं द्वितीयसम्येव रूपं न तु द्विकमिति बोध्यम् ॥—तावति-
 थेनेति । पूरणप्रत्ययान्ताद्ग्रहणोपाधिकान् स्वाधे विधेयमाने ग्रीहीतरि न प्राप्नोतीति वचनमिति कैयटः ॥—स एषां
 ग्रामणीः । 'ग्रामणीर्नोपि न पुमि षेष्ठे ग्रामाधिप विपु' इत्यमरः ॥—करभ इति । उग्रवालकः ॥—द्वितीयेऽह-
 नीति । यद्यपि द्वितीयशब्दः कालवाची न भवति, तथाप्यर्थप्रकरणादिना वृत्तिविषये काले वर्तते इति भावः ॥ ननु
 साक्षात्कालवाचिभ्यो सामाद्विभ्यो न भवति, द्वितीयादिभ्यस्तु भवतीत्यत्र किं मानमिति चेत् । अत्राहुः—उत्तरमूत्र-
 स्थसंज्ञापकपेणान्छब्दस्वाभाव्याद्वा तद्गोयमिति ॥—वटकेभ्य इति । कनि प्राप्ते वचनम् ॥ ननु संज्ञाग्रहणात्कन् भवि-
 ष्यतीति चेत् । किं ततः । इनेनप्राप्तत्वादर्थं वचनमतीकार्यमेव । 'अत इनिठनौ' इत्येव कथंचिदिनिः सिध्यतीत्या-
 शात्र न कार्यो । 'सप्तम्यां च न तौ स्मृता' इति वचनात् ॥—श्रोत्रियं— । यच्छन्दोऽधीते सः श्रोत्रियो भवति । अत्र
 भाष्ये 'छन्दोऽधीते' इत्यस्य वाक्यस्याधे श्रोत्रियान्वयेतत्पद निपात्यते' इति वाक्यार्थे पदवचनपक्षः । छन्दो वा श्रोत्रभावो
 निपात्यते 'तदधीते' इत्येतस्मिन्नर्थे षष्ठं प्रत्ययः' इति पक्षान्तरं च स्थितम् । व्याख्यात न कैयटेन 'वाक्यार्थस्य संबन्ध-
 रूपस्य क्रियारूपस्य वाऽसालभूतत्वात् । श्रोत्रियशब्दस्य च सन्वत्पार्थाभिधायित्वाद्वाक्यार्थग्रहणेन तदाश्रयच्छन्दोऽध्यायो
 अभिधीयते इति ॥ एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियो भवतीति धर्मशास्त्रम् ॥—वेत्यनुवृत्तेरिति । 'तावतिथं ग्रहणमिति
 लुग्व' इत्यतः ॥—श्राद्धमनेन— । श्राद्धस्मिन्नस्तीति श्राद्धम्- 'प्रज्ञाश्राद्धांभ्यो णः' ॥ यद्यपि पिब्य कर्म श्राद्धशब्दे-
 नोच्यते । तथापीह तत्सोधनद्रव्यमुच्यते । मुख्यस्य श्राद्धस्य भोक्तृमशक्यत्वात् ॥—श्राद्धी । श्राद्धिक इति । 'अय-
 तन एवेच्छते' अय भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूर्त् ॥—पूर्वादिनिः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणान् द्वितीयान्तात्प्रत्ययः ॥
 'अनेन' इति कर्तृवाचकमनुवर्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्ता संभवतीति काचित्क्रियामभ्याहृत्य प्रत्ययो विधेयस्तदाह—

१ कालप्रयोजनादिति—कालवाचकः पूरणप्रत्ययान्त एव ततः सप्तम्यन्ताद्भवे प्रत्ययः । कारणवाचकात्तृतीयान्ताजनिन इत्यर्थे,
 फलवेषकात्प्रथमान्तादस्य कार्यमित्यर्थे, अभिधानरत्वाभावादिनि शब्दन्दुशेखरे ।

॥ सपूर्वाब्ध ॥ ५।२।८। कृतपूर्वी । ॥ इष्टादिभ्यश्च ॥ ५।२।८। इष्टमनेन इष्टी । अधीतो । ॥ छन्दसि परि-
पन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ५।२।८९। लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्यायः । ॥ अनुपद्यन्वेष्टा
॥ ५।२।९०। अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी गवाम् । ॥ साक्षाद्दृष्टिः संज्ञायाम् ॥ ५।२।९१। साक्षाद्दृष्टा साक्षी ।
॥ क्षेत्रियच्च परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ५।२।९२। क्षेत्रियो व्याधिः । शरीरान्तरे चिकित्स्यः । अप्रतीकार्य इत्यर्थः ।
॥ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ५।२।९३। इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं
करणेन कर्तुंरनुमानात् । इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् । ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुषु ॥ ५।२।
९४। गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ ॥ भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संबन्धेऽस्तिविषयायां
भवन्ति मनुबादयः ॥ १ ॥ ॥ रसादिभ्यश्च ॥ ५।२।९५। मनुषु । रसाद्वा । रूपवान् । अन्यमवर्धयानिबृष्यर्थे
वचनम् । रस, रूप, वर्ण, गन्ध, स्पर्श, शब्द, स्नेह । (ग) गुणात् । एकाचः ॥ स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

पूर्वं कृतमनेनेति ॥—सपूर्वाब्ध । 'अनेन' इति, पूर्वसूत्रं चानुवर्तते ॥ विद्यमानपूर्वैकापूर्वशब्दादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इति-
स्यात् ॥ 'पूर्वास्ताव' इत्येतत्फलितम् ॥—कृतपूर्वाति । कृतपूर्वशब्दयोः 'सुमुधा' इति समासः । इष्ट प्रातिपदिकाधि-
कारात् 'पूर्वादिनिः' इत्यनेनैव पूर्वशब्दान्तप्रातिपदिकान् कृतपूर्वशब्दादिनां निन्दे 'सपत्नान' इत्येतद् 'प्रशणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति परिभाषां ज्ञापयति । कृतपूर्वान्वयेत्यस्यैव 'पूर्वास्ताव' इति स्वीकृते तेनैव व्यपदेशव-
द्भावेन पूर्वोत्पत्तिरूपे तिष्ठे 'पूर्वादिनिः' इत्येतत् 'व्यपदेशवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति परिभाषा ज्ञापयति ॥—छन्दसि—
पर्यवस्थातृशब्दाच्छत्रुपयोऽन्वयार्थे इति प्रत्ययः, अवस्थातृशब्दस्य पन्थ पर एतावदेतौ निपात्यन्ते ॥ 'अपत्य परिपन्थिनम्'
'मा त्वा परि परिणो विदन्' । उभयत्रापि परिशब्दे अवग्रहः ॥—लोके त्विति । 'अनुपन्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवः'
इत्यादी ॥—अनुपद्यन्वेष्टा । अन्वेष्टार इति प्रत्ययो निपात्यते ॥—अनुपदमिति । परस्य पश्चात् । पश्चादर्थेऽव्य-
र्थभावः ॥—अनुपदी गवामिति । पदापेक्षया पृष्टो । गोपदत्वश्चादन्वेषणं गवामेव । तेन द्विगुणादानन्वेषणे न भवतीति
हरदन्तः ॥—साक्षाद्दृष्टिः । दृष्ट्यर्थे इति स्यात् ॥ साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्, तेन 'प्रकृतवदनुकरणम्' इत्यतिदेशादिह
सूत्रे पञ्चम्या लुक् । 'उद्देश्यान्मोः—' अवाचालम्बना—' इत्यादी तु 'प्रकृतवत्' इत्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वेनाव्ययत्वा-
भावात् पञ्चम्या लुट् न भवतीति बोध्यम् ॥—साक्षीति । 'अव्ययानां भूमात्रे' इति विशेषः । यद्यपि साक्षाद्दृष्टारम्भो भव-
न्ति, दातुं प्रहीता उपद्रष्टा च, तथापि न संज्ञाग्रहणान् साक्षिशब्देनोपद्रष्टव्येति उच्यते ॥—क्षेत्रियच्च— । 'परक्षेत्र-
गब्धान्समम्यन्ताद्वच परशब्दस्य लोपश्च निपात्यन्ते' इति मनोरमा ॥ अन्ये तु 'परक्षेत्रे चिकित्स्यः' इत्यर्थे 'क्षेत्रियच'
इति निपात्यते । बावयार्थे पदवचनं श्रोत्रियवदिदृष्ट्याहुः ॥ एवमन्यत्राभ्युद्यम् ॥—क्षेत्रियो व्याधिरिति । किं
क्षेत्रियं विषम् । यत्परशरीरे संक्रम्य चिकित्स्यते ॥ अपि च क्षेत्रियाणि वृणानि । यानि मस्मानि मस्यार्थक्षेत्रे जातानि
चिकित्स्यानि विनाशयितव्यानि ॥ किं च क्षेत्रियः पारदारिकः ॥ परदारा, परक्षेत्रम् । तत्र चिकित्स्यो नि-
प्रहीतव्यः । संवेऽयिते पक्षा आकरे स्थिताः ॥—इन्द्रियमिन्द्र— । इन्द्रशब्दाद्धच । इन्द्रेण दृष्टं ज्ञातं 'गम चक्षुः, मम
श्रोत्रम्' इत्यादिक्रमेण सृष्टमदृष्टाद्वा । नुष्टं प्राणितं संयितं वा । दत्त यथायथ विपश्यन् । इतिशब्दोऽयं यथा कथंचिद्यु-
त्पादितः ॥—तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुषु । तदिति प्रथमासमर्थोऽप्रत्ययः । अस्मीति पुरुषवचने अविवक्षितं,
कालसु विवक्षितः, धने गते भावितं वा 'धनवानयम्' इति प्रतीत्यभावात् । इतिशब्दो विपर्ययशेषलभार्थः । तथाहि—
'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संगेऽस्तिविषयायां भवन्ति मनुबादयः' ॥ अविवक्षायां ये मनुबादयो वि-
धीयन्ते ते भूमादिषु विषयेषु भवन्तीति वार्तिकार्थः ॥—भूमा बहुलम् । तत्कार्षितकम् । यस्य हि यावदुचितं तावदेव
बहुलबोधकदुश्चिदपि प्रतीयते । यथा पशुपान्भरिष गोभिर्देवदत्तस्य बहुशो गाव इति व्यवहारः । गच्छन्तु सहस्रगोरपि
गावोऽस्या इति व्यवहारः ॥ गोमान् । यवमान । यस्य सार्यादिभिः परिच्छिन्ना यवाः सन्ति स एवमुच्यते । ननु गह्वरे-
णापि यवैर्यवमार्जितं । कथं तर्हि 'यवमतीर्गदृष्ट्यैव प्राञ्जितं' इति । अत्राहुः । जानिमात्रसंबन्धस्य विवक्षितत्वा-
द्भूमाभावेऽयत्र मनुषु ॥ भूमादिग्रहणं तु प्रायेण भूमादयः प्रतीयन्त इत्येवपरमिति ॥—निन्दायां, ककुदावर्तिनी
कन्या ॥—प्रशंसायां, रूपवान् ॥—नित्ययोगे, क्षीरिणो वृक्षाः ॥—अतिशयने, उद्दिष्टा कन्या ॥—संबन्धे, दण्डी ।
संयोगः संयोगः तेन संयुक्तदण्ड एवाच्यते, ननु गृहावस्थितदण्डोऽपि । इह दण्डपुरुषयोः संयोगे सत्यपि दण्डो पुरुष
इत्यादिवत् 'पुरुषी दण्डः' 'पुरुषवान् दण्डः' इति न प्रयुज्यते । वृत्तिनियामकस्य विलक्षणसंबन्धस्याभावात् । संयोगे स-
मानेऽपि प्रतीतिबलाद्बैलक्षण्यं कल्पितं इत्याहुः ॥ एव च यवसंसर्गमात्रेण यवमत्य आपो न भवन्ति, किं तु यवमल्लवच
पात्रमेवेत्याशयेन 'कथं यवमतीर्गदृष्टिः' इत्याक्षेपो भूमादिग्रहणं प्रायिकमित्याशुसर्गं च संगच्छत एव ॥—अन्यमन्व-
र्थेयेति । कथं तर्हि 'रूपिणी कन्या' 'रसिको नटः' इति । अत्राहुः । रगादिगणे 'गुणात्' इति पठ्यते । तेन गुणवाचिभ्य

॥ तसौ मन्वर्थे ॥१॥११॥ तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मन्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणम् । विदुष्मान् ॥
 ॥ गुणवचनेभ्यो मनुपो लुगिष्टः ॥ शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः षट् । कृष्णः । ॥ मादुपधायाश्च मतोवा-
 ऽपधादिभ्यः ॥८॥२१॥ मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधायाश्च यवादिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । किंवान् ।
 ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वान् । यवादेस्तु यवमान् । भूमिमान् । ॥ झयः ॥८॥२१०॥
 झयन्तान्मतोर्मस्य वः स्यात् । अपदान्तवाश्च जश्वम् । विद्युन्वान् । ॥ संज्ञायाम् ॥८॥२११॥ मतोर्मस्य वः
 स्यात् । अहीवती । मुनीवती । शरादीनां चेति दीर्घः । ॥ आसन्दीवदष्टीवचक्रीवक्षीवदुमण्वश्चर्मण्वती
 ॥८॥२१२॥ एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसञ्जशब्दस्यासन्दीभावः । आसन्दीवान् । ग्रामः । अन्यत्रासञ्जवान् ।
 अस्थिशब्दस्याष्टीभावः । अष्टीवान् नाम ऋषिः । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्रीभावः । चक्रीवाज्ञाम् राजा ।
 चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः संप्रसारणम् । कक्षीवाज्ञाम् ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र । लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुम-
 ण्वाज्ञाम् पर्वतः । लवणवानन्यत्र । चर्मणो नलोपाभावो ण्वन् च । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवत्यन्यत्र । ॥ उद-
 न्वानुद्धौ च ॥८॥२१३॥ उदकस्य उद्भवावो मतौ उद्धौ संज्ञायां च । उद्भवान् समुद्रः ऋषिश्च । ॥ राज-
 न्वान् सीराज्ये ॥८॥२१४॥ राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र । ॥ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥९॥२१९६॥
 चूडालः । चूडवान् । प्राणिस्थात्किम् । शिखावान्दीपः । आतः किम् । हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव । नेह । मेघवान् ।
 प्रत्ययस्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थश्चकारः । ॥ सि-
 ध्मादिभ्यश्च ॥९॥२१९७॥ लज्वा स्यात् । सिध्मलः । सिध्मवान् । अन्यतरस्यांप्रहणं मनुष्यसमुच्चयार्थं नतु प्रत्ययवि-
 कल्पार्थं । तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न ॥ (ग) वातदन्तबलललाटानामूङ् च ॥ वातलः । ॥ वत्सांसाभ्यां कामबले

एवान्यमत्वर्थस्य निषेधः, रूपिणीत्यत्र तु रूपशब्देन गौन्दर्यं गृह्यते । तत्र न गुणः ॥ रसिक इत्यत्र तु रसशब्देन भावो
 गृह्यते न तु रसनाप्राप्तौ गुण इति ॥—गुणवचनेभ्य इति । गुणं तद्वति च प्रतिष्ठा ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते
 न तु रूपादयोऽपि । तेन रूप वस्त्रमित्यादिप्रयोगो न भवति ॥—मादुपधाया— । मच अथ म गमाहारे द्वन्द्वः । तेन
 मनुप्रत्ययाक्षिप्तं प्रातिपदिकं विशेष्यते । नदाह—मवर्णावर्णान्तादिति । ‘उपधायाश्च’ इति वाक्यान्तरम् । उपधा-
 भूतान्मात्परस्य मतोरित्यर्थः । ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायनान्यान्यवहितेऽपि भवतीति । एवमधरार्थं स्थिते फलितमाह—
 मवर्णावर्णोपधादिति ॥—झयः । उदमपि मनुर्वाक्षिप्तस्य प्रातिपदिकस्य विशेषणम् । नदाह—झयन्तादिति ॥—
 विद्युन्वानिति । एतेन ‘वदिसमूहान्’ इति नैयायिकप्रयोगो निरस्तः । उक्तरीत्या जयवस्याप्रवृत्तेः । मलन्तान्मनुपो नि-
 पेधाच्च ॥ ननु गोपुद्गान् मनुलिङ्गमानित्यत्र हस्य पन्थं हन्वे च कृते ‘झयः’ इति वलप्रवृत्त्याऽनुनासिकपङ्क्त्याभावात् ‘प्रत्यये
 भापायां नित्यम्’ इत्यनेन घकारउकारयोरनुनासिकाप्रवृत्तेर्गोपुद्गान् मनुलिङ्गानित्यन्तं प्रसज्येत । मैवम् । घलटलयोर-
 सिद्धत्वेन ‘झयः’ इति वलाप्रवृत्तेः ॥—प्राणिस्थान्— ।—शिखावान्दीप इति । प्रत्युदाहरणदिगिय दृशिता । शिखा-
 शब्दस्य ब्रीह्यादिपाठेन लोकोऽप्यग्रातः । ‘चूडवान् वृधः’ इति प्रत्युदाहार्यमिति हरदत्तः ॥ न च वृधस्य प्राणिलमन्तीति
 शङ्क्यम् । सुसनागामसंचारी नायुः प्राणः, तद्गानेव प्राणीति तदाशयान् ॥—प्राण्यङ्गादेवेति । एतच्चेति कर्णानुदृत्या
 लभ्यते ॥—चूडालोऽसीति । असीत्यस्य ‘निहृदतिटः’ इति निघातः । चूडालशब्दात्प्रोक्तत्वे तस्य ‘अतो गेरप्रुतात्-’
 इत्युकारे कृते हला रसनधर्मत्वात्तन्धानिकोऽकारोऽनुदात्तः । सुपमानिकस्यापि सुपत्वात् ‘अनुदात्तां सुप्पितां’ इत्यनुदात्त
 इत्यन्ये ॥ पूर्वेण सह आहुणे गति ‘एकादेश उदात्तेन’ इत्येकार उदात्तः । ततः ‘एङः पदान्तादनि’ इति पूर्वस्मैकादेश-
 स्तस्य ‘स्वरितो वानुदात्तः’ इत्यादिना स्वरिते प्राप्ते तदाधनाय चकार इत्यर्थः ॥—सिध्मादिभ्यश्च । सिध्म गडु मणि विजय
 निपाव पांमु हनु पाण्यदियः सिमादयः ॥—समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । न च इनिठनत्व-
 प्यन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चीयेतामिति शङ्क्यम् । तयोः प्रकृतत्वात् । मनुप्रत्ययस्तु समुच्चीयेत । तस्य प्रकृतत्वात् । अन्ति चेह
 लिङ्गं ‘केशाद्’ इत्यत्रान्यतरस्यांप्रहणम् । तद्धि इनिठनोः प्राप्यर्थं कियते । प्रकृतस्यान्यतरस्यांप्रहणस्य विकल्पार्थत्वे तदनु-
 वृत्त्यैव सिद्धौ किं तेन क्रियमाणं तु पूर्वस्यान्यतरस्यांप्रहणस्य समुच्चयार्थता ज्ञापयत्येव । तथा च वार्तिकं, ‘लजन्य-
 तरस्यामिति समुच्चयः’ इति । अयं भावः । ‘प्राणिस्थान्’ इति सूत्रेण लचि विकल्पिते पक्षे मनुविति चूडालश्रृङ्गाविति
 रूपद्वयं यद्यपि सिद्ध्यति तथापि सिमादिषु येऽदन्तास्तेषु इनिठनोः प्रवृत्त्या दीपः । समुच्चयार्थत्वे तु न दीप इति ॥
 एवं च ‘लज्वा स्यात्’ इति वृत्तौ वाशब्दः समुच्चये बोध्यः । ‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये’ इत्यमरः ॥—
 वातदन्तेत्यादि सिम्भाद्यन्तर्गणसूत्रम् ॥—ऊङ् चेति । डिच्वादन्तादेशः । ऊकारमात्रोकावन्तादेशलसिद्धावपि प्रत्यय-
 लशङ्कानिवारणाय डोऽनुबन्धः कृतः । न च षष्ठ्यन्ताद्विहितस्य प्रत्ययत्वं वेति शङ्क्यम् । ‘अहशुभमोर्गुस’ ‘गोपयसोयित्’

१ आसन्दीवदिति—अत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्थ इति ‘न संप्रसारणे—’ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरतः । तत्र हि ‘कक्ष्यायाः
 संज्ञायाम् मतौ संप्रसारणं वक्तव्यम्’ इति वचनमेवावश्यम्, वत्त्वं तु ‘संज्ञायाम्’ इति सूत्रेण सिद्धमिति ।

।५।२।९८। आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे । वत्सलः । भंसलः । ॥ केनादिलक्ष ॥ ५।२।९९।
 बाल्यम् । अन्यतरस्यांप्रहणं मनुष्यमुच्चयार्थमनुवर्तते । केनिलः । केनलः । केनवान् । ॥ लोमादिपामादिपिच्छा-
 दिभ्यः शनेलचः । ५।२।१००। लोमादिभ्यः शः । लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पामादिभ्यो नः ।
 पामनः ॥ (ग) अङ्गात्कल्याणे । अङ्गना ॥ ॥ लक्ष्म्याः अञ्च । लक्ष्मणः । ॥ विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ॥
 विपुणः । पिच्छादिभ्य इलच् । पिच्छिलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । ॥ प्रज्ञाश्रद्धाच्चाभ्यो णः । ५।
 २।१०१। प्राज्ञो व्याकरणे । प्राज्ञा । श्राद्धः । आर्चः ॥ ॥ वृत्तेश्च ॥ वार्तः । ॥ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ५।
 २।१०२। विनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्री । असन्तवाद्दन्तरवाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा
 बाधा माभूदिति । सहस्रात् उनोऽपि बाधनार्थम् । ॥ अण च ५।२।१०३। योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः ।
 साहस्रः ॥ ॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ ज्योत्स्नः । तामिस्रः । ॥ सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४।
 सैकतो घटः । शार्करः । ॥ देशे लुविलच्चा च ५।२।१०५। चादण मनुष्य च । सिकताः सन्त्यस्मिन्देसे सिकताः ।
 सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । एवं शर्करा इत्यादि । ॥ दन्त उन्नत उरच् ५।२।१०६। उन्नता दन्ताः

इत्यादीं प्रत्ययान्ताभ्युपगमात् ॥—**वानूल इति** । अन्तोदात्तमिदम् । प्राचा तु 'वलादूलः' 'वानाच' इति पठित्वा वानूल
 इत्युक्तम् । तदुपदेश्यम् । प्रत्ययस्वरण मयोदात्तप्रगङ्गात् । गणमृत्रवर्लेनान्तोदात्तमेवेत्यत इत्याहुः ॥ **'पाणिधम-**
न्योर्दधिश्च' । **'श्रुद्रजन्तुपतापाच्च'** इत्यपि गणे पठ्यते । पाणालः । धमनालः । श्रुद्रजन्तुः । यूकालः । मक्षिकालः ॥
 उपतापो रोगः । विपादिकालः ॥—**वत्संसाभ्याम्**—॥—**कामवतीति** । कामबलशब्दो मूत्रे अशंआद्यजन्ताविति
 भावः ॥—**वत्सल इति** । ब्रह्मवानित्यर्थः ॥ ननु वन्मागशब्दो वयोविशेषे प्राण्यविशेषे च स्वी, न कामबलयोः ।
 तत्त्वज्ञ ताभ्यां लज्जान्ताभ्यां कामवान् बलवाधोच्यत इति चेत् । अत्राहुः । श्रुतिविषये वन्मागशब्दो ब्रह्मबलयोर्वेति
 इति ॥ अस्मिन् प्रकरणे सर्वत्र समुच्यमानोऽपि मनुष्य इत्यर्थः । मनुष्यन्तेनोक्तार्थस्याप्रतीतिः । किं तथान्तरमेव तेन
 प्रतीयते । वत्सवती गौः । अगवान् दुर्वल इति ॥—**लोमादि**—। उरः 'नान्द्रष्टृपचादिभ्यः' इति वत् 'लोमपामादि-
 पचादिभ्यः' इति सुपठम् ॥ **'अङ्ग कल्याणे'** इति गणमृत्रमर्थतः पठति—**अङ्गादिनि** । **शाकीपलालीदृष्टौ**
ह्रस्वत्वं च । चात्रप्रत्ययः ॥ महच्छाकः शाकी तद्वत् शाकिनम् ॥ महत्पलालः फलार्थः तद्वत्पलालिनम् ॥ 'दरिद्राते-
 गलोपश्च' इत्युणादिमृत्रेण इकागकारयोलोपश्चादप्रत्ययः । दृष्टृभ्योर्गोविशेषः । तद्वान् दृष्ट्वणः ॥—**विष्वगिति** । 'सम-
 र्थानाम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । अकृतगन्धेरकृतयुगादेशस्यानन्तेलोपः । चकारात्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ यदि तु कृते युगादेशे
 उत्तरपदलोपः स्यात्, तदा बर्त्तलोपे गति विष्ण इति स्यात् ॥—**विपुण इति** । विपु नाना अयन्तीति । विष्व चित्ता-
 न्यस्य सन्ति विपुणः विपुत्रदान्यः कालः । तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति । दिनान्तराणां न्यूनाधिकमावस्य तन्मू-
 लवान् । अयं भावः । विपुवति दिनानां समतायां जानायामग्रे न्यूनाधिकानि च दिनानि मध्येयुर्गति नानागतदिन-
 वत्त्व यद्यपि विपुवति नाम्नि तथापि नानागतदिनमूलभूतदिनानां मलान्तराद्यर्थे इति ॥ तथा नानागतमनवत्त्वान्युत्पुर्वा-
 युग्यवस्थितचित्तश्च विपुणशब्देनोच्यते ॥—**प्रज्ञाश्रद्धा**—॥—**प्राज्ञो व्याकरण इति** । गुणभूतया क्रियया कर्मव्येन
 संबन्धः कृद्गणान्तादित्प्रयोगे पृथी न । कृतपूर्वाकटमिति वत् ॥ ननु प्रकरणे जानातीति प्रज्ञः । स एव प्रज्ञवान् । तथा
 च प्रज्ञ एव प्राज्ञ इत्यपि कृते सिद्धमिह किमत्र प्रज्ञाग्रहणेन्याशङ्का निगकुर्वन्नाह—**प्राज्ञेति** । श्रियां टाप । 'प्राज्ञा-
 दिभ्यश्च' इत्यपि तु टाप स्यादिति भावः ॥—**वृत्तेश्च** । वार्तिकमिदम् । कारिकाकृता तु वृत्तिशब्दः मूत्रे प्रक्षिप्तः ॥
 विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः ॥—**तपस्वी** ।—**सहस्रीति** । असन्तवाद्दन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा बाधा मा-
 भूदिति । सहस्रात् उनोऽपि बाधनार्थम् । एतच्च गमाधानं मूलपुस्तकेष्वपि क्वचिदृश्यते ॥—**उत्तरार्थ इति** । विनीन्योर्वा-
 थासंख्यप्रवृत्त्यर्थमेत्यपि बोध्यम् ॥—**ज्योत्स्न इति** । शुक्रपक्षः ॥—**तामिस्र इति** । कृष्णपक्षः नरकविशेषपक्षः । तमः स-
 मूहस्तमिष । 'ज्योत्स्नातमिषा' इति निपातनात्मत्वार्थो रः । तत्र ह्यवयवभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तदस्मिन्नस्तीनि वि-
 प्रहे रान्तादण । श्रियां तामिषी । 'तमिषा तामसो गात्रज्योत्स्ना चान्द्रिक्यान्वता' इत्यमरगोर्वा तु तमिषेऽन्येतद्वान्न
 न लघन्तमिति न विरोधः ॥ एव च तमिषा गात्रयो अस्मिन् सन्ति तामिस्रः पक्ष इत्यपि व्याख्यातुं शक्यम् ॥—**सि-**
कताशर्करा—। देशविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—**घट इति** ॥—**मनुष्य चेति** । अन्यतरस्यांप्रहणं सर्वत्र मनुष्यः
 समुच्चयादिति भावः ॥—**सिकता इति** । लुपि युक्तवद्भावः ॥ अत्र 'मृत्रद्वयस्योदाहरणान्यमरः संज्ञग्राह—'श्री शर्करा
 शर्करिलः शार्करः शर्करावति । देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति' इति ॥—**दन्त उन्नत**—। उन्नत इति किम् । दन्त-

१ उत्तरार्थ इति—तपःसहस्राभ्यामणविनीनी इति न्यायेन भिन्नविभक्त्युच्चारणार्थं उभयसंबन्धो विनीनोर्वाथामन्त्यं
 सिद्धमिति भावः ।

सन्त्यस्य दन्तुरः । ॥ ऊपसुषिमुष्कमधो रः । ॥ ५।२।१०७। ऊषरः । सुषिरः । मुष्कोऽण्डः, मुष्करः । मधु माधु-
र्यम्, मधुरः ॥ ॥ रप्रकरणे खमुखकुजेभ्य उपसंख्यानम् ॥ खरः । मुखरः । कुजो हस्तिहनुः, कुजरः ॥
॥ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च ॥ नगरम् । पांसुरः । पाण्डुरः । पाण्डरशब्दस्तु अव्युत्पन्न एव ॥ ॥ कच्छा ह्रस्वचं
च । कच्छुरः । ॥ युद्भ्यां मः । ॥ ५।२।१०८। युमः । दुमः । ॥ केशाद्भ्योऽन्यतरस्याम् । ॥ ५।२।१०९। प्रकृते-
नान्यतरस्याग्रहणेन मनुषि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिति नतोः समावेशार्थम् । केशवः । केशी । केशिकः । केशवान् ॥ ॥ अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते ॥ मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधिविशेषः ॥ ॥ अर्णसो लोपश्च । अर्णवः । ॥ गाण्ड्य-
जगात्संज्ञायाम् । ॥ ५।२।११०। ह्रस्वदीर्घयोरेणा तन्नेन निर्देशः । गाण्डिवम् । गाण्डीवम् । अर्जुनस्य धनुः । अजगवं
पिनाकः । ॥ काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ । ॥ ५।२।१११। काण्डीरः । आण्डीरः । ॥ रजःकृष्यासुतिपरिपदो बलच्
॥ ५।२।११२। रजस्वला स्त्री । कृपीवलः बल इति दीर्घः । आसुतीवलः । शौण्डिकः । परिपद्वलः । पर्पदिति पाठान्तरम् ।
पर्पद्वलम् ॥ ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ भ्रातृवलः । पुत्रवलः । शत्रुवलः । बल इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह दीर्घः ।
॥ दन्तशिखात्संज्ञायाम् । ॥ ५।२।११३। दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी । ॥ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्ज-
स्विभर्जस्वल्गोमिन्मलिनमलीमसाः । ॥ ५।२।११४। मत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो नश्च प्रत्ययः ।
ज्येष्ठा । तमस उपधाया इत्वं रश्च । तमिस्रा । स्त्रीत्वमतन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो बलच् ।
तेन बाधा माभूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्जोऽमुगागम इति वृत्तिस्तु चिन्त्या । ऊर्जस्वतीतिवदमुग-
न्तेनोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मलशब्दादिनच् । मलिनः । ईमसश्च । मलीमसः । ॥ अत इनिठनौ ।
॥ ५।२।११५। दण्डी । दण्डिकः । ॥ व्रीह्यादिभ्यश्च । ॥ ५।२।११६। व्रीही । व्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इ-
निठनाविष्येते । किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः । यवखदादिभ्य इकः । अन्येभ्य उभयम् । ॥ तुन्दादिभ्य
इलच् ॥ ५।२।११७। चादिनिठनौ मनुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदर, पिचण्ड, यव, व्रीहि ॥

वान् ॥—ऊपसुषि—। गमाहारद्वन्द्वे गौत्र पुस्तम ॥ 'स्यादपः क्षारमृत्तिका । उपवानृपः' । इत्यमरः । सुषिदिङ्-
द्रम् ॥—खर इति । महत्कण्ठविवरं ख तद्वानित्यर्थः । गर्दभं रुढोऽयम् ॥ मुनयो वाचाल इति हरदत्तः ॥—नगर
मिति । नगा वृक्षाः पर्वताश्च । जातिशब्दोऽयम् । तथा च नगराव्यत्र दीप भवति ॥ नगशब्दोऽयमश्मादिषु पठ्यते इति
'बुद्धञ्' आदिमृतेणास्य सिद्धत्वादस्माद्भ्योऽपि न वक्तव्य इति हरदत्तः ॥—पाण्डुर इति । पाण्डुः शुक्रो वर्ण-
स्तद्वान् ॥—अव्युत्पन्न एवेति । गुणमात्रे गुणिनि च वर्तते । 'हरिणः पाण्डुरः पाण्डुः' इत्यमरः । 'गुणे
शुक्रादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इति च ॥—कच्छा—। कृच्छ्रस्वलोपगोविशेषः ॥—युद्भ्यां मः ॥—युम
इति । यौरस्यास्ति 'दिव उत' इत्युत्पन्नम् ॥ इन्द्रक्षः सोऽस्यास्ति जनकतयेति दुमोऽपि वृक्ष एव । 'पलाशी हुडमागमाः'
इत्यमरः । इह सर्वत्र समुचीयमानोऽपि मनुष्य रुद्रशब्देऽपि नेष्यते । तदर्थस्य मनुष्या अभिधानुमशक्यत्वात् ॥—दृश्यत
इति । व इत्यनुवर्तते ॥—अर्णव इति । अर्णरमुन नुत्तच । अर्णः जले तद्वान् ॥—संज्ञायामिति । 'तदस्यास्ति-' इति
सूत्रस्थितिशब्दस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—यणेति । 'क्यत्यान्-' इतिवन्कृतयणादेशस्यानुकरणं न भवति । लक्ष्ये यणोऽभावान् । किं
तु सूत्रे सांहितिकोऽयं यणिति भावः ॥ प्रयुज्यते चोभयथा । 'अधिरोहति गाण्ड्य महर्षेण' । 'गाण्डीवी कनकशिलाभिर्भ-
भुजाभ्याम्' इति च ॥—आसुतीवल इति । पुत्र अभिपद्ये क्तिन् । आसुतिरभिपद्ये ॥—परिपदिति । परितः
सीदतीति परिपत् 'सम्पृष्टिप-' इत्यादिना क्तिप् 'सदिरप्रतेः' इति पत्यम् ॥—पाठान्तरमिति । 'शृद्धमसोदिः' इत्यदि-
प्रत्ययो बाहुलकात् पुंस्वरपि भवति ॥ तथा च भाष्य 'पार्षदकृतिरेषा तत्रभवता' 'सर्ववेदपार्षद हीद शास्त्रम्' इति च ।
अद्विस्ताह । 'परिपद्वलान्महाव्रद्धोराट्नेकटिकाश्रमान' इति 'परिपदेषा दशवरा' इति मनुः ॥—भ्रातृवल इति । 'बले'
इत्यत्राण्ग्रहणानुवृत्तेर्नह दीर्घः । पुत्रवलदां तु स्यात्तत्राह—संज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति । 'वनगिर्योः' इति सूत्रादिति
भावः ॥ ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तत्रावयवोभूत ज्योतिरस्तीति मत्वर्थोयुपपत्तिः । एतेन तमस्मूहे तमिस्राशब्दो व्या-
ख्यातः । निष्पटुषु तमःपर्यायस्तमिस्रशब्दः पठितः । तत्र समूहसमूहिनोरभेदोपचार इति हरदत्तः ॥—स्त्रीत्वमतन्त्र-
मिति । व्याख्यानमत्र शरणम् ॥ ऊर्जस्विन्मोमिस्रित्यत्र नान्तत्वाभिप्यक्त्ये नलोपो न कृतः ॥—अत इनिठनौ ।
तत्प्रकरणं किम् । खट्वावान् 'एकाक्षरात्कृतो जातेः समग्र्यां च न तौ स्मृतौ' । एकाक्षरात्—खवान् ॥ कृतः—कार-
कवान् । जातेः—व्याघ्रवान् सिंहवान् । सप्तग्र्यां—दण्डाः अस्यां सन्ति दण्डवती शाला ॥ 'तदस्यास्ति-' इति सूत्रस्थितिकरणो
विपयनियमार्थः । सर्वत्रापि संबध्यत इति ॥ क्वचित्कृतोऽपि भवति । कार्यं कार्थिकः । क्वचित् जातेरपि—तण्डुली
तण्डुलिकः ॥ एतच्च काशिकादौ स्पष्टम् ॥—तुन्दादिभ्य इलच् । अन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादाह—मनुप् चेति । अत्र

(ग) स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । विवृद्धयुपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिकः । कर्णा । कर्णिकः । कर्णवान् । ॥ एकगोपूर्वाद्भ्य नित्यम् ॥ १५।२।११८। एकशतमस्यास्तीति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः । गौसहस्रिकः । ॥ शतसहस्रान्ताश्च निष्कात् ॥ १५।२।११९। निष्कात्परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भ्यः स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः । ॥ रूपादाहतप्रशंसयोर्प ॥ १५।२।१२०। आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्पापणः । प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतेति किम् । रूपवान् ॥ ० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ॥ हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः । ॥ अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ॥ १५।२।१२१। यशस्वी । यशस्वान् । मायावी । मायावान् । ब्रीह्यादिपाठादिनिष्ठनौ । मायी । मायिकः । किञ्चन्तत्वाकुः । स्वर्गी ॥ ० आमयस्योपसंख्यानं दीर्घश्च । आमयावी ॥ ० शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् ॥ शृङ्गारकः । वृन्दारकः ॥ ० फलवर्हाभ्यामिनच् ॥ फलिनः । बर्हिणः ॥ ० हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् ॥ इन्ठनौ मनुष्ये च । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ॥ ० शीतोष्णतृप्प्रेभ्यस्तदसहने ॥ शीते न सहते शीतालुः । उष्णालुः । स्फायितश्चीति रक् । तृप्पः पुरोडाशः । तेन न सहते तृप्पालुः । तृप्प दुःस्वमिति माधवः ॥ ० हिमाश्चेतुः ॥ हिमं न सहते हिमेतुः ॥ ० बलादलुः ॥ बलं न सहते बललुः ॥ ० वातात्समूहे च । वातं न सहते वातस्य समूहो वा वातलुः ॥ ० तत्पर्वमरुद्भ्याम् ॥ पर्वतः । मरुतः । ॥ ऊर्णाया युस् ॥ १५।२।१२३। सिन्धवारपदावम् । कर्णायुः । अत्र छन्दसीति केचिदनुवर्तयन्ति । युक्तं चेत् । अन्यथाहि अहंशुभमोरित्यत्रेवोप्राणहणं कुर्यात् । ॥ वाचो गिमनिः ॥ १५।२।१२४। वाग्मी । ॥ आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १५।२।१२५। ० कुन्तिन इति वक्तव्यम् । कुन्तिनं बहु भाषते वाचालः । वाचाटः । यस्तु सम्यग्बहु भाषते स वाग्मीत्येव । ॥ स्वामिदैश्वर्ये ॥ १५।२।१२६। ऐश्वर्यवाचकारश्चब्दान्मत्वर्थे आमिनच । स्वामी । ॥ अशौआदिभ्योऽच् ॥ १५।२।१२७। अशौस्यस्य वि-

‘स्वाङ्गाद् विवृद्धौ’ इति पठ्यते । विवृद्धयुपाधिकात्स्वाङ्गवाचिन इलजादयः स्युः । विवृद्धौ कर्णौ यस्य स कर्णिकः कर्णवान् ॥—**एकगोपूर्वान्** ॥—**ऐकशतिक इति** । एक च तच्छतं चेति ‘पूर्वकालः’ इत्यादिना वसंधारयः । पशूनामप्युत्पाद्बहुविहङ्गानां न भवत्यनभिधानादिति हर्गनादयः ॥ अत्र इत्येव नेह—**एकव्यञ्जितस्यास्तीति** ॥ नित्यग्रहणं मतुपो वाचनार्थम् । अन्यथा टना दान्तनोर्वापि कृतेऽप्यन्यतरस्याग्रहणानुक्त्या मतुप् स्यादेवेत्याहुः । कथम्—**एकद्वयवान्** इति । अमाधुरेवायम् ॥ एकेन द्वयवर्तिनि वा विप्रहीतयम् ॥ कथम् एकदण्डौ इति । ‘एकदेशितिकाधिकरणे’ इति निर्देशो ज्ञापयति ‘दानेर्गपि कचिद्वति’ इति ॥—**रूपादाहन**—। आहतप्रशंसार्थाविशिष्टेभ्यः वर्तमानादृषद्वान्मत्वर्थे यो स्यात् ॥—**आहतमिति** । आहतनमनात् तान्तरमिति यर्थः । ततो नापत्र गन्धार्पापणादिरूपं तदपि कार्यं कारणोपचारादाहतमित्युच्यते इत्याहतरूपयोः सामानाधिकरण्यमुपपशते ॥—**हिम्या इति** । भूभि यप ॥—**पर्वता इति** । हिमवान् तत्पर्यन्तवर्तिनश्च ॥—**गुण्या इति** । दृष्टिग्रहणादिनिर्गपि । तथा च मायः—‘गुण्यगुण्य इति न व्यञ्जगणत्’ । गुणो अगुण्य इति पदच्छेदः—**अस्मायामेधा**—॥—**यशस्वीति** । ‘तस्यै मत्वर्थे’ इति भलाहुः न ॥—**यशस्वानिति** । नित्यग्रहणात् ‘पूर्वव्रतमेव दुःसंयन्यतरस्याग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संवक्ष्यत एव । ‘तस्यै मत्वर्थे’ इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ ‘चोः कुः’ इत्यनेन सिद्धे प्रथार्तिपत्वमाशङ्क्याह—**किञ्चन्तत्वादिति** ॥—**हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम्** । अन्यतरस्याग्रहणं दान्तनोः प्राप्तर्यं । मतुप् गन्धेन गन्धुर्वायत एव । चकारस्य ‘उट्’ इतीत्येङ्गा । तेन हृदयालुशब्दोऽन्तोदानं द्याहुः ॥—**शीतोष्णेति** । उट् चालुरनुवर्तते ॥—**पुरोडाश इति** । ‘न तृप्ता उक्त्यचमम्’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तथा व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—**माधव इति** । गुप्तातुर्ना स्मितमिदम् ॥—**हिमाश्चेतुरिति** । एकारादिभ्यः प्रत्यय इति माधवः । सिमादिषु बल्लवात्लशब्दौ मत्वर्थे प्रकारान्तरेण व्युत्पादितौ ॥—**तत्पर्वमरुद्भ्याम्** । पर्वमनुदानत्वात् ॥ काशिकायां तु ‘पर्वमरुद्भा तन्वक्तव्यः’ इति स्थितम् ॥ इदंस्तेन तु तन्मिति प्रतीकमुपादाय आयुदानत्वात्थो नकार इत्युक्तम् । तत्र मनोर्गमायां महता प्रबन्धेन वीक्षितनिर्गकृतम् । तत् एव तदवधार्यम् ॥—**पदत्वमिति** । तेन ‘यस्येति च’ इति लोपो न प्रवर्तते इति भावः ॥—**अनुवर्तयन्तीति** । ‘बहुल छन्दसि’ इत्यतः ॥—**वाचो गिमनिः** । इकारो नकारपरिग्राहार्थः चकारस्य कुत्वे जश्वे च कृतं वाग्मी वागिमनावित्यादौ द्वयोर्गकारयोः श्रवणं भवति । द्वित्वे तु त्रयाणाम् ॥ ‘सिनिः’ इत्युक्ते तु द्वित्वे सति द्वयोर्गकारयोः श्रवणं द्वित्वाभावे नैकस्यैव श्रवणं स्यात् । किं च यरोऽनुनासिके ‘प्रत्यये भाषायां नित्यम्’ इति वाक्यमिति तत्रैव नित्यमनुनासिकः प्राप्नोति । तच्चानिष्ठमिति गिमनिः कृतः ॥—**स्वामिदैश्वर्ये** ॥—**ऐश्वर्यवाचकादिति** । स्वशब्दस्यैश्वर्यवाचिलमेतद् वृत्तिविषयकमेवेति बोध्यम् ॥ इतिना हि ईश्वरः स तु स्वामीत्युच्यते यथा वागीश एव वाचस्यसिवाचः स्वामीति ॥ ऐश्वर्यं किम् । स्ववान् ॥—**अशौआदिभ्यो**—। इह ‘स्वाङ्गादीनान्’ इति गणे पठ्यते । *खञः

घ्नन्ते अशंसः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ॥ इन्द्रोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः । ॥ ५१२।१२८। इन्द्रः । कटकवल्यिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुर्षी । किलासी । गङ्गम् निन्द्यम् । ककुदावती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् । पुष्पफलवान्वटः ॥ ॥ प्राण्यङ्गाञ्च ॥ पाणिपादवती । अतइत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्बचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥ ॥ वातातीसारभ्यां कुक् च ॥ ५१२।१२९। चादिनिः । वातकी । अतीसारकी ॥ ॥ रोगे चायमिष्यते ॥ नेह वातवती गुहा ॥ ॥ पिशाचाञ्च ॥ पिशाचकी । ॥ वयसि पूरणात् ॥ ५१२।१३०। पूरणप्रत्ययान्तान्मन्त्वर्थे इतिः स्याद्वयसि शोले । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उट् । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः । ॥ सुखादिभ्यश्च ॥ ५१२।१३१। इनिर्मन्त्वर्थे । सुखी । दुःखी ॥ (ग) मालाक्षेपे ॥ माली । ॥ धर्मशीलवर्णान्ताञ्च ॥ ५१२।१३२। धर्माद्यन्तादिनिर्मन्त्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी । ॥ हस्ताज्जातौ ॥ ५१२।१३३। हस्ती । जातो किम् । हस्तवान्पुरुषः । ॥ वर्णाङ्गिह्यचारिणि ॥ ५१२।१३४। वर्णी । ॥ पुष्करादिभ्यो देदो ॥ ५१२।१३५। पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान्करी ॥ ॥ बाहुरुपूर्वपदाद्वल्तात् ॥ बाहुबली । ऊरुबली ॥ ॥ सर्वाद्वेश्च ॥ सर्वधनी । सर्वबीजो । ॥ अर्थाच्चासन्निहिते ॥ अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् ॥ ॥ तदन्ताञ्च ॥ धान्यार्थी । हिरण्यार्थी । ॥ बलादिभ्यो मतुबन्त्यतरस्याम् ॥ ५१२।१३६। बलवान् । बली । उन्माहवान् । उन्माही । ॥ संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ ५१२।१३७। मज्जन्तान्मान्ताच्चेनिर्मन्त्वर्थे । प्रथमिनी । दामिनी । होमिनी । सोमिनी । संज्ञायां किम् । सोमवान् । ॥ कंशभ्यां बभयुस्तिवृत्तयसः ॥ ५१२।१३८। कंशमिति मान्तौ । कमित्युदकमुखयोः । शमिति सुवे । आभ्यां सप्त प्रत्ययाः स्युः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः । कंवः । कंभः । कंयुः । कंतिः । कंतुः । कंतः । कंयः । शंभः । शंयुः । शंतिः । शंतुः । शंतः । शंयः । अनुस्वारस्य वैकल्पिकः परसवर्णः । वकारयकारपरस्यानुनासिकी वयां । ॥ तुन्दिबलिवर्तेभः ॥ ५१२।१३९। वृद्धा नाभिस्तुन्दिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । पामादिवाहलिनोऽपि । ॥ अहंशुभमोयुस् ॥ ५१२।१४०। अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः अहङ्कारवान् । शुभंयुः शुभान्वितः ॥ इति मन्वर्थीयाः ॥

तद्धितेषु विभक्तिसंज्ञकाः ।

॥ प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ ५१३।१। दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥ अथ स्वाधिकाराः प्रत्ययाः ॥ समर्थानामिति प्रथमादिति च निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्तते एव । ॥ किंसर्वनामवहुभ्योऽद्यादिभ्यः । ५१३।२। किमः सर्वनामो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते । ॥ इदम् इत् ॥ ५१३।३। प्राग्दिशीये परे । ॥ एतेतौ रथोः ॥ ५१३।४। इदमशब्दस्य एत इत इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः । ॥ एतदोन् ॥ ५१३।५। योगविभागः कर्तव्यः । एतदः । एतेतौ स्तो रथोः ॥ अन् एतद इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ।

पादोऽस्यास्तीति खञः । काण नभ्युगम्यास्तांति काणः ॥ —प्रथमिनीति । 'पृथ्वादिभ्यः—' इतीमनिच 'टेः' इति टिलोपः । 'र कृतः' इति रभावः । 'आनिनम्नप्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति' इति मज्जन्तादिनां कृते 'नन्तद्धिते' इति टिलोपे नान्तत्वान्दोषः ॥ —दामिनीति । दाधानोर्मनिन ॥ —होमिनी । सोमिनीति । 'अतिस्तु-सुहृमुद्धृष्टि—' इत्याणादिकेन मनि नित्वाद्धोमसोमशब्दौ मप्रत्ययान्ता ॥ —कंशभ्याम् ॥ —पदत्वार्थ इति । अन्यथा 'कस्युः, काभ्यः, शम्युः, शाम्यः' इति स्यादिति भावः ॥ —वकारयकारपरस्येति । बहुव्रीहिरयम् ॥ —अनुनासिकी वयाविति । एतेन प्रथमप्रत्ययः दन्तोऽष्टादिः, न तु पवर्गवृत्तीयः इति भवितव्यम् ॥ —माधव इति । 'तुडि तोडने' इति धातोर् तेनोक्तम् ॥ —वृद्धा नाभिस्तुण्डिः । इत् । तुण्डिरम्यास्तांति तुण्डिलः । 'तुन्दादिभ्य इलच्' इत्यत्र 'स्वाङ्गाद्विद्धौ' इति गणमुत्रेण इलच् । तुण्डिल एव तुण्डिभः । 'तुण्डिवलिवर्तेभः' इति मन्वर्थीयो भ इति ॥ वट वेटने इत् । वटिशब्दः पामादिषु पठ्यते । तेन वटिन इत्यापि भवति ॥ —अहंयुः । शुभंयुरिति । पूर्ववदनुस्वारपरसवर्णो ॥ इति मन्वर्थीयाः ॥

किंसर्वनाम—॥ व्यादिपयुंदासात्किमः पृथग्ग्रहणम् ॥ व्यादिषु किम् । शब्दपाठे प्रयोजनं तु त्वं च कथं कौ । अहं च कथं कौ इत्यत्र किमः शेषः । 'त्यदानीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते' इत्युक्तत्वात् ॥ —एतदोऽन्— । भाष्यारूढोऽयं पाठः ॥ वृत्तिकारस्तु 'एतदोऽश' इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थं इत्याह । अनिति । प्राग्दिशीये परे अग्न्यात् ॥ —अनेकाल्त्वादिति । निष्करणस्य प्रयोजनं नास्ति प्रत्ययान्तिवत्स्यैव स्वार्थत्वादिति भावः ॥ —

१ वर्णादिति—वर्णांश्च वेदाध्ययनार्थं ब्रह्मचर्यम् । २ विभक्तिसंज्ञा इति—संज्ञासूत्रत्वं च एतस्य सूत्रस्य व्याख्यानोद्देश्यम् । अन्यथा प्राक्कारादिति वदधिकारोऽपि संभाव्यते । ३ अधिक्रियते इति—अधिकारश्च विधेयानिर्देशाद्बोध्यः ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ॥ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ १५३१६ ॥ प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् । ॥ पञ्चभ्यास्तसिल् ॥ १५३१७ ॥ पञ्चभ्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा । ॥ कु तिहोः ॥ ७३१ ॥ १०४ ॥ किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात् । यतः । ततः । इतः । अमुतः । बहुतः । ह्यादेस्तु । द्वाभ्याम् । ॥ तसेश्च ॥ १५३१८ ॥ कितवनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । स्वार्थं विभक्त्यर्थं च वचनम् । ॥ पर्यभिभ्यां च ॥ १५३१९ ॥ आभ्यां तसिल् स्यात् ॥ ॥ सर्वोभयार्थोभ्यामेव ॥ परितः । सर्वत इत्यर्थः । अभितः । उभयत इत्यर्थः । ॥ समभ्यास्त्रल् ॥ १५३११० ॥ कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र । ॥ इदमो हः ॥ १५३१११ ॥ त्रलोऽपवादः । इहादेशः । इह । ॥ किमोऽन् ॥ १५३११२ ॥ वाग्रहणमपकृत्यते । सप्तम्यन्तात्किमोऽङ्गा स्यात्पक्षे त्रल् । ॥ काति ॥ ७३११०५ ॥ किमः क्वादेशः स्यादति । क । कुत्र । ॥ वा ह च छन्दसि ॥ १५३११३ ॥ कुह स्यः कुह जग्मथुः । ॥ एतद्व्यतसोऽस्तसौ चानुदात्तौ ॥ १२५३३३ ॥ अन्वादेशविषय एतदोऽश् स्यात्स चानुदात्तस्तसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अयोऽप्राधीमहे । अतो न गन्तास्मः । ॥ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ १५३११४ ॥ पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते इतिप्रहणाद्भवदादियोग एव । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंभवन्तम् । ततोभवन्तम् । तत्रभवन्तम् । एवं दीर्घायुः । देवानां प्रियः । आयुष्मान् । ॥ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा ॥ १५३११५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन्काले सदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा । काले किम् । सर्वत्र देशे । ॥ इदमोर्हिल् ॥ १५३११६ ॥ सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन्काले एतर्हि । काले किम् । इह देशे । ॥ अधुना ॥ १५३११७ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् । इश् । यस्येति लोपः । अधुना । ॥ दानीं च ॥ १५३११८ ॥ इदानीम् । ॥ तदो दा च ॥ १५३११९ ॥ तदा । तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितंत्वान् । ॥ अनद्यतनेर्हिलन्यतरस्याम् ॥ १५३१२१ ॥ कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा । एतस्मिन्काले एतर्हि । ॥ सद्यः परमुपरायैषमः परेद्यद्य पूर्वद्युरन्येद्युरन्यतरद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभ्येद्युरन्तरेद्युः ॥ १५३१

कुतिहोः । तकारादिकार उच्चारणार्थः । वेत्यनुवृत्तेः फल दर्शयति—कस्मादिति ॥—यतस्तत इति । 'कुत्तदित' इति प्रातिपदिकत्वात्सम्पो लुकि ल्यदाश्रयम् । पक्षे यस्मात् ॥—इत इति । 'उदम उग' । पक्षे अस्मात् ॥—अत इति । एतदोऽन्वादेशः । पक्षे एतस्मात् ॥—अमुत इति । 'अद्योगेः' इति मूलम् । पक्षे । अमुमात् ॥ बहुत इति । पक्षे बहुभ्यः ॥—द्वाभ्यामिति । सर्वनामवाग्रामोऽपि तसिल् 'अङ्गादिभ्यः' इति पूर्वदुगात् ॥—तसेरिति । 'प्र-नियोगे पञ्चभ्यास्तसिल्', 'अपादाने चाहोयकहो' इति विहितस्य तमेस्तसिलादेश इत्यर्थः ॥—विभक्त्यर्थं चेति । 'अ-न्यथा परत्वात्तसौ कृते तस्याप्राग्दिशीयत्वाद्भिक्तिसंज्ञाया अभावात्तद्व्यवस्थायाभावे 'योऽवगच्छति' इत्यादि न सिद्ध्यति भावः ॥ न च तमेग्रामत इत्यादौ चरितार्थत्वात्किमादिभ्यस्तसिलो वाग्येन तस्मिन् प्रवर्तते । तस्य निरवकाशत्वात् । तथा च 'तसेश्च' इति विधाने व्यर्थमिति वाच्यम् । कुतोऽवहीयते कुतोऽवगच्छतीत्यादौ तसिल् सावकाशत्वात् ॥—सर्वो-भयार्थोभ्यामेवेति । अत्र चाभिधानस्वाभाव्य हेतुः । तेनेह न भवति । परिपश्यति । आगमिष्यति । उपर्यर्थे परिः । अभिस्त्वाभिमुख्ये ॥ नन्वोदत परिपश्यतीत्यत्र सर्वतोभावे परिर्हि तस्मिन्भावः कथमिति चेत् । भवम् । वावचना-नुष्ठया तु तसिद्धेः ॥—समभ्यास्त्रल् । इह व्यतन्मिलो स्वनञ्च प्रत्ययो । न तु सप्तमीपञ्चम्योर्गदेशो । तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुत इत्यादौ 'अब घेः' 'पठितं' इत्यादिक नैव्याहुः ॥—किमोऽन् । 'न विभक्तौ तु स्माः' इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते । धमेककारेण सकारपरिवर्तणार्थेनानित्यताज्ञापनात् ॥—वाग्रहणमिति । 'किमोऽङ्गा' इति सूत्र पठित्वा 'ह च छन्दसि' इति सूत्रायितु युक्तम् ॥—कुत्रेति । यद्यपि भाग्युक्तिकारे भाषायां ब्रह्म नञ्छति । तथापि बहुप्रयोगदर्शनादिह स्वीकृतम् ॥ तथा च श्रीहरेः । 'नान्यत्र कुत्रापि च गामिनापम' । अमरश्चाह—'साहचर्याच्च कुत्रचित्' इति ॥—वा ह च छन्दसि । प्रतीकस्य वाग्रहणापकर्षणस्य स्फुटीकरणार्थमि-वमुपन्यसम् ॥—अत इति । एतस्मात् ग्रामादित्यर्थः ॥—तत्रभवन्तमिति । ततोभवता तत्रभवता ततोभवते तत्रभवते इत्यादि ॥—एवमिति । ततोदीर्घायुस्तत्रदीर्घायुरित्याद्युक्तमित्यर्थः ॥—सदेति । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति समावृत्तिः ॥—कदेति । किमः कः ॥—एतर्हीति । 'एतेनैव स्थोः' इत्येतादेशः ॥—अधुनाप्रत्यय इति । नि-पातनामच्योदात्तोयम् । भाष्यमनं चेदम् । न वृत्तिकारस्त्वाह—इदमो अशभावः धुना च प्रत्यय इति । तत्र 'ऊङिदम्' इत्यादिना विभक्तित्वरः, स च 'आदिः परस्य' इत्यादिर्भवतीति हरदत्तः ॥—दावचनमिति । 'तदश्च' इत्येव सूत्रे पठनीयमिति भावः ॥—एतस्मिन्काले एतर्हीति । 'एतदः' इति योगविभागाद्रेफादावन्तादेशः ॥—सद्यः प-रुत्—। निपातनाद्विषयविशेषो लभ्यत इत्याह—अहनीति । समस्यन्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः । तद्दर्शयति—

२२। एते निपाल्यन्ते । समानस्य सभावो घस् चाहनि । समानेऽहनि सघः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उदारीच प्रत्ययौ वत्सरे । पूर्वस्मिन्वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि ॥ इदम इश् समसण प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन्संवत्सरे ऐपमः । परस्मादेश-
व्यहनि । परस्मिन्नहनि परेषवि । इदमोऽश् छश्च । अस्मिन्नहनि अघः । पूर्वादिभ्योऽष्टभ्योऽह्नयेद्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि
पूर्वेद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः । उभयोरङ्गोरुभयेद्युः ॥ ॥ युश्चोभयाद्वक्तव्यः ॥ उभयद्युः । ॥ प्रकारवचने
थात् ॥ १।३।२३। प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्थाल् स्यात्स्वार्थे । तेन प्रकारेण तथा । यथा । ॥ इदमस्थमुः ॥ १।
३।२४। थाकोऽपवादः ॥ ॥ एतदोऽपि वाच्यः ॥ अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थम् । ॥ किमश्च ॥ १।३।२५। केन
प्रकारेण कथम् ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ॥

तद्धितेषु स्वार्थिकाः ।

॥ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ १।३।२७। सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशिरू-
ठेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वायेंऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात् । ॥ पूर्वाधरावराणामसिपुर्धवश्चैषाम् ॥ १।३।२९।
एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर, अध, अव, इत्यादेशाः स्युः । ॥ अस्ताति च ॥ १।३।३०। अन्तात्
परे पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः पूर्वा वा दिक् पुरः । पुरस्तात् । अधः । अधन्तात् । अवः । अवस्तात् ।
॥ विभाषावरस्य ॥ १।३।३१। अवरस्यान्तात् परेष्वाह्वा । अवन्तात् । अवरस्तात् । एवं देशे काले च । दिशि
रूढेभ्यः किम् । ऐन्द्रायां वसति । सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामं गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः किम् । पूर्वस्मिन् गुरो
वसति । अस्ताति चेति ज्ञापकादसिरस्ताति न बाधते । ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ १।३।२८। अस्ताते-
रपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः । ॥ विभाषापरावराभ्याम् ॥ १।३।२९। परतः । अवरतः । परस्तात् ।
अवरस्तात् । ॥ अञ्जेलुक् ॥ १।३।३०। अञ्जयन्तादिक्शब्दादस्तातेलुक् स्यात् ॥ लुक्तद्धितलुकि ॥ प्राच्यां
प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् । एवं देशे काले च । ॥ उपर्युपरिष्ठात् ॥ १।३।३१। अस्तातेर्विषये
ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्विलिखितलौ च प्रत्ययो ॥ उपरि उपरिष्ठाद्वा वसति आगतो रमणीयं वा ।
॥ पश्चात् ॥ १।३।३२। अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये । ॥ उत्तराधरदक्षिणादातिः
॥ १।३।३३। उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् । ॥ एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ १।३।३५। उत्तरादिभ्य एनव्वा-
स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये पञ्चम्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः । इह कंचिदुत्त-

समानेऽह्नीति ॥—पर उदारी चेति । पर इत्यादेशः, उदारी प्रत्ययौ ॥—प्रकारवचने थात् । सामान्यस्य भेदको
विशेषः प्रकारः । यथा द्वाघ्नणगामान्यस्य माथुरकाठकादय इति हरदत्तः ॥ यथापि 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यत्र सादृश्य
प्रकारस्तथापि नेह सादृश्यं गृह्यते अनभिधानात् ॥ 'अव्यय विभक्तिः' इति सूत्रे सादृश्यमपि यथागच्छार्थं इत्युक्तम्,
इह तु केवलस्य थालप्रत्ययस्य सादृश्यं नार्थः किं तु प्रकार एवेत्युक्तमिति नास्ति पूर्वापरविरोध इति बोध्यम् ॥—तेन
प्रकारेण तथेति । प्रथमान्तानु न भवति, य प्रकारस्येति अनभिधानादेवेति भावः । किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषवि-
हितेनापि थाला जातीयर न बाध्यते अर्थभेदात् । प्रकारे हि थाल । जातीयर तु तद्वति स्वभावात् । एव च कृत्वा प्रकार-
मात्रे थालं विधाय तदन्तात्प्रकारवति जातीयरं प्रयुज्यते । तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति ॥—अनेन एतेन वेति ।
द्वितीयान्तादपि श्रमभवरयेव । इममेत वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । अत्र च 'लक्षणैश्चभूताव्यान-' इत्यादिर्ज्ञानप्रयोगो
लिङ्गम् ॥ एतेन कथंभूतो व्याख्यातः ॥—इत्थमिति । 'एतेनैव रथो' इति इदम इतादेशः । 'एतद्' इति योगविभागा-
देतदोऽपि इतादेश इति भावः ॥—किमश्च । योगविभागः 'था हेनैव च छन्दनि-' इत्युत्तरसूत्रे किम एवानुवृत्तिर्यथा
स्यादिदमो मा भूदिति ॥ ॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

दिग्देशकालेष्विति । यथासंख्यमन्त्र नेपथ्ये अस्वरितत्वात् ॥—पुरः पुरस्तादिति । कथं तर्हि 'पश्यामि तामिन
इतः पुरतश्च पश्चात्' इति भवभूतिः । 'स्यात्पुरः पुरतोऽग्रतः' इत्यमरः । 'पुरतः प्रथमे चाग्रं' इति विश्वश्च । समानकाली-
नं पूर्वकालीनमित्यादिवत्प्रामादिकमेवेति बहवः ॥ कंचित्तु 'दक्षिणोत्तराभ्यां तस्युज्ज्वलनंवेष्टसिद्धौ' 'अतसुच्' इत्यकारोच्चारण-
मन्यतोऽपि विधानार्थः । तेन पुरत इति सिध्यति । 'पुर अग्रगमने' क्वपि पुर 'वैः' इति दीर्घस्तु न भवति भलात् । न
चातसुचश्चिक्वेऽप्याकारोच्चारणं पक्षे आयुदात्तलार्थमिति वाच्यम् । बहूनां प्रयोगानुरोधेनान्यतो विधानार्थमिति कल्पनस्यैव
न्याय्यत्वादित्याहुः ॥ यथासंख्यत्वानाश्रयणात् पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः पुरस्ताद्वसति अधस्तादागत
इत्यादि सिध्यति ॥—प्राच्यां प्राच्य इति । प्राच्यां दिशि वसति प्राग्वसति । प्राच्यां दिश आगतः प्रागागत
इत्यादि योज्यम् ॥—पञ्चम्यन्तं विनेति । नेह उत्तरादागतः । अधरादागतः ॥—उत्तरेणेत्यादि । वसति रमणीयं
वा ॥—पक्षे यथास्वमिति । दक्षिणतः । उत्तरतः । अधः । अधस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ॥—

रादीननुवर्त्य दिक्शब्दमात्रादेनपमाहुः । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् । ॥ दक्षिणादाच् ॥ ५।३।३६। अस्तातेर्वि-
षये । दक्षिणा वसति । अपञ्चम्या इत्येव । दक्षिणादागतः । ॥ आहि च दूरे ॥ ५।३।३७। दक्षिणाद् दूरे आहि
स्यात् चादाच् । दक्षिणाहि । दक्षिणा । ॥ उत्तराश्च ॥ ५।३।३८। उत्तराहि । उत्तरा । ॥ संख्याया विधार्थे धा
॥ ५।३।४२। क्रियाप्रकारार्थे वर्तमानासंख्याशब्दात्स्वार्थे धा स्यात् । चतुर्थी । पञ्चधा । ॥ अधिकरणविचाले च ।
५।३।४३। द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । ॥ एकाद्वो ध्यमुज्ज्वलतर-
स्याम् ॥ ५।३।४४। ऐक्यम् । एकधा । ॥ द्वित्रयोश्च धमुञ् ॥ ५।३।४५। आभ्यां धा इत्यस्य धमुज्ज्वलत्वाद्वा । द्वै-
धम् । द्विधा । त्रैधम् । त्रिधा ॥ ॥ धमुज्ज्वलत्वात्थे उदर्शनम् ॥ पथि द्वैधानि । ॥ एधाश्च ॥ ५।३।४६।
द्वेधा । त्रेधा । ॥ याप्ये पाशप् ॥ ५।३।४७। कुम्भितो भिषक् भिषकपाशः । ॥ पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ५।३।
४८। द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः ॥ ॥ तीयादीकक् स्वार्थे वाच्यः ॥ द्वैर्ताथीकः । द्वितीयः ।
तार्ताथीकः । तृतीयः ॥ ॥ न विद्यायाः ॥ द्वितीया । तृतीया । विशेषेण । ॥ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ५।३।४९।
पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थी । पञ्चमः । ॥ पष्ठाष्टमाभ्यां ज च ॥ ५।३।५०। चादन् । षष्ठो भागः । षष्ठः ।
पष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । ॥ मानपञ्चङ्गयोः कन्तुको च ॥ ५।३।५१। पष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्तुको लो
माने पञ्चङ्गे च वाच्ये । पष्ठको भागः मानं चेत् । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत् । जस्य अतो वा लुक् । चकाराद्यथाप्रा-
प्तम् । पष्ठः । षष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुग्वचनं पूर्वत्र जाना नित्याविति ज्ञापयति । ॥ ए-
कादाकिनिच्चासहाये ॥ ५।३।५२। चाकन्तुको । एकः । एकाकी । एककः । ॥ भूतपूर्वे चरट् ॥ ५।३।५३।
आह्यो भूतपूर्वः । आह्यचरः । ॥ पष्ठ्या रूप्य च ॥ ५।३।५४। पष्ठ्यन्ताद्भूतपूर्वस्य रूप्यः स्याच्चरट् च । कृष्णस्य

संख्याया विधार्थे धा । विधानशब्दस्यार्थो विधार्थः ॥ यद्यप्योदन्पिण्डोऽपि विधानश्चेन्नोच्यते तथापीह न गृह्यते । तेन
एका गोविधेयादी न भवति ॥ इह हि 'विधायाम्' इति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्य प्रयोजनं विधाशब्दो यतोऽपि प्रतिज्ञासन्धेय
यथा स्यात् । तादृशशब्दार्थः प्रकार एव, य च क्रियाविषयक एव गृह्यते अविधानस्यभावान्तरात्—क्रियाप्रकारे वर्त-
मानादिति । कथं तर्हि 'नवधा द्रव्यं बहुधा गुणः' इत्यादि ॥ अत्रापि यत्तु क्रिया प्रतीयते, 'उपादिरन्ते', इति वा,
'भवति' इति वा इति हरदत्तः ॥—अधिकरणविचाले च । अधिकरण इत्यत्र विचालना विनाशोऽस्यथाकरणम् । णि-
जन्तादेश्च । तत्रेह संख्यासंविधानात्मक्यान्तरापादनमिति व्यत्यये—द्रव्यस्येत्यादिना । संख्यान्तरापादनं हि एक-
स्यानेकीकरणम्, अनेकस्य च एकीकरणम् । तत्रापि उदाहरणम्—एकं राशि पञ्चधेति । पञ्च राश्यां कुर्वित्वर्थः ॥ द्वि-
तीयं तु अनेकम् । एकधा कुर्वित्युदाहरणम् । इह क्रियाविषयकप्रकारेण न गम्यते इति सूत्रारम्भः ॥—एकाद्वो—
शब्दप्रधानत्वात्सर्वेनामकार्योभावः । इह प्रकरणेनैव सिद्धे पुनर्भाषणं विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । 'अनन्तरस्य—'
इति न्यायनाधिकरणविचाले विहितस्यैव हि प्राप्नोति त्रुतिपदमर्थोऽर्थः । स्पष्टम् ॥ एतेन धमुज्ज्वलत्वात् एव प्रत्ययोऽस्तिन्या-
गदा परास्ता ॥—ऐक्यमिति । विधार्थे ऐक्यं शुद्धम् । अधिकरणविचाले तु ऐक्यं यानि कुर्वित्यादि ज्ञेयम् । एव-
मग्रेऽपि द्वैधमित्यादि योज्यम् ॥—एधाश्च । द्वित्रयोः सर्वान्वितो धाप्रत्ययस्य एधाश्च स्यात् । गोमांवेमांशु यथासंख्य-
निरागार्थः ॥—याप्ये पाशप् । 'कुम्भिते' इत्यत्रैव नाय विहितः । तिङ्मादापि प्रयुज्यते ॥—पूरणाद्भागे—न पूर-
णार्थवान्तिप्रत्ययः पूरणश्चेन्नोक्तः । पूरणग्रहणं चोत्तरार्थम् । न ह्यपूरणस्याप्रत्ययो भवति । सुसंतीयः पार्वतीय इत्यत्र
तन्वर्थकत्वात्तत्प्रसङ्गः ॥ भाग इति मुख्यं विवक्षितम् । तेन समामेऽयं विमर्शो विवक्षिततया चतुर्थी परमीत्येव भ-
वति । 'प्रागेकादशभ्यः' इत्यत्र सति तु तापि चतुर्थी पञ्चमेति प्रयुज्यते ॥—एकादाकिनिच्—। अग्राह्यत्वाच्चिन
एकशब्दादाकिनिच् स्यात् ॥—कन्तुकाविति । आकिनिचः कनो वा पक्षे लुक् । तयोरेवानेन सूत्रेण विधानम् ॥ अग-
हायग्रहणं संख्याशब्दनिरागार्थम् । अन्यथा प्रतिज्ञात्वात्संख्याप्रकरणाय तस्यैव ग्रहणं स्यात् । उदाहरणं तु द्विषद्वेत्वे च
न स्यादेकाकिनी एकाकिन इति । न हि द्वयोर्द्वेदुषु वा एकत्वसंख्याभिः । अगहायत्वं तु परम्परान्तराग्राह्याभावेन
द्वयोर्द्वेदुषुनामपि भवति । इह 'अकिनिच' एवाय वक्तव्यः, सर्वणोदयेण सिद्धमिष्टम् । 'यथेति च' इति शेषव्यवहारोप-
गामस्यैव भवतीत्यादि हरदत्तग्रन्थे स्थितम् ॥—भूतपूर्वे । अत्र वर्तमानाचरट् स्यात् ॥ 'गोप्राप्तं स्वरे' इत्यत्रैव
नोक्तम् । विशेषविहितेन खजा चरटो वाधा मा भवति । सन्ध्यां हि सामान्यविशेषभावः स्फुटोभवति । यद्यपि दृग्म-
स्यापि बाधो न्याय्य एव तथापीह गौरव स्वीकृत्य दरे पाठसामर्थ्याद्भागेनेति भावः ॥—पष्ठ्या रूप्य च । भूतपूर्वे
इत्यनुवर्तते । तच्च यद्यपि पूर्वत्र दवाप्रातिपदिकस्य विशेषणं, तथापीह न तथा, पष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्, तदा-
क्षिमस्य संवन्धिनो गवादेः प्रधानत्वात्, प्रधानेन कार्यप्रत्ययस्य न्याय्यत्वात्तदेतदाह—भूतपूर्वोऽर्थे

भूतपूर्वो गौः । कृष्णरूपः कृष्णचरः । तसिद्धादिषु रूप्यस्यापरिगणितत्वाच्च पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्रारूप्यः ।
 ॥ अतिशायने तमविष्टौ ॥ १५३१५५ ॥ अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेवामतिशयेनाढ्यः ।
 आढ्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः । ॥ तिङश्च ॥ १५३१५६ ॥ तिङन्तादिशये षोडशे तमप् स्यात् । ॥ तरतमपौ घः ।
 १११२२१ एतौ घसंज्ञौ स्तः । ॥ किमेत्तिङव्ययघादांस्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ १५३१११ ॥ किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च
 यो घस्तदन्तादासुः स्यान्न तु द्रव्यप्रकर्षे । कितमाम् । प्राह्वेतमाम् । पचनितमाम् । उच्चैस्तमाम् । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चै-
 स्तमस्तैः । ॥ द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयमुनौ ॥ १५३१५७ ॥ द्वयोरेकस्यातिशये विभक्तव्ये चोपपदे सुप्ति-
 ङन्तादेनौ स्तः । पूर्वयोरपवादाः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघुतरः । लघीयान् । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः । प-

रूप्यः स्यादिति ॥—अतिशायने—। अतिप्रयच्छेतेत्युट् । अतिशयनेमेवातिशायनम् । अस्मादेव निपातनाद्विधेः ।
 न तु गौः । तेन लोकैऽपि दीर्घः माधुः । अवाधकाव्यापि निपातनानि भवन्ति । तेन ह्यस्योऽपि माधुः । यद्यपि केवलः
 शेषः स्वप्ने वर्तते तथायतिपूर्वेः प्रकर्षे । प्रकर्षश्चात्र नाधिक्य, किं त्वभिभवः । 'पूर्वान् महाभागतयातिशये' इति प्रयो-
 गदर्शनात् ॥ न चैव 'प्रकर्षे तमाविष्टौ' इत्येव कुतो न सूत्रितमिति यद्व्यम् । अतिशायनमिति निपातनार्थमेव तथोक्त-
 त्वात् ॥ अतिशयो न प्रत्ययार्थः । तथा हि सति लघोरतिशायनं लघुतममिति स्यात् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् । नापि
 प्रकृत्यर्थः । तथा हि सति प्रकर्षातिशयातिशयनादिभ्य एव स्यात्, न त्वादादिभ्यः किं तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । प्रत्ययस्तु
 श्रौतकर्मदेवताह—अतिशयविशिष्टेत्यादि ॥—अयमेवामिति । यवयवे समुदाये यदा एकस्यातिशयो विवक्ष्यते
 तदा तरवीयमुनावपवादां वक्ष्यते । तथा च परिशेषाद्गृह्णान् माये यदा एकदेशस्य निर्धारणं गोऽस्य विषय इति भावः ॥
 —आढ्यतम इति । सुयन्तात्तमप । 'सुपो धातुः' इति लृक् । यद्यपि 'इवाप्रातिपदिकानां' इत्येवानुवर्तते । तथापि
 सुयन्तपरतयैव व्याख्येयम् । अन्यथा हि पूर्वोक्तं गौः पूर्वोक्तमामित्यादौ 'पवाकृतनेपु कालनाम्नः' इति गमस्या अलुगि-
 धान कथमुपपन्नम् ॥—तिङश्च । अस्मादिष्टत्र भवति, 'अजादौ गुणवचनादेव' इति नियमादित्याशयेनाह—तमप्
 स्यादिति ॥—तरतमपौ घः । आम्मेवेवातिशयान्मिकप्रकरणे 'नादौ घः' 'पितौ घः' इति वा वक्तव्ये प्रकर-
 णान्तरे गुरुमृत्करणमर्थन्तस्वार्थिकमपि तमप जापयति । तेन 'अपचतर्गम्', 'लोपश्च बलवत्तरः' इत्यादि निद्धम् । अ-
 ल्पाजैव ह्यपचतर्गम् । न तत्र द्वयोरेकस्यातिशयविवक्षायां तमप । अन्यथा 'निवर्केशर्वा' इत्यादिभिद्वावपि 'शङ्खदुन्दुभि-
 वीणाः' इत्यादि न भिद्येदित्याहुः ॥—किमेत् । आम्मेकागौ यदि त्यजेत्, तर्हि पचतितरामित्यादौ 'हस्वनचापः—'
 इति नुटि पचतितरणामिति स्यात् । 'यस्येति' लोपस्य परेण नुटा वाप्रात । सिद्धान्ते तु 'निगुबन्धग्रहणं न गानुबन्धकस्य'
 इति परिभाषया नुटार्थो नास्य ग्रहणम् ॥—द्विवचनविभज्योपपदे—। द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । करणे ल्युट् ।
 कर्मणि पठ्या गमागः । येन पठेन द्रावध्वानुच्येते तद्विवचनम् । विभक्तव्यं विभज्यम् । 'कहलोः—' इति ण्यति प्राप्ते तद-
 पवादा यत् निपात्यते । ण्यति तु 'चञोः' इति कृत्वेन विभाज्यमिति स्यात् । विभाज्यशब्दस्य स्मृतिपु प्रयुक्तस्य माधुर्वे
 चिन्त्यमिति हरदत्तोक्तिश्चिन्त्या । ण्यन्तात् 'अचो यत्' इति विभाज्यमिति रूप्यगिदेः । न चात्रार्थभेदः शङ्क्यः 'निगु-
 त्तंप्रपणात् धातोः प्राकृतेऽर्थे णिच' इति 'णेरणी' इति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक् । द्विवचनं च विभज्यं चेत द्वन्द्वः ॥
 तस्य उपपदेन कर्मधारयः । तथा च अर्थवाचके विभजनीये चोपपदे मतीत्यक्षरार्थः । द्विवचनान्ते उपपदे इति व्या-
 ख्यायां तु दन्तोऽस्य दन्ताः शिग्भतगा इत्यादि न भिद्यति । ननु द्वयोर्वचनं द्विवचनमिति पक्षेऽपि नेद भिद्यति समा-
 हारस्थैकत्वात् गुणभूतवर्तपदाधायणं तु द्वाविशदन्ताः द्वाचोपार्तिनां तेषां बहुवचानुगतं न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः ।
 वृत्ताभेदैकत्वसंख्यामुपाददति वार्तपदानि । ततश्च भेदस्य परित्यागादभेदैकत्वसंख्यायाश्चोपादानादन्तोऽष्टलक्षणाध्वयं दन्तो-
 ष्टशब्देनोच्यते इति नास्ति 'द्वयोर्वचनं द्विवचनमित्येतदर्थकद्विवचनोपपदे' इति पक्षे दोष इति । विस्तरस्त्वाकरग्रन्थेभ्योऽव-
 गन्तव्यः । अन्यर्थं चोपपदम् उपोचरितं पदमिति, न तु कृत्रिमम् । तद्विधिवर्धो नस्यासंभवात् । तच्च विप्रहवाक्य एव
 प्रयुज्यते । वृत्तौ तु गतार्थवत्तावश्यकम् ॥ एव स्मिते उपपदग्रहणं सप्रार्थम् ॥ इह द्वे उपपदे द्वे च सुवन्ततिङन्तरूपे
 प्रकृती द्वौ च प्रत्ययौ तथापि यथासंख्ये न्येत । द्विवचनोपपदमुदाहरति—अनयोरिति ॥—लघीयानिति । 'डे'
 इति लोपः । उगित्वाधुम् । 'सान्तमहतः—' इति दीर्घः । हलङादिसंयोगान्तलोपी ॥ विभज्योपपदमुदाहरति—प्रा-
 च्येभ्य इति । 'पञ्चमी विभक्ते' इति पञ्चमी ॥ कथं तर्हि 'परुद्रवान् पटुगसीत्, ऐमस्तु पटुतरः' इति । अत्राहुः । एक-
 स्यापि धर्मिणस्तत्कालस्थत्वादिरुपधर्मभेदेन भेदाधारोपात्तप्रतियोग्यपक्षस्तत्कालस्थप्रकर्षस्तदाश्रयश्चेह तरपप्रत्यय इति ॥

१ उच्चैस्तमस्तरिति—उच्चैःशब्दोऽज्ञोक्तवगुणवत्परः । द्रव्यस्य स्वतःप्रकर्षोभावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति
 बोध्यम् । २ द्विवचनेति—तन्तराभिलादौ प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपाच्यन्तिके च भावगते प्रकर्षे तरप् । प्रवृत्तिनिमित्तगते प्रकर्षे तरवा-
 दिरिति तु प्रकृत्यर्थप्रकर्षोसंभवनविषयम् । एवं बोध्याथप्रकर्षेऽपि श्रौतकात्तरप् । यथा, नितरां गच्छतीत्यादौ ।

रीयांसः । ॥ अजादी गुणवचनादेव । ५।३।५८। इष्टनीयसुनो गुणवचनादेव स्तः । नेह । पाचकतरः । पाच-
कतमः । ॥ तुश्छन्दसि । ५।३।५९। तुश्छन्दस्तादिष्टनीयसुनो स्तः । ॥ तुरिष्टमेयः सु । ६।३।१५४। तुश्छन्दस्य
लोपः स्यादिष्टमेयः सु परेषु । अतिशयेन कर्ता करिष्टः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रशस्यस्य श्रः । ५।३।६०। अस्य
श्रदेशः स्यादजाधोः । ॥ प्रकृत्यैकाच् । ६।३।१६३। इष्टादिष्वैकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् । ॥ ज्य च ।
५।३।६१। प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः । ज्येष्ठः । ॥ ज्यादादीयसः । ६।३।१६०। आदेः परस्य । ज्यायान् ।
॥ वृद्धस्य च । ५।३।६२। ज्यादेशः स्यादजाधोः । ज्येष्ठः । ज्यायान् । ॥ अन्तिक्वाढयोर्नेदसाधौ । ५।३।६३।
अजाधोः । नेदिष्टः । नेदीयान् । साधिष्टः । साधीयान् । ॥ स्थूलदृग्गुणवहस्वक्षिप्रशुद्राणां यणादिपरं पू-
र्वस्य च गुणः । ६।३।१५६। एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुण इष्टादिषु । स्थविष्टः । दविष्टः । यविष्टः । हसिष्टः ।
क्षेपिष्टः । क्षोदिष्टः । एवमीयस । हस्वक्षिप्रशुद्राणां पृथ्वादिवाद् । हसिमा । क्षेपिमा । क्षोदिमा । ॥ प्रियस्थिर-
स्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतुप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्धहिंगमर्षिषत्राद्राप्रिवृन्दाः । ६।३।१५७। प्रियादीनां
क्रमाश्रयस्य स्युरिष्टादिषु । प्रेष्ठः । स्थेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्टः । बंदिष्टः । गरिष्टः । वषिष्टः । त्रषिष्टः । द्वा-
विष्टः । वृन्दिष्टः । एवमीयसुन् । प्रेयान् । प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां पृथ्वादिवात्प्रमेत्यादि । ॥ बहोर्लोपो भू च
बहोः । ६।३।१५८। बहोः परयोरीमेयसोर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेशः । भूमा । भूयान् । ॥ इष्टस्य यिट् च । ६।
३।१५९। बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्यात् । यिडागमश्च । भूयिष्टः । ॥ गुवात्पयोः कनन्यतरस्याम् । ५।३।६४।
एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्टेयसोः । कनिष्टः । कनीयान् । पक्षे । यविष्टः । अल्पिष्ट इत्यादि । ॥ विन्मतांलुक् ।
५।३।६५। विनो मनुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः । अतिशयेन सखी सजिष्टः । सजीयान् । अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्टः ।
त्वचीयान् । ॥ प्रशंसायां रूपम् । ५।३।६६। सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तं पचति पचतिरूपम् ।

व्यादिशान्ति च—‘अन्य एवास्मि संवृतः’, ‘कचित्स्य एवास्मि धनत्रयस्त्वम्’ इति ॥—अजादी गुणवचनादेव । ए-
नोऽवधारणार्थे एवकारः । तेन प्रत्ययानयमोऽयम् । एवकारमात्रे तु गुणवचनादजादिप्रत्ययविवेकात् प्रकृतिनियमोऽपि संभा-
व्येत । तथा च पटुत्वं, पटुतम इत्यादि न विद्येत ॥—तुश्छन्दसि । पृथगे नियमेन आवातंतयोः प्रतिप्रयोगोऽयम् ।
नतपूर्वो विधिः । तेन उपाधिसेकरो न ॥—तुरिष्टे—‘टि’ इत्यनेनान्यलोपे सिद्धेऽयात्मान्यसामान्यस्य तुश्छन्दस्य लोप-
मादाह—कैरिष्ट इति ॥—दोहीयसीति । इयमनेयोरतिशयेन दोषो ‘भस्यादेर्नादने निजस्य प्रत्ययार्थयो’ इति वच-
नात् तद्धिते कर्तव्ये प्रागेव पुत्रदाय इति टोपि निवृत्ते दोषप्रवृत्ताप्रत्ययः, नतस्मृतिरिति निमित्ताभावात् पत्रत्रय-
योग्यं निवृत्तिः ॥ अलौकिकविषयवाक्ये प्रागेव तथोग्रसृति, ‘अकृत्ययूट’ परिभाषयेति तु तत्त्वम् ॥ गुणस्तु प्रवर्तते ।
लुमेऽपि तृचि प्रत्ययलक्षणप्राप्त्यात् छान्दसमिति ‘तु’ इति सूत्रम्, ‘तुरिष्टमेयसु’ इति च ‘पाणिप्रवृत्त’ इत्यतिदेशेन
लोकैऽपि कर्तामाचष्टे कार्यतात्प्रादापुयोऽध्यामाणात्लोपस्यत्वम् ॥—प्रशस्यस्य श्रः । प्रशस्यतरः । प्रशस्यतः—श्रेष्ठ इति । प्रकृति-
भावादिह ‘टि’ इति लोपो ‘यस्येति’ लोपश्च न भवति ॥—ज्यादात्—। ज्यादुत्तरस्य इयसुन आकारादेशः स्यात् ॥
—वृद्धस्य च । स्वरूपस्येह ग्रहणं, न तु ‘वृद्धस्यैकाच्’ इति परिभाषिकस्य, व्याख्यानम् । अन्य ‘प्रियस्थिर-’
इत्यादिना वर्षादेशोऽपि पक्षे भवति । न च तस्यैवमिति सावकाशता शङ्का । वृद्धस्यैकादिमिति बोधमावात् । यदि तु
‘वृद्धस्य वार्धश्च’ इति सूत्रसिद्धे क्रियेत तदा वृद्धस्यग्रहणं न कर्तव्यमिति तथैव भवतीत्याहः ॥—स्थूलदृग्—। पर-
ग्रहणं यविष्टो हसिष्ट इत्यत्र पूर्वयणादेलोपो माभूदिति । पूर्वग्रहणं तु गणार्थम् । पर्याप्तं लुमे सामर्थ्यात्पूर्वयर्थेव गुणदा-
भावः ॥—स्थविष्ट इति । न चात्र ‘ओमुण’ इत्येव सिद्धे गुणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । परयणादिलोपस्याभीयवेत्यादि-
द्वेवान् क्षिप्रशुद्राणामस्य प्रादयभावात् । क्षोदिष्ट इत्यस्मिद्धिप्रसङ्गात् ॥—एवमिति । प्रेयान् । स्फेयान् ।
जनीयानित्यादि ॥—इमेयसोर्लोप इति । ग च ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव भवति ॥—इष्टस्य यिट् च । पूर्वगृत्र
संपर्णमनुवर्तते तदाह—बहोरीत्यादि । भूरादेशश्चलोपि ज्ञातव्यम् ॥—भूयिष्ट इति । अत्र इष्टस्यादिलोपे कृते यिडाद-
आगमः ॥ यद्वा लोपापवादो यकार आगमः, उकारमन्वागणार्थः । पत्रद्वयमपीदं भाष्यत्तम् ॥—गुवात्पयोः—।
तुवेति स्वरूपग्रहणम्, न तु युवापत्यस्य, अन्यमाहचयोक्ताख्यानाच्च । ‘अजादी’ इत्यनुवर्तनादजाद्योरेव पर्ययोर्न तु लग्न-
मपौरित्वाद्यनेन व्याचष्टे—इष्टेयसोरिति ॥—विन्मतांलुक् ॥—सजिष्ट इति । विनो लुकि कृते भवात्पटुकार्या-
भावः । अस्मादेव ज्ञापकादगुणवचनन्येऽपि विन्मतोरजादो भवतः ॥—प्रशंसायां रूपम् । प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतह प्र-
शमा, न तु स्तुतिः । तेनेहापि भवति । चौरूपोऽयं यदङ्गोऽग्रश्चन हरति । गुप्तस्वरूपहरणेन चैव परिपूर्णतह ॥—
पचतिरूपमिति । ‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ क्रियायाश्चासत्त्वरूपन्येऽपि आत्मगर्गिकमेकवचनं भवति । तेन पचतीत्यपि पच-
तिरूपमित्यादि । इह प्रथमेव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरिति बहवः । वस्तुतस्तु पठ्येत्कदियोगे कर्मणि द्वितीयापि सुलभो ॥

॥ ईपेदसमामो कल्पदेइयदेशीयरः । १।१३।६७। ईपदू नो विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यजुःकल्पम् । विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् । ॥ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् ॥ १।१३।६८। ईपदसमासिबिधेऽर्थं सुबन्ताद्बहुच् स्यात्स च प्रागेव ननु परतः । ईपदू नः पदुबहुपदुः । पदुकल्पः । सुपः किम् । यजतिकल्पम् । ॥ प्रकारवचने जातीयरः । १।१३।६९। प्रकारवति चायम् । धात् त् प्रकारमात्रे । पदुप्रकारः पदुजातीयः । ॥ प्रागिवात्कः । १।१३।७०। इवे प्रतिकृतवित्तः प्राक् काधिकारः । ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । १।१३।७१। तिष्ठश्चेत्यनुवर्तते । ॥ कस्य च दः । १।१३।७२। कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेशः स्यादकच् । ॥ अज्ञाते । १।१३।७३। कस्यायमश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः ॥ ॐ ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच् ॥ युवकयोः । आवकयोः । युष्मकामु । अस्मकामु । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् । त्वयका । मयका ॥ ॐ अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम्बुक्तव्यः ॥ मिखादन्यादचः परः । तूष्णीकामासे ॥ ॐ शीले को मलोपश्च ॥ तूष्णींशीलम्तूष्णीकः । पचतिक । जल्पतिक । धकिन् । हिरकुत् । ॥ कुत्सिते । १।१३।७४। कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । ॥ संज्ञायां कन् । १।१३।७५। कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चेन्मंज्ञा गम्यते । शूद्रकः । राधकः । स्वराथं वचनम् । ॥ अनुकम्पायाम् । १।१३।७६। पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः । ॥ नीतौ च तद्युक्तात् ।

श्रीवलं लोकात् । एवं पचतिकल्पमित्यादावपि बोध्यम् ॥—विभाषा सुपः—। सूत्रे 'सुपः' इति पञ्चन्तम् । 'पञ्चतत्तत्प्रत्ययेन' इत्युक्तेः ॥—सुबन्तादिति । एतच्च पञ्चम्यन्तमुक्तमेव । पुरस्ताच्छब्दपर्यायस्य प्रागिति शब्दस्य वृत्तौ प्रयुक्तत्वात् । प्रागित्यपकृत्यत इति तु मनोमया स्थितम् । न च सूत्रग्रन्थपुरस्ताच्छब्दसमानार्थकप्राक्शब्दयोगेऽपि 'पञ्चतत्तत्प्रत्ययेन' इति पठ्यं स्यादिति वाच्यम् । 'अन्यागात्' इति सूत्रेऽनृत्तपदस्य दिक्शब्दत्वेऽपि 'पञ्चतत्तत्प्रत्ययेन' इत्येतद्वाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तवित्त्वा प्राक् प्रत्यया प्रामादित्युदाहृतत्वात् । काशिकायां तु वृत्तावपि पुरस्ताच्छब्दः प्रयुक्तः सुबन्तादिति च प्रयुक्त तद्वसमर्थगमिति मत्वा हरदत्तेन कथञ्चित् समर्थितम् । त्यज्योप एषा पञ्चमी । एवंभूत प्रकृतिवेनाश्रित्येत्यर्थ इति ॥—प्रागेवेति । मौत्रमुशब्दोऽवधारणे वर्तते इति भावः । तेन च बहुजैव विकल्प्यते, न तु पूर्वैवम् । तुशब्दाभावे तु प्राक्त्व विकल्प्यते । तथा च पक्षे बहुच परः स्यात् ॥ भाष्यकारस्य मते तु नेदं तुशब्दस्य फलम् । तथाहि—'उद्भिन्नोऽन्यतरस्याम्' इत्यादौ प्रधानत्वात्प्रत्यय एव विकल्प्यते, न तु परत्वं, प्रत्यय एव हि परत्वं विशिष्टो विधीयत इति विशेषणस्य गुणत्वात् । 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायात् ॥ तद्वदिदानीं विभाषाग्रहणेन बहुजैव संभवस्यते, न पुरस्तादित्येतत् । तुशब्दस्य तु अवधारणार्थस्यान्यदेव प्रयोजनं पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यादिति । तेन लिङ्गसंज्ञे अपि प्राक् प्रत्ययार्थपत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये लृटे ते एव सः । बहुचः प्रयोगश्च प्राक् प्रकृतेरेव भवतीति ॥ तेन बहुगुणो द्राक्षा 'लघुबहुवृत्त नरः' इत्यादौ प्रकृतिवर्द्धिर्भव भवति, न त्वभिधेयवर्द्धिर्भव ॥ ननु 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि लभन्ते' इत्येव सिद्धमिति किमेतेन तुशब्दग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । एतदेव ज्ञापयत 'ईपदसमामो' एव स्वार्थिकास्तेष्वभिधेयवदेव लिङ्गवचने सः' इति । तेन गुट्कल्पा द्राक्षा शर्कराकल्पो गुट् इत्यादि सिद्धम् ॥—प्रागिवात्कः । 'सुपः' इत्यनुवर्तते तेन निङ्गन्तात्को न ॥—अव्ययसर्वनाम्नाम्—॥—अनुवर्तते इति । मण्डकश्रुत्येति भावः । 'इषाप्रप्रातिपदिकात्' 'सुपः' इति चानुवर्तते एव ॥—कस्य च दः ॥—कान्ताव्ययस्येति । सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह संबध्यते, तयोः कान्तलासेभवात् । न चाधोक्त अपोर्गित्यादौ संभवोऽस्तीति वाच्यम् । कल्पासिद्धत्वात् । यद्यपि शक्नोतेर्यदुक्ति लटि तिपि 'अगाशक्' इति संभवति । तथापि यदुक्तोऽगावर्तिकलात्रेदश लक्ष्यमस्ति । छन्दसि क्वचिद्व्यस्यसद्भावेऽपि 'मयं विधेयच्छन्दसि वा विधीयन्ते' इति दलवर्धनं प्रवर्तते इति भावः ॥—ओकारेति । अकञ्चित् सुपोऽयनुवृत्त्या सर्वनाम्ना सुपा च टैविशेषणं कामचाराद अव्ययस्याप्रगो भ्राष्यकारवचनादव्ययस्याश्रीयते । ओकारसकार इत्यादिसंकोचश्च युष्मदस्मन्मात्रविषयकः । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् । अन्येषां लविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच् न सुबन्तस्य । तेन सर्वेकेण दमकेण भवकन्तमित्यादि सिध्यति ॥—त्वयका मयकेति । नन्वत्र सुपः प्रागकचि कृते, प्रत्यये परतस्त्वमादेशयोः सतोरपि 'योऽचि' इति यत्वं न स्यात्, विभक्तिपरलाभावादिति चेत् । भैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्याकचः पूर्वमेव यत्नविधानात् । एव युवकामावकामित्यत्राप्यकचः पूर्वमेव युवावादेशाविति बोध्यम् ॥—शीले क इति । शीलं स्वभावो नियमश्च ॥—तूष्णीक इति । 'केऽणः' इति हस्सु भाष्यकारप्रयोगात् 'न कपि' इत्यत्र 'न' इति योगविभागाद्वा न भवतीत्याहुः ॥ अकचो द्वितीय अकार उच्चारणार्थ इति ध्वनयनुदाहरति—पचतकीत्यादि ॥—अनुकम्पायाम्—। 'रूपा दयानुकम्पा स्यात्' इत्यमरः ॥—नीतौ च तद्यु-

१ ईपदसमासविधिः—स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनाङ्गीकाराद्बहुगुणो द्राक्षा, वृषभकल्प इव गौरित्यादि सिद्धम् । बहुगुणो द्राक्षा इति तु कानिश्चप्रकृतितो लिङ्गवचनातिप्रमासिद्धम् । तत्र च 'ण-यः स्त्रियाम्' इत्यत्र स्त्रीग्रहणं लिङ्गम् ।

५।३।७७। सामदानादिरूपायो नीतिसंस्थानं गम्यमानायामनुकम्पायुक्ताकप्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः । गुडकाः । एहकि । अहकि । पूर्वणानुकम्प्यमानाप्रत्ययः । अनेन तु परम्परासंबन्धेऽपीति विशेषः । ॥ बह्वचो मनुष्यनाम्न-
 छज्वा ॥५।३।७८। पूर्वसूत्रद्वयविषये । ॥ घनिलचौ च ॥५।३।७९। तत्रैव । ॥ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः
 ॥५।३।८३। अस्मिन्प्रकरणे यष्टोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन्प्रत्यये परे प्रकृतोद्धितायादच ऊर्ध्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो
 देवदत्तो देविकः । देवियः । देविलः । देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुदत्तकः । उग्रग्रहणमुको द्वितीयत्वे क-
 विधानार्थम् । वायुकः । पितृकः ॥ ॐ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः ॥ अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्प-
 तिकः ॥ ॐ अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः ॥ देवतकः । देवकः ॥ लोपः पूर्वपदस्य च ॥ दत्तिकः ।
 दत्तियः । दत्तिलः । दत्तकः ॥ ॐ विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः ॥ देवदत्तः । दत्तः । देवः ॥ सत्य-
 भामा । भामा । सत्या ॥ ॐ उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ भानुदत्तः । भानुलः ॥ ॐ ऋवर्णादपि । सवित्रियः । सवितृलः ॥
 चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च । अप्रत्यये तथैवैष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च ॥ १ ॥ ॥ प्राचामुपादेः उज्जुचौ च ।
 ५।३।८०। उपशब्दपूर्वात्प्रातिपदिकापूर्वविषये अडच् पुच् पूर्ता स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां प्रहणं पूत्रार्थम् । अनु-
 कम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः । उपकः । उपिकः । उपियः । उपिलः । उपेन्द्रदत्तकः । पइ रूपाणि । ॥ जातिनाम्नः
 कन् ॥५।३।८१। मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्कन्यादानुकम्पायां नीता च । सिंहकः ।
 शरभकः । रासभकः ॥ ॐ द्वितीयं संध्यक्षरं चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः ॥ अनुकम्पितः कहोडः कहिकः ॥ ॐ ए-
 काक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः ॥ वागाशीदत्तः वाचिकः । कथं पडङ्गलदत्तः पडिक इति ॥ पपष्ठा-

क्तात् ॥—अनुकम्पायुक्तादिति । यद्यपि पुत्रादिरेव साक्षादनुकम्पायुक्तो न तु धानादिः । तथापि तद्वत्ता धानादी-
 नामयस्त्वनुकम्पासंबन्ध इति भावः ॥—धानका इति । धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः ततः कः 'कः' इति ह्रस्वः । कप्रत्यया-
 न्ताद्यापि ॥ अत्र 'प्रत्ययस्यान्त' इतीत्येन भाव्यम् । प्रायेण तु धानका इति पठ्यते ॥ तत्र लिङ्गान्तिर्नष्टेऽप्येति हरदत्तः ॥
 'कमेत्यन्तिहारे णच् चियाम्' इति निन्दे 'णच्' चियामज' इति सूत्रे पुनः स्त्रीपठणं जापित 'स्त्रीपठणः प्रवृत्तिरिति कर्त्तव्य-
 दतिवर्तते' इति ॥ तेन धानका इत्यत्र पुनस्त्विति भावः ॥—घनिलचौ च । नक्षत्रायाश्चाप्राप्तमिति काशिका । इदं
 पूर्वसूत्रेणैव उक्तं विहितम् । वाचचनार्होऽपि । चकारेण तु कस्याभ्यनुज्ञाति विनत्य, योगविभागे फलमपि विनत्यमिति हर-
 दत्तः ॥—ठाजादाँ—। समाहारद्वन्द्वे गौरवः पुनश्च । आदिप्रहणं निन्यप्रयोजनं, 'यस्मिन्वाच्येनादाँ' इत्येव सिद्ध-
 मिति हरदत्तः ॥—अस्मिन्प्रकरणे इति । अनुकम्पायां नीता चेत्यर्थेऽयमेव प्रयोगश्चा बुद्धौ गतिप्राप्तार्थेन भावः ॥
 ऊर्ध्वग्रहणसिद्ध सर्वलोपार्थम् । अन्यथा 'आदेः परस्य' इत्यादिरेव स्यादित्यतिशेयात्—द्वितीयादच ऊर्ध्वं सर्व-
 मिति । 'अजिनान्तस्य' इत्यतो लोपः उपनुवर्तनादाह—लुप्यत इति । ननु उपग्रहणं व्यर्थम् । इकादेशे कुतः अजादावि-
 त्येव सिद्धत्वादन आह—उग्रहणमुको द्वितीयत्वे इति ॥—वायुक इति । वायुशब्दात्परस्य दत्तशब्दस्य टावस्था-
 यामेव लोपः 'इमुक्तान्तात्' इति कः । किञ्च पृथक् उग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाशङ्क्यम् । यदा तु निन्यमुग्रहणमित्यग्र-
 तोगेनन्तात् कादेशप्राप्त्या प्रथमसिद्धेश्चाऽसंबन्धेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमात्रं उग्रहणम् । टाव-
 स्थायामुत्तरपदलोपे कादेशस्यासंबन्धादिकादेशो नात्रिक इति रूपं नित्यतीति बोध्यम् ॥ 'चतुर्थादनजादौ च' इति
 वक्ष्यमाणमेव श्लोकं भट्टकला व्याचष्टे—चतुर्थादच ऊर्ध्वस्येति ॥—अनजादाविति । हत्यादावित्यर्थः । 'अस्मिन्
 प्रकरणे' इत्येव ॥—लोपः पूर्वपदस्य चेति । ठाजादावनजादौ चेति बोध्यः ॥ 'अप्रत्यये तथैवैष्ट' इत्येतज्जा-
 चष्टे ॥—विनापि प्रत्ययमिति ॥—ल इलस्य चेति । इलस्य ल लोप इत्यर्थस्तत्र 'आदेः परस्य' इति इकारलोपो
 बोध्यः ॥—प्राचामुपादेः—। 'बह्वचो मनुष्य' इत्याद्यनुवर्तते ॥—उपेन्द्रदत्त इति । ननु कृतसंबन्धेनैवैष्टाब्दादिकादेशस्य
 पूर्वान्ततया ग्रहणात् 'उपादेः' इति विधीयमानो प्रत्ययो स्त्री नाम । लोपस्तु नकारादेरेव स्यात् । तत्रैव उपक उपड
 इति रूपेन स्याताम् । किं तु उपयक उपयड इति रूपे स्याताम् । एव घनिलचत्तमपि दोष एव । तस्मादिदं 'द्वितीयं
 संध्यक्षरं चेत्' इति वार्तिकं कुतो नोक्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकाशन्तरेण निर्वहसंबन्धान्नोक्तम् । तथाहि । आहुणे
 कृते 'द्वितीयं संध्यक्षरम्' इत्यादिना अकारस्यापि लोपप्रसक्त्या गुणात्पूर्वमेवाकृत्युत्परिभाषया प्रत्ययः । नच परगति-
 श्रितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सौचित्यतिरिक्त्येव परिभाषावाच्यः शङ्क्यः । 'प्रातिपदः' इति सूत्रे 'समर्थग्रहणं नियुक्तम्' इत्युक्त-
 त्वात् ॥ 'अकृतसंबन्धे' इति प्रागुक्तज्ञापकत्वेन समर्थग्रहणप्रत्याख्यानपक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वात्प्रयणादिति ॥ उपेन्द्रः
 उपगुरुकपक्तैर्वादिपृषडादीनां पदानां रूपाणां नाम्नेऽपि सैन्धवदीर्घादिव प्रकरणादिना विशेषोऽयवसंभ्यः ॥—जाति-
 नाम्नः—। य शब्दा जाल्यन्तरे प्रसिद्धाः । मनुष्येषु नामन्तेन वार्तियुक्तासा इहोदाहरणम् ॥—द्वितीयमित्यादि । वचः
 संध्यक्षरमिति प्राचां संज्ञा ॥—वागाशीरिति । वार्त्ति आशार्थम्येति विग्रहः ॥—वाचिक इति । यद्यत्र द्वितीयादच

जादिवचनासिद्धम् । ॥ शेवलमुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥५१३८४॥ एषां मनुष्यनाम्नां ठाजादीं परे तृतीयादश्च ऊर्ध्वं लोपः स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः । अर्थमिकः । ॥ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥५१३८२॥ अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपदलोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः । ॥ अलोपे ॥५१३८५॥ अल्पं तलं तलकम् । ॥ ह्रस्वे ॥५१३८६॥ ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । ॥ संज्ञायां कन् ॥५१३८७॥ ह्रस्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् । पूर्वस्यापवादः । वंशकः । वेणुकः । ॥ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥५१३८८॥ ह्रस्वा कुटी कुटीरः । शमीरः । शुण्डारः । ॥ कुत्वा डुपच् ॥५१३८९॥ ह्रस्वा कुन् कुतुपः । कुन् कृतेः खेहपात्रं ह्रस्वा सा कुतुपः पुमान् । ॥ कामूगोणीभ्यां एरच् ॥५१३९०॥ आयुधविशेषः कामूः । ह्रस्वा सा कासूतरी । गोणीतरी । ॥ वन्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥५१३९१॥ वन्मतरः । द्वितीयं वयः प्राप्तः । उक्षतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुव एवायम् । ॥ कियत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य उत्तरच् ॥५१३९२॥ अनयोः कतरो वृण्वः । यतरः । ततरः । महाविभाषया कः । यः । सः । ॥ वा वहनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥५१३९३॥ वहनां मध्ये एकस्य निर्धारणे डतमच् वा स्यात् । जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यातमाकरं । कतमो भवतां कठः । यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । महाविभाषया । यः । सः ॥ ॐ किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि ॥ कतरः । ॥ एकाच्च प्राचाम् ॥५१३९४॥ डतरच् डतमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो

ऊर्ध्वस्य लोपः स्यात् तदा वाच आ इक इति स्थिते 'यस्येति च' इत्याकारस्य लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भवेत् अन्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य चकारान्तस्य पदत्वेन कुलजश्रवयोः गतोर्वानिक इति स्यात् ॥ उत्तरपदलोपे तु अञ्जल्योदे-
शत्वेन स्थानिवत्त्वाभावात्तुल्यावधिकतया 'यचि भम' इति भसंज्ञया 'मुमिडन्तम्' इति पदसंज्ञा पदसंज्ञाधिकारात्परत्वा-
द्वा यते । 'स्वादिपु' इति पदसंज्ञा तु न शङ्कोर्नयं 'यचि भम' इति पदसंज्ञायास्तदस्वादात्वात् ॥—**कथमिति** । अत्रा'नुत्त-
रपदलोपे जाते जश्च दुर्लभमिति प्रश्नः ॥—**पप इति** । अत्र गौर एव लोप इत्यते न लोपसंख्यानिक इत्यर्थः ॥—
शेवलसुपरि—**शेवलिक इति** । 'वहदो मनुष्यनाम्न' इति वृत्त । घनिलचोम्न शेवर्ण्यः । शेवलिकः ॥ 'शेवला-
दीनां तृतीयालोपो य उच्यते ग च कृतसंज्ञायां वक्तव्यः' ॥ सुपर्यायाः । सुपरिकः सुपरियः सुपरिल्ल इति भाष्ये स्थितम्,
कैयटेन तु सुपरिक इति प्रतीकमुपादाय संहिताकार्ये तु कृते लोपे गति सुपरिक इति स्यादिति व्याख्यातम् ॥ अयं
भावः । संहिताकार्ये 'यणि कृते तृतीयादश्च ऊर्ध्वलोपे सति शीर्षेण उपसर्ग्य लोपः स्यात् । आकारस्य तु 'यस्येति च',
इत्यनेन स्यात्प्राच स्थानिवद्भावाद्यणो निर्वर्तनं भाविगतीति ॥—**ह्रस्वे** । गेलादीं ह्रस्वदीर्घादिब्रह्मवहागभावान् वृक्षक
इत्युदाहृतम् ॥ यद्यपि 'अलोपे' इत्यनेनैवेद रूपं किञ्चित् तथापि शाब्दबोधे विशेषोऽस्मीत्याहुः ॥—**कुटीर इति** । 'स्वा-
र्थिकाः प्रवृत्तितो लिङ्गमातवर्तन्ते' इति पुल्लिङ्गात्वात् गंगच्छते ॥—**वन्सोक्षाश्व**—। तनुल न्यूनता । सा च प्रवृत्तिनि-
मित्तस्य प्रत्यागतेः । क्वचित् तस्यहचरितधर्मान्तगणायम् । तत्र तस्यः प्रथमवयाः ॥ वयमथ प्रथमस्य न्यूनतं नाम वयो-
ऽन्तरप्राप्तिस्त्वाह—**द्वितीयमिति** । तरुण उक्षा । ताम्रण्यस्य च तनुल तृतीयवयःप्राप्तिः अथायामश्वाद्युपसर्गोऽश्वः, अश्वल
च जातिः । तत्सहचरितस्याश्वायामश्वाद्युपसर्गलभमस्य न्यूनत्वमन्यपितृकता । तथा च गर्दभेनाश्वायामुपसर्गितोऽश्वतरः ॥
ऋषभो भारस्य द्योः । तस्य तनुल भारद्वहेन मन्दशक्तिता । तद्वान्मु रूपभतरः ॥—**कियत्तदो**—॥—**कतरो वृण्व**
इति । गुणेन निर्धारणमिदम् ॥ क्रियासंज्ञाभ्यां निर्धारणे तु कतरोऽप्यपकः । कतरो देवदत्त इत्यदि ज्ञेयम् ॥ ननु द्वयो-
रेकस्य निर्धारणे उत्तरच् भवति, तर्हि 'कयोर्न्यतरो देवदत्तः' 'ययोर्न्यतरः' 'तयोर्न्यतरः' इत्यत्रापि प्राप्नोति । अ-
त्राहुः । निर्धार्यमाणवाचिन्य एवायं प्रत्ययोऽभिधानस्याभावात् । तेनात्र नातिप्रसङ्ग इति । एकस्येति किम् 'द्वयोः'
इति कर्मणि पठौ साम्भूत । तथाहि गति 'अस्मिन् संपे कां देवदत्तयज्जनां' इत्यादायैव स्यात् ॥—**वा वहनाम्**—।
इति कर्मणि पठौ साम्भूत । तथाहि गति 'अस्मिन् संपे कां देवदत्तयज्जनां' इत्यादायैव स्यात् ॥—**वा वहनाम्**—।
'कियत्तदः' इति वन्ते ॥ जातिषु परिप्रश्नधेति समाहारद्वन्द्वः । अत्र जातायिति संबंधो विशेषणम् ॥ पठौसमासे तु
गुणभूतस्य जातिप्रहणस्य निकृष्ट संबन्धोऽनुपपन्नः स्यात् । परिप्रश्नग्रहणं तु किम् एव विशेषणम् । तच्च धेपनिवृत्त्य-
र्थम् ॥ तत्र जातिप्रहणं प्रायोऽभिप्रायम् । क्रियागुणसंज्ञाभिरपि निर्धारणे उत्तमच इत्युक्तम् । पूर्वसूत्रे द्वयोरिति प्रा-
योऽभिप्रायम् । बहूनां निर्धारणेऽपि उत्तरच इत्युक्तम् । तथा च वार्तिकम् । किमादीनां द्विवहर्थे प्रत्ययविधानादुपाध्यायन-
र्थक्यम्' इति ॥ अत्र कैयटः । 'द्वयोः इति, 'जातिपरिप्रश्ने' इति च न कर्तव्यमिति भाव इति । तदेतदाह—**प्रत्या-**
ख्यातमाकर इति ॥—**कठ इति** । कतमो भवतामप्यपकः शूरो देवदत्तो येषां युदाहर्तव्यम् ॥—**यकः सक इति** ।
कक इति तु नोक्तम् । अकञ्चग्रहितस्यापि 'किमः कः' इत्ययमादेश इति व्याख्यातत्वात् ॥—**महाविभाषयेति** । 'प्रादि-
शः' इति सूत्रे समर्थप्रथमप्रहणयोर्निवृत्तत्वेऽपि वाग्रहणमनुवर्तते इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ 'कियत्तदः' इति सूत्रे द्वयोरि-
त्यस्य 'प्रत्याख्यानादाह—**किमोऽस्मिन्निति** ॥—**एकाच्च**—। प्राचोप्रहणं पूजार्थम् । विकृत्योऽनुवर्तते एव ॥

मैत्रः । एषामेकतमः । ॥ अवक्षेपणे कन् । १५३।९५। व्याकरणकेन गर्वितः । येनेतरः कुल्यते तद्विहोदाहरणम् । स्वतः कुल्यते तु कुलित इत्यस्य ॥ ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

॥ इवे प्रतिकृतौ । १५३।९६। कन् स्यात् । अथ इव प्रतिकृतिः अश्वकः । प्रतिकृतौ किम् । गौरिव गवयः । ॥ संज्ञायां च । १५३।९७। इवार्थे कन् स्यात्समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थमाश्रम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा । अश्वकः । उद्भूतः । ॥ तुम्भन्नुप्ये । १५३।९८। संज्ञायां विहितस्य कनो लुप्त्यान्मनुप्ये वाच्ये । चञ्चा तृण-मयः पुमान् । चञ्चेव मनुप्यश्चञ्चा । वधिका । ॥ जीविकार्थे चापण्ये । १५३।९९। जीविकार्थं यद्विक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्यं कनो लुप्त्यात् । वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । देवलकानां जीविकार्थासु देवप्रतिकृतिरिवम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीणीते । ॥ देवपथादिभ्यश्च । १५३।१००। कनो लुप्त्यात् । देवपथः । हंसपथः । आकृति-गणोऽयम् । ॥ वस्तेर्दञ् । १५३।१०१। इवेत्यनुवर्तते एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वन्तिरिव वास्तेयम् । वा-स्तेयी । ॥ शिलाया ढः । १५३।१०२। शिलाया इति योगविभागाद्वप्रतीयके । शिलेव शिलेयम् । शैलेयम् । ॥ शाखादिभ्यो यः । १५३।१०३। शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अध्यः । शरण्यः । ॥ द्रव्यं च भव्ये । १५३।१०४। द्रव्यमयं ब्राह्मणः । ॥ कुशाग्राच्छः । १५३।१०५। कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः । ॥ समासाच्च तद्विपयान् । १५३।१०६। इवार्थविषयात्समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशश्चरममागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशस्तु प्रत्ययार्थः । अजाकुपाणीयः । अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः । ॥ शर्कगदिभ्योऽण । १५३।१०७। शर्करेव शर्करम् । ॥ अङ्गुल्यादिभ्य-एक । १५३।१०८। अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । भरुजेव भारुजिकः । ॥ एकशालायाष्टजन्यतरम्याम् । १५३।१०९। एक-शालाशब्दादिवार्थे ऽन्वा पक्षे ऽहः । एकशालेव एकशालिकः । एकशालिकः । ॥ ककलोहितादीकक । १५३।११०। ककः शुक्रोऽथः स इव कार्किकः । लोहिनीकः स्फाटिकः । ॥ पूगानुभ्योऽप्रामणीपूर्वात् । १५३।१११। इवार्थो

—अवक्षेपणे कन् । कुल्यते तु कः । स्यरे विधेयः ॥—येनेतर इति । अर्वादायते येनेत्यपेक्षणाशब्दः कारणं व्युत्पन्न इति भावः ॥ प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ॥

अश्वक इति ॥ अश्वशब्दोऽप्ये एव वर्तते, कन्प्रत्ययस्य प्रतिकृतिरूपे गच्छ इति भावः साविक इत्येके ॥ अन्ये तु नाटयनियन्धनादभेदोपचारादौर्वादाक इतिवदशब्द एव प्रतिकृतौ वर्तते । प्रत्ययस्य तस्यैवोपचारिकत्वस्य बोधक इ-त्याहुः । प्रतिकृतौ किम्, गौरिव गवयः ॥ तृणनमैकाप्रादिनिमित्तं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिप्रति । गवयस्य नैवम् ॥—समुदायश्चेदिति । प्रकृतप्रत्ययसमुदायध्वन्यगच्छास्य संज्ञेयार्थः ॥—चञ्चा । वधिका इति । तृप्ति युक्तवद्वायान स्त्री-चिन्तना ॥—वासुदेवः । शिव इत्यादि । याः प्रतिमा, प्रतिगुह्य गृहाद गृह भिन्नमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते । देव-लका अपि ॥ त एव भिन्नदोर्धमेप्रताः ॥ यास्मावायतनेषु प्रतिप्राप्यन्ते पश्यन्ते च तामृतमृन्नेषु लपः । तदुक्तम्—‘अर्चासु पूजनाहस्य चित्रकर्मभवेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु’ इति । अर्चासु प्रतिमासु । प्रतिमासु कीर्त्यासु । पूज-नाहस्य चित्रकर्मभवेषु वा याः पृज्यन्ते तासु । चित्रकर्मवज्राभ्या नटताः प्रतिकृतयो लक्ष्यन्ते ॥ अर्चासुदाहरण—शिवः । विष्णुः ॥ चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः ॥ खेजेषु—कार्तिकः । गहटः । गिहः ॥ मुष्णगिहमकरादयो भवेषु राज्ञां गन्ति ॥—हस्तिकानिति । इदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति—‘राम गीता लक्ष्मण जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरमा च वि-गियक । अस्मिन्पथे योऽऽज्यत न वेति व्यर्थप्रतः पण्डित न च प्रियधक’ इति । अथ भावः । ‘अपण्ये’ इत्युक्तत्वात्पण्ये हस्तिकानितिवन् रामक गीतिका लक्ष्मणकमित्प्रयोगा एव साधव इति ॥—देवपथ इत्यादि । देवपथ इव प्रति-कृतिः । हंसपथ इव प्रतिकृतिरिति विप्रतः ॥—वन्तिरिति । ‘वन्तिर्नामार्थो द्वयोः’ इत्यमरः ॥—द्रव्यं च भव्ये । द्रव्यदृष्टिवार्थे ण्यप्रत्ययो नित्यायते ॥—समासाच्च तद्विपयान् । तच्छब्देन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते इत्याह—इवार्थविषयादिति ॥—छः स्यादिति । इवार्थे इति बोध्यम् । ‘पूगानुभ्यः’ इत्यतः प्राग्वियवधिकारण । शस्त्रादियमेत्यादि तु एक एव इवार्थः । य च समासान्तर्भूत इति छान्दो न भवत्युक्तार्थानामप्रयोगान् ॥—काकतालीय इति । प्रकृतमूत्रादेव जापकादिवार्थे समासः । मुसुर्पति वा । उभयथापि विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः । य च छप्रत्ययविषय एव । तेन स्वातन्त्र्यमुपाश्रयन्तरयोगो विप्रदृश्यः नेत्याकरः ॥—इह, काकताल इत्यादि । आगच्छतः काकस्याऽकस्मान्ता-लफलपतनाद्यथा वधः, तथैव चाकस्मिकचोरगमागमाद्देवदत्तवधः ॥ एवमेजाया अगच्छन्त्या कृपाणपतनाद यथा वधः, तत्सदृशं मरणमिति फलितोऽर्थः ॥—अतर्कितोपनत इति । अविनिर्नितापपन्नः । यादृच्छिक इत्यर्थः ॥—पूगाङ्गुयो—

१ काकतालीय इति—अत्र पूर्वपदपुमानकाकागमनपरम्, उत्तरपद चाकपूर्वपदश्वसमानाधिकरणोपमानतालपतनपरम् । समुदायश्चोपमेवदेवदत्तगमनममाताधिकरणचोरपतनपर इति बोध्यम् ।

निवृत्तः । नानाजातीया । अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः सङ्हाः पूगास्तद्वाचकास्वार्थे व्यः स्यात् । लौहितध्वज्यः ।
 ॥ व्रातचक्रजोरस्त्रियाम् । १।३।११३। व्राते । कापोतपाक्यः । चक्रः । कौञ्जायन्यः । ब्राह्मण्यन्यः । ॥ आयु-
 धजीविसङ्हाञ्ज्यङ्गाहीकष्वब्राह्मणराजन्यात् । १।३।११४। वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्कस्तद्वाचिनः स्वार्थे
 व्यद । क्षौद्रक्यः । मालव्यः । टित्वान्कीप् । क्षौद्रकी । आयुधेति किम् । मल्लाः । सङ्केति किम् । सन्नादः । वाही-
 केषु किम् । शबराः । अब्राह्मणेति किम् । गोपालकाः । शालङ्कायनाः । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये स्वरूपग्र-
 हणम् । ॥ वृकाट्टेण्यण् । १।३।११५। आयुधजीविमङ्कवाचकास्वार्थे । वार्केण्यः । आयुधेति किम् । जातिशब्दा-
 न्मा भूत् । ॥ दामन्यादित्रिगर्तपष्टाच्छः । १।३।११६। दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपष्टेश्चायुधजीविसङ्कवाचिभ्यः
 स्वार्थे छः स्यात् । त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो येषां त्रिगर्तपष्टाः ॥ आहुस्त्रिगर्तपष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी ॥ कौण्डकिर्जाल-
 मानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽय जालकिः ॥ १ ॥ दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपि । औलपीयः । त्रिगर्तः । कौण्डो-
 परथीयः । दाण्डकीयः । ॥ पृथ्वीदियौधेयादिभ्योऽणञौ । १।३।११७। आयुधजीविसङ्कवाचिभ्य एभ्यः क्रमा-
 दणञौ स्तः स्वार्थे । पार्शवः । पार्श्वौ । पार्श्वः । यौधेयः । यौधेयौ । यौधेयाः । ॥ अभिजिद्विदभृच्छालाव-
 च्छिखावचच्छमीवदूर्णावच्छुमदणो यञ् । १।३।११८। अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् । अभि-
 जितोऽपत्यमाभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । श्रीमत्यः । ॥ ज्याद-
 यस्तद्राजाः । १।३।११९। पूगाञ्ज्य इत्यारभ्य उक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । तेनास्त्रियां बहुषु लुक् । लोहितध्वजाः ।
 कपोतपाकाः । कौञ्जायनाः । ब्राह्मण्यना इत्यादि । ॥ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । १।४।१।
 कोपवचनमनैमित्तिकत्वाथम् । अतो न स्थानिवत् । पादः पत् । तद्धितार्थ इति समासे कृते प्रत्ययः । वुन्नन्ते स्त्रि-
 यामेव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्विशतिकाम् ॥ पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्विमोद-
 किकाम् । ॥ दण्डव्यवसर्गयोश्च । १।४।२। वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकाम् ।

स्वरूपग्रहणं तु न भवति, 'अग्रामणीपूर्वात्' इति वचनान् । पूर्वशब्दो ह्यवयववचनः ॥ अग्रामणीपूर्वादिति किम् । देव-
 दत्तो ग्रामणीथेपां ते देवदत्तकाः । 'य एपां ग्रामणीः' इति कन् । अत्र गमुदायः पूगवचनः ॥—लौहितध्वज्य इति ।
 लोहितः भजो यस्य संधस्य स लोहितध्वजः । स एव लौहितध्वजः ॥—व्रातचक्रजोः—। उत्संधजाविलं व्रातस्य पूगा-
 द्विशेषः । उत्संधः शरीरगमयः ॥—कौञ्जायन्य इति । 'गोत्रे कुजादिभ्यः' इति चक्रजः ॥—दामन्यादित्रिगर्तपष्टात्—।
 रामाहासद्वन्द्वान्यवर्गौ ॥—त्रिगर्तपष्टेभ्य इति । येषामायुधजीविनां पञ्चवर्गाः ॥ पष्टवर्गस्तु त्रिगर्तस्तेभ्य इत्यर्थः ॥
 त्रिगर्तवर्गपष्टकाः के इत्याकाङ्क्षायामाह—आहुस्त्रिगर्तपष्टांश्चेति । अत्र जानकयस्त्रिगर्तवर्गः । तेषु च त्रिगर्तपष्टेषु प्रथ-
 मपदमौ कौण्डोपरथब्राह्मणमुमुक्षुश्च भिषाद्यणन्तौ शेषास्त्रिगर्तवर्गाः ॥ केचित्तु अतद्धितान्तमेव पदम ब्रह्मगुप्तशब्द पठन्ति ॥
 —कौण्डोपरथीय इति । बहुवचने तु कौण्डोपरथाः दाण्डक्य इत्यादि ॥—पार्श्व इति । पशुरिति जनपदशब्द-
 स्ततोऽपत्ये 'ह्यन्यमगध-' इत्यण् । बहुवचने तद्राजत्वाल्लुक् । पुनः संधविषयधायामनेनाण अस्याप्यणो बहुवचने तद्राजत्वा-
 ल्लुक् । तदाह—पार्श्व इति । ननु पशुरिति यो जनपदशब्दस्माद्वैयान्न स्वार्थेऽण विधीयतामपत्यवाचिपशुशब्दादेव संध-
 विवक्षायामणिवर्धो तु स्वार्थिकत्व न निषेधेदिति चेत् । अत्राहुः । केवलः पशुशब्द एव जनपदवाची न त्वणन्त इति जनपदवा-
 चिनः स्वार्थेऽण न विधीयते, किं तु 'ह्यन्यमगध-' इत्यणः 'तद्राजस्य बहुषु-' इत्यादिना लुकि बह्वचनवाचिपशुशब्दादेव स्वार्थे
 विधीयते । स्वार्थश्चात्र संध एव । न च पशुशब्दस्य संधवाचिले नैति शङ्क्यम् । बह्वचनवाचिले संधवाचिलप्राव्यादिति न
 काप्यनुपपत्तिरिति ॥—यौधेय इति । युधेतिऽर्गा युधा । युधेरियुधलक्षणः कः । युधाया अपत्य 'ह्यचः' इति ङक् । तद-
 न्तात्संधविषयधायामनेनाण । तेन यौधेय इति आयुदानं भवति । किं च यौधेयस्याङ्गो लक्षणं वा यौधेयः । 'संधाङ्गल-
 क्षण-' इत्यवन्तादण् । एव यौधेयादिषु ये दणन्ताः शौक्यादयस्तेषु संधेषु प्रयोजनद्वयमयम् ॥—यौधेया इति ।
 अत्रो लुक् अन्तोदात्तम् । न च 'न प्राच्यमर्गो-' इत्यादिना निषेधः शङ्क्यः । स्त्रियामेव तत्रिपदान्तात् ॥—आभिजित्य
 इति । आभिजितशब्दादणन्ताद्यञ् । एव विदग्धप्रगुतिभ्योऽण तदन्तेभ्यो वैदभृतः । शालावतः । शैखावतादिभ्यो
 यञ् ॥—पादशतस्य संख्यादेः—। पादशतस्य किम् । द्वौ द्वौ मापौ ददाति ॥ संख्यादेरिति किम् । पाद पादं ददाति ॥
 वीप्सायामिति किम् । द्वौ पादौ ददाति ॥—अनैमित्तिकत्वाथमिति । निमित्ते भवो नैमित्तिकः । अथात्मादित्वा-
 दञ् ॥—तद्धितार्थ इति । यद्यपि प्रकृत्युपाधिर्वीप्सा तथापि वुनो योत्येति तद्धितार्थो भवत्येवेति भावः ॥—ददा-
 तीति । समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः, न तु परस्वल्पापदानपर्यन्तम् । तथापि हि उत्तरसूत्रविषयत्व स्यात् । केचित्तु व्यवह-
 जतेर्थातोः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः ॥—अन्यत्रापि तद्दर्शनादिति । द्वौ द्वौ मापौ ददातीत्यादौ त्वन-
 भिधानात्रातिप्रसङ्ग इति भावः ॥—दण्डव्यवसर्ग—। दण्डने दण्डश्रुतिस्त्वाद्वावे घञ् । अत्राप्युदाहरणे 'तद्धितार्थ-'
 इति समासः । स्त्रीलिङ्गे च तद्धितार्थः । यद्वा प्रकृत्यर्थ एव तद्धितार्थः । साधिकत्वादुनः ॥—द्वौ पादौ दण्डित इति ।

द्विजातिकाम् । व्यवसृजति ददातीत्यर्थः । ॥ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥५॥४॥३॥ जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणुकः ॥ ॥ चञ्चद्बृहतीरुपसंख्यानम् ॥ चञ्चकः । बृहकः ॥ (ग) सुराया अहौ ॥ सुरावर्णोऽहिः । सुरकः । ॥ अनत्यन्तगती कान् ॥५॥४॥४॥ छिन्नकम् । भिन्नकम् । अभिन्नकम् । ॥ न सामिवचने ॥५॥४॥५॥ सामिपर्याये उपपदे कान्तात्त्र कन् । सामिकृतम् । अर्धकृतम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात्पूर्वेषु कन् न प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कन् ज्ञापयति । बहुतरकम् । ॥ बृहत्या आच्छादने ॥५॥४॥६॥ कन् स्यात् । द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समा बृहतीका तथा ॥ आच्छादने किम् । बृहती छन्दः । ॥ अपडक्ष्यशित-
ज्ञवलेकमोलंपुरुषाध्युत्तरपदात्सः ॥५॥४॥७॥ स्वार्थे । अपडक्षीणो मन्त्रः । द्वाभ्यामेव कृत इत्यर्थः । आशिता
गानोऽस्मिन्नित्याशितङ्गवीनमरण्यम् । निपातनात्पूर्वस्य सुम् । अलं कर्मेण अलं कर्मीणः । अलंपुरुषीणः । ईश्वराधीनः ।
नित्योऽयं खः । उत्तरसूत्रे विभाषाग्रहणात् ॥ अन्येऽपि केचिस्वार्थिकाः प्रत्यया नित्यमित्यन्ते । तमबाद्यः प्राक्कनः ।
म्बाद्यः प्राग्बुनः । आमाद्यः प्राङ्माद्यः । बृहतीजात्यन्ताः समासान्ताश्चेति । ॥ विभाषाश्चरदिकृत्स्त्रियाम् ।
॥५॥४॥८॥ अदिक्क्रीचृत्तेरञ्जत्यन्तात्प्रातिपदिकात्सः स्याद्वा स्वार्थे । प्राक्, प्राचीनम् । प्रत्यक्, प्रतीचीनम् । अवाक्,
अवाचीनम् । निकृष्टप्रतिकृष्टावरेकयाप्यावामाधमाः । अर्बन्तमञ्जतीति अर्वाक्, अर्वाचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् ।
प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् । प्राचीना ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् । प्राचीनं प्रामादाश्रयः ।

देवदत्तेन यज्ञदत्त इति शेषः । दण्डेरप्रधाने कर्मण कृ एति यज्ञदत्त इत्यत्र प्रथमा । द्वौ पादावित्यत्र द्विपदिकामित्यत्र
च द्वितीया भवति । 'दण्डेर्ग्रहणार्थे' इति द्विकर्मकपूर्वकम् । तथा च द्विपदिकाकर्मकमप्रवृत्तविवर्धनीयता यज्ञदत्त इत्यादिरर्थः
इति नव्याः ॥—स्थूलादिभ्यः—प्रकारो भेदः सादृश्यं च । उभयत्रापि गथासंभवः कन् ॥—जातीयरोऽपवाद
इति । तेनायमपि तद्वदेव प्रकारवति भवति न तु प्रकारमात्रे द्युक्तं भवति ॥—चञ्चद्बृहतीरिति । एतावपि स्थूलादिष्वेव
पठितव्याविति भागः ॥—चञ्चक इति । चयतिधलनकर्मा । चञ्चनेव कथंचनकर्म । एव बह्विदेशो बृहत्याः । यद्वा
अचञ्चन्नबृहत्तपि प्रभाविशेषाव्यञ्जितं बृहत्तपि मणिविशेषो लक्ष्यते स चञ्चकः । बृहकः ॥—सुरक इति । 'केऽणः' इति
ह्रस्वः ॥—छिन्नकमिति । ईपच्छिन्नमित्यर्थः । कप्रकृतिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः ।
महं नास्ति ॥—न सामिवचने । सामि अर्थः उच्यते येन तत्सामिवचनमिति ध्युत्पत्त्या वचनग्रहणं पर्यायार्थमित्याह—
सामिपर्याये इति ॥—सामिकृतमिति । 'सामि' इति समासः ॥—अर्धकृतमिति । विशेषणसमासो बहुव्रीहिर्वा ॥
—प्रकृत्यैवेति । सामिवचनेनैवेत्यर्थः ॥—ज्ञापयतीति । अयं भावः । 'न सामिवचने' इत्यनेन 'अनत्यन्तगती' इति
कनो न निषेधः । सामिकृतादिभ्यस्तस्य प्राथम्यात् तस्योऽसमासे सामिपदेनेव अनत्यन्तगतेर्नानात् । समासेभ्यस्तु
कान्तत्वाभावाच्च । न च कृद्ग्रहणपरिभाषया समासस्य कान्तत्वमस्तीति शङ्क्यम् । सामिशब्दस्य गतिकारकत्वाभावात् ।
तस्मात् स्वार्थिक एव कन् निष्पद्यते इति । इदमेव निषेधवचनं कचिन्स्वार्थिकं कन् ज्ञापयतीति ॥—अपडक्षीण इति ।
अविद्यमानानि पडक्षीणि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अधिशब्दोऽत्र श्रोत्रिन्द्रिये वर्तते । 'बहुव्रीहौ सकल्यक्षणाः' इति पञ्च ।
तदन्तादनेन खः । मन्त्रो मन्त्रणम् ॥—आशितंगवीनमिति । आशितंगवीनोति । 'आशितः कर्ता' इति ज्ञापकात्क-
र्तृरिति । ण्यन्तात्कर्मणि वा । उभयत्रापि प्रभृत्यवगमिति फलितोऽर्थः ॥—अलं कर्मीण इति । अलंकर्म अलंपुरु-
षेति 'पर्यायो ग्लानार्थे चतुर्थ्या' इति समासः ॥—अलंपुरुषीण इति । प्रतिमन्त्रादिः ॥—ईश्वराधीन इति ।
अधिशब्दः शौण्डादिरित्युक्तम् ॥—तमबाद्य इति । 'अनिशायने तमप' इत्यादयः ॥—प्राक्कन इति । 'अवक्षेपणे
कन्' इति विहितान् ॥—म्बाद्य इति । 'पुगाऽऽद्यो ग्रामणीपूर्वात्' इत्यादयः ॥—प्राग्बुन इति । 'पादशतस्य सं-
ख्यदिः' इति विहितान् ॥—आमाद्य इति । किमनिडव्ययपादासु— इत्यादयः ॥—प्राङ्माद्य इति । 'तत्प्रकृतवचने
मयद्' इत्यतः प्रागित्यर्थः ॥—बृहतीजात्यन्ता इति । बृहतीशब्देन 'बृहत्या आच्छादने' इति विहितः कन् उपल-
क्ष्यते । जात्यन्तशब्देन 'जात्यन्ताच्च' इति च्छः । बहुवचननिर्देशात्पाशवाद्यो गृह्यन्ते । यो हि पेशाकरणपाशादिशब्द-
रर्थः प्रतीयते तासौ प्रकृतिमात्रेण प्रतीयते इति तेऽपि तमवादिबन्धित्या एवेति स्थितमाकरं । कनछां मुक्त्वा मूलं बृहती-
मात्रप्रयोगो जात्यन्तमात्रप्रयोगश्च कृतः, स तु अवाचकोऽप्यार्थमन्थानुवादकत्वात्त दोषाय ॥—विभाषाश्चर—। दिक्
चासी स्त्री चेति दिक्स्त्री तत्र प्रतिषेधो, न तु दिशि स्त्रियां च, स्त्रीर्दिक्वचननिर्देशात् ॥—प्राचीनमिति । 'अचः' इत्य-
कारलोपे कृते 'चौ' इति दीर्घः । एवमपि कचिद्वचनम् ॥—प्राचीना ब्राह्मणीति । प्रकृषेणायतीति प्राचीनेत्येव क्रिया-
निमित्तको वा देशकालनिमित्तको वा अयं शब्दो ब्राह्मण्या वर्तते, 'न तु दिशीति प्रतिषेधमात्रः ॥—प्राचीनमिति ।
प्राच्यां दिशीत्यर्थे 'दिक्शब्देभ्यः' इत्यस्तातिः 'अवेर्लुक्' इति लुक् । 'लुक्क्षितलुकि' इति ङीपो लुक् । 'नद्विधास्वदे-

१ जातीयरोऽपवाद इति—जातीयविधी भेद एव प्रकार इति जयादित्यमनेऽपवाद इत्यस्य परान्नाप्यक इत्यर्थः । तत्राप्युभयं
गृह्यते इति वामनमेव तु यथायुक्तमेव ।

॥ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि । १।४।११। ब्राह्मणजातीयः । बन्धुनि किम् । ब्राह्मणा जातिः शोभना । जातेर्व्यञ्जकं द्रव्यं बन्धु । ॥ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् १।४।१०। सस्थानेन तुल्येन चेत् स्थानान्तरमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् । गोः स्थानम् । ॥ अनुगादिनष्टक् १।४।१३। अनुगद-
तीत्यनुगादी । स एव आनुगादिकः । ॥ विसारिणो मत्स्ये १।४।१६। अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्येति किम् । विसारी देवदत्तः । ॥ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् १।४।१७। अभ्यावृत्तिर्जन्म । क्रि-
याजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्स्वार्थं कृत्वसुच् स्यात् । पञ्चकृत्वो भुक्ते । संख्यायाः किम् । भूरिवारान्भुक्ते । ॥ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् १।४।१८। कृत्वसुचोऽपवादः । द्विभुक्ते । त्रिः । रात्सस्य । चतुः । ॥ एकस्य सकृच्च । १।४।१९। सकृदित्यादेशः स्याच्चात्सुच् । सकृद्भुक्ते । संयोगान्तस्यति सुचो लोपः न तु हलङ्यादिति । अभैत्सीदि-
त्यत्र सिच इव सुचोऽपि तदयोगात् । ॥ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले १।४।२०। अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा दिवसस्य भुक्ते । आसन्नकाले किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुक्ते । ॥ तत्प्रकृतवचने मयद् १।४।२१। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनम् । भावेऽधिकरणे वा ल्युट् । आद्ये प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयम् । अपू-

विभाक्तः' इत्यव्ययत्वात् स्त्रीभावः । ये तु कृते स्वभावात्तत्पुनरुक्तम् ॥—ब्राह्मणजातीय इति । द्वेकयोरिति व-
द्भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः, तस्य जातिशब्देन गृह्यवर्गीहः । ब्राह्मणजत्वात्वाधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः ॥—ब्राह्मणजाति-
रिति । पृथगतपुरुषः । भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा ॥—जातेर्व्यञ्जकमिति । वक्ष्यते जातिरस्मिन्निति बन्धुः 'श-
स्त्रविहि-' इत्यादिना अधिकरणे उपलब्धः । गृहोऽपि बन्धुशब्द आत्मपर्यायः पुत्रिद्वोऽस्मिन्, तथापि स नेह गृह्यते ।
'बन्धुनि' इति नपुंसकनिर्देशादिति भावः ॥ सस्थानेनेत्यस्यैव व्याख्यानं—तुल्येनेति ॥—पितृस्थानीय इति ।
स्थानमत्र संवन्धविशेषः पदमिति यस्य प्रणिहितः । पितृरिव स्थानमस्य पितृस्थानः । पितृतुल्य इत्यर्थः ॥—गोस्थान-
मिति । पितृन्त्यस्मिन्निति स्थान देशः ॥ इति कर्ण विवक्षार्थम् । तेन तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा यस्तुल्यस्थानशब्दस्तस्माच्छो-
न भवति ॥—अनुगादिन—। प्रकृतिस्वरूपप्रदर्शनपरं चेत्तत् । न त्वय केवलः प्रयोगार्हः, ठको नियत्वादिति हर-
दत्तः । 'सुग्यजाता' इति णिनिः ॥—विसारिणो—। पूर्ववद्विहापि णिनिः । हरदत्तस्तु 'सुग्यजाता' इति णिनिरु-
पगर्गमित्र एव सुगुपपदे भवतीत्याशयेन पूर्ववृत्तेऽस्मिन् अतएव निपातनात् णिनिरित्याह । तदयुक्तम् । 'स बभूवोपजी-
विनाम्', 'अनुयायिवर्गः', 'न वसनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः' इत्यादिप्रयोगानुगुणेन उपसर्गं सुगुपपदेऽपि णिनिर्वच्य स्वीक-
र्तव्यतया निपातनाश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ 'आणुणुः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—अण स्यादिति ॥—विसारिण इति ।
'इत्यण्यनप्ये' इति प्रकृतिभावः ॥—संख्यायाः—। अभ्यावृत्तिशब्देन यदि द्वितीयादिप्रवृत्तिर्गृह्यते, तदा षट्कृत्वः
प्रवृत्तौ षष्कृत्व इति स्यात् । अतोऽत्र विवक्षितमर्थमाह—अभ्यावृत्तिर्जन्मेति ॥ भूरिवारानिति । भूरिशब्दस्य
लौकिकमेक्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम् । 'बहुगण-' इति सूत्रे बहुग्रहणस्य नियमाधेयत्वात् 'अनियतसंख्यावाचिनां चेद्वदति
बहोरेव' इति नियमशरीरमिति मनोरमा ॥ बहुगणयोरेवेति नियमशरीरमित्यन्ये ॥ वारशब्दस्य क्रियोपत्त्याधारकालवा-
चित्वात् 'कालावनोः' इति द्वितीयेति हरदत्तः । ननु वारशब्दस्य कालवाचिन्वे भूरिशब्दोऽपि तत्प्रमानाधिकरणत्वात्काल
एव वर्तते इति कथमत्र प्रगट्ट इति चेत् । अत्राहुः । कालवाचिन्वेऽपि क्रियाभ्यावृत्तेरपि गम्यमानत्वात्प्रसङ्ग इति ॥ अभ्या-
वृत्तिगणने किम् । षष् पाकाः दश पाकाः इत्यत्र क्रियामात्रगणने माभूत् ॥ क्रियाग्रहण किमर्थम् । यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया
एव भवति, गार्थार्थविषयत्वात्तस्याः, न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु सिद्धस्वभावतया शब्दाभिधानात् ॥ पुनःपुनर्दण्डो पुनः-
पुनः स्थूल इत्यत्रापि गम्यमानाया भवतिक्रियाया एवाभ्यावृत्तिर्न तु द्रव्यगुणयोरिति चेत् । सैवम् । उत्तरार्थं क्रियाग्रहण-
स्यावश्यकत्वात् ॥—एकस्य सकृच्च । अभ्यावृत्तिरिति न संवध्यते । एकशब्देन हेतुर्न क्रियाव्यक्तिराख्यायते, तस्या-
स्त्वावृत्तेरसंभवात् ॥ क्रियाग्रहणमिहार्थमावश्यकम् ॥ अन्यथा 'आ दशतः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इत्येको भुक्ते इत्यत्रापि
स्यादिति । इह साधु पञ्चतीत्यादिवदेक भुक्ते इति प्रयोगे प्राप्ते सकृच्छब्दप्रयोगार्थमिदं सूत्रमिति कैयटः । एकः पाक
इत्यत्र तु अनभिधानात्तत्रैति काशिका ॥—संयोगान्तस्यति । हलङ्यादिना मुलोप इति प्राचो ग्रन्थोऽयुक्त इत्याह—
न त्विति । मुत्तिर्सीति साहचर्याद्विभक्तय एव तत्र गृह्यन्ते इत्यभिप्रेत्याह—सिच इवेति ॥—बहुधा दिवसस्य
भुक्ते इति । शेषलविवक्षायां षष्ठी । 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे' इत्यनेन षष्ठीति हरदत्तोक्तिस्तु नादत्तव्या । शेषा-
धिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समानसिद्धातफलकतया तिङन्तेनोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधादित्याहुः ॥—तत्प्रकृत—।
प्राचुर्येण प्रस्तुतमिति । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतभावे रूढः, तथापि वचनग्रहणादय विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि
यादृशस्य प्रकृतस्य लोके मयदा वचन प्रत्यायन तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥—आद्ये इति । प्रथमान्ताप्रकृते द्योत्ये

१ संख्यायाः किमिति । गणने वृत्तिः संख्याशब्दानामेवेति प्रश्नः । २ तत्प्रकृते—तद्ग्रहणं वाक्यभेदेन प्राचुर्यभावेऽपि
अत्यन्तस्वाधिकमर्थार्थम् । तेन निगम्य ब्रह्मेत्यादि सिद्धम् ।

पमयम् । यवागूमयी । द्वितीये अन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पवं । ॥ समूहवच्च बहुषु । १।४।२२। सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते चामयद । मोदकाः प्रकृताः मौदिकिकम् । मोदकमयम् । शाण्डुलिकम् । शाण्डुलीमयम् । द्वितीयेऽर्थे । मौदिकिको यज्ञः । मोदकमयः । ॥ अनन्तावस्थेतिहभेषजाज्ज्यः । १।४।२३। अनन्त एवान-
न्यम् । आवसथ एवावसथ्यम् । इतिहेति निपातसमुदायः । ऐतिह्यम् । भेषजमेव भेषज्यम् । ॥ देवेतान्तात्ता-
दर्थ्यं यत् । १।४।२४। तदर्थे एव तादर्थ्यम् । स्वार्थे व्यञ्ज । अग्निदेवतायै इदम् अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।
॥ पादार्घ्याभ्यां च । १।४।२५। पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् ॥ ३ नवस्य नू आदेशः लसन्पुखाश्च प्र-
त्यया वक्तव्याः ॥ नूतम् । नूतनम् । नवीनम् ॥ ३ नश्च पुराणे प्रात् ॥ पुराणार्थे वर्तमानाप्रशब्दाज्ञो वक्तव्यः ॥
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रबम् । प्रतनम् । प्रीणम् ॥ ३ भागरूपनामभ्यो धेयः ॥ भागधेयम् । रूपधेयम् । नाम-
धेयम् ॥ ३ आग्नीध्रसाधारणादञ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां डीप् । आग्नीध्री । साधारणी । ॥ अति-
थेज्यः । १।४।२६। तादर्थ्यं इत्येव । अतिथये इदमातिथ्यम् । ॥ देवात्तल् । १।४।२७। देव एव देवता ।
॥ अवेः कः । १।४।२८। अविरेवाविकः । ॥ यावादिभ्यः कन् । १।४।२९। याव एव यावकः । मणिकः ।
॥ लोहितान्मणौ । १।४।३०। लोहित एव मणिलोहितकः । ॥ वर्णे चानित्ये । १।४।३१। लोहितकः कोपेन ॥
लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा ॥ लोहितिका लोहिनिका कोपेन । ॥ रक्ते । १।४।३२। लाक्षादिना रक्ते यो लोहित-
शब्दस्मात्कन्यात् । लिङ्गबाधनं वेत्येव । लोहितिका लोहिनिका शाटी । ॥ कालाच्च । १।४।३३। वर्णे चानित्ये
रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं सुखं वैलक्ष्येण । कालकः पटः । कालिका शाटी । ॥ विनयादिभ्यष्टक । १।४।
३४। विनय एव वैनयिकः । सामयिकः ॥ (ग) उपायो ह्रस्वन् च ॥ औपयिकः । ॥ वाचो व्याहृतार्थायाम्
१।४।३५। संदिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाकशब्दाभ्यर्थे टक स्यात् । संदेशवाग वाचिक स्यात् । ॥ तद्युक्तान्क-
र्मणोऽण । १।४।३६। कर्मैव कर्मणम् । वाचिकं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्मैत्यर्थः । ॥ ओपधेरजातो । १।४।३७।

प्रत्ययः ॥ स्वार्थिकत्वात्प्रकृतितो लिङ्गवचनम् । अपूपमयमित्याप कान्यपठ्यते । प्रमुनोऽपूपोऽपूपमयम् ॥ कर्त्तव्यं स्वार्थिकाः
प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते । अस्मिन्पक्षे तद्वहणं व्यर्थम् । द्वितीये तावत्प्रत्ययः प्रथमान्तादेव प्रत्ययत्वार्थम् ॥—
द्वितीये इति । अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृत्यर्थवशेषणम् । ल्युटोक्तमधिकरणं तु मयर्थः । अत एव विशेष्यनिप्रता
तदाह—अन्नमयो यज्ञ इति । अत्र प्रकृतमुच्यते अस्मिन्नित्यर्थः ॥—मौदिकिकम् ॥—शाण्डुलिकमिति । 'अचि-
तहन्निधेनोष्टक' ॥—आवसथ इति । 'उपमयो वर्णे' इत्यथप्रत्ययः ॥—निपातसमुदाय इति । उपदेशपारंपर्ये वर्तते
वचनाच्चाप्रातिपदिकादेव प्रत्ययः ॥—ऐतिह्यमिति । 'ऐतिहास्यम्' इति कोशः ॥—भेषजमिति । निपज्यतेः कण्ठादि-
यगन्तात्किप् । निपजामिदं भेषजम् । अस्मादेव निपातनादेकारः ॥—पितृदेवत्यमिति । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः ।
पितृदेवताभ्य इदमिति विग्रहः ॥—अर्घ्यमिति । 'मृत्ये पूजार्थाभावप' इत्यमरः ॥—पूर्वोक्ता इति । वपनपत्रप्र-
त्यया इत्यर्थः ॥—आग्नीध्रमिति । 'आग्नीध्रः वारणे रणे न च' इति शीर्षकेषु ल्युत्पादितं, तच्चान्तोदानम्, ततः स्वार्थेऽने-
नाञ् । आयुदात्तत्वं फलम् । फलान्तरमप्याह—स्त्रियामिति ॥—आग्नीध्रमिति । शालिना विशेष्यम् ॥ समानं धारण-
मस्याः साधारणी । अनेकं प्रत्यविशिष्टसंबन्धो भूम्यादिः । पृषोदगादित्वात्यमानस्य गभावः । विभाषाप्रकरणादत्रभावे
टाप् । आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूमिः ॥ नन्वत्रभावपक्षे समानस्य समावेऽपि साधारण इत्येव स्यात् तत्रात्रिष्टुद्धिरिति
चेत् । अत्राहुः । 'साधारणादञ्' इत्यत एव निपातनात्म्यमानस्य समावविधानाद्वा उपमाद्विरिति ॥—देवतन्ति । त-
लन्त स्त्रियाम् ॥—वर्णे चानित्ये । अनित्ये किम् । लोहितं स्त्रियम् । लोहिता लाक्षा ॥ अनित्यत्वमिदं समानाधि-
करणध्वंसप्रतियोगित्वम् । अतएव 'रक्ते' इत्युत्तरम् ग्राथकम् । लाक्षादिना रक्ते लोहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानेन
नित्यतया पूर्वोक्तसिद्धेः ॥—लोहितक इति । कोपेन लोहितो यः पुरुषस्मान्मेव क्षणादर्थे कोपशान्ती लोहितो नश्य-
तीति भवत्यत्रानित्यो वर्णः । 'प्रातिपदिकान्तदितः' इति पक्षस्य प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वात् ॥ पक्षस्य चाश्रयणे
'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यतः प्रागेव कनि कृते लोहितिकेति रूपं न स्यादित्याशङ्क्यामाह—लिङ्गबाधनं वेति । लोहितादि-
न्युपलक्षणम् । एतिका एनिकेत्वादेरपि संप्राप्तत्वात् । 'मुवन्तात्तद्विनाः' इति पक्षस्य 'निर्वकाशत्वमपवादत्वम्' इति पक्षस्य
च मुख्यत्वात्तादश्रयणे तु 'वर्णादनुदात्तात्-' इत्यस्यानन्तरमेव कनः प्रवृत्तेः कन्प्रत्ययस्य पुनरिति नावकाशतया निर्वकाश-
त्वाभावाच्च वार्तिकमिदं न कर्तव्यम् । अत एव इयावप्रहणं व्यर्थमिति स्वाम्पाति रूपं प्रबलमिति च मनोरमादायुक्तमिति
दिक् ॥—उपायेति । उपायशब्दश्च लभते ह्रस्वत्वं चेत्यर्थः ॥ 'अकस्मान्छब्दोऽत्र पठ्यते न तु दान्तो न तु नान्तः ।
तेन कादेशो न 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' आकस्मिकम् ॥—वाचो व्याहृता— । व्याहृतार्थाया किम् । मधुरा वा-
ग्देवदत्तस्य ॥—वाचिकमिति । 'अतिवर्तन्ते स्वार्थिकाः क्वाचिद्विज्ञम्' इति नपुगकत्वम् ॥—प्रज्ञ एवेति । प्रजाना-

स्वार्थेऽण् । औपधं पिबति । अजातौ किम् । औपधयः क्षेत्रे रूढाः । ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च । ॥ १५।४।३८। प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी की । दैवतः । बाणधवः । ॥ मृदस्तिक्न् । ॥ १५।४।३९। मृदेव मृत्तिका । ॥ सन्नौ प्रशंसायाम् । ॥ १५।४।४०। रूपोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्ता । मृत्ता । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणाश्रित्योऽयम् । ॥ बह्वलपार्थाच्छ-
स्कारकादन्यतरस्याम् । ॥ १५।४।४२। बहूनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः ॥ ॥ बह्वलपार्थान्मङ्गलामङ्गल-
वचनम् ॥ नेह । बहूनि ददात्यनिष्टेषु । अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु । ॥ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ॥ १५।४।४३।
द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापं मापं मापशः । प्रस्थशः । परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्थो एव । संख्यैकवचनात्किम् ।
घटं घटं ददाति । वीष्मायां किम् । द्वौ ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । ॥ प्रतियोगे पञ्चम्या-
स्तसिः । ॥ १५।४।४४। प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रयुज्जः कृष्णतः प्रति ॥
॥ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण
स्वरतः । वर्णतः । ॥ अपादाने चाहीयरूढोः । ॥ १५।४।४५। अपादाने या पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् । ग्रामा-

तीति प्रज्ञः । 'इमुपधज्ञा-' इति कः । ततः स्वार्थेऽण् । प्राज्ञः ॥—**प्राज्ञीति** । 'टिड्ढा-' इति ङीप् । प्रज्ञानं प्रज्ञा । 'आत-
श्रोपसर्गे-' इत्यङि टाप् । प्रज्ञा विद्यते यस्याः सा तु प्राज्ञा भवति । 'प्रज्ञाश्रद्धार्थाभ्यः' इति णः ॥—**मृदस्तिक्न्** । 'प्रत्य-
यस्थात-' इत्येव सिद्धे इकारोच्चारण प्रकियालाघवार्थं, टापो लुक्पि श्रवणार्थं च । पञ्चमिर्मृत्तिकाभिः कीतः पञ्चमृत्तिकः
पटः ॥—**सन्नौ**—। इह 'प्रशमायां रूपम्' इत्यस्यानन्तरं 'वृकज्येष्टाभ्या तिलनातिर्लो च छन्दसि' । 'मृदः
सन्नौ' 'तिक्रश' इति वक्तुमुच्यते ॥ न चैव सन्नाविव तिकन प्रत्ययोऽपि प्रशमायामेवेत्यतिप्रसङ्गः । 'तिक्रश' इत्यत्र
'प्रशमायाम्' इति निरुत्तमिति कल्पनायां मानाभावादिति वाच्यम् । 'मृदः सन्नतिकनः' इति वक्तव्ये तिकनः
पृथक्करणस्यैव तत्र मानत्वात् ॥—**प्रशस्ता मृदिति** । 'मृदमृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्ता मृत्ता च मृत्तिका' इत्यमरः ॥—
नित्योऽयमिति । मृदित्वेनावदुक्ते प्रशस्तत्वावगमादिभाषाव नानुवर्तते इति सन्नाविवय विधिर्नित्य एव । उत्तरसूत्र-
स्यान्यतरस्याग्रहणानु सुतरामिति भावः ॥—**बह्वलपार्थान्**—॥—**बहूनीति** । बहुभ्यो ददाति बहुशः, अल्पेभ्य अ-
ल्पश इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ बह्वलपार्थान्किम् । गां ददाति । अश्वं ददाति ॥ अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्यो विशेषेभ्यश्च । भूरिशो
ददाति । त्रिशः ॥ कारकात्किम् । बहूनां स्वामी, अल्पानां स्वामी ॥—**मङ्गलवचनमिति** । 'बहुशो ददात्याभ्युदयि-
केषु कर्मसु । अल्पशो ददात्यनिष्टेषु' । आभ्युदयिकेषु बहुदानम् अनिष्टेष्वल्पदानं च मङ्गलम् । तद्वैपरीत्येन दानं तु मङ्गल
न भवतीत्याशयेनाह—**नेहेति** ॥—**अनिष्टेष्विति** । भयादिनिमित्तेषु दानेषु ॥—**आभ्युदयिकेष्विति** । अभ्युदयप्र-
योजनेष्वभ्युदयिषादिषु । मूलपुस्तके तु 'मङ्गलामङ्गलवचनम्' इति प्रायेण पठ्यते । तत्रामङ्गलग्रहणं वक्ष्येत्वाहुः । प्रायिक
चैतन्मङ्गलवचनमन्यत्रापि हि दृश्यते 'अपेतापोदमुक्तपतितापत्रस्तेरल्पशः' इति । कारकत्वं तु समयनक्रियां प्रति पञ्चम्याः
कर्मत्वात्तदभिधायकत्वात्प्राप्तव्यम् । तथा च व्याचक्षते । अल्पा पञ्चमी समस्यत इति । आचार्येणैति शेषः ॥—**परि-
माणशब्द इति** । तथा चैकवचनग्रहणेन एकोऽर्थ उच्यते येनेत्यर्थेन वृत्तावेकार्थतानियताः परिमाणशब्दा एव गृह्यन्ते
इति भावः ॥—**मापं मापमिति** । मापदातेत्युक्ते मापमापमात्रस्य हिरण्यदेदातेति प्रतीयते, न तु मापणामिति प्रती-
तिरिति भवत्ययं वृत्तावेकार्थतानियमः ॥ एव प्रस्थादिरपि ॥ घटादयस्तु नैवम् । घटदातेत्युक्ते तु घटानां दातेत्यर्थस्यापि
प्रतीयमानत्वादतः, एव च प्रत्युदाहरति—**घटं घटमिति** । घटादयो हि जातिशब्दा नैकार्था भवन्ति जातियोगस्यैकानेक-
साधारणत्वात्, किं त्वभेदकत्वसंख्यमुपाददते । एतच्च सर्वं जयादित्यमतानुसारेणोक्तम् ॥ वामनमते जातिशब्देभ्योऽपि
भवत्येव । तथा च 'जशशोः' इति सूत्रे 'तेनोक्तम्' जसा सहचरितस्य शशो ग्रहणादिह न भवति । कुण्डशो ददाति
वनशः प्रविशति' इति तस्यायमाशयः—जातिशब्दोऽपि यद्यर्थप्रकरणादिना वृत्तावेकार्थो भवति, तदा भवत्येव ततोऽपि
शसिति ॥ अथ कथम् 'एकैकशः पितृसंयुक्तान्' इति द्विवचनशशोः सह प्रयोग इति चेत् । छन्दोवदप्यः कुर्वन्तीति हर-
दत्तः । अतएव 'मुपः' इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्येवोचामेति मनोरमायां स्थितम् ॥ वस्तुतस्तु
एकैकमेव एकैकशः । स्वार्थे शस्, न तु वीप्सायां 'एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्यो दत्त्वा' इति भाष्यादिति 'तान्येकव-
चन-' इत्यादिसूत्रे वक्ष्यामः ॥—**द्वौ ददातीति** । कथं तर्हि—'अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । सहस्रशः
समेतानां परिपत्त्वं न विद्यते' इति । न ह्यत्र वीप्सास्ति, नापि कारकत्वमिति चेत् । अत्राहुः । सहस्रं सहस्रं ये समेतास्ते-
षामपि परिपत्त्वं नेत्यर्थः ॥ तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्व वीप्सा चास्त्येवेति ॥ एतेन 'एकश एकवचनादिसंज्ञानि
स्युः' इति व्याख्यातम् । एकशब्दार्थस्यास्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात् ॥—**कृष्णतः प्रतीति** । 'प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः'
इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' इति पञ्चमी ॥—**आद्यादिभ्य इति** । 'तस्यादित उदात्तम-

१ बह्वलपार्थादिति—अत्राल्पवचनेन स्तोत्रादीनामव ग्रहणम् । न तदर्थैकशब्दस्य । तत्सत्त्वे मानाभावात् । सत्त्वेऽपि तत्रार्थे
तस्याप्रसिद्धतरत्वेनापार्थशब्देन न ग्रहणम् ।

दागच्छति । ग्रामतः । अहीरुहोः किम् । स्वर्गादीयते । पर्वतादवरोहति । ॥ अतिग्रहाऽव्ययनक्षेपेष्वकर्तरि
तृतीयायाः । १।१।४६। अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । चारित्रेणातिगृह्यते । चा-
रित्रतोऽतिगृह्यते । चारित्रेणान्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलनम् । वृत्तेन न व्यथते । वृत्ततो न व्यथते ।
वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन क्षिप्तः । वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निम्नित इत्यर्थः । अकर्तरीति किम् । देवदत्तेन
क्षिप्तः । ॥ हीयमानपापयोगाच्च । १।१।४७। हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन हीयते । वृ-
त्तेन पापः । वृत्ततः । क्षेपस्याविवक्षायाभिदम् । क्षेपे तु पूर्वेण सिद्धम् । अकर्तरि किम् । देवदत्तेन हीयते । ॥ पृष्ठ्या
व्याश्रये । १।१।४८। पृष्ठयन्ताद्वा तसिः स्यान्नापापक्षममाश्रये । देवा अर्जुनोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः । व्याश्रये किम् । वृक्षस्य शाखा । ॥ रोगाच्चापनयने । १।१।४९। रोगवाचिनः पृष्ठयन्ताद्वा
तमिश्रिक्रिप्तायाम् । प्रवाहिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयने किम् । प्रवाहिकायाः प्रकोपनं करोति ।
॥ कृश्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि चिवः । १।१।५०। ॥ अभूततद्वाव इति वक्तव्यम् ॥ विकारात्मतां प्राप्तवत्यां
प्रकृतां वर्तमानाद्विकाराशब्दात्स्वार्थं चिवां स्यात्क्रोत्यादिभिर्योगे । ॥ अस्य चिवां । ७।१।३२। अवर्णस्य ईरस्यात्
चिवां । वेलोपः । च्ययन्तत्वादव्ययत्वम् । अकृष्णः कृष्णः संपद्यते तं करोति कृष्णीकरोति । गृहीभवति । गृहीत्यात् ॥
॥ अव्ययस्य चवाचीत्वं नेति वाच्यम् ॥ दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाव्ये
उक्तम् । ॥ कृष्यव्योश्च । ६।१।२। हलः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् वये चिवां च परतः । गार्गीभवति ।
॥ चिवां च । ७।१।२६। चिवां परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पट्टस्यात् । अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचि-
त्तस्मिन्लम् । स्वति स्यादिति तु महाविभाषया च्वरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीत्यादियपि पक्षे स्यादिति चेदस्तु । यदि
नेप्यते तर्ह्यनभिधानात् चिबरेव नोपपद्यते इत्यस्तु ॥ रीकृतः ॥ मात्रीकरोति । ॥ अरुमनश्चक्षुश्चोरोऽहोऽरुमनो
लोपश्च । १।१।५१। एषां लोपः स्यात् चिवश्च । अरुकरोति । उन्मनीस्यात् । उच्चक्षुःकरोति । विचिन्तीकरोति । विर-
हीकरोति । विरजीकरोति । ॥ विभाषा साति कान्त्ये । १।१।५२। चिवविषये सातिर्वा स्यात्माकल्प्ये । ॥ सा-
त्पदायोः । ७।१।२१। सस्य पञ्च न स्यात् । दधि सिद्धति । कृष्णं शस्त्रमग्निः संपद्यतेऽग्निमाद्भवति । अग्नीभवति ।
महाविभाषया वाक्यमपि । कान्त्ये किम् । एकदेशेन शुक्लीभवति पटः । ॥ अभिविधौ संपदा च । १।१।५३।
संपदा कृश्वस्तिभिर्योगे सातिर्वा स्याद्वासी । पक्षे कृश्वस्तियोगे चिवः । संपदा तु वाक्यमेव । अग्निमासंपद्यते
अग्निमाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति । जलमासंपद्यते जलीभवति लवणम् । एकस्याव्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कान्त्ये । बहूनां व्यक्तीनां किञ्चिदवयवावच्छेदेनान्यथात्वं त्वमिविधिः । ॥ तदधीनयचने । १।१।५४।
सातिः स्यात्कृश्वस्तिभिः संपदा च योगे । राजमासंपद्यते । राजमासंपद्यते । राजधीनमित्यर्थः । ॥ देयं वा च ।
१।१।५५। तदधीने देये वा स्यात्सातिश्च कृश्वद्वियोगे । विप्राधीने देयं करोति विप्रश्च करोति । विप्रश्च संपद्यते ।
पक्षे विप्रसाकरोति । देये किम् । राजमाद्भवति राष्ट्रम् । ॥ देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्येभ्यो द्वितीयासमभ्योर्ब-
हुलम् । १।१।५६। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवत्रा वन्दे रमे वा । बहुलोकैर्यत्रापि ।

धेहस्वम्' इत्येतदत्र लिङ्गम् ॥—ग्रामत इति । एवमाभयनात्पराजयते अभयनत उच्यतेषु बोधयम् ॥—अतिगृ-
ह्यत इति । अन्यातिक्रमेण लोकेर्गृह्यत इत्यर्थः । फलितमाह—अन्यानतिक्रम्य वर्तत इति ॥—प्रवाहिकात
इति । प्रच्छदिकातः कुर्वित्याद्युदाहरणम् । प्रवाहिका विमुचिका । प्रच्छदिका तु वमनव्याधिः ॥—कृश्वस्तियोगे—
योग इति किम् । अशुक्रः शुक्रो जायते ॥—संपद्यकर्तरीति । संपद्यधार्मी कर्ता चेति विप्रहः । 'पात्राभाषेदृशः' इति
विहितः शप्रत्ययोऽस्मादेव जपानानासंपदोऽपि भवति । दिवादिवात र्यानिनि दृग्दत्तः ॥—वक्तव्यमिति । वृत्तिकारमु
'अभूततद्वावे' इति सूत्रमध्ये प्रविष्टेप ॥—च्ययन्तत्वादिनि । तस्य निपातत्वात् 'स्वगदिनिपातमव्ययम्' इत्यनेनेत्यर्थः ॥
—गार्गीभवतीति । इह यजन्तान् सुपि ततः च्विप्रत्यये कृते 'आपत्यस्य च तर्हिन्तेऽनानि' इति यलोपो न भवति, इका-
रेण व्यवधानादिति बोध्यम् ॥—अरुमनः—॥—चिवश्चेति । पूर्वणि सिद्धस्यापि च्वेरयमनुवादः । लोपस्तु तस्मिन्योग-
शिशिलार्थः ॥—विभाषा साति—। विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा । 'गुरोश्च हलः' इत्यकारप्रत्ययः । ततः
टाप् । न लिट्मव्यय 'द्वयोर्विभाषयोर्मये, पयसस्तु विभाषया' इत्यादौ विभक्त्येनानात् ॥—कृष्णमिति । सर्वावयवोपे-
तमित्यर्थः ॥—अग्निमाद्भवति शस्त्रमिति । जानायेकवचनम् । सर्वाणि शस्त्राणीत्यर्थः ॥—वन्दे रमे वेति । देवान्

१ अभूततद्वाव इति—गम्यमाने इति शेषः । अभूतत्वं च प्रत्यामत्या तद्वावशब्दपठकतच्छब्दायङ्गणवत्त्वेनैव प्राप्यम् ।
पञ्च च येन रूपेण प्रागभूतं तेन रूपेण तस्य भावे इति फलितोऽयः । एव च यत्र प्रकृतित्वरूपस्य विकाररूपेणाप्यमानं
विवक्ष्यते तत्रायं प्रत्ययः ।

बहुत्रा जीवतो मनः । ॥ अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादन्तितौ डाच् ॥५१४॥५७॥ द्व्यच् अवर्त्तनं न तु ततो न्यूनम् । अनेकाजिति यावत् । तादृशमर्थं यस्य तस्माद्वाच् स्यात्कृत्वन्तिभिर्योगे ॥ डाचि विवक्षिते द्वे बहुलम् ॥ ॥ नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् । डाच्परं यदात्रेडितं तस्मिन्परं पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् । इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्यक्तानुकरणात्किम् । टपटकरोति । द्व्यजवरार्थात्किम् । श्रकरोति । अवरोति किम् । खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति । अनेकाच इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । एवं हि डाचीति परस-सम्येव द्वित्वे सुवचन्यवधेयम् । अनितौ किम् । पटिति करोति । ॥ कृजो द्वितीयतृतीयशम्भवीजात्कृपौ ॥५१४॥५८॥ द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृज एव योगे कर्पणेऽर्थे । बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादन्यडाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं कर्पणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्भशब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कर्पति शम्भ्याकरोति । बीजेन सह कर्पति बीजाकरोति । ॥ संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥५१४॥५९॥ कृजो योगे कृषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् । क्षेत्रकर्मकं द्विगुणं कर्पणं करोतीत्यर्थः । ॥ समयाच्च यापनायाम् ॥५१४॥६०॥ कृपाविति निवृत्तम् । कृजो योगे डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । ॥ सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ॥५१४॥६१॥ सपत्राकरोति मृगम् । सपुङ्गुशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्यर्थः । निष्पन्नाकरोति । सपुङ्गुस्य शरस्यापरपाश्र्वेन निर्गमनाक्षिप्पत्रं करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् । सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् । ॥ निष्कुलान्निष्कोपणे ॥५१४॥६२॥ निष्कुलाकरोति दाडिमम् । निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुमीहेडाच् । ॥ सुखप्रियादानुलोम्ये ॥५१४॥६३॥ सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् । अनुकूलाचरणेनानन्दयतीत्यर्थः । ॥ दुःखात्प्रतिलोम्ये ॥५१४॥६४॥ दुःखाकरोति स्वामिनम् । पीडयतीत्यर्थः । ॥ शूलात्पाके ॥५१४॥६५॥ शूलाकरोति मांसम् । शूलेन पचतीत्यर्थः । ॥ सत्यादशपथे ॥५१४॥६६॥ सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । ॥ कृतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः । शपथं तु सत्यं करोति विप्रः । ॥ मद्रात्परिवापणे ॥५१४॥६७॥ मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् । मद्राकरोति । माङ्गल्यमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । ॥ भद्राच्चेति वक्तव्यम् ॥ भद्राकरोति । अर्थः प्राग्वत् । परिवापणे किम् ॥ मद्रं करोति । भद्रं करोति ॥ इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ॥

वन्दे देवत्रा वन्दे । देवेषु रमं देवत्रामे इत्यर्थोऽत्र पर्यवस्यतः । एव मनुष्यान् गच्छति मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति । मनुष्यत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति पुरुषत्रा वसति । पुरुषशब्दो बहुपर्यायः । पुरुन् गच्छति पुरुषु वसति वा पुरुत्रा । मर्यान्मर्त्येषु वा मर्यत्रा ॥—डाचि विवक्षित इति । परसमस्यां लव्योन्याश्रयः स्यात् । डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवरार्धात्, तस्यां च सत्यां डाजिति भावः ॥—खरटखरटाकरोतीति । द्वित्वपररूपादि प्राग्वत् । द्व्यजवरार्धादित्युक्ते लत्र डाच् न स्यात् । न तत्रार्थे द्व्यच् किं तु भ्यच् ॥—अनेकाच इत्येवेति । 'द्व्यजवरार्धात्' इत्यपनीयेत्यर्थः ॥—पटिति । 'अव्यक्तानुकरणात्स्यात् इर्ना' इति पररूपम् ॥ नन्वत्र करोतिना योगो दुर्लभः । इतिशब्देन व्यवधानात् । तथा चानिनाविति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । इतिशब्देन करोत्यर्थगतप्रकार एव परामृश्यते इत्येवप्रकारेण करोतीति । तथा च पटच्छब्दस्यार्थद्वारा योगोऽस्त्येवेति ॥—बीजेन सहेति । ननु बीजेन सह भूतलस्य कर्पणे बीजानामपि कर्पणप्रसादिविक्षिताथो न स्थित्यतीति चेत् । अत्राहुः । वृत्तिविषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्तते । तथा च बीजावापसहितं विलेखनं करोतीत्यर्थे इति ॥—समयाच्च—॥—कालं यापयतीत्यर्थे इति । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं यापना' इति वृत्तिप्रत्ययमुपादाय हरदत्त आह । 'अयं मे पारवश्य, श्वः परश्रो वा अस्य समय इत्येवं बहुषु दिवसेषु य आह स एवमुच्यते' इति ॥—सपत्रनिष्पन्नात्—॥ लक्ष्ये शराः पतन्त्यनेनेति पत्रम् । शराणां पुङ्गुगतो बहः ॥—सपत्रं निष्पत्रं वा करोतीति । पत्राणि पर्णानि तत्सहितं तद्रहितं वेति यथासंभवमर्थः ॥—निष्कुलान्—। निष्कोपणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कारणम् ॥ निष्कोपणे किम् । निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥—शूलात्पाके । पाके किम् । शूलं करोति कदरं, शूलमुदरोगः ॥—सत्यादशपथे । सत्यं साधु सत्यम् । 'तत्र साधुः इति प्राग्वितीयत्वाद्यति प्राप्ते अत एव निपातनादयः । अन्तोदात्तोऽयम् । 'सत्येनोत्तमिता भूमिः' । 'ऋतं च सत्यं च' इत्यत्र तथा दर्शनात् ॥—सत्याकरोतीति । भाण्डं रत्नादिद्रव्यजातम् ॥—कृतव्यमिति । मर्यवैतद् प्राग्वमिति बुद्ध्या' परीक्षादिना सत्यकारद्रव्यप्रदानेन च रटं करोतीत्यर्थः ॥—तथ्यमिति । तथैव तथ्यम् । 'पादार्थाभ्यां च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्त्वायं यत् ॥—परिवापणमिति । कर्मव्यापारमात्रवाचिनो वेषहेतुमणिचि ल्युङिति हरदत्तः ॥ कर्मव्यापारः फलं तस्य कर्मनिष्ठत्वात् । यथा च फलमात्रवाचिन इत्यर्थः फलित इत्याहुः ॥—माङ्गल्यमुण्डनेनेति चौलद्दीक्षादौ ॥—भद्राच्चेति । भद्रादित्यर्थप्रहणमिति व्याख्याने तु मङ्गलादिभ्योऽपि स्यादिति बोध्यम् ॥ इति तद्धितप्रक्रिया ॥

सिद्धति । ग्रामोग्रामो रमणीयः । ॥ परेर्वर्जने । ८।१।५। परिपरि वक्षेभ्यो वृष्टो देवः । वङ्गान्परिहृत्येत्यर्थः ॥
 ॥ परेर्वर्जने वावचनम् ॥ परि वक्षेभ्यः । ॥ उपर्यध्यधसः सामीप्ये । ८।१।७। उपर्युपरि ग्रामम् । ग्रामस्थोपरि-
 ष्टात्समीपे देश इत्यर्थः । अध्यधि सुखम् । सुखस्थोपरिष्टात्समीपकाले दुःखमित्यर्थः । अधोऽधो लोकम् । लोकस्याध-
 स्तात्समीपे देश इत्यर्थः । ॥ वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु । ८।१।८। असूयायाम्,
 सुन्दरसुन्दर वृथा ते सौन्दर्यम् । संमतो, देवदेव वन्द्योऽसि । कोपे, दुर्विनीतदुर्विनीत इदानीं ज्ञास्यसि । कुत्सने,
 धानुष्कधानुष्क वृथा ते धनुः । भर्त्सने, चोरचोर घातयिष्यामि त्वाम् । ॥ एकं बहुव्रीहिवत् । ८।१।९। द्विरुक्त
 एकशब्दो बहुव्रीहिवत्स्यात् । तेन सुब्लोपपुंवङ्गावौ । एकैकमक्षरम् । इह द्वयोरपि सुपोलुकि कृते बहुव्रीहिवद्भा-
 वादेव प्रातिपदिकत्वात्समुदायात्सु । एककयाहुत्या । इह पूर्वभागे पुंवङ्गावादवग्रहे विशेषः । न बहुव्रीहवित्यत्र

तादृशक्रियाभिधायिनः पदस्यैव स्यादिति पदस्यापकर्षणाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उक्तरीत्या नानाकारक-
 विशिष्टक्रियायामपकर्षस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः । किं च भावार्थकलकारान्तानामव्ययकृतां च भवदुक्तरीत्या द्वित्वं न स्यात् ॥
 ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षा परिपूर्यत इति भूयते पक्षेत्यादिपदानां द्वित्वं स्यादेवेति चेत् । तर्हि
 तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम् । किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेऽपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमिति पदस्यैवपक-
 र्षणमावश्यकमेवेति दिक् ॥—**वापसायामिति** । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । व्याप्तिप्रतिपिपादयिष्यति यावत् । सा च प्रयोक्तुर्धर्मः
 आयाधवत् । 'गतगता' इत्युक्ते प्रियस्य चिन्तनमनादिना पीडितो वाक्य प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रतीयते तथा वृक्षवृक्षं सिन्धुती-
 त्यादावपि व्याप्तिं बुबोधयिष्यति वाक्यमित्यवगमान् ॥ शब्दबोधविषयम् व्याप्तिरेव । तथाच 'नित्यव्याप्त्योः' इत्येव
 सूत्रयितुं शक्यम् । व्याप्तिरिह कार्यं तच्चाधिकारिकम् । 'मवे' च ब्राह्मणा आमन्त्रिताः' इत्यादी यथा । 'न हि जगतीतले
 विद्यमाना ब्राह्मणाः सर्वेऽपि केनचिदामन्त्रयितुं शक्यन्ते' इति स्वग्रामस्थस्वजातीयब्राह्मणपरतया यत्र संकोचो यथभूयते ।
 तर्ह्यत्रापि मकलवृक्षसेचनसामर्थ्यं कस्यापि मनुष्यस्य नास्तीति यत्र वाटिकादीं वृक्षसेचनार्थमधिकारस्तद्वाटिकास्थवृक्षानामेव
 कार्यं वृक्षवृक्षं सिन्धुतीत्यादी गम्यते इत्यभ्युपेयम् ॥ यत्र तु संकोचं कारणं नास्ति, तत्रासंकोच इष्ट एव 'जातोजातो
 निधनमुपैति' इति यथा ॥ न चैव वृक्षवृक्षमित्यादी बहुवचनप्रसङ्गः । बहूनां भानेऽपि बहुलसंख्यायाम्नात्राभानात् । प्रत्येक-
 निष्ठमेकमेव हि तत्र भासते इत्यादि मनोरमायां स्थितम् ॥ वृक्षवृक्षमिति समुदायस्य तु प्रातिपदिकत्वाभावाद्वहुवचनस्य
 प्रसङ्ग एव नास्ति । न 'अर्थवदधातुः—' इत्यनेन प्रातिपदिकत्वं शक्यम् । 'यत्र गंधाने पूर्वो भागः पदं तस्मै चंद्रवति
 समामस्यैव' इति नियमात् । न चाष्टमिक द्विवचनमादेशरूपमिति संघातो न भवतीत्यापि शक्यम् । द्वे इति वचनान्तेकस्य
 पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयते इति प्रागुक्तत्वात् ॥ नन्वेवमापि 'गरित्गरित्' 'शोपायोपा' इत्यादी
 बहुवचनोत्पत्तिदुर्वारं । सहितिति स्थानिनः प्रातिपदिकत्वमभवेन तदादिगम्यापि गरित्गरित् इत्यादिः स्थानिवद्भावेन प्राति-
 पदिकत्वसंभवादिति चेत् । अत्राहुः । अन्तरङ्गकसंख्यावरुद्धौ द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरं निराकाङ्क्ष एव । न हि वस्तुगत्या
 बहुलमस्तीत्येतत्वेन तस्य शब्दबोध आपादयितुं शक्यते । असत्त्वावर्थेकेष्वपि तदापत्तेः । न हि शयनबाहुल्याभिप्रायेण
 'देवदत्तेन शय्यते' इति भावे कश्चित्प्रयुङ्क्ते ॥ तत्राथोग्यं तदिति चेत् । सम ऋकृतेऽपि । अत्र च लिङ्गम् 'एकैकस्य प्राचाम्'
 इति निर्देश इति ॥—**परेर्वर्जने** । अत्र वार्तिक 'परेरसमासे' । नेह परित्रिगते वृष्टो देवः ॥ 'वेति च वक्तव्यम्' ॥
 तथा च अप हरेः परि हरेः संसार इति कारकपूराहृतम् ॥—**परिपरि वक्षेभ्य इति** । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनी-
 यसंज्ञायां 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति षष्मि । ॥—**उपर्यध्य**—। गामीत्यर्थे प्रत्यागमितिः । तच्च कालकृत देशकृत वा ॥—
अध्यधि सुखमिति । कालकृतस्योदाहरणमिदम् ॥ गामीय इति किम् । उपरि चन्द्रमाः । उपरि शिरसो घट धारय-
 तीत्यत्र तु वस्तुतो विद्यमानमपि गामीय न विवक्षितं, किं त्वैतत्तत्पर्यमेव केवलं विवक्षितमिति द्विवचनं न भवति ॥
 विवक्षा हि शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम् । अत्र च 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिन्त्यामायाम्' इति सन्नन्तप्रयोगो जापक
 इत्याहुः ॥—**वाक्यादेः—**॥—**सुन्दरसुन्दरेत्यादिः** । 'स्वस्वित्माभ्रिदितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु' 'आभ्रेडितं भर्त्सने'
 इति सूत्राभ्यां यथायथं प्राप्तः श्रुतो वैकल्पिकत्वात्नेह कृतः । उक्तं हि प्राक् 'सर्वेः श्रुतो वैकल्पिकः' इति । नन्वत्र कोपा-
 सूयाभ्यां पृथक्कुत्सनभर्त्सनाग्रहणमपार्थक्यम् । न ह्यसूयां विना कुत्सयते, न वा अकुपितो भर्त्सयति इति चेत् । अत्राहुः ।
 गुरवो हि हितैषिलादकुपिता अपि भर्त्सने कुर्वते, विनाप्यसूयां कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तया निर्देशः सूत्रकारेण कृतः ।
 'सायुतैः पाणिभिर्मन्त्रित गुरवो न विषोक्षितैः' । लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः' इति ॥—**एकं बहुव्रीहिवत्** ।
 द्वे इत्यनुवर्तते । तच्चानुवाचसमर्थकं, तदाह—**द्विरुक्त इति** ॥—**तेनेति** । यद्यप्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ, तथापि
 तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्यते इति भावः ॥—**सुब्लोपपुंवङ्गावाविति** । पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च बोध्यः ॥—
समुदायात्सुबिति । तच्चैववचनमेवेति अन्तरङ्गकसंख्यावरुद्धौ द्विरुक्तार्थः संख्यान्तरं निराकाङ्क्षतेति प्रागेवोक्तत्वात् ॥—
पूर्वभाग इति । न तत्तरभागेऽपि । तथाहि द्विधात्र पुंवङ्गावः 'सर्वेनाम्नो-वृत्तिमात्रे—' इति वा 'स्त्रियाः पुंवत्—' इति वा । तत्राद्यः

पुनर्बहुव्रीहिरग्रहणं मुख्यबहुव्रीहिलाभायम् । तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ सर्वनामतात्पलेवेति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु भाष्यमेते प्रत्याख्यातमेतत् । सूत्रमतेऽपि बहुव्रीह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहाविवितीहातिदेशाक्षेप नास्ति । एकैकस्य देहि । आवाधे च । ८।१।१०। पीडायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच । गतगतः । विरहापीड्यमानस्येयमुक्तिः । बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुक् । गतगता । इह पुंवद्भावः । कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८।१।११। इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावात्तोदात्तत्वात् । प्रकारे गुणवचनस्य । ८।१। १२। सादृश्ये द्योत्ये गुणवचनस्य द्वे सत्सब्ध कर्मधारयवत् । कर्मधारयवदुत्तरेष्विष्यधिकाराम् । तेन पूर्वभागस्य पुंवद्भावः । समासस्यैत्यन्तोदात्तत्वं च । पटुपट्टी । पटुपट्टः । पटुमदशः । ईप्सपटुरिति यावत् । गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवल-गुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्रशुक्रं रूपम् । शुक्रशुक्रः पटः ॥ ॐ आनुपूर्व्यं द्वे वाच्ये ॥ मूलेमूले स्थूलः ॥ संज्ञमेण प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः ॥ सर्पः सर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ ॥

पूर्वभागस्यैव 'भक्षेपा-' इति ज्ञापकादित्युक्तम् ॥ द्वितीयस्तु रामानाधिकरणे परे विधायते, न चोत्तरभागस्य रामानाधिकरणपरत्वमस्तीति भावः ॥—अवग्रहे विशेष इति । एकैक्येनैकैक्येति भवतीत्यर्थः ॥—एकैकस्य इति । ननु सुब्लोप-पुंवद्भावाविव बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञाभावोऽपि दृष्ट इत्ययमपि बहुव्रीहिवद्भावेनातिदिश्यताम् । तथाच स्मायादेशोऽत्र दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । सुब्लोपपुंवद्भावाविव सर्वनामसंज्ञाभावः शाब्धेन न दृष्टः । किं तु बहुव्रीहौ गौणत्वात्तद्वैवाचकत्वं न संभवतीति तदभावो दृष्ट इति नायमिति दिश्यते । 'न बहुव्रीहौ' इति शाब्धे लौकिकवाक्ये निषेधकं, ननु बहुव्रीहावित्युक्तत्वादिति ॥—आवाधे च ॥—इहेति । बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुपप्यते । तथा च 'त्रियाः पुनः' इति प्रवर्तते । न च द्विरुक्तस्य परमुत्तरपदे नेति वाच्यम् । बहुव्रीहिवदित्यतिदेशवलेनैव उत्तरपदत्वस्यापि लभान् ॥ ननु बहुव्रीहिवद्भावेनोत्तरपदत्वलाभे मति ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति कस्मात्प्र भवति । उच्यते । 'नलोपो नञः' इत्यत्र उत्तरपदे इति प्रवर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छ्रुतं कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो वाच्यते । यथा सद्रहो भद्रह इति । अत्र रेफस्य 'अचो रहाम्याम्-' इति द्विवचने आकरे उक्तं 'नमो रहो कार्यिणो' किं तु निमित्तमेव । द्विवचनस्य' इति ॥ नन्वेवमपि 'धूर्धूः' 'पन्थाःपन्थाः' इत्यादी 'ऋतृगृधृगृ' इति समागन्तः स्यादिति चेत् । न । 'समागन्तः तद्वि-पयान्' इत्यतः समागन्तित्यनुवर्तमाने 'समागन्ताः' इति पुनः समासग्रहणं हि समागाधिकारविहितो यः समासस्तत्परि-ग्रहायम् । तेनातिदेशिके समागन्तानामप्रवृत्तिरिति दिक् ॥—कर्मधारयवदुत्तरेषु । अधिकारेण्य सिद्धे 'वदुत्तरेषु' इति वचन विषयार्थमिति वृत्तिः ॥—प्रकारे गुणवचनस्य । यद्यपि प्रकाराद्यधो भेदे सादृश्ये च वर्तते । बहुभिः प्रकारैर्भेदे, बहुभिर्भेदविशेषैरित्यवगमान्, ब्राह्मणप्रकारेऽय माणवकः, ब्राह्मणग्रहण इत्यवगमान् । तथापीह विवक्षितमाह—सादृश्य इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—पुंवद्भाव इति । 'पुंवत्कर्मधारय-' इति सूत्रान् । तच्च कोपभादि-प्रापि कालकालिकेत्यादिषु प्रवर्तते । तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्त्यर्थेति शङ्काया निरवकाश इति बोध्यम् ॥—पटुपट्टुरिति । इह द्विवचनं जातीययो वाधा नेष्यते पटुजातीय इति वामनः । अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचनेऽपि भेदरूपेऽपि सावकाशो जातीयगुणवचनेषु सादृश्यारेण द्विवचनं वाच्येति भावः ॥ गुणवचनस्येति किम् । अग्निमाणवकः । सिंहो माणवकः ॥ यद्यपीहाग्निग्रहणश्चाद्व्या गौण्या वृत्त्या तद्व्यक्त्यादिगुणो गम्यते, तथापि प्रकारे वर्तमानस्येत्येव सिद्धे गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपरगणामेव द्विव, न लन्त्येपामित्याकरः । 'नवनवं भीतिरहो करोति' इत्यत्र वीगायां द्विवचनम् । अननं तु द्विवचने सुब्लुक् स्यात् । 'नवनवा वनवायुभिर्गददे' इत्यत्र ल-नेनेव द्विवचनं, न तु वीगायामिति पुंवद्भावः ॥ कथं भीतभीत इव शीतमयूयः' इति भार्गवः । इवशाब्देन सादृश्यस्यो-क्ततया इह प्रकारे द्वित्वायोगात् । गत्यम् । भीतेभ्यो भीत इति कथञ्चिद्व्याख्येयम् । तेनातिभीत इति फलितम् । 'आ-धिक्ये द्वे वाच्ये' इति वार्तिकेन भीतभीतादौ द्विवचनं दुष्येति दिक् । समाधानं नादनेत्यम् । तादृशस्य वार्तिकस्याप्र-सिद्धत्वात् । अथ कथं 'स्त्रिःस्त्रिः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणःक्षीणः परित्यज्यः स्रोतसां चोपयुज्य' इति मेघदूतः । पदार्थभेदस्याभावेन वीगार्थस्यासंभवादिति चेत् । अत्राहुः । एकस्यापि स्वेदावस्थासु क्षयावस्थासु च भेदं परि-कल्प्य वीगासा बोधेति ॥ अथ कथं 'मन्दमन्दं नुदति पवनधानुकूलो यथा त्वाम्' इति मेघदूतः । वीगार्थस्यासंभवादनेनैव द्विवचने कृते 'मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खम्' इति वस्तुब्लुक् स्यादिति चेत् । गत्यम् । स्वनो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथञ्चिद्व्याख्येयम् । सिद्धस्य गतेश्चित्तनयित्वात् ॥—शुक्रशुक्रमिति । केवलगुणवाचिन उदाहरणमिति ध्वन-यति—रूपमिति ॥—आनुपूर्व्यं इति । वीगाभावादयमारम्भः ॥—मूलेमूले इति । अग्रेअग्रे सूक्ष्मा इत्यनुदाहर्त-व्यम् । एकस्य वस्तुनो वेगुदण्डादिकमेव मुख्यं मूलमयं च । इतरेषां भागानामापेक्षकोऽप्रमूल्यपदेशः । स्थूलस्यैषीक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थाव्य, यथा अग्र सौक्ष्म्यं तथा नेतरे भागा इति वाप्यायां संभवः ॥ 'मूले-मूले पथि विटपिनाम्' इत्यत्र तु वीगायां द्विवचनम् ॥ एतच्च हृदयप्रत्यये स्थम् ॥—न्यायसिद्ध इति । शब्दभिः

ॐ क्रियासमभिहारे च ॥ लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनानि । नित्यवीप्सथोरिति सिद्धे भृशार्थं द्विवाच्यमिदम् । पौनः-
पुन्येऽपि लोटा सह समुच्चित्येति । नन्वत्र लोटा सह समुच्चित्येति यथा द्विवचनं भवति, तथा
क्रियासमभिहारे यदा सह समुच्चित्येति द्विवचनं स्यात् तदाप्यनेषामेव बोधनमेवोभयते । इति । अत्राहुः । लोट क्रिया-
समभिहारं व्यभिचरति । समुच्चयेऽपि जायमानत्वात् । न च लोटाद्विवचनं तत्रैव नश्योक्तम्, न च द्विरुक्त्येति
युक्तं लोटन्तस्य द्विवचनम् । यः तु क्रियासमभिहारं न व्यभिचरतीति द्विवचनं तत्रैव नश्योक्तम् । तेन नद-
न्तस्य न द्विवचनमिति ॥ —**कर्मव्यतिहार इति** । क्रियाविनायक इत्यर्थः ॥ —**हे इति** । भिन्नमेवेदं द्वित्वम्, बाहु-
ल्यं तु समासवद्भावस्यैव ॥ —**सुपः सुर्वक्य इति** । यथा केचिदुक्तं द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम् । अतः
एतौत्तरपदस्य द्वितीयादय एव न तु प्रथमा, तथाप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरमिति । न तदप्राणिनीयम् । भाष्यादाव-
नुक्तत्वात् । न तदेतद्वचनयत्नं वचनान्तरमुदाहरति ॥ —**अन्योन्याचन्योन्यानि** ॥ —**माघ इति** । य च भाष्यानुगुण-
मेवेति भावः ॥ एतेनाश्वाचीनमत्र कवयोऽपि नाद्विपन्न इत्युक्तं भवति ॥ भार्गव-भाट्ट — 'अतिनभःसुरगौकनिवासिभिः
कुतभिकेतसमपरमार्गः' इति । अत्राण्यः परमार्गः भवति विग्रहः ॥ ययि तु द्वितीयादीनामेव स्वादेशविधानं न तु प्र-
थमायाः, तस्यैव प्रयोगो न भिन्नोऽस्ति दिक् ॥ —**अन्योन्यमिति** । न चात्र आगमादेऽपि टाप स्यादिति शङ्क्यम् ॥
'बहुलप्रहणाद्व्यवहारः' इत्यनुपदमेव न प्रमाणत्वात् ॥ स्यान्पुनरुक्तप्रयोगादिषु पुनरिति प्राचो ग्रन्थे परिकुर्वन्नाह—
अत्र केचिदिति । वस्तुस्थितिमात्रा —**अन्येति** ॥ —**अतिप्रसङ्गादिति** । तथा च एकशेषप्रतिबन्धाद् द्विवचन-
स्यापि श्रुतिलमाश्रित्य तदन्तेन पुनरावृत्तिर्न भङ्गो लक्ष्यविरोधात् । 'कारकं चेद्विज्ञानीयाया या मन्यते सा भवेत्' इति
'अकथित'— मूत्रस्य 'पापं' इति माघप्रयोगविरोधादेति भावः ॥ नव्यान् 'याया प्रिय प्रेक्षत' इत्यादिमाघप्रयोगे
'मागा' इति द्विवचनमयुक्तम् । द्विरुक्ताभ्यां सत्यनेनैव परामर्शं ज्ञापयताम् ॥ अत एव । भाष्ये 'याया मन्यते सा भवेत्'
इत्येवोक्तमित्याहुः ॥ —**सौलुक् च प्राप्त इति** । गुणः स्वादेशविधानस्यान्योन्य परस्परमित्यत्र केचये चरितार्थादादिति
भावः ॥ —**योऽयमात्मेत्यादि** । आत्मावर्माणयोगेति स्वाश्रयत्वात् ॥ —**यथायथमिति** । 'न लोका'— इत्य-
नेन कुतोऽप्यप्रतिषेधः । ज्ञातेत्यस्य नृजनत्वात् ॥ 'गोष आत्मा' इत्यर्थे विद्यमानयथायथशब्दस्यार्थमाह—**यथास्वभाव-**
मिति । 'आत्मा यज्ञो ऋतियुधिः स्वभावो ब्रह्म वर्मे' न इत्यमरः ॥ —**पूर्वपदस्येति** । द्विजा द्विजा इति स्थिते कर्मधा-
रयवद्भावानुसङ्गुकि कृते पूर्वपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥ —**अवमुत्तरपदस्येति** । उत्तरपदावयवस्यैकारस्येत्यर्थः ॥ —**नपुं-**

१ अन्ये इति—ननुक्त इति—'ननोदाहरणमादरण्यम्' इति । तदतिरिक्तोदाहरणभाव इत्येवमन्यथानादरणीयमित्यर्थः ।

२ हे इति—वीप्सायां यथाशब्दस्यावर्त्तित्वाप्राप्त्या तदपि निपात्यते इति भावः ।

तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् । इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यमित्यर्थः । मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनीयन्ति । माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति । पौत्रेण प्रपौत्रेणापीत्यर्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्विवर्गसंबन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्वमिष्यते ॥ इति द्विस्तप्रक्रिया ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

सकत्वं चेति । चकारादेकवद्भाव इत्यपि यो यम् । तेन 'अतोऽम्' इत्यमादेशे द्वन्द्वमिति सिध्यति ॥—रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति । द्वाभ्यां निर्वर्ते रहस्ये योगक्षिप्रेत्येत्यर्थः ॥—द्वन्द्वं मन्त्रयते इति । यो ही मन्त्रा मन्त्रयते इत्यर्थः । एव हि तद् रहस्यं भवति ॥—आचतुरमिति । 'आचतुर्यार्थमिति' इत्यव्ययीभावः । 'तव्ययाभावे शरत्प्रगतिभ्यः' इति टच् । चतुःशब्दोऽत्र चतुर्णां पूर्णं द्रष्टव्यः । आ चतुर्थमित्यर्थः ॥—द्वन्द्वं यज्ञपात्राणीति । 'स्मृत्यन कथाव्याप्ति च' इत्यादीनि पात्राणि द्वन्द्वं प्रयुनक्ति । आयादयतीति ॥—अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः इति । अत्र दन्तमिति स्वार्थे द्विवचनम् । एकवद्भावादिकं तु पूर्ववत् ॥—अन्यत्रापीति । 'द्वन्द्वं यज्ञं पवर्तते' । इति मीमांसायां द्विवचनम् । द्वयोर्द्वयोर्बुद्धमित्यर्थः ॥ 'द्वन्द्वानि गते' अतमुष्णमेकं द्वन्द्वं मन्त्रयते चापरं शुक्लं चापरम् । अत्र स्वार्थे द्विवचनमेकवद्भावादि पूर्ववत् । बहुवचनं चैकशेषवशात् ॥

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या या कृता तत्त्वबोधिनी ॥ समाप्तं तत्र पूर्वार्धं तेन तप्यत् प्रवरः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकानाथवामनेन्द्रस्यामिचरणारविन्दसेवकजानेन्द्रशरस्वतीकृतो

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां पूर्वार्धं समाप्तम् ॥

समाप्तं पूर्वार्धम्

श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलिता

सिद्धान्तकौमुदी ।

तिङन्ते भ्वादिगणः ।

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहर्दिवम् । तोष्ट्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयनेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः । प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते । लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो

श्रीः ॥ अज्ञाननाशने दक्ष दीक्षिते भक्तरक्षणे । चटमूलाश्रये श्यक्ष दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमाभ्ये विप्रविघाताय कृत मङ्गल शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—**श्रौत्रेत्यादिना** । श्रौत्रियस्य भावः श्रौत्रम् 'हाय-
नान्तयुवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रौत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकायलोपे अणप्रत्यये च 'यस्येति च' इतीकारलोपः । अर्ह-
तो भाव आर्हन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति सूत्रे 'अर्हंतो नुम् च' इत्युक्तेर्नुम् एव च । पित्रानन्तीपि 'हलस्-
द्धितस्य' इति यलोपः । ताभ्यां वित्तैः श्रौत्रार्हन्तीचणैः । 'तेन वित्तः' इति चणप् । श्रौत्रियस्ययोग्यताभ्यां प्रसिद्धैर-
त्यर्थः । किं च गुण्यैर्गुणवद्भिः । प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशमयोः' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इ-
त्युक्त्या 'गुण्या ब्राह्मणाः' इत्यस्य भाष्यादावुदाहृतत्वात् ॥—**अहर्दिवमिति** । अहन्यहनि, प्रत्यहमित्यर्थः । 'अचतुर' इत्या-
दिना निपातनात्साधुः ॥—**तोष्ट्यमान इति** । स्तौत्येदन्ताकर्मणि शानच् 'सापेधातुके यक्' इति धातोयक 'आने मुक्'
इति मुक् । अपिशब्देन आपातनां विरोधं द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोगीकृतानामनन्तकृत्याणामुपाना-
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि वियदादिवह्नावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतद्योक्तगोमांसायां स्पष्टमेव । विभुर्गोपकः
परमेश्वरः । अतिशयेन विजयते विजयनेतराम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तते इति फलितोऽर्थः । 'विपराभ्या जे' इति दाट् । तद-
न्तात् 'द्विवचनविभज्य' इत्यादिना तरपि 'किमेत्तिङ्ग्यघादासु' इत्याम । नन्विह तरप् दृष्टेः एव, चित्तयत् इत्यस्य
अप्रातिपदिकत्वादितिङन्तत्वाच्च । नच 'मह गुपा' इत्यत्र गृहेति योगविभागादितिङन्तेन विभज्यस्य गमाम्ने प्रातिपदिकत्वं स्यादे-
वेति वाच्यम् । स च छन्दस्येवेति तत्रत्यग्रन्थेन सह विरोधापत्तेः । किन्तु प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे गोरुपान्तः स्यात्,
लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुसकत्वान्तेर्लुक्चपि 'हस्यो नपुसके' इति हस्यो द्वारं स्यात् । समुदायान्तगतस्य 'जयते' इत्यस्य
तिङन्तत्वेऽपि साकाह्वन्तेनारामस्यार्थान्तोऽपि भवितुं तादृशं । 'गमर्थः पदार्थः' इति परिभाषितत्वात् । 'आमन्तेन वि-
शब्दो युज्यते' इति कृपनाया लन्तरङ्गत्वात्परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयतिनरामिति स्यादिति चेत् । अत्राहः । समुदायान्तरगताज-
यत् इत्यस्मादेव तरप् । नच तस्य विशब्देन सह साकाह्वन्तेनारामस्य शङ्क्यम् । तिङन्तस्य प्रशान्त्येन रापिपक्षत्वेऽपि दोषाभा-
वात्, उपसर्गस्य द्योतकत्वेन प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकाह्वताया वक्तृमशक्यत्वाद्येन । वक्तृकथनपक्षे च 'यथापरागाह—
पूर्वार्धे इति । हलन्तेषु 'स्पृशोऽनुदके कित्' 'कृत्विक्कदभृक्यग' इत्यादिना किनादित्युत्पादनं प्रागौक्तिकमिति भावः ॥—
तुर्यश्चतुर्थः । 'चतुरश्रयताद्याद्यक्षरलोपश्च' इत्युक्तत्वात् ॥—**अथेति** । इहापि कृत्स्न 'णञः स्त्रियामञे' 'अण्णुणः' इत्य-
आदिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम्, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्या एवद्वेष्ट्यन्त इति भावः ॥ अनुवचनभेदेन भेदमाधि-
त्याह—**दश लकारा इति ॥—प्रदर्श्यन्ते इति** । यद्यपि पञ्चमलकाररूपाण्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकारः
स्वरूपेण प्रदर्श्यते 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'लस्य' इत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः ॥—**पञ्चम**

लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । ॥ वर्तमाने लट् । ३।२।१२३। वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटाचितौ ।
॥ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः । ३।२।१२९। लकारः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे क-

इति । लेङित्यर्थः । लट् लिङिति स्वीकर्मपक्षेयव लेटः पञ्चमत्वं, न तु मूर्त्वोक्तकर्मणेति बोध्यम् ॥—वर्तमाने लट् ।
वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह—वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरेति । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत
इति भावः ॥—लट् स्यादिति । तस्य वाच्यत्वमनुपदमेव स्फुटीभविव्यथिति । वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः किं तु योस्य
एव । लिङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथ योस्य एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तुवस्तु वाच्यत्वाभ्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे
वक्ष्यामः ॥—अटाचितौ । अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तम्, लिङादिवैलक्षण्यसंपादनात्स्वावश्यकत्वव्याप्त्या ।
लः कर्मणि च—। चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुकृत्यते, सकर्मकविपर्यं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य
बाधितत्वात्, भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च । तदेतदाह—सकर्मकेभ्य इति ॥—भावे चेति । चका-
रेण कर्तव्यानुकृत्यते न तु कर्म, असंभवात्तदाह—भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणोरात्मनपदविधानात् 'शेषाकर्तरे-'
इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्लकाराणां भावकर्मकर्तृगोऽर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण । मैवम् । असत्य-
स्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि घञादिवद्भावे लकाराणां घट्ट कियते देवदत्तेनत्यादिप्रयोगः प्रमज्येत, तस्माभूदित्येतदर्थमेत-
त्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यानां, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम् ।
अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकाराणापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न
चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्त्विति वाच्यम् । भावे इव कर्तृर्थयकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव
कर्तृर्थेपि लकाराणापत्तेः । नन्वेवमपि 'लब्ध भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्मणाल्लकारः सकर्मकेभ्यः
कर्तरीत्यस्य सकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थं पर्यवर्तिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाद्विपरिवर्तनीति किमनेन कर्मणोऽप्यनेनेति चेत् ।
मैवम् । उत्तरसूत्रे तयोरीत्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं नस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणश्रेयस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्यथान्या-
सामेव रमणीयम् । अत्र नैयायिकाः—'लकाराणां कृतावेव शक्तिलाघवात् न तु कर्तरि । कृतिसमः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौ-
रवात्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदे तज्ज्ञाभाय । देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यज्ञो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु
संसारिः । तथाच पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुप्रपञ्च्यते' इति । तत्र । पचतीत्युक्ते पाककर्ता क
इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधोऽभ्युपगमे तु कस्मि-
न्नित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा । न चककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधोऽभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एषेति श-
ङ्क्यम् । कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्मि-
न्नस्ति कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्व्याख्यायति शङ्क्यम् । विष्णुश्चतुर्भुजकृत्यापारम्भ्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात्
क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः । किंच पचन्त देवदत्त पश्य, पचन्त देवताय देहि, पचमानस्य
देवदत्तस्य द्रव्यम्, इत्यादीं शतशानजादीनामपि तिवादिबल्लदशलाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधोपात्तेः । न चेष्टापति-
राश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्त पर्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम् । नामार्थबोधेदान्वय-
स्य स्वपरश्रीद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पन्नानुरोधेन शतशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिवादीनां तु
कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम् । स्थान्येव वाचको लाघवात् लादेशो गौरवादिति
स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः, ज्ञान, कतरात्, इत्यादीं सोर्विसर्गं सोरमि सोरदष्टि च कृते लाघवात्सुत्वेनैव श-
क्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्याप्रागल्भ्यापत्तेः । एव च तिवादीनां च शत्रादीनां च स्मारकतया लिप्पस्थानीयत्वं
बोधकस्तु लकार एवेति स्थिते स च शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृति बोधयेत् । 'अव्यासेश्वानेका-
र्थत्वम्' इति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं, घटेन,
हरेऽव, विष्णोऽवेत्यादिषु 'सर्वं सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिद्ध्येदिति भवतां तन्महदनिष्टम् । किं
च 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहण तदेव 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे चकारेणानुकृत्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ
वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादीं कर्तृवाच्यत्वे बीजमिति वाच्यम् । पचतिरूपं पचति-
कृत्यं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्षेपि कर्तुरेव वाच्यतैचित्त्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्पा-
वक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्त नामेति चेत् रूपवाच्यन्तर्नामि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्र प्रशस्तपा-
ककर्तो देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्विरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्क्षेपि कर्तृवाच्यता स्वीकर्तव्येव । किं च कर्तृवाच्यत्वा-
नभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः' 'अस्म्युत्तमः' इति सामानाधिकरण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था अभिहिते कर्तरि

१ वर्तमानक्रियेति—वर्तमानकालक्रियेत्यर्थः । वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं बोध्यम् । २ ल इति—
इदमुच्चारणार्थोकारेण मट् जातोवेकचनम्, लस्येत्थ तया इष्टत्वात् । ३ फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वम् । ४ फल-
सामानाधिकरण्यव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् ।

प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचलो-
दनम्, ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तत्र । कृतद्वितममासेषु संख्याभिधानस्याप्र-
सिद्धत्वात् । ततश्च पक्तव्यस्तण्डुलः, शल्यः शतिकोऽश्वः, प्रासोदको ग्रामः, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा
न स्यात् । न च तिष्ठतीत्याहारोऽप्यसंख्याभिधानमिहाप्यस्तीति वाच्यम् । स्थित इत्याद्याहारो तदभावात् । शाब्द-
कोऽयं देवदत्तो न तु नैयायिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्येव क्रियापदभाषाहारस्यानावश्यकतया आह्वयतेन 'क्ष-
व्दददुर्द करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वादेवदत्ते कर्तरि तृतीयोपस्थितिप्रगल्भा । तस्मादनभिहिते
कर्तरीत्यादिव्याख्यानामेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातुपान्तव्यापाराश्रयः कर्ता तत्वाश्रयमात्रं कृता लकाराणां नार्थः न तु व्या-
पारोऽपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्नान्वयः, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे
तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्रियते स्यात् । यस्तु वदति 'कृधानोः कृतिरर्थः कृतप्रत्ययस्यापि कृतार्थेव शक्तिर्न तु क-
र्तरि । 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः । कर्तुल कृतिमस्त्वम् । तत्र कृतिरेव । यत्र तु देवदत्ता-
दिपदसमभिव्याहारस्तत्र तृजार्द्रा कृतिमति लक्षणेत्यादि तन्मते पूर्वोक्तकर्मत्वाद्वा गुणरामनन्वयः । 'कर्मवत्कर्मणा' इति सूत्रे
करोतिरुपादनार्थः, उत्पत्तिश्च कर्मशः, यत्नार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न निषेधेति वक्ष्यमाणदृष्ट्या च दुरुद्ध-
म् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचंचनस्य गवागार्धेऽपि गमनानुकूलचक्रप्रमणादिव्यापाराश्रय-
त्वात् कचिदनुपपत्तिः । एव स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव
लाभान्, जानानीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थे इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वं तस्यापि वक्तव्यत्वात् । न हि यस्यमन्त्रेण ज्ञानं नोदे-
तीति कथिदभ्युपेति । तस्मात्कृता तिडा च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रथकनमभ्युपेयम् । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यस्य
कर्तुर्निरस्य जज्ञभ्यमानाधिकरणे यदन्ताद्विहितस्य जज्ञभ्यमान इति शानचः कर्तृवाचकस्य स्वीकृत्यो गोमांसाका अपि
प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजज्ञे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणे शक्तिप्रादिकमस्तीति । तत्र । कृत्वाश्रयोपो ण्यमर्थकाङ्गायाम-
निदिश्रथेषु ण्युलादिष्वेवोपस्थिते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्ञाय' इति न्यायान्, न तु जज्ञादिषु । ग्याभिभूतलकारार्थेनैतेषां
निराकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दीर्घस्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमानं चाप्य गतं इत्यारिप्रयोगो भावे
न स्यात् । कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः । कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप कर्तारं यद्विल
तत्र तगु, इत्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि-' इत्यस्य 'लोक्योः' इत्यादेर्वैकदावयतया व्याख्यानात् कर्तृवाच्यता सूत्रादायतीति ।
तच्चिन्त्यम् । 'तान्येकवचनद्विवचन-' इति विहितद्विवचनादिमता हि तिवाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसङ्गतत्वा-
द्विवचना 'लोक्योः-' इत्यस्यैकवाच्यताम् । न च तिवादिभिर्भा कर्तरीत्यादि यद्विहितद्विवचनविशेषणतया कथनं प्रायेत ।
गु 'लः कर्मणि' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इत्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिवादिप्रतिषेधस्यैव, लविधिप्रतिषेधस्यैव, योऽप्येकवा-
स्यतास्वीकारादिति चेत् । सत्यम् । चार्थैकवाच्यता हि सा न तु परैकवाच्यता 'लः कर्मणि' इति विहितलकारानुवादेन
तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विधिनाष्टम् । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र
संख्योपस्थापकमस्ति । लकारस्य द्विवचनादिमताविधिनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च कर्तरि यदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभ-
वत्येव ॥ स्यादेतत् । 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटयोः सामान्यग्रहणं न भवति किन्तुऽष्टानुबन्धक-
लकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् । तत्र 'ल' इति जगन्तं मागुत् किं तु जगन्तमस्तु । 'लः परमपदम्' इति-
वदादेशोपेक्षा चेय पृष्ठी, लस्य य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । न चाविहितस्य लस्यानुवादेन संभवतीति वाच्यम् । 'वर्त-
माने लट्' इत्यादिभिरेव लविधानान् । तथा च लस्य स्थाने य आदेशः स सकर्मकाकर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाङ्गां
कर्तारि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निवार्यते चेत् । अत्राहुः । ल इत्यस्य पञ्चम्येव आदेशानामिवाध उक्तः
स्यात् । सोऽपि तिवादीनामेव न तु शवादीनाम्, तेषां द्विवचनादिमताविधिनाष्टम् । 'लोक्योः' इत्यादिनाम्येकवाच्यताया
भवद्विरुक्तत्वात् । न च भवदुक्तगत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निवार्यते । भावे कर्मणि च जाननो दीर्घस्यापत्तेरुक्तत्वात् ।
न च शानजिघ्रिषा सहान्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाच्यतया 'भावकर्मणि' इत्यनेनैव निवार्यते । सकर्मकादिषु भावे शान-
जापत्तेः । किं च जगन्तन्वे ध्रुनेनैव संबन्धः पञ्चम्यन्वे लादेश इत्याद्याहागर्हीत्यस्मिन्त्यादि । अत्रेदं बोध्यम् । 'भावे
चाकर्मकेभ्य' इत्यकर्मकग्रहणनाविवक्षितकर्मणांऽपि गृह्यन्ते । 'त एव णेरणा' इति सूत्रे नेदं पच्यते नेदं भुज्यते इति
भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणं, नेदं, पच्यते इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च
कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिवृद्धि-' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु र्थादुक्तम् दृढं 'अविवक्षितकर्मणां
भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तम्' इति तच्चिन्त्यम् । पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिप्रमत्तास्त्वत्वात् ।
प्रत्युताविवक्षितकर्मणांऽप्यकर्मका इति पक्ष एव प्रचलः । तथाहि 'समानकर्तृकेषु तुमुन' इति सूत्रे दृच्छता क्रियत इति भावे
लङ्लोटो हरदत्तेन, 'णेरयन्ते वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिर्गप नपुंसके भावे क्तः अकर्मकेभ्य एव, 'तथोरेव कृत्यक्त-

तेरि च । ॥ लस्य । १३।४।७। अधिकारोऽयम् । ॥ निपूतसङ्घिसिपथस्थमिष्वसस्ताताङ्गथासाथाङ्घ-
मिङ्गहिमहिङ् । १३।४।७। एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । ॥ लः परस्मैपदम् । १३।४।९। लादेशाः परस्मैपद-
संज्ञाः स्युः । ॥ तडानावात्मनेपदम् । १३।४।१०। तड् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । ॥ पूर्वसंज्ञाप-
वादः । ॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १३।४।१२। अनुदात्ते उपदेशे यो ङित्तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आ-

इत्यत्र कामात्रस्य ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनादन्यथा षट् कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् । एवं स्थिते
यद्यविवक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मकग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे कान्तादर्शआद्यजि-
त्यादि निष्ठादिप्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्, 'आदिकर्मणि कः' इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वात्यत्र भावे क्त इति
कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छेत, कथं च 'गते निरर्थानम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । 'गतिबुद्धिः' इति सूत्रे लकर्मकग्रहणे-
नाविवक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तं तेनापी यः कर्ता स ष्यन्ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धम् 'गत्यर्थ-
कर्मकः' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्वान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्या-
पक्तेः इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्माणामकर्मकत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् ॥—लस्य । वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहण-
परिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनानि, चुटाल, इत्यादौ तिवाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेत् । अत्राहुः ।
'लः कर्मणि' इति निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिवाद्यादेशानु-
वादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना निरस्ता । लक्षानिकतिवादीनां कर्त्राद्यर्थविधानं, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिवादिविधान-
मित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । यद्वा धातोर्ल्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्तातिप्रसङ्गः । लस्येऽसंज्ञा तु न
भवति, फलाभावात् । न च लिङ्स्वरः फल, फलो लिङ्त्वेन तदभासस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फल, तदुच्चारणस्यानर्थ-
क्यापत्तेरादेशविधिर्नवाश्रवणलाभाच्च । लस्य तिवादिस्थानिवा-भ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिस्वरगतः संगच्छतः इति
दिक् ॥—निपूतसङ्घि—। समाहारे द्वन्द्वः । इष्टकार आगमादिज्ञं न भवति गमदर्शनमोदरेः समभिव्याहारात् । किं तु
'इदोऽन्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एधेवहि एधेमहीत्यत्रापि स्यात्, वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयो-
रप्रवृत्तेः । केचित्तु 'इदोऽन्' इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनाद्विद्वादेशस्यैव तेष्वेति सामानाधिकरण्यात् व्याख्याते एधेवहि एधेमही-
त्यादावतिप्रसङ्गो नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति । तेन 'इदोऽन्' इत्यत्र इकारः सप्तप्रतिपत्त्यर्थं एवेत्याहुः । त-
च्चित्त्यम् । इकारस्य विशेषणत्वे विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोऽस्यादित्यर्थप्रगल्भ्या उक्तातिप्रसङ्गस्य 'तदवस्थ-
त्वात् । चहिमहीत्यस्यापि स्थानित्वत्वेन लिङ्त्वान् । महिदो इकारस्मत् तिङिति प्रत्याहारार्थः, स च समुदायानुबन्धो न
लक्षयवानुबन्धो व्याख्यातात् । तन्नेपः कर्मणि आशीर्लिङ् एपिपीमहीत्यत्र गुणनिर्धो न, तथा न वृध्तेः पृच्छतेश्च कर्मणि
लिङ् च ब्रवाश्चमहे प्रपिच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहिज्ञा-' इति संप्रसारणं न ॥—तडानौ—। लम्पेलस्यानुवर्तनादेशे एवानां गृ-
ह्यते इत्याशयेनाह—शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदभ्योऽपि 'ताच्छील्यवयोवचनः' इति चानश भवत्येव ।
कर्तौह निघ्नानाः ॥—अनुदात्तङितः—। अनुदात्तश्च इध अनुदात्तौ तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्ताङित् । द्वन्द्वान्ते ध्रुयमाण
इच्छब्दः प्रत्येक संययते । तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह—अनुदात्तेत
इत्यादि । 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यनोऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि विद्वा एव संययते नान्यत्र, अव्यभिचारग्राह—उपदेशे
यो ङिदिति । विशेष्यमन्तरेण तदन्तविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह—धातोर्गिति ॥—लस्यति । नन्विहानुवर्तनभावादुभ-
यमपि दुर्लभ 'भवादायः' इति सूत्रागमपदकल्पानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्वानोरिति पदे लब्धेऽपि
लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः । 'इको ङत्' इत्यत्र सना धातोर्निहात्मनेपदेन लकारधालोराक्षेपो बोधः तिडा
लादेशत्वात्स्य च धातोर्विधानादिति । उपदेश इति किम् । चकटिप्रति । 'गाङ्कुटादिभ्यः-' इति सन आतिदेशिकः डिच्वम् ।
धातोः किम् । चङङभ्यां माभूत् । अदुद्वत । अबोचन् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः 'स्यतासी-' इत्यादिना स्यप्रत्यये
कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि लकारस्यामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्रत्ययानुपूर्वमेव लस्य तिवादियु
रास्तु पक्षे परस्मैपद पक्षे चात्मनेपद सिद्ध्यत्येति 'वृज्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सन् तेनैव स्यग्रहणेन 'विक-
रणभ्यो नियमो बलीयान' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्त्वाद्धर्तियत इत्येव नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते 'वृज्यः स्यसनोः' इति पर-
स्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वाचङडोर्न दोषः विकरणप्रागेव परस्मैपदवृत्तेरिति
चेत् । रात्यम् । स्यग्रहणविकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङडोर्दोषः स्यादेव । अयं च पक्षः 'शदेः शितः'
इति सूत्रे भाग्यकैकटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविधिलभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकं 'धातोरेकाच-' इत्यादिना यद् । बो-

१ लादेशा इति—लमात्रोद्देशेन विहिता आदेशा इत्यर्थः, तेन मिज्जदीनां परस्मैपदमज्ञा न भवति । तेषां च्लेरित्यादिवि-
शिष्टानुवादेन विहितत्वात् । २ आत्मनेपदमिति—अनया च संज्ञया पूर्वसंज्ञाया बाध आकङ्क्षणीयत्वात् ।

स्मनेपदं स्यात् । ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ॥ १३।७२। स्वरितो जितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । ॥ शोपात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ १३।७८। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । ॥ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १३।१०१। तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः । ॥ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १३।१०२। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः । ॥ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ॥ १३।१०५। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् । ॥ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥ १३।१०६। मन्यधातुरूपपदे यस्य धातोस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्परिहासे गम्यमाने मन्यतेस्तूत्तमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् । ॥ अस्मद्युत्तमः ॥ १३।१०७। तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । ॥ शोपे प्रथमः ॥ १३।१०८। मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ भू संत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भूति इति स्थिते । ॥ तिङ्शित्सावधातुकम् ॥ १३।११३। तिङ्ः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

भूयते । 'कृतेरीयद्' कृतीयते । शोते हुते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन 'डिदन्तलम् । 'नमोवोरवाभिन्नः' इति क्यञि चित्रायते इत्येतत्कथमिति चेत् । अत्राहुः । अवयवेऽचरितार्थां टकारः क्यञन्तस्य विशेषणं भवति । तथा च समुदायानुबन्धो टकार इति व्यपदेशिवद्भावेन डिदन्तल बोधायमिति ॥—स्वरितञितः—। पूर्वोद्दृष्टव्यः प्रत्येक संवध्यते । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायः, कर्मण्यण ॥—धातोरिति । धातोर्लक्षणे । ॥ लकारधातोराधेयः पूर्ववद्बोध्यः ॥—तिङ्स्त्रीणि त्रीणि—। तिङ्ः षट् त्रिकाः संज्ञासु तिङ् इति गणामेव न प्राप्नोतीत्यत आह—उभयोरिति । परस्मैपदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते । तेन पदद्वये प्रत्येक त्रयस्त्रिका इति गणामेव संज्ञाः प्रवर्तन्ते इति भावः । ननु प्रथमश्च प्रथमश्च प्रथमो, मध्यमश्च मध्यमश्च मध्यमावित्येव कृतकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमो च मध्यमौ च उत्तमो च प्रथममध्यमोत्तमा इति द्वन्द्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य गणामेव प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः स्युर्न त्वेकैकस्येति । एव 'णलुत्तमो वा' इति सूत्रं विचार्येन णल उत्तमसंज्ञकत्वात्मानं, नतश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र कृतद्वन्द्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमोत्तमावेकैकशेषे आधायताम्, तथाहि गतिं मेजा अपि पांडितं परस्मैपदान्मनेपदप्रहणानुवृत्तिक्रमं विनोदयति इति चेत् । भवम् । एकशेषाधायणे गौरवादेन गौरवं त्वयापि परस्मैपदान्मनेपदप्रहणमनुवृत्तिर्भव । अन्यथा ननुक्तयोः सावकाशां परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया बाधयेत् । ततश्च प्राप्नोति कामतीत्यादौ 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दोषो न स्यात् । आक्रामात्रित्यादौ तस्य सावकाशत्वात् । यदि तु 'परस्मैपदानाम्' इति विहितस्य णलो 'णलुत्तमो वा' इति णिच्वाच्यकारकवाधानाज्जापकात्परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादिसंज्ञया न बाधेत इति श्रुते, तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिर्गौरवम् ॥—तान्येकवचन—। तानां त्वस्य व्याख्यानं तु लब्धेत्यादि । अन्यर्थकसंज्ञाधिकारात्प्रथमादिसंज्ञानामेकवचनादिसंज्ञानां च पर्यायः स्यात् । एतापन्तो नु अनेत्येदो 'मोर्नि' इति कृते एकवचनविवक्षायां गुणमसंज्ञाभावान् 'आहुत्तमस्य' इत्यस्याप्रवृत्त्या अत्रोत्पादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः ॥—प्रत्येकमिति । यत्तु प्राधा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् । शरीरे वाग्याया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिर्भावेन द्विवचनापवादः धामिनि सिद्धान्तान् । तथा 'गुपः' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राप्नोक्तमयुक्तमेव । एताव मनोरमाग्रन्थानुगोपनीयम् । अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वाथे शग् न त्वत्र वाग्यायाम् । न च स्वाथे यः शग् य आकरग्रन्थाभावावगम्यत इति वाच्यम् । एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकुलो दध्यति भाष्यात्, शमन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानात् न्याथिकस्यापि शमोऽवगम्यमानत्वात् । ततश्चैकैकश इति प्राप्नोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः ॥—युष्मदि—। समानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति । मित्रप्रवृत्तिर्नामिनानां शब्दानामेकस्मिन्नेव वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् । स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम् । त्वो पश्यति, त्वया कियते, तुभ्य दर्शान् ॥—प्रहासे—। मन्योपपद इति समम्यन्तस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे—तस्मिन्प्रकृतिभूते सर्ताति । तस्माद्धानीत्यस्य स्थाने उपपत्तिः ॥—तथाभूतेति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः ॥—तिङ्शित्—। धात्वधिकारोक्ता इति किम् । हरीत् । शसः 'सावधातुकमपि' इति तिङ्च 'धेर्दिति' इति गुणः स्यात्, लिङ्ः श्रियः इत्यादिशमन्तेषु 'गार्धेधातुकं यक' इति यक च स्यात् । केचित्तु वारिणीत्यत्र नुमि कृतेऽपि लघुवचगुणः स्यादित्याहुः । तत्र । द्वितीति निषेधान्, दृगन्तलप्रयुक्तस्य नुमो

१ क्रियाफले इति—क्रियाफलं च यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिरवगता 'तदेव' ननु दद्यात्तादिकं पन् । २ उपपदे इति—उपोस्वरितं पदमुपपदे ननु कृत्रिमम्, तस्यैवानुपयोगादप्रामेयम् । ३ अविषय इति—तेन देवदत्तश्च त्वं च इत्यत्र एकशेषं युवां बभूवः इत्येव युष्मदर्थविवक्षत्वात् । एकशेषोऽपि शिष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव उपार्थोपात्तः । ४ गतायामिति—सत्ता इह आत्मधारणं, सत्तायामित्यादेर्वन्त इति शोपो बोध्यः ।

॥ कर्तरि शप् ॥ ३।१।६८। कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपविती । ॥ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ७।३।८५। अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः । ॥ श्लोऽन्तः ॥ ७।१।३। प्रत्ययावयवस्य ऋस्यान्तादेशः स्यात् । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ । ॥ अतो दीर्घो यञि ॥ ७।३।१०१। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद् यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । एवं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे । भोक्ष्यध्वे । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । युष्मद्युपपदे इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । ययार्थकथने माभूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि । ॥ परोक्षे लिट् ॥ ३।२।११५। भूतानयतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः । ॥ लिट् च ॥ ३।४।

गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च ॥—कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते 'धातो-रेकावः—' इति सूत्राद्धातोरिति च, तदाह । कर्त्रर्थे इत्यादि ॥—श्लोऽन्तः । तकारादकार उच्चारणार्थः । 'आयने-थीनी—' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न लादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितलप्रतिज्ञानात् । तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीङो 'लेटोटाट' इत्यन्तरङ्गत्वादनन्तादेशाश्रयादि कृते अस्यादिलाभावात्, तदेतदाह—प्रत्ययावयवस्येति । प्राचा तु प्रत्ययान्तस्येयुक्त तदनेन प्रयुक्तम् । इह मनोरमायामादिग्रहणं विवृतमित्युक्त तदापाततः अन्यत्राप्रवृत्तस्यादि-ग्रहणस्य निवृत्तलायोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थ इति वा कथञ्चिद्व्याख्येयम् । यनु प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते आडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम न तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तत्र । अव-यवविनिर्मुक्तस्यावयविलायोगात् । अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमापत्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येदः यासुडन्तं तु नास्मिति चेत् । न । आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणान्त-स्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया द्युर्वात्त्वान् । किं च लविषोयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इद् तस्यागमेनादिलविषानात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वे न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्यरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमानवदित्यतिदेश आद्युदात्तत्वेति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वा-दिकारस्याप्युदात्तः स्यात्, तद्वागणाय प्रत्ययस्यरे कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । 'आगमा अनुदात्ताः' इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति दिक् ॥—इत्येति । झकारा-दकार उच्चारणार्थः—अतो गुणे इति । 'अतो दीर्घो यञि' इति तु न प्रवर्तते, स्थान्यलादेशविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादिति भावः ॥—अतो दीर्घो—। 'तुरुस्तुश्मभ्यः—' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । सार्वधातुके किं, केशवः अङ्गना । अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथाऽप्राक्षारोदनं देवदत्तं ननु पचासि मोरित्यत्रानन्यस्यापि प्रभ्राह्म्यानयोरिति श्रुतः स्यात् । केचित्तु अत आदिति सुवच तपरकरणसामर्थ्याद्विकारनिवृत्तिर्भवेदिति श्रुतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्तस्थानेऽउदात्त आकारः, अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव सिद्धम् । अत एव 'वृषा-कयमि—' इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मभ्योदात्त एक एवोदात्तत्व प्रयोजयति, अग्न्यादिपु तु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति मनोरमादायुक्तम् । ततश्च प्रयोजनाभावात्तपरकरणमनर्ण विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु 'हलङ्घान्यः' इत्यत्र आ अविति वदत आ इत्यत्रापि आ आ इति प्रथेयः क्रियते तदा तपरकरण विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः । 'प्रहासे च—' इति सूत्रस्यो-दाहरणमाह—एहि मन्ये इति । ओदनं भोक्ष्ये इति लं मन्यस इत्यर्थः ॥—एतं एतं वेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति युवां मन्येथे, भोक्ष्यामहे इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः ॥—परोक्षे लिट् । ययार्थध्रियणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षेव । उक्त हि भाष्ये—'क्रियानामेयमत्यन्तापरिच्छा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमिति, तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविधानां साधनानां पारो-क्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्ययेऽपि लिट् भवत्येव । अयं पपाच लं पेचिथ । ननु क्रियाशब्दवाच्याधि-श्रयणाधःश्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्य क्रियायाः, ततश्च लिङ्गत्वमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव । 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' इतिवदिति ॥—लिट् च ।

१ कर्तरि—कर्तृग्रहणमुत्तरार्धम्, भावकर्मणोस्तु यथा बाधात् । अन्यथापवादविप्रतिषेधेन भावकर्मणोरपि 'दिवादिभ्यः इयन्' स्यात् । यवतु पुरस्तादपवादस्यायेन शप् एव बाधकः स्यात् । २ परोक्षे इति—पारोक्ष्यं च साक्षात्कृतमित्येतादृश-विषयताशालिहानाविषयत्वम् । ३ रूतेति—भूतत्वं च वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमववृत्तित्वम् ।

११५। लिङादेशस्तिङार्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । ॥ परस्मैपदानां णलु-
सुस्थलधुसणल्वमाः । १३।४।८२। लिटिस्वादीनां नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते । ॥ भुवो
वुङ्लुङ्लिटोः । १६।४।८। भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्गुणवृद्धी बाधते । ॥ एकाचो द्वे
प्रथमस्य । १६।११। अजादेर्द्वितीयस्य । १६।१२। इत्यधिकृत्य । ॥ लिटि धातोर्नभ्यासस्य । १६।१८। लिटि
परऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव भूव अ इति स्थिते ।
॥ पूर्वोऽभ्यासः । १६।१४। अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । ॥ हलादिः शेषः । १७।४।६०। अ-
भ्यासस्यादिहल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । ॥ ह्रस्वः । १७।४।५९। अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ।
॥ भवतेरः । १७।४।७३। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात् लिटि । ॥ अभ्यासे चर्च । ८।४।१४। अभ्यासे झलां
चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेक आत्म-

आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तत इति भावः ॥—परस्मै-
पदानाम्—। अत्र धशब्दस्याकारो विधीयमानोऽन्तस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविधौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम् ।
यथासंख्यसंपादनेन कृताथत्वात् । अत्राहुः । धातोरिखधिकारान् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते, द्वयोः 'अतो
गुणे' इति पररूपम् । यद्वा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकालत्वात्सर्वादेशो सिद्धमिष्टमिति । ननु सुबन्ता-
नामेव द्वन्द्वस्तत्र लकारद्वयकल्पनायां गवर्णार्धं एव स्यादिति चेत् । मैवम् । आदेशानां न्याय्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् धशब्दस्य
विधीयमानमकारद्वयं प्रत्येकमर्थवत् भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ॥—
भुवो वुक्—। 'अचि धधातु' इति सूत्रादचील्यनुवर्तते तदाह—लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम् । अभूत् अभूः इत्यत्र
वुकि सति 'लोपो व्योः' इति लोपं बाधित्वा परत्वाद्वलङ्घ्यादिलोपः स्यात् । ननु हलङ्घ्यादिलोपादनपरत्वात् 'लोपो व्योः'
इति लोप एव भविष्यति । तथा च मव्यर्थेहलङ्घनादृष्टि निष्पत्तिः अमासत् अमाम इत्यत्र व्योर्लोप एव माधवादिभिः
स्वीकृतः । एव चाजग्रहण 'मादुपभाया' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहायुपरभक्तया त्रित्वागादिभिर्योजितं न लावश्यक-
तयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेत् । अत्राहुः । 'भुवो वुक्' इत्यस्याऽऽत्वाद्वलङ्घ्येन हलङ्घ्यादिलोपस्यैव वुकोऽपि बहिर-
ज्ञतया असिद्धत्वे सति वल्लि लोपस्य प्रामरेवाभावादतजग्रहणमिहार्थमपीत्येक युक्तमिति । अथ च शङ्काप्रन्धः समाधानप्र-
न्धश्च मनोरमायां स्थितः ॥ अत्र नव्याः । मव्यर्थेहलङ्घन्त एव नास्ति अमादिवादि रूपं तु द्वादपात्ममेव, यकारवका-
रान्तानामूढभाविनां यद्वलुग नास्तीति 'द्योः शत' इति सूत्रे भागे भवितुम् । कैयटेन स्मरीकृतम् । इदं च ह्योरिति यत्रोद्
तद्विषयक 'ज्वरत्वर' इत्यूढभाविनोः त्रिविधमव्योन्तु यद्वलुगस्येति न्याय्य माधवादिसंमतं च । 'मव्य बन्धने' अयं द्यान्त
ऊढभावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच तद्वन्धेन सहात्रयमनोर्गमाप्रन्धो विक्रयत इत्याहुः । यदि तु मव्यर्थेहलङ्घन्ता-
दिति मनोरमायां पठ्यते तदा तत्र पूर्वपरप्रत्ययविगोषो नास्तीति टिक ॥—अजादेरिति । यदि बहुमीहेः षष्ठी तदा
इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रिद्रियपति इत्यत्र दकारस्य 'न द्राः' इति द्विवर्गिपथः स्यात्, किं तु
अचासावादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेया पथमी तदाह—आदिभूतादचः परस्य त्विति ॥—भूवभूत् इति ।
यद्यत्र धालवयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि व्यपदेशिवद्भावेन तद्विषयम् । नन्विह चत्वार एकाचलत्रावयवास्त्रयः,
तत्र भू ऊ ऊव इति भूविति समुदायश्चतुर्थः, तथा चानियमेन यस्य कर्माचिद्विल स्यात् । मैवम् । समुदायस्यैकाच एव
द्विवचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिन्ह द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव, यथाचलने मवावयवचलनवत् ॥—अ-
त्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे ॥—हलादिः—। अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन आततुः आटतुरित्यादौ तकारा-
दिनिवृत्तिः सिद्ध्यति, कचिदभ्यासे आदिहलः सत्त्वमाप्रत्य मवत्रानादेलोपाधिधानात् ॥—भवतेरः । 'अत्र लोपोऽभ्या-
सस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र प्राचोक्तम् । भवतेरिति कर्तुर्निर्देशात् भावकर्मणोर्नास्त्विति, व्याख्यातं च
तस्योत्रेण कर्त्रर्थयोः दितपशपोर्निर्देशादित्यर्थ इति । तत्र धातुनिर्देशमात्रे दितपो विधानात् शपथ विकरणत्वेनानर्थकत्वात्
कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य दितपः शित्वगमाध्यादेवेह प्रवृत्तेः, अन्यथा लङ्कुसीत्या 'उपसर्गान्मुनोतिमुवति' इत्यादी-
नामपि भावकर्मणोः प्रवृत्तौ सर्वोपपन्न एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति सार्वमेवाकरहशम् । प्रयुजते च कर्मण्यप्यकारं
कवयः । 'तस्यातपत्र बिभर्गभूवे' 'विभावरौर्भिर्विभर्गभूविर' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रसादप्रन्धद्वयं मनोरमायां स्थितम् ।
अत्र नव्याः । दितपः शित्वसामर्थ्यादेवेह शपः प्रवृत्तिरिति युक्तं तत्र । पिबति ग्लायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्व-
निवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च 'उपसर्गान्मुनोतिमुवति'—, 'भवतेरः', 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशा-
दकर्तृवाचिन्यपि परे शबादय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इकतिपी' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्यप्रन्धेन सह विरोधापत्तेः ।

रत्नमात् । ॥ असिद्धवद्वाभात् । ६।१।२२ । इत् ऊर्ध्वमा पादपरिसमासेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तद-
सिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धवावुक्चि प्राप्ते ॥ ॥ वुगुटावुवङ्गयोः सिद्धौ घक्तव्यौ ॥ बभूव । बभूवतुः ।

केचित्तु शिच्चातिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्धधातुकस्येड वलादेः' इतीडागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'बुव ईट्' इतीडागमप्रवृत्त्या च शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचक्ष्युः, तच्चिन्त्यम् । 'नितुत्र-^१' इत्यनेनेपिनोपधाधुधातुकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । 'बुव ईट्' इत्यत्र बुवः परस्य हलादेः पित ईडागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि क्ष-
त्यभावान् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे बुवो लिटि वच्चादिशे सिपस्थलि उवक्थेल्यत्राति-
प्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम् । थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानिवद्भावेन पित्त्वं, ध्रः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुब-
न्धकार्येऽप्यनन्विधाविति तन्निषधात् । तस्मात्पूर्वाक्तरीत्येव दितपः शित्त्वगामर्थ्याकदन्तैरेपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो नि-
राकतव्य इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि 'असंयोगाद्दिट् किन्' इति किच्वात् 'वचिस्वपि-' इति संप्रसा-
रणे सन्वयवचि उवक्थेति न मिश्र्यन् किन् तु ऊचिथ ऊक्थेति स्यात् । तस्मात्स्थानिवक्त्वेन थलः किच्वेऽभ्युपगते उव-
क्थेत्वादावतिप्रसङ्गवाग्नयः पितः सार्वधातुकस्येडागम इति व्याख्यातव्यमेव । तथाच ब्रवीतिरित्यत्र ईडागमप्रवृत्त्या
शित्त्वं चरितार्थमिति कैश्चिदुक्तं तदपि गम्यगवेति ॥—असिद्धवद्वाभात् । वक्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय, अन्यथा
सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमुपपन्नं तस्मात्पार्थासिद्धवदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिन्ने पुरोहिते राजायमिति
प्रयोगो राजवदिति कथंचिन्कल्पयति, राजवदथं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'पलतुकोर-
सिद्धः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असंयोगाद्दिट् किन्' इत्यत्रापि किट्दित्यगर्ह्येव कल्प्यत इति ज्ञेयम् । आ भादित्य-
भिविधावाद् । भाधिकारमभिव्याख्येयर्थः । अधिकारश्चायम् । अत्रप्रहृणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभादप्रहृणं विषयनि-
र्देशार्थम् । भाधिकारस्यावधिलाभस्तु 'अङ्गस्य', 'प्रत्ययः', 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिद्ध्यति । एव चानुदानोपदेशो-
ल्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति । एषामनुनासिकस्य लोपः स्यादल्लादौ ङिति परे स चासिद्धो भवति । अत्र झलादि-
किदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये सति जडहि जडहि 'अतो हेः' इति लृग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य
हिशब्दादतिवत्वेनासिद्धत्वात् । नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत्र एवारभ्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं
स्यात् तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'ध्वगोः-' इत्येव पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति चेत् । न भवेदथं दोषः शब्दा-
धिकारे । अर्थाधिकारस्त्वर्थः । ततश्च 'ध्राचलोपः' इत्यवधिर्निर्णतः स एव प्रतिगृत्रमुपतिष्ठते, तदेतन्मकलमभिप्रेत्याहुः—इत्
ऊर्ध्वमिति । अत्रापि शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरे स्थितम् । तेन एधि शार्थीत्यत्र श्वाभिर्नो झलन्तन्ववुद्धेरनिवर्तितत्वात्तन्नि-
बन्धनं 'हुझन्थ्यो हेधिः' इति धित्वं सिद्ध्यति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्ध्यति । देवदत्तस्य हन्तरी हन्ते देवदत्तस्य
जीवनं नेति न्यायेन एवविधिना झलवुद्धौ निवर्तितायां पश्चादेववुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः । समानाश्रये
इति किम् । पपुषः । चिच्युषः । लुलुषुषः । इह पाथानोधिञो लृजश्च परस्य वगोर्थत्संप्रसारणं तत् 'आनो लोप इटि च'
इत्यालोपे 'एरमेकाचः-' इति यथुवर्धि च कर्तव्ये नासिद्धम् । आलोपादीनि हि कर्मा, संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याध-
यत्वात् । न च बहिरङ्गत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् । 'नाजानन्तयः' इति निषेधान् । 'वाह ऊट' सूत्रबहिरङ्गपरि-
भाषाया अप्याभीयत्वेनालोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया अलोपादीनां च समानाश्रयत्वं नेति
शङ्क्यम् । वसोः संप्रमाणं कृते ह्याजालाश्रयेनालोपादीनि प्रवर्तन्ते तेषु कर्तव्येषु संप्रमाणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये
बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तते इति तेषां तत्सत्तादिति दिक् । विषयलभार्थमाभादप्रहृणं किम् । आभीयं प्रत्येवाभी-
यमसिद्धं नान्यं प्रतीतिरिति यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जश्च चिणि', 'रञ्जश्च', 'घञि च भावक-
रणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः ॥ स्यादेतत् । देभतुः देभुरित्यत्र
'अन्धियप्रन्धिदम्भि-' इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः किच्चात्रलोपेऽयत्वाभ्यासलोपो न स्यातां, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः ।
'ध्रसोरलोपः' इति तपरकरणाद्विज्ञादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्तामित्यत्राडागमस्य
लोपो माभूदित्येतदर्थम् । यथाडागमः ध्रसोरलोप प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्किं किं तेन तपरकरणेन । एवं च 'दम्भेश्च' इति
वक्ष्यमाणं नापूर्वं वार्तिकं किं लनिखलबलकभ्यमेवेति ॥—वुक् इति । 'भुवो वुक्' शाब्कस्य । एवमग्रेऽपि । युट उदाहरणं
दिदीपे ॥—बभूवेति । अत्र प्राचा 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं पितोऽपि लिटः किच्चावधिमिति व्याख्याय 'अजोऽङ्गणिति'
इति वृद्धिप्राप्तौ 'ङिति च' इति निषेध इत्युक्ते तदुपेक्षितम् । इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्धोर्निषेध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा
इक्षानिकयोर्निषेधे लैगवाचन इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र किच्वसामर्थ्यादनिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति वा-
च्यम् । थलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन किच्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे । तथाच वार्तिकम् 'इन्धेच्छ-

बभूवुः । ॥ आर्धधातुकस्येडुल्लादेः । ७।२।३५। वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविथ । बभूविम । ॥ अनद्यतने लुट् । ३।३।१५। भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । ॥ स्यतासी ललुटोः । ३।३।३३। लृ इति लृलुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ सो ललुटोः परतः । शबाद्यपवादः । ॥ आर्धधातुकं शेषः । ३।४।११४। तिङ्शित्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इदम् ।

न्दोविषयत्वाद्भवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनार्थक्यम्' इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति, तथापि कृताकृतप्रसङ्गितमात्रेणापि कचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽयमस्मादेव वार्तिकवादगम्यते, तेन रधेर्षिचि परामप्युपधावृद्धि बाधित्वा नित्यत्वात् 'रधिजभोरचि' इति तुमि कृते रन्धयतीति सिद्धम् । नन्वेवमपि संयोगात्परस्य लिटः किन्त्वार्थमिन्धेयशेषोऽपेक्षित एव । अन्यथा 'सर्गमपि दस्यु हन्तमम्' इत्यत्रेन्धेनलोपो न स्यात् । मैवम् । 'छन्दस्युभयथा' इति सूत्रेण हि सार्वधातुकसंज्ञा आर्धधातुकसंज्ञा च विधीयते, तेन 'सार्वधातुकमपि' इति लिटो ङित्वे स्यादेव नलोप इति वार्तिकशायत् । अत्र नव्याः । बभूवेत्यत्र 'द्विवचनेऽचि' इत्यजादेशस्य निषेधाद्गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्ररच्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति हेतुपन्यामो निष्प्रयोजनः, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृतप्रसङ्गितमात्रेणापि कचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिगमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य स्वयमेव समादधुः । पापद्विलप्रकरणान्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते 'द्विवचन यणयवायावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिङ्कार्त्तयोः' इति । तथाच 'द्विवचनेऽचि' इति सूत्रं नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुपन्यास इति । 'द्विवचनेऽचि' इति सूत्रेणाजादेशस्य स्थानवद्भावो विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृज्यायादेशस्य स्वीकृतत्वादादेशानन्तरमपि वुकः प्ररन्तरीसीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिग्रन्थः सम्यगेव । न चैवमपि नामधातुषु लापयति मापयतीत्यत्र मप्यन्तस्य त्वमा परम्प्राप्त्या नित्यत्वादिलोप इति ग्रन्थः कथं संगच्छेतेति वाच्यम् । 'प्रकृत्यैकाच' इति सूत्रं भाग्ये प्रत्याख्यातमित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः । अत एव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति किम् ॥—आर्धधातुकस्येडुल्लादेः । नेदृशकृति' इत्यत इदित्यनुवर्तमाने पुनरिडग्रहण निषेधसंचदस्येडो निरुच्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवर्तस्य पदत्रयस्य मध्ये 'प्राग्दिशः—' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमात्—' इति निवृत्त 'वा' इति त्वनुवर्तन इति व्याख्यानमिव नेति निवृत्तम्, इदित्यनुवर्तन इति व्याख्यातु शक्यत्वादितिग्रहणं त्यक्तुं शक्यं, तथापि सप्तप्रतिपत्त्यर्थं तस्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति किम् । आत्मे, शेते । वलाटेः किम् । एधनीयम् । ननु 'रुधादिभ्यः सार्वधातुकं' इत्यनेन सार्वधातुकस्य गदीड भवति तद्वि रुधादिभ्य एवेति नियमादानेन शेते इत्यत्र इदं न भवेदित्यार्धधातुकस्येति ग्रहणं व्यर्थम् । न च रुधादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमादोदितेत्यत्र न स्यात्, आत्मे शेते इत्यत्र तु स्यादिति शङ्क्यम् । 'रुधादिभ्यमुपग्राहिस्यपिप्ररुटः संथ' इति क्लास्योः कित्वस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् लटुकरीत्या रुधादेः क्लासानोरिडागमाभावेन 'न कवा गट' इति निषेधात्प्ररुट्या क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्वस्य मुख्यत्वात् । 'हलन्ताच' इति ललाटिमनः कित्वाच । तस्माद्विपरीतान्यगमांसंभवेनार्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलाटेरित्यस्याशङ्क्येति यदधिकृतं तद्विशेष्यं स्यात्, ततश्च अजावर्धेडागमोऽयमस्य स्यात् । मैवम् । कृतेऽप्यार्धधातुकग्रहणे वलाथार्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्युक्तदोषनादवस्थादकृतेऽपि तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येडिति व्याख्यानादिप्रतिषेधः । तस्मादभयथापि व्याख्याने शरणोक्तत्वे 'आर्धधातुकस्य—' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेवं केशवः, अङ्गना, वृक्षत्वमित्यत्रेड स्यात् 'कृत इद्धानोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न भवतीति परिहारसंभवेऽपि लृभ्यां पृथ्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमो विहितविशेषणपायाय 'वाग्यनुमशक्यः' क्विबन्ताः धातुल न जहतीति पृथ्यां पूर्वभरित्यत्र भ्यामादेशांतोर्विहितत्वानपायात् । किं च जुगुप्सते इत्यादी 'गुमिजिक्रियः—' इति धातोर्विहितस्य सन इट दुर्वारः स्यात् । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानाभावाय धातोरिति पक्षम्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् । 'कृत इद्धानोः' इत्यत्र धातोरिति पक्षम्यन्तत्वात्, तथा च वृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम् । शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन तत्पटशब्दोऽनुमीयत इति पक्षम्यन्तत्वाभात । असु वा पक्षम्यन्तत्वं, विहितत्वं पथर्थ इति व्याख्यायामिष्टनिर्देहः । तस्माज्जुगुप्सते इत्यादावितिप्रसङ्गवारणार्थमार्धधातुकस्येति ग्रहणम् । केचित्तु धातोरित्यावर्थं धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययमस्येडिति यदि व्याख्यायेत तदा लृभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः ॥—बभूविचेति । न चात्र 'श्र्युकः किति' इतीप्तिपदे युगागमोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम् । कादिनियमादितः प्रवृत्तेः ॥—अनद्यतने—। अतीताया गत्रेः पश्चात्तनागमित्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालोपसर्जनं च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् ॥—आर्धधातुकम्—॥—धातोरिति । 'धातोरेकाचः—' इत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारमुच्चारणमसिद्धं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां सप्तम् ॥

॥ **लुटः** प्रथमस्य डारौरसः । १३।४।८५। डा रौ रस एते क्रमात्स्युः । द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि ढेलोपः । ॥ **पुग-**
न्तलघूपधस्य च । ७।३।८६। पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्य-
वधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको
गुणे प्राप्ते । ॥ **दीधीवेवीटाम्** । १३।१।६। दीधीवेव्योरित्थं गुणवृद्धी न स्तः । भविता । ॥ **तासस्त्योलोपः** ।
७।४।५०। तासेरस्य लोपः स्यात्सादी प्रत्यये परे । ॥ **रि च** । ७।४।५१। रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितातौ । भवि-
तारः । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितासि । भवितास्यः । भवितास्यः । ॥ **लट् शेषे च** । १३।३।
१३। भविष्यदर्थान्तोल्लेहः स्यात्क्रियाधार्थ्यां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इह । भविष्यति । भविष्यतः । भवि-
ष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः । ॥ **लोट् च** । १३।३।६२।
विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोहः स्यात् । ॥ **आशिषि लिङ्लोटौ** । १३।३।७३। ॥ **एरुः** । १३।४।८६। लोट इकारस्य
डः स्यात् । भवतु । ॥ **तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्** । ७।१।३५। आशिषि तुह्योस्तातङ्ङ वा स्यात् ।
अनेकाल्वात्सर्वोदेशः । यद्यपि डिङ्गेल्यमपवादस्तथाप्यनन्यार्थेङित्वेष्वादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसं-
प्रसारणार्थतया संभवप्रयोजनङ्कारे तातङ्ङि मन्थरं प्रवृत्तः परेण बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् ।
भवतात् । ॥ **लोटो लङ्** । १३।४।८५। लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा हि । ॥ **तस्य-**
स्थमिपां तान्तन्तामः । १३।४।९०। डिङ्गश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः । ॥ **नित्यं ङितः** । १३।४।९१। सकारा-

धातोरितिविहितेति किम् । लभ्यां जुगुप्सते ॥—**अनेकव्यवहितस्येति** । सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं न त्वङ्ग-
स्येति भावः ॥—**तासस्त्योलोपः**—। 'सस्याधधातुकं' इत्यतः सीत्यनुवर्तते, अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणत्वात् । 'य-
स्मिन्विधिः—' इति तदादिविधिस्तदिदमाह—**सादाविति** । एव रादावित्यत्राभ्याम् ॥—**प्राग्वदिति** । तासेर्लोप इत्यर्थः ।
अस्तिस्तु नेह संबध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्यासंभवात् ॥—**लट् शेषे च** । 'तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियाधार्थ्याम्' इति प्रा-
गुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह—**असत्यामिति** । चार्थमाह—**सत्यामिति** । हरदत्तस्त्वाह । अस्वरितत्वादेव क्रियाधार्थ्यां क्रियाया-
मिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चंति मृत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लटो बाधापत्तेः । कस्युट् तुमुन्ख-
लधेषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापक 'प्रैपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्वाथ' इत्यत्र लोटो बाधा मामुदिति पुनः कृत्य-
विधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यतीति प्रजतीत्युदाहृतं तदापाततः । तुमु-
न्विषयेऽपि लट् भवति तुमुना लृण बाध्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरी तुमुनः
प्राप्तिरस्ति, भावे हि सः । समानकर्तृकेष्वेवेति च वक्ष्यते । लङ्ङित्येतावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति प्रजतीत्ययं सिद्ध्यत्येवे-
त्यास्तां तावत् ॥—**लोट् च** । 'विधिनिमज्जणा—' इत्याद्यनुवर्तते तदाह—**विध्यादिष्विति** ॥—**आशिषि लिङ्-**
लोटौ । ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रध्रपार्थनाशीः प्वित्युच्यतां किमनेन प्रथक्सूत्रकरणेनेति चेत् । अत्राहुः । इह हि 'किञ्चो-
च—' इत्युत्तरसूत्रार्थमाशीर्षाति तावदावश्यकम् । लिङ्लोटोपवीहैव विधेयौ । विध्यादिमूले आशीर्ग्रहणे हि 'स्मे लोट्' इत्यादिना
स्वविषये परलाद्बाधः स्यात् । सिद्धान्ते तु परत्वादेव विधिः 'स्मे लोट्' इत्यादेर्बोधक इति महान्विशेष इति ॥—**तुह्योस्ता-**
तङ्ङ—। यद्यपि तिह्योस्तातङ्ङि वक्तुं शक्यं तथापि लापवाभावादतिप्रसङ्गवारणाय हिशब्दसाहचर्याभ्युपे लोट इत्यनुवर्तमाने
वा गौरवाच्च तुह्योरित्युक्तम् ॥—**लोटो लङ्भवत्** । लोट इत्युपमेये पट्टीदर्शनादुपमानादपि षष्ठ्यन्तादेव वतिस्तदाह—**तेने-**
ति । अडादौ तु नातिदिश्यते । न हि तौ लङः कियेते किं त्वङ्गस्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र 'लङः शाकटा-
यनस्य—' इति जुस् स्यात्, जुह्तु विदन्त्वित्यत्र तु 'सिजभ्यस्त—' इति जुस्स्यात् । अत्राहुः । 'विदो लटो वा' इति प्राग्रहमिहा-
नुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् जुस् । यद्वा 'लङः शाकटायनस्य—' इति सूत्रे 'नित्यं ङितः' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैवेष्टसिद्धे-
र्लङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लुङि स्यप्रत्ययेन च व्यवधानात् 'लुङि तु 'क्षेजुप्' इति जुसो विहितत्वाच्च । ङित
इत्यल्लङ्गयेव पर्यवसानात्ततो लङ्ग्रहणं विभज्यते । नियमध्यायं 'लङेव यो लङ् तस्यैव क्षेजुप्' न तु लङ्ग्रहणेन यो लङ् तस्येय-
तो नोक्तदोष' इति । तच्चिन्त्यम् । अदुरित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति नित्यजुसं बाधित्वा परत्वाच्छाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् ।
तस्मादङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव, न तु तदतिरिच्यते । न च 'आत' इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम् ।
तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्, अन्यथा अभूवन्नित्यल 'सिजभ्यस्त—' इति जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि त्विह
'आतः' इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थता नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावाद्यद्वेति समाधानमपि सम्यगेव, शाकटा-
यनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्, तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् । 'सिजभ्यस्त—' इति जुसि स्वीकृते तु सुवर्गं सम्यगेव, परं तु
जुह्तु विदन्त्वित्यत्र जुस्वारणाय व्यवस्थितविभाषा त्वाभ्युपनीयैवेति दिक् ॥—**सकारान्तस्येति** । डिङ्कारोत्तमसकार-

१ डिङ्गितेति—सर्वोदेशत्वं तु अनुबन्धान्तरेणापि सिद्धमिति भावः । २ इट्श्चेति—धातुसाहचर्येऽपि तस्यानित्यत्वादागमस्यैवेदो
ग्रहणं, व्याख्यानात् ।

न्त्य लिङुत्तमस्य निर्यं लोपः स्यात् । अलोन्यस्येति सस्य लोपः । भवताम् । भवन्तु । ॥ **सोऽपिञ्च** । ३।४। ८७। लोटः सेहिः 'स्यात्सोऽपिञ्च' । ॥ अतो हेः । ३।४।१०५। अतः परस्य हेर्लुङ् स्यात् । भव । भवतात् । भव-
तम् । भवता ॥ **मेनिः** । ३।४।८९। लोटो मेनिः स्यात् । ॥ **आडुत्तमस्य पिञ्च** । ३।४।९२। **कोडुत्तमस्याडा-**
गमः स्यात्स पिञ्च । हिन्थोल्लं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम । ॥ **अनद्यतने लङ्** । ३।
२।१११। अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् । ॥ **लुङ्लङ्लृक्श्चडुदात्तः** । ३।४।७१। एषु परेष्वङ्गस्याडा-
गमः स्यात्स चोदात्तः । ॥ **इतश्च** । ३।४।१००। कितो लस्य परस्यैपदमिकारान्तं यत्स्य लोपः स्यात् । अभवत् ।
अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम । ॥ **विधिनिमन्त्रणाम-**
न्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३।३।१६१। एष्वर्थेषु सोत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणं भृत्यादेर्नि-
कृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणं । आवश्यकं श्राद्धभोजनादीं दीहिन्नादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारा-
नुशा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । ॥ या-

स्येति प्राचो व्याख्यानं लघुकं भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः ॥—**ङिडुत्तमस्येति** । ङिङ्कारोत्तमस्येत्यर्थः ।
तेन भवावः भवाम इत्यादीं नातिप्रसङ्गः ॥—**सोऽपिञ्चति** । एवं च पिञ्चनानुदात्तस्य गिपः स्थाने यो हिंसदेशः स तु
'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनुदात्तो न भवति 'जहि शत्रून्' 'सुहि धृतम्' ॥—**भवतादिति** । लुगपेक्षया परलोकेस्तादृ,
अनन्तरङ्गमेव लुक् बाधते न तु परमिति भावः ॥—**स पिञ्चति** । स इति तच्छब्देन यस्याडागमः स परागृह्यत इत्याहुः ॥
—**इतश्च** । 'इतश्च लोपः' इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्त पक्षेकवचनान्ततया विपरिणम्य इत इत्यनेन विशेष्यते त-
दाह—**परस्यैपदमिकारान्तं यत्स्येति** । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम् । नदयुक्तम् । भवेदित्यादावति-
व्याप्तेः । ननु 'अतो येयः' इत्यत्र ईयं दीर्घादिरस्तु, एव च नोक्तातिव्याप्तिः 'इतश्च' इति तत्परकणात् । अत एव अचोभनी-
दित्यादावपि न दोष इति चेत् । मैवम् । रुदेर्लङि अरुदितमित्यादीं दोषप्राप्त्यादिनि मनोरमायां स्थितम् ॥—**विधिनिम-**
न्त्रणा—॥—**द्योत्येषु वाच्येषु वेति** । पक्षद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्रायं लिख्यमुपपत्तिः—विध्यादीनां
प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽथो बाधकाः स्युः, तथाच लिङः
कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शबादयश्च न स्युः, पुरुषव्ययश्च न स्यात्, अनभिहित-
त्वप्रयुक्तसुतीयादिविरहश्च न सिद्ध्येदिति । द्वितीये लिख्यमुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधा-
भावात् । तथा च 'लः कर्मणि' इत्यत्र ल इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलकाराणां संप्रदाह्मिडादीनामपि कर्त्रादयोऽथो भयेयुः ।
किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशाः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादिरपि तत्तत्कार-
रवाच्यत्वात् । न चैव पचतीत्यादीं धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्व स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमाना
पचिक्रियेत्यादिशाब्दार्थवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु
प्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्यादिस्विकमालाभ्यते त्यज्यते 'भावप्रधानमालाभ्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि
तत एव नोक्तदोष इति दिक् ॥—**प्रवर्तनायामिति** । प्रवर्तना लस्य विध्यादिषु चतुर्थेनुस्मृतत्वादिनि भावः । अत्र
वदन्ति । प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः, ग च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्वस्वीकारात् । तदाश्रयस्तु लका-
रार्थः, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि प्रवृत्तत्वात् । प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या योऽया चेति पक्षद्वयम् ।
प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा आर्था भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः, मां प्रेरयतीत्यनुभवादिदिशिष्टा शाब्दा भावनेत्युच्यते । यैव
एव लिङादिनिष्ठा वक्तुर्भावात् । लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या ।
पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम् । एव च धातुपातव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वैधाव्यये तात्पर्यप्राहृका लिङादय
इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्यन्तरकल्पने गौरवात् । एवं निश्चयपि ।
इयान्तु विशेषः । णिच्प्रत्यययोऽया प्रेरणा सर्वस्मिन्नापि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु णिजनिष्ठा, लिङादियोऽया तु मतेभेदेन
लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति ॥ स्यादेतत् । लिङादियोऽया प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदने देवदत्तेन यज्ञ-
दत्त इतिवत् पच्योदने देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्यात् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्तारं तृतीया
न भवति किं तु प्रथमेवेति चेत् । तर्हि ओदने देवदत्तो यज्ञदत्तः पच्येदिति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः । पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना
लिङादिव्याच्यैव, न तु धातुवाच्या । तथा च लिङ्धातुव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावाभोक्तदोषः । देवदत्तेन पाचयति

१ भवतादिति—लुगपेक्षया परलोकेस्तादृक्, अन्तरङ्गानधीति न्यायस्तु शापकसिद्धत्वादित्य इति शब्धेनुशेखरे । २ अनद्य-
तने इति—अयं बहुव्रीहिः, तेन अद्यथो वा भुङ्क्ष्महि इत्यत्र लुडेव । ३ संप्रश्नेति—संप्रश्नः विचारः तदा
कतेत्यमेतदेत्यादिरूपः ।

सुट् परस्मैपदेषुदात्तो ङिङ् । ३।४।१०३। लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात्स चोदात्तो ङिङ् । ङिवोक्तज्ञा-
यते ऋचिवनुबन्धकार्येऽप्यनलिवधाविति प्रतिषेध इति । भादेशस्य शानचः शित्वमपीह लिङ्गम् । ॥ सुट्तिथोः ।
३।४।१०७। लिङ्गन्तकार्यकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङ्गे यासुट् तकार्यकारयोः सुट्तिथि वि-
षयभेदात् । ॥ लिङ्ः सलोपोऽनन्त्यस्य । ७।२।७९। सार्वधानुकलिङ्गेऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सका-
रद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुट्ः श्रवणं त्वाशीलिङ्गि । स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । ॥ अतो येयः । ७।२।८०। अतः
परस्य सार्वधानुकावयवस्य यादृत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधानुके किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽ-
पवादस्यायेन हि अतो लोप एव बाध्यते । भवेदित्यादौ तु परस्वादीर्षः स्यात् । भवेताम् । ॥ झेर्जुम् । ३।३।१८।
लिङ्गे झेर्जुम् स्यात् । ज इत् । ॥ उर्यपदान्तात् । ६।१।९६। अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते । परस्वान्नित्वाच्चातो येय इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गवात्पररूपं न्याय्यं तथापि यास् इत्येतस्य इय् इति
व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । अतो येय इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत् । भवेयम् ।
भवेव । भवेम । ॥ लिङाशिपि । ३।४।११६। आशिपि लिङ्गिङ्गार्धधानुकसंज्ञः स्यात् । ॥ किदाशिपि । ३।४।
१०४। आशिपि लिङ्गे यासुट् किम्यात् । स्कोरिति सलोपः । ॥ ङिति च । १।१।५। गिकिङ्गिङ्गिमित्ते ङ्लक्षणे

यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वादात्तात्पातव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वात्कारेणाऽनुक्ते प्रयोज्ये
कर्तारि तृतीयति वपम्यमिति कौमुभादौ 'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिजवाच्यलक्ष एव मुख्यत्वेन स्था-
पितः । व्यापारद्वयस्यापि णिचप्रकृत्यर्थत्वेन लभीत्यस्य णिजार्थविशेष्यकत्वे अभिमावयति प्रकृत्यर्थविशेष्यकत्वे तु 'उपसर्गात्सुनोति-'
इति पलमभिप्राययतीति सिद्धान्तस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिबुद्धि-' इति सूत्रेऽणिकर्तृति विशेषणमव्या-
वर्तकं स्यात् । लम्बन्ते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिचप्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यर्णं कर्तृत्वमिति दिक् । प्रार्थनं यात्रा ॥—
क्वचिदिति । जापनफले तु वक्ष्यमाणत्वादां ऋदुर्गादृक्षणदीवभाव इति 'ऋदुर्गा' इति सूत्र एवोक्तम् । रुयदित्यादां 'उतो

वृद्धिलिङ्गि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिच ङिच, ङिच पिच' इति व्याख्यानाद्विशेषविहितं ङिचत्वेन पित्वस्य बाधादि-
त्यादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङिच न जापकमित्यपरितोपादाह—**शः शानचः शित्वमिति ॥—सुट् तिथोः ।** तकारा-
दिकार उच्चारणार्थः ॥—**लिङ्ः सलोपो ॥** 'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधानुक इत्यनुवर्तते, सेति लुप्तपट्टीकमनन्त्यस्ये-
त्यनेन विशेष्यते तदाह—**सार्वधानुकलिङ्गेऽनन्त्यस्येति ॥—सकारद्वयस्यापीति ।** अवयवावयवोऽपि समुदायं
प्रत्यवयव इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्गमत्त्वादिति भावः ॥—**आशीलिङ्गीति ।** भूयास्तामित्यादां । ननु रुटि कृते
'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः-' इति यासुटः गकारो लुङ्यते, इति परे यः संयोगस्तदादितात् ।
तथा चैकसकारक रूप तुल्यम् । सुट्भाष्ये यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः-' इति सलोपात्सुट् एव सकारस्य
द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूप तुल्यमेवेति सुटो विश्रानं व्यर्थमित्यपरितोपादाह—**स्फुटतरं न्विति ।** एधिषीत्यादाविति
भावः ॥—**मध्येऽपवादस्यायेनिति ।** 'रुदादिभ्यः' इति सूत्रात्सार्वधानुक इत्यनुवृत्तावयव न्यायः प्रवर्तते इति भावः ॥
—**अन्तरङ्गत्वादिति ।** प्रत्ययमात्राप्रक्षत्वात्, 'अतो येयः' इत्यस्य लाङ्गलात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादिति
भावः । नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयरापेक्षत्वमस्त्येवेति चेत् । भवम् । अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्रा-
श्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् ॥—**व्याख्येयमिति ।** एतच्च विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥—**आर्धधानुकसंज्ञ इति ।**

'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वेन सार्वधानुकसंज्ञापि स्यात्ततश्च
पक्षे शबादिः स्यात् ॥—**किदाशिपि ।** ङिचत्वेनैव गुणवृद्धिप्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादां संप्रसारणार्थं जागर्था-
दित्यत्र गुणार्थं च । जागर्तुर्गुणो हि ङिति पर्युदस्यते, ङित्वं चेह विशेषविहितं किचत्वेन बाध्यते ॥—**सलोप इति ।**
झलपरसंयोगादित्वेन यासुटः सस्य लोपः सुट्स्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति मनोरमायां स्थित तदसंबद्धमिति
मलात्र निष्कर्षमाहुः । भूयास्तां भूयास्त भूयास्तेत्यत्र झलपरसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन यासुटः सस्य लोपः भूयादित्यत्र तु सुट् इव
यासुटोऽपि सस्य लोपः पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झलपरसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् । सुट्
इत्यादौ सावकाशस्य झलपरसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाबाधकत्वादिति ॥—**ङिङ्गिमित्ते इति ।** गिति किति
ङिति परे ङको गुणवृद्धी नस्त इति न व्याख्यातम्, ङित्वं भिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । नचारम्भसामर्थ्यं
शङ्कम् । चितं स्तुतिमत्यादावव्यवहिते किति चरितार्थत्वादिति भावः । अन्ये तु ङितीति प्रत्ययग्रहणात्
प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य ङिति पर इति व्याख्याने तु ङित्वं भिन्नमित्यादि स्थित्येव । न चैवं भवावः भवाम
इत्यादावितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्तरङ्गगुणं प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । 'ङिति च' इति सूत्रे चत्वेन गकारोऽपि
प्रलिङ्ग्यत इत्याशयेन गित्किङ्गिङ्गिमित्ते इत्युक्तम् । गिति किं 'ग्लजिस्थश्च ग्लुः' जिष्णुः । किति त्वसिन्स्थाङ्गुरित्यत्र
'धुमास्था-' इतीत्वं प्रसज्यते । न च क्लोर्गित्वे भूष्णुरित्यत्रेणनिषेधो न स्यात् 'ग्लजिस्थश्च' इति नकाराद्बुद्ध

गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्व ।
 ॥ लुङ् ॥ ३२।११०। भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । ॥ माङि लुङ् ॥ ३३।१७५। सर्वलकारपवादः । ॥ स्मो-
 त्तरे लङ् च ॥ ३३।१७६। स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्छुङ् । ॥ ञि लुङि ॥ ३३।१८३। सबाधपवादः । ॥ ञलेः
 सिच् ॥ ३३।१८४। इचावितौ । ॥ गातिस्थाघुपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु ॥ ३४।७७। एभ्यः सिचो लुङ् स्यात् ।
 गापाविहेणादेशविधौ गृह्यते । ॥ भूसुवोस्तिङि ॥ ७।३८८। भू स् एतयोः साबंधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् ।
 ॥ अस्तिस्मिचोऽपृक्ते ॥ ७।३९६। सिच अस चेति समाहारद्वन्द्वः । सिचल्लङ्गस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यभवेन
 कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुङ् । विद्यमानास्मिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इतीप्तेह ।

गुणैर्वतीति स्वीकारादिति वाच्यम् । 'श्रुकः किति' इत्यत्रापि चलैन गकारं प्रक्षिप्य गित्कतोरिण स्यादिति व्याख्यानात् ।
 न चैवं चलस्यासिद्धतया 'श्रुकः-' इत्यत्र विमर्जनीयो न लभ्यत इति 'हशि च' इत्युल्लमेव स्यादिति वाच्यम् । सौत्रत्वात् ।
 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनागिद्वलाभावादित्यसिद्धेः । वामनस्तु 'ग्लानिस्थ -' इति सूत्रे स्था आ इति प्रभेदात्स्थानुरित्यत्र
 'धुमास्था-' इतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रभेदाभावात् 'श्रुकः किति -' इत्यत्र चलेस्यागिद्वलाभावमर्थनङ्गेश इत्याह ॥—
इत्लक्षण इति । इह इत्येव विहिते इत्यर्थः । इत्लक्षणे किम् । लंगवायनः । लिमोर्भेडादित्वात्फक् । इहादिगृहेरौगुणस्य च
 वस्तुगत्या इवस्थानिकत्वेऽपि न निषेधः । न चेत् इत्युक्तेऽपि 'किति च' इत्यागम्भरामार्थादत्र निषेधो न भवेदिति शङ्क्यम् ।
 नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् ॥—**भूयादिति** । इह स्कोरिति लोपस्यासिद्धत्वात्कारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्त-
 संयोगादिलोपेनानवकाशेन वाच्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रामिदम्' इत्यसिद्धत्वादलट्यादिलोपः स्यात्, पदान्ते
 संयोगादिलोपस्य भट्ट भट्टित्वाद्यौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः । मृदयाम्योः गतोन्ताभ्यां विधिशस्यैव प्रलयत्वेनापृक्तत्वा-
 भावात्, हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषादत्र नास्तीति ॥ **सर्वलकारापवाद इति** । मास्तिवत्यादौ निषेधा-
 र्थकमाशब्दोऽन्य एव न तु मास्तिव्याहुः ॥ **ञि लुङि** । इकार उवागर्थ इति मनोमा । न च 'मन्त्र घञ -' इति सूत्रे
 लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने निलम्बनस्यापि लकारस्य लुङ् स्यादिति शङ्क्यम् । 'गातिस्था -' इति सूत्राग्निरित्युक्तव्ये सि-
 चस्थानिनः स्थान्यहस्य लस्य लुगिति व्याख्यायामितिप्रसङ्गाभावाद्दिभापानुत्प्रेक्ष्यो वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तरस्यानापा-
 यतयौ च सिजनुगतिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ॥—**शबाधपवाद इति** । आदिशब्दान्तत्वेनप्रयुक्तानां श्वश्रादीनां
 प्रहणात् ॥—**इचाविताविति** । तत्रेदिर्ये प्रयोजनमन्तेत्यत्र 'अनिदिताम् -' इत्युपधालोपाभावः ॥—**गातिस्था—**
इह व्यवहितोऽपि लुगनुवर्तते न तु लुङः, व्याख्यानादित्याशयेनाह—**लुगिति ॥—गापाविति** । गातीति दितपा
 विकरणशून्यस्य निर्देशालुग्विकरण एणादेशो गृह्यते, 'लुग्विकरणात्लुग्विकरणयोर्लुग्विकरणस्य प्रहणम्' इति परिभाषया
 पितृतिष्ठते न तु पातिरित्यर्थः ॥—**भूसुवोः—** 'पृष्ठ प्राणिगर्भविमोचने' सुवतिमृत्त्योस्तु न प्रहण तिष्ठो विकरणेन व्यव-
 धानात् ॥—**अस्तिस्मिचोऽपृक्तं** । अत्र प्राप्तः । अस्मिन्ध सिचति समाहारद्वन्द्वे अस्मिन्ध तस्मादिति विग्रह मत्वा अस्तेः
 निचश्च परम्येति व्याचक्षुः । तान्चिन्त्यम् । तत्र समानान्तस्यानिलत्वाश्रयेण 'द्वन्द्वाद्युपपदान्तात् -' इति प्राप्तस्य टचः परिहारेऽपि
 'समुद्राद्वाहः' इति निर्देशात् 'अन्याचतर्म' इत्येतद्विपर्ययस्य सिचल्लङ्गस्य परत्वागमर्थेनेऽपि 'अस्तेर्भूः' इति भूभावस्य
 स्थानिवन्त्येनास्तिवत्या तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वागत्वात्, तथा गातिस्थाघुपाभूयः सिचो लुग्यापि स्थानिवद्भावेन सिचः
 परत्वावपायादगादस्यादभुदित्यादावितिप्रसङ्गाच्च । तदेतद्वन्यन्याचये—**सिच अस् चेति ॥—सौत्रं भत्वमिति** । तेनात्र
 कुलजशब्दे न भवन इति भावः ॥—**विद्यमानादिति** । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानविशेषणं लुप्तमितिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति
 भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः । 'अस्तिस्मिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति । अत्र माधवः । अम् ग इति समुदायस्या-
 धातुतया 'इहदिनर्पा धातुनिर्देशे' इति स्तित्प्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति । द्विसकारकनिर्देशो जित्प न स्यादिति यदुक्तं
 तदत्रमोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याजयः । सिच इत्यस्यान्तरं सकारः प्रक्षिप्यते न तु स्तित्पः प्राक् । अत एव 'सिचो-
 ऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव भूयात्, एवं च गान्तादस्तेः
 गान्तात्सिच इति चार्थो निर्बाध एव । द्वितीयश्च सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानात्, व्यपदेशिवद्भावेन
 पदान्तत्वाद्द्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् 'अतो गोः -' इत्युत्त दुर्लभमिति वाच्यम् । 'संयोगान्तलोपो
 रोरुत्वे' इति वार्तिकेनागिद्वलनिषेधात्, संयोगान्त यत्पदमिति व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः, किं तु सकारद्वयस्यापि
 रुत्वे कृते 'अतो गोः -' इत्यनेनेक एवोकारो भविष्यति, विधेयाविशेषणस्यैकत्वस्य पक्षेकत्ववद्विबक्षितत्वात् । न च स्थानिभे-
 देन उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सर्वणदार्धान्तर्ममाहुणे सति समीहितमर्थसिद्धेरिति वाच्यम् । एकपदाश्रयत्वेनान्तराह्ला-
 दाहुणे पश्चादवादेशप्रवृत्त्या 'अस्ति सिचोऽपृक्ते' इति रूपमिदं, तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अत एव
 विधेयगतैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्विति परे यो हः स त्वतः

उपसर्गास्तथैविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादीं बिलक्षणार्थोपगतेः । उक्तं च । उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते । प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥ १ ॥ इति । एध वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः । ॥ टित् आत्मनेपदानां टेरे । ॥ ३१४७९ । टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते । ॥ सार्वधातुकमपित् ॥ ३१४८० । अपित्सार्वधातुकं ङित्स्यात् । ॥ आतो ङितः । ॥ ३१४८१ । अतः परस्य हितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते । ॥ धासः से । ॥ ३१४८० । टितो लस्य धासः से स्यात् । एधसे । एधेये । एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे । ॥ इजादेशश्च गुरुमतोऽनुच्छः । ॥ ३१४८१ । इजादियौ धातुर्गुमानुच्छल्यम्यस्तत आम् स्याल्लिटि । आमो मकारस्य नेत्वम् । आस्कासोराम् विधानाज्ज्ञापकात् । ॥ आमः । ॥ ३१४८१ । आमः परस्य लुक् स्यात् । ॥ कृञ्धानुप्रयुज्यते लिटि । ॥ ३१४८० । आमन्तालिङ्गपराः कृञ्चस्त्वोऽनुप्रयुज्यन्ते । आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्येति सूत्रे कृञ्प्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृञ्चस्त्वियोग इत्यतः कृञो द्वितीयेति प्रकारेण प्रत्याहारश्रयणात्कृञ्चस्त्विलाभः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादाम्प्रकृतीनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः । संपदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनैवित्यर्थेवाञ्च प्रयुज्यते । कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । ॥ आमप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ॥ ३१४८३ । आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहु-

प्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादीं प्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गो द्योतक एव न तु वाचक इति भावः ॥—उपसर्गेण धात्वर्थ इति । अत एवाऽमरेणाप्युक्तम्—‘स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थक वचः । अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ॥ विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषण मिथः । मुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः’ इति ॥—टित् आत्मने— । ननु शान्तोऽपि लस्यानिकात्मनेपदलाप्यचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः । प्रकृतेर्नित्यादिभिरात्मनेपदानां विशेषणश्च दोषः । एवं च ‘टितस्तदां टेरे’ इत्येव वक्तुमुचितमिति ॥—धासः से । एकारोभाषणं ज्ञापनार्थमिति ‘लिट्-स्तमयोः-’ इत्यव स्फुटीभवित्थिति ॥—अतो गुणे इति । इट् एव्ये कृते आहूण बाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन परस्मैपत्यर्थः ॥—इजादेशश्च— । ‘धातोरेकाचः-’ इत्यतो धातुप्रहणं ‘कागप्रत्ययात्-’ इत्यतः आम् लिटिर्न वागुपतनं इत्याह—इजादियौ धातुरित्यादि । गुरुमान किम् । इयम् । कृच्छ्रस्त्वानच्छ । ॥—आमः । ‘लक्षणप्रतिपक्षेक’ परिभाषया ‘प्रत्ययप्रहण’ परिभाषया च नेह । आम । आमतुः ॥—परस्य लुगिति । ‘मन्त्रे पय’ इति सूत्राद्वैरित्युपवर्त्य ‘लेलुक्’ इति काशिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपेक्षितं व्याख्यालाभात् । तिङाद्यपवादालाङ्घ्यायामेताथ लुक् । तेन आगन्तव्याऽतिङन्तत्वाद्देवदत्तादिपदात्परस्येऽपि ‘निङ्कुतिङ्’ इति न निघातः । आगन्तात्परस्य निघातश्च तिङन्तस्येत्यर्थः । न चातिङन्तत्वे पदलाभावादागन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्क्यम् । लिटः किञ्चात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोऽप्युपलक्षणमन्तस्याव्ययत्वानुसो लुक्त्रयपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततया पदलात् ॥—कृञ्धानुप्रयुज्यन्ते— । कथं तर्हि ‘त पातयो प्रथममाय पपात पथान्’ । ‘प्रप्रशयो यो नहुष चकार’ इति । प्रमाद एषायम् । न च विपरीतप्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यान्वयात्प्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्यतीति वाच्यम् । आगन्तस्य नियन्त्रणान्नित्यस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् ॥—अन्यस्यापीति । यदीह कृञ्चस्त्वेन एक एव धातुर्गुणेन तदा धात्वन्तरस्य प्रात्ययभाषात् ‘आम्प्रत्ययवत्-’ इति सूत्रेऽनुप्रयुज्यमानस्य कृञ इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र ‘कृञ्च-’ इति चकारेणैवप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते इति शङ्क्यम् । धातोराम् स्यात् । अनुप्रयुज्यते च लिटपरः कृञ इत्यर्थमसम्भक्तया तस्योपेक्षितत्वात् ॥—अभेदान्वय इति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकनिश्चय इति भावः । एव च एषांचक्रे एषांचभूवे इत्यादी एकर्कतृकभूतानयतनपरोक्षा वृद्धाभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु कर्गेतिः सकर्मकः भवतिस्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् । अत्राहुः । यदा हि करोतिरूपादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते घट च्चेक रात्र्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः कर्गेतिः प्रयुज्यते जुहुवांचकारेत्यादी तदा यस्मान्नाधिकरणः कर्गेतिरस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभाव मजते । एवं भवत्योऽस्यामप्रकृतिरसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्व बोध्यम् । अत एवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वाकर्मकमिति लिट् । तथा च माधः—‘तस्यातपत्र विभरांभूवे’ इति । श्रीहर्षश्च ‘तपतुर्पूर्तावपि मेदयो भग विभावर्याभिर्विभरांभूवे’ इति । अत्रदमवधेयम् । जुहाव जुहवांचकार जुहवांचभूव इत्यादी केवलो होमो गम्यते इतरत्र तु होमस्या क्रियेति बोधः । फले तु न काश्चिद्देशः, घटमानय इत्यं घटमानयेत्यत्र यथा । एवं चाप्प्रकृत्यर्थगतिकारकसंख्याविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥—अनन्वितेति । संपद्यर्थस्यामप्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति उभयोरपि विशेषरूपत्वादिति भावः ॥—आम्प्रत्ययवत्— । आम्प्रत्ययान्तस्यात्मने-

१ उपसर्गास्त्विति—तुना उपसर्गाणां द्योतकत्वमेव, निघातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं चेति ध्वनितम् । २ ज्ञापकादिति—ननु भित्वाद्यन्त्यादयः परस्वसामर्थ्यादसंज्ञातविशेषन्यायनात्र स्वर्णदीर्घबाधोऽस्त्विति चेन्मेवम्, प्रधानमवर्णदीर्घबाधापेक्षया इत्संज्ञावाच्योचित्यात् । ३ अनन्वितत्वादिति—संपर्देशे सिद्धवन्तुनो योग्यरूपान्तरापत्तिरुपाधकत्वादिति भावः ।

वीहिः । आभूपकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगोऽपि फले इन्द्रांचकारेणादौ 'न तई' ॥ लिटस्तद्भयोरेशिरेच् । १३।४।८१ । लिङादेशयोस्तन्मयोरेश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं, तडादेशानां टेरेवं नेति । तेन डारौरसो न । कृ ए इति स्थिते । ॥ असंयोगाल्लिङ्गित् । १२।२।५ । असंयोगात्परोऽपिलिङ्गित्स्यात् । कृति चेति निषेधात्सार्वधातुकांधातुकयोरिति गुणो न । द्विवात्परस्वाराणि प्राप्ते । ॥ द्विवचनेऽचि । १२।१।५९ । द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद्विषये कर्तव्ये । ॥ उरत् । ७।४।६६ । अभ्यासकवर्गस्य अस्यात्प्रत्यये परे । रपरस्वम् । हलादिः शेषः । प्रत्यये किम् । वचश्च । ॥ कुहोश्चुः । ७।४।६२ । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधांचके । ए-धांचक्राते । एधांचकिरे । ॥ एकाच उपदेशोऽनुदात्तात् । ७।२।१० । उपदेशे यो धातुरेकानुदात्तश्च ततः परस्य

पदाभावादाह—अतहुण इति ॥—आभूपकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्ताद्विति । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि घञिति भावः ॥ 'अनुदात्तान्त' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न सम्भवीत्यत आह—वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमात्मप्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवानुप्रयोगस्य कृञः आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन 'आत्मप्रत्ययवत्' इत्यनेन ॥—लिटस्तद्भयोः—। एषिति शकारकरणमकारविशिष्टतकारस्यादेशालाय ॥—असंयोगात् । असंयोगादिति किम् । ममन्थे । अत्र नलोपो न ॥—द्विवचनेऽचि । अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विवचनशब्दस्य तन्निमित्तं लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा । उच्यत इति वचनं द्विवचनं यस्मिन्नचि तद्विवचनम् । अथवा द्विवचनमस्मिन्नस्तीत्यर्थोऽप्युच्यते । तदेतदाह—द्वित्व-निमित्तेऽचीति । इह 'अचः परस्मिन्-' इत्यतोऽच इति, 'स्थानिवदादेशः-' इत्यस्मादादेश इति, 'न पदान्त-' इत्यतो नेति चानुवर्तते तदाह—अच आदेशो न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः फलं चोभयत्र तुल्यं, तथाप्यादेशनिषेधपक्षोऽपि भाष्यारूढ इति स एवात्र स्वीकृतः । किं च आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपा-श्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । 'प्रक्षालनादि पङ्क्तस्य दूरादस्यर्शने वरम्' इति न्यायात् । 'न पदान्त-' इति निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं सत्यनुगृहीत इति श्रेयानयं पक्षः । इष्टानुरोधेन द्विवचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि व्याचष्टे—द्वित्वे कर्तव्ये इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः ॥ द्वित्वनिमित्तं किम् । दुयूपतीत्यत्र द्विवात्परस्वादृष्टि कृते यदि यणः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दिवृषतीत्यनेन रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्तं इत्युक्तम् । न ह्यट् द्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम् । जेघ्रीयते । देघ्रीयते । शाशय्यते । इह 'इ प्राभोः' इति ईकारः । 'अयङ् यि कृति' इत्ययडादेशश्च निषिध्यते स माभूदिति प्राञ्चः । अन्ये त्वाहुः । अचीति व्यर्थं प्रीय-भ्यायशब्द इति द्वितीयाजवाचकस्यैकाचः कार्यतया यदो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति । अचः किम् । असूषुपत् । इह 'स्वोपधादि' इति यस्संप्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते पुनः संप्रसारणेन स्वोपधयवत्त्वाविशेषादभ्यासं तदुत्तरखण्डे च उकारश्रवणं भवेदिति वाच्यम् । परस्य संप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव 'न संप्रसारणे-' इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात् । स्यादेतत् । चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण स्यादेव । अनुसो द्वित्वनिमित्तत्वेऽप्यकारस्यातथात्वात् । न च 'द्विवचनेऽचि' इत्यस्य वैयर्थ्यम् । चक्र इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाचत्वाभावात् 'लिटि धातोः-' इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेत् । भवम् । इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदाय-घटकतया वा यद्विप्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च 'टस्येकः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथाच ऊर्णोतेः सनि 'सनीवन्त-' इतीत्यपक्षे 'विभाषोणां' इति द्वित्वविरहे ऊर्णुनविषतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोगुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात् । अतः, एवाहुस्तद्वावभावितामात्रेणह निमित्तत्व-मिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सन इडागमोऽस्तु, अकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि 'स्विपूडृष्वशां सनि' इति इटि कृते इसशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधे 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वित्व-प्रसङ्गादविरिषतीति न सिध्येत् । रिसृशब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति तथापि गुणनिषेधे रिसृशब्द एव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः । गुणे रपरे कृते रिसृशब्दस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वनिमित्तं ह्यचि गुणस्य निषेधः । इसृशब्दस्तु नेह निमित्तं कार्य-त्वात् । न हि कार्यो निमित्ततयाऽऽश्रीयते 'स्थण्डिलच्छयितरि व्रते' इति ज्ञापकात् । अन्यथा शौडो द्वित्वेन 'कृति च-' इति गुणनिषेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्धापत्तेः । न च किति डिति परे गुणवृद्धौ नेति व्याख्यायामुक्तार्थं शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम् । तस्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादित्यादिदोषस्य 'कृति च' इति सूत्र एवो-पपादितत्वात् । न चैवं कार्यिणो निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यित्वासनि परतः प्राप्तयोगुणावादेशयोर्निषेधाद्गुणवि-षतीत्यपि न स्यादिति वाच्यम् । मत्वर्थयिनेनिना कार्यमनुभवत एव कीर्यित्वालाभात् । ऊर्णोतेर्हि नृशब्द एव द्वित्वरूपं कार्य-

१ न तङ्किति—इदमुपलक्षणं कानचोऽपि । २ वचश्चेति—अन्यथा उरत्त्वस्यापरनिमित्तत्वात्स्थानिवत्त्वाभावेन 'न संप्रसारणे-' इति निषेधानापत्तिः ।

वकादेशार्धधातुकस्येदं न स्यात् । उपदेशो ह्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । यङ्लुग्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि ॥ शितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यङ्गणेन च । यत्रैकाग्रग्रहणं चैव पञ्चेतानि न यङ्लुकि ॥ १ ॥ इति । एतच्चेद्वै-
काग्रग्रहणेन ज्ञाप्यते । अच इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्याच-
र्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशो एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताभ्यानुपदेशेव संग्रहीष्यन्ते ।
एधांचकृषे । एधांचक्राये । ॥ इणः पीध्वंलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ॥ ८।३।७८। इणन्तादङ्गात्परेषां पीध्वंलुङ्लिट्ठां
धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधांचकृहे । एधांचके । एधांचकृवहे । एधांचकृमहे । एधांचभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते-
भूभावो न । अन्यथा हि ऋश्चानुपयुज्यत इति कुञ्चिति वा भूयात् । ॥ अत आदेः ॥ ७।४।७०। अभ्यासस्यादे-

मनुभवति न तु सन् । अरिषिपीत्यत्र तु रिस्शब्दः कार्यभागिति वैषम्यादिति ॥—उभयान्वयीति । गये पाद्वाह-
हलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संवयत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादाविर्णानिषेधः फलम् । निःस्वरेण
संप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति विमत्सतीत्यादाविर्णनिषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । द्विव्यं कृते अनेकाचत्वात् ॥ नन्वेकाच इत्युक्तं
एव उपदेशपदेनाप्यन्यः स्वीकर्तव्यसंदेह मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवैष सिद्धिरिति शङ्कते—एकाचः किमिति । पिप-
क्षतीत्यादाविर्ण यङ्लुक्प्रधाननिषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह—स्मरन्ति हीति ॥—शितपत्यादि । शितपा यथा—स्यति-
हन्ति याति वाति द्रावीत्यादि । तेन प्रत्यङ्गुनीदित्यादीं 'नेर्गद' इति णत्व न । शपा यथा—भरेति । तेन विभर्तेः सनि
विभरिषतीत्यत्र 'सर्वावन्तर्ध' इतीडविकल्पो न किंतु नित्यमेवेत् । 'एकाच' इति निषेधाप्रवृत्तः । अनुबन्धेन निर्देशो
द्विधा स्वल्पेणैकग्रहणेन च । स्वल्पेण यथा—'शोडः सार्वधातुकं गुणः' 'दीदो युडिच' इति । शोडशतः । देयितः । तस्मि
कप्रत्यये चेमे क्रमेणोदाहरणं । इत्येकग्रहणेन यथा—'अनुदात्तडितः' तेन सर्वं शोडादिभ्यः 'अनुदात्तडितः' इत्यात्मनेपदं
न । पाप्स्यतीति । शोशयतीति । गणेन यथा—येभिर्दीति । 'रुधादिभ्यः' इति ध्रुम न । एकाग्रग्रहणं प्रकृतमर्थः । तेन बभेदित
चेच्छेदितेत्यादाविर्णनिषेधो न ॥—एतच्चेति । न च शितपाशपायश कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् । एकदेशानुमति-
द्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य 'उपपदमतिद' इत्यादीं दृष्टत्वात् । अत एव तत्र 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्
सुबुत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थः सतिहन्तिभरेत्यादिभिः शितवादिभरेव ज्ञापनसमवायः । 'अपरस्पराः' इति सूत्रे
सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुप्तेदवदयमः कृत्वे' इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेक-
देशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषया ज्ञापनस्य 'गतिकारकोपपदानाम्' इत्यादीं दृष्टत्वादिभ्यः तदयुक्तमिति नव्याः ।
'गतिकारकोपपदानाम्' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति ॥—तद्वत्
इति । न च मत्वर्थलक्षणायां मानाभावः । वस्तवादीनामनुदात्तापाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानीमनुदात्तापाठः
परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्तौत्यादिपाठस्त्वनापित्वात्र मानमिति शङ्क्यम् । पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तापाठानामाधु-
निकैव्याख्यातृपरम्परया संग्रहीतत्वात् । अन्यथा एकः अच यस्यैतं वट्टोहिलामार्थमेकग्रहणं कृतेऽयनुदात्तापाठस्य परि-
भ्रष्टत्वात् वसतिशक्त्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भेदादय इति निर्धारणं न स्यात् ॥—एकग्रहणेति । नन्वेकाग्रग्रहणं यङ्लु-
ग्यावृत्त्यर्थमित्युक्तं । पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तं परम्परव्याघातः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । एकाचशब्देनैकाग्रग्रहणं यङ्लु-
ग्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः किं तु वस्तुगत्वेनैकाग्रग्रहणं तथैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्युदात्त इति ॥—वधेरिति । यस्तु
तज्ज्ञापकस्येऽनिदकारिकास्वदन्तपर्युदास उक्तो व्याप्रभूतिना स एव प्राचाऽनुमृतः । 'अद्वन्द्वन्तकृष्णश्रीयुनुक्षुभिर्जोद-
ध्रिभिः । वृष्टवृष्ट्यां च विनैकाचः स्मरन्ता धातवोऽनिदः' इति । स चादन्तपर्युदास उक्तोपहितः । सूत्राननुमुणत्वात् ।
तथाहि—'सर्वं सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन कृत्वादिः कर्तव्यदिगदेशस्तस्य यथा स्थान्युपदेशो दृष्टत्वात् कर्तो हतैत्यादौ निषेधः
प्रवर्तते तथैव वधादेशोऽपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्रकारेणाऽपर्युदासत्वादिति
भावः ॥—इणः पीध्वम्— । 'इणको' इत्यधिकारेऽपि पुनरिणग्रहणं कवर्गात्परस्य सामुद्रित्येतदर्थम् । तेनह न । धक्षी-
ध्वम् ॥—अङ्गात्परेषामिति । विहितानामित्युक्तं तु दावो लुङ् अदिङ्ङुमित्यत्राभ्यामिः स्यात् लिट्दुहन्तो तु टलघत्वध-
त्वेपु लिक्षीध्वं धुक्षीध्वं नन्सीध्वमित्यत्राभ्यामिथ स्यादिति बोध्यम् ॥ अत्राह किम् । वैविध्यायम् । यद्यथैवतः पीध्व-
मित्यस्य ग्रहणात् कृषीङ्ङुमित्यादावेव भवेत् नलत्र, तथायथैवङ्ग्रहणपरिभाषा कवित्र प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थमिदमुक्तम् । तेन
'अनिनस्मनग्रहणानि' इति सिद्धम् ॥—एधांचभूवेत्यादि । 'आमप्रत्ययवत' इति सूत्रे कृत्रग्रहणादनुप्रयोगान्तरे तद्व-
नेति 'शेषात् कर्तरे' इति परस्मैपदमेव । भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधांचभूवे ईक्षामभूवे इति । अन्तेस्तु भावकर्मणोस्तदि कृते
एषि इति च रूपे विप्रतिपद्यते । तथाहि । उभयत्रापि 'ह एति' इति होदेश कृते एधामाह ईक्षामाह इति केचित् । ता-
सिंसाहचर्यादिष्वेव हलं न त्वेशीलन्ये । तत्साहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति इत्यम् । तथा च कर्मव्यतिहारे तदि
व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि । तेन एधामासं ईक्षामासं इत्येव रूपमित्यपरे ॥—कृष्वतीति । यद्यपि कृष्

रतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास । एधामासतुरित्यादि ॥ एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे । ॥ धि च । १।१।२५। धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । ॥ ह एति । १।४।५२। तात्पर्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्वहे ॥ एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे । ॥ आमेतः । ३।४।९०। लोट एका-
रस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । ॥ सवाभ्यां वामौ । ३।४।९१। सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद् अम् एतां स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । ॥ एत पे । ३।४।९३। लोटुत्तमस्य एत पे स्यात् । आ-
मोऽपवादः । एधे । एधावहे । एधामहे । ॥ आडजादीनाम् । ६।४।१०२। अजादीनामाद् स्यालुकाडिषु । अ-
मोऽपवादः । आटश्च । एधत । एधेताम् । एधन्त । एधथाः । एधेथाम् । एधध्वम् । एधे । एधावहि । एधामहि । ॥
॥ लिङः सीयुट् । ३।४।१०२। सलोपः । एधेत । एधेयाताम् । ॥ झस्य रन् । ३।४।१०५। लिङो झस्य रन्
स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधध्वम् । ॥ इटोऽट् । ३।४।१०६। लिङादेशस्येदोऽस्यात् । एधेथ ।
एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वात् लिङः सलोपो न । सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात्पदैवम् । एधि-
षीष्ट । एधिपीयास्ताम् । एधिपीरन् । एधिपीष्टाः । एधिपीयास्थाम् । एधिपीध्वम् । एधिपीथ । एधिपीवहि ।
एधिपीमहि ॥ एधिष्ट । एधिषाताम् । ॥ आत्मनेपदेष्वनतः । १।१।५। अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अत्
इत्यादेशः स्यात् । एधिपत । एधिष्टाः । एधिषाथाम् । इणः पीध्वलुङ्लिटो धोऽङ्गात् । एधिहुम् । इङ्गिष् एव इणिह
गृह्यते इति मते तु एधिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्पोडश रूपाणि । एधिपि । एधिष्वहि । एधिष्म-
हि । एधिष्यत । एधिष्येताम् । एधिष्यन्त । एधिष्यथाः । एधिष्येथाम् । एधिष्यध्वम् । एधिष्ये । एधिष्यावहि ।
एधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्गलादेरिदं । प्रसङ्गानुदानुदात्ताः संगृह्यन्ते ॥ ऊदृदन्तैर्यौति, रु, क्षु, शीङ्, क्षु, नु, क्षु,

इत्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लाभार्थं प्रत्याहाराश्रयणं हेतु इति भावः ॥—पररूपापवाद । अपवाद
इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्यग्रन्थेन सह विरच्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाज्
इत्युक्तोनाम् । आ । अनुः । उः । द्विलम् 'अतो गुणे' 'अत आदेः' इति दीर्घः । णल आ । वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादिःशे-
षात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदेः' इति दीर्घं कृते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्तीति चिन्त्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः ॥—आड-
जादीनाम् । एतच्चाजादीनामात् सिद्धमिति वार्तिककृता प्रत्याख्यातम् । ननु अटि सति 'वृद्धिरोच' इत्यनेन एधेतेत्यादि-
सिद्धावपि ऐन्दित्यादि न सिध्यत् । किं च 'अतो गुणे' इति पररूपप्रवृत्त्या एधेतेत्यायपि न सिध्येत् । यदि तु 'आटश्च' इति
सूत्रं 'अटश्च' इति क्रियेत तर्हि अस्वपोऽहसत् इत्यत्र वृद्धिः स्यात् । 'रुद्ध पदभ्यः' 'अङ्गार्यगालवयोः' इति अङगमस्य सत्वात्
'अतो रोरुतात्' इति रोरुत्वे सति अपपरत्वाच्चेति चेत् । न । 'उपसर्गादिति धातौ' इत्यतो धातावित्यपकृत्याजादौ धाताविति व्या-
ख्यानात् । न च अस्वपोऽस्तीत्यादावोकारस्यातद्वचनान्तरान्तराजिधातुगुत्वाच्चोक्तदोषमन्वयस्य इति वाच्यम् । आदि-
त्यनुबल्य अकाररूपादोऽचि परे वृद्धिरिति व्याख्यानात् । एतेन अटश्चेत्युक्तौ 'अट गतो' इत्यस्माद्गुटि अटनमित्यत्राति-
प्रसङ्गः स्यादित्येतदपि निरस्तम् । न चैवमपि आतत् आनीत् इत्यादि न सिध्यति । 'अटश्च' इत्यस्य ऐन्दित्यादौ सावकाशतया
परत्वादिह 'अतो गुणे' इत्यस्यैव प्रवृत्तरिति वाच्यम् । चकारोऽत्र पुनर्वृद्धिविधानार्थं इत्यभ्युपगमादन्तरङ्गत्वाद्वा
'अटश्च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेः । स्यादेतत् । 'आडजादीनाम्' इति सूत्राभावे आस्ताम् आसन् इति कथमत्र सिध्यति ।
'श्रसोः' इत्यल्लोपेन 'अटश्च' इति तत्र व्युत्पन्नः । मैवम् । अन्तरङ्गत्वात्प्रागेवाङगमे कृते वृद्धौ च कृतायां
पश्चात् श्रसोरल्लोपस्याप्रसक्तोः । न च 'वाणोदाङ्ग वनीयः' इति वृद्धेः प्रागल्लोप एव स्यादिति शङ्क्यम् । व्याश्रयत्वात् ।
'वाणोदाङ्गम्' इति परिभाषाया अनित्यत्वाद्वा । तत्र हि 'श्रसोरल्लोपः' इति तपरकरणमेव लिङ्गम्, यदि वृद्धेः प्रागेवाल्लोपः
स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेनेति । यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामानट् आव इत्यादौ 'छन्दस्यपि दस्यते' इत्याङगमस्य वक्ष्यमा-
णत्वात्तदर्थमाट्मूत्रं कर्तव्यं तथाप्याट् विनोदाव्यवस्थेन आङ्पूर्वकत्वेन वा तत्र कथंचिद्वाह्येयमिति स्थितस्य गतिमाहुः ॥
—सलोप इति । 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' इत्यनेन ॥—एधेयातामिति । सीयुटः सलोपे आट्गुणः ॥—एधिषीध्व-
मिति । इणः परत्वेऽपि इणन्तादङ्गात्परत्वाभावात् 'इणः पीध्वम्' इति ढव्यं न भवति ॥—आत्मने—'ओऽन्तः'
इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तात्' इत्यस्मात् अदिति चानुवर्तते । तदाह—झस्यास्यादिति । आत्मनेपदेषु किम् । अदन्ति ।
गुन्वन्ति । अनतः किम् । एधन्ते । एधन्ते ॥—इङ्भिन्न एवेणिति । 'विभापेटः' इति इटो विशिष्यग्रहणाद्गोबलीवर्द-
न्यायेन कैथिदिङ्भिन्न एवेडिह गृह्यत इति भावः ॥—ऊदृदन्तैरिति । ऊदृदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना वृद्ध्वन्भ्यां

१ पररूपापवाद इति—पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम्, अन्तर्जे इत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन
पूर्वोपस्थितहलादिःशेषोत्तरं दीर्घ इति भावः । २ प्रत्यये इति—तेन पयो धावतीत्यादौ न सलोपः । ३ पत्वमिति—लक्ष्यभेदात्पुनः
प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोर्वा । ४ गते तु इति—तुना भाषाननुग्रहकुरोऽस्वसो बोधितः ।

धि, डीह, श्रिभिः ॥ वृह, वृहभ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥ शङ्कू, पैष, मुषि, रिष, वष, विष्, सिष्, प्रच्छि, त्यज, निजिर, भजः ॥ भञ्ज, मुज, भ्रसज, मसजि, यज्, युज्, रज्, रञ्ज, विजिर, स्वजि, सञ्ज, सृजः ॥ २ ॥ अद्, भुद्, खिद्, छिद्, तुदि, नुदः, पघ, भिद्, विघति, विनैद्, ॥ शद्, सदी, खि-
घति, स्कन्दि, हदी, कुध्, धुधि, बुध्यती ॥ ३ ॥ बन्धि, युंघि, रधी, राधि, र्यंघ, मुघः, साधि, सिज्यती ॥
मन्य, हन्नाप्, क्षिप्, छुपि, तप्, तिप, स्तृप्यति, दप्यती ॥ ४ ॥ लिप्, लुप, वप्, शप्, स्वप्, मृपि, यभ्, रभ्,
लभ्, गम्, नस्, यमो, रमिः ॥ कृशि, दंशि, दिशी, दृश, मृश, रिश, रुश, लिश, विश, स्तृशः, कृषिः ॥ ५ ॥
त्विष्, तुष्, द्विप्, दुप्, पुप्य, पिप्, विप्, शिप्, शुप्, श्लिष्यतयो, घसिः ॥ बसति, दंह, दिहि, दुहो, नह्,

च विना अन्ये ये एकाकोऽजन्तस्ते निहताः । अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिपु इण न भवति ऊदन्ता भृलृप्रभृतयः । ऋदन्ताः कृत्प्रभृतयः । 'यु मिश्रणादी' । 'ह जट्टे' । 'ह' गतिरेषणयोः । इत्युभयोर्ग्रहणम् । निरनुबन्धपरिभाषया 'लुग्विकरणयाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया च । नच साहचर्याद्विवेकणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम् । तस्यानित्यत्वात् । 'क्षु तेजने' । 'शीर् स्वप्ने' । 'णु प्रसवणे' । 'णु स्मृती' । 'दृक्षु शब्दे' । 'दृओश्च गतिरुजोः' । 'डीर विहायसा गती' । 'भिज सेवायाम्' । 'यृज संभर्त्तौ' । 'यृज वरणे' । नन्वेतद्विज्ञानाभेकाच्चेनुदात्तत्वे ऊर्णतः ऊर्णतवानित्यदि न सिध्येदिति चेत् । मैवम् । 'ऊर्णातेणुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणवार्तिकेनेपनिबन्धः । तेन ऊर्णातृयते इत्यत्र 'धातोरेकाच-' इति यद् । ऊर्णानांतेलत्रांमेकाचत्वेन प्रवृत्तस्याऽमोऽभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये—'वाच्य ऊर्णातेणुवद्भावो यद्वर्तिभिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचत्वेदुपग्रहात्' इति । 'विभाषा गुणोऽस्त्रियाम्' इति हेताविषय पञ्चमी । हेतुरिह कलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिपेधः । इदप्रतिपेधार्थमित्यर्थः । एव च गुणवद्भावेनैकाचत्वात् 'श्र्युकः किति' इति निपेधप्रवृत्तेः ऊर्णत इत्यादि सिध्यति । 'एकाच उपदेशे' इत्यादिपक्षस्तु न प्रवर्तते, गुणवद्भावेनैकाचत्वेऽप्यनुदात्तत्वाभावात्, ऊर्णधातोर्णुधातोश्च उदात्तत्वात्, तथा चोर्णयिता और्णादीत्याद्यापि निद्रम् । 'वसतिशक्तुपस्थस्यः' इति प्राचो ग्रन्थस्थ पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह—**शक्नु इति** । कान्त एकः । ज्ञान्तेषु पञ्चभुजिस्त्वचविचसिचः पठः । 'दुपचप पाके' । 'पवि व्यक्ताकर्णे' । द्वावापि पविनत्यनेन गृह्यते । 'मुल्ल मोक्षणे' । 'गिपत्यनेन' । 'रिचिर विरेके' । 'रिच वियोजनसंपन्नयोः' इति यौजादिकश्च गृह्यते । वचिपनेन तु 'वच परिभाषण' श्रुयो वचिर्गपि । वचिर्गयोर्जादिकोऽपि गृह्यते । 'विचिर पृथग्भावे' । 'पिच क्षरणे' । ज्ञान्तेषु प्रच्छेदकः । ज्ञान्तेषु त्यजर्ताजिर्मजसज्जम्भुजभ्रज्जमज्जयज्जुज्रुज्ज्जविज्रस्वज्जयज्जयज्जयज्जः पञ्चदश । भुजित्वनेन 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । 'भुजो कौटिल्ये' इति च गृह्यते । भुजित्वनेन 'भुजिर् योगे' । 'युज समार्ध' इति च गृह्यते । केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोकं नाप्येव युजित्वनेन 'भुजिर् योगे' इत्यस्यैकदेशोच्चारणमित्याहुस्मन्मते 'युज समार्ध' मेट । भुजित्वनेन तु 'यज विषयो' इति वादिसुदादिश्च गृह्यते । ज्ञान्तेषु अदक्षद्विद्वल्लिततुदनुदपचमिदविद्यतिर्विनदशयसद्विचयस्कन्दहदः पञ्चदश । सिधित्वनेन 'सिध दैन्ये' सिध्यतिः सिधन्तिः सिन्तोस्तिश्च गृह्यते ॥—**विद्यतीति** । 'विद गतायाम्' ॥—**विनदिति** । 'विद विनारणे' ज्ञान्तेषु कुधक्षुपकुयवन्धयुक्पुधरापधयध-शुधमापस्विधयय एकादश । सिधित्वनेन 'रुधिर आवरणे' । 'अने रुध कामे' इति इत्यादि च गृह्यते । ज्ञान्तेषु मन्थहर्ता द्वौ । 'मन ज्ञाने' इति वादिः ॥ ज्ञान्तेषु आप्तिपद्युपतपतिपुत्ययतिपलपवपयपस्यपयप्रयोदश । सिधित्वनेन 'क्षिप प्रेरणे' क्षिप्यतिः क्षिपतिश्च गृह्यते । 'लुप मधे' तपित्वनेन 'तप संतापे', 'तप पेथये' इति वादिः, 'तप दाहे' इत्यापि णिजभाषापक्षे गृह्यते । 'तिष्ठ क्षरणे' तृपतिस्तयत्येतिदत्तत्वेऽपि 'अनुदात्तस्य चतुर्पथस्य-' इत्यमोर्लोप पाठः । ज्ञान्तेषु यमरभलभल्लयः । ज्ञान्तेषु गमनमयमर्ममथलारः । ज्ञान्तेषु कृजदजदशजजमृजशिशकृजशिशजिजशिशयश्रूयो दश । 'विश रुध गिगयायाम्' । सिधित्वनेन 'दिश अर्थाभावे' इति वादिः, 'दिश गर्भा' तुदादिश्च गृह्यते । ज्ञान्तेषु कृपान्वयपुपद्विपद्विपुयपिपयपिपशिपशुप-श्लिप्य एकादश । कृपिति भौवादिकर्त्तादादिकं गृह्यते । सिधित्वनेन 'विप्ल व्याप्ति' तपिपयिपमिपति दण्टकस्थोऽपि गृह्यते । सिधित्वनेन 'शिप्ल विक्षेपणे' कप स्वप शिपति दण्टकस्थश्च गृह्यते ॥ सिधित्वनेन 'विप्ल व्याप्ति' तपिपयिपमिपति दण्टकस्थोऽपि गृह्यते । शिपित्वनेन 'शिप्ल विक्षेपणे' कप स्वप शिपति दण्टकस्थश्च गृह्यते ॥ सिधित्वनेन 'विप्ल व्याप्ति' तपिपयिपमिपति दण्टकस्थोऽपि गृह्यते न तु दण्टकस्थः । सिधित्वनेनार्थ 'शिप्ल विक्षेपणे' इति गंधादिक एव न तु दण्टकस्थ इति बोधदेवादि । ज्ञान्तेषु घस्तुवसती द्वौ, 'घस्तु अदने', 'लुह मनोषमृष्ट' इत्यनेरादेशस्य तु गन्धानुदात्तत्वेनार्थापि निद्रम् । ज्ञान्तेषु दहद्विहदुहमिहिन-ह्रहल्लिहवहयोऽष्टौ । दुहित्वनेन दुहिरिति भौवादिको न गृह्यते कि तु 'दुह प्रपूर्णे' इति आदादिक एवेति प्राथः । इह मनोरमाया संप्रहश्लोक उक्तः—'कचच्छजा दधनपा भमशः पमहाः कमात् । कचका णणटा मण्टो गधजप्रयजाः स्मृताः' इति । तत्र पूर्वार्धापाता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातवः उत्तमार्धापात्ताकादिकमेण ये वर्णास्तस्यैका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एकः, ज्ञान्ताः पठ, ज्ञान्त एकः, ज्ञान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यानम् । क इत्येकस्य, च इति पण्णा, ण

१ एकाच इति—अनेन जागृदीधीत्यादीना व्यावृत्तिः । २ शकृ इति—‘भा’ये तु अनुबन्धरहितः पाठो दृश्यते’ इति शेखरकृतः । ३ पञ्चिनि—‘द्वपचप पाके’ इत्यस्यैव ग्रहणम्, प्रमदन्वात् ।

मिह, इह, लिह, वहिस्रथा ॥ ६ ॥ अनुदात्ता ह्रस्वन्तेषु धातवो व्यधिकं शतम् ॥ तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥ ७ ॥ तृप्, दृपी, तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ॥ किं च । स्विद्यपद्यौ, सिध्यबुध्यौ, मन्यपुष्यक्षि-
पः श्यना ॥ ८ ॥ वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ॥ णिजिर, विजिर, शकृ, इति सानुबन्धा अमी
तथा ॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रदौगादेरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ॥ व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेन नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥
रञि, मसृजी, अदि, पदी, तुद्, क्षुप्, क्षुपि, पुदी, शिपिः ॥ भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥ ११ ॥
स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते । ॥ शूर्पपूर्वाः खयः । ॥ १२ ॥
अभ्यासस्य शूर्पार्वाः खयः शिष्यन्ते । हलादिः शेष इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । स्पर्धताम् । अस्प-
र्धत । स्पर्धंत । स्पर्धिपीठ । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत ॥ ३ ॥ गाभृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४ ॥
बाभृ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । बाधते ॥ ५ ॥ नाथ नाभृ याचनोपतापैश्वर्यांशोऽपु ॥ ६ ॥ अशिपि नाथ इति
वाच्यम् ॥ अस्याशिष्येवारमनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति ॥ ६ ॥ नाधते ॥ ७ ॥ दध धारणे । दधते ।
॥ अत एकहलमध्येऽनादेशादेर्लिटि । ॥ १३ ॥ लिटि च सेटि । ॥ १४ ॥ लिटि च सेटि । ॥ १५ ॥ प्रा-
गुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतजश्वरां तेषु
सत्स्वपि एवाभ्यासलोपौ न एव । देधे । देधाते । देधिरे । अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एके-
त्यादि किम् । तत्सरतुः । अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ॥ ८ ॥
स्कृदि आप्रवणे । आप्रवणमुपह्वनमुद्गर्णं च । ॥ इदितो नुम् धातोः । ॥ १६ ॥ स्कृन्दते । नुस्कुन्दे ॥ ९ ॥
भ्विदि शैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिथिन्दे ॥ १० ॥ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । ववन्दे ॥ ११ ॥ भदि

इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् ॥ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह—तुदादाविति । तृपदृपी मतभेदेन तु-
दादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमते स्थितः दृपिस्त्वेकीयमनेनेति विवेकः । अत एव वक्ष्यति । ‘तृप तृप् तृप्तौ’ ।
द्रावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । ‘दृप दृप् उत्तेके’ । प्रथमः प्रथमान्तः द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येकं इति च तुदादौ । चुरा-
दौ तु ‘तृप तृप्तौ’ । ‘तृप दृप संदीपते’ इत्येके इति च ॥—अन्यनिवृत्तये इति । निवर्तनीयान्ति ‘जिष्विदा केहनमोचनयोः’ ।
‘पद स्यैवे’ । ‘पिष गत्याम्’ । ‘पिथृ शान्ने भाद्रत्ये च’ । ‘बुधिर बोधने’ इति भौवादिकाः । ‘मनु अवबोधने’ तानादिकः ।
‘पुप पुष्टौ’ भौवादिकः कैयादिकोऽनुदात्तश्च । ‘लिप दाहे’ भौवादिकः । ‘वस आच्छादने’ आदादिकः, एते अनुदात्तत्वरहित्यात्
सेटः । ‘युज् बन्धने’ कैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु ‘जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे’ ‘पद गतौ’ ।
‘विधु संरादौ’ । ‘बुध अवगमने’ । ‘मन ज्ञाने’ । ‘पुप पुष्टौ’ । ‘रिलप आलिङ्गने’ । ‘वस निवासे’ । एतेऽनिटः । ‘यु मिश्रणा-
मिश्रणयोः’ । अयं सेटः ॥—अमी तथेति । ‘णिजि शुद्धौ’ । ‘ओविजि भयचलनयोः’ । ‘शक मर्षणे’ । इत्येषां क्रमेण
आदादिकर्तादिकर्तृदादिकानां व्यावृत्तये गानुबन्धा निर्दिष्टा इत्यर्थः । विन्दतिरिति ‘विदृलाभे’ ॥—इष्ट इति । अनित्यत्वेनेति
शेषः ॥—भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः, न तु प्रत्यान्याता इति नास्तीह तद्विशेषः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिप्रन्धानुरो-
धात् शुष्क भृष्टौ ‘क्तेन नञविशिष्टेनानञ’ इत्यादि सौत्रप्रयोगाद् नु प्रतिपत्तुमित्यादिसावैलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणत-
यैव भाष्यं नेयमिति भावः ॥—अकर्मक इति । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा च स्वार्थकस्य सकर्मकता
दृश्यते ‘आह्वस्त मेरावमरावती या’ इति उदाहरिष्यते च ‘सर्धायामाहः’ इत्यत्र स्वयमेव ‘कृष्णश्याण्णमाह्वयते’ स्पर्धते इत्यर्थः
इति । श्रीहर्षोऽपि प्रायुक्तं—‘तत्रारालयुगान्त वा त्रेता सधितुमर्हति’ इति । अतोऽस्य सकर्मकत्वं न्याय्यमित्याहुः ॥—
शूर्पपूर्वाः ॥ अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न शेषः किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्विवं भ-
वति द्वितिकस्यैकाचः संघन्धिरेफस्यैव ‘न न्दाः’ इति निषेधादिति बोध्यम् । गाभृ । ककारो ‘नागलोपिशास्त्रुदिताम्’ इति
निषेधार्थः । अजगाभृत् । आस्पदं स्थापनं अवस्थानं वा प्रतिष्ठा । एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । नाभृ नाभृ । उपतापो
रोगः ॥ अनुदात्तेन्वादेव सिद्धेः नियमार्थं वार्तिकमित्याह—आशिष्येवेति ॥—अत एकहलमध्ये—एकशब्दो-
ऽत्रासहायवचनः ॥ एकयोर्हलोर्मध्ये इत्यर्थः । तद्वाच्ये—असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमे-
लस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह—लिप्तिमिचेति । किति लिटीति च । यद्यपि ‘गमहन—’ इति सूत्रे छितीति वर्तते । त-
थापि प्रयोजनाभावात् छितीत्येतन्नानुवर्तत इति भावः । किति किम् । ननाद । लिटि । किम् । पापच्यत् ।—चकणतुरिति ।
न चैवमपि वमणतुरित्यत्र ‘अभ्यासे चर्च’ इत्यस्यासिद्धत्वादेलाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम् । फलभजग्रहणेन

१ अकर्मक इति—देवदत्तो यज्ञदत्तं रपधते इत्यत्र तु स्पर्धापूर्वके शब्दने वृत्तिः । २ इदित इति—कर्मधारयेण धातोर्विशेषणं,
तेन इदितस्तस्य धातोर्नुगविधानात् चक्षिडादौ न दोषः ।

कल्याणे सुखे च । भन्दते । बभन्दे ॥ १२ ॥ मदि स्तुतिमोदमदस्मकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे ॥ १३ ॥ स्पदि किञ्चिच्छले । स्पन्दते । पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्लिदि परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । क्लिन्दे ॥ १५ ॥ मुद हर्षे । मोदते ॥ १६ ॥ दद दाने । ददते । ॐ न शसददवादिगुणानाम् । ६।४।१२६। शसेदेदेवकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्य एवाभ्यासलोपो न । दददे । दददाते । दददरे ॥ १७ ॥ प्वद स्वर्द आस्वादने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः । ॐ धात्वादेः पः सः । ६।१।६।४। धातोरादेः पत्य सः स्यात् । सापदाद्योरिति पत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे ॥ १८ ॥ स्वर्दते । सस्वर्दे ॥ १९ ॥ उर्द माने क्रीडायां च । ॐ उपधायां च । ८।२।७९। धातोरुपधाभूतयो रेफकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दीचके ॥ २० ॥ कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेव । कूर्दते । चुर्दते ॥ २१ ॥ खर्दते ॥ २२ ॥ गूर्दते ॥ २३ ॥ गोदते । जुगुदे ॥ २४ ॥ पूद क्षरणे । सूदते । सुपूदे ॥ सेक्, सप्, स, स्तृ, सृज्, स्तृ, स्याऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः । एकाचः पोपदेशाः प्वक्, स्विद्, स्वद, स्वज्, स्वप्, स्मिडः ॥ १ ॥ दन्त्यः केवलदन्त्यो न तु दन्तोष्ठजोऽपि, प्व-

एवविधिं प्रति तत्सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एव चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यते इति व्याख्यानमवश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् ।—मदि स्तुति । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्न आलस्यम् ॥—न शसदद—। 'शम् हिंसायां' दन्त्यान्तः । सूत्रेऽवयवावयविभावः पृष्ठार्थः । तथा च शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्भेदनिबन्धना पृष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे—गुणशब्देन भावितस्यति । भावितस्य च साक्षात्परंपरासाधारणम् । तथा च शशरतुः परतुरित्यादीं गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर तदवयवोऽकारः । लुलविधेत्यादौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो यो अकारस्तन्स्थानिकस्यादेशस्यावयवोऽकार इत्यथोत्रास्त्यत्रानुपपत्तिः ॥—दददे इति । शशरतुः । शशम् । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ॥—प्वद स्वर्द ॥—अयमिति । प्रत्येकानिप्रत्येयानि कमित्याहुः ॥—सकर्मक इति । स्वदस्य । हव्यान्त्यनुभवेत्यर्थः ॥—अकर्मक इति । 'अपां हि तृताय न वारिधारा स्वादुः मुगन्धिः स्वदते तुषारः' इति श्रीहर्षः । न स्वदते । न रोचते इत्यर्थः ॥—धात्वादेः—। धातुग्रहणं किम् । पठ पठ । आदेः किम् । लपति ॥—उपधायां च । 'सिप् धातोः—' इत्यनो धातोर्नित्यनुवर्तते । 'बौलपधायाः—' इत्यतः गौरिक इति । 'हलि च' इत्यनो हलीति च । तदाह—धातोर्नित्यादि । धातोः किम् । 'ऊङुतः' । कुरुः कुर्वी कुर्वे इत्यत्रको दीर्घो माभूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोर्नित्यनुवर्तनेमिहानावश्यकमिति वाच्यम् । पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खर्दते इत्याद्यनिर्दिष्टप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रामिदं न स्थानवदिति स्वीकारान् 'अचः परास्मिन्' इति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाम्भ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे 'असिद्ध वहिरङ्गम्—' इति परिभाषायाः प्रत्ययेहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वी कुर्वे इत्यत्र 'उपधायां च' इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणाऽनुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दते इत्यादीं दीर्घः सिद्ध्यत्येवेत्याहुः । रेफकारयोः किम् । पुपपविक्रमेण पुपपति । हल्परयोः किम् । चिरिणीति । त्रिरीणीति । इकः किम् । अर्वते । नर्दति । ननु 'हलि च' इत्यत्र रेफकारयोर्हल्परयोर्नो दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गुर्दते इत्यादिति श्रुत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । 'हलि च' इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव । अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतायादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च 'उपधायां च' इति सूत्राभावे उपधाभूतयोः वोः परतो दीर्घो न स्यात् कि तु रेफवान्तयोरेव धात्वोः 'हलि च' इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति ॥—सूदते इति । स्वनीत्यर्थः । ननु स्वर्देतिवत् स्वद सूदति दन्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम् । पोपदेशान् पठित्वा मत्वविधौ गौरवात् । भवम् । तथाहि सति ष्यन्ताद्यदि अमिष्यवत् असुपुदत् इत्यादौ लिटि सुपूदे सिपेधेत्यादीं च 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्व न स्यात् । टणः परस्य सकारमात्रस्य पत्वविधौ तु सुपिसो मुगिम् इत्यादावपि स्यादिति धातुपाठे पाणिनिना तालव्यदन्त्यादिपाठवत् पोपदेशा अपि व्यवगम्यैव पठिताः, स च पाठ इदानीं परिश्रयः । साधादिषु मादिपाठस्यैव दृश्यमानत्वात् ॥ अतो लक्षणमुखेन तान्यवस्थापयति—सेगित्यादि । स्वदस्य अच दन्त्याच्चोर्ता अनन्ता अव्यवहितपर्यं यस्य स दन्त्याजन्तः, दन्त्याजन्तश्चापि गद्य दन्त्याजन्तस्य, स अदित्येषां धातूनां ते दन्त्यान्तसादयोऽजन्तसादयर्थकाचः पोपदेशा बोध्याः । तथा च साधादौ गान्त पठ्यमानः सकार उपदेशे न स्थित इत्यनुमेयमिति भावः । दन्त्येत्यादि किम् । चुम्कुन्दे । एकाचः किम् । सोमृच्यते । सोमृच्यते । सूचमूत्री जुरादावदन्ता ॥ उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिं वार्गयितुमाह—सेगिति । 'सेकृ गर्ता' । 'सृष्टृ गर्ता' । 'सृ गर्ता' । 'स्तृच आच्छादने' । 'सृज विसर्ग' । 'स्तृच आच्छादने' । 'स्व शब्दसंघातयोः' । एभ्योऽन्ये । पूर्वेषु केषांचिदसंप्रदादाह—प्वक्केति । 'प्वक् गर्ता' । 'जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । 'स्वद आस्वादने' । 'प्वज परिव्रजे' । 'जिष्वप् शये' । 'स्मिद् ईषदसने' । एते पोपदेशा इत्यन्वयः । 'स्वाद आस्वादने' इत्यादार्थातिव्याप्तिमाशङ्क्याह—दन्त्यः केवल-

१ धात्वादेरिति—धातुग्रहणे स्पष्टावयवम्, नामधातुव्यावृत्तयेऽनुवृत्तेनोपदेशग्रहणेनैव पठ पठ इत्यादिनिर्दिष्टः । २ गुर्दत—गुद इति पृथग्धातुः, अत एवोदाहरति—गोदते, जुगुदे इति ।

ष्कादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञापकात् ॥ २५ ॥ ह्राद् अव्यक्ते शब्दे । ह्रादते । जहादे ॥ २६ ॥ ह्रादी सुखे च । चाद-
व्यक्ते शब्दे । ह्रादते ॥ २७ ॥ स्वाद् आस्वादाने । स्वादते ॥ २८ ॥ पर्दं कुसिते शब्दे । गुदरवे इत्यर्थः । पर्दते
॥ २९ ॥ यती प्रयत्ने । यतते । येते ॥ ३० ॥ युत् जुत् भासने । योतते । युयुते ॥ ३१ ॥ जोतते । जुजुते ॥ ३२ ॥
विधु वेधु याचने । विविधे ॥ ३३ ॥ विवेधे ॥ ३४ ॥ अग्नि शैथिल्ये । अग्न्यते ॥ ३५ ॥ ग्रंथि कौटिल्ये । ग्रन्थते
॥ ३६ ॥ कथ्य श्लाघायाम् । कथ्यते ॥ ३७ ॥ एधादयोऽनुदात्तेतो गताः ॥ ॥ अथाष्टात्रिंशत्तत्त्वगीयान्ताः पर-
स्मैपद्विनः ॥ अत सातत्यगमने । अतति । अत आदेः । आत । आततुः । आतुः । लुङि आतिसु ई त् इति स्थिते ।
इट ईटि । ८।२।२८। इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परं ॥ ॥ सिज्जलोप एकादेशो सिद्धो वाच्यः ॥ आतीत् ।
आतिष्टाम् । आतिषुः । ॥ वद्व्रजहलन्तस्याचः । ७।२।३। वद्व्रजेहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि
परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । ॥ नेटि । ७।२।४। इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्टाम् । अतिषुः ॥ १॥
चित्ती संज्ञाने । चेतति । चिचेत् । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः ॥ २ ॥ च्युतिर् आसेचने । सेचनमाद्रीकरणम् ।
आलीपदर्थेऽभिव्याप्तौ च ॥ ॥ इर इत्संज्ञा वाच्या ॥ च्योतति । चुच्योत । ॥ इरितो वा । ३।१।५। इरितो धा-
तोश्चरेद् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युत् । अच्योतीत् ॥ ३ ॥ ऋयुतिर् क्षरणे । ऋयोटति । चुक्ष्योत । अश्च्युत् ।
अश्च्योतीत् ॥ ४ ॥ यकाररहितोऽप्ययम् । श्रोतति ॥ ५ ॥ मन्थ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ ।
यासुटः किदाशिपीति किंवादनदितामिति नलोपः । मन्थ्यात् ॥ ६ ॥ कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंज्ञानयोः ।
इदिस्वाज्ञलोपो न । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् ॥ १० ॥ पिध गत्याम् । सेधति । सिपेध । सेधिता । असेधीत् । सात्पदा-
घोरिति निषेधे प्राप्ते । ॥ उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यतित्तौतस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्यञ्जाम्
। ८।३।६। उपसर्गस्थान्निमित्तादेपां सस्य पः स्यात् । ॥ सदिरप्रतेः । ८।३।६। प्रतिभिज्ञादुपसर्गात्सदेः सस्य षः

दन्य इति । तथा च अस्मिन्वदित्यादौ पल निति भावः । ह्रादी सुखे च । चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः
'श्रीदिनो निष्ठायाम्' इतीप्पिनेपार्थः । प्रहन्तः, प्रहन्तवान् । इह 'ह्रादो निष्ठायाम्' इत्युपधाहस्यः ॥—श्लाघायामिति ।
अविद्यमानगुणसंबन्धज्ञापनं श्लाघा ॥—आततुरिति । हलमभ्यस्तलाभावादेव न ॥—इट ईटि । 'संयोगान्तस्य
लोपः' इत्यतो लोप इति 'रागस्य' इत्यतः सार्यातं चानुवर्तते तदाह—लोपः स्यादिति । इटः किम् । अहापीत् । ईटि
किम् । आतिष्टाम् । आतिषुः ॥—सिज्जलोप इति । अत्र वदन्ति । मलोप इति वक्तव्ये सिज्जग्रहणं 'मलो मलि' इत्या-
दिमूत्रत्रयं सिज्जिपयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न । सोमयुत् । स्तोता । द्विष्टाम् । द्विष्टाम् । 'धि च' इति मूत्रे तु वामनमते
तिचो लोपः । भाष्यमते तु तस्येति भेदो बोध्य इति ॥—वद्व्रज—। अवर्जीत् । अवर्जीत् । 'अतो हलदेः' इति वि-
कल्पं बाधित्वा अनेन नित्य वृद्धिः । हलन्तस्योदाहरणमपार्धीन्, अपार्धीदिति । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्ट-
प्रतिपत्त्यर्थम् । 'हलोऽन' इत्युक्ते लजन्ताद्वयस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्यते । अत्र इति तु इक्षपरिभाषाया
अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैन्नीदित्यत्र स्यात् लपार्धादित्यादौ ॥—नेटि ॥—प्रागुक्तं नेति । हलन्तलावेव सिद्धे वद्व्र-
जोर्विशिष्टं विधानात्र निषेधः, किं तु हलन्तलक्षणाया एव वृद्धिनिषेधः, तस्या अनिडादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थे
मनसि निषाद्य कचित्पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नैवेव पठ्यते ॥—इर इत्संज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इति
रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित इति नुम् स्यादिति भावः । एतस्य धैयर्थ्यं 'चक्षिह व्यक्तायां वाचि'
इत्यत्र स्फुटीभविर्गति ॥—चुक्ष्योतेति । 'शरपूर्वाः सयः ॥—यकाररहितोऽप्ययमिति । तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्रुतं
पृतमिव सुपूतम्' इति ॥—मन्थ । अयं क्रयादावपि । 'पिध गत्याम्' । अयमुदितिति केचिन् । ननु मिज्जनिवृज्यलोः यना
निदेशात् सिधितं बुधितमिति त्रुतिप्रत्यविरुद्धम् । ऊदित्वे तु 'ऊदितो वा' इति कलायामिडिकल्पाभिप्रायामिडं न स्यात्, 'यस्य
विभाषा' इति निषेधान् ॥—सिपेधेति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति पलम् ॥—उपसर्गात्—। 'सुनोति मुवति' इत्यादिसिचि
निदेशो यद्धुनिवृत्त्यर्थस्तेन अभिगोपनीति अभिसोपोतीत्यादौ पलं निति प्राज्ञः । स्यादिवेवाभ्यासस्य पलं न सुनोत्यादि-
ष्विति नियमाग्रहं पलप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेनया अभियाति
अभिषेणयति । सेपेति शपा निदेशादौवादिकस्य ग्रहणं न तु सिध्यते । परिसिध्यति ॥ गृहा दारा इत्यत्रेव 'तात्स्थ्यात्ता-
च्छब्दम्' इत्याह—उपसर्गस्यादिति ॥—निमित्तादिति । इणरूपात् । कवर्गस्तु नेह संबध्यते, असंभवात् । न
च निःपुणोति निःषेधति निःषिधतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावात् सस्य पत्वं न स्यादिति शङ्क्यम् । पत्वविधौ 'नुम्-
विसर्जनीयशब्दवायेऽपि' इत्यधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरः पलणत्वयोः' इत्युपसर्ग-
त्वप्रतिषेधादुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ तु पत्वेन न भवितव्यमिति दिक् ॥ मृधेन्यादेशो फलितमाह—सस्य षः स्या-

१ अग्नि कौटिल्ये इति—कौटिल्यं शास्त्रं वक्रता वा । २ अष्टात्रिंशदिति—अष्ट त्रिंशदिति च भिन्ने पदे, समस्तत्वे तु अष्टात्रिंशदिति
पाठो बोध्यः । ३ उपसर्गादिति—अभिप्राययतीति पठ्यतेऽपि पत्वं भवत्येव, शब्दशक्तिमाहोपसर्गाणामपि प्रकृत्यर्थे एवावन्त्यात् ।

स्यात् । ॥ स्तम्भेः । ८।३।६७ स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । योगविभाग उत्तरार्धः । किञ्च । अत्रेतिरिति नानुव-
र्तते । बाहुमतिष्टम्भविबुद्धमनुः । ॥ अवाञ्छालम्बनाविदूययोः । ८।३।६८ अवाञ्छालम्भेरेतयोरर्थयोः षत्वं स्यात् ।
॥ वेधश्च स्वप्नो भोजने । ८।३।६९। स्वप्नाभ्यां स्वप्नतेः सस्य षः स्यान्नोजने । ॥ परिनिविभ्यः सेवसितसस्य-
सिधुसहसुदस्तुस्वञ्जाम् । ८।३।७०। परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधेति । ॥ प्राक् सिताद् इव्य-
वायेऽपि । ८।३।६३। सेवसितेत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये सुनोत्यादयस्तेषामिद्व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् ।
न्यषेधीत् । न्यषेधित्यत् । ॥ स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । ८।३।६४। प्राक् सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्य-
वायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ॥ १० ॥ ॥ सेधते-
र्गता । ८।३।११३। गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति ॥ ११ ॥ पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शा-
सनम् । ॥ स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जदितो वा । ७।२।४४। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येष्वा स्यात् ।

दिति । स्यादिष्विति । स्यादिषु 'प्राक् सितात्-' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण पलमूत्राणि व्याचरे-—सद्विग्रतेः ।
अप्रतेः किम् । प्रतिसीदति । पञ्चथै प्रथमेत्याह—सदेरिति ॥—स्तम्भेः सौत्रस्येति । स्तम्भु स्तम्भु इति सूत्रे
निर्दिष्टस्य रोधनार्थस्य, न तु 'प्रथमं प्रतिषेधे' इत्यस्येति भावः । एव 'तृप्तान्भु' इत्यद्विभाग्यकमुत्रेऽपि सौत्रस्यैव प्रहणमिति
बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिषेधोक्तं' परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपध इति प्रतिषेधोक्तः । इदित्वात्तुमि प्र-
मिलाक्षणीकः । तेन विस्तम्भते इत्यादी पल न । 'उदःस्थास्तम्भोः-' इति सूत्रे मकारोपधप्रहणतोभयोरपि प्रहणादुक्तम्भते
इति द्वयोरपि रूप तुल्य, मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् ॥—उत्तरार्धे इति । उत्तरसूत्रे स्तम्भेरेवानुत्तरार्धे इति भावः ।
ननु 'सदित्स्त्वभ्यासः' इति सूत्रितेऽपि एकदेशे स्वर्गितप्रतिज्ञानात्कश्चिदनुत्तरार्धमिविषयतीत्यत्र आह—किञ्चेति ॥—नानुव-
र्तते इति । तथा च 'स्तम्भेः' इत्यात्राऽननुत्तरार्धे योगविभाग आवश्यक इति भावः ॥—अवाञ्छा—। चकाराद्व्यत्ययप्रयोजन
इत्याहुः । आलम्बनमाश्रयणम् । यथा शरिर्मवष्टभ्य आस्ते । तमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । आविर्दयं सामोयम् । तच्च प्रयो-
गोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्ते इत्यर्थः । एतयोः किम् । अवस्तन्वो वृषलः शीतेन । केचिदिह
अविदूशब्दास्त्राये ष्वत् । आविर्दयमनतिदुर्म । ईपदुर्मित्यर्थः । तथा च अविदूशब्दात् 'न ननुप्राप्तान्पुष्टपात्' इति नि-
षेधे प्राप्ते अत एव निषातनाद्वावप्रत्यय इति मनोरमाप्रत्ययैकित्वात्तीवोपयुज्यत इत्याहुः ॥—वेधश्च—। विष्यणति । स-
शब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अट्कुवाड-' इति णत्वम् । एवमवावणति । व्यावणति । विष्यवणति । 'स्यादिष्वभ्यासेन' इति पलम् ।
भोजने किम् । विखनति वीणा ॥—परिनिविभ्यः—। सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यत्तुमिप्रहणने शापा निर्देश
एवास्त्विति शङ्क्यम् । वकारान्तानामूट्भाविनां यत्तुमि नाम्नीति वक्ष्यमाणत्वात् । 'पेत्तु सेवायाम्' । परिषेधते । 'पिधू
बन्धने' । क्तान्तः सितशब्दः, एजन्तः पचायजन्तो वा सयशब्दः । विपितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टप्रहण किम् । विसिनोति ।
'पिधु तन्नुसन्ताने' । परिपीडयति । 'पह मपणे' परिपहते । मुटागमः । परिपकरोति । विपकरोति । सुखप्रोः 'उपसर्गात्सुनोति-'
इत्येव मिदं परिनिविभ्यः परयोरन्तयोः 'सिवादीनां वाडव्यवायेऽपि' इति विकल्पाथ पुनर्वचनम् ॥ प्राक् सितात्—।
'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना विहित पलम् अद्वयवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् ॥—तेषामिति ।
पञ्चदशानामित्यर्थः । अभ्यपुणोदित्यादीन्नुदाहर्तव्यानि ॥—स्यादिषु—। इह द्वे वाक्ये आद्य पञ्चविध्यं द्वितीयं तु निय-
मार्थमित्याशयेनाह—व्यवायेऽपि पत्वमेषामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य पत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू
प्रेरणे' अभिसुमूपाति । अत्रोक्तनियमादभ्यासमकारस्य न पत्व, द्वितीयस्य तु 'स्तीतिष्यो' इति नियमात् भवति । अभि-
सिषासतीत्यत्र तु पणोऽभावादभ्यासात्परस्य पत्व पूर्वस्य तृक्तनियमात्प्राति बोध्यम् ॥ स्यादेतत् । निषिषेधेत्यादीं अभ्या-
सस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः ।
फलत्रयार्थमाद्य वाक्य १ अपोपदेशार्थम् । तथाहि । तेनया अभियानुमिच्छति अभिप्रेषणायिपति । २ अवर्णान्ताभ्यासार्थं च ।
'अर्धासने गोत्रमिदोऽधितेष्ट' । ३ पाणि प्रतिप्रसवार्थं च । अर्भापिपिधति । 'पिच धरणे' । 'स्तीतिष्योरेव-' इति नियमात्
पभूते सनि निवर्तितमपि पलमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति ॥—सेधतेर्गता । इतिषा निर्देशाद्व्यवायेऽस्माद्यदुक्तं न
निषेधः तेनोपसर्गमाश्रित्य पल भवत्येव ॥—निषेधतीति । न च सेधेति शापा निर्देशाद्यदुक्तं 'उपसर्गात्सुनोति-' इति
पलं न भवेदिति शङ्क्यम् । दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शापा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा सेधतेरिति इतिपानिर्देशस्य
वैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । पिधू शास्त्रे । माङ्गल्ये मङ्गलक्रिया । स्वाधे प्रयत्नः ॥—स्वरतिसूति—। 'स्व' शब्दोपतापयोः

१ सेधतेर्गताविति—अयं निषेधोऽनन्तरस्येति न्यायेन आदेशप्रत्यययोरित्यस्य, तेन निषेधेत्यादौ षत्वं भवत्येव इति केचित् ।
अन्ये तु सिचो यदीत्येतसाहचर्यादयं सर्वपत्वनिषेधः, उपसर्गादित्यस्य तु नात्र संबन्धो विच्छिन्नत्वात्, तेन गङ्गां सिंसवत्येव
यद्यभिधानमस्तीति वदन्ति । २ सूतीति—अत्र गुणाभावदृष्टान्दसः ।

॥ **झपस्तथोर्धोऽधः** । ८।२।४०। झपः परयोस्तथयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जञ्बम् । सिषेद् । सिषेधिथ । सेढा । सेधिता । सेस्यति । सेधिष्यति । असैस्तीत् । ॥ **झलो झलि** । ८।२।२६। झलः परस्य सस्य लोपः स्यात् झलि । असैद्वाम् । असैस्सुः । असैस्तीः । असैद्म् । असैद् । असैस्सम् । असैस्त्व । असैस्स । पक्षे असधीत् । असेधिष्टाम् । ह्यादि ॥ १२ ॥ खाट भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद ॥ १३ ॥ खद् स्थैर्यं हिंसायां च । चान्नक्षणे । स्थैर्यं अकर्मकः । खदति । ॥ **अत उपधायाः** । ७।२।११६। उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् निति निति च प्रत्यये परे । चखाद । ॥ **णतुत्तमो वा** । ७।१।१९। उत्तमो णत्वा णित्यात् । चखाद । चखद् । ॥ **अतो हलादेर्लघोः** । ७।२।७। हलादेर्लघोरकारस्य इडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत् । अखदीत् ॥ १४ ॥ बद् स्थैर्यं । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद् । बेदतुः । बेदिथ । बबाद् । बबद् । अबदीत् । अबदीत् ॥ १५ ॥ गद् व्यक्तायां वाचि । गदति । ॥ **नेर्गदनदपदपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिव्रातिपसातिवपतिवहतिशाम्यति-चिमोतिदेधिघु च** । ८।४।१७। उपसर्गस्याङ्गिमित्तात्परस्य नेर्गः स्यात् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् ॥ १६ ॥ रद् विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रेदतुः ॥ १७ ॥ णद् अव्यक्ते शब्दे । ॥ **णो नः** । ६।१।६५। धातोरादेशस्य नः स्यात् । णोपदेशास्यनद-नाटि-नाथ-नाध-नन्द-नक्त-नृ-नृतः । नाटेर्दीर्घाऽर्हस्य पर्युदासार्द्धादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेनूनद्योश्च केचिणोपदेशतामाहुः । ॥ **उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य** । ८।४।१४। उपसर्गस्याङ्गिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नेस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति ॥ १८ ॥ अर्द गतौ याचने च । अत आदेः । ॥ **तस्माद्गुह्र द्विहलः** । ७।४।७। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुद् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् ॥ १९ ॥ नर्द गर्द शब्दे । णोपदेशाभावाज्ज णः । प्रनर्दति ॥ २० ॥ गर्दति जगर्द ॥ २१ ॥

भ्वादिः । ननु 'स्वरतिमृधृज्जदितो वा' इति सूत्र्यान् किमनेन सूतिमृयत्योः प्रथमग्रहणेन । मैवम् । तथाहि सति निरनुबन्ध-कपरिभाषया 'ध्रु प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहण स्यान्न लादादिकदेवादिकयोरेतयोः । न चैवं ध्रु इति पठ्यतामिति बाध्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिमृयत्योः प्रथमग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः । 'ध्रुज् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'ध्रु विधुनने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इद् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहण लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्ट वापदम-त्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् । पुनर्वाग्रहणे तु आर्धधातुकतयाग्रे विकल्पः सिद्ध इति भावः ॥—**झपस्तथोः**—। अध इति किम् । धत्तः ॥—**अभैस्तीदिति** । 'अस्तिचित्' इति ईडागमः । 'वदन्नज' इति वृद्धिः । ततश्चत्वम् ॥—**झलो झलि** । 'संयोगान्तस्य' इत्यतो लोप इति 'रात्स्य' इत्यतः सस्येति चातुर्वर्तते तदाह—**सस्य लोपः स्यादिति** । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकपदसंबन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोममुत् स्थानमित्यत्र न भवति । झलः किम् । अनेष्टाम् । झलि किम् । असंतीत् ॥—**असेधीदिति** । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । गुणः । **खाट** ॥—**ऋकार इदिति** । तेन 'नागलोपि' इति निषेधे अचखादत् ॥—**अत उप**—। अतः किम् । तुतोद् । उप-धायाः 'किम् । गणयति । इह अतो लोपं बाधित्वा परत्वाद्बुद्धिः स्यात् ॥—**अतो हलादेः** । इह 'सिचि वृद्धिः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि' इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतिर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणं च तदाह—**इडादावित्यादि । वृद्धिर्वा स्यादिति** । अतः किम् । अदेवीत् । हलादेः किम् । मा भवानतीत् । अटीत् । लघोः किम् । अगर्दीत् । अरक्षीत् । इडादौ किम् । अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम् । अयतिष्ठ । अयतिपाताम् । अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन यथेकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा लरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्यभावाद्बोधोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तपरकरणं सप्रार्थम् ॥—**पवर्गीयादिरिति** । दन्त्योष्ठादित्वे तु 'न शसदद्' इत्येलाभ्यासलोपनिषेधात् बेदतुः बेदिथेत्यादि न सिध्ये-दिति भावः ॥—**नेर्गदनद**—। गदादीनां चतुर्णां रापा निर्देशः सत्यादीनामेकादशानां दित्वा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रणिजागदीति । प्रनिनानदीति । प्रनिसासेति । प्रनिजघनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः षद् गृह्य-न्ते । डुडाञ् । प्रणिददाति । दाण् । प्रणियच्छति । दो । प्रणियति । देङ् । प्रणिदयते । पेङ् । प्रणिधयति । डुधाञ् । प्रणिद-धाति । माशब्देन मेङ्माडोरेव ग्रहणं । घुप्रकृतिमाहिति पठित्वा भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् ॥—**णो नः** ॥—**धातोरिति** । 'धालादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्दालादेरित्येव । नेह अणति । णोपदेशान्पर्युदासमुखेनाह—**णोपदेशास्त्विति** । नर्द शब्दे । नट अवस्यन्दने । नुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः स नेह गृह्यते नाटीति दीर्घनिर्देशात् । नाश्रु बाधु यात्रादौ । नटुदि सप्तद्वी । नक्त नाशने । नृ नये । नृती गात्रविशेषे । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः ॥—**तवर्गेति** । तेषां मते तु पव-भ्यो भिन्ना णोपदेशाः ॥—**उपसर्गाद्**—। 'समासेऽङ्कुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणं । कृते तु तस्मिन्समास एव स्यादित्येवग्रहणं कृतम् ॥—**प्रणिनदतीति** । नेर्गदेति णत्वम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमास' इति णत्वं न भवत्यडादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह—**दीर्घाभूतादिति** ।

तर्द हिंसायाम् । तर्दति ॥ २२ ॥ कर्द कुस्ति शब्दे । कुस्ति कौशे । कर्दति ॥ २३ ॥ खर्द दन्द्शक्रे । दंसाहि-
सादिरूपायां दन्द्शकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द ॥ २४ ॥ अति अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त ॥ २५ ॥
अन्दति । आनन्द ॥ २६ ॥ इदि परमेश्वर्ये । इन्दति । इन्दांचकार ॥ २७ ॥ बिदि अवयवे । पवर्गवृत्तीयादिः ।
बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदीति पाठान्तरम् ॥ २८ ॥ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्याद्यः पञ्चते
न तिङ्प्रिया इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति ॥ २९ ॥ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति ॥ ३० ॥
दुनदि समृद्धौ । ॥ आदिभिर्दुडवः ॥ ३१ ॥ उपदेशे धातोराधा एते इतः स्युः । नन्दति । इदिस्वाकलोपो न ।
नन्द्यात् ॥ ३१ ॥ चदि आह्लादे । चचन्द ॥ ३२ ॥ अदि चेष्टायाम् । तग्रन्द ॥ ३३ ॥ कदि क्रदि क्कदि आह्लाते
रोदने च । चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्रुन्द ॥ ३६ ॥ क्किदि परिदेवने । चिक्किन्द ॥ ३७ ॥ शुन्ध
शुद्धौ । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ॥ ३८ ॥ ॥ अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेनो द्विचन्वारिंशत् ॥ शीकृ
सेचने । तालव्यादिः । दन्त्यादिरित्येके । शीकृते । शिशीके ॥ १ ॥ लोक्रु दर्शने । लोक्रते । लुलोके ॥ २ ॥ श्लोक्रु
संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोक्रते ॥ ३ ॥
द्रेक्रु ध्रेक्रु शब्दोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिर्दौत्यं च । दिद्रेके ॥ ४ ॥ दिध्रेके ॥ ५ ॥ रेक्रु शङ्कायाम् । रेक्रते ॥ ६ ॥
सेक्रु सेक्रु स्वकि श्रकि श्रुकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः । द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशाव्वाच पः । सिसेके ॥ ११ ॥
शकि शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के ॥ १२ ॥ अकि लक्षणे । अकृते आनङ्के ॥ १३ ॥ वकि कौटिल्ये । वङ्कते
॥ १४ ॥ मकि मण्डने । मङ्कते ॥ १५ ॥ ककि लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके ॥ १६ ॥ कुक
वुक आदाने । कोकते । चुकुक ॥ १७ ॥ वकते । ववुक ॥ १८ ॥ ॥ ऋदृपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्वघिप्र-
तिषेधेन ॥ चक तुसां प्रतीपाते च । चकते । चके ॥ १९ ॥ ककि वकि ध्वकि त्रकि दौक्रु त्रौक्रु प्वष्क-
वष्क मष्क टिक्क टीक्रु तिक्क तीक्रु रघि लघि गत्यर्थः । कङ्कते । दुडौके । तुत्रौके ॥ २० ॥ सुब्धातुप्रिबुष्क्-
तीनां सत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ प्वष्कते । प्वष्के । अत्र तृतीया दन्त्यादिरित्येके । लघि भोजननिवृत्तावपि
॥ ३४ ॥ अधि वधि मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे चेत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते ।
मधि कैतवे च ॥ ३७ ॥ राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये । राघते ॥ ३८ ॥ लाघते ॥ ३९ ॥ भ्राघृ इत्यपि केचित् ॥ ४० ॥
द्राघृ आयामे च । आयामो दर्ध्यम् । द्राघते ॥ ४१ ॥ श्राघृ कथने । श्राघते ॥ ४२ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः
पञ्चाक्षत् ॥ फक्क नीचगती । नीचैर्गतिर्मन्दमन्दगमनमसंयवहारश्च । फक्कति । पफक्क ॥ ११ ॥ तक्क हसने । तकति ॥ २२ ॥
तकि कृच्छजीवने । तङ्कति ॥ ३३ ॥ वुक्क भरणे । भरणं श्रवः । वुक्कति ॥ ४ ॥ कक्क हसने । प्रनिकखति ॥ ५५ ॥ ओखृ
राखृ लाखृ द्राखृ भ्राखृ शोषणालमर्थयोः । ओखति । ओखांचकार ॥ १० ॥ शाखृ श्राखृ व्याप्तौ । शाखति ॥ १२ ॥
उख उखि वख वखि मख मखि णख णखि गख गखि लख लखि इख इखि ईखि वल्ग रगि लगि अगि
वगि मगि तगि त्यगि श्रगि श्रगि इगि गिगि लिगि गत्यर्थः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्ताश्चोदश ।
इह खान्तेषु रिख त्रय त्रिख शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ॥ अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ६१॥ ७८॥ अभ्या-
सस्य इवर्णोवर्णयोरियद्वयौ स्तोऽसवर्णेऽपि । उवोख । सखिपातपरिभाषया इजादेरित्याह । उवोखतुः । ऋषुः । इह

खर्द दन्द्शकस्य सर्पलान्द्राचिन्वे धातुव न संगच्छत इत्यत आह—दन्द्शकक्रियायामिति । दन्द्शकक्रियायामित्यर्थः ॥
आनन्तेति । यद्विन्वायुम् 'तस्मान्नुड द्विहल' इति नुट ॥—वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः । 'आदिभिर्दुडवः' । 'उपदे-
शेऽजनुनासिक' इत्यनोऽनुवर्तनादाह—उपदेशे इति । उपदेशे किम् । त्रिकारीयति । त्रिष्वप 'त्रोतः क्तः' । मुमः । 'द्वितोऽधुक्' ।
नन्दयुः । 'द्वितः क्तः' । कृत्रिमम् । क्किदि परिदेवने । अनुदात्तेषु पठितस्येह पाठः क्रियाफलस्य कर्तृमासित्वेऽपि परस्मैपदार्थः ।
स्वरितेत्यस्य न पठितः । शुन्ध शुद्धौ । अय शौचकर्मणि गुजादौ माङ्गलिकः । एधतिरक्तमन्वर्गीयान्तमन्दनुरोधेन कतिचित्
तवर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठकमेणाह—अधेत्यादि ॥—चुकुक इति । परमपि गुण बाधित्वा नित्य-
त्वात् 'असंयोगात्' इति कित्त्वम् ॥—सुब्धात्वित्यादि । सुब्धानोक्तशहरणानि । पठ दन्ता अस्य षोडश । तमाच्रे णिचि
टिलोपः । षोडयति । षण्ठ करोत्याच्रे वा षण्ठयति । षण्ठीयतीत्यत्र षण्ठशब्दात् क्यचि इत्य बोध्यम् । एतच्च वार्तिकं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । तथाहि 'धालादेः' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति । त्रिबुष्कती तु यका-
रादी । 'लोपो व्योः' इति यलोपः ॥—प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अक्यादायिति पर्युदासाभेगलं नेति भावः ॥
—असवर्णेऽपीति । असवर्णे किम् । ऊखतुः । अचि किम् । इयाज, उवाय ॥—उवोखेति । 'द्विर्वचनेऽपि' इति निषेधात्पूर्वं
द्विलं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवद् । एवमित्येतेत्यत्रेयद् । असवर्णप्रहणसामर्थ्यादियद्वादी कर्तव्ये गुणोऽत्र
न स्थानिवदिति बोध्यम् ॥—संनिपातपरिभाषयेति । आम्नि सति लिट्परलं धातौनं सिध्येदिति भावः । अन्ये तु
'इजादेः' इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे मनुष । ततश्च नित्य यो गुरुमान् 'एध वृद्धौ' इत्यादिसत्रैव स्यादिति नात्र

सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाङ्गत्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वादि पञ्चन्यबहुक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । वार्णादाङ्गं बलीय इति न्यायात् परत्वाच्च । उङ्कति । वचस्रुतुः । वङ्कति । मेखतुः ॥ त्वगि कम्पने च ॥४४॥ गुगि जुगि बुगि वर्जने । युङ्कति ॥४७॥ घघ्र हसने । घघति । जघाघ ॥४८॥ मघि मण्डने । मङ्कति ॥४९॥ शिघि आघ्राणे । शिङ्कति ॥ ५० ॥ ॥ अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्ते एकविंशतिः ॥ वर्च दीप्तौ । वर्चते ॥ १ ॥ पच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता ॥ २ ॥ लोच दर्शने । लोचते । लुलोचे ॥ ३ ॥ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे ॥ ४ ॥ श्वच श्वचि गतौ । श्वचते ॥ ५ ॥ श्वञ्चते ॥६॥ कच बन्धने । कचते ॥ ७ ॥ कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकञ्चे ॥८॥ चकाञ्चे ॥९॥ मच मुचि कल्कने । कल्कनं दम्भः शाख्यं च । कथनमित्यन्ये । मेचे ॥ १० ॥ मुमुञ्चे ॥ ११ ॥ मचि धारणोद्घातपूजनेषु । ममञ्चे ॥ १२ ॥ पचि व्यक्तीकरणे ॥ पञ्चते ॥१३॥ पृच प्रसादे । प्लोचते । तुपृचे ॥ १४ ॥ ऋज गतिस्थानार्जोपाजनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते । तेन द्विह्रस्वाद्भुद् । आनृजे ॥ १५ ॥ ऋजिभृजी भर्जने । ऋजते । उपसर्गादतीति वृद्धिः । प्राजते । ऋजाञ्चके । आर्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजु भ्रेजु भ्राजु ॥ दीप्तौ । एजाचके ॥ २० ॥ ईज गतिङ्गसनयोः । ईजाचके ॥ २१ ॥ ॥ अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः ॥ शुच शोके । शोचति ॥ १ ॥ कुच शब्दे तारे । कोचति ॥२॥ कुञ्च कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । अनिदितामिति नलोपः । कुच्यात् ॥ ३ ॥ कुच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अपनयने । लुच्यात् ॥ ५ ॥ अञ्च गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् ॥ ६ ॥ वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रञ्चु म्लुञ्चु म्रुचु म्लुचु गत्यर्थः । वच्यात् । चच्यात् । तच्यात् । खच्यात् । अञ्चुञ्चीत् । अम्लुञ्चीत् । ॥ जृस्तम्भुञ्चुम्लुचुम्रुचुम्लुचुम्लुञ्चुश्विभ्यश्च ॥३१॥५८॥ भृञ्चुश्चरेङ् वा स्यात् । अञ्चुचत् । अम्लोचीत् । अम्लुचत् । अम्लोचीत् ॥ १४ ॥ म्रुचु म्लुचु कुञ्चु खुञ्चु स्नेयकरणे । उग्रोच । अमुचत् । अग्रोचीत् । जुरलोच । अम्लुचत् । अम्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् ॥ १८ ॥ म्लुञ्चु पसज गतौ । अङ् । अग्लुचत् । अग्लुञ्चीत् ॥ १९ ॥ सस्य श्रुत्वेन शः । जश्चेन जः । सज्जति । अयमात्मनेपद्यपि । सज्जते ॥

आमः प्रसक्तिरित्याहुः । उखतुरित्यत्र कित्वात् गुणाभावे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवङ् न भवति । ननु इयेष उवोपेत्यत्राप्यन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृतेऽचरत्वाभावादियदुवङ् न स्त इतीष्टरूपासिद्धेः किं तत्रासवर्णग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यण बाधित्वा गुणो भवति । तथा करोतेर्धञि कार इत्यत्र यण बाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैव सिवेराणादिके नप्रत्यये स्योन इत्यत्र 'छोः शङ्' इत्यृटि कृते लघुवधगुणं बाधित्वा यण न स्यादिति वाच्यम् । समानाश्रय एव वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ।—**अभ्यासग्रहणेनेति** । पूर्वस्यान्तवच्येनेत्यर्थः ॥—**पञ्चन्यबहुक्षणेति** । उपयोगानुपयोगाविवारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं ह्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिंलक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः ॥—**आङ्गं बलीय इति** । नन्वत्र ह्रस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावे कथमाङ्गस्य बलीयस्त्वमिति चेत् । सत्यम् । इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित्समानाश्रयत्वान्युपगमात् । अत एवोद्देश्ये इत्यस्माद्विष्टि ऊवं ऊवाते इत्यादीष्ट सिध्यति । उवङ् प्राक् सवर्णदीर्घप्रवृत्तौ तत्र सिध्येदिति दिक् ॥—**परत्वाच्चेति** । आपाततोऽय हेतुः, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति परवोपन्यासस्यायुक्तात् ॥—**उङ्कतीति** । इदित्वानुम् । लिटि उङ्कांचकार । आशिषि उल्यात् ॥—**वचस्रुतुरिति** । वादित्वादित्वाभ्यासलोपो न । एखति । इङ्कति । इङ्कांचकार । ईखति । ईखांचकार । इङ्कति । इङ्कांचकार ॥—**त्वगि कम्पने इति** । अयं उख उखीति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्ति बोधयितुं पठ्यते । अत एवानन्तरिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः ॥—**सेवने चेति** । 'यं पूर्वो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यादौ सेवन्ते इत्यभियुक्त्याख्यातत्वात् । खरितेत्तु पच समवाय इति वक्ष्यते ॥ **लोच** । ऋदित्वात् 'नालोपि—' इति ह्रस्वनिषेधः । अल्लोचत् ॥ **पचि** व्यक्तीकरणे । पचि विस्तारवचने इति चुरादौ । **ऋज गति** । अर्जने प्राधान्येन, उपार्जने तु, प्रासङ्गिकम् ॥—**नुड्विधावित्यादि** । 'नुड्विधिलादेशविनामेषु तु प्रतिविधेयम्' इति वचनाद्बुदादिविधेषु । वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः । यद्वा द्विह्रस्वहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट आटुरित्यत्रातिप्रसङ्गः । 'अश्रोतेष्व' इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्थाश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **ऋजिभृजी** । भर्जने जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः । ईदित्वात् 'श्रीदितो' निष्ठायाम् इति नेट् । शृक् । शृक्वान् ॥—**एजु भ्रेजु भ्राजु** । भ्राजैकदेशकरणमनुदात्तत्वेनमात्रफलम् । 'भ्राजभास—' इत्यादिना चङ्परे णौ उपधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । आब्रजजत् । अब्रज्राजत् ॥—**परस्मैपदिन इति** । चवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः ॥—**पूजायां त्विति** । 'नाभेः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः ॥—**जृस्तम्भु** ॥ स्तम्भुः सौत्रः । अजरत् । अजारीत् । अस्तम्भत् । अस्तम्भीत् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ।

॥ अचस्तास्वथत्यनिटो नित्यम् ॥७।२।६१॥ उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण्ण स्यात् । ॥ उपदेशोऽन्तः । ॥७।२।६२॥ उपदेशो अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्ण स्यात् । ॥ ऋतो भारद्वाजस्य ॥७।२।६३॥ तासौ नित्यानिट् ऋदन्तादेव थलो नेद भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः । अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थसि वेडयम् । ऋदन्त ईदङित्यानिट् काथन्यो छिटि सेङ्गवेत् ॥ १ ॥ न च स्तुद्वादीनामपि थलि विकल्पः शाङ्क्यः । अचस्तास्वदिति उपदेशोऽन्त इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजजनियमो निवर्तकः । अनन्तरस्येति न्यायात् । विवथिथ । विवथ । आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम । वेता । अजिता । वेप्यति । अजिप्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वीथात् । ॥ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७।२।१॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । अवै-

भवेत्, विधिनियमयोर्विधरेव ज्यायानिति न्यायात् । एवं च बभूविवेत्यादौ 'श्रुक्ः किति' इतीप्तिषेधो दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः । 'बभूधाततत्तज्यजृभ्मववर्थेति निगमे' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपातनाद्रापायां वृजस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विपयलायोगाद्रमादीनां च किञ्चेन नियमस्य सुस्थलादिति ॥—अचस्तास्वत्—। उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपक्रुष्यते तच्चाजन्तस्य विशेषणमित्याह—उपदेशोऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाध्यभ्यते । न ह्यधातोस्थल् संभवति । नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व च नित्यमनिट्यपेक्षायां संनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते 'तासि च कुपः' इति सन्निहितं वाऽनुवर्तते । 'न वृज्यः' इत्यस्मान्नित्यनुवर्तते, तदाह—तासौ नित्यानिट् ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्विति । यथा तासौ न भवति एव थल्यपीत्यर्थः । अच इति किम् । विभेदित्थ । रुरोधित्थ । उपदेशो इति किम् । जहर्थ । इह परत्वाप्रित्याच्च गुणं रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादितस्याप्रवृत्ताविट् प्रसज्येत्युपदेश इत्युक्तम् । भलीति किम् । पपिव पपिम । नित्यमनिटः किम् । सस्वर्थ । नायं तासौ नित्यमनिट् । 'स्वरतिमूलि-' इति विकल्पितेदत्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्येवैष्टसिद्धेः तास्यादित्येतन्नातीवोपयुज्यत इति केचित् । अन्ये तु तस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्णपेध इत्येताद्वार्यं तत् । तेन उवयिथ, जथसिथेयत्न न निषेध इत्याहुः ॥—उपदेशोऽन्तः । पपक्थ । इयष्ट । उपदेशो किम् । कर्था । चक्रपिथ । अकारवदिति किम् । भेत्ता । विभेदित्थ । तपरकरण किम् । राद्धा । रराधित्थ । तासौ किम् । जितृक्षति । जग्रहित्थ । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । कान्तः । चक्रमित्थ । ऊदित्त्वेन क्त्वायां वेदकत्वात्, 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । नित्यानिटः किम् । अङ्गा । अजिता । आनत्रिथ ५ किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमित्येव्यपि स्थिति । नहि क्रमिन्तासौ नित्यानिट् । 'लुक्मोरात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेटकत्वात् ॥—ऋतो भारद्वाजस्य । तपरकरणात्कृगप्रगतिषु दीर्घान्तेषु नाथ निषेधः प्रवर्तते । हस्यान्तेषु हजृभृवादिषु 'अचस्तास्वत्-' इत्येव सिद्धं वृजवृद्धौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृजः थल्वे नान्ति, आत्मनेपदित्वात् वृजस्तु च्छन्दसि 'ववर्थे' इति निपातनाद्विवर्थेति भाषायामिदा भाव्यम् । तस्मान्नियमोऽयमित्याह—ऋदन्तादेवेति । जहर्थ । दधर्थ ॥—अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादन्यमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ । पपाथ । पेचिथ । पपक्थ । इयजिथ इयष्ट ॥—अकारवानिति । इस्वाकारवानित्यर्थः ॥—ईदगिति । यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुद्भुजवामपि थलि भारद्वाजनियमादिदं स्यात् । न चैव क्रादिमूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम् । तत्पठनस्य वसादिष्वनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनिगमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याक्षेपाह—न चेति ।—योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—अनन्तरस्येति । न चैवम् 'उपदेशोऽन्तः' इत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम् । अतस्तु धातुषु ऋदन्तत्वाददर्शनेन यद्यवतः थलि इतिपेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि 'अचस्तास्वत्-' इत्यस्यैव बाधोऽस्तु तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् । अत्राहुः । उपदेशोऽचस्तास्वदित्येवं सूत्रे कृतेऽपि तास्यनिट्थलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्याप्यनुश्रुतिसंभवे अलत इति सूत्रे उपदेशपदस्याच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वथलीत्यादेश्चाकरणादुभयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजजनियमेन बाध्यते । यदि तु 'उपदेशोऽन्तलोऽचस्तास्वथत्यनिटो नित्यम्' इति एको योगः स्वीकृत्यते तदात्र नास्त्येव बाङ्गालेशोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते 'अचस्तास्वत्-' इति सूत्रानन्तरमेव 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति पठनीयं द्वयोरनन्तरमस्याम्भादिह तास्वथत्यनिटो नित्य तासीत्यनुवर्त्य योऽयं तासि नित्यानिट्स्थलि इतिपेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते अनेन सर्वैष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिमूत्रे सुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेदद्वयस्यापि बाधकमस्तु । पुरस्तात्प्रतिषेधकाङ्गारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिणमात्रमनारम्भाधीतेन प्रतिषेधेन यथा बाधेत्येतदर्थो हि स आरम्भः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य तत्तत्पठनीयां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वसादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थमिति मूलोऽयुपनिबद्धमिति ॥—विद्विथ विव्यमेति । क्रादिनियमाप्रित्यमिदं ॥—सिचि वृद्धिः—। 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषोपस्थानादाह—इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम् । अधविष्ट । अधोष्ट । सिचि किम् । एति । बिभर्ति ।

वीत् । अजीत् । अवेष्यत् । आजिष्वत् ॥ ४८ ॥ तेज पालने । तेजति ॥ ४९ ॥ खज मन्थे । खजति ॥ ५० ॥ खजि गतिवैकल्ये । खजति ॥ ५१ ॥ एज् कम्पने । एजांचकार ॥ ५२ ॥ तुओस्फूर्जा वज्रनिषेधे । स्फूर्जति । पुस्फूर्जे ॥ ५३ ॥ क्षि क्षये । अकर्मकः । अस्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । क्षिषाय । क्षिष्यतुः । क्षिष्युः । क्षिष्यिथ । क्षिष्येथ । क्षिष्यिव । क्षिष्यिमि । क्षेता । अकृत्स्नार्थधातुकयोर्दीर्घः । ७।४।२५। अजन्ता-
न्त्य दीर्घः स्वाद्यादौ प्रत्यये परे न तु कृत्स्नार्थधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षेयीत् ॥ ५४ ॥ क्षीज अभ्यक्ते शब्दे । क-
जिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज ॥ ५५ ॥ लज लजि भर्जने ॥ ५७ ॥ लाज लाजि भर्जने च ॥ ५९ ॥ जज जजि युद्धे ॥ ६१ ॥ तुज हिंसायाम् । तोजति । तुतोज ॥ ६२ ॥ तुजि पालने ॥ ६३ ॥ गज गजि गृज गृजि मुज मुजि शब्दार्थाः ॥ ६९ ॥ गज मदने च ॥ ७० ॥ वज व्रज गतौ । वदव्रजेति वृद्धिः । अवाजीत् ॥ ७२ ॥ अथ टवर्गीयान्ताः शाड्यन्ता अनुदात्ततः पट्त्रिंशत् ॥ अट् अतिक्रमणहिंसयोः । दोषधोऽयम् । तोपथ इत्येके । अट्टते । आनट्टे ॥ १ ॥ वेष्ट वेष्टने । विवेष्टे ॥ २ ॥ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट ॥ ३ ॥ गोष्ट लोष्ट संघाते । जुगोष्टे ॥ ४ ॥ लुलोष्टे ॥ ५ ॥ घट्ट चलने । जघट्टे ॥ ६ ॥ स्फुट विक्रमने । स्फोटते । पुस्फुटे ॥ ७ ॥ अठि गतौ अण्डते । आनण्डे ॥ ८ ॥ वठि एकचर्यायाम् । ववण्डे ॥ ९ ॥ मठि कठि शोके । शोक इह आध्या-
नम् । मण्डते ॥ १० ॥ कण्डते ॥ ११ ॥ मुठि पालने । मुण्डते ॥ १२ ॥ हेठ विवाधायाम् । जिहेठे ॥ १३ ॥ एठ च । एठांचके ॥ १४ ॥ हिडि गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे ॥ १५ ॥ हुडि संघाते । जुहुण्डे ॥ १६ ॥ कुडि दाहे । चुकुण्डे ॥ १७ ॥ वडि विभाजने । मडि च । ववण्डे ॥ १९ ॥ भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दो-
पालम्भश्च परिभाषणम् । बभण्डे ॥ २० ॥ पिडि संघाते । पिपिण्डे ॥ २१ ॥ मुडि मार्जने । मार्जने गुडिन्ध्यभा-
वश्च । मुण्डते ॥ २२ ॥ तुडि तोडने । तोडने दारणं हिंसनं च । तुण्डते ॥ २३ ॥ हुडि वरणे । वरणं स्वीकारः ।
हरण इत्येके । हुण्डते ॥ २४ ॥ चडि कोपे । चण्डते ॥ २५ ॥ शाडि रजायां संघाते च । शण्डते ॥ २६ ॥ तडि ताडने । तण्डते ॥ २७ ॥ पडि गर्ते । पण्डते ॥ २८ ॥ कडि मदे । कण्डते ॥ २९ ॥ खडि मन्थे ॥ ३० ॥ हेड् होड् अनादरे । जिहेडे ॥ ३१ ॥ जुहोडे ॥ ३२ ॥ वाड् आग्राह्ये । वशादिः । आग्राह्यमाग्राह्यः । बाडते ॥ ३३ ॥ द्राड् धाड् विशरणे । द्राडते ॥ ३४ ॥ धाडते ॥ ३५ ॥ शाड् आधायाम् । शाडने ॥ ३६ ॥ ॥ अथ
आ टवर्गीयान्तसमासेः परस्मैपदिनः ॥ शौट् गर्भे । शौटति । शुशौट ॥ १ ॥ यौट् बन्धे । यौटति ॥ २ ॥

गुणं बाधित्वा वृद्धिः स्यात् । खज मन्थे । कजेति कञिच्यपठन्ति । एज् कम्पने । दीर्घो त्वात्मनेपदी गतः । तुओ-
स्फूर्जा । 'द्वितीऽयुच' । स्फूर्ज्युः । 'ओदितथ' इति निष्ठानलार्थभोकारः । स्फूर्णे । स्फूर्णवान् । आकारस्तु 'आदितथ'
इति निष्ठायासिद्धौ निषेधाथः 'विभाषा भाषादिकर्मणोः' इति विकल्पाधीनम् । स्फूर्ण स्फूर्जितमनेनैत्यादि । 'उपयायो च' इति
दीर्घस्यानिल्लक्षणपार्थम्येह दीर्घोपदेशः । तेन हुष्टति मुष्टति इत्यपि भवतीति कौन्तम् । क्षि क्षये । अजन्तवन्त्य पाठो युक्तः ।
क्षि निवासगत्योरिति तुदादा । —अकृत्स्नार्थ— । दीर्घप्रहणन 'अचथ' इति परिभाषोपस्थानादाह—अजन्तेति॥—यादौ
प्रत्यय इति । 'अयद् थि क्ति' इत्यनो याल्यनुवर्त्य अङ्गाधमप्रत्ययस्तेन विग्रहयन्ते विशेषणं तदादिर्वाच्यः । 'यस्मिन्वि-
धिः—' इति परिभाषोपस्थानादिति भावः ॥—न न्विति । कृत्यकारे । प्रकृत्य । प्रहृत्य । उपकृत्य । तुक् । बाधित्वा परत्वात्
दीर्घः स्यात् । तुग्विधिस्तु अस्मिन्चित् । सोममुत् । इत्यादां चरितार्थः । त्वयः पितृव्यमयनुदानार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्थ-
धातुक्यकारे तु चिनुयात् सुनुयात् ॥—कूजिनंति । अर्थेक्यादेकत्र पाठ उच्यते इति भावः ॥—लज लजि । लज्यात् ।
लज्यात् ॥ लज प्रकाशने इति कथादा ।—भर्जने चेति । चार्त् भर्जने । तुजि पालने । मापाथोऽय युजादा । गज गजि ।
'गघ्रा तु मदिराष्टम्' । खज मदनं च । मदन मदः चित्तविकारः । वज व्रज । वादित्वादेवाभ्यासार्थोपा न । वव्रजतुः ।
वव्रजतुः ॥—शाड्यन्ता इति । शाड् आधायामित्यन्ता इत्यर्थः ॥—दोषधोऽयमिति । तथा च पूर्वशाब्दस्यापिद्वान्ता
'न न्द्राः—' इति द्विलनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य द्वित्वे पश्चादकारस्य पुनरेव चर्त्वे च अट्टिपत्ते आट्टिदित्यादि स्थितिः ।
दोषधत्वे तु अट्टिपत्ते । आट्टिदिति स्यादिति भावः ॥—तोपथ इति । अस्मिन् पक्षे अतिश्रुते । अतिश्रुत्यादि बो-
ध्यम् । हलादिः शेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि श्रवस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमायां तु 'पूर्वशासिद्धीयमद्वि-
र्वचने' इति श्रुत्यासिद्धलाभावात्कारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अट्टिपत्ते आट्टिदित्यादि स्थित्यतीत्युक्तम् । 'निमि-
त्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति लनित्यमिति तदाशयः ॥—आनट्टे इति । इह 'न न्द्राः—' इति निषेधो न । तत्र द्विती-
यस्येयवर्तनात् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं चुगदावपि । स्फुट । अयं कुगदावपि । आ-
नण्डे इति । 'तस्माद्गुहं द्विहलः' इति नुद । वण्डते इति । सहायं विना चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेपीत्याहुः ।
मडि भूषायामित्यपे परस्मैपदिषु । भडि । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमरः । शडि । 'शण्डोऽमु-
रपुरोहितः' ॥ द्राड् । विशरणमवयवविभागः । शाड् । उलयोरैक्यात् शालते इति कादयः ॥ शौट् गर्भे ।

म्लेटु म्लेटु उन्मादे । द्वितीयो ङान्तः । टाग्नमप्ये पाठस्वर्यसाम्याच्चायतिवत् । म्लेटति ॥ ३ ॥ भ्रेडति ॥ ४ ॥
 कटे बर्षावरणयोः । चटे इत्येके । चकाट । सिचि अतो हलाहलघोरिति वृद्धौ प्राप्तायाम् । ह्यन्यन्तक्षणश्वस-
 जागृणिश्वयेदिताम् ॥ ७।२।५ ॥ हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटीत्
 ॥ ६ ॥ अट पट गतौ । आट । आटतुः । आटुः ॥ ७ ॥ पपाट । पेटतुः । पेटुः ॥ ८ ॥ रट परिभाषणे । रराट ॥ ९ ॥
 लट बाल्ये । ललाट ॥ १० ॥ शट रुद्राविशरणगल्यवसादनेषु । शशाट ॥ ११ ॥ वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः ।
 ववटुः । ववटिथ ॥ १२ ॥ क्कट खिट त्रासे । केटति ॥ १३ ॥ खेटति ॥ १४ ॥ शिट पिट अनादरे । शेडति ।
 शिशेट ॥ १५ ॥ सेटति सिपेट ॥ १६ ॥ जट झट संघाते ॥ १८ ॥ भट भृतौ ॥ १९ ॥ तट उच्छ्राये ॥ २० ॥
 खट काङ्क्षायां ॥ २१ ॥ नट नृती ॥ २२ ॥ पिट शब्दसंघातयोः ॥ २३ ॥ हट दीप्तौ ॥ २४ ॥ षट अवयवे
 ॥ २५ ॥ लुट विलोडने । ङान्तोऽयमित्येके ॥ २७ ॥ चिट परम्रेष्ये ॥ २८ ॥ चिट शब्दे ॥ २९ ॥ षिट आक्रोशे ।
 बशादिः । ह्रिट्येके ॥ ३१ ॥ इट किट कटी गतौ । एटति ॥ ३२ ॥ केटति ॥ ३३ ॥ कटति । ईकारः श्रीदितो
 निष्ठायामितीणिनपेधार्थः ॥ ३४ ॥ केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ते च इ ई इति प्र-
 क्लिष्य । अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ । इयथ । इयाय । इयय । दीर्घस्य त्विजादेरित्यामि अयांचकारे-
 त्याद्युदाहरन्ति ॥ ३५ ॥ मडि भूपायाम् ॥ ३६ ॥ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् ॥ ३७ ॥
 मुड मुड मर्दने ॥ ३९ ॥ खुडि अल्पीभावे ॥ ४० ॥ मुडि खण्डने । मुण्डति ॥ ४१ ॥ पुडि चेल्येके । पुण्डति
 ॥ ४२ ॥ रुडि लुटि स्तेये । रुण्डति ॥ ४३ ॥ लुण्डति ॥ ४४ ॥ रुडि लुडि इत्येके ॥ ४६ ॥ रुडि लुडि इत्यपरे
 ॥ ४८ ॥ स्फुटि विशरणे । इरित्वादङ्गा । अस्फुटत् । अस्फोटीत् ॥ ४९ ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् । इदित्वाङ्गम् ।
 स्फुण्डति ॥ ५० ॥ पट व्यक्तायां वाचि । पेटतुः । पेटिथ । अपटीत् । अपाटीत् ॥ ५१ ॥ वट स्थाल्ये । ववटतुः ।
 ववटिथ ॥ ५२ ॥ मट मदनिकासयोः ॥ ५३ ॥ कट कृच्छ्रजीवने ॥ ५४ ॥ रट परिभाषणे ॥ ५५ ॥ रट्येके
 ॥ ५६ ॥ हट मृतिशठस्वयोः । बलात्कार इत्येके । हटति । जहाट ॥ ५७ ॥ रुट लुट उट उपघाते । ओडति ॥ ६० ॥
 ऊट्येके । ऊठति । ऊठांचकार ॥ ६१ ॥ पिट हिंसासंक्षेपशययोः ॥ ६२ ॥ शट कैतवे च ॥ ६३ ॥ शुट प्रतिघाते ।
 शोठति ॥ ६४ ॥ शुटीति स्वामी । शुण्डति ॥ ६५ ॥ कुडि च । कुण्डति ॥ ६६ ॥ लुडि आलस्ये प्रतिघाते च
 ॥ ६७ ॥ शुडि शोषणे ॥ ६८ ॥ रुडि लुडि गतौ ॥ ७० ॥ चुड भावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् ।
 चुडति । चुडु ॥ ७१ ॥ अडु अभियोगे । अडुति । आनडु ॥ ७२ ॥ कडु कार्कश्ये । कडुति ॥ ७३ ॥ ङडु दाय-
 कयो दोषभाः । तेन किपि । चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । क्रीडु विहारे । चिक्रीड ॥ ७४ ॥ तुडु तोडने । तोडति

अस्योणादिषु ईरन्वयते । 'तदेतदतिशोटीर्यमौलुमेर्न मृण्यति' इति कल्पतरुः । कटे ॥—ह्यन्यन्तक्षण—॥ अग्रहीत् ।
 ड्वम् । अवमीत् । ह्य गतौ । अहयीत् । क्षणु हिंसायाम् । अक्षणीत् । श्वस प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये ।
 अजागरीत् । ण्यन्ते छन्दसि 'नोनयतिध्वनयति—' इत्यादिना चटिर्नापद्धे औनयीदिति उदाहरणम् । टुओश्चि । अश्व-
 यीत् ॥—इडादौ सिचि ॥ इडादौ किम् । दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् । किट खिट ॥—इट किटति । किटि-
 र्गतौ पठिष्यते । इह पाठस्वर्यभेदात् । जट झट । जेटतुः । जझटतुः । इह लादेशादित्वादेलाभ्यासलोपौ न । खट । 'अ-
 श्वपुषिलटिखटकिणिविशिभ्यः कन्' । खट्वा । णट नृती । प्रणटति । णोपदेशपर्युदासेनाटीति सङ्गदिकनिर्देशेन नट अवस्यन्दने
 इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति ण्वुल् बाहुलकादक्षियामपि ।
 षट । पचाद्यजन्तादाप् । 'सटा जटाकेसरयोः' । चिट । 'सर्वेषातुभ्यः—' इति औणादिक इन् । चेटि । 'कृदिकारात्—' इति
 डीप् । चेटी । विट । इयुपधलक्षणः कः । विटः ॥—इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धां सत्यामायादेशः । 'अभ्यासस्यास-
 वर्णे' इति इयङ् ॥—इयनुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच—' इति यण बाधिला अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततः 'अचि ध्रु-
 धातु—' इतीयङ् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु 'वार्णादाङ्गं बलीयः'
 इति दीर्घं बाधिला यण् । न चेह समानाश्रयत्व नेति वाच्यम् । अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः
 समानाश्रयत्वात् । अत एव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घे इणः किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घो विधीयते । अन्यथा सूत्र-
 सिद्धिर्निर्विषयं स्यात्, अभ्यासाभावादित्याहुः । स्यादेतत् । णलथलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । तस्मिन्कर्तव्ये 'अचः परस्मिन्—' इति
 वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति चत् । मैवम् । असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु
 नास्ति सामर्थ्यम् । इयति इयुत् इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः । न श्लोकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । अ-
 न्यथा हाभ्यासस्यातां विति ब्रूयात् । एवं चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घं कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय, थलि एथ,
 इटपक्षे तु अयिथेति स्यादित्याहुः अपि न कार्या । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यस्य नैयर्थ्यापत्तेरिति । एता । एप्यति । 'अकृत्सार्व—'

तुतोऽ ॥ ७५ ॥ तूड् इत्येके ॥ ७६ ॥ हुड् हुड् होड् गतौ । हुड्यात् । हुड्यात् । हुड्यात् ॥ ७९ ॥ रीट् अनङ्
दरे ॥ ८० ॥ रोड् लोड् उन्मादे ॥ ८२ ॥ अड् वचमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः ॥ ८३ ॥ लड् विलासे ।
लडति ॥ ८४ ॥ लड्योल्लस्योश्चकस्वरणालुलतीति स्वाभ्याद्यः ॥ कड् मदे । कडति ॥ ८५ ॥ कडि इत्येके ।
कण्डति ॥ ८६ ॥ गडि वदनेकदेशे । गण्डति ॥ ८७ ॥ इति तवर्गीयान्ताः ॥ ॥ अथ पवर्गीयान्ताः ।
तत्रानुदात्तेतः स्तोभयन्त्याश्चतुस्त्रिंशत् । तिट् तेषु टिप् टेषु क्षरणार्थाः ॥ ३ ॥ आधोऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी
त्वयं सेडिति बभ्राम् । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादिद् । तितिपिपे । तेप्ता । तेप्स्यते । ॥ लिङ्सिच्चावात्म-
नेपदेषु । १।२।११ । इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ् आत्मनेपदपरः सिञ्चेल्येतौ कितौ स्तः । किस्वाच्च गुणः । ति-
प्सीट् । तिप्सीयात्माय् । तिप्सीरन् । लुङि । झलो झलीति सलोपः । अतिस्र । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तेपते ।
तितेपे । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे ॥ तेषु कम्पने च ॥ ४ ॥ ग्लेषु दैन्ये ।
ग्लेपते ॥ ५ ॥ टुवेषु कम्पने । वेपते ॥ ६ ॥ केषु गेषु ग्लेषु च । चाकम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी ।
मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपरथमेदाधुनः पाठः ॥ ८ ॥ मेषु रेपु लेपु गतौ
॥ ११ ॥ त्रपू लजायाम् । त्रपते । ॥ तृप्भजत्रपश्च । ६।४।१२२ । एवामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति
लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऋदित्वादिङ् । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिपीठ । त्रप्सीट् ॥ १२ ॥ कपि
चलने । कम्पते । चकम्पे ॥ १३ ॥ रबि लयि अवि शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे ॥ १५ ॥ लबि अवलंसने च
॥ १६ ॥ कवृ वर्णे । चकबे ॥ १७ ॥ क्लीवृ अधाद्यर्थे । चिक्लीबे ॥ १८ ॥ क्षीवृ मदे । क्षीबते ॥ १९ ॥ शीभृ
कथने । शीभते ॥ २० ॥ वीभृ च ॥ २१ ॥ रेभृ शब्दे । रिरिभे ॥ २२ ॥ अभिरभी कश्चिप्लव्येते । अभ्भते
॥ २३ ॥ रम्भते ॥ २४ ॥ एभि स्क्रभि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । उत्तम्भते । उदः स्यात्स्तम्भोरिति पूर्वसवर्णः । यि-
स्तम्भते । स्तम्भेरिति पठं तु न भवति । भ्रुविधौ निदिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणान् । तद्वीजं तूदः स्यात्स्तम्भो-
रिति पवर्गीयोपधापाठः, स्तम्भेरिति तवर्गीयोपधापाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार आपदेशिक इत्याहुः । तन्मते ।
एम्भते । टटम्भे ॥ २६ ॥ जमी जुभि गात्रविनामे । ॥ रधिजमोरचि । ७।१।६१ । एतयोर्नुमागमः स्यादधि ।
जम्भते । जजम्भे । जम्भिता । अजम्भिष्ट । जुम्भते । जजुम्भे ॥ २८ ॥ शालभ कथने । शालम्भे ॥ २९ ॥ यलभ
भोजने । दन्त्योष्टयादिः । वलम्भे ॥ ३० ॥ गलभ धाद्यर्थे । गलम्भे ॥ ३१ ॥ श्रम्भु प्रमादे । तालभ्यादिर्वन्त्यादिश्च ।
श्रम्भते । स्रम्भते ॥ ३३ ॥ एभु स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । नृष्टुमे । व्यष्टोभिष्ट ॥ ३४ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ।
गुपृ रक्षणे । ॥ गुपृपृपचिच्छिपणिपनिभ्य आयः । ३।१।२८ । एभ्य आयप्रत्ययः स्यात्स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः ।
॥ सनाद्यन्ता धातवः । ३।१।३२ । सनाद्यः कमेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञाः स्युः । धातुवाल्गन्ता-

इति दीर्घः । ईयात् । ऐपात् । **कुडि** । वैकल्यमविवेकः । **तुडु** । तोडन दारण निमित्तं च । **रोडु लोडु** । उन्माद-
दक्षितचित्रमः । **गडि** वदनेकनेये । टर्कारिप्रकरणार्थि पाठस्य उच्यते । 'अन्तादिषु तु पर्यन्ते न निद्विषया इति
मतान्तरे' बोधयितुं प्रज्ञातुपत्त्यः । **तिषु तेषु ॥—लिङ्सिचायामनेपदेषु** । 'उको जय' 'हृलम्पच' इति
वर्तते । 'असंयोगाद्दिट् क्त' इत्यतः किति च तदाह—**इकसमीपादित्यादि** । इकः किम् । यथाष्ट । गति क्त्वि
संप्रसारण स्यात् । आत्मनेपदेति किम् । आदाध्नात् । क्त्वि गति 'गुणप्रशोभित्यसक्ति' इत्यम् न स्यात् । आत्मनेपद-
परत्वं सिच एव विशेषण न तु लिट्स्थानिकस्यात्मनेपदस्य । लिङ्गः परत्वात्मभावः ॥ **तेषु कम्पने च चकारात्स्वरणाथस्य लाभा-**
दस्य पूर्वत्र पाठस्यैव शक्यः । केचित्तु तिषु तेषु इति पठन्ति ॥ **दुवेषु** । वेषुः । **केषु गेषु ग्लेषु** च । योगविभागात्पूर्वो-
त्तरार्थौ चकारेणानुवृत्त्येते, तदाह—**चाक्कम्पने गतां चेति** । योगविभागाभ्यां विद्याथेय्यलाभे चकारो व्यर्थ
इत्यन्ये ॥—**पुनः पाठ इति** । दैन्ये पठितस्य कम्पनाद्यर्थेलाभार्थमिति भावः ॥—**तूफल-** ॥ तस्मैराकास्य गुणसद्वेदेन
भावितत्वात्फलमर्जोर्वैद्यस्य संपादकदेशादित्वात् व्रतपत्त्येकदहसम्यस्यत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । तैरतुः । तैः । फे-
लतुः । फेलुः । भेजतुः । भेजुः ॥ **अवि** शब्दे । अस्मात् 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये अस्वाजङ् । तिष्ठः अस्वा अकारो-
कारमकारामकाः शब्दा यस्य इति बहुवीही' 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्यये अयम्बक इत्येकः । केनानु व्रीणि अम्बकानि नेत्राणि
यस्येति विग्रहन्ति ॥—**अमिरमि इति** । 'मवेधानुस्योऽमुन' इत्याधिकारे 'उदके नुमभां च' इति वक्ष्यमाणत्वात् धालन्तरे
णापि अम्बःशब्दः सिद्धयतीति बोध्यम् । अम्बस्मोयम् । तस्यापलमाभिः भीष्मः । 'अम्भो लोथ' इति बाह्वादिपाठा-
द्विषि सलोपः ॥—**तद्वीजं त्विति** । पूर्ववर्णप्रभृतेः पलाप्रभृतेषु बीजमित्यर्थः ॥—**रधिजभोरचि** । रन्ययति ।
परापि श्रद्धिर्नित्येन नुमा बाध्यते । अनीति किम् । रडा । जव्वा ॥—**सनाद्यन्ताः—** ॥—**सनाद्य इति** । 'सन्त्य-
क्काम्यवक्यइक्ययोऽन्ताचारकिप् णिजयदौ तथा । यगाय ईयइ णिङ् चेति द्वादशमी सनाद्यः' ॥—**धानुत्वा-**
दिति । प्रत्ययविशिष्टस्य धानुत्वादित्यर्थः । सुमिटन्तमित्यनेन 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तर्ग्रहणं नास्ति' इति ज्ञापितत्वा-

व्यः । गोपायति । ॥ आयादय आर्धधातुके वा । ३।१।३१। आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः । ॥ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि । ३।१।३५। कासुधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चायं स्यादिति न तु मन्त्रे ॥ ॥ कास्यनेकाञ् प्रहृणं कर्तव्यम् ॥ सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाञ् इति वाच्यमित्यर्थः । ॥ आर्धधातुके । ६।१।४६। इत्यधिकृत्य । ॥ अतो लोपः । ६।१।४८। आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादाधधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायाञ्चभूव । गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद्देह । जुगोपिथ । जुगोपथ । गोपायिता । गोपिता । गोसा । गोपाय्यात् । गुप्यात् । अगोपायीत् । अगोपीत् । अगौप्सीत् ॥ १ ॥ धूप संतापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ॥ २ ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च ॥ ४ ॥ जप सान्वने ॥ ५ ॥ पप समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति ॥ ६ ॥ रप लप व्यक्तायां वाचि ॥ ८ ॥ चुप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता ॥ ९ ॥ तुप तुप्प नुप नुम्प तुफ तुम्फ नुफ नुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः क्तिवाभावाच्चलोपो न । किदाशिपीति क्तिवाञ्चलोपः । नुप्यात् ॥ (ग) प्राचुम्पतौ गवि कर्तरि । इति पारस्करादिगणे पाठास्तुद । प्रस्तुम्पति गौः । इतिपा निर्देशाच्चङ्लुकि न । प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । नुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । नुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपष्ठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारघन्तः ॥ १७ ॥ पर्प रफ रफि अर्धे पर्ये लर्धे बर्धे मर्धे कर्धे खर्धे गर्धे शर्धे पर्ये चर्धे गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब । पर्यति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ॥ ३१ ॥ कुवि आच्छादने । कुम्बति ॥ ३२ ॥ लुवि तुवि अर्दने । लुम्बति । तुम्बति ॥ ३४ ॥ चुवि वक्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३५ ॥ पृभु पृम्भु हिंसार्थौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सम्भति । ससम्भ । सम्भ्यात् ॥ ३७ ॥ पिभु पिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति ॥ ३९ ॥ शुभ शुम्भ भाषणे । भासने इत्येके । हिंसायामित्यन्त्ये ॥ ४२ ॥ अधानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदात्तेतो दश ॥ घिणि घुणि घृणि ग्रहणे । नुम् । हुवम् । घिण्णते । जिघिण् । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे ॥ ३॥ घुण घूर्ण अमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ परस्मैपदौ ॥ ५ ॥ पण व्यवहारे स्तुतौ च । पन च । स्तुतावित्येव संबध्यते । पृथङ्निर्देशात् । पति साहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते । पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । पणायितासि । पणितासे । पणाड्यात् । पणावति । पनायाञ्चकार । पेने ॥ ७ ॥ भाम कोपे । भामते । बभामे ॥ ८ ॥ क्षमूप् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिपे ।

द्विशिष्टस्य धातुसंज्ञालाभाय अस्मिन् सूत्रे अन्तर्ग्रहणं कृतम् । 'भ्वादयो धातवः' इत्यस्यानन्तरं सनाद्यन्ताधेति न सूत्रिम् । सनाद्यो द्वादशैवेति निर्धारणाभावापत्तेः । 'सनाद्यन्ता धातवः' इत्यस्यानन्तरं तु 'भ्वादयश्च' इति पठित्वा धातव इत्येतत्तत्रत्यकुं शक्यम् ॥—आयादयः—। आयेयटणिङ् इत्यर्थः ॥—विवक्षायामिति । परसमभ्यां तु आर्धधातुकोपदेशकाले यदन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः । अन्ये तु 'गुपू रक्षणे' इत्यस्मात् किं पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत, विवक्षायामित्युक्तं तु आप्रत्यये कृते किं वाधित्वा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपायेति सिध्यतीत्याहुः ॥—कास्प्रत्यया—। अमन्त्रेति किम् । कृणो गोनाय । अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रमित्रे छन्दसि आम इष्टत्वात् । यथा पुत्रमामन्त्रायामास । प्रत्ययान्तत्वादाम् । 'अथ ह मुनःशेष ईक्षाञ्चक' । इजादेश्चेत्याम् । इह चलुम्पचकारद्विरादिभ्य आमोऽप्राप्ता 'कास्यनेकाञ्' इति वार्तिकमारभ्यते ॥—प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इवाचरति अति । अस्य लिटि आ अनुरित्यादि वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोग्राम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्तिपि लिटि आञ्चकार आञ्चकतुर्तित्यादीत्याहुः ॥—अतो लोपः । अनुदात्तोपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्तते । तदाह—आर्धधातुकोपदेशेत्यादि । उपदेशे इति किम् । अयं पयं गतौ । आभ्यां क्तिपि 'वेरष्टकलोपाद्दलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकान् 'लोपो व्योः' इति यलोपे 'अतो लोपः' इति लोपो माभूत् । अत एव । इह 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् । आर्धधातुके पर इति किम् । कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायां 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्व यथा स्यात् ॥—गोपायामिति । नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोस्त्विति चेत् । अत्राहुः । 'गोपायते नः' इत्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोरन्त उदात्तो भवति ततः शबकारेणैकादेशोऽपि 'एकादेश उदात्तेन' इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेऽपि नुदुपदेशात्' इत्यनुदात्तः ततश्चोदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति । 'स्वरितासेहितायामनुदात्तानाम्' इति न इत्यस्य एकश्रुतिः । आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वे नेदस्मिन् सिध्यतीति ॥—स्तुतावेवेति । भट्टसु व्यवहारेऽपि आयं प्रायुक्तं । 'न चोपलेभे व-

चक्षसे । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे । ॥ इधोश्च । ८।२।६५। मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । क्षमिष्यते । क्षंयते । क्षमेत । आशिषि, क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट । अक्षंस्त ॥ ९ ॥ कम् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । ॥ कमेर्णिङ् । ३।१।३०। स्वार्थे । क्तिवात्तृक् । कामयते । ॥ अयामन्ताल्वाप्येत्त्विण्यणुषु । ६।४।५५। आम् अन्त आलु आद्य इलु इण्यु एणु णेरयादेशः स्यात् । बहुवचनलोपापवादः । कामयांचके ॥ आयाद्य आर्धधातुके वा ॥ चकमे । कामयिता । कमिता । कामयिष्यते । कमिष्यते । ॥ निश्चिदुत्सुभ्यः कर्तरि चङ् । ३।१।४८। ण्यन्तात् भ्यादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्वात्कर्त्रर्थे लुङि परे । काम् इ अ त इति स्थिते । ॥ णेरनिटि । ६।४।५१। अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वादेरनेकाच इति यणि प्राप्ते । ण्यलोपावियङ्ग्यणुणवृद्धिर्दीर्घभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् ॥ णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादि किञ्जन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्त्वनिटीति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेत्यडादेरपवाद एवापम् । इयक् । अततक्षत् । यण् । अटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते । ॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । ७।४।१। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । ॥ चङि । ६।१।११। चङि परे अनभ्यासभाष्यवचयस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे सोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । ॥ सन्वल्लुघुनि चङ्परेऽनगलोपे । ७।४।९३। चङ्परे इति बहुव्रीहिः । स चाङ्गस्येति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परे णिरिति यावत् तत्परं यल्लुघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्य सनीव कार्यं स्यात् णावरलोपेऽसति । अथवाऽङ्गस्येति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लुघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । ॥ सन्यतः । ७।४।७९। अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । ॥ दीर्घो लघोः । ७।४।

णिजां पणायाम्' इति । वर्णजां व्यवहारमित्यर्थः । 'अ प्रत्ययात्' इति आयप्रत्ययान्तादृत्तरप्रत्यये टाप ॥—चक्षसे इति । इह 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः—' इत्युपधादीर्घो न कृतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति श्रित्यस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति ॥ कम् कान्तौ । अस्य णिडभावे 'उदितो वा' इति क्तागामिडिकल्पः । कमिता । कान्ता । निप्रायां तु 'यस्य विभाषा' इति निषेधात्कान्तः ॥—अयामन्ता—। नामन्तेति सूत्रेणैषि 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणयादेशयोः सतोः कामयांचके इत्यादिरूपाणि स्थित्यन्येव, तथापि 'त्वपि लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमादिभवचनम् । प्रसन्नस्य । सङ्गमस्य । नष्टप्र गुणयादेशो लभ्यते । आम् । कारयागाम । अन्त । गण्डयन्तो मण्डयन्तः । 'तुभूवहितमिमासिगाभिर्गाडमणिर्जाजनन्दिभ्यश्च' इत्यौणादिको ह्रस्वः । 'सोऽन्तः' । 'सृष्टिमुष्टि—' इत्याहुत् । 'सृष्टयाहुः । 'बुदन्तिमुष्टिमुष्टिभ्यः' इत्यौणादिक आह्वयः । 'सृष्टयाह्वयः । 'सनिहृष्टिपु—' इत्यौणादिक एव इत्युच । सन्तियन्तुः । 'णेरङ्गद्वि' इति टाणुच । शीघ्रः पार्यायणवः ॥—निश्चिदु—॥ च्लेः सिचोऽपवादः ॥—णेरनिटि । णेरिति णिडण्येभ्योऽपवादः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । आनन्दीयनेनाधिकृतमाधधातुक इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः' इति तदादिविधिः । 'अतो लोपः' इत्यस्माद्लोप इति नानुवर्तते, तदाह—अनिडादावित्यादि ॥—यणि प्राप्त इति । ननु परत्वादित्यण्यणादिवच्यो यथार्थमेवमत्र गन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्वायाणिग्रहणं प्रहणादलोपो भविष्यतीति चेत् । नैव शङ्क्यम् । इयटिदेशे ह्यन्वलोपः प्रगज्येनेति दोषः स्यात् । एतव 'अतो लोपः' इति सूत्रे भाग्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादी गुणरञ्जोः कृतयोर्गन्तृत्वादायादेशयोः कृतयोर्नित्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमित्यडादेशे एव दोष उक्त इति शङ्क्यम् । 'वाणादात्त वदीयः' इत्यायां वाधिन्वा णिलोपो भविष्यतीति भाष्याशयात् ॥—ण्यलोपाविति । णिलोपः इत्यङ्यणुणवृद्धिर्दीर्घभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन । अलोपस्तु वृद्धिर्दीर्घाभ्यामिति विवेकः । णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिकस्योक्तं तर्कमेव एव नाम्नीत्यन आह—पाक्तिरित्यादि किञ्जन्तमिति । तत्र 'तितुत्र—' इतीति निषेधादिति भावः ॥—वचनसामर्थ्यादिति । अस्य भावः । णेरित्येतावति सूत्रे कृतेऽध्याधधातुक इत्यनुक्त्या आर्धधातुके परतो वर्तमानो णिलोप इत्यङ्यणादिनिर्वाधतः गन्त परिशेषात् किञ्चयेव स्वादित्यनिर्दाल्यस्य वैयर्थ्यं प्रगज्येत, तथा चानिटायाधधातुक सर्वमाश्रयस्य विषयो न तु किञ्जन्तमेवेति ॥—अयमिति । णिलोप इत्यर्थः । अलोपाशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि चिकीर्ष्यादियत्र 'अकृत्याये—' इति दीर्घे बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोपः' इति लोपो भवतीत्याहुः ॥—णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । उपधायाः किम् । अवकाशात् ॥—सन्वल्लुघुनि—। चटपर इत्येतावदेव णिरिति न लभ्यते । त्रिदुसुवामपि चटपरत्वादेन आह—अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति ।—अङ्गस्याभ्यास इति । अङ्गस्य ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः ॥—अङ्गस्येति नावर्तते इति । अस्मिन् व्याख्यानं चटपरे इत्येतावदेव णिरिति लभ्यते, त्रिदुसुपरे तु अङ्गत्वासेमवादानो व्याचष्टे—चङ्परे णौ यदङ्गमिति । चटपरे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविनि ज्ञेयम् । अनगलोप किम् । अवकाशत् ॥—सन्यतः ॥ 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यलोऽभ्यासस्येति 'यथासित्' इत्यत्र इङ्गहणं नानुवर्तते तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । तत्परकरण

१ चक्षसे इति—'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घस्तु न, किंप्रसाहचयेण त्रिङ्गिनप्रत्यये शान्ताग्रहणात् । २ किञ्जन्तमिति—किन्तु दुर्लभः 'अ प्रत्ययात्' इत्यनेन बाधादिति भावः । ३ वृद्धिर्वादिरिति—परमार्थसामर्थ्यादिति भावः ।

९४। लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत ॥ ॐ णिङ्भावपक्षे कमेच्छेत्तद्व्ययः ॥ गेरभा-
वाच्च दीर्घसन्वद्भावी । अचकमत ॥ संज्ञायाः कार्यकालत्वाद्ङं यत्र द्विरुच्यते ॥ तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नामेकाक्षिवति
माधवः ॥ १ ॥ चकास्त्यर्थापयत्युणौत्यादौ भाङ्गं द्विरुच्यते ॥ किं स्वस्यावयवः कश्चित्स्यादेकाक्षिवदं द्वयम् ॥ २ ॥
वस्तुतोऽस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ॥ ऊणौ दीर्घोऽर्थापयतो द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥ चकास्तौ तुभ-
यमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया । गेर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥ इति व्याख्याविकल्पस्य कैचदेनैव

किम् । पापच्यतेः सन् । पापचिपते । न च सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात्तत्परकरणाभावेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः ।
अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वान्यम् । तादृशविवक्षायामर्थापिपति प्रतीपिपतीत्यादावव्याप्तिः । न हि कार्यं निमित्तत्वे-
नाश्रीयते । यथाश्रीयेत तर्हि 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधेन रिशब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिपतीत्यादि न सिध्येत् । नन्वेवं
पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः । अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च 'येन नाव्यवधानं' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽभ्यासस्येत्वं
स्यादेवेति वाच्यम् । प्रतीपिपतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । अत्राहुः । सना
धातुमाक्षिप्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं
परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वान्यम् । तत्परकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा
सन इत्येव वृथात् । नावताप्यर्थापिपति प्रतीपिपतीत्यादावित्त्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति ॥—दीर्घो लघोः ॥—लघोरभ्यास-
स्येति । ननु अञ्जलसमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् । नैप दोषः । इमे हि न समा-
नाधिकरणे पष्ठौ किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'लघुनि चङ्परेऽनङ्गलोपे' इति सर्वमिहा-
नुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तदाह—सन्वद्भावविषय इति । हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्र-
माणत्वात् । न हि सुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यानुमुचितम् । न चैवमौन्दित्वात् आट्टित्यादादौ दीर्घः स्यादिति
शङ्क्यम् । अङ्गलघोरुभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परं हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयोऽभ्यासो
न वा चङ्परणिचपरं यल्लघु तत्परः । एतेन आट्टित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'हलादेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषां-
चिदुत्प्रेक्षापि प्रत्युक्ता । दीर्घांप्राप्त्येवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् । लघोः किम् । ङु हिंसायाम् । अचिक्षणवत् । शास्त्रे अस्मिन्
'कार्यकालं संज्ञापरिभाष्य' 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाष्यम्' इति पक्षद्वयमयस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् । तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः'
इत्यस्य 'रान्वल्लघुनि—' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता रामानेव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देश-
पक्षे तु वार्थक्यवाक्यतेत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं तावद्भाष्ये—संज्ञाया इत्यादिना
श्लोकद्वयेन ॥—अङ्गं यत्रेति । अथ भावः । 'रान्वल्लघुनि—' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्यैत्यनुवर्तते अभ्यासस्येति
च तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमभ्याहियते, तच्च
कृदन्तं, तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि पठौ । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावो स्त इति । अचीकवत् । अपो-
पचत् । युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति पष्ठ्या कारकविभक्तिलसंभवे तदुपेक्ष्य शेषपठौत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥—नाङ्गं
द्विरुच्यते इति । एवं च अचचकासत् । आर्तथपत् । आर्णुनवत् इत्येव भवतीति भावः ॥—अवयवः कश्चिदिति ।
हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावी विधी-
यमानां एकाक्षेवेति च फलितम् । किं च अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणशब्दतोऽपि सुलभम् 'एकाचो द्वे—' इत्यधिकार-
ादित्याशयेनाह—तस्मादेकाक्षिवति । स्यादेतत् । उक्तीरित्या ह्रस्वहलादिशेषतुलादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न
चेष्टापत्तिः । दिद्रासति । दिद्रासति । जगण्यपितीत्यादिलक्ष्यस्य रार्थसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत
इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाधिकारपक्षस्यैवाम्भहितत्वात्, वृथादिषु स्त्रीकृतलाचेल्यभिमेत्याह—वस्तुत
इति ॥—ऊणौ दीर्घ इति । स्यादित्यपहृण्यते । आर्णुनवत् । इह सन्वद्भावस्तु नोपयुज्यते, णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्भा-
वेन निषेधेन वा शुशब्दस्य द्वित्वे राति अभ्यासे अवर्णाभावादिति भावः ॥—अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णि-
च्यापुगागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य 'रान्वत्' इतीत्यस्य च प्रवृत्तौ आर्तिथपदित्येव भवतीति भावः । अर्थ उपयाज्यामि-
त्यस्य तु चङ्परं णौ आर्तथतेति भवति न तत्र दीर्घसन्वद्भावयोः प्रवृत्तिरिति तुरादौ स्फुटीभविव्यति ॥—उभय-
मिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद्वयमित्यर्थः ॥—न स्यात् स्याच्च व्यवस्थयेति । चङ्परं णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् ।
चङ्परं णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् । अचीककासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु
यथा चङ्परं णौ यल्लघ्विति व्याख्याने 'येन नाव्यवधानं' न्यायेन अपीपचदित्यादावेवोभयं भवति न लनेकव्याये अचच-
कारादित्यादौ, तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास इत्यत्राप्येकैवैव व्यावयवस्य स्वीकार्यादचिक्षणदित्यादौ सन्वदित्वं न
स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'अस्मद्दुलर—' इतीलापवादेन अलवचनेन तुल्यजातीयपेक्षेण संयोगस्य व्यवधानेऽपीत्यस्य ज्ञापित-
लाभोक्तदोषः । अत एव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति सार्थकम् । माधवोऽपि जागृधातावित्थमेवाह । एवं च वदन् 'यो-

वर्णनात् ॥ गेरुलोपेऽपि संबन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥ ॥ अथ क्रम्यन्तास्त्रिशत्परस्मैपदिनः ॥ अण रण
वण भण मण कण कण वण भ्रण ध्वण शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । चकारादिष्वादेश्वाभ्यासलोपौ
न । ववणतुः । ववणिथ ॥ १० ॥ धणिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति ॥ ओणु अपनयने । ओणति । ओणांचकार
॥ ११ ॥ शोणु वर्णगलोः । शोणति । शुशोण ॥ १२ ॥ ओणु संघाते । ओणति ॥ १२ ॥ रुशोणु च । शोणाद-
यस्त्वयोऽमी तालव्योऽप्यादयः ॥ १४ ॥ पैणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । पैणु इति कश्चित्पठ्यते । पिपेण ॥ १५ ॥ ध्रण
शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । रयाभ्यामिति णत्वम् । ध्रणति । नोपदेशकलं तु यङ्लुकि । दंभ्रन्ति ॥ १६ ॥ वणेत्यपि
केचित् । वेणतुः । वेणिथ ॥ १७ ॥ कनी दीसिकान्तिगतिषु । चकान ॥ १८ ॥ एन वन शब्दे । स्तनति । वनति
॥ २० ॥ वन घण संभर्त्ता । वनेरर्थभेदाद्युनः पाठः । सनति । ससान । सेनतुः । ॥ ये विभाषा ॥ १८।१८।३३
जनसनखनामास्व वा स्याद्यादीं कृति । सायात् । सन्यात् ॥ २१ ॥ अम गत्यादिषु । कनी दीसिकान्तिगतीत्यत्र गतेः
परयोः शब्दसंभक्त्योदादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम ॥ २२ ॥ द्रम हम्म मीम्तु गवौ । द्रमति । दद्राम । ह्य-
न्तेति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च ॥ २५ ॥ चमु छमु जमु
झमु अदने । ॥ छिवुक्रमुचमां शिति ॥ ७३।७५। पुषामचो दीर्घः स्याच्छिति ॥ ७ आडि चम इति यत्-
वंयम् ॥ आचामति । आडि किम् । चमति । विचमति । अचमीत् ॥ २९ ॥ जिमि केचित्पठन्ति । जेमति ॥
क्रमु पादविश्लेषे । ॥ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्रमुत्रसिबुटिलपः ॥ १३।१७०। एभ्यः इयन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधा-
तुके परे । ॥ क्रमः परस्मैपदेषु ॥ ७३।७६। क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु ।
क्रामतु । ॥ झुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥ ७२।३६। अत्रैवेद । अक्रमीत् ॥ ३० ॥ ॥ अथ रेवत्यन्ता अनुदासेतः ।
अय वय पय मय चय तय णय गतौ । अयते । ॥ दयायास्तथ ॥ १३।३३। दय अय आस एभ्य आस
स्याल्लिटि । अयांचके । अयेत । अयिपीठ । ॥ विभाषेष्टः ॥ ८३।७९। इणः परो य इह ततः परेयां पीध्वं-

देशपधमेवाशिप्रियत् । तथाच ऊर्णुधार्ता यत्तेनोक्तमार्णुतवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न भवति चट्परे णौ
यदङं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थान् । अत्र लङ्वावयवाभ्यागो न लङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते ।
अत एव चकास्तावचीचकायदित्युदाजहार । तथा च मतभेदानिप्रायेण पूर्वापरप्रत्ययविरोधः समाधेय इति । कातन्त्रपरि-
शिष्टे लिङ्गदीर्घयोः अर्जाजागरदित्युदाहृतम् । तन्मतद्वयेऽयमंभवादुपेक्षम् । व्यवस्थामेव विवृणोति—**णेरिति** । सन्नि-
हितमिति हेतुगर्भविशेषण, लघुनीत्येतत् णविशेष्य भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः ॥—**अङ्गमेवेति** । अस्य चट्परे इत्यत्र
आदेशरूपचट्परे आकाङ्क्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययांशे उचितताकाङ्क्षादिति हेतुः स्पष्ट एतन्ति भावः ॥—**कैयटमैवेति** । तथा
च एकं हरदत्तमतम्, अपरे तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्षया इति भावः । चट्परे इत्यावर्त्य अग्लोप-
विशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह—**णेरिति** । श्रुद्विषु पगतोऽग्लोपिलगोभवादिरहापि चट्परे इत्येतावन्तं णाविति
लभ्यत इति बोध्यम् ॥—**अगितामपीति** । पचिकमिशक्तिप्रगतीनामित्यर्थः । चर्यामंजनाकां लोपो णिच प्रतीक्षत इति भावः ॥
—**नोपदेशफलमिति** । अनुस्वार इत्यर्थः ॥—**दंभ्रन्तीति** । 'नुगनोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य तुक् ॥—**गत्यादि-**
प्विति । गतिशब्दसंभक्तिव्यत्यर्थः । **मीम्तु** । कृदित्फल तु 'नाग्लोपि-' इति निषेधः । अमिमीम ॥—**छिवुक्रमु**—। प्री-
वति । क्लाम्यति ॥—**आडि चम इति** । 'छिवुक्रमुआचमाम्' इति वृत्तिस्मारेकपाठोऽयुक्त इति भावः ॥—**जिमि केचि-**
द्विति । तथाच जेमनमिति भोजने प्रयुज्यते ॥—**वा भ्राश**—। उभयत्रविभाषयम् । अनवस्थानार्थो प्रमिः । क्रमिप्रसी च
दिवादी, तेभ्यो नित्यं प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चागम्यात् । भ्राश भ्लाश दीर्घा । फणादावेर्त्ता । भ्रमु चलने भ्वादिः, ज्व-
लादिः फणादिरपि मनोमायां पठ्यते तद्रमयादिति नव्याः । भ्रमु अनवस्थाने । दिवादिः, पुषादिः, शमादिः तत्र
भ्वादिः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु इयनि दीर्घं भ्राम्यतीति त्रैक्यम् । क्रमु ग्लानां, त्रसी उद्देशे, वृष्ट छेदने, लप
कान्ती ॥—**क्रमः**—॥ 'छिवुक्रमुचमां' इत्यन्तोऽनुवर्तनादाह—**परस्मैपदे शितीति** । परस्मैपदे किम् । उपक्रमते ।
पराक्रमते ॥—**झुक्रमोः**—॥—**अनात्मनेपदनिमित्ते इति** । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु द्विवचन-
स्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः । उभयोरपि भावकर्मकर्मव्यतिहारस्तद्वेतिनिमित्तम्,
क्रमेण वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम् । झुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धे नियमायोऽयमित्याह—**अत्रैवेदिति** । अनात्मनेपदेति
किम् । उपबोध्यते जलेन । उपक्रस्यते । आक्रस्यते । निमित्त इति किम् । ज्ञोतीति ज्विना, स इवाचरति ज्वित्रीयते । इह क्यङ्

१ क्रामत्विति—उत्क्रामस्य हेतुकि दीर्घो भवत्येव । 'क्रम' इति शब्देऽनुवृत्तस्याङ्स्य परस्मैपदपरशिञ्जितस्यैव ग्रहणात् । हेतु-
व्यपि तस्मिन्पिताङ्स्य कार्याभावेन नहुमतेत्यस्याप्रवृत्तेः । २ ततः परेषामिति—यद्यपीठः पीध्वमवयवत्वात्तस्य ततः परत्वं दुरुपपादं,
तथापि श्रुतिश्रुतानन्तर्यमात्रेण शास्त्रस्य प्रवृत्तिः सामर्थ्याद्भोया ।

लुक्छिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीदुम् । अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिवुम् । आयिध्वम् । ॥ उपसर्ग-
स्यायतौ । ८।२।१९। अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य छत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निस्सुदुसोरुवस्यासि-
द्धत्वाच्च छत्वं । निरयते । दुरयते । निरदुरोस्तु । निलयते । तुलयते । प्रत्यय इति स्थिणो रूपम् । अथ
कथम् उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जाविति माघः । इटकिटकटी इत्यत्र प्रथितस्य भविष्यति । यद्वा । (प) अनुदात्तेत्त्वल-
क्षणमात्मनेपदमनित्यम् । चक्षिडो छिक्रिणोऽज्ञापकात् । वादित्वात् । ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये
॥ ७ ॥ द्य दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयांचके ॥ ८ ॥ रय गतौ ॥ ९ ॥ ऊयी तन्नुसन्ताने ।
ऊयांचके ॥ १० ॥ पूयी विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ॥ ११ ॥ कूयी शब्दे उन्दे च । चुकूये ॥ १२ ॥
क्षमायी विधूने । चक्षमाये ॥ १३ ॥ स्फायी ओष्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । ॥ लिङ्य-
डोश्च । ६।१।२९। लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वम् । एरनेकाच इति
यण् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यरे । ॥ दीपजनवुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३।१।६१। एभ्यश्चलेक्षिण्वा
स्यादेकवचने तशब्दे परे । ॥ चिणो लुक् । ६।३।१०४। चिणः परस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट । १५ ॥
तायु सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ॥ १६ ॥ शाल चलनसंवरणयोः
॥ १७ ॥ बल बल्ल संवरणे संचरणे च । ववले ववल्ले ॥ १९ ॥ मल मल्ल धारणे । मेले । ममल्ले ॥ २१ ॥
भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले ॥ २३ ॥ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले ॥ २४ ॥
कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्द इति स्वामी । अशब्दस्तूर्णीभाव इति च ॥ २५ ॥ तेवृ देवृ देवने । तितेवे ।
दिवेवे ॥ २७ ॥ पेवृ गेवृ ग्लेवृ पेवृ मेवृ ग्लेवृ सेवने । परिनिविभ्य इति पत्वम् । परिपेवते । सिपेवे । अयं
सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तद्भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिलेवे । पिपेवे । मेवते । ग्लेवते ॥ ३३ ॥
शेवृ खेवृ केवृ इत्यप्येके ॥ ३६ ॥ रेवृ ग्लवगतौ । ग्लवगतिः हुतगतिः । रेवते ॥ ३७ ॥ ॥ अथावत्यन्ताः परस्मै-
पदिनः । मव्य बन्धने । ममव्य ॥ १ ॥ सूर्य ईर्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यायाः ॥ ४ ॥ हय गतौ । अहयीत् । यान्तत्वाच्च
वृद्धिः ॥ ५ ॥ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाऽभिषवः स्नानं च । शुशुच्य ॥ ६ ॥
चुच्य इत्येके ॥ ७ ॥ हय गतिकान्योः । जहय ॥ ८ ॥ अल भूषणपयोसिवारणेषु । अलति । आल । ॥ अतो
हरान्तस्य । ७।२।२। हरेति लुप्तपट्टीकम् । अतः समीपौ यौ हरो तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि ।

आत्मनेपदनिमित्तं न तु ङातिरित्याहुः ॥—लुङ्लिट्ठां धस्येति । लिटि । लिलिहिदु । लिलिहिध्वे ॥—अथ कथ-
मिति । शानचा भाव्यमिति शङ्किदुग्रास्यः । कूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्रेदनम् ॥—लिङ्यडोश्च ॥ यङि पेपी-
यते ॥—दीपजन— दीपी दीप्ता, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने । एते दिवादयः ॥—चिणो
लुक् ॥—परस्य लुक् स्यादिति । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते तदार्थिकार्थकथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते
चिणः परस्य जायमानो लुक् 'प्रत्ययस्य लुक्लुपः' इति वचनात्तशब्दस्येति स्पष्टत्वात् ॥—अयमिति । पेट धातुः ॥
—भाष्यविरुद्धमिति । यदि रोपदेशः स्यात्तदा स्यायतिरिवायमपि पोपदेशलक्षणे पयुदस्येत, तदकरणान्नास्ति सोप-
देश इति भावः ॥—ग्लवगताविति । केचित् एवेति धात्वन्तरमित्याहुस्तद्धि मनोरमायां द्रष्टव्यम् । एवेति धात्वन्तरत्वे
'विभाषा डि रुडोः' इत्यत्र ग्लवः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं स्यात् । एवेत्येतस्माद् घञि आग्रावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा 'सवति-
शृणोति—' इति सूत्रेण ग्लवतेरभ्यासोकारस्येलविधानमपि व्यर्थं स्यात् तद्धि पक्षे अपिग्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते, तच्च
रूपं ग्लवधातोः 'सन्त्यतः' इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति ॥—ममव्येति । 'यस्य हलः' इति लोपस्तु न भवति,
यस्येति संधातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे लर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति
दिक् । लुटि, मव्यता । आशिषि, मव्यात् । 'हलो मयाम्—' इति धातुयकारस्य वा लोपः । सूर्य ईर्ष्य । एलि । सुसूर्य ।
ईर्ष्याचकार । ईर्ष्याचकर । एभ्यः क्षिपि 'लोपो व्योः—' इति लोपे 'स्कोः' इति कलोपे जश्लचर्त्तयोः सूर ईर् । संयोगान्त-
लोपस्तिह न भवति 'रात्सस्य' इति नियमात्सूर्य आदर इति वक्ष्यते तस्यापि सूर इत्येव रूपम् । हय गतौ । जहाय ।
हय्यात् ॥—शिथिलीकरणमिति । सोममभिषुणोतीत्यादौ दर्शनात् ॥—सुराया इति । तत्प्रकरणे 'संधानं स्याद-
भिषवः' इत्यमरोक्तेः ॥—अतो हरान्तस्य । यथवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणन
तदन्तविधेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम् । अश्वहीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च समीपवाचिना अन्तःशब्देन षष्ठीसमासपक्षे रपरिणि-
शक्षप्रथितिव्याप्तिः, अङ्गस्यातः लोः समीपत्वात् । लुं च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तःशब्देन कर्मधारयपक्षे लन्तशब्दस्य
विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह—लुप्तपट्टीकमिति । अन्तःशब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह—अतः समीपा-

१ पुनःप्रसङ्गेति—परे तु लिटीति विषयसप्तम्या आश्रयणं कुर्वन्ति । २ व्रान्तस्येति—आगन्तुकेनाकारेण निर्देशः । कविद्वाये
व्रन्तस्येति पाठः ।

नेटीति निषेधस्यातो हलादेरिति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानीलीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तस्मत्ते, अकते इत्याद्यपि ॥ ९ ॥ अफला विशरणे । तूफलेत्येवम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् ॥ १० ॥ मील इमील स्मील हमील निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्त्रालभ्यादिः । नृतीयो दन्यादिः ॥ १४ ॥ पील प्रतिष्ठन्ने । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् ॥ १५ ॥ नील वर्णे । निनील ॥ १६ ॥ शील समाधौ । शीलति ॥ १७ ॥ कील बन्धने ॥ १८ ॥ कूल आवरणे ॥ १९ ॥ शूल रुजायां संघोषे च ॥ २० ॥ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तत्तामस्तगतस्य बहिर्निःसारणम् । तुतूल ॥ २१ ॥ पूल संघाते ॥ २२ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ २३ ॥ फल निष्पत्तौ । फेलतुः । फेलुः ॥ २४ ॥ चुल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ॥ २५ ॥ फुल विकसने ॥ २६ ॥ चिलु शैथिल्ये भावकरणे च ॥ २७ ॥ तिल गतौ । तेलति ॥ २८ ॥ तिल्लेय्येके । तिहति ॥ २९ ॥ वेल् चेल् केल् खेल् ह्वेल् वेल् चलने । पञ्च ऋदितः । पष्ठो लोपथः ॥ ३५ ॥ पेल् फेल् दोल् गतौ ॥ ३८ ॥ पेल् इत्येके ॥ ३९ ॥ स्खल संचलने । चस्खल । अस्खालीत् ॥ ४० ॥ खल संचये ॥ ४१ ॥ गल अदने । गलति । अगालीत् ॥ ४२ ॥ पल गतौ । सलति ॥ ४३ ॥ दल विशरणे ॥ ४४ ॥ श्वल श्वलु आगुगमने । शश्वल । अश्वालीत् । शश्वल । अश्वलीत् ॥ ४६ ॥ खोल् खोर्ल गतिप्रतिघाते । खोलति । खोरति ॥ ४८ ॥ धोर्ल गतिचानुर्थे । धोरति ॥ ४९ ॥ त्सर छप्रगतौ । तत्सार । अत्सारीत् ॥ ५० ॥ कम्पर हृच्छने । चक्मार ॥ ५१ ॥ अन्न घन्न मन्न चर गत्यर्थाः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अन्नति । आनन्न । मा भवानन्नीत् । अन्नान्यरेकस्यातः समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः ॥ ५५ ॥ छिबु निरसने । छिबुल्लुभिवति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयस्थकारहकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिबुः । हलि चेति दीर्घः । छीव्यात् ॥ ५६ ॥ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । ॐ सन्निटोर्जेः । ७।३।५।७ जयतेः सन्निग्नमित्रो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुर्वं स्यात् । जिगाय । जियतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जियिथ । जियिम । जेता । जीयात् । अजेयीत् ॥ ५७ ॥ जीव प्राणधारणे । जिजीव ॥ ५८ ॥ पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव ॥ ६२ ॥ क्षीव क्षेव निरसने ॥ ६४ ॥ उर्वी तुर्वी धुर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसाधौ । ऊर्वीचकार । उपधायां चेति दीर्घः । तुर्व ॥ ६९ ॥ गुर्वी उद्यमने । गूर्वति । गुर्व ॥ ७० ॥ मुर्वी बन्धने ॥ ७१ ॥ पुर्वं पर्वं मर्वं पूरणे ॥ ७४ ॥ चर्व अदने ॥ ७५ ॥ भर्व हिंसायाम् ॥ ७६ ॥ कर्व खर्व गर्व दपे ॥ ७८ ॥ अर्व शर्व पर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति ॥ ८१ ॥ इवि व्याप्ति । इवति ।

चिति ॥—अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्त्राश्रयादिकं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावाविषयि-भाषानुपस्थानेऽयलोन्यपरिभाषयान्यस्य स्यादिति भावः । यद्यपि ‘अतो लृप्’ इत्युक्तेऽपि लान्तस्याज्ञस्य अतः सि-चि परे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेनेष्ट गिभ्यति तथायज्ञस्य गिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थोऽपि प्रतीयेत । ततश्चाश्रयीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तप्रवृत्त कृतमिति । तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमन इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् । अतः समीपाविति किम् । अगोरीन् । अमीकीन् । लान्तस्याज्ञस्य किम् । श्ल आशु गमने । अश्वलीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाज्ञस्यान्तः, यस्यज्ञस्यान्तः स तु नाकारस्य समीपः । ननु लृ-त्यस्य छप्रपृष्ठीकलाभ्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अज्ञस्यान्तं यत् लृ तस्यान्तः तन्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने लत इत्यस्यानुवृत्तिर्नोपेक्षतेति चेत् । अत्राहुः । ‘हलन्त्यम्’ इति सूत्रे मनोरमायां ‘सामीप्यं पञ्चमर्थः’ इति पक्षस्य निराकरणान्तदनुरोधेनात्रान्त इत्यस्यात्रान्तिराश्रितेति । अत्र केचित् । ‘अतो लान्तस्य’ इत्यत्र लान्ति छप्रपृष्ठीकलाभ्युपगमे ‘अतो, लान्त’ इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च ‘अज्ञस्यान्तं यद् लृ तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्या-ख्यानसंभवाच्च तन्त्राश्रयायाश्रयणकेशः । न चाज्ञस्य विशेष्यत्वेनैवान्वयो युज्यते न तु विशेषणत्वेन ‘पदाज्ञाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च’ इति परिभाषायाः पदमज्ञ च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम् । ‘अलोपोऽनः’ इति सूत्रेऽज्ञावय-वोऽसर्वनामस्थानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्कच्चिद्विशेषणत्वेऽप्यज्ञस्य न क्षतिरित्याहुः ॥—नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवादस्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि तथापि बाध्यगामान्यविन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादस्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः ॥—मील संकोचे इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल गतौ । तिल भेदने इति चुरादौ । दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः । धोर्ल । धोरितकमश्वानां गति-विशेषः । निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् । ॥ त्सर । छप्रना कपटेन गतिः छप्रगतिः । कम्पर हृच्छने । हृच्छने कान्दित्यम् । छिबु नि-रसने । अस्य ल्युटि छैवनम् । छिबुनाऽऽकृशकृन्मृत्रेतांस्यान् न निक्षिपेत् इत्यत्र पृषोदरादित्यापक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः ॥—सन्निटोर्जेः ॥—सन्निग्नमित्र इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति प्राचो व्याख्यानमा-द्रियेत तदा ‘येन नाव्यवधानं’ न्यायेन प्रकृतिव्यवधानं सोऽव्यमेव परं तु यद्गुणान्तासनि ‘जेजयिषतीत्यत्र कुलं स्यात् न

ह्रस्वाचकार ॥ ८१ ॥ पिबि मिबि णिबि सेचने । वृत्तीयो मूर्धन्योष्वादिरित्येके । सेचन इति तरङ्गिण्याम् ।
 विन्वति । विपिन्व ॥ ८५ ॥ हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनाथोः । हिन्वति । विन्वति ॥ धिन्विकृण्वयोर च
 [३।१।८०] अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्दिवये । अतो लोपः । तस्य स्थानिवज्जाबालवृषपशुगुणो न ।
 वप्रत्ययस्य पितृषु गुणः । धिनोति । धिनुतः । धिन्वति । ॥ लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्त्रोः । ६।४।१०७।
 असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्त्रोः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धि-
 नुमः । मिपि तु परत्वाद्गुणः । धिनोमि । ॥ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । ६।४।१०६। असंयोगपूर्वो यः प्रत्य-
 योकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेर्लुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाद् । धिनवाव । धिनवाम । जिन्वति ।
 इत्यादि ॥ ९० ॥ रिचि रचि ध्रचि गत्यथोः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति ॥ ९३ ॥ कृचि हिंसाकरणयोश्च । चका-
 राङ्गौ । कृणोतीत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च ॥ ९४ ॥ मव बन्धने । मवति । मेवतुः । मेवुः । अमवीत् ।
 अमावीत् ॥ ९५ ॥ अच रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीह्यवार्थापलङ्घनहिंसा-
 दानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् ॥ ९६ ॥ धावु गतिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति । धावते । द-
 धाव दधावे ॥ ९७ ॥ ॥ अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । धुक्ष धिश्च सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दुधुक्षे ।
 धिक्षते । दिधिक्षे ॥ २ ॥ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे ॥ ३ ॥ शिश्च विघ्नोपादाने । शिक्षते ॥ ४ ॥ भिक्ष भिक्षा-
 यामलाभे लाभे च । भिक्षते ॥ ५ ॥ क्लेश अव्यक्त्यायां वाचि । बाधन इति दुर्गः । क्लेशते चिक्लेशे ॥ ६ ॥ दक्ष वृद्धौ
 क्षीप्रार्थे च । दक्षते । ददक्षे ॥ ७ ॥ दीक्ष मौण्ड्येऽपनयननियमम्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे ॥ ८ ॥ ईक्ष दर्शने
 ईक्षांश्च ॥ ९ ॥ ईष गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांश्च ॥ १० ॥ भाष व्यक्त्यायां वाचि । भाषते ॥ ११ ॥ वर्षे ज्ञेहने ।
 दन्त्योष्ठयादिः । ववर्षे ॥ १२ ॥ गेषृ अन्विच्छायाम् । ग्लेषृ इत्येके । अन्विच्छा अन्वेपणम् । जिगेषे ॥ १३ ॥ पेपृ
 प्रयत्ने । पेपते ॥ १४ ॥ जेषृ णेपृ एषृ प्रेषृ गतौ । जेषते । नेषते । एषांश्च । पिप्रेषे ॥ १८ ॥ रेपृ हेपृ हेपृ
 अण्येके शब्दे । आपो वृक्षशब्दे । ततो द्वावशब्दशब्दे । रेपते । हेपते । हेपते ॥ २१ ॥ कास्त् शब्दकुरसायाम् । का-
 सांश्च ॥ २२ ॥ भास्त् दीप्तौ । बभासे ॥ २३ ॥ णास्त् रास्त् शब्दे । नासते प्रणासते ॥ २५ ॥ णस् कौटिल्ये ।
 नलसे ॥ २६ ॥ ङ्यस् भये । ङ्यसते । बभ्यसे ॥ २७ ॥ आङ् शसि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे ॥ २८ ॥
 प्रसु ग्लसु अदने । जप्रसे । जग्लसे ॥ ३० ॥ ईह चेष्टायाम् । ईहांश्च ॥ ३१ ॥ बहि महि वृद्धौ । बंहते ।
 बबंहे । मंहते ॥ ३३ ॥ अहि गतौ । अंहते । आन्हे ॥ ३४ ॥ गर्ह गल्ह कुरसायाम् । जगर्हे । जगल्हे ॥ ३६ ॥
 बर्ह बल्ह प्राधान्ये । ओष्ठयादी ॥ ३८ ॥ घर्ह वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्वयो-

व तन्माधवग्रन्थसंमतमिति भावः ॥—धिन्विकृण्वयोर च । ‘अलोऽन्यस्य’ इति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु
 उप्रत्ययोऽनुकृष्यते । बोपदेवेन लनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्ययलाभः ॥—अतो लोप
 इति । यद्यप्युपदेशोऽदन्तलं नास्ति अथाप्यार्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव । ‘धिन्विकृण्वयोर च’ इति ध्रुतत्वात् अकारादेशे
 कृते चानुकृष्टस्य पञ्चाज्यायमानत्वादिति भावः ॥—लोपश्चा—॥—यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय
 इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् । अक्षुण्व अक्षुण्व इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अक्षुण्वे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् । ‘उतश्च-’
 इति सूत्रेऽपि अक्षुणीत्यत्र दोषाभावेऽपि अक्षुणीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशेषणं न कृतमित्याहुः ।
 अक्षुणीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभं तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुलं बोध्यम् । आपुणीति पाठस्तुचितः ॥
 कृचि ।—अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुर्न पठ्यते, किं तु कृच् हिंसायामिति । तस्य च
 परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थः । अच रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थः । कान्तिः
 शोभा । दीप्तिस्तेज इत्याहुः । तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामिलम् । हिंसा हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमे-
 वार्थोऽस्तिवति बाध्यम् । ‘भागे वृद्धौ ग्रहे वधे’ इत्येवमर्थानां विशिष्य बोपदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । यात्रालाभाला-
 भास्त्रयोर्भाः । स्वामी तु क्लेश अव्यक्त्यायां वाचि चेति पठित्वा इमावपि भिक्षधातोरर्थविति मन्यते । क्लिश उपतापे इति
 दिवादौ । क्लिश विबाधाने इति क्र्यादौ । दीक्ष । पञ्चायां । ईष गति । ‘गुरोश्च हलः’ इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा । मनस
 ईषा मनीषा । शकन्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । ‘प्रातिपदिकाद्बालर्थे बहुलमिष्टवच्च’ इति णिचि तदन्तात्
 क्तः । ईष उच्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्रस्वादयश्च । इष गतौ दिवादिः । इष इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ये क्र्यादिः ॥
 —कासांश्चक्रे इति । ‘कास्प्रत्ययात्-’ इत्याम् । भास् दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तस्मात्प्रफलकम् । ‘भ्राजभास-’
 इत्यादिनोपधाहस्यस्य विकल्पितत्वात् । णस् कौटिल्ये । लिप्तिमितादेशादिविभावावेलेम् । नेसे । आङ् शसि । शंसु
 सुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते । प्रसु ग्लसु । ‘उदितो वा’ इति कलायां वेद् । प्रसित्वा । प्रस्त्वा । ‘यस्य विभाषा’ इति

दन्त्योष्वादितामनयोऽष्टयादितां बाहुः ॥ ४० ॥ झिह गतौ । पिङ्गिरे ॥ ४१ ॥ वेह जेह बाह् मयवे । आधो
 दन्त्योष्वादिः । अन्यः केवलोष्वादिः । उभावप्योष्वादी इत्येके । दन्त्योष्वादी इत्यपरे । जेहसिर्गत्यर्थोऽपि ।
 बवाहे ॥ ४४ ॥ दाह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके ॥ ४५ ॥ काश दीप्तौ । चकाशे ॥ ४६ ॥ ऊह वितर्के । ऊह-
 चके ॥ ४७ ॥ गाह बिलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिचे । जघाक्षे । जगाहिद्वे । जगाहिष्वे । जघाद्वे । गाहिता ।
 ॥ ढो ढे लोपः । ८।३।१३। ढस्य लोपः स्याद्वे परे । गाढा । गाहिष्यते । घाक्षयते । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । अगा-
 हिष्ट । अगाढ । अघाक्षाताम् । अघाक्षत । अगाढाः । अघाद्भुम् । अघाक्षि ॥ ४८ ॥ गृह् गृह्णणे । गृह्णते । जगृहे ॥ ४९ ॥ अगुप-
 धेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ जगृहिषे । जगृक्षे । जगृद्वे । गृह्णीता । गृह्णी । गृह्णीष्यते । चक्षयते । गृह्णी-
 षीष्ट । वृक्षीष्ट । लुङि । अगृहिष्ट । इडभावे । ॥ शल इगुपधादनिटः कसः । ३।१।४५। इगुपधो यः शक्न्त-
 स्तस्मादनिटः कलेः कसादेशः स्यात् । अष्टक्षत । ॥ कसस्याचि । ७।३।७२। अजादी तङि कसस्य लोपः स्यात् । अलो-
 ऽन्त्यस्य । अष्टक्षाताम् । अष्टक्षन्त ॥ ४९ ॥ ग्लह च । ग्लहते ॥ ५० ॥ घुपि कान्तिकरणे । घुपते । जुघुपे । केचि-
 द्रूपेयदुपधं पठन्ति ॥ ५१ ॥ ॥ अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुप्तिर अविशब्दने । विशब्दने प्रतिज्ञानं ततोऽन्य-
 क्षिर्गर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोपति । जुघोप । घोपिता । इरिवाद्द्वा वा । अघुपत् । अघोषीत् ॥ १ ॥
 अक्षु व्याप्तौ । ॥ अक्षोऽन्यतरस्याम् । ३।१।७५। अक्षो वा भुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शाप् ।
 अक्षणोति । अक्षणुत । अक्षणुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय । आनष्ट । अक्षिता । अष्टा ।
 अक्षिष्यति । स्कोरिति कलोपः । पठोः कः सि । अक्षयति । अक्षणोतु । अक्षणुहि । अक्षणवानि । आक्षणोत् । आक्षणुषम् ।
 अक्षणुषात् । अक्षयात् । ऊदित्वाद्दे । नेटि । मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिपुः । इडभावे तु मा भवानाक्षीत् ।
 आष्टाम् । आक्षुः ॥ २ ॥ तक्ष त्वक्षू तन्करणे । ॥ तन्करणे तक्षः । ३।१।७६। भुः स्याद्वा शठिष्यवे ॥ त-
 क्षणोति तक्षति वा काष्टम् । ततक्षिय । ततष्ट । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अताक्षीत् । अताष्टाम् । तन्करणे किम् ।
 वारिभः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ उक्ष सेचने । उक्षांचकार ॥ ५ ॥ रक्ष पालने ॥ ६ ॥ णिक्ष पुष्पने ।
 प्रणिक्षति ॥ ७ ॥ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ । तृक्षति । स्तृक्षति । नक्षति ॥ १० ॥ वक्ष रोपे । संघात इत्येके ॥ ११ ॥
 मृक्ष संघाते । म्रक्ष इत्येके ॥ १३ ॥ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचोपग्रहणं च । पक्ष परिग्रह इत्येके ॥ १४ ॥
 सुर्क्ष आदरे । सुसर्क्ष । अनादर इति तु काष्किः कोऽपपाठः । अवज्ञावहेलनमसूक्ष्णमित्यमरः ॥ १५ ॥ काक्षि वाक्षि
 माक्षिकाङ्गायाम् ॥ १८ ॥ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च ॥ २१ ॥ चूप पाने । चुचूप ॥ २२ ॥ तूप

नेट् । प्रलः । वेह जेह बाह् ॥—आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहतशब्दो निपातितः । 'पोदायुवतिः' इति सूत्रे
 इति भावः । वेहर्त्सयतीति ॥—अन्य इति । बाहुशब्दस्य भुजपर्यायस्य 'क्षुचस्त्वान्तध्वान्त' इति निपातितस्य
 बाहुशब्दस्य च निर्विवादत्वादिति भावः ॥—दन्त्योष्वादी इति । उभावपीलानुपज्यते । अनुदात्तेस्त्वङ्नमात्मनेपदम-
 नित्यम् । तेन 'ववाह रक् पुरुषास्तो जानाः सहस्रशः' इति सिद्धम् । न चात्रार्थोसंगतिः । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रवर्णना-
 र्थकत्वे बाधकाभावादित्याहुः । ऊह । कथं तर्हि 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इति । अत्राहुः । अनुदात्तेस्त्वङ्नक्षणस्य
 तदोऽनित्यत्वात् दोष इति । गाह् । ऊदित्वादिद्वा । इडभावे ढलम् । 'एकाचः' इति भपभावः । 'पठोः कः सि' इति
 कः । कात्परस्य पलम् । जघाक्षे । 'विभोपटः' इति वा मूर्धन्यः । जगाहिद्वे । जगाहिष्वे । इडभावे तु भपभावः ॥
 —ढो ढे लोपः । जघाद्वे । ढे किम् । ऊढः । इड पूर्वं ढलोपो भावतु । कृते तु ढग्रहणे 'दृना दृः' इत्यस्य आ-
 श्रयात् सिद्धल भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः ॥—अगादेति । 'क्षलो झलि' इति सलोपः । दन्त्यधत्तल्लोपाः । सिचो
 लोपात्पूर्वं भपभावस्तु न । असिद्धलान् भपभावस्तु यिजलोपानन्तरमपि न भवति रकारपरत्वाभावात् । न च कृतेऽपि
 सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सिचपरत्वादपभावाद्वा दुर्वा इति शङ्क्यम् । वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावात् । अन्यथा गवे हिनं
 गोहितमित्यत्रावदेशः स्यादिति दिक् ॥—जगृहे इति । किन्वात्परत्वात् । 'पुगन्त' इति गुणे प्राप्ते 'रुदपधेभ्यः' इति
 वार्तिकात्किन्वे गुणाभावः ॥—शल इगुपधा— शल इति धातोर्विशेषणान्तलभः । शल इति किम् । अतित ।
 इगिति किम् । अगाढ । अनिटः किम् । आहिष्ट ॥—कसस्याचि ॥—अजादाविति । अत्राक्षमप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः ।
 तडीति तु केषांचिदपक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुगवा दुह' इत्यन आत्मनेपद इत्यपकर्षणात्तडीति
 लभ्यते । तेन 'दशोः कसः' इति वार्तिकात्कसप्रत्ययस्य लोपो न भवति सहस्रा अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुपि कान्तिकरणे ।
 लुङि । अघुषिष्ट अघुपिषाताम् । अदुपघपाठे तु अघोषीत् । अकषीत् ॥—अतक्षीदिति । 'नेटि' इति तु रुद्विनिषेधः । इडभावे
 तु अताक्षीत् ॥—प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति नित्यं णलम् । 'वा (न)सनिक्षनिन्दा' इति तु रुद्विषयम् ।
 'भ्युल्लुचौ' । प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता । प्रनिक्षिता ॥—अघहेत्यादि । सूक्ष्णमादरस्ततोऽन्यदसूक्ष्णमित्यमरप्र-
 न्यार्थः । यदि तु सूक्ष्णमनादर इत्युच्येत तर्हि असूक्ष्मवज्ञापयोऽनो न स्यादिति भावः । काक्षि । काङ्गा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि

तुष्टौ ॥ ३३ ॥ पूष वृष्टौ ॥ ३४ ॥ मूष स्तेये ॥ ३५ ॥ लूप रूप भूषायाम् ॥ ३७ ॥ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्य-
नुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः ॥ ३८ ॥ यूष हिंसायाम् । जूष च ॥ ३९ ॥ भूष अलंकारे । भूषति ॥ ३९ ॥ ऊष
रुजायाम् । ऊषांचकार ॥ ३९ ॥ ईष उच्छे ॥ ३९ ॥ कष खप शिष जष झष शष वष मष रूष रिष
हिंसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्व्योष्टयादिः । चकाष । चलाष । शिशेष । शिशेषिथ । शेष्टा ।
कसः । अशिक्षत् । अशेक्षयत् । जेषतुः । जस्रपतुः । शेषतुः । ववपतुः । मेपतुः । ॥ तीपसहलुभरुपरिपः
। ७।३।४८। इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोषिता । रेष्टा । रोषिष्यति । रेषिता । रेष्टा । रेषिष्यति
॥ ४३ ॥ भूष भस्सेने । इह भस्सेनं श्रवः । भषति । बभाष ॥ ४४ ॥ उष दाहे । ओषति । ॥ उपविदजागृभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् । ३।१।३८। एभ्यो लिट्याम्वा स्यात् । ओषांचकार । उवोष । ऊपतुः । उवोषिथ ॥ ४५ ॥ जिषु
विषु मिषु सेचने । जिजेष । क्रादिनियमादिद् । विवेपिथ । विविपिव । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् ॥ ४८ ॥
पुष पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषीत् । अविद्धेषु पुष्यति इयना निर्देशादयं सेद । अतो न कसः ।
अह्विषौ दैवादिकस्य ग्रहणाच्चाह ॥ ४९ ॥ श्रिषु श्रिषु मृषु लुपु दाहे । श्रेषति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्रेषति ।
शिक्षेव । श्लेषिता । अयमपि सेद । अनिदसु दैवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः । यत्वनिदकारिकान्वासे द्वयोर्ग्र-
हणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुषोप । पुष्टोप ॥ ५३ ॥ पृषु वृषु मृषु सेचने । मृषु
सहने च । इतरी हिंसासंज्ञेयनयोश्च । पर्पति । पपर्प । पृष्यात् ॥ ५६ ॥ घृषु संघर्षे ॥ ५७ ॥ हृषु अलीके ॥ ५८ ॥
तुस हस हस रस शब्दे । तुतोस । जहास । जहास । ररास ॥ ६२ ॥ लस श्लेषक्रीडनयोः ॥ ६३ ॥ घस्त्व
अदने । अयं न सार्वत्रिकः । लिट्यन्यतरस्यामित्येदंस्कादेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवात्य
प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लुटिकरणमङि । अनिटकारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । कमरचि तु
विशिष्योपादानम् । घसति । घस्ता । ॥ सः स्यार्धधातुके । ७।३।४९। सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घस्यति ।
घस्तु । अघसत् । घसेत् । लिङाद्यभावादाशिव्यस्याप्रयोगः । ॥ पुषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु । ३।१।५५।
इयन्विकरणपुषादेद्युतादेर्लटितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् ॥ ६४ ॥ जर्ज चर्च झर्ज परिभाषणहिं-

धाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः । वास्तु शब्दे ॥—धाङ्कृतीति । धाङ्कः काकः । द्राक्षि धातोः 'गुरोश्च हलः'
इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनात्रलोपः । द्राक्षामान् । इह मनोवेलं तु न भवति, अयवादिभ्य इत्युक्तेः ।
तूप तुष्टौ । दिवादी तु हस्वोपधः । मूष स्तेये । संज्ञायां कुनि मूपकः । क्यादां तु हस्वोपधोऽयम् । भूष अलंकारे ।
अयं चुरादावपि । ईष उच्छे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईषा लाङ्गलट्ठः । कष खप । शिपेल्यमप्यनिट्को न तु रौधा-
दिक एव । संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति—शेष्टा । अशिक्षदित्यादि ।—तीपसह—। इप इच्छायाम् ।
पह मर्षणे । लुभ गार्थ्ये । रष रिष हिंसायाम् । पषिता । एष्टा । सहिता । सोडा । लोमिता । लोब्धा ॥—उवोषेति ।
'पुगन्त-' इति गुणः 'अभ्यासस्यासवणे' इत्युक् । घृषु संघर्षे । ल्युटि घर्षणम् । घस्त्व अदने ॥—अयमिति । य-
द्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदा लिट्यपि प्रयुज्येत, ततश्च 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः ॥
—अत्रैव पाठ इति । भ्वादी परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः ॥—कमरचीति । 'मृषस्यः कमरच' इति सूत्रे ॥—सः स्या-
र्ध—। सः सीति छेदः । सार्धः किम् । घमरः । आर्धधातुके इति किम् । वस्से ॥—आशिपीति । आशीलिङीत्यर्थः ।
एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यन्विषये प्रयोगो नेति बोध्यम् ॥—पुषादिद्युता—। पुष धातु-
भ्वादी दिवादी क्यादां चुरादीं च पठ्यते । यदि तु पुष पुष्टाविति भौवादिकधातुमारभ्य पुषादिगणे गृह्येत नदा द्युतादिग्रह-
णमनर्थकं भवेत् । पुषेहतरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि क्याद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुषधातोर्ग्रे मुष स्तेये, खच भूतप्रादुर्भावे,
हेट च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव जिष्टक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाद्बुद्धित एव क्रियेरन् । ग्रहेः
स्वस्तिरेवऽपि लृकारेणैव तन्निर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवशङ्काया अप्यभावान् । नापि चुरादिः । णिच्चा व्यबधानेन ततो न-
न्तरस्य च्लेरसंभवात् । अतः परिशेषात् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह—इयन्विकरणपुषादेरिति । केचित्तु दिवाद्यन्त-
र्गत एव पुषादिर्गृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्प इति पक्षे चौरादिकपुषादेरपि परः च्लिः संभव-
तीति तेषामाशयः । 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यः' इतिवत् 'पुष्युताद्यलदितः' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुषादयो द्युताद-
यश्च लदित एव कुतो न कृता इति चेत् । अत्राहुः । निरनुबन्धेषु सानुबन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं स्यात् ।
न च अनुबन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लुटित्करणेऽपि सिध्यतीत्यनेकानुबन्धासङ्गगौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्काम् ।
आदितामीदितामृदितां चैतेषु सत्त्वात् लृकारेण तत्तत्कार्योणामनिर्वाहादनेकानुबन्धासङ्गगौरवस्य दुर्निवारत्वादिति । जर्ज
चर्च झर्ज । एषां परिभाषणादिभिः सह यथासद्भूत्यं नास्ति व्याख्यानान्दित्याहुः । परिभाषणं सनिन्दोपालम्भः । त्रयाणा-

सातर्जनेषु ॥ ६७ ॥ पिस्व पेस्व गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः ॥ ६९ ॥ हसे हसने । एदिस्वाच बुद्धिः । अहसीत् ॥ ७० ॥ णिश् समाधी । तालव्योष्मान्तः । प्रणेषति ॥ ७१ ॥ मिश मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ॥ ७३ ॥ शैव गतौ । दम्योष्ठयान्ततालव्योष्मादिः । शबति । अशवीत् । अशावीत् ॥ ७४ ॥ शश इतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशश । शशतुः । शेषुः । शेषिथ ॥ ७५ ॥ शसु हिंसायाम् । दम्योष्मान्तः । न शसददेश्येत्वं न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ ॥ ७६ ॥ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गातावपीति दुर्गः । नृशंसो घातुकः कूर इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् ॥ ७७ ॥ च्छह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् ॥ ७८ ॥ मह पूजायाम् । अमहीत् ॥ ७९ ॥ रह स्यागे ॥ ८० ॥ रहि गतौ । रहति । रंखात् ॥ ८१ ॥ दह दहि बृह बृहि ब्रह्मौ । दहति । ददह । ददहतुः । दंहति । बहति । बृंहति । बृहि शब्दे च । बृंहति करिगर्जितम् ॥ ८५ ॥ बृहिर इत्येके । अबृहत् । अबर्हीत् ॥ ८६ ॥ तुहिर दुहिर जहिर अर्दने । तोहति । तुतोह । अनुहत् । अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अनुहत् । अदोहीत् । अनिङ्कारिकास्वस्य दुहेर्महणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहतुः । ओहिता । माभवातुहत् । औहीत् ॥ ८९ ॥ अर्ह पूजायाम् । आनर्ह ॥ ९० ॥ ॥ अथ कृपूपर्यन्ता अनुदासतः ॥ घुत दीप्तौ । घोतते । ॥ घुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥ ७।४।६।७। अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिघुते । दिघुताते । घोतिता । ॥ घुद्ध्यो लुङि ॥ १।३।९। घुतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुपादिस्त्रेण परस्मैपदेऽह । अघुतत् । अघोतिष्ट ॥ १ ॥ श्विता वणं । श्वेतते । शिष्विते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट ॥ २ ॥ अग्निदा स्नेहने । मेदते । ॥ मिदेर्गुणः ॥ ७।३।८२ । मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये । पश आदिशिखाभावाच्चानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट ॥ ३ ॥ अग्निदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोरित्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट ॥ ४ ॥ अश्विदा चेत्येके । अश्विदत् । अश्वेदिष्ट ॥ ५ ॥ रुच दीप्ताभिमिती च । रोचते सूर्यः । हरये । रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट ॥ ६ ॥ घुट परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटम् । अघोटिष्ट ॥ ७ ॥ रुट लुट लुट प्रतिघाते । अरुटत् । अरोटिष्ट ॥ १० ॥ शुभ दीप्तौ ॥ ११ ॥ शुभ संचलने ॥ १२ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । आघोऽभावेऽपि । नभन्तामन्यके समे । मा भूयन्नन्यके सर्वे इति निरुक्तम् । अनभत् । अनभिष्ट । अनुभत् । अतोभिष्ट । इमां दिवादी क्रयादी च ॥ १३ ॥ स्त्रंसु ध्वंसु भ्रंसु अवस्मने । ध्वंसु गतौ च । अङि नलोपः । अस्वमत् । अस्वसिष्ट । नास्त्रमत्करिणां भ्रवमिति रघुकाव्ये । भ्रंशु इत्यपि केचिपेठुः । अत्र तृतीय एव तालव्या-

मपि चर्वाग्यान्तेषु पाठ उचितो न विहोष्मान्तेषु । णिश् समाधी । समाधिगन्त-करणनिरोधः ॥—प्रणेशतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इति णत्वम् ॥—रोषकृते चेति । चकारान्यमाधी । शश इतगतौ । ‘न शमदद’ इति प्रतिषेधमुत्रे मानस्य ग्रहणमिवाभिप्रेत्य व्यानयं—शशतुरिति । प्राचा तु शशतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः ॥—अच-हीदिति । ‘हयन्त’ इति न श्रुतिः । रह स्यागे । अथ कश्चादावपि । ‘जपमिच’ इति सिप्रक्रमणऽप्ययमेकैयमने न पठितः ॥—नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् ॥—मा भवानुहदिति । ‘न माटवोमे’ इत्याहभावः । ‘इतिनो वा’ इत्यदवा ॥ ॥ अथ घुतादिः ॥ घुत दीप्तौ ॥—घुतिस्वाप्योः—॥ स्वापीति णिजन्तस्य ग्रहणम् ॥—दिघुते इति । संप्रसारणे कृते ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपम् । स्वापिरुदाहरणं तु गुणापत्तिपत्ति । इह स्वापिण्जन्तस्याभ्यासानिमित्तप्रत्ययानान्तये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न स्वापेर्बुल स्वापकः, तमिच्छति स्वापकीयति, ततः गन् मिस्वापकीयति ॥—घुद्ध्यो लुङि । बहुवचननिर्देशान् शोण्ठेरित्यत्रेव तदादिग्रहणम् । तदाह—घुतादिभ्य इति । घुतादयो घट चेष्टायामित्यवधिकाः । ‘उः लि-’ इत्यत्रेव लुङाति समस्याः पञ्चार्थेत्यभिप्रेत्याह—लुङः परस्मैपदमिति । अग्निदा ।—मिदेर्गुणः । ‘घ्रिबुक्रमचमाम्-’ इत्यतः श्रितान्यनुवर्तते तत्र शार्वांगी इत्येति कर्मधारयागामभा । अत्राक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः । तेन ‘यम्मिन्वाधिः’ इति तदादिविधिः प्रवर्तते । तदाह—इत्संज्ञकशकारादाविति ॥—आदिशिखाभावादिति । मेघयति । मेघत इत्यादौ तु ‘दिवादिभ्य’ इति श्यन । आदिशिवान् गुणा भवन्त्येव ॥—मिमिदे इति । क्षितीति बहुव्रीहौ लिङ् स्यादेव गुणः । तथा पप तथ्य इत्यादौ पिवादयोऽपि स्युरिति भावः । अग्निदा । आनटकारिकायां स्त्रियतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिना स्वेदयिते ॥—अश्विदा चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोग्यमिति बोध्यम् ॥—हरये इति । ‘रुच्यर्थानाम्-’ इति संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमिनस्त्वो भ्रमणम् ॥—जुघुटे इति । ‘असंयोगात्-’ इति क्त्वात् गुणाभावः । शुभ । संचलनं प्रकृतिविषयामो मन्यन्ते च । क्षोभते । शुभ्यतीति दिवादी । शुभ्रातीति क्रयादी ॥—नास्त्रसदिति । नास्त्रमदित्यपपाठ एव । न स्वेदं लुङो रूपं, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः ॥—

इलादिरित्यनुकूलं विशेषणीभूतवत्पदार्थस्य तकारो विशेषणं, तेन तकाररूपबलादेरिति वाच्योऽर्थे इति । एवं ‘सिद्धसिचि-’ इत्यादावपि बोध्यम् ।

१ घुतिस्वाप्योरिति—प्रत्यासत्त्याङ्गाभ्यासयोरैकनिमित्तत्वे एवास्य प्रवृत्त्या दुषोतकीयितीत्यादौ संप्रसारणाभावः ।

न्त इत्यन्ये । अशु अशु अधःपतन इति विधादौ ॥ १९ ॥ अशु विश्वासे । अशम् । अशमिह । इत्यादिरयम् ।
 साहचर्यादितु प्रमादे गतः ॥ २० ॥ वृत्तु वर्तने । वर्तते । ववृते । ॥ वृद्धयः स्यसनोः ॥ ११३।१९२ । वृतादिभ्यः
 परस्मैपदं वा स्यात्से सनि च । ॥ न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ॥ ७।२।५९ । एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तडानयो-
 रभावे । वर्त्यति । वर्तिष्यते । अवृत्तत् । अवर्तिष्यत् । अवर्त्यत् । अवर्तिष्यत् ॥ २१ ॥ वृषु वृद्धौ । शृषु शब्दकुत्सा-
 याम् । इमौ वृतिवत् ॥ २३ ॥ स्यन्दु प्रलवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्ये । सस्यन्दिष्वे । स-
 स्यन्ध्वे । स्यन्दिता । स्यन्ता । वृज्यः स्यसनोरिति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा चतुर्प्र-
 हणसामर्थ्याच्च वृज्य इति निषेधः । स्यन्त्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्यते । स्यन्दिपीठ । स्यन्सीष्ट । शुन्यो लुङीति पर-
 स्मैपदपक्षे अह् । नलोपः । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्साताम् । अस्यन्त्यत । अस्यन्त्यत् । अस्य-
 न्दिष्यत । अस्यन्त्यत । ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥ ८।३।७२ । एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य
 स्यन्दतेः सस्य पो वा स्यात् । अनुप्यन्दते अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनुस्यन्दते हस्ती । अप्राणि-
 ष्विति पर्युदासान्मत्स्योदके अनुप्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु नेत्युक्तौ तु न स्यात् ॥ २४ ॥ कृपू
 सामर्थ्ये । ॥ कृपो रो लः ॥ ८।२।१८ । कृप उ इति छेदः । कृपेति लुप्तपटीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य
 छः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकृपे । चकृपिषे । चकृप्ते
 इत्यादि स्यन्तिवत् । ॥ लुटि च कृपः ॥ ११३।१९३ । लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । ॥ तासि च
 कृपः ॥ ७।२।६० । कृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेपन स्यात्तडानयोरभावे । कलसासि । कलसास्थ । क-
 ल्पितासे । कलसासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यते । कल्पिपीठ । कृप्सीष्ट । अकृपत् । अकल्पिष्ट । अकृप्त ।
 अकल्प्यत् । अकल्पिष्यत् । अकल्प्यत् ॥ वृत् । वृत्तः संपूर्णं द्युतादिवृत्तादिश्रेयर्थः ॥ २५ ॥ ॥ अथ
 त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः पितश्च । घट चेष्टायाम् । घटते । जघटे । घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मि-
 त्संज्ञा । तत्फलं तु गौ मितं इत्य इति चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्यामिति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं
 तर्हि कमलवनोद्गाढनं कुर्वते ये । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादि । शृणु । घट संघात इति
 चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । नान्ये मितोऽहेताविति निषेधात् ।
 अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकन्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः ॥ १ ॥ व्यथ भयसंचलनयोः । व्यथते ।

वृद्धयः—वृतादयः पञ्च ॥—**न वृद्धयः**—। गणकार्यलादुभयोर्यदुल्लेख्यप्रवृत्तिः । वर्तिष्यति । वर्तिष्यति । चतुर्प्रहणफलं तु
 मूले एव स्फुटीभविष्यति । ‘सिऽसिचि-’ इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते तदाह—**सकारादेरिति** ॥—**इण न स्यादिति** । स्यन्दे-
 रुदित्वाद्भिकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥—**तडानयोरिति** । जिगमिषिता । जिगमिषितारौ इत्यादौ तृचि
 परतः सन इडागमसिद्धये ‘गमेरिदु परस्मैपदेणु’ इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवा-
 नुवर्तते, अर्थाधिकाराश्रयणात् । तेन परस्मैपदभावेऽपि तृचि विवृत्तितारावित्यत्र ‘अतो हेः’ इति हेर्लुकि वं विवृत्ते इत्यत्र च
 सन इणनिषेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येद्वचनादन्यत्र निषेध इति
 स्थितम् । तेन विवर्तिषते विवर्धिषते इत्यादाविदु भवति । विवृत्तितेवाचरति विवृत्तिस्त्रियते इत्यत्र स्वात्म-
 नेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्थलाभावादान्तरङ्गोऽय निषेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तदि कृतेऽपि न निवर्तते चतुर्प्रहणसा-
 मर्थ्यादिति । अत्र व्याचक्षुः । पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितम् । एवं च तासि चेत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वति-
 व्याप्तिः, तडानयोः सत्त्वादिति ॥—**अस्यन्तेति** । अत्र ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपो न भवति । सिज्जलोपस्यासिद्धत्वेनानुप-
 धालात् ॥—**अनुविपर्यभिनिभ्यः**—॥—**एभ्य इति** । पञ्चभ्य इत्यर्थः ॥—**पत्वं भवत्येवेति** । प्राण्यप्राणिकर्तृक-
 स्याप्यप्राणिकर्तृकलानपायादिति भावः । असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशये-
 नाह—**प्राणिषु नेत्युक्ताविति** । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह—**कृप उ इति** । ‘कृपो रो लः’ अवोचीनपा-
 ठसु नादत्तय इति ध्वनयति—**कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना** । वर्णकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह—**रेफसदृश इति** । एवं
 चात्र कृपेत्स्यादृष्टिरवश्यं स्वीकर्तव्या । तथा च ‘लुटि च कृपः’ इत्यादिमीत्रनिर्देशोऽप्युपपद्यत इति भावः ॥—**तासि**
च कृपः । चकारात्सार्वार्धधातुकं श्रुते । ॥—**कृप्सीष्टेति** । ‘लिङ्गित्वावात्मनेपदेणु’ इण कित्वाच्च गुणः ॥—**वृदिति** ।
 श्रु वर्तने इत्यस्मात्तिलप् । शिलरा संभ्रम इत्यस्यानन्तरं ‘घटादयः पितः’ इत्युक्तात्त्वरत्यन्तास्त्रयोदशैव पितो न तु फणा-
 न्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि स्यष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह—**पितश्चेति** । प्रयोजनं तु ‘पिङ्गिदादिभ्यः-’ इत्यङि टाप् । घटा
 व्यथेत्वाधिरूपसिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेषासिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये लिहैव पठ्यन्ते तेषा-
 मुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्येवेति धातुवृत्त्यादिषु स्थितं तदेतत् ध्वनयमुदाहरति—**विघटयतीति** ॥—

व्यथो लिटि । ७।४।६८। व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्वाहिति । हलादिःशेषापवादः । यस्य हलादिःशेषेण निवृत्तिः । विष्णवे ॥ २ ॥ प्रथ प्रख्याने । पप्रथे ॥ ३ ॥ प्रस विलारे । पप्रसे ॥ ४ ॥ प्रद मर्दने ॥ ५ ॥ स्खद स्खवने । स्खदन् विद्रावणम् ॥ ६ ॥ क्षजि गतिदानयोः । मित्रसामर्थ्यादनुपपत्त्यावेऽपि चिण्णमुलोरिति दीर्घवि-
कल्पः । अक्षजि । अक्षजि । अक्षजम् । अक्षजम् ॥ ७ ॥ दृक्ष गतिहिनयोः । योऽयं वृद्धिर्लोचनोरनुवातेऽसु
पठितस्त्येहार्थविशेषे मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ८ ॥ कृप कृपायां गतौ ॥ ९ ॥ कदि कदि कृदि वैकृष्ये । वैकृष्य
इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकृदी इदितौ । कद कृदेति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
कदिकृदिकृदीनामाह्वानरोदनयोः परस्मैपदिकानां पुनरिह पाठो मित्रार्थ आत्मनेपदार्थश्च ॥ १२ ॥ मित्ररा सं-
भ्रमे ॥ १३ ॥ घटादयः पितः । पित्वादृक् कृत्सु वक्ष्यते ॥ अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर रोगे । ज्वरति ।
जज्वार ॥ १ ॥ गड सेचने । गडति । जगाड ॥ २ ॥ हेड वेष्टने । हेड अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः स एवोत्स-
ष्टानुबन्धोऽनूयते अर्थविशेषे मित्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादासामर्थ्या-
त्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति ॥ ३ ॥ वट भट परिभा-
षणे । वट वेष्टने भट भृताविति पठितयोः परिभाषणे मित्रार्थोऽनुवादः ॥ ५ ॥ नट नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठि-
तम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः । यत्कारिषु नटस्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु
नृत्यं नृत्तं कार्यः । यत्कारिषु नर्तकस्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्यम् । केषुचि घटादौ नट
नताविति पठन्ति । गतावित्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाव्यकृता नाटीति दीर्घपाठाद् घटादिर्णोपदेश एव ॥ ६ ॥
छक प्रतीचाते । छकति ॥ ७ ॥ चक तृप्तौ । तृप्तप्रतीचातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे मित्रार्थोऽनुवादः । आत्म-
नेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् ॥ ८ ॥ कखे हसने । एदित्वाश्च वृद्धिः । अकखीत् ॥ ९ ॥ रगे
वह्नायाम् ॥ १० ॥ लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे दहगे पगे टगे संवरणे ॥ १५ ॥ कगे नोच्यते । अस्यायमर्थ इति
विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १६ ॥ अक अग कुटिलायां गतौ ॥ १८ ॥
कण रण गतौ । चकाण । रराण ॥ २० ॥ चण द्राण श्रण दाने च । द्राण गतावित्यन्ये ॥ २३ ॥ भ्रथ नृथ
क्रथ कृथ हिंसायाः । जासिनिग्रहणेति सूत्रे क्राथेति मित्रेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति । मित्रं तु निपातनात्प-
रवाचिण्णमुलोरिति दीर्घं चरितार्थम् । अक्रथि । अक्राथि । क्रथंक्रथम् । क्रथंक्रथम् ॥ २७ ॥ वन च हिंसाया-
मिति शेषः ॥ २८ ॥ वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उद्विक्करणसामर्थ्यात् ।

व्यथो लिटि ॥—हलादिःशेषापवाद इति । हलादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च 'उत्सर्गसदृशश्चापवादः'
इति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाशुक्लः 'न संप्रसारणं' इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः । केचित्तु हलादिःशेषेण
यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्पुत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं न संभवतीति मत्वा संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बल-
वदिति वचनाद्वलादिःशेष बाधित्वा परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । 'संप्रसारणं तदाश्रयं न कार्यं' इति वचनाभावे तु
'व्यथो लिटि' इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन 'दृग्गणः—' इति संज्ञविशेषद्वयाश्रयत्वेन च बद्धपक्षस्य बहि-
रङ्गत्वात्संप्रसारणं बाधित्वा हलादिःशेषे जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥—**यस्येति ।** संप्रसारणस्याभ्यासान्तर्ग-
तयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु धकारनिवृत्तेरिति भावः । लिटीति किम् । विव्यथिपते । इह 'रान्यतः' इति इत्यम् । वा-
व्यथ्यते । वाव्यथीति । कृप कृपायां गतौ । चकाराभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बोध्यमित्याहुः । कदि कदि । कन्दयति ।
अकन्दि अकान्दि । कन्दंकन्दम् । कान्दंकान्दम् । **मित्ररा ।** जादित्वमिह व्यर्थम् । हस्तोच्चापेणान्यात्मनेपदसिद्धेः । न च
निष्ठायाम् 'आदितश्च' इतीदृशप्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यम् । 'रूप्यमत्वर—' इति निष्ठायामिदो विकल्पितत्वात् । तूष्णः । खरितः ।
ज्वर रोगे । णौ । ज्वरयति । अज्वरे । अज्वारि । ज्वरंज्वरम् । ज्वारंज्वारम् । **गड सेचने ।** णौ । गडयति । अ-
गडि । अगाडि । गडंगडम् । गाडंगाडम् । एवमन्यत्राप्युक्तम् । **हेड वेष्टने ॥—उत्सृष्टानुबन्ध इति ।** तेन वेष्टने 'नागलोपि—'
इति निषेधशङ्कं नास्तीति भावः ॥—**णोपदेश एवेति ।** प्रणटति प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु प्रनाटयति ॥—**वृद्धिर्निपात्यत
इति ।** तेन 'मितां ह्रस्वः' इति न प्रवर्तत इति भावः ॥—**निपातनात्परन्वाविति ।** निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व ह्रस्व-
स्मात्परत्वात् 'मितां ह्रस्वः' इत्येतदेव निपातनेन बाध्यते न तु ततः परं 'चिण्णमुलोः—' इत्येतदित्यर्थः । वन च । संभक्तौ
पठितस्य हिंसायां मित्रार्थोऽनुवादः । वनति । णौ । वनयति । अवनि । अवानि । वनवनम् । वानंवानम् ॥—**तानादिक-
स्येति ।** वनु याचन इत्यस्येत्यर्थः ॥—**सामर्थ्यादिति ।** अनुवादे तु तत्र कृतेनोद्विक्त्वेन क्वायामिद्विकल्पस्य निष्ठायामि-

१ इत्थं तु इति—निपातनं च चिण्णमुलतिरिक्त्वविषये चरितार्थम् । तदभावेऽपि न वृद्धिः । फले विशेषाभावेन दीर्घेण
बाधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तच्छास्त्रस्य तदभावेऽपि तात्पर्यादिति भावः ।

तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मिश्रविकल्पो वक्ष्यते ॥ २९ ॥ ज्वल दीप्तौ । गप्रत्ययार्थे पठिष्यमाण एवार्थं मिश्रवार्थमनुवादे । प्रज्वलयति ॥ ३० ॥ हल हल चलने । प्रहलयति । प्रहलयति ॥ ३१ ॥ स्मृ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मिश्रवार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् ॥ ३२ ॥ दृ भये । दृ विदारणे इति कादेरर्थं मिश्रवार्थोऽनुवादः । दणन्तं प्रेरयति द्रयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तर-मवेदमिति मते तु द्रतीत्यादि । केचिद्वतादौ अस्मद्वखरेति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तज्जेति माधवः ॥ ३४ ॥ नृ नये । प्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ॥ ३५ ॥ आ पाके । आ इति कृ-तावस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । (प) लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य, (प) लक्षणप्र-तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् इति परिभाषाभ्याम् । श्रपयति । विहृदयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र श्रपयति । स्वेदयतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा । निशामनं चाक्षुषज्ञानमिति माधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । निशाने-ष्विति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिमिन् । जप मिच्छेति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तत्स्थार्थः । कथं विज्ञापना भर्तुषु सिद्धिमतीति । तज्ज्ञापयत्याचार्य इति च । शृणु । माधवमतेऽचाक्षुषज्ञाने मि-श्रवाभावात् । ज्ञापनमात्रे मिश्रमिति मते तु ज्ञा नियोग इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः ॥ ३७ ॥ कम्पने चलिः । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थ इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिप-तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ छदिरुर्जने । छद अपवारण इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मिश्रवार्थोऽयमनुवादः । अने-कार्थत्वाद्दर्जेरर्थं वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छदयति । अपवार-यन्तं प्रयुङ्क्ते ह्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छदयति । बलीभवति, प्राणीभवति, अपवारयति वेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ जिह्वो-न्मथने लडिः । लड विलास इति पठितस्य मिश्रवार्थोऽनुवादः । उन्मथनं ज्ञापनम् । जिह्वाभ्यन्तरे पठितत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्र-व्दोऽयम् । लडयति शत्रुम् । लडयति दधि । अन्यत्र लाडयति पुत्रम् ॥ ४० ॥ मदी हर्षलेपनयोः । ग्लेषनं

दप्रतिपेक्षस्य च सिद्धेः पुनरुदिकरणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥—वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते । वानयति ॥—मिश्रविकल्प इति । ‘गलाभावनुवमां च’ इति गणसूत्रेण ॥—अप्रत्ययार्थमिति । ‘ज्वलितिक्रमन्तेभ्यो णः’ इति ज्वलादिभ्यो णप्रत्ययार्थम् । दृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्वयार्थकत्वम् । दृणाति । द्रयति ॥—तज्जेतीति । माधवस्यायमाशयः । सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः गर्ग्यसमतः । तेन घटादावपि दीर्घान्त एव सर्वः पठ्यते । यद्यर्थं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि ‘शृदृप्रां हस्यो वा’ इति धातुद्वयेन ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । दद्रतुः दद्रतुरिति रूप-द्वयसिद्धेः । न च विदारणे रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । धातूनामनेकार्थत्वात्साम्यमिति सिद्धिरिति । नृ नये । नृणाति । नरयति । अनारि । नरंरम् । नारंरम् । आ इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः ॥—लुग्वि-करणेति । अत्र व्याचक्षते ‘स्वरतिमृति-’ सूत्रे मृड इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे स्मृतिसूत्रयोः पृथगग्रहणं व्यर्थं सदिसां परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरणं बलीय इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टानुरोधेनात् । सूड इति पठिते स्वरतिराहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यात् त्भयोरित्यपि न शङ्क्यम् । साहचर्यस्थानित्वत्वात् । तस्मान्पृथ-गग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायमिद्धा, लाक्षणिक हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति ॥—परिभाषायामिति । गद्ययुक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपीठं सिध्यति तथा-प्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरायत्र युक्तैवेति भावः ॥—मारणतोषण— । निशामनमित्यस्य शम आलोचन इत्यस्मान्निपन्न-त्वादाह—चाक्षुषं ज्ञानमिति ॥—एष्वर्थेष्विति । पशु संज्ञपयति । मारयतीत्यर्थः । विष्णु विज्ञपयति । संतोषयती-त्यर्थः । संज्ञपयति रूपम् । माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम् । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादेतत् । निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते ‘श्राघदुदस्था-’ इति सूत्रे ज्ञाप्यमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्ति-ग्रन्थः संगच्छतां नाम । माधवमते तु तदग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह—ज्ञप मिच्छेति ॥—ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः ॥—मारणादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तं चुरादिषु तु ज्ञप-मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मिच्चात् ह्रस्वेन भवि-तव्यमिति भावः ॥—मिश्रवाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वय माधव-मते बोध्यम् । छदिरुर्जने । ऊर्जं बलप्राणनयोः । अत्र च्छदिमिन् । चुराद्यन्तर्गणो योजादिकः स्वार्थं ॥—णिजभाव इति । ‘आशृपाद्वा’ इति वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥—लडयति जिह्वामिति । जिह्वां ज्ञापयतीत्यर्थः ॥—जिह्वयति । जिह्वया पदार्थान्तरं ज्ञापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह—लडयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करो-

दैव्यम् । दैवादिकस्य मित्रार्थोऽयमनुवादः । मद्यति । हर्षयति, ग्लेपयति वेत्यर्थः । अन्वत्र माद्यति । चित्तवि-
कारमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे । भाव्यं मित्रार्थमनुवर्तते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्वत्र ध्वनयति ।
अस्पृष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अत्र भोजः । दलि, वलि, स्खलि, रणि, ध्वनि, त्रपि, क्षपयश्चेति पपाठ ।
तत्र ध्वनिरणी उदाहर्ता । दल विहारेण । वल संवरणे । स्खल संचलने त्रपू लजायामिति गताः । तेषां णी ।
दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । क्षे क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतावस्य पुका निर्देशः । क्षपयति ॥ ४९ ॥
स्वन अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वनयति ॥ ५० ॥ (ग) घटादयो मितः ॥
मित्संज्ञा इत्यर्थः ॥ (ग) जनीजृप्कसुरजोऽमन्ताश्च ॥ मित इत्यनुवर्तते । जृपिति पितृवर्तिदेशाजीयेनेग्रहणम् ।
जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु जनी जृप्णसु इति पठित्वा ण्सु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति ॥ ५४ ॥ (ग) उच्चल-
लल्ललनमामनुपसर्गाद्धा । एषां मित्रं वा । प्राप्तविभाषेयम् । उवलयति । उवालयति । उपमृष्टे तु नित्यं मित्रम् ।
प्रवलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति । उष्णमयतीति । घयन्तात्क्रोतीति णौ । कथं संक्रामयतीति । मितो ह्रस्व
इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन रजो विश्रामयन् राज्ञाम्,
धुर्यान्विश्रामयेति स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ (ग) ग्लास्त्रावनुवर्मां च ॥ अनुपसर्गादिषां मित्रं वा स्यात् । भा-
ष्यधोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा ॥ ६२ ॥ (ग) न कम्यमिचमाम् ॥ अमन्तवाप्यासं मित्रवेषां न स्यात् । कामयते ।
आमयति । चामयति ॥ ६५ ॥ (ग) शमो दर्शने ॥ शास्यतिर्दर्शने मित्रं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु प्रण-
यिनो निशमय्य वधूः कथाः । कथं तर्हि निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्भूतो ममेति । शम आलोचन इति चारादिकस्य ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छब्दे वृत्तिः शास्यतिवत् ॥ ६६ ॥ (ग) यमोऽपरिवेषणे ॥ यच्छतिर्भोजनानोऽन्यत्र मित्रं स्यात् ।
आयामयति । द्राघयति, व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । पर्यवसितं निय-
मयन्नित्यादि तु नियमवच्छब्दात्क्रोतीति णौ बोध्यम् ॥ ६७ ॥ (ग) स्वदिरवपरिष्यां च ॥ मिश्रं च । अयस्त्वादय-
ति । परिस्त्रादयति । अपावपरिष्य इति न्यासकारः । स्वामी तु न कधीति ननुत्तरत्रिभूत्यामनुवर्त्य शम अद-
र्शने इति चिच्छेद । यमस्त्रपरिवेषणे मित्रमाह । तन्मते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादि सम्प्रपेक्ष । उपमृष्टस्य स्वदे-
शेदवादपूर्वस्येति नियमाप्रस्वादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यासः फलितः । इदं च

नीत्यर्थः ॥—लडयति दर्शयति । उन्मथति । विनोदयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लडयति दधि, उन्मथने तु
लडयति शत्रुमिति व्याख्यानं योजयन्ति ॥—लाडयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ॥—ध्वनिरणी
उदाहर्ताविति । वानरव्यवधानेनोदाहृतः, रणिस्तु कण रण गतावित्येवमर्थः । स्वन अवतंसने । अवतंसन भूषणम् ॥—
स्वनयतीति । भूषयतीत्यर्थः । अस्वनीत । अस्वानीत । अस्वनि । अस्वनि । स्वनस्वनम् । स्वनस्वनम् ॥—घटा-
दयो मित्संज्ञा इत्यर्थ इति । अन्ये तु मकरानुवन्धा इति व्यावर्तते । घट वेगयामिति प्रत्येक पाठे गौरवादे-
कत्रैव संज्ञा मित्संज्ञा मकरानुवन्धकत्वात् नान्येन सूत्रेण विधीयत इति भावः ॥—जनीजृप् । जनी प्रादुर्भाव । जृप्
वयोदाहर्ता । क्रमु हरणशील्योः । त्रयोऽपि दिवादयः रज रणे । देवादिभ्यो भौवादिकश्च । अमन्ता, कमिगमोत्यादयः ।
जनयति । जययति । क्रमयति । रजयति भृगान् । रत्रयति पाशान् । क्रमयति । रमयति । रमयति ॥—उवलल्लल ॥—
एषां मित्रमिति । मित इत्यनुरक्तस्यैव भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु पक्षार्थेय पक्षार्थेय त्रेकेन व्याख्येयमिति
भावः । ‘नमोनुपसर्गाद्धा’ इति पाठान्तरं तत्र न कश्चिच्छेदः ॥—प्राप्तविभाषेति । उवल दीर्घा । लल लाल चलने इति
त्रयाणां पूर्वपाठनान्नभेदस्त्वमन्तवादिभिः भावः ॥—कथं संक्रामयतीति । क्रमः ‘नोदाहोर्पदेशस्य’ इति वृद्धिप्रतिषेधान्
पाञ्च क्रम इत्येव भवति न तु काम इति पूर्वोक्तगमाधानस्यात्र समवाय्यक प्रश्नः ॥—व्यवस्थितविभाषेत्यादि ।
कचित्तु णौ मितो ह्रस्वो न प्रवर्तते इति भावः ॥—वृत्तिकृदिति । केचित्तु घयन्तात्क्रमशब्दाप्रज्ञायाणि कामशब्द स्वी-
कृत्य तस्मात् ‘तत्क्रोती’ इति णौ संक्रामयतीति समादधन इति भावः ॥—इतरयोः प्राप्ते इति । वनेः पूर्व पाठाद्भ-
मेरमन्तलावेति भावः । ग्लापयति । ग्लपयति । स्त्रापयति । स्त्रपयति । वानयति । वनयति । चामयति । चमयति ॥—
शास्यतिवदिति । यथा शास्यतिर्निशामयतीत्यादि दर्शने प्रयुज्यते तथा भुगदिः शमधातुरपि ध्वने भावयतीत्यर्थः ॥—
यमोऽपरिवेषणे ॥—यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्ययं धातुर्भोजनानोऽन्यत्र । भोजनाशब्दो ‘ष्यागश्रन्थो युव’ इति
युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिश्रपेक्षः ॥—नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाणाञ्च
विन्मनोर्लुकि शतरि शप्रत्यये गुणे न ज्ञेयम् ॥—व्यव्यासः फलित इति । स्वामिनेन त्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे
तु यमयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्वदेरवस्त्रययति । परिस्त्रययति । प्रपेक्षेत्यु त्प्रम्बादयतीत्येवं व्याख्यां ज्ञेयः ॥—
उपेक्षयमिति । ‘न पादस्याद-’ इति सूत्रे आयामयत इत्युदाहृत्य कृतावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्रं प्रतिषिध्यत

मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ६९ ॥ फण गतौ ॥ नेति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् ॥ ॥ फणां च सप्तानाम् ॥ ६१॥१२५॥ एषां वा एवाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः । पफणुः । फणयति ॥ वृत् ॥ घटादिः समाप्तः ॥ फणेः प्रागेव वृ-
दित्येके । तन्मते फणयतीत्येव ॥ ७० ॥ राज् दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे ।
अत इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एवम् ॥ ६१ ॥ दुभ्राज् दुभ्राश्च दुभ्लाश्च दीप्तौ । अनुदात्तैः । आ-
जतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु वश्चादिपञ्चाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव ग्रहणम् ।
अजे । बभ्राजे । वा आशेति इयन्वा । आशयते । आशते । अशे । बभ्राशे । भ्लाशयते । भ्लाशते । भ्लेशे । बभ्लाशे ।
द्वावपीमौ तालग्यान्तौ ॥ ७४ ॥ स्यमु स्वन् ध्वन शब्दे ॥ स्यमाद्यः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्यमतुः ।
सस्यमतुः । अस्यमीन् । स्वनतुः । सस्वनतुः । अस्वानीन् । अस्वनीन् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुक्ते
इत्यर्थः । वेष्ट्र स्वन इति पञ्चम् । फणाद्यो गताः ॥ दध्वनतुः ॥ ३ ॥ पम ण्म अवैकल्ये । ससाम तस्साम ॥ ५ ॥
ज्वल दीप्तौ । अज्वालीन् ॥ ६ ॥ चल कम्पने ॥ ७ ॥ लज घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् ॥ ८ ॥ टल टल वैक्लव्ये
॥ १० ॥ छल स्थाने ॥ ११ ॥ हल विलेखने ॥ १२ ॥ णल गन्धे । बन्धन इत्येके ॥ १३ ॥ पल गतौ । पलति
॥ १४ ॥ बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः । बेलुः ॥ १५ ॥ पुल महत्वे । पोलति ॥ १६ ॥ कुल
संस्थाने बन्धुपुंश्च । संस्थानं संघातः ॥ बन्धुशब्देन तद्यापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल ॥ १७ ॥ शल हुल पल्लु
गतौ । शशाल । जुहोल । पपात । पेततुः । पतिता । ॥ पतः पुम् ॥ ७४॥१९॥ अङि परे । अपसत् । नेगंदेति
णत्वम् । प्रण्यपसत् ॥ २० ॥ कथ्ये निष्पाके । कथयति । चक्राथ । अकथीन् ॥ २१ ॥ पथे गतौ । अपथीन् ॥ २२ ॥
मथे विलोडने । मेथतुः । अमथीन् ॥ २३ ॥ दुवम् उद्दिग्णे । इहैव निपातनादृत इत्वमिति सुधाकरः । व-
वाम । ववमतुः । वादिवादेवाभ्यासलोपो न । भागवृत्तौ तु वमतुरित्याद्यप्युदाहृतं तद्वाप्यादौ न दृष्टम् ॥ २४ ॥
अमु चलने । वा आशेति इयन्वा । अम्यति । अमति । आम्यतीति तु दिवादेर्वक्ष्यते । ॥ वा जृभ्रमुत्रसाम्
॥ ६१॥१२५॥ एषामेवाभ्यासलोपो वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अमृतुः । अम्रमतुः । अम्रमीन् ॥ २५ ॥

इति न्यासेऽपि तत्र 'न कस्यमि-' इत्यतो नैत्यनुवर्तन इत्युक्तम् । एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते । अन्यथा 'न कसि-'
इत्यतः प्रागेव त्रिमुत्री पठेदिति भावः । फण गता । फणति । लुङि । अफाणीत् । अफणीत् । णौ तु 'निष्णमुलोः-' इति वा
दीर्घः । अफणि । अफाणि । फणफणम् । फाणफाणम् ॥ —असंभवादिति । मित्रप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नन्त्येतर
संबन्धते किं तु मित्रसंज्ञैव । तदेतदाह—फणयतीति ॥—सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः ॥—तत्र
हीति । श्लविष्यौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राट् विभ्राट्भ्याम् । पूर्वं पठितस्य तु विभ्राक विभ्रागभ्यामिलादि सिध्यतीति भावः ॥
—अस्यमीदिति । मान्तलात् वृद्धिः ॥ ॥ अथ ज्वलादिः ॥—अज्वालीदिति । 'अतो लान्तस्य' इति वृद्धिः ॥—
वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विगता ॥—तद्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः ॥—पतः पुम् ॥
मित्वादन्यादचः परः ॥—अकथीदिति । एदित्वात् वृद्धिः । एवम् अपथीन् । अमथीदित्यत्रापि । दुवम् । केचिदः
सुमुदितं पठित्वा वान्त्वा वमित्वेयुदाहरन्ति तनु वामनेन विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चया-
र्थत्वमाश्रित्य वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्वे तु 'यस्य विभापा' इत्यनेनैव वान्त इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् ।
एवं च कलाप्रत्यये वमित्वेयैव साधु ॥—निपातनादिति । अन्यथा गुणे सति उद्गरेण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनि-
र्देश आधुनिकस्तथापि ऋषोदरादिलमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् ॥—इत्याद्यप्युदाहृतमिति । 'येमुश्च केचिद्विभ्रम्' इत्यादि-
प्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेलाभ्यासलोपो कश्चिद्विह स्यातामिति चेत् । अत्राहुः । 'न शसद-
ववादिगुणानाम्' इति मूर्तिरेऽपि वेल्यकारान्तसंघातग्रहणेनेष्टिदेरादिग्रहणमपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च
स्वीक्रियते । तथा च नायं वादिः किं तु द्वादिरिति । अन्ये तु वसेरादौ 'लोपो व्योः-' इति लोपेन यकारः प्रक्षिप्यते । तत-
श्चोपदेशो वादिलाभावाविषेधो नैत्याहुः । अमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धालर्थो न तु चलनमात्रं तदभाववद्दिशेष्ट्यकं
तत्प्रकारकज्ञानं च धालर्थः । 'शुक्ति पश्यन् रजतमिति भ्रमति' इति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति कलायां वेद् । भ्रमिला ।
भ्रान्त्वा । 'यस्य विभापा' इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र प्रत्ययार्थमेव पाठ इति
वाच्यम् । पञ्चादेराकृतिगणत्वादचप्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिनिषेधात् णप्रत्यये अचप्रत्यये
च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । अत्राहुः । यदि पञ्चादिलादचप्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अचकावशक्तौ' इति नवः परम-
न्तोदात्तं स्यात् णप्रत्यये लिह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥—वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम् ॥
—अभ्रमीदिति । मान्तलात् वृद्धिः ॥—अक्षरीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधे 'अतो लान्तस्य'

क्षर संवलने । अक्षारीत् ॥ २६ ॥ ॥ अथ द्वावनुदासौतौ ॥ पह मर्षणे । परिनिविभ्य इति पत्वम् । परिष-
हते । सेहे । सहिता । तीषसहेति वा इद । इडभावे ढत्वधत्वपुवढलोपाः । ॥ सहिवहोरोद्वर्णस्य ॥ १६३१
११२॥ अनयोद्वर्णस्य ओत्स्याङ्गलोपे सति । ॥ सोढः ॥ १८३११५॥ सोढरूपस्य सहेः सस्य वत्त्वं न स्यात् । प-
रिसोढा । ॥ सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि ॥ १८३१७१॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य वो वा स्याद्-
व्यवायेऽपि । पर्यसहत् । पर्यसहत् ॥ १ ॥ रम क्रीडायाम् । रेमे । रेमिपे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ॥ २ ॥
॥ अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः ॥ पट्ट विशरणगत्यवसादनेषु । ॥ पाघ्राध्मास्थास्त्रादाणद्वयार्तिसर्ति-
शदसदां पिबजिघ्रमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्ध्याशीयसीदाः । ७३१७८॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञक-
सकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । समाद । सद्दतुः । सेदिथ । ससथ । सत्ता । सस्यति । लुदिस्वादङ् । असदत् ।
सदिरप्रतेः । निपीदति । न्यपीदत् । ॥ सदेः परस्य लिटि ॥ १८३११८॥ सदेरभ्यासात्परस्य पात्वं न स्यात्तिष्ठि ।
निषसाद । निषेदतुः ॥ १ ॥ शङ्क शान्ते । विशीर्णतायामयम् । शानतं तु विषयतया निर्दिश्यते । ॥ शङ्कः
शितः । १३१६०॥ शिङ्गादिनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शेदतुः । शेदिथ । शशस्थ । शत्ता ।
अशदत् ॥ २ ॥ क्रुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः कसः । अकुक्षत् ॥ ३ ॥ कुच संपर्चनकौटिल्य-
प्रतिष्ठम्बिलेखनेषु । कोचति । तुकोच ॥ ४ ॥ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति ॥ ५ ॥ रुह-
बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोह्यति । अरुक्षत् ॥ ६ ॥ कस गतौ । अका-
सीत् । अकसीत् ॥ ७ ॥ वृत् ज्वलादिगणः समाप्तः ॥ ॥ अथ गृह्यन्ताः स्वरितेनतः ॥ हिक्क अस्पक्ते
शब्दे । हिकति । हिकते ॥ १ ॥ अञ्जु गर्ता याचने च । अञ्जति । अञ्जते ॥ ३ ॥ अञ्जु इत्येके ॥ ३ ॥ अचि इ-
त्यपरे ॥ ४ ॥ दुयाञ्च यात्रायाम् । याचति । याचते ॥ ५ ॥ रेट्ट परिभाषणे । रेटति । रेटते ॥ ६ ॥ चते चदे
याचने । चचान । चते । अचनीत् । चचाद । चदे । अचदीन ॥ ८ ॥ प्रोथृ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे ॥ ९ ॥
मिट मेह मेधाहिसनयोः । मिमेद । मिमिदे । मिमेदे । धान्ताविमाविति स्वामी । मिमेथ । धान्ताविति न्यासः
॥ ११ ॥ मेधृ संगमे च । मेधति । मिमेधे ॥ १२ ॥ णिट णट कुत्सासंज्ञिकपर्ययोः । निन्द । निनिदतुः । नि-

दति वृद्धिः । पह । अपराधे सत्यापि कोपानातिपठण मर्षणम् ॥—सहिवहो— । इड रेकलोपस्यांगेनवात् ‘ढलोपे पूर्वस्य’
इत्यनेन ढलोप एवानुवर्तते तदाह—ढलोप इति । ढलोपे किम् । सहते । वहते ॥—सोढः— । पत्वं नेति । ‘न रपर-’
इति सूत्रान्वयानुवर्तते इति भावः ॥—सिवादीनां— । सिवुगहस्युटसुखत्रः सिवादः । पर्यपाज्यत् । पर्यमीज्यत् । पर्यकरोत् ।
पर्यस्करोत् । न्यत्रात् । न्यत्रात् । न्यपत्रत् । न्यसज्यत् । रमु क्रीडायाम् । असुमुदिन सत्त्वा सत्त्वा रमित्येति केचिदुदाजहुलन्मा-
धवादयो न गहन्ते । तथा च कस्याया रन्त्येयं साधु ॥—रेमिपे इति । कादिनिजमादिट । पचायार्च टाए । रमा ।
धनं तु राम । अमन्त्येन मिन्वान् णौ हस्यः । रमयति । पट्ट । विशरणमनयवानां विधेयः । अवसादन नाशः ॥—
पाघ्राध्मा— । पा पाने । पा रक्षणे इति तु न शुभे । न्यामकण्ठवात् । ढ्यात्त केषान्त्वपाठमात्र ‘सुप्रदेशोः’ इत्यम् ।
अर्तात्यादौ कुच्छादेशाभावमात्र इव सौत्रत्यात्पर्यादेशाभाव इति बोध्यम् । हस्यतीति पाठस्य निर्दृष्ट एव ॥—पादीना-
मिति । एकादशानामेषां यथासंख्यमेकादश पिवायादिनाः स्युर्मियर्थः । ‘प्रियुक्रमुत्तमम्’ इत्यतः शितीत्यनुवर्तते स च
कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह—इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम् । पपे । जघ्रे । दधे । शितीति बहुव्री-
हिरित्यभ्युपगमे विद पिवायादेशाः स्युरेव ॥—सेदिथेति । ‘उपदेशेऽल्लतः’ इति कादिनिजसप्राप्तस्येयो निषेधेऽपि भा-
रद्वाजनिजमादिट ॥—सदेः परस्य— । सदेरिति पठौ । फलितमाह—अभ्यासात्परस्येति । ‘स्यादिव्यभ्यासेन च’
इति प्राप्तः । लिट्वाति किम् । निषिष्यति । सदित्त्वञ्चोर्गति कृयादिस्त्रोऽपि पाठ इरेपिहितः भाष्यान्नुगुणत्वात् ॥
—निपसादेति । ‘सदिरप्रतेः’ इत्यत्राप्रतेरिति पर्युदायात्प्रतिसादेवत्राभ्यासस्यापि पत्र नेति बोध्यम् । शङ्क ।
विशीर्णतायामिति वक्तव्ये शान्ते इत्युत्तरसंगतत्वाद्वा इव कथमित्यसाधने—शानतं न्विति । शङ्केव हि णिव ‘शङ्केगतां-’
इति तत्वे ल्युटि च शानतमिति रूपम् । तथा चास्यैव धान्तादि रूप प्रसिद्ध चेत्तानिप्रत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गस्त्र
गतौ । दुपचप पाके इत्यादाविति भावः ॥ कुच संपर्चनार्थः । कुच शब्दे तारे इति चरमीयान्तेषु पाठस्य पुनरिद पाठः
संपर्चनार्थादेव ज्वलादिलप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः । अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि
क्वचित्क्वचिदर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते । अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्यारम्भपक्षेतिरित्याहुः ॥—बोधिंनति । बुधतरेवानि-
टकारिसा पठितत्वाद्वा संदिग्ध भावः ॥—अकासीदिति । हलन्तलक्षणया वृद्धेः ‘नेटि’ इति निषेधेऽपि ‘अनौ हलादेः-’
इति वैकल्पिकी वृद्धिः—वृदिति । अत्र नव्याः । ‘ज्वलितिकसन्त्ये-’ इति निर्देशाद्वृत्करणमिदानीमितिनुमीयते ।
अन्यथा ‘ज्वलादिभ्यो णः’ इत्येव सूत्रयेदित्याहुः । अञ्जु गतौ । ‘अनिदिताम्-’ इति नलोपः । अच्यात् । अचीयेकीयमते । तु
इदित्वादख्यात् । मेधृ संगमे च । चात्पूर्वोक्तार्थः । ‘प्रजार्थे गृहमेधिनाम्’ इत्यत्र गृहदरिर्मेधन्ते संगच्छन्ते इति विग्रहः । ‘सुय-

निद् । निनेदे ॥ १४ ॥ शृधु मृधु उन्दने । उन्दनं । क्लेदनम् । शर्धति । शर्धते । शर्धिता । मर्धति । मर्धते ॥ १६ ॥
 बुध्निर् बुधने । बोधति । बोधते । इतिस्वादङ्क् वा । अबुधत् । अबोधीत् । अबोधित् । दीपजनेति चिण् तु न भ-
 वति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण द्वादादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् ॥ १७ ॥ उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् । बुबुन्दे ।
 अबुदन् । अबुन्दीत् ॥ १८ ॥ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु । वेणति । वेणते । नान्तोप्ययम् ॥ १९ ॥
 खनु अवदारणे । खनति । खनते । ॥ गमहनजनखनघसां लोपः क्लित्यनङि ॥ १६ ॥ १८ ॥ एषामुपधाया लोपः
 स्याद्जादौ कृति न स्वङि । चल्नतुः । ये विभाषा । खायान् । खन्यान् ॥ २० ॥ चीवृ आदानसंवरणयोः ।
 चिचीव । चिचीवे ॥ २१ ॥ चायृ पूजानिशामनयोः ॥ २२ ॥ व्यय गतौ । अव्ययीत् ॥ २३ ॥ दाशृ दाने ।
 ददाश । ददाशे ॥ २४ ॥ भ्रेपृ भये । गतावित्येके । भ्रेपति । भ्रेपते ॥ २५ ॥ भ्रेपृ भ्लेपृ गतौ ॥ २३ ॥ अस्
 गतिदीप्त्यादानेषु । असति । असते । आस । आसे । अयं पान्तोऽपि ॥ २७ ॥ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं
 ग्रन्थनम् । स्पशति । स्पशते ॥ २८ ॥ लप कान्तौ । वा आशेति इयन्वा । लप्यति । लपति । लेपे ॥ २९ ॥
 चप भक्षणे ॥ ३० ॥ लप हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ॥ ३१ ॥ झप आदानसंवरणयोः ॥ ३२ ॥ भ्रक्ष
 भ्लक्ष अदने ॥ ३४ ॥ भक्ष इति मैत्रेयः ॥ ३५ ॥ दासृ दाने ॥ ३६ ॥ माहृ माने ॥ ३७ ॥ गृहृ संवरणे ।
 ॥ ऊदुपधाया गोहः ॥ १६ ॥ १८ ॥ गृह उपधाया ऊस्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गृहति । गृहते । ऊदित्वा-
 दिङ् । गहिता । गोटा । गहिव्यति । घोक्षति । गृहेत् । गृह्यात् । अगृहीत् । इङभावे । कसः । अघुक्षन् ।
 ॥ लुग्या दुहदहिलहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७ ॥ ३१ ॥ एषां कस्य लुग्या स्यादन्ये तङि । ढवधत्वष्ट्वद-
 लोपदीर्घाः । अगृह । अघुक्षत । कसस्याचीत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्त । अगृह्णहि । अघुक्षावहि । अघुक्षा-
 महि ॥ ३८ ॥ ॥ अथाजन्ता उभयपदिनः । श्रिञ् संवायाम् । श्रयति । श्रयते । शिश्रियतुः । श्रयिता । निश्रीति
 चङ् । अशिश्रियत ॥ १ ॥ भृञ् भरणे । भरति । बभार । बभ्रतुः । बभर्ध । बभृव । बभृपे । भर्ता । ॥ ऋद्ध-
 नोः स्ये ॥ ७ ॥ २ ॥ ७ ॥ ऋतो हन्तेश्च स्य इदं स्यात् । भरिष्यति । ॥ रिङ् शयग्लिङ्भु ॥ ७ ॥ २ ॥ शो यकि यादा-
 वार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङविधिसामर्थ्यादीर्घो न । श्रियात् । ॥ उश्च ॥ १२ ॥
 १२ । ऋवर्णात्परी झलादीलिङ् तङ्परः मिच्छेत्तेति कितौ स्तः । भृपीष्ट । भृपीयाम्ताम् । अभार्पित् । अभार्ष्टम् ।
 अभार्पुः । ॥ ह्रस्वादङ्गात् ॥ ८ ॥ २ ॥ ७ ॥ सिचो लोपः स्याज्झलि । अभृत् । अभृपाताम् । अभरिष्यत् ॥ २ ॥

जातौ—’ इति णिति । शृधु मृधु ॥—क्लेदनमिति । आर्द्रभाव इत्यर्थः । उदित्वात् क्वायां वेद । शर्धत्वा । गृह्णा ।
 उबुन्दिर् । बुन्दित्वा । बुन्त्वा । निप्रायां वुनः । निशामने चाधुष ज्ञानम् । वेणु । गत्यादयः पदार्थाः । वायुभाण्टस्य
 वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणुः वेणां विगुरित्वादिस्वाप्यस्यैव धातोः ॥—नान्तोऽपीति । ‘उत माता महिषमन्व-
 वेनत्’ इत्यत्र नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खान्वा । निप्रायाम् । खानः ॥—गमहन—। ‘अचि श्रुधातुश्रु-
 वाम्’ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते । ‘ऊदुपधाया गोहः’ इत्यत्र उपधाग्रहणं च तदाह—एषामुपधाया इत्यादि । जगमतुः ।
 जग्मुः । जग्नतुः । जग्मः । जज्ञे । जज्ञाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम् । अगमत् ॥—चीवृ । चीवरं वस्त्रं, ‘चा-
 वरपीवरमीवर—’ इत्युणादिषु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्तल्यागं तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कु-
 द्रापि गत इति चिन्त्येव सा ॥—अव्ययीदिति । यान्तत्वात् वृद्धिः । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ‘णिधि—’ इति न्ले-
 धटि । अपस्पर्शन । ‘अस्मृदृत्तरप्रथ—’ इत्यादिना अभ्यासम्याल सन्वादिवापवादः । पमशा । यष्टन्तादचि ‘यडोऽचि
 च’ इति लुक् ‘अजायत—’ इति टाप । ‘दाघोऽकितः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घेण न भवति संज्ञापूर्वकविधेः नित्यत्वादित्याहुः ।
 ‘जपजमदहृदशमप्रपञ्चं च’ इत्यत्र पसेति शौत्रो धातुः ॥—पसतीत्यादि । यष्टुकोस्तु ‘जपजम—’ इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक् ।
 यङि पपस्यते । लुकि । पपसीति । पपग इति कण्डवादिः । पपस्यति ॥—ऊदुपधायाः—॥—गुणहेताविति । एतच्च गोह
 इति विकृतनिर्देशालक्ष्यम् ‘अचि श्रुधातु—’ इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाज्ञाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणेन तदादिविधिस्तदाह
 —अज्ञादाविति ॥—दन्त्ये तङीति । दन्त्यादौ तङीत्यर्थः । अदुग्ध । अघुक्षत । अदिग्ध । अधिक्षत । अलीढ । अलि-
 क्षतेत्यादि ॥—रिङ् शयग्लिङ्भु । ‘अयङ् यि कृति’ इत्यतोऽनुवृत्तं शीत्येतद्दिङ् एव विशेषणं शोऽसंभवात् । यकि तु
 वैवर्थात् । तथा ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’ इत्यनुवृत्तमपि लिङ् एव विशेषणमित्यभिप्रेत्याह—यादावित्यादि । शो । श्रियते ॥
 तुदादिभ्य इति शः । यकि । कियते । श्रियते ॥—उश्च । ‘इको झल्’ इत्यतो झलं ग्रहणं ‘लिङ्सिचो—’ इति पूर्वसूत्र
 चानुवर्तते तदाह—ऋवर्णादित्यादि ॥—अभार्पितिति । ‘सिचि वृद्धिः—’ इति वृद्धिः ॥—ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वात्

१ गुणहेताविति—एतेन जुगृहतुरित्यादि सिद्धम् । २ ह्रस्वादङ्गादिति—यद्यपि ‘ह्रस्वात्सिचः’ इत्येव सिद्धम् । अलाविष्टा-
 मित्यादावपि न दोषः । आगमे कृते तत्सहितस्यैव प्रत्ययवत्सिचत्वम् इति स्वाभाव्यत्वेन पूर्वोपसर्गाभावात्, तथापि
 पदलापवाभावादिवैभवेवोक्तम् ।

हृच् हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थे । जहिव । जहिषे । हतो । हरिष्यति ॥ ३॥ धृच् धारणे । धरति । अधार्षीत् । अहत् ॥ ४ ॥ णीच् प्रापणे । निनयिष्य । निनेष्य । निनियेषे ॥ ५ ॥ ॥ अथाजन्ताः परस्मै-पदिनः ॥ धेट् पाने । धयति । ॥ आदेच उपदेशोऽस्ति । १६।१।४५। उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यात् तु शिति । ॥ आत औ णलः । ७।१।३४। आदन्ताद्वातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ । ॥ आतो लोप इति च । १६।१।६४। अजाधोराधधातुकयोः क्तिदितोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्विषापरषालोपे प्राप्ते द्विषचनेऽपीति नि-पेषः । द्विषे कृते आलोपः । दधुः । दधुः । दधिष्य । दधाथ । दधिव । धाता । ॥ दाधा ध्वदाप् ॥ १।१।२०। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदौ विना । ॥ एलिङि । १६।१।६७। घुसंज्ञानां मास्थानीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । घेयात् । घेयात्मा । घेयासुः । ॥ विभाषा धेट्भ्योः । १३।१।४९। आभ्यां

किम् । अच्योऽ । अग्रोऽ । अङ्गप्रहणादिह 'राज्यस्य' इत्यतः सस्येत्यनुज्ज्ञावाप्य प्रत्ययस्यैव तत्रापीपत्यान्वित एव लोपो भवति । तेनेह न । अस्मि द्रष्टुमाप् । केचित्त्वहाङ्गप्रहणाभावे अपानिषाम् अलाविष्यामिन्नादावाप्य अनिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते । संनिपातपरिभाषायापि पठितारसंभवादिति । अलोति किम् । जग्याताम् । अजगत् । हृच् हरणे । त्वार द्दार्थाः । भारं हरति । प्रापयतीत्यर्थः । अथ हरति । स्वीकरोतीत्यर्थः । रणं हरति । नोरायात् । पापं हरति नाशयति । धृच् । धधार । दधुः । दधर्थ । दधे । दधाति । धाता । धियात् । णीच् ॥--निनयिष्येति । भारद्वाज-नियमादिद्विरूपः ॥--आदेच उपदेशोऽस्ति । 'किञ्चित् धातो -' आतो धातोस्ति अनुज्ज्ञेना विशेष्यते । तदाह--**एजन्तस्य धातोरिति** । उपदेशे किम् । चेत्ता सोता । ननु व्याघ्रणिकान्देवात्र न भाष्यतीति चेत् । अजाहुः । तत्रैवप्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नार्थायत इति आपनार्थमुपदेशप्रहणम् । तेन 'कीदृशीना णौ' इति कृतावे कापयतीत्यादीं सुक्त स्यातीति मनोमाहुः । धातोः किम् । गोस्याम् । गोस्याम् । अस्मि तत्रापीप गयेते 'पञ्चानुविभ्या णौ' इत्युपदेशे एषः । अशित्तीति प्रयज्यप्रतिषेध इत्याह--**न तु शित्तीति** । पर्युदासि तु जगले मम्ले इत्यादौ 'द्विषचनेऽस्ति' इति निषेधादाय न स्यादभ्यासे उकारश्च भूयेत् । किं च मम्ल इत्यत्र 'आतोपयोगे' इति क । मम्ले इव 'आतोपयोगे' इति विषयाम् । मम्लान इत्यत्र 'अतो युच' इति युच न स्यात् । प्रत्ययान्वितं ह्यालमादन्तात् प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रयज्यप्रतिषेधे तु न क्कोऽपि दीपः । 'धावामर्थ' इति सूत्रेण कथाधनार्थं पुनरुक्तवान् च प्रतिषेधार्थं आपकम् । तदाहुः । अनीमत्तिकमाल-शिति तु प्रातिपथ्ये इति । नन्वेवमापि एषः शित्वाजगले मम्ले इत्यादि न मिल्यतीति चेत् । अजाहुः । यदि तु शित्तीति बहुमूर्तिः स्यात्तदात्र स्यादेव दीपः । किं तु कर्मधार्योऽयम् । तथा नार्थातीत्येवमत्रकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुप्रहणादितस्य प्रत्ययस्य शित्नाति कर्मधार्येण विशेषणाद्विषयसम्भवा तु इत्यत्रकशकारादिनिवत्प्रत्ययार्थवयं आत्मनि-श्रुत्युदासीन इति न धातुर्नाति ॥--**आत औ णलः** । इह अङ्गप्रहणानुवर्तते धातोर्गति तु कृतितायेक्यमम् । आदन्ता-दङ्गित्वर्थः ॥--**आतो लोप इति च** । आधधातुक इत्यनुवर्तते दीदो युर्नच इति इत्यतोऽपि द्वितीया न, तदेतत्कृतिमाह--**अजाधोराधधातुकयोरिति** । अजाधोः किम् । ग्यायते । यक । जग्यायते । यद् । दासीय । दुदातो लिटुन्मकवचनमिदं । आधधातुकयोः किम् । ग्याति । वान्ति । व्यतिरे । रा दासे । कर्मव्यतिहारे धातोर्नद्वि-मकवचनमिदं ॥--**दधिष्येति** । एष च अजाधोराधधातुकस्य कियेन दधिष्य दीपस्यादिष्वानो लोपमिद्वारपि दधिष्य परिषेधस्याकिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्नितीति प्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु द्दार्थाय एवात्र गृह्यते व्याख्यातान्तादापि द्वितीयात्वेन दार्धधातुकस्यैव विशेषण न त्वम्योः ॥--**दाधा ध्वदाप्** । इह दारूपाधनार । दुदाध दानं । दाण दानं । दो अवलुण्ठने । देट् लक्षणे । धारूपा तु द्वौ । दुधात्र धारणपोषणयोः । पेट् पाने । अनुवन्त्यानामनेकान्तत्वात् 'आदेच उपदेशो' इत्यावे दोदेट्धेट्तामनुकरणं दाधायपत्यमिति । एष च दाध दाय दाः । धाव धाध धा । दाध धौ न दाधाः इति विग्रहः ॥--**दापदौ विनिति** । दाप लवने । दैप शोधने एतादृश इत्यर्थः । दैपः पित्र्यमिदं प्रतिषेधार्थं न लवु-दात्तार्थम् । 'अनुदात्ता गुणपत्नी' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दौ व्याघ्रणिकान्तादास्य प्रतिषेध इति शङ्क्यम् । पित्र्यस्यैवार्थप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पितृव 'गामादाग्रहणेनविशेषः' इति परिभाषाया आपकमित्याहुः । अदाधिति किम् । दात बहिः । दत्तमित्यर्थः । इह 'दो ददौ' इति दद्रावो न । अवदात मुख्यम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपसर्गात्--' इति तादेशो न ॥--**एलिङि** ॥--**मास्थानीनामिति** । मास्थानाणां जहातिष्यामित्यर्थः । मा माणे । गामादाग्रहण-ष्वविशेषेऽपि माइमंडो नेह गृह्यते लिङि कित्वाभावात् । एा गतिनिवृत्त्या । गं शब्दे । गाक गती इति तु न गृह्यते लिङि कित्वासंभवादिव । पा पाने । ओहाक त्यागे । पोऽन्तकर्मण । देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । आधधातुके किम् । मायात् । मायाताम् । मायुः । किर्तीति किम् । दासीय । इह 'दीदो युडोच--' इत्यतः द्वितीयानुव-र्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कित्वात्येवधातुर्नातिः कृता ॥--**विभाषा धेट्** । 'निल लुङि' इत्यनुवर्तते 'णिधि--' इत्य-

च्छेदश्च स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे । चङीति द्विवचम् । अदधत् । अदधताम् ॥ १ ॥ **विभाषा** प्राधेदशाच्छासः । १२।४।७। एभ्यः सिचो लुक्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् । अधाताम् । अधुः । **यमरमनमातां** सक् च । १३।२।७३। एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इदं स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः ॥ १ ॥ ग्लै ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाय । **वान्यस्य संयोगादेः** । १४।४।६। घुमास्यादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एवं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लयात् । ग्लेयात् । अग्लसीत् । ग्लायति ॥ ३ ॥ **धै** न्यकरणे । न्यकरणे तिरस्कारः ॥ ४ ॥ **द्रे** स्वप्ने ॥ ५ ॥ **घ्रे** तृप्ति ॥ ६ ॥ **घ्ये** चिन्तायाम् ॥ ७ ॥ **रै** शब्दे ॥ ८ ॥ **स्त्ये** ष्ट्ये शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । पोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । पोपदेशफलं तु विष्टयासति । अतिष्टयपदित्यत्र पत्वम् ॥ १० ॥ **खे** खदने ॥ ११ ॥ **क्षे** जै पै क्षये । क्षायति । जक्षौ । सक्षौ । साता । घुमास्थेत्यत्र विभाषा प्राधेडित्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एवसिज्जुको न । सायात् । असासीत् ॥ १४ ॥ **कै** गै शब्दे । गयात् । अगासीत् ॥ १६ ॥ **शौ** श्रौ पाके ॥ १८ ॥ **पै** ओवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । घुमास्थेतीत्वं तदपवादं एलिङीत्येवं गातिस्थेति सिज्जुक् च न । पारुपस्य लाक्षणिकत्वात् ॥ २० ॥ **वै** वेष्टने । स्तायति ॥ २१ ॥ **ज्यै** वेष्टने । शोभायां चेत्येके । शौच इत्यन्ये । स्त्रायति ॥ २२ ॥ **दै** शोधने । दायति । अष्टुवादेवसिज्जुको न । दायान् । अदासीन् ॥ २३ ॥ **पा** पाने । पाप्राध्मेति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वात्पोपधागुणः । पिबति । पेयान् । अपान् ॥ २४ ॥ **प्रा** गन्धोपादाने । जिघ्रति । प्रायान् । प्रेयात् । अप्रासीत् । अप्रात् ॥ २५ ॥ **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः । धमति ॥ २६ ॥ **ग्रा** गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । स्याद्विषयसासेनेति पत्वम् । अधितष्टौ । उपसर्गादिति पत्वम् । अधिघाता । स्थेयात् ॥ २७ ॥ **स्ना** अभ्यासे । मनति ॥ २८ ॥ **दाण्** दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदान् ॥ २९ ॥ **हृ** कौटिल्ये । ह्रति । **ऋतश्च संयोगादेर्गुणः** । १७।४।१०। ऋदन्तस्य संयोगादेर्ऋस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाणल्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार । जह्वरुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्ता । ऋदनोः स्ये । ह्वरिष्यति । **गुणोर्निसंयोगाद्योः** । १७।४।२९। अतः संयोगादे-

स्मात्कर्तरीति च तदाह—**च्छेदश्च वेत्यादि** ॥—**अदधदिति** । चङि आतोलोपः । श्रयतेरुदाहरणमपिश्रियत् ॥—**विभाषा प्रा**—। इह ‘न्यक्षत्रियार्पे’ इत्यनो लुगनुवर्तते ‘गातिस्था—’ इत्यतः सिचः परस्मैपदेऽपि च तदाह—**सिचो लुग्वेत्यादि**—॥—**अधुरिति** । ‘आतः’ इति अङ्गु । परस्मैपदं किम् । व्यलग्नान्त ॥—**यमरमनमातां**—। इह ‘आर्धधातुकस्येडुल्लोके’ इतीडनुवर्तते । ‘अङ्गेः सिचि’ इत्यतः मिज्जग्रहणं, ‘स्तुमुभ्रुवभ्यः’ इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च तदाह—**एभ्यः सिच इडित्यादि** । अयसीत् । अयसिष्टाम् । व्यरंतीन् । व्यरंसिष्टाम् । अनरीन् । अनरसिष्टाम् । परस्मैपदेषु किम् । उदायस्त भारम् । अरंस्त । अरंसाताम् ॥—**वान्यस्य**—। अन्यस्य किम् । स्थेयात् । द्यै न्यकरणे । दायति । दयौ । अयासीन् ।—**घुमास्थेत्यत्रेति** । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्यतीनामिति इयना निर्देशार्थनि भावः ॥—**विभाषा घ्रेति** । इयन्विकरणाभ्यां शाच्छाभ्यां साहचर्यादिति भावः । एव शाच्छसेति शुभिवधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातोः ‘अर्तिही—’ इति पुगेव । सापयति । पै ओवे । पायति । वायति । शुण्यतीत्यर्थः । ‘आदितश्च’ इति निप्रानलम् । वानम् । ‘शुण्के वानमुंभे त्रिषु’ इत्यमरः ॥—**अदन्तत्वादिति** । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभाव समर्थयन्ति । **प्रा** गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेन ‘जिघ्रति कुसुमम्’ इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः । यद्वात्वर्थेन कर्तृनिष्कर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्व नान्यस्य । भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंग्रहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् । प्राधातोः कर्मणस्त्वन्थात्वात्तत्कर्मकतेति । **ध्मा** शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुर्हि गृह्यते । तेन शब्दं धमतीतिवत् मुदन्नं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति । अग्निना संयुनक्त्यर्थः ॥—**स्थेयादिति** । ‘एलिङि’ इति नित्यमेलम् । लुङि । अस्थात् । **स्ना** अभ्यासे । मनति । विद्यामभ्यस्यतीत्यर्थः । मन्त्रौ । अग्रासीत् ॥—**अदादिति** । ‘गातिस्था—’ इति सिचो लुक् ॥—**ऋतश्च**—। संयोगादेः किम् । चकतुः । चकुः । तपरकरणं सप्रार्थम् । स्तूज् इत्यादेर्लिङि तस्तरुत्तियादौ ‘ऋच्छल्यूताम्’ इति गुणस्य जायमानत्वात् । चकारो मन्दप्रयोजनः । ‘दयतेर्लिङिलिटि’ इत्यतोऽनुवर्तनादाह—**गुणः स्याल्लिट्तीति** । अङ्गुद्विनिमित्ते लिट्तीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्थव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्बोधकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः ॥—**गुणोर्ति**—। अतीति भ्यादिस्वाद्योग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये त्रितपा निर्देशो यङ्लुङ्विद्वत्त्यर्थः । ‘रीड् ऋतः’ इत्यस्मात् इति वर्तते, तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते । तदाह—**संयोगादेरिति** । अतिसंयोगाद्यो रइत्यकारे विषये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘अयद् यि ऋति’ इति सूत्रात् यीत्यनुवर्तते । तच्च लिङो

१ गुण इति—अरेव सिद्धे गुणग्रहणं ऋच्छल्यूतामित्यस्य इत्यलक्षणत्वेन ‘ऋति च’ इति निषेधाय, कसोः कित्वसामर्थ्यान्निषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य निषेधानङ्गीकारात् ।

कन्दन्तस्य च गुणः स्याद्यकिं यादावार्धधातुके लुङि च । ह्यर्थात् । अहार्थात् । अहार्थम् ॥ ३० ॥ स्तु शब्दो-
पतापयोः । स्वरतिसूतीति वेदः । सस्वरिथ । सस्वरं । वमयोस्तु । ॥ श्रुयुक्तः किति । ॥ ३१ ॥ श्रिय एकाच
उगन्ताच्च परयोगिकतो रिण्ण स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तादप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन
निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमाश्रित्यमिदं । सस्वरिव । सस्वरिम् । परत्वाद्द्वन्द्वोरिति नियमिदं । स्वरिष्यति । स्वर्थात् ।
अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्थीत् । अस्वार्थम् ॥ ३१ ॥ स्मृ चिन्तायाम् ॥ ३२ ॥ वृ संवारेण ॥ ३३ ॥ सु
गतौ । क्वादिवाञ्छेद् । ससर्थं । समृच । रिङ् । स्त्रियात् । अमार्थीत् । अमार्थम् । ॥ मर्तिशास्वत्यर्तिभ्यश्च ।
३१।५६। एभ्यश्चलेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तगता ज्ञासिना साहचर्यात्सर्वार्थं जाहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन
भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु पात्राधमेति धोरादेशः । धावति ॥ ३४ ॥ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । ॥ ऋच्छ-
त्यृताम् । ॥ ३५ ॥ नौदादिकृच्छेर्कृधातोर्कृतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः ।
आरुः । ॥ इडस्यतिव्ययतीनाम् । ॥ ३६ ॥ अड् ऋ ऋण्ये एभ्यश्चले नित्यमिदं स्यात् । आरिथ । अर्ता ।
अरिष्यति । अर्थात् । आर्थात् । आर्थम् ॥ ३७ ॥ गृ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जप्रिव । रिङ् । प्रि-
यात् । अगार्थात् ॥ ३७ ॥ ध्रु हृच्छेते ॥ ३८ ॥ सु गतो । सुसोध । सुसुव । स्यात् । निश्चीति चङ् । लघूपधगु-
णादन्तरङ्गवाद्बुद्धिः । असुसुवत् ॥ ३९ ॥ पु प्रमवधर्षयोः । प्रमवोऽयनुज्ञानम् । सुपोथ । सुप्रविथ । सुगुविथ ।
सोता । ॥ स्तुसुभूभ्यः परस्मैपदेषु । ॥ ४० ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अमार्थीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
त्रिभ्यां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षं अमार्थीत् ॥ ४० ॥ शु श्रवण । ॥ शुभ्रः शु च । ३१।१४। शुभ्रः श्र
इत्यादेशः स्यात् । अश्रव्यश्च शब्दविषयः । शोषोऽपवादः । शोडिस्वाद्भोऽङ्गुणी न । शृणाति । शृणुतः । ॥ ह्रुश्रुवोः
सार्वधातुके । ३१।८७। जुहोतेः अश्रव्यस्यान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्ववर्णस्य यण स्याद्जादां सार्वधातुके ।
उवडोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः । शृणुवः । शृणमः । शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृणवानि ।
शृणुयात् । श्रयात् । अश्रोपीत् ॥ ४१ ॥ ध्रु स्थेये । प्रवति । अयं कृतादी । गत्यर्थोऽपि ॥ ४२ ॥ दुट् गतो । दु-

विशेषणम् । 'रिट् शयमिङ्' इति सूत्राप्रत्ययप्रत्ययस्य टिप्प्रत्ययस्य आनुवर्तनादित्थानपेक्षया —यकिं याद्विनि ।
आर्धधातुके ऽप्येतत् 'अङ्गमावेधातुक्तयोः' इत्यनुवर्तनप्रयोगेननया फलिताधेयधनमिति ज्ञेयम् । संयोगादिरिति किम् ।
क्रियात् । याद्विनि किम् । संस्फुपीट् । आर्धधातुके किम् । उपयात् । स्तु । उपतापो गेगः ॥ श्रुयुक्तः किति ।
'एकान उपदेशे' इत्यतः एकान् उपनुवर्तते तत्र उक्तो विशेषणमिदं —एकाच उगन्तादिति । विनः प्रितवान् ।
प्रित्वा । भूतः । भूत्वा । गति । इत्युदाहरणम् । भूणु । 'स्यात्प्रत्ययः' इति ग्यः । ग न निवृत्तिरिति न कित् । स्याभू-
रित्यत्र 'पुसाय्या' इत्यौत्प्रेषणम् । ॥ ४३ ॥ एकान् इति किम् । जायति । जायतिनवान् । ऋणोनेस्तु नुवृत्तिरिति ऋणः ।
ऊर्णुतवान् इति लिप्यति । उगन्तादिकम् । गति । अतिवृत्तिरिति ॥ —पुरस्तादित्यादि । 'आर्धधातुकर्येदुलापः'
इत्यादिनिधिकाण्डाप्रयोगे 'नेनुश कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ —निषेधे प्राप्ते इति । स्मृतः ।
सूतः । धृत इत्यादी यथेति भावः । सु गतो । गरति । गरिष्यति ॥ —सर्तिशास्वत्यर्तिः —। परस्मैपदेषु न सं-
वध्यते । पुत्रादियोगादस्य पृथक्करणम् । आङ्ः शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणं न तु कार्यनिर्णयं साहचर्या-
त्परस्मैपदिनः शास्तेरेवेत्याहुः । अमरत् । अजिष्यत् । आरत् ॥ —प्राग्वदिति । किदर्थमाहोदुपि गुणः परत्वाण्यपि
भवति । रपरत्वम् । तत् उपप्राग्वदित्यर्थः ॥ —नित्यमिदं स्यादिति । 'विभाषा याजशोः' इत्यनो विभाषा नानुवर्तते
इति भावः । ध्रु । हृच्छेते कौटिल्यम् । सु गतो । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता तथापि इदमन्येन गतिरिह ज्ञेया । यवति
धृतम् ॥ —प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य त्वा मधिनः प्रगवे' इत्यादात्तान्यनुज्ञानार्थवर्तमानम् ॥ —स्तुसुभू-
भ्यः —। परस्मैपदेषु किम् । अमोष्ट । अधोष्ट ॥ —श्रुवः शु च । यद्यपि श्रुधातुः स्वादी पश्येन तर्हि चकारो
न कर्तव्य इति लापवमित्याहुः ॥ —ह्रुश्रुवोः —। नुवति । सुवन्ति । ह्रुश्रुवोः किम् । योयुवति । नोनुवति । सार्व-
धातुके किम् । जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वमिति किम् । अशृण्वन्ति । असंयोगपूर्वग्रहणमिति विशेषणं न तु अप्रत्ययस्य ।
तेन आप्रवन्ति इत्यत्रापि यणनिषेधः लिप्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अशृण्वन्तीत्यर्थे निषेधः स्यादिति भावः । स्या-
देतत् । यदलुकरादन्तस्ताद्योयुवतीत्यादी प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेनार्धधातुकर्याप्रयोगे यणादेशो न भवेदिति
किमनेन ह्रुश्रुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति इत्यत्रापि प्रगवकार्थं तद्वहणमिति वाच्यम् । अनेकाच इत्यस्यानुवर्तने-
नोक्तदोषाभावादिति चेत् । अत्राहुः । 'दाधनिर्दर्धनिर्दर्धयोभूत्' इति छन्दसि निपातनाद्रापाया यदलुकि बोधवीतीत्यादी
'भूश्रुवोः' इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषायामपि यदलुकि सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावति-
प्रसवकारणाय ह्रुश्रुग्रहणं कर्तव्यमेवेति । ह्रुश्रुग्रहणाज्जापकात् । भाषायामपि क्वचिदलुगभवतीति भाष्यकाराः । एवं च सा-
र्वधातुकरयोर्ह्रुश्रुवोरेकाचत्वाव्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवर्तिरिति किमर्थमाहोदुपि निर्वकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे

दोष । दुदविध । दुदुविध । दुद्रोष । दुदुव । जिश्रीति चङ् । अदुदुवत् ॥ ४ ॥ जि जि अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आये सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अध्येतुं श्लष्यतीत्यर्थः । विपराभ्यां जेरिति तङ् । पराजेरसोढ इत्यपादानत्वम् ॥ ४५ ॥ अथ डीडन्ता डितः ॥ णिङ् ईपद्धसने । स्मयते । सिमिष्ये । सिमिष्यिष्ये । सिमिष्यिष्ये ॥ १ ॥ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुपुवे ॥ २ ॥ गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इटण्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गा- र्सीष्ट । गाङ्कुटादिसूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वाद्गुमास्थेतीत्वं न । अगास्त । आदादिको- ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः ॥ ३ ॥ कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् डुङ् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । जवे । वाणादाङ् बलीय इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओप्यते । ओपीष्ट । औष्ट । डवते । जुडुवे । डोता ॥ ७ ॥ च्युङ् ज्युङ् पृङ् मुङ् गतौ ॥ ११ ॥ ज्युङ् इत्येके ॥ १२ ॥ रुङ् गतिरेषणयोः । रेषणं हिंसा । रुखे । रवितासे ॥ १३ ॥ ध्रुङ् अवबन्धने । धरते । धध्रे ॥ १४ ॥ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । नेर्गदिति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा डितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देङ् रक्षणे । दयते । द्यतेर्दिगि लिटि । ॥ १६ ॥ दिग्यादेशेन द्विविधाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये । द्यथाध्वोरिष्ट । ॥ १७ ॥ अथ योरिदादेशः स्यात् सिञ्च कित्स्या- त्तङि । अदित । अदिधाः । अदिपि ॥ १६ ॥ इयैङ् गतौ । इयायते । शश्ये ॥ १७ ॥ ण्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता ॥ १८ ॥ ञैङ् पालने । त्रायते । तत्रे ॥ १९ ॥ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता ॥ २० ॥ मूङ् बन्धने । मवते ॥ २१ ॥ डीङ् विहायसागतौ । डयते । डिङ् । डयिता ॥ २२ ॥ नृ प्लवनतरणयोः ।

हुधुग्रहणस्य ज्ञापकत्वात्संभवादिति दिक् ॥—दुदविधेति । भारद्वाजनिमयादिङ् ॥—दुद्रोष । दुदुवेति । क्रादित्वाङिति नेट । गाङ् गतौ ॥—गाते गाते गात इति । पूर्व शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो डितः' इति न प्रवर्तते 'आत्मनेपदे- प्वनतः' इति तु प्रवर्तते इति तातोऽपि नृच रूपमित्याहुः । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् । गाताम् । गाताम् । गाम्यते । उतमे तु । गै । गावहै । गामहै । अगात् । अगाताम् ॥—न त्वस्येति । गाते इत्यादां तङ् प्रबलं इकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशडकारस्य न चरितार्थः । स्थानिवद्भावेन इडादेशे तङ् सिद्धत्वादिति भावः ॥—आदादिको- ऽयमिति । एवं च गाते गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः 'आतो डितः' इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कं नास्तीति भावः ॥— फले तु न भेद इति । न च गाते गाथे इत्यादां शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाद् तः परत्वेन डितामाकारस्य इय स्यादिति शङ्काम् । पञ्चमोऽपि मागपक्षस्यानित्यत्वाद्भुपगमादिति भावः ॥—जुडुवे इति । 'कु- होक्षुः' इति डस्य चः ॥—च्युङ् इति । अस्मान् पचार्थाच्च विच्यवः वयोरभेदाद्विच्यव इत्यन्ये । मेङ् ॥—प्रणिमयत इति । ननु 'नेर्गद-' इति कथमिह णत्वं स्यात् । शिद्धिपये आलाभावेन मारुपाभावादलिङ्गपये कृताभ्येऽयमिन् णल दुर्ल- भमेव । प्रतिपदोक्तस्यैव साधातोऽप्रेहणोचितत्वात् तस्य लाक्षणिकस्य । 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इत्यभ्युपगमे तु मानानि- मिनोल्लोखत्वे कृते प्रानमाता प्रनिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह—तत्रेति ॥—इष्टत्वादिति । अयं भावः । घुसंज्ञामृजे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादां णलसिद्धये भाष्यकारैरित्य सिद्धान्तितम् । 'नेर्गदनद-' इति णलविधौ 'घुमा-' इत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुप्र कृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात्पूर्वो- त्तरयोरेव । तेन न क्वायव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र मानानिमिनोल्लोखान्नित्यव्याप्तिः । माङ् इति इकारानुबन्धक- स्यैव पठितत्वादिति ॥—दिग्यादेशेनेति । दयतेर्लिङि परे द्विलं प्राप्त दिग्यादेशश्च तत्र विशेषविहितेन दिग्यादेशेन द्विलशास्त्रस्य बाधः । न चैव 'प्यायः पी' 'चक्षिडः क्यञ्च' इति पीक्याञोरपि विशेषविहितत्वाभ्यां द्विलबाधः स्यादिति वाच्यम् । विषयसप्तमीमाधिल्य लिङ्युत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् । दिग्यादेशविधौ तु लिङीति परमसम्भवे न तु लि- राममी । लक्ष्यानुरोधात् । नदेतत्सूचयति—इष्यत इति । दयतेर्लिङि द्विले प्राप्ते तद्वाधिला परलादिग्यादेशः इ- क्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य बलीयस्त्वात् । दिग्यादेश विना द्विलस्य सावकाशत्वेऽपि द्विलं विना लि तु नो- तदभावादिति दिक् ॥—स्थाध्वोरिष्ट । इह 'लिङ्सिचौ' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति नानुवर्तितम् । पर- ग्यादेशस्य 'तिस्था-' इति लुक् प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् । अस्थित । अस्थिपाताम् । भाष्यमानोऽण कचित्सवर्णान् गृह्णाति । तदु- तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः । अत्र वदन्ति । विधीयमानस्य सवर्णप्राहकत्वेऽपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चो- यत्रेदमपि स्यादिति वाच्यम् । 'घुमास्था-' इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि भुतः स्यादिति वाच्यम् । भु- तप्रसङ्गे 'भुतश्च विषये स्मृतः' इति सिद्धान्तादिति । डीङ् । विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः ।

१ फलं तु न भेद इति—गा अ आते इत्यत्र वाणपरिभाषया सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'आतो डितः' इतीयादेशः स्यादिति भेदस्तु न शङ्क्यः । तस्याः स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः ।

ऋत इडातोः । १।१।१००। ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् ॥ ३ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन ॥
तरति । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । तृकलेत्येवम् । तेरुः । तेरुः । ॥ वृत्तो वा । ७।२।३८। वृहृहृष्णामृदन्ताच्चेतो
दीर्घो वा स्याच्च तु लिटि । तरीता । तरीता । अलिटीति किम् । तेरिथ । हलि चेति दीर्घः । तीर्षोत् । ॥ सिचि च
परस्मैपदेषु । ७।२।४०। अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ॥ २३ ॥ ॥ अथाष्टाचनुदात्ततेः ॥ गुप गोपने
॥ १ ॥ तिज निशाने ॥ २ ॥ मान पूजयाम् ॥ ३ ॥ बध् बन्धने ॥ ॥ गुप्तिज्जिह्वयः सन् ॥ ३।१।१५। ॥ मा-
न्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । ३।१।१६। सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन् स्यान्मानादीनामभ्यासस्यकारस्य दीर्घश्च ॥
॥ गुपेनिन्दायाम् ॥ ॥ तिजेः क्षमायाम् ॥ ॥ कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये
च ॥ ॥ मानेर्जिज्ञासायाम् ॥ ॥ बधेश्चित्तविकारे ॥ ॥ दानेर्जवे ॥ ॥ शानेर्निशाने ॥ सनायन्ता इति
धातुत्वम् । ॥ सन्यडोः । ६।१।१९। सनन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेभ्यु द्वितीयस्य । अभ्यास-
कार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किञ्चा निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतो दानशानां च स्वरितेता । एते नित्यं सन्नन्ताः । अ-
र्थान्तरे स्वतनुबन्धकाश्चारादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तच् । धातोरित्यविहितत्वात्सन्तोऽत्र नार्थ-
धातुत्वम् । तेनेङुर्णा न । जुगुप्सते । जुगुप्साचक्रे । तितिक्षते । मीमांसते । भप्भावः । चर्वम् । बीभन्सते ॥ ४ ॥
रभ रभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा । रप्स्यते ॥ ५ ॥ डुलभम् प्राप्ति । लभते ॥ ६ ॥ स्वज परित्वङ्गे ।
॥ दंशसञ्जस्वजां शपि । ६।४।२५। ॥ रञ्जश्च । ६।४।२६। एषां शपि नलोपः । स्वजने । परित्वजते । श्र-
न्धिग्रन्थिदम्भस्य जीतां लिटः कित्वं वेति व्याकरणात्तरम् । देभतुः । स्वज्ज इति आध्यादाहरणादेकदेशानुसृत्या
इहाध्याधीयते ॥ ॥ सदेः परस्य लिटीति सूत्रे स्वञ्जम्पसंस्थानम् ॥ अतोऽभ्यासात्परस्य पत्वं न । परि-
पस्वजे । परिपस्वजे । सस्वजिपे । सस्वजिपे । स्वज्ञा । स्वदृश्यते । स्वजेत । स्वदक्षीष्ट । प्रस्वप्यङ्ग । प्राक्सिता-
दिति पत्वम् । परिनिविभ्यस्तु सिवादीनां वेति विकल्पः । एतदर्थमवोपसर्गामुनोनीत्येव सिङ्गु स्तुस्योः परि-

—ऋत इडातोः । किमिति । गिरिति । दीर्घः । तीर्षोत् । ॥ स्मार्णः । धातोः किम् । मापूषाम् ॥ —इत्वोत्वाभ्या-
मिति । परस्ताद गुणवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वानि किमिति चेत् । अत्राद्यः । पराशयन्तरात् प्रवक्तव्यमिति । प्राप्ते वा-
निकमिदमावधमिति ॥ —वृत्तो वा । इदं 'वाधेयानुदात्तस्ये' इति नानुदात्तवर्ते 'पयो' इति इत्यतो लिटि दीर्घे इति
च तदाह—इटो दीर्घो वेत्यादि ॥ —सिचि च । 'न लिटि' इत्यतो नानुदात्तवर्ते—इटो दीर्घो नेति ॥—
मान्वध—। आभ्यासस्येति चोदयः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स नात्र 'सम्यक्' इति नित्ये । यदि तु इत्स
इत्येव गृह्येत तर्हि तद्विनाशेनोप्यर्थः स्यात्तदेतदाह—अभ्यासस्यकारस्येति । सन्नामापुनानिवनाशान्दर्शयति—
गुपेनिन्दायामित्यादिना ॥ —सन्यडोः—। समर्पणार्थत्वं सति यदि च परे इति व्याख्याया प्रतीत्यपत्तिः पठ्यत्यन्ते
इत्यादि न सिध्येत । सन्यडोः प्रकृतिसामान्येन द्वित्वप्रसङ्गत्वात् आह—सन्नन्तस्येति । ननु समर्पणोपपत्तिः सन्यडोरिव
द्वित्वं स्यात् तु प्रकृतिसामान्यम् । अतोऽकारण्येन जुगुप्सते निमित्ततः आदिमप्यदिनेभ्योरकारोच्चारणस्य 'नानुदात्तवर्ते' इति
द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कारित्वस्योक्तेर आद्य आद्यनुदात्तयोः लिटि परतः पूर्वोच्चारणस्य द्वित्वं न सिध्ये-
त्तथाप्यकारोच्चारणसामान्यत्वात् 'सन्यडोः' कार्यत्वमन्युपगन्तुं न स्यामिति चेत् । भवम् । विकारकृत्यानां बहुधा सत्त्वात् ।
तथाहि दिवस्य धिस्यमित्यत्रातो यति कृते 'यतो नावत्' इत्यापदान् । यि यति । विकारमाने तु 'ऋहृलो' इति णनी-
प्रसवो न सिध्येत । किञ्च विपश्चिपे ब्राह्मणकुलोनात्यत्राद्योपस्य स्थानिकवात् प्रत्यन्तलक्षणो नुम् न गायति, अकारमानो
तु स्यादेव नुम् । अपि च पापाचक इत्यावाचोपस्य स्थानवत्त्वात् 'अत्र उपधाया' इति जुङ्गने प्रवर्तते । अपि च 'पस्य
हलः' इत्यत्र स्येति संवातप्रदणमत्तयोः इत्याद्यो यलोपव्याकृत्यर्थमिति सर्वमतम् । तथा च 'वपापार्थे' इत्याद्यो
ऽप्यकारकत्वमिति 'सन्यडोः' इति प्रश्नेव युक्तम् । एवं हि चटुकि प्रत्ययलक्षणेन यदन्तन्वादिभ्यः यि यति । परसमस्यां
तु द्वित्वस्याङ्गकार्यत्वात् 'न लुप्तता' इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ॥ —दानशानो वेति । अत्रैकान्यासाधानात्तत् भावः ॥
—अर्थान्तरे न्विति । धातुपादोपाने गोपनादिपदस्ये' इत्यने ॥ —अननुबन्धका इति । सानुबन्धस्य तु केवले-
ऽचरितार्थत्वात् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिवक्तुंगपकृत्या सन्नन्तादपि ननु स्यादिति भावः । एव सानुबन्धमित्याभ्यामेऽपि
भ्वादयश्चुगदिभ्यो निम्ना एवेति फलितम् ॥ —इदगुर्णा नेति । यद्यपि 'हृदन्ताच्' इति सन्तः कित्वेनार्था गुणाभावः
सुसाधस्तथापीडभावात्समुक्तहेतुर्वाधार्थणीय इति हि हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः । केचित् अर्थवदप्रदणपरिभाषया दृष्टागन्त
एव 'हलन्ताच्' इति गृहे प्रदणमिति नास्य स्वार्थगन्तः किञ्चमित्याहुः ॥ रभ रभस्ये । सन्यस्यपकृत्या । लिटि । रेने ।
रेमाने । लुडि । अरब्ध । अगमाताम् । डुलभम् । 'दिनः कि' ल्यतिमम् । 'पिदन्तिद्विभ्यः' इत्यच् । लभाम् ।

१ गुपेनिन्दाशमित्ति—गोपनाद्यर्थकानां निन्दायां कृतस्मृ धातूनामेकैकावलोप्या । २ किङ्किञ्चा इति—य एव विद्वान्
चिकित्सतीत्यादिप्रयोगात् परस्मैपदीनि भावः ।

मिथीत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यष्वङ् । पर्यस्वङ् ॥ ७ ॥ हृद् पुरीषोत्सर्गे । हृदते । जहदे । हत्ता । हृत्यते । हृदेत् । हत्सीष्ट । अहत् ॥ ८ ॥ ॥ अथ परस्मैपद्विनः ॥ जिप्विदा अय्यके शब्दे ॥ १ ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ । चस्कन्थ । स्कन्ता । स्कन्स्यति । नलोपः । स्कयात् । इरित्वाद्ङ् वा । अस्कदत् । अस्कान्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तुः । ॥ वेः स्कन्देरनिष्टायाम् ॥ ८।३।७३। पत्वं वा स्यात् । कृत्वेवेदम् । अनिष्टायामिति पर्युदासात् । विष्कन्ता । विस्कन्ता । निष्टायाम् तु । विस्कन्नः । ॥ ॥ परेश्च ॥ ८।३।७४। अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागादनिष्टायामिति न संबध्यते । परिष्कन्दति । परिस्कन्दति । परिष्कणः । परिस्कन्नः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात्परस्वस्यासिद्धत्वम् । धातुपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेनेति भाष्यम् । पूर्वं साधनेनेति मतान्तरे तु न णत्वम् ॥ २ ॥ यम मैथुने । येमिथ । ययङ् । यङ्धा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ॥ ३ ॥ णम प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ । मनन्थ । नन्ता । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् ॥ ४ ॥ गम्ल् सृष्ट् गतौ । ॥ इपगमियमां छः ॥ ७।३।७७। एषां छः स्वाच्छिति परे । गच्छति । जगाम । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । गन्ता । ॥ गमेरिद् परस्मैपदेषु ॥ ७।२।५८। गमेः परस्य सकारादेरिद् स्यात् । गमिष्यति । लुदिस्वाद्ङ् । अनङीति पर्युदासाशोपभालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ६।१।५९। उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्बा स्याज्जलादावकिति परे । वसा । सर्सा । सप्स्यति । सप्स्यति । असृपत् ॥ ६ ॥ यम उपरमे । यच्छति । येमिथ । ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् ॥ ७ ॥ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । ॥ निस्तपताचनासेवने ॥ ८।३।१०२। पः स्यात् । आसेवने पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्टपति ॥ ८ ॥ त्यज हानौ । तत्यजिथ । तत्यज्थ । त्यक्ता । अत्याक्षीत् ॥ ९ ॥ पञ्च सङ्के । दशसञ्चस्त्रयं शपीति नलोपः । सजति । सङ्गा ॥ १० ॥ दशिर प्रेक्षणे । पश्यति । ॥ विभाषा सृजिदशोः ॥ ७।२।६५। आभ्यां थल इङ्गा । ॥ सृजिदशोऽर्थल्यमकिति ॥ ६।१।५८। अनयोरमागमः स्याज्जलादावकिति । ददृष्ट । ददृशिथ । दृष्टा । दृश्यति । ददृयात् । इरित्वाद्ङ् वा । ॥ ऋदशोऽङि गुणः ॥ ७।४।१६। ऋवर्णान्तानां दशेश गुणः स्यादङि । अदृशत् । अङ्भावे । ॥ न दशः ॥ ३।१।७४। दशश्चलेः कसो न । अद्राक्षीत् ॥ ११ ॥ दंश दशने । दशनं दंष्ट्राभ्यापारः । पृषोदरादिस्वादानुनासिकलोपः । अत एव निपातनादिलेखे । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । दंशसञ्जति नलोपः । दशति । ददृशिथ । ददृष्ट । दंष्टा । दङ्क्षयति । दश्यात् । अदाङ्क्षीत् ॥ १२ ॥ कृप वितेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा । कर्षा । कृष्यति । कर्षयति ॥ ॥ स्पृशमृशकृपतृपट्पां चलेः सिज्वा घाच्यः ॥ अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षीत् । अक्राष्टाम् । अक्राक्षुः । पक्षे कसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् । अकृक्षन् ॥ १३ ॥ दृह भस्मीकरणे । देहिथ । ददृग्ध । दग्धा । धक्षयति । अद्राक्षीत् । अद्राग्धाम् । अद्राक्षुः ॥ १४ ॥ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेडा । मेक्ष्यति । अमिक्षत् ॥ १५ ॥ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये

लिटि । लेभे । लुङि । अलङ्घ्य ॥—वेः स्कन्देरनिष्टायाम् । ‘गिवादीनाम्’ इत्यतो वेल्यनुवर्तते । अपोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । माधवादिग्रन्थानुरोधनाह—कृत्वेवेदमिति । प्राचा तु विस्कन्दतीत्युदाहृतं तत्र मूलं सूत्रमिति भावः ॥—न संबध्यत इति । अत एव तिङन्तेऽपि पत्वमुदाहरन्ति—परिष्कन्दतीति ॥—णम प्रहृत्वे । केचिदसुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—जग्मतुरिति । ‘गमहन’ इत्युपभालोपः ॥—अनुदात्तस्य—। ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । उपदेशे किम् । सप्तम् । तुमुनि उदात्तः । ऋदुपधस्य किम् । कर्ता । झलिति किम् । ससर्प । अकिर्तीति किम् । रभः ॥—असृपदिति । लुदिस्वाद्ङ् । ‘स्पृजमृश’ इति मिज्जिक्लपवार्तिके स्पृजं प्रक्षिप्य अस्माप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः ॥—अयंसीदिति । ‘यमरम’ इतीदमकौ ॥—निसस्तपता—। मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह—पः स्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥—विभाषा सृजिदशोः । कादिनियमार्थान्नये प्राप्तं विभाषेयम् ॥—सृजिदशोः—। झलिति किम् । रासर्ज । ददृश । अकिर्तीति किम् । सृष्टः । सृष्टवान् । दृष्टः । दृष्टवान् ॥—अदाङ्क्षीदिति । ‘वदव्रज’ इति वृद्धिः । अदाङ्क्षाम् । अदाङ्क्षुः । ऋष्टा कर्षेति । ‘अनुदात्तस्य च’ इत्यम् वा ॥—धक्ष्यतीति । पत्वपत्वभपभावाः ॥—अद्राक्षीदिति । ‘अस्तिसिच’ इतीदम् । वृद्धिः । घत्वादि प्राग्वत् । मिह सेचने । संचनमिह मिश्रीकरणं विवक्षितं न तु सेचनमात्रम् । ‘मिद्’ मेहनसे कसी’ इत्यमरः । कित निवासे । कितेर्व्याधिप्रतीकारादावैव सेनित्युक्तं तदुदाहरति—चिकित्सतीति । रोगमपनयतीत्यर्थः ।

१ कृत्वेवेदमिति—परे तु अत्र भाष्याननुग्रहः । अत एव ‘अनुमिपरिचय’ इत्यत्रैव भगवतात्र सूत्रे पर्युदात्मप्रसज्यप्रति । फलभेदविचारो न कुतः । तस्माद्विपूर्वस्यारय तिङ्बन्धप्रयोगो वा सपत्वप्रयोग इत्याहुः । २ अनुनासिकलोप इति—मच दंष्ट्राभ्यापारे एव । ‘तनुत्रं वमं दशनम्’ इत्यमरस्वरमात् ।

प्रायेण विपूर्वः । विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदानेन वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि कश्चिदुदाजहार । नि-
बासे तु केतयति ॥ १६ ॥ दान खण्डने । दान तेजने ॥ ॥ इतो वहत्यन्ताः स्वरितेः ॥ दीदांसति । दीदां-
सते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति ॥ २ ॥ दुपक्ष्णू पाके । पक्षति । पक्षवे । पे-
क्षिथ । पपक्ष । पेक्षे । पक्षा । पक्षीष्ट ॥ ३ ॥ पक्ष समवाये । सचति । सचते ॥ ४ ॥ भज सेवायाम् । भेजतुः ।
भेजुः । भेजिथ । बभक्ष । भक्ता । भक्षयति । भक्ष्यते । अभाक्षीत् । अभक्त ॥ ५ ॥ रञ्ज रागे । नलोपः । रजति ।
रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्षुः ॥ ६ ॥ दाप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुप्यायम् । शशाप । शोपे । अशाप्सीत् ।
अशप्त ॥ ७ ॥ त्विप दीप्ति । त्वेषति । त्वेषते । तिरिविपे । त्वेषयति । त्विषीष्ट । अत्विषत् । अत्विषाताम् ॥ ८ ॥
यज देवपूजामङ्गलिकरणदानेषु । यजति । यजने । ॥ लिट्यभ्यासस्योभयेवाम् । ६।१।१७। वक्ष्यादीनां प्रक्षा-
दीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । ॥ वचिस्वपियजादीनां किति । ६।१।१५। वचिस्वप्येयजा-
दीनां च संप्रसारणं स्यात्किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्विषयम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ट । ईजे । यष्ट । य-
क्षयति । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत् । अयष्ट ॥ ९ ॥ डुवप् बीजमन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भोधानं
च । अयं छेदनेऽपि । केशान्वपति । उवाप । ऊपे । वसा । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवस ॥ १० ॥ वह
प्रापणे । उवाह । उवहिथ । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोह । ऊहे । वोडा । वक्षयति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अ-
वाक्षुः । अवोह । अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोडाः । अवोढम् ॥ ११ ॥ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति ।
उवास । ॥ शासिबसिघसीनां च । ८।३।६०। इणकुभ्यां परस्मैपां सस्य पः स्यात् । ऊपतुः । ऊपुः । उव-
सिथ । उवस्य । वस्ता । ॥ सः स्याध्रिधातुके । ७।३।४९। सस्य तः स्यात्सादावध्रिधातुके । वस्यति । उप्यात् ।
अवाप्सीत् । अवाप्ताम् ॥ १२ ॥ वेज्ज तन्तुमन्ताने । वयति । वयने । ॥ वेज्रो वयिः । २।३।४१। वा स्याल्लिटि ।
इकार उच्चारणार्थः । उवाय । ॥ ग्रहिज्यावयिग्रहधिवष्टिवचनितृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च । ६।
१।१६। एपां किति ङिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते । ॥ लिटि वयो यः । ६।१।३८। वयो
यस्य संप्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः । ॥ वश्चास्यान्यतरस्यां किति । ६।१।३९। वयो यस्य वो वा
स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । वयमासावभावात्थलि नित्यमिटि । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन शिष्यात् ।

शत्रु भ्रुकित्याति ॥ निगृह्णातीत्यर्थः । देवे तृणं निरुह्यति । अपनयति नाशयति केतयति । अर्थान्तरे भुगादिभ्यस्तु
तद्वाहर्गति—केतयतीति । पक्ष समवाये । समताय । संवन्धः ॥—भेजतुर्गति । 'तृकलभज' इत्येवम् ॥—भ-
क्षयतीति । कुवपत्वे । त्विप बोधो ॥—अत्विषन्निति । 'मलदगुपता' इति वयः । कल्पयते ॥—अत्विषातामिति ।
'वस्यति' इति लोपः । यज देव । देवपूजा । निट् देवोद्देशेन विधेयवितो इत्यन्तायः ॥—लिट्यभ्यासस्येति—
वक्ष्यादयो वाचस्वपियजादयः । यथादात्मन् 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादयः । यथापि ग्रहितृच्छतिगजतीनामभ्यासस्य संप्रसारणं
कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि परस्मैपदरण प्रवर्तते । जघ्राट् । पप्रष्ट । वयज । यथेतेषु विशेषः । संप्र-
सारणस्याकरणे वयमेवैव वकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणं 'न संप्रसारणं' इति निषेधप्रतीतिरिति । लिटीति
किम् । विवर्धति । वियर्धति ॥—वचिस्वपि—। आगणान्ता यजादयः । 'यजिर्वापवेति' वयिर्वापेन त्वेव इत्यपि ।
हेतवदी श्रयतिष्वेति यजायाः स्युर्गमे नव । कर्त्तानि किम् । इयष्ट । डुवप् । 'दुवः द्वित्रः' । उध्रिमम् ॥—शासि-
वसिघसीनां च । धातुसकारस्याप्राप्ति विधिरयम् । ननु सृपिणो सृपस इत्यादावतिप्रगङ्गाणाया धातोः सकारस्य चेदेया-
मेवेति नियमार्थता स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्ययो' इति सूत्रेन व्यन्यतामिति चेत् । अत्राहुः । आदेशावयवस्य पञ्चावगाय
आदेशाभ्येत्यशमावदावयवकः । तद्वरणे कृते धातुनिवयस्यस्य चेद्वति आदेशप्रत्यमेवेति नियमप्रगङ्गाणाया प्रत्ययग्रह-
णमपि कर्त्तव्यमेवेति ॥—अवात्सीदिति । 'वदवज्ज' इति वदितः । 'स. नि' इति तः । 'आन्तिमिनः' इतीट् ॥—
उच्चारणार्थ इति । उन्मेषायाम् 'इदितः' इति तु नुम स्यादिति भावः ॥—उवायेति । 'ग्रहिज्या' इत्यत्र वयिग्रह-
णाद्वेज इति निषेधोऽत्र न प्रवर्तते इत्याहुः ॥—ग्रहिज्यावयि—। गृह्णाति । गृह्णीतः । विनानि । विनीतः । जीनः । ङिति
वयेरुदाहरणं नास्ति किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सिद्धम् । यत्रादिपु चेत्. पाठान् । अत एवाभ्यासप्रसारणमपि
सिद्धम् ॥—वेज्ज इति । संप्रसारणनिषेधस्तु 'लिटि वयो यः' इति निषेधागम्भात् प्रवर्तते । तस्मात् ग्रहिज्यादिषु वयि-
ग्रहणं स्यार्थमेवेति बोध्यम् ॥—वश्चास्य—। अस्मैत्येन 'लिटि वयो यः' इति परामृश्यते । तदाह—वयो यस्येति ।
'वो वा किति' इत्येव सूचकम् । 'लिटि वयो यः' इति प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽजन्तः' इति निषेधमात्राद्वाह—वयस्तासा-
वभावादिति । ननु स्थानितस्मां विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासां विद्यमानत्व मुक्तमिति चेत् । अत्राहुः । शास्त्री-

१ अवात्तामिति—सिञ्जोपर्यासिद्धत्वेन सःसोति त्व मिज्योपः । २ उच्चारणार्थ इति—परे तु वयिरित्यादी स्थानि-
द्भावेन भाव्यातिदिशकं धातुत्वमादाय धातुनिर्देशश्च इह इति वदति ।

ऊये ऊवे । वयादेशाभावे । ॥ वेञः । १६।१।४०। वेञो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । ववौ । ववतुः । ववुः । व-
विथ । ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ॥ १३ ॥ वयेञ् संवरणे । व्ययति । ॥ न व्यो लिटि
१६।१।४६। वेञ आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि हलादिःशेषं बाधित्वा यस्य संप्रसारणम् । उभयेषां ग्रह-
णसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्चादीनां प्रह्लादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । इड-
स्यतीति नित्यमिदं । विव्ययिथ । विव्याय । विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्यासीष्ट । अव्यासीत् । अ-
व्यास्त ॥ १४ ॥ हेञ् स्पर्धायां शब्दे च । ॥ अभ्यस्तस्य च १६।१।३३। अभ्यस्तीभविष्यतो हेञः संप्रसारणं
स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोथ । जुहविथ । जुहुवे । ह्याता । ह्यात् । ह्यासीष्ट । अ-
ह्यासीत् । ॥ लिपिसिचिह्रश्च १३।१।५३। एभ्यश्छेरङ् स्यात् । ॥ आन्मनेपदेऽप्यन्यतरस्याम् १३।१।५४। अतो लोपः ।
अहन् । अहताम् । अहन् । अहत । अहाम् ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वौ परस्मैपदिनौ ॥ वद व्यक्तायां वाचि । अचञ्
वदति । उवाद । ऊदतुः । उवदिथ । वदिता । उच्चात् । वद्व्रजेति वृद्धिः । अवादीत् ॥ १ ॥ दुओश्च गति-
वृद्धयोः । श्रयति । ॥ विभाषा श्वेः १६।१।३०। श्रयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । शुशाव । शुश्रुवतुः ॥
॥ श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ तेन लिट्यभ्यासस्येति संप्रसारणं न । शिश्राय । शिश्रियतुः । श्रयिता ।
श्रयेत् । श्रयात् । जृम्स्मिन्वत्यङ् वा । ॥ श्रयतेरः १७।१।१८। श्रयतेरिकारस्य अकारः स्यादङि । पररूपम् ।
अश्रत् । अश्रताम् । अश्रन् । विभाषा घेदङ्वयोरिति चङ् इत्यङ् । अशिश्रियत् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अश्रयीत् ॥ २ ॥
वृत् । यज्ञादयो वृत्ताः । भ्वादिस्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

तिङन्ते अदादयः ।

ऋतेरीयङ् १३।१।२९। ऋतिः सौत्रः तस्मादीयङ् स्यात्सार्धं । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः । कृपायां
चत्वेकं । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयांचके । आर्धधातुकविवक्षायां तु । आयादय आर्धधातुके वे-

यकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लाङ्किं । अचस्मास्वदिति निषेधस्य शास्त्रीयत्वेऽपि गोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तेरन्विधत्वा
दिति ॥—वेञः । लिटि किम् । उत्तम् । उत्तवान् ॥—नव्यो लिटि । लिटि किम् । व्याना व्याम्यति ॥—हलादिःशेषं बा-
धित्वेति । हलादिःशेषे तु वस्य संप्रसारणं स्यादिति भावः ॥—वीयादिति । संप्रसारणं ‘अकृन्माये-’ इति दीर्घः । अजन्मोकार-
वान्वा यस्तास्यनित्यं थलि वेड भवतीत्याशङ्क्यामाह—नित्यमिडिति । हेञ् । शब्द इति सामान्योक्तावपि आकारणरूपशब्द
एवात्र गृह्यत इत्याहुः । तथा च माषे ‘यान्तोऽन्यतः पुनकृतस्वरमाशु द्रादुद्वाहुना जुहुविर मुहुगामवर्ग्याः’ इति कर्मणि
प्रयोगः ॥ ‘ह्रः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च’ इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु ‘णो च संश्रद्धोः
विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अजृहवत् ॥—अभ्यस्तीभविष्यतो हेञ इति । अभ्यस्तनिमित्तं प्रत्यये परे द्विवचनात्प्रागेव
हेञः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तसामस्यान्तीति अभ्यस्तः सनादिस्तस्य यो हेञ तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य
स्वीकारात् । तेन जिह्वायकथिपतीत्यत्र हेञः संप्रसारणं न भवति ण्युलो द्विलनिमित्तत्वाभावात् । अत एव णिचो द्विलनि-
मित्तत्वं नेति ह्रः संप्रसारणमिति योगविभागः कियते । एतच्च आकरं गणम् ॥—लिपिसिचि । लिप उपदेहे । पिच क्षरणं ।
अलिपत् । असिचत् ॥—अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतिवाद्धानोः प्राक् प्रयोगः ॥—विभाषा श्वेः ।
—लिटि यङि चेति । ‘लिट्यहोश्च’ इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भावः । उभयत्रार्थमाप्य लिटश्च अनुगादौ नित्यं
प्रभे गलादावप्राप्ते । यटश्च त्वप्राप्तविभाषा । शोध्यते । शैश्रयीते ॥—संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्रायेत्यादि स्या-
दिति भावः ॥—श्रयतेरः । अलोऽप्यपरिभाषापालभ्यमाह—इकारस्येति ॥—पररूपमिति । अतो लोपस्तु न
भवति आर्धधातुकपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् ॥—इयङिति । नृपुत्रधगुणापेक्षयान्तरप्रत्वादिति भावः ॥
—अश्रयीदिति । अश्रुतेः नृपेणो भवेदिति किमनेन णिश्विप्रहणे-
नेति चेत् । अत्राहुः । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति शापसार्धं णिश्विप्रहणम् । तेन चिचिर्णातिजिचिणोऽर्थोऽङ्गुलान्तानां चिनी-
प्रवृत्तीनां च सिचि वहिरङ्गा शब्दरेव भवति । अचिरायीत् । अचिरायीत् । अचिरायीत् । अनेनायीत् इति ॥—तेनेति ।
उक्ते च वार्तिककृता—‘कास्यनेकाज्प्रहणं चुलुम्पाथर्धम्’ इति ॥—चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोप इति कृ-
विकल्पद्वये उक्तत्वात् ॥ ॥ इति भ्वादयः ॥

ऋतेरीयङ् । तान्तोऽयं धातुरिकनिर्दिष्टो न विकारान्तः ‘वधिल-युतश्च’ इति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दीर्घो-
च्चारणान्तोऽयमिति ज्ञायते । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तन्निवृत्त्यम् । इदन्तत्वे तु ‘एरनेकाच-’
इति यणा सवर्णदीर्घस्य बाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधावकृत्सर्वेति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम् ।
यङ्विधौ ‘सन्त्यहोः’ इति द्विलापत्तेः ॥—कृपायां चेति । ‘अनेन च ऋतीया च घृणीया च घृणाथकाः’ इति ‘जुगुप्सा

कीदः । लिहन्ति । लेक्षि । लीढे । लिक्षे । लीढे । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेद । अलिक्षत् । अलिक्षत् । अ-
लीढ । अलिक्षावहि । अलिहहि ॥ ४ ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः ।
विचक्षणः प्रथयन् । नुम् तु न । अन्तेदित इति व्या । नात् । इकारस्तु अनुदात्तेऽवप्रयुक्तमात्रनेपदमनित्यमिति
ज्ञापनार्थः । तेन स्फायिभ्रमौकसन्धीत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षते । आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ चक्षिङः
ख्यात् ॥ २।४।५। ॥ वा लिटि ॥ २।४।५। अत्र भाष्ये खशदिरयमादेशः । असिद्धकाण्डे शस्य यो वेति
स्थितम् । विस्वात्पदद्वयम् । चक्ष्ये । चक्ष्ये । चक्षी । चक्षे । चयो द्वितीया इति तु न । चत्वेऽस्यासिद्धत्वात् ।
चक्षे । खयात् । कशात् । ख्यास्यति । ख्यास्यते । कशास्यति । कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । खयायात् । ख्ये-
यात् । कशायात् । कशेयात् । ॥ अस्मतिवक्तृख्यातिभ्योऽङ् ॥ ३।१।४२ । एभ्यश्चलेरङ् । अख्यत् । अख्यत ।
अकशास्तीत् । अकशास्त् ॥ ० वर्जने कशाञ् नेष्टः ॥ समचक्षिष्टेत्यादि ॥ ५ ॥ ॥ अथ पृथ्यन्ता अनुदात्तेतः ॥
ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईर्चके । ईर्ताम् । ईर्त्वे । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट ॥ १ ॥ ईड् स्तुतौ । ईंटे । ॥ ईशः से । ॥
२।७७ ॥ ईडजनोर्ध्वं च । ॥ ७२।७८ ॥ ईशीइजनां सेध्वेशदयोः सार्धधातुकयोरिदं स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः ।
ईडिषे । ईडिध्वे ॥ (५) एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात् ।
ऐरद्वम् ॥ २ ॥ ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे ॥ ३ ॥ आस् उपवेशने । आस्ते । दयायासश्च । आसांचके ।
आस्व । आध्वम् । आसिष्ट ॥ ४ ॥ आङः शानु इच्छायाम् । आशाम् । आशासाते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् ।
तेन नमोवाकं प्रशास्ते इति सिद्धम् ॥ ५ ॥ वस् आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । वजसे । वसिता ॥ ६ ॥
कसि गतिशासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंमते । अयमनिदिदित्येके । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदित् । कष्टे । क-
शाते । कक्षे । कङ्ठे ॥ ७ ॥ णिसि चुम्बने । निम्से । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बभ्राम
॥ ८ ॥ णिजि शुद्धौ । निङ्गे । निङ्गे । निङ्गिता ॥ ९ ॥ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्गे । १० ॥ पिजि वर्णे ।
संपर्चने हृल्लेके । उभयत्रेत्यन्य । अवयवे इत्यपरं । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पिङ्गे ॥ ११ ॥ पृजीत्येके । पृङ्गे ॥ १२ ॥

‘नेगद-’ इति णलम् ॥—अलिक्षन्तति । ‘शल इगुपधा-’ इति क्यः । अलिक्षतात् । अलिक्षन्त ॥—अलीढेति ।
‘लुग्वा दुह-’ इति वा लुक । अलीढाः । अलीढम् ॥—चक्षिङ् ॥—दर्शनेऽपीति । ‘विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीनिः’
इत्यत्र दर्शनाथत्वेन व्याख्यातत्वादिति भावः ॥—युजर्थ इति । ‘अनुदात्तेतथा हल्यादेः’ इति युच ॥—अन्तेदित इति ।
‘इदितः’ इति नुमविधौ गोः पादान्त इत्यस्मादन्त इत्यनुवर्तत इति भावः । एव च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिङ् इका-
रस्थानेऽकार एवायुक्तुमुचितः । अनुदानत्वेनैव नटि सिद्धे इकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—इकारस्त्विति ॥—स्फा-
यन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतौ लटः शत्रादेयः ॥—चष्टे इति । ‘स्कोः-’ इति कलोपः । प्लुम् ॥—खशादि-
रिति । तेन पुंश्यान्मित्यत्र ‘पुमः खयमपरे’ इति खल नेत्यादि पूर्वार्थे एवोक्तम् ॥—असिद्धकाण्डे इति । णलप्रकर-
णानन्तरमिति शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् ‘क्रयचः’ इति णल न । तथा मुप्रत्ययेन निर्वृत्तं सौ-
प्रत्ययं तत्र भवः सौप्रत्ययीयः । यत्स्यासिद्धत्वात् ‘धन्वयोपधात्-’ इति वृत्त न । किं तु छ एवेति बोध्यम् ॥—अच-
ष्टेति । ‘स्कोः-’ इति कलोपः । प्लुम् ॥ ‘अस्मतिवक्तृख्याति-’ इत्यत्र विधिगामर्थ्यात् खल नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याधातोः
सार्धधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्मतेः पुपादिपाठादिति सिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुपादिपु वक्ष्यति ॥—च-
कीति । ‘ब्रवो बधिः’ ‘वच परिभाषणं’ इति उभयोर्ग्रहणम् । ईर । इरिता । ईरिष्यते । लटि । ऐर्ते । ऐरताम् । ऐरत ।
ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि ॥—ईशः से । यथाधुनमृत्तन्गामे ईशो भवे शब्दे परे ईशश्वमिति न सिधेयत आह—ईशी-
इजनामिति ॥—वैचित्र्यार्थ इति । भवे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः । से इत्यस्योत्तरानुवृत्तिरित्येव विचित्रबोधार्थं इत्य-
र्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि । जनीं प्रादुर्भाव इत्यस्माच्छयनछान्दमो लुक् उपधालोभाभावश्च ।
जनिषे । जनिध्वे । जनिध्वम् । जन जनेने इति श्रुतिकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजज्ञिष । व्यतिजज्ञिषे । ‘क-
र्तारि कर्मव्यतिहारे’ इति तद् ॥—नमोवाकमिति । ‘नमस्ते रुद्रमन्यवे’ इत्यादि नमोवचनम् । वचैर्ध्वं । ‘चजोः’ इति
कुलम् ॥ ववसे इति । वादिवादेलाभ्यामलोपे चम्बने ॥—बभ्रामिति । ‘नुम् विसर्जनीय-’ इति सूत्रे
निस्रवे इत्यत्र न भवति इति तच्चास्य सा-
न्त्वेन पत्वं दुर्वीरमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संग-
च्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिट्केषु णिजिरिति
—शिजि अव्यक्ते शब्दे । कप्रत्यये शिजितम् । आवदयकाः । अनी । भूषणानां तु शिजितम् । ‘मीर्वी

वृज्जी वर्जने । दन्त्योष्वादिः । ईदित् । वृक्ते । वृज्जाते । वृक्षे । इदिदित्यस्ये । वृक्षे ॥ १३ ॥ वृक्षी संपर्चने । वृक्षे ॥ १४ ॥ वृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे । सोता । सविता । भूसुबोरिति गुणनिषेधः । सुवे । सवि-
पीष्ट । सोपीष्ट । अमविष्ट । असोष्ट ॥ १५ ॥ शीङ् स्वप्ने । शीङ् सार्वधानुके गुणः । ७।१।२१। कृति चेत्स्या-
पवादः । शोते । शयाते । शीङो रुट् ७।१।१६। शीङः परस्य स्रादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेषे ।
शेष्वे । शये । शेष्वे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ॥ १६ ॥ ॥ अथ कौत्यन्ताः परस्मैपठिनः । ऊणुस्त्व-
यपदी । गु मिश्रणेऽमिश्रणे च । ऊ उतो वृद्धिलुकि हलि ७।३।८९। लुगिष्यपये उकारस्य वृद्धिः स्यादिति ह-
लादौ सार्वधानुके न त्वभ्यस्तस्य । याति । युतः । युवन्ति । युयाव । यविता । युयात् । इह उतो वृद्धिर्न । भाष्ये
पिच डिङ् डिङ् पिशेति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डित्वेन पितृस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ॥ १ ॥
रु शब्दे । ऊ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधानुके ७।३।९५। एभ्यः परस्य सार्वधानुकस्य हलादेशिङ् ईडा स्यात् ।
नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधानुकप्रहणमपिदर्थम् । रवीति । रीति । रवीतः । रतः । हलादेः किम् ।
रुवन्ति । तिङः किम् । शम्यति । सार्वधानुके किम् । आशिषि रूयान् । विध्यादौ तु रुयात् । रवीयात् । अरा-
वीत् । अरविष्यत् ॥ २ ॥ तु इति सौते । उर्गतिवृद्धिर्हिमासु । अयं च लुगिष्यकरण इति स्मरन्ति । तवीति ।
तौति । तुवीतः । तुनः । तोता । तोष्यति ॥ ३ ॥ णु स्तुतौ । नैति । नविता ॥ ४ ॥ तुभु शब्दे । क्षाति क्ष-
विता ॥ ५ ॥ णु तेजने । क्षाति । क्षण्विता ॥ ६ ॥ णु प्रस्ववणे । क्षाति । मुण्णाव । खविता । क्षयात् । क्ष-
यात् ॥ ७ ॥ ऊणुञ् आच्छादने । ऊणोतेर्विभाषा ७।३।९०। वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधानुके ।
ऊणोति । ऊणोति । ऊणुतः । ऊणुवन्ति । ऊणुते । ऊणुवते । ऊणुवते ॥ ८ ॥ ऊणोतिराम् नेति वाच्यम् । न
न्द्राः संयोगादयः । ६।१।३। अचः पराः संयोगादयो न दरा द्विनं भवन्ति । नुशब्दस्य द्विवचम् । णवस्यासिद्धिवात् ।
(१) पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचन इति त्वनित्यम् । उभौ साभ्यामस्येति लिङ्गात् । ऊणुनाव । ऊणुनुवतुः । ऊणु-

ज्जा शिषिनी गुणः' इति चास्यः ॥—सुषुविषे इति । 'स्मरतिमुनि' इति विकल्प याधित्वा 'भ्युकः किति' इति निषेधे
प्राप्ते कालितियमात्रमिति । शीङ् स्वप्ने ॥—कृति चेत्स्यस्येति । अथत्र 'नापेधानुकार्थधानुकयोः' इत्यनेन रि-
द्धमिति भावः ॥—शीङो रुट् । 'शोनाः' इत्यतो ज् अननुवर्तते । 'अदन्त्यस्यात्' इत्यतोऽपि च । तथा चेष्टानुरोधे-
नाऽपि प्रथमान्तस्य पञ्चमन्तस्यैव आनन्तर्ये—स्रादेशस्यात् इति । अस्याव स्राशमं तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदि-
त्यस्यानुवृत्तिः कृता ॥—शिश्ये इति । 'एभ्योऽनन्तर्ये' इति गुण । योताम् । जयाताम् । शेरताम् । शेषव । शयाताम् ।
शेष्वम् ॥—उतो वृद्धिः—'नाभ्यस्तस्यापि पिति' इत्यतो निषेधानुस्तेराट्—न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम् ।
एति । एषि । रुकीति किम् । सुवीति । रुवीति । रुति किम् । युवाति । युवाव । 'आदुत्तमस्य' इत्याद्यगमः पित । पित
किम् । युतः । रुतः । 'नाभ्यस्तस्य' इति किम् । योताति । रोताति । सार्वधानुके किम् । यूयात् । न चात्र टिङ् पि-
शेति व्याख्यानाविवाहः शङ्क्यः । 'किदाशिषि' इति यामुट् द्वित्वात् । कान्तं यूयात् सुयात् इत्यादावपि टिङ् पिशे-
त्येतदाश्रित्य व्याचक्षते । संज्ञापूर्वकविधेर्गन्तव्यादादिन भवति । अन्यथा 'उत आन' इत्येव वर्धयति ॥—तुरुस्तु—
तुः सौमो धातुर्गति वक्ष्यात् ॥—अपिदर्थमिति । एभ्यः परस्य पितः सार्वधानुकस्येति प्राक्षो व्याख्यानं प्रासादिक
रुवीतः स्तुवीतः इत्याद्यभिप्रायनैर्गति भावः । शम्यसोऽपिदाट्ण तु शम्यताम् । त्वभ्यामीति । अभ्यन्ति । अभ्यमोऽङ्गदसि
विकरणस्य लुकि गति हलादिसार्वधानुकमनन्तरं संभवतीति काशिकायामुक्तम् । आशिषिर्ह्यारु 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधा-
नुके छन्दसि' इति पठन्ति तन्मते सूत्रमिदं छन्दस्येव ॥—ऊणोतेर्विभाषा । 'ऊणोतेर्विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विभाषे-
यम् । हलादौ किम् । ऊणवानि । पिति किम् । ऊणुतः । नापेधानुके किम् । ऊणुवते ॥—ऊणोतिराम्नेति । 'ऊणोतिणु-
वद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्यामभावोऽपि फलमिति भावः ॥—न न्द्रा—। अजादिति वर्तते । स च बन्धधारयः ।
आदिप्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह—अचः परा इति । उर्गतिद्विपति । उर्गद्विपति । आर्गद्विपति । 'न न्द्रा' इति
किम् । ईधनेतः गति शोचयपते । संयोगादयः किम् । प्राणिणपति । अरिपति । अचः पराः किम् । उर्गद्विपत्युमिच्छतीति
व्यजन्ताम्यति इन्दिदीपति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दकारस्तु द्विच्यत एव । अनः परत्वाभावात् ॥—नुशब्द-
स्येति । उपदेशे नकार एव । णव तु 'रपाभ्याम्' इत्यनेनैति भावः ॥—पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विवचनशब्देन
पाष्माष्टमिकं बोधय्यते । तत्र पाष्म्यं त्रैटिमास्यत आर्गद्विपत्युदाहरणम् । आर्गमिकस्य तु द्वौश्या द्वौश्या-
द्वेति । इह त्रिपदादीष्य घञ्घञ्वादिष्य द्विवचं मिदमेव । अमिद्वच्ये तु त्रिपदादीष्यकार्यान्पूर्वमेव द्वौश्या इत्यस्य द्विवचे पश्चात्

१ स्मरन्तीति—अव्यवहितवति । द्विधानुस्त्व वीजम् । २ नुशब्दस्येति—णवस्यासिद्धतया नुपद्वये द्विवचणात् ।
यद्व्या शीङ्प्रवृत्तिस्तद्वितीयप्रयोगस्यैव सा संज्ञासाध्यानाशोचरगणे । अत्रतन्मत्, पूर्वोच्चारणं । व्यवधानात् शम्येण तत्प्रसङ्ग
इति भावः ।

नुवुः । ॥ विभाषोर्णोः । १।२।३। इडादिप्रत्ययो वा हिंस्यात् । ऊर्णुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । ऊर्णुविता । ऊर्णोत् । ऊर्णोत् । ऊर्णवानि । ऊर्णवे । ॥ गुणोऽपृक्ते । ७।३।९। ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पिति सार्वधानुके । वृद्धपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्ण्यात् । ऊर्ण्याः । इह वृद्धिर्न । डिच्च पिञ्जेति भाष्यात् । ऊर्ण्यात् । ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णविषीष्ट । और्णवीत् । और्णुविष्टम् । ॥ ऊर्णोतेर्विभाषा । ७।२।६। इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णोवीत् । और्णोविष्टम् । और्णोविपुः । और्णोवीत् ॥ ८ ॥ यु अभिगमने । षीति । षोता ॥ ९ ॥ पु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असापीत् ॥ १० ॥ कु शब्दे । कोता ॥ ११ ॥ पुञ् स्तुतौ । स्तौति । स्तवीति । स्तुतः । स्तुवीतः । स्तुते । स्तुवीते । स्तुसुधूजभ्य इतीद । अस्तावीत् । प्राक्सितादिति पत्वम् । अभ्यष्टोत् । सिवादीनां वा । पर्यष्टोत् । पर्यस्तौत् ॥ १२ ॥ वृञ् व्यक्तायां वाचि । ॥ नुवुः पञ्चानामादित आहो नुवुः । ३।३।८। नुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्भुवश्चाह्लादेशः । आकार उच्चारणार्थः । आह । आहतुः । आहुः । ॥ आहः स्थः । ८।२।३५। झलि परे चत्वम् । आथ-आहथुः । ॥ नुव इट् । ७।३।१३। नुवः परस्य ह्लादेः पित इट् स्यात् । आथेत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं झलीति थवविधानाज्भवति । ब्रवीति । मृतः । नुवन्ति । नूते । आर्धधानुकाधिकारे । ॥ नुवो वचिः । २।३।५३। उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ । उवकथ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु । मृतात् । डिच्च पिञ्जेलपिस्वादीणम् । ब्रवाणि । ब्रवे । ब्रवान् । उच्यात् । अस्यतिवक्तीत्यङ् । ॥ वच उम् । ७।३।२०। अङि परे । अवोचत । अवोचत् ॥ १३ ॥ ॥ अथ शास्यन्तः परस्मैपदिनः । इङ् स्वात्मनेपदी । इण् गतो । एति । इतः । ॥ इणो यण । ६।४।८। अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः । यन्ति । इयाय । ॥ दीर्घ इणः किति । ७।३।६९। इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याकिति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ । इयेथ । एता । इतात् । इहि । अयानि । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् । ईयात् । ॥ एतेर्लिङि । ७।३।२४। उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यादार्धधानुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । अणः किम् । समेयात्

‘वा वृद्ध-’ इति घलटलयोः प्रवृत्तां दोग्धा द्रोढेल्यपि द्विवचन कदाचित्स्यात् न तु दोग्धा दोग्धेति समानजानीयस्य नियमेन द्विवचनं सिध्यति । किं च पदं सन्त इत्यत्र डस्य चर्त्तं टकारस्य द्वित्व ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुभ्युपास्य इत्यत्र थस्य जश्चनं टकारे व्यक्तिभेदाहकारस्यापि द्वित्वं सुवचमवेत्याहुः ॥—अनित्यमिति । अत एव हतिसिद्धस्य द्वित्वमौज्ज्वल्यपि नामधातुषु वक्ष्यति ॥—उभौ साभ्यासस्येति । अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विवचने कृते प्राणिणत्वं प्राणिणपत्निति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनाथेलादौ द्वितीयस्य णलाभावः सिद्धः ॥—विभाषोर्णोः । ‘गाडकुटादिभ्यः’ इत्यतो ङिति ‘विज इट्’ इत्यत ङिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह—इत्यादिप्रत्यये इत्यादि । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् ॥—गुणोऽपृक्ते । ‘नाभ्यस्तस्याचि’ इत्यतः पिति सार्वधानुके इति ‘उतो वृद्धिर्लुकि ढलि’ इत्यतो ह्यतीति चानुवर्तते तदाह—ह्लादादिवत्यादि ॥—ऊर्णोतेर्विभाषा । ‘सिचि वृद्धिः’ इति सूत्रे ‘नेटि’ इत्यत इतीति चानुवर्तते इत्याशयेनाह—इडादादिवत्यादि ॥—स्तवीतीति । ‘तुरुस्तु-शम्यम्’ इति ईडा ‘स्तुसुधूजभ्यः’ इत्यत्र परस्मैपदेऽपित्युक्तेः । आत्मनेपदे तु नन् । अस्तोष्ट । अस्तोपाताम् ॥—नुवुः

लट इत्यादि ॥—चत्वाम् । इत्यतो लटो वेति वर्तते । नुव इत्येतदादिम पञ्चम्यन्तमन्तिम् तु पञ्चनमित्याशयेनाह—नुवो पितः किम् । मृतः ॥—झलीति । प्रकियालाघवात् ‘आहस्तः’ इत्येव सुवचमित्याहुः ॥—नुव इट् । ह्लादेः किम् । ब्रवाणि । इयङोऽपवाद इति । येन नाप्राप्तः सेनेति भावः । गुणवृद्धी तु परलादस्य बाधके । अयनम् । आयकः । दीर्घ इणः किति । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतोऽभ्यासस्यनुवर्तते ‘व्यथो लिटि’ इत्यतो लीटीति च । किति किम् । इयाय । अत्र वदन्ति । इह दीर्घं कृतेऽपि ‘अभ्यासस्यास्य’ इतीयडा रूपसिद्धेः किर्ताति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । ईयतुः । ईयुरित्यत्र ‘वर्णादाज्झलीयः’ इति यणि कृते दीर्घविधेरावश्यकत्वात् । किं च लीट्यल्लुवर्तमानमपीह व्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति । एता । एयाति । एता । इतात् । इताम् । यन्तु । इति । उत्तमे तु । अयानि । अयाव । अयाम् । लङ्मयमे । ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे तु । एताम् । ऐव । ऐम् ॥—ईयादिति । ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घः ॥—एतेर्लिङि । इहार्धधानुक इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम् । इति लीडित्येतावतैवेष्टसिद्धेः ॥—उभयत आश्रयण इति । अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्यावयवकुटा एकदेश आश्रीयते तदा तस्यैव परस्य क-

१ आयसिति—यण आभीयासिद्धत्वेनाह । तदसिद्धत्वप्रत्याख्यानं तु लावस्याद्यमडव कर्तव्यः, आडजादीनामिति च न कार्यम्, ‘आडश्च’ इति सूत्रमद्वयेति कार्यम्, तेन ऐज्यतेत्यादौ न दोषः । आयसित्यत्र चन्तरङ्गत्वाद्विदावायादेशः, वृद्धो कृतायामिणो यणिति तु न, तत्र एरित्यपकर्षणेकाररूपत्वेणो यणित्यर्थः ।

समीचादिति प्रयोगस्तु भौशादिकस्य । ॥ इणो गा लुङि ॥ १२॥४५॥ गतिस्थेति सिचो लुङ् । अगात् । अगा-
ताम् । अगुः ॥ १ ॥ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । ॥ गाङ् छिटि ॥ १२॥४९॥
इको गाङ् स्याल्लिति । लावस्थायी विवक्षिते वा । शुभजगे । अभिजगते । अभिजगिरे । अभ्येता । अभ्येप्यते । अ-
ध्यैयै । गुणायादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । पूर्वं धातुरुपसर्गेणति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणापूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः ।
गेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशाच्च अवति । अभ्येत । परत्वादियङ् । तत आद् । वृद्धिः । आध्यैयाताम् । आध्यैयत । अभ्यैयि । अ-
ध्यैवहि । अधीधीत । अधीधीयाताम् । अधीधीष्वम् । अधीधीय । अधपीड । ॥ चिमापा लुङ्लुङोः ॥ १२॥५०॥
इको गाङ् वा स्यात् । ॥ गाङ्गुटादिभ्योऽञ्जिण्डित् ॥ १२॥११॥ गाङ्गदेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्जितः प्रत्यया
ङितः स्युः । ॥ घुमास्वागापाजहतिसां हलि ॥ १६॥१६॥ एवामात ईस्याङ्गुलादौ ह्रिस्वार्धपातुके । अभ्यगीष्ट ।
अध्यैष्ट । अभ्यगीप्यत । अध्यप्यत ॥ २ ॥ इक् सरणे । अयमप्यधिपूर्वं । अधीगर्थदयेशामिति लिङ्गात् । अन्य
था हीगर्थेनैव ब्रूयात् । ॥ इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अधियन्ति । अध्यगन्त । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्त
स्वैवातिदेशमाहुः । तन्मते यण् । तथा च अटि । ससीतयोराद्यवयोरधीयन्निति ॥ ३ ॥ वी गतिव्याप्तप्रजनकान्य-
समस्वाङ्नेषु । प्रजन गर्भग्रहणम् । असन क्षेपणम् । वेति । वीत । वियन्ति । वेपि । वेंमि । वीहि । अवेत् । अवी
ताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाधराद्यणिनि केचित् । अभ्यन् ॥ ४ ॥ अत्र ईकारोऽपि धात्वन्तर प्रक्षिप्यते ।
एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐपीत् ॥ ५ ॥ या प्रापणे । प्रापणमिह गति । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।
॥ लङ्ः शाकटायनस्यैव ॥ १३॥११॥ अदन्तात्परस्य लडो हेतुर्न वा स्यात् । अयु । अयान् । यायान् । या
याताम् । यायास्ताम् ॥ ६ ॥ वा गतिगन्धनयोः । गन्धन सूचनम् ॥ ७ ॥ भा दीप्ता ॥ ८ ॥ एणा शोचे ॥ ९ ॥
ध्रा पाके ॥ १० ॥ द्रा कुसाया गर्ता ॥ ११ ॥ प्सा भक्षणे ॥ १२ ॥ पा रक्षणे । पायास्ताम् । आपसीत् ॥ १३ ॥

धमादिब्रह्म स्यात् । एवंपरम्यादवत्त्वं पुरुषस्यान्वयद्रष्टा न स्यादस्योभयार्थोपेक्षया पारलब्धावरो रारंभेति भावः । नन्वेवमसौ
इत्यस्य सुमिडन्तमिति पदत्व न स्यात् । परमादये रारंभेति प्रहृतरभावात् । यस्मात्प्रत्ययावो रारंभोऽप्यन्यस्य ग्रहणमिति
स्वीकाराद्रात्म इत्यस्य ग्रहणित्वात् । पुराणां चेतु परत्र प्रत्ययाभावात् । अत्राह । प्रत्ययग्रहणं पारंभोऽदेश इति नोक्त-
दोषः । इह च ज्ञापकं 'सुप्रसूतसमा' इति । तत्र यान् यन्त्यायासन्ति न भावः । आत्मा । त' रारंभः इति दीर्घ-
हृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यामयायाङ्काह—**संवादिकस्येति** । उपाङ्गस्य च प्राप्त्यस्य च साधकत्वात् । इदं रूपम-
वी गतीत्यत्र इशारादां तावन्तर प्राप्तिरिति मतं तु त्रयाणां प्रत्ययान्तराभावात् । भावः । **गाहृ लिटि**—
लावस्थायामिति । वर्तिसमत्तं तु एषां शास्त्रागम्यं गात्रागम्यं द्वित्रयनडाव इति मुत्र न प्रवर्तते । तन्मिसायाऽभावात् ।
—**विवक्षित इति** । आप्यमत्तं तु सत्रा न प्रवर्तते । नमामन्तिरुत्तरादिति भावः । **निन्दशास्त्र भवतीति** । शास्त्रादां
वशाय' इति समासान्तरं तु न प्रवर्तते व्याप्यतामिति भावः ॥—**अध्ययतेति** । आत्मनोऽप्यन्यत् । अत इत्यस्य भावः । लङ्
मध्यमे तु अध्यया । अर्थयायाम् । अयं यम ॥ **अध्ययीष्टेति** । इति सौयुज्यं । अत्रापीयायागम्यं च यपीयम् ॥
गाहृकुटादिभ्यो— । इह गात्रं गात्रादिति न प्रथमम् । तत्प्रत्यया सत्रानुसृतस्य च चरित्रावयवत्वात् । आ-
देशाकारम्तु अचरित्वात् । स्यान्निवृत्ताभ्यां तत्र लिटि तादा ॥ —**गाहादेशादिति** । गाहादेशात्प्राप्तत्वात् । न
चित्तु कुट आदिर्धेया त कुटाद्य । कुटस्य गात्रि कुपादि कुटादि च कुपादय च कृपात् । इति समागम्यभावात् । कुट-
पूर्वस्य लिखवानोरपि ग्रहणात्प्यनमिति प्रथमं लिटि तादा । तत्र 'यय' युयसा इति मुत्रस्थानात् । यिवा लङ्गत्वात्
लिखिखपति लिखेखपति इति त्रित्प्रत्ययन, शङ्कान्त्याल्यन इति गात्रप्रयोगात् । यि यत् । तर्णमिति लिङ्गात् । पातकोट-
पोट । गलि चुमोट । पुपोट ॥—**धुमास्थ**— । दाता युपान् । इह । धाना यनुयत् । भावसानुक्तं । इति रारंभित्य-
एव । इति किम् । दाता । धाता । ह्यार्थं मिम । उदु । इ । इत्यस्य साता ल्यासत्वात् । स्यात् । सत्प्रापुके
किम् । मातः । माथ ॥—**अध्यगीष्टेति** । गिवा इति तादा । इह । स्मरण । स्मरन् इह । इति । इति विधायार्थः ।
एरित्युके तु इह कित कटात्यत्र प्रक्षिप्यस्य इधानोपग्रहणं स्यादित्याह ॥—**केचिच्च इति** । आरंभोऽप्यारंभेति वाचक-
पाठात्तदधिकारोक्तानामेव कायाणांमुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः ॥—**अधीयन्निति** । स्मरति इति । गात्रयोस्त्यत्र
'अधीयर्थेदयेशा कर्मणि' इति पठ्य ॥—**वी गति**—॥—**अचियन्निति** । अत्रागमा पराप्त्यर्थः । **अडागमे सतीति** ।
ह्नाकृतप्रसन्निलमात्रेण अतो नित्यत्वादिति भावः । अत एवापत्तिपात्तः । अविद्वदत्राभावा इति समानार्थये यणि कर्तव्ये
अतोऽसिद्धत्वादित्येवोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावम्यायामेताडागम इति पठे तु यणवति भावः ॥—
ईकारोऽपीति । प्रयुज्यते च 'न हि तरुणिहृदाते दिक्पराधानर्ग' इति । व्याख्यातं च मनोरमधाम् । कर्मव्यतिहारे
तद् । न च 'न गतिहिसार्थेभ्यः' इति निषेध शङ्क्य । उपवस्यविमोवायत्तादिति । अत्र वदन्ति । व्यतिपन्नं विना
कर्मव्यतिहारकत्पन केशावहम् । परकीर्णं च कर्मव्यतिहारोऽप्येत्यत तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न शक्येत्येव ।

रा दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ दाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दाया-
स्नाम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं
तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो चिह्नामूलीयः । स नेति ख्यात्रादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः
प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥ मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुत्तमत्र न कैटभद्विष इति माघः ।
उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेर्गद्व्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १९ ॥
वृच्च परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । क्षिपर इत्यपरे । वगिध । वच्यात् ।
उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ विद् ज्ञाने । ॥ विदो लटो वा । ॥ २१ ॥ वेत्तेलटः परस्मैपदानां णलृादयो वा
स्युः । वेद् । विदुः । विदुः । वेत्थ । विदधुः । विद । वेद । विद् । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । वि-
वेद् । विविदुः । उपविदेत्याम्पक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाम् लघुपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । ॥ विदांकु-
र्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥ वेत्तेल्लोभ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तकरोत्युप्रयोगश्च वा निपात्यते । पु-
रुषवचने न विवक्षिते इति शब्दान् । ॥ तनादिक्ञञ्य उः । २३ ॥ तनादेः कृञश्च उपत्ययः स्यात् । शपो-
ऽपवादः । तनादिवादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेद्विश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ।
विदांकरोतु । ॥ अत उन्सार्वधातुके । २४ ॥ २५ ॥ उपत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्सात्सार्वधातुके कृति । उदिति
तपरकरणसामर्थ्यांश्च गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उत्तथेति हेल्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् ।
विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति झेत्तुः । अविदुः । ॥ दश्च । २६ ॥ २७ ॥ धातोर्दस्य
पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २९ ॥ अस् भुवि । अस्ति । ॥ असोरल्लोपः । २८ ॥ २९ ॥
अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृति । स्तः । सन्ति । तास्योरिति सलोपः । अस्ति । स्थः ।
स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ अस्तेभूः । २९ ॥ २९ ॥ बभूव । भविता । अस्तु । स्तात् ।

ततश्चोदीते इति भावे निष्ठा हेत्या । तथा चोदये दिक्प्रार्थानवृत्तिस्तरार्णनेत्यर्थः युगम इति ॥—प्रणिदातीति । ‘शेषे वि-
भाषा—’ इति णलविकल्पः ॥—अदासीदिति । अधुलान्न सिजलुक् ॥—नमः ख्यात्रे इति । यद्ययमार्षेधातुकेऽपि प्रयुज्येत
तर्हि ‘तृजन्तेऽभिन्तरे’ शरपरे विसर्जनीयः’ इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्थोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः खशादित्वे
प्रयोजनमिति वार्तिककाराण्युक्तिर्व्याकुप्यतेति भावः ॥—संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातोत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति
प्रयोगस्तु ख्यात्रादेशस्येति न्यासकाराशयः । मा माने ॥—नास्त्येति । पुत्रकृतिमाड इति पाठान् इतिमेव तत्र ग्रहणं, त-
तश्च ‘शेषे विभाषा—’ इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह—प्रणिमाति । प्रनिमातीत्यादि । वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता ।
वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक । अवक्ताम् ॥—अयमन्तिपर इति । तथा च वचान्त, वक्ष्यन्त, वचन्तु, अवचन्तु,
अवोचन्तु, अवक्ष्यन्त्येतेऽसाधवः ॥—बहुवचनपर इति । अभिन्नु पक्षे लटि मध्यमे । वक्ष्य । उत्तमे तु । वचमः । लि-
टि । ऊचुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्ताः । लिङि वच्यासुः । उच्यासुरित्यादयोऽप्यसाधवः ॥—
क्षिपर इति । अभिन्नु पक्षे । वक्ष्यः । वचमः । ऊच । लिटि ऊचिगत्यादयः साधव इति दिक् ॥—विदो लटो वा ।
पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन वियतिविन्दयोरव्यवहितपरस्य लटोऽभावाच्चेत् आदेशास्तदाह—वेत्तेरिति ॥—लोटो लु-
गिति । ‘आमः’ इति सूत्रे ‘मन्त्रे घम—’ इत्यतो लोरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वता मतेनंदमुक्तम् । निष्कर्षं
तु तेनेव लुगिति बोध्यम् ॥—पुरुषवचने इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचि-
न्मते कर्तरिकर्मव्यतिहारे तड । व्यतिविदांकुरुताम् । व्यातिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् ॥—तेनेति । विश्वसंदिलत्र शपो लु-
गभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्येवभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण ॥—अत उ-
त्सार्व— । कृति किम् । करोति । करोषि ॥—लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह
भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते लसिद्धवर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥—दश्च । ‘सिपि
धातोर्ह्व’ इत्यनुवर्तते, पदस्येति, ‘झञां जशोऽन्ते’ इत्यस्मादन्त इति च तदाह—धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् ।
तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः । सिपि स्वेत्येतावर्तवृत्तिर्द्धा पदान्तातुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः । तन्वित्यम् । वेत्तिल्लोप-
तिप्रसङ्गाच्चत्वेत्यादिद्वयेन दान्तत्वात् ॥—असोरल्लोपः । ‘अत उत्—’ इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्याद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि-
त्याहुः ॥—असोरिति । शकन्धादित्यात्पररूपमित्याह—अस्यास्तेश्चेति । अस्यादाहरणम् । रुन्धः । रुन्धन्तीत्यादि ।
कृति किम् । रुन्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामासन्नित्यत्र ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अ-

१ न विवक्षिते इति—तथोनांतरीयकतया उच्चायेमाणत्वादिति भावः । २ नावधातुके कृतीति—अत्र सार्वधातुके इति
निष्कलम् । आर्धधातुके तस्य भूभावात् । ईहामासेत्यादि ‘अत आदेः’ इति दीर्घे साते परस्य लोपेऽपि क्षल्यभावात् । अस्य सार्व-
धातुके एव सत्त्वाच्च ।

स्वाम् । सन्तु । ॥ **ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च** । १६।४।१९। घोरस्त्रे एव स्यादौ परे अभ्यासलोपश्च । आभी-
 यत्वेन एवस्यासिद्धत्वाद्धेयः । असोरित्यल्लोपः । एधि । तातृपक्षे एव न, परेण तातृका बाधत्वात्, सकृदुताविति न्यायात् ।
 स्त्रात् । स्त्रम् । स्त । अमानि । असाव । असाम् । अस्तिच इतीदृ । आसीत् । असोरित्यल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-
 दाद । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्त्रे च विद्यमानत्वेन विशेषणादीन् । ॥ **उपसर्गप्रा-**
दुभ्यामस्तिर्यचपरः । ८।३।८७। उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य पः स्वाद्यकारेऽपि च परे । निष्पात् । प्रादुः-
 प्यात् । निषन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्चपरः किम् । अभिन्तः ॥ २२ ॥ **मृजु** शुद्धौ । ॥ **मृजेवृद्धिः** । ७।२।११४। मृजेरिको
 वृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे ॥ ॥ **ह्रित्यजादौ** वेण्यते ॥ वञ्चेति पः । मार्ष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममा-
 र्जन्तुः । ममृजन्तुः । ममार्जिथ । ममार्ष्टि । मार्जिता । मर्ष्टी । मृद्धि । अमार्द । अमार्जम् । अमार्जित् । आमार्क्षीत्
 ॥ २३ ॥ **रुद्रि** अभ्रविमोचने । ॥ **रुद्रादिभ्यः** सार्वधातुके । ७।२।७६। रुद्र स्वप् श्वस अन् जक्ष ण्यो वदाकेः
 सार्वधातुकस्येद स्यात् । रोदिति । रुदितः । हां परत्वादिति धिक् न । रुद्रिहि । ॥ **रुद्रश्च** पञ्चभ्यः । ७।३।९८।
 हलादेः पितः सार्वधातुकस्याष्टकस्य ईद स्यात् । ॥ **अङ्गार्यगालचयोः** । ७।३।९९। अरोदीत् । अरोदत् । अरु-
 दिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामदीहभ्यामन्तरङ्गवाचासुद । रुद्यात् । अरुदत् ।
 अरोदीत् ॥ १ ॥ **त्रिप्प** शये । स्वपिति । स्वपितः । सुप्वाप । सुपुपुतुः । सुपुपुः । सुप्वपिथ । सुप्वप्य । ॥ **सु-**
विनिर्दुभ्यः सुपिसुतिसमाः । ८।३।८८। ण्यः सुप्यादेः सस्य पः स्यात् । एवं धातुरूपसंगेण युज्यते । किति किति
 परत्वात्संप्रसारणे पत्वं च कृते द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवंचने । सुपुपुपुतुः । सुपुपुपुः । अकिति तु द्वित्वेऽप्या
 सस्य संप्रसारणम् । पत्वस्यासिद्धत्वात्ततः एवं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावात्स पः । सुपुप्वाप ।
 सुस्वसा । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुपुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ **श्वस** प्राणने । श्वसिति । श्व-
 सिता । अश्वसीत् । अश्वमत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । ह्यन्तक्षणेति न वृद्धिः । अश्वसीत् ॥ ३ ॥ **अन** च । अ-
 निति । आन । अनिता । आनीत् । आनत् । ॥ **अनिने** । ८।४।१०। उपसर्गस्यास्मिन्नापरस्यानिनेर्नस्य णः स्यात् ।
 प्राणिनि ॥ ४ ॥ **जक्ष** भक्षहमनयोः । जक्षिति । जक्षितः । ॥ **अदभ्यस्तान्** । ७।१।४। मस्य अस्यात् । अन्ता-
 पवादः । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुम् । अजक्षुः । अयमन्तस्यादिगियुञ्जलदन्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ **रुद्रादयः** पञ्च

नुपदं कुटीरभिव्यति ॥ — **ध्वसोरेद्धा** ॥ एवमलोऽन्यस्य लोपस्तु शिचवाग्नयेति भाष्यार्थो स्पष्टम् । षेहि । धेहि ॥
 — **असिद्धत्वादाडिति** । नन्वेवमादीऽसिद्धत्वात् 'शयोः' इत्यपेक्षो न भवेदिति तत्परकरणम् । तत्र व्यर्थमिति चेत् । अ-
 त्राहुः । आभाष्यत्वाच्चानित्यताज्ञापनाय तत्परकरणम् । तेन तेभ्यस्तुल्यत्वादि सिद्धमिति । म्यादेनात् । अत्र केचित् । अह-
 णस्य निष्फलत्वे तत्परकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न सिध्येत् । न च 'अत उत' इति सूत्रस्य तत्परकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति
 वाच्यम् । अन्येत्युक्तौ गौरवादर्थमात्राज्ञापनाय तत्र तत्परत्वमिति सूत्रत्वान्न । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमहणभाववश्यकमि-
 त्याहुः ॥ — **उपसर्गप्रादुभ्याम** — । प्रादुस इति सान्तमन्ययम् । प्रादुगधेति पाठे प्रादुभ्यामिति निर्देशो न युज्यते
 इति प्राचां पान्तपाठः प्रामादिकः ॥ — **परस्येति** । अयमस्तेः सस्य विशेषणम् न स्यस्तेः । तेन प्रादुभ्यामप्यत्र न पत्वम् ।
 उपसर्गत्वादि किम् । दधि स्यात् । अस्ते । किम् । परिगजति । **मृजु** शुद्धौ । अयं न पित । निगदिपाठसामर्थ्यात् ॥ —
मृजेवृद्धिः । गुणापवादः । धातोः स्वप्प्रवर्णे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह — **धातुप्रत्यये इति** । धातुप्रत्यये किम् ।
 कंसपरिमृष्टभ्याम् ॥ — **ह्रित्यजादाविति** । एतवान्येषां वैयाकरणानां मतम् 'टको गुणशुद्धौ' इति सूत्रे भाष्यकृता
 स्वीकृतम् ॥ — **मृद्वीति** । 'ह्रित्यभ्यः' इति हेधिः । पत्वप्रत्ययज्ञप्त्वात् ॥ — **वलादेः सार्वधातुकस्येति** । वलादेः
 किम् । रुदन्ति । सार्वधातुके किम् । स्वप्ता ॥ — **धित्वं नेति** । सकृदनाधिति न्यायान्, हेधिरिति न्यायान्देशयोरीकार
 उच्चारणार्थं इत्यादिप्रागुक्तसमाधानादेति नावः ॥ — **रुद्रश्च** । पञ्चभ्यः किम् । प्रागेर्नेर्लोप अजागः ॥ — **प्रकृतिप्रत्यये-**
त्यादि । हलादिभिर्गोर्धातुकाष्टकापेक्षत्वाच्च वदिरङ्गत्वमरीयोः ॥ — **अरुददिति** । 'हंगो वा' इत्यट् ॥ — **अरोदीदि-**
ति । 'अस्तिच' इति ईट् । 'रुद्रश्च' इत्यनेन तु न, मित्रा व्यवधानेन रुद्रादेः परत्वाभावात् ॥ — **सुपुपुनुरिति** । 'वचि-
स्वपि- इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ॥ — **सुपिसुतिसमा इति** । सुतीति कियन्तेः । समेति पचाद्यजन्तः । सुपु-
 प्तिः । सुपूतिः । सुपसा । विपमः ॥ — **अद्विवंचन इति** । तेन पत्वसहितस्य द्वित्वम् ॥ — **सुपिरूपाभावादिनि** ।
 'एकदेशाधिकृतमनन्यत्वम्' इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । पत्वस्य त्रिपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिव-
 त्वाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'स्थानिवदादेशः' इत्येव प्रति त्रिपादो मिद्व्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्नरमृष्टमित्यन्ये ॥
 — **अनिने** । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत्र उपसर्गादिति वर्तते, 'रपाभ्याम्' इत्यन्तो 'नो णः' इति च तदाह — **उपसर्गस्या-**
दित्यादि ॥ — **अन्तापवाद इति** । 'शोऽन्तः' इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य स्वपवादो जुसिति त्रयम् ॥ — **बभ्रामेति** ।
 जक्षन् क्रीडन् । रममाण इत्युपनिषदि जज्ञादित्यस्य निर्विवादत्वात् । 'नान्यस्ताच्छतुः' इति निषेधेन जक्षन् इति पुनरुदा-

रा दाने ॥ १४ ॥ ला आदाने । द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ १५ ॥ वाप् लवने । प्रणिदाति । प्रनिदाति । दाया-
स्ताम् । अदासीत् ॥ १६ ॥ ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति वार्तिकं
तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो चिह्नमूलीयः । स नेति ख्याजादेशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । संपूर्वस्य ख्यातेः
प्रयोगो नेति न्यासकारः ॥ १७ ॥ प्रा पूरणे ॥ १८ ॥ मा माने । अकर्मकः । तनौ ममुसत्र न कैटभद्विष इति माघः ।
उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकः । उदरं परिमाति मुष्टिना । नेगंदेत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति । प्रनिमाति ॥ १९ ॥
वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यन्ये । क्षिपर इत्यपरे । वगिध । वच्यात् ।
उच्यात् । अवोचत् ॥ २० ॥ विद् ज्ञाने । ॥ विदो लटो वा ॥ ३१४।८३१ वेत्तेलटः परस्मैपदानां णलादयो वा
स्युः । वेद् । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदधुः । विद् । वेद । विद्ध । विद्म । पक्षे वेत्ति । वित्तः । इत्यादि । वि-
वेद् । विविदतुः । उपविदेत्यामपक्षे विदेत्यकारान्तनिपातनाञ्च लघुपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । ॥ विदांकु-
र्वन्वित्यन्यतरस्याम् ॥ ३१४।८३१ वेत्तेल्ल्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पु-
रुषवचने न विवक्षिते इति शब्दात् । ॥ तनादिकृञ्भ्य उः ॥ ३१४।७९१ तनादेः कृञश्च उपत्ययः स्यात् । शपो-
ऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन न विश्वसेद्विश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ।
विदांकरोतु । ॥ अत उत्सार्वधातुके ॥ ३१४।११०१ उपत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उत्सात्सार्वधातुके कृति । उदिति
तपरकरणसामर्थ्याञ्च गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । उत्तमेति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्वम् ।
विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् । अविताम् । सिजभ्यस्तेति झेर्लुक् । अविदुः । ॥ दश्च ॥ ८।२।७५ धातोर्दस्य
पदान्तस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः । अवेत् ॥ २१ ॥ अस् भुवि । अस्ति । ॥ असोरल्लोपः ॥ ३१४।११११
अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके कृति । स्तः । सन्ति । तासस्त्योरिति सलोपः । असि । स्थः ।
स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः ॥ आर्धधातुके इत्यधिकृत्य । ॥ अस्तेभूः ॥ २।४।५२ भभूव । भविता । अस्तु । स्तात् ।

ततश्चोदीते इति भावे निष्ठा हेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणनेत्यर्थः सुगम इति ॥—प्रणिदातीति । 'शेषे वि-
भाषा—' इति णलविकल्पः ॥—अदासीदिति । अधुलान्न सिजलुक् ॥—नमः ख्यात्रे इति । यथयमार्धधातुकंऽपि प्रयुज्येत
तर्हि 'तृजन्तेऽस्मिन्परे 'शरपरे विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्त्या कुष्णोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः खशादित्वे
प्रयोजनमिति वार्तिककारायुक्त्याकुर्वन्तेति भावः ॥—संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातात्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति
प्रयोगस्तु ख्याजादेशस्येति न्यासकाराशयः । मा माने ॥—नास्येति । पुत्रकृतिमाड इति पाठान् इतिमेव तत्र ग्रहणं, त-
तश्च 'शेषे विभाषा—' इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह—प्रणिमाति । प्रनिमातीत्यादि । वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता ।
वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक । अवक्ताम् ॥—अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति, वक्ष्यन्ति, वचन्तु, अवचन्तु,
अवोचन्तु, अवक्ष्यन्तित्येतेऽसाधवः ॥—बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे । वक्ष्य । उत्तमे तु । वचमः । लि-
टि । ऊचुः । मध्यमे । ऊच । उत्तमे तु । ऊचिम । लुटि वक्ताः । लिटि वच्यासुः । उच्यासुरित्यादयोऽप्यसाधवः ॥—
क्षिपर इति । अस्मिन् पक्षे । वक्ष्यः । वचमः । ऊच । लिटि ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ॥—विदो लटो वा ।
पञ्चमीयं न तु षष्ठी । तेन वियतिविन्दल्योर्व्यवहितपरस्य लटोऽभावाच्चेत आदेशास्तदाह—वेत्तेरिति ॥—लोटो लु-
गिति । 'आमः' इति सूत्रे 'मन्त्रे घम—' इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षं
तु तेनैव लुगिति बोध्यम् ॥—पुरुषवचने इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचि-
न्मते कर्तरिकमव्यतिहारे तद् । व्यतिविदांकुरुताम् । व्यतिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् ॥—तेनेति । विश्वसेदित्यत्र शपो लु-
गभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्येवभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण ॥—अत उ-
त्सार्व— । कृति किम् । करोति । करोषि ॥—लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह
भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति श्रुतिमते लसिद्धवर्णनस्योपयोगलेखोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् ॥—दश्च । 'सिपि
धातोर्हर्वा' इत्यनुवर्तते, पदस्येति, 'झलं जशोऽन्ते' इत्यस्मादन्त इति च तदाह—धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् ।
तिपि । अवेत् । दान्तस्य धातोः । सिपि स्वैत्येतावत्वेष्टसिद्धौ पदान्तातुष्टिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः । तन्निवन्त्यम् । वेत्सीत्यत्रा-
तिप्रसङ्गाच्चर्यस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् ॥—असोरल्लोपः । 'अत उत्—' इति सूत्रादत इत्यनुवर्त्योद्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमि-
त्याहुः ॥—असोरिति । शकन्त्वादित्वात्पररूपमित्याह—अस्यास्तेश्चेति । अस्यादाहरणम् । रुन्धः । रुन्धन्तीत्यादि ।
कृति किम् । रुणद्धि । अस्ति । तपरकरणमास्तामार्त्तन्त्रित्वात् ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अ-

१ न विवक्षिते इति—तथोनान्तरीयकतया उच्चायमाणत्वादिति भावः । २ सार्वधातुके कृतीति—अत्र सार्वधातुके इति
निष्कलम् । आर्धधातुके तस्य भूभावात् । इहामसेत्यादौ 'अत आदेः' इति दीर्घे सति परस्य लोपेऽपि क्षत्यभावात् । अस्य सार्व-
धातुके एव सत्त्वाच्च ।

नाम् । सन्तु । ॥ च्वसोरेढावभ्यासलोपश्च । १६।४।१९१। चोरेत्थे एत्वं स्याद्दी परे अभासलोपश्च । आभी-
यत्वेन एत्वस्यासिद्धत्वाद्बोधः । असोरित्यहोपः । एधि । तातङ्कपश्च एत्वं न, परेण तातङ्का बाधान्, सकृन्नातिवि न्यायात् ।
स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाभ । अस्तिस्वि ह्तीद् । आसीत् । असोरित्यहोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वा-
दाद । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेष्व विद्यमानत्वेन विशेषणादीन । ॥ उपसर्गप्रा-
दुर्भ्यामस्तिर्य्यचपरः । ८।३।८७। उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य पः स्याद्यकारेऽपि च परे । निष्वात् । प्रादुः-
भ्यात् । निषन्ति । प्रादुःपन्ति । यच्चपरः किम् । अभिन्तः ॥ २२ ॥ मृजु शुद्धी । ॥ मृजेर्जुजिः । ७।२।११४। मृजेरिहो
वृद्धिः स्याद्धानुप्रत्यये परे ॥ ७।३।८७। इत्युज्जा - - - - - श्चेति यः । माष्टि । मृष्टः । मृजन्ति । मार्जन्ति । ममार्ज । ममा-
र्जन्तु । ममृजन्तु । ममार्जिथ । ममार्ष्ट । मार्जिता । मर्ष्ट । मृद्धि । अमार्द । अमार्जम् । अमार्जन्तु । आमार्क्षित्
॥ २३ ॥ रुद्दि अश्रुविमोचने । ॥ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । ७।२।७६। रुद् स्वप् शस अन् जक्ष एभ्यो वधात्वेः
सार्वधातुकस्येद स्यात् । रोदिति । रुदितः । ही परवादिदि धित्वं न । रुदिहि । ॥ रुदश्च पञ्चभ्यः । ७।३।९८।
हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । ॥ अङ्गाग्यमात्वयोः । ७।३।९९। अरोदीत् । अरोदत् । अरु-
दिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोद् । । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीहभ्यामन्तरङ्गवाद्यामुद । रुधात् । अरुदत् ।
अरोदीत् ॥ १ ॥ जिप्चपू शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुपुपुतुः । सुपुपुः । सुप्वपिथ । सुप्वपथ । ॥ सु-
चिनिर्दुभ्यः सुपिसृत्तिसमाः । ८।३।८८। एभ्यः सुप्यादेः सस्य पः स्यात् । पूर्वं धातुपसर्गेण युज्यते । किति लिटि
परवात्संप्रसारणे पठे च कृते द्विवम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने । सुपुपुपुतुः । सुपुपुपुः । अकिति तु द्विवेऽभ्या
सस्य संप्रसारणम् । एत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं हलादिःशेषः । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावाच्च पः । सुसुष्वाप ।
सुस्वसा । अस्वपीत् । अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुपुप्यात् । अस्वाप्सीत् ॥ २ ॥ ष्वस्स प्राणने । शसिति । श-
सिता । अश्वमीत् । अश्वमत् । शस्याताम् । शस्याताम् । हयन्तक्षणति न वृद्धिः । अश्वमीत् ॥ ३ ॥ अन्न च । अ-
निति । आन । अनिता । आनीत् । आनन् । ॥ अनितेः । ८।४।१९०। उपसर्गम्यास्मिन्नात्परस्यानितेनैव य णः स्यात् ।
प्राणिनि ॥ ४ ॥ जक्ष भक्षहमनयोः । जक्षति । जक्षितः । ॥ अदभ्यस्तान् । ७।१।३। इम्य अस्यात् । अन्ता-
पवाद् । जक्षति । सिजभ्यस्तेति जुम् । अजक्षुः । अयमन्तस्यादिरित्युज्ज्वलदन्तो बभ्राम ॥ ५ ॥ रुदाद्यः पञ्च

नुपद—सुद्रीभाष्येति ॥—**ध्वससिद्धिः** ॥ एवमलोऽन्वयस्य लोपस्तु धिक्वाप्तव्येति भाषायां स्पष्टम् । 'देहि' धेहि ।
—**असिद्धत्वादाडिति** । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् 'ध्रामोः' इत्येतेषां न भवेदिति तत्परकण्यं तत्र व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । आभान्तास्त्रस्यानित्यताज्ञापनाय तत्परकण्यम् । तेन देभनुस्त्रियादि सिद्धमिति । स्यादेतत् । अत्र केचित् । अहहण्यस्य निष्फलध्वं तत्परकण्यस्य ज्ञापनार्थेव न भवितेत् । न च 'अत उअ' इति सुप्रश्नतत्परकण्यमेव ज्ञापनार्थमस्तिष्विति वाच्यम् । अस्यैत्युक्तां गौरवाद्धर्मात्रालोचनाय तत्र तत्परत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमहहणमावश्यकमित्वाहुः ॥—**उपसर्गप्रादुर्भ्याम्**— । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुस्येति पाठे प्रादुस्योमिति निर्देशो न युज्यते इति प्राचो पान्तपाठः प्रामादिकः ॥—**परस्येति** । अयमस्तेः गम्य विधिषण्यं नन्वस्तेः । तेन प्रादुस्योऽयत्र न पचम् । उपसर्गेत्यादि किम् । दर्शयाम् । अस्तेः किम् । परिसृजति । **मृजु** शुद्धौ । अयं न पित । भिदादिपाठगमध्यात् ॥—**मृजुर्वृद्धिः** । गुणापवादः । धातोः स्वरूपप्रदं सप्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह—**धानुप्रत्यये इति** । धानुप्रत्यये किम् । कंसपरिमृज्याम् ॥—**ह्रित्यज्ञादाविति** । एतवान्येषां वैयाकरणानां मतम् 'दको गुणकद्वौ' इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् ॥—**मृदहीति** । 'ह्रलभ्यः' इति हेर्धिः । पच्यष्टवजश्वानि ॥—**बलादेः सार्वधानुकम्प्येति** । बलादेः किम् । रुदन्ति । सार्वधानुकं किम् । स्वभा ॥—**धित्वं नेति** । सकृदन्तार्थिनि न्यायान्, हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थं इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्विनि भावः ॥—**रुदश्च** । पच्यस्यः किम् । जागेर्नेर्देह अजागः ॥—**प्रवृत्तिप्रत्ययेत्यादि** । ह्रलदिधिसार्वधानुकापृक्तापधत्वाच्च बहिरङ्गत्वमर्द्धाटोः ॥—**अरुददिति** । 'इरितो वा' इत्यट् ॥—**अगोदीदिति** । 'अस्तिचित्' इति ईट् । 'रुदश्च' इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् ॥—**सुपुपुत्गिति** । 'बचिस्वपि' इति सप्रसारणम् । ततो द्विवम् ॥—**सुपिसूतिसमा इति** । मृतीति क्तिन्नन्तः । समेति पचायजन्तः । सुपुसिः । सुपुतिः । सुपमा । विषमः ॥—**अद्विवचन इति** । तेन पच्यगहितस्य द्विवम् ॥—**सुपिरूपाभावादिति** । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति तु न प्रवर्तते । तस्य स्थानिवत्सूत्रप्रस्थात्वात् । पच्यस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थानिवत्त्वाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु 'स्थानिवदादेशः' इत्येव प्रति त्रिपादी सिद्ध्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमृष्टमित्यन्ये ॥—**अनितेः** । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति वनंते, 'रपाभ्याम्' इत्यतो 'नो णः' इति च तदाह—**उपसर्गस्यादित्यादि ॥—अन्तापवाद इति** । 'शोऽन्तः' इत्यस्य अदादेशोऽपवादः । अस्य त्वपवादा जुमिति ज्ञेयम् ॥—**बन्नामेति** । जक्षन् कीडन् रममाण इत्युपनिषदि जशादित्वस्य निर्विवादत्वात् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधेन जक्षन् इति नुमन्ता-

गताः ॥ ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । उपविदेत्याम्बा । जागराचकार । जजागार । ॥ जाग्रोऽविचिण्णलुङित्सु । ७।३।८५। जागर्तेगुणः स्याद्विचिण्णलुङित्सोऽन्यस्मिन् वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस । ॥ जुसि च । ७।३।८३। अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरुः । अजादौ किम् । जागृयुः । आशिपि तु । जागर्थात् । जागर्थास्ताम् । जागर्थासुः । लुङि । अजागरीन् । जागृ इस् इत्यत्र यण् प्रासः, तं सार्वधातुक्गुणो बाधते । तं सिचि वृद्धिः । तां जागर्तिगुणः । तत्र कृते हलन्तलक्षणा प्राप्ता, नेटीति निषिद्धा । ततोऽतो हलादेरिति बाधित्वाऽतोऽन्तरान्तस्येति प्राप्ता, ह्यन्तेति निषिध्यते ॥ तदाहुः । गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्द्विनिषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्रासयो न वेति ॥ १ ॥ दरिद्रा दुर्गलो । दरिद्राति । ॥ इहदरिद्रस्य । ६।४।११४। दरिद्रातेरिक्कारः स्याद्वलादौ कृति सार्वधातुके । दरिद्रितः । ॥ श्राभ्यस्तयोरातः । ६।४।११२। अनयोरातो लोपः स्यात् कृति सार्वधातुके । दरिद्रिति । अनेकाच्त्वावाम् । दरिद्राचकार । आत औ णल इत्यत्र ओह्र्येव मिद्धे आंकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अतएव ज्ञापकादनेत्येके । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णल ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । ॥ दरिद्रातेरार्धाधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः ॥ लुङि वा ॥ सनि ण्वुलि ल्युटि च न ॥ दरिद्रिताम् । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्रात् । अदरिद्रिन् । इदसकौ । अदरिद्रासीन् ॥ २ ॥ चकास् दीप्तौ । चकास्ति । क्षस्य अत् । चकासति । चकासाचकार । धिचेति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्रि । चकाधीत्येव भाष्यम् । ॥ तिप्यनस्तेः । ८।२।७३। पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । अचकात् । अचकाद् । अचकासुः । ॥ सिपि धातो रुर्वा । ८।२।७४। पदान्तस्य धातोः सस्य दः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः । अचकान् ॥ ३ ॥ शासु अनुशिष्टौ । शास्ति । ॥ शास इदङ्गुहलोः । ६।४।३४।

न्दस्त्वेऽपि जशादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च ॥—जाग्रोऽविचिण्णलु— ॥ इद्विभ्योऽन्यसिञ्चति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तूच्चारणार्थ इति वदतां मते कसावपि न भवति । जजागृवान् । जजागृवांसौ । विण् । अजागारि । णल् । जजागार । ङित् । जागृतः । जागृथः ॥ —वृद्धिविषये इति । ण्वुलि । जागरकः । घञि । जागरः । णिचि । जागरयति । चतेषु गुणे कृतेऽपि ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । गुणविधेश्चिण्णलप्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः ॥—जुसि च । चकारः सप्तप्रतिपत्त्यर्थः । ‘कसस्याचि’ इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह—अजादाविति ॥—जागृयुरिति । एवं ण्युणुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुतो ङित्वाच्छृणुयुरित्यादौ गुणो नेति प्राचीनोक्तसु मनोरमायां दृषिता, ‘जुसि च’ इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति । केचित्तु ‘जुसि च’ इत्यत्र उसीत्यावर्ये उरूपे जुसीति व्याख्यानान्नोक्तदोष इत्याहुः । अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् ॥ जागर्तः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति ॥—तत्र कृते इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन गुणेन हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः । अजागरीष्टाम् । अजागरीरिष्टादि । दरिद्रा ॥—इहदरिद्रस्य । इहदरिद्रः इति वक्तुमुचितम् ॥—श्राभ्यस्त । कीणन्ति । कीणते । पुनन्ति । पुनते । दधति । दधते । कृति किम् । कीणाति । पुनाति । दधाति । अतः कित् । विभ्रति ॥—ओह्र्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः ॥—निर्मूलमेवेति । यत्तु व्याख्यातुभिः समर्थ्यते । आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तलाभावादालं नेति । तत्र । ‘आत औ णलः’ इत्यत्र प्राथम्यादोकारे कर्तव्ये औकरविधानं दरिद्रातेरालोपेऽपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाधवादिप्रत्ययैः स्वप्नन्थेन च विरोधात् । तत्कथमौल्यसाप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम् । ओंकारोकारयोर्द्विमात्रलाविशेषादौकारविधानमिति । तदपि स्थवीयः । तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् ॥—विवक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचायजेव भवति परसप्तम्यां तु ‘इयाद्यधा-’ इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् ‘आतो युक् विण्कृतोः’ इति युक्ति दरिद्राय इति स्यादिति भावः ॥—सनि ण्वुलीति । एतेष्वालोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् ॥—अदरिद्रुरिति । ‘सिजभ्यस्त-’ इति ऋजुसु । ‘लङः शाकटायनस्यैव’ इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् ‘श्राभ्यस्तयोः’ इत्यालोपे आकारान्तस्यैवाभावात् । ‘इ ह्र्ययोः’ इत्यत ईलमिह न शङ्क्यमेव । शेजुसि हलादिपरत्वादिति भावः । ननु दरिद्रा सि इति स्थिते जुसः प्रागे-आलोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईलं स्यात् । मैवम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाद् । इलनिमित्तं हलादिलं तद्व्यभि-शोन्मुलं जुसो भावितात् ॥—क्षस्य अदिति । अदभ्यस्तादिलनेन ॥—तिप्यनस्तेः । पदान्तस्य किम् । तिपि सि । यस्येति किम् । वशेलङि तिपि अवत् । तिपि किम् । क्तिपि चकाः । अनस्तेः किम् । सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति ई न ॥—शास इदङ्गुहलोः । अङि । अशिषत् । अशिषताम् । कृति । शिष्टः ।

शास उपधाया इत्यादाकिं हलादौ किति च । शासिबसीति च । शिष्टः । शासति । शासालुः । शास्तु । शिष्टाम् । शासतु । ॥ शा हौ । १६।४।३५। शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्याभीषत्वेनासिद्धत्वाद्धेर्षिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशाः । अशात् । शिष्यात् । सर्तिशास्तीत्यङ् । अशिषत् । अशासिषत् ॥ ४ ॥ दीधीङ् दीक्षिदेवनबोः । एतदाद्यः पञ्च धातवश्छान्दसाः ॥ दीधीते । पूरनेकाच इति यण् । दीष्याते । ॥ यीवर्णयोर्दीधीवेन्योः । ७।४।५३। एतयोरन्यस्य लोपः स्यात्कारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाद्देरेण्वम् । दीष्ये । दीधीवेवीटामिति गुणनिपेक्षः । दीष्याच्चके । दीधिता । दीधिष्यते ॥ १ ॥ घेवीङ् वेतिना तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः ॥ पस् सस्ति स्वप् । सस्ति । सस्तः । ससम्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि ॥ पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वादतो हेरिति लुक् न । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् ॥ १* ॥ सन्ति । सन्तः । संसन्ति । बहूनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य स्कोरिति लोपाभावात् । संस्ति । संस्तः इत्येके ॥ २ ॥ वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः । उशस्ति । वक्षि । उष्टः । उवाश । उशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उङ्गि । अवद । अवह । औष्टाम् । औशत् । अवशम् । उद्याताम् । उद्यास्ताम् । अवाशीत् । अवशीत् ॥ ३ ॥ (ग) चर्करीतं च ॥ यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् । कुङ् अपनयने । कुते । कुङुवे । कुवीत । ह्योपीष्ट । अह्योष्ट ॥ ४ ॥ इत्यदादयः ॥

तिङन्ते जुहोत्यादयः ।

हु दानादनयोः ॥ आदाने चेत्थेके । प्रीणनेऽपीति भाष्यम् । दानं चेद् प्रक्षेपः । स च धैषे आधारे हविषश्चेति स्वभावाद्भूयते ॥ इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । ॥ जुहोत्यादिभ्यः श्नुः । १२।४।७५। शपः श्लुः स्यात् । ॥ श्रौ ॥ १६।१।१०। धातोर्दे स्तः । जुहोति । जुहुतः । अदभ्यस्तादित् । हुभ्वोरिति यण् । जुहति । ॥ भीहीभृहुवां श्लुवच्च । ३।१।३९। एभ्यो लिङ्गाम्वा स्यादामि भ्राविच कार्यं च । जुहवांचकार । जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु । जुहुतात् । हेधिः । जुहुधि । आटि परम्बाहुणः । जुहवानि । परम्बाहुमि चेति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहोपीत् ॥ १ ॥ प्रिभी भये । बिभेति । ॥ भियोऽन्यतरस्याम् । १६।४।११५। इकारः स्यात्शिष्टान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अद्गाहचर्यात्परस्मैपद एवेत्वम् । नेह । आधामे । अन्ये तु गम्मान्छासेरङ् संभवति तस्यैवेलमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिष्टे इत्यात्मनेपदैऽपि इव स्वीकृतान् ॥—शा हौ । पूर्वमुने उपधापदानव्या-नुरोधेन शास इत्यवयवपक्ष्यि इह स्थानपक्षेव उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह—शास्तेः शादेश इति । 'धि च' इति सलोपेन शाधीति स्मै सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शाम दन' इति इत्य स्यात् तद्वर्णगाय शाविधानमित्याहुः ॥—यीवर्णयोः । य्वोरित्युक्तेऽधोपनिर्दिष्टा यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णप्रहण कृतम् । विध इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः । विश्वेति इकार उच्चारणार्थे न तु विवक्षितमदाह—यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तुचितः ॥—लोपं बाधित्वेति । लोपस्य त्वाहरणम् । आदीभ्य गतः । अयेभ्य गतः । दीविना । दीधिष्यते । वेतिना । वेविष्यते । यीवर्णयोरिति किम् । आदीभ्यनम् । आविष्यनम् । पस् ॥—असदिति । 'नियनस्ते' इति दन्वम् ॥—अस इति । 'सिपि धातोः' इति हर्वा । पक्षे दः ॥—सन्तीति । इदित्वात्ताम गनगतिनि इति ग्यत्वे 'स्कोः' इति सलोपे 'श्रगे श्रि सवर्णे' इति तकारस्य वा लोपः ॥—संस्ति संस्त इति । इदपि पूर्ववत्तलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । गापायाम्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'वष्टि भागुरिहोष' 'जयाय सेनान्यमुदन्ति देवाः' इति ॥—चर्करीतं च । गणसूत्रमिदम् । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा ॥—अदादौ बोध्यमिति । तेन यङ्लुगन्तेषु 'अदिप्रगुतिभ्यः' इति शपो लुङ् भवतीति भावः । प्राचा तु चर्करीतमिति यङ्लुगन्त परस्मैपदमित्युक्त तन्नेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम् ॥ इत्यदादयः ॥

हु दाना—॥ ययपि स्ववर्तिवृत्तिपूर्वक परस्वभावापदानमेव दान तथापि प्रयोगमनुकूल्य व्याचष्टे—प्रक्षेप इति ॥—धैष इति । आहवनीयादौ ॥—हविष इति । विधिवोधिन्तद्रव्यस्येत्यर्थः ॥—स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरोडाशेप्रक्षेपमेवेत्येन कोपेन वा पापाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वा गतीदौ ग तु प्रक्षेपो न होम इति ज्ञेयम् ॥—परस्मैपदिन इति । तेन सिः । ॥ किं केवाचिप्रयोगोऽमाधुरेव । 'स्मरामो जुहानाः' इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु माधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चानशान्त-त्वात् ॥—आटीति । 'आहुतमस्य' इत्यनेन ॥—परन्वादिनि । 'हुभ्वोः' इति यणपेक्षया परन्वादित्यर्थः ॥—भियो-न्यतरस्याम् ॥ सार्वधानुके किम् । भीयते । बिभिये । हलादौ किम् । बिभ्यति । किति किम् । बिभेति । केचिदत्र हलादौ

१ पससस्तीति—'जक्षित्यादयः' इति सूत्रस्यभाष्ययोगाच्च सस्तिधातुरत्र नास्तीति प्रतीयते । मूलपाठस्तु माधवाधुरोधेनेति ण्यम् । २ चर्करीतमिति—यङ्लुङ्कः संज्ञेयमित्यर्थः ।

इलादौ कृति सार्वधातुके । बिभितः । बिभीतः । बिभ्यति । बिभ्यांचकार । बिभाय ॥ २ ॥ ही लज्जाम् जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्र्यांचकार । जिहाय ॥ ३ ॥ पृ पालनपूरणयोः । ॥ अर्तिपिपत्त्योश्च ॥ ७। ७। ७। ७। अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । ॥ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ॥ ७। १। १०२। अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत-
दन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपति । उत्वम् । रपरत्वम् । हलिचेति दीर्घः । पिपृतः ।
पिपुरति । पपात् । किति लिटि ऋच्छत्युतामिति गुणे प्राप्ते । ॥ शृदृप्रां ह्रस्वो वा ॥ ७। ७। १२। एषां किति लिटि
ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः । पपुः । पपरतुः । पपरुः । परिता । परीता । अपिपः । अपिपूताम् । अपिपरुः ।
पिपूयात् । पूयात् । अपारीत् । अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयमिति केचित् । पिपति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् ।
आशिषि म्रियात् । अपार्यात् । पाणिनीयमते तु तं रोदसी पिपृतमित्यादौ छान्दसत्वं शरणम् ॥ ४ ॥ डुभृञ् धार-
णपोषणयोः । ॥ भृजामित् ॥ ७। ७। ७। ७। भृज् माह ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्यात् श्लौ । बिभति । बि-
भृतः । बिभ्रति । बिभृध्वे । ध्रुवद्भावाद् द्विष्वेत्वे । बिभरामास । बभार । बभर्धे । बभृव । बिभृहि । बिभराणि ।
अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । बिभृयात् । भ्रियात् । भृपीष्ट । अभार्यात् । अभृत ॥ ५ ॥ माङ् माने शब्दे
च । ॥ ई हल्यघोः ॥ ६। ७। ११३। आभ्यस्तयोरात् ईत्यात्सार्वधातुके कृति हलि न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते ।
आभ्यस्तयोरित्यालोपः । मिमाते । मिमते । प्रणयमास्त ॥ ६ ॥ ओहाङ् गतौ । जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे ।
हाता । हास्यते ॥ ७ ॥ ओहाङ् स्यागे । परस्मैपदी । जहाति । ॥ जहातेश्च ॥ ६। १। ११६। इत्याद्वा हलादौ
कृति सार्वधातुके । पक्षे ईत्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जही । ॥ आ च हौ ॥ ६। ७। ११७। जहातेहौ परे
आ स्यात् चादिदीतौ । जहाहि । जहिहि । जहीहि । अजहान् । अजहुः । ॥ लोपो यि ॥ ६। ७। ११८। जहातेरा-
लोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जहान् । एलिङि । हेयात् । अहासीत् ॥ ८ ॥ डुदाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः ।
ददति । दत्ते । ददौ । ध्वसोरित्येत्वाभ्यासलोपी । देहि । अददात् । अदत्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् ।
अदाताम् । अदुः । अदित ॥ ९ ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽप्येके । प्रणिदधाति । ॥ दधस्तथोश्च ॥ ८।
२। ३८। द्विरुक्तस्य ऋषन्तस्य धाजो वशो भर् स्यात्तथयोः स्त्वोश्च परतः । वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवदिति
वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । दध्वः । धत्ते । धत्से । ध-
ध्वे । धेहि । अधित ॥ १० ॥ ॥ अथ त्रयः स्वरितेतः ॥ णिजिर् शौचपोषणयोः । ॥ णिजां त्रयाणां गुणः
ऋतौ ॥ ७। ७। ७। ७। णिज्विज्विपामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । निनेज । नेका ।
नेक्षति । नेनेकु । नेनिग्धि । ॥ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ७। ३। ८७। लघूपधगुणे न स्यात् । नेनि-
जानि । अनेनेकु । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनेक्षीत् । अनिक्त ॥ १ ॥
विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवेक्ति । विवेजिथ । अत्र । विज इडिति डित्वं न । ओविजी इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

कृतित्येतन्नातीवोपयुज्यते । इतिविधानस्य बिभित इत्यादौ चरितार्थत्वात् । बिभ्यति बिभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिर्भवति-
त्याहुः ॥—अर्तिपिपत्त्योश्च । अतेरुदाहरणमियतीति वक्ष्यति ॥—उदोष्ठ्य- । अङ्गावयवेति किम् । ऋ गतौ क्या-
दिस्तस्मात् कप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति इग्नियेधात् समांश इति भवति । अन्यथा तु समूर्ण इति स्यात् ॥—शृदृप्रां- । शृ
हिंसायाम् । दृ विदारणे । इमौ क्यादी ॥—पक्षे गुण इति । 'ऋच्छत्युताम्' इत्यनेन ॥—पप्रतुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् ।
ननु ह्रस्वप्रदणमिह् मासु गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः शश्रतुरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे
तु पपरतुः शश्रतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत् । नैवम् । गुणाभावपक्षे 'ऋत इत्यादौ' इतीलप्रसङ्गात् । न चातरङ्गलाद्यणैव
स्यादिति वाच्यम् । वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वात् । डुभृञ् । 'डितुः किः' । भृत्रिमम् ॥—भृजामित् । णिजां त्रयाणा-
मित्यतोऽनुवर्तनादाह—एषां त्रयाणामिति । केचित्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः । त्रयाणां
किम् । जहाति । श्लौ किम् । बभार ॥—ई हल्यघोः ॥ आभ्यस्तयोरिति । लुनीते पुनीते । कृतीति किम् । लुनाति ।
अघोः किम् । धत्तः दत्तः ॥—मिमीते इति । 'युमास्था-' इतीलमिह न प्रवर्तते तत्राधेधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः ।
माथः गते । गासे इत्यादाविति प्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तमार्धातुक इत्यधिकारो न त्यपीति शोभं यावदिति ॥
—जहातेश्च । कृतीति किम् । जहाति । सार्वधातुके किम् । हीयते ॥—चादिदीताविति । अत एव भट्टिः प्रायु-
ङ्क्त । 'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इति ॥—लोपो यि । सार्वेति किम् । हेयात् ॥—प्रणिददातीति । 'ने-
गद-' इति णलम् ॥—दत्त इति । 'आभ्यस्तयोः' इत्यालोपः । अधोरित्युक्तत्वादीलं तु न ॥—अदादिति । 'गतिस्था-'
इति सिचो लुक् ॥—दधस्तथोश्च । दध इति कृतद्विवचनाभ्यासकार्यो धाजेव गृह्यते न तु दध धारण इत्ययमिति व्या-
चष्टे—द्विरुक्तस्येति । ऋषन्तस्य किम् । दधाति । धन्वेवं धत्त इत्यादावपि न स्यादलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाऋषन्तत्वादत आह
—वचनसामर्थ्यादिति ॥—णिजाम् । ऋषाविति किम् । निनेज ॥—नाभ्यस्तस्य- । अभ्यस्तस्य किम् । द्वेषाणि ।

णिजिविजी रुधादावपि ॥ २ ॥ विष्टु व्याप्ती । वेवेष्टि । वेवेष्टे । तृष्टिवादङ् । अविष्टत् । तङि क्तः । अजादी क्तस्याधीति अलोपः । अविक्षत् । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ॥ ३ ॥ ॥ अथ भागणान्ताः परस्मैपदिनश्छान्त्-साश्च ॥ घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघ्र्येभि हविषा घृतेन । भृजामित् । बहुलं छन्दसीति इत्वम् ॥ १ ॥ हृ प्रसङ्गकरणे । अयं सुबो अभिजिहति होमात् ॥ २ ॥ श्रु स्तु गतो । बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अतिपिपत्योश्चेतीरवविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासर्वण इतीयङ् । इयति । इयुतः । इयुरति । आर । आरतुः । इङ्गयतीति नित्यमिद् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयुताम् । ऐयरुः । इयुयात् । अर्यात् । आरत् । असति ॥ ४ ॥ भस् भस्सन्दीप्त्योः । बभस्ति । घसिमसोर्हलि चयुपधालोपः । झलो झलीति सलोपः । बध्धः । बप्सति ॥ ५ ॥ कि ज्ञने । चिकेति ॥ ६ ॥ नुर स्वरणे । नुतोर्ति । नुर्तः । नुनुरति ॥ ७ ॥ धिप शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः ॥ ८ ॥ धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधन्ति ॥ ९ ॥ जन जनने । जजन्ति । ॥ जनसनखनां सनझलोः । ॥ १० ॥ ॥ एषामाकारोऽन्तदेशः स्याजझलादी सनि झलादी कृति च । जजातः । जजति । जज्जसि । जजान । जजन्त्यात् । जजायात् । जज्यात् । जायात् ॥ १० ॥ गा स्तुती । देवाजिगति सुष्ठुः । जिगीतः । जिगति ॥ ११ ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

तिङन्ते दिवादयः ।

दिबु क्रिडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदम्भकान्तिगतिषु । झपन्ताः परस्मैपदिनः । ॥ दिवादिभ्यः इयन् ॥ ३१॥३९॥ शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीष्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीष्यतु । अदीष्यत् । दीष्येत् । दीष्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ॥ १ ॥ पिवु तन्नुसन्ताने । परिपीष्यति । परिपिषेव । न्यपेवीत् । न्यसंवीत् ॥ २ ॥ स्त्रिवु गतिशोषणयोः ॥ ३ ॥ प्लिवु निरसने । केचिदिहम् न पठन्ति ॥ ४ ॥ ण्वुसु अदने । आदान इत्येके । अदर्शन इत्यपरे । स्म्यति । सुण्णोम ॥ ५ ॥ एणसु निरसने । स्म्यति । सञ्जाम ॥ ६ ॥ क्तसु ह्वरणदीप्त्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्राम ॥ ७ ॥ व्युप दाहे । बुध्योप ॥ ८ ॥ सुप च ॥ ९ ॥ नृती गात्र-विक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । ॥ सेसिचि कृतवृत्तुद्वन्द्वन्तः । ॥ ३२॥१७॥ ण्यः परस्य मित्रिभक्त्य सादेरा-र्धधातुकस्येडा स्यात् । नर्तिष्यति । नर्त्यन्ति । नृत्येन । नृत्यात् । अनर्तात् ॥ १० ॥ त्रसी उद्वेगे । वा आशेति श्यन्वा । त्रस्यति । त्रसति । त्रसतुः । तत्रसतुः ॥ ११ ॥ कुथ पृतीभावे । पृतीभावो दार्ढ्यम्यम् ॥ १२ ॥ पुथ हिंसायाम् ॥ १३ ॥ गुथ परिवेष्टने ॥ १४ ॥ क्षिप प्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेसा ॥ १५ ॥ पुष्प विक्रमने । पुष्प्यति । पुपुष्प ॥ १६ ॥ तिम छिम छीम आर्दीभावे । तिम्यति । तिम्यति । स्मीयति ॥ १७ ॥ व्रीड चोदने लज्जायां अचि किम् । वेवेष्टि । पिदग्रहणम् 'उभो उद्वेष्टि हलि' इत्युत्तरार्धम् । रायेति किम् । निनेज ॥ —बहुलं छन्दसी-तीन्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तगन्धवि —इयतीति । अभ्यागम्य इयत् अभ्यागादुत्तरस्य तु गुणः ॥ —इयतीति । 'अ-दभ्यस्तान्' इत्यत् । —अयीदिति । 'गुणोऽर्ति-' इति गुणः ॥ —आरदिति । 'गणिशामि-' इत्यर्ति 'कथ्योऽर्ति-' इति गुणः ॥ —बध्ध इति । तन्मन्त्रकारस्य 'झपन्त्योः-' इति धलम् ॥ —नुर्त इति । 'रति च' इति दीर्घः । धन धान्ये । धान्यार्जन इत्यर्थः ॥ —दधन्त इति । छान्दसत्वात् 'अनुनासिकस्य-' इति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥ —जनसनखनाम्- । जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम् । जज्जदी सनि निषामति ॥ —जजतीति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । —जजायादिति । 'ये विभाषा' इति वा आत्वम् । एव जायामित्यत्रापि ॥ —जिगातीति । 'बहुलं छन्दसि' इति इत्वम् ॥ इति जुहोत्यादयः ॥

दिबु क्रीडा । उद्विक्कण क्लायामिदुक्तार्थे निष्ठायामनिर्दयं च । देविता । युवा । यन्म । क्रीडायाम् । दीष्यन्ति माणवकाः । 'विजिगीषायाम्' शत्रु दीक्षति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा । द्युतेः पृथग्ग्रहणात् ॥ पिवु ॥ —परिपिषेवेति । 'स्थादिष्वभ्याम-' इति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक् मिनादित्यनुवृत्तेः । अस्य नाप्राकसिनीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य प्लव 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेन भवत्येव ॥ —न्यपेवीदिति । 'मिवादीना वा-' इति विकल्पः । नृती । इद्विक्कण 'श्रीदित-' इति निष्ठायामिनिषेधार्थम् । यद्यपि 'सेसिचि-' इति इटो विकल्पितत्वात् 'यस्य विभाषा' इत्यनेनेवेष्टं सिध्यति, तथापि 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यलक्षणार्थमिद्विक्कणत्वेन 'धावितमिभगात्रधिया' इत्यादि मिदम् ॥ —सेऽस्सिचि— । —नर्तिष्यति नर्त्यन्तीति । निनर्तिष्यति । नितृयति । कर्तिष्यति । कर्म्यति । चिकर्तिष्यति । चिकर्तिष्यति इत्यादि हेयम् ॥ —अनर्तीदिति । अनिचाव्युक्तसादिह नित्यमिदम् ॥ —त्रेसतुरिति । 'वा नृधमृत्रसाम्' इत्येवाभ्यामलोपी । कुथ । पृतीभावः पवित्रीभवनम् । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः । पुष्प विक्रमने । 'कालात्माधु-' इत्यत्र पुष्प्यतिः शत्रन्तः । पचायचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम् । व्रीड । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घधि तु व्रीडः ।

५ । मीङ्यति ॥ २० ॥ इष गतौ । इष्यति ॥ २१ ॥ पृह पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तुतिः । सङ्गति । सुङ्गति ॥ २३ ॥
 जृष् जृष् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः । जेरतुः । जरिता । जरीता । जीर्यत् । जीर्यात् । जृस्तम्भिक्यङ् । जरस्तोकि
 गुणः । अजरत् । अजारीष्टाम् । मीर्यति । जसरतुः । अजारीत् ॥ २५ ॥ धृङ् प्राणिप्रसवे । सृषते । सुषुषे । स्वरति-
 स्तीति विकल्पं बाधित्वा श्र्युकः किति निषेधे प्राप्ते कादिनियमाश्रित्यभिद । सुषुषिषे । सुषुषिवहे । सोता । स-
 विता ॥ २६ ॥ दृङ् परितापे । दृषते ॥ २७ ॥ दीङ् क्षये । दीयते । ॥ दीङो युङचि किति ॥ १६१॥१६३॥ दीङः
 परस्याजादेः कृति आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥ ७ ॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ ॥ विदीये । ॥ मीना-
 तिमिनोतिदीङं ल्यपि च ॥ १६१॥५०॥ एषामात्वं स्यात् ल्यपि चकारादशित्येज्जिम्भे । दाता । दास्यते । अदास्त ।
 अदास्याः ॥ २८ ॥ डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । डिङ्ये ॥ २९ ॥ धीङ् आधारे । धीयते । दिष्ये । धेता ॥ ३० ॥
 मीङ् हिंसायाम् । हिंसात्र प्राणवियोगः । मीयते ॥ ३१ ॥ रीङ् श्रवणे । रीयते ॥ ३२ ॥ लीङ् श्लेषणे । ॥ वि-
 भाषा लीयते ॥ १६१॥५१॥ लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरित्वां वा स्यादेज्जिष्ये ल्यपि । छेता ।
 छाता । छेष्यते । लास्यते । एज्विषये किम् । लीयते । लिल्ये ॥ ३३ ॥ मीङ् वृणोत्यर्थे । मीयते । विमिये । स्वादय
 ओदितः । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् ॥ ३४ ॥ पीङ् पाने । पीयते ॥ ३५ ॥ माङ् माने । मायते । ममे ॥ ३६ ॥ ईङ्
 गतौ । ईयते । अयांचके ॥ ३७ ॥ प्रीङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिमिये ॥ ३७ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनश्चत्वारः ।
 शो तनूकरणे । ॥ ओतः श्यनि ॥ ७३॥७१॥ लोपः स्यात् श्यनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः ।
 शाता । शास्यति । विभाषा बाधेडिति सिचो वा लृक् । लुगभावे यमरमेतीदसकौ अशात् । अशाताम् । अशुः ।
 अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ १ ॥ छो छेदने । छयति ॥ २ ॥ पोऽन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् ।

अत एव 'व्रीडमावहति मे स संप्रति' इति कालिदासः । 'व्रीडादिवाभ्यासगतर्विलिल्ये' इति माधव । पृह पुह । 'परि-
 विनिभ्यः—' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति पलमिह भवति । परिपद्यति । 'तीपसह—' इतीङिकल्पस्तु नास्य भवति स-
 हेति शबन्तनिर्देशात्, किं तु 'पृह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीपसह—' इत्यत्र
 शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः—' इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिदं हेयमेव । तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । न
 पुंसके भावे क्तः । सुहितं वृत्तिः । अत एव 'पूरणगुण—' इति सूत्रे सुहितार्थास्तुत्यर्था इति व्याख्यातम् ॥—जेरतुरिति ।
 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे कृते 'न शस—' इति गुणशब्देन भावितस्य निषेधात् 'अत एकहल्मध्ये' इत्यप्रवृत्तौ वा नृत्रसु-
 त्रसाम्' इत्येलाभ्यासलोपविकल्पः । पृङ् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डो घटं सृजत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'खादय
 ओदितः' इति वक्ष्यमाणत्वात् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नलम् । प्रसूनम् ॥—विकल्पमिति । परमपीति शेषः ॥—निषेधे
 प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भमामर्थ्यादिति भावः ॥—दीङो— । पञ्चमाल्यमिप्रायेण व्याचष्टे—परस्येति ॥—
 अजादेरिति । ङः सीत्यत्रेव उभयार्थनिर्देशे पञ्चमार्थनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् । अचि किम् । देदीयते ।
 कृतीति किम् । उपादानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह—वुग्युटाविति— । विदीय इति । परमपि यणं बाधि-
 त्वा नित्यत्वादौ युट् । सति तु यण इकारस्य श्रवणं न स्यादिति युट् सिद्धलमुक्तम् ॥—मीनाति— । मी हिंसा-
 याम् । डुमिन् प्रक्षेपणं । प्रमाय । उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्जमित्त इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्वं
 पश्चाद्वल् 'आतो युक्' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरशि कृते तत् आत्वे उपदा इति स्यात् ॥—अदा-
 स्तेति । डीङः प्रतिषेधः 'स्थाधोरिच' इति न पुलमित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाधोरिच' इत्येतत्
 न भवति दीङोऽनुकरणे दारूपासंभवेनाधुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ 'नेर्गद—' इति णलमपि न भवतीत्याहुः । अयं
 भावः । 'दो अवलण्डने' इत्यादेदरूपत्वं संभवति । 'आदेच उपदेशे—' इत्यस्यानैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एज्जमित्तप्रत्ययवि-
 षये आत्वं दा इत्यनुकरणे एज्जमित्तस्याभावात्वात् पुलम् । एव च धुप्रकृतिवत्त्वमपि नास्तीति णलस्याप्रसक्तिरिति । डीङ् ।
 डीनः डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिष्ववधानेऽपि णलमस्त्विति न शङ्क्यमिष्टानुरोधात् । डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । नि-
 ष्ठा ङीङित्यत्र निष्ठेति योगविभागादकित्वेण गुण इत्याहुः । मीङ् हिंसायाम् । मीच इति क्रयादौ ॥—प्राणवियोग इति
 मीयते प्राणैर्विज्यत इत्यर्थः । लीङ् । ली श्लेषण इति क्रयादौ ॥—यकेति । सर्वधातुके यगिति विहितेन ॥—न तु
 इयनेति ॥ अन्यथा लीङ् इत्येव ब्रूयादिति भावः । यका निर्देशस्य फलमाह—लीलीङोरिति । ल्यपि । विलाय
 विलीय । मीङ् वृणोत्यर्थे । वरणम् । वृच् वरण इति स्वादौ षष्ठ्यमाणात्वात् । वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थे इति वच-
 नैविभ्यार्थम् । मी वरण इति क्रयादौ । माङ् ॥—मायत इति । 'बुमास्था—' इतीलं तु न । तत्रार्धधातुक इत्यधिकारात् ॥—
 पो अन्त । अन्तकर्म नाशनम् 'राघव स्य शरैर्धरैर्धोरं रावणमाहवे' इति । राघवेति संबुध्यन्तम् । स्येति लोभ्यध्मैकव-
 चनम् ॥—अभिष्यतीति । 'उपसर्गास्तुनोति—' इति षलम् ॥—अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितादव्यवायेऽपि' इति षलम् ।

अभितसौ ॥ ३ ॥ दो अवलम्बने । घति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ॥ ४ ॥ अथात्मनेपद्दिनः पञ्चदश ॥ जनी प्रादुर्भावे । ॥ ज्ञाज्ञानोर्जा । ७।३।७९। अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रुति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जजिरे । जजिता । जनिष्यते । दीपजनेति वा चिण् । ॥ जनिष्योश्च । ७।३।३५। अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि णिति कृति च । अजनि अजनिष्ट ॥ १ ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट ॥ २ ॥ पूरी आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट ॥ ३ ॥ तूरी गतिस्वरणहिसनयोः । नूर्यते ॥ ४ ॥ धूरी गूरी हिंसाग्लोः । धूर्यते । दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे ॥ ६ ॥ घूरी जूरी हिंसावयोहानयोः ॥ ८ ॥ शूरी हिंसास्तम्भनयोः ॥ ९ ॥ चूरी दाहे ॥ १० ॥ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धानुरैश्वर्ये वा तद्वश्यनौ लभते । अन्यदा तु शक्तिवरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु वामहणं वृत्तधातोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्यते । पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । घृतघाता नियुतः पत्यमानः ॥ ११ ॥ वृत्तु वरणे । वृत्यते । पश्चान्तरे वावृत्यते । ततो वावृत्यमाना सा रामशाला न्यविक्षतेति भट्टिः ॥ १२ ॥ क्लिष्टा उपताप । क्लिश्यते क्लिशिता ॥ १३ ॥ काश्ट दीप्तौ । काश्यते ॥ १४ ॥ वाश्ट शब्दे । वाश्यते । ववाशे ॥ १५ ॥ ॥ अथ पञ्च स्वरिततः ॥ मृप तितिक्षायाम् । मृप्यति । मृप्यते । ममपे ममृपे ॥ १ ॥ ई शुचिर् पृतीभावे । पृतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच । शुशुच । अशुचत् । अशोचीत् । अशोचिष्ट ॥ २ ॥ णह बन्धने । नहति । नहते । ननाह । ननह । नेहिय । नेहे । नह्ता । नहस्यति । अनाहसीत् ॥ ३ ॥ रञ्ज रागे । रज्यति । रज्यते ॥ ४ ॥ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ॥ ५ ॥ अर्थकादशानुदात्तेतः ॥ पद् गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट । ॥ चिण् ने पद्ः । ३।१।६०। पदश्चेत्त्रिण्य स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपस्माताम् । अपस्सत ॥ १ ॥ विद् दैन्ये । विद्यते । चिन्विदे । खेत्ता । अखित्त ॥ २ ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता ॥ ३ ॥ बुध अवगमने । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । बोध्यते । भुंसीष्ट । अबोधि । अभुद्ध । अभुंसाताम् । ॥ ४ ॥ युध संहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं युध्यतीति । युधमिच्छतीति कथप । अनुदात्तेष्वलक्षणमात्मनेपदगनित्यमिति वा ॥ ५ ॥ अनो रुध कामे । अनुरुध्यते ॥ ६ ॥ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ॥ ७ ॥ अनेति दन्त्यान्तोऽयमित्येके ॥ ८ ॥ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ॥ ९ ॥ गुज स-माधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योगा ॥ १० ॥ मृज विमर्गे । अकर्मकः । संसृज्यते सरमिन्नरणांशुभिर्ज्ञे । संसृजिषे । सृष्टा । सृश्यते । लिङ्मिवाचिति किरवात्र गुणो नाप्यम् । मृक्षीष्ट । अमृष्ट । अमृक्षताम् ॥ ११ ॥ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेश्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षत । अलिक्षाताम् ॥ १२ ॥ अथागणान्ताः परस्मैपद्दिनः ॥ राधोऽकर्मकावृद्धावेव । एवकारो भिन्नप्रमः । राधोऽकर्मकादेव द्यन् । उदाहरणमाह वृद्धाविति । यन्मलमपराध्यति । वृद्धातीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । वृद्धान्त-

—अभिसमाविति । 'स्यादिपु-' इति नियमात् प्रथमः । दो अवगणने । अयेत्युपगमप्रयोगो वीचन्यायाः । स्पष्टने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टमिष्टे ॥—प्रणिदातेति । नेर्गदति णत्वम् ॥—देयादिति । 'ण्यिष्ट' इत्येवम् ॥—अदादिति । 'गतिस्था-' इति निचो लुक् ॥—ज्ञाज्ञानोर्जा । ज्ञानात् । ज्ञानि किम् । ज्ञानाय इति हस्योवागणेऽपि 'अनोऽदीपो यधि' इति दीपे मिडे ज्ञाप्रहणमद्वैतपरिभाषात्रापनाथम् । तेन पाषाणोः पिबादेशे कृते गुणो न सर्वात् पिबादेशस्यादन्तत्वाप्रयणं तृणयान्तर्गमित्याहुः ॥—त्रिति णिति कृति चेति । पात्र त्रिति कृत्युदाहरण जनः । त्रिति कृति तु जनकः । जनय-तीत्यत्रोपधावृद्धौ सत्वां 'जनाजृप-' इति मिश्रान् 'मिता हस्य' इति हस्यः । दीपो दीप्तौ । ऐदिच्चात्रिष्टायामिण् । दीप्तः । एव पूर्व्यादेशेर्दिच्चावृणं दस्यात् ज्ञेयम् ॥—केचित्त्विति । तेषां मते ऐश्वर्ये नाथने इत्येव प्रयोगो न तु सपतीति ॥—न्यविक्षतेति । निपूर्वादिशतेर्लेटि 'शल इगुपधा-' इति क्तः । 'निर्विशः' इति लट् । वाश्ट शब्दे । 'मन्दिवाशे-' इत्यु रच् । वाशुग रात्रिः ॥—तितिक्षायामिति । 'गुपतिजकट्यः-' इति सन् । तत्र हि तिजेः शमायाभिमुख्यम् । ईशु-चिर् । ईदिच्चावृष्टे । शुक्म् । क्लिप्तमित्यर्थः ॥—ननह्येति । 'नहो भः' इति भत्वम् ॥—चिण् ने पद्ः । तथश्च इति सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुण्यकवचनम् । तशब्दे किम् । अपत्याः ॥—प्रण्यपादिति । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । 'नेर्गद-' इति णत्वम् ॥—अबोधीति । 'दीपजनवुध-' इति चिण् । अनो रुध कामे । अनोः परो रुधधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादियु पाठयामर्थ्यात् 'रथादिभ्यः-' इति भ्रम बाधित्वा द्यन् ॥—नाप्यमिति । 'प्रतिश्टोऽस्यमिति' इत्यल्लिखेव विधानात् । लिश । आनपादिनान्तर्यम् अन्यभावोऽन्वीभावः ॥—लिक्षीष्टेति । 'लिङ्मिवात्मनेपदेयु' इति कित्वात्र गुणः ॥—अलिक्षतेति । 'शल इगुपधा-' इति क्तः ॥—राधोऽकर्मकान् । भिन्नप्रम दर्शयति । अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव द्यन्ति । व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषण व्यर्थ स्याद् वृद्धाव्याकर्मकत्वान् । अकर्म-कात्किम् । शत्रुमपराप्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसाभित्यनुदाहृष्टसायामप्ययम् ॥—उदाहरणमाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मक इत्यप्रत्यय प्रयोगान्दर्शयति ।—यन्महा-

मित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । वैकस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जी-
वत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । राधो हिंसायामित्येवाभ्यासलोपाविह न । हिंसायस्य सकर्म-
कतया देवादिकवायोगात् । राद्धा । राध्यति । अयं स्वादिक्षुरादिश्च ॥ १ ॥ व्यध ताडने । ग्रहिज्येति संप्रसा-
रणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यद्ध । विव्यधिय । व्यद्धा । व्यस्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्या-
प्सीत् ॥ २ ॥ पुष पुष्टौ । पुष्यति । पुषोष । पुषोपिय । पोष्टा । पोक्ष्यति । पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ ३ ॥ शुष
शोषणे । अशुषत् ॥ ४ ॥ तुष प्रीतो ॥ ५ ॥ दुष वैकृत्ये ॥ ६ ॥ श्रिप आलिङ्गने । श्रिप्यति । शिष्टेष । श्लेष्टा ।
श्लेक्ष्यति । ॥ श्रिपः । ॥ ३१ । ॥ ३६ । अस्मात्परस्यानिटश्चलेः कसः स्यात् । पुषाद्यलोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादप-
वादस्यायात् । ॥ आलिङ्गने । ॥ ३१ । ॥ ३६ । श्रिपश्चलेरालिङ्गन एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्याच्छल इगु-
पधादित्यस्याप्यर्थं नियमः । अश्रिपश्चकन्यां देवदत्तः । आलिङ्गन एवेति किम् । समश्चिपज्जतु काष्ठम् । अङ् । प्रत्या-
सत्ताविह श्रिषिः । कर्मणि अनालिङ्गने सिजेव न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्रिक्षाताम् । अश्रि-
क्षत । अश्रिष्टाः । अश्रिद्धुम् ॥ ७ ॥ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति । शक्यते
हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशक । शेकिय । शशक्य । शेके । शक्ता । शक्ष्यति । शक्ष्यते । अशकत् । अशक्त । सेङ्कोऽप-
मित्येकं तन्मतेनानिद्वारिकामु लुट्पठितः । शकिता । शकिष्यति ॥ ८ ॥ चिदा गात्रप्रक्षणे । घर्मस्तुतावित्यर्थः ।
अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्विद्यति । सिष्वेद् । सिष्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् ॥ ९ ॥
श्रुध श्रोथे । श्रोद्धा । श्रोष्यति ॥ १० ॥ शुध बुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिक्रिबन्तात्तरका-
दित्वादितज्जित माधवः । वस्तुतस्तु वसतिक्षुधोरितीद वक्ष्यते ॥ ११ ॥ शुध शौचे । शुष्यति । शुशोष । शोद्धा
॥ १२ ॥ शिधु संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेस्यति । असिधत् ॥ १३ ॥ रध हिंसा-
संराध्योः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । रधिजभोरचीति नुम् । ररन्धतुः । ॥ रधादिभ्यश्च । ॥ ३१ । ॥ ३१ । रध नश् वृ
हृप् इहृ सुहृ ण्वहृ ण्वहृ एभ्यो वलाद्याधेधातुकस्य वेद स्यात् । ररन्धिय । ररद्ध । ररन्धिव । रेध्व । ॥ नेट्य-
लिटि रधेः । ॥ ३१ । ॥ ३२ । लिङ्गं इटि रधेनुञ्च स्यात् । रधिता । रद्धा । रधिष्यति । रस्यति । अङि नुम् । अनि-
दितामिति नलोपः । अरधत् ॥ १४ ॥ णश अदर्शने । नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय । ॥ मस्जिनशो-
र्ल्लि । ॥ ३१ । ॥ ६० । नुम् स्यात् । ननष्ट । नेशिव । नेश्च । नेशिम । नेश्म । नशिता । नष्टा । नशिष्यति । नक्ष्यति ।
नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । ॥ नशोः पान्तस्य । ॥ ३१ । ॥ ३६ । णत्वे न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तर्ग्रहणं
भूतपूर्वप्रतिपर्यर्थम् । प्रनक्ष्यति । नशिष्यति ॥ १५ ॥ तृष प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्पर्षणा च । नामिस्तृप्यति काष्ठानाम् ।
पितृनतापसीदिति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनान् । ततर्पथ । तत्रपथ । ततर्पथ । तपिता । तर्सा । त्रसा ।

मित्यादिना ॥—कृष्णायति । ‘राधोक्ष्योः’ इति चतुर्थी ॥—अपुषदिति । डित्वाद्गुणाभावः । शुष । शोष्टा । शो-
ष्यति ॥—‘श्रिप आलिङ्गने’ इति सूत्रे योगविभागेन व्याचष्टे—श्रिप इति ॥—अनिटश्चलेः कस इति । एतच्च ‘च्लेः
सिच’ ‘शल इगुपधात्-’ इत्यतोऽनुवर्तन इति भावः । अनिटः किम् । ‘श्रिप दाहे’ इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेषीत् ।
‘शल इगुपध-’ इति सिद्धे पुनः कसविधेः फलमाह—पुषाद्यङ् इति ॥—सामर्थ्यादिति । यदि हि श्रिप इति प्राप्त एव
कसो नियम्येत तर्हि योगविभागे व्यर्थः स्यादिति भावः ॥—शल इगुपधादित्यस्यापीति । तेन कर्मण्यातां प्रभृतिष्वना-
लिङ्गने सिजेव भवति न तु कसः । समश्चिपन जत्नं काष्ठेति कसप्रत्यये सति तु समाश्चिपन्तेति स्यादिति भावः ॥
—प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं न तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः । श्रिपश्चलेरालिङ्गन एव कस इति
व्याख्यानफलं दर्शयति—कर्मणीत्यादिना । अश्रिक्षातामित्यादौ यद्यपि कसिचोर्विशेषो नास्ति ‘कसस्याचि’ इत्यकारलोपात्त-
त्वापि आसादावस्त्वेव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति—अश्रिष्टाः । अश्रिद्धुमिति ॥—न्यासकारादय इति । तथा
च तन्मते ‘जीतः कः’ इति वर्तमाने को भवति । आदित्वादिष्विष्टायां नेट् । स्विन्नः । ‘विभाषा भाषादिकर्मणोः’ । स्विन्नम् ।
श्लेदितमित्यादि सिद्धम् । शिधु । संराद्धिर्निष्पत्तिः । ‘उदितो वा’ इति कलायामिड्गिकल्पः । इत्पक्षे ‘रलो व्युपधात्-’ इति वा कि-
त्त्वम् । सिधिला सेधिला । सिद्धा ॥—प्रामादिक इति । ऊदित्वे लनुदासेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः ॥
—रधादिभ्यश्च । ‘स्वरतिसूति-’ इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागे वैविध्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्गुलिक राराधितेत्येव न
तु रारद्धेति ॥—नेट्यलिटि—। इटीति किम् । रन्धकः । अलिटीति किम् । ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात्परत्वेनाकि-
त्त्वान्नलोपो न ॥—नेष्टेति । ‘नशेर्वा’ इति कुलमिह न शङ्क्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टेरित्यादि न सिध्येत्
॥—प्रणश्यतीति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि-’ इति णत्वम् ॥—नशोः । ‘न भाभूपकभिमभि-’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते तदाह
—णत्वं न स्यादिति । षस्त्वुक्तोऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन पान्तस्येति लाभान्तर्ग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह—भूत-
पूर्वेति ॥—काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥—तत्रप्येति । ‘अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य-’ इति विकल्पा-

स्पृशस्पर्शकृषेति सिञ्चा । अताप्सीत् । अत्रपीत् । अतृपत् ॥ १६ ॥ हृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्भः । इष्यतीत्यादि । रधादित्वादिसौ वेदकावमर्थमनुदात्तता ॥ १७ ॥ द्रुह जिघांसायाम् । वा द्रुहसुवेति वा षः । पक्षे ठः । द्रुद्रोघ । द्रुद्रोढ । द्रुद्रोहिष । द्रोहिता । द्रोग्धा । द्रोडा । द्रोहिष्यति । द्रोक्ष्यति । उत्पववबोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् ॥ १८ ॥ मुह वैचित्र्ये । वैचित्र्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिष । मुमोग्ध । मुमोढ । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोहिष्यति । मोक्ष्यति । अमुहत् ॥ १९ ॥ प्युह उद्विगने । क्युहति । सुप्पोह । सुप्पोहिष । सुप्पोग्ध । सुप्पोढ । सुप्पुहिव । सुप्पुह । ज्योहिता । ज्योग्धा । ज्योडा । ज्योहिष्यति । ज्योक्ष्यति । अज्युहत् ॥ २० ॥ णिह प्रीती । णिह्यति । सिप्णेह । वृत् ॥ रधादयः समाप्ताः ॥ पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः ॥ २१ ॥ शमु उपशमे । शमामष्टानां दीर्घः इयति । ७।३।७४। शमादीनामित्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिष । शमिता । अशमत् ॥ १ ॥ तमु काङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् ॥ २ ॥ दसु उपशमे । वपशमे इति ण्यन्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिवदकर्मकः । अदमत् ॥ ३ ॥ धमु तपसि खेदे च । आम्यति । अधमत् ॥ ४ ॥ भ्रमु अनवस्थाने । वा आशोति इयन्वा । तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः । आम्यति लुङ्यह । अभ्रमत् । शेषे भ्वादिबत् ॥ ५ ॥ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिष । चक्षन्थ । चक्षमिव । चक्षन्व । चक्षमिम । चक्षन्म । क्षमिता । क्षन्ता । अयमपिन् भ्वादिस्तु पित् । अपितः क्षाम्यति क्षान्तिः क्षमूषः क्षमने क्षमा ॥ ६ ॥ क्लमु रक्षानी । क्लाम्यति । क्लामति । शर्षीव इत्यन्यपि ण्टिबुक्त्वित्येव दीर्घे सिद्धे शमादिपाठो घिनुणर्थः । अह् । अह्रमत् ॥ ७ ॥ मदी हर्षे । माद्यति । अमदत् ॥ शमाद्योऽष्टौ गताः ॥ ८ ॥ णसु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । अण्यस्यत्स्थुक् । ७।४।१।७। अङि परे । आस्थन् । अस्य पुषादिवाटि मिद्धे अस्यतिवर्णीति वचनं तर्क्यम् । तह तूपसर्गादस्यवृद्धोरिति वक्ष्यते । पर्यास्थत् ॥ १ ॥ यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् ॥ ३।१।७१। सं-यसश्च । ३।१।७२। इयन्वा स्यात् । यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अनुपसर्गात्किम् । प्रयस्यति ॥ २ ॥ जसु मोक्षणे । जस्यति ॥ ३ ॥ तसु उपक्षये । दसु च । तस्यति । अनसन । दस्यति । अदसन ॥ ५ ॥ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । न शसददेति निषेधः । यशादिरयमिति मते तु । वेमतुः । वेसुः ॥ ६ ॥ द्युप विभर्गे । अयं दाहे पठितः । अर्थभेदेन त्वङ्गर्थं पुनः पठ्यते । अव्युपत् । ओष्टादिर्दन्त्यान्तोऽयं प्युस इत्यन्ये । अपकारो युप इत्यपरे ॥ ७ ॥ सुप दाहे । असुपत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद् भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सु-वचम् ॥ ८ ॥ विस मरेणे । विस्यति । अबिसत् ॥ ९ ॥ कुस सखलेपणे । अकुसत् ॥ १० ॥ वुस उन्मर्गे ॥ ११ ॥ मुस खण्डने ॥ १२ ॥ मसी परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके ॥ १३ ॥ लुट् विलोडने ॥ १४ ॥ उच्च समवाये । उच्यति । उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचन ॥ १५ ॥ भृशु भृशु अभ्यःपतने । बभश । अभृशत् । अनिदितामिति नलोपः । अश्रयति । अश्रशत् ॥ १७ ॥ वृश वरणे । वृश्यति । अवृशत् ॥ १८ ॥ कृश तनूकरणे । कृश्यति ॥ १९ ॥ जितृषा पिषामायाम् ॥ २० ॥ हृप तुष्टौ । इयजडा भावादिकादिशेषः ॥ २१ ॥ कप रिष हिंसायाम् । तीपसहेति वेदः । रोपिता । रोष्टा । रेपिता । रेष्टा ॥ २३ ॥ डिप क्षेपे ॥ २४ ॥ कृप क्रोधे ॥ २५ ॥ गुप व्याकुल्ये ॥ २६ ॥ गुप रूप लुप विमोहने । गुप्यति । रूप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेङ्कः । अमिङ्कारिणां लिपिसाहचर्योत्तदादिकस्यैव ग्रहणान् ॥ २९ ॥ लुभ मार्थे । मार्थमाकाङ्क्षा । तीपसहेति वेदः । लोभिता । लोब्धा । लोभ्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वादिस्वरूपात्वालोभनीत्यपीत्याहुः ॥ ३० ॥ क्षुभ संचलने । क्षुभ्यति ॥ ३१ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो युतात्ता क्यदी च पठ्यन्ते । तेषां युतादिवाटि मिद्धः । क्यदिवाटपक्षे सिञ्चभवत्येव । इह पाठस्तु इयनर्थः ॥ ३३ ॥ क्लिद् आर्द्राभावे । क्लिद्यति । चिक्लिदिष । चिक्लिदिष । चिक्लिद्म । चिक्लिन्न । क्लिदिता । क्लिता ॥ ३४ ॥ त्रिमिदा खेदने । मिदे-गुणः । मेद्यति । अमिदत् । युतादिपाठादेवामिदत् । अमेदिष्टेति मिद्धे इह पाठोऽमेदीदिति माभूदिति । युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदिपु पाठस्तूचितः ॥ ३५ ॥ त्रिश्चिदा खेदनमोचनयोः ॥ ३६ ॥ ऋषु वृद्धौ । आनर्थ । आनर्थ

नामागमः ॥—रधादय इति । रधनशतृपटपट्टहमुहण्णहण्णिह इत्यर्थः । शमु । उद्विष्वान्त्वयायां वेदः । शमित्वा । शान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाग्रमनिट् । शान्तः ॥ भ्रमु अनवस्थाने ॥—शेषमिति । इयति दीर्घो लुङि अट् च विशेष उक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ चक्षणेवेति । 'म्बोष' इति मस्य नत्वे कृते णत्वम् ॥ शमादिपाठ इति । 'शमित्याभ्यो घिनुण' ॥—शमादय इति । शमतमुदम्भम्भ्रमध्रमक्रममद इत्यर्थः ॥—यसोऽनुप—। अत्र वदन्ति । यस इत्ये-वासु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गादस्यैव पूर्वकादेवेति । एवं च पूर्वमुत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यम

॥ ३७ ॥ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् ॥ ३८ ॥ वृत् ॥ पुषादयो दिवादश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाह्वयमेव वृत्करणम् । दिवादस्तु भवादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते मृग्यतोत्यादि सिद्धिरित्याहुः ॥ इति दिवादयः ॥

तिङन्ते स्वादयः ।

पुञ् अभिपवे । अभिपवः स्रपनं पीडनं ज्ञानं सुरासंधानं च । तत्र ज्ञानेऽकर्मकः । ॥ स्वादिभ्यः श्रुः । १३१।७३। सुनोति । सुनुतः । हुश्रुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः । सुनुवः । सुन्वहे । सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् । स्तुसुधूजभ्य इतीद । असावीत् । असोष्ट । अभिपुणोति । अभ्यपुणोत् । अभिसुषाव । ॥ सुनोतेः स्यसनोः । ८।३१।१७। स्ये सनि च परे सुजः पो न स्यात् । विसोप्यति ॥ १ ॥ पिञ् बन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिपाय । सिप्ये ॥ २ ॥ शिञ् निशाने । तालव्यादिः । शेता ॥ ३ ॥ डु-मिञ् प्रक्षेपणे । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । मसौ । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमाल ॥ ४ ॥ चिञ् चयने । प्रणिचिनोति । ॥ विभाषा चेः । ७।३१।५८। अभ्यासात्परस्य चिचः कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय । चिचाय । चिक्ये । चिच्ये । अर्चपीत् । अर्चेष्ट ॥ ५ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । गुणोतीति गुणः । स्तर्यात् । ॥ कृतश्च संयोगादेः । ७।२।४३। ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि । स्तरिपीष्ट । स्तृपीष्ट । अस्तरिष्ट । अस्तृत ॥ ६ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थे । चक्रे । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्षीत् । अकृत ॥ ७ ॥ वृञ् वरणे । ॥ बभूथाततन्थ-जगृभ्रमववर्थेति निगमे । ७।२।६४। एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीद । ववविथ । ववृव । ववृवहे । वरिता । ॥ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७।२।४२। वृङ्बभूभ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा स्यात्तडि । ॥ न लिङि । ७।२।३९। वृते लिङ् इतो दीर्घो न स्यात् । वरिपीष्ट । वृपीष्ट । अवारीत् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत ॥ ८ ॥ धुञ् कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधीपीत् । अधोप्यत् ॥ ९ ॥ दीर्घान्तोऽप्ययम् । धूनोति । धूनुते । स्वरतिसूतीति वेद । दुधविथ । दुधोथ । किति लिटि तु श्र्युक इति निषेधं बाधित्वा क्रादिनियमास्त्रित्यमिद । दुधुविष । स्तुसुधूजभ्य इति नित्यमिद । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १० ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः ॥ दुदु उपतापे । दुनोति ॥ १ ॥ हि गतो वृद्धौ च । ॥ हिनुमीना । ८।४।१५। उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति । ॥ हेरचडि । ७।३१।५६। अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यात्तु च डि । जिघाय ॥ २ ॥ पू प्रीती । पृणोति । पतो ॥ ३ ॥ स्पृ प्रीतिपालनयोः । प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । चलनं जीवनमिति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार ॥ ४ ॥ स्मृ हल्येके । स्मृणोति । पृणोत्यादयस्त्रयश्छान्दसा इत्याहुः ॥ ५ ॥ आप् व्याप्तौ । आमोति । आमुतः । आमुवति । आमुवः । आप । आसा । आम्रिह । लृदिवाड् । आपत् ॥ ६ ॥ दाङ् शर्को । अशक्त् ॥ ७ ॥ राध साध संसिद्धौ । राधोति । ॥ राधो हिंसायाम् । ६।४।१२३। एवाभ्यासलोपोऽन्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राद्धा । साधोति । साद्धा । असासीत् । आसाद्धाम् ॥ ९ ॥ अथ द्वाव-

ध्वेति प्रहणं स्यक्तुं शक्यमिति ॥—दाहे पठित इति । पुप दाह इत्यमिन्नव गणे पठित इत्यर्थः ॥—अडर्थमिति । दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योपीत् ॥ इति दिवादयः ॥

पुञ्—सुन्व इति । 'लोपथास्या-' इत्युकारस्य वा लोपः ॥—सुनवानीति । 'आहुतमस्य-' इत्याटि कृते 'हुश्रुवोः-' इति यणं बाधित्वा परत्वादुणः ॥—सुनोतेः स्यसनोः । 'न रपर-' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह—पो न स्यादिति । सनि तु अभिसुम् । सन्नतादस्मादिक्रियतो लोपे रुक्ते कृते दीर्घः । सुसूप्तीत्येतत् नोदाहरणम् । 'सौतिष्योरेव पणि' इति नियमः । नैव पलाभावसिद्धेः । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । चिञ् । चयन रचनाविशेषः ॥—विभाषा चेः । 'चजोः' इति सूत्रात्कुरित्यनुवर्तते 'सन्लिटोर्जेः' इत्यतः सन्लिटोरिति च । सन्मुदाहरणम् । चिकीषति । चिचोषति । ॥—कृतश्च संयोगादेः । 'इत् सनि वा' इत्यत इत् वेत्यनुवर्तते । 'लिङ्सिचोः-' इति सूत्रादात्मनेपदेष्विति च तदाह—इड वा स्यात्तडीति । तडि किम् । अस्तापीत् ॥—बभूथाततन्थ—। भूधातोस्सन्तोत्येथ थलि इडभावो निपात्यते । 'त्वं हि होता प्रथमो बभूथ' । 'वेनान्तरिक्षमुवाततन्थ' । भाषायां तु बभूविथ । तेनित् । 'जगृभ्रमाते दक्षिणमिन्द्र हृस्म' । भाषायां तु जग्रहिम् । वृणोतेत्यलि क्रादिसूत्रेणनिषेधे सिद्धेऽपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थप्रहणम् । 'ववर्थ त्वं हि ज्योतिषाम्' । भाषायां ववविथ । ववृषे ॥—लिङ्सिचोः—। वृत इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम् । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिपुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृतो वा' इति न दीर्घः ॥—हिनु मीना । 'समीणाति ॥—हेरचडि । जेधीयते । अचडीति किम् । अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धावन्तरत्वात्केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्यय-परत्वाभावात्कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचडीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन जिघाप-यिषतीत्यादि सिद्धम् ॥—आमुहोति । संयोगपूर्वत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति हेङ्गे न ॥—राधो हिंसायाम् । अत

तुदात्तेतौ ॥ अश्रु व्यासो संघाते च । अभूते । ॥ अश्रोतेश्च । ७।४।७२। दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य तुद
 स्यात् । आनशे । अशिता । अष्टा । अशिष्यते । अक्षयते । अभवीत । अक्षीष्ट । अशिषीष्ट । आशिष्ट । आष्ट ।
 आक्षाताम् ॥ १ ॥ छिद्य आस्कन्दने । सिधुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ॥ २ ॥ ॥ अथ धा गणान्तात्परस्मैपद्विनः ॥
 तिक तिग गतौ च । चादास्कन्दने । तिहोति । तिहोति ॥ २ ॥ पद्य हिंसायाम् । सजोति ॥ १ ॥ त्रिभूषा
 प्रागल्भ्ये । छणोति । दधर्षे । धर्षिता ॥ ४ ॥ दम्भु दम्भने । दम्भनं दम्भः । दक्षोति । ददम्भ । अग्निधमग्निधमि-
 स्वजीनां लिटः कित्वं वेति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । अनिदितामिति नलोपः । तस्याभीष्टत्वेनासि-
 द्धत्वादेवाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ ॥ ७ दम्भेश्च ॥ एवाभ्यासलोपा वक्तव्या । देभतुः । ददम्भतुः । इदं कित्वं पिद-
 पिदिपयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु । देभ । देभिध । देभेति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषय-
 कमिति न्यासकारादिमते तु । ददम्भ । ददम्भिध । ददम्भेत्येव । दम्भान् ॥ ५ ॥ ऋषु वृद्धौ ॥ ६ ॥ तृप् प्रीणन
 इत्येके । भुञ्जदित्वाणत्वं न । तृमोति । (ग) छन्दस्मि । आ गणान्तादधिकारोऽयम् । अह व्यासौ । अहोति ॥ १ ॥
 दध घातने पालने च । दमोति ॥ २ ॥ चमु भक्षणे । चमोति ॥ ३ ॥ रि क्षि चिरि जिरि दाश ह हिंसा-
 याम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति । ऋक्षीत्येक एवाजादिरि-
 त्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाक्षोति ॥ ९ ॥ वृत् ॥ इति स्वादयः ॥

तिङन्ते तुदादयः ।

तुद व्यधने ॥ इतः पठ् स्वरितेतः । ॥ तुदादिभ्य दाः । ३।१।७७। तुदति । तुदते । तुनोद । तुनोदिथ ।
 तुनुदे । तोत्ता । अर्ताप्तीव । अनुत्त ॥ १ ॥ पुद प्रेरणे । पुदति । पुदते । पुनोद । पुनुदे । तोत्ता ॥ २ ॥ विश्र
 अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देष्टा । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत ॥ ३ ॥ भ्रस्ज पाके । प्रक्षिप्येति संप्रसा-
 रणम् । मस्य श्रत्वेन दाः । दास्य जश्त्वेन जः । भृजति । भृजते । ॥ भ्रस्जो रोपधयो रम्यन्तरस्याम् । ६।
 ४।४७। भ्रस्ज रेफस्योपधायाश्च स्थानं रमागमो वा स्यादाप्रधानत्वे । मित्त्वादन्यादचः परः ॥ स्थानपक्षीनिर्देशा-
 द्रोपधयोनिवृत्तिः । वभर्जे । वभर्जतुः । वभर्जिथ । वभर्ष्टे । वभर्जे । रमभावे । वभ्रज । वभ्रजतुः । वभ्रजिथ ।

इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादिकारमात्र स्थानियेनाश्रीयते ॥ — अश्रोनेश्च । तस्मादां प्रत्यनुवर्तनं इत्याह — दीर्घादिति ।
 भ्रुविकरणनिर्देशः किम् । क्यादेशश्च भोजन इत्यस्य साभूत् । आधा । आगतुः । त्रिभूषा । अग्नेन तृणानि प्रयत्नते इति
 शल्युक् । शल्युपा । 'कृत्विकदृष्टम्' इति कित्तो विधानादस्यत्रापि पदान्तावपि कृतम् । दम्भु । लोकवचनस्य विहित-
 तकर्मनिष्ठान् दम्भः । तृप् । अयं नेष्टकः । अनुदानेषु रचना निर्देशान् । अह व्यासौ । अस्मान् 'कृदलोप्येन' इति अण
 इति 'तस्यादित उदात्तमर्हस्वम्' इत्यात्रास्मान्नामप्राप्तम् । अन्ये लाटुः । 'अनचक योनी योनिः' इत्यत्र अण इति पठ्य-
 न्तमेव । 'घोर्धनि' इति गुणस्तु अहिधन्दस्य कृत्वात्तस्याधेनि । रिक्षि । एतं पठ धानव । एक एवाजादिभ्यो मते तु
 पञ धानवः ॥ इति स्वादयः ॥

तुदतीति । परमपि लघुपद्युण् वाधित्वा नित्यन्तात् य इत्येके । अकुतव्यूहपरिभाषया भूषो न प्रवर्तत इत्यन्ये ।
 भ्रस्ज पाके । संप्रसरणः पाकोऽत्र धावर्थो न त्योदनादेः पाकस्यात्र प्रयोगाभावादेत्याहुः । सजो इति केषाचित्पाठे तु
 'ओदितश्च' इति निष्ठान्तव्यप्रसक्त्या अष्टः अष्टवानिति न सि येन ॥ — भ्रस्जो रोपधयोः — । रम्यकार उच्चारणार्थः ।
 रमित्यस्यान्त्यादचः परत्वे 'रोपधयोः' इति पठ्यानिर्देशस्य वैयर्थ्यमात्राद्वाह — निवृत्तिरिति । अयं भावः । स्थानविशेषला-
 भाय मित्त्वस्य कर्णात्त रोपधयोः स्थाने रम् भवति । यत्र स्थानिर्धायितः स्थानपट्टया निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भ-
 वति । यथा 'दको यणाच' इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वाद्द्रोपधयोः स्थाने न भवति । एव चास्य आ-
 देशागमत्वे भवतो यथा ऋमः प्रत्ययागमत्वमिति । अन्ये त्येतादस्य व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सजः कित्वे' इत्यनो लो-
 पमनुवर्त्य भ्रस्जो रोपधयोर्धोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रजो रम्यन्तरस्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । रगः ऋ इति
 छेदः । रस इति रेफाकारस्य कारणां यः संघातस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च आर्हति भर्जेको भर्जनं वभर्जे-
 त्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रजको भ्रजन वभ्रजत्यादि । कृति तु ऋकारपक्षे गीष्टः गृह्यादित्यादि । तदभावे
 संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एव च वर्गावृत्त्यन् इत्यादौ रको रेफस्य निर्धुन वार्गायतुम् 'अनुदानोपदेशः' इत्यत्र उप-
 देशग्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्य, कृति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव
 लाघवमित्याहुः । इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनादित्यस्य वा ऋवचनादिति छेदः ।
 माध्यकारस्तु 'सूत्रं मिथते यथान्याममेवास्तु' इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दृष्टव्यं सूचितं तच्च मनोरमायां साष्टमेव । तथा हि

अचर्त्तत् ॥ ३३ ॥ विध विधाने । विधति । वेधिता ॥ ३४ ॥ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । म-
रुतो जुनन्ति ॥ ३५ ॥ मृड सुखने । मडति । मर्डिता ॥ ३६ ॥ पृड च । पृडति ॥ ३७ ॥ पृण मीणने । पृणति ।
पवर्ण ॥ ३८ ॥ वृण च । वृणति ॥ ३९ ॥ मृण हिंसायाम् ॥ ४० ॥ तुण कौटिल्ये । तुतोण ॥ ४१ ॥ पुण कर्मणि
छुमे । पुणति ॥ ४२ ॥ मुण प्रतिज्ञाने ॥ ४३ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः ॥ ४४ ॥ शुन गतौ ॥ ४५ ॥ दुण हिं-
सागतिकौटिल्येषु ॥ ४६ ॥ घुण पूर्ण भ्रमणे ॥ ४८ ॥ पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । सुरति । सुपोर । आशिषि स्यात् ।
॥ ४९ ॥ कुर शब्दे । कुरति । कुर्यात् । अत्र न भकुर्धुरामिति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः ॥ ५० ॥
खुर छेदने ॥ ५१ ॥ मुर संवेष्टने ॥ ५२ ॥ ध्रुर विलेखने ॥ ५३ ॥ घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ ५४ ॥ पुर अग्र-
मने ॥ ५५ ॥ वृह उद्यमने । दन्त्योष्टयादिः । पवर्गीयादिरित्यन्ये ॥ ५६ ॥ तृह स्तृह तृह हिंसार्थाः । तृहति ।
ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । स्तर्हिता । स्तर्हा । अतृहीत् । अताह्वीत् । अताणर्हाम् ॥ ५९ ॥ इप इच्छायाम् । इपुग-
मीति छः । इच्छति । एपिता । एष्टा । एपिप्यति । इप्यात् । एपीत् ॥ ६० ॥ मिप स्पर्धायाम् । मिपति । मेपिता ॥
॥ ६१ ॥ किल शैत्यक्रीडनयोः ॥ ६२ ॥ तिल खेहने ॥ ६३ ॥ चिल वसने ॥ ६४ ॥ च्ल विलसने ॥ ६५ ॥ इल
स्वमक्षेपणयोः ॥ ६६ ॥ विल संवरणे । दन्त्योष्टयादिः ॥ ६७ ॥ विल भेदने । ओष्टयादिः ॥ ६८ ॥ णिल गहने
॥ ६९ ॥ हिल भावकरणे ॥ ७० ॥ शिल पिल उच्छे ॥ ७२ ॥ मिल श्लेषणे ॥ ७३ ॥ लिख अक्षरविन्यासे । लि-
लेख ॥ ७४ ॥ कुट कौटिल्ये । गाहकुटादिभ्य इति डित्वम् । चुकुटिथ । चुकोट । चुकुट । कुटिता ॥ ७५ ॥ पुट
संश्लेषणे ॥ ७६ ॥ कुच सङ्कोचने ॥ ७७ ॥ गुज शब्दे ॥ ७८ ॥ गुड रक्षायाम् ॥ ७९ ॥ डिप क्षेपे ॥ ८० ॥ छुर
छेदने । न भकुर्धुरामिति न दीर्घः । छुर्यात् ॥ ८१ ॥ स्फुट विकसने । स्फुटति । पुस्फोट ॥ ८२ ॥ मुट आक्षे-
पमर्दनयोः ॥ ८३ ॥ व्रुट छेदने । वाभ्राभोति इयन्वा । व्रुध्यति । व्रुटति । तुथोट । व्रुडिता ॥ ८४ ॥ तुट कलहकर्मणि ।
तुटति । तुथोट । तुडिता ॥ ८५ ॥ चुट छुट छेदने ॥ ८७ ॥ जुड बन्धने ॥ ८८ ॥ कड मदे ॥ ८९ ॥ लुट संश्ले-
षणे ॥ ९० ॥ कृड घनत्वे ॥ घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कृडिता ॥ ९१ ॥ कुड बाल्ये ॥ ९२ ॥ पुड उत्सर्गे
॥ ९३ ॥ घुट प्रतिघाते ॥ ९४ ॥ तुड तोडने । तोडनं भेदः ॥ ९५ ॥ धुड स्थुड संवरणे । धुडति । तुथोड । तुस्थो-
ड ॥ ९७ ॥ खुड लुड इत्येके ॥ ९९ ॥ स्फुर स्फुल संचलने ॥ १०१ ॥ स्फुर स्फुरणे । स्फुल संचलन इत्येके ।
स्फुरति स्फुलस्योर्निर्निविध्यः । ॥ १०३ ॥ पवं वा स्यात् । निःस्फुरति । निःस्फुरति । स्फुर इत्यकारोपधं
केशिपठन्ति । पस्फार ॥ १०२ ॥ स्फुड चुड वृड संवरणे ॥ १०५ ॥ कुड भृड निमज्जन इत्येके । गुरी उद्यमने
अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ॥ १०८ ॥ णू स्वने । दीर्घान्तः । परिणूतगुणोदयः ॥ इतश्चत्वारः परस्मै-
पदिनः ॥ नुवति । अनुवीत् ॥ १ ॥ धू विध्नने । धुवति ॥ २ ॥ गु पुरीपोत्सर्गे । जुगुविथ । जुगुथ । गुता । गु-
व्यति । अगुपीत् । हस्वादङ्गात् । अगुताम् । जगुपुः ॥ ३ ॥ ध्रु गतिस्थंयोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुव-
तीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविप्यति । भ्रूव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टम् ॥ २ ॥
कृङ् शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । हस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत ॥ १ ॥
वृत् । कुटादयो वृत्ताः । पृङ् व्यायामे । प्रायेण । व्याहपूर्वः । रिङ् इयङ् । व्याप्रियते । व्याप्रे । व्यापप्राते । व्याप-
रिप्यते । व्यापृत् । व्यापृताम् ॥ १ ॥ मृङ् प्राणत्यागे । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ॥ १।३।६१ । लुङ्लिङोः

वितमिभराजधिया' इत्यादि मिडमित्याहुः । कुर शब्दे ।—करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धन्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां
कृञ एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्यति भावः । मुर संवेष्टने । इगुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः मुरारिर्विष्णुः । ध्रुर
विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् ध्रुरति । इगुपधेति कः । धुरः शस्त्रम् । तिल खेहने । तिलति । 'इगुप-
ध-' इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ । तेलतीति शपि गतम् । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं । लिखिष्यतीति प्रयोग-
प्रामादिकः । यतु कैश्चिन् कुटस्यादिः कुटादिः कुट कुटादियेषां ते कुटादयः कुटादयश्च कुटादिश्च कुटादयः इत्येकशेषं
स्रीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् । तदस्त । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापनेः । न चेष्टापत्तिः
वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । 'गाह्लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य सारस्यभङ्गा
पक्षे । किं च 'शकुनिष्वलेखने' इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति
प्रयोगस्तु मनोरमायामित्यर्थं समर्थितः । अपनम् आप्, प्राप्तिः लिखस्यापो लिखापस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुट
त्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविधः । कड मदे । कुटादिकार्याभावेऽपि डान्तानुरो
धेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुम्विकल्पार्थः पूर्वं पाठस्तु उच्छेतीत्यादाविव कटती
त्यादौ आधुनातार्थः ॥—स्फुरति स्फुलस्योः—'सिवादीनाम्' इत्यनो वेत्यनुवर्तनादाह—पत्वं वा स्यादिति
—परिणूतेति । 'श्रुकः किति' इतीप्तिषेधः ॥—म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । चात् शित इति अनुकृष्यते तदाह—

स्फुटित प्रकृतिभूतामृच्छस्तु नामव्यञ्ज । क्षिप्तं स्वार्थम् । क्षियते । ममार । ममर्थ । मन्त्रिब । मर्तासि । मरिष्यति ।
 मृषीष्ट । अमृत ॥ १ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि पि गतौ । अन्तरङ्गत्वादिवक्ष्य । रिषति । पिषति । रेषा ।
 पेता ॥ २ ॥ धि धारणे ॥ ३ ॥ क्षि निवासगत्योः ॥ ४ ॥ धू प्रेरणे । सुवति । सविता ॥ ५ ॥ कृ विक्षेपे । किरति ।
 किरतः । चकार । चकरतुः । करिता । करीता । कीर्योत् । अकारीत् । ॥ किरतौ लघने । १६११०४ । उपास्किरतेः
 सुहागमः स्याच्छेदस्थे । उपस्किरति । अङ्गन्यासस्यवायेऽपि ॥ ॥ सुद कान्तपूर्व इति वक्तव्यम् ॥ उपास्किरत् ।
 उपचस्कार । ॥ हिंसायां प्रतेञ्च । १६११४१ । उपाग्रतेश्च किरतेः सुद स्याद्विंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्कि-
 रति ॥ ६ ॥ गृ निगरणे । ॥ अचि विभाषा । १८१२१ । गिरते रेफस्य लघं वा स्यादजादौ । गिरति । गिलति ।
 जगार । जगल । जगरिथ । जगलिथ । गरिता । गरीता । गलिता । गलीता ॥ ७ ॥ दृङ् आदरे । आद्रियते । आ-
 द्रियेते । आदद्रे । आद्रिपे । आदता । आद्रिरियते । आद्रपीष्ट । आदत । आद्रपाताम् ॥ १ ॥ भृङ् अवस्थाने ।
 ध्रियते ॥ २ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः षोडश ॥ पुच्छ जीप्सायाम् । पुच्छति । पप्रच्छ । पप्रच्छतुः । प्रपच्छिथ ।
 पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्षयति । अप्राक्षीत् ॥ १ ॥ वृत् । किरादयो वृत्ताः । वृज विसर्गं । विभाषा । वृजिहसोः । सप्त-
 जिथ । सप्तष्ट । स्रष्टा । स्रक्षयति । सृजिहसोऽन्यमकित्यस्यमागमः । सृजेत् । सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् ॥ २ ॥ दुमस्त्रो
 शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । मरिजनशोऽलीति नुम् ॥ ॥ मस्त्रेजरेन्यात्पूर्वां नुम्वाच्यः ॥ संयोगादिलोपः । मम-
 ह्वथ । ममजिथ । मज्जा । मज्जयति । अमाङ्गीत् । अमाङ्गाम् । अमाङ्गः ॥ ३ ॥ रुजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षयति ।
 अरोक्षीत् । अरोक्ताम् ॥ ४ ॥ भुजो लौटिल्ये । रुजिवत् ॥ ५ ॥ लुप स्पर्शे । छोता । अच्छाप्सीत् ॥ ६ ॥ रुश
 रिश हिंसायाम् । तालच्यातां । रोष्टा । रोक्षयति । रेष्टा । रेक्षयति ॥ ८ ॥ लिश गर्ता । अलिक्षत् ॥ ९ ॥
 स्पृश संस्पर्शने । स्पष्टा । स्पष्टी । स्पक्षयति । स्पक्ष्यति । अस्त्राक्षीत् । अस्त्राक्षीत् । अस्पृक्षत् ॥ १० ॥
 विच्छ गतौ । गुप्भूपेयायः । आर्धधातुकं वा । विच्छायति । विच्छायांचकार । विविच्छ ॥ ११ ॥ विश
 प्रवेशने । विशति । वेष्टा ॥ १२ ॥ मृश आमर्शने । आमर्शने स्पर्शः । अस्त्राक्षीत् । अमाक्षीत् । अमृक्षत् ॥ १३ ॥
 णुद् प्रेरणे । कर्षभिम्रायेऽपि फले परसंप्रदायः पुनः पाठः ॥ १४ ॥ पद् विदारणगत्यवसादनेषु । सीदतीत्यादि
 भावादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकलार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु णार्थः । सादः । स्वार्थश्च । शब्
 नुदात्तः । शस्तुदात्तः ॥ १५ ॥ दादृ दातने । स्वार्थे ण्व पुनः पाठः । शता तु नामि । शब्देः शित इत्यात्मने-
 पदोक्तेः ॥ १६ ॥ ॥ अथ पट् स्वरितन्तः ॥ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्षभिम्राये
 तद्धर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले ॥ १ ॥ मुच्छ मोक्षणे । ॥ रो मुच्चादीनाम् । १७११५० । नुम्

शित्थप्रकृतिभूतादिति ॥—तडिति । आत्मनेपदमित्यर्थः ॥ तेन प्रियमाण इति सिद्धम् ॥—स्वगार्थमिति । मा हि मृतेत्यत्र 'तास्यानुदानेतिदुपदेशादगार्वाधनुकमुनुदात्तम्' इत्यनेन दितः परस्य ल्यदिशगार्वाधनुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुदत्तः । टित्त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात् । न च शित्तलोपस्यासिद्धत्वात् दितः परत्वे लमार्वाधनुकस्य दुरुपपादमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् । टित्त्वसामर्थ्यात् शित्तलोपस्यासिद्धत्वेनेति सूचकत्वात् । असुतेत्यत्रादागमस्यैवोदात्तत्वात् मृदो टित्वस्य न किञ्चिदप्रयोजनमिति अर्णानवारणाय मा हि मृतेति माहप्रयोगे 'तिङ्गित्ठः' इति तिङन्तनिघातेऽपि शित्त्वव्यर्थमेव स्याद इति हिशब्दप्रयोगः । हिशब्दप्रयोगे तु 'हि च' इत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः स्थिरनीति बोध्यम् । रि पि गता । परत्वाद्वृत्तपशुणः स्यादित्याहृषामाह—अन्तरङ्गत्वादिति ।—किरतौ लवने ॥ 'उपाप्रतिपत्त्यः' इति सूत्रादुपादिति वर्तते । लवने किम् । उपकिरति ॥—हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात् 'उरोविदारं प्रतिचक्ररे नयः' इति माघः । कर्मणि लिट् । 'कच्छत्पूनाम्' इति गृणः ॥—हङ् आदरे । 'तथाद्रियन्ते न बुधाः मुधामपि' इति श्रीहर्षेः । प्रच्छ जीगमयाम् । ज्ञातुमिच्छा जीगम् । अत्र ज्ञपठानि । 'आपज्यध्यामीत्' 'अत्र लोपः' इत्यभ्यासलोपः । ण्वुङि । प्रच्छकः । पुच्छाशब्दात् 'तत्करोति' इति णिजन्ताण्वुङि तु पुच्छकः । पुच्छाशब्दस्य भिदादेशकृतिगणत्वादिति संप्रसारणे बोध्यः ॥—किगद्यो वृत्ता इति । एते च 'भूपाकर्मकिगदिसनाम्' इति वक्ष्यमाणयकृत्त्रिणादिनिषेधवार्तिके उपयोष्यन्ते । 'किश्च पशभ्यः' इत्यत्र पशभ्य इत्यनेनदुश्चमृदनुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ॥—ससर्जिथेति । 'विभाषा मृजिदशोः' इति धादि घट् ॥—विच्छ गता । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायती । विच्छायन्ती इति नुमावकल्पः । किञ्चित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य विच्छती विच्छन्ती इति नुम्बिकल्पः विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि चोदात्तहस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताच्छेदेव । तेन विच्छायन्ती इति नित्यमेव 'क्षापयन्तोः' इति नुम् ।—पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः ॥—तडर्थ इति । पूर्वपाठसु संश्लेषणे कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः ॥—

स्वात् । मुञ्जति । मुञ्जते । मोक्ता । मुञ्चात् । मुञ्क्षीष्ट । अमुचत् । अमुक । अमुक्षाताम् ॥ २ ॥ लुपु छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त ॥ ३ ॥ विदु लामे । विन्दति । विन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभूत्यादि-
मते सेदकोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिदकः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । उपेष्टं परित्यज्य दारानग्रींश्च लब्ध-
वानित्यर्थः । वृत्तृचौ ॥ ४ ॥ लिप उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । लिपिसिचीत्यङ् । तङि
तु वा । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त ॥ ५ ॥ पिच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत । असिक ।
अभिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिपेच ॥ ६ ॥ ॥ अथ त्रयः परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकते ।
कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्स्यति । अकर्तात् ॥ १ ॥ खिद् परिघाते । खिन्दते । खिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दि-
वादौ रुधादौ च ॥ २ ॥ पिश अवयवे । पिशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । त्वष्टा रूपाणि पिशतु ॥ ३ ॥
वृत् न्मुचादयो वृत्ताः तुदादयश्च ॥ इति तुदादयः ॥

तिङन्ते रुधादयः ।

रुधिर आवरणे । नव स्वरिते इरितश्च । ॥ रुधादिभ्यः श्रम् ॥ ३१।७८। शपोऽपवादः । मित्रादन्त्या-
दचः परः । नित्यत्वादुर्ण बाधते । रुणद्धि । असोरलोपः । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः परसवर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वं
न । न पदान्तेति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरलोपो न स्थानिवत् । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुन्धे । रोद्धा । रोत्स्यति ।
रुणद्धु । रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुन्धे । अरुणत् । अरुन्धाम् । अरुणत् । अरुणः । अरुणधम् । अरुहत् ।
अरौरसीत् । अरुह ॥ १ ॥ भिद्दिर् विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । भेत्स्यते । अभिनत् । अभि-
न्ताम् । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत् । अभेत्सीत् । अभित् ॥ २ ॥ छिद्दिर् द्वैधीकरणे । अच्छिदत् । अच्छे-
सीत् । अच्छित्त ॥ ३ ॥ रिन्चिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्के । रिरेच । रिरिचे । रेक्ता । अरिणक् । अरिचत् । अरै-
क्षीत् । अरिक् ॥ ४ ॥ विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्के ॥ ५ ॥ धुद्दिर् संपेपणे । धुणत्ति । धुन्ते । क्षोत्ता ।
अधुदत् । अक्षौरसीत् । अधुत्त ॥ ६ ॥ गुजिर् योगे । योक्ता ॥ ७ ॥ उच्छृद्दिर् दीप्तिदेवनयोः । कृणत्ति । कृन्ते ।
चच्छर्द् । सेसिचीति वेद । चच्छृदिपे । चच्छृप्से । छर्दिता । छर्दिष्यति । छर्स्यति । अच्छृदत् । अच्छर्दीन् । अच्छ-
र्विष्ट ॥ ८ ॥ उट्दिर् हिंसनादरयोः । तृणसीत्यादि कृणत्तिवत् ॥ ९ ॥ कृती वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आ-
र्धधातुके तौदादिकवत् ॥ १० ॥ जि हन्धी दीप्ति । त्रय आत्मनेपदिनः । ॥ आश्रल्लोपः । ६।४।२३। भ्रमः प-
रस्य नस्य लोपः स्यात् । असोरलोपः । हन्धे । हन्धे । हन्धिता । हन्धे । ऐन्ध । ऐन्धाः ॥ १ ॥ खिद् दैन्ये
खिन्ते । खेत्ता ॥ २ ॥ विद् विचारणे । विन्ते । वेत्ता ॥ ३ ॥ ॥ अथ परस्मैपदिनः । शिष्टल् विरोपणे । शिनष्टि ।
शिष्टः । शिपन्ति । शिशेपिथ । शेष्टा । शेक्ष्यति । हेर्धिः । जश्वम् । शृवं । सरो मरीति वा डलोपः । अनुस्वारपरस-
वर्णौ । शिण्डि । शिण्डि । शिनपाणि । अशिनद । लृदिःवादङ् । अशिपत् ॥ १ ॥ शिष्टल् संचूर्णने । शिविवत् । पि-
नष्टि ॥ २ ॥ भञ्जो आमर्दने । भनक्ति । बभञ्जिथ । बभञ्जथ । भञ्जा ॥ ३ ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति ।
भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥ ४ ॥ तृह हिंसि हिंसायाम् । ॥ तृणह इम् ॥ ७।३।९२। तृहः भ्रमि कृते इमा-

षिच क्षरणे ॥ षिचिरिति क्विदिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरङ् विधीयते
स चाप्राप्तविधिः इरित्वे तु विकल्पेन प्राप्तिं नित्यार्थो विधिरिति फलाभावः ॥—पिशत्विति । दीपयलित्यर्थः ॥
इति तुदादयः ॥

रुधादिभ्यः श्रम् ॥ प्रत्ययत्वेऽपि मित्रादन्त्यादचः परः । प्रत्ययसंज्ञाफलं तु शस्येतसंज्ञा । शस्योच्चारणं तु 'भ्रसो-
रलोपः' 'आश्रलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधातुकस्य डित्वे गुणनिषेधः
फलमिति शाङ्गाम् । इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् ॥—अरुण इति । सिपि दधेति र्वी । एवमभिन इत्यत्रापि । उच्छृद्दिर् ।
उकारः क्लायामिड्विकल्पार्थः । कृत्वा । छर्दिता । इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः ॥—आश्रल्लोपः ।
अस्य मुख्योदाहरणम् । भनक्ति । भनक्ति । आदित्युत्पत्त्यसंस्कारानुबन्धस्य भ्रमो ग्रहणमित्याह—भ्रमः परस्येति । एवं च
'यजयाच' इति विश्रब्दस्यापि नुटि विश्रानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्ती-
त्याहुः । इन्धे इन्धे । भ्रमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । नलोपस्य 'असिद्धव-
दत्र' इत्यसिद्धत्वात्स्थानिवत्त्वाद्वा । भञ्जो । ओदिकरणं निष्ठानत्वायम् । भ्रमः । भुज पालनादौ । 'भुजेऽनवने'
इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते । भुङ्के । भुजते ॥—तृणह इम् । तृह इति बक्ये सभ्रमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा भ्रमो
बापो मा भूतिर्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवास्त्विति शाङ्गाम् । ततः परस्य हलादेः पितः सार्व-

गमः स्याद्वह्यौ पिति । नृणेदि । नृण्डः । ततई । तईता । अन्णेद । हिमक्षि । जिहिंस । हिंसिता ॥ १ ॥ उन्दी
हेवने । उनति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाश्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्द्व । औनः । औनत् । औनवम् ॥ ७ ॥
अञ् इयकिन्नक्षणकान्तिगतिषु । अनकि । अङ्कः । अञ्जन्ति । आनञ् । आनञ्जिथ । आनञ्जथ । अङ्कत । अ-
जिता । अङ्गिथ । अनजानि । आनक् । अञ्जेः सिचि । ७।२।७१ । अञ्जेः सिचो नित्यमिदं स्यात् । आजीत्
॥ ८ ॥ तञ्ज् सङ्कोचने । तनकि । तङ्गा । तङ्गिता ॥ ९ ॥ ओधिजी भयचलनयोः । विनकि । विङ्कः । विज
इदिति हिस्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ १० ॥ वृजी वर्जने । वृणकि । वजिता ॥ ११ ॥
पृची संपर्के । पृणकि । पपर्थ ॥ १२ ॥ इति रुधादयः ॥

निङन्ते तनादयः ।

अथ सप्त स्वरितेतः ॥ तनु विस्तारे । तनादिकृन्ध उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततान् । तेने ।
तनु । अतनीत् । अतानीत् । तनादिभ्यस्तथासोः । १।४।७९ । तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । थासा
साहचर्यादेकवचनं तदादेशे गृह्यते । तेनेह न यूयमतनिष्ठ । अनुदासोपदेशेयनुनासिकलोपः । तङि । अतत । अतनिष्ठ ।
अतथाः । अतनिष्ठाः ॥ १ ॥ पणु दाने । सनोति । सनुते । ये विभाषा । मायात् । सन्यात् । जनसनेत्यात्वम् । असात् ।
असनिष्ठ । असाथाः । असनिष्ठाः ॥ २ ॥ क्षणु हिंसायाम् । क्षणोति । क्षणुते । इयन्तेति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत ।
अक्षणिष्ठ । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः ॥ ३ ॥ क्षिणु च । उपत्ययनिमित्तो लघुपृथगुणः । (५) संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः
इति न भवतीत्यात्रेयादयः । अवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितामे । अक्षेणीत् । अक्षित । अक्षे-
णिष्ठ । अक्षिताः । अक्षणिष्ठाः ॥ ४ ॥ क्रणु गतौ । क्रणोति । अर्णोति । अर्णुतः । अर्णन्ति । आनर्ण । आनुणे । अर्णितासि । अर्णीत् । आर्न ।
आर्णिष्ठ । आर्थाः । आर्णिष्ठाः ॥ ५ ॥ तृणु अदने । तृणोति । तर्णोति । तृणुते । तर्णने ॥ ६ ॥ घृणु दीप्तौ जघर्ण । जघृणे
॥ ७ ॥ अथ द्वाचनुदात्तेनौ ॥ वनु याचने । वनुते । वचने । चान्द्रमते परस्मैपदौ । वनोति । वयान् ॥ १ ॥ मनु
अवबोधने । मनुते । मेने ॥ २ ॥ दुङ्कु करणे । करोति । अत उपसर्वाधानुके । कृन्तः । यण । न अङ्कुशुरामिति न
दीर्घः । कुर्वन्ति । कुन्ति नित्यं करोते । ६।४।१०८ । करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्यान्म्वोः परयोः । कुर्वेः । कुर्मः ।
चकर्थ । चकृव । चकृषे । कर्ता । करिष्यति । कुं ये च । ६।४।१०९ । कृन्त उलोपः स्यादादा । प्रत्यये परे । कुषोत् ।
आश्मिषि । क्रियात् । कृपीष्ट । अकार्यात् । तनादिभ्य इति लुकोऽभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः । अकृत । अ-
कृथाः । संपत्तिभ्यां करोतौ भूषणे । ६।१।१३७ । समवायं च । ६।१।१३८ । संपरिपूर्वस्य करोतेः सुद
स्याद्रूपेण संघाते चार्थः । संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । संस्कृवन्ति । सङ्कीर्णवन्तीत्यर्थः । संपूर्णस्य कश्चिद्भूषणेऽपि
सुद । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकान् । परिनिविभ्य इति पः । परित्करोति । मिवादीनां वा । पर्यष्कार्पात् । पर्यष्का-
र्षात् । उपान्प्रतियलवकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६।१।१३९ । उपान्कृतः सुद स्यादेवर्षेषु चाप्रागुक्तयोर-
र्थयोः । प्रतियलो गुणाधानम् । विकृतमेव वकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उप-
कृत्य । अलंकृत्यर्थः । उपस्कृता ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । पृथो दुकस्योपकृते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उप-
स्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं भृते । वाक्याध्याहारेण भृत इत्यर्थः । सुदकात्पूर्वः । ६।१।१३९ । अङ्गवाम-
व्यवायेऽपीत्युक्तम् । संचस्कार । कात्पूर्वं इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथाहि । एवं धानुरूपसर्गेण युज्यते । अ-
न्तरङ्गत्वासुद । ततो द्विवम् । एवं च कृतश्च सयोगादेर्गुणः । संचस्करनुः । कृमृभृति इति मृत् क्रनो भारद्वाजस्येति
सूत्रे च कृजोऽसुद इति वक्तव्यम् । तेन समुदकात्परस्येद । संचस्करिथ । संचस्करिव । गुणोर्तीति सूत्रे नित्यं छन्द

धानुरूप विकरणेन व्यवधानात् । 'नान्यस्यापि पिति ' इत्यतः पिति 'उतो वृद्धिः' इत्यनो ह्यपि च वर्तते तदाह
—हलादौ पिति । 'प्रत्ययलोपं प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्य भाष्यकार्यानिर्णयं नु हकीति नानुवर्तते किं नु
पितीति अनुवर्तते एव । तेन तृट् इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ नृणहानीत्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अत्रि
नेत्यनुवर्तनान् । उन्दी । कृदन्तमार्द्धभावः । अङ् । व्यक्तिविवेचनम् । प्रक्षण क्षिप्रथा ॥—अञ्जेः सिचि । नित्य-
मिदं स्यादिति । विभाषाप्रहणं नानुवर्तते इति भावः । सिचि किम् । अदक्ता । पृची । ईदित्वादिप्रायां नेद । पृक्तः ।
'अपृक्त एकालः' इत्यत्र नमपूर्वः ॥ इति रुधादयः ॥

अतनिष्ठ । अतानिष्ठेति । 'तथस्थसिपाम्' इति तादेशः । 'अनो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥—अतनेति । 'तनादिभ्यस्त-
थासोः' इति सिञ्जल्यनुनासिकलोपः ॥—अतनिष्ठेति । लुगभावपक्षे ईद । पणु दाने । नान्तोऽयं णकारस्तु लाक्षणिकः ।
तेन यदुक्तं संसति संसन्त इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ । क्षणु हिंसायाम् । क्षिणु च इमावपि लाक्षणिकणकारी । तेन
विक्षन्ति । क्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ॥—सिचो लोप इति । न चास्मिन्त्यक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतैत्यत्र गुणः

सीति सूत्राभित्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिसंख्येत्याहुः सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ऋतश्च संयो-
गादेरिति लिङ्सिचोर्नैद । एकांश्च उपदेश इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशो यः संयोगादिरिति व्याख्यानात् ।
संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ॥ १ ॥ इति तनादयः ॥

तिङन्ते कयादयः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविभिन्ने । ॥ त्रयादिभ्यः श्रा ॥ ३१॥ १॥ क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । ईस्वापूर्वं शेर-
न्तादेशः । परस्वाभित्यत्वादान्तरङ्गत्वाच्च । एवं ह्रस्वाद्भावः । ततः श्राभ्यस्तयोरित्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते ।
क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रियिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्री-
तात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ॥ १ ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तां च । कामितः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते ॥ २ ॥
श्रीञ् पाके ॥ ३ ॥ मीञ् हिंसायाम् । हिनुमीना । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । मीनातिमिनोतीत्येतिवचने आत्वम् ।
ममौ । मिम्यतुः । ममिथ । ममाथ । मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् ।
अमास्त ॥ ४ ॥ पिञ् बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता ॥ ५ ॥ स्कुञ् आप्रवणे । ॥ स्त-
म्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भ्यः श्रुश्च ॥ ३१॥ २॥ चात् श्रा । स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते ।
चुस्काव । चुस्कवे । स्कोता । अस्कौपीत् । अस्कोष्ट ॥ ६ ॥ स्तम्भवादयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनाथौ इत्येके ।
माधवस्तु प्रथममृतीयौ स्तम्भार्थौ द्वितीयो निष्कोपणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः ।
विष्टभ्रोति । विष्टभ्राति । अवष्टभ्रोति । अवष्टभ्राति । अवतष्टम्भ । जुलम्भित्यङ्का । व्यष्टभत् । व्यष्टभ्मीत् । स्तु-
भ्रोति । स्तुभ्राति । ॥ वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ॥ ३१॥ ३॥ वेः परस्य स्कभ्रातेः सस्य पः स्यात् । विष्कभ्रोति । वि-
ष्कभ्राति । स्कुभ्रोति । स्कुभ्राति । ॥ हलः श्रः शानज्झौ ॥ ३१॥ ४॥ हलः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्धौ
परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तभ्नीत्यादि । युञ् बन्धने । युनाति । युनीते । योता
॥ ७ ॥ कृञ् शब्दे । कृनाति । कृनीते । कृविता ॥ ८ ॥ दृञ् हिंसायाम् । दृणाति । दृणीते ॥ ९ ॥ पुञ् पवने ।
प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ७३॥ १॥ शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता ॥ १० ॥ लृञ् छेदने । लुनाति । लुनीते
॥ ११ ॥ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तर । तस्तरतुः । स्तरिता । स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत ।
आशिषि । स्तीर्यात् । लिङ्सिचोरिति वेद । ॥ न लिङि ॥ ७३॥ २॥ वृत इदो लिङि दीर्घो न स्यात् । स्तरि-
षीष्ट । उश्चेति कित्वम् । स्तीर्याष्ट । सिचि च परस्मैपदेष्विति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तरिष्ट । अ-
स्तरीष्ट । अस्तीर्य ॥ १२ ॥ कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे ॥ १३ ॥ वृञ् वरणे । वृणाति ।
वृणीते । ववार । ववरे । वरिता । वरीता । आशिषि उदोष्ठपूर्वस्य । वूर्यात् । वरिषीष्ट । वूर्याष्ट । अवारीत् । अ-
वारिष्टाम् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्य ॥ १४ ॥ धूञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुषयिथ । दुषोथ । दुषयिव ।
धोता । धविता । स्तुसुधूम्भ्य इतीद् । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट ॥ १५ ॥ अथ बभ्रात्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
शृ हिंसायाम् । शृहृप्रां ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा ऋच्छत्युतामिति गुणः । शश्रतुः । शशरतुः । श्र्युकः
कित्तीति निषेधस्य ऋादिनियमेन बाधः । शशरिव । शश्रिव । शरिता । शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारि-
ष्टाम् ॥ १ ॥ पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः । पपरतुः । आशिषि । पूर्यात् ॥ २ ॥ वृ वरणे । भरण इत्येके ॥ ३ ॥ भृ
भस्सने । भरणेप्येके ॥ ४ ॥ मृ हिंसायाम् । मृणाति । ममार ॥ ५ ॥ दृ विदारणे । ददरतुः । ददरतुः ॥ ६ ॥ जृ

स्यादिति वाच्यम् । 'उश्च' इति सिचः कित्वेन तन्निषेधात् ॥ 'संपर्युपेभ्यः' इति वृत्तिस्थपाठ विहाय भाष्यवार्तिकानुसारेणाह
—संपरिभ्यामिति ॥ इति तनादयः ॥

एवं ह्रस्वाद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यनेन ॥—सौत्रा इति । नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः ॥—विष्टभ्रोती-
ति । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'स्तम्भेः' इति षलम् ॥—वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् । 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते
इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् ॥—विस्कभ्रोतीति । स्कभ्रातेरित्यत्र श्राविशिष्टे रूपं न विवक्षितं किं तु धातुमा-
त्रम् । अन्यथा विष्कम्भितमित्यादावपि पत्व न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, माधवादिप्रत्यविरोधादिति भावः ॥—हलः
श्रः—॥—स्तभानेति । 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेर्हर्लुक् । अत एव जहीत्यत्र हिलो-
पधारणार्थं परिभाषा नोपन्यस्तेत्याहुः । यत्तु कैश्चित् शानजादेशो धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो भवति न तु सौत्रेभ्य
इति व्याख्याय स्तभीहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं माधवादिप्रत्यविर्लुक् च ॥—प्वादीनां ह्रस्वः । 'धिवुक्मुचमाभू' इत्यतः
शितीत्यनुवर्तते इत्याह—शिति पर इति ॥—न लिङ्गिति । अनेन वृत इदो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् ॥—उदोष्ठ्य—
दन्तोष्ठ्योऽपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह—वूर्यादिति ॥—वरिषीष्टेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इति वेद ॥—अवूर्येति ।

वयोहानी ॥ ७ ॥ मृ हत्येके ॥ ८ ॥ धृ हत्येके ॥ ९ ॥ नृ वये ॥ १० ॥ कृ हिंसायाम् ॥ ११ ॥ कृ गती । कृणाति । अरांचकार । अरिता । अरीता । आणीत् । आणीताम् । ईयात् । आरीत् । आरिष्टम् ॥ १२ ॥ गृ सव्ये ॥ १३ ॥ ज्या वयोहानी । ग्रहिज्या । ॥ हलः । १६।४।२। अज्ञावयवाहलः परं वत्संप्रसारणं तदन्ताहस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घं कृते प्वादीनां ह्रस्वः । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः ॥ १४ ॥ री गतिरेषणयोः । रेणं वृक्षादयः ॥ १५ ॥ लीं श्लेषणे । विभाषा क्षीयतेरित्येतिवचने आत्वं वा । लली । लिलाय । लाता । लेता ॥ १६ ॥ ङली वरणे । ङिलनाति ॥ १७ ॥ ग्री गती ॥ १८ ॥ वृत् । व्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । ग्री वरणे ॥ १९ ॥ ग्री भवे ॥ २० ॥ भरण हत्येके ॥ २१ ॥ क्षीप् हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषांचिन्मते तु न ॥ २२ ॥ ह्रा अवबोधने । ज्ञानजोर्जा । जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्याच्च ह्रस्वः ॥ २३ ॥ बन्ध बन्धने । बध्नाति । बध्निष्यथ । बन्धा । बन्धारौ । भन्त्यति । बधान । अभान्सीत् । पूर्वप्रासिद्धमिति भयभावापूर्वं झलो झलीति सिजलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भयभावो न । प्रत्ययलक्षणे प्रति सिजलोपस्यासिद्धत्वात् । अभान्धाम् । अभान्सुः ॥ २४ ॥ वृङ् संभक्तौ । वृणीते । ववे । ववृषे । ववृष्टे । वरिता । वरीता । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अहृत ॥ १ ॥ ग्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षयोः ॥ इतः परस्मैपदिनः । ग्रन्धाति । ग्रन्थिग्रन्थीत्यादिना किरवपक्षे एषाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यं इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः । श्रेयुः । इदं कित्त्वं पितामपीति सुधाकरमते । श्रेयिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि । शश्राथ । उत्तमे तु । शश्राथ शश्रेथेति साधवः । तत्र मूलं मृगयम् ॥ २ ॥ ग्रन्थ विलोडने ॥ ३ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थसन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रुत्येः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् ॥ ४ ॥ कुन्थ संश्लेषणे संश्लेषे इत्येके । कुभाति । चुकुन्थ ॥ ५ ॥ कुथेति दुर्गः । चुकोथ ॥ ६ ॥ मृद् क्षोदे । मृद्नाति । मृदान ॥ ७ ॥ मृड च । अयं सुश्लेऽपि । मृवम् । मृहणाति ॥ ८ ॥ गुध रोपे । गुद्नाति ॥ ९ ॥ कुप निष्कर्षे । कुण्णाति । कोपिता । ॥ निरः कुपः । ७।२।४६। निरः पराङ्कुपो वलादेराधेयानुक्तस्य इह । स्यात् । निष्कोपिता । निष्कोष्टा । निरकोपीत् । निरकुक्षत् ॥ १० ॥ भुभ संचलने । ॥ भुभ्रादिपु च । ८।४।३९। भुज्जाति । भुज्जीत । क्षोभिता । भुभान् ॥ ११ ॥ णभ तुभ हिंसायाम् । नज्जाति । तुज्जाति । नभते तोभने इति शपि । नभति तुभ्यतीति इयनि ॥ १२ ॥ क्लिष्ट विबाधने । शादति श्रुवनिषेधः । क्लिभाति । क्लेशिता । क्लृष्टा । अक्लेशीत् । अक्लिष्टत् ॥ १४ ॥ अद्वा भोजने । अद्वाति । आश ॥ १५ ॥ उध्रस् उच्छेदे । उकार इत् । प्रज्जाति ॥ १६ ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके । उध्रसंचकार ॥ १७ ॥ इय आभीक्ष्ये । पानःपुन्यं भृशार्थं वा आभीक्ष्यम् । इष्णाति । तीव्रसहृद्यत्र सहिना साहचर्यादुकारविकरणस्य तादादिकस्यैव इपंप्रहणं ननु इत्यतीष्णाप्योरित्याहुः । एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इष्टिकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम् । इत्येत्नकारे इत्यनप्रत्ययात्प्रतिषेध इति ॥ १८ ॥ विप्र विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ॥ १९ ॥

‘उध्र’ इति लिट्मिचोः कित्वाद् गुणभावं गत्युत्पन्नम् ॥—हलः । संप्रसारणस्येत्यनुवर्तने । अज्ञस्येवयवपट्टी । हल इति पयसा नटेतदाह—अज्ञावयवादिनि । अज्ञावयवादिनि । निरुतम् । द्रुतम् । तदन्ताहस्य किम् । विषयति । क्षीप् हिंसायाम् । पिच्चादट् । क्षिया हेतिक्षियायाम् । क्षियाशीरित्यादी क्षिया धर्मव्यतिक्रम आचारभेद इति वक्ष्यति ॥—दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घप्रहणेनाज्ञवृत्तपरिभाषा ज्ञायत इत्यकारे स्थितम् । अन्यथा ज्ञानजोर्जं विदध्यात् । ‘अतो दीर्घो यचि’ इति दीर्घपिण्डे । तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्प्रथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः । ह्रस्वाभावं सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । गति तु ह्रस्वे पुनरज्ञकार्यं प्रवृत्तमेवेति न ज्ञापकः । तथा च ह्रस्वाभावमिदं न किंचिद्वाचकमिति । किंच ‘अज्ञवृत्ते पुनरज्ञवृत्तावधिषिः’ इत्येव परिभाषाशरीरम् । तत्रोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु ‘भ्यसो भ्यम्’ इति सूत्रे भाग्ये परिनिष्ठितस्येत्येव पाठमिति स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्मदस्मच्छन्दगतमनोरमाग्रन्थादवगम्यते । तस्मिन् पक्षे दीर्घप्रहणसामर्थ्यं नोपक्षीणमिति सम्प्रयोगात् ग्रन्थ इति । केचित् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् हस्य इति व्याख्येयमित्याहुः ॥—वध्नातीति । ‘अनिदिताम्’ इति नलोपः ॥—अभान्सीदिति । ‘वदवज्ज’ इति वृद्धिः । भयभावः ॥—अयान्धामिति । ‘अयन्धोः’ इति तस्य भलम् । ‘झरो झरि’ इति वा लोपः । वृङ् संभक्तौ । भक्तिभर्जनम् । ग्रन्थ ॥—किरवपक्षे इति । ग्रन्थिग्रन्थीत्यादिना लिट्ः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् ॥—निरः कुपः । ‘स्वरति’ इति सूत्रादित्यनुवर्तने ‘आधेयानुक्तस्ये’ इत्यधिक्रियत एव तदाह—वलादेरित्यादि । निरः किम् । कोपिता । कोपितुम् ॥—निरकुक्षदिति । इहभावे वयः ॥—सहिना साहचर्यादिति । यद्यपि पदं पुह चकथं इति दिवादिपरि सहिष्मि तथापि सहति शपा निर्देशाद् आभादिकेनैव सहिना साहचर्यमित्याहुः ॥—इत्यनप्रत्ययादिति । बहुव्रीहियम् । इत्यनप्रत्ययवत् इत्येत्नकारे परत इष्टिकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च वैवादिकादिकल्पो नैति फलितम् । एवं च ‘तीव्रसह’ इत्यत्र इष्णातेरपि प्रहणमिति बोध्यम् ॥—

पुष प्लुष छेहनसेवनपुरणेषु । गुष्णाति । हुष्णाति ॥ २१ ॥ पुष पुष्टौ । पोषिता ॥ २२ ॥ मुष सेये । मोषिता ॥ २३ ॥ खच्च भृतप्रादुर्भावे । भृतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । वान्तोऽयमित्येके । ॥ चछ्रोः शूडनु-
नासिके च । १६।४।१९। सनुक्कस्य छस्य वस्य च कमाच्छ ऊर एतावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ हलादौ च किति ।
खौनाति । चखाव । खविता । शानचः परत्वावृद्धि कृते हलन्तत्वाभावाच्च शानच । खौनीहि ॥ २४ ॥ हिट च ।
हुष्वम् । हिष्णाति ॥ २५ ॥ ग्रह उपादाने । स्वरितेत् । ग्रहज्या । गृह्णाति । गृह्णीते । ॥ ग्रहोऽलिटि दीर्घः
। ७।२।३७। एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यान्नतु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिथ । गृह्णात् । ग्रहीषीष्ट ।
इयन्तेति न वृद्धिः । अग्रहीन् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत ॥ २६ ॥ इति त्रयादयः ॥

तिङन्ते चुरादयः ।

चुर सेये । ॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३।१।२५।
एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः । (ग) प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु
स्वार्थे । पुगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिपशवादि । गुणायादेशौ । चोरयति । ॥ णिचश्च । ३।३।
७७। णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट ।
णिश्रीति चङ् । णो चङीति ह्रस्वः । द्विवम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत् । अचूचु-
रत ॥ १ ॥ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् ।
तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । अत एकह-
लित्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एवाष्टपाद्वेत्यस्य न वैयर्थ्यम् ॥ २ ॥
यत्रि संकोचे । यन्नयति । यन्नेति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्नतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुट्टि-
तत्रिमत्रिषु ॥ ३ ॥ स्फुण्डि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणान् स्फुण्डति । स्फुटीति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति ॥ ४ ॥

पोषितेति । अनिटकेषु पुष्येति श्यना निर्देशाद्यं सेडिति भावः ॥—चछ्रोः शूडनु—च्छोरिति सनुक्कस्यानुकरणम् ।
चुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह—सनुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारान्पूर्वं चकारो ज्ञेयः । सनुक्कस्य किम् । विन्छप्र-
च्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते तुकोऽश्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सनुक्कग्रह-
णात् । तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानित्यादि सिद्धमित्याहुः । सूत्रस्थेन चशब्देन किञ्चलोः द्वितीयमुक्त्यत इत्याह
—कावित्यादि । ग्रहो लिटि दीर्घः ॥ एकाचः किम् । जाग्रहिता । जाग्रहियति इत्यादौ यदलुकि माभूत् । विहि-
तस्येति किम् । ग्राहितम् । न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधां स्थानिवत्त्वनिषेधान् ।
तैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः । प्रकृतस्येदो ग्रहणात् ग्राहिता
ग्राहिष्यत इत्यादौ णिचविदो न दीर्घः ॥—ग्रहीषीष्टेति । वृत्त इत्यनुवृत्तेः ‘न लिङि’ इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ॥—
अग्रहीषातामिति । लुडात्मनेपदद्विवचनम् ॥ इति त्रयादयः ॥

सत्यापपाश—॥ एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभविष्यन्तीति नाम्नाभिरुपायन्ते । लवचशब्दोऽका-
रान्तः ॥—प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु आपुगर्थमिति ज्ञेयम् । अन्ये लाहुः । सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्मेषामुपादानम् ।
अन्यथा रमणीयं घटं करोतीत्यादाविव रमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज न स्यादिति ॥—अचूचुरदिति । अत्र प्राचा
व्याख्याया ‘सन्वद्धुनि—’ इति सन्वद्धाव इत्युक्तं तद्वभासात् । सन्वद्धावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वद्धावं नापेक्षत इति ॥
—सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिच लभन्त इत्येतदर्थकमित्यर्थः । न चैवम् ‘आधुपादा’ इति
व्यर्थमिति वाच्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासर्वविकल्पात् । एवं चास्मिन्पक्षे आधुपीयाणामेवैच्छिको विकल्पः, अन्येषां तु शिष्ट-
प्रयोगाद्यवस्थित इत्यर्थः ॥—जगाण । जगणतुरिति । वृत्तां चकाण चकणतुरिति प्रचुरः पाठस्तस्मिन् पाठे नास्त्येव
प्रकृतार्थसिद्धिः । केचित्तु णिजभावे गणयामसेत्यादिरूपाभावेऽपि गणधातोरदन्तलाङ्गणमासेत्यामा भवितव्यमिति जगा-
णेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः ॥—न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्यमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य
शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम् । भ्वादेराकृतियगणत्वात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसि-
द्धेः ॥—तच्चिन्त्यमिति । यत्रितत्रिमत्र्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात् यन्नतत्रिमत्र इति
नकारे पठितेऽपि ‘अनिदिताम्—’ इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् । चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारो-

१ एकाच इति—हरदत्तानुरोधेनेदमुक्तम् । अग्रहीष्टामित्यादौ लवस्थावामिति पक्षे एकाचो विहितत्वाभावादीर्घाभावात्
असंगतं हरदत्तोक्तमिति बोध्यम् । २ स्वार्थे इति—करणे इत्यस्य तु नानुवृत्तिः, विच्छिन्नत्वादिति भावः ।

लङ्घ दसनाङ्गनयोः ॥ ५ ॥ कुट्टि अनृतभाषणे । कुम्भयति ॥ ६ ॥ लङ् उपसेवायाश्च । लाडयति ॥ ७ ॥ मिष्टि
 खेहने । मिन्दयति । मिन्दति ॥ ८ ॥ ओलङ्ङि उत्क्षेपणे । ओलङ्ङयति । ओलङ्ङति ॥ ९ ॥ ओकार इदित्येके ।
 लण्डयति । लण्डति ॥ १० ॥ उकारादिरवमित्यन्ये । उलण्डयति ॥ ११ ॥ जल अपवारणे ॥ १२ ॥ लज्ज इत्येके
 ॥ १३ ॥ पीड अवगाहने । पीडयति । ॥ ॥ ब्राजभासमापदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । ॥ ॥ ॥ एषा-
 सुपधाया हलो वा स्याच्चरूपरे णौ । अपीपिडत् । अपिपीडत् ॥ १४ ॥ नट अवस्कन्दने । अवस्कन्दन् नाटयत्
 ॥ १५ ॥ अथ प्रयत्ने । प्रस्थान इत्येके ॥ १६ ॥ यथ संयमने । बाधयति । बन्धेति चाभ् । ॥ १७ ॥ पू पूरणे ।
 पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेटकवाय । एवं च घृणातिविपतिभ्यां परितेत्यादिसिद्धावपि
 परति परत इत्यादितिद्धिः फलम् ॥ १८ ॥ ऊर्ज बलप्राणनयोः ॥ १९ ॥ पक्ष परिग्रहे ॥ २० ॥ वर्ण कूर्णे प्रेरणे ॥
 वर्ण वर्णन इत्येके ॥ २२ ॥ प्रथ प्रख्याने । प्राधयति । नान्ये मितोऽहेताविति वक्ष्यमाणत्वाच्चास्य मित्वम् ।
 ॥ अस्त्युदृत्वरप्रथमदृत्स्वशाम् । ॥ ॥ ॥ एषामभ्यासस्य अकारोऽन्तादेशः स्याच्चरूपरे णौ । इत्यापवादः ।
 अपप्रथत् ॥ २३ ॥ पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । ॥ ॥ उर्कृत् । ॥ ॥ ॥ उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चरूपरे
 णौ । हरारामपवादः । अपीपृथत् । अपपर्थत् ॥ २४ ॥ पथ इत्येके । पाथयति ॥ २५ ॥ पम्ब सम्बन्धने । सम्बयति ।
 असम्बत् ॥ २६ ॥ शम्ब च । अशशम्बत् ॥ २७ ॥ साम्ब इत्येके ॥ २८ ॥ भक्ष अदने ॥ २९ ॥ कुट्ट छेदन-
 भर्त्सनयोः । पूरण इत्येके । कुट्टयति ॥ ३० ॥ पुट्ट चुट्ट अल्पीभावे ॥ ३२ ॥ अट्ट पुट्ट अनादरे । अट्टयति । अर्ध
 दोषधः । दृष्टस्यासिद्धत्वाच्चन्द्रा इति निषेधः । आट्टित् ॥ ३४ ॥ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठतीति लुडि
 स्तेये इति भौवादिकस्य ॥ ३५ ॥ शठ श्वठ असंस्कारगत्योः ॥ ३७ ॥ श्वठि इत्येके ॥ ३८ ॥ तुजि पिजि हिंसाकलादा-
 ननिकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदिकरणानुज्ञति । पिजति ॥ ४० ॥ तुज पिजति ॥ ४२ ॥ लजि लुजि इत्येके
 ॥ ४४ ॥ पिस गतौ । पसयति । पंसेतीति तु शपि गतम् ॥ ४५ ॥ पान्त्व सामप्रयोगे ॥ ४६ ॥ श्वत्क चलक
 परिभाषणे ॥ ४८ ॥ णिह खेहने । स्फिट इत्येके ॥ ५० ॥ स्मिट अनादरे । अपोपदेशाच्चा पः । असिस्मि-
 ट् ॥ ५१ ॥ प्मिट् अनादर इत्येके । इतिवस्यावयवेऽचरितार्थेवाणिजन्तात्तद्धिः स्माययते ॥ ५२ ॥ क्रिष्ट
 श्लेषणे ॥ ५३ ॥ पथि गतौ । पन्थयति । पन्थति ॥ ५४ ॥ पिट्छ कुट्टने ॥ ५५ ॥ छट्ति संभरणे । छन्दयति ॥
 छन्दति ॥ ५६ ॥ अण दाने । प्रायेणाय विपूर्वे । विश्राणयति ॥ ५७ ॥ तड आघाते । ताडयति ॥ ५८ ॥ खड्

पधपाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लङ् । ऋदपूर्वका संनोपमेवा । लाडयति
 पुत्रम् । लडयोरभेदात्तालयति ॥—ओकार इदित्येक इति । ओदिकरण 'ओदितय' इति धातोर्न्यवहितस्य निघातका-
 रस्य नत्वार्थमिति तदुदात्तित्येकः । लण्डः । ओदित्वादिन्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डनः । पीड अवगाहने ॥—
 'ब्राजभास' इति हन्यपक्षे गन्वटावविषयत्वात् । 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । हस्याभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह—
 अपीपिडदित्यादि ॥ पू पूरणे ॥—दीर्घोच्चारणमित्यादि । पारयतीत्यादिस्वपाणि हस्योच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति पर-
 तात्त्वार्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः । अत्र वदन्ति । धातुपाठकृता पाणिनिना विधायैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठित्वाः । न हि
 ऋकारान्ताः सेटका इति । तेन परिभाषित येनेत्य तस्याशयः कथ्येत । कथिकपदमे तस्य निमित्त्यन्तत्वमुक्तमिति ।
 एवं चास्मिन्पक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलितम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परिता परितेयादी 'वृत्ता वा' इति इदो दीर्घ-
 विकल्पार्थम् । ततश्च णिज्वकल्पः सिद्ध एवेति परतात्यादिरूपमाहुः । ऊर्ज । ऊर्जयति । बलवान्भवति । जीवति वे-
 त्यर्थः ॥—उर्कृत् । 'जिप्रतेर्वा' इत्यनो वेति वर्तते ॥—हराराममिति । ऋकारोपधे 'उपधायाध' इत्यचीकृतदि-
 त्यादौ हर प्राप्तः, अमीश्वजदित्यत्र मुञ्जेर्द्विद्वार प्राप्तः, इतरेषां कृदुपधानो गुणेन अपावृथदित्यादावर इति विवेकः ।
 नन्विह उरित्यन्यमानः सवर्णान् शुद्धाति ऋदिति विधीयमानस्तु न शुद्धाति । तथा च अचीकृपदित्यत्र 'ऊर्कृत्' इत्य-
 न्नं ऋवर्णं सति अचीकृपदिति प्रसज्येतेति चेत् । सैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'ऊर्कृत्' इत्यस्य प्रवृत्त्या पथात् 'कृपो-
 रो लः' इत्यनेन ऋकारिकदेशस्य लृकारिकदेशविधानादिशिविदः । न च चचीकृप्यन इत्यादा रीगामादेशलवार्थं 'कृपो रो
 लः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपातुः 'कृप् यामर्थे' इत्येव पठ्यताम् । एष हि प्रकियालाघव लभ्यते । ऋकारिकदेशस्य लृकारि-
 कदेश इति व्याख्यानादपि न भवतीति वाच्यम् । अचीकृपदित्यत्र 'ऊर्कृत्' इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । 'कृपो
 रो लः' इत्यनेन ऋकारिकदेशस्य लृकारिकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानादपि श्रुत्यात् । इदं च कैयटीत्योक्तम् । न-
 त्विदं क्षोदक्षमम् 'कृत उत' इत्यनेन तपरकरणे लृवर्णमाहकत्वे रूपमिदं स्पष्टत्वात् ॥—अयं दोषध इति । दोषधत्वे
 लाटिद्विदिति स्यादिति भावः । शठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृतो भवति गच्छति वेत्यर्थः ॥—स्माययत इति ।
 आलं तु नेह भवति । 'नित्यं स्मयतेः' इति निर्देशेन 'स्मिद् इयदसने' इति भौवादिकादेव हेतुमणौ तद्विधानात् । अण

खडि कडि भेदने । खाडयति । खण्डयति । खण्डति । कण्डयति । कण्डति ॥ ६१ ॥ कुडि रक्षणे ॥ ६२ ॥ गुडि वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुडि इत्यन्ये । अवकुण्डयति । अवकुण्डति । गुडि इत्यपरे ॥ ६५ ॥ खुडि खण्डने ॥ ६६ ॥ वडि विभाजने । वडि इत्येके ॥ ६८ ॥ मडि भूषायां हर्षे च ॥ ६९ ॥ भडि कल्याणे ॥ ७० ॥ छुर्द वमने ॥ ७१ ॥ पुस्त वुस्त आदरानादरयोः ॥ ७३ ॥ चुद् संचोदने ॥ ७४ ॥ नक्क धक्क नाशने । णोपदेशलक्षणे पर्युदसोऽयम् । प्रनक्कयति ॥ ७६ ॥ चक्क चुक्क चयने ॥ ७८ ॥ झल शौचकर्मणि ॥ ७९ ॥ तल प्रतिष्ठायाम् ॥ ८० ॥ तुल उन्माने । तोलयति । तोलयायास । अतुलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि । अतुलोपमाभ्यामिति निपातनादङ्-
न्तस्य तुलान्नदस्य सिद्धौ ततो णिच् ॥ ८१ ॥ दुल उत्क्षेपणे । दोलयति । दोलयायास । अदुलत् ॥ ८२ ॥ पुल महत्वे ॥ ८३ ॥ चुल समुच्छाये ॥ ८४ ॥ मूल रोहणे । मूलयति मूलयायास ॥ ८५ ॥ कल विल क्षेपे । कालयति ॥ ८७ ॥ विल भेदने ॥ ८८ ॥ तिल ज्वेहने ॥ ८९ ॥ चल भृतौ ॥ ९० ॥ पाल रक्षणे ॥ ९१ ॥ लृष हिंसायाम् ॥ ९२ ॥ शुल्ब माने शूर्पे च ॥ ९४ ॥ चुट छेदने ॥ ९५ ॥ मुट संचूर्णने ॥ ९६ ॥ पडि पसि नाशने । पण्डयति । पण्डति । पंसयति । पंसति ॥ ९८ ॥ वज मार्ग संस्कारगत्योः ॥ १०० ॥ शुल्क अतिस्प-
र्शने ॥ १०१ ॥ चपि गायाम् । चम्पयति । चम्पति ॥ १०२ ॥ क्षपि क्षान्तायाम् । क्षम्पयति । क्षम्पति ॥ १०३ ॥ क्षजि कृच्छ्रजीवने ॥ १०४ ॥ श्वर्त गत्याम् ॥ १०५ ॥ श्वन्न च ॥ १०६ ॥ जप मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । ॥ मितां ह्रस्वः । १६।४।९२। मितामुपधाया ह्रस्वः स्याणौ परे । जपयति ॥ १०७ ॥ यम च परिवे-
षणे । चान्मिच् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः ॥ १०८ ॥ चह परिकल्कने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावी न । अचचहत् ।
चप इत्येके । चपयति । रह त्याग इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् ॥ १११ ॥ बल प्राणने । बलयति ॥ ११२ ॥ चिञ् चयने । ॥ चिस्फुरोर्णौ । १६।१।५४ । आत्वं वा स्यात् । ॥ अर्तिहीन्लीरीकृष्यीश्माचर्यातां पुङ्गुणौ । ७।३।३६ । चपयति । चययति । जिस्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयति । चयते । प्रणिचयति । प्रनि-
चयति । (ग) नान्ये मितोऽहेतौ । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्त-
त्वप्रयुक्तं न मिच्चं न ॥ ११३ ॥ घट्ट चलने । मुस्त संघाते ॥ ११५ ॥ खट्ट संवरणे ॥ ११६ ॥ पट्ट स्फिट्ट चुचि हिंसासायाम् ॥ ११९ ॥ पूल संघाते ॥ १२० ॥ पूर्ण इत्येके । पूणेत्यन्ये ॥ १२१ ॥ पुस्त अभिवर्धने ॥ १२२ ॥ टकि बन्धने । टक्कयति । टक्कति ॥ १२३ ॥ धूस कान्तिकरणे । धूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके न ताल-

दाने । विश्राणनं वितरणम् । चुद् संचोदने । 'ण्यासश्रन्थः—' इति युचि चोदना । चज मार्ग । वाजयति । मार्गयति । केचित्तु मार्गेति न धात्वन्तरे किं तु वजेत्येक एव धातुमार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचक्षुः । जप मिच्च । चाद्रतावित्येके । जपधातुर्णिचं लभते मित्संज्ञकध्वन्ये ॥—ज्ञाने ज्ञापने चेति । 'प्रतिपदज्ञमिचतनाः' प्रच्छ ज्ञासायामित्यत्र ज्ञाने । 'श्लाघद्—' इति सूत्रे ज्ञाप्यमानो बोधयितुमिच्छमाण इति व्याख्याया ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति भावः ॥—वेष्टनमिति । 'परिवेषसु परिधिः' इत्यमरः ॥—न त्वित्यादि । अयं भावः । घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इति पठितं तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्यन्तस्य रूपम् । हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च परिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनातश्चान्यत्र मित्वनिषेधेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्रेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यप्रन्थागुण्येनोपलक्षणतया तद्व्याख्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परि-
पूर्वकस्य विषेर्णिजन्तस्य ल्युटि रूपं 'यम च परिवेषणे' इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं न तु णिजन्तस्य । तथा च भो-
जनाबद्धेष्टनाया अपि परिवेषणशब्दादुपपन्नप्रन्थमन्तत्वेनैव मित्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्व-
प्रयुक्तमित्यस्य निषेधेऽपि 'यम च परिवेषणे' इत्यनेन मित्वं सिध्यतीति दिक् ॥—चिस्फुरोर्णौ । 'आदेव उपदेशो' इत्यत आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयतेः' इत्यतो विभाषाप्रहणे च तदोह-
नित्त्वं वा स्यादिति ॥—अर्तिही-
परत्वादन्तरज्जलाच्च आदौ पुक् पश्चाद्गुणः । अर्पयति । हेपयति । न्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्रोपयति । क्षापयति । स्थापयति ॥—चपयतीति । वर्णप्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तते । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कबाधनाय 'ह्वावामश्' इत्यारम्भादिति भावः ॥—ज्ञपादिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त ॥—पूर्ण इत्येके । पुणेत्यन्ये इति । ईदशेषु पाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या । अत एव क्षीरस्वामिनोक्तम्—'पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहीमोऽत्र किमुपादग्ने वयम्' इति । पूल । पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः वजधातोर्मार्गसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवेत्य-

१ चिस्फुरोरिति—अत्र निशब्देन चुरादिणिच एव ग्रहणम् । प्रतिपदोक्तत्वात् । अतएव स्वादेश्वरन्यस्य स्फुरश्चात्र न ग्रहणम् इति प्रागः । नवीनास्तु चित्रो जिस्करणसामर्थ्यात् निशब्देन चिश्चब्देन चोभयोर्ग्रहणम् । स्फुरशब्देनापि । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु ईदशरीत्या असावैविकी । एवं च स्वादेश्वरैर्दुमणिणिच आत्वं भवत्येवेति वदन्ति ।

व्याप्त इत्यपरे ॥ १२४ ॥ कीट वर्णे ॥ ३२५ ॥ चूर्ण संकोचने ॥ १२६ ॥ पूज पूजायाम् ॥ १२७ ॥ अर्क ल-
वणे । तपन इत्येके ॥ १२८ ॥ गुठ आलस्ये ॥ १२९ ॥ गुठि शोषणे । गुष्ठयति । गुष्ठति ॥ १३० ॥ जुड
मेरणे ॥ १३१ ॥ गज मार्जे शब्दार्थौ । गजयति । मार्जयति ॥ १३३ ॥ मर्च च । मर्चयति ॥ १३४ ॥ घृ प्र-
क्षवणे । क्षावण इत्येके ॥ १३५ ॥ पचि विस्तारवचने । पक्षयति । पक्षति । पक्षते इति व्यकार्थस्य ऋषि गतम्
॥ १३६ ॥ तिज निशाने । तेजयति ॥ १३७ ॥ कृत संशब्दने । उपधायाश्च । ७।१।१०१ । आतोरुपधाभूतस्य
कृत इत्यात् । रपरत्वम् । उपधायां चेति दीर्घः । कीर्तयति । उक्तं । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ॥ १३८ ॥ बर्ध
छेदमपूरणयोः ॥ १३९ ॥ कुषि आच्छादने । कुम्बयति । कुम्बति ॥ १४० ॥ कुभि इत्येके ॥ १४१ ॥ लुषि लुषि अर्धने ।
अर्धन इत्येके ॥ १४३ ॥ ह्रप व्यक्तायां वाचि ॥ १४४ ॥ ह्रप इत्येके ॥ १४५ ॥ चुटि छेदने ॥ १४६ ॥ हल मेरणे ।
पृलयति । ऐलिलत् ॥ १४७ ॥ म्रक्ष म्लेच्छने ॥ १४८ ॥ म्लेच्छन् अव्यक्तायां वाचि ॥ १४९ ॥ म्रस बर्ह हिंसायाम्
॥ १५१ ॥ केचिदिह गर्जे गर्द्द शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायामिति पठन्ति ॥ १५४ ॥ गुर्द्द पूर्वं निकेतने ॥ १५६ ॥
जसि रक्षणे । मोक्षण इति केचित् । जंसयति । जंसति ॥ १५७ ॥ इड स्तुते ॥ १५८ ॥ जसु हिंसायाम् ॥ १५९ ॥ पिडि
संघाते ॥ १६० ॥ रुप रोपे । रुठ इत्येके ॥ १६२ ॥ डिप क्षेपे ॥ १६३ ॥ घृप समुच्छ्राये ॥ १६४ ॥ आ कुस्मादा-
त्मनेपदिनः । कुस्मान्नो वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः । अकर्तृगामिकाधमिदम् । चित्त संचेतने । चेतयते ।
अचीचित्तते ॥ १ ॥ दशि दंशने । दंशयते । अदंशत । इदित्वाणिजभावे । दंशति । आकुस्मीयमात्मनेपदं णिच्-
सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ॥ २ ॥ दसि दशनदशनयोः । दंसयते ।
दंसति ॥ ३ ॥ दसेत्यप्येके ॥ ४ ॥ डप डिप संघाते ॥ ६ ॥ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्नयते । चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति
कृत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति ॥ ८ ॥ मत्रि गुप्तप्रभाषणे ॥ ९ ॥ स्पश ग्रहणसंस्मरणयोः ॥ १० ॥ तर्जे भर्त्से तर्जने
॥ १२ ॥ वस्त गन्ध अर्धने । वस्तयते । गन्धयते ॥ १४ ॥ चिष्क हिंसायाम् ॥ १५ ॥ हिष्कलेके ॥ १६ ॥ निष्क
परिमाणे ॥ १७ ॥ लल ईप्सायाम् ॥ १८ ॥ कृण संकोचने ॥ १९ ॥ तृण पूरणे ॥ २० ॥ भृण भाषाविशङ्कयोः
॥ २१ ॥ श्ठा श्लाघायाम् ॥ २२ ॥ यक्ष पूजायाम् ॥ २३ ॥ म्यम वितर्के ॥ २४ ॥ गुर उद्यमने ॥ २५ ॥ शम
लक्ष आलोचने । नाय्ये मित इति मित्वनिषेधः । शामयते ॥ २७ ॥ कुन्स अवक्षेपणे ॥ २८ ॥ कुट छेदने ।
कुट इत्येके ॥ ३० ॥ गल स्ववणे ॥ ३१ ॥ भल आभण्डने ॥ ३२ ॥ कृट आभ्रदाने । अवसादने इत्येके ॥ ३३ ॥
कुट्ट व्रतापे ॥ ३४ ॥ वञ्च प्रलम्भने ॥ ३५ ॥ वृष शक्तिबन्धने । शक्तिबन्धनं प्रजननसामर्थ्यं शक्तिबन्धश्च । बर्ध-

धे प्रशः । आगमप्रशाण शान्प्रशाण । चूर्ण संकोचने । प्रेण पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ॥—मर्च चेति ।
क्वचिद्भातपाठोऽस्याह्वयेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । 'मिदोऽन्यात्परः' इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । 'मर्तो
मर्ते मर्चयति द्वयेन' इति प्रयोगदर्शनाच्च ॥—उपधायाश्च । 'कृत इदानीः' इति वनेति नृदाह—धातोरुपधाया
इति । ननु 'कृत इदानीः' इति सूत्रे धातोर्कृत इति वैयर्थिकगण्येन व्याख्याने सिद्धमिति किमनेन सूत्रेणैव चेत् । मै-
वम् । तथा हि सति कृकारिण्यतीत्यत्रापि श्वप्रमत्तात् ॥—अर्धन इत्येक इति । अत्र वदन्ति । अर्धने लुबधुर्भा स्वेदा पठितौ
तयोस्त्र पाठो वृथा स्यात् । दर्शवादेव लुम्बान् मुम्बगतादिरूपनिर्देशः । अदर्शने लयेऽर्थभेदान् भ्वादिपाठः सार्थक इत्येद-
नार्थत्वं चौरादिकथोरुक्तमित्यस्वरादेक इत्युक्तमिति । प्रक्ष म्लेच्छने । प्रक्षणेऽप्ययम् । तथा तैत्तिरीयाऽप्ययम् । प्रक्ष-
यति । आमप्रक्षत् । गुर्द्द पूर्वं निकेतने । गुर्दयति पूर्वयति । केचित् पूर्वनिर्गतं इति पठन्ता गुर्दधातुः पूर्वनिर्वासे वर्तते
इति व्याचक्षते । जसु हिंसायाम् । क्त्वायामिदुक्तपार्थमुदिकरणमिति तस्यामन्योदस्य णिजनिवयः । जासयति । जमयति ।
जसित्वा । जस्त्वा । जस्वम् । चित्त संचेतने । सचेतनं मुञ्जायन्यानिश्च्युत्तरकारिकं ज्ञानम् ॥—दशनीति । दश 'दशसञ्ज-'
इति नौपम्यशङ्काहं—सज्जिसाहचर्यादिति । स्पश ग्राहयते । 'अस्मद्वृत्त'—ध्वादिनाऽन्यायस्य अन्वयः । इत्यापवादः ।
अपम्यशत् । तर्जे भर्त्से तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयतिव कर्तुमि' इति प्रयोगसु णिजनादस्माद्र्थादिकान् तर्जतेर्वा
हेतुमण्णिच बोध्यः । भृण । भृणयते । 'भृणोऽर्धमे' व्रणयमे' इत्यमरः । गुर उद्यमने । दीर्घोपधोऽयम् । गुरयते । हस्वोपधस्तु
दिवादी नृदादी चेति मनोरमायां स्थितम् । यथाय नृदादी गुरी उद्यमने इति पाठो हस्वोपध एव तथापि दिवादी धूरी गुरी
हिंसागलोरिति पाठान्नामि हस्वोपध इति नव्याः । शम लक्ष । ननु 'निशामय तदुत्थानम्' इत्यत्र शामय इत्येतन् शमु
उपशम इत्यस्माणिचि रूपं चेत् अमन्तलान्मिदं सति हस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति । आकुस्मी-
यत्वात्तदि निशामयत्येति रूपस्य सर्वसमन्तत्वादिति चेत् । अत्राहुः । स्वाध्याप्यन्तादस्मादेतमुण्णिच निशामयेति रूपम् ।
न चार्थासंगतिः । 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति सिद्धान्तादिति । कुन्स अवक्षेपणे । 'यूनक्ष कृत्सायाम्'
इति निर्देशाद् । कुन्सा । 'प्यामप्रथम्' इति युष । कुन्सना । भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः । वञ्च प्रलम्भने ।
गुटि वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वायामिदुक्तपार्थत्वाणिजनिवयः । वययति । वयति । वचिला । वक्षित्वा । वक्त्वा ।

यते ॥ ३६ ॥ मद् नृसियोगे । मादयते ॥ ३७ ॥ दिव परिकृजने ॥ ३८ ॥ गृ विज्ञाने । गारयते ॥ ३९ ॥ विद्
चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ॥ ४० ॥ सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्नोति शयन्-
लुङ्भम्भोपेविदं क्रमात् ॥ मान सम्भे । मानयते ॥ ४१ ॥ यु जुगुप्सायाम् । यावयते ॥ ४२ ॥ (ग) कुस्म ।
कुस्मेति धातुः कुस्मितस्मयने वर्तते । कुम्भयते । अचुकुम्भत ॥ ४३ ॥ अथवा कुस्मेति प्रातिपदिकं ततो धात्वर्थे
णिच् । इत्याकुस्मीयाः ॥ ॥ चर्च अध्ययने ॥ १ ॥ लुक् भरणे ॥ २ ॥ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । चाङ्गणने ।
प्रतिशब्दयति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च । आविष्कारे इत्येव । शब्दयति ॥ ३ ॥ कण निमीलने ।
काणयति । णौ चङ्गुपधाया ह्रस्वः । काण्यादीनां वेति विकल्प्यते । अचीकणत् । अचकाणत् ॥ ४ ॥ जभि ना-
शने । जम्भयति । जम्भति ॥ ५ ॥ पृद् क्षरणे । सूदयति । असुपुदत् ॥ ६ ॥ जसु ताडने । जासयति । जसति
॥ ७ ॥ पश बन्धने । पाशयति ॥ ८ ॥ अम रोगे । आमयति । नान्ये मित इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि
गतः । तस्माद्धेतुमणौ न कस्यमिचमामिति निषेधः । आमयति ॥ ९ ॥ चट् स्फुट भेदने । विकासे शशपोः स्फु-
टति स्फोटते इत्युक्तम् ॥ ११ ॥ घट संघाते । घाटयति ॥ १२ ॥ (ग) हन्त्यर्थाश्च । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे
णिच् लभन्त इत्यर्थः । दिवु मर्दने । उदित्वाहेवतीत्यपि ॥ १३ ॥ अर्जे प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि । द्रव्यमर्जयति
॥ १४ ॥ घुषिर् विशदने । घोषयति । घुषिरविशदन् इति सूत्रेऽविशदन् इति निषेधाद्विज्ञानादित्योऽस्य णिच् ।
घोषति । इतिस्वादङ्का । अघुषत् । अघोषीत् । ण्यन्तस्य तु अजघुषत् ॥ १५ ॥ आङ् कन्द सातले । भौवादिकः
कन्दधातुराह्वानार्थे उक्तः स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते सातले । आकन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः कन्दसा-
तले इत्याहुः । आघोषयति ॥ १६ ॥ लस शिल्पयोगे ॥ १७ ॥ तसि भूष अलंकरणे । अवतंसयति । अवतं-
सति । भूषयति ॥ १८ ॥ मोक्ष असने । मोक्षयति ॥ १९ ॥ अर्ह पूजयाम् ॥ २० ॥ ज्ञा नियोगे । आज्ञापयति ॥ २१ ॥
भज विश्राणने ॥ २२ ॥ शृधु प्रहसने । अशशर्धत् । अशीशृधत् ॥ २३ ॥ यत् निकारोपस्कारयोः ॥ २४ ॥
रक् लग आस्वाद्ने । रघ इत्येके । रगेत्यन्ये ॥ २८ ॥ अङ्ग विशेषणे । अङ्गयति । उदित्वं णिज्विकल्पार्थम् । अत
एव विभाषितो णिच् । अङ्गति । एवं शृधुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् ॥ २९ ॥ लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति ।
लिङ्गति ॥ ३० ॥ मुद् संसर्गे । मोदयति सकृन् घृतेन ॥ ३१ ॥ त्रस धारणे । ग्रहण इत्येके । वारण इत्यन्ये
॥ ३२ ॥ उध्रस उच्छे । उकारो धात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । प्रासयति । ध्रसति । उध्रासयति ॥ ३४ ॥ मुच
प्रमोचने मोदने च ॥ ३५ ॥ वस ज्ञेहच्छेदापहरणेषु ॥ ३६ ॥ चर संशये ॥ ३७ ॥ च्यु सहने । हसने चेत्येके ।
व्यावयति । च्युसेत्येके । च्योसयति ॥ ३९ ॥ भुवोऽवकल्कने । अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये ।
भावयति ॥ ४० ॥ कृपेश्च । कल्पयति ॥ ४१ ॥ (ग) आ स्वद्ः सकर्मकात् । स्वदिभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् ।
प्रस ग्रहणे । प्रासयति फलम् ॥ १ ॥ पुष धारणे । पोषयत्याभरणम् ॥ २ ॥ दल विदारणे । दालयति ॥ ३ ॥

‘वञ्चिद्विश्रुतश्च’ इति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोपः । इट्भावे तु नित्यम् । निट्पायां तु वक्तम् । ‘यस्य वि-
भाषा’ इतीतिनिषेधः नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे—अथ वेति——प्रातिपदिकमिति । ‘अन्येष्वपि दृश्यते’ इति सूत्रे
अन्येष्व्योऽपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात्स्ययतेर्दृष्टयत्ने टिलोपं ‘कुगति-’ इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिडो
लडादिषु कुम्भयते इत्यादि सिद्धं तथापि प्रकुम्भयते इत्यादि न सिध्यदुपसर्गस्य धातुना व्यवधानायोगात् । कुम्भयांचके
इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् ॥ इत्याकुस्मीयाः ॥ चर्च । सर्वोऽपि चुरादिणिच् पाक्षिक इति पक्षं ‘गुरोश्च हलः’
इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निमीलने । एकनेत्रनिमीलन एवाय शब्दस्वभावात् । काणः ॥—काण्यादीनामिति । एते
हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्जे । प्रतियत्नो गुणाधानम् ॥—अ-
र्जयतीति । संयुक्तातीत्यर्थः । घुषिर् । अविशदन्नेन प्रतिज्ञानम् ॥—निषेधाद्विज्ञानादिति । घुषिरविशदन् इति सू-
त्रेण अविशदने निट्पाया इण्निषिध्यते विशदन्नाद्यादितस्मादनन्तरा निट्पा नास्येव णिच् व्यवधानात् । अतो घुषिरविश-
दन् इति भौवादिकादेव निट्पाया इण्निषेधो भवेदिति किं विशदन्नेन प्रतिषेधेन । तद्वधानेनैव विशदन्नेन प्रतिषेधेनानिलोऽस्य
णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः । इतिरकरणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् ॥—शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शि-
ल्पम् । यत् निकारोपस्कारयोः । यत्नो वा प्रेषो वा निकारः । निकारोपस्करयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिषण्डौ च
‘यत्ने प्रेषे निराकारे पादपे चाप्युपसृक्ता । निसोऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने’ इत्युक्तम् । अस्मात्तः । यन्नाथेषु चतुर्षु यतधातुं
प्रयुजीत । निसः परभागे चेत्ययुज्यते तदाऽयं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति । कृष्णं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः ।
अङ्गु विशेषणे । विशेषणं व्यावर्तनम् । भुवोऽवकल्कने । भूधातोर्णिच्स्यात् ॥—भावयतीति । मिश्रीकरोतीति चिन्तयति
चेत्यर्थः । कृपेश्च । कृपेर्णिच् स्यादवकल्कने । आस्वद्ः ॥—अभिव्याप्येति । आकुस्मादिति पूर्वत्र आध्यादागर्वा-
दिति परत्र च आडोऽभिविध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मध्यपतितेऽप्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः । अन्ये

पट पुट लुट तुजि मिजि पिजि लुजि भजि लधि त्रसि पिसि कुसि दशि कुशि घट घटि इहि बर्ह
 बल्लह गुप धूप विच्छ चीच पुथ लोहोलोचु णद कुप तर्क वृत्त वृधु भाषायाः । पाटयति । पोडयति ।
 लोटयति । तुजयति । तुजति । एवं परेषाम् । घाटयति । घण्टयति । ॥ नागलोपिशास्त्रुदिताम् ॥ ७१॥२॥ निष्प-
 ग्लोपिनः शास्त्रैर्कृदितां च उपधाया हस्यो न स्याच्छब्दपरे णौ । अनुलोक्तम् । अनुलोचन् । वर्णयति । वर्धयति ।
 उदिरवाद्भवति । वर्धति ॥ ३४ ॥ रुट लजि अजि दसि भृशि रुशि शीक नट पुटि जिषि रधि लधि
 अहि रहि महि च ॥ ४९ ॥ लडि तड नल च ॥ ५२ ॥ पूरी आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायाभिनिषेधाच्च ।
 अत एव णिञ्वा । पूरयति । पूरति ॥ ५३ ॥ रुज हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ एवद् आस्वाद्यने । स्वाद् इत्येके । अस्ति-
 एवद् । दीर्घस्य स्वपोपदेशस्त्वान् । अस्तिस्वदन् ॥ ५६ ॥ इत्यास्वादीयाः ॥ (ग) आ धृपाडा ॥ इत ऊर्ध्वं विभाषितणिषो
 ष्यधातुमभिधाय । युज पृच संयमने । योजयति । योजति । अयौक्षीत् । पचयति । पचति । पचिता । अप-
 चीत् ॥ २ ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ३ ॥ पृह मर्पणे । साहयति ॥ स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभक्षम् ॥ ४ ॥
 ईर क्षेपे ॥ ५ ॥ ली द्रवीकरणे । लापयति । लयति । लेता ॥ ६ ॥ वृजी वर्जने । वर्जयति । वर्जति ॥ ७ ॥
 वृज् आवरणे । वारयति । वरति । वरते । वरिता । वरीता ॥ ८ ॥ जृ वयोहानौ । जारयति । जरति । जरिता ।
 जरीता ॥ ९ ॥ जि च । ज्ञाययति । ज्ञयति । ज्ञेता ॥ १० ॥ रिञ्च वियोजनसंपन्नयोः । रेचयति । रेचति ।
 रेका ॥ ११ ॥ शिप असर्वापयोगे । शेषयति । शेषति । शेषा । अशिक्षन । अयं विपूर्वांऽतिशये ॥ १२ ॥
 तप दाहे । तापयति । तपति । तप्ता ॥ १३ ॥ तृप तृमौ । समदीपन इत्येके । तपयति । तर्पति । तर्पिता
 ॥ १४ ॥ तृदी समदीपने ॥ छर्दयति । छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । सेमिषीति विकल्पो न । साहचर्यान्तरं रौधा-
 दिकस्यैव ग्रहणात् ॥ १५ ॥ चृप छृप तृप हृप समदीपन इत्येके । चर्पयति । छर्पयति ॥ १६ ॥ हृमी भये । दभं-
 यति । दभति । दभिता ॥ २० ॥ हृभ समदर्भे ॥ अयं तुदादावीदित् ॥ २१ ॥ अथ मोक्षणे । हिंसायामित्येके
 ॥ २२ ॥ मी गर्ता । माययति । मयति । मेता ॥ २३ ॥ ग्रन्थ बन्धने ॥ ग्रन्थयति । ग्रन्थति ॥ २४ ॥ शीक
 आमर्पणे ॥ २५ ॥ चीक च ॥ २६ ॥ अर्द हिंसायाम् ॥ स्वरितेत् । अर्दयति । अर्दति । अर्दते ॥ २७ ॥ हिंसि
 हिंसायाम् ॥ हिंसयति । हिंसति । हिनस्तीति भ्रमि गतम् ॥ २८ ॥ अर्ह पूजायाम् ॥ २९ ॥ आहः पद पचये ।
 आसादयति । आसीदति । पात्रेति सीदादेशः ॥ आसत्ता । आसासीत् ॥ ३० ॥ शुन्ध शौचकर्मणि ॥ शुन्धिता ।
 अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् ॥ ३१ ॥ छृद अपवारणे । स्वरितेत् ॥ ३२ ॥ जुप परितर्कणे ॥ परितर्कणमुक्तो हिंसा वा ।
 परितर्पण इत्यन्ये ॥ परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति । जोषति । प्रीतिसंवनयोर्जुपते इति तुदादा । ३३ ॥ धृञ्
 कम्पने ॥ णाबिलधिक्कृत्य ॥ ३४ ॥ धृञ्प्रीप्नोर्नुस्वक्तव्यः ॥ धूनयति । धवति । धवते । केचित् धृञ्प्रीणोरिति पठित्वा
 प्रीणातिमाहचर्यान्तानातेरेव नुक्तमाहुः । धावयति ॥ ३४ ॥ अयं स्वादा श्रयादा तुदादा च । स्वादा हस्वश्च । तथा च
 कविरहस्ये ॥ धूनेति चम्पकवनानि धुनेत्यशोकं चतं धुनानि धुवति स्फुटितानिमुक्तम् ॥ वायुर्विधूनयति चम्पकपु-
 त्परेण्यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥ ३५ ॥ प्रीञ् तर्पणे ॥ प्रीणयति । धृञ्प्रीणोरिति हरदत्तोक्तपाठे तु । प्राययति ।
 प्रयति । प्रयते ॥ ३५ ॥ ग्रन्थ ग्रन्थ समदर्भे ॥ ३७ ॥ आप् लम्बने । आपयति । आपिपत । आपति च आसा ।
 आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते ॥ ३८ ॥ तनु श्रद्धापकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च दीर्घे ॥ तानयति । विनानयति ।

त्वाद्पूर्वकास्वदः सकर्मकाणिजति व्याचक्षुः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे सकर्मकाः ॥ — घाटयतीति । अयं चुरादादेव
 संघाते गतः, पुनः पाटस्य उत्प्रेषणम् ॥ — स्वाद् इत्येकः इति । अस्मिन् मते पूर्वत्रायास्वाद्ः सकर्मकादिति पाठम् । ननु
 दीर्घपाठो व्यर्थः । हस्वपाठेऽप्युपधादया स्वादयतीति स्थाणा तुल्यानादन आह — दीर्घस्य न्विति । 'यः स्विदस्वदिय-
 होनां च' इति सूत्रेण अभ्यासणः परस्य तस्य सकर्मो न तु पन्मिति वक्ष्यमाणान्तरात्मनोऽपि निस्वादयिषतीत्यादि रूप
 तुल्यमेवेत्यभिप्रेत्याह — अस्तिस्वदिति ॥ इत्यास्वदीयाः ॥ — आधृपाडा । व्याख्यानात्, योग्यताकलात् । णिजति सं-
 वयते ॥ — अयौक्षीदिति । णिजभावपक्षे अनिटकोऽयमिति भावः । ली द्रवीकरणे । द्विनानिधेययोग्यका निर्देश
 इति आध्यकारोक्तत्वात्, 'विभाषा लीयते' इत्यात्मनिह न प्रवर्तते इति ध्वनयति — लेतेति ॥ — वर्जतेति । 'वृत्तो वा' इति
 वा दीर्घः । लिङि वर्जते । आत्मनेपदे तु वृषोऽ । वरिषोऽ । 'लिङमिधेयगमनेपदेषु' इति षेड । 'न लिङ' इति द्वयोर्दीर्घनि-
 षेधः । इडभावापक्षे 'उश्च' इति क्तिवाच गुणः । लुङि अवारीत । अवारिष्टम् । अवारिपुः । 'मिथि च परस्मैपदेषु' इति दीर्घ-
 निषेधः । आत्मनेपदे तु । अवरीत । अवरीष्ट । इडभावे मित्रो लोपः । अड् । रिञ्च । णिजभावे अयमनिडित्याह — रिक्तेति ॥ —
 अशिक्षदिति । 'शाल इगुपधा-' इति वयः । तृप । अनिटस्य श्यना निर्देशाद्यं मेडिति ध्वनयति — तर्पितेति । छृदी ।
 इदित्वात्रिष्टायामनिट् । ऋवर्णादस्य णत्वम् । छृण्णः छृण्णवान् ॥ — हस्वश्चेति । ध्रुप कम्पने इत्यर्थः ॥ —

तनति । चितनति ॥ ३९ ॥ चन अद्भोपहननयोरित्येके ॥ चानयति । चनति ॥ ४० ॥ चद् सम्देशवचने ॥ वादयति । स्वरितेत् । वदति । वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदधि । ववद्वे । ववात् ॥ ४१ ॥ चञ्च परिभाषणे ॥ वाचयति । वचति । वक्ता । अवाक्षीत् ॥ ४२ ॥ मान पूजायाम् । मानयति । मानति । मानिता । विचारणे तु औवादिको नित्यसन्नन्तः । स्तम्भे मानयते इत्याकुक्षीयाः । मन्थते । इति दिवादौ । मनुते इति तनादौ च ॥ ४३ ॥ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ भावयते । भवते । णिच्सन्नियोगेनेवात्मनेपदमित्येके । भवति ॥ ४४ ॥ गर्ह विनिन्दने ॥ ४५ ॥ मार्ग अन्वेषणे ॥ ४६ ॥ कटि शोके । उत्पूर्वोऽयमुक्तगठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः ॥ ४७ ॥ मृज्जु शौचालंकारयोः । मार्जयति । मार्जति । मार्जिता । मार्ष्टा ॥ ४८ ॥ मृप तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति । मर्षति । मर्षते । मृष्यति मृष्यते इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति ॥ ४९ ॥ धृप प्रहसने । धर्षयति । धर्षति ॥ ५० ॥ इत्याष्टमीयाः ॥ ॥ अथादन्ताः ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अलोपस्य स्थानिवद्भावाच्च वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् ॥ १ ॥ वर ईप्सायाम् । वरयति । वारयतीति गतम् ॥ २ ॥ गण संख्याने ॥ गणयति । ॐ ई च गणः । ७।४।९।७। गणेरभ्यासस्य ई स्याच्चाच्चरूपे णौ । अजीगणत् । अजगणत् ॥ ३ ॥ शठ श्वट सम्यगवभाषणे ॥ ५ ॥ पठ वठ ग्रन्थे ॥ ७ ॥ रह त्यागे ॥ अररहत् ॥ ८ ॥ स्तन गद्दी देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् ॥ १० ॥ (ग) पत गतौ वा ॥ वा णिजन्तः । वाऽदन्त इत्येके । आधे । पतयति । पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये । पातयति । अपीपतत् ॥ ११ ॥ पप अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पपयति ॥ १२ ॥ स्वर आक्षेपे । स्वरयति ॥ १३ ॥ रच प्रतियत्ने ॥ रचयति ॥ १४ ॥ कल गतौ संख्याने च ॥ १५ ॥ चह परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च ॥ १६ ॥ मह पूजायाम् । महयति । महतीति शपि गतम् ॥ १७ ॥ सार कृप अथ दौर्बल्ये ॥ १९ ॥ सारयति । कृपयति । अथयति ॥ २० ॥ स्पृह ईप्सायाम् ॥ २१ ॥ भाम क्रोधे । अबभामत् ॥ २२ ॥ सूच पैशुन्ये ॥ सूचयति । अपोपदेशत्वाच्च पः । असूसूचत् ॥ २३ ॥ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके ॥ खोट इत्यन्ये ॥ २६ ॥ खोट क्षये ॥ २७ ॥ गोम उपलेपने ॥ अजुगोमत् ॥ २८ ॥ कुमार क्रीडायाम् । अशुकुमारत् ॥ २९ ॥ शील उपधारणे । उपधारणमभ्यासः ॥ ३० ॥ साम सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीपमत् ॥ ३१ ॥ वेल कालोपदेशे । वेलयति ॥ ३२ ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके । कालयति ॥ ३३ ॥ पल्यूल लवनपवनयोः ॥ ३४ ॥ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनयोरित्येके । वातयति । अबवातत् ॥ ३५ ॥ गवेष मार्गणे । अजगवेषत् ॥ ३६ ॥ वास उपसेवायाम् ॥ ३७ ॥ निवास आच्छादने । अनिनिवासत् ॥ ३८ ॥ भाज पृथक्कर्मणि ॥ ३९ ॥ सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये । सभाजयति ॥ ४० ॥ ऊन

अवाक्षीदिति । 'अस्यतिवक्' इति लुका निर्देशाद्बु नेति भावः । 'वचस्वपि-' इति संप्रसारणम् । उच्यात् । धृप प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुस्तन्मते ष्टो मुख्यमते ष्वितः । नन्वत्र 'निष्ठा शीट्-' इत्यादिना सेण्निष्ठायाः कित्त्वनिष्ठाङ्गणेन भाव्यमिति चेत् । अत्राहुः । आदिस्त्वाहस्यर्थादादित एव त्रिष्वेलेख्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो निष्ठाया इद् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति तत्संभवादिति ॥ इत्याष्टमीयाः ॥ ॥ अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोऽकारो न त्वाचारार्थ इत्यर्थः ॥—स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिरिति । 'अचः परस्मिन्-' इति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि सति यत्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न लादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः पावकः इत्यादि न सिद्ध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वारिति वाच्यम् । 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाधिकारापक्षप्राप्येण भावाभावानुभावप्यतिदिश्यते इति सिद्धान्तात् । स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशोऽप्रभावात् । स्थानिनि सति यत्र भवति तदादेशोऽपि न भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त-' इति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् ॥ ई च गणः । 'अत्समृद्वर-' इत्यत्र योऽत् स चकारेण समुच्चयते । स्तन गद्दी । गदीत्यत्र इका निर्देशादतो लोपः । अनेकाच्चत्वेनापोपदेशत्वात्पत्वं न ॥—तित्स्त्वनयिषति । 'स्तनिहृषिपुषि-' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्ता-' इत्यादेशः । 'स्तनयिर्नुर्बलाहकः' । पत गतौ वा । गणसूत्रमिदम् ॥—कृपयतीति । 'कृपो रो लः' इति न प्रवर्तते । तत्र कृपू सामर्थ्य इत्यस्य ग्रहणात् । कृपप्रकृतिकणिजन्तस्य तु धात्वन्तरत्वात् । स्पृह । आमुमिच्छा ईप्सा ॥—अववामदिति । अलोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि-' इत्युपधाहस्यो न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् ॥—अपोपदेशत्वादिति । अनेकाच्चत्वादिति भावः ॥—साम सान्त्वने इत्यतीतस्य त्विति । अयं तु धातुः इतः प्राङ् मूलपुस्तके न कुत्रापि दृष्टः पुस्तकान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य क्ताप्यपठितत्वेऽपि षान्त्व सामप्रयोगे इति प्राक्पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते । गवेष । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माणी चङि द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च अलोपेन 'अजाधेर्द्वितीयस्य' इति णिच्चा सह द्वित्वे औनिनदित्यनिष्ठं प्रसज्यते, किं तु औनिनदित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च 'द्विर्वचनेऽचि' इति सूत्रेण

परिहृजे । अनयति । ओः पुषण्जीति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं निष्पन्न आदेशो न स्याद्विषये कार्ये इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरलक्षणस्याद्योऽप्यप्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः । ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् । तेनाचिकीर्तयितुं सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्विचं तत् उत्तरलक्षणेऽलोपः । औनयत् । माभवानूनयत् ॥ ४१ ॥ ध्वन शब्दे ॥ अदधनत् ॥ ४२ ॥ कूट परितापे । परिवाहे इत्यस्य

द्वित्वे कर्तव्ये अलोपस्य स्थानिवद्भावाभिपेक्षाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं स्थितमिति वाच्यम् । णिनो द्विगोत्राभिपेक्षाभावादत आह —ओः पुषण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्र लिङ्गमिति केषांविधं भ्रम निवर्तयितुमाह—पययोरिति । अयं भावः । 'स्मिपू-
इरुवशां सनि' 'सनीवन्तर्धे-' इति सूत्राभ्यां पृथगातभ्यां परस्य सन इडागमं कृते 'दिवेचनेऽन' इति स्थानिवद्भावादा-
देशनिषेधाद्वा उवर्णान्तस्यैव द्वित्वमिति पुषण्पते । पिपविपतीत्यभिप्रेतं प्रसज्येन । तदाभ्यासोवर्णमेवार्थं पययोरित्यभिप्रे-
तम् । अन्यथा पिपविपते । पिपविपतीति न निषेधेति ॥—वर्गप्रत्याहारगति । पुषण्जाति वर्गादिग्रहणफलं तु
अधीभवत् अमीमवत् अरीरवत् अलीलवत् अजीजवत् विभावयिषति परावयिषति प्रत्यावायपतीत्यादिप्रतिषेधिरिति
वाच्यम् । तदुत्तरपादम् । णिचि परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च वृद्धादी कृते द्वित्वे गत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य 'सन्त्यतः'
इतीत्वेन रूपसिद्धेः । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं मनुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः । ज्ञापनफलं तु यत् 'ओः पुषण्जि-' इत्य-
स्याप्राप्तिस्तत्र बोधयम् । तथा । शुधावयिषति । चटश्चुधवत् । उडुरिताचरति उडवति । 'सिनेप्रातिपरिकल्पः' इत्या-
चारे क्तिप तदन्ताद्वातोर्णो मन् । उडुवयिषति । चाट आडवत् । तु इति गौत्रो धातुमती णो मन् । तुतावयिषति ।
चडि अतुतवत् । नुनावयिषति । अनूनवत् । पुष्परयिषति । अपुष्कम् । 'नम्पुनी' इति चान्तम् । अपुष्करदिव्या-
दिष्वभ्यासे उकारश्रवणं भवति ज्ञापनात्, अन्यथा निष्कारवयिषतीत्यादि प्रसज्येन । तदेतन्मूलकमभिप्रेत्या वार्तिककृतो-
क्तम् 'ओः पुषण्जिपु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य' इति । स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् । अत्र आदेशो
न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोधयम् । नन्वेवं
कृत संशयन इति धातोर्णो चडि इगदेशाप्रमाणं कृत इत्यस्य द्वित्वे उरद्वये च अचकीर्तयितुं स्यात् तु आचिकीर्तयितुं
आह—यत्र द्विरुक्ताविति ॥—आद्योऽजिति । चट्सहितस्योत्तरमरणत्वात्पुष्पेयममुक्तम् । अन्ये तु आद्यग्रहणं मण-
प्रतिपत्त्यर्थं धातोर्वयवस्यैकाग्र्ये द्वित्वं गत्यभ्यासोत्तरमण्डे चट्टयामेवमादिष्याहुः । आजड्य औनयद्विषादी परिनिष्ठिते
अवर्णस्यालाभादाह—प्रक्रियायामिति । शुधावायपतीत्यादी प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह—परिनिष्ठिते रूपे
वेति । वाशब्दोऽनास्थायां क्वचिदवर्णपत्त्यं विवक्षितं न तु अमुकैवेत्यपवाद इति भावः ॥—सजातीयापेक्षत्वादिति ।
पुषण्जीलभ्यासोत्तरमण्डे अवर्णस्य भवति । अतस्त्वेव ज्ञापकमित्यर्थः । अत एव भाष्येऽपि पवर्णोऽयमस्मादपि
हलि अवर्णपरे एव स्थानिवत्त्वमिति आचिकीर्तयितुं नातिव्याप्तिरिति निश्चिन्तितम् । ननु 'ओः पुषण्जि' इति सूत्रे
णिचि इति नान्ति तथा च णिच्यन आदेशो न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत् । न न सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अत्र
आदेशो न स्यादित्येव ज्ञायतामिति वाच्यम् । दिववर्णोऽपि निवर्णवयिषतीत्यादावभ्यासे उकारश्रवणप्रभत्वादिति चेत् ।
अत्राहुः । येन नात्रवधानमित्येकत्र प्रत्ययेन द्विगोत्राभिप्रेत्यस्य व्यवधानमाधीयते । तत्र णेरैव गमनतीति णिजि-
पयकमेव ज्ञापकं, दिववर्णवयिषतीत्यत्र तु नृश्रुता कथं व्यवधानादयेन व्यवधानमिति न तद्विषयकं ज्ञापनमिति । अस्मिन् मते
आचारक्रियन्ताद्वयनशब्दात्मानं दृढुर्वागपतीति स्यात्, तत्र नेपते, णौ स्थानिवद्भावस्य ज्ञापकमिति पार्श्वोक्तः । स्थानिवत्त्वेन
प्रतिषेधेन वा णावेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ स्थानिवयिषति स्वीकर्तव्या । तथा च न
पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक् । फलितमाह—प्रकृते न्विति ॥—औनयदिति । 'औनयति ध्वनयति-' इति चाट्ट-
पेधस्त्वह न । तत्र च्छन्दसोत्यनुवृत्त्या 'मा त्वावतो जरितुः काममनयोः' इत्यादायेन तत्रिष्यत्रात् । यथापि परिनिष्ठित
एवावर्णपरत्वाभिमित्याशयेन उवर्णदेश एव स्थानिवत्त्वस्यात्राय इति वदतां योपदेवादीनां मते औनयदित्येव भाव्यम् । अ-
वर्णदेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वात्मानवार्था आचिकीर्तयितुं स्थानिवत्त्वमात्रादय उत्तरभागे अव-
र्णोभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहारपयलोचनया उवर्णदेश एव स्थानिवयिषति नियमो नाम्नीयोनयदिति रूपं निर्बाधमेव ।
किं च उवर्णदेश एवेति नियमे 'लोपः पिबतेरीकाभ्यामस्य' इति सूत्रे अपौरुषेयत्वं पिबतेर्णो 'शान्छाया-' इत्यादिना युक्ति
चडि उपधालोपे तस्य स्थानिवत्त्वत्वापवादस्य द्वित्वमिति वृत्तिप्रस्थो विरुध्यते । अपि च 'शुष्कका शुष्कजङ्घा च क्षामि-
मानौजडत्ता' इति वैयाकरणवार्तिकस्य औजडादिति प्रयोगोऽपि विरुध्यते । एतद्विप्रेक्षासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथनवा-
र्तिकम् । तथा । शुष्ककेत्यत्र तु 'उदीचामातः-' इतीत्वविकल्पो न । 'शुष्पः कः' इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात् ।
शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव 'न कोपधायाः' इति पुषण्जाविषयो न । क्षामिमानित्यत्र तु 'मादुपधाया-' इति वचनं
न । 'क्षामो मः' इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः क्तान्ताणिचि चडि औजडादित्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वाणी कृतस्य टिलोपस्य
स्थानिवत्त्वञ्च हतशब्दस्य द्वित्वं 'कुहोषुः' 'अभ्यासे चये' सन्वदित्वं तु अनङ्गोपीति प्रतिषेधात् भवति । एवं काश्चि-

यति । परत्वाद्बुद्धौ सत्यां टिलोपः । अपीपटत् । णौ चङीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेलोपो बलीयामिति स्थितम् । अपपटत् ॥ (ग) तत्करोति तदाचष्टे ॥ पूर्वस्य प्रपञ्चः ॥ करोत्याचष्ट इति भाववर्धमात्रं निर्णयः ॥ लडर्थस्त्वविबक्षितः ॥ (ग) तेनातिक्रामति । अभिनातिक्रामति अभ्ययति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति ॥ (ग) धातुरुपं च ॥ गिन्प्रकृतिर्धातुरुपं प्रतिपद्यते ॥ वसब्बोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम् ॥ ॥ आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्तुप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् ई इति स्थिते । ॥ हनस्तोऽचिण्णलोः । ७।३।३२। हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिण्णल्वर्जे जिति णिति । नन्वत्राङ्संज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । तत्तद्वादि-
त्वयोर्दोषः किंच कुत्वतवे न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्छेति च-
कारो भिन्नक्रमः । कारकं च चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्त्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावनन्तर्भूतं द्विती-
यान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतस्त्वादिति दहापीत्यर्थः ॥ कंसमजीघतम् । (ग) कर्तृकरणाद्धात्वर्थः ॥ कर्तृव्यापाराधि यत्करणं न

प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । द्वयोरिति निर्देशनं तस्याः परिभाषया अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् ॥

—**परत्वाद्बुद्धाविति** । लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । वृद्धिरप्यनित्या । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्बुद्धिः । तस्यां कृताया-
मौकारस्यावदिशास्त्राग्रेव परत्वाद्वाणीदाशस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः । एवं चानग्लोपित्वाद्दीर्घगन्वद्वावौ स्त इत्याह—

—**अपीपटदिति** । इह टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानाद्दीर्घगन्वद्वावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्थानिवत्त्वेऽयत्नस्य णिचप-
रत्नानपायात् । चट्टपरे णौ यद्धधिति पक्षेऽपि अभ्यागस्य आदिशदचः पूर्व्येन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्वावौ
स्त एव । केचित्तु चट्टपरे णौ यद्धधिति पक्षे पट्टशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिचपरं लघु दुर्लभमिति गन्वद्वावाप्राप्त्याऽपपट-
दित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पथाद्विधेचनमिति मत्ता अभ्यागस्य आदिशदचः पूर्व्येन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोर-
मोक्तं यत्, तन्नादत्तव्यम् । णिच्यच आदेशो न स्याद्विधेयं कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य
दुरुपपादवाधित्वाहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र द्वितीयान्तपर्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्विवमिति हि निर्दिष्टादम् । तथाच द्वि-
तीयस्याचो द्विवाकरणप्रथमं टिलोपः स्यादेवेति ॥—**वृद्धेलोप इति** । कृताकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्व-
नित्या । टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात्, स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावात् । अस्मिन्सु
पक्षे 'मुण्डमिध-' इति सूत्रे हलिकत्योर्गदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपिवत्संभवात् । तथा
चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याटिलोपाप्युभे वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्राप्त्याद्-
पट्टयमपि साध्विति बहवः ॥—**लडर्थस्त्विति** । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने लडैकवचनम् । लडर्थविबक्षयां
तु ष्यन्ताद्वाक्यमणोः भूतमविद्यतादित्ववहुत्वयोश्च प्रत्ययो भवत्येवंति भावः । गद्ययोग्यत्वादिसंख्या लडर्थो न भवति
तथापि लडदेशतिडर्थोऽपीह लडर्थेन गृहीत इति ज्ञेयम् ॥—**तेनातिक्रामति** । तृतीयाप्रकृतिभूताप्रातिपदिकाणिच् ।
तृतीयान्ताण्णिज्यन्त्ये । एव तत्करोतीत्यप्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च मुबन्ताण्णिचि वानं करोत्याचष्टे
वाचाऽतिक्रामति वा वाचयतीत्र कुल स्यादिति शङ्क्यम् । इष्टवद्भावेन भग्नेज्वा पदमेज्वा बाधाय । यशस्विनमान्ते
यशस्यति स्वर्गिणमाचष्टे स्वजयतीत्यादौ विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भग्नज्ञानिदेशस्यावश्यकत्वात् 'तत्करोति-'
इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च मुबन्ताण्णिजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहः ॥—**णिचप्रकृतिरिति** । यशसब्दो णिचप्रकृतिरि-
दानीं तु कृत्तुव्यवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः ॥—**आख्यानात्कृत इति** । यद्यपि यशस्यः कृदन्तः स आख्यानं न
भवति तथाप्याख्यानवाची कृदन्तश्च कसवधपदयोर्भवत्येव कृदहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् ॥—**कृत्तुमिति** । 'ह-
नश्च वधः' इति विहितस्य अप्रत्ययस्य लुक् ॥—**प्रकृतिप्रत्यापत्तिरिति** । विकारपरित्यागेन स्वभूतभावस्थितिरित्यर्थमन्ते
तत्सकलमभिप्रेत्याह—**कंसं हन् ई इति स्थिते इति** ॥—**कंसविशिष्टस्येति** । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः ।
दोष इति । कसश्चत्वात्पूर्वमशगमः कस इत्यस्य द्विवचनं स्यादित्यर्थः ॥—**किंचेति** । एव च कंसमजीघननिर्वाते न सि-
ध्येदिति भावः ॥—**तत्प्रत्यये** धातोर्बहिर्गतप्रत्यये । तेन वार्धप्रमित्यत्र 'हनस्त' इति तत्त्वं न भवतीति ज्ञेयम् । उक्तदोषा-
न्परिहरति—**सत्यमिति** । प्रकृतिवच्छेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थं इत्याह—**चात्कार्यमिति** । यद्यन्यतरातिदेशेनाप्यद्वि-
वचने लिख्यतः, तथापि धातावनन्तर्भूतद्वितीयान्तादित्यभावात् कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्य कुत्वतस्त्वादित्यभावादेति विवे-
कः । इह भातभागवतादिप्रसिद्धे कसवधाधुपाख्याने एव णिजिति नाग्रहः किं नृपाख्यानेमात्रे । तेन राजागमनमाचष्टे
राजानमागमयतीत्यादि लिख्यति । इह कृत्प्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि गमेर्हेतुमणौ 'गतिवृद्धि-' इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति
द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशवत्यास्वाकियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तं पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव
भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ 'हक्रोरग्यतरस्याम्' इति विकल्पात्, र्कर्मणो र्कर्मण्यो वा हाययतीति प्रयोगः ॥

—**कर्तृकरणादिति** । कर्तृग्रहणाभावे चधुपा पश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यात् न कर्तृभिर्भवत्प्राति अवकस्यतीत्यादौ ।
लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन सुप्रसिद्धत्वात्, अतस्तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति यनोरमायां स्थितम् । नव्यासु साधकतमत्वेन

तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना इन्ति असयति ॥ अण्क दर्शने ॥ १ ॥ चित्र चित्रीकरणे ॥ आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने ॥ चित्रेत्ययमनुत्तदर्शने णिच् लभते । चित्रयति ॥ २ ॥ अंस समाघाते ॥ ३ ॥ घट विभाजने ॥ ४ ॥ लज्ज प्रकाशने ॥ घटि लज्ज इत्येके ॥ वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लज्जापयति ॥ ७ ॥ शाकटायनस्तु कयादीनां सर्वेषां पुक्माह । तन्मते कथापयति । गणापयतीत्यादि ॥ मिश्र सम्पर्के ॥ ८ ॥ संग्राम युद्धे ॥ अयमनुदात्तेत् अकारप्रक्षेपात् । असंसंग्रामत् ॥ ९ ॥ स्तोम श्लाघायाम् ॥ अनुस्तोमत् ॥ १० ॥ छिद्र कर्णभेदेन ॥ करणभेदन इत्यन्ये ॥ ११ ॥ कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये ॥ १२ ॥ अन्ध दृष्ट्युपघाते ॥ उपसंहार इत्यन्ये ॥ आन्दधत् ॥ १३ ॥ दण्ड दण्डनिपातने ॥ १४ ॥ अङ्ग पदे लक्षणे च ॥ आङ्गकत् ॥ १५ ॥ अङ्ग च ॥ आङ्गत् ॥ १६ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ १८ ॥ रस आस्वादनक्षेहनयोः ॥ १९ ॥ वयस्य वित्तसमुत्सर्गे । अववययत् ॥ २० ॥ रूप रूपक्रियायाम् ॥ रूपस्य दर्शने करणं वा रूपक्रिया ॥ २१ ॥ छेद द्वैधीकरणे ॥ अचिच्छेदत् ॥ २२ ॥ छद अपवारण इत्येके ॥ छादयति ॥ २३ ॥ लाभ प्रेरणे ॥ २४ ॥ व्रण गात्रविचूर्णने ॥ २५ ॥ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्फुरणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तोतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ अदन्तधातुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादभ्येऽपि बोध्याः ॥ तद्यथा ॥ पूर्ण हरितभावे ॥ अपवर्णत् ॥ विष्क दर्शने ॥ क्षप प्रेरणे ॥ वस निवासे ॥ तुत्थ आवरणे ॥ एवमान्दोलयति । प्रेक्षोलयति । विडम्बयति । अवधीरयतीत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि कचित्स्वार्थे णिच् । रामो राज्यमचीकरदिति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः ॥ (ग) णिङ्गान्निरसने ॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकाश्रिरसनेऽर्थे णिङ्ग स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते ॥ (ग) श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च ॥ श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते णिङ्ग च धात्वर्थे । श्वेताश्वामाच्छेतेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाच्छेऽश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालोडयते । आह्वरयते । केचित्तु णिच्मेवानुवर्तयन्ति तन्मते परस्मैपदमपि ॥ (ग) पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम् ॥ णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु पुच्छभाण्डेति णिङ्गिधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया ।

तत्प्रयोजको हेतुश्च । १।१।५। कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । हेतुमति च । ३।१।२६। प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । णिच्श्रुति कर्तुगे फले आत्मनेपदम् ।

विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या बाणं हत इत्यादि रूपं न सिद्ध्येत् । तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किञ्चिद्बाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणादित्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाहृतः । कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् ॥—अदन्तेषु पाठबलादिति । अदन्तस्य फलान्तर्भावादतो लोपं बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः । संग्राम । संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते ॥—अनुदात्तेदिति । एतच्च 'भृशदिन्यो भुवि—' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् ॥—अकारप्रक्षेपादिति । तेन प्रलिङ्गप्रत्येसंज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोपः । तथा च अगलोपादसंसंग्रामतेत्यत्र नोपाहस्वः । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो परामृश्यते । प्रातिपदिकाद्धारत्यर्थ इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थं द्येयं । सुखदुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यात् त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ॥—पुच्छादिष्विति । भीमसेनस्य वाक्यम् ॥—ग्रन्थान्त इति । भू सत्तायामित्यादिधातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ॥ इति चुरादयः ॥

तत्प्रयोजको हेतुश्च ॥ तच्छब्देन 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः, तत्प्रापारातुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकारः संज्ञाधिकारबाधनार्थस्तदाह—हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं 'भिक्षोर्हेतुभये' 'भियो हेतुभये पुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च भावे च—' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः ॥—हेतुमति च । खनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासंबन्धेन हेतुर्थप्राप्ति स हेतुमानव्यापारः । तस्मिन्नाप्ये णिजित्याहुः ॥—प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनाचतनसाधारण्येन विवक्षितः स च कचित्सिद्धः कचित्फलरूपः, देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः ॥—प्रेषणादिति । श्वेतादीनिर्दृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आह्वेत्यर्थः । आदिशब्देनाप्येषणानुमत्यादीनामुपा-

भावयते । भावयांबभूव । ॥ ओः पुण्यज्यपरे । ॥ ७४८० ॥ सनि परे यदङ्गं तद्वचनवाभ्यासोकारस्वेत्वं स्यात्सर्ववर्णजकारेण्वर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूक् । अमीमवत् । अवीववत् । अतीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । ॥ स्ववतिशृणोतिप्रवतिप्रवतिसवतिच्यवतीनां वा । ७४८१ ॥ एषामभ्यासोकारस्वेत्वं वा स्यात्सन्ववर्णपरे भावक्षरे परे । असिखवत् । असुखवत् । नालोपीति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अहुदौकत् । अवीचकासत् । मतान्तरे । अचचकासत् । अगलोपीति सुष्ठुानुप्रकरणे उदाहरित्यते । ण्यन्ताणिच् । पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा णिलोपः । चोरयति । णौचडीति ह्रस्वः । दीर्घो लघोः । न चागलोपित्वाङ्गुयोरप्यसंभवः, पयाकृतिनिर्देशात् । अचचुरत् । ॥ णौ च संश्रद्धोः । १६।१।३१ । सन्परे चङ्गपरे च णौ भवतेः संप्रसारणं वा स्यात् । संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति आदां संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशुशवत् । अलघुस्वात् दीर्घः । अशिश्नवत् । ॥ स्तम्भुसिबुसहां चङि । ८।३।११६ । उपसर्गस्थान्निमित्तादेपां सख्यो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीषिवत् । न्यसीपहत् । आटिटत् । आशिशात् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वोऽद्विवात्प्रागेव । ओणेर्ऋदिकरणातिङ्गात् ।

दानम् । समानस्याधिकस्य वा कृत्रिगाचायां देः प्रवर्तना आयेपणम् । प्रार्थनेत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः, तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुपपत्त्योपादानम् । उवरितः कषायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैयादिः प्रयोजकः । यस्तु केनचिद्वस्तुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरुप्राहृक्त्वेन प्रयोजकः । सर्वेऽयंते विशेषाः कथं णिचप्रत्ययगम्या इति चेत् । अत्राहुः । सर्वानुगतं प्रवर्तनायामात्मं णिचोऽर्थः, विशेषास्त्वर्थप्रकरणादिगम्या इति । नन्वेव णिनो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्तत्र इदानीं पुच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत् । मैवम् । कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रेषविषयो यः संबोध्यो देवदत्तातिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः । तथा च प्रयोज्यप्रश्न्युपहिता या प्रयोजकानुप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—‘द्रव्यमात्रस्य तु प्रेषं पुच्छादेर्लोडं विधीयते । सांक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः’ इति । अस्माधः । कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादिस्तु प्रेषं प्रच्छ जीमायासामित्यादेर्लोडं भवति । प्रयोज्यप्रश्न्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा सा णिनो विषय इति । किं च प्रयोजकानिष्टा प्रयुक्तार्थोऽर्थः प्रयोज्यप्रयोजककर्तृका तु णिजर्थः । पच देवदत्तस्य हि वक्तव्यं प्रेरकः । पाचयतीत्यादां वक्तव्यमिवः पाचयामीत्यादां तु वक्तव्यं रिक्तं ॥—ओः पुण्यजि— । पुण्यजिति समाहारद्वन्द्वान्तराभ्येकवचनम् । अपर इति बहुव्रीहिः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ‘वृजामिन्’ इत्यत इदं ह्येव ‘गम्यतः’ इत्यतः गन्ताति च । अत्रैवमिति तु अधिकृत्य एव तदेतद्विप्रत्याह—सनि परे यदङ्गमित्यादि । अपरे किम् । बुभूषति । पवर्गयणज्जीति किम् । ऊर्णुनविपति ॥—अवीभवदित्यादि । भू सन्तायाम् । पूट पवने । मूढ बधने । यु मिश्रणादां । रु शब्दे । लृज छेदने । तु गर्ता । सोऽोऽय पातुः ‘तुवकम्य’ इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्विवोचनं वृज्यावादेर्लौ भवतस्ततः कृतस्य ‘णौ चाटि’ इति ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सम्बन्धावप्राप्त्याऽवीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्यैव दुर्लभमिति चेत् । अत्राहुः । आरम्भगामभ्यां देव न स्थानिवद्वचमिति ॥—स्ववतिशृणोति— । अपर इत्यनुवर्तते ननु पुण्यजिति, पवर्गजकारयोगसंभवाद्यणः संभवेऽयम्यभिचारानुदाह—अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः । अवर्णपरे किम् । शृणुषति । शृणोत्यादेरुदाहरणं तु । आशिश्नवत् । अशुश्रवा । अदिद्रवत् । अदुद्रवत् । अपिप्रवत् । अनुप्रवत् । अविच्यवत् । अनुच्यवत् ॥—अहुदौकदिति । दौक गर्ता । चङ्गपरे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह—अवीचकासदिति ॥—मतान्तर इति । ‘अत्र यत्र द्विरुच्यते’ इति मते चङ्गपरे णौ यदङ्गं तस्य योऽस्तस्याभ्यास इति मते च यथेः ॥—सुष्ठुानुप्रकरण इति । अतिरिक्त्यतः । अगमप्राप्यत् । अविविधप्राप्यत् । अदिदेवप्राप्यत् । इत्याहुदाहरिष्यत इत्यर्थः ॥—वृद्धिं बाधित्वेति । ‘ण्यक्षोपाविषय’ इत्यादिवचनाणि लोपांशप्रत्याख्यानपक्षेऽपवादत्वादेर्ऽर्थः ॥—असंभव इति । तथा च अनुचोर्गदित्येव रूपमिति भावः ॥—ण्याकृतिनिर्देशादिति । चङ्गपरे णावित्यत्र चङ्गपरे णित्वे इत्यर्थः । तेन णिद्वये गत्यपि णिच चङ्गपरमस्माति ह्रस्वदीर्घयोगस्य संभव इति भावः । एतेन अवीवद्वीणां परिवदाकेन्यादां गन्वद्वावो व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेतं, पूर्वपक्षमिदं नानुस्यूतम् ॥—णौ च— । विभाषा श्वेरित्यनुवर्तते । संबहोरिति णावित्यस्य विशेषणं ‘कृः संप्र’ इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तते एषेत्याह—सन्परे चङ्गपरे इति ॥—वचनादिति । इयं च परिभाषा ‘नित्यभ्यासभ्यासभेदपाम्’ इत्यत्र वच्यादीनां प्रमादीनामनुस्यूतैवेष्टिदाबुभयेषां ग्रहणसामर्थ्याद्विध्यते । अन्यथा यत्रवेत्यत्र हलादिः शेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः ॥—स्तम्भुसिबु— । स्तम्भुः सौत्रः । पितु तन्तुसंताने । पट् मण्डणे । स्तम्भतेः ‘स्तम्भे’ इत्यनेन प्राप्तिसंन्ययोस्तु ‘परिनिविध्यः’ इत्यनेनेति विवेकः ॥—आटिटत् । आशिशादिति । णिचा गह द्विलास्यन्वद्वावो नेति तद्विषये विहितो यो ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः स न प्रवर्तते ॥—ऋदिकरणातिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विवचनं संभवेदा णिचस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थम्—

मा भवानिदधत् । एजादावेधतौ विधानाद्देह वृद्धिः । मा भवान्प्रेषिषत् । न न्द्रा इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्मिद्वत् । आनुिद्वत् । आर्षिचत् । उज्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपधः । भुजन्मुञ्जौ पाण्युपतापयोरिति सूत्रे निपातनाह्वयः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये नन्द्रा इति निषेधाजिह्वाब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते न तु ततः प्राक् । दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औजिजत् । अजादेरित्येव । नेह । अदिद्वपत् । ॥ रभेरशान्लिटोः । ७।१।६३। रभेर्नुम् स्यादधि न तु शान्लिटोः । ॥ लभेश्च ७।१।६४। अररम्भत् । अललम्भत् । हेरचकीति सूत्रे अचकी-
त्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । अस्मृदृवरप्रथमदस्तृप्शाम् । असस्सरत् । अददरत् । तपररवसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । ॥ विभाषा वेष्टिचेष्टयोः । ७।४।९६। अभ्यासस्यात्वं वा स्याच्चष्टपरे णौ । अववेष्टत् । अविवेष्टत् । अचंचे-
ष्टत् । अचिचेष्टत् । आजभासेत्यादिना वोपधाह्वयः । अविभ्रजत् । अबभ्राजत् ॥ ॥ काण्पादीनां वेति वक्तव्यम् ॥

दित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तत्कुक्षेऽर्थे ज्ञापकमेव ॥—एजादावेधताविति । ‘एत्येधत्युम्’ इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान्प्रेषिदधत् ‘णौ चङि-’ इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वृद्धेरप्रवृत्तौ किमेधतेरेजाद्वि-
विशेषणेनेति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति शिष्यव्याख्याने धिधिशब्दस्थाने धिधिशब्ददेशे
सति वज्रसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् । ‘द्विःप्रयोगो द्विवचनं पाठम्’ इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।
अन्यथा इहैव प्रेदिधदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादां सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति
दिक् ॥—उज्ज आर्जव इति । अयमुपभ्रानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य ‘झलां जञ् झशि’ इति जश्त्वेन बकारे
कृते उज्जिता । उज्जितमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहानां शर्पु पाठस्य फलम् । भाष्यकारादयस्तूपभ्रानीयोपधपाठे उ-
ज्जिजिषतीति रूपं न सिध्यत् । यदि ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने’ इत्याश्रित्य बकारोत्तरं द्वित्वं कियते, यदि वा अस्यानित्यता-
माश्रित्य बकारात्पूर्वमेवोपभ्रानीयस्य द्विलमुभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उबिजिषति, द्वितीये तूपभ्रानीयस्याच्चात्तदादेः
‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इति द्वित्वे हलादिःशेषे द्वितीयोपभ्रानीयस्य जश्त्वेन बकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव बकारे उज्जि-
षतीत्यापत्तेः । ततश्चेष्टसिद्धये दकारोपधोऽयं स्वीकार्यः । भुजन्मुञ्जाविति निपातनादुपधादकारस्य बोधवतीति वाक्यं
कल्प्यते, तच्च ‘स्तोः ध्रुना ध्रुः’ इत्यस्यापि । तदयमर्थः । ध्रुना योगे उदज्जेदकारस्य बकार इति । अभ्युद्गः समुद्गः इत्यत्र
तु उज्जिता उज्जितुमित्यत्रैव चवर्गयोगो नास्तीति न बकारः । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते ‘न न्द्राः’ इति निषेधाजिह्वा-
ब्दस्य द्वित्वे ततो बकारे च उज्जिजिषतीति सिध्यति रूपम् । न च ‘पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने’ इति बकारोत्तरं द्विवचने
सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम् । द्विवचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीत्यस्यासिद्ध-
त्वात् ‘न न्द्राः’ इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु ‘भुजन्मुञ्जौ-’ इति निपातनेन दस्य व
इति । न चैवं बकारसहितस्य द्विलप्रसङ्गः । धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युद्ग इत्यादावपि बकारप्रवणप्रसङ्गः ।
अकुलविषय एव बकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युद्ग इत्यादि रूपं द्व्युपसर्गाद्विभेदप्रत्यये ज्ञेयम् । उदज्जेसु घञि अनभि-
धानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति । तदेतद्वाप्यादिमतमभिप्रेत्याह—उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति ।
‘न न्द्राः’ इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते, तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नच्यन्ते नान्ये इत्यर्थः । ननु लावस्थायामेव
अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्वपदित्यत्र अजादिलमस्त्येव न्याय्यश्च प्रथममट् परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेत् । अत्राहुः ।
द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्थायामटि कृतेऽपि धातुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजा-
दित्वाभावाच्चोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाचो ये नदरास्तेषामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्ययैव इष्ट-
सिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्द्रिद्विषतीत्यत्र दकारस्यापि द्विलनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ ला-
दिभूतादचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिद्विषतीत्यत्र दोषः स्यादेव, आद्यवयवस्य
ह्रस्वाभ्रकारस्य द्विलनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम् । अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्त्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं
प्रतिज्ञाय अच इत्येवावुत्कर्तव्यम् । अथवा अदेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वं, किंतु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दा-
धिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् ॥ नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति भा-
ष्यं विरुध्यतेति चेत् । मैवम् । यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्य-
चिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रथमस्यैकाचः पूर्वणैव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्विलार्थमिति सुवचत्वात् ॥—
रभेरशान्लिटोः । ‘रधिजभोः-’ इत्यतोऽचीति ‘इदितः’ इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । अचि किम् । आरब्धम् । अश-
न्लिटोः किम् । रभते । रंभे ॥—लभेश्च । योगविभागः ‘आडो यि’ इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥—काण्पा-
दीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । ध्रण दाने । छल छेदने । हिठ विभाषायाम् । षट् । हेम् स्-
ध्यायां शब्दे च । बण शब्दे । छट प्रतिघाते । छल छेदने । लोपीति गिजन्तनिर्देशः । लापय इति पाठान्तरे लप व्य-
क्तायां वाचि । केचित्तु लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः । ध्रण दाने । छट स्तेये । भ्वादिः । जुरादौ दण्डकपाठे भाषा-

पञ्चमः कजरणभक्षणलुपदेष्टाः काण्याद्यः पद्माव्ये उक्ताः । इयिवाणिश्लोकोप(च)बन्धनारोडिका स्याते । वाणि-
-लोटी अप्वन्नम् । इत्थं द्वादश । अचीकणत् । अच्चाकाणत् । ॥ स्वापेश्चङि । ६।१।२८। एवमेतस्य स्वापेक्षिति संप्रसार-
रत्वं स्यात् । असूषणत् । ॥ शाच्छसाहाव्यावेपां युक् । ७।३।३७। औ परे । पुकोऽपवादः । सावयति । ह्रावयति ।
॥ ह्रः संप्रसारणम् । ६।१।३२। सम्पर चक्ररे च णौ ह्रः संप्रसारणं स्यात् । अजृहवत् । अजृहावत् । ॥ लोपः
पिबतेरीत्याभ्यासस्य । ६।४।४। पिबतेरूपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्तादेशश्च चक्ररे णौ । अपीप्स्यत् । अतिग्रीति
पुष् । अपंपयति । हेपयति । श्लेषयति । रेपयति । यलोपः । होपयति । हमापयति । स्थापयति । ॥ तिष्ठतेरित् । ७।४।५।
उपधाया इहादेशः स्याच्चक्ररे णौ । अतिष्ठियत् । ॥ जिघ्रतेर्वा । ७।४।६। अनिग्रियत् । अनिग्रयत् । उत्क्रम् । अभीकृतत् ।
अचिकीर्तत् । अवीकृतत् । अबवर्तत् । अमीकृतत् । अममार्षत् ॥ ७ पातेर्णां लुग्बक्तव्यः ॥ पुकोऽपवादः । पालयति
॥ वो विधूनने जुक् । ७।३।३८। वानेरुक् स्थायणी कर्मार्थे । बाजयति । कस्पे किम् । केशान्नापयति । बिभाषा
लीयेतः । ॥ लीलोनुरेलुकावन्यतरस्यां खेहविपातेने । ७।३।३९। लीयतेलीत्यत्र क्रमास्तनुकावगामी वा क्षो
णौ खेहद्रवे । विलीनयति । विलाययति । विलालयति । विलापयति वा घृतम् । ली ई इति इंकारप्रलेपादात्म्यपक्षे
नुरु न । जेहद्रवे किम् । लोहं विलापयति । विलाययति ॥ ७ प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्वम-
शिति वाच्यम् । ॥ लियः संमाननशीलीनीकरणयोश्च । १।३।७०। लीलियोर्यथैतयोरात्मनेपदं स्यादर्कर्तृ-
गेऽपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभिर्लोपयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । इयेनो वर्तिकामुलापयते ।
र्थकोऽपि । अरिरणत् । अररणत् । अवीभणत् । अवमाणत् । अधिश्रणत् । अश्रापणत् । अल्लुपत् । अल्लुपीत् । अजीहि-
टत् । अजिहेठत् ॥—स्वापेश्चङि । चटि किम् । ग्लापयति ॥—असूषणदिनि । इह संग्राराणोत्तरं द्विलम् ॥—शा-
च्छसा—। शो तनूरुणे । छो छन्दे । पोऽन्तकर्मणि । क्षेत्र रणधार्याम् । व्येत सेवरणे । तेन तन्मुखांतने । पा पाने ।
‘लुग्विकरणाडुग्विकरण’ इति परिभाषया पा रक्षणे इति नेह मथ्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपद वक्ष्यति । शाययति ।
आशीशयत् । छाययति । अचिच्छयत् । नाययति । आसीपयत् । हापयति । आर्जहयत् । त्याययति । आप्यययत् । वायय-
ति । आवीवयत् । पाययति । आपीपयत् । इह याच्छसादीनां कुमावानां निर्देशः पुनः प्राप्तिं जनयितुम् । तत्प्रयोगेन स्व-
स्मित्प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तिः । तेन व्यापयति कापयतीत्यादि निश्चितम् ॥—ह्रः संप्र—। ‘णौ च संघ-
होः’ इति वर्तते तदाह—सम्पर इत्यादि ॥—अजृहवत् । अजृहावदिति । ‘काण्यादीनां वा’ इति तस्याधिकल्पः ॥—
अपीप्स्यदिनि । उपधालोपस्य द्वित्रिवे कर्तव्ये प्रतिपद्यां कृते लोपे स्यात्तत्पदान्नादा पायशब्दस्य द्वित्रिवे हलादिः कोपे इंकारः ।
स च अनुभ्यासविकार इति निषेधादन्यस्यादेशः । इहाग्लोपितादल्लुपपक्षाच्च गन्वारिलदीर्घयोरेपामाविल विधीयते ।
—श्लेषयतीत्यादि । ऋ वरणे । गेट ध्वजे । सूयी शब्दे उन्द्रे च । दमायी विधूनने ॥—तिष्ठतेरित् । तत्कारो मन्द-
प्रयोजनः । इतिवा निर्देशो यत्तद्धृद्ध्यर्थः । अतास्थायत् । लटि तास्थायतीति तास्थायेति । उत्क्रम् । सुरादी व्याख्या-
तम् ॥—अचिकीर्तदिनि । अकुदेशाभावपक्षे ‘उपधायाश्च’ इतीत्ये रपरत्वम् ‘उपधाया च’ इति दीर्घः ॥—पुकोऽप-
वाद इति । आदन्तलात्पुकः प्राप्तः । एवं च लुगागमस्य पुटनिर्वृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल रक्षणे इति धातु-
नापि सिद्धेर्गिति भावः ॥—वो विधू—। लुग्विकरणाडुग्विकरणपरिभाषया ओंव शोषण इत्यस्यैव ग्रहणं न तु
वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लिम्पन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओंव शोषणे इत्यस्य रूप-
मिति वदन वामनोऽयत्रानुकूलः । वज गताविति धातुभा वाजयतीति रूपं भिदं लुगागमस्य पुटनिर्वृत्तिरेवैवापि फलम् ॥
—वातेरिति । वायतेरिति बहु युक्तम् । आत्वविधायाकमुत्र स्मारयति—विभाषा लायतेरिति । लायतेरिति यका-
निर्देशो न तु स्यात् । अन्यथा विभाषा लीड इत्येवावश्यत् । तेन लीकींदोहमयोग्यात्त्व भवति ॥—लीदोः—। लीड श्लेषणे
दिवादिः । ली श्लेषणे क्यादिः । लग्नग्रहणेन वा आदाने अदादिः कुतापो लीकींदो च त्रयोऽपि मथ्यन्ते । लायतेरिति औ-
चिल्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोंपि ग्रहणम् । न च ‘निरनुबन्धग्रहणेन न सानुबन्धकस्य ग्रहणम्’ इति परिभाषया
सूत्रेऽपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम् । इत्थं हि परिभाषा ‘वामदेवाड्ड्ढइडा’ इत्यत्र टिन्येन दापिता । दापन न उन्मर्गतः
सजातीयपक्षेमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सद्व्ययनव्यगमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं
न तु तव्यनः, अत एव ‘जूत्रथ्योः क्तव’ इति सूत्रे ज्ञातिर्जायत्योक्तमयोर्ग्रहणमिति न्यायकृतोक्तम् । अनोऽत्र
लीकींदोग्रहणमिति सम्भंगेव । न चैव ‘टिव ऑन’ इत्यत्र निरनुबन्धपरिभाषया दिव्यिति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु
धातोर्गिति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति वाच्यम् । उन्मर्गतः प्रलयग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्ता बाधकाभा-
वादिति वदन्ति ॥—विलीनयतीति । लीकींदोरिकागन्धनयोरुक्ति रूपम् ॥—विलाययतीति । गुणभावपक्षे तयोरेव
रूपम् ॥—विलालयतीति । लातेः कृतालयेर्लीकींदोश्च लुकि रूपम् ॥—विलापयतीति । लुगभावपक्षे अदन्तानां
तेषामेव रूपम् ॥—लोहं विलापयतीति । नुल्लोकोगभावादाल्लपक्षे युक् । आल्भाभावे तु वृद्ध्यादादेशो ॥—
प्रलम्भनेति । प्रलम्भनं बध्नन् । अशिति किम् । लायते । लिनाति ॥—लियः संमानन—। वात्प्रलम्भने ॥—

अभिभवतीत्यर्थः । बालमुल्लापयते । वज्रयतीत्यर्थः । ॥ बिभेतेहेतुभये । १६।१।५६। बिभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्रयो-
जकान्नयं चेत् । ॥ भीरुस्योहेतुभये । १।३।६८। प्यन्ताभ्यामाभ्यामात्मनेपदं स्याद्धेतोश्चन्द्रयस्यौ । सूत्रे भयप्र-
हणं धात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते । ॥ मियो हेतुभये पुक् । ७।३।४०। भी ई इतीकारः प्रक्षिप्यते ।
ईकारान्तस्य भियः पुक् स्यात् गौ हेतुभये । भीषयते । ॥ नित्यं स्मयतेः । १६।१।५७। स्मयतेरेचो नित्यमात्वं
स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चन्द्रयस्यवित्युक्तेर्नह । कुञ्चिकयैनं भाययति । विस्माययति ।
कथं तर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति । मनुष्यवाचेति करणादेव हि तत्र स्मयः । अन्यथा ज्ञानजपि स्यात् ।
सत्यम् । विस्माययन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः । यद्वा । मनुष्यवाक् प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो वि-
स्मापयन्निति प्यन्ताणौ शतैति व्याख्येयम् । ॥ स्फायो वः । ७।३।४१। गौ । स्फाययति । ॥ शदेरगतौ तः
। ७।३।४२। शदेणौ तोऽन्तादेशः स्यात् तु गतौ । शातयति । गतौ तु । गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः ।
॥ रुहः पोऽन्यतरस्याम् । ७।३।४३। गौ । रोपयति । रोहयति । ॥ क्रीड्जीनां गौ । १६।१।४८। एषामेच
आत्वं स्याणौ । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति । ॥ गौ च संश्रद्धोः । १२।४।५१। सन्परे चङ्परे च गौ इडो
गाङ्गा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । ॥ सिध्यतेरपारलौकिके । १६।१।४९। ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य
सिध्यतेरेच आत्वं स्याणौ । अञ्जं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम् । तापसः सिध्यति । तत्त्वं
निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । ॥ प्रजने वीयतेः । १६।१।५५। अस्यैच आत्वं वा स्याणौ प्रजनेऽर्थे ।
वापयति वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । जुदुपधाया गोहः । गृहयति । ॥ दोषो गौ । १६।४।
९०। दुष इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊस्याणौ । दूषयति । ॥ वा चित्तविरागे । १६।३।९१। विरागोऽभीतता ।
चित्तं दूषयति दोषयति वा कामः ॥ मित्तं इह्वः ॥ भ्वाद्गौ चुराद्गौ च मित उक्ताः । घटयति । जनीजृप् । जनयति ।
जरयति । जृणातेस्तु । जारयति ॥ ॥ रज्जेणीं मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः ॥ मृगरमणाखेटकम् । रजयति मृगान् ।
मृगेति किम् । रजयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रजयति मृगांस्तृणदानेन । चुरादिषु जपादिश्चिञ् ॥ चिस्फुरोरिति
वा आत्वम् । चपयति । चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति । अपुस्फुरत् ।

बिभेतेहेतुभये । हेतुः प्रयोजकः । इह 'आदेच उपदेशे-' इत्यत एव आदित्यनुवर्तते 'विभाषा लीयते-' इत्यतो विभाषा,
'विस्फुरोः-' इत्यतो णाविति च तदाह—**बिभेतेरेच इत्यादि**॥—**भीरुस्योः**॥ व्यत्ययेन पष्ठीत्याह—**आभ्यामिति**। 'गेरणौ-'
इत्यतो गेरित्यनुवृत्तेर्प्यन्ताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः॥—**ईकारान्तस्येति**। तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न लत्र पुगित्यर्थः॥
करणादेव हीति । तथा च करणात् स्मये आत्वाभावेन पुगदुर्लभ इति भावः ॥—**प्रयोज्यकर्त्रीति** । यद्यपि प्रथमणि-
जर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका । अत एव आत्व प्रवृत्त तथापि द्वितीयणिजार्थाभिप्रायेणैवदमुक्तमिति मनोरमायाम् ।
केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोगिमत्याहुः ॥—**प्यन्ताण्णाविति** ।
राजा विस्मयते तं मनुष्यवाग्विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थः । एव च प्रथमणिचि हेतुमनुष्यवागिति आत्व-
पुकावुपपन्नौ ॥—**क्रीड्जीनाम्** । डुकीञ् इत्यविनिमये । इड् अभ्ययने । जि जये । अचिकपत् । अजीजपत् ॥—
अध्यजीगपदिति । नात्र णिजिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः । यत्राभ्यासोत्तरखण्डे
आद्योऽजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो वेत्युक्त्वात् । इह तु गाडः पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णिच
एव द्वित्वं भवेत्तत्तद्व्यपकरणिजमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसा-
म्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः ॥—**अध्यापिपदिति** । पिशब्दस्यात्र द्विलम् ॥—**सिध्यतेरपार-** । इयना निर्देशादौवा-
दिकस्याग्रहणम् ॥—**तत्त्वं निश्चिनोतीति** । तत्त्वनिश्चयधात्मविषयः स च परलोके उपयुज्यते ॥—**प्रजने** । वीयते-
रिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुपेक्षयन्ति । वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्येऽपि
ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधातुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्र आवेत्तद-
भावे च यद्यपि व्येजः व्याययतीति रूपं तुल्यं 'शाच्छारा-' इति पुकोऽपवादतया युगिबधानात् तथापि णिजन्तात्किपि व्याः
व्यौ व्याः । आत्वाभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्यायः इत्यस्ति विशेषः । विभाषाविधानसामर्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेच उपदेशोऽस्ति'
इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रयोजनोऽर्थ इति ॥—**दोषो गौ** । दुष वैकृत्ये दिवादिः । गौ किम् ।
दोषः ॥—**चित्तमिति** । चित्ती संज्ञान इत्यस्मात् क्तः ॥—**दूषयति दोषयति वेति** । चित्तं दुष्यति ज्ञानसंख्यादौ
विरक्तं भवति । तत्प्रयुक्तं इत्यर्थः ॥—**जृणातेस्त्विति** । अपिच्चादस्य मित्वं नेति भावः ॥—**आखेटकमिति** । मृग-
येत्यर्थः ॥—**रजयतीति** । रजन्ति मृगाः, ग्रहणमरणाद्यनुकूलव्यापारविषया भवन्ति, तान्मृगांस्तादृग्व्यापारविषयान्क-
रोतीत्यर्थः ॥ **जपादिश्चिञ् इति** । तेन मित्त्वाद्ग्रह इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्युदाहरति—**चाप-**
यतीत्यादि ॥—**अपुस्फुरदिति** । द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवचनाभिषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः 'चि-

अनुस्करत् । ॥ उभौ साभ्यासस्य । ८।४।२१। साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णत्वं प्राप्तौ नितिसे सति । प्राणिणत् । ॥ ङौ गमिरबोधने । १२।४।४६। ङणो गमिः स्वाणौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । इण्बद्धिः । अधिगमयति । हनस्रोऽधिष्णण्योः । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ॥ ॐ ईर्ष्यतेऽस्तुनीयस्येति शक्तव्यम् ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्धः । आद्ये पकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये त्वजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादत्वात् सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत् । ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चि पकार एवाऽऽवासे भूयते । ह्लादिःशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्वातोर्हंतुमणौ बुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रिया इत्यादि सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेष्वपि ॥ इति ष्यन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते सन्नन्तप्रक्रिया ।

॥ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । ३।१।७। इपिकर्मणः इपिणैककर्तृकाद्वातोः सम्प्रत्ययो वा स्यादित्याह । धातोर्विहितत्वादिह सन आर्धधातुकत्वम् । इदं द्वित्वम् । सम्यतः । पठितुमिच्छति पिपठिषति । कर्मणः किम् । गमनेनेच्छतीति करणान्मा भूत् । समानकर्तृकाकिम् । शिष्याः पठन्विनीच्छति गुरुः । बाग्रहणापक्षे वाक्यमपि । लुङ्सनोर्धस्त्वम् । एकाच उपदेश इति नेट् । सस्य तत्त्वम् । अतुमिच्छति जिघत्सति । ईर्ष्यतेऽस्तुनीयस्येति विसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिषति । ईर्ष्यविषति । ॥ रुद्विदमुपग्रहस्वपिप्रच्छः संश्च । १२।२।८। पृथः

स्फुरणौ" इति वा आत्वम् ॥—उभौ सा—'रपाभ्याम्-' इति सूत्रे न इति पठन्तं प्रथमाद्वचनान्ततया विपरिणम्यत इत्याह—उभौ नकाराविति । ननु साभ्यामभ्येयुक्त्या उभयोरपि भाविष्यतीत्युभोप्रहण लभमिति चेत् । अत्राहुः । साहित्यमात्र विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिद्ध्यित्युभोप्रहणम् । न न तुल्ययोगविधक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम् । तुल्ययोगग्रहण प्रायिकं सकर्मकः सलोभक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नगति साभ्यामस्यानितेणो भवतीत्युच्यमाने वचनगामर्थ्या 'पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विवेचने' इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विवेचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वणैव णत्वस्य सिद्धत्वाद् न्यवहितानकारलोभमिदं णत्व स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्कर्त्तृण्डित्यन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति श्रुतम् । साभ्यामस्येति किम् । प्राण नमति । असत्यस्मिन् 'अनितेः' इति पठ्ठा संबन्धगामान्ये स्यान्तधानन्तयोदिसंबन्धोऽपि गृह्येत । सति तस्मिन्प्रवयवावयविभावसंबन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साभ्यासग्रहणम् । यदि त्रिष्टानुरोधेनानितेरिति पठ्ठा अवयवसंबन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावान्साभ्यासद्विवेचनं प्राप्त एवानितिगृह्येत तदा साभ्यामस्येति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्व णत्वं कृत्वा द्विवे कृते प्राणिणित्यादिसिद्धावयमारम्भः 'पूर्वत्रासिद्धीयमाद्विवेचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन उर्णनावित्यत्र णत्वात्पूर्वमेव नुगच्छस्य द्वित्वाभ्यासोत्तरत्वेने णत्वाभावः सिद्धः ॥—प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञापनार्थता । लुङि प्रत्याययत् । इह ङणो णिचि कृते 'ङणो यण' इति यण बाधित्वा परत्वादुक्तिः । न च 'जोः पुण्यांज' इति ज्ञापकान्पूर्व द्वित्वं पश्चाद्विदिति शङ्क्यम् । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति णित्यो द्वित्वेऽभ्यासोत्तरगण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् ॥—इति वार्धे इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरादुक्तिमिति भावः ॥—पकारस्येति । रेफस्य तु 'न न्दाः' इत्यनेन निषेधादिति भावः ॥—द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे ॥—सन्नन्ते प्रवर्तते इति । वचनगामर्थ्यादिति भावः ॥—ऐर्ष्ययति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्ष्ययति रूपस्यानाधुन्यमागङ्गोपादायति—द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना ।—द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः ॥—अप्रवृत्तेरिति । किं तु गमन्त एव प्रवर्तते । तत्र ऋनुपदम् ईर्ष्ययिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयात्रायामित्यस्य अगवीयत्वादान्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति साधकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तन्ममर्थनायाह—निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च—'निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णित्युच्यते' इति ॥—तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितायां प्रयोगः सिद्ध इति भावः । केचन तु परस्मैपदविषयं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते तदगत् । धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां ग्रथकरणस्य वक्ष्यमाणनयार्थवेदेत्यापुगामस्य दुर्वारत्वात् ॥ इति ष्यन्तप्रक्रिया ॥

धातोः कर्मणः—॥—इपिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति ध्रुवत्वात्कर्मत्वं कर्तृत्वं च नदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः ॥—पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठगोचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः ॥—यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वं, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः ॥—रुद्विद्—। रुदगाहचथोद वेनेरेव ग्रहणम् । इह रुद्विदमुपाणां ग्रहणं 'रलो व्युपधात्-' इति विकल्पे प्राप्तं ग्रहः 'न क्वा संट' इति निषेधात्कत्वाया अप्राप्ते स्तपिप्रत्ययोऽपि क्वः कित्त्वेऽपि सनः कित्त्वस्याप्राप्ते वचनम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्त्वस्य फलम् । गृहीत्वा । मुत्वा ।

सन् क्त्वा च कितौ स्तः । रुहविषति । विविदिषति । मुमुषिषति । ॥ सनि ग्रहगुहोश्च ॥ ७।२।१२। ग्रहेर्गुहेरुग-
न्ताश्च सन इण्ण स्यात् । ग्रहिष्येति संप्रसारणम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभावः । जिघृक्षति । मुमुप्सति ।
॥ किरश्च पञ्चभ्यः ॥ ७।२।७। कृ गृ हृक् ष्टक् प्रच्लृ एभ्यः सन इह स्यात् । पिष्टुक्षिषति । चिकरिषति । जिग-
रिषति । जिगलिषति । ॥ अत्रेदो दीर्घो नेष्टः ॥ दिदरिषते । दिधरिषते । कथमुदिधीषुरिति । भौवादिकयोर्दृ-
ष्टकरोरिति गुहाण । ॥ इको झल् ॥ १।२।९। इगन्ताज्झलादिः सन् कित्स्यात् । बुभूषति । दीहृ । दातुमिच्छति दि-
दीपते । एजिवषयत्वाभावान्मीनातिमिनोतीत्याख्यं न । अत एव सनि मीमेति सूत्रे माधातोः । पृथङ्गीग्रहणं कृतम् ।
॥ हलन्ताश्च ॥ १।२।१०। इक्समीपाङ्लः परो झलादिः सन् कित्स्यात् । गुहृ । जुघुक्षति । बिभिस्सति । उक्कः
किम् । यियक्षते । झल्लिकम् । विवधिषते । हल्लग्रहणं जातिपरम् । वृन्हृ । तितृक्षति । तितृंहिषति । ॥ अज्ज्ञान-
गमां सनि ॥ १।२।१६। अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । सन्लिटोर्जेः । जिगीषति । विभाषा
षेः । चिकीषति । चिचीषति । जिघांसति । ॥ सनि च ॥ २।४।७। इणो गमिः स्यात्सनि न तु बोधने ।
जिगमिषति । बोधने प्रतीपिषति । इण्वदिकः । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नैद । झलादौ
सनीति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजादेशस्येत्युक्तर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । ॥ इङश्च
॥ २।४।४८। इङो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । ॥ रलो व्युपधाङ्ललादेः संश्च ॥ १।२।२६। उश्च इश्च वी ते
वपधे यस्य तस्मादङ्ललादे रलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः । द्युतिस्त्राप्योः संप्रसारणम् । दिद्युतिषते । दिद्यो-
तिषते । रुहचिषते । हरोचिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । रलः किम् । दिदेविषति । द्युपधात्किम् । विवर्ति-
षते । झलादेः किम् । एषिषति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बाध्यते । उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम् । ओणेर्क-
दित्करणस्य सामान्यापेक्षशापकत्वात् । ॥ सनीवन्तर्धस्सजदम्भुश्चिस्व्यूर्णुभरक्षपिसनाम् ॥ ७।२।४९। इव-
न्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इङ्गा स्यात् । इडभावे हलन्ताच्चेति कित्वम् । द्योरिति वस्य ऊह । यण् द्वित्वम् । दुद्युषति ।

ष्टृष्ठा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् ॥—सनि ग्रहगुहोश्च । ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयम् ॥—सनः
पत्वस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इति । कुलस्यासिद्धत्वाद्भ्रूभाव इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भ्रूभाव इत्यध्या-
हारेण योजयन्ति । तथा च जागृहस इति स्थिते । इणः परत्वेन सस्य सत्वं प्राप्त तस्यासिद्धत्वाद्भ्रूवे भ्रूभावः । ततश्च
कृत्वे कवर्गापरस्य पत्वमिति विधिक्रमः । अन्ये तु पत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भ्रूभावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्भ्रूभावो न
स्यादित्याशङ्क्याः सनः पत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते ॥—जिघृक्षतीति ।
गुहेर्जुघुषति । सूत्रे चकारात् ‘श्र्युकः किति’ इत्यत उक् इत्यनुकृत्यते । उगन्तात् । बुभूषति । जुल्लति । श्रयतिस्तु
नानुकृत्यते । तस्य ‘सनीवन्तर्धे’ इति विकल्पविधानात् ॥—किरश्च पञ्चभ्यः । पञ्चग्रहणमुत्तरार्थे स्पष्टप्रतिपत्तये
इहैव कृतम् । एवं च प्रच्लृधातोरनन्तरं गणपाठस्थं वृत्करणं त्यक्तुं शक्यम् । अत्रत्यपञ्चभ्य इत्यनेनैव वृत्करणं यत्तदपा-
णिनीयमिति व्याहृत्येयमित्याहुः । केचित्तु ‘भूषाकर्मकिरादिसनाम्—’ इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यकमित्याहुः ।
अत्र ‘इट्’ इति ‘वृत्तो वा’ इति प्राप्ते भाष्यकारेष्ठिरियम् ॥—भौवादिकयोरिति । तथाच ‘अज्ज्ञानगमां—’ इति वक्ष्य-
माणेन दीर्घ इति भावः ॥—इको झल् । ‘रुदविद—’ इत्यतः सननुवर्तते, सनाक्षिसो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणेन
च तदन्तविधिरित्याह—इगन्तादिति । इगन्तात् किम् । पिपासति । तिष्टासति । झलति किम् । शिषायिषते ॥—
कित्स्यादिति । ‘असंयोगाहिट् कित्’ इत्यतः किदनुवर्तते इति भावः ॥—एजिवषयत्वाभावादिति । किञ्चैन गुणा-
प्राप्तेरित्यर्थः ॥—अत एवेति । यथोपपत्त्यादित्यत्रायात्वं भवेत्तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेष्वाविशेषादिति
भावः ॥—हलन्ताश्च । इणित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न संभवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ॥—
इक्समीपादिति । सौत्रवाद्दिशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः ॥—तितृक्षतीति । किञ्चे सति ‘अनिदिताम्—’ इति
नलोपः ॥—अज्ज्ञानगमां— । गमः सामान्येन ग्रहणे गम्ल् गतावित्यस्मात् सङ्गिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः ‘सनि च’
‘इङश्च’ इति सूत्राभ्यां विहितस्येणिडोरादेशस्य ‘इण्वदिकः’ इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह—अजादेशगमेरिति ।
एतच्च सूत्रेऽज्ज्ञानगमादभ्यते । तथाहि । इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यं दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाच इत्यनेनाज्ञस्य विशेषणादजन्ता-
ङ्गस्य दीर्घः । चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ज्ञानगमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् ।
अजन्तस्य दीर्घो भवति ॥—अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम् । जिगमिषति । ‘गमेरिट् परस्मैपदेषु’ इति इट् ॥—
सनि च । ‘णो गमिरबोधने’ इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते ॥—प्रतीपिषतीति । तत्क्रोण्डिन्यन्यायस्यानित्यत्वात्स्वरूपस्या-
भ्यासस्येत्यत्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु ‘नित्यं कौटिल्ये गतो’ इत्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते ॥—संजिगंसते इति । ‘समो
गम्यृच्छिभ्याम्’ इति तद् ‘पूर्ववत्सनः’ इति सन्नन्तादपि भवति ॥—रलो व्युपधा— । ‘न क्त्वा सेट्’ इत्यतः सेजिति वर्तते ।
चकारण क्त्वायाः संप्रहः ‘असंयोगात्—’ इत्यतः किति ‘नोपधात्—’ इत्यतो वेति चाजुवर्तते तदाह—क्त्वासना-

विदेविषति । सौतिष्योरेवेति वक्ष्यमाणनियमाच्च चः । सुसूचति । सिसेविषति । ॥ आपृक्षपृष्ठादीन् ॥ ७७१५६ ।
 एषामच ईत्यास्तादौ सति । ॥ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ॥ ७७१५८ । सति मीमेसारम्य बहुकं तत्राभ्यासस्य
 लोपः स्यात् । आमुमिच्छति ईप्सति । अर्धितुच्छति । रपरत्वम् । चर्वम् । ईप्सति । अर्द्धिषति । विभ्रजिषति ।
 विभर्जिषति । विभ्रक्षति । विभर्क्षति । ॥ दम्भ इच्च ॥ ७७१५६ । दम्भेच इत्यादीच्च सादौ सति । अभ्यासलोपः ।
 हलन्ताच्चेत्यत्र हलप्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः किरवाचलोपः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिभी-
 षति । शिश्रयिषति । उदोष्पपूर्वस्य । सुसूचति । सिस्त्रिषति । युयूपति । यिषविषति । ऊर्णुनूपति । ऊर्णुविषति ।
 ऊर्णुनविषति । न च परत्वावृणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न भूयेतेति वाच्यम् । द्विवचनेषीति सूत्रेण द्वित्वे
 कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशाद्वादेशनिषेधाद्वा । न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यरूपाणिमिसता कथमिति वाच्यम् ॥
 (प) कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाधीयते न त्वननुभवन्नपि ॥ न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । दुभूषति ।
 विभरिषति । जपिः पुगन्तो मित्यंशकः पकारान्तश्चारादिकश्च । इदभावे इको क्षलिति किरवाच गुणः । अज्जनेति दीर्घः
 परत्वाणिजलोपेन बाध्यते । आपृक्षपीति ईत् । जीप्सति । जिज्ञपयिषति । अमितस्तु । जिज्ञापयिषति । जनसनेत्याचम् ।
 सिषासति । सिसनिषति । ॥ तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इडाच्यः । ॥ तनोतेर्विभाषा ॥ ६७१७ । अत्यो-
 पधाया दीर्घो वा स्याज्जलादौ सति । तितांसति । वितंसति । तितनिषति ॥ ॥ आशङ्कायां सन्धकथ्यः ॥ वा मुच-
 र्षति । कूलं पिपतिषति । ॥ सति मीमाधुरभलभशकपतपदामच इत् ॥ ७७१५८ । एषामच इत् स्वास्तादौ
 सति । अभ्यासलोपः । स्कोरिति सलोपः । पिप्सति । दिदरिद्रिषति । दिदरिद्रासति । इमिष मीष आभ्यां सन् ।
 कृतदीर्घस्य मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिस्य । सः सीति तः । मित्सति । मित्सते । मा माने । मिरसति । माकुमे-
 जोः । मित्सते । दोदाणोः । दित्सति । देह । दित्सते । दाज् । दित्सति । दित्सते । षेट । धित्सति । धाज् । धित्स-
 ति । धित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शङ् । शिक्षति । शक मर्षण इति दिवादिः । स्वरितेन् । शिक्षति । शिक्षते । पि-
 त्सते ॥ ॥ राधो हिंसायां सनीस् वाच्यः ॥ रिप्सति । हिंसायां किम् । आरिराप्सति । ॥ मुचोऽकर्मकस्य
 गुणो वा ॥ ७७१५७ । सादौ सति । अभ्यासलोपः । मोक्षते मुसुक्षते वा वस्मः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम् । मु-
 सुक्षति वस्मः कृष्णः । न वृक्षश्चतुर्थ्यः । विवृषति । तडि तु । विवर्तिषते । सेऽसिषीति । वेद् । निनर्तिषति । निवृष-
 ति । ॥ इद् सति वा ॥ ७७१५८ । वृहवृषभ्यामृदन्ताच्च सन इद्वा स्यात् । तितरिषति । तितरीषति । तितरीषति ।
 विवरिषति । विवरीषति । वुवृषति । वृह । वुवृषति । विवरिषते । दुभूषति । ॥ सिपूङ्गइवशां सति ॥ ७७१७७ ॥

वित्यादि । मेट किम् । भिन्वा । छिन्वा । वुनुक्षते ॥—आपृक्षपृष्ठा— । 'गनि गोमा-' इत्यतः अत्र इत्यनुवर्तते
 'सः स्याधधातुकं' इत्यतः सीति च तदाह—अच ईत्यास्तादाविति । गोत्यस्य गनो विशेषणान्वादाविति लाभः ॥—
 ईप्सतीति । 'अजादेऽद्वितीयस्य' इति 'गयश्चस्य द्विचम ॥—विभ्रजिपतीति । इति तदभावे च रमागमविकल्पात्त्वारि-
 रूपाणि ॥—सुसूचतीति । 'अज्जनगमाम्-' इति दीर्घे गत्युत्थम् ॥—यियविपतीति । 'द्विवचनेऽपि' इत्यादिशनि-
 पेधादित्वे कृते अभ्यागम्योवर्णम्येत्वम् ॥—ऊर्णुनूपतीति । इदभावे 'अज्जनगमाम्-' इति दीर्घः । इदपक्षे तु 'विभाषाणोः'
 इति वा इत्त्वम् ॥—न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः ॥—किरवाच गुण इति । णित्यः स्थाने इत्यर्थः ॥—
 भ्वा मुसूर्पतीति । एकश्रविषया मरणशङ्केति बोधः । मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । 'पुर्वैकमनः' इत्यात्मनेपदमिह
 न शङ्क्यम् । 'शंदेः' इत्यादिमुत्रद्वये गनो नैत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥—सति मीमा-
 'सः सि' इत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणान्वासादौ गनीति लाभः ॥—मीरूपाविशेषादिनि । ननु मिनोतेर्मिरूपस्य
 लाक्षणिकत्वात् मीप्रहणं प्रहणं न प्राप्नोति । नैप दोषः । यत्र लक्षणार्थानिर्बृत्त्येन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदो-
 क्योरिति परिभाषोपस्थानं न तु यत्र प्रयोगाधायणं तत्रेति 'दोको प्रत्य' इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यासमाधायः ।
 मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राधितः 'विभाषा दिकसमासे' इत्यत्र तु लक्षणार्थानिर्बृत्तस्य समसशब्दस्याधायणान् । 'दिहनामान्यन्त-
 राले' इति प्रतिपदोक्त एव समास आधीयते इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनियन्तात्कार्यवृत्तिप्रते कश्चिन्नोपतिष्ठते
 इति तु निष्कृष्टोऽर्थः ॥—मित्सतीति । 'हलन्ताच्च' इति किरवाचोपधागुणः ॥—दिश्रनीति । ननु निरनुबन्धपरिभा-
 षया शक मर्षण इत्यस्यैव प्रहणमुचितमिति चेत् । अत्राहुः । इय हि परिभाषा प्रत्ययप्रहणविषया । अत एव 'जृष्योः'
 इत्यत्र जृष्योःप्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमनोऽत्रापि स्वादिर्वादिभ्योःप्रहणं युक्तमेवेति ॥—मुचोऽकर्मकस्य—
 'हलन्ताच्च' इति किञ्चन गुणभावे प्राप्ते विधिरयम् ॥—विवृषतीति । 'वृक्षः स्यमनोः' इति विकल्पेन परस्मैपदम् ॥
 —इद् सति वा । चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्जनगमाम्-' इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते । 'एकाच उपदेश-' इत्यतः उपदेश इत्यनु-
 वर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । अत एवेदं विनैवोदाहरति—दुभूषतीति । च् कौटिल्ये । 'अज्जन-' इति
 दीर्घः । 'उदोष्पपूर्वस्य' इत्युत्वं 'हलि च' इति दीर्घः ॥—सिपूङ्ग- । पृथिति ऋकारानुबन्धप्रहणान् पृषः पुष्पदीत्ये-

अि एङ् क अङ् अङ् एङ् सन इद स्यात् । सिद्धयिषते । विपविषते । अरिषति । इह रिसृशब्दस्य द्वित्वम् । इह इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यणो निमित्तत्वायोगाद्विर्बचनेऽचीति न प्रवर्तते । अञ्जिषति । अञ्जिषिषते । उभौ साभ्यासस्य । प्राणिणिषति । उच्छेस्तुङ् । सुत्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्बचन इति षष्ठाभ्यां सहितस्येदो द्वित्वम् । इहादिः शेषः । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम् । च्छोरिति सनुग्रहणापकात् । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनाद्वा णौ च संश्रद्धेरिति सूत्राभ्यामिहो गाङ् श्रयतेः संप्रसारणं च वा । अञ्जिगापयिषति । अध्यापयिषति । शिक्षाययिषति । शुश्रावयिषति । ह्रः संप्रसारणम् । जुहावयिषति । णौ द्वित्वात्प्रागच आदेशो नेत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्कारयिषति । जुझावयिषति । ओः पुयण्यपरे । पिपावयिषति । बिभावयिषति । यियावयिषति । रिरावयिषति । लिलावयिषति । जिजावयिषति । पुयण्जि किम् । जुनावयिषति । अपरे किम् । जुभूषति । स्रवतीतीत्वं वा । सिद्धावयिषति । सुद्धावयिषतीत्यादि । अपर इत्येव । शुश्रूषते । ॥ स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ८।३।६१ ॥ अभ्यासेणः परस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य षः स्वात्पभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । धुतिस्वाप्योरित्युत्वम् । सुष्वापयिषति । सिपाधयिषति । स्तौतिष्योः किम् । सिसिक्षति । उपसर्गात्तु स्यादिवभ्यासेन चेति षत्वम् । परिषिषति । पणि किम् । तिष्ठासति । सुपुप्सति । अभ्यासादित्युक्तेर्न ह निषेधः । इण् । प्रतीषिषति । इक् । अधीषिषति । ॥ सः खदिस्वदिसहीनां च ॥ ८।३।६२ ॥ अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव न षः पणि परे । सिस्वेदयिषति । सिस्वादयिषति । सिसाहयिषति । स्यादिवभ्यासेनेति नियमाज्ञेह । अभिसुसूषति । शैषिकान्मनुबर्थाच्छैषिको मनुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताञ्च सनिष्यते ॥ ॥ शैषिकाच्छैषिकः सरूपो न, तेन शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम् । अहिच्छन्ने भव आहिच्छन्ने । आहिच्छन्ने भव आहिच्छन्नीयः । अण्णन्ताच्छः । तथा मत्वर्थात्सरूपः स न । धनवानस्यास्ति । इह मनुबन्तान्मनुप न विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुपज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । मीमांसिषते ॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते यङन्तप्रक्रिया ।

॥ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ॥ ३।१।२२ ॥ पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारस्तस्मिन् धोले षह स्यात् । ॥ गुणो यङ्लुकोः ॥ ७।४।८२ ॥ अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । सनाद्यन्ता इति धातुवाङ्महादयः । किदन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचके । अबोभूयिष्ट । धातोः किम् । आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन भ्रुवो वचिरित्यादि । एकाचः किम् । पुनःपुनर्जागर्ति । हलादेः किम् । भृशमीक्षते । भृशं रोचते शोभते इत्यत्र यङ्गेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोहच्यते । शोशुभ्यते ॥ ॥ सूचि-सूत्रिम्यत्यत्यशूनांतिभ्यो यङ् वाच्यः । आद्यान्मयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूच्यते । अनेकाच्छ्वेना-

व । 'सनिग्रह-' इतीप्तिवेधात् ॥ —सिस्मयिषत इति । सिङ् ईपङ्गुसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः । 'स्तौतिष्योरेव-' इति नियमान्न षः ॥ —अरिषिषतीति । अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः ॥ —रिसृशब्दस्येति । सन इति गुणे च कृते अरिस इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति रिसृशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः ॥ —अञ्जिषिषतीत्यादि । अङ् व्यक्तिसंक्षणादौ । अङ् व्याप्तौ । अनयोरादित्वादिकल्पे प्राप्ते नित्यमिड् । अश भोजने इति कादिस्तु नित्यं सेडेव ॥ —सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयोऽपरं तु षष्ठे । तत्रायेन गाडादेशोऽपरेण संप्रसारणम् ॥ —ह्रः संप्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु व्याख्यातमिह तु स्मारितम् ॥ —जिजावयिषतीति । जुः सौत्रो धातुः 'जुचंकर्म्य-' इत्यत्रोक्तः ॥ —शुश्रूषते इति । 'शाश्रुस्त्वशो सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥ —स्तौतिष्योरेव- । एवं च सिपाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिपाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ॥ —उपसर्गात्त्विति । मध्येऽपवादस्यायात् । 'स्तौतिष्योः' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वमेव बाध्यते न तु स्यादिवभ्यासेन च- इत्युत्तरेण विहितमिति भावः ॥ —सुषुप्सतीति । 'रुदविद-' इति सनः क्तिवाञ्च गुणः ॥ —प्रतीषिषतीति । इह षभूते सनीण् गताविति धातोः परस्य सस्य षत्वं भवत्येवेत्यर्थः ॥ —नियमाज्ञेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोतेः स्यसनोः' इति सूत्रं सन्निवषये निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अभिसुसूषतेरप्रत्ययः । अभिसुसूरित्यत्र षत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् । एतच्च काशिकायां स्पष्टम् ॥ —शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः । शेषे भवः शैषिकः अभ्यासादिकत्वाद्वा । मनुबर्थे भवो मनुबर्थायः । गहादित्वाच्छः । मनुबर्थोऽस्यास्तीति मनुबर्थिकः 'अत इनिठनी' इति ठन् ॥ इति सन्नन्तप्रक्रिया ॥

धातोरेकाचो— । क्रियासमभिहार इत्युक्तत्वाद्धातोरेव स्यात्तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति—धातोः किमिति । —भ्रुवो वचिरित्यादीति । वाच्यते, वाख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे धिगित्यस्य

बोपदेशत्वात्स्वत्वं न । मोमूयते । ॥ यस्य हलः । ६।१।४९। वसेति संघातग्रहणम् । इङ् । परस्व कसम्बन्ध लोपः स्वावार्धभाषुके । आदेः परस्व । अतो लोपः । सोसृवाचके । सोसृषिता । सोसृषिता । मोमूयिता । ॥ दीर्घोऽङ्कितः । ७।१।८३। अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्वाद्यङि षङ्गुकि च । अटाज्यते । ॥ यङि च । ७।१।३०। अर्तेः संयोगादेव ऋतो गुणः स्वाद्यङि । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः । अरायते इति भाष्योदाहरणम् । अरायिता । अञ्जायिता । अर्णोमूयते । बेमिषते । अहोपत्य स्थानिवरवाङोपधागुणः । बेमिषिता । ॥ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३।१।२३। गत्यर्थोऽङ्कितस्य एव यङ् स्वाङ्ग तु क्रियासममिहारे । कुटिलं व्रजति वाग्रज्यते । ॥ लुपसवच्चरजपजभद्वद्वा-गृभ्यो भावगर्हायाम् । ३।१।२४। एभ्यो भावार्थगर्हायामेव यङ् स्वाङ्ग । गर्हितं लुप्यति लोलुप्यते । सासद्यते । ॥ चरफलोच्च । ७।१।८७। अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्वाद्यङ्यङ्गुलोकोः । नुगिलयनेनानुस्वारो ऋष्यते । स च पदान्तवद्वाच्यः । वा पदान्तस्थेति यथा स्यात् । ॥ उत्परस्याऽतः । ७।१।८८। चरकलोरभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्गुलोकोः । हलि चेति दीर्घः । चञ्चर्यते । चंचूर्यते । पङ्कुल्यते । पुङ्कुल्यते । ॥ जपजभद्वद्वाभजपशं च । ७।१।८९। एषामभ्यासस्य नुक् स्वाद्यङ्यङ्गुलोकोः । गर्हितं जपति जजप्यते इत्यादि । ॥ प्रो यङि । ८।१।२०। गिरते रेफस्य लृबं स्वाद्यङि । गर्हितं गिरति जेगिरयते । घुमास्येतीत्यम् । गुणः । देवीयते । पेपीयते । सेषीयते । विभाषा श्वेः । शोशूयते । शेथीयते । यङि च सास्यते । रीङ् ऋतः । चेकीयते । सुद । संचेत्कीयते ।

स्यादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकान्तत्वेनेति तद्धारणार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः ॥—यस्य हलः ॥—संघातग्रहणमिति । तेन इंधित्वा अहर्थादित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन सार्धवद्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणं तु उक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम् । लोलुपिता । पो-पूयिता ॥—दीर्घोऽङ्कितः । अकितः किम् । ययम्यते । ररम्यते । ननु दीर्घप्रत्ययपठितेनात्र 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्यतद्विशिष्येताम् । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थन्यापय्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेत्तु न ययम्यते जङ्गनीतीत्यादी । तत्र हि परलाभुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रमादिकरेव नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याभो दीर्घ इति वैयधिकरणान्वये स्वीकृतेऽङ्कितग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम् । संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । येन नाप्राप्तित्यायेन नुको दीर्घावादान्तस्वीकारात् । तस्मादङ्कित इति व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । ढोढीकयते इत्यत्राभ्यासस्य वाधित्वा परत्वात् 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घं कृते ढोढीकयत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेणु उन्मगोविधान् वाधका न बाधन्त इति ज्ञापनायाकित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाह्य 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्यत्राभ्यासस्यान इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणात् ययम्यत इत्यादौ दीर्घो-त्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः स्यात् । तद्धारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति विक ॥—अटाज्यत इति । इह व्यञ्जकस्य द्वित्वम् ॥—यङि च । इह 'गुणोऽङ्कितसंयोगादोः' इत्येतन्नयमेवमुक्तं ॥—यकारपरस्येति । यदि भाष्योदाहरण सामान्यापेक्षं ज्ञापक स्यात्तदाऽर्थमाप्त्यन आरम्भित्यादि सिध्यति ॥—नित्यं कौटिल्ये । नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह—कौटिल्य एवेति । तत्कर्कोष्ठिन्यन्यायेनैवेति सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'मतिपुष्टि-पूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने केनाबाधनान्पूजार्थेभ्यो भूते क्तः गिष्यति । तत्रश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति पठौ न प्रवर्तते इति 'पूजितो यः सुरामुः' इति नृतीयागाधुरेव ॥—इत्यादीति । जजम्यते । ददर्यते । ददर्यते । वभज्यते । पय धातु-र्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थ इति सश बाधनस्यार्थनयोरित्यत्र माधवः । पयम्यते । काशिकाया नु नाकल्यान्तः क्वचिद्भूयते । एवं जञ्जपति । जञ्जपति । दन्दर्होतीत्यादि यङ्गुकि उदाहर्तव्यम् ॥—प्रो यङि । 'क्रो रो लः' इत्यनो रो ल इति वर्तते तदाह—रेफस्य लत्वमिति ॥—चेकीयते इति । परलाभोङ्कितं कृते द्विवचनम् ॥—संचेत्कीयते इति । रीङि द्वित्वे च मुट् । न च संकुटल्यस्यामवस्थार्यो द्वित्वाग्न्यन्तामुट् कृते संयोगाद्वेन रीङ्ग्रहणेन प्राक् गुणः स्यादिति वा-च्यम् । अडभ्यासव्यवायेऽपीत्यस्याग्नौ अडभ्यासयोः कृतयोरेव मुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तान्न । एतेन मुटो बहि-रङ्गत्वात् संयोगाद्वेन गुण इति केवाचिन्त्यामाधानं परमम् । अभ्यासात्परस्य मुट् कृते सामान्याग्न्यास्य संयोगावि-त्वमुदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तिभावात् । ननु 'अडभ्यामव्यवायेऽपि मुट् काण्वेः' इति वार्तिकप्रत्याख्यानान्न 'पूर्वं धातु-रुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावुन्तर्गन्तव्यामुट् समुत्कथ्येव द्वित्वाभ्युगमात् संच-स्कीयते इति न सिध्यत् । तत्र हि मुटि कृते रीङ् बाधित्वा परत्वात् 'यङि च' इति गुण संचस्कथ्येव इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् । यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण मनाश्रयणेन रीडादेशे द्वित्वं च कुर्या पश्चात्मुटि इष्टं रूपं सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि 'अडभ्यामव्यवायेऽपि' इति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेत् । अत्राहुः । अडभ्यासंस्वादिबार्तिकं विनापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति पक्ष आश्रितः । संचस्कीयते समचेत्कथ्यत इत्यादिभि-

परस्परकृतम् । अनुदात्त कृत इति तु न । किरणस्य प्रत्ययाप्रत्ययान्ताभावनात्वेन प्रत्ययकृतत्वानुपपत्तेः । यत्र हि प्रत्यय-
साहचर्यत्वेन रूपमाभीयते तत्रैव तत् । अत एव सुहृत्प्रासाद इत्यत्रावस्यमानत्वेति दीर्घो न । येषु स्थितिरिति वाच्यो-
ऽनुदात्तकृतलोभ्येति न । अनुदात्तकृत इत्यनुबन्धनिर्देशात् । तत्र च हितपा शपेति निवेद्यात् । अत एव इहकारवचो-
न । यत्नेन विवेकात् । किंतु शब्देन । चर्करीतं बेलदादौ पाठाच्छपो लुक् । ॥ यङो वा ॥ ७३३१४॥ यङ्मन्तात्परस्य
इकारः पितः सार्वधातुकस्य ईडा स्यात् । भूयुवोरिति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न । बोधुतु तेषिके इति छन्दसि
निपातत्वात् । अत एव यङ्लुगभाषावामपि सिद्धः । न च यङ्लुकि अप्राप्त एव गुणाभावो निपाततामिति वाच्यम् ।
(५) प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात् । द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं चाष्टम् इति सिद्धान्तात् । बोधवीति ।
बोभेति । बोभूतः । बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अबोभुवुः ।
बोभूवात् । बोभूवाताम् । बोभूवास्ताम् । गातियेति सिचो लुक् । यङो वेतीदृशे गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्बुक् । अ-
बोभूवीत् । अबोभोत् । अबोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस् । नित्यत्वाद्बुक् । अबोभुवुः । अबोभविष्यदित्यादि । वा-
स्पधीति । वास्पधि । वास्पर्थः । वास्पर्थेति । वास्पर्थि । हुसलभ्यो हेर्धिः । वास्पधि । लङ् । अपास्पन् । अपास्पद् ।
सिपि दधेति रुचपक्षे रो रि । अपास्पाः । जागाद्धि । जाघासि । अजाघात् । सिपि रुचपक्षे । अजाघाः ।
नाधृ । नानाति । नानात्तः । दध । दादद्धि । दादद्धः । दाधसि । अदाधन् । अदाद्धाम् । अदाधुः । अदाधः ।

मानं द्विं 'दितपा शपा-' इत्यादिना निषिध्यते तथापि तस्यादेव । 'गुणो यङ्लुकोः', 'रुद्रिकौ च लुकि' इत्यागम्यासकार्य-
विधिमिद्विजानिषेधस्य ज्ञापनात् ॥—प्रत्ययाप्रत्ययेति । प्रत्यये क्त्वं दृश्यते 'कृतेरीयद्' इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते
चित्रडादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यडाश्रितडिक्प्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः । कृत इत्य-
नुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्तत्र नोक्तः शीडादीनामिव भू इत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वात् । यङो इकारस्य प्रत्य-
यानुबन्धत्वेन समुदायानुबन्धत्वात् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् ॥ सुहृदिति । शोभना हृदो-
ऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ दृष्टच्छन्दो जमन्तः ॥—दीर्घो नेति । अमिति प्रत्ययोऽप्रत्ययधास्तीति प्रत्ययस्याभावाग्न्यस्यानाध-
यणात्प्रत्ययलक्षणनासन्तत्वाभावादिति भावः ॥—तेभ्योऽपीति । ये लनुदात्तेनः प्रत्ययलक्षणं विनैव कृतं तेभ्योऽपी-
त्यर्थः ॥—अवादी पाठादिति । तथा च 'अदिप्रगृह्यतिभ्यः शपोः' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः ॥—यङो
वा । 'नाभ्यस्तस्यान्वि-' इति सूत्रान्विति सार्वधातुक इति 'उन्तो वृद्धिः-' इत्यन्तो हलीति चानुवर्तते 'भृव ईट' इत्यत ईडिति
च । तदेतदाह—यङन्तादित्यादि । यङो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् । एतेन यङन्तादुल्लादिपित्यादीधातुक न
संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्त लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानुपायान् । किं न यङन्तादुल्लादिविष-
संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्षितेऽपि 'सन्त्योः' इति द्वित्यस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणयां बीजाभावा-
दङ्लुकि द्विजाभावप्रसङ्गादिति दिक् ॥—छन्दसि निपातनादिति । गुणनिषेधे मिडे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो
नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः ॥—बोभूविति । समुदायस्यातिरिक्तत्वात् 'भूयुवोः' इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातन-
मिदं न नियमार्थमित्याह इत्यामाह—न चेति ॥—द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्ये-
तस्यासिद्धं नापूर्वं वचनमिति भावः ॥—बोभुवतीति । अदभ्यस्तादित्यत्र ॥—अबोभूवीदिति । केचिदिह 'भुवो बुक्-'
इति सूत्रे 'ओः सुपि' इत्यत ओरित्यनुवर्तते । तथा च । उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यन्तं गुणं कृते बुक्ः प्राप्नोतीत्यनित्यो
बुक् । स च पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाध्यते । तेन बोभवीदिति रूपमाहुः । तज्जन्यम् । भुवो वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थ-
विरोधात् । तस्माद्बुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति सूत्रं प्रत्याख्यातवर्गो भाष्यकृत ओरित्यनुवर्तनसंमतमेव ।
आत इति नियमाज्जमभावमाशङ्क्याह—अभ्यस्ताश्रय इति । अयं भावः । 'सिजभ्यम्' इति सूत्रेण निवः परत्वमा-
श्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य जुस् इति ॥ 'जुति च' इति गुणमाशङ्क्याह—नित्यत्वाद्बु-
गिति ॥—अबोभूवुरिति । न चात्र परत्वात् 'अदभ्यस्तान्' इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम् । अभ्यस्ताश्रयजुतोऽदादेश-
शाश्वतादत्वात् ॥—वास्पधीतीति । स्पर्थं सङ्घर्षं । 'दीर्घोऽङितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । 'यङो वा' इति ईदृक्कृत्यः । इहभा-
वपक्षे 'स्रवस्तयोः-' इति धत्व, 'स्रग्रे स्ररि सवर्णे' इति वा घलोपः । लोटि पाय्मर्थोचकार । पाय्मर्धित । लोटि वास्पर्थि-
व्यति । लोटि वास्पर्थीतु पाय्मर्थ । पाय्मर्धात् । पाय्मर्धाम् । पाय्मर्थेन । पाय्मर्थीति । हेर्धिवे वा श्रिलोपः । लङि इहागमपक्षे
अपास्पर्थीत् ॥—रुचपक्षे इति । पक्षान्तरे तु अपास्पद् अपास्पद् । छिदि । पाय्मर्धात् । पाय्मर्ध्याताम् । पाय्मर्ध्यास्ताम् ।
लुकि । 'अस्तिसिचोऽष्टुके' इति नित्यमीद । 'इट ईटि' इति सलोपः । अपास्पर्थीत् । अपास्पर्थीष्टम् । अपास्पर्थिषुः । लुकि
अपास्पर्थिव्यत् ॥—जागाद्धीति । गाधृ प्रतिघ्रादौ । ईदृपक्षे तु जागाधीति ॥—जाघास्तीति । 'एकाच-' इति मध्भावः । धस्य
क्त्वम् । लोटि जागाधीतु जागाद् जागादां जागाधतु । लङि । अजागाधीत् । अजागात् । अजागादाम् । अजागाधुः । लुकि ।
अजागाधीत् । अजागाधित् । नाधृ नाधृ वात्मादौ ॥—जाघास्तीति । ईदृपक्षे नानाधीति । रुच्य कारणे । ईदृपक्षे जाघ-

अदाचद् । लुङि । अदादाधीत् । अदादधीत् । चोस्कुन्दीति । चोस्कुन्ति । अचोस्कुन् । अचोस्कुन्ताम् । अचोस्कुन्तुः । मोमुदीति । मोमोति । मोमोदाचकार । मोमोदिता । अमोमुदीत् । अमोमोत् । अमोमुत्ताम् । अमोमुदुः । अमोमुदीः । अमोमोः । अमोमोत् । लुङि गुणः । अमोमोदीत् । चोक्कृति । चोक्कृति । लङ् तिप् । अचोक्कृद् । अचोक्कृद् । लिप्पक्षे । अचोक्कृः । अचोक्कृः । अजोगूः । वनीवञ्चीति । वनीवञ्चि । वनीवक् । वनीवचति । अवनीवञ्चीत् । अवनीवन् । जङ्गमीति । जङ्गन्ति । अनुदाचोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । ष्वोश्च । जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाज्ग्रहणेनोक्तः वार्षेयनिषेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च हेतुर्लङ् । जङ्गहि ॥ मो नो धातोः ॥ अजङ्गन् । अनुबन्धनिर्देशाच्च लङ् । ह्यन्तेति न वृद्धिः । अजङ्गमीत् । अजङ्गमिष्टात् । ह्यन्तेयङ्लुङ् । अभ्यासाच्चेति कृत्वं यद्यपि हो हन्तेरित्यतो हन्तेरित्यनुबलं विहितं, तथापि यङ्लुङि भवत्येवेति न्यासकारः । शितपा शपेति निषेधस्त्वनित्यः । गुणो यङ्लुङोरिति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्गनीति । जङ्गन्ति । जङ्गतः । जङ्गति । जङ्गनिता । शितपा निर्देशाज्ञादेशो न । जङ्गहि । अजङ्गनीत् । अजङ्गन् । जङ्गन्यात् । आशिषि तु । वध्यात् । अवधीत् । अवधिष्टामित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति । स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । तद्धि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम् । बहुव्रीहिवत्त्वात् । आङ्पूर्वात् आङो यमहन इत्यात्मनेपदम् । आजङ्गते इत्यादि । उपरस्येति तपरत्वाच्च गुणः । हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेव । तस्यासिद्धत्वेन तपरस्त्वनित्यत्वाद्योगात् । चञ्चुरिति । चञ्चूति । चञ्चूतः । चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् । अचञ्चूः । चञ्चूनीति । चञ्चन्ति । जनसनेत्यात्वम् । चञ्चातः । गमहनेत्युपधालोपः । चङ्ङनति । चङ्ङाहि । चङ्ङनानि । अचङ्ङनीत् । अचङ्ङन् । अचङ्ङाताम् । अचङ्ङन्तुः । ये विभाषा । चङ्ङनीत् । चङ्ङन्यात् । अचङ्ङनीत् । अचङ्ङानीत् । उतो वृद्धिरित्यत्र नाभ्यस्तस्येत्यनुवृत्तेरुतो वृद्धिर्न । यो-योति । योयवीत् । अयोयवीत् । अयोयोत् । योयुयात् । आशिषि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् । नोनवीति । नोनोति । जाहेति । जाहाति । ई हल्यघोः । जाहीतः । इह जहातेश्च आचहौ लोपोपि घुमास्था एङिङीत्येते पञ्चापि

धीति । लुङि 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥—चोस्कुन्तीति । स्कुदि आप्रवणे । 'इदितः' इति नुम् । इडभावे 'शरो शरि सर्वणे' इति वा लोपः । लङि ईट्पक्षे । अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः' इति नित्यमिड् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टात् ॥—मोमुदीतीति । मुद हर्षे । 'नाभ्यस्तस्याचि' इति लघूपधगुणनिषेधः ॥—मोमोदितेति । न चात्र 'न धातुलोप' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः । बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुङोऽनेमितिकत्वात् ॥—लुङि गुण इति । सिजिमित्तकोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि' इति निषेधो न शङ्कनीय इति भावः ॥—चोक्कृतीति । कुर्दं कुर्दं गुदे गुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे अचोक्कृदीत् । अजोगूदीत् ॥—पक्षे अचोक्कूरिति । 'दश्च' इति स्वपक्षे इत्यर्थः ॥ वनीवञ्चीतीति । वन्तु गतौ । 'नित्य कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीगवन्तु' इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वात् न तदाधितो नलोपः ॥—वनीवक् इति । तसो ङित्त्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीतु वनीवक् । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवचि । वनीवञ्चानि ॥—जङ्गमीतीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् ॥—जङ्गमीति । 'गमहन' इत्युपधालोपः—अजङ्गन्ति । ईट्पक्षे लजङ्गमीत् । अजङ्गताम् । अजङ्गमुः । अजङ्गमीः । अजङ्गतम् । अजङ्गत । अजङ्गमम् । अजङ्गन्वः । अजङ्गन्म ॥—सामान्यापेक्षेति । अर्थ भावः । एकाच इत्यत्रैकाज्ग्रहणाद्यङ्लुङि द्विवचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुङोः' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विवचनं विना निवेशमलभमानः सन् 'शितपा शपा' इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुङ्यप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते 'राजा वृत्र जङ्गन्त' इत्यादि ॥—द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य 'हो नो वध लिङि, लुङि च' वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स्थानिवत्त्वेनेति ॥—आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तादपि ग्रहणादिति भावः ॥—चञ्चूतीति । चरतिगती भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उपरस्यातः' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वात् 'वोरुपधायाः' इति दीर्घः ॥—चङ्ङनीति । खनु अवधारणे ॥—चङ्ङत इति । यत्तु केचिदातुप्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुङि वेति 'जनसन' इत्यात्माभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः' इति दीर्घोऽपि न भवति किप्साहचर्याद्धि झलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङित्यभ्युपेक्ष्य चङ्ङन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्ङात् इति रूपं केन वार्यताम् । ग्रन्थोक्तम् । 'अनुनासिकस्य' इति सूत्रे किप्साहचर्याञ्जलादिरपि कृदेव गृह्यत इति तदप्युक्तमेव । यदि हि कृदेव किप् स्यात्तदा साहचर्याङ्किः सङ्गच्छेत किं तु कृद्विशेषोऽप्यस्त्येवाचारकिप् । अत एव राजानति चर्माणति इत्यादौ माधवादिभिः किनिमित्तो दीर्घ उक्तः ॥—चङ्गाहीति । हेरपित्वेन किञ्चात् 'जनसन' इत्यात्वम् ॥—अचङ्ङानीदिति । 'अतो हलादेः' इति वा वृद्धिः ॥—जाहेतीत्यादि । हाह्राकोस्त्युत्पत्तिरूपानि । चित्प्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुङ्यप्रवृत्तेः । 'अनामित' इति हाह्र इत्यस्य इङ्गनिमित्ताभ्यासस्यैव सिद्धित्वाच्च ।

न भवन्ति । दितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि । जाहेषि । जाहीयः । जाहीय । जाहीति । अजाहेत् । अजा-
हात् । अजाहीताम् । अजाहुः । जाहीयान् । अशिषि जाहायान् । अजाहासीन् । अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यन् ।
लुका लुसे प्रत्ययलक्षणाभावात्स्वपिस्वीत्युत्वं न । रुदादिभ्य इति गणनिर्दिष्टत्वादिष्ण । सास्वपीति । सास्वसि ।
सास्वसः । सास्वपति । असास्वपीत् । असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिषि तु वक्षिस्वपीत्युत्वं न । सासुप्त्वात् । असा-
स्वापीत् । असास्वपीत् । ॥ रुप्रिकौ च लुकि । ७।७।११ । ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आ-
गमाः स्युर्यङ्लुकि । ॥ ऋतश्च । ७।७।१२ । ऋदन्ताद्धातोरपि तथा । वर्ध्नीति । वरिहृतीति । वरीहृतीति । वर्धति ।
वरिवति । वरीवति । वर्धतः ३ । वर्धतति ३ । वर्धतामास ३ । वर्धतिता । गणनिर्दिष्टत्वाच्च हृत्पञ्चतुर्थं
इति न । वर्धतिष्यति ३ । अवर्ध्नीत् ३ । अवर्धन् ३ । सिपि इत्येति रुक्पक्षे रो रि । अवर्वाः ३ । गणनिर्दिष्टत्वाच्च न ।
अवर्धतात् ३ । चर्करीति ३ । चर्कति । चरिर्कति । चरीर्कति । चर्कतः ३ । चर्कति ३ । चर्कराचकार ३ । चर्करि-
ता ३ । अचर्करीत् ३ । अचर्कः ३ । चर्क्यात् ३ । आशिषि रिह् । चर्कियात् ३ । अचर्करीन् ३ । ऋतश्चेति तपर-
त्वाच्चे । कृ विक्षेपे । चाकति । तातति । तातीते । तातिरति । तातीहि । तातराणि । अतातरीन् । अतातः ।
अतातीताम् । अतातरुः । अतातारीन् । अतातारिष्टामित्यादि । अतैर्यङ्लुकि द्विषेभ्यासस्योरद्वयं रपरवम् ।
हलादिः शेषः । रुक् । रिघ्रीकोस्तु अभ्यासस्यासवर्ण इति इयङ् । अरति । अरियति । अररीति । अरियरीति । अ-
र्कतः । अरियुतः । श्रि अन् । यण् । रुको रोरीति लोपः । न च तस्मिन् कर्तव्ये यणः स्थानिवचनम् । पूर्वत्राप्ति-
द्धीये तस्मिन्नेधात् । आरति । अरियति । लिङि दितपा निर्देशाद्गुणोऽतीति गुणो न । रिह् । रलोपः । दीर्घः । आरि-

नच अकित इति निषेधेन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोन्तुल्यरूपेति शङ्क्यम् । अकित इत्यत्र हि न विद्यते
किञ्चस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते, तेन 'द्विःप्रयोगो द्विवचन पाठम्' इत्यनुपगमाद्भातोः किञ्च अभ्यासस्य किञ्चेषि
वनीवक्षीतीत्यादाविव किञ्चाभावात् दीर्घः । कि च द्विभावे केवलमर्थवचनेषि द्विषे मति समुदाय एवीर्ध्वानिति हि
सर्वसमतम् । तथा किञ्चमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययवमेति नाम्नये दीर्घे प्रतिक्रियः ॥—जाहीयादिति । 'ई
हृत्पञ्चोः' इतीलम् ॥—लुका लुम इति । गर्वर्धपिभ्यो लुगिर्ध्वेदीयकृत्वाङ्कनञ्चतुपरिभाषया च लुक्ः पूर्वं न शङ्क्यमे-
वेति भावः ॥—उत्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । स्वपिस्वीत्यादिना निर्धोपमान गम्यप्रमाण शत्रेऽर्थः ॥—असा-
स्वापीदिति । 'अतो हलादेः' इति विकल्पेन वृद्धिः ॥—रुप्रिकौ च— । चकारेण 'रीगदुपधस्य' इत्यतो रीगयुक्तत्वे
रुक् उकार उच्चारणार्थः ॥—ऋतश्च । ऋतानुवर्तमानमङ्ग विभेज्यते । ऋदन्ताद्यास्य गोऽभ्यासमास्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्भा-
तोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नैयः । लोटि । वर्ध्नीत् ३ । वर्धन् ३ । वर्धताम् । वर्धताम् ३ । वर्धन्तु ३ । वर्धन्ति
३ ॥—अहुनेति । 'पुषादिनुतादि' इत्यनेन चर्करीति । पुक्ल करणम् ॥ चर्क्यादिति । गर्वर्धपानुक्तत्वात् 'अकृमाय' इति
न दीर्घः । लुङि 'मिचि वृद्धिः' इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ अचर्करीष्टाम् ३ अचर्करिष्यत् ३ अचर्करीः ३ ॥—चाकरीति । इदपक्षे
चाकरीति । लोटि । चाकरीत् । चाकर्तुं । चाकरीताम् । चाकरीताम् । चाकरीत् । चाकर्ति । लटि । अचाकरीत् । अचाकः । अचा-
कीताम् । अचाकरुः । लिङि । चाकीयान् । आशिषि तु चाकीयांस्तम् । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्टाम् । अचानरी-
तीत्यादि ॥—अतैरिति । भावादिकर्जोहोवादिर्कयोर्ग्रहणम् ॥—उरद्वयमिति । केचित् 'गुणो यदल्लोको' इत्यभ्यासस्य
गुणमाहुः । फले तु न विशेषः ॥—रिग्रीकोस्त्यति । एव च अरियतीति रूपमुभयोन्तुल्यमिति भावः ॥—आरनीति । 'री
रि' इति लोपे 'द्विलोपः' इति दीर्घः । 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घस्तु न भवति कित्वात् ॥—अरियनीति । परन्तात्त्वमियद् । ततो
यण् रिघ्रीकोस्तुल्यमिदम् । मध्यमोत्तमयोस्तु अरपि । अरियायि । अररीपि । अरियरीपि । अर्कवः । अरियुतः । अरभि । अरियमि ।
अररीमि । अरियरीमि । अर्कवः । अरियवः । लिङि अरग्राचकार । रिघ्रीकोस्तु । अरियग्राचकार । लुङि । अरग्रीत् । रिघ्री-
कोस्तु । अरियरिता । अररियति । अरियरिष्यति । अरन्तुं । अरियन्तुं । अर्कतान् । अरियुतान् । अर्कताम् । अरियुताम् । आगन्तु ।
अरियन्तु । अर्कहि । अरियहि । अरग्राणि । अरियराणि । अरगव । अरियराय । लटि । आरः । आरियः । आररीन् ।
आरियरीत् । आर्कताम् । आरियुताम् । आरगः । आरियगः । आरः । आरियः । आरग्रीः । आरियग्रीः । आर्कतम् । आरि-
युताम् । आर्कतुं । आरियुतुं । आररम् । आरियग्म् । आर्कवः । आरियव । विप्रिर्ध्वः अर्क्यात् । अरियुताम् । अरि-
युताम् । अर्क्युः ॥—लिङीति । आशीर्लिङीत्यर्थः ॥—अरियियादिति । रिघ्रीकोः अरिय् इति स्थिते लिङि रिह् ।
बहिरङ्कत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद्यलोपो न भवति 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवच्चाय । न च 'न पदान्त' इति निषेधः शङ्क्यः ।
स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपरूपाज्देश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूहपरिभाषया इयद् नेति शङ्क्यम् । रिहः
स्थानिवच्चेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभाषया अप्रवृत्तः । अत एव अरियतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानि-
वच्चेन निमित्तविनाशाभावाद् तत्परिभाषाऽप्रवृत्तेरियङो निर्बाधत्वात् । इति तु मूलपुस्तकेषु परलामित्यस्या पूर्व रिङि कृते
इयङोऽप्रवृत्तिरिच्छाशयेन आरियात् आरियादिति पठ्यते तदापाततः । अरियतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरप्रत्ययबोधो-

कैवटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं व्युत्थिति बन्नेह तद्विषयकम् । उच्चरत्वेरप्युच्चारणोः निमित्तमप्येतु वक्ष्यगन्तत्वेति न्याय्यम् । माधवादिंसंमते च । मन्व बन्धने । अर्धं वास्तु ऊहभाषी । तेह देह देवने इत्यादौ वास्तुः । इव गतौ । जाहयीति । जाहसि । जाहतः । जाहयसि । जाहयीषि । जाहसि । ककि लोके यन्मादौ इषिर्धः । अजाहमि । अजाहवः । अजाहमः । हर्य गतिकाव्योः । जाहयीति । जाहसि । जाहर्तः । जाहयति । लोटि । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहयुः । मव बन्धने । ॥ उच्चरत्वरन्निव्यविमवामुपधायाश्च । १६।४।२०। उच्चादीनामुपधावकारयोरुद् स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र कृतीति नानुवर्तते । अवतेस्तुनि कृते ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते । अवतेर्मन्प्रत्यये तस्य टिलोपे ओमिति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोपि । मामोमि । मामावः । मामूमः । मामूहि । मामवापि । अमामोत् । अमामोः । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । तुर्वी हिसावाम् । तोत्वीति । ॥ राहोपः । १६।४।२१। रेफात्परयोङ्गोलोपः स्यात् कौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः । लघुपृषगुणः । ॥ न धातुलोप आर्धधातुकः । ११।१।४। धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः । इति नेह निषेधः । तिषादी-

किदग्रहणानुवृत्तावृत्तः प्रवृत्त्या देश्योति देश्योपीत्यादिप्रविशेषलाभान् । तत्तर्थावनेवेत्येवकारो विरुध्यते ॥—**खिवि-मव्योस्त्विति** । खिवु गतिशोषणयोः । मव बन्धने ॥—**जाहामीति** । ईटपक्षे । जाहयीमि । लोटि । जाहयीतु । जाहनु । जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि । जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयामा । लटि । अजाहयीत् । अजाहयत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः । अजाहः । अजाहयिष्यत् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव । अजाहाम । जाहय्यात् । 'इत्यन्तक्षण—' इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्यत् । अजाहयिष्यत् ॥—**उच्चरत्वर-** । उच्चर गेगे । श्रितरा संभ्रमे । अत्र श्रुती झलादौ कृतीत्युक्तं तत्र कृतीत्येतद्व्यसक्तमेवेत्याह—**कृतीति नानुवर्तत इति ॥—अवतेस्तुनीति** । 'उच्चरत्वर-' इत्युपधावकारयोः कृति गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति नान्यथा । तेनात्र कृतीति नानुवर्तनीयमिति भावः ॥—**अवतेरिति** । उपधावकारयोः कृति गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे ओमिति सिध्यतीत्यर्थः । उच्चरत्वेरुदाहरणं किपि ज्ञः जुर्गो जुर्गः । झलादौ तु । जर्निः । जर्णः । जर्णवान् । **त्वर-** । तृः । तुरी । तुरः । तूर्तिः । तर्णः । तर्णवान् । **खिवि** । खः । खु-बौ । खवः । खृतिः । **अवि** । ऊः । उर्वा । उवः । ऊतिः । **मव** । मूः । मुर्वा । मुषः । मूतः । मूर्तिः ॥—**मामोपी-स्यादि** । ईटपक्षे मामवीपि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् । अमामवीरति बोध्यम् ॥—**राहोपः** । 'द्योः द्यङ्-' इत्यतः द्योतिव्यनुवर्तते । क्तावुदाहरणम् । तृः । तुरी । तुरः । **धुर्वी** । धूः । पुरी । पुरः ॥—**मुर्वा** । मूः । मुर्गः । मुरः ॥—**न धातुलोप-** । आर्धधातुके धातुलोपो नाम्नीति लक्षणया व्याचष्टे—**धात्वंशेति** । यद्यपि 'दुरिणि लोपश्च' इत्यादिनादिके रक्षप्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः । इतो लुमत्तादेव गुणाग्रगण्यः । प्रत्ययसंश्लेषेन धातुलोपावधानान् आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति । अत एव दुरमित्यत्र 'दलोप-' इति दीपि कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्व नास्ति, इह धातोलोपो यस्मात्प्रति बहुव्रीहिविशेष्य आर्धधातुकमित्याशयेनाह—**लोपनिमित्ते इति** ।—**गुणवृद्धी न स्त इति** । यद्यपि 'द्विति च' इति सूत्रे 'लगायान इत्यत्र गुणनिषेधो मान्दिति' इत्यश्लेषे गुणवृद्धी न स्तः' इति व्याख्यात, तथापि इह प्रयोजनाभावादिगच्छाण इति नोक्तम् । धातिविति किम् । लव । लविता । पूष । पविता । नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमाधधातुक न भवतीति यद्वाविकलमिदमिति चेत् । अत्राहुः । धातुग्रहणे सति धातोलोपो यस्मिन् इति बहुव्रीह्याभान् लोपनिमित्त इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु लोपे गन्तावेषातुक इत्यथोक्तवित्यादौ दीपः स्यादेवेति । यदा तु लोपयतीति लोपः तस्मिन्लोपनिमित्त आर्धधातुके इको गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायते, तदा धातुग्रहणे सप्तप्रत्ययार्थम् । उन्मृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयण विनापि धात्ववयवलोपे गत्यार्धधातुक इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रगल्भ इति बोध्यम् । आर्धधातुके किम् । 'प्रिया बद्धो वृषभो रोगवीति' । स शब्द इत्यस्मान् 'धातोरेकाच-' इति यदि तस्य लुक् यदन्तस्य धातुर्न्ये यदो धात्ववयवलाभम-लाभात्रापि निषेधः स्यात्तन्माभूदिति । नन्वत्र यदलुकोऽर्धनिमित्तत्वादिको लोपनिमित्तप्रत्यय नाम्नीति यद्वाविकलमिति चेत् । अत्राहुः । आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदापेक्षानान् बहुव्रीहिलभ्यते, तदभावे त्ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थोऽत्रोर्वीनीत्यत्र दोषः स्यादेवेति । केचित्तु धातु लोपयतीति धातुलोपः, 'दलोपे-' इत्यश्रये 'कर्मण्यण' इत्यभ्युपेक्ष व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यते । इह इति किम् । रागः, अमात्रि । 'घमि च भावकरणयोः' इति रश्नेलोपे कृते वृद्धिः । अमात्रीत्यत्र तु 'भञ्ज्य चिणि' इति नलोपे वृद्धिः । तेन नेह निषेध इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुबः, पोषुवः, मरीमृज इत्यादि बोध्यम् । तत्र लोलुबपोषुवशब्दाभ्यां पञ्चाश्वि 'यदोऽवि च' इति यङ्गुलिके कृते अचप्रत्ययमाश्रित्य ग्रामो गुणो निश्चिन्त्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोलुबादिभ्योऽचप्रत्यये 'अतो लोपः' इत्यल्लोपे यकारस्य 'यदोऽवि च' इति लुक्कलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्चप्रत्ययनिमित्तः 'साधेधातुकार्धधातुकयोः' इति

नामवार्धधातुकत्वात् । तोतोर्ति । इकि चेति दीर्घः । तोतूर्तः । तोतूर्धति । तोथोर्ति । दोधोर्ति । दोधोर्ति । मुर्छा । मो-
मूर्च्छति । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्छतीत्यादि । आर्धधातुक इति विषयसप्तमी । तेन यकि विवक्षिते अजेर्दी । वे-
वीयते । अस्य यङ्लुङ्गास्ति । लुकापहारे विषयत्वाभावेन वीभावस्याप्रवृत्तेः ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

तिङन्ते नामधातुप्रक्रिया ।

☞ सुप आत्मनः क्यच् ॥३१॥८॥ इषिकर्मण एवितृसंबन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ।
धात्ववयवत्वात्सुबलुक् । ☞ क्यचि च ॥७॥१३३॥ अस्य ईत्स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । वान्ते यि
इत्यये । गव्यति । नाव्यति । लोपः शाकल्यस्येति तु न । अपदान्तत्वात् । तथा हि । ☞ नः क्ये ॥१॥१५॥ क्यचि
क्यचि च भान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया क्यचो यस्य लोपो न । गव्यांचकार । गव्यिता । ना-
व्यांचकार । नाव्यिता । नलोपः । राजीयति । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । त्वद्यति । मद्यति । एकार्थयोरित्येव । युष्मद्यति ।
अस्मद्यति । इकि च । गीर्यति । पुर्यति । धातोरित्येव । नेह । दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरमिच्छति पुर्यतीति

गुणो 'मृजेर्वृद्धिः' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण । न चैवमपि लोलुब इत्यादावुवाङि कृते लघूपधगुणः
स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः । उवङ आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् ।
स्थानिद्वाराणादिष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतत् 'न पदान्त-' इति सूत्रे सवर्ण-
ग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्डि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेनानुस्वारो दृष्टः किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य
परसवर्णे कर्तव्ये ध्रम अलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नोनवीतीत्यत्र तु
लङ्घुपत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न वृश्चभावशङ्केति 'न धातुलोप-' इति
सूत्रस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम् । अत एव भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः ॥—तोतोर्तीति । यद्यप्यत्र
'लोपो व्योः-' इत्यनेन लोपः सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादां वलोपार्थं 'राहोपः' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो व्योः-'
इति लोपं बाधित्वा वस्य 'च्छोः शुङ्-' इति ऊट् स्यात् ॥—तोथोर्तीत्यादि । धुर्वा धुर्वा हिंसायाम् । मुर्छा मोहसमु-
च्छाययोः । मोमूर्छापि । मोमोर्पि । मोमूर्थः । मोमूर्धः । मोमूर्छामि । मोमोर्मि । मोमूर्छः । मोमूर्मः । मोमूर्छांचकार । मोमू-
छिता । मोमूर्छांतु । मोमोर्तु । मोमूर्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्छात् । अमोमोः । अमोमूर्छः । मोमूर्छात् । अमोमोर्छात् ।
अमोमूर्छिष्ठाम् । अमोमूर्छिष्यत् ॥ ॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

सुप आत्मनः क्यच् ॥ 'धातोः कर्मणः-' इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाक-
र्मण एव भवतीत्याह—इषिकर्मण इति । परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपान्तः । स तु
स्वशब्दपर्यायः स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः सन्निधापितत्वादितिैव गृह्यते तदाह—एवितृसंबन्धिन इति । सुब-
न्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् ॥—नः क्ये । 'लोहितडाग्भ्यः क्यषवचनं भृशादिष्वितराणि' इति वक्ष्यमाण-
तया हलन्तात्क्यष दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह—क्यचि क्यङीति । एवं चेह क्यपीत्यपि कैश्चिदुक्तं तदुपेक्ष्यम् ॥ 'यस्य
हलः' इति लोपमाशङ्क्याह—सन्निपातपरिभाषयेति । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्वकारो यलोपस्य निमित्तं न भव-
तीति भावः ॥—गव्यतीति । अत्रान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वालोपो दुर्वागः स्यादित्याशङ्क्याह—अपदान्तत्वादिति ।
इदं च समाधानस्य समाधानान्तरादुपकत्वादिति न्यायेन रामाधिसौकर्यादुक्तम् । वस्तुतस्तु उक्तीत्या शङ्क्ये नेति बोध्यम् ।
अन्ये तु वार्तिके एव प्रक्षेप इति द्वितीयपक्षमात्रित्येदं सूत्रं वकारप्रक्षेपे लोपासंभवात् न हि कार्यमिति न्यायात् । न च
वलीति निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा वलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम् । वकारे परतो यकारलोपे तस्य
निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त इत्याहुः ॥—राजीयतीति । 'क्यचि च' इत्यवर्णस्य ईत्वे क-
र्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलोपोऽसिद्धो न भवति, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेध-
मुखेन प्रवृत्तिरिति 'नलोपः सुप्स्वर' इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम् । राजभ्यामित्यादौ तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति नलो-
पस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेस्तथापि विधिसुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षाभ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठित-
मिति हेयम् । न च विधिसुखप्रवृत्तिपक्षो निरालम्ब एवेति वाच्यम् । 'अनुपराभ्यां कृजः' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्या-
लोचनया तत्पक्षावगमात् । यत्तु 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रे मनोरमायामुक्तं 'नियमसूत्राणां विधिसुखेन प्रवृत्तिः सामान्य-
शास्त्रात्पर्यसङ्केचकता च' इति पक्षस्य 'बुध्यो लुङि' इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति । तच्चिन्त्यम् । तत्सूत्रस्य
भाष्यकारैरस्मृष्टत्वात् । केचित्तु 'बुध्यो लुङि' इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलभार्थम् 'बुध्यो लुङि'

माधवेनोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्गिरोः साम्यात् । दीर्घतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदसति । रीकृतः । कर्त्रीयति ॥ क्यञ्योश्च ॥ गार्गीयति । बाचयति । अकृत्सर्वेति दीर्घः । कवीयति । समिष्यति । ॥ क्यस्य विभाषा । ६।४।५०। हलः परयोः क्यप्रत्ययलोकोपो वा स्यादार्धधातुके । आदेः परस्य । अतो लोपः । तस्य स्वाभि-
वत्वाद्ध्रुवपधगुणो न । समिधिता । समिधित्यता ॥ ॥ मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यच् न ॥ किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । ॥ अशनायोदन्यधनाया बहुधापिपासागर्धेषु । ७।४।३४। क्यजन्ता निपातस्ये । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम् । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । ॥ अश्वक्षीरवृ-
षलवणानामात्मप्रीतो क्यचि । ७।१।५१। एवं क्यचि असुगागमः स्यात् ॥ ॥ अश्ववृषयोर्मधुनेच्छायाम् ॥ अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः ॥ ॥ क्षीरलवणयोर्लोलसायाम् ॥ क्षीरस्यति बालः । लवणस्यति बह्वः ॥ ॥ सर्वप्रतिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुको ॥ दधिस्यति । दध्यस्यति । मधुस्यति । मध्वस्यति । ॥ काम्यस्य । ३।१।९। उक्तविषये काम्यश्च स्यात् । पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रकाम्यति । इह यस्य हल इति लोपो न । अनर्थकत्वात् । यत्नेति संघातग्रहणमित्युक्तम् । यथाकाम्यति । सर्पिकायति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किं-
काम्यति । स्वःकाम्यति । ॥ उपमानादाचारे । ३।१।१०। उपमानाकर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् स्यात् । पुत्र-
मिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति द्विजम् ॥ ॥ अधिकरणाच्चेति धत्तव्यम् ॥ प्रासादीयति कुम्भां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । ॥ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । ३।१।११। उपमानाकर्तुः सुबन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात् । सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेद्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्सन्निधयोगादिः । स च व्यवस्थितः ॥ ॥ ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजःसदो वृत्तिविषये तद्वति । ओजायते । अप्सरायते । यथायते । यथायते । विद्वायते । विद्वस्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकांशे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । क्यङ्मानिनोश्च ॥ कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति । हरितायते । गुर्वीव गुरुयते सपत्नीव सपत्नायते ।

इति सूत्रं यस्मिन्प्रकरणे तद् 'गुञ्जो लुटि' इति सूत्रम् । परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः । तत्र हि 'अनुपराभ्याम्' इति सूत्रं वर्तते इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तनु परस्मैपदप्रकरणे ध्वनितं भवति । यद्वा 'अनुपराभ्यां कृयः' इत्यत्र हि आभ्यकृता 'गुञ्जो लुटि' इति परामृष्टम् । तथा च 'गुञ्जो लुटि' इति सूत्रं यस्मिन्तु गुञ्जोलुटीनिसूत्रम् । 'अनुपराभ्यां कृयः' इति सूत्रमित्यर्थ इत्येव कुकविकृतिवत् कथञ्चित्स्थितस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः ॥—**पूर्गिरोः साम्यादिति ।** गृ शब्दे । पृ पालनपूरणयोरित्येताभ्यां क्विपि 'ऋत इदानीः' 'उदोऽप्रपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः ॥—**प्रामादिक एवेति ।** दिबु-
धातोः क्विपि तु गुरिति स्यात् । ततः क्यचि तु गृयतीति भवति । क्विपि विहाय क्विचि कृते तृपधागुणो बलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु देवयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तापि 'धातोर्नित्येव, नेह । दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भावः ॥ आपत्यवकारस्य लोप स्मारयति—**क्यञ्योश्चेति ।** 'नः कये' इति नियमेन पदलाभावात्कुलं नेत्याह—**वाच्यतीति ।** एवं समिधनीत्यत्र जड्व नेति बोध्यम् ॥ 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति धातुिकस्य यथाभू-
तव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुर्वा पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यात्, अतो व्याचष्टे—**मान्तप्रकृतिका-
दिति ॥—अशनायोदन्य—॥—क्यजन्ता इति ।** उदकशब्दस्योदनाभावोऽन्ययोर्दीर्घ इत्यपि हेतुम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति, यश्च पानमुदकं, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमि-
च्छति, यश्च क्षानुमुदकं, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननु 'उदन्या तु पिपाया तृद' इति निषण्डी परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचिलादिति चेत् । अत्राहुः । अशनावतीत्यादिषु भाववक्षि-
तप्रकृत्यर्थे बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थः, तथा च नोक्तदोष इति ॥—**अश्वक्षीर—**। 'आजसेः' इत्यतोऽमुगिति वर्तते ॥—
अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एव वृषमिच्छति मैथुनार्थं वृषस्यति गौः । ननु 'इति रामो वृषस्यन्तीम्' इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । अश्ववृषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छेवार्थः, अत एव 'वृष-
स्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरमतः संगच्छते इति ॥—**लालसायामिति ।** उदकेच्छायामित्यर्थः ॥—**का-
म्यश्च ।** उच्चारणसामर्थ्यान्न कस्येयसंज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इत्यस्यानुकृत्यभावं सूचयति—**अयं स्यादेवेति ।**
आचरतीति । व्यवहरतीत्यर्थः ॥—**अधिकरणाच्चेति ।** समस्यन्तरूपासुबन्तादित्यर्थः ॥—**कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्च ।** 'धातोः कर्मणः' इति सूत्रादेत्यनुवर्तते इत्याह—**क्यङ्क स्यप्रतिनि ।** सति लुपपटीकं कर्तृविशेषणमित्याह—
सान्तस्येति । वकारस्तु अन्वाचये बोध्यः ॥—**तद्वतीति ।** तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति विप्रश्नो
बोध्यः ॥—**विद्वस्यत इति ।** नान्तस्यैव पदलात्सस्य स्वं न । पुंवद्भावं स्मारयति—**क्यङ्मानिनोश्चेति ॥—सप-
त्नीवेति ।** त्रितयसाधारणं विप्रहवाक्यम् ॥—**सपत्नायत इति ।** शत्रुपरायास्तपनशब्दाच्छात्रैरवादिदीनन्तात्क्यदि
पुंवद्भावे 'अकृत्सर्व' इति दीर्घं च रूपमिदम् ॥—**सपत्नीयत इति ।** रामानस्वामिकाभिधाधिक्येना भाषितपुंस्त्वस्य 'नित्यं

सपत्नीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्टीमृद्याविव पट्टीमृदयते ॥ न कोपभायाः । पाचिकायते ॥ ॐ आचार-
रेऽवगल्भक्रीबहोडेभ्यः । किंवा वक्तव्यः ॥ वाग्रहणात् क्यङपि । अवगल्भदयः पचाद्यजन्ताः । किप्सन्निभो-
गेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते । तेन तद् । अवगल्भते । क्रीबते । होडते । भूतपूर्वा-
दप्यनेकाच आम् । एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिस्त्रिद्विस्ताफलम् । केवलानामेवा-
चारेऽपि वृत्तिसंभवात् । धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भाचक्रे । क्रीबाचक्रे । होडाचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युप-
सर्गविशिष्टपाठात्केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङेवेति माधवाद्यः । तद् नेति तूचितम् ॥ ॐ सर्वप्रातिपदिके-
भ्यः किंवा वक्तव्यः ॥ पूर्ववार्तिके तु अनुबन्धासञ्जनार्थं । तत्र किबनूयते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न
संबध्यते । तेन पदकार्यं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । अतो गुण इति शपा सह पररूपम् । अ इवाचरति अति ।
अतः । अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ । अतुः । उः । द्वित्वम् । अतो गुणे । अत आदेरिति

सपत्न्यादिषु' इति नादेशे नान्तत्वान् दीप , ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः ॥—सपत्नीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारवि-
शेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान् पुंवत् ॥—युवायत इति । न च डयाप्सूत्रे भाष्ये युवतितरेत्युदा-
हरणाद् यौवनं जातिरिति 'जातेश्च' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यम् । वयसोऽनित्यत्वेनाजा-
तित्वात् । अन्यथा युवजातिरिति 'अचः परस्मिन्' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थो विरुध्यते । युवतितरेति भाष्यस्य तु का
गतिरिति चेत् । अत्राहुः । 'तसिलादिषु' इति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि
'धरूप' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव ॥—पट्टीमृदयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परत्वाभावात् पुंवत् ॥—पाचिकायत
इति । पुंवद्भावे सति कात्पूर्वस्येत्वं न श्रूयतेति भावः । एवं पञ्चमीयते । सौम्रीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि ॥—
आचारेऽवगल्भ— । गल्भ धाष्ट्ये । क्रीब अधाष्ट्ये । होड् अनादरे ॥—क्यङपि । अपिशब्दाद्व्यक्यम् । तत्तु 'सर्व-
प्रातिपदिकेभ्यः' इत्यत्र वाग्रहणाद्भ्यते इत्याहुः ॥—किप्सन्निभोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्सन्निभोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्व-
योस्मावादिस्तद्भावात् न स्त इति 'अकृत्स्नाय' इति दीर्घे राति अवगल्भायते क्रीबायत इत्यादि भवति ॥—तेन तडि-
ति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्रीबमान इत्यादि सिध्यति ॥—माधवाद्य इति । केचित्तेषामाश-
यमाहुः । 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च । केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टावगल्भप्रगल्भादिमुबन्तात्क्यङेव
न तु किप् ॥—तद् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्किप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः
किपि सिद्धे तत्सन्निभोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमत्रप्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते । लाघवाद्-
न्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु किपि परस्मैपदमेव भवति न तु तडिति भावः । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ' इत्यत्र
वाग्रहणात् क्यङमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्विधानेऽयमन्यत्र सुबन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति ।
तथा च केवलानुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङप्ययुक्त इति चेत् । अत्र वदन्ति । प्रातिपदिकेभ्यः किप् सुबन्तेभ्यः क्यङिति विष-
यभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेतत् । गल्भ धाष्ट्ये इत्यादीनामनुदात्तत्वा-
दवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिपुत्रवार्तिकेन किपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थमाचारेऽव-
गल्भ इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् 'भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्' इत्येतदप्ययुक्तमिति चेत् । सत्यम् ।
अत्र ह्ययमाशयः । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च अवगल्भक्रीबहोडेभ्यः
किपोऽभावादिनिष्ठप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् ॥—पदकार्यं नेति । सर्वपदीदीर्घं यद्यपि
पदमात्रकार्यं न भवति तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत् स इव आचरति ततति । अत्र
जखलं न । लखिव आचरति लखति । अत्र कुलं नैयायपि बोध्यम् ॥—द्वित्वमिति । अणल् इति स्थिते 'अतो
गुणे' इति द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति, अन्तरङ्गणानेन बाधितत्वादिति भावः । यद्ययत्र फले विशेषो नास्ति तथापि
शास्त्रप्राप्तिक्रममनुरूप्योक्तम् । यद्यप्येवं 'वाणांदाश्च बलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवोचित इति चेत् । नैवम् । तस्याः
समानाश्रये कारक्षकारेत्यादी प्रवृत्तिस्वीकारात् तु व्याधयेऽपि । नच परलान्नित्यत्वाच्च 'अत आदेः' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्य-
मिति वाच्यम् । तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वात् 'अत आदेः' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम् । अपवादो
यद्ययत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गण बाध्यत इत्युक्त्वात् । आनर्दत्त्यादौ तस्य चरितार्थत्वात् । तत्र हलादिः शेषात्प्रागेव परत्वात्
'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्यत्वादालादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम्, नित्यत्वस्य 'अत आदेः' इत्यत्रापि
नित्यत्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आ-
नर्दत्त्यादौ चरितार्थत्वादान्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । खविषयमध्ये एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि
प्रत्यययुगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'अतोऽनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोप इत्यादौ न प्रवर्तते । तस्मादणं बाधिला
कृत्स्नो यथा खविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तते इति । तदपरे न क्षमन्ते । गोदगोपादौ सर्वत्राणः कस्य च प्रातिसं-

दीर्घः । गल् औ वृद्धिः । अनुसादिषु त्वातो लोप इति चेत्त्रालोपः ॥ मालेवाचरति मालाति । किङ्कविशिष्टपरिभाषया
एकादेशस्य पूर्वान्तराद्वाह्वा क्तिप् । मालाञ्चकार । लङ् । अमालात् । अत्र हल्ङ्यादिङोपो न । हीसाह्वयादापोऽपि
सोरेव लोपविधानात् । इदसकौ । अमालासीत् । कविरिव कवयति । आशीर्किङ्क कवीयात् । सिचिवृद्धितिल्यत्र
धातोरित्यनुबर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानाच्चाप्रधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः । अकवयीत् । माधवस्तु नाम-
धातोरेपि वृद्धिमिच्छति । अकवायीत् । विरिव वयति । विषाय । विषयतुः । अवयीत् । अवायीत् । भीरिव भवति ।
शिष्राय । शिष्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र गातिस्थेति, भुवो बुगिति,
भवतेर इति च न भवन्ति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात् । बुभाष । आभावीत् । इतिव व्रवति ।
णिश्रीति चङ् न । अद्रावीत् । ॥ अनुनासिकस्य किङ्कलोः क्विति । १६।४।१५। अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः
स्यात् कौ झलादौ च क्विति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव राजानति । पन्था इव पथीनति । मथीनति ।
ऋशुक्षीणति । द्यौरिव देवतीति माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चक्राविति हरदत्तः । माधवस्तु
प्यल्लोपाविति वचनात् गलि वृद्धिं बाधित्वाऽतो लोपाच्च इति रूपमाह । स इव स्वति । सखी । सख । यत्तु
स्वामी स्वाञ्चकारेति तदनाकरमेव । ॥ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । १३।१।२२। अभूतनञ्जावविषयेभ्यो
भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्यात् हलन्तानामेपां लोपश्च । अभृशो भृशो भवति भृशावते । अप्वेरेति पर्युदास-
बलाद्भूततन्नाव इति लङ्घम् । तेनेह न । क दिवा भृशा भवन्ति । ये राश्री भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क भवन्ती-
त्यर्थः । सुमनस । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ संप्राम युद्धे इति पठ्यते तत्र संप्रामेति प्रातिपदिकम् । तस्मा-

अवे विनिगमनाविरहादण बाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानदेत्यादौ हलादिःशेषात्प्राक् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्य-
भावाद्वैपम्यमस्तीति । ननु 'अत आदेः' इत्यस्य पररूपापवादत्वमेधाभासात्तत्र यदुक्तं तत्कथं संगच्छते । आनृषतुरित्यादौ
'आद्गुणः' इति गुणस्यापि प्राप्तः । न च यथा सवर्णदीर्घो गुणगुणयोग्यपवादस्वधापमयुभयोग्यपवाद इति वाच्यम् । एवमप्या-
नदेत्यत्रैव हलादिःशेषात्प्रागेवासेत्यत्रापि 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादत्वकथनेनेति चेत् । अत्र केचि-
दाहुः । द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केपांन्तिप्रवादे यथाऽपवादश्चो बाधकारः 'सरूपाणाम्-' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वायुपत्तौ
द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेरेकशेषसमृत्तारम्भे तु पदान्तगभावेन तदप्रवृत्तेस्तथाऽत्रलापवादश्चोऽपि बाधकारः । 'अत आदेः' इत्यनारम्भे
हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेधासामेति स्यादार्ग्ये तु तन्मूत्र परत्वादल्लादिःशेषात्प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्यै पररूपस्याप्रसक्तैरिति ।
यथायसित्यादौ प्रथमतः 'अत आदेः' इति दीर्घप्रवृत्त्या नरोहितमपरिद्विज्जन्तथायानदेत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मात्पृष्ठं द्विहलः'
इति दीर्घाभूतदकारात्पृष्ठि नकारोपधेकारश्चपञ्चमाभावप्रत्ययदिति रिक् ॥ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्क्रिपोऽनुत्पत्तिमाश-
ङ्गाह—लिङ्गविशिष्ट्यादि ॥—सिचिवृद्धिगित्यत्रेति । सिचा धातोर्गधेपात् 'कृत इन्द्रागो' इत्यतो धातोर्गित्य-
नुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुर्गिति व्याख्या लभ्यत इति ज्ञेयम् ॥—विरिवेति । विः पक्षो ॥—अनुनासिकस्य— । अङ्-
स्येति विशिष्यमन्निधानात्तदन्तराभाः । 'ङलोपे-' इत्यतो दीर्घग्रहण, 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहण नानुवर्तते तथाह—
अनुनासिकान्तस्येत्यादि ॥—झलादाविति । एतच्च 'यस्मिन्वाध्वन्तदादावन्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । अत्रादौ
किं शान्तो दान्त इत्युदाहरण इति तु यदुक्तं तमि जशान्तः ददान्तः ॥—पथीनतीति । अन्तरङ्गत्वादीर्घस्यतो
न गुण इत्याहुः । 'इन्हन' इत्यनेन शार्धेनेति नियमाहोपाभावे गुणे गति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्द्रादीनां धातु-
पधादीर्घः क्रियते परमट्टनीत्यादौ तेषामेव दण्डितवृद्धन्नादीनामिन्द्राश्रित नियमो न तु पथादीनामेतेषां तु र्धा परतः
सुपन्थानीत्यादायुपधादीर्घप्रवृत्तावपि 'टनीऽन्वेनाममथ्याने' इत्यन्वे कृते 'दन्हन-' इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्थानी प-
न्थान इति न सिध्येन्तथा च पथोनीत्याद्येव गात्रित्यपरे ॥—देवतीति माधव इति । अपदान्तत्वाद्देव उग्र ॥—
अत्रेति । लघूपधगुण बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्पृष्ठि यण तस्मिन्कर्तव्ये बहिरङ्गस्यायूटो नामिद्वय 'नाजानन्त्ये' इति निषेधान् ।
न च वार्णादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्यण बाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । अत एव मित्रेणादिकेन नप्र-
त्यये स्योतशब्दः सिध्यतीति भावः ॥—क इवेति । कौ ब्रह्मा ॥—चक्र इतीति । नन्वेवमौ अनुरित्यत्रापि 'अत आदेः'
इति दीर्घ बाधित्वा 'अतो लोपे' एव स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'प्यलोपा-' इति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु
सन्निहितमिव 'अकृत्वावे-' इति दीर्घ बाधते 'अनन्तरस्य' इति न्यायात्, न तु व्यवहितमपि 'अत आदेः' इति दीर्घमिति
माधवाशयान्नानेन तद्वन्धस्य विरोध इति ॥—अनाकरमेवेति । अनेकाकृत्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्ययग्रहण-
मपनीयेत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययान्ततया स्वामामेत्यादि रूप शुद्धमेवेत्याहुः ॥—भृशादिभ्यो- । भुवाग्येतन्नाचष्टे—भवत्यर्थे
इति । शृश, शोप्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस, सुमनस, उन्मनस, इत्यादयो भृशादयः । क दिवेत्यादि भाष्यकारीय प्रत्युदाहरणं
व्याचष्टे—ये रात्रावित्यादिना ॥—प्रातिपदिकमिति । न त्वयं धातुः 'प्रसेरा च' इत्यांणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया

सत्करोतीति णिच् सिद्धः । तत्सन्निभोगेनानुबन्ध आसज्यते युद्धे योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्राम-
शब्दे कृष्णे विशिष्टपाठे ज्ञापयति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते
इति । तेन मनश्शब्दात्प्रागद । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावागल्भत अवागल्भिष्टेयादावल्भ-
नेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव
पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढः ओढः स इवाचर्य ओढायित्वा । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भेतिबन्ध स्यप् । ज्ञापकस्य
विशेषविषयत्वे पाठे वार्तिकं तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथा हि ॥ ॐ उद्योमाङ्क्षाटः प्रतिषेधः ॥ उति ओमाङ्कोश्च
परयोराटः पररूपं नेत्यर्थः । उज्जामैच्छत् । औलीयत् । औङ्कारीयत् । औडीयत् । आटश्चेति चशब्देन पुनर्द्विवि-
धानादिवं सिद्धमिति पाठे स्थितम् । ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ॥ ३।१।१३। लोहितादिभ्यो डाजन्ताश्च अव-
ल्यर्थे क्यप् स्यात् । ॥ वा क्यप् ॥ १।३।१९०। क्यप्सन्तात्परस्यैपदं वा स्यात् । लोहितायति । लोहितायते । अत्रा-
च्येरित्यनुवृत्त्याऽभ्युततज्ञावविषयत्वं लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् न तु डाजोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्द-
प्राधान्यात् । तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् ॥ ॐ लोहितडाज्भ्यः क्यप्त्वचनं भृशादिवितरा-
पीति । न चैवं काम्यच इव क्यपोऽपि ककारः श्रूयते उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् । तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्या-
नात् । पटपटायति । पटपटायते । कृष्णस्त्रियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात् क्यपो विधानसामर्थ्यात् । यत्तु लोहि-
तश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा नित्यचर्मणे ॥ १ ॥ इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि
क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति तद्भाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः क्यडेव । श्यामायते । दुःखादयो वृत्तिविषये तद्वति
वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति । लोहिनीयते । ॥ कष्टाय क्रमणे ॥ ३।
१।१४। चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहोऽर्थे क्यप् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः ॥ ॐ सत्र-

निष्पादितत्वात् । एवं च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः ॥—अनुबन्ध इति । संग्रामेति मशब्दाकारात् भिन्नोऽका-
रोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र ‘अतो गुणे’ इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि असंसंग्रामते-
त्यत्र ‘णौ चङि-’ इत्युपधाहस्यः स्यात् । णिच्सन्निभोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्याप्रवृत्त्या ‘णिचश्च’
इति कर्तृगामिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्यात् तु परगामिनीति विवेकः ॥—सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे
प्रयोगाभावादिति भावः । क्रियायोगाभावादुपसर्गो नेत्यभिप्रेत्याह—समानाकारमिति ॥—पूर्वपदमिति । तच्च समास
एव संभवति । तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वेत्यादौ आप्रत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषां क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति
स्यप् स्यादिति भावः । पृथक्करणस्य फलमाह—तेनेति । सुमिमनायिषति । उन्मिमनायिषतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विवचनं
पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् ॥—अवागल्भतेति । ‘आचारेऽवगल्भ-’ इति किञ्चिथां अवेत्यस्य पृथक्करणात् गल्भश्चदात्प्रागद ।
किं तत्साजालयमित्यत आह—तेनेति ॥—उच्चाति । ‘माहेयी सौरभेयी गौरुला माता च ऽष्टिणी’ इत्यमरः ॥—औस्त्री-
यदिति । क्यजन्तादुच्चाशब्दाल्लङि अङ्गस्याटि च कृते ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुसं न प्रहीष्यत
इति वाच्यम् । छिन्दुभिन्त्युरित्यादावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थत्वात् । तथा चायुरायुरित्यादावेव स्यात् । एवं चाय-
मेवाडागमस्य उति परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ब्रह्मणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक इति स्थितम् । अत एव ‘उस्यपदान्तात्’ इत्य-
त्राऽपदान्तात् किं कोषेति भाष्ये प्रत्युदाहृतम् ॥—औङ्कारीयदिति । ‘ओमाङ्कोश्च’ इति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याडि
परे उदाहरणमाह—औडीयदिति । यत्रादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा आटः परत्राटा भाष्यमित्याडागमस्याडि
परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्दं प्रयुज्जानः
सूत्रकारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह—चशब्देनेति ॥—पाठे स्थितमिति । भाष्यकारोऽप्युक्तार्थे प्रमाण-
भूत इति भावः । स्यादेतत् । अवधीरयतीत्यादाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आये बोधेदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं
वकारद्वित्वं च कृत्वा षडि आववधीरयित्वादाहृतं तत्र संगच्छेत । द्वितीये तु ‘इतीव धारामवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्ड-
तुरङ्गमेमही’ इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति चेत् । अत्राहुः । नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु ‘बहुलमेतन्निर्देशनम्’ इति
बाहुलकावहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्यान्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । यदा
त्वधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे तु अवधीर्येत्यस्य साधुलमिति ॥—तस्ये-
ति । आदिशब्दस्येत्यर्थः ॥—तस्यापीति । क्यप्, ककारस्येत्यर्थः । एतेन ‘नः क्ये’ ‘क्यस्य विभाषा’ इति सूत्रद्वये
क्यपोऽपि ग्रहणं वदन्तः परास्ताः ॥—लोहिनीयतीति । क्यडि सति तडेव स्यात् । क्यङ्मनानिभोश्च इति पुंवद्भाव-
श्चेति भावः ॥—कष्टाय क्रमणे । क्यडेवानुवर्तते स्वरितत्वात् न तु क्यप् । कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते ।
क्रमणमुत्साहः । ‘वृत्तिसर्गतायनेपु-’ इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति सर्वव्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् ।
‘कृच्छ्रगहनयोः कपः’ इति इडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्साधनं पापमिह गृह्यते इत्याह—पापं कर्तु-

कक्षकष्टकृच्छ्राहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम् ॥ कण्वं पापम् । सत्रादौ वृत्तिविषये पापायाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते । कषायते इत्यादि । ॥ कर्मणो रोमन्धतपोभ्यां वर्तिचरोः । ३।१।१५। रोमन्धतपोभ्यां कर्मभ्यां क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्धं वर्तयति रोमन्धायते ॥ ॥ हनुचलन इति वक्तव्यम् ॥ वर्तिचरस्याकृष्य पुनश्चर्वण इत्यर्थः । नेह कीदो रोमन्धं वर्तयति । अपानप्रदेशाजिःसृतं द्रव्यमिह रोमन्धः । तद्भातीत्यर्थे इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यास-कारहरदत्तौ ॥ ॥ तपसः परस्मैपदं च । तपश्चरति तपस्यति । ॥ बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । ३।१।१६। आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऊष्मायते ॥ ॥ फेनाच्चेति वाच्यम् ॥ फेनायते । ॥ शब्दवै-रकलहाभ्रकण्वमेधेभ्यः करणे । ३।१।१७। एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे तत्करोतीति णिजपीयत इति न्यासः । शब्दयति ॥ ॥ सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च । सुदिनायते । ॥ सु-खादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । ३।१।१८। सुखादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्वेदनाकर्तुरेव केमुखादीनि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम् । परस्य सुखं वेदयते । ॥ नमोवरिविभ्रजडः क्यच् । ३।१।१९। करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजयां परिचर्यायामाश्रये च । नमस्यति देवान् । पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरून् । शुश्रूषत इत्यर्थः । चित्रीयते । विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये । ॥ पुच्छभाण्डचीवराणिङ् । ३।१।२०। ॥ पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च ॥ विविधं विरुद्धं योऽपेक्षेपणं व्यसनम् । उपपुच्छयते । विपुच्छ-यते परिपुच्छयते ॥ ॥ भाण्डात्समाच्यते ॥ संभाण्डयते । भाण्डाणि समाचिनोति । राशीकरोतीत्यर्थः । सम-भाण्डत ॥ ॥ चीवरादर्जने परिधाने च ॥ संचीवरयते भिक्षुः । चीवराण्यर्जयति । परिधत्ते वेल्लेभ्यः । ॥ मुण्ड-मिश्रशृङ्गलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततुत्सेभ्यो णिच् । ३।१।२१। कृत्र्ये । मुण्डं करोति मुण्डयति ॥ ॥ व्रता-ज्जोजनतन्निवृत्त्योः ॥ पयः शूद्राभं वा व्रतयति ॥ ॥ वस्त्रात्समाच्छादने ॥ संवस्त्रयति ॥ ॥ हल्यादिभ्यो ग्रहणे ॥ हलिकत्योरदन्तत्वं च निपात्यते । हलिं कलिं वा गृह्णाति । हलयति । कलयति । महदलं हलिः । परस्था-द्वद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेन अनेव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घा न । अजहकत् । अचककत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तुलानि विहन्ति वितृस्तयति । तुलं केशा इत्येके । जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः सत्यापपाशो-त्यत्रैव पठितुं युक्ताः । प्रातिपदिकाद्भावात् इत्येव सिद्धेः केषांचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजयम् । मुण्डयति माणव-कम् । मिश्रयत्यन्नम् । शृङ्गयति वस्त्रम् । लवणयति व्यञ्जनमिति । हलिकत्योरदन्तत्वाधम् । सत्यस्य आपुगार्थम् । के-पांचिन् प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति ॥ ॥ अर्धवेद्योरप्युपवृत्तदयः ॥ अर्धापयति । वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तुलनानुकुण्ठाद्यनुमूलयति । तु-

मिति ॥—द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिवक्तव्यम् ॥—कर्मणो—। रोमन्धतपोभ्यामि-त्यनेन सामानाधिकरण्यात्क्रमेण इति पयसी । प्रत्येकं संबन्धादेकवचनमित्याह—कर्मभ्यामिति ॥—वर्तनायां चरण इति । सूत्रे वर्तीति ण्यन्तात् । र्णेः 'प्यागध्रन्थ-' इति गुच बाधित्वा अस्मादेव निपानानां किन् । चरेत्सु संपदादित्वान् भावे किञ्चित् भावः । केचित् वनिशब्दो वर्तयते 'दृक्शित्पा' इति टकि रूपम् । लक्षणया चार्थेलाभ इत्याहुः ॥—शब्दवैर-। कर्मण इत्यनुवर्तते इत्याह—एभ्यः कर्मभ्य इति ॥—सुखादिभ्यः—। कर्तृ इति पृथक्पद लभ्यप्रीकम् । विद संतना-क्याननिवासंष्विति चोर्गादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाचा तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् । कर्ता च मुखादिभिरन्यति । तदेतदाह—वेदनाकर्तुरेवेति ॥—परस्य सुखमिति । इह यत्रिष्ट सुखं तदपेक्षो वेदनाकर्तृत्वेन वाक्यमेव । सुखादयः सुखदुःख-तुष्टकृच्छादयः ॥—नमोवरिवः—। चित्रटः स्याजिजधानमौत्वार्य टिकरण तु तदर्थम् ॥—विस्मापयत इत्यन्य इति । तथा च भट्टिः—'तन्निवृत्त्यायमाणोऽर्ग्य' इति । अर्ग्यं मायामृगान्निवृत्त्यायमाणो विस्मयमुत्पादयत्यित्यर्थः ॥—पुच्छभा-ण्ड—। करणे इत्यनुवृत्तेर्न्यायं क्रियाविशेषं दर्शयति—पुच्छादित्यादिना । इकारोऽत्र 'णरिति' इति णिजविशेषोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदार्थः । उदपुच्छत ॥—मुण्डमिश्र—। कृत्र्य इति । कविचक्रियामासांये, प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे ॥—व्रतादिति । पयो व्रतयति । अध्रानात्यर्थः । शूद्राय व्रतयति । वर्जयतीत्यर्थः ॥—वस्त्रादिति । समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थं णिजत्यर्थः ॥—संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः ॥—अर्धस्त-त्वमिति । अयमेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदाऽर्ग्योपकार्यमिदं किमेनेन निपातनेन । तथा च । अपपट्टिति तिथ्यतीत्यादि चुरादिष्वेवोपपादितम् ॥—कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः ॥ पठितुं युक्ता इति । एकमुत्रकरणं लाघवमिति भावः ॥—सापेक्षेभ्योऽर्पाति । विधानसामर्थ्यादिनि भावः । अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव न तु पठयतीति इति । सापेक्षत्वमेव दर्शयति—माणवकमित्यादिना । अयं भावः । द्वितीयान्ताद्विधीयमानो णिच् पदविधित्वासापेक्षेभ्यो न भवेत् किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव

णाम् तुलानावृत्तयतीत्यर्थः । श्लोकरूपसौति उपश्लोकयति । सेनया अभियाति अभिषेणयति । उपसर्गासुनोतीति षः । अभ्यषेणयत् । प्राक्सितादिति षः । अभिषिषेणयिषति । स्थादिष्वभ्यासेन चेति षः । लोमान्यनुमाष्टिं अनुलोमयति । त्वच संवरणे । घः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णं रवध्वंसते अवचूर्णयति ॥ इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचटे एतयति । दरदमाचटे दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सखां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत् । अपप्रथत् । मृदुम् म्रदयति । अमिन्नदत् । अमन्नदत् । भृशं कृशं दृढम् । अशयति । कृशयति । दृढयति । अशभ्रशत् । अचक्रशत् । अददृढत् । परिव्रदयति । पर्यवम्रदत् । ऊढिमाख्यत् औजिदत् । ठवादीनामसिद्धत्वात् ह्रितिशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यमित्युक्तम् । डि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिदत् । ऊढमाख्यत् । औजदत् । औडदत् । ओः पुण्यजीति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजप्रहो किङ्गम् । द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति ऊनयतायुक्तम् ॥ प्रकृत्यैकाच् । वृद्धिपुको । स्वापयति । त्वां मां वाऽऽचष्टे स्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । पररूपात्पूर्वं नित्यत्वादटिलोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति । मादयतीति तु न्याय्यम् । अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति अस्मितव्यम् । भाष्यस्य प्रेष्टाद्युदाहरणविशेषेऽऽन्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति । अस्मयति । श्वानमाचष्टे ज्ञावयति । नस्तद्धित इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः । भत्वात्संप्रसारणम् । अन्ये तु । नस्तद्धित इति नेहातिदिश्यते । इष्टनि तस्यादृष्टत्वात् । ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वादृष्टित्यस्यैव प्रवृत्तेः । तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धावाचादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वादटिलोपात्पात्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम् । टिलोपः । विद्वयतीत्यपरे । उदङ्गमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यङ्गम् । प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । इकोऽऽसर्वणं इति प्रकृतिभाव-

मुण्डयतीति वृत्तिः स्यात् न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्तित्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति ॥—घ-इति । 'पुंसि संज्ञायाम्-' इत्यनेन ॥—पुंवद्भावादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवद्भावग्रहणं दारदयतीतिसिद्ध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्यं दारदः । 'व्यञ्जमगध-' इत्यण् । तस्य त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दरद तामाचष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् ॥—प्रथयतीति । 'र ऋतो हलादेः-' इति रभावः ॥—अपिप्रथदिति । वृद्धौ सखां टिलोपेनाग्लोपित्वात्सन्वद्भावे सति 'सन्त्यतः' इतीत्वम् । वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् ॥—औजददिति । इह टिलोपे सति णिचसहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह—ओः पुण्यजीत्यादि ॥—त्वमाविति । 'प्रत्ययान्तरपदयोश्च' इत्यनेन ॥—अन्तरङ्गत्वादिति । न च 'वाणांदाङ्गम्' इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् ॥—भाष्यस्येति । वृत्तिकारिर्हि 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थादादेशविधायकस्य 'प्रियास्थिर-' इत्यादिशास्त्रस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभाव विनैव साधिताः । खगिवन् । खजिष्ट इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति लोपापवादस्य विनमतोर्लुक्स्तत्र प्रवर्तनात् । एष्वानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकखजिष्ट इत्यादिषु गतिः । न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम् । स्थापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥—युवामावामिति । युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोर्हर्कौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः । विभक्तिपरत्वाभावात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । लुका लुमलान् । न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो लुक् बाधते' इति न्यायान् । अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाच्च ॥—येन नाप्राप्तीति । यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु 'नस्तद्धिते' इत्यस्य । खजिष्ट इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति न्यायेनेत्यन्ये ॥—संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात् 'श्वयुवमधोनाम्-' इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽन्यन्नन्तत्वलाभात् । अतद्धित इति हि तत्र पयुदासो न तु प्रतिषेधः । तेन तद्धिते न विधिर्न निषेधः । किं तु तद्धितमित्रे परे विधिः । तद्धितमित्रत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिबन्धः, नापि दविष्ट इत्यादाविष्टनि ओर्गुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धि बाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम् । जातेऽपि गुणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः । अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणं प्रति 'असिद्धवदत्र-' इत्यसिद्धत्वादिष्टवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः ॥—शुनयतीति । इष्टवद्भावेन भत्वात्संप्रसारणम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः ॥—नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ॥—उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याचशब्दादेव णिजिति 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रवृत्तेः टिलोपो न । 'उद ईत्' इतीत्वम् । 'अनिदिताम्-' इति किनिमित्तो नलोपः ॥—उदैचिचदिति । लुङि 'द्विवचनेऽचि' इति णिलोपस्य निषेधाच्चशब्दस्य द्वित्वम् ॥—प्रतीचयतीति । 'अच' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः ॥—प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्याच इति लोपे चिशब्दात्प्रागटि पूर्वस्य यण् । न चास्तामासन् इत्यादिवदलोपस्यासिद्ध-

पक्षे । प्रतिअचिच्त् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिच्त् । समिअचिच्त् । तिर्षञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चे-
ट्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । असिद्धवदत्रेति चिणोलुङ्न्यायेन प्रथमट्टिलोपोऽसिद्धः ।
अतः पुनट्टिलोपो न । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा । चङ्यग्लोपित्वादुपधाहस्वो न । अतितिरायत् । सभ्यञ्चमाचष्टे
सभ्राययति । अससभ्रायत् । विष्वञ्चञ्चम् । अविष्विच्यद्रायत् । देवञ्चञ्चम् । देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अदृञ्चञ्चम् ।
अददद्रायत् । अदमुयञ्चम् । अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् । अमुमुआययति । चङ् । आमुमुआययत् ।
भुवं भावयति । अबीभवत् । भुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् । अशिश्रयत् । गाम् अजूगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम्
अनूनवत् । स्वधम् स्वाशश्वत् । स्वः । अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । स्वयति । असिस्वत् । बहुन् भावयति । बहयती-
त्यन्ये । विन्मतोरिति लुक् । खग्विणम् खजयति । संज्ञापूर्वकत्वाच्चवृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्रययति । अशिश्रयत् ।

त्वादाद् स्यादिति वाच्यम् । व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपो लुङ्निमित्तत्वाद् । आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् ॥
—तिराययतीति । उपसर्गसमानाकारत्वाभावादहि तिरसः पृथक्करणं नास्ति तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेऽट्टिलोपस्तदाह—
अञ्चेरिति ॥—चिणोलुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति,
प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः ॥—पुनट्टिलोपो नेति । तिर्योदेशस्येकाग्र्यस्य लोपो नेत्यर्थः ॥—अग्लोपित्वा-
दिति । अनग्लोपिनोऽप्यग्लोपिलस्वीकारादिति भावः ॥—देवञ्चञ्चमिति । ननु 'आव्ययानाकृतस्तदाचष्टे—' इति कारकस्य
पृथक्करणेनान्वयतीति प्रसज्येत, बलिबन्धनमाचष्टे बलिं बन्धयतीतिवत् । इत्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किंच
कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्याद्यपि न सिध्येत् । न च पुराणप्रसिद्धाव्याख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम् ।
राजानमागमयतीत्यत्राव्ययमिति चेत् । अत्राहुः । यत्राव्ययाने कृच्छ्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते, कृत्तुगिति संनियोगशि-
ष्टविधानात् । किंच । आव्याख्यानप्रहणसामर्थ्यान्महाजनप्रवादविषयीभूताधिपिषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृत-
त्वात् । यदि तु देवाद्यनमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानन्वयतीति भवत्येवेति ॥—आमुमुआययदिति ।
'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवर्चने' इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् ॥—अबीभवदिति । 'ओः पुयण्जि—' इत्यभ्यासोवर्ण-
स्येत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ननु परत्वादप्रथमं दीर्घं कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् । अजूहवदित्यादौ तस्य सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः 'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचि-
त्वाच्छ्रान्तुरोधेन दीर्घात्प्रागित्यमेव भवति । लक्ष्यभेदात्पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवतीति ॥—अबुभ्रवदिति । 'इहाभ्या-
सात्परो यः पवर्गः स लवर्णपरो न । यस्त्ववर्णपरो यण् नामावभ्यासात्पर इत्यभ्यासोकारस्येत्वं न । गां गावयति ॥—स्वध्व-
मिति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः । शोभनोऽश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा ॥—स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथ-
क्करणाद् अजादेरिति द्वितीयस्य द्वित्वमाटागमश्च ॥—स्वयतीति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्ति-
न्यायादौरित्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्येति भावः ॥—असिस्वदिति । 'ओः पुयण्जि—' इति
ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा खरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपित्वाभ्युपगमेऽप्यलदेशे-
ऽजादेशलव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्यहितस्यैव द्वित्वं तदाह—असिस्वदिति ॥—भावयतीति । 'बहोलोपो भू
च बहोः' इष्टस्य यिद् च' इति भूभावः । न चैवं यिडागमोऽपि णेरस्त्विति वाच्यम् । णाणित्युपगमे सप्तमीनिर्देशादिष्टवदि-
त्यत्र सप्तम्यन्ताद्वृत्तिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्टिनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते न लिष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् ॥
—बहयतीत्यन्य इति । यिडभावे तत्प्राप्तियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमतत्वेन किमर्थमि-
दमुपन्यस्तमिति चेत् । अत्राहुः । प्राधान्यादिष्टवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टिनि दृष्टं भूभावं स
एवातिदेशो विधत्त इति नात्र सन्नियोगशिष्टपरिभाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति ॥—खजयतीति ।
इष्टवद्भावेन 'विन्मतोः—' इति लुक् । ननु 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्त्वाद् इष्टप्रत्ययः खग्विन्शब्दाहुर्लभ इति इष्टवद्भा-
वोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनाज्जापकाद्विन्नन्तात्प्रमुनन्ताच्च अजादी भवत् इत्यभ्युपगमात् ॥—श्री-
मतीमिति । मनुषो लुक् ॥—श्रययति । अशिश्रयदिति । द्वित्वं णिनिमित्तगुणे सत्यादेशः । एतेन 'स संचरिण्यु-
वनान्तरेषु यदृच्छयाशिश्रयद्राश्रयः श्रियाम्' इति माघश्लोके अशिश्रयदिति प्रचुरः पाठो व्याख्यातः । श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति
मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित् । सापेक्षाणां वृत्त्यभावाच्चमनोरमोक्तं यत्तदयुक्तम् । नहि कश्चित् यं घटं करोति तमान-
येत्यर्थं यं घटयति तमानयेति प्रयुक्ते । अत एव 'त्यनेनैव सिद्धे सृष्टादिप्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति
पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच्' चेत् । 'यत्वं नेति विवदितव्यम् । यां दिशं
श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । 'यदेव वृत्तिरिति नात्रानुपप-
त्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वं वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि
कश्चित् श्रीमतो राज्ञ इदमित्यर्थं राज्ञः श्रेम
पाठो बहुषु पुस्तकेषु

पयस्विनीम् । पयस्यति । इह टिलोपो न । तदपवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् स्थवयति । दूरम् दवयति । कथं तर्हि दूरयत्यवनते विवस्वतीति । दूरमन्तति भयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति । कनयति । शुबाक्षपयोरिति वा कन् । अन्विकं नेदयति । बाढं साधयति । प्रशस्यं प्रशस्ययति । इह अज्यौ न । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । वर्षयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । ऊरुं वरयति । वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । लुप्तं त्रापयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारं वृन्दयति ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

तिङन्ते कण्ठादयः ।

॥ कण्ठादिभ्यो यक् ॥ ३।१।२७। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे । धातुभ्यः किम् । प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् ॥ द्विधा हि कण्ठादयः । धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्ठञ्च गात्रविधेर्गणे ॥ कण्ठयति । कण्ठयते ॥ १ ॥ मन्तु अपराधे ॥ रोष इत्येके । मन्तयति । चन्द्रस्तु अतिमाह । मन्तयते ॥ २ ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः । वल्गूयति ॥ ३ ॥ अस्तु उपतापे ॥ अस्तु । अस्तुञ्च इत्येके । अस्तयति । अस्तयति । अस्तयते ॥ ५ ॥ लेट् लोट् धौलैर् पूर्वभावे स्वप्ने च ॥ दीक्षावित्येके । लेट्यति । लेटिता । लोट्यति । लोटिता ॥ ७ ॥ लेला दीप्तौ ॥ ८ ॥ इरस् इरज् इरञ्च ईष्यायाम् ॥ इरस्यति । इरज्यति । हलि चेति दीर्घः । ईर्यति । ईर्यते ॥ ११ ॥ उपस् प्रभातीभावे ॥ १३ ॥ वेद् धौलैर् स्वप्ने च ॥ १३ ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ मेधायति ॥ १४ ॥ कुषुभ क्षेपे ॥ कुषुभयति ॥ १५ ॥ मगध परिवष्टने ॥

दृश्यते न लक्षिश्रयदित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः ॥—पयस्यतीति । इह विन्मतोर्लुकि अग्लोपात्सन्वदित्वादिं च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावाभावात् 'णौ चङ्-' इति सूत्रे अत्यरराजदिति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं स्रग्विनमाह्वयत् अससजदित्यत्रापि सन्वदित्वं न । गोमन्तं गवयति । लुङि । अजुगवत् । इहाग्लोपात् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अजुगवत् । असिञ्जत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य बहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वादिह वृत्तिर्न । अग्लोपित्वात् सन्वद्भावदीर्घो न ॥—तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तित्यायेन टिलोपापवादे लुक् ॥—स्थवयतीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपो गुणश्च 'न च गुणस्य' 'अचोऽजृणिति' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इति बहुलग्रहणाद्वा । लुङि । अनुस्थवत् ॥—दवयतियवयतीत्यादि । इहापि पूर्ववद्बुद्ध्यभावः । लुङि अद्वदवत् । अयूयवत् । अचीकनत् ॥—नेदयतीति । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसायौ' टिलोपः । लुङि । अनिनेदत् । अससाधत् । प्रशस्यम् । प्राशशस्यत् ॥—पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावात् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः ॥—ज्यापयतीति । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । स च 'प्रियस्थिर-' इति वर्षादेशेन सह विकल्प्यत इत्याह—वर्षयतीति । लुङि । अजिज्यपत् । अववर्षत् । प्रियम् । अपिप्रयत् । स्थिरम् । अतिस्थयत् । सस्यादेशावयवत्वात्पत्वं न । स्फिरम् । अपिस्फरत् ॥—ऊरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा माधवेन विकल्पेन उपधावृद्धिरुदाहतेति । स्वयमपि तथैवाह—वरयति । वारयतीति । अवीवरत् ॥—बंहयतीति । अग्लोपित्वादबंहत् ॥—गरयतीति । अजीगरत् ॥—त्रापयतीति । अतित्रपत् ॥—द्राघयतीति । अदद्राघत् ॥—वृन्दयतीति । अववृन्दत् ॥ ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥

कण्ठादिभ्यो यक् ॥ 'धातोरेकाच-' इत्यस्मादातोरिति वर्तते । वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्ठवतीति स्यात्-दाह—धातोर्नित्यमिति । केचित्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्युवर्तते इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थं वर्तते तत्कौण्डिन्यायस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् । किंच 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रापि वेत्युवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यक् स्यादिति ॥—स्वार्थे इति । कण्ठादिभ्यो यक् स्यात् कृञर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः ॥—द्विधा इति । यकः कित्वेन धातव इति ज्ञायते । कण्ठञ्च इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्सर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घेण कण्ठयतीत्यादि-सिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन । द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्वं सार्थकम् । कण्ठूरित्याद्यविग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अत एवोक्तं भाष्ये—'धातुप्रकरणाद्वातुर्जस्य चासज्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः' इति । एतेन कण्ठं करोति कण्ठयति इति प्राचोपि परास्तः । कण्ठादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्राचो यक् स्यात् तथाहि सति धातोर्लङादौ कण्ठवतीत्याद्यनिद्विप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् 'शब्दवैरकलह-' कमित्युक्तं तच्चिन्त्यम् । अनुवृत्तौ मानागम इति । पूर्वत्वमित्यर्थः ॥—लेटितेति ।

नीचदास्य इत्यन्ये ॥ १६ ॥ तन्तस् पन्पस् दुःखे ॥ १८ ॥ सुख दुःख तत्क्रियायाम् ॥ सुख्यति । दुःख्यति ।
 सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः ॥ २० ॥ सपर पूजायाम् ॥ २१ ॥ अरर अराकर्मणि ॥ २२ ॥ भिषज् चिकित्सा-
 याम् ॥ २३ ॥ भिण्णज् उपसेवायाम् ॥ २४ ॥ इषुध शरधारणे ॥ २५ ॥ चरण वरण गतौ ॥ २७ ॥ चुरण
 चौर्ये ॥ २८ ॥ तुरण स्वरायाम् ॥ २९ ॥ भुरण धारणपोषणयोः ॥ ३० ॥ गद्रद् वाक्स्खलने ॥ ३१ ॥ पला
 केला खेला विलासे ॥ ३४ ॥ हलेत्यन्ये ॥ लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति ॥ ३६ ॥ लिट् अस्फ-
 कुत्सनयोः । लिट्यति ॥ ३७ ॥ लाट् जीवने ॥ ३८ ॥ हृणीङ् रोपणे लज्जायां च ॥ ३९ ॥ महीङ् पूजायाम् ।
 महीयते । पूजां लभत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रेखा श्लाघासादनयोः ॥ ४१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ४२ ॥
 तिरस् अन्तर्धौ ॥ ४३ ॥ अगद् नीरोगत्वे ॥ ४४ ॥ उरस् बलार्थः । उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तरण गतौ ॥ ४६ ॥ पयस् प्रसूतौ ॥ ४७ ॥ संभूयस् प्रभूतभावे ॥ ४८ ॥ अंबर संवर संभरणे ॥ ५० ॥
 आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्डादयः ॥

तिङन्ते प्रत्ययमाला ।

कण्डूयतेः सन् । सन्यडोरिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्रिंशे प्राप्ते ॥ ॐ कण्डादेस्तृतीयस्येति वाच्यम् ॥ कण्डूयिषि-
 पति । क्यजन्तात्सन् ॥ ॐ यथेष्टं नामधातुषु ॥ आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्रिंशदित्यर्थः । अजादेस्त्वाद्येतरस्य ।
 पुपुत्रीयिषति । पुतिघ्नीयिषति । पुत्रीयिषति । अशिषीयिषति । अशीयिषति । नद्राणां संयुक्तानामचः पर-
 स्यैव द्वित्रिंशदित्यर्थः । इन्द्रीयतेः सन् । द्रीशब्दयिशब्दयोरेत्येतरस्य द्वित्रिंशदित्यर्थः । इन्द्रीयति । इन्द्रीयिषति । शि-
 चन्द्रीयति । चन्द्रिद्रीयति । चन्द्रीयिषति । प्रियआख्यानुमाचक्ष्णं प्रेरयितुं वेच्छति । पिप्रापयिषति । प्रापि-
 पयिषति । प्रापयिषति । उरं विवारयिषति । वारिरयिषति । वारयिषति । बाढं विसाधयिषतीत्यादिप्रत्ययम् ।
 पत्वं तु नास्ति । आदेशो यः सकार इत्युक्तेः । यङ् सन् ण्यन्तात्सन् । बोभूयिषति । यङ् णिच् सञ्जन्ताणिच् ।
 बोभूयिषयतीत्यादि ॥ इति प्रत्ययमाला ॥

तिङन्ते आत्मनेपदप्रक्रिया ।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । आत्मे । शोते । ॐ भावकर्मणोः । १।३।३।३। बभूवे । अनुबभूवे । ॐ कर्तरि
 कर्मव्यतिहारे । १।३।३।३। क्रियाविनिमये धोत्ये कर्तव्योऽत्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते । अन्यस्य योग्यं लवनं
 अन्यः करोतीत्यर्थः । श्रमोरलोपः । व्यतिस्ते । व्यतिपते । व्यतिपते । नामस्थोरिति सलोपः । व्यतिसे । वि च ।

‘यस्य हलः’ इति यलोपः ॥—सुख्यतीति । चुगदां तु मुख दुःख तत्क्रियाया मुखयतीत्याद्युदाहृतम् ॥—सपर ।
 यगन्तात् ‘अप्रत्ययान्’ ‘गुरोश्च हलः’ इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप । गयती । अररम् । आरा प्रतीदः । तत्करणं कर्म आरा-
 कर्म ॥—अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपदे तु लिङायति । महीङ् । ‘प्रत्य स्वर्गे महीयते’ इति रामायणम् ॥
 —प्रसूताविति । प्रसूतिः परिमाणविशेषः ॥—प्रभूतभावे इति । बाहुव्य इत्यर्थः । ‘प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदध्र बहुलं
 बहु’ इत्यमरः ॥ संभूयस्यति । असंभूयसीत् । न इह संजडस्य पृथक्कृत्यत्वात् प्रातिपदिकाद्वातुगताप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं
 तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः ॥—आकृतिगण इति । तेन दुवन्तान्दीपन इत्यादि लिङम् । प्रयुज्यते च ‘गमिधाभि दुवस्यते’
 इत्यादि ॥ इति कण्डादिप्रक्रिया ॥

प्रथमस्येति ॥ अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्रिंशे प्राप्ते ऽन्योप ज्ञेयम् । प्राचा तु ‘यथेष्टं नामधातुषु’ इति प्राप्ते ‘कण्डादेस्तृ-
 तीयस्य’ इत्युक्तमित्यवतारितं, तदुक्तम् । नामधातुस्य निगकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातुत्वं समाप्य कण्डादयः
 पृथगेवोक्ताः ॥—द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य त्वचः परस्मान् द्वित्रिंशे नस्ति भावः ॥ पिप्रापयिषतीति ।
 णाविष्टवद्भावेन प्रियशब्दस्य ‘प्रियस्थिरः’ इत्यादिना प्रादेशान्तो द्वित्रिंशे ॥—सिसाधयिषतीति । ऽष्टवद्भावादिह
 ‘अन्तिकवाद्योः’ इति साधादेशः । सादिधयिषति ॥—पत्वं तु नास्तीति । आदेशायवक्तव्यमिति भावः ॥—बोभू-
 यिषयिषतीति । इह यदस्मिन्तिद्वित्रिंशे कृतेऽपि गतिस्तिद्वित्रिवारणाय ‘लिट् धातोः’ इति सूत्रेन अनभ्यासस्येत्येतद्वदस्य
 कर्तव्यम् । एवं च ‘लक्ष्ये लक्षणं सृष्टदेव प्रवर्तते’ इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्येण प्रत्याग्यानां प्रातिवादाभावात्
 मिति भावः । इति प्रत्ययमाला ॥

भावकर्मणोः ॥ भावे कर्मणि यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः ॥—कर्तरि कर्म—॥—अन्यस्येति । शङ्खस्य योग्यं
 सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । संप्रहर्तन्ते राजानः । पृथक्पृथक्प्रकारेणादेव सिद्धे कर्तृ-
 ग्रहणमुत्तार्यम् ॥—व्यतिस्ते इति । यत्पत्वंभावात् पः ॥—व्यतिस इति । ‘उपसर्गप्रादुभ्योर्प्’ इति नेह पत्वम् ।

व्यतिषेधे । ह एति व्यतिषे । व्यत्यसै । व्यत्यास । व्यतिपीत । व्यतिराते ३ । व्यतिभाते ३ । व्यतिबभे । ॥ न गतिर्हिसार्थेभ्यः । १।३।१५। व्यतिगच्छन्ति । व्यतिगन्ति ॥ * प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम् ॥ हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति ॥ * हरतेरप्रतिषेधः ॥ संप्रहरन्ते राजानः । ॥ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च । १।३।१६। * परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् ॥ इतरेतरस्यान्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुगन्ति । ॥ नेर्विशः । १।३।१७। निविशते । ॥ परिच्यवेभ्यः क्रियः । १।३।१८। अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते । ॥ विपराभ्यां जेः । १।३।१९। विजयते । पराजयते । ॥ आङो दोऽनास्यविहरणे । १।३।२०। आङपूर्वाद्दातेर्मुखविकसनान्यत्रार्थे वर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्येति किम् । सुखं व्याददाति । आस्यग्रहणमविवक्षितम् । विपादिकां व्याददाति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ॥ * पराङ्कर्मकाच्च निषेधः ॥ व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य सुखम् । ॥ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । १।३।२१। चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते । अनोः कर्मप्रवचनीयाच्च । उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति तेन सहैत्यर्थः । तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ * समोऽकूजने ॥ संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् ॥ * आगमेः क्षमायाम् ॥ ण्यन्तस्तेदं ग्रहणम् । आगमयस्व तावत् । मा त्वरिष्ठा इत्यर्थः ॥ * शिक्षेर्जिज्ञासायाम् ॥ धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः ॥ * आशिषि नाथः ॥ आशिष्येवेति नियमार्थं वार्तिकमित्युक्तम् । सपिषो नाथते सपिमें स्वादित्याशासे इत्यर्थः । कथं तर्हि नाथसे किमु पतिं न भृशतामिति नाथसे इति पाठ्यम् ॥ * हरतेर्गताच्छील्ये ॥ गतं प्रकारः । पैतृकमथा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितृमातृश्च गतं प्रकारं सततं परिशीलयन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम् । मातुरनुहरति ॥ * किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेध्विति वाच्यम् ॥ हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम् । इतरे फले । ॥ अपाञ्चतुप्पाच्छकुनिष्वालेखने । ६।१।१४२। अपाकिरतेः सुद स्यात् ॥ * सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः ॥ अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्षार्थी । आ आश्रयार्थी च । हर्षादिष्विति किम् । अपस्किरति कुसुमम् । इह तङ्मुटौ न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तद् प्राप्तस्तथापि सुडभावाच्चेत्यत इत्याहुः । गजोऽपस्किरति ॥ * आङि नुप्रच्छद्योः ॥ आनुते । आपृच्छते ॥ * शप उपालम्भे ॥ आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृणाय शपते । ॥ समवप्रविभ्यः स्थः । १।३।२२। सन्तिष्ठते । स्थाचोर्लिङ् । समस्थित । समस्थिपाताम् । समस्थिपत । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ॥ * आङिः

सकारस्यास्यवयवलाभावान् । 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं तु 'सात्पदायोः' इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात् ॥—न गतिर्हिसार्थेभ्यः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्यात् ये शब्दान्तरमनपेक्ष्य गतिर्हिसयोर्वर्तन्ते त एवेह गृह्यन्ते । हरतिस्तुपसर्गवशात् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहणभयमेवेत्याहुः ॥—इतरेतरा— । नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्तद्योतकमात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थं निषेधः । अत्राहुः । लौकिके व्यवहारे लाघवानाद्रादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोऽयमारभ्यते । अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गादात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति ॥—नेर्विशः । नेः किम् । प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । 'मधूनि विशन्ति भ्रमराः' 'इत्युक्त्वा भैषज्यं भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र न अङ्गानि विशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे लङ्गे निविशतीति पाठोऽयदोष इति वाच्यम् । लं करोति भवान् करोपीत्यादिप्रयोगस्यापि लटुकरीत्या साधुलापतेः, वा लिप्तायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । स्यादेतत् । 'नवान्मुदस्यामतनुन्धेविक्षत' इत्यत्रात्मनेपदं न स्यात् । अथा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम् । अङ्गभक्त्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोर्नववयवत्वादिति चेत् । अत्राहुः । लावस्थायामङ्गमङ्गमिति भाष्यमते न कश्चिदोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे अङ्गव्याये उपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति दिक् ॥—आङो दो— । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । तेन 'व्याददे विहगपतिर्मुखं स्वकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणेऽपि सिद्धः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् ॥—शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्ष विधोपादान इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शक्तेः सन्नतस्येति ध्वनयति—धनुर्विषय इत्यादिना ।—नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्वं तु 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि नाथन इति रूपसिद्ध्यर्थमिति भावः ॥—मातुरनुहरतीति । साहचर्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये ॥—गजोऽपस्किरतीति । अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोऽप्राप्तिः ॥—कृणाय शपते इति । 'श्लाघद्' इति संप्रदानसंज्ञा । 'नीर्वी' प्रति प्रणिहिते तु करे श्रियेण सहायः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ इति न

प्रतिज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ शब्दं नित्यमतिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः । ॥ प्रकाशनस्येयाख्य-
योश्च ॥ १॥३॥२३॥ गोपी कृष्णाय तिष्ठते । आशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीक्षिणेतु-
त्वेनाश्रयतीत्यर्थः । ॥ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ॥ १॥३॥२४॥ मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् । पीठावुत्तिष्ठति ॥ ॥ ई-
हायामेव ॥ नेह । प्रामाच्छतमुत्तिष्ठति । ॥ उपान्मन्त्रकरणे ॥ १॥३॥२५॥ आग्नेयाऽग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे
किम् । भर्तारमुपतिष्ठति यौवनेन ॥ ॥ उपाद्देवपूजासङ्कतिकरणमित्रकरणपधिविविति वाच्यम् ॥ आवित्य-
मुपतिष्ठते । कथं तर्हि स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वतीति । देवतात्वारोपात् । नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा
यमुनामुपतिष्ठते । उपश्लिष्यतीत्यर्थः । रथिकानुपतिष्ठते । मिश्रीकरोतीत्यर्थः । पन्थाः क्षुद्रमुपतिष्ठते । प्रामोतीत्यर्थः ॥
॥ वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् ॥ भिक्षुः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा । लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः । ॥ अ-
कर्मकाश्च ॥ १॥३॥२६॥ उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाले उपतिष्ठते । सन्निहितो भवतीत्यर्थः ।
॥ उद्विभ्यां तपः ॥ १॥३॥२७॥ अकर्मकादित्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यत इत्यर्थः ॥ ॥ स्वाङ्गकर्मकाश्चेति
वक्तव्यम् ॥ स्वमङ्गं स्वाङ्गं नतु अद्रवमिति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते वा पाणिम् । नेह । सुवर्णमुत्तपति ।
सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति । सन्तापयतीत्यर्थः । ॥ आङो यमहनः ॥ १॥३॥२८॥
आयच्छते आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव । नेह परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि आजग्रे विषमविलोचनस्य
वक्ष इति भारविः ॥ आहध्वं मा रघूत्तममिति भट्टिश । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा ।
स्यङ्गोपे पञ्चमीति तु ल्यबन्तं विनैव तदधर्वागतित्यत्र तद्विषयकम् । भेत्तुमित्यादि तुमुञ्जन्ताध्याहारो वा । समीपमे-
त्येति वा । ॥ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥ १॥३॥२९॥ हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । अवधिष्ट ।
अवधिषाताम् । ॥ हनः सिच् ॥ १॥२॥१४॥ कित्स्यात् अनुनासिकलोपः । आहत् । आहसाताम् । आहसत ।
॥ यमो गन्धने ॥ १॥२॥१५॥ सिच् कित्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्करणम् । उदायत । गन्धने किम् । उदा-
यस्य पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । ॥ समो गम्यृच्छिभ्याम् ॥ १॥३॥२९॥ अकर्मकाभ्यामित्येव । संगच्छते । ॥ वा
गमः ॥ १॥२॥१३॥ गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः । संगसीष्ट संगसीष्ट । समगतं । गमगंस्त । समृ-

तड्विहातुः ॥—प्रकाशन— प्रकाशनं ज्ञापनं स्थेयो विवादपदनिर्णयः । तिष्ठन्तेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः ।
बाहुलकादधिकरणे 'अचो यत्' । 'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी । कर्णादिष्विति अधि-
करणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन योज्यते तमेवार्थमाह—कर्णादीनिनि । प्रकाशनेत्यादि किम् ।
चैत्रे तिष्ठति ॥—उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । अथ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म । 'उदोऽनूर्ध्व-' इत्यु-
क्तेष्वनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पत्त्यातिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिसन्दर्धलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रे-
त्याह—ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । मा च प्रामाच्छतमित्यत्र नास्ति ॥—उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रः
करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः, तत्र वर्तमानादुपपूर्वातिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् ॥—आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा
आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचित् श्लोके राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते । ऐन्द्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेया आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रः करणं तदा
तड्विति व्याख्येयम् । उपतिष्ठत इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र यष्ट्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न संभवतीति
वाच्यम् । उपस्थानस्वरूपे तस्योपयोगाभावेऽपि तत्कार्यं स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नीध्रमिति
द्वितीया तु करणत्वान्धातुपपत्तिलभ्येन स्तौतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेया आग्नीध्रं स्तौतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः ।
आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्समीपावस्थानस्यासंभवादादित्य स्तौतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थं इत्याहुः ॥—गङ्गा
यमुनामिति । एतेन यमुनेव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रतीयते ॥—स्वाङ्गकर्मकाश्चेति । च-
कारेणाकर्मकस्य संग्रहः ॥—नत्वद्रवमिति । अन्यथा चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेति भावः ॥—आङो
यमहनः ॥—प्राप्येति । तथा च । हन्तेरकर्मकतया आजग्रे आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः ॥—भेत्तुमित्यादीति ।
एवं च ल्यङ्गोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥—समीपमेत्येति । विषमविलोचनस्य समीपमेव, वक्षः आजग्रे ।
स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषातिशयादास्फालोचके इत्यर्थोत्स्वाङ्गकर्मकत्वमस्येवेति भावः ॥—आत्मनेपदेष्विति ।
तडीत्येव सुवचम् ॥ 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिखरत्तिष्ठुविदिभ्यः' इति वृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमुत्तरति—समो
गम्यृच्छिभ्यामिति ॥—संगच्छत इति । सङ्गतं भवतीत्यर्थः ॥ वा गमः । 'असंयोगाद्भिद कित्' इत्यतः किदनुवर्तते,
'इको झल्' इत्यतो झलप्रहणं, 'लिङ्सिचौ' इत्यतो लिङ्सिचामिति चानुवर्तते । कित्त्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेशः' इति मन्त्रोपेक्षः ।

च्छिष्यते । अकर्मकाभ्यां किम् । ग्रामं संगच्छति ॥ ॐ विदिप्रच्छिखरतीनामुपसंख्यानम् ॥ वेत्तेरेव ग्रहणम् । संविचे । संविदाते । ॐ वेत्तेर्विभाषा ७।१।७। वेत्तेः परस्व सादेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्वते । संविद्वते । संविद्वताम् । संविद्वताम् । समविद्वत । समविद्वत । संपृच्छते । संस्वरते ॥ ॐ अर्तिश्रुदशिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ॥ अर्तीति द्वयोर्ग्रहणम् । अङ्घ्रिधौ स्विद्यतेरेवेत्युक्तम् । मा समृत् । मा समृषाताम् । मा समृषतेति । समार्त । समार्षाताम् । समार्षतेति च भ्वादेः । इत्यर्तेस्तु मा समरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारेताम् । समारन्तेति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा इति कथयत्य इति ॥ अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु ॥ धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरिविक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ २ ॥ वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दत इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति । प्रसिद्धेर्यथा । मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा । हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः ॥ ॐ उपसर्गादस्यत्यूहोर्वेति वाच्यम् ॥ अकर्मकादिति निवृत्तम् । बन्धं निरस्यति । निरस्यते । समूहति । समूहते । ॐ उपसर्गाद्वस्व ऊहतेः ७।४।२३। यादौ छिति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । ॐ निसमुपविभ्यो हुः १।१३।३०। निद्वयते । ॐ स्पर्धायांमाङ्गः १।१३।३१। कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम् । पुत्रमाह्वयति । ॐ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञ् १।१३।३२। गन्धने हिंसा । उक्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगानुक्कृत्वाद्धिसेव । अवक्षेपणं भस्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते । भस्मयतीत्यर्थः । हरिमुपकुरुते । सेवते परदाराम्प्रकुरुते तेषु सहसा प्रवर्तते । एधो दकस्योपस्कुरुते । गुणमाधत्ते । गाथाः प्रकुरुते । प्रकथयति । शतं प्रकुरुते । धर्मार्थं विनियुक्तं । एषु किम् । कटं करोति । ॐ अघेः प्रसहने १।१३।३३। प्रसहनं क्षमाऽभिभवश्च । पक्षे भर्षणेऽभिभवे चेति पाठात् । शत्रुमधिकुरुते । क्षमत इत्यर्थः । अभिभवतीति वा । ॐ वेः शब्दकर्मणः १।१३।३४। स्वरान्विकुरुते । उच्चारयतीत्यर्थः । शब्दकर्मणः किम् । चित्तं विकरोति कामः । ॐ अकर्मकाश्च १।१३।३५। वेः कृञ् इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते इत्यर्थः । ॐ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः १।१३।३६। अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया नयतेवांच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि । शास्त्रे

समच्छिष्यत इति लट् : प्रयोगस्तु तौदादिककृच्छ्रेत्र ग्रहणं न तु कृच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् ॥—ग्रामं संगच्छतीति । 'तच्चैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु एकं जातमित्यर्थाद्भेदकर्मकत्वमेवेति तद् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यद् ॥—विदिप्रच्छि- । परस्मैपदिसाहचर्यादाह—वेत्तेरेवेति । विन्दतिहिं स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्वादेव सिद्धम् । न च निरनुबन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम् । 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रज्ञात् ॥—वेत्तेर्विभाषा । 'शीडो रुट्' इत्यतो रुडनुवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवर्त्य पछन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह—अतो रुडागम इति ॥—अङ्घ्रिधौ स्विति । 'सर्तिशास्त्वर्ति-' इति लुप्तविकरणेन शासिना साहचर्यादिति भावः ॥—मा समृतेति । 'उश्च' इति क्तिवम् । माहृथोगादङभावः ॥—समार्तेति । ननु सिजलोपस्यासिद्धत्वात् 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायां 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिजलोपाप्रवृत्त्या समार्तेति रूपं स्यात् । न च ह्रस्वाद्विहितस्येति व्याख्यानादिशसिद्धिरिति वाच्यम् । विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहतेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । अत्र केचित् । 'सिजलोप एकादेशो सिद्धो बाध्यः' इत्यनेन पूर्वं सिजलोपे पश्चात् वृद्धिर्भवति । एकदेश इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैतेति न सिध्येत्तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं सिजलोपे वृद्धौ सलामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम् । 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते सिजलोपो न प्रवर्तते इति 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायामध्यैतेति रूपस्य निर्बाधत्वात् । समार्तेत्यत्र तु 'उश्च' इति क्तिवनेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिजलोपे पश्चात् 'आटश्च' इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः । अन्ये तु सिजलोपानन्तरं यत्रैकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिजलोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तम् । तदसत् । समानाश्रये हि वार्णादाङ्गं बलीयः । अन्यथा द्यौरिवाचरति यवतीत्यत्र यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त-' इति गुण एव स्यात् । तथा च समार्तेत्येव वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः ॥—गन्धनं हिंसेति । गन्धं अर्दने । अर्दं हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः । 'ओजःसहो-म्भसा-' इति ठक् । तस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादिलात्प्यञ् ॥—परदारानित्यादि । ता वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्यं न धाल्यर्थः । तथाहि सति परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात् किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह—तेषु सहसेति ॥—एधो दकस्येति । एधशब्दोऽकारान्तः 'अवोदैधौ ध्म-' इति निपातितः । एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः । एधःशब्द सकारान्तः । तथा च एधांसि च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दोऽनु-दकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते । उक्तं च हलायुधे—'प्रोक्तं प्राहैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति ॥—संमानन—॥

नयते । शास्त्रस्य सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सृजने । दण्डमुच्चयते ।
 उक्षिपतीत्यर्थः । माणवकुमुपनयते । विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेति
 आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने । तत्त्वं नयते । निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकारानुपनयते । भृत्तिदानेन स्वसमीपं प्रापयती-
 त्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते । राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते । धर्मार्थे
 विनियुक्त इत्यर्थः । ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ॥१३३३७॥ नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छ-
 रीरावयवभिन्ने एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते । अपगमयति । तत्फलस्य
 चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात्स्वरितजित इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तेनेह न । गडुं विनयति । कथं तर्हि विगणय-
 नयन्ति पौरुषमिति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । ॥ वृत्तिसर्गात्तायेषु क्रमः ॥१३३३८॥ वृत्तिरप्रति-
 बन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः । न प्रतिबन्ध्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अध्ययनाय क्रमते । उत्सृष्टे इत्यर्थः । क्रम-
 न्तेऽस्मिन् शास्त्राणि । स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः । ॥ उपपराभ्याम् ॥१३३३९॥ वृत्त्यादिव्याभ्यामेव क्रमेन तूपस-
 र्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह । संक्रामति । ॥ आङ् उद्गमने ॥१३३४०॥ आक्रमते सूर्यः । उदयत
 इत्यर्थः । ॥ ज्योतिरुद्गमन इति वाच्यम् ॥ नेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् । ॥ वेः पादविहारेण ॥
 ॥१३३४१॥ साधु विक्रमते वाजी । पादविहारेण किम् । विक्रामति सन्धिः । द्विधा भवति । स्फुटतीत्यर्थः ।
 ॥ प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम् ॥१३३४२॥ समर्थो तुल्यार्थो । शक्यत्वादित्वात्पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता ।
 प्रक्रमते । उपक्रमते । समाथोभ्यां किम् । प्रक्रामति । गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति । आगच्छतीत्यर्थः । ॥ अनुपस-
 र्गाद्वा ॥१३३४३॥ क्रामति । क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । ॥ अपह्वये ज्ञः ॥१३३४४॥ शत-
 मपजानीते । अपलपतीत्यर्थः । ॥ अकर्मकाश्च ॥१३३४५॥ सर्पिषो जानीते । सर्पिणा उपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।
 ॥ संप्रतिभ्यामनाध्याने ॥१३३४६॥ शतं संजानीते । अवैक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।
 अनाध्यान इति योगो विभजते । तत्सामर्थ्यादकर्मकाश्चेति प्राप्तिरपि वार्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः
 शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । ॥ भासनोपसंभापाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ॥१३३४७॥ उपसंभाषोपमन्त्रणे
 धातोर्वाच्ये । इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषोपसाम्बन्धम् । भृत्यानुपव-
 दते । साम्बन्धयतीत्यर्थः । ज्ञाने । शास्त्रे वदते । यत्ने । क्षेत्रे वदते । विमर्ता । क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपचच्छन्द-
 नम् । उपवदते । प्रार्थयत इत्यर्थः । ॥ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ॥१३३४८॥ मनुष्याणां संभूयोच्चारणे वदेरात्म-
 नेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह । संप्रवदन्ति खगाः । ॥ अनोरकर्मकात् ॥१३३४९॥ व्यक्तवाग्विषयाद्-
 नुपूर्वादकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । अकर्मकाकिम् । उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम् ।
 अनुवदति वीणा । ॥ विभाषा विप्रलापे ॥१३३५०॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् ।
 विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा वैयाः । ॥ अवाङ् ॥१३३५१॥ अवगिरते । गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति
 भाष्यम् । ॥ समः प्रतिज्ञाने ॥१३३५२॥ शब्दं नित्यं संगिरते । प्रतिजानीत इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम् । संगिरति
 प्राप्तम् । ॥ उद्देश्यः सकर्मकात् ॥१३३५३॥ धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घय गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकाकिम् । बाष्पमु-
 च्छरति । उपरिष्टाद्गच्छतीत्यर्थः । ॥ समस्तृतीयायुक्तात् ॥१३३५४॥ रथेन संचरते । ॥ दाणश्च सा चेच्चतु-
 र्यर्थे ॥१३३५५॥ संपूर्वाहाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् तृतीया चेच्चतुर्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे सम
 इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संयच्छते । ॥ उपाधयः
 स्वकरणे ॥१३३५६॥ स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । ॥ विभाषोपयमने ॥१३३५६॥ यमः सिचि द्विद्वा

उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं बहुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नष्टुपनयनमात्रेण आ-
 चार्यत्वं भवति किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परंपरया ज्ञेयम् । 'उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः' इति
 स्मृतिः ॥—कर्तृस्थ—।—कर्मणीति । आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः ॥—वृत्तिसर्ग—। तावृ सन्तानपालनयोः । तायनं
 स्फीतता तदाह—स्फीतानीति । प्रवृद्धानीत्यर्थः ॥—वेः पाद—। यद्यपि क्रमः पादविक्षेप एवावस्थेयस्तथापि धातूनामनेकार्थ-
 त्वादेवमुक्तम् ॥—प्रोपाभ्याम्—। प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् ॥—उपक्रामति । वृत्त्याद्यर्थेऽप्येवोपपराभ्या-
 मिति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः ॥—वृत्त्यादौ त्विति । न च वृत्त्यादिसूत्रं नोपर्यगे चरितार्थमित्यनुपसर्गा-
 त्कमेवैत्याद्यर्थेपि विभाषैवास्त्विति वाच्यम् । उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् ॥—अकर्मकाश्च । 'अनुपसर्गाज्ज्ञः'
 इत्यनेनेव सिद्धे सर्पिषोऽनुजानीते इत्यादिसोपसर्गाधर्मिदं सूत्रम् ॥—भासनोपसंभाषा । एषु किम् । यत्किंचिद्वदति ॥
 —अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा षष्ठी ॥—विभाषा विप्रलापे ।
 अप्राप्तविभाषा ॥—स्वकरणं स्वीकार इति । स्वकरणमित्यत्र चिन्तनं भवति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति विप्रलम्भः ।

स्वादिवाहे । रामः सीतामुपायत । उपायंस्त वा । उद्बोदेत्यर्थः । गन्धनाङ्गे उपयंसे तु पूर्वविप्रतिषेधाश्रित्यं क्त्वम् ।
 ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः । १।३।५७। सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृषते । दिदृक्षते ।
 नानोर्ज्ञः । १।३।५८। पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । अनन्तरस्येति न्यायात् । तेनेह न । सर्पिषो-
 ऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सन इति तद् । अकर्मकाश्चेति केवलादिधानात् । ॥ प्रत्या-
 ङ्भ्यां श्रुवः । १।३।५९। आभ्यां सन्नन्ताङ्गुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयात्स्या-
 देव । देवदत्तं प्रतिशुश्रूषते । ॥ शदेः शितः । १।३।६०। ॥ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १।३।६१। व्याख्यातम् ।
 ॥ पूर्ववत्सनः । १।३।६२। सनः पूर्वं यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिधिषते । शिवायिषते ।
 निविधिक्षते । पूर्ववत्किम् । बुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न ।
 शिशस्तति । मुमूर्षति । ॥ आभ्रप्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य । १।३।६३। एषांचके । ॥ प्रोपाभ्यां युजे-
 रयज्ञपात्रेषु । १।३।६४। प्रयुक्ते । उपयुक्ते ॥ ॥ स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ उयुक्ते । नियुक्ते ।
 भयशपात्रेषु किम् । द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । ॥ समः क्षणुवः । १।३।६५। संक्षुण्ते शस्त्रम् । ॥ भुजो-
 ऽनवने । १।३।६६। ओदनं भुङ्के । अभ्यवहरतीत्यर्थः । ॥ भुजो पृथिवीपालः पथिवीमेव केवलम् । वृद्धो जनो
 दुःखशतानि भुङ्के । इहोपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम् । महीं भुनक्ति । ॥ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स
 कर्ताऽनाध्याने । १।३।६७। ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादणौ वा क्रिया सैव चेत् ण्यन्तेनोच्येत अणौ यत्कर्मकारकं स
 चेणौ कर्ता स्यान्नत्वनाध्याने । णिचश्चेति सिद्धेऽकर्मभिप्रायार्थमिदम् । कर्मभिप्राये तु विभाषोपपदेनेति विकल्पेऽणाव-
 कर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्येत ॥ कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथा

स्वरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्तिकृत । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुद्क्त 'उपायंस्त महात्मानि' इति ॥—
 गन्धनाङ्गे इति । पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥—नित्यं क्त्वमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्व-
 सूत्रेणेत्यर्थः ॥—ज्ञाश्रुस्मृ-। 'अपह्वे ज्ञः' इत्यादिना ज्ञाधातोः 'अर्तिभृदशिभ्यश्च' इति भृदशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मि-
 न्विषये 'पूर्ववत्सनः' इत्यनेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् ॥—निविधिक्षत इति । 'नेर्विशः'
 इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् ॥—सनो नेत्यनुवर्त्येति । 'नानोर्ज्ञः' 'पूर्ववत्सनः' इति सूत्राभ्यामिति
 शेषः ॥—समः क्षणुवः । 'समो गम्बृच्छि क्षणुभ्यः' इति षठ्नीये पृथगस्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्-
 दाहरति—संक्षुण्ते शस्त्रमिति ॥—भुजोऽनवने । अवनं पालनम्, अदने इति वक्तव्ये अनवन इति पर्युदासस्य
 प्रयोजनद्वयम् । संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्वादीकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकम् । अदनादर्थादर्थान्तरेऽप्युपभो-
 गादौ आत्मनेपदं भवति द्वितीयं, तदाह—बुभुजे पृथिवीपाल इति ॥—इहेति । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसा-
 त्कणस्यापि । पृथिवीं बुभुजे । स्वाधीनं चकारेत्यर्थः । भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटि-
 ल्य इत्यस्मात्तुदादेः परस्मैपदमेव । पाणिं विभुजति । मूलानि विभुजति ॥—णेरणौ यत्कर्म-। आत्मनेपदमित्यधिक्रि-
 यते । इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते णेरात्मनेपदमित्येकं वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ
 यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् । कर्मशब्दः क्रियापरः 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव
 ण्यन्ते चेदित्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह—सैव चेद् ण्यन्तेनोच्येतेति । स कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्यादि
 चेच्छब्दान्तरमिहानुवर्तते । कर्मशब्दश्चात्र कारकविशेषपरः । शब्दाधिकाराप्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे—अणौ यदित्यादिना
 स्यादित्यन्तेन । अनाध्यान इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे—न त्विति । आध्यानमुक्तपञ्चापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्यु-
 दास एव लाघवादाश्रयणीयः । अभिन्नपक्षे आध्यानमिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न त्वाध्याने इति नेयः । तथा च अत्र
 वाक्यत्रयमेवेति बोध्यम् ॥—विकल्प इति । परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः ॥—पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'विभाषोपपदेन-'
 इत्यस्यावकाशः । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते इत्यादि । णेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्म-
 कात्-' इत्यस्य शोते कृष्णस्तं गोपी शाययतीत्यवकाशः । 'णेरणौ-' इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र हि
 ल्यस्ते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः । न च पश्यति भव इतिवद्वितीयकक्षायाम् लुनाति केदार
 इत्येव प्रयोग इति अस्मिदव्यम् । लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा-' इति यगात्मात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु 'अणा-
 वकर्मकात्-' इत्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् । तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेरणावकर्मकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः ।
 'विभाषोपपदेन-' इति विकल्पबाधे तु न किञ्चिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्-' इत्यस्य बाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् ।
 पूर्वोक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात्तथा च परत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्तीति
 पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यत इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु 'णेरणौ-' इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि लावयते केदार
 इत्यादौ चरितार्थत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इत्यनेन परगामिनि क्रियाफलेऽपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयो-

हि । पश्यन्ति भवं भक्ताः । चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागे । पश्यति भवः । विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिश्च । दर्शयन्ति भवं भक्ताः । पश्यन्तीत्यर्थः । पुनर्णर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्षायां न तद् । क्रियासाम्येऽप्यगौ कर्मकारकस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तद् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् प्रथमायां कर्मणो भवत्येव कर्तृत्वाच्च । एवमातोहयते हस्तीत्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती । न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् । आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोहयते । न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्षा प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिश्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिजभ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे । दर्शयते । आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्षायां न तद् । समानक्रियत्वाभावाणिजजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने किम् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ विषयो भवतीत्यर्थः ।

गबलात्पूर्वविप्रतिषेधाभ्युपगमेन 'गेरणी-' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मार्थं दर्शयते स्वार्थं दर्शयते इत्यादौ । परत्वात् 'विभाषोपदेन-' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्ति । ततोऽपि परत्वात् 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तद्वाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते 'विभाषोपपदेन-' इत्यस्याप्यर्थत्पूर्वविप्रतिषेधेन वाधो जात एवेति चेत् । एवं तर्हि दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थात्सोपपदप्रयोगे 'अणावकर्मकात्-' इति परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'गेरणी-' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति दिक् ॥ 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेन गतार्थत्वद्वारा निरस्यति—**कर्तृस्थभावका इति** । अपरिसन्दनसाधनसाध्यो धालर्थो भावः । सपरिसन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया साधने कारकं तत्साधयत्वाद्वात्वर्थस्य । ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकता न स्यात् किं तु कर्तृस्थक्रियाकर्तव्यं स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यम् । नृत्यन्भवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थादिति चेत् । अत्राहुः । आरोहणादौ सपरिसन्दन एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादी न भवति किंतु सन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति । कर्तृस्थभावकमुदाहरति—**पश्यन्तीति ॥—प्रेरणांशेति** । सौकर्यविषयधेयि भावः ॥—**तत इति** । ल्यकप्रेरणांशकादातोऽरित्यर्थः ॥—**पुनर्णर्थस्येत्यादि** । न चैव णिजापि गच्छन्तीति दर्शयते भव इति न सिद्ध्यदिति वाच्यम् । उपायनिवृत्तावभ्युपयानिवर्तनादिति कैयटोक्तः । एव च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह—**द्वितीयचतुर्थ्योरिति ॥—तुल्योऽर्थे इति** । न्यूनाधिकभावारहितः ॥—**तत्र तृतीयेति** । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तडः प्रसक्तरेव नास्तीति भावः ॥—**क्रियासाम्येऽपीति** । प्रथमकक्षायामिहेत्यर्थः ॥—**द्वितीयामादायेति** । अणौ या क्रिया सैव चेद ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपयैदमुक्तम् । यदा लघिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्संभवति । इदानीं कर्तृस्थक्रियाकुमुदाहरति—**एवमित्यादिना ॥—आरोहति हस्तीति** । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् ॥—**ततो णिजिति** । निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्रेषणशिविवक्षायां णिजित्यर्थः ॥ पुनर्णर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह—**आरोहयते इति** । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्यदानीमाभ्यारोपितप्रेषणपक्षमाह—**यद्वेति ॥—हेतुत्वारोपादिति** । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवर्धनं वीजम् ॥ **पश्यत इति** । पश्यतो भक्तान आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः ॥—**आधिक्यादिति** । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्र व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्षायामपि तड न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः । णेरिति किम् । पश्यत्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणान्माभूत् । न च णौ चेदिति ध्रुतत्वात् ण्यन्तदिव स्यादिति वाच्यम् । अणावित्यस्यापि ध्रुतत्वात् । तस्यापिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य सप्राथम्यमिदं कर्तुमीचियाच्च । अणौ या क्रिया सैव चेन्न्यन्ते इति किम् । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यभ्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां माभूत् । कथं तर्हि 'करेणुरारोहयते निपादिनम्' इति माघप्रयोगः 'स गन्तव्यं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । 'णिच्श्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तद् न तु प्रकृतमूत्रेणेति । अणौ यत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम् । दर्शयन्ति भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां माभूत् ॥—**स्मरति वनगुल्ममिति** । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकक्षा ॥—**स्मरयति वनगुल्म इति** । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्षेयम् । अभ्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्षेति ज्ञेयम् । किञ्चित् एतन्मूर्च्छं भाष्ये दर्शयते भूत्यात् राजेत्युदाहरणं स्मरयत्येनं वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अभ्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायामेवानेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयकक्षायामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचिल स्वीकृत्याणां या क्रिया सैव चेन्न्यन्तेनोच्येतेति वाक्यान्तराभ्युपगमेऽप्येवकारेणाधिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु न्यूनतैवेत्यस्यादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणं स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च

॥ श्रीस्म्योर्हेतुभये । १।३।६८। व्याख्यातम् । ॥ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । १।३।६९। प्रतापेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामाभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्धयते वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम् । श्वानं गर्धयति । अभिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः । ॥ लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । १।३।७०। व्याख्यातम् । ॥ मिथ्योपपदात्कञोऽभ्यासे । १।३।७१। णेरित्वेव । पदं मिथ्या कारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात्किम् । पदं सुष्ठु कारयति । अभ्यासे किम् । सकृत्पदं मिथ्या कारयति । ॥ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । १।३।७२। यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम् । ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति । ॥ अपाद्द्वः । १।३।७३। न्यायमपवदते । कर्त्रभिप्राय इत्येव । अपवदति । ॥ णिचश्च । १।३।७४। कारयते । ॥ समुदाङ्गभ्यो यमोऽग्रन्थे । १।३।७५। अग्रन्थे इति च्छेदः । व्रीहीन्संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम् । उद्यच्छति वेदम् । अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । ॥ अनुपसर्गाज्ज्ञः । १।३।७६। गां जानीते । अनुपसर्गात्किम् । स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः । इत्थं नृपः पूर्वमबालुलोके ततोनुज्ज्ञे गमनं सुतस्येति । कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः । ॥ विभापोपपदेन प्रतीयमाने । १।३।७७। स्वरितञित इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे घोषिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोती कुरुते वा । स्वं पुत्रमपवदति अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति कारयते वा । स्वं व्रीहिं संयच्छति संयच्छते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मेत्युत्पादाञ्च मूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः । गभीरायां नथां घोष इत्यत्र गभीरामिन्ननयामिति गभीरनदीपदार्थयोरेभदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वाभावात्प्रयास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं तद्विहापि अध्यारोपितप्रेषणापक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्वितं ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थक्यम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेभ्युपगमात् । विशिष्टवाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणाया गतिः । अन्यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाः' इत्यादि-विधिवान्वयस्य योऽर्थवादः 'वायुवं क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपाववति, स एवेनं भूतं गमयति' इत्यादिस्तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवेनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनकेशेनेति चेत् । भवम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्थव्यतया तदैकरूपस्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोर्विवक्षितत्वव्याख्याया उचितत्वात् । किंच 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्थभावाक्रियार्थं सूत्रमिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा-' इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न लाधिक्यमिति स्वीकृतं नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यमज्ञ इति वाच्यम् । तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रिय इत्युक्तेऽपि कर्मस्था क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तनि च विषयलापादानविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयलापतिरूपाया न्यग्भवनविषयकप्रेरणायाश्च कर्मस्थक्रियायाः सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते, तदा कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यमज्ञो भवत्येव । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम् । न तु द्वितीयकक्षायामित्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे णो चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावाभ्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकक्षायां तद् दुर्वार इति न्यूनाधिकव्यवच्छेद एव प्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणबलेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति दिक् ॥—गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः ॥—मिथ्योपपदात्कञोऽभ्यासे । इह करोति-रुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसरणम् । ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः ॥—उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः । असकृदुच्चारणे तु धातोलक्षणा आत्मनेपदं तु द्योतकं तेनैव द्योतितत्वात् 'निलयीत्सयोः' इति न द्विवचनम् ॥—ऋत्विजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गं कामी यजेतेत्यादिना स्वर्गादुद्देशेन यागादिविधानास्वर्गादिवैव फलमिति भावः ॥—समुदाङ्गभ्यो- 'आजो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचन सकर्मकार्थमिति ध्वनयनुदाहरणं—वस्त्रमायच्छत इति ॥—अनुपसर्गाज्ज्ञः । अकर्मकाच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः ॥—विभापोपपदेन- उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे घोषिते तजोऽप्रास्तावप्रासविभाषेयम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये ॥—स्वयक्रामिति । समित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति । आत्मार्थं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ॥ ॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया ॥

तिङन्ते परस्मैपदप्रक्रिया ।

॥ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ॥ ११३।७८। अस्ति । ॥ अनुपराभ्यां कृञः ॥ ११३।७९। कर्तुंनेपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् । अनुकरोति । पराकरोति । कर्तरीत्येव । भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्म-कर्तरि प्रसङ्गः । कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र कर्मवत्कर्मणेत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् । शास्त्रातिदेशपक्षे तु कर्तरि कर्मैत्यतः शेषादित्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तव्यं यः कर्ता न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । ॥ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ॥ ११३।८०। क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति । ॥ प्राद्वहः ॥ ११३।८१। प्रव-हति । ॥ परेर्मुपः ॥ ११३।८२। परिस्पृश्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योग विभज्य वहरपीति केचित् । ॥ व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ ११३।८३। विरमति । ॥ उपाच्च ॥ ११३।८४। यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमय-तीत्यर्थः । अन्तर्भावित्वपर्यर्थोऽयम् । ॥ विभाषाऽकर्मकात् ॥ ११३।८५। उपाद्मेरकर्मकात्परस्मैपदं वा । उपर-मति । उपरमते वा । निवर्तते इत्यर्थः । ॥ बुधयुधनराजनेङ्प्रदुस्तुभ्यो णेः ॥ ११३।८६। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्यात् । णिचश्चेत्यस्यापवादः । बोधयति पद्यम् । बोधयति काष्ठानि । नाशयति दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति वेदम् । प्रावयति । प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति । विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति । स्यन्दयतीत्यर्थः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ॥ ११३।८७। निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति ॥ ॥ अदेः प्रतिषेधः ॥ आदयते देवदत्तेन । गतिबुद्धेति कर्मत्वमादिषाद्योर्नेति प्रतिषिद्धम् । निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्त-स्यैवायं निषेधः । शेषादित्युक्तमिमांसे परस्मैपदं स्यादेव । आदयत्यस्य बहुता । ॥ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृ-कात् ॥ ११३।८८। ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णसं गोपी शाययति । ॥ न पादभ्याङ्यमाङ्यसपरि-मुहर्चिन्तित्वद्वयसः ॥ ११३।८९। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिबतिनिर्गणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका अक-र्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते । आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते ॥ ॥ घेट उपसंख्यातम् ॥ धापयेते शिशुमेकं समीची । अकर्त्रमिमांसे

शेषात् कर्तरि—‘अनुदात्तङितः—’ इत्यादिष्वात्मनेपदमवेति नियमात् तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तेरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमवेति नियमिते तद्विधानामेव तद्विषयतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । ‘अनुदा-त्तङितः—’ इत्यादिष्वात्मनेपदमिति नियमात् ‘शेषात्कर्तरि—’ इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भविष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् ॥—अस्य बाधादिति । अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षं ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं तु तद्विधायकं ‘भावक-र्मणोः’ इति शास्त्रमतिदिश्यते, तस्य च पूर्वैलात्परेण ‘अनुपराभ्याम्—’ इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह—शास्त्रातिदेश इत्यादि । —स्वरितेदिति । तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः ॥—परेर्मुपः । स्वरितलात्य-द्वये प्राप्तोऽयमारम्भः ॥—परिमर्षतीति । ‘आ वृषाद्रा’ इति वैकल्पिकलाणिजभावः ॥—उपाच्च । व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तम् । उत्तरसूत्रे उपेयस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति ॥—निगरणचलनार्थेभ्यश्च । निगरण भक्षणम् । श्रुद्वाणां चलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽयचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणम् । अत एव तत्र निवृत्तं प्रापयतीत्यर्थं इत्यादिना । कथं तर्हि ‘इमां किमाचामयसे न चक्षुपी’ इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वोच्चमेरेनेन परस्मैपदाच्चित्वादिति चेत् । अत्राहुः । आचा-मयेति पृथक्पदम् । ई लक्ष्मास्तया सहिता सेस्तस्याः संबोधने हे से इति । केचित् तु सा लम् इने चक्षुपी इनचक्षुपी श्रुच्चक्षुपी आचामय किमिति व्याचक्षते ॥—अणावकर्मकात्—। क्रियाफलस्य कर्तृगामिलिखितवक्षायामात्मनेपदे प्राप्तं परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम् । हेतुमण्यन्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोहमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । ‘गेरणौ—’ इति सूत्रं उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णोक्तस्माद्वितीये णिचि प्रत्यु-दाहरणमिदम् । केचित् तु अणाविति किम् । चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् । तथा पुट् चुट् अल्पाभावे । पुट्यति । चुट्यति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविर्मा । ततो हेतुमण्णिचि पुट्यते । चुट्यते । इति प्रत्युदाहरणम् । तद्व्याख्यादिविषयम् । तथाहि । बुधादिमुत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमण्णरेव संभवतीति तदन्तादेवायं विधिः । अणाविति प्रति-षेधोऽपि प्रत्यासत्तैस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्ताद्हेतुमण्णां परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्णः प्राक् योऽकर्मको हेतुमण्यन्तभिन्नस्तस्माद्हेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितोऽर्थः । अकर्मकारिकम् । कटं यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । चित्तवत्कर्तृकादिति किम् । शुष्यन्ति व्रीहयस्तोऽशोषयते ॥—न पाद—॥—चित्तवत्कर्तृका-ऽकर्मका इति । दिवादौ दमिः सकर्मक इत्युक्तम् । इह लकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति तथापि कर्मणः कर्तृत्ववि-वक्षायां दमिरेत्राकर्मक इत्याहुः ॥—पाययत इति । ‘शाच्छासा—’ इति शुक् ॥—आयामयत इति । ‘यमोऽपतिवेषणे’ इति सिक्त्वनिषेधः ॥—वासयत इति । वस निवास इत्यस्य ग्रहणं, वस आच्छादने इत्यस्य तु निषेधः । सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्मकर्तृत्वविषयवक्षायामकर्मकत्वेऽपि ङग्विकरणपरिभाषाया नात्र ग्रहणमित्याहुः ॥—समीची इति ।

शेषादिति परस्मैपदं स्यादेव । वस्तान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् । भिक्षां वासयति । ॐ वा कयषः । १।३।९०। लोहितायति । लोहितायते । ॐ युद्धयो लुङि । १।३।९१। अद्युत् । अद्योतिष्ट । ॐ वृद्धयः स्यसन्तोः । १।३।९२। वत्स्यति । वत्तिष्यते । विवृत्सति । विवर्तिष्यते । ॐ लुटि च रूपः । १।३।९३। कल्पासि । कल्पितासे । कल्पासे । कल्प्यति । कल्पिष्यते । कल्प्यते । चिह्नृप्सति । चिकल्पिष्यते । चिह्नृप्सते ॥
॥ समाप्ता पदव्यवस्था ॥

तिङन्ते भावकर्मप्रक्रिया ।

अर्थ भावकर्मणोर्लङादयः । भावकर्मणोरिति तद् । ॐ सार्वधातुके यक् । ३।१।६७। धातोर्यक् प्रत्ययः स्यान्भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना, उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूयते । युष्मदस्मत्स्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्राद्यप्रतीतेर्न प्रथमाद्विवचनम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥—परस्मैपदं स्यादेवेति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः ॥ ॥ इति पदव्यवस्था ॥

सार्वधातुके यक् । 'धातोरेकाचः-' इत्यतो धातोरिति, 'चिण् भावकर्मणोः' इत्यनो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते ॥
—**भावो भावनेति ।** उत्पत्त्यर्थाद्भवतेर्णिजन्तादेरजिति भावः । 'एरृ' ण्यन्तानामिति खनापमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः ॥ भवतेरुपपत्त्यर्थत्वं ण्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्शयति—**उत्पादना क्रियेति ।** यथा करोति घट-मिल्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः । तथा भावयति घटमिल्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उपपत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्त्येव, परं तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्यादिग्रन्थेन 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् । विकल्पाधिकवाशच्छाब्दावे चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगणे वाशच्छमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य धातुत्वे 'धालर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति विकल्पस्यापि भावलापत्या तद्वाचकवाशच्छाब्दोऽपि स्यादेवेति केषांचिद्याख्यानां परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणे दत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात् । विकल्पवाचकाद्विभवावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न शङ्कनीयमेव । वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पदयस्यैव तत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुत्वासंभवात् 'आतो धातोः' इति तत्रालोपाप्रसक्तिरिति चेत् । अत्राहुः । 'कार्यकाल संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातोः' इति कार्यप्रदेशे भ्वादयो धातव इत्युपतिष्ठते भ्वादेषु याशब्दमात्रपठनाद्व्यवाचकोऽपि याशब्दस्यैव उपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेः । 'आतो धातोः' इत्यत्र त्वात् इति वर्णग्रहणात् । तस्माद्व्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं ब्रूक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातुर्धालर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति ॥—**धातुत्वेनेति ।** सकलधातुषु धातुत्वं जातिरखण्डोपाधिर्वैलन्यदेतत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः ॥—**धातुवाच्येति ।** नन्वेवं पचतीत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विशेषणताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः । प्रत्ययार्थः प्रधानमिति उत्सर्गस्य चेह ल्यज्यते 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति स्मरणात् । टावार्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगमतस्य क्लीबस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङं विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा च दृश्यते अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम्, किं कृतवान् भुक्तवान् इति न च कृतमपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयानुरोधेन 'कर्तारि कृत' इति । तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्तः पक्व्यं शोदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया इत्येव मतं रमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायिन एव संभवति न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे—**सामानाधिकरण्याभावादिति ।** न चैवं युष्मदस्मद्भिन्नोपपदे सामानाधिकरण्ये देवदत्तः पचतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । 'शेषे प्रथमः' इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविवक्षे प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् ॥—**तिङ्वाच्येति ।** घञादिवाच्यास्तु सत्त्वरूपलक्षितमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्विती-

द्विवचनादि । किंवेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपक्षत्वात् । अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया-
ऽन्यैश्च भूयते । बभूवे । ॥ **स्यसिचसीयुदतासिपु भावकर्मणोरुपदेशोऽज्जनग्रहदशां वा चिष्वदिट्**
ञ्च । ॥ १४१६२ ॥ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्कार्ये वा स्यात्स्यादिपु परेषु भावकर्मणोरगम्यमानयोः
स्यादीनामिडागमश्च । अयमिड् चिष्वद्भावसंख्योगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणं
नेतरेषामव्यभिचारात् । चिष्वद्भावाद्विद्धिः । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत ।
भूयेत । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । ॥ **चिण् भावकर्मणोः ।** ॥ ३११६६ ॥ च्लेशिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तशब्दे परे ।
अभावि । अभाविष्यत । अभविष्यत । तिङोक्तत्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च ।
अनुभूयेते । अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविपाताम् । अन्वभविपाताम् ।
णिलोपः । भाव्यते । भावयांचके । भावयांबभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि इट् एव च कृते ह एतीति
हत्वं न । तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव ह एतीति हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता ।
चिष्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते । भाविष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत ।
भाव्येत । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । अभावि । अभाविपाताम् । अभावयिपाताम् । बुभूयते । बुभूयांचके । बुभूयिता ।
बुभूयिष्यते । बोभूयते । यङ्लुगन्तात् । बोभूयते । बोभवांचके । बोभाविता । बोभविता । अकृत्सावैति दीर्घः ।
स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते । अस्तावि । अस्ताविपाताम् । अस्तोपाताम् ।

यादयः प्रवर्तन्ते । अत एव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यधर्माणिङ्गसंख्याकारकादीन्
गृह्णातीत्यर्थः ॥—**एकवचनमेवेति ।** प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा 'उग्रासिका आस्यन्ते हतशयिकाः शय्यन्ते' इति
भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिकाः श्यायिकाः इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते
शय्यन्ते इत्यत्र तत्र सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शङ्क्यम् । धातुद्रव्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवात् अर्थ-
सङ्गतेश्च । तत्र ह्युग्राणां यादृशस्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनानीत्यर्थः ।
सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम् । नचैवं सन्धानव्यतिरेक आसत्त्वरूपता न स्यादिति
वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूपत्वमुपपद्यत इति कारकेषूक्तत्वात् । केचिदिह उग्रासिकाहतश-
यिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति
च द्वितीयावहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । नचैव क्रीबलमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । 'स्त्रियां किन्'
इत्यधिकारात्स्वीत्वावधारणेन 'सामान्ये नपुसकम्' इत्यस्यानवधारणैकवचनप्रवृत्तेष्वेयुक्तम् ॥—**स्यसिचसीयुदता-**
सिपु— यययजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथायुपदेश इत्यत्र एव विशेषणं न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह—**उपदेशो**
योऽज्जितः । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम् । तथाहि सति गिजन्तस्य न स्यात्स्योपदेशाभावात् । उपदेशो हि
साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य तदस्ति ॥ चिष्वदिट् सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः, 'स्यसिचसीयुदतामिपु' इति प्रतियोगिनि
र्देशादतो व्याचष्टे—**चिणीवेति ।** ननु चिणि छत्रमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्यातिदेशो घानियते । आयिष्यते । अयायिष्यते
इत्यत्र हनो वधादेशः इणो गादेशः इडो गाडादेशोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । अङ्गाधिकारबलेन आङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् ।
न चैतं हनिणिडादेशा अङ्गास्तदेतदाह—**अङ्गकार्यं वा स्यादिति ॥—सीयुट् इति ।** तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं
लक्ष्यत इति भावः । आर्धधातुक इत्यनेन व्याख्येयं विधिलिङ् । तेन भूयेतलत्र न भवति । न चात्र 'लिङः सलोपः' इति
सलोपाद्वलादित्वं नास्तीति वाच्यम् । तस्येहानपेक्षाणात् । यदाहुः । 'चिष्वद्विशिष्टं च हन्तेश्च घल्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितो वा
चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनिलश्चाय बलिनमित्तो विघाती ॥' इति । अस्सार्थः । चिष्वदित्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं
प्रयोजनम् । तथा हि । भाविता भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानियते इत्यादौ घल्वम् ।
हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्मुलोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः ।
अत्रैव शमितेत्यादौ 'स्यसिचसीयुट्' इत्यनेन कृत इड आभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तत इति णेलोपो भवति ।
भाविष्यते इत्यादौ भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिडं बाधित्वा चिष्वदिट् भवति । अस्मिन्कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य
विहितत्वात् । एवं च नित्यत्वात् सेडभ्योऽप्ययमेवेदं भवति । एतदभावपक्षे तु सेडभ्यो वलादिलक्षण इट् भवतीति बोध्यम् ॥
चिण् भावकर्मणोः । 'च्लेः सिच' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पद' इत्यतस्ते इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्प्र-
हणं 'न रुचः' इति निषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिण्प्रहणं कृतम् । तशब्दे किम् । अभाविपाताम् ॥—**चिष्वदिट्**

गुणोर्तीति गुणः । अयंते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वाच्चित्त्वाच्च गुणे रपर कृतेऽजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिद् ।
 आरिता । अर्ता । स्मारिता । स्मर्ता । गुणोर्तीत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः । संस्क्रियते । अनिदितामिति
 नलोपः । सस्यते । इदितस्तु नन्धते । संप्रसारणम् । इज्यते ॥ अयङ् यि क्ति ॥ शस्यते । ॥ तनोतेर्यकि
 ।६।४।४४। आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ॥ ये विभाषा ॥ जायते । जन्यते । ॥ तपोऽनुतापे च ।
 ३।१।६५। तपश्चलेष्विण् स्याकर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतस पापेन । पापं कर्तुं । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मणि लुङ् ।
 यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशोचीत्यर्थः । घुमास्थेतीत्वम् । दीयते । धीयते । आदेच इत्यत्राशितेति कर्मधारयादि-
 त्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एषा आदिशिश्वाभावाच्चस्मिन् आत्वम् । जग्ले । ॥ आतो युक् चिण्वक्तोः । ७।३।३३।
 आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । दायिता । दाता । दायिषीष्ट । दासीष्ट । अदायि । अदा-
 यिषाताम् । स्थाघ्वोरिच्च । अदिषाताम् । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते ।
 अचिण्वलोरित्युक्तेर्हन्तो न । हो हन्तेरिति कुत्वम् । घानिता । हन्ता । घानिष्यते । हनिष्यते । आशीलिङि
 वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुके सीयुटीति विशेषविहितत्वात् । घानिषीष्ट । पक्षे वधिषीष्ट । अघानि ।
 अघानिषाताम् । अहसाताम् । पक्षे वधादेशः । अवधि । अवधिषाताम् । अघानिष्यत । अहनिष्यत । न च स्या-
 दिषु चिण्वदित्यतिदेशाद्वाधादेशः स्यादिति वाच्यम् । अङ्गस्थेयधिकारादाङ्गस्थैवातिदेशात् । गृह्यते । चिण्वदिदो
 न दीर्घत्वम् । प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवो ग्रहोऽलिटीत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ।
 ग्रहीष्यते । ग्राहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । अग्राहि । अग्राहिषाताम् । अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्शि । अदर्शिषाताम् ।
 सिचः कित्वाद्भ्र । अदक्षताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि । चिण्वदिदो दीर्घो नेत्युक्तम् । अगा-

इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिङि प्रवर्तत एवेति भावः ॥—परत्वादिति ।
 चिण्वदिङोपेक्षया ॥—नित्यत्वादिति । न च कृते चिण्वदिङि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । ‘अचो-
 ऽणिति’ इति वृद्धि बाधित्वा परत्वाद् गुणे रपरत्वे च पश्चात् ‘अत उपधयाः’ इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् ॥
 —उपदेशग्रहणादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थित तदादाय ण्यन्ताद्-
 प्यारितेत्यादौ चिण्वदिट् प्रवर्तत इति भावः । न चैवं स्मारितेत्यादि न सिध्यत्, स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभा-
 वात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याने तु ण्यन्तस्य न स्यादित्युक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । अत एवापरितोषान्मनो-
 रमायामुक्तमस्तु वा उपदेशे यदजन्तं तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्थेति व्यधिकरणपट्टी । अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति ।
 एवं च णिजन्तेऽपि शामितेत्यादौ चिण्वदिट् सिध्यति व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्तदवयवक शमीलङ्गमित्याश्र-
 यणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिध्यति । ऋधातुः स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवक भवत्यार स्मारित्यङ्गमिति दिक् ॥
 —नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । ‘नित्यं छन्दसि’ इति सूत्रात् । काशिकायां तु सुदो बेहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्ताद्वा
 संयोगादित्यमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम् । सुद् कात्पूर्वं इति विधीयमानः कभको न लङ्गभक्तस्तेनासं-
 योगायेव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः ॥—तनोतेर्यकि । ‘विड्डनोः—’ इति सूत्रादादिति, ‘ये विभाषा’ इत्यतो विभा-
 षेति चानुवर्तते । यकि किम् । तन्त्यते ॥—तपोऽनु—। चकारेण ‘अचः कर्मकर्तरि’ इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृत्यते ।
 कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति—अभ्याहत इत्यर्थ इति । भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह—पापेन पुंसेति । अविचार्य
 कर्म कृत्वा पश्चादशोचात्यर्थः । कर्मकर्तरी तु तत्प्रक्रियायामुदाहरयति—आतो युक्—। ‘अचो ऽणिति’ इत्यतो-
 ऽणितित्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषण न तु चिणः । तस्य णित्वेनाव्यभिचारात् । चिण्वक्तोः किम् । चाङिः । वालाकिः ।
 बाह्वादित्वादित् । दर्श । जर्णतांति किम् । पानीयम् । दानीयम् ॥—अदायिषातामिति । ‘स्थाघ्वोरिच्च’ इत्येतद्वाधित्वा
 परत्वाच्चिण्वदिङि कृते ‘घुमास्था—’ इतीत्वं न भवति अजादित्वात् । ‘स्थाघ्वोरिच्च’ इत्यपि पुनर्न भवति अज्जलादित्वादित्याहुः ।
 तेषामयमाशयः । ‘इको झल्’ इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरिव सिच् किञ्च त्वयिमाङिः सिच् । एवं च तत्सं-
 नियोगशिष्टत्वादित्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्क्षतिः । सिचः कित्त्वेऽप्यनिगलक्षणाया अनिषेधात्
 ‘अचो ऽणिति’ इति वृद्ध्या रूपनिष्पत्तेः ॥—आशीलिङिति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावात् ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’
 इति वधादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायामात्रादिति भावः ॥—आर्धधातुके सीयुडित्यादि । यद्यपि ‘हो
 वध लिङि’ इत्यत्रापि आर्धधातुकाधिकारादाधधातुके लिङीत्यपि समानं, तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणं सीयुट् तु आत्मनेपद
 एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः ॥—अहसातामिति । ‘चिण्वदिदोऽभावे हनः सिच्’ इति कित्वात् ‘अनुदातोपदेश—’
 इत्यनुनासिकलोपः । चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति—नचेत्यादिना ॥—अदर्शि-
 षातामिति । ‘न दृशः’ इति कंसस्य निषेधादिह सिचि चिण्वदिट् ॥—सिचः कित्वादिति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’

रिध्वम् । द्वितीये रिध्वि वृत्ते वेति वा दीर्घः । अगरीध्वम् । अगरीध्वम् । एषां त्रयाणां लृत्वं ढृत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्पिकानि । इत्थं षण्णवतिः । लिङ्सिचोरिति विकल्पत्वादिभावे उभेति कित्त्वम् । इत्वं रपरत्वं हलि चेति दीर्घः । इणः षीध्वमिति नित्यं ढृत्वम् । अशीर्द्धम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पे अष्टौ । उक्तषण्णवत्या सह संकलने उक्ता संस्येति ॥ इह दीर्घश्चिण्वदिह लृत्वं ढृत्वं द्वित्वत्रिकं तथा । इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरधिकं शतम् ॥ हेतु-
मण्यन्तात्कर्मणि लः । यङ् । णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन । ॐ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् । १६।४।९३। चिण्परे णमुलपरे च गौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो मितो ह्यस्य एव तु न विकल्पितः । ष्यन्ताण्यौ ह्यविकल्पस्यासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्यस्विधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् । भाष्ये तु पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विवचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । ‘दीर्घग्रहणं मास्तु’ इति तदाशयः । शामिता । शामिता । शमयिता । शामिष्यते । शमिष्यते । शमयिष्यते । यङ्गन्ताणिच् । शंशम्यते । शंशामिता । शंशामिता । शंशमयिता । यङ्गुलुगन्ताणिच्यप्येवम् । भाष्यमते तु यङ्गन्ताश्चिण्वदिह दीर्घो नास्तीति विशेषः । ष्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना । ॐ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः । ७।३।३४। उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि जिति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोप-
देशस्येति किम् । अगामि । मान्तस्य किम् । अवादि । अनाचमेः किम् । आचामि ॥ ॐ अनाचमिकमिवमीना-
मिति वक्तव्यम् ॥ चिणि आयादय इति णिङ्भावे । अकामि । णिङ्गणिचोरप्येवम् । अगामि । वध हिंसायाम् । हलन्तः । जनिवध्योरिति न वृद्धिः । अवधि । जाग्रोऽविचिण्णलङिस्त्वित्युक्तेर्न गुणः । अजागारि । ॐ भजेश्च
चिणि । १६।४।३३। नलोपो वा स्यात् । अभाजि । अभजि । ॐ विभाषा चिण्णमुलोः । ७।३।६९। लभेर्नुमा-
गमो वा स्यात् । अलम्भि । अलामि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं नुम् । प्राळम्भि । द्विकर्मकाणां तु । गौणे
कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहकृष्वहाम् ॥ बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥ प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ष्यन्तानां

इत्यनेन ॥—लृत्वमिति । ‘अचि विभाषा’ इति गिरते रेफस्य लृत्वं पठ ॥—ढृत्वमिति । ‘विभाषेठः’ इत्यनेन षणां ढृत्वे द्वादश ॥—द्वित्वत्रयं चेति । ‘अनचि च’ इति द्वादशानां मध्ये षणां दस्य षणां षस्य च द्वित्वं चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति पठ्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वे लघुचलारिशात् । ‘अनचि च’ इति मकारस्य द्वित्वं षण्णवतिः ॥—ढवमा-
नामिति । ‘अचो रहाभ्याम्’ इति दस्य द्वित्वं द्वयम् । द्वयोरपि वस्य ‘यणो मयः’ इति द्वित्वं चलारि । चतुर्णामपि मस्य ‘अ-
नचि च’ इति द्वित्वे लघौ ॥—चिण्णमुलोः—। शमितेत्यादै ‘जनीनृप’ इत्यादिना मिच्चेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे
प्राप्तं दीर्घोऽनेन विकल्प्यते—ष्यन्ताण्णाविति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादिति भावः ॥—दीर्घः सिध्यतीति ।
‘न पदान्त’ इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादाभ्यां दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इत्यनेनैव सिद्ध इति
दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ष्यन्ताण्यौ ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घं कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत
आह—जातिपरो निर्देश इति ॥—इदं मास्त्विति । ह्यविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तु ‘चिण्णमुलोः’
इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेट् अनादरे घटादिः । मितो ह्रस्वं कर्तव्य एव इह । हिउयति । अत्र चिण्ण-
मुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्यमाने अहिउि अहेउि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिउि अहीउीति भवति । एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे
स्यम् ॥—शंशामितेत्यादि । चिणि । अशगमि । अशशामि । णमुलि शशमंशशमं शशमंशशममित्यादि द्रष्टव्यम्—दीर्घो
नास्तीति । यदोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधावृद्धेष्टाप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदादीर्घग्रहणप्रत्या-
ख्यानं न गुज्यत इति भावः ॥—शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वान् भावे लः ॥—नोदात्तोपदेशस्य—। जिति कृति ।
शमः । दमः । घञ् । णिति कृति । शमकः । दमकः । णुल । उपदेश इति किम् । शमी । दर्मी । इह षिणुण कृते वज्यमानस्यरेण
उदात्तत्वाभावाविषेधो न स्यात् । कथं तर्हि ‘हरेर्येदकामि पदककेन खम्’ इति धीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः । निवृत्त-
प्रेषणाद्वातोः प्रकृतेऽर्थं णिचि ततश्चिण्ण बोधयः । तथा च णिचोऽङ्कृत्वाद्दुर्गमर्नपधः । मितामिति ह्यस्वस्तु न भवति ‘वा
चित्तविरागे’ इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाप्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । चिण्ण-
मुलोरिति दीर्घविकल्पनात् इति । कथमड उद्यमे । यम उपरमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद वृद्धभाव इति
ब्रह्मम् । अथवा उद्यमोपपदमशब्दां घञर्थं कविधानाद् बोध्यौ ॥—णिङ्गणिचोरप्येवामिति । णिङ्गन्ताणिजन्ताद्वा कमे-
श्चिणि ‘णेरनिटि’ इति णिलोपं सति रूपं तुल्यमिति भावः ॥—विभाषा—। ‘लभेन्ध’ इत्यनो लभेरिति वर्तते । णमुलि ।
लभंलभम् । लभंलभम् । प्रादेस्तु प्रलभंमप्रलभमित्येव । अथ ये द्विकर्मेकास्तेषु लङ्लृत्कत्वलार्थाः किं मुख्ये कर्मणि
उत गौणे किं बोभयोरिति संदेहे व्यवस्थामाह—द्विकर्मकाणां त्विति ॥—दुह्यादेरिति । दुह्याच्चाविति ओके
पूर्वाधोपात्ता द्वादश दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । ‘अकथितं च’ इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा
तद्गोणम् । ‘गतिबुद्धिः’ इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह—बुद्धिभक्षार्थयोरिति ॥—निजेच्छयेति । गौणे
वा मुख्ये वा कर्मणोर्लार्थः । इह ‘गतिबुद्धिः’ इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणम् ॥—प्रयोज्येति । अर्णां कर्तुर्गौं कर्म-

लादयो मत्ताः ॥ गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नीयते । ह्रियते । कृष्यते । उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः । माणवको धर्ममिति वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । अकर्मकाणां काष्ठादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते । मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेन । णिजन्तास्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादिसर्वेऽपि संप्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिद्धिर्नस्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकास्तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु ॥ ॥ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३१।८७। कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्विण्वदितः स्युः । कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न । लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् । व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यकृति द्विलकारकाल इत्यनुवृत्तेः । भावे प्रत्यये च कर्तुर्लंकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तत्वर्याः कर्मकर्तरि न भवन्ति । किं तु भावे एव । भेत्तव्यं कुसूलेन । ननु पचि

संज्ञा यस्य तत्प्रयोज्यकर्म ॥—अन्येषामिति । गत्यर्थकर्मकहकरोतीनाम् ॥—लादय इति । कृत्यक्तत्वर्यो आदिशब्देन प्राप्ताः ॥—गौर्दुह्यते इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोषध्वया दोहनीया पयः । गौः सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या । नयनीया । हर्तव्या । हरणीया । अजा ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् ॥—ग्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यध्याहारः ॥—माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकत्वाद्वाहर्तव्यः ॥ ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुपपन्नः ॥—प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकस्य फलमाह—भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम् । ‘मभ्राति सागरोऽसूतम्’ । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपलुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी इति । प्रदुग्धे इत्यत्र ‘कर्मवत्कर्मणा—’ इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यको ‘न दुहलुनमाम्’ इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधात् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः । तस्मिन्त्यम् । अजां ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम् । अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मैति रुणद्धि व्रजो गां स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति ॥—रुध्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादानलविवक्षायां गोर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि ॥—**कर्मवत्कर्मणा—**। वत्करणं किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्यमानेऽपि कर्मवदित्यर्थालाभात् । सत्यम् । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् । किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् । कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह—**कर्मस्थयेति ।** कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्य प्रथमया विपरिणम्यते स च विशेष्यस्तदाह—**तुल्यक्रियः कर्तेति ॥—कार्यातिदेशोऽयमिति ।** यद्यपि शास्त्रातिदेशोऽपि लक्ष्यं सिध्यति तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रितः ॥—**भावे लकारे इति ।** तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः ॥—**द्विलकारकादिति ।** ‘व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यकृति’ इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लट्प्रत्ययमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकर्मैव भवति न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः ॥ यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह—**अत एवेति ॥—न भवन्तीति ।** लकारेणैव कर्मकर्तृरुपस्थानात्कृतादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युच्चार्यानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । कृत्यक्तत्वर्यो इत्यत्र क्तप्रहणं त्यक्तमुचितं तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात् भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि ‘सिनोतेप्रांसकर्मकर्तृकस्य’ इति वार्तिके सिनो प्रांसः स्वयमेवेति । ननु ‘गत्यर्थकर्मक—’ इत्यत्राविवक्षितकर्मणोऽकर्मका इति न गृह्यते दत्तवान् पक्वान् इत्यर्थे दत्तः पक्व इत्यापत्तेरिति चेत् । अत्राहुः । सिनोतेप्रांसकर्मकर्तृकस्येति निष्ठातकारस्य नकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्मणोऽपि क्वचित्

भिद्योः कर्मस्था क्रिया विकृतिर्द्विधाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम् । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणेति किम् । करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्तं साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किंच । कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूत् । गच्छति ग्रामः । आरोहति हस्ती । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति च । यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्षेपु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया नेतरत्र । न हि पक्षापकृतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरूपादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन कारिष्यते घट इत्यादि । यत्तार्थत्वे तु नेतस्मिन्नेति । ज्ञानिच्छादिवद्यत्तस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेन अनुव्यवस्थमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छ्रयनि कृते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयं चानश्नं त्वाभनेपदम् ॥ * सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ॥

गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो ग्रामः स्वयमेवेत्यादि, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते इति । अत्र केचिद्वदन्ति । लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र वद्वहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात्कर्तरीव भावे लकारस्य निर्बाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तृत्वस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वक्तरणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहन्तुमाम्' इति यको निषेधेऽपि शप् न स्याद्वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम् । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमावेशादिष्टासिद्धेरिति ॥—न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम् । तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमञ्जसमिति भावः । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह—कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्वेदोपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरण क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः । एव चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्मकस्थक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः ॥—करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्तृत्वेत्वावस्थुच्यमाने असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एवेदानीमसिद्धिनति स्थाली पचतीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात् तन्माभूदित्यर्थः । नच कर्मत्वावस्थायां विष्कृत्यादिरिव करणत्वावस्थायामपि स्थाल्या व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातुपात्तत्वेनाविरोधितत्वात् । न हेतस्मिन्सूत्रे धातुपातक्रियया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत् । ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्वतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह—किं चेति । अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्थं तु 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' । ननु फलं व्यापारश्च धालर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः । तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता फलाश्रयस्तु कर्म । एव च पविभिदिप्रवृत्तीनां गमिरुहिप्रवृत्तीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृत्वभावका गम्यादय इति कथं ज्ञातव्या इत्यत आह—यत्र कर्मणीति ॥—ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतानाश्रयैर्गम्यत्वादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यत इति बोध्यम् ॥—कारिष्यते इति । 'स्यसिच्योयुद—' इति वैकल्पिकश्चिष्वदिट् । पक्षे 'क्रुद्धनोः स्ये' इति इट् । करिष्यते । एव लुटि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचश्चिष्वदिटि । अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सांयुटश्चिष्वदिटि । कारिषोष्ट । पक्षे कृषोष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिष्वदिष्टु क्रियते घटः स्वयमेव । अकारीत्यादि ॥—नेतस्मिन्नेति । 'कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मवत्त्व न सिद्ध्येदित्यर्थः । एतेन पचति पाकं करोतीति विवरणादाह्यातस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परान्ता । करोतेत्यन्तार्थत्वे तु यतने इति वत्सकर्मकर्तापि न स्यादिति ॥—एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृत्वत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥—यगभावादिति । सति तु ययथनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः ॥—ओलोप इति । 'ओतः द्यनि' इत्यनेन । ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्वत आह—ताच्छील्यादाविति ॥—न त्विति । शानच न भवतीत्यर्थः ॥ देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्तीति कर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वत्वात्कर्मवद्भावप्राप्तिमाशङ्क्याह—सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां प्रति कर्तृत्वम् इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्, इमां गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृत्वत्वाभावात्कर्मवद्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृत्वत्वाच्चाख्येवेति शङ्काम् । तत्तन्निष्पत्तिसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत । किंच रहिगम्योः कर्तृत्वस्थक्रियत्वादरोहते हस्ती गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयदादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रहिगमिभ्यां स्पृशेवैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह—अजेति ॥—ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् । अत्राहुः । क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपलम्भवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थाशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु व्यापारांशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि । दर्शनारोहणाभ्यां

ॐ दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम् ॥ ॐ न दुहञ्जुनमां यक्चिणौ । ३१।८९। एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरेनेन यक् एव निषेधः । चिण् तु विकल्पेनेष्यते । शब्दलुक् । गोः पयो दुग्धे । ॐ अचः कर्मकर्तरि । ३१।९२। अजन्तात् च्लेशिण् वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि । अकृत । ॐ दुहश्च । ३१।९३। अदोहि । पक्षे ऋसः । लुग्वेति पक्षे लुक् । अदुग्ध । अदुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते ॥ ॐ सृजियुज्योः इयंस्तु ॥ अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत् यगपवाद्वाश्च इयन्वाच्य इत्यर्थः ॥ ॐ सृजेः श्रद्धोपपक्षे कर्तर्येवेति वाच्यम् ॥ सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः ॥ असर्जि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् ॥ ॐ भूपाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रात्मनेपदात् ॥ भूपावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिद्, च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलंकुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्णं । गिरते । अगीर्णं । आद्रियते । आहत । किरादिस्तु दाघन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोति कि-यापेक्षमिह कर्मस्यक्रियत्वम् । ॐ न रुधः । ३१।९४। अस्मात् च्लेशिण् । अवारुद् गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवा-रोधि गौर्गोपेन । ॐ तपस्तपःकर्मकस्यैव । ३१।९८। कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपोऽनुतापे चेति चिणिनषेधास्ति च । अतस्त । तपः-कर्मकस्येति किम् । उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । न दुहञ्जुनमां यक्चिणौ ॥ प्रसृते । प्राज्ञाविष्ट । प्राज्ञोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र नमिः ॥ ॐ यक्चिणोः प्रतिषेधे हेतुमणिश्रिब्रूयामुपसंख्यानम् ॥

विषये न्यग्भूते च विशेषानुपलम्भात्कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अह पश्येयमित्युद्देशो न लयं विषयो भवत्विति । एव-महमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमनं तदेव रुहेरर्थो न तु न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुरुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि 'यद्धि तु परं छन्दसि' इत्यत्र भाष्यं रुहिरग्यर्थ इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादि प्रयोगेष्वपि कर्तृणो कर्मत्वं संगच्छते । पचिभियोस्तु विकृतिर्द्विधाभवन्नरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तदुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्मस्यक्रियत्वात्पच्यते ओदनः, भियते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव । अजा ग्रामं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थांशस्य संयोगस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमावश्यक इति दिक् ॥—दुहिपच्योरिति । द्विकर्म-कत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वादिषेधे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—गौः पयो दुग्धे इति । अत्र कर्मवद्भावविनात्मनेपदं नित्यं 'गौणे कर्मणि दुग्धादेः' इत्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमि-त्याहुः । एवं च 'प्रधाने नीहृक्त्वहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितम् ॥ —अचः कर्म । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणोश्चार्थावतर्कते 'दीपजन-' इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह—अजन्ता-दित्यादि । अचः किम् । अभेदि काष्ठम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तरि किम् । अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि नित्य-मेव ॥—दुहश्च । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् ॥—उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते । गौणकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः । ननु द्विकर्मकेषु पचैरप्रामाणिकः पाठ इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्याप्राप्तौ दुहि-पच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते सृजियुज्योरिवेति च काव्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्योस्तु इयन् इयनो निष्प्रमाद्युदात्ता-र्थम् । यकि तु 'तास्यनुदात्तत्वं' इत्यादिना लसार्थधातुकानुदात्तत्वे कृते यक् उदात्तत्वं भ्रूयते ॥—श्रद्धोपपक्ष इति । श्र-द्धायुक्ते कर्तरि तु योगेव ॥—भूपाकर्ममिति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह—भूपावाचिनामिति ॥—अन्यत्रेति । आत्म-नेपदादन्यस्य निषेधः आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह—यक्चिणाविति ॥—अवाकीर्णमिति । 'लिङ्सिचो-' इति वेद् ॥ —आद्रियत इति । तुदादित्वाच्छे 'रिङ् शयपिण्डधु' इति रिङि इयद् ॥—आहतेति । 'उध' इति किञ्चम् । 'ह्रस्वाद-ज्ञाद' इति सिचो लोपः ॥—न रुधः । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिणोश्चार्थावतर्कते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह—कर्मकर्तर्येवेति ॥—अपसेति । तपस्तापस इत्यनुपज्यते । न दुहञ्जु- ननु दोषविपर्यायत्वेन स्त्रौतरपि द्विकर्मक-त्वाद्गौरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेधेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत् । अत्राहुः । वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा लुधातोरर्थः । सा च गोनिष्ठा । क्षु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् । प्रस्रूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा । 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपलुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति प्रयोगे उपलुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां प्रस्रांति उत्कण्ठयति । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्त्रौति । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्रुते गौरिति ॥ —प्रज्ञाविष्टेति । चिण्वदिद् । न च चिणि निषेधे चिण्वदिष्टपि न स्यादिति शङ्क्यम् । चिण्वदित्यनेन हि चिणाव कार्यमतिदिश्यते । न च चिण् नेत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेधः शक्यते येन चिण्वदिष्टो निषेधः स्यात् ॥—प्राज्ञोष्टेति । 'सुकमोरनात्मनेपदमिते' इति नियमाद्वलादिलक्षण इह न ॥—नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयोर्विशेषदर्शना-

कारयते । अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उद्दिशिश्रियत । चिण्वदिद् तु स्यादप । कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । भूते कथा । अवोषत ॥ भारद्वाजीयाः पठन्ति ॥ ॐ णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूमात्मेनपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम् ॥ पुच्छमुदस्यति । उत्पुच्छयते गौः । अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् । उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृविवक्षायां उत्पुच्छयते गौः । उदुपुच्छत । यकिचणोः प्रतिपेधाच्छृचङौ । श्रन्थिग्रन्थयोराष्टपीयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति ग्रन्थम् । श्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । श्रन्थते । अश्रन्थिष्ट । क्रैयादिकयोस्तु । भ्रशीते भ्रशीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वलान्तीत्यर्थः । वेः शब्दकर्मणोऽकर्मकाचेति तद् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्वात् । विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट । व्यकारिषाताम् । व्यकारिपत । व्यकृत । व्यकृषाताम् । व्यकृषत । ॐ कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । १।३।१०। अनयोः कर्मकर्तरि न यक् किंतु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुप्यति कुप्यते पादः स्वयमेव । रज्यति रज्यते वस्त्रम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोपिपीष्ट । रक्षीष्ट ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

तिङन्ते लकारार्थप्रक्रिया ।

ॐ अभिज्ञावचने लट् । ३।२।११२। स्मृत्यबोधिन्पुपदे भूतानद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगोऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसंभवात् । ॐ न यदि । ३।२।११३। यद्योगे उक्तं न । अभिजानासि कृष्ण यद्वने अभुङ्महि । ॐ विभाषा साकाङ्क्ष । ३।२।११४। उक्तविषये लङ्वा स्यात् लक्षलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेत्तत्त्वार्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् । यच्छब्दयोगोऽपि नयदीति बाधित्वा परवादिक्लपः । ॐ परोक्षे लिट् । ३।२।११५। चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना परोक्ष्यम् । सुसोऽहं किल क्लिलाप । बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् । ॐ अत्यन्तापह्वये लिङ्कृत्यः ॥ कलिङ्गेष्ववासीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम । ॐ हराश्वतोर्लङ् च । ३।२।११६। अनयोरुपपदयोर्लिङ्गविषये लङ् स्यात् चालिद् । इति हाकरोच्चकार वा । शश्वदकरोच्चकार वा । ॐ प्रश्ने चासन्नकाले । ३।२।११७। प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छ्यमानेऽर्थे लिङ्-

तुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्ति कर्मस्थाश्रय्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्यति कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः ॥—अचीकरोति । चिणि प्रतिपिदे णिश्र- इति चट् ॥—णिश्रन्थीति । णः गामान्यग्रहणस्य फलमाह—पुच्छ-मुदस्यतीत्यादि । 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरन्—विकुर्वते सैन्धवा इति ॥—कुपिरञ्जोः—'न दुहस्नुनमाम-' इत्यनो नेति वर्तते तदाह—न यगिति ॥—किं तु श्यन्निति । तस्मिन्नेव विषये इति भावः । 'न गिरा गिरिति वृत्त्या' इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिपिष्य गपदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यकः प्रतिपेध कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीयस्थान एव भवत्यतो व्याचष्टे—यगविषये तु नास्यति । श्यना सन्नियोगादि परस्मैपदं श्यन्नभावेन भवतीत्यात्मनेपदसंभोदाहरति—कोपिपीष्टेति । कोपिष्यते । चुकुपे । अकोपिष्यत । रक्ष्यते । ररञ्जे । अरञ्जि । अरक्ष्यत । इत्याद्यपि ज्ञेयम् । श्यन्पक्षे कुप्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यकपक्षे तु 'आच्छी-नयोः-' इति विकल्पः । स्वरे विशेषोऽयस्यैव । इह प्रकरणं भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्त्रर्थत्वं तु कर्मणि लः स्यात् । सष्ट चेद् कैयटादौ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अभिज्ञा—भूते इत्यधिक्रियते । 'अनद्यतने लट्' इत्यतः अनद्यतन इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यते-ऽननेति विग्रहस्तदाह—स्मृत्यबोधिनीत्यादि ॥—वत्स्याम इति । अवगम्येत्यर्थः । पश्य मृगो धावतीत्यत्र वाक्यार्थ-रूपमृगकर्तृकधावनसिच स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकाम्यकर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म । कृष्णति संबोधने स्मरणक्रियायां विशेषणम् । तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मक कृष्णसंबन्धक स्मरणमिति फलिनोऽर्थः ॥—न यदि । लट्ः प्रतिपेधे उत्सर्गो लट् ॥—वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धाज्ज्ञापकमित्यर्थः ॥—चारणं लक्ष्यमिति । सहया बुध्नारोहाज्ज्ञायम् ॥—पक्षे लङ्गिति । वने अवगम । गा अचारयाम ॥—यच्छब्दयोगोऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्ष' इति न कृतमिति भावः ॥—अत्यन्तापह्व इति । अपह्वोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्वं नाभेत्तं यदभियुक्तस्तद्दे-तोरप्यपह्वतिः ॥—नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । अह्वत्कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मरणात्तस्मिन्देशे लया गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कथिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिङ्गाज्जगामे-ति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तदेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्वः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्व इति लडेव भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति ॥—प्रश्ने च । प्रश्ने भूतानद्यतनप-रोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नडित्याह—प्रष्टव्य इति ॥—आसन्नोति । पश्यर्पाभ्यन्तरमासन्नकालं पश्यर्वातीति

षये लङ्लिटौ स्तः ॥ अगच्छकिम् । जगाम किम् । अनासन्नं तु कंसं जघान किम् । ॥ लट् स्मे ॥ ३२।११८।
 लिटोऽपवादः । यजति स्म युधिष्ठिरः । ॥ अपरोक्षे च ॥ ३२।११९। भूतानघतने लट् स्यात् स्ययोगे । एवं स्म
 पिता ब्रवीति । ॥ ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ३२।१२०। अनघतनपरोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्षीः
 किम् । ननु करोमि भोः । ॥ नन्वोर्विभाषा ॥ ३२।१२१। अकार्षीः किम् । न करोमि नाकार्षम् । अहं नु
 करोमि । अहं न्वकार्षम् । ॥ पुरि लुङ् चास्मे ॥ ३२।१२२। अनघतनप्रहणे मण्डूकमुत्थाऽनुवर्तते । पुराशब्द-
 योगे भूतानघतने विभाषा लुङ् चालट् ननु स्ययोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्राः । अवासुः ।
 अवसन् । ऊषुर्वा । अस्मे किम् । यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने । ॥ यावत्पुरानिपातयोलेट्
 ॥ ३२।१४। यावद्भुक्ते । पुराभुक्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम् । यावद्वाक्ये तावद्भोक्ष्यते ।
 कर्णीभूतया पुरा यास्यति । ॥ विभाषा कदाकह्योः ॥ ३२।१५। भविष्यति लट् वा स्यात् । कदा कर्हि वा
 भुक्ते । भोक्ष्यते । भोक्ता वा । ॥ किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥ ३२।१६। भविष्यति लङ्वा स्यात् । कं कतरं कतमं वा
 भोजयसि भोजयिष्यसि । भोजयितासि वा । लिप्सायां किम् । कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । ॥ लिप्स्यमान-
 सिद्धौ च ॥ ३२।१७। लिप्स्यमानेनास्त्रादिना स्वर्गादेः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ्वा स्यात् । योऽस्त्रं ददाति
 दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा । ॥ लोडर्थलक्षणे च ॥ ३२।१८। लोडर्थः प्रैषादिलक्ष्यते येन
 तस्मिन्नेव वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ्वा स्यात् । कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुङ्लटौ । ॥ लिङ् चोर्ध्व-
 मोहूर्तिके ॥ ३२।१९। ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भवः ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समासः उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके
 भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लुङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत् । आगच्छति । आग-
 मिष्यति । आगन्ता वा । अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । ॥ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ॥ ३२।१३१। समीपमेव
 सामीप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । वर्तमाने लङित्यारभ्य उणादयो बहुलमिति यावत् येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव

तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः—**पृच्छ्यमान इति** । आसन्नकालिके भूतानघतनपरोक्षार्थवृत्तिपालार्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने
 किम् । भूतानघतनपरोक्षे लिङेव । जगाम चैत्रः ॥—**लट् स्मे** । स्म इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् ॥—**ननौ**—**पृष्टस्य**
 प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्रष्टे तृभयत्र स्यात् इत्यते च प्रतिवचने एव लट् । तदाह—**ननु करोमीति** । न च
 पृष्टप्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्यम् । विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रति-
 वचनमिति पृष्टप्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् ॥—**नन्वोः**—**भूत इत्येव** । पक्षे लुङ् । अनघतने तु लङ् ॥—
पक्षे यथाप्राप्तमिति । लुङ्लटोरभावपक्षे लट्, परोक्षे तु लिङित्यर्थः ॥—**भविष्यतीति** । ‘भविष्यति गम्यादयः’
 इति सूत्रात् ॥—**यावत्पुरा**—**लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातप्रहणेन ज्ञाप्यते—यावत् भुङ्क्ते इति** ।
 निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः ॥—**यावद्वाक्यत इति** । अनघतनभविष्यति तु यावद्वाक्यं तावद्भोक्ष्यते प्रत्युदाहृत्यम् ॥—
विभाषा—**ननु** ‘अनघतनेर्हलन्त्यतरस्याम्’ इत्यनघतने किमोर्हन्त्वितस्तत्तत्र कर्हियोगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाहियते
 कर्हि भोक्ष्यते इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लट् । कर्हियोगे तु अनघतनावगतिलक्षणयेति ॥—**भोक्ता**
चेति । ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लङ्गहितस्तस्य लुटा सह कथं विक्रयो विषयभेदादिति चेत् । अत्राहुः । ‘अनघतने लट्’
 इत्यत्र ‘विभाषा कदा—’ इत्यादीनि कानिचित्सूत्राणीष्टानुरोधेनानुवर्तन्ते तेन लुटिपयेऽपि लट् भवति न लनघतने लुटा लङ्
 बाध्यत इति ॥—**किंवृत्ते**—**किमा वृत्तं किंवृत्तम्** । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किंवृत्तं तथापि तत्र गृह्यते । अनभि-
 धानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः ॥—**लिप्स्यमान**—**लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात्पूर्वेण**
सिद्धेऽप्यकिञ्चत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्मुदाहरति—योऽस्त्रमिति ॥—लोडर्थ—**लोडर्थस्य लक्षणमिति पृष्टीतपुरुषः । कृष्ण-**
भोजनं लोडर्थः गोचारणं प्रैषस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं लया कर्तव्यमित्यर्थः ॥—पक्षे लङिति ॥—कृष्ण इति ।
 भोक्ता कृष्णश्चेद्भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः ॥—**लिङ् चोर्ध्व**—**कालाद्भव** । ‘तद्विगतार्थोत्तरपद’ इत्यत्र ‘द्विकसल्ये’ इत्य-
 नुवर्तनादिह समासो तुल्यं इत्याशङ्क्यामाह—**निपातनादिति ॥—वर्तमान**—**स्वार्थे ष्यञिति** । अस्मादेव
 सामीप्य इति निर्देशात्तत्र सिद्धे ‘चतुर्वर्णादिभ्यः’ इति वार्तिके प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न चात्र ‘पूरणगुण’ इति निषेधात्त्वष्ट्री-
 समासो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । अनेनैव निर्देशेन तन्निषेधस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्धमित्यादि सिद्धम् ॥—
येनोपाधिनेति । धातुविशेषाध्यापनात् । तथाहि । पूज्यजोः शानन्निहितः स तन्भ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्व-
 न्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टे कर्तरे ‘अलङ्कृञ्’ इत्यारभ्य ‘प्राजभास’ इति ये इण्युजादय उक्तास्तेऽपि कृञादिभ्यो
 धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति । कदा आगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिष्यक्त-
 येऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यगमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीधूसरताप्रसे-
 दादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभि-
 व्यक्तये, एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाऽविनाभूतं यत्

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि । अयमागच्छामि अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । ॥ आशंसायां भूतवच् ॥ ३।३।१३२। वर्तमानसमीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्भूतमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षात् वर्षति वर्षिष्यति वा । धान्यमवाप्सम ब्रामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । तेन लङ्लुटौ न । ॥ क्षिप्रवचने लट् ॥ ३।३।१३३। क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लट् स्यात् । वृष्टिश्चक्षिप्रमाशु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्प्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । शः शीघ्रे वप्स्यामः । ॥ आशंसावचने लिङ् ॥ ३।३।१३४। आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेतुषेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । ॥ नानद्यतनवक्तृक्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । ३।३।१३५। क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदाह्रास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं पीणमास्यतिक्रान्ता तस्यामघ्नीनादधीत । सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामघ्नीनाधास्यते । सोमेन यद्यते । ॥ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ॥ ३।३।१३६। भविष्यति काले मर्यादाकाववरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवच्च । योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सक्तुन्पास्यामः । ॥ कालविभागे चानहोरात्राणाम् ॥ ३।३।१३७। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसंबन्धनि विभागे प्रतिषेधार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम् । योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राध्येतास्महे । ॥ परस्मिन्विभाषा ॥ ३।३।१३८। अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे । अध्येतास्महे । ॥ लिङ्निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ॥ ३।३।१३९। भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । ॥ भूते च ॥ ३।३।१४०।

रूपं परिकरबन्धादिशुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्यते । उत्तरत्राय-
मेषशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । सामीप्ये किम् । कदा आगतो भवान् । अस्मान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकरं प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गालारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानलारोपसंभवात् ॥—आशंसायाम्—। आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशंसायां किम् । गमिष्यति ॥—क्षिप्रवचने—। वचनप्रहणं स्वरूपप्रहणनिरासार्थम् । तदाह—
क्षिप्रपर्याय इति ॥—पूर्वविषय इति । आशंसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽयम् ॥—आशंसावचने—। भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् ॥—आशंसेऽधीयीयेति । एवं प्रार्थये अधीयीय इच्छामो वयमधीयीमहोत्यादि ज्ञेयम् ॥—क्षिप्रमिति । क्षिप्रयोगेऽपि परलालिङ्गित भावः ॥—
नानद्यतन—। भूतानद्यतने लङ्लुटौ न भविष्यत्यनद्यतने तु लुट् तौ चानयोरर्थयोर्निर्णयिते तदाह—लङ्लुटौ नेति । एवं च भूते लुङ् भविष्यति तु लङ्लुटौ नोदाहरति—अन्नमदात् दास्यतीत्यादि ॥—अग्नीनिति । आहवर्नीयादीन् ॥—भविष्यति मर्यादा—। अक्रियाप्रबन्धार्थमगामाप्यार्थं चेद वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह—
अनद्यतनवचनेति । लुटत्र नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता तत्र विशेषं वक्ष्यति—तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्राधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम् । योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सक्तुन्पिबाम । मर्यादावचने इति किम् । योऽध्वा गन्तव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्यास्तत्र सक्तुन्पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम् । योऽध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्यास्तत्र सक्तुन्पातामः ॥—कालविभागे च—। कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति संबन्धपट्टी ॥—पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः । मर्यादाकौ कालविशेषाद्यदवरं तस्मिन्प्रविभागे भविष्यत्यनद्यतनवच्च, स चेत्कालविभाग अहोरात्रसंबन्धा न चेदित्यर्थः । उह कालविभागे गम्यवरस्मिन्ननद्यतनवचनेत्युक्तं कस्मादित्येव-
क्षात्रमार्थाकालविशेषादिति लभ्यत इत्येकं । केचिन्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थं समर्प्याहुः ॥—उत्तरार्थ इति । 'परस्मिन्विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवर्तितार्था स्यान् । भविष्यतीति किम् । यः संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयोऽपिबाम । मर्यादायामिति किम् । यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातामः ॥—पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र 'संवत्सरेषु रात्रिभ्यः' इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदश रात्रयो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात्तुलितः सिद्ध इति वाच्यम् । 'अहःसर्वैकदेशः' इत्यत्रप्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् । मयम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात्कीबलं नेत्याहुः ॥—परस्मिन्—। 'भविष्यत्यनद्यतनवच्च' इति विकल्पेन निर्णयिते ॥—वर्ज्यमिति । गिजन्तात् 'अचो यत्' इति कर्मणि यत् । वर्जमिति पाठे तु द्वितीयायां चेति णसुल । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पाताम इत्यादि ॥—लिङ्निमित्ते—। अतिपत्तिरितिपत्तिः ॥—भूते च । लिङ्निमित्ते लङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनमाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् । अस्योदाहरणानि

पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्तते । ॥ **वोताप्योः** । ३।३।१४१। वा आ उताप्योरिति छेदः । उताप्योरित्यतः प्राग्भूते लिङ्-
निमित्ते लङ् वेत्तधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । ॥ **गर्हायां लङिपिजात्वोः**
। ३।३।१४२। आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुङादीपरत्वादयं बाधते । अपि जायां त्यजसि जातु
गणिकामाभस्ते गर्हितमेतत् । ॥ **विभाषा कथमि लिङ् च** । ३।३।१४३। गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ् चालट् ।
कथं धर्मं त्यजेत्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा । कथं नाम तत्र भवान्
धर्ममत्यक्षयत् । अत्याक्षीहा । ॥ **किञ्चुत्ते लिङ्लटौ** । ३।३।१४४। गर्हायामित्येव । विभाषा तु नानुवर्तते । कः
कतरः कतमो वा हरिं निन्देत् निन्दिष्यति वा लङ् प्राग्वत् । ॥ **अनवकृत्यमर्पयोरकिञ्चुत्तेऽपि** । ३।३।१४५।
गर्हायामिति निवृत्तम् । अनवकृत्यसंभावना । अमर्पयोरक्षमा । न संभावयामि न मर्पये वा भवान् हरिं निन्देत्
निन्दिष्यति वा । लङ् प्राग्वत् । ॥ **किङ्किलास्त्यर्थेषु लट्** । ३।३।१४६। अनवकृत्यमर्पयोरित्येतद्गर्हायां चेति
षावदनुवर्तते । किङ्किलेति समुदायः क्रोधघोतक उपपदम् । अस्त्यर्थः अन्तिभवतिविद्यतयः । लिङोऽपवादः । न
श्रद्धे न मर्पये वा किङ्किल त्वं शूद्राङ्गं भोक्ष्यसे । अन्ति भवति विद्यते वा शूद्रां गमिष्यसि । अत्र लङ् न ।
॥ **जातुयदोलिङ्** । ३।३।१४७। ॥ **यदाययोरुपसंख्यानम्** ॥ लटोऽपवादः । जातु यद्यदा यदि वा त्वादयो
हरिं निन्देन्नावकल्पयामि न मर्पयामि । लङ् प्राग्वत् । ॥ **यच्चयत्रयोः** । ३।३।१४८। यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः ।
न श्रद्धे न मर्पयामि । ॥ **गर्हायां च** । ३।३।१४९। अनवकृत्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोयोगे गर्हायां
लिङ्हेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः । अन्यायं तत् । ॥ **चित्रीकरणे च** । ३।३।१५०। यच्च यत्र वा
त्वं शूद्रं याजयेः । आश्रयमेतत् । ॥ **शेषे लट् उयदो** । ३।३।१५१। यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नपदे चित्रीकरणे गम्ये
धातोर्लट् स्यात् । आश्रयमन्यो नाम कृष्णं दृश्यति । अयदो किम् । आश्रयं यदि सोऽधीयीत । ॥ **उताप्योः**
समर्थयोलिङ् । ३।३।१५२। बाटमित्यर्थेऽनयोस्तुत्यार्थता । उत अपि वा हन्याद्वं हरिः । समर्थयोः किम् ।
उत दण्डः पतित्यति अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ

‘उताप्योः समर्थयोलिङ्’ इत्यारभ्य ‘रामानकटुकु तुमुन्’ इति विहाय समसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु ‘वोताप्योः’
इत्यनेन विकल्पोक्तः ॥—**लट् वेति** । लिङ्निमित्तं भूत एवाय विकल्पो, भविष्यति तु नित्यमेव लङ् ॥—**गर्हायाम्**—।
अत्र ‘वोताप्योः’ इति न संभवति । वर्तमाने लटुक्तः कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् ॥—**कालत्रय इति** ।
कालविशेषानुपादानादिति भावः ॥—**परत्वादिति** । निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यम् ॥—**अपि जायामिति** । त्यक्त्यसि
अत्याक्षीरित्यादिविषयेऽपि त्यजसीत्यादि लडेव प्रयुज्यत इति भावः । एव यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता
त्यक्त्यतीत्यादिविषयेऽपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामाभस्ते इति लडेव कालत्रयलकारापवादतया प्रयोक्तव्यः ।
लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लट् न भवति ॥—**कालत्रये लकारा इति** । परोक्षानयनभूते लिट् । कथं धर्मं तत्त्वत्थ ।
भूतानयनं लङ् । कथं धर्ममत्यजः । भूतगामान्ये लङ् । अत्याक्षीः । भविष्यत्यनयनं लट् । त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लट्—
कथं धर्मं त्यक्त्यसीत्यादि ॥—**अत्रेति** । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् ॥—**किञ्चुत्ते** । लिङ्लटौ कालत्रये स्तः ॥—**नानुव-**
र्तत इति । एव चान्तिम्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः पक्षे न भवन्तीति भावः ॥—**प्राग्वदिति** ।
क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लट् भूते वेत्यर्थः ॥—**अनवकृत्यमर्पयोः**—। लिङ्लटावनुवर्तते तौ च कालत्रये भवत-
स्तेन सर्वलकाराणामपवादः । किञ्चुत्स्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिञ्चुत्तेऽपीति न कर्तव्यम् । पूर्वनिपाताहस्याचः
परनिपातो यथासंख्यनित्यर्थः ॥—**लट् प्राग्वदिति** । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चित्रो हरि-
मनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् ॥—**किङ्किलास्त्यर्थेषु** । लिङ्लटौ प्राप्नोतिह लट्प्रवृत्त्यादि निवर्तते इत्याशयेनाह—
लिङोऽपवाद इति ॥—**अस्ति भवतीति** । लटुकृतक शूद्रागमनमस्तीत्यादित्यर्थः ॥—**लट् नेति** । लिङो निवृत्तत्वेन तत्रि-
मित्तत्वाभावात् ॥—**जातुयदोलिङ्** । अनवकृत्यमर्पयोरिति वर्तते । तथाच ‘अनवकृत्यमर्पयोः’ इति लिङ्लटौ प्राप्नोतीति चेन्नमिदं
लटो बाधनार्थम् । तदाह—**लटोऽपवाद इति** । अयं कालत्रयः ॥—**लट् प्राग्वदिति** । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति
नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिं निन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातुयोगे लटुक्तः ॥—**यच्चयत्रयोः** ।
‘अनवकृत्यमर्पयोः’ इति वर्तते यथासंख्यमिह नेत्यतः । अयमपि लिङ्लटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्च-
यत्रयोरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तौ लट् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमर्पयोरिति न श्रद्धे न मर्पयामी-
त्यादि ॥—**गर्हायां च** । कालत्रयेऽयं भवतीति सर्वलकारापवादः ॥—**लिङ्हेव स्यादिति** । गर्हायां ‘विभाषा कथमि’ इति
लट् प्राप्नोतत्रैव किञ्चुत् इति लट् प्राप्नोतयोरपवादो यच्चयत्रयोयोगे विहितोऽयं लिङिति भावः । लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र
वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तद्व्याप्यमित्यादि ॥—**चित्रीकरणे च** । अयमपि कालत्रये । लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं
शूद्रमयाजयिष्यः । आश्रयमेतत् ॥—**शेषे** । सर्वलकारापवादः ॥—**सोऽधीयीतेति** । यदाययोरुपसंख्यानान् ‘जातुय-
दोः’, इति लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लङ् न—**उताप्योः**—। धातोर्लिङ् स्यात्कालत्रये ॥—**भूतेऽपि नित्य इति** ।

भूतेऽपि नित्यो लङ् नित्यो लङ् । ॥ कामप्रवेदनेऽकञ्चित् । ॥ ३३।१५३। स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ्
 स्वाङ्ग तु कञ्चित् । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकञ्चित् इति किम् । कञ्चिज्जीवति । ॥ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्र-
 योगे । ॥ ३३।१५४। अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । संभावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । संभावनेऽर्थे
 लिङ् स्यात्तच्चेत्संभावनमलमिति अलमि सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरिं शिरसा भिन्ध्यात् । सिद्धाप्रयोगे किम् ।
 अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । ॥ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि । ॥ ३३।१५५। एवंसूत्रमनुवर्तते ।
 संभावनेऽर्थे धातावुपपदे उक्तेऽर्थे लिङ् वा स्यात् न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वचनम् । संभावयामि भुञ्जीत
 भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम् । संभावयामि यद्भुञ्जीथास्त्वम् । ॥ हेतुहेतुमतोलिङ् । ॥ ३३।१५६। वा
 स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति ॥ भविष्यत्येवेष्ट्यते ॥ नेह । हन्तीति पलायते ।
 ॥ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । ॥ ३३।१५७। इच्छामि भुञ्जीत वा भुङ्क्तां वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे
 बोध्यम् ॥ ॥ कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ॥ नेह । इच्छन् करोति । ॥ लिङ् च । ॥ ३३।१५९। समानकर्तृकेषु

वाग्रहणस्य निवृत्तत्वात् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लङ् । उताहनिष्यद्स्यु राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते ॥—
 कामप्रवेदने ॥—लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः ॥—कञ्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुपपत्तीयम् ।
 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् ॥—संभावनेऽल—॥ प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः ॥—प्रथमया सप्तम्या चेति । सं-
 भावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते । अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति संवन्धः ॥—संभावनेऽर्थे इति । न च
 प्रथमया विपरिणमित्यलमत्र समम्यर्थलाभ इति चेत् । अत्राहुः । संभावनेऽलमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्म-
 नैवैष्टिद्विरिति । संभावनं क्रियाम् योग्यताश्चयगायः ॥—अलमिति । तत्र संभावनं समर्थ इति चेद भवति तदा लिङ्
 स्यादित्यर्थः ॥—सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति
 फलितोऽर्थः । मनोरमाया तु 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगेन' इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्ध्याप्रयोग इति
 विग्रहः । कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायामर्थादलशब्दस्येति बोध्यम् ॥—अपि गिरिमिति । संभावनस्योक्तोऽपिशब्दः । गिरिवि-
 दारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसामान्ये लिङ् । लट् प्राग्वत् । अपि गिरि शिरसाऽभेत्स्यत् । अलमिति
 चेत् किम् । प्रायेण गमिष्यति ॥—विभाषा धातौ—। संभावनमुच्यते येन तत्संभावनवचनं तस्मिन्धातौ । संभावनार्थ-
 कधातावित्यर्थः ॥—भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लट् । धातौ किम् । संभावनवचने स्वरूपग्रहणं माभूत् ।
 कृते तु संभावनवचने तद्वाचकधातोः प्रयोगादित् विभाषा न भवति । भुञ्जीत भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लट् ॥—हेतु-
 हेतु—। विभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह—वा स्यादिति ॥—नमेच्चेदिति । कृष्णनतः सुखाप्राप्ते हेतुः ॥—भविष्यत्ये-
 वेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः ॥—हन्तीत्यादि । ननु 'लक्षणहेलोः क्रियायाः'
 इति हन्तेः शतृप्रत्ययः स्यात् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । भवम् । 'देवत्रातो गलो ग्राह' इति योगे च सतिधिः । मिथस्तेन
 विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यानं च कैयटेन
 तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति संज्ञा । तत्र 'नुदविदोन्दत्राग्राह्म्योऽन्यतरस्याम्' इति न नव भवति 'देवत्राणन्दति । किं
 तु देवत्रात इत्येव । 'प्रो यष्टि' 'अचि विभाषा' इति प्राण्यते नित्यं लवम् । गलः । विपवाचके गर इत्यत्र न भवति ।
 'विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययो जलचरे भवति ग्राहः । ज्योतिषि न । ग्रहः । 'लक्षणहेलोः' इति सूत्रे 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो
 विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाप्रयणादिति शब्दयोगे सतिधिः शतृग्रहणं न भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने
 गवाक्षः । अन्यत्र लवट् न भवति । गोक्षः । संशितव्रत इति बहुव्रीहिः । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति संज्ञात इती-
 ल्विकल्पो न भवति । अन्यत्र तु शतः । शितः । ते पूर्वोक्तनवादिविधयो मिथः परस्परं एकविषये न विकलयन्ते त-
 त्तद्विधायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाप्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं लट् । यद्यवर्धयन् गम्य-
 सुदपत्स्यत् ॥—इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । एषूपपदेषु धातोरितौ स्तः । सर्वलकाराणामपवादः । 'लिट् च' इत्यनेन
 समानकर्तृकेषु लिङो विधायादिह लिङ्लोटावसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् ॥—इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधा-
 नात् 'समानकर्तृकेषु—' इति तुमुन् । ननु 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादित् लिङग्रहणं मासु लोडं
 विधीयतामिति चेत् । लोटा लिङो बाधा माभूदिति लिङ्ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूच्यता-
 मिति वाच्यम् । चकारेण लिङोऽनुकर्षं तत्संबन्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि
 कामप्रवेदन इत्युपसंख्यानदानेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इति सूत्रं मास्त्विति वाच्यम् । यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवे-
 दनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तदारम्भात् ॥—लिङ् च । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
 इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्बाधे प्राप्ते लिङः प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूपविधिना लिङ्लोटोर्नित्यं बाधा नेति शङ्क्यम् ।
 काल्युत्तुमुन्सलर्थेषु तदभावात् । अथापि वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्याद्धोऽ माभूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव ।

इच्छार्थेपूपपदे लुङ् । भुजीयेतीच्छति । ॥ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । ३।३।१६०। लिङ् स्वात्मने लट् ॥ इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । विधिनिमज्जनेति लिङ् । विधौ । यजेत । निमज्जने । इह भुजीत भवान् । आमज्जने । इहासीत् । अधीष्टे । पुत्रमध्यापयेज्जवान् । संभवे । किं भो वेदमधीयीष उत तर्कम् । प्रार्थने । भोजनं लभेय । एवं लोट् । ॥ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३। प्रैषो विधिः । अतिसर्गः काम-चारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजताम् । चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । ॥ लिङ् चोर्ध्वमौह-
र्तिके । ३।३।१६४। प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां वा । यष्टव्यम् । ॥ स्मे लोट् । ३।३।१६५। पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङ् कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् यजतां स्म । ॥ अधीष्टे च । ३।३।१६६। स्मे उपपदेऽधीष्टे लोट् स्यात् । त्वं स्म अध्यापय । ॥ लिङ् यदि । ३।३।१६८। यच्छन्दे उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद्भुजीत भवान् । ॥ अहं कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९। चालिङ् । त्वं कन्यां वहेः । ॥ शक्ति लिङ् च । ३।३।१७२। शक्तौ लिङ् स्यात् चाकृत्याः । त्वं भारं वहेः । ॥ माङि लुङ् । ३।३।१७५। मा कार्षीः । कथं मा भवतु मा भविष्यतीति । नायं माङ् किंतु माशब्दः । ॥ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः । ३।३।१। धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः । तिङ्वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन

क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् ॥—इच्छार्थेभ्यः— इच्छार्थेभ्यः किम् । पचति गच्छति ॥—प्रैषातिसर्गः— प्रैषो विधिरिति । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यवृद्धिवैशद्यार्थमित्याहुः ॥—लोटोऽनुकर्षणमिति । ‘लोट् च’ इति योग-
स्येदमेव प्रयोजनम्, एकयोगत्वे तु लिटोऽप्यनुकर्षणं स्यात् ॥—प्राप्तकालार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः पूर्वणैव सिद्धत्वादिति भावः—लिङ् चोर्ध्व—। प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिटो विधानार्थमिदं सूत्रम् । प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वणं प्राप्त एव लिङ् । लोट् कृत्यानां कालविशेषेऽस्मिन् लिट् बाधा माम्भूदिति चकारः ॥—पूर्वसूत्रविषय इति । प्रैषादय ऊर्ध्वमौ-
हर्तिके इति चानुवर्तत इति भावः ॥—अधीष्टे च । लिटोऽपवादः । योगविभागास्तु ऊर्ध्वमौहर्तिकाननुवृत्त्यर्थः ॥—
लिङ् यदि ॥—कालसमयवेलासु चेति । उपपदेऽपि वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोऽपवादः ॥—यद्भु-
जीतेति । यत्कालः पचतीत्यत्र तु न प्रैषादीनामनुवृत्तिः ॥—अहं—। योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति ।
तथा कन्या बोधव्या । वहनीया । त्वं कन्यां वोढा ॥—कन्यां वहेरिति । कन्योद्गृहणे योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वहं किमर्थं
कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनहंऽपि भविष्यन्तीति चेत् अत्राहुः । अहंतायां योल्यायामप्राप्तौ
लिङ् विधीयते, तेन तु लिट् बाधा माम्भूदिति कृत्यतृचोर्विधानम् । न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः । ह्यधिकारा-
दूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ॥—धातुसंबन्धे—। इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः स्वारथस्मारणेनोपक्षीणत्वात् ।
पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः, कारकावशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् । शाब्दानुगमाद्वेत्ते न शाब्दोऽस्ति प्रत्यय इत्यवष्टभ्य शाब्द-
बोधे शाब्दोऽपि भासत इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य स्वारथं प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । यथा च धातुसंबन्धो
आक्येन न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थलासंभवाद्धानुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु ‘धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्’ इति
सन्निधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् ।
मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न
सिध्येत । न ह्यत्र ‘वसनं ददर्श’ इत्यत्र वर्तमानकालो वसतिरेव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वन्तरेण
संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वात् गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः । तदेतद-
भिप्रेत्याह—धात्वर्थानामिति । विषयबहुत्वापेक्ष बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च
मनोरमानुसारेण व्याख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगमे गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनोरमोक्तं
चिन्त्यमेव । ‘तत्करोति तदाचष्टे’ इत्यत्रेव ‘तत्स्यास्त्यस्मिन्’ इत्यत्राप्येकवचनवर्तमानत्वयोरिवविवक्षितत्वात्प्रकृतसूत्रानपेक्ष-
यैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मनुष्विधौ वर्तमाने लङित्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः । तद्ग्राह्यकैयटाद्यनुगुणम् । तथा
हि भाष्ये प्रत्यय इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं यथा स्यात्
गोमानासीत् भविता वेति समाहितम् । कैयटेन तु ‘तदस्यास्त्यस्मिन्निति’ मनुष्यं प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो
विहित इत्युक्तम् । तथा च मनुष्विधावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्वन्वबलादवगम्यते ।
किंच दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवाऽऽनीयते नान्यः । तथा च आसीत् भवितेति तिङन्तपदानुरो-
धेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मनुष्यप्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव
विधीयते न तु तदुक्तीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिव्याक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत
आह—यत्र काल इति । ‘वर्तमानसामीप्ये’ इत्यारभ्य कालान्त्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः ।
वनानि पश्यन् यथावित्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा खकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह—तिङन्तवाच्ये-
ति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः ॥—प्रत्यया इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः ।

गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः । वसन् ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । ॥ क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तध्वमोः । ३।४।२। पौनःपुन्ये भृशार्थे च घोले धातोर्लोड् स्यात्तस्य च हिस्वी स्तस्तिङामपवादः । तौ च हिस्वी क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च । तध्वमोर्भिषये तु हिस्वी वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरति-दिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् । तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः स्त्रो

—भूते लङिति । एवं चोपिला ददर्शेत्यर्थः ॥—अतीतेति । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः ॥—सोमयाजीति । 'करणे यजः' इति भविष्यति णिनिः । अत एवाह—सोमेन यक्ष्यमाण इति । एवं च पश्यन् ययावित्यत्र दृशेर्भूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इत्यत्र तु वेदयतेर्भूते लट् तस्य 'लटः सद्वा' इति शतुप्रत्ययः । निवेदनं कृतवत इत्यर्थ इत्याद्युक्तम् । स्यादेतत् । भावि कृत्यमासीदित्यत्र मूर्चरीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थात् भाव्यासीच्छब्दयोर्गुणपत्रप्रयोगो न स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृत तदिदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु । 'वसन् ददर्श'— इत्यादी भूते लक्षणया यथायथं लडादिः स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्याद्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्षणया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणति चेत् । अत्राहुः । अध्याहारलक्षणप्रयुक्तकेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादां क्वचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति ॥—क्रियासमभिहारे—॥—द्योत्य इति । क्रियासमभिहारे धातोरेवार्थः । लोट् तु द्योतक इति भावः ॥—तस्य च हिस्वी स्त इति । ननु लोट् इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वी विधीयेताम् । तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तध्वमोरिति वाक्यशेषोऽपि स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तित्यायेन हिस्वोऽस्तिङपवादत्वे सति तध्वमोः स्थाने तयोर्विकल्पेन विधानासंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेत् । अत्राहुः । लोटशब्दस्य तिङ्लक्षणा न न्याय्या असंज्ञातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्रावल्याद्विपयसप्तम्याश्रयणेन वाक्यशेषस्योपपन्नत्वाच्च । किंच तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पितृवानिडिवाभावेन लुनीहीत्यत्र 'ईहत्यघोः' इतीत्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीडागमे ब्रवीहि इति स्यात् । तृणहीत्यत्र तु 'तृणह इम्' इतीमागमे तृणहीति स्यात् । किंच लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि हिस्वा पर्यायेण स्यातां न तु ति-बादीनां हिस्त्वां स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकारसंवादेशौ हिस्वा ननु निङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेवं द्वयोरपि 'लः परस्मैपदम्' इति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्तत्तथ परस्मैपदिभ्य एव हिस्वा स्यातामन् आह—तौ चेति । अयं भावः । लोटो हिस्वी इति वाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति वाक्यालोडित्यनुवर्तते तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वा लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोटधर्मकावित्यर्थः संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोटसंबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव तत्सिद्धेः । किंतु स्थानिवद्भावलब्धलोटव्यपदेशकौ तिङ्भूता यौ हिस्वा तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तरं लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लोटप्रहणसामर्थ्याल्लोटधर्मकावेव हिस्वा लोटः स्थानं भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूता यौ हिस्वा तयोरेव धर्म इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एव च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्व-वाक्याल्लोटप्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः ॥—तिङ्संज्ञौ चेति । तेन पदत्वं 'तिङ्तिङः' इति च भवति ॥—हिस्वविधान इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे अपि स्यातां तर्हि गुप्तसामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्य तत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः ॥—हिः कर्तरि । स्त्रो भावकर्मकर्तृत्विति । उक्तं च कैयटेनापि । हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्व-शब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः । अन्ये द्वेस्ते इत्यादी कप्रत्ययवत्क्रियासमभिहारे लाडय न्यायिक एव । न लस्मि-ल्लोटि 'लः कर्मणि च' इत्याद्यर्थो नाभ्युपेयः प्रयोजनाभावान् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयेन वा यान्-तान्तस्यार्थ इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहोत्यादी तु कत्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिव्याहारेण सुलभेव । यथा एधांचके इत्यत्र तडादेशात्प्रागेव आमः परस्य लेलुक्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावेऽपि चके इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविधानापि संख्या प्रतीयते, नथैव हिस्वान्तेष्वपि कारकसंख्याप्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोग-गबलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत् । 'क्रियासमभिहारे हिस्वा लोट् च तध्वमोः' इति सूत्रमस्तु । तथा च हिस्वा लोटौ न भवत इति लोटधर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वप्रसिद्धा । किमनेन लोट इति पश्यन्तकरणेनेति चेत् । अत्राहुः । हिस्वयोर्देदि लोटस्थानिकत्वं न स्वीकृत्यते तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन 'ईहत्यघोः' इत्यादिप्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोङन्तत्वं न सिध्येत् । तथा च हन्त चेत्यनुदात्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहप्रलुनीहीत्यर्थं लुनाति । एवं च लोङन्तत्वलाभार्थं लोटो हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वा लोडित्युक्तेऽपि लोटुद्भावाश्रयेण लोटकार्यं हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावलब्धलोटधर्मकौ हिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपद-

भावकर्मकर्तृषु । ॥ समुच्चयेऽन्तरस्याम् । ३।४।३। अनेकक्रियासमुच्चये षोडशे प्रागुक्तं वा ज्ञात् । ॥ यथा-
विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । ३।४।४। आद्ये लोड्विधाने लोटप्रकृतिभूत एव धातुनुप्रयोगः । ॥ समुच्चये
सामान्यवचनस्य । ३।४।५। समुच्चये लोड्विधौ सामान्यार्थस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यर्थः लडा-
दयस्तिबादयश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः ॥ ॐ क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये ॥
याहियाहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानकालिकं यानं यातीत्यस्य । इति-
शब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं ग्राहयति । एवं यातः । यान्ति । यासि । याथः । याथ । यातयातेति यूयं याथ । याहि-
याहीत्ययासीत् । यास्यति वा । अधीष्वाधीष्वेत्यधीते । ध्वंविषये पक्षेऽधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे । समुच्चये
तु सकृन्पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्ष्व दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तध्वमोस्तु पिबत खादेत्य-
भ्यवहरथ । भुङ्क्ष्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे । पक्षे हिस्वो । अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्ये-
नाभेदान्वयः । पक्षे सकृन्पिबति । धानाः खादति । अन्नं भुङ्क्ष्व । दाधिकमास्वादयते । एतेन पुरीमवस्कन्दे लुनीहि
नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः । विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातम् ।
अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्यक्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थ इति तु
व्याख्यानं भ्रममूलकमेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानुवृत्तेः । लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि
मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपि केषांचिद्भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

इति भट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे तिङन्तं समाप्तम् ॥

संज्ञादीन्यपि न सिध्यन्ति । तथा च पूर्वोक्तोपपत्तद्वयः स्यात् । लोट लोटो हिस्वा इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोऽलोट-
त्वालोडन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति 'क्रियासमभिहारे लोट' इति वाक्यश्लोडित्यनुवृत्त्यै हिस्वा लोडिति प्रागेव व्याख्यातत्वा-
लोडादिशब्दभावेन परस्मैपदान्मनेपदसंज्ञादीन्यपि सिध्यन्तीति ॥—समुच्चय इति । चिनोतेर्भावे 'एरञ्च' इत्यञ्च ॥—प्रागु-
क्तमिति । धातोर्लोट लोटो हिस्वा तध्वमोर्विषये वेत्यर्थः ॥—यथाविध्यनु- । पूर्वस्मिन्क्रियासमभिहारविषये । अत्र
संख्याकारकादीनां हिस्वान्तादप्रतीतेस्तद्व्युत्पन्नानुप्रयोगो न्यायत एव प्राप्तमनुवादेन यथाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे
प्राप्तस्य नियमानुयाहियाहीति गच्छतीत्यादि न भवति । यथाप्यन्यत्र 'इहन्प्रपार्यम्णां शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या
व्यवहित्येते 'सर्वेनामस्थाने च' इत्यादिना शोताद्विज्ञे च दीधे प्राप्ते शरन्त्यत्र तु तत्रिग्नितपरत्वात्तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदा-
चिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्यमप्राप्तानपरिपूरणाय 'प्राहीनवहन्ति' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरवायम् ।
एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः ॥—द्वे वाच्ये इति । वार्तिकमिदं द्विरुक्तप्रक्रि-
यायां व्याख्यातम् ॥—इतिशब्दस्त्विति । ननु इतिशब्देन व्यवधानाद्यातीत्यस्यानुयोगल कथमिति चेत् । अत्राहुः । अनु-
शब्दस्येहानुवादिरूपात्रपरत्वाद्यवहितविपरीतप्रयोगशरीरप्राप्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णायते । न च
'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेष्योक्तत्वात्सूत्रकदेशस्य पूर्वस्मिन्नाति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु
यथाविधीति नियमार्थं स्वाकृतव्यमेव । अन्यथा याहि याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम् । यस्माद्विधौ विधित्प्रकृतिकति-
ङन्तस्यैवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वात् तूपस्थितपरित्यागेन यत्किंचिदानुप्रकृतिकतिङन्तस्यानुप्रयोगोऽर्हतेति । अत एव 'स्व रूपं
शब्दस्य' इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण । 'अभेदेक' इत्यादौ विधिवान्यगतस्याज्ञात्वावाचकमिश्रशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्प-
रित्यागेनानुपस्थितवन्त्यादिशब्देभ्यो ङादिनं भवेदिति । एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः
स्थितोदाहरणमन्यदन्वेष्टणीयमिति दिक् ॥—एवमिति । याहियाहीति यातः । याहियाहीति यान्तीत्येवमूहमित्यर्थः ॥—पक्षे
इति । 'ना च तध्वमोः' इत्युक्तत्वात् हिस्वाभावपक्ष इत्यर्थः । तध्वमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषपदवचनं गृह्यते 'वसाहचर्यो' ।
यद्यपि ध्वमित्यस्यामनेपदलक्ष्मीति तत्ताहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति । तथापि बहुवचनत्वमभ्यमलरूपधर्माभ्यां
मध्यमपुरुषपदवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति—यातयातेति यूयमिति । अस्यापि लोटो लङ्वात् 'तथस्थसिपाम्-'
इति यात इत्यत्र तस्य तादेशः । विध्यादिलोटविषये त्वनुप्रयोगेऽपि तस्य तादेशप्रवृत्तेर्युय यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥—अधी-
ध्वमधीध्वमिति । 'सवाभ्याम्-' इत्यम् ॥—अधीध्वे इति । विध्यादिलोड्विषये तु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् । भाव-
कर्मणोस्तु भूयस्त्वभ्यवहरति भूयते । पच्यस्त्वपच्यतेति पच्यते इत्यानुवृत्तेर्यम् । 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासमभिहार
इत्यनुवृत्तेर्नातु द्विलक्षकत्वं बोधाहरति—सकृन् पिब धानाः खादेति ।—अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोड्विषये तु
अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवम् अभ्यवहरध्वे इत्यत्राग्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् ॥—पक्षे हिस्वाविति ।
पिब खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्ष्व आस्वादयेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम् ॥—लवनादीति । आदिशब्देन मोषणहरणं ग्राह्ये ।
अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह—लोडन्तस्येति ॥—भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनोऽंशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति भावः । एव-
मुक्तोदाहरणेपु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदान्मनेपदान्तत्वं च सिद्धं पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विषयोर्न
स्त इत्युक्तमिति सर्वैरुपसिद्धिः ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिन्त्याख्यायां तिङन्तं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

तत्त्वबोधिनीव्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी ।

कृदन्तप्रकरणम् ।

ॐ धातोः । ३।१।९। आ तृतीयसमासेरधिकारोऽयम् । ॐ तत्रोपपदं सप्तमीशब्दम् ॥ कृदतिङ् ॥ वा-
ऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१।९। परिभाषेयम् । अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्

समस्तजगतामांशी जगदानन्दकारकौ । जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

‘कृदतिङ्’ इति तिङ्भिनप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानाधीनज्ञानत्वात्तिङ्निरूपणानन्तरमेव कृतां निरूपण-
मुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह—धातोरिति । ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव ‘सृशोऽनुदके क्तिन्’ ‘ऋत्विग्-
दृग्’ इत्यादिना किन्नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः । किन्नादिनिरूपणस्य
तत्र प्राप्तिकत्वान्, प्राधान्येन च कृतमत्रैव निरूपणान्नोक्तशङ्कावकाश इति । यद्यपि ‘धातोरेकाचो हलादेः’ इति सूत्राद्धा-
तोरेत्यनुवर्तत एव तथापि आर्धधातुकसंज्ञाया आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा
‘आर्धधातुकं शेषः’ इत्यनेन तिङ्शिद्धिप्रत्ययस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लभ्यां पूभ्यामित्यादाविङ्गुणौ
स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्धधातुकत्वात्, पुनर्धातुग्रहणे कृते तु त्वयत्तव्यादय इव धातोर्नित्येवमविधानाद् भ्यामादे-
रार्धधातुकत्वं नेति दिक् । ‘प्राग्लादेशादालधिकारः’ इति पक्षोऽयुक्त इत्याशयेनाह—आ तृतीयसमासेरिति । तृती-
याभ्यासमासिपर्यन्तमित्यर्थः । प्राग्लादेशादिति पक्षे तु ‘तिङ्शित्सार्वधातुकम्’ इत्यत्र धातोरेत्यधिकाराभावात् शित्प्र-
त्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वेन शसोऽपि सार्वधातुकत्वे ‘सार्वधातुकमपित्’ इति डित्वे च हरीनित्यादौ ‘घर्दिनि’ इति गुणः
स्यादिति ज्ञेयम् । स्यादेतन् । धातोरुल्लेखे सति तस्मिन् परतो नित्यत्वाकरिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ निवाद्य-
प्रसङ्गः, यत्र तु निवाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावाद्भवनीत्यादौ निवाद्यः स्युरिति चेत् । मैवम् । ‘विकरणेभ्यो
नियमो वरीयान्’ इति स्वीकारान् । अथवा विहितविशेषणाश्रयणेन धातोर्विहितस्य लप्तेति व्याख्यानादिप्रसिद्धेः । नन्वेवं
विहितविशेषणाश्रयणे ‘विदुः लोभ’ इत्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शङ्खिकरणव्यावायेऽपि ‘विदो लटो वा’ इति गलादयः
स्युरिति चेत् । अत्र हरदत्तः । धातुनाऽत्र विहितं विशेष्यते विदिना लानन्तर्यमिति । तथा चायमर्थः संपद्यते । धातो-
र्विहितस्य विदोऽनन्तरस्य लटो गलादय इत्यभ्युपगमनात् वेत्तरेव विहितस्य लटो गलादयो भवन्ति न तु विन्दतेलट इति
दिक् ॥ विधेयानिर्देशात्स्वरितत्वाच्चधिकारसूत्रमिदमित्याह—अधिकारोऽयमिति ॥ तत्रोपपदमित्यादि । एतेन
कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसंश्लेषात् द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति भवितम् । अथ भावः । यदि द्वितीयधा-
त्वधिकारो न स्यात्तदा पूर्वधात्वधिकारेऽपि कृदुपपदसंज्ञे स्याताम् । इष्टान्तां तु समर्पानिर्दिष्टमात्रस्योपपदत्वेन ‘क्लि लुङि’
इत्यादौ लुङन्ते उपपदे क्लिरित्येवमनिष्टोऽर्थः प्रसज्येत । तिङ्भिनधात्वधिकारप्रत्ययस्य कृत्संज्ञायां करिष्यतीत्यादौ
स्यप्रत्ययस्य कृत्त्वेन ‘कृतद्धित-’ इति प्रातिपदिकत्वादौत्सर्गिकभक्तवचनमिति सर्वसंमतत्वेन सुप्रत्ययप्रसङ्गाच्च, तस्माद-
धिकारविशेषे अनयोः संज्ञयोर्विधानार्थमयमधिकार इति ॥—वासरूपोऽस्त्रियाम् । अपवादेन नित्यं बाधे प्राप्ते
क्वचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । अत एव ‘अचो यत्’ ‘कृहलोर्ष्यत्’ इत्याद्यपवादविषये तव्यदादयोऽपि
प्रयुज्यन्ते—अव्ययम्, भवितव्यम् । कार्यं, कर्तव्यं, करणीयम् । वाच्यम्, वक्तव्यमित्यादि ॥—परिभाषेति । अधि-
कारसूत्रमिति । स्वीकृते तु रुच्यधिकारेण विच्छेदाद्व्यासरूपसूत्राप्रवृत्त्या आसित्वा भुङ्क्ते आस्यते भोक्तुमित्यादिरूपाणि न सि-
द्ध्यन्ति । इह हि भोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालता गम्यते, क्त्वाप्रत्ययश्च तुमर्थाधिकाराद्भावे भवति लकारोऽपि तत्रैवेति
समानविषयत्वाद्भुभयोर्वाच्यबाधकभावः स्यात् । किंच वर्णाकार इत्युत्सर्गः स च ‘रादिफ’ इत्यनेन बाध्यते । न चेष्टापत्तिः ।
‘रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति’ इत्यादिप्रयोगविरोधान् । अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषे-
यमित्युक्तम् । एतेन ‘शक्ति लिङ् च’ इति ज्ञापकाद्व्यासरूपविधेरनित्यत्वेन रुच्यधिकारादुक्तस्य कान्युटनुमुन्खलर्षु वासरूप-

कृत्यधिकारोक्तं विना । ॥ कृत्याः । ३।१।९५। अधिकारोऽयं ण्वुलः प्राक् । ॥ कर्तरि कृत् । ३।४।६७। कृत्यत्वयः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते । ॥ तयोरेव कृत्यत्कस्यलार्थः । ३।४।७०। एते भावकर्मणोरेव स्युः । ॥ त्वयत्तव्यानीयरः । ३।१।९६। आतोरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेकौ स्वरार्थौ । एधितव्यम् । एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया ॥ * वसेस्तव्यत्कर्तरि णिच् ॥ वसतीति वास्तव्यः ॥ * केलिमर उपसंख्यानम् ॥ पचेलिमा माषाः । पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरलाः भेत्तव्याः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्तरि चायमिष्यत् इत्याह तद्भाष्यविरुद्धम् । ॥ कृत्यच्चः । ८।४।२९। उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम् । प्रमग्नः ॥ * निर्विण्णस्योपसंख्यानम् ॥ अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम् । पूर्वस्य ण्वत्वम् । निर्विण्णः । ॥ णेर्विभाषा । ८।४।३०। उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृत्यत्स्यस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम् । यका व्यवधानेऽपि यथा स्यात् । प्रयाप्यमाणं पश्य । णत्वे दुर उपसर्गत्वं नेत्युक्तम् । दुर्यानम् । दुर्यापनम् । ॥ हलश्चेत्तुपधात् । ८।४।३१ । हलादेरितुपधात्कृत्तस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम् । प्रकोपनीयम् । हलः किम् । प्रोहणीयम् । इतुपधात्किम् । प्रवपणीयम् । ॥ इजादेः सनुमः । ८।४।३२। सनुमश्चेद्वति तर्हि इजादेर्हलन्ता-

विधिर्नास्तीति सिद्धान्तः संगच्छत इति दिक् । 'वासरूप-' इत्यत्राऽसरूप इति च्छेदः । अन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासंदेहाय सरूपो वेति ब्रूयादित्याशयेनाह—**असरूप इति । असरूप इति किम् ।** 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स त्सर्गस्य नित्यं बाधको यथा स्यात् । गोदः । कम्बलदः । न च कृतेऽप्यसरूपग्रहणे अण्वयोरप्यसरूपलाभेऽपि सिद्धिरिति वाच्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' इति सिद्धान्तात् । अत्रियमित्यत्र स्त्रीशब्दः स्वर्यते स्वरितेन चाधिकारावगतिरित्याशयेनाह—**रूप्यधिकारोक्तं विनेति ।** तेन 'त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गम् 'अप्रत्ययात्' इत्यपवादो नित्यं बाधते । चिकीर्षा । जिह्वा । नन्वत्रियमित्यत्र स्त्रीशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय स्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय त्रियामभिधेयायां वासरूपविधिर्नेति त्रियमित्येवं शब्दमुच्चार्य विहिते वासरूपविधिर्नेति वा व्याख्यायतामिति चेत् । अत्राहुः । त्रियां वाच्यायामिति पक्षे लब्धा लवित्वेति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह स्त्रीत्ववाचकत्वात् । त्रियामिति शब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावकीर्षी व्यावकुष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णञो विषये क्तिन् स्यात् । द्वयोरपि त्रियमित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च रूप्यधिकारोक्तं विनेति व्याख्येयं ज्यायसीति दिक् ॥—**कृत्याः ।** अत्र 'प्रत्ययः' इत्यादिवत्कृत्य इत्यधिकारेणापीष्टसिद्धेर्दुवचनमुक्तप्रत्ययसमुच्चार्य तेन केलिमरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोपसंख्येया इत्याहुः ॥—**ण्वुलः प्रागिति ।** 'ण्वुलृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इति नावधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवधिविशेषे ज्ञापकं तु 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यात्तृच तृचो ग्रहणम् । न चैवं तृचोः कृत्यत्वेऽपि ण्वुलः कृत्यत्वं दुर्वारं स्यात्, इष्टप्रतीतिं तु 'तयोरेव-' इति भावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यात्, तु कर्तरीति वाच्यम् । भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकमिति सिद्धान्तितत्वात् । वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राक् ण्वुल इति प्रविक्षेप ।—**तयोरेव-** । तच्छब्देन भावकर्मणी पराश्रयेते । एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह—**भावकर्मणोरेवेति ।** यद्यप्येतत्तत्कर्मणिऽन्यन्यायेनैव लभ्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार इत्येके । तद्व्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये ॥—**स्वरार्थोचिति ।** तकारः 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वार्थः । रेफस्तु 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तार्थः ॥—**कृत्यच्चः ।** उपसर्गादित्यनुवर्तते रषाभ्यामिति च । तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह—**उपसर्गस्यादिति ॥—कृत्यस्य नस्येति ।** अच उत्तरस्थेयस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रयापणमित्यादौ न स्यादिति भावः ॥—**प्रमग्न इति ।** 'टुमस्जो शुद्धौ' 'ओदितश्च' इति निष्ठानल, तस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः-' इति सलोपे 'चोः कुः' ॥—**निर्विण्णस्येति ।** विदे कस्य 'रदाभ्याम्-' इति नलं पूर्वस्य दस्य च ॥—**प्रयापणीयमिति ।** या प्रापणे । णिचि 'अर्तिही-' इति पुक् 'णेरनिटि' इति णिलोपः ॥—**प्रयाप्यमाणमिति ।** यातेर्णिचि पुकि ण्यन्तस्य धातुत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य शिच्चेन 'तिट्शित्-' इति सार्वधातुकत्वे 'सार्वधातुके यक्' इत्यनेन यकि कृते 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'आने मुक्' इति मुगागमे णत्वे च सिध्यति रूपम् । विहितविशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावात् सिध्यति । न चाड्यवायेऽपीति भविष्यतीति वाच्यम् । रषाभ्यां परस्य नस्येत्यंशे तस्मादिति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामाणामित्यादिसिद्धये व्युवायेऽपीति योगविभागेन बाधे सति आदेशेनेत्यादाविति प्रसङ्गे प्राप्ते अट्कुवाडिल्यशो नियमार्थः । आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेऽपीति निषेधं बाधितुमिति स्थितम् । 'णेर्विभाषा' इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमङ्ग्रहणेन निवार्येति भावः ॥—**हलश्च ।** इतुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारादल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह—**हलादेरिति ॥—प्रकोपणीयमिति ।** कुप कोधे ॥—**प्रोहणीयमिति ।** ऊह वितर्के । अत्र 'कृत्यच्चः' इति नित्यमेव णत्वम् । एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि । दुवप बीजसंताने ॥—**इजादेः सनुमः ।** 'कृत्यच्चः' इत्येव

द्विहितो यः कृतस्त्वयैव । प्रेङ्गणीयम् । इजावेः किम् । मणि सर्पेण । प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणा-
र्थम् । अङ्गुष्ठाकृतिं सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न । प्रेम्बनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् । ॥ वा निस्सनिक्षि-
न्नाम् । ॥ ८४३३ । एषां नस्य णो वा स्यात् कृति परे । प्रणिंसितस्यम् । प्रनिंसितस्यम् । ॥ न भाभूपकमिग-
मिप्यायीवेपाम् । ॥ ८४३४ । एभ्यः कृत्स्न णो न । प्रभानीयम् । प्रभवनीयम् ॥ ॥ पूज एवेह ग्रहणमि-
ष्यते ॥ पूरुस्तु प्रवर्णयः सोमः ॥ ॥ ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानाम् ॥ प्रभापनीयम् । खशाजः शस्य यो बेलु-
कम् । णत्वप्रकरणोपरि तद्वोधयम् । यत्त्वस्यासिद्धत्वेन शकारस्यवधानात् णत्वम् । प्रख्यानीयम् । ॥ कृत्यल्युटो
बहुलम् । ॥ ३१११३ । खान्त्यनेन खानीयं चूर्णम् । दीयतेऽस्मै दानीयो विप्रः । ॥ अचो यत् । ॥ ३११९७ । अजस्ता-
द्धातोर्ब्रह्मात् । चैयम् । जेयम् । अजग्रहणं शक्यमकर्तुम् । योगविभागोऽप्येवम् । तस्यदाविश्वेव यतोऽपि सुप-
ठवात् । ॥ ईयति । ॥ ८४६५ । यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ॥ ॥ तकिशसिचतियतिज-
निभ्यो यद्वाच्यः ॥ तक्यम् । शस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेर्यद्विधिः स्वार्थः । ण्यतापि रूपसिद्धेः ।
न च वृद्धिप्रसङ्गः । जनिवध्योश्चेति निषेधात् ॥ ॥ हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ वध्यः । पक्षे वक्ष्यमाणो ण्यत् ।
घाल्यः ॥ ॥ पोरदुपधात् । ॥ ३११९८ । पवर्गान्तादुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽपवादः । शप्यम् । लभ्यम् । नानुबन्धकृत-

सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—**सनुमश्चेदित्यादि** । इह हल इत्यनुवृत्तं तदन्तपरं न तु तदादिपरम् । इजादेर्हलादिलासंभवा-
त्तदाह—**हलन्तादिति** ॥—**विहित इति** । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न लभ्येत, निज-
न्ताद्विहितस्यापि कृत्स्थानकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन 'णैर्विभाषा' इति विकल्पं बाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ
तु अणिजन्तप्रकृतिकानियरप्रत्ययान्तं प्रेङ्गणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात्, किं तु णिजन्तप्रकृतिकेमोदाहरणं स्यात् । किंचातः
अस्य सूत्रस्य नियमार्थलाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र 'कृत्यचः' इत्यनेन णत्वं स्यात्, अतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति
दिक् ॥ नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते प्रेम्बनमित्यत्र विधेयर्थत्वसंभवात्, नुमप्रकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इत्यस्याप्राप्ते-
रित्यत आह—**नुमग्रहणमिति** । 'अङ्कुवाड-' इति सूत्र इवात्रापि नमानुस्वारो लक्ष्यत एति विधेयर्थत्वमिह न शङ्क-
नीयमिति भावः ॥—**प्रोम्भणमिति** । उम्भ पूरण इत्यम्माद्वावे ल्युट् ॥—**वा निस्-** । 'कृत्यचः' इत्यतोऽनुवर्तना-
दाह—**कृति पर इति** ॥—**ण्यन्तभादीनामिति** । ण्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । 'हिरचडि' इति सूत्रे
अचड्येति पर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति ज्ञापनादेतत्सिद्धमिति केचिदाहुस्तदभ्यात् । ज्ञापनं तु कुल-
मात्रविषयकमिति भाषार्थो सिद्धान्तितत्वात् ॥—**अचो यत्** । धातोर्भिति वर्तते । अजग्रहणं च धातोर्विशेषणं विशेष-
णनेन तदन्तविधिसिद्धाह—**अजन्तादिति** ॥—**शक्यमकर्तुमिति** । अत्र केचिदजग्रहणमजन्तभूतपूर्वादपि यथा स्यादि-
त्येवमर्थमपेक्षितम् । तेन दिव्य धित्समित्यत्र यति कृते 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्व सिध्यति, ण्यति कृते तु 'तिस्वरितम्'
इति प्रसज्येत । न च दिव्य धित्समित्यत्र 'कहलोः-' इति ण्यन्तः प्रसक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । आर्धधातुकविश्वक्षायामेव
अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुस्तदापाततः । आर्धधातुके विवक्षिते यतो लोपः स्यात्तदा इदं संभवेत्,
लोपस्तु आर्धधातुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तलाभावेन स्थानिवत्त्वाभावे गणयतीत्याद्युपधावृद्धिप्रसङ्गादिति
भावः ॥—**सुपठत्वादिति** । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च । तत्र हलन्ताण्यन्तं वक्ष्यतीति परिशोपादजन्तादेव यद्विष्य-
तीति भावः ॥—**तकिशसि-** । तकि ह्रगने । शसु हिंसायाम् । चने याचने । यत् केचिच्छमीति यानुस्वारं पठन्ति
तदुपेक्ष्यम् । 'इवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' इति सूत्राविरोधेन शोषेण्यन्त एव स्वीकृतव्यत्वात् । 'हनो वा यत्' इति हन्तेर्वा
यत्स्यात्, यत्संनिधौनेन वधादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति 'शीर्षच्छेदाद्यच' इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने
'दण्डादिभ्यः-' इति तद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसिबभ्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः 'कर्तृ-
करणं कृता' इति सिध्यति । न चासिबधमर्हतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्त्विति वाच्यम् । दण्डादिषु केवलस्य वध-
शब्दस्य पाठाप्रत्ययविधौ तदन्तविधेय प्रतिपेक्षात्स्वरे भेदाच्च, अमिवधशब्दाद्यति हि सति 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः
प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वध्यशब्द आद्युदात्तः । अत एव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह
सुमुपेति समास इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् ॥—**घात्यमिति** । 'हनस्तोऽविष्णोलोः' इति तलम्
'हो हन्तेः-' इति कुलम् ॥—**पोरदुपधात्** । पोः किम् । पाक्यम् । आदुपधात्किम् । कोप्यम् । तपरकरणं किम् । आप्ल-
व्याप्तौ । आध्यम् ॥—**नानुबन्धेति** । अनुबन्धानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाधीयते । एकान्तत्वपक्षेऽपि 'ददाति-
दधातोर्विभाषा' इति विभाषाग्रहणाद्विभाषाधीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शविषये णो भविष्यतीति किं
तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेऽपि शक्यमित्यादौ ण्यन्न भवतीति भावः । एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभाषाग्रहणम-
नुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शविषये णस्याप्राप्ता विभाषा, एकान्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं

मसारूप्यम् । अतो न प्यत् । तन्वदादयस्तु स्युरेव । ॥ आङो यि । ७।१।६५। आङः परस्व लभेनुम् स्यात्वादी प्रत्यये विवक्षिते । तुमि कृतेऽदुपघत्वाभावात् प्यदेव । आळम्भ्यो गौः । ॥ उपात्प्रशंसायाम् । ७।१।६६। उप-
 लम्भ्यः साधुः । स्तुतौ किम् । उपलब्धुं शक्य उपलम्भ्यः । ॥ शक्तिसहोश्च । ३।१।९९। शक्यम् । सक्षम् । ॥
 ॥ गदमदचरयमभ्यानुपसर्गे । ३।१।१००। गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । ॥ चरेराडि चागुरौ । ॥ आचर्यो वेशः ।
 गन्तव्य इत्यर्थः । अगुरौ किम् । आचार्यो गुरुः । यमेनियमार्थम् । सोपसर्गोन्माभूदिति । प्रयास्यम् । निपूर्वात्स्या-
 देव । तेन न तत्र अवेद्विनियममिति वार्तिकप्रयोगात् । एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः । त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षु-
 पेत्यादि व्याख्यातम् । नियमे साधुरिति वा । ॥ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । ३।१।१०१। वदे-
 नैजि उपपदे वदः सुपीति यत्क्यपोः प्राप्तयोर्देव सोऽपि गर्हायामेवेत्युभयार्थं निपातनम् । अवधं पापम् । गर्ह्ये
 किम् । अनुद्यं गुरुनाम । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ॥ आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न
 गृहीयाज्येष्वपत्यकलत्रयोः ॥ इति स्मृतेः । पण्या गौः । व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाण्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः । अनि-
 रोधोऽप्रतिबन्धस्तस्मिन्विषये वृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृत्त्यान्या । ॥ वर्यं करणम् । ३।१।१०२। वहन्य-
 नेनेति वर्यं शकटम् । करणं किम् । वाह्यम् । बोधय्यम् । ॥ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । ३।१।१०३। ऋ गतौ अस्मा-
 द्यत् । प्यतोऽपवादः । अर्यः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम् । आर्यो ब्राह्मणः । प्राप्तव्य इत्यर्थः । ॥ उपसर्गो
 काल्या प्रजने । ३।१।१०४। गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गो गौः । गर्भोधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्ये-
 त्यर्थः । प्रजने काल्येति किम् । उपसर्गो काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । ॥ अजर्य संगतम् । ३।१।१०५। नञ्पूर्वाञ्जी-

लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्ष एवोपन्यस्तमिति तदनुसारेणहायुक्तम् । अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारणं लिङ्गम् 'उदीचां माङः-'
 इति सूत्रे माङो ग्रहणम् । मेङ इत्यत्र हि सत्यपि ङकारानुबन्धे तस्यानवयवत्वाद् एजन्तत्वमविहतमिति 'आदेच उप-
 देशे-' इत्यात्वस्वीकारादिति दिक् ॥—**प्यदेवेति** । तेन 'तित्स्वरितम्' इति स्वरिते सति आलम्भ्य इत्यत्र समासान्तो-
 दात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 प्रसज्येत तच्चानिष्टमिति भावः ॥—**उपात्प्रशंसायाम्** । यादौ प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाङ्गमेतुम् स्यात्प्रशंसायाम् । सा
 चेह गम्यमानतया विशेषणम् । धात्वर्थस्तु प्राप्तिरेव, तेन यस्य प्राप्त्यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदिहोदाहरणम् ।
 विपरीतं तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थानुमि कृते प्यति सत्यन्तस्वरितत्वं भवति, यति तु
 सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु खरे विशेषमनालोच्य 'पोरदुपधात्' इति यतमेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्या-
 ख्यातं तदाकरविरोधादुपेक्ष्यमित्याहुः ॥—**गदमद-** । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यस्यात् प्यतो-
 ऽपवादः । अनुपसर्गे किम् । 'न नैषधे कार्यमिदं निगद्यम्' इति श्रीहर्षः ॥—**यमेरिति** । 'पोरदुपधात्' इत्यनेनैव सिद्धेरिति
 भावः ॥—**नियमे साधुरिति** । 'यमः समुपनिविषु च' इति वैकल्पिकेऽप्रत्यये कृते 'तत्र साधुः' इति तद्वितो यदि-
 त्यर्थः । यद्यप्यस्मिन्पक्षे 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यस्याप्रवृत्तेः कर्तरि तृतीया दुर्लभा, तथापि त्वयेति च तेनेति च करण-
 त्वविवक्षया तृतीयेति स्थितस्य गतिर्बाध्या । केवलद्यत् कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे । यद्वा 'यमोऽपरिवेषणं मित्'
 इति मतमाश्रित्य 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादाविव मित्त्वं स्वीकृत्य ण्यन्ताद्यत् बोध्यः । अथ वा संज्ञापूर्वकविषयनित्यत्वात्
 प्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् । एवं च वार्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथासिद्ध इति तद्वलेन निपूर्वाद्यदिति न कल्पनीयमिति भावः ॥
 —**अनुद्यमिति** । अत्र वंदेः क्यबेव भवति यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'नलोपो नञः' । 'तस्मान्नुडचि' ॥—**व्यवहर्तव्येति** ।
 यद्यपि पणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणस्तथापि निपातनस्येह रूढ्यर्थलब्धवहर्तव्य एवार्थं निपात्यते । उक्तं च हरिणा—
 'धातुसाधनकालानां प्रात्यर्थं नियमस्य च ॥ अनुबन्धविकाराणां रूढ्यर्थे च निपातनम्' इति ॥—**अनुबन्धविकाराणां निय-**
 मस्य च प्रात्यर्थमिति पूर्वोणाव्ययः ॥—**शतेनेति** । शतशब्दोऽनियमपरः । कन्याया वरणे वरयितृणां नियमो नास्ती-
 त्यर्थः ॥—**वर्येति** । संभक्तव्येत्यर्थः । वृद्धं संभक्तावित्यस्येदं निपातनम्, तत्रैवानिरोधरूपस्यार्थस्य संभवादिति भावः ।
 अनिरोधेष्वित्यस्यानुक्तौ वृजोऽपि स्यादिति धनयति ॥—**वृज्येति** । 'एतिसुशाप' इत्यादिना वृजः क्यप् । इह सूत्रेऽवशादीनि
 निर्विभक्तिकानि पृथक्पदानि तत्र वर्याशब्दवृजबन्तोऽनुक्रियन्ते । न त्वयं द्वन्द्वेन जसन्तेन निर्देशः । तेन वर्येति श्रियामेव
 निपात्यते । अश्रियां तु वृजः 'ऋहलोर्ण्यत्' वर्या ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादनिरोधोऽस्ति स्त्रीत्वं
 तु नास्तीति प्यदेव भवति । एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चत्र 'एतिसु' इति क्यप् शङ्क्यः । तत्र वृज एव ग्रहणं न तु वृज
 इति सिद्धान्तात् । भट्टिसु द्वन्द्वाजसा निर्देश इति मत्वा पुंलिङ्गेऽपि यत् प्रायुक्तं । 'सुपीवो मम वर्योऽसौ' इति ॥—
वाह्यमिति । वहनकर्मैत्यर्थः ॥—**उपसर्गो**—उपपूर्वात्सरतेः सतेर्वा यन्निपात्यते । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । 'तदस्य
 प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजानो गर्भग्रहणम् । भावे घञ् 'जनबन्धोश्च' इति वृद्धिनिषेधः ॥
 —**उपसर्ग्येति** । कर्मणि प्यत् ॥—**कर्तरि यदिति** । 'तयोरेव-' इति भावे प्राप्ते कर्तरि यन्निपात्यत इति भावः ॥

येतेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्जम् । तेन संगतमायें रामाज्यं कुरु द्रुतमिति भट्टिः । सृजै-
रज्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बन्धेत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम् । अजरिता कम्बलः ।
भावे तु संगतकर्तृकेऽपि ण्यदेव । अजार्थं संगतेन । ॥ वदः सुपि क्यप् च । ३१।११०६। उत्तरसूत्रादिह भाव
इत्यपकृत्यते । वदेर्भावे क्यप्स्याच्चाद्यत् अनुपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम् । ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः तस्य वदगमि-
त्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे तु ण्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । ॥ भुवो भावे । ३१।११०७। क्यप्स्यात् ।
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुप्युपपदे इत्येव । भव्यम् । अनुपसर्ग एव । प्रभव्यम् । ॥ हनस्तु च । ३१।११०८।
सुप्यनुपसर्गे उपपदे हन्तेर्भावे क्यप्स्यात्कारश्चान्तादेशः । ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्त्रीत्वं लोकात् । ॥ एतिस्तु-
शास्त्वृजुषः क्यप् । ३१।११०९। एभ्यः क्यप्स्यात् । हस्वस्य पिति कृति तुक् । इत्यः । स्तुत्यः । शास इदृक्हलोः ।
शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृङ्कः । वृत्यः । वृङ्कस्तु वार्या ऋत्विजः । आहत्यः । जुष्यः । पुनः क्यवुक्तिः पर-
स्यापि ण्यतो बाधनार्थः । अवश्यस्तुत्यः ॥ शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति काशिका । शस्यम् । शंस्यम् । दुष्यम् । दोष्यम् ।
गुह्यम् । गोह्यम् । प्रशस्यस्य श्रः । ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यत इति सूत्रद्वयबलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं
सूत्रम् ॥ ॐ आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम् ॥ अञ्ज् व्यक्तिसंज्ञादिषु । बाहुलकात्कारणे क्यप् । अति-
दितामिति नलोपः । आज्यम् । ॥ ऋधुपधाञ्चाकृपिचृतेः । ३१।१११०। वृत् । वृत्यम् । वृध् । वृध्यम् । कृपि-
चृत्योस्तु । कल्प्यम् । चत्यम् । तपरकरणं किम् । कृत् । कील्यम् । अनित्यण्यन्ताश्चुरादय इति णिजभावे ण्यत् । णि-
जन्तास्तु यदेव । ॥ ई च खनः । ३१।११११। चात्क्यप् । आहुणः । खेयम् । इ चेति हस्वः सुपठः । ॥ भृजो-

—संगतं चेदिति । नपुंसके भावे कः ॥—विशेष्यमिति । इहाज्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न प्राग्वः पर्या-
याणां युगपत्प्रयोगासंभवेनाज्यं सतां संगतमिति प्रयोगानापत्तेः । तेन संगतमिति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेश्च ॥—वदः—
सकर्मकलाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः 'लः कर्मणि—' इति सूत्रं द्व 'तयोरेव—' इत्यत्रापि सकर्मकभ्यः कर्मणि अकर्मकभ्य
एव भावे इति सिद्धान्तात् । अत आह—भाव इत्याकृत्यते इति । 'भुवो भावे' इत्यत्रानुपसर्ग इत्यनुवर्तनात् निरुपसर्गस्य
भवतैरकर्मकत्वात् 'तयोरेव कृत्य—' इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रहणस्य वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये
स्थितं तद्भाष्यस्वरस्यग्राहिणां मतमाह—कर्मणीति ॥—सुप्यनुपसर्ग इति । सुपि किम् । 'हनस्तो चिष्णलोः' ।
घातः । अनुपसर्गे किम् । प्रघातः । भावे घञ् ॥—एतिस्तु— । एभ्य इति सुयनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः ।
एतीतीण एव ग्रहणं नेडिकोः । तयोरेधिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः । तथा च रक्षार्थं वेदानामभ्येयं
व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु 'इष्वदिक इति वक्तव्यम्' इति वचनादिकोऽपि भवतीत्यधीत्या-
मतेत्युदाहरन्ति ॥—इत्य इति । कथं तर्हि उपेयमिति ईड गताविति देवादिकायत् ॥—न वृङ्क इति ।
'ईडवन्द—' इति ज्ञापकात् । तत्र हि ईडवन्दिभ्यां साहचर्यादात्मनेपदिनो वृड एव ग्रहणमिति भावः ॥—परस्यापीति ।
'ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य तस्यावकाशोऽवश्यलाभ्यमिति आवश्यकविवक्षायां स्तुत्य इत्यादौ क्यपोऽवकाशः
अवश्यस्तुत्य इत्यादावुभयप्राप्तां 'विप्रतिषेधे परम्—' इति ण्यस्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यवुक्तिरिति भावः ॥
—आङ्पूर्वादञ्जेरिति । ननु ण्यत्येव नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेत् । कुलप्रसङ्गात्तिस्वरप्रसङ्गाच्च । त-
स्मात्क्यवन्त एवाज्यशब्दः । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति, न चेष्टापत्तिः । आज्यं किमागीदित्यादौ पदकारस्तदकरणमिति
चेत् । अत्र भाष्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारेण लक्षणमनुवर्त्यमिति । सत्यपि अवान्तरपदत्वे 'ऋत्विजं,
पूर्वेभिः' इत्यादाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादि तदाशयः ॥—कृपिचृत्योस्त्विति । कृप्
सामर्थ्ये । चृती हिंसाग्रन्थनयोः ॥—कल्प्यमिति । कृपेर्लत्वस्यासिद्धत्वाद् कल्पवर्णयोः सावर्ण्यविधानाच्च कृदुपधत्वम् ॥
—हस्वः सुपठ इति । दीर्घं पठतः सूत्रकृतस्त्वयमाशयः । दीर्घेर्निर्देशः इ इति प्रश्नेपार्थ्यस्त्वत्र द्वितीय इकारो 'ये वि-
भाषा' इत्यात्वबाधनार्थः । अन्यथा 'ये विभाषा' इत्यस्यावकाशः । खायते खन्यते । इत्यस्यावकाशः यस्मिन् पक्षे आलं
नास्ति । आलपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गलाभात्वं स्यात् 'ये विभाषा' इत्यत्र हि ये इति विषयसममी । तथा च यका-
रादौ बुद्धिष्ये एव प्राप्तमालमन्तरङ्गम् । इकारस्तु क्यपा सह विधानाद् बहिरङ्गः । तथा चान्तरङ्गस्यालस्य बाधनाय
प्रश्लेषेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक इति ई चेति दीर्घोच्चारणं कृतमिति । दीर्घे प्रत्याक्षणास्य भाष्यकृतस्त्वयमाशयः ।
इत्यमन्तरङ्गं परनिमित्तमनपेक्ष्य विधानात् क्यप्सन्निभयोगशिष्टं हि तत् । आलं तु बहिरङ्गं ये इति परसमस्याश्रयणात् ।
एवं च इत्वेनात्वबाधो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः । हस्वपाठे मात्रालापवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसमस्याश्रयण-
मपि युक्तमिति । स्यादेतत् । इ चेति हस्वादेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वैण सह आहुणे तस्यासिद्धतया 'हस्वस्य पिति—'
इति तुक् स्यात् 'षल्लतुकोरसिद्धः' इति परत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशालस्यासिद्धत्वस्वीकारात् । अतो दीर्घ एव विधेय

उसंज्ञायाम् । ३।१।१२। श्रुत्याः कर्मकाराः । भर्तव्या इत्यर्थः । क्रियाशब्दोऽयं न तु संज्ञा ॥ ॥ समश्च बहुलम् ॥ संश्रुत्याः । संभार्याः । असंज्ञायामेव विकल्पायमिदं वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् । भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या वधूरिति । इह हि संज्ञायां समजेति कथपा भाष्यम् । संज्ञापयुंदासस्तु पुंसि चरितार्थः । सत्यं । विभर्तेर्मुं इति दीर्घान्तात् श्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य इति परिभाषया । ॥ मृजे-विभाषा । ३।१।१३। मृजेः क्यच्चा स्यात्पक्षे ण्यत् । मृज्यः । ॥ चजोः कु घिण्यतोः । ७।३।५२। चस्य जस्य च कुत्वं स्यात् धिति ण्यति च प्रत्यये परे । मृजेर्बुद्धिः । मार्ग्यः । ॥ न्यङ्कादीनां च । ७।३।५३। कुत्वं स्यात् । न्यङ्कः । नावज्जेरित्युप्रत्ययः । ॥ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । ३।१।१४। एते सप्त क्य-बन्ता निपात्यन्ते । राज्ञा सोतव्योऽभिषवद्वा निष्पादयितव्यः । यद्वा लतात्मकः सोमो राजा स सूर्यते कण्ठ्यते-ऽत्रेयधिकरणे क्यप् । निपातनादीर्घः । राजसूयः । राजसूयम् । अर्धर्षादिः । सरत्याकाशे सूर्यः कर्तरि क्यप् निपा-तनादुत्त्वम् । यद्वा पू प्रेरणे तुदादिः । सुवति कर्मणि लोके प्रेरयति । क्यपो रुद । मृषोपपदाद्धेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । विशेष्यनिम्नोऽयम् । उच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः । रोचते रुच्यः । गुपेरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । सुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः । कर्मकर्तरि । रुद्धे तु कर्मणि कृष्ट-पाक्याः । न व्यथते अव्यथ्यः । ॥ मिद्योऽयौ नदे । ३।१।१५। भिदेरुज्जेश्च क्यप् । उज्जेश्चत्वं च । भिनत्ति कूलं मिद्यः । उज्जस्युदकमुद्गयः । नदे किम् । भेत्ता उज्जिता । ॥ पुप्यसिध्वौ नक्षत्रे । ३।१।१६। अधिकरणे क्यमिपात्यते । पुप्यन्त्यस्मिन्नर्थः पुप्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्तिध्वः । ॥ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । ३।१।१७। पूनीञ्जिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः । रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । 'पिष्ट औषधिविशेष' इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । बलेन कृष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् । अन्यत्र तु विपद्यम् । विनेयम् । जेयम् । ॥ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । ३।१।१८। ॥ छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् । ॥ पदास्वैरिवाद्यापश्येषु च । ३।१।१९। अव-गृह्यम् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः । पत्ररादिबन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायाम् । ग्रामगृहा सेना । ग्रामबहिर्भूतैत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशापुनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वाद्यत् । आर्यै-

इति चेत् । मैवम् । पदान्तपदाद्योरादेशोऽसिद्धो न त्वन्योऽपीति सिद्धान्तात् । अन्यथा वृक्षे छत्रमित्यत्र ङावाङ्गस्या-सिद्धतया छे चेति हस्ताभयो नित्यस्तुक्तं स्यात् । इण्यते तु दीर्घात्पदान्तादिति वैकल्पिक इति दिक् ॥—'मृजोऽसंज्ञायाम्' इत्यसंग्राहणसामर्थ्याद्भार्येत्यत्र सूत्रान्तरेणापि क्यप् न भविष्यतीत्यत आह—पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया इत्यत्रेत्यर्थः ॥—तदनुबन्धेति । उभृज् इत्यनेकानुबन्धत्वात् विभर्तेः क्यपोऽप्रसज इति भावः ॥—मृजे-विभाषा । ऋदुपधत्वात्त्रित्यं क्यपि प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—चजोः—। यथासंस्थं नेह विवक्षितं 'तेन रक्तं रागात्' इति लिङ्गादिति कैयटहरदत्तादिभिरुक्तं तदालोच्याह—चस्य जस्य चेत्यादि । धिति ण्यति च चस्य कुत्वं धिति ण्यति च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥—न्यङ्कुरिति । 'कृष्णाररुह्यङ्कुरकुशाम्बरौहिपाः' इत्यमरः ॥—राजसूय—। यद्वेति । राजानं कीर्णन्ति इत्यादौ तथादर्शनादिति भावः ॥ पुञ् अभिषव इत्यस्य हस्तान्तत्वात्तदाह—निपातनादीर्घ इति । नि-पातनं च रुढ्यर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अश्वमेधादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः ॥—उत्त्वमिति । तस्य पर-त्वात् 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः ॥—नित्यं क्यबिति । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्प्रत्ययो नेति भावः ॥—मिद्योऽयौ—। क्यबिति । कर्तरीति शेषः ॥—उद्ध्य इति । 'तोयदागम इवोद्भूयमिद्योर्नामधेयसदृशं विचेष्टितम्' इति रघुः ॥—पुप्यसिध्वौ—। नक्षत्रे किम् । पोषणं सेधनम् । अधिकरणे ल्युट् । पुप्यसिध्वयोः पर्यायत्वेऽपि स्वरूपपरत्वात्सूत्रे द्वन्द्वः । 'पुष्ये तु सिध्यतिध्वौ' इत्यमरः ॥—पापमिति वेति । 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः' इत्युप-क्रम्य 'तान्येव भावोपहतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात् 'कल्कः पापाशये पापे दम्भे विट्किट्थोरपि' इति कोशाच्चेति भावः ॥—वक्तव्यमिति । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । क्यप् उदाहरणं तु छन्दस्येव । मत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापि गृह्यम् ॥—लोके त्विति । ण्यदेवेति भावः ॥—पदास्वैरि—। एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् ॥—अवगृह्यमिति । यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्पदम् । अवग्रहो विच्छेदः । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं पाठकाले किञ्चित्कालमवसानम् ॥—प्रगृह्यमिति । यस्य प्रग्रहस्तत्पदम् । प्रग्रहस्तु प्रकृतिभावाद्यणाभावे परस्परमचोरसन्निकर्षः । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा वि-हिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः । यद्यपि पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथाऽवयववधर्मस्य समुदाये उप-चारो बोध्यः । अवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाक्यादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ ॥—अस्वैरीति । स्वेन ईरितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः । 'स्वादीरेरिणोः' इति वृद्धिः । नञ्पूर्वस्तु अस्वैरी ॥—गृह्यका इति । 'अनुकम्पायाम्' इति कन् । गृ-

गृह्यते आर्यगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । ॥ विभाषा कृवृषोः । ३१।१२०। क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे । ॥ ऋहलोर्ण्यत् । ३१।१२४। ऋवर्णांस्तादृहलन्ताच्च धातोर्ण्यत्स्यात् । कार्यम् । वर्यम् । ॥ युग्यं च पत्रे । ३१।१२२। पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र क्यप् कुत्वं च निपात्यते । ॥ अमावस्यदन्यतरस्याम् । ३१।१२२। अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते । अमा सह वसतोऽस्यां चन्द्रार्कावमावस्या । अमावास्या ॥ ऋहलोर्ण्यत् ॥ चजोरिति कुत्वम् । पाक्यम् ॥ ॥ पाणौ सृज्येर्द्वाच्यः ॥ ऋतुपधलक्षणस्य क्यपोऽपवादः । पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः ॥ ॥ समवपूर्वाच्च ॥ समवसर्ग्या । ॥ न कादेः । ७।३।५९। कादेर्धातोश्चजोः कुत्वं न । गर्ज्यम् । वार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठायामनिट इति प्रथित्वा न कादेरित्यादि प्रत्याचल्यौ । तेन अर्जितजिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेदत्वात् । मुचुल्लभभृतीनां तु कादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तं तथापि यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् । ॥ अजिप्रज्योश्च । ७।३।६०। न कुत्वम् । समाजः । परिवाजः । ॥ भुजज्युच्चौ पाण्युपतापयोः । ७।३।६१। एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । हलश्चेति घञ् । न्युज्जन्यस्मिन्निति न्युज्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम् । भोगः । समुद्रः । ॥ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । ७।३।६२। एतौ निपातौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । त्रयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम् । प्रयागः । अनुयागः । ॥ वज्रेणैतौ । ७।३।६३। कुत्वं न । वज्र्यम् । गतौ किम् । वज्र्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । ॥ ओक उचः के । ७।३।६४। उचेर्गुणकुत्वे निपात्यते के परे । ओकः शकुन्तवृषली । इगुपधलक्षणः कः । घञा सिद्धेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ॥ ण्य आवश्यके । ७।३।६५। कुत्वं न । अवश्यपाच्यम् । ॥ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च । ७।३।६६। ण्ये कुत्वं न । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋच अर्च्यम् । ऋतुपधत्वेऽप्यत एव ज्ञापकात् ण्यत् ॥ ॥ त्यजेश्च ॥ त्याज्यम् । त्यजिष्योश्चेति काशिका । तत्र

हासक्ताः पक्षिमृगाश्चेकान्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः ॥—विभाषा कृ-। करोतेः क्ययप्राप्ते क्येस्तु ऋतुपधत्वाश्रित्यं प्राप्तिऽयमारम्भः ॥—पत्रं वाहनमिति । पतत्यनेनेत्यत्र 'दात्रीगस-' इत्यादिना करणे प्रुत् ॥—युग्यो गौरिति । यद्यपि 'तद्वद्वति रथयुगप्रासङ्गम्' इति तद्विदितयतापि इदं सिध्यति तथापि ण्यत् व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि योयौ गौरिति स्यात् । अन्ये त्वाहुः । युग्यो हस्तीति हि वृत्तावुदाहृतं तनु तद्वितेन न सिध्यति । न हि हस्ती युगं वहति । कृता तु सिध्यति । युज्यते संवध्यते ह्यसौ कुथादिनेति तत्तत्रात्र वैयर्थ्यशङ्कं नास्तीति दिक् ॥—वृद्धौ सत्यामिति । तेन 'अमावास्याया वा' इति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षेऽपि सिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाक्षिकं निपातनमित्याश्रीयेत तदा यथा मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद् दुर्लभः । अथापि बाहुलकाद्भवेत् । एवमपि ण्यदन्तमन्यथ विहितस्तद्धितो यदन्तात्र स्यादिति दिक् ॥—ऋहलोः—। पद्यमर्थे पठौ । ऋ इति ऋधातोर्न प्रहर्षं किन्तु ऋवर्णस्य हला साहचर्यात्परे कार्यमिति निर्देशात् 'इडवन्द-' इत्यादिशिखाच्च ॥ 'ऋहलोः-' इत्येतदनुवर्तमानस्य धातोर्विशेषणं विशेषणेन तदन्तविधिसंज्ञितदाह—ऋवर्णांस्तादित्यादि । अत्रेदमपेक्षम् । मूलपुस्तकेणु सर्वत्र 'विभाषा कृवृषोः' इत्यत्र पक्षे ण्यत् भवतीति वक्तुम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति सूत्रं पठित्वा पश्चात् 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति पठितम् । मनोरमायां तु सूत्रपाठकमेण 'युग्यं च पत्रे' 'अमावस्यदन्यतरस्याम्' इति व्याख्याय पश्चात् 'ऋहलोः-' इति सूत्रं व्याख्यातं तथैवात्रापि व्याख्यातमिति ॥—गर्ज्यमिति । गर्ज शब्दे 'ऋहलोः-' इति ण्यति 'चजोः-' इति कुत्वे प्राप्तिऽयं निषेधः ॥—कुत्वं स्यादेवेति । 'ऊदितो वा' इति क्त्वायामिडविकृपात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः ॥—विपरीतमिति । सूत्रकारमते मुचुल्लभभृतीनां 'न क्त्वादेः' इति कुत्वं न भवति, वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्त्वात् 'चजोः-' इति कुत्वं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः ॥—यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकापुरोचनं कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥ समाज इति । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्माद्धिचि 'चजोः-' इति कुत्वे प्राप्तिऽयं निषेधः । एवं व्रजेरपि ॥—न्युज्ज इति । उज्ज आजवे । निपूर्वस्यास्य जस्य कुत्वाभावो दस्य च वकारो निपात्यते ॥—घञा सिद्धे इति । उच समवाय इत्यस्माद्धिचि 'चजोः-' इति कुत्वे लघूपधगुणे च ओक इति रूपं सिध्यति, परं तु 'जिन्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वमनिट् स्यादिति भावः ॥—ण्य आवश्यके । अवश्यभावः आवश्यकम् । मनोहादित्वादुज् । अवयानां भमात्रे टिलोपः ॥—अवश्यपाच्यमिति । 'आवश्यकाधर्म्ययोर्णिति' 'कृत्याध' इति ण्यत् । अवश्यशब्दोऽर्थव्योतनार्थो न तु प्रयोगार्थः । तेनार्थप्रकरणादिगम्येऽपि तस्मिन् ण्यत्कुत्वाभावश्च भवति । यथा 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वम्' इति । केचित्तु शोचितुमर्हः शोच्याः न शोच्या अशोच्या इति भगवद्गीतासिद्धं व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । 'अहं कृत्यन्वचश्च' इति ण्यति 'चजोः' इति कुत्वप्रसङ्गात् 'चजोः-' इति कुत्वं निष्ठायामनिट् वार्तिकमते तु सस्यगेवेति दिक् ॥—यज-। यज देवपूजादौ । द्यावाच् याचयायाम् । रुच दीर्मा । प्रपूजो वच परिभाषणे । ऋच स्तुतौ ॥—ग्रन्थविशेष इति । तथा च संज्ञेयमिति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रमत्ताश्रित्येधोऽयमिति भावः ॥—ज्ञापकादिति । सस्पत्वाद्वा-

एजेग्रहणं चिन्त्यम् । भाष्यानुक्तत्वात् । ण्यत्प्रकरणे त्यजेरुपसंख्यानमिति हि भाष्यम् । ॥ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । ॥ ७३१६७ ॥ वाक्यम् । शब्दाख्यायां तु वाक्यम् । ॥ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ७३१६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो नियोज्यो भृत्यः । ॥ भोज्यं भक्ष्ये ॥ ७३१६९ ॥ भोग्यमन्यत् । ॥ ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् ॥ लाप्यम् । दृग्भिर्वातुष्वपठितोऽपि वार्तिकबलास्वीकार्यः । दाभ्यः । ॥ ओरा-
वश्यके । ३१११२५ । उवर्णात्ताद्वतोर्ण्यस्यादवश्यभावे द्योत्ये । लाप्यम् । पाठ्यम् । ॥ आसुयुवपिरपित्रपि-
चमश्च । ३१११२६ । पुञ् । आसाव्यम् । यु मिश्रणे । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । प्राप्यम् । चाप्यम् । ॥ आनाय्यो नित्ये । ३१११२७ । आहपूर्वाज्यतेर्ण्यदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि
गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यो घटादिः वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निश्च । ॥ प्रणा-
य्योऽसंमतौ । ३१११२८ । संमतिः प्रीतिविषयीभवनं कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोऽपि संमतिः । प्रणाय्य-
श्रोरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणाय्योऽन्तेवासी । विरक्त इत्यर्थः । प्रणयोऽन्यः । ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषु । ३१११२९ । मीयतेऽनेन पाय्यं मानम् । ण्यत् धात्वादेः पत्वं च । आतो युगिति
युक् । सम्यक् मीयते होमार्थमाग्निं प्रतीति सान्नाय्यं हविर्विशेषः । ण्यदायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते । निचीयते-
ऽस्मिन्धान्यादिकं निकाय्यो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कुत्वं च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति
धाया कृक् । ॥ क्रतौ कुण्डपाय्यसंज्ञायौ । ३१११३० । कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्सोमः कुण्डपाय्यः क्रतुः ।
संचीयतेऽसौ संचाय्यः । ॥ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूहाः । ३१११३१ । अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते

सरूपविधिना ण्यद्वेदिति न शङ्कनीयमिति भावः ॥—**वाक्यमिति** । 'तिङ्मुवन्तचयो वाक्यम्' ॥—**भोज्यम्**—भ-
क्ष्यमिह्वाभ्यवहार्यमात्रं विवक्षितं न तु खरविशदमभ्यवहार्यम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवतीत्याहुः ॥—**भोग्यम-**
न्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः ॥—**लपिदभिभ्यां चेति** । 'पौरदुपधात्' इति प्राप्तस्य यतोऽपवादः । जया-
दित्यसु 'आसुयुवपिरपि-' इति सूत्रे लपि प्रक्षिप्य रपिलपिचपीति पठित्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दमेः संग्रह इत्युक्तवान्
तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्बाज भाष्यविरोधश्च स्यात् एवेति बोध्यम् ॥—**स्वीकार्य इति** । 'कास्यनेकाच आम्बकाव्यधुलु-
म्पाद्यर्थम्' इति वार्तिकबलायथा चुलुम्पादिभ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते—'न ता नशन्ति
न दभाति तस्करः', 'विष्णुर्गोपा अदाभ्यः' इत्यादि ॥—**लाप्यमिति** । आवश्यक उपपदे इति व्याख्याने तु नेदं सिध्य-
तीति भावः । क्वचित् लाघवं प्रत्यनादरात् व्यतिसे इत्यादौ व्यतिशब्दवत् योतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्य-
लाप्यम् । अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणलात्समासः ॥—**आसु-** पुञ् । **आसाव्यमिति** ।
पुञ् अभिषव इत्ययं गृह्यते न तु पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । 'कृत्यल्युटो बलहुम्' इति बहुलग्रहणादिति ॥—**यु मिश्रण इति** ।
युञ् बन्धन इति तु न गृह्यते सासुबन्धकत्वादिति भावः । अत्र युप्रत्ययानां द्वन्द्वं कृत्वा पश्चादासुशब्देन द्वन्द्वः । तेन
अन्त्याचर्तम्' इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः । इहाद्ययोः 'अचो यत्' इत्यनेन रषित्रपिचमां तु 'पौरदुपधात्'
इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—**अनित्यमात्रे यदि प्रयोगस्तर्हि घटादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह—दक्षिणाग्नि-**
विशेषेत्यादि' ॥—वैश्यकुलादेरिति । दक्षिणाग्निर्हि योनिर्विकल्प्यते वैश्यकुलाद्वित्तवतो ब्राह्मणा गार्हपत्याद्वेति ॥—
कर्मव्यापार इति । तथा चायमर्थः । लोकानां या प्रीतिस्तद्विषयीभवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सोऽसंमतिरिति । वस्तु-
तस्तु प्रीतिविषयीभवनपेक्षया लाघवात्प्रीतिरेव संमतिः सा यस्मिन् चोरादौ नास्ति लोकानां सोऽसंमतिः । यद्वा संमतिः
प्रीतिविषयेषु यस्य नास्ति स विरक्तोऽसंमतिः । तन्त्रेणार्थद्वयमपि गृह्यते ॥—**पाय्यसान्नाय्य-** चतुर्षु अर्थेषु
चत्वारो निपात्यन्ते । मीयतेऽनेनेति माडः करणे ण्यत् । मेयमन्यत् ॥—**हविर्विशेष इति** । ऐन्द्रं दध्ममावास्याया-
मैन्द्रं पयोऽमावास्यामिति विहितो दधिपयोरूपः ॥—**धीयते अनयेति** । अत्र सर्वो सामिधेनी न प्राह्या किंतु
समिध्यमानवती समिद्धवती चान्तरेण विकृतिषु प्रक्षिप्यमाणा 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इत्यादिर्नैव । अयं च विशेषो निपात-
नस्य रुढ्यर्थत्वाद्भ्यते । नन्वेवं निपातनात्सामिधेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । सूत्रे सामि-
धेनीग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चासामिधेन्यामपि दृश्यते । धाय्याः शंसतीति । न हि शब्देण समित्
प्रक्षिप्यते ॥—**क्रतौ कुण्डपाय्य इति** । कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पिबतरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च
निपात्यते । नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतः प्रकृतत्वात् । एवं च 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति सिद्धत्वात् युक् च न निपा-
तनीय इति लाघवमस्तीति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गात् । इत्यते तु 'यतोऽज्ञावः' इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरः ।
तथा च प्रयुज्यते । प्रणाय्यात् कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेषु ण्यदायो निपात्यते । क्रतौ किम् । कुण्डपानम् ।
संचेयम् ॥—**अग्नौ परि-** अग्निरिह न उवलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन निर्मितं स्थलं तदाह—**स्थलवि-**
शेष इति ॥—एते सावध इति । स्थलविशेषेऽभिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेः ण्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वदेत्सु संप्रसारण-

साधवः । अन्यत्र तु परिचयम् । उपचयम् । संवाहम् । ॥ चित्याभिचित्ये च । ३।१।१३२। वीयतेऽसौ चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमभिचित्या । ॥ प्रेषातिसर्गेप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । ३।३।१६३। ख्या गन्तव्यम् । गमनीयम् । गम्यम् । इह लोटा बाधा माभूदिति पुनःकृत्यविधिः क्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिः कचिन्नेति ज्ञापयति । तेन कस्युदतुमुन्सखर्थेषु नेति सिद्धम् । ॥ अहं कृत्यतृचश्च । ३।३।१६९। स्तोतुमहः स्तुत्यः, स्तुतिकर्म । स्तोता, स्तुतिकर्ता । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्यतृचोर्विधिः । ॥ भव्यगयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । ३।४।६८। एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्मकेणि अकर्मकात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा । गायतीति गेयः साक्षात्तयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । ॥ शकि लिङ् च । ३।३।१७२। चाकृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः वहनीयो वाह्यः । लिङ्गा बाधा माभूदिति कृत्योक्तिः ॥ लाघवाद्भेदेनैव ज्ञापनसंभवे प्रेषादिसूत्रे कृत्याश्चेति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

कृदन्तप्रक्रिया ।

॥ ण्वुल्लुचौ । ३।१।१३३। धातोरेतौ स्तः । कर्तरि कृदिति कर्त्रर्थे । युवोरनाकौ । कारकः । कर्ता । वोढुमहो वोढा । कारिका । कर्मा । गाहकुटेति ङिप्त्वम् । कुटिता । अग्निदित्युक्तेन ङिप्त्वम् । कोटकः । विज इद । विजिता । हनस्तोऽचिण्लोः । घातकः । आतो युक् । दायकः । नोदातोपदेशस्येति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिटस्तु नियामकः । जनिवध्योश्च । जनकः । वध हिंसायाम् । वधकः । रधिजभोरचि । रन्धकः । जम्भकः । नेव्यलिटि रधेः । रधिता । रद्धा । मस्जिनशोरिति नुम् । मङ्गा । नष्टा । नशिता । रभेरशद्विलोः । रम्भकः । रब्धा । लभेश्च । लम्भकः । लब्धा । तीपसहेतिवेद । एषिता । एष्टा । सहिता । सोढा । दरिद्रातरालोपः । दरिद्रिता । ण्वुलि न । दरिद्रायकः । कृत्यव्युद इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन

दीर्घयोश्च निपातनादिति भावः ॥—चित्योऽग्निरिति । चिनोतेः कर्मणि क्यप् । यतोऽपवादः । इह सूत्रे अत्रावित्यनुवर्तते तच्च चित्युशब्दस्यैव विशेषण न द्वितीयस्य । तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् । अग्नेभ्यश्च चेत्यमित्येव । शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येखल भावे यकारप्रत्ययस्तुक् च निपात्यते न तु क्यप् । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेण चित्य इवायुदात्तः स्यादिति स्थितम् । ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यन्तीत्यत आह—क्यधिकारादूर्ध्वमित्यादि ॥—कल्युडिति । हसितं हसन छात्रस्य । 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् । इच्छति भोक्तुम् । अत्र 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति लोष्ण । लिङ् तु भवत्येव । 'समानकर्तृ-केषु मुमुन्' लिङ् चेति वचनात् । ईपत्पानः । 'आतो युच' इति युच् । अत्र 'ईपहःसुपु' इति खल न ॥—लिङ्गा बाधेति । चकारेण 'लिङ् यदि' इत्यतो लिङ्नुकृत्यत इति भावः ॥—भव्य—'तयोरेव' इति नियमात्कर्तृप्रतिप्राप्ते वचनम् ॥—साक्षामिति । कर्मणि पठ्ठी ॥—इत्यादीति । प्रवक्तृति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा । आहवते आह्वयः । ण्यत् आह्वयमनेन वा ॥—शकि लिङ् च ॥—वोढव्य इति । वह प्रापणे इत्यस्मात्तव्यः । हस्य 'हो ढः' इति ढत्वे 'ज्ञषस्तथोः' इति धत्वे 'पृना पुः' इति पुत्वे 'ढो ढे लोपः' 'सहिवहोः' इत्यवर्णस्यौलम् । अत्र ढलोपे कर्तव्ये पृवम-सिद्धमिति नाशङ्क्यम्, आश्रयासिद्धत्वात् ॥—बाधा माभूदिति । कृत्यानामिति शेषः ॥—कृत्योक्तिरिति । कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः ॥—लाघवादिति । इह हि चकारमात्रेण ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥

॥ ण्वुल्लुचौ ॥ णकारो वृद्धर्थः । लकारो 'लिति' इति स्वार्थः । तृचधकारस्तु 'तुरिष्ठेभ्यस्तु' 'तुश्छन्दसि' इत्यादौ सामान्यग्रहणाविधार्थः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तार्थस्तु न भवति, 'आयुदात्तश्च' इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च 'अप्लुन्' इति सूत्रे तृचोः पृथगग्रहणं विहाय अप्लुस्व इत्येव सुवचमित्येके । अन्ये तु सामान्यग्रहणेऽपि कचिद्विशेषस्येव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थम् 'अप्लुन्' इति सूत्रे तृचोःरुभयोर्ग्रहणम् । तेन कोपधग्रहणेन तद्धितवृत्तग्रहणमित्येतिसिद्धमित्याहुः ॥—वोढेति । 'अहं कृत्यतृचश्च' इति तृच, दत्तादयस्तु वोढव्य इत्यत्रेवात्राण्युक्ताः ॥—रन्धधेति । 'रधादिभ्यश्च' इति वेद् ॥—रधेति । इह 'नेव्यलिटि' इति निषेधाप्रवृत्तावपि 'रधि-' इत्यनेन अचपरलुभाभावाशुभ्र ॥—मङ्गेति । दुमसृजो ह्युद्धौ । अस्मात् तृच 'मस्जिन्' इति नुम् अन्यात्पूर्वः । 'स्कोः' इति सलोपः । जस्य कुत्वे चर्त्तव्यं अनुस्वारपरसवर्णौ । 'बहुनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः' इति पक्षे तु नुमागमस्यान्तरत्वेऽपि 'स्कोः' इति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् ॥—नष्टेति । रधादिलादिङ्भावपक्षे नुम् ॥—लब्धेति । 'ज्ञषस्तथोः' इति धः, क्षकारस्य जश्त्वम् । 'लभेश्च' इति नुम् तु न भवति, अचीत्यनुवर्तनात् ॥—ण्वुलि नेति । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न' इति वचनात् ॥—योगविभागेनेति । 'कृत्यव्युदो बहुलम्' इति सूत्रे कृतो बहुलमित्ये-

कृन्मात्रस्यार्थविचारार्थम् । पादाभ्यां द्वियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् ॥ * क्रमेः 'कर्तार्यात्मनेपदविषयात्कृत इणिवधेो वाच्यः ॥ प्रकृता । कर्तरीति किम् । प्रकमित्यम् । आत्मनेपदेति किम् । संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पाहंस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति केचित् । गमेरिष्ठित्यत्र परस्मैपदग्रहणं तत्कानयोरभावं लक्षयति । सजिगमिषिता । एवं न वृक्षश्चतुर्भुजः । विवृ-
त्सिता । यकृन्तात् ण्वुल् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च वृद्धिः । पापचक्रः । यकृलगुन्तात्तु पापाचक्रः । ॥ नन्दिग्रहिप-
चादिभ्यो ल्युणिन्यचः । ३।१।१३४। नन्धादेर्ल्युग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमदे-
यतीति जनार्दनः । मधुसूदनः । विशेषेण भीषयतीति विभीषणः । लवणः । नन्धादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही ।
स्थायी । मञ्जी । विशायी । वृक्षभावो निपातनात् । विषयी । इह पत्वमपि । परिभावी । परिभवी । पाक्षिको
वृक्षभावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' 'कर्मणि घटोऽष्ठ' इति सूत्रयोः करोतेर्घेदक्षाप्-
योगात् । अचप्रत्यये परे यङ्लुगिवाधानाच्च । केषांचित्पाठस्वनुबन्धासञ्जनार्थः । केषांचित्पञ्चार्थः । केषांचित्पाठक-
षाधनार्थः । पचतीति पचः । नदह । चोरद । देवद इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेरिगुपधेति कः
प्रासः । जारभरा । श्वपचा । अनयोः कर्मण्यण् प्रासः । न्यङ्कादिपु पाठात् श्वाकोऽपि । यङोऽचि चेति लुक् । न
धातुलोप इति गुणवृद्धिनिषेधः । चेक्रियः । नेन्यः । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः ॥ * चरिचलिपतिवदीनां
वा छित्वमच्यार्थाभ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासहस्रो हलादिःशेषश्च न । चरा-
चरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ॥ * हन्तेर्घत्वं च ॥ घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाच्चेति कुत्वम् ।
घनाचनः । * पाटोर्णिलुक्चोक्च दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ पाट्टपटः । पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः ।
पाटः । रात्रेः । कृतीति वा मुम् । रात्रिचरः । रात्रिचरः । ॥ इगुपधञ्चाप्रीकिरः कः । ३।१।१३५। एभ्यः कः स्यात् ।
क्षिपः । क्लिषः । बुधः । कुशः । ज्ञः । मीणातीति म्रियः । किरतीति किरः । वासरूपविधिना ण्वुल्लुचावपि ।
क्षेपकः । क्षेसा । ॥ आतश्चोपसर्गे । ३।१।१३६। कः स्यात् । इयाद्यधेति गत्यापवादः । सुलः । प्रज्ञः । ॥ पा-
त्राध्माधेइहशः शः । ३।१।१३७। पिबतीति पिबः । जिघ्रः । घमः । घयः । धया कन्या । धेट्टित्वात् स्तनन्य-

वाक्रे स्थितम् । तस्माच्च योगविभागं विनैव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥—प्रक्रन्तेति । 'प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम्' इति क्रमे-
रात्मनेपदविषयता ॥—अनन्यभावे विषयशब्द इति । तदन्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः । तथा च विकल्पा-
हंस्य क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयलाघिषेपो नेति भावः ॥—संजिगमिषितेति । संपूर्वाङ्गमेः सन् 'सन्त्यडोः'
इति द्वित्वे हलादिःशेषे 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आर्धधातुकस्य' इति सन इद्, प्लं, सन्नन्तात्तृच पुनरिट् ॥—अल्लो-
पस्येति । प्राचा तु 'न धातुलोप' इति सूत्रे इक इत्यनुवृत्तेर्घेदेरनिषेधः पापाचक्र इत्युक्तं, तत्र हि अकारविशिष्टस्यैव यङो लुगिति
सर्वसंमतत्वेन स्थानिवत्त्वाभावादिति चेत् । मैवम् । एवं तर्हि आर्धधातुकस्य धात्ववयवलोपनिमित्ताभावेन यङ्लुगन्ते 'न
धातुलोप' इति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् ॥—नन्दिग्रहि—। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संबध्यते तदाह—
नन्धादेर्ल्युगित्यादि ॥—मधुसूदन इति । मधु दैत्यं सूदयतीति विग्रहः । बृद्ध क्षरणे । इह अर्दिसूदिभ्यां कर्मण्यणि
प्राप्ते नन्धादिपाठात् ल्युः ॥—विभीषण इति । 'भियो हेतुभये पुक्' ॥—ग्राहीति । णिनेर्णित्वादुपधावृद्धिः ॥—
स्थायीति । आतो युक् ॥—मञ्जीति । मञ्जीति चुरादविदित्पाठानुम्, 'गेरनिटि' इति लोपः ॥—विषयीति । पिव्
बन्धने 'धालादेः' इति षस्य सत्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदायोः' इति निषेधादाह—इह षत्वम-
पीति । निपातनादित्यनुपज्यते । 'परिनिविध्यः' इति सूत्रे सितसयेति कान्ताजन्तसिनोतेर्ग्रहाण्यन्तसिनोतेर्निपातनं
विना षत्वं दुर्लभमिति भावः ॥—जारभरेत्यादि । जारं बिभर्ति, श्वानं पचतीति विग्रहः ॥—श्वपाकोऽपीति । कर्म-
ण्यणपि पक्षे भवतीति भावः ॥—चेक्रिय इति । संयोगपूर्वत्वात् 'एरनेकाचः' इति न यण् ॥—लोलुव इति । इह
सुबभावात् 'ओः सुपि' इति यणनेति 'अचि श्रुधातु' इत्युवङ् ॥—मरीमृज इति । 'रीगदुपधस्य च' इति रीगागमः
हलादिःशेषश्च नेति । सति तु हलादिःशेषे आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीत्याचा चाभ्यासस्येत्येव ब्रूयादिति भावः ॥
पाटोर्णिलुगिति । 'गेरनिटि' इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पाट्टपट इत्यत्रोपधावृद्धिः स्यादिति भावः । इहापि
पूर्वब्रह्महलादिःशेषयोरभावः ॥—इगुपध—। इक् उपधा यस्य सः । ज्ञा अवबोधने, प्रीञ्च तर्पणे, कृ विक्षेपे । एषामितरे-
तरयोगद्वन्द्वे व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् 'कृत इद्वातोः' इति
इत्वम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वे सति इत्वं न स्यात् ॥—ज्ञ इति । जानातीति ज्ञः, 'आतो लोप इटि च' इत्या-
लोपः ॥—प्राघ्राध्मा । पा पाने । पा रक्षणे इत्ययं तु न गृह्यते लुगिकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयन्ति
तद्ब्रह्मनामसंमतम् । तथा च श्रीद्वर्षः 'फलानि धूमस्य ध्यानधोमुखान्' इति । श्रूयते च 'यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णः'

मीति खसीव जीप् प्राप्तः । खशोऽन्वयत्र नेष्यत इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । प्रः संज्ञायां न । व्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् । ॥ अनुपसर्गालिम्पवि—प्रारिपरिवेष्टुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । ३।१।१३८। शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः सुखार्थः सौम्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वाऽसकृन्वायेन किपि । सात् परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । बह मर्पणे चुरादिः । हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गादिकम् । प्रलिपः ॥ ॐ नौ लिम्पोच्यः ॥ निलिम्पा देवाः ॥ ॐ गवादिषु विदेः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् । ॥ ददातिदध्यात्योर्विभाषा । ३।१।१३२। शः स्यात् । ददः । दधः । पक्षे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्वेव । प्रदः । प्रधः । ॥ उवलितिकसन्तेभ्यो णः । ३।१।१४०। इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः कसन्तेभ्यो णः स्याद्वा । पक्षेऽष् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । अनुपसर्गादित्वेव । उक्त्वलः ॥ ॐ तनोतेरुपसंस्थानम् ॥ इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संबध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । ॥ इयाद्व्याधाः सुसंस्मृतीणवसावहलहिरुपश्वसश्च । ३।१।१४१। इयैरुप्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैकोऽवस्यतेश्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथग्रहणमुपसर्गे कं बाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः । धायः । श्यायः । सु गतो । आरूप्यः संपूर्वश्च । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेपः । भासः । ॥ दुन्योः रनुपसर्गे । ३।१।१४२। णः स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुबन्धकाहुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यश्च । दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः । प्रणयः । ॥ विभाषा ग्रहः । ३।१।१४३। णो वा । पक्षेऽष् । स्वयस्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः ज्योतिषि ग्रहः ॥ भवतेश्चेति काशिका ॥ भवो देवः संसारश्च । भाषाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्रात्ययार्थचुरादिष्यन्तादृष्यः । भावः । ॥ गेहे कः । ३।१।१४४। गेहे कर्तरि ग्रहेः कः स्यात् ।

इति ॥—अनुपसर्गालिम्पविन्द—। इह लिम्पविन्देति भाविना नुमा समुष्मा निर्दिष्टे । तेन लाभार्थस्यैव विन्देर्ग्रहणं न तु सत्तायर्थकानाम् ॥—धारय इति । पृष्ठ धारणे । पृष्ठ अवस्थाने । ण्यन्त्योर्द्वयोरपि ग्रहणम् । अथ कथं 'न मन्मथोत्तरधारयस्य ते' इति श्रीहर्षः । परत्वादि सूत्रधारदिविव कर्मण्यणा भाव्यम् । तथाच वार्तिकम् । 'अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेन' इति । सत्यम् । कर्मणः शेषलविवक्षायामणोऽप्राप्त्या शे कृते शेषपक्ष्यन्तेन समासो भविष्यति । एतेन गङ्गाधरभूधरजलधरादयो व्याख्याताः ॥—पारय इति । पार कर्मसामासौ चुरादिष्यन्तः । पृ पाठनपूरणयोरिति वा हेतुमण्यन्तः ॥—वेदय इति । विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः, ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः । इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां 'तुदादिभ्यः शः' 'शे सुनादीनाम्' इति नुम् । धार्यादिभ्यस्तु यञ्गुणयादेशाः ॥—अरविन्दमिति । चकस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अग्राः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादगस्तान् विन्दति लभते इत्यर्थे कर्मण्यणो बाधनायेदम् ॥—ददातिदध्यात्योर्विभाषा ॥ ददः दधः इति । शे परे 'जुहोत्यादिभ्यः—' इति श्लुः 'श्लो' इति द्वित्वम् अप्रित्तावेधातुकस्य शस्य टित्वात् 'आनो लोपः—' इत्यालोपः ॥—वक्ष्यमाणो ण इति । 'श्यायधा—' इति णप्रत्यये आतो युक्ति दायः धायः ॥—प्रदः प्रधः इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । स्यादेतत् । दद दाने दध धारणे आभ्यामचि ददो दधः इति सिद्धम् । आभ्यामादन्तलक्षणे णप्रत्यये दायो धाय इत्यपि, ततश्चदं सूत्रे व्यर्थमिति चेत् । सत्यम् । स्वार्थमिदं सूत्रम् । अददः अदधः । इहहि अव्ययपूर्वपदप्रकृतित्त्वर इत्येते अजन्तत्वे तु अजकावशात्कालित्यन्तोदात्तत्वं स्यात् ॥—इतिशब्द आद्यर्थ इति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥—इयाद्व्याधा—। अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् । एवं च तत्संबद्धं विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह—नित्यमिति । इह सूत्रे श्यैङ् गतावित्यस्य आत्वे इया इति प्रत्येपो न तु शीटो यणादेशेन नाप्यन्तः अच्छब्दान्तानां वायतिप्रभृतीनां नाप्यकारान्तानां वा प्रत्येपेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः ॥—कं बाधितुमिति । अन्यथा 'आतश्चोपसर्गे' इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य णस्य बाधकः स्यादित्यर्थः । सु गतो । प्राचा तु सूत्रे आधु संभु इति तालव्यं पठित्वा शृणोतिरुदाहृतसदनाकरम् । तथा च 'प्रयुधते—' अनाश्रवावः किमहं कदापि वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः' इति नैपधादौ । अमरोऽप्याह 'वचने स्थित आश्रवः' इति । यदि तु सूत्रे अस्मिन् शृणोतेर्ग्रहणं स्यात्किं 'ऋदोरप' इति सामान्यविहितमपं बाधित्वा आङ्पूर्वकाच्छृणोतेर्विशेषविहितोऽण एव स्यात्, तथा च आश्रव इति रूपं न स्यात्कित्वाश्रव इति स्यादिति दिक् ॥—लेहः श्लेप इति । 'इगुपध्वा—' इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः ॥—दुनोतेरिति । ददु उपतापे इत्यस्यात् ॥—दधतेरिति । दु गतावित्यस्यात् ॥—दव इति । 'दवदावौ वनारण्यवद्भी' इत्यमरः ॥—काशिकेति । भाष्ये त्वेत्तद्वाचितं नास्तीति त्रुन्मते भावशब्दोऽसाधुरित्यत आह—भाष्यमते त्विति ॥—गेहे कः । गेह इति प्रत्ययार्थस्य 'कर्तुर्विशेषणं नोपपदम् । 'ग्रहपतिना संयुक्ते क्यः' इति निर्देशादित्यभिप्रेत्याह—गेहे कर्तरिति । एतत्सूत्रं तु शक्य-

गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद्गृहा दाराः । ॥ शिल्पिनि ष्वुन् । ३।१।१४५। क्रियासु कौशलं शिल्पं तद्वक्तरीति ष्वुन् स्यात् ॥ ॥ नृतिखनिरञ्जिभ्य एव ॥ नर्तकः । नर्तकी । खनकः । खनकी ॥ ॥ असि अकेऽने च रञ्जेनैलोपो वाच्यः ॥ रजकः । रजकी । भाष्यमते तु नृतिखनिभ्यामेव ष्वुन् । रञ्जेस्तु कुन्शिल्पिसंज्ञयोरिति कुन् । टाप् । रजिका । पुंयोगे तु रजकी । ॥ गत्यकन् । ३।१।१४६। गायतेत्यकन् स्यात् शिल्पिनि कर्तरि । गायकः । ॥ ण्युद् च । ३।१।१४७। गायनः । टित्वाद्गायनी । ॥ हश्च व्रीहिकालयोः । ३।१।१४८। हाको हाकश्च ण्युद् स्यात् व्रीहौ काले च कर्तरि । जहात्युदकमिति हायनो व्रीहिः । जहाति भावानिति हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोति वा । ॥ मुसृत्वः समभिहारे वुन् । ३।१।१४९। समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः । ॥ आशिषि च । ३।१।१५०। आशीर्विषयार्थवृत्तेर्धातोर्बुन् स्यात्कर्तरि । जीवतात् जीवकः । नन्दतात् नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । ॥ कर्मण्यण् । ३।२।१। कर्मण्युपपदे धातोरण् प्रत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानात् ॥ ॥ शीलिका-मिभक्ष्याचरिभ्यो णः ॥ अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा ॥ ॥ ई-क्षिक्षमिभ्यां च ॥ सुखप्रतीक्षा । बहुक्षामा । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति । ॥ ह्रावामश्च । ३।२।२। अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्रायः । तन्तुवायः । धान्यमायः । ॥ आतोऽनुपसर्गे कः । ३।२।३। आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यान्नाऽण् । आतो लोपः । गोदः । पार्ष्णित्रम् । अनुपसर्गे किम् । गोसन्दायः ॥ ॥ कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो डः ॥ ब्रह्म जिनाति ब्रह्मज्यः । सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गे ।

भक्तौ । गृह् प्रहणे इति भ्वादेरिगुपधलक्षणे कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः ॥—तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्या-ज्ञाच्छब्दस्य । मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादौ मन्त्रशब्देन पुरुषा अपि व्यपदिश्यन्ते, एवं च गृहशब्दे वेदमनि मुखयो दारेषु लौ-पचारिक इत्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । गृहशब्दोऽयमर्थादिलादुभयलिङ्गः । तत्र ननुसकलिङ्गोऽभिधेयवचनः पुंलिङ्गसु बहुवचनान्त एव । 'गृहाः पुंसि च भूष्येव' इत्यमरोक्तरीति ॥—शिल्पिनि ष्वुन् । पूर्वेण साहचर्याच्छिल्पिनोत्यपि प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तूपपदमित्याह—तद्वति कर्तरीति ॥—भाष्यमते त्विति । तथा च षष्ठे 'रजकरजनरजः-सूपसंख्यानम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातुं भाष्यकृतोक्तम् । रजकरजनरजःसु कित्वात् सिद्धं कित एवैते औणादिका इति तत्र कैयटः ॥—रजक इति । 'शिल्पिनि ष्वुन्' इति ष्वुन् । रजनमिति 'रञ्जेः क्युन्' इति क्युन् । रज इति 'भूरञ्जिभ्यां कित्' इत्यसुन् प्रत्यय इत्यादि ॥—गत्यकन् । गामादाग्रहणेष्विशेषेऽपि गै शब्द इत्ययमेवेह गृह्यते न तु गाङ् गताविति । यकन् प्रत्ययो हि गायत्यर्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुं समर्थ इत्याशयेनाह—गायतेरिति ॥—ण्युद् च । योगविभाग उत्तरत्र अस्यैवानुवृत्त्यर्थः ॥—गायन इति । आतो युक् ॥—जहात्युदकमिति । उदकादधिकं वर्धनात् ॥—भावान् इति । भावाः पदार्थाः तान् जिहीते इति ओहाङ् गतौ 'भृवामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥—मुसृत्वः । पञ्चमीस्थाने व्यत्ययेन जस् । 'ओः सुपि' इति यण् ॥—लक्ष्यत इति । भूयः सहचारादयो हि यां क्रियां पुनः पुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन् यस्तु बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः ॥—आशिषि च । अप्राप्तप्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मेन न प्रत्ययार्थः । 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थं विधानादित्याशयेनाह—आशीर्वि-षयार्थेत्यादिना ॥—जीवतादिति । जीवनं तव भूयादित्यर्थः ॥—जीवक इति । त्रियां तु टापि 'आशिषि वुन्ध न' इति निषेधात् 'प्रत्ययस्थात्-' इति इलाभावः । जीवका ॥—कर्मण्यण् ॥ उपपदसमास इति । 'तत्रोपपदम्-' इति कर्मादिवाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्' इति समास इत्यर्थः ॥—कुम्भकार इति । अणि कृते 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः ॥—शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु धर्तरीति धरः गङ्गाया धर इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचम् । स्यादेतत् । धातोर्विधीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरिभाषाया अनुपस्थानात्पश्यति कुम्भं, करोति कटमित्यादावसमर्थार्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेत् । अत्राहुः । कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानाज्जोक्तदोषः । उपोच्चारितं पदं रूपपदं पदं च सुसिद्धान्तमिति प्रागेवोक्तादिति ॥—ह्रावामश्च ॥—कापवाद इति । 'आतोऽनुपसर्गे-' इति प्राप्ति-बोध्या ॥—स्वर्गह्राय इत्यादि । हेज्वेजोः 'आदेच-' इत्याले 'आतो युक्-' इति युक् । माङ् माने मेङ् प्रणिदाने अन-योरिह ग्रहणं न तु मा माने इत्यस्य अकर्मकत्वात् । कविधानस्य फलमाह—आतो लोप इति ॥—पार्ष्णित्रमिति । पार्ष्णित्रं त्रायत इति । त्रैङ् पालने ॥—गोसंदाय इति । अण् युक् ॥—प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः ॥—जिनातीति । ज्या वयोहानी ॥—त्रयादिभ्य इति । ध्राप्रत्यये 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे पूर्व-रूपे 'हलः' इति दीर्घं च कृते 'ज्वादीनाम्-' इति हल्ः ॥—ब्रह्मज्य इति । इत्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टैलोपः । पूर्वेण के हि-

आहः । प्रहः । ॥ सुपि स्थः । ३१२।४। सुपीति योगो विभज्यते । सुपि उपपदे आदन्तात्कः स्यात् । द्वाभ्यां विभ-
तीति द्विपः । समस्थः । विषमस्थः । ततः स्थः ॥ सुपि तिष्ठतेः कः स्यात् । आरम्भसामर्थ्याद्भावे । आखूनामुत्था-
नमाखूथः । ॥ प्रष्टोऽग्रगामिनि । ८।३१९२। प्रतिष्ठत इति प्रष्टो गौः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः । अमेति किम् ।
प्रस्थः । ॥ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्ककुम्भजिपुजिपरमेवर्हिदिव्यमिभ्यः स्थः । ८।३१९।
स्थ इति कप्रत्ययान्तस्यानुकरणम् । पष्ठयर्थे प्रथमा । एभ्यः स्थस्य सस्य पः स्यात् । द्विष्टः । त्रिष्टः । इत् ऊर्ध्वं कर्मणि
सुपीति द्वयमप्यनुवर्तते । तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः । ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । ३१२।५। तुन्द-
शोकयोः कर्मणोरुपपदयोराम्भ्यां कः स्यात् ॥ ॥ आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ॥ तुन्द परिमाहीति तुन्दप-
रिमृजोऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र तुन्दपरिमाजै एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमप-
नुदति स शोकापनोदः ॥ ॥ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः । ॥ प्रे दाहः । ३१२।६। दारूपाजानातेश्च प्रोपसृष्टाकर्म-
ण्युपपदे कः स्यादणोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्सति न कः । गोसंप्रदायः ॥
॥ समि ख्यः । ३१२।७। गोसंख्यः । ॥ गापोष्टक् । ३१२।८। अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टक् स्यात्कर्मण्युपपदे ।
सामगः । सामगी । उपसर्गे तु सामसङ्गायः ॥ ॥ पिबतेः सुराशीध्वोरिति वाच्यम् ॥ सुरापी । शीघुपी ।
अन्यत्र क्षीरपा ब्राह्मणी । सुरां पाति रक्षतीति सुरापा । ॥ हरतेरनुद्यमनेऽच् । ३१२।९। अंशहरः । अनुद्यमने
किम् । भारहारः ॥ ॥ शक्तिलाङ्गलाङ्गुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्णु ग्रहेरुपसंख्यानम् ॥ शक्तिप्रहः ।
लाङ्गलप्रहः ॥ ॥ सूत्रे च धार्येऽर्थे ॥ सूत्रप्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति तत्राणैव सूत्रमाहः ।
॥ वयसि च । ३१२।१०। उद्यमनार्थं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः । ॥ आङि ताच्छील्ये । ३१२।११। पुष्पापवा-

सति किच्वात्संप्रसारणादां च ब्रह्मजिज्य इति स्यात् ॥—आहः प्रह इति । के हि सति ‘वचिस्विप-’ इत्यादिना हेजः
संप्रसारणे सति आहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् ॥—सुपि स्थः । गुबिति प्रत्याहारो गृहणे न तु सप्तमीवहुवचनम् ।
कुत्रिमाकुत्रिमयोः कुत्रिमस्यैव ग्रहणान् ॥—आरम्भसामर्थ्यादिति । कर्तरी पूर्वणैव सिद्धत्वादिह ‘कर्तरी कृत’ इति न
संबध्यते अनिर्दिष्टार्थं स्वार्थं धातोः स्वार्थो भाव एव । नन्वेव ‘घञर्थे कविधानम्’ इत्यनेन गतार्थेति चेत् । न । वार्तिकं
दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः । किंच ‘पठ्’ इति सूत्रेण पाक्षकसमासे प्रसक्ते ‘उपपदमतिद’ इति नित्यसमासाधिमिदम् । अत एव
ल्युङन्तेनाऽस्वपदविग्रहमाह—आखूनामुत्थानमिति । नन्वेव घञर्थे कविधाने ‘स्वाध्यापाव्यधिहनिगुयधम्’ इति वार्तिके
स्थाग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । अकर्तरी कारकं विधानार्थं तत्र स्थाग्रहणमिति ॥—आखूथ इति । स्था इत्यस्य
के परे ‘आतो लोपः’ इत्यालोपः, ‘उदः स्थास्तम्भो-’ इति उदः परस्य थः, उदो दस्य चर्चम् । अत्र प्राचा आखूथं वर्तते
इति नपुसके पठितं तदुपपक्ष्यमिति मनोरमायामुक्तम् । भाष्यादां सर्वत्र पुल्लिङ्ग्येवादाहृतत्वात् । ‘ल्युः कर्तरीमनिज भावे को
धोः किः प्रादितोऽन्यतः’ इत्यमरकोशो भावे कस्य पुस्त्वविधानात् ‘भावे नणकविज्ञान्यः’ इति नपुसकविधानेन कस्य पथ्युदा-
साच्चेति नणकचित्त्य इत्यत्र चकार इत्यस्य स चेत् नथ नथ कथ चिच नणकचित्त्येभ्योऽन्य इति विग्रहः ॥—अम्ब-
म्ब—॥—कप्रत्ययान्तस्येति । तेन भूमिस्थित गोस्थानमित्यादां नेति भावः । प्राचा तु स्थस्य सस्येति व्याख्यातव्ये स्थः
सस्येति व्याख्यातं तदाकरविरोधेन कप्रत्ययान्तस्येत्याहल्य व्याख्येयम् ॥—द्विष्टः त्रिष्ट इति । द्व्योस्तिष्ठतीत्यादि विग्रहः ।
एवमम्बष्टः आम्बष्टः गोष्टः भूमिष्टः सव्यष्टः आपष्टः कुशेष्टः कुष्टः शङ्कुष्टः अङ्कुष्टः मजिष्टः पुजिष्टः परमेष्टः बहिष्टः दिविष्टः अ-
मिष्टः ॥—आभ्यामिति । परिमृजापनुदोरित्यत्र पथमर्थे पठ्तीति भावः ॥—तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजेरजादाविति
वैकल्पिकी वृद्धिव्यवस्थितविभाषया नेत्येकः स्यादेवेत्यन्ये ॥—मूलविभुजादिभ्य इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्था मूलविभु-
जादिसिध्यर्थमित्यर्थः ॥—प्रेदा—। गामादाग्रहणव्यविशेषादाह—दारूपादिति ॥—पथिप्रज्ञ इति । पन्थानं प्रकर्षणं
जानातीत्यर्थः ॥—प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गान्तरे सति ‘आतोऽनुपसर्ग-’ इत्यने-
नापि न भवतीति भावः ॥—गोसंख्य इति । गाः सूंचे इति विग्रहः । क्षिष्टः ख्यात्र । ख्या प्रकथन इत्यस्य तु संपूर्वस्य
प्रयोगो नास्तीति न्यासकारः । सावैधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादां स्थितम् ॥—गापोष्टक् । इह गामादा-
ग्रहणेष्वविशेषोऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गाह गतौ गा स्तुती इत्यनयोः, अनभिधानात् ॥—सामगा सामगीति । एतेन
टक् कित्त्वमालोपार्थं टित्वं तु डीवर्थमिति ध्वनितम् । प्रत्ययाधिकारादकः प्रत्ययत्वेन ‘प्रत्ययः’ ‘परश्च’ इति धातोः पर एव
स्यादिति ‘आद्यन्तो टकिता’ इत्यस्यात्र आशङ्कैव नास्तीति बोध्यम् ॥—सामसंगाय इति । कर्मण्यणि सति ‘आतो युक्-’ इति
युक् ॥—पिबतेरिति । लुग्विकरणां लुग्विकरणयोः इति परिभाषालक्ष्यार्थकथनमुपपदपरिगणनं तु वाचनिकमेव ॥—क्षीरपेति
क्षीरं पिबतीत्यातोऽनुपसर्गे कः ॥—शक्तीति । घटग्रहणेनैव सिद्धे घटीग्रहणं लिङ्गविशिष्टपरिभाषायां अनित्यलक्षणार्थं, तेन

हरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम् । भारहारः । ॥ अर्हः । ॥ ३२।१२। अर्हतेरच् स्यात्कर्मण्युपपदे । अणोपवा-
दः । पूजार्हा ब्राह्मणी । ॥ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । ३२।१३ ॥ हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ॥ लम्बे रमते
स्तम्बेरमो हस्ती । तत्पुरुषे कृतीति हलन्तादिति वा डेरलुक् । कर्णेजपः सूचकः । ॥ शमि धातोः संज्ञा-
याम् । ३२।१४। शम्भवः । शवदः । पुनर्धातुग्रहणं बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृजो हेत्वादिषु ङो मा भूत् ।
शङ्करा नाम परिव्राजिका तच्छीला । ॥ अधिकरणे शोते । ३२।१५। खे शोते खशयः ॥ ॥ पार्श्वोद्विषूपसं-
ख्यानम् ॥ पार्श्वोभ्यां शोते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शोते उदरशयः ॥ ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु ॥ उत्तानः शोते
उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा । अधोमुखः शोते इत्यर्थः ॥ ॥ गिरौ डङ्छन्दसि ॥
गिरौ शोते गिरिशः । कथं तर्हि गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशीति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहे लोमादित्वाच्छः ।
॥ चरेष्टः । ३२।१६। अधिकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । ॥ भिक्षासेनादायेषु च । ३२।१७। भिक्षां
चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरीमिति । पचादिषु
चरसि पाठाय । ॥ पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सतं । ३२।१८। पुरस्तरः । अग्रतस्तरः । अग्रमप्रेणाप्रे वा सरतीत्यप्रेसरः ।
सूत्रेऽप्रे इति एदन्तरवमपि निपात्यते । कथं तर्हि यूथं तदग्रसरगवितकृष्णसारमिति । बाहुलकादिति हरदत्तः ।
॥ पूर्वं कर्तेरि । ३२।१९। कर्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सतंष्टः स्यात् । पूर्वं सरतीति पूर्वसरः । कर्तेरि किम् ।
पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः । ॥ कृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३२।२०। एषु धोलेषु करोतेष्टः स्यात् ।
अतः कृकमीति सः । यशस्करी विद्या । श्राद्धकरः । वचनकरः । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्ता-
दिबहुनान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गाबाह्वहयैस्तद्वनुरुरुषु । ३२।२१। एषु कृणष्टः
स्याद् अहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः । कस्कादिवात्सः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य
वैपुल्यार्थं संख्यापेक्षया पृथग्रहणम् । लिपिलिविशब्दौ पर्यायौ । संख्या । एककरः । द्विकरः । कस्कादि-
त्वादहत्करः । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येति पत्वम् । धनुष्करः । अलूकरः ॥ ॥ कियत्तद्बहुषु कृजोऽज्विधानम् ।
इति वार्तिकम् । किकरा । यत्करा । तत्करा । हेत्वावौ टं बाधित्वा परत्वाद् च । पुंयोगे ङीष् । किकरी ।

ममराशीत्यत्र टच्, द्विपतीताप इत्यत्र 'द्विष्यपरयोः—' इति खच् नेति दिक् ॥—कवचहर इति । कवचोद्यमनं क्रियमाणं
संभाव्यमानं वा वयो गमयति । तेनासत्यपि कवचग्रहणे कवचहर इति भवत्येव ॥—हस्तिसूचकयोरिति । अन्यत्र तु
स्तम्बे रन्ता कर्णे जपिता ॥—शमि धातोः— । शमि उपपदे धातुमात्रासंज्ञायामच् स्यात् ॥—पुनर्धातुग्रहणमिति ।
असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायामित्यस्यावकाशः । शम्भवः । शवदः । ॥ कृजो हेतुताच्छील्ये' इत्यस्यावकाशः । श्राद्धकरः शङ्कर
इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाट एव स्यात् । धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादत्रैव भवति तदाह—शङ्करा नामेत्यादि ॥—अनधि-
करणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति—पार्श्वोभ्यामित्यादिना ॥—कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यट्तीयर्थः ॥—
भिक्षासेना— । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥—भिक्षां चरतीति । चरतिचर चरणपूर्वके अजने वनेति । चरणेन भिक्षामर्ज-
यतीत्यर्थः ॥—सेनाचर इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः ॥—पचादिष्विति । टविधानं तु 'उपपदमतिङ्' इति
नित्यतामासाथम् । सहचरः । सहचरीत्यत्र तु सुप्पेति वैकल्पिकः समासः ॥—कृजो— । हेतुरिह लौकिको न तु 'तत्प्रयो-
जको हेतुश्च' इति कृत्रिमः, केवले कृजि तदसंभवात् ॥—धोलेष्विति । न तु वाच्येषु 'कर्तेरि कृत्' इत्यस्य बाधापत्ते-
रिति भावः । हेत्वादिषु कर्मणोदाहरति—यशस्करीत्यादि । एषु किम् । कुम्भकारः । इह प्रसिद्धतरत्वाद् धनुस्त्रयोऽपि
करोतिरेव गृह्यते न तु कृज् हिंसायामिति । हेतुः कारणम् । आनुलोम्यमाराध्यविचिन्तानुवर्तनम् ॥—दिवाविभा— ।
ननु अन्तशब्देन नञ्समासे स्वीकृतेऽपीष्टसिद्धौ सूत्रे लन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः । खरे
तु विशेषोऽस्ति नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणायादत्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु 'गतिकारकोपपदाकृत्'
इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातोदात्तत्वमिति ॥—दिवाकर इति । दिवा दिवसं करोतीति विग्रहः । दिवाभूता रात्रि-
रित्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् । मूलेऽनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणानि उक्तानि । कर एव
कारः । प्रज्ञादित्यादौ । कारं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किकरः बलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः चित्रकरः
क्षेत्रकरः जङ्घाकरः बाहुकरः इति ॥—वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरित्योक्तम् । माधवस्तु इष्टिरियमित्याह ॥
—पुंयोगे ङीषिति । यत् न्यासकृतोक्तं हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेण ट एव भवति तेन किकरणशीला किकरीत्युपपन्नं भव-
तीति तन्नादत्तव्यम् । परत्वाद्वा टच् बाधितत्वात्पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृत्तौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम्, अथ-
वा पचादिषु पाठः करिष्यत इति 'दिवाविभा—' इत्यस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीय पचादिष्वेव 'कियत्तद्बहुषु कृज्' इति
पठितव्यं वार्तिकमपीत्यमेव नेयमिति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे कर्मण्येन बाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां
परत्वादट्तेन बाध्यते तेन पुंयोगं विनापि किकरी स्यादेव पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीष्, कियत्तद्बहुष्वज्वेति प्रक्रियायां

॥ कर्मणि भृतौ । ३।२।२२। कर्मशब्दे उपपदे करोतेष्टः स्यात् । कर्मकरो भृतकः । कर्मकारोऽम्बः । ॥ न शब्द-
श्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु । ३।२।२३। एषु कृणो न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार
इत्यादि । ॥ स्तम्बशकृतोरिन् । ३।२।२४। ॥ श्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम् ॥ सम्बकरिर्मीहिः । शङ्करि-
र्वत्सः । श्रीहिवत्सयोः किम् । सम्बकारः । शङ्कराः । ॥ हरतेर्दतिनाथयोः पशौ । ३।२।२५। दतिनाथयो-
रुपपदयोर्हन् इन् स्यात्पशौ कर्तरि । इति हरतीति इतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम् ।
इतिहारः । नाथहारः । ॥ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । ३।२।२६। फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं ग्रहे-
रिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं बिभर्तीति आत्मम्भरिः । आत्मनो मुमागमः । भृज इन् । चाकुक्षिम्भरिः ।
चाम्नास्तु आत्मोदरकुक्षि । इति पेटुः । ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्चोरा इति मुरारिः । ॥ एजेः खश् । ३।२।२८।
प्यन्तादेजेः खश् स्यात् । ॥ अरुर्द्धिपदजन्तस्य मुम् । ६।३।६७। अरुणो द्विपतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते
उत्तरपदे न त्वव्ययस्य । शिवाच्छबादि । जनमेजयतीति जनमेजयः ॥ ॥ वातशुनीतिलशर्ध्वजधेदुतजहा-
तिभ्यः खश उपसंख्यानम् ॥ वातमजा मृगाः । ॥ खित्यनव्ययस्य । ६।३।६६। खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः
स्यात् । ततो मुम् । शुनिन्धयः । तिलन्तुदः । शर्धजहा मापाः । शर्धोऽपानशब्दः तं जहति इति विग्रहः । जहा-
तिरन्तर्भावितण्यर्थः । ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । ३।२।२९। अत्र वार्तिकम् ॥ स्तने धेटो नासिकायां
धमश्चेति वाच्यम् ॥ स्तनं धयतीति स्तनन्धयः । धेटश्चिवात् स्तनन्धयी । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः ।
॥ नाडीमुद्योश्च । ३।२।३०। एतयोरुपपदयोः कर्मणोर्ध्माधेटोः खश् स्यात् ॥ ॥ यथासंख्यं नेप्यते ॥ नाडि-
न्धमः । नाडिन्धयः । मुष्टिन्धयः । ॥ घटीखारीखरीपूपसंख्यानम् ॥ घटिन्धमः । घटिन्धय इत्या-
दि । खारी परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । ॥ उदि कूले रजिवहोः । ३।२।३१। उपपूर्वाभ्यां रजिवहिभ्यां कूले

विकल्पोक्तिस्वाकरविहृदलात्ममण्योऽपि पक्षे प्रसङ्गाच्चायुक्तैव । न चाजभावे 'दिवाविभा-' इति टः स्यादिति वाच्यम् ।
सूत्रे किमादिप्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभिरुक्तत्वात् । अथ वा सूत्रे किमापनयनस्य मास्त्विति ग्रंथिवादेन प्रक्रियाग्रन्थः
प्रशङ्क इति स्वीक्रियते । तथा च हेलाविविक्षायां कियत्तदिति वार्तिकेनाच्च, तद्विवक्षायां तु परलट् इति विषयविशेषे
व्याख्याभेदात् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्वेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया ॥—**कर्मणि
भृतौ** । धृतिर्वतनम् । कर्मावुत्तौ पुनः कर्मप्रहणात्स्वरूपपरतेत्याह—**कर्मशब्द इति** ॥—**स्तम्बकरिरित्यादि** ।
इनो निष्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदमायुदात्तम् ॥—**कुक्षिम्भरिरिति** । एवं च 'गिरिस्तु कनकाचलः कति न
सन्ति चादमवजाः किटिस्तु धरणीधरः कति न सन्ति भृदारकाः । मरुतु मलयानिलः कति न सन्ति शृङ्गानिलाः
प्रभुस्तु विबुधाश्रयः कति न सन्ति कुक्षिम्भराः ॥' इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव ॥—**एजेः खश्** । एज् कम्पने ।
एजेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो न तु शुद्धस्यका निर्देशः, खशः शिक्करणाद्विज्ञात् । तद्वि सार्वधातुक्त्वे सति शप् यथा
स्यादिति । न च शुद्धस्य शब्दस्य शपि सत्यसति वा विशेषोऽस्ति । न चोत्तरार्थे शिक्त्वमिति वाच्यम् । इहार्थवद्भवे संभवति
केवलोत्तरार्थत्वस्यान्याप्यत्वात्तदेतदाह—**प्यन्तादेजेरिति** ॥—**अरुर्द्धिपत्** । वर्णप्रहणे तदन्तविधेः सिद्धावप्यन्तप्रहणं
शुनिन्धय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुम्प्रवृत्त्यर्थम् । तथा हि अन्तःशब्दः समीपपरः अच्चासावन्तश्चेति विग्रहः । निपातना-
द्विशेषणस्य परनिपातः । समीपः । 'खित्यनव्ययस्य' इति सूत्रेण विहितो योऽच् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते । एवं च
जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेऽपि मुमसिद्धये प्रथमं खितीति ह्रस्वः प्रवर्तनीय इत्यवधेयम् ॥—**शर्धजहा इति** ।
शर्धनं शर्धः । शशु कुत्सायाम् । घञ् तं जहति इति ॥ ननु मापाः शर्धमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहती-
त्याशङ्क्यामाह—**अन्तर्भावितण्यर्थ इति** । यथासंख्यं वारयितुमाह—**अत्रेति** ॥—**धेटश्चिवादिनि** । अवयवे
अचरितार्थत्वादिति भावः । खशप्रत्ययान्तादेव धेटो डीबिष्टो नान्यत इति वर्धमानक्षीरखामिहरदत्तादयः । तेन
'पाप्राध्माधे-' इति शप्रत्यये 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये च टावेव । धया कन्या । गां धयतीति गोधा । अत्र च
संप्रदाय एव शरणम् ॥—**नासिकन्धम इति** । 'पाप्राध्मा-' इति धमादेशः ॥—**नाडीमुद्योश्च** ॥ **यथासंख्यं नेति** ।
एतच्चेहैव सूत्रे भाष्ये कृतौ च स्थितम् । यत्तु 'यथासंख्यम्' इति सूत्रे नाडीमुद्योरित्युदाहृतं भाष्ये तदप्राप्तिमात्राभिप्रायेणेत्येकं
शब्दकोशुभे तु मतभेदेन तद्वोच्यमिति स्थितम् ॥—**घटीखारीखरीष्विति** । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार ।
वातन्धमः वातन्धय इति, यत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूले एवोपेक्षितम् ॥—**उदि**—**कूले**— । ननु कूलसे-
वोच्छब्दस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् । अत्राहुः ।
नाडीमुद्योरिति वल्लाघवाडुकूलयोरिति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणानुपपदम् । एवं बोदीति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी
रजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्यसूत्रे कैयटे साष्टम् । किं च रजेः 'चकर्मकलात्मर्मीणीत्युपतिष्ठते तेन

कर्मण्युपपदे खश् स्यात् । कूलमुदुजतीति कूलमुदुजः । कूलमुद्वहः । ॥ वहाभ्रेलिहः । ३१।३२। वहः स्कन्धस्त्वेदीति बहंलिहो गौः । अदादिस्वाच्छपो लुक् । खशो छिन्वाञ्च गुणः । अभ्रंलिहो वायुः । ॥ परिमाणे पवः । ३१।३३। प्रस्थम्पचा स्थाली । खारिम्पचः कटाहः । ॥ मितनखे च । ३१।३४। मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र तापवाची । ॥ विध्वरुषोस्तुदः । ३१।३५। विधुस्तुदः । मुमि कृते संयोगान्तस्य लोपः । अरुस्तुदः । ॥ असूर्यललाटयोर्दशितपोः । ३१।३६। असूर्यमित्यसमर्थसमासः । दशिना नञः संबन्धात् । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राजद्वाराः । ललाटन्तपः सूर्यः । ॥ उग्रपश्येरंमदपाणिधमाश्च । ३१।३७। एते निपात्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं । तस्मिन्नुपपदे दशोः खश् । उग्रं पश्यतीत्युग्रपश्यः । इरा उदकं तेन साधयति दीप्यतेऽभिन्धनत्वादिति इरंमदो मेघज्योतिः । इह निपातनात् श्यञ्च । पाणयो ध्मायन्तेऽस्मिन्निति पाणिधमोऽध्वा । अन्धकाद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयो ध्मायन्ते । ॥ प्रियवशो वदः खच् । ३१।३८। प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ॥ गमेः सुपि वाच्यः ॥ असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती ॥ ॥ विहायसो विह इति वाच्यम् ॥ ॥ खच्च डिद्धा वाच्यः ॥ विहङ्गमः । विहङ्गः । भुजङ्गमः । भुजङ्गः । ॥ द्विषन्तपर्योस्तापेः । ३१।३९। खच् स्यात् । ॥ खचि ह्रस्वः । ६।४।९। खचपरे णौ उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विषन्ते परं वा तापयतीति द्विषन्तपः । परन्तपः । घटघटीग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विषतीं तापयतीति द्विषतीतापः । ॥ वाचि यमो व्रते । ३१।४०। वाक्शब्दे उपपदे यमेः खच् स्याद्व्रते गम्ये । ॥ वाच्यमपुरन्दरी च । ६।३।६९। वाक्पुरोरमन्तत्वं निपात्यते । वाच्यमो मौनव्रती । व्रते किम् । अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाचयामः । ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोः । ३१।४१। पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहणमसंज्ञार्थम् ॥ भगे च दारैरिति काशिका । बाहुल्येन लब्धमिदमित्याहुः । भगं दारयतीति भगन्दरः । ॥ सर्वकूलाभ्रकरीपेषु कषः । ३१।४२। सर्वङ्कषः खलः । कूलङ्कषा नदी । अभ्रङ्कषो वायुः । करीषङ्कषा वात्या । ॥ मेघर्तित्तमेषु कृञः । ३१।४४। मेघङ्करः । कृतिङ्करः । भयङ्करः अभयङ्गदेन तदन्तविधिः । अभयङ्करः । ॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च । ३१।४४। एषु कृजोऽण् स्यात् । चात् खच् । क्षेमङ्करः । क्षेमकारः प्रियङ्करः । प्रियकारः । मद्रङ्करः । मद्रकारः । वेति वाच्येऽणग्रहणं हेत्वादिषु टो मा भूदिति । कथं तर्हि अत्यारम्भाः क्षेमकरा इति । कर्मणः शेषस्वविवक्षायां पचाद्यच् । ॥ आशिते भुवः । ३१।४५। आशितशब्दे उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भवः ।

कूलं विशेष्यते नोच्छब्दः, असत्वाचित्वेनासंभवात् तदेतदाह—उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना ॥—विधुस्तुद इति । अरु-द्विषदजन्तस्य इत्युकारात्परो मुम् । 'तमस्तु राहुः स्वर्मानुः सैहिकेयो विधुस्तुदः' इत्यमरः ॥—अरुस्तुद इति । 'अरुस्तु-दस्तु मर्मस्पृक्' इत्यमरः । 'त्रणोऽब्जियार्मार्ममरुः' इति च ॥—असूर्यपश्या इति । 'पाप्राभ्मा-' इति पश्यादेशः । गुप्तिपरं चेदम् । एवं नाम राजद्वाराः गुप्ताः यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यन्ति किं पुनः परपुरुषमिति । तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगो न विरुध्यते । यदा तु सूर्याभावदर्शनमात्रं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा खश् न भवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः ॥—प्रियवशो वदः खच् । खकारो मुमर्थश्चकारस्तु 'खचि ह्रस्वः' इति विशेषणार्थ इति वृत्तिः । खे ह्रस्व इत्युच्यमाने 'एजेः खश्' जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति तदाशयः । 'एकानुबन्धग्रहणे ह्यनुबन्धस्य न ग्रहणम्' इति खशि न भविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रन्थस्यायुक्तत्वमाहुः । खशि प्रकृते प्रत्ययान्तकरणमुत्तरार्थम् । द्विषन्तप इत्यत्र ह्रस्वणिलोपौ यथा स्यातां शप् च माभूदिति । नन्वेवमुत्तत्रैव क्रियतामिति चेत् । सत्यम् । इह करणमन्यतोऽपि कश्चित् भवतीति ज्ञापनार्थं, तेन 'गमेः सुपि-' इति नापूर्वं वार्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव ॥—असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु वक्ष्यमाणेन 'गमश्च' इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥—विहङ्गम इति । विहायसा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः ॥ पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा 'खच् च डिद्धा' इति पृथक्करणसामर्थ्यादन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति—भुजङ्गमः । भुजङ्ग इति । इह 'गमेः सुपि-' इति खच् ॥—द्विषन्तप इति । 'अर्चाद्विषन्त-' इति मुमि कृते संयोगान्तलोपः ॥—वाचियमो व्रते ॥ निपात्यत इति । न चैवं खच् प्रत्ययोऽप्यत्रैव निपात्यतामिति वाच्यम् । व्रतादन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनबलादेव व्रतविषयता आश्रीयते तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाच्यमो व्रते पुरंदरश्चेति तदा इह 'वाचि यमो व्रते' इति सूत्रं 'पूःसर्वयोः-' इत्यत्र पुरिदारै-रित्यंशश्च शक्यमकर्तुम् ॥—पूःसर्वयोः— । दृ विदारणे अयमेव गृह्यते न तु दृ भये दृङ् आदर इत्येताविति संप्रदायः । असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु 'संज्ञायां भृतृवृजि-' इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ॥—आशितम्भव इति । यावता ओदनेन अतिथ्यादिभोजितो भवति स एवमुच्यते । इह वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितम्भवनं, घञ् तु बाध्यत एव सरूपत्वादित्याहुः । न चात्र कत्युदत्तमुत्खल्येषु वासरूपविधिर्नैति ल्युटो निषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घञादेर्बाधकत्वेन कत्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटोऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्बाध एव । एतच्च

ओदनः । आशितस्य भवनं आशितम्भवः । ॥ संज्ञायां भृत्पृथिव्यधिरसहितपिदमः । ॥ ३१२।४६। विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । रथन्तरं साम । इह रथेन तरतीति ह्युत्पत्तिमात्रं न स्वव्यवहारोऽनुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुंजयो हस्ती । युगंधरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुं पतः । अरिंदमः । दमिः क्षमनायां तेन सकर्मक इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितव्यर्थोऽत्र दमिः । ॥ गमश्च । ॥ ३१२।४७। सुतंगमः । ॥ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । ॥ ३१२।४८। संज्ञायामिति निवृत्तम् । एषु गमेर्डः स्यात् । द्विषसा-मर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । अन्तं गच्छतीत्यन्तग इत्यादि ॥ ॥ सर्वत्रपक्षयोरुपसंस्थानम् ॥ सर्वत्रगः । पक्षे पतितं गच्छतीति पक्षगः । पक्षमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् ॥ ॥ उरसो लोपश्च ॥ उरसा गच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्यः ॥ ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ ग्रामगः ॥ ॥ डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः ॥ विहगः । ॥ आशिपि हनः । ॥ ३१२।४९। शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । आशिपि किम् । शत्रुघातः ॥ ॥ दारावाहोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ॥ दारुशब्दे उपपदे आहर्वाद्धन्तेरण्टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दार्वाघाटः ॥ ॥ चारौ वा ॥ चार्वाघाटः ॥ ॥ कर्मणि समि च ॥ कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्संहन्तीति वर्णसङ्घाटः । पदसङ्घाटः । वर्णसङ्घातः । पदसङ्घातः । ॥ अपे क्लेशा-मसोः । ॥ ३१२।५०। अपपूर्वाद्धन्तेर्डः स्यात् । अनाशीरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः । ॥ कुमारशी-र्ययोर्णिनिः । ॥ ३१२।५१। कुमारघाती । क्षिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघाती । ॥ लक्षणे जायापत्योष्टक । ॥ ३१२।५२। हन्तेष्टकं स्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नी स्त्री । ॥ अमनुष्यकर्तृकं च । ॥ ३१२।५३। जायाघ्नसिलकालकः । पतिघ्नी पाणिरेखा । पितृघ्नं घृतम् । अमनुष्येति किम् । आलुघातः शूद्रः । अथ कथं बलभद्रः प्रलम्बभद्रः । शत्रुघ्नः । कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादिस्वसिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुलकादपि । ॥ शक्तौ हस्ति कपाटयोः । ॥ ३१२।५४। हन्तेष्टकं स्यात् शक्तौ घोलायाम् । मनुष्यकर्तृकमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कपाटघ्नश्चोरः । कवाटेति पाठान्तरम् । ॥ पाणिघ्नताडघौ शिल्पिनि । ॥ ३१२।५५। हन्तेष्टकं टिलोपो घर्षं च निपात्यते पाणिताडयोरुपपदयोः । पाणिघ्नः । ताडघ्नः । शिल्पिनि किम् । पाणिघातः । ताडघातः ॥ ॥ राजघ्न उपसंस्थानम् ॥ राजानं हन्ति राजघ्नः । ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्राध्रियेषु च्ययर्थेण्यचवौ कृभः करणे ह्युत् । ॥ ३१२।५६। एषु च्ययर्थेण्यच्ययन्तेषु कर्मसुपपदेषु कृभः ह्युत् स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्य-करणम् । अचवौ किम् । आढ्यीकुर्वन्त्यनेन । प्रतिषेधसामर्थ्यात् इह ह्युदपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ह्युद आशितभवनमित्युदाहरतो जयादित्यस्यापि संमतमेवेति दिक् । —संज्ञायां भृत्- । 'विश्वंभरः कैटभजित्' । 'रसा विश्वंभरा स्थिरा' इत्यमरः ॥ —व्युत्पत्तिमात्रमिति । तत्फलं तु स्वरावग्रहो 'रथन्तरमाजभारा वसिष्ठः' इत्यत्र हि रथमित्यव-गृह्णन्ति । कृदन्तप्रपञ्चकृतिस्वरेणान्तादात्तल चाधीयते । अखण्डत्वं त्वग्रहो न स्यात्तच्चिपयस्येत्याद्युदात्तश्च स्यात् ॥ —इत्युक्तमिति । माधवाद्यनुगोधेनेत्यर्थः ॥ —मतान्तरे न्विति । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः, इन्द्रियव्यापारोपरमस्तु दम इत्यादि वेदान्तप्रस्थानेहानुकूलाः । संज्ञायां किम् । कुटुम्ब विभर्तीति कुटुम्बभारः ॥ —गमश्च । पूर्वमुत्र एव गतिर्नोक्तः उत्तरमुत्रे गमेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । श्रुतप्रभृतीनां मामुदिति ॥ —सुदुरोरधिकरणे- । कर्मणि तु 'इषट्-सुगु-' इति खल्वेव । सुखेन गम्यत इति सुगमः पन्थाः । दुरगमः ॥ —दाराविति । शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गता तदाह — दारुशब्द इति । 'काष्ठ दारविन्धन त्वेधः' इत्यमरः । टविधानार्थमिदम् । अण तु 'कर्मण्यण' इत्येव सिद्धः । 'अलोऽन्यस्य' इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । अन्यथा हि टप्रत्ययः संभाव्येन ॥ दार्वाद्धन्तीति दार्वाघाटः । गोधाकालकादार्वाघाट-त्रस्ते वनसतीनाम् ॥ —कुमारशीर्ययोर्णिनिः । एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । 'मुयजती-' इत्यादिभिः सिद्धे ताच्छील्यावश्यकाधमर्ण्यविहोऽपि गिन्यर्थे शिरगः शीर्षभावाय वचनम् ॥ —लक्षणवर्तति । मुत्र लक्षणशब्दोऽर्श-आद्यजन्त इति भावः ॥ —जायाघ्न इति । जायामरणमुच्यते पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यान्मा स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एव पतिघ्नीत्यत्रापि बोध्यम् ॥ —अमनुष्यकर्तृकं च । मनुष्यभिन्नकर्तृकं कथं वर्तमानाद्धन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षःपिशाचादीनाहेति प्रागुक्तं तथापीह लक्ष्यानुगोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह —तिलकालक इत्यादि । नानुबन्धकृतमगारूप्यमिति टगणोः सारूप्याद्वारूप्यविशेषवृत्तंगह —बाहुलकादिति । —शक्तौ हस्ति- । शक्तौ किम् । विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुप-पत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यादयको विज्ञायते तेन स्ववर्त्तनं इन्नु या शक्तिः सा गृह्यते ॥ —कपाटघ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु अटतेः पचाद्यच् । 'कवं चाण्यं' इत्यत्र योगविभागात्कोः कवादेश इति हरदत्तः ॥ —आढ्यसुभग-॥ —च्ययर्थेण्विति । अभूततद्भावविषयेष्वित्यर्थः ॥ —आढ्यंकरणमिति । लिङ्गवि-शिष्टपरिभाषया आढ्याशब्देऽप्युपपदे यदा ह्युत् तदापि 'खित्यन्ययस्य' इति हन्वेन एतदेव रूपम् ॥ —आढ्यीकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ह्युत्तोऽभावेऽपि 'करणधिकरणयोश्च' इति न्युदा भवितव्यमित्यत आह —प्रतिषेधसामर्थ्या-

स्यादेव । अच्वावित्युत्तरार्थम् । ॥ कर्तरि भुवः खिण्वच्खुकजौ । ३।२।५७। आख्यादिषु र्व्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ सः । अनाख्य आख्यो भवतीति आख्यभविणुः । आख्यभावुकः । ॥ स्पृशोऽनुदके किन् । ३।२।५८। घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक् । ॥ कृत्विग्दधृक्स्निग्दगुणिगञ्जुयुजिकृञ्चां च । ३।२।५९। व्याख्यातम् । ॥ लयादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । ३।२।६०। ॥ समानान्ययोश्चेति वाच्यम् ॥ सट् । सटशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ॥ ॥ कसोऽपि वाच्यः ॥ तादृक्षः । सट्क्षः । अन्यादृक्षः । ॥ सत्स्वद्वि-पटुहृदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्तिप् । ३।२।६१। एभ्यः क्तिप्स्यादुपसर्गे सत्यसति च सुप्युपपदे । घुसत् । उपनिषत् । अण्डसुः । प्रसुः । मित्रद्विद् । प्रद्विद् । मित्रधुक् । प्रधुक् । गोधुक् । प्रधुक् । अश्व-युक् । प्रयुक् । वेदवित् । निविदित्वादि ॥ ॥ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः ॥ अग्रणीः । ग्रामणीः । ॥ भजो णिवः । ३।२।६२। सुप्युपसर्गे चोपपदे भजेणिवः स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् । ॥ अदोऽनन्ने । ३।२।६८। विद् स्यात् । आममति आमात् । सत्यात् । अनन्ने किम् । अन्नादः । ॥ क्रव्ये च । ३।२।६९। अवेविद् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् आममांसभक्षकः । कथं तर्हि क्रव्यादोऽस्य आशर इति । पकमांसशब्दे उपपदेऽण् । उपपदस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादिस्वात् । ॥ दुहः कञ्चश्च । ३।२।७०। कामदुघा । ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

दिति । तथाहि आख्याकरणमिति रूपं ल्युट्क्युनोस्तुल्यम् । न च क्युनि मुमहस्वौ स्यातामिति वाच्यम् । अनव्ययस्येति पयुदासात् । 'ऊर्यादित्विवाचश्च' इति निपातसंज्ञकत्वेन च्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च क्युनि सति 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासो लभ्यते, ल्युटि तु नेति वाच्यम् । ल्युट्यपि गतिसमासस्य संभवात् । तस्यापि नित्य-समासत्वात् । न च क्लीप्रत्यये विशेषः, ल्युटि 'टिड्ढा' इति सूत्रेण क्युनि तत्रत्येन क्युन उपसंख्यानं च डीपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः, ल्युटि लिट्स्वरेण क्युनि नित्स्वरेण कृञ् उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमन्वाविद्युक्तमिति वाच्यम् । केवलो-त्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तत्रैतदुक्तम्—इह ल्युडपि नेति ॥—भाष्यमते त्विति । भाष्यवार्तिकस्वरसेन ल्युटिङ् इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधात् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ॥—कर्तरि भुवः—॥—अच्यन्तेष्विति । अच्वावित्यनुवर्तते अन्यथा आख्याभविणुः आख्याभावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थ-मुत्तरार्थं चेति प्राश्नः । वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवाननुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्राणुपयोगो नेति स्पष्टीकरिष्यामणत्वाच्च । खंकारो मुमर्थः । चकारः 'चित्' इत्यन्तोदात्तार्थः । चकारो वृद्धार्थः । स्यादेतत् । खिण्वच् इकारो मास्तु खणुरित्येवो-च्यताम्, एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभिमतसिद्धेः, इकादित्सिद्धये इडागमे कृतेऽपि 'आगमा अनुदात्ताः' इति तस्यानुदात्तत्वात् । न च 'कृत्योकेणुच्चार्यादयश्च' इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य लाक्ष-णिकत्वात्पलणलयोरसिद्धत्वेनेण इति रूपभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेपि इकारे तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया अलंकृतादीण्युच एव ग्रहणं स्यात् त्वेतस्य । इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमिति चेदन्तैव खणुजयमस्तु तत्रेति कृते चकारानुबन्धसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणति चिन्त्यमेतत् । न चेह लाघवाभावादिकारोऽस्तु चकार एव मास्त्विति शङ्क्यम् । एकमात्रो ह्रस्वः व्यञ्जनं लर्थमात्रकमिति सर्वसमतत्वात् । यत्तु हरदत्तेनोक्तं पलणलयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः । स्रजपेक्षया ण्युक्तौ प्रत्युत प्रक्रियालाघायेन पलणलयोः करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् ॥

—निवृत्तमिति । ननु स्पृशेः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपद इत्येव प्राप्यत इति चेत् । अत्र प्राश्नः । पूर्वसूत्रात्कर्तरि इत्यनुवर्तते सा चानुवृत्तिः 'कर्तरि कृत' इत्यनेनैव कर्तरि किन्ः सिद्धत्वाद्यर्था सती कर्तृप्रचयार्था, कर्मण्युपपदे एकः कर्ता करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रचयस्था च सुबन्ते उपपदे इति फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थ-मिति पूर्वसूत्र एवोक्तम् । न चेह कर्तृप्रचयार्थं तदावश्यकमिति शङ्क्यम् । मन्त्रस्पृगित्यादेः क्तिपापि सिद्धेः । न च क्तिपि कुलं न स्यादिति वाच्यम् । किन्प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिवत्त्वादेव कुलसंभवादिति दिक् ॥—सहगिति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तरि प्रत्ययः रूढ्यर्थोऽनुगुणत्वात् ॥—सत्स्व-द्विष—। पदल विशरणार्थः । सू इति द्विषा साहचर्यात्सूतेरादादिकस्य ग्रहणं न तु सुवर्तिसूत्योः । युजिर् योगे युज समाधौ द्वयोरपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने विद विचारणे विद सत्तायां त्रयाणामपि ग्रहणम् । विदल लभे इत्यस्य तु न ग्रहणम् । विदेत्यकारस्य विवक्षितत्वात् ॥—घुसदिति । 'पूर्वपदात्' इति पलं तु न भवति छन्दसीत्यनुवृत्तेः । तथा च माघः—'मनस्तु येन घुसदाभ्यधीयत' इति । 'आदितेया दिविषदः' इत्यत्र तु सुषामादित्वात्त्वलमिति माधवादयः । उपनिषदित्यत्र तु 'सदिरप्रतेः' इति षः ॥—अग्रग्रामाभ्यामिति । 'स एषां ग्रामणीः' इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत् । नीरूपप्रत्ययविष-यत्वे चेदं, तेन कर्मण्यपि णत्वं न भवति । ग्रामनायः । ज्ञापकस्य सामान्यविषयत्वात् अग्रशब्दोपपदादपि णत्वं तेनाग्रणी-रित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥—अदोऽनन्ने ॥—विद् स्यादिति । 'जनसनखनकमगमो विद्' इति पूर्वसूत्रानुवृत्तेः । पूर्वसूत्रं त्विह नोपन्यस्तम् । तत्र हि 'छन्दसि सहः' इत्यतः छन्दसीत्यनुवर्तनात् ॥—कामदुघेति । धेनुरिति शेषः । कामं दोग्धीति

।३।२।७५। छन्दसीति निवृत्तम् । मनिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः । ॥ नेङ्गुडि कृति । ७।२।८।
 वशादेः कृत इप्न स्यात् । शृ । सुशर्मो । प्रातरिवा । ॥ विङ्गुनोरनुनासिकस्याऽऽत् । ६।४।४१। अनुनासि-
 कस्य आस्यात् । विजायत इति विजावा । ओणृ । अबावा । विच्, रोद् । रेद् । सुगण । ॥ किप् च । ३।२।७६।
 अयमपि दृश्यते । सत्सुद्धिपेति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उवाचत् । पर्णध्वत् । वाहभ्रद् । ॥ अन्तः । ८।४।२०। पदान्त-
 स्यातिर्तेनस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्याक्षिमित्तात्परश्वेत् । हे प्राण् शास इदितोषम् । मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥
 * आशासः कावुपधाया इत्वं वाच्यम् ॥ आशीः । इत्वावे । गीः । एः । ॥ इस्मन्त्रनकिपु च । ६।४।
 ९७। एषु छादेईस्वः स्यात् । तनुच्छत् । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । मो नो धातोः । प्रतान् प्रशान् । च्छोरित्यृह ।
 अक्षयूः । ज्वरत्वरित्यृह । जूः । जूरौ । जूरः । तूः । सृः । ऊः । वृद्धिः । जनानवतीति जनौः । जनौ । जनवः ।
 मूः । मुवौ । मुवः । सुमूः । सुम्वौ । सुम्वः । राहोपः । मूछां, मृः । मुरौ । मुरः । धुर्वी, धूः । ॥ गमः कौ ।
 ६।४।४०। अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गत् । ॥ * गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ परीतत् । संयत् । सुनुत् ॥
 * ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् ॥ लोपश्च । अमेगुः । अमेष्टः । ॥ स्थः क च । ३।२।७७। चात् किप् । शंस्यः ॥
 शंस्थाः । शमि धातोर्ल्यच् बाधितुं सूत्रम् । ॥ सुप्यजातो णिनिस्ताच्छीत्ये । ३।२।७८। अजाल्यं सुपि धा-
 तोर्णिनिः स्यात्ताच्छीत्ये षोत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम् । ब्राह्मणानामप्रयिता । ताच्छीत्ये किम् ।

विग्रहः ॥—अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । इह 'विनुपे छन्दसि' इत्यनो विच् प्रत्ययः । 'आतो मनिन्—' इति सूत्रान्मनिनादय-
 श्चानुवर्तन्ते तदाह—मनिन्कनिवित्यादि ॥—सुशर्मिति । मणु श्रुणातीति विग्रहः । प्रातः एतीति प्रातरिवा । इणः
 कनिपि 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुक् ॥—अबावेति । अनुनासिकस्य आत्वे अवादेशः । गं दीर्घनलोपौ ॥—रोद् रेडिति ।
 एष रिष हिंसायाम् । उपधागुणः जस्त्वचलं । वाहभ्रडिति पाठः । वाहादथात् प्रयतीति विग्रहः । श्रुतौ तु वहाभ्रडिति
 पाठः । वहः स्कन्धः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः ॥—अन्तः । अनितेरिति वर्तते अन्तश्चोत्तर-
 पदपेक्षो गृह्यते नानितरेपेक्षयाऽव्यभिचारगत आह—पदान्तस्येति ॥—हे प्राणिनि । अन प्राणने किप् 'अनुनासिकस्य-
 इति दीर्घः । 'न हिसंयुज्योः' इति नलोपनिषेधः । अन्यत्र तु नलोपेन भाव्यमिति संयुज्यन्मुदाहृतम् ॥—मित्रशी-
 रिति । लुप्तेऽपि किप्प्रत्यये प्रत्ययलक्षणन्यायेन हलादिकिप्रत्ययपरत्वमस्ति, वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्येतद्वर्णप्राधान्य
 एवेत्युक्तत्वादिति भावः ॥—आशास इति । शासु अनुशिष्टा आहः शासु इच्छायाम्, आत्मनेपदे 'शास इत्—' इत्यादिना सिद्धे
 क्वावेव उपधाया इलमिति नियमार्थमिदम् । तेन आशास्ते इति सिद्धमित्येके । अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं न नियमार्थं प्राप्त्यभा-
 वात् । न च 'शास इद्दृ हलोः' इति इलस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् । तत्राद्भाहचर्यात्परस्मैपदिन एव शासेप्रहणात् । यद्यपि
 'सर्तिशास्ति' इति सूत्रे पृथक् योगकरणादर्थे लुङि आगत समारतेति पदद्वयेऽयदिति सिद्धान्तस्तथायुत्तरार्थतया परस्मैपद-
 प्रहणानुवृत्तरेषाकारे स्पष्टतया परस्मैपदे दृष्टो यः शास्तिस्तस्मात्परस्यादिति निष्कर्षः । तथा चाऽशास्ते इत्यत्र इलप्रसक्तिरेव
 नास्तीत्याहुः । वस्तुतस्तु 'आशिषि लिटलोटी' 'क्षियाशीःप्रेषेपु' इत्यादिनिर्देशमेव सिद्धमिति नेदमपूर्ववार्तिकम् । ततश्च
 इत्वं वाच्यमित्यस्य इल व्याख्येयमित्यर्थः । आशिषीत्यायुक्तनिर्देशादिति दिक् ॥—सुम्वचिति । 'ओः गुपि' इति
 यण् ॥—स्थः क च ॥ शंस्य इति । किपि लुप्ते 'बुमास्था—' इति ईल न, म्यानिवद्भावस्य अनन्विधाविति निषेधात् ।
 प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणरूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु कैयटेनोक्तम् । ईल-
 मवकारादाविति वचनाद्वाच्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन ईलं नेति । ततः अतृण्डित्यादिसिद्धये प्रत्यय-
 प्राधान्ये अल्विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य तत्राप्यवकारादाविति वचनस्वीकारे गुप्तीवेति न सिध्येदित्यप-
 रितोषेण पक्षान्तरस्वीकार इति बोध्यम् । न तु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशीरित्यत्र कथमिलं
 भवेदिति चेत् । अत्राहुः । शासः इदिति । ततः अटि नियमार्थमिदम् । अजादां चेदिलं स्यादड्येव नान्यत्रेति हल्प्रहणं
 मास्त्विति ज्ञेयमिति । न चैवमपि हलादां पिति सार्वधातुके तृणह इमो विधानादतृण्डित्यादि तु नियमपक्षे न सिध्यती-
 त्यल्विध्यर्थमिति पक्षोऽपि स्वीकार्य इति वाच्यम् । 'उनो वृद्धिः—' इति सूत्रादल्लप्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यत्रानिष्टवाराणश्च
 'नाभ्यस्तस्याचि—' इति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् । एतच्च रुधादिगण एव व्याख्यातम् । स्यादेतत् । 'मुपि स्थः'
 'किप् च' इति सूत्राभ्यां ककिर्पा सिद्धौ तत्राह—शमीत्यादि । धातुप्रहणसामर्थ्यादि धातुमात्राद्भवञ्च प्रत्ययो हेत्वा-
 दिषु कृञ्च यथा बाधते तथा तिष्ठतेः ककिणवपि बाधेतेति 'स्थः कृ च' इत्यारम्भ इति भावः । नन्वेवं 'शमि धातोः—'
 इत्यस्यानन्तरं 'स्थः क च' इति सूत्र्यात् चकारेणाचि समुचिते सवर्णदीर्घेण शंस्था इति भविष्यति । एवं चोत्सर्गपवाद्ययोः
 समानदेशतया संदर्भशुद्धिरपि लभ्यते इत्याभावार्थं च न यतनीयमिति महद्वाच्यमिति चेत् । अत्राहुः । अशंस्था इत्यत्र
 'अच्कावशक्तौ' इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । 'कृङ्गणे गतिकारकपूर्वस्यापि' इति शंस्थाशब्दस्याजन्तत्वात् ।
 किबन्तेन नक्षमासे तु नक्षपूर्वपदप्रकृतिस्रः सिध्यतीति ॥—उष्णभोजीति । उष्णभोजुं शीलमस्य ॥—ग्रामस्थ-

उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारणोपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति व्याख्याया उत्प्रतिभ्यामाह्नि सत्तेरुपसंख्यान-
मिति पठितम् । हरदत्तभाष्यादिभिश्च तदेवानुसृतम् । तच्च भाष्यविरोधातुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि णिनिः ।
स बभूवोपजीविनाम् । अनुयायिवर्गः । पतत्यधो धाम विसारि । न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिरित्यादौ ॥ साधु-
कारिण्युपसंख्यानम् ॥ ॐ ब्रह्मणि वदः ॥ अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी । ॐ कर्तृ-
पमाने । ३।२।७९। णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तृरुपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्क-
रावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम् । अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम् । उष्ट्रः क्रोशति ।
ॐ व्रते । ३।२।८०। णिनिः स्यात् । स्थण्डिलशायी । ॐ बहुलमाभीक्ष्ये । ३।२।८१। पौनःपुन्ये श्लोके सुप्युपपदे
णिनिः । क्षीरपायिण उशीनराः । ॐ मनः । ३।२।८१। सुपि मन्यतेऽणिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । ॐ आत्ममाने
खश्च । ३।२।८३। स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुपि खश्च स्यात् चाणिनिः । पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितमन्यः ।
पण्डितमानी । खित्यनव्ययस्य । कालिमन्या । अनव्ययस्य किम् । दिवामन्या । ॐ इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।
६।३।६८। इजन्तादेकाचोऽम् यास च स्वाद्यम्बलिवन्ते परे । औतोऽम्शसोः । गामन्यः वामशसोः । खियं-
मन्यः । क्षीमन्यः । नृ । नरमन्यः । भुवंमन्यः । श्रियमात्मानं मन्यते श्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनात्

यितेति । मत्रि गुप्तपरिभाषणे नुरादिगाडपूर्वः । इदित्वातुम् । ताच्छील्यस्य विवक्षितत्वात् । अत एव 'न लोक-' इति
निषेधात् ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि पठो न कृता ॥—उपसर्गभिन्न एवेति । 'सम्प्रद्विष-' इति सूत्रे उपसर्गोऽपीत्युक्तत्वाद्-
उपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुपग्रहणं कृतमिति भावः ॥—भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये
सुबिति वर्तमाने पुनः सुपग्रहणं किमर्थमुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं तु सुपमात्रे यथा स्यादुदासारीष्यः प्रत्यासारिष्य इति ।
अस्यायमाशयः—'सम्प्रद्विष-' इति सूत्रे 'सुपि स्थः' इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते तच्च उपसर्गेतरपरम् । उपसर्गोऽपीति पृथ-
गुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थधिकारादुपसर्गेतरपरमेव स्यादिति निष्कर्षं तु मा भूद्विह सुपग्रहणम् । उपसर्गपीत्यंशस्याप्य-
नुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सूत्रमात्रे उपपदे णिनिः न खनुपसर्ग एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् ॥—
प्रसिद्धश्चेति । एवं च पाणिनीयानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोऽपि निर्बाध एव । अमरश्च प्रायुङ्क्त—'लिङ्गशेषवि-
धिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति दिक् ॥—साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । 'आ केः-' इति सूत्रे हि तच्छी-
लापृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनिं सत्येव संगच्छते ॥—ब्रह्मणि वदः । इदं तु वाचनिकमेव ।
अताच्छील्यार्थमिति । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्वर्तमानसाधुकारि-
परतया व्याख्यानं कृतम् । आ केरित्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छेतेति चेत् ।
अत्राहुः । भट्टपादानामयमाशयः । 'सुप्यजातौ-' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः । उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि
णिनिः । 'आवश्यकाधमर्ण्योणिनिः' इत्यावश्यकं णिनिस्तु तद्वर्तमानं पर्यवस्यति न लिह 'आ केः-' इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति ।
ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जानिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थ-
नमिति चेत् । अत्र नव्याः । 'सुप्यजातौ-' इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् । ब्राह्मणानाम-
श्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति ॥—मनः । बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मन ज्ञान इति दैवादिकस्येव
ग्रहणं न तु मनु अवबोधन इति तानादिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे खशि श्येनेव भवति न तूप्रत्ययस्तदाह—मन्यतेरिति ।
आत्ममाने—। मननं मानः, भावे घञ्, आत्मनो मान इति कर्मणि पठ्या समासः । स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वेन
सन्निहितकर्ता स्वपदार्थस्तदाह—स्वकर्मक इत्यादि ॥—चादिति । ननु वासरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति
किमर्थश्चकार इति चेत् । अत्राहुः । चकारेण विच्छेदाय णिनिः समुच्चयते । तेन 'करणे यजः' इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते
न तु खश्च, एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नोत्तरत्रेतीह न प्रवर्तते इति ॥—पण्डितमात्मानमिति । एक-
स्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम् । दर्शनीयमानी देवदत्तो
यज्ञदत्तस्य ॥—कालिमन्येति । 'क्रियाः पुंवत्-' इति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वादहस्यः । यच्चत्र 'क्यइमानिनोः-'
इति प्राप्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं तद्रमसोक्तमेव, मानिनिरूपाभावस्य स्पष्टत्वात् ॥—दिवामन्येति । अधिक-
रणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् ॥—इच्च एकाचः—। अमुग्रहणमिहावर्तते, तत एकेन अम् विधीयते
परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह—स्वाद्यम्बलिवदिति । एवं च 'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधान्मकारस्य नेत्संज्ञा, अत-
एव परश्च भवति । औतोऽम्शसोः' इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुवेवाम् गृह्यत इत्युक्तत्वादोत आकारश्च भवतीत्याशयेनो-
दाहरति—गामन्य इति ॥—नरमन्य इति । 'कृतोऽङि-' इत्यादिना गुणः ॥—भाष्यकारेति । अयं भावः । यथा
प्रज्ञादयः शम्भाः पुंयोगात्क्रियां वर्तन्ते पृथी गणिकेति तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तखलिङ्गः क्लीबः सन् कुळे वर्तते, तत्र 'हस्यो

श्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोरभावश्च । ॥ भूते । ३।२।८४। अधिकारोऽयम् । वर्तमाने लङिति यावत् । ॥ करणे यजः । ३।२।८५। करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेर्णिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । ॥ कर्मणि हनः । ३।२।८६। पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतस्ये चेति यावदधिक्रियते । ॥ ब्रह्मसृण्वृत्रेषु कृप् । ३।२।८७। एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्भूते कृप्स्यात् । ब्रह्माहा । भ्रूणहा । वृत्रहा । कृप् चेत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव भूते एव क्रिबेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव क्रिबेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् । ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः । ३।२।८९। सौ कर्मादिषु च कृजः कृप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्रिबेवेति नियमात्मकं कृतवानित्यत्राग्न । कृज एवेति नियमान्मन्त्रमधीतवान्मन्त्राध्यायः । अत्र न कृप् । भूत एवेति नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति चेति

नपुंसके-’ इति ह्रस्वः । मुम् तु न अपवादेनामा वाधात् । ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इत्यमो लुक् । न चैवं गौमन्य इत्यादावपि ‘मुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति लुक् स्यादिति वाच्यम् । अमुविधियामर्थ्यादेव तद्वाधादित्याहुः । अमुप्रत्ययस्तु ‘मधेऽप-
वादा-’ इति न्यायेन ‘मुपो धातुप्रातिपदिकयोः’ इति लुकमेव वाधते न तु ‘स्वमोर्नपुंसकात्’ इति लुकमिति भाष्यादीं स्थितम् । स्यादेतत् । नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्तिकथमत्रापवादेन अमा वाधादित्युक्तिः संगच्छेत ‘अर्द्धवत्-’ इति सूत्रे हि अन्तग्रहणस्य समीपवाचित्वेन ‘खित्यनव्ययस्य’ इति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् । मयम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतः सिद्धेऽपि ह्रस्वे यथा ‘खित्यनव्ययस्य’ इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थ स्वीक्रियते तथात्रापि भवेदित्यस्येव मुमः प्राप्तिरिति ॥—भूते । धातोरित्याधिकाराद्बाल्थर्थस्य विशेषणमिदम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्धानोरित्यर्थः ॥—करणे-। स्वरितत्वाण्णिनिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याह—णिनिः स्यादिति । गोमेन लतानिषेण यागं कृतवानित्यर्थः ॥—अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाध्यामानो यो यागः स लक्षणयाऽग्निष्टोमस्तनापूर्वं भावितवानित्युर्थः । उक्त च काशिकायाम् अग्निष्टोमः फलभावनायां करणमिति ॥—कर्मणि हनः ॥—पितृव्यघातीति । अत्र काशिका । कुतस्तत्ग्रहणं कर्तव्यमिह माभूत् चोरं हतवानिति । यद्यपिर्दं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादित्दं लभ्यत इत्याहुः ॥—चतुर्विध इति । अयमाशयः । इह सूत्रे ध्रुन्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतिवादान्ति-
स्ततः परिशेषाद्भूत इति । कृप् तु सर्वान्ते निर्दिष्टव्यः । विधेयत्वात् । तदेव वचनव्यक्तिः । ब्रह्मादिपूपपदेषु हन्तेर्भूते क्रिबिति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽन्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्नन्तरे भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्य-
वधारणे हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे लनन्तरत्वाद्विशेषेऽपि प्राथम्यादुपपदनियमो धातन्तरनिवृत्तिफलकः, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्रिबित्यवधारणे तु कृप्ह-
न्योरनन्तरंऽविशिष्टेऽपि प्राधान्याकालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्रिबेवेति वचन-
व्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अगृह्यमाणवि-
शेषात् चतुर्विधम्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यकाले
चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । अरिहयोगविचक्षणः । अरीन् हन्तीति अरिहा ग चासौ
योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थं प्रयोगाभावः ।
ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यकालयोर्धातन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति
वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्रिबिति प्रत्ययनियमेऽपि
ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदान्ते वर्तमानभविष्यकालयोर्हन्तेः कृप् भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा, अरिहेति
प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्मेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते क्रिबेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वि-
त्युक्तेरुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव । पितृव्य हतवान् पितृव्यघाती । इह ‘कर्मणि हनः’ इति भूते
णिनिः । कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते निष्ठा
तु भवत्येव । वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवाश्रित्यत । तस्मायमाशयः । धातुकाले हि नेह
सूत्रे ध्रुतौ किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपगोघो न्याय्यो न तूपपदप्रत्यययोः ध्रुमुपस्था-
पितत्वात् । एवं न्यायोपपद्येन भाष्येन सह विरोधात् श्रुतिमत्पुरुषेक्षमेवेति कैयटे स्थितम् । यन्विह हरदत्तेनोक्तं
धातूपपदविषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् ॥
—सुकर्म—॥—त्रिविध इति । धातुनियमस्तिह नेष्यते इति भावः ॥—क्रिबेवेतीति । भूते क्रिबेवेति
प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः ॥—कृज एवेतीति । सुकर्मादिषु कृज एवेति धातन्तरसंबन्धनिवृ-
त्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः ॥—भूत एवेतीति । भूत एव क्रिबिति कालान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः ॥

विषक्षायां न क्तिप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादप्यस्मिन्पुपपदे क्तिप् । शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् । ॥ सोमे सुजः । ३।२।९०। सोमसुत् । चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । ॥ अग्नौ चैः । ३।२।९१। अग्निचित् । ॥ कर्मण्ययाख्यायाम् । ३।२।९२। कर्मण्युपपदे कर्मण्येव कारके चिनोतेः क्तिप्स्यात् अस्याधारस्थलविशेषस्याख्यायाम् । इयेन इव चितः इयेनचित् । ॥ कर्मणीनि विक्रियः । ३।२।९३। कर्मण्युपपदे विपूर्वाक्षीणातेरितिः स्यात् ॥ ॐ कुत्तिसत्प्रहणं कर्तव्यम् ॥ सोमविक्रयी । घृतविक्रयी । ॥ दशोः कनिप् । ३।२।९४। कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा । ॥ राजनि युधिकृजः । ३।२।९५। कनिप्स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं योधितवान् राजयुध्वा । राजकृत्वा । ॥ सहे च । ३।२।९६। कर्मणीति निवृत्तम् । सहयुध्वा । सहकृत्वा । ॥ सप्तम्यां जनेर्देः । ३।२।९७। सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । ऋयापोरिति ह्रस्वः । ॥ पञ्चम्यामजातौ । ३।२।९८। जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्देः स्यात् । संस्कारजः । अदृष्टजः । ॥ उपसर्गे च संज्ञायाम् । ३।२।९९। प्रजा स्यात्सन्ततौ जने । ॥ अनौ कर्मणि । ३।२।१०। अनुपूर्वाजनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । ॥ अन्येष्वपि दृश्यते । ३।२।१०१। अन्येष्वप्युपपदे जनेर्देः स्यात् । अजः । द्विजः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाधिष्यभिचारार्थः । तेन धावन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि कचित् । परितः छाता परिखा । ॥ कक्तवत् निष्ठा । ३।२।१०६। एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । ॥ निष्ठा । ३।२।१०२। भूताध्वृत्तेर्धोतोनिष्ठा स्यात् । तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्तरि कृदिति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । ज्ञातं मया । स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् । ॥ निष्ठायामप्यदर्थे । ६।४।६०। प्यदर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यत्र निष्ठयां क्षियो

—स्वादिष्वेवेतीति । स्वादिष्वेव कृज इत्युपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः ॥—सोमे सुजः । इहापि चतुर्विधे नियम इति वृत्तिः । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतकालस्य कृपि नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोमसावः, अग्निं चितवान् अग्निचाय इत्यण् न भवति । मुनोतेः सोम इव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतेस्त्वग्नावेवोपपदे नियतत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत् इष्टकाश्चित्तवानिष्टकाश्चिदिति न भवति किं तु सुरासावः इष्टकाचाय इत्यणव भवति, सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् । असेस्तु चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं क्रीतवान् सोमक्रीः अग्निं भूतवान् अभिभूत इति क्तिप् न भवति किं तु सोमक्रायः अभिभार इत्यणव भवति । भूत एव कृपो नियतत्वात्सोमं मुनोति सोप्यति वेल्यर्थे क्तिप् न भवति । तथा अग्निं चिनोति चेप्यति वेल्यर्थे क्तिवभावः क्तिवणव ॥—कर्मण्ययाख्यायाम् ॥—इयेनचिदिति । समुदायोऽयं आहवनीयधारणार्थं इष्टकानिर्मितस्थलविशेषे निरूढः ॥—कर्मणीति ॥—कुत्तिसत्प्रहणमिति । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याङ्गभ्यते, यत्कर्म क्रियया संबध्यमानं कर्तुः कुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः । कुत्तिसत्प्रहणाग्नेह । धान्यविकायः ॥—दशोः कनिप् । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति सिद्धे नियमार्थमिदं कनिवेव यथा स्यात्सहनिर्दिष्टौ मनिन्वनिपौ माभूतां न वा अणादय इति । रोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनाशिष्ठा तु भवत्येव ॥—पारं दृष्टवानिति । एवं स्थिते ‘विश्वदृष्टनयना वयमेव’ इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृष्टानि तानि नयनानि येषां तु विश्वदृष्टनयना इत्येवं कनिबन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येवं वृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैयटाद्यभियुक्तेरनुक्तत्वादिति दिक् ॥—राजनि युधि कृजः—सहे च । इदमपि सूत्रद्वयं ‘दशोः कनिप्’ इतिवनियमार्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दशिग्रहणेन निर्वोहस्यापत्तिकलादियं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्वहोदासीना एवेति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥—मन्दुरायामिति । ‘वाजिशाला तु मन्दुरा’ इत्यमरः ॥—पुमनुजेति । इह जनिः सकर्मकः, अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् ॥—अन्येष्वपि दृश्यते । ‘सप्तम्यां जनेः—’ इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह—अजः । द्विज इति । न जायत इत्यजः, द्विजांतो द्विजः, ‘जन्मना जायते शब्दः कर्मणा जायते द्विजः’ इत्यभियुक्तोक्तः । ‘पञ्चम्यामजातौ’ इत्युक्तं जातामपि दृश्यत इत्याह—ब्राह्मणज इति ॥—अपिशब्द इति । यन् ‘अन्ताल्सन्ताप्’ इति प्रकरणे ‘अन्यत्रापि दृश्यते’ इत्युपसंख्यातं, तद्भूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्थस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाधिष्यभिचारार्थत्वात्तद्वा-र्तिकमनेनैव गतार्थम् । विभावितं चेदं ‘इको गुणवृद्धौ’ इति सूत्रे जनेर्दे प्रक्रम्य ‘गमेरप्ययं डो वक्तव्यः’ इति वदता भाष्यकारेण । एवं प्रकृतसूत्रस्थं ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति वार्तिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् ॥—कक्तवत् निष्ठा । ननु कक्तवलोः सिद्धयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः, सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां कक्तवलोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् । अत्राहुः । भाविनी संज्ञाऽत्र विज्ञायते स भूते भवति यस्योपपन्नस्य निष्ठेति भवति इत्याश्रयणे सामर्थ्यात् कक्तवलोर्विधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति ॥—प्यदर्थो भावकर्मणी इति । यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाप्यद्भवति, तथापि ‘तयोरेव’ इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तोऽर्थ इति स एवेह विवक्षित इति

दीर्घः स्यात् । ॥ क्षियो दीर्घात् । ८।२।४६। दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षितः कामो मया । श्रुयुः किति । श्रितः । श्रितवान् । भूतः । भूतवान् । क्षुतः ॥ ॐ ऊर्णोतेर्णुवद्भाषो वाच्यः ॥ तेन एकास्त्रबाहेद । ऊर्णुतः । नुतः । वृतः । ॥ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च वः । ८।२।४२। रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातस्य नः स्यात् निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च । शृ । ऋत इत् । रपरः । जन्मम् । शीर्णः । बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वासेह । कृतस्यापत्यं कार्तिः । भिन्नः । छिन्नः । ॥ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । ८।२।४३। निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्नानः । ग्लानः । ॥ ल्वादिभ्यः । ८।२।४४। एकविंशतेर्लृणादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या । ग्रहज्या । जीनः ॥ ॐ दुग्धोर्दीर्घश्च ॥ दु गतो । दूनः । दुदु उपताप इत्ययं पु न गृह्यते सानुबन्धकत्वात् । मृदुतया दुतयेति माघः । गूनः ॥ ॐ पूजो विनाशे ॥ पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्वत् ॥ ॐ सिनोतेर्प्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ सिनो प्रासः । प्रासेति किम् । सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृ-केति किम् । सितो प्रासो देवदत्तेन । ॥ ओदितश्च । ८।२।४५। भुजो । भुमः । दुओधि । उच्छूनः । ओहाह । प्रहीणः । स्वाद्य ओदित इत्युक्तम् । सूनः । सूतवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीडः पाठसामर्थ्यासेद । उद्गीनः । ॥ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः । ६।१।२४। द्रवस्य मूर्तेर्काठिन्ये स्पर्शे चार्थे इयैकः संप्रसारणं स्यान्निष्ठा-याम् । ॥ इयोऽस्पर्शं । ८।२।४७। इयैको निष्ठातस्य नः स्यादस्पर्शेऽर्थे । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किम् । शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम् । सङ्ग्रहो वृश्चिकः । शीतासंकुचित इत्यर्थः । ॥ प्रतेश्च । ६।१।२५। प्रतिपूर्वस्य इयः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रतिशीनः । ॥ विभापाऽभ्यवपूर्वस्य । ६।१।२६। इयः संप्रसारणं वा स्यात् । अभिग्रहणं घृतम् । अभिशीनम् । अवश्यानोऽवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न । समवश्यानः । ॥ अञ्चोऽनपादाने । ८।२।४८। अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यात् त्वपादाने । ॥ यस्य विभापा । ८।२।४९। यस्य कचिद्विभाषयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इण स्यात् । उदितो वेति क्त्वायां वेदत्वादिह नेद । समऋः । अनपादाने किम् । उदक्तमुदकं कृपात् । नग्नस्यासिद्धत्वाद्भवेति पत्वे प्राप्ते ॥ ॐ निष्ठादेशः पत्य-

भावः ॥—क्षियो—। क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, द्वयोरपि ग्रहणम् ॥—क्षितः काम इति । अन्तर्भावितव्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । एतच्च 'अक्षितोतिः सनेदिमम्' इति मन्त्रव्याख्यायां माधवग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामेनेत्यानु-दाहरणीयम् । इणिवेषसूत्रं स्मारयति—श्रुयुः किति इति ॥—क्षुत इति । दृष्टु शब्दे ॥—नुत इति । गु खुर्ता ॥—वृत इति । वृद्धं संभक्तौ, वृत्तं वरणे ॥—रदाभ्याम्—। इह रदाभ्यामित्यनेन तत्कारो विशेष्यते न निष्ठा तेन चरितमुदितमित्यत्र न, तत्कारस्येता व्यवहितत्वान्नेतदाह—परस्य निष्ठातस्येति ॥—बहिरङ्गत्वेनेति । निष्ठात-काराद्विभूततद्वितन्त्रिप्रत्ययमाधित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद्विद्वद्बहिरङ्ग इति भावः ॥—द्राण इति । द्रा कुत्सायां गर्ता ॥—ग्लानः ग्लान इति । ग्लै ग्लै हृषक्षये ॥—एकविंशतेरिति । त्रयादिषु प्लादयो द्वाविंशतिः पञ्चान्ते, तत्र पूर्वं विहाय त्वादयो ज्ञेयाः ॥—जीन इति । सिद्धत्वाप्रित्यलाच 'ग्रहज्या—' इति संप्रसारणे कृते 'संयोगादेरातः—' इत्यस्या-प्राप्तिः ॥—गून इति । गु पुरीषोत्सर्गं ॥—विनष्टा इति । धातुनामनेकार्थत्वात्पून् पवन इत्यस्य विनष्टोऽपि वृत्तिः ॥—सिनोतेरिति । पित्र बन्धने । प्रासरूपं कर्म प्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनोतेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः ॥—सिनो प्रास इति । पिण्डीक्रियमाणो प्रागो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशाद् बन्धनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ॥—प्रासेति किमिति । प्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः ॥—कर्मकर्तृकेति किमिति । प्रासकर्मकस्येतेवासु कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय प्रासकर्तृकस्येत्युक्तौ तु प्रासेन कण्ठः सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् ॥—भुज इति । भुजो कौटिल्ये । नलस्यासिद्धत्वात् शलि परतः कुलम् ॥—उच्छून इति । श्रवतेर्यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च 'हलः' इति दीर्घः ॥—प्रहीण इति । 'धुमास्था—' इति ईलम् ॥—सून इति । पूङ् प्राणिप्रसवे ॥—दून इति । दृङ् परितोषे ॥—ओदिन्मध्ये इति । यदि डीड इत् स्यात्तर्हि धातोः परो निष्ठातकारो न संभवतीति नलार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिता व्यवधाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुगोपेन इडाभावकल्पनाया एव न्याय्य-त्वात् । अन्ये तु सत्यपि इडागमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन गृहणादिता व्यवधानं नास्त्येवेतीदं सिध्यतीत्याहुः ॥ संस्थान इति । इयैङ् गतावित्यस्य 'आदेच—' इत्याग्वे 'संयोगादेरातः—' इति निष्ठातस्य नः ॥—यस्य विभाषा । यस्येत्वाधेधातुकापेक्षया षष्ठी । यदीयस्यार्धधातुकस्येत्यर्थः ॥—समऋ इति । अबु गतिपूजनयोः संपूर्वः, नलस्यासिद्धत्वात् शलि परतः कुलम् ॥—उदक्तमिति । उद्धृतमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतनु अबू व्यक्तीत्यस्य न लब्धेः । तेनात्र नला-भावः ॥—वृक्ण इति । ओवधू छेदने, 'ग्रहज्या—' इति संप्रसारणम् । नलस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपः 'जोः कुः'

स्वरप्रत्ययेद्धिधु सिद्धो वाच्यः ॥ वृक्णः । वृक्णवान् । ॥ परिस्कन्दः प्राच्यभस्तेषु । ८।३।७५।
पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । प्राच्येति किम् । परिष्कन्दः । परिस्कन्दः । परेक्षेति
विकल्पः । सम्भेरिति पत्वे प्राप्ते । ॥ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । ८।३।११४। अत्र षत्वं न स्यात् । ॥ दिवोऽवि-
जिगीषायाम् । ८।२।४९। दिवो निष्ठातस्य नः स्याद्विजिगीषायाम् । घृनः । विजिगीषायां तु । घृतम् ।
॥ निर्वाणोऽवाते । ८।२।५०। अवाते इति छेदः । निपूर्वाद्वातेनिष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणोऽग्नि-
मुनिश्च । वाते तु निर्वातो वातः । ॥ शुषः कः । ८।२।५१। निष्ठात इत्येव । शुष्कः । ॥ पचो वः । ८।२।५२।
पकः । क्षायो मः । ८।२।५३। क्षामः । ॥ स्यः प्रपूर्वस्य । ६।१।२३। प्रात् स्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
॥ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५४। निष्ठातस्य मो वा स्यात् । प्रस्तीमः । प्रस्तीतः । प्रारिक्म् । स्त्यानः ।
अनुपसर्गात् फुलक्षीबह्शोलाघाः । ८।२।५५। जिफला । फुलः । निष्ठातस्य लत्वं निपात्यते । कत्ववेकदे-
शस्यापीदं निपातनमिष्यते । फुलवान् । क्षीबादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वाप्राप्तस्येदोऽभावश्च
निपात्यते । क्षीबो मत्तः । कृशस्तुतुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गाकिम् । ॥ आदितश्च । ७।२।१६। आकारेतो
निष्ठाया इण्न स्यात् । ॥ ति च । ७।४।८९। चरफलोत्तर उल्थात्तादौ किति । प्रफुल्लतः । प्रक्षीबितः । प्रकृशितः ।
प्रोल्हाधितः । कथं तर्हि लोभद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लमिति । फुल्ल विकसने पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम् ।
॥ उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ॥ ॥ नुदविदोन्द्राप्राहीभ्योऽन्यतरस्याम् । ८।२।५६। एभ्यो निष्ठा-
तस्य नो वा । नुन्नः । नुत्तः । विचारणे रौधादिक एव गृह्यते उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्नः । वित्तः ।
वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेविन्नः । उन्दी । ॥ श्र्वीदितो निष्ठायाम् । ७।२।१४। श्र्वयतेरीदितश्च निष्ठाया इण्न ।
उन्नः । उत्तः । त्राणः । त्रातः । घ्राणः । घ्रातः । ह्रीणः । ह्रीतः । ॥ न ध्याख्यापृमूर्छिमदाम् । ८।२।५७। एभ्यो
निष्ठातस्य नत्वं न । ध्यातः । ह्यातः । पूर्तः । राहोपः । मूर्तः । मत्तः । ॥ वित्तो भोगप्रत्यययोः । ८।२।५८।
विन्दतेनिष्ठातस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते चार्थे । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । अनयोः किम् । विन्नः । विभाषा
गमहनेति कसौ वेदत्वादिह नेदः । ॥ भित्तं शकलम् । ८।२।५९। भिन्नमन्यत् । ॥ ऋणमाधमर्ण्ये । ८।२।६०।

इति कुलं च । उदित्वेन वेदकृत्वात् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया इडभावः । नुद्धिधिलोदेशविनामेषु वर्णकदेशस्यापि वर्णत्वेन
प्रहणादकारकदेशो रेफो निमित्तमिति 'अदृक्पवाङ्-' इति नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा । ऋवर्णात्रस्य
णत्वमिति यथाश्रुतपक्षेऽपि णत्वनिषेधार्थं भुत्रादिषु नृमनशब्दपाठादकारं निमित्तीकृत्यापि 'अदृक्पवाङ्-' इति णत्वं भ-
वत्येवेति दिक् ॥—परिस्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ वा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका ॥—घृन इति ।
'ऋगोः शङ्-' इत्यूट । क्षीण इत्यर्थः ॥—घृतमिति । विजिगीषया हि तत्राक्षाः पाल्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा ॥—
निर्वाणो वाते । वा गतिमन्धनयोः, निपूर्वाद्स्मान्निष्ठातस्य नत्वे णत्वम् ॥—वातश्चेत्कर्ता नेति । एवं च वातेन
हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः ॥—निर्वात इति । 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । नितरां वातो गत
इत्यर्थः ॥—शुष्क इति । शुष शोषणं ॥—क्षाम इति । क्षै क्षये । 'आदेचः-' इत्यात्वम् ॥—प्रस्तीमः प्रस्तीत
इति । स्तयै एवै शब्दसंघातयोः । आत्वे कृते 'संयोगादेः-' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते 'हलः' इति दीर्घः
पश्चाद्यण्वलादन्तत्वयोर्विरहान्न नत्वम् । संस्त्यान इत्यत्र तु भवत्येव ॥—क्षीबादिष्विति । क्षीवृ मदे, कृश तनुवे,
लाघृ शक्ताद्युत्पूर्वः एभ्यः क्तः ॥ ननु फुल्ल विकसन इत्यस्मादुल्लाधेय पचाद्यच्च इतराभ्यामिषुपधलक्षणे कप्रत्यये च
फुल्लादयः सिद्ध्यन्ति तर्हि सूत्रेणेत्यत आह—सूत्रं त्विति । निवृत्त्यर्थमित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य 'निष्ठा च
व्यजनात्' इत्याद्युदात्तस्य च सिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् ॥—उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इति च फुल्लेः पचाद्यच्
सिद्धं, तथापि उत्फुल्ल संफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् ॥—नुद विदो—'रदाभ्याम्-' 'संयोगादेरातः-' इति नित्ये प्राप्ते
हीनस्याप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम् ॥—वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । 'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेविन्न इष्यते । वेत्ते-
विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतेः' इति ॥—नुन्नः नुत्त इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः ॥—न ध्या—
र्धं चिन्तायाम् । ह्या प्रकथने । पृ पालनपूरणयोः । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मदी हर्षे ॥—पूरत इति । 'श्र्युकः किति'
इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति—राहोप इति ॥—मूर्त इति । 'आदितश्च' इति नेट् ॥—मत्त इति । 'श्र्वीदितः-'
इति नेट् ॥ वित्तेर्ज्ञानार्थकाद्विदेरिडा भाव्यं सत्तार्थकविदेर्विचारणार्थकविदेशे भोगप्रत्यययोर्वैतिर्न संभवतीत्याशयेनाह—वि-
न्दतेस्त्विति । विट् लाभ इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यत इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे—भोग्ये
प्रतीते चार्थे इति ॥—भित्तं शकलम् । भिदेः क्तः 'रदाभ्याम्-' इति प्राप्तनत्वस्याभावो निपात्यते । 'भित्तं शक-
लखण्डे वा' इत्यमरः ॥—भिन्नमन्यदिति । विदीर्णमित्यर्थः ॥—ऋणमाधमर्ण्ये । अधमं दुःखप्रदमृगमस्य सोऽधमर्णः

क्रधातोः के तकारस्य नवं निपात्यते अधमर्णव्यवहारे । ऋतमन्यत् । ॥ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । १६।१।२२। स्फीतः । ॥ इणिष्ठायाम् । ७।२।४७। निरः कुषो निष्ठया इद् स्यात् । यस्य विभाषेति निषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः । निष्कुषितः । ॥ वसतिधुधोरिद् । ७।२।५२। आभ्यां क्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यात् । उपितः । धुषितः । ॥ अञ्चेः पूजयाम् । ७।२।५३। पूजार्थादञ्चेः क्वानिष्ठयोरिद् स्यात् । अञ्चितः । गतौ तु अक्तः । ॥ लुभोऽविमोहने । ७।२।५४। लुभः क्वानिष्ठयोर्नित्यमिद् स्यान्नतु गार्ध्वे । लुभितः । गार्ध्वे तु लुब्धः । ॥ क्रिदाः क्वानिष्ठयोः । ७।२।५०। इड्वा स्यात् । क्रिडा उपतापे नित्यं प्राप्ते । क्रिडू विषाधने । अस्य क्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । क्रि-
शितः । क्रिष्टः । ॥ पूडश्च । ७।२।५१। पूडः क्वानिष्ठयोरिड्वा स्यात् । ॥ पूडः क्त्वा च । १।२।२२। पूडः क्त्वा निष्ठा च सेद किञ्च स्यात् । पवितः । पूतः । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । नोपधादित्यत्र हि क्त्वंवै संबध्यते । ॥ निष्ठा शीङ् स्विदिमिदिश्विदिधृषः । १।२।१९। एभ्यः सेणिष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुङ्लृट्-
र्थः । शोशितः । शोशितवान् ॥ ॥ आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । ३।४।७१। आ-
दिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् चाद्वावकर्मणोः । ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ७।२।१७। भावे आदिकर्मणि चादितो निष्ठाया इड्वा स्यात् । प्रखेदितश्चैत्रः । प्रखेदितं तेन । डिङ्विदेति भ्वादित्र गृह्यते । जिज्ञिः साहचर्यात् ।
स्विद्यतेस्तु स्विदित इत्येव । जिमिदा । जिश्विदा । दिवादी भ्वादी च । प्रमेदितः । प्रमेदितवान् । प्रखेदितः । प्रखे-
दितवान् । प्रधर्षितः । प्रधर्षितवान् । प्रधर्षितं तेन । सेङ्किम् । प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि । ॥ मृपस्तितिक्षायाम् ।
१।२।२०। सेणिष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । क्षमायां किम् । अपमृपितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः ।
॥ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् । १।२।२१। उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेणिष्ठा वा किञ्च स्यात् ।
द्युतितम् । द्योतितम् । मुदितम् । मोदितं साधुना । प्रद्युतितः । प्रद्योतितः । प्रमुदितः । प्रमोदितः साधुः । उदुपधा-
त्किम् । विदितम् । भावेत्यादि किम् । रुचितं कार्यापणम् । सेदकिम् । कुष्टम् ॥ ॥ शङ्विकरणेभ्य एवेत्यते ॥
नेह । गुध्यतेगुधितम् । ॥ निष्ठायां सेटि । ६।४।५२। गेलोपः स्यात् । भावितः । भावितवान् । श्वीदित इति
नेद । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गृह्, गृहः । वनु, वतः । तनु, ततः । पतेः सनि वेङ्क्त्वादिवभावे प्राप्ते द्विती-

तस्य भाव आधमर्ण्यं तेन व्यवहारविशेषो लक्ष्यते ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतीत्याशयेन व्याचष्टे ॥—अधमर्णव्यवहार
इति । स व्यवहारो दानृप्रहीनोः संबन्धो भवतीत्युत्तमर्णोऽपि प्रयोगो न विरुध्यते । लक्षणायां तु 'धारेरुत्तमर्णः' इति निर्देशो
लिङ्गम् ॥—स्फायः स्फी । स्फायी वृद्धौ । कथं तर्हि स्फीतिकाम इति । स्फीतमाचष्टे इति प्यन्तादच दः, अङ्गोपणि-
लोपौ ॥—यस्येति । 'निरः कुषः' इति विकल्पितेऽप्युदादिनि भावः ॥—उपित इति । यजादित्वात्संप्रसारणम् ।
'शास्वित्वे' इति षः । वसतीति शपा निर्देशः सप्रार्थः । वस्तेः सेट्त्वाद्भवितव्यमेवेदम् ॥—धुषित इति । एव च
'तस्यालमेषा धुषितस्य' इति प्रयोगो निर्वधि एवेति धुषेर्धातोर्भावे किपि 'तारकादित्वादि' इति धातुश्रुतिषु यदुक्तं तन्मा-
द्वर्तव्यम् । समानन्यायतया कुषितादावुपयोक्ष्यते इति वा कथंचिन्नेयम् ॥—अञ्चेः । उदित्वात् क्वायां विकल्पे प्राप्ते
निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इति निषेधे वचनम् ॥—अञ्चित इति । 'नाथः पूजयाम्' इति नलोपनिषेधः ॥—अक्त
इति । 'अनिदिताम्' इति नलोपः ॥—लुभो- । 'तीपसह' इति क्वायां विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् ॥
—पूडश्च । 'श्रुकः किति' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ॥—पूडः क्त्वा च । 'न क्त्वा सेद' इत्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रह-
णमिह व्यर्थमित्यत आह—उत्तरार्थमिति ॥—क्त्वंवेति । नतु निष्ठा चानुकृष्टत्वादिति भावः ॥—शोशित इति ।
'एनेकाचः' इति यण् ॥—आदिकर्मणीति । आद्येषु क्षणेषु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावात्त्रिणा न प्राप्नोतीति
वचनम् । आदिकर्मणि कस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः ॥—चादिति । अन्यथा तत्कर्माडिभ्यन्यायेन भावकर्मणोर्न स्या-
दिति भावः ॥—प्रखेदित इति । प्रशब्द आदिकर्मणोर्नार्थः, स्वदितमित्यादि भावं ॥—भ्वादित्रचेति । 'जिज्वादा स्ने-
हनमोचनयो' इति पठितः ॥—स्विद्यतेस्त्विति । 'ष्विदा गात्रप्रक्षरणे' इति दिवादिषु पठितस्य स्विदित इत्येवेति किञ्चवि-
षेधाभावादिति भावः । न च ष्विदेति दैवादिकोऽपि बीदिनि वाच्यम् । हरदत्तप्रन्धविरोधादिति भावः । अत्र हरदत्तः जिज्वादा
स्नेहनमोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते न तु जिज्वादा अव्यक्ते शब्दे इति भ्वादिर्षि मिदिना साहचर्यादित्याह । तच्चिन्त्यम् ।
भ्वादिष्वपि सिद्धेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह—दिवादी भ्वादी चेति । स्विदादी-
नाम् 'आदितश्च' इतीणनिषेधात्सेणिष्ठा न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृता ॥—अविस्पष्टमिति । मृष धातोस्तितिक्षा-
यामेव श्रुतिसत्त्वेऽपि सूत्रस्यतितितिक्षाग्रहणमेव ज्ञापयत्यनेकार्था धातव इति ॥—रुचितमिति । रुच दीप्तौ । 'गल्यार्थाकर्मक-'
इति कर्तरि क्तः ॥—कुष्टमिति । कुश आह्वाने रोदने च । ब्रश्वादिना षत्येष्टत्वम् ॥—गुधितमिति । गुध परिघेष्टने दिवादिः ॥—
संप्रसारणमिति । वचिस्वपीत्यनेन ॥—शून इति । दुःशिक्षि गतिवृद्धोः । 'हलः' इति दीर्घः 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नः ॥—
गृह इति । 'यस्य विभाषा' इति नेद इत्यध्वलवृत्तलोपदीर्घाः ॥—वतः ततः इति । 'अनुदात्तोपदेश' इति नलोपः ॥—सनि

याभिन्तेति सूत्रे निपातनादिद । पतितः । सेऽसिचीति वेङ्गत्वात्सिच्चे कृन्तत्यादीनामीदित्वेनानित्यत्वज्ञापनाद्वा । तेन धावितमिभराजधियेत्वादि । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्येव । दरिद्रितः । ॥ **ध्रुवध्वसान्तध्वान्तलभ्रम्लिष्टविरिब्ध-फाण्टबाढानि मन्थमनस्तमःसक्ताविस्फुष्टखरानायासभृशेषु** । ७।२।१८। ध्रुवधादीन्यष्टावनिङ्गानि निपात्यन्ते सुमुदायेन मन्थादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसंप्रकृताः सक्तवो मन्थो मन्थनदण्डश्च । ध्रुवधो मन्थश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लभ्रं सक्तम् । निष्ठानस्त्वमपि निपातनात् । म्लिष्टमविस्फुष्टम् । विरिब्धः खरः । म्लेच्छ रेभृ अनयो-रुपधाया इत्यमपि निपात्यते । फाण्टम् अनायाससाध्यः कषायविशेषः । माधवस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्टमिति वेदभाष्ये आह । बाढं भृशम् । अन्यत्र तु ध्रुमितम् । ध्रुवधो राजेति स्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेमितम् । फणितम् । बाहितम् । ॥ **धृषिशासी वैयात्ये** । ७।२।१९। एतौ निष्ठायामविनये एवातिदौ स्तः । धृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये धृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । धृषेरादिष्वे फलं चिन्त्यमिति हरदत्तः । माधवस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये विकल्पमाह । धृष्टम् । धर्षितम् । प्रधृष्टः । प्रधर्षितः । ॥ **दृढः स्थूलबलयोः** । ७।२।२०। स्थूले बलवति च निपात्यते । दृढ इति वृद्धौ । कस्येडभावः । तस्य ढत्वम् । हस्य लोपः । इदितो नलोपश्च । इहितः । इहितोऽन्यः । ॥ **प्रभौ परिवृद्धः** । ७।२।२१। वृह वृहि वृद्धौ । निपातनं प्राग्वत् । परिवृद्धितः । परिवृद्धि-तोऽन्यः । ॥ **कृच्छ्रगहनयोः कपः** । ७।२।२२। कपो निष्ठया इण्ण स्यादेतयोरर्थयोः । कटं दुःखं तत्कारणं च । स्यात्कटं कृच्छ्रमाभीलम् । कटो मोहः । कटं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कपितमन्यत् । ॥ **घुषिरविशब्दने** । ७।२।२३। घुषिर्निष्ठायामनिद स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम् । घुषितं वाक्यम् । शब्दने प्रकटीकृताभिप्रा-यमित्यर्थः । ॥ **अर्देः संनिविध्यः** । ७।२।२४। एतत्पूर्वादर्देर्निष्ठया इण्ण स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दि-तोऽन्यः । ॥ **अभेध्याविदूर्ये** । ७।२।२५। अभ्यर्णम् । नातिदूरं नासन्नं वा । अभ्यर्णितमन्यत् । ॥ **णेरध्ययने**

वेङ्गत्वादिति । 'तन्निपतिदिरातिभ्यः सनो वा इङ्गुच्यः' इति वचनात् ॥—**कृन्तत्यादीनामिति** । 'श्रीदित्-' इति निष्ठायामनिदकार्यं कृती छेदने, चृती हिंसाप्रन्थनयोः, वृती गात्रविक्षेपे, इत्येतेषामीदित्वकरणेन 'यस्य विभाषा' इत्यस्या-नित्यत्वज्ञापनाद्वा पतित इति सिद्धमित्यर्थः ॥—**ध्रुवध्व**—। ध्रुभ रांचलने 'ज्ञपस्तथोः-' इति धलम् । स्वन ध्वन शब्दे । इडभावे 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः-' इति दीर्घः । लगे सङ्ग, म्लेच्छ अत्र्यके शब्दे 'प्रथ-' इति पत्वे तुलम् । रेभृ शब्दे, फण गतौ । दीर्घः तुलम् । बाह प्रयत्ने इडभावे ढवधलतुलढलोपाः । अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह—**अनायाससाध्य इति** । 'धृष्णमौषधजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिपुल्य पूला यत्पीयते तत्फाण्टम्' इत्याहुः ॥—**वेदभाष्ये इति** । 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथश्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः ॥—**अन्यत्र त्विति** । मन्थादेरवा-च्यत्वे लित्यर्थः ॥—**धृषिशासी**—। जिष्टया प्रागल्भ्ये । शसु हिंसायाम् । अनयोः 'आदितः' 'यस्य विभाषा' इति सूत्राभ्यामि-ट्प्रतिषेधे हि सिद्धेऽन्यनयोर्वैयात्य एवानिदत्वं नान्यत्रेति नियमार्थमिल्याह—**अविनये एवेति** । विरुद्धं यातो वियातः अ-विनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु धृषेः 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मात् भवतीत्याशङ्क्याया-माह—**नास्तीति** । अनभिधानादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह—**अत एवेति ॥—माधवस्त्विति** । एवं च आदि-त्वस्य फलवत्त्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेव चिन्त्यमिति भावः ॥—**दृढः स्थूल-**। बलमस्यास्तीति बलः 'अर्श आदि-भ्योऽङ्' तदाह—**बलवतीति** । स्थूले मांसलः स च निर्बलोऽपि बलवान्, कृशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः ॥—**तस्येति** । तत्कारणेत्यर्थः ॥—**हस्येति** । ननु 'हो ङः' इति ढले ढोढे लोपनेव सिद्धमिति यस्य ढलं हस्य लोपश्च न नि-पात्यतामिति चेन्नैवम् । तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्रढिमेत्यत्र 'र कृतो हलादेर्लोपोः' इति रभावो न स्यात्परिदृढ्य गत इत्यत्र 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो न स्यात् । परिदृढस्यापलं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ् स्यात् । अतो-ऽसिद्धत्वनिश्चये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादी स्थितम् । अत एव 'ढलोपे-' इति सूत्रे अणः किं दृढ इति प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य तृढो वृढ इति प्रत्युदाहम् ॥—**प्रभौ**—। **निपातनमिति** । हलोपे प्रयोजनमपि द्रढिमा परिव्रट्पठ्ये-त्यादिसिद्धिरिति प्रागवदेव बोध्यम् ॥—**कृच्छ्रगहनयोः** । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते, कपतिहिंसार्थः ॥—**कटो मोह इति** । दुःखहेतुरित्यर्थः ॥—**घुषिरवि-**। घुषिरविशब्दार्थ इति भ्वादिः घुषिरविशब्दन इति चुरादिर्वि-शोरपि सामान्येन ग्रहणम् । ननु विशब्दनार्थदुष्पञ्चुरादिणिचा भाव्यं तत्तश्च णिचा व्यवधानाद् घुषेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिण्निषेधप्रसङ्गः, किं च विशब्दने लिण्निषेधभावाण्णिच्युपधागुणे 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमि-त्यपि स्मादिति चेत् । आत्राहुः । एवं तर्हि विशब्दनप्रतिषेध एव ज्ञापकः विशब्दनार्थस्य चुरादिणिजनित्य इति नास्त्युक्त-दोष इति दिक् ॥—**अग्नेः** । विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽन्यदविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादिवाच्यञ् । अ-स्मादेव निर्देशात् 'न नयपूर्वात्तत्पुरुषात्-' इति निषेधो न भवति । सामीप्य इत्येव नु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेः, तदेत-दध्वनयन्याचष्टे—**नातिदूरं नासन्नं वेति** । एवं च सामीप्य इति प्राचीनव्याख्यानमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः ॥

वृत्तम् । ७।२।२६। प्यन्तादृतेः कस्येडभावो णिलुक्वाधीयमानेऽर्थे । वृत्तं छन्दश्छात्रेण । संपादितम् । अभीतमिति यावत् । अन्यत्र तु वर्तित्वा रज्जुः । ॥ शृतं पाके । ६।१।२७। आतिश्रपयत्योः के शृभावो निपात्यते क्षीरहविषोः पाके । शृतं क्षीरम् । स्वयमेव विह्वलं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविष्योमन्यत्तु श्राणं श्रपितं वा । ॥ वादान्तशान्तपूर्ण-
दस्तरूपष्टच्छन्नज्ञप्ताः । ७।२।२७। एते णिवि निष्ठान्ता वा निपात्यन्ते । पक्षे । दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः । स्पाशितः । छादितः । जपितः । ॥ रुष्यमत्वरसंघुषाऽऽखनाम् । ७।२।२८। एष्यो निष्ठाया इङ् । रुषितः । रुष्टः । आन्तः । अमितः । तूर्णः । स्वरितः । अस्याऽऽदित्वेफलं मन्दम् । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । ॥ हृषेलोमसु । ७।२।२९। हर्षेर्निष्ठाया इङ्गा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम ॥ ॐ विस्मितप्रतिघात-
योश्च ॥ हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु । ह्रुष अलीके उदित्वाग्निष्ठायां नेदः । ह्रुष गृष्टौ इदः । ॥ अपचितश्च । ७।२।३०। चायतेर्निपातोऽर्थः वा । अपचितः । अपचायितः । ॥ प्यायः पी । ६।१।२८। वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः पीनः स्वेदः । सोप-
सर्गस्य न । प्रप्यानः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः स्यादेव । आपीनोन्धुः । आपीनमूधः । ॥ ह्लादो निष्ठायाम् । ६।४।
९। ह्रस्वः स्यात् । प्रहृष्टः । ॥ यतिस्यतिमास्थामित्ति किति । ७।४।४०। एषामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति ।
ईत्वदङ्गावयोरपवादः । दितः । सितः । मा माङ् मेङ् । मितः । स्थितः । ॥ शाच्छोरन्यतरस्याम् । ७।४।४१।
शितः । शातः । छितः । छातः । व्यवस्थितविभाषात्वाद्भूतविषये इत्येतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमि-
त्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः । ॥ दधातेर्हिः । ७।४।४२। तादौ किति । अभिहितम् । निहि-
तम् । ॥ दो दङ्गोः । ७।४।४६। घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति । चर्वम् । दत्तः । घोः किम् । दातः ।

णेः—अधीयत इति अध्ययनम् 'कृयल्युट्—' इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् ।—**णिलुक् चेति ।** * निपात्यत इति शेषः । लोपे हि प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः ॥—**शृतम् ॥**—**आतिश्रपयत्योरिति ।** आ पाके इत्यदादौ पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते मित्त्वार्थम् । श्रै पाक इति च भवादौ तस्यापि कृतालस्येह प्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणेनप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाधीयत इत्याहुः ॥—**शृभावो निपात्यत इति ।** 'प्यङ्ः संप्रसारणम्—' इति प्रकृतमेव संप्रसारणं न विहितम् । श्रयतेरपि श्रितमेव यथा स्यादिति । अत्र 'विभाषाभ्यवपूर्वस्य' इति विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता तेन क्षीरहविषोरेव शृभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह—**क्षीरहविषोः पाक इति ॥—अन्यसु इति ।** शाकादिः श्रपितमिति णौ मितं ह्रस्वः ॥—**वा दान्त—** शमु दसु उपशमे, पूरी आप्यायने दिवादिश्वरादिश्च । दसु उपशये, सश बाधने, छद अपवारणे । जपिमित् मित्संज्ञायां मारणतोषणनिशामनेष्वल्युक्तेः ॥—**रुष्य—** रुष रोषे 'ती-
पसह—' इति विकल्पितेदृक्त्वात् 'यस्य विभाषा' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम गत्यादिषु । अम रोगे इति चौरादिकसु न गृह्यते 'एकाचः' इत्यधिकारादित्याहुः ॥—**आन्त इति ।** 'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घः ॥—**तूर्ण इति ।** जिलरा संप्रभ्रमे 'ज्वरत्वर—' इत्यूर् निष्ठानलम् । 'आदितश्च' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एवं च आदित्वस्य फलमात्मनेपदमात्रं तच्च एष्वत्यादिवद्भ्रस्वानुबन्धत्वेऽपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह—**फलं मन्दमिति ॥—संघुष्टं इति ।** संपूर्वादं घुषेर्विशब्देने इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव ॥—**आस्वान्त इति ।** आङ्पूर्वस्य स्वेनेर्मनोऽभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः परत्वात् । आस्वान्तं मनः । आस्वानितं मन इति ॥—**हृषेः—** ह्रुष अलीके । उदित्वाग्निष्ठायां निदः, ह्रुष गृष्टौ सेट् उभयोरपि प्रहणमित्युभयत्रविभाषेयम् ॥—**पीनमिति ।** ओदित्वाग्निष्ठानलम् ॥—**प्यान इति ।** 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इतीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह—**सोपसर्गस्य नेत्यादि ।** अन्धुः कृपः ॥—**प्रहृष्ट इति ।** ह्लादी मुखे, ईदित्वादिडभावे 'रदाभ्याम्—' इति नलम् ॥—**यतिस्यति ।** दोऽवखण्डने, षोऽन्तकर्मणि, मा माने, माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, छा गतिनिवृत्तौ । दितपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः । न हि दितपं विना इयन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् 'दितपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः 'दादत्तः सासत्तः' इति । तत्र । यङ्लुकि हि इया भाव्यं दादितः सासित इति । तत्र ति कितीति वचनान्नास्ति प्रसङ्गः । किं च 'दो दङ्गोः' इति विधीयमान आदेशः अनेकाल्पत्वात्सर्वस्येति निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्साभ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त इति लघुदाहतरूपं कथमुक्तिर्संभव लभेतेत्याहुः ॥—**शाच्छो—** शो तदूकरणे । छो छेदने ॥—**दधातेर्हिः ।** दितपा निर्देशो धेतो निवृत्त्यर्थः ॥ तीत्यनुवृत्तेर्यङ्लुकि न । दाधितः । अत्रापि प्रसादकृता दितपा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वाद्वाधीत इति 'धुमास्था—' इतीलसुदाहृतं तत्पूर्ववदेव हेयम् ॥—**दो दङ्गोः ।** इहादेशः थान्त एव न तु तदधान्तः जडत्वे कृते संहितायासुख्यत्वेऽपि प्रक्रियाया दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाहुः । तान्ते दीर्घल्लाह्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानन्तं धान्ते दोषो नत्वाह्यः स्यान्निर्दोषत्वात् थान्तो माथ इति तदनुसारेणाह—**दथ् स्यादिति ॥—दात**

तान्तो वाचमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य दस्तीति दीर्घापत्तिः । तकारादौ तद्विधानात् । दान्तो वा धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठान्तत्वं धान्तत्वे झषस्तथोरिति धत्वं शङ्क्यम् । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ।
 ॥ अच उपसर्गात् ॥ ७।४।४७। अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति । चत्वंम् । प्रत्तः । अवत्तः । अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥ चशब्दाद्यथाप्राप्तम् ।
 ॥ दस्ति ॥ ६।३।१२४। इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यादादेशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । खरिचेति चत्वंमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । घुमास्थेतीत्वम् । धेद् । धीतम् । गीतम् । पीतम् । जनसनेत्यान्वम् । जातम् । सातम् । खातम् ।
 ॥ अदो जग्धिर्ल्यमिति किति । २।४।३६। ल्यबिति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्यात् ल्यपि तादौ किति च । इकार । उच्चारणार्थः । धत्वम् । झरो झरि । जग्धः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । निष्ठावामण्यदर्थ इति दीर्घः । क्षियो दीर्घादिति गत्वम् । प्रक्षीणः सः । ॥ वा क्रोशदैत्ययोः ॥ ६।४।६१। क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी । क्षितो वा । ॥ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८।३।८९। आभ्यां स्नातेः । सस्य पः स्यात्कौशल्ये गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । सुपीति कः । ॥ सूत्रं प्रतिष्ठातम् ॥ ८।३।९०। प्रतेः स्नातेः पत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् । ॥ कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ८।३।९१। कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम् । कपीनां स्थलं कपिस्थलम् । ॥ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ८।३।९६। एभ्यः स्थलस्य सस्य पः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् । ॥ गत्यर्थकर्मकश्चिपशीङ्स्यासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ॥ ३।४।७२। एभ्यः कर्तरि क्तः स्यात् भावकर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । ग्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शोपमधिशयितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारूढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा येनेत्यादि । ॥ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ॥ ३।४।७६। एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात्

इति । दाप् लवने अदाबिति निषेधात् घुत्वम् । इह सर्वे पक्षाः सापवादा इत्याह—तान्तो वेत्यादिना ॥—दीर्घापत्तिरिति । विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दस्तीत्यत्र द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्तकारादिवैति, तत्राये पक्षेयं दोषो नान्ये इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति—तकारादाविति ॥—निष्ठान्तत्वमिति । 'रदाभ्याम्' इत्यनेन ॥—सन्निपातेति । तादि निमित्तीकृत्य विहितो यो दान्ताद्यादेशः स तकारविधातकनत्वादिविधेर्निमित्तं न भवतीति भावः ॥—अच उपसर्गात् । तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि अपरं षष्ठ्यन्तं स्थानलाभायेति व्याचष्टे—अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनावृत्त पञ्चम्यन्तमेवास्तु किं तु द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्पत्वात्सर्वस्य घोरविध्यति एकतकारो हि 'अलोऽन्त्यस्य' इति वाधिला 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यथेवम् 'अपो भि' इत्युत्तरसूत्रेऽपि द्वितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः । पञ्चम्यन्तस्याच इत्यनुवृत्तेरचः परस्य पकारस्यैव भविष्यति तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य जस्त्वेन सिद्धमिष्टमिति ॥—अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणीत्येतत्प्रदत्तमित्यस्यैव विशेषण नेतेरपमसंभवात् । दातुं प्रकान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः ॥—इष्यते इति । तादेशवाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकलाश्रयेण ह्यवदत्तं विदत्तमित्यादिसिध्यति, उपसर्गलाश्रयेण तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचनमित्याहुः ॥—दस्ति । 'इकः काशे' इत्यत इक इति 'उपसर्गस्य घञि' इत्यत उपसर्गस्येति 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते 'अलुगुत्तरपदे' इत्यतोऽनुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषणं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधित्सदेतत्सकलमभिप्रेत्य व्याचष्टे—इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना । ननु चत्वंस्यासिद्धत्वादादेशतकारो नास्तीत्यत आह—आश्रयात्सिद्धमिति । 'अतो रोः' इत्युलं प्रति स्त्ववर्तिते भावः ॥—धीतमिति । 'दधातेर्हि' इत्यत्र लुग्विकरणस्य निर्देशात् धेद् पान इति भ्वादेर्हिर्न भवति, नापि दत् 'दो दद्रोः' इति द इत्युपादानादिति भावः ॥—उच्चारणार्थ इति । इदित्वे तु नुम् स्यादिति भावः ॥—धत्वमिति । 'झषस्तथोः' इत्यनेन 'झरो झरि' इति अनेन पाक्षिको ध्रलोप इत्यर्थः । इदानीं कार्यान्वयप्रपञ्चयति—आदिकर्मणि—। व्याख्यातम् ॥—प्रकृतः कटमिति । कटं कर्तुमारब्धवानित्यर्थः । प्रशब्द आदिकर्मण्येत्यतः । 'केनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वाद् द्वितीया । प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः ॥—नदीष्ण इति । नद्यां स्नातो नदीक्षाने कुशल इत्यर्थः ॥—गत इति । 'अनुदात्तोपदेश' इति मलोपः ॥—प्राप्त इति । प्रपूर्वे आप्ले व्याप्तौ व्याप्तिरपीह सूत्रे गतिशब्देन विवक्षितेति भावः ॥—ग्लान इति । ग्लै हर्षक्षये अकर्मकोऽयम् । 'आदेच' इत्यात्वे 'संयोगादेरातः' इति नलम् ॥—शेषमिति । 'अधिश्रीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मलम् ॥—अधिष्ठित इति । 'यतिस्यति' इति इत्वम् ॥—उपोषित इति । 'वसतिष्ठोः' इतीदं 'शासिवसि' इति पलम् ॥—अनुजीर्ण इति । जृप् वयोहानौ 'ऋत इद्धातोः' 'हलि च' इति दीर्घः ।

चाद्यप्राप्तम् । धौव्यं स्वैर्यम् । मुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः । भुक्तमेतदनन्तस्त्वैतच्छुर्गोष्यो दिरक्षवः ॥
 आसेरकर्मकत्वाकर्तरि भावे च । आसितो मुकुन्दः । आसितं तेन । गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः ।
 तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि । अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं भुक्ता ब्राह्मणा इति । भुक्तमस्ति एवामिति मत्वर्थोऽयम् ।
 वर्तमाने इत्यधिकृत्य । ॥ अतः क्तः । ॥ ३१२१८७ ॥ निक्षिपदा । निक्षिपणः । निक्षिप्य । इक्षुः । ॥ मतिबुद्धिपू-
 जायैभ्यश्च । ॥ ३१२१८८ ॥ मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः ।
 विदितः । पूजितः । अर्चितः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । शीलितो रक्षितः क्षान्त आकृष्टो जुष्ट इत्यादि । ॥ ननुंसके
 भावे क्तः । ॥ ३१२११४ ॥ क्लीबवविशिष्टे भावे कालसामान्ये क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । ॥ सुय-
 जोर्ङ्गनिप् । ॥ ३१२१०३ ॥ सुनोतेर्यजेश्च कुनिप्स्याद्भूते । सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा । यज्वानौ । ॥ जीर्यतेरत्तुन् ।
 ॥ ३१२१०४ ॥ भूत इत्येव । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः । वासरूपन्यायेन निष्ठापि । जीर्णो जीर्णवान् । ॥ छन्दसि
 लिट् । ॥ ३१२१०५ ॥ ॥ लिटः कानज्वा । ॥ ३१२१०६ ॥ ॥ कसुभ्य । ॥ ३१२१०७ ॥ इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट्
 तस्य विधीयमानौ कसुकानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । तं तस्थिवांसं नागरोप-
 कण्ठे इति । श्रेयांसि सर्वाण्यधिगम्युपस्ते इत्यादि । ॥ वस्वेकाजादसाम् । ॥ ७११६७ ॥ कृतद्विवचनानामेकाचामा-
 दन्तानां घसेश्च वसोरिदं नान्येषाम् । एकाच् । आदिवान् । आरिवान् । आत् । ददिवान् । जक्षिवान् । एपां किम् ।
 बभूवन् । ॥ भाषायां सदवसश्चुवः । ॥ ३१२१०८ ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्गा स्यात् । तस्य च
 नित्यं कसुः । निषेदुपीमासनबन्धधीरः । अध्युपुपस्तामभवज्जनस्य । शुश्रुवन् । ॥ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च

नलं णत्वम् ॥—मुकुन्दस्येति । अस्मत्तेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः । यायतेऽस्मिन्निति यान मार्गः । भुज्यतेऽस्मि-
 न्निति भुक्तं भोजनमित्यर्थः । त्रिष्वपि 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी ॥—निक्षिपण इति । 'आदितश्च' इति
 नेट् ॥—इक्षु इति । 'श्रीदितः—' इति नेट् नलोपः—राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी ॥—इष्ट इति ।
 'नीपमह—' इति षेदकत्वात् 'यस्य विभाषा' इति नेट् ॥—शीलित इत्यादि । शील एवार्था, रक्ष पालने, क्षम्य सहने, कुश
 आह्वानं, जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥—सुयजोर्ङ्गनिप् । सुनोतेरिति । पुञ् अभिपवे । यद्यपीह सु गतौ, पु प्रसवैश्वर्ययो-
 रिति निरनुवन्धकयोरेव ग्रहणं न्याय्यं, तथाप्यनभिधानादुभयपदिना साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भक्तीति भावः । इकारः
 सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु स्वार्थस्तुगर्थश्च ॥—यज्वेत्यादि । कनिपि कृते त्वत्र 'वचिस्वप्—' इति संप्रसारणं स्या-
 दिति द्विबुक्तः ॥—अतुनिति । नकारः स्वार्थः, क इत् ॥—जरन्निति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः 'उगिदचाम्—'
 इति मुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाच्च दीर्घः ॥—छन्दसि लिङिति । सूत्रस्यार्थमाह—भूतसामान्ये इति । न च
 'छन्दसि लुङ्लिट्' इत्यनेन गतार्थता शङ्का, धातुसंबन्धाधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंबन्धं विनापि भवतीति
 विशेषात् । अत्र व्याचक्षुः । कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र 'कृच्छृत्युताम्' इति गुणस्य निषेधार्थं सति प्रतिषेध-
 विषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु 'असंयोगाल्लिट्' इत्येव सिद्धं किञ्चित् ॥—त्रिमुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्द-
 सीति प्रकान्तलादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्तिकयोरपि क्रमुकानचोः 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्सावैधातुकत्वेन
 'सावैधातुकमपित्' इति द्वित्वादेव आजिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तितौवान् तिस्तिराण
 इत्यादौ 'कृच्छृत्युताम्' इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् । अत एव कित्करणसामर्थ्या-
 द्भाषायामपि क्रमुकानचौ स्त इति केषांचिदुत्प्रेक्षा नादत्तयेति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः ॥—कवयस्त्विति ।
 गतातुगतिकतयेति भावः ॥—वस्वे । वस्त्विवचिको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति—वसोरिति । नित्यत्वाद्
 द्वित्वे कृते एकाचत्वमेव नेति कथमिदं स्यादित्यत आह—कृतद्विवचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव
 ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः । 'नेट्' इति कृति' इति निषेधं बाधित्वा कादिनियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येते नियमोऽयमित्याह—
 नान्येषामिति ॥—आदिवानिति । अद भक्षणे द्वित्वहलादिशेषाभ्यासदीर्घसर्वणदीर्घेषु कृतद्विलोऽप्ययमेकाजे-
 वेतीह भवति ॥—आरिवानिति । क गतौ 'कृच्छृत्युताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादपि पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् ॥—
 ददिवानिति । दुदात्तं दाने । द्वित्वे नायमेकाच् इष्टमित्तत्वात् लोपो वा सति तस्मिन्भवतीत्यनेकार्थमादप्रहणम् ॥—
 जक्षिवानिति । 'लिङ्गान्तरस्याम्' इत्यादेशेऽस्मादेशः । कृते द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिप्रहणम् । अत्र व्याचक्षुः । द्वित्वा-
 त्पूर्वं परत्वात् 'घसिभसोर्हलि—' इत्युपधालोपः स्यात्तस्मिन् कृतेऽनच्कत्वात् द्वित्वमेव न स्यात् । न चास्य द्वित्वे कर्तव्ये
 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्यः, द्वित्वनैमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विवचनं एकाच्
 भवतीति । घसिप्रहणं, तस्मात्स्थानुत्तु परत्वादुपधालोपमिडागमो बाधते, कृते विडागमे 'गमहन—' इत्युपधालोपस्तस्य चाज्जि-
 मित्तत्वेन स्थानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । यद्वा 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधपक्षे त्पधालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपधालोपः 'शासिवस्ति-
 घसीनां च' इति पलं चर्त्तुं क्षः 'अभ्यासे चर्च' इत्यभ्यासपकारस्य जलमिति ॥—निषेदुपीमिति—। षट् विशरणादी

।३।२।१०२। एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषावामपि भूतमात्रे लिङ्गा तस्य नित्यं कसुः । इदं । उपेयिवान् । उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम् । उपेयुषी । उपेयविवक्षितम् । ईयिवान् । समीयिवान् । नन्पूर्वादभातेः कसुरिदभावश्च । धृतजयधृतेरभाशुष इति भारविः । अनुपूर्वाद्वचेः कर्तरि कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । ॥ विभाषां गमहनचिद्विशाम् । ७।२।६८। एण्यो बसोरिङ्गा । जग्मिवान् । जगन्वान् । जग्मिवान् । जगन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । विशिना साहचर्योद्विन्दतेग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । नेङ्गुशि कृतीतीणनिषेधः ॥ ॐ दशेश्च ॥ ददशिवान् । ददश्वान् । ॥ लटः शतृशानच्चावप्रथमासमानाधिकरणे । ३।२।१२४। अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शबादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । ॥ आने मुक् । ७।२।८२। अङ्गस्यातो मुमागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमानाधिकरण्येऽपि कचिन् । सन् ब्राह्मणः ॥ ॐ माड्याकृतेः इति वाच्यम् ॥ मा जीवन् यः परावशादुःखदग्धोऽपि जीवति । माङ्गि लुङिति प्राप्ते एतद्वचनसामर्थ्यात् । ॥ संबोधने च । ३।२।१२५। हे पचन् हे पचमान । ॥ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । ३।२।१२६। क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थे वर्तमानाद्वातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते । हेतुः फलं कारणं च । ॥ कृत्यचः । ८।४।२९। प्रपीयमाणः सोमः । ॥ ईदासः । ७।२।८३। आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । आदेः परस्य । आसीनः । ॥ विदेः शतुर्वसुः । ७।१।३६। वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा स्यात् । विदन् । विद्वान् । विदुषी । ॥ तौ सत्

‘लिटि धातोः-’ इति द्वित्वे ‘अत एकहल्मध्ये-इत्येवाभ्यासलोपौ ‘उगितश्च’ इति डीपि ‘वसोः-’ इति संप्रसारणे वलादित्वाभावोद्भेदः । ‘सदिरप्रतेः’ इति षलम् । पुंसि तु निषेदिवान् ॥—अध्युषुष इति । वस निवासे अधिपूर्वे ‘वचिस्वपि-’ इति संप्रसारणं द्वित्वह्लादिशेषसवर्णदीर्घाः इति भवत्संप्रसारणं प्रथमैकवचने तु अध्युषिवान् ॥—उपेयिवानना-।—इडिति । वलादिलक्षण एवेदं ‘नेङ्गुशि कृति’ इति निषिद्धः क्र्यादिनियमात्पुनः प्राप्तः ‘वस्वेकाजाङ्गसाम्’ इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिङ् स्यान्नान्येषामिति नियच्छता प्रतिषिद्धो निखलात् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्छत्वात् । न च सवर्णदीर्घेणैकाच्छत्वम् । ‘दीर्घ इणः किति’ इत्यभ्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभाव इति पक्षाश्रयेणात् । स एव वलादिलक्षण इदं इह प्रतिभूयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति । अत एवोदाहरति—उपेयुष इति । सति लिटि तस्य यणदेशे उपेयुष इति स्यादिति भावः ॥—अचिवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् ॥—ईयिवानिति । इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घे बाधिला आङ्गलात् ‘इणो यण्’ इति यण् भवति, वसोरिङागमे हि परत्राजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् ॥—वचेरिति । वच परिभाषण इत्यस्माद्वचो वचेर्वा कर्तरि न तु भावकर्मणोः । एतच्च निपातनाल्लक्ष्यम् ॥—जग्मिवानित्यादि । इदपक्षे ‘गमहन-’ इत्युपधालोपः ॥—लटः शतृ-॥—सामानाधिकरण्ये सतीति । यथप्यादेशरहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शतृशानचोस्तद् दृष्ट्वा स्थानिन्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते ॥—शबादीति । शित्वेन सार्वधातुकत्वादिति भावः ॥—पचन्तमिति । शतेरुगित्वाद्युम् । विक्रित्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः ॥—आने मुक् । ‘अतो येयः’ इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तं पचम्यन्तमप्यत इति पदं षष्ठा विपरिणम्यते, आने इति सप्तमीबलात् । न चादे इति षष्ठमीबलादान इति सप्तम्यन्तं पदं षष्ठा विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम् । षष्ठ्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्चरितार्थत्वात्तदेतदाह—अङ्गस्यात इति । प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातं । तदयुक्तम् । पचमान इत्यादौ ‘अनुपदेशाद्वसवर्धातुकमनुदात्तम्’ इति शानचः स्वरस्यासिद्धिसङ्गात् । अदन्ताङ्गस्येति पक्षे हि अङ्गभक्तो मुक् स चाङ्गमेव न व्यवध्यातदवयवमकारं तु व्यवध्यादेव अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वाभास्ति व्यवधानमित्यदोषः । ननु स्वरविधौ व्यञ्जनमवियमानवदिति परिभाषया मुकोऽवियमानवत्त्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् । अत्राहुः । हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमवियमानवन्नान्यत्रेत्याकाराह्वयम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषयं नोपयुज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि ‘हस्वनुङ्भ्यां मनुप’ इति मनुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् ॥—लङिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतं, तथापि धातोर्निष्ठाधिकारात्पचम्यन्तात्परं षष्ठा विपरिणम्यत इति भावः । न च ‘वर्तमाने लट्’ इत्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामोऽस्त्विति शङ्क्यम् । प्रत्ययविधौ षष्ठ्याः प्रकल्पकत्वं नास्तीति ‘गुप्तिज्जिञ्चः सन्’ इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात् ॥—प्रथमासामानाधिकरण्येऽपीति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेऽपीत्यर्थः । तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वेद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिद्ध्यति । अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमिल्यादौ तद्वित्समासौ न स्याताम् ॥—लक्षणहेत्वोः-। लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम् ॥—शयाना इति । शीङ् आत्मनेपदित्वात्परस्य लटः शानच् । अत्र शयनं लक्षणं चिह्नं पचनकर्तृकभोजनस्य न तु फलं नापि करणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ्निर्देशः ॥—अर्जयन्निति । अर्जे प्रतियन्ने चुरादिः, अर्जनार्थो वास इत्यर्थः ॥—हरिमिति । हरिदर्शने मुक्तौ कारणमित्यर्थः ॥—विदेः-। स्थानिवत्वादेव सिद्धे वसोरुगित्करणं

।३।२।१२७। तौ शत्रुशानचौ सत्संज्ञौ स्तः । ॥ लटः सद्भा । ३।३।१४। व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनाग्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संबोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं करिष्यतः । करिष्यन्नक्तिः । हे करिष्यन् । अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि कश्चित् । करिष्यतीति करिष्यन् । ॥ पूङ्ग्यजोः शानन् । ३।२।१२८। वर्तमाने । पवमानः । यजमानः । ॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । ३।२।१२९। एषु घोलेषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । शत्रून्निघ्नानः । ॥ इङ्धधार्योः शत्रुकृच्छिणि । ३।२।१३०। आभ्यां शत्रु स्यादकृच्छिणि कर्तरि । अधीयन् । वारयन् । अकृच्छिणि किम् । कृच्छ्रेणाधीते । धारयति । ॥ द्विषोऽमित्रे । ३।२।१३१। द्विषन् शत्रुः । ॥ सुजो यज्ञसंयोगे । ३।२।१३२। सर्वे सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः । ॥ अर्हः प्रशंसायाम् । ३।२।१३३। अर्हन् । ॥ आक्रेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । ३।२।१३४। किंपमभिष्याप्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः । ॥ तुन् । ३।२।१३५। कर्ता कटान् । ॥ अलंकृञ्जनिराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृषुसहचर इष्णुच् । ३।२।१३६। अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । ॥ णेदलून्यसि । ३।२।१३७। वीरुधः पारयिष्णवः । ॥ भुवश्च । ३।२।१३८। छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्णु वैष्णवमिति । निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः । एवं क्षयिष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्लुः । ३।२।१३९। छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित् । तेन स्थ ईद्वं ग्लानुः । गित्वाङ्ग गुणः । जिष्णुः ।

‘वसोः संप्रसारणम्’ इत्यत्र क्रसोरपि सामान्यग्रहणाथम् । तत्सामर्थ्याच्च ‘एकानुबन्धग्रहणं न व्यनुबन्धकस्य’ इत्येतदपि न प्रवर्तते ॥—पूङ्ग्यजोः—। शाननः शकारः सार्वधातुकत्वार्थः, नकारः स्वरार्थः । ण्युलादिवत्स्वतन्त्रोऽयं न तु शत्रादिवशदेशस्तथाहि सति चेति वाच्यं स्यात्पक्वे यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः । लदेशेषु वारसरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । किंच लदेशत्वे ‘लः कर्मणि च’ इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत इत्यते तु कर्तृथेव । एवं चानशः ‘इङ्धधार्योः’ इति शत्रुश्च स्वातन्त्र्यं बोध्यम् । अत्र केचित् । शाननो लदेशत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुस्तन्वित्यम् । परलान्तिस्वरप्रवृत्त्या पवमान इत्यादेरायुदात्तत्वे शाननोऽनुदात्तत्वरेष्टत्वात् । नन्वेपां लदेशत्वानङ्गीकारे सोमं पवमान इत्यादौ कर्मणि पठि स्यादिति चेन्मवम् । ‘न लोका-’ इति सूत्रे तुत्रिति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ॥—ताच्छील्य—। वचनग्रहणं स्पष्टार्थम् । चानशो लदेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदभ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्नुदाहरति—निघ्नान इति । ‘गमहन-’ इत्युपधालोपः ॥—इङ्धधार्योः—। इङ् आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति धारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाकले न सिध्यति लमार्वधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः ॥—सुजो यज्ञसंयोगे । सुनोतेः शत्रुप्रत्ययः स्यात् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् । नन्विह सुजो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषयकश्चेत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यावर्तयितुं शक्यत्वात् । अत्राहुः । संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्तरे ‘लटः शत्रुशानचौ’ इत्यनेनापि ‘न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्तमवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरलसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न संभवति । एकस्मिन्नागे एकस्यैव यजमानलादित्याशङ्क्य यागविशेषे तु संभवतीति दर्शयितुमुदाहरति—सर्वे सुन्वन्त इत्यादि । सत्रयागे हि बहवो यजमानास्त एव कृत्वित्वां कर्म सोमाभिपवन् कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादि बहुवचनात्स्यापि यजमानपरलं संभवतीति भावः ॥—अर्ह—। प्रशंसायां किम् । अर्हति चौरौ वधम् ॥—आ केः—। शीलदीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टैस्त्रिभित्तच्छब्दैः प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते ॥—किंपमभिष्याप्येति । ‘भ्राजमासधुर्विभुतोर्जि-’ इति वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥—कर्ता कटानिति । ‘न लोकाव्यय-’ इति पट्टीनिषेधः ॥—अलंकृञ्—। कृत्रिति डुकृञ् करण इत्यस्यैव न तु कृञ् हिंसायामित्यस्य ‘प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम्’ इति न्यायात् । निराङ्पूर्वोऽपि कृञ् स एव प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भावे । इह डुपचप् पाके, पतल गतां, मदी हर्षे, त्रयोऽपि उत्पूर्वोः पठ्यन्ते । तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थस्तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः । रुच दीप्तौ अपपूर्वः, त्रपूष लजायाम्, वृत्तु वर्तने, वृषु वृद्धौ, षह मर्षणे, चर गतावित्यादीति । आदिशब्दप्राप्तास्तु निराकरिष्णुः, प्रजनिष्णुः, उत्पचिष्णुः, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः इति । उत्पतिष्णुः ‘उत्पतिष्णु च चेरतुः खरदूषणौ’ इति भट्टिः । कालिदासोऽप्याह ‘एलानामुत्पतिष्णवः’ इति । केचित्तु पत इति स्थाने दान्तं सूत्रे पठित्वा पद गतावित्यस्मात्प्रत्ययमाहुः । उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रपिष्णुः वर्तिष्णुः वर्धिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः ॥—पारयिष्णव इति । ‘अयामन्ता-’ इति णेरय—नैतदिति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थमित्यर्थः ॥—ईद्वं नेति । ‘धुमास्था-’ इत्यादिनोगित्वादिति ‘किति च’ इत्यत्र

स्थासुः । चाट्टवः श्रुक् । कितीत्यत्र गकारप्रक्षेपादे । भूणुः ॥ ॐ दंशेच्छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दक्ष्णवः पशवः ।
 ॐ त्रसितगृधिधृषिषिपेः कृः । ॥ ३१२।१४०। त्रसुः । गृधुः । धृणुः । क्षिमुः । ॐ शमित्यष्टाभ्यो धिनुण् । ॥ ३१२।
 १४१। उकार उच्चारणार्थ इति काशिका । अनुबन्ध इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्व-
 विकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुमप्रसङ्गः । झलप्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विधानात् । नोदात्तोपदेश-
 स्तेति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । धमी । भमी । क्षणी । क्षमी । प्रमादी । उत्पूवोन्मदेः अलंकृत्रादिसूत्रे-
 णेण्युक्तो वासरूपविधिना धिनुणपि । उन्मादी । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिनीतीति तु प्रायिकम् । ॐ संपृचा-
 नुरुधाड्यमाड्यसपरिस्सुसंजपरिदेविसंजवरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषप्रिपहुहदुहयु-
 जाक्रीडविविचल्यजरजभजातिचरापचरामुपाध्याहनश्च । ॥ ३१२।१४२। धिनुण् स्यात् । संपर्की । अनु-
 रोधी । आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गी । परिदेवी । संजवारी । परिक्षेपी । परिराटी । परिवादी । परि-
 दाही । परिमोही । दोपी । द्वेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अति-
 चारी । अपचारी । आमोपी । अभ्याघाती । ॐ वौ कपलसकत्थस्त्रम् । ॥ ३१२।१४३। विकापी । विलासी ।
 विकत्थी । वित्तन्मी । ॐ अपे च लषः । ॥ ३१२।१४४। चाट्टौ । अपलापी । विलापी । ॐ प्रे लपसद्रुमथवद-
 वसः । ॥ ३१२।१४५। प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी । प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी । ॐ निन्दहिंसक्लिशखादविना-
 शपरिक्षिपपरिरटपरिवादिब्याभापासूत्रो बुञ् । ॥ ३१२।१४६। पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो बुञ् स्यात् । निन्दकः ।
 हिंसक इत्यादि । ण्वुला सिद्धे बुञ्चवचने ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन तृजादयो नेति । ॐ देविकुशोश्चो-
 पसर्गे । ॥ ३१२।१४७। आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गे किम् । देवयिता । क्रोष्टा । ॐ चलनशब्दार्थादकर्मका-
 युच् । ॥ ३१२।१४८। चलनार्थाच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मका-
 त्किम् । पठिता । विद्याम् । ॐ अनुदात्तेतश्च लहादेः । ॥ ३१२।१४९। अकर्मकायुच् स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनु-
 दात्तेतः किम् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्मकात्किम् । वसिता वञ्चम् । ॐ जुचङ्कर्म्यदन्द्रम्यसु-
 गृधिज्वलशुचलपपतपदः । ॥ ३१२।१५०। इति सौत्रौ धातुर्गतौ वेगे च । जवनः । चङ्कमणः । दन्द्रमणः ।

गकारं प्रलिख्य गिति किति द्वितीति व्याख्यानादिति भावः ॥—गकारप्रक्षेपादिति । नन्वेवं गकारे चत्वेस्यासिद्ध-
 त्वात् 'हशि च' इत्युलं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्तिकम्—'ग्लोर्गित्वात्र स्थ ईकारः क्लितो-
 रीत्वप्रशसनात् । गुणाभावलिपु स्मार्थः श्रुकोऽनिदृत्वं कगोरिति' ॥—दृक्ष्णव इति । दंश दशने 'प्रश्न' इत्यादिना
 षत्वे 'षठोः कः सि' इति कत्वम् 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् । 'अनिदितो' इति नलोपो न, ग्लोर्भिन्त्वेन प्राप्त्यभावात् ॥—
 प्रसूरिति । 'नेडुशि-' इति नेट् ॥—शमित्यष्टाभ्यो—। इतिशब्द आद्यर्थः ॥—शमिनीतरेत्यत्रेति । अत्र नव्याः ।
 विद्वत्तरेतिवत्सिलादिष्विति पुंवद्भावेन शमिनरेति भाष्यम् । न च उगित्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्भ्रस्वविकल्प एव भव-
 तीति वाच्यम् । पाक्षिकह्रस्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्भ्रस्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्बारेत्यादित्याहुः ॥—संपृ-
 चा—॥—संपर्कीति । पृची संपर्कं 'चजोः-' इति कृत्वं गुणः ॥—परिदेवीनि । देव देवने भ्वादिः, ण्यन्तस्य दीव्य-
 तेषु नेह प्रहणं लाक्षणिकत्वात् । अण्यन्तैः साहचर्याच्च ॥—अभ्याघातीति । अभ्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्हस्य कृत्वेन घः ।
 'हनस्तोऽचिण्लोः' इति नस्य तः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥—वौ कष—। कष हिंसार्थः । लस श्लेषक्रीडनयोः,
 कत्थ श्लाघायाम्, स्त्रम्भु विश्वासे ॥—अपे च लषः । लष कान्ता ॥—प्रे लप—। रप लप व्यक्तायां वाचि ॥—
 प्रमाथीति । मथे विलोडने ॥—निन्दहिंस—। इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन
 निर्देशः, अकारस्त्वगन्तुकः । केचित्तु विनाशीति ण्यन्तमेव पठन्ति, परिवादीति तु वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्बिवाद एव ।
 असूयतिः कङ्गादिर्यगन्तः, निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । स्यादेतत् । असूयतेरेव बुञ् विधेयो
 नेतरेभ्यः, निन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः । न हि तत्र लिन्स्वरनित्स्वरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाग्यायुदात्तत्वात् । असूयतेसु
 ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं बुञि तु 'जिनत्यादिर्नित्यम्-' इत्यादिश्रुता इति विशेषस्तदाह—ण्वुलेति ॥—
 तृजादयो नेति । नेदं ण्वुलिवषयकमेव ज्ञापकं किंतु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥—देविकुशोः—।
 दीव्यतेर्हेतुमण्यन्तस्य दिव कूजने इति चुरादिष्यन्तस्य च प्रहणम् ॥—चलनशब्दार्था—। चल कम्पने, चुप मन्दायां
 गतौ, कपि चलने, शब्द शब्दने चुरादिः, र शब्दे । चलन इत्यादि 'युवोः' इत्यनादेशः ॥—अनुदात्तेतश्च लहादेः ।
 ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेत् हलन्त एवेति तदन्तविधिं बाधित्वासामर्थ्याद्भलादिरेव प्रहीष्यते तत्किमादिप्रहणेनेति चेत् ।
 अत्राहुः । आदिप्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात्तथाहि सत्येधितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, जुगुप्सत इत्यादि च न सि-
 ध्येत् । अस्ति चेहानुदात्तेत्वं गुणादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ॥—जुचङ्कर्म्य—।

सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदिग्रहणं लपपतपदेत्युक्तञ्च बाधा माभूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिना-
स्तीति । तेनालंकृतस्तृष्ण । ॥ **क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च** । ३।२।१५१। कोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः । ॥ **न यः** ।
३।२।१५२। यकारान्ताद्युच् न स्यात् । क्रूयिता । क्षमायिता । ॥ **सूददीपदीक्षश्च** । ३।२।१५३। युच् न स्यात् ।
सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । नमिकम्पीति रेण युचो बाधे सिद्धे दीपेग्रहणं ज्ञापयति । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि-
नास्तीति प्रायिकमिति । तेन कन्ना कमना युवतिः । कम्प्रा कम्पना शाखा । यदि सूदेर्युच् न । कथं मधुसूदनः ।
नन्वादिः । ॥ **लपपतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्** । ३।२।१५४। लापुकः । पातुक इत्यादि । ॥ **ज-**
लपमिक्षकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । ३।२।१५५। जल्पाकः । भिक्षाकः । कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराकी ।
॥ **प्रजोरिति** । ३।२।१५६। प्रजवी । प्रजविनौ । प्रजविनः । ॥ **जिटक्षिविथ्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसृभ्यश्च** ।
३।२।१५७। जयी । दरी । क्षयी । विशयी । अलयी । वमी । अव्ययी । अभ्यमी । परिभवी । प्रसवी । ॥ **स्पृहि-**
गृहपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । ३।२।१५८। आद्याद्यश्वरादावदन्ताः । स्पृह्यालुः । गृह्यालुः ।
पत्यालुः । द्यालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वो द्रा । तदो नान्तत्वं निपात्यते । तन्द्रालुः ॥ ॥ **शीडो वाच्यः ॥ शयालुः ।**
॥ **दाधेदसिशादसदो रुः** । ३।२।१५९। दारुः । धारुः । सेरुः । शरुः । सदुः । ॥ **सृघस्यदः कमरच्** । ३।२।
१६०। समरः । वसरः । असरः । ॥ **भञ्जभासमिदो घुरच्** । ३।२।१६१। भङ्गुरः । भासुरः । मेदुरः । ॥ **वि-**
दिभिदिच्छिदेः कुरच् । ३।२।१६२। विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् । ॥ **इणशजिसर्तिभ्यः कर्प्** । ३।२।१६३।
हृत्वरः । हृत्वरी । नश्वरः । जित्वरः । स्त्वरः । ॥ **गत्वश्च** । ३।२।१६४। गमेरनुनासिकलोपोऽपि निपात्यते ।
गत्वरी । ॥ **जागरूकः** । ३।२।१६५। जागर्तूरूकः स्यात् । जागरूकः । ॥ **यजजपद्शां यङः** । ३।२।१६६।

कमिद्रमी यङन्तां, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म मीमृ गतां ॥—**पूर्वेणेति** । ‘अनुदात्तेतत्त्व’ इत्यनेन । इह पदिग्रहणं सकर्म-
कार्थमिति वृत्तिकृतोक्तम् । भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकात्र भविष्यतीत्युक्तत्वात् । ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह—
बाधा माभूदित्यादि ॥—परस्परमिति । निन्दादिसूत्रे हि तच्छील्यदिषु वासरूपविधानात् तृयादयो नेति ज्ञापित-
मिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ॥—**क्रुध-** । क्रुध कोधे, रष रोषे, मडि भूषायाम्,
भूप अलंकारे ॥—**न यः** । अय पय नय तय जय गताविति पठितस्य नयतेनायं निर्देशः अनुदात्तत्वादेव युचः सिद्ध-
त्वात्किंतु नेति पृथक् पदमिति मत्वाह—**यकारान्तादिति ॥—क्रूयिता क्षमायितेति** । क्रूयी शब्दे उन्धे च, क्षमायी
विभूतने ॥ **सूददीप-** । सूद क्षरणं, दीपी दीप्ता, दीक्ष मौण्ड्येज्यादां ॥—**ताच्छीलिकेष्विति** । परस्परमिति
शेषः ॥—**प्रायिकमिति** । न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश इति मन्तव्यं किंतु प्रायिकल एव
भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमैः ‘लपपतपद’ इत्युक्तवृषये तृत्रपि । गन्ता गामुकः । तथा ‘वी कपलग’ इति
घिनुष्विषये युजपि । विकर्त्ता विकर्त्थन इत्यादि सिध्यतीति भावः ॥—**जल्प-** । जप जप्त् व्यक्तायां वार्त्त, भिक्ष
भिक्षायां अलाभे लाभे च, कुट्ट छेदने, लुण्ट स्तेये, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचक्षुः । जल्पः चलनशब्दार्थादिति भिक्षेः
‘अनुदात्तेतत्त्व’ इति युचि प्राप्तं कुट्टलुण्टयोः ‘ण्डलुण्डसि’ इति दण्णिच प्राप्ते वृडस्तु ‘आदगमहनजन’ इति किकिनोः
प्राप्तयोरयं विधिरिति । षो ङीषदर्थ इत्याह—**वराकीति ॥—प्रजवी** । जु इति सौत्रो गल्थः ॥—**जिटक्षि-** । जि
जये, जि अभिभवे, दृष्ट आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगल्लोः, श्रिन् सेवायाम् विपूर्वः, व्यथ भयसंचलनयोर्नञपूर्वः ।
निपातनाश्रयो धातुना समासे नलोपे ततः प्रत्ययः । अम गत्यादिषु अभिपूर्वः ॥—**प्रसवीति** । पू प्रेरणे । अस्मादिनिः । वृड्
प्राणिगर्भविमोचने, वृड् प्राणिप्रसवे, इमौ न शृष्टे सानुबन्धत्वात् । ‘जिटक्षि-’ इत्यत्रैव प्रजु पठित्वा पूर्वसूत्रं ल्यकुमुचितम् ।
एवं हि पृथग्विभक्तिश्चकारश्च मास्त्विति सुवचम् ॥—**स्पृहि-** । स्पृह ईसायाम्, गृह् ग्रहणे, पत गती, त्रयश्वरादाविति ।
तेन गेयरादेशेन रूपसिद्धिरिति भावः । यथेवं णिच उपधागुणवृद्धी स्यातामत आह—**अदन्ता इति** । ततश्चाश्रोपस्य
स्थानिवत्त्वात्तद्भावः ॥—**तत्पूर्व इति** । तच्छब्दस्य समासोऽपि निपातनादिति बोध्यम् । दुधाच् श्रत्पूर्वः । श्रद्दालुः । धे-
टस्तु नेदं रूपम् । श्रत्पूर्वस्य तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचक्षुः । कथं कृपालुः । स्पर्धालुः इति कृपां स्पर्धां च लातीति विग्रहे
मृग्यादिलात्कुः ॥—**दाधेद-** । दुदाद्यदोदेडां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दाण्दापोरित्याहुः ॥—**भङ्गुर इति** ।
‘चजोः’ इति कुलम् । अभिधानस्वभावाद्भजेः कर्मकर्तृयैवेत्याहुः ॥—**विदिभिदि-** । विदेशानार्थस्यैव ग्रहणं न तु ला-
भार्थस्य व्याख्यानात् ॥—**छिदुरमिति** । कर्मकर्तरी प्रत्यय इति वृत्तिः, नेति तद्भाष्ये दृष्टम् । तथा च माघः मुह्ये
कर्तरी प्रायुङ्क्त—‘प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना’ इति । इह अदुरिति च्छेदः ॥—**हृत्वरः हृत्वरी-**
ति । इण् गतौ ‘हृस्वस्य पिति’ इति तुक् कित्वाङ्गुणाभावः । ‘टिड्ढा’ इत्यादिना त्रियां ङीप् ॥—**जागरूकः** । जागु-
रिति पञ्चम्यन्तं तद्याचष्टे—**जागर्तूरिति** । जागरूक इति सिद्धरूपमेव न तु निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊकस्याननुज्ञितप्रस-
ज्ञात् ॥—**यजजप-** ॥—**यायजूक इति** । यजेर्यङि द्विलादि ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासदीर्घः । अतो लोपे यस्य हलः

एभ्यो यङ्गन्तेभ्य ऊङः स्यात् । दशमिति भाविना अलोपेन निर्देशः । यावज्जुङः । जङ्गपूकः । दन्द्शूकः । नमि-
कम्पिस्स्यजसकमहिंसदीपो रः । ३।२।१६७। नञः । कम्पः । खेरः । जसिर्नञपूर्वः क्रियासातये वर्तते । अज-
खम् । सन्ततमित्यर्थः । कम्पः । हिसः । दीपः । नमनाशंसमिक्ष उः । ३।२।१६८। चिकीर्षुः । आशंसुः ।
भिष्णुः । विन्दुरिच्छुः । ३।२।१६९। वेचेर्नुम् इषेदछत्वं च निपात्यते । वेति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः ।
क्याच्छन्दसि । ३।२।१७०। देवाङ्गिगाति सुन्नयुः । आहगमहनजनः किकिनौ लिट् च । ३।२।१७१।
आदन्तादन्ताद्भाविभ्यश्च किकिनौ सञ्छन्दसि तौ च लिङ् । पपिः सोमं ददिर्गाः । बभ्रिव्रजम् । जग्मिर्गुवा ।
जग्मिर्व्रजममित्रियम् । जज्ञिः ॥ * भाषायां धाञ्ङ्गस्त्वगमिजनिनमिभ्यः ॥ दधिः । चकिः । सजिः । जग्मिः ।
जज्ञिः । नेमिः ॥ * सासहिवावहिचाचलिपापतीनामुपसंख्यानम् ॥ यङ्गन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनौ
पतेर्नाङ्गभावश्च निपात्यते । स्वपितृषोर्नेजिङ् । ३।२।१७२। स्वप्नः । तृणजः । तृणजः । तृणजः । इषेक्षेति
वाच्यमिति काशिकादौ । टृणजः । शृङ्ग्योराट् । ३।२।१७३। शराट् । वन्दारः । भियः कुक्कुनौ ।
३।२।१७४। भीरुः । भीरुकः ॥ * कुक्कुत्रपि वाच्यः ॥ भीरुकः । श्वेदाभासपिसकसो वरच् । ३।२।
१७५। स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पस्वरः । कस्वरः । यश्च यङ्गः । ३।२।१७६। यातेर्ङन्ताद्वरच् स्यात् ।
अतो लोपः । तस्य यलोपं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधालोपो व्योतिरिति यलोपः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्य आतो
लोपे प्राप्ते । वरे लुप्तं न स्थानिवत् । यायावरः । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुप्रावस्तुवः क्प् । ३।२।१७७।
विभ्राड् । भाः । भासौ । धूः । धुरौ । विद्युत् । ऊर्जः । पूः । पुरौ । दशिग्रहणस्यापकर्षाज्जवतेर्दीर्घः । जूः । जुवौ ।
जुवः । प्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्प् । प्रावस्तुत् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३।२।
१७८। क्प् । छित् । भिद् । दशिग्रहणं विध्यन्तरोपसंग्राहार्थम् । कचिदीर्घः कचिदसंप्रसारणं कचिद् कचिद्भवः । तथा

इति यलोपः ॥—जङ्गपूक इत्यादि । ‘जपजभदहदश-’ इत्यादिना नुक् । वावदृक्शब्दस्य ‘उल्लादयश्च’ इत्यत्र वक्ष्यते ।
माधवस्त्वाह कुर्वादिगणे वावदृक् इति पाठादेव यङन्ताद्दृक्प्रत्यय इति ॥—सनाशंस—। सनिति प्रत्ययग्रहणात्तद-
न्तग्रहणम् । षणु दाने । षणु संभक्ताविति धात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसोऽस्याः शंसु
इच्छायामित्यर्थः गृह्यते न शंसु स्तुताविति आडा सह निर्देशात् ॥—विन्दुरिच्छुः । विदुः ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरे-
षाम् । एवमिषेरपि इच्छार्थकस्यैव ग्रहणं नत्वपि गतौ, इष आभीक्ष्ण्य इत्यनयोः । अनभिधानान्निपातनाद्वेति भावः । विन्दु-
शब्दस्य पञ्चर्गायादिः । विदि अवयवेऽस्मान्मृगयादिवात्कुप्रत्यये बोध्यः ॥—क्याच्छन्दसि । क्य इति क्यच्क्यङ्क्यङां
सामान्यग्रहणम् । क्यान्ताद्भातोऽञ्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उपप्रत्ययो भवतीति काशिका, किणः क्य इति व्याख्यानाङ्कण्डा-
दिरपि गृह्यते । तेन ‘तुरप्यवोऽङ्गिरसो नक्षत्रं’, ‘समर्थं सपर्यवः’, ‘यमस्य योर्नां शकुनं भुग्भुम्’ इत्यादि सिद्धम् । तुर त्वरा-
यान्, सपर पूजयाम्, भुरण धारणपोषणयोरित्येते कण्डादिषु पठिताः । अथ कथं ‘सन्तः प्रणयिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्य-
नस्यवः’ इति भट्टपादाः । मृगयादिषु अस्यशब्दो द्रष्टव्य इति हरदत्तः ॥—सुन्नयुरिति । सुन्नशब्दात्क्यचि तद-
न्तादुः । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति निषेधात् ‘क्यचि च’ इति ईलम् ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घश्च न भवति ॥—आह—।
‘ऋदोरप्’ इतिवदादिति दकारो मुखमुखार्थो न लयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद् इत्यनेन दीर्घोऽपि गृह्यते ततुरिज-
गुरिः । तृ हवनतरणयोरित्यस्य गृ निगरण इत्यस्य च ‘बहुलं छन्दसि-’ इत्युक्ते रूपमिति प्राच्यः । वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृति-
विशेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किकिनौ लिट्चेत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथाच वार्तिकम् । ‘किकिनामुत्सर्गश्छन्दसि
सदादिभ्यो दर्शनात्’ इति । उदाहृतं च भाष्ये संदिर्नेमिरित्यादि । एवं स्थिते आदिति तत्परकरणेऽपि न क्षतिरिति ध्वनयन्नाह
—आदन्तादन्तादिति ॥—बभ्रिव्रजमिति । ‘न लोका-’ इति षष्ठीनिषेधाद्वितीया । किकिनोः स्थाने तिबादयो न
लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरूपावधेनैव कार्यानिर्देशात् । छान्दससूत्रद्रव्योपन्यसनं भाषायां धात्रित्यादिवार्तिकविषयविवेचनार्थम् ।
इह च वार्तिके गर्भित्यर्थपि न दृश्यते तथापि धातुवृत्तौ कचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः ॥—जग्मरिति । ‘गमहनजन-’
इत्युपधातोः ॥—जग्मरिति । ‘अभ्यासाच्च’ इति कुलम् ॥—दधिरिति । आतो लोपः ॥—नेमिरिति । एवाभ्यासलोपो ॥
—सासहीत्यादि । यङोऽतो लोपे यलोपः । अभ्यासदीर्घः ॥—नीगभावश्चेति । ‘नीगवञ्चु-’ इत्यादिना प्राप्तस्य नीगगम-
स्याभाव इत्यर्थः ॥—तृणगिति । द्विचान्न गुणः । नजिङ् इकार उच्चारणार्थः ॥—कुक्कुत्रपीति । अत एव ‘भीरुभीरुक-
भीलकाः’ इत्यमरः ॥—ईश्वर इति । ‘नेद्वशि-’ इदौऽभावः ॥—पेस्वर इति । पिष्ठ पेष्ठ गतौ ॥—कस्वर इति । कस
गतौ ॥—भ्राज—। आ केरित्युक्त्वातच्छीलादिष्वयं क्प् । भ्राज् दीप्तौ, धुर्वा हिंसायाम्, युत दीप्तौ, ऊर्जे बलप्राप्तनयोः,
पृ पालनपूरणयोः, जु गतौ सौत्रः । प्रावपूर्वः घृञ् स्तुतौ ॥—विभ्राडिति । ‘ब्रश्च-’ इति षत्वम् । जश्लचत्वे ॥—
धूरिति । ‘गलोपः’ इति वलोपः ‘वोरुपधायाः-’ इति दीर्घः ॥—ऊर्गिति । वोः कुः । ‘रात्स्य’ इति नियमात्र संयोगान्तलोपः ।
—पूरिति । ‘उदोष्पपूर्वस्य’ इत्युलम् । ‘वोः’ इति दीर्घः ॥—वाक् । प्राडिति । इह दीर्घः संप्रसारणाभावश्च । संप्रसारण-

च वार्तिकम् ॥ ॐ किञ्चिच्चिप्रच्छयायतस्तुकटपुजुधीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ किञ्चचीत्यादिना उणादि-
सूत्रेण केषाचित्सिद्धे तच्छीलादौ तुना बाधा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तीति वाक् । पृच्छतीति प्राद । आयतं
स्वांतीति आयतस्तुः । कटं प्रवते कटप्रः । जृह्तः । श्रयति हरिं सा श्रीः ॥ ॐ द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च ॥ दक्षि-
ग्रहणादभ्याससंज्ञा । विद्युत् । जगत् ॥ ॐ जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ जुहूः । दृ भये । अस्य हस्वश्च । दीर्घति दृहत् ॥
ॐ ध्यायतेः संप्रसारणं च ॥ धीः । ॥ भुवः संज्ञान्तरयोः । ३१२।१७९। मित्रभूनां कश्चित् । धनिकाधर्मण-
योरन्तरे यस्तिष्ठति विश्वासार्थं स प्रतिभूः । ॥ विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । ३१२।१८०। एभ्यो भुवो डः स्यात् तु
संज्ञायाम् । विभुर्व्यापकः । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूनां कश्चित् ॥ ॐ मितद्वादिभ्य उपसं-
ख्यानम् ॥ मितं द्रवतीति मितहुः । शतहुः । शंभुः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भवति । ॥ धः कर्मणि घ्नून् । ३१
२।१८१। घेतो धाजश्च कर्मण्यर्थं घ्नून् स्यात् । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु । ॥ दाक्षीशसयुयुजस्तनु-
दसिसिचमिहपतदशनहः करणे । ३१२।१८२। दाबादेः घ्नून् स्यात्करणेऽर्थः । दान्त्यनेन दात्रम् । नेत्रम् ।
॥ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । ७।२।९। एषां दशानां कृतप्रत्ययानामिष्यन् स्यात् । शक्त्रम् । योत्रम् । योक्रम् ।
सोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्रम् । मेदम् । पत्रम् । दंष्ट्रा । नङ् । ॥ हलसूकरयोः पुवः । ३१२।१८३। पूरूपोः करणे
घ्नून् स्यात् तच्चेत्करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम् । मुखमित्यर्थः । ॥ अर्तित्पूषूखनसहचर
इत्रः । ३१२।१८४। अरित्रम् । लवित्रम् । धुवित्रम् । सवित्रम् । खनित्रम् । सहित्रम् । चरित्रम् । ॥ पुवः संज्ञा-
याम् । ३१२।१८५। पवित्रम् । येनाज्यमुत्पद्यते यक्षानामिकावेष्टनम् । ॥ कर्तेरि चर्षिदेवतयोः । ३१२।१८६। उष
इत्रः स्यात् ऋषौ करणे देवतायां कर्तेरि । ऋषिर्वेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । प्यतेऽनेनेति पवित्रम् ॥
देवतायां त्वग्निः पवित्रं स मा पुनातु ॥ इति पूर्वकृदन्तं समाप्तम् ॥

ग्रामिस्तु 'वचिस्वपि-' 'ग्रहिव्यावयि-' इत्यादिना । श्रयति हरिं श्रीरिति । प्राचा तु श्रयन्त्येतामिति कर्मणि किबुदाहृत-
स्तत्र 'कर्तेरि कृन्' इति सूत्रविरोधः सष्ट एव । बाहुलकं तु अगतिकगति ॥—द्युति—। 'द्वे च' इति कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससं-
ज्ञेह दुर्लभा प्रत्यासत्त्या पाष्ठद्विल एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्क्यायामाह—दक्षिग्रहणादिति ॥—द्युतिरिति ।
'द्युतिस्वाप्योः-' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥—जगदिति । 'गमः कौ' इति मलोपे तुक् । अत्र 'द्वे च' इति चकारेण
दीर्घः समुच्चयमानो द्युतिगम्योर्न भवति दीर्घधृत्या 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादजन्यस्य जुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह ॥—
जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहूः । हस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चयते ॥—धीरिति । ध्यायतीति धीः ।
'हलः' इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो न तु धीः, एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वात् । कथं तर्हि भवदुक्तार्थः
संगच्छत इति चेत् । अत्राह हरदत्तः । करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां किपू भवति ॥—भुवः संज्ञा—॥—धनिकेत्यादि ।
तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दक्षिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । नन्वेवं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं
तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः । यावद्भव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्य सन्त्येव तस्मिन् ऋणप्रदा-
नेन निवर्तत इत्युभयोर्भेद इति ॥ शं मुख भावयतीति शंभुरित्यर्थोऽभ्युपगमेनाह—अन्तर्भावितेति । शंभवति
मुखस्वरूपो भवतीति शंभुरित्यन्ये । शंभवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने ड्वप्रत्ययाभावाच्चिन्त्येति माधवः ॥—
धः कर्मणि—। कर्मणीति नोपपदम् । 'हावामश्च' इत्यनन्तरमेव धः श्रूनिति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणाद्व्याख्यानाद्वेत्याशये-
नाह—कर्मण्यर्थे इति । अत एव धीयते पीयत इति धात्री स्तनदापिनीत्यादि व्याचक्षते ॥—दाक्षी मेदमिति ।
हो ढः धलपुलढलोपाः ॥—दंष्ट्रेति । चिच्चेऽपि ङीप् इह न भवति अनित्यः पितां ङीप्पित्युक्त्वात् । अन्ये लजादिपाठा-
श्रपमाहुः ॥—नङ्गीति । 'नहो धः' इति धलम् । 'झपस्तथोर्धो धः' इति जश्लम् । सूत्रे दशेति नलोपिनो निर्देशो
ज्ञापकः क्वचिदकित्यपि दर्शनेल्लोपो भवतीति । तेन दंश दशन इत्यस्माद्व्युष्टि दशना दन्ता इति सिद्धम् । न च सन्निधा-
नात् घ्नून्वेव लोपोः स्यादिति वाच्यम् । 'शुनीदन्तदंष्ट्रा-' इति निर्देशात् ॥—तच्चेत्करणमित्यादि । एतेन हलसूकर-
योरभिधेयमुपपदत्वं च निरस्तम् ॥—मुखमित्यर्थ इति । तत्रैव रुदिरिति भावः ॥—अर्तित्पूषू—। पूषू विधून्ने
इति कुटादिरेव गृह्यते निरनुबन्धकत्वात् । अत एव 'गाडकुटा-' इति डित्वाद्गुणनिषेधे उवङ् तदाह—धुवित्रमिति ॥—
॥—। पूषूप्रजोदभयोर्ग्रहणमविशेषात् । करण इत्यनुवृत्तेराह—येनाज्यमिति ॥—कर्तेरि चर्षि—।—इत्रः स्या-
। करणे कर्तेरि चेत्यर्थः । काशिकानुसारेण यथासंख्यं व्याचष्टे—ऋषौ करणे इति । 'कर्तेरि कृन्' इति सूत्र-
स्थभाष्यकैयटयोस्तु यथासंख्यं नेति गम्यत इति शब्दकौस्तुभे स्थितम् ॥ ॥ इति पूर्वकृदन्तम् ॥

॥ अथोणादयः ॥

॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण् ॥ १ ॥ करोतीति कारः शिल्पी कारकश्च ॥ आतो युच् ॥ ३३ ॥ १२८ ॥ वातीति वायुः । पायुर्गुदम् । जयत्यभिभवति रोगान् जायुराषधम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे जम्भानमिति मायुः पित्तम् । स्वादुः । साप्नोति परकार्यं सायुः । अभुते आशु शीघ्रम् । आशुर्माहिः पाटलः स्यात् । ॥ छन्दसीणः ॥ २ ॥ मान आयौ । ॥ दृसनजिनचरिचटिभ्यो जुण् ॥ ३ ॥ दीर्यत इति दाहः । जुः प्रत्यः सायुरक्षियाम् । जानु । जानुनी । इह जनिवध्योश्चेति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् चारु रम्यम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगश्वादिस्वाकुप्रत्यये चटु इत्यपि । ॥ किञ्जरयोः श्रिणः ॥ ४ ॥ किं शृणोतीति किंशारः सस्यशूकं बाणश्च । जरामेति जरायुर्गोर्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् । ॥ त्रोरश्च लः ॥ ५ ॥ तरन्यनेन वर्णो इति तालुः । ॥ कृके वचः कश्च ॥ ६ ॥ कृकेन गलेन वक्तीति कृकवाकुः । कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे इति विश्वः । ॥ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमसजिभ्य उः ॥ ७ ॥ भरति विभर्ति वा भरः स्वामी हरश्च । त्रियन्तेऽस्मिन् भूतानि भरुर्निजैलदेशः । शते शयुरजगरः । तरुवृक्षः । चरन्ति भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । रसरुः खट्वादि-

अथोणादयः ॥—कृवापा—। उडुक् करणे, वा गतिगन्धनयोः, पा पाने, पा रक्षणे, जि अभिभवे, डुमिन् प्रक्षेपणे, खद आस्वादने, साध संसिद्धौ, अश् व्यस्यौ । ‘विश्वकर्मणि ना कारस्त्रिपु कारकशिल्पिनोः’ इति मेदिनीकोशः । ‘कारः शिल्पिनि कारके’ इति धरणिशोशस्तदेतदभिप्रेत्याह—कारुरित्यादि । आये योगरुढिर्द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये धात्वर्थे प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—‘राघवस्य ततः कार्यं कारवीनरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्’ इति । पिबत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्थानम् । ‘गुदं लपानं पायुः’ इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः—‘भुवस्तस्य स्वतर्वाः पायुरंसे’ इति । ‘स्वतवान् पायौ’ इति नस्य रुत्वम् । ‘अगदो जायुरिलपि’ इत्यमरः । पुंलिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि । ‘मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा’ इत्यमरः । गोपूर्वाद्वाचं विकृतं मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इत्युज्ज्वलदन्तः । वस्तुतस्तु मायुशब्दः ‘यत्पशुर्मायुमकृतं’ ‘गोमायुरेकः’ इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् । खदते रोचते इति स्वादुः विशेष्यनिर्गोऽयम् । एवं सायुरपि । आशु शीघ्रमिति विलम्बाभावमात्रे क्लीबं, तद्विशिष्टप्रवर्तत्वे तु त्रिलिङ्गम् । ‘अथ शीघ्रं त्वरितम्’ इत्युपक्रम्य ‘क्लृवे शीघ्रायसत्त्वे स्यात्त्रिष्वेषां भेदगमि यत्’ इत्यमरः । व्रीहौ पुंस्त्वेव । ‘उणादयो बहुलम्’ इति बहुलवचनादन्यस्मादप्युभयवति । रह त्यागे । गृहीला चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः । वस निवासे वसत्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीति वा वासुः वासुश्चासौ देवश्च वायुदेवः । वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे ‘ऋष्यन्धकशृणुकुरुभ्यश्च’ इत्यणि कृते वासुदेव इति व्युत्पत्त्यन्तरमिति दिक् ॥—छन्दसीणः । उणनुवर्तते । एति गच्छतीत्यायुः ॥—मान आयौ इति । आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । अत एव ‘त्वामग्रे प्रथममायुमायवे’ ‘मानस्तोके तनये मान आयौ’ इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु ‘छन्दसीणः’ इति सूत्रं बहुलवचनाद्वाधायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य ‘आयुर्जावितकालो ना’ इत्यमरप्रत्यये आयुशब्दमुकारान्तं व्याचष्टुः । ननु ‘एतेर्णिच्’ इत्युत्प्रत्यये सकारान्तो वक्ष्यमाण आयुःशब्दस्तु लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे ‘शृघ्रं हला जटायुषम्’ इति रामायणप्रयोगो ‘यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समान्तिर्यदि नायुषः स्यात्’ इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च ‘आयुर्जावितकालो ना’ इत्यत्रायुःशब्दः सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्ताभ्युपगमेनेति चेत् । अत्राहुः । सकारान्त आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नेत्याशयेन तथोक्तमिति । अन्ये तु ‘छन्दसीणः’ इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे ‘मा वधीष्ट जटायुं माम्’ इति भट्टिप्रयोगः । ‘तटी विन्यस्यादेरभजत जटायोः प्रथमजः’ इति विन्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छतेत्याहुः । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः । मृगश्वादिलाकः । आयातीत्यायुः । एवं च ‘जटायुषा जटायुं च विद्यादायुं तथायुषा’ इति द्विरूपकोशः । ‘वायुना जगदायुना’ इति वर्णविवेकश्च सुसाध इति दिक् ॥—दृसनि । दृ विदारणे, षणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने ॥—दार्षिति । ‘काष्ठं दार्षिन्धनं त्वेधः’ इत्यमरः ॥—चाट्टिति । ‘चटु चाटु प्रियं वाक्यम्’ इति हट्चन्द्रः । ‘चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्’ इति रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । ‘चकर च किल चाट्टन् प्रौढयोषिद्वदस्य’ इति माघः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । ‘चाटु चाकृतचञ्च्रममसाम्’ इति ॥—किञ्जरयोः । शृ हिंसायाम्, इण् गतौ, आभ्यामुण् स्यात् ॥—सस्येति । ‘किंशारुर्ना सस्यशूके विशिष्ये कङ्कपक्षिणि’ इति मेदिनीकोशः ॥—त्रोरश्च लः । तृ लवनतरणयोः । त्रः रश्चेति च्छेदः । केचित्तु ऋ इति प्रलिङ्ग्य द्वयोरपि सर्वर्णदीर्घे त्रौ तयोर्बोरित्युक्त्वा ऋ गताविल्यस्मादपि जुण् रस्य ल इति व्याख्याय इयति अर्थेते वा आलुः शाकविशेषो वटी चेत्याहुः । ‘कर्कश्यालुर्गलन्तिका’ ॥—भृमृशी—। भृञ् भरणे, मृड प्राणत्यागे, शीह स्वप्ने, तृ लवनतरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेऽपि, त्सर छद्म गतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डुमीञ् प्रक्षेपणे, डुमसृजो शुद्धौ ॥—भरुरिति । ‘भरुः स्वर्णे हरे पुंसि’ इति मेदिनी । ‘भरुर्भर्तृकनकयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—जायुरिति । ‘अजगरे शायुर्वाहस इत्युभौ

मुष्टिः । तनु स्वरूपम् । स्त्रियां मूर्तिसनुस्तनूः । धनुः शस्त्रविशेषः । धनुषा च धनुं विदुः । धनुरिवाजनि वक्र इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । मद्गुः पानीयकाकिकेति रभसः । न्यङ्कादिस्वाकुत्वम् । जश्वेन सत्य दः । ॥ अणश्च ॥ ८ ॥ लवलशकणानवः । चात्कटिवटिभ्याम् । कटुः । वटुः । ॥ धान्ये नित् ॥ ९ ॥ धान्ये वाच्येऽण उप्रत्ययः स्यात् स च नित् । निस्त्वादाद्युदात्तः । प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे । व्रीहिभेदस्त्वयुः पुमान् । निङ्गहणं फलिप्रतीत्यादि सूत्रमभिधाय्य संबध्यते । ॥ शृस्वृस्त्रिह्रिष्यसिचसिहनिङ्गिदिवन्धिमनिभ्यश्च ॥ १० ॥ शृणातीति शरः । शरुरायुधकोपयोः । स्वरुवञ्चम् । स्नेहूर्वाधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । पुंसि भूइयसवः प्राणाः । वसुहृदेऽग्नौ योक्तेऽग्नौ वसु तोये धने मणौ । हनुर्वक्त्रकदेशः । क्लृदुश्चन्द्रः । बन्धुः । मनुः । चात् बिदि अवयवे । बिन्दुः । ॥ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ॥ ११ ॥ देशे नदविशेषेऽन्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः । ॥ उन्देरिच्चादेः ॥ १२ ॥ उनति इन्दुः । ॥ ईषेः किञ्च ॥ १३ ॥ ईषेः स्यास च कित् आदेरिकारादे-
शश्च । ईषते हिनस्ति इषुः शरः । इषुर्द्वयोः । ॥ स्कन्देः सलोपश्च ॥ १४ ॥ कन्दुः । ॥ सृजेरसुम् च ॥ १५ ॥ चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः । ॥ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ १६ ॥ ककारतकारयोर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टनम् । ॥ नावञ्चेः ॥ १७ ॥ न्यङ्कादिस्वाकुत्वम् । नियतमञ्चति न्यङ्कर्मणः । ॥ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटि-
नाकिधतश्च ॥ १८ ॥ फलेर्गुक् । फलगु । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्भीकम् । मम्यते इति

इत्यमरः ॥—**तरुरिति** । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः ॥—**चरुरिति** । अनवसावितान्तरूपमपक ओदन इति याज्ञिकाः । तृचवर्धकारणेऽयं वमुक्तम् । ‘उगवादिभ्यो यत्’ इति सूत्रे कैयटस्त्वाह । स्यालीवाची चरुशब्दस्तात्स्थयादोदने भाक्त इति ‘तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्त्रिष्वल्वे विरले कृशे’ इति मेदिनी । ‘धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदे शरासने’ इति नान्ते मेदिनीविश्वप्रकाशमुदाहरति ॥—**धनुषा चेत्यादि** । धनुषा सार्धं धनुं विदुरित्यर्थः । स्यात्तनुस्तनुषा सार्धमित्यतः सार्धमित्यनुषज्यते । ‘शुद्धवंशजनितीऽपि गुणस्य स्थानतामनुभववपि शकः । क्षिमुनेरमुनुमाशु सपक्षं सायकम्’ इति श्रीहर्षश्लोकशेषः । ‘धनुर्वंशविद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति’ इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति उकारान्तः सकारान्तो वा बोध्यः । न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यम् । ‘अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ’ इत्यमरोक्त्या तस्यापि ‘पुंस्त्वात् ॥—**किन्नर इति** । ‘तुरंगवदन्तो मयुः’ इत्यमरः । ‘मीनातिमिनोति—’ इत्यालं तु नेह बाहुलकात् । ‘मयुस्तुरंगवदने मृगेऽपि मयुरिष्यते, इति विश्वः । मञ्जति पानीये इति मद्गुः ॥—**अणश्च** । अण शब्दे अस्मादुप्रत्ययः स्यात् ॥—**चादिति** । ‘कटे वर्षादौ’ वट वेष्टने, कटति रसनामिति कटुः । ‘कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुलिङ्गो रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—**वटुरिति** । वटतीति वटुः । ‘वटुर्द्विजसुतः स्मृतः’ इति संसारवर्तः । नटवटुरिति तूपचारात् ॥—**अभिध्यायेति** । यद्यपि ‘फलिपाटि—’ इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासप्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्यभिव्यायेत्येवोचितम् ॥ ‘पिबतं सोम्यं मधु’ इत्यादौ मधुशब्दस्यायुदात्ततादर्शनात् । ‘वोतो गुणवचनात्’ इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्यायेति स्पष्टमभिधानाच्चेति भव्यः ॥—**शृस्वृस्त्रिहि** । शृ हिंसायाम्, शृ शब्दोपता-
पयोः, णिह उपतापि, त्रपूष लज्जायाम्, अमु क्षेपणे, वस निवासे हन हिंसायाम्, क्लृद् आर्द्राभावे, बन्ध बन्धने, मन ज्ञाने ॥—**शरुरिति** । ‘शरः कोपि शरे वजे’ इति हेमचन्द्रः ॥—**स्वरुवञ्चमिति** । ‘शतकोटिः स्वरः शंभः’ इत्यमरः ॥—**त्रपु सीसमिति** । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव । ‘रङ्गसीसकयोस्त्रपु’ इति मेदिनी । अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः ॥—**हनुरिति** । ‘हनुः पुमान्यरो गण्डात्’ इति वररुचिकोशः । स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । हनुर्दृष्टविलासिन्यां नृत्या-
रम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे’ इति मेदिनीकोशः । अतिशयने मतुप् । हनुमान् । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनुमान् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धुः । प्रज्ञादिवाद्बन्धनधः । ‘बन्धुर्बन्धूकपुत्रे स्याद्बन्धुर्भ्रातरि बान्धवे’ इति विश्वः । मनुरादिराजो मन्त्रश्च । स्यन्दू प्रखवणे ॥—**उन्देः**—उन्दी क्लेदने ॥—**ईषेः** । ईष गतिहिंसादनेषु ॥—**स्कन्देः**—स्कन्दिर गतिशोषणयोः ॥—**कन्दुरिति** । स्कन्दत्यस्मिन्नतया इति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुर्लोहादिपात्रमित्याहुः । अत एव ‘क्लृबेऽम्बरीषं त्राष्टौ ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘कन्दुर्वा ना’ इति पूर्वपान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः ॥—**सृजेः**—सृज विसर्गं सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगम-
सकारस्य श्रुत्वेन शः । जश्त्वेन जः । सृजेरम् चेति सुवचमिति नव्याः । ‘रज्जुर्वैष्णवं गुणेपि च’ इति मेदिनी ॥—**कृतेराद्यन्त**—कृती छेदने ॥—**तर्कुरिति** । कृत्यतेऽनेनेति तर्कः सूत्रवेष्टनं यच्चविशेषः । ‘तर्कुटी सूत्रया तर्कुः’ इति हारावली ॥—**नावञ्चेः** । अमु गती । ‘न्यङ्कुषुनौ मृगे पुंसि’ इति मेदिनी ॥—**फलिपाटि** । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, ष्यन्तः । णम प्रहृत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, एभ्य उः स्यादेशां च यथाक्रमं गुणगमः पटि नाकि धत इत्यादेशश्च भवन्ति । इह एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते । गुणगमे हि फलेरवयवषष्ठी पठ्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु

मधु । आपते इति जतु । ॥ वलेर्गुक्च ॥ १९ ॥ वल संवरणे । ॥ शः किस्स्त्वच्च ॥ २० ॥ इयतेरुः स्यात्स्व च किस्स्त्वच्च । शिशुर्बालः । ॥ यो द्वे च ॥ २१ ॥ ययुरधोऽधमेधीयः । सम्बदिति प्रकृते द्वेग्रहणमित्त्वनिवृत्त्यर्थम् ॥ कुर्भश्च ॥ २२ ॥ बभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णोर्बभ्रु नकुलपिङ्गलौ । स्यादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता । जघृन्तां । पपुः पालकः । ॥ पृमिदिव्यधिगृध्रिधृषिभ्यः ॥ २३ ॥ कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति भिदुर्वञ्जम् । ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । चिर-
हिणं विध्यति विधुः । विधुः शशाङ्के कर्परे हृषीकेशे च राक्षसे । गृधुः कामः । घृपुर्दक्षः । ॥ कुप्रोरुच्च ॥ २४ ॥ करोतीति कुरुः । गुणाति गुरुः । ॥ अपदुःसुपु स्यः ॥ २५ ॥ सुपामादिषु चेति षत्वम् । अपदुः प्रतिकूलम् । दुपु । सुपु । ॥ रपेरिषोपधायाः ॥ २६ ॥ अनिष्टं रपतीति रिपुः । ॥ अर्जिहृदिशक्यमपिशिवाधामृजिपक्षितुकधुकदीर्घ-
हकाराश्च ॥ २७ ॥ अर्जयति गुणान् ऋजुः । सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः । अन्धुः कृपः । पांशुर्नानां न द्वयो रजः । तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बसूकरपांसवः । बाधते इति बाहुः । बाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः । ॥ प्रथिन्नदिभ्रसृज्जां
संप्रसारणं सलोपश्च ॥ २८ ॥ त्रयाणां कुः संप्रसारणं भ्रसृजेः सलोपश्च । पृथुः । मृदुः । न्यहृक्कादिस्वात्कुत्वम् । भृज्जति तपसा भृगुः । ॥ लङ्घिबंहोर्नलोपश्च ॥ २९ ॥ लघुः । ॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमा-
पद्यते ॥ ३० ॥ रघुर्युपभेदः । बहुः । ॥ ऊर्णोतेर्तुलोपश्च ॥ ३१ ॥ ऊरु सक्थि । ॥ महति ह्रस्वश्च ॥ ३२ ॥ उरु महत् ।

पाठ्यादिभ्यः स्थानषष्ठी सापि धतयोर्विधौ अन्तेऽप्युपसंहियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् । 'फल्ग्वारोऽभिधेयवत् । नदीभेदेऽमलयां स्त्री' इति मेदिनी । —**नाकुर्वेलमीकमिति** । 'वाम-
लृश्च नाकुश्च वल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः ॥ —**मध्विति** । 'मधुधैत्रे च दैत्ये च मधे पुष्परसे मधु' इति हट्चन्द्रः । 'मकरन्दस्य मधस्य माक्षिकस्यापि वाचकः । अर्थवादिगणे पाठाः पुनपुंसकयोर्मेधु' इति शाश्वतः । वल संवरण इति दन्त्यो-
ष्ठादिः । 'वल्गुः स्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । यत्तु उज्ज्वलदत्तेन 'वलेर्गुक्च' इति ओष्ठादित्वात् बल प्राणने इत्युपन्यस्तं तद्वक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'अयं नाभावदति वल्गुवो गृहे' इत्यादौ दन्त्योष्ठापाठस्य निर्विवादत्वात् । —**शः कित्** ॥ शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः 'आदेच उपदेशे' इत्यालं द्विलं 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आतो लोप इति च' इत्या-
कारलोपः । शिशुः ॥ —**यो द्वे च** । या प्रापणे ॥ —**कुर्भश्च** । भृज् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्विलं च । भरतीति बभ्रुः । धरणिः कोशस्यमाह बभ्रुरित्यादि । 'बभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेय-
वत्' इति मेदिनीकोशः ॥ —**चादन्यतोपीति** । भ्रः कुर्वेति वक्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्येकः । भक्षेति प्रकृतिस्तस्यैतेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयादित्यन्ये ॥ पू पालनपूरणयोः, भिदिर विदारणे, व्यध ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । जिघृषा प्रागल्भ्ये ॥ —**पुरु रिति** । कुप्रत्यये परत 'उदोष्णपूर्वस्य' इत्युले रपरत्वम् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादे-
वलोके च नृपभेदपरागयोः' इति मेदिनी । 'विधुः शशाङ्के' इत्यादि तु विश्वकोशः । इह सूत्रे धृषिभ्यश्चेति पठि-
त्वा ह्रस्वर्हः । 'सूर्याग्निशिराह्नोऽपि ह्रस्वः' इति केचित् ॥ —**कुप्रोरुच्च** । उरुक् करणे, गृ शब्दे, आभ्यां कुः स्यादु-
कारोन्तादेशश्च । 'उरण्परः' । 'कुरुर्नृपान्तरे भक्ते पुमान् पुभृन्नि नीवृत्ति' इति मेदिनी ॥ —**अपदुःसु-** । घा गति-
निवृत्तौ ॥ —**सुपामेत्यादि** । एतच्च न्यामाद्यनुरोधेनोक्तम् । वार्तिककृता तु स्थास्थिन्मृशनामुपसंख्यानम् । 'अपदुः
पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । वामे प्रतिकूले । एषां त्रयाणां मृगयादिपाठेन सिद्धत्वात्सूत्रमिदं
न्यासकारस्य न संमतमिति रक्षितः ॥ —**अर्जिहृदि-** । अर्ज अर्जने अस्य ऋजिरादेशः हृशेः पशिरादेशः कमस्तुगागमः ।
अम् रोगे इत्यादौ वा अस्य पुगागमः । पशि नाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः । बाह्य लोडने अस्य हादेशः । षड्भ्योऽपि
कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ॥ —**अविशेषेणेति** । चादिगणे पश्चिनि पठितम् 'पशु दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । 'कन्तुः
कन्दर्पः कन्तुर्मकराङ्कः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ —**पांशुरिति** । पडि पडि नाशने चुरादिष्यन्तः ॥ —**स्त्रीपुंसयोरिति** ।
उक्तं ह्यमरेण 'द्वौ परौ द्वयोः । भुजबाहु' इति । परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः । अकारान्तोऽप्य-
यम् । अत एव 'बाहौ श्रुभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'बाहा भुजे पुमान्मानमेदाश्चतुष्पवायुषु' इति मेदिन्यां टाबन्तो-
ऽप्ययम् ॥ —**प्रथिन्नजि-** । प्रथ प्रथ्याने, म्रद मर्दने, अरुज पाके ॥ —**प्रथते इति** । 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । लक्-
पश्चां कृष्णजीरेऽथ पुमान्मौ नृपान्तरे' इति मेदिनी । अदितुं शक्यतेऽकटिनत्वादिति मृदः कोमलः । 'भृगुः शुके प्रपाते च
जमदग्नौ पिनाकिनि' इति विश्वः ॥ —**लङ्घि-** । लघि लघि, गतौ, बहि महि वृद्धौ ॥ —**लघुरिति** । 'पृक्षायां स्त्री लघुः
स्त्रीबं शीघ्रे कृष्णागुरुष्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्स्त्रीबम् । शीघ्रे कृष्णागुरुणि च
पृक्षानामौषधी क्षियाम्' इति मेदिनी ॥ —**नृपभेद इति** । एतेन 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविष्कार नाम्ना रघुमासम्भवम्'
इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् ॥ —**बहुरिति** । 'बहुस्तुत्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ —
ऊरुरिति । 'सक्थि स्त्रीबे पुमानूह' इत्यमरः । ऊर्णयते आच्छाद्यते इत्यूरुः । कर्मणि प्रत्ययः ॥ —**उरु महदिति** ।

॥ श्लिषेः कश्च ॥ ३३ ॥ श्लिष्यतीति श्लिङ्गमृत्यः । उद्यतो ज्योतिश्च । ॥ आङ्परयोः सन्निगृह्यां डिच् ॥ ३४ ॥ आखनतीत्यासुः । परं शृणोतीति परशुः । पृषोदरादिस्वादकारलोपात्पशुरपि । ॥ हरिमितयोर्दुवः ॥ ३५ ॥ दु गतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुः स च डित् । हरिभिर्द्वयते हरिदुर्दृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः । ॥ शते च ॥ ३६ ॥ शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि । द्रवत्यूर्ध्वमिति दुर्दृक्षः शाखा च तद्वा न्द्रुमः । ॥ खरुः शङ्कुः पीयू नीलङ्गु लिगु ॥ ३७ ॥ पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरो मूल्यः अश्वश्च । शङ्कुर्ना कीलशलयोः । ॥ पिबतेरित्वं युगागमश्च ॥ ३८ ॥ पीयुर्वायसः कालः सुवर्णं च । निपूर्वा-
लुगि गतावस्मात्कुर्वं नेर्द्विष्य । नीलङ्गुः किमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुरिति पाठान्तरं । तत्र धातोरपि दीर्घः । लगे सङ्गे अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम् । लिगुर्मूल्यः । ॥ मृगय्वादयश्च ॥ ३९ ॥ एते कुप्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्वायसः । देवयुर्धार्मिकः । मित्रयुर्लोकयात्राभिज्ञः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ मन्दिवाशिमथिच-
त्तिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥ ४० ॥ मन्दुरा । वाजिशाला । बाधुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चक्रुरो रथः । अङ्कुरः ।
खर्जूरदिस्वादङ्कुरोऽपि । ॥ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च ॥ ४१ ॥ विथुरश्चोरक्षसोः । ॥ मुकुरदुर्दुरौ ॥ ४२ ॥
मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । दृ विदारणे धातोर्द्विर्वचनमध्यासस्य रुक् टिलोपश्च । दुरुरलोपदे भेके वाच-
भाण्डाद्विभेदयोः । दुर्दुरा चण्डिकायां स्याद्दामजाले च दुर्दुरमिति विश्वः । ॥ महरादयश्च ॥ ४३ ॥ उरजन्ता
निपात्यन्ते । माघतेर्गुक् । मद्रुरो मत्स्यभेदः । कवृ वर्णे । रुगागमः । कर्बुरः श्वेतरक्षसोः । बभ्रातेः खर्जूरा-

कतीर प्रत्ययः ॥—श्लिषेः— श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः ॥—उद्यत इति । स हि यावत्कार्यं श्लि-
ष्यति लगति व्याप्रियत इति यावत् ॥—आङ्परयोः । खनु अवदारणे, शृ हिंसायाम् ॥—पशुरपीति । 'पशुः परशुना
सह' इति विश्वः ॥—हरिमितेति— इ गतौ, अस्माद्हरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्स च डित् । हरिदुर्दृक्ष इति । दारुहरिद्रा
इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदः । 'शतद्रुस्तु शितद्रुः स्यात्' इत्यमरः ॥—तद्धानिति । 'युद्धभ्यां मः' इति मः ।—खरुशङ्कुः— खनु
अवदारणे, शकि शङ्कायाम् ॥—काम इत्यादि । खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । 'खरुर्दर्पहरे दैत्ये हये श्रेते तु वाच्यवत्'
इति विश्वत्रिकाण्डशेषौ । शङ्कुते अस्मादिति शङ्कुः । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे सन्ध्यापादपभेदयोः । 'यादोभेदे च पापे च
स्थाणावपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥—पीयुरिति । 'पीयुः काले रवौ घोरे' इति मेदिनी ॥—किमिविशेष इति ।
'नीलङ्गुः किमिजातौ स्याद्भ्रमरालीप्रसूनयोः' इति विश्वः । 'नीलङ्गुः स्यात्कूर्मौ पुंसि भम्भराभ्यां तु योषिति' इति मेदि-
नीकारः ॥—पाठान्तरमिति । 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति विश्वः । धातोरपीति केचित् । नीलशब्दे उपपत्तेरगमेष्टि-
लोपः उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । 'लिगु चित्ते नपुंसकम्' इति वररुचिः ॥—मृगय्वादयश्च । 'मृगयुः
पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । 'मृगयुर्ब्रह्मणि म्यातो गोमायुव्याधयोरपि' इति विश्वः । 'देवयुर्वीच्यलिङ्गे
स्याद्धारमिके लोकयात्रिके' इति मेदिनी ॥—आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिश्रम्भे अस्मात्कुः । 'पीलुर्गजे ह्रमे काण्डे
परमाणुप्रसूनयोः' इति विश्वः । माद्रास्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्थप्रसिद्धिर्गते तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजहः । पडि गतौ
अस्मात्कुः धातोर्द्विष्य । पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि बोध्यम् ॥—मन्दिवाशि— मदि स्तुलादौ, वाश्ट शब्दे,
मन्थ विलोडने, चते याचने, चङ्क इति सौत्रो धातुः । अकि लक्षणे ॥—वाधुरा रात्रिरिति । वाश्यन्ते अस्या-
मिति विग्रहः । वाधुरो गर्दभ इत्यन्ये । 'वाधुरा वाशिताराभ्योः' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥—चक्रुर इति । 'चक्रुरः स्यन्दने
वृक्षे' इति मेदिनी । 'अङ्कुरो रुधिरं लोत्रि पानीयेऽभिनवोद्भिदि' इति ॥—खर्जूरादिस्वादिति । ऊरप्रत्ययोऽपीति भावः ।
'अङ्कुरोऽङ्कुर एव च' इति विश्वप्रकाशः ॥—व्यथेः— व्यथ भयसंचलनयोरस्मादुरच् कित्स्याद्धातोः संप्रसारणं च दश-
पायां तु व्यथेः संप्रसारणं धः किञ्चेति सूत्रं पठिला धकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽनभिक्त इत्युदाहृतम् । माधवप्रसादकारा-
दिभिरपि तदेवानुसृतं नत्वेतद्युक्तम् । 'लमेपां विथुरा शावा' 'अथ विद्धा विथुरेणाचिदवा' इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य
निर्विवादत्वात् । यदपि माधवेनोक्तं विविभिदिछिदिरित्यत्र व्यथेः संप्रसारणं चेति वचनात्कुरवि धान्तरूपमिति । तदपि
स्थवीयः । कुरज्विधायके सूत्रे व्यथेरुपसंहयानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादीपाठ उपेक्ष्य एव । कथं
तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् । धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधि । समासान्ता इति सूत्रे वृत्तिपद-
मज्जार्थैवोक्तत्वात् । इह व्यथेः किञ्चलेवास्तु 'प्रहिज्या' इत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम् । प्रहिज्यादिषु
व्यधिर्वर्गचतुर्थी न लयमिति निष्कर्षात् ॥—मकुर इति । मकि मण्डने अस्मादुरच् नलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुप-
धायाः पक्षे उकार इति भावः । 'मकुरो मुकुरोऽपि च' इति विश्वः । 'मकुरः स्यान्मकुरवर्षणे च कुलद्रुमे । कुलालदण्डे'
इति मेदिनी ॥—धातोर्द्विर्वचनमिति । केचित्तु गुणो दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः । दामजाले चेति । दामजालेति धात-
न्तरम् ॥—महरादयश्च । मदी हर्षे । कर्बुरः । 'कर्बुरे सलिले हेन्नि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्'

विष्वाद्गोऽपि । बन्धूरबन्धुरौ स्यातां नम्रसुम्बरयोस्त्रिषु इति रन्तिदेवः । ॥ **कोकतेर्षा कुक्** ॥ ४४ ॥ **कुक्** : । **कुक्** : । ॥ **असेरुन** ॥ ४५ ॥ **आसुरः** । प्रह्लाषण । **आसुरः** । ॥ **मसेश्च** ॥ ४६ ॥ पञ्चमे पादे मसेरुरक्षिति वक्ष्यते । **मसूरा मसुरा** व्रीहिप्रभेदे पण्ययोषिति । **मसूरा मसुरा** वा ना वेद्याव्रीहिप्रभेदयोः । **मसूरी** पादरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् । **मसूरमसुरी च** द्वाविति विश्वः । ॥ **शावसेरासौ** ॥ ४७ ॥ **शु** इति आश्वर्थे । **श्वशुरः** । पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोरित्यमरः । ॥ **अविमह्योऽष्टिपच्** ॥ ४८ ॥ **अविषः** । महिषः । ॥ **अमेदीर्घश्च** ॥ ४९ ॥ **आमिषं** त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि । ॥ **रुहेर्वृद्धिश्च** ॥ ५० ॥ **रकुशम्बररौहिषाः** । रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारावर्तः । ॥ **तवेणिद्वा** ॥ ५१ ॥ **तवेति** सौत्रो धातुः । तविषताविषावच्छौ स्वर्गे च । स्त्रियां तविषी ताविषी नदी देवकन्या भूमिश्च । तविषी बलमिति वेदभाष्यम् । ॥ **नञि व्यथेः** ॥ ५२ ॥ **अन्यथिषोऽविधसूर्ययोः** । अन्यथिषी धराराज्योः । ॥ **किलेर्वुक् च** ॥ ५३ ॥ **किलिषम्** । ॥ **इपिमदिमु-** **दिखिदिच्छिदिमिदिमन्दिचन्दिमिमिहिमुहिमुचिरुचिर्बन्धिबन्धिशुषिभ्यः किरच्** ॥ ५४ ॥ **इषिरोऽग्निः** । मदिरा सुरा । **मुदिरः** कामुकाभ्रयोरिति विश्वभेदिन्योः । **खिदिरश्चन्द्रः** । **छिदिरोऽसिकुडारयोः** । **भिदिरं वज्रम्** । **मन्दिरं गृहम्** । स्त्रियामपि । **मन्दिरं मन्दिरापि** स्यादिति विश्वः । **चन्दिरो चन्द्रहस्तिनौ** । **तिमिरं तमोऽक्षिरोगश्च** । **मिहिरः सूर्यः** । **मुहिरः** काम्यसम्भयोः । **मुचिरो दाता** । **रुचिरम्** । **रुधिरम्** । **बधिरः** । शुष शोषणे । **शुषिरं छिद्रम्** । **शुष्कमि-** **त्यन्ये** । ॥ **अशेर्णिच्** ॥ ५५ ॥ **आशिरो वह्निरक्षयोः** । ॥ **अजिरशिशिरशिशिलस्फिरफिरस्त्रिविरखदिराः** ॥ ५६ ॥ **अजेर्वीभावाभावः** । **अजिरमङ्गणम्** । शशेरुपधाया इत्वम् । **शिशिरं स्यादतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्** । श्रथ मोचने उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययेरेफस्य लत्वम् । **शिशिलम्** । **स्थास्फाटयोऽष्टिलोः** । स्थिरं तिश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वं च । स्थविरः । खदिरः । बाहुलकात् शीङो बुक् ह्रस्वत्वं च । **शिविरम्** । ॥ **सलिल-** **कल्यनिमहिभडिभण्डिभण्डिपण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच्** ॥ ५७ ॥ **सलति गच्छति निजमिति सलिलम्** ।

इति मेदिनी ॥—**बन्धूरबन्धुराविति** । बन्ध बन्धने ॥—**कुक्** इति । कुक् आदाने 'कुक्कुरः कुक्कुरो मतः' इति हृदचन्द्रः । 'कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसकं' इति मेदिनी । अतः सातत्यगमने । आदिदीर्घः । आनुरः । वा गतिगन्धनयोः । गुणागमः । 'वागुरा मृगबन्धनी' इत्यादिरपि ज्ञेयम् । असु क्षेपणं ॥—**मसेश्च** । मसी परिणामे । 'मसूरा मसूरा वा ना वेद्याव्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पापयोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥—**शावशेः**—। शु इति कृताकारलोप आशुशब्दस्तस्मिन्नुपपदे आर्त्ता गम्यमानायाम् अश्च व्यासावित्यस्याद्वातोहरनस्यात् । श्वशुरो दम्पत्योः पिता । 'पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ॥—**अवि-** । अव रक्षणार्था । मह पूजायाम् ॥—**अविष इति** । राजा समुद्रश्च । महिषो महान् । 'तुरीयं धाम महिषो विवक्ति' । 'उत माता महिषमन्ववेनत्' । टित्वान्वीप । महिषी राजपत्नी । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'रौहिषो मृगभेदः स्याद्रौहिषं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः ॥—**वेदभाष्यमिति** । 'इन्द्रो वृत्रस्य तविषीम्' । 'इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरपशिन' इत्यादिमन्त्रेष्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ ओजः पाजः इत्यादिषु बलनामसु तविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । 'तविषः शोभनाकारे बलेऽविष्यव्यवसाययोः । तविषी देवकन्यायां पुंस्ति स्वर्गे महोदधौ । तविषी चन्द्रकन्यायां ना स्वर्गाम्बुधिकाशने' इति मेदिनी ॥—**नञि व्यथेः** । व्यथ भयसंचलनयोः ॥—**किलेः** । किल श्रैल्यक्रीडनयोः अस्माद्विषयं धातोलुगागमश्च । 'किन्विषं पापयोगयोः । अपराधेऽपि' इति मेदिनी ॥—**इपिमदि-** । इषु इच्छायाम् । मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर द्वैधीकरणे, भिदिर विदारणे, मदि लुत्यादौ, चदि आह्लादनं, तिम आर्त्ताभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्ये, मुचल मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर आवरणे, बन्ध बन्धने, शुष शोषणे ॥—**इषिरोऽग्निरिति** । आहार इत्यन्ये । 'छिदिरः पावके रज्जां करवाले परश्वधे' इति मेदिनी । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्लीबं ना मकरालये' इति मेदिनी । 'चन्दिरोऽनेकं चन्द्रे' इति च । 'तिमिरं ध्वान्तं नेत्रामयान्तरे' इति । 'मिहिरः सूर्यवृद्धयोः' इति मेदिनी । 'मिहिरः काममूर्खयोः' इति च । 'मुन्दरं रुचिरं चाह' इत्यमरः । रुधिरोऽङ्गारके पुंस्ति क्लीबं तु कुक्कुमासृजोः' इति मेदिनी । बधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः । 'शुषिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः ॥—**अशेः** । अश भोजने ॥—**अजिर-** । अज गतौ, शश हुतगतौ, श्र गतिनिवृत्तौ, स्फार्थी वृद्धौ, खद हिंसायाम् ॥—**अजिर-** **मिति** । दशपादवृत्तौ तु नञपूर्वस्य जीर्घ्यतेर्बन्धनेलोपो निपात्यते इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् । 'आशु हुतमजिरं प्रत्नमीज्यम्' इत्यादौ न जीर्घ्यतीत्यजिर इत्यस्यानुगुणत्वात् ॥—**अङ्गणमिति** । अङ्गेल्युटि अनादेशः । नकारस्य बाहुलकात् णलमित्येके । अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति । 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दहुरेऽनिले' इति मेदिनी । 'शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिषु' इति च विश्वकोशस्थमाह—**शिशिरं स्यादिति** । खदिरो वृक्षभेदः । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' इति मेदिनी ॥—**शिविरमिति** । शेरतेऽस्मिन् राजबलानि, निवेशः शिविरं शण्डे' इत्यमरः ॥—**सलिल-** । षल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह पूजायाम्, भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे सुखे च, शडि रजायाम्,

कलिलः । अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो धातुः । भडिलौ शूरसेवकौ । भण्डिलो
 दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः । भविलो भव्यः । बाहुलका-
 क्कुटिलः । ॥ कमेः पञ्च ॥ ५८ ॥ कपिलः । ॥ गुपादिभ्यः कित् ॥ ५९ ॥ गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः ।
 गुहिलं । वनम् । ॥ मिथिलादयश्च ॥ ६० ॥ मथ्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः । पथिकः । ॥ पतिक-
 ठिकुठिगडिगुडिदंशिय परक् ॥ ६१ ॥ पतेरः पक्षी गन्ता च । छटेरः कृच्छुजीवी । कुटेरः पर्णाशः । बाहुलकाकुञ्ज ।
 गडेरो मेघः । गुडेरो गुडकः । दंशेरो हिल्चः । ॥ कुम्बेर्नलोपश्च ॥ ६२ ॥ कुबेरः । ॥ शदेस्त च ॥ ६३ ॥ शतैरः
 शत्रुः । ॥ मूलेरादयः ॥ ६४ ॥ एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुषेरो गोसा । गुहेरो लोहघातकः । मुहेरो
 मूर्खः । ॥ कबेरोतच् पश्च ॥ ६५ ॥ कपोतः पक्षी । ॥ भातेर्डवतुः ॥ ६६ ॥ भातीति भवान् । ॥ कठिचकिभ्या-
 मोरन् ॥ ६७ ॥ कठोरः । चकोरः । ॥ किशोरादयश्च ॥ ६८ ॥ किर्ष्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोऽन्यलोपः । किशो-
 रोऽश्वहावः । सहोरः साधुः । ॥ कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओलच् ॥ ६९ ॥ कपीति निर्द्वेषालोपः । कपोलः ।
 गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः । ॥ मीनातेरूरन् ॥ ७० ॥ मयूरः । ॥ स्यन्देः संप्रसा-
 रणं च ॥ ७१ ॥ सिन्दूरम् । ॥ शितनिगमिमसिसच्याविधाञ्जुशिभ्यस्तुन् ॥ ७२ ॥ सिनोतीति सेतुः । तितु-
 भ्रेति नेदः । तन्तुः । गन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धचांदिः । ज्वरत्वेर्यूद । तत्र क्लितीत्यनुव-
 र्तत इति मते तु बाहुलकात् । ओतुर्बिडालः । धातुः क्रोष्टा । ॥ पः किञ्च ॥ ७३ ॥ पिबतीति पितुर्बद्धौ दिवाकरे ।
 ॥ अर्तेश्च तुः ॥ ७४ ॥ अर्तेस्तुः स्यात्स च कित् । ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः । ॥ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च
 ॥ ७५ ॥ एभ्यस्तुः स्यात् । कन्तुः कन्दपचित्तयोः । मन्तुरपराधः । जन्तुः प्राणी । गातुः पुंस्कोकिले भुङ्क्ते गन्धर्वे गा-

पिडि संघाते, तुडि तोडने, कुक आदाने, भू सत्तायाम्, कुड कौटिल्ये ॥—कलिल इति । मिश्रो गहनश्च । ‘कलिलं गहनं
 समं’ इत्यमरः ॥—महिलेति । ‘महिला फलिनीत्रियोः’ इति मेदिनी । ‘प्रियङ्गुः फलिनी फली’ इत्यमरः ॥—पृषोदरेति ।
 तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः ‘परमहेलारतोऽप्यपरदारिकः’ इति । परस्य महेला स्त्री अथ च परमा उत्कृष्टा हेला कीडा
 तत्र रत इत्यर्थः ॥—कमेः—। कमु कान्तौ । अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः । ‘कपिला रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः ।
 पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वणभेदे त्रिलिङ्गकम् । नानले वामुदेवे च मुनिभेदे च कुकुरे’ इति मेदिनी । रेणुकैह लताविशेषः ।
 ‘हरेणू रेणुका कुन्ती कपिला भस्मगन्धिनी’ इत्यमरात् ॥—गुपादिभ्यः—। गुप् रक्षणं, तिज निशाने, गृह संवरणे ॥—
 मिथिलादयश्च । मथे विलोडने । अकारस्येभ्येवं निपातनात् । पथे गतौ ॥—पतिकठि—। पत्न्य गतौ, कठ कृच्छुजीवने,
 कुठि च, गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने, कुठिधानोरिदित्वात् नुमि प्राप्ते आह—बाहुलकादिति ॥—कुम्बेः—।
 कुबि आच्छादने । अन्येषामेभ्यश्च कुम्बतीति कुबेरः । ‘कुबेरक्यम्बकसखः’ ॥—शदेः—। शदू शातने ॥—मूलेरा—। मूल
 प्रतिष्ठायाम्, गुध परिवेष्टने, गृह संवरणे, मुह वैचित्ये ॥—कंबे—। कम् वणं । ‘कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गकोः’
 इति मेदिनी । ‘कपोतः पक्षिमात्रेऽपि’ इति त्रिकाण्डशेषः । अत्र ओतर्चाश्वत्थं प्रामादिकम् । ‘यत्कपोतः पदमस्रं कृणोति’, ‘देवाः
 कपोत इपितो यदिच्छन्’ इत्यादौ सवैत्र प्रत्ययस्वरणे मध्योदात्तस्यैव पठ्यमानत्वादित्याहुः ॥—भातेः । ‘भा दीप्तौ ।
 भवानिति सर्वनामशब्दोऽयम् ॥ कटि कच्छुजीवने, चक तृप्तौ । कठोरः कठिनः पूर्णश्च । ‘कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः’
 इति मांघः । चकोरः पक्षिभेदः । किशोरः । शू हिंसायाम् । पृह मर्षणे । ‘किशोरोऽथस्य शावके । तैलपण्यांषधौ च
 स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः’ इति मेदिनी ॥—कपिगडि—। कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट
 गतौ ॥—कपोल इति । केचित्तु सूत्रे कडि पठन्ति । कडि मदे । कण्डोलश्चण्डालः । ‘चण्डालिका तु कण्डोलवीणा च-
 ण्डालवद्भक्ति’ इत्यमरः ॥—पटोल इति । ‘पटोल वक्रभेदे नौपयौ ज्योत्स्यौ तु योषिति’ इति मेदिनी । कल्ल शब्दे । बाहु-
 लकादतोयोलच् । ‘कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महन्मूर्मिषु वारिणः’ इति मेदिनी ॥—स्यन्देः—। स्यन्द प्रसवणं । ‘सिन्दूर-
 स्त्वभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णके’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—सितनि—। पिञ्च वन्धने, तनु विस्तारे, गम्ल गतौ,
 मसी परिणामे, पच सेचने, अव रक्षणार्थं, दुधाञ्च धारणपोषणयोः, कुश आकोशे । ‘सेतुर्नौलौ कुमारके’ इति मेदिनी ।
 ‘सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्’ इत्यमरः । ‘सूत्राणि नरि तन्तवः’ इत्यमरः । ‘मण्डं दधिभवं मस्तु’ इति च । ‘धातुर्नौ नेन्द्रिये
 त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विशेषाद्वैरिरेकस्मिन् च’ इति मेदिनी । ‘श्लेष्मादिरसर-
 क्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यदमविकृतिः शब्दयोनिश्च ज्ञातवः’ इत्यमरः ॥—पः किञ्च । पा पाने । अस्मात्तुन्
 स च कित् । किलात् ‘पुमास्था-’ इतीलम् ॥—अर्तेश्च तुः । ऋ गतौ । तुनि प्रकृते अन्तोदात्तार्थः कियते । ‘ऋतुना
 यज्ञं य ऋतुर्जनीनाम्’ इत्यादि । ‘ऋतुर्वर्षादिषट्सु च । आर्तवे मासि च पुमान्’ इति मेदिनी । ‘ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च’
 इत्यमरः ॥—कमिमनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ वृद्धौ च । कमि-
 ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । ‘अर्जिहति-’ इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि सिद्धत्वात् ॥—मन्तुरिति । ‘मन्तुः पुंस्यपराधेऽपि मन्तुव्येऽपि

यनेऽपि च । भानुरादित्यः । यातुरध्वगकालयोः । रक्षसि ह्रीबे । हेतुः कारणम् । ॥ चायः किः ॥ ७६ ॥ केतुग्रह-
पताकयोः । ॥ आमोतेर्ह्यश्च ॥ ७७ ॥ अयुः शरीरम् । ॥ वसेस्तुन् ॥ ७८ ॥ वस्तु । ॥ अगारे णिञ् ॥ ७९ ॥
वैश्वभूर्वास्तुरक्षियाम् । ॥ कृञः कतुः ॥ ८० ॥ कतुयज्ञः । ॥ एधिवहोश्च तुः ॥ ८१ ॥ एधतुः पुरुषः । वह-
तुरवज्ञान् । ॥ जीवेरातुः ॥ ८२ ॥ जीवातुरक्षियां भक्ते जीविते जीवनीपथे । ॥ आतुकन् वृद्धिश्च ॥ ८३ ॥ जी-
वेरित्येव । जैवातुकस्त्वित्पुमिण्युष्मत्सु कृषीवले । ॥ कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः ॥ ८४ ॥ कर्षुः
पुंसि करीषाग्नौ कर्षूर्नद्यां क्षियां मता । चम्पूः । तन्तुः । धनुः शस्त्रम् । सर्जं सर्जने । सर्जुर्वणिक् । खर्जं व्यथने । खर्जुः
पामा । ॥ मृजेर्गुणश्च ॥ ८५ ॥ मर्जुः शुद्धिहृत् । ॥ वहो धश्च ॥ ८६ ॥ वधूर्जायाज्जपाक्षीषु । ॥ कपेदृच्छश्च
॥ ७८ ॥ कच्छः पामा । ॥ णित्कसिपद्यतैः ॥ ८८ ॥ कासुः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । आरूः पिङ्गलः । ॥ अणो
उश्च ॥ ८९ ॥ आहूर्जलप्रवद्रव्यम् । ॥ नञि लम्बेर्नलोपश्च ॥ ९० ॥ तुम्यलाबूरुभे समे इत्यमरः । ॥ के श्र
परङ् चास्य ॥ ९१ ॥ कशब्दे उपपदे शृणोतेरूः स्यादेरङ् आदेशः । कशेरूस्तृणकन्दे स्त्री । बाहुलकादुत्प्रत्यये कशेरुः
ह्रीबे पुंसि च । ॥ त्रो दुद् च ॥ ९२ ॥ तरतेरूः स्यात्तस्य दुद् । तर्दुः स्याद्गृहहस्तकः । ॥ दरिद्रातेर्यालोपश्च
॥ ९३ ॥ इश्च आश्च यौ तयोर्लोपः । दर्दुः कुष्ठप्रभेदः । ॥ नृतिशृङ्घ्योः कूः ॥ ९४ ॥ नृत्तर्तकः । शृङ्घरपानम् ।
॥ ऋतेरम् च ॥ ९५ ॥ ऋतिः सौत्रो धातुः । ततः कुमारमागमश्च । रन्तुर्देवनदी सत्यवाक् च । ॥ अन्दुर्दम्भूज-
म्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूः ॥ ९६ ॥ एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्बन्धनम् । दम्भी ग्रन्थे । निपातनाबुम् ।
दम्भूः । अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके । दम्भूः । ॥ जनेर्बुक् ॥ ९७ ॥ जम्बूः । जमु अदने अस्येत्येके । बाहुल-

प्रजापतौ' इति मेदिनी । 'गातुर्ना कोकिले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोषणे' इति मेदिनी । 'भानुर्ना किरणे सूर्ये' इति ॥—
चायः किः । चायुः पूजानिशामनयोः । अस्मानुर्धातोः किरादेशश्च । 'केतुर्ना रक्षपताकाविप्रहोरापतेषु लक्ष्मणि' इति
मेदिनी ॥—आमोतेः—। आपु व्याप्तौ ॥—अयुः शरीरमिति । अभिलषितार्थश्चास्यत्वात् । अत एव यागविशेषवाच-
कस्यातोर्थात्मशब्दाभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः ॥—वसेः—। वस निवासे ॥—कृञः । कृञ् करणे । कतोः
कित्वाहुणाभावे यणादेशः । 'कतुयज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी ॥—एधिवहोश्च तुः । एध वृद्धौ, वह प्रापणे,
चित्वाहुनादात्तः । 'स्योर्न पत्ये वहतुं कृणुष्व' । 'वहतुः पथिके वृषभे पुमान्' इति मेदिनी ॥—जीवेः । जीव प्राणधारणे ॥
—आतुकन् । 'जैवातुकः पुमान् सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—कृषिचमि । कृष विलेखने, चमु
अदने, तनु विस्तारे, धन धान्ये । रमसकोशस्थमाह—कर्षुः पुंसीत्यादि । 'कर्षुः पुमान् करीषाग्नौ क्षियां कुल्यात्यघातयोः'
इति मेदिनी । 'चम्पूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषिति' इति मेदिनी । 'क्षियां मूर्तिस्तनुस्तन्तुः' इत्यमरः । 'सर्जुर्व-
णिजि विद्युति । 'क्षियां स्वर्गे विद्यौ रन्दे' इति मेदिनी ॥ 'खर्जुः कीटान्तरे वृत्तौ', 'खर्जुरीपादपे कण्डाम्' इति च ॥—
मृजेः—। मृज् शुद्धौ । अस्माद् स्याद्दृष्ट्यपवादो गुणश्च । 'मर्जुः स्त्री शुद्धौ धावकेऽपि च' इति मेदिनी ॥—वहो धश्च ।
वह प्रापणे । 'वधूः लुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनाम् च' इति विश्वः । पृक्का महिला च वधूः इति त्रिकाण्डशेषः ॥—
कपेदृच्छश्च । कषशिषेति दण्डके हिंसार्थेऽस्माद् स्याच्छ्रान्तादेशः । 'कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—
णित्कसि—। कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ । 'कासूर्विकलवाचि स्यान्तथा शक्त्यायुधे क्षियाम्' इति मेदिनी । 'कासुः
शक्त्यायुधे रुजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥—अणो उश्च । अण दण्डके शब्दार्थः । अस्माद् स्यात्स च
णित् उश्चान्तादेशः ॥—नञि लम्बेः—। लवि अवलंसने । न लम्बते जले इत्यलावृः ॥—के श्र—। शृ हिंसायाम् ॥—
त्रो दुद् च । तृ घ्वनतरणयोः ॥—तर्दुरिति । 'नेदृशि—' इति नेद् । वरमनादाविति परिगणनं तु बाहुलकान्नाश्रीयते
इत्याहुः । केचित्तु इडाभावाय 'त्रो दुक् च' इति पठित्वा धातोर्दुगागममाहुः । तेषां तु धातोर्गुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं
यत्प्राप्ते तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्याय वा गुणः साधनीयः ॥—दरिद्रातेः—। दरिद्रा दुर्गतौ ॥—इश्च
आश्चेति । भोजदेवसु र्यालोप इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान् । रिथ आश्चेति व्याख्या । दद्रुः रश्च इश्च आ-
श्चेति व्याख्याने तु 'अन्यत्वाधेऽन्यसंदेशस्य' इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दृष्टिरिति । मृगयादिल्लाङ्कप्रत्यये दद्रुरित्यन्ये । 'द-
द्रुगो दद्रुरोगी स्यात्' इत्यमरः । इत्थं चलारि रूपाणि ॥—नृति—। नृती गात्रविक्षेपे, शृङ्घ शब्दकुत्सायाम् ॥—अन्दुर्दम्भू-
। अदि बन्धने । 'नृतिशृङ्घ्योः कूः' इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यार्थमित्याहुः । ला आदाने कफपूर्वः । उधाञ् धारणादौ
कर्कपूर्वः । षोऽन्तकर्मणि दिधिपूर्वः पलं च ॥—अन्दूर्बन्धनमिति । 'अन्दुः क्षियां स्यान्निगडे प्रभेदे भूषणस्य च' इति
मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनि गदे' इत्यमरः । संज्ञायां कन् । 'केणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु अम गतौ अस्य दुक् । अन्दुर्बुद्धिरिति
व्याचक्षुः ॥—दम्भी ग्रन्थ इति । तुदादिरयम् । दम्भीति दम्भूः संदर्भकर्तृत्वार्थः । कथक इत्यन्ये । कैयटमतानुरोधेनास्य
रूपाणि द्वह्रस्वदित्युक्तम् । माधवादयस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्ययः । उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते । यद्वा दृढार्थकं
द्वित्रिति नान्तमन्ययमुपपदम् । दम्भूस्तु सर्पः कपिवैति व्याख्याय 'दन्कर—' इति यणि वर्षाभूवद्रूपमस्येत्याहुः ॥—

काङ्गलोऽपि । जम्बुः । कफं लाति कफेल्हः श्लेष्मातकः । निपातनादेश्वम् । कर्कं दधाति कर्कन्धूबदरी । निपातनाशुम् । दिधि धैर्यं त्यति त्यजतीति दिधिषूः । पुनर्भूः । केचित्तु अन्दूहम्फूजम्फूकम्भू इति पठन्ति । दम्फ उल्लेखे । दम्फूः सर्प-
जातिः । ॥ कमेर्बुक् ॥ ९८ ॥ कम्बूः पराव्रज्यापहारी । ॥ मुग्रोरुतिः ॥ ९९ ॥ मरुत् । गरुत्पक्षः । ॥ ग्री मुद्र
च ॥ १०० ॥ गिरतेरुतिसत्यं च मुद्र । गर्मुत्सुवर्णं तृणविशेषश्च । ॥ हृषेरुलच् ॥ १०१ ॥ हर्षुलो मृगकामिनोः ।
बाहुलकाच्चटतेः । चटुलं शोभनम् । ॥ हसृरुहियुषिभ्य इतिः ॥ १०२ ॥ हरिक्कुभि वर्णे च तृणवाचिविशेषयोः ।
युष इति सौम्रो धातुः । ऋश्यस्य रोहिर् । पुरुषस्य योषित् इति भाष्यम् ।
॥ ताडोणलुक् च ॥ १०३ ॥ ताडयतीति तडिच् । ॥ शमेर्डेः ॥ १०४ ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इदं च न ।
शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । शण्डः स्त्रीबः । ॥ कमेरठः ॥ १०५ ॥ कमठः । कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसक-
मिति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । ॥ रमेर्वृद्धिश्च ॥ १०६ ॥ रामठं हिङ् । ॥ शमेः खः ॥ १०७ ॥ शङ्खः । ॥ कणे-
ष्टः ॥ १०८ ॥ कण्ठः । ॥ कलस्तृपश्च ॥ १०९ ॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चातृफतेः । तृपला लता । त्रिफला तु फलत्रिके ।
॥ शपेर्बश्च ॥ ११० ॥ शबलः । ॥ वृषादिभ्यश्चित् ॥ १११ ॥ वृषलः । पललम् । बाहुलकादुणः । सरलः । तरलः ।
॥ कमेर्बुक् ॥ ११२ ॥ कम्बलः । मुस खण्डने । मुसलम् । ॥ लङ्गेर्वृद्धिश्च ॥ ११३ ॥ लाङ्गलम् । ॥ कुटिकशि-

ह्रस्वोऽपि । अत एव विक्रमादित्येनोक्तं 'तस्य जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति । केचित्तु 'परिणतजम्बुफलोप-
भोगहृष्टा' इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे साधकत्वेनोदाजहस्तत्र । 'इको ह्रस्वो ड्य-' इत्युत्तरपदाधिकारस्थह्रस्वविधायकसूत्रेण
गतार्थत्वात् ॥—दिधिमिति । केचित्तु दधातेरिलं द्विलं पुक् च निपात्यते । दधाल्यसौ दिधिपूर्वित्याहुः ॥—पुनर्भूरिति । 'पुन-
र्भूदिधिपूर्वुदा द्विः' इत्यमरः । द्विरूदा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः । उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह—केचित्स्विति । एतच्च कैयटमा-
ध्वादिप्रत्ययविरुद्धम् । अत एव 'दम्भूः स्त्री सर्पचक्रयोः' इति भान्ते मेदिनी ॥—मुग्रो- । मृद् प्राणलगे, नृ निगरणे, आ-
भ्यामुत्तिङ्कारस्तकारस्येत्यंज्ञापरित्राणार्थः ॥—मरुदिति । प्रज्ञादित्वादिणि मात्तोऽपि । मरुतशब्दोऽप्युत्पन्नोऽस्ति । तथा
च विक्रमादित्यकोशः । 'मरुतः सर्पानः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति 'कोऽयं वाति स दाक्षिणायकमरुतम्' इति कवि-
राजश्लोकेऽनुपपत्तिं मला दाक्षिणायकपवन इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदश्वान इति वर्णविवेकः ॥—गरुदिति । यवादिभ्यः ।
तेनास्मात्परस्य मतुपो मस्य 'झयः' इत्यनेन वलं न । गरुमान् ॥—गर्मुदिति । 'गर्मुत्स्वी खणलतयोः' इति मेदिनी ॥—
हृषे- । हृष तुष्टौ ॥—चटतेरिति । चटे वर्षावरणयोः ॥—हसृ- । हसृ हरणे, स गतौ, रुह बीजजन्मनि । विश्वको-
शस्थमाह—हरिदिति । 'हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तृणे च' इति मेदिनी ॥—ऋश्यस्येति ।
एतेन 'गतं रोहिद्रूतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा-' इति पुण्ड्रतन्त्रप्रयोगो व्याख्यातः । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे स्त्री नार्क'
इति मेदिनी ॥—ताडे- । तड आधाते ण्यन्तः । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः ॥—शमेः- । शम उपशमे ।
—बाहुलकादिति । यद्यपि 'नेडुशि कृति' इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादित्येन न्येत्यतद्युक्तं तथापि नेडुरमनादित्येति
परिगणनाद्बाहुलग्रहणमाश्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृतावपि'
इति मेदिनी ॥—कमेः । कमु कान्तौ । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसके' इति मेदिनी ॥—जरठ इति । जृ
वयोहानौ । 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वमेदिन्या । 'जरठः कठिने जीर्णे' इति वैजयन्ती ॥—
रमेः । रम क्रीडायाम् ॥—शमेः । शम उपशमे । 'शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्खः कम्बौ न
योषिन्ना भालास्थिनिधिमित्रखे' इति मेदिनी ॥—कणेः- । कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वमेदिन्या ॥—
कल- । तृप ग्रीणेन ॥—फलत्रिक इति । 'त्रिपला त्रिफला च सा' इति विश्वः । त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्द
इति 'द्विगोः' इति सूत्रे रक्षितः ॥—शपेः- । शप आक्रोशे ॥—वृषादिभ्यः । वृषु सेचने, पल गतौ, सृ गतौ, तृ स्वन-
नतरणयोः । 'शङ्खाश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृषलस्तुरगे शूद्रे' इति हेमचन्द्रः । 'पललं तिलचूर्णं च पिके
मांसे नपुंसकम् । ना राक्षसे' इति मेदिनी । फलप्रत्ययस्य कित्वादाह—बाहुलकादिति । 'सरलः पूतिकाष्ठे नाऽधोदा-
रावक्रयोस्त्रिषु' इति मेदिनी । 'सरला विरलायन्ते घनयान्ते कलिडुमाः । न शमी न च पुत्रागा अस्मिन्सारकानने'
इत्यभियुक्तप्रयोगः ॥—कमेः- । कमु कान्तौ । अस्माद् वृषादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुपपद्यत इति बुक् । 'कम्बलो
नागराजे स्यात्सालाप्रवारयोरपि । कृमावप्युत्तरासङ्गे सलिले तु नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मुसलं स्यादयोऽप्रे च पुनपुंस-
कयोः स्त्रियाम् । तालमूल्यामाखुपर्णादिहोधिकयोऽपि' इति मेदिनी । मूर्धन्यमथोऽप्ययमिति वर्णदेशना । मुस खण्डन
इति धातोर्दन्त्यान्तेषु मूर्धन्यान्तेषु च बोपदेवादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदत्तादयस्तु तालव्यमध्यमप्याहुः । अत एव 'मु-
सलो मुषलोऽपि च' इति विश्वकोशे मुशलोऽपि चेति पाठान्तरम् ॥—लङ्गेः- । लङि गतौ अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादि-
त्यनुपज्ञाद्द्विरिति भावः । एवमप्रेऽपि । मुडागमो बाहुलकादेव ॥—कुटिकशि- । 'कुट कौटिल्ये', 'कश गतिशासनयोः'

कौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् ॥ ११४ ॥ कुडमलः । कुडेरपि । कुडमलः । कडमलम् । बाहुलकाङ्गुणः । कोमलम् ।
 ॥ मृजेष्टिलोपश्च ॥ ११५ ॥ मलम् । ॥ चुपेरश्चोपधायाः ॥ ११६ ॥ चपलम् । ॥ शकिशम्योर्निट् ॥ ११७ ॥
 सकलम् । शमलम् । ॥ छो गुक् ह्रस्वश्च ॥ ११८ ॥ छगलः । प्रज्ञादिरवाच्छगलः । ॥ अमन्ताङ्गुः ॥ ११९ ॥
 दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डदिष्ठब्रह्मस्तः । अण्डः । बाहुलकासभावः । षण्डः सङ्घातः । तालव्यादि-
 रित्यपरे । शण्डः । गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः । ॥ कादिभ्यः कित् ॥ १२० ॥ कवर्गादिभ्यो
 ङः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् । गुडः । घुण भ्रमणे । घुण्डो भ्रमरः । ॥ स्थाचतिमृजेरालज्वालय-
 लीयचः ॥ १२१ ॥ तिष्ठतेरालच् । स्थालम् स्थाली । चतेर्वाल्च् । चत्वालः । मृजेरालीयच् । मार्जालीयो बिडालः ।
 ॥ पतिचण्डिभ्यामालज् ॥ १२२ ॥ पातालम् । चण्डालः । प्रज्ञादित्वाद्गणि चाण्डालोऽपीत्येके । ॥ तमिविशि-

कु शब्दे, अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नेत्याशङ्क्याह—**बाहुलकादिति** । ‘कोमलं मृदुलं मृदु’ । बाहुलकादन्यत्रापि बोध्यः ।
 तद्यथा । कुस श्लेषणे । दन्त्यान्तोऽयम् । बोपदेवमते तु तालव्यान्तोऽपि गुणः । कोशलः कोसलो वा देशविशेषः । ‘वृद्धे-
 त्कोसला—’ इति सूत्रे तु दन्त्यान्त एव सांप्रदायिकः । संव संबन्धे, शंब च । संबलं शंबलम् । ‘शंबलोऽस्त्री संबलवत्
 कूलपाथे च मत्सरे’ इति मेदिनी । कदि आह्वाने नलोपः । गौरादित्वाङ्डीपि कदली । ‘मन्दान्दोलितकपूरकदलीदल-
 संज्ञया । विश्रमाय भ्रमापन्नानाह्वयन्तीमिवाध्वगान्’ इति काशीखण्डम् । अजदेराकृतिगणलाटावपि । ‘कदलाकदली पृथ्यां
 कदली कदली पुनः । रम्भावृक्षेऽथ कदली पताकामृगभेदयोः । कदली बिम्बिकायां च’ इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो
 धातुः । ‘कुशलः शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे च मुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसके’ इति मेदिनी । कम कान्तौ । ‘कमलं सलिले
 ताम्रे जलजे व्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । मडि भूषायाम् । ‘मण्डलं
 परिधी कोठे देशे द्वादशराजके’ इति मेदिनी । ‘कोठो मण्डलकम्’ इत्यमरः । ‘बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु’ इति च ॥—
मृजेः—। मृजू-भृदौ । ‘मलोऽस्त्री पापविट्किट् कृपणे लभिधेयवत्’ इति मेदिनी ॥—**चुपेः**—। चुप मन्दायां गतौ ।
 ‘चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपलाकमलाविद्युत्पुष्पलीपिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रे स्याद्वाच्यवत्तरे
 चले’ इति मेदिनी ॥—**शकिशम्योः**—। शक् शक्तौ, शम उपशमने, शकलं खण्डे रोहितादीनां लचि च तद्योगात् ।
 शकली मत्स्यः । मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम्, ‘शकलं लचि खण्डे स्याद्वागवस्तुनि वल्कले’ इति मेदिनी ॥—
छो गुक् । छो छेदने । ‘छगलं नीलवस्त्रे ना छागे स्त्री वृद्धदारके’ इति मेदिनी ॥—**अमन्ताङ्गुः** । अमिति प्रत्याहारः ।
 दमु उपशमे, रमु क्रीडायाम्, खनु अवदारणे, मन ज्ञाने, वन संभक्तौ, अम गत्यादिषु, पण दाने, गम्ल् गतौ, चण
 दाने, पण व्यवहारे स्तुतौ च । काशिकायां तु त्रिभ्य एव कणमाः स्युरित्युक्तम् । चम् प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः ।
 अष्टाध्यायां तस्य विषयाभावात् ॥—**दण्ड इति** । बाहुलकात् ‘मुट्’ इति नेत्संज्ञा ‘दण्डोऽस्त्री लुगुडोऽपि स्यात्’ इत्यमरः ।
 ‘रण्डा मूषकपर्यां च विधवायां च योषिति । खण्डोऽस्त्री शकले नेष्टुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं
 तु मंस्तुति । चण्डा तु पांशुलायां स्त्री त्रिषु हस्तादिवर्जिते’ । अमान्त संप्रयोगं यान्ति अनेनेति अण्डः
 प्राण्यवयवः । ‘षण्डः पञ्चादिसंघाते न स्त्री स्यात् गोपतौ पुमान्’ । शडि रुजायाम्, अस्मात् घञि शण्डशब्द-
 स्तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह—**तालव्यादिरित्यपरे इति** । ‘गण्डः स्यात्पुंसि
 खड्गिनि । चिह्नवीरकपालेषु हयभूषणबुद्धे । चण्डो ना तित्तिणीवृक्षे यमकिंकरदैत्ययोः । चण्डी कात्यायनी देव्यां
 हिंसा कोपनयोषितोः । षण्डः षण्डे धियि स्त्री स्यात्’ इति मेदिनी ॥—**फण्ड इति** । फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादित्वा-
 दण् । फण्डमुदरम् ॥—**कादिभ्यः कित्** । कुण शब्दोपकरणयोः ॥—**कुण्डमिति** । इह कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वारमेव
 लिखन्ति तनु प्रमादकृतम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । डस्य कित्वात् गुणः । ‘अनुनासिकस्य कित्त्वलोः—’ इति दीर्घस्तु न भवति
 बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देव्याहुः । ‘कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली जारात्पतितवस्त्रीसुते
 पुमान् । पिठरे तु न ना’ इति मेदिनी । ‘अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरे गोलकः’ इत्यमरः ॥—**काण्डमिति** । कम
 कान्तौ । ‘अनुनासिकस्य—’ इति दीर्घः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डवाणावर्गावसरवारिषु’ इत्यमरः । अर्वाङ् कुत्सितः । अत एव ‘काण्डं
 सम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः । कुत्सिते वृक्षमित्राङ्गीवृन्दे रहसि न स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । गुड् अव्यक्ते शब्दे ।
 ‘गुडो गोलेक्षुपाकयोः’ इत्यमरः । गुडा लुही तद्वक्त्रेणा यस्य स गुडाकेशः शिवः जटाधारिणात् । ‘गुडः स्याद्गोलके ह-
 स्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः । गुडा लुह्यां च कथिता गुडिकायां च योषिति’ इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईशः इति वा
 जितेन्द्रियत्वादिति भावः ॥—**स्थाचति**—। षा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृज् शुद्धौ, लचा सिद्धे आलव आकारश्चिन्त्य-
 प्रयोजनः । चित्स्वरं बाधिला पक्षे आधुदातार्थमित्येके । ‘स्थालं भाजनभेदेऽपि स्थाली स्यात् पादलेखयोः’ इति मेदिनी ।
 ‘चत्वालो यक्षकुण्डे स्याद्भवं च’ इति विश्वः । ‘माजौलीयः स्मृतः शूदे बिडाले कायशोधने’ इति मेदिनी ॥—**पतिचण्डि**—।
 पत्न्य गतौ, चडि क्रीपे । पतन्त्यस्मिन्नधर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । ‘अधोभुवनपातालं ब्रह्मस्रग् रसातलम्’ इत्यमरः ।

बिडिमृणिकुलिकपिपलपञ्चिभ्यः कालन् ॥ १२३ ॥ तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् । कुडालः । कपालम् । पल्लवम् । पञ्चालः । ॥ पतेरङ्गच् पक्षिणि ॥ १२४ ॥ पतङ्गः । ॥ तरत्यादिभ्यश्च ॥ १२५ ॥ तरङ्गः । लवङ्गम् । ॥ विडादिभ्यः कित् ॥ १२६ ॥ विडङ्गः । मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । ॥ मृवृजोर्बृद्धिश्च ॥ १२७ ॥ सारङ्गः । वारङ्गः खन्नादिमुष्टिः । ॥ गन् गम्यत्योः ॥ १२८ ॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः । ॥ छापूखडिभ्यः कित् ॥ १२९ ॥ छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुलकात् पिट् अनादरे गन्सत्वाभावश्च । विङ्गः तरलः । विङ्गेरगद्यत ससंभ्रममेवमेकेति माधः । ॥ भृञः किलृट् च ॥ १३० ॥ भृञः कन् कित्साप्तस्य नृद् च । भृङ्गाः पिङ्गादिभ्यः पाटाः । ॥ भृणातर्हस्वश्च ॥ १३१ ॥ शृङ्गम् । ॥ गण शकुनौ ॥ १३२ ॥ नृद् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः । ॥ मुदिप्रोर्गम्गौ ॥ १३३ ॥ मुद्गः । गर्गः । ॥ अण्डन् कृस्भुवृजः ॥ १३४ ॥ करण्डः । सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । ॥ शृद्भमसोऽदिः ॥ १३५ ॥ शरत् । दरदृदयकूलयोः । भसजघनम् । ॥ पुणातेर्दृग् ह्रस्वश्च ॥

‘पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले’ इति मेदिनी ॥—चण्डाल इति । इदित्त्वान्नि अदुपधलाभावान् वृद्धिः । माधवेन तु पतिचण्डिभ्यामालग्निति नितं पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद्विमुक्त्वा वृद्ध्यर्थमालग्निति केषांचित्पाते तु चण्डालशब्देऽपि वृद्धिः स्यादित्युक्तं तदतिरभसात् ॥—एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च कुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दसीति चण्डालात्स्वार्थेऽणं विदधता वार्तिकेन तद्वाग्येण च सह विरुद्धमिति बोध्यम् ॥—तमिविशि— । तमु कान्हायाम्, विश प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्त्याने, कपि चलने, निर्देशान्नलोपः । पल गतौ, पचि विस्तारे । ‘तमालस्तिलके खङ्गे तापिच्छे वरुणदुमे’ इति मेदिनी । ‘विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्यित्यां तु योषिति । वृषवृक्षभिदोः पुंसि वृथुलेऽप्यभिधेयवत्’ इति मेदिनी । ‘विडालो नेत्रपिण्डे स्यात्पृषदशकके पुमान्’ इति च मेदिनी । ‘ओतु-विडालो मार्जारो वृषदशक आबुभुक्’ इत्यमरः । ‘मृणालं नलदे क्लीबं पुंनपुंसकयोर्विसे’ इति मेदिनी । ‘कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्री लज्जनान्तरे’ इति च मेदिनी । ‘कुलालो घृकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च’ इति हेमचन्द्रः । ‘कपालोऽस्त्री शिरोस्त्रि स्याद्विडालोः शकले प्रजे’ इति मेदिनी विश्वप्रकाशौ । ‘पाञ्चाली पुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूति नीवृति’ इति मेदिनी । बाहुलकात् श्यतेरपि कालन् । ‘आदेच उपदेशे-’ इत्यात्वम् । शाला । शल चलने अस्मात् घञि शाला । ‘से-नासुराच्छायाशालानिशानाम्’ इति निपातनास्त्रीत्वमिति न्यासः । ‘शाला द्रुकन्धशाखायां गृहगेहैकदेशयोः । ना श्लेषे’ इति मेदिनी ॥—पतेरङ्गच् । पल्ल गतौ । पक्षिणीत्युपलक्षणम् । ‘पतङ्गः शलभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । क्लीबं सूते’ इति मेदिनी । सूते पारद इत्यर्थः ॥—तरत्या— । तृ ल्वनतरणयोः । लृच् छेदने । तरङ्ग ऊर्मिः । ‘तरङ्गस्तुरगदीना-मुत्फाले वल्लभङ्गयोः’ इति विश्वः । ‘लवङ्गं देवकुसुमे’ आकृतिगणोऽयम् ॥—विडादिभ्यः । विड आक्रोशे, मृद क्षोभे, कृ विक्षेपे, एभ्यो डच् कित्सात् । विडङ्ग ओषधिविशेष इति उज्ज्वलदत्तः । विडङ्गः क्रुमिसंघेदे विडङ्गो नागरेऽन्यवत् इति विश्वः । ‘विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञे स्यात् क्रुमिरे पुंनपुंसकम्’ इति मेदिनी । ‘मृदङ्गः पट्टे घोषे’ इति च । कुरङ्गो मृगविशेषः ॥—बाहुलकादुत्वं चेति कुर शब्दे इत्यस्मादङ्गच् तस्य कित्वेन गुणाभाव इत्यन्ये ॥—मृवृजोः— । मृ गतौ, वृच् वरणे । ‘सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शबले त्रिषु’ इति मेदिनी । बाहुलकात् नृ नये । ‘अथ नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमज-प्रणिनि विटे नागरङ्गद्वयेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—गन् गम्— । गम्ल गतौ, अद भक्षणे, बाहुलकादम् गत्यादिपु । अस्मादपि गन् । ‘अङ्गं गात्रे उपाये च प्रतीके चाप्रधानके । अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्गः संवोधनेऽन्ययम्’ इति विश्वः । ‘अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूति नीवृति । क्लीबैकत्वे लप्रधाने त्रिष्वङ्गवति चान्तिके’ इति मेदिनी ॥—छापू— । छो छेदने, पृच् पवने, खड भेदने । छायते छिद्यते यज्ञार्थमिति छागः । पूयते सुखमनेनेति पूगः । ‘पूगस्तु क्रमुके वृन्दे’ इति मेदिनी । ‘खङ्गो गण्डकभृद्भे स्यान्निरिक्षो गण्डकेऽपि च’ इति शब्दतरङ्गिणी । ‘खङ्गो गण्डकभृत्प्रासिबुद्धभेदेपु गण्डके’ इति मेदिनी ॥—भृञः— । भृञ्च धारणपोषणयोः । कियित्यनुवर्तनात्किङ्कहणमिह स्पष्टार्थम् । ‘भृञ्जो धूम्राटपिङ्गयोः । मधुवते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्ववि’ इति मेदिनी ॥—शृणातेः । शृ हिंसायामस्माद्गन् धातोर्ह्रस्वं प्रत्ययस्य तु किञ्च नृद् च । ‘भृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्यात्कूर्चशोर्षके । स्त्रीविषायां स्वर्णमीनभेदयोर्कृ-पमौषधौ’ इति मेदिनी । शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । मीनोषधिसुवर्णानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यते, इत्युत्पत्ति-नीकोशः ॥—गण् शकुनौ । शृणातेः शकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नृद् । ‘अचोऽङ्गिति’ इति धातोर्बृद्धिः । शार्ङ्गः पक्षी । शार्ङ्गं धनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् ॥—मुदिप्रोः । मुद हर्षे, गृ निगरणे, आभ्यां यथासंख्यं गृग्न इत्येतौ स्तः । मुद्गः सस्यभेदः । गर्गो मुनिविशेषः ॥—अण्डन् । डुकृन् करणे, ‘स गतौ, भृच् भरणे, वृच् वरणे । ‘करण्डो मधुकोशासिका-रण्डेषु ललाटके’ इति मेदिनी । ‘वरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः’ इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् । तृ ल्वनतरण-योरपि । ‘तरण्डो वडिशीसूत्रवृद्धकाष्ठादिके ह्रस्वे’ इति मेदिनी ॥—शृद् । शृ हिंसायाम्, दृ विदारणे, भस भस्ते-नदीत्योः । ‘शरत् स्त्री वस्त्रेऽन्यतौ । दस्तस्त्रियां प्रपाते च भयपवतयोरपि । भसत् स्त्री भ्रासरे योनौ’ इति मेदिनी । ‘उवे

॥ १३६ ॥ दृषत् । ॥ त्यजितनियजिभ्यो ङित् ॥ १३७ ॥ त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः । ॥ एतेस्तुद् च ॥ १३८ ॥ एतद् । ॥ संतैरटिः ॥ १३९ ॥ सरद् स्याद्वातमेघयोः । वेदभाष्ये तु यामिः कृशानुमिति मन्त्रे सरदभ्यो मधुमक्षिकाभ्य इति व्याख्यातम् । ॥ लङ्हेनलोपश्च ॥ १४० ॥ लघद् वायुः । ॥ पारयतेरजिः ॥ १४१ ॥ पारक् सुवर्णम् । ॥ प्रथेः कित्संप्रसारणं च ॥ १४२ ॥ पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ भियः पुक् ह्रस्वश्च ॥ १४३ ॥ भिपक् । ॥ युष्यसिभ्यां मदिक् ॥ १४४ ॥ युष सौत्रो धातुः । युष्मद् । असद् । त्वम् । अहम् । ॥ अर्तिस्तुसुहृदुमिधुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् ॥ १४५ ॥ एभ्यश्चतुर्दशभ्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः सङ्घातः । सोमः । होमः । समौ गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रज्ञाद्यणि क्षौमं च । भाम आदित्यः । यामः । वामः शोभनदुष्टयोः । पशम् । यक्ष पूजायाम् । यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । ॥ जहातेः सन्वद्दालोपश्च ॥ १४६ ॥ जिह्यः कुटिलमन्दयोः । ॥ अवतेःटिलोपश्च ॥ १४७ ॥ मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा ङिदित्येव ब्रूयात् । ज्वरज्वरेति ऊठौ । तयोर्दीर्घं कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तस्तत्र । तेषामसत्त्वात्थत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । ॥ प्रसेरा च ॥ १४८ ॥ ग्रामः । ॥ अविसिविसिशुषिभ्यः कित् ॥ १४९ ॥ ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । शुष्ममक्षिसमीपयोः । ॥ इषियुधीन्धिदसिष्याधू-स्यूभ्यो मक् ॥ १५० ॥ इष्मः कामवसन्तयोः । ईषीति पाठे दीर्घादिः । युष्मः शरो योद्धा च । इष्मः समित् ।

अम्बसुलाभिके' इति मन्त्रव्याख्यायां भसद्भग इति वेदभाष्यं, 'जाघन्यां पत्नीः संयाजयन्ति भसद्दीर्घा हि त्रियः' इत्यत्र भसजघनमिति व्याख्यातारः ॥—**टणातेः**—। टृ विदारणे । 'टपन्निष्पेषणशिलापटप्रस्तरयोः त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**त्यजि**—। त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ ॥—**त्यदित्यादि** । अर्देऽर्चिवाटिलोपः ॥—**पतेः**—। इण् गतौ अस्माददिस्तस्य टुटि गुणः । एतद् ॥—**सर्तेः**—। मृ गतौ ॥—**लङ्हेः**—। लघि शोषणे ॥—**पारयतेः**—। पार तीर कर्मसमाप्तौ श्रुतिरिति । ॥—**पारगिति** । णिलोपः कुलम् ॥—**प्रथेः**—। प्रथ प्रख्याने ॥—**भियः**—। त्रिभी भये ॥—**युष्यसि**—। अनु क्षेपणे ॥—**अर्तिस्तु**—। ऋ गतौ, घृञ् स्तुतौ, पुञ् अभिषवे, हु दानादनयोः, मृ गतौ, धृञ् धारणे, क्षि क्षये, टुक्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः । पद गतौ, णीञ् प्रापणे, 'सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुबेरे च पितृदेवे समारणं । वसुप्रभेदे कर्पूरे नीरे सोमलतापथौ' इति मेदिनी ॥—**होम इति** । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कर्तौ । अहिंसोपनिषद्भाष्ये ना धनुर्यमसोमपे' इति च । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः कर्तौ' इति विश्वः । 'क्षौमं पठे दृक्कुलेऽस्त्री क्षौमं वल्कलजालुके । शणजेऽतसिजे' इति मेदिनी । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति च । 'यामस्तु पुं संप्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' इति च । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । लघुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यां त्रियामथ । वामी श्रृगाली वडवा रासमी करभीषु च' इति । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्युहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च मेदिनी ॥—**यक्ष पूजायामिति** । अयमन्तस्थादिः । मनिन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः । 'क्षयः शोषश्च यक्षमा च' इत्यमरः । 'राजयक्षमेव रोगाणाम्' इति माघः । 'यक्षमणिप परिहाणिराययौ' इति रघुः । अत्र जकारयकारयोर्भेदाग्रहेण जक्षभक्षहसनयोरित्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तत्र । तस्य चवर्गनुतीयादित्वात् । अत एव 'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुतुकादधि । यक्षं सर्वस्मात्' इति मन्त्रे यक्षमशब्दस्यान्तःस्थादित्वम् । 'जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादिमन्त्रे तु जक्षच्छब्दस्य चवर्गनुतीयादित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचक्षुः । 'नेमः कीलेऽवधौ गतं प्राकारे कैतवेपि च' इति मेदिनी । 'नेमस्त्वर्थे प्राकारगर्तयोः । अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः ॥—**जहातेः**—। ओहाक् त्यागे ॥—**जिह्य इति** । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वे 'मन्यतः' इतीलम् । 'जिह्यस्तु कुटिले मन्दे क्रीवं तगरपादपे' इति मेदिनी ॥—**अवतेः**—। अव रक्षणादि । 'ओं प्रथे स्वीकृतौ रोषे' इति विश्वः ॥—**प्रसेरा च** । ग्रसु अदने । अतो मन्धातोराकारश्च । 'ग्रामः खरे संवसथे वृन्दे शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्राम इति यथा । 'शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः' इत्यमरः । संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तं 'संपूर्वः संयुगे स्मृतः' इति ॥—**अविसि**—। अव रक्षणादौ, पितु तन्तुसन्ताने, पित्र् बन्धने, शुष शोषणे, एभ्यो दन्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । ऊमं नगरमिति 'त्वे कृतुम्' इति मन्त्रे ऊमास्पर्षका यजमाना इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद्भ्रूस्त्वै 'उमातसीहैमवतीहरिद्राकान्तिकीर्तिषु' इति मेदिनी । स्यूमो रश्मिरिति सूत्रम् । तन्तुरित्यन्ये । सिमः सर्वनामगणे पठितः । 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना' इति मेदिनी । शुष्मं बलमिति वेदभाष्यम् ॥—**इषियुधि**—। इष गतिर्हिंसादानेषु । इष गताविति केचित् । इष्मः । युध संप्रहारे, जिहन्धी दीप्तौ, दसु उपक्षये, श्यैश्च गतौ, धृञ् कम्पने, धृञ् प्राणिगर्भविमोचने ॥—**युष्म इति** । 'युष्मो धनुषि संयुगे' इति मेदिनी । 'दस्ससु यजमाने स्यादपि चोरे हुताशने' इति च । 'त्रिषु श्यामी हरिकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिषा निषा' इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरीचे सिन्धुलवणे क्रीवं क्री शारिवौषधौ । अप्रसूता-

दस्यो यजमानः । श्यामः । धूमः । सूमोऽन्तर्विश्वम् । बाहुलकादीर्म व्रणः । ॥ युजिरुचितिजां कुश्व ॥ १५१ ॥
 युग्मम् । रुक्मम् । तिग्मम् । ॥ हन्तेर्हि च ॥ १५२ ॥ हिमम् । ॥ भियः घुवा ॥ १५३ ॥ भीमः । भीष्मः ।
 ॥ घर्मः ॥ १५४ ॥ घृधातोर्मैगुणश्च निपात्यते । ॥ ग्रीष्मः ॥ १५५ ॥ असतेनिपातोऽयम् । ॥ प्रथेः पिवन् सं-
 प्रसारणं च ॥ १५६ ॥ पृथिवी । पवन्निलेके । पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी इति शब्दाण्वः । ॥ अश्रुप्रुपिलट्टिकणि-
 खटिविशिभ्यः कन् ॥ १५७ ॥ अश्वः प्रुष स्नेहनादौ । प्रुष्वः स्यादतुसूर्ययोः । प्रुष्वा जलकणिका । लद्धा पक्षिभेदः
 फले च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे क्ण्वमपि । खट्वा । विश्वम् । ॥ इणशीभ्यां वन् ॥ १५८ ॥ एवो गन्ता । एव-
 या मरुत् । असत्वे निपातोऽयम् । शेवं मित्राय वरुणाय । ॥ सर्वेनीघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वह्रेष्या अतन्त्रे
 ॥ १५९ ॥ अकतैर्येते निपात्यन्ते । सूतमनेन विश्वमिति सर्वम् । निपूर्वाद्धृषेर्गुणाभावोऽपि । निघृष्यतेऽनेन निघृष्वः
 सूरः । निष्वो हिंस्रः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तन्नोपधाया इत्वमपि । शेतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः ।
 शीडो हस्त्वम् । पटो रथो भूलोकश्च । प्रहृत्येते इति प्रह्वः । ह्वेज आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेवन् ॥
 ईष्व आचार्यः । इष्व इत्यन्ये । अतन्त्रे किम् । सतो सारकः । बाहुलकाद् हसते हस्वः । ॥ शेवयहजिह्वाग्री-
 चाप्वामीवाः ॥ १६० ॥ शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन यह्वः । हस्वो हुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लका-
 रस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्रोतीत्याप्वा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये ।
 ॥ कृगशृदृभ्यो वः ॥ १६१ ॥ कर्वः काम आखुश्व । गर्वः । शर्वः । दर्वो राक्षसः । ॥ कनिन् युवृषितक्षिरा-
 जिधन्विद्युप्रतिदिवः ॥ १६२ ॥ यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । धन्वा मरुः । धन्व शरासनम् । घुवा
 सूर्यः । प्रतिदीप्यन्त्यस्मिन् प्रतिदिवा दिवसः । ॥ सप्चशृभ्यां तुट् च ॥ १६३ ॥ सप्त । अष्ट । ॥ नजि जहा-

जनायां च प्रियज्ञावपि गुगुली । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृत्तिकौषधे । नीलिकायाम् इति मेदिनी ॥—ईर्ममिति ।
 ईर गतौ । 'प्रणोऽस्त्रियामीर्मरुः क्लीवे' इत्यमरः । बाहुलकाज्जन जनन इत्यस्मादपि । जन्मम् । रुह बीजजन्मनीति निर्दे-
 शान्मनिनन्तोऽप्यस्ति य तु नान्तः । 'जसुर्जननजन्मानि' इत्यमरस्तु अकारान्तनकारान्तोभयसाधारणः ॥—युजि-।
 युजिर् योगे, रुच दीर्मा, तिज निशाने, एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तदेशः । 'रुक्मं तु काश्चने लोहे' इति विश्वमेदिन्या ।
 तिग्मं तीक्ष्णम् ॥—हन्तेः-। हन हिंसगत्योरस्मान्मक् धातोर्द्विरादेशश्च । हिमं उपारमलयोद्भवयोः
 स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गे इति मेदिनी ॥—भियः-। विभी भये । विभेयस्मादिति विप्रहः ।
 'भीमो गार्ह्यघोरयोः । भीमोऽस्मल्वेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी ॥—घर्मः । घृ क्षरणदीप्त्योः ॥
 —ग्रीष्मः । प्रसु अदने । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मेऽयुष्णस्वेदाम्भसोरपि' 'ग्रीष्म ऊर्मतुभेदयोः' इति च मेदिनी ॥
 —प्रथेः । प्रथ प्रथयाने । पितृवान्डीप । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी भरा सर्वसहा रसा' इति शब्दाण्वः ॥—अश्रुप्रुपि-'
 अश्रु व्याप्तौ, लट् वाच्ये, कण निमीलेने, खटि काट्टायाम्, विशा प्रवेशने, 'अश्वः पुंजातिभेदे च तुरगे च पुमान-
 यम्' इति मेदिनी । 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः' इति विश्वः । 'लद्धा करजभेदे स्यात्फले वाच्ये खगान्तरे' इति विश्वमे-
 दिन्या । 'कण्वं पापे सुनौ पुंसि' इति मेदिनी । 'क्ण्वं वीजापघनीयुषु' इति च पठ्यते । शयनार्थिभिः काह्वयते इति
 खट्वा । 'विश्रा ह्यतिविषायां ह्यौ जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्यां पुंसि देवप्रभेदेऽप्यखिले त्रिषु' इति मेदिनी ॥—
 इण् । इण् गतौ । शीड स्वप्ने । शेवं सुखमिति वेदभाष्यम् । शेवं मेढमित्युज्ज्वलदन्तः ॥—सर्वनिघृष्व-। स गतौ,
 घृषु संघर्षे, रिष हिंसायाम्, लप कान्तौ, शीड स्वप्ने, पट गतौ, ह्वेज म्पार्थोयां शब्दे च, ओहाक् त्यागे, इति वा । ईष
 शब्दे । तन्त्रशब्दोऽत्र कर्तृवाचीत्याह—अकर्तरीति ॥—निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेपः ॥—हस्व इति ।
 हस्व शब्दे । 'हंसो न्यक्स्वर्वयोत्रिषु' इति मेदिनी ॥—शेवयह्व एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥—अन्तोदात्तार्थमिति ।
 इणशीभ्यामित्यनेन आबुदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीड स्वप्ने । शेवा लिङ्गाकृतिः दशपादीवृत्तिरित्याह ॥—यान्त्यने-
 नेति । उज्ज्वलदन्तस्तु यज देवपूजार्थं जकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महन्नामसु यह्वशब्दः
 पठितः । 'प्रवो यह्वं पुरुषं' । यह्वं महान्तमिति वेदभाष्यम् । लिह आस्वादने । लिहन्त्यनयेति जिह्वा । जि जये हुगागमः ।
 जिह्वा रसनेत्युज्ज्वलदन्तः ॥—ग्रीवेति । गृ निगरणे, आप्ल व्याप्तौ, मीड हिंसायाम् ॥—मीवेति । वेदे तु अमीवेति
 छित्त्वा अम रोग इत्यस्माद्वा । ईड् चेत्युक्तम् । 'अमीवहा वास्तोष्पते' इत्यादिमन्त्रास्तत्राणुकूलाः ॥—कृ गृ । कृ विक्षेपे,
 गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, दृ विदारणे । गर्वोऽहंकारः । शर्वो रुद्रः ॥—कनिन्यु-। यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्ष लक्ष्म तनु-
 करणे, राज् दीप्तौ, धवि गलथः, घु अभिगमने, दिवु कीडादौ । 'युवा स्यात्कर्णं श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनि' इति । 'वृषा कर्णे
 महेन्द्रे ना' इति च मेदिनी । 'तक्षा तु वर्धकिस्तथा रथकारश्च काष्ठतट्' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ तृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रि-
 यशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुधन्वानौ' इति च । 'अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इति
 चाभरः । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवे चापे स्थलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—सप्चशृभ्याम्-। षप सम्वाये, अश्रु

तेः ॥ १६४ ॥ अहः । ॥ श्वलुक्षन्पूषणप्रीहन्क्लेदन्छेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्थमन्विश्वप्सन्परिजन्मातरिश्वन्मघ-
वक्षिति ॥ १६५ ॥ एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा पूषा । छिह गतौ । इकारस्य
दीर्घत्वम् । छेहतीति प्रीहा कुक्षिव्याधिः । छिद् आर्द्राभावे । छिद्यति क्लेदा चन्द्रः । छिद्यतेर्गुणः । छिद्यतीति छेहा
सुहृच्चन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्त्रिन्नाहते । मूर्धा । मुहेरुपधाया दीर्घो धोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्थिषु मज्जा अस्थि-
सारः । अर्थपूर्वो माङ् अर्थमा । विश्वं प्लाति विश्वप्साग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनैरुपधालोपो
मश्रान्तादेशः । मातरि अन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायाम् । हस्य घो वुगागमश्च ।
मघवा इन्द्रः ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ।

॥ कृहभ्यामेणुः ॥ १६६ ॥ करेणुः । हरेणुर्गन्धद्रव्यम् । ॥ हनिकुपिनरिकाशिभ्यः कथन् ॥ १६७ ॥
हयो विषण्णः । कुष्टः । नीयो नेता । रथः काष्ठम् । ॥ अवे भृजः ॥ १६८ ॥ अवभृथः । ॥ उपिकुपिगार्ति-
भ्यः स्थन् ॥ १६९ ॥ ओष्ठः कोष्ठम् । गाथा अर्थः । बाहुलकात् शोधः । ॥ सतैर्णित् ॥ १७० ॥ सार्थः समूहः ।
॥ जृवृञ्भ्यामूथन् ॥ १७१ ॥ जरूथं मांसम् । वरूथो रथगुप्तौ ना । ॥ पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्तक्
॥ १७२ ॥ पीथो रविधृतं पीथम् । तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमग्निषु । अवतारर्षिजुष्टाम्भःस्त्रीरजःसु च विश्व-

व्याप्तौ ॥—नञि—। ओहाक् ल्यागे, कनिनि आतो लोपः ॥—श्वलुक्षन्—। दुओश्चि गतिवृद्धोः, उक्ष सेचने, पूष
वृद्धौ, णिह प्रीतौ, मुह वैचित्ये, मुर्वा बन्धने । उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य धकार इत्युज्ज्वलदत्तः । दुमस्त्रो शुद्धौ ।
मस्त्रेः सकारस्य शकारस्तस्य जस्त्वेन जः । माङ् माने शब्दे च, प्सा भक्षणे, जनी प्रादुर्भावे, दुओश्चि गतिवृद्धोः ॥—
कनिप्रत्ययान्ता इति । नायं निदिति भावः । केचित्तु निच्वं स्वीकृत्य उक्षन्नादीनां सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुस्तच्च
गौरवग्रस्तमित्युपेक्ष्यम् ॥—श्वेति । इकारलोपो निपात्यते ॥—पूषेति । ‘सां च’ इत्युपधादीर्घः । ‘इन् हन्—’ इति नियमा-
त्पूषणां पूषण इत्यादौ न दीर्घः । ‘छिदौषधिशशाङ्कयोः’ इति यादवः ॥—मूर्धेति । ‘मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्’ इत्य-
मरः ॥—मज्जेति । नकारान्तोऽयं टाबन्तोऽयभ्युपगम्यते । ‘ऊप्मया सार्धमूर्ध्मापि मज्जोक्तौ मज्जया सह’ इति द्विरुप-
कोशात् । ‘अर्थमा तु पुमान्मूर्ध्ने पितृदेवान्तरसेपि च’ इति मेदिनी ॥—परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनु-
रोधेनोक्तम् । ‘परिजमानं सुखं रथम्’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परितो गन्ता । अज्जेः परिपूर्वस्य ‘श्वलुक्षन्—’
इत्यमदिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः आयुदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । उज्ज्वदत्तस्य परिज्जेति पठित्वा तु इति
सोत्रो धातुः परिपूर्वः, यणादेशः परिज्वा चन्द्र इत्याह तल्लक्ष्यविरोधानुपेक्ष्यम् ॥—मातरिश्वेति । सप्तम्या अलुक् । इह
भलविषये संप्रसारणं न भवति । ‘श्वयुव—’ इति सूत्रे अभिव्यक्ततरत्वेन कुकुरवाचकस्यैव श्रवणशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रह-
णात् । तेन मातरिश्वन्तः मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आर्यश्वेतेनान्येभ्योऽपि यथादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः ।
दशपाद्यां तु इति शब्दोऽत्र न पठ्यते ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥

कृहभ्याम्—। उकुञ्च करणं, हृज् हरणे । ‘करेणुरभ्यां स्त्री नेभे’ इत्यमरः । ‘करेणुर्गजयोषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे’
इति मेदिनी ॥—गन्धद्रव्यमिति । कलायश्चेति बोध्यम् । ‘कलायस्तु सतीनकः’ इत्यमरः । ‘हरेणुखण्डिके चास्मिन्’
इत्यमरः । ‘हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोषितोः’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—हनिकुपि—। हन हिंसागल्योः, कुप
निष्कर्षे, णीञ् प्रापणे, रसु क्रीडायाम्, काष्ठ दीप्ता । ‘कुष्ठे रोगे पुष्करे स्त्री’ इति मेदिनी । ‘कुष्ठे रोगे मुगन्धे च’ इति विश्वः ।
‘नीथे नीथे मघवानं मुतासः’ इति मन्त्रे नीथशब्दस्यान्तोदात्तत्वं बाहुलकात् । नीथे नीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम् । ‘रथः
पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘रथः स्यात्स्यन्दने काये वीरणे वेतसेऽपि च’ इति विश्वः । ‘काष्ठा दारुहरि-
द्रायां कालमानप्रकर्षयोः । ‘स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यात्पुंसकम्’ इति मेदिनी ॥—अवे—। दुभृञ् धारणपोष-
णयोः । अवभृथो यज्ञावसानम् ॥—उपिकुपि—। उप दाहे, कुप निष्कर्षे, गैशब्दे, ऋ गतौ, एभ्यः स्थन् ‘कोष्ठं कुक्षिकुसूलयोः ।
गाथा शोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृक्षयोः’ इति मेदिनी । ‘अथोऽभिधेयैरेवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । शोधः श्वयधुः ।
शु गतौ ॥—सतैर्—। सृ गतौ । ‘सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—जृवृञ् ।
ज्या वयोहानौ क्यादिः, जृष दिवादी । वृञ् वरणे । जरूथोऽसुरविशेष इति वेदभाष्यम् । ‘जरूथः स्यात्तनुत्राणे रथगोपनवेशम-
नोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—पातृ—। पा पाने, तृ ष्वनतरणयोः, तुद व्यधने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, विच क्ष-
रणे, ऋच. स्तुतौ । ‘तुथोऽप्रावज्जने तुथा नीलीसूक्ष्मैलयोरपि’ इति विश्वः । ‘तुथमज्जनभेदे स्यात्नीलीसूक्ष्मैलयोः जि-

तमिति विश्वः । तत्त्वोऽग्निः । उक्थं सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकादचेरपि । रिक्थमृक्थं धनं वसु । सिक्थम् ।
 ॥ अर्तेनिरि ॥ १७३ ॥ निरुक्थं साम । ॥ निशीथगोपीथावगथाः ॥ १७४ ॥ निशीथोऽर्धरात्रः । रात्रिसामं च ।
 गोपीथं तीर्थम् । अवगथः प्रातः स्नातः । ॥ गश्चोदि ॥ १७५ ॥ उद्गीथः सात्रो भागविशेषः । ॥ समीणः
 ॥ १७६ ॥ समीथो वह्निः संग्रामश्च । ॥ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ॥ १७७ ॥ तिजेजलोपः । तिथोऽनलः कामश्च ।
 पृष्ठम् । गूथं विष्टा । यूथं समूहः । प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्थित उच्यते । ॥ स्फायितश्चित्रश्चिक्षिपि-
 क्षुदिसृपितृपिष्टपिवन्मुन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमदिमुदिखिदिछिदिमिदिमन्दिचन्दिदहिदिसिदम्भिवसि-
 वाशिशीङ्गहसिसिधिशुभिभ्यो रक् ॥ १७८ ॥ द्वात्रिंशच्चो रक् स्यात् । वलि यलोपः स्फारम् । न्यङ्कादित्वा-
 त्कुत्वम् । तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । स्रप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । द्यो बलवान् । वन्द्रः पूजकः ।
 उन्दी, उद्गो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । वृत्रो रीपौ ध्वनौ ध्वान्ते शैले चक्रे च दानवे । अजेर्वी, वीरः । नीरम् । पद्गो
 ग्रामः । मन्द्रो हर्षो देशभेदश्च । मुद्रा प्रत्ययकारिणी । खिद्रो रोगो दरिद्रश्च । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः ।
 चन्द्रः । पचाद्यच्चि चन्द्रोऽपि । हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः । दहोऽग्निः । दस्यः स्वर्धः । दम्भः
 समुद्रः स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे । ॥ न रपरसृपिसृजिसृषिसृहिसवनादीनाम् ॥ ८१३११० ॥ १७९ ॥
 रेफपरस्य सकारस्य सृष्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न स्यात् । पूर्वपदादिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभि-
 प्राया । तेन शासिवसीति प्राप्तमपि न । उन्नो रश्मिः । उन्ना गौः । वाश्रो दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽजगरः ।
 हस्रो मूर्खः । सिध्रः साधुः । शुभ्रम् । ॥ मुसेरक् ॥ १८० ॥ मुखम् । बाहुलकाद् अश्वः । ॥ चकिरम्योरुश्वो-

याम् । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—अर्तेः—। ऋ गर्तौ । 'द्रोघवाचस्ते निरुक्थं सचन्ताम्'
 इति मन्त्रे निरुक्थो हिंसेति वेदभाष्यम् ॥—निशीथ—। शीङ् स्वप्ने निपुर्वः, पा पाने गोपूर्वः, 'घुमास्था-' इतीत्वम् । गाङ्
 गर्तौ । अवपूर्वेस्य धातोः हलत्वम् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्याद्रात्रिसामत्रके' इति मेदिनी । 'प्रतिक् चारुमध्वम्' इति
 मन्त्रे गोपीथः सोमपानमिति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः ॥—गश्चोदि । उदि उपपदे गे शब्दे इत्यस्मात् थक् ॥
 —समीणः—। इण् गतावस्मात्समि उपपदे थक् । रामिथशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिषण्ठा पठितः । 'श्रिये जातः' इति
 मन्त्रे समीथाः युद्धानीति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव । सम्प्रेति जयार्थमन्त्रेति व्युत्पत्तेः । संप्रवेस्येणः कित्ताद्यन्तस्य लोकेऽपि
 युद्धार्थवदशनाच्च । उक्तं ह्यमरेण 'समित्याजिसमिधुः' इति ॥—तिथपृष्ठ—। तिज निशाने, पृष्ठ सेचने, गु पुरीषो-
 त्सर्गे, यु मिश्रणे, पुङ् गर्तौ । एते थक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देह-
 स्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्रविशेषेऽपि पृष्ठम् । 'पृष्ठेः स्तुवते' इत्यादौ तथा निर्णयात् ॥—गूथमिति । निपातना-
 दीषः । एवं गूथेऽपि । 'यूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्रीपुण्यभेदेऽपि योषिति' इति मेदिनी । 'यूथो पुण्यभेदे स्यान्मागण्यां च कुरष्टके ।
 यूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वः । 'यूथ तदग्रसरगवित्कृष्णसारम्' इति रघुः ॥—प्रोथ-
 मिति । निपातनाद्गुणः । 'प्रोथोऽस्त्री हयघोणायां ना कव्यामध्वगे त्रिपु' इति मेदिनी ॥—स्फायितश्चि—। स्फायी
 वृद्धौ, तस्य संकोचने, वसु प्रलम्बने, शक् शक्ता, क्षिप प्रेरणे, क्षुद्रि संपेषणे, सृष्ट गर्तौ, तृप प्रापने, दप हर्ष-
 मोचनयोः, वदि अभिवादनस्तुत्योः, उन्दी ऋदने, श्विता वर्णे, वृतु वर्तने, अज गतिक्षेपणयोः, णीञ् प्रापणे, पद
 गर्तौ, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिद्रि द्वैधीकरणे, भिद्रि विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आह्वाने, दह भस्मीकरणे, दधु
 उपक्षेपे, दम्भु दम्बने, वस निवासे, वाशु शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने, पिध गत्याम्, शुभ दीप्तौ द्वात्रिंशत् । इति ।
 दशपायां तु त्रयस्त्रिंशत् उक्ताः । दम्भिमहिर्वसीति पठित्वा वह प्रापणे उद्गोऽनङ्गानित्युदाहरणात् । माधवोऽप्येवम् ॥
 —स्फारमिति । 'नेडुशि कृति' इति नेट् । वलि यलोपः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे करकादेश्च बुद्धे' इति मेदिनी । तक्र-
 मिति । 'तक्र ह्युदश्विमथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । 'वक्रः स्याज्जिले कूरे पुटभेदे शनश्चरे' इति विश्वः । 'शक्रः
 पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' इति मेदिनी । 'क्षुद्रः स्यादधमकूरकृष्णाल्पेषु वाच्यवत्' इति मेदिनी ॥—तृप्रः
 पुरोडाश इति । 'न तृप्रा उरुव्यचसम्' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारित्यं व्याख्यातं प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च ।
 दशपादीवृत्तौ तु तृप्रमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् । तृप्र दुःखमिति मुधातुवृत्तौ माधवः । हिमांशुरित्यादि हिमद्युतिरि-
 त्यन्तं शब्दार्णवः । दस्यति रोगान् क्षिपतीति दस्यः । 'दस्यः खरेऽश्विनीयुते' इति मेदिनी । 'दस्यः खरे चाश्विनयोः'
 इति विश्वः ॥—शासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवं च 'अविन्द्र उधियाः' इति मन्त्रे षलाभावः सिद्धः । माधवस्तु
 वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह पलं नेति व्याचष्टे । 'उन्नो वृषे च किरणे उन्नाजुन्युपचित्रयोः' इति मेदिनी । 'माहेयी
 सौरभेयी गौरुहा माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । 'वाश्रो ना दिवसे क्लीबं मन्दिरे च चतुष्पथे' इति मेदिनी । 'वाश्रो रास-
 मपक्षिणोः' इति केचित् । माधवेन तु 'वाश्रेव विवृण्मिमाति' इति मन्त्रे शब्दयुक्ता प्रकृतस्तना धेनुवर्धिति व्याख्यातम् ।
 'शुभ्रं स्यादश्वे क्लीबमुदीमशुक्रयोश्चिषु' इति मेदिनी ॥—मुखमिति । मुस खण्डने ॥—चकि—। चक तृमौ, रमु क्रीडा-

पधायाः ॥१८१॥ चुक्रमम्ब्रम्यम् । रुज्रोऽरुणः । ॥ चौ कसेः ॥१८२॥ विकुञ्जश्चन्द्रः । ॥ अमितम्योर्दी-
र्घश्च ॥१८३॥ आग्रम् । तान्रम् । ॥ निन्देर्नलोपश्च ॥१८४॥ निद्रा । ॥ अर्देर्दीर्घश्च ॥१८५॥ आर्द्रम् ।
॥ शुचेर्दश्च ॥१८६॥ श्रुतः । ॥ दुरीणो लोपश्च ॥१८७॥ दुःखेनेत्येते प्राप्यत इति वृत् । ॥ कृतेदङ्कः कृ च
॥१८८॥ कृच्छ्रम् । कूरः । ॥ रोदेर्णिलुक् च ॥१८९॥ रोदयतीति रुद्रः । ॥ बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः
॥१९०॥ णिलुगित्येव । वान्ति पर्णशुभो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ॥ जोरी च ॥१९१॥ जीरोऽणुः । ॥ प्रभेलेके ।
॥ सुसूधागृधिभ्यः क्रन् ॥१९२॥ सुरः । सुरः । धीरः । गृध्रः । ॥ शुसिचिमीनां दीर्घश्च ॥१९३॥ छुः

याम्, 'चुक्रमम्ब्रेऽम्ब्रेतसे । चुक्री चाङ्गिरिकायां स्याद्भक्षाम्ब्रे चुक्रमिष्यते' इति विश्वः ॥—चौ कसेः । कस गतौ ।
विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुलं चोपधायाः ॥—अग्रि- । अग्र गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायाम् । आभ्यां रक् स्यादुपधाया
दीर्घश्च ॥—निन्देः- । णिदि कुत्सायाम् ॥—अर्देः । अर्द गतौ । 'आर्द्रो नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिप्तेऽभिधेयवत्' इति
मेदिनी ॥—शुचेः- । शुच शोके, अस्माद्रक् दक्षान्तादेशः धातोर्दीर्घश्च । श्रुते दृषलः । 'अहहारे त्वा श्रुत' इति ध्रुतौ तु रुडे-
र्वाधाद् योग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतश्चे भगवता व्यासेन सूत्रितम् 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति ॥—दुरीणो- ।
इण् गतावित्यस्माद्गुरुपपदे रक् स्याद्वातोर्लोपश्च 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'ह्रलोपे-' इति दीर्घः ॥—कृतेः- । कृती च्छेदने इ-
त्यस्माद्रक् स्याच्छ्रक् इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः । कृ त्वनेकात्वात्सर्वस्यादेशः । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले
पापसैतापनादिनोः' इति विश्वमेदित्यौ । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवत्'
इति विश्वः । 'नृशंसो धातुकः कूरः पापो धूर्तस्तु वषकः' इत्यमरः ॥—रोदेः- । रुदिर् अश्रुविमोचने, ण्यन्तादस्माद्रक्
णेश्च लुक् । 'णेरनिटि' इति लोपे तु 'पुगन्त-' इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् ॥—रोदयतीति रुद्र इति ।
नन्वेवं 'सोऽरोदीह्यदरोदीतद्वद्रस्य रुद्रत्वम्' इति ध्रुवा सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेत् । अत्राहुः । 'कर्तरी कृत्' इति
सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितव्यर्थता यथा स्त्रीक्रियते तथा अरोदीदित्यत्रान्यन्तर्भावितव्यर्थतायां स्त्री-
कृतायां रोदनं कारितवानित्यर्थलभाभावात्ति ध्रुतिविरोधः । नच देवैरग्नौ वामं वसु स्थापित तच्च धनं । देवैर्यचितं चेद-
मिस्तु रोदनं कृतवानिति सोऽरोदीदित्यादिध्रुवार्थादिहान्तर्भावितव्यर्थकल्पनं न संभवतीति ध्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति
वाच्यम् । देवैः स्थापितं वामं वसु देवेभ्योऽग्निना न दत्तं ते देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अमिस्तु तदीयमदत्ता रोदनं कारित-
वानित्यर्थकल्पनायाः संभवात् । अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदिति रूद्र इत्येवार्थोऽस्तु परन्तु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति
व्यवहियमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन रोदयतीति रूद्र इत्येवार्थकल्पनायां बाधकाभावात्
ध्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति ॥—अन्यत्रापिति । धावन्तराप्रत्ययान्तरेऽपि णेर्लुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृहयति
वर्धयति प्रजाः ब्रह्मा । शं सुलं भावयति शम्भुरित्यादि । छन्दसि तु श्रुषु वृद्धौ 'वर्धन्तु त्वा सुतृयतः' वर्धयस्त्वित्यर्थः ।
'य इमा जजान' । जनीं प्रादुर्भावे लिटि रूपम् । जनयामासेत्यर्थः । इह णलि परतः 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्भवत्येव,
'जनित्वभ्योश्च' इति निषेधस्य चिणि जिति णिति किति च खोकारात् । नच णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वम् कास्प्रत्यया-
दित्याम् स्यादिति वाच्यम् । अमश्च इति पर्युदासादामोऽप्रसक्तेः । कास्यनेकाच इति वार्तिकेन तु आमश्च दूरापास्तैव, लिटि
णिलोपे सत्यनेकाच्चाभावात् । ननु णलि 'णेरनिटि' इत्यनिडादावार्धधातुके णिलोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन
लुक्पुदाहणेनेति चेन्मैवम् । णिलोपे सति 'जनीजृपकसुरजोऽमन्ताश्च' इति णौ मित्वे 'मितां हलः' स्यात् प्रत्ययलक्षण-
न्यायेन णिपरत्वसंभवात् ततश्च जजनेति स्यादुक्तिं सति तु प्रत्ययलक्षणन्यायो न प्रवर्तते इति मित्वाभावादिति सिध्यति ।
बाहुलकादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति—वान्तीत्यादि । पर्णानि शोषयन्तीति पर्णशुभः । पर्णानि
मोचयन्तीति पर्णमुचः ॥—जोरी च । जु गतौ सौत्रोऽस्माद्रक् ईकारश्चान्तादेशः । 'जीरः खङ्गे वणिद्रव्ये' इति विश्वः ।
'जीरजु जरणे खङ्गे' इति मेदिनी ॥—ज्यश्चेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं पूर्वरूपम् ।
'हलः' इति दीर्घः ॥—एके इति । सुह्य इत्यर्थः । तथा च 'न धातुलोप-' इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्या-
नार्थं नैतज्जीवे रूपं किं तु रकि ज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ॥—सुसूधा- । पुञ् अभिषेवे, पूञ् प्राणिगर्भविमो-
चने, दुधाञ् धारणादौ, गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । 'सुरा चषकमययोः । पुल्लिङ्गद्विवेशे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे
सुरा मये चषकेऽपि सुरा कचित्' इति विश्वः । सुवति, प्रेरयति कर्मणे लोकमिति सुरः सूर्यः । 'सूरसूर्यार्थमादित्य'
इत्यमरः । 'धीरो धैर्यान्विते स्त्रेरे तुपे ह्रीं च तु कुङ्कुम । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' इति मेदिनी । 'ग्रधः खगान्तरे पुंसि
वाच्यलिङ्गोऽयं लुङ्गके' इति च ॥—शुसिचि- । 'शु गतौ, पिञ् बन्धने, चिञ् चयने, डुमिश्च प्रक्षेपणे, अभ्यः क्रन् एषां
दीर्घत्वं च । 'शूरः स्याबादवे भटे' इति मेदिनी । 'शूरश्चाकभटे सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'सीरोऽर्कहल्योः पुंसि चीरी
त्रिलयां नपुंसकं । गोस्तने वज्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी । 'वीरं तु गोस्तने ब्रह्मे ब्रह्मायां सीसकेऽपि च । चीरी

सौत्रः । शूरः । सीरम् । चीरम् । भीरः समुद्रः । ॥ वा विन्धेः ॥ १९४ ॥ वीघ्रं विमलम् । ॥ वृद्धिचपिभ्यां रन् ॥ १९५ ॥ वघ्रं चर्म । वघ्रः प्राकारः । ॥ ऋज्रेन्द्राप्रघज्रविप्रकुञ्चुबभुरखुरभद्रोप्रभेरमेलशुकशुक्रगौरवज्रेरामालाः ॥ १९६ ॥ रज्जना जनविंशतिः । निपातनाहुणाभावः । ऋज्रो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । भद्रम् । वज्रोऽङ्गी हीरके पवी । डुवप् उपधाया इवम् । विप्रः । कुम्बिचुम्ब्योर्नलोपः । कुजमरण्यम् । चुर्म मुखम् । शुर विलेखने रेफलोपः । अगुणः । शुरः शुर छेदने रलोपो गुणाभावश्च । शुरः । भन्देर्नलोपः । भद्रम् । उच समवाये । चस्य गः । उग्रः । जिभी भेरी । पक्षे लः । भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः । शुक्रः । पक्षे लः । शुक्रः । गुरु वृद्धिः । गौरोरुणे सिते पीते । वन संभक्तौ । वज्रो विभावी इणो गुणाभावः । हरा मये च वारिणि । मा माने । माला । ॥ समि कस उक्त् ॥ १९७ ॥ कस गतौ । सम्यक्सन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति सङ्क्षुको दुर्जनः अस्थिरश्च । ॥ पचिनशोर्णुकन् कनुमौ च ॥ १९८ ॥ पचेः कः । पाकुकः सूपकारः । नशेरुम् । नंशुकः । ॥ भियः कुक्त् ॥ १९९ ॥ भीरुकः । ॥ कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ॥ २०० ॥ रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । चष भक्षणे । चषकः । शुनकः । भषकः । ॥ रमे रश्च लो वा ॥ २०१ ॥ रमको विलासी । लमकः । ॥ जहातेर्दे च ॥ २०२ ॥ जहकस्त्यागी कालश्च । ॥ ध्मो धम च ॥ २०३ ॥ धमकः कर्मकारः । ॥ हनो वध च ॥ २०४ ॥ वधकः । बहुलभन्यत्रापि । कुह विस्सापने । कुहकः । कृतकम् । ॥ कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम् ॥ २०५ ॥ कार्यकः ।

कृच्छ्राटिकाशिलयोः' इति विश्वः ॥—**वाविन्धेः** । विज्न्धी दीप्तौ । विपूर्वाद्स्मात् कन् 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'वीघ्रं तु विमलार्थकम्' इति विश्वेतिनिघेऽमरः ॥—**वृद्धि-**। वृधु वृद्धौ, डुवप् वीजसन्ताने । 'वघ्रः पितरि केदारे वघ्रः प्राकारोघसोः' इति धरणिर्नित्देवौ । 'वघ्रः वाते पुमान्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इति मेदिनी ॥—**ऋज्रेन्द्राग्र-**। ऋजु गतिस्थानादिषु, इदि परमेश्वर्ये, अगि गतौ, वज गतौ, डुवप् वीजसन्ताने, कुबि आच्छादने, चुबि वक्षसयोगे, भदि कल्याणे, शुच शोके, गुङ् अव्यक्ते शब्दे, इण गतौ ॥—**नायक इति** । 'ऋज्राश्वः पृष्ठिभिरम्बरीषः' इति मन्त्रे ऋज्रा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्राश्व इति वेदमाध्यम् । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोग्यो' इति विश्वः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुनर्पुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । धुरो लोमच्छेदकः । 'धुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोधुरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'धुरः कोलदले शके' इति मेदिनी । 'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषमेरुकदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुत्सयोः' इति च । 'उग्रः शस्त्रावृते क्षत्रावृते पुंसि विप्रकृटे । क्लीवकाधुरयोः' इति मेदिनी ॥—**भेरीति** । गौरादिलान्दीप् । 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । 'भेलः प्रवे भीलुके च निर्बुद्धिमुनिभेदयोः' इति विश्वः । 'भेलः प्रवे मणौ पुंसि भीरावने च वाच्यवत्' इति । 'शुकः स्याद्गार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरगभिदोः क्लीवं शुक्रो योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' इति च । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽभ्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । गौरी लसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचने रजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' इति च मेदिनी । 'नदीभेदे च गौरी स्याद्ग्रहणस्य च योषिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता धृतशीलममन्विते । सा गौरी तस्मृतो यस्तु स गौरः परिकीर्तितः' इति ब्रह्मण्डपुराणे । एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । 'इराभूवाक्सु-राम्बु स्यात्' इत्यमरः ॥—**मालेति** । प्रलयरेफस्य लत्वम् । 'मालं क्षेत्रे स्त्रियां पृक्षासजोर्जाल्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी । 'मालं क्षेत्रे जिने मालो माला पुष्पादिदामनि' इति विश्वः । 'मालमुक्तभूतलम्' इत्युपलब्धः । 'क्षेत्रमारुह्य मालम्' इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे रूढः । 'मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्तक्षतान्तरे' इति विश्वः । बाहुलकासिज निशाने । रन् दीर्घलं जस्य वः । 'तीत्रा तु कटुरोहिण्यां राजिकागण्डपूर्वयोः । त्रिष्वत्युष्णे नितान्ते च कटौ' इति मेदिनी ॥—**समि कस-**। 'संकुशुकोऽस्थिरः' इति विश्वेतिनिघेऽमरः ॥—**पचिनशोः-**। डुपचप् पाके, गश 'अदर्शने । आभ्यां शुक्लं प्रलयः स्यात् । णकारो वृद्धयर्थः । अनयोर्थथाकर्म कादेशनुमागमौ च भवतः ॥—**भियः-**। जिभी भये । 'अधीरे कातररज्जौ भीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः ॥—**कुन्** । शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां गम्यमानायां च कुन् स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य च अपिशब्दात्सोपपदस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थद्वारकसंबन्धे षष्ठी प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके कुनित्याद्यर्थः फलितः । शिल्पिनि तावत् । रज रागे । 'रजको धावके शुके' इति विश्वः । 'रजकौ धावकशुक्रौ' इति हेमचन्द्रः । कुट्ट छेदने, इक्षुत् कुट्टयति गौडिकः । चर गतिभक्षणयोः । संज्ञायां तु 'चकषोऽङ्गी पानपात्रम्' । शुन गतौ, भष भर्त्सने, शुनकः भषकः श्वा ॥—**लमक इति** । ऋषिविशेषः ॥—**जहातेः-**। ओहाक् त्यागे ॥—**ध्मो धम च** । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । कुहको दाम्भिकः ॥—**कृतकमिति** । कृतौ छेदने ॥—**कृषेः** । कृष विलेखने । अस्माकुन् । कर्षकः कृषीवलः । कृषकः स एव । 'कृषकः पुंसि फाले स्यात्कर्षके लभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥—**उद्कं च** । उन्दी छेदने अस्माकुन् । ननु 'कुन् शिल्पि-' इत्यादिना गतार्थमि-

कृषकः । ॥ उदकं च ॥ २०६ ॥ प्रपञ्चार्थम् । ॥ वृश्चिकृष्योः किकन् ॥ २०७ ॥ वृश्चिकः । कृषिकः । ॥ प्राडि पणिकः ॥ २०८ ॥ प्राणिकः । पण्यविक्रयी । प्राकषिकः परदारोपजीवी । ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ २०९ ॥ मूषिक आसुः । ॥ स्यमेः संप्रसारणं च ॥ २१० ॥ चादीर्घः । सीमिको वृक्षभेदः । ॥ क्रिय इकन् ॥ २११ ॥ क्रयिकः क्रेता । ॥ आडि पणिपनिपतिखनिभ्यः ॥ २१२ ॥ आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आपतिकः ज्येनो दैवायतश्च । आखनिको मूषिको ब्राह्मश्च । ॥ शास्त्याह्वयविभ्य इनच् ॥ २१३ ॥ श्येनः । स्येनः । हरिणः अविनोऽध्वर्युः । ॥ वृजेः किञ्च ॥ २१४ ॥ वृजिनम् । ॥ अजेरज च ॥ २१५ ॥ वीभाववाधनार्थम् । अजिनम् । ॥ बहुलमन्यत्रापि ॥ २१६ ॥ कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् । कुण्डिनम् । ॥ द्यतेः ॥ २१७ ॥ यत्परुषि दिनम् । दिवसोऽपि दिनम् । ॥ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ॥ २१८ ॥ द्रविणम् । दक्षिणः । दक्षिणा । ॥ अतैः किदिश्च ॥ २१९ ॥ हरिणं शन्यम् । ॥ वेपितुहोर्हस्वश्च ॥ २२० ॥ विपिनम् । तुहिनम् । ॥ तलिपुलिभ्यां च ॥ २२१ ॥ तलिनं बिरले स्तोके स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु । पुलिनम् । ॥ गर्वेरत उच्च ॥ २२२ ॥ गौरादित्वान् ङीष् । गुर्विणी । गर्भिणी । ॥ रुहेश्च ॥ २२३ ॥ रोहिणः । ॥ महेरिनण् च ॥ २२४ ॥ चादिनन् । माहिनन् । महिनं राज्यम् । ॥ किञ्चि-प्रच्छिन्नस्त्रुदृमुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च ॥ २२५ ॥ वाक् । प्राट् । श्रीः । स्ववत्यतो घृतादिकमिति कृय्यहोपकरणम् । द्रुहिरण्यम् । कटप् : कामरूपी कीटश्च । जूराकाशे सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने स्त्रियाम् । ॥ आप्रोतेर्हस्व-श्च ॥ २२६ ॥ आपः । अपः । अग्निः । अज्यः । ॥ परौ व्रजेः पश्च पदान्ते ॥ २२७ ॥ व्रजेः किपदीर्घो सः पदान्ते तु

लाशङ्क्यायामाह—प्रपञ्चार्थमिति ॥—वृश्चिकृष्योः । ओवश्चू छेदने, कृष विलेखने ॥—प्राडि—। पण व्यवहारे । कषषिषेति दण्डके हिंसार्थकः ॥—मुषेः—। मुष सेये अस्मात्किंकन् धातोर्दीर्घश्च ॥—स्यमेः । स्यमु शब्दे ॥—क्रियः । ङुकीञ् द्वयविनिमये ॥—आडि पणि—। पण व्यवहारे सुनौ च, पन च, पल्लु गतौ, खनु अवदारणे, एभ्य आडि उपपदे इकन् स्यात् ॥—आपणिक इति । नन्वत्रैव प्रपूर्वे आडि प्राणिक इति सिद्धौ आडि पणीत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्थमित्युज्ज्वलदत्तः । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमिति तु मनोरमायाम् । आपणिकशब्दोऽयं णित्स्वरैणाद्युदात्तः । आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु कित इत्यन्तोदात्तः ॥—इयास्त्या—। ईयङ् गतौ, स्येयं ईयं शब्दसंघातयोः, हन् हरणे, अव रक्षणार्थौ । ‘श्येनः पत्रिणि पाण्डुरे’ इति मेदिनी । स्येनश्चार्थः । स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यच्च तु स्तेन इति निर्यकारोऽपि । केचित्तु ‘स्तायूनां पतये नमः’ इत्यादि प्रयोगोपग्रम्भेन निर्यकारस्यापि ग्रैधातोर्माधवादिभिर्भाविषु स्त्रीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि ग्रैधातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो निर्यकार एवेत्याहुः । ‘हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे लभिषेयवत्’ । हरिणी हरितायां च नारी-भिद्वृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च’ इति मेदिनी ॥—वृजेः—। वृजी वर्जने । वृजिनं पापम् । ‘वृजिनं कल्मसे क्लीबं क्लेशे ना कुटिलेऽन्यवत्’ इति मेदिनी ॥—अजेः—। अज गतिक्षेपणयोरस्मादिनच् । अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह—वीभाववाधनार्थमिति । ‘अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री’ इत्यमरः ॥—बहुलमन्यत्रापि । अन्यस्मादपीत्यर्थः । कट कृच्छ्रजीवने, णल गहने, मल मल धारणे, कुडि दाहे, दो अवखण्डने । ‘कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तच्चे तु त्रिषु नपुंसकं स्था-ल्याम् । कठिनी घटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च’ इति मेदिनी । ‘मलिन दूषिते कृष्णे कृतुमत्यां तु योषिति’ इति मेदिनी ॥—कुण्डिनमिति । ‘नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ’ इति श्रीहर्षः । कुण्डिन कृषिः । तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ॥—यत्परुषि । पर्वणि दिनं खण्डितं तद्देवानामिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥—द्रुदक्षि—। द्रु गतौ, दक्ष दृढौ । ‘द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काश्चने च पराक्रमे’ इति मेदिनी । ‘दक्षिणो दक्षिणोद्गतसरलच्छन्दवृत्तिषु । अवामे त्रिषु यज्ञादिविधितानं दिशि स्त्रियाम्’ इति च । ‘दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवृत्तिषु । वाच्यवदक्षिणा वाचि यज्ञदानप्रतिग्रहोऽ’ इति विश्वः ॥—अतैः—। कृ गतौ, अस्मादिनन् कित्स्याट् इकारश्च धातोः रपरलम् । ‘हरिणं शन्यमूपरम्’ इत्यमरः । ‘हरिणं तृपरे शन्येऽपि’ इति मेदिनी ॥—वेपि—। दुषेष्ट कम्पने, तुहिर अर्दने, आभ्यामिनन् हस्वश्च धातोः । ‘अट्व्यरणं विपिनम्’ इत्यमरः ॥—तुहिनमिति । लघूपधगुणे छते हस्वः—तलि—। तल प्रतिष्ठायाम् । पुल महत्वे तलिनं तरले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यल्लिङ्गकम्’ इति मेदिनी—गर्वेः—। गर्व मोचने, अस्मादिनन् अकारस्य उत ॥—रुहेश्च । रुह बीजजनमनि प्रदुर्भावे ॥—रोहिण इति । प्रज्ञादिलादणि री-हिणश्चन्दनतरुः ॥—महेः । मह पूजयाम् । ‘कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः यन्’ माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् ॥—किञ्चि-चि—। वच परिभाषणे, प्रच्छङ्गीप्तायाम्, भिज्सेवायाम्, सु गतौ, दुङ् गतौ, पुङ् गतौ, जु गतौ सौत्रः—वागिति । ‘वचिखपि-’ इति संप्रसारणाभावः । प्रच्छतीति प्राट् । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणाभावः । ‘च्छोः शङ्-’ इति शः । ‘व्रश्च-’ इति षलं ज-श्लचल्ले, प्राशौ प्राशः—श्रीरिति । ‘कृदिकारात्-’ इति ङीप् तु न भवति कृत्प्रत्ययस्य य इकार इति व्याख्यानात् । कृ-दन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यथापि ङीप्प्राप्तिरस्ति तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्बलस्य ङीप् श्रीमित्यपि रक्षित इच्छतीत्याह ‘श्री वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तिवि-धोपकरणेषु च । विभूतौ च मनौ च स्त्री’ इति मेदिनी । जूराकाशे इत्यादिमूलोदाहृतमिति मेदिनी ॥—आप्रोतेः—। आपू व्याप्तौ, अस्मात्किप् धातोर्हस्वश्च । ‘आपः स्त्री भूभिर्वावांसि’ इत्यमरः ॥—परौ—। व्रज गतौ ॥—हुवः । हु दानादनयोः ।

बश्च । परिवाद । परिवाजौ । ॥ सुवः स्तुवश्च ॥ २२८ ॥ उहः । ॥ सुवः कः ॥ २२९ ॥ सुवः । ॥ चिक्र च ॥ २३० ॥ इकार उच्चारणार्थः । क इत् कुस्वम् । सुवं च सुचश्च संसृद्धिः । ॥ तनोतेनश्च वः ॥ २३१ ॥ तनोतेक्षिकप्रत्ययः । अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् । ॥ ग्लानुदिभ्यां डौः ॥ २३२ ॥ ग्लौः । नौः । ॥ चिवरव्ययम् ॥ २३३ ॥ डौरित्वेव । ग्लौकरोति । क्लमेजन्त इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादिप्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति । ॥ रातेडैः ॥ २३४ ॥ राः । रायौ । रायः । ॥ गमेडौः ॥ २३५ ॥ गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणकृतभेदयोः । स्त्री तु स्यादिति भारत्यां भूमौ च सुरभाषापि । नृक्षियोः स्वर्गवज्रास्तुरदिमृगबाणलोमसु । बाहुलकाद् घृतेरपि डोः । यौः स्त्री स्वर्गान्तर्निक्षयोः । ॥ भ्रमेश्च डूः ॥ २३६ ॥ भ्रूः । चाभ्रमेः । अभ्रगः । ॥ दमेडौसिः ॥ २३७ ॥ दोः । दोषौ । ॥ पणेरिज्यादेशश्च वः ॥ २३८ ॥ वणिक्र । स्वार्थेऽण् । नैगमो वाणिजो वणिक्र । ॥ वशोः कित् ॥ २३९ ॥ वशिगमो घृतेऽपि च । ॥ भृञ ऊञ ॥ २४० ॥ भूरिक् भूमिः । ॥ जसिसहोरुर्न ॥ २४१ ॥ जसुर्विभ्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च । ॥ सुयुरुवृजो युच् ॥ २४२ ॥ सवश्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः । कोकिलः । वरणः । ॥ अशेरश च ॥ २४३ ॥ अभोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च । रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । ॥ उन्देनैलोपश्च ॥ २४४ ॥ ओदनः । ॥ गमेर्मश्च ॥ २४५ ॥ गमेर्युच् स्याद्वादेशः । गगनम् । बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् । स्यन्दनः । रोचना ।

रस्मात्किप् गातोश्च दीर्घः श्लवद्वावाद्द्विचनम् ॥—सुवः कः । सु गतौ । सुवो यज्ञपात्रविशेषः । ‘अयं सुवो अभिजिघर्षति’ ‘सुवेण पवणौ जुहोति’ इत्यादौ प्रसिद्धः ॥—चिक्र च । सुव इत्येव ॥ योगविभाग उत्तरार्थः ॥—क इदिति । तेन सुक् सुचौ सुच इत्यादौ गुणो न ॥—तनो—। तनु विसारे, व इति संघातग्रहणं तदाह—वशब्दादेश इति । ‘क्षियां तु त्वगसृग्धरा’ इत्यमरः ॥—ग्लानुदि—। ग्ले हर्षक्षये, गुदप्रेरणे । ‘ग्लौर्भृगाङ्कः कलानिधिः’ इत्यमरः । ‘क्षियां नीस्तस्मिन्स्तरिः’ इति च ॥—ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुवो लुक् ॥—च्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गीरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः ॥—रातेः—। रा दाने । रा इति । ‘राणो हलि’ इत्यात्वम् । ‘रा स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः’ इति मेदिनी । ‘रास्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे धने’ इति हेमचन्द्रः ॥—गमेः—। गम्ल गतौ । ‘गोतो णित्’ गौः । केशवोक्तमाह—गौर्नादित्य इत्यादि । ‘गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभूवागवारिषु गौर्मता’ इत्यमरः ॥—घुनेरपीति । घुत दीर्घा, योतन्ते देवा अस्यामिति यौः ॥—भ्रमेश्च—। भ्रमु अनवस्थाने, गम्ल गतौ । अभ्रगः सेवकः ॥—दमेः—। दमु उपशमे ङित्वाङ्लोपः ॥—दोः । दोषं तस्येति श्रीहर्षप्रयोगात्सुस्त्वम् । ककुहोपणी इति भाष्यप्रयोगात्पुंसत्वम् । ‘दोदोपा च भुजो बाहुः’ इति धनंजयकोशात्स्त्रीलिङ्गोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥—पणेः—। पण व्यवहारे सुतौ च । अमरकोशमाह—नैगम इत्यादि ॥—वशोः—। वश कान्ता, अस्मादिनिः कित्स्यात् । ‘प्रहिज्या’ इति संप्रसारणम् ॥—भृञ—। भृञ भरणे, अस्मादिनिः कित्स्यात् धातोर्लकारान्तादिश्च ॥—जसि—। जसु मोक्षणे । पृष्ठ मर्पणे । ‘जसुरये स्तर्ष्ये पिप्ययुगौम्’ इति मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति ‘नीचायमानं जसुरि न श्येनम्’ इत्यत्र जसुरि ध्रुपितं श्येनं न श्येनपक्षिणमिवेति । ‘उत्तस्य वाजी सहुरिर्कृतौ’ इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेदभाष्यम् ॥—सुयु—। पुञ् अभिपवे, यु मिश्रणे, ऋ शब्दे, वृञ् वरणे, ‘सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलेनेऽपि च’ इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । ‘रवणः शब्दने स्वरे’ इति च मेदिनी । वरणः कोकिल इत्येके । वरणो वृक्षभेदः । टापि तु वरणा नदी । ‘वरणन्तिकशाकेऽपि प्राकारे वरणं वृत्तौ’ इति विश्वः । ‘वरुणो वरणः सेतुस्तिकशाकः कुमारकः’ इत्यमरः ॥—अशोः—। अश् व्याप्ती ॥—जिह्वावाची त्विति । रस आस्वादने चौरादिकः । तनो नन्यादित्वात् ल्युः । ‘प्यासथन्ध’ इति युञ्जा । रमलात्वादयतीति रसना । ‘रसनं स्वदने ध्वना । जिह्वायां तु न पुंसि स्याद्वाभ्यां रसना क्षियाम्’ इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान् जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवानित्येषा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्यशकारवान् रशनाशब्दोऽपि काश्चां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोऽप्यर्थद्वये बोध्यः । तथा हि ‘तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्भश्चरुपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम्’ इति विश्वकोशाजिह्वायामुभयं साधु । ‘रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः’ इत्यत्रयधरणिकोशाभ्यां काश्चायाम्युभयं साधु । एवं च ‘अशेरश च’ इति सूत्रे अश् व्याप्ती, अश भोजने, इति धातुद्वयमपि प्राप्यम् । रस आस्वादने रस शब्दे, इति धातुभ्यां तु ‘बहुलमन्यत्रापि’ इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्रावयवाचार्यगुणोऽपि सूपपाद इत्याहुः ॥—उन्देः—। उन्दी क्लेदने अस्मायुच् । ‘ओदनं न क्षियां भुक्तेऽबलायामोदने क्षियाम्’ इति मेदिनी ॥—गमेः—। गम्ल गतौ । ‘तनोऽन्तरिक्षं गगनम्’ इत्यमरः ॥—बहुलम्—। स्यन्द प्रवर्णने, रुच क्षीप् । ‘स्यन्दनं तु ध्रुवौ नीरे तिनिशे ना रथे क्षियाम्’ इति मेदिनी । ‘रोचना रक्तकङ्कारे गोपितवरयोषितोः । रोचनः कूटशान्मन्यां पुंसि स्याद्ब्रह्मके त्रिषु’ इति च । चदि आह्लादे । ‘चन्दनं मलयोद्भवे । चन्दनः कपिभेदे स्यान्नदीभेदे तु चन्दनी’ इति विश्वः । ‘चन्दनी तु नदीभिदि । चन्दनोऽस्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्’ इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । ‘भद्रकाली तु गन्धोत्पत्त्यां कालायान्यामपि क्षियाम्’ इति मेदिनी । असु क्षेपणे । ‘असनं क्षेपणं क्लीबं पुंसि स्यान्नीवकद्रुमे’ इति मेदिनी । अत सातत्यगमने राजपूर्वः ।

॥ रज्जेः क्युन् ॥२४६॥ रजनम् । ॥ भूस्वधूमसजिभ्यश्छन्दसि ॥ २४७ ॥ भुवनम् । भुवन आदित्यः । भवनो बलिः । निभुवनं सुरतम् । भृञ्जनमन्त्रीषम् । ॥ कृपृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः ॥२४८॥ किणः पुरणः समुद्रः । वृजन-मन्त्रिभ्यः । मन्दनं खोत्रम् । निधनम् । ॥ धृषेर्धिप् च संज्ञायाम् ॥२४९॥ धिषणो गुरुः । धिषणा धीः । ॥ वर्तमाने पृषवृहन्महज्जगच्छतृवश्च ॥२५०॥ अतिप्रत्ययान्ताः । पृषु सेचने गुणाभावः पृषन्ति । वृहत् महान् । गमेर्ज-गादेशः । जगत् । ॥ संश्चत्पठेहत् ॥ २५१ ॥ एते निपात्यन्ते पृथक्करणं शतृवज्ञावनिवृत्त्यर्थम् । संचिनोतेः सुद् इकारलोपः । संश्चत् कुहकः । तृपच्छत्रम् । विपूर्वाद्भन्तेष्टिलोपः । इत् ए च । वेहद् भोपघातिनी । ॥ छन्दस्यसानच् शुञ्भ्याम् ॥ २५२ ॥ शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः । ॥ ऋजिवृधिमन्दिंसहिभ्यः कित् ॥ २५३ ॥ ऋजसानो मेघः । वृधसानः पुरुषः । मन्दसानोमिर्जिर्विश्व । सहसानो यज्ञो मयूरश्च । ॥ अर्तेर्गुणः शुद् च ॥२५४॥ अर्तसानोऽग्निः । ॥ सम्यानच स्तुवः ॥ २५५ ॥ संस्तवानो वाग्मी । ॥ युधिवुधिदशिभ्यः किञ्च ॥ २५६ ॥ बुधानः । बुधानः । दशानो लोकपालकः । ॥ हुछैः सनो लुक् छलोपश्च ॥ २५७ ॥ उडुराणश्चन्द्रमाः । ॥ धिव-

‘राजादनः क्षीरिकायां प्रियाले किञ्शुकेऽपि च’ इति विश्वभेदिन्यौ । एवमन्वेऽपि द्रष्टव्याः—रज्जेः—। रज्ज रागे, ल्युटि तु रज्ज-नम् । ‘रज्जो रागजनने रज्जनं रक्तचन्दने’ इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् । ‘कृपो रो लः’ इति प्राप्तललाभावश्च । कृपणः ॥—भूस्व—। भू सत्तायां, ष्द् प्राणिप्रसवे, धृज् कम्पने, भ्रञ्ज पाके, बहुलवचनाद्वाषायामपि क्वचित् । ‘भुवनं विष्ट-पेऽपि स्यात्सिल्ले गगने जने’ इति मेदिनी । ‘विष्टं भुवनं जगत्’ इत्यमरः ॥—भृञ्जनमिति । ‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणम् । सस्य जश्चेन दः, दस्य क्षुत्वेन जः । ‘क्लीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना’ इत्यमरः ॥—कृपृ—। कृ विक्षेपे, पृ पालनादौ, वृजी वर्जने, मदि स्तुत्यादौ, डुधाञ् धारणपोषणयोः । ‘निधनं स्यात्कुले नाशे’ इति मेदिनी । ‘निधनं कुलनाशयोः’ इति हेमचन्द्रः ॥—धृषेः—। विषया प्रागल्भ्ये, अस्मात्कुः धिषादेशश्च धातोः । ‘धिषणश्चिदशाचार्ये धिषणा धियि योषिति’ इति मेदिनी । ‘गीष्पतिर्धिषणो गुरुः’ इत्यमरः ॥—वर्तमाने—। शतृवश्चेति । तथा च ‘उगिदचाम्-’ इति नुमि महान् । स्त्रियां तु ‘उगितश्च’ इति ङीप् महतीत्यादि सिध्यतीति भावः । ननु पृषन्महदादयः ‘लटः शतृशानचौ’ इति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु । ततश्च वर्तमान इति शतृवश्चेति न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमिति चेदत्राहुः । शतृप्रत्ययान्तत्वे तु ‘कर्तरि शप्’ इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ ‘आच्छीनैयोः-’ इति नुम स्यात्, महानित्यादौ तु ‘तास्यनुदात्तेऽङिदुपदेशात्’ इति लसार्वधातुक्स्वरः स्यात्, अतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्धाधातुक्लाभ्युपगमेन शवभावोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वे निपातनं स्वीकृतमिति । वृह वृद्धौ, मह पूजयाम्, गम्ल् गर्ता ॥—पृषन्तीति । बिन्दुवाची पृषन्छन्दो ननुसकमिति ध्वननाय बहुवचनमुदाहृतम् । ‘पृषन्मृगे पुमान् बिन्दौ न द्वयोः पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽयुभाविसौ’ इति मेदिनी । ‘बृहती क्षुद्रवार्ताक्यां कष्टकार्या च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः’ इति विश्वः । शतृ-वद्भावात् ‘उगिदचाम्-’ इति नुम । वृहन् विपुलः । ‘महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्ननुसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे वाच्यवत्’ इति मेदिनी । महती नारदवीणा । ‘विश्रावसोस्तु वृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्स्वरस्व-ल्यास्तु कच्छपी’ इति वैजयन्ती । ‘अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः’ इति माघः । ‘जगत्स्याद्विष्टे क्लीबं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च’ इति मेदिनी । तत्र वायुवाचिनः पुल्लिङ्गस्य शतृवद्भावाद्गुणित्वेन नुम । जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि । ‘द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च’ इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावोजगत् जगती जगत् इत्यादीति बोध्यम् ॥—संश्चत्—। चिञ् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः ॥—निपात्यन्त इति । अतिप्रत्ययान्ता इति शेषः ॥—निवृत्त्यर्थमिति । एवं च संश्रदित्यत्र ‘उगिदचाम्-’ इति नुमः शङ्कैव नास्ति । वेहदित्यत्र ‘उगितश्च’ इति ङीप् नेति भावः ॥—संचिनोतेरिति । सुभूतिचन्द्रसु संपूर्वाच्छ्रयतेः संश्रदित्याह ॥—तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्ये । विहन्ति गर्भमिति वेहत् ॥—इत् ए चेति । विश्वदसंबन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ ‘वेहद् गर्भोपघातिनी’ इत्यमरः ॥—छन्दसि—। शु गर्ता, जृष वयोहानां ॥—पन्था इति । ‘प्रमन्महे’ इत्यादिमन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृ-परतया व्याख्यातः ॥—ऋजि । ऋजि भर्जने, वृषु वृद्धौ, मदि स्तुत्यादौ, षह मषणे, एभ्यः असानच् कित्स्यात् ॥—ऋजसानो मेघ इति । ऋजेरदित्वावृत्तम् । इदित्वादेव नलोपाभावः । एवं चार्थं मदिसर्ही च त्रयोऽपि पूर्वसूत्र एव पठितुं शक्याः कित्त्वं तु वृषुधातोर्वोपयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुलभम् । अर्तेः सुद् च वृषेः कित्त्वाद्युक्तौ सवसानज-स्यादित्याहुः । ‘ऋजसानः पुरुवार उक्थैः’ ‘अस्मिन् ब्रूते मन्दसाना वृषण्वसू-’ इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः ॥—अर्तेः—। ऋ गर्ता धातोर्गुणः प्रत्ययस्य सुडागमः । ‘आसाविषदशसानाय’ इति मन्त्रस्य भाष्ये तु अर्शसानाय शत्रूणां हिंसेत्रे इति व्याख्यातम् ॥—समि—। वृज् स्तुती अस्मात्सम्युपपदे आनच् ॥—युधि—। युध संप्रहारे । युधानो रिपुः । युधिर् बोधने । बुधान आचार्यः । दशिरं प्रेक्षणे । बाहुलकात्कृपेरप्यानच् । कृपाणः खङ्गः । ‘कृपाणेन कथं-कारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानसमये यः स्वकोशं विमुञ्चति’ ॥—हुच्छैः—। हुच्छौ कौटिल्ये, अस्मात्सन्नतात्

तेर्दध ॥ २५८ ॥ शिक्षदानः पुण्यकर्मा । ॥ तृनृत्तचौ शसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिदौ ॥ २५९ ॥ संज्ञेः क्षदादिभ्यश्च क्रमात्तृनृत्तौ स्तः तौ चानिदौ । संज्ञा स्तोता । शंस्तारौ । शंस्तारः । क्षदिः सौत्रो धातुः शक्यीकरणे मक्षणे च । अनुदात्तेत् । वृक्षे चक्षदानमिति मन्नात् । वक्ष्णं वा वेहत् वा क्षदन्ते इति ब्राह्मणाच्च । क्षत्ता स्वात्सारयौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शूद्रजे । बहुलमन्यत्रापि । मन् । मन्ता । हन् । हन्ता । इत्यादि । ॥ नमृ नेष्टृ त्वष्टृ होतृ पोतृ भ्रातृ जामातृ मातृ पितृ दुहितृ ॥ २६० ॥ न पतन्त्यनेन नसा पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुगुणश्च । नेष्टा । स्विषेति तोऽस्त्वम् । त्वष्टा । होता । पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः । भ्राता । जायां माति जामाता । मान पूजायां नलोपः । माता । पातेराकारस्य इत्वम् । पिता । दुहेस्तृच इदं गुणाभावश्च । दुहिता । ॥ सावसेर्कृन् ॥ २६१ ॥ स्वसा । ॥ यतेर्वृद्धिश्च ॥ २६२ ॥ याता । भार्यास्तु आतृवगीत्य यातरः स्युः परस्परम् । ॥ नञि च नन्देः ॥ २६३ ॥ न नन्दति ननान्दा । इह वृद्धिर्नानुवर्तत इत्येके । ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दिनी च सेति शब्दान्तः । ॥ दिवेर्ऋः ॥ २६४ ॥ देवा देवरः । स्वामिनो देवदेवरौ । ॥ नयतेर्दिङ् ॥ २६५ ॥ ना । नरौ । नरः । ॥ सव्ये स्थङ्छन्दसि ॥ २६६ ॥ अम्बाम्बेत्यत्र स्थास्थिन्स्थूणामुपसंख्यानम् । सव्येष्टा सारथिः । सव्येष्टरौ । सव्येष्टरः । ॥ अर्तिसृष्टृधम्यश्चवितृभ्योऽनिः ॥ २६७ ॥ अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्भेदोऽनिः । सरणिः । धरणिः । धमनिः । अमनिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहुलकात् रजनिः । ॥ आङि न्युपेः सनद्वन्द्वसि ॥ २६८ ॥ आशुशुभ्रणिर्भवात्तश्च । ॥ कृषेरादेश्च चः ॥ २६९ ॥ चर्षणिर्जनः । ॥ अवेर्मुट् च ॥ २७० ॥ अघ्ननिर्भिः ।

आनच्छास्तनो लुक् छलोपश्च । 'युयोयस्मज्जुहराणमेनः' इति मन्त्रे जुहुराण कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि पृथक् कुरु इति भाष्यम् ॥—**श्वितेः** । श्विता वर्णे अस्मात्सन्नतादानच् 'सव्येष्टोः' इति द्वित्वम् । सनो लुक् तकारस्य च दकारः । क्तिदित्यनुवर्तते गुणः ॥—**पुण्यकर्मति** । 'शिक्षिदानोऽकृष्णकर्मा' इति विशेष्यनिम्ने अमरः । अकृष्णं शुक्लं निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य श्विति श्रैत्ये अस्माद्विदः कानजिति व्याख्यातं, तदसंगतं कानचक्षन्द्वसत्वात् । इदित्वेन नलोपानुपपत्तेर्ध्वति दिक् ॥—**तृनृत्तचौ**—**शंस्तेति** । शंसु स्तुतावस्मात्तृन् । 'अप्-तृन्-' इति सूत्रे नत्वादप्रहणं नियमार्थमौणादिकृतृनृत्तजन्तानां चेदुपधादीर्घसहितं नत्वादीनमेवेत्युक्तम् । तेनात्र दीर्घो नेत्युदाहरति—**शंस्तारौ शंस्तार इति** । निच्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः 'प्रावप्राम उत शंस्तासु विप्रः' । आदिशब्दाच्छासु अनुशिष्टौ । शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्धः । शास्तारौ शास्तारः । 'शास्ता समन्तभेदे न शासके पुनरन्यवत्' इति । प्रपूर्वस्य तु नत्वाद्विषु पाठात् 'अमृन्-' इति दीर्घः । प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । 'क्षत्ता शूद्रा च वैद्यादौ प्रतीहारे च सारथौ' इति मेदिनीकोशानुसारेणाह—**वैद्यायामिति** । अमरस्तु 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्याह । णीञ् प्रापणे उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विग्भेदः ॥—**बहुलमन्यत्रापि** । अन्यत्रापि धातोर्बहुलं तृनृत्तचौ भवतः । पूर्वमृत्त्रस्यादिशब्देनैव मन्ताहन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रम् ॥—**नमृनेष्टृ**—**नप्रदयो दश तृनृत्तजन्ता निपात्यन्ते ॥—नसेति** । नजः प्रकृतिभावः । पल्लु गतावित्यस्मात्तृच टिलोपः । णीञ् प्रापणे, लिष दीप्तौ, हु दानादनयोः, पूज पवने, ब्राह्म दीप्तौ, मा साने, पा रक्षणे, दुह प्ररूपेण । 'लघा पुमान् देवशित्यितक्ष्णोरादित्यभिषयि' इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावित्यर्थः ॥—**सुज्यसेः**—**सुजि उपपदे असु क्षेपणे इत्यस्मात् कृन् यणादेशः** । स्वसा भगिनी । सावसेरिति तु क्वाचित्कः पाठः ॥—**यतेः**—**यती प्रयत्ने ॥—नञि च**—**तुनदि समृद्धौ अस्मात्त्रज्युपपदे कृन् ॥—न नन्दतीति** । कृतायामपि सेवायां न तुष्यतीत्यर्थः । 'उषाण्युषा ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपकोशः ॥—**दिवेः**—**दिवु क्रीडाविजिगीषादौ ॥—देवेति** । भ्रातर इत्यनुवर्त्तते । स्वामिनो देवदेवरौ इत्यमरः ॥—**नयतेः** । णीञ् प्रापणे । अस्माद् क्रमप्रत्ययः स च डित् डित्वाट्टिलोपः । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूषा नरः' इत्यमरः ॥—**सव्ये**—**ष्टा गतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे कृ स्यात् च डित् । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुक् ॥—उपसंख्यानमिति** । पल्लस्येति शेषः ॥—**अर्तिः** । कृ गतौ, सृ गतौ, धृञ् धारणे, धमिः सौत्रः, अम गतौ, अक्ष भोजने, अव रक्षणादौ, तृ गृहवनतरणयोः । 'अरणिर्वैदिमन्ये ना द्वयोर्निर्मथ्यदारणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्मनोः' इति दन्त्यादौ रभसः । 'सरणिः पङ्क्तौ मणौ स्त्री' इति मेदिनी । शृ हिसायां ततोऽतिप्रत्ययः । शरणिर्त्येके । 'शरणिः पथि चापलौ' इति तालव्यादावजयः । 'इमामभ्रे शरणिम्' इति मन्त्रे शरणिं हिंसाव्रतलोपकपां मीमृषः क्षमस्वेति वेदभाष्यम् । धरणिर्भूमिः । 'धमनी तु शिराहृद्विलासिन्यां तु योषिति' इति मेदिनी । अमनिर्गतिः । अशयते भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम् । अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याच्चललायां रवावपि' इति मेदिनी । 'तरणिर्धूमणौ पुंसि कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहकुमारीगन्धाव्या' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥—**रजनिरिति** । रज रगे अस्माद्व्ययिनिलोपोऽपि बाहुलकात् 'कृदिकारात्-' इति दीष् । रजनी । 'रजनी नीलिनी रात्रिर्हैरिप्राजतुकाश्च' इति मेदिनी ॥—**आङि**—**शुष शोषणे अस्मात्सन्नतादाङि उपपदे अनिः स्यात् ॥—कृषेरादेश्च**—**कृष विस्त्रेखने, चर्षणिर्जन इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्दस्य मनुष्यनामसु पाठात् । 'ओमासश्चर्षणीधृतः' इत्यादिमन्त्रे**

वृत्तेश्च ॥ २७१ ॥ वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुद बर्त्मनिरित्याह । ॥ क्षिपेः किञ्च ॥ २७२ ॥ क्षिपणिरायु-
धम् । ॥ अर्चिश्चिह्नुस्विच्छादिछर्दिभ्य इतिः ॥ २७३ ॥ अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्ययम् । अग्नेर्भोजन्ते अर्चयः ।
शोचिर्दीप्तिः । हविः सर्पिः । इस्मन् इति हस्वः । छदिः पटलम् । छर्दिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । छर्द्यतीसारशूल-
वान् । ॥ वृहेर्नलोपश्च ॥ २७४ ॥ बर्हिनां कुशशुष्मणोः । ॥ व्युतेरिसिन्नादेशश्च जः ॥ २७५ ॥ ज्योतिः ।
॥ वसौ रुचैः संज्ञायाम् ॥ २७६ ॥ वसुरोचिर्वंशः । ॥ भुवः कित् ॥ २७७ ॥ भुविः समुद्रः । ॥ सहो धश्च ।
॥ २७८ ॥ सिधिरनङ्गान् । ॥ पिबतेस्थुक् ॥ २७९ ॥ पाथिश्चक्षुःसमुद्रयोः । ॥ जनेरुसिः ॥ २८० ॥ अनुर्जन-
नम् । ॥ मनेर्धइछन्दसि ॥ २८१ ॥ मधुः । ॥ अर्तिपृषपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ॥ २८२ ॥ अरुः ।
परुर्मन्यिः । वपुः । यजुः । तनुः । तनुपी । तन्पि । धनुरस्त्रियाम् । धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ।
सान्तस्य उदन्तस्य वा रूपम् । तपुः सूर्याग्निशत्रुषु । ॥ एतेर्णिञ्च ॥ २८३ ॥ आयुः । आयुपी । ॥ चक्षेः शिञ्च
॥ २८४ ॥ चक्षुः । ॥ मुहेः किञ्च ॥ २८५ ॥ सुहुरव्ययम् । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । ॥ कृगृशृवृञ्च-
तिभ्यः प्वरच् ॥ २८६ ॥ कर्वरो व्याघ्ररक्षसोः । गर्वरोहंकारी । शर्वरी रात्रिः । वर्वरः प्राकृतो जनः । चत्वरम् ।
॥ नौ सदेः ॥ २८७ ॥ निषद्वरस्तु जम्बालः । निषद्वरी रात्रिः ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु आदेशश्च ध इति पठित्वा धर्षेणिर्बन्धकीति व्याख्यातम् । तदयु-
क्तम् । तथा सति धर्षेरित्येव सूत्रयेत् । प्रागन्व्यरूपावयवार्थानुगमान् । आदेशश्च इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च, तस्मादा-
देशश्च नः इति क्षपादीपाठ एवेत्याहुः ॥—अदेः—। अद भक्षणे अस्मादनि तस्य मुडागमश्च ॥—वृत्तेश्च । वृत्तु
वर्तने अस्मादप्यनिः—वर्तनिरिति । ‘कृदिकारात्’ इति ङीप् तु वर्तनी । ‘सरणिः पद्धतिः पथा वर्तन्यकपदीति च’
इत्यमरः ॥—क्षिपेः—। क्षिप प्रेरणे ॥—क्षिपणिरायुधमिति । ‘उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु
क्षिपणिं क्षेपणमनु तुरण्यति लरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् ॥—अर्चि—। अर्च पूजयाम्, शुच शोके, हु दाने, स्पृष्ट
गतौ, छद अपवारणे, न्यन्तः । छद वमने, अर्चिरिति सान्तम् । ‘तर्माचिपा स्फूर्जयन्’ इति मन्त्रः । ‘नयनमिव सनिद्रं
धूर्णते दैवमर्चिः’ इति माघः । ‘ज्वालाभासोर्नपुंस्यचिः’ इति नानार्थे सान्तेष्वमरः ॥—इदन्तोऽपीति । णिजन्तादचैरच्
इरिति भावः । ‘अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ इति । सर्पिर्वृतम् । छयतेऽनया छदिः ।
छदिः स्त्रियामेवेति लिङ्गानुशासनमुच्यते । एव च पटलं छदिरित्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्याच्छदिपः क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः ॥
—छर्द्यतीति । छर्दिश्चातिसारश्च शूलं च तानि यस्य सन्तीति विग्रहः ॥—वृहेः—। वृहि वृद्धौ अस्मादितिः ॥—कुश-
शुष्मणोरिति । शुष्मा नाम अग्निः । ‘अग्निर्वैश्वानरो वह्निः’ इत्युपक्रम्य बर्हिः शुष्मेल्यमरेणोक्तत्वात् ॥—व्युतेः—। व्युत
दीप्तौ । ‘ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्नपुंसकं दृष्टं स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोः’ इति मेदिनी ॥—वसौ—। रुच दीप्तावस्माद्वसुशब्दे
उपपद इतिन्यात्संज्ञायाम् । बाहुलकान्केवलादपि ‘रोचिः शोचिरुभे क्लीबे’ इत्यमरः ॥—भुवः—। भवतेरिसिन् स्यात्स च
कित् ॥—सहो—। पृह मर्षणेऽस्मादितिन् धश्चान्तादेशः ॥—पिबतेः—। पा पाने अस्मादितिन्धातोश्च थुगागमः ॥
—जनेः—। जनीं प्रादुर्भावे ॥—मनेः—। मनु अवबोधनेऽस्मादुचिः स्याच्छन्दसि धकारश्चान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् ॥
—अर्तिपृ । ऋ गतां, पू पालनपूरणयोः, उवप बीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, तप सन्तापे,
एभ्य उसिर्नित्यात् । ‘व्रणोऽस्त्रियामीमंरुः क्लीबे’ इत्यमरः । ‘प्रन्थिनां पर्वपरुषी’ इति च । ‘वपुः क्लीबं तनौ शस्ताकृता-
वपि’ इति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः । यजुरिति यजुर्वेदः । तनुः शरीरम् । तनुपेऽनङ्गमिति सुबन्धुः ।
‘स्यात्तनुस्तनुषा सार्धं धनुषा च धनुं विदुः’ इति द्विरूपेषु विश्वः । ‘अथास्त्रियाम् । धनुश्चापौ’ इत्यमरः । ‘धनुः प्रियाले ना
न स्त्री राशिभेदे शरासने । धनुर्धरे त्रिषु’ इति सान्ते मेदिनी ॥—एतेः—। इण गतावित्यस्मादुसिः, णित्वाद् वृद्धौ कृता-
यामायादेशः ॥—चक्षेः—। चक्षिद् व्यक्तायां वाचि अस्मादुसिः शिद्रवति । शिचत्वात्स्याच्चादेशाभावः । चक्षते रूपमनुभव-
न्यन्तेनेति चक्षुः ॥—मुहेः । मुह वैचित्र्ये । मुहुः पुनः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समाः’ इत्यव्ययेष्वमरः । अस्मात्पर्व ‘बहुलमन्यत्रापि’
इति मूत्रं स्पृष्टालाच्यक्तम् ॥—कृ गृ—। कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, वृज वरणे, चते याचने । ‘नैर्कृतः कर्वरः कृत्यात्कर्तुं
यानुरक्षसोः’ इति शब्दार्णवः । ‘शर्वरी यामिनोस्त्रियोः’ इति मेदिनी । ‘वर्वरः पामरे केशविन्यासे नीवृदन्तरे । वर्वरः पञ्जिकायां तु
वर्वरा शाकपुष्पयोः’ इति विश्वः । ‘वर्वरः पामरे केशचकले नीवृदन्तरे । पञ्जिकायां पुमान् शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियाम्’ इति
मेदिनी ॥ ‘चलरं स्थण्डिले गणे’ इति च ॥—नौ सदेः—। षट् विशरणपादौ । निपूर्वादस्मात्प्वरच् स्यात् । ‘सदिरप्रतेः’
इति पलम् । ‘निषद्वरः स्परे पक्षे विशायां तु निषद्वरी’ इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

॥ छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरनीवरगह्वरकट्टरसंयद्गराः ॥ २८८ ॥ एकादश प्वरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर छद् अनयोस्तकारोन्तादेशः छिदेर्गुणाभावश्च । छित्वरो धृतः । छत्वारो गृहकुञ्जयोः । धीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो हिंसकः । चिनोतेर्दीर्घश्च । चीवरं भिक्षुकप्रारणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिवादः । गाहतेर्ह्रस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ । कट्टरं व्यजनम् । यमेर्दकारः । संयद्गरो नृपः । पदेः संपद्गरः इत्येके । ॥ इणसिञ्जिदीकुप्यविभ्यो नक् ॥ २८९ ॥ इनः सूर्ये नृपे पत्नौ । सिनः कणः । जिनोऽर्हन् । दीनः । उष्णः । जनः । ॥ फेनमीनौ ॥ २९० ॥ एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः । ॥ कृषेर्वर्णे ॥ २९१ ॥ कृष्णः । ॥ बन्धेर्ब्रधिवुधी च ॥ २९२ ॥ ब्रध्नः । बुध्नः । ॥ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः ॥ २३९ ॥ धाना भ्रष्टयवे श्वियः । पर्णं पत्रम् । पर्णः किंशुकः । वस्त्रो मूल्ये वेतने च । अजेर्वा । वेनः । अन्न आदित्यः । बाहुलकात् । शृणोतेः श्रोणः पङ्क्तः । ॥ लक्षेरट् च ॥ २९४ ॥ लक्षेश्चुरादिप्यन्तान्नः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । लक्षणं लक्ष्मणं नास्ति चिह्ने च । लक्षणो लक्ष्मणश्च रामभ्राता । लक्षणा हंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा । ॥ वनेरिश्चोपधायाः ॥ २९५ ॥ वेना नदी । ॥ सिवेष्टेयु च ॥ २९६ ॥ दीर्घोच्चारणसार्धान्न गुणः । स्यून आदित्यः । बाहुलकात् केवलो नः । ऊह । अन्तरङ्गवाद्यण् । गुणः । स्योनः । ॥ कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् ॥ २९७ ॥ कर्णः । वर्णः । जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च । सेना । द्रोणः । पक्षो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । ॥ घेट इश्च ॥ २९८ ॥ घेनः

छित्वर-—अनयोरिति । छिदिर द्वेधीकरणे, छद् अपवारणे, 'छित्तरश्छेदने द्रव्ये धृतं वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । डुधाञ् धारणपोषणयोः, पा पाने, मा माने, एषां त्रयाणामीलमन्तस्य निपात्यत इत्येके । अन्ये तु पीव मीव तीव नीव स्यौत्ये । एभ्यः प्वरच 'लोपो व्योः-' इति लोपमाहुः । 'पीवरः कच्छेपस्थले' इति मेदिनी ॥—**मेवर इति** । हिरण्ये इत्यर्थात्तुग्येन मीञ् हिंसायामित्यस्मात्प्वरजिति केचिदाहुः । 'तीवरो नाम्बुधौ व्याधे' इति मेदिनी । 'स्यात्तीवरो वाणितिके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ ॥—**गाहतेरिति** । गाहृ विलोडने । 'कट्टरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तर्के नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकादुपपूर्वकहु दानादनयोरित्यस्मात्प्वरच्युकारलोपः । 'उपह्वरं समीपं स्यादेकान्तेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । उपह्वरो रथ इति केचित् । 'तदुपप्रयक्षत' इति मन्त्रे तु उपह्वरे उपगन्तव्ये समीपदेशः ॥—**इण-** । इण गतौ, पिञ् बन्धने, जि जये, दीक्षये, उष दाहे, अव रक्षणे । 'इनः पत्न्या नृपार्कयोः' इति मेदिनी । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंसि स्यात्त्रिषु जिलरे' इति च । 'दीना मृषिकयोषायां दुर्गते कातरेऽन्यवत्' इति विश्वः । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'उवरत्वर-' इत्युठि ऊनमसंपूर्णम् ॥—**फेन-** । स्फाथी वृद्धौ अस्य फे इत्यादेशः । मीञ् हिंसायाम् । 'डिण्डीरोऽन्धिकफः फेनः' इत्यमरः । 'मीनो राश्रयन्तरे मत्स्ये' इति विश्वः ॥—**कृषे-** । कृष विलेखने अस्मादृणं वाच्ये नक् स्यात् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽजुने । कृष्णा स्याद्वैपदीनलीकणाद्राक्षासु योषिति । मन्त्रके वाच्यलिङ्गः स्यान्कृषि मरिचकोहयोः' इति मेदिनी ॥—**बन्धे-** । बन्ध बन्धने अस्मान्नक् । 'भास्करोऽहस्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ' इत्यमरः । 'बुध्नो ना मूलरुद्रयोः' इति मेदिनी ॥—**धापृ** । डुधाञ् धारणादां, पृ पालनादौ, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो नः स्यात् । नक् प्रत्यये सति तु वन्न इत्यत्र संप्रसारणं स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । 'धाना भ्रष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्भिदि' इति विश्वः । 'पर्णं पत्रं किंशुकं ना' इति मेदिनी । 'वन्नस्त्ववकये पुंसि चेतने स्यान्नपुंसकम्' इति च । वेन इति लुण्टाकः प्रजापतिश्च ॥—**लक्षे-** । लक्ष दर्शनाद्इनयोः ॥—**लक्षणमित्यादि** । लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामविहयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि तु पुलिङ्गौ । हसयोषायां लक्षणा । सारसस्य योषायां तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः । 'लक्षणं नास्ति चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्ष्मणः । लक्ष्मणं लाञ्छने नास्ति रामभ्रातरि लक्ष्मणः' इति विश्वः । 'लक्ष्णो लक्ष्मणोऽपि च' इति द्विरूपेषु च विश्वः । 'लक्षणं नास्ति चिह्ने च सारस्यां लक्षणा कचित् । लक्ष्मणा लौपधीभेदे सरस्यामपि योषिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्तप्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु 'सारस्यामपि लक्षणा' इति निर्मेकारः पाठः स्वीकृतः ॥—**वने-** । वन संभक्तावस्मान्नः । उपधाया इत्व च । वेनेति लघूपधगुणः ॥—**सिवे-** । पिबु तन्तुसन्ताने ॥—**बाहुलकादिति** । एतच्च 'ह्योः शङ्' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधिः-' इति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् ॥—**यणिति** । लघूपधगुणं कृते त्वेकारस्यायादेशे ऊटोऽपि 'सार्वधातुक-' इत्यादिना गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति मेदिनी ॥—**कृवृ-** । कृ विक्षेपे, वृज् वरणे, दीर्घपाठे तु वृ वरणे, जृष वयोहानौ, दिवादिः । जृ इति कयादौ चुरादौ च । पिञ् बन्धने, द गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, जिष्वप् शये, एभ्यो नप्रत्ययो णित्स्यात् । 'कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णलौ श्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्या । वर्णो द्विजादिशुक्रादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदे रूपाक्षरविलेखने' इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्यमाह—**जर्णश्चन्द्र इति** । 'जर्णो जीर्णद्वेमेन्दुषु' इति हेमचन्द्रः । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना'

सिन्धुनदी धेना । ॥ तृषिश्चिरसिभ्यः कित् ॥२९९॥ तृष्णा । शुष्णः सूर्यो वह्निश्च । रत्नं द्रव्यम् । ॥ सुञो दीर्घश्च ॥३००॥ सूना वधस्थानम् । ॥ रमेस्त च ॥ ३०१ ॥ रमयतीति रत्नम् । ॥ राज्ञास्त्रास्त्रास्थूणावीणाः ॥ ३०२ ॥ राज्ञा गन्धद्रव्यम् । सास्त्रा गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी । ॥ गादाभ्यामिष्णुच् ॥३०३॥ गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । ॥ कृत्यशूभ्यां क्लः ॥ ३०४ ॥ कृत्स्नम् । अक्षमस्तण्डम् । ॥ तिजेर्दीर्घश्च ॥ ३०५ ॥ तीक्ष्णम् । ॥ शिल्पेरश्चोपधायाः ॥ ३०६ ॥ श्लक्ष्णम् । ॥ यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् ॥ ३०७ ॥ यज्युरध्वर्युः । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि । शुन्ध्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरी । ॥ भुजि-मृद्भ्यां युक्त्युक्तौ ॥३०८॥ भुज्युर्भाजनम् । मृत्युः । ॥ सतैर्युः ॥ ३०९ ॥ सरयुर्नदी । अयूरिति पाठान्तरम् । सरयुः । ॥ पानीविषिभ्यः पः ॥ ३१० ॥ पाति रक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगोपापः । नेपः पुरोहितः । बाहुलकादुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः । वेष्पः पानीयम् । ॥ च्युचः किञ्च ॥ ३११ ॥ च्युपो वक्रम् । ॥ स्तुवो दीर्घश्च ॥३१२॥ स्तूपः समुच्छ्रायः । ॥ सुश्रूभ्यां निच्च ॥ ३१३ ॥ चाकिन् । सूपः । बाहुलकादूत्सवम् । शूर्पम् । ॥ कुयुभ्यां च ॥३१४॥ कुवन्ति मण्डूका अस्मिन् कूपः । कुवन्ति बह्वन्यस्मिन्पशुमिति यूपो यज्ञस्तम्भः । ॥ खष्पशिल्पशष्पबाष्परूपपर्यतल्पाः ॥ ३१५ ॥ ससेते परत्ययान्ता निपात्यन्ते । खन्तेनेकारस्य परवम् । खण्णौ क्रोध-बलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वः । शिल्पं कौशलम् । शसु हिंसायाम् । निपातनात्पत्वम् । शष्पं बालतृणं प्रतिभाक्षयश्च । बाधतेः पः । बाष्पो नेत्रजलोष्मणोः बाष्पं च । रीतेर्दीर्घः । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये । पू । पर्प गृहं बालतृणं पशुपीठं च । तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिणिचो लुक् । तलपं शय्यादृदारेषु । ॥ स्तनिहृषिपुषिगदिमदिभ्यो णेरित्नुच् ॥ ३१६ ॥

इत्यमरः । श्रोणोऽस्त्रियामादके स्यादादकादिचतुष्टये । पुमान्कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादीनामपीष्यते । अन्नं भक्ते च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी । 'स्त्रः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । धेद् पाने अस्मान्नः स्याद्विज्ञानादेशः । 'धेना नयां नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'नेनः समुद्रे नयां च धेना' इति विश्वः । श्लोके धानेत्यादिषु वाङ्मनासु धेनेति वैदिकनिष्पत्तौ पठितम् । अत एव 'धेना जिगाति दाशुषे' 'इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये ॥—**तृषि** । त्रिप्ता पिपासायाम्, शुष शोषणे, रस शब्दे । 'तृष्णा लिप्सापिपासयोः' इति विश्वः ॥—**सुजः**—। पुञ् अभिषवे अस्मान्नः स्यादातोर्दीर्घश्च । 'सूनाघोजिह्विकापि च' इति नान्तेऽमरः । 'सून् प्रसवपुष्पयोः । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**रमे**—। रमेष्णन्तान्नः तकारश्चान्तादेशः । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणावपि तपुंसकम्' इति मेदिनी । ररा आस्वादने उपधादीर्घः । 'राज्ञा तु स्याद्भुजज्ञाश्यामेलापण्यामपि स्त्रियाम्' इति मेदिनी । पस स्वप्ने उपधादीर्घः । 'सास्त्रा तु गलकम्बलः' इत्यमरः । 'सास्त्रा गोगलकम्बलः' इति पाठान्तरम् । प्रा गतिनिवृत्तावित्यस्य ऊत्तं प्रत्ययस्यात्वं च । 'अथ स्थूणा स्यात्सूर्यां स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी । सूमी लोहप्रतिमा । वी गत्यादिषु गुणाभावो गलं च । 'वीणा वियुति वल्लक्याम्' इति मेदिनी ॥—**गादाभ्याम्**—। गै शब्दे, उदाज दाने । 'गेष्णुर्नदे गायके च देष्णुर्दातारि दुर्दमे' इति विश्वः ॥—**कृत्यशू**—। कृती वेष्टने, अश्व व्याप्तौ । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकृत्तु' इति मेदिनी ॥—**तिजे**—। तिज निशाने अस्मात्क्लः धातोर्दीर्घश्च । 'तीक्ष्णं सामुद्रलवणं विपलोद्वाजमुष्कं । क्लीवं यवाप्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—**यजि**—। यज देवपूजादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे । 'दस्युश्चारे रिपौ पुंसि' इति मेदिनी । 'अथ जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यभिधातुषु' इति च ॥—**भुजि**—। भुज पालनादौ, मृद् प्राणस्यागे, आभ्यां यथासंहय युक्त्युक्तौ स्तः । 'मृत्युर्ना मरणं यमे' इति मेदिनी ॥—**सतै**—। स गतौ ॥—**पानी**—। पा रक्षणे, णीज् प्रापणे, णिल व्याप्तौ । 'नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**च्युचः**—। च्युच् गतौ । धातुनामनेकार्थत्वादिह भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपायां तु 'चुपः किञ्च' इति पठ्यते । चुप मन्दस्थं गतौ । चोपतीति चुप्यः मन्दगमनकर्ता ॥—**स्तुव**—। श्रुत् सुतौ । अस्मात्पः स्यादातोर्दीर्घश्च ॥—**सुश्रू**—। पुञ् अभिषवे, शू हिंसायाम् । आभ्यां पः स्यात्स च निद्रवति । निच्चं तु स्वरार्थम् । 'सूपो व्यञ्जनमूदयोः' इति मेदिनी ॥—**शूर्पमिति** । बाहुलकादुत्तं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः ॥—**कुयु**—। कु शब्दे, यु मिश्रणे । आभ्यां पः स च मिदातोर्दीर्घत्वं च ॥—**खष्पशिल्प**—। खसु अवदारणे, शील समाधौ, बाध लोडने, रु शब्दे, पू पालनादौ । 'खष्पः क्रोधे बलात्कृतौ' इति विश्वः । 'शष्पं बालतृणेऽपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानौ' इति मेदिनी ॥ विश्वोक्त्तिमाह—**बाष्प इति** । 'बाष्पमूषमणि चाश्रुणि' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह—**बाष्पं चेति** । 'तत्पं मदे कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनी । अमरोक्त्तिमाह—**तलपं शय्येति** ॥—**स्तनिहृषि**—। स्तनगदी देवशब्दे, चुरादिष्णन्तौ, हृष तुष्टौ, पुष पुष्टौ, मदी हर्षग्लेषन्तौ, घटादिः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यः इत्नुच् स्यात् । 'स्तनयितुः पुमान्वा-रिधरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी । 'स्तनयितुः पयस्मादे तद्धूनां मृगरोगयोः' इति विश्वः । 'हर्षयितुः सुते हेमि पोषयितुः पिके द्विजे' इति च । गदयितुः पुमान्कामे जल्पाके कामुकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्या । 'मदयितुः कामदेवे

अयामन्तेति षेरयादेशः । स्तनयितुः । हर्षयितुः । पोषयितुः गदयितुर्वावृक्कः । मदयितुर्भेदिरा । ॥ कृहनि-
भ्यां क्लृः ॥ ३१७ ॥ क्लृः शिल्पी । हलुर्वायिः शस्त्रं च । ॥ गमेः सन्वञ्च ॥ ३१८ ॥ जिग्लुः । ॥ दाभाभ्यां
लुः ॥ ३१९ ॥ दानुर्दाता । भानुः । ॥ वचेर्गश्च ॥ ३२० ॥ वमुः । ॥ घेट इञ्च ॥ ३२१ ॥ धयति सुतानिति धेनुः ।
॥ सुवः कित् ॥ ३२२ ॥ सूवः पुत्रेऽनुजे रवौ । ॥ जहातेऽन्तलोपश्च ॥ ३२३ ॥ जह्लुः । ॥ स्थाणुः ॥ ३२४ ॥ स्थाणुः ।
कीले स्थिरे हरे । ॥ अजिवृरीभ्यो निञ्च ॥ ३२५ ॥ अजेर्वा वेणुः । वणुर्नैददेशभेदयोः । रेणुर्दयोः स्त्रियां धृकिः ।
॥ विषेः किञ्च ॥ ३२६ ॥ विण्णुः । ॥ कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ॥ ३२७ ॥ बाहुलकाच्च कस्येत्सञ्ज्ञा । कर्को धवल-
घोटकः । दाको दाता । धाकोऽनङ्गानाधारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । अल्कः पापाशये पापे दम्भे विदकिट्योरपि ।
॥ सवृभृशुषिमुषिभ्यः कक् ॥ ३२८ ॥ सूक उत्पलवातयोः । वृकः श्वापदकाकयोः । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्को-
ऽण्डम् । ॥ शुक्वल्कोल्काः ॥ ३२९ ॥ शुभेरन्त्यलोपः । शुक्कः । वल्कं वल्कलमस्त्रियाम् । उप दाहे । षस्य लः ।
उल्का । ॥ इणभीकापाशाल्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥ ३३० ॥ एकं मुख्यान्येकवलाः । भेको मण्डूकमेपयोरिति वि-
श्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः शिशुः । शल्कं शकलम् । अल्कः पथिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरावयुः । ॥ नौ हः
पुमान्मये नपुंसकम् इति मेदिनी ॥—कृहनि । उड्क्व करणे, हन हिंसागत्योः ॥—कृह्नरिति । कर्तैत्यर्थः । कित्वाप्त
गुणः ॥—हलुरिति । ‘अनुदातोपदेशः’ इत्यादिनानुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र । गमेः मुप्रत्यये जिगलुरित्यपि बोध्यः ॥
—शस्त्रं चेति । चादन्ता । दशपादीवृत्तौ तु कुरिति तकाररहितं पठित्वा कृष्णः कर्ता । हनुर्वर्कैकदशः । बाहुलकान्तलोपः ।
गमेः लु जिगलुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविस्वादात् । तथा च धृत्ये । ‘मृषपकुलुमृतये’ ‘ज्येष्ठराज भरे क्लृ’ ‘अयं
क्लृरुग्भीतः’ । ‘मानो वधाय हल्वे’ ‘मृगं न भीममुपहलुमुग्रम्’ ‘यो नः सन्तुल्य उत वा जिग्लु’ इत्यादि । अत एव
हन्तिधातुं विवृण्वता माधवेन उपहलुरित्युदाहृत्य क्रोः कित्वादनानुनासिकलोप इत्युक्तम् यत्तु तैत्तव ‘मृषपकुलुम्’ इति मन्त्रं विवृण्वता
तकारोपजनशब्दान्दस इत्युक्तं तद्वशादीवृत्तिमनुसृत्य ननु वस्तुस्थितिमनुगम्येति सहर्दयराकलनीयमित्याहुः ॥—दाभाभ्याम् ।
डुदाञ् । दाने, भा दीप्तौ । ‘दानुर्दातरि विक्रान्ते’ इति मेदिनी । ‘भानू रश्मिदिवाकरो’ इत्यमरः ॥—वचेः—। वच परि-
भाषणे । वमुर्वाचालः ॥—घेटः—। घेट् पाने अस्मान्नः स्यादिकारश्चान्तादेशः । धेनुः स्यान्नवमृत्तिका इत्यमरः ॥—सुवः—।
वृङ् प्राणिप्रसवे अस्मान्नः स्यात्स च कित् । विश्वोक्तिमाह—सूनुः पुत्रे इति—॥—जहातेः—। ओहाक् त्यागे । ‘जह्लुः
स्यात्पुंसि राजर्षिभेदे च मधुसूदने’ इति मेदिनी ॥—स्थो गुः—। ग्रा गतिनिवृत्तौ । अस्माणुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह
—स्थानुरिति । ‘स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अन्वी ध्रुवे’ इति मेदिनी ॥—अजिवृ—। अज गतौ, वृङ् संभक्तौ, री
गतिरेषणयोः, एभ्यो गुर्निन्स्यात् । ‘वेणुर्नृपान्तरे वंशे’ इति विश्वः । ‘रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुलिङ्गः पर्यटे पुनः’ इति मेदिनी ॥
—विषेः—। विषू व्याप्तौ । अस्माणुः स्यात्स च किञ्चाश्रित् । निच्वादायुदात्तत्वम् । विण्णुरिद्धा । ‘विण्णुर्नारायणः कृष्णः’
इत्यमरः ॥—कृदा—। उड्क्व करणे, डुदाञ् दाने, डुधाञ् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्चं पूजयाम्, कल गतौ । ‘कर्कः
कर्कं तले वह्नीं शुक्लाश्चे दर्पणे घटे’ इति विश्वमेदिन्यौ । ‘राका नवन्तरे कच्छां नवजातरजःस्त्रियोः । संपूर्णेन्दुतिथौ’
इति मेदिनी । ‘राका तु सरिदन्तरे । राका नवरजःकन्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि च’ इति विश्वः ॥ कृञ् दा धा रा एषां
‘केणः’ इति ह्रस्वो बाहुलकात्सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वा नेति बोध्यम् । ‘अर्कोऽर्कपूर्णं स्फटिके रवौ ताम्रे दिवसतौ’ इति
विश्वमेदिन्यौ । ‘कल्कोऽन्वी घृततैलादिशेषे दम्भे विभीतके । विदकिट्योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः’ इति मेदिनी ।
बाहुलकादमेरपि कः । ‘रङ्गः कृपणमन्दयोः’ इति मेदिनी । कपिलकादिवाल्लव टाप् । ‘लङ्का रक्षःपुरीशाखाशकिनी-
कुलटासु च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—सवृ—। स गतौ, वृङ् वरणे, भू सत्तायाम्, शुप शोषणे, मुप स्तेये ॥—सुक इति ।
‘सुकं संशय पविमन्त्रतिगमम्’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु सुकं सरणशीलं पविं वज्रं संशय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्येति व्या-
ख्यातम् । ‘भूकं छिद्रं च काले च’ इति मेदिनी । ‘मुष्को मोक्षकश्चे स्यात्संवाते वृषणेऽपि च’ इति स एव । ‘शुको
व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादेषु पुंसि ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः’ इति च । ‘उल्का
ज्वालाविभावसोः’ इति सुभूतिचन्द्रः ॥—इणभी—। इण गतौ, जिभी भये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्य-
गमने । ‘एकं संख्यानन्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोश्चिपु’ इति मेदिनी । ‘काकः स्यादायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽवक्षालने
मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोली काकजङ्घयोः । रक्तिकायां मलग्र्यां च काकमाच्यां च यो-
षिति । काकं सुरतवन्धे स्यात्काकानामपि संहतौ’ इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । ‘पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये
स्थाल्यादौ पचनेऽपि च’ इति मेदिनी । ‘शल्कं तु शकले वल्के’ इति च । मर्च इति सांज्ञो धातुरिति बहवः । मर्च शब्दे चौ-
रादिक इति ‘सिदचोऽन्यात्परः’ इति सूत्रे कैयटः । ‘मर्तां मर्तं मर्चयति द्वयेन’ इति मन्त्रे मर्चयति विधेयीकरोति भर्त्सयतीति
वेदभाष्यम् । न चैव णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन कुलाभावान्मर्क इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । शो
तनूकरणे अस्मादपि बाहुलकात्कन् । ‘शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शाक्ती दुमविशेषे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ॥
—नौ हः । ओहाक् त्यागे । अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्स्यात् । ‘निहाका गोधिका समे’ इत्यमरः ॥—नौ सदेः—। षड्-

॥३३१॥ अहातेः कन् स्यात् । निहाका । गोषिका । ॥ नौ सदेर्द्विष ॥३३२॥ निष्कोऽस्मी हेक्षि तप्ले । ॥ स्य-
मेरीट् च ॥ ३३३ ॥ स्यमीको वस्मीकः वृक्षभेदश्च । इद्विष इति केचित् । स्वमिकः । ॥ अजियधुनीभ्यो दीर्घ-
श्च ॥३३४॥ वीकः स्याद्वातपक्षिणोः । यूका । भूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । ॥ ह्रियो रश्च लो वा ॥३३५॥ हीका
हीका त्रया मता । ॥ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः ॥३३६॥ उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः ।
शकुन्तिः । शकुमिः । ॥ भुवो सिच् ॥ ३३७ ॥ भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवैश्च । अवन्तिः । वदेवदन्तिः ।
किंवदन्ती जनश्रुतिः । ॥ कन्युचक्षिपेश्च ॥ ३३८ ॥ चाद्भुवः । क्षिपण्युर्वसन्त इत्युज्ज्वलदत्तः । भवन्त्युः स्वामिसू-
र्ययोः । ॥ अनुङ्गन्देशश्च ॥ ३३९ ॥ चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः । क्षिपण्युर्वातः । ॥ कृवुदारिभ्य उनन् ॥ ३४० ॥
करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता । वरुणः । दारुणम् । ॥ त्रो रश्च लो वा ॥ ३४१ ॥ तरुणस्तुलो युवा ।
॥ ध्रुधिपिशिमिध्वभ्यः कित् ॥ ३४२ ॥ ध्रुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथुनम् । ॥ फलेर्गुक् च ॥३४३॥
फल्गुनः पार्थः । प्रज्ञाघण् । फाल्गुनः । ॥ अशोर्लशश्च ॥३४४॥ लशुनम् । ॥ अर्जेर्णिगुक् च ॥३४५॥ अर्जुनः ।
॥ तृणाख्यायां चित् ॥ ३४६ ॥ चिवादनतोदात्तः । अर्जुनं तृणम् । ॥ अर्तेश्च ॥ ३४७ ॥ अरुणः । ॥ अजिय-
मिशीङ्भ्यश्च ॥ ३४८ ॥ वयुनं देवमन्दिरम् । यमुना । शयुनोऽजगरः । ॥ वृत्तृवदिहानिकमिकशिभ्यः सः
॥ ३४९ ॥ वसंसः । तसंसः । प्रवससुदयोः । वत्सः । वत्सम् । वक्षः । हंसः । कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । कक्षं नक्षत्रम् ।

विशरणे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च चित् । डिच्वाटिलोपः । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । 'निष्कमस्त्री साष्टहेमशते
दीनारकर्षयोः । वज्रोलंकरणे हेममात्रे हेमपलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**स्यमेः**—। स्यमु शब्दे अस्मात्कन्यात्तस्य च
ईडागमः । 'स्यमीका नीलिकायां स्त्री स्यमीको नाकुवृक्षयोः' इति मेदिनी ॥—**अजि**—। अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणे,
ध्रुव् कम्पने, गीज् प्रापणे, एभ्यः कन् स्यादेषां दीर्घश्च । तत्तामर्थ्याद्गुणाभावः । अजेर्वाभावः ॥—**ह्रियः**—। ह्री लज्जायाम-
स्मात्कन्धातोर्दीर्घश्च । तत्तामर्थ्याद्गुणाभावः ॥—**शकेः**—। शक् शक्तौ । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः'
इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुमान्पक्षिमात्रप्रध्वविशेषयोः । सुभाशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यात्पुंसकम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः
कीटभेदे स्याद्वासपक्षिविहङ्गयोः' इति । 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' इति च ॥—**भुवः**—। भू सत्तायाम् ।
अस्मात् सिच् स्यात् । 'शोऽन्तः' 'हृदिकारात्' इति डीष् । भवन्ती लटः संज्ञा । तथा च 'अस्तिभेवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः'
इति भाष्यम् । बाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादिलोपे धातोः कुशब्दादेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति डीष् । 'कुन्ती
पाण्डुप्रियायां च शलक्यां गुग्गुलुमे' इति मेदिनी ॥—**अवन्तिरित्यादि** । अव रक्षणे, वद वक्तायां वाचि, । आभ्या-
मपि सिच् ॥—**वदन्तीति** । 'हृदिकारात्' इति वा डीष् ॥—**कन्युच**—। क्षिप प्रेरणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्युस्तु
पुमान् देहे सुरभौ वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवन्त्युः स्यात्पुमान्भौ ज्वलने शशलाज्वले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—
अनुङ्—। णद अव्यक्ते शब्दे । अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात् ॥—**क्षिपणुरिति** । डिच्वाद्गुणाभावः ॥—**कृ वृ**—। कृ विक्षेपे,
पृष् पूरणे, दृ विदारणे ण्यन्तः । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां करुणा मता' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वरुणस्तरुभेदेऽस्य प्रती-
चीपतिमूर्त्ययोः' इति विश्वः । 'दारुणं भीषणं भीष्मम्' इत्यमरः । 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति मेदिनी ॥
—**त्रो रश्च** । तृ ष्वनतरणयोरस्मादुनन्स्यात् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पे ना रुचके यूनि तु त्रिषु' इति मेदिनी ॥ गौरादि-
त्वान् डीष् । तरुणी तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः ॥—**ध्रुधि**—। ध्रुध बुभुक्षायाम्, पिश अवयवं । अयं दीपनायामपि ।
मिथिः सौत्रो धातुः । 'पिशुनो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । 'पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च कांके ना सूचककूरयो-
क्षिषु । पृष्ठायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे व्रीषस्युग्रमके' इति च ॥—**फलेः**—। फल
निष्पत्तौ, अस्मादनङ्गुगागमश्च धातोः । 'फल्गुनस्तु गुडाकेशे नदीनार्जुनमूहे । तपस्यसंज्ञासते तत्पूर्णिमायां च फाल्गुनी' इति
मेदिनी । 'फल्गुनः फाल्गुनोऽर्जुने' इति द्विरूपकोशः ॥—**अशोः**—। अश भोजनेऽस्मादुनन् धातोर्लशदेशश्च । लशुनं
महाकन्दः । 'लशुना लशुनं वेदम कर्मलं विश्वमश्वत्' इति मथ्यतालव्येषु विश्वः । लस चेति दन्त्यमथ्यपाठस्तु ग्रामा-
दिकः ॥—**अर्जेः**—। ऋज गतिस्थानार्जनेपोर्जनेषु, अस्माण्यन्तादुनन् स्यात् णेश लृक् । इह 'गेरनिडि' इति णिलोपेनैव सिद्धे
णिलृक् चेत्युक्तेः फले चिन्त्यम् । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्त्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्वचले पुनरन्यवत् । नपुं-
सकं तृणे नेत्रे रोगे वायुर्जुनी गवि । उषायां बाहुदानयां कुट्टन्यां चापि च कचित्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—**अर्तेश्च** ।
ऋ गतावस्मादुनन्स्यात्स च चित् । 'अरुणोऽव्यक्तारोऽर्के सन्धारोऽर्केसारथौ । निःशब्दे कपिले कुश्रभेदे ना गुणिनि त्रिषु ।
अरुणातिविषादयामामाजिष्ठात्रिष्ठामु च' इति मेदिनी ॥—**अजि**—। अज गतिक्षेपणयोः, यम उपरमे, शीङ् स्वप्ने, एभ्य
उनन् स्यात्स च चित् । अजेर्वाभावः । वीयते गम्यतेऽत्रेति वयुनम् । 'विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्' इति मन्त्रे वयुनानि
प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम् । वैदिकनिषण्डी प्रज्ञापर्याये प्रशस्यपर्याये च वयुनशब्दः पठितः । 'यमुना शमनखसा' इत्यमरः ।
—**वृट्**—। वृ वरणे, तृ ष्वनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसाग्लोः, कसु कान्तौ, कष हिंसायाम् ॥—**वसंसः तसंसः**

॥ सुषेरञ्चोपधायाः ॥ ३५० ॥ ऋक्षः । ॥ मनेर्दीर्घश्च ॥ ३५१ ॥ मांसम् । ॥ अशोर्देवने ॥ ३५२ ॥ अक्षः । ॥ क्षुमश्चिक्त्वृषिभ्यः कित् ॥ ३५३ ॥ सुषा । वृक्षः । कुत्समुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । ॥ ऋषेर्जातौ ॥ ३५४ ॥ ऋक्षोऽदिभेदे भल्लके इति च । ॥ उन्दिगुणिकुषिभ्यश्च ॥ ३५५ ॥ उत्सः प्रसवणम् । गुत्सः स्तवकः । उक्षो जठरम् । ॥ गृधिपण्योर्दकौ च ॥ ३५६ ॥ गुत्सः कामदेवः । पक्षः । ॥ अशोः सरः ॥ ३५७ ॥ अक्षरम् । ॥ वसेश्च ॥ ३५८ ॥ वत्सरः । ॥ सपूर्वाच्चित् ॥ ३५९ ॥ संवत्सरः । ॥ ऊधूमधिभ्यः कित् ॥ ३६० ॥ बाहुलकाक्ष पत्वम् । कृसरः स्यात्तिलौदनम् । धूसरः । मत्सरः । मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता । ॥ पतेरश्च लः ॥ ३६१ ॥ पत्सलः पन्थाः । ॥ तन्यृषिभ्यां कसरन् ॥ ३६२ ॥ तसरः सूत्रवेष्टने । ऋक्षरः ऋग्विक् ।

इति । 'तितुत्र-' इति नेट् । पत्वं तु न भवति बाहुलकेन पत्वे कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कक्षशब्दे तु पत्वं भवत्येव एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोचनयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैर्युणादिश्रुतिकारिह पलमुदाहृतमिति चेत् । अत्राहुः । अस्तु भाष्यप्रमाण्यात् वसं तस्मिन् इत्यपाठोऽपि साधुः । पक्षे तु पलमस्तु । बाहुलकलभ्यपलाभावस्य पाक्षिकत्वेऽपि बाधकाभावात् वृषितृषिभ्यां घञि कृते ण्यन्तादेरिति 'घञर्थं कविधानम्' इति ण्यन्तात्प्रत्यये वा कृते वर्षतपशब्दयोर्दुर्वारत्वात्, अज्विधौ भयादीनामुपसंख्यानान्नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमित्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्विरूपता फलितेति । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपाब्दत्रिषु । प्रात्र्दकाले त्रियां भूम्नि' इति मेदिनी । 'तर्षो लिप्पोदन्ययोरः' इति च । 'पुत्रादौ तर्षे वषे वत्सः ऋषिं तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । सयो जातस्तर्षकः । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लेभन्नृपविष्णवकः परमात्मसु मत्सरे । योगभेदे मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुल्लमप्रभेदे च' इति मेदिनी । 'कंसोऽस्त्री तैजसद्वये कांस्ये माने सुरेते' इति च । 'कंसो देव्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीपस्य पश्चादपि च पङ्कवे । सधार्थां ना तु दोर्मले कच्छवीरुत्तरेणु च' इति मेदिनी ॥—**घुषे**:-। उप दाहे, अस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च । 'ऋक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपमित्कुञ्जराशने' इति मेदिनी । 'ऋक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पर्वट्गर्दभाण्डयोः । पिप्पले द्वारपार्श्वे च गृहस्य परिकीर्तितः' इति विश्वः ॥—**मने**:-। मन ज्ञाने । 'मांसं स्यादामिषे ऋषि कक्षोलीजटयोः त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**अशो**:-। अश्व व्याप्तौ, अस्मादेवने वान्ये गः स्यात् । 'व्रध्वप्रसृज-' इत्यादिना पलादिकार्यम् । 'अथाक्षमिन्द्रिये । ना वृताङ्गे कर्षचके व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यमरः । 'अक्षे ज्ञानात्मशकटव्यवहारेषु पाशके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सपे विभीतकतरावपि । चके कर्षे पुमान् ऋषिं तुत्यमौवर्चलेन्द्रिये' इति मेदिनी ॥—**क्षुमश्चि**:-। लु प्रसवणं, ओत्रश्छेदने, कृती छेदने, ऋषी गतौ, एभ्यः सः कित्स्यात् । सुषा पुत्रवधूः ॥—**वृक्ष इति** । सस्य किच्वाद् 'प्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्रुक्ते शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी ॥—**ऋषेर्जातौ** । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋषेर्जातावेवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेनान्येभ्यश्चिभ्यः केवलयोगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति ॥—**उन्दिगुधि**:-। उन्दी क्लेदने, गुध रोषे, कुष निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यात् । 'अनिदिताम्' इति नलोपः । 'उत्सः प्रसवणं वारि' इत्यमरः । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभिरुत्थिपण्योः' इति मेदिनी । 'गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलच्छवत्' इति द्विरूपकोशात् । स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' इति च वर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च ॥—**गृधि** । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, पण व्यवहारे स्तुती च । ननु गृधश्चर्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । भवम् । चर्वस्यासिद्धत्वेन 'एकाचो वशः-' इति भूपभावप्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम् । 'चयो द्वितीया' इति पक्षे तकारस्य थकारापत्तेः । 'पक्षो मासार्थके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतोऽन्धे बले सखिसहाययोः । चुक्षीरन्ध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरापार्श्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—**अशो**:-। अश्व व्याप्तौ 'व्रध्व-' इत्यादिना पलादिकार्यम् । 'अक्षरं स्यादपवर्गे परमव्रद्धापण्योः' इति हेमचन्द्रः । 'अशोः सरन्' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः निस्स्वरापत्तेः । इध्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मथोदात्तत्वम् । 'ऋजो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिऋद्धमन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठान् । अत एवाश्रोतेर्वा सरोऽक्षरमिति द्वितीयाहिकान्ते भाष्यकृतोक्तम् ॥—**वसेश्च** । वस निवासं, अस्मादपि सरः स्यात् 'सः स्यार्षधातुके' इति तत्त्वम् ॥—**सपूर्वाच्चित्** । पूर्वसंहिताद्वसतेः सरः स्यात्स च चित् । चित्वाद्दन्तोदात्तः । 'इदुवत्सराय परिवत्सराय' । सपूर्वोदिति पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥—**ऊधू**:-। उडुञ् करणे, धूञ् कम्पने, मदी हर्षे, एभ्यः सरः कित्स्यात् ॥ कृसर इत्यादि हारावलीक्ष्यम् । 'धूसरी किन्नरीभेदे ना खरे त्रिषु पाण्डुरे' इति मेदिनी । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यकोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' इति च । 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वृक्पणयोस्त्रिषु' इत्यमरः । 'अथ मत्सरः । असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्यं कृपणे कुधि' इति विश्वः । वेदे तु मदी हर्षे इति योगार्थं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्' । 'तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रियाणाम्' इत्यादि । समत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम्—**पते**:-। पल्ल गताव्मात्सरः स्यादेफस्य लश्च ॥—**तन्यृषि**:-। तनु विस्तारे, ऋषी गतौ । अमरोक्तिमाह—**तसर इति** । कित्वात्

॥ पीयूषाभ्यां कालन् ह्रस्वः संप्रसारणं च ॥३६६॥ पीयुः सौत्रः । पिषको वृक्षभेदः । कुणालो देश-
भेदः । ॥ कटिकुषिभ्यां काकुः ॥३६७॥ कटाकुः पक्षी । कुषाकुरभिः सूर्यश्च । ॥ सतर्तुर्दृक् च ॥३६८॥ स-
दाकुर्वातसरितोः । ॥ वृतेर्दृक्चिश्च ॥३६९॥ वार्ताकुः । बाहुलकादुकारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । ॥ पर्देर्नित्संप्र-
सारणमल्लोपश्च ॥३७०॥ पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे चित्रके च सरीसृपे । ॥ स्युयवविभ्योऽन्युजागूजकृचः
॥३७१॥ अन्युष् आगूष् अकृच् एते क्रमास्त्युः । सरण्युर्मधवातयोः । यवागूः । वचकृर्विप्रवागिमनोः । ॥ आनकः
शीङ्गभियः ॥३७२॥ शयानकोऽजगरः । भयानकः । ॥ आणको लुधुशिधिधाञ्चभ्यः ॥३७३॥ लवाणकं
दात्रम् । धवानको वातः । शिङ्गवाणकः श्लेष्मा । पृषोदरादिवापक्षे कलोपः । शिङ्गवाणं नासिकामले । धाणको शी-
नारभागः । ॥ उल्मुकदर्विहोमिनः ॥३७४॥ उप दाहे । पत्य लः मुकप्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणा-
तेर्विः । दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी । ॥ ह्रियः कुक् रश्च लो वा ॥३७५॥ हाकुः । हीकुर्लज्जावान् ।
॥ हसिमृप्रिणवाऽमिदमिल्लूधुर्विभ्यस्तन् ॥३७६॥ दशभ्यस्तन् स्यात् । तितुप्रेति नेदः । हस्तः । मर्तः ।
गर्तः । एतः कर्बुरः । वातः । दन्तः । अम्तः । लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः । पोतो बालवहिरयोः । धूर्तः । बाहुलकात् से-
दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिजेटा च । ॥ नज्याप इट् च ॥३७७॥ नापितः । ॥ तनिमृङ्भ्यां किञ्च ॥३७८॥
ततम् । स्तम् । ॥ अजिघृंसिभ्यः क्तः ॥३७९॥ अक्तम् । घृतम् । सितम् । ॥ दुतनिभ्यां दीर्घश्च ॥३८०॥

‘अनुदात्तोपदेश-’ इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥—**ऋक्षरः ऋत्विगिति** । ‘ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरस्तृत्विति स्मृतः’ इति
मेदिनी । ‘अनृक्षरा ऋजवः सन्तु पन्थाः’ इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् ॥—**पीयूषाभ्या-**
भ्याम्—। अणरण इति दण्डके कृष्णिः पठ्यते सच शब्दार्थकः आभ्यां कालन् स्यात् यथाक्रमं ह्रस्वः संप्रसारणं च । ‘राजा-
दनः प्रियालः स्यात्’ इत्यमरः । प्रियालः स्यात्प्रियालवत्’ इति द्विरूपकोशः । बाहुलकाद्भजैरपि कालन् । कित्वात्रलोपः ।
न्यङ्कादिवात्कुलम् । भगालं नरमस्तकम् । मत्वर्थे इनिः । ‘चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजे’ इति राजशेखरः ॥
—**कटिकुषि-**। कठ कृच्छ्रजीवने, कुष निष्कर्षे । ‘कुषाकुः कपिवह्नयर्के ना परोत्तापिनि त्रिषु’ इति मेदिनी । उज्ज्वलद-
त्तल्लु कठिकुषिभ्यामिति पठित्वा कपशिषेति दण्डके धातुमुपन्यस्य कपाकुरित्युदाजहार तत्कोशविहङ्गम् । मेदिनीकोशे ह्युकारप्र-
क्रमे पाठात् ॥—**सर्बे-**। सृ गतावस्मात्काकुः स्याद्वातोर्दुर्गागमश्च । ‘सृदाकुर्नानिले वके ज्वलने प्रतिसूर्यके’ इति मेदिनी ॥—
वृते-। श्रुतं वर्तने ‘वार्ताकुः प्रियवार्ताकी वृन्ताकोऽपि च दृश्यते’ इति द्विरूपे विश्वः । ‘वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्टाकी दुष्प्र-
धर्षणी’ इत्यमरः । ‘वार्ताकं पितलं किञ्चिदङ्गारपरिपाचितम्’ इति वैयशास्त्रम् ॥—**पर्दे-**। पर्दं कुत्सिते शब्दे । अस्मात्काकुः
स्यात्स च नित् । धातोः रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विश्वकोशस्थमाह—**पृदाकुरिति** । ‘पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकयोः
पुमान्’ इति मेदिनी ॥—**स्युयु-**। सृ गतो, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे । ‘सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्मातरिश्विनि’ इति
मेदिनी । ‘सरण्युरस्य स्युरश्वः’ इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम् । ‘यवागूष्णिणा ध्राणा विलेपी तरला
च सा’ इत्यमरः । ‘वचकृस्तु पुमान् विप्रे वावद्वेऽभिधेयवत्’ इति मेदिनी ॥—**आनकः** । शीङ्ग स्वरे, जिभी भये,
विभेयस्मादिति भयानको भयंकरः । ‘भयानकः स्मृतो व्याघ्रे रसे राहौ भयंकरे’ इति मेदिनी ॥—**आणको-**। लज्ज छेदने
धूष् कम्पने, शिधि आघ्राणे, दुध्वाञ्च धारणपोषणयोः । हारावलीस्थमाह शिङ्गणमिति । ‘शिङ्गणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयो-
मले’ इति विश्वः । शिङ्गणः फेनडिण्डीरे नकरेतश्च पिच्छले’ इति विक्रमादित्यकोशः ॥—**उल्मुक** । एते निपात्यन्ते । निपातप्रकार-
मेवाह—**उप दाहे इत्यादि** । हारावलीस्थमाह—**उल्मुकमिति** । ‘दर्विः कम्बिः खजाका च’ इत्यमरः ॥—**ह्रियः-**।
ही लज्जायामस्मात्कृप्रत्ययः स्यात् । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥—**हसि-**। हसे हसने, मृद् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, इण गतौ, वा
गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लज्ज छेदने, पूज पवने, धूर्वी हिंसायाम् । ‘हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च ।
ऋक्षे केशात्परो वाते’ इति मेदिनी ॥ अत्रायमर्थः । केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची । तथा च केश-
हस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । ‘गर्तंस्त्रिगर्तंभेदे स्यादवटे
च कुकुन्दरे’ इति मेदिनी ॥—**एत इति** । ‘एतः कर्बुर आगते । अन्तःस्वरूपे नाशे नां न स्त्रीशेषेऽन्तिके त्रिषु’ इति च ।
‘दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशने चौपार्थां स्त्रियाम्’ इति च मेदिनी । ‘लोटमधुगि चोरिते’ इति विश्वः । ‘कृष्णवत् निष्ठा’ इति
सूत्रे लोटो मेष इति कैयटः । ‘पोतः शिशौ वहित्रे च’ इति विश्वमेदिन्यौ ॥—**धूर्त इति** । ‘लोपो व्योर्बलि’ इति वलोपः ।
‘राहोपः’ इत्यनेन लोपस्तु क्तितीत्यननुत्तिपक्षे बोध्यः । ‘हलि च’ इति दीर्घः । धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तूरे ना शठे त्रिषु’ इति
मेदिनी ॥—**तूस्तमिति-**। तुस खण्डन इत्यस्मात्तन् ॥—**नज्या** । आपू व्याप्तौ अस्मान्नञ्युपपदे तन्स्यादिडागमश्च बाहु-
लकात्रयो नलोपाभावः ॥—**तनि-**। तुस विस्तारे, मृद् प्राणत्यागे, आभ्यां तत्प्रत्ययः स्यात्स च कित् । कित्वादनुनासिकलोपः ।
‘ततं वीणादिकं वाद्यम्’ इत्यमरः । ‘अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुलिङ्गस्तु समीरणे’
इति मेदिनी । ‘सृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीबं मृत्युमिति त्रिषु’ इति च ॥—**अजि-**। अज् व्यक्तिसंक्षणादौ, घृ क्षरणदी-

वृतः । तातः । ॥ जेमुट् चोदात्तः ॥ ३७८ ॥ जीमूतः । ॥ लोष्टपलितौ ॥ ३७९ ॥ लुनातेः कः तस्य सुद
धातोर्गुणः । लोष्टम् । पलितम् । ॥ हृश्याभ्यामितन् ॥ ३८० ॥ हरितश्चेती वर्णमेदी । ॥ रुहे रश्च लो वा
॥ ३८१ ॥ रोहितो मृगमत्स्ययोः । लोहितं रक्तम् । ॥ पिशोः किञ्च ॥ ३८२ ॥ पिशितं मांसम् । ॥ श्रुदक्षिस्पृ-
हिगृहिभ्य आग्यः ॥ ३८३ ॥ श्रवाग्यो यज्ञपशुः । दक्षाग्यो गरुडो गृध्रश्च । स्पृहयाग्यः । गृहयाग्यो गृहस्वामी ।
॥ दिधिषाय्यः ॥ ३८४ ॥ दधातेद्वित्वमित्वं पुक् च । मित्र इव यो दिधिषाय्यः । ॥ वृज्ज एण्यः ॥ ३८५ ॥
वरेण्यः । स्तुवः कसेय्यश्छन्दसि ॥ ३८६ ॥ स्तुपेय्यं पुरुवर्षसम् । ॥ राजेरन्यः ॥ ३८७ ॥ राजन्यो वह्निः ।
॥ शूरस्योश्च ॥ ३८८ ॥ शरण्यम् । रमण्यम् । ॥ अर्तेर्निञ्च ॥ ३८९ ॥ अरण्यम् । ॥ पर्जन्यः ॥ ३९० ॥ पृषु
सेचने । पयः जः । पर्जन्यः शक्रमेघयोः । ॥ वदेरान्यः ॥ ३९१ ॥ वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः । ॥ अमिनक्षिय-

प्योः, षिञ् बन्धने, एभ्यः कः स्यात् । निष्ठासंज्ञात्वे तस्य नः भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्वाहुलकाद्वा । अन्यथा 'निष्ठा च
धजनात्' इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति 'क्तक्तवत् निष्ठा' इति सूत्रं कैयटः । अक्तं परिच्छन्नम् । अक्तः परिमाणवाचक इति भाष्यस्य
कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । 'अक्तं व्याघ्रे च संकुले' इति विश्व इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि 'व्यस्तं
व्याप्ते च संकुले' इति स्थितत्वात् । मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इत्युक्तम् । 'धृतमाज्ये जले क्रीवं प्र-
दीप्ते लम्बिधेयवत्' । 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिपु शर्करायां स्त्री' इति मेदिनी । बाहुलकात् ऋ गतावित्यस्मात् कः । ऋतमुञ्छ-
ञ्चिले जले । सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात् इति मेदिनी ॥—**डुतनि**— । दु गतौ, तनु विस्तारे, आभ्यां कः स्याद्भातोर्दीर्घश्च ।
वृतः प्रेथ्यः । गौरादित्वाङ्दीप् दूती । कथं तर्हि 'तेन दूति विदितं निषेदुपा' इति रघुरिति चेत् । अत्राहुः । दृङ् परितापे इत्य-
स्मात् क्विचि दूतिरिति । 'दूत्यां दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुक्रम्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकात् शीङ्
स्त्रे इत्यस्मादपि कः । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च शीता । शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः
सहधर्मिणी च । शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरी च दृष्टः इति तालव्यादौ धरणिः । सीता दन्त्या-
दिरप्यास्ता । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीसर्गसंज्ञायु' इति दन्त्यादौ मेदिनी । 'सीता लाङ्गलेख्या स्याधोमगज्ञा च जानकी' इति
दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ॥—**जे**— । जि जये, अस्मात् कप्रत्ययस्तस्योदात्तमूढागमः स्यादीर्घ इत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् । इदं
सूत्रमनार्थमिति केचित् । अत एव वृत्त्यादिग्रन्थे प्रोपोदादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः । 'जीमूतोऽद्वौ भूतिकरे देवतादौ पयोधरे' इति मे-
दिनी । 'वेणी खरा देवताडो जीमूतः' इत्यमरः । 'जीमूतः स्याद्वृत्तिकरे शकऽद्वौ पोषके घने' इति विश्वः ॥—**लोष्टः**— । लृङ् छेदने,
पल गतौ, एतौ कान्तौ निपात्येते । 'लोष्टानि लेष्टवः पुंसि' इत्यमरः । अत्र पुसीत्युभयान्वयि । तेन पुनपुसकलिङो लोष्टशब्दः । तथाच
'स्थानेऽन्तरतमः' इति भाष्यम् । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वेत्यादि । अत एव 'लोष्टः शण्डेऽपि लोष्टः स्यात्' इति पुलिङ्गकाण्डे
बोपालितः । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी ॥—**हृश्या**— । हृज हरणे, शैङ् गतौ । 'हरिता स्त्री
च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽन्यवत्' इति मेदिनी । 'शुकृश्रुश्रुचिश्चेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः ॥—**रुहे**— । रुह बीजज-
न्मनि प्रादुर्भावे च । अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकट्टमं इति
मेदिनी । 'लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने । पुमान् नदान्तरे भौमे वर्णं च त्रिपु तद्वति' इति च ॥—**पिशोः**— ।
पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि । अस्मादिनन्यात्स च कित् । पिशितं मांसं 'मांस्यां स्त्री' इति मेदिनी । मांस्यां जटा-
मांसाम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति धन्वन्तरिः ॥—**श्रुदक्षि**— । श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह ईप्सा-
याम्, गृह ग्रहणे, चुरादावदन्तौ । 'उयतः सुचे भवति श्रवाग्यः' इति मन्त्रे श्रवाग्यो मन्त्रे श्रवणीय इति वेद-
भाष्यम् । 'दक्षाग्यो यो दम आस नित्यः' इत्यादिष्वपि यागिकार्थ एव भाष्ये पुरस्कृतः ॥—**स्पृहयाग्य इति** ।
एवं गृहयाग्य इति ॥—**दिधिषाय्य इति** । उधाच् धारणपोषणयोः । 'अयामन्ता' इति णेरयादेशः । उज्ज-
लदत्तस्तु दधिषाय्य इति सूत्रं पठित्वा दधिपूर्वात्स्यतेराग्यः पत्व च दधिषाय्यो घृतमिति व्याख्यत । दशपादीवृ-
त्तिकारस्तु धिषु शब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावः अत्वं चाभ्यासस्य निपात्यत इत्याह प्रसादकारादयोऽप्येवमेवाहुस्तदेतत्सर्वं प्रा-
मादिकम् । 'मित्र इव यो दिधिषाय्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगादिधिषाय्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः ॥—**वृज्जः**— ।
वृज्वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः ॥—**स्तुवः**— । वृज् स्तुतौ । स्तुपेय्यं स्तोतव्यम् । पुरुवर्षसं बहुरूपमिति वेदभाष्यम् । स्तुवः केय्यं
इति पठित्वा कित्वाङ्गुणाभावे उवङि सति स्तुवेय्यः । पुनन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतभूतितद्वाप्यादिविरोधादुपे-
क्ष्यः । तत्सादिह कसेय्यप्रत्ययं पठन् दशपादीवृत्तिकदेव ज्यानित्याहुः ॥—**राजे**— । राज् दीप्ती । क्षत्रियजातौ तु 'राज-
श्चरात्' इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वरितः ॥—**शूरस्यो**— । शू हिसायाम्, रम क्रीडायाम् । आभ्यामन्यः स्यात् ॥
—**अर्ते**— । ऋ गतौ । अस्मादन्यः स च निट् । 'अट्यवरण्यं विपिनम्' इत्यमरः ॥—**पर्जन्यः** । पृषु सेचने पयः जः ।
'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशकयोः' इति मेदिनी ॥—**वदे**— । वद व्यक्तायां वानि । अजयकोशस्थमाह—**वदान्य**

जिवधिपतिभ्योऽन्नम् ॥३९२॥ अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुषम् । पतत्रं च तन्त्रम् । ॥ ग-
 ङेरादेशः कः ॥३९३॥ कडत्रम् । डलोपोरेकत्वस्तरणात् कलत्रम् । ॥ वृञश्चित् ॥३९४॥ वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ।
 ॥ सुविदेः कत्रः ॥३९५॥ सुविदत्रं कुटुम्बकम् । ॥ कृतेर्नुम् च ॥३९६॥ कृन्तत्रं लाङ्गलम् । ॥ भृमुट्-
 शियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्ह्येभ्योऽस्तच् ॥३९७॥ दशभ्योऽस्तच् स्यात् । भरतः । मरतो मृत्युः । दर्शतः
 सोमसूर्ययोः । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोभिः । अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्हतोऽश्वः ।
 ॥ पृषिरञिभ्यां कित् ॥३९८॥ पृषतो मृगो बिन्दुश्च । रजतम् । ॥ खलतिः ॥३९९॥ खलतेः सलोपः
 अतच्चप्रत्ययान्तस्य इत्वं च । खलतिर्निष्केशशिराः । ॥ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः ॥४००॥
 सप्तभ्योऽथः स्यात् । शयथोऽजगरः । शपथः । रवथः कोकिलः । गमथः पथिकः पन्थाश्च । बञ्जथो धूर्तः । वन्दीति पाठे
 वन्धते वा वन्दथः स्तोता स्तुत्यश्च । जीवथ आयुष्मान् । प्राणथो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् । शमथस्तु शमः
 शान्तिर्दान्तिस्तु दमथो दमः । ॥ भृञश्चित् ॥४०१॥ भरथो लोकपालः । ॥ रुदिविदिभ्यां डित् ॥४०२॥
 रोदिति रुदथः शिशुः । वेत्तीति विदथः । ॥ उपसर्गे वसेः ॥४०३॥ आवसथो गृहम् । संवसथो ग्रामः ।
 ॥ अत्यविचमितमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् ॥ ४०४ ॥ त्रयोदशभ्योऽसच् स्यात् ।
 अततीत्यतसो वायुरात्मा च । अवतीत्यतसो राजा भानुश्च । चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रम् । ताम्यत्यस्मिन्

इति ॥—अमिनश्चि—। अम गत्यादिपु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायाम्, पल्ल गतौ ॥—नक्षत्रमिति ।
 ‘नभ्राण्णापात्-’ इति सूत्रे नयः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं तनु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्निहोत्रमिति
 प्राञ्चः । वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवता । ‘सन्ते वायुर्वातेन गच्छतां संयजत्रैरङ्गानि’ इति मन्त्रे तथैव व्याख्यातत्वात् ।
 अमरकोशस्यमाह—पतत्रं चेति ॥—गङेः—। गङ सेचने, अस्मादन्नस्याङ्कारस्य ककारादेशश्च । ‘कलत्रं धोणिभार्ययोः’
 इत्यमरः ॥—वृञः—। वृञ् वरणे अस्मादन्नं चित्स्यात् चित्त्वादन्तोदात्तः । ‘नध्री वध्री वरत्रा स्यात्’ इत्यमरः ।
 ‘वरत्रायां दार्वानग्नमानः’ इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः ॥—सुविदेः कत्रः । विद ज्ञाने । इह कत्रमिति नितं के-
 चित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । ‘बृहस्पते सुविदत्राणि राध्या’ इत्यादौ नित्स्वरदर्शनात् । कुतुत्रपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्यय-
 स्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः ॥—कृतेः—। कृती छेदने, अस्मात्कत्रः स्याद्वातोर्नुमागमश्च । ‘धन्व च यत्कृन्तत्रं च’
 इति मन्त्रे कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् ॥—भृमु—। भृञ् भरणे, मृड प्राणल्यागे, दक्षिर् प्रेक्षणे, यज
 देवपूजादौ, पर्व पूरणे, लुपचष पाके, अम गतौ, तमु काङ्क्षायाम्, णम प्रह्वे शब्दे च, हर्ह्य गतिकान्त्योः । द-
 शपायां तु भृदशीङिति पठित्वा दृड आदरे त्रितये दरतः शेते शयनः इत्युदाहृतम् । तत्र । ‘रुशन्तमग्नि दर्शनं
 वृद्धन्तम्’ ‘तरणिर्विभृदशतः’ ‘दैव्यो दर्शतो रथः’ इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । ‘भरतो नाक्षशस्त्रे मुनौ
 नटे । रामानुजे च दौघ्यन्तौ’ इति मेदिनी ॥—यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुगोर्धेनैवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु
 ‘हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम्’ इत्यादिपु यजतशब्दो यष्टव्यपरतया व्याख्यातः । ‘पर्वतः पादेषु पुंसि शाकमत्यप्रभेदयोः ।
 देवमुन्यन्तरे शैले’ इति मेदिनी ॥—हर्हतोऽश्व इति । ‘परित्यं हर्हतं हरिम्’ ‘आहर्हताय षृण्वे’ इत्यादिमन्त्रेषु हर्हतः सवैः
 स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् ॥—पृषि—। पृषु सेचने, रज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् । ‘पृषन् मृगं पुमान् बिन्दौ न द्वयोः
 पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ’ इति मेदिनी । ‘रजतं त्रिषु युक्ते स्यात् क्लीवे हारे च दुर्व्रणे’
 इति च ॥—खलतिः—। खल संचलने ॥—शीङ्शपि—। शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्ल गतौ, वञ्चु
 गतौ भ्वादिः । वञ्चु प्रलम्भने चुरादिः, जीव प्राणधारणं, अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेन वञ्चिजीवीति पठ्यते ।
 अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चथवन्दयथोरन्यतरं वेदादुपलभ्यते बहुभुतैः पाठो निर्णयः ॥—वन्दथ इति ।
 कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः ॥—प्राणथ इति । ‘अनितेः’ इति णत्वम् ॥—शमिदमिभ्यामिति । शम उपशमे, दमु
 उपशमे । ‘शमथः शान्तिमन्त्रिणोः’ इति मेदिनी । ‘दमथस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः’ इति च ॥—भृञः—।
 दुभृञ् धारणपोषणयोः । अस्मादथः स्यात्स च चित् ॥—रुदि—। रुदिर अशुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्यामथः स्यात्स
 डित् । ‘विदिथो योगिकृत्तिनोः’ इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तः रुदिविभ्यां किदिति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदाजहा
 दशपादावृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां किमिति पपाठ । इह तु भाष्यापुरोधेन डिटिति पठितम् । तथाहि ‘गाड कुटादि-’ सूत्रे
 पुनश्चादयः चङ्अङ्निजङ्अथङ्निङ् इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अथ डितिभाष्यं न सङ्गच्छेतेति दिक् ॥—उप-
 वस निवासे, अस्मादुपसर्गे अथः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गाद्वसेरिति पठितमन्यैस्तु आङि वसेरिति पठि-
 तम् ॥—अत्यवि—। अत सातत्यगमने, अव रक्षणदौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायाम्, णमु प्रह्वे शब्दे वृक्षे, रभ रामस्ये,
 डलभश्च प्राप्नोति, णम तुम हिंसायाम्, भ्मादौ चुरादौ चायम् । तप सन्तापे, पल्ल गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ णिच, पन च, मह

तमसोऽन्धकारः । नमसः अनुकूलः । रभसो वेगहर्षयोः । लभसो धनं याचकश्च । नभति नभयति वा नभस अकाशः । तपसः पक्षी चन्द्रश्च । पतसः पक्षी । पनसः कण्टकफलः । पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । ॥ वेजस्तुद् च ॥४०५॥ बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः । ॥ वहियुभ्यां णित् ॥४०६॥ वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । ॥ वयश्च ॥४०७॥ वय गतौ । वायसः काकः । ॥ दिवः कित् ॥४०८॥ दिवसम् । दिवसः । ॥ कृशशलि-कलिगर्दिभ्योऽभच् ॥४०९॥ करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः । ॥ ऋषिवृषिभ्यां कित् ॥४१०॥ ऋषभः । वृषभः । ॥ रुपेर्निलुप् च ॥४११॥ रुष हिंसायाम् । अस्मादभच् नित्कित्स्यात् लुपादेशश्च । लुषभो मत्तदन्तिनि । ॥ रासिवल्लिभ्यां च ॥४१२॥ रासभः । वल्लभः । ॥ जृविशिश्यां झच् ॥४१३॥ जरन्तो महिषः । वेशन्तः पल्लवम् । ॥ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदाशिषि ॥४१४॥ रोहन्तो वृक्षभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औषधम् । प्राणन्तो वायुः । शित्वान्डीष । रोहन्ती । ॥ तृभूवहिवसिभासिसाधिग-डिमण्डजिनन्दिभ्यश्च ॥४१५॥ दशभ्यो झच् स्यास च पित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । साधन्तो मिश्रुः । गडेष्टादित्वात्निम्बं । हस्सः । अयामन्तेति णेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूषणम् । जयन्तः शक्रपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः । ॥ हन्तेमुद् हि च ॥४१६॥ हेमन्तः । ॥ भन्देर्नलोपश्च ॥४१७॥ भदन्तः प्रवजितः । ॥ ऋच्छेररः ॥४१८॥ ऋच्छरा वेद्या । बाहुलकाजर्जरक्षरारादयः । ॥ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेचिवासिभ्यश्चित् ॥४१९॥ पद्भ्योऽश्चित् स्यात् । अररं कपाटम् । कमरः कामुकः । अमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ॥ कुवः क्ररन् ॥४२०॥ कुररः पक्षिभेदः । ॥ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥४२१॥ अङ्गारः । मदारो वराहः । मन्दारः । ॥ गडेः कड च ॥४२२॥ क-

पूजायाम् । गौरादिश्वात् डीप् । 'अतसी स्यादुमा धुमा' इत्यमरः । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भेदेऽस्त्री पिष्टके त्रियाम्' इति मेदिनी । 'पनसः कण्टकफले कन्दके वानरान्तरे । त्रियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति च ॥—वेजः—। वेज् तन्तुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्तस्य तुद् । दशपादीवृत्तौ तु 'वियस्तुद् च' इति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्यादिष्विति धातुर्दाहृतः ॥—वहि—। वह प्रापणे, यु मिश्रणादौ, 'अजगरे शयुर्बाहस इत्युभौ' इत्यमरः । 'वा तु क्लीबे दिवसवासरी' इति च ॥—यावस इति । असवो णित्वाद्दृक् । ॥—दिवः । दिवु क्रीडादौ ॥—कृश—। कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, शल गतौ, कल विलेखने, गर्द शब्दे । 'करभो मणिवन्धादिकनिष्ठान्तोऽतस्तुते' इति मेदिनी । 'मणिवन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । 'शरभपु पशोर्भिदि । करभो वानरभिदि' इति मेदिनी । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । 'कलभः करिपोतकः' इति च । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धमिषयि । रासभे गर्दभी शुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति मेदिनी ॥—ऋषि—। ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां अभच् स्यास च कित् । 'ऋषभस्त्वौपयान्तरे । स्वरभिद्वयोः कर्णरन्ध्रगर्द-भपुच्छयोः । उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठ स्त्री नराकारयोषिति । शक्रशिश्यां शिरालायां विषवायां कनिष्मता' इति मेदिनी । 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति च ॥—रासिवल्लि—। रास्य शब्दे, वल संवरणे । 'वल्लभो दयितेऽयश्च मुलक्षणतुरङ्गभे' इति मेदिनी ॥—जृवि—। जृ वयोहानौ । विश प्रवेशने । 'वेशन्तः पल्लवं चाल्पसरः' इत्यमरः । बाहुलकादहृतेरपि झच् । 'अहन्तः क्षप-णको जिनः' इति विक्रमादित्यकोशः ॥—रुहि—। रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । दुनदि समृद्धौ, जीव प्राणधारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः एभ्य आशिषि झच् स च पिड्वति ॥—प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति णत्वम् ॥—तृभू—। तृ घृणतुरणयोः । भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भास्य दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायाम्, उर्भौ ण्यन्ता । जि जये, दुनदि समृद्धौ, ण्यन्तः ॥—नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थतामाशङ्क्य अना-शीरर्थं नन्दप्रहणमित्याह तच्चिन्त्यम् । इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥—हन्तेः—। हन हिंसागत्योरेस्मान् । झच् प्रलयः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिश्चन्ददेशश्च ॥—भन्देः—। भदि कल्याणे सुखे च । अस्मात् झच् स्याद्भातोर्नकारलो-पश्च ॥—ऋच्छेः—। ऋच्छ गतौ ॥—बाहुलकादिति । जर्ज चर्च झक्ष परिभाषणहिंसातर्जनेषु । परिभाषणमर्त्यनयोरिति तुदादौ । 'जर्जरं शैवले शक्रश्वजे त्रिषु जरत्तरे । झक्षरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे नदान्तरे' इति च मेदिनी । बाहुलकादेव झस्य जादेशे जर्जर इत्युज्ज्वलदत्तः ॥—अर्तिकमि—। ऋ गतौ, कम कार्त्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु अदने, दिवु क्री-डादौ, वस निवासे, उभावपि ण्यन्तौ । 'अररं छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः । 'भ्रमरः का-मुके शृङ्गे' इति मेदिनी । 'चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च । चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः कनिष्ठप्राता ॥—वासर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा वाश्र शब्द इत्यस्मादरप्रत्ययो वाश्यत इति वाशरः कोकिल इत्याहुः ॥—कुवः—। कु शब्दे ॥—अङ्गि—। अगिर्गल्यर्थः, मदी हर्षे, मदि सुखादौ । 'अङ्गार उत्सुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीमते' इति मेदिनी । 'मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे । पारिभेदेऽर्कपणे च मन्दारो हस्तधृतयोः' इति च । मदिस्तुत्यादावित्यस्मा-द्बाहुलकादारुपि । 'पारिभेदे तु मन्दाकर्मन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः ॥—गडेः—। गडि वदनैकदेशे, गड सेचने,

वारः । ॥ शृङ्गारशृङ्गारौ ॥४२३॥ शृङ्गारभ्यामारभुम् गुक् ह्रस्वश्च । शृङ्गारो रसः । शृङ्गारः कनकालुका ।
 ॥ कज्जिमुज्जिभ्यां चित् ॥४२४॥ कज्जिः सौत्रो धातुः । कज्जारो मयूरः । मार्जारः । ॥ कमेः कितुञ्चो-
 पधायाः ॥४२५॥ विदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः । कुमारः । ॥ तुपारादयश्च ॥४२६॥ तुषारः कासारः । सहार
 आन्नभेदः । ॥ दीडो जुद् च ॥४२७॥ दीनारः सुवर्णभरणम् । ॥ सतैरपः पुक् च ॥४२८॥ सर्वपः ।
 ॥ उपिकुटिद्वलिकचिखचिभ्यः कपन् ॥४२९॥ उपपो वक्षिसूर्ययोः । कुटपो मानभाण्डम् । द्लपः प्रहरणम् ।
 कचपं शाकपत्रम् । खजपं धृतम् । ॥ कणेः संप्रसारणं ख्व ॥४३०॥ कुणपम् । ॥ कपश्चाक्रवर्मणस्य ॥४३१॥
 खरे भेदः । ॥ विटपपिष्टपविशिपोलपाः ॥४३२॥ चत्वारोऽमी कपन् प्रत्ययान्ताः । विट शब्दे । विटपः वि-
 शतेरादेः पः । प्रत्ययस्य तुद् । पत्वम् । पिष्टपं भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्वम् । विशिपं मन्दिरम् । ॥ वलतेः
 संप्रसारणम् ॥४३३॥ उल्पं कोमलं तृणम् । ॥ वृतेस्तिकन् ॥४३४॥ वर्तिका । ॥ कृतिभिदिलतिभ्यः
 कित् ॥४३५॥ कृत्तिका भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा । ॥ इष्यशिश्यां तकन् ॥४३६॥ इष्टका । अष्टका ।
 ॥ इणस्तशान्तशसुनौ ॥४३७॥ एतशो ब्राह्मणः । स एव एतशः । ॥ वीपतिभ्यां तनन् ॥४३८॥ वी
 गत्यादौ । वेतनम् । पत्तनम् । ॥ वृदलिभ्यां भः ॥४३९॥ दर्भः । 'द्वभः स्यादपिचक्रयोः' । ॥ अतिगृभ्यां
 भन् ॥४४०॥ अर्भः । गर्भः । ॥ इणः कित् ॥४४१॥ इभः । ॥ असिसज्जिभ्यां कियन् ॥४४२॥ अस्थि ।
 सक्थि । ॥ सुषिकुषिशुषिभ्यः क्सिः ॥४४३॥ कुक्षिर्बहिः । कुक्षिः । शुक्षिर्वातः । ॥ अशोर्नित् ॥४४४॥ अक्षि ।
 ॥ इषेः कसुः ॥४४५॥ ॥ इक्षुः । ॥ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥४४६॥ अवीनारी रजस्वला । तरीनीः । सत्री-

अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कादेशश्च । 'कडारः कपिले दासे' इति मेदिनी । 'कडारः कपिलः पिङ्गः' इत्यमरः ॥—शृङ्गार-।
 शृङ्गार्याम्, शृङ्गार्य धारणपोषणयोः, एतौ निपात्येते । आभ्यामारभुम् गुक् ह्रस्वश्च । 'शृङ्गारः सुरते नाट्ये रसे च
 गजमण्डने । नपुंसकं च वङ्गोऽपि नामसंभवचूर्णयोः' इति मेदिनी । 'शृङ्गारी स्त्रिलिकायां स्यात्कनकालौ पुनः पुमान्' इति
 च ॥—कज्जि-। मृज् शुद्धौ, चित्त्वादारन्प्रत्यय अन्तोदात्तः । 'कज्जारो जटरे सूर्ये विरञ्चौ वारणे मुनौ' इति विश्वमे-
 दिन्यौ । 'मार्जार ओष्ठौ खट्वाङ्गे' इति च 'ओतुर्बिडालो मार्जारः' इत्यमरः ॥—कमेः-। कमु कान्तौ, अस्मादारन्कि-
 त्स्यात् । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽध्ववारके । बालके वरुणादौ ना न द्वयोर्बालकांचने । कुमारी शैलतनया-
 वनकाल्योर्नदीभिदि । सहापराजिताकन्याजम्बूद्वीपेषु च स्त्रियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति
 पाठः । रामतरणी लताविशेषः । सहेति प्रसिद्धः । 'तरणी रामतरणी कर्णिकाचारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाब्जा' इति
 धन्वन्तरिनिघण्टुः । 'जम्बूद्वीपसहा कन्या कुमार्योऽध्वारवारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी भर्तृदारके' इति त्रि-
 काण्डशेषः ॥—तुपार-। एते निपात्यन्ते । तुप तुष्टौ आरन् । 'तुपारसुहिनं हिमम्' इत्यमरः । काष्ठ
 शब्दकुत्सायाम् । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः ॥—सहार इति । पह मर्षणे ॥—दीडो-। दीङ् क्षये,
 अस्मादारन् तस्य नुडागमश्च ॥—सतैः-। सृ गतौ अस्मादपः स्याद्दातोः पुगागमश्च ॥—उपि-। उप दाहे, कुट
 कौटिल्ये, दलविदारणे, कच बन्धने, खज मन्थे ॥—कणेः-। कण शब्दे । अस्मात्कपन् धातुवकारस्य संप्रसारणं च ।
 'कुणपः पूतिगन्धे शवेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमन्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—विटपः । 'विटपो न स्त्रियां सत्वशा-
 खाविस्तारपल्लवे । विटाधिपे ना' इति मेदिनी ॥—विशतेरिति । विश प्रवेशने ॥—आदेः प इति । एतच्च उज्ज्वल-
 दतरीत्योक्तम् । अन्ये तु सूत्रे विष्टेति दन्त्यौष्मादिमेव पठन्ति । युक्तं चैतत् । 'यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्' इत्यादौ तथा वर्श-
 नात् । अमरकोशेऽपि 'विष्टपं भुवनं जगत्' इति प्रचुरपाठाच्च ॥—वलतेरिति । वल वल्ल संवरणे संवरणे च, 'उल्पो न
 स्त्री गुल्मिन्यां ना लृणान्तरे' इति मेदिनी ॥—वृतेः-। वृतु वर्तने ॥—कृतिभिदि-। कृती छेदने, भिदिर विदारणे,
 लतिः सौत्रो धातुः ॥—इष्यशि-। इष इच्छायाम्, अश्रु व्याप्तौ, आभ्यां तकन् कित्स्यात् ॥—इष्टकेति । 'इष्टकेषीकामा-
 लानाम्' इति निर्देशात् 'प्रत्ययस्थात्' इति नेलम् । केचित्तु प्रत्ययस्थादितीलमिह न भवत्यनित्यत्वात्, तज्ज्ञापकं तु 'मृद-
 स्तिकन्' इति इकारोच्चारणमित्याहुः ॥—इणस्तश-॥—एतश इति । 'अलसन्तस्य' इति दीर्घः । एतशसौ । एतशसः ॥
 —वीपति-। पल्लु गतौ । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति पुरीषयायेष्वमरः ॥—वृदलि-। वृ विदारणे, दल विकसने ॥—
 अतिगृ-। ऋ गतौ, इयतीति अर्भः शिशुः । संज्ञायाम् क्वनि अर्भकः । 'गर्भो भ्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्धौ पनसकण्ठके' इति
 मेदिनी ॥—इणः-। इण गतौ, अस्माद्भन् कित्स्यात् । 'इभः सत्वैरमः पञ्च' इत्यमरः ॥—असि-। असु क्षेपणे, पञ्च
 संज्ञे । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । 'सक्थि क्लीबे पुमानूहः' इति च ॥—सुषि-। सुष दाहे, कुष निष्कर्षे, शुष
 शोषणे ॥—अशोः-। अश्रु व्याप्तौ, अस्मात् किस्रित्स्यात् । अक्षि नयनम् ॥—इषेः-। इष इच्छायाम् । 'रिसाङ्ग इक्षुः'
 इत्यमरः ॥—अवि-। अव रक्षणौ, तृ एवन्तरणयोः, स्तृश् आच्छादने, तत्रि कुटुम्बधारणे, चुरादिष्यन्तः ॥—

धूमः । तन्नीर्वीणादेर्गुणः । ॥ यापोः किङ्क्षे च ॥ ४४७ ॥ ययीरश्मः । पपीः स्यात्सोमसूर्ययोः । ॥ लक्ष्मेर्दृष्ट् च ॥ ४४८ ॥ लक्ष्मीः ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

॥ वातप्रमीः ॥ ४४९ ॥ वातशब्दे उपपदे माधातोरीप्रत्ययः स च कित् । वातप्रमीः ॥ अयं ङीपुंसयोः । ॥ अतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गिकुयुकृशिभ्यः कलिच्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्स्यनिथितुल्यसासानुकः ॥ ४५० ॥ द्वादशभ्यः क्रमास्त्युः । अर्तेः कलिच् यण् । बद्धमुष्टिः करो रलिः सोऽरलिः प्रसृताङ्गुलिः । तनोतेर्यनुच् । तन्यतुर्वीयू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् । अञ्जलिः । वनेरिष्टुच् । वनिष्टुः स्थविराश्रमम् । अञ्जेरिष्टच् । अञ्जिष्ठो भानुः । अर्षयतेरिसन् । अर्षितोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन् । मत्स्यः । अतेरिथिन् । अतिथिः । अङ्गेरुलिः । अङ्गुलिः । कौतेरसः । कवसः । अच इत्येके । कबचम् । यौतेरासः । यवातो दुरालम्बा । कृशेरातुक् । कृशानुः । ॥ श्रः करन् ॥ ४५१ ॥ उत्तरसूत्रे किङ्ग्रहणादिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा । ॥ पुषः कित् ॥ ४५२ ॥ पुष्करम् । ॥ कलश्च ॥ ४५३ ॥ पुष्कलम् । ॥ गमेरिनिः ॥ ४५४ ॥ गमिष्यतीति गमी । ॥ आङि णित् ॥ ४५५ ॥ आगामी । ॥ भुवश्च ॥ ४५६ ॥ भावी ।

तरीरिति । 'त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ॥—यापोः—। या प्राणेषु, पा पाने, आभ्यामीः कित्स्यात् द्वित्वं च धातोः ॥—लक्ष्मेः—। लक्ष दर्शनाङ्कनयोश्चुरादिष्यन्तः । अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । 'लक्ष्मीः पद्मा विभूतिश्च' । 'कृदिकारात्—' इति ङीपि लक्ष्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्धौषधौ च पद्मायाम्' इति मेदिनी ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥

माधातोेरिति । मा माने, कित्वात् 'आतो धातोः' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः' इत्यमरः ॥—अर्थमिति । 'द्विचतुःषट्पदोरगाः' इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गतोक्तेः । सुभूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेरिति भावः । तत्र 'कृदिकारात्—' इति पाक्षिको ङीप् कैश्चिद्विध्यते । न च ह्रस्वादेव 'कृदिकारात्—' इति ङीप् भवति न तु दीर्घादिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि 'कृदिकारात्—' इति ङीप् संभवात् । अत एव वातप्रमीश्रीलक्ष्मीति पक्षे इयन्ताः सुसाधव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटप्रस्थे स्पष्टम् । 'आशीरा ह्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरित्रियां' इति द्विरूपकोशः । अत एव 'आशीविषो विषधरः' इत्यमरकोशः संगच्छते । अश भोजन इत्यस्मात् 'इणजादिभ्यः' इति इण्प्रत्यये उपधादृद्धौ 'कृदिकारात्—' इति ङीप् स्वीकारात् 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति राजशेखरः । 'आशीर्हितांशसाहिदंष्ट्रयोः' इति सान्तेऽमरात्सान्तोऽप्याशीःशब्दोऽस्तीत्यन्यदेतत् ॥—ऋतनि—। ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अङ्गु व्यक्त्यादौ, वनु याचने, अङ्गु स एव, ऋ गतौ ण्यन्तः, मदी हर्षे, अत सातत्यगमने, अगि गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनुकरणे । प्रसङ्गादाह—अरन्निरिति । न रलिः अरन्निरिति नञ्समासः । प्रसृताङ्गुलिः स हस्तः अरन्निरित्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु कलिजित्यत्र ककारमपठिला अर्तेरन्निचमकितं विधाय अरलिः साधितः । उज्ज्वलदन्तानुसारेणाह—वायू रात्रिश्चेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्' इति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जतमिति 'सृजा वृष्टि न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मेष इति 'उतस्मास्य तन्यतोर्वि योः' इति मन्त्रे 'दिवश्चित्रं न तन्यतुम्' इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी ॥—स्थविराश्रममिति । 'वनिष्टोर्हृदयादधि' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् ॥—अञ्जिष्ठ इति । केचिदञ्जेरिष्णुचमिच्छन्ति तेषामञ्जिष्णुद्वाराहरणम् ॥—अर्षिस इति । 'अर्तिही—' इत्यादिना पुक् । 'णेरनिष्टि' इति णिलोपः ॥—मदेरिति । 'मत्स्यो मीनेऽथ पुंभुञ्जि देशे' इति मेदिनी । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिषु' इति च । 'अङ्गुलिः करशाखायां कर्णिकायां गजस्य च' इति च । कवसः सन्नाहः कंकटजातिश्च ॥—अच इति । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहे पण्टेऽपि च' इति मेदिनी ॥—यौतेरिति । 'दुरालम्बा च दुःस्पर्शा यासो धन्यवासकः' इति धन्वन्तरिनिषण्डः । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ॥—श्रः—। शृ हिंसायाम् । 'शर्करा खण्डविकृतौ उपलशर्करांशयोः । शर्करान्वितदेशे चरुभेदे शकलेऽपि च' इति मेदिनी ॥—पुषः—। पुष पुष्टौ, अस्मात्करन्यात्स च कित् । 'पुष्करं खेऽम्बुपद्मयोः । त्वय्येके खड्गफले हस्तिहस्ताप्रकाण्डयोः । कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपभेदेषु वारुणौ' इति मेदिनी ॥—कलश्च । पुण्यतेः कलन् स च कित् । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हेमचन्द्रः ॥—गमेः—। गम्ल गतौ । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्याशयेनाह—गमिष्यतीति ॥—आगामीति । इतिप्रत्ययस्य णिलादुपधादृष्टिः । आगमिष्यतीत्यर्थः ॥—भुवः—। भू सत्तायामस्मादिनिः स च णित्सात् । भविष्यतीति भावी ॥—प्रे स्वः । प्रा गतिनिवृत्तौ, प्रपूर्वादस्मा-

॥ प्रे स्यः ॥४५७॥ प्रस्थायी । ॥ परमे कित् ॥४५८॥ परमेष्ठी । ॥ मन्थः ॥४५९॥ मन्थतेरितिः कित्स्यात् । कित्वात्रकारलोपः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । ॥ पतः स्य च् ॥४६०॥ पन्थाः । पन्थानौ । ॥ खजेराकः ॥४६१॥ खजाकः पक्षी । ॥ बलाकादयश्च ॥४६२॥ बलाका । शलाका । पताका । ॥ पिनाकादयश्च ॥४६३॥ पातेरित्वं नुम् च । क्लीबपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः । तड आघाते । तडाकः । ॥ कषिदूषिभ्यामीक-
न् ॥४६४॥ कषिका पक्षिजातिः । दूषिका नेत्रयोर्मेलम् । ॥ अनिहृषिभ्यां किञ्च ॥४६५॥ अनीकम् । हृषीकम् ।
॥ चङ्गणः कङ्कणश्च ॥४६६॥ कण शब्दे । अस्माच्छूलगन्तादीकन् धातोः कङ्कणादेशश्च । घण्टिकायां कङ्कणीका
सैव प्रतिसरापि च ॥ शृपृवृजां द्वेरुक् चाभ्यासस्य ॥४६७॥ शर्करीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकः । बर्वरीकः
कुटिलकेशः । ॥ पर्फरीकादयश्च ॥४६८॥ स्फुर स्फुरणे अस्मादीकम् धातोः पर्फरादेशः । पर्फरीकं किसलयम् ।
दर्दरीको वादित्रम् । झझरीको शरीरम् । तित्तिडीको वृषभेदः । चरेनुम् । चञ्चरीको अमरः । मर्मरीको हीनजनः ।

दिनिः स च णित् । णित्वात् 'आतो युक्-' इति युक् । प्रस्थायी गन्तुकामः—परमे । परमशब्दे उपपदे तिष्ठतेरितिः
कित्स्यात् । कित्वादातो लोपः 'हलदन्तात्-' इत्यलुक् । 'परमेष्ठी पितामहः' इत्यमरः ॥—मन्थः । मन्थ विलोडने ॥—
मन्था इति । 'पथिमथि-' इत्यालम् । 'इतोऽस्त्येवनामस्थाने' । 'मन्था मन्थनदण्डे च वज्रे चोपेऽपि च स्मृतः' ॥—पतः—।
पतु गतावित्यस्मादिनिः स्थश्चान्तादेशः । पथे गतावित्यस्मात्पचायचि अकारान्तोऽप्यस्ति । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति सुभू-
तिचन्द्रः । 'लचि लचः किरोऽपि स्यात्किरो' प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपेण विश्वः । इह ऋभवो देवाः क्षयन्त्यस्मिन्निति
विग्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । 'ऋमुक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः । ततो मलर्थीयनिः ऋमुक्षिन्निति नान्तं प्रातिप-
दिकम् । 'पथिमथि-' इत्यात्वे 'इतोऽत्-' इत्यात्वे च ऋमुक्षा इन्द्रः ऋमुक्षाणौ ऋमुक्षान् इत्युज्ज्वलदत्तः । दशापायां तु 'अतैः
भुक्षिनक' इति सूत्रमुपन्यस्य लस्य ऋमुक्षिन्नित्युदाहृतम् । 'ऋमुक्षिणमिन्द्रमाहुव ऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाह-
तम् । अत्रायं विवेकः । इतिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययखरेण इनेरिंकारस्योदात्तत्वात् । अवग्रहभावो
बाहुलकात् द्वितीयमते लवग्रहभावो न्याय्यः । परन्तु प्रत्ययखरेणाकारस्योदात्ततया भुक्षिनकप्रत्ययान्तस्य मभ्योदात्तत्वे
प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्तः स्वीकर्तव्य इति ॥—खजे-। खज मन्थे ॥—बलाका-। बल प्राणने, शल गतौ, पल्ल
गतौ, एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'बलाका वकपङ्क्तिः स्याद्बलाका विसकण्डिका । बलाका कामुकी प्रोक्ता बलाकश्च
बको मतः' इति विश्वशाश्वतौ । 'शलाकाअनयष्टिका । पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्येऽङ्के भ्वजेऽपि च' इति विश्वः ।
'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्गयोः' इति मेदिनी ॥—पिनाका-। एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पा रक्षणे,
'पिनाकोऽस्त्री रुद्राचे पांशुवर्पत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—क्लीबपुंसोरिति । किञ्च पिच्छ संचूर्णने, पकारस्य
णत्वं धातोर्यागमः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिह्नुवाह्रीकसिह्नुके' इति मेदिनी ॥—कपि-। कपखपेति दण्डके हिंसा-
र्थकः । दुप वैकुल्ये ण्यन्तः । 'दोपो णौ' इत्युपधाया ऊकारः । अमरोक्तिमाह—दूपिकेति । किञ्च अकृतेऽपि ईकनि दूषय-
तेः 'अच इ-' इति इप्रत्यये दूपिः । 'कृदिकारात्-' इति डीपि दूपी । उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूपिका ह्रस्वमधैव । 'केऽणः'
इति डीपोऽपि ह्रस्वादेशात् । 'पिचण्डी दूपिका दूपी पिचाटं च दशोर्मेलम्' इति विक्रमादित्यकोशः । 'दूपिका तूलिकायां च
मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी ॥—अनिहृषि । अन प्राणने, हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्यात् स च कित् । 'अनीको क्ली
रणे सैन्येऽपि' इति मेदिनी । 'हर्षीकं विषयेन्द्रियम्' इत्यमरः ॥—चङ्गणः । कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'स-
न्यडो' इति द्वित्वे 'कृहोशुः' इत्यभ्यासस्य युत्वे 'तुगतोऽनुनासिकान्तस्य इति नुकि चङ्गण् । इसिडसोस्तु चङ्गणः ॥—धा-
तोरिति । चङ्गणित्यस्य ॥—शृप् । शृ हिंसायाम्, पृ पालनादौ, वृ वरणे, एभ्य ईकन् एषां द्विवचनमभ्यासस्य रणागमश्च ॥
—शर्शरीक । इत्यादि । उरदत्वे रपरत्वम् ॥—पर्फरीकाद-। ईकन्नता एते निपात्यन्ते ॥—पर्फरादेश इति । एत-
च्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तं वस्तुतस्तु धातोर्द्विलसुकारस्याकारः सलोपः रुक् चाभ्यासस्येति दशापायां यदुक्तं तदेव न्याय्यम् ।
चरेनुम् चेत्युत्तरप्रथ्यानुरोधेन द्वे रुक् चेत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् ॥—किसलयमिति । 'नंतोशेव तुर्फरी पर्फरीका' इति
मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु जिफला विशरणे, पृ पालनपूरणयोः, पर्वे पूर्वे पूरणे, एषामन्यतमस्य निपातनमिदमित्याश्रित्य शत्रूणां
विदारयितारी स्तोतृणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारी चेति व्याख्यातम् ॥—दर्दरीकमिति । दृ विदारणे, अस्मादीकन्या-
तोर्दर्दरादेशः ॥—झझरीकमिति । झृष्योहानौ अस्मादीकन्यातोर्झझरीरादेशः । वस्तुतस्तु दर्दरीकझझरीकावपि पर्फ-
रीकवद्भातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्येति व्याख्येयौ उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् ॥—तित्तिडीक इति । तिम शीम
आर्द्रभावे मकारस्योकारः अभ्यासस्य तुक् च । 'तित्तिडी चिन्नाम्लिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरम् । तथा च 'तित्तिडी लम्लिका
चिन्ना तित्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । 'अम्लीका चाम्लिका चिन्ना तित्तिडीका च तित्तिडा' इति चन्द्रः । 'अम्लीका
तुकिा चुका साम्ला शुकाथ शुक्रा । अम्लिका चिन्ना तित्तिडीका सुतित्तिडा' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ॥—
चरे-। चर गतिभक्षणयोस्मादीकन् द्विवचनमभ्यासस्य नुमागमश्च । 'अमरश्चञ्चरीकः स्यादोलम्बो मधुसूदनः ।
इन्दिरः पुष्पकीटो मधुके शटः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥—मर्मरीक इत्यादि । मृड प्राणत्यागे, डुकृन् करणे, आभ्या-

कर्करीका गल्मिका । पुणतेः । पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको म्याघ्रोऽग्निर्दिग्गजश्च । ॥ ईषः किङ्गस्वश्च ॥४६९॥ इषीका शलाका । ॥ ऋजेश्च ॥४७०॥ ऋजीकः उपहतः । ॥ सतैर्नुम् च ॥४७१॥ सृणीका लाला । ॥ मृडः कीकचूकङ्गो ॥४७२॥ मृडीको मृगः । मृडङ्गणः शिशुः । ॥ अलीकादयश्च ॥४७३॥ कीकजन्ता निपात्यन्ते । अल भूषणादौ । अलीकं मिथ्या । विपूर्वाब्जलीकं विप्रियं खेदश्च । वलीकं पटलप्रान्ते इत्यादि । ॥ कृतृभ्यामीपन् ॥४७४॥ करीपोऽब्जी शुक्लगोमये । तरीपः तरीता । ॥ शृपृभ्यां किञ्च ॥४७५॥ शिरीषः । पुरीषम् । ॥ अर्जेर्ऋज च ॥४७६॥ ऋजीपं पिष्टपचनम् । ॥ अम्बरीपः ॥४७७॥ अयं निपात्यते । अषि शब्दे । अम्बरीपः पुमान् भाद्रम् । ॥ कृशृपृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् ॥४७८॥ करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरम् फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च । शौटीर-स्यागिवीरयोः । ब्राह्मणादिवात् प्यञ् । शौटीर्यम् । ॥ वशोः कित् ॥४७९॥ वशीरम् । ॥ कशोर्मुट् च ॥४८०॥ काश्मीरो देशः । ॥ कृञ् उञ्च ॥४८१॥ कुरीरं मेथुनम् । ॥ घसेः किञ्च ॥४८२॥ क्षीरम् । ॥ ग-भीरगम्भीरी ॥४८३॥ गभेभैः पक्षे नुम् च । ॥ विषा विहा ॥४८४॥ स्यतेजहातेश्च विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः । विषा बुद्धिः । विहा स्वर्गः । अव्यये इमे । ॥ पच पलिमच् ॥४८५॥ पचेलिमो वह्निरव्योः । ॥ शीङो भुक्-

मीकन् धातोर्द्विजम् अभ्यासस्य रुक् 'कर्कर्यालुगलन्तिका' इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे, णस्य डः प्रत्ययस्य रुडाग-मश्च । पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निर्दिग्गजे कोशकारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**ईषेः**—। ईष गतावस्मादीकन् हस्वश्च कित्वाङ्गुणाभावः । हस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽनुत्तरार्थं कित्वमित्याहुः । 'इषीका स्यादीषिकापि वानायुजवनायुजौ' इति द्विरूपकोशः ॥—**ऋजेः**—। ऋज गतौ ॥ **सतैः**—। सृ गतावस्मादीक-न्कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । 'सृणिका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः ॥ **मृडः कीकच्** । मृड सुखने । मृडः कीकत्रियुज्ज्व-लद्वादिपाठः प्रामादिकः । मृडीकशब्दस्य चित्स्वरान्तोदात्तत्वात् । 'मृडीके अस्य सुमतौ स्याम्' इत्याहौ चित्स्वरस्यैव दर्शनात् ॥—**अलीकाद्**—। 'अलीकमप्रियेऽपि स्याद्विव्यसत्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकमवृते दिवि' इति विश्वः । 'अलीकमप्रिये भाले वितथे' इति हेमचन्द्रः । तथा चाभियुक्तः प्रयुज्यते । 'ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र क्षोभाय पक्षमलदशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सविलासमलीकलगा ये कालतां कुटिलतां च न संख्यजन्ति' इति । इहालीकलगाः भाललग्नाः अप्रिये लग्ना इत्याद्यर्थो यथायोग्यं बोध्यः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येणैव पि पीडने । 'ना नागरे' इति मेदिनी । वल संवरणे, 'वलीकनीप्रे पटलप्रान्ते' इत्यमरः । वलतेनुमागमे वल्मीकम् । वामल-रश्च नाकुञ्च वल्मीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । बहतेर्द्विद्विश्च । वाहीको गौरश्च । सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः । शाम्यते शमीकः ऋषिः । एवमन्येऽयूष्मा इत्याशयेनाह—**इत्यादीति** ॥—**कृतृ**—। कृ विक्षेपे, तृ ध्वनतरणयोः ॥—**शृपृ**—। शृ हिंसायाम् । पृ पालनादौ, आभ्यामीपन् कित्स्यात् । 'कृत इद्धातोः' इति इत्वं रपरत्वम् । शिरीषो वृक्षमेदः । 'उद्गो-ष्ठपूर्वस्य' इत्युक्ते 'पुरीषं गूथं वर्चस्कमस्त्री विप्राविशौ त्रियाम्' इत्यमरः ॥—**अर्जेः**—। अर्ज पर्ज अर्जने, अस्मादीपन् कित्स्यात् धातोर्ऋजादेशश्च । अमरोक्तिमाह—**ऋजीपमिति** । किञ्च उद्वृत्तरसः सोमलतायाः शोषोऽपि ऋजीपम् । एतच्च 'ऋजीषिणं वृषणसश्चत प्रिये' 'आसत्यो यातु मघवाँऋजीपी' इत्यादिमन्त्रे भाग्ये स्पष्टम् ॥—**अयमिति** । ईषन् प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः । बोपालितोक्तिमाह—**अम्बरीपमिति** । 'क्लीवेऽम्बरीपं भ्राष्ट्रः' इत्यमरः । 'अम्बरीपो रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आभ्रातकेऽनुपाते च' इति मेदिनी ॥—**कृशृपृ**—। कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, इट् किट् कटी गतौ, चुरादौ पट् पुटेति दण्डके भाषायाः । शौट् गर्वे । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽब्जी वृक्षमिद्वदयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी ॥ शीर्यत इति शरीरम् । 'शरीरं वर्ष्मे विप्रहः' इत्यमरः । अर्धचादिलाच्छरीर इति पुल्लिङ्गोऽपि ।—**परीरमिति** । पूर्यतेऽनेनेति वि-प्रहः । बाहुलकात् हिङि गत्यनादरयोः, हिण्डते इतस्ततो गच्छतीति हिण्डीरः । 'हिण्डीरोऽन्विषकफः फेनः' इत्यमरः । हिण्डी-रोपि च हिण्डीरः' इति द्विरूपकोशः । किर्मीरजम्बीरतूणीरादयोऽपि बाहुलकादेव बोध्याः । 'किर्मीरो नागराज्ञे च कर्बुरे राक्षसान्तरे' इति मेदिनी । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्यात्तथा दन्तशठद्रुमे' इति च ॥—**वशोः**—। वश कान्तौ, अस्मादीरन्कि-त्स्यात् । कित्वात्संप्रसारणादि । उशीरं वीरणमूलशरीरोऽपि । 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अमयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः ॥—**कशोः**—। कश इति सौत्रो धातुः अस्मादीरन् तस्य मुडाभ्युच्च । पृषोदरादिलात्काश्मीरः ॥—**कृञ्**—। डुकृञ् करणे अस्मादीरन् धातोरन्यस्य उदादेशो रपरः ॥—**घसेः**—। घस्ल अदने अस्मादीरन् कित्स्यात् । 'गमहन' इत्युपधालोपे कत्वं घलं च । 'क्षीरं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः ॥—**गभीर**—। गम्ल गतौ अस्मादीरन् भकारोऽन्तदिशः । पक्षे नुमा-समश्च निपात्यते । 'निग्न गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः ॥—**विषा**—। षोऽन्तकर्मणि, ओहाक् त्यागे, आभ्यां विपूर्वाभ्यामा-प्रत्ययः निपात्यते ॥—**पच**—। डुपचप् पाके, अस्मादेलिमच् स्यात् । कतीरे अयम् । कृत्प्रत्ययेषु तु केलिमु उपसं-

लङ्गुलम्बालनः ॥४८६॥ चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीघ्रं मघम् । शीलं स्वभावः । शैबलः शैबालम् । बाहुलका-
इस्य पोऽपि । शैबालं शैबलो न स्त्री शेषालो जलनीलिका । ॥ मृकणिभ्यामृकोकणौ ॥४८७॥ मरुको मृगः ।
काणूकः काकः । ॥ वल्लेरूकः ॥४८८॥ वल्लूकः पक्षी उत्पलमूलं च । ॥ उल्लूकादयश्च ॥४८९॥ वल्लेः संप्रसारण-
मृकश्च । उल्लूकाविन्दपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः । ॥ शमेर्बुक्च ॥४९०॥ शम्बूको जलशुक्तिः । ॥ शलि-
मण्डिभ्यामृकण् ॥४९१॥ शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । ॥ नियो मिः ॥४९२॥ नेमिः । ॥ अर्तेरूक्च
॥४९३॥ जर्मिः । ॥ भुवः कित् ॥४९४॥ भूमिः । ॥ अश्रोते रश् च ॥४९५॥ रश्मिः किरणो रज्जुश्च
॥ दल्मिः ॥४९६॥ दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् । ॥ वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥४९७॥ बाहुलकाणत्वम् ।
वेणिः स्यात्केशविन्यासः प्रवेणी च क्षियामुभे । ज्यानिः । जूर्णिः । ॥ सृष्ट्विभ्यां कित् ॥४९८॥ सृष्टिरङ्गुशः ।
वृष्णिः क्षत्रियमेघयोः । ॥ अङ्गेर्नलोपश्च ॥४९९॥ अग्निः । ॥ वहिश्चिभ्युदुगलाहात्वरिभ्यो नित् ॥५००॥
वह्निः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूर्णिः । बाहुलकान्ग्लानिः । ॥ घृणिपृष्णिपा-
र्णिचूर्णिभूणि ॥५०१॥ एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । सृष्टशतेः सलोपः पृष्ठिरल्पशरीरः । पृष्टेर्द्विश्च ।

ख्यातः ॥—शीङः—। शीङ् स्त्रे, शेरतेऽनेनेति शीधुर्मयविशेषः । ‘मेरेयमासवः शीधुः’ इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात्
क्लीबं च । ‘पुनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्याणुशीधवः’ इति त्रिकाण्डशेषः । शीलं स्वभावे सद्भूते’ इति मेदिनी । ‘जलनीली
तु शैबालम्’ इत्यमरः । शैबलं पञ्चकाष्ठे स्यात् शैबाले तु पुमानयम्’ इति मेदिनी । शब्दान्वयवोक्तिमाह—शैबालं शैबाल
इति ॥—मृकणि—। मृद् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः ऊकश्च ऊकणं च ऊकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः ॥—
वल्लेः—। वल्ल संवरणे । ‘उल्लूकः पुंसि काकादाविन्द्रे भारतयोधिनि’ इति मेदिनी वदेर्यङ्गुलन्तादृकः । ‘वाचोयुक्ति-
पटुवर्गमी वावदूकोऽतिवक्त्रि’ इत्यमरः ॥—भल्लूक इति । भल्ल परिभाषणे इत्यस्मादृकः ॥—शमेः—। शम उपशमे
अस्मादृकः धातोर्मुगागमश्च । ‘शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे च शब्दात्पसे’ इति मेदिनी । बाहुलकादुक्तप्रत्यये ह्रस्व-
मध्योऽपि । ‘जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्’ इति द्विरूपकोशः । जम्बूकवधूकादयोऽप्यत्रैव दृष्टव्याः । ‘जम्बूकः
फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि’ इति मेदिनी—विश्वप्रकाशौ । ‘बन्धुकं बन्धुजीवे स्याद्वन्धूकः पीतसारके’ इति
च ॥—शालिमण्डि—। शाल गतौ, मण्डि भूषायां हर्षं च । ‘सौगन्धिकं तु कलारम्’ इत्याद्युपक्रम्य ‘शालूकमेपां
कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । एपां च सौगन्धिकदीनां कुसुदकैरवान्तानां कन्दो मूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते वर्षासमयमिति
मण्डूको मेकः ॥—नियो मिः । णीप् प्रापणे । नयति चकमिति नेमिश्चावयवः । ‘नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः
क्षियाम्’ इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि । या प्रापणे, ‘यामिः स्वसकुलस्त्रियोः’ इत्यन्तस्थादौ रसभः । ‘जामिः
स्वसकुलस्त्रियोः’ इति चवर्गवृत्तीयादावजयकोशः । ‘नगवोदिरपि प्रोक्तो जामिः स्वसकुलस्त्रियोः’ इति द्विरूपेषु
विश्वः ॥—अर्तेरूक्च । ऋ गताविल्यस्मान्मिः धातोर्कारादेशश्च । उच्चैति वक्तुमुचितम् । रपरत्वे ‘हलि च’ इति दीर्घसं-
भवात् ॥ ‘जर्मिः स्त्रीपुंसयोर्व्याजं प्रकाशे वेगमङ्गयोः । वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपि’ इति मेदिनी ॥—भुवः—।
भवतेर्मिः कित्स्यात् । भवन्ति भूतान्यस्यामिति भूमिः । ‘भूमिर्वसुन्धरायां स्यात्स्थानमात्रेऽपि च क्षियाम्’ इति मेदिनी ।
‘भूर्भूमिरचलानन्ता’ इत्यादि लमरः ॥—अश्रोतेः—। अश् व्यप्नोति, अस्मान्मिः धातो रशादेशश्च । ‘रश्मिः पुमान्
दीधितौ स्यात्पक्षप्रग्रहयोरपि’ इति मेदिनी ॥—वीज्या । वीं गतौ, ज्या वयोहानौ, ज्वर रोगे । अमरोक्तमाह—वेणिः
स्यादित्यादि । ‘कृदिकारात्’ इति डीप् । ‘वेणी केशस्य बन्धने । नद्यादिरन्तरे देवताडो’ इति मेदिनी । ‘वेणी गारागरी
देवताडो जीमूत इत्यपि’ इत्यमरः । ‘ज्यानिर्हानौ स्रवन्त्यां च’ इति विश्वः । ‘ज्वरत्वर’ इत्युपधाया वकारस्य च ऊट् ।
जूर्णिः क्षीरोगः ॥—सृष्ट्वि—। सृ गतौ, वृष्टु सेचने, आभ्यां निः कित्स्यात् । ‘अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः क्षियाम्’ इत्यमरः ।
‘सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान्’ इति कोशान्तरम् । अत एव ‘आरक्षमममवमस्य सृणिं शिताग्रम्’ इति माघे पुलिङ्गप्रयोगः ।
‘वृष्णिस्तु यादवे मेघे वृष्णिः पाखण्डमेघयोः’ इति विश्वः । ‘एन्द्रे वृष्णिं षोडशिनि तृतीयम्’ इति श्रुतौ वृष्णि मेघ-
मित्यर्थः ॥—अङ्गेः—। अगिर्गल्यर्थः । ‘अभिर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाल्यौषधौ पुमान्’ इति मेदिनी ॥—वहि । वह
प्रापणे, श्रिञ् सेवायाम्, ध्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्ले म्ले हर्षक्षये, ओहाक् त्यागे, जित्वरा संप्रभे, एभ्यो
निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । ‘वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाल्यौषधौ पुमान्’ इति मेदिनी । ‘पङ्क्तिर्निःश्रे-
णिस्त्वधिरौहिणी । श्रेणिः स्त्रीपुंसयोः पङ्क्तौ स्मान्ने शिल्पिसंहतौ’ इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः । ‘कटिः
श्रोणिः ककुप्रती’ इत्यमरः । योनिर्भगम् । ‘योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्वरमन्दिरे’ इति मेदिनी । श्रोणिः सेचनी ।
‘कृदिकारात्’ इति डीप् श्रोणी । ‘श्रोणोऽक्षियामाढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकोके स्त्री नीवृदन्तरे’
इति मेदिनी । ग्लानिर्दौर्बल्यम् । हानिरपचयः ॥—घृणि—। घृ सेचने, सृष्टश संस्पशने, वृष्टु सेचने, चर गतौ, डुष्ट्व धा-
रणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । ‘घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गो’ इति हेमचन्द्रः । ‘पृष्ठिरल्पतनौ’

पार्णिः पादतलम् । चरुरूपधाया वत्वम् । चूर्णिः कपदकशतम् । बिभर्तुत्वम् । भूर्णिर्धरणी । ॥ वृद्धभ्यां विन् ॥५०२॥ वर्धिवधस्मरः । दधिः । ॥ जृगृस्तृजागृभ्यः क्तिन् ॥५०३॥ जीविः पशुः । शीर्विर्हिंस्रः । स्त्रीर्विर्ध्व-
 र्नुः । जागृविर्नुपः । ॥ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥५०४॥ दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः । ॥ कृविघृष्विछवि-
 ष्वविकिकीदिवि ॥५०५॥ कृविस्तनुवायद्रव्यम् । घृष्विवराहः । छास्थोर्हत्वत्वं च । छविर्दीप्तिः । स्थविस्तनु-
 वायः । दीव्यतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चापः । बाहुलकाद्भस्वदीर्घयोर्विनिमयः । चापेण किकिदीविना ।
 ॥ पातेर्डतिः ॥५०६॥ पतिः । ॥ शकेर्ऋतिन् ॥५०७॥ शकुत् । ॥ अमेरतिः ॥५०८॥ अमतिः काकः ।
 ॥ वहिवस्थतिभ्यश्चिन् ॥५०९॥ वहतिः पवनः । वसतिर्गृह्यामिन्योः । अरतिः । क्रोधः । ॥ अञ्जेः को वा ॥५१०॥ अङ्गतिः । अङ्गतिर्बातः । ॥ हन्तेर्ह च ॥५११॥ हन्तेरतिः स्याद्वादेशश्च धातोः । हन्ति दुरितमनया
 अंहतिर्दानम् । प्रादेशेन निर्वपणमपवर्जनमहतिः । ॥ रमेर्निन् ॥५१२॥ रमतिः कालकामयोः । ॥ सूङः क्रिः ।
 ॥५१३॥ सूरिः । ॥ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्तिन् ॥५१४॥ अग्निः । शत्रिः । शर्करा । भूरि प्रचुरम् । शुभिर्ब्रह्मा ।
 ॥ वङ्कत्रयादयश्च ॥५१५॥ क्लिन्नता निपात्यन्ते । वङ्कित्वाद्यभेदो गृहदाह पार्श्वस्थि च । वमिः क्षेत्रम् । अङ्गि-
 रङ्गिश्च चरणः । तदिः सौम्यो धातुः । तन्दिर्मोहः बाहुलकाद्गुणः । भेरिः । ॥ राशदिभ्यां त्रिप् ॥५१६॥ रात्रिः ।
 शशिः । कुञ्जरः । ॥ अदेखिनिश्च ॥५१७॥ चात्रिप् । अग्नी । अग्निः । अत्रिणः । अत्रिः । अग्नी । अन्नयः ।

इत्यमरः । 'पार्णिः स्यादुन्मदः । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादप्रन्थधरेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**भूर्णिरिति** । 'तक्कान
 भूर्णिः' इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् ॥—**वृद्ध-**। वृत् वरणे, दृङ् आदरे, स्त्रियां 'कृदिकारात्'-इति
 ङीप् । दर्वी ॥—**जृशृ-**। जृ वयोहानी, शृ हिंसायाम्, स्तृञ् आच्छादने, जागृ निद्राशये, क्तिन् कित्वात् 'ऋत इद्वातोः'
 इति इत्वे रपरत्वे जीर्विरत्यादि ॥—**दिवो-**। दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्तिन् कित्वाद्गुणाभावः । 'दीदिविधिषणान्नयोः' इति
 विश्वः । 'दीदिविर्नां धिषणोऽन्नं तदस्त्रियाम्' इति मेदिनी । धिषणो वृहसतिः । 'दीदिविर्धां दशकरश्चक्षुः सुरगुरुर्गुहः'
 इति त्रिकाण्डशेषः । दीदिविर्द्वादशाविः स्याज्जीवः प्राक्फलुनीसुतः' इति हारावली । 'ओदनोऽस्त्री सदीदिविः' इत्यमरः ।
 अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणहीदिविः पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं
 नादत्तव्यम् । स इति छेदने तु अस्त्रियामिति न लभ्येत ततश्चात्र तदस्त्रियामिति पूर्वोक्तमेदिनीप्रन्थो विरुध्यतेति ध्येयम् ।
 'गोपामृतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः ॥—**कृवि-**। डुकृन् करणे, घृषु सेचने, छो छेदने, घ्रा गतिनिवृत्तौ,
 दिवु क्रीडादौ, एते क्लिन्नताः ॥—**घृष्विवराह इति** । 'उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः' कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्या-
 तम् । घृषु सेचने इति धालार्थानुगमात् । 'छविः शोभाश्चोर्वोषित्' इति मेदिनी । 'अथ चापः किकीदिविः' इत्यमरः ॥—**वि-**
निमय इति । 'किकीदिविकिकीदिवौ' इति द्विरूपकोशः ॥—**पातेः-**। पा रक्षणे डित्वाङ्लोपः । 'पतिर्धवे ना त्रिण्वीरे' इति
 मेदिनी ॥—**शकेः-**। शकु शर्करा । 'उच्चारवर्करौ शमलं शकुत् । गृथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥
 —**अमेः-**। अम गतौ 'अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोः' इति मेदिनी ॥—**वहि-**। वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ गतौ ।
 'वसतिः सचिवे गवि' इति विश्वः । 'वसतिः स्यात् स्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' इति मेदिनी ॥—**अञ्जेः-**। अनु गतौ,
 अस्मादतिः स्यात्कारश्चान्तादेशो विकल्पेन ॥—**हन्तेः-**। हन् हिंसागत्योः, अमरोक्तिमाह—**प्रादेशेनमित्यादि** ॥—**रमेः-**।
 रमतेरतिः स्यात्स च निन् । 'रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । निन्त्वमाद्युदात्तार्थम् । रन्तिरसिरमतिरसि ॥—**सूङः-**।
 पूङ् प्राणिप्रसवे कित्वाद्गुणाभावः । 'पुमान् सूरिः कृती कृष्टिल्लब्धवर्णो विचक्षणः' इत्यमरः । दशपायां तु 'सुओरिन् दीर्घश्च'
 इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नानुबन्धः उत्तरसूत्रे क्तिन्प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिद्वैव किमुच्येत । तथा च सूरि
 सूरिणां सूरिण इत्यादि रूपम् । अत एवाभिधानमालायां सूरिति नान्तमुदाहृतमित्यभिधेयम् । दशपादीश्रुतिकारैस्तु निन्त्वं
 स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि 'सदा पश्यन्ति सूरयः' 'विसूरयो दधतो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरि-
 शब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् ॥—**अदि-**। अद भक्षणे, शट्टु श्वातने, भू सत्तायाम्, शुभ शुम्भ शोभार्थे । 'अद्रयो दुर्मशैलार्काः'
 इत्यमरः । 'भूर्निर्नां वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसक सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी ॥—**वङ्कत्रया-**
दयः । वक्त्रि कौटिल्ये, डुवप् बीजसन्ताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । अहिर्निर्षाथंश्चुरादिष्यन्तः । अचि गतौ गत्यारम्भे
 च । जिभी भये ॥—**तन्दिर्निरिति** । 'कृदिकारात्'-इति पक्षे ङीप् । 'तन्दी निद्राप्रमीलयोः' इति मेदिनी । 'तन्दी तन्दिश्च
 तन्दायाम्' इति । 'विभज्य नन्दिवचमस्ततन्निष्ठा' इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्वाद्गुणाभावमाशङ्क्याह—**बाहुलकादिति** ।
 —**राशदि-**। रा दाने, शट्टु श्वातने । 'शत्रिर्नाम्भोभरे विष्णौ' इति मेदिनी । 'शत्रिमग्र उपमा केतुर्मयः' इति मन्त्रस्य वेद-
 भाष्ये तु उपमा उपमानभूतं केतुं प्रहयातं सत्रिम् एतन्नामकं राजर्धिमिति व्याख्यातम् ॥—**अदेः-**। अद भक्षणे, अत्रिर्मु-
 त्नेभेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेस्त्रिभिः पठित्वा अत्रिर्निरित्युदाजहुस्तत्र । त्रिपैष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु
 त्रिपैष्टिभिरिति पठित्वा निदिष्टि वचनात्कारस्य नेत्संज्ञा अत्रि अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि न निन्त्वे सत्याद्युदात्तात्पक्षेः न

॥ पतेरत्रिन् ॥ ५१८ ॥ पतत्रिः पक्षी । ॥ मृकणिभ्यामीचिः ॥ ५१९ ॥ मरीचिः कणीचिः पल्लवो निनादश्च ॥ भ्रयतेश्चित् ॥ ५२० ॥ श्वयीचिर्वाधिः । ॥ वेजो डिच्च ॥ ५२१ ॥ वीचित्तरङ्गः । नञ्समासे अवीचिर्नरभेदः । ॥ ऋहनिभ्यामूषन् ॥ ५२२ ॥ अरूषः सूर्यः । हनूषो राक्षसः । ॥ पुरः कुषन् ॥ ५२३ ॥ पुर अग्रगमने पुरुषः । अन्वेषामपीति दीर्घः । पुरुषः । ॥ पूनहिकलिभ्य उपच् ॥ ५२४ ॥ परुषम् । नहुषः । कलुषम् ॥ पीयेरूपन् ॥ ५२५ ॥ पीय इति सौत्रो धातुः । पीयूषम् । बाहुलकादुणे पेयूषोऽभिनवं पयः । ॥ मस्ज्जेर्त्तु च ॥ ५२६ ॥ मज्जूष । ॥ गडेश्च ॥ ५२७ ॥ गण्डूषः । गण्डूषा । ॥ अर्तेररुः ॥ ५२८ ॥ अररुः शत्रुः । अररु अररवः । ॥ कुटः किच्च ॥ ५२९ ॥ कुटर्ह्वङ्गुहम् । किवप्रयोजनं चिन्त्यम् । ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ ५३० ॥ शकटोऽक्षिपाम् । शकिर्गल्यर्थः । कङ्कटः सहाहः । देवटः शिल्पी । कट इत्यादि । ॥ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्ब च् ॥ ५३१ ॥ करम्बं व्यामिश्रम् । कदिकडी सौत्रौ । कदम्बो वृक्षभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादित्रम् ॥ कदेर्णिपक्षिणि ॥ ५३२ ॥ कादम्बः कलहंसः । ॥ कलिकर्द्योरमः ॥ ५३३ ॥ कलमः । कर्दमः । ॥ कुणि पुल्योः किन्दच् ॥ ५३४ ॥ कुण शब्दोपकरणयोः । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दो जातिविशेषः । ॥ कुपेर्वा वच्च ॥ ५३५ ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तन्तुवाये । ॥ नौ पञ्जेर्घयिन् ॥ ५३६ ॥ निपङ्गथिरालिङ्गकः । ॥ उद्यतेर्श्चित् ॥ ५३७ ॥ उदरथिः समुद्रः । ॥ सतेर्णिच्च ॥ ५३८ ॥ सारथिः । ॥ खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ ॥ ५३९ ॥

चेष्टापत्तिः 'जहोन्यत्रिणं पणिं' 'दूरे वा ये अन्ति वा केचिदत्रिणः' 'अमे हंसिन्यत्रिणम्' इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अत एव 'न लुमताङ्गस्य' इति सूत्रे अदेक्षिनिश्चयेव कैयटोऽप्याहेति दिक् ॥—पतेः—। पल्लु गतौ ॥—पतत्रिरिति । पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मलर्थे इति तु नान्तः पतत्री पतत्रिण इत्यादि ॥—मृकणि—। मृड प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः, 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋषिभेदे च दृश्यते' इति विश्वः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गमस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'कणीचिः पुष्पितलतागुञ्जयोः शकटे ख्रियाम्' इति च ॥—श्वयतेः—। डुओश्च गतिवृद्धयोः, अस्मादीचिप्रत्ययश्चिख्यात् ॥—वेजः—। वेन् तन्मुसन्तानेऽस्मादीचिर्दिस्यात् । 'वीचिः खल्ये तरङ्गे स्यादवकाशे सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—ऋहनि—। ऋ गतौ, हन हिंसागल्योः, कुप निष्कर्षे । किलादुष्णाभावः । 'पुरुषः पुरुषे सांख्ये च पुंनागपादे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—पृ नहि—। पृ पालनपूरणयोः, गृह बन्धने, कल शब्दसंख्यानयोः, 'परुषं कर्तुरे रुक्षे निपूरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'नहुषो राजविशेषे नागभियपि' इति हेमचन्द्रः । उपचक्षित्वान्नहुषशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते प्रामादिलादुपादित्वादायुदात्तत्वमिल्याहुः । एतच्च 'देवा अकृष्वन्नहुषस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये साधम् । 'कलुपं त्वाविलेनमोः' इति विश्वः ॥—पीयेः—। 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'पीयूषं सप्तदिवसावपि क्षीरे तथाऽमृते' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह—पेयूप इत्यादि ।—मस्ज्जेः—। डुमस्ज्जे शुद्धौ, अस्मादूषन्त्यानुगममथ धातोः । 'मिदचोऽन्यात्परः' सस्य ध्रुवेन शस्त्रस्य जश्वेन जस्तस्य 'हरो हारि—' इति वा लोपः । लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मज्जूपा काष्ठमयं द्रव्यम् । पेटक इति यावत् । 'पिटकः पेटकः पेटा मज्जूपा' इत्यमरः ॥—गडेश्च—। गडि वदनैकदेशे । 'गण्डूषो मुखपूर्ताभिः पुष्करप्रस्तुतोन्मिते' इति मेदिनी ॥—अर्तेः—। ऋ गतौ, उकारान्तोऽयं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फोरयति अररु अररवः इत्यनेन । न चोकारान्तत्वं विवदितव्यम् । 'कथियाविररं शूरमस्य' 'अपाररुमदेवयजो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा दर्शनात् । अत्र व्याचक्षते । 'मा नः शंसो अररुपः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति साधवेनोक्तं यत्तत्प्रौढिवादमात्रे न तु वास्तवम् । अररुप इति पदस्य आयुदात्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् तस्मादातेः लिटः कसुथेति कसोरिवानित्यनेन नञ्समासे इत्यररुप इति व्याख्येयम् । ततश्च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतित्वे सत्यायुदात्तत्वं सिध्यति । 'गुरुद्वेपोऽरुषे दधन्ति' इत्यत्र खयमेव रातेः कसन्तस्य नञ्समासे इत्यादि व्याख्यानात् । 'यो नो अमे अररिवां अयायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति ॥—कुटः—। कुट कौटिल्येऽस्मादर्थः स्यात्स च किन् ॥—चिन्त्यमिति । 'गाढं कुटादिभ्यः—' इति डित्वेनैव गुणाभावसिद्धेरिति भावः ॥—शकिर्गल्यर्थ इति । शकृ शकावित्यस्मादट्नित्येके । 'क्षीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः ॥—देवट इति । देव्ट देवने ॥—कट इति । डुकृच् करणे । कृ विक्षेपे इत्यस्माद्वा अटन् । 'काकेभगण्डौ करटौ' इत्यमरः । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुमुम्भे निन्द्यजीविनि । एकादशाहादि श्राद्धं दुर्दुरूदेषि वायसे' इति मेदिनी ॥—कृकदि—। डुकृच् करणे, कटे वर्षावरणयोः । करम्बो मिथिते वान्तो भान्तसु दधिषकुपु' इति विश्वः । 'कदम्बं निकुरम्बं स्यात्प्रोपसर्षपयोः पुमान्' इति विश्वः ॥—करेः—। 'कादम्बः स्यात्पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च' इति मेदिनी ॥—कलि—। कल संख्याने, कदै कुस्तिते शब्दे । 'कलमः पुंसि लेखिन्यां शाली पाटचरेपि च' इति मेदिनी ॥—कुणिपुल्योः—। पुळ मूहवे ॥—कुपेः—। कुप कोषेऽस्मादिकिदच् स्यात् वकारश्चान्तोदेशो विकल्पेन । 'तन्तुवायः कुविन्दः स्यात्' इत्यमरः । बहुलकादल भूषणादौ अलिन्दम् । 'यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि' इति माघः ॥—नौ पञ्जेः—। पञ्ज सङ्गे । निपूर्वादस्मात् घथिन्यात् । 'उपसर्गास्तुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । 'चजोः—' इति कुलम् । 'आमुरस्य निषङ्गथिः' । रथकूर इत्यर्थः ॥—उदि—। ऋ गतावुपूर्वादस्मात् घथिन् स्यात् स च चित् ॥—सतेः—। स गतावस्मात् घथिन् गिन्यात् । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता मृतः क्षत्वा च सारथिः' इत्यमरः ॥—खर्जि—। खर्ज

खर्जूरः । कर्पूरः । वङ्गूरं शुष्कमांसम् । पिञ्जूलं कुशवर्तिः ॥ लङ्गेर्द्विद्विश्च ॥ लाङ्गूलम् । कुसूलः । तमेर्द्विद्वि-
द्विश्च । ताम्बूलम् । शृणातेर्द्विद्विद्विश्च । शार्दूलः । दुकोः कुन्च । दुकूलम् । कुकूलम् । ॥ कुवश्चर् दीर्घश्च ॥ ५४० ॥
कूची चित्रलेखनिका । ॥ समीणः ॥ ५४१ ॥ समीचः समुद्रः । समीची हरिणी । ॥ सिवेष्टेरु च ॥ ५४२ ॥
सूचो दर्भाङ्कुरः । सूची । ॥ शमेर्वच ॥ ५४३ ॥ शम्बो मुसलम् । ॥ उल्वाद्यश्च ॥ ५४४ ॥ बभन्ता निपात्यन्ते ।
उच समवाये । चस्य लवं गुणाभावश्च । उल्लो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । विम्बम् । ॥ स्थः स्तोऽम्बजबकौ
॥ ५४५ ॥ तिष्ठतेरम्बच् अवक एतौ स्तसादेशश्च । स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । स्तबकः पुष्पगुच्छः । ॥ शाशपिभ्यां
ददनौ ॥ ५४६ ॥ शादो जम्बालशण्डयोः । ॥ शब्दाद्यश्च ॥ ५४७ ॥ शब्दः । अवतीत्यब्दः । ॥ कौतेर्नुम् ॥ ५४८ ॥
कुन्दः । ॥ वलिमलितनिभ्यः कयन् ॥ ५४९ ॥ वलयम् । मलयः । तनयः । ॥ वृहोः पुगदुकौ च ॥ ५५० ॥
वृष्य आश्रयः । हृदयम् । ॥ मिपीभ्यां रुः ॥ ५५१ ॥ मेरुः । पेरुः । सूर्यः । बाहुलकात् पिबतेरपि । संवत्सरवपुः पारुः
पेरुर्वासीर्दिनप्रणीः । ॥ जञ्वाद्यश्च ॥ ५५२ ॥ जत्रु जत्रुणी । अश्रु । अश्रुणी । ॥ रुशातिभ्यां कुन् ॥ ५५३ ॥
रुसृङ्गभेदः । शातयतीति शत्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्भस्वत्वम् । ॥ जनिदाच्युसृष्टमदिषमिनमिभृञ्भ्य इत्वनत्वन्-

मार्जने, पिञ्ज हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमं ऊरुलचौ स्तः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटवृक्षयोः
इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । कूप सामर्थ्ये । बाहुलकात् 'कूपो रो लः' इति ललाभावः । 'अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । 'घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
सिताश्रो हिमवालुका' इत्यमरः । वल्ल संवरणं । वङ्गूरम् । 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वङ्गूरं त्रिलिङ्गकम्' इत्यमरः । एवं
शालरादयो द्रष्टव्याः । 'भेके मण्डकवर्षाशालरुद्रवदुंराः' इत्यमरः ॥—लङ्गेः—। लङ्गिर्गल्यर्थः । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफतोः'
इति मेदिनी ॥—कुसूल इति । कुरा लोपेण दन्त्यसकारवान् । 'कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुद्राहतम्' इति विश्वः ।
ताम्बूलादयोऽप्यत्र द्रष्टव्याः । तमु ग्लानौ, युग् दीर्घत्व च । ताम्बूली नागवह्न्यां स्त्री कसुके तु नपुंसकम् इति मेदिनी ।
वृ हिंसायाम्, धातोर्द्विर्द्विर्गणमथ । 'शार्दूलो राक्षसान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च पत्तने तूतरस्थिते' इति मेदिनीविश्व-
प्रकाशौ । उत्तरस्थित उत्तरपदभूतः शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यथा । दु गतौ, कुङ् शब्दे, अनयोः कुक् च ।
'दुकूलं श्रृङ्गवक्त्रे स्यात् क्षौमे च' इति मेदिनी । 'कुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णं श्रेष्ठं ना तु तुषानले' इति विश्वमेदिन्यौ । 'शिरीषादपि
सुद्रुक्षी केयमायतलोचना । अयं क च कुकूलोऽधिककेशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च ॥—कुवः—। कु शब्दे । कुचः स्तनः ।
'कुचकुचौ स्तनौ मर्तौ' इति विश्वः ॥—कूचीति । टित्वानुडीप् ॥—समीणः । इण् गतावस्मात्समुपपदे चट् स्यादीर्घश्च
धातोः ॥—सिवेः—। पिवु तन्तुसन्तानेऽस्माच्चट् प्रत्ययः स्याददिरूलं च । टित्वानुडीप् 'मूची तु सीवनद्रव्येऽप्याङ्गिकाभि-
नयान्तरे' इति मेदिनी ॥—शमेः—। शम उपशमं । 'शम्बः स्यान्मुसलाप्रस्थलोहमण्डलके पर्वी । शुभान्विते त्रिपु' इति
विश्वमेदिन्यौ ॥—उल्वमिति । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्ब तु कललोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके चस्य लवं गुणाभावश्च
प्राग्वत् । 'शुल्व ताम्रे यश्चकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । वी गतिप्रजनकान्यसमवादेनेपु । अस्य
नुमागमो ह्रस्वत्वं च । बबयोरभेदाद्विम्बम् । 'विम्बस्तु प्रतिदिग्मे स्यान्मण्डले पुनपुंसकम् । विम्बिकायाः फले क्लीवं कृक-
लासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी ॥—स्थस्तः—। घा गतिनिवृत्तौ । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति
विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी । 'स्याद्गुच्छस्तु स्तबकः' इत्यमरः ॥—शाशपि—। शो तनूकरणे, शप
आक्रोशे । 'शादो जम्बालशण्डयोः' इत्यमरः । 'शपं बालतृणं घासः' इति च । 'शादः स्यात्कर्मिं शपे' इति मेदिनी ।
शब्दो निनादः ॥—शब्दाद्यः—। एते ददनन्ता निपात्यन्ते । अव रक्षणे वस्य वः । 'अब्जः संवत्सरे वारिवाहमुखकयोः पुमान्'
इति मेदिनी ॥—कौतेः—। कु शब्दे, 'कुन्दो मात्स्येऽस्त्री मुकुन्दभ्रमिनिथ्यन्तरेपु ना' इति च मेदिनी ॥—वलिमलि—।
वल संवरणे संचरणे च, मल मल्ल धारणे, तनु विस्तारे । 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मलयः
पर्वतान्तरे । शैलान्शे देश आरामे निवृत्तायां तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥
—वृहोः—। वृज् वरणे, हृज् हरणे, आम्नां कयन् स्यात् । यथाक्रमं पुगदुकावागमौ च भवतः । कयनः कित्त्वं लिह
गुणाभावार्थम् । ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः ॥—मिपीभ्याम्—। डुमिच् प्रक्षेपणे, पीङ् पाने । 'मेरुः सुमेरुहोमाद्रिः' इत्य-
मरः । पीयते रसानिति पेरुः ॥—पिबतेरिति । पा पाने । इट्चन्द्रोकिमाह—संवत्सरवपुरित्यादि ॥—जञ्वाद्यः ।
रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुर्भावे । नकारस्य तकारः । शब्दः स्कन्धसन्धिः । 'स्कन्धी तस्यैव जत्रुणी' इत्यमरः । तस्य
पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य सन्धी इत्यर्थः । असु क्षेपणे, अश्रु व्याप्ती संघाते च । असु अश्रु च नयनजलम् । शीङ्गो ह्रस्वं गुणा-
गमश्च । 'शिशुर्ना शाकमात्रेऽपि शोभाजनमहीरहे' इति मेदिनी ॥—रुशांति—। रु शब्दे, शद्रु शातने प्यन्तः । 'कृष्णसा-
ररुह्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः' इत्यमरः । 'रुह्यैव मृगेऽपि च' इति मेदिनी ॥—जनिदा—। जनी प्रादुर्भावे, इडाच् दाने,
च्युङ् गतौ, स्र गतौ, वृज् वरणे, मदी हर्षे, षम षम अवैकल्ये, षम प्रहृत्वे शब्दे च, डुभृच् धारणपोषणयोः । एभ्यो नवभ्यो

लणक्किनशकृस्यढडटचः ॥५५४॥ जनित्वौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौबो गन्ता अण्डजः क्षीणपुण्य-
श्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृशः आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । षण्डः । द्विवाट्टिलोपः । नमतीति नटः
शौलषः । विभर्ति भरटः कुलालो भृतकश्च । ॥ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥५५५॥ पेट्वमसृत्तम् भृशम् । ॥ कुसे-
रुम्भोमेदेताः ॥५५६॥ कुसुम्भम् । कुसुमम् । कुसीदम् । कुसितो जनपदः । ॥ सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुला-
ङ्कुशचपालेल्वलपल्वलधिण्यशल्याः ॥५५७॥ सनोतेरसिप्रत्यय उपधावृद्धिः । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नुक
च । वर्णसिर्जलम् । पू पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते । तण्डुलाः । अकि लक्षणे उशच् । अङ्कुशः । चपेरालच् । चपालो
यूपकटकः । इल्वलो दैत्यभेदः । पल्वलम् । जिष्टपा । ऋकारस्य इकारः । धिण्यम् । शल्यैः । शल्यं वा पुंसि शङ्कुर्ना ।
॥ मूशक्यबिभ्यः क्लृः ॥५५८॥ मूलम् । शक्लुः प्रियंवदे । अम्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः । ॥ माछास-
सिभ्यो यः ॥५५९॥ माया । छाया । सस्यम् । बाहुलकासुनोतेः । सव्यं दक्षिणवामयोः । ॥ जनेयुक् ॥५६०॥ ये
विभाषा । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या । ॥ अघ्यादयश्च ॥५६१॥ यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेयुक् अडागम उपधालोपश्च ।
अघ्या माहेयी । अघ्वः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ । कन्या । बवयोरैक्यम् । वन्ध्या । ॥ स्नामदिपद्यतिपृशकिभ्यो

यथासंख्यं नव स्युः । जनेरिखन् । जनेरिडागमेनापि जनित्वेति रूपसिद्धाधिकारोच्चारणमुत्तरार्थम् ॥—च्यौल इति । लणो
णित्वावृद्धिः ॥—सृणिरिति । किनः कित्वात्र गुणः । निवन् तु आयुदात्तार्थम् । 'सृष्टिभ्यां किति' इति । निप्रत्यये त्वन्तो-
दात्तः साधितः ॥—वृश इति । शकः कित्वात्र गुणः ॥—मत्स्य इति । स्यप्रत्यये चत्वेन दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् ।
'ऋतन्यजि—' इति सूत्रे तु आयुदात्तः साधितः ॥—षण्ड इति । बाहुलकाद्भावादेः पस्य सकारो न प्रत्ययादेः । दस्य तु
प्रयोजनाभावात्तत्संज्ञा । 'शमेर्दः' इति सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोशः कोषं षण्डश्च शण्डवत्'
इति द्विरूपकोशः । 'षण्डो वर्षवरः' इत्यमरः । 'नदी नल्याषधी स्त्री स्याच्छैलप्राशक्तयोः पुमान्' इति मेदिनी ॥—नट
इति । नृमतेर्दं ॥—भरट इति । विभर्तेरटच् ॥—अन्येभ्योऽपि—। इवन्नादयोऽनुवर्तन्ते ॥—पेट्वमिति । पा पा-
नेऽस्मादिल्वन् ॥—भृशमिति । भृजः शक् ॥—कुसेः—। कुम श्लेषेणऽस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । 'कु-
सुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलौ' इति मेदिनी । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च । 'कुसीदं जी-
वने वृद्ध्या क्लीबं त्रिषु कुसीदकं' इति च । इह सूत्रे तृतीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । 'वृषाकप्यभि—' इति सूत्रे
ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादिप्रन्थोपष्टम्भेन निर्णीतम् । 'पारलौकिककुसीदमत' इति श्रीहर्षप्रयोगानु दीर्घादिरपि ॥—सान-
सि—॥—सनोतेरिति । षणु दाने ॥—वृजो नुक च इति । वृज् वरणेऽस्मादसिः । दशपायां तु 'सानसिधर्णसि—' इति
पठित्वा 'वृजो नुक' च धर्णसिर्लोकपाल इति व्याख्यातम् । युक्तं चेतत् । 'धर्णसि भूरिवायसम्' इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् ॥—
—पर्णसिरिति । पू पालनपूरणयोरस्मादसिप्रत्ययो नुक च ॥—तण्डुला इति । उलचप्रत्ययो नुमागमश्च धातोः । त्रेधा तण्डु-
लान्विभजन् । इह वित्स्वरः । 'तण्डुलः स्याद्वट्टे च धान्यादिनिकरे पुमान्' इति मेदिनी ॥—अङ्कुश इति । अयमपि चि-
त्स्वरेणान्तोदात्तः । तथा मन्त्रः 'दीर्घं वृद्धुशं यथा' इति । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः ॥—चपेराल इति । चप भक्षणं
प्रत्ययस्त्वरेणानुदात्तः । उज्वलदत्तस्त्वालजितं चितमह । तत्र 'चपाल ये अश्वयूपाय तक्षति' । 'चपालवन्तः स्वरवः
पृथिव्याम्' इत्यादौ वित्स्वरादर्शनात् । अमरोक्तिमाह—चपाल इति ॥—इल्वल इति । इल स्वप्रप्रेरणयोः । वलच् गुणा-
भावः । 'इल्वला तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः' इति मेदिनी । 'इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः' इत्यमरः ।
पा पाने अस्माद्वलच् लुगागमः ह्रस्वश्च । पिबन्त्यस्मिन्निति पल्वलमल्पसरः । 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः' इत्यमरः ॥—इकार
इति । रपरत्वाभावो ष्वप्रत्ययश्चाति बोध्यम् । 'धिण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ' इत्यमरः । 'धिण्यं स्थानाग्निसप्तम् । क्लृष्टं शक्तौ च'
इति मेदिनी ॥—शलेः—। शल गर्ता । 'शल्यं तु न त्रिषां शङ्का क्लीबं क्ष्वेडेणु तोमरे । मदनद्वधाविधोर्ना' इति मेदिनी ॥
—मूशकि—। मूश् वन्धने, शक्लु शर्का, अवि शब्दे । 'मूल शिफाययोः । मूल वित्तेऽन्तिके' इति मेदिनी । 'शक्लुः प्रियंवदे'
इति विशेष्यनिघ्नऽमरः । अम रोगे चुरादिष्यन्तः । बाहुलकादेव वोपधाह्रस्वः । 'अम्लो रसविशेषे स्यादम्ला चाङ्गेरि-
कौषथौ' इति मेदिनी ॥—माछा—। मा माने, छो छेदने, पस स्वप्ने । 'माया स्याच्छाम्बरीयुद्धोर्मायः पीताम्बरे सुरे' इति
मेदिनी । 'छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बाक्योषितोः । पालनोक्तोचयोः कान्तिसच्छोभापङ्क्तिषु स्त्रियाम्' इति विश्व-
मेदिन्या । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः ॥—सुनोतेरिति । पुञ् अभिषवे, 'सव्यं वामे प्रतीपे च' इति मेदिनी ॥
—जनेः । जन जनने । यकः कित्वमुत्तरार्थम् । 'जन्यं हृष्टे परीवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृव्यस्यायां जन्यः
स्याज्जनके पुमान् । त्रिपृष्ठायजनित्रोश्च नवोद्वाह्यातिभ्ययोः । लिङ्घे' इति मेदिनी ॥ आत्वपक्षे रूपमाह—जायेति ।
—अघ्यादयश्च । अघ्य इति । यकः कित्वात् 'गमहन—' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः—' इति कुत्वेन हस्य षः । अडागमम-
नुक्त्वा नपुंस्पर्णदन्तेर्धगिल्यन्ते ॥—अघ्येति । स्त्रियां टाप् । 'माहेयी सौरभेयी गौरह्या माता च शृङ्गीणी । अर्जुन्यघ्या
रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । संपूर्वाद्वाजो यक् आतो लोपश्च । संघ्या पितृप्रसूनयन्तरयोर्गुणसन्धिषु इति मेदिनी । 'कन्या

बनिष् ॥५६२॥ खावा रसिकः । मद्रा शिवः । पद्मा पन्थाः । अर्वा तुरङ्गगर्हयोः । पर्वा ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शका हस्ती । डीब्रौ । शकरी अङ्गुलिः । ॥ शीङ्कुशिरुहजिश्चिस्मृभ्यः कनिष् ॥ ५६३ ॥ शीवा अजगरः । कुशा मृगालः । रुद्धा वृक्षः । जित्वा जेता । क्षित्वा वायुः । सुत्वा प्रजापतिः । छत्वा विष्णुः । ॥ ध्याप्योः संप्रसारणं च ॥ ५६४ ॥ धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । ॥ अर्द्धं च ॥ ५६५ ॥ अध्वा । ॥ प्र ईरशदोस्तुद् च ॥ ५६६ ॥ प्रेत्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेत्वरी प्रशत्वरी च नदी । ॥ सर्वधातुभ्य इन् ॥ ५६७ ॥ पश्चिः । तुडिः । तुण्डिः । बलिः । बटिः । यजिः । देवयजिः । काशत इति काशिः । यतिः । मलिः । केलिः । मसी परिणामे । मसिः । बाहुलकाद्रुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । ॥ हृपिषिरुहिवृतिविद्विच्छिद्विकीर्तिभ्यश्च ॥ ५६८ ॥ हरिविष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले षुवङ्गे च यमे वाते च कीर्तिः । पेपिर्वन्नम् । रोहिर्वन्ती । वतिः । वेदिः । छदिश्छेत्ता । कीर्तिः । ॥ इगुपधात्किम् ॥ ५६९ ॥ कृपिः । ऋपिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकाद्भवे लिबिः । तूल निष्कर्षं । तूलिः । तूली कृषिका । ॥ भ्रमेः संप्रसारणं च ॥ ५७० ॥ भृमिवांतः । बाहुलकाद्भूमिः । ॥ क्रमितमिशतितस्तम्भामत इच्च ॥ ५७१ ॥ क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः क्रमिरपि ।

कुमारिकागैर्यैरोपधीराशिभेदयोः' इति विश्वमेदिन्या ।—**वन्ध्येति** । वन्ध वन्धने । 'वन्ध्यस्त्वलवृक्षादी ब्रियां स्यादप्रजब्रियाम्' इति मेदिनी । कौतेर्यतिर्ङ्कु । कुब्जमित्युज्ज्वलदत्तः । 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तः । यक्प्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति 'निवाते वातत्राणे' इति सूत्रे वृत्तिः । उट्त्वाटिलोपे सति कित्करणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्काराड्कारस्येत्येत्त्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं स्थितेऽस्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः ॥—**क्षामदि**—। णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पू पालनपूरणयोः, शक् शक्ती । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'पर्व क्लीबं सहे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संघा विपुवत्प्रभृतिष्वपि' इति च ॥—**डीब्राविति** । 'वनो र च' इत्यनेन ॥—**अङ्गुलिरिति** । एते 'आरोहन् दर्शने शकरीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'शकरी छन्दसो भेदे नदी-मेखलयोरपि' इति मेदिनी ॥—**शीङ्**—। शीङ् स्वप्ने, कुश आह्वाने रोदने च, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, जि जये, क्षि निवासगल्योः, रु गतौ, ध धारणे ॥—**ध्याप्योः**—। ध्ये चिन्तायाम्, प्येद् वृद्धौ, आभ्यां कृत्स्न्यात्संप्रसारणं च । धातोर्हल इति दीर्घः ॥—**अर्द्धे**—। अर्द्ध भक्षणेऽस्मात्कनिष् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः ॥—**प्र ईर**—। ईर गतौ, शद् शतने, आभ्यां पूर्वार्थभ्यां कनिष्यात्सत्य तुडागमश्च ॥—**प्रेत्वरीति** । ब्रियाम् 'वनो र च' इति डीब्रौ ॥—**सर्वधातुभ्य इन्** । उपचप पाके, तुडि तोडने, तोडने दारणं हिंसनं च, वल संवरणे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, कास दीप्ता, यती प्रयत्ने । 'यतिः स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी ॥ मल मल्ल धारणे, केल चलने भ्वादिः, केला विलासे कण्ठादिः, किल धैत्यक्रीडनयोस्तुदादिः, कुट कौटिल्ये, हिल भावकरणे, बुध अवगमने, टुनदि ससृद्धौ, कल शब्दसंख्यानायोः । 'गाड्कुटादिभ्यः' इति उट्त्वाटिलगुणाभावमाशङ्क्याह—**बाहुलकादिति** । 'कोटी स्त्री धनुषोऽप्ये श्रीसंख्याभेदप्रकर्षयोः' इति मेदिनी । 'बोधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादेषु' इति च । 'नन्दिर्द्यूताङ्ग आनन्देऽस्त्री नन्दिकेश्वरे पुमान्' इति च । इह इतिस्त्रेव सूत्रं सर्वधातुभ्य इति तु प्रक्षिप्तं व्यर्थं च । एवं सर्वधातुभ्यः प्रत्ययान्तादावपि बोध्यमित्याहुः । अत एव दशपायां प्रत्ययेव पठितमिति दिक् ॥—**हृपिषि**—। हृन् हरणे, पिप्पलसंचूर्णने, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, वृत्तु वर्तने । वतिर्दोषापरकरणम् । विद सत्तायाम् । वियते पुण्यमस्यामिति वेदिः परिष्कृता भूमिः । छिदिर द्वैधीकरणं, कृत संशब्दने, हरतेः कीर्त्येत्येव 'अच इ' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्' इति कप्रत्यये प्राप्ते वचनमिदम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु । शुकाहिकपि भेकेषु हरिनां कपिले त्रिपु' इत्यमरः । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमादिषु । कर्पो सिंहे हरेऽजेशो शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवर्तिपन्नहरितोः' इति मेदिनी । 'वर्तिभेजनिर्माणे नयनावनलेखयोः । गात्राजुलेपनी दीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । 'वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् । ब्रियामङ्गुलिसुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसोर्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः ॥—**इगुपधात्**—। कृप विलेखने, कृपी गतौ, शुच शोके, लिप उपदेहे, इत्यादेरिगुपधाद्धातोर्हिन्स्यात्स च कित् । केचित्तु इगुपधात्किरिति पठित्वा इणोऽपवादः किप्रत्यय इति व्याचक्षुः । तत्र । प्रत्ययस्वरेण ऋयादीनामन्तोदात्तात्तापतेः । न चेष्टापत्तिः । 'अग्निः पूर्वमिर्कृपिभिः' 'कृषिर्विप्रः काव्येन' 'शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ कृपिशुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् 'अक्षेर्मा दीव्यः कृषिमिच्छपस्' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्तात्ता न सिध्यदिति वाच्यम् । 'इकृष्यादिभ्यः' इतीकप्रत्यये सत्यन्तोदात्तल्लङ्घिः । 'कृषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितो च पुमानयम्' इति मेदिनी । शुचिर्ग्रीष्माग्निश्चकारेष्वापादे शुद्धमन्त्रिणि' इति च ॥—**भ्रमे**—। भ्रमु अवस्थानेऽस्मादिन्स्यात्स च कित् संप्रसारणं च । 'भृमिं विद्यथावसवो पुनन्ति' इति मन्त्रे भृमिं भरणशीलं दरिद्रं जनमिति वेदभाष्यम् ॥—**क्रमि**—। क्रमु पादविक्षेपे, तमु काङ्क्षायाम्, शतितस्तम्भौ सौत्रौ, एभ्य इन्स्यात्स च कित् । एषामत इकारादेशश्च । क्रमिः ध्रुवजन्तुः 'क्रमिर्ना क्रमिवत्कीटे लाक्षायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्या । 'पारतं पारदं' 'वाक्त्री वासारः क्रमिवत्कृमिः' इति

तिमिर्मस्यभेदः । शितिर्मैचकशुक्रयोः । स्तिभिः समुद्रः । ॥ मनेरुच्च ॥५७२॥ मुनिः । ॥ वर्णेर्बलिश्चाहिर-
ण्ये ॥५७३॥ वर्णिः सौत्रः । अत्य बलिरादेशः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् । हिरण्ये तु वर्णिः
सुवर्णम् । ॥ वसिवपियजिराजिज्वजिसदिहनिनाशिवाशिवाशिरभ्य इञ् ॥५७४॥ वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः ।
वापी । याजिर्बह्म । राजिः । राजी । ब्राजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निधातिर्लोहघातिनी । वाशिरभिः । वादि-
र्विद्वान् । वारिर्गजबन्धनी । जले तु ह्रीबम् । बाहुलकाद्धारिः पथिकसंहतौ । ॥ नहो भञ्च ॥५७५॥ नाभिः
स्याक्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गजे तु स्त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित् । ॥ कृपेर्बृद्धिश्छन्दसि ॥५७६॥ कार्पिः । ॥ श्रः श-
कुनौ ॥५७७॥ शारिः । शारिका । ॥ कृञ् उदीचां कारुषु ॥५७८॥ कारिः शिल्पी । ॥ जनिघसिभ्यामि-
ण् ॥५७९॥ जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमभिश्च । ॥ अज्यतिभ्यां च ॥५८०॥ आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ।
॥ पादे च ॥५८१॥ पदाजिः पदातिः । ॥ अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च ॥५८२॥ अशे रुदः । राशिः
पुञ्जः । पणायतेरायलुक् । पाणिः करः । ॥ वार्गिर्दिच्च ॥५८३॥ विः पक्षी । स्त्रियां वीर्यपि । ॥ प्रे हरतेः कृपे
॥५८४॥ प्रहिः कूपः । ॥ नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥५८५॥ व्येज इण् स्याद् यलोपश्च निर्देवः ।
नीविः । नीवी वस्त्रग्रन्थौ मूलधने च । ॥ समाने ख्यः स चोदात्तः ॥५८६॥ समानशब्दे उपपदे ख्या इत्य-

द्विरूपकोशः ॥—**तिमिरिति** । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिरगिलः । तिमिरगिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित् 'तद्विलोऽप्यस्ति राघव' इति पठित्वा राघवं प्रति लक्ष्मणवाक्य-
मित्याहुः । 'शितिः कृष्णे सिते भूजै' इति विश्वः । 'शितिर्भूजै ना सितसितयोस्त्रिपु' इति मेदिनी ॥—**मनेः**—
मन ज्ञाने अस्मादिन्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । 'मुनिः पुमान्वसिष्ठो वृक्षसे-
नतरो जिने' इति मेदिनी ॥—**वर्णेः**—
अस्मादिन्यात्स च किद् ॥—**वसि**—
वस निवासे, डुवप् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राष्ट्रं दीप्तौ, व्रज गतौ, पृष्टु विशरणदौ, हन हिसागल्योः, वाश शब्दे, वद व्यक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृञ् वरणे
ण्यन्तः । वासिरिति दन्त्यसकारवान् । सूत्रेऽयमस्तु तालव्यशकारवान् । वास्यादीनामिव करणानां कर्तव्यापार्यलनियमादिति
वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत्र 'स्क्रोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रसिद्धा । 'राजिः स्त्री
पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि इञ् । तथा च भूवादिसूत्रे वदन्तीति
वादयो वाचका इति न्यासकारादयः । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारि हीमदनीरथोः । वारी घटीभवन्धन्योः' इति विश्वः ।
हञ् हरणेऽस्मादिञ् । 'हारिः पथिकसन्तानयूनादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥—**हनः**—
णह वन्धनेऽस्मादिञ्
स्यात् भ्रमन्तादेशः ॥—**स्त्रियामिति** । लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे 'नाभिरक्षत्रिये' इति सूत्रितत्वादिति भावः ॥—
पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी 'नाभिर्मुन्यग्रे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यान्निपु कस्त्रिकामदे'
इति । भारविश्च पुंसि प्रायुङ्क्ते, 'समुच्छ्रसत्पङ्कजकोमलेरुपाहितश्रीणुपनीविनाभिभिः' इति ॥ **कृपेः**—
कृप विलेख-
नेऽस्मादिञ् वृद्धिश्च 'इको गुणवृद्धौ' इतीकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति ॥—**कार्पिरिति** । भाषायां तु कृषिरित्येव ॥
—**श्रः**—
श्रु हिंसायामस्माच्छकुनौ वाच्ये इत्यात् । 'शारिर्नाक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्यणं व्यवहा-
रान्तरेऽपि च' इति मेदिनी ॥ कपिलकादिलाल्लम् । 'शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारजे पुमान्' इति मेदिनी ॥—
जनि—
जनी प्रादुर्भावे, घस्तु अदने, आभ्यामिण् 'जनिवन्धोश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जनिरिति ल्वोल्लम् । 'कु-
दिकारात्' इति पक्षे ङीष् । 'जनी सीमन्तिनीवध्वोरुपतावौपधीभिर्दि' इति मेदिनी ॥—**अजि**—
अज गतिक्षेपणयोः,
अत सातत्यगमने । बाहुलकादजेर्वाभावो न ॥ पादे चोपपदे 'अज्यतिभ्यामिण्' । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति
पदादेशः । पदाजिः पादचारी । 'पदातिपतिपदगपादातिकपदाजयः । पदश्च पथिकश्च' इत्यमरः ॥—**अशिपणाय्योः**—
अशिश्च पणायिश्चाशिपणाय्यौ तयोरिति विग्रहः । अश्व व्यासौ, पण व्यवहारे आयप्रत्ययान्तः, आभ्यामिण् स्यादनयोर्यथा-
क्रमं रुडायप्रत्ययलुकौ च भवतः । 'राशिर्भेदादिपुत्रयोः' इति मेदिनी ॥—**वातेः**—
वा गतिगन्धनयोरस्मादिण् स्यात् । डिच्चा-
द्विलोपः ॥—**प्रे**—
प्रपूर्वाद्धरतेः कृपे वाच्ये इण् । 'पुस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः ॥—**नौ**—
व्येज संव-
रणे । 'स्त्रीकटीवस्त्रवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणं मूलधनम् ॥—**समाने** । ख्या प्रकथने ॥—**इण्**
स्यादिति । यत्तुज्ज्वलदत्तेनोक्तमिञ् स्यात्स चोदात्त इति । तत्र । संनिहितेन 'जनिघसिभ्यामिण्' इत्यनेन वपियजीत्यादिना
विहितत्वेनो विच्छिन्नत्वात् । यद्यपि तेनैव 'नौ व्यः' इति पूर्वसूत्रे उक्तमिञ्त्रानुवर्तते न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्ज्ञाप-
कादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं धातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं तच्छब्दः किंतु समानशब्दस्य स्थाने
विधीयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इञ् उदात्त इति व्याख्याय समानस्य

१ यदा भारविप्रयोगे सामान्ये नृपसकलं पदसंस्कारता चाभ्युपगम्यते । तथा च लिङ्गानुशासनवृत्तौ 'नाभिरक्षत्रिये' इति सूत्रे
मूले एक वक्ष्यते श्लेषिकः कचिन्पाठः ॥

स्मादिण स्यात्स च डिच्च यलोपश्च समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं ख्यायते जनैरिति सखा । ॥ आडि
 श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च ॥५८७॥ इण स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पालवश्चोदयः । सर्वे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।
 ॥ अच इः ॥५८८॥ रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः । ॥ खनिकप्यज्ज्यसिवसिवनिसनिध्व-
 निग्रन्थिचरिभ्यश्च ॥५८९॥ खनिः । कपिर्हंसः । अजिः । अस्तिः । वसिर्वंखम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिकर्तृ-
 च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चरिः पशुः । ॥ वृतेरञ्छन्दसि ॥५९०॥ वर्तिः । ॥ भुजेः किञ्च ॥५९१॥ भुजिः ।
 ॥ कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च ॥५९२॥ इः कित्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः
 गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् ।
 छिदिः परशुः । ॥ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च ॥५९३॥ कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः । ॥ सर्वधातुभ्यो मनिन्
 ॥५९४॥ क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छत्र । सुत्रामा । ॥
 वृहेर्नोञ्च ॥५९५॥ नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः । ॥ अशिश्चकिभ्यां छन्दसि
 ॥५९६॥ अश्मा । शक्मा । ॥ हृभृधृस्सृशृभ्य इमनिच् ॥५९७॥ हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा ।

सभाव इति प्रक्रियाम्मरणमात्र कृतं तदपि न । सभावविधायकस्याभावात् । यदपि स्वरमक्षरीकारादिभिर्हक्त 'समानस्य च्छ-
 न्दसि' इति मूत्रेण सभाव इति तदपि न, लोके सन्निशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च 'सखायमब्रवीत्' 'गन्धायस्त्वा वृ-
 महे' । 'सखा सन्निभ्य ईङ्' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र राखिशब्द आनुदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इजुदात्त इत्युज्ज्वलद-
 तादिव्याख्यानां वेदवार्तानिभजलप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥—आडि—। ध्रिञ् सेवायाम्, हन हिंसागत्योः । अमरोक्तिसमाह—
 —स्त्रिय इति । एव च 'सुप्रातमुश्च' इति मूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः संगच्छत एव । तत्तूत्रे केषांचिद्वन्यपाठस्तु तत्सू-
 त्रपयलोचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं चतुरश्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति चेदत्राहुः । अकारान्तेन 'दन्त्यगर्भिणास्त्र-
 शब्देन चित्रहे तत्प्रयोगः । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तयम् । 'अस्त्रः कोणं कचे पुंसि क्रीवमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीको-
 शादिति । 'अहिर्दृत्रासुरे सर्वे' इति मेदिनी ॥—अच इः । अजन्ताद्वातोर्हिः स्यात् । रु शब्दे, पूज पवने, पविर्वज्रम् । तु हव-
 नतरणयोः । तरिवेत्वादिस्थापनभाण्डम् । 'स्त्रियां नोस्तरणस्तरिः' इत्यमरः । कु शब्दे । 'कविर्वाल्मीकिशुकयोः । सूर्य । काव्यकरे
 पुंसि स्याद्वलीने तु योपिति' इति मेदिनी । ऋ गतौ । अरिः शत्रुः । कपिलकादिलाद्वैकल्पिकं लत्वम् । अलिध्रमरः ॥—
 —खनिः—। खनु अवधारणे । कप स्वपति दण्डकः हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः, अमु क्षेपण, वस आच्छादने, वन पण
 संभक्तौ, वनु वाचने, पण दाने, ध्वन शब्दे, ग्रन्थ वन्धने उभौ चुरादी, चल कम्पने, एभ्य इः स्यात् । 'खनिः स्त्रियामाकरः
 स्यात्' इत्यमरः । ष्यन्तात् 'अच इः' इति इप्रत्यये खानिर्गपि । 'स्मनिरेव मना खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिपणं
 नागवन्धे रुम्भेदपवेणोः' इति मेदिनी । 'ग्रन्थिनां पर्वपगपी' इत्यमरः ॥—वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यम्यादि-
 प्रत्यये वनिर्गोत्रा इत्याहुः ॥—चरिः पशुरिति । चरिभ्यश्चेति पाठान्तरम् । चर गतौ, चरतिर्भक्षणंऽपि । चरिः
 पशुः ॥—वृतेः—। वृतु वर्तनेऽस्मादिः स्यात् । बाहुलकाद्वैकपि 'साज्य त्रिवर्तिसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भेषज-
 निर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योपिति' इति मेदिनी ॥—भुजेः—। भुज पालनाभ्यवहारयो-
 रस्मादिः स्यात्स कित् । भुजिरग्निः ॥—कृगृशृ—। कृ विक्षेपे, शृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कुट कौ-
 टिन्ये, भिदिर विदारणे, छिदिर द्वैधीकरणे । 'वराहः मुकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कर्दः' इत्यमरः । 'इगुपथज्ञा-
 प्रीकिरः' इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि । 'त्वाच लचः किरा प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्ना
 नेत्ररग्निभिः । अदौ गिरिजके योपिद्वीर्णौ पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥—कुटिरिति । डीपि तु कुटी । 'कुटीशमी-
 शण्डाभ्यो रः' कुटीरः । 'कुटिः कीटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च चुराया चित्रगुच्छके' इति
 मेदिनी ॥—कुण्डि—। कुडि दाहे, कपि चलने, आभ्यामिः कित्याद्वातोर्नलोपश्च । 'कपिर्ना सिंहकं शाखागुं च मधुसू-
 दने' इति च ॥—सर्वधातुभ्यः—। डुकृक् करणे, चर गतौ, चरतिर्भक्षणंऽपि, जन जनने, भस्म भस्मनदीप्त्योः, शृ
 हिंसायाम्, शर्म सुखे, घ्रा गतिनिवृत्तौ, छद अवधारणे चुरादिः, व्रैड् पालने । गृध्र त्रायते इति सुत्रामा इन्द्रः ।
 'कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुनपुंकयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'चर्म वृत्तौ च फलके' इति मेदिनी ॥—वृहेः—। वृद्धा-
 वस्मान्मनिवृत्तौ नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः । 'ब्रह्म वृत्तं तपो वेदेन द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योग-
 भिदोर्विधे' इति मेदिनी ॥—अशि—। अश्व व्याप्तौ संधाते च, शक्नु शक्तौ, शक्मा इन्द्रः । छन्दसीत्यस्य
 शक्तिना संबन्धो न लशिना । अत एव 'अश्मानमारोपयतः स्मरारः' इति प्रयोगः । हज्ज हरणे' दुग्ध धा-
 रणपोषणयोः, धृ धारणे, नृ गतौ, स्तृञ् आच्छादने, शृ हिंसायाम् ॥—हरिमेति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दश-
 पायां तु शृणातिर्न पथ्यते तत्स्थाने सुधातु प्रक्षिप्य प्रत्ययं च दीर्घादि नित च कृत्वा, स्तृष्टृभ्यामीमन्निति पथ्यते छन्दोप्रहणं

रूपम् । सरिमा वायुः । सरिमा तत्पम् । शरिमा प्रसवः । ॥ जनिमुङ्भ्यामिमनिन् ॥५९८॥ जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः । ॥ वेजः सर्वत्र ॥५९९॥ छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः । ॥ नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन् ॥ ६०० ॥ सप्त अमी निपात्यन्ते । ज्ञायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे सीमाः । व्येजोऽन्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । ध्याम परिमाणं तेजश्च । ॥ मिथुने मनिः ॥६०१॥ उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा । ॥ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ ॥६०२॥ स्यति । साम । सामनी । आत्मा । ॥ हनिमशिभ्यां सिकन् ॥६०३॥ हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका । ॥ कोररन् ॥६०४॥ कवरः । ॥ गिर उडच् ॥६०५॥ गरुडः । ॥ इन्देः कमिन्नलोपश्च ॥ ६०६ ॥ इदम् । ॥ कायतेर्दिभिः ॥६०७॥ किम् । ॥ सर्वधातुभ्यः घ्नन् ॥६०८॥ वक्षम् । अक्षम् । शक्षम् । इसन्निति ह्रस्वत्वम् । छानाच्छन्नम् । ॥ भ्रस्रजिगमिनमिहनिविद्यशं वृद्धिश्च ॥६०९॥ आङ् । गात्रं शकटम् । नात्रं स्रोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं विष्टम् । आष्ट्रमाकाशम् । ॥ दिवेर्द्युश्च ॥ ६१० ॥ द्यौत्रम् । ॥ उपिखनिभ्यां कित् ॥६११॥ उष्ट्रः । खान्त्रं खनित्रं जलाधारश्च । ॥ सिविमुच्योष्टेरु च ॥६१२॥ सूत्रम् । मूत्रम् । ॥ अमिचिमिदिशसिभ्यः क्वत्रः ॥६१३॥ आत्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शक्षम् । ॥ पुवो ह्रस्वश्च ॥६१४॥ पुत्रः । ॥ रत्या-

चानुवर्तितम् । युक्त चैतत् । 'पिपृतां नो भरीमभिः' । 'वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि' 'स्तोत्रं बर्हिः सुप्ररीमा जुषाणा' । 'यस्यामतिर्भा अदियुतत्सवीमनि हिरण्यपाणिः' इत्यादिमन्त्राणां तद्गाध्यस्य चानुगुणत्वात् । उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेऽन्यायत्वाच्च । अत एव वेजः सर्वत्रेति सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करित्यति ॥—**जनी-**। जन जनने, मृद् प्राणत्यागे ॥—**वेजः-**। वेज् तन्तुसंताने ॥—**निपात्यन्त इति** । मनिनन्ता इति शेषः । त्रा अभ्यासे मलोपो नाभावो वा । नाम संज्ञा । पिञ् बन्धने, 'सोमसीमे त्रियामुमे' इत्यमरः । व्येज् संवरणे, रु शब्दे, रोम गात्रकेशः । लूज् छेदने । लोम स एव । पा पाने युगागमः । ध्यै चिन्तायां बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यक्ष पूजायाम् । 'क्षयः शोषश्च यक्षमा च' इत्यमरः । पू प्रेरणे, सोमा चन्द्रः । डुधाज् धारणपोषणयोः । 'धाम देशे गृहे रसमौ स्थाने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ॥—**मिथुने-**। शृ हिंसायाम्, सुधु शृणाति सुशर्मा इति राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणान्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् ॥—**साति-**। षोऽन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां यथासंख्यमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनीषायां शरीरब्रह्मणोरपि इति च ॥—**हनि-**। हन हिसागल्योः, मश शब्दे रोषकृते च । 'मक्षिका भम्मराली स्यात्' इति हारावली ॥—**कोररन्** । कु शब्दे । कवरः पाठकः । वयोर्यैर्यथात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद-' इति डीप् । अन्यत्र कवरा ॥ **गिरः-**। गृ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुता डयत इति विग्रह्य डीडो डप्रत्यये ष्टोपरादिवाङ्मरुतस्तकारिल्लेपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति ॥—**इन्देः-**। इदि परमेश्वरं । उज्ज्वलदन्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ तन्निष्ठम् । 'इदं तत्पात्रमिन्द्रपानम्' । 'इदन्ते सोम्यं मधु' इत्यादौ निस्वराभावात् । दशपायां तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् । इदमिति सर्वनामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शः ॥—**कायतेः** । कै गै शब्दे । प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्यंशविहरे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपायां तु मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् । किमिति सर्वनाम ॥—**सर्वधातुभ्यः-**। दशपायां तु अर्थोत्सर्वधातुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन धृत्रियेव सूत्रम् । अत एवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः । वस निवासे, असु, क्षेपणे, शसु हिंसायाम्, छद अपवारणे ण्यन्तः । 'अक्षं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । पल्ल गतौ 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पा पाने । पात्रम् । पिचान् डीष् 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीबं सुवादां राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति मेदिनी । दंश दशने च, 'व्रश्च-' आदिना षत्वे ध्रुवे पितां डीषोऽनिल्लाटाप् । दंष्ट्रा ॥—**भ्रस्रजि-**। भ्रस्रज पाके, गम्यत गतौ, णम प्रहृत्वे शब्दे च, हन हिसागल्योः, विश प्रवेशने, अश्रु व्याप्तौ, एभ्यः घ्नन् स्यादेषां वृद्धिश्च ॥—**आष्ट्र इति** । संयोगादिलोपः । व्रश्चेति षत्वे ष्टुल्म् । 'क्लीबेऽम्बरीषं आष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं विष्टम् ॥—**दिवेः-**। दिवु क्रीडादावस्मात् घ्नन् स्यात् युदादेशो वृद्धिश्च धातोः ॥—**उपि-**। उप दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां घ्नन् कित्यात् । उष्ट्रः कमेलकः । 'उष्ट्रं कमेलकमयमहाज्ञाः' इत्यमरः ॥—**सिवि-**। पिवु तन्तुसंताने, सुवु मोक्षणे, आभ्यां घ्नन् कित्यात् टेल्कारादेशश्च । सूत्रिमूत्रिभ्यां चुरादिण्यन्ताभ्यामेरचा रूपसिद्धेराद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः 'एरच्' इत्यस्य घञो बाधकत्वात् । 'सूत्रं तु सूचनाप्रत्यये सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । **अमि-**। अम गतिशब्दसंभक्तिषु, चिज् चयने, जिमिदा लेहने, शशु हिंसायाम् ॥—**आत्रमिति** । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । 'श्रोणि लम्बिपुरुषात्रमेखलाम्' इति कालिदासः । 'आलेख्याश्रययोगिन्नम्' इत्यमरः । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि' इति मेदिनी । 'शक्षं लोहाक्षयोः क्लीबं क्षुरिकायां तु योषिति'

यतेर्द्ध ॥६१५॥ स्त्री । ॥ गृध्रवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्वः ॥६१६॥ गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा
 पृथिवी । ध्वं गृहम् । वेष्टम् । पक्कं । वक्रम् । यक्षम् । सन्नम् । क्षत्रम् । ॥ हुयामाधुसिभ्यस्त्वन् ॥६१७॥ हो-
 त्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । सन्ना । ॥ गमेरा च ॥६१८॥ गात्रम् । ॥ दादिभ्यश्छन्दसि ॥६१९॥
 दात्रम् । पात्रम् । ॥ भूवादिगृध्रयो णिञ् ॥६२०॥ भावित्रम् । वादित्रम् । गादित्रमोदनम् । ॥ चरेर्वृत्ते
 ॥६२१॥ चारित्रम् । ॥ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ ॥६२२॥ अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्री मही । त्रेह एवमादिभ्य
 उत्रः । तोत्रं प्रहरणम् । वृत्र वरुत्रं प्रावरणम् । ॥ अमेर्द्धिपति चित् ॥६२३॥ अमित्रः शत्रुः । ॥ आः समिण्-
 निकपिभ्याम् ॥६२४॥ संपूर्वादिणो निपूर्वाकपेश्च आ स्यात् । स्वरादिवाद्द्वयत्वम् । समया । निकषा । ॥ चित्तेः
 कणः कश्च ॥६२५॥ बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् । ॥ सूचेः स्मन् ॥६२६॥ सूक्ष्मम् । ॥ पा-
 तेर्द्धस्मुन् ॥६२७॥ पुमान् । ॥ रुचिभुजिभ्यां कियन् ॥६२८॥ रुचियमिष्टम् । भुजिभ्यो दासः । ॥ वसे-
 स्तिः ॥६२९॥ वस्तिनोभेरथो द्वयोः । वस्तयः स्युर्देशासूत्रे । बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्य-
 मगमस्तोत्यगस्तिः । शकन्वादिः । ॥ सावसेः ॥६३०॥ स्वस्ति । स्वरादिपाठाद्वयत्वम् । ॥ वौ तसेः
 ॥६३१॥ वितस्तिः । ॥ पदिप्रथिभ्यां नित् ॥६३२॥ पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वमहादीनामितीद । ॥ णा-
 इति च प्रत्ययस्वरैरेतेऽन्तोदात्ताः । 'शुन आन्त्राणि पेचे' । 'चित्रं देवानाम्' । 'मित्रं नयम्' । 'शब्दस्य शब्दमसि' इत्यादि
 ॥—**पुचः** । पूञ् पवनेऽस्मात्कः स्यात् धातोर्ह्रस्वत् च । पुनाति स्वंशानिति पुत्रः । पुनामा नरकस्तस्मात् त्रायते
 इत्यर्थे 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्तरम् ॥—**स्त्यायतेः**—स्त्वै ह्यं शब्दसंघातयोः ॥—**त्रिति** ।
 ङित्वाङ्लोपः । 'लोपो व्योः' इति यलोपः । ङित्वाङ्दीप् । 'स्त्री योपिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधू' इत्यमरः ॥—
गृध्र—। गृध्र् अव्यक्ते शब्दे, धृञ् धारणे, वी गतिप्रजननादौ, उपचप पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, षट् विशारणगत्यादौ,
 क्षद इति सौत्रः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी ॥
 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेऽपि च' इत्यमरः । 'सत्र यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । ॥ क्षत्रं ब्राह्म-
 णानन्तरजातिः ॥—**हुयामा**—। हु दानादनयोः, या प्रापणे, मा माने, भु श्रवणे, भस भर्त्सेनदीप्तयोः । होत्रमाहुतिः । होत्रा-
 शब्द कृत्विक्षपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यश्छः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । 'यात्रा तु यातनेऽपि स्याद्गमनोत्सवयोः क्रियायाम्' इति
 मेदिनी । 'मात्रा कर्णविभूषायां विते गाने परिच्छेदे । अक्षरावयवे स्वल्पे ऋव कात्कर्त्तव्यवधारणे' इति च । कर्णशब्दग्रहौ
 श्रोत्रं ध्रुतिः स्त्री श्रवणं ध्रुवः इत्यमरः । 'मन्त्रा चर्मप्रसेविका' इति च ॥—**गमे**—। गम्ल् गतावस्मात् त्रन्स्याद्गतोराका-
 रात्तादेशश्च । 'गात्रमज्ञे कलेवरे । स्तम्भेरमात्रजङ्घादिविभागोऽपि समीरितम्' इति विश्वः ॥—**दादिभ्यः**—। दाप्
 लवने एवमादिभ्यस्त्वन् । दात्रं धान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा पाने, 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । क्षि निवासगल्योः ।
 क्षेत्रमित्यादि योज्यम् ॥—**भूवादि**—। भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तार्थां वाचि ण्यन्तः । वादित्रं
 तूर्यादि । गृ निगरणे ॥—**चरे**—। चर गतौ, अस्माणित्रन्स्यात् । वृत्तं वाच्ये । 'वृत्तं पथे चरित्रे च' इत्यमरः । ननु इत्रप्रत्यये
 चरित्रमित्युक्तं ततश्च प्रज्ञायणि चारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् । भैवम् । खरे विशेषात् ॥—**अशि**—। अश् व्यामा-
 वेवमादिभ्य इत्रः । ॥ ईह् पालने, एवमादिभ्य उत्रश्च स्यात् ॥—**वहित्रमिति** । वह प्रापणे ॥—**अशिन्ना**—। धृञ्
 धारणे । गौरादित्वात् ङीप् ॥—**अमे**—। अम गतौ अस्मादित्रः स्यात्स च चित् । उत्रस्तु नानुवर्तते अस्वरितत्वात् ।
 मित्रं नेति विग्रहे लमित्रमिति नपुंसकम् ॥—**आः**—। इण् गतौ । अस्मादाप्रत्यये गुणे समयादेशः ॥—**कपेरिति** ।
 कप खपेति दण्डकः । समयानिकप्राशब्दा समीपवाचकौ । बाहुलकात् दुपेः दोषा । दिवैराप्रत्यये बाहुलकादेवास्य
 गुणभावे दिवा । खदैराप्रत्यये बाहुलकादेव धातोर्धोन्तादेशश्च । खपेत्यादि ॥—**चिते**—। चितौ सज्ञानेऽस्मात्कणः
 प्रत्ययः स्यात्पश्चान्तादेशः । अमरोक्तमाह—**चिक्कणमिति** । सूच पैश्वये चुरादिरस्मात्स्मन् णिलोपः । कुलपत्वे । 'सूक्ष्म
 स्यात्कण्टकेऽध्यासे पुंस्त्वो त्रिषु चात्यके' इति मेदिनी ॥—**पाते**—। पा रक्षणेऽस्मात् डुम्मुन्स्यात् । ङित्वाङ्लोपः । उकार
 उच्चारणार्थं इत्युज्ज्वलदन्तः । वस्तुतस्तूगित्कार्थः । सुपुंसोति 'उगितश्च' इति ङीप् । नकारः स्वार्थः 'पुंसोऽनुड' इति सूत्रे
 न्यासारक्षिताभ्यां पुनातेर्मस्मुन् ह्रस्वधेति पठितम् । पूजो डुम्मुत्रिलप्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्रत्यये पुमानित्युक्तम् । 'उपेयप्रति-
 पत्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः' इति तत्त्वम् ॥—**रुचि**—। रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, भुज पालनादौ । 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च
 हस्तसूत्रकदासयोः । स्त्रियां दासोगणिकयोः' इति मेदिनी ॥—**वसे**—। वस निवासे, वस आच्छादने । 'वस्तिर्द्वयोर्निर्गुणे नान्य-
 धोभूमिदशासु च' इति मेदिनी ॥—**शास इति** । शास अनुदिश्यात् ॥—**अस्यतीति** । असु क्षेपणे । 'अगस्तिः कुम्भयोर्ना
 च वज्रसेनतरो पुमान्' इति मेदिनी ॥—**सावसे**—। अस् भुवि अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात् । बहुलवचनात् भूभावः ॥—
वौ—। तसु उपक्षयेऽस्माद्विपूर्वातिः स्यात् । 'अहुष्टे सकनिष्टे स्याद्वितस्तिर्द्वैदशाङ्कुलः' इत्यमरः । 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्'
 इत्यमरमाला ॥—**पदि**—। पद गतौ, प्रथ प्रत्ययाने, अभ्यां तिः स्यात्स च नित् ॥—**पत्तिरिति** । पदातिः ॥—**प्रथि-**
तिरिति । प्रत्यातिः ॥—**तितुत्रेष्विति** । प्रहादित्वादिङगमनिषेधो नेति भावः ॥—**ष्टणाते**—। दृ विदारणे । अस्मातिः

तेर्ह्रस्वश्च ॥६३३॥ इतिः । ॥ कृतृकपिभ्यः क्रीटन् ॥६३४॥ क्रीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं कुक्षिवारिणोः । ॥ रुचिचवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् ॥६३५॥ रुचितमिष्टम् । उचितम् । कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् । ॥ कुटिकुपिभ्यां कमलन् ॥६३६॥ कुड्मलम् । कुम्भलम् । ॥ कुपेर्लश्च ॥६३७॥ कुल्लं पापम् । ॥ सर्वधातुभ्योऽसुन् ॥६३८॥ चेतः । सरः । पयः । सदः । ॥ रपेरत एच्च ॥६३९॥ रेपोऽवघम् । ॥ अशेद्वने युट् च ॥६४०॥ देवने स्तुतौ । यशः । ॥ उद्धेर्बले बलोपश्च ॥६४१॥ ओजः । ॥ श्वेः संप्रसारणं च ॥६४२॥ शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् । ॥ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः कित्च ॥६४३॥ श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् कित्च । शिरः । शिरसी । ॥ अर्तेरुच्च ॥६४४॥ उरः । ॥ व्याधौ युट् ॥६४५॥ अशौ गुदव्याधिः । ॥ उदके नुट् च ॥६४६॥ अर्तेरसुन् स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी । ॥ इण आगसि ॥६४७॥ एनः । ॥ रिचेर्धने घिच्च ॥६४८॥ चात्प्रत्ययस्य नुट् । चित्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । ॥ चायतेरश्वे ह्रस्वश्च

स्याद्वातोर्ह्रस्वं च । 'इतिधर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी ॥—**कृतृ** । कृ विक्षेपे, तृ श्वनतरणयोः, कृपू सामर्थ्ये । 'किरीटं मुकुटे न स्त्री' इति हेमचन्द्रः । 'गोमी कृपीटमुदरे नीरे' इति विश्वः । दशपाद्यां तु कृगृकृपिकृपिभ्य इति पठित्वा कम्पीट इति चतुर्थमुदाहृतम् । 'कृपो रो लः' इत्यत्र न्यासे तु कृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चिन् । 'तरतेधेति पृथक्पठित्वा तिरीटः कूलवृक्ष इति कश्चिद्याह्वयत् ॥—**रुचिचवचि** । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणं, कुच शब्दे तारे, अथ वा कुञ्ज कौटिल्याल्पीभावयोः । इकः कित्वात्सूत्रे नलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये ॥—**उचितमिति** । 'वचिस्त्वपि—' इत्यादिना संप्रसारणम् ॥—**कुटिकुपि** । 'कुड्मलो मुकुले पुसि न द्वयोर्नरकान्तरे' इति मेदिनी ॥ कुप निष्कर्षे । कुम्भलं छेदनम् । विकसितमित्यर्थे ॥—**सर्वधातुभ्योऽसुन्** । दशपाद्यां तु असुन्वित्येव सूत्रम् । चित्ती संज्ञाने, चित संचेतने चुरादिः, सुगता गौरादित्वाङ्दीप् । 'सरसी तु महासरः' इति शब्दार्णवः । महान्ति सरांति सरस्य इति भाष्यम् । पय गतां, पीट् पाने । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । पट्ट विशरणादौ । सदः सभा । वचं दीप्ता । 'वचं नपुसकं रूपे विप्रायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । रुदिर अनुविमोचने । 'रोदध रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽन्यनयो रोदस्यापि रोदसी' इति विश्वः । वा गत्यादिषु । 'वयः पक्षिण वाल्यादौ शौवने च नपुसकम्' इति मेदिनी । अन प्राणने । अनो भक्तम् । 'अनोऽऽमायःसरसां जातिसंज्ञयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थानं महानसम्' इत्यमरः । तमु ग्लानां । 'तमः क्लीबं गुणं शोके रहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः । 'तमो ध्वान्ते गुणं शोके क्लीबं वा ना विधु-तुदे' इति मेदिनी । पट् मर्षणे, 'सहो वले ज्योतिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' इति मेदिनी । तप संतापे । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' इति । सह पूजयाम् । 'सह उन्मवतेजसोः' इति मेदिनी ॥ नभ हिसायां भौवादिकः कैयादिकश्च । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'नभः तु नभसा सार्धं तप तु तपसा सह । सहं च राहसा सार्धं महं च महसा सह । तमनं च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विप्रकोशः । नन्वमुच्यत्ये नभः सहस्तम् इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति पञ्चाथचि तु नभ सह तमं इत्याद्यजन्ता अपि सिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ रलोपवच्छब्दाः(?) न सिध्यत इति 'रजेनापि रजः समम्' इति कोशश्चिन्त्यं पठेति चेदत्राहुः । रज रजोऽस्मादमुनि 'भूरजिभ्यां कित्' इति वक्ष्यमाणेनामुनः कित्वात्रलोपं रज इति सिद्ध्यति । 'वजर्थं कविधानम्' इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति ॥—**रपे** । रप व्यक्तायां वाचि, अस्मादमुनः स्यादत एकारश्च ॥—**रेपोऽवघमिति** । 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे भाष्ये उक्तं नन्वपूर्वकरेपःशब्दस्यानवयवाचकत्वात् ॥—**अशे** । अश व्याप्तौ संपाते च अस्मादमुनस्याद्वातोर्धुधागमश्च । यशः कीर्तिः ॥—**उद्धे** । उच्च आर्जवे अस्मादमुनः स्याद्वले वाच्ये वकारस्य लोपश्च । 'ओजो दीप्तावघट्टमे प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी ॥—**श्वे** । नृओषि गतिवृद्धोः अस्मादमुनस्यासंप्रसारणं च ॥—**श्रयते** । श्रिज संवायामस्मात्स्याद्वा वाच्येऽसुन्यात्तस्य च कित्वातोः शिरादेशश्च । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । घवर्थं कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि शिरोवाची । 'शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्ड दद्याद्रयाशिरै' इति वायुपुराणं । 'कुण्डलोद्धृगण्डानां कुमारानां तरस्विनाम् । निचकते शिरान् द्रौणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् ॥—**अर्ते** । कृ गतावस्मादसुन् कित्स्याद्वातोर्ह्रस्वं च । रपरत्वम् । 'उरो वत्सं च वक्षश्च' इत्यमरः ॥—**व्याधौ** । अर्तेरेव व्याधौ वाच्येऽसुन् तस्य मुडागमश्च स्यात् ॥—**अर्ण इति** । पानीयमित्यर्थः ॥—**इण** । इण गता अस्मात्पापे वाच्येऽसुन् स्यात्तस्य मुडागमश्च । एनः पापम् ॥—**रिचे** । रिचिर विरेचने, रिच विव्योजनसंपर्चनयोरित्यस्माद्वा धने वाच्येऽसुन् ॥—**रेक्ण इति** । 'चजोः—' इति कुत्वे 'अट्-कुष्वाड—' इति णत्वम् । इह दशपादीवृत्तौ नुटं नानुवर्त्य 'रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तत्र । उत्तरसूत्रे नुडनुडत्तेर्निर्वादात्वात् मण्डकस्तुतौ मानाभावाद्भक्ष्यविंसादाच्च । उज्ज्वलदप्तेन तु रिचेर्धने चित्किञ्चेति पठित्वा नुटं चापुवर्त्ये कित्वाद्गुणाभावे नुटश्चत्वेन जकारे रिश्मिति साधितं तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वाद्वापेक्षम् । 'नित्यं रेक्णो अमर्त्यः' 'परिपय ह्यरणस्य रेक्णः' 'रेक्णः स्वस्त्वभिया वाममेति' इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिष्पद्यो च सुवर्णपर्यायेषु तथापाठात् वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव

॥ ६४९ ॥ चनो भक्तम् । ॥ वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुद् च ॥ ६५० ॥ वषो रूपम् । शेषो गुह्यम् । ॥ सु-
रीभ्यां तुद् च ॥ ६५१ ॥ स्रोतः । रेतः । ॥ पातेर्बलेजुद् च ॥ ६५२ ॥ पाजः । पाजसी । ॥ उदके थुद् च
॥ ६५३ ॥ पाथः । ॥ अङ्गे च ॥ ६५४ ॥ पाथो भक्तम् । ॥ अदेर्नुम् धौ च ॥ ६५५ ॥ अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन् नुमागमो
धादेशश्च । अन्धोऽश्मम् । ॥ स्कन्देऽश्म स्वार्ङ्गे ॥ ६५६ ॥ स्कन्दः । स्कन्दसी । ॥ आपः कर्माख्यायाम् ॥ ६५७ ॥
कर्माख्यायां ह्रस्वो नुद् च वा । अमः । अपः । बाहुलकात् । आपः । आपसी । ॥ रूपे जुद् च ॥ ६५८ ॥ अङ्गो
रूपम् । ॥ उदके नुम्भौ च ॥ ६५९ ॥ अम्भः । ॥ नहेर्दिवि भश्च ॥ ६६० ॥ नभः । ॥ इण आग अपराधे
च ॥ ६६१ ॥ आगः पापापराधयोः । ॥ अमेर्हुक्च ॥ ६६२ ॥ अंहः । ॥ रमेश्च ॥ ६६३ ॥ रंहः । ॥ देशे ह च
॥ ६६४ ॥ रमन्तेऽस्मिन् रहः । ॥ अश्चयञ्जिगुजिभृजिभ्यः कुञ्च ॥ ६६५ ॥ एभ्योऽसुन् कवर्गश्चान्तादेशः । अङ्गश्चि-
ह्वरीरयोः । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः भर्गस्तेजः । ॥ भूरञ्जिभ्यां कित् ॥ ६६६ ॥ भुवः । रजः । ॥ वसे-
र्णित् ॥ ६६७ ॥ वासो वक्षम् । ॥ चन्द्रेऽदेश्च छः ॥ ६६८ ॥ छन्दः । ॥ पचिवचिभ्यां सुद् च ॥ ६६९ ॥

तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयामिति दिक् ॥—चायतेः—चायृ पूजानिशामनयोः आस्मादन्ने वाच्येऽसु-
न्यात्तस्य नुद् च धातोर्ह्रस्वत्वं च यलोपः । 'चनो दधिष्व पचतः' 'सुते दधिष्व नश्चनः' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽयं चनशब्दः ।
एतेन चणोऽप्रमित्युदाहृत्य बाहुलकाण्वलमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसादकारादयश्च परास्ताः ॥—वृङ्—
वृङ् संभक्तौ शीङ् स्वप्ने, आभ्यां यथाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽसुन्यात्तस्य पुडागमश्च ॥—वषो रूपमिति । 'प्रन् छि-
श्रदेवौ अभिवर्षसाभूत्' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् । 'शेषः स्याद्वषणं पेलम्' इति मुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययम् । शे-
पपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः' इति वार्तिके शेष इति निर्देशात् 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम्' इति वैदिकप्रयोगाच्च ॥—सुरीभ्याम्—
सु गतौ, रीङ् ध्रुवणे, आभ्यामसुन् तस्य नुद् च स्यात् । 'स्रोतोऽम्बुवेगोन्द्रिययोः' इति विश्वः । 'रितः शुके पारदे च' इति
मेदिनी ॥—पातेः—पा रक्षणेऽस्माद्वले वाच्येऽसुन् जुडागमश्च वर्गवृत्तीयादिः । युद् चेल्यन्तस्यादिपाठस्तत्त्वलदत्तस्य प्रामा-
दिकः । 'पृथुपाजा अमल्यः' इत्यादिमन्त्रतद्वाध्यविरोधात् ॥—उदके—पातेरुदके वाच्येऽसुन्यात्तस्य थुडागमश्च । 'कवन्धमुदके
पाथः' इत्यमरः ॥—अदेः—अद भक्षणे । 'मिस्त्रा स्त्री भक्तमन्धोन्नम्' इत्यमरः । 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा' इति
भारविः ॥—स्कन्देः—स्कन्दिर् गतिशेषणयोः । अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुन्धश्चान्तादेशः ॥ आपः—आप्त् व्युत्पत्तिः ।
अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा स्यात् । 'अप्रख्यतीमभिनः' 'अपांसि यस्मिन्नधिचंददुः' ॥
—बाहुलकादिति । उपलक्षणं ह्रस्वतुष्टौ वा स्त इति व्याख्यानस्यापि संभवात् । तथा च ब्रुवते 'कतमोऽपि नपुसकमपि' इति
कोशमुदाहृत्य 'सर्वमापोमयं जगत्' इति प्रयोगो दुर्घट्युत्तौ समर्थितः ॥—रूपे—रूपे वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च
धातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् ॥—अवज इति । 'जलां जज जशि' इति पकारस्य वकारः ॥ उदके—उदके
वाच्ये आप्रोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो भश्चान्तादेशः ॥—नहेः—नह वधने अस्मादन्ने वाच्येऽसुन् भश्चान्तादेशः
स्यात् । 'नभो व्योम्नि नभो मेघे ध्रुवणे च पतङ्गे' । प्राणे सृणालमृत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्' इति विश्वः । 'नभः ख
ध्रुवणो नभाः' इत्यमरः । 'नभ तु नभरा गार्धम्' इति द्विरूपकोगादकारान्तोऽपि ॥—इणः—इणोऽसुन् स्यादपराधे
वाच्ये धानोरारागादेशश्च । विश्वोक्तिमाह—आग इति ॥—अमेः—अम गत्यादां । अस्मादसुन् हुगागमश्च धातोः स्यात् ।
अमन्ति गच्छन्त्यनेसाधस्तादित्यहो दुरितम् ॥—रमेश्च—रमेरसुन् स्यात् । हुगागमश्च धातोः । रंहो भोगः ।
अहिरहिभ्याममुना सिद्धे अधिरहिभ्याममुनि अहो रह इति माम्भूतिर मृत्रद्वयमिति गोवर्धनः । तथा च 'स्यान्मध्यो-
प्मचतुर्थैतमेहमो रंहमस्तथा' इति द्विरूपकौशः । एवं च 'दत्तार्पाः सिद्धसर्वावैदधनु पृथगः शीप्रमहोविषातम्' इति 'रहः-
सद्वः मुराणां जगदुदयकृते नित्ययुक्तस्य यस्य स्त्रीति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचः गोऽवतात्स्यन्दनो वः' इत्यत्र अहो
रह इति पकारापाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ॥—देशे—देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात् ।
'रहस्त्वच्च रते गुह्ये' इति मेदिनी ॥—अश्चि—अशु गतिपूजनयोः, अञ् व्यतिपूषणकान्तितगतिषु, युजिर् योगे, युज
समाधौ, यजी भर्जने, अङ्गः अङ्गसी अङ्गासि । अङ्ग अङ्गरी अङ्गासि । योगः योगसी योगासि ॥—भर्गस्तेज इति । 'हरः स्मर-
हरो भर्गः' इत्यत्र तु भर्गशब्दो घञन्तः पुलङ्ग इति बोध्यः । उच्च समवायेऽस्मादसुनि बाहुलकात्कुलम् । न्यङ्कादित्वाद्वा ।
'ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुसकम्' इति मेदिनी ॥—भूरञ्जि—भू सत्तायाम्, रज रागे, आभ्याममुन्कित्स्यात् ।
भुवः अन्तरिक्षम् । पञ्चान्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । 'रजः क्लीव गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि
हृदये' इति मेदिनी । घवर्धे कप्रत्यये तु आकारान्तोऽप्ययम् । 'रजोऽयं रजसा सार्धं स्त्रीपुण्यगुणधूलिषु' इत्यजयकोशः ॥
—वसेः—वस निवासेऽस्मादसुन् स्यात्स च पितृ । पित्वाद्बुद्धिः ॥—छन्देः । चदि आह्वानेन अस्मादसुन् आदेः छका-
रश्च । 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैराचारार्थमालापयोः' इति मेदिनी । अकारान्तोऽप्ययम् । 'छन्दावभिप्रायवशौ' इत्यमरद्वि-
रूपकौशौ ॥—पचि—उपचप पाके, वच परिभाषणे, आभ्यामसुन् स्यात्तस्य मुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य पत्नम् ।

पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ । वक्षो हृदयम् । ॥ वहिहाधाञ्भ्यदछन्दसि ॥६७०॥ वक्षाः अनङ्गात् । हासाङ्गन्धः ।
धासाः पर्वत इति प्राज्ञः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोरातो युगिति युक् ।
शोणा धृष्ण् नृवाहसा । श्रोता हव गृणतः स्तोमवाहाः । विश्वो विहायाः । वाजस्मरो विहायाः । देवो न यः पृथिवीं
विश्वधायाः । अधारयत् पृथिवीं विश्वधायासम् । धर्णेसि भूरिधायासमित्यादि । ॥ इण आसिः ॥ ६७१ ॥ अयाः
वह्निः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ॥ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् ॥ ६७२ ॥ उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रा-
सुनोऽपवादोऽसिः । स्वार्थः । ॥ नञि हन एह च ॥ ६७३ ॥ अनेहाः । अनेहसौ । ॥ विधाओ वेध च
॥ ६७४ ॥ विदधातीति वेधाः । ॥ नुवो धुट् च ॥ ६७५ ॥ नोधाः । ॥ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं च ॥ ६७६ ॥ असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति
शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । ॥ चन्द्रे मो डित् ॥६७७॥ चन्द्रोपपदान्माओऽसिः स्यात्स च
डित् । चन्द्रमाः । ॥ वयसि धाजः ॥६७८॥ वयोधास्तरुणः । ॥ पयसि च ॥६७९॥ पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।
॥ पुरसि च ॥६८०॥ पुरोधाः । ॥ पुरुरवाः ॥६८१॥ पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । ॥ चक्षेवर्हु-
लं शिञ्च ॥ ६८२ ॥ नृवक्षाः । ॥ उपः कित् ॥६८३॥ उपः । ॥ दमेरुनसिः ॥६८४॥ सप्ताचिर्दमुनाः ।
॥ अङ्गतेरसि रडागमश्च ॥६८५॥ अङ्गिराः । ॥ सतैरप्पूर्वादसिः ॥६८६॥ अप्सराः । प्रायेणायं भूम्नि ।
अप्सरसः । ॥ विदिभुजिभ्यां विश्वे ॥६८७॥ विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । ॥ वशेः कनसिः ॥ ६८८ ॥ संप्रसा-
रणम् । उशनाः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

पक्षः पक्षसी पक्षांसि । 'यथा शालार्थे पक्षसी' इति श्रुतिः । 'पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी' इति श्रुतिः । पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी इति
अनीकाधिकरणे शबरभाष्यम् । माधवस्तु पक्षपरिग्रह इत्यस्मादमुन् इत्याह ॥—वहि । वह प्रापणे, ओहाक् लागे,
डुधाञ् धारणादौ, एभ्योऽसुन् स्यात् । अत्र पूर्वसूत्रात्सुडमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह । वक्षाः हासाः
धासाः इति ॥—प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चैत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि लोके तु न
दृश्यन्ते न वा संभवन्ति । सूत्रेस्मिन् छन्दसीयुक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह—वस्तुत-
स्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला इत्यवधीयम् ॥—इणः । इण् गतो अस्मादसिः स्यात् ॥—मिथुने—। मुयशा
इति । 'अशेवेन्दे नुट् च' इत्यादि पूर्ववत् । मुपयाः सुखोता इत्याद्युदाहार्यम् ॥—नञि—। हन्तेर्नञ्युपप-
देऽसिः स्यात् धातोरेहादेशश्च 'कटुशानस्पुरुदंस' इत्यादिना सावनाह ॥—विधाञ्—। दुधाञ् धारणादौ
विपूर्वादस्मादसिः स्याद्विधादेशश्च सोपसर्गधातोः । 'विधाः पुनि ह्योकिशे वुपे च परमोष्ठिनि' इति मैदिनी ॥
—नुवः—। ए स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्स धुडागमश्च ॥—नोधा इति । 'गयो सुवद्वीर्याय नोधाः' इति मन्त्रे नोधा कृपिर्भव-
तीति निरुक्तम् । तत्र दधातीति तु नरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् ॥—गति—। गतो कारकं चोपपदसिः स्यात् । तप सं-
तापे, विद ज्ञाने, विट् लाभं ॥—चन्द्रे । चन्द्र रजतममृत्तं च तदिव मीपते अग्रा चन्द्रमा इति हरदत्तः । स च
डिडिति टित्वाङिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि स्थितिर्नि ॥—वयति—। दुधाञ् धारणे अस्माद्रथस्युपपदेऽसिः स्यात्स
च डित् ॥—पयोधा इति । पयःशब्द उपपदं दुधाञ् पूर्ववत् ॥—पुरसि च । पुरःशब्द उपपदं पूर्ववत् । 'पुरो-
धास्तु पुरोहितः' इत्यमरः ॥—रौतेरिति । र शब्दे । 'पुरुरवा युष्मते' राजर्षिश्च पुरुरवाः' इत्यमरः ॥—चक्षे—।
चक्षिद् व्यक्तायां वाचि अस्मादसिः स्यात्स च बहुल भित् । शिञ्चाभ्यामवधायुक्तमज्ञायां न्याय न । नृवक्षाः गक्षनः । शि-
त्वाभावपक्षे तु न्यायान्देशः । प्रख्याः प्रजापतिः ॥—उपः—। उप दाहेऽस्मादसिः स्यात्स च कित् । उपः प्रभातम् । द-
क्षापायां तु वसः किविति पाठः । वगति सूर्येण गहेति उपा देवताविशेषः । 'अपो मि' इति सूत्रे 'उपगन्धेयते' इति वा-
निकस्य समुपद्रिरित्युदाहरणं विष्ण्वद्रियर पाठः पुरस्कृतः ॥—दमेः—। दमु उपशमं । 'गप्ताचिर्दमुनाः शुकः' इत्यमरः ॥
पक्षे 'अन्येषामपि दश्यते' इति दीर्घः । 'जुष्टो दमूनाः' 'दमूतसं गृहपति वरेण्यम्' । दक्षापायां तु 'दमेरुनसिः' इति सूत्र
एव दीर्घः पठ्यते तन्मते बाहुलकाङ्गस्यो बोध्यः ॥ अङ्गिराः कृपिर्भेदः ॥—सतैः—। सृ गतो ॥—प्रायेणेति । 'त्रियां
यदुष्पप्सरसः स्यादकव्देऽप्सरा' इति शब्दार्णवः ॥ 'अप्सरस्वप्सराः प्रोक्ता मुमनाः मुमनस्तु च' इति द्विरूपकोशः । 'एकाप्सरः-
प्राथितयोर्विवादः' इति रघुः ॥—विदि—। विद ज्ञाने, भुज पालनान्यवहारयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदसिः स्यात् ॥
शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वे इत्यत्र स्मिन्नादेशो न कुतः । उदाहरणं विश्वं वेति भुजे इति विग्रहः । यत् 'तत्पुरुषे कृति-'
इति समस्या अष्टक विश्ववेदाः असिः विश्वभोजाः इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तत्र । तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः ।
'सृष्टीको भवतु विश्ववेदाः' 'पूपाभगः प्रत्यर्थ विश्वभोजाः' इत्यादिमन्त्रेषु सुषो लुक् एव दर्शनात् वृत्तौ तथैवोदाहरणञ्च ॥
—वशेः—। वश कान्तौ 'उशना' भार्गवः कविः इत्यमरः ॥ ॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

पञ्चमः पादः ।

॥ अदि भुवो डुतच् ॥६८९॥ अद्भुतम् । ॥ गुधेरूमः ॥६९०॥ गोधूमः । ॥ मसेरूरन् ॥६९१॥ मसूरः । प्रथमे पादे असेरूमसेश्चैत्यत्र व्याख्यातः । ॥ स्थः किच्च ॥६९२॥ स्थूरो मनुष्यः । ॥ पातेरतिः ॥ ६९३ ॥ पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः । ॥ वातेनिन्तु ॥६९४॥ वातिरादित्यसोमयोः । ॥ अतेश्च ॥ ६९५ ॥ अतिरुद्धेगः । ॥ तृहेः क्रो हलोपश्च ॥ ६९६ ॥ तृणम् । ॥ वुञ्जलुटितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च ॥६९७॥ व्रियन्ते लुञ्जन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः । ॥ दंसेष्टनौ न आ च ॥ ६९८ ॥ दासः सेवकश्चद्वयोः । ॥ दंशेश्च ॥ ६९९ ॥ दाशो धीवरः । ॥ उदि चेडंसिः ॥ ७०० ॥ स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चेः । ॥ नौ दीर्घश्च ॥७०१॥ नीचेः । ॥ सौ रमेः क्रो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः ॥७०२॥ रमेः सुपूर्वाद्धमे वाच्ये क्तः स्यात् । किवादानुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च । ॥ पूजो यण् गुक् ह्रस्वश्च ॥ ७०३ ॥ यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । ॥ खंसेः शिः कुट् किच्च ॥ ७०४ ॥ संसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्स्य कुडागमश्च । शिष्यम् । ॥ अतैः क्यु-रुच्च ॥ ७०५ ॥ उरणो मेपः । ॥ हिंसेरीरवीरचौ ॥ ७०८ ॥ हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः । ॥ उदि दृणातेरजलो पूर्वपदान्त्यलोपश्च ॥ ७०७ ॥ उदरम् । ॥ डित् खनेमुद्र स चोदात्तः ॥ ७०६ ॥ अच् अल् च डित्स्याद्भातोर्मुद्र स चोदात्तः । मुखम् । ॥ अमेः सन् ॥ ७०९ ॥ अंसः । ॥ मुहेः खो मूर्च ॥ ७१० ॥ मूर्खः । ॥ नहेर्हलोपश्च ॥७११॥ नखः । ॥ शीङो ह्रस्वश्च ॥७१२॥ शिखा । ॥ माङ ऊजो मय् च ॥७१३॥ मयूखः । ॥ कलिग-लिभ्यां फगस्योच्च ॥ ७१४ ॥ कुलफः शरीरावयवो रोगश्च । गलफः पादग्रन्थिः । ॥ स्पृशेः श्वण शुनौ पृ च ॥ ७१५ ॥ श्वणशुनौ प्रत्ययौ पृ इत्यादेशः । पार्श्वोऽङ्गी कक्षयोरधः । पशुरायुधम् । ॥ इमनि श्रयतेडुन् ॥ ७१६ ॥ इमन्शब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति इमशुः । ॥ अश्वाद्यश्च ॥ ७१७ ॥ अश्व नयनजलम् । ॥ जनेष्टन्

अदि भुवो-। अत् इत्यव्ययम् । आकस्मिकार्थेऽस्मिन्नुपपदे भूधातोर्दुतत्स्यात् डित्वाटिलोपः । अद्भुतमाश्चर्यम् ॥—
गुध्रेः-। गुध परिवर्धने गुध्यते परिवर्धयते पाणिभिरिति 'गोधूमो नागरः स्यादोषधीवीहिमदयोः' इति मेदिनी ॥—मसेः-। मसी परिणामे ॥—स्थः-। प्रा गतनिवृत्तावस्मादूर्न् कित्वादालोपः ॥—स्थूरो मनुष्य इति । 'स्थूरस्य रायो बृहत्तोय ईश' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारातिस्वरस्मेल्यर्थे इति व्याख्यातम् ॥—पातेः-। पा रक्षणे ॥—वातेः-। वा गतिगन्धनयोः ॥ रमसकोशस्यमाह—वातिरिति ॥—अतैः-। कृ गुता अस्मादतिः स्यात्स च निन्तु ॥—तृहेः-। तृह हिंसायाम्, क्रस्य कित्वाहुणाभावः ॥—वृञ्-। वृज वरणे, लुटं विलोउने, तनु विस्तारे, तड आघाते, चुरादिः एभ्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च धातोः । यद्यपि 'सान्निगपणेर्गी'ति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मन्थोदात्तः राः अर्थं तु विस्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः ॥—दंसेः-। दस संवने अस्माट्ठनौ स्यातां नकारस्याकारश्च । टनो नकार आबुदात्तार्थः । 'दासः शूद्रे दानपात्रे मूलधीवरयोरपि' इति विश्वः ॥—दंशेः-। दश दशनेऽस्मादपि टटनौ नकारस्य चाल स्यात् । 'कंवते दाशधीवरै' इत्यमरः ॥—उदि-। चिञ् चयने । उंसिडित्वाटिलोपः ॥—सौ-। रसु क्रीडायाम् । पूञ् पवने । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा मुक्ततथमेयोः' इति विश्वः ॥—खंसेः-। खस अधःपतने कित्व तु गुणाभावार्थम् ॥—अतैः । कृ गताव-स्यात्कुप्रत्ययः स्याद्भातोर्लृ च रपरलम् 'युवोरनाको' । 'महोरधोरणोर्णायुमपवृण्य एङ्क' इत्यमरः ॥—हिंसेः-। हिंसि हिंसायाम् ॥—उदि-। दृ विदारणे ॥—डित्खनेः-। खनु अवदारणे, अस्मादजलो स्तः । 'मुख निःसरणे वक् प्रारम्भोपा-ययोरपि । सन्धन्तरे नाटकादेः शब्दोऽपि च नपुसकम्' इति मेदिनी ॥—अमेः । अम गता, 'स्कन्धो मुञ्चिरोसोऽङ्गी' इत्यमरः । 'अंसः स्कन्ध विभागं च' इति दन्त्ये विश्वः ॥—मुहेः-। मुह वैचित्र्येऽस्मात्प्रत्ययो धातोर्मुद्रादेशश्च । मुखतीति मूर्खः । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशः' इत्यमरः ॥—नहेः-। नह वन्दने । 'नस करुहे पण्डे गन्धद्रव्ये नख नखी' इति विश्वः । 'नखी क्रीक्रीययोः शुक्रां नखरे पुनपुसकम्' इति मेदिनी ॥—शीङः-। शीद् खप्रेऽस्मात्प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याहुणाभावः । 'शिखा शाखा बहिर्चुडालाहुल्लिप्यप्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी ॥—माङः । माङ् मानं । 'मयूखस्त्वट्करज्वालासु' इत्यमरः ॥—कलिः । कल शब्दसंख्यानयोः । गल अदने, आभ्यां फक् स्यात् धातोर्कारस्योल च ॥—गुलफ इति । 'तद्वन्नी पुटिके गुल्फा' इत्यमरः । तयोः पदयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः ॥ स्पृश संस्पर्श, 'पार्श्वे कक्षधरे चक्रोपान्तपशुगणेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥—इमनि-। श्रिक् सेवयामस्मात् स्मन्नुपपदे दुन्यात् डित्वाटिलोपः । 'तद्वद्वा इमनु पुसुक्' इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्णां वृद्धौ इमन्शब्दो वर्तते इत्यर्थः ॥—अश्वाद्यः-। अश्व व्यासार्वस्मात् रन् प्रत्ययो नञ्पूर्वात् श्रयतेडुन् च । यत्तुल्यलदत्तेनोक्तम् अश्रोतेडुन् रुट् चेति तदयुक्तम्, डित्वाटिलोपे सति धातोर्भ्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपाभावो निपात्यत इति वाच्यम् । तथा सति डित्वोत्प्रेक्षणस्यानिफलत्वापत्तेरिति दिक् ॥—जने-। जनी प्रादुर्भावे अस्मादन्प्र-

लोपश्च ॥७१८॥ जटा । ॥ अच् तस्य जङ्ग च ॥ ७१९ ॥ तस्य जनेः जङ्गादेशः स्यादच् । जङ्गा । ॥ हन्तेः शरीरावयवे द्वे च ॥७२०॥ जनघनम् । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः स्त्रीबे तु जघनं पुरः । ॥ क्लिशोरन् लो लोपश्च ॥ ७२१ ॥ लकारस्य लोपः । केशः । ॥ फलेरितजादेशश्च पः ॥ ७२२ ॥ पलितम् । ॥ कृजादिभ्यः संशयां वुन् ॥७२३॥ करकः । करका । कटकः । नरकम् । नरकः । नरको नारकोऽपि चेति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः कोरकं च । ॥ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ॥ ७२४ ॥ कीचको वंशभेदः । ॥ पचिमच्योरिच्छोपधायाः ॥ ७२५ ॥ पेचकः । मेचकः । ॥ जनेररष्ट्र च ॥ ७२६ ॥ जठरम् । वचिमनिभ्यां चिच्च ॥७२७॥ वठरो मूर्खः । मठरो मुनिशौण्डयोः । बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः । ॥ ऊर्जिं दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ॥७२८॥ ऊर्जरः शूररक्षसोः । ॥ कृदराद्यश्च ॥७२९॥ कृदरः । कुसुलः । सुदरं विलसत् । सुदरः सर्पः । ॥ हन्तेः युष्माद्यन्तयोर्धत्वतत्वे ॥ ७३० ॥ घातनो मारकः । ॥ क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुन् वृद्धिश्च ॥ ७३१ ॥ क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः । क्षान्तुर्मंशकः । ॥ हर्यतेः कन्यन् हिरच् ॥७३२॥ कन्यन् प्रत्ययः । हिरण्यम् । ॥ कृजः पासः ॥७३३॥ कर्पासः । बिल्वादित्वात्कर्पासं वक्षम् । ॥ जनेस्तु रश्च ॥७३४॥ जर्तुहंस्ती योनिश्च । ॥ ऊर्णो-तेर्डः ॥७३५॥ ऊर्णा । ॥ दधातेर्यत् नुट् च ॥७३६॥ धान्यम् । ॥ जीर्यतेः किन् रश्च वः ॥७३७॥ जिब्रिः स्यात्कलपक्षिणोः । बाहुलकादलि चेति दीर्घो न । ॥ मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुडालः ॥ ७३८ ॥ मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्यस्य । ममापतालो विषये । ॥ ऋजेः कीकन् ॥७३९॥ ऋजीक इन्द्रो धूमश्च । ॥ तनोतेर्डः सन्वच्च ॥ ७४० ॥ तितडः । पुंसि स्त्रीबे । ॥ अर्भकपृथुकपाका वयसि ॥ ७४१ ॥

त्ययः स्यादातोरेन्यलोपश्च । ‘जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्रक्षेपुनर्जटी’ इति मेदिनी ॥—जङ्गेति । जनेरच् प्रत्यये सति ‘अजायतः—’ इति टाप् ॥—हन्तेः— देहावयवे वाच्ये हन्तेरन्प्रत्ययः स्यात् द्वित्व च धातोः अभ्यासकार्यम् ‘अभ्यासाच्च’ इति कुवृम् । अंमरोक्तिमाह—पश्चान्नितम्ब इति । ‘जघनं च त्रिधाः श्रोणिपुरोभागं कटावपि’ इति मेदिनी ॥—क्लिशोः— क्लिशु विबाधनेऽस्मादन्त्यात् । ‘केशः स्यात्पुंसि वरुणे कुवेरे कुण्डलेऽपि च’ इति मेदिनी ॥—फलेः— फल निष्पत्तौ । ‘पलितं जरसा शौक्क्यम्’ इत्यमरः । पलितं शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे’ इति मेदिनी ॥—कृजादिभ्यः— कृज् करणे । करकः कमण्डलुः । करका वृष्टिपापाणः । कटे वर्षावरणयोः, ‘कटको वलये सार्न’ । ‘कुन् शिल्पसंज्ञयोः’ इति कुन्यप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः, निषेधभाजस्तु कुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नृ नये । ‘स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः त्रियाम्’ इत्यमरः । ‘नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः’ इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न नरकाण्येव सन्तीति क्त्वा प्रयुञ्जते तन्निर्मूलमित्याहुः । सृ गतौ । ‘सरकोऽस्त्री शीधुपात्रे शीधुपानेक्षुशीधुनोः’ इति मेदिनी । कुर शब्दे । ‘कोरकोऽस्त्री कुड्मले स्यात्कलोलकमृणालयोः’ इति मेदिनी । ‘विचकार कोरकाणि’ इति माघः । ‘कोरकः पुमान्’ इत्यमरोक्तिस्तु नादित्येत्याहुः । अपवरकादयोपि इहैव बोध्याः ॥—चीकयतेः— चिक आमन्त्रणं, चीक च चुरादिः । अस्याद्यन्तविपर्ययः । पचिमच्योरित्त्वं चानुपदे वक्ष्यमाणं बाहुलकवललभ्यं बोध्यम् । ‘कीचको दैत्यभिद्राताहतसखनवशयोः’ इति मेदिनी । उपचप पाके । ‘उल्लेके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः’ इत्यमरः । ‘पेचको गजलङ्गमूलोपान्ते च कौशिके’ इति मेदिनी ॥ मचि सुचि कल्फने । ‘मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तथुक्ते वाच्यवत्क्लौव स्योतोऽज्जनान्वकारयोः’ इति मेदिनी ॥—जनेः— जन जनने, जनी प्रादुर्भावे वा । ‘जठरः कठिनेऽपि स्यात्’ इत्यमरः । ‘जठरो न त्रिधां कुक्षां वृद्धकटयो-त्रिषु’ इति मेदिनी ॥—वचि— वच परिभाषणं, मन ज्ञानं, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् टश्चान्तादेशः । ‘वठरः कुकुटे वण्टे शंटे च’ इति मेदिनी ॥—ऊर्जि— दृ विदारणेऽस्माद्व्युत्पदे अलच्चा प्रत्ययः स्तः ॥—कृदराद्यश्च । कृ मृ सृ एतद्व्ययपूर्वकदृणातिप्रकृतिका लजन्ता निपाल्यन्ते ॥—हन्तेः— हन हिंसागत्योः ॥—क्रमि— क्रमु पादविक्षेपे, गम्लु गतौ, क्षमूष् सद्ने, एभ्यस्तुन्यादेशां वृद्धिश्च ॥—हर्यतेः— हर्य गतिकांत्योः । ‘हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शात-कुम्भवरारयोः । अक्षयं मानभेदे स्यादकुप्यं च नपुसकम्’ इति मेदिनी ॥—कृजः— उकृज् करणे ॥—जनेः । तु इत्य-विभक्तिकम् । जनेस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् ॥—ऊर्णोतेः— ऊर्णञ् आच्छादनेऽस्मान् डः स्यात् डित्वादिछोपः टाप् । ‘ऊर्णा मेपादिलोत्रि स्यादावर्ते चान्तरा भुवोः’ । भुवोर्मध्ये य आवर्तस्तत्रेत्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण—’ इति द्वितीया ॥ दधातेः— डुधाब् धारणादां अस्माद्यत् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । ‘धान्यं ब्रीहिषु धान्याके’ इति मेदिनी ॥—जीर्यतेः— जृ वयोहानावस्मात् किन्स्यात् । ‘कृत इद्धातोः’ । रपरत्वम् । रेफस्य वकाशदेशः ॥—मव्यतेः— मव्य बन्धने ॥—अन्तस्येति । वकारस्येत्यर्थः ॥—ऋजेः— ऋजी गतौ ॥—तनोतेः— तनु विस्तारेऽस्मात् डः प्रत्ययस्तस्य सन्वद्भावात् द्वित्वमभ्यासस्येव च डित्वादिछोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद्गुणो न । तितडः चालनी । ‘सकु-मिव तितुडना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकत’ । ‘तितडः परिपवनं भवति’ इति पयशायां भाष्यम् । ‘चालनी ति-

ऋधु वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रयेः कुकन्संप्रसारणं च । पिवतेः कन् । ॥ अवद्यावमाधमावरेफाः ॥ ७४२ ॥ कुत्सिते वदेर्नजि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अवो । ॥ रिफ-
तेस्तौदादिकादेः ॥ ७४३ ॥ रेफः । ॥ लीरीडोर्हस्वः पुट् च तरो श्लेषणकुत्सनयोः ॥ ७४४ ॥ तरो प्रत्ययो
क्रमात् स्तो धातोर्हस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिङ्गं छिद्यम् । रिप् कुत्सितम् । ॥ क्लिशोरीचोपधायाः कन् लोपश्च
लो नाम् च ॥ ७४५ ॥ क्लिशोः कन् स्यात् उपधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । क्लिप्तफलं चि-
न्त्यम् । ॥ अश्रोतेराशुक्रमणि वरट् च ॥ ७४६ ॥ चकारादुपधाया ईवम् । ईश्वरः । ॥ डतेरुहर्न् ॥ ७४७ ॥
चत्वारः । ॥ प्राततेरर्न् ॥ ७४८ ॥ प्रातः । ॥ अमेस्तुट् च ॥ ७४९ ॥ अन्तर्मध्यम् । ॥ दहेगो लोपो
दश्च नः ॥ ७५० ॥ गप्रत्ययो धातोर्नन्त्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । ॥ सिचनेः संज्ञायां हनुमौ कश्च ॥ ७५१ ॥
सिचनेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् च स्यात् । सिंहः । ॥ व्याङ्गि प्रातेश्च जातौ ॥ ७५२ ॥ कप्रत्ययः स्यात् ।
व्याघ्रः । ॥ हन्तेरच् घुर च ॥ ७५३ ॥ घोरम् । ॥ क्षमेरुपधालोपश्च ॥ ७५४ ॥ चादच् । क्षमा । ॥ तरतेर्ङिः
॥ ७५५ ॥ त्रयः । ॥ त्रीन् । ॥ ग्रहेरनिः ॥ ७५६ ॥ ग्रहणिः डीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः । ॥ ग्रथेरमच् ॥ ७५७ ॥
प्रथमः । ॥ चरेश्च ॥ ७५८ ॥ चरमः । ॥ मङ्गैरलच् ॥ ७५९ ॥ मङ्गलम् ॥ इत्युणादिपु पञ्चमः पादः ॥

ततः पुमान् इत्यमरः । 'चालन् तितउन्मुक्तम्' इति कोशान्तरम् ॥ 'स्याद्वास्तु हिङ् तितउ' इति पुनर्पुनराकर्षणं त्रिका-
ण्डशेषः ॥—**अर्भकः**—। एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह—**ऋधु वृद्धावित्यादि**—**प्रथेरिति** । प्रथ प्रख्याने,
पा पाने, पिवति स्तनादिकमिति पाकः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शवकः शिशुः' इत्यमरः । 'अर्भकः कथितो
वाले मूर्खेऽपि च कुशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिषेयवत्' । 'पाकः परिणतो शिशौ । केशस्य जरमा शौ-
क्लये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी ॥—**अवद्या**—। एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्त्या वाचि, अव रक्षणदादौ,
ऋ गतौ, रिफ कथनयुद्धनिन्दार्हिषादानेपु । 'निकृष्टप्रतिकृष्टावरेफयायावमाधमा' इत्यमरः । 'कूपयुक्तिसत्तावयखेटग-
ह्याणकाः समाः' इति च । 'अधमः स्याद्वाय्व ऊनेऽपि' इति मेदिनी ॥ 'अवां तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो
रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत्' इति च मेदिनी ॥—**लीरीडोः**—। लीट् ऋपणे, रीट् अषणे ॥—**क्रमादिति** । ऋपणे
वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । लिप् विपाक्तं मुक्तं च वाच्यवत्स्याद्विलेपितं' इति विश्वः ॥—**क्लिशोः**—।
क्लिश विवाधने ॥ नामागमश्च प्रत्ययस्येति ॥—**चिन्त्यमिति** । ईवविधानसामर्थ्यादेव गुणभावसिद्धिरिति भावः ।
'कीनाशः कर्पकः क्षुद्रो पांशुभूलिपु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी ॥—**अश्रोतेः**—। अश् व्यस्तौ अस्माद्वरट् स्यात् । आशु-
कर्म वरदानादिक्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रदातरीत्यर्थः ॥—**ईश्वर इति** । त्रिषां तु टित्त्वाङ्गीप् ईश्वरी । प्रत्ययस्वरेण
मथोदात्ताः । ईशोः वनिपि 'वनो र च' इति डीप्रयोस्तु धातुस्वरेणावुदात्ता पुयोगलक्षणं डीपि अन्तोदात्ता । 'स्थेशभास-
पिसकसः' इति वरचि तदन्ताष्टापि ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो मन्मथे शम्भौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरो-
मायाम्' इति मेदिनी ॥ ईश्वरा उमायामिति छेदः । 'ईश्वरः शङ्करेऽवीशे तत्पञ्चामाश्वरीश्वरा' इति बोधालितः । 'विन्यस्त-
मङ्गलमहोपधिरिश्वरायाः' इति भारविः । दशपायां तु सूत्रान्तरमपि 'हन्ते रन् घश्च' । हन हिंसागल्योरस्मादप्रत्ययः
स्यात् घश्चान्तादेशः । हन्यते गम्यतेऽतिथिभिरिति घरः गृहम् ॥—**चते** । चते याचनेऽस्मादुरन्याद्दकार उच्चारणार्थः ।
'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्याम् ॥—**प्रादत्ते**—। अत रातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादन्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः । खरादिपा-
टादव्ययलम् ॥—**अमे**—। अम गतिशब्दसंभक्तिपु, अस्मादरन्त्यात्तस्य तुङागमश्च । अन्नः शब्दोऽपि प्रातःशब्दवत् अ-
व्ययम् ॥—**दहे**—। दह भस्मीकरणं । 'नगो महीरहे शैले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी ॥—**सिचने**—। पिच क्ष-
रणं ॥—**हकारादेश इति** । धातोर्नन्यस्येत्यर्थः । 'मिहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंही क्षुद्रवृहल्योः स्या-
द्वासके राहुमातरि' इति विश्वः ॥—**व्याङ्गि**—। प्रा गन्धोपादानेऽस्माज्जातौ वाच्यार्था कः स्यात् क्लिप्वादातो लोपः ।
'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तेरण्डकरजयोः । श्रेष्ठे नरादुत्तरस्थकण्टकायां च योषिति' इति मेदिनी ॥—**हन्ते**—।
हन्तेरच् स्याद्वातोधुरादेशश्च । 'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः ॥—**क्षमे**—। क्षमृप् सहने । 'क्षमावनिर्मेदिनी मर्हो' इत्यमरः ॥
—**तरते**—। तृ प्लवनतरणयोरस्मात् टिः स्यात् । टित्त्वाङ्गिलोपः ॥—**ग्रहे**—। ग्रह उपादाने ॥—**डीपिति** । 'रुदि-
कारात्' इत्यनेन 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका' इत्यमरः ॥—**प्रथे**—। प्रथ प्रख्याने । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च
वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'प्रथमचरम' इति वैकल्पिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः । प्रथमे प्रथमाः ॥—**चरेश्च**—।
चर गतिभक्षणयोरस्मादमचस्यात् । चरमे चरमाः । योगविज्ञागुधिन्यप्रयोजनः । प्रविचरिभ्यामित्येव सुवचम् ॥—
मङ्गे—। उख उखीलादिदण्डके गत्यर्थको मणिः पठ्यते । 'कल्याणं मङ्गल शुभम्' । मङ्गलो ग्रहभेदः । मङ्गला सितदूर्वा-
यामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुसकं तु काल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च' इति मेदिनी । भावे व्यञ्जि माङ्गल्यम् । 'तत्र साधुः'
इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणश्चार्थविवेकमसूरकः । त्रिषां शम्भ्यामधःपुण्यां मिसि शुक्लवसाय च । रोचनायामयो दक्षि
कीर्णं शिवकरे त्रिपु' इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिपु पञ्चमः पादः ॥

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं तत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां, सोऽयुपन्यासोऽनेकप्रघट्टकतया कृतः किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव काश्चित्प्रमादान्दर्शयामः । ‘भजो ण्विः’ इति ण्विप्रकरणे ‘छन्दसि सहः’ ‘बह्वक्ष’ इत्युपन्यस्य ‘परी व्रजेः पः पदान्ते’ इति ण्विस्तेनेव पः परिब्राडित्ययं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्याख्यायां तयोत्रेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । ‘किव्वन्वि-’ इति किव्वदीर्घो हि प्रक्रम्य ‘परी व्रजेः-’ इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरेकवाक्यत्वात् । यदपि धनर्त्तिचक्षिद्वचपितपिजनिजेरुस इस् इति पठितं तदप्यनाकरम् । तथा हि जनेरुसिः । अर्त्तिपृथ्वियजिनितनिधनितपिभ्यो नित् । ण्विञ्च । चक्षेः शिञ्चति सर्वसंमतः पाठः । ‘तपूषि तस्मै वपुष्टरम्’ इत्यादिमन्त्रेषु आयुदात्ततयानुकूलश्च ॥ वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः ॥ तृतीयपादेऽपि स्तनिदृषिपूषिगदिहृदिभ्यो णेरिबुजिति प्राचा पठितं तत्र दृषिहृदौ केपामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ दृषयिबुः हृदयिबुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहृपिपुषिमुदिगदिमदिभ्य इति हि पञ्चपादीपाठः । ‘थुषिगन्धिर्माण्डजनिगमिभ्यः’ इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् । यदपि ‘धुदक्षिस्ठहिगृहिगृजृभ्य आप्यः’ इति पठित्वा दराण्य जराण्य इति प्राचोक्तं तदपि न । दृजृग्रहणस्याकरानारूढत्वात् । इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि कृगृस्तृभ्यः किन् । कीर्षिः गीर्षिः स्तीर्विरिति प्राचोक्तं तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, स्तृज आच्छादने, इति प्राचो ग्रन्थ विवृण्वतामुक्तिरपि मूलागुञ्जवाशुद्धा । ‘जृस्तृजागृभ्यः किन्’ इति हि पाठ उणादिवृत्तिकृतां माधवादीनां च संमतः । जीर्विः पशुः । शीर्विर्हिंसः । स्तीर्विर्बर्धुरिति तद्वन्थेपूपपादितम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वं एव ‘ऋत इद्धानोः’ इतीलं लभ्यते न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि तस्माद्यथाकरमेव हि ग्रहीतुमुचितमिति दिक् ॥ यदपि प्राचोक्तं ‘ग्लज्याहालरिभ्यो निः’ इति तदप्यनाकरम् । आकरे हि ‘वीज्याज्वरिभ्यो निः’ इति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं ‘वहि श्रीः’ इति सूत्रे ‘ग्लहालरिभ्यो नित्’ इति सूत्रितत्वात् । ‘तूणां रथः सदानवः’ इत्यादावायुदात्तदर्शनाच्च ॥ नच स्त्रियां क्तिनित्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिसूत्रस्थमिति वाच्यम् । एवमपि त्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् ॥ न ह्यसौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् ॥ वम संस्थाने स्थायतेर्दृङ् इत्यपि प्राचोदाहरणमनाकरम् । स्थायतेर्दृङित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात् । ‘संस्थाने स्थायतेर्दृङ् स्त्री मृतेः संप्रसवे पुमान्’ इति भाष्ये श्लोकपाठो न तु सूत्रपाठस्य तथालं इत्येते, एवं तद्वन्थव्याख्या-तूणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनीनिति व्याचक्षार्णरुक्तम् ‘अनेरुद्योपध्यायाः’ इति, न ह्येवविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यां वास्ति, अत इत्यनुवर्तमाने ‘मनेरुधः’ इत्येव सूत्रितत्वादिति दिक् ॥ इति चतुर्थेपादे प्राचः प्रमादाः ॥

॥ इत्युणादयः समाप्ताः ॥

अथ उत्तरकृदन्तम् ।

॥ उणादयो बहुलम् ॥ ३१३१ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिद्विहिता अप्यूष्माः । संज्ञासु धा-
तुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु । ॥ भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ ३१३२ ॥ भवि-
ष्यति गम्यादयः । ३१३३ ॥ दाशगोघ्नौ संप्रदाने । ३१४७३१ एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दशान्ति
तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽन्तिथिः । ॥ भीमादयोऽपादाने । ३१४७४१ भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः ।
प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः । ॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः । ३१४७५१ संप्रदानपरामर्शांश्च ताभ्यामिति । ततोऽसौ
भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति कर्म । चरितं तदिति कर्म । ॥ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियाथीयाम् । ३१३१२७
क्रियाथीयां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतो स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको
याति । अत्र वासरूपेण वृजादयो न । पुनर्णुलुकेः । ॥ समानकर्तृकेषु तमुन् । ३१३१५८१ अक्रियाथीयपदार्थ-
मेतत् । इच्छार्थेऽप्येककर्तृकेषुपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा । ॥ शकधृपज्ञा-

उणादयो बहुलम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं 'पुनः संज्ञायाम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह—एते
इति । अत्र हि सूत्रं 'धातोः' 'प्रत्ययः' 'कृदन्ति' इति चानुवर्तते, तेन 'कृवापाजिमि-' इत्यादिना विहितानामग्रध्यायी-
बहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञा कृतसंज्ञा च सिध्यति । तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे धातोः परत्र 'कर्तरि कृत्' इति
कर्त्रर्थे भवन्ति । उणादिप्रत्ययान्तस्य 'कृत्तद्धित-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वायुष्पात्तरित्यादिमवर्गमपीष्ट सिध्यति । अपरि-
पूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थे बहुलग्रहणम् । तस्य फलमाह—केचिद्विहिता अपीति । ह्येहलज्ज्वहितः स तु शङ्गेरपि
भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्शनात् । किंच फिडाफिडप्रत्यया कृत्रापि न विहितं अतस्त्वेते कफिड कफुडः इति तयोः क्तिवं
च कल्यते । तथा पण्ड इत्यत्र सलामावधेयत्वादि ॥—संज्ञास्विति । अनादिसंज्ञास्येव ननु सर्वास्त्रिधाहः । 'ह्येहलज्ज्व' इति
प्रत्यय दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरुच्यते । तेन शङ्कुलेति सिद्धम् । ऋ गतावित्यादिभ्यः फिडाफिडादिप्रत्यया गृह्यन्ते ॥—कार्या-
द्विद्यादिति । कफिड इत्यादौ गुणप्रतिपेधादिकार्यानुगोधादनुबन्ध ककारादिकं वित्यात् । अनुबन्धमित्यत्र 'उपसर्गस्य
घञि-' इति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्र शासितव्यमित्यर्थः ॥—भूतेऽपि दृश्यन्ते । नन्वेव वर्तमानग्रहणं च 'उणादयो
बहुलम्' इत्यत्र नानुवर्त्यताम् । एतच्चोनरसूत्रं च त्यज्यताम् । अवशिष्टेण कालत्रयेऽपि प्रत्ययलाभादिति चंद्राहः । बाहुल्येन
वर्तमाने भवन्ति भूतभविष्यतोस्तु कचिद्वैयति विवेकप्रदर्शनार्थमिति ॥—भविष्यति गम्यादयः । गमिष्यतीति गमी
ग्रामम् । आगमिष्यतीति आगामी । गमेरिति 'आडि णित्' इत्यादपूर्वस्य तु णित्त्वावुपाधाद्विद्विः ॥—भीमो भीष्म इति ।
'भियो हेतुभये पुक्' इति सप्रत्ययसंनियोगेन वैकल्पिकः पुक् । प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने ल्युट् । प्ररक्षत्य-
स्मादिति प्ररक्षः पचायच । मुख्यत्वादिति मूर्खः । मुह्येः सो मूर्ख । खलत्यस्मादिति खलतिर्निष्केशशिरा इति प्रागु-
क्तम् ॥—ताभ्यामितीति । ताभ्यामित्यनुक्तं तु संग्रहितापादानस्यैव परामर्शादपादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ॥
—ततोऽसाविति । तनोतः कर्तरि क्तः । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः असां ततो भवति वित्तुनो
भवतीत्यर्थे तनोतेस्तुन् ॥—वृत्तमिति । गमनादिना निष्पन्न यत्तद्वर्गम् । वृत्तेः कर्मणि मनिन् । 'अयनं कर्म-
मार्ग-' इत्यमरः ॥—तमुन्ण्वुलौ-। क्रिया अर्थः प्रयोजन यस्याः सा क्रियाथी तस्याम् ॥ अवेदं बोध्यम् ।
तुमुन्ण्वुलोः कृत्वाविशेषेऽपि अव्ययकृतो भाव इति वचनाद्भावे तुमुन् । ण्वुल तु कर्तरि क्रियायामिति निर्देशात्तद्वाचकस्य
यातीत्यादौ 'तत्रोपपद समसीत्यम्' इत्युपपदत्वमिति ॥—कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मक भविष्यद्दर्शनं तत्प्रयोजकं यान-
मित्यर्थः ॥—कृष्णं दर्शक इति । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकृतं दर्शनप्रयोजनकं च यानमित्यर्थः । क्रियायां किम् ।
मिक्षिष्ये इत्यस्य जटाः । इह मिक्षार्था जटाः ताव द्रव्यं न तु क्रिया, मिक्षितु जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्युपाहारोऽपि
समर्थनीयः ॥ क्रियाथीयां किम् । धावन्तस्ते पतिष्यन्ति दण्डः । अस्यैव धावत इति क्रिया न त्वसां दण्डपतनार्था । धाव-
न तु दण्डपतनं हेतुर्भवति न तद्दर्शयामिति दिक् ॥—समानकर्तृकेषु ॥—अक्रियार्थेति । भोक्तुमिच्छतीत्येव भोजन-
विषयिणीच्छति प्रतीयते न तु भोजनार्थेच्छति । अतः पूर्वोणात्राप्राप्तिरिति भावः । सूत्रस्य समानशब्द एकतावचन इत्याह
—एककर्तृकेष्विति । एकैति किम् । पुत्रस्य पठनमिच्छतीति । पुत्रस्येति कर्तरि षष्ठी । पुत्रकर्तृक पठनमित्यर्थः । इह सूत्रं
समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पठनमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् । देवदत्तं भुजानमिच्छतीति काशिका । अत्र काशि-
कायासुक्तम् । इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानात्रेति । अत्र निष्कर्षमद्भुः । उक्तविषये इच्छन्कर्तृमिति प्रयोगाभावेऽपि इच्छन्
कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु 'तुमुन्ण्वुलौ-' इति सूत्रेण स्यादिति । तन्निष्पन्नम् । करोतीत्यर्थे तुमुनः प्राप्तेरेवाभावान् । तस्य भा-
वार्थकत्वात् । इह च लटा कर्तृप्रतीतेः । किञ्चच्छन्कर्तृमिति प्रयोगो नेष्यते इति रक्त वचः, कर्तुमिच्छन्ति प्रयोगस्य
सकलसंमतत्वात् । पदानुपूर्व्याधादर पात्र पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्नत्वात् । विमरस्त्वित् मनोरमादावनुसन्धेयः ॥
—वष्टीति । वश कान्ता कान्तिरिच्छति वशयानुरपीच्छार्थकः ॥—शकधृप-। अशमयार्थक्रियाथीयपदार्थ आरम्भः ।

ग्लाघटरभलभक्रमसहाहस्यर्थेषु तुमुन् । ३।४।६५। एपूपपदेषु धातोस्तुमुन् स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृणोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । ॥ पर्यासिच-
चनेष्वलमर्थेषु । ३।४।६६। पर्यासिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन् स्यात् । पर्यासो भोक्तुं प्रवीणः
कुशलः पटुरित्यादि । पर्यासिचचनेषु किम् । अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम् । पर्यासं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु
भोक्तुः सामर्थ्यम् । ॥ कालसमयवेलासु तुमुन् । ३।४।१६७। पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु
तुमुन् स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । ग्रैपादिग्रहणमिहानुवर्तते । तेनेह न । भूतानि कालः पचतीति
वार्ता । ॥ भाववचनाश्च । ३।३।११। भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः ।
यागाय याति । ॥ अण् कर्मणि च । ३।३।१२। कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाण् स्यात् । ण्वुलोऽपवादः ।
काण्डलावो व्रजति । परत्वादयं कादीन् बाधते । कम्बलदायो व्रजति । ॥ पदरुजविशस्पृशो घञ् । ३।३।१६।
भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ॥ सृ स्थिरे
। ३।३।१७। सृ इति लुप्तविभक्तिकम् । सतैः स्थिरे कर्तरि घञ् स्यात् । सरति कालान्तरमिति सारः ॥ ॥ व्याधि-
मस्यबलेषु चेति वाच्यम् ॥ अतीसारो व्याधिः । अन्तर्भावितव्यथोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः ।
विसारो मत्स्यः । सारो बले स्थिरांशे च । ॥ भावे । ३।३।१८। सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् स्यात् । पाकः ।
पाकौ । ॥ स्फुरतिस्फुल्लत्योर्घञि । ६।१।४७। अनयोरेच आत्वं स्याद्वञि । स्फारः । स्फालः । उपसर्गस्य घञीति
दीर्घः । परीहारः । ॥ इकः काशे । ६।३।१२६। काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः । नीकाशः । अनुकाशः । इकः
किम् । प्रकाशः । नोदात्तोपदेशेति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनी-
यम् । ॥ स्यदो जवे । ६।४।२८। स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्यन्दः । ॥ अवो-
दैर्घोऽप्यप्रथमहिमश्चथाः । ६।४।२९। अवोदः अवह्वेदनम् । एध इन्धनम् । ओघ उन्दनम् । अन्धेर्नलोपो वृद्धभावश्च ।
॥ अर्कतरि च कारके संज्ञायाम् । ३।३।१९। कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् । ॥ घञि च भावकरणयोः
। ६।४।२७। रजेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः । प्रास्यते इति प्राप्तः । संज्ञायामिति प्रायि-
कम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं भावे अर्कतरि कारक इति कृत्यल्युटो बहुलमिति यावत् द्वयमप्यनुव-

भोक्तुं शक्नोति शृणोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थे विषयतया संबध्यते नैपुण्यं च गम्यते । ग्लायति भोक्तुमित्यर्थं भोजनवि-
षयिण्यशक्तिर्गम्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तुमर्हतीति योग्यता । आरभते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उन्सहते इति भुजरा-
यावस्था । लभते इत्यत्र प्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम् ॥—पर्यासो भोक्तुमिति । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः ॥
—उपलक्षणार्थमिति । तस्य फलमाह—अनेहा इति । ‘कालो दिशोऽयनेहापि’ इत्यमरः ॥—तेनेह नेति । अनु-
वादे न भवतीत्यर्थः ॥—यागायेति । यष्टमित्यर्थः । ‘तुमर्थाच्च भाववचनात्’ इति चतुर्थी ॥—ण्वुलोऽपवाद इति ।
अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितत्वानुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥—पदरुज—॥—पद्यतेऽसाविति । करणस्य
कर्तृविवक्षात्र बोध्या । पद्यते गच्छति येनेति फलतोऽर्थः ॥—सृस्थिरे । सतैरिति भ्वादिर्नुहोत्यादिश्च ग्रहणं स्थिर-
ग्रहणं प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह—स्थिरे कर्तरीति । अर्धर्चादपु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् ॥
—व्याधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं वचनं तेन विसारो मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः संगच्छते ॥—अतीसार
इति । ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः ॥—सारो बले इति । पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापन्नो धात्वर्थ इति भावः ॥
—आचमेति । ‘नोदात्त-’ इति सूत्रे अनाचमेरित्युक्तत्वादिति भावः । तत्रैव सूत्रेऽनाचमिकमिवमीनामिति वार्तिककृ-
द्भिनिषेधो नेत्याहुः ॥—कामो वाम इति ॥—अपाणिनीयमिति । श्रमेरुदानोपदेशत्वात् घञि वृद्धेर्द्वन्द्वभावात् । यदि तु
‘धुर्यान्विश्रामय’ इत्यादिवर्णेष्वि वृद्धिमाधित्य णिजन्तादेरन्व क्रियते तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्पि वृद्धिनिषेधः शङ्क्यः ।
‘नोदात्त-’ इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निषेधाभावात् । न चैवमपि मितां हस्यः स्यादिति शङ्क्यम् । वेलानुवर्त्य व्यवस्थि-
तविभाषाप्रयोगेन हस्याभावसिद्धेः । परन्तु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यत इति भावः । वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धानतोः
प्राकृतेऽर्थे णिजति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च ‘रोमी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशायी । यज्ञोवति
तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः’ इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम् ॥—अवोदै—॥—अवोद इति । उन्दौ
ऋदनेऽवपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते ॥—एध इति । इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । ‘न धातुलोप-’ इति निषेधा-
दप्राप्ते गुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् ॥—ओघ इति । उन्देर्नाणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते ॥—
—अन्धेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् ॥—प्रायिकमिति । सर्वात्मना संज्ञाग्रहणलान्ने कृतः

तैते । ॥ परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । ॥ ३१३२० ॥ घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । द्वौ शूर्पनि-
ष्पावौ । द्वौ कारौ ॥ ॥ दारजारौ कर्तरि णितुक्च ॥ दारयन्तीति दाराः । जारयन्तीति जाराः । ॥ इडश्च । ॥ ३१३२१ ॥ घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्य अस्मादधीयते । उपाध्यायः । ॥ अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्तःश्च
वा डीप् ॥ उपाध्याया । उपाध्यायी ॥ ॥ शू वायुवर्णनिवृत्तेषु ॥ शू इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे
घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह भावार्थः । निद्रियते आद्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणम् । बाहुलकाकरणे क्तः । गौ-
रिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । ॥ उपसर्गे रवः । ॥ ३१३२२ ॥ घञ् । संरावः । उपसर्गे
किम् । रवः । ॥ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । ॥ ३१३२६ ॥ अस्मात् स्तनेः सस्य मूर्धन्यः । अभिनिष्ठानो
वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः । ॥ समि युद्धुवः । ॥ ३१३२३ ॥ संयूयते मिश्रीक्रियते गुडा-
दिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः । संदावः । संदावः । ॥ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । ॥ ३१३२४ ॥ श्रायः ।
नायः । भावः । अनुपसर्गे किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं प्रभावो राज्ञ इति प्रकृष्टो भाव इति प्रादिस-
मासः । कथं राज्ञो नय इति । बाहुलकात् । ॥ वौ क्षुश्रुवः । ॥ ३१३२५ ॥ विश्रावः । विश्रावः । वौ किम् । क्षवः ।
श्रवः । ॥ अवोदोनियः । ॥ ३१३२६ ॥ अवनायः अधो नयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति । बा-
हुलकात् । ॥ प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः । ॥ ३१३२७ ॥ प्रदावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । प्रे इति किम् । द्रवः । स्त्रवः । स्रवः ।
॥ निरभ्योः पूर्वोः । ॥ ३१३२८ ॥ निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम् ।
पवः । लवः । ॥ उच्योऽप्रः । ॥ ३१३२९ ॥ उद्गारः । निगारः । उन्योः किम् । गरः । ॥ कृ धान्ये । ॥ ३१३३० ॥
कृ इत्यस्माद्वान्यविषयादुच्योर्घञ् स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य । विक्षेप इत्यर्थः । धान्ये किम् । भिक्षोत्करः ।
पुष्पनिकरः । ॥ यज्ञे समि स्तुवः । ॥ ३१३३१ ॥ समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन् देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । यज्ञे
किम् । संस्तावः परिचयः । ॥ प्रे खोऽयज्ञे । ॥ ३१३३२ ॥ अयज्ञे इति छेदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अय-

कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् ॥—परिमाणाख्यायाम्—।
सर्वेभ्यो धातुभ्यः । परिमाणं परिच्छित्तिः । आख्यायनाख्या उक्तिः । परिच्छित्तैरुक्तौ सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छि-
त्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते । आख्याग्रहणं रूढिनिरासार्थं, तेन परिमाणग्रहणं संख्या च गृह्यते । सर्वेभ्यः किम् ।
अन्यथा पुरस्तादपवादस्यायेनाचमेव घञ् बाधेत न लप् ॥—तण्डुलनिचाय इति । निचीयते राशीक्रियते इति
निचायः । अत्र राश्येकत्वे च समुदायिनां परिच्छित्तिरार्थाद्भ्रम्यते । ‘एरव्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । निष्पूयते शोष्यते तुषाप-
नयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः । ‘कृदोरप्’ इत्यपि प्राप्ते घञ् । शूर्पेणिति करणे तृतीयान्तस्य ‘कर्तृकरणं कृता बहुलम्’
इति समासः । अत्र शूर्पमन्त्र्याया तण्डुलादिषु परिच्छित्तिः । शूर्पद्वित्व तु आर्थिकं न तु शाब्दं, निष्पावगतद्वित्वं तु शाब्दम् ।
यद्यप्यत्र ‘निरभ्योः पूर्वोः’ इति घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणकलादनेनापि भवितुमर्हतीति भावः । संप्रत्यस्य मुख्यो-
दाहरणमाह—द्वौ काराविति । कृ विक्षेपे । कर्मणि घञ् । शूर्पादिना विक्षिप्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय
एवापवादो नत्वर्थाश्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवावगमात् । तेनार्थं प्रकृत्याश्रयो घञ् क्तिनोऽपवादो न भवति ।
एका तिलोच्छ्रितः । उपप्लवैकाच्छ्रित्यतेः कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्ध्वीकृतो राशीकृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचयितुमुक्तम् ।
अजपोरपवाद इति । तयोर्पि प्रकृत्याश्रयत्वादपवाद्यापवादयोः समानविपर्ययाचित्यात् । स्त्रियां क्तिन् त्वर्थाश्रय इति दिक् ॥—
दारजारविति । अकर्तरि कारक इत्यधिकारात् ‘कृदोरप्’ इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् ॥—
णितुक् चेति । चात् घञ् । लोपं हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याणिलोपस्य स्थानिन्द्रावेन व्यवधानात् । न च णिज्जिमेतैव
वृद्धिरस्त्विति वाच्यम् । जारशब्दे ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वापत्तः । ‘जनीजृप्’ इति जृधातोर्णां मिच्चात् । लुकि सति तस्य
परनिमित्तत्वाभावेन ‘क्लिनुपधा—’ इति कौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्थानिवत्त्वाभावाज्जार इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन
दीर्यते यैस्ते दाराः जीर्यतेऽनेनेति जाराः इत्यण्यन्ताभ्यामेव करणे घञस्तु किमनेन वचनेनेति केषांचिदुक्तिः परास्ता ।
‘कृदोरप्’ इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । व्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधेरनद्वौकारादपवादोऽयच्च करणाधिक-
रणयोरिति ल्युटा बाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् ॥—उपेत्येति । गुरुसमीपमेत्यर्थः ॥—अपादान इति । पुरस्तादपवाद-
न्यायेन इडधेत्यस्याच्च एवापवादलात्त्रियां तु क्तिन् स्यादिति तद्वाधनायायमारम्भः । घञनुक्रमणमजपोर्विषय इति वचना-
त्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियाग्रहणम् ॥—उपाध्यायेति । यास्वयुमन्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु डीपे-
वाऽनुगागमश्च पाक्षिक इत्युक्तम् ॥—करणे क्त इति । वृञ् वरणं इत्यस्मादित्यर्थः ॥—नीशार इति । ‘उपसर्गस्य
घञि—’ इति दीर्घः । ननु ‘प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शारानाम्’ इति कथं प्रयोगः । वायुवर्णेत्यर्थपरिगणनादिति चेत् । अत्राहुः । अत
एव वार्तिकप्रयोगादक्षेप्यपि शृणोतर्धञ् ॥—रव इति । ‘कृदोरप्’ इत्यपि ॥—राज्ञो नय इति । णाञ् प्रापणे इत्यस्मा-
दचो यत् ॥—यज्ञे समि—। अधिकरणे ल्युटोऽपवादोय घञ् ॥—छन्दो—। शब्दविषयत्वात्पूर्वेषामप्राप्ते वचनम् । केचित्तु

जे किम् । बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः । ॥ प्रथने वावशब्दे । ३।३।३३। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञ् स्यादशब्दविषये प्रथने । पठस्य विस्तारः । प्रथने किम् । तृणविस्तरः । अशब्दे किम् । ग्रन्थविस्तरः । ॥ छन्दोनाम्नि च । ३।३।३४। छ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्णन्तेऽस्मिन्नाक्षराणीत्यधिकरणे घञ् । ततः कर्मधारयः । ॥ छन्दो-नाम्नि च । ८।३।९४। विपूर्वात् स्तृणातेर्घञन्तस्य सस्य पत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम् । ॥ उदि ग्रहः । ३।३।३५। उद्गाहः । ॥ समि मुष्टौ । ३।३।६६। मलस्य संग्राहः । मुष्टौ किम् । द्रव्यस्य संग्रहः । ॥ परिन्योर्नी-णोर्धूताभ्रेषयोः । ३।३।३७। परिपूर्वाभ्यन्तेर्निपूर्वादिणश्च घञ् स्यात् क्रमेण घृतेऽभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान् हस्ति । समन्ताभ्यन्तेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । घृताभ्रेषयोः किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः । ॥ परावनुपाल्य इणः । ३।३।३८। क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपाल्यः । तव पर्यायः । अनुपाल्ये किम् । कालस्य पर्यायः । अतिपात इत्यर्थः । ॥ व्युपयोः शेतेः पर्याये । ३।३।४९। तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम् । विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् । ॥ हस्तादाने चेरस्तेये । ३।३।४०। हस्तादान इत्य-नेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । हस्तादाने किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्टया प्रचयं करोति । अस्तेये किम् । पुष्पप्रचयश्चौघेण । ॥ निवासचित्तिशरीरोपसमाधानेष्वदेशश्च कः । ३।३।४१। एषु चिनोते-र्घञ् आदेशश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चित्तौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नास्थ्यादिकमिति कायः । समूहे गोमयनि-कायः । एषु किम् । चयः । चः क इति वक्तव्ये आदेरित्युक्त्यैङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनः पुनराशीकरणमित्यर्थः । ॥ सङ्गे चानौत्तराधये । ३।३।४२। चेर्घञ् आदेशश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः सङ्गः । अनौत्तराधये किम् । सूकरनिचयः । सङ्गं किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । ॥ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् । ३।३।४३। स्त्रीलिङ्गे भावे णच् । णचः स्त्रियाम् । ॥ न कर्मव्यतिहारे । ७।३।६। अत्र ऐच् न स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी । ॥ अभिविधौ भाव इनुण् । ३।३।४४। अणिनुणः । इनण्यनपत्ये । साराविणं वर्तते । ॥ आक्रोशोऽवन्योर्ग्रहः । ३।३।४५। अव नि एतयोर्ग्रहेर्घञ् स्यात् शापे । अवग्राहन्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः ।

प्रस्तारं पङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनात्र वाविति नानुवर्तयन्ति ॥—उदि ग्रहः । भावादौ घञ् स्यात् । ‘ग्रहवृह-’ इति प्राप्तस्यापोऽपवादः ॥—परिन्योः—। अक्षादिभिः क्रीडनं घृतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः ॥—परावनु—। अत्र व्याचक्षुः । द्विः परिग्रहणमिह व्यर्थं सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि । परं नियो घृते, इणोऽनुपाल्ये, नावभ्रेषे । इह इण इत्यनुव-र्तनादिणोऽनुपाल्य इत्यत्र तु परावित्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिद्ध्यतीति भावः । ननु पूर्वतुत्रेऽनुपाल्यः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्या-तः । तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धं पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेदत्राहुः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि ‘अभिविधौ भाव इनुण्’ इति इनुण् बाधित्वाऽयमेव घञ् भवतीति ॥—आकायमिति । आचीयन्तेऽस्मिन्नि-ष्टका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अस्मिन्स्थलविशेषे चिन्वीत चयनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः ॥—सङ्गे चानौत्तरा-धये । उत्तरे चाधरे चोत्तराधारास्तेषां भाव औत्तराधये ॥—सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदैतत्प्रत्युदाहरणम् । यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथगेवावतिष्ठन्ते तदा भवत्येव घञिहापि ॥—कर्मव्यतिहारे णच्—। कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्धानोरित्यर्थः ॥—भावे णजिति । कर्तृ-वर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकारविरोधात् ॥—णचः स्त्रि—। अनेन णजिति चकारोऽत्र विशेषणार्थं इति ध्वनितम् । स्त्रियां किम् । व्यतिपाको वर्तते ॥—ऐच् नेति । ‘न य्वाभ्याम्—’ इति प्राप्तस्य निषेधेनादिवृद्धिरेव । णचस्तद्धितत्वाभावेऽप्यचस्तद्धितत्वादिति भावः । कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गधातोर्णञन्तत्वात्ततोऽञि तत्प्रयुक्तादिवृद्धिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदाहरति—व्यावक्रोशीति । कुश आह्वानं, हसे हसने । स्यादेतत् । स्त्रियां क्तिन्निति प्रकरण एवाय णञ्विधेयः । एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति व्याघवमिति चेन्मयम् । स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधि-निषेधापत्तेः । इष्यते तु व्यावकुष्ठिरिति स्त्रियां क्तिन्नपि अपवादविषये क्वचिदप्यते । व्यावचोरी । इह ‘प्यासग्रन्थ-’ इति युच्यते । व्यातुक्षी । अत्र ‘गुरोश्च हलः’ इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः । क्वचिदकार एवेत्यते न तु णच् । व्यतीक्षा, व्य-तीहा । सैषा व्यवस्था न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या ॥—अभिविधौ—। अभिविधौ किम् । संरावः । वास-रूपेण घञ् क्त्वा न भवति पुनर्भावग्रहणात् । णच्, कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम् । पूर्वसूत्र इव शक्तिम्भावावादेव कारकेनुणाऽप्रवृत्तेः । त्युटा तु समावेश इष्यते । तच्च बाहुलकाद्भव्यत इत्याकरः ॥—अणिनुणः । अत एवेनुणो णानुबन्धो विशेषणार्थं इति ध्वनितम् ॥—साराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संशब्दोऽभिवि-धिशोक्तः । पूर्ववत्सगतिरकादण । अणस्मद्भिन्नत्वादिवृद्धिः । ‘इनण्यनपत्ये’ इत्यनपत्याणि इनः प्रकृतिभावात् ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपेन न निवृत्तिः । स्वभावतश्चदमणिनुणन्तं नपुंसकम् ॥—आक्रोशे—। ‘ग्रहवृह-’ इत्यपि प्राप्तस्यमारम्भः ॥

निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । आक्रोशे किम् । अवग्रहः पदस्य । निग्रहश्चोरस्य । ॥ प्रे लिप्सायाम् । ३।३।४६। पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । ॥ परौ यज्ञे । ३।३।४७। उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् । ॥ नौ वृ धान्ये । ३।३।४८। वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । धान्ये किम् । निवरा कन्या । किन्विषयेऽपि बा-
हुलकादप । प्रवरा सेतवत् । ॥ उदि श्रयतियौतिपुद्गवः । ३।३।४९। उच्छ्रायः । उद्यावः । उष्पावः । उद्गावः । कथं
पतनान्ताः समुच्छ्रया इति । बाहुलकात् । ॥ विभापाडि रुष्वोः । ३।३।५०। आरावः । आरवः । आह्रावः ।
आह्रवः । ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । ३।३।५१। विभापेति वर्तते । अवग्रहः । अवग्रहः । वर्षप्रतिबन्धे किम् ।
अवग्रहः पदस्य । ॥ प्रे वणिजाम् । ३।३।५२। प्रे ग्रहेर्धञ् वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः तुलासूत्रमिति यावत् ।
तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण । ॥ रश्मौ च । ३।३।५३। प्रग्रहः । प्रग्राहः । ॥ वृणोतेराच्छादने । ३।३।
५४। विभापा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः । ॥ परौ भुवोऽवज्ञाने । ३।३।५५। परिभावः । परिभवः । अवज्ञाने
किम् । सवतो भवनं परिभवः । ॥ एरच् । ३।३।५६। चयः । जयः ॥ ० भयादीनामुपसंख्यानां नपुंसके
कादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ भयम् । वर्षम् । ॥ ऋदोरप् । ३।३।५७। ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप । करः । गरः । शरः ।
यवः । लवः । स्रवः । पवः । ॥ वृक्षासनयोर्विष्टरः । ८।३।९३। अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः पत्वं निपात्यते । विष्टरो
वृक्ष आसनं च । वृक्षे किम् । वाक्यस्य विस्तरः । ॥ ग्रहवृष्टनिश्चिगमश्च । ३।३।५८। अप स्यात् । घञचोरपवा-
दः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ॥ ० वशिरण्योरुपसंख्यानम् ॥ वशः । रणः ॥ ० घञर्थे कविष्म-
नम् ॥ प्रस्थः । विष्मः ॥ ० द्वित्वप्रकरणे के कृञादीनामिति वक्तव्यम् ॥ चक्रम् । चिह्नदम् । चक्रसः ।
॥ उपसर्गेऽदः । ३।३।५९। अप स्यात् । ॥ घञपोश्च । २।४।३८। अदेर्धस्तु स्यात् घञि अपि च । प्रघसः ।
विघसः । उपसर्गे किम् । घासः । ॥ नौ ण च । ३।३।६०। नौ उपपदे अदेर्धे स्यादप च । न्यादः । निघसः ।
॥ व्यधजपोरनुपसर्गे । ३।३।६१। अप स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु आव्याधः । उपजपः । ॥ स्वनह-
सोर्वा । ३।३।६२। अप । पक्षे घञ् । स्वनः । स्वानः । हसः । हासः । अनुपसर्ग इत्येव । प्रस्वानः । ॥ ग्रहासः ।
॥ यमः समुपनिविषु च । ३।३।६३। एषु अनुपसर्गे च यमेरप् वा । संयमः । संयामः । उपयमः । उपयामः ।
नियमः । नियामः । वियमः । वियामः । यमः । यामः । ॥ नौ गदन्तदपठस्वनः । ३।३।६४। अप वा स्यात् ।
निगदः । निगादः । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः । निस्वनः । निस्वानः । ॥ कणो वीणायां च । ३।३।
६५। नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरप् वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राथम्यम् । निकणः । निक्काणः । कणः । काणः ।
वीणायां तु । प्रकणः । प्रकाणः । ॥ नित्यं पणः परिमाणे । ३।३।६६। अप स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यव-
हारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः । ॥ मदोऽनुपसर्गे । ३।३।
६७। धनमदः । उपसर्गे तु । उन्मादः । ॥ प्रमदसंमदौ हपे । ३।३।६८। हपे किम् । प्रमादः । संमादः । ॥ स-

—अवग्रहः पदस्येति । छेदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निग्रेधः ॥—प्रे लिप्सायाम् । लिप्सायां किम् । देवदत्तस्य
प्रग्रहः । प्रकृष्टोऽभिनिवेश इत्यर्थः ॥—पात्रप्रग्राहेणेति । भिक्षापात्रोपादानेन, पात्रे गृहात्वेति यावत् ॥—नौ वृ-।
नौ उपपदे वृजो भावादौ घञ् स्यात् ॥—निवरा कन्येति । ‘ग्रहवृष्ट-’ इत्यादिना कर्मण्यप् । ननु स्त्रीत्वाविशिष्टं कर्मणि
परत्वात् किना भाव्यम् । ‘अजन्म्यां स्त्रीस्त्वलाः’ इत्युक्तेन आह—किन्विषयेऽपीति । एवं च प्रायेण भवार्थ एव
घञजवन्ताः पुंसिनि द्रष्टव्यम् ॥—रश्मौ च । रथादियुक्तानामश्वानां संयमनाथो रज्जुः रश्मिः । तस्यामभिधेयायां
प्रे उपपदे ग्रहेर्धञ्वा स्याद्भावादौ । इह द्विःकुबो ग्रहेरुपात्तः सकृदेव तु वक्तुं शक्यः । तथाहि उदि ग्रहः । सप्ति मुष्टी,
आक्रोशे वन्योः, प्रे लिप्सायाम्, परौ यज्ञे, अवर्षप्रतिबन्धे, विभापा प्रेवणिजाम्, इत्यादि ‘परा भुवोऽवज्ञाने’ इत्यस्यान-
न्तरम् ‘आडि रुष्वोः’ इत्यस्तु तथा तु न कृतमित्येव ॥—वृणोतेः—॥—प्रवार इति । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्य बहुलम्’
इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छादने णिम् । प्रवरो गौः । प्रशस्त इत्यर्थः ॥—परिभावः । ‘अनादरः परिभवः परीभावस्तिर-
स्क्रिया’ इत्यमरः ॥ परत्वादिति चतुर्थेऽपि प्राप्तिः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधोऽयं फलितः । एवं च वासरूपन्यायोऽत्र न प्रव-
र्तते । अनपवादत्वादिति भावः ॥—वर्षमिति । वृषभो वर्षणादिति भाव्यप्रयोगात् ल्युटि वर्षणम्—ऋदोरप् ।
ऋच् उच्च तयोः समाहारे सौत्रं पुस्तम् । ऋदोरित्ययं न तकारः किं नार्हि दकारः । ‘निरभ्योः पूर्वोः’ इत्यपवादतया
घञ्विधानाज्ज्ञापकादीर्घान्तादप्युदाहरति—लवः । पव इति ॥—घञचोरपवाद इति । निश्चय इत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र
घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्धञ्जुदाहृतः—वशिरण्योरिति । घञि प्राप्तं वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति
शब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः ॥—व्ययते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसः । वैश्वदेवशिष्टमन्नम् । घासश्चतुष्पदां भक्ष्यम् ।
‘शष्पं बालवृणं घासः’ इत्यमरः । उपजापो मन्त्रभेदः ॥ ‘शब्दे निनादनिनदश्चान्वानरवस्वनाः । स्वानः’ इत्यमरः ॥—
कणो—। ‘निकाणो निकणः क्राणः कणः कणनमित्यपि । वीणायाः कर्णते प्रादेः प्रकाणप्रवृणायद्य’ इत्यमरः ॥—मदो—

मुदोरजः पशुषु ।३।३।६९। संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वस्य प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप स्यात् । अधजपोरित्युक्ते-
र्वाभावो न । समजः पशूनां सहः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुषु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः क्षत्रिया-
णाम् । ॥ अक्षेपु ग्लहः ।३।३।७०। अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते । तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इति निपात्यते ।
अक्षस्य ग्लहः । व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् । अक्षेपु किम् । पादस्य ग्रहः । ॥ प्रजने सतैः ।३।३।७१।
प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथमवसरः प्रसर इति । अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति घः । ॥ ह्रः संप्र-
सारणं च न्यभ्युपविषु ।३।३।७२। निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः । ॥ आडि
युद्धे ।३।३।७३। आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वायः । ॥ निपानमाहावः ।३।३।७४। आहूपूर्वस्य
ह्वयतेः संप्रसारणमप वृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । आहावस्तु निपानं स्यादुपकृपजलाशये । ॥ भावेऽनुपसर्गस्य
।३।३।७५। अनुपसर्गस्य ह्वयतेः संप्रसारणमप च स्यात् भावे । हवः । ॥ हनश्च वधः ।३।३।७६। अनुपसर्गाद्-
न्तेर्भावे अप स्यात् वधादेशश्चान्तोदात्तः । वधेन दस्युम् । चाद्भज् । वासः । ॥ मूर्तौ घनः ।३।३।७७। मूर्तिः
काठिण्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप स्यात् घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कथं सैन्धवघनमानयेति । धर्मशब्देन धर्मा लक्ष्यते ।
॥ अन्तर्घनो देशे ।३।३।७८। वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घन इति पाठान्तरम् । ॥ अगारैकदेशे
प्रघणः प्रघाणश्च ।३।३।७९। द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिनदौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपा-
तनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पदैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः । प्रघाणः । कर्मण्यप । पक्षे वृद्धिः । ॥ उद्धनोऽ-
त्याधानम् ।३।३।८०। अत्याधानमुपरि स्थापनम् । यस्मिन् । काष्ठे अन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते
तदुद्धनः । अधिकरणेऽप । ॥ अपघनोऽङ्गम् ।३।३।८१। अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किन्तु
पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप । अपघातोऽन्यः । ॥ करणेऽयोविदुषु ।३।३।८२। एषु हन्तेः करणेऽप स्यादना-
देशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्युपोधनः । विघनः । दुघनः । दुघण इत्येकं । पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् । संज्ञेपा
कुठारस्य । दुर्वृक्षः । ॥ स्तम्बे क च ।३।३।८३। स्तम्बे उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप च पक्षे घनादेशश्च ।
स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः । ॥ परौ घः ।३।३।८४। परौ हन्तेरप स्यात्करणे घशब्दश्चादेशः ।
परिहन्त्यतेऽनेनेति परिघः । ॥ परेश्च घाङ्कयोः ।८।३।२२। परे रेकस्य लो वा स्यादशब्दे अङ्कशब्दे च । पलि-
घः । परिघः । पर्यङ्कः । पल्यङ्कः । इह तरसमपौ घ इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं व्याख्यानात् । ॥ उपघ्न आश्रये
।३।३।८५। उपपूर्वाद्धन्तेरप स्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतेनोपहन्त्यते सामीप्येन गम्यते
इति पर्वतोपघ्नः । ॥ सङ्घोद्धो गणप्रशंसयोः ।३।३।८६। संहननं सहः । भावेऽप । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धः ।
कर्मण्यप । गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थत्वादन्तिज्ञाने । ॥ निघो निमित्तम् ।३।३।८७। समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं
हन्यन्ते इति निघा वृक्षाः । समारोहपरिणाहा इत्यर्थः । ॥ द्धितः क्रिः ।३।३।८८। अयं भाव एव स्वभावात् ।
उन्निमम् । ॥ द्धितोऽधुच् ।३।३।८९। अयमपि स्वभावाद् भाव एव । दुवेष्ट । वेपथुः । श्वयथुः । ॥ यजयाच-
यतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।३।३।९०। यज्ञः । यात्रा । यत्नः । विश्रः । प्रश्नः । प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकाच्च संप्रसारणम् ।
ङित्वं तु विश्र इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः । ॥ स्वपो नन् ।३।३।९१। स्वमः । ॥ उपसर्गे घोः किः ।३।३।९२।
प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः । ॥ कर्मण्यधिकरणे च ।३।३।९३। कर्मण्युपपदे घोः किः

अनुपसर्गे सुपुपपदे नित्यमप स्याद्भावादौ ॥—प्रमद—। प्रसंभ्यां हर्ष इति तु नोक्तम् । प्रसमदः । संप्रमद इति हर्षे
माभूदिति ॥—प्रजने सतैः । प्रजननं प्रजनः भावे घन, 'जनिवयोः—' इति वृद्धिनिषेधः । प्रशब्दचलादत्र जने-
रर्थान्तरत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावो यथा । तदेतदाह—प्रथमगर्भग्रहणमिति । काशिकानुरोधेनेदमुक्तम् । प्रथमं
द्वितीयं त्रितयं चेत्यनाग्रहः किन्तु गर्भग्रहणमित्यन्ये ॥—हनश्च वधः ॥—अन्तोदात्त इति । मूर्ते वधशब्दोऽन्तोदात्ततयो-
च्चारित इति भावः ॥—अगारैक—। 'प्रघाणः प्रघाण लिन्दा वहिर्द्वागप्रकोष्ठके' इत्यमरः ॥—सङ्घोद्धो—। मतल्लिकात्मच-
रिंका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि इत्यमरः ॥—द्धितः—॥—अयमिति । अत एव पाठेन निर्वृत्तमिति
विग्रह्यते न तु पक्षेनेति । यत्तु प्राचोक्तं भावादाविति तत्रेति भावः ॥—क्रेमपू—। तद्धितेषु व्याख्यातमिदम् ॥—नित्यग्रह-
णादिति । तत्र हि नित्यमिति योगो विभज्यते तस्मात्पार्थादर्थविशेषानादरेणैव मच्चिपयत्वं निर्णयते । एकयोगत्वे तु
निर्वृत्त इत्यधिकारान्निर्वृत्तार्थस्याविवक्षायाः स्वातन्त्र्यं प्रमज्येत, ततश्च मप विनापि पक्तिरिति प्रयोगः स्यादिति भावः ॥
—उन्निममिति । बोधेयजादित्वाकिति संप्रसारणे वापेन निर्वृत्तमित्यर्थः ॥—यजयाच—। भावेऽकन्तेरि कारके
चेति वर्तते । अत एव 'यज्ञेन यज्ञमयजनन् देवाः' इत्यत्र द्रज्यते यज्ञ इति व्याचक्षते ॥—विश्र इति । 'च्युः श्रुतुनासिके
च' इति शः ॥—उपसर्गे घोः किः । बाहुलकाकर्तृर्गोपीति साधवः । अत एव उप समीपे स्वधर्ममादधातीत्युपाधिरिति
व्याचक्षते । किन्वादातो लोपः ॥—अन्तर्धिरिति । 'अन्तःशब्दस्याङ्गिविधि' इति वार्तिकादुपसर्गत्वं ॥—उपाधीयतेऽने-

स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः । ॐ स्त्रियां क्तिन् । ३३१९४। स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्यादङोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाधेते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी । स्फातिः । स्फीतिकाम इति तु प्रामादिकम् । कान्ताद्वात्वे णिचि अच इरिति वा समाधेयम् ॥ ॐ श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे ॥ श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिपेश्च । इष्टिः । स्तुतिः ॥ ॐ कृत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः ॥ तेन नत्वम् । कीणिः । गीणिः । लूनिः । भूनिः । पूनिः । ह्राद इति योगविभागात् । किनि हस्वः । प्रह्वन्निः । ति च । चूर्तिः । कुलतिः ॥ ॐ चायतेः किनि चिभावो वाच्यः ॥ अपचितिः ॥ ॐ सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ सम्पत् । विपत् । ॐ क्तिन्नपीष्यते ॥ सम्पत्तिः । विपत्तिः । ॐ स्थागापापचो भावे । ३३१९५। क्तिन् स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । सङ्गीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथमवस्था संस्थेति । व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् । ॐ ऊतियूतिजृतिस्नातिहेतिकीर्तयश्च । ३३१९७। अवतेऽर्ज्वत्वेऽप्युद् । ऊतिः । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यते । सातिः । यतिस्यतिमास्थतीत्वे प्राप्ते इवाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा जनसंभवात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्तेहिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । ॐ व्रजयजोभावे क्यप् । ३३१९८। व्रज्या । इज्या । ॐ संज्ञायां समजनपदनिपतमनविदपुञ्जशीङ्भुजिणः । ३३१९९। समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप्स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् ॥ ॐ अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम् ॥ समजन्यस्यामिति समज्या सभा । निपीदन्यस्यामिति निपद्या आपणः । निपतन्यस्यामिति निपत्या पिच्छला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वशिवा । विदन्यनया विद्या । सुत्या अभिपवः । शय्या भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका । ॐ कृजः श च । ३३१९००। कृज इति योगविभागः । कृजः क्यप्स्यात् । कृत्या ॥ ॐ श च ॥ चात् क्तिन् । क्रिया । कृतिः । ॐ इच्छा । ३३१९०१। इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा ॥ ॐ परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् ॥ शी यक् च निपात्यते । परिचर्या पूजा ।

नेति । एनेन उप समीपे स्वधर्ममादधानीत्युपाधिः । बाहुल्यकार्त्तरेरि किरिति माधवादिप्रन्थो नादर्व्य इति ध्वनितम् । 'विधाता विश्वमर्द्धिधिः' इत्यत्रापि कर्तारि माभूत् किं किंतु विधं विधाने इत्यस्मादिगुपध्वात्किदितानि रूपसिद्धेः ॥—स्त्रियां क्तिन् ॥—घञोऽपवाद इति । यत्तु प्रक्रियाप्रन्थ व्याचक्षाणा आहुः । भाष्ये त्वाधकः कारोऽधिकार इति घञप्युदाहृत इति तद्वमगात् । न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः किंतु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम् ॥—अजपौ त्विति । तयोरवकाशः । चयः । लवः । क्तिनोवकाशः । कृतिः । रतिः । चिनोतिस्नातिभ्यां तु स्त्रियामुभयप्रयत्ने परत्वात् क्तिन्वित्थः ॥—प्रामादिकमिति । 'स्फायः स्फी निष्ठायां' इति निष्ठायांमेव स्फीभावविधानादिति भावः ॥—श्रुयजीति । परत्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्तं वचनम् । श्रुतिः श्रात्रम् ॥—यजेरिति । यजेः क्तिनि 'वचिन्स्वपि' इति संप्रसारणे 'व्रथश्चज्ज' इति पठ्ये दृष्टिरिति रूपम् । इत्यनेनोत्तरेति विग्रहः । एवमिदमेतदुत्तरेति । स्तुयतेऽनया स्तुतिः ॥—तेन नत्वमिति । कीर्तिरित्यादौ । 'रदास्याम्' इत्यनेन नत्वम् । लूनिरित्यादौ तु 'त्वादिभ्यः' इत्यनेन विवेकः ॥—ह्राद इति । 'ह्रादो निष्ठायां' इत्यत्रेत्यर्थः ॥—चूर्तिरिति । 'ति च' इति चरफलोत्पत्ते 'चोत्पत्त्याया दीर्घः' इति दीर्घः ॥—चायतेः । चायं पूजानिषामनयोः ॥—क्तिन्नपीति । आस्थियामिति प्रतिपद्येन स्त्रियां वासरूपविधेरवाधादिदमुक्तम् ॥—अङोऽपवाद इति । पुरस्तादपवादस्यायेन स्यादिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे' इति, पचम् 'पिप्त्रिदादिभ्यः' इति प्राप्तस्याङोऽपवादो न तु ण्वुलिर्गोरिति भावः । ण्वुलिर्गो तु परत्वाद्भवत एव । का ल स्थायिकां ख स्थायिर्मात भाष्यकारप्रयोगात् ॥—प्रस्थितिरिति । 'यतिस्यतिमास्थायी' इत्यत्र इवम् ॥—सङ्गीतिरिति । 'वृमास्था' इत्यादिना ईवम् ॥—उदात्त इतीति । 'मन्त्रे यूप' इति सूत्रादनुवर्तन इत्यर्थः । एव च क्तिन्नन्तस्यानुदात्तत्वे प्राप्तं 'ऊतियूति' इत्यादयोऽन्तोदात्ता इति पर्यवसरोऽर्थः ॥—इत्वाभाव इति । 'यतिस्यति' इति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः ॥—हन्तेरिति । नकारस्येव, हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम् ॥—कीर्तिरिति । कीर्तयतेः 'ष्यामथन्त्य' इति युचि प्राप्तं क्तिन्निपात्यने उदात्तत्वं च । 'तां मुते कीर्तितम्' ॥—व्रजयजोः । उदात्त इत्येव । पिक्करण तूत्रत्र तुगर्थम् ॥—गलपार्श्वेति । तथा हि कुडो ज्ञायत इति भावः । शरतेऽस्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । 'कुमारगुत्याकुशर्लरधिष्ठित' इति रघुः । 'कुमारभृत्या गर्भिण्याः पतिचर्याभिधीयते' इति हारावली । संज्ञायां किम् । मतिः । स्मृतिः । आसृतिः । तथा च व्यवहृतम् 'मतिरुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' 'कर्मण भूतौ' 'रजःकृष्यामुति' इत्यादि । एतेन 'मतिरुद्धि' इत्यादिमूत्रप्रयोगादेव मतिभूतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्धृदायुक्तिः प्रत्युक्ता ॥—क्रियेति । यदा भावकर्मणोः शः तदा 'सावेधातुं यक्' 'रिड् शयगिलङ्छु' इति रिडादेशः । अन्यत्र तु यगभावेऽपि 'श' परनो रिडादेशे कृते इयाड् राति रूप तुल्यम् ॥—इच्छा ॥—इषेर्भावे इति । न त्वकर्तारि कारकेऽपीत्यर्थः । अत एव करणेऽर्थे इत्यनेनया इष्टिरिति प्रागुक्तम् ॥—यकारनिवृत्तिरिति । हलादिशेषस्तु नास्ति । पाण्डित्वे धातुद्वित्वे बाभ्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च तदुभयाभावादिति भावः ॥—अटाट्येति । यदा तु अटनेयदन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदाऽलोपे 'यस्य हलः' इति यलोपेऽटाटेति रूपं बोध्यम् ।

परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । मृग अन्वेषणे चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । सृ-
गया । अतः शे यकि व्यशब्दस्य द्विवचनं पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाढ्या ॥ ॐ जागतैरकारो वा ॥ पक्षे
ज्ञः । जागरा । जागर्या । ॐ अ प्रत्ययात् । ३।३।१०२। प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चि-
कीर्षा । पुत्रकाम्या । ॐ गुरोश्च हलः । ३।३।१०३। गुरुमतो हलन्तात् स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः
किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । ॐ निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम् ॥ नेह । आसिः । तितुत्रेति नेह । दीसिः ।
ॐ तितुत्रेष्वप्रहादीनामिति वाच्यम् ॥ निगृहीतिः । निपठितिः । ॐ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् ॥ ३।३।१०४।
पिङ्गो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष । ऋदशोऽङि गुणः । जरा । त्रप् । त्रपा । भिदा । विदारण एवायम् । भि-
त्तिरन्या । छिदा । मृजा ॥ (ग) ऋपेः संप्रसारणं च ॥ कृपा । ॐ चिन्तिपूजिकुथिकुम्बिचर्चश्च ॥ ३।३।१०५।
अङ् स्याद्युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । ॐ आतश्चोपसर्गं ॥ ३।३।१०६। अङ् स्यात् ।
क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । श्रदन्तोरुपसर्गवद्भुतिः श्रद्धा । अन्तर्धा । उपसर्गे घोः किरिल्लनेन किः । अन्तर्धिः ।
ॐ ण्यासश्रन्थो युच् ॥ ३।३।१०७। अकारस्यापवादः । करणा । हरणा । आसना । श्रन्थना । ॐ घट्टिवन्दि-
विदि-
भ्यश्चेति वाच्यम् ॥ घटना । वन्दना । वेदना ॥ ॐ इपेरनिच्छार्थस्य ॥ अन्वेषणा ॥ ॐ परेर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।
ॐ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् ॥ ३।३।१०८। प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्चिका । कचिन्न । शिरोतिः ॥ ॐ धा-
त्वर्थनिर्देशो ण्वुल्बक्तव्यः ॥ आसिका । शायिका ॥ ॐ इक्षितपौ धातुनिर्देशो ण्विः पचतिः ॥ ॐ वर्णा-

द्विवे हलादिशेषे सति 'दीर्घोऽक्तिः' इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः ॥—जागतैरिति । शे परतः सार्वधातुके यक् 'जाम्रो-
ऽविचिष्ण-' इति गुणः ॥—गुरोश्च । धातोरित्यवृत्त्या हल इति धातोर्विशेषणान्तदन्तविधौ हलन्तो धातुर्लभ्यते । न
चायं गुरुरिति संभवति । अज्विप्रयो हि गुरुः, अतो मत्वर्थो लक्ष्यते तदाह—गुरुमत इति । ननु विपरीतमसु गुर्व-
न्ताद्वल इति तादृशस्यापि धातोर्लुक्प्रियादेः सत्त्वादिति चेन्मैवम् । 'चेष्टायामनध्वनि' 'आशंसायां भूतवच' इति निर्देशेन
विपरीतशङ्कायां अप्रवृत्तेः ॥—पिङ्गिदा-। कथं तर्हि 'मुखाच्चजगन्धल्लब्धः' इति माघः । 'प्रेक्षोपलब्धिः' इत्यमरश्च ।
पित्त्वादङि लभ्येत्येवं ह्युचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलक्ष्येति भाष्यप्रयोगाद्वाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः ।
विस्तरस्त्वह मनोरमायां बोध्यः ॥—भिदेति । एवमादयोऽदन्ताः समुदाया एव गणं पठन्ते तत्र ये प्रकृतिभागा भिदछिद
इत्यादयस्ते आदिशब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः । गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धार्थविशेषस्य कचिदलाक्षणिककार्यस्य संप्रहार्यः ॥
—भित्तिरन्येति । भित्त इति भित्तिः कुञ्जम् ॥—छिदेति । द्वैधीकरण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्छिद्रम् ॥
—मृजेति । मृज् शुद्धा अस्यापित्त्वाद्विदादीं पाठः ॥—चिन्तिपूजि-। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन तोलयतेस्तु-
लेति हरदत्तः । अत एव 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति नैषधकृदाह ॥—युचोऽपवाद इति । 'ण्यासश्रन्थ-'
इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥—आस्तेनेति । आस्तेऽस्यामिति विग्रहः । 'कृहलोर्ण्वन्' इति ण्यप्रत्यये लास्या । न च
स्त्रीप्रत्यये वारारूपविधिर्नैत शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्यत्वेपि उत्सर्गस्य ण्यतस्तदभावात् ॥—घट्टिवन्दि-।
विदिल्लभार्थो ग्रंथते ज्ञानार्थस्य तु संवितिः ॥—इपेरिति । अनिच्छार्थस्य युच इच्छार्थस्य त्विपेरिच्छेत्येव ॥—
रोगाख्या-। धातोर्वहुलं ण्वुल् स्यात्प्रत्ययान्तं चेष्टागस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः ॥—प्रच्छर्दिकेति । छर्द वमने ॥
—प्रवाहिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका प्रवृणी ॥—विचर्चिकेति । चर्च अभ्यस्यते । प्रत्ययो-
पसर्गाभ्यां रोगप्रतीतिः । 'पाम पामा विचर्चिका' इत्यमरः ॥—शिरोतिरिति । शिरःपीडा । अर्द हिंसायाम् । 'ति-
तुत्र-' इति नेह ॥—धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ॥—आसिका । शायिकेति । आसनं शयनमि-
त्यर्थः ॥—इक्षितपौ-। धातोर्निर्देशोऽनुकरणम् । बहुलमित्यनुवृत्तेः कचिन्न । 'गुप्तिज्जिह्वः सन् भुवो वुल्लङ्गि-
टोः' ॥—पचतिरिति । 'उपसर्गान्मुनोतिमुवतिस्यति-' 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकृतृवाचिन्यपि सार्वधातुके
परे शबादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके कचिच्यक्, 'विभाषा लीयते' इति यथा । तत्र हि लीलीडोर्थका निर्देशो
न तु द्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा शिपः शिक्तरणसामर्थ्याच्छबादय इत्युक्तम् । तत्र । पिबार्तग्लार्यातिरियादौ पिबाद्यादेश-
प्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शिक्त्वस्य चरितार्थत्वात् ॥—वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न तु वर्णादुच्चार्यमाणादिति ।
तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यात्तु ककार इत्यादौ । अत्र हि संधातस्योच्चारणात् । अनुकार्यं त्विह वर्णमात्रम् ।
अकारस्योच्चारणार्थत्वात् । कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थ इत्यादिप्रयोगा इति चेदत्राहुः । कचि-
त्सङ्घातादपि भवति 'उच्चैस्तरां वा वषट्कारः' इति सूत्रनिर्देशात् । सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते भाष्यप्रयोगाद्बहुलव-
चनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि धात्वधिकारस्थत्वात्कृत्संज्ञा तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोज-
नाभावात्त ककारस्येयं संज्ञा आर्धधातुकत्वाभावादिङागमो न 'अस्य च्चौ' इत्यादौ तु कारप्रत्ययाभावो बाहुलकादेव ॥—

त्कारः ॥ निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः ॥ ॐ रादिफः ॥ रेफः ॥ ॐ मत्वर्थच्छः ॥ बाहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थयः ॥ ॐ इणजादिभ्यः ॥ आजिः । आतिः ॥ ॐ इञ्ज्वपादिभ्यः ॥ वापिः वासिः । स्वेर भेदः ॥ ॐ इक् कृष्यादिभ्यः ॥ कृषिः । गिरिः । ॐ संज्ञायाम् । १३।३।१०९। अत्र धातोर्णुल् । उद्दालकपुष्पभक्षिका । ॐ विभाषाख्यानपरिश्रयोरिञ्च । १३।३।११०। परिश्रमे आख्याने च गम्ये इञ् स्याच्चात् ण्वुल् । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमन्येऽपि । कां त्वं कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाकार्षीः । सर्वां कारि कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षम् । एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् । ॐ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । १३।३।१११। पर्यायः परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु शोलेषु ण्वुच् वा स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिच्छुभशिकामर्हति । ऋणे । इच्छुभक्षिकां मे धारयति । उत्पत्तौ । इच्छुभक्षिका उपपादि । ॐ आक्रोशे नञ्यनिः । १३।३।११२। विभाषेति निवृत्तम् । नञि उपपदेनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । आप्रयाणिः । ॐ कुत्यल्युटो बहुलम् । १३।३।११३। भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । ॐ नपुंसके भावे क्तः । १३।३।११४। ॐ ल्युट् च । १३।३।११५। हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॐ कर्मणि च येन संस्पर्शार्तकृतुः शरीरसुखम् । १३।३।११६। येन स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् । कर्तरीति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः कर्ता किं तु कर्म । ॐ वा यौ । १२।४।५७। अजेवीं वा स्याद् यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् । ॐ करणाधिकरणयोश्च । १३।३।११७। ल्युट् स्यात् । इध्मप्रवश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राकरणाधिकरणयोरित्यधिकारः । ॐ अन्तरदेशे । १८।४।२४। अन्तःशब्दाद्धन्तेनैस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अपूर्वस्येत्येव । अन्तर्गन्ति । तपरः किम् । अन्तरधानि । ॐ अयनं च । १८।४।२५। अनयस्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः । ॐ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । १३।३।११८। ॐ छादेघेऽद्वयुपसर्गस्य । १६।४।९६। द्विप्रभृद्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्यादे परे । दन्ताच्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छ-

रादिफः । वासरूपविधिना कारोऽपि । तेन 'रकारादीनि नामानि श्रृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगः साधुरेव ॥—**अकारलोप इति** । अतद्धितपरत्वादमत्वाच्च 'यस्य' इति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कुदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद्बोध्यम् । 'नसौ मत्वर्थे' इत्यत्र बाहुलकाच्छो न । 'शेषिकान्मतुषधीयात्' इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुषधीशब्दाच्छः । अन्ये तु नैतत्कृदन्त मत्वर्थे भव इति विशुद्ध गृहादिवाच्यप्रत्यये तद्धितान्तमेवेत्याहुः ॥—**इणजा**—। धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि ॥—**आजिरिति** । बाहुलकादजर्वभावो न ॥—**संज्ञायाम्**—। अधिकरणे ण्वुलथोऽयमात्मः । उद्दालकः स्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भज्जन् भक्षिका । भावे ण्वुल् । उद्दालकपुष्पाणां भक्षिकेत्यन्ये ॥ सूत्रे आख्यानशब्दस्यात्वाच्चात्तत्वेन पूर्वनिपाते कृते व्याख्यानस्य प्रश्नपूर्वकतयाऽर्थप्राप्तक्रममनुसृत्य व्याचष्टे—**परिश्रमे आख्याने चेति** ॥—**परिपाटीति** । पट गतौ परिपूर्वः । 'इणजादिभ्यः' इतीप् 'कृदिकारात्' इति ङीप् ॥—**आक्रोशे** । आक्रोशः शापः । नपुंसके भावे क्तः । ननु 'तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः' इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन भावकर्मणोः कृत्यादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावे क्तः सिध्यति किमनेन पुनर्दिधानेनेति चेत् । अत्राहुः । भूते इत्यधिकृत्य 'निष्ठा' इति सूत्रेण विहितस्य कस्य भावोऽर्थः 'तयोरेव' इति सूत्रेण विहितः, अनेन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते । एवं च स्वविषये परत्वात् घञजपां बाधक इति परिशेषादेषां पुंविषयत्वं सिध्यति । किंच इह भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्यासन्निधानात्सकर्मकेभ्योऽप्ययं भवति घञादिवत् । 'गत तिरश्चीनमनूसा-रथे' इत्यादिदर्शनात् । तथा च नास्त्येव शङ्केति । नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीया स्यात् कृत्योगलक्षणपञ्चा 'न लोका' इति निषेधात् । एवं च घटं कृतं वृक्ष भिन्नमित्यादि प्रसज्यत । अनूसात्परिचयितुं कर्तरी तृतीया नापद्यते, कारकपञ्चा निषेधेऽपि शेषलविवक्षया षष्ठीति समाधानसंभवादिति चेन्मैवम् । नपुंसके भावे कस्य योगे षष्ठा उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् । शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्तिकमिदं प्रत्याख्यातमाकरे इति चेत्तर्हि तत्प्रामाण्यात्प्रायेण शेषलविवक्षैवेत्युक्तम् । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्यत एव । कचित्तु द्वितीयापि दृश्यते 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमम्' इति दिक् ॥—**कर्मणि च** । कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह—**येन स्पृश्यमानस्य कर्तुरिति** ॥—**ल्युट् स्यादिति** । नपुंसके भावे इति बोध्यम् । अत एवाह—**पूर्वेणति** । ल्युट् चेत्यनेनेत्यर्थः ॥—**नेहेति** । स्नानकर्तृत्वेऽपि रूपने न गुरुः कर्ता किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिचयजने सुखम् । मानसी प्रीतिरत्र ॥—**करणाधिकरणयोः** । येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादोऽयम् । अजयीं स्त्रीप्रत्ययांश्च परत्वाद् बाधते । उक्तं हि 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेन' इति ॥—**इध्मेति** । इध्मानि प्रवृध्यन्ते

दः । आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः । ॥ गोचरसंचरवहज्वज्यापणनिगमाश्च । ३।३।११९। चान्ता निपात्यन्ते । हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्तेऽनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः । व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्रीभावो न । आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कपः । निकपः । ॥ अवे तूखोर्घञ् । ३।३।१२०। अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिका । ॥ हलश्च । ३।३।१२१। हलन्ताद्वृत्तं स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरलपामार्गः । विमार्गः समूहनी । ॥ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । ३।३।१२२। अधीयतेऽस्मिन् अध्यायः । नियन्ति उद्यवन्ति संहारन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ ॥ अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् । ॥ उदङ्कोऽनुदके । ३।३।१२३। उत्पुर्वादञ्चतेर्घञ् स्यात् न तृदके । घृतमुदच्यते उद्विज्यतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः । ॥ जालमानायः । ३।३।१२४। आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेन्यानायः । जालमिति किम् । आनयनः । ॥ खनो घ च । ३।३।१२५। चाद्वृत्तः । आखनः । आखानः । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भगः पदमित्यादि ॥ ॥ खनेर्इडोकेकवका वाच्याः ॥ आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः । ॥ ईपहुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्राथेपु खल । ३।३।१२६। करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एपु दुःखसुखाथेपूपपदेषु खल स्यात् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । ईपत्करः । सुकरः ॥ ॥ निमिमीलियां खलचोरात्वं नेति वाच्यम् ॥ ईपत्रिमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । ॥ उपसर्गात् खलघञोः । ७।१।६७। उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईपप्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गाकिम् । लाभः । ॥ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । ७।१।६८। उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात् खलघञोः । सुलभम् । दुर्लभम् । केवलाभ्यां किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लभः । कथं तर्हि अतिसुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीया तदा भविष्यति । ॥ कर्तृकर्मणो भूकृजोः । ३।३।१२७। कर्तृकर्मणोरोपदादिषु च उपपदेषु भूकृजोः खल स्यात् । यथासंख्यं नेष्यते । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोऽयं ईपदादयस्तु ततः प्राक् ॥ ॥ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयोरिति वाच्यम् ॥ खित्वाणुम् । अनाद्येनाद्येन दुःखेन भूयते दुराद्यम्भवम् । ईपदाद्यम्भवम् । स्वाद्यम्भवम् । ईपदाद्यङ्करः । दुराद्यङ्करः । स्वाद्यङ्करः । च्यर्थयोः किम् । आद्येन सुभूयते । ॥ आतो युच् । ३।३।१२८। खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । सुपानः ॥ ॥ भापायां शासि-युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः ॥ दुःशासनः । दुर्योधन इत्यादि । ॥ पापदान्तात् । ८।४।३५। नस्य णो येन, गौर्बुधेते यस्यामिति विग्रहः ॥—आकुर्वन्तीति । एतत् कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकर उन्पत्तिस्थानम् ॥—अवे— । अवे उपपदे तून्तृभ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः ॥—अवहारेत्यादि । वृत्तिकारस्त्वाधारावायशब्दां मुने प्रक्षिप्य चकारेणवाहापशब्द मंजग्राह तदसंबद्धम् इति स्पष्टमेव ॥—उदङ्को— । ‘हलश्च’ इत्येव सिद्धे उदकप्रतिपेधार्थमिदम् ॥—उदकोदञ्चन इति । ‘पुमि संज्ञायाम्’ इति घे प्राप्ते घञ्विहितः । उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घ एव स्यात् न तु युजिति चेन्मैवम् । प्रतिपेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रयत्नः । न हि इह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । र च स्वरे विशेषः । घे गति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्नोदात्तता घञ्यपि धाधादिस्वरेण तथैवेति ॥—जालमा— । जल धान्ये । ‘ज्वलितकिसन्तेभ्यो णः’ इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन जलशब्दोऽत्र निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् ॥—खनो— । घित्करणमिति । आखन इत्यादां ‘चजोः’ इति कुलस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः ॥—भगः पदमिति । ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः । ‘करणाधिकरणयोः’ ‘पुमि संज्ञायाम्’ इति यदि घः स्यात्तदा पदमिति नपुमक न स्यात्, अनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति ॥—एते इति । आखनादयः पडिल्यर्थः ॥—ईपहुःसुपु— । इह सामान्योक्तावपि योग्यताबलाद्दिशेषणस्य विपर्ययभागो लभ्यते, दुरिति कृच्छ्राथे इतरौ त्वकृच्छ्राथे । तदेतद्दृश्यति—कृच्छ्रो दुष्कर इत्यादिना ॥—भवतेति । ‘न लोका’ इति पठानिपधाकर्तरी तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईपकार्यम्, स्वल्प कार्यमित्यर्थः ॥—खलिति— । लकारः खरार्थः । खित्करण तूत्तर घुमर्थम् ॥—निमिमीति । ‘मीनातिमिनोतिर्दाडां ल्यपि च’ विभाषा लीयतेः’ इति प्राप्त निष्पद्यते ॥—नियम इत्यादि । एरच् ॥—उपसर्गात्खलघञोः । ‘लभश्च’ इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह—उपसर्गादेवेति ॥—तदा स्वती इति । ‘युः पूजायाम्’, ‘अतिरतिकर्मण च’ इति तयोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥—कर्तृकर्मणोः— । चकारः संनियोगार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरोपदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तर्हि प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थवमेवास्तु न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईपदादीनामेवोपपदत्वे तु खलः खित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः सुमर्थे हि तत् । सुम् चानव्ययस्य विधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेव । तदेतदाह—ईपदादिषु चेति । कर्तृकर्मणी द्वे भूकृजां च द्वौ तयोर्थयासंख्यं प्राप्तम्, स्वीकृत च काशिकाकृता न्यायकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवोक्तं, तद्व्याख्यातुमिच्छानुमोदितं, तत्सर्वं नादत्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्यभाष्यविरोधमिति धनयन्नाह—यथासंख्यं नेष्यत इति । नतूपपदयोर्मध्ये पूर्वापरौ भावव्य-

न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । पात्किम् । निर्णयः । पदान्तात्किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तोऽयमिति सप्तमी-
समासोयम् । तेनेह न । सुसर्पिष्केण । ॥ आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । ३।३।१७०। अवश्यंकारी । शतंदा-
यी । ॥ कृत्याश्च । ३।३।१७१। आवश्यकाधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् । ॥ किञ्चकौ
च संज्ञायाम् । ३।३।१७२। धातोः किञ्च कश्च स्यादाशिपि संज्ञायाम् । तितुत्रेति नेद । भवतात् । भूतिः । ॥ न
किञ्चि दीर्घश्च । ३।३।१७३। अनितां वनतितनोत्यादीनां च दीर्धानुनासिकलोपौ न स्तः किञ्चि परे । यन्तिः ।
रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । ॥ सनः किञ्चि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ३।३।१७४। सनोतः किञ्च आत्वं वा
स्यालोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः । ॥ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः
प्राचां क्त्वा । ३।३।१७५। प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांप्रहणं पूजार्थम् । अमैवाव्ययेनेति निय-
माज्ञोपपदसमासः । दो दद्वोः । अलं द्त्वा । घुमास्या । पीत्वा खलु । अलंखल्वोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिषेधयो-
किम् । अलंकारः । ॥ उदीचां माडो व्यतीहारे । ३।३।१७६। व्यतीहारेऽर्थे माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमि-
दम् । ॥ यमतेरिदन्यतरस्याम् । ३।३।१७७। मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय ।
उदीचांप्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते । ॥ परावरयोगे च । ३।३।१७८। परेण पूर्वत्वावरेण परस्य योगे
गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्व-
तयोगोऽत्र नद्याः । ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३।३।१७९। समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्वा-
तोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतञम् । ज्ञात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । अनु-

यस्या न सिध्यति भूकृजोऽन्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेत्यने न लीपदादीनाम् । एवं च कथमत्रेष्टव्यवस्था सिध्यतीति चेद-
त्राहुः । बहुलग्रहणानुसृत्या दुर्गाद्यभव इति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह—**कर्तृकर्मणी
चेति** । भवतेः कर्तृयुदाहरति—**अनाद्येनाद्येति** । कर्मणि त्वनाद्य आद्योभूयते इति विग्रहः । ॥ भाव्यते इति
तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुच्यम् । अनाद्येनाद्येन स्वयमेव क्रियते अनाद्यः आद्यः क्रियत इति ॥—**इत्या-
दीति** । आदिशब्देन दुर्धरोऽनः दुर्धर्षणः दुर्मर्षणः ॥—**किञ्चकौ**—किञ्चकारो 'न किञ्चि' इति विशेषणार्थः न क्त्वावि-
त्युक्ते हि क्तिनोऽपि ग्रहणं स्यादिति प्राज्ञः । तत्र । एकानुबन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु
वदन्ति । 'तितुत्र' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थवत्कारः । अन्यथा एकानुबन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यात् तत्तु क्तिन इति तदभ-
सान् । 'तितुत्र' इति मूत्रेऽनुबन्धविशिष्टरूपानुज्ञाणनेकानुबन्धपरिभाषाया उक्तिसंभवस्यैवाभावात् । एतेन 'तितुत्र-'
इति मूत्रे एकानुबन्धत्वात्तिवैव गृह्यते न त्वयं किञ्च । ततश्च रोदितीति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता ॥—**भूतिरिति** ।
यथापीह परत्वात् 'श्रुतः किञ्चि' इत्येवंतन्निषेधो न्याय्यस्तथापि वनितन्योर्णिनिपेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभा-
वात् 'तितुत्र-' इत्युपन्यस्तम् ॥—**दीर्घानुनासिकेति** । 'अनुनासिकस्य किञ्चलोः' इति दीर्घस्य 'अनुदात्तोपदेश'-
इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् ॥—**यन्तिरित्यादि** । यम उपरमे, रम क्रीडायाम्, वनु याचने, तनु
विस्तारे ॥—**अलंखल्वोः**—**पूजार्थमिति** । ननु विकल्पार्थमेवास्तु अलं रुदित्वा अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति
चेन्मैवम् । वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च 'कन्युत्तमुन्मल्लर्थेपु वासरूपविधिर्न' इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो ना-
स्तीति वाच्यम् । कश्चयुदादयोऽपवादभूताः स्वार्थान् नित्यं वाधन्त इति हि तस्य निष्कृत्योऽर्थः । इह तु ल्युटोऽपवादः
क्त्वा चेति वैषम्यात् । ननु 'प्रैषादिपु कृत्याश्च' इति वचनेन रुच्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविधिर्नावश्यमस्तीति ज्ञापितमिति
चेत्किं ततः । 'ज्ञापकसिद्धे न सर्वत्र' इतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे वाधकाभावात् ॥—**अलं द्त्वेति** । अपात्रे न देय-
मिति फलितोऽर्थः ॥—**उदीचाम्**—व्यतीहारे व्यतिक्रमः । मेडः कृतात्वस्यायं माड इति निर्देशो 'नानुबन्धकृतमनेज-
न्तत्वम्' इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन घुसंज्ञायां दैपोऽप्यदाविति पर्युदासः सिध्यति ॥—**अपमित्येति** । 'समासेऽनपूर्व'-
इति वक्ष्यमाणेन क्तो ल्यपि तुक् । याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः ॥—**परावर**—**अप्राप्येति** । दक्षिणदेशस्थानां गङ्गा-
मप्राप्य विन्ध्यः । गङ्गाप्रामिविरहविशिष्टदेशस्यो विन्ध्य इत्यर्थः । अत्र विन्ध्यात्परा गच्छति गम्यते ॥—**अतिक्रम्येति** ।
दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः । अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते । इह त्रिसृभ्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमा-
त्रार्थवत्त्वेऽपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् ॥—**समानकर्तृ**—इह धात्वधिकारोऽपि समा-
नकर्तृत्वं क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह—**धात्वर्थयोरिति** । निर्धारणं पशो सममी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो
यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्निवमानादित्यर्थः । एवं च निर्धारणे विभक्त्येव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहिव्यतिकेति फलितम् ॥
—**क्त्वा स्यादिति** । स च भावे, अव्ययकृत इति वचनात् । भावोऽपि घञादाविव नेह सिद्धावस्थः किंतु साध्या-
वस्थः । स च धातुर्नैव लब्धः । क्त्वाप्रकृत्यर्थभूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंबन्धाधिकारात् । संसर्गश्चेह
सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तरकालत्वं च । तत्र संसर्गविशेषतात्यर्थप्राहकाः क्त्वाणमुदादयः । अत्र च 'समानकर्तृकयोः' इति

दासेत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं क्त्वा सौति । स्वरत्यादेः श्रुक्ः किति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिपेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । धृत्वा । ॥ क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः । ६।४।३१। एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्कन्त्वा । उदित्वादिङ्वा । स्यन्त्वा । स्यन्दित्वा । ॥ न क्त्वा सेट् । १।२।२८। सेट् क्त्वा क्त्वि स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । ॥ मृडमृदगुधकुपक्लिशवदवसः क्त्वा । १।२।२७। एभ्यः सेट् क्त्वा क्त्वि । मृडित्वा । क्लिशः क्त्वेति वेद । क्लिशित्वा । क्लिष्ट्वा । उदित्वा । उपित्वा । रुदविदेति क्त्विम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । गृहीत्वा । ॥ नोपधात्थफान्ताद्वा । १।२।२३। सेट् क्त्वा क्त्विस्माद्वा । ग्रथित्वा । ग्रन्थित्वा । गुफित्वा । गुम्फित्वा । नोपधात्किम् । कोथित्वा । रेफित्वा । ॥ वञ्चिलुञ्ज्युतश्च । १।२।२४। सेट् क्त्वा क्त्वि । वचित्वा । वञ्चित्वा । लुचित्वा । लुञ्चित्वा । कृतित्वा । अर्तित्वा । ॥ तृपिमृपिकृशोः काश्यपस्य । १।२।२५। एभ्यः सेट् क्त्वा क्त्वि । तृपित्वा । तर्पित्वा । मृपित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा । कर्षित्वा । रलो व्युपधादिति वा क्त्विम् । द्युतित्वा । द्योतित्वा । लिखित्वा । लेखित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा । वसतिभ्रुधोरिदं । उपित्वा । भ्रुषित्वा । क्षोषित्वा । अञ्जेः पूजायामिति नित्यमिड् । अञ्जित्वा । गतो तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । लोभित्वा । लुभोऽविमोहन इतीदं । विमोहने तु लुब्धत्वा । ॥ जूवश्चयोः क्त्वि । ७।२।५६। आभ्यां परस्य क्व इदं स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । वञ्चित्वा । ॥ उदितो वा । ७।२।५६। उदितः परस्य क्व इङ्वा । शमित्वा । अनुनासिकस्य कीति दीर्घः । शान्तत्वा । शूत्वा । देवित्वा । ॥ क्रमश्च क्त्वि । ६।४।१८। क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे । क्रान्तत्वा । क्रन्त्वा । झलित्वा । क्रमित्वा । पूडश्चेति वेद । पवित्वा । पूत्वा । ॥ जान्तनशां विभाषा । ३।४।३२। जान्तानां नशेऽत्र नलोपो वा स्यात् क्त्वि परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । मस्जिनशोरिति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नष्ट्वा । नष्ट्वा । रधादिभ्यश्चेतीदं । पक्षे नशित्वा ॥ ३ झलादाविति वाच्यम् ॥ नेह । अञ्जित्वा उदित्वाद्वेदपक्षे । अक्त्वा । अङ्क्त्वा । जनसनेत्यात्वम् । खात्वा । खनित्वा । द्यतिस्यतीतीदं । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । दधातेहिः । हित्वा । ॥ जहानेश्च क्त्वि । ७।४।३३। हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । अदो जग्धिः । जग्धत्वा । ॥ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ७।१।३७। अव्ययपूर्वपदे अनञ्समासे क्त्वो ल्यवा-

सुत्रांशेन सामानाधिकरण्यामुपनिबद्धम् । धातुपातव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक् ॥—द्वित्वमिति । नन्वर्भाषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्तं मध्यमो नानीयते, तथेहापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकत्वात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेदत्राहुः । इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रधानं, तां प्रति क्वान्तोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणं न तु तासां परस्परसंबन्धः ‘गुणानां न पार्यवत्वात्’ इति न्यायात् । अत एव स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यानयमेन प्रयुज्यत इति । ‘स्वरतिसूतिः’ इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह—स्वरत्यादेरिति ॥—क्त्वि स्कन्दि । स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । ‘इर इस्संज्ञा’ इति वार्तिकादिकारमात्रस्येत्यंशेनैत ‘अनिदिताम्’ इति पर्युदागोऽत्र न प्रवर्तते इति स्कन्दिग्रहणम् ॥—स्कन्वेति । ‘एकाचः’ इति नेट् ॥—मृडमृद—। मृड मुञ्चने, मृद क्षोद, गुध परिवेशने, गुध रोपे च, कुप निष्कर्षे, क्लिश हिंसायां दिवादिः, क्लिश विवाधने क्र्यादिः, वद व्यक्तायां वाचि, वस निवासि ॥—किदिति । ‘असंयोगाद्विदं क्त्वि, इत्यतः किदित्यनुवर्तते इति भावः ॥—उदित्वेति । यजादित्वासंप्रसारणम् ॥—उपित्वेति । ‘वसतिभ्रुधोः’ इतीदं । यजादित्वासंप्रसारणम् । ‘शासित्वेति’ इति पः ॥—गृहीत्वेति । ‘ग्रहय्या’ इति संप्रसारणम्, ग्रहोऽलिति इति इटो दीर्घः ॥—नोपधात्थ—। अन्तग्रहणं स्यार्थम् । थफादित्युक्तंऽपि धातोरेव क्त्वाप्रत्ययविधानाद्विशेष्यसंनिधानेन तदन्तविधिना थफान्तादिति लाभात् ॥—कोथित्वा । रेफित्वेति । कुथ पूतीभावे, रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । इह ‘रलोव्युपधात्’ इति विकल्पोऽपि न भवति नोपग्रहणसामर्थ्यात् ॥—वचित्वेति । वञ्च प्रलम्भने ॥—लुचित्वेति । लुञ्ज अपनयने ॥—कृतित्वेति । कृतिः सांघो धातुर्णार्थकः, तस्यार्थधातुकविषये ‘कृतेरीयङ्’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे क्त्विमनेन विकल्प्यते ॥—तृपिमृपि—। वितृपा पिपासायाम्, मृप तितिक्षायाम्, कृश तनुकरणे । ‘नोपधा’ इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ॥—अञ्जेरिति । ‘उदितो वा’ इति विकल्पप्राप्ताव्ययारम्भः ॥—अञ्जित्वेति । ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वाभावात्नलोपो न । एवं चेह ‘नाञ्जेः पूजायाम्’ इति नलोपो नैत प्रसादकारोक्तिर्दृष्टव्याहुः ॥—जूवश्चयोः—। जू इत्यस्मात् ‘श्रुक्ः किति’ इति निषेधे प्राप्ते त्रयैरुदित्वादिकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् ॥—जरीत्वेति । ‘वृत्तो वा’ इति इटो वा दीर्घः ॥—वञ्चित्वेति । इह ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वनिषेधात् ‘ग्रहय्या’ इति संप्रसारणं न ॥—द्युत्वेति । इडभावपक्षे ‘च्छोः’ इत्यूट् ॥—झलादाविति । ‘जान्तनशाम्’ इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः ॥—खात्वा । खनित्वेति । उदितो वेद ॥—जग्धेति । ‘जरोजरि’ पाक्षिको धलोपः ॥—समासेऽनञ्—। नञ्भिन्न नञ्सदृशमव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वे पूर्वपद यस्य समासस्थिति व्याचष्ट—अव्ययेति ॥—प्रकृत्येति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः, स तु ‘कुगतप्रशब्दः’

देशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अन्तः किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणाज्ञेह । परमकृत्वा । ॥ **पत्वतुकोरसिद्धः ।** ॥ ६।१।८६। पत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत् । इह पत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ह्रस्वस्येति तुक् । ॥ **वा ल्यपि ।** ॥ ६।१।२८। अनुदाकोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याद्व्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । अदो जग्धिः । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्को ल्यन्वाधते । जग्धिविधौ ल्यब्रह्मणात् । तेन हित्वदस्वात्वेत्वंदीर्घत्वश्रुटिदो ल्यपि न । विधाय । प्रधाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छय । प्रदीव्य । ॥ **न ल्यपि ।** ॥ ६।१।६९। ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्वं न । घेद । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । मीनातिमिनोतीत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । विभाषा लीयतेः । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य । ॥ **ल्यपि लघुपूर्वात् ।** ॥ ६।१।५६। लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात् ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेभिमय्य । लघुपूर्वात्किम् । संप्रसार्य । ॥ **विभाषापः ।** ॥ ६।१।५७। आप्रोतेर्णेरयादेशो वा स्यात् ल्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । ॥ **क्षियः ।** ॥ ६।१।५९। क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ॥ **ल्यपि च ।** ॥ ६।१।४१। वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ॥ **ज्यश्च ।** ॥ ६।१।४२। प्रज्याय । ॥ **व्यश्च ।** ॥ ६।१।४३। उपव्याय । ॥ **विभाषा परेः ।** ॥ ६।१।४४। परेर्व्यञ्जो वा संप्रसारणं स्यात् ल्यपि । तुक् बाधित्वा परत्वाद्धल इति दीर्घः । परिवीय परिव्याय । कथं मुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमील्य हसतीति । व्यादानसंमीलनोत्तरकालेऽपि स्वापहासयोरनुवृत्तस्तदंशविवक्षया भविष्यति । ॥ **आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।** ॥ ६।१।२२। पानःपुन्ये घोले पूर्वविषये णमुल् स्यात् क्त्वा

इति क्त्वात्तेन नित्यं संमस्यते ॥—**पर्युदासेति ।** प्रमज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र ल्ययिति भावः ॥—**पत्वतुको-**। प्रामादिकपत्वविषयमुदाहरति—**कोऽसिचदिति ।** को असिचदिति स्थिते 'एङः पदान्तादिति' इति पूर्वैरुपमेकादेशः । तस्य 'अन्तादिवच' इति परादिवत्त्वेन 'सात्पदाद्योः' इति निषेधामावादनः परत्वेन पत्वे प्राप्ते । एकदेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावात् भवति ॥ प्रकृतं ल्यपि कार्यमुदाहरति—**अधीन्येति ॥—विधायेति ।** दधातेहिं ॥—**प्रदायेति ।** 'दो दहोः' इति न ॥—**प्रखन्य ।** 'जनसनखन' इत्यात्व न ॥—**प्रस्थाय ।** 'यतिस्यति' इतीत्व न ॥—**प्रक्रम्य ।** 'क्रमश्च क्त्वा' इति दीर्घो न ॥—**आपृच्छय । प्रदीव्य ।** लकारवकारयोश्चोरोरिति श्रुत्य न । इडभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्येव ॥—**न ल्यपि ।** कथं तर्हि 'निर्णाय यस्य' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेदन्नाहुः ॥ पीड पाने इति दिवादिगणस्थान् ल्यपि न दोष इति । इह प्रशाय प्रच्छायेत्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्येत्यस्यायमो बोध्यः ॥ **लघुपूर्वादिति ।** लघुः पूर्वा यस्माद्पूर्वात् । लघुपूर्वपूर्णात्परस्येत्यर्थः ।—**विगणय्येति ।** 'नन्विह णौ कृतस्यादोषस्य पूर्वस्माद्द्विर्धा स्थानिवद्वावाह्यपूर्वकवर्णापरत्व नास्ति । न चारम्भसामर्थ्यम् । अनुगम्येत्यादौ सिन्मु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते । पूर्वस्माद्द्विर्धा स्थानिवत्त्वमनित्यम् । 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथा चात्र स्थानिवत्त्वाभावाणेरयादेशो भवेत्येव । 'निष्ठायां सेटि' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापक तु 'अचः परस्मिन्' इति सूत्र एवास्माभिरुपपादितमिति तत्रोपपाद्यते ॥—**प्रणमय्येति ।** अमन्तत्वान्मिचत्वे मितं ह्रस्वः ॥—**प्रवेभिमय्येति ।** भिदेयङन्ताद्भेभित्येवस्माणिच्यल्लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपः । ननु ह्रस्वयलोपाहोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्लघुपूर्वकवर्णात्परो णिर्नास्तीति कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेन्मैवम् । 'अगिद्ववदत्रामान्' इत्यत्र 'समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात्' इति हि व्याख्यातम् । तेनात्राशङ्क्य नास्ति । ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति व्याश्रयत्वात् ॥—**विभाषापः ।** अप्राप्तविभाषेयम् ॥—**आप्त्रोतेरिति ।** यद्यपीदो णिचि परतः 'काङ्जीनां णौ' इत्यात्वे 'अर्निही' इत्यादिना पुकि आविति शब्दोऽस्ति, तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः ॥—**प्राप्येति ।** एतेन 'अयमयोगिविबुधवृधपातकैर्ब्रिममवाय दिवः खलु पाल्यते' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः । अवायेत्यस्याप्राप्येत्यर्थसंभवात् । एतेन तत्रान्तर्भावितव्यर्थेति क्रैशमनुभवन्तः परास्ताः ॥ ल्यस्थानिनां क्त्वात् 'वचिस्वपि' इति प्राप्तसंप्रसारण निषेधार्थमुदाह—**ल्यपि चेति ॥—ज्यश्च-**। संप्रसारणं न स्यात् । एवं व्यथेल्यत्रापि व्याख्येयम् ॥—**कथमिति ।** ल्ययादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः तद्विर्धा पूर्वकाल इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति पूर्वं ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्याहने यदैव हगति तदैव नेत्रे संमीलयति । तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य दुर्लभत्वाद्ग्रहणः प्रयत्निकरेव नास्तीति प्रश्नः ॥ समाधत्ते—**व्यादानेत्यादिना ।** एतेनेश्वरः सर्वं व्याप्य वर्तते ज्ञात्वा निष्कृतीत्यादि व्याख्यातम् । 'श्रीशैलशिखरे दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु समानकर्तृकतानिर्वाहार्थं स्थितस्येत्यादि यथासंभवमध्याहार्यम् ॥—**आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।** ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति चग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्मैवम् । उक्तन्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्तते । न चेत्प्राप्तिः, 'विभाषाप्रे' इति वक्ष्यमाणसूत्रस्थविभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि क्त्वाणमुलौ विभाषाग्रहणेन लडादिसमावेशार्थं विकल्प्येते । यद्यपि वासरूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति, तथापि णमुल् सहैव क्त्वाप्रत्ययो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते

तवानने । ॥ कर्मणि दशिविदोः साकल्ये । ॥ १३४२९ ॥ कर्मण्युपपदे णमुल् स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ॥ यावति विन्दजीवोः । ॥ १३४३० ॥ यावद्देदं भुङ्के । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते । ॥ चर्मोदरयोः पूरेः । ॥ १३४३१ ॥ कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्के । ॥ वर्षप्रमाणऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । ॥ १३४३२ ॥ कर्मण्युपपदे पूरेणमुल् स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदं वृष्टो देवः । अत्येति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूपिकाबिलप्रम् । ॥ चेले क्रोपेः । ॥ १३४३३ ॥ चेलापेषु कर्मसूपपदेषु क्रोपेणमुल् स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्रोपं वृष्टो देवः । वस्त्रक्रोपम् । वसनक्रोपम् । ॥ निमूलसमूलयोः कपः । ॥ १३४३४ ॥ कर्मणीत्येव कपादिपवनप्रयोगवक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकापं कपति । समूलकापं कपति । निमूलं समूलं कपतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्देदं । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः । ॥ शुष्कचूर्णरूपेषु पिपः । ॥ १३४३५ ॥ एषु कर्मसु पिपेणमुल् । शुष्कपेपं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्णपेपम् । रूक्षपेपम् । ॥ समूलाकृतजीवेषु हनकृजग्रहः । ॥ १३४३६ ॥ कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति । जीवति इति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः । ॥ करणे हनः । ॥ १३४३७ ॥ पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यसमासात्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु हिंसाधोनां चेति वक्ष्यते । ॥ स्नेहने पिपः । ॥ १३४३८ ॥ स्निग्धते येन तस्मिन् करणे पिपेणमुल् । उदपेपं पिनष्टि । उदकेन पिनष्टीत्यर्थः । ॥ हस्ते वर्तिग्रहोः । ॥ १३४३९ ॥ हस्तार्थे करणे हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् । ॥ स्वे पुपः । ॥ १३४४० ॥ करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् । स्वोपं पुष्णाति । धनपोपम् । गोपोपम् । ॥ अधिकरणे वन्धः । ॥ १३४४१ ॥ चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः । ॥ संज्ञायाम् । ॥ १३४४२ ॥ बध्नातेणमुल् संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बध्ने । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालिकाबन्धम् । बन्धविशिष्टाणां संज्ञा । एताः । ॥ कत्रांजीवपुरुषयोर्नशिवहोः । ॥ १३४४३ ॥ जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषग्राहं वाहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः । ॥ ऊर्ध्वे शुपिपूरोः । ॥ १३४४४ ॥ ऊर्ध्वं कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्वं एव तिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिवर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ॥ उपमाने कर्मणि च । ॥ १३४४५ ॥ चाकर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ॥ कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । ॥ १३४४६ ॥ यस्माणमुलुक्तः स एवानुप्रयोगश्च इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् । ॥ उपदंशस्तृतीयायाम् । ॥ १३४४७ ॥ इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । तृतीयाप्रभृतीन्व्यन्तरस्यामिति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्के । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वा-

कन्यादर्शमिति । अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे अन्वयात्ताकन्यं बोध्यम् ॥—सर्वा इति । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनपरमेतन् ॥—ब्राह्मणवेदमिति । विद ज्ञाने, विदु लभे, विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे—जानातीत्यादि । सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थत्वात्नेह ग्रहणमिति भावः ॥—यावति विन्द—विदेर्लोभार्थस्यानुकरणम् । तस्य हि विन्दतीत्यादौ ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुमस्ति ॥—यावल्लभत इति । असाकल्यमनेन दर्शयति । साकल्ये हि ‘कर्मणि दशिविदोः’ इत्यनेनैव सिद्धम् ॥—चर्मोदर—कर्मणीत्येवेति । एवं च पूरेरिति प्यन्तस्य निर्देशो न तु केवलस्य । ‘इक्षितर्षी—’ इति इका निर्देशः । तस्याकर्मकत्वादिति भावः ॥—चर्मपूरमित्यादि । चर्म पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा उदरपूर्णविशिष्टा भुजिक्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेऽसंबन्धप्रतीतिश्च । एवमन्यत्रापि यथासंभवं बोध्यम् ॥—चेले—व्याख्यानादर्थग्रहणमित्याहुः ॥—चेलापेष्विति । चेले क्रोपमित्यादि । यथा वर्षेण चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः । अन्ये तु कृषीं शब्दे उन्दे च, उन्दी कृदने, क्लिष्ट आर्द्राभावे, इत्येव क्रोपमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्राभवन्ति तावद् वृष्ट इति व्याचष्टुः ॥—निमूलमिति । निगतं मूलमस्य निमूलम् । सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति व्याचष्टुः ॥—तेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेष्यं, विशेषेषु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादी आम्रो विशेषोदाहृतयोः ॥—तेनेति । अत्रेदं बोध्यम् । सामान्यं विशेष्यं, विशेषेषु विशेषणम् । आम्रो वृक्ष इत्यादी आम्रो विशेषोपपन्नं विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् । यतश्चात्र निमूलकपुष्पादिकं विशेषणं केवलकषणं तु विशेष्यमिति ॥—स्नेहने—‘शुष्कचूर्ण—’ इति सूत्रे एव स्नेहग्रहणं न कृतम् । तत्र हि ‘कर्मणि दशिविदोः’ इति सूत्राकर्मणीत्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्राकरण इत्यनुवर्तनीयमिति ॥—हस्ते—हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह—हस्तार्थे इति ॥—संज्ञायाम् । इह तु पूर्वसूत्राकरण इत्यनुवर्तनीयमिति ॥—हस्ते—हस्त इत्यर्थग्रहणं तदाह—हस्तार्थे इति ॥—संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थ आरम्भः ॥—तथैवेति । निमूलकापं कपतीत्याहुदाहृतमित्यर्थः ॥—मूलकोपदंशमिति । अय-

तृतीया । यद्यप्युपदेशिना सह न शाब्दः संबन्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ॥ **हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम्** । ३।४।४८। तृतीयान्ते उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकादिसार्थात् णमुल्लस्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति । दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्मकाणामिति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति । ॥ **सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्पः** । ३।४।४९। उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल् स्यात् । पार्श्वोपपीडं श्रोते । पार्श्वोरुपपीडम् । पार्श्वोभ्यामुपपीडम् । व्रजोपरोधं गाः स्थापयति । व्रजेन व्रजे वा उपरोधम् । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाण्युपकर्षम् । पाणिनोपकर्षम् । ॥ **समासत्तौ** । ३।४।५०। तृतीयासप्तम्योधातोर्णमुल् स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् । हस्तेन गृहीत्वा । ॥ **प्रमाणे च** । ३।४।५१। तृतीयासप्तम्योरित्येव । ब्रह्मलेन ब्रह्मलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । ब्रह्मले ब्रह्मलेन वोत्कर्षम् । ॥ **अपादाने परीप्सायाम्** । ३।४।५२। परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । ॥ **द्वितीयायां च** । ३।४।५३। परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् । ॥ **अपगुरो णमुलि** । ३।१।५६। गुरी उद्यमने इत्यस्यैवो वा आत्स्याणमुलि । अस्त्यपगारं

मर्थः । मूलकेन भुक्ते । किं कृत्वा, उपदश्य, किमुपदश्य, अर्थान्मूलकमिति संबध्यते ॥—**एतावतैवेति** । शाब्दान्वयाभावेऽपि आर्थकान्वयमात्रेणेत्यर्थः ॥—**वचनसामर्थ्यादिति** । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि 'करणे हनः' इतिवत् 'उपदेशः करणे' इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रियान्तरं प्रति करणलं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुसारेणोक्तम् । अत्र केचित् । नन्वेवम् 'उपदेशः कर्मणि' इत्येव सूत्रमस्तु । अत्रोपदेश इत्येवास्तु । उपमाने कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वकाद्देशेणमुल्लिति व्याख्यायतां किमनया कुमुदधेति । न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् । न च 'तृतीयाप्रभृतीनि' इति सूत्रे करणप्रभृतीनीत्युक्ते नास्त्येव दोषः । 'करणे हनः' इत्यारभ्य विकल्प इति मन्त्रेद्वारणाय 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः न हि संदेहादलक्षणम्' इति परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । 'तृतीयाप्रभृति' इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीत्युक्तेऽपि दोषाभावात् । 'कर्मण्याकोशे कृञः खमुञ्' 'कर्मणि इतिविदोः' इत्यारभ्य वा निकल्प इति संदेहस्य 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् 'उपदेशः करणे' इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमा चिन्त्येवाहुः । वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृतीत्यन्त्यतरस्यामित्युक्ते 'उपमाने कर्मणि च' इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदेश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगोऽपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकशुल्काध्यायं त्वगतिकगतिः । उपदेशः कर्मणीति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकोपदेशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकमुपदेशमिति वाच्यं स्यादित्यते तु मूलकेनोपदेशमिति । करणे प्रभृतीनांति मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदेशमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रश्नोक्तिरिति दिक् ॥—**कालयतीति** । कल विक्षेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः ॥—**दण्डताडमिति** । तड आघाते अयमपि चुरादिरेव ॥—**सप्तम्यां चो** ॥—**उपपूर्वेभ्य इति** । सूत्रे पीडादीनां समाहारोद्वन्द्वं कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्प इति उत्तरपदलोपां समास इति भावः । इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । कर्षेति शपा निर्देशः । कृप विलेखने इत्यस्य गुणगहितस्योच्चारणात् । तत्फलं तुदाद्वैर्युदासः । यथापि विलेखनं एव सोऽपि पठ्यते तथापि क्षेत्रविषयकाविलेखनं एव न प्रयुज्यते । पञ्चमिर्हलैः कर्षेतीति दर्शनात् । एवं च तौदादिकात् कृषेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति, न त्विह णमुल्लिति स्थितमाकरे ॥—**समासत्तौ** ॥—**केशग्राहमिति** । केशेषु ग्रहणं भवतु वा मा भूत् सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत् ॥—**ब्रह्मलोत्कर्षमिति** । इत्योरुद्वयोः समाहारो ब्रह्मलम् । 'तत्तुरुपस्याहुलेः संख्याव्यायदेः' इत्यञ्च समागान्तः । ब्रह्मलेनोत्कर्ष । परिच्छिद्येत्यर्थः । खल्यः खण्डः खण्डिका, हस्तः खण्डः खण्डिकेति मनोरमायामुक्तम् । यथापि हस्तश्चद्वे वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते । अल्पे हस्ये इति पृथक् सूत्रस्वारस्यात् । तथापि हस्तदीर्घ इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि कचिद्भवतीत्याहुः ॥—**द्विती** ॥—**परीप्सायामित्येवेति** । कथं तर्हि 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' इति । नखत्र त्वरा गम्यते । अत्राहुः । अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता । तेनायमर्थः । उदात्तः स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥—**यष्टिग्राहमित्यादि** । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा धावन्ति नायुधं प्रतीक्षन्त इति भावः ॥—**अस्त्यपगोरमिति** । अस्तिमुद्यम्येत्यर्थः ॥—**उपपदसंज्ञार्थमिति** । 'विशिर्पति' इति सूत्रे द्वितीयायामित्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः ॥—**अव्यये** ॥—**अयथेति** । न यथाभिप्रेतं तथाप्यन इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेताद्व्याप्तम् । तद्विपरीताद्व्याप्त इति यावत् । नन्वप्रियाद्व्याप्त इत्येव कुतो नोक्तमिति चिदत्राहुः । प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाद्व्याप्तमेव न त्वप्रियाद्व्याप्तमिति नीचैःकृत्य नीचैःकारं प्रियं वृत्ते इति प्रयोगो न स्यात् । तथा अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाद्व्याप्तमिति । नीचैःकृत्य नीचैःकारमप्रियं वृत्त इति प्रयोगोऽपि स्यादित्यथाभिप्रेताद्व्याप्त इत्युक्तमिति ॥—**तिर्यक्कृत्वेति** । अतृजुत्वादप्रतः

युध्यन्ते अस्वपणोरम् । ॥ स्वाङ्गेऽधुवे । ३।४।५४। द्वितीयायामित्येव । अधुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् ।
 अविक्षेपे कथयति भ्रवं विक्षेपम् । अधुवे किम् । शिर उक्षिप्य । येन विना न जीवनं तद्भुवम् । ॥ परिहृदिय-
 माने च । ३।४।५५। सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयायान्ते णमुल् स्यात् । उरःप्रतिपेपं युध्यन्ते । कृत्स्नुर
 पीडयन्त इत्यर्थः । ॥ उरोद्भिदारं प्रतिचस्करे नखैः । ध्रुवार्थमिदम् । ॥ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्य-
 मानासेव्यमानयोः । ३।४।५६। द्वितीयायामित्येव । द्वितीयायान्ते उपपदे विद्यादिभ्यो णमुल् स्वाङ्गाप्यमाने
 आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विद्यादिक्रियाभिः साकल्येन संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः
 पौनःपुन्यमासेवा । नित्यवीप्सयोरिति द्विवं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्ये
 णमुल्लुक्त एव तथापि उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमासे । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेह-
 मनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असंसासे तु गेहस्य णमुल्लुक्तस्य च
 पर्यायेण द्विवम् । ॥ अस्यतितृपोः क्रियान्तेर कालेषु । ३।४।५७। क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रिया-
 न्तेरः तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तुष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयायान्तेषु उपपदेषु णमुल् स्यात् । ब्रह्मात्यासं गाः
 पाययति । ब्रह्ममत्यासम् । द्रवहतर्पम् । द्रवहंतर्पम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पाचक्रिया व्यवधीयते । अद्य
 पाययित्वा ब्रह्ममतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । ॥ नास्यादिशिग्रहोः । ३।४।५८। द्वितीयायामित्येव । नामा-
 देशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति । ॥ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृत्रः क्त्वाणमुलौ । ३।४।५९। अयथाभि-
 प्रेताख्याने नाम अप्रियस्योच्चेः प्रियस्य नीचेः कथनम् । उच्चैःकृत्य । उच्चैःकृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य ।
 नीचैःकृत्वा । नीचैःकारं प्रियं वृत्ते । ॥ तिर्यच्यपवर्गे । ३।४।६०। तिर्यकशब्दे उपपदे कृत्रः क्त्वाणमुलौ स्तः स-
 मासौ गम्यायाम् । तिर्यकृत्य तिर्यकृत्वा गतः । तिर्यकारं समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यकृत्वा काष्ठं
 गतः । ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्योः । ३।४।६१। सुखतःकृत्य गतः । सुखतःकृत्वा । सुखतःकारम् । सुखतोभूय ।
 सुखतो भूत्वा । सुखतो भावम् । ॥ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । ३।४।६२। नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थेविषये उपपदे
 कृभ्योः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नानाकृत्वा नानाकृत्य । नाजाकृत्वा नानाकारम् । विनाकृत्वा । विनाकृत्वा । विना-
 कारम् । नानाभूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं भूत्वा एकधाभूय । एकधाभूत्वा । एकधाभावम् ।
 एकधाकृत्य । एकधाकृत्वा । एकधाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिरुकृत्वा । पृथग्भूत्वा । ॥ तूष्णीमि भुवः । ३।४।
 ६३। तूष्णीशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णीभूय । तूष्णीभूत्वा । तूष्णीभावम् । ॥ अन्वच्याणुलोभ्ये
 । ३।४।६४। अन्वक्शब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकृत्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्व-

स्थितं पार्श्वतः कृत्वा गत इत्यर्थः ॥—स्वाङ्गे तस्प्रत्यये । यस्मात्तस्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येकः । प्रत्ययग्रहणपरि-
 भापया तस्प्रत्ययान्ते स्माङ्गे इत्यन्ये । तम चारोः प्रत्ययार्थं कर्मधारयः । तस्प्रत्यये परतो यस्मात् तस्मिन्नुपपद इति तु
 प्रायः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपद तथापि तस्मिन्प्रत्ययेतत्प्रकृतिप्रत्ययगमुदायपरमिति बोध्यम् ॥—मुखतः कारे
 मुखतो भूयेति । क्त्वाणमुलोः कृगुयोश्च यथासंख्यं नेयत इति भावः । मुखत इत्यत्रायादित्वात्सममर्थे तसिः । प्रत्यय-
 ग्रहणं किम् । मुखे तस्यानि मुखतः । तमु उपपदे निप् । धातुत्वादिह 'अलरास्तस्य-' इति दीर्घो न । मुखतः कृत्वा गत इति
 काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषयैवेति सिद्धेः प्रत्ययग्रहणं सुव्यञ्जम् ॥—नाधार्थ- । नाथौ 'विनञ्भ्याम्'
 इति विहितौ नानाजोः । नाथोः 'द्विभ्योश्च धमुव' इति धमुनादयः । 'मन्त्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययो धार्थको भव-
 तीत्याचार्येनोदाहरति—एकधाभूयेत्यादि । एव द्वेषं कृत्य त्रैधभूय द्वैधकारं द्वेषं भावमित्याद्युदाहरन्त्यम् ॥ ननु नानाजो
 प्रत्ययो धा च प्रत्ययः धमुवादिर्विधौ तु 'एकादो भ्यमुच्यतरस्याम्' इत्यनो ध इत्यनुवर्त्य तेषामादिगलाश्रयणैः ऽपि म्यानिवद्भा-
 वेन धमुवादिर्धाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्ययग्रहणमित्याक्षिपति—प्रत्ययग्रहणमिति । यद्ययुक्तरीत्या धाग्रहणेन धमु-
 वादेर्ग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् । तथापि धमुजन्तात्त्वात् उद्दर्शनमिति उपप्रत्यान्तसंग्रहार्थमग्रहणं,
 तत्फलं तु द्वैधीकृत्येयादिप्रयोगः ॥—तूष्णीमीति । कृत्रो निवृत्त्यर्थं भूग्रहणम् ॥—अन्वच्या- । नन्विह 'अचः'
 इत्यकारलोपे 'च्यौ' इति पूर्वस्याणो दीर्घेऽनूचीति निर्देष्टुमुचितम् । 'युप्रागपाग-' इति सूत्रे प्रतीचो यदिदित्वत् । एवं
 'तिर्यच्यपवर्गे' इति सूत्रेऽपि तिरश्चैत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् । अत्र केचित् । शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति । अर्थश्च
 लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते । 'अभिव्यक्तपदार्थो यः स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थेस्तुप कर्तव्यः' इति न्यायात् । अतोऽनुकरणे
 न भविष्यतीत्यन्वचीति सम्यगेवेति । तच्चिन्त्यम् । एव तर्हि 'क्षियो' दीर्घात् इत्यादावियङादिकं न स्यात् । 'प्रतीचो
 यत्' इत्यपि न सिद्ध्येति । वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वादन्यथोक्त्यादिनिर्देशो न दोषः । वैकल्पिकत्वं
 च 'यत्तदेतद्भ्यः-' इति सूत्रे लदाद्यलस्य वारणादेकशेषाभावदर्शनाच्च निर्णयित इति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥—अग्रत इत्या-

गभावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । आनुलोम्ये किम् । अन्वग्भूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ॥

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥ १ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धं समाप्तम् ॥

दि । अन्वक्शब्दस्यानुकल्पमात्रे विश्रान्तैर्देशविशेषवाचित्वे नियमो नेति ध्वनयितुमिदम् ॥—पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति । इहान्वक्शब्देनानुकूलोऽननुकूलो वेति न स्पृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण कचिदिहानुकूल्यलाभेऽपि अन्वक्शब्दस्य तत्समर्पणे व्यापाराभावाणमुल् न । किंतु क्वैव भवतीति व्यवस्था बोध्या ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिण्याख्यायां कृदन्त समाप्तम् ॥

श्रीः ।

सुबोधिनीव्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी ।

वैदिकी प्रक्रिया ।

प्रथमोऽध्यायः ।

छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् । १।२।६१। द्वयोरेकवचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नक्षत्रं पुनर्वसु वा । लोके तु द्विवचनमेव । ॥ विशाखयोश्च १।२।६२। प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा । ॥ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । १।४।९। षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । बहुलं छन्दसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । यचि भम् ॥ ० नभो-
ऽङ्गिरोमनुषां वेत्युपसंख्यानम् ॥ नभसा तुल्यं नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्वदङ्गिरः । मनुष्वदङ्गे । जने-

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिक्संख्यदोर्भिर्युतं भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्रितं सदानन्दनम् ॥

अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं ये चिन्तयन्ते जनास्तं देव गणपं स्मरामि सततं चन्द्रार्धचूडं विभुम् ॥ १ ॥

यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलव्रातप्रमादेष्टव्यं प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वर्थगोवर्धनः ॥

सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भूतद्वितीयश्छन्दोऽग्रणीः श्रीरामाङ्गिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्धनः ॥ २ ॥

रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ॥ रघुनाथ इतीज्यनामगम्यो रघुनाथाङ्गिनिषेवकः सुधीः ॥ ३ ॥

बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः मुनया युधाः ॥ महादेवामिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥ ४ ॥

रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्गिसेवकः ॥ तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णायास्तु सूदृढः ॥ ५ ॥

श्रीमत्सिद्धान्तकौमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः । नत्वा मुनित्रयं हयां टीकां कुर्वे सुबोधिनीम् ॥ ६ ॥

मुशब्दव्रातश्रीकुमुदवनवियोतनकरी सदा सद्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ॥

कुशब्दध्वान्तस्य प्रसभमभिभिवंसनकरी कृतिर्भूयादेपा बुधजनमनःप्राज्ञचरी ॥ ७ ॥

इयता प्रबन्धेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाख्यातेष्वपि वैदिकान्वाख्यानमवशिष्यते । न चंदमप्रयोजनम् । ‘रक्षोहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्’ इति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षायाम् व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यतयाभिधानात् । ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदाङ्गज्ञानोपायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दभिन्नत्वात्तदनुशासनं नैव सिद्धे किमर्थमेवामनुशासनमिति चेन्न । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति । तद्यथा ‘आत्मना देवेषु मध्वाजभार’ ‘गृभ्णामि ते’ इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति ‘अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति’ इति तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह—छन्दसीत्यादि । पुनर्वसुशब्देनोद्गतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्याभिधानाद्भयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह—द्वयोरित्यादि ॥—वा स्यादिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति ‘जात्याख्यायाम्—’ इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् ॥—लोके त्विति । ‘गां गताविव दिवः पुनर्वसू’ इत्यादौ ॥—विशाख—॥—प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादित्यर्थः ॥—विशाखेति । अमरस्तु विशाखेति प्रयुज्ज्ञानो द्विवचननियमं नेच्छति सूत्रं तूदासीनम् ॥—षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । ‘पतिः समास एव’ इत्यतः पतिरिति वर्तते । ‘पतिः समास एव’ इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते—पतिनेति । धिलात् ‘आडो ना—’ इति भावः । षष्ठीति किम् । ‘मया पत्यः जरदृष्टिर्यथासः’ । छन्दसीति किम् । ग्रामस्य पत्ये ॥—योगं विभज्येति । ‘षष्ठीयुक्तश्छन्दसि’ इति उक्त एवार्थः । ततो ‘वा छन्दसि’ इति वर्तते । यावदिह शास्त्रे कार्यं तच्छन्दसि वा भवति । तदाह—तेनेत्यादिना ॥—नभोङ्गिरो— । नभस् अङ्गिरस् मनुष्य एषां वति परे भल वक्तव्यमित्यर्थः ॥—नभस्वदिति । ‘तेन तुल्यम्—’ इति वतिः । भलफळमाह—रत्वाभाव इति । ‘ससजुषोः—’ इति प्राप्तस्य । तत्र हि पदसंख्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीदीपकन्यायेन रत्वाभाव इति संबध्यते ॥—मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भलात् ‘आ-

रुसीति विहित उपप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ॥ ॐ वृषण्वस्वध्वयोः ॥ वृषन् वरुणं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषण्वधः । इहान्तवर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वायन्ते । अत एव पदान्त-
स्येति ण्वनिषेधोऽपि न । अल्लोपोऽनः इति तु न । अनङ्गत्वात् ॥ ॐ अयस्मयादीनि च्छन्दसि ॥ ११४२० ॥ एतानि
छन्दसि साधूनि । भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् ॥ ॐ उभयसंज्ञान्यपीति
वक्तव्यमिति ॥ स सुपुभास ऋक्ता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्जश्वाभावः । जश्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया
भत्वसामर्थ्येन बाधात् । नैनं हिन्वन्यपि वाजिनेषु । अत्र पदत्वाज्जश्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । ते प्राग्धातोः ।
ॐ छन्दसि परेऽपि ॥ ११४८ ॥ व्यवहिताश्च ॥ ११४८२ ॥ हरिभ्यां याह्योक् आ । आ मन्दैरिन्द हरिभिर्याहि ।
ॐ इन्धिभवतिभ्यां च ॥ १२१६ ॥ आभ्यां परोऽपिलिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अथर्वणः ।
बभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । इन्धेऽछन्दोविषयत्वाद्बुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कित्त्वचनानर्थक्यमिति ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ तृतीया च होश्छन्दसि ॥ २३३ ॥ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहो-
त्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तमभ्यमापद्येतेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च यवा-

देशप्रत्यययोः' इति पः पदसंज्ञायां तु रुवं स्यात् न पत्वम् । अपदान्तस्येति वचनात् ॥—वाहुलकादिति । बहु-
नर्थाङ्गीतीति बहुलम् । ला आदाने अस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे' इति कः । बहुलस्य भावो वाहुलकम् । मनोज्ञादित्वाद्बु ।
वृषणित्येनद्रम्, अश्व, एतयोश्च परतो भ स्यात् । निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणीति कैयटः ॥—वृषण्वसुरिति ।
लोके वृषण्वसुः । वृषाश्च ॥—नलोपः प्राप्त इति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन ॥—अत एवेति । भत्वा-
देवेत्यर्थः ॥—अनङ्गत्वादिति । 'अल्लोपोऽनः' इत्यत्राङ्गस्यधिकारात् ॥—अयस्मयादीनि—। आनन्तर्यामिसंज्ञाद्वा-
रेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह—संज्ञाद्वयमिति । ननु 'अनन्तरस्य—' इति न्याये बाधिलोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याश-
ङ्क्याह—तथा च वार्तिकमिति ॥—कुत्वमिति । 'चोः कुः' इत्यनेन ॥—जश्वाभाव इति । 'झलां जशोऽन्ते'
इति प्राप्तस्य ॥—ऋकृतेति । अयस्मयादिषु ऋकृतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्वमस्तु कुत्वं मा भूदिति
वैपरीत्येन प्रसज्येतेति बोध्यम् ॥—नैनमिति । वाचामिनाः प्रभवस्तेष्वग्येन विद्वांसं न हिन्वन्ति । विवदितुं न गच्छ-
न्तीत्यर्थः ॥—ते प्राक्—। व्याख्यातम् ॥ अस्यापवादमाह—छन्दसीत्यादि । गन्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे प्रयो-
क्तव्याः । अपिशब्दापूर्वं । व्यवहिता अपि गन्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणं आह—हरिभ्यामि-
त्यादि । आयाहीति प्राप्तम् । तं प्रागित्यत्र संज्ञानियमपक्षो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेयतत्पर्यन्तान्स्वरूपेण परा-
सृश्य धातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् । आम्निश्च पक्षे 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति
सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् ॥—इन्धि—। इन्धीत्युच्चारणार्थेनकारेण निर्देशः । 'मृत्तिथोः' इतिवत् न तु 'इक्षितपी' इति
इका नलोपापत्तेः । 'असंयोगात्—' इत्यतः लिट् कित्दित्यनुवर्तते । तदाह—लिट् कित्दिति । जि इन्धी दीप्ती, लिटः
कित्वाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्ता वचनम् ॥—बभूवेति । कित्वाद्वृज्यभावे 'भुवो वुक्-'
इति वुक् । अत्र पिच्चात्पूर्वेणाप्राप्ता वचनम् ॥—इदमिति । इन्धीति सूत्रम् ॥—छन्दोविषयत्वादिति । अयम-
भिप्रायः । इन्धेभीपायाम् 'इजदिश्च—' इत्यमा भाव्य । छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम् नास्ति तथापि 'छन्दस्युभ-
यथा' इति लिटः सार्वधातुकत्वे ङित्वात्समीधे इति नलोपः । ध्रमभावस्त्वार्थधातुकत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधानात् ॥
वुको नित्यत्वादिति । 'परनित्या—' इति परिभाषया परानित्यस्य बलीयस्त्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ॥
इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः ॥

तृतीया—। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते । द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते चशब्दात्सापि भ-
वति । तदाह—कर्मणीति ॥—यवाग्वेति । अत्र यवागूशब्दात्तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो
हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेपणार्थः । यवाग्वभिन्नं हविरमौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह—यवाग्वार्यमित्यादि । भिन्नवि-
भक्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वात्सामर्थ्ययोरभेदान्वयः । भाष्ये चैतत्सूत्रं प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो
ह्यभावेति वर्तते । यस्य अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । हूयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया
तदाग्निहोत्रशब्दो ह्यमो वर्तते । जुहोतिश्च प्रीणने । यवाग्वा अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवागूशब्दाद् द्वितीया तदा-

ग्वार्यं हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ॥ **द्वितीया ब्राह्मणे** । २।३।६०। ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । पृथ्वपवादः । गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः । ॥ **चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि** । २।३।६२। षष्ठी स्यात् । पुरुषसृगश्चन्द्रमसे । गोधाकालकादावाघटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । ॥ **पृथ्व्ये चतुर्थीति वाच्यम्** ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । ॥ **यजेश्च करणे** । २।६।६३। इह छन्दसि बहुलं षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते । ॥ **बहुलं छन्दसि** । २।४।३९। अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्ताङ्गूनम् । लुङि मन्त्रे घसेति च्लेलुङ् । अडभावः । सग्धिश्च मे । ॥ **हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि** । २।४।२८। द्वन्द्वः पूर्ववह्निः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्रभृतिभ्यः शपः । ॥ **बहुलं छन्दसि** । २।४।७३। वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उप पृक् । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि कचिलक् । त्राध्वं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः श्लः । ॥ **बहुलं छन्दसि** । २।४।७६। दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णो विवष्टि । ॥ **मन्त्रे घसहरणशवृदहाह्वचुगमिजनिभ्यो लेः** । २।४।८०। एभ्यो लेलुङ् स्यान्मन्त्रे । अक्षन्नमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य गमहनेत्युपधालोपे शासिवसीति पः । माह्वमित्रस्य । धूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य । नशेर्वेति कुन्वम् । सुरुचो वेन भावः । मा न आ धक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् । आ प्रा धावापृथिवी । परावर्गभारभृद्यथा । अक्रन्नुपासः । त्वे रयि जागृवांसो अनुगम् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम् । अजत वा अस्य दन्ताः । विभाषानुवृत्तेर्नह । न ता अगृह्णन्नजनिष्ट हि पः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

मिहोत्रशब्दो हविषि वर्तते । जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वार्यं हविर्देव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥—**द्वितीया**—‘दिवस्तदर्थस्य’ इति वर्तते तदाह—**ब्राह्मणेत्यादि** । सोपसर्गस्य च्छन्दसि ‘विभाषोपसर्गे’ इत्यनेन व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरुपसर्गाथं आरम्भः ॥—**पृथ्वपवाद इति** । ‘दिवस्तदर्थस्य’ इति प्राप्तायाः ॥—**चतुर्थ्यर्थे**—बहुलप्रहणात् चन्द्रमसे-रुदमी रात्र्यै इत्यादौ पृथ्वभावः ॥—**यजेः**—यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुल पृष्ठी स्यात् ॥—**बहुलम्**—‘अदो जग्धिः—’ इत्यतः अद इति ‘लुङ्सनोः—’ इत्यतः घस्ल इति च । अदो बहुल घस्लादेशः स्याच्छन्दसि ॥—**घस्तामिति** । अदेलुङि रूपम् ॥—**अडभाव इति** । ‘बहुलं छन्दसि’ ‘न माडयोगे’ इत्यनेन । नैन्विदं ‘लुङ्सनोः—’ इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह—**सग्धिश्च मे** । अदन गिधः । अदेः क्तिनि घस्लादेशे ‘घसिभसोर्हलि च’ इत्युपधालोपे ‘झलो झलि’ इति सलोपः । ‘झपस्तथोः—’ इति धलम् । धस्य जश्चम् । न च जश्चले कर्तव्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । ‘न पदान्त—’ इति सूत्रेण जश्चले तन्निषेधात् । ततः समानशब्देन समासे कृते ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रत्युदकेषु’ इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—**हेमन्तशिशिरा**—‘परवह्निः द्वन्द्वतुपुरुषयोः’ इति प्राप्तम् ॥—**अहोरात्रे इति** । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते ‘अहःखर्वकदेश—’ इत्यनेन समासान्तोऽन् ‘यस्येति च’ इतीकारलोपः । ‘रात्राहाहाः पुंसि’ इति प्राप्तं द्विलमतन्त्रम् । अहोरात्राणि विदधत् । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठकमेणेदं ‘बहुलं छन्दसि’ इति घस्लादेशविधायकसूत्रान्पूर्वं व्याख्यातुं युक्त तथापि ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् ॥—**बहुलं छन्दसि** । बहुल शपो लुक् स्यात् । ‘अदिप्रभृतिभ्यः’ इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति—**वृत्रं हनतीत्यादि** । हन्ति शेत इति लोके ॥—**त्राध्वमिति** । त्रै पालने ‘आदेच उपदेशेऽशिति’ इत्यात्वम् । त्रायध्वमिति लोके ॥—**दातीति** । ददातीति लोके ॥—**अन्यत्रापिति** । जुहोत्यादिभिन्नेऽपि श्लुर्भवतीति शेषः ॥—**विवष्टीति** । वश कान्ता अदादिः । ‘श्र्या’ इति द्विलम् । ‘वृत्रामित्’ ‘बहुलं छन्दसि’ इति सूत्रेणाभ्याससम्बन्धकारः । ‘व्रथ—’ इति पल पृत्वम् ॥—**मन्त्रे घस**—घस अन्तरादेशः । ह्र ह्रन् कौटिल्ये । अस्य कृतगुणानुकरणं हरेति । आकारस्त्वकारार्थः । णश अदर्शने । वृत्रं वरणं । वृष्ट संभक्तौ । दह भस्मीकरणे । आत् । आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः । वृञी वर्जने । उ कृञ् करणे । गस्ल गर्ता । जनी प्रादुर्भावे ॥—**अक्षन्निति** । अत्तर्लुङि झिः ॥—**घस्लादेशस्येति** । ‘लुङ्सनोः—’ इति विहितस्य ॥—**माह्वरिति** । माह्वि उपपदे ह्रतर्लुङि तिप् । ‘इतश्च’ इतीकारलोपः । च्लेलुङि कृते ‘सावंधानुके—’ इति गुणे कृतं रपरले ‘हलङ्घाप—’ इति लोपः ॥—**प्रणगिति** । प्रपूर्वांशश्लेङ् । ‘हलङ्घाप—’ इति लोपः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि—’ इति णत्वम् ॥—**मर्त्यस्येति** । मकारेऽनुनासिके परे ‘यरोऽनुनासिके—’ इति डः ॥—**कुत्वमिति** । पक्षे ‘व्रथ’ इति पलेन नडिति रूपं बोध्यम् ॥—**आव इति** । वृजो रूपम् ॥—**आध्वगिति** । आहपूर्वाद्देहेलुङ् । ‘दादेर्धातोः—’ इति घः । ‘एकाचो वश—’ इति भपभावः ॥—**आप्रा इति** । आहपूर्वात्प्राधातोः सिप् । स्ले यन्वे च यलोपः ॥—**परावर्गमिति** । परापूर्वाद्दृजस्तिप् । उपधागुणे ‘चोः कुः’ इति रूपम् ॥—**अक्रन्निति** । अदिर्हवाहुणाभावे यण ॥—**अनुगममिति** । अनुपूर्वादच्छतोर्झिः । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । मन्त्रशब्दः संहितायां ऋट इति अज्ञेत्यादां ब्राह्मणप्रयोगे लुक् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**मन्त्रग्रहणमित्युक्तं** ॥—**अह्व** । ‘गमहन—’ इत्युपधालोपः । ब्राह्मणप्रयोगेऽयम् । मन्त्रेति किम् । अध

तृतीयोऽध्यायः ।

॥ अभ्युत्साद्यां प्रजनयां चिक्यां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामक्रान्ति च्छन्दसि । ३१।४२। आ-
द्येषु चतुर्षु लुङि आम् अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्साद्यामकः । अभ्युत्सादीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजन-
दित्यर्थः । चिक्यामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् । द्विर्वचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयांक्रियात् ।
पाव्यादिति लोके । विदामक्रन् । अवेदिपुः । ॥ गुपेइछन्दसि । ३१।५०। छेश्रद्धा । गृहानजगुपतं युवम् । अगौस-
मित्यर्थः । ॥ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । ३१।५१। छेश्रद्ध न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ।
मा त्वाभिर्ध्वनयीत् । ॥ कृमुटुरुहिभ्यश्छन्दसि । ३१।५२। छेश्रद्ध वा । इदं तेभ्योकरं नमः । अमरत् । अदरत् ।
यत्सानोः सानुमारुहत् । ॥ छन्दसि निष्ठकथं देवहूयप्रणीयोऽनीयोऽच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्यखन्यखान्यदेवय-
ज्यापृच्छयप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । ३१।१२३। कृन्ततेर्निस्पूर्वात् क्यपि प्राप्ते
ष्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः पत्वं च । निष्ठकथं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे हूयतेर्जुहोतेर्वा क्यप् दीर्घश्च ।
स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । मृदृस्त्वध्व-
भ्यो यत् । मर्यः । स्तर्था । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेर्यः । शुन्धध्वं दैन्याय
कर्मणे देवयज्यायै । आहृपूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छयं धरणं वाज्यर्पति । सीव्यतेः क्यप् पत्वं च । प्रतिषीव्यः । ब्रह्म-
णि वदेर्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु वदः सुपि क्यप् चेति क्यपण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च ण्यत् । भाव्यः । स्ताव्यः ।
वपपूर्वाच्चिनोतेर्यत् आयादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचाय्यपृडम् ॥ ॥ हिरण्य इति वक्तव्यम् ॥ उपचयपृडमन्यत् ।
मृड सुखेने पृड चेत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् । ३१।२७। एभ्यः कर्मण्युपपदे इन्

सत् । अह्वार्षति । अनशत् । अवारीत् । अधाक्षीत् । अप्रासीः । अवर्जीत् । अकार्षात् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ठ ॥
इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥

अभ्युत्साद्याम्-। अभ्युत्साद्यामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । षट् विशरणगल्यवसादनेषु । जनी
प्रादुर्भावे । रम क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम् प्रत्ययो निपात्यते । चिक् चयने । शुद्धादस्मादाम्प्रत्यये द्विर्वचनं
कुत्वं च । अक इति प्रत्येकं संबध्यते तदाह-आद्येष्विति ॥-अक इति । कृजो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस-' इत्या-
दिना लुक् तिपो हल्ङादिलोपः ॥-साद्यामक इति । 'आमः' इति लुङो लुक् ॥-अभ्युत्सादीपददिति । सदेर्य-
न्ताल्लुङिचङि 'णो चङमुपधायाः-' इति ह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । हलादिःशेषः । 'सन्वल्ङुनिः' इति सन्वल्ङावे 'सन्त्यतः'
इतीलम् । लघोर्दीर्घः ॥-लोक इति । वेदेपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदांकुर्वन्तु-' इति सूत्रादन्यतरस्यांप्रहणानु-
वृत्तेः ॥-पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशीलिङ्याम् । क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ॥-क्रियादिति । करोतेराशी-
लिङि रूपम् । 'लिङाशिषि' इत्यर्थधानुक्त्वाद्विक्रमणभावः । 'रिङशयम्-' इति रिङ् ॥-विदामक्रान्ति । विदेर्लुङि
आम् गुणाभावः लुङन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥-गुपेः-। आयप्रत्ययाभावस्थल एवेदं मृत्रे केवलस्योच्चारणात् ॥-अजगु-
पतमिति । गुप् रक्षणे 'तस्थस्थमिपाम्-' इति थसस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥-अगौ-
समिति । ऊदित्वादिवभावे 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'जलो जल' इति सिचो लोपः । इटपक्षे अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये
अगोपयिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु चङं वर्जयित्वा त्रीण्येवेति विवेकः ॥-नोनयति-। ऊन परिहाणे ।
ध्वन शब्दे । इल प्रेरणे । अर्द गर्ता याचनं च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चलेः 'णिथ्रि-' इति प्राप्तश्चद्देशो नेत्यर्थः । तत्रोनय-
त्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरन्तौ घटादिनान्तश्च । अर्दयतिरु हेतुमण्यन्तः ॥-ऊनयिरिति ।
मध्यमपुरुषैकवचनम् । 'न माडयोगे' इति आटप्रतिपेधः । इदमिन्द्रं प्रति सव्यस्य कृपेर्वचनम् । त्वायतस्त्वामिच्छन्तः
जरितुः स्तोतुः सम काममभिलाषं मा ऊनयीः । ऊनं मा कार्षीरित्यर्थः । आननदिति भाषायाम् ॥-ध्वनयिदिति ।
तिप् 'न माडयोगे' इत्यटप्रतिषेधः । भाषायां घटादेरध्वनत् । चुरादेरध्वनत् । ऐलयीत् । आर्दयीत् । आर्दिदत् ।
ऐल्लिदिति लोके ॥-कृमुट-। 'च्लि लुङि' इत्यतः च्लिरिति 'अस्यित्वक्ति-' इत्यनोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो वेत्य-
नुवर्तते तदाह-च्लेरित्यादि ॥-अकरमिति । उ कृञ्करणे मिप् अङि कृते 'कृदशोऽङि-' इति गुणः ॥-अमरदिति ।
मृद् प्राणत्यागे व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥-अदरदिति । कृ विदारणे ॥-अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
लोके तु अकार्षात् । अमृत । अदारीत् अरुक्षन् ॥-छन्दसि-। निष्ठकथादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रार्थः ॥
-क्यपि प्राप्त इति । 'कृदुपधाच-' इति सूत्रेण ॥-आपृच्छयमिति । प्रच्छ त्राया-म् । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसार-
णम् ॥-प्रतिषीव्येति । पितु तन्तुसंताने । 'हलि च' इति दीर्घः ॥-उपचा-पृडमिति । उपचाय्यं च तत्पृष्ठं चेति
कर्मधारयः ॥-हिरण्य इति । हिण्येऽभिधेय इत्यर्थः ॥-छन्दसि-॥-य इति । यानि षण संभक्तौ । रक्ष पा-

स्यात् । ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रवनिम् । उत नो गोषणिं धियम् । ये पथां पथिरक्षयः । चतुरक्षौ पथिरक्षी । हविर्मथीना-
मभि । ॥ छन्दसि सहः । ॥ १३।१६३। सुप्युपपदे सहोर्णवः स्यात् । पृतनापाद । ॥ वहश्च । ॥ १३।१६४। प्राग्वत् ।
दित्यवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ज्युद् । ॥ १३।१६५। एषु वहेज्युद् स्याच्छन्दसि । कव्य-
वाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ॥ हव्येऽनन्तःपादम् । ॥ १३।१६६। अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु
वहश्चेति ण्वैरेव । हव्यवाळग्निरजरः पिता नः । ॥ जनसनखनक्रमगमो विद् । ॥ १३।१६७। विद्भुनोरित्यात्वम् ।
अज्ञाः । गोजाः । गोषा इन्दो नृषा असि । सनोतेरन इति पत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । आ दक्षिकाः
शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः । ॥ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन् । ॥ १३।१७१॥ ॥ श्वेतवहादीनां
उस्पदस्येति वक्तव्यम् ॥ यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो ऽस्य वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहो । श्वेत-
वाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति उक्थशा यजमानः । उक्थशासा । उक्थशासः । पुरो दास्यते दीयते पुरोडाः ।
॥ अवे यजः । ॥ १३।१७२। अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च । ॥ १३।१७३। एते
संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः । ॥ विजुपे छन्दसि । ॥ १३।१७३। उपे उपपदे यजेविच् । उपयद् ।
॥ आतो मनिनकनिन्वनिपश्च । ॥ १३।१७४। सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादय-
श्चयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिद्रावा । पृतपावा । विच् । कीलालपाः । ब्रह्मभृ-
णवृषेपु क्तिप् । ॥ बहुलं छन्दसि । ॥ १३।१८८। उपपदान्तरेऽपि हन्तेबहुलं क्तिप् स्यात् । यो मानुहा पितृहा ।
॥ छन्दसि लिट् । ॥ १३।१९०। भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान । ॥ लिटः कानज्वा । ॥ १३।१९०।
॥ कसुश्च । ॥ १३।१९०। छन्दसि लिटः कानचूकम् वा स्तः । चक्राणा वृष्णिम् । यो नो अग्ने अररिवां अघायुः ।
॥ णेदछन्दसि । ॥ १३।१९३। ण्यन्ताद्वातोऽछन्दसि इष्णुच् स्यात्तच्छीलादौ । वीरुधः पारयिण्वः । ॥ भुवश्च
॥ १३।१९८। अस्मात् केवलत्प्राग्वत् । भविष्णुः ॥ ॥ छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् ॥ ॥ क्याच्छ-

लने । मन्थ विलोडने । पृथ्य इत्यर्थः ॥ 'स्त्वम्बशक्तोरिन' इत्यतः इतिरिति वर्तते, तदाह—इत्त्यादिति । वन षण सं-
भक्ताविति श्वादिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, षण् दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् ॥—
ब्रह्मवनिमिति । ब्रह्म वनति क्षत्र वनति गां सनतीति विवक्षायाभिन् तदन्ताद्वितीयकवचनम् । सुप्रामादिलाम्पलम् ॥
—पथिरक्षय इति । पन्थानं रक्षयन्तीति विग्रहः ॥—पथिरक्षीति । पन्थान रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्थतीति विग्रहः ॥
—छन्दसि—। पद मर्षणे 'भजो ण्वि' इति वर्तते तदाह—ण्विः स्यादिति । ननु 'तुरासाह पुरोधाय' इति लोके प्रयोगा
दस्यन्ते तेषां का गतिरिति चेत् णिजन्ताद्विच बोध्यः ॥—पृतनापाडिति । 'सहेः साडः सः' इति पत्वम् ॥—वहः ॥—
प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः ॥—हव्ये—। अन्तःशब्दो मायमवाची । हव्यशब्दे उपपदे वहेज्युद् स्यात् पादमध्ये चेन्न
पदान्ते इति फलितोऽर्थः ॥—हव्यवाळग्निरिति । अत्र ऽस्य लः, द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेभ्य संपद्यते स उकारो
लकार इति प्रातिशाक्ये विहितः ॥—जनसन—। जनादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विद् स्यात् ॥—अग्नेगा इति ।
'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक् ॥—मन्त्रे श्वेतवहो—। श्वेतादिपूर्वभ्यो वहादिभ्यो ण्विन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थं
निपातनम् । श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणं चोपपदे शसतेः प्रत्ययः
नलोपश्च । पुरःपूर्वस्य दाह्य दाने इत्यादेर्ल कर्मणि च प्रत्ययः । ऽस्य दस्येति प्रत्येकमभिस्त्वयने । भाविपदलाप्रयणेन
चंदमुच्यते तदाह—यत्र पदत्वं भावीति । ऽसन्तस्येत्यर्थः ॥—श्वेतवा इति । श्वेता एव न वहन्ति श्वेतवा इन्द्रः ।
'अलसन्तस्य' इति दीर्घः । उक्थशावाविति नलोपं कृते 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः ॥—अवे—। योगविभाग उत्तरार्थः ।
पुरोडाशावयजोऽण्विन् इत्येकयोगे श्वेतवादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् । यजेन्धावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात्कवलस्यैवप्यत
इति ॥—अवयाः श्वेतवाः—। ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना ऽसि कृते सौ 'अलसन्तस्य' इति दीर्घे क्त्वे च श्वेतवा इत्यादि
सिद्धे नार्थोऽनेन योगेनेत्याशङ्क्याह—एते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि 'अलसन्तस्य' इति न प्राप्नोति तत्रासंबुद्धावित्यनु-
वर्तनात् ॥—विजुपे—। ननु छन्दसीति व्यर्थ मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां न भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । ब्राह्मणसंग्रहार्थं
छन्दोप्रहणम् । सन्नव्यतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम् । तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥—सुधीवा सुपीवे-
ति । 'युमास्था' इतीत्वम् ॥—कीलालपा इति । कीलालं जलम् । ॥ यः कीलालमगृत जीवनं भुवं वनम् इत्यमरः । तत्
पिबतीति । पा पाने विच् ॥—उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभृणवृषमंत्रावपीत्यर्थः ॥—आततानेति । 'णलुप्तमो वा' इति
णिच्पक्षे वृद्धिः ॥—अररिवानिति । रा दाने । लिटः कसुः । 'वस्वेकाज्जाडुसाम्' इत्यादन्त्यादित् । ततो नञ्समासः । 'दीर्घा-
दित्' इति वक्ष्यमाणं नस्य रुत्वम् 'आतोऽटि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनामिकः ॥ प्रसज्जादघातुशब्द व्युत्पाद-
यितुमाह—छन्दसीति । 'सुप आत्मनः' इत्यत्र आत्मन इति विशेषणान्तरेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—क्याच्छ-

न्दसि । ३।२।१७०। उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ॥ ॐ परजधिकारे जवसचौ छन्दसि वाच्यौ ॥ जवे यामिर्धूनः । ऊमोर्मे जवः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । ॐ मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः । ३।३।९६। वृपादिभ्यः किन् स्यात्स चोदात्तः । वृष्टिं दिवः । सुन्नमिष्टये । पचात्पक्तीरुत । इयं ते नव्यसी मतिः । वित्तिः । भूतिः । अग्न आ वाहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः । ॐ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । ३।३।२९। ईषदादिपूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्य-
श्छन्दसि युच् स्यात् । खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । ॐ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । ३।३।३०। गत्यर्थेभ्यो येऽन्ये
धातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणे गाम् । ॐ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । ३।४।६। धात्व-
र्थानां संबन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्व प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । अथ लोडर्थे लुङ् । इदं तेभ्यो-
कर् नमः । लङ् । अग्निमद्यं होतारमवृणीतायं यजमानः । लिट्, अद्य ममार । अद्य त्रियत इत्यर्थः । ॐ लिङ्गर्थे
लेट् । ३।४।७। विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातोर्लेट् स्याच्छन्दसि । ॐ सिब्वहुलं लेटि । ३।४।३४। ॐ इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु । ३।४।९।७। लेटस्तिङ्गामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु । ॐ लेटोऽडाटौ । ३।४।९।४। लेटः अद्
आद् एतावगमौ स्तसौ च पितौ ॥ ॐ सिब्वहुलं णिद्वक्तव्यः । वृद्धिः । प्रण आयूपि तारिषत् । सुपेशसस्करति
जोषिषद्धि । आ साविषदर्शसानाय । सिप हलोपश्च चाभावे । पताति दिधुत् । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्नौ भवति । ॐ स
उत्तमस्य । ३।४।९।८। लेडुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवावः । टेरेत्वम् । ॐ आत पे । ३।४।९।५।
लेट आकारस्य ऐ स्यात् । सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट ऐवं न ।
अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् । ॐ वैतोऽन्यत्र । ३।४।९।६। लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा आत
ऐ इत्यस्य विषयं विना । पशूनामीशैः । ग्रहा गृह्यान्तैः । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयैते । ॐ उपसंवादाशङ्क्यो-
श्च । ३।४।८। पणबन्धे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशैः । नेजिह्वायन्तो नरकं पताम । हलः अः

न्दसि । 'सनाशंसमिक्ष उः' इत्यतः उरिति वर्तते क्यान्ताद्धानोरः स्याच्छन्दसि ॥—अघायुरिति । परस्यापमिच्छतीत्यर्थे
क्यच् 'अश्वाघस्यात्' इति वक्ष्यमाणेनाकारादेशः । तदन्तादुपप्रत्ययः ॥—जवासवाविति । जु इति सौत्रो धातुः । पृद्
प्राणिगर्भविमोचने । पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्यां 'ऋदोरप्' इति अपि प्राप्तेऽज्वधीयते । स्वरं भेदः ॥—मन्त्रे वृषेप-
'स्त्रियां किन्' इत्यतः किमिति वर्तते । वीरा इति पद्यमर्थे प्रथमा तदाह—वृपादिभ्य इति ॥—वृष्टिमिति ।
वृपु सेचने ॥—इष्टये इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थैकवचनम् ॥—मतिरिति । मन ज्ञाने किन् । 'अनुदात्तोपदेश-'
इत्यनुनासिकलोपः ॥—वित्तिरिति । विद् सतायाम् । कित्वात्र लघूपधगुणः ॥—वीतये इति । वी गतिव्याप्तिप्रज-
नकान्यसनखादानेषु ॥—राताविति । रा दाने ॥—छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । उदाहरणेषु धातुसंबन्धो मृग्यः ।
—आगमदिति । गम्ल गर्ता 'पुपादि-' इति लटित्वादङ् ॥—अकरमिति । 'कृमुद्गृह्मिभ्यश्छन्दसि' इति न्येरेङ् ।
'ऋदोऽडि-' इति गुणः ॥—अवृणीतेति । वृञ् वरणे । लङ् । 'क्यादिभ्यः श्रा' 'ई हत्यपोः' इतीत्वम् ॥—इतश्च ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यतः लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वैति चानुवर्तते तदाह—लेट इत्यादि ॥—लेटो—आगमौ स्त
इति । तौ च पर्यायेण न तु यागपद्येन अद्विधिसामर्थ्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषाभावात् ॥ 'आडुत्तमस्य-' इति
सूत्रान्मण्डूकमुखा पिबेल्वनुवर्तत इत्याशयेनाह—तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विक्रन्दमी उर्वरासु ब्रवते' इत्या-
दिषु गुणः—वृद्धिरिति । 'अचोऽङ्गिति' इत्यनेन ॥—तारिपदिति । तु प्रवननरणयोः । तिप इकारलोपः । तिप
इट् ॥—जोषिषदिति । जुषां प्रातिसेवनयोः । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—आसाविपदिति । आडपूर्वात्पु
प्रगवैश्वर्ययोरित्यस्मादङ् ॥—पतानीनि । पल्ल पतने तिप् । आडागमः ॥—करवावेति । कृञो लेटो वस् 'तनादि-
कृञ्यः-' इति उः । गुणः रपरः । 'लेटोऽडाटौ' इत्याद् । तस्य पिबेत्वादित्वादिकरणस्य गुणः । 'अत उस्सावेधातुके' इत्यु-
त्ताभावाच्च । मदी हर्षे णिच तदन्तादङ् । आतामि कृते आह—टेरेत्वमिति । 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेन ॥—
आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य 'टित आत्मनेपदानाम्-' इत्यनेनैवमेव नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्या-
ऽनित्यत्वं कृताकृतप्रसङ्गिलमात्रेण कश्चिन्नित्यनाश्रयणान् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्राति लिङ्गाच्च । आट एवं नेत्युक्तं तस्य फल-
माह—यजाति यजात इति । यज देवपूजादौ । लिट् आडागमः ॥—वैतो— । अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्व-
सूत्रविषयादिति लभ्यते सन्निधानात् । तदाह—आत् इत्यादि ॥—ईश इति । ईश एश्वर्ये । उत्तमैकवचनमिट् ।
'इतथ-' इति लोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः । टेरेत्ये तस्य ऐ ॥—गृह्यान्ता इति । ग्रहः कर्मणि लेट् जिः । तस्याडागमः ।
यक 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं टेरेलं पूर्ववद्वैत्वम् ॥—पणबन्ध इति । यदि मे भवानिदं कुर्यात्तर्ह्येदमहं दास्यामीति
समयकरणं पणबन्धः । आशङ्का संभावना ॥—अहमेवेति । त्रिपुरविजये देवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येद वचनम् । पशवः संमा-
रिणः ॥—नेदिति । इच्छद् आशङ्कां द्योतयति । जिह्वा जरणेन नरकपातः स मामृदित्यर्थः ॥—पतामेति । स उत्तम-

शानज्ज्ञौ । ॥ छन्दसि शायजपि ॥ ३११८४ ॥ अपिशब्दाच्छानच् । ह्रप्रहोर्भश्छन्दसीति ह्रस्व भः । गृभाय-
जिह्वया मधु । बधान देव सवितः । अनिदितामिति बध्नातेर्नलोपः । गृष्णामि ते । मध्वा जभार । ॥ व्यत्ययो
बहुलम् ॥ ३११८५ ॥ विकरणाणां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । आण्डा शुण्णस्य भेदति । भिनतीति प्राप्ते । जरसा
मरते पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वसेन नेपतु । नयतेर्लोङ् शप्सिपो द्वौ विकरणौ । इन्द्रेण युजा तरुपेभ्य
वृत्रम् । तरेर्मैत्यर्थः । तरतेर्विध्यादौ लिङ् । उः सिप् शप् चेति त्रयो विकरणाः । सुसिङ्गुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्व-
रकर्तृयङां च । व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥ धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यामि-
ति प्राप्ते । चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मानेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छ-
तीति प्राप्ते । प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति । युध्यत इति प्राप्ते । मधोस्तृप्ता इवासते । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः ।
अथा स वीरैर्दशभिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्रोत्रोनाधास्यमानेन । लुटो विषये
लृट् । तमसो गा अदुक्षत् । अदुक्षदिति प्राप्ते । मित्र वयं च सूरयः । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते ।
कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृत्तद्धितानां व्यत्ययः । अज्ञादाय । अण्विषये अच् । अवग्रहे विशेषः ।
यङो यशब्दादारभ्य लिङ्याशिष्यङिति ङकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो भेदतीत्यादिरुक्त एव । ॥ लिङ्याशि-
ष्यङ् ॥ ३११८६ ॥ आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । वच् उम् । मन्त्रं वोचेमाप्ते ॥ ॥ दशोरण्वक्तव्यः ॥ पितरं च
दशेयं मातरं च । अङि तु ऋदशोऽङीति गुणः स्यात् । ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ३११९७ ॥ धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः
सार्वधातुकार्धधातुकोभयसंज्ञः स्यात् । वर्धन्तु एवा सुपुतयः । वर्धयन्त्वित्यर्थः । आर्धधातुकरवाणिनलोपः । विश्रुण्वरे ।
सार्वधातुकरस्यात् श्रुः शृभावश्च । हुश्रुवोरिति यण् । ॥ आटगमहनजनः किकिनौ लिट् च ॥ ३१२१७१ ॥ आद-
न्ताटवर्णान्ताट्प्रमादेशश्च किकिनौ स्तस्मां च लिङ्गत् । वञ्जिर्वञ्जम् । पपिः सोमम् । ददिगोः । जग्मियुवा । जङ्गिर्वृत्रममि-
त्रियम् । जङिः । लिङ्गवद्भावादेव सिद्धे ऋच्छयूतामिति गुणबाधनार्थं किञ्चम् । बहुलं छन्दसीत्युत्वम् । तनुरिः । जगु-

स्येति सलोपः ॥—छन्दसि शाय—। छन्दसि श्रः शायजायादेशः स्याद्वा परे ॥—गृभायेति । ग्रह उपादाने ।
लोटः सेर्दिः ‘क्यादिभ्यः श्रा’ ‘ग्रहज्या-’ इति संप्रसारणम् ॥—बध्नानेति । बन्ध बन्धने । ‘अतो हे’ इति लृक् ।
प्रसङ्गात् ‘ह्रप्रहोर्भश्छन्दसि’ इत्यस्योदाहरणमाह—गृष्णामिन इति ॥—जभारेति । ह्रज हरणे । लिटो णलि वृद्धौ ह्रस्व
भः । गृष्णामि जहारेत्यर्थः ॥—भेदतीति । मिदं विदारणे रौधादिकः । श्रमि प्राप्ते शप् ॥—म्रियत इति ।
मृड् प्राणत्यग्रे । ‘तुदादिभ्यः-’ इति से कृते ‘रिड् शयगिलङ्छु’ इति रिडादेशः इयङ् ॥—नेपत्विति । नयत्वित्यर्थः ॥
—द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः सिप् बाहुलकात् । एतेन ‘सैमाविवडि-’ इत्यादि व्याख्यातम् । अव
रक्षणे । अस्माद्धोति शप् प्राप्ते बाहुलकात्सिप् । ‘हुष्वभ्यां हेर्धिः’ पत्वं षृत्वम् जरत्वम् ॥—तरुपेमेति । तरुपमसिति
जाते यासुट् ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य’ । ‘नित्य ङितः’ । ‘अतो येयः’ । ‘लोपो व्योर्वलि’ । ‘आदगुणः’ । अत्रोपप्रत्ययान्तस्य
सिप् प्रत्यङ्गत्वात् ‘सार्वधातुक-’ इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शप् लुघूपधगुणश्च प्राप्ते बाहुलकाच्च भवति ॥—सुसिङिति ।
शास्त्रकृत्पाणिनिराचार्य एषां सुप्रयत्नीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य
भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादिलाट् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बह्वर्थादानत्वं, चशब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारो
व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः ॥ वियूया इति । यु मिश्रणे विपूर्वः । आशिषि लिङ्
॥—आधास्यमानेनेति । आहपूर्वाद्धातेः ‘लटः सद्वा’ इत्यनेन शानजादेशः । ‘स्यतासी-’ इति स्यः । ‘आने मुक्’ इति
मुक् ॥—मित्र वयमिति । दीर्घस्य ह्रस्वव्यत्ययः ॥—स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव त्रियसे इत्यत्र ‘तुमर्थे-’ इत्यनेन
क्तेने कृते ‘जिन्यादि-’ इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तात् ॥—कृत्तद्धितानामिति । ‘तेन दीव्यति-’ इत्यादौ
विश्रीयमानानां उगादीनां देवनादिकर्तृत्वादेवमुक्तम् । न लिह कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः कृत्तद्धितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च
किमो विहितोऽतिरिच्छद्वादपि भवति । ‘त्व वेत्य यति ते जातवेदः’ । ‘विश्वेदेवासो मरुतोयतिष्ठव’ ॥—अज्ञादायेति ।
अन्नमत्तीत्यज्ञादस्तस्मै अन्ने कर्मण्युपपदेऽदेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच् ॥—अवग्रह इति । अणि कृते अन्न आदायेति, अचि तु
अन्नअदायेति भावः ॥—वोचेमेति । वचराशीर्लिङो मस् अङ् । वच् उम् यासुट् ॥—छन्दस्युभयथेति । लिङः
सार्वधातुकसंज्ञायांस्ति तेन यासुट् इत्यादेशः वलिलोपः ॥—आट-। परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्यर्थे
गमयन्ति गोर्वाहीक इतिवदित्याशयेनाह—लिङ्गदिति । किकिनी भवतः लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु न भवति ।
तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात् ॥—वञ्जिरिति । मृच् अस्मात् किः लिङ्गद्भावाद्विलम् । किकिनोः स्थाने ति-
बादयस्तु न । लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनेव कार्यातिदेशात् । ‘न लोकाव्यय-’ इति पट्टीनिषेधे वञ्जशब्दाद्वितीया ॥
—जग्मिरिति । ‘गमहन-’ इत्युपधालोपः ॥—जङ्गिरिति । ‘हो हन्ते-’ इति कुलम् ॥—जङ्गिरिति । श्रुत्वम् ।
जजोर्ज्ञः । ननु लिङ्गद्भावे सति ‘असंयोगाद्धि कित्’ इत्येव सिद्धे किञ्चकारणमनर्थकमित्याशयेनाह—लिङ्गद्भावादिति ।

रिः । ॥ तुमर्थे सेसेनसेअसेनकसेकसेनकधैअधैन्कधैकधैन्शधैशधैन्तवैतवेइतवेनः । ३।४।९। से । वक्षे रायः । सेन् । ता वामेपे । असे । शरदो जीवसे धाः । असेञ्जिवादाद्युदात्तः । कसे । प्रेपे । कसेन् । गवामिव श्रियसं । अधै । अधैन् । जडरं ण्णधै । पक्षे आद्युदात्तम् । कधै । कधैन् । आहुवधै । पक्षे निस्वरः । शधै । राधसः सह मादयधै । शधैन् । वाववे पिबधै । तवै । दातवाउ । तवेइ । सूतवे । कर्तवे तवेन् । ॥ प्रथे रोहिधै अव्ययिधै । ३।४।१०। एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोडुमव्ययितुमित्यर्थः । ॥ दृशे विख्ये च । ३।४।११। द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । ॥ शकि णमुल्कमुलौ । ३।४।१२। शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ सः । विभाजं नाशकत् । अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोसुमित्यर्थः । ॥ ईश्वरे तोमुन्कसुनौ । ३।४।१३। ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः । ॥ कृत्याथे तवैकेकन्यत्वनः । ३।४।१४। न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूर्यस्पष्ट कर्तवम् । ॥ अवचक्षे च । ३।४।१५। रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः । ॥ भावलक्षणे स्थेणकुञ्जवदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । ३।४।१६। आसंस्थातोः सीदन्ति । आसमाप्तेः सीदन्तीत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । काममाविजनितोः संभवामः । ॥ सृपितृदोः कसुन् । ३।१।४७। भावलक्षणे इत्येव । पुरा कूरस्य विसृपो विरपश्चिन् । पुरा जनुभ्य आतृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

‘असंयोगाद्दिट् कित्’ इति कित्त्वं सिद्धमिति भावः । आदिति मुखमुखार्थो दकारो न तु तकारः तेन तात्पर्यत्वाभावाद्दीर्घस्यापि ऋकारस्य ग्रहणं तदाह—तनुरिर्जगुरिति । तृ प्रवनतरणयोः । गृ निगरणे । आभ्यां किः । द्वित्वात्परत्वात् ‘बहुलं छन्दसि’ इत्युक्ते प्राप्ते ‘द्विवचने’ इति निषेधादुत्वाभावे द्वित्वम् । उदरत्वम् । उत्तरस्योत्वम् ॥—तुमर्थे—। तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु ‘कर्तरि कृत्’ इति वचनात्कर्तरि तुमुनो विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । अव्ययकृतो भावे इति वचनानुमुनो भावे विधानात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति ॥—वक्षे इति । वच से कुत्वं पत्वम् । कषसंयोगे क्षः ॥—एपे इति । इणो गुणः । नकारो ‘जिनत्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तार्थः ॥—प्रेपे इति । इणः से कित्वादगुणे आड्गुणः ॥—श्रियसे इति । इयङ् निच्वादाद्युदात्तः । इह मन्त्रे मन्थोदात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकात्प्रत्ययस्रो बोध्यः ॥—आहुवधै इति । जुहोतेरुवङ् ॥—मादयधै इति । मदी हर्षे ण्यन्ताच्छ्रैप्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकं यकि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् गुणयादेशौ ॥—पिबधै इति । अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन शप् । ‘पाप्रा’ इति पिवादेशः ॥—दातवाउ इति । ददातेरुवङ् आयादेशे ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥—सूतवे इति । डित्वाच्च गुणः ॥—कर्तव इति । कृनो गुणः । कर्तुमित्यर्थः ॥—प्रथे—। प्रपूर्वाद्यातेः कप्रत्ययः । रुहेरिधै । नञ्पूर्वाभ्यधेय ॥—दृशे—। योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः । दृशेः ह्यतएव के प्रत्ययः । कित्वादृशेन गुणः । ह्यतएवालोपश्च ॥—विभाजमिति । विपूर्वाद्भजतेर्णमुल् । णित्वात् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः ॥—अपलुपन्निति । लुप्त छन्दे कित्वाद्गुणाभावः ॥—ईश्वरे—। ईश्वरशब्दे उपपदे धातोस्तोमुन्कसुनौ स्तद्धन्दसि ॥—विचरितोरिति । चर गताविट् ॥—विलिख इति । लिख विलेखने कित्वाच्च गुणः । ‘क्लातोऽमुन्कसुनः’ इत्यव्ययत्वात् ‘अव्ययादागमुपः’ इति विभक्त्युक्तं ‘न लुमता’ इति निषेधाद् ‘अवसन्तस्य’ इति दीर्घो न ॥—कृत्याथे—। कृत्यानामर्थो भावकर्मणो तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् तत्र एते प्रत्ययास्तुः । यद्यपि कृत्यानामर्थो ‘भव्यगंय’ इत्यादां कर्तापि वृद्धिं क्लान्तीयमित्यादां करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण । कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः ॥—न म्लेच्छितवै इति । न म्लेच्छितव्यमित्यर्थः ॥—अवगाहे इति । गाहू विलोडने ॥—दिदृक्षेण्य इति । दृशेः सन्नन्तात्केन्यः । अतो लोपः ॥—कर्तवमिति । कृजः त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि ‘तुमर्थे सेसेन्’ इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै यथा स्यादिलेखमर्थम् ॥—अवचक्षे । अवपूर्वाब्धिक्षिड एश्च प्रत्ययो निपात्यते । शित्वात्सार्वधातुकत्वं तेन ह्ययाजदेशो न ॥—भावलक्षणे—। कृत्याथे इति निवृत्तम् । तुमर्थे इति वर्तते प्रकृत्यर्थविशेषण भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्थानादीनामवधित्वेन लक्षणं भावः ॥—आ समाप्तेरिति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तो रूढः । संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥—आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ॥—सृपितृदोः । सृष्ट गतौ । उत्तदिह हिंसा-नादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः सृपितृदोः कसुन् ॥—विसृप इति । गमनादित्यर्थः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ॐ रात्रेश्चाजसौ ।१।१।३१। रात्रिशब्दान्डीप्यात् अजस्रिषये छन्दसि । रात्री व्यस्यदायती । लोके तु कृदि-
कारादिति डीप्यन्तोदात्तः । ॐ नित्यं छन्दसि ।१।१।४६। बह्वादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । बह्वीषु हिंत्वा ।
नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ॐ भुवश्च ।१।१।४७। डीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं
सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ ॐ मुद्रलाच्छन्दसि लिञ्च ॥ डीपो लिट्त्वमानुक् चागमः ।
लिट्स्वरः । रथीरभृन्मुद्रलानी । ॐ दीर्घजिह्वी च छन्दसि ।१।१।५९। संयोगोपध्वादाप्राप्तो डीप् विधीयते । आ-
सुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां यज्ञवादः । ॐ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।१।१।७१। ऊह स्यात् । कद्रुश्च वै कमण्डलः ॥
ॐ गुगुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् ॥ गुगुलः । मधुः । जतुः । पतयालः । अव्ययात्स्यप् ॥ ॐ आ-
विष्टस्योपसंख्यानं छन्दसि ॥ आविष्टो वर्धते । ॐ छन्दसि ठञ् ।१।१।१९। वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे
भेदः । वार्षिकम् । ॐ वसन्ताच्च ।१।१।२०। ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् । ॐ हेमन्ताच्च ।१।१।२१। छन्द-
सि ठञ् । हेमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॐ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।१।१।२०६। णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणो-
रपवादः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा । ॐ ब्र्यचश्छन्द-
सि ।१।१।२५०। विकारे मयद् स्यात् । शरमयं बहिः । यस्य पर्णमयी जुहूः । ॐ नोत्वद्धर्ध्रबिल्वात् ।१।१।२५१।
उत्वात् उकारवान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्धं चर्म तस्य विकारो वार्धी रज्जुः । बिल्वो वृषः । सभाया यः । ॐ दश्छन्दसि
।१।१।२९६। सभेयो युवा । ॐ भवे छन्दसि ।१।१।२९०। सप्तम्यन्ताद्भवार्थं यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च ।
यथायथं शैषिकाणामणादीनां घादीनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् ।
तद्यथा । मुञ्जवाज्जाम पर्वतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमासेऽच्छन्दोऽधिकारः
ॐ पाथोनदीभ्यां ङण ।१।१।२९१। तमु त्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधीत नाद्यो गिरो मे । पाथसि भवः पाथ्यः ।

रात्रेश्चाजसौ । न जसि अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । ‘आहं प्रभूतादिभ्यः’ इतिवत् ॥—छन्दसीति ।
ननु ‘तिमिर्गप्टैरवगुण्ठिता रात्र्यः’ इति प्रयोगो न स्यात् छन्दसीत्युच्यते । न चेद् छन्दः अजसाविति निषेधाच्च । किं च
वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह—लोकं त्विति । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे चेत्यर्थः ॥
—कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिरिति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अत्युत्पत्तिपक्षे तु ‘मर्वतोऽस्मिन्नर्थार्थः’ इति डीप्
बोध्यः ॥—नित्यम्—‘बह्वादिभ्यश्च’ इति वर्तते ‘अन्यतो डीप्’ इत्यतो ङीपिति च तदाह—बह्वादिभ्य इति ।
नन्वारम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वं सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति ॥—भुवः—
—विभ्वीति । ‘विप्रसंभ्यो ङुसंज्ञायाम्’ इत्यतो डुप्रत्ययान्तात् डीप् । ननु स्वयम्भुवत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह—
डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत आह—उत इत्यनुवृत्तेरिति । ‘वोतो गुणवचनात्’
इति सूत्रात् । ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य ‘घंडिति’ इति गुणे कृते भोः इति निर्देशः प्राप्नोति तदाह—उवडादे-
शस्तु सौत्र इति ॥—मुद्रला—‘इन्द्रवरुण’ इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् ॥—लिट्स्वर इति । लिटीत्यानु-
गाकारस्योदात्तत्वम् ॥—दीर्घजिह्वी—दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि ॥—अप्राप्तो ङीपिति । ‘खाङ्गाचो-
पसर्जनान्’ इति न प्राप्नोति तत्र ह्यसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् ॥—कद्रु—‘ऊहुतः’ इत्यत ऊडिति वर्तते
कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च त्रियामूड स्याच्छन्दसि ॥—गुगुलुमधु—एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतया-
लुशब्दः ‘सृष्टिहृष्टि’ इत्यादिना आलुजन्तः ॥—अव्यया—व्याख्यातमपि त्यबनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् ॥
—आविष्टस्येति । ‘अव्ययात्स्यप्’ इत्यत्र ‘अमेहकृतसिञ्चभ्यः’ इति नियमादप्राप्तः शैषिकस्यैव विधीयते ।
—आविष्टश्च इति । आविर्भूतमाविष्टम् । ‘हस्वात्तादौ’ इति पलम् तकारस्य ह्रस्वम् ॥—ठकोऽपवाद इति । ‘वर्षा-
भ्यष्टक्’ इति प्राप्तस्य । ननु ठकठञोः को विशेषस्तत्राह ॥—स्वरे भेद इति । ठञि कृते ‘जिन्यादिर्नित्यम्’
इत्याद्युदात्तत्वं ठकि तु सति ‘कितः’ इत्यनेनान्तोदात्तत्वं स्यादिति भावः ॥—वार्षिकमिति । टस्येकः ॥—
उत्तरार्थ इति । ‘सर्वत्राणं च तलोपध’ इत्येतदर्थः । तत्र हास्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् वसन्तस्य माम्भूत् ॥—
शौनक—‘काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः’ इति वर्तते तदाह—णिनिरिति ॥—प्रोक्ते इति । ‘तेन प्रोक्तम्’
इत्येतस्मिन्नर्थे ॥—शौनकीयेति । वृद्धाच्छः ॥—द्यच्च—‘मयङ्गैतयोर्भाषायाम्’ इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तो विधीयते ॥—
नोत्वत् । उकारवतः प्रातिपदिकाद्ब्रह्मबिल्वशब्दाभ्यां च मयण स्यात् । ‘ब्र्यचश्छन्दसि’ इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—
मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् ॥—वार्धीति । वर्धशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । ‘टिड्ढाणञ्’ इति डीप् ॥—दश्छन्दसि ।
सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ङः साध्वर्थे ॥—अणादीनां चेति । ‘तत्र भवः’ इति प्राप्तानाम् ॥ पाथोनदीभ्याम् ।
सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यां भावार्थे ङण स्यात् ॥—पाथसीति । पाथो जलम् । ‘कबन्धमुदकं पाथः’ इत्यमरात् । ‘पाथो-

नशां भवो नाशः । ॥ **वैशन्तीहमवद्भयाम्** । १४।४।११२। भवे । वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा । ॥ **स्रोतसो विभाषा ङ्यङ्ङ्यौ** । १४।४।११३। पक्षे यत् । ङ्यङ्ङ्योस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः । स्रोतस्यः । ॥ **सगर्भसयूथसनुताद्यन्** । १४।४।११४। अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघ्रन् । नुतिर्नतम् । नपुंसके भावे क्तः । सगर्भोदयस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । समानस्य छन्दसीति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः । ॥ **तुग्राद्गन्** । १४।४।११५। भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शमं वृषं तुग्रास्त्रि बह्वचाः । तुग्रियास्त्रि शाखान्तरे । धनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः । ॥ **अग्राद्यत्** । १४।४।११६। ॥ **घच्छौ च** । १४।४।११७। चाद्यत् । अग्रे भवोऽङ्यः । अग्रियः । अग्र्यीयः । ॥ **समुद्राभ्राद्धः** । १४।४।११८। समुद्रिया अप्सरसो मनीषिणम् । नानदतो अभ्रियस्त्व घोषाः । ॥ **बर्हिषि दत्तम्** । १४।४।११९। प्रातिवताद्यदित्येव । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । ॥ **दूतस्य भागकर्मणी** । १४।४।१२०। भागोऽंशः । दूत्यम् । ॥ **रक्षोयातूनां हननी** । १४।४।१२१। या ते अग्रे रक्षस्या तनूः । ॥ **रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये** । १४।४।१२२। प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्यम् । प्रविष्यम् । ॥ **असुरस्य स्वम्** । १४।४।१२३। असुर्यं । देवेभिर्धायि विश्वम् । ॥ **मायायामण्** । १४।४।१२४। आसुरी माया । ॥ **तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः** । १४।४।१२५। वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः । ॥ **अश्विमानण्** ।

ऽन्तरिक्ष' इति वृत्तिः ॥—**वैशन्तीभ्य इति** । विशेषञ्च । वैशन्तः पत्वल्म् । तत्र भवा आपः वैशन्त्यः ॥ —**सगर्भसयूथस-**। अतिगृभ्यां भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्यस्मिन्निति यूथम् । 'तीर्थघृष्टयूथगृध्रोथाः' इति थक्प्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपातनादेव ॥—**कर्मधारया इति** । समानश्चासौ गर्भश्च । तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः ॥—**यतोपवाद इति** । 'भवे छन्दसि' इति प्राप्तस्य ॥—**अग्राद्यत्** । 'भवे छन्दसि' इत्येव सिद्धे घादिभिर्बाधा माभूदिति यद्विधीयते ॥—**समुद्रा-**। समुन्दतीति समुद्रः । 'स्फायितश्चि-' इति रक् । अपो विभर्ति इत्यभ्रम् । मूलविभुसादित्वात्कः । अभ्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्राभ्रादित्युक्तिः । पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था ॥—**बर्हिषि-**। तत्र भव इति निवृत्तम् । बर्हिःशब्दाद्वनमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति ॥—**बर्हिष्येति** । बृहतेर्नलोपधेतीस्प्रत्ययान्तो बर्हिस्तस्माद्यत् ॥—**दूतस्य** । दूतशब्दात्पट्टीसमर्थोद्गात्रे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे 'तस्येदम्' इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु 'दूतवणिगृभ्यां च' इत्योपसंख्यानिकेये दूत्यमित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः कर्म दूत्यम् ॥—**रक्षोयातूनाम्-**। षष्ठीबहुवचनान्ताभ्यां रक्षस्यातुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरसुनि रक्षः । 'कमितनमिनि-' इत्यादिना यातेस्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च 'विरूपाणामपि समानार्थानाम्' इत्येकशेषः स्यादिति वाच्यम् । बह्वर्थाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रे मित्रार्थत्वात् ॥—**रक्षस्येति** । हन्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम् । एव यातव्या । बहुवचनं स्तुतिर्विशिष्टज्ञापनाय । बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते ॥—**रेवतीजगती-**। प्रशंसनं प्रशस्यम् । पूर्वाच्छसु स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् तदाह—**प्रशंसने इति** । रयिरस्यास्तीति रेवती । रयि-शब्दान्मतुप् 'छन्दसीरः' इति वल्म्, रयेः 'मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । उगित्वावन्डीप् । नक्षत्रे गौरादित्वावन्डीप् । जगच्छब्दात् 'वर्तमाने-' इत्यनेन शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति ङीप् । हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद्यत् तासां प्रशंसनं हविष्यं, यस्येति लोप कृते 'हलो यमां यमि-' इति यलोपः ॥—**असुरस्य स्वम्** । असुरशब्दात्पट्टीसमर्थस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् ॥—**असुर्यमिति** । न सुरोऽसुरः सुरप्रतिपक्षी । अथ वा असेररच् अस्यति अस्यते वा असुरः । तस्य स्वमर्षुयम् ॥—**मायायामण्** । मीयतेऽनयेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः । माड औणादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्रापवादः ॥—**आसुरीति** । 'टिड्ढाणञ्-' इति ङीप् ॥—**तद्धानासा-**। मावन्तात्प्रथमासमर्थोदासामिति पठ्यर्थे यत्स्यात् तत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति । मतोश्च लुक् ॥—**वर्चस्वानिति** । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स वर्चस्वान् कुम्भेष्टकोपधानमन्त्रः 'भूतं च स्थ भव्यं च स्थ देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपधीवतेऽनेनेत्युपधानम् । चयनं रचनमित्यर्थः ॥—**ऋतव्या इति** । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति स ऋतुमान् स च मधुश्च माधवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्धानिति किम् । मन्त्रादेव समुदायान्माभूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्धानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पञ्चन्तादिष्टकाभिधायिनः उपधानमन्त्रे प्रत्ययः स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायात्र प्राप्नोतीति चेत्सत्यम् । आसामिति प्रथमं न करिष्यत इति मत्वा प्रथमप्रतिवचने ततश्चोपधानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक् च मतीरिति योगः करिष्यते । तथा च तद्धानित्यस्याभावे भूतं च स्थ भव्यं च स्थेल्ययमुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृशान्मन्त्रसमुदायादेव प्रत्ययः प्राप्नोतीति भावः । उपधान इति किम् । वर्चस्वदभिमन्त्रणमासामित्यत्र माभूत् । 'शिवेन मा चक्षुषा' इत्यनुवाकः । कुम्भेष्टकाभिमन्त्रणे विनि-

।४।४।१२६। आश्विनीरूपदधाति । ॥ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।४।४।१२७। तद्दानासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते । मतोरिति पदमावर्यं पञ्चम्यन्तं बोध्यम् । मतुबन्तो यो मूर्धशब्दस्ततो मतुप्स्यात्प्रथमस्य मतोलुक्च वयःशब्दवन्म-
ञ्जोपधेयास्त्रिष्टकासु । यस्मिन्मञ्जे मूर्धवयःशब्दौ सत्स्वनोपधेयासु मूर्धन्वतीरूपदधातीति प्रयोगः । ॥ मत्वर्थे
मासतन्वोः ।४।४।१२८। नभोऽभ्रम् तदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तन्ः । ॥ मधोर्ञे च ।४।४।
१२९। माधवः मधव्यः । ॥ ओजसोऽहनि यत्खौ ।४।४।१३०। ओजस्यमहः । ओजसीनं वा । ॥ वेशोयशआदे-
र्भगाद्यल्लौ ।४।४।१३१। १३२। यथासंख्यं नेप्यते । वेशो बलं तदेव भग इति कर्मधारयः । वेशोभग्यः । वेशोभ-
गीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । ॥ पूर्वैः कृतमिनयौ च ।४।४।१३३। गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विणेभिः । ये ते
पन्थाः सवितः पूर्व्यासः । ॥ अद्भिः संस्कृतम् ।४।४।१३४। यत्सेदमप्यं हविः । ॥ सहस्रेण संमितौ घः ।
४।४।१३५। सहस्रियासो अपां नोर्मयः । सहस्रेण तुल्या इत्यर्थः । ॥ मतौ च ।४।४।१३६। सहस्रशब्दान्मत्वर्थे
घः स्यात् । सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः । ॥ सोममर्हति यः ।४।४।१३७। सोम्यो ब्राह्मणः । यज्ञार्ह इत्यर्थः ।
॥ मये च ।४।४।१३८। सोमशब्दाद्यः स्यान्मयडर्थे । सोम्यं मयु । सोममयमित्यर्थः । ॥ मधोः ।४।४।१३९।
मधुशब्दान्मयडर्थे यस्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । ॥ वसोः समूहे च ।४।४।१४०। चान्मयडर्थे यत् ।
वसव्यः ॥ ॐ अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानाम् ॥ छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे यदित्यर्थः ।
आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरं यजेति द्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कार एव वै सप्तद-
शाक्षरश्छान्दस्यः । ॥ नक्षत्राद्भः ।४।४।१४१। स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा । ॥ सर्वदेवात्तातिल् ।४।४।१४२।

युक्तः । मन्त्र इति किम् । अङ्गुलिमानुपधानो हस्त आसामित्यत्र माभूत् । इष्टकास्त्रिति किम् । वर्षस्वमुपधान आसां
शर्कराणामित्यत्र माभूत् । इतिकरणं नियमार्थम् । अनेकपदमंभवे केनविदेव पदेन तद्दानमन्त्रो गृह्यते न सर्वेण । मतु-
वप्रहणमुत्तरार्थम् । अश्विमानित्यत्र मतुप् एव लुक् यथा स्यात् इनेर्माभूत् । इह तु मत्वन्तात्प्रत्ययविधानान्तर्येण लुक्
भविष्यति ॥—**अश्विमान्** । अश्विशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति सोऽश्विमान्मन्त्रः स च भुवक्षितिरित्यादिकः । प्रथमान्ताद-
श्विमच्छब्दादासामिति पक्षार्थे अण स्यात् यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्यस्य भवति । यत्तदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता
भवन्ति ततोश्च लुक् ॥—**आश्विनीरूपदधातीति** । अश्वशब्दात् । ‘अत इनिटनौ’ इत्यस्यर्थे इनिः । तदन्तान्मतुप्
अश्विमान्स उपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामिति विगृह्याणि विहिते मतोश्च लुकि कृते ‘इनप्यनपत्ये’ इति प्रकृतिभावः ॥
—**वयस्यासु**— । वयस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां ता वयस्यास्तास्वभिधेयासु प्रथमासमर्थमनुवन्तमूर्धशब्दा-
दासामिति पक्षार्थे मतुप्स्यात् । यत्प्रथमानिर्दिष्टमुपधानो मन्त्रश्चेत्यस्य भवति यदासामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चेत्ता भवन्ति ।
यस्मिन्मन्त्रे मूर्धशब्दो वयःशब्दश्च वियते स मूर्धवान् वयस्वान् यथा मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्द इति तत्र वयस्वच्छब्दा-
दिव मूर्धवच्छब्दादपि पूर्वेण यति प्राप्ते मतुप्विधीयेतेत्याशयेनाह—**यस्मिन्मन्त्रे इति** ॥—**मूर्धन्वतीरिति** ।
‘अनो नुट्’ इति नुडागमः । मूर्धवत इति वक्तव्ये भाविनं मतुवल्लुक् चेतसि कृत्वा मूर्ध इत्युक्तम् ॥—**मत्वर्थे**— । यस्मि-
न्मन्त्रे मतुप्विहितस्तस्मिन्मन्त्रे प्रथमान्ताद्यत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः । ननु प्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्मत्वर्थ-
ग्रहणादित्येवेहि । ‘कृषिचमितनिधनिसंजिखिजिभ्य ऊः’ इत्युकारान्तः । ‘द्वन्द्वे पि’ इति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ॥—**ओजस्या इति** । ओजो यस्या
यस्यां वा अस्तीत्योजस्या ॥—**मधोः**— । मधुशब्दान्मत्वर्थे वः स्याच्चाद्यत् ॥—**मधव्या इति** । ओर्गुणः । ‘वान्तो यि-’
इति अवादेशः ॥—**ओजसोऽह**— । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्खौ स्तोऽह्न्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्येवा-
स्त्विति चेन्मैवम् । खश्चेत्युच्यमानेऽनन्तरसूत्रविहितस्य जमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्माद्यदग्रहणम् ॥—**वेशोयश**— ।
वेशश्च यशश्च वेशोयशसौ ते आदौ यस्य तस्माद्वेशोयशआदेर्भगात्प्रातिपदिकाद्यल्लौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वार्थः ॥
पूर्विणेभिरिति । पूर्वैः कृताः पूर्विकाः तैः । एवं पूर्व्यासः पूर्विकाः ॥—**अद्भिः**— । तृतीयान्तादपशब्दा-
त्संस्कृतमित्यर्थे यस्यात् ॥—**सहस्रेण**— । तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्मन्त्रे घः स्यात् । संमितः सहस्र-
स्तुल्य इत्यर्थः ॥—**सहस्रिया इति** । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । ‘यस्येति व’ इत्यकारलोपः । समिताविति पाठा-
न्तरम् ॥—**मतौ**— । ‘तपःसहस्राभ्यां विनीनी’ इत्यस्यापवादः ॥—**सोममर्हति**— । द्वितीयान्तात्सोमशब्दादहर्हती-
त्यस्मिन्मन्त्रे यत्स्यात् ॥—**सोम्य इति** । सोममर्हतीति सोम्यः ।—**मये च** । आगतविकारावयवप्रकृता मयडर्थीः ।
तत्रागते पक्षमी समर्थविभक्तिः विकारावयवयोः पृष्ठी प्रकृतवचने प्रथमा ॥—**मधोः** ॥—**यत्स्यादिति** । वृत्तिकारस्तु
यतमेवानुवर्तयति न तु यम् ॥—**नक्षत्राद्भः**— । स्वार्थ इति । समूह इति नानुवर्तते । तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थे प्रत्यय

स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः । ॥ शिवशमरिष्टस्य करे । १४।१४।१४३। करो-
तीति करः । पचाद्यच् । शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शन्ताती भवथो ददाद्युपे । अथो अरिष्टतात्ये ।
॥ भावे च । १४।१४।१४४। शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः शिवतातिः । शन्तातिः ।
अरिष्टतातिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ सप्तनोऽच्छन्दसि । ५।१।६१। तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत् ॥ ॥ शनृशतोर्दि-
निच्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः ॥ पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः ॥ ॥ विशतेऽथेति
वाच्यम् ॥ विशिनोऽङ्गिरसः । ॥ युष्मदसदोः सादृश्ये वतुब्वाच्यः ॥ त्वावतः पुरुवसो । न त्वावां अन्यः ।
यत्नं विप्रस्य मावतः । ॥ छन्दसि च । ५।१।६७। प्रातिपदिकमात्रात्तदहर्हतीति यत् । सादन्यं विदध्यम् । ॥ व-
त्सरान्ताच्छन्दसि । ५।१।९१। निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ॥ संपरिपूर्वात् च । ५।१।९२। चाच्छः ।
संवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीणः । परिवत्सरीयः । ॥ छन्दसि घस् । ५।१।१०६। ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्त-
मित्यर्थे । भाग ऋत्विजः । ॥ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । ५।१।११८। धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे
वतिः स्यात् । यदुद्धतो निवतः । उद्धतास्मिर्गतादित्यर्थः । ॥ थद् च छन्दसि । ५।२।५०। नान्तादसंख्यादेः परस्य
डटस्थद स्यान्मद च । पञ्चथम् । पञ्चमम् । ॥ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि । ५।२।८९।
अपत्यं परिपन्थिनम् । मात्वा परिपरिणो विदन् । ॥ बहुलं छन्दसि । ५।२।१२२। मत्वर्थे विनिः स्यात् ।
॥ छन्दोविनप्रकरणेऽष्टामेखलाद्वयोभयजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ॥ इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभया-
विनम् । शुनमश्वचरत् ॥ ॥ छन्दसीवनिपां च वक्तव्यां ॥ ई । रथीरभूत् । सुमङ्गलीरियं वधूः । मधवानमी-

उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ —सर्वदेवात्— । सर्वेशच्चादेवशब्दाच्च तातिल स्यात् ॥ —शिवशम— । करशब्दसामानाधिकरण्यात्
'शिवशमरिष्टस्य' इति 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति षष्ठी ॥ इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः ॥

सप्तनोऽञ् । सप्तनृशब्दादञ् स्याच्छन्दसि ॥ — साप्तानीति । सप्तनृशब्दादञ्जि 'नस्तद्विते' इति टिलोपे तद्धितान्त-
त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जम् । 'जज्ञशोः शिः' । 'नपुसकस्य—' इति नुम् । उपधादीर्घः । शनृशतोः डिकरणं शदन्तस्य
टिलोपार्थम् ॥ —पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेवामिति डिनः । टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः ॥
—विशिनोऽङ्गिरस इति । विशतिर्गोत्राणि परिमाणमेवामिति विप्रहे डिन कृते 'तविशतेर्डिति' इति तिशब्दलोपे
कृते यस्येति लोपः । अङ्गिरसः अयास्यगार्थेगातम इत्यादिप्रवरभेदाभिन्नानि विशतिरयान्तरगोत्राणि परिमाणमेवामि-
त्यर्थः ॥ —त्वावत इति । लमिव त्वावान् तस्य त्वावतः । अहमिवेति मावान् तस्य मावातः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
इति लमादेशः । 'आ सर्वेनाञ्' इत्यालम् ॥ —सादन्यमिति । सदनं गृहमहर्हतीति सादन्यः । 'अन्येवामपि—' इति
दीर्घः ॥ —विदध्यमिति । विदधो यज्ञस्तमहर्हतीत्यर्थः ॥ —इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निर्वृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भू-
तो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेदावत्सरशब्दां पञ्चवर्षं युगं द्वयोर्वर्षयोः संज्ञ । एव संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि ॥
संपरिपूर्वात् । संपरिपूर्वाद्द्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु स्वः स्याच्चाच्छः ॥ —छन्दसि
घस् । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोर्नि चानुवर्तने तदाह—ऋतुशब्दा-
दित्यादि ॥ —ऋत्विज इति । 'मिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरन्ते 'ओमुणः' इति गुणाभावे यण् ॥ —उपसर्गात् ।
इह धातुशब्देन धातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । सार्थः प्रयोजन यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थस्तदाह—धात्व-
र्थविशिष्ट इति । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः यदुत् श्रुतायां क्रियाया नामेव विशिष्यन्ति । यथा आगच्छति । यत्र तु न
श्रूयते तत्र क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । यथा निष्कौशाम्बिः । तथा च यत्र क्रियापदं न श्रूयते तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं
धात्वर्थ इत्युक्तम् ॥ —थद् च । 'तस्य पूर्णे—' इत्यतः डडिति 'नान्तादसंख्यादेः—' इति च तदाह—नान्तादित्यादि ॥
—पञ्चथमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते तस्य थडागमः ॥ —छन्दसि । परिपन्थिन् परिपरिन् एतौ
निपात्येते छन्दसि पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः । सप्तन इत्युच्यते । निपातन चात्र । पर्यवस्थातृशब्दा-
न्वार्थे इतिप्रत्ययोऽवस्थातृशब्दस्य पन्थि पर एतावदेशौ च निपात्येते ॥ —बहुलम्— । 'अस्मायामेधास्त्रजो विनिः' इति
वर्तते तदाह—विनिः स्यादिति ॥ —अष्टावीति । अशेः ष्टन् अष्ट । दंष्ट्रापर्यायोऽयम् । मेखलावी द्वयावी रुजावी
हृदयावी । अत्र द्वयोभयहृदयान्येव दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्त एव दीर्घत्वात् ॥ —छन्दसि— । ईश्व वनिप् च
ईवनिपां ॥ —ई इति । ईप्रत्ययोदभरणमुच्यते ॥ —रथीरिति । रथोऽस्यास्तीति रथीः ॥ —सुमङ्गलीरिति । सुष्टु मङ्गल-

महे । ॥ तयोर्दीर्घौ च छन्दसि । ५।३।२०। इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इदा हि व उपस्तुतिम् । तर्हि । ॥ था
हेतो च छन्दसि । ५।३।२६। किमस्या स्याद्वेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेमे । ॥ पश्च पश्चा
च छन्दसि । ५।३।३३। अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पश्च हि सः । नो ते पश्चा । ॥ तुश्छन्दसि । ५।३।५९। तुज-
न्ताच्छन्ताच्च इष्टवीयसुनौ स्तः । आसुतिं करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । ॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थात् छन्दसि । ५।
३।१११। इवार्थे । तं प्रतथा पूर्वथा विश्वथेमथा । ॥ अमु च छन्दसि । ५।४।१२। किमेतिद्व्ययधादित्येव । प्र-
तं नय प्रतरम् । ॥ वृक्ज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च छन्दसि । ५।४।४१। स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृक्तिः ।
ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम् । ॥ अनसन्ताप्रसुंसाकाच्छन्दसि । ५।४।१०३। तत्पुरुषादृक् स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं
भवति । देवच्छन्दसानि । ॥ बहुप्रजाश्छन्दसि । ५।४।२२३। बहुप्रजा निर्कृतिमाविवेश । ॥ छन्दसि च ।
५।४।१४२। दन्तस्य दत्तशब्दः स्याद्वह्वीर्हो । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । ॥ ऋतश्छन्दसि । ५।४।१५८। ऋद-
न्ताद्वह्वीर्हेन कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ॐ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ॥ यो जागार । दानि प्रियाणि । ॥ तुजादीनां
दीर्घोऽभ्यासस्य । ६।१।७। तुजादिशकृतिगणः । प्रभरा नूतुजानः सूर्ये । मामहानम् । दाधार यः पृथिवीम् । स
तूताव । ॥ बहुलं छन्दसि । ६।१।३४। हः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये ॥ ॐ ऋचि व्रतृत्तरपदादि-
लोपश्च छन्दसि ॥ ऋचशब्दे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् । तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् । न्यूचा-

मिति सुः पूजायाम्' इति समासः । तनोऽनेन मलथीय ईकारप्रत्ययः ॥—मघवानिति । मघ धनं तदस्यास्तीति
वनिषि, मनुषि तु मघवच्छब्दः ॥—तथोः । तच्छब्देन 'इदमोर्हिल' 'तदो दा च' इति संनिहितापिदन्तदा । परामृश्येन
तदाह—इदन्तदोरिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी ॥—यथासंख्यं स्त इति । इदशब्दाद्वा तच्छब्दान्
हिल ॥—इदा । इदमशब्दाद्वा 'इदम इश' इत्यनेनशादेशः ॥ था हेतोः । 'प्रकारवचने थाल' इत्यतः प्रकारवचन
इति किमर्थं तदाह—किमस्या स्यादित्यादि ॥—कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः ।
तस्य 'प्रागदिशो विभक्तिः' इत्यधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह—कथा
दाशेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः ॥—पश्च पश्चा- । अवरस्य पश्चभावः अकाराकारा च प्रत्ययौ निपात्येते ॥—अ-
स्तात्यर्थे इति । दिक्शब्दभ्यः सप्तर्मापञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वन्तातिः ॥—करिष्ठ इति । कर्तृशब्दादिष्ट
'तुरिष्ठमेयःसु' इति तृलोपः ॥—दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्ययः ।
'भस्याडे-' इति पुवद्वाधेन दीपो निवृत्तः । ततः 'तुरिष्ठमेयःसु' इति तृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्भवकुन्वयोरपि निवृत्तिः ॥
—प्रत्नपूर्व- । प्रत्न पूर्वं विश्व इम एभ्यस्थाल स्यात् ॥—अमु च । किमेतिद्व्ययधाद् द्व्यप्रकर्षे वर्तमानादमुप्रत्ययो
भवति ॥—प्रतरमिति । प्रकर्षार्थस्य प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्तादसु । स्वरादिषु अम् इति पठ्यते तेन
तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रोदित्करणम् 'इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच' इत्यत्रायम् ग्रहणं माभूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रा-
पि यदृष्टं कार्यं तदप्यतिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह त्रिचमन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥—अनसन्तात्- ।
अनन्तस्योदाहरणमाह—ब्रह्मसाममिति । अमन्तस्याह—देवच्छन्दसानीति ॥—बहुप्रजाः । बहुप्रजा इति
निपात्यते छन्दसि ॥—बहुप्रजा इति । बह्वयः प्रजा यस्येति वह्वीर्हिः असिच् प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः ।
'अवसन्तस्य-' इति दीर्घः रुत्विसर्गौ ॥—छन्दसि च । 'वयसि दन्तस्य दत्' इत्यतो 'दन्तस्य दत्' इत्यनुवर्तते तदाह
—दन्तस्य दत् स्यादिति ॥—उभयतोदत इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः ॥—हतमाता इति । 'नयु-
तश्च' इति नित्यं कप् प्राप्तः ॥ इति सुबोधिन्यां षष्ठोऽध्यायः ॥

जागारेति । जायु निद्राक्षये । लिटि प्रथमपुरुषैकवचनम् ॥—दातीति । इदानीं दाने लट् । शपः श्लुः । 'श्लो'
इति नित्यं द्विवेदे प्राप्ते विकल्पः ॥—तूतुजान इति । तुजेलिट् तस्य कानजादेशः ॥—मामहानमिति । मह पूजायां
कानच् ॥—तूतावेति । तुः सौत्रो धातुः तस्माद्विट् ॥—बहुलं छन्दसि । 'हः संप्रसारणं' इति वर्तते 'तदाह—हः
संप्रसारणं स्यादिति ॥—आहुवे इति । आहुपूर्वात् हञो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो
लुकि कृते संप्रसारणमुबडादेशश्च ॥—तृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिन्तत् तृचम् । 'ऋचपूरब्धूःपथामानक्षे' इति

नि ॥ ॐ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ रेवान् । रयिमान् पुष्टिर्बन्धनः । ॐ चायः की । ६।१।३५। न्य१न्यं चिक्युर्न निचि-
क्युरन्यम् । लिटि उप्ति रूपम् । बहुलप्रहणानुवृत्तेर्नह । अग्निं ज्योतिर्निचाय्य । ॐ अपस्पृधेयामानुचुरानुहृश्चि-
क्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः । ६।१।३६। एते छन्दसि निपात्यन्ते । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम् ।
स्पृधेर्लङि आथाम् । अर्कमानुचुः वसून्मानुहुः । अर्चैर्हैश्च लिट्युप्ति । चिक्युषे । च्युडो लिटि धासि । यस्तित्याज ।
त्यजेर्णलि । श्रातास इन्द्र सोमाः । श्रिता नो प्रहाः । श्रीञ् पाके निष्ठायाम् । आशीरं दुहे । मध्यत आशीर्तः ।
श्रीञ एव किप्ति निष्ठायां च । ॐ खिदेश्छन्दसि । ६।१।१२। खिद वैन्ये । अत्येच आद्वा स्यात् । खिखाद् । खिखे-
देत्यर्थः । ॐ शीर्षेच्छन्दसि । ६।१।६०। शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः । ॐ वा छन्दसि ।
६।१।१०६। दीर्घाञ्सि इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराह्यौ । मानुपीरीळते विशः । उत्तरसूत्रद्व-
येऽपीदं वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनाभि पूर्वत्वं वा स्यात् । शर्मी च शर्म्यं च । सूर्यं सुषिरामिव । संप्रसारणाच्चेति
पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः । ॐ शोश्छन्दसि बहुलम् । ६।१।७०। लोपः स्यात् । या ते गात्राणाम् ।
ता ता पिण्डानाम् ॥ ॐ एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् ॥ अपां त्वेमन् । अपां त्वोमन् । ॐ भय्यप्रवय्ये
च छन्दसि । ६।१।८३। भिमेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि
किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ ॐ हृदय्या उपसंख्यानम् ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् । ॐ प्रकृ-
त्यान्तःपादमध्यपरे । ६।१।११५। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यात् अति परे न तु वकारयकारपरेऽति ।

समासान्तः अः ॥—रयेर्मतौ । रयिशब्दस्य मर्तो परतः संप्रसारणं स्याच्छन्दसि ॥—रेवानिति । ‘छन्दसीरः’
इति वलम् ॥—रयिमानिति । बहुलप्रहणानुवृत्तसंप्रसारणवल्लयोरभावः ॥—चायः की । चायतेर्बहुल कील्य-
मादेशः स्याच्छन्दसि ॥—चिक्युरिति । ‘कुहोभुः’ इति चुः ॥—निचाय्येति । चाय् पूजानिशासनयोः
अस्मात्स्वा । ८ गतिसमासे ‘समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यप्’ इति ल्यवादेशः ॥—स्पृधेर्लङ्धाथामिति । द्विवचन
रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् ॥ अपस्पृधेयामिति भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पृधेर्लङ्धाथामि
संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ‘बहुल छन्दस्यमाद्योगेऽपि’ इत्यङागमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपास्येधामिति
भाषायाम् ॥—अर्चैर्हैश्चेति । संप्रसारणमलोपश्च निपातनात् । ततो द्विवचनमुद्गलम् ‘अत आदेः’ इति दीर्घत्वम् ।
‘तस्मानुहृ द्विहलः’ इति नुडागमः । आनर्चुरानर्हुरिति भाषायाम् ॥—च्युडो लिटीति । अभ्यासस्य संप्रसारणमनिदत्वं
च निपातनात् । चुच्युविधेति भाषायाम् ॥—त्यजेर्णलीति । त्यज वयोहानौ । अभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तल्या-
जेति भाषायाम् ॥—श्राता इति । श्रीञ् पाके इत्यस्य निष्ठायां श्राभावः ॥—श्रिता इति । तस्यैव श्रीणातेर्ह्रस्वत्व च ॥
—आशीरमिति । आहृपूर्वस्य श्रीणातेः किप् धातोः शिर आदेशः । तस्माद्वितीर्थकवचनम् ॥—आशीर्त इति । श्रीञः
आहृपूर्वस्य शिर इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नल्लभाभो निपातनात् । ‘हलि च’ इति दीर्घः ॥—खिदेश्छन्दसि । ‘आदेच’
उपदेशे-’ इत्यतः आदिति एच इति च वर्तते ‘विभाषा लीयते’ इत्यतो विभाषेति च तदाह—आद्वा स्यादिति ।
—खिखादेति । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥—शीर्ष्ण इति । ‘अल्लोपोऽनः’ । इत्यलोपः ‘रपाभ्याम्-’ इति णलम् । ‘पूर्वस्मा-
दपि विधौ स्थानिवद्भावः’ इति पक्षे तु ‘अट्कुवाड-’ इत्यनेन ॥—वा छन्दसि । ‘नादिवि’ ‘दीर्घाञ्सि च’ इति वर्तते
तदाह—दीर्घादित्यादि ॥—वाराही इति । वाराहस्य विकार इति ‘अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः’ इति प्राणि-
रजतादिभ्योऽञ् दीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । पूर्वसवर्णाभावे यणादेशः ॥—मानुपीरिति । प्रथमाहवचनम् ।
‘मनोर्जातावज्यतौ पुक् च’ इति अञ् मनोः पुगागमः ॥—सूत्रद्वये इति । ‘अभि पूर्वः’ ‘संप्रसारणाच्च’ इत्यत्र ॥—वाक्य-
भेदेनेति । अकः अस्मि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तथा ‘संप्रसारणाच्च’ इति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि तदाह—तेनेति ॥
—शर्म्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वाभावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विशेषाभावादिति
यणादेश एव भवति ॥—यज्यमान इति । यजेर्लटः शानच् । ‘सर्वेधातुके-’ इति यक् । ‘आने मुक्’ इति मुक् ।
‘प्रहिज्या-’ इति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य वैकल्पिकत्वादभावे यण् ॥—या ते इति । यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य
शैलेपि कृते प्रत्ययलक्षणेन ‘त्यदादीनाम्’ इति अत्वे ‘नपुसकस्य झलचः’ इति नुम् । ‘सर्वेनामस्थाने च’ इति
दीर्घः । नलोपः ॥—ता ता इति । तानि तानीत्यर्थः पूर्ववत् ॥—भय्यप्रवय्ये । बिभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति
प्रत्यये परतश्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते ॥—भय्य इति । ‘कृत्यन्युटः-’ इति अपादाने यत् ॥—हृदय्या इति ।
अकारस्यायादेशः ॥—प्रकृत्या- । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययीभावः । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं म-
ध्यमाचष्टे । पादध्वेह ऋक्पाद एव गृह्यते न श्लोकस्य । ‘वा छन्दसि’ इत्यतो मण्डूकमुखा छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदि-
कत्वं संपद्यत इत्याशयेनाह—ऋक्पादमध्यस्थ इति । ‘एङः पदान्तात्-’ इति सूत्रादेशः इति पञ्चम्यन्तमनुवृत्तं प्रथ-
मया विपरिणम्यतेऽप्यस्य कार्योऽस्य भवादित्यभिप्रेत्याह—एङ् प्रकृत्येति । सन्धिरूपं विकारं न यातीत्यर्थः ॥—

उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अध्वसूते । अन्तःपादं किम् । एतास एतेऽर्चन्ति । अभ्यपरे किम् । तेऽवदम् । ॥ अ-
व्यादवघादवक्रमुरवतायमवन्ववस्युषु च । ६।१।११६। एषु व्यपरेऽप्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अभ्यात् ।
मित्रमहो अवघात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अवत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु । कुशिकासो अव-
स्यवः । यद्यपि बहुवचसोऽवन्तु रथत्ः सोऽयमगात् । तेऽरुणेभिरित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुल-
कात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः । ॥ यजुष्युरः । ६।१।११७। उरःशब्द एङ्गन्तोऽति प्रकृत्या
यजुषि । उरो अन्तरिक्षम् । यजुषि पादाभावानन्दन्तःपादार्थं वचनम् । ॥ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बे-
ऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे । ६।१।११८। यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः । जुषाणो अग्निराज्यस्य । वृष्णो भञ्जु-
भ्याम् । वर्षिष्ठे अधि नाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । अस्मादेव वचनादम्बार्थेति ह्रस्वो न । ॥ अङ्ग इत्यादौ च ।
६।१।११९। अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् ।
॥ अनुदात्ते च कुधपरे । ६।१।१२०। कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः । अयं
सो अध्वरः । अनुदात्ते किम् । अथोऽग्रे रुदे । अग्रशब्द आद्युदात्तः । कुधपरे किम् । सोऽयमग्निमतः । ॥ अवप-
थासि च । ६।१।१२१। अनुदात्ते अकारादौ अवपथाःशब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । ग्रीह्रेभ्यो अवपथाः । वपस्था-
सि लङि तिङ्गित इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम् । यदुद्रेभ्योऽवपथाः । निपातैर्यद्यदीति निघातो न । ॥ आङो-
ऽनुनासिकश्छन्दसि । ६।१।१२२। आङोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् स च प्रकृत्या । अत्र औ अपः । गभीर औ
उग्रपुत्रे । ॥ ॥ ईपाअक्षादीनां छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः ॥ ईपाअक्षो हिरण्ययः । ज्या इयम् । पूषा अविष्टु ।
॥ स्यश्छन्दसि बहुलम् । ६।१।१२३। स्य इत्यस्य सोमोपः स्याद्धलि । एष स्य भातुः । ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर-

उपप्रयन्तो अध्वरमिति । 'एङः पदान्तादति' इति प्राप्तम् ॥—अन्तःपादं किमिति । ऋचोलेव किं नोचमित्यर्थः ॥
—एतेऽर्चन्तीति । 'काया मती कुत एतास' 'एतेर्चन्ति शुभं वृषणो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एङ्गस्ति
अकश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्थलमिति सत्यपि ऋक्त्वे प्रकृतिभावः ॥—अव्यात्—।
एषामनुकरणत्वात्सुवन्तेन समासः । अव रक्षणे । आशीर्लिङ् । अवघादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरित्येवपूर्वस्य
क्रमेर्लिङ्बुसि द्विवचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विवचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति सूत्रे कृतद्विवचनं
ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बहुधास्तावदवक्रमुरित्यधीयते ॥—अत्रतेति । वृष्ट्वृजोः 'मन्त्रे घस-' इति च्लेर्लुक् ।
'आत्मनेपदेयु' इति इत्यादादेशः ॥—अयमिति । इदमः सौ 'इदोऽयं पुंसि' ॥ अवतेलोऽयं—अवन्तुः । अवस्युरिति ।
अवेरमुन् औणादिकः । ततः कथञ् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः ॥—यजुष्युरः—॥—उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृत्या-
न्तःपादम्' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह—यजुषि पादाभावादित्यादि ॥—आपो जुषाणो—।
आपो इत्यादीनि पृथक्पदान्यनुकरणानि विभक्तिसु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदायाविवक्षितत्वान्न भवति 'सुपां सुलुक्' इति
विभक्तेर्लुक्वा । अम्बिके पूर्वे इत्येतदध्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं स्वन्तं तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं
ह्यन्तमितरे संयुज्यन्ते । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दात्पूर्वो यौ अम्बेअम्बालेशब्दौ तौ च ते अति परतः प्रकृत्या
स्युः ॥—अङ्ग इत्यादौ च ॥—अङ्गशब्दे य एङ्गिति । प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥—तदादौ अकारे
य एङ्पूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः । अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छब्देन इतिशब्दार्थमाचष्टे । तस्याङ्गशब्दस्य
आदिस्तदादिस्तद्रूपो य अकारस्तस्मिन्परे पूर्वो य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थ इति चेच्छृणु । असति च-
कारेऽङ्गशब्दस्यैव तदादाविति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्यात्तत्राङ्गे अङ्ग इत्यत्रैव स्यात् । अङ्ग अदीव्यदित्यत्र न
स्यात् । सति तु तस्मिन्नाङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या
भवतीत्ययमर्थो भवति तेन अङ्गे अङ्गे अदीव्यत् प्राणो अङ्गे इत्युभयत्रापि भवति ॥—अनुदात्ते च कुधपरे । कुधौ
परौ यस्मात्स तथोक्तः ॥—कवर्गधकारेति । धकारे अकार उच्चारणार्थः ॥—अग्निरिति । अग्निशब्दो 'अङ्गेर्निर्नलो-
पश्च' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः ॥—आद्युदात्त इति । 'ऋज्रेन्द्र-'
इत्यादिना सूत्रेण निपातितः ॥—आङो—। आङिति ङिङिशिष्ट आकारो गृह्यते यः 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ
च यः । एतमात्रं ङितं विद्याद्वाक्यस्सरणयोरङित्' इत्यनेन लक्षितः । यद्यपि अत्र औ अप इत्यत्र आकारो न ईषदार्था-
दिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थयुक्तकत्वात् । तथापि वाक्यस्सरणयोरङिद्विषयत्वं तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ् द्विद्वेदितव्यः ।
एवं तावद्वाक्ये स्थितम् ॥—अत्र औ अप इति । सप्तम्यर्थयुक्तोऽत्राङ् । 'उपदेशेऽजनुनासिकः—' 'इतीत्संज्ञा तु न'
उपदेशग्रहणात् ॥—स्यश्छन्दसि । स्य इति लटिल्येतस्य प्रथमान्तस्यानुकरणम् । 'सुपां सुलुक्' इति लुप्तपष्ठिकम् ॥
—एष स्यति । एतदस्यदश्च ल्यदायलं 'तदोः सः सौ' इति सः । एतदस्यदश्च परस्य सोः 'एतत्तदोः सुलोप-' इति
'स्यश्छन्दसि-' इति च लोपः ॥—ह्रस्वात्—। चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति । स भवन् । चन्द्रशब्दस्यै-

पदे मन्त्रे । ६।१।१५१। ह्रस्वापरस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः । सुश्चन्द्र इव ।
 ॥ पितरामातरा च छन्दसि । ६।३।३३। इन्द्रे निपातः । आ मा गन्तां पितरा मातरा च । चाद्विपरीतमपि । न
 मातरा पितरा नू चिदिष्टौ । ॥ समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु । ६।३।२४। समानस्य सः स्यान्मूर्धादिभिन्ने
 उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ ॐ छन्दसि स्त्रियां बहुलम् ॥ विष्वग्देवयोर्द्यादेशः । विश्वाची च घृताची च । देवद्रीचीं
 नयत देवयन्तः । कद्रीची । ॥ सध मादस्थयोश्छन्दसि । ६।३।१६। सहस्य सधादेशः स्यात् । इन्द्र चास्मिन्सध-
 मादे । सोमः सधस्थम् । ॥ पथि च छन्दसि । ६।३।१०८। पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवः कादेशश्च । कवपथः ।
 कपथः । ॥ साह्ये साढा सादेति निगमे । ६।३।११३। सहेः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं तृति तृतीयं निपा-
 ल्यते । मरुद्गिरुः पृतनासु साह्ये । अचोर्मध्यस्थस्य ङस्य ङः ङस्य ङहश्च प्रातिशाख्ये विहितः । आहहि । द्वयो-
 र्श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्यस्य संपद्यते स ङकारो लकारः ङहकारतामेति स एव चास्य ङकारः सञ्ज्ञमणा संप्रयुक्त इति ।
 ॥ छन्दसि च । ६।३।१२६। अष्टन आत्वं स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी । ॥ मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियविश्वेदेव्यस्य
 मतौ । ६।३।१३१। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अश्ववर्ती सोमावतीम् । इन्द्रियावाग्मदिन्तमः । विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ।
 ॥ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् । ६।३।१३२। दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदोषधीभ्यः । अदधात्योषधीषु । ॥ ऋचि
 तुनुधमभ्रुतङ्कुचोरुप्याणाम् । ६।३।१३३। दीर्घः स्यात् । आ नू न इन्द्र । नू मर्तः । उत वा वा स्यालान् ।
 मक्षू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति थादेशस्य डिवपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न शृणोत ग्रावाणः ।
 कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा नश्चका । उरुप्याणः । ॥ इकः सुमि । ६।३।१३४। ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीपुणः
 सखीनाम् । सुज इति पः । नश्च धातुस्योरुप्य इति णः । ॥ घ्योऽतस्तितः । ६।३।१३५। मन्त्रे दीर्घः । विष्वा
 हि चका जरसम् । ॥ निपातस्य च । ६।३।१३६। एवा हि ते । ॥ छन्दस्युभयथा । ६।४।१। नामि दीर्घो वा ।

बोभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो वलीयानित्याशयेनाह—चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति ॥—सुडागमः स्यादिति । 'सुद्-
 कात्पूर्वः' इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् ॥—पितरा—। पूर्वपदस्याराद्यदेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु 'सुणं सुलुक्-' इत्यादिना
 विभक्त्यकारादेशः । 'कृतो डिसर्वनामस्थानयोः' इति गुणः ॥—समानस्य—। सः स्यादिति । 'सहस्य सः' इत्यतः
 स इत्यनुवर्तते ॥—सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः तत्र भवः सगर्भ्यः । 'सगर्भस्यूथमनुतायन' इति यन् प्रत्य-
 यः । अमूर्धेत्यादि किम् । समानमूर्धं समानमृतयः समानोदकाः ॥—छन्दसि स्त्रियाम्—। 'विष्वग्देवयोः-' इति
 सर्वनाम्नोऽनुपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्कचित्र भवति ॥—विश्वाची देवद्रीचीति । विश्वममृतीति देवानमृतीति किन् ।
 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र विष्वग्देवयोर्द्यादेशः प्राप्तो बाहुलकात् । क-
 चिच भवतीत्याह—कद्रीचीति । कुसितममृतीति कद्रीची । किशदस्य ढेरद्रयादेशः डीवलोपदीर्घाः पूर्ववत् ॥—स-
 धमाद—। 'सहस्य सधिरः' इत्यतः सहस्येति वर्तते मादस्थ इत्येतयोर्त्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशः स्यात् । सधे-
 ल्यविभक्तिको निर्देशः ॥—सधमाद इति । सह मायन्ति देवा अस्मिन्निति सधमादो यज्ञ इति । 'मदोऽनुपसर्ग' इत्य-
 पि प्राप्ते 'अजब्यां स्त्रीखलनाः-' इति तद्वाचकेन ल्युटि 'हलश्च' इति घञ् । मूत्रे मादेल्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः
 क्तिवन्तस्य मदिति यदृप तत्रापि भवति । 'आत्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वागिन्द्रसधमादो बहन्तु' ॥—सधस्य
 इति । सह तिष्ठतीति सधस्यः । 'आतोऽनुपसर्ग-' इति कः ॥ साह्ये । एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे सहेः क्त्वाप्रत्यय
 इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्ये आदेशश्च निपात्यते । साह्ये सहेः क्त्वाप्रत्ययस्य ध्ये 'हो ङः' एतत् 'ढोडे लोपः-'
 इति दीर्घः ॥—साढा इति । ङ्वादि पूर्ववत् ॥—तृति तृतीयमिति । तृचि लन्तोदात्तः स्यात्तथा भूरि चक्रेति मन्त्रे
 साद्वेलायुदात्तं पठ्यते तत्र संगच्छेतेति भावः । मूत्रे इतिशब्दः प्रकारार्थः । तेन निष्ठायामपि निपातनं बोध्यम् । अ-
 पाङ्गो अत्र वृषभः ॥—द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्यस्य ङकारो लकारतां संपद्यते ङमणा सं-
 प्रयुक्तः ङकारः ङहकारतामेतित्यन्वयः ॥—अष्टापदीति ॥—अष्टौ पादा अस्या इति । बहुव्रीहौ 'संख्यासुपूर्वस्य'
 इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप् ॥—मन्त्रे । सोम, अश्व, इन्द्रिय, विश्व, देव्य, एषां मनुप्रत्यये
 परे दीर्घः स्यान्मन्त्रे ॥—ओषधेश्च—। न च 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीषा गतार्थता अन्तोदात्तात्तापत्तेः । इत्येते लायु-
 दात्तः 'लघावन्ते-' इति फिट्मूत्रात् ॥—ऋचि तुनु—। घ इति स्वरूपग्रहणं न तत्पत्तमपोऽच्छन्दसि घशब्दस्यैव दीर्घ-
 दर्शनात् ॥—उत वेति । भार्याया भ्राता श्यालस्तेतः पञ्चमी ॥—भरतेति । लोप्पथ्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य 'लोडो
 लङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्थाने तादेशः 'तस्यस्थमिपाम्-' इत्यनेन ॥—शृणोतेति । 'तप्तनप्तनयनाथ' इति तवादेशः ।
 अत्र पिप्त्वाङ्ङित्वं नास्ति ॥—उरुप्याण इति । उरुप्येति कण्ठादियगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेहिः । 'अतो हे' इति
 लृक् । न इत्यस्य 'नश्च धातुस्योरुप्यः' इति णत्वम् ॥—इकः—। इगन्तस्य सुवि परतो दीर्घः स्याद्वि ॥—घ्यो—।
 यचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्याद्वि ॥—विश्वेति । विद ज्ञाने लट् । 'विदो लडो वा' इति मस्य स्थाने मः । चक्रेति लिटो
 मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥—निपातस्य च । दीर्घः स्यान्मन्त्रे । एवशब्दश्चादिपु पाठाभिप्रातः ॥—छन्दस्यु—। नामीति

भाता धातुनामिति बहुधाः । तैत्तिरीयास्तु इत्यमेव पठन्ति । ॥ वा अपूर्वस्य निगमे । १६।४।९। अपूर्वस्याच उपधाया वा वीर्षोऽसंज्ञद्वौ सर्वनामस्थाने परे । ऋसुक्षणम् । ऋसुक्षणम् । निगमे किम् । तक्षा तक्षाणौ । ॥ जनिता मन्त्रे । १६।४।५३। इडादौ वृषि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । ॥ शमिता यज्ञे । १६।४।५४। शमयितेत्यर्थः । ॥ युसुवोर्वीर्घ-
इच्छन्दसि । १६।४।५८। व्यपीत्यनुवर्तते । विपूय । विपूय ॥ आडजादीनाम् । ॥ छन्दस्यपि इदृश्यते । १६।४।७३। अनजादीनामित्यर्थः । आनद । आवः । न माङ्योगे । ॥ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि । १६।४।७५। अडादौ न स्तः माङ्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः । ॥ इरयो रे । १६।४।७६। प्रथमं दध आपः । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अग्र रेशब्दस्येति कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिरयोरिति । ॥ छन्दस्युभयथा । १६।४।८६। भूसुधियोर्यणस्यादियङ्बहुचौ च । वनेषु चित्रं विभ्वम् । विसुवं वा । सुधो नव्यमग्ने । सुधियो वा ॥ ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ तन्वं पुषेम् । तनुवं वा । त्र्यम्बकम् । त्रियम्बकम् । ॥ तनिपत्योइच्छन्दसि । १६।४।९९। एतयोरुपधालोपः कृति प्रत्यये । विततिरे कवयः । शकुना इव पसिम । ॥ घसिमसोर्हलि च । १६।४।१००। सगिधश्च मे । बन्धां ते हरी धानाः । हुम्लभ्यो हेर्धिः । ॥ श्रुशृणु-
पृक्वृभ्यश्छन्दसि । १६।४।१०२। श्रुधी हवम् । शृणुधी गिरः । रायस्फूर्धि । उरुणस्फूर्धि । अपावृधि । ॥ वा
छन्दसि । १६।४।८८। हिरपिह्वा । ॥ अडितश्च । १६।४।१०३। हेर्धिः स्यात् । रारन्धि । रमेर्धत्येन परस्मैपदम् । शपः इलुरभ्यासदीर्घश्च । असे प्रयन्धि । युयोधि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः इलुः । ॥ मन्त्रेष्व-
उयादेरात्मनः । १६।४।१४१। आत्मन्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाङि । त्मना देवेषु । ॥ विभापजोइच्छन्दसि । १६।४।
१६२। ऋनुशब्दस्य कृतः स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेषि । ऋजिष्ठं वा । ॥ ऋत्यवास्त्यवा-

वर्तते । 'द्वलोपे-' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—नामीत्यादि ॥—ऋसुक्षणमिति । ऋसुक्षन्शब्द उणादिषु नि-
पातितः । 'इतोऽसर्वनामस्थाने' इतीकारस्याकारादेशः ॥—जनितेति । जनयितेत्यर्थः ॥—शमिता । निपातनं पूर्व-
वत् ॥—आनडिति । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस-' इति लेलुक् । 'नशेर्वा' इत्यस्याभावे 'व्रथ-' इति पः । जश्वेन डः । तस्य
चत्वेन टः ॥—आवरिति । वृजो लुङि लेलुक् । गुणः रेफस्य विसर्गः ॥—बहुलं छन्दसि । माङ्योगेऽयमाङ्योगेऽपि
बहुलमडादौ भवतः । अमाङ्योगेऽपि न भवतः । माङ्योगेऽपि च भवतः ॥—जनिष्ठा इति । जनेर्लुङ् यासु अडागमाभावः ।
माङ्योगेऽयमाङ्योगमुदाहरति—मा व इति । यो युष्माकं क्षेत्रे भार्यायां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः
उत्पानि माभूवन् । वयेः कर्मणि लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'च्लेः सिच्' 'वदव्रज-' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनोदा-
हृतम् । अध्ययनं तु वाप्सुरित्येव इदृश्यते । माङ्योस्तदाहरणान्तरमन्वेषणीयम् ॥—इरयो- । इर इत्येतस्य रे आदेशः स्या-
च्छन्दसि ॥—दधे इति । धावो लिटि झस्य 'लिटस्तस्योः-' इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परलोपेभावे कृतेऽनजा-
दित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत आह ॥—रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव कादिनियमादिङागमः प्राप्नोति । न च
रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृष्टप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह—अत्रेति । कथं पुनर्लक्षणिकस्य रेशब्दस्य रेभावो भवति तत्रा-
ह—तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति भावः ॥—तन्वादीनाम् । बहुलमित्यङ्-
वडादेशः स्याच्छन्दसि ॥—तनुवमिति । अधातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते ॥—तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यसि
पूर्वत्वाभावे यण् ॥—त्र्यम्बकमिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः ॥—विततिरे इति । तनु
विस्तारे । लिटः प्रथमपुरुषबहुवचनम् । अत्रालोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहलमध्ये-' इति एलाभ्यासलोपः न लोपविधान-
सामर्थ्यात् ॥—पसिमिति । पतल पतने लिटो मसो मस्य इद् । वितानरे पतिमन्तं भाषायाम् ॥—घसिमसो । अनयो-
रुपधालोपः स्याद्वलादावजादौ च ङिति ॥—सगिधरिति । अदेः किन् 'बहुलं छन्दसि' इति धत्वादेश उपधालोपे च
कृते 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य धल धस्य जश्लम् । ततः समाना गिधः सगिधरिति समासे कृते 'समानस्य
छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकैषु' इति सूत्रेण समानस्य सः ॥—बन्धामिति । भसेर्लेटि ताम् इलुः । पर नित्यमनुपधालो-
पं बाधित्वा बाहुलकात्प्रथमं 'झौ' इति द्वित्वम् । तत उपधालोपसलोपधत्वजस्त्वानि कर्तव्यानि ॥—श्रुशृणु- ।
एभ्यो हेर्धिः स्यात् ॥—श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घत्वम् ॥—शृ-
णुधीति । श्रुवः श्रुभावश्च विधानसामर्थ्यात् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति न हेर्लुक् दीर्घः पूर्ववत् ॥—पूर्धीति । पृ
पालने । शपो लुक् 'उदोष्पूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ॥—उरुणस्फूर्धीति । 'नश्च धातुस्योरुभ्यः' इति
णलम् । 'कः करत-' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥—अपावृधीति । दीर्घः पूर्ववत् ॥—अभ्यासस्य दीर्घश्चेति ।
तुजादित्वादिति भावः ॥—रारन्धीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिना मलोपो न हेरङित्वात्—यमेः शपो लुगिति ।
'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि ॥—विभापजोः- । 'र कृतो हलादेर्लोपः' इत्यतः र कृत इति 'तुरिष्टमेयःसु'
इति च तदाह—ऋतः स्थाने इत्यादि ॥—ऋत्य- । ऋनुशब्दायति वासुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते ॥

स्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । ६।३।१७५। क्तौ भवसृष्ट्यम् । वास्तुनि भवं वास्तव्यम् । वास्त्वं च । मधु-
शब्दस्याणि क्षियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सम्बोषधीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो
निपात्यते । हिरण्ययेन सविता रथेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

शीङो रुट् । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।८। रुडागमः स्यात् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति पक्षे तलोपः । धेनवो
दुदुहे । लोपाभावे घृतं दुहते । अट्श्रमस्य । अतो भिस् ऐस् । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।१।१०। अग्निर्देवेभिः ।
॥ नेतराच्छन्दसि । ७।१।२६। स्वमोरदह न । वार्त्तममितरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् । समासेऽनञ्पूर्वं
क्त्वो ल्यप् । ॥ क्त्वापि छन्दसि । ७।१।३८। यजमानं परिधापयित्वा । ॥ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया-
डाङ्यायाजालः । ७।१।३९। ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते
ङेलुक् । धीती मती सुष्टी । धीत्या मत्या सुष्ट्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरथा रथीतमोभा देवा दिविस्पृशा ।
अश्विना । यौ सुरथौ दिविस्पृशावित्यादौ प्राप्ते आ । नताङ्गाह्वणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विष्ण ता त्वा । य-
मिति प्राप्ते । न युष्मे वाजबन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया घृष्णुया । उरुणा
घृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुष्टयोच्यावयतात् । अनुष्ठानमनुष्ठा व्यवस्थाव-
दह । आङो ज्वा । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत वसन्ते इति प्राप्ते आल् ॥ ॥ इयाडियाजी-
कारणामुपसंख्यानम् ॥ उर्विया । दार्विया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् ।
दतिं न शुष्कं सरसी श्रयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदासे पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीषन्तात्
ङेलुक् । ईकारादेशस्य त्दाहरणान्तरं मृग्यम् ॥ ॥ आङ्याजयारामुपसंख्यानम् ॥ प्र बाहवा सिस्नम् । बाहुनेति

—मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वात् ‘यस्य’ इति लोपो न । ‘अकृत्सार्व’ इति दीर्घस्त्वङ्गुत्तपरिभाषया वारणीयः । यद्वा
मकारमात्रस्य लोपः । ततो ‘यस्य-’ इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

बहुलं छन्दसि । छन्दसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् ॥—दुहे इति । दुहेर्लुक् ढेरेत्वे झसादेशे रुट् तलोपः ।
—लोपाभावे इति । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः ॥—अट्श्रमिति । दृशिर् प्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन
प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं भिप् । तस्य रुडागमः ॥—नेतरा—। इतरशब्दात्परयोः स्वमोरदडादेशो न
स्याच्छन्दसि ॥—इतरमिति । ‘अदङ् इतरादिभ्यः’ इत्यदङ्भावे ‘अतोऽम्’ इत्यम् ॥—क्त्वो ल्यबिति । समासेऽनञ्पूर्वं
क्त्वो ल्यपि प्राप्ते छन्दसि क्त्वापि विधीयते तदाह ॥—क्त्वापि—। अनञ्पूर्वं समासे क्त्वा इत्ययमादेशः अपिशब्दा-
ह्वयपि समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये त्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य । अन्यथा ‘वा छन्दसि’ इत्येव ब्रूयात् ।
तथा च छन्दोविधिमनुविधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुज्यते ॥ आज्येनाक्षिणी अज्येति ॥—परिधापयित्वेति । णिज-
न्तात्परिपूर्वाधानेः क्त्वा तस्य त्यबादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः ॥—सुपाम्—। सुपां स्थाने सुलुक्पूर्वसवर्णाआतात्शेयाडाङ्या-
याच् आल् एते आदेशाः स्युच्छन्दसि ॥—पन्था इति । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं हि तत्र ‘सुप्तिदुपग्रह-’
इत्यादि तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥—धीतीत्यादि । धीतीमतीसुष्टीशब्देभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत
आन्तर्यात्सवर्णदीर्घत्वम् ॥—दिविस्पृशाविति प्राप्ते आ इति । अनेनादित्यत्राकारोऽपि प्रलिख्यत इति दर्शितम् ॥—
नतादिति । नतशब्दादम् । तस्यादादेशः । ‘न विभक्तौ तु-’ इतीत्संज्ञापरिपिधः ॥—या देवेत्यादि । यत्तच्छब्दादम् ॥
—न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेपे लोपः ॥—अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वाद्यादे-
शाभावः ॥—नाभा इति । डित्त्वाटिलोपः ॥—ता अनुष्टयेति । षड्विंशतिरस्य वङ्ग इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रेषे
पठितं ताः वङ्गीः अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उरुयावयतात् भवान् विषमं करोतु । पृथक् करोतु भवानि-
त्यर्थः ॥—अनुष्ठानमनुष्टेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेर्ङ् तृतीयैकवचनस्य उदादेशे डित्त्वाटिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः ‘आत-
श्चोपसर्गे-’ इत्यङ् बाधित्वा ‘स्यागापापचो भावे’ इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् । ‘पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा-’ इति सूत्रे
व्यवस्थायामिति निर्देशादङ्पि सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद् ध्वनयति—व्यवस्थावदिति ॥—साधु इति ।
प्राप्त इति । सोल्लेकि प्राप्त इत्यर्थः ॥—वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्वसवर्णे तु ‘अतो गुणे’ इति स्यात् ॥—
उर्वियेति । उरुदाहशब्दान्तृतीयैकवचनस्येयादेशः ॥—सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रिनशब्दान्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः ।
डित्त्वाटिलोपः ॥—बाहुनेति प्राप्ते इति । काशिकायां तु प्रबाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् ।

प्राप्ते आङ्गदेशः । धेङितीति गुणः । स्वप्नया । स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया । नावेति प्राप्ते अयाद् । रिस्वरः । ॐ अमो मश् ॥७१।१४०। मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । अस्तिसिच इति ईद् । वर्धो वृत्रम् । अवधिषमिति प्राप्ते । ॐ लोपस्त आत्मनेपदेषु ॥७१।१४१। छन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते । आत्मेति किम् । उत्सं दुहन्ति । ॐ ध्वमो-ध्वात् ॥७१।१४२। अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । ॐ यजध्वैनमिति च ॥७१।१४३। एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते यजध्वैनं प्रियमेधाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी । ॐ तस्य तात् ॥७१।१४४। मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्यानूनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूर्यं चक्षुरांमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । ॐ तप्तनप्तनथनाश्च ॥७१।१४५। तस्येत्येव । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तनप् । सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे । दधातन द्रविणं चित्रमस्मै । तनप् । मरुतस्तज्जुगुष्टन । जुषध्वमिति प्राप्ते ग्यत्ययेन परस्मैपदं झुञ्च । विश्वदेवासो मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छन्दाच्छान्दसो ढतिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः । ॐ इदन्तो मसि ॥७१।१४६। मसीत्यविभक्तिको निदेशः । इकार उच्चारणार्थः । मस इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । नमो भरन्त एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते । ॐ क्त्वो यक् ॥७१।१४७। दिवं सुपर्णो गत्वाय । ॐ इष्टीनमिति च ॥७१।१४८। क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम् अन्तादेशो निपात्यते । इष्टीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । ॐ स्नात्वाद्यदश्च ॥७१।१४९। आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः ज्ञात्वा मलादिव । पीत्वा सोमस्य वावृधे । ज्ञात्वा पीत्वे-

प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारिविच्छिद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति ध्येयम् ॥—**स्वप्नयेति** । अयाचोऽकारः 'सुप्ति च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥—**नावयेति** । नौभाच्चा इत्यस्याऽयार ॥—**रिस्वर इति** । 'रिति' इति सूत्रेण ॥—**अमो**—अम इति मिबादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुविधानात् । तदेतदाह—**मिबादेशस्येति** ॥—**शित्वात्सर्वादेश इति** । शित्करणाभावे तु 'अलोऽन्त्यस्य' इति मकारस्य स्यात् । 'आदेः परस्य' इति तु न पञ्चमीनिर्देशाभावात् । न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् 'मो राजि समः कौ' इत्यत्र यथा ॥—**वधीमिति** । हन्तेऽङ् 'हो वध लिङि' 'छुडि च' इति वधादेशः । 'च्लेः सिच्' इद् 'तस्थस्य' इति मिपोऽम्भावः । तस्य मश् 'अस्तिसिचः' इति मस्यापृक्तस्येद् 'इट् ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घत्वं 'बहुलं छन्दसि' इत्यङ्भावः ॥—**लोपस्त**—आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य च्छन्दसि विषये लोपः स्यात् ॥—**अदुहेति** । दुरेहेऽङ् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति सस्यादादेशः 'बहुलं छन्दसि' इति इद् । तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् ॥ **शये इति** । शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः ॥—**ध्वमो**—ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि ॥—**वारयध्वादिति** । वृजो णिचि लोद् ॥—**यज**—वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठ ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह तद् दृश्यति—**वकारस्येत्यादि** ॥—**प्रामादिकीति** । लक्ष्ये वकारपाठस्य निर्विवादत्वात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्त्येति भावः ॥—**तस्य**—**मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति** । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च ॥—**कृणुतादिति** । कृवि हिंसाकरणयोश्च । 'ध्रिन्विक्कृष्योर च' इत्युप्रत्ययः वकारस्य चाकारः । अतो लोपः ॥—**गमयतादिति** । गमेणिच् । 'जनीन्नुप्' इति अमन्तत्वान्मिस्संज्ञायां मितां ह्रस्वः लोभमध्यमपुरुषबहुवचनस्य तादादेशः ॥—**तप्तनप्त**—तस्य स्थाने एत आदेशाः स्युः ॥ **शृणोतेति** । श्रु श्रवणं । 'ध्रुवः श्रु च' इति श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च । पितृवेनाडित्वाद्गुणः ॥—**सुनोतनेति** । पुञ् अभिषवे 'स्वादभ्यः ध्रुः' त इत्यस्य तनप् ॥—**दधातनेति** । अत्रायडित्वात् 'श्राभ्यस्तयोः' इत्याकारलोपाभावः ॥—**इदन्तो**—अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरकरणमसंदेहाश्रमं । तथा चायमर्थः । मस् इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीयर्थस्तदेतदाह—**मस इत्ययमिति** । तत्र यदि सकारोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव सकारे इकार उपसञ्जनीयः । अन्तग्रहणाच्च तद्ग्रहणेन गृह्यते । तत्तुश्च टित्त्वकित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यार्थादागमोऽयं संपद्यते तदेतदध्वनयन्नाह—**मस इगागमः स्यादिति** । एव च मस् इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् ॥—**एमसीति** । इण् गतौ मस् तस्य इकारः अन्तावयवः ॥—**स्मसीति** । अस्तेमस् 'ध्रसोरुद्योपः' ॥—**क्त्वो**—क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छन्दसि ॥—**गत्वायेति** । गमेः क्त्वा । 'अनुदातोपदेश' इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगागमः ॥—**इष्टीन**—**क्त्वाप्रत्ययस्येति** । यजेः परस्येति शेषः ॥—**इष्टीनमिति** । यजेः क्त्वा 'वचिखपि' इति संप्रसारणम् ।

इकारदेशो निपात्यते । ज्वल दीप्तौ । क्षर संचलने । दुवम उद्विगणे । अम गत्यादिषु । इह क्षरितीत्यस्यानन्तरं क्षमि-
तीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र क्षमूष् सहने इति धातुबोधः । भाषायां तु प्रत्यस्कन्धस्तद्विधोक्तव्यवहितविकसिताः ।
विशसिता । संसिता । शासिता । तरीता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे, क्षप्रति ।
वमति । अमति । ॥ बभूथाऽततन्धजगृभ्मववर्थेति निगमे । ७।२।६४। विद्या तमुत्सं यत आ-
बभूथ । येनान्तरिक्षमुवाततन्ध । जगृभ्मा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ । भाषायां तु बभू-
विथ । आतेतिथ । जगृहिम । ववरिथेति । ॥ सनिंससनिवांसम् । ७।२।६९। सनिमित्येतत्पूर्वात्सन्तः सनोते-
र्वा कसोरिद । एवाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते ॥ * पावकादीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वा-
च्यम् ॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः । ॥ घोर्लोपो लेटि वा । ७।२।७०। दधद्रानि दाशुषे । सोमो ददद्रन्ध-
र्वाय । यदभिरग्नये ददात् । ॥ मीनातेनिगमे । ७।३।८१। शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमीणन्ति ।
अस्तिचिचोऽपुके । ॥ बहुलं छन्दसि । ७।३।९७। सर्वमा इदम् । आसीदिति प्राप्ते ह्रस्वस्य गुणः । जसि च ॥
* जसादिषु छन्दसि वाचचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः ॥ अथा शतक्रत्वो यूयम् । शतक्रत्वः । पथे नृभ्यो
यथा गवे । पशवे ॥ * नाभ्यस्तस्याचीति निषेधे बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ अनुषजुजोषत् । ॥ नित्यं
छन्दसि । ७।४।८। छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृषत् । ॥ न छन्दस्यपुत्रस्य । ७।
४।३५। पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घो न । मित्रयुः । कयाच्छन्दसीति उः । अपुत्रस्य किम् । पुत्रीयन्तः सुदा-
नवः ॥ * अपुत्रादीनामिति वाच्यम् ॥ जनीयन्तोन्वप्रवः । जनमिच्छन्त इत्यर्थः । ॥ दुरस्युर्देविणस्युर्वृष-
ण्यतिरिष्यति । ७।४।३६। एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषी-
यति । रिष्टीयति । ॥ अश्वाघस्यात् । ७।४।३७। अश्व अघ एतयोः क्यचि आत्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् ।
मात्वा वृका अघायवः । न छन्दसीति निषेधो न ईत्वमात्रस्य किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । ॥ दे-
वसुस्र्योर्देव्युषि काठके । ७।४।३८। अनयोः क्यचि आत्स्याद्युषि कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुन्ना-
यन्तो इवामहे । इह यजुःशब्दे न मन्त्रमात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्यै भवति ।
किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । स चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुपीति किम् । देवाङ्गिगाति सुस्र्युः । बहुचाना-
मप्यन्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ॥ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । ७।४।३९। एवाम-

इति । ‘ऋभ्यः-’ इति विहितेन ॥—बभूथा—। निगमो वेदः । एषां वेद इडभावे निपात्यते । वृजः क्रादिसूत्रेणैडभावे
सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह—भाषायां तु ववरिथेति ॥—सनिंस—। सनिपूर्वात्सन्तः सनो-
तेर्वा सनिंस सनिवांसमिति निपात्यते ॥—कसोरिडिति । ‘नेडुषि कृति’ इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् ॥—पावका
इति । पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा ण्वुल् टाप् ॥—दधदिति । दधातेर्लेट् तिप् ‘श्लो’ इति द्विलम् ।
दधाति इति स्थिते आकारलोपः ‘लेटोऽडाटौ’ इत्यङगमः । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय
रत्नानि दधत् । दधादित्यर्थः । दददिति ददाते रूपम् ॥ लोपाभावे उदाहरणमाह—ददादिति ॥—मीनातेः । ‘प्रादीनां
ह्रस्वः’ इत्यतो ह्रस्व इति वर्तते तदाह—शिति ह्रस्व इति ॥—प्रमिणन्तीति । ‘हिनुमीना’ इति णलम् ॥—आइद-
मिति । अस्तेलेट् तिप् ‘आडजादीनाम्’ इत्याट् शपो लुक् । ‘अस्तिचिचः-’ इतीडभावे अपृक्तत्वाद्दलङ्घादिलोपः ह्रस्व-
विसर्गौ संहितायां तु ‘भोगभो-’ इति रोर्ध्वलम् । ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति यलोपः ॥—जसादिष्विति । आदिशब्दः
प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् ॥—शतक्रत्व इति । ‘जसि च’ इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि
‘वा छन्दसि’ इति वचनादत्र न भवतीति यणादेशः प्रवर्तते ॥—पथे इति । ‘घेडिति’ इत्यस्याभावे यण् ॥—जुजोष-
दिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदम् तिप् । ‘इतश्च लोपः परस्मैपदेषु’ ‘लेटोडाटौ’ इत्यट् व्यत्ययेन शपः
दुः द्विर्वचनम् ॥—न छन्दसि—। इह यथानन्तर्यादीलमात्रं प्रतिषिध्यते तर्हि ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घः स्यात् । अपवादे
पुनस्तस्यस्थिते, अत आह—ईत्वदीर्घो नेति । क्यचि यदुक्तं तत्रेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र च ज्ञापकमुपपदमेव
वक्ष्यति—पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः शत्रादेशः । ‘उगिदचाम्-’
इति तुम् ॥—दुरस्यु—। दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविणशब्दस्य द्रविणसभावः वृषस्य वृषणभावः रिष्टस्य रिषणभावश्च
निपात्यते ॥—दुष्टीयतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन तृना दुष्टीयितेत्यादि बोध्यम् ॥—अश्वायन्त
इति । अश्वशब्दात् क्यच् । लटः शत्रादेशः ॥—अघायव इति । छन्दसि परेच्छायां क्यच् । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः ॥
—इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् ॥—देवाङ्गिगातीति । नन्विदं
प्रत्युदाहरणमङ्गदयविकलम् । यजुषि काठक इत्यद्वयस्यापि तत्रभावादित्याशङ्क्याह—बहुचानामप्यस्तीति । तत्रेदं
दृष्टमिति भावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे माभूत् । अन्यत्र सुस्र्युपदिमसि ॥—कव्यध्वर—।

मन्त्रस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋचि ऋचिवचये । सपूर्व्या निविदा कव्यतायोः । अभव्युं वा मधुपाणिम् । दमयन्तं पृतन्युम् । दधातेर्हिः । जहातेश्च क्त्वि । ॥ विभाषा छन्दसि । ७।४।४४। हित्वा शरीरम् । हित्वा वा । ॥ सुधित वसुधित, नेमधित धिष्व धिषीय च । ७।४।४५। सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः कप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वक्षणासु । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । किन्त्यपि दृश्यते । उत भेतं वसुधितिं निरेके । धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्सेति प्राप्ते । सुरेता रेतो धिषीय । आशीर्लिङि इद् । इदोऽत् । आसीयेति प्राप्ते । अपो मि ॥ * मासश्छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ माद्भिः । शरद्भिः ॥ * स्ववः स्वतवसोरुपसश्चेत्यन्ते ॥ स्ववद्भिः । अवते-रसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववससैः । तु इति लौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां तेः स्वतवद्भिः । समुपद्भि-रचायथाः । मिथुनेऽसिः । वसेंः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु उपः किदिति प्राग्ध्याख्यातम् । न कवतेर्येकि । ॥ कृषेश्छन्दसि । ७।४।६४। यङि अभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृत्यते । ॥ दाधर्तिदधर्ति दधर्षि बोभूतु तेतिक्तेऽलुप्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिकदत्कनिकदद्भिरिन्द्रविध्वतोदविद्युतरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्षेज्याऽऽगनीगन्तीति च । ७।४।६२। एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यान्त्रयो षडो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तद् । इयतेर्लेटि हलादिः-शेषापवादो रेफस्य लत्वमित्वाभावश्च निपात्यते । अलर्षि युध्म खजकृत्पुरन्दर । सिपा निर्देशो न तन्नम् । अलर्ति वक्ष उत । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । अन्वापनीफणत् । स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि अभ्यासस्य निक् । धातुसकारस्य पत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ्द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । कनिकृदञ्जनुषम् । अक्रन्दीदित्यर्थः । बिभर्तेरभ्यासस्य जश्वाभावः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु । ध्वतरेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमो धातोर्ककारलोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽञ्च विगागमश्च । दविद्युतदीघच्छोशुचानः । ततरेः शतरि श्रौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जां तरित्रतः । सृपेः शतरि श्रौ द्वितीयैकवचने रिगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्वावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लेटि णल् अभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदाऽगनीगन्ति कणम् । ॥ ससूवेति निगमे । ७।४।७४। सूतेर्लेटि परस्मैपदे बुगागमोऽभ्या-

कवि अध्वर पृतना एषामन्त्रस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि विषये । मृगध्वादिगणेऽध्वर्युशब्दः पठ्यते तद्गुणपत्यन्तरे बोध्यम् ॥—विभाषा—। जहातेरङ्स्य विभाषा हि आदेशः स्यात् ॥—हीत्वेति । हि आदेशभावे 'धुमास्था-' इतीलम् । क्वितु हातेति पाठस्तरं छान्दसत्वात् 'धुमास्था-' इतीलाभावः ॥—वसुधितमिति । कर्मधारय इति हरदत्तः । वसूनां धातारं प्रदातारमित्यर्थ इति वेदभाष्यम् ॥—नेमधितमिति । सामिपयाग्री नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः ॥—धत्सेति । 'ध्राभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । 'दधस्तयोश्च' इति भूपभावः ॥—धिषीयेति । आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरिल् निपात्यते तदाह—आशीर्लिङीति ॥—माद्भिरिति । 'पद्भ्योमासु-' इति मासशब्दस्य मासुआदेशः ॥—न कवतेरिति । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः ॥—करीकृत्यते इति । 'रुप्रिकौ च लुकि' इति रिगागमः । लोके तु करीकृत्यते कृषीवलः ॥—धृड इति । वृद् अनवस्थाने ॥—धारयतेर्वेति । स एव ध्यन्ते । तत्र दाधर्तित्यत्र धारयतेः शप् । श्रौ णिलुक् अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते । धृडो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्वावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव यङ्लुक्प्रभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दधर्तित्यत्र यङ्लुक्प्रक्षे दाधर्तिति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुप्रिकौ च लुकि' 'कृतश्च' इत्येव रुक् सिद्धः । श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः । दधर्षित्यत्र यङ्लुक्प्रक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु श्वावेव । भवतेर्यङ्लुगन्ता-ल्लोट् गुणाभाव इति । ननु 'भूसुवोस्तिङि' इत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातमनर्थकमिति चेत्सत्यम् । ज्ञापकार्यं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन बोधवीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धस्त्वेतदाह—तेन भाषायामिति । तिजेर्यङ्लुक्प्रभ्यात्मनेपदं निपात्यते तदाह—तिजेरिति । ऋ गतौ लटि सिपि 'श्रौ' इति द्विलम् । अभ्यासस्य हलादिःशेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते । 'अर्तिपिपल्योश्च' इत्यभ्यासस्य प्राप्तेत्यस्याभावो निपात्यते तदाह—इयतेरिति । करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य चुत्वाभावो निपात्यते 'कृतश्च-' इति रिगागमस्तदाह—करोतेरिति ॥—चुत्वाभाव इति । 'कुहोश्च' इति प्राप्तस्य । बिभर्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्वाभावो निपात्यते तदाह—बिभर्तेरिति ॥—जश्वाभाव इति । 'अभ्यासे चर्च' इति प्राप्तस्य ॥—दविध्वत इति । ध्वतरेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमप्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽञ्च च निपात्यते तदाह—द्युतेरिति ॥—संप्रसारणाभाव इति । 'द्युतिस्त्रायोः संप्रसारणम्' इति प्रा-

सस्य चारवं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्वविरम् । सुबुवे इति भाषायाम् । ॐ बहुलं छन्दलि । ७४।७८। अभ्यासस्य इकारः स्याच्छन्दसि । पूर्णं विवहि । वशरेतद्रूपम् ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

ॐ प्रसमुपोदः पादपूरणे । ८।१।६। एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः । संसमिद्युवसे । उपोप मे परामुश । किं नोदुदु हर्षसे । ॐ छन्दसीरः । ८।२।१५। हवर्णान्तादेकान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । हरिवते हर्षथाव । गीर्वात् । ॐ अनो नुद् । ८।२।१६। अन्नन्तान्तमनोनुद् स्यात् । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अस्थवन्तं यदनस्था । ॐ नादस्य । ८।२।१७। नान्तात्परस्य घस्य नुद् । सुपथिन्तरः ॥ ॐ भूरिदावस्तुङ्गाच्यः ॥ भूरिदावचरो जनः ॥ ॐ ईद्रथिनः ॥ रथीतरः । रथीतमं रथीनाम् । ॐ नसत्तन्निपत्तानुत्तप्रतूर्तसूतैर्गूर्तानि छन्दसि । ८।२।१८। सदेर्नञपूर्वाक्षिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जवा । निपत्तमस्य चरतः । असत्तं निपण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञपूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः तुर्वीत्यस्य वा । सूतैर्मिति सू इत्यस्य । गूर्तमिति गुरी इत्यस्य । ॐ अन्न-रूपधरवर्तित्युभयथा छन्दसि । ८।२।१९। रुर्वो रेफो वा । अन्न एव । अन्नरेव । ऊधएव । ऊधरेव । अवएव । अवरेव । ॐ भुवश्च महाव्याहृतेः । ८।२।२०। भुवइति । भुवरिति । ॐ ओमभ्यादाने । ८।२।२१। ओमशब्दस्य

प्तस्य ॥—ससूवेति निगमे । दाधर्त्यादिष्वेतत्पठितव्यम् ॥—विवष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः श्लौ द्विलम् अभ्यासस्येवं 'वश्च' इति पलम् पुलम् ॥ इति सुबोधिनीयां सप्तमोऽध्यायः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वाद् 'द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्-' इति न टच् ॥—प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य किञ्चिदशेषं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । नचैवविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दसेवेदं विधानमित्याहुः ॥—छन्दसीरः ॥—हरिवते इति । हरयो विद्यन्ते यसेति हरिवान् तस्मै । हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः ॥—गीर्वानिति । 'वौत्पधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः ॥—अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप् अस्थिदधिसकथ्यक्षणांमनदुदात्तः । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । नुदोऽसिद्धत्वापूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्वा नुद् णलम् । ननु यदि परादिनुद् क्रियते तस्य मनुवग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः-' इति बत्वं मतुपसु न स्यात् नुडा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुद् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेधादिति चेत्सत्यम् । नुदोऽसिद्धत्वाच्चोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् अक्षणिगति णान्तं ह्यवगृह्णाति अक्षेयकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्सत्यम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नर्मलक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यथालक्षणं पद कर्तव्यमिति महाभाष्ये स्थितम् । किञ्च ईयिवांसमित्यादौ पदत्व विनापि अवग्रहः क्रियते । पूर्वभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियते इति ॥—ग्रस्येति । तरप्तमपोरित्यर्थः । 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोघेसंज्ञाविधानात् ॥—सुपथिन्तर इति । सुपथिन्शब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे-' इति तरप् नलोपः । तरपो नुद् तस्यानुस्वारः परसवर्णः ॥—भूरिदाव इति । भूरिदवः परस्य घस्य तुद् वाच्य इत्यर्थः ॥—भूरिदावचर इति । 'आतो मनिन्-' इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुडागमः ॥—ईद्रथिन इति । रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे ॥—रथीतर इति । रथशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति मत्वर्थस्य इनिः । तदन्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्थाने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥—रथीतममिति । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवग्रहन्ति 'अन्येषामपि' इति संहितायां दीर्घ इति तदाशयः ॥—नसत्त- । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते ॥—नत्वाभाव इति । 'रदाभ्याम्-' इति प्राप्तस्य ॥—निपत्तमिति । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् ॥—अनुत्तमिति । अनुत्तमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्द्र-' इति विकल्पो नेत्याहुः ॥—प्रतूर्तमिति । यदा खरतेस्तदा 'ज्वरत्वर-' इत्यादिना ऊद् । यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा 'राल्लोपः' ॥—सू इत्यस्येति । निपातनाडुत्वम् । रपरत्वं तु 'उरृप् रपरः' इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाश्रयणेन परिभाषणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥—गूर्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् ॥—अन्न- । उभयथेति व्याचष्टे—रुर्वो रेफो वेति । 'ससुजुपो रुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अन्नशब्द ईषदर्थे । अन्नरस्तमितमिति यथा । अवो रक्षणम् ॥—अन्न एवेति । यदा रुत्वं तदा 'भोगो-' इति रोषत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः ॥—भुवश्च- । महाव्याहृतेषुस इत्येतस्य छन्दसि विषये रुर्वो रेफो वा । तिस्रो महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षवर्णाणां वाचिकाः । इह तु मध्यमाया ग्रहाणाम् । महाव्याहृतेरिति किम् । सुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङलङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ् सिप् श्रुति गुणाभावश्छान्दसो बहुल

हुतः स्यादात्म्ये । ओ ३ म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अभ्यादाने किम् । ओमित्येकाक्षरम् । ये यज्ञ-
कर्मणि । ८।२।८। ये ३ यजामहे । यजेति किम् । ये यजामहे । प्रणवष्टेः । ८।२।८९। यज्ञकर्मणि टेटोमि-
त्यादेशः स्यात् । अपां रेतोसि जिन्वतो ३ म् । टेः किम् । हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् । याज्यान्तः । ८।२।९०। ये
याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः हुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वाग्रे चक्षुषे हव्यवाहा ३ म् । अन्तः किम् । याज्यानामृचां वा-
क्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वान्त्यस्य चेप्यते । ब्रूहिप्रेष्यश्रौषधौषडावहानामादेः । ८।२।
९१। एषामादेः हुतो यज्ञकर्मणि । अग्नयेनुब्रू ३ हि । अग्नये गोमयामि मे ३ व्य । अस्तु श्रौ ३ षट् । सोमस्याग्ने
वीही वौ ३ षट् । अग्निमा ३ वह । अग्नीत्प्रेषणे परस्य च । ८।२।९२। अग्नीधः प्रेषणे आदेः हुतस्तस्याप्-
स्य च । ओ ३ अ ३ वय । विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः । ८।२।९३। हुतः । अकार्षाः कटम् । अकार्ष हि ३ ।
अकार्ष हि । पृष्टेति किम् । कटे करिष्यति हि । हेः किम् । कटे करोति ननु । निगृह्यानुयोगे च । ८।२।
९४। अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः हुतो वा । अद्यामावास्येत्याथ ३ । अमावास्येत्येवंवादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्यव्य एव-
मनुयुज्यते । आग्नेडितं भर्त्सने । ८।२।९५। दस्यो ३ दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपल-
क्षणम् । चौर ३ चौर ३ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । ८।२।९६। अङ्गेल्यनेन युक्तं तिङन्तं भवते । अङ्ग कूज ३
इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । तिङ् किम् । अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम् । अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
भर्त्सनं इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि । विचार्यमाणानाम् । ८।२।९७। वाक्यानां टेः हुतः । होत-
व्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षणं विचा-
रः । पूर्वं तु भाषायाम् । ८।२।९८। विचार्यमाणानां पूर्वमेव भवते । अहिर्नु ३ रज्जुर्नु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् ।

‘छन्दस्यमाङ्गोऽपि’ इत्यङ्गभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं,
तेन क्रापयतीत्यादौ युक् सिध्यति ॥—**भुव इति** । भुव इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥—**ओम-**। अभ्यादान-
मारम्भस्तदाह—**आरम्भे इति** । अत्र हुतयुत्याच्परिभाषोपस्थानादच एव हुतः । मकारस्त्वर्धमात्रः । समुदायोऽन्वर्थ-
तुर्थमात्रः संपद्यते ॥—**ये यज्ञ-**। ये इत्येतस्य यज्ञकर्मणि हुतो भवति ॥—**प्रणवः-**। यज्ञकर्मणीति वर्तते । यज्ञकर्मणि
टेः प्रणवादेशः स्यात्तदाह—**यज्ञकर्मणीत्यादि** ॥—**जिन्वतो ३ मिति** । जिविः प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवा-
देशः ॥—**टेः किमिति** । ‘वाक्यस्य टेः’ इत्यतः टेरित्यनुवर्तमाने पुनरेग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । असति
हि टिग्रहणे ‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वचनाद्व्योऽन्त्योऽल् तस्योकारः स्यात् तस्मात्सर्वादेशार्थं टिग्रहणमित्याह—**हलन्ते-**
न्त्यस्य माभूदिति । अजन्ते विशेषाभावादलन्ते इत्युक्तम् ॥—**याज्यान्तः-ये याज्या मन्त्रा इति** ।
याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणं ये मन्त्रा इत्यर्थः ॥—**तेषामिति** ।
मन्त्राणीमित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्तग्रहणं टेरितस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा ।
आद्ये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव याज्यायाः हुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं टेरन्तत्वाव्यभि-
चारद्विभिप्रायेणाह—**अन्तः किमिति** । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—**याज्यानामृचामिति** । याज्या नाम ऋचः
काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः हुतः प्राप्नोति स चान्तस्यैवेप्यते तदर्थमन्तग्रहणमिति
भावः ॥—**अग्नीत्प्रेषणे परस्य च** । अग्नीधः प्रेषणमग्नीत्प्रेषणं तस्मिन्स्तदाह—**अग्नीधः प्रेषण इति** ॥—**विभाषा**
पृष्टप्रतिवचने । विभाषा हेः हुतो भवति ॥—**निगृह्या-**। निगृह्येति त्यबन्तम् । स्वमतात्प्रच्यव्यन् निग्रहः तस्यैव
स्वमतस्य एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्येति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः तत्र यद्वाक्यं तदाह—**अत्र यद्वाक्यमिति** ।
निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिर्भिर्निगृह्य साभ्यस्यमनुयुङ्क्ते—**अद्यामा-**
वास्येति ॥—**आद्येति** । तदेव विवृणोति—**अमावास्येत्येवमित्यादि** ॥—**दस्यो ३ दस्यो ३ इति** । ‘वाक्यादेराम-
न्त्रितस्य’ इत्यादिना द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव हुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य ‘तस्य परमाग्नेडितम्’ इति
परभागस्यैवाग्नेडितसंज्ञाविधानात् इत्यते द्वयोरपीत्याह—**आग्नेडितग्रहणमित्यादि** ॥—**द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति** ।
द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । एतच्चाग्नेडितस्य भर्त्सने वृत्तसंभवाद्भ्यस्यते ॥—**अङ्गयुक्तम्** । आकाङ्क्ष-
तीत्याकाङ्क्षं पचायच् ॥—**तिङन्तमिति** । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः ॥—**अङ्ग कूज ३ इति** । अङ्गशब्दोऽमर्षं कूज
अव्यक्ते लोणमध्यमपुरुषकवचनम् ॥—**ज्ञास्यसि जालमेति** । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥—**अङ्ग देव-**
दत्तेति । अङ्गशब्दोऽत्रानुनये । अङ्ग देवदत्तेत्येकं कक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतदपेक्षते ॥—**विचार्यमाणानाम्** ।
‘कोटिद्वयसृष्टिविज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ॥’ इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि
विचार्यमाणानि ॥—**गृहा ३ इति** । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य एचोऽप्रत्यक्षस्येति हुतविकारः ॥—**पूर्वं तु-**। पूर्व-

भाषाग्रहणापूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते । ॥ प्रतिश्रवणे च ॥८२॥९९॥ वाक्यस्य टेः हुतोऽभ्युपयमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्थ ३ । ॥ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥८२॥१००॥ अनुदात्तः हुतः स्यात् । दूराद्भूतादिषु सिद्धस्य हुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन विधीयते । अग्निभूत ३ इ । पट ३ उ । अग्निभूते पटो एतयोः प्रश्नान्ते ढेरनुदात्तः हुतः । शोभनः खल्वसि माणवकं ३ । ॥ चिदिति चोपमार्थं प्रयुज्यमाने ॥८२॥१०१॥ वाक्यस्य ढेरनुदात्तः हुतः । अग्निचिद्वाया ३-त् । अग्निरिव भायात् । उपमार्थं किम् । कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम् । अग्निर्माणवको भायात् । ॥ उपरिखिदासीदिति च ॥८२॥१०२॥ टेः हुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिखिदासी ३-त् । अधः खिदासी ३-दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः हुतः । ॥ स्वरितमात्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ॥८२॥१०३॥ स्वरितः हुतः स्यादात्रेडिते परेऽसूयादौ गम्ये । असूयायाम् । अभिरूपक ३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक ३ अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञात्यसि जालम् । कुत्सने । शाक्तीक ३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः । ॥ क्षियाशीःप्रेषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥८२॥१०४॥ आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टेः स्वरितः हुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे कटं कुरु ३ प्राप्तं गच्छ । आकाङ्क्षं किम् । दीर्घायुरपि । अग्नीदग्नीन्विहर । ॥ अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥८२॥१०५॥ अनन्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः हुत एतयोः । अगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम ३ म् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । ॥ हुतावैच इदुतौ ॥८२॥१०६॥ दूराद्भूतादिषु हुतो विहितस्तत्रैव ऐचः हुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ भवेते । ऐ ३ तिकायन । औ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपद्येते । ॥ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्भूते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ ॥८२॥१०७॥ अप्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्भूते हुतविषये पूर्वस्यार्धस्याकारः हुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्धस्य इदुतौ स्तः ॥ ७ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभि-

णेव सिद्धे निधमार्थमिदं तुशब्दस्त्विष्टार्थतोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव हुत इति मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो विनर्कः ॥—प्रतिश्रव—। प्रतिश्रवणार्थमाह—अभ्युपगमेत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः ॥—प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः ॥—आभिमुख्ये चेति । अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः ॥—दत्त किमात्थ ३ इ इति । किं वृषे इत्येव पृच्छयते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते ॥—अनुदात्तं प्रश्नान्त—। प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन हुतो विधीयते किं तु दूराद्भूतादिषु विहितस्य हुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयते तदाह—दूराद्भूतादिष्विति । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । अभिपूजिते च यः हुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्भूते च' इति हुत इति । इतरत्र तु 'अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति ॥—अग्निभूत ३ इ इति ॥—पट ३ उ इति । अगमाः पूर्वान् ग्रामान् इत्येतद्वाक्यं अग्निभूते पटो इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगमा इत्येवमादीनाम् 'अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः । हुतः अग्निभूते पटो अनयोरनुदात्तः । अभिपूजिते उदाहरणमाह—शोभनः खल्वसीत्यादि ॥—चिदिति चोप—। चिदित्येतन्निपात्यते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य ढेरनुदात्तः हुतो भवतीत्यर्थः । हुतोऽप्यत्राजिधीयते न गुणमात्रम् । इतीति किम् । अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः हुत इति विज्ञायेत । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमान इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं हुतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह—अग्निचिदिव भायादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य हुतः किं तु भायादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव हुतः स्यात् अग्निचिद्वाया ३ दित्यत्र न स्यादिति भावः ॥—कथंचिदिति । अत्र कथे चिच्छब्दः ॥—अग्निर्माणवको भायादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः ॥—उपरिखिदासीदिति । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य हुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥—स्वरितमात्रेडिते—। उदाहरणे सर्वत्र वाक्यदेरामन्त्रिस्थेति द्विवचनम् ॥—क्षियाशीः—। क्षिया आचारोऽङ्गुलम् । इष्टांशसन्माशीः ॥—दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन् विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षात् । न हि स्वयं ह रथेन वातीत्युक्ते आचारभेदो गम्यते किं तु तर्हि उपाध्यायं पदातिं गमयतीत्युक्ते ॥—हुतो वै—। उदाहरणे 'गुरोरनृतः' इति हुतः ॥—चतुर्मात्राविति । ऐचौ समाहारवर्णौ तत्र मात्रा अवर्णस्य मात्रैवर्णवर्णयोः । तत्र ईदुतोः हुते कृते तयोस्तिष्ठो मात्राऽवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वैवार्धमात्राऽवर्णस्याध्वर्धमात्रैवर्णवर्णयोरिति मतेऽध्वचतुर्थमात्रावप्येवौ प्राप्नुतः । सत्यम्, 'चतुर्मात्रः हुत इष्यते' इति भाष्यात् समविभाग एवात्राश्रीयत इति भावः ॥ परिगणनमाह—प्रश्नान्तेत्यादि । 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' 'अनन्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति चानुदात्तः स्वरितो

वाद्याज्यान्तेष्वेव ॥ प्रभान्ते । अगमः ३ पूर्वा ३ नू ग्रामा ३ नू । अग्निभूत ३ इ । अभिपूजिते । करोषि पट ३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृह ३ इ । न होतव्य ३ मिति । प्रत्यभिवादे । आयुष्मामेभि अभिभूत ३ इ । आज्यान्ते । सौमेर्विधेमाग्रया ३ इ । परिगणनं किम् । विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धृत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । अग्रगृह्यस्य किम् । शोभने माले ॥ ॐ आमन्त्रिते छन्दसि भुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्र ३ इ पत्नी वः । ॐ तयोर्ध्वावचि संहितायाम् । ८।१२। १०८। इदुतोर्थकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाम् । अग्र ३ याशा । पट ३ वाशा । अग्र ३ यिन्द्रम् । पट ३ बुदकम् । अचि किम् । अग्रा ३ इ वरुणौ । संहितायां किम् । अग्र ३ इ इन्द्रः । संहितायामित्याध्यायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोरसिद्धत्वादयमारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थम् । यवयोरसिद्धत्वाद्बुदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽबुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा । ॐ मनुवसो र संबुद्धौ छन्दसि । ८।३१। र इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । अलोऽन्यस्येति परिभाषया नकारस्य । इन्द्रं मरुत्वं इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । छन्दसीर इति वत्वम् । ॐ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । ६।१।१२। एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढुस्तोकाय तनयाय ॥ ॐ वन उपसंख्यानम् ॥ कनिष्ठनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्धपरिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । यस्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिष् । ॐ उभयधर्शु । ८।३८। अम्परे छवि नकारस्य

वा भुतः । अभिपूजिते ‘अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयोः’ इति भुतः । विचार्यमाणं ‘विचार्यमाणानाम्’ इति भुतः । ‘प्रत्यभिवादेऽश्वदे’ इति भुतः । याज्यान्ते ‘याज्यान्ते’ इति भुतः ॥—विष्णुभूते इति । नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवादूराद्धृत इत्युच्यते अत आह—अदूराद्धृत इति न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वात् । अदूराद्धृत इति न वक्तव्यम् ॥—भद्रं करोषि गौरिति । अत्रासर्वनामस्थान इति प्रतिषेधात्मां परतः पूर्वपदं न भवति ॥—शोभने माले इति । ‘इदं देव’ इति प्रत्यसंज्ञा ॥—आमन्त्रितेति । अप्राप्ते एव भुते वचनम् ॥—अग्र ३ इ इति । अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं ‘सामन्त्रितम्’ इति आमन्त्रितसंज्ञा ॥—तयोर्ध्वा—। नन्विदं व्यर्थम् ‘इको यणचि’ इत्यनेनैव सिद्धमत आह—इदुतोरसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः भुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते । ‘भुतप्रगृह्या अचि—’ इति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावे विधेयः, भुतस्यासिद्धत्वेन तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु भुतः सिद्धः किमायातमिदुतोः । उच्यते । भुतकरणे यत्कार्ये तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वासिद्ध एव यणादेशोऽत आह—सवर्णदीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्येत अग्र ३ इ इन्द्रं पट ३ उ उदकमित्यत्र पाठिक यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्र ३ याशेलादां च ‘इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य—’ इति प्रकृतिभावः स्यात्तद्वाधानार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यन्तान्तरमस्ति किं पुनस्तत्तुतस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च । तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् भुतपूर्वः न च भुतविकारः भो ३ इन्द्रं भो यिन्द्रं गायतीति भोशब्दस्य छान्दसः भुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्तिं तं बाधित्वा यणादेशः । तदेव तस्यावश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह—यवयोरिति । तथाचोक्तं वृत्तिकृता—‘किं तु यणा भवतीह न सिद्धं द्वाविदुनोर्यदयं विदधाति । तौ च मम स्वरसन्धिषु भिद्धौ शाकलदीर्घविधी तु निवर्त्यौ ॥ इक् च यदा भवति भुतपूर्वस्य यणं विदधाल्यपवाधम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः’ ॥ अयमर्थः । ‘इको यणचि’ इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्ध्वा विदधाति तौ चहुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ । ममेति सूत्रकारैरेकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधां तु निवर्त्याविति । शाकलस्येदं शाकल ‘कण्वादिभ्यो गोत्रे’ इत्यण । पुनश्चोदयति । इक् च यदिति । वार्तिककारोऽपि इक्ः भुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकलदीर्घो न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति । यणस्वरेति । यणस्वरबाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥—मनु—। अनुबन्धपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मनुषा सह द्वन्द्वः । अल्पाचतरस्यापि सौत्रः परनिपातः ॥—मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तीति मनुप् ‘क्षवः’ इति वलं ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भत्याज्झवं न ॥—हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुप् । हरिवच्छब्दात्संबुध्यैकवचने ‘उगिदचाम्—’ इति नुम् । हलङ्घादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः ‘संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः’ इति क्षचनात् ‘हशि च’ इत्युत्वम् ॥ प्रसङ्गादाह—दाश्वानिति ॥—कनिष्ठनिपोः सामान्यग्रहणमिति । अनुबन्धनिर्देशाभावात्तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कनिष्ठापि ग्रहणम् ॥—प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति कनिष् । ‘ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्’ । तदाह—इणः कनिषिति ॥—उभयथा—। ‘नृच्छव्यप्रशान्’ इति वर्णते । तेनैव निले प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥—पशूस्तां—

रुवा । पञ्चस्तोत्रके । ॥ दीर्घादटि समानपादे । ८।३।९। दीर्घाञ्जकारस्य रुवा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यो
स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महँ इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेनेह । आदित्याभ्याचिषामहे । ॥ आतो-
ऽटि नित्यम् । ८।३।३। अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । महँ इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वार-
मधीषते । तत्र छान्दस्य व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् । ॥ स्वतवान्पायौ । ८।३।११। रुवा ।
सुवस्तस्य स्वतवाँः पायुरमे । ॥ छन्दसि वाऽप्राप्तेऽडितयोः । ८।३।४९। विसर्गस्य सो वा स्यात् कुन्वाः प्रशब्द-
मात्रेऽडितं च वर्जयित्वा । अग्रे त्रातःकृतस्कविः । गिरिर्न विश्वतस्पृष्टुः । नेह । वसुनः पूर्व्यः पतिः । अप्रेत्यादि किम् ।
अग्निः प्र विद्वान् । परुषः परुषः । ॥ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । ८।३।५०। विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदि-
वो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपशस्करति । उरुणस्कृधि । सोमं न चारं मधवसु नस्कृतम् । अनदिते-
रिति किम् । यथा नो अदितिः करत् । ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ८।३।५१। पञ्चमी विसर्गस्य सः स्यादुपरिभवायै
परिशब्दे परतः । दिवस्पतिं प्रथमं जज्ञे । अध्यर्थे किम् । दिवस्पृथिव्याः पर्योजः । ॥ पातौ च बहुलम् । ८।३।
५२। पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु । ॥ पृथ्याः पतिपुत्रपृथुपारपदपयस्पोषेषु । ८।३।५३। वाचस्पतिं
विश्वकर्मणम् । दिवस्पुत्राय सूर्योय । दिवस्पृष्टे भन्दमानः । तमसस्पातरस्य । परिवीत हळस्पदे । दिवस्पयो दिधि-
पाणाः । रायस्पोषं यजमानेषु । ॥ इडाया वा । ८।३।५४। पतिपुत्रादिषु परेषु । इडायास्पुत्रः । इडायाः पुत्रः ।
इडायास्पदे । इडायाः पदे । ॥ निसस्तपताचनासेवने । ८।३।१०२। निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । निष्टसं
रक्षो निष्टसा अरातयः । अनासेवने किम् । निस्रपति । पुनःपुनस्तपनीत्यर्थः । ॥ युष्मत्तत्ततश्चुष्वन्तःपादम् ।
८।३।१०३। पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्कारादिष्वेषु परेषु । युष्मदादेशाः त्वत्वात्तत्वाः । त्रिभिर्द्वं देव स-
वितः । तेभिर्द्वौ । आभिष्टे । अप्स्रमं सधिष्टव । अग्निष्टद्विधम् । छावापृथिवी निष्टतक्षुः । अन्तःपादं किम् । तदग्नि-
स्तदर्थमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तपुनराहाजातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ।
॥ ययुज्येकेषाम् । ८।३।१०४। युष्मत्तत्ततश्चुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिर्द्वम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभि-
ष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि । ॥ स्तुस्तोमयोश्छन्दसि । ८।३।१०५। नृभिष्टुतस्य । नृभिः स्तुतस्य ।
गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ॥ पूर्वपदान् । ८।३।१०६। पूर्वपदस्याग्निमित्तात्प-
रस्य सस्य पो वा । यद्विन्द्राग्नी दिविष्टः । युवं हि स्यः स्वर्पती । ॥ सुजः । ८।३।१०७। पूर्वपदस्याग्निमित्तात्परस्य
सुजो निपातस्य सस्य पः । ऊर्ध्वं ऊपुणः । अभीपुणः । ॥ सनोतेरनः । ८।३।१०८। गोपा इन्द्रो नृपा असि । अनः

श्रक्ने इति । पश्चत् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र 'अत्रानुनासिकः' इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु 'आतोऽटि नित्यम्'
इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सः ॥—दीर्घादटि समानपादे । एकपर्यायः समानशब्द-
स्तदाह—तौ चेन्नाटौ एकपादस्याविति । नाटौ नकाराटौ ॥—देवाँ अच्छा ॥—महँ इन्द्रो इति । देवान् महा-
निति नस्य रुः । 'आतोऽटि नित्यम्' इति नित्यमनुनासिकः ॥—नेहेति । एतेन महान् हि स इति बहुचानां पाटोऽपि व्या-
ख्यातः । आकरे तु महँ हीत्युदाहृतं तच्छाखान्तरे अन्वेषणीयम् ॥—एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्र-
त्यागेन महल्लाघव सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः ॥—स्वत— । स्वतवानित्येतस्य
नकारस्य रुवा पायुशब्दे परे ॥—स्वतवा इति । तु वृद्धौ सौत्रो धातुः ततोऽसुन् । स्व तवो यस्यासौ स्वतवान् । 'इत्स्व-
वःस्वतवसां छन्दसि' इति नुम् ॥—परुषः परुष इति । वीमायां द्विवचनम् ॥—कः करत्— । करिति कृञ्
लुङ् 'मन्त्रे घरा' इत्यादिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः । हलङ्घादिलोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङ्भावः ।
करदिति कृञ् एव लुङ् । 'कृमृष्टरहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । 'कृदशोऽङि' इति गुणः । करतीति लट् व्य-
त्ययेन शप् । कृधीति लोट् सेहिः । 'पृथुपृथुकृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । कृत इति कृञ् एव क्तः ॥—पर्योज
इति । अत्र परिः सर्वतोभावे ॥—पातौ च— । कचित्पठ्यते पताविति ॥—धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरण-
पर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यन्ते ॥—पृथ्याः— ॥—वाचस्पतिमिति । 'तत्पुन्ये कृतिवहुलम्' इति पञ्चलुक् ॥
—निसस्तपता— । आसेवनं पौनःपुन्यं ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः ॥—युष्मत्तत्ततश्चुष्विति— ॥ सकारान्तानुकरणात्
परस्य सुपसकारस्य 'नुम्विजर्जनीयशर्वावायेऽपि' इति पलम् ॥ 'ह्रस्वात्तादौ' इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह—तका-
रादिष्विति । एतद्युष्मदएव विशेषणं नेतरयोरव्यभिचारात् ॥—त्वं त्वा ते तवा इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः ॥—
स्तुतस्तोमयोः— । एतयोः परतः सस्य पलं स्यात् ॥—पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्व पदं पूर्वपदमिति सामान्यत
आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमप्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोप्रहणं
तूत्रार्थं कर्तव्यमेव ॥—ऊपुण इत्यादि । 'इकः मुजि' इति पूर्वपदस्य दीर्घल नुस इत्यादेशस्य 'नश्च धातुस्योरुभ्यः'
इति णलम् ॥—सनोतेरनः । अत्रन्तस्य सनोतेः सस्य पः स्यात् ॥—गोपा इति । 'जनसनखनकमगमो विद्' ।

किम् । गोसनिः । ॥ सहेः घृतनर्ताभ्यां च । ८।३।१०९। घृतनाषाहम् । कृताषाहम् । चात् कृतीषाहम् । ॥ निव्यभिभ्योऽव्यवाये वा छन्दसि । ८।३।११९। सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत् । न्यसीत् । व्यषीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टौत् । अभ्यस्तौत् । ॥ छन्दस्युवदग्रहणात् । ८।४।२६। ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् । ॥ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । ८।४।२७। धातुस्थात् । अग्रे रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृधि । अभीषु णः । मो पु णः ॥ ह्यष्टमोऽध्यायः ॥

॥ इति वैदिकी प्रक्रिया ॥

‘विद्वनो-’ इत्यात्म ॥—**गोसनिरिति** । ‘छन्दसि वनिसनिरक्षिमथाम्’ इतीन्प्रत्ययः ॥—**निव्यभिभ्यो-** । ‘न रपर-’ इत्यतो नेति वर्तते । तत्र निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलतीत्याह—**मूर्धन्यो वा स्यादिति** ॥—**अभ्यष्टौदिति** । ‘उतो वृद्धिर्लुकि हलि’ इति वृद्धिः ॥—**छन्दस्युवद-** । अवग्रहात्ते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋचासाववग्रहश्च ऋदवग्रहस्तस्मात् ॥—**नृमणा इति** । अत्र संहिताधिकात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदकाले वावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्यत्वाद्कारोऽवग्रह इत्युक्तः न तु तदशापन्नः । अत्र हि नृमणा इति पदकालेऽवग्रहात्ते ॥—**नश्च-** । धातुस्थान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात् पुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः प्रकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणं । पु इति कृतपत्वस्य सुजो ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन ‘इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः’ इत्यादौ न । नसिति नासिकादेशस्य नासादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ॥—**रक्षा ण इति** । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैकवचनान्तं ‘द्यचोतस्तिङः’ इति दीर्घः ॥—**उरुणस्कृधीति** । कृजो लोट् सेर्हिः ‘श्रुष्टणुप्रकृवभ्यश्छन्दसि’ इति हेर्धिः । ‘कः करत्-’ इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् ॥—**अभीषुण इति** । ‘इकः मुजि’ इति दीर्घः । एवं मोषुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मदादेशो नस् ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकखण्डं समाप्तिमगमत् ॥

अथ स्वरप्रक्रिया ।

॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ ६१११५८ ॥ परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यत्सोदात्तः स्वरितो वा विधी-
यते तमेकमचं वर्जयित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चकं स्यात् । गोपायतं नः । अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण
यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ॥ ॥ सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् ॥ तेनो-
क्तोदाहरणे गुपेधोतुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम् । यज्ञं यज्ञमभिवृधे गृणीतः । अत्र सति
शिष्टोऽपि आ इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं तु तस एव । ॥ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६१११६१ ॥
यस्मिन्नुदात्तं परे उदात्तो लुप्यते तत्सोदात्तः स्यात् । देवीं वाचम् । अत्र डीबुदात्तः । ॥ चो ॥ ६११२२२ ॥ लुप्ता-
कारेऽञ्चतो परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवदीचीं नयत देवयन्तः ॥ ॥ अतद्धित इति

अनुदात्तं पदम्—॥ परिभाषेयमिति । नाधिकारोऽस्वरितत्वात् । ‘आयुदात्तश्च’ ‘समानोदरे शयित ओ चोदात्तः’
इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् ॥ परिभाषाया लिङ्गापेक्षायामाह—**स्वरविधीति ।** सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शआद्यजन्तः पदसामा-
नाधिकरण्यात् । अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणत्वात् तादृज उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह—**तमेकमिति ।** यत्तदोर्नि-
त्यसंबन्धाद्यसोदात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन ‘तवै चान्त्रश्च युगपत्’
इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्रावृहसती इत्यत्र ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां वर्जनम् ।
वृहस्यतिशब्दो हि वनस्यत्यादिवाद्युदात्त इति स्थितम् ॥—**गोपायतमिति ।** गुप इत्यस्य ‘धातोः’ इत्यन्त उदात्तः ।
तत आयः प्रत्ययः ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । ततः ‘सनाद्यन्ताः—’ इति धातुसंज्ञायां ‘धातोः’ इति यका-
राकार उदात्तः । स च प्रागुक्तयोक्तदातयोः गतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सति शिष्टः अतो बलवान् । तस्य ‘अनुदात्तो सुप्पितौ’
इत्यनेनानुदात्तेन शवकारेण सह ‘अतो गुणे’ इति परस्मै कृते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तः । थसस्तमादेशः । तस्य
‘तास्यनुदात्तेन हिदुपदेशात्—’ इत्यनेनादुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितः । नन्वत्र
तमिति स्वरितमाश्रित्य ‘अनुदात्तं पदम्—’ इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्मैवम् । यथोद्देशपक्षाश्रयणेनैयं परि-
भाषा त्रिपाथां न प्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तव्यतस्त्विच्च ‘यतोऽनावः’ इति च ॥—**सति शिष्टेति ।** यो हि यस्मिन् सति
शिष्यते स शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः । एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितविधिभि-
रेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तस्त्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृ-
त्तिर्वाच्यते । तथाहि आपगबलमित्यत्राणप्रत्यये लप्रत्यये च ‘आयुदात्तश्च’ इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवर्तिनं बाधते
द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सति शिष्टः स्वरो वर्ज्यान्मर्हि सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वरोऽपि
वलीयान् स्यात् । तथा च गृणीत इत्यादि मन्थोदात्तं पदं स्यादत आह—**अन्यत्रेति ।** सति शिष्टोऽपि विकरणस्वरः
प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसर्वाधातुकस्यानुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लावस्थ्यायां
तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षालादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्तामिरिति तत्स्वरस्य सति शिष्टत्वात्
शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् ॥—**गृणीत इति ।** अन्तोदात्तं पदम् । अत्र ‘तास्यनुदात्त—’ इति लसर्वाधातुकनिघातो
न, अदुपदेशेति तत्कारकणत्वात् श्रापप्रत्ययस्यादन्तत्वाभावात् । ‘तिङ्गितः’ इति निघातस्तु न भवति ‘यदृत्तान्नित्यम्’ इति
निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते ॥—**तस एवेति ।** तस्य ‘आयुदात्तश्च’ इत्यायुदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः ॥
—**अनुदात्तस्य—** देवशब्दोऽच्प्रत्ययान्तत्वात् ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तः पचादपि देवडिति पाठात् ‘टिङ्गा—’ इति डीप्
तस्य ‘अनुदात्तो सुप्पितौ’ इत्यनुदात्तत्वे ‘यस्येति च’ इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं न ह्यायुदात्ते स्वरिते वा परे
उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रयज्यत इति प्राप्तज्ञः कर्मणि घञ् ‘कर्पालतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तोदात्तः । ‘उपसर्गस्य घञ्यम-
नुप्ये बहुलम्’ इत्युपसर्गस्य दीर्घः ‘तं बहुति’ इति प्राग्विनायन् ‘तित्त्वान्स्वरितः’ तस्मिन् परे ‘यस्य—’ इति लोपः । अत्र स्वरिते
परे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्वरिते हि विधीयमाने परिशिष्टम् ‘अनुदात्तं पदमेकवर्जम्’ इत्यनुदात्तं तत्कृत उदात्त-
लोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुक्षातामित्यत्र दुहेर्लुङात्मनेपदमातां ‘शल इयपथा—’ इति च्लेः कसः आतामित्यस्य ‘तास्यनु-
दात्तेऽहिदुपदेशात्’ इति लसर्वाधातुकमनुदात्तत्वम् । कसः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः ‘कसस्याचि’ इत्यकारलोपः । अत्र ‘कर्षात्वतो
घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यत अन्त इत्यधिकारादन्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वस्मिन्नादेशेनैव । ननु यत्रोदात्तलोप इत्युच्यमाने
कथमन्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तैर्हि आदेरपि न प्राप्नोति । तस्यायुदात्तलोपं प्रत्यनिमित्त-
त्वात् । ‘कसस्याचि’ इत्यजादौ प्रत्यये विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति
सूत्रार्थेनात्राधिकारादन्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रा-
र्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुक्षातामित्यत्र ‘तिङ्गितः’ इति निघातः स्यादिति
वाच्यम् । ‘हि च’ इति निषेधात् ॥—**उदात्तनिवृत्तीति ।** कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तस्याब्रत्यकारस्य ‘अचः’ इति लोपे

वाच्यम् ॥ दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र । ॥ आमन्त्रितस्य च । ॥ ६।१।१९८। आमन्त्रितस्यादिहृदात्तः स्यात् । अत्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः । ॥ आमन्त्रितस्य च । ॥ ८।१।१९९। पदात्परस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम् । शुतुद्रि स्तोमम् । ॥ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् । अत्र इन्द्र । अत्रेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परस्याभावात् । ॥ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवत् । अत्र तेजस्विन् । अत्रे त्रातः । सामान्यवचनं किम् । पर्यायेषु मा भूत् । अग्रे देवि सरस्वति । ॥ विभाषितं विशेषवचने ॥ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । देवीः षडुर्वीरुह नः कृणोत । अत्र देवीनां विशेषणं षडिति । देवाः शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । ॥ सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । ॥ २।१।२। सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्वरे कर्तव्ये । द्रवत्पाणी शुभस्पती । शुभ इति शुभेः क्लिबन्तात्पठ्यन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे पाठिकमामन्त्रिताद्युदात्तवम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादिवात् । यत्ते दिवो दुहितमेतं भोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चत् ॥ ॥ पष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम् ॥ पठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न । अयमग्रे जरिता । एतेनाग्रे ब्रह्मणा । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् ॥ ॥ पूर्वोङ्गवत्त्वेति वक्तव्यम् ॥ आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितर्दिवः ॥ ॥ अव्ययानां न ॥ उच्चैरधीयान ॥ ॥ अव्ययीभावस्य त्विष्यते ॥ उपाधधीयान । ॥ उदात्तस्वरितयोरेणः स्वरि-

सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्यायमपवाद इत्यर्थः ॥—**देवद्रीचीमिति** । देव अच् इति स्थिते 'विष्व-ग्देवयोः' इति देवशब्दस्यादिः आदेशः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अचः' इत्यक्षतेरकारलोपः । 'ची' इति दीर्घत्वम् । द्रीनी-कार उदात्तः । तच्च परस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वम् ॥—**अतद्धित इति** । ची यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवेतीत्यर्थः । अन्यथा देवद्रीचीमित्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं वाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सति शिष्टस्वरो वाधेत । तस्मादतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिन् सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितम् ॥—**दाधीच इति** । दधि अच् अण् इति स्थितेऽणस्वर उदात्तत्वे कृते 'अचः' इत्यकारलोपः । ततः सति शिष्टत्वात् 'ची' इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाणप्रत्ययस्वरैरेव व्यवस्था । तदाह—**प्रत्ययस्वर एवात्रेति** ॥—**अग्र इत्यादि** । 'सामन्त्रितम्' इत्यनेनामन्त्रितत्वम् ॥—**प्रागुक्तपाठ्येति** । आमन्त्रितस्य चेत्यस्य ॥—**इमं म इति** । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गेप्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदपाठे स्पष्ट एव । संहितायां तु 'स्वरितासंहितायामनुदात्तानाम्' इति वक्ष्यमाणा प्रचयापरपर्याया एकभुतिः प्रवर्तते ॥—**शुतुद्रीति** । पाठेन 'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनानुदात्तः ॥—**आमन्त्रितं पूर्वम्** ॥—**अग्र इन्द्रेति** । सर्वाणि पाठेनानुदात्तानि ॥—**निघातो नेति** । आष्टमिकेनेति भावः ॥—**नामन्त्रिते** । अत्रोत्तरसूत्रस्य सामान्यवचनमत्र संबन्धनीयमिति भाष्यं तद्याचष्टे—**विशेष्यमिति** । विशेष्यसमर्पकमित्यर्थः । क्वचित् 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः । स वृत्त्यनुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥—**तेजस्विनित्यादि** । अग्र इत्यस्याविद्यमानत्वात्तेजस्विनित्यस्य त्रातरित्यस्य चाष्टमिकनिघातः ॥—**अग्रे देवि सरस्वतीति** । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य 'इदंरन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महिविश्रुति एतानि ते अग्निये नामानि' । वृत्तौ तु इडे काव्ये विह्व्ये इति पाठः । स तु शाखान्तरे द्रष्टव्यः । समानाधिकरणप्रवृत्तं पाणिनिमतेऽग्रे इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थं सामान्यवचनोपेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरणस्यापवाद इत्युक्तत्वात् ॥—**सामान्य**—बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विपर्ययविभागाधर्मम् ॥—**देवीः षडिति** । अत्र देवीरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् । तेन षडित्यस्य निघातः ॥—**शरण्या इति** । शरणं रक्षितुलं तत्र साधवः शरण्याः । 'तत्र साधुः' इति यत् ॥—**द्वितीयस्येति** । पष्ठशब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थः ॥—**सुवामन्त्रिते** ॥—**परस्याङ्गवदिति** । तस्यैव परस्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति । तद्गृहणेन गृह्यत इत्यर्थः ॥—**पठ्यामन्त्रित**—अत्र पठ्यशब्देन पष्ठार्थो विभक्तिरुच्यते । तेन गोषु स्वामित्यत्रापि पराङ्गवद्भावः सिध्यति ॥—**परशूनावृश्चन्त्रित** । आङ्गपरयोः 'खन्त्रिशृभ्यां ङिब' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—**पठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति** । यद्यप्यामन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वात् कारकोपेक्षा तथापि आमन्त्रिततस्य धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः ॥—**पितर्मरुतामिति** । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः ॥—**अव्ययानां नेति** । तेनोच्चैरधीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं न । न च निषेधवैयर्थ्यम् । 'निघाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्यानिवारणादिति वाच्यम् । खरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नचैः शब्दयोः पाठात् ॥—**अव्ययीभावस्य त्विति** । 'अव्ययीभावश्च' इति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञा । सूत्रे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति गणनादन्य-

तोऽनुदात्तस्य । ८।२।४। उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यभि हि स्वरितस्य यणः । खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघात्ते न । ॥ **एकादेश उदात्तेनोदात्तः** । ८।२।५। उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । वोऽश्वाः । कावरं मरुतः । ॥ **स्वरितो वानुदात्ते पदादौ** । ८।२।६। अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वीदं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च एकः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । सो ३ यमागात् । उक्तं च प्रातिशाह्ये । इकारयोश्च प्रदलेपे क्षेप्राभिनिहतेषु चेति । ॥ **उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः** । ८।४।६६। उदात्तात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभिमीळे ।

प्राव्यसंज्ञाभावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः ॥—**उपाग्र्यधीयानेति** । पराङ्गवद्भावेनामश्रितस्येला-
युदात्तत्वम् ॥—**अभ्यभि** । अभिशब्द 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यायुदात्तनिषेधात् फिदस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'निलवीप्योः' इति द्वित्वं 'तस्य परमाप्नेडितम्' 'अनुदात्तं च' इति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणि कृते उदात्तयणः परत्वावकारात्स्वरितः । खलपृशदः क्रुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'ओः सुपि' इति यण् । स उदात्तयण् । ततः परो डिप्रत्ययः सुप्लादनुदात्तः । तस्यानेन स्वरितः । 'उदात्तयणो हलपूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न । 'नोऽधालोः' इति निषेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्याशाशब्दाकारस्यानेनैव स्वरितः । आशाशब्दो हि 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः ॥—**अस्येति** । आशाशब्दप्रथमाकारस्थानिकस्येत्यर्थः ॥—**शोपेति** । आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थः । ननु यणादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्थानिन्येव यण् प्रवृत्तः औजद्विलयत्र हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु ढशब्दे । न च स्वरितयणः परस्येलाश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लदयविरोधात् । 'प्रत्यक्षिष्वसामप्रम-
ख्यत्' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोऽयमिति निषेधः शङ्क्यः । 'अनन्तरस्य' इति न्यायेन 'उदात्तादनुदात्त-
स्य' इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलप्याशान्या अभिप्राया अस्मानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् । अत्राहुर्भाष्यकाराः । 'योगविभागः करिष्यते उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तयण इत्यनुवर्तते' उदात्तयण इत्येव योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितस्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयत्सिद्धत्वं नान्यस्य ॥—**एकादेश इति** । उदात्तयोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्त-
रतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयशुदाहरणद्वयमाह—**वोऽश्वा इत्यादि** । 'बहुवचनस्य वल्लसौ' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वमपदादाँ' इत्यधिकारादस्य अनुदात्तः । अशेः कनिति व्युत्पादनादधश्चद आयुदात्तः । वसोस्त्वम् । उत्त्वम् । 'एङः पदान्ता-
दति' इति पूर्वरूपम् ॥—**केति** । किमोत् 'काति' इति किमः कादेशः । 'तिन् स्वरितम्' । अवरशब्दः 'स्वाङ्गशियामदन्तानाम्' इत्युदात्तः । तयोर्दार्ध उदात्तः ॥—**स्वरितो** ॥—**वीदमित्यादि** । विशब्दो निपातत्वादायुदात्तः । इदंशब्दः फिदस्वरे-
णान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे 'ऊडिदंपदात्' इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते इङ् गतौ दिवादिः । 'ति-
ङ्गतिङः' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः ॥—**इकारयोः स्वरित इति** । ह्रस्वकारयोरेवेत्यर्थः ॥—**दीर्घप्रवेशे नि-**
ति । दिवीयत इत्यत्र ॥—**उदात्त इति** । एकादेश उदात्त इत्यनेन । इयं च बहुचानां व्यवस्थोक्ता अन्येषामपि तदीयप्रा-
तिशाह्यानुसारेण ज्ञेया ॥—**पूर्वरूपे इति** । तेऽवदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । जसः सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्तिता' इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः ॥—**अवदन्निति** । वदेर्लङि प्रथमपुरुषबहुवचनम् । तेऽइत्यतिङन्तात्परस्य तस्य 'तिङ्गतिङः' इति निघातः ॥—**सोऽयमिति** । स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । सुडति सुप्त्वादनुदात्तः । तस्य रुत्वे उत्त्वे गुणं च कृते एकादेशेनोकार उदात्तः । अयमिति दीर्घः प्रथमैकवचनं फिदस्वरेणान्तो-
दात्तम् । तयोः 'एङः पदान्ता' इति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः ॥—**इकारयोश्च प्रश्नेष इति** । ह्रस्वयोरिकारयोः सर्वणदीर्घं ह्रस्वयोर्ध्वं सर्वणदीर्घः स प्रश्नेष इत्युच्यते । उदात्तस्वरितस्थाने यो यण् स क्षेपः सन्धिः । यत्र 'एङः पदान्ता-
त्' इति स अभिनिहतसन्धिरुच्यते । तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । 'वीदं ज्योतिः' 'अभ्यभि हि' 'तेऽवदन्' इति क्रमेणोदाहरणानि ॥—**उदात्तादनुदात्तस्य**—यत्र 'तयोर्ध्वान्वि' इत्यतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकालेऽनुदात्तमेव ॥
—**अभिमीळे इति** । अभिशब्दः फिदस्वरेण वान्तोदात्तः अद् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अभि पूर्वः' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु ईङ् सुतौ लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो ङकारः' इति वक्ष्य-
माणेन प्रातिशाह्येन डस्य ङः । 'तिङ्गतिङः' इति निहतम् । 'इकारस्य' स्वरितः । न च मकारेण व्यवधानम् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र ज्ञेयम् । ननु 'तिस्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं च स्वरितप्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह—**अस्येति** । यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तते इह प्रकरणे

अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । तमीशानासः । ॥ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाइयपगालवानाम् । ॥ ८।१।६।७। उदात्तपरः स्वरितपरश्चातुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । प्र य आरुः । बोधाः क ३ भीशवः । ॥ एकश्रुति दूरात्संवोद्धौ । ॥ १।२।३३। दूरात्संवोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्यापवाद्ः आगच्छ भो माणवक । ॥ यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु । ॥ १।२।३४। यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याज्जपादीः नञ्जयित्वा । अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत् । यज्ञेति किम् । स्वाध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव । अत्रपेति किम् । ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूहः नाम षोडश ओंकाराः । गीतिषु सामाख्या । ॥ उच्चैस्तरां वा वपट्कारः । ॥ १।२।३५। यज्ञकर्मणि वौपट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । ॥ विभाषा छन्दसि । ॥ १।२।३६। छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्व-

न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ॥—तमीशानास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाज्जसि 'आजमेरमुक' इत्यमुगगमे कृते रूपम् । ईश ऐश्वर्येऽस्माच्छानच् । चित्त्वादनोदात्तः जसः सुत्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् ॥—नोदात्त— । उदात्तस्वरितो उदयो यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' । इहादां वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गल कृतम् ॥—प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य प्रथमावहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ॥ आरुरिति अर्तेलिति प्रथमपुरुषवहुवचनं झिः तस्य 'परम्यपदानाम्—' इत्युग प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्गितिङः' इति निघातः शङ्क्यः । 'यदुत्तान्नित्यम्' इति निपघात् । आकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेशः ॥—वोश्वाः केति । अत्रापि श्रैत्याकारस्य सन्नतरः ॥—केति । किमोत्तित्स्वरितम् ॥—एकश्रुति— । संवोधनं संवुद्धिरित्यनेनान्वर्थस्य संवुद्धिशब्दस्य ग्रहणं न 'एकवचनं संवुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छन्त देवब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्तादह—दूरात्संवोधने इति । अन्यर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन संवन्धाद्धम्यते । न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संवोधनस्य तु क्रियारूपत्वादपादानत्वाद्वादिनि विशेषणसंभवः दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं तर्हि संवोधनक्रियापक्षया दूरत्वं यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारित संवोध्यमानेन न श्रूयते किं लघिक प्रयत्नमपेक्षते तत्संवुद्धौ दूरं भवति ॥—एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः ॥—आगच्छेत्यादि । 'दूराद्गते च' इति 'वाक्यस्य टेः सुत उदात्तः' प्रत्युदाहरणं त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्राहुः पसर्गश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तः । गच्छेति निङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आवुदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रितनिघातः ॥—यज्ञ— । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते ॥—मन्त्र इति । एतच्चाजपेति पर्युदागच्छन्त्ये तेनोहादिषु न । अत एव स्यादेन्द्रशत्रुर्वैधस्वेति समासान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये आयुदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ॥—जपादीनिनि । जपन्यूहसामानीत्यर्थः ॥—अग्निर्मूर्धेति । 'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांनि जिवन्तो ३' । 'अग्निर्निर्नलोपथ' इति अग्निशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वान्तोदात्तः । मुर्धो वन्धने 'कनिन युश्वितक्षराजिथान्व' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'अनुक्षन्पृषन्' इत्यत्र मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवशब्दात्परस्य पक्षैकवचनस्य 'ऊडिदम्पदान्—' इत्युदात्तत्वम् । ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेऽङिति । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणायुदात्तः । प्रथः पिवन् संस्पर्शारणं च पितृवान्डीप पक्षैकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् । इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः आप्रोनेः क्पि ह्रस्वश्च । 'ऊडिदम्—' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । रीडसृजिभ्यां तुडुल्यसुन्प्रत्ययः नित्यस्वरेणायुदात्तो रेतःशब्दः ॥—जिन्वतीति । जिन्वतेः प्रीणनार्थस्य तिपि 'तिङ्गितिङः' इति निघातः । 'प्रणवेष्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणवः ॥—ममेत्यादि । 'युष्मदम्सोर्दसि' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेः शब्दस्यामन्त्रितनिघातः । वर्चःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्तः । विपूर्वात् ह्रस्वतेः 'हः संस्पर्शारणं च' इत्यप्रत्ययः । थाथादिमूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ॥—उच्चैस्तराम् । वपट्शब्देनान्न वौपट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौपट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत् विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वपट्कार इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्यात् वर्णेनिर्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति समुदायादपि कारप्रत्ययो भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते तेन क्रियाप्रकर्षोदाम्प्रत्यय उदात्ततरो भवतीति फलितोऽर्थः । 'वृहि प्रेय' इति सूत्रेण वौपट्शब्दस्यादेः सुत उदात्तो विहितः तदपेक्षायामुदात्ततरोऽन्यस्य विधीयते । अन्येतु स्वाधिकस्तरवित्याहुः ॥—विभाषा— । वाग्रहण्यसुवर्तमाने विभाषाग्रहणं अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधा-

ह्रस्वानाम् । अन्येषामपि यथासंप्रदायं व्यवस्था । ॥ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । ११२।३७। सुब्रह्म-
ण्याख्ये निगदे यज्ञकर्मणीति विभाषा छन्दसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो ३ म् ॥
॥ असावित्यन्तः ॥ तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन
बाध्यते ॥ ॥ अमुष्येत्यन्तः ॥ पष्ठयन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते ॥ ॥ स्यान्तस्योपोत्तमं च ॥ चादन्तस्ते-
न द्वायुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते ॥ ॥ वा नामधेयस्य ॥ स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देव-
दत्तस्य पिता यजते । ॥ देवब्रह्मणोरनुदात्तः । ११२।३८। अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा
ब्रह्माण आगच्छत । ॥ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् । ११२।३९। स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहितायामे-
कश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । ॥ उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । ११२।४०। उदात्तस्वरितौ परौ
यस्मात्स्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि । व्यचक्ष्वन्स्वः । तस्य परमाग्रेडितम् । ॥ अनुदात्तं च
। ८।१।३। द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवे दिवे ॥ इति साधारणस्वराः ॥

नार्थम् । अत एव श्वेतो धावति अलंयुसानां पातेति व्यर्थं वाक्यमिति पश्यशान्ते भाष्यम् । तत्र श्वेतेति प्रातिपदिकस्वरेणान्तो-
दात्तम् । इत इति इदंशब्दात्तिसिल । 'ऊडिदम्-' इत्यनेन श्वेत इति 'घर्णानां तण-' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादान्तोदात्तम् ।
अलंशब्दो निपातत्वादायुदात्तः । तुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंयुमशब्दः फिटस्वरेणान्तोदात्तः । तत्र विभाषायां
यद्येकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं व्यर्थं स्यात् ॥—न सु—॥—सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादवन्धे
गदित्वेते यथा गद्यामिति निःशब्दः प्रकरो । उच्चैरपादवन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां
गद्यत इति कर्मणि 'नौ गदनद-' इत्यप । तस्य च सुब्रह्मण्यशब्दोपलक्षकत्वात् सुब्रह्मण्यशब्दोऽपरित्यक्तश्चोक्तिर्न एव
निगदविशेषस्य नाम ॥—सुब्रह्मण्योमिति । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तित्स्वरितं' 'यतोऽनावः' इति तु न, तत्र व्यच
इत्यनुवृत्तेः टापा सहकादेशः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः । ततो निपातत्वादायुदात्तेन ओमशब्देन 'ओमाडोश्च' इत्यु-
दात्तस्वरितयोरैकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः ॥ अगाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह—प्रथमान्तस्येति ॥
—गार्ग्य इति । 'गर्गादिभ्यो यत्र' ॥—अमुष्येति । पष्ठयन्तस्योपलक्षणम् ॥—दाक्षेरिति । दक्षशब्दादपत्येऽत इव ।
अत्रापि जित्स्वरः प्राप्तः ॥—स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकारम्भान् । स्वशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्यथोभय-
मुदात्तं भवति ॥—देवब्रह्मणो— । सुब्रह्मण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते तत्र पूर्वेषु स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो
विधीयते ॥—देवा ब्रह्माण इति । देवब्रह्मणोर्वैयधिकरण्यं द्वयोरयायुदात्तत्वम् । ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः । तस्याने-
नानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तृत्तस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा
'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद ब्रह्माण इत्यस्य निघाताऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे
देवशब्दे वशब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् ॥—स्वरित—॥—अनुदात्तानामिति । जातौ
बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्वहनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः । अग्निमीले पुरोहितम् । बहूनां तु मूल एव दर्शि-
तम् ॥—इमं मे इति । इदंशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्वदाद्यन्तेऽपि पूर्वः एकादेश उ-
दात्तः । मे इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादा' इत्यधिकारात्तस्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । तस्मात्परेषां गङ्गेयश्रुती-
नानुदात्तानामेकश्रुतिः । सर्वे एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीस्थत्वाद्-
सिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्याश्रयात्सिद्धम् । 'कः वः मुन्ना-' इत्यादां चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । 'तस्यादितः-' इत्यारभ्य
नवसूच्याः स्वस्थानानुक्तं शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्मण्यायाम्-' इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति
वदता एव काण्डोक्तकर्मस्य ज्ञापितत्वाच्च । न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकदेश उदात्तेन-'
इति सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तग्रहणं नानुवर्तते ॥—उदात्त— । सन्नशब्देन नीचैरर्थ उच्यते । तेन
लघुदात्तत्वं लक्ष्यत इत्याह—अनुदात्ततर इति । प्रकर्मस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ॥—सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य
सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य' इति पाठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथम-
मक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्नतरः ॥—व्यचक्ष्वन् इति । वीति उपसर्गत्वादायुदात्तः । ततः परस्याचक्ष-
वदिति तिङन्तस्य 'तिङः' इति निघातः ॥—स्वरिति । न्यङ्स्वरं स्वरिताविति स्वरितः । तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः ॥
—साधारणस्वरा इति । एकस्मिन् पदे पदद्वयेऽपि च वर्तमानत्वात्साधारण्यम् । 'आयुदात्तश्च' 'ग्नित्यादिर्नित्यम्'
इत्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वाच्च साधारणाः ॥

धातुस्वराः ।

॥ धातोः । १६।१।१६२। अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः । असि सत्यः । ॥ स्वपादिर्हिसामच्यनिटि ॥ १६।१।८८। स्वपादीनां हिंसेश्वानित्यजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरुदात्तगणः । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तता । क्लियेवेष्यते । नेह स्वपानि हिनसाति । ॥ अभ्यस्तानामादिः । १६।१।८९। अनित्यजादौ लसार्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । ये ददति प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं बाधते । वधाना इन्द्रे । ॥ अनुदात्ते च । १६।१।९०। अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि रत्नं द्रविणं च दाशुपे । ॥ मीहीभृदुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति । १६।१।९२। मी-प्रभृतीनामभ्यस्तानां पिति लसार्वधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योऽग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिष्मा । माता यद्वीरं दधनत् । जागर्षि त्वम् । ॥ लिति । १६।१।९३। प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ॥ आदिर्णमु-ल्यन्यरस्याम् । १६।१।९४। अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोल्यंलोल्यम् । पक्षे चित्स्वरः ।

प्रकृतिर्द्विधा धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह—धातोरिति । ‘कर्षात्त्वतः—’ इत्यत अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते तदाह—अन्त उदात्त इति ॥—गोपायेति । यकाराकारस्योदात्तत्वे तमित्यस्य ‘तास्यनुदात्ते—’ इत्यनुदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य—’ इति स्वरितः । ‘बहुवचनस्य वक्षसौ’ इति नसादेशस्य, ‘स्वरिताःसंहितायाम्—’ इति प्रचयापरपर्याया एकभृतिः ॥—असीति । अस्तेः सिप् ‘तासस्त्वोः—’ इति सलोपः । अकारस्योदात्तत्वम् । ततः परस्य स्वरितः सत्यशब्दे सकारात्परस्य उदात्तस्वरितपरस्य ‘उदात्तस्वरितपरस्य’ इत्यनुदात्ततरादेशः ॥—स्वपादि—। ‘तास्यनुदात्ते—’ इत्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते तदाह—अनित्य-जादावित्यादि ॥—अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः ॥—हिंसन्तीति । हिसि हिंसायां रुधादिः । ‘भ्रात्रलोपः’ । ‘श्रसोरलोपः’ ॥—क्लियेवेष्यत इति । वृत्त्युरोधादेतदुक्तम् । भाष्ये तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्रायुदात्तत्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आयुदात्तत्वं पक्षे नेष्यते तर्हि व्यवस्थितविभाषाप्रयत्नात् । केचित्तु स्वपानीत्यदृष्टभावे धातुस्वरेणायुदात्तत्वमेवेति विशेषाभावाद्यं विधिर्न प्रवर्तते तस्माद्वचन्यादिनसानीत्यत्रा-प्ययं न प्रवर्तते इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति ॥—हिनसानीति । अत्र श्रमः ‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति न्यायाद् धातुग्रहणे नकाराकार उदात्तः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि किम् । स्वपितः । ‘रुधादिभ्यः सार्वधातुके’ इतीदं ॥—अभ्यस्तानाम्—। ‘आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्’ इत्यतः आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् । अन्यथाऽऽदिग्रहणसंबद्धमन्यतरस्याग्रहणमनुवर्तते । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जक्ष्व ॥—ये ददतीति । जुदाश्च दाने लटि झिः । तस्य ‘अदभ्यस्तात्’ इत्युदादेशः । ‘भ्राभ्यस्तयोः—’ इत्यालोपः ॥—चित्स्वरमिति । ‘चितः’ इत्यनेन विहितमन्तोदानस्वरमित्यर्थः ॥—दधानेति । लटः शानजादेशः ॥—अनुदात्ते च । न विद्यते उदात्तो यस्मि-न्निति बहुव्रीहस्तदाह—अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शास्त्रीयेऽनुदात्तं गृह्यमाणं मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वा-दन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आयुदात्तत्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो ‘हि च’ इति निघातनिषेधार्थः ॥—मीही—। आयुदात्तस्यापवादोऽयम् । तत्र मदिरिवादिः । दरिद्राजाप्रावदादी । अन्ये तु जुहोत्यादयः । उदाह-रणाणि विभक्तिं जिहति विभक्तिं । ‘गजामिन्’ इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥—ममत्त्विति । मदेर्लोपः ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्रुः ॥—जजनत् । दधनदिति । जन जनने, धन धान्ये । आभ्यां लोट तिप् ‘इतश्च’ इतीकारलोपः । ‘लेडोऽडाटो’ इत्यदः । दरिद्राति । जागर्षि । पिति किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्व-ग्रहणं व्यर्थं प्रत्यये पितृत्येवोक्तं ‘तस्मिन्निति निर्दिष्टे—’ इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेव कार्यभाग्यथा स्यात् पिदन्त मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमीनिर्देशे तदन्तस्य प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्धः सप्तम्य-स्तदन्तसप्तम्या इति । तेन ‘उपोत्तम रिति’ रिप्रत्ययान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । चडयन्यतरस्यां चडन्तस्येत्यर्थो न तु रिति परतत्वादि परत इति । नन्वेवं ‘चतुरः शसि’ इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शम्प्रग्रहणसामर्थ्यात् भविष्यति । यदि हि ‘चतुरः शसि’ इत्यनेन शस उदात्तत्वमिच्छं स्यात्ततः ‘ऊङिदंपदात्—’ इत्यस्यानन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्थान-ग्रहणावृत्त्या ‘षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः’ इति हलादेरुदात्तविधानाच्च शस एव भविष्यति ॥—लिति । पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्व-मिति वर्तते तदाह—प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरूपिभ्यो सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात् लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः ॥—चिकीर्षति । सप्तम्यान्तुल्य तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाश्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् । स्वर्गविधौ तन्निषेधात् । क्वचिपुस्तके । भौरिकिविधम् । ऐपुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र ‘भौरिक्यायैषुकार्यादिभ्यो विध-लभक्तौ’ इति ‘विपयो देशे’ इत्यास्मर्थं यथाक्रमं भौरिकिशब्दादिपुकारिशब्दाच्च विधलभक्तौ ज्ञेयौ ॥—आदिर्णमुलि—॥—अभ्यस्तानामिति । यद्यपि लोल्यमिति प्रतीकमुपादाय एकाक्षु धातुपु लिट्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादनकाजु-

अचः कर्तृयकि । ६।१।१९५। उपदेशोऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लृयत्ते केदारः स्वयमेव ।
 चङ्यन्यतरस्याम् । ६।१।२१८। चङ्गन्ते धाताबुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । धत्वकार उदात्तः ।
 पक्षान्तरे चङुदात्तः ॥ ॥ इति धातुस्वराः ॥

प्रत्ययस्वराः ।

कर्पात्त्वतो घञोन्त उदात्तः । ६।१।१५९। कर्पतेधातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्पः ।
 शपा निदेशानुदात्तश्चाद्युदात्त एव । कर्षः । पाकः । उञ्छादीनां च । ६।१।१६०। अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु
 युगशब्दो घञन्तोऽगुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे । अन्यत्र । योगे योगे
 तवस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः । गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशश्वत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण । शाश्वत्तममीकते ।
 चतुरः शसि । ६।१।१६७। चतुरोन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । अचि र इति रादेशस्य पूर्ववि-
 धौ स्थानिवत्त्वाच्चेह । चतस्रः पश्य । चतेरुर्न् । निच्वादाद्युदात्तात् । श्लल्युपोत्तमम् । ६।१।१८०। षट्त्रिचतु-
 र्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अध्वर्युभिः पञ्चभिः । नवभिर्वाजैर्नवती च । सप्तभ्यो जा-
 यमानः । आदशभिर्विबस्वतः । उपोत्तमं किम् । आ पङ्क्तिर्ह्यमानः । विश्वेर्देवैस्त्रिभिः । झलि किम् । नवानां नवती-
 नाम् । विभाषा भाषायाम् । ६।१।१८१। उक्तविषये । सर्वस्य सुपि । ६।१।१९१। सुपि परे सर्वशब्द-
 स्यादिरुदात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यशसा । जिन्यादिर्नित्यम् । ६।१।१९७। जितन्तस्य निदन्तस्य चादिरु-

दाहत् इति हरदत्तप्रन्थादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्यार्थिकार्थकथनपरतया नेयम् ॥—**णमुलि पर इति** । ययपि
 सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्या इति 'भीही—' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वात् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं
 तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति ॥—**लोलूयं लोलूयमिति** । यङन्ताणमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' इति
 द्वित्वम् । अत्र प्रथमः लोलूयशब्द आद्युदात्तः । लृ इति स्वरितः । ततश्चलारः प्रचयाः ॥—**अचः—**। इह कीर्यत इत्यादौ
 इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्टस्त्रिर्वाहार्थं 'तास्यनुदात्तेत्—' इति सूत्रे समामैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते सप्तम्या
 च विपरिणम्यते तदाह—**उपदेशोऽजन्तानामिति** । नन्वेवम् 'एक द्वादशधा जज्ञे' इत्यादाविवान्तभूतण्यन्तात्कर्म-
 कर्तृविषयात् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा—' इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदे-
 शोजन्तत्वादिति चेन्मैवम् । ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः ॥—**कर्तृयकीति** ।
 कर्तृवाचिनि सार्वधातुके विहितो यो यक तस्मिन् परे ॥—**लृयत इति** । आदिमर्थो पर्यायेणोदात्तौ 'तास्यनुदात्तेत्—'
 इति ते इत्यस्यानुदात्तत्वम् ॥—**चङ्यन्यतरस्याम्** । 'उपोत्तमं रिति' इत्यन्तः उपोत्तममिति वर्तते तदाह—**उपोत्त-
 ममिति** । आदीनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् ॥—**मा हि चीकरतामिति** । अनुपदेशात्परत्वेन लसार्वाधातुका-
 नुदात्तत्वे कृते चङ एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न । मा हि दधत् । अत्र 'विभाषा
 धेद्व्योः' इति चङ् ॥ इति धातुस्वराः ॥

कर्पात्त्वतः—। 'जिन्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तीति आत्वात् । 'तसौ मल्वर्थे' इति भव्याज्ज्ञत्वाभावः ।
 कर्षधात्वांश्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्ष इति शबन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य तदाह—**शपा निदेशादिति** ॥—**पाक
 इति** । पचैर्घञ् । 'चजोः—' इति कुलम् ॥—**कालविशेष इति** । कृतद्वारादि । ॥—**भक्षशब्द इति** । भक्ष अदने च-
 रादिः । 'अनित्यण्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिच् नास्ति तदा घञ् ण्यन्तानु 'एरच्' इत्यत्र सिद्धम् । एरजण्यन्तानामिति
 तु नास्तीत्याहुः ॥—**उत्तमशश्वत्तमाविति** । तमबन्तावैतौ । तेन द्वयप्रकर्षविषयकामागमाभावः । पितृवानुदात्तत्वे प्राप्ते
 पाठः ॥—**चतुरः** । 'चतेरुर्न्' निच्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थमिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्स्व चतस्र अस इति स्थिते
 परत्वात् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकाराकारस्योदात्तत्वं प्राप्नोति अत आह—**अचि र इति** ॥—**स्थानिवत्त्वादिति** ।
 न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेण लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात् ॥—**श्लल्युपोत्तमम्** ।
 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यस्यापवादः ॥—**पञ्चभिरित्यादि** । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः ॥—**आपङ्क्तिरिति** ।
 षष्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तनोतेर्द्धिः त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । उभयत्रापि 'षट्त्रि-
 चतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तेश्चात्तलम् ॥—**नवानामिति** । अत्रापि विभक्तिरुदात्ता ॥—**विभाषा—**॥—**उक्त-
 विषय इति** । षट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादिर्विभक्तिस्तदन्त्युपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः
 तिसृभिः चतुर्भिः । पक्षे 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि ॥—**सर्वस्य—**। सर्वशब्द उञ्छादिष्वन्तोदात्तो निपा-
 तितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादरेषि' इत्यनुदात्तलक्षणोऽन् यथा स्यात् । श्रवणं तु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव
 प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येयमाणत्वात् ॥—**जिन्यादि—**। 'भीही—' इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्त-

दात्तः स्यात् । यस्मिन्विश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः । चायतेरसुन् । चायेरभे ह्रस्वश्चेति चकारादसुनो नुडागमश्च । ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ ६।१।१९९। आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने किम् । उद्योतिष्मत्तः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । ॥ अन्तश्च तवै युगपत् ॥ ६।१।२००। तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षसे दातवा उ । ॥ क्षयो निव्रासे ॥ ६।१।२०१। आयुदात्तः स्यात् । स्वे क्षये शुचिब्रत । ॥ जयः करणम् ॥ ६।१।२०२। करणवाची जयशब्द आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन जयोऽश्वः । ॥ वृपादीनां च ॥ ६।१।२०३। आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् । वाजेभिर्वाजिनीवती । इन्द्रं वाणीः । ॥ संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४। उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्च्रेव चञ्चा । कनोऽत्र लुप् । एतदेव ज्ञापयति कचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम् । अस्मिर्माणवकः । उपमानं किम् । जैत्रः । ॥ निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ ६।१।२०५। निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तो न स्वाकारः । दत्तः । द्व्यच किम् । चिन्तितः । अनात्किम् । त्रातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह । कृतम् । हतम् । ॥ शुष्कभृष्टौ ॥ ६।१।२०६। एतावाद्युदात्तौ स्तः । असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् । ॥ आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७। कर्तृवाची आशितशब्द आयुदात्तः । कृपञ्जितफाल आशितम् । ॥ रिक्ते विभापा ॥ ६।१।२०८। रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ॥ जुष्टापिते च छन्दसि ॥ ६।१।२०९। आयुदात्ते वा स्तः । ॥ नित्यं मन्थे ॥ ६।१।२१०। एतस्मूत्रं शक्यमकर्तुम् । जुष्टो दमूनाः । पठार आहुरपितम् । इत्यादेः पूर्वैर्णव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अपिताः पठिर्न चलाचलासः इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च । ॥ युष्मदस्मदोर्दसि ॥ ६।१।२११। आदिरुदात्तः स्यात् । नहिपुम्व नो मम । ॥ ऊयि च ॥ ६।१।२१२। तुभ्यं हिन्वानः । मल्लं वातः पवताम् । ॥ यतोऽनावः ॥ ६।१।२१३। यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तो

सप्तम्या इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह—**जिदन्तस्येति ॥—पथिमथोः-**। गमेरिनिः । उपः कित् । मन्थः । 'पतेः स्थ च' इतीनिप्रत्ययान्तावेतावन्तोदात्ता । मन्थः किच्वातुपधालोपः ॥—**पन्था इति ।** 'पथिमथ्युपश्रामात्' । 'थो न्यः' ॥—**पथ इति ।** मन्थ टेलोपः ॥—**उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति ।** 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति विभक्तिरुदात्ता ॥ **दातवा उ इति ।** ददातेः 'कृत्वाथै तथैकेन्यलनः' इति तवैप्रत्ययः । ऐकारस्यायादेशः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपदग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्योगपथ न स्यात् ॥—**क्षयो-**। निवासेऽभिधेये क्षयशब्द आयुदात्तः ॥—**स्वे क्षये इति ।** क्षि निवासगत्योः । क्षयन्ति यस्मिन्वित्यधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' इति घः । निवासे किम् । व्याधेः क्षयः । क्षि क्षये 'एरच' । कर्तेरि पठौ ॥—**जयः-**॥—**जयोऽश्व इति ।** पुसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे एरच ॥—**वृपादीनाम्-**। वृषु संचने इषुपधलक्षणः कः ॥—**वाजेभिरिति ।** वजेर्धञ् । 'कर्धात्त्वतः-' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृपादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः ॥—**संज्ञायाम्-**॥—**चञ्च्रेति ।** उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा ॥—**कनो लुबिति ।** 'इवै प्रतिकृता' इति कनो 'लुम्भनुष्ये' इति लुप् ॥ ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्त्वात् 'अनित्यादिर्नित्यम्' इत्येव सिद्धमत आह—**एतदेवेति ॥—निष्ठा ॥—दत्त इति ।** ददातेः कः 'दो दद्धोः' इति दतादेशः ॥—**चिन्तित इति ।** चिति स्मृत्याम् । चुगादिः ॥—**कृतं हतमिति ।** प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेत्तौ ॥—**असंज्ञार्थमिति ।** संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्व्यजनात्-' इत्येव सिद्धम् ॥—**शुष्कमिति ।** शुपेः कः । तस्य 'शुपः कः' इति कादेशः ॥—**आशितः-**॥—**कर्तृवाचीति ।** आहृपूर्वादेश भोजनेऽस्मात्कर्तेरि क्तो निपात्यते । अपर आह । कर्तेल्यनेन भूतपूर्वगत्या अणो कर्ता णौ कर्मीभूत एव विवक्षितः । तथा चाशर्ष्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तेरि 'गतिवुद्धिप्रत्ययसामर्थ्य-' इति कर्मसंज्ञके निष्ठायामाशित इति रूपमिति ॥—**रिक्त इति ।** रिचिर् विरेचने ॥—**संज्ञायामित्यादि ।** 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यस्यावकाशः । गुप्तः । अस्य लवकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः । रिक्तो नाम कश्चित् ॥—**जुष्टापिते-**। जुष्टः । अपिताः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आयुदात्ते वा स्तः । जुष्टी प्रीतिसेवनयोः कः । 'श्रीदिनो निष्ठायाम्' इतीणनिषेधः । जुष्टः । अर्तेणिच । 'अर्ति-' इत्यादिना पुक् । अपिताः ॥—**नित्यं-**। जुष्टापिते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः ॥—**पूर्वैर्णव सिद्धेरिति ।** ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—**छन्दसीत्यादि ।** न केवल गताथैत्वमात्रं किं त्वारभ्यमाणं सूत्रे दोषोऽयस्तीत्याह—**अपिताः पठिरित्यादिना ॥—युष्मदस्मदोः-**। 'युष्मसिभ्यां मदिक्' इति 'मदिक्प्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ ॥—ममेति । 'युष्मदस्मदभ्यां क्सोऽश्' 'तवममौ वसि' इति मपर्यन्तस्य ममादेशः । शेषे लोपः । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते इदमुच्यते ॥—**ऊयि च ।** योगविभागे यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥—**तुभ्यं मह्यमिति ।** 'डे प्रथमयोरम्' । 'तुभ्यमभ्यां डयि' ॥—**यतोः-**। 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः । 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यतो द्व्यजनुवर्तते तदाह—**द्व्यच इति ।** अत्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविवक्षितम्' इति । अन्यथा य आदिर्नकारो

नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कमेर्णिङन्तादचो यत् । ॐ ईडवन्दृशंसुदुहां ण्यतः । ६।१।२१४। एपां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ईङ्यो नूतनैस्तु । आजुह्वान ईङ्यो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् । उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ॥ विभाषा वेणिन्धानयोः । ६।१।२१५। आदिरुदात्तो वा । इन्धानो अग्निम् । ॥ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् । ६।१।२१६। आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घजन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः । ॥ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् । ६।१।२१९। मतोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरवती । शरावती । ॥ अन्तोऽवत्याः । ६।१।२२०। अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । डीपः पित्र्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ॥ ईवत्याः । ६।१।२२१। ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । सुनीवती ॥

अथ फिदसूत्राणि ।

ॐ फिपोऽन्त उदात्तः ॥ १ ॥ प्रातिपदिकं फिद तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः । ॥ पाटलापालङ्कास्वासागरार्थानाम् ॥ २ ॥ एतदर्थानामन्त उदात्तः । पाटला, फलेरुहा, सुरूपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क, व्याधिघात, आरिवत्, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उनर्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः । ॥ गेहार्थानामस्त्रियाम् ॥ ३ ॥ गेहम् । नद्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियां किम् । शाला । आयुदात्तोऽयम् । ईहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् । ॥ गुदस्य च ॥ ४ ॥ अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् । आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिष्टामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् । ततष्टाप् । ॥ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य ॥ ५ ॥ धकारयकारपूर्वो योऽन्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धो । स्त्रीविषयवर्णनाङ्गामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्यान्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वाद्युदात्तत्वम् । विषयग्रहणं किम् । इभ्या । क्षत्रिया ।

नासौ स्वरयोग्यः यश्च स्वरयोग्य आकारो नासावादिरिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम् । नावा तार्थं नाव्यम् । 'नौवयोधर्मः' इति यत् । व्यञ् किं, चिचीर्ष्यम् । उभयत्रापि तित्स्वरः ॥—ईडवन्दृ—। ईट सुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृङ् संभक्तौ, शसु सुतौ, दुह प्रपूर्णे । ण्यन्तो व्यनुबन्धकत्वायुद्गहेन प्रहरणं न प्राप्नोतीति वचनम् ॥—ईङ्य इत्यादि । 'रुहलोः' इति ण्यत् ॥—वार्यमिति । नन्वत्र 'एतिसुशासु' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति चेत्सत्यम् । क्यवर्धितो वृच एव प्रहरण नास्येति मूल एव सष्टम् ॥—विभाषा—। वेणुशब्दो निस्वरेण नित्यमायुदात्तः प्राप्ते । स्थो णुरित्यनुवर्तमाने 'जृगृरिभ्यो निच' इति व्युत्पादनात् । इन्धानशब्दो यदि चानशन्तस्तदा चित्त्वादान्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा लसावैधातुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मथोदात्तः । 'श्रयोरक्षोप' इति उदात्तस्य श्रमोऽकारस्य लोपात् सर्वधायाप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते ॥—त्यागराग—। लज हानौ । 'चजोः' इति कुलम् । रश्च रागे 'घञि च भावः' इति नलोपः । हसे हसने एपां पक्षे 'कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति ॥—त्रयः पचाद्यजन्ता इति । कुह विस्फापने, श्वठ असम्यग्भाषणं, चौरादिकावदन्तौ । कथ हिंसायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणन्तोदात्तत्वं पक्षे भवति । मतोः—॥—मतोः पूर्व आकार इति । आर्थव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुसर्कानदेशः । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुलङ्गमेव पठन्ति ॥—शरावतीति । चातुरर्थिको नयां मतुप 'मातुपधायाः' इति बलम् । 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् ॥—वेत्रवतीति । मतुप । बलम् । न चात्र बलस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् । तस्याश्रयान्तिद्वल्लेनासिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्रायमवतीशब्दः ॥—अहीवतीति । पूर्ववर्दीर्घः । संज्ञायामिति बलम् ॥

अथ फिदसूत्राणि ॥—फिपोऽन्त उदात्तः । फिडिति पूर्वोच्चार्यप्रसिद्ध्या प्रातिपदिकमुच्यते तदाह—प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते पाणिनीयमूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणं, तथा च 'शताच्च ट्यन्तावशते' इति सूत्रे कैयटः । 'नित्यकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे 'साध्वसाधुप्रविभागः' इति । नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिदसूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्यात् ज्ञापकात् । तथाच 'आयुदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यं 'प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययायुदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः समलं सिमत्वमिति । नहि फिपोऽन्त उदात्तः, लतुत्वसमसिमेत्यादिफिदसूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं सर्वानुदात्तत्वं च संभवतीति दिक् ॥—पाट—। पाटकेत्यादय ओषधिविशेषस्य वाचकाः ॥—लघावन्त इति प्राप्त इति । इद पूर्वेण परेण च संबध्यते ॥—पर्याया इति । वृक्षविशेषस्य वाचकाः । सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते' इति प्राप्ते ॥—गेहा—। गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां न ॥—गुद—। अगेहार्थमिदम् ॥—ध्यपूर्व—॥—धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः ॥—प्राप्ते इति । आयुदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः ॥—यजन्तत्वादिति । 'बहिषष्टिलो यश्च' इति

यतो नाव इत्याद्युदात्त इभ्यशब्दः । क्षत्रिशब्दस्तु यान्तस्यान्यात्पूर्वमिति मध्योदत्तः । ॥ खान्तस्याश्मादेः ॥ ६ ॥
 नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रि-
 मत्वात्स्वयुवर्णे कृत्रिमाख्या चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नविषयस्येति प्राप्ते । अश्मादेः किम् । शिखा ।
 सुखम् । सुखस्य स्वाङ्गशिष्टामिति नविषयस्येति वा आयुदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङो खो निङ्गस्वश्चेति उणादिषु
 निस्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्गशिष्टामिति वा बोध्यम् । ॥ हिष्ठवत्सरतिशतयान्तानाम् ॥ ७ ॥ एषामन्त
 उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । निस्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । बंहिष्ठैरथैः सुवृत्ता रथेन । यद्वहिष्ठं नातिविदे
 इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघा-
 वन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अभ्यूर्णानां प्रभृथस्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत
 इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । ॥ दक्षिणस्य साधौ ॥ ८ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यव-
 स्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिष्टामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दा-
 नुवर्तिष्विति कोशः । ॥ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा ॥ ९ ॥ इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः ।
 आख्याग्रहणं किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । ॥ छन्दसि च ॥ १० ॥ अस्वाङ्गाथर्मिदम् ।
 दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ । ॥ कृष्णस्यामृगाख्या चेत् ॥ ११ ॥ अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेल्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते
 अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां वीहीणाम् । कृष्णो नोनाव वृषभः । मृगाख्यायां तु कृष्णो राथैः । ॥ वा नाम-
 धेयस्य ॥ १२ ॥ कृष्णस्येसेव । अयं वां कृष्णो अश्विना । कृष्ण ऋषिः । ॥ शुक्रगौरयोरादिः ॥ १३ ॥ नित्यमुदात्तः
 स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तत इति तु युक्तम् । सरो गौरो यथा पिब । इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनात् । ॥ अङ्गुष्ठोदकबकवशानां
 छन्दस्यन्तः ॥ १४ ॥ अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाग्रहणं नि-
 यमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोके आयुदात्तत्वेत्याहुः । ॥ पृष्ठस्य च ॥ १५ ॥ छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् ।
 ॥ अर्जुनस्य तृगाख्या चेत् ॥ १६ ॥ उन्वन्नन्तानामित्याद्युदात्तस्यादवापः । ॥ अर्थस्य स्वास्याख्या चेत् ॥ १७ ॥
 यान्तस्यान्यात्पूर्वमिति यतो नाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । ॥ आशाया अदिगाख्या चेत् ॥ १८ ॥ दिगाख्याभ्यावृ-
 त्थर्मिमिदम् । अत एव ज्ञापकाद्विपर्यायस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि । ॥ नक्षत्राणामग्विषयाणाम् ॥ १९ ॥
 अन्त उदात्तः स्यात् । आश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते
 वचनम् । ॥ न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत् ॥ २० ॥ अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप्
 तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । ॥ घृतादीनां च ॥ २१ ॥ अन्त उदात्तः ।

वचनात् ॥—यतो नाव इति । इभमर्हतीति दण्डादित्याद्यत् ॥—यान्तस्यान्यादिति । ‘क्षत्राद घः’ इति प्रत्ययस्व-
 रेणापीति वा बोध्यम् ॥—खान्तस्या—। श च म् च इमौ तौ आदी यस्य स इमादिर्न इमादिरश्मादिः । तस्य शका-
 रमकारादिभिन्नस्य खान्तस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—शीङो खो निङ्गस्वश्चेत्यादि । ननु बहुपूणादिपुस्तकेषु शीङो ह्रस्व-
 श्चेत्येव पठ्यते । ‘मुहेः खो मूर्च’ इत्यतः खोऽनुवर्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणाभाव इति स्वयमप्युणादिवेवमेवोक्तम् ।
 तस्मात्पूर्वापरविरुद्धोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह—अन्तरङ्गत्वादित्यादि ॥—हिष्ठ—॥—एषामिति । हिष्ठ वत्सरति-
 शत् थ एतदन्तानामित्यर्थः ॥—बंहिष्ठ इति । बहुलशब्दात् ‘अतिशयने तमविष्टानां’ इतीष्टत् । ‘प्रियस्थिरस्फिर-’ इत्य-
 नेन बहुलस्य बंहिरादेशः ॥—परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र ‘वसेश्च संपूर्वाञ्चित्’ इति सरप्रत्ययस्य
 चित्त्वादपि सिद्धेः ॥—समतिरित्यादि । ‘पद्भिर्विशतित्रिंशत्-’ इत्यत्र व्युत्पादिता एते ॥—प्राग्वदिति । ‘लघा-
 वन्ते-’ इति प्राप्त इत्यर्थः ॥—दक्षिणस्य—। अस्यान्त उदात्तः स्यात्प्रावीण्येऽर्थे । वीणायां दक्षिणः । प्रावीण इत्यर्थः ॥—
 छन्दसि । दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्यातां वेदे ॥—कृष्णस्य—। अस्यान्त उदात्तश्छन्दसि न तु मृगाख्यायाम् ॥
 —एके इति । तन्मतेऽस्मिन्मूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्तते वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेययोः । शुक्रगौरयोरादिरुदात्त
 इत्यर्थः । तेन ‘सरो गौरो यथा पिब’ इत्यत्रान्तोदात्तत्वमेव नामधेयत्वाभावात् ॥—अङ्गुष्ठो—। एषामन्तोदात्तश्छन्दसि ॥
 —अङ्गुष्ठस्येति । उपलक्षणमिदम् । बकशब्देऽपि प्राणिनां कुपूर्वमित्याद्युदात्ते प्राप्ते इति बोध्यम् ॥—वा भाषायाम् ।
 —पृष्ठमिति । पक्षे ‘स्वाङ्गशिष्टाम्-’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥—अर्जुनस्य—। अन्त उदात्तस्तृणाख्यायाम् । तृणाख्यायां किम् ।
 अर्जुनो वृक्षः । ‘उन्वन्नन्तानाम्’ इत्याद्युदात्तः ॥—अर्थस्य—। अन्त उदात्तः स्वाम्याख्यायाम् । ‘अर्थः स्वामिवैश्ययोः’ इति
 निपातितोऽयमर्थशब्दः ॥—आशाया—। अदिगाख्यायामाशाशब्द आयुदात्तः स्यात् ॥—ज्येष्ठेत्यादि । ‘प्रशस्यस्य
 थः’ ‘ज्य च’ इति प्रशस्यशब्दादिप्रति ज्यदेशः । थ्रवणं थ्रवः सोऽस्यस्याः सा थ्रववती । धनं विद्यते अस्याः सा
 धनवती । अतिशयिता थ्रववती थ्रविष्ठा धनिष्ठा । इष्टनि ‘विन्मतोर्लुक्’ इति मतुपो लुक् ॥—आद्युदात्ते प्राप्त इति ।
 ‘जित्यादिः-’ इत्यनेन ॥—कृत्तिकेति । ‘लघावन्ते-’ इति आयुदात्तत्वम् ॥—घृतमिति । नवविषयस्येति प्राप्ते ॥—

वृत्तं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् ॥ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि ॥ २२ ॥ अन्त उदात्तः स्यात् । ज्येष्ठ आह चमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम् । ज्येष्ठः । श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह निस्वादाद्युदात्त एव । विल्वतिथ्ययोः स्वरितो वा ॥ २३ ॥ अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः ॥ इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ॥

द्वितीयः पादः ।

अथादिः प्राक् शकटेः ॥ २४ ॥ अधिकारोऽयम् । शकटिशकट्योरिति यावत् । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य ॥ २५ ॥ आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः । नन्विषयस्यानिसन्तस्य ॥ २६ ॥ वने न वायः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नप नपुंसकम् । तृणधान्यानां च द्व्यपाम् ॥ २७ ॥ द्व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । मापाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । व्रः संख्यायाः ॥ २८ ॥ पञ्च । चत्वारः । स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम् ॥ २९ ॥ शिष्ट सर्वनाम । कर्णोऽयां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वे विहायाः । प्राणिनां कुपूर्वेम् ॥ ३० ॥ कवर्गोऽपूर्वे आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां किम् । क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् । खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् ॥ ३१ ॥ खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः । उनर्वन्नन्तानाम् ॥ ३२ ॥ उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ । स्वसारं स्वा कृणवै । वन् पीवानं मेघम् । वर्णानां तणतिनितान्तानाम् ॥ ३३ ॥ आदिरुदात्तः । एतः हरिणः । शितिः । पृथिवी । हरित् । ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृत्ताच्छील्ये ॥ ३४ ॥ ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः । अक्षस्यादेवनस्य ॥ ३५ ॥ आदिरुदात्तः । तस्य नाक्षः । देवनेतु । अक्षैर्मा दीव्यः । अर्थस्यासमद्योतने ॥ ३६ ॥ अर्थो ग्रामस्य । समंशकेतु अर्थे पिप्पल्याः । पीतद्रव्यानाम् ॥ ३७ ॥ आदिरुदात्तः । पीतद्रुः सरलः । ग्रामादीनां च ॥ ३८ ॥ ग्रामः । सोमः । यामः । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य ॥ ३९ ॥ चञ्चे चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् ॥ ४० ॥ एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुविवः मेरुः ग्याघ्रः । सिंहः । महिषः । राजविशेषस्य यमन्वा चेत् ॥ ४१ ॥ यमन्वा वृद्धः । आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । लघावन्ते द्वयोश्च बह्वो गुरुः ॥ ४२ ॥ अन्ते लघो द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्बह्वच्कस्य गुरुवदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्वाणाम् ॥ ४३ ॥ एषां त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषये । महिला । वर्ण । श्येनी ।

ज्येष्ठ इति उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्टनि ज्यादेशः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति युवनशब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे 'प्रशस्यस्य थ्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन्—निस्वादिति । तथा च नित्स्वरापवादोऽयं योगः ॥—पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः ॥ इति प्रथमः पादः ॥

नन्विषयस्य । इसन्तर्वाजितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥—सर्पिरिति । 'अविशुचि-' इत्यादिना इसिः ॥—तृण— । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्व्यचामादिरुदात्तः स्यात् ॥ अपिचि अचः प्राचां संज्ञा तदाह—द्व्यचामित्यर्थे इति ॥—गोधूमा इति । 'लघावन्ते-' इति मथ्योदात्तता ॥—व्रः संख्या— । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिरुदात्तः ॥—चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यत्राम्स्वरणे भाव्यम् । चतुर इत्यत्र 'चतुरः शसि' इति चतुर्भिरित्यत्र 'स्त्र्युपोत्तमम्' इति चतुर्णामित्यत्र 'पञ्चिचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति सामान्य उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगात्-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणायुदात्तोऽयम् ॥—स्वाङ्गशिष्टाम्— । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वनाम्नामादिरुदात्तः स्यात् ॥—उदकमिति । छन्दसि अङ्गुष्ठोदकवक्त्रशानामित्यन्तोदात्तः । मापायां तु कर्दमादिवादादिर्द्वितीयो दात्तम् ॥—उनर्व— । उन क वन् एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥—ह्रस्वान्तस्य— । अनुत्किम् । वृशंसः ॥—अक्षस्य— । अदेवनसाक्षस्यादिरुदात्तः ॥—अर्थस्य— । असमद्योतनेऽर्थशब्दस्यादिरुदात्तः ।—ग्रामादीनां च । आदिरुदात्तः ॥—लुबन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुबन्तस्यादिरुदात्तः ॥—चञ्चेवेति । 'इवे प्रतिकृती' इति विहितस्य 'लुम्ननुये-' इति कनो लुप् । लुबन्तस्य किम् । अस्मिर्माणवकः ॥—न वृक्ष— । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निषिध्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः पर्वतः । अत्र पूर्वणाद्युदात्तत्वं भवत्येव ॥—राजविशेषस्य— । लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य राजविशेषस्याद्युदात्तः यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशेषस्य चेद्बृद्धस्यैवेत्याहुः । फिट्कृती तु वृद्धस्य चेद्वाजविशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः ॥—आङ्ग इति । आङ्ग इवायमङ्गः । अङ्ग इवायमङ्गः ॥—लघावन्ते— । इह आदिरिति न संबध्यते तेन नादेरपि गुरोर्दात्तः । अत एव वृषाकपिशब्दस्य गुरुवदात्त इति 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु विभावितम् । न च गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्यतो डीप्' इति सूत्रे सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्ते-' इत्यादिना मथ्योदात्ताविति हरदत्तग्रन्थविरोधमिदं व्याहृतम् ॥

हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्थेषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः । ॥ शकुनीनां च लघुपूर्वम् ॥४४॥ पूर्वं लघु उदात्तं स्यात् । कुक्षुः । तित्तिरिः । खंजरीटः । ॥ नर्तुप्रण्याख्यायाम् ॥४५॥ यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । क्रकलासः । ॥ धान्यानां च वृद्धशान्तानाम् ॥४६॥ आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । शान्तानाम् । माषाः । ॥ जनपदशब्दानामपान्तानाम् ॥४७॥ आदिरुदात्तः । केकयः । ॥ हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्वं वा ॥४८॥ हयिति ह्रस्वसंज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम् । एकलः । असंयुक्तेति किम् । मलः । ॥ इगन्तानां च छपाम् ॥४९॥ आदिरुदात्तः । कृपिः ॥ इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ।

अथ द्वितीयं प्रागीपात् ॥५०॥ ईपान्तस्य हयादेरित्यतः प्राक् द्वितीयाधिकारः । ॥ व्यचां प्राङ्गकरात् ॥५१॥ मकरवरूढेत्यतः प्राक् व्यचामित्यधिकारः । ॥ स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् ॥५२॥ कवगरेफवकारादीनि वर्जयित्वा व्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् । ॥ मादीनां च ॥५३॥ मलयः । मकरः । ॥ शादीनां शाकानाम् ॥५४॥ शीतन्या । शतपुष्पा । ॥ पान्तानां गुर्वादीनाम् ॥५५॥ पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु अनुपम् । व्यचां तु नीपम् । ॥ युतान्यप्यन्ताम् ॥५६॥ युते । अयुतम् । अति । धमनिः । अणि । विपणिः । ॥ मकरवरूढपारेवतवितस्तेश्वाजिद्राक्षकलोमाकाष्ठपेषाकाशीनामादिर्वा ॥५७॥ एषामादिद्वितीयो बोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि । ॥ छन्दसि च ॥५८॥ अमकराद्यर्थे आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिद्वितीयं बोदात्तं ज्ञेयम् । ॥ कर्दमादीनां च ॥५९॥ आदिद्वितीयं बोदात्तम् । ॥ सुगन्धितेजनस्य ते वा ॥६०॥ आदिद्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः । ॥ नपः फलान्तानाम् ॥६१॥ आदिद्वितीयं बोदात्तम् । राजादनफलम् । ॥ यान्तस्यान्त्यात्पूर्वम् ॥६२॥ कुलायः । ॥ थान्तस्य च नालघुनी ॥६३॥ नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा । शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दीष्टारपूरुरवसां च ॥६४॥ अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा । ॥ साङ्गाद्यकाम्पिल्यनासिक्यदावाघाटानाम् ॥६५॥ द्वितीयमुदात्तं वा । ॥ ईपान्तस्य हयादेरादिर्वा ॥६६॥ हलीपा ।

—कल्याण इति । पर्यायेणादिमध्यावुदात्तां ॥—शकुनीनाम्—। पक्षिवाचिनाम् ॥—पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्राद्यादिरिति न संवध्यते पूर्वग्रहणात् ॥—कुक्षुट्यादि । मध्योदात्तावेर्ता ॥—नर्तु—। कर्तुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथालक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न ॥—धान्यानाम्—। धान्यवाचिनां वृद्धकशब्दानानां पशव्दान्तानां चादिरुदात्तः ॥—श्यामाका माषा इति । अत्रोशीनरेल्लेनेन नृपधान्यानामित्यनेन चायुदात्तलस्य निद्वन्वात् नैपादका राजमाषा इत्युदाहर्तव्यम् । फिट्पूर्वा तु सूत्रे चशब्दो न पठितः । वृत्तां गुरुदात इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात इति । नैपादकाः कालाक्षा इत्युदाहर्तं च । यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहृतं तत्र । श्यामाके धान्यत्वाभावावधिन्यः ॥—जनपदा—। जनपदवाचिनामजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् ॥—केकय इति । अत्र परलान्तान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमत आङ्गा वङ्गा इत्युदाहर्तव्यमिति वदन्ति ॥—हयादीनाम् । हयादीनामसंयोगपूर्वां यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति । पञ्चालाः कोशला इत्युदाहृत्य पलालमिति प्रत्युदाहरन्ति च ।—इग—। अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चदय इत्युदाहर्तं कृपिगिति प्रत्युदाहृतम् । ‘अधैर्मा दीव्यः कृपिमित् कृपस्व’ इत्यत्र कृपिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् ॥ इति द्वितीयः पादः ॥

कपोल इति । ‘लघावन्ते’ इति मध्योदात्तलम् ॥—रसना वदनमिति । ‘स्वाङ्गशिष्टाम्’ इत्यायुदात्तलम् ॥—मादी ॥—मलयः मकर इति । अनयोर्मकरवरूढेति यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति विशिष्यस्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् ॥—शादीनां शा—। शकरादीनां शाकवाचिनां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनामिति पठिला सपेया इत्युदाहरन्ति ॥—पान्तानाम्—। पशव्दान्तानां गुर्वादीनां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनेपे अनोरप्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं नीपे नेरनिधाने इत्यनेनेत्याहुः ॥—युत—। युत अति अणि एतदन्तानां व्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् ॥—हत्यादीति । आदिशब्देन पारावत वितस्ता इक्षु आजि द्राक्षा कला उमा काष्ठा पेषा । काशीनानामिति वक्तव्ये नुडभाव आर्षः ॥—छन्दसि—। छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादिद्वितीयं बोदात्तम् । काश्यपः । कर्दमा कुलटा उदकं गान्धारीः ॥—सुगन्धि—। आदिरिति । सुगन्धितेजनशब्दस्य ॥—नपः फलान्तानाम्—। नप नपुसकम् । नपः किम् । दासीफलो वृक्षः—यान्तस्य—। यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् ॥—थान्तस्य—। केचित्तु, आन्तस्य च नालघुनी इति पठिला आकागन्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्यात्पूर्वं उदात्तं स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुषा इत्युदाहृतः ॥—शिशुमारो—। शिशुमार इति पाठान्तरम् ॥—उष्टार—। उष्टार इति पाठान्तरम् ॥—सांकाश्य—। सांकाश्यकाम्पिन्यशब्दो ‘वुङ्छण्’ इति प्लान्ता । दावाघाटशब्दो ‘हारावाहोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम्’ इत्यणप्रत्ययान्तः ॥—ईपान्तस्य—। ईपान्तस्य

लाङ्गलीपा । ॥ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम् ॥ ६७ ॥ एषामादिरुदात्तः स्यात् । ॥ महिष्यषाढयोर्जायिष्टकाख्या चेत् ॥ ६८ ॥ आदिरुदात्तः । महिषी जाया । अपाढा उपदधाति ॥ ॥ इति फिद्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

चतुर्थः पादः ।

॥ शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण ॥ ६९ ॥ उदात्तम् । शकटिः । शकटी । ॥ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य ॥ ७० ॥ अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैणान्तोदात्तः । ॥ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् ॥ ७१ ॥ शेषं क्रमेणोदात्तम् । पारावतः । ॥ धून्नजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ॥ ७२ ॥ एषां चतुर्णां धूपभृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धून्नजानुः । मुञ्जकेशः । कालवालः । स्थालीपाकः । ॥ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि ॥ ७३ ॥ कपिकेशः । हरिकेशः । ॥ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ ॥ ७४ ॥ स्पष्टम् । न्यङ्कुत्तानः । व्यञ्जयस्त्वः । ॥ न्यवुद्व्यल्कशयोरादिः ॥ ७५ ॥ स्वरितः स्यात् । ॥ तिल्यशिक्यकाश्मर्थधान्यकन्याराजमनुप्याणामन्तः ॥ ७६ ॥ स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । यतो नाय इति प्राप्ते । ॥ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि ॥ ७७ ॥ अन्तस्वरितानि । ननो बिल्व उदतिष्ठत् । ॥ त्वत्त्वसमस्मिन्त्यनुच्चानि ॥ ७८ ॥ स्तरीरुवत् । उतस्त्वः पश्यन् । नमन्तामन्यके समे । सिमस्मै । ॥ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः ॥ ७९ ॥ अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टसेलेवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेऽपि भवत्येव । ॥ निपाता आयुदात्ताः ॥ ८० ॥ स्वाहा । ॥ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ॥ ८१ ॥ ॥ एवादीनामन्तः ॥ ८२ ॥ एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह ते मित्र सुरभिः सह । पष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकरणे सहशब्द आयुदात्त इति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । ॥ वाचादीनामुभावुदात्तौ ॥ ८३ ॥ उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य बाधाय । ॥ चादयोऽनुदात्ताः ॥ ८४ ॥ स्पष्टम् । ॥ यथेति पादान्ते ॥ ८५ ॥ तन्नेमिष्टभवो यथा । पादान्ते किम् । यथा नो अदितिः करन् । ॥ प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः ॥ ८६ ॥ पटुपटुः । ॥ शेषं सर्वमनुदात्तम् ॥ ८७ ॥ शेषं नित्यादि द्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । पत्रायम् । द्विवेदिवे ॥ ॥ इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिद्सूत्रेषु तृतीयः पादः ॥

अथ प्रत्ययस्वराः ।

॥ आयुदात्तश्च । ३।१।३। प्रत्यय आयुदात्तः स्यात् । अग्निः । कर्तव्यम् । ॥ अनुदात्तौ सुप्पितौ । ३।१।४। पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति । शसिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयो । ॥ चितः । ६।१।६। अन्त उदात्तः स्यात् ॥ ॥ चितः सप्रकृतेर्वद्धकजर्थम् ॥ चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः ।

हलदेरादिरुदात्तो वा स्यात् ॥—उशीर—। अत्र श्यामाकप्रहणं चिन्त्यम् । ‘धान्यानां च वृद्धक्षान्तानाम्’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव ज्ञापयितुं मूले धान्यानामित्यत्र श्यासाक इत्युदाहृतम् । देवरग्रहणमपि चिन्त्यम् । ‘लघावन्त-’ इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं ‘स्वाज्ञानामकुवादीनाम्’ इति द्वितीयस्योदान्तत्वं बाधितुमन्येषां ‘लघावन्त-’ इति प्राप्ते वचनम् ॥ —महिष—। एतयोरादिरुदात्तः स्यात् यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च ॥ इति तृतीयः पादः ॥

—त्वत्त्व—। एतानि सर्वानुदात्तानि ॥—सिमस्य—। सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे उदात्तः ॥—उपसर्गाश्चाभि—। अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आयुदात्ताः स्युः ॥—यथेति । यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् ॥—प्रकारादि—। ‘प्रकारे गुणवचनस्य’ इत्यादिद्विवे पदस्यान्तोदात्तः स्यात् ॥—पटुपटुरिति । ननु ‘कर्मधारयवदुत्तरेषु’ इति कर्मधारयवद्भावादेव ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वं सिद्धे व्यर्थमिदमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयात्पूर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् ॥ शेषं प्रकारादिद्वित्वादित्यस्मिन्निवृत्ते परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॥ इति चतुर्थः पादः ॥

अग्निरिति । ‘अङ्गेनलोपश्च’ इति निप्रत्ययः ॥—कर्तव्यमिति । तत्र्यप्रत्ययः तत्र्यतस्तु तिच्चात्स्वरितो वक्ष्यते । नच तत्र्यस्याप्यायुदात्तत्वे ‘उदात्तादनुदात्तस्य-’ इति स्वरितो भग्न्यैवेति चेत्सत्यम् । किं लयमसिद्धः तिस्रस्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां महान् विशेषः । तत्र्यतस्तत्त्वमेव शेषनिघातपरिभाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति ध्येयम् ॥—युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । ‘धातोः’ इत्यन्तोदात्तः । ततः परः शप् ‘उदात्तादनुदात्तस्य-’ इति स्वरितः । ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति तिपः प्रचयः ॥—चितः ॥—सप्रकृतेरिति । नृन्विदं कथं लभ्यमिति चेच्छृणु ।

नभन्तामन्यके समे । यके सरस्वतीमु । तक्तुते । ॥ तद्धितस्य । ६।१।१६४। चित्तसहितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे जित्स्वरबाधनार्थमिदम् । कोऽप्यनाः । ॥ कितः । ६।१।१६५। कित्तसहितस्यान्त उदात्तः । यदाभेयः । ॥ तिसृभ्यो जसः । ६।१।१६६। भन्त उदात्तः । तिन्नो णावः सविभुः । ॥ सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः । ६।१।१६८। साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता । 'वाचा विरूपः । सौ किम् । राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । राज्ञो नु ते । एकाचः किम् । विदधते राजनि रवे । तृतीयादिः किम् । न ददर्श वाचम् । ॥ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । ६।१।१६९। नित्याधिकारवहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । ॥ अष्टेइच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् । ६।१।१७०। अष्टेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थानग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो बाहून् । ॥ ऊडिङ्-म्पदाद्यप्युभयभ्यः । ६।१।१७६। एभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्टोहः । प्रष्टोहा ॥ ॥ ऊठयुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । अक्षयुवा । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्भृभिर्भृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तः । न च तत्रान्तोदात्तात्ताप्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोन्वादेशोऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते बभू । माभ्यां गा अनु । पद्मोमासहजिश् इति पद् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । दक्षिर्न जिह्वा । अहरहर्जायते

चित् इत्यवयवादेपा पठ्ठी न कार्ष्णिणः । चिथोऽवयवस्तस्य संवन्धी यः समुदायः स कार्यी अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अशोऽदेराकृतिगणत्वाच्च प्रत्ययः । पष्ठर्थे प्रथमा तेन चिद्वत्तः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गमकचिश्चक-रणम्, अन्यथा तस्यैकाच्चादनर्थकं तत्स्यात् ॥—अन्यके इति । 'अव्ययसर्वनामसाम्' इत्येकत्र ततः परा उरुदात्ता । एवं यके तददित्यत्रापि यच्छब्दादकच् । बहुच उदाहरणं तु बहुपठव इत्यादि ज्ञेयम् ॥—जित्स्वरबाधनार्थमिति । च्फञश्चकारो 'व्रातञ्चफजोरत्रियाम्' इति विशेषणे चरितार्थः । जकारो वृद्धौ । तत्रासत्यमिन् परत्वात् जित्स्वरः स्यात् इति भावः ॥—कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि वहन्ति । 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ्' 'व्रातञ्चफजोरत्रियाम्' इति चः । 'ज्यादयस्तद्राजाः' । तद्राजस्य बहुषु लुक् ॥—आग्नेय इति । अग्रदक्ष ॥—तिसृ- । अर्धगतं बहुवच शब्द आरोप्य बहुवचननिर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात् ॥—तिस्र इति । अन्तोदात्तत्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादनतोदात्तः । 'अनुदात्ता सुपिप्ता' इति जसनुदात्तः । अत्र 'अचि र कृतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जगः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ॥—सप्तमीबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम् व्याख्यानात् ॥—राज्ञेति । सावित्येतन्मित्रसति एकाचः परा तृतीयादिविभक्तिरुदात्ता भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमहोपे कृते एकाच ॥—राज इति । राजशब्द आयुदात्तः । 'कनित्यनुवृत्तिपक्षग्राधिपन्विशुप्रतिदिवः' इति क-निनन्तत्वात् ॥—अन्तोदात्ता- । एकाच इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च नित्यशब्दः स्वर्थे तेन नित्याधिकार-गतिर्भवतीत्याहुः ॥—नित्याधिकोऽस्यादि । अनित्यसमासे किम् । अग्नित्त्वं । 'अग्नौ च' इति किरप्रत्ययः । उपपदसमासः । 'गतिकारकोपपदाकृन्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमासस्तत्र पर्युदासो माभूत् । अवाचा ब्राह्मणेन । 'बहुव्रीहो नञ्मुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्त्यैकत्विक उदात्तो भवत्येव । अन्तोदात्ताकिम् । अवाचा । नञ्प्रामागोऽय न तु बहुव्रीहिः । तेन 'नञ्मुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु एकाचत्वेनोत्तरपद विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च शुनः ऊर्कञ् श्रोक् इत्यादावेवाय विधिः स्यात् । एकाच किम् । राजपदः । पठ्ठीसमासात् टाप् ॥—दधीच इति । दध्यजतीति 'कृत्विग-' आदिना कित् । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् ॥—शस्परिग्र-हार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुमके शप्ति सा भूत् मुटि यथा स्यादिति ॥—ऊडिङ्- । अवेकाच इति वर्तते अन्तोदात्तादिति च । एकाजन्तोदात्तस्यः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् ॥—प्रष्टोह इति । 'छन्दसि सहः' । 'वहश्च' इति ण्विः । 'वाह ऊठ' । उपपदसमासे प्रष्टवाह्यशब्दो 'गतिकारकोपपदाकृन्' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्टोहशब्दस्थानेकाचत्वेऽपि ऊठशब्दस्यैकाचत्वमेव । ॥—ऊठयुपधाग्रहणमिति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न लन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ति वचनम् । तेनपञ्चमृत्यादौ विभक्त्यायुदात्तत्वं न । अत्र हि अक्षैर्दीव्यतीति क्तिप् । अन्तरङ्गत्वादूट् यण उपपदसमासत्वात् कृत्वर्गान्तोदात्तोऽयम् ॥—अन्वादेशेनेति । अत एव 'सावेकाचः-' इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताधिकारो ऋः स्यात् ॥—प्र ते बभू इति । भिन्ना ऋक् । अन्वादेशप्रदर्श-नार्थं माभ्यामित्यत्रोक्ता ॥—माभ्यामिति । अत्र पूर्वोर्ध्वे वभ्रूशब्दोक्तयोरिहेदमा परामर्शोऽन्यादेशोऽस्येव । अन्वादे-शश्च कथितानुक्तयितमात्रं न त्विदमा कथितस्येदमनुक्तयनमिति भाष्योक्तः ॥—पद् पदादय इति । न तु ततः परे

मासिसासि । मनश्चिन्मे हृद् आ । अप् । अपां केनेन । पुम् । अत्रातेव पुंसः । रे । राया वयम् । रायो धर्ता विव-
स्वतः । दिव् । उपत्वाप्ते दिवेदिवे । ॥ अष्टनो दीर्घात् ॥ १६।१।१७२ । शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः
॥ शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १६।१।१७३ । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिर्विभ-
क्तिरुदात्ता स्यात् । अच्छा रवं प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम् । दधती । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः ।
अनुमः किम् । तुदन्ती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुपदेशात्परत्वाच्छतुर्लसार्वाधुक्त इति निघातः । ॥ उदात्तय-
णो हल्पूर्वात् ॥ १६।१।१७४ । उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोद-
यित्री सूनृतानाम् । एषा नेत्री । ऋतं देवाय कृण्वते सवित्रे । ॥ नोऽङ्घ्रात्त्वोः ॥ १६।१।१७५ । अनयोर्थणः परे शसा-
दय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मबन्धा । सेतृभिः सुभवे । ॥ ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ॥ १६।१।१७६ । ह्रस्वान्तादन्तोदात्ताच्चतुश्च
परो मतुबुदात्तः । यो अविदमोऽदनिर्माहयति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अन्तोदात्तात्किम् । मात्वा
विदुदुपुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वायवा गहि ॥ ॥ रेशब्दाच्च ॥
रेवोऽद्रेवतः । ॥ नामन्यतरस्याम् ॥ १६।१।१७७ । मतुपि यो ह्रस्वस्तदन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदात्तो वा । चेत-
न्ती सुमतीनाम् । ॥ उयाश्छन्दसि बहुलम् ॥ १६।१।१७८ । उयाः परो नामुदात्तो वा । देवसेनानामभिभञ्जती-

एकाच इत्यनुवृत्तेः ॥—अष्टनो— दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । ‘ज्ञान्युपोत्तमम्’ इत्यस्यापवादः ।
अष्टनशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः । दीर्घात्किम् । अष्टभिः ।
इह ‘ज्ञान्युपोत्तमम्’ इति स्वरः । ननु नात्रापि ‘अष्टन आ विभक्तौ’ इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति
चेत्सत्यम् । इदमेव दीर्घप्रहणमष्टन आलविकल्पं ज्ञापयति । नित्ये लात्वे व्यावर्त्तनाभावादीर्घप्रहणमनर्थकं स्यात् । कृता-
लस्य पदसंज्ञां च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यालपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादानालपक्षे षट्स्वरेण बाधिर्यत इति किं
दीर्घप्रहणम् ॥—जानतीति । ‘ज्ञाजोर्जा’ इति जादेशः । ‘श्राभ्यस्त्योरातः’ इति श्राकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण
अष्टनोदात्तम् ॥—कृण्वत इति । ‘धिन्यिकृण्वोर च’ ॥—तुदन्तीति । तुदादित्वाच्छः । ‘आच्छीढयोः—’ इति
नुम् ॥ प्रत्युदाहरणे द्व्यधिकलतां परिहरति—एकादेशोऽङ्घ्रात्त इति । तुदन्तीत्यत्र शे कृते तस्मात्परस्य शतुरनुप-
देशात्परत्वात् ‘तायनुदान—’ इति निघाते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्युदात्तत्वम् । अभिन्नकर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति
अनुम इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना शत्रन्तं गनुमकमन्तोदात्तं भवति ॥—उदात्तयणो—
‘उदान्तरितयोर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते । ‘चितः’
इत्यन्तोदात्तः ॥ हल्पूर्वादिति किम् । बहुलितत्वा ब्राह्मण्या । स्त्रीलिङ्गोपादानं नाभावनिकृत्यर्थम् । ‘तनोतेऽङ्घः सन्वच’
इति उः । ‘चालनी निनटः पुमान्’ । ‘वहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमि’ इति बहुव्रीहिरन्तोदात्तः । तत्र ‘उदात्तस्वरितयोः—’ इति
विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्सूत्रे नकारप्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तस्थानं यो नकारस्ततोऽपि परस्या नया उदात्तत्वं
वक्तव्यमित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पूर्वाति सिद्धम् । अत्र हि ‘पलायैवर्थे’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य ‘न भूवाष्चिदि-
धियु’ इति प्रतिषेधात्समायान्तोदात्तत्वं ‘विमापा सपूर्वस्य’ इति नकारे नान्तत्वात्तद्विपर्ययः । अनेनोदात्तः ॥—नोऽङ्घ्रः—शसादय
इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजादीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्घ्रालोर्थणः परा नदी न संबवतीति नानुवर्तिता ॥—ब्रह्मव-
न्ध्वेति । ऊङ्घ्रः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽनुदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रतिषिद्धिः ‘उदात्तस्वरित-
योर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ इति विभक्तिः स्वरिता ॥—सुभवे इति । किवन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य
‘ओः सुपि’ इति यण् ॥—अविदमानिति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किः । उदनिशब्दोऽ
व्युत्पन्नः । अस्य घृतादित्वादन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । अन्यथा ‘युतान्यन्यन्तानाम्’ इति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रमज्येत । ‘मनु-
वसोहः संवृद्धां छन्दसि’ इति रुः । ‘आतोऽङ्घ्रि नित्यम्’ इत्यनुनासिकः ॥—अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दान्मतुप्
‘अश्विद्विषिकथ्यक्षणांमनुदात्तः’ इति ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्यनङ् । ‘आनो नुट्’ इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नलोपः । ततो
भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । ‘मादुपधायाः—’ इति वलम् ॥—इषुरिति । ‘धान्ये निट्’ इत्यधिकारे ‘इषेः किव’ इति उ-
प्रत्ययान्त आयुदात्त इषुशब्दः तस्मात्परो मतुबुनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरुत्वान् । अत्र मतुबुदात्तत्वं
प्राप्नोति । ‘मृष्टोरिति’ इत्युतिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । नच तत्कारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जन-
स्याविद्यमानत्वात् अत आह—स्वरविधाविति ॥—नेष्यत इति । ‘समासस्य’ इति सूत्रे मरुत्वानित्यत्र ‘ह्रस्वनुङ्भ्यां
मनुप्’ इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्भाव्य ह्रस्वस्वरप्राप्ताविति भाष्योक्तेरिति भावः ॥—रेवानिति । रथिरस्या-
स्तीति मतुप ‘रेमेमैता बहुलम्’ इति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वम् । ‘आहुणः’ ततो ह्रस्वाभावाच्चनम् ॥—नामन्य—
ह्रस्वप्रहणमनुवर्तते मतुवप्रहणं च । तद्वि सप्तम्या विपरिणम्यते तेन ह्रस्वो विशेष्यते तदाह—मनुपि यो ह्रस्व
इति ॥—सुमतीनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । ‘नञ्सुभ्याम्—’ इत्यन्तोदात्तः । मतुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ।

नाम् । वेत्युक्तेर्नह । जयन्तीनां मरुतो यन्तु । ॥ पट्टत्रिचतुर्भ्यो हलादिः । ६।१।१७९। एभ्यो हलादिविभक्ति-
रुदात्ता । आपङ्गिर्ह्यमानः । त्रिभिर्द्वं देव । ॥ न गोभ्यन्साववर्णराडङ्कुङ्कुङ्गः । ६।१।१८२। एभ्यः प्रागु-
क्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैकवचने अवर्णान्तात् । तेभ्यो युञ्जम् । तेषां पाहि
शुधी हवम् । ॥ दिवो झल् । ६।१।१८३। दिवः परा झलादिविभक्तिर्नोदात्ता । युभिरकुभिः । झलिति किम् ।
उप त्वाप्ते दिवेदिवे । ॥ नृ चान्यतरस्यामृत् । ६।१।१८४। नृः परा झलादिविभक्तिर्वोदात्ता । नृभिर्यमानः ।
॥ तित्स्वरितम् । ६।१।१८५। निगदव्याख्यातम् । क नूनम् । ॥ तास्यनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्लसार्वधातुक-
मनुदात्तमन्डिडोः । ६।१।१८६। अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्यय-
स्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अभिचष्टे अनुतेभिः । अनुपदेशात् । पुरुषुजा चनस्यतम् । चि-
त्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तास्यादिभ्यः किम् । अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणाज्ञेह ।

भूतपूर्वेषु ह्रस्वे यथा स्वरः स्यात् अमीनामित्यादौ । अन्यथा परत्वावित्यलाच दीर्घवे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् । तिष्ठणा-
मित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिष्ठणामित्यत्र
न स्यात् । मनुपि तिष्ठभावस्यैवाभावात् । इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'पट्टत्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति नित्यमेव विभक्ते-
रुदात्तत्वमिष्यते ॥—**पट्टत्रि-** । अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । यथेतदनुवर्तते पद्यानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् ।
'त्रः संह्यायाः' इत्याद्युदात्तत्वात् तर्हि स्यात् सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्ता । हलादिः किम् ।
चतस्रः पश्य । यथैतदिह हलादिग्रहणस्य व्याख्येयं तथा 'चतुरः शक्ति' इत्यत्रैवावोचाम ॥—**न गो-** । साविति यदि
सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्यः इत्यत्र न स्यात् । तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यवे कृते 'बहुव-
चने झल्येत्' इत्येवविधानात् । तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादायेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रा-
वर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह—**सौ प्रथमैकवचन इति** । अनन्तरप्रतिपेक्षयासंभवात् पाठिकस्वरस्य प्रति-
पेक्षो विज्ञायत इत्याह—**प्रागुक्तं नेति** । एवं च वीरवत्तममित्यत्र 'ह्रस्वद्विभ्यो मनुप्' इति न भवति । 'स्फा-
यितश्चि-' इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः ॥—**गोभ्य इति** । 'सावेकाचः-' इति प्राप्तम् ॥—**शुनश्चिच्छेप-**
मिति । अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् । शुनःशेषशब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनःशेष चिदिति
पठ्यते । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' इत्यलुक् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । अन्तशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावे-
काचः-' इति प्राप्तं प्रतिषिध्यते । राडिति क्विबन्तः । राजा ॥—**अडिति** । अशनिः क्विबन्तः । तस्य सनकारस्य ग्रहणं
विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राज्ञा । प्राद्वभ्याम् । 'नाभिः पूजयाम्' इति प्र-
तिषिध्यते नलोपः । 'अशेष्टद्वयसर्वनामस्थानम्' । इति प्राप्तं निषिध्यते । गतां तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव । प्राचा
प्राचे । कुडिति क्विबन्तः । कुञ्ज । कुञ्ज कर्ण्डित्याल्पीभाषयोः । 'कुलिक-' इत्यादिना किन् । तत्रैव सूत्रे कुवेति निपात-
नात्रलोपाभावः । कृत् करोतिः कृन्ततिर्यो क्विबन्तः । कृता कृते ॥—**दिवो ॥—झलादिरिति** । नन्वराति सप्तमीनि-
र्देशे कथं पुनरत्र तदादिविधिः । केवलझलामिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का
पुनर्झलन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्त इति चेत्सत्यम् । 'पट्टत्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यतः आदिरिति वर्तते दिवः
परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति कीदृशी या स्याज्झलादिरिति ॥—**युभिरिति** । 'सावेकाचः-' इति वा 'ऊडिदम्-' इति वा प्राप्तः
स्वरः प्रतिषिध्यते ॥—**दिवे दिवे इति** । 'ऊडिदपदान्-' इति विभक्तिरुदात्ता ॥—**तित्स्वरितम् ॥—निगदव्या-**
ख्यातमिति । उच्चारणं न व्याख्यातमित्यर्थः ॥—**केति** । 'किमोत्' 'तिन्म्वरितम्' 'काति' इति किमः कादेशः ॥—
तास्यनु- । तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां डिदश्यां संवध्यते न तु तास्यनुदात्तेभ्याम् ।
डिदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याकारेण डिता च विशेषणान्तदन्तविधिः । तथा च सूत्रार्थः । ता-
सेरनुदात्तेतो डिददुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लगावेधातुकमनुदात्तं स्यात् न्हिदौ वर्जयित्वा ॥—**कर्तॄत्यादि ।** 'लुटः
प्रथमस्य डारिसः' एकवचने डित्वाट्टिलोपः । इतरत्र 'रि च' इति सलोपः । आस्त इत्यत्रादादित्वाच्छपो लुक् ॥—
डित इति । अस्यायुपदेशविशेषाज्ञेह । शृणुते जरितुर्हवम् । अत्र धुरतिदेशेन डित् ॥—**चनस्यतमिति** ।
चनोन्नतादात्मन इच्छतमित्यर्थः । वयच । लोट् थमुस्तं शप् स चानुबन्धस्थानेकान्तत्वादनुपदेशः ॥—**चित्स्वरो-**
ऽपीति । चित्स्वरावकाशः । चलनः चलनशब्दार्थादक्रमैकायुक् । अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ । वर्धमानमित्यत्र
ल्यं निपातश्चित्स्वरं बाधते परत्वादिति भावः ॥—**वर्धमानमिति** । वृधु वृद्धा । लटः शानच् । शप् 'आने मुक्' इति
मुक् । न चात्र मुक्ता व्यवधानम् । यथकारस्यागमो मुक् तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निपातः ।
स्वावयवेन व्यवधानाभावात् । यश्चकारान्तस्याप्तस्य भक्तो मुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादनन्तरज्ञस्वरं प्रत्य-

हतो वृषाण्याया । लग्नहणं किम् । कतीह पचमानाः । सार्वधानुकं किम् । शिश्ये । अन्दिहोः किम् । हुते । यदधीते ॥ ॐ विन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् ॥ इन्धे राजा । पतञ्जानुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । ॐ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । ६।१।१८७। सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं वर्तिरशिनौ । ॐ थलि च सेटीडन्तो वा । ६।१।१९६। सेति थलन्ते पदे इडुदात्तः । अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नेते त्रयस्त्रया लीतीति प्रत्ययापूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविध । अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ताः । ॐ उपोत्तमं रिति । ६।१।२९७। रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्वराः ।

ॐ समासस्य । ६।१।२२३। अन्त उदात्तः स्यात् । यज्ञश्रियम् । ॐ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६।२।१। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । सत्यश्चित्रश्रवस्तमः । उदात्तेत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः । ॐ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यवृत्तितीयाकृत्याः । ६।२।२। ससैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यधेतः । कृत्यतुल्याख्या अजात्येति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्दयत्सखम् । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा ॥ ॐ अव्यये

कारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययपक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वान्निद्रो निघातः ॥—हत इति । ‘अनुदात्तोपदेशः’ इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तात्परं लमार्वाधानुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणात् भवति । न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते ॥—कतीह पचमाना इति । तान्छीत्यवयवचनशक्तिपु चानय । क्वचित् कतीह निघाना इति दृश्यते तत्र निघशब्दादाचारक्रियन्ताच्छान्तसो मुगभावः । तनु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्त्यम् ॥—शिश्य इति । ‘एरनेकाचः’ इति यणादेशः ‘लिङ् च’ इत्यार्वाधानुकमेतत् ॥—यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगो ‘निघातैर्यदिहन्तः’ इति निघातप्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणं, इन्धी दीमौ, विद दैन्ये, इति त्रयोऽनुदात्तेतः । तेभ्यः परस्य सार्वधानुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह—विन्दीत्यादि । एभ्यः परस्य लसार्वधानुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—यासिष्टमिति । या प्रापणं । लुङ् थयस्तम् । ‘चिल लुङि’ । च्लेः सिच ‘यमरमनमाताम्’ इतीदमको । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ इत्यङ्भावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदात्तत्वे तूदाहरणान्तरं गृह्यम् ॥—थलि—‘णमुल्यन्यतरस्याम्’ इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्थविकल्पार्थम् । अन्यतरस्याग्रहणेन कार्थविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडाद्यः पर्यायेण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु ‘नैवे चान्तश्च युगपत्’ इत्यादौ युगपद्ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः सिद्धः । गत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिदन्तयोरैव कार्थिलं विकल्पेन । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विउग्रहणात्सेडेव थल् ग्रहीष्यत इति चेन्मयम् । इउग्रहणं तु यदेडागमः कियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ इत्यत्र गः । ततश्च यथा लुलविधेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने ययिधेत्यादौ चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः ॥—आहवनीय इति । बाहुलकादधिकरणेऽनीयत् । प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिममासे ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ इति प्रत्ययस्वराः ॥

समासस्य ॥—यज्ञश्रियमिति । पठितत्पुरुषः । श्रीशब्दस्योदात्तत्वे कृते आन्तरतन्मादियदुदात्तः ॥—बहुव्रीहौ । इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते । पूर्वपदसमासानाधिकारण्यात्सूत्रे प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणप्रतिस्वरणेन प्रकृतिभावो विज्ञायते । पूर्वपदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्थयोऽरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह—उदात्तस्वरितयोगीति ॥—चित्रेति । श्रूयते इति श्रवः कर्तिः । चित्र श्रवो यस्य स चित्रश्रवाः । ततस्तमप । चित्रशब्दः फिट्स्वरान्तोदात्तः । ततः परस्य ‘उदात्तादनुदात्तस्य’ इति स्वरितः । ततः परस्य ‘स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्’ इति प्रवचनः ॥—समपाद इति । त्वत्वसमसिमेल्यनुचानीति सर्वानुदात्तः समशब्दः । पादशब्दो ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव ॥—तुल्यधेत इति । ‘नौवयोधर्मविष’ इति यति ‘यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तसुल्यशब्दः । ‘सट्कथेतः सट्कथेतः’ इति । ‘समानान्यभेदश्च’ इति कित्तन्तः सट्कथेतः ‘गतिकारकोपपदात्कृत्’ इति ऋतुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः । एवं सट्कथेतः कन्न्त्रो मभ्योदात्तः ॥—किरिणेति । ‘कृगृशृपृहिमिदिच्छिदिभ्यश्च’ इत्योणादिक इः स च किन् । ‘भुजेः किव’ इत्यतः किरिदित्यनुवर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दो प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ॥—मन्दयत्सखमिति । मदि म्नुयादिपु । प्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य ‘छन्दस्युभयथा’ इत्यार्वाधानुकत्वेन शबभावान् ‘तास्यनुदात्तेऽङ्दुपदेशात्’ इति निघातो न । अतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । ‘णेरिति’ इति णिलो-

नञ्कुनिपातानाम् ॥ अयञो वा एषः । परिगणनं किम् । स्वात्वाकालकः । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् । ॥ **वर्णो**
वर्णेष्वनेते । ६।२।३। वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहितक-
 ल्माषः । कृष्णशब्दो नवप्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम् । परमकृष्णः । वर्णेषु किम् । कृष्णतिलाः ।
 अनेते किम् । कृष्णैतः । ॥ **गाधलवणयोः प्रमाणे** । ६।२।४। एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
 प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्दः
 इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमित्यन्ता परिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम् । परमगाधम् । ॥ **दायाद्यं**
दायादे । ६।२।५। तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायादः । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । दायाद्यं किम् ।
 परमदायादः । ॥ **प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः** । ६।२।६। प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतन्त्रपुरुषे ।
 गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रति-
 बन्धि किम् । मूत्रकृच्छ्रम् । ॥ **पदेऽपदेशे** । ६।२।७। व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
 मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तस्याधादिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशो
 किम् । विष्णुपदम् । ॥ **निवाते वातत्राणे** । ६।२।८। निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या ।

प्लु न । तं प्रति सार्वधानुकत्वाध्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं मन्दयच्छ-
 व्दोऽन्तोदात्तः ॥—**शस्त्रीश्यामेति** । ‘उपमानानि सामान्यवचनैः’ इति समागः । शस्त्रीशब्दो गौगदिष्टोऽन्तोऽन्तोदात्तः ॥
 —**अव्यये** । निपातलादेव सिद्धे नञ्प्रहणमकरणिरित्यादौ परम्यापि कृत्स्वरवाधनार्थम् । अकरणिरित्यादौ ‘आक्रोशे नञ्यनिः’
 इत्यनिः । किञ्च तिष्ठ इत्यत्र ‘नित्यभ्यो जसः’ इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण वाध्यते । अपि च चलारः
 अनङ्गाह इत्यत्र सति शिष्टोऽप्यामस्वरो वाध्यते । अव्यथील्यत्र ‘जिह्वि-’ इत्यादिना धातुना समासं निपात्य इनिः
 कियते । तस्यापि स्वरस्य वाधनार्थं कुप्रहण चादिपु पाठाभावान् ॥—**स्त्रान्थेति** । मयूरव्यमकादिरयम् । नन्वयं त-
 त्रैवान्तोदात्तो निपात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयंभूतमित्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रापि
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इत्येते तु समासस्येत्वन्तोदात्तः । गामिकृतमित्यादौ ‘सामि’ स्वयं केन’ इति समागः ॥—
मुहूर्तं सुखमिति । ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया । ‘अत्यन्तसंयोगे च’ इति समासः । मुहूर्तशब्दः प्रयोदगादिरन्तो-
 दात्तः ॥—**भोज्योष्णमिति** । ‘कृत्यतुल्यान्त्या’ इति समासः । भोज्यशब्दो ण्वदन्तः ‘तित्स्वरितम्’ इति स्वरि-
 तान्तः ॥—**वर्णो वर्णे**—। अत्र एत इति प्रतिषेधाद्बहुवचननिर्देशाय उत्तरपदे स्वरूपप्रहणं न, तस्याहचर्यापूर्वपदेऽपि
 स्वरूपप्रहणं न तदाह—**वर्णवाचिनीत्यादि**—॥—**कृष्णशब्दो नवप्रत्ययान्त इति** । द्वेषवर्ण इति विहितो यो नञ्
 तदन्तु इत्यर्थः । कृष्णशब्दः कृष्णस्यासृगाश्या चेतु इत्यन्तो वेदे । भाषायां तु ‘वर्णानां तणतिनितान्तानाम्’ इत्या-
 द्युदात्तः ॥—**इतन्नन्त इति** । ‘रहे रश्च लो वा’ इति इतन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥—**कृष्णतिला इति** । ‘वर्णो
 वर्णेन’ इति प्रतिपदोक्तः समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णप्रहणं विन्यप्रयोजनम् ॥—**गाध**—॥—**अरित्रगाध-
 मिति** । अरित्रं नैकाष्टं तस्य गाधं स्पृश्यमानं तलम् । गाध्यत इति गाधः । गाधृ प्रतिष्टायां कर्मणि घञ् अर्धर्चादित्यात्
 ह्रीवत्वम् ॥—**गोलवणमिति** । पृष्ठीसमासः । गोशब्दो ‘गमेर्दोः’ इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—**इत्रान्त इति** ।
 ‘अर्तिल्लम्बनसहचर इत्रः’ इति विहितः ॥—**मध्योदात्त इति** । प्रत्ययस्वरेण ॥—**इयत्तापरिच्छेदमात्रमिति** ।
 इयत्तायाः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदे । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः ॥—
दायाद्यम्—। दातव्यो दायांशः दायमादन्ते दायादः । मूलविभुजादित्वाकः । दायादस्य भावो दायायम् । दायस्य दान
 तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदायमानं दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायाद्यशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृ-
 तिस्वरं स्यात् ॥—**क्युप्रत्ययान्त इति** । ‘कृपृत्रजिमन्दिनिधात्रः क्युः’ इति विहितः ॥—**परमदायाद इति** । अत्र
 समासान्तोदात्तत्वमेव ॥—**प्रतिबन्धि**—। कार्यसिद्धिं प्रतिबध्नातीति प्रतिबन्धि । आवश्यकं णिनिः ॥—**गमनचिरम्** ।
व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दो ल्युडन्तौ । तथोक्तिस्वरः । अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये
 सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति गमनशब्दस्य गतिवाचिन्त्याधिरशब्दस्य कालवाचिन्त्यात् । नैप दोषः । चिरकाल-
 वाचिनि गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेषणं तद्विशेषणं तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेषणस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरव्यस-
 कादित्त्वमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धवाचिन्त्यमुपपादयति—**गमनमित्यादि** । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं
 कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि वा कृच्छ्रे ‘तुः’ तथोगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते ॥—**मूत्रकृच्छ्रमिति** ।
 पृष्ठीसमासः ॥—**पदेऽपदेशे**—। अपदेशो व्याजः । ‘व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च’ इत्यमरात्तदाह—**व्याजवाचिनीति** ॥—
उच्चारपदेनेति । उच्चारः पक्षप्रक्रिया ॥—**विष्णुपदमिति** । पृष्ठीसमासः ॥—**निवाते**—॥—**निवातशब्दे परे**

कुटीनिवातम् । कुब्जनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीपन्तः । कुब्जशब्दो ङ्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम् । राजनिवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रूढः पार्श्वे । ॥ शारदेऽनार्तवे । ॥ १६।२।९। ऋतौ भवमार्तवम् । तदध्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्याखपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः सृजेरसुम्चेत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अनार्तवे किम् । उत्तम-शारदम् । ॥ अध्वर्युकपाययोजितौ । ॥ १६।२।१०। एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककपायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्याद्विशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति णिनेः कठचरकालुगिति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । जातौ किम् । परमाध्वर्युः । ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ॥ १६।२।११। अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पुन्यमानता न सादृश्यम् । ॥ द्विगो प्रमाणे । ॥ १६।२।१२। द्विगानुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्य-सप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । प्रमाणे लो द्विगोनित्यमिति मात्रचो लृक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यमसप्तसमः । द्विगौ किम् । ब्रीहिसंस्थः । प्रमाणे किम् । परमसप्तसमम् । ॥ गन्तव्यपण्यं वाणिजे । ॥ १६।२।१३। वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रत्रप्रत्ययान्तः । गन्तव्येति किम् । परमवाणिजः । ॥ मात्रोपशोपकमच्छाये नपु-सके । ॥ १६।२।१४। मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः ।

वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थं निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुब्जादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटी एव निवातं कुटीनिवा-तम् । कुब्ज एव निवातं कुब्जनिवातम् ॥—**ङ्यगन्त इति** । कवतेर्ङ्यत्रिति सूत्रमधीयते ॥—**शारदे**—**नूतनार्थ इति** । अव्युत्पन्न इत्यर्थः ॥—**रज्जोः सद्य उद्धृतमिति** । रज्ज्वद्धपात्रभृते रज्जुशब्दः । इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः ॥—**सृजेरसु-मचेति** । 'स्कन्दः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते 'सृग्ग्रीडी' इत्यतः उरिति 'धान्ये निवृ' इत्यती निदिति । सृजेरः स्यात्स च निवृ । धातोर्नसुगामः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरन्त्यादचः परेऽसुमि सलोपयणादेशेऽसुमसकारस्य जश्चे च रज्जुरिति भवति ॥—**आद्युदात्त इति** । प्रत्ययस्य नित्वाच्चिन्त्यरेण ॥—**उत्तमशारदमिति** । शारदि ऋतौ भव शार-दम् ॥—**अध्वर्युः**—**कठाध्वर्युरिति** । अध्वरं यज्ञ यातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीते कठः । कठशब्दान् णिनिप्रत्ययः तस्य लृक् । अन्धेयत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लृक् । विशेषणसमासोऽयम् ॥—**दौवारिककपाय इति** । पट्टीसमासः ॥—**सदृश**—**सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोर्हन्तरपदयोः** ॥—**पितृसदृश इति** । पितृमातृशब्दाद्युणादिनृजतौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ । नन्वत्र 'पूर्वसदृशसमोनार्थः' इति तृतीयासमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्या-र्थः' इत्येव सिद्धम् । न च तुल्यार्थयोगे पट्टीसमासार्थमिदमिति वाच्यम् । तत्राभिधानात्पट्टीसमासो नेत्यपि सुवचलादिति चेन्मैवम् । अलुक्मसमानुरोधेन पट्टीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । तथा । दास्या सदृशो वृषण्याः सदृश इति । 'पट्टा आक्रोशे' इत्यलुक् । दागीशब्दो 'दरोशो न आच' इति दमेशः प्रत्ययः नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरेण दासशब्द उदात्तः । टित्त्वाडौ 'यस्य' इति लोपः । 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति डौप उदात्तत्वम् । वृषलश-ब्दाज्जातिलक्षणो डौप । उभयत्रापि 'उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात्' इति विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविधायके 'पूर्वसदृशः' इति सूत्रे सदृशग्रहणं मास्तु । सर्वत्र पट्टीसमासोऽस्तु इति चेन्मैवम् । यत्र पट्टर्थो नास्ति तदर्थं सदृशग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी ॥—**प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति** । 'युप्रागपगु-दकप्रतीचो यत्' इति यदन्तत्वात् 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः ॥—**परमसप्तसममिति** । सप्तानां समानां समाहारः सप्तसमं समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥—**गन्तव्यपण्यम्**—**वणिगेव वाणिजः** । प्रज्ञादित्वाद् ॥—**मद्रवाणिज इति** । मद्रं गवा व्यवहरतीत्यर्थः ॥—**गोवाणिज इति** । गमेर्ङोः । अन्तोदात्तोऽयम् ॥—**सप्तमी-समास इति** । सप्तगीति योगविभागान् मद्रवाणिजेत्यत्र पट्टीसमासः ॥—**रक्तप्रत्ययान्त इति** । 'स्फायितद्धि-' इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तोऽयम् ॥—**मात्रो**—**तथेति** । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादि-त्यर्थः । भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययान्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यप्रयोगो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाण-मित्यखपदविग्रहः पट्टीतत्पुरुषः । तदाह—**भिक्षाया इति** । **पाणिन्युपज्ञमिति** । उपज्ञायत इति उपज्ञः । 'आतश्चोपसर्गो' कर्मण्यड । पाणिनिशब्द इत्यन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य उपज्ञा इति पट्टीसमासः । 'उपशोपक्रमं तदाद्याचि-त्यासायाम्' इति नपुंसकता ॥—**नन्दोपक्रममिति** । पट्टीसमासः । अत्रापि पूर्ववत्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि

इपुच्छायम् । इपुशब्द आद्युदात्तो निस्वात् । नपुंसके किम् । कुब्जच्छाया । ॥ सुखप्रिययोर्हिते । १६।२।१५।
 एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दे लिःस्वरः । हिते किम् । परमसु-
 खम् । ॥ प्रीतौ च । १६।२।१६। प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मण-
 छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम् । राजसुखम् । ॥ स्वं स्वामिनि । १६।२।१७। स्वामिशब्दे परे
 स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम् । परमस्वामी । ॥ पत्यावैश्वर्ये । १६।२।१८। दम्ना गृहपतिर्दमे ।
 ॥ न भूवाक्चिद्विधिषु । १६।२।१९। पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः ।
 वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिपूषतिः । ॥ वा भुवनम् । १६।२।२०। उक्तविषये । भुवनपतिः । भूपृष्ठभस्त्रिभ्य इति
 क्युञ्जन्तो भुवनशब्दः । ॥ आशङ्काऽबाधनेदीयस्सु संभावने । १६।२।२१। अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् ।
 गमनाशङ्कमस्ति । गमनाबाधम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते आबाध्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते ।
 संभावने किम् । परमनेदीयः । ॥ पूर्वं भूतपूर्वं । १६।२।२२। आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये
 भूतपूर्वं वर्तते । भूतपूर्वं किम् । परमपूर्वः । ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशशब्देषु सामीप्ये । १६।२।२३।
 एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । मद्रसदेशम् । सामीप्ये
 किम् । सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् । ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । १६।२।२४। विस्पष्टकटु-
 कम् । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम् । परमलवणम् । गुणेति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः ।

घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥—इपुच्छायमिति । इपूणां छायेति तत्पुरुषः । 'छाया बाहुल्ये' इति
 नपुंसकता ॥ 'इषेः किञ्च' इत्युपत्ययान्त इपुः तत्र निदधिकारादाद्युदात्तस्तदाह—इपुशब्द इति ॥—गमनसुख-
 मिति । समानाधिकरणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा ॥—लिःस्वर इति । गमनशब्दो ल्युङन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाद्यु-
 दात्तः ॥—प्रागुक्तमिति । सुखप्रिययोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वर स्यादित्यर्थः । योगाविभागे यथासंख्यनि-
 वृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रिययोः-' इत्येतावत्पूर्वमूवं कृत्वा 'हिते च' इति वक्तव्यं तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रिययोः प्रात्यक्ष्यविचारादेव प्रतीतं
 गम्यमानायां भविष्यतीति चेत्सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् ॥—ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्रह्मणोऽ-
 पत्यमित्यण् । 'ब्राह्मो जातौ' इति जातौ टिलोपाभावेऽत्रिति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः 'छात्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः ॥
 —पत्या—। ऐश्वर्यार्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति पट्टीसमासः । 'गृहे कः' इति कप्रत्य-
 यान्तो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः ॥—न भू—। भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुगकत्वम् ह्रस्वत्वम् ॥—एतानीति । भूवा-
 क्चिद्विधिषु एतानीत्यर्थः ॥—न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—भूपतिरित्यादि । पट्टीसमासा एते । तत्र
 भ्वाद्यस्यैषः क्विबन्ताः । दिधिपूषाब्दः 'अन्दृडम्भकफेळककन्धृदिधिपू' इत्युपत्ययान्तो निपातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः ॥—वा-
 भु—॥—उक्तविषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते
 विकृष्टोऽयम् ॥—भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युञ्जन्प्रत्ययान्तो निस्वरणेणाद्युदात्तः ॥—आशङ्काबाध—। आशङ्काबाध-
 नेदीयस्मृत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शक्तिशङ्कायाम् । बाध लोडने । आहपूर्वाभ्यां
 कर्मणि घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामाद्यमुनि 'अन्तिकवाहयोः-' इति नेदा-
 देशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा ॥—अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः ॥—
 गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युङन्तानि । तत्र लिःस्वरः ॥—गमनं शङ्क्यत इत्यादि । संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकम-
 न्वयः । गमनमाशङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमाबाध्यत इति संभाव्यते । गमनं निकटतरमिति वा संभाव्यते ॥—
 पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थं पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—आढ्यो भूतपूर्व इति । यः पूर्वमात्र आसीत्
 एवमुच्यते ॥—आढ्यपूर्व इति । अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिर्वा । आढ्यशब्दः आहपूर्वाज्यायतेः 'षष्ठ्यर्थे कविधान-
 म्' इति कर्मणि कः । आतो लोपः । ष्टोदरादित्वाद्दस्य ङः । थाथादिस्वरणान्तोदात्तः ॥—परमपूर्व इति । परमश्रांसां
 पूर्वार्थेति श्रौतं वाक्यार्थः पूज्यमानतालक्षणस्त्वस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्रांसां भूतपूर्वार्थेति विग्रहे तूदाहरण-
 मेव ॥—सविध—। सामीप्यार्थेषु सविधादिवृत्तरपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ॥—मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे
 पट्टीसमासः । मद्रः रगन्तेनोदात्तः । गान्धारिः 'कर्ममादीनां च' इत्याद्युदात्तो वा । कादमीरो 'लघावन्ते-' इति मन्थोदात्तः ।
 गविधादीनां सह विधया इत्येवमादिका ल्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीपमि-
 त्यर्थः ॥—समर्यादमिति । 'बोपसर्जनस्य' इति सहस्य । सादेशः । चैत्रसमर्यादमिति पट्टीसमासः । सविधादिषु किम् ।
 मद्रसमीपम् ॥—विस्पष्टा—। गुणवचनेषु परेषु त्रिस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्या स्युः ॥—विस्पष्टकटुकमिति ।
 सप्त बाधनसर्जनयोरीत्यस्य प्यन्तस्य निष्ठायां 'वा दान्तशान्त-' इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गति-
 समासः । विसाष्टं कटुकमिति विग्रहः । विसाष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्वयस्य । कटुकादिशब्दगुणव-

विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण । ॥ श्रज्याऽवमकन्यापवत्सु भावे कर्मधारये । ६।२।२५। अथ कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापशब्दवति चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेष्ठ्यादि किम् । गमनशोभनम् । भावे किम् । गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम् । पष्ठीसमासे मा भूत् । ॥ कुमारश्च । ६।२।२६। कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । ॥ आदिः प्रत्येनसि । ६।२।२७। कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः । ॥ पूगेष्वन्यतरस्याम् । ६।२।२८। पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमारचातकाः । कुमारजीमूताः । आयुदात्तत्वाभावे कुमारश्चत्येव भवति । ॥ इगन्तकालः कपालभगालशरावेपु द्विगौ । ६।२।२९। एपु परेषु पूर्व प्रकृत्या । पञ्चारलयः प्रमाणमस्य पञ्चारलिः । दश मासान् भूतो दशमास्यः । पञ्चमासान् भूतः पञ्चमास्यः । तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः । ऋः संख्याया इति पञ्चन्शब्द आयुदात्तः । इगन्तादिषु किम् । पञ्चाश्वः । द्विगौ किम् । परमाऽरलिः । ॥ बहून्यतरस्याम् । ६।२।३०। बहुशब्दन्तया वा । बहुरलिः । बहुमास्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सत्युदात्तस्वरितयोरिति भवति । ॥ दिष्टिवितस्त्वोश्च । ६।२।३१। एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ॥ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्षबन्धेष्वकालात् । ६।२।३२। अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्येति प्यान्तः । आतपशुष्कः । आद्रपक्षः । आद्रेति पृश्नन्तः । चक्रबन्धः ।

इयमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुसुपेति समासः ॥—विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिप्यन्तादेरन् । विशेषेण चित्र विचित्रं प्रादिसमासः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः' इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणायुदात्तः । चिती संज्ञाने निष्ठा । विगतं चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्यायुदात्तः । अभू व्यक्त्यादिषु । तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितादिः । पदेः कर्तेरि क्तः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । गतिस्वरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अयं कर्तेरि क्तः । 'फलिपाटिनमिकनिजनां कुकपटिनाकिधतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पटशब्दः । तत्र निदित्यधिकारादायुदात्तः । पडि गर्ता क्तः प्रत्ययस्वरः । उष्णादिश्रुतौ तु पण व्यवहारे स्तुतां च । जमन्ताः । पण्डा बुद्धिः सा संजाताऽस्येति तारकादिलादितच् । एवमुक्तम् । कुशान् लतीति कुशलः । 'आतोऽनुपसर्गं' इति कः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । जुप मन्दायां गर्ता । अस्मात् 'चुरेचोपधायाः' इति कलप्रत्ययः । तत्र 'वृषादिभ्य-धित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि शुभे । 'इगुपध्नाप्रीकिरः कः' । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥—

—श्रज्या—। श्रज्यकनामादेशानामुत्तरपदलासंभवात्सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह—इत्यादेशवतीति । इष्टेयमुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः', 'ज्य च', 'युवात्पयोः कनन्यतरस्याम्' ॥—गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादिलाद्वाजन्तादिलाद्वा विशेषेणस्य परनिपातः ॥—पापिष्ठमिति । विन्मतोर्लुक् । उदाहरणे ननुसके भावे क्तः । 'त्युद् च' इति भावे ल्युट् । तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिख्यरेणायुदात्तानि ॥—गम्यतेऽनेनेति । 'करणधिकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् ॥—केति किमिति । कर्मधारय इति किमर्थमित्यर्थः ॥—कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः ॥—अन्तोदात्त इति । कुमार क्रीडायाम् । पचायच् चिस्वरः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मधारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतभेदेन भवति ॥—आदिः—। आदिरिति पक्षार्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह—कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति ॥—पूगेपु—। गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् ॥—कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दात्तेभ्यः 'पूगाज्यो ग्रामणीपूर्वोत्' इति वः । तस्य 'तद्राजस्य बहुपु' इति लृक् ॥—कुमारश्चेत्येव भवतीति । तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ॥—पञ्चारलिरिति । पञ्चारलयः प्रमाणमस्येति तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लृक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेपु उद्धतः पञ्चकपालः, पञ्चभगालः पञ्चशरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यणो लृक् ॥—पञ्चाश्व इति । पञ्चभिर्ष्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हायष्टक् तस्य 'अध्यर्थः' इति लृक् ॥—बहु—। बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिपुत्रपदेषु द्विगौ । पूर्वैण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बहि वृद्धौ अस्मात् 'लङ्घिबन्धोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पक्षे समासान्तोदात्तत्वम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलृक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि ॥—दिष्टि—। दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लृक् । अत्रापि पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् ॥—सप्तमी—॥—प्यान्त इति । बुञ्छणादिषु 'संकाशादिभ्यो ष्यः' ॥—पृश्नन्त इति । 'मक्षिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च' इति ण्त्वं संयोगादिलोपः । 'व्रश्च' इति पत्वं नित्वा-

चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम् । पूर्वाह्नसिद्धः । थाथादिस्वरेण बाधितः सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ॥ परि-
प्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ॥ ६।२।३३ ॥ एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चो-
त्तरपदे । परित्रिगतं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्नम् । उपपूर्वाह्नम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगतेम् । *उपसर्गा आद्युदात्ताः ।
बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् ।
अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम् । अग्निं प्रति । प्रत्यग्निं । ॥ राजन्यबहुव-
चनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ६।२।३४ ॥ राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं
प्रकृत्या । श्रफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तदपत्ये वर्तते । राजन्येति किम् ।
द्वैप्यभैमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्धकवृष्ण्य एते न तु राजन्याः । राज-
न्यग्रहणमिहाभिषिक्तवन्द्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम् । संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम् ।
वृष्णीनां कुमाराः वृष्णिकुमाराः । अन्धकवृष्णिषु किम् । कुरुपञ्चालाः । ॥ संख्या ॥ ६।२।३५ ॥ संख्यावाचि पूर्व-
पदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेख्यसादेश आद्युदात्तो निपात्यते । ॥ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।
६।२।३६ ॥ आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतो । आचा-
र्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तो । आ-
चार्येति किम् । छान्दस्तवेयाकरणाः । अन्तेवासीति किम् । आपिशलपाणिनीये शास्त्रे । ॥ कार्तिकौजपादयश्च

दायुदात्तः ॥—अन्तोदात्त इति । 'कृञः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण ॥—थाथादिस्वरेण बाधितः
सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपक्तानां कान्तत्वाद् वन्धस्य घञन्तत्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थः—' इत्यादिना सप्त-
म्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वाद्बाधितस्तेन पुनर्विधीयते । कचित्तु कृत्स्वरेण बाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः
स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः ॥—परिप्रत्यु— परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः ॥—परित्रिगतेमिति । त्रिगते वर्ज-
यित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । 'अपपरिवहिरिषवः पञ्चम्या'
इत्यव्ययीभावः ॥—प्रतिपूर्वाह्नमिति । अहः पूर्वा भागः पूर्वाह्नः । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यादेशः । 'अहोऽदन्तात्'
इति णत्वम् । पूर्वाह्नं प्रति । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिसुख्ये' इत्यव्ययीभावः ॥—उपपूर्वाह्नमिति । पूर्वाह्नस्य समी-
पम् । 'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः ॥—अपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वा भागः पूर्वरात्रः ।
'अहःसर्वैकदेश—' इत्यत्र 'रात्राहाहाः—' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रम् ॥—उपसर्गा— आद्युदात्तानि
पूर्वपदानि ॥—सिद्धत्वादिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासम्युपमानाव्यद्वितीयाकृत्याः'
इत्यनेन । ननु किं पुनः करणम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्त्राह—अपपर्योरिति । तेन त्रिगते वर्ज-
यित्वेत्यर्थे उपत्रिगते प्रतित्रिगतेमिति न भवति । ननु पूर्वाह्नं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्वाह्नं परिपूर्वाह्नं अपपूर्वरात्रं
परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयवा अपपर्योः कस्मान्नोदाहियन्ते इत्याशङ्काह ॥—अहोरात्रावयवा इति ॥—वर्ज्य-
माना इति । वर्ज्यमानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् पृथगुदाहृता इत्यर्थः ॥—वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु
किम् ॥—अग्निं प्रतीति । 'लक्षणेनाभिप्रती—' इत्यव्ययीभावः ॥—श्रफल्कचैत्रका इति । श्रफल्कचैत्रकाभ्या-
मपत्येऽण् ॥—शिनिराद्युदात्त इति । 'बहिधिश्रुयुङ्गलाहात्वरिभ्यो निट्' इति सूत्रेण बाहुलकाच्छोऽपि निः । तस्य
नित्वं ह्रस्वं चेति ॥—द्वैप्या इति । 'द्वीपादनुममुदं यञ्' ॥—भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' त-
दन्ताद्दृष्टाच्छः । ननु च राशोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । ततश्च द्वैप्यभैमायना इत्य-
युक्तं प्रत्युदाहरणं तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह—राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्धकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचारा-
द्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः ॥—एकादशेति । 'संख्याया अल्पीयस्याः—' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः ।
'आन्महतः—' इत्यत्र आदिति योगविभागात्प्रागोकादशभ्य इति निर्देशाद्वा आत्वम् । 'इणभीकायाशत्यतिमविभ्यः कन्'
इति नित्वादेकशब्द आद्युदात्तः ॥—द्वादशेति । 'द्वयटनः संख्यायाः—' इत्यात्वम् ॥—त्रयोदशेति । 'त्रेख्यः' इति
त्रयआदेशः ॥—अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे' लक्ष्यानु-
रोधाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥—आचार्योपसर्जन— आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः ॥—
अन्तेवासीति । अन्ते वसतीत्यन्तेवासी 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या अलुक् । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्य स्थाने
प्रथमैकवचनं तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां—द्वन्द्वे इति ॥—पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः ।
रौढिशब्दात् 'इवश्च' इत्यण् 'न द्वयचः प्राच्यभरतेपु' इति निषेधात् ॥—द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासि-
शेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह—सकलो द्वन्द्व इत्यादि ॥—
छान्दसेति । 'छन्दोधीते' इत्यण् । 'श्रोत्रियं छन्दोऽधीते' इति तु न तत्र वाग्रहणानुदृतेः ॥—आपिशलपाणिनीये

।६।२।३।७। एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ।
॥ महान् व्रीह्यपराङ्मुष्ट्रीष्वासजाबालभारभारतहैलिलिलरौरवप्रवृद्धेषु ।६।२।३।८। महच्छब्दः प्रकृत्या
व्रीह्यादिषु दशसु । महाव्रीहिः । महापराङ्मुष्टः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिलिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः ।
सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमास एवायं स्वरः । नेह । महतो व्रीहिर्महद्व्रीहिः । ॥ क्षुलुकस्य वैश्वदेवे ।६।२।३।९।
चान्महान् । क्षुलुकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लतीति क्षुलुः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्तः । ॥ उग्रः
सादिवाम्योः ।६।२।४।०। उग्रसादी । उग्रवामी । उपेः घृनि उग्रशब्द आद्युदात्तः । ॥ गौः सादसादिसारथिषु
।६।२।४।१। गोसादः । गोसादिः । गोसारथिः । ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातै-
तिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च ।६।२।४।२। एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कुरुणां गार्हपतं कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ॥ ॐ वृजेरिति वाच्यम् ॥ वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः ।
रिक्तो गुरुः रिक्तगुरुः । रिक्ते विभाषेति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्ली-
लदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तन् श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्वाच् । कपिलकादि-
त्वाल्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थं समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः ।
तंतिलानां कद्रुः तैतिलकद्रुः । तितिलिनोऽपत्यं छात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्यकम्बलः ।
॥ संज्ञायामिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते समासे कृत्या इत्येव

इति । आपिशलस्यापत्यमापिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इजश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । वृद्धा-
 न्छः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये ॥—**कार्तिकौ-** कुर्मभिः तत्र जाताः कुजाः तान् पातीति कु-
 जपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्ण्यं । सावर्णिमणन्तः । माण्डूकेयशब्दो 'ढक् च मण्डूकात्' इति ङगन्तः ॥—**महाव्री-**
हिरिति । 'आन्महतः—' इत्यात्वम् ॥—महेष्वास इति । अत्रैकारः 'स्वरितो वानुदाने पदादौ' ऋति स्वरितो
वा । आदिपदेन महाजावालः, महाभारः, महाभारतः, महाहैलिलिलः, महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त इति
'वर्तमाने घृणमहत'— इत्यत्र तथा निपातनात् ॥—सन्महदिति । एतच्च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते । ननु
प्रवृद्धप्रट्णमनर्थकं कर्मधारये निष्ठेति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् । 'कृद्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्रहणम्' इति प्रवृद्धशब्दस्य
क्तान्तत्वादिति चेन्न । कर्मधारये निष्ठेत्वापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रे-
ण्यादिस्तस्यैव प्रहणमित्यर्थः ॥—क्षुलुक- क्षुलुकमहच्छब्दो पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे ॥—**क्षुलु-**
केति । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'तौलि' इति पररावर्णः ॥—उग्रः- उग्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवाम्योः परतः ॥
—उपेः घृनीति । उप दाहे अस्मात् घृत्रिति । वर्तमाने 'उषिखनिभ्यां कित्' इति व्युत्पादितत्वात् ॥—गौः साद-
गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिपूतुरपदेषु ॥—गोसाद इत्यादि । सदेधञ् । तदन्तेन षष्ठीसमासः । अथ वा गौं साद-
यतीति गोसादः । सदेधन्तत्कर्मण्यण् तस्मादेव णितिः । गोसादी । तत्र सादसादिनोः कृतस्वरस्यापवाद इत्यर्थः । सा-
रथौ समासस्वरस्य ॥—कुरु- इह पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः । तत्रादिनोद्गयोः पष्ठ्याः सौत्रो 'लुक् इतरेषां प-
ञ्चानां षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेकवचनं तदाह—एवामिति । दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यते तदाह—
दासीभारादेरिति ॥—उप्रत्यायान्त इति । 'कृद्रोहञ्' इति व्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तोऽयम् ॥—आ-
द्युदात्त इति । वृजी वर्जने 'इगुपधात्किन्' इतीन्नन्तत्वात् किषस्तु 'इगन्तानां च ध्रुपाम्' इत्यादिद्वितीयो बोधान्तः । एवं
कुरुपि । रिक्तगुर्वादयश्च यः कर्मधारयाः ॥—असूतजरती । अश्लीलदृढरूपेति । असूताऽश्लीलशब्दो नञ्समा-
सत्वादाद्युदात्तौ ॥—श्रीर्यस्यास्तीति । श्रीशब्दो लावण्यवचनः ॥—कपिलकादित्वाल्वत्वमिति । 'कृपो रो लः'
इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानान्तरम् । लावण्यरहितापि कुब्जलादीनामभावात्संस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः ॥—पारे
वडवेति । 'पारेमध्ये—' इत्यव्ययीभावस्तु न । तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्याद वडवायाः पारस्यासंभवाच्च ॥—
तितिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यस्मिन्निति तिळी । तिलशब्दान्मलार्थाय इनिः । टिलोपः प्रूपोदरादित्वात्ति-
शब्दस्य द्विवम् । अत्र यदाऽपत्येण तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यदा तु छात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृति-
भावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सन्नद्धाचार्यनेन टिलोपः ॥—पण्यशब्दे इति । 'अवयवपण्य—' इति यदन्तो 'यतोऽजावः'
इत्याद्युदात्तः ॥—संज्ञायामिति । नियतप्रमाणकस्य नियतमूल्यस्य कम्बलस्येषा संज्ञा ॥—समासान्तोदात्तत्व-
मेवेति । ननु पण्यशब्दस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे—' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह—
प्रतिपदोक्ते हीति । 'कृत्यतुल्याहया अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशेष-
व्येण—' इति सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याहया अजात्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं

स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥ स राधे स पुरंध्याम् । पुरं शरीरं धीयतेऽस्यामिति कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः । नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । ॥ चतुर्थी तदर्थे । ॥ १६।२।४३। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दारु यूपदारु । ॥ अर्थे । ॥ १६।२।४४। अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । ॥ के च । ॥ १६।२।४५। कान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या गोहितम् । ॥ कर्मधारये निष्ठा । ॥ १६।२।४६। कान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम् । श्रेण्या कृतं श्रेणिकृतम् । अनिष्ठा किम् । कृताकृतम् । ॥ अहीने द्वितीया । ॥ १६।२।४७। अहीनवाचिनि समासे कान्ते परे द्वितीयान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो निस्त्वरेण । अहीने किम् । कान्तांरांतीतः । ॥ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् ॥ नेह सुखप्राप्तः । थाथेत्यस्यापवादोऽयम् । ॥ तृतीया कर्मणि । ॥ १६।२।४८। कर्मवाचके कान्ते परे तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम् । रथेन यातो रथयातः । ॥ गतिरनन्तरः । ॥ १६।२।४९। कर्मार्थे कान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । थाथेत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम् । अभ्युद्भूतः । कारकपूर्वपदस्य तु

शङ्क्यम् । तद्धि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थे वचनं ननु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति स्थितम् ॥—दासीभार इति । ‘दंसेधे न आ च’ इति टित्वाङ्गीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण दासीशब्द अन्तोदात्तः ॥—देवहूतिरिति । देवः पचायजन्तः ॥—यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणलं दशितम् ॥—चतुर्थी—। तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थ उच्यते तदाह—चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति ॥—यूपदार्थमिति । निदिति दीर्घथेल्यनुवर्तमाने ‘कुयुभ्यां च’ इति षः । निच्वादाद्युदानो यूपशब्दः ॥—देवार्थमिति । देवः पचायजन्तः ॥—गोहितमिति । ‘चतुर्थी चाशिष्य’ इत्यादिना चतुर्थी ॥—आद्युदात्त इति । श्रिञ् सेवयाम् । ‘वहिश्रियुदुगलाहालरिभ्यो निच्’ इति निप्रत्ययस्य निच्वादाद्युदात्तः ॥—पूगशब्द इति । मुदिप्रोर्गेणौ बाहुलकात्पञ्चोऽपि गक् ॥—कृताकृतमिति । ‘केन नञ्विशिष्टेनानञ्’ इति समासः । अनिप्रत्ययः नुच्यमाने इहैव स्यात् । श्रेण्यादिममासापेक्षया ‘केन नञ्विशिष्टेन’ इति समासस्य प्रतिपदोक्तत्वादिनि ह्रस्वः ॥—अहीने—। हीनं त्यक्तं न हीनमहीनम् ॥—अहीनवाचिनि समास इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचिन्यम् ॥—कष्टश्रित इति । ‘द्वितीयाश्रिता’ इति समासः ॥—कष्टशब्द इति । कान्तत्वात् ॥—ग्रामशब्द इति । ‘प्रसेरा च’ इति मन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः ॥—अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनप्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकत्वादित्यर्थः ॥—थाथेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थाथादिस्वर इति भावः ॥—तृतीया—त्वोतास इति । लया ऊनाः रक्षिताः त्वोतासः । ‘प्रत्ययोत्तरपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य लोदेशो दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः ‘ज्वरत्वर’ इत्युट् । ‘एन्येधन्युट्सु’ इति वृद्धिरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदन्ताजसः ‘आजसेरसुक्’ इत्यसुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ । ततः स्वरितप्रवचः ॥—रगन्त इति । ‘रोदिर्णिङ्कु च’ इति विहितः ॥—महाराजहत इति । ‘गजाहःसखिभ्यश्च’ इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तः ॥—पुरोहितमिति । ‘पूर्वाधरावराणामसिपुरुधवर्धपाम्’ इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः थाथादिस्वर इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ॥—अभ्युद्भूत इति । इह हतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रेव गतिस्वरेणाद्युदात्तोद्भूतशब्दस्तस्य पुनरभिज्ञानेन समासः । तस्य ‘कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि प्रहणम्’ इति परिभाषया उद्भूतशब्दः कान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्वाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादस्याथादिस्वरः प्राप्तस्त्वमपोढाभेरायं स्वरः स्यात्त्वोऽनन्तरग्रहणेन वार्यते । नन्वनन्तरग्रहणेनायं दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्भूतशब्दस्य कान्तत्वेऽभेस्तदानन्तस्यसत्त्वादिनि चेन्मैवम् । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरो गतिरार्थायते । अभिश्च न तथा । नन्वेवं मा भूदभेः स्वर इष्टसिद्धिस्तु कथम् । अभ्युद्भूतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते ‘संस्पृष्टं धनमुभयं समाकृतम्’ इति मन्त्रे समाकृतशब्दे, आडः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे थाथादिस्वरस्य प्रामेयकत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् अश्रीच्यते । धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते । न हि क्तप्रकृतिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः संभवति । तस्मादभ्युद्भूतं समासकृतमिति तावत्सुखम् । ननु दूरादागत इत्यादीं कारकपूर्वोऽपि गतिस्वरः स्यात् इष्यते तु थाथादिस्वरः अत आह—कारकपूर्वेति । अयं भावः ।

सतिशिष्टस्याथादिस्वर एव । दूरादागतः । ॥ तादौ च निति कृत्यतौ । १६।२।५०। तकारादौ निति तुशब्द-
जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्रे राधो नृत्तमस्य प्रभूतौ । सङ्गतिं गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम् ।
प्रजल्पपाकः । निति किम् । प्रकृतौ । नृजन्तः । अतौ किम् । आगन्तुः । ॥ तच्चै चान्तश्च युगपत् । १६।२।५१।
तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः । ॥ अ-
निगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । १६।२।५२। अनिगन्तो गतिर्वैप्रत्ययान्तोऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्तान् । अनि-
गन्त इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृणयानि कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम् । उदञ्च-
नम् । ॥ न्यधी च । १६।२।५३। वप्रत्ययान्तोऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्कुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण
इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् । ॥ ईषदन्यतरस्याम् । १६।२।५४। ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईष-
ज्जेद इत्यादौ कृत्स्वर एव । ॥ हिरण्यपरिमाणं धने । १६।२।५५। सुवर्णपरिमाणंवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे
सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वादिकल्प एव । हिरण्यं किम् । प्रस्थ-
धनम् । परिमाणं किम् । काञ्चनधनम् । धने किम् । निष्कमाला । ॥ प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ । १६।२।५६।
प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरम-
जन्तः । अचिरेति किम् । प्रथमो वैयाकरणः । ॥ कतरकतमौ कर्मधारये । १६।२।५७। वा प्रकृत्या । कतरकठः
कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् । ॥ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । १६।२।५८। आर्यकु-

अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमेपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र चानन्तरो गतिरित्युक्ते अनन्तरोऽपि संनिधानाद्गतिरेव प्रतीयते । ततश्चापूर्व-
पदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथ वा
'कारकादुत्पत्तयोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते कप्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते । कारकात्परं कान्तं 'सगतिकमु-
त्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूराद्गत इत्यादौ थाथादिमूत्रेणैव सिद्धत्वात् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः'
इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं सूत्रमिति दिक् ॥—दूरादागत इति । 'स्तोकान्तिक—' इति समासः । 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः'
इत्यलुक् ॥—प्रभूताविति । कित्तयम् ॥—प्रजालपाक इति । 'जल्पमिक्षुकुटलुष्टवृद्धः पाकन्' ॥—आगन्तु-
रिति । 'स्तिनिगमिमव्यविधात्सुकुशिस्यसुन' । ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि । गतेर्यं स्वरो विधीयते, गतिर्विज्ञा
च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । तिङः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपद-
त्वासंभवाद न भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कुग्रहणं कृतसंज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थं, तेन कृदुपदेशे तादित्वलाभात्प्रलपिते-
त्यादि सिद्ध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वलाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं 'यस्मिन्विधिः—' इत्येव
सिद्धेः ॥—तवै चा—॥—अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु ।
प्रकृतेति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्तस्य भवतीति स चो-
दात्त एवेति युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् ॥—अन्वेतवा उ इति । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुरागुदात्तः ॥—अ-
निगन्तोऽञ्चतौ—॥—पराञ्च इति । 'कलिक—' इत्यादिना किन् । स च वकारमात्रं ककारादीनामनुबन्धत्वात् ।
'उगिदचाम्—' इति नुम् पराशब्द आयुदात्तः ॥—प्रत्यञ्च इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥—परत्वादिति । चुस्वर-
स्यावकाशः । दधीचा यत्र गतिर्नास्ति । अतिगन्तस्वरस्यावकाशः पराचः इत्यादौ । उभयप्रसङ्गे परत्वादिनिगन्तस्वर एव
भवति । न चायं शुक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः सति शिष्टः भसंज्ञायामलोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रति-
षेधः । किं तर्हि इष्टिरेव । चोः 'अनिगन्तोऽञ्चतावप्रत्यये' इत्येव स्वर इत्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादि-
त्यस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥—न्यधी च । अत्रापि चुस्वादयमेव । कृत्स्वरापवादां योगौ ॥—ईषदन्य ।—ईषच्छब्दः
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् ॥—अन्तोदात्त इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे समासान्तोदात्तत्वम् ॥—ईषज्जेद इति ।
'ईषःसुपु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल्' ॥—कृत्स्वर एव भवतीति । परत्वात् । अथ वा ईषद्व्युणवचनेनेति प्रतिपदोक्त-
समासग्रहणादुपपदसमासेऽस्याप्रवृत्तिरिति ॥—द्वे सुवर्णे इति । 'पञ्चकृष्णलो मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णा-
श्चत्वारः' इति ॥—द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः ॥—बहुव्रीहावपीति । अत्र तत्पुरुषाधिकाराभावात् ॥—
प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्वमित्यर्थो न तुदाह—अभिनवत्व इति ॥—अचीति किमिति ।
अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थमित्यर्थः ॥—प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यः मुह्यो वा यः प्रथमवैयाकर-
णशब्दः स नित्यमन्तोदात्त एव ॥—कतर—। एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्यातां कतरकतमौ उत्तर-
उतमयोश्चित्वादनन्तोदात्तौ ॥—इह त्वित्यादि । 'कतरकतमौ जातिपरिप्रक्षे' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रह-
णम् । स च कर्मधारय एव । तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः ॥—आर्यो ब्राह्मण—। ब्राह्मणकुमारयोस्तरप-

मारः आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किम् । परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम् । आर्यक्ष-
त्रियः । कर्मधारय इत्येव । ॥ राजा च । १६।२।५९। ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः ।
राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ पृष्ठी प्रत्येनसि । १६।२।६०। षष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या ।
राजप्रत्येनाः । पृष्ठी किम् । अन्यत्र न । ॥ के नित्यार्थे । १६।२।६१। कान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या ।
नित्यप्रहसितः । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् नित्यशब्दस्य बन्त आद्युदात्तः । हसित इति थाधादिस्वरेणान्तो-
दात्तः । नित्यार्थे किम् । मुहूर्तप्रहसितः । ॥ ग्रामः शिल्पिनि । १६।२।६२। वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द
आद्युदात्तः । ग्रामः किम् । परमनापितः । शिल्पिनि किम् । ग्रामरथ्या । ॥ राजा च प्रशंसायाम् । १६।२।६३।
शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः । राजकुलालः । प्रशंसायां किम् । राजनापितः ।
शिल्पिनि किम् । राजहस्ती । ॥ आदिरुदात्तः । १६।२।६४। अधिकारोऽयम् । ॥ सप्तमीहारिणौ
धर्म्येऽहरणे । १६।२।६५। सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे देयं यः स्वीकरोति स हारीत्युच्यते ।
धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्पाणम् । हलेद्विपदिका । संज्ञायामिति सप्तमीसमासः । कारनास्ति
चेत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्पाणादि दातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वा-
दिरिति । धर्म्ये इति किम् । स्वस्वरमः । कर्मकरवर्द्धितकः । अहरणे किम् । वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः ।
तस्य बीजविषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्टयर्थं यद्दीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्नो हारिस्वरेण बाध्यत इत्य-
हरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति । ॥ युक्ते च । १६।२।६६। युक्तवाचिनि
समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोबल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः । ॥ विभाषाऽध्यक्षे । १६।२।६७। गवाध्यक्षः । ॥ पापं
च शिल्पिनि । १६।२।६८। पापनापितः । पापानके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् । पृष्ठीसमासे न । ॥ गोत्रान्ते-
वासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे । १६।२।६९। भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कु-

दयोरायः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये ॥—अन्तस्वरित इति । 'तित्स्वरितम्' इत्यनेन ॥—ब्राह्मणादीति कि-
मिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः ॥—राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृम्योद्भूत इति सामा-
नाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव
यथा स्यादाद्यशब्दस्य मा भूत् । यथासंख्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥—राजप्रत्येना इति । प्रति-
गतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः । राजः प्रत्येनाः ॥—अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र ॥—
द्वितीयासमासोऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथ वा 'अकर्मकधातुभ्यां गे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा
च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' ॥—त्यबन्त इति । 'त्यबनेर्भुवे' इति ल्यप् ॥—मुहूर्तप्रहसित इति । थाधादिस्वरः ।
समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो बाधकस्तस्य थाधादिस्वरः तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयम् ॥—ग्रामः—। ग्राम इति
स्वरूपग्रहणम् । शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ॥—ग्रामनापित
इति । पृष्ठीसमासः ॥—आद्युदात्त इति । 'प्रसेरा च' इति मनिन् निच्त्वादाद्युदात्तः ॥—राजनापित इति । कर्म-
धारये राजगुणाधारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । पृष्ठीसमासे च राजयोग्यता तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वा-
द्वाजानं प्रति योग्यो भवति । राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते ॥—आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्येहाध्यातृपृष्ठया विप-
रिणामः । सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये पष्ठर्थं प्रथमा ॥—सप्तमी—। हारीत्यावश्यकं णिनिः । जनपदे ग्रामे कुले
वा परंपरयायातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनेपेन धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यर्थ' इति यत् । तेन च प्राथम्यमित्यर्थं 'नौवयोधर्म' इत्यादिना यत् ।
आचारवशादवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह—याज्ञिकाश्वेति । पृष्ठीसमासः ॥—
कर्मकरवर्द्धितक इति । वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा कर्म न
कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः ॥—वाडवहरणमिति । क्वचिदयमाचारः बीजनिषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्टयर्थं यो-
ग्यमसुरादि दातव्यं यद्दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते । अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्नो हारिस्वरे प्राप्तेऽनोभावकर्मवचन इत्युत्त-
रपदान्तोदात्तत्वम् । ननु परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति, किं प्रतिषेधेनेत्यत आह—परोऽपीति ॥—युक्तवाचिनीति ।
युक्तः कर्तव्ये तत्परः । तद्वचिनीत्यर्थः । गोबल्लवः । 'दयः शब्दा गवादीनां पालकवचनाः ॥—विभाषा—। अ-
ध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अथ—प्राप्तेऽपि समासे युक्तवाच्येवेति पूर्वैण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥—
पापं—। पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा
स्यात् ॥—गोत्रान्तेवासि—। गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे
पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—भार्यासौश्रुत इति । सुश्रुणेतीति सुश्रुत् तस्यापत्यं सौश्रुतः ॥—भार्याप्रधानतयेति ।

भारीदाक्षाः । ओदुनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते ते एवं क्षिप्यन्ते । भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रादिषु किम् । दासी-श्रोत्रियः । क्षेपे किम् । परमब्राह्मणः । ॐ अङ्गानि मैरेये । ६।२।७०। मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविका-रस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम् । परममैरेयः । मैरेये किम् । पुष्पासवः । ॐ भक्ताख्यास्तदर्थेषु । ६।२।७१। भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम् । समाशालयः । समशानं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ॐ गोबि-डालसिंहसैन्यवेष्टूपमाने । ६।२।७२। धान्यगवः । गोबिडालः । लृणसिंहः । सकुसैन्यवः । धान्यं गौरिवेति वि-प्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवश्शब्देनोच्यते । उपमाने किम् । परमसिंहः । ॐ अके जीविकार्थे । ६।२।७३। दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । नित्यं क्रीडेति समासः । अके किम् । रमणी-यकर्ता । जीविकार्थे किम् । ह्यभुभक्षिकां मे धारयसि । ॐ प्राचां क्रीडायाम् । ६।२।७४। प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल् । प्राचां किम् । जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुल् । ॐ अणि नियुक्ते । ६।२।७५। अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रधारः नियुक्ते किम् । काण्डलावः । ॐ शिल्पिनि चाऽकृजः । ६।२।७६। शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स चेदण् कृजः परो न भ-वति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम् । काण्डलावः । अकृजः किम् । कुम्भकारः । ॐ संज्ञायाम् च । ६।२।७७। अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः । ॐ गोतन्तियवं पाले । ६।२।७८। गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्ताथो योगः । गो इति किम् । वत्सपालः । पाले इति किम् । गोरक्षः । ॐ णिनि । ६।२।७९। पुष्पहारी । ॐ उपमानं शब्दार्थप्रकृतत्वेव । ६।२।८०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्कुरावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ

भार्याप्रधानः सौधुत इति शाकपाथिवादिवादुत्तरपदलोपी समास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दाक्षं तदधीते दाक्षः ॥—**कुमार्यादिलाभकाम** इति । तत्प्रोक्ते ग्रन्थे ध्रुवायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षि-प्यते । पूर्ववत्समासः ॥—**भयब्राह्मण** इति । वृत्तीयेति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राजदण्डादिभयेन ब्राह्म-णाचारं करोति स एवमुच्यते ॥—**अङ्गानि**—अङ्गमारम्भकम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्त-रपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि स्युः ॥—**मद्यविशेष** इति । सुराव्यवित्तिकं मद्यं मैरेयमित्यर्थः ॥—**भक्ताख्या**—अन्नवाचि पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थवृत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आ-न्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायानामेवात्रादीनां ग्रहणं स्यात् । भिक्षाकंसादयः षष्ठी-समासाः । तादर्थ्यं चतुर्थसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् ॥—**बहुव्रीहिरिति** । तत्पुरुषश्चेदन्तो-दात्तः ॥—**गोबिडाल**—उपमानशब्दे प्रत्येकं संबन्धादेकवचनम् । गवादिपूषमानवाचिवृत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—**धान्यगव** इति । अत्रोपमितसमासे 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याच्च-श्चित्स्वरो वाध्यते । उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति स तथा योजयितव्यः । तत्र दिङ्मात्रं दर्शयति ॥—**गवाकृत्येत्यादि** । आकृतिः संस्थानम् । संनिवेशितं व्यवस्थापितम् । एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजयितव्यम् ॥—**अके**—जीविकार्थवाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् ॥—**दन्तलेखक** इति । 'ण्वुलनृचो' इति ण्वुल् ॥—**प्राचाम्**—प्राचां क्रीडायामिति ध्रुतयोरान्वयसंबन्धान्तेनेत्यत्राहारा न युज्यते इति त-त्राह—**प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति** । अजीविकार्थमिदम् ॥—**उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति** । 'नित्यं क्रीडा-' इति समासः ॥—**अणि नियुक्ते**—युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् । नियुक्तः अधिकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति । युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदी गृह्यते । समाधिस्त-त्परता । अत्र रौधादिकस्य स्वरितेतो ग्रहणं, योगः संबन्धमात्रम् ॥—**छत्रधार** इति । कर्मण्यण् ॥—**शिल्पि**—नि-युक्ते चेत्येव सिद्धे कृजः प्रतिषेधार्थं वचनम् ॥—**तन्तुव** परे इति । 'हावामश्च' इत्यण् । आतो युक् ॥—**संज्ञायाम्**—संज्ञायाम् विषयेऽण्णन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् सः । ॐ कृजो न भवति ॥—**गोतन्ति**—गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे ॥—**गोपाल** इति । गाः ॥—**तन्तिपाल** इति । तनु वि-स्तारे । किन् । तन्तिर्वत्सानां बन्धनरज्जुः ॥—**णिनि** । णि ॥—**उपमानम्**—**उष्ट्रकोशीत्यादि** । 'कर्तव्युपमाने' इति णिनिः ॥—**शब्दार्थप्रकृतौ किमिति** । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ॥—

किम् । वृक्वञ्ची । प्रकृतिग्रहणं किम् । प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चार्य । ॥ युक्तारोह्यादयश्च । ॥ १६।२।८१। आधुदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोभी । क्षीरहोता । ॥ दीर्घकाशतुपभ्राष्ट्रघटं जे । ॥ १६।२।८२। कुटीजः । काशजः । तुषजः । आहूजः । वटजः । ॥ अन्त्यात्पूर्व बहुचः । ॥ १६।२।८३। बहुचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बहुचः किम् । दग्धजानि तृणानि । ॥ ग्रामेऽनिवसन्तः । ॥ १६।२।८४। ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तथेक्षिवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम् । दाक्षिग्रामः । दाक्षिनिवासः । ॥ घोषादिषु च । ॥ १६।२।८५। दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः । ॥ छात्र्यादयः शालाया-म् । ॥ १६।२।८६। छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात्पूर्वप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् । ॥ प्रस्थेऽवृद्धमकर्षादीनाम् । ॥ १६।२।८७। प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कर्षादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाधुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम् । दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम् । कर्काप्रस्थः । मकरीप्रस्थः । ॥ मालादीनां च । ॥ १६।२।८८। वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः । ॥ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् । ॥ १६।२।८९। नगरे परे महन्नवन्नवर्जितं पूर्वमाधुदात्तं स्यात् तथेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमेति किम् । महानगरम् । वननगरम् । अनुदीचां किम् । कार्तिकनगरम् । ॥ अमे चाऽ-वर्णं ह्यच् । ॥ १६।२।९०। अमे परे ह्यच् अथच पूर्वमवर्णान्तमाधुदात्तम् । गुसामम् । कुकुटामम् । अवर्णं किम् । वृहदमम् । ह्यच् अथच किम् । कपिञ्जलामम् । अमहन्नवन्नित्येव । महामम् । नवामम् । ॥ न भूताधिकसजीवम-द्राश्मकज्जलम् । ॥ १६।२।९१। अमे परे नैतान्याधुदात्तानि । भूतामम् । अधिकामम् । सञ्जीवामम् । मद्राश्मग्रहण संचातविगृहीतार्थम् । मद्रामम् । अश्मामम् । मद्राश्मामम् । कज्जलामम् ॥ ॥ आधुदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां

वृक्वञ्चीति । कृत्स्न एव भवति ॥—प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्थात्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञेयः । तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । ‘कुदग्रहणे गतिकारकपूर्वेत्यापि ग्रह-णम्’ इति परिभाषया णिन्नन्तोत्तरपदलानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति । योऽत्र धातुर्नोसी शब्दार्थः । यश्च शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एव किं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येव नियमो गा भूत् ॥—**युक्तारोह्या**—। युक्तारोह्यादयः समासा आधुदात्ताः स्युः ॥—**युक्तारोहीत्यादि** । अत्र णिर्नाथेव सिद्धे पूर्वोत्तरपद-नियमार्थे सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः ॥—**क्षीरहोतेति** । याजकादित्वापृष्टीसमासोऽयम् । समासस्वरपादो कृत्स्नरे प्राप्ते तदपवादो मन्त्राकृतिनि तदपवादोऽयम् ॥—**दीर्घकाश** । दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आधुदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे ॥—**कुटीज इति** । ‘समभ्यां जनेर्ऽ’ ॥—**उपसरज इति** । स्त्रीगवादिषु पुंसां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः । ‘प्रजनं रोने’ इत्यप् तत्र जातः उपसरजः ॥—**आमलकीज इति** । दीर्घकाशेति बाधिला परत्वादयं स्वरः ॥—**ग्रामे**—। सूत्रे निवसलस्मिन्निति निपूर्वाद्द्वेः ‘नृवनिवहि-भासिसाधिगण्डिमण्डिनिभ्यश्च’ इति ब्रुच । ॥—**मल्लग्राम इति** । पृष्टीसमासः ॥—**दाक्षिग्राम इति** । दाक्षयो निवसन्त्य-स्मिन् उच्यते ॥—**घोषा**—। घोषादिपृत्तरपदेषु पूर्वपदमाधुदात्तम् । अत्र निवसन्त इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे ना-नुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोषो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आधुदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति ॥—**छात्र्यादयः**—। शालशब्दे परे छात्र्यादय आधुदात्ताः स्युः ॥—**यदा शालान्त इत्यादि** । ‘विभाषा सेनामुरा-’ इत्या-दिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकमुक्तम् । तत्रास्यावकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति । छात्रिशाला । तत्पु-रुषे शालायामित्यस्यावकाशो यश्चात्र्यादिपूर्वो न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसकलिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यान्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषं शालायामित्यर्थं च । तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वामन-हरदत्तो ॥—**प्रस्थे**—। मालादीनां वचनादवृद्धमिति न्छेदः । कर्षादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति ॥—**अकेति किमिति** । अकर्षादीनां किमित्यर्थः ॥—**माला** । प्रस्थे परे मालादीनामादिहृदात्तः स्यात् ॥—**शोणप्रस्थ इति** । ‘यद् प्राचां देशे’ इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् ॥—**अम**—। महन्नवन्नवर्जितं पूर्वपदमिति । महद्रजितं नवन्नवर्जितं चेति प्रत्येकं संबन्धः ॥—**महानगरमिति** । ‘आन्महतः समानाधिकरण-’ इति महत आवे कृतेऽवर्णान्तत्वादिति प्राप्तिः ॥—**नवाममिति** । नवशब्दः ‘नृप्रवचनोऽकारान्तः’ ॥—**संचातविगृहीतार्थमिति** । मद्राश्मस्य केवलस्य मद्राश्मशब्दस्य संचातस्य च तस्य प्रसिद्धार्थः ॥—**मद्राश्ममिति** । ‘अनोदमायः सरसां जाति-संज्ञयोः’ इति समासान्ते कृते अवर्णान्तमेतत् । तदेवं मद्राश्ममिति । मद्राश्ममिति द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अश्माममिति तृतीयमाधुदाहरणं पठ्यते तद्व्यत्ययोऽधुदात्तम् । अर्शब्दस्याऽङ्कारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । खरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संचातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽश्वनादसंगतमेतदित्याहुः ॥—

छन्दस्युपसंख्यानम् ॥ दिवोदासाय दाशुपे । ॥ अन्तः । ॥ १६।२।९२। अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् । ॥ सर्वं गुणकार्त्तयं ॥ १६।२।९३। सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । सर्वं किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमश्वं श्वेतस्येति गुणकार्त्तयं वर्तते । गुणेति किम् । सर्वसौवर्णः । कार्त्तयं किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । ॥ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ १६।२।९४। एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डिनिकायः । संज्ञायां किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः । ॥ कुमार्यां वयसि ॥ १६।२।९५। पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहस्रसंयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम् । परमकुमारी । ॥ उदकेऽकेवले ॥ १६।२।९६। अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गृहोदकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः स्वरितो वानुदात्तं पदादाविति पक्षे स्वरितः । अकेवले किम् । शीतोदकम् । ॥ द्विगौ क्रतौ ॥ १६।२।९७। द्विगबुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम् । अतिरात्रः । क्रतौ किम् । बिल्वहोमस्य ससरात्रो बिल्वससरात्रः । ॥ समायां नपुंसके ॥ १६।२।९८। सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् । सभायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणाच्चेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् । ॥ पुरे प्राचाम् ॥ १६।२।९९। देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम् । शिवपुरम् । ॥ अरिष्टगौडपूर्वं च ॥ १६।२।१००। पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि तथा स्यात् । अरिष्टाश्रित-पुरम् । गौडभृत्यपुरम् । ॥ न हास्तिनफलकमाद्वेयाः ॥ १६।२।१०१। पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । माद्वेयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभादिस्वाङ्क । ॥ कुसलकूपकुम्भशालं बिले ॥ १६।२।१०२।

दिवोदासायेति । 'दिवसश्च दासे' इति पठ्या अलुक् ॥—अन्तः । अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा पञ्चम्ये वेदितव्या ॥—सर्वं गुण—। गुणकार्त्तयं वर्तमानः सर्वः अन्तोदात्तः, यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकार्त्तयं भवति ॥—सर्वश्वेत इति । 'पूर्वकार्त्तयं' इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवासां व्याप्तिर्गम्यते ॥—आश्रयव्याप्त्येति । नतुऽज्ज्वलत्वेन—सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कार्त्तयम् ॥—सर्वश्वेत इति । 'गुणात्तुरेण तरलोपश्च' इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च ॥—कार्त्तयं किमिति । गुणवाचिन्युत्तरपदे सर्वशब्दस्तत्कार्त्तयं न व्यभिचरतीति प्रश्नः । अयं नियमः कर्मधारये न पृष्ठीसमास इत्याह—सर्वेषामिति । गुणकार्त्तयं वर्तमानो न गुणकार्त्तयं । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे पृष्ठी । पठस्य शौक्ल्यमिति वद गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'पूर्वकार्त्तयं' इति समासो गृह्यते तदा कार्त्तयग्रहणं मास्तु ॥—अञ्जनागिरिरिति । 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति दीर्घः ॥—कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्व्यति शोच्ये ॥—वृद्धकुमारीति । विशेषणसमासः । 'पुंवत्कर्मधारयः' इति पुंवद्भावः ॥ ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा 'वयसि प्रथमे' इत्यनेन डीवत्त विहितः तस्य कथं चरमवयोवाचिना वृद्धेन समानाधिकरण्यमेव आह—कुमारीत्यादि । कुमारीशब्दे द्वय प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा महासंयोगश्च, तत्रायमर्थं लक्ष्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादिसमानाधिकरण्यं भवति तदाह—तच्चेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः ॥—न कुमारत्वमेवेति । यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याद्भव्यते । अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमवयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि डीवपि न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा डीप् कृतः सोऽनन्तरं गौडवृद्धादिसमानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते ॥—परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयान्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् ॥—उदके—। अकेवल इति पदच्छेदः । अन्यथाऽसंदेहात् केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह—अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंघट्कं मिश्रम् ॥—गुडोदकमिति । गुडमिश्रमुदकं गुडोदकम् । शीतोदकमिति कर्मधारयः ॥—गर्गत्रिरात्रमिति । पृष्ठीसमासः । तिर्युणां रात्र्याणां समाहारत्रिरात्रम् । 'अहःसर्वैकदेशः' इत्यादिनाच् समासान्तः । 'संख्यापूर्वं रात्रे क्लीबम्' इति क्लीबलम्, एवं रात्रिरात्र इति । रात्रिमतिक्रान्त इति प्रादिसमासः । बिल्वससरात्रमित्यत्र चिन्वशब्दो चिन्वहोमे वर्तते तेन सह पृष्ठीसमासः ॥—गोपालसभमिति । 'अशाला च' इति क्लीबलम् ॥—प्रतिपदोक्तेति । 'समारजाः' इत्यादिविहितम् ॥—रमणीयसभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः । अत्राभिधेयवशात्तपुंसकल न प्रतिपदोक्तम् ॥—पुरे प्रा—। पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् ॥—अरिष्ट—॥—पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः ॥—इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलिङ्ग्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वां यस्मिन्समास इति तेनारिष्टश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । असति तु पूर्वग्रहणे श्रितभृत्यशब्दाभ्यां व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात् समुदाययोश्च सूत्रेऽनुपात्तत्वात् ॥—न हास्ति—। 'पुरे प्राचाम्' इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥—माद्वेयपुरमिति । 'ढेलोपोऽङ्कः' इत्युकारलोपः ॥—

एतान्मन्तोदात्तानि बिलेपरे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् । शालबिलम् । कुसूलादि किम् । सर्पबिलम् । बिलेति किम् । कुसूलस्वामी । ॥ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । ६।२।१०३। दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद । पूर्वपञ्चालाः । आख्यान । पूर्वयायातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् । ॥ आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि । ६।२।१०४। आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति किम् । पूर्वान्तेवासी । अन्तेवासिनि किम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् । ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च । ६।२।१०५। उत्तरपदस्येखधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चाऽन्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम् । सर्वभासः । सर्वकारकः । ॥ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । ६।२।१०६। बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तस्यापवादः । विश्वकर्मा । विश्वदेवः । आविश्वदेवं सत्पतिम् । बहुव्रीहौ किम् । विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः । संज्ञायां किम् । विश्वदेवः । प्राग्व्ययीमावाद्बहुव्रीह्यधिकारः । ॥ उदराश्वेषुपु । ६।२।१०७। संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेपुः । ॥ क्षेपे । ६।२।१०८। उदराश्वेषुपु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाशः । चलाचलेपुः । अनुदरः इत्यत्र नञ्सुभ्यामिति भवति विप्रतिपेधेन । ॥ नदी बन्धुनि । ६।२।१०९। बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ । गार्गाबन्धुः । नदी किम् । ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम् । गार्गाप्रियः । ॥ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । ६।२।११०। निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम् । प्रसेवकमुखः । उपसर्ग-

दिक्शब्दा— दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रामादिपूत्ररपेषु । चानराटं स्वरूपग्रहणमितरेष्वर्थग्रहणम् ॥—
पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिकेति । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः ॥—पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेवपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात् 'पूर्वापरप्रथम-' इत्यादिना कर्मधारयः ॥—पूर्वयायातमिति । यायातिमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इत्यणि यायातशब्दः सिद्धः ॥—
शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तेन कालवाचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति ॥—आचार्योपसर्जन— आचार्योपसर्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणं सप्तम्यर्थे प्रथमा तदाह—आचार्योपसर्जनान्तेवासिनीति । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः स चासावन्तेवामा च तद्वाचिनि ॥—
पूर्वपाणिनीया इति । 'पूर्वापरप्रथम-' इति समासः । पाणिनेरुच्चारः पाणिनीयाः । अत्रान्तेवासिनः प्रधानमाचार्यस्तूपसर्जनम् ॥—पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरंतनमित्यर्थः ॥—उत्तरपदवृद्धौ— अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधिकारो लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वाद्विहितधिकारप्रतिपत्तिरित्यस्यायेनाह—उत्तरस्य पदस्येत्यादि ॥—सर्वपाञ्चालक इत्यादि । 'सुवर्वादिदिक्शब्दस्य' इति तदन्तर्विधौ 'अवृद्धादपि बहुवचनविपयान्' इति वृत्त । सुवर्वादिजनपदस्य 'दिशोऽमद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वाह इत्याह—सर्वकारक इति ॥—बहुव्रीहौ— संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणं न विश्वशब्दस्येति । विशेषः क्व नित्त्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः ॥—उदरा— एतत्तरपदेपु बहुव्रीहौ संज्ञायां पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकशब्दः 'प्राणिनां कुर्वाणाम्' इत्याद्युदात्तः । वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः ॥—हर्यश्व इति । हर्गतेः 'सर्वधानुभ्यः-' इति इन् । आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्वोऽस्य हर्यश्वः । यणि कृते 'उदात्तस्वरितयोः-' इति स्वरितः ॥—महेपुर्गिति । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'वर्तमाने पृथग्महत्-' इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति लन्त्यार्थ आगम्योऽपवादत्वादेनैवान्तोदात्तत्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खेपुरिति ज्ञेयम् । सुपु वर्णां येषां ते सुवर्णाः । 'नञ्सुभ्याम्-' इत्यन्तोदात्तत्वम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिपुशब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्तम् । एकादेशसु 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः ॥—घटोदर इति । घटशब्दः पचायजन्तः । कटुशब्दात्मज्ञायां कन् । 'चरित्रलिपतिवदीनां वा द्विलमच्याकचाभ्यासस्य' इति पचायजन्तो चलाचलशब्दः ॥—अनुदर इत्यादि । अस्यावकाशः घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्-' इत्यस्यावकाशः । अयशाः । सुयशाः । एवं स्थिते विप्रतिपेधः ॥—नदी— बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । 'गर्गादिभ्यो यञ' इति ऋन्तानाद्गणशब्दान् 'यञश्च' इति ङीप् ॥—गार्गा— त्रिन्स्वरेणाद्युदात्तः ॥—ब्रह्मबन्धुर्गिति । 'वृहेर्नोच्च' इति नङ्गस्यैकारादेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिन्तन्तो ब्रह्मशब्दो निन्स्वरेणाद्युदात्तः । तदाह—ब्रह्मेत्यादि ॥—गार्गाप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥—निष्ठोपसर्ग— उपसर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥—प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्धोः क्तः 'च्छ्लोः शट्-' इत्यृट् 'एषेधत्यृट्' इति वृद्धिः । प्रधौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः ॥—प्रसेवकमुख इति । श्वलन्तः प्रसेवकशब्दः कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिट्वाग्न्युदात्तः ॥—

शुक्लमुख इति । 'शुक्लपूर्या' इति शुक्लशब्द आधुदातः ॥—**उत्तरपदादिः ।** उत्तरपदेति पृथक्पदं लुप्तपरीकम् ॥—**कर्णोः**—**आधुदात्त इति ।** सिद्धार्थकथनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णशब्दस्यादिरुदात्त इत्यक्षरार्थः । एव चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादीं पष्ठार्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ॥—**शङ्कुकर्ण इति ।** शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे—' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्व-निपाते प्राप्तिं 'गङ्गादेः परा समसी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य—' इति दीर्घः । पशूनां विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं कियते तदिह लक्षणं गृह्यते पृथग्बर्णग्रहणात् । अन्यथा वर्णानां पितृलक्षणान्वादनर्थकं तस्यात् ॥—**श्वेतपाद इति ।** श्वेता वर्णं पचाद्यच्च ॥—**शोभनकर्ण इति ।** शुभ शोभायै 'अनुदात्तश्च हलादेः' इति युच । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥—**संज्ञौपम्यः ।** संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिस्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाधुदात्तं स्यात् ॥—**कण्ठपृष्ठः ।** कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्य-योराधुदात्तानि स्युर्वहुव्रीहौ । कण्ठपृष्ठां 'स्वाङ्गशिष्टाम्—' इत्याधुदात्तौ । प्रोवाजद्वयोः स्वाङ्गत्वेऽयदन्तत्वाभावादान्तो-दात्तत्वम् । मृगौव इत्यत्र परत्वात् 'नञमुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशप्रोवादिस्वरवकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽस्यैव विधेः समुच्चयार्थं इति व्याह्वयेयम् ॥—**नाडीजङ्घ इति ।** नाड्याकारे जङ्घे यस्य न नाडीजङ्घः ॥—**नजो जरः ।** 'नञमुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । जरणं जरः 'क्षुरोर्ण' मरणं मरः । अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । जिमिदा ब्रह्मणे 'अभिचिदिदिशसिभ्यः कः' । गृहो नपुसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुं-स्त्वम् ॥—**जेति किमिति ।** जरमस्मिन्मृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः ॥—**अशत्रुरिति ।** 'नञमुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् ॥—**सोर्मनः ।** मन् च अस् च मनसी ॥—**सुकर्माण इत्यादि ।** यद्यपि आधुदात्तं 'द्यच्छन्दसि' इत्य-नेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथिमेत्यादि बहुजर्थमन्च्छन्दोर्धे च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथिमेत्यत्र पृथोर्भावे इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् । 'र कृतो हलादेर्लोचः' इति रादेशः ॥—**सुराजेति ।** राजशब्दः 'कनिन्युगृधि—' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । लुना तेर्मनिन् लोम । उप दाहे । मिथुनेऽस्मिरिति वर्तमाने उपः कित् । उपः ॥—**कपि त्विति ।** अस्यावकाशः सुकर्मा । कपि पूर्वमित्यस्यावकाशः अपवकः । एवं स्थिते विप्रतिषधः ॥—**आधुदात्तम् ।** 'नञमुभ्याम्'—इत्यस्यापवादः । 'अ-शृष्विर्लटिकणिशटि—' इति कनन्तोऽश्वशब्दः । 'हनिर्कुशानिरमिर्कुशभ्यः कथन्' इति कथनन्तो रथशब्दस्तदाह—**नि-त्वरणेति ॥—सुबाहुरिति ।** 'अजिहृशिकम्यमिपशिवाध—' इति कुप्रत्ययान्तो बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरणान्तोदात्तः ॥—**सुहिरण्य इति ।** 'हर्यतेः कन्यन् हिर च' इति कन्यन्तो हिरण्यशब्द आधुदात्तश्चयच्च ॥—**वीरवीर्यौ ।** वीर वि-क्रान्तौ वुरादिस्त्र पचाद्यच्च वीरः । 'अचो यत्' वीरेषु साधुरिति प्रागद्वीयतीयो वा यत् । वीर्यः ॥—**तत्रेत्यादि ।** कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह—**तत्र हि सतीति ॥—कूलतीरः ।** एतान्युत्तरपदान्याधुदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुष-

तिष्ठप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम् । परमकूलम् । ॥ कंसमन्थशूर्पपाय्य-
काण्डं द्विगौ । ६।२।१२२। द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम् । परमकंसः ।
॥ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । ६।२।१२३। शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमायुदात्तम् । ब्राह्मण-
शालम् । तत्पुरुषे किम् । इदशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम् । ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम् । ब्राह्मणशाला ।
॥ कन्था च । ६।२।१२४। तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमायुदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् ।
नपुंसके किम् । दाक्षिकन्था । ॥ आदिश्विहणादीनाम् । ६।२।१२५। कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे विहणादी-
नामादिरुदात्तः । चिहणकन्थम् । मन्दुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्यायुदात्तार्थम् । ॥ खेलखे-
टकटुककाण्डं गर्हायाम् । ६।२।१२६। चेलादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । इषिकटुकम् ।
प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रादीनां गर्हा । व्याघ्रादिस्वात्समासः । गर्हायां किम् । परमचेलम् । ॥ चौरमु-
पमानम् । ६।२।१२७। वस्त्रं चौरमिव वस्त्रचौरम् । कम्बलचौरम् । उपमानं किम् । परमचौरम् । ॥ पललसूप-
शाकं मिथ्रे । ६।२।१२८। घृतपललम् । घृतसूपः । घृतशाकम् । भक्ष्येण मिथ्रीकरणमिति समासः । मिथ्रे किम् ।
परमपललम् । ॥ कूलसूदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् । ६।२।१२९। आयुदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् ।
दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्पः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किम् । परमकूलम् । ॥ अकर्मधारये राज्यम् । ६।२।
१३०। कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमायुदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अकृति किम् । परमराज्यम् ॥ ॐ चे-
ल-
राज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिपेधेन ॥ कुचेलम् । कुराज्यम् । ॥ वर्ग्यादयश्च । ६।२।१३१। अर्जुन-
वर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गणः । ॥ पुत्रः पुम्भ्यः । ६।२।१३२।
पुम्शब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आयुदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षकिपुत्रः । माहिपुत्रः । पुत्रः किम् । कौनटिमातुलः । पुम्भ्यः
किम् । दाक्षीपुत्रः । ॥ नाचार्यराजविकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । ६।२।१३३। पुम्भ्यः पुत्रो नायुदात्तः । आ-
ख्याग्रहणात्प्रायोपानां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वर-

ममित्यादौ 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्तिस्माः' इति षलम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् ॥—तिष्ठप्रभृतिष्वेते
इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा ॥—कंसमन्थ- । एतान्युत्तरपदानि द्विगावायुदात्तानि स्युः ॥—द्विकंस इति । द्वाभ्यां
कंसाभ्यां क्रीत इति तद्धितार्थे समासः । 'कंसाटिठ्' इति टिठन् तस्य 'अभ्यर्धपूर्वे' इति लृक् ॥—द्विमन्था इति ।
'आर्हादिगोपुच्छ-' इत्यादिना टक् । शेषं पूर्ववत् ॥—द्विशूर्प इति । 'शूर्पादजन्यतरस्याम्' ॥—द्विपाय्यमिति । 'पाय्य-
साप्राय्य-' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्रायवहतेप्रक' ॥—द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमा-
णमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्-' इत्यादिना मात्रच् 'प्रमाणं लो द्विगोर्निलम्' इति लृक् ॥—ब्राह्मणशालमिति । 'विभाषा सेना-
सुराच्छाया-' इति नपुंसकता ॥—इदशालमिति । बहुव्रीहिर्यं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च निगन्त-
त्वादन्तोदात्तम् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् । उत्तरार्थमावश्यक तत्पुरुषग्रहणमिदं
क्रियते परिभाषा-नाश्रयणीया ॥—सौशमिकन्थमिति । शोभनः शमोऽस्य मुशमस्तस्यापत्यं सौशमितस्तस्य कन्था सौ-
शमिकन्थम् । 'संज्ञायां कन्थोर्शनरेपु' इति नपुंसकत्वम् ॥—आह्वरकन्थमिति । आहृपूर्वात् ह्यथेते 'आतथोपसर्गे'
इति कः ॥—आदिश्विहणादीनाम् । चिनोतेः क्तिप् । चित् । हन्तेः पचाद्यच् हनः । चिहण इति निपातनात्तलोपो ण्वत्
च । मल मल धारणे आभ्यां रः । निपातनात्स्य दत् । मन्दरः आदिरिति वर्तमान इति पूर्वत्र ष्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् ।
इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामायुदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् ॥—पुत्रचेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्वन्तुच्छमि-
त्यर्थः ॥—नगरखेटमिति । खेटमिति तृणनाम तद्वद्बलः ॥—दधिकटुकमिति । कटु गतस्यादु तद्वत् गतस्यादु ॥—
प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनामा । स यथा मन्वर्षाडाकरः एवभूतम् । व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥—चौर- ।
उपमानवाचिचौरशब्द उत्तरपदमायुदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥—वस्त्रचौरमिति । पूर्ववद्याप्रादिसमासः ॥—पललसूप- ।
पललादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युर्मिथ्रे तत्पुरुषे ॥—घृतपललमित्यादि । घृतेन मिथ्रे पललमिति विग्रहः । पललं
मांसम् । 'पललं कव्यमामिषम्' इत्यमरः ॥—कूलसूद- । एतान्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युः संज्ञायाम् ॥—दाण्डाय-
नस्थलीति । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्थलीशब्दो गृह्यते । 'जानपदकुण्ड-' इत्यनेन डीष ॥—
चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वर्ग्यादिस्वरप्रतिग्रहः । चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्याचेलं ब्राह्मणराज्यम् ।
'तत्पुरुषे तुल्यार्थे-' इत्यादिना विहितस्याव्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशाम्भिः । कुचेल कुराज्यमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रति-
पेधः ॥—वर्ग्या- । वर्ग्यादीन्युत्तरपदान्यायुदात्तानि स्युः । कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगादिषु वर्गादयः पठ्यन्ते त एवैह
यप्रत्ययान्ता वर्ग्यादयो गृह्यन्ते वर्गादिपाठमावात्तादाह-वर्गादिर्दिगाद्यन्तर्गण इति ॥—कौनटिमातुल इति ।
कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः ॥—आख्याग्रहणादिति । आख्याग्रहणमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते ॥—

पुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋषिकपुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृ-
संबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ॥ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । १६।२।१३४। एतानि प्राणिभिन्न-
षष्ठ्यन्ताः पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्रचूर्णम् । अप्रेति किम् । मत्स्यचूर्णम् । ॥ षट् च काण्डादीनि । १६।२।
१३५। अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचौरम् । तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् ।
षट् किम् । राजसूदः । अप्रेति किम् । दत्तकाण्डम् । ॥ कुण्डं वनम् । १६।२।१३६। कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनि
तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वनं किम् । मृत्कुण्डम् । ॥ प्रकृत्या भगालम् । १६।२।१३७।
भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येव-
धिकृतमन्त इति यावत् । ॥ शितेनित्याऽबह्वन्वद्वीहावभसत् । १६।२।१३८। शितेः परं नित्याबह्वचकं
प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य निच्चात् । शितेः किम् ।
दर्शनीयपादः । अभसत्किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः । ॥ गतिकारको-
पपदात्कृतं । १६।२।१३९। एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणाष्टण् नृवाहसा ।
इधमप्रवश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईषत्कारः । गतीति किम् । देवस्य कारकः । शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टा-
र्थम् । प्रपचिततरामित्यत्र तरबाधन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादाम्स्वरो भवतीत्येके । प्रपचितदेश्यार्थं तु

होतुः पुत्र इति । 'कृतो वियायोनिःसंबन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अलक् ॥—भ्रातृपुत्र इति । कस्कादिपाठात्पलम् ॥—
वर्णेति । वर्णं चूर्णं संकोचे पचाद्यच् ॥—षट् च—। अप्राणिभ्यः परा या षष्ठी तदन्तात्पराणि षट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि
स्युः । चेल खेट कटुक काण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूल सूद स्थल कर्पाः संज्ञायामिति कूलान्तानि काण्ड चीर पलल सूप
शाक कूल एतानि काण्डादीनि तत्र काण्ड गद्दीयामित्युक्तमगद्दीयामपि भवतीति । 'चीरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि
भवति 'पललसूपशाकं मिश्रे' इत्युक्तमिधेऽपि भवति कूल संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति ॥—अप्रेति किमिति ।
अप्राणिषष्ठ्या इति किमर्थमित्यर्थः ॥—मृत्कुण्डमिति । मृदाजनविशेष इत्यर्थः ॥—प्रकृत्या—। भगालमित्यर्थप्रहणं
तदाह—भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ॥—मध्योदात्ता एते इति । 'लघान्ते द्वयोश्च' इति
सूत्रात् ॥—शितेः—। शितेः परं नित्याबह्वचकं भसत्शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् ॥—अंसशब्द इति ।
अंसः सन् अंसः ॥—दर्शनीयपाद इति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्य-
यान्तः । 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः ॥—शितिराद्युदात्त इति । 'वर्णानां तण्णितितान्तानाम्' इति सूत्रेण ॥—
गतिका—। 'शितेनित्याबह्वच' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् किं तु 'तत्पुरुषे शालायाम्' इत्यतो व्यव-
हितमपि तत्पुरुषप्रहणमनुवर्तते तदाह—तत्पुरुषे इति ॥—प्रकारक इति । 'कुगति' इति समासः । लिख्यरेण पूर्व-
प्रत्ययाद्युदात्तम् ॥—नृवाहसति । नृवहतीति विग्रहः । 'वसणिन्' इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेः सुनो णित्वाहुपधावृद्धिः ।
नित्यरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् ॥—इधमप्रवश्चन इति । प्रवृश्यते येनेति करणं ल्युट् । कर्मषष्ठ्यन्तेन इधमशब्देन समासः ।
अत्र गतिप्रयुक्तं कृत्स्नरे कृते कारकप्रयुक्तः कृत्स्नरः ॥—उच्चैःकारमिति । 'अव्ययं यथाभिप्रेतं' इति, णमुल् । तत्र हि
उच्चैरित्युपपदम् ॥—ईषत्कार इति । 'ईषट्ःसुप कृच्छ्रा' इति खल । उभयथापि लिख्यरः ॥—शेषलक्षणा षष्ठीति ।
न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । 'तृजकाभ्यां कर्नेरि' इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् । अत्र कृद्ग्रहणं
किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्बीयाः निर्घोशाभिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा
भवन्ति । न तत्र कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः कारकं च क्रियायामेव संबोधय । उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं
प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेव गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाध्यायितं धातौ यत्र क्रियावाचिर्त्वं तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः
कृतस्तिङश्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृदन्तमेव संबधति । अनुव्यचलदित्यत्र तु न गतिलिखिबन्धनः समासः किं
तर्हि सुबन्तेन योगविभागात्समासः तस्मान्नाथः कृद्ग्रहणेनैत्यत आह—कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति । य एवं प्रति-
वक्तुमसमर्थस्तं प्रति विसृष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । ननु विसृष्टार्थमपि क्रियमाणं कृद्ग्रहणं आमन्तं न प्राप्नोति । प्रपचित-
तरामिति । ततश्च समासस्वरं वाधित्वाऽव्ययस्वर एव स्यादत आह—प्रपचिततरामित्यादि । इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं
विसृष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन संबन्धः । तदयमर्थः । कृद्ग्रहणं विसृष्टार्थम् । आमन्तं च दोषाभाव इति केचिदाचार्या
व्याचक्षते इति ॥—प्रपचितदेश्यार्थं त्विति । आदिशब्देन प्रपचितिकल्पं प्रपचितिदेशीयः प्रपचितिरूपमित्येतेषां त्र-
याणां ग्रहणम् । प्रपचितिदेश्यादौ अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभिप्रायः । न विसृष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु
प्रपचितिदेश्यादौ यत्र सति शिष्टं खरान्तरं नास्ति तत्रापि स्वरौ मा भूदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयो-
जनमाहुः । अत्र हरदत्तः । इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचितितरामित्यादौ तरबन्तेन रामासे पश्चादाम् भवन्प्रत्ययग्रहणपरिभा-
षया पचितितरस्यैव घान्तत्वात्त एव स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य घान्तस्यैकपदाभावादाम् । प्रपचितितरां देव-

कृद्ग्रहणमित्यन्वे । ॥ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् । ६।२।१४०। एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । वनस्पतिं वन आ । वृहस्पतिं यः । वृहच्छब्दोऽप्रायुदात्तो निपात्यते । हृष्या शचीपतिम् । शार्ङ्गरवादिस्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं बाजिनम् । निपातनादीर्घः । शुनःशेषम् । ॥ देवताद्वन्द्वे च । ६।२।१४१। उभे युगपत्प्रकृत्या सः । आ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती वयम् । देवता किम् । इक्ष्म्यप्रौढौ । द्वन्द्वे किम् । अग्निष्टोमः । ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु । ६।२।१४२। पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कंबुषणः । अपृथिव्यादौ किम् । द्यावापृथिवी जनयन् । आयुदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक्चेति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रावरुणौ । श्वभुक्षन्पूषकृति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थिश्चिह्नन्तत्वादन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादाविष्युत्तरपदविशेषणं यथा स्यात् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । ॥ अन्तः । ६।२।१४३। अधिकारोऽयम् । ॥ थाऽथघञ्क्ताऽजऽवित्रकाणाम् । ६।२।१४४। य अथ घञ् क्त अथ अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेशमन्त उदात्तः । प्रभृत्यायोः । आवसथः । घञ् । प्रभेदः । क्तः । धर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुष बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् । प्रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादि-त्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुतं भवता । ॥ सूपमानात् क्तः । ६।२।१४५। सोरुपमानाच्च परं कान्तमन्तोदात्तम् । कृतस्य योनौ सुकृतस्य । शशश्रुतम् । ॥ संज्ञायामनाचितादीनाम् । ६।२।१४६। गतिकारकोपपदात्

दत्तेत्यादावाम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येव विधिर्न स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्विग्रहपदत्वात् । तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तरवन्तेन । तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्तविकपयं भवति स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि त्यक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपचितिदेश्यादौ का गतिरिति न विशः ॥—उभे—॥—वनस्पति-मिति । वनशब्दो ‘नवविषयस्यानितस्य’ इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दोऽपि ‘पातेर्ङिति’ इति उतिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण । पारस्करादिवास्तुद् ॥—वृहस्पतिमिति । ‘वर्तमाने पृथग्महत्’ इति अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽप्यत्रायुदात्तो निपात्यते ‘तद्ग्रहणोः करपत्योः’ इति सुटलोपौ ॥—शार्ङ्गरवादिस्वादाद्युदात्त इति । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीनि कृते निच्वादाद्युदात्तमित्यर्थः ॥—शचीपतिरिति । एते पट्टीसमाराः ॥—तनूनपादिति । ‘कृपिचमितनिधनिसर्जित्य-जिभ्य ऊः’ इति ऊप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्रायुदात्तो निपात्यते । न पातयतीति नपात् ‘नप्राणणपात्रवेदाः’ इति सूत्रे आयुदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वाः नपादिति विग्रहः ॥—नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । न नये ‘क्रुदोरप्’ शसेः कर्मणि घञ् द्वाव्यायुदात्तौ । ‘अन्येषामपि’ इति दीर्घः ॥—शुनःशेषमिति । शुन इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । ‘शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः संज्ञायाम्’ इत्यलुक् पञ्चाः । श्वनशब्दः प्रातिपदिकस्वरेण शेषशब्दः ‘स्वाङ्गिशिगमद-न्तानाम्’ इत्याद्युदात्तौ ॥—इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रशब्दः ‘कृत्रेन्द्राप्र’ इति रगन्तः, वरुणशब्दः ‘कृवृदारिभ्य उन्न’ इत्युन्नन्तः उर्भौ आयुदात्तौ । ‘देवताद्वन्द्वे च’ इति पूर्वपदस्यानङ् ॥—इन्द्रावृहस्पती इति । वृहस्पतिशब्दो वाच-सत्यादित्वात् द्वावायुदात्तौ । तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय आयुदात्ताः ॥—अग्निष्टोम इति । ‘अग्नेः मुक्तोमसोमाः’ इति पलम् ॥—इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दः ‘अङ्गेर्निर्लोपश्च’ इति नित्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ॥—पृथिवीत्यन्तो-दात्त इति । ङीप्प्रत्ययान्तत्वात् ॥—सोमारुद्राविति । अर्निमुगहमन्त्रितमनन्तत्वादाद्युदात्तः सोमशब्दः ॥—उत्त-रपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः समस्या निर्दिष्टः नोत्तरपदे तत्रानुदात्तादविति समस्यन्त द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात् तत्तत्त्रेन्द्रासूर्यादित्यादी प्रतिषेधः स्यात् । चन्द्रशब्दो रगन्तत्वादन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः ‘राजसूर्यसूर्ये’ इति यदन्तत्वात् ‘यतोऽनाव’ इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदग्रहणं तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येनद्विशेषणं भवति ॥—अनुदात्ता-दाविति ॥—विधिप्रतिषेधयोग्यादि । अन्यथा प्रतिषेधयोः समानविषयत्वाद्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादि-प्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति । तेन ‘अग्निर्मोळे’ इत्यादां स्वरितः सिध्यति ॥—थाऽथ—॥—प्रभृ-थस्येति । ‘हनिकुपिनिरमिकाशिभ्यः कथञ्’ ‘अवे भवः’ इति कथन् नित्स्वरेणायुदात्तत्वे प्राप्ते—आवसथ इति । ‘उप-सर्गे वमे’ इत्यथप्रत्ययान्तः ॥—पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः । पुरुष्विति तृतीयात्पुरुषे तु ‘तृतीया कर्मणि’ इति सूत्रेण कर्मणि कान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः ॥—प्रक्षय इति । ‘एरच्’ न च क्षय-शब्दम्याच्चप्रत्ययान्तत्वात्कृद्ग्रहणपदप्रकृतिस्वरेणवान्तोदात्तत्वं ‘मिहमिति वाच्यम् । ‘क्षयो निवास’ इति क्षयशब्दस्यायुदा-त्तत्वात् ॥—प्रलव इति । ‘क्रुदोरप्’ ॥—प्रलवित्रमिति । ‘अर्तिलक्ष्मसूखनसहचर इत्रः’ ॥—गोवृष इति । गां वर्पते इति विग्रहः । यपु सेचने ‘वृषादीनां च’ इत्यायुदात्तोऽयम् ॥—सुस्तुतमिति । ‘सुः पूजयाम्’ इति कर्मप्रवच-नीयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ॥—सूप—॥—सुकृतस्येति । ‘गतिरनन्तरः’ इति प्राप्ते ॥—शशश्रुतमिति ।

कान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकलयः । परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम् । आचितम् । आस्थापितम् । ॥ प्रवृद्धादीनां च । ६।२।१४७। एषां कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुतः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् । ॥ कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि । ६।२।१४८। संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकाकिम् । संभूतो रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम् । देवपालितः । अस्मात्प्रियामादत्र संज्ञायामनेति न । तृतीया कर्मणीति तु भवति । एव किम् । कारकावधारणं तथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । आशिषि किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहृतो नदति देवदत्त इत्यत्र न शङ्कविशेषस्य संक्षेपम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । ॥ इत्थम्भूतेन कृतमिति च । ६।२।१४९। इत्थम्भूते कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । ॥ अनो भावकर्मवचनः । ६।२।१५०। कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । अनः किम् । हस्तादायः । भेति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । कारकाकिम् । निदर्शनम् । ॥ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादि-
क्रीताः । ६।२।१५१। कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोकीर्तः । कारकाकिम् । प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र तादौ च नितीति स्वरः । ॥ सप्तम्याः पुण्यम् । ६।२।१५२। अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । तत्पुरुषे तुल्यार्थेति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् । ॥ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः । ६।२।१५३।

शय इव मुनिमिति विग्रहः । 'तृतीया कर्मणि' इति प्राप्तम् ॥—उपहृत इति । 'हेनो निष्ठायां' सज्जदित्वात्संप्रसारणम् ॥—परिजग्ध इति । अदो जग्धादेशः । उभयत्र 'गतिरनन्तरः' इति प्राप्तम् ॥—अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः ॥—आचितमित्यादि । चिञ् चयने । एता गतिनिवृत्तौ णिजन्तः । आभ्यां कर्तैरि क्तः ॥—प्रवृद्धः प्रयुत इति । वृष्ट वृद्धौ । यु मिश्रणे ॥—असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति । संज्ञायां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् ॥—कारकादत्त- । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिषि कारकात्परबोद्धश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते ॥—देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयामुरित्येव प्रार्थितेर्देवदत्तो देवदत्तः । 'आशिषि लिङ्गोर्दो' इति वर्तमाने 'क्तिच्च्त्वां च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'दो दद्धो' इति ददादेशः । विष्णुरेन श्रूयदित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः । क्तप्रत्ययः पूर्ववत् ॥—संभूतो रामायण इति । कारकादित्युच्यमाने गतिकारकोपपदादिनि त्रितयाधिकारायर्थव कारकात्प्रियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् ॥—एव किमिति । सिद्धेऽधिकारे आरम्भमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः ॥—कारकावधारणमित्यादि । असति होवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोरिति । एवं च कारकादत्तश्रुतयोरेव स्यात् इष्यते च तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावन्तोदात्तः । अतः कारकावधारणं यथा स्यादत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेवकारग्रहणमित्यर्थः ॥—देवखातेति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥—इत्थम्—इत्थम्भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थ प्रकारमापन्न इत्थम्भूतस्तेन कृतमित्यर्थे ॥—सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितानीति कृतानि अभूतप्रादुर्भाव एव करोतिर्वर्तते ततश्च सुप्तकृत सुप्तभावितम् । उन्मत्तभावितमित्यादिकर्मणोर्बोदाहर्तव्यमित्यत आह—कृतमितीति । कृतिसामान्ये करोतिर्वर्तते ततश्च यथा क्रियावचनो धातुः क्रियायां क्रियार्थायामित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेन सिद्धमित्याशङ्क्याह—तृतीयेति । तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निर्विषयत्वं स्यात् । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनमभूतप्रादुर्भाव इति ॥—अनो—'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यस्यापवादः ॥—पयःपानमिति । 'कर्मणि च येन'—इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदमासः ॥—राजभाजना इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तैरि षष्ठीसमासः ॥—मन्क्तिन्— । कृत्स्वरापवादः । कीर्ते तु तृतीयकर्मणीत्यस्य ॥—रथवर्तमेति । इतरेधिकरणे मनिन् कर्तैरि षष्ठाः समासः ॥—पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः ॥—छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वधिकरणे ल्युट् ॥—ब्राह्मणयाजक इति । 'याजकादिभिश्च' इति सूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते ॥—प्रभूतौ संगतिमिति । 'तादौ च नितीकृतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥—सप्तम्या— । सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे ॥—अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययने पुण्यमिति विग्रहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥—ऊनार्थ— । तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च एतान्युत्तरप-

मापोनम् । मापविकलम् । बाहलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरपवावोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति ।
 धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणे स्पष्टार्थम् ।
 ॥ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ ६।२।१५४ ॥ पणबन्धनेकार्थं सन्धिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रं किम् ।
 गुडधानाः । अनुपसर्गं किम् । तिलसंमिश्राः । मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्येदमेव ज्ञापकम् । असन्धौ किम् । ब्राह्म-
 णमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थमापन्नः । ॥ नजो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थस्तद्धिताः ।
 ६।२।१५५ ॥ सम्पाद्यार्थतद्धितान्ता नजो गुणप्रतिषेधे वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि कार्णवेष्ट-
 किकम् । न कार्णवेष्टकिकमकार्णवेष्टकिकम् । छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिकोऽच्छेदिकः । न वस्सेभ्यो हितोऽवस्सीयः ।
 न सन्तापाय प्रभवति असन्तापिकः । नजः किम् । गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । द्विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेधे
 किम् । गार्दभरथिकादन्त्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादित्वागुच्यते । तत्प्रतिषेधो यत्रो-
 च्यते तत्रार्थं विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । संपेति किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः
 अपाणिनीयः । तद्धिताः किम् । वोढुमर्हति वोढा । न वोढाऽवोढा । ॥ ययतोश्चातदर्थे ॥ ६।२।१५६ ॥ ययतौ यौ
 तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नजो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पाश्या । न पाश्या
 अपाश्या । अदन्यम् । अतदर्थं किम् । अपाद्यम् । तद्धितः किम् । अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम् । दन्यादन्यददन्यम् ।
 तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवामदेव्यम् । ॥ अच्कावशक्तौ ॥ ६।२।१५७ ॥ अजन्तं कान्तं च
 नजः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपत्नः । पक्तुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम् । अपचो दीक्षितः ।
 गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । ॥ आक्रोशो च ॥ ६।२।१५८ ॥ नजः परावचकावन्तोदात्तावाक्रोशे ।
 अपचो जालमः । पक्तुं न शक्तोतीत्येवमाक्रोशयते । अविक्षिपः । ॥ संज्ञायाम् ॥ ६।२।१५९ ॥ नजः परमन्तोदात्तं
 संज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ॥ कृत्योकेणुच्चावदयश्च ॥ ६।२।१६० ॥ नजः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकतन्व्यः ।
 उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्कारिण्युः । इष्णुजग्रहणे खिण्युचो ऋनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसमा-
 दान्यन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश-' इत्यादिना तृतीयासमासः ॥—केचिच्चित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि
 स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां ग्रहणं न स्यात्त आह—ऊनशब्देन त्विति । अर्थनिर्देशार्थत्वं तु
 व्याख्यानादवसेयम् ॥—मिश्रं च- । तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादमन्धौ । अयमपि 'तत्पुरुषे तुत्यार्थ-'
 इत्यस्यापवादः ॥—पणबन्धनेकार्थमिति । पणबन्धः परिभाषणम् । यदि मे भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्या-
 मीत्येवंरूपम् ॥—तिलमिश्रा इति । 'पूर्वसदृशसमोनार्थ-' इति समासः ॥—गुडधाना इति । 'भक्ष्येण मिश्री-'
 इति समासः ॥—तिलसंमिश्रा इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानः सोपसर्गो लभ्यतेऽन आह—मिश्रग्रहणे-
 त्यादि । तेन मिश्रशब्देन विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ॥—ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः
 कार्यं कुर्यात्सदृशं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवंरूपेण पणबन्धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूप-
 भेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणेनकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुडेर्नकाभृतस्य स्वरूप-
 भेदो न गृह्यत इत्याहुः ॥—नजो गुण-॥—कार्णवेष्टकिकमिति । 'संपादिनि' इति प्राग्वत्तत्तत्र ॥—छेदिक इति ।
 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति टक् ॥—वस्सीय इति । 'तस्मै हितम्' इति छः ॥—सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति
 सन्तापादिभ्यः' इति टक् ॥—नजः किमिति । प्रतिषेधे प्रायेण नज एव वृत्तिदर्शनात्प्रथः ॥—विगार्दभर-
 थिक इति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति ॥—गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विशेष दर्श-
 यितुं गुणप्रतिषेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—गुण इति ॥—तद्धितार्थं प्रवृत्तिनिमित्तमिति । तद्धितार्थः संपा-
 द्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् ॥—संपादित्वादिति । आदिशब्देन तदहलादेशग्रहणं न गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—
 'संपर्गभेदकं यद्यस्तव्यापारं प्रतीयते । गुणल परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्' इति ॥—वोढेति । 'अहे कृत्य-
 तृचश्च' इति तुच् । धलढलपुलढलोऽपि 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् ॥—पाश्यति । समूहे 'पाशादिभ्यो यः' ॥—
 अदन्यमिति । 'शरीरावयवाच्च' इति यत् ॥—अपाद्यमिति । 'पादावर्षाभ्यां च' इति यत् ॥—अदेवमिति । उदात्त
 दानं अर्हाथं अचो यत् । 'इयति' इतीत्वे गुणः ॥—अवामदेव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमन्वर्थं 'वामदेवान् ऋग्यौ' इति
 ज्यः ॥—अपच इति । पचाद्यच्—अविलिख इति । 'इगुपध-' इति कः । 'कृत्योकेणुच्चावदयश्च' इति वक्ष्य-
 मार्गः कृत्योकेणुभिः साहचर्यादच्कयोः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् ॥—
 अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधात् प्रचति न लशक्तत्वेन ॥—अपचो जालम इति । पक्तुं शक्तोऽपि
 पक्तुमयं न शक्तोतीत्यनेन प्रकारेण क्षिप्यते तदाह—पक्तुमित्यादि ॥—अदेवदत्त इति । देवदत्तः रान्यस्तत्कर्म न
 करोति स एवमक्षिप्यते ॥—अनागामुक इति । 'लपपतपद-' इत्युक्तम् ॥—अनलङ्कारिण्युरिति । 'अलङ्कृच्-
 इतीष्णुच् ॥—इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरदात्तत्वात्ततः परस्य खिण्युच् इद्वेकारादिवे सिद्धे इकारा-

ध्यात् । अनाद्यं भविष्युः । चार्वादिः । अचारुः । असाधुः ॥ (ग) राजाहोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनाहः । भाषायां नञः स्वर एव । ॥ विभाषा तृन्नक्षत्रीक्षणशुचिषु ॥ १६।२।१६१। तृन् । अकतां । अन्न । अनन्नम् । अतीक्षणम् । अशुचि । पक्षे अभ्ययस्वरः । ॥ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भयः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६।२।१६२। एभ्योऽनयो-
रन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । बहुव्रीहौ किम् । अनेन प्रथम इदंप्रथमः । तृतीयेति योगविभागात्समासः । इदमेतत्तच्चः किम् । यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम् । तानि बहुन्यस्य तद्बहुः । क्रियागणने किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । इव्यगणनमिदम् । गणने किम् । अयं प्रथमो येषां ते इदंप्रथमाः । इदं प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदंप्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधि-
कारो वनं समास इत्यतः प्राग्वध्यः । ॥ संख्यायाः स्तनः ॥ १६।२।१६३। बहुव्रीहवन्तोदात्तः । द्विस्तनी । चतुः-
स्तना । संख्यायाः किम् । दर्शनीयस्तना । स्तनः । किम् । द्विशिराः । ॥ विभाषा छन्दसि ॥ १६।२।१६४। द्विस्तनां
करोति । ॥ संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६।२।१६५। देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम् । प्रियमित्रः ॥
॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रं ॥ विश्वामित्र ऋषिः । ॥ व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६।२।१६६। व्यवधानवाचकात्परमन्तो-
दात्तम् । वक्षमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वक्षान्तरः । व्यवायिनः किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः ।
॥ मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६।२।१६७। गौरमुखः । स्वाङ्गं किम् । दीर्घमुखा शाला । ॥ नाऽव्ययदिकृशब्दगोमहत्स्थू-
लमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६।२।१६८। उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः ।
वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतित्स्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते । ॥ निष्ठोप-
मानादन्यतरस्याम् ॥ १६।२।१६९। निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तं बहुव्रीहौ । प्रक्षालित-

देर्विधानमिह सामान्यप्रहणार्थमेवेति भावः ॥—अनाद्यं भविष्युरिति । ‘भुवः खिणुचुक्वौ’ इति खिणुच् ॥—अचा-
रुरिति । ‘हमनि-’ इति चरेण ॥—असाधुरिति । साप्तेः ‘कृवापाजि-’ इत्युण् ॥—राजाहोः । चार्वायन्तर्गणसूत्रम् ।
नञः परयोरेतयोश्छन्दसि अन्तोदात्तत्वम् ॥—अराजेति । ‘नञस्तत्पुरुषात्’ इति समासान्तनिषेधः ॥—विभाषा तृन्-
। नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे ॥—बहुव्रीहाविदम्-॥—एभ्य इत्यादि । इदमेतत्तच्चः अनयोः प्रथ-
मपूरणयोः ॥—इदं प्रथमं यस्येति । निगमनं भोजनं वा ॥—अनेन प्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भ-
वति ॥—यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः ॥—इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन प्रधानवचनः
प्रथमशब्देन न त्वेकसंख्यावचन इति दक्षितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ॥—उत्तरपदस्येत्यादि । इह समास्येति
प्रकृतम् । उत्तरपदादिरित्यतः प्रयुति उत्तरपदस्येति च तच्चम् । इहोत्तरपदं कार्यत्वेनाश्रीयते तेन यदा कवृत्पद्यते तदा
कपि परतो यत्पूर्वं प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कवन्तम् । कप्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य । ‘उत्तरप-
दावयवाः समासान्ताः’ इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपप्रहणात् कपस्तत्राऽनन्तर्भावात्प्राप्तयोरेव स्वरः ॥—
संख्यायाः-। संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः स्यात् ॥—दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दो-
ऽनीयप्रत्ययान्तः रित्स्वरः ॥—विभाषा-। पूर्वमूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् ॥—द्विस्तनीमिति । अन्तोदात्तत्वम् ।
‘स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्-’ इति ङीप् ॥—चतुःस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण ‘चतेरुन्’ इति चतुःशब्दस्य निच्वा-
दाशुदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् ‘स्वाङ्गात्-’ इति ङीप् न ॥—संज्ञायां मित्रा-। एतयोर्नोत्तरपदयोरेव उदात्तः
स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ॥—विश्वामित्र इति । ‘मित्रं चर्पो’ इति दीर्घः । अत्र ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति
बाधित्वा परत्वाद्देनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । अतो ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वं भवति ॥—व्य-
वायि-। उदाहरणं व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात् ‘तत्करोति-’ इति णिच पचायच्च । प्रत्युदाहरणे लन्वाच्चान्तर-
शब्दः ॥—मुखं-। स्वाङ्गमुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ॥—दीर्घमुखा शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शा-
लाया उच्यते । स्वाङ्गमद्रववाचिलक्षणमिह गृह्यते न तु स्वमङ्ग स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि स्यादिति
भावः ॥—नाऽव्यय-। एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति । एषदाहरणेषु
‘बहुव्रीहौ प्रकृषा पूर्वपदम्’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तं पूर्वपदम् । तथाहि ‘उदि चंडेतिः’ । उच्चैः । ‘अनिगन्तो-
ऽव्यतावप्रत्यये’ इति प्रशब्द उदात्तः । तत एकदेशस्वरेण प्राईशब्द उदात्तः । ‘गमेडोसिः’ । गोः । ‘वर्तमाने षष्ठ-’ इत्या-
दिना महच्छब्दः उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः ‘कृत्रेन्द्र-’ इत्याद्युवन्तोदात्तो निपातितः । मुखेः क्तिञ् मुष्टिः । ‘प्र-
थिमिदभ्रञ्जां संप्रसारणं शलोपथ’ इति कुः । पृथुः । ‘कृतवदि-’ इत्यादिना सः । वत्सः ॥—उपमानलक्षणे विकल्प
इति । निष्ठोपमानादिति प्राप्तः ॥—बाध्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाशुपमानं न भवति । गौर्मुखमिव
यस्य सः । नत्सो मुखमिव यसेति । सर्वत्रात्र गवाशुपमेयं नोपमानम् । उत्तरस्य विकल्पस्यवकाशः यत्र

मुखः । पक्षे निष्ठोपसर्गेति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम् । सिंह-
 मुखः । ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् कोऽकृतमितप्रतिपक्षाः । ६।२।१७०। सारङ्गजग्धः ।
 मासज्जातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकाळेति किम् । पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वल्लच्छङ्गः । अकृतेति
 किम् । कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डमितिपक्षः । अस्माज्ज्ञापकाभिधान्तस्य परनिपातः । ॥ वा जाते । ६।२।१७१।
 जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः । ॥ नञ्सुभ्याम् । ६।२।१७२।
 बहुव्रीह्युत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाषः । ॥ कपि पूर्वम् । ६।२।१७३। नञ्सुभ्यां परं यदुत्तरपदं
 तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः । ॥ ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् । ६।२।१७४।
 ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे वान्त्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्त-
 माने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न कपि पूर्वमिति । अञ्जकः । कब-
 न्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् । ॥ बहोर्नञ्सुभ्यामुत्तरपदभूम्नि । ६।२।१७५। उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य
 नञः परस्येव स्वरः स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम् । बहुपु मानोऽस्य स बहुमानः । ॥ न
 गुणादयोऽवयवाः । ६।२।१७६। अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः ।
 बह्वक्षरं पदम् । बह्वध्यायः । गुणादिराकृतिगणः । अवयवाः किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ।
 ॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशु । ६।२।१७७। प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गात्किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
 स्वाङ्गं किम् । प्रशालो वृक्षः । ध्रुवं किम् । उद्गाहुः । अपशुं किम् । विपशुः । ॥ वनं समासे । ६।२।१७८। समा-
 समात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे । ॥ अन्तः । ६।२।१७९। अस्मात्पदं नञ्सुभ्याम् ।

गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादावुपमाने उभयप्रसङ्गेऽमेव भवति पूर्वमिप्रतिषेधेन ॥—सिंहमुख इति ।
 पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हिंसेः पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादिलादाद्यन्तविपर्ययः ॥—जातिकाल-। जात्यादिभ्यः
 परं कान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्परं चेन्न ॥—सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः
 पक्षिविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेः
 वृत् । वल्लशब्द आयुदात्तः । कुण्डशब्दो 'नवविषयस्यानिसन्तस्य' इत्यायुदात्तः । नन्दुदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च 'निष्ठा'
 इति निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तत्रास्माज्ज्ञापकादिति । इदमेव मनसि विभाव्योक्तं 'जातिकालसुखादिभ्यः परा
 निष्ठा वाच्या' इति ॥—दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्यायुदात्तः ।
 मासशब्दो 'प्रामादीनां च' इत्यायुदात्तः ॥—नञ्सु । नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरपदा-
 वयवाः । तेनावृच इत्यत्र 'ऋक्पूर-' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समा-
 सस्यैव कार्यत्वमाश्रीयते नोत्तरपदस्य कपि पूर्वमिति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्या-
 दावनेनैव सिद्धत्वात्किं पूर्वमित्यवाच्यं स्यात् । कपि पूर्वं पूर्वेण कप एवोदात्तत्वं प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ।
 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्' इति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नञ्चतश्च' इति कप ॥—ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो
 यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपद समासो वा गृह्यते इत्याशयेनाह—उत्तरपदे समासे वेति । अत्र
 कपि पर इति सामान्यवचनान्तरहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवर्तमान इति
 प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्ते-
 ऽन्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति ॥—न कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह—कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति ।
 नास्ति ज्ञा यस्य अञ्जकः । अत्र यथेप नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्यमेव स्वरः स्यात् । अस्मिन्नु नियमे
 सति न भवति 'नञ्सुभ्याम्' इति कबन्तस्यैव भवति ॥—बहोर्नञ् । नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमी-
 समर्थाद्वृत्तिः । बहूनां भावो भूमा 'बहोर्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वास-
 भवात् तदाह—उत्तरपदार्थबहुत्वेति ॥—बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम्' इति स्वरः ॥—बहुमान
 इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुशब्दस्तु 'लघिवर्धनानलोपथ' इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥—न गुणा-। अवयववा-
 चिनो बहोः पर इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् ॥—उपस-। स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगाभावादुपसर्ग-
 ग्रहणं प्रागुपलक्षणम् । प्रादेकस्तरं ध्रुव स्वाङ्गवाचि पशुवर्जितमन्तोदात्तं स्यात् । बहुव्रीहौ प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
 दर्शनीयशब्दोऽर्शनीयरप्रत्ययान्तः स्वरः ॥—उद्गाहुरिति । कोशतीति शेषः । अत्र कोशनसमय एवोद्गाहुर्यं न सर्वदै-
 वेत्यध्रुवम् ॥—वनं समासे । बहुव्रीहाविलस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणम् ॥—प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते । 'प्रनिरन्तः-' इति णत्वम् ॥—अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्छान्दसो लुक् तदाह—अस्मात्प-

अन्तर्वर्णो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् । ॥ अन्तश्च । ॥ ६।२।१८० ॥ उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः । ॥ न निविभ्याम् । ॥ ६।२।१८१ ॥ न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोरेण इति स्वरितः । ॥ परेरभितोभावि मण्डलम् । ॥ ६।२।१८२ ॥ परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डलं चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् । ॥ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । ॥ ६।२।१८३ ॥ प्रगृहम् । अस्वाङ्गं किम् । प्रपदम् । ॥ निरुदकादीनि च । ॥ ६।२।१८४ ॥ अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् । ॥ अमेर्मुखम् । ॥ ६।२।१८५ ॥ अभिमुखम् । उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला । ॥ अपाञ्च । ॥ ६।२।१८६ ॥ अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ स्फिगपूतवीणाऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च । ॥ ६।२।१८७ ॥ अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अङ्गम् । अपाङ्गः । अध्वन् । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन् इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । ॥ अधेरुपरिस्थम् । ॥ ६।२।१८८ ॥ अध्यारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम् । अधिकरणम् । ॥ अनोरप्रधानकनीयसी । ॥ ६।२।१८९ ॥ अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः । ॥ पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः । ॥ ६।२।१९० ॥ अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टः किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः । ॥ अतेरकृतपदे । ॥ ६।२।१९१ ॥ अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । अकृतपदे किम् । अतिकारः ॥ ॥ अतेर्धोनु-

रमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः ॥—अन्तर्वर्ण इति । अत्रापि तेनैव णलम् ॥—अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वैरेव सिद्धम् ॥—न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तोऽन्तःशब्दो नान्तोदात्तः स्यात् ॥—पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे । ‘बहुव्रीहौ प्रकृत्या’ इति । तत्पुरुषे तु ‘तत्पुरुषे तुल्यार्थ’ इत्यनेन ॥—परेरभितः—। परेरुत्तोऽभिशब्दो भाववाची मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यार्थमाह—अभितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा अभितः उभयतो भवति नयादौ कूलादिकमित्यभितोभावि । ‘मुन्यजातौ’ इति णिनिः ॥—परिकूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते, अव्ययीभावे तु ‘परिप्रत्युपापा’ इति, ‘कूलतीर’ इति च प्राप्ते । परितः कूलमस्य, परितगतं कूलमिति वा कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति । उदकस्याभाव इव विग्रहः ॥—प्राद—। प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् ॥—प्रगृहमिति । प्रादिसमासः, बहुव्रीहिर्वा ॥—प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥—निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदक यस्मादिति बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् ॥—अमे—। अमेरुत्तरपद मुखमन्तोदात्तं स्यात् ॥—उपसर्गात्स्वाङ्गमिति । मुख स्वाङ्गमिति तु न भवति ‘नाव्ययदिकशब्द’ इति निषेधात् ॥—अपाञ्च । अपादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे ॥—अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुख वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि ‘परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेव’ इति प्राप्तेऽयमारम्भः ॥—उत्तरार्थ इति । उत्तरत्र अपादित्यस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् अभेर्मा भूत् ॥—स्फिगपूत—। नामग्रहण सीरेणैव संवध्यते न स्फिगादिभिः । स्फिगपूतकुक्षीणां पृथग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति निधीयते ॥—उपसर्गादध्वन् इत्यस्याभाव इति । ‘उपसर्गादध्वन्’ इदं समासान्ताचप्रत्ययविधायक तदभावे । तस्मिन् सति अचप्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु ‘उपसर्गादध्वन्’ इत्यनेन निलोऽन् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह—एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अश्वग्रहणमिहानर्थक स्यात्, अचप्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तस्य सिद्धत्वात् । कृतं तु अश्वग्रहणं ज्ञापयति । समासान्ता अनित्या इति ॥—स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीह्यस्य समासस्तदा ‘उपसर्गात्स्वाङ्गम्’ इत्येव सिद्धम् ॥—अधेः—। अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरिस्थम् । ‘मुपि स्थः’ इति कः । तदेतद्दर्शयति—दन्तस्योपरीति ।—अधिकरणमिति । अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं लघुःस्थवाचि । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाकार उदात्तः ॥—अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति—पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयमिति ॥—प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वात् । अनुगतो ज्येष्ठ इति विग्रहविशेषेण प्रधानवाचिलं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति—पुरुष—।—अन्वादिष्ट इति । अनु पश्चादादिष्टः । कस्मिंश्चित्कथिते योऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्ट इत्यर्थः ॥—अतेरकृतपदे । अकृत पदं च अकृतपदे तदाह—अकृदन्तं पदशब्दश्चेति ॥—अत्यङ्कुश इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः ॥—अतिकारक इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽयमिति ॥—अतेर्धोनुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषये-

लोप इति वाच्यम् ॥ इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः काकमतिकारकः ।
 ॥ नेरनिधाने । ॥ १६।२।२९२ । निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः । निमूलम् । म्वक्षम् ।
 अनिधाने किम् । निहितो दण्डो निदण्डः । ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १६।२।१९६ । प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः ।
 प्रतिगतोऽङ्गुः प्रत्यङ्गुः । प्रतिजनः । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वाच्च टच् । ॥ उपाद् द्यज्जिनमगौरादयः
 ॥ १६।२।१९४ । उपात्परं यत् अचकमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् ।
 अगौरादयः किम् । उपगौरः । उपतैषः । तत्पुरुषे किम् । उपगतः सोमोऽस्य स उपसोमः । ॥ सोरवक्षेपणे ॥ १६।२।१९५ ।
 सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तथाभिधानात् । सोः किम् । कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे
 किम् । सुवृषणम् । ॥ विभाषोत्पुच्छे ॥ १६।२।१९६ । तत्पुरुषे । उक्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति
 उत्पुच्छयते पुरच् उत्पुच्छस्तदा थाधादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । तत्पु-
 रुषे किम् । उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः । ॥ द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ १६।२।१९७ । आभ्यां परेष्वेवन्तो-
 दात्तो वा । द्विपाचतुष्पाच रथाय । त्रिपादूर्ध्वः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम् । मूर्धन्त्रित्यकृतसमासान्त एव मूर्ध-
 शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भव-
 तीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्वि-
 मूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् । कल्याणमूर्ध्ना । बहुव्रीहौ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । ॥ सक्थं चाऽक्रान्तात्
 ॥ १६।२।१९८ । गौरसक्थः । शृङ्गणसक्थः । आक्रान्तात्किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य पचश्चित्राश्चित्र्यमेवान्तोदात्तत्वं
 भवति । ॥ परादिशृङ्गदन्सि बहुलम् ॥ १६।२।१९९ । शृङ्गदन्सि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । अजिसक्थमा-

ऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एव धातुलोपः ॥—अतिगार्ग्य इति । यथान्यासे त्वत्रापि प्राप्नोति गार्ग्य-
 शब्दस्याकृदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमकृत्यदे इत्येतदपनीय धातुलोप इति वक्तव्यमित्यर्थः ॥—ने-
 रनि— निष्ठादादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थः ॥—निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्य । निर्गतं वा मूलं निर्मूलम् ॥
 —निदण्ड इति । निशब्दो निधानार्थं वर्तते कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं
 साधनमाहुः ॥—समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इदं राजनशब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति । समासान्ता अनित्या
 इति । अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यश्च' इति टचश्चित्वादेव सिद्धं स्यात् ॥—सोरव— सोरुत्तरपदं निन्दायामन्तोदात्तं
 स्यात्तत्पुरुषे ॥—सुप्रत्यवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयस्य सोः 'म्वती पूजायाम्' इति समासः । तेन
 सुप्रत्यवसिते थाधादिविधिर्न शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह—वाक्या-
 र्थस्त्विति । कथमित्याह—असूयेति । यः खल्वनर्थे उपस्थिते सुखायमान आस्ते त प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते ॥—
 विभाषोत्— उच्छ्रद्धात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो वा स्यात्तत्पुरुषे ॥—सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु
 व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण वाधिषत्तात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ थाधादिस्वरेण नित्य-
 मन्तोदात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा ॥—द्वित्रिभ्याम्— पादिति कृताकारलोपो गृह्यते ददिति कृतदादेशो
 दन्तशब्दः ॥—आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् ॥—द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् 'संख्यागुपूर्वस्य' इति पादशब्द-
 स्याकारलोपः ॥—द्विद्वित्रिति । 'वयसि दन्तस्य दन्' ॥—मूर्धन्त्रित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्द इति । एतच्च
 मूर्धस्त्विति निर्देशादेवावसीयते । अन्यथा मूर्धेष्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत
 आह—तस्येति । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत
 आह—यद्यपीति । इह हि बहुव्रीहिः कार्यन्वेनोपात्ता न मूर्धनशब्दः ॥—तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेक-
 देशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेकदेशत्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहेरेकदेशी अवयवो यस्य
 स तदेकदेशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्येति । यदा
 समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विधिर्भवत्येव ॥—द्विमूर्ध इति । द्वित्रिभ्यां पः ॥—कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर
 एवात्र भवति । कल्याणशब्दो 'लघावन्ते—' इत्यादिना मध्योदात्तः ॥—सक्थं च । 'बहुव्रीहौ सक्थशब्दोः—' इति पञ्जन्तः
 सक्थशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् स चेत् कशब्दान्तात्पर्यो न भवति । चित्रवाश्चित्र्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽयं विकल्पः ॥—
 गौरसक्थ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शृङ्गगौरयोरदिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तो । तेनात्र त्रैख्यम् ॥—शृङ्ग-
 सक्थ इति । 'कृत्यशब्दार्थः कर्मः' 'क्षिपेरक्षोपधायाः' इति शृङ्गणशब्दोऽन्तोदात्तः ॥—पचश्चित्रवादिति । एतेन चित्र-
 स्यापवादः । प्राप्तविभाषयमिति दर्शयति—परादिशृङ्गदन्सि— परशब्देनात्र सक्थशब्द एव । तस्यैव पूर्वपदे सन्निहितत्वा-
 त्तादाह—परस्य सक्थशब्दस्येति । ननु तर्हि परग्रहणमनर्थकं प्रकृतो हि सक्थशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि
 प्रकृतत्वात्स्यायुदात्तत्वं शङ्कते । 'विभाषोत्पुच्छ—' इत्यतो विभाषेति वर्तमाने बहुलग्रहणं बहुव्रीह्यप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यार्थं

कमेत । अत्र नातिकम् ॥ ॐ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वोदयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं यतः ॥ इति परादिः । तुविजाता उरुक्षया । परान्तः । नि येन मुष्टिहृत्या । यत्त्रिचक्रः । पूर्वान्तः । वि-
श्वयुर्बहि ॥ इति समासखराः ॥

तिङन्तखराः ।

ॐ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । ८।१।२७। तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् । तेना-
न्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादावेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम् । पचति पापम् । कुस्तेति किम् । खनति गोत्रम् । समेत्य कृपम् । ॐ तिङुतिङः । ८।१।२८। अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निहन्यते । अग्निमीळे । ॐ न लुट् । ८।१।२९। लुङन्तं न निहन्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । ॐ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविश्वेच्छेच्छणकश्चिद्यत्रयुक्तम् । ८।१।३०। एतैर्निपातैर्युक्तं न निहन्यते । यदग्रे स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृथः । कुविदङ्ग आसन् । अचित्तिभिश्चकृमा कञित् ।

श्लोकेन दर्शयति—परादिश्चेति । उरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । ‘क्षयो निवासे’ इति क्षयशब्द आयुदात्तः । ‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदायुदात्तत्वं प्राप्तं तत्थायुदिस्वरेण बाधितम् । अतो बाहुल्येनोत्तरप-
दायुदात्तत्वम् । एतच्च ‘क्षि निवासगल्योः’ इति भातोर्बाहुल्यकादधिकरणे ‘एरच्’ इति माधवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या थायादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धम् । ‘परादिश्च’ इत्यस्योदाहरणं तु ‘चोदयित्री सृजतानाम्’ इति बोध्यम् । ऊन परिहाणे । चुरादिष्वदन्तः णिच् क्तिप् । मुतरामूनयत्यप्रियमिति सून तदतं सृजतम् । ‘अयस्सादीनि—’ इति भलान्नलोपो न ॥—मुष्टिहृत्येति । मुष्ट्या हननं मुष्टिहृत्या ‘हनस्तु च’ इति सुबन्ते उपपदे कथम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः ॥—त्रिचक्र इति । बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥—विश्वा-
युरिति । विश्वमायुर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणायुदात्तः प्राप्तः ॥ इति स्वरसुबोधिन्यां समासस्वरप्रकरणम् ॥

तिङो—पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति । आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह—
पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते । विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरोतीत्यर्थः । ‘नित्यवीक्ष्योः’ इति द्विलम् । ननु किं कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति । तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोष्विदुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोगेति । अस्मिन्विचारे निर्णयमाह—कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चार्थो योगविभागाद्भव्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणेति द्वितीयो योगः गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाभ्येव प्राप्ताणि । तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह—तेनेति ॥—अन्यत्रापीति । ‘चनचिद्विगोत्रा-
दिनद्धिताम्रितैवगतैः’ इत्यत्र ॥—पचति पापमिति । पापमिति क्रियाविशेषणम् ॥—खनति गोत्रं समेत्य कृ-
पमिति । गोत्रं कुलं समुदितं भूला कृपं खनतीत्यर्थः ॥—तिङः—न अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते तदाह—निहन्यत इति । सर्वानुदात्तो निपात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ इति किम् । पचति भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः । नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं ‘समानवाक्ये निपातयुग्मदम्पदादेशाः’ इत्युक्तत्वात् । एकस्मिन् वाक्ये तिङन्तद्वयाभा-
वादिति चेत्तस्यम् । सूत्रकारेण समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यानम् ॥
—न लुट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि ॥—श्वःकर्ता । श्वःकर्तारविति । तासेः परस्य लसर्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिहृदात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिष्ठसिखरेण डा उदात्तः ॥—निपातैः—न यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन समासः । निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह—एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त कुविद् नेत् वच् कञित् यत्र एतैरित्यर्थः । ‘यद्यर्थे च हेतौ च विचारे यदि चेच्छणः । हन्त ह्येषऽनु-
कम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः । कञित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुविस्मृतम्’ । यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुहाहतः । अन्येभ्यः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रतिपादनार्थम् ॥—यदग्रे स्यामिति । अस्तेर्लिङि अम् ॥—चकृमा कश्चि-
दिति । चक्रेमेति लिट् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कश्चिदयं निपातसमुदायः । पदकाले कत् चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कृजति शकटम् । एतीति यत् । इणः शतरि रूपम् ‘इणो यण्’ इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्तस्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन ‘यावद्यथाभ्याम्’ इत्यत्र ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप’ इति व्युत्पादितस्य लाक्षणिकनिपातस्यापि

पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । ॥ नह प्रत्यारम्भे । ८।१।३१। नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम् । नह वैतस्मिन् लोके दक्षिणमिच्छन्ति । ॥ सत्यं प्रभे । ८।१।३२। सत्ययुक्तं तिङन्तं नानुदात्तं प्रभे । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रभे किम् । सत्यमिद्वा उ तं वषमिन्द्रं स्तवाम् । ॥ अङ्गा-
ऽप्रातिलोम्ये । ८।१।३३। अङ्गेल्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । अङ्ग कुरु । अप्रातिलोम्ये किम् । अङ्ग कृजसि
वृषल । इदानीं ज्ञास्यसि जालम् । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति । ॥ हि च । ८।१।३४। हियुक्तं तिङन्तं
नानुदात्तम् । आ हि ध्मा याति । आ हि रहन्तम् । ॥ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् । ८।१।३५। हीत्यनेन युक्तं
साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा चैनं न पुनाति । तिङन्तद्वयमपि न निहन्त्यते । ॥ या-
वद्यथाभ्याम् । ८।१।३६। आभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यथाश्चित्कण्वभावतम् । ॥ पूजायां नानन्तरम्
। ८।१।३७। यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथां पचति शोभ-
नम् । पूजायां किम् । यावद्भुक्ते । अनन्तरं किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ।
॥ उपसर्गव्यपेतं च । ८।१।३८। पूर्वानान्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्पचति शोभनम् ।
अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । ॥ तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् । ८।१।३९। एभिर्युक्तं ति-
ङन्तं न निहन्त्यते पूजायाम् । आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । ॥ अहो च । ८।१।४०। एतद्योगे नानुदात्तं पूजा-

ग्रहणं भवति । 'यावत् स्तोत्रभ्योऽरदो गृणानाः' इति । अत्रारद इत्यदस्वरेणाद्युदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अन्यान्विते
मा भूत् । 'यावत् क च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम्' इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तेत् ॥
—नह प्रत्या—। नहशब्दो निपातसमुदायो निषेधे वर्तते ॥—नह भोक्ष्यस इति । अदुपदेशात्परत्वात् इत्यस्य नि-
घातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः कोधेनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेध उक्तं पृच्छति
भोजनं करिष्यसि न एवमुच्यते ॥—नह वैतस्मिन्निति । तस्मिन्शब्दः फिदस्वरेणाद्युदात्तः । लोकशब्दः पचायज-
न्तत्वादनन्तोदात्तः । दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशितामदन्तानाम्' इति शिल्वादाद्युदात्तः ॥—सत्यं भोक्ष्यस इति । इदं
मध्योदात्तम् ॥—अङ्गा—। प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्यं इति
वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्युदाहरणे लमपे ॥—अङ्ग कुर्विति । करोतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनं सिप् तस्य
'सर्वापिच' इति हिरादेशः । 'तनादिङ्बन्धः सार्वधातुके' इति करोतेर्युगः । 'अत उन्सार्वधातुके' 'उत्तश्च प्रत्ययादसंयोग-
पूर्वात्' इति हेर्लुक् । कुर्वित्युपप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् ॥—हि च । अत्रायप्रातिलोम्यं इति संबध्यते ॥—आ हि ष्येति ।
स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वादानुदात्तः । दीर्घत्व च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कृज वृषल । उदाहरणं हिशब्दोऽव-
धारणे हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणं लमपे ॥—छन्दस्य—॥—अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् । तत्रानेकमुदा-
हरति—स्वनृतं हीति । हियेत्यनेन । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा । पापमेतं पुनाति अनृतवदनदोषेण
युज्यते इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोदयन् । अत्र एकमजयमित्याद्युदात्तम् ।
परं निहृतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रति-
षेधे प्राप्ते कचिदनेकस्य कचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोग व्यवस्था ॥
—यावद्यथा—। इयं तृतीया न पञ्चमीत्याह—आभ्यां युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति याव-
दिति यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च गृह्यते 'निपातैर्यद्यदि' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आयः साकन्ये, द्वितीयः परिमाणोपा-
धिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु ॥—आवतमिति । अवतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनम् । यावच्छब्दो-
दाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । 'यावत् स्तोत्रभ्योऽरदो गृणानाः' इति । रद विलेखने
लङि सिपि अट् । अट्स्वरेणाद्युदात्तः ॥—पूजायां—॥—नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः ॥—यावद्देव-
दत्त इति । पूर्वेणात्र निघातप्रतिषेधो व्यवस्ये यदि भवति उपसर्गेणैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गाभावेऽनन्तरग्रहणं शक्य-
मकर्तुम् ॥—उपसर्ग—। यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं स्यात् ॥—
अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तमात्रस्य ॥—प्रपचतीति । प्रशब्द आद्युदात्तः ॥—तुपश्य—।
तुप्रश्रुतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते पश्य माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्ते इति आश्रये
तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते । एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो धावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पू-
जायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्वि
पूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन संबद्धम् । ततश्च तत्कुवृत्ताविहापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्,
मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम् । किं चानन्तरमित्येवं तदभूत् इह त्वविशेषेणैव ॥—अहो च ।
अहो देवदत्तः पचति शोभनमित्युदाहरणम् । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तुप्रश्रुतिभि-

याम् । अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । ॥ शेषे विभाषा । ॥ ८११४१ । अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । ॥ पुरा च परीप्सायाम् । ॥ ८११४२ । पुरेत्यनेन युक्तं चानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्ण माणवक पुरा विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम् । न तेनस्म पुराधीयते । चिरातीतेऽत्र पुरा । ॥ नन्वित्यनुज्ञेयणायाम् । ॥ ८११४३ । ननु इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुज्ञाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम् । आकर्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । ॥ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् । ॥ ८११४४ । क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किंशब्देन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विदृच्छति । क्रियेति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । किं भक्तं पचत्युपायम् । प्रश्ने किम् । किं पठति । क्षेपोऽयम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिपिद्धं किम् । किं द्विजो न पचति । ॥ लोपे विभाषा । ॥ ८११४५ । किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्तः पचत्याहोस्विदृच्छति । ॥ एहि मन्ये प्रहासे लट् । ॥ ८११४६ । एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लङ् नन्तं व्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं बोध्यसे नहि बोध्यसे भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम् । एहि मन्यसे ओदनं बोध्यसे इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लङ् इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं बोध्यसे । ॥ जात्वपूर्वम् । ॥ ८११४७ । अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु बोध्यसे । अपूर्वं किम् । कटं जातु करिष्यति ।

यंगे मा भूदिति ॥—शेषे—। पूर्वं पूजयामित्युक्तत्वात्तोऽन्यः शेष इत्याह—पूजयामिति ॥—अहो कटं करिष्यतीति । पक्षेऽस्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्रयभूतमेव वस्तु असूयया आश्रयवत्प्रतिपाद्यते न पूजा । शेषग्रहणं सपार्थम् । योगविभागसामर्थ्यादिति । तत्र 'यावत्पुरा' इति भविष्यति लट् । विद्योतनादावध्ययन धर्मशान्त्रप्रतिपिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीयेति गम्यते । पक्षे द्योतत इति धातुस्वरणाद्युदात्तम् । 'तास्युदात्त' इति लसाविधातुकनिघातः ॥—न तेनस्म पुराधीयत इति । 'लट् स्मे' इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य विरकालप्रवृत्तल गम्यते न त्वरां ॥—नन्वि—। किञ्चित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्युपगमोऽनुज्ञा । तस्याः एषणा प्रार्थनाऽनुज्ञेयणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । तदाह—अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामर्थ्यात् लट् । प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट् ॥—अन्विति किमिति । अनुज्ञेयणायामिति किमित्यर्थः । 'अज्ञाऽप्रातिलोभ्ये' इत्यादिवदिति । करणं विनापि सिद्धे एकनिघातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः । अन्यथा द्वयोर्निघातयोर्ग्रहणं संभाव्येत ॥—किंक्रिया—॥—अप्रतिपिद्धमिति । अप्रतिपिद्धानर्थमित्यर्थः ॥—किं द्विजः पचति आहोस्विदृच्छतीति । आहोस्विदेको निघात आद्युदात्तः । अत्र केचित् पूर्वं क्रियुक्तं तत्र निहन्यते उत्तरं तु न क्रियुक्तमिति निहन्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याह्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति । अत्र हरदत्तः । ये त्वाहुः पूर्वं क्रियुक्तमिति ते मन्यन्ते । अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन न श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो शोचते । 'क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते । तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्तः पठति । क्षेपे किंशब्दः । कचित्पुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्थेय सोपसृष्टत्वात् ॥—लोपे । क्रियाप्रश्न' इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः । क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिपिद्धं च तेऽन्त वानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानार्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ॥—देवदत्तः पचति आहोस्विदृच्छतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरणाद्युदात्तता । किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा पूर्वपक्षस्थाने प्रत्युदाहरणानि किंशब्द लयत्वात्र पेजनीयानि ॥—एहि—॥—एहि मन्ये इत्यनेन युक्तमिति । समुदायाभिप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्यातं द्वे आह् । ॥पर इति बहुवचनप्रसङ्गः ॥—एहि मन्ये भक्तं बोध्यसे इति । मन्यसे बोध्यसे इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे' स्यादिना मन्ये बोध्यसे इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानं स्यात्त्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः । त्वं रथेन यास्यसीत्यहं मन्ये एहीति ॥—त्यर्थलोटा लङ् इत्यनेनैव सिद्ध इति । आहोस्विदादिना लोट् सिपो हिः । अत्र एहीत्यस्य गत्यर्थत्वाद् गत्यर्थलोटेति । ॥मन्येत्यर्थः । एहीत्यत्र आह् परत्वादिहीत्यत्र निघातः ॥—मन्ये इति । ज्ञाने अनुदात्तत्वं । श्यन्नन्तलादाद्युदात्तत्वम् । ॥स्यनुदात्तेत्' इति अनुपदेशात्परत्वादिवानुदात्तः ॥—जात्व—। भर्पूर्वमित्येतज्जातुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य । ॥हो उताहो' इति सूत्रे अनन्तरग्रहणज्ञापकात् । अन्यथा तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते इति तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति । तत्र शेषप्रकृत्यर्थं तस्यात् शेषे विभाषा कथं शेषः सान्तरं शेष इति अन्तरेणानन्तरग्रहणे प्रकृतः शेषः कथम् । अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः शेषः इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—अविद्यमानपूर्वं ज्ञात्विति ॥—जातु बोध्यसे इति । अनुपदेशात्परत्वात् इत्यस्य निघातः । मैथोदात्तं पदम् । जातुशब्दो नि-

॥ किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । ८।१।४१। अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्यं उतरदत्तमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् । कश्चिदुक्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम् । को युक्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठति । ॥ आहो उताहो चाऽनन्तरम् । ८।१।४२। आहो उताहो इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा युक्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम् । देव आहो युक्ते । ॥ शेषे विभाषा । ८।१।५०। आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति । ॥ गत्यर्थलोटा लृण् चेत्यकारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१। गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृङ्पि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । लोटा किम् । आगच्छेदेव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वे किम् । आगच्छ देव ग्रामं एवं चाहं च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङन्तेनोच्यते । ॥ लोट् च । ८।१।५२। लोङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम् । पच देवोदनं भुक्ष्यस्येनम् । लोट् किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्यकारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वत्वं रामः । सर्वप्रहणारिवह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं एवं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः । ॥ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ८।१।५३। लोङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । ॥ हन्त च । ८।१।५४। हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोङन्तं वानुदात्तं । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । निपातैर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम् । हन्त प्रभुञ्जावहै । ॥ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । ८।१।५५। आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्ता ३ । एकान्तरं किम् । आम् प्रपचसि देवदत्ता ३ । आम-

पातत्वादायुदात्तः । कटं जातु करिष्यसीति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः ॥—किंवृत्तम्—। वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । किमो वृत्तं किंवृत्तम् । ‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति कर्तरि षष्ठी । ‘अधिकरणवाचिना च’ इति समासनिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः । इह ‘जात्वपूर्वम्’ इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते तद्याच्चे—अविद्यमानपूर्वमिति । यदि अत्र किञ्चदो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि मिमी यः कितरामित्यादेरपि प्रसङ्गः स्यादिति मत्वा परिसंचये—विभक्त्यन्तमित्यादि॥—शेषे वि—। अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह—व्यवहितमिति ॥—पचतीति । पक्षे धातुस्वरेणायुदात्तम् ॥—गत्यर्थ—। गतिरर्थो येषामिति विग्रहः । गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तीभावः । लोङन्तवाच्यं हि निमित्तं लृङन्तवाच्यस्य न चेत्यकारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह—यत्रैव कारके लोडित्यादि । कर्तरि कर्मणि वा ॥—आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आहुपसर्गः । गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वान्निघातः । ग्रामशब्दो ‘प्रसरे च’ इति मनन्त आयुदात्तः ॥—द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् ॥—उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्त इति । वहेः प्राणपार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यत इति गत्यर्थम् । उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् ॥—आगच्छेरिति । लिङ्यं न लोट् ॥—द्रक्ष्यसीति । वर्तमानसामीप्ये लृट् ॥—आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यत इति । कारकशब्दो न सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः ॥—त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वप्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वप्रहणे लोड्याच्चकारकापेक्षया लृड्याच्चकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः ॥—लोट् च । लृट्प्रहणं विहाय ‘गत्यर्थलोटा—’इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते तदाह—गत्यर्थेत्यादि ॥—आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति न निहतं । गच्छेति तु निहतमेव ॥—योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात् । लटो मा भूद् इति ॥—विभाषितम्—। पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषा चेत्यम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोङन्तं सोपसर्गमुत्तममिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्यात् न चेत्यकारकं सर्वान्यत् ॥—सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गे विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो न तुल्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति ॥—आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेषेति पक्षे निहतं पक्षे शप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा ‘तिङि ‘ओदात्तवति—’ इति गतेर्निघातः ॥ पश्य । प्रविशानीति । उभयत्रापि पूर्वेण निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वोणि योज्यानि ॥—हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोट्प्रहणं च तदाह—हन्तेत्यनेनेत्यादि । प्राप्तविभाषेत्यम् । ‘निपातैर्यद्यदि—’ इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् ॥—प्रभुञ्जावहै इति । भुजेलोड् ‘भुजोऽनवने’ इत्यात्मनेपदं च हिः टेरेत्वं श्रम् । ‘आहुतमस्य पिच’ ‘एत ऐ’ अनुदात्तेत्वात्सर्वधातुकायुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः ॥—आमः । अन्तरयतीत्यन्तरं व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम् ।

श्रितं किम् । आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिके किम् । आम् पचसि देवदत्तः । ॥ यद्विदुषः पचन्ति ॥ ८१।५६।
 तिङन्तं नानुदात्तम् । उद्सृजो यद्विदुः । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । निपातैर्यदिति हिचेति तुपश्येति
 च सिद्धे नियमार्थमिदम् । एतरेव परभूतैर्योगे नान्येरिति । जाये स्वारोहावेहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य
 लोटन्तस्य निघातो भवति । ॥ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ८१।५७। एषु षडसु परत-
 स्तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति चन । देवः पचति चित् । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देवः पचति-
 कल्पम् । देवः पचतिपचति । अगतेः किम् । देवः प्रपचति चन । ॥ चादिषु च ॥ ८१।५८। चवाहाहैवेषु
 तिङन्तं नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देवः प्रपचति च । प्रखादति च । प्रथमस्य चवा-
 योग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयं तु निहन्त्यत एव । ॥ चवायोगे प्रथमा ॥ ८१।५९। चवेत्याभ्यां योगे
 प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनी-
 यतिङन्तापेक्षयेयं प्राथमिकी । योगे किम् । पूर्वभूतयोरपि योगे निघातार्थम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा
 भूत् । ॥ हेति क्षियायाम् ॥ ८१।६०। हयुक्ता प्रथमा तिङ्भक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३।
 उपाध्यायं पदातिं गमयति ३ । क्षियाशीरिति श्रुतः । ॥ अहेति विनियोगे च ॥ ८१।६१। अहयुक्ता प्रथमा ति-
 ङ्भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियायां च । ॥ वमह ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमह रथेन याति ३।
 उपाध्यायं पदातिं नयति । ॥ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ८१।६२। च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भ-
 क्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं
 गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः । स च केवलार्थः ।
 अवधारणं किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न कचिदित्यर्थः । अनवकूप्तावेव । ॥ चादिलोपे विभाषा ॥ ८१।६३।

उदाहरणे निषाते प्रतिषिद्धे षाष्ठमायुदात्तत्वम् ॥—अनन्तिक इति किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव साम-
 र्थादेकध्रुतेर्निघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघातमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकध्रुत्वा बाधितत्वादित्दं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति
 सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधं प्रति एकध्रुतेरसिद्धत्वाभावः । श्रुतोदात्तस्य न प्रतिषिध्यत इत्याहुः । अपरे तु अनन्तिक इत्यनेन
 यत्र दूरं न च संतिकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्नेकध्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्-
 तोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति ॥—यद्विदुः—उद्सृज इति । तुदादेः सृजेर्लटि सिष्यत् ॥—उशन्ति हीति ।
 वश कान्तौ । अदादिः । लटि श्रान्तः । प्रधादिवात्संप्रसारणम् ॥—नान्येरिति । यदिहन्तेत्यादिभिरित्यर्थः ॥—
 जाये स्वारोहावेहीति । रुहोर्लट् । वयं शप । ‘आहुत्तमस्य पिच’ ‘लोटे लङ्वात्’ इति लङ्वद्भावात् ‘नित्यं दितः’ इति
 सलोपः । अङ्पूर्वादिणो लोट् । सिपि ङिः । एहि तेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य ‘लोट् च’ इति प्राप्तौ निघानप्रति-
 षेधो नियमातिव्यत्येते । तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति । स्वाशब्दं ‘रो रि’ इति लोपः । ‘ङ्लोपे—’ इति दीर्घः । खो रोहा-
 वेति पाठे तु छान्दसत्वादुक्तम् ॥—चनचि ॥—एण्विति । चन चिदिव गोत्रादि तद्धित आम्रेडित एण्वित्यर्थः ।
 इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते इति तिङो गोत्रादीत्यत्रैवोक्तम् ॥—पचति कल्पमिति । अत्रानुदात्त
 एव तद्धितो प्राग्वः । अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङन्तस्वरो बाध्यते । अयं पचतिदेशः ॥—चादिषु च । ‘न चवाहाहै-
 वयुक्ते’ इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादयोऽत्र गृह्यन्ते संतिकृष्टत्वात् न तु ‘चादयोऽसत्त्वे’ इति सूत्रनिर्दिष्टाः विप्रकृष्टत्वात् । तदेतदह
 —चवाहाहैवेषु परेण्विति ॥—पचति च खादति चेति । उभयत्र खादतीत्यस्य निघातप्रसङ्ग एव नास्ति
 नानावाक्यत्वात् । चवायोगो हि समुच्चये विकल्पे वा गति भवति स चानेकस्य धर्म इति कुलोदाहृतम् ॥—चवा—॥—
 प्रथमेति । व्रीहिरस्य निर्वोहमाह—प्रथमा तिङ्भक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्भक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति
 प्रथमसूत्रे चातुक्कृत्वादित्दं नानुवर्तते ॥—उत्तरवाक्ययोरिति । ‘दिवो वा पाथिवादधि’ । ‘इन्द्रं महो वा रजसः’ इत्ये-
 तयोरित्यर्थः । ननु ध्रुतस्य तिङन्तस्योत्तरानुपङ्गः तत्कथं प्राथम्यमिति चेत्, अनुपङ्गस्याप्यापार्थिकं भेदं पुरस्कृत्य प्राथ-
 म्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य छन्दसि बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहेव मन्त्रे नियमेन सुप्रिहल्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्प-
 श्म ॥—हेति—॥ स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदातौ गच्छति मति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमि-
 त्याचारभेदः ॥—अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनिर्गृह्यन्तदाह—नानाप्रयोजने नियोगे इति । अनेकप्रयो-
 जनो नियोगः प्रेषणम् । उदाहरणे पूर्वत्र प्रेषे श्रुत उत्तरत्र क्षियायाम् ॥—चाहलोप—। अवधारणार्थवैशब्दप्रयोगे सति
 प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः ।
 चशब्दः समुच्चयार्थः । हशब्दः केवलार्थः । समानकर्तृके चलोपः । नानाकर्तृकेऽहलोपः । उदाहरणे चलोपं दर्श-
 यति—ग्राममरण्यं चेति ॥—केव भोक्ष्यसे इति । अनवकूप्तावयमेवशब्दः । ‘एवे चानियोगे’ इति पररूपम् ॥—

चवाहाहैवानां कोपे प्रथमा तिङ्मिभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । इन्द्र बाजेषु नोऽब । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । शेता गा आज्याय दुहन्ति । वालोपे व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत । ॥ वैवावेति च छन्दसि । ८।१।६५ अहर्षे देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् । ॥ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । ८।१।६५ आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्मिभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । अजामेकां रक्षति । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । समर्थाभ्यां किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् । ॥ यद्वृत्तान्नित्यम् । ८।१।६६ यत्र पदे यच्छब्दस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते । यद्वृत्तान्नित्यं । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । ॥ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । ८।१।६७ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ॥ * मलोपश्च वक्तव्यः ॥ दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः । समासान्तोदात्तापवादः । एतस्मासे इष्यते । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशोऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति । ॥ सगतिरपि तिङ् । ८।१।६८ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिसङ्ख्यं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । तिङ्तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ॥ * गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते ॥ नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति । ॥ कुत्सने च सुप्योगोत्रादौ । ८।१।६९ कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम् । प्रपचति क्षोभनम् । सुपि किम् । पचतिक्लिभाति । अगोत्रादौ किम् । पचति गोत्रम् ॥ * क्रियाकुत्सन इति वाच्यम् ॥ कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति । पूतिर्देवदत्तः ॥ * पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् ॥

चादि-—वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघाताभावस्य तदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम् इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् । अवधारणार्थं एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो न तु सर्वत्रास्यत्र चलोपः ॥—**व्रीहिभिर्यजेतेति ।** पक्षे निहतम् । पक्षे आयुदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् ॥—**वैवाव-** आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थं क्षमायां च । वाव प्रसिद्धौ स्फुटार्थे च ॥—**एकान्या-** समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ । शकन्वादिवापररूपम् ॥—**जिन्वतीति ।** जिविः प्रीणनार्थः । इदित्वाभुम् । लट् तिप् शप् ॥—**अजामेकां रक्षतीति ।** अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः ॥—**एक इति संख्यापरमिति ।** एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् । तथा चोक्तम् । ‘एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते’ इति । ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत्सत्यम् । न साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति निपातैर्यथादिहन्तेत्यत्रैवावोचाम ॥—**यद्-** ॥—**यद्वृत्तिरिति ।** यद् अञ्जतीति किन् । ‘विष्वग्देवयोश्च’ इति टेरद्रयादेशः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यद्वृत्तं वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह—**अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति ।** अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्फुटीभवित्यति ॥—**पूजनात्-** ‘काष्ठादिभ्यः’ इति वार्तिकं दृष्टं तदनुरोधेन पूजनादिति बहुवचनस्थान एकवचनमिति व्याचष्टे—**पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति ।** उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं सुबन्तविषयकम् ॥—**काष्ठाध्यापक इति ।** काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति । समासविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥—**मलोपश्च वक्तव्य इति ॥—दारुणमध्यापक इति ।** समासे कृते विभक्त्येकं स्वाभाविकी मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाह्यायतं इति वृत्तिन्यासकारयोर्मतं तदेतदाह—**इति वृत्तिमतमिति ।** भाष्यवार्तिककैयटास्तु असमास एव क्रियाविशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमास एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति । मयूरव्यंसकादित्वं नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह । यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यत्तदा समास इत्येवावश्यम् । युक्तं चेत्तत् । न ह्यत्र समासाधिकारोऽस्ति येन समासः स्यात् । अस्मिन् पक्षे मलोपवचने च सार्थकम् ॥—**पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहणे सिद्धइति ।** पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः ॥—**अनन्तरपूजितलाभार्थमिति ।** ‘पूजनात्पूजितम्’ इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशो व्यवहितस्य प्रसङ्ग इत्याह—**एतदेवेति ।** ज्ञापकत्वं तु ‘यद्वृत्तान्नित्यम्’ इत्युक्तम् ॥—**सगति-—यत्काष्ठां पचतीति ।** ये मलोपश्चैत्यनेन वाक्ये मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति ॥—**सगतिग्रहणाद्रतिरपि निहन्यत इति ।** तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात् । गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिद्विषयत्वज्ञापनार्थम् ॥—**कुत्सने-** । पदादिति निवृत्तम् ॥—**पचति क्लिभातीति ।** कथमत्र समानवाक्यत्वस्य सामर्थ्यस्य वा भावाद्वैवाप्राप्तेः । सुपीति स्पष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् ॥—**पचति पूतिर्देवदत्त इति ।** कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते । अत्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आयुदात्तः । वशेस्त्विति तिप् । बाहुल्लाकात्पुत्रोऽपि भवति तस्मादेव गुणभावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्तमुपसं-

तेनायं चकारानुबन्धवादान्तोदात्तः ॥ ॐ वा बह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् ॥ पचन्ति पृति । ॐ गतिर्गतौ । ८।१।७०। अनुदात्तः । अभ्युद्वरति । गतिः किम् । दत्तः पचति । गतौ किम् । आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूर-
रोमभिः । ॐ तिङ्गि चोदात्तवति । ८।१।७१। गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ।
अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम् ।
प्रपचति ॥ इति तिङन्तस्वराः ॥

स्वरसंचारप्रकारः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळ इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे फिप
इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादिस्वात् । व्युत्पत्तौ तु निःप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । अमि पूर्वं
इत्येकादेशस्वेकादेश उदात्तेनेत्युदात्तः । ईळे । तिङ्गिति टति निघातः । संहितायां त्दात्तानुदात्तस्येतीकारः स्वरितः ।
स्वरितात्संहितायामिति के इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्व-
रात् । हितशब्दोऽपि । धातो निघायां दधातेर्हिरिति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पुरोऽव्ययमिति गतिसंज्ञायां कुग-
तीति समासे समासान्तोदात्ते तत्पुरुषे तुल्यार्थेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे गतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरे थायादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते गतिरनन्तर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये
प्राप्ते उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतर इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य नङः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् ।
देवम् । पचाथक् । फिटस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तः । ऋक्विकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्द-
स्तृन्प्रत्ययान्तो निःस्वरेणाद्युदात्तः । रक्षशब्दो नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः । तमपः पितृवादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुज्ञेयम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् । तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥ १ ॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ॥

ख्यायते ॥—**वा बह्वर्थमिति** । बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पृतिरन्तोदात्तः ।
अन्यदा लाघुदात्तः ॥—**आमन्त्रैरिति** । अत्र याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगादाडित्येव गतिः ॥—**तिङ्गि**—उदात्तवति
तिङन्ते परे गतिर्निहन्त्यते । निघाता आद्युदात्ताः इत्यस्यापवादः ॥—**यत्प्रपचतीति** । निघातैर्यदि— इति निघातप्रति-
षेधात्तिङन्तमुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्तं यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत् ‘आमन्त्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि’
इति मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोदात्त इति वाच्यम् । ‘यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः’ इति वचनात् स्वसं-
बन्धनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथाधादिस्वरगतस्वरेषु
कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्त्यत एव । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह—**तिङ्ग्रहणमिति** । परिमाणमित्या । परि-
माणार्थत्वमेव स्पष्टयति—**अन्यथाहीति** । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचिलाहृतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदा-
त्तमिति निघातः स्यात् न प्रत्यये, तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तद्वटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते,
तेन यत्प्रकरोतीत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उपप्रत्ययस्वरेण मन्थोदात्तत्वाहृतेर्निघातः सिद्ध इ-
त्याहुः ॥—**प्रपचतीति** । ‘तिङ्गितिङः’ इति निघातः ॥ इति सुबोधिन्यां स्वरप्रक्रिया ॥

ईळे इति । ईड सुतौ लङुत्तमैकवचनम् । इट् ऐरेल द्वयोश्चास्य स्वरयोरिति प्रातिशाख्येन कः ॥—**यज्ञस्येति** ।
‘यजयाच—’ इति यजेर्नङ् विभक्तेः सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति ॥—**स्वरितत्वमिति** । स्वरितो वानुदात्त
इत्यनेन ॥—**ऋक्त्विति** । ऋतावुपपदे यजेः किन् ऋक्त्वित्यनेन ‘वचिस्वपि—’ इति संप्रसारणम् ॥—**नव्विषयस्येति** ।
इस्तन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ॥ इति स्वरसंचारः ॥

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजवरधुनाथात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तिङन्ते स्वरप्रकरणम् ।

भैरवमिश्रकृतव्याख्यासंवलित्वा

सिद्धान्तकौमुदी ।

लिङ्गानुशासनम् ।

रूपधिकारः ।

लिङ्गम् ॥ १ ॥ स्त्री ॥ २ ॥ अधिकारसूत्रे एते । ऋकारान्ता मातृदुहित्स्वस्योत्तनान्दरः ॥ ३ ॥ ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्वादिपञ्चकस्यैव डीवनिषेधेन कर्त्रीत्यादेर्डीपा ईकारान्तत्वात् । तिसृष्वत्स्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योच्चित्तुरोक्तदन्तत्वाभावात् । अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ॥ ४ ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः । चमूः । प्रत्ययग्रहणं किम् । देवयतेः क्तिप् । द्यूः । विशेष्यलिङ्गः । अशनिभरण्यरण्यः पुंसि च ॥ ५ ॥ इयमयं वा अशनिः । मिन्यन्तः ॥ ६ ॥ मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः । ग्लानिः । वहिवृष्ण्यग्रयः पुंसि ॥ ७ ॥ पूर्वस्वापवादः । श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ॥ ८ ॥ इयमयं वा श्रोणिः । क्तिन्नन्तः ॥ ९ ॥ स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । ईकारान्तश्च ॥ १० ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ऊङायन्तश्च ॥ ११ ॥ कुरूः । विद्या । खन्तमेकाक्षरम् ॥ १२ ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः विशत्यादिरा नवतेः ॥ १३ ॥ इयं विशतिः ॥ त्रिंशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः अशीतिः नवतिः । दुन्दुभिर्गणेषु ॥ १४ ॥ इयं दुन्दुभिः । अक्षेषु किम् ।

श्रीः ॥ मूले, अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि लिङ्गमित्या शास्त्रसमाप्तेः, द्वितीयस्तु 'ताराधारा-' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं प्रागुक्तमेव विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रायं विशेषः । शब्द-शक्तिस्वभावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता कस्यचिद्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानामर्थानां चानन्यत्वात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनो युक्तयुज्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव संभवति न त्वस्मदादीनामज्ञानम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनास्मदादीनां ज्ञानं संभवेत्तथाह—ऋकारान्ता इत्यादिना । स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु संबध्यते, तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम् । तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरूपेण व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषतः उपादानात्पञ्चेति लब्धम् । अवधारणस्य तु यथा लाभस्त प्रकारमाह—स्वस्वादिपञ्चकस्यैवेति ॥—डीवनिषेधेनेति । 'न षट्स्वस्वादिभ्यः' इति सूत्रेण डीपो निषेधेन ॥—कर्त्रीत्यादेरिति । अनेन कर्तृपदेन यौगिकाः शब्दा ऋकारान्ताः परिग्राह्याः । रुढस्य कोटृप्रथुतिशब्दस्यादिना परिग्रहः । नच सप्तैवेति वक्तव्ये पञ्चैवेति नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आदेशत्वाकान्ताः पञ्चैवेत्यर्थात् । यद्यपि भाष्यसंमते 'तृज्वत्कोटृः' इत्यादित्रिमूल्याः प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे स्त्रियां प्रवर्तमानस्य कोटृशब्दस्यादेशत्वानाकान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्द-ऽयमीकारान्त एव प्रयुज्यत इति भावः । 'उणादयो बहुलम्' इति संग्रहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह—अन्यू इत्यादि । अवनिः । 'अर्तिसृष्टधर्म्यस्यवितृभ्योऽनिः' इत्यनिः ॥—चमूरिति । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिभ्य ऊः' इत्यूः । दयूः । अत्र वकारस्य 'च्छ्रुः' इत्यूः ॥—अशनिभर— । पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥—मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवः कित्' इति निः । ग्लानिः । 'वहिश्रिध्रुदुग्लाहलरिभ्यो निट्' इति निः । वन्हादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वहिवृष्णि- । वृष्णिः । 'सृष्टृषिभ्यां कित्' इति निः । अग्निः । 'अङ्गेनलोपथ' इति निः ॥—श्रोणियोन्यू- । श्रोणिः । योनिः । 'वहिश्रि-' इतीति । ऊर्मिः । 'अर्तेश्च' इति निः ॥—ईकारान्तश्च । अत्र ईकारः प्रत्यय एव पूर्वोत्तरसाहचर्यात् ॥—लक्ष्मीरिति । अत्र 'लक्ष्मेरुं च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृतश्चिभ्य ईः' इत्यत इरित्यस्यानुवृत्त्या । तेनेकारः प्रत्ययः । एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीनारी रजस्वला, तरीनौस्तरी धूमः, तन्त्रीर्वाणादेर्गुणः । नच 'यापोः कित्ते च' इति सूत्रविहितेकारान्तस्यापि स्त्रीत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'योपथः' 'पोपचः' इत्याभ्यां परत्वाद्धात् । यूप इत्यादौ प्रथमस्य समय इत्यादौ द्वितीयस्य चारितार्थात् । एवं च पपी ययीशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः ॥—ऊङायन्तश्च । 'ऊङुतः' इत्यूः । आवग्रहणेन टाप्डाप्चापां ग्रहणम् ॥—खन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यात् ॥—विशत्यादिरानवतेरिति । विशत्यादयः 'पक्षिविशतिः' इति सूत्रनिर्दिष्टाः ॥—दुन्दुभिर्गणेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु यः

अयं द्रुमुर्भिर्वाधिशेषोऽसुरो वेलथः । ॥ १५ ॥ इयं नाभिः । ॥ उमाध्वपयन्यत्र पुंसि ॥ १६ ॥ द्रुमुर्भिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहित-
श्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तु-
तस्तु लिङ्गमशयं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति भाष्यात्पुंस्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः
पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां कस्तूरिकामद इति मेदिनी । रभसोऽप्याह । मुखरादक्षत्रिये नाभिः पुंसि
प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् । ॥ तलन्तः
॥ १७ ॥ अयं स्त्रियां स्यात् । शुक्रस्य भावः शुक्रता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो ग्रामता । देव एव
देवता । ॥ भूमिविद्युत्सर्गिलतावनिताभिधानानि ॥ १८ ॥ भूमिर्भूः । विद्युत्सौदामनी । सरस्विधरा । लता
वल्ली । वनिता योषित् । ॥ यादो नपुंसकम् ॥ १९ ॥ यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीबं स्यात् । ॥ भाः-
स्रुक्स्त्रगदिगुणिगुपानहः ॥ २० ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि । ॥ स्थूणोर्णं नपुंसके च ॥ २१ ॥ एते
स्त्रियां क्लीबे च स्तः । स्थूणा । स्थूणम् । ऊर्णा । ऊर्णम् । तत्र स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेघा-
दिकोम । ॥ गृहशशाभ्यां क्लीबे ॥ २२ ॥ नियमायंभित्तम् । गृहशशपूर्वं स्थूणोर्णं यथासंख्यं नपुंसके स्तः ।
गृहस्थूणम् । शशोर्णं शशलोमनीत्यमरः । ॥ प्रावृष्टविप्रदृष्टद्वित्विषः ॥ २३ ॥ एते स्त्रियां स्युः । ॥ दर्विविदि-
वेदिखनिशान्यश्रिवेशिशिष्टज्योपधिकट्यङ्गुलयः ॥ २४ ॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे क्लीप् । दर्वी । दर्विरित्यादि ।
॥ तिथिनाडिरुचिचीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराश्यादयः ॥ २५ ॥ एते प्राग्वत् । इयं तिथिरित्यादि ।
अमरस्त्वाह । तिथयो द्वयोरिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्य इति
स्यात् । श्रीहर्षश्च । निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीनिति । ॥ शङ्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभृकुटिबुटिवलि-
पङ्कयः ॥ २६ ॥ एतेऽपि स्त्रियां स्युः । इयं शङ्कुलिः । ॥ प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुपःसंवि-
तक्षुत्पुन्मुत्समिधः ॥ २७ ॥ इयं प्रतिपदित्यादि । उपाः उच्यन्ती । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता । ॥ आशीर्भूः पूर्णी-
र्द्धारः ॥ २८ ॥ इयमाशीरित्यादि । ॥ अप्सुमनस्समासिकताकर्षणां यहुत्वं च ॥ २९ ॥ अबादीनां पञ्चानां
स्त्रीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची , तु पुंस्त्वैव । सुप-
वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिकता तैलदाने असमर्थेति अर्थवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् । समांसमां
विजायत इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । विभाषाप्राधेडिति सूत्रे अग्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां
हरद्वोऽप्येवम् । ॥ स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवाग्नौर्स्फिजः ॥ ३० ॥ इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवाग् नोः
स्फिक् । ॥ तृटिसीमासंबध्याः ॥ ३१ ॥ इयं तृटिः । सीमा संबध्या । ॥ चुल्लिवेणिस्यार्थश्च ॥ ३२ ॥ स्पष्टम् ।
॥ ताराधाराज्योत्स्नादयश्च ॥ ३३ ॥ ॥ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥ ३४ ॥ नित्यग्रहणमन्येषां कचिच्चभिचारं
ज्ञापयति ॥ इति ल्यधिकारः ॥

प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥—**नाभिरक्षत्रिये** । क्षत्रियभित्ते यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स क्षियां स्यात् ॥—**इयं नाभिरिति** । पुरुषावयवे इदम् ॥—**उभावन्यत्र पुंसि** । इदं स्पष्टार्थम् । पूर्वसूत्रयोः ‘अक्षेष्वाक्षत्रिये’ इत्यभिधानेन सिद्धेः । कथं तर्हि— इति अत्र यत्कोमलैरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीलिङ्गनाभिशब्दार्थविशेषणत्वात् ॥—**सामान्य इति** । लिङ्गविशेषाविवक्षया नपुंसकं कोमलैरिति प्रसाध्य तस्य नाभिशब्दार्थविशेषणल स्त्रीकार्यम् । विशेषप्रतिपादकस्य यथा पुंस्त्वं तथास्यापि भविष्य- तीत्याशयेन समाधानान्तरमाह—**वस्तुतस्त्विति** । ‘चक्रमध्यक्षत्रिययोः’ इत्यत्र चक्रमध्यं च क्षत्रियथेति द्वन्द्वः । अत एव ‘प्राण्यङ्गके द्वयोः’ इति संगच्छते ॥—**तलन्तः** । ‘तस्य भावस्त्वतलौ’ इति सूत्रविहिततलप्रत्ययान्तः क्षियां स्यात् ॥—**भूमिविद्युद् इति** । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तिपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः । एव- मन्यत्रापि बोध्यम् ॥—**यादो नपुंसकम्** । पूर्वस्यापवादः ॥—**स्थूणोर्णे नपुंसके च** । चकारेण क्षियामित्यस्यानुक- र्णार्थमस्यात्र लेखः ॥—**प्रावृडिति** । स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र जानुकृष्टत्वेऽपि ‘स्वरितेनाधिकारः’ इत्यस्याधिकः कार इति व्याख्यानास्यापि प्रसिद्धत्वाच्च संबन्धः ॥—**दर्विविदि** । दर्विशब्दो ‘वृहभ्यां विन्’ इति विभ्रन्तः, ‘सर्वतोऽन्तिब्रध्वी- त्येके’ इति विकल्पेन ङीप् दर्वी इति ॥—**तिथिनाडि**—**यतेप्राग्वदिति** । क्षियां स्युरित्यर्थः ॥—**पुंस्वेवेति** । देवा- सुरात्म्येनान् पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्वाधादिति भावः ॥—**भाष्यप्रयोगादिति** । तेन भाष्ये ‘णौ-’ इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुलं प्राथिकमिति विकल्पेनान्यत्र बहुलभावेऽपि न क्षतिः ॥—**कचिच्चभिचारमिति** । तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति सूचयति ॥ इति लिङ्गानुशासने क्यधिकारः ॥

पुंलिङ्गाधिकारः ।

॥ पुमान् ॥३५॥ अधिकारोऽयम् । ॥ घञबन्तः ॥ ३६ ॥ पाकः । त्यागः । करः । गरः । भावार्थ एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे कल्पद्वय्यां स्त्रीत्वाविशिष्टे तु किञ्चादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेषेण लिङ्गम् । तथा च आप्पम् । संबन्धमनुवर्तिष्यत इति । ॥ घाजन्तश्च ॥ ३७ ॥ विस्तरः । गोचरः । चयः । जय इत्यादि । ॥ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ॥३८॥ एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । ॥ नङन्तः ॥३९॥ नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः । यत्नः । ॥ याच्ना स्त्रियाम् ॥४०॥ पूर्वस्यापवादः । ॥ क्यन्तो घुः ॥४१॥ किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । आधिः । निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम् । दानम् । घुः किम् । जज्ञिर्बीजम् । ॥ इषुधिः स्त्री च ॥४२॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च -। पूर्वस्यापवादः । ॥ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखङ्गशरपङ्काभिधानानि ॥४३॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः । असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽग्निः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खङ्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दम इत्यादि । ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके ॥४४॥ स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । ॥ द्यौः स्त्रियाम् ॥४५॥ द्योदिवोस्तन्नेपोपादानमिदम् । ॥ इषुबाहू स्त्रियां च ॥४६॥ चापुंसि । ॥ बाणकाण्डौ नपुंसके च ॥४७॥ चापुंसि त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेयस्यापवादः । ॥ नान्तः ॥४८॥ अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः मन्त्रचक्रोक्तरीति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ॥ क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेधाभिधानानि ॥४९॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेधो नीरदः । ॥ अन्नं नपुंसकम् ॥५०॥ पूर्वस्यापवादः । ॥ उकारान्तः ॥५१॥ अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इभुः । इतुहृद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च । लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यथाबाधित इति । एवमन्यत्रापि । ॥ धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् ॥५२॥ ॥ समासे रज्जुः पुंसि च ॥५३॥ कर्कटरज्जुवा । कर्कटरज्जुवा । ॥ श्मश्रुजानुवसुस्वाद्भुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥५४॥ ॥ वसु चार्थवाचि ॥५५॥ अर्थवाचीति किम् । वसुर्मयूखाभिधानाधिपेषु । ॥ महुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥५६॥ चापुंसि । अयं महुः । इदं महुः । ॥ रुवन्तः ॥५७॥ मेरुः । सेणुः । ॥ दारुकसेरुजनुवस्तुमस्तूनि नपुंसके ॥५८॥ रुवन्त इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु । ॥ सकुनेपुंसके च ॥५९॥ चापुंसि । सकुः । सक्तुः । ॥ प्राप्रश्मेरकारान्तः ॥६०॥ रश्मिदिवसाभिधानमिति वक्ष्यति प्रागतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते । ॥ कोपधः ॥६१॥ कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्वबकः । कल्कः । ॥ चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोलमुकानि नपुंसके ॥६२॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॥ कण्ठकानीकसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकमाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च ॥६३॥ चापुंसि । अयं कण्ठकः । इदं कण्ठकमित्यादि । ॥ टोपधः ॥६४॥ टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः । ॥ किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्ठानि नपुंसके ॥६५॥ किरीटमित्यादि । ॥ कुटकूटकपटकघाटकपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च ॥६६॥ चापुंसि ।

भावार्थ एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम् । एतल्लभप्रकारमाह—नपुंसकेत्यादि ॥—भयलिङ्गेत्यादि । पूर्वस्यापवादोऽयम् ॥—क्यन्तो घुः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो घुसंज्ञको धातुस्तद्वर्तितः पुमानित्यर्थः ॥—देवासुरा—। अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणत्युद्भूतो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दाव्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् ॥—त्रिविष्टप—॥—स्वर्गभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भ इति । अत एवाहामरसिंहः 'ह्रीबे त्रिविष्टपम्' इति ॥—द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गभिधानत्वात्पुंस्त्वस्य पूर्वेण प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥—इषुबाहू । भुजपर्यायवाचकोऽयम् ॥—बाणकाण्डौ—। शराभिधानोऽयम् ॥—नान्त इति । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥—अन्नं नपुंसकमिति । मेधाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥—लिङ्गशेषविधिरिति । लिङ्गस्य शेषोऽवशेषस्तस्य विधिः व्यापी । काण्डत्रयस्य विधिव्यापी काण्डत्रयस्य व्यापको यदि विशेषशब्देन बाधितो न स्यादित्यर्थः ॥—नपुंसके चेति । चापुंसि ॥—वसु चार्थवाचि । अर्थवाची वसुशब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः ॥—रुवन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र सितनिगमिसिसव्यविधाज्यकुशिभ्यस्तु इति तुन् । सूर्यश्चक्रः प्रथमः ॥—दारुकसेरु—। जवादित्वाद्भुप्रत्ययान्ता एते । कंसं चाप्राणिनि । कंस-

कुटः कुटमित्यादि । ॐ गोपधः ॥६७॥ गोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः । ॐ ऋण-
लवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके ॥६८॥ पूर्वसूत्रापवादः । ॐ कार्पापणखर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणचि-
षाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ॥६९॥ चात्पुंसि । ॐ थोपधः ॥७०॥ रथः । ॐ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि
नपुंसके ॥७१॥ इदं काष्ठमित्यादि । ॐ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् ॥७२॥ इमाः काष्ठाः । ॐ तीर्थप्रोधयूथ-
गाथानि नपुंसके च ॥७३॥ चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् । ॐ नोपधः ॥७४॥ अदन्तः पुंसि । इनः ।
फेनः । ॐ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनचेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिष्पचिह्नानि
नपुंसके ॥७५॥ पूर्वस्यापवादः । ॐ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनाला-
नसमानभवनबसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च ॥७६॥ चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ।
ॐ पोपधः ॥७७॥ अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । ॐ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्त-
रीपाणि नपुंसके ॥७८॥ इदं पापमित्यादि । ॐ शूर्पकुतपकुणपक्षीपविटपानि नपुंसके च ॥७९॥ अयं
शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । ॐ भोपधः ॥८०॥ सम्भः । कुम्भः । ॐ तलभं नपुंसकम् ॥८१॥ पूर्वस्यापवादः ।
ॐ जृम्भं नपुंसके च ॥८२॥ जृम्भम् । जम्भः । ॐ मोपधः ॥८३॥ सोमः । भीमः । ॐ रुक्मसिध्मयुध्मेधमगु-
ल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके ॥८४॥ इदं रुक्ममित्यादि । ॐ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमो-
हामानि नपुंसके च ॥८५॥ चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् । ॐ योपधः ॥८६॥ समयः । हयः । ॐ कि-
सलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके ॥८७॥ स्पष्टम् । ॐ गोमयकपायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके
च ॥८८॥ गोमयः । गोमयम् । ॐ रोपधः ॥८९॥ क्षुरः । अक्षुरः । ॐ द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षु-
द्रनारतीरदूरकुच्छूरध्नाश्वध्रमीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजर-
जठराजिवैरचामरपुष्करगङ्गरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्रीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयश्वश्रक्षेत्रमित्र-
कलत्रचित्रमूत्रसूत्रचक्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रचलत्राणि नपुंसके ॥९०॥ इदं
द्वारमित्यादि । ॐ शुक्रमदेवतायाम् ॥९१॥ इदं शुक्रं रेतः । ॐ चक्रवज्रान्धकारसारावारारक्षी-
रतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ॥९२॥ चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि ।
ॐ गोपधः ॥९३॥ वृषः । वृक्षः । ॐ शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिलिबषकल्माषाणि नपुंसके ॥९४॥
ॐ यूषकरीपमिषविषवर्षाणि नपुंसके च ॥९५॥ चात्पुंसि । अयं यूषः । इदं यूषमित्यादि । ॐ सोपधः
॥९६॥ वत्सः । वायसः । महानसः । ॐ पनसबिसवुससाहसानि नपुंसके ॥९७॥ ॐ चमसांसरसनिर्या-
सोपवासकार्पासघासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च ॥९८॥ इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि ।
ॐ कंसं चाप्राणिनि ॥९९॥ कंसोऽस्त्री पानभाजनम् । प्राणिनि तु कंसो नाम कश्चिद्राजा । ॐ रश्मिदिवसाभि-
धानानि ॥१००॥ एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः दिवसो घञः । ॐ दीधितिः स्त्रियाम् ॥१०१॥ पूर्वस्या-
पवादः । दिनाहनी नपुंसके ॥१०२॥ अयमप्यपवादः । ॐ मानाभिधानि ॥१०३॥ एतानि पुंसि स्युः ।
कुडवः प्रस्थः । ॐ द्रोणाढकौ नपुंसके च ॥१०४॥ इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः । ॐ खारीमानिके स्त्रियाम्
॥१०५॥ इयं खारी । इयं मानिका । ॐ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ॥१०६॥ इमे दाराः । ॐ नाड्यप-
जनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि ॥१०७॥ यथासंख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः ।
अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्विनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् । ॐ मरुद्भरुत्तरदृष्टिजाः ॥१०८॥ अयं
मरुत् । ॐ ऋषिराशिहतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः ॥१०९॥ एते पुंसि स्युः ।
अयमृषिः । ॐ ध्वजगजमुज्जपुङ्गाः ॥११०॥ एते पुंसि । ॐ हस्तकुन्तान्तव्रातवातदृतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः
॥१११॥ एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह । ॐ षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-
पाषण्डशिखण्डाः ॥११२॥ अयं षण्डः । ॐ वंशांशपुरोडाशाः ॥११३॥ अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः ।
कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानयोः प्रकरणे पौरोडाशपुरोडाशाष्टश्रित्ति विकारप्रकरणे व्रीहेः पुरोडाश इति च निपात-
नात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य इत्वम् । पुरोडाशभुजामिष्टमिति माघः । ॐ हृदकन्दकुन्दबुहुदशध्वाः

मिति शब्दस्य निर्देशात् 'नपुंसके च' इत्यस्य संबन्धः । अप्राणिनि वाच्ये कंसशब्द इत्यर्थः ॥—दिनाहनी— दिवसा-
भिधानाविमौ ॥—खारीमानिके— मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥—बहुत्वं चेति । चकारः पुंस्त्वस्य समुदा-
यकः ॥—नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरो नतु 'तत्रोपपदम्' इति तत्संज्ञकपरः । तस्य
प्राप्त्यभावात् ॥—क्लीबत्विनिवृत्त्यर्थमिति । नपुंसकाधिकारे 'मुखनयन' इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रेण विवरभाषानत्वेन

॥११४॥ अयं हृदः । ॥ अर्धपधिमध्यमुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः ॥११५॥ अयमर्धः । ॥ पल्वपल्वलकफरे-
फकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गनुरङ्गगन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ॥११६॥ अयं पल्व हृत्वादि । ॥ सारथ्य-
तिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः ॥११७॥ एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

नपुंसकाधिकारः ।

॥ नपुंसकम् ॥११८॥ अधिकारोऽयम् । ॥ भावे ल्युङन्तः ॥११९॥ हसनम् । भावे किम् । ॥ पचनो-
ऽग्निः । इध्मप्रवश्चनः कुठारः । ॥ निष्ठा च ॥१२०॥ भावे या निष्ठा तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ।
॥ त्वप्यञौ तद्धितौ ॥१२१॥ शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । व्यजः पितृसामर्थ्यापक्षे क्लीबम् । चातुर्यम् । चातुरी ।
सामऽयम् । सामग्री । औचित्यम् । औचितिः । ॥ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ॥१२२॥ ब्राह्मणस्य
कर्म ब्राह्मण्यम् । ॥ यद्यद्व्यग्यजण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि ॥१२३॥ एतदन्तानि क्लीबानि ॥ स्तेनाद्यञ्जलोपश्च ।
स्तेयम् । सख्युर्यः । सख्यम् । कपिज्ञास्योर्दृक् । कापेयम् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । आधिपत्यम् । प्राणभृजा-
तिवयोवचनोद्ग्रादिभ्योऽञ् । औष्टम् । हायनान्तयुवादिभ्योऽण् । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापु-
त्रकम् । होत्राभ्यश्छः । अच्छावाकीयम् । अव्ययीभावः । अभिस्त्रि । ॥ द्वन्द्वैकत्वम् ॥१२४॥ पाणिपादम् ।
॥ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ॥१२५॥ स्पष्टम् । ॥ अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः ॥१२६॥ अधिका-
रोऽयम् । ॥ अनल्पे छाया ॥१२७॥ शरच्छायम् । ॥ राजामनुष्यपूर्वा सभा ॥१२८॥ इनसभमित्यादि ।
॥ सुरासेनाच्छायाशालानिशास्त्रियां च ॥१२९॥ परवत् ॥१३०॥ अन्यस्तत्पुरुषः परबलिङ्गः स्यात् ।
रात्राह्वाहाः पुंसि । ॥ अपथ्यपुण्याहे नपुंसके ॥१३१॥ ॥ संख्यापूर्वा रात्रिः ॥१३२॥ त्रिरात्रम् । संख्यापूर्वेति
किम् । सर्वरात्रः । ॥ द्विगुः स्त्रियां च ॥१३३॥ व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् । ॥ इसुसन्तः ॥१३४॥
हविः । धनुः । ॥ अर्चिः स्त्रियां च ॥१३५॥ इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः ।
॥ छदिः स्त्रियामेव ॥१३६॥ इयं छदिः । छद्यतेऽनेनेति छादेश्वरादिष्यन्तादर्चिशुक्लित्यादिना इस् । इस्-
क्षित्यादिना ह्रस्वः । पटलं छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ।
॥ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनाभ्रामिधानानि ॥१३७॥ एतेषामभिधायकानि क्लीबे
स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं
शरासनम् । विवरं बिलम् । जलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् ॥ अस्यापवादानाह त्रि-
स्य्या । ॥ सीरार्थोदनाः पुंसि ॥१३८॥ ॥ वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च ॥१३९॥ वक्रो वक्रम् ।

क्लीबत्वं प्राप्तिं तत्रितृत्यर्थमित्यर्थः ॥—अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्थवर्त्तादिष्वयं द्रष्टव्यः । इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

भावे ल्युङन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे कः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गतार्थं तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एव-
मन्तग्रहणं चेति बोध्यम् ॥—इध्मप्रवश्चन इति । अत्र करणे ल्युट् ॥—निष्ठा च । अत्र निष्ठापदं कस्य बोधकम् ।
इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे कः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् ॥—त्वप्यञौ तद्धितौ । भावे
इत्यनुवर्तते । यद्यपि 'तस्य भावः' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारतत्प्रथमपरः । 'भावे ल्युङन्तः' इत्यत्र तु
भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥—कर्मणि च—। चाद्रावे ।
त्वप्यवावित्याद्यनुवर्तते ॥—स्तेनाद्यञ्जलोपश्चेति । यद्यपीदं सूत्रं प्राग्वह्यान्तमेव तथापीतः प्रथमि कथितनपुंसकत्व-
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिहोपादानमिति बोध्यम् ॥—द्वन्द्वैकत्वमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राणित्थं' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो
भवति ते द्वन्द्वान् नपुंसकत्वाभिधायका बोध्या इत्यर्थः ॥—अभाषायामिति । इदमपि सूत्रं 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च
छन्दसि' इति सूत्रे छन्दसीत्युपादानेन गतार्थम् । हेमन्तशिशिरावित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या ॥—स्त्रियां
चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः 'विभाषा सेना' इति विभाषापदोपादानेनैवमपि गतार्थम् ॥—परवदिति । 'परबलिङ्ग'—
इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदिति सूत्रस्य स्मारकमिह परवदिति, नविदमपूर्वम् ॥ तत्पुरुष इति । द्वन्द्वस्यायुपलक्ष-
णम् ॥—संख्यापूर्वा रात्रिः । 'संख्यापूर्वे रात्रं क्लीबम्' इत्यस्यानुवादः ॥—द्विगुः स्त्रियां चेति । चात्रनपुंसकमिति
संबध्यते । इदमपि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः', 'गत्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम् । अतएवाह—व्यवस्थ-
येति ॥—इसुसन्तः । 'अविशुचिहुसपिछादिछादिभ्य इस्तिः', 'जनेरुस्ति' एतयोरुपात्तौ एतौ ॥—छदिः स्त्रियामेवेति ।
यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यनेनैव नित्यक्लीबत्वामे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि
'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः । अत एव वक्ष्यति—अमर-
व्याख्यातार इति ॥—अस्येति । 'मुखनयन' इति सूत्रस्य ॥—सीरार्थोदनाः—। सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थश-

नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् । ॥ अटवी स्त्रियाम् ॥ १४० ॥ ॥ लोपधः ॥ १४१ ॥ कुलम् ।
 कूलम् । स्थलम् । ॥ तूलोपलतालकुसुलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि ॥ १४२ ॥ अयं तूलः । ॥ शीलमू-
 लमङ्गलसालकमलतलेमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशलाः पुंसि च ॥ १४३ ॥
 चात् क्लीबे । शीलं शील इत्यादि । ॥ शतादिः संख्या ॥ १४४ ॥ शतम् । सहस्रम् । शतादिरिति किम् । एको
 द्वौ बहवः । सख्येति किम् । शतशब्दो नाम पर्वतः । ॥ शतायुतप्रयुताः पुंसि च ॥ १४५ ॥ अयं । शतः । इदं शत-
 मित्यादि । ॥ लक्षा कोटिः स्त्रियाम् ॥ १४६ ॥ इयं लक्षा । इयं कोटिः । वा लक्षा नियुतं च तदित्यमरात् ॥
 क्लीबेऽपि लक्षम् । ॥ शङ्कुः पुंसि ॥ १४७ ॥ सहस्रः कचिच् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् । ॥ मन्वद्यचकोऽक-
 र्तरि ॥ १४८ ॥ मन्प्रत्ययान्तो द्यच्चः क्लीबः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्यच्चः । किम् । अणिमा । महिमा ।
 अकर्तरि किम् । ददाति इति दामा । ॥ ब्रह्मन् पुंसि च ॥ १४९ ॥ अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । ॥ नामरोमणी न-
 पुंसक ॥ १५० ॥ मन्वद्यच्च इत्यस्यायं प्रपञ्चः । ॥ असन्तो द्यच्चः ॥ १५१ ॥ यशः । मनः । तपः । द्यच्चः किम् ।
 चन्द्रमाः । ॥ अप्सराः स्त्रियाम् ॥ १५२ ॥ एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनान्तः । ॥ त्रान्तः ॥ १५३ ॥
 पत्रम् । छत्रम् । ॥ यात्रामात्राभस्त्रादं प्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ १५४ ॥ ॥ भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमे-
 दोष्टाः पुंसि ॥ १५५ ॥ अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति
 च । यत्तु द्विषोऽमित्र इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेर्द्विषदिलोणादिक इत्रच् । अमेरमित्रम् मित्रस्य व्यथयेदित्यादौ
 मध्योदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि स्यादिति*तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतसूत्रपर्यालो-
 चनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि नञो जरमरमित्रमृता इति षाष्टसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् । ॥ पत्रपात्रप-
 वित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ १५६ ॥ ॥ बलकुसुमशुल्वपत्तनरणाभिधानानि ॥ १५७ ॥ बलं वीर्यम् । ॥ प-
 त्नकमलोत्पलानि पुंसि च ॥ १५८ ॥ पञ्चादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह ॥
 वा पुंसि पञ्च नलिनमिति । एवं चार्थबोधिसूत्रे तु जलजे पञ्च नपुंसकमेवेति वृत्तिप्रन्यो मतान्तरेण*नेयः । ॥ आ-

वस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । भिस्ता-भिस्तटाशब्दौ तु दुग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षति-
 रिति ॥—अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥—संख्येति । संख्यावाचीलर्थः ॥—शतायुत— । अयं शतशब्दो-
 ऽनन्तवाची । ‘शतादिः—’ इति पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥—लक्षाकोटी— । एतयोरपि संख्यावाचकत्वात्पुंसकत्वे प्राप्तं
 इदम् ॥—क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्धचोदिषु द्रष्टव्यः ॥—शङ्कुः पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात्
 ‘शतादिः संख्या’ इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥—सहस्रः कचिदिति । कचिदिति अर्थविशेष इत्यर्थः । ‘सहस्र-
 शीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्’ इत्यत्रानन्तवाची । नचात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र
 ‘संख्यासुपूर्वस्य’ इति पादशब्दान्त्यलोपो न स्यादिति वाच्यम् । नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यश्चाकथं-
 चित्संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्चान्तदो लोप इति तूचितम् ॥—मन्वद्यच्चः । अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनका-
 रान्तः ‘सर्वेषां भ्यो मनिन्’ इति विहितः ॥—चर्म । वर्मेति । चरादिधातोर्मनिन्प्रत्ययः । बाहुलकादिभूभावः । अणि-
 मादां लिट् । दामेत्यत्रापि ‘सर्वेषां भ्यो मनिन्’ इत्यनेनैव मनिन्, परं लय विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्द-
 परत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिश्चोचिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रत्ययः संभवतीति ॥—ब्रह्मेति । ‘वृहेर्नञ्च’ इति मनिन्प्र-
 त्ययः ॥—असन्तो द्यच्चः । ‘सर्वेषां भ्योऽमुन्’ इति विहितोऽमुन् । तस्यामुनो येष्वनुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्या ।
 ‘चन्द्रमो ङित्’ इति विहितामुन्प्रत्ययान्तथन्द्रमस शब्दोऽप्यमुन्नतः । कृद्ग्रहणं गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः-
 शब्दोऽपि ॥—त्रान्तः । त्रप्रत्ययान्तो नपुंसकः स्यात् । ‘सर्वेषां भ्योऽमुन्’ इति त्रन्प्रत्ययो नकारानुबन्धक इति ॥—यात्रा
 मात्रा— । ‘हुयाम्—’ इति विहितछन्प्रत्ययोऽपिग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वं प्राप्तेऽस्यारम्भः । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधक-
 भावानुवादकः ॥—भृत्रामित्र— । पूर्वस्यापवादः ॥—यत्त्विति । दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तः । मध्योदात्तः मकारेकारस्य
 प्रत्ययायुदात्तत्वेन मध्योदात्त इति तद्भावः ॥—चिन्त्य इति । चिन्त्यस्य सन्वात् । नन्वमित्रशब्दो नेत्रन्तः किंतु अमि-
 त्चिम् इति धातुविहितकान्तमित्रशब्देन नञः समासे सति सिद्ध इत्याह—नञ्समासेऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः ॥
 —परवल्लिङ्गतेति । एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दृश्यति—तन्प्रकृतेत्यादिना ॥—नञो जरमरेति । यदि
 तु न मित्रं अमित्र इति नञ्समासस्तदा न ‘नञो जरमरमित्र-’ इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य बहुव्रीहिसमासे प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥—
 कुसुमाभिधायित्वेति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं नतु कुसुमशब्दश-
 क्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक इति विभाज्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजात-

हवसंग्रामो पुंसि ॥ १५९ ॥ ॥ आजिः स्त्रियामेव ॥ १६० ॥ ॥ फलजातिः ॥ १६१ ॥ फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् । ॥ वृक्षजातिः स्त्रियामेव ॥ १६२ ॥ कषिदेवेदम् । हरीतकी । ॥ वियज्जगत्सकृत्शकनृषत्शकृद्यदुदम्बितः ॥ १६३ ॥ एते स्त्रीयाः स्युः । ॥ नवनीतावतानानृता-मृतनिमित्तविश्वसिचपिचमृतरजतवृत्तपलितानि ॥ १६४ ॥ ॥ आञ्जकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिस-कथ्यक्ष्यास्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ १६५ ॥ एतानि स्त्रीवे स्युः । ॥ दैवं पुंसि च ॥ १६६ ॥ दैवम् । दैवः । ॥ धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ १६७ ॥ इदं धान्यमित्यादि । ॥ ब्रन्वबर्हदुःखबडिशपिच्छविम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ १६८ ॥ ॥ अक्षमिन्द्रिये ॥ १६९ ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ मा भूत् ॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसाधिकारः ।

॥ स्त्रीपुंसयोः ॥ १७० ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरी-चयः ॥ १७१ ॥ इयमयं वा गौः । ॥ मृत्युसीधुकर्कन्धुकिक्कुण्डुरेणवः ॥ १७२ ॥ इयमयं वा मृत्युः । ॥ गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकं च ॥ १७३ ॥ त्रिलिङ्गमित्यर्थः ॥ पटु । पटुः । पट्टी । ॥ अपत्यार्थस्तद्धिते ॥ १७४ ॥ ओपगवः । ओपगवी ॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

पुनपुंसकाधिकारः ।

॥ पुनपुंसकयोः ॥ १७५ ॥ अधिकारोऽयम् । ॥ घृतभृतमुस्तद्वेलितैरावतपुस्तकमुस्तलोहिताः ॥ १७६ ॥ अयं घृतः । इदं घृतम् । ॥ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ १७७ ॥ अयं शृङ्गः । इदं शृङ्गम् । ॥ व्रजकु-ञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धचिदभृपुच्छाः ॥ १७८ ॥ अयं व्रजः । इदं व्रजम् । ॥ कबन्धौषधायुधान्ताः ॥ १७९ ॥ स्पष्टम् । ॥ दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपाश्र्वाकाशकुशकाशाङ्गशकुलिशाः ॥ १८० ॥ एते पुनपुंसकयोः स्युः । कुशो रामसुते दर्भे-योक्त्रे द्वीपे कुशं जले । इति विश्वः । शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च जानपदादिसूत्रेणायो विकारे ङीषि कुशी । दारुणि तु टाप् । कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पातेति श्रुतिः । अतः कृकमीति सूत्रे कुशाकर्णी-ष्विति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानौ तृपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याह्वश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहुश्रुतैः ॥ १८१ ॥ गृहमेहदेहपट्टपट्टहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च ॥ इति पुनपुंसकाधिकारः ॥

॥ अविशिष्टलिङ्गम् ॥ १८२ ॥ ॥ अव्ययं कतियुष्मदः ॥ १८३ ॥ ॥ णान्ता संख्या ॥ १८४ ॥ शिष्टा-परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् । ॥ गुणवचनं च ॥ १८५ ॥ शुकः पटः । शुक्या पटी । शुकं वस्त्रम् । ॥ कृत्याश्च ॥ १८६ ॥ ॥ करणाधिकरणयोर्युद् च ॥ १८७ ॥ ॥ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ १८८ ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ इति लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता सिद्धान्तकौमुदी संपूर्णा ॥

कुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः ॥—आहवसंग्रामो पुंसि । एतयोर्बुद्ध्याभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि ॥—फलजातिरिति । फलोपादानाद्दृषपरस्यामलकीशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः ॥—हरी-तकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः । ‘हरीतक्यादिषु व्यक्तिः’ इति स्त्रीत्वाभिधानात् ॥—रथाङ्गादविति । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः ॥ इति नपुंसकाधिकारः ॥

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥—नपुंसकं चेति । चास्त्रीपुंसयोः ॥ इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥

शलाकावाचीति । सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथाचेति । इति पुनपुंसकाधिकारः ॥

अविशिष्टलिङ्गम् । तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम् ॥—शिष्टा इति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकभेदवन्तः ॥—परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥—गुणवचनं च । ‘परवदित्यनुवर्तते ॥—कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥—सर्वादीनि सर्वनामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥—स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति भगवता भाष्य-कृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गाभिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ॥ इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ॥

इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसावेभौमभूमण्डलसंचारिविमलतरानवद्यसद्यःपार्वणपीयूषभान्व-

गस्यकुलवंशावतंसश्रीमद्भवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रप्रणीतं लिङ्गानुशासनव्याख्यानं संपूर्णम् ॥

श्रीः ।

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

अथ शिक्षा ।

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा । शास्त्रानुपूर्वीं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥ प्रसिद्धमपि शब्दार्थमवि-
ज्ञातमबुद्धिमिः । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः । प्राकृते
संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥ स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च
यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ऋः औः चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥
आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायामिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥ मारुतस्तूरसि चरन्मद्रं
जनयति खरम् । प्रातःसवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥ कण्ठे मायन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् । तार तार्तीय-
सवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥ सोदीर्णो मूर्धर्यमिहतो वक्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः
॥ ९ ॥ खरतः कालतः स्थानात्प्रयन्नानुप्रदानतः । इति वर्णविदः प्राहुर्निपुण तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥ उदात्तानुदात्तश्च
स्वरितश्च स्वरात्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः कुत इति कालनो नियमा अचि ॥ ११ ॥ उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्तं ऋषभधैवतौ ।
स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥ अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं, च दन्ताश्च नासि-
कोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥ ओभावश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपमा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥ य-
द्योभावप्रसंधानमुकारादिपर पदम् । खरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥ हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्था-
भिश्च संयुतम् । उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥ कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू । स्युर्मूर्धन्या
ऋदुरषा दन्या लतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥ जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठौ चः स्मृतो बुधैः । एणै तु कण्ठतालव्या ओऔ
कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ॥ १८ ॥ अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारंकारयोर्मवेत् । ओकारंकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंज्ञतम् ॥ १ ॥
संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् । घोषा वा संवृताः सर्वे अधोपा विवृताः स्मृताः २० ॥ ४ ॥ खराणामूष्मणां
चैव विवृतं कर्णं स्मृतम् । तेभ्योऽपि विवृतावेष्टौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥ अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।
अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥ अलावुवीणानिर्घोषो दन्त्यमृत्यस्वराननु । अनुस्वारस्तु फर्तव्यो नित्यं
होः शपसेषु च ॥ २३ ॥ अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये । द्विरोष्ठां तु विष्टब्धीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥ व्याघ्री
यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥ यथा सौराष्ट्रिका नारी
तर्कं इत्यभिभाषते । एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरा इव खेदया ॥ २६ ॥ रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । दीर्घस्वरं प्रयु-
ञ्जीयात्पश्चात्तासिक्वयमाचरेत् ॥ २७ ॥ हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि । नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैव द्विमात्रता
॥ २८ ॥ हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन समनुस्वरन् । मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥ माथे तु कम्पये-
त्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् । सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथोवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च
पौडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥ गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा खितितपाठकः । अनर्थज्ञो-
ऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु मुखरः । धैर्यं लयममर्थं च षडेते पाठका गुणाः
॥ ३३ ॥ शङ्कितं भीतमुद्गृह्यमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥ उपांशु दृष्टं खरितं नि-
रस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं प्रस्तपदाक्षरं च बदेन दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥ प्रातः पठेन्निल्यमुरःस्थि-
तेन स्वरेण शार्दूलस्तोपमेन । मध्यदिने कण्ठगतेन चैव चक्राहुसंकृजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥ तार तु विद्यान्वसवं तृतीयं शिरोगतं
तच्च सदा प्रयोज्यम् । मयूरहंसान्यमृतरूपाणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥ अचोऽस्पृष्टा यणस्वीपत्रेभ्यस्पृष्टाः
शलः स्मृताः । शेषाः स्पृष्टा हल-
द्वयः ॥ ३८ ॥ अमोनुनासिका नहो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः । ईष-
न्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफा २१११
रस्य हस्तौ ॥ ३९ ॥ ज्योतिषामयनं चक्षुर्निर्गुणं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥ शिक्षा प्राणं
भुवि ॥ ४० ॥ छन्दः पादां तु वेत्संहियमाणश्च

तु वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् । तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीते ॥४२ ॥ ॥८॥ उदात्तमाख्याति ऋषोऽङ्गुलीनां प्रदेशि-
नीमूलनिविष्टमूर्धा । उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥ उदात्त प्रदेशिनीं विधात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गु-
लिम् । निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥ अन्तोदात्तमायुदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् । मध्योदात्तं
स्वरितं झुदात्तं व्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥ अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्रावृषपती । अग्नि-
रित्यन्तोदात्तं सोम इत्यायुदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥ हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् ।
बृहस्पतिरिति झुदात्तमिन्द्रावृहस्पती इति व्युदात्तम् ॥ ४७ ॥ अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्धर्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कर्णमू-
लीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥ ॥९॥ चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः । शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्व-
धमात्रकम् ॥४९॥ कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् । न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥५०॥ सुती-
र्थादागतं व्यक्तं स्वाग्रायं सुव्यवस्थितम् । सुखरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥ मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा
मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ॥ ५२ ॥ अवक्षरं हतायुष्यं विस्वरं
व्याधिपीडितम् । अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् । ऋग्यजुःसा-
मभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥५५॥ हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् । ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते
॥५५॥१०॥ शंकरः शांकरौ प्रादाद्वाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥ येनाक्षरस-
माग्रायमधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्त तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥ येन धाता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवा-
रिभिः । तमश्वाज्ञानजं भिन्न तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन
तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥ त्रिनयनमभिमुखनिःश्रुतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः । स भवति धनधान्यपशुपुत्र-
कीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति दिवीति ॥ ६० ॥ ११॥ अथ शिधामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा गीत्यचो-
स्पृष्टोदात्तं चापस्तु शंकर एकादश ॥

इति शिक्षा समाप्ता ॥

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

४७ सर्वादीनि सर्वनामानि १।१।२७॥ सर्वं विश्वं उभ उभय उतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरप्ररदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः । ल्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादिः ॥ १ ॥

१०२ खरादिनिपातमव्ययम् १।१।३७॥ खर अन्तर प्रातर । अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् [अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः । ह्यस् श्रस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् [शश्वत्] जोषम् तूष्णीम् बहिस् [अधस्] अवस् समया निकषा खयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ [हे है] इद्धा अद्धा सामि । अन्तोदात्ताः । वत् [५।१।१।१५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपधा तिरस् । आद्युदात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण [मक्] ज्योक् [योक् नक्] कम् शम् सहसा [भ्रद्वा] अलम् स्वधा वषट् विना नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । त्वातोमुक्तसुनः । कृन्मकारसंध्यक्षरान्तोऽव्य-यीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् सुहुस् प्रवाहुकम् प्रवाहिका आर्यहल्म् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरूक् । तसिलादयस्तद्धिता एधात्पर्यन्ताः [५।३।७-४६] शस्तसी कृत्वसुच् सुच् आस्थालौ । न्यव्यार्थ । [अथ] अम् आम् प्रताम् प्रातान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येपि । तथाहि माङ् ध्रम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साक्षात् साचि (सावि) सत्यम् मंशु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविम् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजसम् संततम् उपा ओम् भूर् भुवर् द्यौति तिरसा सुष्टु कु अजसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस् चिरेण चिरात् अस्तम् आनुषक् अनुषक् अनुषट् अन्नम् (अम्भम्) अन्नर् (अम्भर्) स्थाने वरम् दुष्टु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्पाशपः [६।३।३६] । शस्त्रप्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५।४।४३-६८] मान्तः कूलोर्थः । तसिवती । नानात्रापिति ॥ इति खरादिः ॥ २ ॥

७ चादयोऽसत्त्वे १।७।५७॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम् शश्वत् युगपत् भुयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण कश्चित् यत्र तत्र नह हन्त माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकिर् आकीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा त्वै द्वै त्वै रे [रे] श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्टु स्स अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा (वधा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् पाट् आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत् [सम् वशम् शिकम् दिकम्] सनुकं छंवट् (छंवट्) शङ्के शुक्रम खम् सनात् सनुतर नहिकम् सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जातु कथम् कुतः कुत्र अव अनु हा हे [है] आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु नट् सह [आनुषट्] आनुषक् अज्ञ फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाट्) कुम् खुम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । ऊपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति चादयः ॥ ३ ॥

७ प्रादयः १।४।५४॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

१७५ ऊर्यादिच्चिञ्जडाचञ्च १।४।६१॥ ऊरी ऊररी तन्थी ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला शंसकला श्व-ञ्जकला अंसकला गुलगुधा सजृष् फल फली विक्री आक्री आलोष्ट्री केवाली केवासी सेवाली पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा मस्मसा मसमसा औषट् श्रौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पापी प्रादुस् श्रत् आविम् ॥ इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

१७६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राज्या प्राजरुहा बीज्या बीजरुहा संसर्ग्य अर्थ लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अम्रौ वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नवस् । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

१५९ तिष्ठद्भृतीनि च २।१।१७॥ तिष्ठद् बहुद् आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लनयवम् लयमानयवम् पूत-यवम् पूयमानयवम् संहतयवम् संहियमाणयवम् संहतबुसम् संहियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम् दुःषमम्

निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् [ग्रोढम्] पापसमम् पुण्यसमम् ब्राह्मम् प्ररथम् प्रयुगम् प्रदक्षिणम् [अपरदक्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इच्छत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७।५।४।१२८] ॥ इति तिष्ठद्भ्रष्टृतयः ॥ १ ॥

१६८ सप्तमी शौण्डैः २।१।४०॥ शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत अन्तर अधि पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादयः ॥ २ ॥

१६९ पात्रेसमितादयश्च २।१।४८॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकुर्मिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डकः कुम्भमण्डकः उदपानमण्डकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदीं गेहे-
क्ष्वेडी गेहेविजिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदमः गेहेधृष्टः गर्भेतुप्तः आखनिकबकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेक्ष्वेडी गोष्ठेपट्टः गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेतिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

१७१ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २।१।५६॥ व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृषं वराह हस्तिन् तर् कृञ्जर रुद्र पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादयः ॥ ४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखक-
मलम् करकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

१७२ श्रेण्यादयः कृतादिभिः २।१।५९।१ श्रेणि एक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय [विशिष्ट] पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रेण्यादयाः ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [हृष्ट कलित दलित उदाहृत विधुत उदित] ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

१७२ * शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् * २।१।६०॥ शाकपार्थिव कुतुपसौभुत अजातौलवलि । आकृतिगणो-
ऽयम् । कृतापकृद भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात कयाकयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥

१७३ कुमारः श्रमणादिभिः ३।१।७०॥ श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥

१७३ मयूरव्यंसकादयश्च २।१।७२॥ मयूरव्यंसक छात्रव्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य) लङ्गुलगृह्य (लङ्गुलगृह्य) पुनर्दायि । एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं च एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिखागता अपेहिखागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेलो आहरवसना [अहरसेना] आहरवनिता (अहरविनता) कृन्तविचक्षणा उद्धरोत्थजा उद्धरावसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् [नखप्रचम्] निश्चप्रचम् आकिंचन लालाकालक पीलास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोच्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निषण्णश्यामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः । जहिजोडम् । जहिस्तम्बम् । जहिस्तम्बः [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्या-
तमाख्यातेन क्रियासातये । अश्रीतपिबता पचतभृजता खादतमोदता खादतवमता । खादताचमता । आहरनिवर्पा आहर-
निष्करा । आवपनिष्करा । उत्पचविपचा भिन्धिवलवणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा प्रचप्रकृटा । आकृतिगणोऽयम् ॥
तेन । अकुतोऽभयः । कान्दिशीकः । कान्दिशीकः । आहोपुरुषिका अहमहमिका यदच्छा एहिरैयाहिरा उन्मृजावमृजा
द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ इत्यादिमयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

१६४ याजकादिभिश्च २।२।९॥ याजक ॥ पूजक परिचारक परिवेषक । परिवेषक । स्नापक अध्यापक उत्साह-
उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

१९५ राजदन्तादिषु परम् २।२।३१॥ राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम् नममुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुञ्जितम्
अवक्लिन्नपक्वम् अर्पितोत्तम् । अर्पितोत्तम् । उत्सगाढम् उल्लखलमुसलम् तण्डुलकिण्वम् दृषदुपलम् आरुद्रायति । आरुद्रायन-
बन्धकी । चित्ररथबाह्वीकम् । अवन्त्यस्मकम् शूद्रार्थम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दाथौ धर्माथौ
कामाथौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् । गोजवाजम् । गोपालिधानपूलासम् । गोपालधानीपूलासम् ।
पूलासकारण्डम् । पूलासककुरण्डम् । स्थूलासम् । स्थूलशूलासम् । उशीरबीजम् । [जिज्ञास्थि] सिज्ञास्थम् । सिज्ञाश्व-
त्यम् । चित्रास्वाती । चित्रास्वाती । भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती । पुत्रपशु केशस्मभू शिरोबिजु । शिरो-
बीजम् । शिरोजानु सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी [आद्यन्तौ] अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥ इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

१९४ वाहिताश्यादिषु २।२।३७ ॥ आहितामि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत [मथपीत] ऊढ-
भार्य गतार्थ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरस्युद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ इत्याहिता-
श्यादयः ॥ १२ ॥

१९३ कडाराः कर्मधारये २।३।३८ ॥ कडार गडुल खज खोड काण कुण्ठ खलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल
(पिङ्गल) तड तनु [जठर] बधिर मठर कज बर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

१९२ ॥ नौकाकान्तशुकशालवज्येषु २।३।१७ ॥ नौ काक अत्र शुक शाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

१३७ ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् २।३।१८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति
प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

१९७ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्ज-
किरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् क्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशाम्
मूत्रशकटम् मूत्रपुरीषम् यक्ष्मेदः मांसशोणितम् दर्भेशरम् दर्भपूतीकम् अजुनशिरीषम् अजुनपुरषम् तृणोपलम् [तृणो-
पम्] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

१९८ न दधिपयआदीनि २।४।१२ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजाती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ
परित्राजकौशिकौ (परिव्राट्कौशिकौ) प्रवर्ग्योपसर्दौ शुक्रकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी]
अध्ययनतपसी उल्लखलसुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपयआदीनि ॥ १७ ॥

१८१ अर्धर्चाः पुंस्ति च २।४।३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय कार्पाषण कुपत कुसप (कुणप) कषाट शङ्ख गृध्र यूथ
ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म फर्मन् मोदक
शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण
खलीन पात्रीव षष्टिक वारवाण (वारवारण) प्रोथ कपित्थ [शुष्क] शाल शील शुक्र (शुल्क) शीघ्र कवच रेणु [ऋण]
कपट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्वे चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टपद मञ्जल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित
श्टङ्ग निगड [खल] मूलक मधु मूल स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रवीव शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट] शिखर
कल्क (वल्कल) नटमक (नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पङ्क कुण्डल किरीट [कुमुद] अर्घुद अङ्गुश तिमिर आश्रय
भूषण इक्षस (इक्ष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक दिन दैवत पि-
नाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास [विशाल] चषाल (चखाल) खण्ड दर विपट [रण बल मक] भृणाल
हस्त आर्द्र हल [मूत्र] ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल [छल] पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर
बिम्ब कुट्टिम मण्डल (कुकुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्क मध्य [बाल] छाल वाल्मीक वर्ष
वज्र वसु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्तेन [स्तन खर] संगम निष्क क्षेम शूक क्षत्र पवित्र [यौवन कलह] मालक
(पालक) मूषिक [मण्डल वल्कल] कुज (कुञ्ज) विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दट आसन ऐरावत शूर्प
तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वचस्क कूर्च तण्डक मट सहस्र ओदन
प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

२१६ पैलादिभ्यश्च २।४।५९ ॥ पैलं शालङ्कि सात्यकि सात्यकामि राहवि रावणि औदक्षि औदव्रजि औदमेधि औदव्यजि
(औदमजि) औदश्रुजि देवस्थानि पैललोदायनि राहक्षति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्राहमानि औजिहानि औदशुद्धि
तद्राजाब्जाणः (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति पैलादिः ॥ १९ ॥

२१६ न तौल्वलिभ्यः २।४।६१ ॥ तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैलीपि दैवति वार्कलि नैवति (नैवकि) दैव-
मन्त्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (अनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आ-
नुति प्रादोहति नैमिथि प्राडाहति बान्धकि वंशीति आसिनासि आहिंसि आसुरी नैमिषि आसिबन्धकि पौषि कारेणुपालि
वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥

२२५ यस्कादिभ्यो गोत्रे २।४।६३ ॥ यस्क लह्य दुह्य अयस्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदामत कम्बलहार
बहिर्योग पर्णाढक कर्णाढक पिण्डीजङ्ग वकसस्थ (वकसकथ) विथि कुद्रि अजवस्ति मित्रयु रक्षोमुख जङ्गारथ उत्कास
कटुक मथक (मन्थक) पुष्करद (पुष्करसद्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (कोष्टुमान) कोष्टुपाद कोष्टुमाय शीर्षमाय
खरप पदक बर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल भडित भण्डित ॥ एते यस्कादयः ॥ २१ ॥

२२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७ ॥ गोपवन शेयु (शिशु) बिन्दु भाजन अश्रावतान श्यामाक (श्योमाक) श्यामक
श्यापर्ण ॥ विदाद्यन्तर्गणोऽयम् ४।१।१०४ ॥ गोपवनादिः ॥ २२ ॥

२२५ तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे २।४।६८ ॥ तिककितवाः बङ्गरमण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः बकनख-
गुदपरिणद्धाः उब्जककुमाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टकपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥
एते तिककितवाद्यः ॥ २३ ॥

२२५ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे २।४।६९ ॥ उपक लमक भ्राष्ट्रक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडा-
रक आडारक गडुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट (सुपिष्ट) मयूरकर्ण खरीजङ्गः शलाथल पतञ्जल पदञ्जल
कठेरणि कुषीतक कशकृत्तल (काशकृत्तल) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक
अनुलोम अनुपद प्रतिलोम जपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखात्र कमन्दक पिङ्गल वर्णक मयूरकर्ण मदाघ
कवन्तक कमन्तक कदामत दामकण्ठ ॥ एते उपकाद्यः ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

४२७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलौपश्च हलः ३।१।१२ ॥ भृश शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुर्मनस्
अभिमनस् उन्मनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृप्त शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिवर्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् सुरजस्
अरजस् एते भृशादयः ॥ १ ॥

४२८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यप् ३।१।१३ ॥ लोहित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥ लोहितादि-
राकृतिगणः ॥ २ ॥

४२९ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३।१।१८ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस आस अलीक प्रतीप करुण कृपण
सोढ ॥ इत्येतानि सुखादीनि २ ॥ ३ ॥

४३२ कण्डादिभ्यो यक् ३।१।२७ ॥ कण्डूज् मन्तु हणीङ् वल्यु असु [मनस्] महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज्
इरञ् दुवस् उषस् वेद् मेधा कुपुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्) मुख दुःख [भिक्ष वरण चरम अवर] सपर
अरर (अरर्) भिषज् भिष्णज् [अपर आर] इषुध वरण चुरण तुरण भुरण गद्गद एला केला खेला [वेला शेला]
लिट् लोट् [लेखा लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् संभूयस् सम्बर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥
इति कण्डादिः ॥ ४ ॥

४६६ नदिर्ग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४ ॥ १ नन्दिवाशिमदिदृषिसाधिविधिशोभिरोविभ्यो ण्यन्तेभ्यः
संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः
जल्पनः रमणः दर्पणः संकन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः
कुलदमनः [शत्रुदमनः] ॥ इति नन्दादिः ॥ ५ ॥

२ ग्राही उत्सह्नी उदासी उद्रासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षध्रुवपशां नौ । निरक्षी निश्रावी निवापी निशायी । यात्र-
व्याह्वजवदवसां प्रतिपिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अवाजी अवादी अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम्
अकारी अहारी अविनायी [विशायी विषायी] विशयी विषयी देशे । विशायी विषयी देशः । अभिभावी भूते । अपराधी
उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति प्रह्लादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदद् भषद् षवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् गाहद् सूरद् देवद् [दोषद्] जर (रज)
मर (मद) क्षम (क्षप) सेव मेघ कोप (कोष) मेघ नर्त व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभार श्वपच ॥ पचादिरा-
कृतिगणः ॥ ७ ॥

४६९ * कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् * ३।२।५ ॥ मूलविभुज नखमुच काकगृह कुमुद महीप्र
कुप्र मिप्र ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजाद्यः ॥ ८ ॥

४७० * पार्श्वादिषूपसंख्यानम् * ३।२।५५ ॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्तान अवमूर्धन् ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

५४३ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३ ॥ गमी आगमी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी
प्रतियोगी ॥ एते गम्यादयः ॥ १० ॥

५४९ * संपदादिभ्यः क्तिप् * ३।३।९४ ॥ संपद् विपद् आपद् प्रतिपद् परिषद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

५५० विद्भिदादिभ्योऽङ् ३।३।१०४ ॥ भिदा विदारणे । छिदा द्वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । गुहा गियोषभ्योः
श्रधा मेधा गोधा । आरा शल्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा
वपा वसा मृदा । क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा ॥ इति भिदादिः ॥ १२ ॥

५४३ भीमाद्योऽपादाने ३।१।७४ ॥ भीम भीष्म भयानक बहु चर (बहु चरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) स-
मुद्र सुव सुरु दृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शङ्कसुक) मूर्ख खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

१०६ अमाद्यतष्टाप् ४।१।४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता
पूर्वापिहाणा (पूर्वापहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशनपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा
चामहत्पुर्वा जातिः । कुम्भा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मूलात्रयः दंष्ट्रा ॥ एतेजादयः ॥ १ ॥

७१ न पठ स्वस्त्रादिभ्यः ४।१।१० ॥ स्वस्त्र दुहितृ ननान्द यातृ मातृ तिस्र चतस्र ॥ इति स्वस्त्रादिः ॥ २ ॥

११७ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५ ॥ समान एक वीर पिण्डश्च (शिरः) भ्रातृ भद्र पुत्र । दासाच्छन्दसि ॥
इति समानादिः ॥ ३ ॥

११८ पिद्गौरादिभ्यश्च ४।१।४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] वृणु द्रोण
हरिण कोकण (काकण) पटर उणक [आमल] आमलक कुबल बिम्ब बदर फर्कर (कर्करक) तर्कर शर्करा पुष्कर
शिखण्ड सलद शष्कण्ड सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल षण्डश आथक आनन्द आश्वत्थ सृपाट आखक (आपञ्चिक)
शङ्कुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत सात्वक वेतस वृक्ष (वृस)
अतस [उभय] शृङ्ग मह मठ छेद पेश मेद श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्वाही । एषणः करणे । देह देहल काकादन गवादन
तेजन रजन लवण औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्थूण (अयःस्थूण) भारिकि भौलिकि
भौलिकि यान मेध आलम्बि आलजि आलविध आलक्षि कैवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलद शातुन [पोतन]
पातन पाडन (पानठ) आस्तरण अधिकरण अधिकार अप्रहायणी (आमहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] सुमङ्गलासं-
ज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड [षण्ड] उर्द गूर्द शम सूद औद (आर्द) हृद (हृद) पाण्ड
[भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष वृहत् महत् [सोम] सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे ।
रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिपली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी
शमी वरी शरी पृथिवी कोटु मातामह पितामह ॥ इति गौरादिः ॥ ४ ॥

१२० बह्नादिभ्यश्च ४।१।४५ ॥ बहु पद्धति असति अङ्कति अंहति शकटि (शक्ति) शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति
राभि [शधि] अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽन्तिन्नर्थादित्येके । चण्ड अराल कृपण
कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज भज चन्द्रभागान्नयाम् (चन्द्रभागा नयाम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रीड नख
खुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ इति बह्नादयः ॥ ५ ॥

१२५ शार्ङ्गरवाद्यजो जीन् ४।१।४३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगमुलव ब्राह्मण बैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय
[आनिचेय] आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौज्जायन कैकस काय (काव्य) शैष्य एहि पर्येहि आदमरथ्य औदपान
अराल चण्डाल वतण्ड । भोगवद्गौरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।३।४३] नित्य हस्वार्थम् । वृत्तरथोर्वृद्धिश्च ॥ इति
शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

२३० क्रौड्यादिभ्यश्च ४।१।८० क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपक्षिति चांठयत चंपयत (वंठयत) रोकयत
बैल्वयत सौधातकि । मृत् युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यांतकि क्रौडि भौरिकि भौलिकि [शात्मलि] शालास्थलि कापिष्ठलि
गौकक्ष्य ॥ इति क्रौड्यादिः ॥ ७ ॥

२१४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४ ॥ अश्वपति [ज्ञानपति] शतपति धनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति]
राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति] धान्यपति धन्वपति [वन्धुपति धर्मपति] समापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥
इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

२१५ उत्सादिभ्योऽञ् ४।१।८६ ॥ उत्स उदपान विकृन् विनद महानद महामन महाप्राण तरुण तलुन । वक्त्रयासे ।
धृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकीय
धंतर मध्यंदिन वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पायाल इन्द्रावसान उणिह ककुब्भ सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥
इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

२२० बाह्यादिभ्यश्च ४।१।९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निबाकु शिवाकु बटाकु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला (छगला) ध्रुवका [ध्रुवका] सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अमुरहत्त देवशर्मन् अमिशर्मन् [भद्रशर्मन्] सुशर्मन् कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः सल्लोपश्च । सुधावत् उदधु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन् शङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अजीगर्त कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदकः संज्ञायाम् । संभूयोभसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्दुशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्यादयः ॥ १० ॥

२२१ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च फक् ४।१।९७ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शट् शाक शुण्डा शुभ त्रिपाश् स्कन्द स्कम्भ ॥ इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

२२१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९८ नड चर (वर) वक मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लमकं शलङ्क कलङ्क च । ससल वाजप्य तिक । अमिशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्गल (कातर) फातल काश्यप (कुश्यप) काश्य काल्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरणौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । कोष्टु कोष्टं च । लोह दुर्ग स्तम्भ शिक्षापा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋक् जलंधर अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्ग इन्ध अक्ष कामुक ब्रह्मदत्त उडुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

२२१ अनुप्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४।१।९९ ॥ बिद उर्वे कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किंदर्भ) विश्वानर ऋषिषेण (ऋषिषेण) ऋतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिशु विन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) अश्ववतान इयामाक इयामक (इयावलि) इयापणं हरित किंदास बह्मस्क अर्कजूष (अर्कलूष) बभ्रोग विष्णुद्व द्व प्रतिबोध रचित (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर (मृडाकु) स्त्र्याकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान् । परस्त्री परशुं च ॥ इति बिदादिः ॥ १३ ॥

२२२ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५ गर्ग वत्स । वाजासे । संकृति अज व्याघ्रपात् विदधत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अप्रिवेश शङ्ख शट् शाक एक धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित बभ्रु वल्यु मण्डु गण्डु शङ्ख लिगु गुहल मन्तु महु अलिगु जिगीषु मनु तन्तु मनायीसुनु कथक कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरक्ष तलक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्त्य कण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रहुगण शण्डिल वर्णक (चणक) चुलुक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जत्कर्ण (जातृकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्षा पूतिमाष स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भिषज्) [भिष्णज] भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहृ इन्द्रहृ एकलु पिप्पल बृहदग्नि [सुलोहिन्] सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥ इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

२२२ अश्वादिभ्यः फक् ४।१।१०६ ॥ अश्व अदमन् शङ्ख शृङ्ग विद पुट रोहिण खजूर (खजूर) [खञ्जार वस्त] पिङ्गल भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद] क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्क खर स्फुट चक्र ध्रुविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् इयाम धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड प्रीध्म अर्ह कित विशांप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्व) प्राच्य [धर्म्य] आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन [प्रहृत] सुमनस् दुर्मेनस् मन (मनन) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर । इत्यश्वादिः ॥ १५ ॥

२२२ शिवादिभ्योऽण ४।१।१०७ ॥ शिव प्रोष्ट प्रोष्टिक चण्ड जम्भ भूरि दण्ड कुटार ककुभू (ककुभा) अनमि-म्लान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहुय कहय रोध कपिञ्जल (कुपिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षारहृद जलहृद परिल । (पथिक) पिष्ट हृह्य [पार्थिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक मज्जीरक वृष्णिक खञ्जास खञ्जाह [कर्मार] रेख लेख आलेखन विधवण रवण वर्तनाक्ष प्रीवाक्ष [पिटप विटक] पिटाक तृथाक नभाक ऊर्णनाभ जरत्कार [पृथा उक्षेप] पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मयूरकर्ण मयूरकर्ण [खजूरकर्ण] कदूरक तक्षन् ऋषिषेण गङ्गा विपाश कस्क लह्य इह्य अयस्थूण तृणकर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सपत्नी । ह्यचो नयाः । त्रिवेणी त्रिवर्णं च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

२२३ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१०८ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर) ब्रह्मकृत शतद्वार शालाथल शालाकाभू लेखाभू (लेखाभ्र) विकसा (विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिश् शालुक अजबस्ति शकंधि विमातृ विधवा शुक्र विश देवतर

शकुनि शुक्र उग्र ज्ञातल (शतल) बन्धकी मृकण्डु विधि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकट्टु शाताहर पवशुरिक सुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वीसिष्ठे । गोधा कृकलास अणीव प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीढ सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस् सुदामन् कड तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि बायुदत्त शकल शालाका खड्ग कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड्गोन्मत्ता अनुदष्टिन् (अनुदष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विप्रं वीज जीव श्वन् अशमन् अश्व अजिर ॥ इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥

२२४ कल्याण्यादीनामिनङ् च ४।१।१२६ ॥ कल्याणी सुमगा दुर्भगा बन्धकी अनुदष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

२२४ गृष्ट्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विष्टि कुट्टि अजबस्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

२२७ रेवत्यादिभ्यश्च ४।१।१४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली शृक्वबन्धिन् शृक्वबन्धु शृक्वप्राह कर्णप्राह दण्डप्राह कुकुटाक्ष (ककुटाक्ष चामरप्राह) ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

२२७ कुर्वादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१ ॥ कुरु गर्गर् मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिजलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामोष्णीषि गणकारि कैशोरि कुट्ट शालाका (शालाका) मुर पुर एरका शुभ्र अश्रु दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शृणाय श्यावनाय श्यावरथ श्यावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक शालिन् शालीन कर्तुं हर्तुं इन पिण्डि । वामरथस्य कण्वादिवत्स्वर वर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

२२७ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाठ्य सैनधव यमुन्द रूप्य प्राम्य नील अमित्र गोकक्ष (गौकक्ष) कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत क्षैटयत वाजवत् चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध वाद्यक स्वल्पक वृष लोमक उद्वय यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

२२८ वाकिनादीनां कुक् ४।१।१५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्कश काक लङ्का । चर्मविर्णिगोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

२२९ कम्बोजालुक् ४।१।१७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

२२९ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ४।१।१७८ ॥ भर्ग कर्कश केकय कश्मीर सान्व सुस्थाल उरस् कौरव्य ॥ इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्य शौश्रेय ज्यावाण्य धौतैय धौतैय त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

२३४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

२३५ खण्डिकादिभ्यश्च ४।२।४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्रकमालवान् सेना । संज्ञायाम् । भिक्षुक शुक्र उल्लक श्वन् अहन् युगवरत्रा हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

२३५ पाशादिभ्यो यः ४।२।४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति पाशादिः ॥ २९ ॥

२३५ खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः ४।२।५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ इति खलादि-आकृतिगणः ॥ ३० ॥

२३५ राजन्यादिभ्यो वुञ् ४।२।५३ ॥ राजन्य आनृत बाभ्रव्य शालङ्कायन देवयातव (देवयात) [अव्रीड वरत्रा] जालधरायण [राजायन] तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्वन शैल्य उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥ इति राजन्यादि-आकृतिगणः ॥ ३१ ॥

२३५ भौरिक्याद्यैर्बुकार्यादिभ्यो विधल्लभकलौ ४।२।५४ ॥ भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) माण्य वाणिजक वाणिजाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयट् ॥ इति भौरिक्यादिः ॥ ३२ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण व्याक्षायण व्याक्षायण औडायन जौलायन खाडायन दासामित्रि दाम-मित्रायण शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) ताक्ष्यायण शौश्रायण सौवीर [सौवीरायण] शपण्ड

(शयण्ड) शौण्ड शयाण्ड (शयाण्ड) वैशमानव वैश्वधेनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्वदेव [सापिण्ड] ॥ इत्यै-
बुकार्यादिः ॥ ३३ ॥

२३६ क्रतूक्थादिसूत्रान्ताड्क् ४।२।६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त भिन्नित द्विपदा ज्योतिष
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट (संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण [गुण]
आयुर्वेद (आयुर्वेद) इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

२३६ क्रमादिभ्यो वुन् ४।२।६१ ॥ क्रम पद शिक्षा सीमांसा सामन् ॥ इति क्रमादिः ॥ ३५ ॥

२३६ वसन्तादिभ्यष्टक् ४।२।६२ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अ-
थर्वेन् आथर्वेण ॥ इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

२३८ संकलादिभ्यश्च ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप उट्रेष उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत
सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश निवेश (गवेश) गम्भीर इतर आन् अहन्
लोमन् वेमन् चरण (वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोशृत् राजशृत् भल्ल मल्ल माल ॥ इति संकलादिः ॥ ३७ ॥

२३८ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ४।२।७७ ॥ सुवालु (सुवल्लु) वर्ण भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त
कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

२३८ वुञ्छणकटजिलसेनिरहञ्चयय्फकिफजिञ्चयकटकोऽरीहणकृशाश्वर्द्धकुमुदकशर्तृणप्रेक्षांश्म-
संखिसंकांशबैलपक्षकर्णसुतंगमप्रगेदिन्चरार्हकुमुदादिभ्यः ४।२।८० ॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भलग) उलन्द किरण सांपरायण क्रौट्रायण औट्रायण त्रैगर्तायण
मैत्रायण भाङ्गायण वैमतायण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौद्रा-
यण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उट्टण उद्वन खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत
शिशपा रैवत (रैवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलन् भलन्दन खण्डु कलन यज्ञदत्त
॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेदमन् विशाल लोमश रोमश लोमक रोमक शबल कूटं वर्चल सुवर्चल सुकर सूकर प्रातर
(प्रतर) सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयस् मौद्वल्याकर
(मौद्वल्य युकर) ॥ इति कृशाश्वदिः ॥ ४० ॥

३ कृश्य (हृथ्य) न्यग्रोध शर निकीन [निवास निवात] निधान निबन्धन (निबन्ध) [विबद्ध] परिगूढ [उपगूढ]
असनी सित मात् वेदमन् उत्तरादमन् अदमन् स्थूल बाहु खदिर शर्करा अनडुह (अनडुह) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड
दण्ड परिश्रुत कर्दम अंशु ॥ इत्यृथ्यादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इकट संकट कट्ट गतं वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवा-
स कूप विकण्टक दशग्राम ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल कट्ट गृह विस तृण कर्पूर बर्वर मधुर ग्रह
कपित्थ जतु सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति
तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) वन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इकट कट्ट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप
यवाप ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अदमन् यूथ ऊष मीन मद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन
गुह ॥ इत्यृश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल (भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव
वीर पूर वज्र कुशीरक शीहर (भीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल ॥ इति स-
ख्यादिः ॥ ४७ ॥

२३८ १० संकाश कपिल कश्मीर [समीर] सूरसेन सरक सूर । सुपथिन्यन्थ च । यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष विरन्त (विरन्त) समल सीर पञ्जर मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बळ चुल नल दल वट लकुल उरल पुख (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वलिक चित्र अस्ति । पथः पन्थ च । कुम्भ गीरक सरक सकल सरस समल अतिश्रन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हंसक कुत्स विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कल्लव द्वपद आनडुह्य पाद्यजन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जिलन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डीवत्) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र खन श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र वीजवापिन् (वीजवापिन्) अजुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विप्रह ॥ इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् फविल खण्डित गदित चूडार मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शीरीष (शिरीष) पिनद्र निवद्र बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न] बाहु खदिर शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वथ शात्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ इति कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

२३९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२ ॥ वरणा शृङ्गी शात्मलि शुण्डि शयाण्डी पर्णा ताम्रपर्णा गोद आलिङ्गयान जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरमा गोमती वल्मी ॥ इति वरणादिः ॥ ५६ ॥

२३९ मध्वादिभ्यश्च ४।२।८६ ॥ मधु विस स्थाणु वेणु कर्कन्धु शमी करीर हिम किशरा शयाण मरुत्त वार्दली शर इष्टका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तक्षशिला कड वट वेत ॥ इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥

२३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुक अश्वथ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्कोश क्षान्त खदिर शृपेणाय श्यावनाय नैवावक तृण वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गते अग्नि वैराणक इडा अरण्य निगन्त पण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रगार्हा इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥ इत्युत्करादिः ॥ ५८ ॥

२३९ नडादीनां कुम्भ ४।२।९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण कुशा हस्त्रलं च । तक्षत्रलोपथ ॥ इति नडादिः ॥ ५९ ॥

२४० कड्यादि ढकञ् ४।२।९५ ॥ कञ्जि कुम्भ पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उह्या ग्राम । कुब्जाया यलोपथ ॥ इति कड्यादिः ॥ ६० ॥

२४० नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७ ॥ नदी मही वारणसी श्रावस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी) खाद्री पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी । वडवाया वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

२४१ प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४।२।११० ॥ पलदी परिपद रोमक वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीर कमलभिदा गौष्ठी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटच्चर उदवान यक्रलोम ॥ इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

२४२ काश्यादिभ्यश्चञ्जिठौ ४।२।११६ ॥ काशि चैट्टि (वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्पू कुनामन् हिण्पा करण गोवासन भारङ्गी अरिदम अरित्र देवदत्त दशग्राम शोवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधामित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र । (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्वं तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

२४३ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७ ॥ धूम षण्डश्शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अहस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह साम्रासाह शष्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) म-
ज्जाली मद्रकूल आजीकूल बृहव (ब्राह्मव) ब्रह्मव (ब्राह्मव) संस्फाय बर्बर बर्ज्य गर्त आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली
आराङ्गी धार्तराङ्गी आवय तीर्थ । कूलात्सौवीरेषु । समुद्रावावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पठार
दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

२४३ कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णं गन्धार मधुमत् कम्बोज कदमीजर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप
अनूप अजवाह विजापक कलतर रङ्ग ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य । मध्यंदिन चरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष
अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वप्र इष्वनीक अवस्थ्यन्दन
कामप्रस्य खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत दैवशर्मि श्रौति आर्हिंसि आमित्रि व्याडि वैजि आभ्यधि
आनृशंसि शौङ्गि आमिशर्मि भौजि वाराटकि वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकविन्दवि दन्ताप्र
हंस तलप्र (तन्त्रप्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) मुखपार्श्वतसोलोपः । जनपरयोः कुक्व । देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्च ॥
इति गहादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

२४५ संधिवेलाद्यनुत्तमक्षत्रेभ्योऽण् ४।३।१६ ॥ संधिवेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी
प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥

२४८ दिगादिभ्यो यत् ४।३।५४ ॥ दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धातय मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक
उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्संज्ञायाम् । शाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ॥
इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

२४९ परिमुखादिभ्यश्च ४।३।५९ ॥ परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण उपकलाप
अनुपथ अनुपद अनुग्रह अनुतिल अनुसीत अधुसाय अनुसीर अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ इति परि-
मुखादिः ॥ ६९ ॥

२४९ अध्यात्मादिभ्यश्च ४।३।६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥
आकृतिगणः ॥ ७० ॥

२५० अणुगयनादिभ्यः ४।३।७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त
व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा
मिक्षा ॥ इत्यणुगयनादिः ॥ ७१ ॥

२५० शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६ ॥ शुण्डिक कृकण कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति
शुण्डिकादिः ॥ ७२ ॥

२५२ शण्डिकादिभ्यो ज्यः ४।३।९२ ॥ शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध ॥ इति
शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

२५२ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण् ४।३।९३ ॥ १ सिन्धु वर्णं मधुमत् कम्बोज साल्व कदमीर गन्धार किष्किन्धा
उरसा दरद (दरद्) गन्धिका ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वल्मोद्धरण कैमैदुर ग्रामणी छगल कोशुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंठ
इति तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

२५३ शौनकादिभ्यश्च ४।३।९६ ॥ शौनक बाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शाष्पेय खाडायन स्तम्भ स्कन्ध
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कटशाठ कषाय तल तण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥ इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

२५३ कुलालादिभ्यो वुञ् ४।३।११८ ॥ कुलाल वरुड न्नाण्डाल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिन्धि) सैरिन्ध्र
देवराज पर्यत् (परिपत्) वधू मधु रुद्र रुद्र अनडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥ इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

२५५ रैवतिकादिभ्यश्च ४।३।११ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेधि औदवापि
बैजवापि ॥ इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

२५५ बिल्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६॥ बिल्व ग्रीहि काण्ड मुद्र मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धू कुटीर ॥ इति बिल्वादिः ॥ ७९ ॥

२५६ पलाशादिभ्यो वा ४।३।१४१॥ पलाश खदिर शिशपा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ इति पलाशादिः ॥ ८० ॥

२५६ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४।३।१४४॥ शर दर्भ मृद् (मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

२५६ तालादिभ्योऽण् ४।३।५२॥ तालाद्वनुषि । बार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूक्षा ॥ इति तालादिः ॥ ८२ ॥

२५७ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ४।३।५५४॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दाह रोहीतक बिभीतक पीतदारु ती-
मदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ इति रजतादिः ॥ ८३ ॥

२५७ प्लक्षादिभ्योऽण् ४।३।५६४॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिमु रुह कक्षतु बृहती ॥ इति प्ल-
क्षादिः ॥ ८४ ॥

२५८ हरीतक्यादिभ्यश्च ४।३।५६७॥ हरीतकी कोशातकी नखराजनी शाष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी
द्राक्षा काला ध्वाक्षा गमीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥ इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

२५८ ॐ माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् ॐ ४।४।१॥ माशब्दः नित्यशब्दः कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः
॥ ८६ ॥

२५८ ॐ आहौ प्रभूतादिभ्यः ॐ ४।४।१॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ इति प्रभूतादिः ॥ ८७ ॥

२५८ ॐ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः ॐ ४।४।१॥ सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन ॥ इति सुस्नातादिः ॥ ८८ ॥

२५८ ॐ गच्छतौ परदारादिभ्यः ॐ ४।४।१॥ परदार गुरुतल्प ॥ इति परदारादिः ॥ ८९ ॥

२५८ ॐ पर्पादिभ्यः घृन् ४।४।१०॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल न्यास व्याल । पादः पञ्च ॥ इति पर्पादिः
॥ ९० ॥

२५९ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२॥ वेतन वाहन अर्धवाहन धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुय
शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥ इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

२५९ हररयुत्सङ्गादिभ्यः ४।४।१५॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पुत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ इत्युत्सङ्गादिः
॥ ९२ ॥

२५९ भस्त्रादिभ्यः घृन् ४।४।१६॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षभार असंभार असंभोर ॥ इति भस्त्रादिः
॥ ९३ ॥

२५९ निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः ४।४।१९॥ अक्षयूत [जानुप्रहत] जङ्घाप्रहत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन
गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षयूतादिः ॥ ९४ ॥

२६१ अण्महिष्यादिभ्यः ४।४।४८॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली
अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ॥ इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

२६१ किसरादिभ्यः घृन् ४।४।५३॥ किसर नरद नलद स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णा (पर्णी) ॥
इति किसरादिः ॥ ९६ ॥

२६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था वुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्वधा तपस्
सत्य अनृत विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥ इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

२६४ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ४।४।९९। प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल असुप्यकुल सवेजन
विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ इति प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

२६४ कथादिभ्यष्टक् ४।४।१०२॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद
जनेवाद इति संग्रह गुणगण आयुर्वेद ॥ इति कथादिः ॥ ९९ ॥

२६४ गुडादिभ्यष्टक् ४।४।१०३॥ गुड कुल्माष सक्त अपूप मांसौदन इक्षु वेणु सङ्ग्राम संघात संकाम संवाह प्रवास
निवास उपवास ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

२६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२॥ गो हविस् अक्षर विष बर्हिस् अष्टका स्वदा युग मेधा सुवृ । नाभि नभं च । छुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तलम् । ऊधसोऽनञ् च । कूप खद दर ल्यरु असुर अञ्चन् (अञ्चन) क्षर वेद बीज दीस (दीप्त) ॥ इति गवादिः ॥ १ ॥

२६५ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१।४॥ अपूप तण्डुल अभ्युष (अभ्यूष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूष किष्प प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल । अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पूत्र ॥ इत्यपूपादिः ॥ २ ॥

२६८ असमासे निष्कादिभ्यः ५।१।२०॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

२७१ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणश्चादेर्यत् ५।१।३९॥ अश्व अश्मन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥

२७२ तद्धतरति वहत्यावहति भारादंशादिभ्यः ५।१।५०॥ वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा (स्थूण) अक्ष अश्मन् अश्व श्लक्ष्ण इधु खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

२७३ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४॥ छेद भेद द्रोह दोह नर्ति (नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विरागं विरङ्गं च ॥ इति छेदादिः ॥ ६ ॥

२७३ दण्डादिभ्यो यत् ५।१।६६॥ दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्ध मेघ मेधा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥ इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

२७५ महात्ताड्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् ५।१।९४॥ महानात्री आदिब्रत गोदान ॥ इति महानाड्यादिः ॥ ८ ॥

२७५ अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेर्निर्वक्तव्यः ५।१।९४॥ अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥

२७६ व्युष्टादिभ्योऽण ५।१।९७॥ व्युष्ट नित्य निष्कमण प्रवेशन उपसंकमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीळमूल (पीळ मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्युष्टादिः ॥ १० ॥

२७६ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५।१।१०१॥ संताप संताह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेय निष्पेय सर्ग निसर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेप संवास संमोदन सक्तु । मांसोदनाद्विगृहीतादपि ॥ इति संतापादिः ॥ ११ ॥

तस्मैप्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् ५।१।१०५॥ उपवस्त्र प्राशित् चूडा श्रद्धा ॥ इत्युपवस्त्रादिः ॥ १२ ॥

२७६ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५।१।१११॥ अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवागमन अनुवचन अनुवाचन अन्वागोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १३ ॥

स्वर्गादिभ्यो यङ्क्तव्यः ५।१।१११॥ स्वर्ग यशम् आयुम् काम धन ॥ इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

२७६ पुण्याहवाचनादिभ्यो लुङ्क्तव्यः ५।१।१११॥ पुण्याहवाचन स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ॥ इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५ ॥

२७८ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ५।१।१२२॥ पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष कृजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥

२७८ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च ५।१।१२३॥ दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक् शुक चुक आम्र कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम् । समो मतिमनसोः । जवन ॥ इति दृढादिः ॥ १७ ॥

२७८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४॥ ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नृभ्यः । चोर धूर्त आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विपमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ निष्ठ

बालिष अलष दुःपुष कापुष राजेन्द गणपति अधिपति गडुल दायाद विशक्ति विषम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः
स्त्रायै । चतुर्वेदस्योभयपदद्विद्वश्च । शौटीर ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

२७८ चतुर्वेदादिभ्य उभयपदद्विद्वश्च ॥ ५।१।१२४ ॥ चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक, त्रिसर
बहुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ इति चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

२७८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ ५।१।१२८ ॥ पुरोहित राजासे ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द)
खण्डिक दण्डिक धर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक
छत्रिक पथिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षसूचक) नास्तिक अजातिक शाङ्कर नागर
चुडिक ॥ इति पुरोहितादिः ॥ २० ॥

२७९ प्राणश्वाजातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्च ॥ ५।१।१२९ ॥ उद्गातु उद्ग्रेत प्रतिहर्तु प्रशास्तु होतु पोतु हर्तु
रथगणक पत्तिगणक सुष्टु दुष्टु अध्वर्यु वधू सुभग मन्त्र ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

२७९ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥ ५।१।१३० ॥ युवन् स्थविर होतु यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक भ्रमण (भ्रवण)
कटुक कमण्डल कुक्षी सुक्षी दुःक्षी सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ श्रपल परिव्राजक सत्रद्वयचरित् अनृशंस ।
हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपथ ॥ इति युवादिः ॥ २२ ॥

२७९ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ ५।१।१३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र
श्रोत्रिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवदयपुत्र
अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

२८२ तस्य पाकमूले पीलवादिर्कर्णादिभ्यः कुणञ्जाहचौ ॥ ५।२।२४।१ पीळ कर्कन्धू (कर्कन्धु) शर्मा करीर
बल (कुबल) बदर अश्वत्थ खदिर ॥ इति पीलवादिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ श्रृ शृङ्ग दन्त ओष्ठ वृष्ट ॥ इति कर्णादिः ॥ २५ ॥

२८४ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्च् ॥ ५।२।२६ ॥ तारका पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजी क्षण सूत्र सूत्र निष्क-
मण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुञ्जल कण्टक मुसल सुकुल कुसुम कुतूहल स्वक (स्वक) किसलय पल्लव खण्ड वेग
निद्रा मुद्रा बुधुक्षा धेनुध्या पिपासा ध्रुवा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह मुख दुःख उत्कण्ठा भ्रष्ट व्याधि वर्मन् व्रण
गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्धकार गर्व कुमुर (सुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुबलय गर्ध ध्रुव सीमन्त उजर गर रोग
रोमाञ्च ण्डा कज्जल तृष् कोरक कलोल स्थपुट फल कम्बुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वत्र आराल कलङ्क कर्दम कन्दल
मूर्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विप्रतन्त्र प्रत्यय दीक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादिराकृति-
गणः ॥ २६ ॥

२८७ विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ५।२।२९ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत्
वसुमन् महीयत् सत्त्वत बह्वैवत् दशाणं दशाहं वयस् हविषां पतत्रिन् महित्री अस्यहस्य सोमापूपन् इडा अग्राविष्णु उर्वशी
वृत्रहन् ॥ इति विमुक्तादिः ॥ २७ ॥

२८७ गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ५।२।३२ ॥ गोपद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्टः । देवीधिया
(देवीधियम्) रक्षोहण युजानं अञ्जन प्रभूत प्रवृत्तं कृशानु (कृशाकु) ॥ इति गोषदादिः ॥ २८ ॥

२८७ आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ५।२।३४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सर पिशान पिचण्ड अशनि अदमन् निचय जय चय
विजय जय आचय नय पाद दीप हृद हृद हृद गद्गद शकुनि ॥ इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥

२८९ इष्टादिभ्यश्च ॥ ५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित निषादित निपठित संक-
थित परिकलित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आम्नात धृत अधीत अवधान आसेवित
अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ॥ इती
ष्टादिः ॥ ३० ॥

२८९ रसादिभ्यश्च ॥ ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ इति रसादिः ॥ ३१ ॥

२९० सिध्मादिभ्यश्च ॥ ५।२।९७ ॥ सिध्म गड्ड मणि नाभि बीज बीणा कृष्ण निष्ठाव पांसु पार्श्व पञ्च हनु सक्तु मास
(मांस) । पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूह्यं कर्णौ जटाघटाकटाकालाः क्षेत्रे । पर्ण उदक प्रज्ञा सक्थि कर्ण
स्नेह शीत श्याम पित्र पितृ पुष्क पृथु मुडु मज्जु मण्ड पत्र चट्ट कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धारा वर्धन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश
निष्पाद कुण्ड । ध्रुजन्तुपतापयोध ॥ इति सिध्मादिः ॥ ३२ ॥

२९१ लोमादिपांमादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥ १ लोमन् रोमन् वभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तह ॥ इति लोमादिः ॥ ३३ ॥

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कद्दु (कद्) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कृमाणे शाकीपलासीदद्गणां हस्त्वन् च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः । लक्ष्म्या अच ॥ इति पामादिः ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पङ्क प्रज्ञा ॥ इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥

२९१ * ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ५।२।११३ ॥ ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥ ३६ ॥

२९२ व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६ ॥ व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनौ कुमारी । शीर्षान्नयः ॥ इति व्रीह्यादिः ॥ ३७ ॥

२९३ तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि । स्वाङ्गाद्विशृङ्गा ॥ इति तुन्दादिः ॥ ३८ ॥

२९३ अर्शआदिभ्योऽच् ५।२।१२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द चतुर कालित जटा घटा घाटा अभ्र अघ कर्दम अभ्ल लवण । स्वाङ्गाद्धीनान् । वर्णात् ॥ इत्यर्शआदिराकृतिगणः ॥ ३९ ॥

२९४ सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१ ॥ सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र अस्त्र (आश्र) आस्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शाल हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष ॥ इति सुखादिः ॥ ४० ॥

२९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५।२।१३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुम नड कपिस्थ विस सृणाल कर्दम शालुक विगई करीप शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अभ्मोज अभङ्ग कमल कल्लोल पयस ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

२९४ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५।२।१३६ ॥ बल उस्ताह उद्गास उद्गास उद्गास शिखा कुल चूडा सुल कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ इति बलादिः ॥ ४२ ॥

२९५ दृशिप्रहणाद्भवदादियोग एव ५।२।१४० ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

३०३ देवपथादिभ्यश्च ५।३।१०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ कारपथ भजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उग्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मन्त्र्य ॥ इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ ४४ ॥

३०३ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०२ ॥ शाखा मुख जघन शूद्र मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कद (स्कन्द) उरग शिरग अभ्र शाण ॥ इति शाखादिः ॥ ४५ ॥

३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्टिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गो-लोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

३०३ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५।३।१०८ ॥ अङ्गुली भरुज वभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उदश्वित् गोणी उरम् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

३०४ दामन्यादित्रिगर्तपष्ठाच्छः ५।३।११६ ॥ दामनि औलपि बैजवापि औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आ-च्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तिक आकिदन्ति औडवि काकदन्तिक शानुतपि सार्वसेनि बिन्दु बन्द्य तुलभ मौञ्जान्न काकन्दि सवित्रोपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

३०४ पर्व्यादिपांघेयादिभ्योऽणञौ ५।३।११७ ॥ १ पर्व्य असुर रक्ष्म बाहीक वयस वसु मरुत् सत्त्वत् दशाह पिशाच अशनि कार्षापण ॥ इति पर्व्यादिः ॥ ४९ ॥

२ यौधेय कौशेय शौकेय शौत्रेय धातंय धातंय ज्यावाण्ड्य त्रिगर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ ५० ॥

३०५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५।४।३१ ॥ स्थूल अणु माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इष्टं तिल । पाथकालावदातपुरायाम् । गोमूत्र आच्छादने । सुरा अर्हा । जीर्णशालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वर मणि ॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

३०७ यावादिभ्यः कन् ५।४।२९॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत स्तम्भ । ऋता उष्णशीते । पशौ लून-
विपाते । अण्ड निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । ज्ञात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्त । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात भज्ञात ।
कुमारीक्रीडनकानि च (कुमारक्रीडनकानि च) ॥ इति यावादिः ॥ ५२ ॥

३०७ विनयादिभ्यश्च ५।४।३४॥ विना समय । उपायो हस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समा-
चार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अल्यय ॥ इति विनयादिः ॥ ५३ ॥

३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८॥ प्रज्ञ वर्णिज् उशिज् उष्णिज् प्रत्यक्ष विदस् विदन् षोडन् विद्या मनम् । श्रोत्र शरीरे ।
उद्धन् । कृष्ण स्युगे । चिकीर्षन् । चोर शत्रु योध चक्षुस् वषु एनस् मरुत् कुञ्ज सत्वत् दशार्ह वयम् व्याकृत असुर रक्षस
पिशाच अशनि कार्षापण देवता बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ ५४ ॥

३०८ आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ५।४।४४॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिराकृतिगणः
॥ ५५ ॥

१६० अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ५।४।१०७॥ शरद् विपाश् अनस् मनस् उपानह अनड्डह दिव् हिमवत् हिष्क्
विद् सद दिश दश् विश चतुर ल्द तद यद एतद कियत् । जराया जरम् च । प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गणः । पथिन् ॥ इति
शरदादिः ॥ ५६ ॥

१९२ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८॥ द्विदण्डि द्विमुमलि उभाजलि उभयाजलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति
उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि)
सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ ५७ ॥

१९२ पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः ५।४।१३८॥ हस्तिन् कुहल अश्व कश्चि कुहत् कटोल कटोलक गण्डोल
गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला दारी गणिका कुमूल ॥ इति हस्यादिः ॥ ५८ ॥

१९३ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधा-
पदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी मुपदी निष्पदी आद्रपदी कुणि-
पदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति
कुम्भपद्यादिः ॥ ५९ ॥

१९३ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५।४।१५१॥ उरस् सर्पिम् उपानह पुमान् अनड्डान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि मधु शाली
शालिः । अर्थोन्नजः ॥ इत्युरःप्रभृत्यः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

२० शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् ६।१।१९४॥ शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । मीमन्तः केशवेशे । हलीषा
मनीषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्ध्वादिः ॥ १ ॥

२१३ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६।१।१५७॥ पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्या नदी । किष्कुः
प्रमाणम् । किष्किन्धा गुहा । तद्ग्रहतोः करपल्लोश्चोरदेवतयोः सुद तलोपथ । प्रातुम्पती गवि कर्तरी ॥ इति पारस्क-
रादिः ॥ २ ॥

५९५ उज्छादीनां च ६।१।१६०॥ उज्छ म्लेच्छ जज्ञ नलप (जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथायुपकरणे च ।
गरो द्युषे । वेदवेगवेष्टभन्धाः करणे । स्तुधुद्वश्नदस्ति । वर्तनि स्तोत्रे । श्वन्ने दरः । साम्बतापी भावगर्हायाम् । उत्तमश-
श्वैतमी सर्वत्र । भक्षमन्थभोगमन्थाः ॥ इत्युज्छादिः ॥ ३ ॥

५९६ वृषादीनां च ६।१।२०३॥ वृषः जनः उवरः ग्रहः हयः मयः गयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः
गुह्यो । शमरणो संज्ञायां संमर्तो भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा बहः कल्पः पादः ॥ इति
वृषादिराकृतिगणः ॥ अविहितलक्षणमायुदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

६०८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६।२।२४॥ विस्पष्टं द्वित्रि विचित्र व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥
इति विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

६१० कार्तिकौजपादयश्च ६।२।३७॥ कार्तिकौजयी सावर्णिमाण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डकेयौ) अबन्त्यश्मकाः पैलश्याप-
र्णयः कपिश्यापर्णयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकबाधूलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाध्रवाः आर्चोभिर्मातृलाः

कुन्तिसुराष्ट्राः चित्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौ-
थुमाः कौथुमलौकाक्षाः क्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये ॥ इति कार्त-
कौजरादिः ॥ ६ ॥

६११ कुरुगार्हपतरीक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रुः पण्यकम्बलोदासीभाराणां
च ६११।४२॥ दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः) औषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दा-
सीभारादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

६१६ युक्तारोह्यादयश्च ६१२।८१॥ युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवन्धी आगतनन्दी आगतप्रहारी आग-
तमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशितिपादः । पात्रेसमि-
तादयश्च ॥ इति युक्तारोह्यादिराकृतिगणः ॥ ८ ॥

६१६ घोषादिषु च ६१२।८५॥ घोष घट (कट) वल्लभ हृद बदरी पिङ्गल (पिङ्गली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृद्)
कूट कूटशाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा) ॥ इति घोषादिः ॥ ९ ॥

६१६ छात्र्यादयः शालायाम् ६१२।८६॥ छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः
॥ १० ॥

६१६ प्रस्थेऽवृद्धमकर्ण्यादीनाम् ६१२।८७॥ कर्कि (कर्का) मन्त्री मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक
कुवल (कवल) बदरी ॥ इति कर्कर्यादिः ॥ ११ ॥

६१६ मालादीनां च ६१२।८८॥ माला शाला शोणा (शोण) दाक्षा साक्षा क्षामा काञ्ची एक काम दिवोदास
वध्यश्च ॥ इति मालादिराकृतिगणः ॥ १२ ॥

६१९ क्रत्वाद्यश्च ६१२।११८॥ क्रतु दशोक्त प्रतीक प्रवृत्ति हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

६२० आदिश्चिह्णानीनाम् ६१२।१२५॥ चिह्ण मदुर मद्गुर वैतुल पटस्क वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुकुट चिक्कण
चिक्कण ॥ इति चिह्णादिः ॥ १४ ॥

६२० वर्ग्यादयश्च ६१२।१३१॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

६२१ चूर्णादीन्यप्राणिषष्टयाः ६१२।१३४॥ चूर्ण करिष करीष शाकिन शाकट दाक्षा तूस्त कुन्दम दल्प चमसी
चक्कन चौल ॥ इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥

६२२ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६१२।१४०॥ वनस्पतिः बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेषः
शण्डामर्कौ तृष्णावर्जनी लम्बाविश्ववयसां मभृत्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥

६२२ संज्ञायामनाचितादीनाम् ६१२।१४६॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिग्रहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपश्लिष्ट
प्रश्लिष्ट उपहित उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ १७ ॥

६२३ प्रवृद्धादीनां च ६१२।१४७॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता स्रूणवः । आकर्षे अवहितः । अवहितो
भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः ॥ इति प्रवृद्धादिः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो
वृषकृतो रथ इत्यादि ॥

६२४ कृत्योकेणुश्चार्वादयश्च ६१२।१६०॥ चारु साधु यौधिक (यौधकि) अनङ्गमेजय बदन्त्य अकस्मात् । वर्तमानवर्ध-
मानत्वरमाणप्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारसदृशे । व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाहो-
रछन्दसि ॥ इति चार्वादिः ॥ १९ ॥

६२६ न गुणादयोऽवयवाः ६१२।१७६॥ गुण अक्षर अध्याय सक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिराकृतिगणः
॥ २० ॥

६२७ निरुद्धादीनि च ६१२।१८४॥ निरुद्धक निरुपल निर्मेक्षिक निर्मेशक निष्कालक निष्कालिक निषेध दुस्तरीप
निस्तरीप निरजिन उदजिन उपाजिन । परेहस्तपादकेशकर्षाः ॥ इति निरुद्धादिराकृतिगणः ॥ २१ ॥

६२८ प्रतेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६१२।१९३॥ अंशु जन० गृजन् उष्ट्र खेटक अजिर आश्री श्रवण कृत्तिका अर्धपुर ॥
इत्यश्वादिः ॥ २२ ॥

६२८ उपाद्वयजजिनमगौरादयः ६१२।१९४॥ गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्या शुभ कल्प पाद ॥ इति
गौरादिः ॥ २३ ॥

६२९ * त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् * ६।२।१९९॥ त्रिचक्र त्रिवृत् त्रिवङ्क ॥ इति त्रिचक्रादिरा-
कृतिगणः ॥ २४ ॥

१८४ स्त्रियाः पुंश्चन्द्रापितपुंस्कादन्तसमानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ६।३।३४॥ प्रिय मनोज्ञा
कल्याणी शुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा अबला तनया ॥ इति प्रि-
यादिः ॥ २५ ॥

१८६ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ६।३।३५॥ तसिल् व्रत् तरप् तमप् चरद् जातीयर् कल्पप् देशीयर् रूपप् पाशप्
थल् थाल् दार्हिल् तिल् थ्यन् ॥ इति तसिलादयः ॥ २६ ॥

१८७ * कुकुट्यादीनामण्डादिषु * ६।३।४२॥ कुकुटी मृगी काकी अण्ड पद शाव भ्रकुंस भृकुटी ॥ इति
कुकुट्यादिरण्डादिश्च ॥ २७ ॥ २८ ॥

१९० पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९॥ पृषोदर पृषोत्थान बलाहक जीमूत श्मशान उलूखल पिशाच वृसी
मयूर ॥ इति पृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २९ ॥

२१० वनगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ६।३।११७॥ १ कोटर मिश्रक सिम्रक पुरग सारिक (शा-
रिक ॥ इति कोटरादिः ॥ ३० ॥

२ किंशुलक शात्व नड अजन भजन लोहित कुकुट ॥ इति किंशुलकादिः ॥ ३१ ॥

२११ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ६।३।११९॥ अजिर खदिर पुलिन हंसक (हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्र-
वाक ॥ इत्यजिरादिः ॥ ३२ ॥

२११ शरादीनां च ६।३।१२०॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि शुचि हनु ॥ इति शरादिः ॥ ३३ ॥

२११ * अपीलवादीनामिति वक्तव्यम् * ६।३।१२१॥ पीलु दाह रुचि चारु गम् कम् ॥ इति पीलवादिः ॥ ३४ ॥

२३९ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ६।४।१५३॥ छविधानार्थं येनडादयस्ते यदा छवन्नियोगे कृतकुगानमास्ते बिल्व-
कादयः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

५७९ स्नात्वाद्यश्च ७।१।४९॥ स्नात्वी पीत्वी ॥ इति स्नात्वादिराकृतिगणः ॥ १ ॥

२४५ द्वारादीनां च ७।३।४॥ द्वार खर स्वाध्याय व्यक्तश खस्ति खर् स्फ्यकृत् खादु मृदु श्वस् श्वन् ख ॥ इति
द्वारादिः ॥ २ ॥

२५८ स्वागतादीनां च ७।३।७॥ स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार खपति ॥ इति स्वागतादिः ॥ ३ ॥

२४९ अनुशतिकादीनां च ७।३।२०॥ अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण (अनुसंवरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु
असिहृत्य असहृत्य अस्यहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्व-
पुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । राजपुरुषात्थ्यजि । सूत्रनड ॥ इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥ तेन ।
अभिगम अधिभूत अधिदेव चतुर्विधा इत्यादि ॥

११० * क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् * ७।३।४५॥ क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लहका
अलका कन्यका ध्रुवका एडका ॥ इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ ५ ॥

४६२ न्यङ्कादीनां च ७।३।५३॥ न्यङ्क मङ्ग भृगु दूरेपाक बलेपाक क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलपाकु
तैक (तत्र) वक (चक) व्यतिषङ्ग अनुषङ्ग अवसर्ग उपसर्ग श्रुपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूक-
पाक । संज्ञायां भेषजिदाषावदाषार्थाः । न्यप्रोध वीरुत् ॥ इति न्यङ्कादिः ॥ ६ ॥

४१० * कणादीनां चेति वक्तव्यम् * ७।४।३॥ कण रण मण श्रण लुप हेठ व्हायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥
इति कणादिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

६२९ तिङो गोत्रादीनां कृतसनाभीक्ष्णयोः ८।१।२७॥ गोत्र भुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय
न्याय प्रचक्षण निचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम ॥ इति गोत्रादिः ॥ १ ॥

अथ धातुपाठः ।

येनाक्षरसमाप्तायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररुचि भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

१ भू सत्तायाम् ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ १ एध वृद्धौ । ३ स्पर्ध संघर्षे । ४ गावृ प्रतिष्ठालिप्तायोर्मध्ये च । ५ वाघृ लोडने । ६ नाथृ ७ नाघृ याचजोपतापिधर्याशीःषु । ८ दध धारणे । ९ स्कुदि आप्रवणे । १० श्रिदि श्रैल्ये । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । १४ स्पदि किञ्चिच्चलने । १५ क्तिदि परिदेवने । १६ मुद हर्षे । १७ दद दाने । १८ ध्वद १९ खर्द आखादने । २० उर्द माने क्रीडायां च । २१ कुर्द २२ खर्द २३ गुर्द २४ गुद क्रीडायामेव । २५ प्रद क्षरणे । २६ ह्राद अव्यक्ते शब्दे । २७ ह्रादी सुखे च । २८ खाद आखादने । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे । ३० यती प्रयत्ने । ३१ युवृ ३२ जुवृ भासने । ३३ विधृ ३४ वेधृ याचने । ३५ ध्रधि शैथिल्ये । ३६ ग्रधि कौटिल्ये । ३७ कथ श्लाघायाम् ॥ एधादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्यगमने । ३९ चिती संज्ञाने । ४० च्युतिर् आसवेने । ४१ च्युतिर् क्षरणे । ४२ मन्थ विलोडने । ४३ कुधि ४४ पुधि ४५ लधि ४६ मधि हिंसासंकेतनयोः । ४७ पिध गत्याम् । ४८ पिधू शास्त्रे मात्रात्ये च । ४९ खाद भक्षणे । ५० खद स्थैर्यं हिंसायां च । ५१ वद स्थैर्ये । ५२ गद व्यक्तायां वाचि । ५३ रद विलेखने । ५४ णद अव्यक्ते शब्दे । ५५ अर्द गतौ याचने च । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । ५८ तर्द हिंसायाम् । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । ६० खर्द दन्दशक्ते । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । ६३ इदि परमैश्वर्ये ६४ विदि अवयवे । भिदि इत्येके ॥ ६५ ॥ गडि वदमैकदेशे । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ दुनदि समृद्धौ । ६८ चदि आह्लादे । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ कदि ७२ क्तिदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्तिदि परिदेवने । ७४ शुन्ध शुद्धौ ॥ अतादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ शीकृ सेचने । ७६ लोक्र दर्शने । ७७ श्लोक्र संघाते । ७८ द्रेक्र ७९ प्रेक्र शब्दोत्साहयोः । ८० रेक्र शङ्कायाम् । ८१ सेक्र ८२ सेक्र ८३ सकि ८४ श्रकि ८५ श्रकि गतौ । ८६ शकि शङ्कायाम् । ८७ अकि लक्षणं । ८८ वकि कौटिल्ये । ८९ मकि मण्डने । ९० कक लौल्ये । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । ९३ चक तृप्तां प्रतिघाते च । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्रकि ९७ त्रकि ९८ ढाँकृ ९९ त्राँकृ १०० प्वक्क १०१ वक्क १०२ मक्क १०३ टिक्क १०४ टीक्क १०५ तिक्क १०६ तीक्क १०७ रधि १०८ लधि गत्यर्थाः ॥ तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । लधि भोजननिवृत्तावपि । १०९ अधि ११० वधि १११ मधि गत्याक्षेपे । मधि कैतवे च । ११२ राघृ ११३ लाघृ ११४ द्राघृ सामर्थ्ये ॥ घ्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । ११५ श्लाघृ कथने ॥ शीक्रादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ११६ फक्क नीचगतां । ११७ तक हमने । ११८ तकि कृच्छ्रजीवने । ११९ बुक्क भवणे । १२० कक्क हसने । १२१ ओक्क १२२ राक्क १२३ लाक्क १२४ द्राक्क १२५ प्राक्क शोषणालमर्थयोः । १२६ शाक्क १२७ श्लाक्क व्याप्तौ । १२८ उक्क १२९ उक्कि १३० वक्क १३१ वक्कि १३२ मक्क १३३ मक्कि १३४ णक्क १३५ णक्कि १३६ रक्क १३७ रक्कि १३८ लक्क १३९ लक्कि १४० इक्क १४१ इक्कि १४२ ईक्कि १४३ वक्क १४४ रग्गि १४५ लग्गि १४६ अग्गि १४७ वग्गि १४८ मग्गि १४९ तग्गि १५० त्वग्गि १५१ श्रग्गि १५२ श्रग्गि १५३ इग्गि १५४ रिग्गि १५५ लिग्गि गत्यर्थाः ॥ रिक्क त्रक्क त्रिक्कि इत्यपि केचित् । लग्गि कम्पने च । १५६ जुग्गि १५७ जुग्गि १५८ वुग्गि वर्जने । १५९ घक्क हसने । १६० मधि मण्डने । १६१ शिधि आप्राणे ॥ फक्कादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १६२ वर्च दीप्ता । १६३ पच सेचने सेवने च । १६४ लोक् दर्शने १६५ शच व्यक्तायां वाचि । १६६ श्रच १६७ श्रचि गतौ । १६८ कच बन्धने । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । १७१ मच १७२ मुचि कल्कने ॥ कथन इत्यन्ये ॥ १७३ मचि धारणोच्छ्वायपूजनेषु । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । १७५ प्रच प्रसादे । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपाजनेषु । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । १७९ एञ् १८० ऋञ् १८१ भ्राञ् दीप्ता । १८२ ईज गतिकुसनयोः ॥ वर्चादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ १८३ शुच शोर्क । १८४ कुच शब्दे तारे । १८५ कुक्क १८६ कुक्क कौटिल्याल्पीभावयोः । १८७ लुक्क अपनयने । १८८ अञ्च गतिपूजनयोः । १८९ वञ्च १९० चञ्च १९१ तञ्च १९२ त्वञ्च १९३ मृञ्च १९४ म्लुञ्च १९५ मृञ्च १९६ म्लुञ्च गत्यर्थाः । १९७ मुञ्च १९८ म्लुञ्च १९९ कुञ्च २०० लुञ्च स्तंभकरणे । २०१ म्लुञ्च २०२

पस्ज गतौ । २०३ गुजि अव्यक्ते शब्दे । २०४ अर्चं पूजयाम् । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । २०८ बाछि इच्छायाम् । २०९ आछि आयामे । २१० ह्रीछ लज्जयाम् । २११ हुछी क्रीडित्ये । २१२ मुछी मोहसमुच्छ्राययोः । २१३ स्फुछा विस्तृता । २१४ युच्छ प्रमादे । २१५ उछि उच्छे । २१६ उच्छी विवासे । २१७ भ्रज २१८ भ्रजि २१९ भ्रज २२० भ्रजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ । २२३ कूज अव्यक्ते शब्दे । २२४ अर्ज २२५ षर्ज अर्जने । २२६ गर्ज शब्दे । २२७ तर्ज भर्त्सने । २२८ कर्ज व्यथने । २२९ खर्ज पूजने च । २३० अर्ज गतिक्षिपणयोः । २३१ तेज पालने । २३२ खज मन्ये । २३३ खजि गतिवैकल्ये । २३४ एज कम्पने । २३५ दुओस्फूर्जा वज्रनिघोषे । २३६ क्षि क्षये । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । २३८ लज २३९ लजि भर्त्सने । २४० लाज २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ जज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिसायाम् । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गज २४९ गजि २५० गुज २५१ गुजि शब्दार्थाः । २५२ गज मर्दने च । २५३ वज २५४ व्रज गतौ ॥ **शुचादय उदात्ता उदात्तेतः (श्विवर्ज) परस्मैभाषाः** ॥ २५५ अष्ट अतिक्रमणहिसनयोः । २५६ वेष्ट वेष्टने । २५७ चेष्ट चेष्टायाम् । २५८ गोष्ट २५९ लोष्ट संघाते । २६० घष्ट चलने । २६१ स्फुट विकसने । २६२ अटि गतौ । २६३ वटि एकचर्यायाम् । २६४ मटि २६५ कटि शोके । २६६ मुटि पालने । २६७ हेट विबाधायाम् । २६८ एट च । २६९ हिडि गत्यनादरयोः । २७० हुडि संघाते । २७१ कुडि दाहे । २७२ वडि विभाजने । २७३ मडि च । २७४ भडि परिभाषणे । २७५ पिडि संघाते ॥ २७६ मुडि मार्जने । २७७ तुडि तोडने । २७८ हुडि वरणे ॥ हरणे इत्येके । २७९ चडि कोपे । २८० शडि रुजायां संघाते च । २८१ तडि ताडने । २८२ पडि गतौ । २८३ कडि मदे । २८४ खडि मन्ये । २८५ हेड् २८६ होड् अनादरे । २८७ बाड् आग्राह्ये । २८८ द्राड् २८९ घ्राड् विशरणे । २९० शाड् आघायाम् ॥ **अष्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ २९१ शौट् गर्वे । २९२ यौट् वन्ये । २९३ म्लेष्ट् २९४ भ्रेष्ट् उन्मादे । २९५ कटे वर्षावरणयोः । चटे इत्येके ॥ २९६ अट २९७ पट गतौ । २९८ रट परिभाषणे । २९९ लट् बाल्ये । ३०० शट रुजाविशरणगत्ववसादनेषु । ३०१ षट वेष्टने । ३०२ किट ३०३ खिट त्रासे । ३०४ शिट ३०५ षिट अनादरे । ३०६ जट ३०७ झट संघाते । ३०८ भट भृतौ । ३०९ तट उच्छ्राये ३१० खट काङ्क्षायाम् । ३११ नट नृतौ । ३१२ पिट शब्दसंघातयोः । ३१३ हट दीप्तौ । ३१४ षट अवयवे । ३१५ लुट विलोडने ॥ डान्तोऽयमित्येके ॥ ३१६ चिट परप्रेष्ये । ३१७ बिट शब्दे । ३१८ षिट औकोशे । हिट इत्येके ॥ ३१९ इट ३२० किट ३२१ कटी गतौ । ३२२ मडि भूषायाम् । ३२३ कुडि वैकल्ये । ३२४ मुट मर्दने । ३२५ तुडि अल्पीभावे । ३२६ मुडि खण्डने ॥ पुडि चेत्येके ॥ ३२७ रुटि ३२८ लुटि स्तेये ॥ रुटि लुटि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे ॥ ३२९ स्फुटिर विशरणे ॥ स्फुटि इत्यपि केचित् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ स्थान्ये । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रठ परिभाषणे ॥ रट इत्येके ३३५ हठ प्रतिशठत्वयोः ॥ बलात्कारे इत्यन्ये ॥ ३३६ रठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिसासंक्रान्तयोः । ३४० शठ कैतवे च । ३४१ शुठ प्रतिघाते ॥ शुठि इति स्वामी । ३४२ कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ लुठि गतौ । ३४७ तुड् भावकरणे । ३४८ अड् अभियोगे । ३४९ कड् कार्कश्ये ॥ **तुङ्गादयस्त्रयो दोषाः** ॥ ३५० क्रीड् विहारे । ३५१ तुड् तोडने ॥ तृड् इत्येके ॥ ३५२ हुड् ३५३ ह्रड् ३५४ होड् गतौ । ३५५ रांड् अनादरे । ३५६ रोड् ३५७ लोड् उन्मादे । ३५८ अड् उद्यमे । ३५९ लड् विलासे ॥ लल इत्येके ॥ ३६० कड मदे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥ **शौट्पादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः** ॥ ३६२ तिष्ट ३६३ तेष्ट ३६४ प्रिष्ट ३६५ छेष्ट क्षरणार्थाः । तेष्ट कम्पने च । ३६६ ग्लेष्ट दैन्ये । ३६७ तुवेष्ट कम्पने । ३६८ केष्ट ३६९ ग्रेष्ट ३७० ग्लेष्ट च । ३७१ मेष्ट ३७२ रेष्ट ३७३ लेष्ट गतौ । ३७४ त्रपूष्ट लज्जयाम् । ३७५ वपि चलने । ३७६ रबि ३७७ लवि ३७८ अबि शब्दे । ३७९ लवि अवसंसने च । ३८० कवृ वर्णे । ३८१ क्रीवृ अधाष्टये । ३८२ क्षीवृ मदे । ३८३ शीष्ट कथने । ३८४ चीष्ट च । ३८५ रेष्ट शब्दे ॥ अभिरभी कचित्पठ्येते ॥ ३८६ षमि ३८७ स्कमि प्रतिबन्धे । ३८८ जभी ३८९ जृभि गात्रविनामे । ३९० शल्भ कथने । ३९१ वल्भ भोजने । ३९२ गल्भ धाष्टये । ३९३ श्रम्भु प्रमादे ॥ दन्त्यादिश्च ॥ ३९४ धृम्भु स्तम्भे ॥ **तिप्पादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः** ॥ **तिपिस्त्वनुदात्तः** ॥ ३९५ गुप् रक्षणे । ३९६ धूप संतापे । ३९७ जप ३९८ जल्प व्यक्त्यां वाचि । ३९९ जप मानसे च । ४०० वप सान्त्वने । ४०१ षप समवाये । ४०२ रप ४०३ लप व्यक्त्यां वाचि । ४०४ वुप मन्दायां गतौ । ४०५ तुप ४०६ तुम्प ४०७ नुप ४०८ नुम्प ४०९ तुफ ४१० तुम्फ ४११ नुफ ४१२ नुम्फ हिसार्थाः । ४१३ पप ४१४ रफ ४१५ रफि ४१६ अप ४१७ पप ४१८ लप ४१९ बप ४२० मप ४२१ कप ४२२ खप ४२३ गप ४२४ शप ४२५ षप ४२६ चप गतौ । ४२७ कुवि आच्छादने । लुवि ४२८ तुवि ४२९ अर्दने । ४३० नुवि वक्तृसंयोगे । ४३१ वृम्भु ४३२ वृम्भु हिसार्थौ ॥ षिम्भु विन्मु इत्येके ॥ ४३३ शुम्भ ४३४ शुम्भ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिसायामित्यन्ये ॥ **गृ-**

पादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घृणि ग्रहणे । ४३८ घुण ४३९ घूर्ण
 भ्रमणे । ४४० पण व्यवहारे सुती च । ४४१ पन च । ४४२ भाम क्रोधे । ४४३ क्षमूष सहने । ४४४ कमु कान्तौ ॥
 घिण्यादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अण ४४६ रण ४४७ वण ४४८ भण ४४९ मण ४५० कण
 ४५१ कण ४५२ व्रण ४५३ अण ४५४ ध्वण शब्दार्थाः ॥ घण इत्यपि केचित् ॥ ४५५ ओण अपनयने । ४५६ शोण
 वर्णगलोः । ४५७ ध्रोण संघाते । ४५८ श्लोण च । ४५९ पैण गतिप्रेरणश्लेषणेषु । ४६० ध्रण शब्दे ॥ रण इत्यपि केचित्
 ॥ ४६१ कनी दीप्तिकान्तिगतिषु । ४६२ एन ४६३ वन शब्दे । ४६४ वन ४६५ षण संभक्तौ । ४६६ अम गत्यादिषु ।
 ४६७ द्रम ४६८ हम्म ४६९ मीमृ गतौ । ४७० चमु ४७१ छमु ४७२ जमु ४७३ क्षमु अदने । ४७४ कमु पादविक्षेपे
 अणादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ नय ४८०
 तय ४८१ णय गतौ । ४८२ दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । ४८३ रय गतौ । ४८४ ऊय तन्तुसंताने । ४८५ पूय
 विशारणे दुर्गन्धे च । ४८६ कूय शब्दे उन्दे च । ४८७ क्षमायी विधूने । ४८८ स्फायी ४८९ ओप्यायी वृद्धौ । ४९०
 ताय संतानपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ वल्ल संवरणे संवरणे च । ४९४ मल ४९५ मल्ल
 धारणे । ४९६ भल ४९७ भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल्ल अव्यक्ते शब्दे ॥ अशब्द
 इति खामी ॥ ५०० तेवृ ५०१ देवृ देवने । ५०२ वेवृ ५०३ गेवृ ५०४ ग्लेवृ ५०५ पेवृ ५०६ मेवृ ५०७ म्लेवृ सेवने ॥
 शेवृ खेवृ क्लेवृ इत्येके ॥ ५०८ रेवृ लवगताः ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ५०९ मव्य बन्धने ।
 ५१० सूक्ष्य ५११ ईक्ष्य ५१२ ईष्य ईष्यार्थाः । ५१३ हय गतौ । ५१४ शुच्य अभिषवे ॥ चुच्य इत्येके ॥ ५१५ हय
 गतिकान्त्योः । ५१६ अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ विफला विशारणे । ५१८ मील ५१९ इमील
 ५२० स्मील ५२१ क्षमील निमेषणे । ५२२ पील प्रतिष्ठम्भे । ५२३ नील वर्णे । ५२४ शील समाधौ । ५२५ कील बन्धने ।
 ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शल रुजायां संघोषे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१
 फल निष्पत्तौ । ५३२ तुल्ल भावकरणे । ५३३ फुल्ल विकसने । ५३४ चिल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३५ तिल गतौ ॥ तिल्ल इत्येके ॥
 ५३६ वेल् ५३७ चेल् ५३८ केल् ५३९ खेल् ५४० ङ्वेल् ५४१ वेल् चलने । ५४२ पेल् ५४३ फेल् ५४४ शेल् गतौ । षेल्
 इत्येके ५४५ स्खल् संचलने । ५४६ खल् संचये । ५४७ गल् अदने । ५४८ षल् गतौ । ५४९ हल् विशारणे । ५५० श्वल्
 ५५१ श्वल्ल आशुगमने । ५५२ खोल ५५३ खोर्क् गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्क् गतिचातुर्ये । ५५५ त्सर छत्रगतौ । ५५६
 वमर हृच्छने । ५५७ अम्र ५५८ वम्र ५५९ मम्र ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिर्भक्षणेऽपि ॥ ५६१ छिब निरसने । ५६२
 जि जये । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ तीव ५६७ णीव स्थौल्ये । ५६८ क्षिब ५६९ क्षेब निर-
 सने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ धुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ सुर्वी बन्धने ।
 ५७७ पूर्व ५७८ पर्व ५७९ मर्व पूरणे । ५८० चर्व अदने । ५८१ भर्व हिंसायाम् । ५८२ कर्व ५८३ खर्व ५८४ गर्व दये ।
 ५८५ अर्व ५८६ शर्व ५८७ षर्व हिंसायाम् । ५८८ इवि व्याप्तौ । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ णिवि सेचने ॥ सेवन
 इत्येके ॥ ५९२ हिवि ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीणनार्थाः । ५९६ रिवि ५९७ रवि ५९८ धवि गत्यर्थाः ।
 ५९९ कृवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितुष्टयवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रि-
 येच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्घनहिंसादानभागवृद्धिषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । जिस्त्वनुदात्तः ॥
 ६०२ धाबु गतिशुद्धयोः ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ६०३ धुक्ष ६०४ धिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु । ६०५
 वृक्ष वरणे । ६०६ शिक्ष वियोगदाने । ६०७ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । ६०८ क्लेश अव्यक्तार्थां वाचि ॥ वाधने
 इति दुर्गः । ६०९ दक्ष वृद्धौ शीघ्रायै च । ६१० दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईक्ष दर्शने । ६१२ ईष
 गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाष व्यक्तार्थां वाचि । ६१४ वर्ष जेहने । ६१५ गेष्ट अन्विच्छायाम् ॥ ग्लेष्ट इत्येके ॥ ६१६
 पेष्ट प्रयत्ने । ६१७ जेष्ट ६१८ णेष्ट ६१९ एष्ट ६२० प्रेष्ट गतौ । ६२१ रेष्ट ६२२ हेष्ट ६२३ लेष्ट अव्यक्ते शब्दे । ६२४
 काष्ट शब्दकुत्सायाम् । ६२५ भाष्ट दीप्तौ । ६२६ णाष्ट ६२७ राष्ट शब्दे । ६२८ णस कौटिल्ये । ६२९ भ्यस भये । ६३०
 आष्टः शसि इच्छायाम् । ६३१ प्रसु ६३२ गल्लु अदने । ६३३ ईह चेष्टायाम् । ६३४ वहि ६३५ महि वृद्धौ । ६३६ अहि
 गतौ । ६३७ गर्ह ६३८ गल्ह कुत्सायाम् । ६३९ बर्ह ६४० बल्ह प्राधान्ये । ६४१ वर्ह ६४२ वल्ह परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ।
 ६४३ ह्लिह गतौ । ६४४ वेह ६४५ जेह ६४६ बाह प्रयत्ने ॥ जेह गतावपि ॥ ६४७ द्राह निद्राक्षये ॥ निक्षेपे इत्येके ॥
 ६४८ काह दीप्तौ । ६४९ ऊह वितर्के ॥ ६५० गाह विलोडने । ६५१ गृह ग्रहणे । ६५२ गल्ह च । ६५३ घुषि कान्ति-
 करणे ॥ घष इति केचित् ॥ धुक्षादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ६५४ चुषिर्व अविशदने । ६५५
 अक्ष व्याप्तौ । ६५६ तक्ष ६५७ त्वक्ष तनूकरणे । ६५८ उक्ष सेचने । ६५९ रक्ष पालने । ६६० णिक्ष चुम्बने । ६६१

लृक्ष ६६२ रत्नक्ष ६६३ गक्ष गतौ । ६६४ बक्ष रोषे ॥ संघाते इत्येके ॥ ६६५ सूक्ष संघाते ॥ मक्ष इत्येके ॥ ६६६ तक्ष
 त्वचने । ६६७ सूक्ष आदरे । ६६८ कक्षि ६६९ बाक्षि ६७० माक्षि काङ्क्षायाम् । ६७१ प्राक्षि ६७२ ध्राक्षि ६७३ प्धाक्षि
 घोरवासिते च । ६७४ चूष पाने । ६७५ तूष तुष्टौ । ६७६ पूष वृद्धौ । ६७७ मूष सेते । ६७८ लूष ६७९ रूष भूषायाम् ।
 ६८० शूष प्रसवे । ६८१ यूष हिंसायाम् । ६८२ जूष च । ६८३ भूष अलंकारे । ६८४ ऊष रुज्यायाम् । ६८५ वूष उच्छेदे ।
 ६८६ कष ६८७ खष ६८८ शिष ६८९ जष ६९० हाष ६९१ शष ६९२ वष ६९३ मष ६९४ रष ६९५ रिष हिंसायाः ।
 ६९६ भष भर्त्सने । ६९७ उष दाहे । ६९८ जिषु ६९९ विषु ७०० मिषु सेचने । ७०१ पुष पुष्टौ । ७०२ त्रिषु ७०३
 श्लिषु ७०४ मुषु ७०५ घुषु दाहे । ७०६ घृषु ७०७ वृषु ७०८ मृषु सेचने ॥ मृषु सहने च ॥ इतरौ हिंसासंज्ञेययोश्च ॥
 ७०९ घृषु संघर्षे । ७१० हृषु अलीके । ७११ तुषु ७१२ हस ७१३ हस ७१४ रस शब्दे । ७१५ लस श्लेषक्रीडनयोः ।
 ७१६ घल्ल अदने । ७१७ जर्ज ७१८ चर्च ७१९ झर्ज परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७२० पिषु ७२१ पेष् ७२२ गतौ । ७२३
 हसे हसने । ७२४ पिषा समाधौ । ७२५ मिश ७२५ मश शब्दे रोषकृते च । ७२६ शव गतौ । ७२७ शश श्रुतगतौ । ७२८
 शसु हिंसायाम् । ७२९ शंसु स्तुतौ ॥ दुर्गतावित्येके ॥ ७३० चह परिकल्पने । ७३१ मह पूजायाम् । ७३२ रह त्यागे ।
 ७३३ रहि गतौ । ७३४ दह ७३५ दहि ७३६ बृह ७३७ वृहि वृद्धौ ॥ वृहि शब्दे च । बृहिर इत्येके ॥ ७३८ तुहिर ७३९
 दुहिर ७४० उहिर अर्दने । ७४१ अर्ह पूजायाम् ॥ घुषिरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ घसिस्त्वनुदात्तः ॥
 ७४२ युत दीप्तौ । ७४३ श्विता वर्णे । ७४४ निमिदा ज्ञेहने । ७४५ जिष्विदा ज्ञेहनमोचनयोः ॥ मोहनयोरित्येके । जिष्विदा
 चेत्येके ॥ ७४६ रुच दीप्तावमिप्रीतौ च । ७४७ घुट परिवर्तने । ७४८ रुट ७४९ लुट ७५० लुट प्रतिघाते । ७५१ शुभ दीप्तौ ।
 ७५२ शुभ संचलने । ७५३ णभ ७५४ तुभ हिंसायाम् ॥ आयोऽभावेऽपि । ७५५ संसु ७५६ ध्वंसु ७५७ भ्रंसु अवसंसने ॥
 ध्वंसु गतौ च । शुभ इत्यपि केचित् ॥ ७५८ सम्भु विश्वासे । ७५९ वृत्तु वर्तने । ७६० वृष्टु वृद्धौ । ७६१ शृष्टु शब्दकुत्सायाम् ।
 ७६२ स्यन्द प्रसवणे । ७६३ कृष सामर्थ्ये ॥ घृतादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः । घृत् ॥ ७६४ घट
 चेटायाम् । ७६५ ध्यध्व भयसंचलनयोः । ७६६ प्रध्व प्रह्वयाने । ७६७ प्रस विसारे । ७६८ भ्रद मर्दने । ७६९ स्खद स्ख-
 दने । ७७० क्षजि गतिदानयोः । ७७१ दक्ष गतिहिंसनयोः । ७७२ कृष कृपायां गतौ च । ७७३ कदि ७७४ कदि ७७५
 कृदि वैकृत्ये । वैकृत्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिकदी इदितौ । कद कृदाविति चानिदितौ
 इति मैत्रेयः ॥ ७७६ नित्वरा संभ्रमे ॥ घटादयः पितः उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७७७ ज्वर रोगे ।
 ७७८ गड सेचने । ७७९ हेड वेष्टने । ७८० वट ७८१ भट परिभाषणे ७८२ णट नृतौ ॥ गतावित्यन्ये ॥ ७८३ छक
 प्रतिघाते । ७८४ चक तृप्तौ । ७८५ कक्षे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ हगे ७९०
 षगे ७९१ हगे संवरणे । ७९२ कगे नोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गतौ । ७९५ कण ७९६ रण गतौ ७९७
 चण ७९८ शण ७९९ श्रण दाने च ॥ शण गतावित्यन्ये ॥ ८०० श्रथ ८०१ श्रथ ८०२ कथ ८०३ श्रथ हिंसार्थाः । ८०४
 चन च ८०५ वनु च नोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्तौ । ८०७ हल ८०८ झल चलने । ८०९ स्मृ आध्याने । ८१० दृ मये ।
 ८११ नृ मये ८१२ आ पाके । मारणतोषणनिशामनेषु ८१३ ज्ञा । कम्पने ८१४ चलिः । ८१५ छदिर उर्जने । जिह्मोन्म-
 यने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षग्लेपनयोः । ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० वलि ८२१ स्खलि ८२२ रणि ८२३
 ध्वनि ८२४ त्रपि ८२५ क्षपयश्चेति भोजः ॥ ८२६ खन अवसंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ जनी ८२८ जूष ८२९
 कृषु ८३० रञ्जो ८३१ ऽमन्ताष । ८३२ ज्वल ८३३ झल ८३४ झल ८३५ नमामनुपसर्गाद्वा । ८३६ गला ८३७ म्ना
 ८३८ वनु ८३९ नर्मा च । न ८४० कमि ८४१ अमि ८४२ चमाम् । ८४३ शमो दर्शने । ८४४ यमोऽपरिवेषणे । ८४५
 स्खदिर अवपरिभ्यां च ८४६ फण गतौ ॥ घटादयः फणान्ता मितः ॥ घृत् । ज्वरादय उदात्ता उदा-
 त्तैतः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राज् दीप्तौ ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ८४८ दुभ्राज् ८४९ दुभ्राज् ८५०
 दुभ्लाज् दीप्तौ ॥ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ८५१ स्यसु ८५२ खन ८५३ ध्वन शब्दे । ८५४ षम ८५५
 षम अवकृत्ये ॥ घृत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्तौ । ८५७ चल कम्पने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टल वैकृत्ये ।
 ८६१ स्थल स्थाने । ८६२ हल विलेखने । ८६३ णल गन्धे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गतौ । ८६५ बल प्राणने धा-
 न्यावरोधने च । ८६६ पुल महत्त्वे । ८६७ कुल संस्थाने बन्धुषु च । ८६८ शल ८६९ हुल ८७० पल्ल गतौ । ८७१
 कथे निष्पाके । ८७२ पथे गतौ । ८७३ मथे विलोढने । ८७४ दुवम उद्गिरणे । ८७५ भ्रमु चलने । ८७६ क्षर संचलने ॥
 स्यमादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ षह मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तोऽदात्मनेभाषः ॥ ८७८
 रम क्रीडायाम् ॥ अनुदात्त उदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षद्गु विशरणगल्यवसादनेषु । ८८० शद्गु शातने । ८८१
 कृञ् आह्वाने रोदने च ॥ षदादयस्त्वोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८८२ कृञ् संपर्जनकौटिल्यप्रतिष्ठ-

म्भविलेखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । ८८५ कस गतौ ॥ **वृत् । कुचादय उ-
दात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । रुहिस्त्वनुदात्तः ॥** ८८६ हिक अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अञ्जु गतौ याचने च ॥
अञ्जु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ द्रुयाच् याचत्रायाम् । ८८९ रेट् परिभाषणे । ८९० चते ८९१ बदे याचने ॥ ८९२
प्रोष् पर्याप्तौ । ८९३ सिट् ८९४ मेष्ट मेघाहंसनयोः । धान्ताविमाविति स्वामी । धान्ताविति न्यासः ॥ ८९५ मेष्ट संगमे च ।
८९६ णिट् ८९७ णेष्ट कुत्सासंनिर्बन्धयोः । ८९८ श्चु ८९९ श्चु उन्दने । ९०० बुधिर बोधने ९०१ उबुनिर्द्व निशा-
मने । ९०२ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशासनवादिप्रवृत्तेषु ॥ नान्तोऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदाणे । ९०४ कीदृ आदानसं-
वरणयोः । ९०५ त्वायु पूजानिशामनयोः । ९०६ व्यय गतौ । ९०७ दाशु दाने । ९०८ भेषु भये ॥ गताविलेके ॥ ९०९
त्रेषु ९१० भ्लेषु गतौ । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके ॥ ९१२ स्पश बाधनस्पर्शनयोः । ९१३ लष
कातौ । ९१४ चष भक्षणे । ९१५ छष हिंसायाम् । ९१६ झष आदानसंवरणयोः । ९१७ अक्ष ९१८ भलक्ष अदने ।
९१९ दाष्ट दाने । ९२० माहू माने । ९२१ गृहू संवरणे ॥ **हिकादय उदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥**
९२२ श्रिजु सेवायाम् ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ९२३ यञ् भरणे । ९२४ हञ् हरणे । ९२५ घञ् धारणे । ९२६
णीञ् प्रापणे ॥ **भृआदयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥** ९२७ घेद पाने । ९२८ ग्लै ९२९ म्लै हर्षक्षये ।
९३० यै न्यक्षरणे । ९३१ त्रै खम् । ९३२ प्रै तृप्तौ । ९३३ घ्यै चिन्तायाम् । ९३४ रै शब्दे । ९३५ स्यै ९३६ ष्यै
शब्दसंघातयोः । ९३७ खै खदने । ९३८ क्षै ९३९ जै ९४० वै क्षये । ९४१ कै ९४२ गै शब्दे । ९४३ शै ९४४ श्रै
पाके । ९४५ पै ९४६ औवै शोषणे । ९४७ ऐ वेष्टने ९४८ ण्यै वेष्टने ॥ ज्ञोभाषां चेत्येके ॥ ९४९ दैर् शोषने । ९५० पा
पाने । ९५१ प्रा गन्धोपादाने । ९५२ ध्मा शब्दामिसंयोगयोः । ९५३ छ्रा गतिनिवृत्तौ । ९५४ त्रा अभ्यासे । ९५५ दाण्
दाने । ९५६ ह्रु कौटिल्ये । ९५७ स्त्रु शब्दोपतापयोः । ९५८ स्मृ चिन्तायाम् । ९५९ वृ संवरणे । ९६० सृ गतौ । ९६१
क्व गतिप्रापणयोः । ९६२ गृ ९६३ घृ सेचने । ९६४ धृ हृच्छने । ९६५ सु गतौ । ९६६ पु प्रसवैश्वर्ययोः । ९६७ ध्रु
श्रवणे । ९६८ ध्रु स्थैर्ये । ९६९ दु ९७० द्रु गतौ । ९७१ जि ९७२ जि अभिमवे ॥ **धयत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मै-
भाषाः ॥** ९७३ मिङ् ईषद्वसने । ९७४ गुङ् अव्यक्ते शब्दे । ९७५ गाङ् गतौ । ९७६ कुङ् ९७७ घुङ् ९७८ उङ् ९७९
हुङ् शब्दे । उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् हुङ् इत्यन्ये ॥ ९८० च्युङ् ९८१ ज्युङ् ९८२ मुङ् ९८३ लुङ् गतौ । लुङ् इत्येके ॥
९८४ रुङ् गतिरेषणयोः । ९८५ घृङ् अवध्वंसने । ९८६ मेङ् प्रणिधाने । ९८७ देङ् रक्षणे । ९८८ श्येङ् गतौ । ९८९
प्येङ् वृद्धौ । ९९० त्रैट् पालने ॥ **ष्मिङादयोऽनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९१ पूङ् पवने । ९९२ मूङ् बन्धने ।
९९३ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **पूङादयस्त्रय उदात्ता आत्मनेभाषाः ॥** ९९४ तृ ल्वनतरणयोः ॥ **उदात्तः परस्मै-
भाषः ॥** ९९५ गुप गोपने । ९९६ तिज निशाने । ९९७ मान पूजायाम् । ९९८ बध बन्धने । **गुपादयश्चत्वार उदात्ता
अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** ९९९ रभ रामस्ये । १००० डुलभप् प्राप्ते । १००१ ध्वञ् परिध्वङ्गे । १००२ हद
पुरीषोत्सर्गे ॥ **रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥** १००३ जिधिवा अव्यक्ते शब्दे ॥ **उदात्त
उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १००४ स्कनिर्द्व गतशोषणयोः । १००५ यभ मैथुने । १००६ णम प्रह्वत्वे शब्दे च । १००७
गम्ल १००८ सप्ल गतौ । १००९ यम उपरमे । १०१० तप संतापे । १०११ व्यज हानौ । १०१२ पञ्ज सङ्गे । १०१३
हशिर प्रेक्षणे । १०१४ दंश दशने । १०१५ कृष विलेखने । १०१६ दह भस्मीकरणे । १०१७ मिह सेवने ॥ **स्कन्दा-
दयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥** १०१८ कित निवासे च ॥ **उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०१९ दान
खण्डने । १०२० शान तेजने ॥ **उदात्तौ स्वरितेताबुभयतोभाषौ ॥** १०२१ ड्रुपचप् पाके । १०२२ पच समवाये ।
१०२३ भज सेवायाम् । १०२४ रज रागे । १०२५ शप आक्रोशे । १०२६ त्विष दीप्ते । १०२७ यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु । १०२८ ड्रुवर् बीजसंताने छेदनेऽपि । १०२९ वह प्रापणे ॥ **पचादयोऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतो-
भाषाः । पचिस्तुदात्तः ॥** १०३० वस निवासे ॥ **अनुदात्त उदात्तेत् परस्मैभाषः ॥** १०३१ वेज् तन्तुसंताने ।
१०३२ व्येज् संवरणे । १०३३ हेज् स्पर्शयोः शब्दे च ॥ **वेआदयस्त्रयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥** १०३४ वद
व्यक्त्यां वाचि । १०३५ टुओश्चि गतिवृद्धौः ॥ **वृत् । अयं वदतिश्चोदात्तौ परस्मैभाषौ ॥**

इति शब्धिकरणा भवादयः ॥ १ ॥

१ अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः ॥ अनुदात्ताबुदरत्तेतौ परस्मैपदिनौ ॥ ३ द्विष अप्रीतौ । ४ दुह प्रपूरणे ।
५ दिह उपचये । ६ लिह आस्त्रादने ॥ **द्विषाक्योऽनुदात्ताः स्वरितेत उभयतोभाषाः ॥** ७ चक्षिङ् व्यक्त्यां
वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ **अनुदात्तोऽनुदात्तेतात्मनेपदी ।** ८ ईर गतौ कम्पने च । ९ ईड् स्तुतौ । १० ईश ऐश्वर्ये ।
११ आस उपवेशने । १२ आहःशामु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशामनयोः ॥ कस इत्येके कश्च इत्य

॥ १५ णिजि चुम्बने । १६ णिजि शुद्धौ । १७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वर्णे ॥ संपर्वने इत्येके । उभयत्रेख्ये । अवयवे इत्यपरे । अव्यक्ते शब्दे इतीतरे । पृजि इत्येके ॥ १९ वृजी वर्जने ॥ वृजि इत्येके ॥ २० पृजी संपर्वने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्ते आत्मनेभाषाः ॥ २१ वृक् प्राणिगर्भविमोचने । २२ वृक् स्त्रे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ क् शब्दे । २५ णु स्तुतौ । २६ टुक्षु शब्दे । २७ ण्यु तेजने । २८ ण्यु प्रसवणे ॥ युप्रभृत्य उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्णञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० यु अभिगमने । ३१ पु प्रसवैश्वर्ययोः । ३२ क् शब्दे । ३३ वृक्ष स्तुतौ ॥ युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । स्तौतिस्तुभयतोभाषः ॥ ३४ वृक्ष व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गतौ । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् स्मरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगन्धनयोः । ४१ भा दीप्तौ । ४२ णा दौचे । ४३ आ पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गतौ । ४५ प्सा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ह्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् त्वात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस् भुवि । ५६ सृज् शुद्धौ । ५७ रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ५८ अिण्वप् शये ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ अस् प्राणने । ६० अन च । ६१ जक्ष भक्षहसनयोः । वृत् ॥ ६२ जाण निद्राक्षये । ६३ दरिद्रा दुर्गता । ६४ चकास दीप्तौ । ६५ शासु अनुशिष्टौ ॥ श्वसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ ६८ वस ६९ सस्ति स्त्रे । ७० वश कान्तौ ॥ पसादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७१ चर्करीतं च । ७२ हुङ् अपनयने ॥ अनुदात्ता आत्मनेभाषाः ॥

इति लुग्विकरणा अदादयः ॥ २ ॥

१ हु दादीनयोः ॥ आदाने चेत्येके । २ जिभी भये । ३ ही लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५ दुधुव धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ ओहाङ् गतौ ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनौ ॥ ८ ओहाङ् त्यागे ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ ९ दुदाङ् दाने । १० दुधाङ् धारणपोषणयोः । दाने इत्येके ॥ अनुदात्तावुभयतोभाषौ ॥ ११ णिजिर् शौचपोषणयोः । १२ विजिर् पृथग्भावे । १३ विष्ल व्याप्तौ ॥ णिजिरादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ १४ घृ क्षरणदीप्तयोः । १५ ह प्रसङ्गकरणे । १६ ऋ १७ सृ गतौ ॥ घृप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ भस् भर्त्सनदीप्तयोः ॥ उदात्त उदात्तेत् परस्मैपदी ॥ १९ कि ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ २० तुर त्वरणे । २१ विष शब्दे । २२ धन धान्ये । २३ जन जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुतौ ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः । घृप्रभृत्य एकादश छन्दसि । इयतिः भाषायामपि ॥

इति श्लुविकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तगतिषु । २ विवु तन्नुसंताने । ३ सिवु गतिशोषणयोः । ४ छिवु निरसने । ५ ण्युषु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे । ६ ण्युषु निरसने । ७ ऋषु हृणदीप्तयोः । ८ वृषु दाहे । ९ वृषु च । १० वृती गात्रविक्षेपे । ११ त्रसी उद्वेगे । १२ कुथ पूतीभावे । १३ पुथ हिंसायाम् । १४ गुथ परिवेषने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्प विकसने । १७ तिम १८ छिम १९ छीम आर्द्राभावे । २० व्रीड चोदने लज्जायां च । २१ इष गतौ । २२ षह २३ वृह चक्ष्यर्थे । २४ जृषु २५ मृषु वयोहानौ ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपि-स्त्वनुदात्तः ॥ २६ वृक् प्राणिप्रसवे । २७ दृक् परितापे ॥ उदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २८ दीङ् क्षये । २९ डीङ् विहायसी गतौ ॥ ३० धीङ् आधारे । ३१ मीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषणे । ३४ व्रीङ् वृणोत्यर्थे ॥ वृत् । स्वादय ओदितः ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गतौ । ३८ प्रीङ् प्रीतौ ॥ दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः ॥ ३९ शो तनुकरणे । ४० छो छेदने । ४१ षो अन्तर्कर्मणि । ४२ दो अवखण्डने ॥ इयतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्रादुर्भावे । ४४ दीपी दीप्तौ । ४५ पूरी आप्यायने । ४६ तूरी गतिवृत्तरणहिसनयोः । ४७ धूरी ४८ गूरी हिंसागत्योः । ४९ धूरी ५० जूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसासम्भनयोः । २ चूरी दाहे । ५३ तप ऐश्वर्ये वा । ५४ वृनु वरणे । ५५ क्लिष उपतापे । ५६ काश दीप्तौ । ५७ बाश शब्दे ॥

स्वादय उदात्ता अनुदात्तेतः आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिक्षायाम् । ५९ शुचिर्

प्रीतीभावे ॥ उदात्तोऽस्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ ६० णह बन्धने । ६१ रज्ज रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ णहादय-
 खयोऽनुदात्ताः स्वरितेता उभयतोभाषाः ॥ ६३ पद गती । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ बुध
 अवगमने । ६७ युध संप्रहारे । ६८ अनो रुध कामे । ६९ अण प्राणने ॥ अन इत्येके ॥ ७० मन हाने । ७१ युज समार्थौ ।
 ७२ सृज विसर्गे । ७३ लिश अल्पीभावे ॥ पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽकर्मका-
 द्बुद्धावेव । ७५ व्यध ताडने । ७६ पुष पुष्टौ । ७७ शुष शोषणे । ७८ तुष प्रीतौ । ७९ दुष वैकृत्ये । ८० ऋष आलिङ्गने ।
 ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ जिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । ८३ कुष क्रोधे । ८४ क्षुष बुभुक्षायाम् । ८५ शुष शौचे । ८६
 पिषु संरादौ ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७ रध हिंसासंराध्योः । ८८ णश अदर्शने । ८९
 तृष प्रीणने । ९० दृष हर्षमोहनयोः । ९१ वृह जिघांसायाम् । ९२ मुह वैकृत्ये । ९३ ण्ह उन्निरणे । ९४ णिह प्रीतौ ॥
 वृत् । रधादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ९५ शमु उपशमे । ९६ तमु काङ्क्षायाम् । ९७ दमु उपशमे ।
 ९८ भ्रमु तपसि खेदे च । ९९ भ्रमु अनवस्थाने । १०० क्षमु सहने । १०१ क्रमु ग्लानौ । १०२ मदी हर्षे ॥ वृत् ॥
 १०३ असु क्षेपणे । १०४ यमु प्रयत्ने । १०५ जमु मोक्षणे । १०६ तमु उपक्षये । १०७ दमु च । १०८ वमु सम्पन्ने ।
 १०९ व्युष विभागे ॥ व्युस इत्यन्ये ॥ युस इत्यपरे ॥ ११० वृष दाहे । १११ विस प्रेरणे । ११२ कुस संक्षेपणे । ११३
 वुस उत्सर्गे । ११४ मुस खण्डने । ११५ मसी परिणामे ॥ समी इत्येके ॥ ११६ लुठ विलोडने । ११७ उच समवाये ।
 ११८ वृषु ११९ भ्रंशु अधःपतने । १२० वृश वरणे । १२१ कृश तनूकरणे । १२२ जितृषा पिपासायाम् । १२३ हृष
 तुष्टौ । १२४ रृष १२५ रिष हिंसायाम् । १२६ डिप क्षेपे । १२७ कुप क्रोधे । १२८ गुप व्याकुलत्वे । १२९ थुपु १३०
 रुपु १३१ लुपु विमोहने । १३२ लुभ गार्थ्ये । १३३ क्षुभ संचलने । १३४ णभ १३५ तुभ हिंसायाम् ॥ क्षुभिर्भितुभयो
 युतादौ कयादौ च पठ्यन्ते ॥ १३६ क्रिद आर्द्राभावे १३७ जिमिदा ज्ञेहने । १३८ जिष्विदा ज्ञेहनमोचनयोः । १३९ ऋधु
 वृद्धौ । १४० गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ॥ वृत् । असुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति इयन्विकरणा दिवदायः ॥ ४ ॥

१ वृष अभिषेवे । २ पित्र बन्धने । ३ शिष निशाने । ४ हुमिज प्रक्षेपणे । ५ चित्र चयने । ६ स्तृज आच्छादने । ७ कृत्
 हिंसायाम् । ८ वृत् वरणे । ९ धृत् कम्पने । पुत्र इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः । वृत् उदात्तः ॥
 १० दुद्रु उपतापे । ११ हि गतौ वृद्धौ च । १२ घृ प्रीतौ । १३ स्तृ प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्ये । स्मृ इत्येके ॥
 १४ आप्त व्याप्तौ । १५ शक्नु शक्तौ ॥ १६ राध १७ साध संसिद्धौ ॥ दुनोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥
 १८ अश्रु व्याप्तौ संघाते च । १९ श्रिष आस्कन्दने ॥ अशिस्तिघी उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥ २० तिक
 २१ तिग गतौ च । २२ षध हिंसायाम् । २३ जिघृषा प्रागल्भ्ये । २४ दम्मु दम्भने । २५ ऋधु वृद्धौ । २६ तृप प्रीणने
 इत्येके ॥ छन्दसि ॥ २७ अह व्याप्तौ । २८ दध घातने पालने च । २९ चमु भक्षणे । ३० रि ३१ क्षि ३२ चिरि ३३ जिरि
 ३४ दाश ३५ द हिंसायाम् ॥ क्षिर भाषायाम् इत्येके । ऋक्षीयजादिरित्येके । रेफवानित्यन्ये ॥ वृत् । तिकादय उदात्ता
 उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥

इति भुविकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

१ तुद व्यथने । २ गुद प्रेरणे । ३ दिश अतिसर्जने । ४ भ्रस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ कृष विलेखने ॥ तुदादयो-
 ऽनुदात्ताः स्वरितेता उभयतोभाषाः ॥ ७ ऋषी गतौ ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ८ जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
 ९ ओविजी भयचलनयोः । १० ओलजी ११ ओलस्जी व्रीडने ॥ जुपादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥
 १२ ओत्रश्च छेदने । १३ व्यच व्याजीकरणे । १४ उछि उच्छेदे । १५ उछी विवासे । १६ ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ।
 १७ मिछ उत्केशे । १८ जर्ज १९ चर्च २० झर्झ परिभाषणभर्त्सनयोः । २१ त्वच संवरणे । २२ ऋच स्तुतौ । २३ उञ्ज
 आर्जवे । २४ उञ्ज उत्सर्गे । २५ लुभ विमोहने । २६ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिह इत्येके । २७ तृप २८
 तृम्फ तृप्तौ । द्रावपि फान्तावित्येके २९ । तुप ३० तुम्प ३१ तुफ ३२ तुम्फ हिंसायाम् । ३३ दृप ३४ दृम्फ उत्केशे ॥ प्रथ-
 मोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३५ ऋप ३६ ऋम्फ हिंसायाम् । ३७ गुफ ३८ गुम्फ ग्रन्थे । ३९ उभ ४० उम्भ पूरणे ।
 ४१ शुभ ४२ शुम्भ शोभार्थे । ४३ हभी ग्रन्थे । ४४ चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ४५ विष विधाने । ४६ जुड गतौ ॥ जुन
 इत्येके । ४७ मृड सुखने । ४८ पृड च । ४९ पृण प्रीणने । ५० वृण च । ५१ सृण हिंसायाम् । ५२ तुण कौटिल्ये । ५३
 पुण कर्मणि शुभे । ५४ मुण प्रतिज्ञाने । ५५ कुण शब्दोपकरणयोः । ५६ शुन गतौ । ५७ डृण हिंसागतिकौटिल्येषु । ५८
 घुण ५९ घूर्ण भ्रमणे । ६० पुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६१ कुर शब्दे । ६२ खुर छेदने । ६३ मुर संवेष्टने । ६४ धुर विलेखने

६५ घुर भीमार्थशब्दयोः । ६६ पुर अभ्रगमने । ६७ बृह उद्यमने । बृह इत्यन्थे ॥ ६८ तुह ६९ स्तुह ७० तुन्ह हिंसार्थाः । ७१ इष इच्छायाम् । ७२ मिष स्पर्धायाम् । ७३ किल शैल्यकीडनयोः । ७४ तिल जेहे । ७५ षिल बसने । ७६ बल बिलसने । ७७ इल स्वप्रक्षेपणयोः । ७८ षिल संवरणे । ७९ बिल भेदने । ८० णिल गहने । ८१ हिल भावकरणे । ८२ शिल ८३ षिल उच्छे । ८४ मिल श्लेषणे । ८५ लिख अक्षरविन्यासे । ८६ कुट कौटिल्ये । ८७ पुट संक्षिपणे । ८८ कुच संकोचने । ८९ गुज शब्दे । ९० गुड रक्षायाम् । ९१ छिप क्षेपे । ९२ छुर छेदने । ९३ स्फुट विकसने । ९४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । ९५ जुट छेदने । ९६ तुट कलहकर्मणि । ९७ चुट ९८ छुट छेदने । ९९ जुड बन्धने । १०० कड मदे । १०१ लुट संश्लेषणे । १०२ कूड घनत्वे । १०३ कुड बाल्ये । १०४ पुड उत्सर्गे । १०५ घुट प्रतिघाते । १०६ तुड तोडने । १०७ थुड १०८ स्थुड संवरणे । खुड लुड इत्येके ॥ १०९ स्फुर ११० फुल संचलने ॥ स्फुर स्फुरणे स्फुल संचलने इत्येके । स्फुर इत्यन्थे ॥ १११ स्फुड ११२ चुड ११३ मुड संवरणे ॥ ११४ कूड ११५ मूड निमज्जने इत्येके ॥ **प्रभादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ११६ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तोदात्मनेपदी ॥ ११७ णू स्वने । ११८ धू विधूनने ॥ उदात्तौ परस्मैभाषौ ॥ ११९ गु पुरीषोत्सर्गे । १२० धु गतिरथैर्योः । धुव इत्येके ॥ अनुदात्तौ परस्मैपदिनौ ॥ १२१ कुड शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ दीर्घान्त इति कैयटादयः । ह्रस्वान्त इति न्यासः । वृत् ॥ १२२ पृड व्यायामे । १२३ मूड प्राणत्यागे ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १२४ रि १२५ पि गतौ । १२६ धि धारणे । १२७ क्षि निवासगत्योः ॥ रियत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२८ घू प्रेरणे । १२९ कृ विक्षेपे । १३० गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३१ हड आदरे । १३२ धृड अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १३३ प्रच्छ शीषायाम् । वृत् ॥ १३४ सज विषर्गे । १३५ डमस्जो शुद्धौ । १३६ रजो भज्जे । १३७ भुजो कौटिल्ये । १३८ छुड स्पर्शे । १३९ रुश १४० रिश हिंसायाम् । १४१ लिग गतौ । १४२ स्तृश संस्पर्शने । १४३ विच्छ गतौ । १४४ विश प्रवेशने । १४५ मृश आमर्शने । १४६ णुद प्रेरणे । १४७ षट् विशरणगत्यवसादनेषु । १४८ शट् शातने ॥ **पृच्छादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विच्छस्तुदात्तः ॥ १४९ मिल संगमे ॥ उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १५० मुच्छ मोक्षणे । १५१ लुच्छ छेदने । १५२ विडु लामे । १५३ लिप उपदेहे । १५४ षिच क्षरणे ॥ मुचादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः । विन्दतिस्तुदात्तः ॥ १५५ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५६ खिद परिघाते ॥ अनुदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ १५७ पिश अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी । वृत् ॥****

इति शक्तिकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

१ रुधिर आवरणे । २ भिदिर विदारणे । ३ छिदिर द्वंद्वीकरणे । ४ रिचिर विरेचने । ५ विचिर पृथग्भावे । ६ क्षुदिर संपेषणे । ७ युजिर योगे ॥ **रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छृदिर दीप्तिदेवनयोः । ९ उत्तुदिर हिंसानादरयोः ॥ उदात्तौ स्वरितेतावुभयतोभाषौ ॥ १० कृती वेष्टने ॥ उदात्त उदात्तेत्परस्मैपदी ॥ ११ निदग्धी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैन्ये । १३ विद विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनौ ॥ १४ शिषू विशेषणे । १५ पिषू संचूर्णने । १६ भजो आमर्शने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ तृह १९ हिसि हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अज् व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु । २२ तज् संकोचने । २३ ओविजी भयचलनयोः । २४ वृजो वर्जने । २५ पृवी संपर्के ॥ तुहादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ वृत् ॥**

इति श्रम्बिकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षणु वाने । ३ क्षणु हिंसायाम् । ४ क्षिणु च । ५ ऋणु गणौ । ६ तृणु अदने । ७ घृणु दीप्तौ ॥ **तनादय उदात्ताः स्वरिते उभयतोभाषाः ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ॥ उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषौ ॥ १० डुकृञ् करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥**

इति उक्विकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

१ डुकीञ् द्रव्यविनिमये । २ ग्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । ३ श्रीञ् पाके । ४ मीञ् हिंसायाम् । ५ षिञ् बन्धने । ६ स्कुञ् प्रापणे । ७ युञ् बन्धने ॥ **ऋयादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ कृञ् शब्दे । ९ डूञ् हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ छञ् छेदने । १२ स्तृञ् आच्छादने । १३ कृञ् हिंसायाम् । १४ वृञ् वरणे । १५ धूञ् कम्पने ॥ कूपभृतय उदात्ता**

उभयतोभाषाः ॥ १६ शृ हिंसायाम् । १७ पृ पालनपूरणयोः । १८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भृ भर्त्सने । २० हिंसायाम् । २१ दृ विदारणे । २२ जृ वयोहानौ ॥ झृ इत्येके । धृ इत्यन्ये ॥ २३ नृ नये । २४ कृ हिंसायाम् । २५ ऋ मृ गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ शृणातिप्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहानौ । २८ री गतिरेषणयोः । २९ ली श्लेषणे । ३० व्ली वरणे । ३१ ली गतौ ॥ वृत् ॥ ३२ व्री वरणे । ३३ व्री भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ क्षीर् हिंसायाम् । ३५ ह्रा अवबोधने । ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ वृह् संभक्तौ । उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ ग्रन्थ विमोचनप्रतिद्वेषयोः । ३९ मन्थ विलोडने । ४० ग्रन्थ ४१ ग्रन्थ संदर्भे । ४२ कुन्थ संश्लेषणे ॥ संश्लेशे इत्येके । कुथ इति दुर्गः ॥ ४३ मृद क्षोदे । ४४ मृद च ॥ अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे । ४७ क्षुभ संचलने । ४८ णभ ४९ तुभ हिंसायाम् । ५० क्लिश विबाधने । ५१ अश भोजने । ५२ उप्रस उच्छेदे । ५३ इष आभीक्ष्ण्ये । ५४ विष विप्रयोगे । ५५ मुष ५६ मुष जेहनसेवनपूरणेषु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ मुष स्तेये । ५९ खच भूतप्रादुर्भावे ॥ पान्तोऽयमित्येके ॥ ६० हिट च ॥ ग्रन्थादय उदात्ता उदात्तेतो विषिवर्ज परस्मैभाषाः ॥ ६१ ॥ प्रहृ उपादाने ॥ उदात्तः स्वरितेऽनुभयतोभाषः ॥

इति श्राविकरणाः क्रयादयः ॥ ९ ॥

१ चुर स्तेये । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यत्रि संकोचे । ४ स्फुडि परिहासे ॥ स्फुटि इत्यपि ॥ ५ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ६ कुडि अमृतभाषणे । ७ लड उपसेवायाम् । ८ मिदि ज्ञेहने । ९ ओलडि उत्क्षेपणे ॥ ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ये ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड अवगाहने । १२ नट अवस्यन्दने । १३ श्रथ प्रयत्ने ॥ प्रस्थाने इत्येके ॥ १४ बध संयमने ॥ बन्ध इति चान्द्राः । १५ पृ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पक्ष परिग्रहे । १८ वर्ण १९ चूर्ण प्रेरणे ॥ वर्ण वर्णने इत्येके ॥ २० प्रथ प्रथयाने । २१ पृथ प्रक्षेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ षम्ब संबन्धने । २३ शम्ब च ॥ साम्ब इत्येके ॥ २४ भक्ष अदने । २५ कुट छेदनभर्त्सनयोः ॥ मूरणे इत्येके ॥ २६ पुट २७ चुट अल्पीभावे । २८ अट २९ पुट अनादरे । ३० लुण्ट स्तेये । ३१ शट ३२ श्वट असंस्कारगत्योः ॥ श्वटि इत्येके ॥ ३३ तुजि ३४ पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥ ३५ पिस गतौ । ३६ पान्त्व सामप्रयोगे । ३७ श्वन्क ३८ वल्क परिभाषणे । ३९ णिह ज्ञेहने ॥ स्फिट इत्येके ॥ ४० स्मिट अनादरे । स्मिड् इत्येके ॥ ४१ श्लिष श्लेषणे । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुट्टने । ४४ छदि संवरणे । ४५ श्रण दाने । ४६ तड आघाते । ४७ खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि रक्षणे । ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुडि इत्यन्ये । गुडि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वडि विभाजने ॥ वडि इति केचित् ॥ ५४ मडि भूपायां हर्षं च । ५५ भडि कल्याणे । ५६ छर्द वमने । ५७ पुस्त ५८ बुस्त आदरानादरयोः । ५९ चुद संचोदने । ६० नक् ६१ धक् नाशने । ६२ चक् ६३ चुक् व्यथने । ६४ क्षल शोचकर्मणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्मीने । ६७ दुल उत्क्षेपे । ६८ पुल महत्त्वे । ६९ चुल समुच्छ्राये । ७० मूल रोहणे । ७१ कल ७२ विल क्षेपे । ७३ बिल भेदने । ७४ तिल ज्ञेहने । ७५ चल स्तौ । ७६ पाल रक्षणे । ७७ लूष हिंसायाम् । ७८ शुन्ब माने । ७९ शूर्प च । ८० चुट छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि नाशने । ८४ त्रज मार्गसंस्कारगत्योः । ८५ शुल्क अतिस्पर्शने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ क्षपि क्षान्त्याम् । ८८ छजि कृच्छ्रजीवने । ८९ श्वर्त गत्याम् । ९० श्वत्र च । ९१ ज्ञप ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिच्चैत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणे । ९३ चह परिकटकने । चप इत्येके ॥ ९४ रह स्यागे च । ९५ बल प्रालने । ९६ चिञ् चयने ॥ नान्ये मितोऽहेतौ ॥ ९७ घट चलने । ९८ मुस्त संघाते । ९९ घट संवस्ने । १०० षट १०१ स्फिट १०२ चुवि हिंसायाम् । १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके ॥ पुण इत्यन्ये ॥ १०४ पुंस अन्निवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस कान्तिकरणे ॥ मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्त इत्यन्ये ॥ १०७ कीट वर्णे । १०८ चूर्ण संकोचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अर्क स्तवने ॥ तपने इत्येके ॥ १११ शुट आलस्ये । ११२ शुटि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मार्ज शब्दार्थौ । ११६ मर्व च । ११७ घृ प्रस्रवणे । स्त्रावणे इत्येके ॥ ११८ पचि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत संशब्दने । १२१ वर्ष छेदनपूरणयोः । १२२ कुबि आच्छादने ॥ कुभि इत्येके ॥ १२३ लुबि १२४ लुवि अदर्शने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ ह्रप व्यक्तार्थां वाचि ॥ कूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ हल प्रेरणे । १२८ व्रक्ष म्लेच्छने । १२९ म्लेच्छ अव्यक्तार्थां वाचि । १३० ब्रूस १३१ बई हिंसायाम् ॥ केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे । गर्ध अभिकाङ्क्षायाम् इति पठन्ति ॥ १३२ गुर्द पूर्वनिकेतने । १३३ जसि रक्षणे ॥ मोक्षणे इति केचित् ॥ १३४ ईड स्तुतौ । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ हष रोषे ॥ हट इत्येके । १३८ डिप क्षेपे । १३९ ह्रप समुच्छ्राये ॥ आकुस्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संचेतने । १४१ दशि दंश

१४२ दसि दर्शनदंशनयोः ॥ दस इत्यप्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संधाते । १४५ तत्रि कुटुम्भधारणे । १४६ मत्रि गुप्तपरिभाषणे । १४७ स्पश ग्रहणसंश्लेषणयोः । १४८ तर्ज १४९ भर्त्स तर्जने । १५० बस्त १५१ गन्ध अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् । हिष्क इत्येके ॥ १५३ लिष्क परिमाणे । १५४ लल ईप्सायाम् । १५५ कणु संकोचे । १५६ तृण पूरणे । १५७ झूण आशाविशङ्कयोः । १५८ शठ श्लाघायाम् । १५९ यक्ष पूजायाम् । १६० स्म्य वितर्के । १६१ गूर उद्यमने । १६२ शम १६३ लक्ष आलोचने । १६४ कुत्स अवक्षेपणे । १६५ श्रुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल स्रवणे । १६७ भल आभण्डने । १६८ कूट आप्रदाने ॥ अवसादन इत्येके ॥ १६९ कुट प्रतापने । १७० वञ्च प्रलम्भने । १७१ वृष शक्तिबन्धने । १७२ मद तृप्तिरोगे । १७३ दिवु परिक्लृप्ते । १७४ गृ विज्ञाने । १७५ विद चेतनाख्याननिवासेषु । १७६ मान स्तम्भे । १७७ यु जुगुप्सायाम् । १७८ कुस्म नाम्नो वा कुसितस्तम्भने ॥ **इत्याकुस्मीयाः** ॥ १७९ चर्च अध्ययने । १८० वृक् भषणे । १८१ शब्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कण निमीलने । १८३ जमि नाशने । १८४ वृक्ष क्षरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रोगे । १८८ चट १८९ स्फुट भेदने । १९० घट संधाते । हन्त्यर्थाश्च । १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतियजे । १९३ वुषिर्व विशब्दने । १९४ आडः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्पयोगे । १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे । १९८ अर्ह पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगे । २०० भज विभ्रान्तने । २०१ शशु प्रसहने । २०२ यत निकारोपस्कारयोः । २०३ रक् २०४ लग आस्त्रादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्यन्ये ॥ २०५ अशु विशेषणे । २०६ लिगि चित्राकरणे । २०७ मुद संसर्गे । २०८ त्रस धारणे ॥ ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये ॥ २०९ उग्रस उञ्छे ॥ उकारो धात्ववयव इत्येके न इत्यन्ये ॥ २१० मुच प्रमोचने मोदने च । २११ वस लहच्छेदापहरणेषु । २१२ चर संशये । २१३ च्यु सहने ॥ हसने चेत्येके च्युस इत्येके ॥ २१४ मुबोऽवकत्कने । २१५ कृषेथ ॥ आखदः सकर्मकात् ॥ २१६ प्रस ग्रहणे । २१७ पुष धारणे । २१८ दल विदारणे । २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुजि २२३ मिजि २२४ विजि २२५ लिजि २२६ लुजि २२७ भजि २२८ लधि २२९ त्रसि २३० पिसि २३१ कुसि २३२ दसि २३३ कुशि २३४ घट २३५ घटि २३६ बृहि २३७ बर्ह २३८ बल्ह २३९ गुप २४० धूप २४१ विच्छ २४२ चीव २४३ पुथ २४४ लोक् २४५ लोच २४६ णट् २४७ कुप २४८ तर्क २४९ वृत् २५० वृधु भावार्थाः । २५१ रुट २५२ लजि २५३ अजि २५४ दसि २५५ रुशि २५६ रुशि २५७ शीक २५८ रुसि २५९ नट २६० पुटि २६१ जि २६२ चि २६३ रधि २६४ लधि २६५ अहि २६६ रहि २६७ महि च । २६८ लडि २६९ तड २७० नल च । २७१ पुरी आप्यायने । २७२ रुज हिंसायाम् । २७३ ध्वद आस्त्रादने ॥ स्वाद इत्येके ॥ आधृषाद्वा ॥ २७४ युज २७५ पृच संयमने । २७६ अर्ज पूजायाम् । २७७ षह मर्षणे । २७८ ईर क्षेपे । २७९ ली द्रवीकरणे । २८० वृजी वर्जने । २८१ वृज आवरणे । २८२ जृ वयोहानौ । २८३ ज्रि च । २८४ रिच वियोजनसंपन्नयोः । २८५ शिष असर्वोपयोगे । २८६ तप दाहे । २८७ तृप तृप्ता ॥ संदीपने इत्येके ॥ २८८ छृदी संदीपने ॥ चृप छृप हृप संदीपने इत्येके ॥ २८९ हमी भये । २९० हृप संदर्भे । २९१ श्रथ मोक्षणे । हिंसायाम् इत्यन्ये ॥ २९२ मी गतौ । २९३ ग्रन्थ बन्धने । २९४ शीक आमर्षणे । २९५ चीक च । २९६ ॥ अर्द हिंसायाम् । **स्वरितेत्** ॥ २९७ हिसि हिंसायाम् । २९८ अर्ह पूजायाम् । २९९ आडः षद पश्ये । ३०० शुन्ध शौचकर्मणि । ३०१ छद अपवारणे ॥ **स्वरितेत्** ॥ ३०२ जुष परितर्कणे ॥ परितर्पणे इत्यन्ये ॥ ३०३ धृक् कम्पने । ३०४ प्रीज तर्पणे । ३०५ ग्रन्थ ३०६ ग्रन्थ संदर्भे । ३०७ आपू लम्भने ॥ **स्वरितेदयमित्येके** ॥ ३०८ तनु श्रद्धोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च द्वैत्ये ॥ चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ॥ ३०९ वद संदेशवचने ॥ **स्वरितेत्** ॥ अनुदात्तेदित्येके ॥ ३१० वच परिभाषणे । ३११ मान पूजायाम् । ३१२ भू प्राप्तावात्मनेपदी ॥ ३१३ गर्ह विनिन्दने । ३१४ मार्ग अन्वेपणे । ३१५ कठि शोके । ३१६ मृजु शौचाचलंकारयोः । ३१७ मृष तितिक्षायाम् ॥ **स्वरितेत्** ॥ ३१८ धृष प्रहसने ॥ **इत्याधृषीयाः** ॥ **अथादन्ताः** ॥ ३१९ कथ वाक्यप्रबन्धने । ३२० वर ईप्सायाम् । ३२१ गण संहयानि । ३२२ शठ ३२३ श्रुत सम्यगवभाषणे । ३२४ पट ३२५ वट ग्रन्थे । ३२६ रई स्यागे । ३२७ स्तन ३२८ गदी देवशब्दे । ३२९ पत गतौ वा ॥ अदन्त इत्येके ॥ ३३० पष अनुपसर्गात् । ३३१ स्वर आक्षेपे । ३३२ रच प्रतियजे । ३३३ कल गतौ संहयाने च । ३३४ चह परिकल्कने । ३३५ मह पूजायाम् । ३३६ सार ३३७ कृप ३३८ श्रथ दीर्घत्ये । ३३९ स्पृह ईप्सायाम् । ३४० भाम कोषे । ३४१ सूच पेशत्ये । ३४२ खेट भक्षणे ॥ तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ॥ ३४३ क्षोट क्षेपे । ३४४ गोम उपलेपने । ३४५ कुमार क्रीडायाम् । ३४६ शील उपधारणे । ३४७ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४८ वेल कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४९ पल्यूल ल्वनपवनयोः । ३५० वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनयोः इत्येके ॥ ३५१ गवेष मार्गणे । ३५२ वास वेवायाम् । ३५३ निवास आच्छादने । ३५४ भाज पृथक्कर्मणि । ३५५ सभाज प्रीतिदर्शनयोः ॥ प्रीतिसेवनयोः

इत्येके ॥ ३५६ ॥ ऊन परिहाणे । ३५७ ध्वन शब्दे । ३५८ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ये ॥ ३५९ ॥ सङ्केत ३६० ग्राम ३६१
कुण ३६२ गुण चामन्त्रणे । ३६३ केत श्रावणे निमन्त्रणे च । ३६४ कुण संकोचनेऽपि । ३६५ स्तेन चौर्ये ॥ आगर्वा-
दात्मनेपदिनः ॥ ३६६ पद गता । ३६७ गृह ग्रहणे । ३६८ मृग अन्वेषणे । ३६९ कुह विस्मापने । ३७० शूद्र ३७१
वीर विकान्ती । ३७२ स्थूल परिवृद्धे । ३७३ अर्थ उपयाज्यायाम् । ३७४ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७५ गर्व माने ॥
इत्यागर्वायाः ॥ ३७६ सूत्र वेष्टने । ३७७ मूत्र प्रसवणे । ३७८ रूक्ष पारुष्ये । ३७९ पार ३८० तीर कर्मसमाप्तौ ।
३८१ पुट संसर्गे । ३८२ धेक दर्शने इत्येके । ३८३ कत्र शैथिल्ये ॥ कर्त इत्यन्येके ॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च ।
तत्करोति तदाचष्टे । तेनातिक्रामति धातुरूपं च । * आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृत्तुप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् ।
* कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । ३८४ वल्क दर्शने । ३८५ चित्र चित्राकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८६ अंस समाघाते । ३८७ वट
विभाजने । ३८८ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८९ मिश्र संपर्के । ३९० सङ्ग्राम युद्धे ॥ अनुदात्तेत् ॥
३९१ स्तोम श्लाघायाम् । ३९२ छिद्र कर्णभेदने । कर्णभेदने इत्येके । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यपरे ॥ ३९३ अन्ध दृष्ट्यु-
पघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्ये । ३९४ दण्ड दण्डनिपातने । ३९५ अङ्ग पदे लक्षणे च । ३९६ अङ्ग च । ३९७ सुख ३९८
दुःख तत्क्रियायाम् । ३९९ रस आस्वादनल्लेहनयोः । ४०० व्यय वित्तसमुत्सर्गे । ४०१ रूप रूपक्रियायाम् । ४०२ छेद
द्वैधीकरणे । ४०३ छद अपवारणे । ४०४ लाभ प्रेरणे । ४०५ व्रण गात्रविचूर्णने । ४०६ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवच-
नेषु ॥ बहुलमेतन्निदर्शनम् ॥ ४०७ ॥ पर्ण हरितभावे । ४०८ विष्क दर्शने । ४०९ क्षप प्रेरणे । ४१० वस निवासे । ४११
तुत्थ आवरणे ॥ णिङ्गाग्रिसने । श्वेताश्वतरगालोलिताह्वरकाणामश्वतरतकलोपश्च । पुच्छादिषु प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे
इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थजिज्ज्ञानाध्वरादयः ॥ १० ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो धातुपाठः समाप्तः ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृद्वित्वस्वसप्तोत्तनान्दरः । ४ अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरण्यरण्यः
पुंसि च । ६ मित्यन्तः । ७ बद्धि वृष्ण्यग्रयः पुंसि । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च । ९ क्तिन्नतः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊ-
ड्याबन्तश्च । १२ ध्वन्तमेकाक्षरम् । १३ विशत्यादिरानवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेषु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्त्यत्र पुंसि ।
१७ तलन्तः । १८ भूमिवियुत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्वकस्त्रिदशगुणितगुणानहः ।
२१ स्थूणोणे नपुंसके च । २२ गृहशशाभ्यां क्लीबे । २३ प्रावृद्धिप्रवृद्धतुद्वित्विषः । २४ दर्विविदेवेदिखनिशान्यश्रिर्विशिष्टयो-
पधिककृत्त्वलयः । २५ तिथिनाडिचिचिचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविराव्यादयः । २६ शङ्कुरिराजिकुड्यशनिवर्तिभृकुटितुटि-
वलिपङ्कयः । २७ प्रतिपदापद्विपत्संपच्छरत्सत्पतिषदुषःसंवित्छुःपुन्मुत्समिधः । २८ आशीर्षःपूर्णाद्वारः । २९ अणुमनस्स-
मासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० स्वकलग्न्योगवायवानूर्नासिचः । ३१ तृटितीमासंबध्याः । ३२ तुलित्वेणित्थार्थश्च ।
३३ ताराधाराज्योत्सादयश्च । ३४ शलाका खियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञबन्तः । ३ घाजन्तश्च । ४ भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ५ नडन्तः । ६ यात्रा खियाम् । ७ क्यन्तो
धुः । ८ इधुधिः स्त्री च । ९ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनयुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रि-
भुषणे नपुंसके । ११ द्यौः खियाम् । १२ इषुबाहू खियां च । १३ बाणकाण्डौ नपुंसके च । १४ नान्तः । १५ कतुपुष-
कुपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १६ अन्नं नपुंसकम् । १७ उकारान्तः । १८ धेनुर्ज्जुङ्गुकुहस्यूततुरेणुप्रियङ्गवः खियाम् । १९
समासे रज्जुः पुंसि च । २० इमथुजानुसाद्वृश्जुजुवृत्तुपुताल्लि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाची । २२ मद्धमधुशुधुसातुकमण्ड-
ल्लि च नपुंसके । २३ रुत्वन्तः । २४ दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तुनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्राप्रश्मेरकारान्तः ।
२७ कोपधः । २८ चिबुकशालकप्रातिपदिकांशुकोत्सुकानि नपुंसके । २९ कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तपुस्तकतडा-
कनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकशण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३० टोपधः । ३१ किरीटमु-
कुटललाटवटवीटशृङ्गाटकरटलोष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकूटकूपटकवाटकपटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३३ णो-
पधः । ३४ ऋणलवणपणोरत्तरणणोष्णानि नपुंसके । ३५ कौर्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च ।
३६ थोपधः । ३७ काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्थी खियाम् । ३९ तीर्थप्रोथयूथगथानि नपुंसके च ।
४० नोपधः । ४१ जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानसिन्धुनश्मशानरत्ननिन्नचिह्नानि नपुंसके

४२ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयानसनस्थानचन्दलानसनमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानाणि नपुंसके च ।
 ४३ पोषधः । ४४ पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४५ धूपैकृतपङ्कणपद्मीपटिपयानि नपुंसके च ।
 ४६ भोषधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ जम्भं नपुंसके च । ४९ भोषधः । ५० लक्ष्मसिन्धुसुग्मेभ्यगुल्माभ्यात्मकुङ्कुमानि
 नपुंसके । ५१ संप्रामदाक्षिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोहामानि नपुंसके च । ५२ ओषधः । ५३ किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि
 नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलयाग्न्याव्ययानि नपुंसके च । ५५ रोषधः । ५६ द्वाराप्रस्फारतकवकवप्रक्षिप्रभुष्टिप्रव्रती-
 रदूरकच्छरन्प्रश्वभ्रीरगभीरकूरविवित्रकेयूरकेदारोदरशरीरकन्दरमन्दरपञ्जरजरजठराजिर्बैरचामरपुष्करगङ्गुरकुहरकुटीर-
 कुलीरचावरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्राक्षशस्त्राक्षबलपत्रपात्रन-
 क्षत्राणि नपुंसके । ५७ शुक्रमदेवतायाम् । ५८ चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरसिरिशिशिराणि
 नपुंसके च । ५९ ओषधः । ६० शिरीषजीषाम्बरीषपीयूषपरीषकिलिषकल्माषाणि नपुंसके । ६१ यूषकरीषमिषविषवर्षाणि
 नपुंसके च । ६२ सोषधः । ६३ पानसविसुसहासनि नपुंसके । ६४ चमससरसिन्यांसोपवासकार्पासवासमासकासकांस-
 मांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चापाणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीधितिः स्त्रियाम् । ६८ दिनाहनी
 नपुंसके । ६९ सानाभिधानानि । ७० श्रोणाढकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलाजासूनां
 बहुत्वम् च । ७३ नाज्यपजनोपपदानि त्रणाङ्गपदानि । ७४ मरुद्गरुतरद्विवजः । ७५ ऋषिराशिदितिप्रन्थिकेभिध्वनिबलिकौ-
 लिमौलिरविकविकपिसुनयः । ७६ ध्वजगजमुग्रपुजाः । ७७ हस्तकुन्तान्तवातवातदूतधूतमूतचूतमुहूर्ताः । ७८ षण्डमण्ड-
 कण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाण्डशिखण्डाः । ७९ वंशांशपुरोडाशाः । ८० हृदकन्दकुन्दबुधुदशब्दाः । ८१ अर्ध-
 पथिमधूमिक्षिस्तम्बनितम्बपृगाः । ८२ पल्लवपल्लवकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धशृङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः ।
 ८३ सारध्वमिधुकिध्विस्तिपाण्यञ्जल्यः ॥

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युङन्तः । ३ निष्ठा च । ४ त्वध्यञौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ६ यद्य-
 ङयगणपुञ्छाश्च भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ द्वन्द्वैकत्वम् । ९ अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च । १० अनङ्कर्म-
 धारयस्तत्पुष्पः । ११ अनल्पे छाया । १२ राजामनुष्यपूर्वा सभा । १३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः
 परवत् । १५ रात्राहङ्गाः पुंसि । १६ अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ द्विगुः स्त्रियां च । १९ इयुसन्तः ।
 २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ छदिः स्त्रियामेव । २२ सुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २३
 सौराधौदनाः पुंसि । २४ वक्त्रनेत्रारण्यगण्डीनानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ तूलोपलतालकु-
 सूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपलमृगलबालनिलगललालबिलालखिल-
 शलाः पुंसि च । २९ शतादिः संख्या । ३० शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३२ शङ्कुः पुंसि । ३३
 सहस्रः कचित् । ३४ मन्थचक्रोऽकर्तरि । ३५ ब्रह्मपुंसि च । ३६ नामरोमणी नपुंसके । ३७ असन्तो ह्यक्तः । ३८ अप्सराः
 स्त्रियाम् । ३९ त्रास्तः । ४० यात्रामात्रात्रन्नादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ४१ भूत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेहोष्ट्राः पुंसि । ४२
 पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४३ बलकुसुमशुक्लवपुत्रनरणाभिधानानि । ४४ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहव-
 संप्रामौ पुंसि । ४६ आजिः स्त्रियामेव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामेव । ४९ वियजगत्सकृच्छकन्पृषच्छकृयकृ-
 दुदधितः । ५० नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतजतवृत्तपलितानि । ५१ ध्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिस-
 वध्यक्ष्यस्थारूपदाकाशकण्ववीजानि । ५२ दैवं पुंसि च । ५३ धान्याज्यसस्यरूपपयवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यगत्यापत्यमूत्य-
 शिक्यकुञ्जमयहर्म्यैतृसैन्यानि । ५४ द्वन्द्वबर्हुदःखवडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचकवरवृन्दारकाणि । ५५ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोगणियष्टिमुष्टिपादलिखितशाहमलित्रुटिमसिरीचयः । ३ मन्युसीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डुरेणवः । ४ गुण-
 वचनमुकारान्तं नपुंसकं च । ५ अपलार्थस्तद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतभूतयुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः । ३ शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ४ व्रजकुजकुधकूर्च-
 प्रस्थदर्पाभार्धर्चपुच्छाः । ५ कबन्धौषधायुधान्ताः । ६ दण्डमण्डखण्डशवसन्धवपार्थाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः । ७ गृहमे-
 हदेहपट्टपटहाष्टपदार्दुदककुदाश्च ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययं कतिपुष्पदसदः । ३ णान्ता संख्या । ४ गुणवचनं च । ५ कृत्याश्च । ६ करणाधिकर-
 णयोर्युद् । ७ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीते लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ॥

अष्टाध्यायीसूत्राणा सूची १ ।

पृष्ठम् सूत्रम्

५ अ अ ८ । ४ । ६८
 २८७ अंशंशरी ५० । २ । ६९
 २१ अकः सर्वणं दीर्घः ६ । १ । १०१
 १२९ अकथितं च १ । ४ । ५१
 ५४४ अकर्तरि च कारके २ । ३ । १९
 १४५ अकर्तृगुणे पञ्चमी २ । ३ । २४
 ४३५ अकर्मकाच्च १ । ३ । २६
 ४३६ अकर्मकाच्च १ । ३ । ३५
 ४३७ अकर्मकाच्च १ । ३ । १४५
 ६२० अकर्मधारये राज्यम् ६ । २ । १३०
 ३१४ अकृच्छ्रे प्रियसुखं ८ । १ । १३
 ३४५ अकृतसर्वधातुकयो ७ । ४ । २५
 ६१५ अके जीविकार्थे ६ । २ । ७३
 १५१ अकेनोर्भविष्यदाधम ०२ । ३ । ७०
 १५८ अक्षशलाकाराख्याः ० । २ । १ । १०
 ५४८ अक्षेपु ग्लहः ३ । ३ । ७०
 ३५५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ७५
 २०३ अक्षोऽदृशनात् ५ । ४ । ७६
 २६२ अगारान्ताद्गन् ४ । ४ । ७०
 ५४८ अगारैकदेशे प्रघणः ०२ । ३ । ७९
 ५८४ अग्नौत्प्रेषणे परस्य च ८ । २ । ९२
 १९९ अग्नेः स्तुत्तोमसोमा ८ । ३ । ८२
 २३३ अग्नेर्देव ४ । २ । ३३
 ४७८ अग्नौ चेः ३ । २ । ९१
 ४६४ अग्नौ परिचाय्यो २ । १ । १३१
 १७९ अग्राह्यायामुरसः ५ । ४ । ९३
 ५७० अग्राघात् ४ । ४ । ११६
 १९३ अग्रान्तशुद्धश्रृण्वृष ५ । ४ । १४५
 ५७७ अङ्गितश्च ६ । ४ । १०३
 ५४५ अङ्ग इत्यादौ च ६ । १ । ११९
 ५८४ अङ्गयुक्तं तिङ्गाङ्गम् ८ । २ । ९६
 ४४ अङ्गस्य ६ । ४ । १
 ६१५ अङ्गानि मैरेये ६ । २ । ७०
 ६३० अङ्गारप्रतिलोभ्ये ८ । १ । ३३
 १९० अङ्गुलेदारणि ५ । ४ । ११४
 ३०३ अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५ । ३ । १०८
 २४७ अ च ४ । ३ । ३१

पृष्ठम् सूत्रम्

४८४ अच उपसर्गात्तः ७ । ४ । ४७
 ९३ अचः ६ । ४ । १३८
 ५९५ अचः कर्तृयकि ६ । १ । १९५
 ४४८ अचः कर्मकर्तरि ३ । १ । ६२
 १३ अचः परस्मिन्पूर्ववि १ । १ । ५७
 २०३ अचतुरविचतुरसुच ५ । ४ । ७७
 ९ अचश्च १ । २ । २८
 ३३४ अचस्तास्वत्थत्य ७ । १ । ६१
 २३५ अचित्तहस्तिधेनो ४ । २ । ४७
 ५५२ अचित्तादेशका ४ । ३ । ९६
 ६९ अचि रक्तः ७ । २ । १००
 ३९३ अचि विभाषा ८ । २ । २१
 ६० अचि श्रुधातुश्रुवां ६ । ४ । ७७
 ५६ अचोऽङ्गिति ७ । २ । ११५
 २० अचोऽन्यादि टि १ । १ । ६४
 ४५९ अचो यत् ३ । १ । ९७
 १६ अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६
 ६२४ अचकावशक्तौ ६ । २ । १५७
 ५५ अच घेः ७ । ३ । ११९
 १७५ अचल्यार्थवदेपु १ । ४ । ६९
 २०२ अचप्रत्यन्वपूर्वो ५ । ४ । ७५
 ४६० अजर्यं सगतम् ३ । १ । १०५
 २९९ अजादौ गुणवचना ५ । ३ । ५८
 ३२३ अजादेर्द्वितीयस्य ६ । १ । २
 १०६ अजायतष्टाप् ४ । १ । ४
 १९५ अजायदन्तम् २ । २ । ३३
 २६६ अजाविभ्यां ध्यन् ५ । १ । ८
 ३०२ अजिनान्तस्योत्तरप ५ । ३ । ८२
 ४६३ अजिब्रज्योश्च ७ । ३ । ६०
 ३४३ अजेर्व्यघजयोः २ । ४ । ५६
 ४१४ अज्जनगमां सनि ६ । ४ । १६
 ३०० अज्ञाते ५ । ३ । ७३
 ४८१ अज्ञेः पूजायाम् ७ । २ । ५३
 २९६ अश्वेर्लृक् ५ । ३ । ३०
 ६०२ अश्वेच्छन्दस्यसर्व ६ । १ । १७०
 ४७९ अश्वोऽनपादाने ८ । २ । ४८
 ३९५ अश्वेः सिचि ७ । २ । ७१

पृष्ठम् सूत्रम्

१९० अञ्जासिकायाः सं ५ । ४ । ११८
 ४३ अद्रकुप्वाद्भुम्व्यवाये ८ । ४ । २
 ३७९ अद् गार्ग्यगालवयोः ७ । ३ । ९९
 २४७ अणञौ च ४ । ३ । ३३
 ४४१ अणावकर्मकाच्चित् १ । ३ । ८८
 ६१५ अणि नियुक्ते ६ । २ । ७५
 २२८ अणो ह्यचः ४ । १ । १५६
 २६ अणोऽप्रत्ययस्यानुना ८ । ४ । ५७
 ५४४ अण्कर्मणि च ३ । ३ । १२
 २५९ अण्कुटिलिकायाः ४ । ४ । १८
 २९१ अण्च ५ । २ । १०३
 २२९ अणिजोरनार्षांर्गुल ४ । १ । ७८
 ५४६ अणिनुणः ५ । ४ । १५
 ६ अणुदित्सर्वार्थस्य चां १ । १ । ६९
 २५० अणुगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३
 २६१ अणुमहिष्यादिभ्यः ४ । ४ । ४८
 ३३३ अत आदेः ७ । ४ । ७०
 २२० अत इच् ४ । १ । ९५
 २९२ अत इतिटौ ५ । २ । ११५
 ३७८ अत उरसावधातुके ६ । ४ । ११०
 ३४० अत उपधायाः ७ । २ । ११६
 ३३६ अत एकहल्भ्ये ६ । ४ । १२०
 ३३ अतः कृकमिकंसकुभ ८ । ३ । ४६
 २२९ अतश्च ४ । १ । १७७
 ३०९ अतिप्रहाव्यथनक्षे ५ । ४ । ४६
 ३०७ अतिधेज्यः ५ । ४ । २६
 १३५ अतिरतिक्रमेण च १ । ४ । ९५
 २९८ अतिशायने तमविष्टर्ना ५ । ३ । ५५
 १७९ अतेः शुनः ५ । ४ । ९६
 ६२७ अतेरकृपदे ६ । २ । १९१
 ४२ अतो गुणे ६ । १ । ९७
 ३२२ अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१
 ४४ अतो भिस एस् ७ । १ । ९
 ७२ अतोऽम् ७ । १ । २४
 ३२८ अतो येयः ७ । २ । ८०
 ३४ अतो रोरुतादकृते ६ । १ । १०
 ३४८ अतो लोपः ६ । ४ । ४८

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३५२ अतो ह्रान्तस्य ७।२।२	५५२ अध्यायन्यायोद्याव० ३।३।१२२	४८८ अनुदात्तेतत्थ हलादेः ३।२।१४९
३४० अतो हलादेश्लोपोः ७।२।७	२८७ अध्यायानुवाक्योल्लिङ्ग ५।२।६०	३७३ अनुदात्तोपदेशवन० ६।४।३७
३२७ अतो हेः ६।४।१०५	२६२ अध्यायिन्यदेशका० ४।४।७१	६०१ अनुदात्तो सुपितौ ३।१।१४
१६२ अत्यन्तसंयोगे च २।१।२९	२५० अध्यायेष्वेवर्षेः ४।३।६९	४२७ अनुनासिकस्य किं० ६।४।१५
४१५ अत्र लोपोऽध्यासस्य ७।४।५८	२८१ अध्वनो यत्स्वौ ५।२।१६	३० अनुनासिकात्परोऽनु० ८।३।४
३० अत्रानुनासिकः पूर्वस्य० ८।३।२	६०७ अध्वर्युकषाययोजातौ ६।२।१०	२८० अनुपदसर्वात्रायानर्थ० ५।२।९
२२५ अत्रियुक्तसवसिष्ठ० २।४।६५	१९६ अध्वर्युकतुरनपुंसकम् २।४।४	२८९ अनुपद्यन्वेष्टा ५।२।९०
९४ अत्वसन्तस्य चाधातोः ६।४।१४	२२६ अन् ६।४।१६७	४४१ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७९
३९९ अस्मद्वृत्तप्रथमद० ७।४।९५	१०९ अन उपधालोपिनो० ४।१।२८	४४० अनुपसर्गाङ्गाः १।३।७६
३७३ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००	५५ अनङ् सौ ७।१।९३	४८० अनुपसर्गाङ्गुलक्षीब० ८।२।५५
३७९ अदभ्यस्तात् ७।१।४	१२ अनचि च ८।४।४७	४३७ अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
१५ अदर्शनं लोपः १।१।६०	३०५ अनत्यन्तगतौ कात् ५।४।४	६६७ अनुपसर्गाङ्गिम्प० ३।१।१३८
९७ अदस औ सुलोपश्च ७।२।१०७	१७६ अनत्याधान उरसि० १।४।७५	११२ अनुपसर्जनात् ४।१।१४
२४ अदसो मात् १।१।१२	३२७ अनद्यतने लङ् ३।२।१११	१४१ अनुप्रतिपृष्टश्च १।४।४१
९३ अदोऽसेदोदुदो मः ८।२।८०	३२५ अनद्यतने लुङ् ३।३।१५	२७६ अनुप्रवचनादिभ्य० ५।१।१११
३७३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः २।४।७२	२९५ अनद्यतनेर्हिलन्यत० ५।३।२१	२३६ अनुब्राह्मणादिनिः ४।२।६२
२३७ अद्वरभवश्च ४।२।७०	३०७ अनन्तावसथेतिह० ५।४।२३	१५८ अनुयैत्समया २।१।१५
७ अदेङ्गुणः १।१।२	५८५ अनन्यस्यापि प्रश्ना० ८।२।१०५	१३४ अनुलक्षणे १।४।८४
४८४ अदो जर्गित्यसिक्कि० २।४।३६	१२८ अनभिहिते २।३।१	१९६ अनुवादे चरणानाम् २।४।३
४७४ अदोऽनने ३।६।६८	४५२ अनवकल्यमर्षयो० ३।३।१४५	३५८ अनुविपर्ययिभिभ्यः० ८।३।७२
१७५ अदोऽनुपदेशे १।४।७०	१६० अनश्च ५।४।१०८	२४९ अनुदातिकादीनां च ७।३।२०
७२ अदङ्गतरादिभ्यः पञ्च० ७।१।२५	५७३ अनसन्तानपुंसका० ५।४।१०३	२८ अनुस्वारस्य ययि० ८।४।५८
५७१ अद्भिः संस्कृतम् ४।४।१३४	७८ अनाप्यकः ७।२।११२	२२१ अनुष्ठानन्तर्ये बि० ४।१।१०४
२८१ अद्यश्चीनावष्टे ५।२।१३	६१३ अनिगन्तोऽङ्गत्तौ व० ६।२।५२	१८३ अनेकमन्यपदार्थे २।२।२४
३४ अधःशिरसी पदे ८।३।४७	३७९ अनितेः ८।४।१९	११ अनेकाश्चित्सर्वस्य १।१।५५
२८७ अघ्निकम् ५।२।७३	९२ अनदितां हल उप० ६।४।२४	५८३ अनो नुङ् ८।२।१६
१५० अधिकरणवाचिनश्च २।३।६८	३०० अनुकम्पायाम् ५।३।७६	१०८ अनो बहुव्रीहेः ४।१।१२
१६६ अधिकरणवाचिना च २।२।१३	१७५ अनुकरणं चानितिप० १।४।६२	६२३ अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५०
२९७ अधिकरणवाचिन्वाले च ५।३।४३	२८७ अनुकाभिकाभीकः ५।२।७४	४३७ अनोरकर्मकात् १।३।४९
५५७ अधिकरणे बन्धः ३।४।४१	२०३ अनुगवमायामे ५।४।८३	६२७ अनोरप्रधानकनी० ६।२।२८९
४७० अधिकरणे शेतेः ३।२।१५	३०६ अनुगादिनष्टक ५।४।१३	१७९ अनोऽमायःसरसां० ५।४।९४
१९८ अधिकरणैतावत्त्वे च २।४।१५	२८१ अनुगवलेगामा ५।२।१५	८७८ अनो कर्मणि ३।२।१००
२५१ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ४।३।८७	९० अनुदात्तं सर्वमपादादौ ८।१।१८	६१७ अन्तः ६।२।९२
१३५ अधिपरी अनर्थकौ १।४।९३	३२० अनुदात्तङित आत्म० १।३।१२	६२२ अन्तः ६।२।१४३
१५३ अधिरोश्चरे १।४।९७	५९३ अनुदात्तं च ८।१।३	६२६ अन्तः ६।२।१७९
१३३ अधिशिङ्स्थासां कर्म १।४।४६	५८९ अनुदात्तं पदमेक० ६।१।१५८	४७५ अन्तः ८।४।२०
१४८ अधीगर्थद्वयेसां कर्मणि २।३।५२	५८५ अनुदात्तं प्रश्नान्ता० ८।२।१००	२४९ अन्तःपूर्वपदाङ्ग ४।३।६०
४५४ अधीष्टे च ३।३।१६६	५८९ अनुदात्तस्य च य० ६।१।१६१	४९ अन्तरं वह्नियोगोप० १।१।३६
२९५ अधुना ५।३।१७	३७० अनुदात्तस्य चर्तुपु० ६।१।५९	५५१ अन्तरदेशे ८।४।२४
४६६ अधेः प्रसहने १।३।३३	२३५ अनुदात्तादेशैः ४।२।४४	१७५ अन्तरपरिग्रहे १।४।६५
६२७ अधेःपरिग्रहम् ६।२।१८८	२५५ अनुदात्तादेश ४।३।१८०	१३४ अन्तरान्तरेण युक्ते २।३।४
६ अध्ययनतो विप्रकृष्टा० २।४।५	५९४ अनुदात्ते च ६।१।१९०	५८४ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८
अध्वर्थपूर्वद्विगुल्ले ५।१।२८	५५५ अनुदात्ते च कुधपरे ६।१।१२०	१४४ अन्तर्धनो येनादर्शनं १।४।२८

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
१९० अन्तर्बहिर्भागी च० ५।४।११७	३०८ अपादाने चाहीयरुहोः ५।४।४५	१७७ अमैवाव्ययेन २।२।२०
११७ अन्तर्वर्तितवितोर्लुक् ४।१।३२	१४३ अपादाने पञ्चमी २।३।२८	५७९ अमो मश् ७।१।४४
६२७ अन्तश्च ६।२।१८०	५५८ अपादाने परीप्सायाम् ३।४।५२	५८३ अन्नरूपधरवर्तितुभय० ८।२।७०
५९६ अन्तश्च तवै युगपत् ६।१।२००	४४० अपाद्वदः १।३।७३	३६९ अम्बाम्बगोभूमि० ८।३।९७
४७३ अन्तात्यन्ताध्वद्वर० ३।२।४८	१३५ अपिः पदार्थसंभाव० १।४।९६	६० अम्बार्थनयोर्हस्वः ७।३।१०७
२० अन्तादिबच्च ६।१।८५	२२६ अपूर्वपदादन्यतर० ४।१।१४०	७७ अम् संयुद्धौ ७।१।९९
२९९ अन्तिकबाह्योर्नद० ५।३।६३	५५ अपृक्त एकात्प्रत्ययः १।२।४१	२८८ अयःशुलदण्डाजिना० ५।२।७६
६०२ अन्तोदात्तादुत्तर० ६।१।१६९	४७३ अपे कृशतमसोः ३।२।५०	४१८ अयइ यि कृति ७।४।२२
५९७ अन्तोऽवत्याः ६।१।२२०	४८८ अपे च लषः ३।२।१४४	५५१ अयनं च ८।४।२५
६१६ अन्यात्पूर्वं बह्वचः ६।२।८३	१६४ अपतापोऽमुक्तपति० २।१।३८	५६२ अयस्मयादीनि च्छ० १।४।२०
२६३ अन्नाणः ४।४।८५	२३३ अपोनप्त्रपानमुभ्यां घः ४।२।२७	३४९ अयामन्तात्वाद्येतिव० ६।४।५५
१६३ अन्नेन व्यञ्जनम् २।१।३४	९८ अपो मि ७।४।४८	२४३ अरण्यामनुष्ये ४।२।१२९
११८ अन्यतो डीष् ४।१।८०	६३ अमृन्तृचस्वमृन्मृनेष्टृ० ६।४।११	६१७ अरिष्टगौडपूर्वं च ६।२।१००
५५६ अन्यथैवंकथमित्यर्थमु० ३।४।२७	१८५ अपूर्वणीप्रमाण्योः ५।४।११६	४७१ अरुद्विषदजन्तस्य मु० ६।३।६७
१६० अन्यपदार्थे च संज्ञा० २।१।२१	५५० अ प्रत्ययात् ३।३।१०२	३०९ अरुर्मेनश्चक्षुश्चेतोर० ५।४।५१
१४५ अन्यारादितरतं दि० २।३।२९	२३ अशुतवदुपस्थिते ६।१।१२९	३८२ अतिपिपल्योश्च ७।४।७७
४९० अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।२।१७८	११२ अभाषितपुंस्काच्च ७।३।४८	४९१ अतिल्लुप्तसूत्रनस० ३।२।१८४
५६६ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ३।३।१३०	२५१ अभिजनश्च ४।३।९०	४०० अर्तिहीन्योर्लुक् ७।३।३६
४७४ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ३।२।७५	३०४ अभिजिद्विदमृ० ५।३।११८	३८ अर्थवदधातुरप्रत्ययः ० १।२।४५
१८९ अन्येषामपि दृश्यते ६।३।१३७	४४९ अभिज्ञावचने लट् ३।२।११२	६१२ अर्थे ६।३।४८
४७८ अन्येष्वपि दृश्यते ३।२।१०१	१३३ अभिनिविशश्च १।४।४७	२०९ अर्थे विभाषा ६।३।१००
५५९ अन्वचयानुलोभ्ये ३।४।६४	२५१ अभिनिष्कामति द्वा० ४।३।८६	४८२ अर्दः संनिविभ्यः ७।२।२४
२०३ अन्ववतसाद्रहसः ५।४।८१	५४५ अभिनिसः स्तनः ० ८।३।८६	१६७ अर्थे नपुंसकम् २।२।२
५५८ अपगुरोर्णमुलि ६।१।५३	४४१ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः १।३।८०	१८१ अर्थेर्चाः पुंसि च २।४।३१
५४८ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१	१३५ अभिरभागे १।४।९१	१७९ अर्धाच्च ५।४।१००
४८३ अपचित्तश्च ७।२।३०	५४६ अभिविधौ भाव इनुण् ३।३।५४	२६८ अर्धात्परिमाणस्य पू० ७।३।२६
२१८ अपत्यं पौत्रप्रभृति० ४।१।१६२	३०९ अभिविधौ संपदा च ५।४।५३	२४४ अर्धायत् ४।३।४
१८१ अपथं नपुंसकम् २।४।३०	६२७ अभेर्मुखम् ६।२।१८५	६१६ अर्धे चावर्णे द्वाचन्यचू ६।२।९०
२४३ अपदातौ साल्वात् ४।२।१३५	४८२ अभेश्चाविवर्त्ये ७।२।२५	४६० अर्थः स्वामिवैश्ययोः ३।१।१०३
४६ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ८।३।५५	२८२ अभ्यमित्राच्छ च ५।२।१७	८२ अर्थेणस्त्रसावनलः ६।४।१२७
१५८ अपपरिबहिरख्वः ० २।१।१२	३७२ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३	२९३ अशीमादिभ्योऽच् ५।२।१२७
१४५ अपपरी वर्जने १।४।८८	५९४ अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९	४७० अर्हः ३।२।१२
२५९ अपमित्ययाचित्ताभ्यां ० ४।४।२१	३४१ अभ्यासस्यासवर्णे ६।४।७८	४८७ अर्हः प्रशंसायाम् ३।२।१३३
३१२ अपरस्परः क्रिया० ६।१।१४४	३७३ अभ्यासाच्च ७।३।५५	४५४ अर्हं कृत्यनृचश्च ३।३।१६९
११५ अपरिमाणविस्ताचित्ता ० ४।१।२२	३२३ अभ्यासे चर्च ८।४।५४	४८७ अलंकृज्जिनराकृ० ३।२।१३६
५८० अपरिहृताश्च ७।२।३२	५६४ अभ्युत्सादयांप्रजन० ३।१।४२	५५३ अलंखल्वोः प्रतिवे० ३।४।१८
४५० अपरोक्षे च ३।२।११९	४७३ अमनुष्यकर्तृके च ३।२।५३	२०४ अलुगुत्तरपदे ६।३।१
१३८ अपवर्गे तृतीया २।३।६	६१६ अमहवर्चं नगरेऽनु० ६।२।८९	१० अलोऽन्यस्य १।१।५२
२१३ अपस्फुरो रथाङ्गम् ६।१।१२९	४६३ अमावस्यदन्यतर० ३।१।१२२	५५ अलोऽन्यात्पूर्वं उपधा १।१।६५
५७४ अपस्फुप्रेधामावृत्तुरा० ६।१।३६	२४७ अमावास्याङ्गवा ४।३।३०	१९३ अल्पाह्वयाम् ५।४।१३६
४३७ अपहवे ज्ञः १।३।४४	४२ अभिपूर्वः ६।३।१०७	१९५ अल्पाचत्तरम् २।२।३४
६२७ अपाच ६।२।१८६	५७३ अमु च च्छन्दसि ५।८।१२	३०२ अल्पे ५।३।८५
४२४ अपाचनुष्णाच्छकु० ६।१।१४२	२०५ अमूर्धमस्तकात्सा० ६।३।१२	५३ अल्लोपोऽनः ६।४।१३

ष्टम् सूत्रम्

२६१ अवकयः ४।४।५०
 ३०३ अषक्षेपणे कन् ५।३।९५
 २२ अवङ् स्फोटायनस्य ६।१।१२३
 ५६८ अवचक्षे च ३।४।१५
 ४६० अवघषण्यवयोगार्थं ३।१।१०१
 ५७५ अवपथासि च ६।१।१२१
 २४६ अवयवाहतोः ७।३।११
 २५५ अवयवे च प्राण्यौ ४।३।१३५
 २७५ अवयसि ठञ्च ५।१।८४
 ५६५ अवयाः श्वेतवाः पुरोः ८।२।६७
 २०३ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ५।४।७९
 ३३९ अवाचालम्बनाविहू ८।३।६८
 २८३ अवात्कुटारश्च ५।२।३०
 ४३७ अवादप्रः १।३।५१
 २८१ अवपराराल्यन्तानु ५।२।११
 २४३ अष्टादपि बहु० ४।२।१२५
 २२३ अष्टाभ्यो नदी० ४।१।११३
 ३०७ अवेः कः ५।४।२८
 ५४७ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्ध ३।३।५१
 ५५२ अवे तुषोर्ध्व ३।३।१२०
 ५६५ अवे यजः ३।२।७२
 ५४४ अवोदैद्यौघप्रश्रथहि० ६।४।२९
 ५४५ अवोदोनियः ३।३।२६
 २१ अव्यक्तानुकरणस्या० ६।१।९८
 ३१० अव्यक्तानुकरणाद्य० ५।४।५७
 १५५ अव्ययं विभक्तिसमीप० २।१।६
 ३०० अव्ययसर्वनामामक० ५।३।७१
 २४१ अव्ययात्तय ४।२।१०४
 १०५ अव्ययादासुपः २।४।८२
 १५५ अव्ययीभावः २।१।५
 १०५ अव्ययीभावश्च १।१।४१
 १५६ अव्ययीभावश्च २।४।१८
 १४९ अव्ययीभावाच्च ४।३।५९
 १५७ अव्ययीभावे चाकाले ६।३।८१
 १६० अव्ययीभावे शर० ५।४।१०७
 ५५९ अव्यये यथाभिप्रेता० ३।४।५९
 ५७५ अव्यादवद्यादवक० ६।१।११६
 ४२५ अशनायोदन्त्यध० ७।४।३४
 २४९ अशब्दे यत्खावन्त्यत० ४।३।६४
 १८३ अशाला च २।४।२४
 ३८९ अश्रोतेश्च ७।४।७२
 ७२५ अश्वक्षीरवृषलवणा० ७।१।५१
 ४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ४।१।८४
 अश्वस्यैकाहगमः ५।२।१९

ष्टम् सूत्रम्

५८१ अश्वाघस्यात् ७।४।३७
 २२२ अश्वादिभ्यः फञ् ४।१।११०
 ५७० अश्विमानणू ४।४।१२६
 ३०५ अषडक्षशितंगवलं ५।४।७
 २०९ अषष्टयतृतीयास्थ० ६।३।९९
 ८४ अष्टन आ विभक्तौ ७।२।८४
 २११ अष्टनः संज्ञायाम् ६।३।१२५
 ६०३ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२
 ८४ अष्टाभ्य औश् ७।१।२१
 ३३२ असंयोगाल्लिङ् कित् १।२।५
 २५६ असंज्ञायां तिल० ४।२।१४९
 २६८ असमासे निष्का० ५।१।२०
 २४४ अ संप्रतिके ४।३।९
 ३२४ असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२
 ५७० असुरस्य स्वम् ४।४।१२३
 ४७२ असूर्यललाटयोर्हो ३।२।३६
 १७५ अस्तं च १।४।६८
 २९६ अस्ताति च ५।३।४०
 २६१ अस्तिनास्तिदिष्टं ४।४।६०
 ३२९ अस्तिसिचोऽष्टुक्ते ७।३।९६
 ३७८ अस्तेर्भूः २।४।५२
 ७४ अस्थिद्विसकथ्य० ७।१।७५
 १८१ अस्मदो द्वयोश्च १।२।५९
 ३२१ अस्मद्युत्तमः १।४।१०७
 २९३ अस्मायामेधात् ५।२।१२१
 ३०९ अस्य चर्वा ७।४।३२
 ५५९ अस्यतितृपोः क्रिया० ३।४।५७
 ३७४ अस्यतिविकृत्याति० ३।१।५२
 ३८७ अस्यतेऽथुक् ७।४।१७
 १२२ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ४।१।५३
 १७८ अहः सर्वकदेशसंख्या० ५।४।८७
 २९४ अहंशुभमोर्ध्व ५।२।१४०
 ९९ अहन् ८।२।६८
 ६१२ अहीने द्वितीया ६।२।४७
 ६३३ अहेतिविनियोगे च ८।१।६१
 ६३० अहो च ८।१।४०
 १७८ अहृष्टखोरेव ६।४।१४५
 १७८ अहोऽदन्तात् ८।४।७
 १७८ अहोऽह एतेभ्यः ५।४।८८
 ५२ आकङ्कारादेर्काभ्यं १।४।१
 २५८ आकर्षादिभ्यः ४।४।९
 २८७ आकर्षादिभ्यः कन् ५।२।६४
 २७६ आकालिकडाचन्त० ५।१।११४

ष्टम् सूत्रम्

२६० आक्रन्दद्विभ ४।४।३८
 ६२४ आक्रोरो ज्ञ० ६।२।१५८
 ५५१ आक्रोरो नञ्यनिः ३।३।११२
 ५४६ आक्रोरो वन्योर्ग्रहः ३।३।४५
 ४८७ आ क्रैस्तच्छीलत० ३।२।१३४
 १४४ आह्वयातोपयोगे १।४।२९
 २८१ आगवीनः ५।२।१४
 २२५ आगस्यकौण्डिभ्य० २।४।७०
 २३२ आग्रहायण्यश्चत्थाङ्क् ४।२।२२
 ४३७ आङ उद्गमे १।३।४०
 ६७ आङि चापः ७।३।१०५
 ४६९ आङि ताच्छील्ये ३।२।११
 ५४८ आङि युद्धे ३।३।७३
 ४३४ आङो दोऽनास्यविह० १।३।२०
 ५५ आङो नाखियाम् ७।३।१२०
 ५७५ आङोऽनुनासिक० ६।१।१२६
 ४३५ आङो यमहनः १।३।२८
 ४६० आङो यि ७।१।६५
 १५८ आङ मर्यादामिधिभ्योः २।१।१३
 १४५ आङ मर्यादावचने १।४।८९
 ३१ आङमाडोश्च ६।१।७४
 २७७ आ च त्वात् ५।१।१२०
 ३८२ आ च हौ ६।४।११७
 ६१० आचार्योपिप्राज्ञेन० ६।२।१०४
 ६१८ आचार्योपिप्राज्ञेनश्च० ६।२।३६
 १०१ आच्छीनयोर्नुम् ७।१।८०
 ५८० आज्ञासेरसुक् ७।१।१००
 २०४ आज्ञायिनि च ६।३।५
 ६० आटश्च ६।१।९०
 ३३४ आङजादीनाम् ६।४।७२
 ३२७ आहुतमस्य पिच ३।४।९२
 २७२ आङकाचितपात्रा० ५।१।५३
 ४७३ आङ्यसुभगस्थल० ३।२।५६
 ६० आण् नद्याः ७।३।११२
 ५६६ आत ऐ ३।४।९५
 ३६५ आत औ णलः ७।१।३४
 ३३० आतः ३।४।११०
 ४६६ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६
 ५५० आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
 ३३१ आतो डितः ७।२।८१
 ५८७ आतोऽटि निलम् ८।३।३
 ५४ आतो घातोः ६।४।१४०
 ४६८ आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५१५ आतो मनिनकनि० ३।२।७४	३१३ आबाधे च ८।१।१०	३७६ आहस्थः ८।२।३५
४४४ आतो युक् चिण् ७।३।३३	५५५ अभीक्ष्ये णसुल्ल ३।४।२२	२९७ आहि च दूरे ५।३।९७
५५२ अततो युच् ३।३।१२८	६३२ आम एकान्तरमाम० ८।१।५५	६३२ आहो उताहो चानन्त० ८।१।४९
३६५ आतो लोप इटि च ६।४।६४	३३१ आमः २।४।८१	२११ इकः काशे ६।३।१२३
२०४ आत्मनश्च ६।३।६	५२ आमन्त्रितं पूर्वमवि० ८।१।७२	५७६ इकः सुजि ६।३।१३४
३३४ आत्मनेपदेध्वनतः ७।१।५	५९० आमन्त्रितस्य च ६।१।१९८	९ इको गुणवृद्धी १।१।३
४३५ आत्मनेपदेध्वन्यत० २।४।४४	५९० आमन्त्रितस्य च ८।१।१९	७४ इकोऽचि विभक्तौ ७।१।७३
३७२ आत्मनेपदेध्वन्यतर० ३।१।५४	४७ आमि सर्वनाम्नः सुद्र ७।१।५२	४१४ इको झल्ल १।२।९
२६६ आत्मन्विश्वजन० ५।१।९	३३४ आमेतः ३।४।९०	१२ इको यणचि ६।१।७७
४७६ आत्ममाने खश्च ३।२।८३	३३१ आमप्रत्ययवक्तुञोऽनु० १।३।६३	२११ इको वहेऽपीलोः ६।३।१२१
२६६ आत्माध्वानौ खे ६।४।१६९	५८४ आम्रेडितं भर्त्सने ८।२।९५	२२ इकोऽसवर्णे शाक० ६।१।१२७
२५५ आधर्वणिकस्येक० ४।३।१३३	११४ आधनेयीनीयियः फठ० ७।१।२	२०७ इको ह्रस्वोऽङ्यो गा० ६।३।६१
१७५ आदरानादरयोः स० १।४।६३	३४८ आयादय आर्धधातु० ३।१।३१	६०९ इगन्तकालकपालभ० ६।२।२९
११२ आदाचार्याणाम् ७।३।४९	१५२ आयुक्कुशलाभ्या० २।१।४०	२७९ इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ५।१।१३१
६०९ आदिः प्रत्येयसि ६।२।२७	२५१ आयुषजीविभ्यश्छः ०४।३।९१	४६६ इगुपधाप्रोक्तिरिः ३।१।१३५
६०५ आदिः सिचोऽन्य० ६।१।१८७	३०४ आयुषजीविसंघा ५।३।११४	७६ इग्यणः संप्रसारणम् १।१।४५
४८१ आदिकर्मणि क्तः क० ३।४।७१	२५९ आयुधाच्छ च ४।४।१४	४१४ इटश्च २।४।८८
४८० आदिनश्च ७।२।१६	२२४ आरगुदीचाम् ४।१।१३०	५४५ इटश्च ३।३।२१
२ आदिरन्त्येन सहेता १।१।७१	३२५ आर्धधातुके शेषः ३।४।११४	४८७ इट्कार्योः शत्रुक० ३।२।१३०
६१४ आदिरुदात्तः ६।२।६४	३२५ आर्धधातुकस्येड्लो० ७।२।३५	४७६ इच एकाच्चेऽम्प्रत्यय० ६।३।६८
३४१ आदिनिटुडवः १।३।५	३७३ आर्धधातुके २।४।३५	१९१ इचकर्मव्यतिहारे ५।४।१२७
५९४ आदिर्णमुल्यन्यत० ६।१।१९४	३४८ आर्धधातुके ६।४।४६	५४९ इच्छा ३।३।१०१
६२० आदिर्निहणादीनाम् ६।२।२२५	६१३ आर्यो ब्राह्मणकुमा० ६।२।५८	४५४ इच्छार्थेभ्यो विभा० ३।३।१६०
४९० आहममहनजनः ३।२।१७१	२६७ आहोदगोपुच्छसंख्या० ६।१।१९	४५३ इच्छार्थेषु लिट् लो० ३।३।१५७
११ आहः परस्य १।१।५४	३९३ आलजाटचो बहु० ५।२।१२५	४५८ इजादेः सनुमः ८।४।३२
३६५ आहच उपदेशेऽशिति ६।१।४५	१२५ आवज्याच्च ४।१।७५	३३१ इजादेशे गुरुमतोऽनु० ३।१।३६
४६ आहेशप्रत्यययोः ८।३।५९	५५३ आवश्यकाधमर्थ्य० ३।३।१७०	२१४ इजः प्राचाम् २।४।६०
१८ आहुणः ६।१।८७	२६२ आवसथात्तल्ल ४।४।७४	२४२ इजश्च ४।२।११२
७८ आयन्तवदेकस्मिन् १।१।२१	४५१ आशंसायां भूतवच्च ३।३।१३२	३३८ इट इटि ८।२।२८
९ आयन्तो टकितौ १।१।४६	४५१ आशंसावचने लिट् ३।३।१३४	३३४ इटोऽनु ३।४।१०६
६१९ आयुदात्तं व्यच्छन्द० ६।२।११९	६०८ आशङ्काबाधनेदीय० ६।२।२१	४१५ इट् सनि वा ७।२।४१
६०१ आयुदात्तश्च ३।१।३	५९६ आशितः कर्ता ६।१।२०७	३६७ इल्लयतिव्ययीनाम् ७।२।६६
१५१ आधरोऽधिकरणम् १।४।४५	४७२ आशिते भुवः करण० ३।२।४५	५८७ इडाया वा ८।३।५४
१९८ आनवृत्तो द्वन्द्वे ६।३।२५	४६८ आशिषि च ३।१।१५०	३१ इणः षः ८।३।३९
४६४ आनाय्योऽनित्ये ३।१।१२७	१४८ आशिषि नाथः २।३।५५	३३३ इणः षीध्वल्लुट् लोटो० ८।३।७८
३३० आनि लोट् ८।४।१६	३२६ आशिषि लिट् लोटौ ३।३।१७३	३७७ इणो गा लुङि २।४।४५
४८६ आने मुक् ७।२।८२	४७३ आशिषि हनः ३।२।४९	३७६ इणो यण् ६।४।८१
१८० आन्महतः समाना० ६।३।४६	२१३ आश्रयमनित्ये ६।१।१४७	४६ इणकोः ८।३।५७
२१६ आपत्यस्य च तद्धि० ६।४।१५१	२४८ आश्रय्युज्या गुञ् ४।३।४५	४८९ इणशजिसतिभ्यः ३।२।१६३
५७५ आपो जुषाणो वृ० ६।१।११८	२९० आसन्दीवदश्चिच्च० ८।२।१२	४८१ इणिष्टायाम् ७।२।४७
१९४ आपोऽन्यतरस्याम् ७।४।१५	९५ आ सर्वनाम्नः ६।३।९१	२९५ इतराभ्योऽङि ह्रयन्ते ५।३।१४
४१५ आष्ठाप्यधामीत् ७।४।५५	४६४ आसुयुवपरिपि० ३।१।१२६	४३४ इतरेतरान्योन्योपप० १।३।१
२८० आप्रपदं प्राप्नोति ५।२।८	२१३ आस्पदं प्रतिष्ठा० ६।१।१४६	३२७ इतश्च ३।४।१००

पृष्ठम् सूत्रम्

५६६ इतश्च लोपः परस्मैप० ३।४।९७
 २२३ इत्थानिजः ४।१।१२२
 ८३ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७।१।८६
 १२४ इतो मनुष्यजातेः ४।१।६५
 १३८ इत्थंभूतलक्षणे २।३।२१
 ६२३ इत्थंभूतेन कृतमि० ६।२।१४९
 २०९ इदंकिमोरींशु ६।३।९०
 ५७९ इदन्तो मसि ७।१।४६
 २९४ इदम इक्ष ५।३।३
 २९६ इदमस्थमुः ५।३।२४
 ७९ इदमोऽन्वादेशोऽशानु० २।४।३२
 ७८ इदमो मः ७।२।१०८
 २९५ इदमोर्हिंल ५।३।१६
 २९५ इदमो हः ५।३।११
 ३३७ इदितो मुन्धातोः ७।१।५८
 ३२ इदुदुपधस्य चाप्रत्यय० ८।३।४१
 ६९ इदुऽय्याम् ७।३।११७
 ७८ इदोऽय् पुंसि ७।२।१११
 २७१ इदोऽय्याः १।२।५०
 ३८० इदिरस्य ६।४।११४
 १९९ इदुर्द्वौ ६।३।२८
 १९३ इनः त्रियाम् ५।४।१५२
 २८३ इनचिपटच्चिकचि च ५।२।३३
 २३४ इनप्यनपत्ये ६।४।१६४
 २३५ इनित्रकव्यचश्च ४।२।५१
 १२० इन्द्रवर्णभवावर्षद० ४।१।४९
 २८९ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि० ५।२।९३
 २२ इन्द्रे च ६।१।१२४
 ५६२ इन्धिभवतिभ्यां च १।२।६
 ८० इन्द्रन्पूषार्यम्णां शौ ६।४।१२
 ५७७ इरयोरे ६।४।७६
 ३३८ इरितो वा ३।१।५७
 ३०३ इवे प्रतिकृतौ ५।३।९६
 ३७० इषुगमियमां छः ७।३।७७
 २०८ इष्टकैषीकामा० ६।३।६५
 २८९ इष्टादिभ्यश्च ५।२।८८
 ५७९ इक्षीनमिति च ७।१।४८
 २९९ इष्टस्य थिद च ६।४।१५९
 २३२ इसुसुक्रान्ताकः ७।३।५१
 ३३ इसुषोः सामर्थ्ये ८।३।४४
 ४७५ इस्त्रान्निकिषु च ६।४।९७
 ८ ई प्राभोः ७।४।३१
 ई च खनः ३।१।१११

पृष्ठम् सूत्रम्

४०४ ई च गणः ७।४।९७
 ५८० ई च द्विवचने ७।१।७७
 ३७४ ईजजोर्ध्वे च ७।२।७८
 ५९७ ईज्वन्दृशंसदुर्हा० ६।१।२१४
 १९९ ईदमेः सोमवरुणयोः ६।३।२७
 ४८६ ईदासः ७।२।८३
 २६ ईदृतौ च सप्तम्यर्थे १।१।१९
 २४ ईददेद्विवचनं प्रगृह्यम् १।१।११
 ४५९ ईयति ६।४।६५
 १९४ ईयसश्च ५।४।१५६
 ५९७ ईवत्याः ६।१।२२१
 ३७४ ईशः से ७।२।७७
 ५६८ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ३।४।१३
 १७४ ईषदकृता २।२।७
 ६१३ ईषदन्यतरस्याम् ६।२।५४
 २०९ ईषदर्थे ६।३।१०५
 ३०० ईषदसमासौ कल्पन्दे० ५।३।६७
 ५५२ ईषदुःसुषु कृच्छ्रा० ३।३।१२६
 ३८२ ई हल्यधोः ६।४।११३
 २४ ई चाकवर्मणस्य ६।१।१३१
 २६५ उगवादिभ्यो यत् ५।१।२
 १०७ उगितश्च ४।१।६
 २०६ उगितश्च ६।३।४५
 ८१ उगिदचां सर्वनाम० ७।१।७०
 ४७२ उपप्रत्ययेरमदपाणिध० ३।२।३७
 ४ उच्चैरुदात्तः १।२।२९
 ५९२ उच्चैस्तो वा वपटकारः १।२।३५
 २५ उजः १।१।१७
 ३५ उजि च पदे ८।३।२१
 २६० उच्छति ४।४।३२
 ५९५ उच्छादीनां च ६।१।१६०
 ५४३ उणादयो बहुलम् ३।३।१
 ३५४ उत्तश्च प्रत्यया० ६।४।१०६
 ४५२ उतायोः समर्थयो० ३।३।१५२
 ३७५ उत्तो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९
 २८८ उत्क उन्मनाः ५।२।८०
 २३९ उत्करादिभ्यश्च ४।२।९०
 १७९ उत्तमैकाभ्यां च ५।४।९०
 २७४ उत्तरपथेनाहृतं च ५।१।७७
 ६१८ उत्तरपदद्वौ भुवौ च ६।२।१०५
 २४६ उत्तरपदस्य ७।३।१०
 ६१८ उत्तरपदादिः ६।२।१११
 १७९ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्प्रः ५।४।९८

पृष्ठम् सूत्रम्

२९७ उत्तराक्ष ५।३।३८
 २९६ उत्तराधरक्षणादा० ५।३।३४
 ४१७ उपपरस्यातः ७।४।८८
 २१५ उत्सादिभ्योश्च ४।१।८६
 ९३ उद ईत् ६।४।१३९
 २८ उदःस्थास्तम्भोः पूर्व० ८।४।६१
 २०७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।५७
 ६१७ उदकेऽकेवले ६।२।९६
 २३८ उदकच विपाशः ४।२।७४
 ५५२ उदक्कोऽनुदके ३।३।१२३
 २९० उदन्वानुदधौ च ८।२।१३
 २८७ उदराद्रगाद्युने ५।२।६७
 ६१८ उदराभिषुषु ६।२।१०७
 ४३७ उदश्चरः सकर्मकात् १।३।५३
 २३२ उदक्षितोऽन्यतरस्या० ४।२।१९
 ६०३ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ६।१।१७४
 ५९३ उदात्तस्वरितपरस्य० १।२।४०
 ५९० उदात्तस्वरितयोर्यणः ० ८।२।४
 ५९१ उदात्तादनुदात्तस्य० ८।४।६६
 ४७१ उदि कूले रजिवहोः ३।१।३१
 ५४६ उदि ग्रहः ३।३।३५
 ५४७ उदितो वा ७।३।५६
 ५४७ उदि श्रयतियौतिपूडवः ३।३।४९
 २२८ उदीचां वृद्धादगो० ४।१।१५७
 ११० उदीचामातः स्थाने० ७।३।४६
 २२७ उदीचामिज् ४।१।१५३
 ५५३ उदीचां माडोव्यती० ३।४।१९
 २४१ उदीच्यग्रामाच्च बह्व० ४।२।१०९
 ४८१ उदुपधाद्वावादिर्म० १।२।२१
 ४३५ उदोऽनुर्ध्वकर्मणि १।३।२४
 ३८२ उदोऽनुपूर्वस्य ७।१।१०२
 ५४८ उद्वनोऽस्त्राधानम् ३।३।८०
 १९३ उद्विभ्यां काकुदस्य ५।४।१४८
 ४३५ उद्विभ्यां तपः १।३।२७
 ५५५ उद्योभिः ३।३।२९
 २२५ उपकादिभ्योऽन्यतर० २।४।६९
 ५४८ उपग्र आधये ३।३।८५
 २४७ उपजानूपकर्णोपनी० ४।३।४०
 २५३ उपहाते ४।३।११५
 १८२ उपशोपकर्म तदाद्या० २।४।२१
 ४५७ उपदशस्तृतीयायाम् ३।४।४७
 ३ उपदेशोऽजनुनासिक० १।३।२
 ३४४ उपदेशोऽवतः ७।३।६२

पृष्ठम् सूत्रम्

३३७ उपधायां च ८ । २ । ७८
 ४०१ उपधायाश्च ७ । १ । १०१
 १७६ उपमदमतिह २ । २ । १९
 ४३७ उपपराभ्याम् १ । ३ । ३९
 ६१५ उपमानं शब्दार्थं ६ । २ । ८०
 १९२ उपमानाच्च ५ । ४ । १३७
 १७९ उपमानादप्राणिषु ५ । ४ । ९७
 ४२५ उपमानांदाक्षरे ३ । १ । १०
 १७१ उपमानानि सामान्यं २ । १ । ५५
 ५५७ उपमाने कर्मणि च ३ । ४ । ४५
 १७१ उपमितं व्याप्रादिभिः ० २ । १ । ५६
 ५८५ उपरिखिदासीदि० ८ । २ । १०२
 ३१२ उपयंध्यधसः सामीप्ये ८ । १ । ७
 २९६ उपयुपसिद्धात् ५ । ३ । ३१
 ५६६ उपसंवादाशङ्कयोश्च ३ । ४ । ८
 ३७९ उपसर्गप्रादुभ्यामि० ८ । ३ । ८७
 ६३० उपसर्गव्यपेतं च ८ । १ । ३८
 २११ उपसर्गस्य घञ्यम० ६ । ३ । १२२
 ३५२ उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९
 ७ उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९
 १९० उपसर्गाच्च ५ । ४ । ११९
 ५७२ उपसर्गाच्छन्दसि० ५ । १ । ११८
 ५५२ उपसर्गात्खल्वधोः ७ । १ । ६७
 ३३८ उपसर्गात्सुनोनिषुव० ८ । ३ । ६५
 ३२६ उपसर्गात्स्वाङ्गे ध्रु० ६ । २ । १७७
 २०४ उपसर्गाद्वचनः ५ । ४ । ८५
 ३४० उपसर्गादसमासेऽपि० ८ । १ । १४
 १९ उपसर्गादिति धातौ ६ । १ । ९१
 ४३६ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः ७ । ४ । २३
 १९० उपसर्गाद्बहुलम् ८ । ४ । २८
 ५४८ उपसर्गे धोः क्रिः ३ । ३ । ९२
 ४७८ उपसर्गे च संज्ञायाम् ३ । २ । ९९
 ५४७ उपसर्गेऽदः ३ । ३ । ५९
 ५४५ उपसर्गे रुवः ३ । ३ । २२
 १५५ उपसर्जनं पूर्वम् २ । २ । ३०
 ३६० उपसर्गा काल्या प्र० ३ । १ । १०४
 ४४१ उपाच १ । ३ । ८४
 १७६ उपाजेऽन्वाजे १ । ४ । ७३
 ३९५ उपाप्रतिथनवैकृतं ० १ । १ । ३९
 ४६० उपाप्रशंसायाम् ७ । १ । ६६
 ६२८ उपादपञ्चजनमर्गौ ० ६ । २ । १९४
 ४३७ उपायमः स्वरणे १ । ३ । ५६
 २८३ उपाधिभ्यां ल्यक्त्रा० ५ । २ । ३८

पृष्ठम् सूत्रम्

४३५ उपान्मन्त्रकरणे १ । ३ । २५
 १३३ उपान्वध्याङ्सः १ । ४ । ४८
 ४८५ उपेयिवाननाश्चान० ३ । २ । १०९
 ६०५ उपोत्तम रिति ६ । १ । २१७
 १३४ उपोऽधिके च १ । ४ । ८७
 २४८ उपे च ४ । ३ । ४४
 ५८६ उभययर्थु ८ । ३ । ८
 १४९ उभयप्राप्तौ कर्मणि २ । ३ । ६६
 २८५ उभादुदात्तो नित्यम् ५ । २ । ४४
 ९४ उभे अभ्यस्तम् ६ । १ । ५
 ६२२ उभे वनस्पत्यादिषु० ६ । २ । १४०
 ४१३ उभौ साम्यास्य ८ । ४ । २१
 २५७ उमोर्णयोर्वा ४ । ३ । १५८
 १९३ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१
 १८ उरण रपरः १ । १ । ५१
 ३३२ उरत् ७ । ४ । ६६
 २६४ उरसोऽण्व ४ । ४ । ९४
 २५३ उरसो यच्च ४ । ३ । ११४
 ३९९ उरुत् ७ । ४ । ७
 ३६४ उश्च १ । २ । १२
 ३५६ उपविदजागृभ्यो० ३ । १ । ३८
 १९९ उपासोषराः ६ । ३ । ३१
 ६११ उष्ट्रः सादिवाभ्योः ६ । २ । ४०
 २५७ उष्ट्राद्गु ८ । ३ । १५७
 ३२८ उस्यादान्तात् ६ । १ । ९६
 २५ ऊँ १ । १ । १८
 ३ ऊकालोऽज्झस्वदीर्घं १ । २ । २७
 १२४ ऊहुतः ४ । १ । ६६
 ६०२ ऊडिदंपदायापुमै० ६ । १ । १७१
 ५४९ ऊतियूतजृतिसाति० ३ । ३ । ९७
 २०२ ऊदनोदेशे ६ । ३ । ९८
 ३६४ ऊदुपधाया गोहः ६ । ४ । ८९
 ११६ ऊधसोऽनट ५ । ४ । १३१
 ६२३ ऊनार्थकलहं तृती० ६ । २ । १५३
 १२४ ऊरुतरपदादौपम्ये ४ । १ । ६९
 २९३ ऊर्णाया युम् ५ । २ । १२३
 ३७६ ऊर्णेतिविभाषा ७ । २ । ६
 ३७५ ऊर्णेतिविभाषा ७ । ३ । ९०
 १९२ ऊर्णादिभाषा ५ । ४ । १३०
 ५५७ ऊर्णैश्च शुषिपरोः ३ । ४ । ४४
 १७५ ऊर्णादिचिचिडाचश्च १ । ४ । ६१
 ७२ ऊपमुषिमुष्कमधो रः ५ । २ । १०७
 २०२ ऊपूरुःपुपथामानक्षे ५ । ४ । ४४

पृष्ठम् सूत्रम्

२०७ ऊचः शे ६ । ३ । ५५
 ५७६ ऊचि तनुधमभुत० ६ । ३ । १३३
 ३६७ ऊच्छत्युताम् ७ । ४ । ११
 ४८० ऊणमाधमर्ण्ये ८ । २ । ६०
 ६३ कृत उत् ६ । १ । १११
 ४२१ कृतश्च ७ । ४ । ९२
 ३८८ कृतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३
 ३६६ कृतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १०
 ५७३ कृतश्छन्दसि ५ । ४ । १५८
 २५० कृतघञ् ४ । ३ । ७८
 ३७२ कृतैरीयङ् ३ । १ । २९
 ६२ कृतो डिसंबनाम० ७ । ४ । ११०
 २६१ कृतोऽण्व ४ । ४ । ४९
 ३४४ कृतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३
 २७६ कृतोरण् ५ । १ । १०५
 २०६ कृतो विधायोनिर्बन्ध० ६ । ३ । २३
 २३ कृत्यकः ६ । १ । १२८
 ८५ कृत्विदधृक्कण्डिगु० ३ । २ । ५९
 ५७७ कृत्यवास्त्ववा० ६ । ४ । १७५
 ४६० कृदुपधाच्चाक्षिप० ३ । १ । ११०
 ६३ कृदुशनस्पुरुदसोऽने० ७ । १ । ९४
 ३७० कृदशोऽडि गुणः ७ । ४ । १६
 ३६४ कृद्वनोः स्ये ७ । २ । ७०
 ७१ कृद्वभ्यो दीप् ४ । १ । ५
 २६७ कृपभोपानहोर्त्यः ५ । १ । १४
 २२३ कृष्यन्धकृष्णिकु रु० ४ । १ । ११४
 ४६३ कृहलोर्ण्यत् ३ । १ । १२४
 ३६९ कृत दद्धतोः ७ । १ । १००
 ५४७ कृदोरप् ३ । ३ । ५७
 ९८ एकः पूर्वपरयोः ६ । १ । ८४
 २९३ एकगोपूर्वाद्गन्ति० ५ । २ । ११८
 २०७ एकतद्धिते च ६ । ३ । ६२
 २६२ एकधुगलुक्च ४ । ४ । ७९
 ३१२ एकं बहुव्रीहिवत् ८ । १ । ९
 ८२ एकवचनं संयुद्धिः २ । ३ । ४९
 ८८ एकवचनस्य च ७ । १ । ३२
 १५५ एकविभक्तिं चापूर्व० १ । २ । ४४
 ३०३ एकशालायाष्टज० ५ । ३ । १०९
 ५९२ एकश्चति दुरासंयुद्धौ १ । २ । ३३
 ३०६ एकस्य सहकृ ५ । ४ । १९
 २०७ एकहलादां पूरयित० ६ । ३ । ५९
 ३३२ एकाच उपदेशेऽनु० ७ । २ । १
 ३२३ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६ । १

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
७५	एकाचो बसो भप् झ० ८।२।२७	५७१	ओजसोऽहनि यस्वौ ४।४।१३०	२२३	कन्यायाः कनीन च ४।१।११६
३०२	एकाच्च प्राचाप् ५।३।९४	२५	ओत् १।१।१५	२७८	कपिज्ञालोर्डिक् ५।१।१२७
७१	एकानुत्तरपदे णः ८।४।१२	३८४	ओतः झ्यनि ७।३।७१	६२६	कपि पूर्वम् ६।२।५७३
२९७	एकादाकिनिच्चास० ५।३।५२	३५	ओतो गार्थस्य ८।३।२०	२२२	कपिबोधादाङ्गिरस ४।१।१०७
१८०	एकादिशैकस्य चादुक् ६।४।७६	४७९	ओदितश्च ८।२।४५	४८४	कपिछलो गोत्रे ८।३।९१
५९१	एकादेश उदात्तेनोदात्तः ८।२।५	५८३	ओमभ्यादाने ८।२।८७	३४९	कमेर्णिङ् ३।१।२०
२९७	एकाद्वो ध्यमुजन्य० ५।३।४४	२१	ओमाद्वोश्च ६।१।९५	२६५	कम्बलाच्च संज्ञायाम् ५।१।३
६३४	एकान्याभ्यां समर्था० ८।१।६५	२३७	ओरञ् ४।२।७१	२२९	कम्बोजाङ्गुक् ४।१।१७५
२१९	एको गोत्रे ४।१।९३	२५५	ओरञ् ४।३।१३९	५५१	करणाधिकरणयोश्च ३।३।११७
२२	एङः पदान्तादति ६।१।१०९	४६४	ओरावश्यके ३।१।१२५	१४६	करणे च स्तोकात्प० २।३।३३
२०	एङि पररूपम् ६।१।९४	१८९	ओर्गुणः ६।४।१४६	३७७	करणे यजः ३।२।८५
२४२	एच् प्राचां देशे १।१।७५	२४२	ओर्देशे ठञ् ४।२।११९	५४८	करणेऽयोविह्वु ३।३।८२
४२	एह्स्वात्संबुद्धेः ६।१।६९	३०७	ओषधेरजातौ ५।४।३७	५५७	करणे हनः ३।४।३७
७५	एच् इग्रस्वादेशे १।१।४८	५७६	ओषधेश्च विभक्ता० ६।३।१३२	३०३	कर्कलोहितादीकक् ५।३।११०
५८५	एचोऽप्रगृह्यस्या० ८।२।१०७	४५	ओसि च ७।३।१०४	२४९	कर्णललाटात्कनल० ४।३।६५
१७	एचोऽयवायावः ६।१।७८	२२६	ओश्मनपत्ये ६।४।१७३	२१०	कर्णे लक्षणस्यावि० ६।३।११५
४७१	एजेः खद् ३।२।२८	६७	ओड आपः ७।१।१८	६१९	कर्णे वर्णलक्षणात् ६।२।११२
२५७	एण्या हञ् ४।३।१५९	५७	ओत् ७।३।१२८	४३३	कर्तारि कर्मव्यतिहारे १।३।१४
९७	एत् ईद्वहुवचने ८।२।८१	६६	ओतोऽम्शसोः ६।१।९३	८५८	कर्तारि कृत् ३।४।६७
३३४	एत् ऐ ३।४।९३	५८७	कः कर्त्तरति कृ० ८।३।५०	१६६	कर्तारि च २।२।१६
३७	एतत्तदोः सुलोपो० ६।१।१३२	२९४	कंशंभ्यां वभयुस्ति ५।२।१३८	८९१	कर्तारि चर्षदेवतयोः ३।२।१८६
२९५	एतद्वत्तसोस्त्रतसौ० २।४।३३	६२०	कंसमन्वश्रुपाय्य० ६।२।१२२	४७४	कर्तारि भुवः खिण्ण् ३।२।५७
२९४	एतदोऽन् ५।३।५	२६९	कंसाष्टिन् ५।१।२५	३२२	कर्तारि शप् ३।१।६८
२०९	एति संज्ञायामगात् ८।३।९९	२५८	कंसीयपरशव्ययो० ४।३।१६८	८७६	कर्तार्युपमाने ३।२।७९
४६१	एतिस्तुशास्त्रद्वयो० ३।१।१०९	१९३	ककुदस्यावस्थायो० ५।४।१४६	४२५	कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ३।१।११
२९४	एतेतौ रथोः ५।३।४	२४३	कच्छाभिक्कव० ४।२।१२६	१२७	कर्तुरीप्सिततम कर्म १।४।४९
३७६	एतेर्लिङि ७।४।२४	२४३	कच्छादिभ्यश्च ४।२।१३३	१३६	कर्तृकरणयोस्तृतीया २।३।१८
१९	एत्येधत्तुसु ६।१।८९	२५३	कच्छरकालुक् ४।३।१०७	१६३	कर्तृकरणे कृता बहु० २।१।३२
२९७	एथाच्च ५।३।४६	२६२	कटिनान्तप्रस्तारसं० ४।४।७२	१४९	कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५
१४७	एनपा द्वितीया २।३।३१	२७३	कडकरदक्षिणाञ्छ च ५।१।६९	५५२	कर्तृकर्मणोश्च भूकृ० ३।३।१२७
२९६	एनवन्त्यतरस्यामदूरे० ५।३।३५	१७३	कडाराः कर्मधारये २।२।३८	४३७	कर्तृस्थे चाशरीरे क० १।३।३७
५८७	एरच् ३।३।५६	१७५	कणमनसो ध्रुवाप्रती० १।४।६६	५५७	कर्तृत्रां विपुष्योर्न० ३।४।४३
६०	एरनेकाचोऽसंयोग० ६।४।८२	६१९	कण्ठपृष्ठप्रीवाजङ्ग च ६।२।११४	२७६	कर्मण उक्ञ् ५।१।१०३
३२६	एरुः ३।४।८६	४३२	कण्ठ्यादिभ्यो यक् ३।१।२७	१३९	कर्मणा यमभिप्रैति १।४।३२
३६५	एर्लिङि ६।४।६७	२८१	कण्ठ्यादिभ्यो गोत्रे ४।२।१११	२८२	कर्मणि घटोऽठच् ५।२।३५
६३१	एहि मन्ये प्रहामे लट् ८।१।४६	६१३	कर्तरक्तमौ कर्मधा० ६।२।५७	१६६	कर्मणि च २।२।१४
२७६	ऐकागारिकट् चारि ४।१।११३	१७२	कर्तरक्तमौ जातिप० २।१।६३	५५१	कर्मणि च येन सं० ३।३।११६
२८१	ऐपमो ह्यः श्वसोऽन्य० ४।२।१०५	२४०	कड्यादिभ्यो ढक्ञ् ४।२।९५	५५७	कर्मणि दृशिबिदोः ३।४।२९
४०९	ओः पुष्पज्यपरे ७।४।८०	२६४	कयादिभ्यश्च ४।४।१०२	१२८	कर्मणि द्वितीया २।३।२
६४	ओः सुप्ति ६।४।८३	५६९	कडुकमण्डलद्वयो० ४।१।७१	४७१	कर्मणि भूतो ३।२।२२
४६३	ओक् उचः के ७।३।६४	६२०	कन्या च ६।२।१२४	४७७	कर्मणि हनः ३।२।८६
१०	ओजःसहोऽम्भसा० ४।४।२७	२४३	कन्यापलदनगरमा० ४।२।१४२	४७८	कर्मणीन विक्रियः ३।२।९३
१०	ओजःसहोऽम्भस्तमस० ६।३।३६	२४१	कन्यायाष्टक् ४।२।१०२	४२९	कर्मणो रोमन्थतपो ३।१।१५

श्रुष्टम् सूत्रम्	श्रुष्टम् सूत्रम्	श्रुष्टम् सूत्रम्
४७८ कर्मण्य्याख्यायाम् ३।२।९२	५४४ कालसमयवैलाम् ३।३।१६७	१७० कुत्सितानि कुत्सनेः २।१।५३
४९८ कर्मण्य ३।२०।१	१६२ कालाः २।१।२८	३०० कुत्सिते ५।३।७४
५४८ कर्मण्यधिकरणे च ३।३।९३	१६८ कालाः परिमाणानां २।२।५	३१ कुक्कोः ऋक्षपौ च ८।३।३७
५५६ कर्मण्याक्रोशे कृ० ३।४।२५	३०७ कालाच्च ५।४।३३	२१२ कुमति च ८।४।१३
२१३ कर्मधारयवदुत्तरेषु ८।१।८१	२४४ कालाद् ४।३।११	१८० कुमहन्त्यामन्यं ५।४।१०५
६१२ कर्मधारयेऽनिष्टा ६।२।४६	२७४ कालात् ५।१।७८	१७३ कुमारश्रमणादिभिः २।१।७०
२५३ कर्मन्दकृशाश्वादि० ४।३।१११	२४८ कालात्साधुपुष्पत्यं ४।३।४३	४७३ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ३।२।५१
१३४ कर्मप्रवचनीक्युक्ते २।३।८	२७६ कालायात् ५।१।१०७	६०९ कुमारश्च ६।२।२६
१३४ कर्मप्रवचनीयाः १।४।८३	१३६ कालाध्वनोरत्यन्तं २।३।५	६१७ कुमार्या वयसि ६।२।९५
४४६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यं ३।१।८७	२३३ कालेभ्यो भववत् ४।२।३४	२३९ कुमुदनवडवेतसेभ्यो ४।२।८७
२७६ कर्मवेषायात् ५।१।१००	३३९ कालोपसर्जने च १।२।५७	१९३ कुम्भपदीषु च ५।४।१३९
५४६ कर्मव्यतिहारेणं ३।३।४३	२५२ काश्यपकौशिकां ४।३।१०३	६११ कुरुगाहपतरिक्त्युं ६।२।४२
२६१ कर्माभ्ययने वृत्तम् ४।४।६३	२४२ काश्यादिभ्यश्च ४।२।११६	२२९ कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१७२
५९५ कर्पात्त्वितो घ० ६।१।१५९	३०२ कासुगोणीभ्यां ण्यश्च ५।३।९०	२२७ कुरुनादिभ्यो ण्यः ४।१।१५१
३५३ कलापिनोऽण् ४।३।१०८	२१३ कास्तीराजस्तुन्दे ६।१।१५५	२४० कुलकुक्षिप्रीनाभ्यः ४।३।९६
२५३ कलापिविशम्पायं ४।३।१०४	३४८ कास्त्रययादाममन्त्रे ०३।१।३५	४२४ कुलटया वा ४।१।१२७
२४८ कलाप्यश्वत्ययवबुसां ४।३।४८	३०२ कियत्तदोर्निर्धारणे ०५।३।९२	२५८ कुलत्यक्रोपधादण् ४।४।४
२३१ कलेर्लङ् ४।२।८	६३२ किञ्चित् च चिदुत्तरम् ८।१।४८	२२६ कुलात्स्यः ४।१।१३९
२२८ कल्याण्यादीनामि० ४।१।१२६	४५२ किञ्चित् लिङ्लटौ ३।३।१४४	२५३ कुलादिभ्यो वुञ् ४।३।११८
२१० कव चोष्णे ६।३।१०७	४५० किञ्चित् लिप्सायाम् ३।३।६	२७२ कुलिजाङ्कुक्कौ च ५।१।५५
५८१ कव्यश्वरपूतनस्यचि० ७।४।३९	२९४ किस्वनामबहुभ्यो ०५।३।२	२८८ कुम्भापादञ् ५।२।८३
५६५ कव्यपुरीयपुरीस्येषु ३।२।६५	४५२ किंकिलास्त्वर्थेषु ३।३।१४६	३०३ कुशाप्रान्छः ५।३।१०५
५५७ कषादिषु यथाविध्यं ३।४।४३	६३१ किं क्रियाप्रश्नेऽनुषु ८।१।४४	४४९ कुशिरजोः प्राचां द्यम् ३।१।९०
४२८ कष्टाय क्रमणे ३।१।१४	१७२ किं क्षेपे २।१।६४	२६० कुसीददशैकादशात् ०४।४।३१
३१ कस्कादिषु च ८।३।४८	६०२ कितः ६।१।१६५	६१७ कुसूलकूपकुम्भशां ६।२।१०२
३०० कस्य च दः ५।३।७२	२१४ किति च ७।२।११८	११२ कुस्तुम्बुणि जातिः ६।१।१४३
२३३ कस्येत् ४।२।२५	३२८ किदासिषि ३।४।१०४	३३२ कुहोश्चः ७।४।६२
२९२ काण्डाण्डादीरन्नीरचां ५।२।१११	७८ किमः कः ७।२।१०३	६१५ कूलनीतरलमूलं ६।२।१२१
११६ काण्डान्तात्क्षेत्रे ४।१।२३	२०४ किमः क्षेपे ५।४।७०	६२० कूलमृदस्थलकं ६।२।१२९
३१ कानाम्नेडिते ८।३।१२	२८५ किमः संख्यापरि० ५।२।४१	२४४ कृकणपर्णाद्धारद्वा ४।२।१४५
२०९ का पथ्यक्षयोः ६।२।१०४	२९६ किमश्च ५।३।२५	४८२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ७।२।२२
२४० कापिर्याः फ्रक् ४।२।९९	२८५ किमिदंभ्यां वो घः ५।२।४०	१४८ कृजः प्रतियत्ने २।३।५३
४५३ कामप्रवेदेऽकं ३।३।१५३	२९८ किमेतिद्वय्यधादां ०५।४।११	५४९ कृजः श च ३।३।१००
४२५ काम्यच्च ३।१।९	२९५ किमोऽत् ५।३।१२	३१० कृजो द्वितीयनृतीयं ५।४।५८
६३३ कारकाद्वत्प्रतयो ६।२।१४८	३९३ किरतां लवने ६।१।१४०	४७० कृजो हेतुताच्छील्यं ३।२।२०
१२७ कारके १।४।२३	४१४ किरथ पञ्चभ्यः ७।२।७५	३३१ कृजं चानुप्रयुज्यते ३।१।४०
२०५ कारनान्नि च प्राचां ६।३।१०	२६१ किसरादिभ्यः ण् ४।४।५३	२४७ कृतलव्यकांतकुशं ४।३।३८
२१३ कारस्करो वृक्षः ६।१।१५६	१७४ कुगतिप्रादयः २।२।१८	२५३ कृतं ग्रन्थे ४।३।११६
२०८ कारे सत्यागदस्य ६।३।७०	३०२ कुटीशमीशुण्डां ५।३।८८	३९ कृतद्वितसमासाश्च १।२।४६
६१० कार्तिकीजपादयश्च ६।२।३७	६२१ कुण्डं वनम् ०६।२।१३६	४५८ कृत्यचः ८।४।२९
२६१ कामेस्ताच्छील्ये ६।४।१७२	२९५ कुतिहोः ७।२।१०४	२७३ कृत्यतुल्याख्या अजां २।१।६८
२८७ कालप्रयोजनाद्रेण ५।२।८१	३०२ कुत्वा दुपच ५।३।८९	५५१ कृत्यल्युटो बहुलम् ३।३।११
४५१ कालविभागे चानं ३।३।१३७	६३४ कुत्सने च सुप्यगो ८।१।६९	४५८ कृत्याः ३।१।९५

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
१५१	कृत्यानां कर्तरि वा २ । ३ । ७१	५७८	क्त्वापि च्छन्दसि ७ । १ । ३८	२९७	धुदजनवः २ । ४ । ८
५६८	कृतार्थे तवैकके ३ । ४ । १४	५५४	क्त्वि स्कन्दिस्सन्दोः ६ । ४ । ३१	२२४	सुत्राभ्यो वा ४ । १ । १३१
५५३	कृत्याश्च ३ । ३ । १७१	५७९	क्त्वो यक् ७ । १ । ४७	२५३	सुत्राभ्रमरवरपा० ४ । ३ । ११९
१६३	कृत्यैरधिकार्थवचने २ । १ । ३३	१८७	क्यङ्मानिनोश्च ६ । ३ । ३६	४८२	क्षुब्धस्वान्तध्वान्त० ७ । २ । १८
१६९	कृत्यैरङ्गे २ । १ । ४३	४२४	क्यचि च ७ । ४ । ३३	१७९	सुत्रादिषु च ८ । ४ । ३९
६२४	कृत्योक्तेष्वावादीद० ६ । २ । १६०	३०९	क्यच्योश्च ६ । ४ । १५२	६११	क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ६ । २ । ३९
१४९	कृत्योर्थप्रयोगे का० २ । ३ । ६४	४२५	क्यस्य विभाषा ६ । ४ । ५०	२८९	क्षेत्रियचपरक्षेत्रे चि० ५ । २ । ९२
८५	कृदतिङ् ३ । १ । ९३	५६५	क्याच्छन्दसि ३ । २ । १७०	१६९	क्षेपे २ । १ । ८७
१०४	कृन्मेजन्तः १ । १ । ३९	२४९	कृत्युज्ञेभ्यश्च ४ । ३ । ६८	६१८	क्षेपे ६ । २ । १०८
३५८	कृपो रो लः ८ । २ । १८	२३६	कृतूथादिसूत्रान्ताङ्क् ४ । २ । ६०	४७२	क्षेमप्रियमेद्रेऽण्च ३ । २ । ४४
३०९	कृन्वस्तियोगे संपय० ५ । ४ । ५०	४६४	कर्ता कुण्डपायसं० ३ । १ । १३०	३५५	क्सस्याचि ७ । ३ । ७२
५६४	कृत्स्नरुद्धिभ्यश्छन्दसि ३ । १ । ५९	६१९	कत्वादयश्च ६ । २ । ११८	२६२	खः सर्वधुरात् ४ । ४ । ७८
५८२	कृपेऽछन्दसि ७ । ४ । ६४	३५१	कमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६	४७२	खचि ह्रस्वः ६ । ४ । ९४
३४३	कृत्स्नवृत्तुदुलुध्रुवो० ७ । २ । १३	५५४	कमश्च क्त्वि ६ । ४ । १८	१६२	खट्वा क्षेपे २ । १ । २६
५४५	कृ धान्ये ३ । ३ । ३०	२३६	कमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१	२३५	खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५
२२४	ककयस्मिन्त्रयप्रलयानां० ७ । ३ । २	१८	कय्यस्तदर्थे ६ । १ । ८२	५५२	खनो घ च ३ । ३ । १२५
१८५	केऽणः ७ । ४ । १३	४७४	क्ये च ३ । २ । ६९	२०	खरवसानयोर्विसर्ज० ८ । ३ । १५
२३४	केदारायश्च ४०० २ । ४०	१४१	क्रियार्थोपपदस्य च क० २ । ३ । १४	२८	खरि च ८ । ४ । ५५
११७	केवलमार्मकभागधेय० ४ । १ । ३०	४५५	क्रियासमभिहारे लोट् ३ । ४ । २	२३५	खलगोरथात् ४ । २ । ५०
२९२	केशाद्वोऽन्यतर०० ५ । २ । १०९	४१२	क्रोड्जीनां णौ ६ । १ । ४८	२६६	खल्यवमाषतिलवृष० ५ । १ । ७
२३५	केशाभ्यां य० ४ । २ । ४८	४३४	क्रोडोऽनुसंपरिभ्य० १ । ३ । २१	२७०	खार्या ईकन् ५ । २ । ३३
२०९	कोः कतत्पुरुषेऽचि ६ । ३ । १०१	२५७	कीतवत्परिमाणात् ४ । ३ । १५६	१७९	खार्याः प्राचाम् ५ । ४ । १०१
२३८	कोपधाच ४ । २ । ७९	१२१	कीताकरणपूर्वात् ४ । १ । ५०	४७१	खिलनव्ययस्य ६ । ३ । ६६
२५५	कोपधाच ४ । ३ । १३७	१४०	कुघट्टुहेर्ध्यासूयार्था० १ । ४ । ३७	५७४	खिदेश्छन्दसि ६ । १ । ५२
२४३	कोपधादण् ४ । २ । १३२	१४०	कुघट्टुहोरुपसृष्टयोः कर्म १ । ४ । ३८	५७	ख्यल्यत्परस्य ६ । १ । ११२
२४८	कोष्ठाङ्क् ४ । ३ । ४२	४८९	कृयमण्डार्थेभ्यश्च ३ । २ । १५१	६२१	गतिकारकोपपदा० ६ । २ । १३९
२५५	कौपिञ्जलहास्तिप० ४ । २ । १३	२३०	क्रौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८०	१३०	गतिवुद्धिप्रत्ययसाना० १ । ४ । ५२
२३२	कौमारापूर्ववचने ४ । २ । १३	३९६	क्रयादिभ्यः ध्रा ३ । १ । ८१	६१२	गतिरनन्तरः ६ । २ । ४९
११५	कौरव्यामण्डकाभ्यां च ४ । १ । १९	४८१	क्रिश्चः क्तानिष्टयोः ७ । २ । ५०	६३५	गतिर्गतौ ८ । १ । ७०
२२७	कौशल्यकार्मायां० ४ । १ । ११५	५४७	क्वणो वीणायां च ३ । ३ । ६५	७	गतिश्च १ । ४ । ६०
३२८	कृति च १ । १ । ५	५६५	क्वसुश्च ३ । २ । १०७	१४२	गत्यर्थकर्मण द्वितीया० २ । ३ । १२
४७८	क्वक्वतू निष्ठा १ । १ । २६	२९५	क्वाति ७ । २ । १०५	६३२	गत्यर्थलोटा लृण० ८ । १ । ५१
१५०	क्वस्य च वर्तमाने २ । ३ । ६७	८५	क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८ । २ । ६२	४८४	गत्यर्थकर्मकलिष० ३ । ४ । ७२
१२१	क्वादल्पाख्यायाम् ४ । १ । ५१	४७५	क्विप् च ३ । २ । ७६	४८९	गत्वश्च ३ । २ । १६४
५५३	क्विच्यतौ च सं० ३ । ३ । १७४	२२६	क्षत्राद्भः ४ । १ । १३८	४६०	गदमदचरयमथा० ३ । १ । १००
६१२	क्वे च ६ । २ । ४५	५९६	क्षयो निवासे ६ । १ । २०१	६०७	गन्तव्यपण्यं बाणिजे ६ । २ । १३
१६६	क्वेन च पूजयाम् २ । २ । १२	१८	क्षध्यज्यौ शक्यार्थे ६ । १ । ८१	४६६	गन्धनावक्षेपणसेवन० १ । ३ । ३२
१७२	क्वेन नञ्विशिष्टे० २ । १ । ६०	४८०	क्षायो मः ८ । २ । ५३	१९२	गन्धस्येदुत्पूतिसु० ५ । ४ । १२५
१६९	क्वेनाहोरात्रावयवाः २ । १ । ४५	४५१	क्षिप्रवचने लट् ३ । ३ । १३३	४७५	गमः कौ ६ । ४ । ४०
६१४	क्वे नित्यार्थे ६ । २ । ६१	५५६	क्षियः ६ । ४ । ५९	४७३	गमश्च ३ । २ । ४७
४८४	क्वोऽधिकरणे च ध्रौ० ३ । ४ । ७६	५८५	क्षियाशीः प्रेषेण ति० ८ । २ । १०४	३६४	गमहनजनखनघ० ६ । ४ । ९८
	क्त्वा च २ । २ । २२	४७९	क्षियो दीर्घात् ८ । २ । ४६	३७०	गमेरिद् परस्मैपदेषु ७ । २ । ५८
	त्वातोऽनुक्तसुनः १ । १ । ४०	२३२	क्षीराढ्वं ४ । २ । २०	२४९	गम्भीराङ्गः ४ । ३ । ५८

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२२२ गर्गादिभ्यो यञ् ४।१।१०५	२१६ गोत्रेऽलुगचि ४।१।८९	५५ घेडिति ७।३।१११
२४३ गर्गादिभ्यो यञ् ४।२।१३७	२३४ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराज ४।२।३९	५८१ घोर्लोपो लेटि वा ७।२।७०
४५२ गर्हण्यां लउपि ३।३।१४२	२७१ गोष्यचोऽसंह्या ५।१।३९	६१६ घोषादिषु च ६।२।८५
४५२ गर्हायां च ३।३।१४९	२२४ गोधाया दृक् ४।१।१२९	३७९ ध्वसोरद्विधाभ्यास ६।४।११९
१९७ गवाश्वप्रभृतीनि च २।४।११	२५७ गोपयसोयत् ४।३।१६०	२९ डमो हस्वादचि डमु ८।३।३२
२०५ गविमुधिभ्यां स्थिरः ८।३।९५	२५८ गोपुच्छाद्वा ४।४।६	५९६ डयि च ६।१।२१२
४६८ गः स्थकन् ३।१।१४६	२४३ गोयवागोश्च ४।२।१३६	५५ डसिडसोश्च ६।१।११०
२४३ गहादिभ्यश्च ४।२।१३८	१७० गोरतद्धितलुकि ५।४।९२	४७ डसिडयोः स्मास्मिनी ७।१।१५
३७७ गाङ्गादिभ्योऽङिण १।२।१	६१५ गोविडालसिंहसन्ध ६।२।७२	११ डिच्च १।१।५३
३७७ गाढ् लिटि २।४।४९	२५६ गोश्च पुरीषे ४।३।१४५	६९ डिटि हस्वश्च १।४।६
२९२ गाण्ड्यजगात्सङ्गा ५।२।११०	२८७ गोषदादिभ्यो वुन् ५।२।६२	८७ डप्रथमयोरम् ७।१।२८
३२९ गातिस्थागुपाभूभ्यः ०२।४।७७	२८२ गोष्टास्वङ्भूतपूर्वे ५।२।१८	६० डेरान्नद्यास्त्रीभ्यः ७।३।११६
२३६ गाथिविदधिकेशि ६।४।१६५	२१३ गोष्पद सवितासेवि ६।१।१४५	४४ ड्यथः ७।१।१३
६०६ गाधलवणयोः प्रमाणे ६।२।४	१५५ गोक्षियोरुपसर्जनस्य १।०२।४८	२९ ङोः कुक्कुशरी ८।३।२८
४६९ गापोष्ठ ३।२।८	६११ गौः सादसादिसार ६।२।४१	२०७ ड्यापोः संज्ञाछन्दसो ६।३।६३
१६१ गिरेश्च सेनकस्य ५।४।११२	२०८ ग्रन्थान्ताधिके च ६।३।७९	४० ड्याप्रातिपदिकात् ४।१।१
२६४ गुडादिभ्यश्च ४।४।१०३	५८० ग्रसितस्कभितस्त ७।२।३४	६०३ ड्याङ्छन्दसि वहु ६।१।१७८
२७८ गुणवचनब्राह्मण ५।१।१२४	५४७ ग्रहट्टनिश्चिगमश्च ३।३।५८	३७४ चक्षिडः ख्यः २।४।५४
३७६ गुणोऽष्टके ७।३।९१	३७१ ग्रहिज्यावयिव्यधिव ६।१।१६	३४९ चडि ६।१।११
४१६ गुणो यदलुकोः ७।४।८२	३९८ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७	५५५ चडयन्त्यस्याम् ६।१।२१८
३६६ गुणोऽतिसंयोगाथोः ७।४।२९	६१४ ग्रामः शिल्पिनि ६।२।६२	४६२ चजोः कुधिण्यतोः ७।३।५२
३४७ गुप्धूपविच्छिपणि ३।१।२८	१७९ ग्रामकौटाभ्या च त ५।४।९५	२२४ चटकाया ऐरक् ४।१।१२८
५६४ गुपश्छन्दसि ३।१।५०	२४४ ग्रामजनपदैकदेशाद ४।३।७	५५५ चतुरः शसि ६।१।१६७
३६९ गुप्तिक्रियाः सन् ३।१।५	२३४ ग्रामजनवन्धुभ्यस्तल् ४।२।२३	७७ चतुरनडुहोरामुदात्तः ७।१।९८
२३ गुरानुरतोऽनन्यस्या ८।२।८६	२४९ ग्रामात्पर्यनुपूर्वात् ४।३।६१	१५१ चतुर्था चाशिष्यायु २।३।७३
५५० गुरोश्च हलः ३।३।१०३	२४० ग्रामायखर्जो ४।२।९४	१६३ चतुर्था तदर्थधिव २।१।३६
४४० गृधिवद्भ्योः प्रलम्भने १।३।६९	६१६ ग्रामेऽनिवसन्तः ६।२।८४	६१२ चतुर्था तदर्थे ६।२।४३
२२४ गृध्यादिभ्यश्च ४।१।१३६	२०१ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरु १।२।७३	१३९ चतुर्था संप्रदाने २।३।१३
२६३ गृहपतिना संयुक्ते ङयः ४।१।९०	२४९ ग्रीवाभ्योऽण्व ४।३।५७	५६३ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छ २।२।६२
४६७ गेहे कः ३।१।१४४	२४८ ग्रीमवसन्तादन्यतर ४।३।४६	१७३ चतुष्पादो गर्भिण्या २।१।७१
५८० गोः पादान्ते ७।१।५७	२४८ ग्रीष्मावरसमाद्वा ४।३।४९	२२४ चतुष्पादो हज ४।१।१३५
५५२ गोचरसंवरवह्वज ३।३।११९	४१७ ग्रो यटि ८।२।२०	६३३ चनचिदिवगोत्रादि ८।१।५७
६१५ गोतन्तिवर्गं पाले ६।२।७८	४८७ ग्लजिस्थश्च ग्मुः ३।२।१३९	२०९ चरणे ब्रह्मचारिणि ६।३।८६
६५ गोतो णित् ७।१।९०	२०५ घकालतनपु कालना ६।३।१७	२३५ चरणेभ्यो धर्मवत् ४।२।४६
२५२ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो ४।३।९९	५७० घच्छो च ४।४।११७	२५८ चरति ४।४।८
२७९ गोत्रचरणच्छाया ५।१।१३८	२३५ घवः सास्यां क्रिये ४।२।२८	४२७ चरफलोश्च ७।४।८७
२५४ गोत्रचरणाद्वा ४।३।१२६	५४७ घजपोश्च २।४।३८	४७० चरेष्टः ३।२।१६
२२७ गोत्रक्षियाः कुत्सने ४।१।१४७	५४४ घजि च भावकरणयोः ६।४।२७	२६७ चर्मणोऽञ् ५।१।१५
२५० गोत्रादङ्कवत् ४।३।८०	२०६ घनिलचो च ५।३।७९	५५७ चर्मोदयोः पूरेः ३।४।३१
२२० गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ४।१।९४	२०६ घरूपकत्वे ङ्ङ्बुव ६।३।४३	४८८ चलनशब्दार्थादक ३।२।१४८
६१४ गोत्रान्तवासिमणव ६।२।६९	५७७ घसिभसोर्हलि च ६।४।१००	६३३ चवायोगे प्रथमा ८।१।५
२३० गोत्रावयवात् ४।१।७९	३७७ घुमास्थागापाजहा ६।४।६६	७ नादयोऽसत्त्वे १।४।५०
२२१ गोत्रे कुञ्जादिभ्यः ४।१।९८	४८२ घुषिर्विशब्देन ७।२।२३	६३३ चादिलोपे विभाषा ८।

ष्टम् सूत्रम्

६३३ चादिषु च ८।१।५८
 ४१८ चायः की ६।१।२१
 ५७४ चायः की ६।१।३५
 ११५ चार्थे द्वन्द्वः २।२।२९
 ६३३ चाहलोप एवेत्यव० ८।१।६२
 ३५२ चिणो लुक् ६।४।१०४
 ४४५ चिणमुलोदीर्घोऽन्य० ६।४।१३३
 ३८५ चिण्ते पदः ३।१।६०
 ४४३ चिणभावकर्मणोः ३।१।६६
 ६०१ चितः ६।१।१६३
 २११ चितः कपि ६।३।१२७
 २७५ चितवति नित्यम् ५।१।८९
 ४६५ चित्यामिचित्ये च ३।१।१३२
 ४५२ चित्रीकरणे च ३।३।१५०
 ५८५ चिदिति चोपमार्थे० ८।२।१०१
 ५५० चिन्तिपूजिकथि० ३।३।१०५
 ४०० चिस्फुरोर्णौ ६।१।५४
 ६२० चीरसुपमानम् ६।२।१२७
 ४२ चुद्र १।३।७
 २५९ चूर्णादिनिः ४।७।२३
 ६२१ चूर्णादीन्यप्राणि० ६।२।१३४
 ६२० चेलखेटकटुकका० ६।२।१२६
 ५५७ चले क्लोपेः ३।४।३३
 ८५ चोः कुः ८।२।३०
 ५८९ चौ ६।१।२२२
 ९३ चौ ६।३।१३८
 ३९८ छद्मोः शङ्कुनासिके च ६।४।१९
 ३२९ छिल लुङि ३।१।४३
 ३२९ छलेः सिच् ३।१।४४
 ३०९ छवौ च ७।४।२६
 २५३ छगलिनो हिनृक् ४।३।१०९
 २३३ छ च ४।२।२८
 २६१ छत्रादिभ्यो णः ४।४।६२
 २६७ छदिरुपधिबलेर्लृच् ५।१।१३
 ५६६ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ३।३।१२९
 ५७२ छन्दसि घस् ५।१।१०६
 ५७२ छन्दसि च ५।१।६७
 ५७३ छन्दसि च ५।४।१४२
 ५७६ छन्दसि च ६।३।१२६
 ५६९ छन्दसि ठञ् ४।३।१९
 ५४ छन्दसि निष्कर्म्य० ३।१।१२३
 छन्दसि परिपन्थि० ५।२।८९
 दक्षि परेऽपि १।४।८१

ष्टम् सूत्रम्

५६१ छन्दसि पुनर्वसोरे० १।२।६१
 ५६५ छन्दसि लिट् ३।२।१०५
 ५६६ छन्दसि लङ्लङ् ३।४।६
 ५६४ छन्दसि वनसनर० ३।२।२७
 ५८७ छन्दसि वा प्राप्ते० ८।३।४९
 ५६७ छन्दसि शायजपि ३।१।८४
 ५६५ छन्दसि सहः ३।२।६३
 ५८३ छन्दसीरः ८।२।१५
 २६४ छन्दसो निर्मिते ४।४।९३
 २५० छन्दसो यदणौ ४।३।७१
 ६३० छन्दस्यनेकमपि० ८।१।३५
 ५७७ छन्दस्यपि दृश्यते ६।४।७३
 ५८० छन्दस्यपि दृश्यते ७।१।७६
 ५६७ छन्दस्युभयथा ३।४।११७
 ५७६ छन्दस्युभयथा ६।४।५
 ५७७ छन्दस्युभयथा ६।४।८६
 ५८८ छन्दस्युदवग्रहात् ८।४।२६
 २५५ छन्दोगोक्थिकया० ४।३।१२९
 ५४६ छन्दोनाम्नि च ३।३।३४
 ५४६ छन्दोनाम्नि च ८।३।९४
 २३७ छन्दोब्राह्मणानि च त ३।२।६६
 ६१६ छान्द्यादयः शालायाम् ६।२।८६
 ५५१ छान्देष्येष्यपसर्गस्य ६।४।९६
 १८३ छान्द्याबाहुल्ये २।४।२२
 ३१ छे च ६।१।७३
 २७६ छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१।६४
 ७२ जशसोः शिः ७।१।२०
 ९५ जक्षित्यादयः पद ६।१।६
 २४८ जक्षलधेनुवलजान्त० ७।३।२५
 २४२ जनपदतदवध्योश्च ४।२।१२४
 २२८ जनपदशब्दात्क्ष० ४।१।१६८
 २५२ जनपदिनां जनपद० ४।३।१००
 २३८ जनपदे लुप ४।२।८१
 ५६५ जनसनखनकमगमो० ३।२।६७
 ३८३ जनसनखनां सञ्जलोः ६।४।४२
 १४४ जनिकर्तुः प्रकृतिः १।४।३०
 ५७७ जनिता मन्त्रे ६।४।५३
 ३८५ जनिवध्योश्च ७।३।३५
 ४१७ जपजभदहदशभञ्ज० ७।४।८६
 २५७ जम्बा वा ४।३।१६५
 १९१ जम्बासुहृत्तृण० ५।४।१२५
 ५९६ जयः करणम् ६।१।२०२
 ५१ जराया जरसन्य० ७।२।१०१

ष्टम् सूत्रम्

४८९ जल्पभिक्षुकृच्छुष्ट० ३।२।१५५
 ४७ जसः शी ७।१।१७
 ४५ जसि च ७।३।१०९
 ३८२ जहातेश्च ६।४।११६
 ५५४ जहातेश्च क्तिव ७।४।४३
 ४८९ जागुरुकः ३।२।१६५
 ३८० जाग्रो विविण्ण० ७।३।८५
 २५७ जातरुतेभ्यः प८ ४।३।१५३
 ६२६ जातिकालसुखा० ६।२।१७०
 ३०१ जातिनाम्नः कन् ५।३।८१
 १९६ जातिरप्राणिनाम् २।४।६
 ४५२ जातुयदोलिङ् ३।३।१४७
 १२३ जातेरस्त्रीविषयाद० ४।१।६३
 १८८ जातेश्च ६।३।४१
 ३०६ जाल्यन्ताच्छ बन्धुनि० ५।४।९
 १८१ जाल्याख्यायामेक० १।२।५८
 ६३१ जात्वर्व्वम् ८।१।४७
 ११९ जानपदकुण्ड० ४।१।४२
 ५५४ जान्तनशां विभाषा ६।४।३२
 १९२ जायाया निङ् ५।४।१३४
 ५५२ जालमानायः ३।३।१२४
 १४८ जासिनिप्रहणनाट० २।३।५६
 ४११ जप्रतेर्वा ७।४।६
 ४८९ जिहक्षिविध्री० ३।२।१५७
 २४९ जिह्वामूलाह्लेश्च ४।३।६२
 २८५ जिर्यतेरतुन् ३।२।१०४
 २१८ जीवति तु वंदये० ४।१।१६३
 ३०३ जीविकार्थं चापन्थे० ५।३।९९
 १७७ जीविकोपनिषदावा० १।४।७९
 ४८८ जुचडकम्यदन्द्रम्य० ३।२।१५०
 ५९६ जुष्टार्पिते च च्छ० ६।१।२०९
 ३८० जुमि च ७।३।८३
 ३८१ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २।४।७५
 ५५४ जृत्रश्च्योः क्तिव ७।२।५५
 ३४२ जस्तम्भुमुत्तुलु० ३।१।५०
 २४७ जं प्रोष्टपदानाम् ७।३।१८
 ३८५ ज्ञानजोर्जा ७।३।७९
 ४३८ ज्ञाथुस्मृदशां सनः १।३।५७
 १४८ ह्योऽविदर्थस्य करणे २।३।५१
 २९९ ज्य च ५।३।६१
 ५५५ ज्यश्च ६।१।४२
 २९९ ज्यादादीयसः ६।४।१६०
 २०९ ज्योतिरायुषः स्तोमः ८।३।८३

ष्टम् सूत्रम्

२०९ ज्योतिर्जनपदरा० ६ । ३ । ८५
 २१२ ज्योत्स्नातमिस्त्रा० ५ । २ । ११४
 ४२३ ज्वरवरधिष्यवि० ६ । ४ । २०
 ४६७ ज्वलितिकसन्ते० ३ । १ । १४०
 १६१ झयः ५ । ४ । १११
 २९० झयः ८ । २ । १०
 २८ झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२
 १८ झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५
 २१ झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९
 १५ झलां जश्जशि ८ । ४ । ५३
 ३४० झलो झलि ८ । २ । २६
 ५९५ झल्युपोत्तमम् ६ । १ । १८०
 ३४० झपस्तथोर्धो धः ८ । २ । ४०
 ३३४ झस्य रन् ३ । ४ । १०५
 ३२८ झेर्जम् ३ । ४ । १०८
 ३२२ झोऽन्तः ७ । १ । ३
 २५७ जितश्च तत्प्रत्ययात् ४ । ३ । १५५
 ४८५ जीतः कः ३ । २ । १८७
 ५९५ जिन्यादिर्नित्यम् ६ । १ । १९७
 ३०४ ज्यादयस्तद्राजाः ५ । ३ । ११९
 ४४ टाडसिद्धसामि० ७ । १ । १२
 १०८ टावृचि ४ । १ । ९
 ११२ टिण्डुण्ड्वयसजू० ४ । १ । १५
 ३३१ टित आत्मेनेपदानां० ३ । ४ । ७९
 ७२ टेः ६ । ८ । १८३
 २७८ टेः ६ । ४ । १०५
 ५४८ द्वितोऽयुच् ३ । ३ । ८९
 २३९ ठक्छौ च ४ । २ । ८८
 २५० ठगायस्थानेभ्यः ४ । ३ । ७५
 २३४ ठक्वचिनश्च ४ । २ । ८१
 २२७ ठस्येकः ७ । ३ । ५०
 ३०१ ठाजादावूर्ध्वं द्विती० ५ । ३ । ८३
 २९ डः सि धुट् ८ । ३ । २९
 ५८ डति च १ । १ । २५
 ७०८ डबुभाभ्यामन्य० ८ । १ । १३
 ५४८ डितः किः ३ । ३ । ८८
 २२४ ढकि लोपः ४ । १ । १३३
 २२३ ढक्च मण्डूकात् ४ । १ । ११९
 ५६९ ढश्छन्दसि ४ । ४ । १०६
 २२४ ढे लोपोऽकट्वाः ६ । ४ । १४७
 ३५५ ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३
 ३६ ढ्रलोप पूर्वस्य० ६ । ३ । १११
 ५४६ णचः स्त्रियामन् ५ । ४ । १४

ष्टम् सूत्रम्

३४० णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१
 ३९८ णिचक्ष १ । ३ । ७४
 ३८२ णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७ । ४ । ७५
 ६१५ णिनि ६ । २ । ७९
 ३४९ णिप्रिद्रुमु० ३ । १ । ४८
 ४३८ णेरणौ यत्कर्म णौ० १ । ३ । ६७
 ४८२ णेरध्ययने वृत्तम् ७ । २ । २६
 ३४९ णेरनिटि ६ । ४ । ५१
 ४५८ णेर्विभाषा ८ । ४ । ३०
 ५६५ णेर्छन्दसि ३ । २ । १३७
 ३४० णो नः ६ । १ । ६५
 ४१३ णौ गमिरबोधने २ । ४ । ४६
 ३४९ णौ चट्थुपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । ११
 ४०९ णौ च सन्धदोः २ । ४ । ५१
 ४१२ णौ च सन्धदोः ६ । १ । ३१
 ४६३ ण्य आवश्यके ७ । ३ । ६५
 २३६ ण्यक्षत्रियार्पणितो० २ । ४ । ५८
 ५५० ण्यासध्न्यो युच् ३ । ३ । १०७
 ४६८ ण्युच् च ३ । ३ । १४७
 ४६८ ण्युत्तुचौ ३ । १ । १३३
 ३२० तद्वानावात्मनेपदम् १ । ४ । १००
 २५० तत आगतः ४ । ३ । ७४
 १६१ तत्पुरुषः २ । १ । २२
 १७२ तत्पुरुषः समानाधि० १ । २ । ४२
 १७८ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः० ५ । ४ । ८६
 २०५ तत्पुरुषे कृति व० ६ । ३ । १४
 ६०५ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया० ६ । २ । २
 ६२० तत्पुरुषे शालायां० ६ । २ । १२३
 १८२ तत्पुरुषोऽनवकर्म० २ । ४ । १९
 २०६ तत्प्रकृतवचने मयट् ५ । ४ । २१
 २५९ तत्प्रत्ययपूर्वमीप० ४ । ४ । २८
 २२३ तत्प्रत्ययस्य च ७ । ३ । २९
 ४०८ तत्प्रयोजको हेतुश्च १ । ८ । ५४
 १६९ तत्र २ । १ । ८६
 २८७ तत्र कुशलः पथः ५ । २ । ६३
 २७६ तत्र च दीयते कार्य० ५ । १ । ९६
 २४६ तत्र जातः ४ । ३ । २५
 २७७ तत्र तस्येव ५ । १ । ११६
 १८९ तत्र तेनेदमिति स० २ । २ । १२७
 २६२ तत्र नियुजः ४ । ४ । ६९
 २४८ तत्र भवः ४ । ३ । ५३
 २७१ तत्र विदित इति च ५ । १ । ४३
 २६४ तत्र साधुः ४ । ४ । ९८

ष्टम् सूत्रम्

२३२ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ४ । २ । १४
 १७६ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ३ । १ । ९२
 २८० तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ५ । २ । ७
 १२९ तथायुक्तं चानी० १ । ४ । ५०
 २३५ तदधीते तद्वेद ४ । २ । ५९
 ३०९ तदधीनवचने ५ । ४ । ५४
 २६७ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ५ । १ । १२२
 २७३ तदर्हति ५ । १ । ६३
 २७७ तदर्हम् ५ । १ । ११७
 २३८ तदशिश्यं संज्ञाप्र० १ । २ । ५३
 २८५ तदस्मिन्नधिकमि० ५ । २ । ४५
 २८८ तदस्मिन्नत्र प्राये० ५ । २ । ८२
 २३७ तदस्मिन्नस्तीति दे० ४ । २ । ६७
 २७१ तदस्मिन्व्याधला० ५ । १ । ४७
 २६२ तदस्मि दीयते नि० ४ । ४ । ६६
 २६७ तदस्य तदस्मिन्स्या० ५ । १ । १६
 २६१ तदस्य पण्यम् ४ । ४ । ५१
 २७२ तदस्य परिमाणम् ५ । १ । ५७
 २७५ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ५ । १ । ९४
 २८४ तदस्य संजातं तार० ५ । २ । ३६
 २४८ तदस्य सोढम् ४ । ३ । ५२
 २३५ तदस्यां प्रहरणमि० ४ । २ । ५७
 २८९ तदस्यास्त्यस्मिन् ५ । २ । ९४
 ८६ तदोः सः सावन० ७ । २ । १०६
 २९५ तदो दा च ५ । ३ । १९
 २५१ तद्वच्छति पथिदृतयोः ४ । ३ । ८५
 २७२ तद्वरतिवहत्यावहति० ५ । १ । ५०
 १०४ तद्वित्त्वास्वविभक्तिः १ । १ । ३८
 ६०२ तद्वितस्य ६ । १ । १६४
 १२५ तद्विताः ८ । १ । ७६
 १६९ तद्वितार्थोत्तरपद० २ । १ । ५१
 २१४ तद्वितेवचमादेः ७ । २ । ११७
 ३०४ तद्युक्ताकर्मणोऽण् ५ । ४ । ३६
 २२९ तद्वाजस्य बहुषु० २ । ४ । ६२
 २६२ तद्वहति रथयुगप्रास० ४ । ४ । ७६
 ५७० तद्वानासामुपधानो० ४ । ४ । १२५
 ३७८ तनादिक्छब्ज उः ३ । १ । ७९
 ३९५ तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९
 ५७७ तनिपत्योश्छन्दसि ६ । ४ । ९९
 ३५५ तनूकरणे तक्षः ३ । १ । ७६
 ४४४ तनोतेर्थकि ६ । ४ । ४४
 ६१५ तनोतेर्विभाषा ६ । ४ । १
 २८७ तन्नादचिरापहते ५ । २

पृष्ठम् सूत्रम्

२९१ तपःसहस्राभ्यां वि० ५।२।१०२
 ६ तपस्तत्कालस्य १।१।७०
 ४४८ तपस्तपःकर्मकस्य ३।१।८८
 ४४४ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 ५७९ तप्तनप्तनथनाश्च ७।१।४५
 २७४ तप्तधीष्टो भृतो भू० ५।१।८०
 ४५७ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ३।४।७०
 ५७३ तयोर्दोहिलौ च च्छ० ५।३।२०
 ५८६ तयोर्वावचि सहि० ८।२।१०८
 २५८ तरति ४।४।५
 २९८ तरप्तमपौ घः १।१।२२
 २४४ तवकममकावेकवचने ४।३।३
 ८८ तवममौ डसि ७।२।९६
 ६१३ तवे चान्तश्च युगपत् ६।२।५१
 ४५८ तव्यस्तव्यानीयरः ३।१।९६
 १८६ तसिलादिष्वाकृत्व० ६।३।३५
 २५३ तसिश्च ४।३।११३
 २९५ तसेश्च ५।३।८
 २९० तसौ मत्वर्थे १।४।१९
 ३२६ तस्थस्थमिपां तां० ३।४।१०१
 ४३ तस्माच्छसो नः पंसि ६।१।१०३
 १० तस्मादित्युत्तरस्य १।१।६७
 १७४ तस्मानुडचि ६।३।७४
 ३४० तस्मानुड द्विहलः ७।४।७१
 २४४ तस्मिन्नचि च युष्माकां ४।३।२९
 १० तस्मिन्निति निर्दिष्टे १।१।६६
 २७६ तस्मै प्रभवति सं० ५।१।१०१
 २६५ तस्मै हितम् २।१।५
 ५७९ तस्य तात् ७।१।४८
 २७६ तस्य च दक्षिणा यज्ञा० ५।१।९५
 २६१ तस्य धर्म्यम् ४।४।८७
 २७१ तस्य निमित्तं सथो० ५।१।३८
 २३७ तस्य निवासः ४।२।६९
 २१ तस्य परमाप्रेक्षितम् ८।१।२
 २८२ तस्य पाकमूले पी० ५।२।२८
 २८६ तस्य पूरणं डट् ५।२।४८
 २७७ तस्य भावस्त्वतलां ५।१।११९
 १७ तस्य लोपः १।३।९
 २७१ तस्य वापः ५।१।४५
 २५५ तस्य विकारः ४।३।१३४
 ९ तस्य व्याख्यानं इति० ४।३।६६
 नस्य समूहः ४।२।३७
 रादित उदात्त० १।२।३२

पृष्ठम् सूत्रम्

२९६ तस्यापत्यम् ४।१।९२
 २५४ तस्येदम् ४।३।१२०
 २७१ तस्येश्वरः ५।४।४२
 ४८७ ताच्छील्यवयोवचन० ३।२।१२९
 ६१३ तादौ च निति कृ० ६।२।५०
 ३२१ तान्येकवचनद्विव० १।४।१०२
 ५४३ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३।४।७५
 २५६ तालादिभ्योऽण् ४।३।१५२
 २८८ तावतिथं ग्रहणमिति० ५।२।७७
 ३२६ तासस्त्योलोपः ७।४।५०
 ३५८ तासि च कृपः ७।२।६०
 ६०४ तास्यनुदात्तनिडि० ६।१।१८६
 २२५ तिककितवादिभ्यो० २।४।६८
 २२७ तिकादिभ्यः फिञ् ४।१।१५४
 २९८ तिडश्च ५।३।५६
 ३२१ तिड्ब्रीणि त्रीणि० १।४।१०१
 ६३५ तिडि चोदात्तवति० ८।१।७१
 ६२९ तिडो गोत्रादीनि कृ० ८।१।२७
 ६२९ तिड्इतिडः ८।१।२८
 ३२१ तिड्शित्सावंधानु० ३।४।११३
 ४८० ति च ७।४।८९
 ४९१ तिब्रुत्रतसिसुसरक० ७।२।९
 २५२ तित्तिरिवरतनु० ४।६।१०२
 ६०४ तित्स्वरितम् ६।१।१८५
 ३२० तित्स्वरितसिन्धस्थमि० ३।४।७८
 ३८० तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 ९४ तिरसस्तिर्यलोपे ६।३।९४
 ३३ तिरसोऽन्यतरस्याम् ८।३।४२
 १७५ तिरोऽन्तर्धौ १।४।७१
 ५५९ तिर्यच्यपवर्गे ३।४।६०
 १८८ तिर्विशतेडिति ६।४।१४२
 ४११ तिष्ठतेति ७।४।५
 १५९ तिष्ठतृप्रभृतीनि च २।१।१७
 १८२ तिष्ठ्यपुनर्वसोर्नक्षत्र० १।२।६३
 ६०२ तिष्ठ्यभ्यो जसः ६।१।१६६
 २४१ तीरङ्ग्योत्तरपदा० ४।२।१०६
 २०९ तीर्थे ये ६।३।८७
 ३५६ तीषमहलभरपरिपः ७।२।८८
 ५७० तुमाद्वन् ४।४।११५
 ५७३ तुजादीनां दीर्घा ६।१।७
 ३८९ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 ४६९ तुन्दशोकयोः परिमृ० ३।२।५
 २९२ तुन्दादिभ्य इलच् ५।२।११७

पृष्ठम् सूत्रम्

२९४ तुन्दिबलिवटेर्भः ५।२।१३९
 ६३० तुपश्यपश्यदाहैः पू० ८।१।३९
 ८८ तुभ्यमहौ इयि ७।२।९५
 १४२ तुमर्थाच्च भाववचनात् २।३।१५
 ५६८ तुमर्थे सेसेनसेसे० ३।४।९
 ५४३ तुमुन्पुलौ क्रियायां० ३।३।१०
 २९९ तुरिष्टेभ्यः सु ६।४।१५४
 ३७५ तुरुस्तुशम्यमः स्ना० ७।३।९५
 १५१ तुल्यार्थैरनुलोपमा० २।३।७२
 ४ तुल्यास्यप्रयत्नं सं० १।१।९
 २९९ तुल्यदंसि ५।३।५९
 ३२६ तुल्योस्तातुद्विदि० ७।१।३५
 २५२ तूदीसलतुर्वर्मती० ३।४।९४
 ५५९ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 १६६ तुजकाभ्यां कर्तरि २।२।१५
 ६२ तुज्वकाटुः ७।१।९५
 ३४४ तुणह इम् ७।३।९२
 २०९ तुणे च जातौ ६।३।१०३
 ६१२ तृतीया कर्मणि ६।२।४८
 ५६२ तृतीया च होरुन्दसि २।३।३
 १६२ तृतीया तत्कृतार्थेन० २।१।३०
 ७४ तृतीयादिपु भाषित० ७।१।७४
 १७८ तृतीयाप्रभृतीन्य० २।२।२१
 १३४ तृतीयाथे १।४।८५
 १५५ तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् २।४।८४
 ५० तृतीया समासे १।१।३०
 ४८७ तुन् ३।२।१३५
 ५५४ तुप्पिमुपिकृपेः काश्य० १।२।२५
 ३४७ तुफलभजत्रपथ ६।४।१२२
 २२९ ते तद्राजाः ४।१।१७४
 २७१ तेन क्रीतम् ५।१।३७
 २७७ तेन तुल्यं क्रियाच्चे० ५।१।११५
 २५८ तेन दीव्यति खनति० ४।४।२
 २३७ तेन निर्वृत्तम् ४।२।६८
 २३४ तेन निर्वृत्तम् ५।१।७९
 २७६ तेन परिजयत्यभ्य० ५।१।९३
 २५२ तेन प्रोक्तम् ४।३।१०१
 २५२ तेन यथाकथा च हस्ता० ५।१।९८
 २३१ तेन रक्तं रागात् ४।२।१
 १८२ तेन वित्तश्रमुष्णपौ ५।२।२६
 १८९ तेन महति तुल्य० २।२।२८
 २५३ तेर्नकदिक् ४।३।११२
 ३१० ते प्राग्धातोः १।४।८०

पृष्ठम् सूत्रम्

९० तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२
 २७ तोः षि ८ । ४ । ४३
 २८ तोलिं ८ । ४ । ६०
 ४८६ तौ सत् ३ । २ । १२७
 ९५ त्यदादिषु दशोऽनां ३ । २ । ६०
 ५९ त्यदादीनामः ७ । २ । १०२
 २४२ त्यदादीनि च १ । १ । ७४
 २०० त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं १ । २ । ७२
 ५९७ त्यागरागहासकुहं ६ । १ । २१६
 २५५ त्रपुजतुनोः पुक् ४ । ३ । १३८
 ४८८ त्रसिगृधिगृधिशिं ३ । २ । १४०
 २७३ त्रिशच्चत्वारिंशतो ५ । १ । ६२
 १९३ त्रिककुत्पर्वते ५ । ४ । १४७
 ६९ त्रिचतुरोः त्रिधां ७ । २ । ९९
 १६ त्रिप्रभृतिषु शाकटां ८ । ४ । ५०
 २५९ त्रैर्मन्त्रित्यम् ४ । ४ । २०
 २८६ त्रेः संप्रसारणं च ५ । २ । ५५
 १८० त्रेत्रयः ६ । ३ । ४८
 ५९ त्रेत्रयः ७ । १ । ५३
 ८८ त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७
 ९० त्वामौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३
 ८७ त्वाहौसौ ७ । २ । ९४
 २०७ त्वे च ६ । ३ । ६४
 ५७२ थद् च च्छन्दसि ५ । २ । ५०
 ३३६ थलि च सेटि ६ । ४ । १२१
 ६०५ थलि च सेटीङ् ६ । १ । १९६
 ६२२ थाथघञ्काजवित्रं ६ । २ । १४४
 ३३१ थासः से ३ । ४ । ८०
 ५७३ थाहेतौ च च्छन्दसि ५ । ३ । २६
 ८३ थो न्यः ७ । १ । ८७
 ३६९ दंशसञ्जसञ्जां शपि ६ । ४ । २५
 २९७ दक्षिणादाच् ५ । ३ । ३६
 २४० दक्षिणापश्चात्पुर् ४ । २ । ९८
 १९१ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ५ । ४ । १२६
 २९६ दक्षिणोत्तराभ्यामतं ५ । ३ । २८
 ३०४ दण्डव्यवसर्गयोश्च ५ । ४ । २
 २७३ दण्डादिभ्यो यत् ५ । १ । ६६
 ४६७ ददातिदधात्योर्विं ३ । १ । १३९
 ३८२ दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८
 ४८३ दधातेर्हिः ७ । ४ । ४२
 ३३२ दध्प्रछक् ४ । २ । १८
 २९१ दन्त उभत उरच् ५ । २ । १०६
 २९२ दन्तशिखास्तंभा ५ । २ । ११३

पृष्ठम् सूत्रम्

४१५ दम्भ इच्च ७ । ४ । ५६
 २६८ दयतेर्दिगिलिटि ७ । ४ । ९
 ३५१ दयायासश्च ३ । १ । ३७
 ७८ दक्ष ७ । २ । १०९
 ३७८ दक्ष ८ । २ । ७५
 ४८४ दस्ति ६ । ३ । १२४
 ४३७ दाणश्च सा चेच्चतु १ । ३ । ५५
 २२५ दाण्डिनायनहां ६ । ४ । १७४
 ७५ दादेर्धातोर्धः ८ । २ । ३२
 ५८२ दाधर्तिर्दधर्तिं ७ । ४ । ६५
 ३६५ दाधा ध्वाप् १ । १ । २०
 ४८९ दाधेष्टसिदासं ३ । २ । १५९
 २९५ दानीं च ५ । ३ । १८
 ३०४ दामन्यादित्रिं ५ । ३ । १०१६
 ११६ दामहायनान्ताच्च ४ । १ । २७
 ४९१ दाम्रीसयुजं ३ । २ । १८२
 ६०६ दायार्थं दायदे ६ । २ । ५
 ५४३ दाशगोमौ सं ३ । ४ । ७३
 ५८६ दाश्वान्नाह्मन्मी ६ । १ । १२
 ६१८ दिक्शब्दा ग्रामजं ६ । २ । १०३
 २९६ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीं ५ । ३ । २७
 २४४ दिक्पूर्वपदाद्ग्र ४ । ३ । ६
 २४१ दिक्पूर्वपदादसंज्ञां ४ । २ । १०७
 १२३ दिक्पूर्वपदान्डीप् ४ । १ । ६०
 १६९ दिक्संख्ये संज्ञायाम् २ । १ । ५०
 २४८ दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४
 १८९ दिङ्नामान्यन्तराले २ । २ । २६
 २१४ दिव्यदित्यादित्यं ४ । १ । ८५
 ७७ दिव उत् ६ । १ । १३१
 ७७ दिव औत् ७ । १ । ८४
 १३८ दिवः कर्म च १ । ४ । ४३
 १९९ दिवसश्च पृथिव्याम् ६ । ३ । ३०
 १४८ दिवस्तदर्थस्य २ । ३ । ५८
 ३८३ दिवादिभ्यः दयन् ३ । १ । ६९
 ४७० दिवाविभानिशाप्रभां ३ । २ । २१
 ६०४ दिवो झल् ६ । १ । १८३
 १९९ दिवो घावा ६ । ३ । २९
 ४८० दिवोऽविजिगीषां ८ । २ । ४९
 २४६ दिशो मद्राणाम् ७ । ३ । १३
 ६०९ दिष्टिवित्त्योश्च ६ । २ । ३१
 ३८४ दीडो युडचि ऋति ६ । ४ । ६३
 २८४ दीधीवेवीटाम् १ । १ । ६
 ३५२ दीपजनबुधपूरी ३ । १ । ६१

पृष्ठम् सूत्रम्

३७६ दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९
 ६१६ दीर्घकाशनुषाष्ट्रं ६ । ३ । ८३
 ५६९ दीर्घजिह्वा च च्छन्दः ४ । १ । ५९
 ९ दीर्घं च १ । ४ । १२
 २३३ दीर्घाच्च वरुणस्य ७ । ३ । २३
 ५४ दीर्घाञ्च सि च ६ । १ । १०५
 ३१ दीर्घात् ६ । १ । ७५
 ५८७ दीर्घादिति समानपादे ८ । ३ । ९
 १६ दीर्घादाचार्याणाम् ८ । ४ । ५२
 ४१७ दीर्घोऽकितः ७ । ४ । ८३
 ३४९ दीर्घो लघोः ७ । १ । ९४
 ३१० दुःखात्प्रातिलोभ्ये ५ । ४ । ६४
 ४६७ दुन्योरनुपसर्गे ३ । १ । १४२
 ५८१ दुरस्युर्द्वेविणस्युर्वं ७ । ४ । ३६
 २२७ दुष्कलादुक् ४ । १ । १४२
 ४७४ दुहः कषश्च ३ । २ । ७०
 ४४८ दुहश्च ३ । १ । ६३
 ५७० दूतस्य भागकम् ४ । ४ । १२०
 २३ दूरादूते च ८ । २ । ८४
 १४६ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्विं २ । ३ । ३५
 १४८ दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यं २ । ३ । ३४
 ५८० दृक्स्वः स्वतवसां ७ । १ । ८३
 २०९ दृग्शवतु ६ । ३ । ८९
 ४८२ दृढः स्थूलबलयोः ७ । २ । २०
 २४८ दृष्टिकुक्षिकलशिवं ४ । ३ । ५६
 ४७८ दृशोः कनिप् ३ । २ । ९६
 ५६८ दृशो विह्वे च ३ । ४ । ११
 २३१ दृष्टं साम २ । ३ । ४७
 २४८ देयमृणे ४ । ३ । ४७
 ३०९ देये त्रा च ५ । ४ । ५५
 ६२२ देवताद्वन्द्वे च ६ । २ । १४१
 १९९ देवताद्वन्द्वे च ६ । ३ । २६
 २३३ देवताद्वन्द्वे च ७ । ३ । २१
 ३०७ देवतान्तात्तादर्थ्यं ५ । ४ । २४
 ३०३ देवपथादिभ्यश्च ५ । ३ । १००
 ५९३ देवब्रह्मणोरनु १ । २ । ३८
 ३०९ देवमनुष्यपुरुषं ५ । ४ । ५६
 ५८१ देवसुप्रयोर्धनुषि ७ । ४ । ३८
 ३०७ देवात्तल् ५ । ४ । २७
 २४९ देविकाशिषापां ७ । ३ । १
 ४८८ देविकुशोश्चोप ३ । २ । १४७
 २९१ देशे लुबिलौ च ५ । २ । १०
 २३० देवयज्ञिशौचि ४ । १ । १

पृष्ठम् सूत्रम्

४८३ दो दद्वोः ७।४।४६
 ४९२ होषो णौ ६।४।९०
 ४८३ यतिस्वतिमास्थानं ७।४।४०
 २३३ बावापृथिवीशुनां ४।२।३२
 ३५७ युतिसाध्याः सं० ७।४।६७
 ३५७ युक्त्यो लुङि १।३।९१
 २९२ युक्त्या मः ५।२।१०८
 २४१ युप्रागपागुदक्प्र० ४।२।१०१
 ४७९ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६।१।२४
 ३०३ द्रव्यं च भव्ये ५।३।१०४
 २२१ द्रोणपर्वतजीवन्तां ४।१।१०३
 २५७ द्रोश्च ४।३।१६१
 ३१४ द्रन्द्वं रहस्यमर्यादाव० ८।१।१५
 २७९ द्रन्द्वमनोनादिभ्य० ५।१।१३३
 १९६ द्रन्द्वश्च प्राणित्थं २।४।२
 १९९ द्रन्द्वान्मुदपहा० ५।४।१०६
 २३१ द्रन्द्वान्छः ४।२।६
 २५४ द्रन्द्वान्नुन वैष्मैथु० ४।३।१२५
 १९५ द्रन्द्वे धि २।२।३२
 ५० द्रन्द्वे च १।१।३१
 २९४ द्रन्द्वोपतापगर्ह्या० ५।२।१२८
 २४५ द्वारादीनां च ७।३।४
 १७० द्विगुरेकवचनम् २।४।१
 १६१ द्विगुश्च २।१।२३
 ११५ द्विगोः ४।१।२१
 २७२ द्विगोः पृश्च ५।१।५४
 २७५ द्विगोर्ध्व ५।१।८२
 २१५ द्विगोलुगनपठ्ये ४।१।८८
 २७५ द्विगोर्वा ५।१।८६
 ६१७ द्विगौ कर्तो ६।२।९७
 ६०७ द्विगौ प्रमाणं ६।२।१२
 १६८ द्वितीयवृत्तीयच० २।२।३
 ७९ द्वितीयाटोस्तेनः २।४।३४
 ५६३ द्वितीया ब्राह्मणं २।३।६०
 ५५८ द्वितीयायां च ३।४।५३
 ८८ द्वितीयायां च ७।२।८७
 १६१ द्वितीयाध्रितातीत० २।१।२४
 २०८ द्वितीये चानुप्राख्ये ६।३।८०
 ३०६ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुञ् ५।४।१८
 २७० द्वित्रिपूर्वादर्णं च ५।१।३६
 २७० द्वित्रिपूर्वाभिष्कात् ५।१।३०
 ० द्वित्रिभ्यां प मूर्ध्निः ५।४।११५
 द्वित्रिभ्यां तयस्याय० ५।२।४३

पृष्ठम् सूत्रम्

१८० द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ५।४।१०२
 ६२८ द्वित्रिभ्यां पाहन्मू० ६।२।१९७
 २९७ द्वित्र्योश्च धमुञ् ५।३।४५
 १९२ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ५।४।१२८
 ४३२ द्विवचनेऽचि १।१।५९
 २९८ द्विवचनविभज्यो० ५।३।५७
 ४७२ द्विपत्परयोस्तापेः ३।२।३९
 ३७३ द्विषश्च ३।४।११२
 ४८७ द्विषोऽमित्रे ३।२।१३१
 २०३ द्विस्तावा त्रिस्तावा० ५।४।८४
 ३३ द्वित्रिश्चतुरिति० ८।३।४३
 २४४ द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ४।३।१०
 २८६ द्वेस्तीयः ५।२।५४
 २३२ द्वैपवैयाप्रादञ् ४।२।१२
 २२३ द्यवः ४।१।१२१
 ५६९ द्यवच्छन्दसि ४।३।१५०
 ५७६ द्यवोऽतस्तिडः ६।३।१३५
 २५० द्युज्जद्वाघ्नकप्रथमा० ४।३।७२
 २२८ द्युज्जगधकलि० ४।१।१७०
 २०२ द्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप० ६।३।९७
 १८० द्यष्टनः संख्यायाम० ६।३।४७
 ४१ द्यैकयोर्द्विवचनैक० १।४।२२
 ६९१ धः कर्मणि णृन् ३।२।१८१
 २६३ धनगणं लब्धा ४।४।८४
 २८७ धनहिरण्यात्कामे ५।२।६५
 १९२ धनुषश्च ५।४।१३२
 २४२ धन्वयोपधादुञ् ४।२।१२१
 २६० धर्मं चरति ४।४।४१
 २६३ धर्मपथ्यर्थन्याया० ४।४।९२
 २९४ धर्मशीलवर्णान्ता० ५।२।१३२
 १९१ धर्मादनिकेवलात् ५।४।१२४
 ४५४ धातुसंबन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 ४५७ धातोः ३।१।९१
 ५९४ धातोः ६।१।१६२
 ४१३ धातोः कर्मणः सं० ३।१।७
 ४१६ धातोरेकाचो हला० ३।१।२२
 १७ धातोस्तन्निमि० ६।१।८०
 ३३७ धात्वादेः पः सं० ६।१।६४
 २८० धान्यानां भवनेऽक्षे० ५।२।१
 ४० धारेरुत्तमर्णः १।४।३५
 ३३४ धि च ४।२।२५
 ३४ धिन्विक्कृष्योर च ३।१।८०
 २६२ धुरो यङ्कु० ४।४।७७

पृष्ठम् सूत्रम्

२४३ धूमादिभ्यश्च ४।२।१२७
 ४८२ धृषिसासी, बैयात्ये ७।२।१९
 १४३ ध्रुवमपायेऽयादानम् १।४।२४
 ५७९ ध्रुवो ध्वात् ७।१।४२
 १६८ ध्वाङ्ग्रेण क्षेपे २।१।४२
 ४२४ नः क्ये १।४।१५
 १८६ न कपि ७।४।१४
 ५४६ न कर्मव्यतिहारो ७।३।६
 ४१८ न कवतेर्यङि ७।४।६३
 १८७ न कोपधायाः ६।३।३७
 ५५३ न क्तिचि दीर्घश्च ६।४।३९
 ५५४ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 १२२ न कोडादिवहचः ४।१।५६
 ४६३ न कादेः ७।३।५९
 ५७१ नक्षत्राद्वाः ४।४।१४१
 २०९ नक्षत्राद्वा ८।३।१००
 १५३ नक्षत्रे च लुपि २।३।४५
 २३१ नक्षत्रेण युक्तः कालः ४।२।३
 २८७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ४।३।३७
 १२३ नन्यमुलात्संज्ञायाम् ८।१।५८
 ४३४ न गतिर्हिसार्थेभ्यः १।३।१५
 २४३ नगरात्कुत्सनप्रावी० ४।२।१२८
 ६२६ न गुणादयोऽवयवाः ६।२।७६
 २२५ न गोपवनादिभ्यः २।४।६७
 १७४ न गोप्राणिष्वन्य० ६।३।७७
 ६९४ न गोश्वन्साववर्ण० ६।१।१८२
 ७९ न हिसुज्योः ८।२।८
 ९१ न चवाहाहिवयुक्ते ८।१।२४
 ५८१ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ७।४।३५
 १७४ नञ् २।२।६
 २५० नञः शुचीश्वरक्षेत्र० ७।३।३०
 २०४ नञस्तत्पुरुषान् ५।४।७१
 ६२४ नञो गुणप्रतिषेधे० ६।२।१५५
 ६१९ नञो जरमरमि० ६।२।११६
 १९१ नञ्दुःसुभ्यो हलि० ५।४।१९१
 ६२६ नञ्मुभ्याम् ६।२।१७२
 २३९ नडादादङ्कुलं ४।२।८८
 २२१ नडादिभ्यः फक् ४।१।९९
 २२९ नडादीनां कुक्च ४।२।९१
 ६९ न तिस्रचतस्र ६।४।४
 २८३ नते नासिकायाः सं० ५।२।२१
 २१६ न तीवलिभ्यः २।४।६१
 २५५ न ण्डमाणवान्ते० ४।३।१३०

पृष्ठम् सूत्रम्

१९८ न दधिपयभादीनि २।४।१४
 १९९ नदीपौर्णमास्याश्च ५।४।११०
 ६१८ नदी बन्धुनि ६।२।१०९
 १६० नदीभिश्च २।१।२०
 ४८८ न दुहलुनमां य० ३।१।८९
 ३७० न दृशः ३।१।४७
 २०६ नद्याः शेषस्यान्य० ६।३।४४
 २४० नद्यादिभ्योऽढक् ४।२।९७
 २३९ नद्यां मनुप् ४।२।८५
 १८५ नवृत्तश्च ५।४।१५३
 २४२ न ध्वः प्राच्य० ४।२।११३
 ४२३ न धातुलोप आर्ष० १।१।४
 ४८० न ध्याह्यापृमूर्च्छि० ८।२।५७
 २७७ न नञपूर्वात्तत्पुरुषा० ५।१।१२१
 १६४ न निर्धारणे २।२।१०
 ६२७ न निविभ्याम् ६।२।१८१
 ४५० ननी पृष्टप्रतिवचने ३।२।१२१
 ८६६ नन्दिप्रतिपचादि० ३।१।१३४
 ३७५ नन्त्राः संयोगादयः ६।१।३
 ६३१ नन्वित्यनुज्ञेयणा० ८।१।४३
 ५५० नन्वोर्विभाषा ३।२।१२१
 १४ न पदान्तद्विवचन० १।१।५८
 २७ न पदान्ताद्वोरनाम् ८।४।४२
 २९ नपरे नः ८।३।२७
 ४५१ न पादम्याडयमाडय० १।३।८९
 २०० नपुंसकमनपुंसके० १।२।६९
 ७२ नपुंसकस्य झलचः ७।१।७२
 ७२ नपुंसकाच्च ७।१।१९
 १६० नपुंसकादन्यतरस्यां ५।४।१०९
 ५५१ नपुंसके भावे क्तः ३।३।११४
 २०४ न पूजनात् ५।४।६९
 २२९ न प्राच्यभर्गादि० ४।१।१७८
 ५० न बहुव्रीहौ १।१।२९
 २६२ न भकुर्लुमात् ८।२।७९
 ४७९ न भाभूपूकमिगमि० ८।४।३४
 ६९६ न भूताधिकसंजीव० ६।२।९१
 ६०८ न भूवाक्विहृदिषु ६।२।१९
 ६१ न भूसुधियोः ६।४।८५
 १७४ न भ्रान्तपान्नवेदाना० ६।३।७५
 २२६ न मपूर्वोऽपत्येऽव० ६।४।१७०
 १४२ नमः स्वस्तिस्वाहास्व० २।३।१६
 ३२ नमस्तुसोर्गोत्योः ८।३।४०
 ३३० न माङ्योगे ६।४।७४

पृष्ठम् सूत्रम्

४९० नमिकम्पिस्म्यजस० ३।२।१६७
 ९८ न मुने ८।२।३
 ४२९ नमोवरिवश्चित्रडः० ३।१।१९९
 ४८९ न यः ३।२।१५२
 ४४९ न यदि ३।२।११३
 ५५६ न ययनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 ११० न यासयोः ७।३।४५
 २२१ न ध्वाभ्यां पदान्ता० ७।३।३
 ५०५ न रपरखपिस्त्रिजि० ८।३।११०
 ४४८ न रुधः ३।१।६४
 २११ नरे संज्ञायाम् ६।३।१२९
 ३८८ न लिङि ७।२।३९
 ६२९ न लुट् ८।१।२९
 ५८ न लुमताङ्गस्य १।१।६३
 १५० न लोकाव्ययनिष्ठा० २।३।६९
 ५३ नलोपः प्रातिपदि० ८।२।७
 ७९ नलोपः सुप्स्वर० ८।२।२
 १७४ नलोपो नञः ६।३।७३
 ५५५ न त्यपि ६।४।६९
 ४१८ न वशः ६।१।२०
 ४२ न विभक्तौ तुस्माः १।३।४
 ३५८ न वृध्यश्चतुर्भ्यः ७।२।५९
 ७ न वेति विभाषा १।१।४४
 ३७२ न व्यो लिङि ६।१।४६
 ४७१ न शब्दश्लोककलह० ३।२।२३
 ३३७ न शसदद्वादि० ६।४।१२६
 ३८६ नशोः घान्तस्य ८।४।३६
 ९५ नशेर्वा ८।२।६३
 २९ नश्च ८।३।३०
 ५८८ नश्च धातुस्थो० ८।४।२७
 २८ नश्चापदान्तस्य झ० ८।३।२४
 ३१ नश्च्यप्रशान् ८।३।७
 ७१ नषट्स्वसादिभ्यः ४।१।१०
 ८० न संयोगाद्धमन्तात् ६।४।१३७
 १७९ न संघादेः सं० ५।४।८९
 १९४ न संज्ञायाम् ५।४।१५
 ५८३ नसत्तनिष्त्तानु० ८।२।६१
 ८२ न संप्रसारणे सं० ६।१।३७
 ३०५ न सामि वचने ५।४।५
 ५५२ न सुदुर्भ्यां कैर्वा० ७।१।६८
 ५९३ न सुब्रह्मण्यायां स्व० १।२।३७
 १६० नस्तद्धिते ६।४।१४४
 ६३० नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१

पृष्ठम् सूत्रम्

६१७ न हास्तिनफलक० ६।२।१०१
 २१० नहिङ्गतिङ्गि० ६।३।११६
 ९८ नहो घः ८।२।३४
 ४०३ नागलोपिशास्त्र० ७।४।२
 ६२० नाचार्यराजत्वि० ६।२।१३३
 ६ नाज्झलौ १।१।१०
 ९४ नाश्चैः पूजायाम् ६।४।३०
 १९४ नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ५।४।१५९
 ४७१ नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 २६८ नातः परस्य ७।३।२७
 ३४ नादिचि ६।१।१०४
 १६ नादिन्याकोशे० ८।४।४८
 ५८३ नाद्वस्य ८।२।१७
 ५५९ नाधार्थप्रत्यये० ३।४।६२
 ४५१ नानद्यतनवत्० ३।३।१३५
 ४३८ नानोर्ध्वः १।३।५८
 २८६ नान्तादसंख्यादेर्मट् ५।२।४९
 ३८२ नाभ्यस्तस्याचि० पि० ७।३।८७
 ९५ नाभ्यस्ताच्छतुः ७।१।७८
 ९२ नामन्त्रिते संमा० ८।१।७३
 ६०३ नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७
 ४५ नामि ६।४।३
 ५५९ नाड्यादिशिप्रहोः ३।४।५८
 २१ नाम्नेडितस्यान्य० ६।१।९९
 १७९ नावो द्विगोः ५।४।९९
 ६२५ नाव्ययदिकशब्द० ६।२।१६८
 १५५ नाव्ययीभावादतो० २।४।८३
 ४७१ नासिकास्तनयो० ३।२।२९
 १२२ नासिकोदराष्ट० ४।१।५५
 २६२ निकटे वसति ४।४।७३
 ४४१ निगरणचलनार्थ० १।३।८७
 ५८४ निगृह्यानुयोगे च ८।२।९४
 ५४८ निषो निमित्तम् ३।३।८
 २५६ नित्यं वृद्धशरा० ४।३।१४
 २८७ नित्यं शतादिमा० ५।२।५७
 ११७ नित्यं संज्ञाछन्दसो० ४।१।२९
 ११७ नित्यं सपत्न्यादिषु ४।१।३५
 ३३ नित्यं समासेऽनुत्तरप० ८।३।४५
 ४१२ नित्यं स्मयतेः ६।१।५७
 १७६ नित्यं हस्ते पाणा० १।४।७७
 ३९५ नित्यं करोतेः ६।४।१०८
 ४१७ नित्यं कौटिल्ये गतौ ३।१।१
 १६६ नित्यं क्रीडाजीविकयो० २।२।२

पृष्ठम् सूत्रम्

३२६ नित्यं छितः ३।४।९९
 ५६९ नित्यं छन्दसि ४।१।४६
 ५८१ नित्यं छन्दसि ७।४।८
 १९१ नित्यमसिच्छप्रजां ५।४।१२२
 ५४७ नित्यं पणः परिमाणे ३।३।६६
 ५९६ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
 ३११ नित्यवीषयोः ८।१।४
 ४८४ निनदीभ्यां स्नातेः ८।३।८९
 ४८८ निन्दहिंसक्रिशाखादं ३।२।१४६
 २४ निपात एकाजनाद् १।१।१४
 ५७६ निपातस्य च ६।३।१२६
 ६२९ निपातैर्यथदिहन्तकुं ८।१।३०
 ५४८ निपानमाहावः ३।३।७४
 ५५७ निमूलसमूलयोः कषः ३।४।३४
 ३९७ निरः कुषः ७।२।४६
 ५४५ निरभ्योः पूर्वोः ३।३।२८
 ६२७ निरुदकादीनि च ६।२।१८४
 ४८० निर्वाणोऽवाति ८।२।५०
 २५९ निर्वृतेऽक्षयतादिभ्यः ४।४।१९
 ६०६ निवाते वातत्राणि ६।२।८
 ५४६ निवासचितिशरीरं ३।३।४१
 ५८८ निव्यभिभ्योऽङ्ग्यं ८।३।११९
 २४५ निशाप्रदोषाभ्यां च ४।३।१४
 ३१० निष्कुलानिष्कोषणे ५।४।६२
 १९४ निष्ठा २।२।३६
 ४७८ निष्ठा ३।२।१०२
 ५९६ निष्ठा च व्यजनात् ६।१।२०५
 ४८१ निष्ठायां सेति ६।४।५२
 ४७८ निष्ठायामण्यदर्धे ६।४।६०
 ४८१ निष्ठा शीङ्खिदि १।२।१९
 ६२५ निष्ठोपमानादन्यतं ६।२।१६९
 ६१८ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यं ६।२।११०
 १९४ निष्प्रवाणिश्च ५।४।१६०
 ४३६ निसमुपविभ्यो हः १।३।३०
 ३७० निसस्तपतावनां ८।३।१०२
 ४१८ नीग्वशुसंमुखं ७।४।८४
 ४ नीचैरनुदात्तः १।२।३०
 ३०० नीतौ च तद्युक्तात् ५।३।७७
 ४१८ नुगतोऽनुनासिकां ७।४।८५
 ४८० नुदविदोन्दन्नाप्रां ८।२।५६
 ९५ नुम्बिर्जनीयशर्ष्यं ८।३।५८
 नृ च ६।४।६
 नृ चान्यतरस्याम् ६।१।१८४

पृष्ठम् सूत्रम्

३१ नृपे ८।३।१०
 ३३८ नेटि ७।२।४
 ३८६ नेत्यलिटि रधेः ७।१।६२
 ४७५ नेडुशि कृति ७।२।८
 ५७८ नेतराच्छन्दसि ७।१।२६
 ७८ नेदमदसोरकोः ७।१।११
 २३३ नेन्द्रस्य परस्य ७।३।२२
 २०५ नेन्सिद्धबभ्रातिषु च ६।३।१९
 ७० नेयडुवड्स्थानावलो १।४।४
 ६२८ नेरनिधाने ६।२।१९२
 ३४० नेर्गदनदपतपदं ८।४।१७
 २८३ नेर्बिज्जिबरीसचौ ५।२।३२
 ४३४ नेर्विशः १।३।१७
 ६०३ नौड्धात्वोः ६।१।१७५
 ६२२ नोत्तरपदेऽनुदात्तां ६।२।१४२
 ५६९ नोत्वद्भ्रमिबल्यात् ४।३।१५१
 ५९२ नोदात्तस्वरितोदयं ८।४।६७
 ४४५ नोदात्तोपदेशस्य ७।३।३४
 ५६४ नोनयतिध्वनयत्ये ३।१।५१
 ५५४ नोपधात्थफान्ताद्वा १।२।२३
 ८४ नोपधायाः ६।४।७
 ५४७ नौ गदनदपठस्वनः ३।३।६४
 ५४७ नौ ण च ३।३।६०
 २५८ नौ व्यच्छन् ४।४।७
 २६३ नौवयोधर्मविषमूलं ४।४।९१
 ५४७ नौ वृ धान्ये ३।३।४८
 २५७ न्यप्रोधस्य च केवलस्य ७।३।५
 ४६२ न्यङ्कादीनां च ७।३।५३
 ६१३ न्यधी च ६।२।५३
 २८२ पक्षातिः ५।२।२५
 २६० पक्षिमत्स्यमृगान्धन्ति ४।४।३५
 २७३ पङ्क्तिर्विशतित्रिंशच्च ५।१।५९
 १२४ पङ्क्तौश्च ४।१।६८
 ४८० पचो वः ८।२।५२
 २७३ पञ्चदशतौ वर्गे वा ५।१।६०
 १६४ पञ्चमी भयेन २।१।३७
 १५३ पञ्चमी विभक्ते २।३।४२
 १४५ पञ्चम्यपाङ्परिमिः २।३।१०
 ८८ पञ्चम्या भत् ७।१।३१
 ५८७ पञ्चम्याः परीक्ष्यर्थे ८।३।५१
 २०४ पञ्चम्यास्तोकादिभ्यः ६।३।२
 ४७८ पञ्चम्यामजातौ ३।२।९८
 २९५ पञ्चम्यास्तसिल्ल ५।३।७

पृष्ठम् सूत्रम्

२७० पणपादमाषशताथत् ५।१।३४
 ३६२ पतः पुम् ७।४।१९
 ५७ पतिः समास एव १।४।८
 २७८ पत्यन्तपुरोहितदि ५।१।१२८
 ६०८ पत्याविश्वर्थे ६।२।१८
 ११७ पत्युनो यज्ञसंयोगे ४।१।१३३
 २५४ पत्रपूर्वाद् ४।३।१२२
 २५४ पत्राध्वर्युपरिपदश्च ४।३।१२३
 २४७ पथः पन्थ च ४।३।२९
 २७४ पथः षक्न् ५।१।७५
 ५७६ पथि च छन्दसि ६।३।१०८
 ५९६ पथिमयोः सर्वनां ६।१।११९
 ८३ पथिमभ्युपक्षामात् ७।१।८५
 २०४ पथो विभाषा ५।४।७२
 २६४ पथ्यतिथिवसति ४।४।१०४
 २६३ पदमस्मिन्ष्टयम् ४।४।८७
 ५४४ पदरुजविशस्पृशो ३।३।१६
 २१२ पदव्यवायेऽपि ८।४।३८
 ९० पदस्य ८।१।१६
 ९० पदात् ८।१।१७
 ४३ पदान्तस्य ८।४।३७
 २५९ पदान्तस्यान्यतरस्याम् ७।३।९
 ३१ पदान्ताद्वा ६।१।७६
 ४६२ पदास्त्रैरिवाद्याप ३।१।१९९
 ६०६ पदेऽपदेशे ६।२।७
 २६० पदोत्तरपदं गृह्णाति ४।४।३९
 ५२ पदभोमासूत्रविशसं ६।१।६३
 २०७ पद्यत्यतदर्थे ६।३।५३
 २७४ पन्थो ण नित्यम् ५।१।७६
 ८ परः सन्निकर्षः सं १।४।१०९
 १८१ परबलिङ् द्वन्द्वतत्पु २।४।२६
 ४० परश्च ३।१।२
 २६१ परश्चपाङ् ४।४।५८
 ४५१ परस्मिन्विभाषा ३।३।१३८
 ३२३ परस्मैपदानां णल ३।४।८४
 २०५ परस्य च ६।३।८
 १४३ पराजेरसोऽः १।४।२६
 ६२८ परादिच्छन्दसि ६।२।१९९
 ५४६ परावनुपात्यय इणः ३।३।३८
 ५५३ परावरयोगे च ३।४।२०
 २४४ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ४।३।५
 १४१ परिक्रयेण संप्रदानम् १।४।४४
 ५५९ परिक्रियमाने च ३।४।५५

श्रुतम्	सूत्रम्	श्रुतम्	सूत्रम्	श्रुतम्	सूत्रम्
२६७ परिखाया ढङ् ५ । १ । १७		१६९ पात्रेसमितादयश्च २ । १ । ४८		६१७ पुरे प्राचाम् ६ । २ । ९९	
३३९ परिनिविभ्यः स्के ८ । ३ । ७०		५६९ पाथोनदीभ्यां ज्यण् ४ । ४ । १११		४७० पुरोऽप्रतोऽङ्गु सतैः ३ । २ । १८८	
५४६ परिन्योर्नाणोर्घृता० ३ । ३ । ३७		९२ पादः पत् ६ । ४ । १३०		१७५ पुरोऽव्ययम् १ । ४ । ६७	
२६० परिपन्थं च तिष्ठति ४ । ४ । ३६		३०४ पादशतस्य संख्यादे० ५ । ४ । ११		४९१ पुत्रः संज्ञायाम् ३ । २ । १८५	
६१० परिप्रत्युपापावर्ज्य० ६ । २ । ३३		२०७ पादस्य पदाज्याति० ६ । ३ । ५२		३१६ पुषादिद्युताद्युदितः ३ । १ । ५५	
५४५ परिमाणाल्यायां सं० ३ । ३ । २०		१९२ पादस्य लोपोऽह् ५ । ४ । १३८		२९४ पुष्करादिभ्यो देशे ५ । २ । १३५	
३६८ परिमाणान्तस्यासं० ७ । ३ । १७		३०७ पादाधीभ्यां च ५ । ४ । २५		४६२ पुष्यसिद्धयौ नक्षत्रे ३ । १ । ११६	
४७२ परिमाणे ष्वः ३ । २ । ३३		१०८ पादोऽन्यतरस्याम् ४ । १ । ८		४७२ पूःसर्वयोर्दोरिसहोः ३ । २ । ४१	
२६० परिमुखं च ४ । ४ । २९		२११ पानं देशे ८ । ४ । ९		३०३ पूगाज्योऽप्रा० ५ । ३ । ११२	
२३२ परिवृतो रथः ४ । २ । १०		६१४ पापं च शिल्पिनि ६ । २ । ६८		६०९ पूरोध्वन्यतरस्याम् ६ । २ । २८	
४३४ परिव्यवेभ्यः क्रियः १ । ३ । १८		१७१ पापाणके कुत्सितैः २ । १ । ५४		४८१ पूडः क्त्वा च १ । २ । २२	
२६१ परिषदो ण्यः ४ । ४ । ४४		४६४ पाय्यसंनान्ध्यनि० ३ । १ । १२९		४८१ पूडश्च० ७ । २ । ५१	
२६४ परिषदो ण्यः ४ । ४ । १०१		२१३ पारस्करप्रभृतीनि० ६ । १ । १५७		४८७ पूड्यजोः शानन् ३ । २ । १२८	
४८० परिस्कन्दः प्राच्यभ० ८ । ३ । ७५		२७४ पारायणतुरायणचा० ५ । १ । ७२		६३४ पूजनात्पूजितमनु० ८ । १ । ६७	
६२७ परेरभितो भाविम० ६ । २ । १८२		२५३ पाराशर्यशिलालि० ४ । ३ । ११०		६३० पूजायां नानन्तरम् ८ । १ । ३७	
४४१ परेर्युषः १ । ३ । ८२		१५९ पारम्ये षष्ठ्या वा २ । १ । १८		११७ पूतकतोरै च ४ । १ । ३६	
३१२ परेर्वर्जने ८ । १ । ५		२८८ पार्श्वेनान्विच्छति ५ । २ । ७५		१६४ पूरणगुणसुहितार्थ० २ । २ । ११	
३७० परेश्व ८ । ३ । ७४		२३५ पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९		२९७ पूरणाद्वागे तीर्माद् ५ । ३ । ४८	
५४८ परेश्व ङ्ङायोः ८ । २ । २२		५७६ पितरामातरा च च्छ० ६ । ३ । ३३		२७२ पूरणार्धाद् ५ । १ । ४८	
३२२ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५		२०० पिता मात्रा १ । २ । ७०		१९३ पूर्णाद्विभाषः ५ । ४ । १४९	
२८१ परोवरपरंपरपुत्रपौ० ५ । २ । १०		२५० पितुर्पञ्च ४ । ३ । ७९		१६९ पूर्वकालिकसर्वजरत्पु० २ । १ । ४९	
५४८ परौ घः ३ । ३ । ८४		२३३ पितृव्यमानुलमाता० ४ । २ । ३६		५ पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १	
५४७ परौ भुवोऽवज्ञाने ३ । ३ । ५५		२२४ पितृव्यसुदृष्टण् ४ । १ । १३२		५८४ पूर्व तु भाषायाम् ८ । २ । ९८	
५४७ परौ यज्ञे ३ । ३ । ४७		२५६ पिठाच्च ४ । ३ । १४६		५८७ पूर्वपदात् ८ । ३ । १०३	
३५८ पर्पादिभ्यः छन् ४ । ४ । १०		२२३ पीलाया वा ४ । १ । ११८		१९० पूर्वपदात्संज्ञायामगः ८ । ४ । ३	
२९५ पर्याभिभ्यां च ५ । ३ । ९		१२० पुंयोगादाख्यायाम् ४ । १ । ४८		४९ पूर्वपरावरदक्षिणो० १ । १ । ३४	
५४४ पर्यासिचनेष्वलम० ३ । ४ । ६६		१७२ पुंवत्कर्मधारयजातीय० ६ । ३ । ४२		४३८ पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२	
५५१ पर्यायाईणोत्पत्तिषु० ३ । ३ । १११		५५१ पुंसि संज्ञायां घः ३ । ३ । ११८		१८१ पूर्ववदश्वबड्यौ २ । ४ । २७	
२४४ पर्वताच्च ४ । २ । १४३		९७ पुंसोऽसुद् ७ । १ । ८९		१६२ पूर्वसदृशसमोनार्थ० २ । १ । ३१	
३०४ पश्चादियौधेयादि० ५ । ३ । ११७		३२६ पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६		२८८ पूर्वदिनिः ५ । २ । ८६	
६२० पल्लमूपशाकं मिथ्रे ६ । ३ । १२८		४२९ पुच्छभाण्डीवरा० ३ । १ । २०		५० पूर्वदिभ्यो नवभ्यो वा ७ । १ । १६	
२५६ पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१		६२० पुत्रः पुम्यः ६ । २ । १३२		२९६ पूर्वधरावराणामसि० ५ । ३ । ३९	
५७३ पश्वपश्वा च च्छन्दसि ५ । ३ । ३३		२०० पुत्राच्छ च ५ । १ । ४०		१७१ पूर्वापरप्रथमचरम० २ । १ । ५८	
२९६ पश्वात् ५ । ३ । ३२		२२८ पुत्रान्तादन्यत० ४ । १ । १५९		१६७ पूर्वापराधरोत्तरमेक० २ । २ । १	
०९१ पर्यायैश्चानालोचने ८ । १ । २५		२०६ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ६ । ३ । २२		२४६ पूर्वाङ्कापराङ्कार्मूल० ४ । ३ । २८	
१२४ पाककर्णपर्णपुष्पफ० ४ । १ । ६४		३० पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६		४७० पूर्वै कर्तरि ३ । २ । १९	
३६३ पात्राध्मास्थान्नादा० ७ । ३ । ७८		२०० पुमान्त्रिया १ । २ । ६७		६०८ पूर्वै भूतपूर्वै ६ । २ । २२	
४७३ पाणिघताडघौ शि० ३ । ३ । ५५		६३१ पुरा च परीप्सायाम् ८ । १ । ४२		५७१ पूर्वैः कृतमिनयौ च ४ । ४ । १३३	
४६६ पात्राध्माधेदृदृशः शः ३ । १ । १३७		२५३ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्म० ४ । ३ । १०५		३२३ पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४	
२३२ पाण्डुकम्बलादिनिः ४ । २ । ११		४५० पुरि लुङ् चाले ३ । २ । १२२		१४६ पृथग्विनानानाभि० २ । ३ । ३२	
५८७ पातो च बहुलम् ८ । ३ । ५२		६२७ पुरुषश्चान्वादिष्टः ६ । २ । १९०		२७८ पृथ्वादिभ्य इमनि० ५ । १ । १२२	
२७१ पात्राद् ५ । १ । ४६		२८४ पुरुषहस्तिभ्यामन्व ५ । २ । ३८		२१० पृषोदरादीनि यथो० ६ । ३ । ०	
२७३ पात्राद्वश्च ५ । १ । ६८		११६ पुरुषात्प्रमाणेऽन्य० ४ । १ । २४		२०७ पेषं वासवाहनधिषु ६ ।	

ष्टम् सूत्रम्

२१६ पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९
 १७२ षोडशुपसिक्तोऽं २ । १ । ६५
 ४५९ पोरदुपधात् ३ । १ । ९८
 २५० पौरोडाशपुरोडाशां ४ । ३ । ७०
 ४८३ प्यायः पी ६ । १ । २८
 ३०० प्रकारवचने जातीं ५ । ३ । ६९
 २९६ प्रकारवचने धात् ५ । ३ । ३३
 ३१३ प्रकारे गुणवचनस्य ८ । १ । १२
 ४३५ प्रकाशनस्थेयात् १ । ३ । २३
 ५७४ प्रकृत्यान्तःपादम् ६ । १ । ११५
 ६२१ प्रकृत्या भगालम् ६ । २ । १३७
 १९० प्रकृत्याशिपि ६ । ३ । ८३
 २९९ प्रकृत्यैकाच् ६ । ४ । १६३
 २७६ प्रकृष्टे टञ् ५ । १ । १०८
 ४१२ प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५
 ५४८ प्रजने सतिः ३ । ३ । ७१
 ४८९ प्रजोरिनिः ३ । २ । १५६
 ३०८ प्रज्ञादिभ्यश्च ५ । ४ । ३८
 २९१ प्रज्ञाश्रद्धार्थी ५ । २ । १०१
 ५८४ प्रणवष्टेः ८ । २ । ८९
 ४६४ प्रणायो संमतो ३ । १ । १२८
 १४५ प्रतिः प्रतिनि १ । ४ । ९२
 २६० प्रतिकण्ठार्थलामं ४ । ४ । ४०
 २६४ प्रतिजनादिभ्यः ४ । ४ । ९९
 १४५ प्रतिनिधिप्रतिदानं च २ । ३ । ११
 २६१ प्रतिपथमेति टश्च ४ । ४ । ४२
 ६०६ प्रतिबन्धि चिरकृ ६ । २ । ६
 ३०८ प्रतियोगे पक्षम्याः ५ । ४ । ४४
 ५८५ प्रतिश्रवणे च ८ । २ । ९९
 २१३ प्रतिष्कशश्च कशेः ६ । १ । १५२
 ४८० प्रतिस्तब्धनिस्तं ८ । ३ । ११४
 ६२८ प्रतेरश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३
 २०३ प्रतेहरसः सप्तमी ५ । ४ । ८२
 ४७९ प्रतेश्च ६ । १ । २५
 ५७३ प्रतपूर्वविश्वमात्था ५ । ३ । १११
 ४६२ प्रत्यभिभ्यां ग्रहेः ३ । १ । ११८
 २३ प्रत्यभिभोदश्च ८ । २ । ८३
 ३९ प्रत्ययः ३ । १ । १
 ५८ प्रत्ययलोपे प्रत्यय १ । १ । ६२
 १०९ प्रत्ययस्थात्कापूर्वं ७ । ३ । ४४
 ५८ प्रत्ययस्य लुब्धलुपः १ । १ । ६१
 प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ७ । २ । ९८
 प्राड्भ्यां ध्रुवः १ । ३ । ५९

ष्टम् सूत्रम्

१४१ प्रत्याङ्भ्यां ध्रुवः पू १ । ४ । ४०
 ५४६ प्रथने वावशब्दे ३ । ३ । ३३
 ५१ प्रथमचरमतयात्पा १ । १ । ३३
 ३४ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२
 १५५ प्रथमानिर्दिष्टं समा १ । २ । ४३
 ८७ प्रथमायाश्च द्विवच ७ । २ । ८८
 ६१३ प्रथमोऽचिरोपसंपत्ती ६ । २ । ५६
 २३८ प्रधानप्रत्ययार्थ १ । २ । ५६
 २११ प्रनिरन्तःशरेक्षुल्लक्ष्णं ८ । ४ । ५
 २५१ प्रभवति ४ । ३ । ८३
 ४८२ प्रभौ परिवृढः ७ । २ । २१
 ५८७ प्रमदसंमदौ हर्षे ३ । ३ । ६८
 ५५८ प्रमाणे च ३ । ४ । ५१
 २८४ प्रमाणे द्वयसज्दं ५ । २ । ३७
 २६० प्रयच्छति गर्ह्यम् ४ । ४ । ३०
 ८६३ प्रयाजनुयार्जो यं ७ । ३ । ६२
 ५६८ प्रयं रोहिण्यै अव्यथि ३ । ४ । १०
 २७६ प्रयोजनम् ५ । १ । १०९
 ४६४ प्रयोज्यनियोज्यौ ७ । ३ । ६८
 २२३ प्रवाहणस्य ढे ७ । ३ । २८
 ६२३ प्रवृद्धादीनां च ६ । २ । १४७
 २९९ प्रशंसायां रूपप् ५ । ३ । ६६
 १७३ प्रशंसावचनैश्च २ । १ । ६६
 २९९ प्रशस्यस्य श्रः ५ । ३ । ६०
 ४८९ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७
 ८६९ प्रष्टोऽप्रगामिनि ८ । ३ । ९२
 ५८२ प्रसमुपोदः पादपूरणे ८ । १ । ६
 १९२ प्रसभ्यां जानुनोर्ज्ञः ५ । ४ । १२९
 १५३ प्रसितोत्सुकाम्भ्यां २ । ३ । ४८
 २१३ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रा ६ । १ । १५३
 ४८० प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ८ । २ । ५४
 २४२ प्रस्थपुरवहान्ताच ४ । २ । १२२
 ६१६ प्रस्थेऽद्वन्द्वमकक्या ६ । २ । ८७
 २४१ प्रस्थोत्तरपदपल ४ । २ । ११०
 २६१ प्रहरणम् ४ । ४ । ५७
 ३२१ प्रहासे च मन्योपपदे १ । ४ । १०६
 १५४ प्राक् कडारात्समासः २ । १ । ३
 २६५ प्राक् कीताच्छः ५ । १ । १
 ३३९ प्राक्सितादव्यवा ८ । ३ । ६३
 ३०० प्रागिवाक् ५ । ३ । ७०
 २९७ प्रागेकादश-न्योऽष्ट ५ । ३ । ४९
 २६२ प्राग्विधायत् ४ । ४ । ७५
 २९४ प्राग्विदशो विभक्तिः ५ । ३ । १

ष्टम् सूत्रम्

२१४ प्राग्विदशोऽष्ट ४ । १ । ८३
 ७ प्राग्नीश्वरान्निपाताः १ । ४ । ५६
 २६७ प्राग्वतेष्ट्व ५ । १ । १८
 २५८ प्राग्वहतेष्ट्व ४ । ४ । १
 ११४ प्राचां ष्फतद्धितः ४ । १ । १७
 २४३ प्राचां कटादेः ४ । २ । १३९
 ६१५ प्राचां कीडायाम् ६ । २ । ७४
 २४६ प्राचां ग्रामनगराणाम् ७ । ३ । १४
 २४८ प्राचां नगरान्ते ७ । ३ । २४
 २२८ प्राचामृद्धात्फिन् ४ । १ । १६०
 ३०१ प्राचामुपादेरडं ५ । ३ । ८०
 २७९ प्राणिभृज्जातिवयो ५ । १ । १२९
 २५७ प्राणिरजतादिभ्यो ४ । ३ । १५४
 २९० प्राणिस्थादातो लज् ५ । २ । ९६
 २१२ प्रातिपदिकान्तनुम् ८ । ४ । ११
 १२६ प्रातिपदिकार्थलिङ्गव २ । ३ । ४६
 ७ प्रादयः १ । ४ । ५८
 ६२७ प्रादस्याङ्गं संज्ञा ६ । २ । १८३
 ४८९ प्राद्वहः १ । ३ । ८१
 १७६ प्राध्वं वन्धने १ । ४ । ७८
 १६८ प्राप्तापने च द्वितीयया २ । २ । ४
 २४७ प्रायभवः ४ । ३ । ३९
 २०५ प्रावृद्दशरत्नकालादि ६ । ३ । १५
 २४५ प्रावृष एण्यः ४ । ३ । १७
 २४६ प्रावृषप्रप् ४ । ३ । २६
 ४७२ प्रियवशे वदः खच् ३ । २ । ३८
 २९९ प्रियस्थिरस्फिरोहं ६ । ४ । १५७
 ६०८ प्रीतां च ६ । २ । १६
 ४६८ युस्त्वः समभि ३ । १ । १४९
 ४६९ प्रेदाज्ञः ३ । २ । ६
 ५४५ प्रेद्वस्तुलुवः ३ । ३ । २७
 ५४७ प्रे वणिजाम् ३ । ३ । ५२
 ४८८ प्रे लपस्त्वमधवद्वसः ३ । २ । १४५
 ५४७ प्रे लिप्सायाम् ३ । ३ । ४६
 १४९ प्रेय्युवोर्हविषो दे २ । ३ । ६१
 ५४५ प्रेयोऽयज्ञे ३ । ३ । ३२
 ४५४ प्रैषातिसर्गप्राप्तकां ३ । ३ । १६३
 २३६ प्रोक्ताल्लुक् ४ । २ । ६४
 ४३८ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपा १ । ३ । ६४
 ४३७ प्रोपाभ्यां समर्थभ्याम् १ । ३ । ४२
 २५७ प्रुक्षादिभ्योऽष्ट ४ । ३ । १६४
 २२ हुतप्रगृह्या अचि ६ । १ । १२५
 ५८६ हुतावैच हुतौ ८ । २ । १०६

ष्टम् सूत्रम्

३९६ प्वादीनां ह्रस्वः ७।३।८०
 २१६ फक्फिरोरन्यद्व ४।१।९१
 ३६२ फणां च सप्तानाम् ६।४।१२५
 ४७१ फलेप्रहिरात्मभरिश्च ३।२।२६
 २५७ फले लृक् ४।३।१६३
 १८१ फल्गुनीप्रोष्ठपदा १।२।६०
 २२७ फाष्ठाहतिमिता ४।१।१५०
 २९१ फेनादिल्ल ५।२।९९
 २२७ फेक्ष च ४।१।१४९
 २६४ बन्धने चर्या ४।४।९६
 २९८ बन्धुनि बहुव्रीही ६।१।१४
 २०५ बन्धे च विभाषा ६।३।१३
 ३८८ } बभूयाततन्धजगृभ्म ७।२।६४
 ५८१ }
 ५७० बर्हिषि दत्तम् ४।४।११९
 २९४ बलादिभ्यो मनुब ५।२।१३६
 ५८ वहुगणवतुडति संख्या १।१।२३
 २८६ बहुपूगणसहस्रम् ५।२।५२
 ५७३ बहुप्रजाछन्दसि ५।४।१२३
 ५६३ बहुलं छन्दसि २।४।३९
 ५६३ बहुलं छन्दसि २।४।७३
 ५६३ बहुलं छन्दसि २।४।७६
 ५६५ बहुल छन्दसि ३।२।८८
 ५७२ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
 ५७३ बहुलं छन्दसि ६।१।३४
 ५७८ बहुलं छन्दसि ७।१।८
 ५७८ बहुलं छन्दसि ७।१।१०
 ५८० बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
 ५८१ बहुलं छन्दसि ७।३।९७
 ५८३ बहुलं छन्दसि ७।४।७८
 ५७७ बहुलं छन्दस्यमा ६।४।७५
 ४७६ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ३।२।८१
 ९० बहुवचनस्य वलसौ ८।१।२१
 ४५ बहुवचने झल्येत् ७।३।१०३
 ६२५ बहुव्रीहिविदमेत् ६।२।१६२
 ११६ बहुव्रीहेरुधसो डीप् ४।१।२५
 १२१ बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ४।१।५२
 ६०५ बहुव्रीही प्रकृष्या पूर्वम् ६।२।१
 ६१८ बहुव्रीही विश्वं सं ६।२।१०६
 १९० बहुव्रीही सक्थ्यम् ५।४।११३
 १९० बहुव्रीही संख्येये ५।४।७३
 ४ बहुवृ बहुवचनम् १।४।२१
 ६२६ बहुर्वो बहुवृत्तरपद ६।२।१७५

ष्टम् सूत्रम्

२९९ बहुलोपो भू च बहोः ६।४।१५८
 २२५ बहुच इवः प्राच्यम् २।४।६६
 २३८ बहुचः कूपेषु ४।२।७३
 २४९ बहुचोऽन्तोदात्तात् ४।३।६७
 ३०१ बहुचो मनुष्यना ५।३।७८
 २६२ बहुचूर्वपदात् ४।४।६४
 ६०९ बह्वन्यतरस्याम् ६।२।३०
 ३०८ बहुत्पार्थान्छस्का ५।४।४२
 १२० बहुवादिभ्यश्च ४।१।४५
 ४२९ बाष्पोष्मभ्यामुद्र ३।१।१६
 १२४ बाह्वन्तात्संज्ञायाम् ४।१।६७
 २२० बाह्वादिभ्यश्च ४।१।९६
 ४१२ बिभेतेहेतुभये ६।१।५६
 २३९ विव्वादिभ्यश्च ६।४।१५३
 २५५ विव्वादिभ्योऽण् ४।३।१३६
 २७० विस्ताच ५।१।३१
 ३०५ वृहत्या आच्छादने ५।४।६
 ४८१ वृष्युधनशजनेट् १।३।८६
 २७९ ब्रह्मणस्त्वः ५।१।१३६
 १८० ब्रह्मणो जानपदा ५।४।१०४
 ४७७ ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप् ३।२।८७
 २०३ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ५।४।७८
 २८७ ब्राह्मणकोष्णिके स ५।२।७१
 २३४ ब्राह्मणमाणववाडवा ४।२।४२
 २२६ ब्राह्मोजाता ६।४।१७१
 ३७६ व्रव ईद्र ७।३।९३
 ३७६ व्रवः पञ्चानामा ३।४।८८
 ३७६ व्रवो वचिः २।४।५३
 ५८४ वृहिप्रेष्यथ्रौपडौपद ८।२।९१
 ६१५ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१
 २६४ भक्ताणः ४।४।१००
 २६२ भक्तादन्यतरस्याम् ४।४।६८
 २५२ भक्तिः ४।३।९५
 १६३ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् २।१।३५
 ४७४ भजो ण्विः ३।२।६२
 ४८९ भजभासमिदो घु ३।२।१६१
 ४४५ भजेश्च विणि ६।४।३३
 ५७४ भव्यप्रवच्ये च छळ ६।१।८३
 २२२ भर्गात्रिगतं ४।१।१११
 २४२ भवतएकच्छ ४।२।११५
 ३२३ भवतेरः ७।४।७३
 ५४३ भविष्यति गम्यादयः ३।३।३
 ४५१ भविष्यति मर्यादा ३।३।१३६

ष्टम् सूत्रम्

५६९ भवे छन्दसि ४।४।११०
 ४६५ भव्येयप्रवचनीयो ३।४।६८
 २५९ भव्यादिभ्यः घृन् ४।४।१६
 १११ भव्यैवाजाज्ञाह्वाखान ७।३।४७
 ५२ भस्य ६।४।१२९
 ८४ भस्य टेलोपः ७।१।८८
 २७२ भागाद्यच्च ५।१।४९
 ४३३ भावकर्मणोः १।३।१३
 ५६८ भावलक्षणं स्थेष्क ३।४।१६
 ५४४ भाववचनाश्च ३।३।११
 ५४४ भावे ३।३।१८
 ५७२ भावे च ४।४।१४४
 ५४८ भावेऽनुपसर्गस्य ३।३।७५
 ४८५ भाषायां सदवसथ्रुवः ३।२।१०८
 ४३७ भासनोपसंभाषा ०।१।१।४७
 २३४ भिक्षादिभ्योऽण् ४।२।३८
 ४७० भिक्षासेनादायेषु च ३।२।१७
 ४८० भित् शकलम् ८।२।५९
 ८६२ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
 ४९० भियः कृकृकृना ३।२।१७४
 ३८१ भियोऽन्यतरस्याम् ६।४।११५
 ४९२ भियो हेतुभये पुक् ७।३।४०
 १४३ भौत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५
 ५४३ भौमादयोऽपादाने ३।४।७४
 २०९ भौरोः स्थानम् ८।३।८१
 ४९२ भौस्म्योहेतुभये १।३।६८
 ५९४ भौहीभृहुमदजनघ ६।१।१९२
 ३८१ भौहीभृहुवां श्लुवच्च ३।१।३९
 ४६३ भुज्युच्चौ पाण्युप ७।३।६१
 ४३८ भुजोऽनवने १।३।६६
 १४४ भुवः प्रभवः १।४।३१
 ४९१ भुवः सज्जान्तरयोः ३।२।१७९
 ५६५ भुवश्च ३।२।१३८
 ५६९ भुवश्च ४।१।४७
 ५८३ भुवश्च महाव्याहतेः ८।२।७१
 ४६१ भुवो भावे ३।१।१०७
 ३२३ भुवो वृग्गुहलिटोः ६।४।८८
 २९७ भूतपूर्व चरट् ५।३।५३
 ४७८ भूते ३।२।८४
 ४५१ भूते च ३।३।१४०
 ५४३ भूतेऽपि हृद्यन्ते ३।३।२
 ७ भूवादयो धातवः १।३।१
 १७५ भूषणेऽलम् १।४।६

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५५० रोगाख्यायां णु० ३।३।१०८	५९४ लिङि ६।१।१९३	३७६ वच उम् ७।४।२०
३०९ रोमाञ्चापनयने ५।४।४९	३७२ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३	३७१ वचिसिचिह्नश्च ६।१।१५
३३८ रोणी ४।२।७८	४५० लिङ्गमानसि० ३।३।७	४६४ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ७।३।६७
३४२ रोपधेतोः प्राचां ४।२।१२३	४११ लियः समानन० १।३।७०	५५४ वचिलुक्प्रत्यय १।२।२४
३६ रो रि ८।३।१४	४११ लीलोर्गुलुकाव० ७।३।३५	४६३ वचैर्गतां ७।३।६३
३६ रोऽसुपि ८।२।६९	३४७ लुक्प्रतिभक्ति १।२।४९	४२२ वतण्डाच ४।१।१०८
९५ बोरुपधायाम् ८।२।७६	२२२ लुक् स्त्रियाम् ४।१।१०९	२६९ वतोरिङ्गा ५।१।२३
३१८ लः कर्मणि च भावे० ३।४।६९	३६४ लुक्वा दुहदिह० ७।३।७३	२८६ वतोरिथुक ५।१।५३
३२० लः परस्मैपदम् १।४।९९	३२९ लुङ् ३।२।११०	५७२ वत्सरान्तच्छब्द० ५।१।९१
४८६ लक्षणहेत्वोः ३।२।१२६	३७३ लुङि च २।४।४३	२४७ वत्सशालाभिजिद० ८।३।३६
४७३ लक्षणे जायापत्योष्टक ३।२।५२	३२७ लुङ्लङ्लुङ् ८।४।७१	२९० वत्सांसाभ्यां कामयले ५।२।९८
१३४ लक्षणैर्गन्धभूताख्यान० १।४।९०	३७३ लुङ्मनोर्धस्ल २।४।३७	३०२ वत्सांक्षाभ्यां भेदभ्यश्च ५।३।९१
१५८ लक्षणेनाभिप्रती० २।१।१४	३२६ लुटः प्रथमस्य० २।४।८५	४६१ वदः सुपि वयप् च ३।१।१०८
३७७ लङः शाकटायन० ३।४।१११	३५८ लुङि च कृपः १।३।९३	३३८ वदत्रजहलन्तस्यावः ७।२।३
४८६ लट् शतृशानचा० ३।२।१२४	४१७ लुपसदचरजप० ३।१।२४	६२६ वनं समाम् ६।१।१७८
४५० लट् स्मे ३।२।११८	२३८ लुपि युक्तवयम् १।२।५१	२१० वनमिगीः संज्ञायाम् ६।३।११७
४१० लभेथ ७।१।६४	२५७ लुप् च ४।३।१६६	२१० वनं पुरगामिश्चका० ८।४।४
२६१ लवणाङ्ग ४०।४।५२	२३१ लुवविशेषे ४।२।४	१०७ वनो र च ४।१।७
२५९ लवणाङ्ग ४।४।२४	२३८ लुङ्योगाप्रख्या० १।२।५४	१९४ वन्दिते भ्रातुः ५।४।१५७
४३ लशक्तहिते १०।३।८	४८१ लुभो विमोहने ७।२।५४	३७३ वमोर्वा ८।४।२३
४८९ लषपतपदस्था० ३।२।१५४	३०३ लुम्भनुष्ये ५।३।९८	४६९ वयसि च ३।२।१०
३२० लस्य ३।४।७७	४८७ लटः सद्वा ३।३।१४	१९३ वयसि दन्तस्य दत् ५।४।१४१
२३१ लक्षारोचनाङ्क ४।२।२	३२६ लट् शेषे च ३।३।१३	२९८ वयसि पूरणाल् ५।२।१३०
३२८ लिङः सलोपोऽनन्त्य० ७।२।७९	५६६ लोटोऽडाटो ३।४।९८	११५ वयसि प्रथमे ८।१।२०
३३४ लिङः सीयुट् ३।४।१०२	२७१ लोकसर्वलोका० ५।१।४४	५७१ वयस्यासु मूर्ध्नां म० ४।४।१२७
५६६ लिङ्यै लोट् ३।४।७	३२६ लोटो लङ्वत् ३।४।८५	२३९ वरणादिभ्यश्च ४।२।८२
३२८ लिङाशिपि ३।४।११६	३२६ लोट् च ३।३।१६२	२४९ वर्गान्ताच ४।३।६३
४५३ लिङ् च ३।३।१५९	६३२ लोट् च ८।१।५२	६२० वर्गार्थद्वयश्च ६।२।१३१
४५० लिङ् चोर्ध्वमौह० ३।३।९	४५० लोटर्थलक्षणं च ३।३।८	२१३ वर्चस्कऽवस्करः ६।१।१८८
४५४ लिङ् चोर्ध्वमौह० ३।३।१६४	४११ लोपः पिबतेरी० ७।४।४	२७८ वर्णह्लादिभ्यः प्यञ्च ५।१।१२३
३३० लिङ्निमित्ते ल० ३।३।१३९	१८ लोपः शाकल्यस्य ८।३।१९	११८ वर्णादनुदात्तात्तोप० ४।१।६०
४५४ लिङ् यदि ३।३।१६८	३५४ लोपश्चास्यान्यतर० ६।४।१०७	२९४ वर्णाद्विज्ञाचारिणि ५।२।१३४
५६७ लिङ्याशिष्यद् ३।१।८६	५७९ लोपस्त आत्मनेप० ७।१।४१	३०७ वर्णं चानित्ये ५।४।३१
३४७ लिङ्सिचावात्म० १।२।११	६३१ लोपे विभाषा ८।१।४५	१७३ वर्णो वर्णेन २।१।६९
३८८ लिङ्सिचौरात्म० ७।२।४२	३८२ लोपो यि ६।४।११८	६०६ वर्णो वर्णेननेते ६।२।३
५६५ लिटः कानज्वा ३।२।१०६	१९२ लोपो व्योर्बलि ६।१।६६	२४१ वर्णो युक् ४।२।१०३
३३२ लिटस्तस्योरेशि० ३।४।८१	२९१ लोमादिपामादिपि० ५।२।१००	४५० वर्तमानसामीप्ये व० ३।३।१३१
३२३ लिटि धातोरनभ्या० ६।१।८	४२८ लोहितादिडाज्भ्यः० ३।१।१३	३१८ वर्तमाने लट् ३।२।१२३
३७१ लिटि वयो यः ६।१।३८	३०७ लोहितान्मर्णा ५।४।३०	५५७ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चा० ३।४।३२
३२२ लिट् च ३।४।११५	५५५ ल्यपि च ६।१।४१	२७५ वर्षस्याभावव्यति ७।३।१६
३७३ लिङ्यन्यतरस्याम् २।४।४०	५५५ ल्यपि लघुपूर्वात् ६।४।५६	२४५ वर्षाभ्यष्टक ४।३।१८
९ लिङ्यभ्यासो० ६।१।१७	५५१ ल्युट् च ३।३।११५	६४ वर्षाभ्यश्च ६।४।८४
ज्यदोश्च ६।१।२९	४७९ ल्वादिभ्यः ८।२।४४	२७५ वर्षालुक्च ५।१।८८

पृष्ठम् सूत्रम्

२११ वले ६।३।११८
 २६३ वशं गतः ४।१०।४।८६
 ३७१ वश्रास्यान्यतरस्यां ६।१।१२९
 ४८१ वसतिष्ठधोरिट् ७।२।५२
 ५६९ वसन्ताच्च ४।३।२०
 २२६ वसन्नादिभ्यष्टक ४।२।६३
 ७७ वसुसंमुखेस्वनङु ८।२।७२
 ५७१ वसोः संप्रसारणम् ६।४।१३१
 ९६ वसोः संप्रसारणम् ६।४।१३१
 ३०३ वस्तेर्वा ५।३।१०१
 २५९ वस्त्रकयविकयाद्रन् ४।४।१३
 २७२ वस्त्रद्रव्याभ्यां ठक्कर्ता ५।१।५१
 ४८५ वस्त्रकाजाद्रसाम् ७।२।६७
 ५६५ वहश्च ३।२।६४
 ४७२ वहाम्रे लिहः ३।२।३२
 ४६० वल्यं करणम् ३।१।१०२
 २२८ वाकिनादीनां कुक्च ४।१।१५८
 ४२८ वा क्यपः १।३।९०
 २३ वाक्यस्य टः प्रुत उ ८।२।८२
 ३१२ वाक्यादेरामन्त्रित ८।१।८
 ४८४ वा कोशदिन्ययोः ६।४।६१
 ४३५ वा गमः १।२।१३
 २०७ वा घोपमिश्रशब्देपु ६।३।५६
 ४७२ वाच्यमपुरदरौ च ६।३।६९
 ४१२ वा चित्वाविरागे ६।४।९१
 ४७२ वाचि यमो व्रते ३।२।४०
 २९३ वाचो मिमिः ५।२।१२४
 ३०७ वाचो व्याहृतायां ५।४।३५
 ५७७ वा छन्दसि ३।४।८८
 ५७४ वा छन्दसि ६।१।१०६
 ६२६ वा जाते ६।२।१७१
 ३६२ वा जूत्रमुत्रसाम् ६।४।१२४
 २९४ वातातीसारभ्यां ५।२।१२९
 ४८३ वा दान्तशान्तपूर्ण ७।२।२७
 ७६ वा द्रुहमुहण्द्राणि ० ८।२।३३
 १०१ वा नपुंसकस्य ७।१।७९
 ४५९ वा निषन्निक्षन्तिन्दा ८।४।३३
 १७ वान्तो वि प्रत्यये ६।१।७९
 २१८ वान्यस्मिन्सपिण्ड ४।१।१६५
 ३६६ वान्यस्य संयोगादेः ६।४।६८
 २८ वा पदान्तस्य ८।४।५९
 ३०२ वा बहूनां जातिपरि ५।३।९३
 २१२ वा भावकरणयोः ८।४।१०

पृष्ठम् सूत्रम्

६०८ वा भुवनम् ६।२।२०
 ३५१ वा भ्राशम्लाशप्रसु ३।१।७०
 २३१ वामदेवाङ्घ्र्यङ्घ्र्यौ ४।२।९
 ७० वामि १।४।५
 ७० वामशसोः ६।४।८०
 ५५१ वा यौ २।४।५७
 २३२ वाय्वृत्पित्रुषसो यत् ४।२।३१
 १४३ वारणार्थानामीमितः १।४।२७
 २४४ वा लिटि २।४।५५
 ५५५ वा ल्यपि ६।४।३८
 ४४ वावसाने ८।४।५६
 ३२ वा शरि ८।३।३६
 २०७ वा शोकायंरोगेषु ६।३।५१
 ५७७ वा षपूर्वेस्य निगमे ६।४।९
 १९२ वा संज्ञायाम् ५।४।१३३
 ४५७ वासरूपोऽस्त्रियाम् ३।१।९४
 २५२ वामुर्देवाङ्घ्र्यां ङुन् ८।३।९८
 २० वा सुप्यापिशलेः ६।१।९२
 ७७ वाह ऊर् ६।४।१३२
 १२३ वाहः ४।१।६१
 २५५ वा ह च छन्दसि ५।३।१३
 २११ वाहनमाहितान् ८।४।८
 १९४ वाहिताग्रादिपु २।२।३७
 २४२ वाहीकग्रामेभ्यश्च ४।२।११७
 २७० विशतिक्वात्स्वः ५।१।३२
 २६९ विशतिविशद्ग्रां ५।१।२४
 २८६ विशत्यादिभ्यस्तमड ५।२।५६
 ३२४ विकर्णकृपीतका ४।१।१२४
 २२३ विकर्णशुक्लच्छग ४।१।११७
 ४८४ विकुशमिपरिभ्यः ८।३।९६
 ५८४ विचार्थिमाणानाम् ८।२।९७
 ३९० विज इट् १।२।२
 ५६५ विजुपे छन्दसि ३।२।७३
 ४७५ विडुनोरनासिक ६।४।४१
 ४८० विदो भोगप्रत्यययोः ८।२।५८
 ३७८ विदां कुर्वन्तिवत्यन्य ३।१।४१
 ४८९ विदिभिर्दिच्छदेः ३।२।१६२
 २५१ विद्वारज्यः ४।३।८४
 ४८६ विदः शतुर्वसुः ७।१।३६
 ३७८ विदो लटो व ३।४।८३
 २५० विद्यार्थानिसंबन्धे ८।३।७७
 ३२७ विधिनिमन्त्रणां ३।३।१६१
 २६३ विध्यलघनुषा ४।४।८३

पृष्ठम् सूत्रम्

४७२ विध्वषोस्तुदः ३।२।३५
 २८२ विनञ्यां नानाञौ ५।२।२७
 ३०७ विनयादिभ्यष्टक ५।४।३४
 ४९० विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९
 २९९ विन्मतोलुक ५।३।६५
 ४२४ विपराभ्यां जेः १।३।१९
 ४६२ विपूयविनीयजि ३।१।११७
 १९८ विप्रतिषिद्ध चानधि २।४।१३
 ३७ विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२
 ४९१ विप्रसंभ्यो लुसज्ञा ० ३।२।१८०
 ४० विभक्तिश्च १।४।१०४
 ५७७ विभाषजोऽछन्दसि ६।४।१६२
 १५८ विभाषा २।१।११
 ४५२ विभाषा कथमि ३।३।१४३
 ४५० विभाषा कदाकलौः ३।३।५
 ४४१ विभाषाकर्मकात् १।३।८५
 २६९ विभाषा कार्पापणस ५।१।२९
 २४३ विभाषा कुरुपु ० ४।२।१३०
 १७५ विभाषा कृजि १।४।७२
 १५३ विभाषा कृजि १।४।९८
 ४६३ विभाषा कृष्टयोः ३।१।१२०
 ५५१ विभाषाह्यानपरि ३।३।११०
 ४८६ विभाषा गमहनवि ७।२।६८
 १४६ विभाषा गुणेऽस्त्रि २।३।२५
 ४६७ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३
 ५५६ विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु ३।४।२४
 ३६६ विभाषा प्राधेदशा ० २।४।७८
 ५५७ विभाषा द्वि रूढयोः ३।३।५०
 ५३ विभाषा द्विश्योः ६।४।१३६
 १८० विभाषा चत्वारिंश ० ६।३।४९
 ४४५ विभाषा चिण्णमुलोः ७।१।६९
 ३८८ विभाषा चेः ७।३।५८
 ५९२ विभाषा छन्दसि १।२।३६
 ६२५ विभाषा छन्दसि ६।२।१६४
 ५८२ विभाषा छन्दसि ७।४।४४
 ५१ विभाषा जसि १।१।३२
 ३०५ विभाषाज्वेददिवि ५।४।८
 २८० विभाषा तिलमाषो ५।२।४
 ६३ विभाषा तृतीया ७।१।९७
 ६२५ विभाषा तृप्तवती ० ६।२।१६१
 ६७ विभाषा दिक्समासे १।१।२८
 ६८ विभाषा द्वितीयात् ७।३।१
 ४५३ विभाषा धातौ स ० ३।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
३६५ विभाषा धेट्श्रयोः ३।१।४९	३७६ विभाषोणोः १।२।३	४३६ वेः शब्दकर्मणः १।३।३४
६१४ विभाषाध्यक्षे ६।२।६७	२४२ विभाषोशीनरेषु ४।२।११८	२८३ वेः शालच्छट्चौ ५।२।२८
५५५ विभाषापः ६।४।५७	२११ विभाषौषधिवनस्पन् ८।४।६	३७० वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३
२९६ विभाषा परावराभ्याम् ५।३।२९	२८७ विमुक्तादिभ्योऽण् ५।२।६१	३९६ वेः स्कन्धातेर्निल्यम् ८।३।७७
५५५ विभाषा परैः ६।१।४४	८ विरामोऽवसानम् १।४।११०	२७२ वेजः ६।१।४०
२१० विभाषा पुरुषे ६।३।१०६	५६१ विशाखयोश्च १।२।६२	३७१ वेजो वयिः २।४।४१
२४६ विभाषा पूर्वाह्णापरा ४।३।२४	२७६ विशाखापाठाद ५।१।१००	२६९ वेतनादिभ्यो जीवति ४।४।१२
५८४ विभाषा घृष्टप्रतिवच ८।२।९३	५५९ विशिपतिपदिस्क ३।४।५६	४३६ वेतेर्विभाषा ७।१।७
२३३ विभाषा फाल्गुनीश्र ४।२।२३	१९६ विशिष्टलिङ्गो नदीदे २।४।७	८५ वरपृक्तस्य ६।१।६७
३०६ विभाषा वहोर्धा विप्र ५।४।२०	१७१ विशेषण विशेष्ये २।१।५७	५७० वेशतहिमवद्वधा ४।४।११२
४८१ विभाषा भावादिक ७।२।१७	२३९ विशेषणानां चाजातेः १।२।५२	५७१ वेशोयशआदेर्भ्याम् ४।४।१३१
५९५ विभाषा भाषायाम् ६।६।१८१	८६ विश्वस्य वसुराटोः ६।३।१२८	३३९ वैश्व स्वनो भोजने ८।३।६९
४७९ विभाषाभ्यवपूर्वस्य ६।१।२६	२३५ विषयो देशे ४।२।५२	५६६ वैतोऽन्यत्र ३।४।९६
२४४ विभाषा मनुष्ये ४।२।१४४	२१३ विक्किरः शकुनौ ६।१।१५०	२०५ वैयाकरणाख्यायां च ६।३।७
२४५ विभाषा रोगातपयोः ४।३।११३	९३ विष्वग्देवयोश्च टेर ० ६।३।९२	६३४ वैवावति च छन्दसि ८।१।६४
३८४ विभाषा लीयतेः ६।१।५१	३०१ विसर्जनीयस्य सः ८।३।३४	४५२ वोताभ्योः ३।३।१४१
३७७ विभाषा लुडलडोः २।४।५०	३०६ विसारिणो मत्स्ये ५।४।१६	११९ वोनो गुणवचनात् ४।१।४४
२९६ विभाषावरस् ५।३।४१	३०८ विस्फाद्यादीनि गुणव ६।२।२८	१८९ वोपसजनस्य ६।३।८२
२०५ विभाषा वपंधारशरवर ६।३।१६	६१९ वीरवीर्यौ च ६।२।१२०	४११ वो विधूने जुक् ७।३।३८
४३७ विभाषा विप्रलम् १।३।५०	२३८ वुच्छकटजिलसे ४।२।८०	८८८ वो कषलसकथ ३।२।१४३
२५९ विभाषा विवधात् ४।४।१७	५७३ वृकज्येष्ठाभ्यां ति ५।४।४१	५४५ वो शुभ्रुवः ३।३।२५
१९७ विभाषा वृक्षमृगन्तु २।४।१२	३०४ वृकाट्टेष्ण्य ५।३।११५	६३७ व्यक्तवाचां समुच्चारण १।३।६८
५९७ विभाषा वेणिवन्धा ६।१।२१५	५४७ वृक्षासनयोर्विष्टरः ८।३।९३	२५९ व्यञ्जनहपसिक्ते ४।४।२६
४१० विभाषा वेष्टिचष्टयोः ७।४।९६	५४७ वृणोतेराच्छादने ३।३।५४	५६७ व्यत्ययो बहुलम् ३।१।८५
१९३ विभाषा श्यावारो ५।४।११४	४३७ वृत्तिसर्गातायनेपु कमः १।३।३८	३५९ व्यथो लिटि ७।४।६८
३७२ विभाषा श्वे ६।१।३०	२९९ वृद्धस्य च ५।३।६२	५४७ व्यधजपोरनुपसर्गे ३।३।६१
११७ विभाषा सपूर्वस्य ४।१।३४	३१९ वृद्धस्य च पू ४।१।१६५	२२७ व्यन्सपत्रे ४।१।१४५
१९८ विभाषा सर्गभि २।४।१६	२४२ वृद्धाच्छः ४।२।११४	५६२ व्यवहिताथ १।४।८२
४४९ विभाषा साकाङ्क्षे ३।२।११०	२२७ वृद्धाह्रस्वांवीरेपु ६।१।१४८	१४८ व्यवहृपणोः समर्थयोः २।३।५७
३०९ विभाषा साति का ० ५।४।५२	२४२ वृद्धात्प्राचाम् ४।२।१२०	६२५ व्यवयिणोऽन्तरम् ६।२।१६६
३०० विभाषा सुपो बहुच्पु ५।३।६८	२४३ वृद्धादकैकान्तस्यो ४।२।१४१	५५५ व्यश्च ६।१।४३
३७० विभाषा सृजिदशोः ७।२।६५	१८८ वृद्धिनिमित्तस्य च ६।३।३९	४४१ व्याडपरिभ्यो रमः १।३।८३
१८३ विभाषा सेनासुरा २।४।२५	६ वृद्धिरादैच् १।१।११	२४८ व्याहरति मृगः ४।३।५१
१०६ विभाषा स्वरूपयोः ६।३।२०	१८ वृद्धिरेचि ६।१।८८	५४८ व्युपयोः शोतेः पर्याये ३।३।३६
६६५ विभाषा हविरपूपादि ५।१।४	२४२ वृद्धिर्यस्याचामादि १।१।७३	२७६ व्युप्रादिभ्योऽण् ५।१।९७
९२ विभाषितं विशेषवच ८।१।७८	२२८ वृद्धकोमलाजादा ४।१।१७१	३५ व्यौर्लघुप्रत्ययततः ८।३।१८
३२ विभाषितं सोपसर्ग ८।१।५३	१९९ वृद्धो यूना तलक्षण १।२।६५	५४९ व्रजयजोर्भावे क्यप् ३।३।९८
५१ विभाषेतः ८।३।७९	३५८ वृद्धयः स्यस्योः १।३।९२	४७६ व्रते ३।२।८०
२८ विभाषोपुच्छे ६।२।१९६	१७२ वृन्दारकनागकुञ्ज २।१।६२	६८ वृश्चभ्रजसृजमृज ८।२।३६
०९ विभाषोदरे ६।३।८८	११८ वृषाकप्यमिक्ता ४।१।३७	३०४ व्रातचकजोरन्त्रियाम् ५।३।११३
८० विभाषोपपदेन प्रती ० १।३।७७	५९६ वृषादीनां च ६।१।२०३	२८२ व्रातेन जीवति ५।२।२१
विभाषोपयमने १।२।१६	२६९ वृणो वा ७।२।३८	८२० व्रीहियाल्योर्ढक् ५।२।२
पोपसर्ग २।३।५९	४३७ वेः पादविहरण १।३।४१	२५६ व्रीहेः पुरोडाशे ४।३।१४८

पृष्ठम् सूत्रम्

२९२ ग्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६
२६२ शकटादण् ४।४।८०
५४३ शकट्युपज्ञाग्लघट ३।४।६५
५६८ शक्ति णमुलकमुलौ ३।४।१२
४५४ शक्ति लिङ् च ३।३।१७२
४६० शक्तिसहोश्च ३।१।९९
२६१ शक्तियष्टघोरीकक् ४।४।५९
४७३ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ३।२।५४
२५२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ४।३।९२
२६९ शतमानविशक्तिकसं ५।१।२०
२९३ शतसहस्रान्ताच्च ५।२।११९
२६८ शताच्च ठन्यतावशते ५।१।२१
६०३ शतनुमो नयजादी ६।१।१७३
२८५ शदन्तविशतेश्च ५।२।४६
३६३ शदेः शितः १।३।६०
४१२ शदेरगतौ तः ७।३।४२
१०१ शप्शयनोर्नित्यम् ७।१।८१
२६० शब्दद्वैतं करोति ४।४।३६
४२९ शब्दवैकल्यह्रास् ३।१।१७
३८७ शमामथानां दीघः ७।३।७४
५७७ शमिता यज्ञ ६।४।५४
४८८ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ३।२।१८१
४७० शमि धातोः सजायाम् ३।२।१४
२५६ शम्याः प्लज् ४।३।१४२
२०५ शयवासवासिष्काम् ६।३।१८
२२१ शरद्वृत्तनकदमां ४।१।१०२
२११ शरादीनां च ६।३।१२०
२४८ शरीरावयवाच्च ४।३।५५
२६५ शरीरावयवाद्यत् ५।१।६
७७ शरोऽचि ८।४।४९
३०३ शर्करादिभ्योऽण् ५।३।१०७
२३९ शर्कराया वा ४।२।८३
३२ शर्परे विसर्जनायः ८।३।३५
३३६ शर्पूर्वाः खयः ७।४।६१
३५५ शल इगुपधादनिटः ३।१।४५
२६१ शलालुनोऽन्यतरं ४।४।५४
२८ शरद्वोऽटि ८।४।६३
८८ शसो न ७।१।२९
२५४ शाकलाद्वा ४।३।१२८
३०३ शाखादिभ्यो यः ५।३।१०३
४११ शाच्छासाद्वाभ्यावे ७।३।२७
४८३ शाच्छोऽन्यतरस्याम् ७।४।४१
२७० शाणाद्वा ५।१।३५

पृष्ठम् सूत्रम्

२६ शान् ८।४।४६
६०७ शारदेऽनातवे ६।२।९
१२५ शार्ङ्गवाद्यनो ङीन ४।१।७३
२८२ शालीनकौपीने अ ५।२।२०
३८० शास इदङ्गलोः ६।४।३६
३७१ शासिन्निघसीनां ८।३।६०
३८१ शा हौ ६।४।३५
२३९ शिखाया वलच् ४।२।८९
२९ शितुक ८।३।३१
६२१ शितेर्नित्यावहज्ज ६।२।१३८
३०३ शिलाया टः ५।३।१०२
२६१ शिल्पम् ४।४।५५
६१५ शिल्पिनि चाकृजः ६।२।७६
४६८ शिल्पिनि ण्नुन् ३।१।१४५
५७२ शिवशमरिष्टस्य करे ४।४।१४३
२२२ शिवादिभ्योऽण् ४।१।११२
२५१ शितुकन्दमसभ ४।३।८८
७२ शि सर्वनामस्थानम् १।१।४२
३७५ शीटः सार्वधानुके ७।४।२१
३७५ शीटो रुट ७।१।६
२८७ शीतोष्णाभ्यां कारिण् ५।२।७२
५७४ शीर्षदण्डसि ६।१।६०
२७३ शीर्षिच्छेदायच् ५।१।६५
२६१ शीलम् ४।४।६१
२३३ शुकाद्धन ४।२।२६
२५० शुण्डिकादिभ्योऽण् ४।३।७६
२२३ शुभ्रादिभ्यश्च ४।१।१२३
४८० शुपः कः ८।२।५१
५५७ शुक्कचूर्णक्षेपु पिषः ३।४।३५
५९६ शुक्कशृङ्गा ६।१।२०६
१९७ शुहाणामनिरवसि २।४।१०
२६९ शुर्पादजन्यतरस्याम् ५।१।२६
३१० शुलतापके ५।४।६५
२३२ शुलोखायन् ४।२।१७
२८८ शुक्लमस्य वन्ध ५।२।७९
६१९ शुक्लमवस्थायां च ६।२।११५
४८३ शृतं पाके ६।१।२७
३८२ शूद्रां हसो वा ७।४।१२
६९० शून्वयोराः ३।२।१७३
२४ शो १।१।२०१
३९३ शो मुचादीनाम् ७।१।५९
३०२ शौक्लमुपरिविशाल ५।३।८४
५७४ शौरदण्डसि बहुलम् ६।१।७०

पृष्ठम् सूत्रम्

३२१ शोपात्कर्तार परस्मै १।६।७८
१९३ शोपादिभाषा ५।४।१५६
२४० शोषे ४।२।९२
३२१ शोषे प्रथमः १।४।१०८
४५२ शोषे लङ्गदी ३।३।१५१
८७ शोषे लोपः ७।२।९०
६३१ शोषे विभाषा ८।१।४१
६३२ शोषे विभाषा ८।१।५०
३३० शोषे विभाषापाकत्वा ८।४।१८
५४ शोषो ध्वसि १।४।७
१८३ शोषो बहुव्रीहिः २।२।२३
११९ शोणात्पाचाम् ४।१।४३
५९९ शौनकादिभ्यश्छ ४।३।१०६
३७८ श्रसोरलोपः ६।४।१११
३९४ श्रान्तलोपः ६।४।१३
३८० श्राभ्यस्त्योरातः ६।४।११२
४६७ श्राद्धघासुसं ३।१।१४१
२३५ श्रयेनतिलस्य श्रान्ते ६।३।७१
४७९ श्रयोऽस्त्यर्थे ८।१।४७
६०९ श्रय्यावमकृन्पाप ६।२।२५
२४७ श्रविष्ठाकल्गुन्यनु ४।३।३५
२६२ श्रानामांसोदनाद्विन् ४।४।६७
२८८ श्राद्धमनेन भुक् ५।२।८५
२४५ श्राद्ध शरदः ४।३।१२
५४५ श्रिणीम्वोऽनु ३।३।२४
५८० श्रीग्रामण्योऽछ ७।१।५६
३६७ श्रुवः श्च ३।१।७४
५७७ श्रुगुणपृक्कु ६।४।१०२
१७२ श्रण्यादयः कृता २।१।५९
२८८ श्रोत्रियश्छन्दो ५।२।८४
३६७ श्रुयुः किति ७।४।११
१४० श्राघन्हुइश्याश १।४।३४
३८६ श्रिष आलिङ्गने ३।१।४६
३८१ श्रौ ६।१।१०
२५९ श्रवणाद्वा ४।४।११
३७२ श्रवतेरः ७।४।१८
८२ श्रयुवमघोनामत ६।४।१३३
२०० श्रयुः श्रव १।२।७१
२४५ श्रसस्तुच्च ४।३।१५
२०३ श्रसोवसीय श्रे ५।४।८०
२५९ श्रादेरिजि ७।३।८
४८० श्रीदितो निष्ठायाम् ७।२।२
११४ प. प्रत्ययस्य १।३।१

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
२८६ षट्कतकतिपय० ५।२।५१	२५८ संस्कृतम् ४।४।३	२३१ संज्ञायां श्रवणा० ४।२।५
६२१ षट् च काण्ठादीनि ६।२।१३५	२३२ संस्कृतं भक्षाः ४।२।१६	५४९ संज्ञायां सञ्जनि० ३।३।९९
७७ षट्चतुर्भ्यश्च ७।१।५५	१२४ संहितशफल० ४।१।७०	४५६ संज्ञायां कन् ४।३।१४७
६०४ षट्त्रिचतुर्भ्यो० ६।१।१७९	३१ संहितायाम् ६।१।७२	३०० संज्ञायां कन् ५।३।७५
५८ षड्भ्यो लुक् ७।१।२२	२१० संहितायाम् ६।३।११४	३०२ संज्ञायां कन् ५।३।८७
६९ षडोः कः सि ८।२।४१	६२८ सक्थं चाकां० ६।२।१९८	१८२ संज्ञायां कन्थोशोनरेषु ४।४।२०
२७५ षण्मासाण्यच्च ५।१।८३	१२३ सख्यशिक्षीति० ४।१।६२	६१७ संज्ञायां गिरिनि० ६।२।९४
५५५ षत्वतुकोरसिद्धः ६।१।८६	५६ सख्युरसंबुद्धौ ७।१।९२	३०३ संज्ञायां च ५।३।९५
२२६ षपूर्वहन्त० ६।४।१३५	२७८ सख्युयः ५।१।१२६	६१५ संज्ञायां च ६।२।७७
२७५ षष्टिकाः षष्टिरा० ५।१।९०	६३४ सगतिरपि तिङ् ८।१।६८	२६३ संज्ञायां जन्म्या ४।४।८२
२८७ षष्ट्यादेश्चसंख्यादेः ५।२।५८	५७० सर्गभंसयूथस० ४।४।११४	२६३ संज्ञायां धेनुष्या ४।४।८९
२९७ षष्ट्यामाभ्यां ज च ५।३।५०	२३८ संकलादिभ्यश्च ४।२।७५	६२२ संज्ञायामनाचिता० ६।१।१४६
१६४ षष्ठी २।२।८	१८८ संख्याव्ययासन्ना० २।२।२५	५९६ संज्ञायामुपमानम् ६।१।२०४
१५२ षष्ठी चानादरे २।३।३८	६१० संख्या ६।२।३५	४७३ संज्ञायां भृतृवृजिधा० ३।२।४८
६१४ षष्ठी प्रत्येनसि ६।२।६०	१७० संख्यापूर्वो द्विगुः २।१।५२	२९४ संज्ञायां मन्माभ्यां ५।२।१३७
५६१ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा १।४।९	२६९ संख्याया अति० ५।१।२२	६२५ संज्ञायां मित्राजिनयोः ६।२।१६५
१४६ षष्ठी शेषे २।३।५०	२८५ संख्याया अवयवे० ५।२।८२	१२६ संज्ञोऽन्यतरस्यां २।३।२२
१० षष्ठी स्थानेयो १।१।४९	३०६ संख्यायाः क्रियाभ्यां ५।४।१७	६१९ संज्ञोऽन्यथोय ६।३।११३
१४७ षष्ठी हेतुप्रयोगे २।३।२६	२७५ संख्यायाः सेवत्सर० ७।३।१५	६३० सत्व प्रश्ने ८।१।३२
१४७ षष्ठ्यतसर्थप्र० २।३।३०	२७२ संख्यायाः संज्ञासंघ० ५।१।५८	३१० सन्यादशपथे ५।४।६६
२०६ षष्ठ्या आक्रोशे ६।३।२१	६२५ संख्यायाः स्तनः ६।२।१६३	३९८ सन्यापपाशरूपी० ३।१।२५
५८७ षष्ठ्याः पतिपुत्रा० ८।३।५३	२८५ संख्याया गुणस्य० ५।२।४७	४७४ सन्मुद्विपदुह० ३।२।६१
२९७ षष्ठ्या रूप्य च ५।३।५४	२९७ संख्याया विधार्थे० ५।३।८२	३३८ सदिरप्रतेः ८।३।६६
३०९ षष्ठ्या व्याधये ५।४।४८	३१० संख्यायाश्च गुणान्ता० ५।४।५९	६०७ सदशप्रतिरूपयो० ६।२।११
१५२ पात्वदान्तात् ८।४।३५	१५९ संख्या वंशयेन २।१।१९	३६३ मदेः परस्य लिटि ८।३।११८
११८ पित्रौरादिभ्यश्च ४।१।४१	५४ संख्यावितायपूर्व० ६।३।११०	२९५ सद्यः परस्परार्थेभ्यः ५।३।२२
५० पित्रिदादिभ्योऽह ३।३।१०८	११६ संख्याऽन्यार्थोर्दोष ८।१।२६	५७७ सध मादस्यथोऽह ६।३।९६
२६ धृना घृः ८।४।४१	१९३ संख्यामुपूर्वस्य ५।४।१४०	५५३ सनः क्तिचि लो० ६।४।४५
५१ छिब्रमुचमां शि० ७।३।७५	३०८ संख्याकवचना० ५।४।४३	१८२ स नपुंसकम् २।४।१७
८४ षणान्ता षट् १।१।२४	२३५ संग्रामे प्रयोजन० ८।२।५६	३४७ सनायन्ता धातवः ३।१।३२
०७ ष्यङः संग्रसारणम् ६।१।१३	३५४ संघाङ्गलक्षण० ४।३।१२७	४९० मनाशंसभिक्ष उः ३।२।१६८
६६ स उत्तमस्य ३।४।९८	५४६ संघे चानौत्तरा० ३।३।४२	५८१ सान्सरानियांसम् ७।२।६९
८८ स एषां ग्रामर्णाः ५।२।७८	५४८ संघोर्द्धा गणप्र० ३।३।८६	४१४ सनि प्रहयुद्घोश्च ७।२।१२
५६ सः स्पर्धधातुके ७।४।४९	१८७ संज्ञापूर्वण्योश्च ६।३।३८	४१४ सनि च २।४।४७
१६ सः खिदिखिदिस० ८।३।६२	१६९ संज्ञायाम् २।१।४८	४१५ सनि मीमांसुरभल० ७।४।५४०
८७ संयसश्च ३।१।७२	५५१ संज्ञायाम् ३।३।१०९	८१४ सनीवन्तर्धभ्रजद० ७।२।४९
१६ संयोगादिश्च ६।४।१६६	५५७ संज्ञायाम् ३।४।४२	५८७ सनोतेरनः ८।३।१०८
७९ संयोगोदेरातो धा० ८।२।४३	१२५ संज्ञायाम् ४।१।७२	२४५ संधिवेलावृत्तनुक्षेत्रे० ४।३।१६
१५ संयोगान्तस्य लो० ८।२।२३	२७३ संज्ञायाम् ४।३।११७	१७२ सन्महत्परमोत्तमो० २।१।६१
९ संयोगे गुह १।४।११	६२४ संज्ञायाम् ६।१।१५९	३६९ सन्यद्योः ६।१।९
८ सेवत्सराग्रहा० ८।३।५०	२९० संज्ञायाम् ८।२।११	३४९ सन्यतः ७।४।७९
नैशयमापन्नः ५।१।७३	२६१ संज्ञायां लला० ८।४।४६	३५३ सन्लिटोर्जिः ७।३।५७
४ ४।२२	२४६ संज्ञायां शरदो० ४।३।२७	३४९ सन्वत्तुनि चत्परे० ७।४।९३

पृष्ठम् सूत्रम्

३१० सपन्ननिष्पादति० ५।४।६१
 २८९ सपूर्वाच्च ५।२।८७
 १२ सङ्ख्यायाः प्रथमाया० ८।१।२६
 ५७२ सतनोऽच्छन्दसि ५।१।६१
 १५३ सप्तमीपञ्चम्यौ कार० २।३।७
 १९४ सप्तमीविशेषणे बहु० २।२।३५
 १६८ सप्तमी शोण्डेः २।१।८०
 ६०९ सप्तमी सिद्धशुष्कप० ६।२।३२
 ६१४ सप्तमीहाराणि धर्म्य० ६।२।६५
 १५१ सप्तम्यधिकरणे च २।३।३६
 ६२३ सप्तम्याः पुण्यम् ६।२।१५२
 ५५८ सप्तम्यां चोपपीड० ३।४।८९
 ८७८ सप्तम्यां जनेष्टेः ३।२।९७
 २९५ सप्तम्यास्त्र ५।३।१०
 ६१७ सभायां नपुंसके ६।२।९८
 २६४ सभाया यः ४।४।१०५
 १८३ सभा राजामनुपपूर्वा २।४।२३
 ४३८ समः क्षुब्धः १।३।६५
 ८३७ समः प्रतिज्ञाने १।३।५२
 ९४ समः गमि ६।३।९३
 ३० समः सुटि ८।३।५
 ३७६ समयस्तदस्य० ५।१।१०४
 ४१० समयच्च गपना० ५।४।६०
 १५४ समर्थः पदविधिः २।१।१
 २१४ समर्थानां प्रथ० ४।१।८२
 ८३४ समवप्रविश्यः स्थः १।३।२२
 २६१ समवायान्समवेति ४।४।४३
 ३९५ समवाये च ६।१।१३८
 ८३७ समस्तृतीयायुक्तात् १।३।५४
 २८१ समांसमां विजायते ५।२।१२
 ५५३ समानकर्तृकयोः पूर्व० ३।४।२१
 ५४३ समानकर्तृकेषु तुमुन् ३।३।१५८
 २६४ समानतीर्थवासी ४।४।१०७
 २०८ समानस्य छन्द० ६।३।८४
 ६६४ समानोदरे श० ४।४।१०८
 २७६ समापनात्पूर्व० ५।१।११२
 २७५ समायाः खः ५।१।८५
 ५५८ समासत्ता ३।४।५०
 ६०५ समासस्य ६।१।२२३
 ३०३ समासाच्च तद्धि० ५।३।१०६
 १६० समासान्ताः ५।४।६८
 २०९ समासेऽङ्कुलेः सङ्गः ८।३।८०
 ५५४ समासेऽनन्तपूर्व० ७।१।३७

पृष्ठम् सूत्रम्

४ समाहारः स्वरितः १।२।२१
 ६६९ समि ह्यः ३।२।७
 ५४६ समि शुष्टे ३।३।३६
 ५४५ समि युटुदुवः ३।३।२३
 ४५६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ३।४।३
 ६५६ समुच्चये सामान्यव० ३।४।५
 ६४० समुदाहृभ्यो० १।३।७५
 ५४७ समुदोरजः पशुपु ३।३।६९
 ५७० समुदाप्राङ् ४।४।११८
 ५५७ समुदाकृतजीवे० ३।४।३६
 ३०७ समूहवच्च बहुषु ५।४।२२
 ४३५ समो गम्यच्छिभ्याम् १।३।२९
 ५७२ संगतिपूर्वात्स च ५।१।९२
 ३९५ संगतिभ्यां करोतां भू० ७।१।१३७
 २७६ संपादिनि ५।१।९९
 ८८८ संप्रचानुरुधा० ३।२।१४२
 ८३० संप्रतिभ्यामना० १।३।४६
 २०७ संप्रगारणस्य ६।३।१३९
 ७७६ संप्रसारणाच्च ६।१।१०८
 २८३ संप्रोदश्च कटच् ५।२।२९
 ६० संतुद्धौ च ७।३।१०६
 २५ संतुद्धौ शक० १।१।१६
 १२७ संवोधने च २।३।४७
 ८८६ संवोधने च ३।२।१२५
 २७२ संभवस्वहर० ५।१।५२
 ८५३ संभावनेऽलमिति० १।३।१५४
 २८७ संभूते ४।३।४१
 ८३६ संमाननोत्संजना० १।३।३६
 ८१ सारुपाणमेकश० १।२।६४
 ३६७ सतिशक्त्यतिभ्य० ३।१।५६
 ८७२ सर्वकृलाप्रकरीपेषु० ३।२।४२
 ६१७ सर्वे गुणकार्थ्ये ६।२।९३
 २८० सर्वचमणः कुनः० ५।२।५
 ११५ सर्वत्र लोहितादि० ८।१।१८
 २२ सर्वत्र विभाषा गोः ६।१।१२२
 १६ सर्वत्र शकत्वस्य ८।४।५१
 २४५ सर्वत्राण् च त० ४।३।२२
 ५७१ सर्वदेवात्तात्तिल् ४।४।१४२
 ५५१ सर्वनामस्थाने चासं० ६।४।८
 ४७ सर्वनाम् स्त्री ७।१।१४
 ६७ सर्वनाम् स्याङ् ७।३।११४
 १४७ सर्वनाम्स्तृतीया० २।३।२७
 २६६ सर्वपुरुषाभ्यां णट० ५।१।१०

पृष्ठम् सूत्रम्

२७१ सर्वभूमिपृथि० ५।१।४१
 ३११ सर्वस्य द्वे ८।१।१०
 ५९५ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१
 २९५ सर्वस्य सोऽन्यत० ५।३।६
 ४७ सर्वादीनि सर्वना० १।१।२७
 २९५ सर्वैकान्यकियत्तदः ५।३।१५
 ३३४ सर्वाभ्यां वामौ ३।४।९१
 ६०८ सविधसनीडशमयाद् ६।२।२३
 ३४ ससजुषो रुः ८।२।६६
 ५८२ समुवेति निगमे ७।४।७४
 ४०८ सस्रौ प्रशंसायाम् ५।४।४०
 २८७ सस्येन परिजातः ५।२।६८
 १२२ सहज्विद्यमानपू० ४।१।५७
 १३८ सहजुकेऽप्रधाने २।३।१९
 १४४ सह सुपा २।१।४
 २०८ सहस्य सः संज्ञायाम् ६।३।७८
 ९४ सहस्य सन्निः ६।३।९५
 ५७१ सहस्येन संमिन्नौ घः ८।४।१३५
 ३६३ सहस्रहोरोदवर्णस्य ६।३।११२
 ५८८ सहस्रेः पृतनानांभ्यां च ८।३।१०९
 ७७ सहस्रेः साडः सः ८।३।५६
 ४७८ सहे च ३।२।९६
 १७६ साक्षात्प्रभृतीनि च १।४।७४
 २८९ साक्षाद्वाट्टरि संज्ञायाम् ५।२।९१
 ५७६ साक्ष्यं साक्षात् साहे० ६।३।११३
 ३०९ सात्वदाद्योः ८।३।१११
 १३६ साधकतमं करणम् १।४।४२
 १५३ साधुनिपुणाभ्याम् २।३।४३
 ७३ सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१०
 २८२ सामपदीनं सव्यम् ५।२।२२
 ८८ राम आकम् ७।१।३३
 ९२ रामन्वितम् २।३।४८
 १६२ रामि २।१।२७
 २४५ सार्थचिरं प्राक्षप्रगं ४।३।२३
 ३३१ सार्वाधानुकमपित् १।२।४
 ३२२ सार्वाधानुकार्यधानु० ७।३।८८
 ४४२ सार्वाधानुके यक् ३।१।६७
 २२५ सान्त्रावययप्रत्यय० ४।१।७३
 २२८ साल्वेयगान्धारि० ४।१।१६५
 ७७ रावनदुष्टः ७।१।८२
 ६०२ सावेकाचस्तृतीया० ६।१।१६८
 २३२ साभिर्मप्यर्णमासीति ४।७
 ७३३ सासा देवता ४।२।१

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२९१	सिकताशर्कराभ्यां च ५।२।१०४	२०९	सुषामादिषु च ८।३।९८	४१६	स्तौतिथ्योरेव षण्य० ८।३।६१
३६९	सिचि च परस्मैपदेषु ७।२।४०	२४६	सुसर्वाधीजनपदस्य ७।३।१२	४८०	स्यः प्रपूर्व्य ६।१।२३
३४४	सिचि वृद्धिः परस्मै ७।२।१	१९३	सुहृद्दुर्हृदौ मित्रा० ५।४।१५०	७०	स्त्रियाः ६।४।७९
४१८	सिचो यङि ८।३।११२	४८४	सूत्रं प्रतिष्ठातम् ८।३।९०	१८४	स्त्रियाः पुंवद्भाषित० ६।३।३४
३३०	सिजभ्यस्तविदि० ३।४।१०९	२३७	सूत्राच्च कोपधात् ४।२।६५	१०६	स्त्रियाम् ४।१।३
२३४	सिति च १।४।१६	४८९	सूददीपदीक्षश्च ३।२।१५३	१९३	स्त्रियां संज्ञायाम् ५।४।१४३
१६८	सिद्धशुष्कपक्वबन्धश्च २।१।४१	६२२	सूपमानात्कः ६।२।१४५	५४९	स्त्रियां क्तिन् ३।३।९४
२९०	सिध्मादिभ्यश्च ५।२।९७	११८	सूर्यतिथ्यागस्त्यम० ६।४।१४९	७१	स्त्रियां च ७।१।९६
४१२	सिध्यतेरपारलौकिके ६।१।४९	४८९	सृष्यस्यः कर्मरच् ३।२।१६०	२२९	स्त्रियामवन्ति कु० ४।१।१७६
२५२	सिन्धुतक्षशिलादि० ४।३।९३	३७०	सृजिटशोऽस्त्यमकिति ६।१।५८	२००	स्त्रीपुंवच्च १।२।६६
२४७	सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ४।३।३२	५६८	सृपित्तोः कसुन् ३।४।१७	२१५	स्त्रीपुंसभ्यां नञ्प्र० ४।१।८७
३८०	सिपि धातो र्वा ८।२।७४	५४४	सृ स्थिरे ३।३।१७	२२३	स्त्रीभ्यो ढक् ४।१।१२०
५६६	सिन्ध्वहुलं लेटि ३।१।३४	३३९	सेधतेर्गतां ८।३।११३	२३८	स्त्रीपु सौदीरसात्व० ४।२।७६
३६३	सिवादिनां वाङ्म्य० ८।३।७१	२२७	सेनन्तलक्षणका० ४।१।१५२	४५५	स्थः क च ३।२।७७
२३५	सुः पूजयाम् १।४।९४	२६१	सेनाया वा ४।४।४५	२३२	स्थण्डिलाच्छथि० ४।२।१५
४७७	सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु ३।२।८९	३२७	सेह्यपिच ३।४।८७	४८९	स्थागापाचो भावे ३।३।९५
६०८	सुखप्रिययोर्हिंते ६।२।१५	३८३	सेऽसिचि कृतचतुष्टु० ७।२।५७	३६८	स्थाधोरिच १।२।२७
३१०	सुखप्रियादातुन्मोमे ५।४।६३	३७	सोऽसिचि लोपे चत्पा० ६।१।३४	३३९	स्थादिष्वभ्यसेन० ८।३।६४
४२९	सुखादिभ्यः कर्तृवे० ३।१।१८	३६३	सोष्टः ८।३।११५	२८७	स्थानान्तगोशाल० ४।३।३५
२९४	सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१	२६४	सोदरायः ४।४।१०९	३०६	स्थानान्ताद्विभाषा० ५।४।१०
५८७	सुजः ८।३।१०७	३२	सोऽपदादौ ८।३।३८	१३	स्थानिवदादेशोऽन० १।१।५६
४८७	सुजो यज्ञसंयोगे ३।२।१३२	५७१	सोममर्हति यः ८।४।१३७	१०	स्थानेऽन्तरतमः १।१।५०
३९५	सुद कापूर्वः ६।१।१३५	२३३	सोमाद्व्यण् ८।२।३०	२७८	स्थालीविलात् ५।१।७०
३२७	सुट् तिथोः ३।४।१०७	४७८	सोमे सुजः ३।२।९०	२९९	स्थूलदूरयुवहस्य० ६।४।१५६
५२	सुडनपुंसकस्य १।१।४३	५८०	सोमे ह्रितः ७।२।३३	३०५	स्थूलादिभ्यः प्रकार० ५।४।३
२२१	सुधातुरकच् च ४।१।९७	६२८	सोरवक्षपणे ६।२।१५५	२०६	स्थे च भाषायाम् ६।३।२०
५८२	सुधितवसुधितनेम० ७।४।४५	६१९	सोमनसी अलोमो० ६।२।११७	६९०	स्थेशभासपिसक० ३।२।१७५
३८८	सुनोतेः स्यसन्तोः ८।३।११७	२५१	सोऽस्य निवासः ४।३।८९	५७९	स्नात्वाद्यश्च ७।१।४९
४२४	सुप आत्मनः क्यच् ३।१।८	२७२	सोऽस्यां शवन्मृतयः ५।१।५६	३५१	स्नुकभोरनात्मनेपद० ७।२।३६
४१	सुपः १।४।१०३	२३५	सोऽस्यादिरिति छं० ४।२।५५	५५७	स्नेहने पिपः ३।४।३८
१५५	सुपा २।१।४	८०	सौ च ६।४।१३	४३६	स्पर्धायामाडः १।३।३१
५७८	सुपां सुलृक्पूर्वसव० ७।१।३९	८६	स्कोः संयोगाद्योरन्ते० ८।२।२९	९५	स्पृशोऽनुदके किन् ३।२।५८
४८	सुपि च ७।३।१०२	३९६	स्वम्भुस्तुम्भुस्कम्भु० ३।१।८२	४८९	स्पृहिसृहपिद० ३।२।१५८
४६९	सुपि स्थः ३।२।४	४७०	स्वम्बकण्योरमिजपोः ३।२।१३	१४०	स्पृहेरीप्सितः १।४।३६
१५५	सुपो धातुप्रातिप० २।४।७१	४७१	स्वम्बशकृत्तोरिन् ३।२।६४	८८१	स्फायः स्फी निघायाम् ६।१।२७
८	सुमिङ्गन्ते पदम् १।४।१८	५४८	स्वम्बे क च ३।३।८३	४१२	स्फायो वः ७।३।४१
१५७	सुप्रतिना मात्रार्थे २।१।९	४०९	स्वम्भुसिमुसहो० ८।३।११६	६२७	स्फिगपृतवीणाञ्जो० ६।२।१८७
८७५	सुप्यजातो णिनिस्ता० ३।२।७८	३३९	स्त्वन्मेः ८।३।६७	५४४	स्फुरतिस्कुल्योर्घञि ६।१।८७
१९१	सुप्रातसुश्रुदिवशा० ५।४।१२०	५८७	स्तुतस्त्रोमयोऽलन्द० ८।३।१०५	३९२	स्फुरतिस्कुल्योर्नि० ८।३।७६
५९०	सुषामन्त्रिते पराङ्मव० २।१।२	३६७	स्तुमुश्रुभ्यः ५।२।७२	६१५	स्मिपृष्टद्वशां० ७।२।७४
८८५	सुयजोर्द्विनिप् ३।२।१०३	२७८	स्तेनाद्यन्नलौपश्च ५।१।१२५	४५४	स्मे लोद ३।३।१६५
	मवास्वादिभ्योऽण् ६।२।७७	२६	स्तोः श्रुना श्रुः ८।४।४०	३२९	स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६
	नेर्दुभ्यः सुपि० ८।३।८८	१६४	स्तोकान्तिकद्वार्थ० २।१।३९	३२५	स्यतासी छलटोः ३।१।३३

पृष्ठम् सूत्रम्

५४४ स्वदो जवे ६ । ४ । २८
 ५७५ स्यञ्छन्दसि बहुकम् ६ । १ । १३३
 ४४३ स्यसिचसीयुदतासिषु ६ । ४ । ६२
 ४०९ सवतिश्रणोतिद्ववति ७ । ४ । ८१
 ५७० स्रोतसो विभाषा ४ । ४ । ११३
 ७ स्वं रूपं शब्दस्याश १ । १ । ६८
 ६०८ स्वं स्वामिनि ६ । २ । १७
 १३६ स्वतन्त्रः कर्ता १ । ४ । ५४
 ५८७ स्वतवान् पायौ ८ । ३ । ११
 ५४७ स्वनहसोर्वा ३ । ३ । ६२
 ५९४ स्वपादिहिंसामच्य ६ । १ । १८८
 ४९० स्वपितृपोर्नेजिन् ३ । २ । १७२
 ४१८ स्वपितृमन्येजां ६ । १ । १९
 ५४८ स्वपो नन् ३ । ३ । ९१
 ४९ स्वमज्ञातिधनाह्या १ । १ । ३५
 ७४ स्वमोर्नुसकात् ७ । १ । २३
 १६२ स्वयं केन २ । १ । २५
 ३३९ स्वरितसुतिसूयति ७ । २ । ४४
 १०२ स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७
 ३२१ स्वरितमितः कर्त्रो १ । ३ । ७२
 ५८५ स्वरितमात्रेक्षिते ८ । २ । १०३
 ५९३ स्वरितात्संहितायाम् १ । २ । ३९
 ११ स्वरितेनाधिकारः १ । ३ । ११
 ५९१ स्वरितो वानुदात्तो ८ । २ । ६
 २२७ स्वमुच्छः ४ । १ । १४३
 २५८ स्वागतादीनां च ७ । ३ । ७
 १८८ स्वाज्ञाच्चैतः ६ । ३ । ४०
 १२२ स्वाज्ञाचोपसर्जनादसं ४ । १ । ५४
 ५५९ स्वाज्ञे तत्प्रत्यये कृन्वोः ३ । ४ । ६१
 ५५९ स्वाज्ञेऽधुवे ३ । ४ । ५४
 २८७ स्वाज्ञेभ्यः प्रसिते ५ । २ । ६६
 ३८८ स्वादिभ्यः श्रुः ३ । १ । ७३
 ५२ स्वादिभ्यः सर्वनाम १ । ४ । १७
 ५५६ स्वादिभि णमुत् ३ । ४ । २६
 ४११ स्वापेथदि ६ । १ । १८
 २९३ स्वामिन्नैश्च ५ । २ । १२६
 १५२ स्वामिश्राधपति २ । ३ । ३९
 ५५७ स्वे पुषः ३ । ४ । ४०
 ४० स्वौजसमौच्छाभ्यां ४ । १ । २
 ३३४ ह एति ७ । ४ । ५२
 ४३५ हनः सिच् १ । २ । १४
 ५४८ हनश्च वधः ३ । ३ । ७६
 ४६१ हनस्त च ३ । १ । १०८

पृष्ठम् सूत्रम्

४०७ हनस्तोऽचिण्णलोः ७ । ३ । ३२
 ३७३ हनो वध लिङि २ । ४ । ४२
 ६३२ हन्त च ८ । १ । ५४
 ८० हन्तेरत्पूर्वस्य ८ । ४ । २२
 ३७३ हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६
 ४६९ हरतेनुयमनेऽच् ३ । २ । ९
 ४७१ हरतेर्देतिनाथयोः ३ । २ । २५
 २५९ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ४ । ४ । १५
 २२१ हरितादिभ्योऽजः ४ । १ । १००
 २२८ हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७
 ३९७ हलः ६ । ४ । २
 ३९६ हलः श्राः शानज्ज्ञौ ३ । १ । ८३
 २०५ हलदन्तात्सप्तम्याः सं ६ । ३ । ९
 ४१४ हलन्ताच्च १ । २ । १०
 ३ हलन्त्यम् १ । ३ । ३
 ५५२ हलश्च ३ । ३ । १२१
 ४५८ हलश्चेजुपधात् ८ । ४ । ३१
 २५४ हलसीरादृक् ४ । ३ । १२४
 २६२ हलसीरादृक् ४ । ८ । ८१
 ४९१ हलसूकरयोः पुवः ३ । २ । १८३
 ११३ हलस्तद्धितस्य ६ । ४ । १५०
 ३२३ हलादिः शेषः ७ । ४ । ६०
 ८० हलि च ८ । २ । ७७
 ७८ हलि लोपः ७ । २ । ११३
 ३६ हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२
 ८ हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७
 १७ हलो यमां यमि लोपः ८ । ४ । ६४
 ५६ हल्लघ्याभ्यो दीर्घा ६ । १ । ६८
 ५६५ हल्येऽनन्तःपादम् ३ । २ । ६६
 ४४९ हल्यतोर्लङ् च ३ । २ । ११६
 ३४ हशि च ६ । १ । ११४
 ४६८ हश्च ब्रीहिकालयोः ३ । १ । १४८
 २९४ हस्ताजातौ ५ । २ । १३३
 ४४६ हस्तादाने चरस्तेये ३ । ३ । ४०
 ५५७ हस्ते वर्तिप्रहोः ३ । ४ । ३९
 २७९ हायनान्तयुवा ५ । १ । १३०
 ३९३ हिसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१
 ५५८ हिसार्यानां च समा ३ । ४ । ४८
 ६३० हि च ८ । १ । ३४
 २६२ हितं भक्षाः ४ । ४ । ६५
 ३८८ हिनु मीना ८ । ४ । १५
 २०७ हिमकापिहतिपु च ६ । ३ । ५४

पृष्ठम् सूत्रम्

६१० हिरण्यपरिमाणं धने ६ । २ । ५५
 १३४ हीने १ । ४ । ८६
 ३०९ हीयमानपापयोगाच्च ५ । ४ । ४७
 ३७३ हुडलभ्यो हेधिः ६ । ४ । १०१
 ३६७ हुध्रुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७
 १३२ हक्रोरन्यतरस्याम् १ । ४ । ५३
 २६४ हृदयस्य प्रियः ४ । ४ । ९५
 २०६ हृदयस्य हल्लेखयद ६ । ३ । ५०
 २२४ हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वप ७ । ३ । १९
 ४८३ हृषेलोमसु ७ । २ । २९
 ६३३ हेति क्षियायाम् ८ । १ । ६०
 ८०८ हेतुमति च ३ । १ । २६
 २५० हेतुमनुष्येभ्योऽन्यत ४ । ३ । ८१
 ४५३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६
 १३८ हेतौ २ । ३ । २३
 ५६३ हेमन्तशिशिवाव २ । ४ । २८
 ५६९ हेमन्ताच्च ४ । ३ । २१
 २९ हे मपरे वा ४ । ३ । २६
 ३८८ हेरचडि ७ । ३ । ५६
 २८२ हेयंगवीनं सैज्ञायाम् ५ । २ । २३
 २३ हेहेप्रयोगे हेहयोः ८ । २ । ८५
 ७५ हो ङः ८ । २ । ३१
 २७९ होत्राभ्यश्च ५ । १ । १३५
 ८० होहन्तेर्जिणेषु ७ । ३ । ५४
 ३४६ ह्यन्तक्षणश्चसजा ७ । २ । ५
 ३२३ ह्यस्वः ७ । ४ । ५९
 ९ ह्यस्वं लघु १ । ४ । १०
 ४५ ह्यस्वनापो नुद ७ । १ । ५४
 ६०३ ह्यस्वनुदभ्यां मतुप् ६ । १ । १७६
 ५४ ह्यस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८
 ८६१ ह्यस्वस्य पिति कृति ६ । १ । ७१
 ५७५ ह्यस्वाच्चन्द्रोत्तर ६ । १ । १५१
 २४१ ह्यस्वात्तादौ तद्धिते ८ । ३ । १०१
 ३६४ ह्यस्वादङ्गात् ८ । २ । २७
 ६२६ ह्यस्वान्तेऽन्त्यापूर्वे ६ । २ । १७४
 ३०२ ह्यस्वे ५ । ३ । ८६
 ७३ ह्यस्वो ननुसके १ । २ । ४७
 ५८० हुद्धरेऽछन्दसि ७ । २ । ३१
 ४८३ ह्वादो निष्ठायाम् ६ । ४ । ९५
 ४११ ह्वः संप्रसारणम् ६ । १ । ३२
 ५४८ ह्वः संप्रसारणं च न्य ३ । ३
 ४६८ ह्वावामश्च ३ । २ । २

वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषाणां सूची २ ।

पृष्ठम् वार्तिकदि

३०० अकच्छकरणे तूष्णीमः
 १३० अकर्मकधातुभिर्योगे.
 १८२ अकारान्तोत्तरपदो.
 १२ अकृतव्यूहाः पाणि. (प.)
 ५७१ अक्षरसमूहे छन्दस उप.
 १९ अक्षाद्दहिन्यामुपसं.
 १९० अगोवत्सहलेष्विति.
 २१५ अमिकलिभ्यां ढक्
 २५४ अमीभः शरणे रणमं च
 ४७४ अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो.
 २४६ अग्रादिपश्चाद्धिमच्
 ८८ अङ्गकार्ये कृते पुनर्ना. (प)
 २३६ अङ्गक्षत्रधर्मात्रिपूर्वा.
 २९१ अङ्गात्कल्याणे. (ग.)
 २६६ अचि शर्ष इति वाच्यम्
 ५४९ अजेः क्यपि वीभावो.
 १४८ अज्वरिसंताप्योरिति वाच्यम्
 २०४ अजस उपसख्यानम्
 ३९३ अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि.
 २१२ } अतद्धित इति वाच्यम्
 १८९ }
 १२७ अतेर्धातुलोप इति.
 १४९ अत्यन्तापह्नवे लिङ् वक्तव्यः.
 १७६ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे.
 १४१ अदेः प्रतिषेधः
 १२२ अद्रवं मूर्तिमत्त्वाद्वा.
 १७४ अद्रुतायामसंहितम्
 १०१ अद्रुन्द्वतत्पुरुषविशे.
 १६० अधर्माच्चैति वक्तव्यम्
 १२५ अधिकरणाच्चैति वक्तव्यम्.
 १४९ अध्यात्मादेष्टृप्रत्यये
 १७ अध्वपरिमाणे च
 ०१ अनजादौ च विभाषा.
 ८० अनन्तरस्य विधिर्वा. (प.)
 ३२ अनव्ययस्येति वाच्यम्
 * अनाचमिकमिवमीनां.
 तान्नवतिनगरीणा.

पृष्ठम् वार्तिकदि

८१ } अनिनस्मग्रहणान्य. (प.)
 १९३ }
 ३५२ आनुदत्तेत्त्वलक्षण. (प.)
 ६१२ अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्
 १९५ अनेकप्राप्तावेकत्र.
 २०१ अनेकशफेष्विति.
 १८२ अनो नलोपश्च वा.
 ४८ } अन्तरं बहिर्योगोप. (प.)
 ४९ }
 ३३० अन्तःशब्दस्याङ्कविधि.
 २०५ } अन्ताच्च
 २४६ }
 ९३ अन्यबाधेऽन्यस. (प.)
 १०० अन्यात्पूर्वो वा तुम्
 ४७३ अन्यत्रापि दृश्यते.
 २९२ } अन्येभ्योऽपि दृश्यते
 २९३ }
 ९९ अन्वादेशे नपुंसके एन.
 १७२ अपरस्यार्थे पश्चभावो.
 ५४५ अपादाने स्त्रियामुपसं.
 २११ अपीत्वादीनामिति.
 ५८१ अपुत्रादीनामिति.
 २०५ अपोयोनियन्मनुषु.
 १५३ अप्रत्यादिभिरिति.
 १२४ अप्राणिजातेश्चरज्जवा.
 १३४ अभितःपरितःसमया.
 १३३ अभिवादिदृशोरात्मने.
 १३३ अभुक्त्यर्थस्य न
 ३०९ अभूततद्भाव इति
 १९५ अभ्यर्हितं च
 २०७ अभ्रुकुसादीनामिति.
 १८८ अमानिनीति वक्तव्यम्
 ५९३ अभुष्येत्यन्तः
 २४१ अमेहकतसिन्धेभ्य.
 २४१ अरण्याणः
 २९२ अर्णसो लोपश्च
 ४३६ अर्तिश्रुदृशिभ्यश्चेति.
 १९ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ. (प.)

पृष्ठम् वार्तिकदि

४२९ अर्थवेदयोरप्यापु.
 २९४ अर्थाच्चासंनिहिते.
 १९३ अर्थान्नवः (ग.)
 २७६ अर्थभ्यां तु यथासंख्यं
 १६४ अर्थेन नित्यसमासो
 २६९ अर्थाच्चैति वक्तव्यम्
 १२१ अर्थक्षत्रियाभ्यां वा.
 २८३ अलावृत्तिलोमाभङ्गाभ्यो.
 १६३ अवसरस्योपसंख्यानम्
 २०२ अवर्णान्ताद्वा
 ५५२ अवहाराधारावाया.
 १७६ अवादयः कुष्टाद्यर्थे.
 २४० अवारपाराद्विग्रहीता.
 २३४ अवेदुग्धे सोढदुस.
 ३०९ अव्ययस्य च्वावीत्वं
 ५९० अव्ययानां न
 २४१ अव्ययानां भमात्रे.
 ५९० अव्ययीभावस्य स्वि.
 ६०५ अव्यये नञ्कुनिपाता.
 १३९ अशिष्टव्यवहारे दाणः.
 २५५ अश्मनो-चिकारे टिलोपो
 ४२५ अश्वशृषयोर्मैथुनेच्छा.
 ११० अष्टका पितृद्वयस्ये
 १८० अष्टनः कपाले हविषि
 ३१४ असमासवद्भावे.
 ६८ असंयुक्ता ये ढलकाः.
 ५९३ असावित्यन्तः
 ६६८ असि अकेऽने च रज्जे.
 ११८ अस्तित्पलितयोर्न
 १२ असिद्धं बहिरङ्गम्. (प.)
 २०८ अस्तोश्चेति वक्तव्यम्
 २३१ अस्मिन्नर्थेऽण् डिद्वा.
 ९७ अस्य संबुद्धौ वानङ्
 १७८ अहमेष्टं द्वन्द्वार्थम्
 ३६ अह्रादीनां पत्यादिषु.
 १५२ अहीणां कर्तृवेऽनर्हीणां.
 २३४ अहः खः कर्ता.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २६२ आकर्षात्पपादेर्भञ्जा.
 २७७ आकालाद्भञ्जः ।
 १२३ आकृतिग्रहणा जातिः
 १७३ आख्यातमाख्यातेन. (ग.)
 २३६ आख्यानाख्यायिकेति.
 ४०७ अभ्यानाकृतस्तदा.
 ४३४ आगमेः क्षमायाम्
 ३०७ आग्नीध्रसंधारणा.
 ४३४ आङः प्रतिज्ञायामुपसं.
 ३५१ आङि चम इति वक्तव्यम्.
 ४३४ आङि नुप्रच्छयोः
 ४८३ आङ्पूर्वस्यानभूषसोः
 ४६१ आङ्पूर्वदशैः संज्ञायाम्
 ५७८ आङ्याजयारामुपसं.
 ४२६ आचारेऽवगल्भक्रीब.
 १२१ } आचार्यादणत्वं च (ग.)
 २३६ }
 ४८१ आदिकर्मणि निष्ठा.
 १३१ } आदिस्वाद्योर्न.
 ४४१ }
 ३०८ आयादिभ्य उपसंहया.
 ६१६ आयुदात्तप्रकरणे.
 ४०३ आधुषाद्वा (ग.)
 ३१३ आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये
 १०५ आवृष्टहणं व्यर्थमलि.
 २४२ आपदादिपूर्वपदा. (ग.)
 १८२ आबन्तो वा
 ५८६ आमन्त्रिते छन्दसि
 २९३ आमयस्योपसंहयानम्
 २०६ आमुष्यायणमुष्य.
 ४६९ आलस्यसुखाहरण.
 ५६९ आविष्टयस्योपसंहयानम्
 ४१५ आशङ्कायां सन्वक्तव्यः
 ४७५ आशासः क्रावुपधाय.
 ४३४ आशिषि नाथः
 ३३९ आशिषि नाथ इति.
 ११० आशिषि वुनश्च न
 ११५ आसुरेरुपसंहयानम्
 ४०२ आस्वदः सकर्मकात् (ग.)
 २५८ आहौ प्रभूतादिभ्यः
 २७४ आहूतप्रकरणे वारि.
 २३६ इकन्पदोत्तरपदाच्छत.
 २५९ इकारादाविति वाच्यम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २०७ इके चरताउपसंहयानम्
 ५५१ इकृष्यादिभ्यः
 ५५० इकृषितपौ धातुनिर्देशे
 ५५१ इज्वपादिभ्यः
 ५५१ इणजादिभ्यः
 ४१४ इण्वदिकः
 ३७७ इण्वदिक इति वक्तव्यम्
 २०८ इत्येऽनभ्याशस्य
 ३६९ इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी.
 २९६ इदम इक्षु सम्पणप्र.
 २९६ इदमोक्ष यश्च
 ५६२ इन्धेऽछन्दोविषयत्वा.
 २०७ इयद्ववद्भाविनाम.
 ११७ इयं त्रिसूत्री पुंयोग.
 ५७८ इयाडियाजीकाराणां.
 ३३८ इर इत्संज्ञा वाच्या.
 २११ इरिकादिभ्यः प्रति.
 १५५ इवेन समासो विभ.
 ५५० इषेरनिच्छार्थस्य.
 ३९७ इषेस्तकारे द्यन्प्र.
 १५२ इष्टादिभ्यश्च
 २१५ ईकक् च
 ४६८ ईक्षिभ्यभ्यां च
 ५८३ ईद्रथिनः
 १९४ ईयसो बहुव्रीहेर्न.
 १७४ ईषद्गुणवचनेनेति.
 ५७५ ईषाअक्षादीनां छन्द.
 ४१३ ईर्घ्यतेस्तृतीयस्येति.
 ४३५ ईहायामेव.
 ८ उगिद्वर्णग्रहणवर्जम्
 ९९ उत्तरपदत्वे चापदादि.
 ११० उत्तरपदलोपे च.
 २०७ उत्तरपदस्य चेति.
 २०७ उत्तरपदाधिकारे.
 १६८ उत्तरपदेन परिमाणं.
 २४१ उत्तरादाह्वं
 ४७० उत्तानादिषु कर्तृषु
 १४१ उत्पातेन ज्ञापिते च
 ४८० उत्फुल्लसंफुल्लयोरुप.
 १४२ उपपदविभुक्तेः (प.)
 १२२ उपमानात्पक्षाच्च पुं.
 १०४ उपसर्गविभक्ति. (ग.)
 ४३६ उपसर्गादस्त्व्यूहो.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ४३५ उपाह्ववृत्तासंगति.
 २६७ उपादिशब्दास्त्वार्थे.
 ३०७ उपायो ह्रस्वत्वं च (ग.)
 ५६२ उभयसंज्ञान्यपीति.
 ४८ उभयोऽन्यत्रेति
 १३३ उभयवर्तसोः कार्या
 ४७३ उरसो लोपश्च
 ३०१ उवर्णाह्न इलस्य वा
 २०८ उष्णभद्रयोः करणे
 ४२८ उस्योमाङ्गवाटः प्रति.
 ४७५ ऊङ् च गमादीनामिति.
 ६०२ ऊठ्युपधाप्रहणं कर्तव्यम्
 २६५ ऊधसोऽनङ् च (ग.)
 ३७५ ऊर्णोत्तराग्रेति वाच्यम्
 ४७९ ऊर्णोत्तेर्णवद्भावो वाच्यः
 ५७३ ऋचि त्रेरुत्तरपदादि.
 २१ ऋति सर्वर्णे ऋ वा
 १९५ ऋतुनक्षत्राणां समा.
 १९ ऋते च तृतीयासमासे
 २४६ ऋतोर्द्विपद्विधाव.
 ३४१ } ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं.
 ३५५ }
 ६ ऋत्वर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं.
 ५४९ ऋत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठा.
 ३०१ ऋवर्णादपि.
 ६४ ऋवर्णाभ्यस्य णत्वं.
 ६२५ ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्रं
 ७३ एकतरात्प्रतिषेधो व.
 ९१ एकतिङ् वाच्यम्
 १६७ एकविभक्तावषष्ठ्यन्तव.
 ३७४ एकदेशविकृत. (प.)
 ३०१ एकाक्षरपूर्वपदानामुप.
 २८९ एकाचः (ग.)
 २१ एकाचो न
 २५६ एकाचो नित्यम्
 २९६ एतदोऽपि वाच्यः
 ९१ एते वांनावादय आदेशा
 ५७४ एमन्नादिषु छन्दसि.
 ५६६ एजकारो जवसवौ
 २० एवे चानिगोमे
 १७३ एहीडादयोऽन्यपदार्थं (ग.)
 ३०० ओकारसकारभकारा.
 ४२५ ओजसोत्तरसो नित्यम्

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ६६ ओतो णिदिति वाच्यम्
 २० ओत्वोष्ठयोः समासे वा
 ७२ औडः श्यां प्रतिषेधो वाच्यः
 ९७ औत्प्रतिषेधः साकच्च.
 २९२ कच्छा ह्रस्वत्वं च
 ४३३ कण्ठादेस्तृतीयस्येति.
 ४६९ कप्रकरणे मूलविभुजा.
 २८३ कप्रत्ययचिक्कादेशौ.
 १२२ कबरमणिविषयशरेभ्यो.
 १५० कमेरनिषेधः
 २२९ कम्बोजादिभ्य इति.
 ४०७ कर्तृकरणाद्वाच्य. (ग.)
 ५५२ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थयो.
 १३९ कर्मणः करणसंज्ञा.
 ४७३ कर्मणि समि च
 २६६ कर्मधारयादेवेत्यते
 १७६ कर्मप्रवचनीयानां
 ३१४ कर्मव्यतिहारे सर्व.
 ४६८ कविषौ सध्वं प्रसा.
 ३४ कस्कादिषु च .
 ४०२ } काण्यादीनां वेति.
 ४१० }
 ४५३ कामप्रवेदन इति व.
 ३२ काम्ये रोरेवेति वाच्यम्
 १७५ कारिकाशब्दस्योपसं.
 ४१५ कार्यमनुभवन्नि कार्यो. (प.)
 २६९ कार्षापणाद्विन्वक्तव्यः
 १४५ कालात्सप्तमी ज्ञ वक्तव्या
 ३४८ कास्यनेकाजग्रहणं.
 ३६९ कितेर्व्याधिप्रतीकरे.
 १०२ किमोऽस्मिन्विषये उत्तर.
 १७० कियत्तद्बहुषु कृजो.
 १३४ किरतेर्हर्षजीविका.
 ८७ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु
 ४३ कुञ्जनस्य परस्य च (ग.)
 ७८ कुत्तिसत्प्रहणं कर्तव्यम्
 ९३ कुत्तिसत् इति वक्तव्यम्
 ०२ कुस्मान्नो वा (ग.)
 ९५ कुजोऽसुत इति वक्तव्यम्
 २० कृदिकारादक्तिनः (ग.)
 ६३ कृग्रहणे गतिकारक (प.)
 कथोवा च षष्ठी समस्यत.
 था नृ

पृष्ठम् वार्तिकदि
 २०२ कृष्णोदकपाण्डुसंख्या.
 ४५८ केलिमर उपसंख्यानम्
 २७० केवलायाश्चेति वक्तव्यम्
 १८७ कोपधप्रतिषेधे.
 २५५ कौपिञ्जलहास्तिपदा.
 ३९० कृति रमागमं बाधित्वा
 ३७९ कृत्त्यजादौ वेद्यते
 १५२ क्तस्येन्विषयस्य कर्म.
 ५४९ क्तिन्नपीष्यते
 ५५० क्रमेः संप्रसारणं च (ग.)
 ४६६ क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद.
 १३९ क्रियया यमभिप्रैति.
 ३१४ क्रियासमभिहारे च
 ४५६ क्रियासमभिहारे द्वे वा.
 ४९० कुक्कपि वाच्यः
 २३९ कुशा ह्रस्वत्वं च (ग.)
 २७४ क्रोशशतयोजनशत.
 २८३ क्रिप्स्य चिलपिल.
 १४१ कृपि संपद्यमाने च
 ४९१ किञ्चचिप्रच्छयायतस्तु.
 ६१ कौ लुप्तं न स्थानिवत्
 २२८ क्षत्रियसमानशब्दा०
 ११० क्षिपकादीनां च
 ४२५ क्षीरलवणयोर्लालसायां
 ४७४ क्सोऽपि वाच्यः
 ४७२ खच्च डिद्वाच्यः
 ५५२ खनेड्डरेकेकवका.
 २८१ खप्रत्ययानुत्पत्तौ यलो.
 ११९ खरुसंयोगोपधाम
 ३२ खर्परे शरि वा विसर्ग.
 २३९ खलतिक्कादिषु वचनम्
 २३५ खलादिभ्य इतिवक्तव्यः
 १९० खुरखराभ्यां वा नम
 १९१ ख्यश्च
 ३१ ख्याजादेशे न
 २५८ गच्छतौ परदारादिभ्यः
 २३४ गजसहायाभ्यां चति.
 १९४ गङ्गादेः परा सप्तमी
 २३४ गणिकाया यजिति.
 ६१ गतिकारकेतरपृष्ठ.
 १७७ गतिकारकोपपदानां (प.)
 १९२ गन्धस्येत्वे तदेकान्त.
 ४७५ गमादीनामिति वक्तव्यम्

पृष्ठम् वार्तिकदि
 ४७२ गमेः सुपि वाच्यः
 १४५ गम्यमानापि न्किया.
 १६१ गम्यादीनामुपसंख्यानम् .
 ४६७ गमादिषु विन्देः संज्ञायाम्
 १८० गवि च युक्ते
 २१२ गिरिनद्यादीनां वा
 ४७० गिरौ डश्छन्दसि
 २०८ गिलगिले च
 २०८ गिलेऽगिलस्य
 ५६९ गुग्गुलुमधुजनुपत.
 १४९ गुणकर्मणि वेद्यते
 २९० गुणवचनेभ्यो मनुषो.
 २८९ गुणात् (ग.)
 १६४ गुणात्तरेण तरलोपश्च
 ३६९ गुपेर्निन्दायाम्
 २१५ गोरजादिप्रसङ्गे यत्
 १७ गोयुती छन्दस्युपसंख्यानम्
 २८३ गोष्ठजादयः स्नानादि.
 ३६१ ग्लान्नावनुवमां च (ग.)
 ५४७ घञर्थे कविधानम्
 ३५९ घटादयः षितः (ग.)
 ३६१ घटादयो मितः (ग.)
 ४७१ घटीखारीखरीषूप.
 ५५० घट्टिबन्दिविदिभ्यश्चेति.
 २५४ घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्
 १९५ घ्यन्तादजाद्यदन्तं.
 ४६७ घ्रः संज्ञायां न
 ७९ डाडुत्तरपदे प्रतिषेधो.
 ३०५ चक्षद्बहुतोऽपसंख्यानम्
 २२४ चटकस्येति वाच्यम्
 २८६ चतुरश्रयतावाद्यन्तं.
 २०१ चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य०
 २७१ चतुर्थ्यर्थे उपसंख्यानम्
 २७५ चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र.
 २७८ चतुर्वर्णादीनां स्मार्थ.
 २७८ चतुर्वेदस्योभयपद. (ग.)
 १७३ चतुष्पाज्जातिरिति व.
 २९ चयो द्वितीयाः शरि.
 २५४ चरणाद्धर्माप्राययो.
 ४६६ चरिचलिपतिवदीनां
 ४६० चरेरादि चागुरौ
 ३८१ चर्करीतं च (ग.)
 ६२० चलेराज्यादिस्त्रादभ्य.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ५४९ चायतेः फिनि विभावो.
 ४७३ चारौ वा -
 ६०१ चितः सप्रकृतेर्बह्वक्.
 २४७ चित्रादेवतीरोहिणी.
 २४६ चिरपरुष्यारिभ्यस्त्रो.
 ४२९ चीनरादजने परि.
 २८३ चुल् च
 २४६ चूडादिभ्य उपसंख्यानम्
 १७६ च्यर्थ इति वाच्यम्
 २८ छत्वममीति वाच्यम्
 ३८९ छन्दसि (ग.)
 ११८ छन्दसि क्रमेके
 ५६५ छन्दसि परेच्छायां.
 ५७३ छन्दसि वेति वक्तव्यम्
 ५७६ छन्दसि त्रियां बहुलम्
 ४६२ छन्दसीति वक्तव्यम्
 ५७२ छन्दसीवनिपौ च
 ५७२ छन्दोविन्यकरणे.
 २२८ छागवृषयोरपि.
 ३६१ जनीजृक्षुरजो (ग.)
 १६० जराया जरम् च (ग.)
 १३२ जल्पतिप्रभृतीनां.
 ५८१ जसादिषु छन्दसि.
 १७४ जहिकर्मणा बहुल.
 ५५० जागर्तकारो वा
 १२१ जातान्तात्र
 २४७ जातार्थे प्रतिप्रसूतो.
 १९४ जातिकालमुखादिभ्यः
 १२१ जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्
 १४३ जुगुप्साविरामप्रमा.
 ४९१ जुहोतेर्दार्धश्च
 ४३७ ज्योतिरुद्रमन इति वा.
 २९१ ज्योत्स्नादिभ्य उपसं.
 ३६१ ज्वलहल्लालनमा. (ग.)
 ५५४ झलादाविति वाच्यम्
 १८७ ठक्छसोश्च
 २१ डाचि बहुलं द्वे भवतः
 ३१० डाचि विवक्षिते द्वे.
 ४७३ डे च विहायसो विहादे.
 ४०८ णिङ्गाभिरसने (ग.)
 ३५० णिङ्भावपक्षे कमे.
 ४४९ णिप्रन्थिप्रन्थिभ्यां.
 ४६४ ण्यप्रकरणे लपिदभि.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ४५९ ण्यन्तभादीनामुपसं.
 ३४९ ण्यल्लोपावियङ्यण.
 ४५९ तकिशसिचतियति.
 २३९ तक्षत्रलोपश्च (ग.)
 २२७ तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्
 २७४ ततोऽभिगमनमर्हतीति.
 ४०७ तत्करोति तदाचष्टे (ग.)
 २७२ तत्पचतीति द्रोणादण.
 १६ तत्परे च
 २९४ तदन्ताच्च
 २३३ तदस्मिन्वर्तत इति.
 २५८ तदाहेति माशब्दादिभ्य.
 २९५ तदो दावचनमनर्थकं
 २१३ तद्वृहतोः करपलो०
 १४५ तद्युक्तादध्वनः प्रथमा.
 २१६ तद्वाजाच्चाणः (ग.)
 ४६७ तनोतेरुपसंख्यानम्
 ५७७ तन्वादीनां छन्दसि.
 ४२९ तपसः परस्मैपदं च
 २९३ तत्पूर्वमरुद्रथाम्
 ५३ } तस्य दोषः संयोगादि.
 ९३ }
 २१७ तस्येदमित्यपत्येपि.
 ११३ ताच्छीलिके णेऽपि. (प.)
 १४१ तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या
 ११० तारका ज्योतिषि
 २५६ तालाद्गुपि (ग.)
 २८८ तावतिथेन गृह्णातीति
 ३६९ तिजेः क्षमायाम्
 ५५० तितुत्रेण्वग्रहादीनां.
 २३४ तिलान्निष्फलापिज.
 ११९ तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि.
 २९७ तीयादीकक् स्वार्थे०
 ४०७ तेनातिक्रामति (ग.)
 ११० त्यकनश्च निषेधः
 ११० त्यक्त्यपोश्च
 ४६३ त्यजेश्च
 २०१ त्यदादितः शेषे पुन.
 २२८ त्यदादीनां किञ्वा.
 २०१ त्यदादीनां मिथः.
 २४१ त्यजेर्ध्व इति वक्तव्यं.
 ११७ त्रिचतुर्भ्यां हायनस्य.
 २०३ त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजि.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- १८६ त्वतलोर्गुणवचनस्य
 ३८९ दम्भेश्च
 ३८० दरिद्रातेरार्धधातुके
 ४८८ दंशेच्छन्दस्युपसंख्यानम्
 ३६९ दानेराजवे
 ५४५ दारजारौ कर्तरि णि.
 ४७३ दाराबाह्नोऽणन्तस्य.
 २१० दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य.
 २०६ दिवश्च दासे
 ४७९ दुग्बोर्दार्धश्च
 ३३० दुरः षत्वणत्वयोरुपसं.
 २१० दुरोदाशनाशदमभ्ये.
 ४४८ दुहिपच्योर्बहुलं सक.
 २७८ दूतवणिग्भ्यां च
 २४१ दूरदेल्यः
 २०९ दृष्टे चेति वक्तव्यम्
 ६४ दृक्पुनः पूर्वस्य भुवो.
 २९५ दृष्टिप्रहणाद्ब्रह्मादि.
 ५६७ दृशेरवक्तव्यः
 १३३ } दृशेश्च
 ४८६ }
 २४३ देवस्य च
 २१५ देवाद्यजवौ
 २०६ देवानां प्रिय इति च.
 २३२ दोष उपसंख्यानम्
 ४९१ द्युतिगमिजुहोतीनां.
 २९६ द्युक्षोभयाद्ब्रह्मव्यः
 १७० द्रुद्रतत्पुष्ययोरुत्तर.
 १९४ द्रुन्द्रेऽपि
 १८१ द्विगुप्राप्तापचालं.
 २८४ द्विगोनित्यम्
 २०१ द्वितीयं संध्यक्षरं.
 ५४७ द्वित्वप्रकरणं के कृजा.
 २८३ द्वित्वे गौयुगचू
 ५९ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
 १५० द्विषः शत्रुर्वा
 २११ द्युच्युज्यभ्यामेव
 २९७ धमुजन्तात्स्वार्थे.
 १९५ धर्मादिष्वनियमः
 ४०७ धातुरूपं च (ग.)
 १११ धात्वन्तयकोस्तु नित्यम्
 ५५० धात्वन्तिर्देशे ण्वुल्
 ५०३ धूप्रीजोर्नुगवक्तव्यः

पृष्ठम् वार्तिकदि

४४१ धेट उपसंहयानम्
 २०८ धेनोभेव्यायाम्
 ४९१ ध्यायतेः संप्रसारणं.
 ३६१ न कर्म्यसिचमाम् (ग)
 २९२ नगपांसुपाण्डुभ्यश्च
 १७४ नजो नलोपस्तिङि क्षेपे
 १८४ नजोऽस्त्यर्थानां वाच्यो.
 ११३ नञ्जल्वीककृत्सुंस्तरुण.
 ५६१ नभोऽङ्गिरोमनुषां.
 २६१ नराञ्चेति वक्तव्यम्
 ३०७ नवस्य नृषादेशः
 २९७ न विद्यायाः
 ३०७ नश्च पुराणे प्रात्
 २३ न समासे
 २६५ नस् नैसिकायाः
 ७८ नानर्थकेऽलोल्यविधि. (प.)
 ४७ नानुबन्धकृतमने. (प.)
 २५३ नान्तस्य टिल्लेपे सत्र.
 ४०० नान्ये मितौऽहेतौ (ग.)
 २६५ नाभिनमं च (ग.)
 ५८१ नाभ्यस्तस्याचीति.
 ३१० नित्यमाभ्रेडिते ङाचि.
 १४७ निमित्तात्पर्योयप्रयो.
 १५२ निमित्तात्कर्मयोगे.
 १५२ निमिमीलियां खलचो.
 १३१ नियुन्तृकर्तृकस्य.
 १७६ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे.
 ५१ } निर्दिश्यमानस्यादे. (प.)
 १३० }
 १५८ निर्बिणस्योपसंह्या.
 १०७ निष्के चेति वाच्यम्
 १७९ निष्ठादेशः षत्वस्वर.
 १५० निष्ठायां सेट इति वक्त.
 ४१ निसो गते
 १९ नीलादौषधौ
 ३१ नील्या अन्
 १९ नील्या अन्वक्तव्यः
 ३१ नीबहोर्न
 ६३ नुमचिरतृज्वद्भावे.
 ६८ नृतिखनिरङ्गिभ्य.
 २५ नृनरयोश्च (ग.)
 नेतुर्नक्षत्रे अवक्तव्यः
 ठकान्तशुक्र.

पृष्ठम् वार्तिकदि

४६७ नौ लिम्पेर्वाच्यः
 २४९ } पञ्चजनादुपसंहयानम्
 २६६ }
 २५४ पत्राद्वाहो
 २३८ पथः पन्थ च (ग.)
 १८२ पथः संह्याभ्ययादेः
 २४३ पथ्यध्यायन्यायवि.
 ५१ पदाङ्गाधिकारे तस्य. (प.)
 १२ परनित्यान्तरङ्गा. (प.)
 ४३४ परस्परौपपदाञ्चेति.
 २९६ परस्मादेयव्यहनि
 ४३४ पराङ्गकर्मकात्र निषेधः
 ६२९ परादिश्च परान्तश्च.
 ५४९ पठिचर्यापरिसर्या.
 २४९ परिमुखादिभ्य एवे.
 ३१२ परेर्वज्जने वावचनम्
 ५५० परेर्वा
 ८६ परौ व्रजे षः पदान्ते
 १७६ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे.
 १८३ पर्यायस्यैवेध्यते
 २३४ पश्चां णस् वक्तव्यः
 २०३ पत्यराजभ्यां चेति.
 ४६६ पाठेर्णिलुक्चोक्च.
 १२१ पाणिग्रहीती भायोर्याम्
 ४६३ पाणौ सृजेर्ण्यद्वाच्यः
 २२८ पाण्डोर्ज्यण्
 ४११ पातेर्णौ लुग्वक्तव्यः
 १८२ पात्रायन्तस्य न
 ३०४ पादशतग्रहणमन.
 ४७० पार्श्वदिष्टुपसंहयानम्
 १२० पालकान्तात्र
 ५८१ पावकादीनां छन्दसि.
 ३२ पाशकल्पककाम्येष्वि.
 २३४ पिञ्जश्छन्दसि ङिच्च
 २३३ पितुर्भ्रातरि व्यत्
 ११८ पिप्पल्यादयश्च (ग.)
 ४६९ पिबतेः सुराशीधोरि.
 ११८ पिशाङ्गादुपसंहयानम्
 २९४ पिशाचाच्च
 २३१ पीतात्कन्
 १२२ पुच्छाच्च
 ४०८ पुच्छादिषु धात्वर्थ. (ग.)
 ४२९ पुच्छादुदसने व्यसने.

पृष्ठम् वार्तिकदि

१८२ पुण्यसुदिनाभ्यामहः.
 ४२ पुरस्तादपवीतः (प.)
 २६६ पुष्पाद्भविकार.
 २५७ पुष्पमूलेषु बहुलम्
 २०४ पुंसानुजो जनुषान्ध.
 २२२ पुंसि जाते (ग.)
 ४५९ पूज एवेह ग्रहणमिष्यते
 ४७९ पूजो विनाशो
 २०४ पूरण इति वक्तव्यम्
 २२८ पूरोरण् वक्तव्यः
 २३३ पूर्णमासादण् वक्तव्यः
 ३७५ पूर्वत्रासिद्धीयमद्रि. (प.)
 ५३ } पूर्वत्रासिद्धीये न स्था.
 ९६ }
 ४८ पूर्वपरावरदक्षि. (ग.)
 २९६ पूर्वपूर्वतरयोः पर.
 ५९० पूर्वोक्तवञ्चेति वक्तव्यम्
 २९६ पूर्वोदिभ्योऽष्टभ्यो.
 २५८ पृच्छतौ सुत्रातादिभ्यः
 २१४ पृथिव्या आजौ
 २३४ पृष्ठादुपसंहयानम्
 ४१९ प्रकृतिग्रहणे यङ् (प.)
 २८५ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
 ६५ प्रकृतिवदनुकरणं (प.)
 २३४ प्रकृत्याके राजन्य.
 १३७ प्रकृत्यादिभ्य उप.
 १६० प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गः (ग.)
 १६४ प्रतिपदविधाना षष्ठी.
 ४३४ प्रतिषेधे हसादीनामुप.
 ४९ प्रत्ययग्रहणे तदन्ता. (प.)
 १०८ प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स. (प.)
 २८ प्रत्यये भाषायां नित्यम्
 ५९ प्रथमलिङ्गग्रहणं च
 २८४ प्रमाणपरिमाणभ्या.
 २८४ प्रमाणे लः
 ६०७ प्रमाणे लो द्विगोनित्यम्
 ४११ प्रलम्भनाभिभवपूज.
 १९ प्रवत्सतरकम्बलव.
 ५८५ प्रश्रान्ताभिपूजित.
 १९४ प्रहरणार्थेभ्यः परे.
 १८० प्राक्शतादिति वक्तव्यम्
 ११९ प्राणिनि च
 २९० प्राण्यङ्गदेव

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २९४ प्राण्यज्ञान
४० प्रातिपदिकप्रवृत्ते. (प.)
३८८ } प्रातिपदिकाद्वास्वर्थे. (ग.)
४०६ }
३४८ प्रातुम्पतौ गवि. (ग.)
१७६ प्रादुयो गताद्यर्थे.
१८४ प्रादिभ्यो धातुजस्य.
१९ प्राद्वहोद्वेपेष्वेपु
२१३ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः
२५७ फलपाकशुषामुप.
२९३ फलबर्हभ्यामिनच्
१९७ फलसेनाङ्गवनस्पति.
२४७ फलान्यपाढाभ्यां टानां.
४२९ फेनाच्चेति वाच्यम्
३६९ बधेश्चित्तविकारे.
२९३ बलादुलः
२१५ बहिषष्टिलोपो यञ्
२७० बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम्
१०८ बहुव्रीहौ वा.
१०० बह्वर्जि नुम्प्रतिषेधः
३०८ बहुल्वपार्थमशला.
३९४ बाहुरुपूर्वपदाद्वलात्
४७६ ब्रह्मणि वदः
२७१ ब्रह्मवर्चसादुपसंख्या.
२०४ ब्राह्मणाच्छंसिन उप.
१३१ भक्षेरहिंसार्थस्य न
३१० भद्राच्चेति वक्तव्यम्
१६४ भयभीतभीतिभीभि.
५४७ भयादीनामुपसंख्या.
२८३ भवने क्षेत्रे शाकट.
२१५ भवार्थं तु लुग्वाच्यः
४५३ भविष्यत्येवंप्रत्यये
१८६ भस्याटे तद्विते
३०७ भागरूपनामभ्यो.
४२९ भाषात्समाचयने
२५९ भावप्रत्ययान्तादि.
४९० भाषायां धाञ्कुम्भग.
५५२ भाषायां शासियुधि.
२८९ भूमनिन्दाप्रशंसासु.
५८३ भूरिदासुलुङ् वा.
४४८ भूषाकर्मकारिदि.
२३० भोजक्षत्रिये (ग.)
२३ भोजजन्मविशं वेति.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- १९५ भ्रातृज्यायसः
२०८ भ्राष्ट्राम्योरिन्धे.
५५१ मत्वर्थाच्छः
११९ } मत्स्यस्य ड्याम्.
१२४ }
२३९ मनुष्यलपि प्रतिषेधः
३९३ मस्तेजरेत्यापूर्वो वा.
१८० महदात्वे घासकर.
२६६ महाजनाट्ठञ्
२७५ महानाक्रयादिभ्य.
२३९ महिषाच्चेति वक्तव्यम्
४८६ माडयाकोश इति वाच्यम्
२०८ मातृमातृकमातृपु.
११९ } मातरि षिच्
२३४ }
२३४ मातुर्दुलच्
१२१ मातुलोपाध्याययो.
२३४ मातृपितृभ्यां पितरि.
३६९ मानेजिज्ञासायाम्
४२५ मान्तप्रकृतिकसुब.
१०९ मामकनरकयोरुप.
२९४ माला क्षेप (ग.)
७३ मासश्छन्दसि
५८२ मासश्छन्दसि वक्तव्यं.
६९ मांसश्रुतनासानूनां.
४९१ मितद्वदिभ्य उप.
१९४ मिथोऽनयोः समासे.
२८३ मुखपार्श्वतसो. (ग.)
२३६ सुखार्थात्तृकथशब्दा.
५६९ मुद्रलाच्छन्दसि लिच्
३३ सुहुसः प्रतिषेधः
१०७ मूलान्नञः
४४८ यक्चिणोः प्रतिषेधे
२७४ यज्ञत्विग्भ्यां तत्कर्मा.
१५ यणः प्रतिषेधो वाच्यः
१५ यणो मयो द्वे वाच्ये
१४५ यतश्चाध्वकालनि.
१० यत्रानेकविधमान्तर्य. (प.)
४७१ यथासंख्यं नेष्यते
४३३ यथेष्टं नःमधातुपु
४५२ यदाययोरुपसंख्या.
३६१ यमोऽपरिवेषण (ग.)
१२१ यवनाल्लियाम्

पृष्ठम् वार्तिकादि

- २९ यवलपरे यवला वेति.
२११ यवाद्दोषे.
१२१ या तु स्वयमेवाध्या.
२१२ युवादेर्न.
५७२ युष्मदस्मदोः सादृश्ये.
२१९ यून्श्च कृत्सायां.
१२४ योपधप्रतिषेधे.
४१२ रज्जैर्गौ मृगरमणे.
२९२ रप्रकरणे खमुख.
५७४ रयेर्मतौ बहुलम्
४७३ राजघ उपसंख्यातम्
२७८ राजासे (ग.)
६६५ राजाहोश्छन्दसि (ग.)
२२६ राज्ञो जातावेवेति.
५५१ रादिफः
७० रादेशात्पूर्वविप्र.
४१५ राधो हिंसायां सनीम्.
४१८ रीयत्वत इति वक्तव्यम्
२६ रूपरात्रिरथन्तरेषु.
६०३ रेशब्दाच्.
२९४ रोगे चायंमिष्यते
५७ }
१८० } लक्षणप्रतिपदोक्तयोः. (प.)
३६० }
२९१ लक्ष्म्या अञ्
१९५ लघ्वक्षरं पूर्वम्
११२ लाश्रयमनुबन्ध. (प.)
३६० लुबिकरणालुगिब. (प.)
३८० लुङि वा.
२१ लुति सवर्णे लृ वा
२०८ लोकस्य घृणे.
३८१ लोपः पूर्वपदस्य च
५९ }
२१५ } लोत्रोऽपत्येषु बहुषु.
४२८ लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्
३०७ लोहितादिङ्गवाधनं.
१४४ ल्यच्छ्लोपे कर्मण्यधि.
२८८ वटकेभ्य इनिर्वाच्यः
२८४ वत्सन्तात्स्वार्थे द्वय.
५८६ वन उपसंख्यातम्
१०८ वनो न हृश इति वक्त.
११५ वयस्यचरम इति.
११७ वयोवाचकस्यैव द्वय.

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ३७४ वर्जने कशाञ् नेष्टः
 ११० वर्णका तान्तवे.
 ५५० वर्णात्कारः
 १९५ वर्णानामनुपूर्वधेन.
 ११० वर्तका शकुनौ प्राचाम्.
 ९४ वर्तमाने पृषन्महत्.
 ३४३ वलादावार्धधातुके.
 ५४७ वशिरण्योरुपसंहयानं
 ४५८ वसेस्तव्यकर्तरी णिच्
 ४२९ वस्त्रात्समाच्छादने
 २५४ वहेस्तुरिण्ड च
 २६६ वा केशेषु
 २४३ वा गोमयेषु.
 २०६ वाग्दिवपश्यद्भयो युक्ति.
 २९० वातदन्तबललला. (ग.)
 २७१ वातपित्तश्लेष्मभ्यः
 ४७१ वातशुनीतिलशर्धे.
 २९३ वातात्समूहे च्.
 २४२ वा नामधेयस्य वृद्ध.
 ५९३ वा नामधेयस्य.
 १९४ वा प्रियस्य
 १९९ वायुशब्दप्रयोगे
 ४३५ वा लिप्सायामिति.
 १६ वा हतजगधयोः
 २२६ वा हितनाम्न इति
 ४३६ विदिप्रच्छिखतीना.
 ६०५ विदंभिन्धिखिदिभ्यो.
 २०६ विद्यायोनिर्बन्धे.
 २३६ विद्यालक्षणकल्पान्ता.
 ३०१ विनापि प्रत्ययं पूर्वो.
 ७० विभक्तौ लिङ्गविशिष्टा.
 २६१ विभाजयितुर्भिलोप.
 ५१ विभाषाप्रकरणे तीयस्य.
 २७३ विरागविरङ्गं च (ग.)
 १९९ विरूपणामपि समा.
 ५७२ विंशतेश्चेति वाच्यम्
 २६१ विशसितुरिड्लोप.
 १९९ विष्णौ न
 २९१ विधगित्युत्तरपद.
 २८२ विस्तारे पठच्
 ४८३ विस्मितप्रतिघातयो.
 १० विहायसो विह इति.
 च्युटावुबध्यणोः

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ६११ वृजेरिति वाच्यम्
 २९१ वृत्तेश्च
 २९९ वृद्धस्य च पूजायां.
 २३४ वृद्धाच्चेति वक्तव्यम्
 २६० वृद्धेष्टेषुभिभावो व.
 ७४ वृद्धयौवतृज्वद्भाव.
 ५६२ वृषण्वस्वश्वयोः
 २४३ वेणुकादिभ्यश्छण्वा.
 १९२ वेप्रो वक्तव्यः
 २५४ वैरे देवासुरादिभ्यः
 ३९१ व्यचंः कुटादित्वम्.
 ५४४ व्याधिमत्स्यबलेषु.
 २२१ व्यासवरुडनिषाद.
 ४२९ व्रताद्भोजनतन्निवृ.
 ४७१ व्रीहिवत्सयोरिति.
 २० शकन्धादिषु पररूपं.
 २३१ शकलकर्दमाभ्यामुप.
 ४६९ शकिलाङ्गलाङ्कुशतो.
 २३३ शतरुद्राद्धश्च
 २८५ शतसहस्रयोरेवेध्यते
 ५७२ शन्शतोडिनिश्छन्दसि
 ४३४ शप उपालम्भे
 १३२ शब्दायतेर्न
 ४८१ शब्दिकरणेभ्य एवे.
 ३६१ शमो दर्शने (ग.)
 ३० शरः खयः
 १८६ शसि बह्वलपार्थस्य.
 १७२ शाकपार्थिवार्दानां.
 ३६९ शानेर्निशाने
 ४३४ शिक्षेर्जिज्ञासायाम्
 २९२ शिखामालादिभ्य.
 ४८९ शीङो वाच्यः
 २९३ शीतोष्णतृप्तेभ्यस्त.
 ४६८ शीलिकामिभिक्षा.
 ३०० शीले को मलोपश्च
 २६५ शुनः संप्रसाणं वा (ग.)
 २११ शुनोदन्तदंष्ट्राकर्ण.
 १०७ शुद्धा चामहत्पूर्वा.
 २९३ शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्
 ५४५ शोबायुवर्णनिवृत्ते
 ३९१ शो तृष्फादिनां नुम्.
 २०६ शोपपुच्छलाङ्गलेषु.
 १५० शेषे विभाषा

पृष्ठम् वार्तिकादि

- ३३३ दितपाशपानुबन्धेन.
 ५५० ध्रुवन्तरोरुपसर्गबद्ध.
 २४७ ध्रुविष्ठाषाढाभ्या.
 ५४९ ध्रुयुजीविस्तुभ्यः कर.
 १७२ ध्रेण्यादिषु च्यर्थवचनं
 २७९ ध्रोत्रियस्य यलोपश्च
 ३७२ श्वयतेर्लिङ्गभ्यास.
 १२४ श्वशुरस्योकाराकार
 ५६५ श्वेतवहादीनां छस्पद.
 ४०८ श्वेताश्वश्वतर. (ग.)
 २८३ षदत्वे षङ्गवच्
 १८० षप उत्वं दत्तदशधा.
 ३०१ षषष्ठाजादिवचना.
 ५६३ षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति.
 ५९० षष्ठ्यामन्त्रितकारक.
 १२५ षायश्वाब्वाच्यः
 ४४७ सकर्मकाणां प्रतिषे.
 १९४ संख्याया अल्पीयस्याः
 २०२ संख्याया नदीगोदा.
 १९० संख्यायास्तत्पुरुषस्य.
 २८३ संधाते कटच्
 ३९५ संज्ञापूर्वको विधि. (प.)
 २७६ संज्ञायामण्
 ६११ संज्ञायामिति वक्तव्यम्
 ११९ संज्ञायां वा
 २७२ संज्ञायां स्वार्थे प्रत्य.
 ४९ संज्ञाविधौ प्रत्यय. (प.)
 ५० संज्ञोपसर्जनीभूता.
 ५८९ सति शिष्टस्वरब.
 ४२८ सत्रकक्षकष्टकृच्छ्र.
 १०७ सदृक्काण्डप्रान्त.
 २६९ सदेः परस्य लिटीति.
 ३८० सनि णुलि च न
 ४४ संनिपातलक्षणो. (प.)
 २७१ संनिपाताच्चेति व.
 २४० संनियोगशिष्टानां. (प.)
 ५४९ संपदादिभ्यः क्तिप्
 ३० संपुंकानां सो वक्तव्यः
 ८४ संबुद्धौ नपुंसकानां.
 १०७ संभस्त्राजिनसाण.
 ३१३ संप्रमेण प्रवृत्तौ.
 ४६३ समवपूर्वाच्च
 ४६२ समथ बहुलम्

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ११ समानवाक्ये निष्ठा.
२९६ समानस्य सभावो.
४७४ समानान्ययोश्चेति.
८ समासप्रत्ययविधौ.
१६० समाहारे चायमिष्यते
२५४ सम्प्रधाने षेण्यण्
४२४ समोऽकृजने
२२७ सम्राजः क्षत्रिये (ग.)
२६६ सर्वजनाङ्गं स्वश्च
४७३ सर्वत्रपत्रयोरुप.
१९४ सर्वनामसंख्ययो
१७० सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे.
४२६ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः
४२५ सर्वप्रातिपदिकानां.
२६६ सर्वाणो वेति वक्तव्यम्
२९४ सर्वादेश
२३६ सर्वादेः सादेश्च.
२४५ सर्वोभयार्थाभ्यामेव
२४५ संवत्सरात्फलप. (ग.)
१८१ सविशेषणस्य प्रति.
३७८ सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे
२७९ सहायाद्वा
१२५ सहितसहाभ्यां च.
४७६ साधुकारिण्युपसं.
१५२ साध्वसाधुप्रयोगे च
१८२ सामान्ये नपुंसकम्
२० सारङ्गः पशुपक्षिणोः (ग.)
४९० सासहिवावहिचाचलि.
३३८ सिञ्जलोप एकादेशेऽसि.
२३ सिति च
४७९ सिनोतेप्रासकर्म.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ५६६ सिञ्जलं णिद्वक्त.
२० सीमन्तः केशवेशे
४३४ सुडपि हर्षादिष्वेव.
४२९ सुदिनदुर्दिननीहारे.
४७३ सुदुरोरधिकरणे.
३४१ सुधातुष्टिवृत्तकृती.
३०५ सुराया अहौ (ग.)
२४६ सुसर्वाधाद्विशब्दे.
४१६ सूत्रिभूमिभूम्यर्थे.
२३० सूतगुप्तव्याम् (ग.)
११० सूतकापुत्रिकावृन्दा.
२३६ सूत्रान्तात्त्वकल्पादे.
४६९ सूत्रे च धार्येऽर्थे
११९ सूर्योक्त्यर्थोऽर्थे च.
२२० सूर्योदेवतायां चाप.
४४८ सजियुज्योः श्यंस्तु
४४८ सृजेः श्रद्धोपपत्ते
४८३ सोपसर्गस्य न
१६१ स्वदिरवपरिभ्यां (ग.)
४७१ स्तने धेदो नासिकायां.
२७२ स्तोमे ङविधिः
२३ स्त्रियां न
२२४ स्त्रियामपत्ये लुग्व.
३१४ स्त्रीनपुंसकयोरु.
१५० स्त्रीप्रत्ययोरकारकार.
२०८ स्त्रीप्रत्यये चातुप. (प.)
२१५ स्थान्त्रोऽकारः
५११ स्थास्थिन्स्थूणामुपसं.
१९६ स्थेणोलुङीति वक्तव्यम्
२८३ स्नेहे तैलच्
३७० स्पृशस्पृशकृषतृप.

पृष्ठम् वार्तिकदि

- ५९३ स्यान्तस्योपोत्तमं.
२०४ स्वतिभ्यामेव
४८ स्वमहातिधना. (ग.)
३४३ स्वरदीर्घयलोपेपु.
४३८ स्वराद्यन्तोपसर्गा.
२६० स्वरूपस्य पर्याया.
५८२ स्ववःस्वत्वसोह.
२४३ स्वस्य च (ग.)
४३५ स्वाङ्गकर्मकाचेति.
२९३ स्वाङ्गाद्विवृद्धौ (ग.)
१९ स्वादीरेरिणोः
२३५ स्वार्थे उपसंख्यानम्
४२९ हनुचलन इति व.
४५९ हनो वा यद्वधश्च.
४६६ हन्तेर्धत्वं च
४१८ हन्तोर्हिसायां यङि
४०२ हन्त्यर्थार्थ (ग.)
४३४ हरतेरप्रतिषेधः
४३४ हरतेर्गतताच्छील्यै.
२३१ हरिद्रामहर्षजनाभ्या.
२३९ हरीतक्यादिषु व्यक्तिः
४२९ हल्यादिभ्यो ग्रहणे
४७० हस्तिमूचकयोरिति.
१४१ हितयोगे च
२९३ हिमाचेलुः
१२० हिमारण्ययोर्महत्त्वे
५६४ हिरण्य इति वक्तव्यम्
५६७ ह्रस्वोर्भञ्जन्तसि
२९३ हृदयाच्चातुरन्य.
२०५ ह्युभ्यां च
५७४ हृदया उपसंख्यानम्

इति वार्तिक-गणसूत्र-परिभाषासूची ।

अथ कौमुदीस्थधातूनां सूची ३ ।

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
अ.	३५१ अय	३७७ इह्	३६८ उह्	३७२ कृति	३५५ कण
३५९ अक	४३३ अरर	३४६ इट	३८७ उच	३८७ कधु	४०२ कण
३४१ अकि	४०१ अर्क	३७६ इण्	३९१ उच्छि	३८९ कधु	४३२ कण्डून्
३५५ अक्ष्	३४३ अर्च	३४१ इदि	३४३ उच्छी	३९१ कफ	३३८ कथ
३५९ अग	४०३ अर्च	३९४ इन्धी	३४३ उच्छी	३९१ कम्फ	४०६ कत्र
४३३ अगद	३४३ अर्ज	४३२ इरज्	३९१ उच्छी	३९० कधि	४०४ कथ
३४१ अगि	४०२ अर्ज	४३२ इरस्	३९१ उज्झ	ए.	३४१ कदि
३४१ अघि	४०६ अर्थ	३९२ इल	३४६ उठ	३४२ एज्	३५९ कदि
४०८ अङ्कु	३४८ अर्ब	४०१ इल	३९७ उघ्नस	३४५ एज्	३५१ कनी
४०८ अङ्ग	३५३ अर्व	३५३ इवि	४०२ उघ्नस	३४५ एठ	३४७ कधि
३६३ अचि	३५७ अर्ह	३८४ इष	३९४ उन्दी	३३१ एघ	३४७ कवृ
३६३ अचु	४०२ अर्ह	३९२ इप	३९१ उज्ज	४३३ एला	३६१ कसि
३४३ अज	४०३ अर्ह	३९७ इप	३९१ उभ	३५५ एप्	३४९ कमु
४०३ अजि	३५२ अल	४३३ इपुध	३९१ उम्भ	ओ.	३४३ कर्ज
३६३ अक्षु	३५४ अव	इ.	४३३ उरस्	३४१ ओस्	४०८ कर्ण
४०२ अक्षु	३९७ अश	३४६ ई	३३७ उर्द	३५१ ओणृ	४०६ कर्त
३६३ अक्षू	३८९ अशू	३७६ ई	३५३ उर्वा	३९९ ओलडि	३४१ कर्द
३४६ अट	३६४ अस	३७७ ई	३५६ उप	क.	३४८ कर्ध
३९९ अट्ट	३७८ अस	३५४ ईक्ष	४३२ उपग	३४१ कक	३५३ कर्व
३४५ अठि	३८७ असु	३५२ ईक्ष्य	३५७ उहिर	३४१ ककि	३५२ कल
३४७ अढ	४३२ असु	३४१ ईखि	ऊ.	३४१ कख	४०० कल
३४६ अड्	४३२ असू	३८४ ईह्	३४६ ऊठ	३५९ कखे	४०४ कल
३५१ अण	४३२ असूय	३४२ ईज	४०४ ऊन	३५९ कगे	३५२ कल
३८५ अण	३८९ अह	३७४ ईड	३५२ ऊयी	३४२ कच	३५६ कप
३३८ अत	३५५ अहि	४०१ ईड	३९९ ऊर्ज	३४२ कचि	३६३ कस
३४१ अति	४०३ अहि	३७४ ईर	३७५ ऊर्णुज्	३४६ कटी	३७४ कसि
३७२ अद	४०८ अंस	४०३ ईर	३५६ ऊप	३४६ कटे	३५५ काक्षि
३४१ अदि	आ.	३७४ ईश	३५५ ऊह	३४६ कठ	३४२ काचि
३७९ अन	३४३ आछि	३५४ ईष	क्र.	३४६ कठि	३९९ कार
३८५ अन	३८८ आहृ	३५६ ईष	३६७ क्र	४०४ कठि	४०४ काल
४०८ अनध	४०३ आहृ	३५२ ईष्य	३८३ क्र	३४७ कड	३५५ काश्च
३४७ अवि	३७४ आस	३५५ ईह	३९६ क्र	३९२ कड	३८५ काश्च
३४७ अभि	इ.	उ.	३९१ क्रच	३४५ कडि	३५५ काश्च
३५३ अभ्र	३७७ इह्	३५३ उक्ष	३९१ क्रच्छ	३४७ कडि	३४६ किट
३५१ अम	३४१ इख	३४१ उख	३४२ क्रज	४०० कडि	३४६ किट
४०२ अम	३४१ इखि	३४१ उखि	३४२ क्रजि	३४६ कट्ट	३७० कित
मि			३५५ कणु	३५१ कण	३८३ कित

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३९२ किल	४३२ कुभभ	३५९ कदि	३४७ क्षीवृ	३९२ खुड	३८३ गा
४०१ कीट	३८७ कुस	४०२ कन्द	३५३ क्षीष्टृ	४०० खुडि	३६८ गाह्
३५३ कील	४०३ कुसि	३५९ कप	३९७ क्षीष्	३९२ खुर	३३६ गाष्ट
३७६ कु	४०२ कुस्म	३५१ कमु	३७५ क्षु	३३७ खुर्द	३५५ गाह्
३४१ कुक्	४०६ कुह	३९६ क्रीञ्	३९४ क्षुदिर्	४०४ खेट	३९२ गु
३६८ कुह्	३९२ कूह्	३४६ क्रीडृ	३८६ क्षुध	४३३ खेला	३६८ गुह्
३७६ कुह्	३४३ कूज	३४२ कुष	३५७ क्षुभ	३५३ खेल	३६८ गुह्
३४२ कुच	४०१ कूट	३९२ कुड	३८७ क्षुभ	३५२ खेष	३९२ गुज
३६३ कुच	४०५ कूट	३८६ कुध	३९७ क्षुभ	३६६ खै	३४३ गुजि
३९२ कुच	४०१ कृण	३६३ कुश	३९२ क्षुर	४०४ खोट	४०० गुठि
३४२ कुजु	४०६ कृण	३५९ कथ	३५३ क्षेवृ	३५३ खोर्क	३९२ गुड
३४२ कुष	३५३ कुल	३४१ कदि	३६६ क्षे	३५३ खोल	४०० गुडि
३९२ कुट	३६७ कृ	३५९ कदि	४०४ क्षोट	३७८ खया	४०६ गुण
४०१ कुट	३८८ कृन्	४०१ कप	३७५ क्षण	ग.	४०५ गुण
३९९ कुट	३९५ कृन्	३८७ कमु	३५२ क्षमायी	३४५ गज	३३७ गुद
४०१ कुट	३९२ कुड	३३७ क्लिदि	३५३ क्षमील	३४५ गज	३८३ गुध
३४६ कुठि	३९४ कृती	३४१ क्लिदि	३५७ क्षिवादा	४०१ गज	३९७ गुध
४०० कुठि	३९४ कृती	३८७ क्लिह्	३५३ क्ष्वेल	३४५ गज	३६९ गुप
३९२ कुड	३९० कृप	३८५ क्लिश	ख.	३५९ गड	३८७ गुप
३४५ कुडि	४०४ कृप	३९७ क्लिश	३९८ खच	३४१ गडि	४०३ गुप
३४६ कुडि	३५८ कृपू	३४७ क्रीव	३४५ खचि	४०४ गण	३४७ गुपू
४०० कुडि	३५९ कृवि	३६८ कुड्	३४५ खजि	४०४ गति	३९१ गुफ
३९२ कुण	३८७ कृश	३५४ क्लेश	३४६ खट	३४० गद	३९१ गुम्फ
४०६ कुण	३७० कृष	३५१ कण	४०० खट्ट	४३३ गद्गद	३९२ गुमी
४०६ कुण	३९३ कृ	३६२ कथे	३९९ खड	४०४ गदी	३३७ गुदै
४०१ कुत्स	३९६ कृ	३५९ क्षजि	३४५ खडि	४०१ गन्ध	४०१ गुदै
३८३ कुथ	३९५ कृञ्	४०० क्षजि	४०० खडि	३७० गम्ल	३५३ गुर्वी
३९७ कुथ	३९६ कृञ्	३९५ क्षण	३४० खद	३४३ गर्ज	३६४ गुह्
३३८ कुथि	४०१ कृत	४०८ क्षप	३६४ खनु	४०१ गर्ज	४०१ गूर
३९९ कुद्रि	४०६ केत	३६१ क्षपि	३४३ खर्ज	३४० गर्दै	३८५ गूरी
३९७ कुन्थ	३४७ केष्ट	४०० क्षपि	३४१ खर्द	४०१ गर्दै	३६७ गृ
३८७ कृप	४३३ केला	३८७ क्षमू	३४८ खर्व	४०१ गर्धे	३४५ गृज
४०३ कृप	३५३ केल	३४८ क्षमूष	३५३ खर्व	३४८ गर्व	३४५ गृजि
३४८ कुवि	३५३ केवृ	३६३ क्षर	३५३ खल	३५३ गर्व	३८८ गृध्र
४०१ कुवि	३३६ कै	४०० क्षल	३५६ खष	४०६ गर्व	४०६ गृह
४०१ कुभि	३६१ कसु	३४५ क्षि	३४० खाह	३५५ गर्ह	३६४ गृह्
४०४ कुमार	३८३ कसु	३८९ क्षि	३४६ खिट	४०४ गर्ह	३९७ गृ
३९२ कुर	३९६ कृञ्	३९३ क्षि	३८५ खिद	३५३ गल	३९३ गृ
३३७ कुर्द	३५२ कृयी	३९५ क्षिण	३९४ खिद	४०१ गल	३४७ गेष्ट
३६२ कुल	३५३ क्मर	३८३ क्षिप	३५४ खिद	३४७ गल्भ	३५२ गेष्ट
४०३ कुशि	३५९ कथ	३९० क्षिप	३६८ खुह्	३५५ गल्ह	३५४ गेष्ठ
३९७ कष	४४१ कदि	३४५ क्षीज	३४२ खज	४०४ गवेष	३६६

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
४०४ गोम	३६७ घृ	३६४ चष	३५३ चेल	४०१ जसि	झ.
३४५ गोष्ठ	३८३ घृ	३५७ चह	३४५ चेष्ट	३८७ जसु	३४६ झट
३५५ गल्लु	४०१ घृ	४०० चह	४०२ च्यु	४०२ जसु	३५१ झमुं
३५५ गलह	३४८ घृणि	४०४ चह	३६८ च्युह्	४०१ जसु	३५६ झझं
३६१ गला	३९५ घृणु	३६४ चायु	३३८ च्युतिर	३८० जागृ	३९१ झझं
३४२ गल्लु	३५६ घृषु	४०३ चि	छ.	३५३ जि	३५६ झष
३४२ गल्लु	३६६ प्रा	३८८ चिज्	४०० छजि	३६८ जि	३६४ झष
३४७ ग्लेष्ट	ऊ.	४०० चिज्	४०३ छद	४०३ जि	३६६ झृ
३४७ ग्लेष्ट	३६८ डुह्	३४६ चिट	४०८ छद	३५१ जिम	३८४ झृषू
३५२ ग्लेष्ट	च.	४०१ चित	३६० छदि	३८९ जिर	ट.
३५४ ग्लेषु	३४१ चक	३९८ चिति	३९९ छदि	३५४ जिवि	४०० टकि
३६६ ग्लै	३५९ चक	३३८ चिती	३५१ छमु	४०३ जिवि	३६२ टल
३४३ प्रथ	४०० चक्क	४०८ चित्र	४०० छर्द	३५६ जिषु	३४१ टिकृ
३३८ प्रथि	३८० चकासृ	३८९ चिद्री	३६४ छष	३५३ जीव	३४१ टीकृ
४०३ ग्रन्थ	३७४ चक्षिह्	३९२ चिल	३९४ छिदिर	३४२ जुगि	३६२ टुल
४०२ प्रस	३४३ चक्षु	३५३ चिल्ल	४०८ छिद्र	३९२ जुड	ड.
३५५ प्रसु	४०२ चट	४०३ चीक	३९२ छुट	३९२ जुड	४०१ डप
३९८ प्रह	४०६ चटे	३४७ चीष्ट	३९२ छुड	४०१ जुड	३८७ डिप
४०६ प्राम	३४५ चडि.	४०३ चीव	३९३ छुप	३३८ जुट	३९२ डिप
३४२ प्रुनु	३५९ चण	३६४ चीवृ	३९२ छुर	४०३ जुष	४०१ डिप
घ.	३६३ चते	४०० चुक	३९४ छुदिर	३९० जुषी	३६८ डीह्
३४२ घष	३४१ चदि	३५२ चुच्य	४०३ छुदी	३८५ जूरी	३८४ डीह्
३५८ घट	३६३ चदे	३९२ चुट	४०३ छुप	३५६ जूष	ढ.
४०३ घट	४६४ चन	४०० चुट	४०८ छेद	३४७ जुभि	३४१ ढौकृ
४०३ घट	३४८ चप	३९९ जुट	३८४ छो	३९६ जू	ण.
३४५ घट्ट	४०० चप	४०१ जुटि	ज.	४०३ जू	३५५ णक्ष
४०० घट्ट	४०० चपि	३९२ जुड	३७९ जक्ष	३६१ जूम्	३४१ णख
४०३ घटि	३६१ चम	३४६ जुडि	३४५ जज	३८४ जूम्	३४१ णलि
३५६ घस्ल	३५१ चमु	३४६ जुह्	३४५ जजि	३५५ जेष्ट	३४० णद
३५८ चिणि	३८९ चमु	४०० जुद	३४६ जट	३५५ जेह	४०३ णद
३६८ चुह्	३५१ चय	३४८ जुप	३८३ जन	३६६ जै	३५७ णभ
३५७ चुट	३५३ चर	३४८ जुवि	३६१ जनी	४०० झप	३८७ णभ
३९२ चुट	४०२ चर	४०० जुवि	३८५ जनी	३६० झा	३९७ णम
३४८ चुष	४३३ चरण	३९८ चुर	३४८ जप	३९७ झा	३७० णम
३९२ चुण	३५६ चर्च	४३३ चुरण	३४७ जभि	४०२ झा	३५१ णय
३४८ चुम्नि	३९१ चर्च	४०० चुल	४०२ जभि	३९७ ज्या	३६२ णल
३९२ चुर	४०२ चर्च	३५३ चुल्ल	३५१ जमु	३६८ ज्युह्	३८६ णश
३५५ चुषि	३४८ चर्च	३८५ चूरी	३५६ जर्ज	३६८ जि	३५५ णस
३५५ चुषिर	३५३ चर्च	३९९ चूर्ण	३९१ जर्ज	४०३ जि	३८५ णह
४०२ चुषिर	३६० चल	४०० चूर्ण	३९९ जल	३५९ जवर	३५५ णासृ
३४८ चूर्ण	३६२ चल	३५५ चूष	३९९ जल	३५९ जवल	३५५ णिक्ष
घर्ण	३९२ चल	३९१ चुती	३४८ जस्य	३६१ जवल	३७४ णिजि
	४०० चल	४०३ चुप	३५६ जष	३६२ जवल	३८२ णिजिर

पृष्ठम् धातवः

३४१ गिदि
३६३ गिह
३९२ गिल
३५४ गिवि
३५७ गिश
३७४ गिसि
३६५ गीञ्
३५३ गीव
३७५ गु
३८९ गुद
३९३ गुद
३९२ गु
३६३ गेह
३५५ गेष्ट
त.
३४१ तक
३४१ तकि
३५५ तक्ष
३५५ तक्ष्
३४१ तगि
३४२ तव्य
३५५ तव्य्
३४६ तट
३९९ तड
४०३ तड
३४५ तडि
४०१ तत्रि
३९५ तनु
४०३ तनु
४३३ तन्तस्
३७० तप
३८५ तप
४०३ तप
३८७ तमु
३५१ तय
४३३ तरुण
४०३ तर्क
३४३ तर्ज
४०१ तर्ज
३४१ तर्द
४०० तल
४०२ तसि
३८७ तसु

पृष्ठम् धातवः

३५२ ताय्
३८९ तिक
३४१ तिकृ
३८९ तिग
३६९ तिज
४०१ तिज
३४७ तिष्ट
३८३ तिम
४३३ तिरस्
३५३ तिल
३९२ तिल
४०० तिल
३५३ तिष्ठ
३४१ तिकृ
४०६ तीर
३५३ तीव
३७५ तु
३४५ तुज
३९९ तुज
३४५ तुजि
३९९ तुजि
४०३ तुजि
३९२ तुट
३९२ तुड
३४५ तुडि
३४६ तुड्
३९२ तुण
४०८ तुण्य
३८९ तुद
३४८ तुप
३९१ तुप
३४८ तुफ
३९१ तुफ
३४८ तुवि
४०१ तुवि
३५७ तुभ
३८७ तुभ
३९७ तुभ
३४८ तुम्प
३९१ तुम्प
३४८ तुम्फ
३९१ तुम्फ
३८३ तुर

पृष्ठम् धातवः

४३३ तुरण
३५३ तुर्वा
४०० तुल
३८६ तुष
३५६ तुस
३५७ तुहिर
३४७ तुड्
४०१ तुण
३८५ तुरी
३५३ तुल
३५५ तूप
३५५ तृक्ष
३९५ तृण
३८६ तृप
३८९ तृप
३९१ तृप
४०३ तृप
४०३ तृप
३९१ तृम्फ
३८७ तृषा
३९४ तृह
३९२ तृह्
३९२ तृह्
३६८ तृ
३४५ तृज
३४७ तृष्ट
३५२ तृष्ट
३७० तृयज
३४१ तृकि
३४१ तृख
३४१ तृदि
३६१ तृपि
३४७ तृपृ
४०२ तृस
४०३ तृसि
३८३ तृसी
३४१ तृखि
३९२ तृट
४०१ तृट
३४८ तृप
३४८ तृफ
३५८ तृम्प
३४८ तृम्फ

पृष्ठम् धातवः

३६८ त्रैङ्
३४१ त्रीकृ
३५५ त्रैक्ष्
३९१ त्रैच
३४१ त्रैवि
३४२ त्रैवि
३४२ त्रैव्य
३५९ त्रैरा
३७१ त्रैव्य
३५३ त्रैसर
थ.
३९२ धुड
३५३ धुर्वी
५.द.
३५४ दक्ष
३५९ दक्ष
३८९ दष
४०८ दण्ड
३३७ दद
३३६ दध
३८७ दमु
३८९ दम्भु
३५२ दय
३८० दरिद्रा
३५३ दल
४०२ दल
३६१ दलि
३७० दंश
४०१ दशि
४०३ दशि
४०१ दस
४०१ दसि
४०३ दसि
३८७ दसु
३७० दह
३८२ दाञ्
३६६ दाण्
३७१ दान
३७८ दाप्
३८९ दाश
३६४ दाश्ट
३६४ दाष्ट
४०२ दिव

पृष्ठम् धातवः

३५४ दिवि
३८३ दिवु
४०२ दिवु
३८९ दिश
३७३ दिह
३५४ दीक्ष
३८४ दीङ्
३८१ दीधीङ्
३८५ दीभी
३६७ दु
३८८ दु
४३३ दुःख
४०८ दुःख
३५३ दुर्वी
४०० दुल
३८६ दुप
३७३ दुह
३५७ दुहिर
३८४ दुङ्
३८९ दृ
३९३ दृङ्
३८७ दृप
३९१ दृप
४०३ दृप
४०३ दृभ
३९१ दृभी
४०३ दृभी
३९१ दृम्फ
३७० दृशिर
३५७ दृह
३५७ दृहि
३६० दृ
३९६ दृ
३६८ दृङ्
३५२ दृष्ट
३६६ दृष्ट
३८५ दो
३७६ द्यु
३५७ द्युत
३६६ द्यै
३५१ द्रम
४३३ द्रवस्
३७७ द्रा

पृष्ठम् धातवः

३५५ द्राक्षि
३४१ द्राख्
३४१ द्राष्ट
३४५ द्राड्
३५५ द्राह
३६७ द्रु
३९२ द्रुण
३८७ द्रुह
३९६ द्रुव्
३४१ द्रैकृ
३६६ द्रै
३७३ द्विष
ध.
४०० धक्
३५७ धगि
३८३ धन
३५४ धवि
३८२ धाञ्
३५४ धाड्
३९३ धि
३५४ धिक्ष
३५४ धिवि
३८३ धिष
३८४ धीङ्
३५४ धुक्ष
३८८ धुज्
३५३ धुर्वी
३९२ धू
३८८ धूज्
३९६ धूज्
४०३ धूप
३४८ धूप
४०३ धूप
३८५ धूरी
४०० धूश
४०० धूष
४०० धूस
३६८ धृङ्
३९३ धृङ्
३४३ धृज
३४३ धृजि
३६५ धृज
४०३

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८९ ष्वा	४०१ निष्क	४०० पाल	३८३ पुष्प	३६८ मुह्	३५५ बाह्
३९६ धृ	३५३ नील	३९३ पि	४०० पुस्त	३९८ मुष	३४६ बिट
४६६ धेकु	३८३ तृती	३९९ पिच्छ	४०० पुंस	३५६ मुषु	३४९ बिदि
३६५ धेद्	३६० नृ	३९९ पिज	३६८ पृह्	४०८ प्रेङ्खु	३९२ बिल
३५३ धोक्	३९६ नृ	३७४ पिजि	४०१ पूज	३५५ प्रेष्	४०० बिल
३६६ ध्मा	प.	३९९ पिजि	३९६ पूज्	३५१ प्रैण्	३८७ बिस
३६६ ध्यै	३५५ पक्ष	४०३ पिजि	३५२ पूयी	३६३ प्रोथ्	३४१ बुक्
३४३ ध्रज	३९९ पक्ष	३४६ पिठ	३८५ पूरी	३५५ छिह्	४०२ बुक्
३४३ ध्रजि	३७१ पचष्	३४६ पिठ	४०३ पूरी	३९७ प्ली	३४२ बुगि
३५१ ध्रण	३४२ पचि	३४५ पिडि	४०० पूर्ण	३६० प्लुङ्	३६३ बुध
३९७ ध्रस	४०१ पचि	४०१ पिडि	४०१ पूर्व	३८३ प्लुष	३८५ बुध
४०२ ध्रस	३४६ पट	३५४ पिबि	३५३ पुल	३८७ प्लुष	३६४ बुधिर
३५५ ध्राक्षि	४०३ पट	३९४ पिश	४०० प्ल	३९८ प्लुष	३६४ बुन्दिर
३४१ ध्राखु	३४६ पठ	३९४ पिषु	३५६ पृष	३५६ प्लुषु	३८७ बुस
३४१ ध्राष्ट्र	४०४ पठ	३९९ पिस	३८८ पृ	३७७ प्सा	४०० बुस्त
३४५ ध्राड्	३४५ पडि	४०३ पिसि	३९२ पृह्	फ.	३५७ बृह
३६७ ध्रु	४०० पडि	३५७ पिय	४०३ पृच	३४१ फक्	३५७ बृहि
३९२ ध्रु	४४८ पण	३८४ पीङ्	३७५ पृची	३६१ फण	४०३ बृहि
३४१ ध्रुक	४०४ पत	३९९ पीड	३९५ पृची	३५३ फल	३५७ बृहिर
३६६ ध्रै	३४२ पत्ल	३५३ पील	३७४ पृजि	३५३ फला	३९२ वृड
३४३ ध्वज	३९९ पथ	३५३ पीव	३७४ पृड	३९२ फुल	३७६ वृष्
३४३ ध्वजि	३९९ पथि	३९२ पुट	३९२ पृण	३५३ फुल्ल	४०१ वृस
३५१ ध्वण	३६२ पथे	४०३ पुट	३९९ पृथ	३५३ फेल्ल	भ.
३६१ ध्वन	३८५ पद	४०६ पुट	३८६ पृथु	ब.	३६४ भक्ष
३६२ ध्वन	३०६ पद	४०३ पुटि	३८२ पृ	३५१ वण	३९९ भक्ष
४०५ ध्वन	३४८ पन	३९९ पुट्ट	३९७ पृ	३४० बद	३७१ भज
३६१ ध्वनि	४०१ पन	३९२ पुड	३९९ पृ	३६९ बध	४०२ भज
३५७ ध्वंसु	४३३ पम्पस्	३४६ पुडि	३५६ पल्ल	३९९ बध	४०३ भजि
३५५ ध्वाक्षि	३५१ पय	३९२ पुण	३५२ पेवृ	३९७ वन्ध	३९४ भजो
३६७ ध्व	४३३ पयस्	४०० पुण	३५४ पेष्	३४८ बर्ब	३४६ भट
न.	४०८ पर्ण	३८३ पुथ	३५७ पेस्यं	३५५ बर्ह	३५९ भट
४०० नक्	३३८ पर्द	४०३ पुथ	३६६ पै	४०१ बर्ह	३४५ भडि
३४६ नट	३४८ पर्प	३३८ पुथि	३५१ पैण्	४०३ बर्ह	४०० भडि
३५९ नट	३४८ पर्ब	३९२ पुर	३५२ प्यायी	३६२ बल	३५१ भण
३९९ नट	३५३ पर्व	३५३ पुर्व	३६८ प्यैङ्	४०० बल	३३७ भदि
४०३ नट	३६२ पल	४०१ पुर्व	३९३ प्रच्छ	३५५ बल्ह	३५३ भर्व
३४१ नदि	४०४ पल्यूल	३६२ पुल	३५९ प्रथ	४०३ बल्ह	४०१ भर्त्स
३६१ नम	४०२ पश	४०० पुल	३९९ प्रथ	४०८ बष्क	३५२ भल
४०३ नल	४०४ पष	४०० पुल	३५९ प्रस	३८७ बसु	४०१ भल
३४० नर्द	४०० पसि	३५६ पुष	३७८ प्रा	४०१ बस्त	३५२ भल्ल
३३६ नाधृ	३६६ पा	३८६ पुष	३८४ ग्रीह्	३५५ बहि	३५६ भष
नाधृ	३७७ पा	३९८ पुष	३९६ ग्रीज्	३४५ बाड्	३८३ भस
	४०६ पार	४०२ पुष	४०३ ग्रीज	३३६ बाधृ	३७७ भा

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
४०४ भाज	४०१ भ्रूण	३५६ मष	३४५ भुज	३५२ मेवृ	४०२ रक
३४८ भाम	३४२ भ्रेजु	३४१ मष्क	३४५ भुजि	४०२ मोक्ष	३५५ रक्ष
४०४० भाम	३६४ भ्रेषु	३८७ मसी	३९२ सुट	३६६ त्रा	३४१ रख
३५४ भाष	३६४ भ्लक्ष	३९३ मस्जो	४०० सुट	३५५ प्रक्ष	३४१ रखि
३५५ भासु	३६२ भ्लाशु	३५७ मह	३४५ सुठि	४०१ प्रक्ष	३४१ रखि
३५४ भिक्ष	३६४ भ्लेशु	४०४ मह	३४६ सुड	३५९ घद	४०२ रग
३९४ भिदिर	म.	३५५ महि	३४५ सुडि	३४२ सुनु	३४१ रगि
४३३ भिषजु	३४१ मकि	४०३ महि	३४६ सुडि	३४२ सुबु	३५९ रगे
४३३ भिष्णजु	३४१ मख	४३३ महीड्	३९२ सुण	३४६ भ्रेड्	४०२ रघ
३८१ भी	३४१ मखि	३७८ मा	३३७ सुद	३४२ म्लबु	३४१ रघि
३९४ भुज	४३२ मगध	३५५ माक्षि	४७२ सुद	३४२ म्लबु	४०३ रघि
३९३ भुजो	३४१ मगि	३८२ माङ्	३९२ मुर	३४३ म्लेच्छ	४०४ रच
४३३ भुरण	३४१ मघि	३८४ माङ्	३४३ मुर्छा	४०१ म्लेच्छ	३६१ रज
४०२ भुव	३४२ मघि	३६९ मान	३५३ मुर्वा	३४६ म्लेट्	३७१ रञ
३२१ भू	३४२ मच	४०२ मान	३९८ मुष	३५२ म्लेष्टु	३८५ रक्ष
४०४ भू	३४२ मचि	४०४ मान	३८७ मुस	३६६ म्लै	३४६ रट
३५६ भूप	३४६ मठ	४०० मार्ग	४०० मुस्त	य.	३४६ रट
४०२ भूप	३४५ मठि	४०४ मार्ग	३८७ मुह	४०७ यक्ष	३५१ रण
३४२ भृजी	३४५ मडि	४०१ मार्ज	३६८ मूड	३७१ यज	३५९ रण
३३४ भृज्	३४६ मडि	३६४ माह	४०६ मूत्र	४०२ यत	३६१ रणि
३८२ भृज्	४०० मडि	३९१ मिच्छ	३५३ मूल	३३८ यती	३४० रद
३९२ भृड	३५१ मण	४०३ मिजि	४०० मूल	३९८ यत्रि	३८६ रध
४०३ भृशि	४०१ मन्त्रि	३८८ मित्र्	३५६ मूष	३७० यभ	३४८ रप
३५७ भृशु	३३८ मथि	३५७ मिदा	३५५ मूक्ष	३६१ यम	३४८ रफ
३८७ भृशु	३६२ मथे	३८७ मिदा	४०६ मृग	३७० यम	३४८ रफि
३९६ भू	४०२ मद	३९९ मिदि	३९२ मृड्	४०० यम	३४७० रत्रि
३६४ भेषु	३६० मदी	३६३ मिह	३७९ मृज्	३८७ यमु	३६९ रभ
३५५ भ्यस	३८७ मदी	३९३ मिल	४०४ मृज्	३७७ या	३४७ रभि
३६४ भ्रक्ष	३८५ मन	३५४ मिवि	३९२ मृड	३६३ यानृ	३६३ रभ
३५१ भ्रण	३९५ मनु	३५७ मिश	३९७ मृड	३७१ यु	३५२ रय
३६२ भ्रमु	४३२ मन्तु	४०८ मिश्र	३९२ मृण	४०२ यु	३५४ रवि
३८७ भ्रमु	३३८ मन्थ	३९२ मित्र	३९७ मृद	३४२ युगि	३५६ रस
३५७ भ्रंशु	३९७ मन्थ	३५६ मिपु	३६४ मृडु	३४२ युच्छ	४०८ रस
३८७ भ्रशु	३५३ मन्त्र	३७० मिह	३९३ मृश	३८५ युज	३५७ रह
३८९ भ्रस्ज	३५१ मय	४०३ मी	३८५ मृष	४०३ युज	४०० रह
३५७ भ्रंशु	४०१ मर्च	४३४ मीड्	४०४ मृष	३९४ युजिर्	४०४ रह
३५७ भ्रंशु	६४८ मर्ब	३९६ मीन्	३५६ मृषु	३९६ युज्	३५७ रहि
३८७ भ्रंशु	३५३ मर्ब	३५१ मीम्	३९६ मू	३३८ युट्	४०३ रहि
३५७ भ्रंसु	३५२ मल	३५३ मील	३६८ मेड्	३८७ युष	३७८ रा
३४२ भ्राज्	३५२ मल्ल	३५३ मीव	३६३ मेह	३५६ यूप	३४१ राखृ
३६२ भ्राज	३५४ मव	४०२ मुच	४३२ मेधा	३८७ युप	३४१ राष्ट्र
३६२ भ्राशु	३५२ मव्य	३९३ मुच्छ	३६३ मेष्ट	३५६ यूप	३६२ रा
३९७ भ्री	३५७ मश	३४२ मुचि	३४७ मेष्ट	३४५ यौट्	३८१

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८५ राधो	३६३ रेदु	३९० लस्जी	३५६ लष	३५९ वनु	४०३ विच्छ
३५५ रासु०	३४७ रेष्ट	३७८ ला	४०० लष	३९५ वनु	३८२ विजिर्
३८९ रि	३४७ रेष्ट	३४१ लावृ	४३३ लेखा	३७१ वप्	३९० विजी
३९३ रि	३५२ रेवृ	३४१ लाष्ट	४३२ लेद	३५३ वप्	३९५ विजी
३४१ रिख	३५५ रेष्ट	३४३ लाछि	३४७ लेष्ट	३६१ वम	३४६ विट
४४१ रिगि	३६६ रे	३४५ लाज	४३२ लेला	३६२ वम	४०८ विद्वम्ब
४०३ रिच	३४७ रोड्	३४५ लाजि	३४१ लोकृ	३५१ वय	३३८ विधृ
३९४ रिचिर्	३४७ रोड्	४३३ लाट	४०३ लोकृ	४०४ वर	३७६ विद
३९१ रिफ	ल.	४०८ लाभ	३४२ लोकृ	४३३ वरण	४०२ विद
३५४ रिवि	३९९ लक्ष	३९२ लिख	४०३ लोकृ	३४२ वर्च	३९४ विद्
३९३ रिश	४०१ लक्ष	३४१ लिगि	४३२ लोद	३९९ वर्ण	३९२ विध
३५६ रिष	३४१ लख	४०२ लिगि	३४७ लोड्	४०८ वर्ण	३९२ विल
३८७ रिष	३४१ लखि	४३३ लिट	३४५ लोष्ट	४०१ वर्ध	४०० विल
३९७ री	४०२ लग	३९४ लिप०	व.	३५४ वर्प	३९३ विश
३८४ रीड्	३४१ लगि	३८५ लिश	३४१ वकि	३५५ वर्हे	३९७ विप
३७५ रु	३५९ लगे	३९३ लिश	३४१ वकि	३५२ वल्	३५६ विपु
३६८ रुड्	३४१ लधि	३७३ लिह	३५५ वक्ष	३६१ वलि	४०१ विफक
३५७ रुच	४०३ लधि	३९७ ली	३४१ वख	३९९ वल्क	४०८ विफक
४०३ रुज	४०३ लधि	४०३ ली	३४१ वखि	३४१ वल्ग	३८३ विप्ल
३९३ रुजो	३४५ लच्छ	३८४ लीड्	३४१ वगि	४३२ वल्गु	३७७ बी
३५७ रुट	३४५ लज	३९९ लुजि	३४१ वधि	३४७ वल्भ	४०६ वीर
४०३ रुट	३६२ लज	४०३ लुजि	३७८ वच	३५२ वल्	३४२ पुगि
३४६ रुटि	३९३ लज	३४२ लुम	४०४ वच	३५५ वल्ह	३४१ वृक
३४६ रुठ	४०८ लज	३४६ लुट	४०१ वनु	३८१ वश	३५४ वृक्ष
४०१ रुठ	३४५ लजि	३५७ लुट	३४५ वज	३५६ वप	३९७ वृद्ध
३४६ रुठि	३९० लजि	३९२ लुट	३४१ वख	३४१ वफक	३७५ वृजी
३४६ रुठि	३९९ लजि	४०३ लुट	३४६ वट	३७१ वस	३९७ वृजी
३४६ रुडि	४०३ लजि	३४६ लुटि	३५९ वट	३७४ वस	४०३ वृजी
३७९ रुदिर्	४०८ लजि	३४६ लुट	४०४ वट	३७४ वम	३८८ वृज्
३८५ रुध	३४६ लट	३५७ लुट	४०८ वट	४०२ वस	४०३ वृज्
३९४ रुधिर	३४७ लड	३८७ लुट	४०० वटि	४०८ वस	३९२ वृण
३८७ रुप	३६० लड	३४६ लुटि	३४६ वट	३८७ वसु	३५८ वृत्
३९३ रुश	३९९ लड	३४६ लुठि	३४५ वटि	३७१ वह	३८५ वृत्तु
४०३ रुशि	३९९ लडि	३४६ लुठि	३४५ वडि	३७७ वा	४०३ वृत्तु
३५६ रुप	४०३ लडि	३९९ लण्ट	४०० वडि	४०१ वा	३५८ वृत्तु
३८७ रुप	३४८ लप	३३८ लुधि	३५१ वण	३५५ वाक्षि	४०३ वृत्तु
४०१ रुप	३४७ लवि	३८७ लुप	३७२ वद	३४३ वाछि	३८७ वृश
३६३ रुह	३६९ लभष्	३९४ लुक्ल	४०४ वद	४०४ वात	४०१ वृष
४०६ रुक्ष	३४८ लर्ब	३४८ लवि	३३७ वदि	३८५ वाश	३५६ वृषु
४०८ रुप	४०१ लल	५०१ लवि	३७१ वन	४०४ वास	३९२ वृह
३५६ रुप	३६४ लष	३८७ लुभ	३५१ वन	३५५ बाह	३९६ वृ
	३५६ लस	३९१ लुभ	३५९ वन	३९४ विचिर्	३९६ वृष
	४०२ लस	३९६ लुज	३६१ वनु	३९३ विच्छ	३७१ वम्

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३६४ वेणु	३८५ शप	३४६ शुठ	३३८ अथि	३४२ षच	४०२ वृद
३३८ वेष्ट	४०२ शब्द	४०१ शुठ	३९७ अन्थ	३७१ षच	३४८ षुमु
४३२ वेद	३६१ शम	३४६ शुठि	४०३ अन्थ	३७० पञ्ज	३४८ षुम्मु
३४७ वेष्ट	४०१ शम	४०१ शुठि	४०४ अन्थ	३४६ पट	३५३ षल्ल
४०४ वेल	३८७ शमु	३८६ शुध	३८७ अमु	४०० पट्ट	३५२ षेष्ट
३५३ वेलु	३९९ शम्ब	३९२ शुन	३४७ धम्मु	३५१ षण	३६६ पै
३५३ वेळ	३४८ शर्व	३४१ शुन्ध	३६० ध्रा	३९५ षण्ण	३८४ षो
३८१ वेवीह	३५३ शर्व	४०३ शुन्ध	३७७ ध्रा	४०३ पद	३५९ छक
३४५ वेष्ट	३५२ शल	३४८ शुभ	३६६ ध्रिन्	३६३ षट्	३५९ छगे
३५५ वेह	३६२ शल	३४८ शुभ	३५६ ध्रिषु	३९३ षट्	३५१ छन
३६६ वै	३४७ शल्भ	३५७ शुभ	३९६ ध्रीन्	३४८ षप	३४७ छभि
३९१ व्यच	३५७ शव	३९१ शुभ	३६७ ध्रु	३६२ षम	३६२ छम
३५८ व्यथ	३५७ शश	३४८ शुम्भ	३६६ ध्र	३९९ षम्ब	३८९ छिष
३८६ व्यध	३५६ शप	३९१ शुम्भ	३५१ ध्रोगृ	३४३ षर्ज	३४७ छिष्ट
३६४ व्यय	३५५ शसि	४०० शुल्क	३४१ श्रगि	३४८ षर्व	३८३ छिम
४०८ व्यय	३५७ शसु	४०० शुल्ब	३५९ श्रध	३५३ षर्व	३८३ छिम
३८३ व्युष	३५७ शंसु	३८६ शुष	३४१ श्राखु	३५३ षल	३४२ छुच
३८७ व्युष	३४१ शाखु	४०६ शर	३४१ श्राष्ट	३८१ षस	३७६ छुज्
३७२ व्येज्	३४५ शाङ्	३८५ शरी	३४१ श्राष्ट	३४२ षस्त्रज	४०१ छुप
३४५ व्रज	३७१ शान	४०० शर्प	३८६ श्रिष	३६३ षह	३४७ छुमु
४०० व्रज	३३५ शासु	३५३ शल	३९९ श्रिष	३८४ षह	३४७ छिष्ट
३५१ व्रण	३७४ शासु	३५६ शप	३५६ श्रिषु	३९९ षान्व	३६६ छै
४०८ व्रण	३८० शासु	३५८ शधु	३४१ श्रोक्	३९४ षिच	३६६ छयै
३९० व्रश्चू	३५४ शिक्ष	३६४ शधु	३५१ श्रोणृ	३८८ षिन्	३६२ छल
३९७ व्री	३४१ शिखि	४०२ शधु	३४१ श्रकि	३९५ षिन्	३६६ छ्रा
३८४ व्रीह्	३४२ शिधि	३५६ शृ	३४२ श्रच	३४६ षिट	३५३ छिवु
३८३ व्रीड	३७४ शिजि	३५३ शल्ल	३४२ श्रचि	३२८ षिध	३८३ छिवु
३९७ व्ली	३८८ शिन्	३५२ शेष्ट	३९९ श्रठ	३८६ षिधु	३८३ छणसु
श.	३४६ शिट	३६६ श	४०४ श्रठ	३२९ षिधू	३७७ छणा
३८६ शक	३९२ शिल	३८६ शो	३९९ श्रठि	३४८ षिमु	३८७ छिणह
३४१ शकि	३५६ शिप	३५१ शोणृ	४०० श्रभ्र	३४८ षिम्मु	३९९ छिणह
३८८ शक्	४०३ शिप	३४५ शौट्ट	४०० श्रत	३९२ षिल	३७५ छणु
३४२ शच	३९६ शिष्ट	३३८ श्रयुतिर्	३५३ श्रल	३८३ षिवु	३८३ छणसु
३४६ शट	४०३ शीक	३५३ शमील	३९९ श्रल्क	३६७ पु	३८७ छणह
३४६ शठ	४०३ शीक	३६८ श्येह्	३५३ श्रल्ल	३७६ पु	३६६ छणै
३९९ शठ	३४१ शीकृ	३४१ श्रकि	३७९ श्रस	३८८ पुन्	३६८ छिमह्
४०१ शठ	३७५ शीह्	३४१ श्रगि	३७२ श्रि	३९९ पुट्ट	३९९ छिमह्
४०४ शठ	३४७ शीमृ	३५९ श्रण	३५७ श्रिता	३९२ पुर	३३७ छ्वद
३४५ शडि	३५३ शील	३९९ श्रण	३३७ श्रिदि	३८४ पुह	४०३ छ्वद
३५९ शण	४०४ शील	३५३ श्रथ		३९३ पू	३७९ छ्वप्
३६३ शट्ट	३४२ शुच	३०९ श्रथ	प.	३७५ पूह्	३४१ छ्वक्
३९३ शट्ट	३८५ शुचिर्	४३३ श्रथ	३५९ षगे	३८४ पूह्	३५७ छ्विष्ट
३७१ शप	३५२ शुच्य	४०४ श्रथ	३८९ षघ	३३७ पूद	३७०

पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः	पृष्ठम् धातवः
३८६ जिह्वा	३४१ सेह	३३६ स्पर्ध	३८८ स्मृ	३५२ हर्ष	३८७ हष
स.	३७० स्कदिर	३६४ स्पर्श	३५८ स्यन्द	३६२ हल	३५६ हषु
४०६ सत्र	३४७ स्कभि	४०१ स्पर्श	४०१ स्यम	३५७ हसे	३४५ हेठ०
४३२ समर	३९६ स्कम्भु	३८८ स्पृ	३६२ स्यमु	३८२ हाक्	३४५ हेड्
४०४ सभाज	३९६ स्कृज्	३९३ स्पृश	३४१ स्रकि	३८२ हाड्	३५९ हेड्
३८१ सस्ति	३३७ स्कुदि	४०४ स्पृह	३५७ स्रम्भु	३८८ हि	३५५ हेष्
४०६ संकेत	३९६ स्कुम्भु	३९२ स्फर	३५७ स्रमु	३४६ हिक	३४५ होड्
४०८ संग्राम	३५९ स्खद	३५२ स्फायी	३८३ सिवु	३४६ हिट	३४७ होड्
४३३ संभयस्	३६१ स्खदि	३९९ स्फिट	३६७ सु	३९८ हिठ	३८१ हुड्
४३३ संवर	३५३ स्खल	४०० स्फिट	३४१ सेकृ	३४५ हिडि	३६० झल
३८८ साध	३६१ स्खलि	३४५ स्फुट	३६९ खज	३९२ हिल	३६१ झल
४०४ साम	४०४ स्तन	३९२ स्फुट	३६१ खन	३५४ हिवि	३५९ हगे
३९९ साम्ब	३९६ स्तम्भु	४०२ स्फुट	३६२ खन	४०१ हिष्क	३५६ हस
४०४ सार	३९६ स्तुभु	३४६ स्फुटि	४०६ खर	३९४ हिसि	३३८ हाद
४०८ सुख	३५५ स्तृक्ष	३४६ स्फुटिर्	३३७ खर्द	४०३ हिसि	३८२ ही
४३३ सुख	३८८ स्तृज्	३९९ स्फुटी	३३८ खाद	३८१ हु	३४३ हीड
३५५ सूक्ष्	३९२ स्तृह्	३९२ स्फुड	४०३ खाद	३८५ हुडि	३५५ हेपृ
३५२ सूक्ष्म	३९६ स्तृज्	३९९ स्फुडि	३६७ रत्र	३४५ हुडि	३५९ हगे
४०४ सूच	४०६ स्तेन	३९२ स्फुर	ह.	३४३ हुच्छी	४०१ हप
४०६ सूत्र	४०८ स्तोम	३४३ स्फुछी	३४६ हट	३६२ हुल	३५६ हम
३६७ सू	३६६ स्यै	३९२ स्फुल	३४६ हठ	३४७ हड्	३३८ हाद
३८३ सू	३९२ स्थुड	३४५ स्फूर्जा	३७० हद	३६५ ह	३६० हल
३८५ सूज	४०६ स्थूल	३९९ सिमट	३७३ हन	३८३ ह	३८१ हल
३९३ सूज	३६१ स्त्रा	३५३ स्मील	३५१ हम्भ	३८५ हत्र	३६६ ह
३७० सूल्	३३७ स्पदि	३६० स्मृ	३५२ हय	४३३ हणीड	३७२ हत्र
		३६७ स्मृ			

इति कौमुदीस्थधातूनां सूची समाप्ता ।

अथोणादिसूत्राणां सूची ४ ।

पृष्ठम् सूत्रम्

४९८ अक्षरे णिच
५३० अष्ट्यादयश्च
५३८ अङ्गतेरतिरि रुडा.
५२१ अङ्गिमदिमन्दिभ्य
५२६ अङ्गेर्नलोपश्च
५३३ अच् इः
५४० अच् तस्य जङ्ग च
५१६ अजियमिशीङ्भ्यश्च
५१६ अजि युधुनीभ्यो
४९६ अजिरशिशिरशिथि.
५१५ अजित्वरीभ्यो निच
५०८ अजेरज च
५३२ अज्यतिभ्यां च
५३७ अङ्गयञियुजि.
५२७ अघ्रेः को वा
५१८ अङ्गिषसिभ्यः क्तः
४९३ अणश्च
४९८ अणो डश्च
५०१ अपङ्कसृष्टृजः
५२० अत्यविचमितमि.
५३९ अदि भुवो दुतच्
५२७ अदिशदिभूशुभि.
५३१ अदेर्धं च
५३७ अदेर्धम् धौ च
५११ अदेर्धुद् च
५२७ अदेस्त्रिनिश्च
५२४ अनिहृषिभ्यां किञ्च
५१६ अनुङ् नदेश्च
४९८ अन्वृद्धम्भूजम्भू.
५३७ अन्ने च
५३० अन्येभ्योऽपि हश्यन्ते
४९४ अपदुस्तुप् स्थः
५३४ अमिचिमिदिशसिभ्यः
५०६ अमितम्योर्दाधश्च
५१९ अभिनक्षियजि.
५२७ अमेरतिः
४९६ अमेर्दाधश्च

पृष्ठम् सूत्रम्

७९ ५३५ अनेर्द्विपति चित्
५६१ ५३७ अनेर्हुक्च
६८५ ५३९ अमेः सन्
४२१ ५४१ अमेस्तुद् च
४९९ ५२५ अम्बरीषः
५८८ ५१२ अर्चिशुचिहुम्पि.
७१९ ४९४ अर्जिदशिकम्पमि.
३४८ ५२५ अर्जेर्हुक्च
३३४ ५१६ अर्जेर्णिलूक् च
५६ ५२१ अर्तिकमिभ्रमिश.
३२५ ५२२ अर्तिगृभ्यां भन्
२१५ ५१२ अर्तिपृवपियज.
५८० ५११ अर्तिस्त्रुषम्पश्य.
६६५ ५०२ अर्तिस्त्रुषुहुस्तृ.
५१० ५०८ अर्तः किदिच
३७६ ५३९ अर्तः कुरुक्च
८ ५१० अर्तगुणः शुद् च
८९ ५१९ अर्तनिच
१३४ ५०५ अर्तनिरि
४०४ ५२८ अर्तेररुः
६८९ ५३६ अर्तेरुच
५१४ ५२६ अर्तेरुच
५६५ ५१६ अर्तश्च
६५५ ५३९ अर्तश्च
२७० ४९७ अर्तेश्रुतः
५१७ ५०६ अर्देर्दाधश्च
४६५ ५४१ अर्भकपृथुक.
३३९ ५२५ अलीकादयश्च
९६ ५०२ अवतेष्टिलोपश्च
६५४ ५४१ अवद्यावमाधमा.
५५५ ५२२ अवितुस्तुतन्त्रिभ्य.
२५ ४९६ अविमहाष्टिपच्
६१३ ५०२ अविसिविसिश्च.
१८३ ५०४ अवे श्रब्धः
३२२ ५३५ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ
५०८ ५३२ अशिपणाद्योरुडा.
४९ ५३३ अशिशकिभ्यां छन्दः

पृष्ठम् सूत्रम्

६२३ ५०३ अशुष्पिलटिकणि.
६६२ ५०९ अशेरशच
७०९ ४९६ अशोर्णित्
७४९ ५१७ अशोर्देवने युद् च
४७७ ५३६ अशोर्नित्
२७३ ५१६ अशोर्लेशश्च
२७ ५१७ अशोः सरः
४७६ ५२६ अश्रोतेरशु च
३४५ ५४१ अश्रोतेराशुर्कर्म.
४१९ ५३९ अश्वादयश्च
४४० ५२२ असिसञ्जिभ्यां.
२८२ ४९६ असेरुर्न
२६७ ५२३ आङि णित्
१४५ ५०८ आङि पणपति.
२१९ ५११ आङि शुषेः सन.
७०५ ५३३ आङि त्रिहनिभ्यां
२५४ ४९५ आङपरयोः खनि.
३८९ ५१८ आणको लघुशिथि.
१७३ ४९८ आनुकन्वृद्धिश्च
५२८ ५१८ आनकः शीङ्भियः
६४४ ५३७ आपः कर्माख्यायां
४९३ ४९८ आप्रोतेर्ह्रस्वश्च
३४७ ५०८ आप्रोतेर्ह्रस्वश्च
६९५ ५३५ आः समिण् निकषि.
७४ ५३१ इगुपधात्किन्
१८५ ५३७ इण आग अपराधे
७४१ ५३६ इण आगसि
४७३ ५३८ इण आसिः
११७ ५२२ इणस्तशन्तशसुनौ
७४२ ५२२ इणः कित्
४४६ ५१५ इणभीकापाशल्य.
१४९ ५०३ इणशीभ्यां वन्
१६८ ५१३ इणसिञ्जिदीङ्गुय.
६२२ ५३४ इन्देः कमिन्नलोपश्च
५८२ ४९६ इषिमदिमुदिखिदि.
५९६ ५०२ इषियुधोन्धिदसि.

१५७
२४३
३५२
६४०
४४४
३४४
३५७
४९५
७४६
७१७
४४२
४५
४५५
२१२
२६८
५८७
३४
३७०
८३
३६०
६५७
७७
२२६
६२४
५६९
६६१
६४७
६७१
४३७
४४१
३३०
१५८
२८९
६०६
१००

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५२२ इषेः कषुः	४४५ ५२८ कदेर्णिस्तक्षिणि	५३२ ५२२ कृतीभिदिलतिभ्यः	४३५
५२२ इष्यक्षिभ्यां तकन्	४३६ ५०३ कनिन् युवृषित्	१६२ ५२० कृतेर्नुम् च	३९६
४९३ इषेः किञ्च	१३ ५१६ कन्युच् क्षिपेश्च	३३८ ४९३ कृतेराद्यन्तविपर्ययः	१६
४९३ इषेः किञ्चलश्च	४६९ ५२२ कपश्चाकवर्मेणस्य	४३१ ५०६ कृतेरुच्छः कृ च	१८८
५३७ उदके थुद् च	६५३ ४९७ कपिगडिगण्डिकटि.	६९ ५१४ कृत्यशब्दां कलः	३०४
५३६ उदके नुद् च	६४६ ४९७ कमिमनिजनिगा.	७५ ५४० कृदरादयश्च	७२९
५३७ उदके नुम्भौ च	६५९ ५२२ कमेः किदुचोपधायाः	४२५ ५१५ कृदाधाराचिकलिभ्यः	३२७
५०७ उदकं च	२०६ ४९७ कमेः पश्च	५८ ५१७ कृधूमदिभ्यः कित्	३६०
५३९ उदि हणातेरजलौ	७०७ ४९९ कमेरठः	१०५ ४९२ कृवापाजिमिस्वदि.	१
५३९ उदि चेडैसिः	७०० ४९९ कमेर्नुक्	९८ ५२७ कृविष्टुषिष्ठविस्थवि.	५०५
५२८ उद्यतेश्वित्	५३७ ५२३ कलश्च	४५३ ५१६ कृवृदारिभ्यः उनन्	३४०
५१७ उन्दिगुषिकुषिभ्यश्च	३५५ ४९९ कलस्तृपश्च	१०९ ४९८ कृषिचमितनिधनि	८४
४९३ उन्देरिच्चादेः	१२ ५२८ कलिकर्धोरमः	५३३ ५११ कृपरादेश्च चः	२६९
५०९ उन्देनलोपश्च	२४४ ५३९ कलिगलिभ्यां फग.	७१४ ५१३ कृषेर्वर्ण	२९१
५२० उपसर्गैः वसेः	४०३ ५२५ कशेर्मुद् च	४८० ५०७ कृषेर्वृद्धिद्वयोदीचाम्	२०५
५३६ उज्जेवले बलोपश्च	६४१ ५२४ कपिदृषिभ्यामीकन्	४६४ ५३२ कृषेर्वृद्धिद्वयन्दसि	५७६
५२६ उलकादयश्च	४८९ ४९८ कपेदृच्छ	८७ ५१५ कृहर्निभ्यां कृन्तुः	३१७
५२९ उल्वादयश्च	५४४ ५३४ कायतेडिमिः	६०७ ५०४ कृहभ्यामेणुः	१६६
५१८ उल्मुकदर्विहौमिनः	३७१ ४९२ कक्ररयोः ध्रिणः	४ ५३३ कृगयापृकुटिमि.	५९२
५३८ उषः कित्	६८३ ४९५ किलेर्नुक्च	५३ ५०३ कृगयादृभ्यां वः	१६१
५२२ उपिकुटिदलिकचि.	४२९ ४९७ किशोरादयश्च	६८ ५१२ कृगयादृवतिभ्यः	२८६
५०४ उपिकुषिगातिभ्यः.	१६९ ५२८ कुटः किञ्च	५२९ ५३६ कृतकृपिभ्यः कीटन्	६३४
५३४ उपिखनिभ्यां कित्	६११ ४९९ कुटिकशिर्तातिभ्यः	११४ ५२५ कृतभ्यामीपन्	४७४
५४० ऊर्जि हणातेरलचौ	७२८ ५३६ कुटिकृपिभ्यां कमलन्	६३६ ५१० कृपृवृजिमन्दि.	२४८
५४० ऊर्णोतेरुः	७३५ ५३३ कुटिकृप्योर्नलोपश्च	५९३ ५१३ कृवृवृत्तिद्वयपन्थनि.	२९७
४९४ ऊर्णोतेर्नुलोपश्च	३१ ५२८ कुणिपुल्याः किन्दच्	५३४ ५२५ कृयापृकुटिपटि.	४७८
५२१ कृच्छरः	७१८ ५२८ कुपवां वश्च	५३५ ५२१ कृयाश्लिकलिग.	४०९
५४० कृजेः कीकन्	७३९ ४८७ कुबरोतच् पश्च	६५ ४९८ कश्च एट्ट चास्य	९१
५२५ कृजेश्च	४७० ४९७ कुम्बेर्नलोपश्च	६२ ४९६ कौकतेर्वा कुक्	४४
५०७ कृजेन्द्वाप्रवज्र.	१९६ ५१४ कुयुभ्यां च	३१४ ५३४ कोररन्	६०४
५१० कृजिवधिमन्दि.	२५३ ४९४ कुर्धश्च	२२ ५२९ कौतेर्नुम्	५४८
५२३ कृतन्यजिवन्य.	४५० ४२१ कुवः करन्	४२० ५४० कभिगमिक्षिभ्यः	७३१
४९८ कृतेरम् च	९५ ५२९ कुवश्च दीर्घश्च	५४० ५३१ कमितमिशतित्स्त्.	५७१
५२१ कृपिष्टुषिभ्यां कित्	४१० ५३६ कुषेर्लश्च	६३७ ५०८ क्रिय इकन्	२११
५१७ कृषेर्जाती	३५४ ५३० कुसेरम्भोमदेताः	५५६ ५४० क्रिसेरन्लो लोपश्च	७२१
५२८ कृहर्निभ्यामूषन्	५२२ ५२८ कृकदिक्कडिकटि.	५३१ ५४१ क्रिसेरीचोपधायाः	७४५
५१२ एतेर्णिच	२८३ ४९२ कृके वचः कश्च	६ ५२२ कर्णः संप्रसारणं च	४३०
५०२ एतेस्तुद् च	१३८ ४९४ कृप्रोहश्च	२४ ५०० क्वादिभ्यः कित्	१२०
४९८ एषिवद्योश्च तुः	८१ ५२५ कृज उच्च	४८१ ५०८ किञ्चचिप्रच्छि.	२२५
५२२ कज्जिभ्यां चित्	४२४ ५३२ कृज उदीचां कृष्टु	५७८ ५०७ कुन् शिल्पिसंहयोः	२००
६१८ कटिकृपिभ्यां काकुः	३६४ ४९८ कृजः कतुः	८० ५४१ क्षमेरुपधालोपश्च	७५४
कटिकृपिभ्यामोरन्	६७ ५४० कृजः पासः	७३३ ५१२ क्षिपेः किञ्च	२७२
	१०८ ५४० कृयादिभ्यः संज्ञायाम्	७२३ ५१६ क्षुधिपिशिमिथि.	३४२

पृष्ठम् सूत्रम्

५२४ खजेराकः
५३३ खनिकथ्यउत्ति.
४९५ खरुशङ्कुपीयुनी.
५२८ खर्जिपिजादिभ्यः.
५२० खलतिः
५१४ खुष्पशिल्पशाष्प.
५२१ गडेः कड च
५२० गडेरादेश्च कः
५२८ गडेश्च
५०१ गण् शकुनौ
५३८ गतिकारकोपपदयोः.
५०१ गन् गम्ययोः
५२५ गभीरगम्भीरां.
५३५ गमेरा च
५२३ गमेरितिः
५०९ गमेडोः
५०९ गममश्च
५१५ गमेः सन्वच्च
५०८ गवैरत उच्च
५०५ गथोदि
५१४ गादाभ्यामिण्णुच्
४३४ गिर उडच
५३५ गुट्टवीपचिवचि.
५३९ गुथेहमः
४९७ गुपादिभ्यः कित्
५१७ गुथिपण्योदकौ च
५०२ ग्रमेरा च
५४१ ग्रहेरितिः
५०३ ग्रीधमः
४९९ ग्रो मुद्र च
५०९ ग्लानुदिभ्यां डीः
५०३ घर्मः
५२५ घसेः किञ्च
५२६ घृणिपृथिव्याणि.
५०५ चकिरभ्योरुचोपधा.
५३८ चक्षेर्बहुलं शिच
५१२ चक्षेः शिच
५२४ चङ्क्षणः कङ्क्षणश्च
५४१ चतेहरन्
५३७ चतेरादेश्च छः
५३८ चन्द्रे मो डित्
५३५ चरेडित्ते
५४१ चरेश्च

पृष्ठम् सूत्रम्

४६१ ४९८ चायः किः
५८९ ५३६ चायतेरन्ने ह्रस्वश्च
३७ ५०९ चिक् च
५३९ ५३५ चित्तेः कणः कश्च
३९९ ५१० चीकयतेराद्यन्त.
३१५ ५०० चुपेरुचोपधायाः
४२२ ५१४ च्युवः किञ्च
३९३ ५०९ च्विरव्ययम्
५२७ ४९२ छन्दसीणः
१३२ ५१० छन्दस्यमानच्
६७६ ५०१ छाप्रूखडिभ्यः कित्
१२८ ५१३ छिलरछत्वर.
४८३ ५०० छो गुरु ह्रस्वश्च
६१८ ५२९ जत्रादयश्च
४५८ ५३२ जनिषसिभ्यामिण्
२३५ ५२९ जनिदान्युष्टुवृम.
२४५ ५३४ जनिमृडभ्यामिम.
३१८ ५१० जनेरष्ट च
२२८ ५१२ जनेरसिः
१७५ ४९८ जेनवृक्
३०३ ५३० जेनयक
६०५ ५३९ जनेष्ट्रलोपश्च
६१६ ५४० जनेस्तुरश्च
६९० ५०९ जसिसहोरित्
५९ ५०७ जहातेर्द्रं च
३५६ ५१५ जहातेर्द्रन्तलोपश्च
१४८ ५०२ जहातेः सन्वदालोप.
७५६ ५१० जीयतेः कित् रश्च.
१५५ ४९८ जीवरातुः
१०० ५२१ जृविशिभ्यां झन्
२३२ ५०४ जृवृभ्यामूधन्
१५४ ५२७ जृवृस्तृजाभ्यः.
४८२ ५१९ जेमुद्र चोदतः
५०१ ५०६ जोरी च
१८१ ५०० जमन्ताडः
६८२ ५३९ डित् खनेमुद्र
२८४ ४९८ णित्कसिपयतेः
४६६ ५१८ तनिमृडभ्यां किञ्च
७४७ ५४१ तनोतेर्डः सन्वच्च
६६८ ५०९ तनोतेरनैः वः
६७७ ५१७ तनृषिभ्यां कश्चरन्
६२१ ५०० तमिविशिडिमृणि.
७५८ ५४१ तरतेर्डः

पृष्ठम् सूत्रम्

७६ ५०१ तरत्वादिभ्यश्च
६४९ ५०८ तलिपुलिभ्यां च
२३० ४९६ तवेणिद्वा
६२५ ४९९ ताडोणिलुक्च
७२४ ५१४ तिजेर्दीर्घश्च
११६ ५०५ तिधपृष्ठगृथ्यूश्च.
३११ ५२२ तुपारादयश्च
२३३ ५१६ तृणाभ्यायां चित्
२ ५११ तृन्तृचौ शंसिक्षदा.
२५२ ५१४ तृषिगुपरिभ्यः
१२९ ५३९ तृहेः क्रो हलोपश्च
२८८ ५२१ तृभृवेहिषेसिभाभि.
११८ ५०२ त्यजितनियजिभ्यो.
५५२ ४९८ त्रो नुद्र च
५७९ ४९२ त्रोरश्च लः
५५४ ५१६ त्रोरश्च लो वा
५९८ ५४० दधातेर्यत् नुद्र च
७२६ ५३८ दमेहनभिः
२८० ५०९ दमेडोःसिः
९७ ४९८ दरिद्रान्तृलोपश्च
५६० ५२६ दन्मिः
७१८ ५३९ दंशेश्च
७३४ ५३९ दंसेष्टनौ न आ च
२४० ५४१ दहेर्गोलोपो दश्च
२०२ ५३५ दादिभ्यश्चन्दसि
३२३ ५१५ दामाभ्यां नुः
१४६ ५१९ दिधिपाठ्यः
७३७ ५२१ दिवः कित्
८२ ५११ दिवेर्कः
४१३ ५३४ दिवेर्द्यच्च
१७१ ५२७ दिवो द्वे दीर्घश्च.
५०३ ५२२ दीडो नुद्र च
३७८ ५१८ दुतनिभ्यां दीर्घश्च
१९१ ५०६ दुरीणो लोपश्च
११९ ५०१ दृणातेः पुग ह्रस्वश्च
७०८ ५३५ दृणातेर्ह्रस्वश्च
८८ ५२२ दृदलिभ्या भः
३७५ ४९२ दृसनजिनिचरि.
७४० ५३७ देशे ह च
२३१ ५०८ द्यतेः
३६२ ५१७ द्युतिसिन्नादेश.
१२३ ५०८ द्रुदक्षिभ्यामिमन्
७५५ ४९३ धान्ये नित्

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
५१३ षापृबस्ययति.	२९३ ५३५ प्रदिप्रथिभ्यां नित्	६३२ ५१३ केनमीनौ	२९०
५१० धृषेयू च संज्ञायाम्	२४९ ५३८ पयसि च	६७९ ५१३ बन्धेर्ध्रैधिबुधौ च	२९२
५१३ धेट इच्च	२९८ ५२४ परमे कित्	४५८ ५२४ बलाकादयश्च	४६२
५१५ धेट इच्च	३२१ ५०८ परौ व्रजेः षश्च.	२२७ ५०६ बहुलमन्यत्रापि	१९०
५०७ ध्मो धमश्च	२०३ ५१९ पर्जन्याः	३९० ५१२ वृहेर्नलोपश्च	२७४
५३१ ध्याप्योः संप्रसा.	५६४ ५१८ पर्देमिस्संप्रसारणम्	३६७ ५३३ वृहेर्नोच्च	५९५
५११ नञि च नन्देः	२६३ ५२४ पफरीकादयश्च	४६८ ५२१ भन्देर्नलोपश्च	४१७
५०३ नञि जहातेः	१६४ ५०४ पातुदिवचिरे.	१७२ ४९७ भातेर्इवतुः	६६
४९८ नञि लम्बेर्नलोपश्च	९० ५३९ पातेरतिः	६९३ ५०७ भियः कुक्कन्	१९९
४९६ नञि व्यथेः	५२ ५२७ पातेर्इतिः	५०६ ५०२ भियः घुक् हस्वश्च	१४३
५३८ नञि हन एह च	६७३ ५३५ पातेर्डुम्मुन्	६२७ ५१४ भुजिमुट्भ्यां युक्.	३०८
५१८ नञ्याप इट् च	३७४ ५३७ पातेर्बले जुट् च	६५२ ५३३ भुजेः किच्च	५९१
५११ नमृनेष्ट्वष्ट्वहोत्.	२६० ५३२ पादे च	५८१ ५१२ भुवः कित्	२७७
५११ नयतेर्डिच्च	२६५ ५१४ पानीविषिभ्यः पः	३१० ५२६ भुवः कित्	४९४
५०५ नरपरस्यपिस्त्रिजि.	१७९ ५०२ पारयतेरजिः	१४१ ५२३ भुवश्च	४५६
५३७ नहेर्दिवि भश्च	६६० ५२४ पिनाकादयश्च	४६३ ५१६ भुवो सिच्	३३७
५३९ नहेर्लोपश्च	७११ ४९५ पिबतेरित्व युगाग.	३८ ५३७ भुजिभ्यां कित्	६६६
५३२ नहो भश्च	५७५ ५१२ पिबतेस्त्थुक्	२७९ ५३५ भूवादिगृभ्यो णि.	६२०
५३४ नामन्सीमन्बोम.	६०० ५१९ पिशेः किच्च	३८२ ५१० भूमूधूभ्रस्त्रिभ्य.	२४७
४९३ नावञ्चेः	१७ ५१८ पीयूष्कणिभ्यां कालन्	३६३ ५०९ भृज ऊच्च	२४०
५०६ निन्देर्नलोपश्च	१८४ ५२८ पीयेरूपन्	५२५ ५०१ भृजः किल्लुट् च	१३०
५२६ नियो मिः	४९२ ५२८ पुरः कुषन्	५२३ ५२० भृजश्चित्	४०१
५०५ निशीथगोपीथा.	१७४ ५३८ पुरसि च	६८० ५२० भृजृहशियजि.	३९७
५३८ नुवो धुट् च	६७५ ५३८ पुरुरवाः	६८१ ४९२ भृजृशीतृचरित्स.	७
४९८ नृतिशृधयोः कूः	९४ ५३४ पुवो हस्वश्च	५१४ ५०९ भ्रमेश्च इः	२३६
५३९ नौ दीर्घश्च	७०१ ५२३ पुषः कित्	४५२ ५३९ भ्रमेः संप्रसारणं.	५७०
५३२ नौ व्यो यलोपं पूर्व.	५८५ ५३९ पूजो यण् णक् हस्वश्च	७०३ ५३२ भ्रः शकुनौ	५७७
५२८ नौ षष्ठ्यधिनृ	५३६ ५२० पृषिरञ्जिभ्यां कित्	३९८ ५३४ भ्रसृजिगमिनमि.	६०९
५१२ नौ सदेः	२८७ ५२८ पूनहिकलिभ्य उपच्	५२४ ५४१ भ्रैरलच्	७५९
५१६ नौ सदेर्डिच्च	३३२ ४९४ पूमिदिव्यथिरुधि.	२३ ४९५ महुरादयश्च	४३
५१५ नौ हः	३३१ ५३१ प्र ईरशदोस्तुट् च	५६६ ५३२ मनेरुच्च	५७२
४९७ पः किच्च	७३ ४९४ प्रथिमदिभ्रस्त्रां सं.	२८ ५१७ मनेर्दार्धश्च	३५१
५२५ पच एसिमच्	४८५ ५४१ प्रथेरमच्	७५७ ५१२ मनेर्ध्रस्त्रन्दसि	२८१
५०७ पचिनशोर्णुकन्.	१९८ ५०३ प्रथेः पिवन्संप्रसा.	१५६ २२४ मन्यः	४५९
५४० पचिमच्योरिबो.	७२५ ५०७ प्राडि पणिकषः	२०८ ४९५ मन्दिवाशिमथि.	४०
५३७ पचिवचिभ्यां सुट्	६६९ ५४१ प्रादतेररन्	७४८ ५४० मव्यतेर्मलोपो म.	७३८
५०९ पणेरिज्यादेश्च वः	२३८ ५२४ प्रे स्थः	४५७ ५३९ मसेरन्	६९१
५२४ पतः स्थ च	४६० ५३५ प्रे हरतेः कूपे.	५८४ ४९६ मसेश्च	४६
४९७ पतिकठिकुटिगडि.	६१ ४२२ प्लुषिकुषिशुभिभ्य.	४४३ ५२८ मस्त्रेर्जुम् च	५२६
५०० पतिचण्डिभ्यामालञ्	१२२ ५१७ प्लुषेरञ्चोपधायाः	३५० ४९४ महति हस्वश्च	३२
५०१ पतेरङ्गच् पक्षिणि	१२४ ४९३ फलिपाटिनमिमि	१८ ५०८ महैरिणच् च	२२४
नेरित्रिन्	५१८ ५४० फलेरितजादेश्च पः	७२२ ५३९ माङ ऊखो मग् च	७१३
। लः	३६१ ५१६ फलेर्णुक् च	३४३ ५३० माछाससिभ्यो यः	५५९

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४९७ मिथिलादयश्च	६० ५२६ रुचिचिकुचिकुटि.	६३५ ५२३ वातप्रसीः	४४९
५३४ मिथुने मनिः	६०१ ५२० रुदिविदिभ्यां डित्	४८२ ५३२ वातेडिच्च	५८३
५३८ मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च	६७२ ५२९ रशातेभ्यां कुन्	५५३ ५३९ वातेनिन्	६९४
५२९ मिपीभ्यां रुः	५५१ ५२१ रूपेर्निष्ठा च	४११ ४९४ वालमूलध्वल.	३०
४९७ मीनातेरुर्न	७० ५२१ रुहिनान्दिजीविप्रा.	४१४ ५०७ वा विन्धेः	१९४
४९५ मुकुरददुरी	४२ ४९६ रुहेवृद्धिश्च	५० ५२२ विटपविष्टपवि.	४३२
५०१ मुदिप्रोग्गौ	१३३ ५०८ रुहेश्च	२२३ ५०१ विडादिभ्यः कित्	१२६
५०८ मुपेर्दीर्घश्च	२०९ ५१९ रुहेश्च लो वा	३८१ ५३८ विदिभुजिभ्यां विश्वे	६८७
५०५ मुसेरक	१८० ५३७ रूपे जुद् च	६५८ ५३८ विधाजो वेध च	६७४
५१२ मुहेः किच्च	२८५ ५०६ रोदेर्गिल्क च	१८९ ५२५ विषा विहा	४८४
५३९ मुहेः खो मूर्च	७१० ५१३ लक्षेरद् च	२९४ ५१५ विषेः किच्च	३२६
४९७ मूलेरादयः	६४ ५२३ लक्षेर्मुद् च	४४८ ५२६ वीज्याज्वरिभ्यो निः	४९७
५३० मूशक्यविभ्यः क्लः	५५८ ४९९ लङ्गेवृद्धिश्च	११३ ५२२ वीपतिभ्यां ततन्	४३८
५२८ मृकणिभ्यामीचिः	५१९ ४९४ लङ्गिर्बहोर्नलो.	२९ ५३७ वृद्धीद्भ्यां रूप.	६५०
४९५ मृगवाद्यश्च	३९ ५०२ लघेलोपश्च	१४० ५०८ वृजेः किच्च	२१४
४९९ मृप्रोरुतिः	९९ ५४१ लीरीडोहैस्वः पुद् च	७४४ ५१९ वृज एण्यः	३८५
४९८ मृजेर्गुणश्च	८५ ५१९ लोष्टपलितौ	३७९ ५२० वृजश्चित्	३९४
५०० मृजेष्टिलोपश्च	११५ ५२७ वृक्षयादयश्च	५१५ ५३९ वृम्लुटित्तिताडि.	६९७
५२५ मृडः कीकन्कङ्कणौ	४७२ ५४० वचिमनिभ्यां चिच्च	७२७ ५१८ वृतेवृद्धिश्च	३६६
५२६ मृकणिभ्यामूकौकणौ	४८७ ५१५ वचैर्गश्च	३२० ५१२ वृतेश्च	२७१
५१४ यजिमनिगुन्धिमनि.	३०७ ५१९ वदेरान्यः	३९१ ५३३ वृतेश्छन्दसि	५९०
५११ यतेवृद्धिश्च	२६२ ५१३ वनेरिचोपधायाः	२९५ ५२२ वृतेस्तिकन्	४३४
५२३ यापोः किद्धे च	४४७ ५२१ वयश्च	४०७ ५२७ वृद्भ्यां विन्	५०२
५०३ युजिरुचितिजां कुश्च	१५१ ५३८ वयसि धाजः	६७८ ५०७ वृधिविभ्यां रन्	१९५
५१० युधिवुधिरशिभ्यः	२५६ ५३२ वर्णेर्वलिश्चाहिर.	५७३ ५०७ वृथिकृष्योः किकन्	२०७
५०२ युध्यसिभ्यां मदिक्	१४४ ५१० वर्तमाने पृषद्बृह.	२५० ४९९ वृषादिभ्यश्चित्	१११
४९४ यो द्वे च	२१ ५२२ वलतेः संप्रसारणं	४३३ ५२९ वृहोः पुग्दुको च	५५०
५१० रञ्जेः क्युन्	२४६ ७२२ वलिमलितनिभ्यः	५४९ ५१६ वृत्तवदिह्निक.	३४९
५३६ रपेरत् एच्च	६३९ ५३६ वलेरुकः	४८८ ५४८ वजो डिच्च	५२१
४९८ रपेरिचोपधायाः	२६ ४९४ वलेर्गुक् च	१९ ५३४ वजः सर्वत्र	५९९
५३७ रमेश्च	६६३ ५३८ वशेः कनसिः	६८८ ५२१ वजस्तुद् च	४०५
५०७ रमे रश्च लो वा	२०१ ५२५ वशेः कित्	४७९ ५०८ वेपितुहोर्हैस्वश्च	२२०
५२७ रमेर्निन्	५१२ ५३२ वसिवपियजि.	५७४ ५०६ वौ कसेः	१८२
४९९ रमेवृद्धिश्च	१०६ ५३७ वसेर्गित्	६६७ ५३५ वौ तसेः	६३१
५१४ रमेस्त च	३०१ ५१७ वसेश्च	३५८ ५४९ व्यथे संप्रसारणं.	४१
४०९ रातेर्हैः	२३४ ५३५ वसेस्तिः	६२९ ५४१ व्याडि घ्रातेश्च जातौ	७५२
५१९ राजेरन्यः	३८७ ४९८ वसेस्तुन्	७८ ५३६ व्याधौ शुट् च	६४५
५२७ राशदिभ्यां त्रिप्	५१६ ५१२ वसौ रुचेः संज्ञायाम्	२७६ ५२८ शकादिभ्योऽटन्	५३०
५२१ रासिवलिभ्यां च	४१२ ५२१ वहियुभ्यां णित्	४०६ ४९४ शः कित्सन्वच्च	२०
५१४ रास्नासास्त्राणा	३०२ ५२७ वहिवस्यार्तिभ्य.	५०९ ५०० शकिशम्योर्निन्	११७
५३६ रिचेर्धने घिच्च	६४८ ५२६ वहिश्चिध्रुयुद्	५०० ५१६ शकेरुनोन्तोन्मुनयः	४००
५४१ रिफतेस्तौदादिकादेः	७४५ ५३८ वहिहावाञ्भ्यः.	६७० ५२७ शकेर्कृतिन्	६७०
५३५ रुचिभुजिभ्यां किव्यन्	६२८ ४९८ वहो घश्च	८६ ४९५ शते च	८६

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि ।

पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्	पृष्ठम् सूत्रम्
४९७ शबेस्त च	६३ ५०२ सतैरटिः	१३९ ५१४ स्निहृषिपुषि.
४९९ शपेबंश्च	११० ५१२ सतैरपः पुक्च	४२८ ५१९ स्तुवः कसेय्यश्च.
५०९ शब्दादयश्च	५४७ ५३८ सतैरप्पूर्वादसिः	६८६ ५१४ स्तुवो दीर्घश्च.
४९९ शमेः खः	१०७ ५१४ सतैरयुः	३०९ ५३४ स्त्यायतेङ्
४९९ शमेढः	१०४ ५०४ ततैर्णिच्	१७० ५३९ स्थः किञ्च
५२९ शमेबन्	५४३ ५२८ सतैर्णिच्	५३८ ५२९ स्थःस्तोऽम्बजवकौ
५२६ शमेवुक् च	४९० ५१८ सतैर्हुक् च	३६५ ५०० स्थाचतिमृजेरा.
५२६ शलिमण्डिभ्यामूकण्	४९१ ५२५ सतैर्मुक् च	४७१ ५१५ स्थाणुः
४९६ शावरैरासौ	४७ ५३१ सर्वधातुभ्य इन्	५६७ ५३० क्षामदिपद्यति.
५२९ शाशपिभ्यां ददनौ	५३३ सर्वधातुभ्यो म.	५९४ ५१७ क्षुब्धिकृत्युषि.
५३१ शीङ्कशिरुहिजक्षि.	५३४ सर्वधातुभ्यष्टन्	६०८ ५३९ स्पृशेः श्वण्शुनौ
५२० शीङो धुक्लुक्.	४८६ ५३६ सर्वधातुभ्योऽसुन्	६३८ ५०५ स्फायितश्चिबश्चि.
५३९ शीङो हस्वश्च	७१२ ५०३ सर्वनिष्ठृष्वरिष्व.	१५९ ४९३ स्यन्देः संप्रसारणम्.
५१५ शुक्बल्कोल्काः	३२९ ४९६ सलिकत्यनिमहि.	५७ ४९७ स्यन्देः संप्रसारणम्
५०६ शुचेर्द्वश्च	१८६ ५११ सव्ये स्थश्छन्दसि	२६६ ५१६ स्यमेरीट् च
५०६ शुसिचिमीनां दीर्घ.	१९३ ५१० संश्चतृपदेहत्.	२५१ ५०८ स्यमेः संप्रसारणं
५२२ शृङ्गारशृङ्गारौ	४२३ ५१२ सहो धश्च	२७८ ५३९ संसेः शिः कुट् किञ्च
५०१ शृणतेर्हस्वश्च	१३१ ५३४ सातिभ्यां मनिन्.	६०२ ५३७ सुरीभ्यां तुट् च
५०१ शृदूभसो दिः	१३५ ५३० सानसिवर्णसि.	५५७ ५०९ सुवः कः
५२५ शृपूभ्यां किञ्च	४७५ ५३५ सावसेः	६३० ५०४ हनिकुपिनटि.
५२४ शृपूजां द्वेष्क्.	४६७ ५११ सावसेर्कन्	२६१ ५३४ हनिमशिभ्यां सिकन्.
५१९ शूरभ्योश्च	३८८ ५४१ सिचेः संज्ञायाम्.	७५१ ५०७ हनो वध च
४९३ शृष्टृलिहित्रय्य०	१० ४९७ सितनिगमिमसि.	७२ ५४१ हन्तेरच घुर च
५०३ शंवयहजिह्वा.	१६० ५३४ सिविमुक्त्योष्टेरु च	५४२ ५२७ हन्तेरंह च
५३९ श्मनि श्रयतेङ्	७१६ ५२९ सिवेष्टेरु च	५४२ ५२१ हन्तेर्मुट् हि च
५०८ श्यास्याहजविभ्य.	२१३ ५१३ सिवेष्टेर्यु च	२९६ ५४० हन्तेर्गुन्नाद्यन्त.
५२३ श्रः करन्	४५१ ५०९ सुयुक्वजो युक्	२४२ ५०३ हन्तेर्हि च
५३६ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः	६४३ ५१५ सुवः कित्	३२२ ५४० हन्तेः शरीरावयवे.
५१९ श्रुदक्षिस्पृहिहृदि.	३८३ ५२० सुविदेः कत्रः	३९५ ४९५ हरिमितयोर्द्वेवः
४९५ श्लिषेः कश्च	३३ ५१४ सुशृभ्यां निच्	३१३ ५४० हर्यतेः कन्यन्.
५१४ श्लिषेरञोपघायाः	३०६ ५१६ सुसृधाद्यभिभ्यः	१९२ ५१८ हसिमृप्रिणवा.
५०४ श्वक्षुक्षन्पूषन्.	१६५ ५२७ सूडः क्रिः	५१३ ५१६ हियो रश्च लो वा
५२८ श्वयेश्चिच्	५२० ५३५ सूचेः स्मन्	६२६ ५३९ हिसेरीरन्नोरचौ
५१० श्वितेर्दश्च	२५८ ५१४ सूजो दीर्घश्च	३०० ५३५ हुयामाश्रुमसिभ्य.
५३६ श्वेः संप्रसारणं च	६४२ ४९३ सृजेरसुम् च	१५ ५१० हुछेः सनो लृक्
५१७ संपूर्वाच्चित्.	३५९ ५१८ स्युवचिभ्योऽस्यु.	३६८ ५०९ हुवः श्रुवच्
५०३ सप्पशृभ्यां तुट् च	१६३ ५१५ सृष्टृभृशृषिमुषि.	३२८ ५३१ हपिषिहृदिहृदिहृति.
५३२ समाने ख्यः स चो.	५८५ ५०१ सृष्टृजोर्द्विश्च.	१२७ ५३३ हृष्टृष्टृसृष्टृ.
५०७ समि कस उकन्	१९७ ५२६ सृष्टृषिभ्यां कित्	४९८ ५१९ हस्याभ्यामितन्
समीणः	१७६ ५३९ सौ रमेः फो, बमे	७०२ ४९९ हृषेरलच्
यमीणः	५४१ ४९३ स्कन्देः सल्लोपश्च	१४ ४९९ हसृहृद्युषिभ्य.
नच स्तुवः	२५५ ५३७ स्कन्देश्चस्वाङ्गे	६६६ ५१८ हियः कुक् रश्च लो वा

इति कौमुदीस्थोणादिसूत्रसूची समाप्ता ।

अथ फिट्सूत्रसूची ५ ।

पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि	पृष्ठम् सूत्राणि.
५९९ अक्षस्यादेवनस्य	३५ ६०१ तिल्यशिक्षयकाश्मर्ये.	७६ ६०१ बिल्वभक्ष्यवीर्याणि.
५९८ अङ्गुष्ठोदकबकवशा.	१४ ५९९ तृणधान्यानां च द्यषाम्	२७ ६०० मकरबल्लभरे.
६०० अथ द्वितीयं प्रागीषात्	५० ६०० त्रयचां प्राञ्चकरात्	५१ ६०१ महिष्यषाढयोजयि.
५९९ अथादिः प्राक्शकटेः	२४ ६०१ त्वत्त्वसमसिमेल्यु.	७८ ५९९ मादीनां च
५९८ अर्जुनस्य तृणाख्या.	१६ ६०० थान्तस्य च नालघुनी	६३ ६०१ यथेति पादान्ते
५९९ अर्धस्यासमद्योतने.	३६ ५९८ दक्षिणस्य साधौ	८ ६०० थान्तस्यान्त्यात्पूर्वम्
५९८ अर्यस्य स्वाम्याख्या.	१७ ६०० धान्यानां च वृद्धशा.	४६ ६०० युतान्तष्यन्तानाम्
५९८ आशाया अदिगाख्या	१८ ६०१ धूषजानुमुञ्जकेश.	७२ ५९९ राजविशेषस्य यम.
६०० इगन्तानां च द्यषाम्	४९ ५९७ ध्यपूर्वस्य स्त्रीविष.	५ ५९९ लघावन्ते द्वयोश्च.
६०० ईषान्तस्य ह्यादेरादि.	६६ ५९८ न कृपूर्वस्य कृत्तिका.	२० ५९९ लुबन्तस्योपमेयना.
५९९ उनर्वक्षन्तानाम्	३२ ५९८ नक्षत्राणामाव्विषया.	१९ ५९९ वर्णानां तणतिनिना.
६०१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम्	८१ ६०० नपः फलान्तानाम्	६१ ६०१ वच्चादीनामुभायु.
६०१ उशीरदाशेरकपाल.	६१ ५९९ नव्विषयस्यानिस.	२६ ५९८ वा नामधेयस्यु.
६०१ एवादीनामन्तः	८२ ६०१ निपाता आयुदात्ताः	८० ६०१ शुक्रटिशकटोर्गोर.
६०१ कपिकेशहरिकेशयो.	७३ ६०० नर्तुप्राणाख्यायाम्	४५ ६०० शकुनीनां न लघुपूर्वम्
६०० कर्दमादीनां च	५९ ५९९ न वृक्षपवतविशेष.	४० ६०० शादीनां पानानाम्
५९८ कृष्णस्यामृगाख्या.	११ ६०१ न्यट्स्वरौ स्वरितौ	७४ ६०० शिशुमारोदुम्बरवली.
५९९ खट्युवर्णं कृत्रिमाख्या.	३१ ६०१ न्यर्बुदव्यत्कशयोरा.	७५ ५९८ शुक्लगौरयोर्गति
५९८ खान्तस्याश्मादेः	६ ५९९ त्रः संख्यायाः	२८ ६०१ शेषं सर्वमनुदानम्
५९७ गुदस्य च	४ ५९७ पाटलापालङ्काम्बा.	२ ६०० सांकाश्यकाम्पित्य
५९७ गेहार्थानामस्त्रियाम्	३ ६०० पान्तानां गुर्वादीनां	५५ ६०१ सिमस्याथर्वणेऽन्त
६०१ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनाम.	७० ६०१ पारावारस्योपत्तम.	७१ ६०० सुगन्धितेजनस्य
५९९ ग्रामादीनां च	३८ ५९९ पीतद्वर्णानाम्	३७ ५९९ स्त्रीविषयवर्णाक्षु.
५९८ घृतादीनां च	२१ ५९८ पृष्ठस्य च	१५ ५९९ स्वाशिशिष्टामदन्तानाम्
६०१ चादयोऽनुदात्ताः	८४ ६०१ प्रकारादिद्विरुक्तां.	८६ ५९८ स्वाज्ञाख्यायामादि.
६०० छन्दसि च	५८ ५९९ प्राणिनां कुपूर्वम्	३० ६०० स्वाज्ञानामकुर्वादीनाम्
५९८ छन्दसि च	१० ५९७ फिपोन्त उदात्तः	१ ६०० ह्यादीनामसंयुक्त.
१०० जनपदशब्दानामाषा.	४७ ५९८ बंदिष्ठवत्सरतिशय्या.	७ ५९९ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविष.
१९९ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि	२२ ५९९ बिल्वतिष्ठयोः स्वरि.	२३ ५९९ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वम्

इति कौमुदीस्थफिट्सूत्रसूची संपूर्णा ॥

பொருளடக்கம்

A. முள்

1. பூரியும் ஆதன இயக்கங்களும் ..	1
2. அட்சக கோடுகளும் தீர்க்கக கோடுகளும் ..	9

B. நயிற் நயி

1. இருபபிடம், ஓலல்கள், பரபடி, பழமை ..	13
2. இயற்கை அமைப்பும் ஆறுகளும் ..	16
3. தடப வெப்ப நிலை ..	25
4. மண வகைகள் பணை நிலப பாசுபாடு ..	28
5. இயற்கைத் தாவரங்கள் ..	30
6. நீர்ப் பாசனம் ..	33
7. கனிச் செலவம் ..	39
8. பயிற் தொழில் ..	43
9. ஆலைத் தொழில்களும் குடிசைத் தொழில்களும் ..	49
10. வாணிகமும் போக்குவரவும் ..	55
11. மக்கள்—மக்கள் நெருக்கம்—பண்பாடு ..	61

விலை: ரூ. 1-20

Widyalal (Dravidan Press)
Periyar Thidal,
Rundello Road, Madras-7